

**T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI**

**14. YÜZYILDAN CUMHURİYET DÖNEMİ'NE KADAR YABANCI
SEYYAHLARIN GÖZÜNDEN BURSA İLİNDEKİ MİMARİ
ESERLER**

DOKTORA TEZİ

**Hazırlayan
Fahri YILDIRIM**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Halit ÇAL**

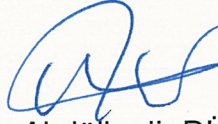
Ankara - 2013

ONAY

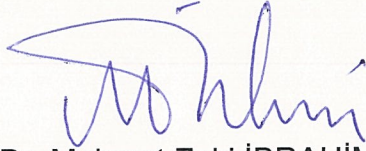
Fahri YILDIRIM tarafından hazırlanan "14. yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi'ne Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İlindeki Mimari Eserler" başlıklı bu çalışma, 13. 105 /2013 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/oyçokluğu ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Sanat Tarihi Anabilim dalında Doktora tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Halit ÇAL (Başkan)

Prof. Dr. Abdülkadir DÜNDAR

Prof. Dr. Mehmet Zeki İBRAHİMGİL

Doç. Dr. Nermin ŞAMAN DOĞAN

Yrd. Doç. Dr. Fatih MÜDERRİSOĞLU

ÖNSÖZ

Seyahatnameler, sanat tarihi araştırmalarına önemli katkılar sağlamasına rağmen barındırdıkları görsellerin değerlendirildiği örneklerin haricinde genellikle bu alandaki çalışmalarda göz ardı edilen kaynaklar olmuşlardır. Seyyahların mimari eserleri büyük oranda ikinci planda tuttıkları, ayrıca değerlendirme yapma hususunda yetersiz birikimlere sahip oldukları yönündeki inanışlar böylesi ihmalkârlıkların nedeni olarak gösterilebilir.

Bursa ili örneğinde gerçekleştirdiğimiz çalışmamızın bu il sınırları dâhilindeki mimari eserlerle ilgili araştırma yapacaklara bir başvuru kaynağı meydana getirmesi öncelikli amacımızdır. Bunun yanında seyahatnamelerin sanat tarihinde kullanılabilirlik niteliklerinin mevcut problemler ile birlikte ortaya konulmasına da gayret edilmiştir. Değerlendirmeye aldığımız seyahatnamelerin büyük bölümünde mimari eserlerle ilgili bilgilere ulaşılmaktadır. Ancak bu bilgilerin sağlıklı biçimde kullanılabilmesi bir bütün olarak seyahatnamenin güvenilir bir kaynak olup olmadığının, seyyahın anlattıklarını gerçekten görüp görmediğinin ve bazı hususlarda seyahat tarihinin tespit edilmesiyle mümkündür. Bu kaynaklardan alınan bilgilerin kullanıldığı bazı durumlarda hatalar yapılmasının nedeni böylesi hususların dikkate alınmamasından kaynaklanmıştır. Bu nedenle çalışmamızda problemleri örneklerin sorun teşkil eden yönleriyle birlikte değerlendirilmesine ve araştırmacıları bu konularda uyarmaya özen gösterilmiştir.

Tezimizin gerek seyahatnamelerin gerekse de seyahatnamelerde değinilen eserlerin dönemleri hususunda çok geniş bir çerçevede ele alınması ulaşmak istediğimiz amaçlarla bağlantılıdır. Yüzyıllar içinde seyahatnamelerin sanat tarihi araştırmalarına yaptıkları katkılarının, bir yapının dönemler içerisinde geçirdiği değişimlerin tespit edilebilmesi ancak böylesi kapsamlı bir çalışma ile mümkün olabilecektir. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun en çok ziyaretçi çeken yerleşimlerinden olan Bursa'ya yer veren seyyahların çokluğuyla birlikte bu seyyahların neredeyse tamamının bir şekilde konumuzla bağlantılı bilgiler vermesi tezimizin planlamalarımızı açan bir boyuta ulaşmasına neden olmuştur. Bunun yanında kendimizi yalnızca

mevcut bilgileri değerlendirmekle sınırlandırmamış olmamız, herhangi bir bilgiyi gözden kaçırmama arzumuz, seyahatnamelerin tarihlerini, anlatılanların hayali mi yoksa gerçek mi olduğunu tespit etme yönündeki isteğimiz sadece ilgili bölümleri değil bazen bir seyahatnamenin tamamını ele almamızı zorunlu kılmıştır. Karşılaştığımız en büyük zorluğu meydana getiren bu durum elimizdeki seyahatnamelerde bir sınırlandırmaya gidilmesi ve sanat tarihiyle ilgili daha az bilgi veren örneklerin konu dışında tutulmasını beraberinde getirmiştir. Ayrıca bazı örneklerin haricinde seyahatnamelerde yer eden bilgilerle yapıların mevcut durumlarının karşılaştırmalı değerlendirmesi yapılamamıştır. Türkçeye kazandırılan seyahatnamelerde bazı yanlış ve eksiklikleri tespit etmemiz ve bu kaynakları bir kez daha ele almak zorunda kalmamız da yaşadığımız bir diğer güçlük olmuştur. Böylesi olumsuzluklara rağmen Bursa ili örneğinde farklı yapılarla ilgili seyahatnamelerdeki bilgileri bir araya toplamış olmamızın yanında bu kaynakların sanat tarihi araştırmaları için önemli kaynaklar olduğunu ortaya koyduğumuza, sorunlu örnekleri de tespit ederek yaşanması muhtemel problemleri engellediğimize inanmaktayız.

Bu çalışmanın oluşmasında katkısı olanlara teşekkür etmek için büyük bir bölüm ayrılabilir. Öncelikle her türlü desteği ve yapıcı eleştirileri için danışmanım Prof. Dr. Halit ÇAL'A, daha sonra da desteklerini esirgemeyen ve burada isimlerini saymakla bitiremeyeceğim tüm hocalarıma ve dostlarıma ayrı ayrı teşekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR	xx
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SEYAHATNAMELERİN SANAT TARİHİ ARAŞTIRMALARINDA KULLANILABİLİRLİĞİ

1.1. BURSA İLİNDEKİ MİMARİ ESERLER İÇİN BİR KAYNAK OLARAK SEYAHATNAMELER	11
1.2. DEĞERLENDİRMEYE ALINAN SEYAHATNAMELERİN SANAT TARİHİ ARAŞTIRMALARI AÇISINDAN YAPISAL İNCELEMESİ VE MEVCUT PROBLEMLER.....	33
1.2.1. Yerleşim Yerlerinin Tespitiyle İlgili Sorunlar	35
1.2.2. Seyahat Tarihlerindeki Karışıklıklar ve Yol Açtığı Problemler	36
1.2.3. Seyahatnamelerin İçeriklerinin Oluşturulma Biçimleriyle Bağlantılı Problemler	39
1.2.4. Seyahatların Niteliklerinin ve İçinde Bulunulan Şartların Verilen Bilgilere Etkisi	64

İKİNCİ BÖLÜM

BURSA

2.1. GENEL MİMARİ VE KENT DOKUSU	99
2.1.1. Bursa'nın Genel Mimari ve Kent Dokusu Tanımlamalarının Sanat Tarihi Araştırmalarındaki Önemi	99
2.1.2. İçerikle Bağlantılı Değerlendirmeler	102
2.2. BURSA'NIN MİMARİ ESERLERİNE YÖNELİK GENEL İZLENİMLER	127

2.3. OSMANLI DÖNEMİ ÖNCESİ ESERLERİ.....	135
2.3.1. Uludağ'daki Kalıntılar	169
2.3.2. Bursa Kalesi.....	185
2.3.2.1. Genel Kent Dokusundaki Yeriyle Bursa Kalesi	187
2.3.2.2. Tarihlendirme Önerileri	193
2.3.2.3. Mimari Özellikleri Hakkında Yapılan Aktarımlar	215
2.3.3. Manastır (Osman ve Orhan Gazi Türbeleri).....	228
2.3.3.1. Manastırdan Dönüştürülen Yapılar Konusundaki Belirsizlikler	230
2.3.3.2. İsmi Hakkındaki Aktarımlar	253
2.3.3.3. Mimarisi Hakkında Verilen Bilgiler	256
2.3.3.4. Mezarlar ve Mezarda Bulunan Eşya ve Objeler Hakkındaki Tanımlamalar.....	282
2.4. OSMANLI DÖNEMİ ESERLERİ	299
2.4.1. Camiler	311
2.4.1.1. Camilerin Sayısı ile İlgili Aktarımlar	335
2.4.1.2. I. Murat (Murat Hüdavendigar) Camisi.....	347
2.4.1.3. II. Murat (Muradiye) Camisi	365
2.4.1.4. Dervişler (?)Camisi.....	372
2.4.1.5. Emir Sultan Camisi	373
2.4.1.6. Hacı Sevinç Mescidi (?).....	377
2.4.1.7. Koza Hanı / Fidan Hanı Mescidi (?).....	378
2.4.1.8. Molla Arap Camisi	379
2.4.1.9. Namazgâh	380
2.4.1.10. Orhan Camisi.....	381
2.4.1.11. Şahadet Camisi	383
2.4.1.12. Ulu Cami.....	383
2.4.1.13. Üftade Camisi	415
2.4.1.14. Yeşil Cami	416
2.4.1.15. Yıldırım Beyazıt Camisi	449
2.4.2. Hamamlar	457
2.4.2.1. Genel İzlenimler.....	458

2.4.2.2. Tarihçeleri Hakkında Aktarımlar	472
2.4.2.3. Mimarileri Hakkında Genel Tanımlamalar.....	481
2.4.2.4. Özel Olarak Ele Alınan Hamamlar	493
2.4.3. Hastaneler	529
2.4.4. İmaretlar.....	530
2.4.4.1. I. Murat İmareti	534
2.4.4.2. II. Murat İmareti	535
2.4.5. Kaleler.....	536
2.4.5.1. Balaban ve Aktimur Kaleleri.....	539
2.4.6. Konaklama Mekânları	542
2.4.6.1. Hanlar	542
2.4.6.2. Termal Pansiyonlar.....	557
2.4.6.3. Oteller	562
2.4.6.4. Evler	572
2.4.7. Eğitim Kurumları	575
2.4.7.1. Medreseler.....	576
2.4.7.2. Avrupa Destekli Eğitim Kurumları	584
2.4.8. Köprüler	587
2.4.8.1. Irgandı Köprüsü	591
2.4.8.2. Kentin Dışında Yer Alan Köprüler.....	594
2.4.9. Saray	600
2.4.10. Sivil Mimari	617
2.4.10.1. Evler	617
2.4.10.2. Köşkler.....	632
2.4.11. Su Yapıları	639
2.4.11.1. Çeşmeler	640
2.4.11.2. Diğer Su Yapıları	647
2.4.12. Tekkeler ve Zaviyeler.....	653
2.4.12.1. Ahi Şemsettin Zaviyesi	656
2.4.12.2. Abdal Murat Tekkesi	656
2.4.12.3. Şeyh Kili Tekkesi	657
2.4.12.4. Ebû İshak Kâzerûni Tekkesi	658

2.4.12.5. Emir Sultan Tekkesi.....	658
2.4.12.6. Geyikli Baba Tekkesi	658
2.4.12.7. Üftade Efendi Tekkesi.....	659
2.4.12.8. Lala Şahin Zaviyesi	659
2.4.12.9. Mevlevi Tekkesi	660
2.4.12.10. Rufai Tekkesi	662
2.4.12.11. Zeyniler Tekkesi	663
2.4.12.12. Tekke (?)	663
2.4.12.13. Hızrevi (?) Tekkesi.....	664
2.4.13. Çarşılar ve Bedestenler	665
2.4.14. Türbeler	669
2.4.14.1. I. Mehmet Türbesi (Yeşil Türbe)	678
2.4.14.2. I. Murat Türbesi	686
2.4.14.3. Abdal Murat Türbesi	690
2.4.14.4. Abdal Musa Türbesi.....	694
2.4.14.5. El Fenari Türbesi (?).....	695
2.4.14.6. Emir Sultan Türbesi	695
2.4.14.7. Fatma Sultan Türbesi	699
2.4.14.8. Geyikli Baba Türbesi.....	700
2.4.14.9. Karanfilli Dede Türbesi	701
2.4.14.10. Muradiye Türbeleri.....	701
2.4.14.11. Yıldırım Beyazıt Türbesi	717
2.4.15. Gayrimüslim Yapıları	719
2.4.15.1. Ermeniler ve Ermeni Yapıları.....	731
2.4.15.2. Rumlar ve Rum Yapıları	746
2.4.15.3. Yahudiler ve Yahudi Yapıları	754
2.4.16. Diğer Yapılar	759
2.4.16.1. Belediye Binası	759
2.4.16.2. Darphane.....	760
2.4.16.3. Değirmenler	760
2.4.16.4. İpek Fabrikaları.....	761
2.4.16.5. İpekçilik Okulu	765

2.4.16.6. İstasyonlar	766
2.4.16.7. Koza Fırınları	767
2.4.16.8. Şarap Mahzeni	767
2.4.16.9. Ahmet Vefik Paşa Tiyatrosu	769
2.4.16.10. Konsolosluklar	770
2.4.16.11. Mülteci Yapıları	770
2.4.16.12. Zindan.....	770

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SEYAHATNAMELERİN KAYNAKLIĞINDA BURSA'NIN UĞRADIĞI FELAKETLERİN YAPILARA ETKİSİ

3.1. DEPREMLER	775
3.2. SAVAŞLAR VE İSTİLALAR.....	786
3.3. SEL FELAKETLERİ	795
3.4. YANGINLAR.....	795

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BURSA MERKEZE BAĞLI KÖYLER

4.1. FİLADAR / GÜNDOĞDU	801
4.1.1. Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri.....	801
4.1.1.1. Kale	802
4.1.2. Osmanlı Dönemi Eserleri.....	804
4.1.2.1. Kilise.....	804
4.2. HACİVAZ	805
4.2.1. Çeşme	805
4.2.2. Evler	806
4.2.3. Han	807
4.2.4. Su Kanalı	808
4.3. SOĞANLI.....	808

BEŞİNCİ BÖLÜM
NİLÜFER İLÇESİNE BAĞLI KÖYLER

5.1. AKÇALAR	809
5.2. ÇALI (?)	810
5.2.1. Kale	810
5.3. BAŞKÖY	810
5.4. GÖLYAZI	811
5.4.1. Genel Görünüm	812
5.4.2. Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri	813
5.4.2.1. Kale	817
5.4.2.2. Apollon Tapınağı (?)	821
5.4.2.3. Tiyatro (?)	822
5.4.3. Osmanlı Dönemi Eserleri	823
5.4.3.1. Camiler	823
5.4.3.2. Evler	823
5.4.3.3. Gayrimüslim Yapıları	825
5.4.3.4. Köprü	826
5.5. TAHTALI	827
5.5.1. Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri	827
5.5.2. Osmanlı Dönemi Eserleri	828
5.5.2.1. Kervansaray	828
5.6. ÇATALAĞIL	829
5.6.1. Han	830
5.7. HASANAĞA (KIZILCIKLI)	831

ALTINCI BÖLÜM
OSMANGAZİ İLÇESİ'NE BAĞLI KÖYLER

6.1. DEMİRTAŞ	833
6.1.1. Evler	833
6.1.2. Kilise	835
6.1.3. Rum Okulu	836
6.2. OVAAKÇA (AKÇAKÖY)	837

YEDİNCİ BÖLÜM

GÜRSU

7.1. OSMANLI DÖNEMİ ESERLERİ	839
7.1.1. Evler	839
7.1.2. Meryem Ana Kilisesi	840

SEKİZİNCİ BÖLÜM

BÜYÜKORHAN

8.1. BÜYÜKORHAN'A BAĞLI KÖYLER	841
8.1.1. Aktaş.....	841

DOKUZUNCU BÖLÜM

GEMLİK

9.1. OSMANLI DÖNEMİ ÖNCESİ ESERLERİ.....	843
9.1.1. Surlar ve Kale	845
9.2. OSMANLI DÖNEMİ ESERLERİ	846
9.2.1. Camiler	846
9.2.2. Evler	847
9.2.3. İskele (?).....	848
9.2.4. Konaklama Mekânları	848
9.2.5. Konsolos Konağı.....	850
9.2.6. Tersane.....	851
9.2.7. Gayrimüslim Yapıları	852
9.3. 1853 YANGINI VE ETKİLERİ.....	854
9.4. GEMLİK'E BAĞLI KÖYLER.....	856
9.4.1. Armutlu	856
9.4.2. Bozburun	857
9.4.3. Engürücük.....	857
9.4.3.1. Köprü	857
9.4.4. Umurbey	858

ONUNCU BÖLÜM

HARMANCIK

10.1. OSMANLI DÖNEMİ ESERLERİ	859
10.1.1. Konak.....	859
10.2. HARMANCIK'A BAĞLI KÖYLER	861
10.2.1. Çakmak.....	861
10.2.1.1. Konak	861

ONBİRİNCİ BÖLÜM

İNEGÖL

11.1. OSMANLI DÖNEMİ ÖNCESİ ESERLERİ.....	862
11.2. OSMANLI DÖNEMİ ESERLERİ	863
11.2.1. Hükümet Konağı	863
11.2.2. Konaklama Mekânları	864
11.2.3. Oylat Kaplıcası ve Hamamı	865
11.3. İNEGÖL'E BAĞLI KÖYLER.....	867
11.3.1. Alibey	867
11.3.1.1. Köprü	867
11.3.2. Çiftlik.....	867
11.3.2.1. Kale (?).....	867
11.3.3. Hamamlı	868
11.3.3.1. Kervansaray	868
11.3.4. Muzal/ Gündüzlü	868
11.3.4.1. Evler	868
11.3.5. Ortaköy (?).....	870
11.3.5.1. Kervansaray	870

ONİKİNCİ BÖLÜM

İZNİK

12.1. GENEL GÖRÜNÜM.....	875
12.2. OSMANLI DÖNEMİ ÖNCESİ ESERLERİ.....	886
12.2.1. Lahitler	893

12.2.1.1. Berberkaya	895
12.2.2. Deliklitaş	897
12.2.3. Dikilitaş (Obelisk/Beştaş)	898
12.2.4. Gymnasium.....	898
12.2.5. İmparatorluk Sarayı	900
12.2.6. Kiliseler	902
12.2.6.1. Rum Kiliseleri.....	905
12.2.6.2. Ermeni Kilisesi	917
12.2.7. Pan Tapınağı (?).....	918
12.2.8. Su Kemerleri	918
12.2.9. Surlar	920
13.2.9.1. Kapılar	924
12.2.9.2. Tarihlendirme Önerileri	929
12.2.10. Tiyatro.....	940
12.3. OSMANLI DÖNEMİ ESERLERİ	944
12.3.1. Camiler	948
12.3.1.1. Eşrefzade Camisi	948
12.3.1.2. Orhan Camisi.....	949
12.3.1.3. Yeşil Cami	949
12.3.2. Çeşmeler	951
12.3.3. Evler.....	952
12.3.3.1. Ağa Konağı.....	952
12.3.4. Hamamlar	953
12.3.5. İmaretler.....	953
13.3.5.1. Orhan Gazi İmareti	953
12.3.6. Medreseler.....	955
12.3.6.1. Hayreddin Paşa Medresesi (?)	956
12.3.6.2. Orhan Gazi Medresesi.....	956
12.3.7. Türbeler	957
12.3.7.1. Çandarlızade Mahmut Çelebi Türbesi (?).....	957
12.3.8. Konaklama Mekânları	958

12.4. İZNIK'E BAĞLI KÖYLER	963
12.4.1. Karadin	963
12.4.1.1. Kale	963

ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KARACABEY

13.1. GENEL GÖRÜNÜM.....	965
13.2. OSMANLI DÖNEMİ ÖNCESİ ESERLERİ.....	967
13.3. OSMANLI DÖNEMİ ESERLERİ	969
13.3.1. Bedesten.....	969
13.3.2. Camiler	970
13.3.2.1. Karacabey/ Kurşunlu/ İmaret Camisi	971
13.3.2.2. Kümbetli Cami	972
13.3.3. Evler.....	973
13.3.4. Hamam	974
13.3.5. Konaklama Mekânları	975
13.3.6. Su Yapıları	976
13.3.6.1. Kuyular	976
13.3.6.2. Su Kemerleri.....	976
13.3.7. Köprüler	977
13.3.8. Veba Hastanesi	978
13.3.9. Gayrimüslim Yapıları	979
13.3.9.1. Arnavut Mezarlığı	979
13.4. KARACABEY'E BAĞLI KÖYLER.....	981
13.4.1. Eskikaraağaç	981
13.4.1.1. Kale	981
13.4.1.2. Kilise	982
13.4.2. Kelesen/ İsmetpaşa	983
13.4.3. Tophisar.....	984
13.4.3.1. Kale	984
13.4.4. Ulubat	985
13.4.4.1. Genel Görünüm	986

13.4.4.2. Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri.....	989
13.4.4.3. Osmanlı Dönemi Eserleri.....	1005

ONDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KELES

14.1. KELES'E BAĞLI KÖYLER.....	1025
14.1.1. Haydar	1025
14.1.1.1. Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri.....	1025
14.1.1.2. Osmanlı Dönemi Eserleri.....	1026

ONBEŞİNCİ BÖLÜM

KESTEL

15.1. GENEL GÖRÜNÜM.....	1027
15.2. OSMANLI DÖNEMİ ÖNCESİ ESERLERİ.....	1027
15.2.1. Kale	1027
15.3. KESTEL'E BAĞLI KÖYLER	1029
15.3.1. Aksu.....	1029
15.3.1.1. Han.....	1029
15.3.2. Dudaklı.....	1031
15.3.2.1. Evler	1031
15.3.3. Erdoğan/ Dimboz.....	1031
15.3.3.1. Derbent.....	1031
15.3.3.2. Köprü	1032
15.3.4. Narlıdere	1032
15.3.4.1. Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri.....	1032
15.3.4.2. Evler	1033

ONALTINCI BÖLÜM

MUDANYA

16.1. GENEL GÖRÜNÜM.....	1035
16.2. OSMANLI DÖNEMİ ÖNCESİ ESERLERİ.....	1037
16.3. OSMANLI DÖNEMİ ESERLERİ	1042

16.3.1. Camiler	1042
16.3.2. Evler.....	1043
16.3.2.1. Mütareke Evi.....	1044
16.3.3. Gümrük Evi	1045
16.3.4. İpek Fabrikaları	1046
16.3.5. İskele	1047
16.3.6. İstasyon Binası	1048
16.3.7. Konaklama Mekânları	1048
16.3.8. Medrese.....	1052
16.3.9. Türbe (?).....	1053
16.3.10. Gayrimüslim Yapıları	1053
16.3.10.1. Aziz Constantin Kilisesi.....	1055
16.3.10.2. Aziz Theodore Kilisesi	1056
16.3.10.3. Rum Okulu.....	1057
16.3.10.4. Başpiskopos Konağı	1057
16.4. MUDANYA'YA BAĞLI KÖYLER.....	1058
16.4.1. Aydınpınar	1058
16.4.1.1. Ayazma.....	1058
16.4.2. Dereköy	1059
16.4.2.1. Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri.....	1059
16.4.2.2. Osmanlı Dönemi Eserleri.....	1059
16.4.3. Kumyaka.....	1060
16.4.3.1. Başmelekler Kilisesi.....	1060

ONYEDİNCİ BÖLÜM

MUSTAFAKEMALPAŞA

17.1. GENEL GÖRÜNÜM.....	1063
17.2. OSMANLI DÖNEMİ ÖNCESİ ESERLERİ.....	1064
17.2.1. Kale	1069
17.3. OSMANLI DÖNEMİ ESERLERİ	1071
17.3.1. Camiler	1071
17.3.1.1. Hamzabey Camisi	1072

17.3.1.2. Lala Şahin Paşa Camisi.....	1073
17.3.2. Evler.....	1074
17.3.3. Konaklama Mekânları	1074
17.3.4. Köprü	1075
17.3.5. Gayrimüslim Yapıları	1076
17.3.5.1. Rum Kilisesi.....	1077
17.4. MUSTAFAKEMALPAŞA'YA BAĞLI KÖYLER.....	1078
17.4.1. Bali (?)	1078
17.4.1.1. Evler	1079
17.4.1.2. Cami	1080
17.4.2. Karacalar	1080
17.4.2.1. Evler	1080
17.4.3. Karaoğlan	1081
17.4.4. Kestelek.....	1082
17.4.4.1. Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri.....	1082
17.4.4.2. Osmanlı Dönemi Eserleri.....	1083
17.4.4.2.1. Evler	1083
17.4.5. Taşköprü.....	1085
17.4.5.1. Han.....	1085

ONSEKİZİNCİ BÖLÜM

ORHANELİ

18.1. OSMANLI DÖNEMİ ÖNCESİ ESERLERİ.....	1086
18.1.1. Kale	1088
18.1.2. Köprü	1090
18.1.3. Hadriani'nin Kalıntıları.....	1091
18.2. OSMANLI DÖNEMİ ESERLERİ	1095
18.2.1. Ağa Konağı	1095
18.2.2. Köprü	1097
18.3. ORHANELİ'YE BAĞLI KÖYLER	1098
18.3.1. Ağaçhisar.....	1098
18.3.1.1. Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri.....	1098

18.3.1.2. Osmanlı Dönemi Eserleri.....	1098
18.3.2. Çivili	1100
18.3.2.1. Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri.....	1100
18.3.3. Sadağ	1101
18.3.3.1. Kaya Hamamı	1101
18.3.4. Serçeler	1102
18.3.4.1. Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri.....	1102

ONDOKUZUNCU BÖLÜM ORHANGAZİ

19.1. GENEL GÖRÜNÜM.....	1103
19.2. OSMANLI DÖNEMİ ÖNCESİ ESERLERİ.....	1104
19.2.1. Eski Kale.....	1104
19.3. OSMANLI DÖNEMİ ESERLERİ	1106
19.3.1. Konaklama Mekânları	1106
19.4. ORHANGAZİ'YE BAĞLI KÖYLER	1107
19.4.1. Gürle	1107
19.4.1.1. Zaviye	1107
19.4.2. Keramet	1107
19.4.2.1. Hamam (?) Kalıntıları	1107
19.4.2.2. Kahvehane	1108

YIRMİNCİ BÖLÜM YENİŞEHİR

20.1. GENEL GÖRÜNÜM.....	1109
20.2. OSMANLI DÖNEMİ ÖNCESİ ESERLERİ.....	1111
20.3. OSMANLI DÖNEMİ ESERLERİ	1113
20.3.1. Konaklama Mekânları	1116
20.3.2. Süleyman Medresesi ve Türbesi.....	1117
20.3.3. Gayrimüslim Yapıları	1118
20.3.3.1. Ermeni Kilisesi	1118

20.4. YENİŞEHİR'E BAĞLI KÖYLER	1119
20.4.1. Akbıyık.....	1119
20.4.1.1. Akbıyık Türbesi.....	1120
20.4.1.2. Kervansaray	1120
20.4.1.3. Köprüler.....	1122
20.4.2. Köprühisar	1123
20.4.2.1. Kale	1124
20.4.2.2. Köprü	1125

YİRMİBİRİNCİ BÖLÜM

ULUBAT GÖLÜ

21.1. ADALARDA YER ALAN KALINTILAR	1128
21.2. GÖL KİYİSİNDE YER ALAN KALINTILAR	1130

YİRMİKİNCİ BÖLÜM

BELİRLİ BİR YERLEŞİM YERİ SINIRLARI İÇERİSİNDE DEĞERLENDİRİLEMİYEN YAPILAR

22.1. EVLER	1131
22.2. KONAQLAMA MEKÂN LARI	1140
22.3. KÖPRÜLER.....	1178

YİRMİÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YAPILARLA BAĞLANTILI İNANIŞLAR VE SÖYLENCELER

23.1. I. MURAT CAMİSİ	1189
23.2. I. MURAT TÜRBESİ	1191
23.3. II. MURAT TÜRBESİ	1193
23.4. ABDAL MURAT TÜRBESİ.....	1194
23.5. EMİR SULTAN TÜRBESİ.....	1197
23.6. ISSIZ HAN	1198
23.7. KAPLICALAR VE HAMAMLAR	1201
23.7.1. Karamustafa Kaplıcası.....	1203
23.7.2. Kaynarca Kaplıcası	1204

23.7.3. Yeni Kaplıca.....	1207
23.8. ORHAN GAZİ TÜRBESİ.....	1208

YİRMİDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SEYYAHLARIN GÖZÜYLE OSMANLI SANATI, ESKİ ESER POLİTİKASI VE OSMANLI HALKI VE YÖNETİMİNİN ESKİ ESERLERE YÖNELİK TUTUMLARI

24.1. BURSA İLİ ÖRNEĞİNDE BATILILARIN OSMANLI SANATINA BAKIŞI.....	1211
24.2. OSMANLI'NIN ESKİ ESER POLİTİKASIYLA İLGİLİ DÜŞÜNCELER	1241
24.2.1. İhmalkârlıklar, Bilinçsizlikler ve İlgi Eksikliklerinin Neden Olduğu Tahribatlar Hakkındaki Düşünceler.....	1243
24.2.2. Vakıf Sistemindeki Bozulmaların Mimari Eserler Üzerindeki Etkisine Yönelik Görüşler.....	1296
24.2.3. Devşirme Malzeme Kullanımıyla İlgili Değerlendirmeler	1302
24.2.4. Kiliselerden Dönüştürülen Camiler Hakkındaki Düşünceler.....	1316

YİRMİBEŞİNCİ BÖLÜM

SEYAHATNAMELERDEKİ GRAVÜR VE RESİMLER

25.1. BURSA (MERKEZ).....	1333
25.1.1. Genel Görünümler	1333
25.1.2. Bursa Kalesi.....	1361
25.1.3. Bursa Sarayı	1363
25.1.4. Camiler	1370
25.1.5. Hamamlar	1385
25.1.6. Hanlar	1389
25.1.7. Köprüler	1390
25.1.8. Medreseler.....	1400
25.1.9. Türbeler	1401
25.2. GÖLYAZI.....	1407
25.2.1. Surlar	1407

25.2.2. Genel Plan	1409
25.3. HARMANCIK.....	1411
25.3.1. Konak.....	1411
25.4. İZNİK.....	1412
25.4.1. Genel Plan	1412
25.4.2. Dikilitaş	1414
25.4.3. Koimesis Kilisesi	1416
25.4.4. Kale	1417
25.4.5. Yeşil Cami.....	1432
25.5. KÖPRÜHİSAR.....	1434
25.5.1. Köprü	1434
25.6. MUDANYA.....	1435
25.6.1. Genel Görünüm	1435
25.7. ULUBAT	1437
27.7.1. Surlar	1437
25.7.2. İssiz Han.....	1439
25.8. GENEL DEĞERLENDİRME	1440
SONUÇ.....	1450
KAYNAKÇA	1459
EKLER.....	1487
ÖZET	1919
ABSTRACT	1920

KISALTMALAR

Bkz.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
Dn.	: Dipnot
Ed.	: Editör
s.	: Sayfa
s.y	: Sayfa yok
t.y.	: Tarih yok
vd.	: ve diğerleri

GİRİŞ

Özellikle sosyal bilim alanlarında belli konular ve dönemlerle ilgili sahip olunan yegâne verileri barındıran; başka türlü hiçbir şekilde ulaşılamayacak bilgiler için zaruri olarak yararlanılması gereken kaynaklar olan¹ seyahatnamelerin mevcut olmadığı durumlarda bazı şeylerin karanlıkta kalacağı gerçeği² sanat tarihi için de geçerlidir. Ziyaret edilen yerleşimlerdeki mimari eserlerin bazı seyahatnamelerde büyük yer tutması ve hatta bazılarının tamamen bir kentin mimari dokusuna ayrılması sanat tarihi araştırmalarında taşıdıkları önemin bir göstergesidir. Aynı zamanda bu kaynaklarda yer alan anlatımların yanında çizim ve gravürlerin kullanım alanlarının en önemlilerinden birisini de sanat tarihi meydana getirmektedir³. Buna rağmen sınırlı sayıda akademisyen haricinde ve az sayıda örnekten yapılan alıntılar dışında sanat tarihinde ihmal edilen kaynaklar olmuştur.

Seyahatnamelerin sanat tarihi alanında değerli kaynaklar olduğu farklı disiplinlerde çalışmalar gerçekleştiren araştırmacılarca da fark edilmiştir. Bazı makalelerinde bu kaynakların genel bir değerlendirmesini yaparak sanat tarihi açısından önemlerine değinen Semavi Eyice Türkiye'den bahseden tüm seyahatnamelerin ve resimlerin bir araya getirilmesi temennisi de sık sık dile getirmiştir. Ayrıca seyahatnamelerin sanat tarihi araştırmaları açısından sahip oldukları değer en çok bilincinde olan kişilerden birisi olarak, Türkiye hakkında eser vermiş birkaç seyyahın da özet çevirilerine ve haklarında yorumlara yer vermiştir⁴. Bu çalışmalarında seyahatnamelerin epigrafi, jeoloji gibi bilim dallarını ilgilendiren kısımlarını bir tarafa bırakarak özel olarak arkeoloji, sanat tarihi ile ilgili içerdikleri bilgileri değerlendirmeye alması yönüyle izlediğimiz yöntem için örnek olmuştur. 14 ile 16. yüzyıllar arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli kentlerini ziyaret etmiş seyyahların eserlerini ele alan Yerasimos seyahatnamelerin adeta sanat tarihi alanındaki önemine işaret edencesine ziyaret edilen kentler ile birlikte bu yerlerde

¹ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 11.

² Lowry, 2004: 12-13, 29.

³ Arslan, 1992: 12.

⁴ Eyice, 1955a, Eyice, 1955b, Eyice, 1963, Eyice, 1975.

karşılaşılan ve bahsi edilen yapıları seyyahların güzergâh listesine eklemiştir⁵. Gezi edebiyatını geniş bir kapsamda değerlendiren İldem Haçlı Seferleri sırasında kral ve soylulara eşlik eden ve seyyah sınıflandırmasına aldığı vakanüvislerin eserlerinin yalnızca tarihçilerin ilgisini çekmesini eleştirir. İleri sürdüğü görüşe göre bu kaynaklar tarihsel yönleri ağır bassa bile farklı alanlarda değerlendirilebilecek içeriklere sahiptir ve verdiği örnekte bu vakanüvislerden birisi olan Villehardouin'in İstanbul tanımlaması kentin mimari dokusuna yönelik önemli bilgiler barındırabildiklerini kanıtlamaktadır⁶. Michelozzi ve Bonsignori'nin seyahatnamelerini değerlendiren Eve Borsook ise 15. yüzyılın ilk yarısı gibi erken bir dönemde bile Doğu seyyahlarının gördükleri yapıları kaydetmelerinin nadir olmayan bir şey olduğunu söyleyerek, seyahatnamelerin sanat tarihini ilgilendiren niteliklerinin erken kökenleri olduğu hususunda önemli bir ipucu vermiştir⁷.

Bu örneklerin gösterdiği üzere uzmanlık alanları birbirinden farklı olsa bile pek çok araştırmacı sanat tarihi açısından seyahatnamelerin taşıdığı önemin farkındadır. Bizim de Prof. Dr. Halit Çal'ın danışmanlığında gerçekleştirdiğimiz çalışmamızın amacı Osmanlı İmparatorluğu'na çeşitli amaçlarla gelen kişilerin Bursa il merkezi ve ilçelerinde yer alan mimari eserler hakkındaki gözlemleri ve verdikleri bilgileri değerlendirmektir. Araştırmamız sayesinde seyahatnamelerin sanat tarihi alanında kullanılabilirlik niteliklerinin daha sağlıklı biçimde ortaya çıkartılabileceği inancını taşımaktayız. Bu kaynaklarda karşımıza çıkan gravür, çizim ve fotoğrafların yine sanat tarihi alanında yapılacak araştırmalarda kullanılabilmesi için kayıt altına alınmasına da çalışılmıştır. Ancak gravürlerle ilgili zaten çalışmalar yapıldığı için aynı bilgileri tekrarlamamak amacıyla bu bölümde farklı bir yol izlenerek seyahatnameler paralelinde değerlendirmelere gidilmiştir.

Tezimiz Bursa ili sınırları içerisinde yer alan tüm mimari eserlerin, 14. yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi'ne kadar yaklaşık 600 yıllık zaman süreci

⁵ Yerasimos, 1991.

⁶ İldem, 2007: 2.

⁷ Borsook, 1973: 145.

içerisinde Bursa'yı ziyaret eden yabancı seyyahların aktardıkları doğrultusunda ele alınmasını amaçlamaktadır. Bu nedenle Bursa'yı ziyaret ettiğini ve mimari eserler hakkında ufak da olsa bir bilgi verdiğini tespit ettiğimiz ve ulaşabildiğimiz tüm seyahatnamelere tezimizde yer vermeye çalışılmıştır. Tezimizin seyahatnamelerdeki belli bilgilere odaklanması yalnızca konumuzla ilgili kısımlara yer verilmesine neden olsa da farklı sorunlar bazı seyahatnamelerin tamamının ayrıntılı biçimde incelenmesini zorunlu kılmıştır. Ayrıca seyahatnamelerden elde edilen verilerden sağlıklı biçimde yararlanabilmek için farklı kaynak ve belgelerle karşılaştırma yaparak yanlışlıklar ve kişisel görüşlerin belirlenmesi yoluna da gidilmiştir.

Çeşitli disiplinlerin ilgi alanına giren seyahatnameler bu nedenle sık sık yüksek lisans ve doktora tezlerine konu olmuşlarsa da sanat tarihi alanında yapılmış çok az çalışma vardır. Farklı bilim dallarında gerçekleştirilmiş tez çalışmalarının ise ulaşmayı arzuladığımız amaçlarla paralellik göstermemesi konu alanının belirlenmesi ve izlenecek yöntemin tespitinde zorluklar yaşamamıza neden olmuştur. Tarih ve edebiyat bölümleri, kendi ihtisas alanlarına giren seyahatname örneklerini dil ve yapısal yönlerden incelemişlerdir⁸. Ayrıca tezler büyük oranda bir seyyah ve/veya seyahatnameyi⁹, bir dönemi¹⁰, bir yerleşimin tüm yönlerini¹¹ veya seyyahın değindiği belli konuları ele alan niteliktedir¹².

Ulaşmak istedikleri amaçlar veya izledikleri yöntemler bakımından tezimizle benzerlik gösteren ve bir paralellik kurularak çeşitli bakımlardan yönlendirici olarak alınabilecek çok az çalışma mevcuttur. Ekrem Kamil'in mezuniyet tezi Gazzi-Mekki Seyahatnamesi çeşitli bakımlardan çalışmamızla paralellik göstermektedir. Kamil de bizim amaçlarımızla benzer biçimde aslı Arapça olan iki seyahatnameyi tanıtmanın yanında tercüme halleriyle başka araştırmacıların yararlanmasını sağlamak ve yabancıların gözüyle memleketin ne şekilde görüldüğünü ortaya koymak istediğini belirtmiştir. Yine

⁸ Öztekin, 2001, Sağır, 2006, Demircan, 2010.

⁹ Ekrem, 1999, Karaca, 2001, Şahin, 2010.

¹⁰ Sarı, 1998, Şahin, 2005.

¹¹ Doğan Peker, 2003, Karagülle, 2007, Karakaya, 2007.

¹² Şentürk, 1999, Kemik, 2003.

seyahatnamelerin tamamını değil yalnızca belli bir bölgeyle sınırlandırdığı kısımlarını değerlendirmeye alması dolayısıyla da tezimizle benzerdir¹³. 1940'lı yıllarda Nüzhet Gerçek tarafından gerçekleştirilen “Yabancı Gözü ile Sivil Mimarimiz” adlı çalışma bir yapı grubu hakkında seyyahların ne gibi görüşlere sahip olduğunu ortaya koymayı hedeflemesi bakımından tezimizle benzerlik kurulabilecek bir diğer çalışmadır¹⁴. Yüksel Yoldaş Demircanlı'nın tezi yalnızca tek bir kaynağı değerlendirmeye almış olması nedeniyle bizim ulaşmak istediğimiz farklı amaçlarla uyumlu olmasa dahi, konumuz dâhilindeki yapıların kataloglanması açısından nispeten yardımcı olmuştur¹⁵. Necla Arslan'ın çalışması ise gravürlere yöneliktir ve bu gravürlerin önemli bir bölümü seyahatnamelerde yer verilmeyen, albümler ve ayrı resimler halindedir. Bununla birlikte konumuz dâhilinde ele aldığımız seyahatnamelerde karşımıza çıkan gravürlerin değerlendirilmesi hususunda örnek olmuştur¹⁶.

Tez sınırlarımızın geniş tutulmasının nedenlerinden biri yönlendirici olarak alabileceğimiz bir çalışmanın tespit edilememesi olsa da bu durum asıl olarak ulaşmak istediğimiz hedeflerle bağlantılıdır. Tezimizin amacı yalnızca seyahatnamelerde Bursa ili sınırları içerisindeki mimari eserler hakkında yapılan aktarımları toplamak değildir. Tespit etmeye çalıştığımız hususlar da tek bir millet veya döneme mensup seyyahların görüşlerinden ziyade bir bütün olarak tüm seyahatnamelerin bir arada değerlendirilmesini gerektirmektedir. Bu yüzden tezimizde sınırlandırmalara girmekten kaçınılmış ve yalnızca Osmanlı seyyahları konu dışında tutulmuştur. Ele aldığımız dönem de yaklaşık 600 yıllık uzun bir süreçtir. Bunun nedeni yapılarda yıllar içinde meydana gelen değişiklikleri takip etme isteğimizin yanında seyyahların Osmanlı sanatına, Osmanlı yönetiminin eski eserlere bakışına yönelik görüşlerinin imparatorluğun dünya sahnesinde oynadığı rollerle paralel olup olmadığını tespit etme isteğimizdir. Ayrıca seyahatnamelerin sanat tarihi araştırmaları için kullanılabilirlik niteliklerinin yüzyıllar içerisinde

¹³ Kamil, 1937: 8–9.

¹⁴ Gerçek, 1944

¹⁵ Demircanlı, 1989

¹⁶ Arslan, 1992

değişiminin belirlenmesi de ancak bu tür geniş kapsamlı bir dönem araştırmasıyla ortaya konulabilecektir. Tezimizin bölge sınırlandırması ise günümüz Bursa ili sınırları içerisinde kalan tüm yerleşimleri kapsamaktadır. Bu tür bir tercih yapmamızın nedeni öncelikle Bursa'nın İstanbul, Kudüs ve İzmir ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun seyahatnamelere en çok konu edilen kentlerinden birisi olması ile bağlantılıdır¹⁷. Bunun yanında Bursa'yı ziyaret eden seyyahların büyük bölümünün asıl amaçlarından birisini buradaki eserleri görme isteğinin oluşturması ve dolayısıyla seyahatnamelerinin sanat tarihi araştırmaları açısından değerli içeriklere sahip olması da bu tercihimizde önemli rol oynamıştır¹⁸.

Avrupa'nın ve Avrupalıların Osmanlı İmparatorluğu'na bakışının yüzyıllar içerisinde değişime uğradığı herkesçe bilinen bir gerçektir. Seyahatnamelerin içeriğinin geçen yıllarla birlikte farklılaşması da her dönemin kendine özgü niteliği, seyyahların etkisinde kaldığı fikir akımlarının hâkimiyeti yanında değişen güç dengeleri ve siyasi durumlarla bağlantılıdır. Bu yüzden büyük bir güç olarak hayranlık uyandırdığı yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu hakkında merak edilenlerle, çöküş yıllarındaki durumuyla ilgili bilinmek istenenler arasında fark olması doğaldır. Oryantalizm ve sömürgeciliğin damgasını vurduğu, seyahatnamelerin altın çağı olarak değerlendirilen 19. yüzyıl Doğu'ya yapılan geziler gibi gezi hatıralarının kaleme alınmasının da yoğunlaştığı bir dönemdir. Bu yüzyılı biçimlendiren etmenler seyahatnamelerin içeriklerinde de bazı değişimler yaşanmasına neden olmuştur. Bu yıllardan itibaren seyyahlar artık bir yandan Doğu'ya özgü unsurları ele alırlarken, diğer taraftan yolculuk yaptıkları topraklara kendi uygarlıklarını ne şekilde getirebileceklerini düşünerek bunları yazıya dökmüşler ve egzotik betimlemelerin yanında siyasi mesajlar da vermeye

¹⁷ Seyahatnamelerin Osmanlı Dönemi Bursası hakkında birçok alanda değerlendirilebilecek önemli veriler barındırdığı yönündeki fikirler henüz 1960'lı yıllarda Halil İncalcık tarafından ortaya konulmuştur. İncalcık, 1960

¹⁸ Fetih tarihi olan 1326 ile ilk tahrir kayıtlarının mevcut olduğu 1530 yılları arasındaki dönemde Bursa için seyahatnameler vazgeçilmez veri kaynaklarıdır. 1530 sonrasında tahrir defterleri başta olmak üzere farklı kaynakların işin içine girmesi ekonomi, nüfus gibi konularda seyahatnamelerin bir bakıma ikinci plana itilmesine neden olsa da sanat tarihinin de dâhil olduğu biçimde farklı disiplinler için resmi kayıtlara girmemiş birçok bilgiyi barındırmaları nedeniyle değerlerini hiçbir zaman yitirmemişlerdir.

başlamışlardır¹⁹. Daha önce farklı alanlarda yapılan bazı araştırma ve makaleler de seyahatnamelerde verilen bilgilerden çok seyyahların Osmanlı'ya bakışını ve seyahatnamenin içeriğindeki mesajları tespit etmeye odaklanmıştı²⁰. Ancak, Osmanlı mimarisinin yabancı bir gözle nasıl değerlendirildiği, değişen yüzyıllarla birlikte bu eserlere bakışta bir değişip yaşanıp yaşanmadığı veya verilen bilgilerde içinde bulunan yüzyılın ve Osmanlı ile olan ilişkilerin etkisi olup olmadığını tespiti çalışılan kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Elde ettiğimiz bulguların değerlendirilmesiyle bu yöndeki yaklaşım ve fikirlerin oldukça önemli birer veri olduğunun ortaya çıkması ise tezimizin önemli bir bölümünün de bu yönde gelişim göstermesine neden olmuştur.

Tez sınırlarımızın belirttiğimiz nedenlerden ötürü geniş tutulması konu alanımıza giren seyahatnamelerin sayısını fazlalaştırmıştır. Yine de eserlerin tespit veya temin edilmesiyle ilgili bir sorunla karşılaşmamıştır. Yakın zamanlara kadar ülkemizdeki kütüphanelerin bu yayınlara eksiksiz bir koleksiyon halinde sahip olmayışının meydana getirdiği zorluklar nedeniyle araştırmacının birbirinden farklı kütüphanelerde bulunan ve bu halleriyle dahi eksik kalan bir kaynak taraması yapmak için çok büyük emek ve zaman harcamak zorunda kalması²¹ günümüz için çok geçerli bir mazeret değildir. Zira iletişim teknolojilerinin geldiği boyutlar artık yayınlara ulaşmak için farklı kütüphane koleksiyonlarını araştırma zorluğunu önemli ölçüde hafifletmiştir. Yine de ülkemiz hakkında sayıları binlerle ifade edilen ve çok önemli bilgileri içeren seyahatname bulunmasına rağmen, bunlar içerisinde çevrilen, değerlendirilen ve hatta herhangi bir şekilde kendisine ulaşmamıza olanak sağlayacak biçimde atıflar yapılan örneklerin sayısı çok azdır. Dilimize kazandırılmış bazı seyahatnamelerde karşılaştığımız çeviri farklılıkları da güvenimizi sarsmış ve Türkçe yayınlanmış bazı eserler yeniden çevrilmiştir. Bu nedenle tespit ettiğimiz yayınların çeviri aşamaları çok büyük zaman

¹⁹ İldem, 2007: 4.

²⁰ Bilgegil, 1973, Rouillard, t.y., Kırca, 2010.

²¹ Eyice, seyahatnameleri ele aldığı birden çok makalesinin giriş bölümünde bu soruna özellikle değinerek yayınların o yıllarda ne kadar geniş bir kütüphane ağına dağılmış durumda olduğunu, buna rağmen eksik kaldığını ve bu durumun araştırmacı için büyük bir güçlük meydana getirdiğini vurgulamıştır. Eyice, 1963: 59, Dn. 1, Eyice, 1975: 85.

almış ve planlamalarımızın gerisinde kalmamızın bir nedenini oluşturmuşsa da önemli bir bölümü değerlendirmeye alınmıştır. Yine de bazı seyahatnamelerin konu dışında kalmasına engel olunamamıştır. Karşılaştığımız tüm bu güçlükler seyahatname çalışmalarında eksiksiz bir bibliyografya derlemenin, bunun yanında tercümelerini yapmanın uzun, dikkatli ve sabırlı bir çalışma gerektirdiğini belirten Eyice'nin görüşünü haklı çıkartmaktadır²².

İlk bakışta tezimizde ele aldığımız kişilerin bir bölümünün seyyah ve dolayısıyla eserlerinin seyahatname olarak isimlendirilmesinde sorun olduğu düşünülebilir. Ancak bu konuyla ilgili başvuruda bulunduğumuz çalışmalarda bir kişinin yaptığı yolculuklardaki gözlem ve anılarını içeren yazın türlerinin tamamının seyahatname olarak isimlendirilebileceği ve hatta başlı başına bir yazın türü olan gezi edebiyatına bir seyahati konu alan tüm yazıların girebileceği düşüncesinin egemen olduğu görülmüştür²³. Buna rağmen adeta olmayan sınırlarıyla bir değerlendirme yapıldığında bile yapısı itibariyle bazı eserlerin bu sınıflama içine alınmaması gerekir. Bunların ilki de kaynağını seyahatnamelerden almış olmakla birlikte, yazarının bizzat seyahat gerçekleştirmemiş olması dolayısıyla bu tanımlama içine sokamayacağımız rehber kitaplardır. Ancak çalışmamız sırasında yönlendirici kaynak olarak kullandığımız Lowry de dâhil olmak üzere pek çok araştırmacı bu eserleri de seyahatname kategorisinde değerlendirdiği için²⁴ tezimizde yer verilmiştir.

Türkiye hakkındaki seyahatnameleri elde etmenin güçlüğü yanı sıra bunlarla ilgili bir kaynakça yapılmamış olması da bir zamanlar seyahatnamelerle ilgili araştırmalarda bir eksiklik olarak verilmekte idi²⁵. Ancak bizim şansımız araştırmamızda yararlanabileceğimiz ve hatta yönlendirici olarak kullanabileceğimiz önemli bibliyografya çalışmalarının yapılmış olmasıdır. Bunlardan ilki, Bursa'yı ziyaret eden 180 seyyahın

²² Eyice, 1975: 86

²³ Gökyay, 1973: 457. Tüccarların ve misyonerlerin seyyah statüsünde değerlendirilebileceği hususundaki bir diğer açıklama için Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 17.

²⁴ Bazı araştırmacılar bir gezinin gerçek ya da hayali yapılmış olmasının dahi önemli olmadığını ileri sürmüştür. Burada tek ayrım edebiyatta yolculuk temasıyla, yolculukların bir yazın türü olarak edebiyata girmesi arasındaki farktır. İldem, 2007: 1–2.

²⁵ Eyice, 1963: 59

eserleri ve içerikleri hakkında bilgi veren Lowry'nin kitabıdır²⁶. Büyük ölçüde yararlandığımız bu eserde Bursa'yı ziyaret eden 166 yabancı seyyaha yer verilmiştir²⁷. Yerasimos'un kapsamlı çalışması sonraki yüzyıllara göre daha az sayıda seyahatnameyle karşılaşılan 16. yüzyıla kadar olan dönemdeki örnekleri tespit edebilmemizi sağlamıştır²⁸. Büyük oranda Türkçeye kazandırılmış seyahatnamelerin Bursa ile ilgili kısımlarının bir derlemesi biçiminde olan Günaydın ve Kaplanoğlu'nun ortak çalışmasında ise 8 tanesi konumuz sınırları dışında kalan 41 seyyaha yer verilmiştir²⁹. Bu üç önemli çalışmanın dışında seyyahların aktarımlarının bazen bölümler halinde, bazen de daha az kapsamlı eserler veya makaleler biçiminde ve Bursa ile bağlantılı yönleri sınırları dâhilinde ele alındıkları örneklere rastlamak da mümkündür³⁰.

Bursa'yı ziyaret eden seyyahlar hakkında özellikle Lowry tarafından geniş kapsamlı bir bibliyografya hazırlanmasının vakit kaybına neden olabilecek önemli bir aşamanın zahmetinden kurtardığı bir gerçektir. Bu nedenle Lowry'nin verdiği seyahatnamelerin tamamının tezimizde yer almamış olması bir eleştiri konusu olabilir. Ancak tezimizin bir bibliyografya veya katalog çalışması sınırları içerisinde kalmadığının da göz önüne alınması gerekir. Ayrıca çalışmamız yalnızca seyahatnamelerdeki mimari eserlerin tanımlandığı kısımların belirlenerek bu kısımların çevirilerinin yapılmasından da ibaret olmamıştır. İlgili bölümlerde daha kapsamlı biçimde açıklayacağımız üzere farklı nedenlerle, ele aldığımız seyahatnamelerin büyük bölümünün en ince ayrıntısına kadar incelenmesi gerekmiştir. Böylesi bir yaklaşım konumuzla ilişkili en ufak bir bilgiyi dahi tespit etme isteğimizin yanında ulaşmak istediğimiz farklı amaçlarla da ilişkilidir. Seyyahın gezi

²⁶ Lowry, 2004: 127–155

²⁷Aslında 8 Osmanlı seyyahı çıkartıldığında sayı 172 olmaktadır. Ancak Paul Lucas, Robert Walsh, Helmuth von Moltke ve Mary Walker'in farklı tarihlerde yaptıkları ziyaretler ayrı biçimlerde ele alınmıştır. Richard Taylor tarafından basılmış olması dolayısıyla bir karışıklıktan ötürü John Fuller'in eserini de bu kişiye atfetmiş, bu konudaki şüphesini belirtilmiş olmasına rağmen iki ayrı eser olarak listelemiştir. Lowry, 2004: 136, 140, 143. Bu durumda sayı 166'ya inmektedir.

²⁸ Yerasimos, 1991. Yerasimos'un eserinde verdiği seyahatnamelerin büyük bölümü Lowry'nin çalışmasında da yer almakla birlikte Bursa kent merkezini ziyaret etmedikleri için Lowry'in ele almadığı seyyahların belirlenmesi hususunda bu kaynağın büyük yararı olmuştur.

²⁹ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000.

³⁰ Eserinin "Meşhur Seyyahların Gözüyle Bursa" başlıklı bölümünde Yardımcı beş seyyahı ele almıştır. Yardımcı, 2003: 37–40

tarihinin belirlenmesi, anlatımlarının kendi gözlemleri mi yoksa başka seyahatnamelerden mi alıntı olduğunun tespiti ancak bu şekilde ayrıntılı bir incelemeye mümkündür. Ayrıca ilk bakışta konumuz dışında gibi görülse de toplumsal yaşam hakkındaki aktarımlarda bir yapıya atfedilen inanışlarla bağlantılı bilgilere ulaşmak mümkün olabilmekte, ticaret faaliyetlerinden bahsedilen bölümlerde bir hanın işleyişiyle ilgili değerli bilgiler elde edilebilmekte, pazarlar hakkındaki bahisler bu yerlerin genel yapısı konusunda ipuçları barındırabilmektedir. Doğal felaketlerden bahsedilirken bu felaketlerin yapılar üzerinde meydana getirdiği tahribatın bir şekilde ele alındığı görülmektedir. Gayrimüslimlerden bahsedilen kısımlarda bu kesimlerin dini yapıları, evleri ve okulları hakkında bilgiler verilebilmektedir. Bu açıdan sanat tarihi alanında değerlendirilmek isteniyorsa seyahatnameler yalnızca genel hatlarına veya başlıklarına bakılarak değil en ince ayrıntısına kadar incelenmesi gereken eserlerdir ve bizim de çalışmamız bu şekilde olmuştur. Böylesi bir yaklaşımın ortaya çıkardığı zorluklar, çalışmamız öncesindeki planlamalarımızın gerisinde kalınmasını beraberinde getirmiştir. Ayrıca tezimizde yer verdiğimiz seyyah sayısı Lowry tarafından ortaya konulmuş bu kapsamlı çalışmadakinden az değildir. Araştırmalarımız neticesinde Bursa'yı ziyaret ettiği halde Lowry'nin değinmediği bazı seyyahlara rastlanmıştır. Aynı zamanda, günümüz Bursa ili sınırları içindeki diğer yerleşimleri ziyaret eden ancak Bursa merkezine uğramadığından dolayı Lowry'nin yer vermediği seyyahlar da tezimizde ele alınmıştır.

Tezimizin daha sağlıklı ve kolay biçimde yararlanılabilecek bir kaynak olması seyahatnamelerde konumuzla ilgili bilgilerin tamamına yer verilmesiyle mümkündür. Bu yüzden değerlendirmelerimizin haricinde yapılan çevirilerin de metin içinde aktarılması düşünülmüştür. Ancak enstitü yazım kurallarına uyumlu hareket etme zorunluluğumuz çevirilerin büyük kısmının ek bölümlere aktarılmasına ve konu bütünlüğünün bazı bölümlerde bozulmasına neden olmuştur.

Seyahatnamelerin tüm disiplinlerde olduğu gibi sanat tarihi araştırmalarında da tek başlarına kullanılmaları doğru bir yöntem değildir ve elde edilen bilgilerin farklı kaynaklardan sağlanacak verilerle desteklenmesi

gerekir. Ancak bizim amacımız seyahatnamelerde yer verilen yapıları tüm yönleriyle ele almak değil, bu kaynakların yapılarla ilgili karanlıkta kalan yönlere hangi açılardan ışık tuttıklarını belirleyebilmektedir. Zaten konumuz sınırlarının genişliği diğer türlü bir çalışmayı çok zor bir hale getirmekte, ele alınan eserlerin bir dönem sınırlandırması olmaması, sayısal olarak fazlalıkları tümünün ayrıntılı biçimde incelenmesi ve değerlendirmesini imkânsızlaştırmaktadır. Bu yüzden yalnızca günümüzdeki durumlarından farklı bir özelliklerine değinildiği veya bu eserler hakkında önceki araştırmalara eklenebilecek verileri barındırdıkları durumlarda bu bilgilerin ayrıntılı olarak üzerinde durulmuştur. Zaten aksi bir durumda tezimizin mevcut bilgilerin tekrarı gibi görülmesi ihtimali doğmaktadır. Seyahatnamelerde sık biçimde üzerinde durulduğu görülen yapıların tarihçeleri veya mimarileri hakkındaki genel tanımlamalar da bu yöndeki bir eleştiriyi destekler niteliktedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

SEYAHATNAMELERİN SANAT TARİHİ ARAŞTIRMALARINDA KULLANILABİLİRLİĞİ

Seyyahların gezilerini gerçekleştirdikleri yerleri tüm yönleriyle tanıtmayı amaçlaması, seyahatnamelerin pek çok alanda olduğu gibi sanat tarihi araştırmaları için de yararlı kaynak olmasını beraberinde getirmektedir. Ancak Bursa ili örneğinde ele aldığımız çalışmamızda ilk olarak sanat tarihi açısından sahip oldukları bilgilerin niteliği ile birlikte mevcut olumsuzluk ve problemlerin ortaya konulması gerektiğini düşünüyoruz.

Seyahatnamelerin sanat tarihi araştırmalarında kullanılabilirliği hususunda genel bir değerlendirmeyi yalnızca Bursa ili örneğinde gerçekleştirmenin bazı sonuçlara ulaşmayı engelleyeceği akla gelebilir. Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun en çok ziyaretçi çeken yerleşimlerinden birisi olması, aynı zamanda hem Osmanlı Dönemi hem de öncesine ait birçok yapıya ev sahipliği yapması ve seyahatnamelerde bunlara kapsamlı diyebileceğimiz oranlarda yer verilmesi dolayısıyla Bursa örneğinde yapılan bir değerlendirmenin genele yayılabileceğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

1.1. BURSA İLİNDEKİ MİMARİ ESERLER İÇİN BİR KAYNAK OLARAK SEYAHATNAMELER

Konu alanımız yaklaşık 600 yıllık bir süreci kapsadığı için ilk olarak sanat tarihi araştırmaları açısından seyahatnamelerde farklı yüzyıllarda ne gibi değişimlerle karşılaşıldığı sorusunun cevaplanması gerekir. Ancak elimizdeki örnekler seyahatnamelerin içeriklerinin yalnızca belli dönemlerle bağlantılı olarak değerlendirilmesinin ve bu paralelde bir çıkarım yapılmasının doğru olamayacağını ortaya koymuştur. Seyyahların ülkeleri ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkiler ve içinde bulunulan yılların getirilerinin

seyahatnamelerin içeriğini belirlediği doğrudur. Ancak bunun yanında, seyahatçıların gezi amaçları, birikimleri gibi etmenler de aynı tarihlerde meydana getirilmiş olsalar bile seyahatnamelerin farklı içeriklere bürünmesine neden olabilmektedir³¹.

Seyahatnamelerin sanat tarihi açısından sahip oldukları değerleri yüzyıllar bazında sınırlamak ve değerlendirmek çok zordur. Zira oransal olarak 19. yüzyıl ve sonrası seyahatnamelerinin sanat tarihi araştırmaları açısından daha kapsamlı bilgiler barındırdığı doğru olsa da daha önceki yüzyıllara ait örneklerde de mimari eserlerle bağlantılı bilgiler mevcuttur. Yalnızca çok genel bir sınırlandırma ile erken dönem seyahatnameleri biçiminde tanımlayabileceğimiz 14. - 15. yüzyıl örneklerinin büyük bölümünün sanat tarihi alanında kullanılabilir bilgiler veren eserler olmadığı söylenebilir. Hatta seyahatname olarak adlandırılmalarına rağmen bazılarının yalnızca bir gezi güzergâhı biçiminde olduğu görülür³². Pek çok bilim dalına yönelik hiçbir bilginin yer almadığı bu tür seyahatnamelere sonraki yüzyıllarda da rastlanmaktadır. Ancak bunlar oransal olarak erken dönemlere göre daha azdır. Seyahatnameleri kaleme alanlara baktığımızda da amaçları yalnızca gezmek ve yeni kültürler tanımak olan kişilere erken dönemlerden itibaren rastlanmakla birlikte³³ burada yer verdiğimiz 14. ve 15. seyahatnamelerini kaleme almış olan çoğu kişi tüccar³⁴, ajan³⁵, elçi³⁶, asker³⁷ veya esirdir³⁸. Bu

³¹ Yaklaşık aynı dönemlerde Osmanlı topraklarına ziyaretler yapmış olmalarına rağmen Ulu Arif Çelebi, İbn Batuta ve Bertrandon örneğinde seyahatnamelerin içeriklerindeki farklılıkların ortaya çıkma sebepleri konusundaki tespit için bkz. Kamil, 1937: 12–13.

³² Brugeois'in eserinde takip edilen yollar haricinde bir bilgi mevcut değildir. Lelewel, 1857, Yerasimos, 1991: 98. Leunclavius'un eserinin başlangıç kısmında Hieronymus Beck von Leopoldsdorf'un yalnızca izlediği güzergâh verilmiştir. Leunclavius, 1596: 3. Tüccar Basile'in hac yolculuğu, ziyaret ettiği yerler hakkında kısa bilgiler veriyor olması nedeniyle diğer örneklerle göre biraz daha ayrıntılı olmakla birlikte yine de genel olarak bir güzergâh biçimindedir. Khitrowo, 1889.

³³ Bu kişilerin ilk sırasında gezi yapmayı bir saygınlık gören ve hatta Bursa'da karşılaştığı seyyah Abdullah-i Mısri'nin ziyaret ettiği yerlerle kendi ziyaret ettiği yerleri kıyaslayarak gururlanan İbn Batuta gelir. Parmaksızoğlu, 1971: 44–45, Aykut, 2005: 297.

³⁴ Khitrowo, 1889: 243–256, Tafur, 2004, Chambers-Pullan, 2004.

³⁵ Özellikle erken dönemlerde ve Osmanlı'nın gücünün zirvesinde olduğu yıllarda bazı seyahatçıların görevi Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli yönleri hakkında bilgi toplamaktır. İldem, 2007: 3. Bizim konumuz dâhilinde Osmanlı'yı bu amaçla ziyaret ettiği anlaşılabilen seyyahlar arasında Bourgone dukası Philippe le Bon'un görevlendirdiği Bertrandon de la Broquiere sayılabilir. Eyice, 1975: 87, 88, 91.

³⁶ Ruy Gonzales de Clavijo, 2007

³⁷ Konstantinovic, 2003

kişiler doğal olarak çoğu kez iş veya zorunluluk neticesinde ziyaret ettikleri yerlerde genellikle amaçları ve kendi şartlarıyla bağlantılı durumlara odaklanan anlatımlar yapmak zorunda kalmışlardır. Bu husus da erken dönem seyahatnamelerinin içeriklerinin zengin olmamasının bir nedeni olarak gösterilebilir.

Seyahatnamelerde sanat tarihini ilgilendiren konularda yararlı veriler bulunması veya bulunduğu durumlarda bunların niteliği seyahatnamenin içeriğinin tamamında olduğu gibi seyyahın ilgisini çeken konuların yanında³⁹ birikimiyle de doğrudan bağlantılıdır. Kendi karakteri ve yetkinlikleriyle seyahatnamesinin içeriği arasındaki ilişki hakkında bilgi veren Porter'in açıklaması bu açıdan önemlidir:

“Kitaplara başvurabilir ve size “Nice Konsilini”, rahiplerin tartışmalarını, ahitleri, kuşatmaları ve savaşları anlatabilirdim; fakat tarihle yapacak hiçbir şeyim yok. Ne yazıldıysa yazılmıştır. Benim işim ne gördüğümüdür ne okuduğum değil... Bursa’da kaldığım üç gün boyunca herhangi bir uzunlukta bir öykü için yeterince malzeme toplayabilecek zamanımın olabileceğini neredeyse hiç ummuyordum. Kendim uzun hikâyelerden nefret ederim ve herkesin de nefret ettiğine inanıyorum. Şimdiye kadar mümkün olduğunca özlü fakat ciddi konularda doğru bilgiler vermeye gayret ettim; seyahat ettiğim aynı yerlere giden herhangi birisi de aynısını bulacaktır. Bahsedilmeye degecek herhangi bir şeyi gözden kaçırmadım ve görünümü, yapıtları ve içinden geçtiğim memleketin eski eserleri ile birlikte insanların alışkanlıkları ve tutumları konusunda bir fikir verme hususunda yeterli olandan daha fazlasından bahsetmedim⁴⁰.”

Bu durumun bir diğer örneğini veren Wilkins, Türkiye’de hala keşfedilmemiş anıtların yer aldığını bilmekle birlikte bunlar hakkında zekice söylemler yapacak niteliklere sahip olmadığını henüz eserinin giriş bölümlerinde belirtmiştir. Birlikte seyahat edeceği arkadaşının camileri, mezarları, antik eserleri, yazıt ve kabartmaları görmek amacıyla olduğunu

³⁸ Arnakis, 1951, Schiltberger, 1997

³⁹ Manucci Bursa’da elli gün boyunca kalmışsa kentin özelliklerinden çok genel hatlarıyla bahsetmiş ve özel olarak herhangi bir yapıya yönelik hiçbir tanımlama yapmamıştır. Manucci, 1653: 10.

⁴⁰ Porter, 1835: 230–231, 251.

söylemesine ve böylesi anıtların bolca bulunduğu yerleri ziyaret etmesine rağmen seyahatnamesinde Bursa'nın anıtlarının hiçbirine yer vermemesi, İznik'te ise yalnızca genel mimari doku ve surlar hakkında yüzeysel bilgiler aktarması kendisiyle ilgili bu yargılarının neticesi olmalıdır⁴¹.

Gezi amacı ne olursa olsun seyyahların karakter ve birikimlerinin seyahatnamelerin içeriğini belirleyen en önemli unsur olduğu her ikisi de Amerikalı birer misyoner olan ve hatta görev zamanları birbirini takip eden Ladd ve Van Lennep'in eserlerinin karşılaştırılmasıyla da anlaşılabilir. Ladd'ın yazdığı mektuplar yalnızca Hıristiyanların sorunları vb. hakkında iken, Van Lennep, bu misyonerin mektubuna yer veren "The Missionary Herald"da da belirtildiği üzere "asıl mevzusuna girmeden önce arkadaşları ve kendisi tarafından kat edilen yollarda karşılarına çıkan ilginç şeyleri de tanımlamaktadır⁴²."

Seyahatnamelerde görülen farklılaşmalar seyyahın nitelikleri ve seyahat amaçları yanında siyasi ve kültürel gelişimlerle de bağlantılıdır. Ele aldığımız seyyahların büyük bölümünün mensup olduğu Avrupa ülkelerinde yaşanan değişimler ve hâkim olan düşünce akımları; mimari, arkeoloji gibi alanlarda uzmanlaşmaların getirileri; Osmanlı'nın tarih sahnesinde oynadığı rolle birlikte Avrupa ile ilişkileri ve aynı zamanda yabancılara yönelik Osmanlı yönetimi ve halkının yaklaşımlarının tamamı seyahatnamelerin içeriklerini belirleyen etmenlerdir. Yaşanan gelişmelerin de sanat tarihi alanında kullanılabilirlik niteliklerini olumlu yönde etkilediği söylenebilir. Özellikle Avrupa'da eski kültürlere ve eserlere yönelik ilginin çok erken yüzyıllarda başlaması ise sanat tarihini ilgilendiren konular bakımından zengin kaynak olmalarını sağlamıştır.

Lucas, Avrupa'da bu yöndeki merakların seyahatnamelerin içeriklerini etkileyebildiği konusunda örnek olarak alınabilecek bir seyyahtır. Pınarbaşı'nda bir tekkede karşılaştığı, Özbek asıllı ve çok bilge birisi olarak tanımladığı dervişi Paris'i ziyarete ikna etmek için Fransa'da âlimlere çok saygı duyulduğunu söylemiş ve kendisine bu durumun örneklerini sunarken

⁴¹ Jebb, 1908: 19.

⁴² Van Lennep, 1851: 405.

bu dönemde seyahatlerin bir ilmi uğraş gibi görüldüğünün ipucunu vermiştir. Belirttiği üzere kralının tüm masraflarını karşılayarak kendisini bu yolculuğa çıkarma nedenleri arasında eski anıtları keşfetme isteği de yer almaktadır:

“Ona uzmanlık alanı olarak bu bilge adamlardan birisi olmamama rağmen, majestelerinin seyahatler için bana para harcatmadığını ve beni ilaçlar için kullanılabilir bitkileri bulmak, antik çağları aydınlayabilecek eski anıtları tespit ederek sonuçta tarihi daha iyi biçimde anlayabilmek ve hatta coğrafya haritalarında görülen ülkelerin kontrollerini yaparak bilimlerini geliştirmek için bilinmesi gerekenleri keşfetmek amacıyla görevlendirdiğini söyledim⁴³.”

Seyahatnamelerde eski eserlere yer verilmesi, bazı araştırmacıların seyyahları, Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarındaki tarihi eserleri tespit eden ve çizimler ve detaylı açıklamalar ile birlikte yayınlayarak daha sonradan yapılacak yağmalamalara yol gösteren ajanlar olarak tanımlamasına neden olmuştur⁴⁴. Hâlbuki seyyahların bu eserlere ilgi göstermesi ve seyahatnamelerinde değinmesi asıl olarak Avrupa'da bu yıllarda ortaya çıkan merak ile bağlantılıdır. Seyahatlerini 18. yüzyılın hemen başlarında gerçekleştirmiş olan Lucas'ın biraz önce yer verdiğimiz sözleri de eski eserlere yer verilmesinin yalnızca seyyahın özel ilgisi ile değil, Avrupa'daki düşünce yapısıyla da bağlantılı olduğunu kanıtlaması bakımından önemlidir. Kendilerine rehberlik eden Cerci'nin zeki bir adam olmasına rağmen eski eserlere ilgi duymamasına oldukça şaşırın Tournefort ise bu yıllarda antik dönem eserlerine olan merakın entelektüel birikime işaret ettiğinin düşünüldüğünü gösteren bir örnek olarak alınabilir⁴⁵. Bu yüzden seyahatnamelerdeki anlatımların bahsi edilen eserlere yönelik merakı daha da arttırdığı ve sonuçta bu eserlerin kaçırılmasını tetiklediği doğru olsa dahi

⁴³ Lucas, 1714a: 80–81. Seyahatnamelerin içeriklerini gezilerin gerçekleştirme amaçlarının belirlemesi seyyahların kendi ilgi alanları yanında hamilerinin talepleri ile de ilişkili olabilmektedir. Özellikle 16, 17 ve 18. yüzyıllarda mektup tarzı gezi anıları gezginin yolculuklarda masraflarını karşılayan krala veya soyluya hitaben yazılmakta ve bu kişilerin ilgisini çekeceği düşünülen konulara odaklanmaktadır. İldem, 2007: 6. Lucas da yaptığı bu aktarımla aynı zamanda bu durumun bir örneğini vermektedir.

⁴⁴ Dostoğlu v.d., 2007: 10

⁴⁵ Tournefort, 2005: 239

bu eserlere ilgi duyan seyyahların amaçlarının asıl olarak kaçakçılık olduğunu belirtmemiz doğru bir ifade olmayacaktır.

Seyahatnamelerin seyyahın amaçları ve ilgi alanıyla bağlantılı aktarımları barındırması sınırlandırma olmaksızın her yüzyılda karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte yine her dönemde sanat tarihini ilgilendiren konularla ilgili bilgiler içeren örneklerin de mevcut olduğu görülmektedir. Lubenau, Covell, Thevenot 16. ve 17. yüzyıllarda bile eski eserlere yönelik ilginin, kaleme alınan seyahatnamenin neredeyse tüm içeriğini biçimlendirebildiğinin örnekleridir. Bu özellikleri de en önemli kullanım alanlarından birisinin sanat tarihi olabileceğinin göstergesidir. Dönemler arasındaki fark, erken dönemlerde yapılar hakkında verilen bilgilerin çoğunlukla genel ifadeler ve dış görünüşlerinin tanımlanması ile sınırlı kalmasıdır. Ancak sonraki yüzyıllarda gerek Avrupa düşün yaşamındaki gelişmeler, gerekse de Osmanlı'nın seyyahlara bakışındaki değişimlerle birlikte diğer hususlarda olduğu gibi bu konuda da daha ayrıntılı bilgiler vermeye başlanmıştır.

Seyahatnamelerin içeriklerini seyyahların ilgi alanları yanında bir yerleşimin ziyaret edilme nedenleri de belirleyebilmektedir. Bu açıdan ilk Osmanlı sultanları tarafından inşa edilen camileri ve türbeleri, ayrıca oldukça ünlü ve şifalı olduğu bilinen hamamları görmenin başlıca ziyaret nedenleri arasında olduğu Bursa'nın, sanat tarihiyle bağlantılı konular bakımından oldukça şanslı olduğu söylenebilir. Ayrıca seyahatnamelerde bahsi edilen ve ilgi duyulduğu anlaşılan eserler büyük oranda Osmanlı Dönemi öncesine ait olsa da en azından Bursa merkezi örneğinde ziyaret amaçlarıyla bağlantılı biçimde Osmanlı Dönemi eserlerinin yoğun biçimde ilgi çektiği ve seyahatnamelere konu edildiği görülür. Bu yapılar erken dönemlerde daha çok kentin diğer özelliklerinin beraberinde ve sınırlı biçimde ele alınsa da Bursa'yı ziyaret eden seyyahların neredeyse tamamı camiler, türbeler, hamamlar başta olmak üzere Osmanlı Dönemi yapılarına mutlaka değinmiştir.

18. yüzyıldan itibaren belirli konuları daha ayrıntılı biçimde incelemeye başlayan seyyahlar ortaya çıkmıştır. Bu seyyahlar gördükleri her şeyi

aktarmak yerine büyük oranda belli sınırlar içerisinde kalan ve kendi uzmanlık alanlarıyla bağlantılı olan konulara değinmişlerdir. Örneğin Benjamin seyahatnamesinin giriş kısmında amacının gezdiği memleketlerdeki toplumların sorunlarıyla ilgili gözlemlerini aktarmak olduğunu belirtmiştir. Antik kalıntılar hakkında ise kendisinden önce sayısız inceleme yapıldığını, haklarında zaten tüm ayrıntılar verildiği için bunlardan tekrar bahsetmeyi uygunsuz bulduğunu, bu nedenle bu tür kalıntılarla ilgili aktaracağı bilgilerin sadece dikkatini çeken birkaç ilginç örnekten ibaret olacağını söylemiştir. Seyyahın bu açıklaması seyahatnamelerin içeriklerinin belli konulara eğilmeye başlamasının sanat tarihini ilgilendiren konular açısından olumsuz sonuçlara yol açtığını göstermektedir⁴⁶. Bununla birlikte bazı seyyahların ziyaret ettikleri yerleşimlerin özellikle arkeolojik değerleri ve mimari eserlerine yer vermeye başlaması ve bu aktarımlarını yüzeysel değil derinlemesine ele alması da bu tür gelişmelerin neticesidir.

Yüzyıllar içinde yaşanan bu tür gelişmelerle ilgili yaptığımız bu kısa tespitler haricinde değerlendirmeye almamız gereken en önemli etken seyahatnamelerin içerikleri ve özellikle de konumuzla bağlantılı bilgilerin niteliklerini şekillendiren seyyahlara yönelik tutumlardır. 17. yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda geziler gerçekleştirmiş olan Grelot, bir Hıristiyan'ın güçlkle gireceği camilerin çizimlerini yapabilmiş olmasıyla övünmüştür ve verdiği bilgilerden bunu ancak doğulu kıyafetleri, sakalı, Türkçe konuşuyor olması, bazı durumlarda da kurnazlıklar ve verdiği hediyeler sayesinde başarabildiğini itiraf etmiştir. Yine de birçok kişinin bu cesareti gösteremeyerek yalnızca yapıları seyredip döndüklerini, çizimlerini yapamadıklarını ve içlerine giremediklerini belirtmiştir⁴⁷. Bu durumun yalnızca Grelot'un karşılaştığı bir sorun olmadığı da eserinin önsözüne kendi görüşlerini ekleyen diğer seyyahların aktarımları ile kanıtlanmaktadır. Bu seyyahlardan biri olan Bernier yaklaşmanın dahi çok güç olduğunu söylediği yapıların Grelot tarafından gerçekleştirilen çizimlerini hayranlıkla birlikte

⁴⁶ Benjamin, 1867: v-vi

⁴⁷ Grelot, 1998: 131

şaşkınlıkla karşılaşmıştır⁴⁸. Gerçekten Grelot, Ayasofya’da çizimler yaparken kendisiyle birlikte camiye giren Venedikli bir dostunun içerideki Müslümanlar tarafından tartaklandığından bahsederek Bernier’in bu anlatımında gerçeklik payı olduğunu ortaya koymuştur⁴⁹. Bu tür güçlükler nedeniyle yapılarla ilgili ayrıntılı bilgiler verebilmenin imkânsız olacağı da muhakkaktır.

Erken dönemlerde yabancıların iyi gözle karşılanmaması Haçlı Seferleri’nin anılarının henüz taze olması ve Osmanlı ile Avrupa’nın mücadele içinde bulunmasının sonucudur⁵⁰. Bu durumun değiştiği tarihleriyse kabaca 18. yüzyılın ortalarına kadar götürebiliriz. Bu tarihten sonra yabancılar karşı Osmanlı halkının giderek artan bir hoşgörülle yaklaştığını ve 19. yüzyılda bu hoşgörünün en üst düzeye ulaştığını görürüz. Cami ve türbelerin iç görünüşleriyle ilgili tanımlamaların ve gerçekçi çizimlerinin bu tarihlerden sonraki seyahatnamelerde karşımıza çıkması da engellemelerin ve seyyahların çekincelerinin eskiye göre daha az sıkıntı verici olduğunun göstergesidir. Bu yöndeki gelişmelerde Osmanlı-Avrupa ilişkileri ve Avrupa’ya bakışta yaşanan değişimlerin etkisi olduğu söylenebilir. 15. yüzyıl seyyahı Bertrandon’un Şam’dan Bursa’ya kadar yolcuğu boyunca güvenlik içinde olabilmek için eşlik ettiği Müslümanlar gibi giyinmek zorunda kaldığını söylemesi⁵¹, 19. yüzyıl seyyahlarından Paine’in ise tam tersi biçimde Avrupalı kıyafetleriyle kendilerini belli eden kimliklerinin koruyucu bir etki meydana getirdiğini ifade etmesi bu durumun çok açık bir göstergesidir⁵².

İçinde bulunulan şartların böylesi tutumlara neden olduğu düşüncesinde olan Vidua, Türklerin Avrupalılara içten içe bir öfke beslediğini, ancak farklı durumların ve korkuların öfkelerini dışa vurmaya engel olduğunu iddia etmiştir:

“Genel olarak hoşgörüslük o kadar büyüktür ki eğer üç koruyucu mevcut değilse Türkiye’de seyahat edilemez. Bunun ilki doğal olarak saygı duyulan hükümdar olup şimdiki sultanın yönetimi altında daha da önemlidir,

⁴⁸ Grelot, 1998: xi, xiii.

⁴⁹ Grelot, 1998: 131–132.

⁵⁰ İldem, 2007: 3.

⁵¹ Bertrandon de la Broquiere, 2000: 146.

⁵² Paine, 1859: 52.

çünkü son selefinden daha saygın bir konuma gelmiştir; böylece her kim bir fermana sahipse yetkililer tarafından yasal bir biçimde korunur. İkincisi Türklerin yabancı güçleri kızdırmaya yönelik korkularıdır; bu yüzden paşalar ve ayrıca ağalar, onu koruyan bir Elçi'nin Bab-ı Ali'ye şikâyetinde bulunmaması için bir Frenk'e adaletli davranmaya çaba gösterirler. Üçüncü ve en etkili olanı Türklerin paraya karşı olan açgözlülükleridir; bu yüzden kendilerini bahşiş almak amacıyla Frenklere hizmet vermek, onlara eşlik etmek ve ilgi çekici şeyleri göstermeye adanmışlardır. Bu bahşiş rahatsızlık verici bir kelimedir. Onu sürekli olarak ve her şey için 5 veya 6 kez tekrar ederler çünkü aldıklarına ilaveten fazladan para istemeyi talep etmezlerse asla mutlu olmazlar. Bana gelince... Gerçek inançlıları paraya pula düşkün kılan Tanrı'ya şükrediyorum. Çünkü bu açgözlülük olmasaydı ne Yunanistan olurdu, ne de antik anıtlar⁵³.”

Her ne kadar Vidua Türkler hakkında önyargılara sahip bir seyyah olsa da özellikle yabancı güçleri kızdırmaya yönelik çekincelerle ilgili ileri sürdüğü düşünceleri 19. yüzyıldaki Osmanlı-Avrupa ilişkileri konusunda bir ipucu barındırmaktadır. Osmanlı'nın, Avrupa devletleri ile arasını iyi tutmak zorunda hissettiği bir dönem içinde bulunması ve siyasi problemlere yol açabilecek sorunlardan kaçma yönündeki isteğinin bazı hassasiyetleri beraberinde getirmiş olması doğaldır. Osmanlı halkının Avrupalı seyyahlara bakışının bu yıllarda devletin genel politikası paralelinde ilerlediği konusunda bir başka ipucunu veren Miller da İstanbul'da iken bir camiye girme konusunda sorun yaşadığını ancak ziyaretini gerçekleştirdiği tarihlerde Osmanlı ile iyi ilişkiler içindeki Almanya'nın bir yurttaşı olduğu yalanını söylemesinin kendisine tüm kapıları açtığını ifade etmiştir⁵⁴. Oldukça benzer biçimde Ubcini de bir Fransız seyyahı olmasının kendisine yardımcı olunmasını beraberinde getirdiğini belirtmiştir⁵⁵.

Vidua, Ubcini ve Miller'in açıkladığı gibi Avrupalı devletler ile siyasi ilişkilerin boyutları ve içinde bulunulan dönemin getirileri bir zamanlar

⁵³ Balbo, 1834: 127–128.

⁵⁴ Miller, 1898: 419.

⁵⁵ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 129.

seyyahlara yasaklanmış olan yapıları ziyaret etme, bunları ayrıntılarıyla inceleme gibi hususları kolaylaştırmıştır. Yine de daha çok dıştan gelen zorlamalara bağlanabilen ve bir tarihlendirme sınırı getirilmesi gereken bu durumun Bursa dışındaki kentler için geçerli olduğunu söylemek daha doğru olacaktır. Bursa'da ise halkın her dönemde yabancılara ılımlı biçimde yaklaştığı birçok örnekle sabit olup seyyahların cami ve türbelere girmesine izin verilmesinin yanında gönüllü rehberlik yaparak dileylene istediğini büyük bir keyifle gösteren kişiler de bunun göstergesidir.

Bursa'da cami ve türbeleri ziyaret etmek isteyen seyyahlara yönelik hoşgörölü tutumların çok uzun bir geçmişi vardır. Taşıdığı manevi nitelikler nedeniyle diğer yapılara göre çok daha kutsal kabul edilen Emir Sultan Türbesi'ni 1588 gibi çok erken bir tarihte ziyaret etmek isteyen Lubenau'ya Bursa'nın yöneticisinin tavrı da olumlu yaklaşımların uzun geçmişini kanıtlayan güzel bir örnektir:

“Oradaki din adamları bizi içeri almak istemediler. Ama bizim çavuşumuz şehri yöneten beye gitti ve şikâyette bulundu. Bunun üzerine bey bizzat geldi ve din adamlarını azarlayarak dedi ki: “Neden gâvurları içeri alıp bu mucizeleri görmelerine izin vermiyorsunuz? Belki bu mezarda yaratılan mucizeleri görürlerse onlar da Müslüman olurlar.” Böylece din adamları, isteksiz de olsa, caminin ve türbelerin kapılarını açıp bizi içeri almak zorunda kaldılar. Bey de bizimle birlikte içeri girdi ve büyük bir nezaketle bize her şeyi gösterdi, hatta bizi başka yerlere de götürdü ve bilgi verdi, biz de ona minnettarlığımız belirterek onu memnun ettik. Bey, ayrıca yemek zamanı bize çeşitli meyvelerden ibaret mükemmel bir armağan gönderdi⁵⁶.”

1767'de Bursa'yı ziyaret etmiş olan Niebuhr da cami ziyaretleri örneğinde diğer yerleşimlerle bu kent arasında çok çarpıcı farklılıklar olduğunu ortaya koyan bir seyyahtır:

“Kahire'de, Halep'te veya diğer İslam şehirlerinden birinde bir Hıristiyan'ın büyük camilerden birine girdiğini bir Müslüman görürse, başına hiç de hoş olmayan şeyler gelebilir. Ya sünnet olmak zorunda bırakılır veya

⁵⁶ Lubenau, 2012: 494.

pahalıya oturan bir para cezası öder. Hâlbuki Bursa'da bu hususta çekinecek pek bir şey yok. Mesela bir Ermeni olan rehberim beni Bursa'nın en büyük camilerinden olan Çelebi Mehmet Camisine götürdü. Bu bana müstahdeme verdiğim üç beş akçe bahşişe mal oldu. Adam da bütün sorularımı nezaketle cevaplandırdı... Başka bir gün de rehberim olan Ermeni beni içinde hemen hemen yüz Türk'ün namaz kıldığı bir camiye götürdü. Kapıdan hızla geri dönmek istediğimde rehberim bana, sükûnetle ilerlememi, Türklerin beni fark etmeyeceğini söyledi. Benim hiç de Müslümanların hoşgörüsünü tecrübe etme ve bir hadise meydana vermeye niyetim yoktu. Çabucak camiden ayrıldım... [Ramazan'da] Çalışmadan yaşayabilecek olanlar gündüzleri genellikle uykuyla geçirirler. Bu da doğrusu benim işime gelmedi değil... Böylece gözaltında tutulmadan veya taciz edilmeden araştırmalarımı yürütmek imkânını buldum⁵⁷."

Tüm bu aktarımlarıyla ilgili bir çıkarımla seyyahın cami ve türbelere gerçekleştirdiği ziyaretlerde bir sorunla karşılaşmamasına rağmen içinde hala bazı çekincelerin söz konusu olduğunu söyleyebiliriz. Akdemir tarafından kaydedilmeyen ancak bizim orijinal metinde karşımıza çıkan Orhan Gazi'nin mezarında gördüğü kitabeyi kendi başına kopyalamaya vakit bulamadığından ayrıca cesaret gösteremediğinden sonradan başka birine kopyalattığı şeklinde verdiği bilgi yine bu konuyla bağlantılı olarak değerlendirilebilir⁵⁸. Niebuhr'dan yalnızca otuz yıl önce Bursa'ya gelen ve farklı yerleşimlerde olduğu gibi Bursa'nın da pek çok yapısı hakkında önemli bilgiler aktaran Pococke'nin camilerden yalnızca kent dokusu tanımlamasında ve sadece genel hatları ile bahsetmesi, hiçbirine özel olarak değinmemesi bu seyyahın da bu tür çekinceleri olduğunu akla getirir⁵⁹. Bu da Lubenau gibi çok daha erken tarihli seyyahların aksi yöndeki tanımlamalarına rağmen 18. yüzyılda seyyahların hala bazı konularda çekinceleri olduğunu gösterir.

19. yüzyılda böylesi sorunların ve çekincelerin kesinlikle mevcut olmadığını söyleyebiliriz. Bununla birlikte bazı seyyahlar bu dönemde de

⁵⁷ Akdemir, 1989: 100, 101, 102.

⁵⁸ Gloyer, Olshausen, 1837: 143–144.

⁵⁹ Pococke, 1772: 298–299.

camii ve türbelerin ziyaretinin sorunlara yol açtığı ve bunları yakından incelemenin veya çizimlerini yapmanın çok güç olduğu şeklinde aktarımlar yapmışlardır. Vidua bu tür örnekler veren seyyahlardan birisidir:

“Bursa gezisinde Paşa tarafından temin edilmiş bir muhafız, bu geziyi daha önce bazı İngilizlerle de yapmış olan yeniçerimiz, İngiltere büyükelçisinin bana tavsiye ettiği yerel bir tüccar olan Francase M. Arlés bize eşlik ediyordu. Tüm bu refakat gerekiyordu, çünkü bu Asya Türkleri, Avrupa’dakilerden daha fazla fanatikler ve hepsinden önemlisi Bursa’da görülecek en ilgi çekici objeler olan camilere girmemiz söz konusu... Bu anıtların bazılarının planlarının taslak çizimlerini ve yol arkadaşım da en azından ücra yerlerde olanların görüntülerini aldı. Camilerin çoğunu sadece aceleyle görebildik ve bu ayaktakımının isyan etmesinin önüne geçmek için elimize bir kalem veya bir parça kâğıt almaktan sakındık; çünkü bir Yeniçeri ve Paşa’nın adamı bize eşlik etmesine rağmen ikimiz yalnızca gâvur yani kâfir olduğumuzdan üstüne tüküren bir Türk oldu⁶⁰.”

Hamilton Bursa halkının yabancılara karşı olumsuz tutumları olduğundan söz eden bir diğer seyyahdır. Bursa’nın Türklerin gözündeki kutsal yerini, Müslüman ahalisinin dinsel bağnazlığının sebebi olarak göstermiş, tarihteki yeri ve maneviyatı dolayısıyla halkının Hıristiyanlara ve yabancılara düşmanca bir tavır geliştirdiğini iddia etmiştir. Bununla birlikte kendi geldiği tarihlerde böyle bir durumla karşılaşmamış, hatta şarabın ve domuzun serbestçe alınıp satılabildiği, Müslümanlar tarafından Hıristiyanlara bir baskı yapılmadığı gibi bilgiler de vermiştir:

“Constantinople’un fethinin öncesinde Osmanlı imparatorluğu’nun başkenti unvanını Adrianople’a kaptırdı. Bu dönemden itibaren artık prenslerin ve önderlerin ikameti olmaktan ve Avrupa ilişkilerinin yararlı etkilerinden uzaklaşan Bursa hala konumunun cazibeleri, uzun yıllar boyunca İslami tutuculuğun ve inançlarının ikametgâhı olmasıyla olduğu kadar önceki öneminin hatıraları ve çağrıştırdıklarıyla Türkler tarafından sevilir ve Türk

⁶⁰ Balbo, 1834: 126, 126–127.

imparatorluğundaki çok az kent Frenklere ve Hıristiyanlara gösterilen düşmanca ruhla böylesine dikkat çeker⁶¹.”

Simond da yine ifadelerinden kolayca anlaşılabilirdi üzere Türklere karşı son derece olumsuz düşüncelere sahiptir. Bu nedenle Bursa halkının ziyaretçilere yönelik tutumu hakkındaki aktarımının bu gerçek paralelinde değerlendirilmesi gerekir:

“Bursa’daki tüm sınıflarda ve tüm yaşlarda, zengin ve fakir, genç ve yaşlı tüm insanlarda Hıristiyan köpekleri ortak ismi altına toplanan yabancıların tamamına karşı amansız bir düşmanlık vardır⁶².”

Kitabının tamamında Türkleri ve Türklerle ilgili her şeyi aşağılama ve kötüleme anlayışı içinde olan Overbergh değindiği olumsuzlukların kanıtlarını oluşturabilecek herhangi bir durumla karşılaşmamasına rağmen yine de Bursa halkının fanatik ve yabancılara karşı kötü bir tavrı olduğunu iddia etmiştir:

“Sabahtan beri karşılaşmaya devam ettiğimiz Türk askeri devriyelerinin hayatımızı korumak için oldukları söylendi. Misyonerin bu sabah eklediği gibi: “Gezintiniz Türkler tarafından iyi görülmez; sizin Ermenilerin cinayetinin intikamını almak için geldiğinizi düşünürler; tetikte bekliyorlar, en ufak bir kıvılcım barutu ateşleyebilir, dikkatli olun⁶³.”

Bu seyyahların yabancılara yönelik tutumlarla ilgili aktarımlarının gerçeği yansıtmadığı, kendi seyahatnamelerindeki çelişkili durumlarla kanıtlanır. Türklere karşı her konuda olumsuz fikirlere sahip oldukları da zaten seyahatnameleri incelendiğinde tespit edilmektedir. Dönemsel sorunlar yaşanmış ve seyyahların bu durumla bağlantılı aktarımlar yapmış olabilecekleri yönünde akla gelebilecek düşünceler ise yaklaşık aynı tarihlerde Bursa’ya gelen diğer seyyahların aktarımlarıyla çürütülmektedir. Overbergh’in tam tersi biçimde Bursa halkının yabancılara yönelik iyi niyetli yaklaşımlarıyla ilgili pek çok örnek veren Miller bu durumun bir örneğidir⁶⁴. Diğer seyyahların büyük bölümü de yapıların kolayca ziyaret edilebilmesi ve

⁶¹ Hamilton, 1842a: 76.

⁶² Renard, 1899: 3.

⁶³ Overbergh, 1899: 406.

⁶⁴ Miller, 1898: 419–420.

Müslümanların hoşgörüsünden özellikle bahsetmiştir. Bazen bu duruma yönelik şaşkınlıklarını gizleyememiş olmaları ve Hammer'in yaptığı açıklama bu yıllarda gerçekler bilinmeksizin önyargıların yabancıların düşüncelerini ne şekilde etkilediğini göstermesi bakımından önemlidir:

“Constantinopel'da Bursa'nın Müslüman ahalisinin dinsel fanatikliği ve yabancılara karşı düşmanca davranışlarıyla ilgili çok fazla şey anlatılır. Biz bunu tam tersi biçimde bulduk. Her yerde dostça karşılandık, her yerde türbeleri ve camileri hatta Constantinopel'da olduğundan daha büyük kolaylıkla ve özgür biçimde incelerken soruşturma arzumuzu ve merakımızı seve seve giderecek birisiyle karşılaştık. Bursa'nın ahalisinin özellikle onları yalnızca cahil olarak gören ve konuşmayan gezginler tarafından bilinmeyen özelliği, neredeyse her yüze yerleşmiş vahşi ve dik kafalı izlenimlerinin yerleştirmiş olduğu görünen bu kötü itibarla, davranışlarının kibarlığı ve yabancılara karşı dostça yaklaşımlarının bir zıtlık oluşturduğudur⁶⁵.”

Cami sayısının çokluğu, bunun yanında Müslümanlarca büyük saygı duyulan kişilerin burada yaşamış olması ve ilk Osmanlı sultanları ile birlikte aziz olarak nitelendirilen kişilerin türbelerinin de çeşitli yerlerine dağılmış durumda görülebilmesi Bursa'nın Osmanlı'nın en kutsal kentlerinden biri olarak düşünülmesine neden olmuştur. Sahip olduğu bu manevi yönünün Bursa halkının karakterini de biçimlendirdiği ve ahalisinin dinsel bir fanatizm içerisinde olduğu ise temelleri olmayan bir suçlamadır. Hammer'in de üzerinde durduğu üzere bu tür suçlamalar ahalisinin tutumları hakkında bilgi sahibi olunmadan yapılmaktadır. Tersini kanıtlayacak durumlarla sürekli olarak karşılaşılmamasına rağmen bu düşünceler ve korkular uzun yıllar boyunca ortadan kalkmamıştır. Önyargılarla Bursa'ya gelenler bazen düşüncelerinin tam aksini ispatlayabilecek örneklerle karşılaşarak bunlara seyahatnamelerinde yer vermek zorunda hissetmişlerdir. Daha katı düşüncelere sahip olanların ise yine endişelerinin tam aksi durumlara şahit olsalar bile, bunlara yer vermemiş, dikkate almamış veya çeşitli zorlamaların etkisiyle meydana gelen geçici durumlar gibi algılamış olmaları daha

⁶⁵ Hammer Bursa halkının bu yabani ve ürkütücü görünümün şaşılık olarak adlandırdığı gözlerindeki bir bozukluktan kaynaklandığını söylemiştir. Hammer, 1818: 67–68.

muhtemel görülmektedir. Bursa halkının olumsuz ve düşmanca tutumlarıyla ilgili aktarımlarının çok az sayıda olması da böylesi tanımlamalar yapan kişilerin seyahatnamelerine şüpheyle yaklaşılması gerektiğinin göstergesidir. Marcellus Bursa halkının fanatik olarak görülmesinin nedenine seyahatnamesinde yer vermiş ama aynı zamanda bu suçlamaların gerçeği yansıtmadığı üzerinde de durmuştur:

“Osmanlı İmparatorluğu’nun eski başkenti Bursa, Asya Türkiye’sinin en güzel kentlerinden birisidir. Eski iktidarların anıtlarıyla çevrelenmiş biçimde, eski camilerinin merkezindedir. Yine de Müslümanlar bu yerde gerçek ata yurtları ve inkâr edilemez sahibi olarak düşündükleri tüm Asya’da olanlardan daha az fanatikler⁶⁶.”

Marcellus gibi Overbergh de cami sayısının fazlalığının Bursa’nın Mekke’den sonra İslamiyet’in en kutsal kenti olduğu yönündeki aktarımları doğruladığını ve bu nedenle kentte ölümcül fanatiklerin mevcut olduğunu, sürekli bir korku ve gizliliğin hüküm sürdüğünü iddia etmiştir. Ancak bu tür aktarımları yapan diğer seyyahlar gibi kendisi de bu iddiasını kanıtlayabilecek herhangi bir olaya şahit olmamıştır⁶⁷.

Özellikle 19. yüzyıl içinde bir yapının incelenmesi, çiziminin yapılması gibi konularda seyyahların hiçbir sorunla karşılaşmadığı rahatlıkla söylenebilir. Bu dönemde pek çok seyyah Bursa halkının dostça yaklaşımları ve yapıları ziyaret etmek istediklerinde kendilerine gösterilen olumlu tutumlardan bahsetmiştir. Levinge kentteki tüm camilerin zorluk çekilmeden görülebileceğini söylemiştir⁶⁸. Pardoe Ulu Cami ziyaretinde imamın son derece hoşgörülü olduğunu ve kendilerinden ayakkabılarını çıkarmalarını dahi talep etmediğini ifade etmiştir⁶⁹. Paine büyük bölümü Türk olmasına rağmen mütevazı Hıristiyan misyonerlerine bile saygıyla davranılmasına şaşkınlık ve memnuniyet duyduğunu belirtmiştir⁷⁰. Perrot ipek ticareti nedeniyle Avrupalıları görmeye alışkın olan Bursa Türklerinin fanatik kişiler

⁶⁶ Marcellus, 1839b: 502–503.

⁶⁷ Overbergh, 1899: 406.

⁶⁸ Levinge, 1839: 239.

⁶⁹ Pardoe, 2004: 306.

⁷⁰ Paine, 1859: 53.

olmadıklarını ve Avrupalıların camilerine girmelerine seve seve izin verdiklerini söylemiştir⁷¹. Ziyaretinden önce Barkley'e Bursa'nın Müslüman ahalisinin çok fanatik olduğu söylenmesine rağmen kendisi bu tür fanatikliklerin hiçbir işaretiyle karşılaşmadığını ifade etmiş hatta tam tersi biçimde halkının hoşgörüsü hususunda bir başka örnek vermiştir. Seyyah, Yeşil Cami'de iken içeriye ayakkabılarla girmenin hoş karşılanmayacağını düşünmüş ve bağcıklarını çözme zahmetine katlanmak istemediğinden de ilk başta dışarıda kalmak istemiştir. Ancak caminin imamı ve kendilerine eşlik eden bir çocuk özellikle ısrarcı olmuş ve seyyah da ayakkabılarını çıkartmadan camiye dolaşabilmiştir⁷². Tüm bu örnekler 19. yüzyılda türbeler ve camilere yaptıkları ziyaretlerde seyyahların hiçbir zorlukla veya tepkiyle karşılaşmadığını kanıtlamaktadır. Bu nedenle Taylor'un Yeşil Cami'yi ziyaret ettiği sırada içerideki Türklerden çekinerek Arapça konuşması ve Müslüman taklidi yapmasının da gereksiz olduğunu söyleyebiliriz⁷³.

Yapılar zorlukla karşılaşılmadan ziyaret edilebilse de dikkat çeken bir durum bu ziyaretlerin anıtların bekçileri tarafından bir kazanç kaynağı haline getirildiğiyle ilgili ipucu veren seyyahların aktarımlarıdır. Porter hem Osman hem de Orhan Türbesi'ne bekçilik yapan yaşlı kişilere verdikleri bahşiş sayesinde türbeleri ziyaret edebildiklerini⁷⁴, Hamilton Orhan Türbesi'ni görmek için hocaya birkaç kuruş vermelerinin yeterli geldiğini⁷⁵, Benjamin de yine benzer biçimde anıtların bekçilerine verilecek ufak bir bahşişin Türklerin gözünde en kutsal yerler olarak görülen yapıların dahi içlerine rahatça girilmesine olanak sağladığı söylemiştir⁷⁶. Coufopoulos'un aktardığı bilgiler yapıların günümüzdeki turistik gezileri gibi para verilerek ziyaret edilmesinin bir süre sonra artık olağanlaştığını göstermektedir. Hatta yazar tüm yapılara tek kişi ve grup ziyaretlerinde ödenmesi gereken ücretleri de ayrıntılı olarak vermiştir⁷⁷.

⁷¹ Perrot, 1864: 70.

⁷² Barkley, 1891: 32.

⁷³ Taylor, 1862: 316.

⁷⁴ Porter, 1835a: 259.

⁷⁵ Hamilton, 1842a: 72.

⁷⁶ Benjamin, 1857: 109.

⁷⁷ Coufopoulos, 1895: 183–190, Coufopoulos, 1910: 188–195.

19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Bursa halkının yabancılara hoşgörülü yaklaşımlarının neden olduğu şaşkınlıklar da ortadan kalkmıştır. Bunun bir örneğini 1886 tarihinde Bursa'ya gelen Walker vermektedir. Seyyahın aktarımı, halkın tutumlarıyla ilgili düşüncelerin oluşmasında olduğu gibi ortadan kalkmasında da seyyahların rol oynamış olduğunu ortaya koyması bakımından önemlidir.

“[I. Murat Camisi'nde] Rehberimiz gibi davranan imam çok medeni ve nazikti. Gerçekten de fanatizmin yokluğunun yanı sıra Bursa'nın ahalisinin nezaketi, iyi mizaçları ve tüm dinsel kuruluşların ziyaret edilebilmesi kolaylığı bu kent hakkında seyyahlar tarafından yapılan evrensel bir gözlem konusudur. Sıradan seyyahların hayal edebileceğinden çok daha az güçlükler olmasına rağmen Constantinople civarında başıboş dolananların sıklıkla karşılaştıkları kaba kovulmalardan ziyade cana yakın bakışlar ve nazik sözleri umabilmeyi hissetmek küçük gezintilerimizin keyfini büyük oranda arttırıyordu⁷⁸.”

Walker'in aktarımında dikkat çeken bir diğer husus, Bursa'daki yapıların İstanbul'dakilere göre kolay ziyaret edilebildiği gerçeğidir. Bursa'yı ziyaret eden seyyahların büyük bölümü aynı zamanda İstanbul'u da gördüğü için her iki kenti çeşitli yönlerden karşılaştırma olanağı bulmuştur. Bu tür karşılaştırmaların konularından biri yapıları ziyaretlerdeki serbestlikler ve halkın tutumlarıdır. İstanbul'daki tutumlarla ilgili kapsamlı bir inceleme yapmamıza rağmen elimizdeki örneklerden anlayabildiğimiz üzere buradaki camilere ancak özel izinlerle girilebilmektedir.

“Hava güzel olduğunda günlük olarak yapılan gezintilerle, keffing [kahvehanelere (?)], pazarlara, Champ des Morts [Ölümler Tarlası/Mezarlık] üzerindeki mesire yerlerine, St. Stephano'ya ve Constantinople'un civarındaki köylere sık biçimde ziyaretler gerçekleştirildi. Camilerin haricinde görmeye değer her şey görülmüştü ve yola çıkış günlerine karar verildiğinde elçi Sultan'a bir mektup göndererek ertesi gün yapacakları cami ziyaretleri için bir ferman gönderilmesi hususunda uzun zaman öncesinde verdiği sözü yerine

⁷⁸ Walker, 1886: 159–169.

getirmesini rica etti. Onlara eşlik etme hususunda neredeyse hiç gücüm yoktu. Fakat elçi bu fırsatı Constantinople'daki tüm Amerikalıları davet ederek değerlendirmişti. Hepsi çok memnun kaldılar fakat ben Ayasofya, Sultan Ahmet, Osmaniye ve Süleymaniye'yi ziyaret ettikten sonra çok yorulmuştum⁷⁹.”

Bursa'da istediği camiye rahatlıkla girebilen Stuart'ın belirttiği üzere İstanbul'daki camilerin bir bölümü nispeten kolay biçimde ziyaret edilirken bir kısmına girmek mümkün değildir. Ayrıca 1835 yılında yaşanan bazı sorunların ziyaretlerdeki kısıtlamaların daha da sertleştirilmesine ve padişah'tan bir ferman alınmasının zorunlu hale gelmesine neden olduğu bilgisini de vermiştir. Stuart'ın bu aktarımı kendisinden kısa bir süre önce İstanbul'da bulunmuş olan Porter'in aktarımına hem destek sağlar hem de açıklama getirir niteliktedir:

“Sultan Ahmet Camisi'nin avlusunda çok sayıda dindar Müslüman küçük çeşmelerde ya da daha ziyade binanın duvarlarına bu amaçla yerleştirilmiş olan vanalarda abdestlerini alıyordu. Bir pencerenin içinden tapınağın kutsal alanına göz atmaya cüret ettik. Her şey muhteşem ve heybetli görünüyordu. Zemin diz çökmüş biçimde ibadet edenlerle dolmuştu; fakat nesnelere açık biçimde ayırt etmeye vakit bulamadan bir Türk öfkeli biçimde bizi uzaklaştırdı. Bir Gâvur'un Sultan Ahmet'e girmesi belki St. Sophia haricinde herhangi bir diğer camiye göre daha zordur. Eskiden, Ayasofya'ya girişler nispeten kolaydı; fakat Rumların ve Ermenilerin orada ibadet etmeye başladıkları söylendiğinden beri hurafeler ortaya çıkmış ve Müslümanların kızgınlığını tahrik etmişti. Tüm camileri görmek için ödeme yapmayı seçen herhangi bir saygıdeğer yabancıya sultan tarafından bir ferman verilir ve bu ferman isteyen tüm Frenklerin onu takip etmesine müsaade eder⁸⁰.”

Bu iki seyyahın belirttiği gibi İstanbul'daki camilerin ancak sultandan alınan fermanlarla gezilebilmesi Bursa'da karşımıza çıkmayan bir zorunluluktur. Meyer ve Hofmann belki de Bursa'nın bu yönü ile İstanbul'dan

⁷⁹ Porter, 1835b: 149.

⁸⁰ Stuart, 1854: 56–57.

farklılaştığının bilincinde olarak camilerini her Avrupalının fermansız olarak gezebildiğinin bizzat üzerinde durmuşlardır⁸¹. İstanbul-Bursa karşılaştırmasını yapan ve Bursa'nın yapılarının çok daha sorunsuz biçimde ziyaret edilebildiğini açık biçimde ortaya koyan birçok seyyahın aktarımları da burada özel bir izin almanın gereksiz olduğunu kanıtlamaktadır. Pardoe Bursa camilerine İstanbul'dakilere göre çok daha kolay biçimde girilebildiğini ifade eden bu seyyahlardan biridir:

“Bursa’da bana özellikle çarpıcı gelen bir durum da camileri ziyaret etmenin kolaylığı. İstanbul’daki camiler sıradan gezgin için neredeyse mühürlüyken, Bursa’da birkaç kuruş vererek herhangi bir camiye girebiliyorsunuz. Pek çoğu da görülmeye değer⁸².”

Miller da bu konuyla doğrudan bağlantılı biçimde İstanbul-Bursa karşılaştırması yaparak Bursa'nın halkının daha hoşgörülü olması ve yapılarına daha rahat girilebilmesine verdiği örneklerle açıklama getirmiştir.

“Türkler Bursa’da “bir inançsız köpeğe” İstanbul Boğazi’nda daha ünlü ziyaret yerlerindeki turistlere olduğundan çok daha dostane biçimde davranırlar. İstanbul’daki camileri ziyaret ettiğimde, sürekli olarak adımlarımı takip eden somurtkan din adamları sanki sırtıma bir hançer saplamak istermiş gibiydiler. Gerçekten de bir durumda bir Alman ve bu yüzden günümüzde Türkiye’nin yanında olan bir Avrupa devletinin tebaası olduğum konusunda rehberimin kibar uydurmasıyla giriş izni elde edebildim. Fakat Bursa’da bu tamamen aksi biçimdedir. Burada camilerin ve türbelerin bekçileri batılı gezginleri içeri girmeleri için davet ederler ve içindeki tüm ilginç nesnelere birlikte sorumluluklarıyla yükümlü oldukları kutsal binaları göstermekten gurur duyuyor gibi görünürler. Örneğin “Yeşil Cami”de din görevlisi bana böylesi zarif bir eserin Büyük Britanya’da mevcut olup olmadığını bilinçli bir gururla sordu. Gerçekten, dinsel ve sosyal fanatizm Bursa’da Constantinople’da olduğundan çok daha az belirgindir. Bursa'nın nüfusu çok karışık olmasına ve Türklerle birlikte çok sayıda Rum ve Ermeni

⁸¹ Meyer, Hofmann, 1843: 143.

⁸² Pardoe, 2004: 305.

içermesine rağmen, iki yıl önce başkenti rezil eden katliamlar da hiç gerçekleşmez⁸³.”

Bursa'daki camilerin de ancak izinlerle gezilebildiği bilgisi bazı seyahatnamelerde karşımıza çıkmakla birlikte bu izinler İstanbul'daki sorunların Bursa'da da mevcut olduğunu düşünen seyyahlar tarafından tedbir amaçlı alınmış gibi görünmektedir. Örneğin biraz önce İstanbul'da karşılaştığı sorunlarla ilgili seyahatnamesinden bir bölüme yer verdiğimiz Porter, Bursa'daki camileri ziyaret etmek için validen izin belgesi aldıklarını söylemiştir⁸⁴. Hâlbuki Porter ile aynı tarihlerde Bursa'da bulunan Levinge ve Pardoe gibi seyyahlar cami ve türbelere hiçbir sorunla karşılaşmadan girebilmişlerdir. Diğer seyyahlarda rastlamadığımız bir zorunluluktan bahsederek yabancıların camilere bir kavasın eşliğinde girmelerine izin verildiğini söyleyen Pfeiffer'in⁸⁵ ve bir konsolos temsilcisi ile bir güvenlik görevlisinin kendilerine eşlik etmesi sayesinde Bursa gezisine başlayabildiklerini belirten Launay'ın⁸⁶ aktarımları da yine yasaklamalardan ziyade daha farklı bir duruma işaret ediyor gibi görünmektedir. 1918 yılında Hawley ise ibadete açık olmayan erken dönem camilerine girmek için izin alınması gerektiğini söylemişse de bu iznin yalnızca pasaportların gösterilmesiyle kolayca elde edilebildiğini ve bu camilerin bekçilerinin de bahşiş beklentileriyle güçlük çekmeden kapıları açtığını belirtmiştir⁸⁷. Zaten 20. yüzyıl sadece Bursa değil Osmanlı'nın hiçbir yerinde ziyaretlerle ilgili sorunlarla karşılaşılmayan bir dönemdir. Bu yüzyılda Osmanlı topraklarının tamamında bu konuyla ilgili olumsuzlukların ortadan kalktığını Davey'in aktarımı ortaya koymaktadır. Seyyah birkaç özel örnek haricinde yabancıların Osmanlı'nın hâkimiyeti altındaki bölgelerde bulunan yapıların tamamını rahatça ziyaret edebildiklerini söylemiştir. Böylesi bir genelleme içinde bile en olumlu yaklaşımların yine Bursa'da gösterildiğini de belirtmiştir:

⁸³ Miller, 1898: 419–420.

⁸⁴ Porter, 1835a: 256.

⁸⁵ Pfeiffer, 1852: 72.

⁸⁶ Launay, 1914: 198.

⁸⁷ Hawley, 1918: 47.

“Günümüzde bir Gâvur’un giremeyeceği tek cami İstanbul’daki Eyüp Camisi’dir. Eski günlerde yanına yaklaşmanın bile tehlikeli olduğu Kudüs’teki ilgi çekici Ömer Camisi’ni dahi artık turistlerin ziyaret etmesine izin veriliyor. Bursa’daki camilere girmekse Roma ya da Napoli’deki kiliselere giriş kadar serbest⁸⁸.”

16. yüzyılda başlayan ve 19. yüzyılda en üst düzeyde karşımıza çıkan yabancılara yönelik dostane yaklaşımlar ve yapıların ziyaret edilmesi hususunda kendilerine gösterilen kolaylıklar nedeniyle Balbo, Hamilton, Simond, Overbergh gibi seyyahların aktarımlarını karşılaştıkları nadir durumlara, bazı olayların abartılması veya yanlış yorumlanmasına veya yanlış tutumlara bağlayabiliriz. Her ne kadar bu serbestliklerle ilgili aktarımların kesintisiz biçimde karşımıza çıktığını söyleyemesek bile cami ve türbe gibi yapılar hakkındaki tanımlamaların sürekliliği bu durumla ilgili bir ipucu olarak değerlendirilebilir. Bu yapıların en ince ayrıntısına kadar incelendiğini ortaya koyan tanımlamaların yanında detaylı çizimlerinin yapılabilmiş olması da herhangi bir güçlük ve sıkıntıyla karşılaşılmadığının bir diğer göstergesidir.

Warsberg, mevcut durum hakkındaki değerlendirmesini objektif bir bakış açısıyla yapabilmeyi başarmıştır. Verdiği örnek her durumda tepki gösterilebilecek bir davranış olmakla birlikte yine bir olumsuzlukla karşılaşılmamıştır. Bu tutumdan etkilenen seyyah da kendi ülkesindeki durumlarla Bursa’daki Türklerin yaklaşımlarını karşılaştırma yoluna gitmiş ve dini yapılarını ziyaret etmek isteyen yabancılara yönelik Türklerin anlayışlı tutumları konusunda çok çarpıcı bir örnek vermiştir:

“[Ulu Cami’de] Biz yabancılar galoşlar giymiştik. Ancak bizimle birlikte gelen yerli bir Rum, kavasımızın getirdiği ve sunduğu bir yığın hafif deri terliği geri çevirerek babuşlarını gösterdi ve Müslümanların ibadet sırasında ağzı ve alınlarıyla zemini öptükleri için ayakkabılarını çıkararak girdikleri temiz hasır örtüler ve kilimler üzerine Hıristiyan kendini beğenmişliği içinde kirli çizmeleriyle bastı. Bu kendini beğenmiş herifin yüzüne bir tokat çakmak için elim kaşınıyordu. Bende her türlü kabalık bir nefret uyandırsa da yine de

⁸⁸ Davey, 1907: 43.

bunların arasında en büyük nefreti meydana getiren kabalık diğer dinlerin inançlarına karşı yapılanlardı... Önümüzde gerçekleştiği gibi Hıristiyan terbiyesizlikleri Doğu'da her gün meydana gelir. O zaman doğalarının ve dinlerinin hoşgörüsünü bu kadar çok benimseyen Türklerin bazen kendilerini kaybedip böylesi terbiyesizleri kapı dışına atmalarına ve onlarla birlikte tüm yabancılara kapılarını kapamalarına şaşırabilir miyiz? Alman vatandaşları, özel kamaralarında kadife minderler üzerine çamurlu çizmelerini yerleştiren magandalara farklı mı davranırdı? Ve Katolik veya Protestan Hıristiyanlar, ibadetleri sırasında, kiliselerinde fesleri veya türbanlarını çıkartmayan Müslümanlara müsamaha ederler miydi? Ve ayrıca her ibadet diğer kadar çok değere sahiptir. Bu yüzden secde etmek ve yeri öpmek bana sevgili Tanrı'nın önünde şapka çıkarmaktan daha anlamlı görünüyor. Burada Müslümanlar, Avrupalıların camilerinin içinde kafalarında şapkalılarıyla dolaşmasına izin verirler; yabancıların saygıyla eğilmesini ve yeri öpmesini ve tuhaf hareketlerle garip bir ibadet numarası yapmasını arzulamazlar; o yalnızca dudaklarıyla temas ettiği yerin kirlenmemesini ister. Bizim bir Müslüman'a bu hakkı tanıyıp tanımayacağımız, kilise hademesi ona müsamaha edip içeriye alsa dahi, ayak takımının şaşkınlık içerisinde onu dışarı itekleyip iteklemeyeceği, Hıristiyanlığın üstünlüğünü korumak adına görmeyi tercih etmeyeceğim bir sına olurdur⁸⁹."

Bursa'da Müslümanlar tarafından çok kutsal bir yapı olarak görülmesi nedeniyle yalnızca Emir Sultan Türbesi'ne yapılan ziyaretlerde bazı zorluklar yaşayan seyyahlarla karşılaşılma ile birlikte bunlar da birkaç örnekle sınırlıdır⁹⁰. Bunun haricinde camilere veya diğer türbelere yönelik ziyaretlerde bir yasaklama veya tepki gösterildiğine dair hiçbir örnek mevcut değildir. Manevi yönleri nedeniyle cami ve türbelerin ziyaretlerinde belli dönemlerde kısıtlamalar söz konusu olabileceği düşünülse bile Bursa ili merkezi ve dışındaki yerleşimlerde Osmanlı Dönemi'ne ait diğer yapılar ve Osmanlı öncesi kalıntılarının ziyaretleri ve incelenmesinde kesinlikle hiçbir dönemde herhangi bir yasaklama söz konusu olmamıştır.

⁸⁹ Warsberg, 1869: 121–122, 122–123.

⁹⁰ Lubenau, 2012: 494, Poujoulat, Michaud, 1840: 165–166, Mevsim, 2009: 80.

Seyyahların Bursa ziyaretlerindeki çekincelerinin bir diğeri nedeni genellikle ilgili sorunlardan kaynaklanmıştır. Bir temele dayanmayan pek çok endişe gibi eşkıyalık nedeniyle istediği bir yere gidemeyen veya yolculuğu sırasında böylesi bir tehlike atlattığından bahseden bir seyyahla karşılaşılsa da Bent'in şu aktarımı 19. yüzyılın sonlarında dahi bu tür korkuların azalmakla birlikte hala mevcut olduğunu göstermektedir:

“Mysian Olympus'unun yamaçları ve eteklerindeki Bursa kentine ziyaretler şimdi orta derecede güvenlidir. Türkiye'nin başının belası olan eşkıyalık bu bölgede epeyce kontrol altına alınmıştır⁹¹.”

Bursa ziyaretini 19. yüzyılın ortalarında yapan Macfarlane ise böylesi problemlerle bu yıllarda karşılaşmadığını ortaya koymaktadır. Seyyah Kütahya'ya giderken Bursa Valisi Mustafa Nuri'den uğradığı yerlerde konaklama ve güvenliğinin sağlanmasını güvence altına alan bir mektup aldığını ancak bu mektubun İnegöl haricinde kendisine bir faydası dokunmadığını belirtmiştir. Zira belirttiği üzere yollar zaten güvenilir, karşılaştığı insanlar ise medeni ve naziktir⁹².

Seyahatnamelerin sanat tarihi alanındaki değerleri, içerikleri ile doğrudan bağlantılıdır. Değerlendirmesini yaptığımız üzere Bursa'daki mimari eserlerin tamamının herhangi bir güçlük veya kısıtlamayla karşılaşılmadan ziyaret edilebilmesi ve detaylı biçimde incelenebilmesi bu eserlere yer veren seyahatnamelerin sanat tarihi için önemli kaynaklar haline gelmesini sağlamıştır.

1.2. DEĞERLENDİRMEYE ALINAN SEYAHATNAMELERİN SANAT TARİHİ ARAŞTIRMALARI AÇISINDAN YAPISAL İNCELEMESİ VE MEVCUT PROBLEMLER

Seyyahların bir yapı hakkında verdikleri bazı bilgilerin arşivler başta olmak üzere daha farklı kaynaklardan da elde edilebileceği ve hatta bu

⁹¹ Bent, 1889: 371.

⁹² Macfarlane, 1850b: 15.

kaynakların bazı durumlarda çok daha güvenilir olacağı söylenebilir. Ancak bu durum tüm bilgiler için geçerli değildir. Geçici süreli tamiratlar ve eklemelerle ilgili gözlemler, ihmalkârlıklar nedeniyle yapılarda meydana gelen bozulmalarla yönetimin ve halkın hatalı tutumlarının meydana getirdiği zararlar hakkındaki düşünceler, yangın ve deprem gibi afetlerin yol açtığı hasarlar ve yok olmalarla ilgili bilgiler, yapılara dair halk söylenceleri, bazı yapıların işlevleri konusundaki gözlemler gibi diğer kaynaklarda ulaşılması mümkün olmayan pek çok bilgi yalnızca seyahatnamelerde karşımıza çıkmaktadır.

Seyahatnameler sayesinde yapıların yaklaşık da olsa konumlarının veya mevcudiyetlerinin belirlenebilmesi dahi bazı örneklerin günümüze gelemediği düşünüldüğünde oldukça önemlidir⁹³. Ancak seyahatnameleri sanat tarihi açısından değerli hale getiren asıl özellikleri bir yapının seyyahın yolculuk yaptığı tarihteki durumunu belirleyebilmeyi mümkün hale getirmesinden kaynaklanır. Bununla birlikte seyahatnamelerin bu niteliklerinin sağlıklı biçimde değerlendirebilmesi için izlenen güzergâhların ve bu doğrultuda bahsi edilen yerleşimlerin, yolculuğun yapıldığı tarihlerin ve seyahatnamelerin içeriklerinin ne şekilde meydana getirildiğinin bilinmesi gerekir. Aksi takdirde günümüze gelemeyen bir yapının bir zamanlar mevcut olduğu ortaya konulsa dahi izleri yanlış yerde aranabilir veya tarihlendirilmesinde yapılan yanlışlıklar geçirdiği değişimlerinin kronolojisinde hatalara neden olabilir. Gerçekten bir gezi gerçekleştirilmeden hayali bir seyahatname meydana getirenlerin veya daha önceki seyyahlardan alıntı yapanların aktardıkları bilgilerin de pek çok yanlışlığı barındırması yine oldukça muhtemeldir. Bizim de çalışmamızda en çok zorlandığımız ve çok fazla vakit kaybetmemize neden olan problemler bu sorunlarla bağlantılıdır. Seyahatnamelerin güvenilir kaynaklar olarak kullanılabilmesi için takip edilen güzergâhları, ziyaret edilen yerleşimleri, seyahat tarihlerini ve içeriklerinin ne şekilde oluşturulduğunu tespit etme çabamız bazen bir seyahatnamenin

⁹³ Bertrandon de la Broquiere'un Küçük Çekmece civarında bir köprünün mevcudiyeti hakkındaki aktarımı yapılan kazılara kadar bu yapıyla ilgili mevcut yegâne bilgiyi oluşturmuştur. Eyice, 1975: 104, dn. 50.

tamamını ayrıntılı biçimde incelememize bazen de çok sayıda farklı kaynağa başvurmamıza neden olmuştur.

1.2.1. Yerleşim Yerlerinin Tespitiyle İlgili Sorunlar

Seyahatnamelerde yerleşim yerlerinin tespiti seyyahın kimliğinin, seyahatnamenin nasıl meydana getirildiğinin ve seyahat tarihinin belirlenmesine oranla daha az sorun teşkil eder. Bu konuda Bursa, İznik, Yenişehir, Ulubat, Gölyazı gibi büyük yerleşimlerle ilgili neredeyse hiç sorun yoktur ve genellikle çok fazla yapıya da sahip olmayan köy mahiyetindeki yerlerin tespitiyle ilgili bazı problemlerle karşılaşmaktadır.

Seyyahlar yerleşim isimlerini çoğunlukla duydukları biçimde ancak kendi dillerine uygun şekillerde kaydetmişlerdir. Takip edilen güzergâhların belirlenebildiği durumlarda bunların Türkçe karşılığını genellikle tespit edebiliyor olmamızla birlikte, bazı isimlerin herhangi bir yerleşimle bağdaştırılamayacak derecede bozuk olması seyyahın bahsini ettiği yerleşimin belirlenmesi konusunda büyük bir problem teşkil etmektedir. Bu karışıklık durumu bazen seyyahları da zor durumda bırakmakta ve kendilerinden önce aynı güzergâhı takip eden kişilerin izinden gitseler bile sözü edilen yerleşimleri belirleyememelerine neden olabilmektedir. Bu durumun öncelikli sebeplerinden birisi Chateaubriand'ın da üzerinde durduğu üzere yerleşimlerin farklı isimlerle kaydedilmesidir:

“Bir gezgin için hiçbir şey bir yerin adlandırılmasındaki bu karışıklıktan daha sinir bozucu olamaz. Bunu göz önünde tutarak eğer neredeyse kaçınılmaz biçimde hatalar yaparsam okuyucudan ricam üstün yetenekli insanların dahi kendilerini hatalara düşürebildiklerini hatırlamalarıdır⁹⁴”.

Çalışmamızda bu probleme çözüm getirebilmek için bazıları çok karmaşık bir güzergâh izlemiş ve arada bazı bölümleri atlamış olsalar dahi seyyahların takip ettikleri güzergâhların tespitine çalışılmış ve vermiş

⁹⁴ Chateaubriand, 1814: 209.

oldukları yerleşim, nehir, dağ isimleri büyük bir dikkatle tetkik edilmiştir⁹⁵. Bu sayede sözü edilen yapıların hangi yerleşimin sınırı içerisinde kaldığı büyük oranda tespit edilebilmiştir. Ancak güzergâhların belirlenemediği veya belirlense bile yerleşimlerin tespitinin yapılamadığı durumlarda da karşılaşılmıştır.

Susurluk köyü bu tür sorunların nedenlerinden birini açıklayıcı bir örnek olarak verilebilir. İsmi Susurluk veya Susıgırlık şeklinde geçen köy isimleri incelediğimiz seyahatnamelerde bol miktarda karşımıza çıkmıştır. Zira Bursa içinde bu isme sahip birden çok köy vardır ve Osmanlı Dönemi'nde ayırt edilebilmeleri için Büyük, Küçük, Vakıf gibi ön isimler almışlardır. Bu ismi taşıyan köyler, Bursa merkezde ve İnegöl'de de mevcut olmakla birlikte yoğun biçimde Karacabey içinde yer alırlar. Karacabey Ovası, Osmanlı Dönemi'nde tamamen bataklık bir halde olduğu için sultanların su sığırlarına yani mandalara bakmakla görevli ve bundan dolayı ismi de Susıgırlık olan çok sayıda köye sahiptir⁹⁶. Bundan dolayı izlenen yolların karmaşık olduğu veya hiç verilmediği durumlarda bu isimle hangi yerleşimden bahsedildiğini tespit edebilmek, bunun yanında birbirlerine çok yakın konumlarda bulunup aynı ismi taşıyan yerleşimleri bir güzergâh tespit edilse bile belirleyebilmek çok zordur.

İsmi çok bozuk veya yanlış biçimde kaydedilmiş yerleşimleri tespit etmek de oldukça güçtür. Bundan dolayı hangi yerleşim içerisinde kaldığı belirlenemeyen köprüler, evler, yollar üzerinde konaklama hizmeti amacıyla hizmet veren kahvehaneler ile derbentler ayrı bir başlık altında değerlendirmeye alınmıştır.

1.2.2. Seyahat Tarihlerindeki Karışıklıklar ve Yol Açığı Problemler

Seyahatnamelerin sanat tarihi alanında sağlıklı biçimde değerlendirilebilmeleri için öncelikli olarak çözülmesi gereken problemlerden

⁹⁵ İzlediğimiz yöntemle benzeyen çözümlene örnekleri için Eyice, 1975: 99, 105, 106.

⁹⁶ Kaplanoğlu, 2001: 259.

biri seyyahların seyahat tarihlerinin doğru biçimde ortaya konulabilmesidir. Çünkü bir yapının belirli bir tarihteki durumunun, geçirdiği değişimlerin ve hatta mevcudiyetinin ortaya konulabilmesi ancak bu tarihlendirmelerin sağlıklı yapılabildiği durumlarda geçerlilik kazanır. Aksi takdirde, birkaç yıllık sürelerle sınırlı olsa bile yapılan yanlışlıklar, yapının geçirdiği değişimlerin kronolojik diziminde hatalar yapılmasına neden olabilir.

Bu durumun bilinciyle gerçekleştirdiğimiz kapsamlı incelemeler sonucunda veya daha önce aynı konuda çalışmış olan araştırmacılar sayesinde seyahatnamelerin büyük bölümünde seyyahların gezi tarihleri belirlenmiştir. Bazı seyyahlar yolculuk tarihlerinin yılını ve hatta bazen günü de olmak üzere tam tarihini vererek tarihlendirmelerin büyük bir sorun olmamasını sağlamışlardır. Ancak bir bölümü eserleri boyunca seyahatlerini gerçekleştirdikleri tarihle ilgili hiçbir aktarım yapmamıştır. Bizim de tezimizde en çok zorlandığımız, planlamalarımızın gerisinde kalmamıza neden olan olumsuzluklardan birini bu sorun meydana getirmiştir. Seyahat tarihlerini belirleyebilmek için bazen tüm seyahatnamenin incelenmesi, verilen ipuçlarının ve seyyahın yaşam öyküsünün tetkik edilmesi, tarihi olaylarla bağlantılarının kurulması gibi değerlendirilmelere gidilmek zorunda kalınmıştır. Bununla birlikte bazen hiçbir şekilde tarihlerin tespiti mümkün olamamış, yalnızca yakın olabilecek yıllar belirlenebilmiştir. Böylesi durumlarda seyahatnamenin basım tarihi yolculuk yılı olarak alınmış, bu tarihin tahmini olduğu ise yanına konulan (?) ile belirtilmiştir.

Bu hususta en büyük problem erken dönem seyahatnamelerinde karşımıza çıkmaktadır. Özellikle, ahilerle yaptığı tartışması tarih kaydı ile birlikte belirtilmiş olan Palamas'ın haricinde, 14. yüzyıl seyahatnamelerinin tamamı sorunludur⁹⁷. 15. yüzyıldan itibaren seyahatnamelerin büyük bölümünün tarihleri tam olarak saptanabilir. Bir önceki yüzyıla göre daha az sayıda da olsa kesin bir tarihin belirlenemediği örnekler ise yine mevcuttur. Daha sonraki dönemlerde de tarihlendirme sorunları giderek azalır ancak tamamen sona erdiğini söylemek mümkün olamamaktadır.

⁹⁷ Konumuz dâhilinde ele aldığımız seyahatnameler içinde tarihlendirme sorunları olanların seyahat tarihlerinin belirlenmesi konusunda izlenen yöntemler ekler kısmında ele alınmıştır.

Pek çok alanda yapılan araştırmalar için önemli olan gezi tarihleri tezimizin içeriyle doğrudan bağlantılı olup hassas ve bazı durumlarda bir seyahatnamenin tamamının en ince ayrıntısına kadar incelenmesini gerektiren bir konudur. Çünkü yalnızca belirli bilgilerin dikkate alınması yanlışlıklara neden olabilmektedir ve yapılması gereken bir seyahatnamenin tamamının ele alınarak içerdiği bilgilerin tetkikidir. Hatta bize en çok yardımcı dokunan seyyahların düştükleri tarih kayıtlarına dahi bazen şüpheyle yaklaşmak gerekebilmektedir. Bunun örneklerinden biri Egmont ve Heyman'ın seyahatnamesidir. Seyyahlar İstanbul'da buldukları sırada aldıkları bir fermanın içeriğini olduğu gibi aktarmışlar ve sonundaki tarihi de 1033 yılının Muharrem ayının 1'i olarak vermişlerdir⁹⁸. Bu tarih 1623'e denk gelmektedir. Ancak Thomas Harmer, seyahatnamenin kapsamlı bir incelemesini yaparak bu tarihin yanlışlığını ortaya koymuştur. Belirttiği üzere aslında 1720 yılı civarına denk gelen ve 1133 olması gereken tarih yanlışlıkla 1033 olarak basılmıştır. Tarihin bu şekilde düzenlenmesi karşılaşılan kişilerle ve olaylarla da uyumlu olmaktadır⁹⁹.

Seyahat izlenimlerini, yolculukları sırasında kaleme almayı sonradan hatıralarına dayalı olarak yazanlar veya yolculukları sırasında tuttıkları notları sonradan bir araya toplayanların eserlerinde de tarihi tam olarak tespit etmek sorunlu bir durumdur. Texier, Anadolu'da biri 1833, diğeri ise 1843 yılında başlayan iki gezi düzenlemiştir. Konu ettiği yapılarla ilgili gözlemlerin bu tarihlerin hangisine ait olduğunu belirleyebilmek bazen mümkün olamamaktadır¹⁰⁰. Benzer biçimde Hasluck'un eseri 1899–1916 tarihleri arasında bulunduğu Türkiye ve Yunanistan'daki gözlemlerinin neticesinde ele alınmıştır¹⁰¹. Yine de bu eserler genelin içinde birkaç istisna halindedir.

⁹⁸ Egmont, Heyman, 1759: 232.

⁹⁹ Harmer yolculuk sırasında seyyahların karşılaştıkları kişilerle bağlantılı olarak bu durumu doğrulamayı başarmıştır. Harmer, 1815: xix-xxi. Araştırmacının belirtmediği ancak tarihin ortaya konulması hususunda yardımcı olacak kişilerden birisi de seyyahların Bursa'da karşılaştıkları ve ismini Marc Anthonio Teberci olarak verdikleri doktordur. Bu doktor Tournefort'un 1701 yılında (Tournefort, 2005: 238) ve Paul Lucas'ın da 1702 yılında (Lucas, 1714b: 378) bahsini ettikleri Cerci'dir.

¹⁰⁰ Texier, 2002.

¹⁰¹ Hasluck, 1929: v.

1.2.3. Seyahatnamelerin İçeriklerinin Oluşturulma Biçimleriyle Bağlantılı Problemler

Geç dönem seyahatnameleri, gezi tarihlerinin belirlenmesi hususunda erken dönemlere göre daha az sorunlu olmakla birlikte sahip oldukları bir başka problem aktarılan bilgileri yine güvensiz hale getirmektedir. Güzergâhların ve tarihlerin tespitine oranla daha büyük güçlük teşkil eden ve birden çok seyahatnamenin detaylı biçimde karşılaştırmalı olarak incelenmesini gerektiren bu sorun seyahatin gerçekten yapıp yapılmadığı veya yapılmış olsa dahi verilen bilgilerin seyyahın kendi görüşleri mi yoksa başka kaynaklardan mı alıntı olduğunun belirlenmesiyle bağlantılıdır. Çünkü bazen seyahatnamelerdeki olaylar, durumlar ve de yapılarla ilgili bilgiler seyyahın bizzat gördüğü ile bir şekilde duyduğu veya bilgi sahibi olduğu ayrımı yapılmaksızın verilebilmektedir. Bu, seyahatnamelerin güvenilirliğini zedeleyen önemli bir sorundur. Konumuzla bağlantılı olarak da seyyahların kendilerinin görmedikleri yapılar hakkında başka seyyahların eserlerinden alıntılar yaptıklarının tespit edilememesi büyük yanlışlıklar yapılmasına neden olabilir. Eğer seyyah kendi ziyaretinden çok daha eski tarihli bir kaynaktan aldığı cümleleri eserine koyarsa bu yıllar arasında bir yapıda meydana gelmiş değişikliklerin olmamış ve hatta uzun zaman önce ortadan kalkmış bir yapının hala mevcutmuş gibi algılanması olasıdır¹⁰².

Seyahatnamelerin içeriklerinin ne şekilde meydana getirildiğinin tespit edilmesi verilen bilgilerin güvenilirliğini doğrudan etkilemektedir. Erken tarihli bir örnek olmasına rağmen Bertrandon de la Broquiere'in güvenilir bir seyyah olduğunu söyleyebilmemizin nedeni, verdiği bilgilerin doğruluğunun daha sonraki seyyahların aktarımlarıyla kanıtlanmasının yanında bizzat gördükleriyle başkalarından edindiği bilgileri ayırt eden birisi olduğunun anlaşılmasından kaynaklanmaktadır. Seyyah Bursa Sarayı'ndan bahsettiği

¹⁰² Benzer sorunlar gravürlerin kopyalandığı durumlarda da karşımıza çıkmaktadır. Bu örneklerde orijinal gravürün aynısının veya ufak değişikliklere maruz kalmış benzerlerinin kullanılması bazı yanıltıcı sonuçlara yol açabilmektedir. Çünkü resmedilen yapılardan bazıları seyahatnameyi kaleme alan seyyahın ziyaret ettiği dönemlerde değişikliğe uğramış veya tamamen ortadan kalkmış olsa bile bu çizimler neticesinde hala mevcutmuş veya değişikliğe uğramamış algısı oluşabilmektedir. Arslan, 1992: 22.

bölümde kendisinin sarayı yalnızca dıştan görebildiğini, yaptığı tanımlamalarınsa duyduklarından ibaret olduğunu itiraf etmiş yani bizzat şahit olmadığı durumları görmüş gibi aktaran biri olmadığını ortaya koymuştur¹⁰³. Porter da kendi seyahatnamesinde yer alan bilgileri okuduklarının değil gördüklerinin meydana getirdiğini söylemiştir ve seyahatnamesinin incelenmesi bu konudaki dürüstlüğünü ortaya koymaktadır. Ancak seyyahın böyle bir açıklama yapmak zorunda hissetmesi kendisinin karşı olduğu yöntemleri izleyen başka seyyahların mevcut olduğunu anlamamızı sağlamaktadır¹⁰⁴.

Seyahatnamelere farklı kaynaklardan yapılan alıntıların dâhil edildiği gerçeği verilen bilgilerin kullanılmasında büyük sorunlara neden olabilir. Çünkü birçok örnekte karşımıza çıktığı üzere kendileri yolculuk yapmış olsalar dahi seyyahların büyük bölümü aktarımlarına gördüklerinin yanında, hayal ettikleri veya duyduklarını veya başka bir seyyahın yaptıkları alıntılarını kattığını itiraf etmez. Böylesi bir tutumun pek çok seyyah tarafından benimsenmesi verilen bilgilerin birçok durumda doğrulanması ve değerlendirilmeye alınmadan önce bir süzgeçten geçirilmesini gerektirir.

Bu tür olumsuzluklara Hasluck'tan bir örnek verilerek açıklama getirilebilir. Burada bir seyahatname olarak değerlendirdiğimiz eserin, Hasluck'ın 1899–1916 tarihleri arasında Anadolu'da yaptığı gezilerindeki gözlemlerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulduğu belirtilmektedir. Ancak böylesi bir yolculuğu gerçekten gerçekleştirmiş olsa bile seyahatnamelerden yapmış olduğu alıntılarını aynen aktarmış olması sanat tarihi alanındaki araştırmalara yansımaları muhtemel bazı hatalar yapmasına neden olmuştur. Bu tür hatalardan birisi Bursa'daki manastır hakkındaki tanımlamasıdır. Bilindiği üzere Osman ve Orhan Gazi'nin mezarlarını barındıran bu manastır 1855 depreminde tamamen yıkılmış ve sonrasında bulunduğu yere Osman ve Orhan Gazi türbeleri inşa edilmiştir. Hasluck ise 19. yüzyılın ilk yarısında ve depremin öncesinde manastırı görmüş olan Hammer, Pardoe ve Turner gibi seyyahların eserlerinden yaptığı alıntılarla bu yapının hala mevcutmuş

¹⁰³ Bertrandon de la Broquiere, 1807: 208, Bertrandon de la Broquiere, 2000: 203

¹⁰⁴ Porter, 1835a: 230–231.

gibi algılanmasına neden olacak bir tanımlamada bulunarak harabe bir yapı olduğunu söylemiştir¹⁰⁵. Hasluck'un verdiği bu bilgiyi kendi gözlemleri sonunda ortaya koyduğunu düşünen birisi 20. yüzyılın başlarında manastırın harabe bir halde olsa da halen ayakta olduğunu zannedebilir ve mimari araştırmalarda böylesi bir yanılığın pek çok yanlış değerlendirmeyi beraberinde getirebilir.

İncelediğimiz seyahatnamelerde sıklıkla karşımıza çıktığı üzere seyyahlar yolculuğa başlamadan önce ziyaret edecekleri yerler hakkında bilgi toplamakta, kendilerinden önce bu yerleri gezmiş olanların eserlerini incelemekte ve hatta bu eserlerle, aldıkları notları yanlarında taşımaktadır¹⁰⁶. Servantie belki de bu gerçeğe paralel biçimde gezi anlatılarını daha önceki gezi yazarları, rehberleri, bunların yanında romanlar, görsel sanat eserleri, önyargılar ile şekillenen ve gerçekliklerin içine hayal güçlerinin katıldığı ürünler olarak tanımlamıştır¹⁰⁷. Bu sayede daha önceki seyyahlara atıfta bulunularak, olaylar, insanlar, doğal yapı ve mimari eserlerle ilgili karşılaştırmalı bir değerlendirme yoluna gidilir. Özellikle 19. yüzyıl seyyahlarının büyük bölümü gezi yapacakları yere ziyaret gerçekleştirmiş daha önceki seyyahlardan ve bunların yapıtlarından haberdardır. Bir bölümü bu gerçeği açık biçimde ortaya koymuş ve hatta bir seyahate çıkmadan önce bunların mutlaka okunması gerektiği üzerinde de durmuştur:

“Bay Macfarlane, Türkiye hakkında Bursa ve yakın civarına dair bazı değerli bilgiler içeren çok kapsamlı bir kitap yazmıştır fakat sıradan bir okuyucu için o kadar ayrıntılıdır ki kitabını okuma girişiminden önce bile bir doyumluk hissi meydana gelir. Hemen hemen aynı düşünceler Bay White'ın Constantinople üzerine yazdığı üç cildi hakkında da söylenebilir. Fakat

¹⁰⁵ Hasluck, 1929: 18, dn. 5.

¹⁰⁶ Chateaubriand, yolculuğuna çıkmadan önce 200 kadar seyahatname okuduğunu belirtmiştir. İldem, 2007: 7.

¹⁰⁷ Servantie, 2008: 69. Araştırmacının bu tanımlaması yanlış olmasa da belirli bir dönem sınırlandırması yapmaması nedeniyle eksik görülür. Zira en azından bizim incelediğimiz örneklerde bu tanımlamaya daha ziyade geç dönem seyahatnamelerini yerleştirebilmek mümkündür. Bu dönemlerde eski seyyahlardan yapılan alıntılar ve etkilenmeler daha fazladır. Ayrıca Doğu hikâyelerinin etkisi altında seyahat eden ve okuyucularının da bu ilgisinden haberdar biçimde harem yaşamı, kadınları, hamam eğlenceleri gibi konulara odaklanarak kendi hayal güçlerini işin içine katan seyyahlarla da daha sık biçimde karşılaşılmaktadır.

görülen şey ile ilgili bir referans isteniyorsa tavsiye edilecek iki kitap daha yoktur... Eğer bu iki kitaptan bahsediyorsam, bunun nedeni seyyahın tamamen unutmamayı arzulayacağı Doğu yolculuğundaki bir takım hadiseleri hatırında tutmasına yararlı olacağını düşünmemdendir¹⁰⁸.”

İznik'te kendilerine rehberlik yapacak kişilerin ancak bilgisiz rahipler olacağını öngörüsüyle henüz İstanbul'da iken, bu yer hakkında bazı bilgileri not aldığını bildiren ve büyük oranda daha önceki seyyahların aktarımlarından oluşan bu notları da eserinde yeri geldiğinde aktaran Marcellus yolculuklara başlamadan önce başka seyahatnamelerin incelenmesinin nedenleriyle ilgili bir başka örnektir¹⁰⁹.

Farklı seyyahların eserlerinin okunmuş olması, seyahat meraklılarının durumunu düşündüğümüzde gezi düzenlenecek yer hakkında bilgi edinilmesinin mutlak bir gereksinimi olarak görülebilir. Bu tür bir yöntem izleyen seyyahlar diğer seyahatnamelere genellikle yerleşimlerin tarihçelerini öğrenmek, bunun yanında önde gelen yapılarıyla ilgili bilgi sahibi olmak ve bu yapıların tarihlendirilmesinde yardım almak amacıyla başvurmuşlardır. Bir yapıyla ilgili seyyahın başka bir kaynaktan yararlanmasının olumsuz olarak görülebilecek yönü bazen kendi görüşlerini belirtmemesi yalnızca kaynak olarak kullandığı kişinin gözlemlerini tekrar etmesinden kaynaklanır. Ancak başvuruların bir yerleşim veya yapıda meydana gelen değişiklikleri veya yanlış aktarımları saptamak ve bazen şüpheli bulunan tarihlendirmelerde fikirler sunmak gibi amaçlarla yapılması konumuz açısından en faydalı bilgileri ortaya çıkarmıştır. Çünkü herhangi bir yapıda meydana gelen değişiklik bu sayede tespit edilerek kaydedilmiştir. Hatta kendilerinden önce bahsi edilen bir yapıyı veya anıtı görmek ve bunlardaki değişiklikleri saptamanın seyyahların en çok özen gösterdikleri hususlardan biri olduğu bile söylenebilir¹¹⁰. Birçok örnekte bahsi edilen yapının iki farklı tarih

¹⁰⁸ Jerningham, 1873: 231.

¹⁰⁹ Marcellus, 1839a: 144.

¹¹⁰ İldem, 2007: 8.

arasında geçirdiği değişimler hakkında bilgi verilmiş veya önceki seyyahın düşmüş olduğu hatalar çeşitli fikirler ileri sürülerek düzeltilmiştir¹¹¹.

Bazı seyyahlar seyahatnamelerini hazırlarken farklı kaynaklardan yararlandıklarını çeşitli şekillerde açıklama yoluna gitmişlerdir. Grelot, Mudanya'nın tarihi ile ilgili bilgileri Vaillant'tan aldığı açık bir biçimde belirtmiştir¹¹². Marindin, seyahatnamesini yayına hazırladığı Morritt'in Küçük Asya ve Yunanistan'da ziyaret ettiği antik yerleşimler hakkında zaman zaman kendi yargılarına başvurduğunu ve bazen farklı bir fikir ileri sürdüğünü ancak büyük oranda Richard Chandler'dan alıntı yaptığını söylemiştir¹¹³. Walsh, Bursa'ya gezi düzenlemeden önce Tournefort, Kinneir ve başka seyyahların eserlerini okuduğunu açıklamıştır¹¹⁴. Rennell bir seyahatnameden ziyade coğrafya kitabı olarak değerlendirilebilecek eserinin tamamını farklı seyyahların eserlerinden alıntılarla meydana getirmiş ve bu durumu itiraf etmiştir¹¹⁵. Diğer seyahatnamelerden alıntı yapıldığı durumlarda olumsuzluklar bu alıntılarının birebir olması ve kaynak belirtilmemesi nedeniyle meydana gelir. Bu örneklerde olduğu gibi aktarılan bilgilerin aslında bir başka seyyaha ait olduğunun açıklanması ise herhangi bir sorun oluşturmaz. Çünkü sözü edilen seyahatnamelerle karşılaştırma yapılarak hangi cümlelerin seyyahın kendisine ait olduğu hangilerinin alıntı olarak verildiği kolayca tespit edilebilir. Bilgilerin alındığı seyahatnamelere herhangi bir atıf yapılmadığı ve hiçbir şekilde bir gezi gerçekleştirilmeden farklı seyyahların aktarımlarının bir araya getirildiği kaynaklar ise çok büyük problemler barındırır. Bu örneklerde yazar bazen daha önceki seyyahların tanımlamalarını kendi gözlemleriyle birleştirmiş, bazen de tamamen kelimesi kelimesine kendi sözleri gibi aktarmıştır¹¹⁶.

¹¹¹ Bu yalnızca yapılar örneğinde kendini göstermez. Seyyahlar seyahatlerine çıkmadan önce duydukları olaylarla karşılaştıkları durumlar arasındaki farklılıklara dikkat çekerler ve bu dikkatli tutum anlatımlarını daha değerli hale getirir. Lowry, 2004: 22.

¹¹² Grelot, 1998: 35.

¹¹³ Marindin, 1914: 98.

¹¹⁴ Walsh, 1836: 211, 213.

¹¹⁵ Rennell, 1831. Bursa örneğinde güzergâhlar dâhilinde ele aldığı seyyahlar: Seetzen, Niebuhr, Leake, Baldwin, Jones, Hammer'dır.

¹¹⁶ Lowry, 2004: 11. Benzer örnekler için bkz. İldem, 2007: 7.

Lowry'nin belirttiği üzere ticaret vb. amaçlarla gelenler dışarıda tutulursa asıl yolculuk hedefini oluşturmayan Bursa, genellikle İstanbul gezilerinde seyyahların birkaç günlük ekstra gezilerle ziyaret ettikleri bir yer olmuştur. Bu nedenle İstanbul ve buradaki mimari eserler hakkında yazılanları okuyarak gelen ve kendi aktarımlarında da sıklıkla bunları tekrarlayan seyyahların aksine Bursa'nın ziyaretçileri daha önceki seyahatnameleri çoğu durumda okumamakta, böylece doğrudan kendi gözlemlerini aktarabilmektedir¹¹⁷. Bu tür bir tanımlama Bursa'nın asıl ziyaret yeri olarak düşünülmemesi dolayısıyla başka kaynaklardan alıntılara sahne olmamasını tüm dönemlere yaymaktadır. Muhtemel olumsuzlukların gerçekten de 19. yüzyıl öncesine ait örnekler için çok fazla geçerli olduğu söylenemese de¹¹⁸ sonrasında bu durumun değişiklik gösterdiği pek çok örnekle sabittir. Daha erken tarihlerde seyahatnamelerin nadirliği düşünüldüğünde de bu dönem seyyahlarının ziyaret edecekleri yerler hakkında kendilerinden önce bilgi veren bir kişinin notlarını keşfetmelerinin sonraki yüzyıllara göre daha zor olacağı muhakkaktır. Ancak özellikle 19. yüzyılın sonrasında neredeyse tüm seyyahlar belirtmiş olsunlar veya olmasınlar daha önceki seyahatnamelerden bir şekilde alıntı yapmış olmalıdırlar. Zira bu yüzyılla birlikte artan ilgi pek çok kişiyi Doğu'ya çekmiş, bu yolculukları gerçekleştiremeyenler ise kafalarında hayali Doğu'yu yansıtmaya çalışmış ve bunu yapmak için diğer seyyahların betimlemelerini kullanmışlardır¹¹⁹. Seyahatnamelerin sayısının artması ve daha çok sayıda basılmasıyla birlikte bunlara ulaşmak, alıntılar yapmak, doğrudan alıntı yapılmıyorsa bile zihinde kalanların etkisiyle tanımlamalarda bulunmak mümkün hale gelmiştir. Hatta yapılan alıntılar Bursa'ya yer veren bazı seyyahların gerçekten buraya bir gezi gerçekleştirip gerçekleştirmediği konusunda şüphelere düşülmesine neden olabilecek düzeye ulaşmıştır. Bunlar sanat

¹¹⁷ Lowry, 2004: 12.

¹¹⁸ 16. yüzyıl eseri olan Leunclavius'un seyahatnamesinin de bu şekilde hazırladığını düşünmemizle birlikte bu tüm araştırmacılar tarafından kabul edilen bir fikir olmadığı için şüpheli bir örnek olarak sunmakla yetineceğiz.

¹¹⁹ İldem, 2007: 4.

tarihinde olduğu gibi diğer sosyal bilim alanlarındaki araştırmalar için de güvenilirliği olmayan kaynaklardır.

Bir seyahatnamenin alıntılara yer verdiği veya tamamen farklı kaynaklardan yapılan alıntılarla meydana getirildiği izlenen güzergâhlar, verilen bilgiler gibi ayrıntılardaki benzerlikler yolu ile tespit edilebilir. Ancak farklı seyahatnameler arasında çok büyük benzerlikler olsa dahi, bazen bu durum birlikte yolculuk yapan seyyahların ayrı eserler ortaya koymaları ile de bağlantılı olabilmektedir. Morritt ve Dallaway'ın seyahatnamelerinin izlenen güzergâh, tarih, hatta İznik'e kapı yerine surlardaki bir açıklıktan girilmesi, bir gece meydana gelen fırtına ve deprem gibi ufak ayrıntılarda dahi birbirlerine çok benzedikleri görülür¹²⁰. Bu durum doğal olarak seyyahlardan birisinin diğerinin eserinden alıntı yapmış olabileceği akla getirir. Ancak Morritt'in seyahatnamesi incelendiğinde seyyahın İzmit'ten yazdığı bir mektupta İstanbul'dan yola çıktıklarında kendilerine eşlik eden kişiler arasında Dallaway'ın de olduğu bilgisini vermesi¹²¹ iki seyyah tarafından aynı güzergâh dâhilinde, aynı yerleşim yerlerinin ziyaret edildiğini ve ayrı seyahatnameler meydana getirildiğini kanıtlar.

Benzer durumlar tezimizde ayrı biçimde değerlendirmeye aldığımız birçok seyahatname için geçerlidir. Ange de Gardane ve Salvatori'nin yolculuklarını beraber gerçekleştirdiği her iki seyyahın da yolculuk yaptığı kişilerden bahsetmesi sayesinde kolaylıkla tespit edilebilmektedir¹²². Misyonerler Leeves ve Barker'in ortak yazar olarak göründükleri bir eserleri mevcuttur¹²³. Bunun yanında Barker'in gezi esnasında tuttuğu notlar da yayınlanmıştır¹²⁴. Barker yol arkadaşları içinde Leeves'in haricinde Walsh'un olduğunu belirtmiştir¹²⁵. Daha sonraki kısımlarda Walsh'un ismini vermese de Walsh'un kendisi yolculuklarına üç kişiyle devam ettiklerine ve bu kişilerden birisinin Leeves olduğuna seyahatnamesinin çeşitli yerlerinde değinmiştir¹²⁶.

¹²⁰ Dallaway, 1797: 164, Marindin, 1914: 105.

¹²¹ Marindin, 1914: 98.

¹²² Gardane, 1809: 2, Salvatori, 1814: 631.

¹²³ Leeves, Barker, 1824: 188–189.

¹²⁴ Barker, 1824: 449–452.

¹²⁵ Barker, 1824: 449.

¹²⁶ Walsh, 1836:172, 174.

Bu nedenle izlenen güzergâhlar ve yolculuk tarihleri üç kaynakta da benzer olmakla birlikte verilen ayrıntılarda farklılaşmalar görülmektedir. Hamilton ve Strickland'ın de izledikleri güzergâhlar aynıdır ve belli bölümler dâhilinde verilen bilgiler birbirlerinden alıntı yaptıkları izlenimi uyandırmaktadır. Hatta Strickland'ın seyahatnamesi Walsh'un seyahatnamesinin bir özeti gibidir. Ancak her ikisinde farklılıklar ve şahsi bakış açıları da söz konusudur ve daha önemli biçimde Hamilton tarafından Strickland'ın bu seyahatte yol arkadaşı olduğu bilgisi aktarılmıştır¹²⁷.

Gerçek bir gezinin izlenimleri sonucunda meydana getirilenlerle, hayali biçimde veya alıntılarla oluşturulan seyahatnamelerin ayrımının yapılabilmesi bazen seyahatnamenin yalnızca belli bölümlerinin değil tamamının incelenmesiyle mümkün olabilmektedir. Biraz önce örneklerini verdiğimiz gibi dikkat çekecek derecede benzer olmalarına rağmen bazı seyahatnamelerin bizzat gezi gerçekleştiren seyyahlar tarafından yazıya geçirildiği bu şekilde anlaşılabilmiştir. Detaylı incelemeler sonucunda yapabildiğimiz bu tespitler çok büyük vakit kayıplarına neden olmuşsa da seyahatnamelerin bazı konularda güvenilir bazı konularda ise tam tersi biçimde şüpheyle yaklaşılması gereken kaynaklar olduklarının belirlenmesini sağlamıştır. Gardane ve Salvatori örneğini ele alırsak aynı tarihte ve hatta birlikte seyahat eden bu iki seyyahın özellikle nüfus gibi tespiti çok zor olan ve yalnızca tahminlere dayanan konularda birbirleriyle uyuşmayan bilgiler vermesi bu duruma bir örnektir¹²⁸. Ancak konumuzla bağlantılı tanımlamalarda bir yapının güzelliğiyle ilgili değerlendirmeler, tarihlendirme önerileri ve değinilen ayrıntıların miktarı haricinde çok büyük farklılıklar veya çelişkiler görülmez.

Biraz önce değindiğimiz bu istisnai örneklerin haricinde farklı seyahatnamelerdeki benzerlikler genellikle yapılan alıntılardan kaynaklanmıştır. Pullinger ve Pococke'nin seyahatnameleri hangi seyyahın diğerinden alıntı yaptığının tespit edilmesiyle ilgili yaşanabilecek güçlüklerin bir örneği olması bakımından önemlidir. Zira Pullinger, Pococke'ye atıf

¹²⁷ Hamilton, 1842a: 69, 93. İki seyyahın gezilerini birlikte gerçekleştirdiklerine Felice de Vecchi de değinmiştir. Felice de Vecchi, 1854: 91.

¹²⁸ İznik örneğinde her ikisinin de evlerin sayısı hakkındaki aktarımı aynı olsa bile Türk ve Rumlar arasında yaptıkları ayırmada büyük bir fark vardır. Gardane, 1809: 5–6, Salvatori, 1814: 633

yaparak bazı bölümlerde bu seyyahı kaynak olarak kullandığını açıklamıştır. Ancak her iki eser incelendiğinde Pococke'nin de Pullinger'den alıntı yaptığı ve hatta bunların çok daha fazla olduğu görülmüştür. Araştırmacı Stroud bunun nedenini Pococke'nin eseri yayınlandıktan sonra Pullinger'in bazı notlara istinaden kitabının yeni baskısını tekrar gözden geçirmesine bağlar. Pococke ise Pullinger'in ismini doğrudan vermemiş yalnızca çağdaş bir dostunun takip ettiği bir güzergâhtan alıntılar yaptığını söylemiştir. Halep'ten İstanbul'a kadar olan güzergâhla ilgili verdiği bilgiler kesinlikle Pullinger'den alıntıdır ve hatta bazı cümleler hiçbir değişiklik yapılmadan aktarılmıştır¹²⁹.

Böylesi bir sorunla karşılaştığımız seyyahların en çarpıcısı, eseri sanat tarihi araştırmalarında çok sık biçimde bir başvuru kaynağı olarak kullanılan Texier'dir. Yaptığımız incelemeler sonucunda Texier'in Lucas, Pococke, Hammer gibi seyyahların bahislerine sık sık yer vererek, tanımlamalarını tekrarladığını belirlemek mümkün olmuştur. Alıntı yaptığını açıkça belirttiği bölümler büyük oranda bu kişilerin hatalarını kendi sunduğu kanıtlarla doğrulamaya çalıştığı kısımlardır¹³⁰. Ancak Hammer'dan alındığı belli olan İznik Koimesis Kilisesi'ndeki lahitle ilgili tanımlamasında bu bilginin kaynağını açıklamamıştır¹³¹. Bursa'daki hamamlar tanımlamasının bir bölümü Hammer'in aktarımıyla benzerlikler göstermektedir. Çok yakın ifadeler kullanması nedeniyle burada da isim belirtmeden bu seyyahtan alıntı yaptığını söyleyebiliriz¹³². Ulu Cami'nin minarelerinden birisinde yer alan su terazisi hakkındaki aktarımı yine Hammer'dan alınmış izlenimi uyandırır biçimde benzer cümlelerle verilmiştir¹³³. Orhaneli civarındaki Hadriani kalıntılarıyla ilgiliyse kendisinden önce Hamilton'un bilgiler vermiş olduğunu zikretmekle birlikte buradaki kalıntılarla ilgili aktarımlarının kaynağının bu seyyah olduğunu itiraf etmemiştir. Yine de iki seyahatnamenin

¹²⁹ Drew-Bear, Naourt, Stroud, 1985: 49, dn. 10, 11.

¹³⁰ Örneğin Texier, 2002: 162–163.

¹³¹ Texier, 2002: 182–183.

¹³² Hammer, 1818: 21–24, Texier, 2002: 207–208.

¹³³ Hammer, 1818: 32–33, Texier, 2002: 216.

karşılaştırılması Hamilton'dan yapılan alıntıları net biçimde ortaya koymaktadır¹³⁴.

Gezi amacıyla bağlantılı biçimde Bernard'ın dikkatini yalnızca kaplıcaların kimyasal özellikleri ve içeriklerinin çekmesi beklenirken Bursa'nın hamamlarının tarihçesi ve mimari özellikleri, ayrıca camileri, türbeleri ve kalesi hakkında bilgiler vermiş olmasını, kitabını Türkçeye çeviren Rıza Ruşen Yücer takdirle karşılamıştır¹³⁵. Bununla birlikte Bernard'ın verdiği bu bilgiler büyük oranda Bursa'yı kendisinden kırk yıl önce ziyaret eden Hammer'dan alınmıştır. Bu nedenle eserindeki tanımlamaların kendi gözlemleri olarak değerlendirilmesi bu süreçte yaşanan bazı değişimlerin gerçekleşmemiş gibi algılanmasına neden olabilir¹³⁶.

Moustier yararlandığı kaynaklara atıf yapmamıştır ama özellikle İznik'te ele aldığı yapıların tarihlendirmesinde Texier'i kaynak olarak kullandığı anlaşılmaktadır ve ileri sürdüğü bazı fikirlerde de bu seyyahın etkisi olduğu hissedilmektedir¹³⁷.

Kitabını Hasluck adına yayına hazırlayan eşi Margaret M. Hasluck'ın, 1899 ile 1916 yılları arasında Yunanistan ve Türkiye'de bulunan kocasının bir oryantalistten çok bir arkeolog olarak çalışmalar gerçekleştirdiğini söylemesi ilk başta seyyahın daha önce tespit edilememiş ayrıntılara inmiş olabileceği beklentisini meydana getirmektedir¹³⁸. Ancak en azından tezimizde ele aldığımız "Christianity and Islam Under The Sultans" adlı çalışması Hasluck'ın bu yönünü çok fazla ortaya koymaz. Ayrıca ele aldığı yapılarla ilgili aktarımları büyük oranda daha önceki seyyahların eserlerinden alıntıdır ve bu kişilerin düştükleri hatalara zaman zaman kendisi de düşmüştür.

Bir diğer problemlili grup bu tür kurgulamalar veya başka seyahatnamelerden alıntılar yapmayan ancak çeşitli nedenlerle yine bahsi edilen yerlere bir gezi gerçekleştirip gerçekleştirmediği tespit edilemeyen seyyahlardır. Bir seyyahın bir başka seyyahın alıntı yaptığının tespiti ancak

¹³⁴ Texier, 2002: 248.

¹³⁵ Bernard, 1943: 6.

¹³⁶ Konumuzla doğrudan bağlantılı olmasa da Bursa Kalesi'nin cephanelik kısmındaki topraklarla ilgili verdiği bilgiler tespit ettiğimiz hatalara bir örnek olarak gösterilebilir. Bernard, 1943: 47.

¹³⁷ Moustier, 1864: 236.

¹³⁸ Hasluck, 1929: v.

tanımlamaların benzer veya en azından yakın cümleler halinde olduğu durumlarda mümkündür. Alıntılar değiştirilerek, farklı cümleler eklenerek verilirse böylesi bir tespiti gerçekleştirmek olanaksızlaşmaktadır. İlk olarak verebileceğimiz örnek bu yöndeki belirsizliği ancak farklı bir seyahatnamenin yardımıyla çözümlenebilen Giovanni di Franceso Maringhi'dir. Değerlendirilmeye alınan kitabı mektuplardan oluştuğu için Bursa'ya gelip gelmediği ilk başta anlaşılammaktadır. Bunun yanında kitabının aslına ulaşamamış olmamıza rağmen Floransalı tüccarın mektuplarını Pera'dan yazmış olduğu da eserine atıf yapan araştırmacılarca doğrulanmaktadır¹³⁹. Floransa panni'sini Bursa pazarında İran ipeğiyle değiştirdiğinin bilinmesi¹⁴⁰ buraya mutlaka gelmiş olması gerektiğini göstermekle birlikte yine de bir belirsizlik söz konusudur ve bu durum Bursa hakkında verdiği bilgilerin güvenilirliğini zedelemektedir. Ancak Bursa'yı 1498 yılında ziyaret eden Michelozzi ve Bonsignori'nin kuzenleri olan ve yolculuklarının yarısından fazlasında bu iki seyyaha eşlik eden Maringhi'nin Bursa'ya da geldiği ve aynı zamanda burada sekiz Yunanca el yazması satın alarak Floransa'ya gönderdiği bu seyyahların yazdıkları seyahatnameler aracılığıyla Borsook tarafından tespit edilmiştir¹⁴¹.

Maringhi, Bursa'yı ziyaret ettiğini belirleyebildiğimiz bir kişidir. Ancak hiçbir şekilde böylesi bir tespit yapamadığımız çok sayıda başka örnek mevcuttur. Bunlardan biri olarak gösterebileceğimiz Leunclavius¹⁴² İznik, Bursa ve Uludağ ile Yenişehir hakkında bazı tanımlamalara yer vermişse de bu bilgilerin bir yolculuğun neticesinde yazıldığını kanıtlayabilmek çok mümkün değildir. Zira farklı kaynaklardan yararlandığı, bu kaynakların en önemlilerinden birisinin Mehmet Neşri'nin Cihannüma'sı olduğu tespit edilmiştir¹⁴³. Bursa'nın Orhan Gazi tarafından ele geçirilmesi ve 1491 yangını hakkında verilen bilgiler de bunun gibi bir Osmanlı kroniğinden elde edilmiş

¹³⁹ "Pera'da Floransalı Bir Ticaret Temsilcisi: Giovanni di Franceso Maringhi" başlığı altında İnalçık, 2000: 288-299.

¹⁴⁰ İnalçık, 2000: 289.

¹⁴¹ Borsook, 1973: 149, 163, 164. Akrabalık ilişkileri ve Maringhi hakkındaki bilgiler için bkz. 149, dn. 19.

¹⁴² Eserinin kime ait olduğu konusundaki tartışmalar ekler kısmında ele alınmıştır.

¹⁴³ Singh, Samiuddin; 2003: 703.

olmalıdır¹⁴⁴. İznik'ten bahsetmiş olmakla birlikte bu anlatımlar kent ile gölün isminin kökeni ile bağlantılıdır ve bunun dışında herhangi bir bilgi ihtiva etmemektedir. Benzer biçimde Bursa'nın da ismi hakkında aktarımlarda bulunulmuş, günümüz Orhaneli'sinin Edrenos olan isminin kökeni ile bağlantılı bilgi verilmiş ve Ulubat'ın Lupadi olduğunun coğrafya kitaplarından öğrenilebildiği söylenerek yararlanılan farklı kaynaklara gönderme yapılmıştır. Konumuzla bağlantılı biçimde kullanılabileceğimiz ender bilgilerden birisi Bursa'nın kaplıcaları hakkındadır. Ancak hamamlardan ziyade kentin meşhur olduğu bu özelliğine değinilmiş ve yalnızca bir zamanlar mevcut bir kraliyet hamam yapısından söz edilmiştir. Bu bilgiler gerek Osmanlı gerekse yabancı kaynaklarda sık sık kendini gösterdiği için yine doğrudan bir izlenimin sonucunda meydana getirilmiş olduğu kanıtlanamaz. Uludağ'daki manastırlardan bahsedilen kısmın Strabon'dan alıntı olduğu muhtemeldir. Yenişehir'e yer verilen bölümde Busbecq'ten alıntı yapılmıştır. Osmanlı tarihlerinde de doğrulandığı biçimiyle "Yeni Şehir" olan ismine vurgu yapılmış ve bu bilginin de bir başka kaynağa dayandığı ortaya konulmuştur¹⁴⁵. Tüm bu gerçekler Leunclavius'un eserinin gerçekten bir seyahat sonucu meydana getirilmediğinin düşünülmesine neden olmaktadır.

Macgill Bursa'ya yer vermiş olmakla birlikte, anlaşıldığı kadarıyla burayı ziyaret etmemiştir. Üsküdar'da iken Uludağ'ın genel görünümünden bahsettiği bölümde bu dağın eteklerinde yer alması dolayısıyla Bursa'ya da değinmiş ancak kenti çok genel hatlarıyla tanımlamış, hamamların ise yalnızca sağlığa yararlı nitelikleri hakkında bilgi vermiştir. Bu nedenle ziyaretiyle ilgili şüpheler olsa da eseri konumuz bağlamında hatalara neden olabilecek bir içeriğe sahip değildir¹⁴⁶.

Marcellus da Bursa'dan bahseden ancak burayı bizzat ziyaret etmediğini tespit edebildiğimiz seyyahlardan bir diğeridir. Yine de Macgill gibi

¹⁴⁴ Leunclavius, 1596: 9, 34.

¹⁴⁵ Leunclavius, 1596: 115–116.

¹⁴⁶ Macgill, 1808: 103–104.

Bursa'nın çok genel özelliklerinden bahsettiği için konumuzla bağlantılı sakıncalı bir değerlendirmeye yol açmamaktadır¹⁴⁷.

Benzer biçimde kitabı bir seyahatname olarak ele alınmış olan Paul Fesch¹⁴⁸ de Bursa'dan bahsetmekle birlikte buraya bir ziyaret gerçekleştirmediği anlaşılmaktadır. Fransa'dan maddi destek alan okullardaki öğrenciler hakkında bilgi verirken Bursa'da 500 öğrencinin olduğunu söylemesi Fransa Büyükelçisi Constans'ın verdiği bir rapora dayanır¹⁴⁹. Zaten seyyahın birebir gözlemleri olamayacak bir konu olan Bursa-Mudanya demiryoluyla ilgili bahisler, yolun kullanıma girmesinin öncesindeki yıllarda çok gündemde olan tartışmalar hakkındadır. Bunun dışında büyük oranda Bursa'nın ticari yapısına ve Fransızların buradaki ticari faaliyetlerine değinen tanımlamalar yapmış olup mevcut sorunlardan Bursa konsolosu Mösyö Bay'in raporunu değerlendiren Ernest Giraud'un bahisleri sayesinde haberdar olmuş görünür¹⁵⁰. Yine Fransızların karşılaştığı bir diğer sorunla ilgili olarak yaptığı aktarım Mösyö E. Musté'ye aittir¹⁵¹.

Bu örneklerdeki gibi hiçbir şekilde bir gezi gerçekleştirilmeden meydana getirilmiş olanlar bir yerleşimin gerçekten ziyaret edildiği ancak bazı bilgilerin farklı kaynaklardan yararlanılarak verildiği seyahatnamelerden daha sorunludur. Ancak çeşitli seyahatnamelerden aldığı bilgileri bir arada veren ve bazen bir kurgu da meydana getirerek bahsini ettiği yerlere gerçekten bir seyahat yapmış izlenimi oluşturan kişilerin eserleri en büyük problemleri oluşturanlardır.

Bazı araştırmacılar Wilkinson'u bir seyyah olarak gösterme hatasına düşmüşlerse de¹⁵² yazarın kendisi bir seyahat gerçekleştirmediğini açık biçimde ifade etmiştir. Kitabı incelendiğinde de bir albay ile iki yeğeni tarafından yapılan bir geziyi konu ederek Dallaway, Tournefort gibi seyyahların aktarımlarını birleştirdiği kolayca tespit edilebilmektedir. Wilkinson, bilgi yanlışlığına düşmemek amacıyla seyahatnamelerden büyük

¹⁴⁷ Marcellus, 1839b: 502–503.

¹⁴⁸ Lowry, 2004: 153.

¹⁴⁹ Fesch, 1999: 458–459.

¹⁵⁰ Fesch, 1999: 539–540.

¹⁵¹ Fesch, 1999: 542–543.

¹⁵² Yalçınkaya, 2008: 54–55, Ulugün, 2008: 106.

oranda hiçbir değişiklik yapmadan yararlanmıştır. Yine de yazdıklarında bir kurgulama vardır ve bu nedenle yazılanların asıl seyahatnamelerden kontrol edilmesi daha sağlıklı olacaktır. Ayrıca eserini ele aldığı dönemle yararlandığı seyahatnameler arasında zaman farkı bulunması, bir kaynak olarak değerlendirildiği durumlarda sorunlara neden olabilir¹⁵³.

Wilkinson'un kitabı ile aynı sınıfa konulması gereken bir diğer örnek 1871'de The Cornhill Magazine'de "Bir Hanım'ın Küçük Asya'da Eşkiyalarla Karşılaşması" başlığı altında yayınlanan bir yazıdır. Tezimizde seyahatnameler içerisinde ele aldığımız bir örnek olmakla birlikte gerçeklerin bir takım kurgulamalarla harmanlanarak verildiği görülmektedir. Bu hikâyenin gerçekten yapılmış bir seyahatte yaşanmış bir olay olarak anlatılması açık biçimde bu yıllarda çok popüler olan Lefteri'nin okuyucunun ilgisini çekebilecek bir karakter olmasıyla bağlantılıdır¹⁵⁴. Yine de yazarın en azından farklı kaynaklarda bulunabilecek bilgileri tekrarlamama bahanesi altında ayrıntılı tanımlamalardan kaçınması konumuzla bağlantılı yanlış bilgilerin ortaya çıkma ihtimalini engellemiştir:

"Güzel camileri, binaları ve ahaliyle tamamen Doğu'ya özgü olan özelliklerinin, bitki örtüsünün muhteşem zenginliğinin, Olympus'un yamaçlarını olduğu gibi ovasını da kaplayan harikulade kestane, çınar ve selvi ormanlarının tanımlamasını yapmaya girişerek okuyucuyu sıkmayacağım. Ne kayalardan kaynama derecesinde fişkırان mineral sularının değerinin ayrıntılarına gireceğim ne de bunu yapmak konusunda şiddetli bir arzum olmasına rağmen Olympus Dağı'na (yüksekliğinin 8.000 ile 10.000 feet arasında olduğu konusunda çeşitli tahminler vardır) yaptığımız tırmanışın ve zirvesinden tanık olduğumuz muhteşem ve olağanüstü gündoğumunun üzerinde duracağım. Tüm bu ayrıntılar zaten birçok diğer kişi tarafından sıklıkla tanımlanmaktadır¹⁵⁵."

Bu durumun örneklerinden bir diğeri Jerningham'dır ve Wilkinson'a göre hatalara daha çok düşülebilecek bir seyyahtır. Çünkü Wilkinson

¹⁵³ Wilkinson, 1806.

¹⁵⁴ Schiffer, 1999: 71.

¹⁵⁵ The Cornhill Magazine, 1871: 91.

seyahatleri bizzat gerçekleştirmediğini itiraf ederken, Jerningham böylesi bir açıklamada bulunmamıştır. Macfarlane, Fellows, Bernard ve Hammer gibi farklı seyyahların Bursa hakkındaki kitaplarından haberdardır ve zaman zaman bu seyyahlara atıfta bulunarak alıntılar yaptığını belirtmiştir. Ancak bu kaynaklardan yararlandığı bariz olmakla birlikte bazı durumlarda bilgilerin kaynağını vermemiştir. Örneğin Kızderbent-İznik arasındaki yolda bitki ve hayvanlarla ilgili aktarımları tamamen Fellows'unkileri hatırlatır ancak farklı bir kurgulama içindedir¹⁵⁶. İznik'te konsil kiliseleri hakkında yaptığı tanımlamaların tamamı Dean Stanley'dendir¹⁵⁷ ve İznik'e gerçekten bir gezi düzenlememiş dahi olabilir. Ancak burada konakladıklarını söyleyerek ve tanıştığı kişilerden bahsederek İznik'i ziyaret etmiş gibi bir izlenim meydana getirmeye çalışmıştır. Buna rağmen yaptığı hatalar yer verdiği yapıları görmediğinden şüphelenmemize neden olmaktadır. İznik konsilinin düzenlendiği kilisenin konumunu veren seyyahları ele aldığı bölümde Stanley'in kentin merkezindeki bir yerden bahsettiğini söylemiştir. Burası Orhan Gazi tarafından camiye çevrilmiş olan Ayasofya Kilisesi'dir. Ancak daha sonra Hammer'dan alıntı yaparken bu seyyahın Stanley'nin bahsettiğinden farklı bir yapıdan söz ettiğini zannetmiş ve bir karşılaştırmaya girişmiştir¹⁵⁸. Özellikle bu konuda yapmış olduğu hata izlediği yol hakkında ipucu olarak alınabilir. Ayrıca camiler ve türbelerle ilgili verilen bilgilerin de Hammer'dan alındığı açıktır. Ancak bu tanımlamalarını kaynak göstermeden ve atıfta bulunmadan yapmıştır¹⁵⁹. Surlar hakkındaki bilgileri de büyük oranda Fellows'tan yararlanarak aktarmıştır¹⁶⁰.

Briand da seyahatname tarzında bir eser meydana getirmiş ve anlatımında bizzat gezi gerçekleştirdiği izlenimi oluşturabilecek bir yol izlemiştir. Ancak tanımlamaları çok genel ifadelerden ibarettir. Bunun yanında bazı yanlış bilgiler vermesi, yapıların isimlerinde hatalar yapması ve olmayan

¹⁵⁶ Jerningham, 1873: 246–265.

¹⁵⁷ Jerningham, 1873: 272–277.

¹⁵⁸ Jerningham, 1873: 277.

¹⁵⁹ Jerningham, 1873: 220–224.

¹⁶⁰ Jerningham, 1873: 279–280.

yapıları var gibi göstermesi bir seyahat gerçekleştirmemiş olabileceği fikrinin edinilmesine neden olmaktadır¹⁶¹.

Vecchi ve Osculati'nin Bursa'yı ziyaret tarihlerinin 1841 olduğu belirtilmiştir. Ancak 1804 yılındaki yangında ortadan kalmasına rağmen Orhan'ın davulunun hala görülebildiği ve ayrıca davula dokunmak istedikleri için buradaki görevlinin kendilerini kızdığı şeklinde açıklamalar yapmaları seyahatnamelerinin kurgulamalarla meydana getirilmiş örneklerden biri olduğunu ortaya koymaktadır¹⁶².

Launay, Bursa'yı ziyaret ettiği anlaşılan bir seyyahtır. Ancak bazı tanımlamalarını ve özellikle de konumuzla bağlantılı biçimde türbeler hakkındaki aktarımlarını Hammer'dan aldığı çok açıktır¹⁶³.

Farklı seyahatnamelerden alınan bilgilerle bir kurgulama meydana getirilmesinin en fazla görüldüğü eserler gezi rehberleridir. 19. yüzyılda seyahatnamelerin daha önce görülmemiş bir sayıya ulaşması baskı tekniklerindeki gelişmelerin yanında yolculuk koşullarının iyileşmesi ve ucuzlaması gibi nedenlerle seyahatlerin çok daha rahat gerçekleştirmeye başlanmasının bir sonucudur. Çok geniş bir kapsamda ve çeşitte örneklerinin görülebiliyor olması nedeniyle bu dönem seyahatnamelerinin nitelikleri konusunda bir sınırlandırma yapabilmek çok zordur. Zira uzmanlaşmalarla birlikte yalnızca belirli konulara odaklanan amaçlarla ortaya konulan, bunun yanında gezilen yerlerdeki her türlü unsura yer verilen veya yalnızca kısa notlardan oluşan seyahatnamelere rastlamak mümkün hale gelmiştir. Daha önceki dönemlerde örneklerine rastlamadığımız, seyahat eden kişilerin sayısında yaşanan artışla birlikte ortaya çıkan ve içlerinde yolcuların ihtiyaçları, karşılaşılabilecek sorunlara yönelik çözüm önerileri ve gezilecek yerler hakkında ipuçları barındıran eserler olan rehber kitapların ortaya çıkışı da bu yüzyılda yaşanan değişimlerle doğrudan bağlantılıdır. Bir diğer ifadeyle günümüzün broşürleri olarak tanımlayabileceğimiz bu rehber kitaplar bu yüzyılda seyahat alanındaki gelişmelerle birlikte ortaya çıkan farklı bir ticaret

¹⁶¹ Briand, 1829.

¹⁶² Felice de Vecchi, 1854: 93–94.

¹⁶³ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 152–163.

kolunun ürünleri olarak gösterilebilir¹⁶⁴. Özellikle 19. yüzyılın ortalarından itibaren literatüre girdiğini söyleyebileceğimiz, araştırmacılar tarafından da seyahatname kategorisine alınan ancak bu şekilde değerlendirilmelerinde pek çok yönden sakıncalar bulunan bu rehberlerin yazarları büyük oranda kendileri geziler gerçekleştirmemiş, farklı seyyahların aktarımlarını bir araya getirerek eserlerini meydana getirmişlerdir. Örneğin Murray'ın rehberi bu şekilde hazırlanmış olmakla birlikte alıntılar yapıldığı konusunda açıklamalara nadiren yer verilmiştir:

“Aşağıda belirtilen yol Bay W. J. Hamilton tarafından 1836 yılında takip edilmiştir. Anadolu'nun şimdiye kadar ziyaret edilmemiş bir bölümünü içerdiğinden bu güzergâha kendisinin günlüğünden alıntı yapılarak yer vermenin akla yatkın olabileceği düşünülmektedir¹⁶⁵.”

Rehber kitap yazarları arasında bizzat bir seyahat gerçekleştiren, kendi karşılaştığı güçlüklerle dayalı olarak okuyuculara önerilerde bulunan ve ziyaret ettiği yerlerle ilgili bilgiler veren kişiler mevcuttur. Örneğin Levinge, farklı güzergâhlar, konaklama biçimleri, seyahatlerin ayrıntıları gibi bilgileri birden çok seyyahın eserini değerlendirerek ortaya koymuş olmalıdır. Ancak aynı zamanda kendisinin bu yolculuğu gerçekleştirmiş olabileceğini düşünmemize neden olur biçimde başından geçen sıkıntılara seyahatnamesinde yer vermiş ve anlatımlarında benmerkezci bir yöntem izlemiştir¹⁶⁶. Claridge de bu tür bir rehber kitabı, gerçekleştirdiği bir gezinin izlenimleri neticesinde ortaya koyduğunu açıklamıştır¹⁶⁷.

İstisnai diyebileceğimiz bu örneklerin haricinde, rehber kitaplar büyük oranda farklı seyyahların anlatımlarının bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Bunlar bazı bilgilerin elde edilebileceği eserler olmasına rağmen, kesin bir tarihlendirmenin çok büyük önem arz ettiği ve aralarında sanat tarihinin de olduğu bilim dallarındaki araştırmalar açısından güvenilir kaynaklar değildir. Cook ve Lunn gibi rehber yazarlarının anlatımlarının

¹⁶⁴ İldem turist sayısındaki artış ve kılavuzların ortaya çıkışını I. Dünya Savaşı'ndan sonraya götürse de (İldem, 2007: 5) bu tür eserleri 19.yüzyıldan itibaren görebilmek mümkündür.

¹⁶⁵ Murray, 1854: 254.

¹⁶⁶ Levinge, 1839.

¹⁶⁷ Claridge, 1837.

sürekli olarak aynı biçimli olduğunu, seyahat sırasının dahi değişmediğini, Ayasofya'nın kubbesi veya dış görünümüyle ilgili anlatımların daha önceki kitaplarda tarif edilenlere benzediğini söyleyen Wilkins kendi gezisinde bahsedeceği yerleri bizzat görecek olması nedeniyle bu kişilerden farklılaşacağını söylemiştir¹⁶⁸. Seyyah bu anlatımıyla rehber kitapların sürekli aynı bilgilerin tekrarlandığı kaynaklar olduğuyla ilgili bir ipucu vermiştir. Her ikisi de Coufopoulos tarafından yazılmış 1895 ve 1910 tarihli rehberler bu tür olumsuzlukların örneği olarak gösterilebilir. Coufopoulos'un Bursa'ya en azından bir kez seyahat gerçekleştirmiş olması muhtemel olsa bile aralarında 15 yıllık fark olan her iki eserde verilen bilgiler büyük oranda birbirini tekrar eden cümlelerden ibarettir¹⁶⁹. Böylesi bir durum konumuzla bağlantılı biçimde bir yapıda meydana gelebilecek değişimlerin tespit edilebilmesini imkânsızlaştırmaktadır. Karşılaşılması muhtemel olumsuzluklara rağmen tezimizde yönlendirici olarak aldığımız Lowry dâhil olmak üzere pek çok araştırmacı bu kitapları seyahatname kategorisinde göstermektedir. Bu nedenle tezimizde de yer verilmişler, ancak içerdikleri bilgiler sahip oldukları muhtemel olumsuzlukların bilinciyle hassas biçimde değerlendirilmişlerdir.

Seyyahların başka seyahatnamelerden yararlanmaları herhangi bir konuyla ilgili değerlendirme yapabilecek düzeyde ayrıntılı inceleme fırsatı bulamamalarıyla da bağlantılı olabilmektedir. Bursa hakkında daha önce kaleme alınmış seyahatnamelerden ve verilen bilgilerden haberi olan bazı seyyahlar ise aynı şeyleri tekrarlamaktan özellikle kaçınmışlardır. Böylece karışıklıklara neden olabilecek bir durum meydana getirmemişlerse de zaman zaman bir yerleşim veya yapı hakkındaki bilgilerin zaten çok ayrıntılı biçimde başka kaynaklarda bulunabileceğini söyleyerek kendi gözlemlerine de yer vermemişlerdir. Az sayıda karşımıza çıkan bu tür seyahatnameler avantajları ile birlikte meydana getirdiklerin sorunların birlikte değerlendirilebileceği örneklerdir:

“Bursa'da iken ziyaret edilmesi gereken camiler ve mezarların ben yalnızca bir taslağını verebilirken rehber kitaplar görülecek şeyler hakkında

¹⁶⁸ Jebb, 1908: 14.

¹⁶⁹ Karşılaştırma için bkz. Coufopoulos, 1895, Coufopoulos, 1910.

benim amacım içine girenlerden daha detaylı bilgi aktarırlar. Fakat okuyucuyu yormaksızın bir süreliğine Yeşil Cami'nin bahsine devam etmeme izin verilecek olursa, açık farkla Türkiye'de gördüğüm en güzel cami olmasının hatırına bunu memnuniyetle yaparım¹⁷⁰.”

Jerningham'ın zaten farklı kaynaklarda çok sayıda bilginin mevcut olduğu bahanesiyle bir tanesi haricinde Bursa'nın cami ve türbelerinden bahsetmeyeceğini söylemesi biraz önce bahsini ettiğimiz olumsuzlukların bir örneğidir. Böylesi bir durum aynı zamanda bir yapı hakkında seyyahın kişisel görüşlerinin, muhtemel bir değişikliğin veya daha önce fark edilmemiş bir ayrıntının tespit edilmesini imkânsız hale getirmektedir.

Seyyahların bazen gezileri sırasında not tutmayıp ülkelerine dönmelerinin ardından hatıralarına dayanarak eserlerini kaleme alması seyahatnamelerdeki hataların bir diğer nedenidir. Bazen de yolculuklar sırasında alınan notlar seyyah dışındaki kişiler tarafından bir araya getirilebilmektedir. Her iki durumda da seyahatnamelerin içerdikleri bilgilerin sağlıklı olmama ve hatalar barındırma riski ortaya çıkmaktadır. İbn Batuta gezisi sırasında notlar tutmuş olsa da bunlar soygunlar, gemi kazaları gibi nedenlerle hasara uğramış ve eserinin büyük bölümü hatıralarına dayanarak yazılmıştır¹⁷¹. Ayrıca Batuta'nın seyahatnamesini kaleme alan İbn Cüzey de kendiliğinden bir takım hikâyeler ve bölümler eklemiştir. Bu durum seyahatnameyi inceleyenlerin bazı güvensizliklere ve tereddütlere düşmelerine neden olacak hataları ortaya çıkartmıştır¹⁷². Lowry, Schiltberger'in eserinde Bursa'nın nüfusunun abartılı biçimde verilmesinin nedenini metni yayına hazırlayan J. Bacon Teller'in hatasına bağlar¹⁷³. Edmund D. Chishull'un seyahat notları, kendisinin ölümünden sonra oğlu tarafından toparlanmış ve 1747'de R. Medd tarafından düzenlenerek basılmıştır. Medd, kitabın önsözünde karşısına çıkan zorluklar arasında Chishull'un olayları anında değil fırsat buldukça yazıya geçirmiş olmasından

¹⁷⁰ Jerningham, 1873: 229.

¹⁷¹ Seyahatnamede bölümler arasındaki kopukluklar notların belli kısımlarının yolculuk sırasında kaybolmasının bir sonucu olarak gösterilir. Kamil, 1937: 11, dn. 1.

¹⁷² Parmaksızoğlu, 1971: ii-iv.

¹⁷³ Lowry, 2004: 21.

dolayı bazen doğru sıralama yapamaması ve de eski yazarların yapıtlarından gerçekleştirilen alıntılarının neden olduğu karışıklıkları saymıştır¹⁷⁴. Hommaire de Hell'in seyahatnamesi, seyyahın yolculuğu sırasında İsfahan'da ölmesi yüzünden, notlarının eşi tarafından bir araya getirilmesi neticesinde oluşturulmuştur¹⁷⁵. Benzer biçimde Hasluck'ın 17 yıllık süreçte aldığı notlar da ölümünün ardından eşi tarafından bir araya getirilerek yayınlanmıştır¹⁷⁶. Her iki örnekte de orijinal metinlerin incelemesi haricinde tespit edilebilmesi çok güç olan bir takım eksikliklerin ve seyyaha ait olmayan eklemelerin ortaya çıkmış olması muhtemeldir.

19. yüzyılda seyahatnamelerin niteliğini etkileyen gelişmeler de sanat tarihi alanındaki kullanımlarında olumsuzluk meydana getirebilecek örneklerin görülmeye başlamasına neden olmuştur. Bu yüzyılın ortalarına doğru İstanbul-Mudanya arasında buharlı gemilerin, sonlarına doğru ise Mudanya-Bursa arasında trenlerin hizmete girmesi neticesinde seyahat imkânlarının gelişmesiyle günümüz turistlerinin özelliklerine sahip olan ve Bursa'ya gününbirlik geziler gerçekleştiren kişilerin ortaya çıkması seyahatnamelerin içeriklerindeki değişimlerin nedenlerinden biridir. Bu sayede Bursa'ya yer veren seyahatnamelerin sayısı artmakla birlikte bu örneklerin bir bölümü yalnızca kısa notlar halinde olabilmıştır. Gezilerin turistik amaçlarla yapılmaya başlanması ve belirli süreler dâhilinde gerçekleştirilmesi bir standartlaşmayla yalnızca önceden düzenlenmiş bir güzergâhta belli yapıların ziyaret edilmesine yol açmıştır. Kısa süreliğine Bursa'da bulunanlar, bir rehberin eşliğinde standart turlarla kenti gezebilmişler ve kendilerine sürekli aynı yapılar gösterilip, aynı bilgiler aktarılmıştır. Zamanın kısıtlı olması ise yapılar hakkında çok kısa ve birbirini tekrarlayan bilgilerin verilmesiyle sonuçlanmıştır.

Bursa'ya 1874 yılında bir gezi gerçekleştiren Brassey anlaşıldığı üzere kısa süreli bir ziyarette hızlı bir turla kenti gezen seyyahlardan birisidir ve yapılarla ilgili verdiği bilgiler son derece genel ifadelerle sahiptir. Kısıtlı bir

¹⁷⁴ Chishull, 1993: 10.

¹⁷⁵ Eyice, 1963: 71, 72, 73.

¹⁷⁶ Hasluck, 1929: v-vi.

zamanda pek çok şeyin bir arada yapılmasının ve çok sayıda yapının gezilmesinin arzulanması hiçbirisinin ayrıntılı biçimde incelenememesini beraberinde getirmiş olmalıdır:

“Erken bir kahvaltıdan sonra kenti görmek için harekete geçtik. İlk önce çok sıcak kükürlü kaynaklar üzerinde mermerden inşa edilmiş görkemli eski hamamları görmeye gittik. Daha sonra pazarları ziyaret ettik. Bunlar büyüktü ve güzel işlemler ve diğer ilginç şeylerle dolu olup genel karakterleri bakımından Constantinople pazarlarının büyük bölümünden daha Doğuluydu... Pazardan ayrıldıktan sonra görkemli bir camiye gizlice baktık, çok hoş olan Sultanların mezarlarını ziyaret ettik, kasabanın üstündeki terastan muhteşem manzarayı izledik ve öğle yemeği vaktinde otele döndük¹⁷⁷.”

Bu konuda 1901 yılında Bursa'ya gelen Miret'in tek günlük gezi güzergâhını da bir ipucu olarak alabiliriz. Bir rehberin kendisini gezdirdiğini söyleyen seyyah sırasıyla Yeşil Cami, Yeşil Türbe, Pazar, Ulu Cami, Osman ve Orhan Gazi türbeleri, Muradiye Camisi ve türbeleri, Çekirge'deki hamamlar ve I. Murat Camisi'ni ziyaret etmiştir. Böylesine kısa bir sürede bu kadar çok yapının gezilmesi doğal olarak bunların tüm yönleriyle incelenememesini ve verilen bilgilerin çok kısıtlı olmasını beraberinde getirmiştir¹⁷⁸.

Coufopoulos'un rehber kitaplarında Bursa'yı ziyaret eden seyyahlara yönelik öneriler içinde yapıların ziyaret sırasıyla ilgili tavsiyelerin Miret'in takip ettiği güzergâhla benzer olması ise bu gezilerin standartlaştığının bir başka kanıtıdır ve bir gün içinde yapılan hızlı turlarla ilgili bir örnek olarak alınabilir.

“Bursa'daki turistik yerleri görmenin en iyi yolu sabah saat 8 ila 9 arasında başlayarak Ulu Cami'ye, oradan Yeşil Cami'ye, daha sonra da çınar ağaçları ve salkım söğütlerle kaplı ve Olympus Dağı'ndaki kayadan fışkıran kaynaklarla beslenen Pınarbaşı Vadisi'ne gitmektir. Sonra Lascaris'in eski surlarının içinden geçip, altta kalan kentin güzel bir manzarasının izlenebildiği hisara geri dönülür ve hisardaki Sultan Osman ve Orhan türbeleri ziyaret

¹⁷⁷ Brassey, 1880: 92, 92–93.

¹⁷⁸ Rasico, 2005: 51–52.

edilir. Dönüş yolunda ipek fabrikalarından birini ve eğer zamanınız varsa Muradiye Camisi'nin bitişiğindeki türbeleri ziyaret edin. Öğleden sonra pazarlara ve demirli ve kükürtlü hamamlara, oradan da Bursa civarının güzel bir manzarasının elde edileceği Hüdavendigâr Camisi'nin avlusuna ilerleyin. Eğer Muradiye türbeleri sabah ziyaret edilirse, öğleden sonra kentin yaklaşık 5 mil ilerisinde yer alan ve Apollonia Gölü ile aynı zamanda dönüş yolunda Bursa ve çevresinin güzel bir manzarasının izlenebileceği İnkaya'ya bir eşek veya at arabasıyla gitmek için vakit kalacaktır¹⁷⁹.”

Launay, ziyaretini gerçekleştirdiği 1912 yılında artık İznik gezisinin de Bursa gezilerinin bir tamamlayıcısı haline geldiğini söylemesine ve böylesi bir geziyi gerçekleştireceklere İznik'i ziyaret etmelerini tavsiye etmesine rağmen sahip olunan zamanın durumuna göre gezileri birkaç gruba ayırmıştır. Seyyahın bu aktarımı ziyaretlerin belli süreçlerle kısıtlanmasının olumsuzluklarından bir diğerini göstermektedir:

“Bursa ve İznik'e yapılacak yolculuk 4 gün alır (pasaportunuzu yani tezkerenizi unutmayın). İlk gün, yaklaşık saat 10 civarında kalkan bir buharlı gemiyle İstanbul'dan Mudanya'ya doğru yola çıkılır (haftada üç kez, yoğun sezonlarda daha çoktur). Genellikle sakin olan denizde 5 saatlik bir yolculuk yapılır. Mudanya'dan Bursa'ya tren yoluyla 1,5 saat sürer. Bursa'ya yaklaşık akşam saat 6 civarında varılır. Yaz aylarında, bir kimse bir oryantasyon yürüyüşü yapabilir ve hisarın görünümü için yukarı çıkabilir. Ertesi gün Bursa ziyaret edilir. Üçüncü gün sabah tekrar yola çıkarak deniz yoluyla doğrudan Constantinople'a gidilebilir ya da İznik ve Mekece'ye kadar bir araba kiralanabilir. İkinci seçenekte, konsolosluk aracılığıyla bir jandarma istemek adettendir. Erken yola çıkarak yaklaşık 5 saatte İznik'e ulaşılabilir ve akşam harabeler ziyaret edilebilir. İznik oteli üstünkörü ancak eğer memnun edilmesi güç biri değilseniz yeterli imkânlara sahip bir yer. Dördüncü gün harabeler arasında hızlı bir yürüyüşten sonra Mekece İstasyonu'nda öğle yemeği yiyebilecek kadar erken ayrılarak akşama Constantinople'da olunabilir. Eğer zaman sınırlı değilse Bursa'da ve İznik'te birer gün daha geçirmek daha

¹⁷⁹ Coufopoulos, 1895: 185, Coufopoulos, 1910: 190–191.

iyidir. Fakat yarı yolda uygun bir otel olmadığından Bursa ve İznik arasındaki uzun yolculuğu ikiye bölebilecek biçimde her bir konaklamayı yarım günden daha çok uzatmak zordur¹⁸⁰.”

Launay yaşanan gelişmelerin seyyah sayısını arttırdığı ancak seyahatnamelerin içeriklerini değiştirdiği bu dönemde kısa turlar biçiminde yapılan gezilerin olumsuzluklarına da dikkat çekmiştir. Bu gezilerde antik harabeler, türbeler, camiler ve hamamlar ziyaret ediliyor olmasına rağmen ziyaretlerin bir koşuşturma biçimine dönüşmesinin bu yapıların ayrıntılı olarak incelenme şansını yok ettiği açıktır:

“Bursa’da antik duvar harabelerini, Bizans kapılarını, türbeleri ve mezarlıkları, kendi türündeki kuruluşlar içinde oldukça ünlü olan 80 derecelik sıcak sulara sahip Türk hamamlarını ve Constantinople’un alınmasından sonra önemi azalmış gibi görünen pazarları ziyaret ederek vaktinizi geçirebilirsiniz. Eğer birisi beyaz bir kâğıt üzerinde kalem ve renk dokunuşlarıyla kendini eğlendiriyorsa zaman burada hızla akıp gider. Ancak turistlerin çoğunluğu bu enfes kentte yalnızca kısa bir konaklama ile yetinirler. Oteller tarafından planlanan yolculuk güzergâhları, öğle vakti teşrif eden bir rehber tarafından aynı gemiyle getirilen ve ertesi günün ilk saatlerinde ayrılacak tüm yolculara karışık biçimde ve aceleyle yaptırılan hızlı bir koşuşturmadır. Bu sistemin avantajı yabancı topluluğu ayrıldığı zaman, bir sonraki konvoyun geldiği ertesi güne kadar şaşırtıcı biçimde sakin, sessiz bir havaya bürünen Bursa’da huzurlu birkaç saat geçirilebilmesidir. Bu anlarda Bursa tam anlamıyla tüm büyüyle kendini gösterir¹⁸¹.”

14. yüzyıldan başlayarak konumuz sınırları içerisinde kalan tüm dönemler hakkında genel bir değerlendirme yaptığımızda seyyahların ilgisini daha çok mimari özellikleri, manevi yönleri ve tarihi nitelikleriyle öne çıkan yapıların çektiğini görmek mümkündür. Yapılan ziyaretlerin zaman içerisinde günümüz turistik gezilerine dönüşmesi de zaten yeterince önem gösterilmeyen diğer yapıların tamamen göz ardı edilmesine neden

¹⁸⁰ Launay, 1914: 221.

¹⁸¹ Launay, 1914: 205–206.

olmuştur¹⁸². Ayrıca gezilerini bu şekilde yapan seyyahlar her şeyi sınırlı bir zamanda gerçekleştirmek zorunda oldukları için verdikleri bilgiler çok kısa cümleler halindedir ve yapılarla ilgili herhangi bir ayrıntı barındırmamaktadır.

Seyyahların Osmanlı sanatı hakkındaki değerlendirmelerinin, Osmanlı halkı ve yöneticilerinin eski eserlere yaklaşımı gibi konulardaki düşüncelerinin belirlenebilmesi tezimizin amaçlarından bir diğeridir. Bu tespitlerin sağlıklı biçimde yapılabilmesi için ele alınan seyahatnamenin içeriğinin oluşturulma biçiminin bilinmesi gerekir. Bir seyyahın ileri sürdüğü fikirlerin başka seyyahların görüşlerini yansıtmaması veya bu görüşlerin etkisinde şekillenmesi böylesi tespitlerin yapılabilmesi konusunda sakıncalar meydana getirebilir. Bununla birlikte Avrupa'da hâkim görüşlerin zaten genel olarak aynı dönemdeki tüm seyyahlar tarafından benimsenmiş olabileceği ihtimali nedeniyle seyyahlar arasındaki alıntılar veya etkilenmeler çok büyük problem meydana getirmez. Ancak Macfarlane'in yaptığı bir açıklamanın da açık biçimde ortaya koyduğu üzere, ifade edilen görüşlerin seyahatnamelerin içeriğinin meydana getirilmesi hususunda son derece etkili olabilen rehberlerin aktardıkları düşünceleri yansıtmaması sorunlara yol açabilir:

"Kesinlikle bir gezginin karşılaşılabileceği en iyi rehberdi. Günlüğümün birçok sayfası, babasının benim için 20 yıl önce İstanbul'da yaptığını Küçük Asya'da yerine getiren John Zohrab olmasaydı boş kalacaktı¹⁸³."

Bursa'ya İstanbul'dan gelen ziyaretçiler rehberlerini bazen buradan temin etmekte¹⁸⁴ bazen de kendilerine konsolosluklarda görevli Türkler eşlik etmektedir¹⁸⁵. Ancak az sayıda karşımıza çıkan bu örnekler dışında rehberler genellikle Bursa'dan edinilmekte ve bu kişiler de büyük oranda gayrimüslimlerden oluşmaktadır. Strickland'ın rehberi Yahudi¹⁸⁶, Turner'inki Ermeni'dir¹⁸⁷. Cox, kayalıkların üzerinde yer alan kaleye çıkarken ve Osmanlıların en erken kahramanları olan Osman ve Bursa fatihi oğlu Orhan'ın mezarlarını ziyaret ederken Rum rehber Dionysius'un kendilerine

¹⁸² Benzer durum İstanbul ve Mısır gibi yerler için de söz konusudur. İldem, 2007: 8.

¹⁸³ Macfarlane, 1850a: 88.

¹⁸⁴ Coufopoulos, 1895: 181.

¹⁸⁵ Haeckel, 1873: s.y.

¹⁸⁶ Jardine, 1858: 110.

¹⁸⁷ Turner, 1820: 152.

eşlik ettiğini söylemiştir¹⁸⁸. Miret'in rehberliğini İspanyolca bilen bir Yahudi yapmıştır¹⁸⁹. Kınçov Bursa'ya uzun zaman önce gelmiş ve evlenerek buraya yerleşmiş bir Bulgar'ın önemli yapıların ziyaretinde kendisine eşlik ettiğini ifade etmiştir¹⁹⁰. Paine ise yapıları gezerken burada görevli misyonerlerin yardımını aldığını açıklamıştır:

“Derhal o sırada orada bulunan ve bize lütuf göstermek konusunda hiçbir zaman hiçbir fırsatı kaçırmayan, yürüyüşlerimizde ve at yolculuklarımızda mümkün olan her biçimde bize eşlik eden, keyifli vakit geçirip bilgilenmemize katkı sağlayan ve bu yerin çok sayıda ilgi çekici özelliklerini açıklayan iki misyoner ailesine kendimizi takdim ettik. Birlikte ilk sultanların muhteşem türbelerini, camileri ve çok sıcak kaynaklardan gelerek mermer haznelerde toplanan sularla beslenen, yüksek kubbelerle örtülü ferah hamamları ziyaret ettik¹⁹¹.”

Seyyahların gezilerini bir rehber eşliğinde yapmalarının yol açtığı olumsuzluklar bu rehberlerin yetersizliği veya sahip oldukları hatalı bilgilerle seyyahı yanlış yönlendirmelerinden kaynaklanabilmektedir. Bu, din veya millet ayrımı olmaksızın tüm rehberlerde karşımıza çıkabilecek bir olumsuzluktur. Ancak özellikle bağımsızlık fikirlerinin yaygınlaştığı yüzyıllarda gayrimüslim rehberlerin birtakım yargılarla bağlantılı biçimde verdikleri yanlış bilgiler, seyyahların da hatalar yapmasına ve gerçeklerden sapmalarına yol açmıştır¹⁹². Böylesi durumlarda seyyahların kendi düşüncesiymiş gibi aktardıklarının aslında kendilerine eşlik eden bu rehberlerin önyargılarının etkilediği fikirler olduğunun bilinmesi önemlidir¹⁹³.

Rehberler veya rehber kitaplardan yararlanılmaya başlanması aynı bilgilerin tekrarlanmasına yol açsa bile yanlış bir yönlendirme veya bilgi aktarımı yoksa seyyahların yetersiz kaldıkları konuların da bu şekilde üstesinden gelindiği söylenebilir. Ancak çeşitli konularda ne kadar yetersiz olunursa olunsun herhangi bir etki altında kalmadan ve başka kaynaklara

¹⁸⁸ Cox, 1882: 48.

¹⁸⁹ Rasico, 2005: 52.

¹⁹⁰ Mevsim, 2009: 79.

¹⁹¹ Paine, 1859: 53.

¹⁹² Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 17.

¹⁹³ Lowry, 2004: 11–12, İldem, 2007: 9.

başvurmadan yalnızca kişisel gözlemlerle meydana getirilen kaynakların çok daha özgün bilgiler barındırması daha olasıdır. Örneğin Gallenga eserinde Bursa gezisi sırasında bir rehber ve hatta bir rehber kitaba dahi başvurmadığını açık biçimde belirtmiştir. Bursa'nın önde gelen hiçbir yapısı hakkında detaylı bilgi vermemesi veya verememesinde bu tercihin rol oynaması oldukça muhtemeldir. Ancak yapıların mimari tarihi içerisindeki yerleri ve önemleri, bazılarının ihmalkârlıklar nedeniyle tahrip olması ve çinilerinin yağmalanmasına göz yumulması gibi konular hakkında verdiği bilgiler rehberle gezen birisinin belki de gözünden kaçabilecek detaylardır¹⁹⁴.

1.2.4. Seyyahların Niteliklerinin ve İçinde Bulunulan Şartların Verilen Bilgilere Etkisi

Ziyaret ettikleri yerleşimlerde karşısına çıkan yapılardan bahsetmeye meraklı olmalarına rağmen seyyahların büyük bölümünün mimari konusunda birikimleri bulunmaması ve değerlendirme aşamasındaki eksiklikleri mimari eserler bağlamında seyahatnamelerin daha ziyade yardımcı kaynaklar olabileceğine yönelik inancı beraberinde getirmektedir. Bu durum bu kaynakların sanat tarihi araştırmalarında kullanılabilirliği ve barındırdıkları verilerin güvenilirliği konusunda eleştirilere neden olan en önemli olumsuzluktur¹⁹⁵.

Seyyahların gezi amaçlarının kaleme aldıkları seyahatnamelerin şekillenmesinde rol oynaması bazen sanat tarihi alanında kullanılacak neredeyse hiçbir bilgiyi vermemelerine neden olabilmektedir. Tezimizde ele aldığımız seyahatnamelerin yazarlarının bir bölümü Bursa'ya ticaret, diplomasi, misyonerlik veya kaplıcalarında tedavi olmak için gelmiş ve ardından yaşadıklarını anılar halinde yayınlamış kişilerdir. Gezilerini bu tür amaçlarla yapan bu kişiler mimari eserler hakkında bilgiler verseler de bu

¹⁹⁴ Gallenga, 1877: 42-43.

¹⁹⁵ İçerdikleri bilgilerin kesin biçimde doğru kabul edilmesi seyahatnameleri kaynak olarak kullanan pek çok bilim dalı için tehlike teşkil edebilecek bir durumdur. Eğer bazı konularda doğrulamaları yapılmazsa seyahatnamelerin sadece ilginç hikâyeler sunan eserler oldukları söylenebilir. Lowry, 2004: 11, 12, 29.

bilgiler genellikle detaylı değildir. Tanımlamalarını yapının genel görünümü ve okuyucunun ilgisini çekebileceğini düşündükleri yönleriyle sınırlandırmışlar, ilginç buldukları bir süsleme veya detaya, bir efsane ya da banisi ile ilgili hikâyeye bazen yapının kendisinden daha çok yer vermişlerdir.

Gezilerini birlikte gerçekleştirmelerine rağmen meydana getirilen seyahatnamelerin içeriklerinin farklı olabildiğinin örnekleri, nedenleriyle birlikte bir önceki bölümde ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Belon'un "Herhangi bir yabancı ülkede birkaç kişi yan yana yürüse, içlerinden ikisinin aynı şeye ilgi gösterme olasılığı pek azdır¹⁹⁶" şeklindeki tanımlaması aktarılan bilgilerin farklılaşma nedeninin güzel bir açıklamasıdır. Seyahatlerini birlikte yaptıkları için bu konu bağlamında çok daha çarpıcı örnekler ortaya koyan seyyahların dışında aynı yüzyıllar içinde ve hatta yalnızca birkaç yıl aralıklarla seyahatler gerçekleştiren seyyahların eserlerinde de büyük farklılıklar görülebilmektedir. Belirli bir döneme ait seyahatnamelerin ortak özellikleriyle ilgili bir çıkarım yapmak bu tür nedenlerden dolayı oldukça güçtür. Örneğin Hammer eserinin neredeyse tamamını Bursa ve İznik'teki eserlere ayırmışken, kendisiyle yaklaşık aynı tarihlerde Bursa'yı ziyaret etmiş, bu arada Uludağ'da da bir gezinti gerçekleştirmiş olan Bartholdy'nin aktardıkları konumuz bağlamında değerlendirmeye alınmayacak derecede az bilgi vermektedir¹⁹⁷.

Osmanlı'nın diğer devletlerle ilişkilerinin, yabancıların Osmanlı'ya ve Osmanlı'nın yabancılara bakışındaki değişimlerin, bunun yanında dönemin hâkim anlayışlarının ve fikir akımlarının seyahatnamelerin içeriklerinin oluşmasında mutlaka etkisi olmuştur. Bununla birlikte bir seyahatnameyi biçimlendiren unsurların yalnızca içinde bulunulan yüzyılın şartları olmadığını, seyyahın karakteri, birikimleri, kişisel geçmişi, ilgi alanlarının da seyahatnamenin şekillenmesinde rol oynadığını gösteren pek çok örnekle karşılaşılmaktadır. Bu örnekler paralelinde seyahatnamelerin içeriklerindeki değişimlerde dönemlerin getirilerinden çok seyyahların niteliklerinin rol oynadığını söyleyebilmek mümkündür. Lindau'un itirafı da seyahatnamelerin

¹⁹⁶ Belon, 1553: s.y.'den naklen Servantie, 2008: 68.

¹⁹⁷ Bartholdy, 1807: 98, 131.

içeriğini seyyahın karakteri ve hatta o anki ruh halinin belirleyebildiğinin çarpıcı bir örneğidir:

“Geçen yıl Bursa üzerine yazdıklarımla bu defa karşımda duran Bursa arasında dağlar kadar fark var. Tabii bu da, geçen yıl kötü bir ruh halinde kaleme aldığım kitabı yayınlamamış olmanın ne kadar isabetli olduğunu gösteriyor. Hele hele Bursa’nın özelliklerini anlatan bir yazı kaleme almak için güzel bir hava bunun ön koşulunu oluşturuyor¹⁹⁸.”

İdem’in, gezi edebiyatıyla ilgili genel bir değerlendirme yapan Todorov’dan yaptığı aktarım da yine seyyahların öznel bakış açılarının eserlerinin şekillenmesindeki rolü hakkındadır:

“Bir tarafı bilime öteki tarafıysa özyaşamöyküsüne dayanan gezi edebiyatı bu ikilinin birbirini etkilemesiyle ayakta durmaktadır¹⁹⁹.”

Seyahatnamelerin seyyahların kişisel görüşünü yansıtan eserler olması, Osmanlı sanatı, Osmanlı’nın eski eser politikası, Osmanlı halkı ve yönetiminin eski eserlere yönelik tutumları gibi konulardaki düşüncelerini belirlememize olanak tanımıştır. Bu niteliklerinin teşkil ettiği problemler ise konumuz bağlamında yalnızca bir yapının güzelliği, tarihi ve kökenine yönelik fikirlerde kendini gösterir. Bazı seyyahlar Osmanlı eserlerini küçümsemekte, bazı yapıların kökenleri hakkında gerçekçi olmayan fikirler ileri sürmektedir. Bununla birlikte bu yapıların mimari özellikleri, ziyaret ettikleri tarihlerdeki durumlarıyla ilgili tanımlamalara şahsi fikirlerin katılması söz konusu değildir. Yalnızca gerçeklerin seyyahın arzusuna göre biraz daha süslendiği örneklerde minareler daha yüksek, hamamlar daha loş gösterilebilmektedir²⁰⁰. Bunun nedeni seyahatnamelerin 19. yüzyıla kadar bilimsel nitelikli bir yayından ziyade edebi metinler olarak görülmesi ve estetik kaygısıyla anlatımlarda nesnellikten uzaklaşarak bazı abartmalara yer verilmesidir²⁰¹.

Meydana geliş sebebini kesin biçimde ortaya koyamamakla birlikte seyyahların birikimlerinin neticesi olabileceğini düşündüğümüz bir sorun

¹⁹⁸ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 211.

¹⁹⁹ İdem, 2007: 4.

²⁰⁰ Servantie, 2008: 68.

²⁰¹ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 17.

tanımlamaları yapılmasına rağmen yapıların isimlerinin verilmemesinden kaynaklanmaktadır. Bu özellikle köprüler, çeşmeler ve hamamlar örneğinde büyük problemler meydana getiren bir eksikliklerdir. Pek çok ortak özelliğe sahip olan ve genel nitelikleri yönüyle de birbirine benzeyen bu tür yapıları çok özel bir bilgi verilmediği durumlarda birbirlerinden ayırmak zordur ve bu sorun sanat tarihi araştırmalarında kullanılabilirlikleri yönünden seyahatnamelerin barındırdığı bir güçlük olarak sunulabilir.

Seyyahların yolları üzerinde karşılaştıkları ve yine isim belirtmedikleri yapıların konumlarını belirleyebilmek ve bazı durumlarda yanlış duyarak hatalı isimlerle aktardıkları yapıları tespit etmek benzer biçimde sorunlar meydana getirebilmektedir. En büyük problemlerden birisi de seyyahın bir yapıya farklı bir işlev yüklemesidir. Böylesi olumsuzluklar aslında mevcut olmayan bir yapının tespit edilmesi yönünde vakit harcanmasına neden olmaktadır.

Bir yapının isminin başka bir yapıyla karıştırılması veya mevcut olmadığı halde mevcutmuş gibi gösterilmesi hiçbir şekilde bahsinin edilmemesi veya isminin verilmemesinden daha büyük sorunlara yol açabilmektedir. Bu güçlüklerin örnekleri bazen aynı isimle farklı yapılardan bahsedildiğini gördüğümüz hamamlarda çok sık karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Browne, Taylor, Murray ve Busch Kaplıca Hamam ismiyle Yeni Kaplıca'dan söz etmişler²⁰², Texier ise Eski Kaplıca'nın ismini Kaplıca Hamam şeklinde vermiştir²⁰³. Davey Yeni Kaplıca'nın ismini Eski Kaplıca olarak kaydetmiş²⁰⁴, Eski Kaplıca'yı ise Gazi Hünkâr Hamamı olarak adlandırmıştır²⁰⁵. Bu seyyah her iki yapıyı da ele aldığı ve konum, inşa eden kişi gibi bazı ayrıntılar verdiği için isimlendirme konusunda yaptığı yanlışları düzeltmek mümkündür. Ancak bu şekilde ayrıntıların verilmediği durumlarda benzer mimari niteliklere sahip olmaları dolayısıyla hamamlarla ilgili başka seyyahların yapmış olması muhtemel yanlışları tespit edebilmek çok zordur. Walker ziyaret ettiği bir hamamın ismini Eski Kaplıca olarak kaydetmiştir.

²⁰² Browne, 1820: 109, Taylor, 1862: 313–314, Murray, 1854: 182, Busch, 1870: 148.

²⁰³ Texier, 2002: 208.

²⁰⁴ Davey, 1907: 415–416.

²⁰⁵ Davey, 1907: 416.

Ayrıca tarihi hakkında verdiği bilgiler de ilk başta gerçekten bu hamamdan söz ettiğini akla getirmektedir. Bununla birlikte sıcaklık bölümün döşemelerinin renkli mozaiklerden, duvarlarının ise çinilerden yapıldığını söylemesi aslında bu hamamın Yeni Kaplıca olduğunu anlamamızı sağlamaktadır²⁰⁶. Ancak seyahatnamesindeki asıl problem Yeni Kaplıca adıyla başka bir hamamdan daha söz etmesidir. Verdiği bilgiler hamamda karşılaştığı kişilerle bağlantılıdır ve mimari özellikleri hakkında ayrıntılı aktarımlar yapmaması asıl olarak hangi hamamdan bahsettiğini anlamamızı güçleştirmektedir²⁰⁷. İsimlendirmelerle ilgili hata yapan bir seyyah da Ulu Cami'yi "Aladin Camisi" olarak adlandıran Briand'dır. Bursa'da Alaaddin Camisi adıyla bir cami mevcuttur ancak seyyahın yaptığı tanımlamalar sayesinde asıl olarak Ulu Cami'den bahsettiği tespit edilebilmiştir²⁰⁸.

Bazı seyyahlar ise yapıları yanlış konumlandırma hatasına düşmüşlerdir. Lubenau, Muradiye içerisinde yer alan türbelerden birisinin I. Beyazıt'a ait olduğunu söyleyerek hata yapmıştır²⁰⁹. Hammer, Çekirge Sultan'ın mezarının kentin batısında Sultan II. Murat'ın mezarının yanında olduğunu ifade etmiştir²¹⁰. Daha sonra Bernard ve Launay da Çekirge Sultan Türbesi başlığıyla mezarın II. Murat'ın türbesi yanındaki ayrı bir türbede bulunduğunu belirtmişlerdir²¹¹. Ancak elimizde Muradiye türbelerinde Çekirge sultanın gömülü olduğuyla ilgili herhangi bir bilgi mevcut değildir. Bu yüzden Hammer'in yaptığı bir hatanın daha sonra kendisinden alıntı yapan Bernard ve Launay tarafından tekrarlandığı akla gelmektedir. Eserinin çevirisini yapan Mevsim'in de dikkatini çektiği üzere Naçov'un yaptığı hata ise genel mimari doku tanımlaması içerisinde türbelere yer verirken Osman Gazi'nin türbesini kentin dışında göstermiş olmasıdır²¹².

Bir yapının tarihlendirilmesinde hatalar yapılması da genellikle seyyahların bu konuda sağlıklı fikir yürütebilecek donanımdan yoksun

²⁰⁶ Walker, 1886: 195–196.

²⁰⁷ Walker, 1886: 186–195, 196–197.

²⁰⁸ Briand, 1829: 49.

²⁰⁹ Lubenau, 2012: 493.

²¹⁰ Hammer, 1818: 58.

²¹¹ Bernard, 1943: 46, Günaydın, Kaplınoğlu, 2000: 154.

²¹² Mevsim, 2009: 59, dn. 26.

olmalarıyla bağlantılıdır. Ancak tek neden böylesi eksiklikler değildir. Osmanlı mimarisinin beşiği olarak isimlendirilebilecek Bursa yeni yapı tiplerinin meydana getirildiği bir yerleşimdir ve özellikle erken yüzyıllarda farklı mimari tarzlardan etkilenme kaçınılmazdır. Hatta günümüzde dahi bazı yapıların birtakım teknik ve dekoratif benzerlikler nedeniyle Erken Osmanlı mı yoksa Bizans Dönemi mi olduğu tartışma konusu edilmektedir. Bu nedenle seyyahların yaptıkları hataları bazen mazur görmemiz gerekir. Örneğin I. Murat Camisi birçok seyyah tarafından bir Bizans eseri olarak tanımlanmıştır. Bu konuda değerlendirme yapan seyyahlardan biri olan Elston stilistik özelliklerinden ötürü caminin Bizans mirasını taşıyan Hıristiyan ustalar elinden çıkma olabileceğini söylemiştir ve bu görüşü tam anlamıyla tarihi gerçeklerle ve günümüzde sanat tarihçilerinin açıklamalarıyla uyumludur²¹³.

Seyyahların yaptıkları tarihlendirilmelerin değerlendirilmesinde sorunlarla karşılaşmamıza neden olan bir problem de bazı kelimelerin yazıya geçirilmesiyle bağlantılıdır. Bu durumun örneklerinden birisi “greeks” kelimesidir. Seyyahlar bu kelimeyi hem Yunan, hem Bizans Dönemi’ni hem de Osmanlı hâkimiyeti altında yaşayan Rumları tanımlamak için kullanmaktadırlar. Bu yüzden yapılar örneğinde greeks ile Yunan uygarlığının mı yoksa Bizans’ın mı kastedildiğinin anlaşılması zaman zaman sorunlara yol açabilmektedir.

Seyyahların birikimleri seyahatnamelerinin biçimsel yapısına da yansıtılmaktadır. Bu durumun konumuzla bağlantılı örneklerini kendi ülkelerinde benzeri bulunmayan ve bilgi sahibi de olmadıkları bir mimari eser veya yapı ögesiyle karşılaştıkları zaman vermişlerdir. Böylesi durumlarda bazı yapılar ve bölümleri Türkçede telaffuz edildiği biçimde yazıya geçirilmiştir²¹⁴. Seyyahlardan bazıları ise dipnotlar veya bölüm içindeki notlar yardımıyla okuyuculara açıklama yapma yoluna gitmişlerdir.

Seyyahların tam karşılığını bulamadıkları ve bu yüzden hakkında açıklama yapmak zorunda hissettikleri yapı öğelerinden biri mihraptır.

²¹³ Elston, 1923: 198.

²¹⁴ Bu durum yalnızca mimari eserlerle sınırlı değildir. Seyyahların kendi dillerinde tam karşılığını bulamadıkları kelimeleri Türkçe telaffuzları ile yazmalarının birçok durumda birçok örneği vardır. İldem, 2007: 9.

Hammer, Ulu Cami'den bahsederken mihrabı "dua edicinin nişi" olarak tanımlamıştır²¹⁵. Daha sonra Yeşil Cami'yi ziyaret ettiğinde ise mihrabın kiliselerdeki altların yerini aldığını ve Kuran'ın konulduğu niş anlamına geldiğini söylemiştir²¹⁶. Jerningham Hammer'dan alıntı yapmasının etkisiyle neredeyse aynı cümlelerle "mirab" olarak kaydettiği mihrabın Hıristiyan kiliselerindeki altların karşılığı olduğu ve Kuran'ın konulacağı nişi ifade ettiği bilgisini tekrarlamıştır²¹⁷. Kiliselerde benzer işlevlere sahip kısımlarla mihrabı karşılaştırma yoluna giden seyyahlardan bir diğeri olan Gallois de benzer biçimde "mirab" olarak kaydettiği mihrabın altların karşılığı olduğunu söylemiştir²¹⁸. Renard, Ulu Cami'yi anlattığı bölümde mihrap kelimesini karşılayacak bir terim bulamadığı için "mirab" biçiminde kaydettiği bu yeri dipnotunda "daima Mekke'ye dönük olan ve Müslümanların diz çöktüğü yerin önündeki kısım" şeklinde tanımlamıştır²¹⁹. Overbergh, Yeşil Cami'den bahsederken mihrabı "ibadet edenlerin dua ederken döndükleri ve Mekke istikametine bakan kutsal portal" şeklinde tarif etmiştir²²⁰. Walker "mirhab" biçiminde yazmış ve "içine Kuran'ın yerleştirildiği niş" olduğunu belirtmiştir²²¹. Hawley ise "namaz kılanların yüzlerini Mekke'ye dönebilmelerine yardımcı olan kısım" şeklinde bir açıklama yapmıştır²²².

Seyyahların duydukları biçimde yazıya geçirdikleri ve okuyuculara zaman zaman hakkında açıklama yaptıkları bir diğeri öge minberlerdir. Walker, I. Murat Camisi'nin iç görünümünde yer eden unsurlardan bahsederken minberi "mimber" biçiminde kaydetmiş ve anlamının da düz küçük merdivenleri olan vaaz kürsüsü olduğunu söylemiştir²²³. Joanne-Isambert İznik Yeşil Cami'de "menbèr" biçiminde kaydettikleri minberin karşılığının yine vaaz kürsüsü olduğunu söylemişlerdir²²⁴. Gallois de

²¹⁵ Hammer, 1818: 31.

²¹⁶ Hammer, 1818: 38.

²¹⁷ Jerningham, 1873: 230.

²¹⁸ Gallois, 1907: 56.

²¹⁹ Renard, 1899: 17.

²²⁰ Overbergh, 1899: 391.

²²¹ Walker, 1886: 159.

²²² Hawley, 1918: 49.

²²³ Walker, 1886: 159.

²²⁴ Joanne, Isambert, 1861: 501.

“member” olarak kaydettiği minberi vaaz kürsüsü olarak açıklayan bir başka seyyahdır²²⁵. Renard’ın Ulu Cami’nin içinden bahsederken merdivenle çıkılan ve imam tarafından Kuran’ın okunduğu küçük platform olarak tanımladığı ve kürsü olarak adlandırdığı yer minberdir²²⁶. Hammer Ulu Cami’nin iç kısmının tanımlamasını yaparken buradaki minberden bahsetmiş ve bir dipnot halinde ayrıntılı biçimde tanımlamasını yapmıştır:

“Cuma ibadetlerinin gerçekleştirildiği her büyük camide iki minber vardır. Bunlardan birisi sultan için dua edenlerin başı yani baş hatip tarafından diğeri de (kürsü) sıradan hatipler tarafından kullanılır. Bunlardan ilki, son derece ince işçiliklidir ve daima mihrap yani altara yakın bir konumda bulunurken daha alçak olan diğeri caminin içindeki başka bir yere yerleştirilir²²⁷.”

İmaretler, seyyahların karşılığını bulmak hususunda güçlük çektikleri ve çeşitli biçimlerde açıklamasını yapmak zorunda hissettikleri yapılardandır. Hammer imaretin anlamının fakirhane olduğunu söylemiştir²²⁸. Texier, İznik Yeşil Cami’nin kitabesinde karşısına çıkan imaret tabirini tanımlarken bunun Araplarca her türlü dini eser için kullanılmasına rağmen Türkler tarafından yalnızca fakirlere yemek verilen hayır evlerini karşılayan bir terim olduğunu belirtmiştir²²⁹. Vidua imaretlerin Misericordia ve Aziz Paolo işi olarak tanımlanabileceğini²³⁰, Walker yoksullar için aşevi anlamına geldiğini²³¹, Michaud da yine aşevleri olduklarını²³², Bent ise düşkünler evi olduğunu söylemiştir²³³.

Bursa’nın en çok ziyaretçi çeken yapılarından olan türbeler zaman zaman anıtsal mezar olarak çevrilebilecek “mausoleum” veya yalnızca mezar anlamına gelen ifadelerle kaydedilmiştir. Ancak birçok seyyah türbeyi Türkçe telaffuzuna uygun biçimde yazıya geçirmiş ve cümle içinde verdikleri notlar

²²⁵ Gallois, 1907: 56.

²²⁶ Renard, 1899: 18.

²²⁷ Hammer, 1818: 31, dn.

²²⁸ Hammer, 1818: 46.

²²⁹ Texier, 2002: 182.

²³⁰ Balbo, 1834: 131.

²³¹ Walker, 1886: 104–105.

²³² Poujoulat, Michaud, 1840: 164.

²³³ Bent, 1889: 375.

veya dipnotlarla ne anlama geldiğini açıklamıştır. Smith, türbeleri “sultanlar ve eşlerinin mezarlarının bulunduğu, kubbelerle örtülü küçük şapeller” olarak adlandırmıştır²³⁴. Vidua, Smith’in tanımlamasına oldukça benzer biçimde seyahatnamesinde “turbeh” olarak kaydettiği bu yapıların “sultanların gömülü olduğu şapeller” olduğunu söylemiştir²³⁵. Renard’ın seyahatnamesinde “turbès” olarak geçen türbeler verilen dipnotla “mezarları koruyan anıtlar” biçiminde açıklanmıştır²³⁶. Jerningham türbeyi “durbeh” şeklinde kaydetmiş ve anıt mezar anlamına geldiğini belirtmiştir²³⁷. Müller, “türbeh” olarak yazıya geçirmiş ve hemen yanına yerleştirdiği bir notla bunun mezar olduğunu açıklamıştır²³⁸. Gallois de “turbés” olarak adlandırdığı bu yapıların mezar anlamına geldiğini parantez içinde yaptığı açıklamayla okuyucusuna bildirmiştir²³⁹. Hawley türbeyi “turbeh” biçiminde yazmış, anıt mezar anlamına gelen “mausoleum” ile açıklamıştır²⁴⁰. Moustier “turbé” olarak yazıya geçirmiş açıklamasını “chapelle sépucrale” yani mezar şapeli olarak yapmıştır²⁴¹. İtalyan seyyah Thourenel ise sultan Osman ve Orhan’ın mezarlarının yer aldığı yapıyı tanımlamak için köşk veya kır evi anlamlarına gelen “casolare” terimini kullanmayı tercih etmiştir²⁴².

İmaret, türbe ve bedestenlerin Türkçe yazılışları ve açıklamalarıyla verilmesinin seyyahların kendi ülkelerinde bu yapıların benzerleriyle çok fazla karşılaşmamasından kaynaklandığı söylenebilir. Yine Türkçe duyulduğu biçimde yazılan bazı yapıların açıklamaları ise seyyahların aşına oldukları benzer yapıların paralelinde yapılmıştır. Hanlar böylesi bir durumun örneği olarak gösterilebilir. Motraye, Bursa’nın kervansaraylarının hanlara karşılık geldiğini belirtmiş dipnot halinde verdiği açıklama ile bunların kervanlar için büyük yapılar demek olduğunu ve yabancı tüccarların bu yerlerde oda ve

²³⁴ Smith, 1803: 89.

²³⁵ Balbo, 1834: 126.

²³⁶ Renard, 1899: 6, dn. 2.

²³⁷ Jerningham, 1873: 222.

²³⁸ Müller, 1897: 152.

²³⁹ Gallois, 1907: 55.

²⁴⁰ Hawley, 1918: 52.

²⁴¹ Moustier, 1864: 238.

²⁴² Thourenel, 1840: 420.

ihtiyaçları olan diğer şeyleri bulabildiklerini söylemiştir²⁴³. Vidua “khan” olarak kaydettiği hanların doğunun otel, taverna, meyhane gibi anlamlara gelen “osterie”leri olduğunu belirtmiştir²⁴⁴. Schneider ise hanı pek rahat olmayan bir otel şeklinde tanımlamıştır²⁴⁵.

Medreseler de işlevsel olarak karşılığının kolayca bulunabileceği yapılar olmasına rağmen zaman zaman isimleri değiştirilmeden verilmiş ve okul anlamına geldikleri ayrıca açıklanmıştır. Michaud “médriessés” kelimesinin okulun karşılığı olduğunu belirtmiştir²⁴⁶. Gallois “médressé” olarak yazdığı medresenin yanında verdiği bir notla okul olduğunu söylemiştir²⁴⁷. Bent I. Murat Camisi’nin bitişiğindeki binalardan bahsederken “medresseh”nin yine okul olduğunu ifade etmiştir²⁴⁸. Walker Orhan Gazi’nin imar faaliyetlerinden bahsettiği bölümde “medresseh” biçimde yazıya geçirdiği medresenin yüksek okul anlamına geldiğini belirtmiştir²⁴⁹. Moustier verdiği dipnotla medresenin dini okul olduğunu söylemiştir²⁵⁰. Renard ise “medressè” olarak yazıya geçirmiş tanımlamasını okul ve ilahiyat fakültesi olarak yapmıştır²⁵¹.

Cami ve mescitleri açıklamalarıyla birlikte ele alarak ikisinin ayırımına değindiğini tespit edebildiğimiz ilk seyyah olan Brenner “dschami” ve “mestschid” biçiminde kaydettiği bu yapıların anlamlarının büyük ve küçük cami olduğunu parantez içinde açıklamıştır²⁵². Seyahatnamesinin bir bölümünde Bursa’nın farklı yapılarının meydana getiriliş amaçlarına değinen ve her birinin tanımlamasını veren Hammer da cami ve mescitlerin ayırımını benzer biçimde küçük ve büyük cami olarak yapmıştır²⁵³. Moustier Bursa’nın genel kent dokusu tanımlaması içerisinde yer verdiği ve “mesjid” biçiminde

²⁴³ La Motraye, 2007: 241, dn. 109.

²⁴⁴ Balbo, 1834: 124.

²⁴⁵ Schneider, 2009: 30.

²⁴⁶ Poujoulat, Michaud, 1840: 164.

²⁴⁷ Gallois, 1907: 56.

²⁴⁸ Bent, 1889: 375.

²⁴⁹ Walker, 1886: 104–105.

²⁵⁰ Moustier, 1864: 246.

²⁵¹ Renard, 1899: 12 dn. 1.

²⁵² Brenner, 1824: 91.

²⁵³ Hammer, 1818: 46–47.

yazıya geçirdiği mescidin ufak mabet veya hitabet yeri olarak çevirebileceğimiz “oratoire” olduğunu söylemiştir²⁵⁴.

Tekkeler “tekiah”, “tékié”, “tekkeh”, “tekké” şeklinde yazılabilmekle birlikte “manastır” sözcüğüyle de ifade edilebilmesi dolayısıyla herhangi bir karşılığı veya benzeri bulunmayan ve yalnızca Türkçe telaffuzuyla yazıya geçirilen yapılardan ayrılmaktadır. Moustier “tékié” olarak kaydettiği tekkelerin “couvent” yani manastır olduğunu söylemiştir²⁵⁵. Renard “tekké” şeklinde yazdığı tekkeyi dervişlerin manastırı olarak tanımlamıştır²⁵⁶.

Bazı seyyahlar ise başka seyahatnamelerde karşımıza çıkmayan yapıların tanımlamalarını yapmışlardır. Hammer’in dinsel arınma ve temizlenme yeri olarak tanımladığı ve ismini “brunnenhaus” olarak verdiği yapı şadırvan olmalıdır²⁵⁷. Renard pencereleri kapatan ince ahşap çubuklardan yapıma kafesleri “cafes” biçiminde yazmış, verdiği dipnot ile bunların balkon korkuluğu, “shaknisirs” olarak kaydettiği sahnışinlerin ise pencere balkonları olduğunu belirtmiştir²⁵⁸. Bu yapılar gibi hisar da zaman zaman Türkçe duyulduğu biçimde yazıya geçirilmiştir. Moustier “hissar” olarak kaydetmiş ve açıklamasını istihkâmlı kent anlamına gelen “ville forte” ve kaleden ziyade şato olarak tanımlanabilecek “château” kelimeleriyle yapmıştır²⁵⁹. Türkçe duyulduğu biçimde yazılması ve açıklaması yapılmasının çok fazla örneğiyle karşılaşmamamıza rağmen bedestenleri de bu grup içerisine yerleştirebiliriz. Bu yapıları “bezeftèn” olarak kaydeden Dallaway okuyucuya açıklama yapma zorunluluğu hissetmiş ve verdiği dipnot ile “ticari eşyaların takası yapılan kapalı bir yol altındaki uzun dükkân sıralarından ibaret yer” biçiminde bir tanımlama yapmıştır²⁶⁰.

Seyahatnamelerde yapılarla ilgili ayrıntılı bilgilerin verilmemesi veya verilen bilgilerin hatalı olmasının nedeni bazen seyyahların ilgisizliğinden veya birikimlerinin yetersizliğinden ziyade içinde bulunulan şartların

²⁵⁴ Moustier, 1864: 238.

²⁵⁵ Moustier, 1864: 246.

²⁵⁶ Renard, 1899: 12 dn. 2.

²⁵⁷ Hammer, 1818: 32.

²⁵⁸ Renard, 1899: 22, dn. 1, 2.

²⁵⁹ Moustier, 1864: 246.

²⁶⁰ Dallaway, 1797: 177, dn.h.

elverişsizliğinden kaynaklanmıştır. Turner'in seyahatnamesinde Bursa'nın önde gelen yapıları hakkında bile bilgiler mevcut değildir. Ancak çok merak etmesine rağmen hiçbir yapıyı ziyaret edememesinin nedeninin vakit yetersizliği olduğunu bizzat açıklamıştır:

“Ziyaretlerini gerçekleştirecek vaktimiz olmadığından saat 9'da camileri ve mezarları, özellikle de çok muhteşem olduğu söylenen Sultan Osman'ın mezarını göremediğime üzgün biçimde Bursa'yı terk ettik²⁶¹.”

Bursa'da yapacakları gezintileri ve daha çok kalma isteklerini engellediğini söyleyen pek çok seyyahla karşılaşmaktadır. Bunlar Turner gibi özel olarak değinmeseler bile kentin yapılarına gerçekleştirecekleri ziyaretlerin de bu durumdan etkilenmiş olduğu muhakkaktır. Bu durumdan muzdarip olan kişilerden birisi Fontanier olmuştur:

“Devamlı yağan yağmurlar bizi burada üç gün kalmaya zorladı ve istediğimiz gezileri yapmaktan alıkoydu²⁶².”

Walsh da planlarının bozulması dolayısıyla günümüzde Gölyazı yerleşimi olan Apollonia'yı ziyaret edemediklerini belirtmiştir. Bu durumun burada yapabileceği gözlemleri engellediği muhakkaktır:

“Ertesi gün arkadaşlarımdan birisi o kadar hastalandı ki, niyetlendiğimiz gibi Bursa'dan ayrılamadığımız gibi ziyaret etme planları yaptığımız Apollonia'ya da gidemedik²⁶³.”

Beaufort da dönemin siyasi gelişmeleri nedeniyle Bursa'yı planladıklarından erken terk ettiklerinden şikâyet eden bir diğer seyyahtr:

“Bursa'da üç veya dört gün kalmaya niyetlenmiştik fakat bu yer öylesine büyüleyici ve hava öylesine enfesti ki on beş günden daha fazla bir zaman geçene kadar burada kaldık ve henüz ayrılmaya çok isteksizdik. Bir ev almayı ve kışa kadar kalmayı düşünüyorduk fakat Suriye'den Türkiye'ye yayılan kinden hiçbir korkumuz olmamasına rağmen Lübnan'dan gelen korkunç haberler Boğaz'daki Avrupa dünyasını o kadar paniğe sürükledi ve

²⁶¹ Turner, 1820: 153.

²⁶² Fontanier, 1829: 92.

²⁶³ Walsh, 1836: 213.

ülkenin içinde yalnız ve korunaksız olarak dolaşmamamız o kadar güçlü biçimde tavsiye edildi ki Avrupa'ya dönmeye karar verdik²⁶⁴.”

Gittiği yerleşimlerin tarihi eserlerine özel bir ilgi duyan ve bunu İznik'teki yapılar hakkında verdiği ayrıntılı bilgilerle de kanıtlayan Kinneir ise Bursa'daki hiçbir yapıyı özel olarak detaylı biçimde ele almamıştır. Bunun nedeni Bursa'ya geldiği tarihlerde şiddetli bir vebanın kentte hüküm sürmesi ve seyyahın da bu nedenle dışarıda rahatça dolaşamamasıdır. Seyahatnamesi incelendiğinde de yalnızca kentin genel mimari dokusundan bahsettiği ve bu aktarımında isimler konusunda hatalar yaptığı görülmektedir. Seyyah Bursa'nın en dikkat çekici camilerinin isimlerini Sultan Ahmet, Sultan Osman ve Ulu Cami olarak saymıştır. Bunlardan Ulu Cami dışında diğer iki caminin ismi hatalı görülmektedir. Seyyahlar Ahmet, Mehmet ve Muhammet isimlerini bazı durumlarda birbirlerinin yerine kullanabilmektedirler. Kinneir'in Sultan Ahmet olarak adlandırdığı kişi de camisi Bursa'nın en ilgi çekici eserleri arasında yer alan I. Mehmet olabilir ancak Sultan Osman Camisi kesinlikle hatalı bir aktarımdır. Bu açıdan Kinneir içinde bulunulan şartların ayrıntılı bir incelemeye imkân vermediği durumlarda seyyahların hatalar yapabildiğinin çarpıcı bir örneğini ortaya koymaktadır²⁶⁵.

Bir seyahatnamede üzerinde durduğumuz olumsuzluklar en üst düzeyde mevcut olsa bile bu durum mimari eserlerle ilgili bu kaynaktan hiçbir bilginin elde edilemeyeceği anlamına gelmemektedir. Mimari eserlerin detaylı biçimde incelenmesinin kapsamlı bir araştırma ve bilgi birikimi gerektirdiği kabul edilmesi gereken bir gerçek olsa da seyyahların yalnızca gözlemlerine dayalı olarak bir yapının mimari özelliklerinden bahsetmesinin dahi önemli olabileceği de muhakkaktır. Özellikle haklarında çok fazla bilgi bulunmayan ve günümüze gelememiş yapılarla ilgili en ufak tanımlamalar ve ipuçları son derecede değerlidir²⁶⁶. Hatta bir seyyahın yolu üzerinde yalnızca bir yapının varlığından söz etmesi bile hiçbir kayıt bırakmadan yok olmuş olan eserlerin en azından konum olarak tespit edilmesine olanak sağlayabilir. Bunun

²⁶⁴ Beaufort, 1859: 542.

²⁶⁵ Kinneir, 1818: 246.

²⁶⁶ Cyzicus'taki Hadrian Tapınağı'nın ortadan kalkmasının öncesinde kaydedilmesinin önemiyle ilgili bir değerlendirme için bkz. Borsook, 1973: 147.

dışında yapılarla bağlantılı inanışlar hakkında verilen bilgiler, mimari veya süsleme özellikleriyle ilgili değerlendirmeler de sanat tarihi açısından önemlidir. Biraz önce ele aldığımız gibi yanlış tarihlendirmeler farklı kaynaklardan yapılan incelemeler sonucunda düzeltilebilecek, Osmanlı yapılarının basit ve aşağı görülmesi gibi kişisel görüşler de seyyahın genel karakteri ve Osmanlı'ya bakışı paralelinde eleştirel bir biçimde ele alınarak değerlendirilebilecek unsurlardır. Bu nedenle bu tür yanlışlıkların ve kişisel görüşlerin sanat tarihi araştırmaları açısından çok önemli eksiklikler olmadıkları söylenebilir. Yine de taşıdıkları olumsuzluklar nedeniyle seyahatnamelerde verilen bilgilerin titiz biçimde ele alınarak, farklı kaynaklar ve belgeler ışığında değerlendirilmesi bir zorunluluktur

İKİNCİ BÖLÜM

BURSA²⁶⁷

Osmanlı hâkimiyetine geçmesinden Cumhuriyet Dönemi'ne kadar olan süreç içerisinde ziyaretlerin sebepleri yüzyıllar içinde değişim göstermekle birlikte Bursa'ya yönelik ilgi hiçbir zaman kesintiye uğramamıştır. İstanbul'un fethine kadar Osmanlı'nın en önemli kenti olan, ilk sultanların ikametgâhı olarak kullanılan ve aynı zamanda türbelerinin de yer aldığı Bursa, başkentlik unvanını kaybetmesinin sonrasında da ilgi odağı olmaya devam etmiş, sürekli biçimde seyyahları ağırlamıştır.

Bir bütün olarak erken yüzyıllarda yolculuklar çok uzun zamanlarda ve ağır şartlar altında gerçekleştirilebilmekteydi. Buhar gücüyle çalışan motorların icat edilmesi ve önce deniz, daha sonra demiryollarında hizmet vermeye başlaması ise yolculukların artık daha ucuz ve kolay biçimlerde yapılabilmesine olanak sağlamıştır²⁶⁸. Sahip olduğu ticari ve stratejik önemi nedeniyle Osmanlı'nın erken dönemlerinden itibaren çeşitli amaçlarla seyahat eden kişilerin uğrak yerlerinden birisi olmasına rağmen Bursa'dan bahseden seyahatnamelerin daha çok 19. yüzyıl ve sonrasına ait olmasının nedeni de asıl olarak yolculuk şartlarının düzelmesiyle bağlantılıdır.

Ulaşım imkânlarının gelişmesinin ziyaretçi sayısını en fazla arttırdığı kent İstanbul olmuştur. İstanbul'a olan yakınlığı da Bursa için bir avantaj meydana getirmiş ve asıl amaçları bu çekici Osmanlı başkentini ziyaret etmek olan pek çok seyyah çeşitli bahanelerle yolculuklarını Bursa'ya kadar uzatmışlardır²⁶⁹. Henüz 18. yüzyılın sonlarında İstanbul'a her ne amaçla gelmiş olursa olsun hemen hemen herkesin Bursa'ya geziler gerçekleştirdiğini açıklayan Brenner'in aktarımı da bu ziyaretlerin nedenleriyle ilgili ipuçları barındırmaktadır:

²⁶⁷Tezimizde Bursa merkezi ve ilçeleri hakkında seyahatnamelerde verilen bilgileri ayrı olarak ele almaya gayret ettik. Ancak bazı hususlarda değerlendirmelerimizin daha sağlıklı ve bütünlük dâhilinde olabilmesi için Yıldırım, Osmangazi ve Nilüfer ilçeleri, kendi sınırları dâhilinde kalan köyler haricinde, Bursa merkezi başlığı altında ele alınmıştır.

²⁶⁸ İdem, 2007: 3.

²⁶⁹ Lowry, 2004: 12.

“İstanbul’a görevli olarak ya da merakla gelen her yabancı için bu kente yakın bir konumda yer alan, 14. yüzyılda Bizans’ın rakibi Osmanlı Hanedanlığı’nın başkenti olan, ortaya çıktıktan kısa bir süre sonra da korkunç bir hızla büyüyen ve güçlenen bu imparatorluğun hükümdarlarının mezarlarının yer aldığı Bursa’yı ziyaret etmek neredeyse bir gelenek haline gelmişti²⁷⁰.”

İstanbul’u ziyaret eden kişilerin Bursa’ya yolculuk gerçekleştirmeleri Brenner’in aktarımının da öncesinde, ele aldığımız en erken tarihli seyahatnamelerde dahi karşımıza çıkan bir durumdur²⁷¹. Bununla birlikte daha çok ulaşım imkânlarının geliştiği dönemlerle paralel biçimde 19. yüzyıldan itibaren artış göstermiştir. Bu yalnızca İstanbul’a kolayca ulaşılması değil, İstanbul’dan Bursa’ya olan yolculukların da daha rahat ve hızlı biçimde yapılmasıyla bağlantılıdır. Daha erken tarihlerde yelkenliler ve kürek gücüyle, olumsuz hava koşullarında çok büyük sorunlara yol açan deniz yoluyla veya karadan at sırtında yapılan ve uzun zaman alan bu yolculuklar çok kısa süreler içinde ve daha güvenli biçimde gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Bu konuda bilgi veren seyyahlardan biri Perrot’dur:

“Buharlı gemiler sayesinde Constantinople’dan 5 ya da 6 saatte buraya ulaşılır²⁷².”

Huart, Bursa gezilerinin 19. yüzyılda popüler bir hale gelmesinin ulaşım imkânlarındaki gelişmelerle bağlantılı olduğunu açıklayan bir aktarım yapmıştır:

“İstanbul’dan Bursa’ya yapılacak bir yolculuk değişiklik yönünden fazla bir şey getirmeyen basit bir turistik gezidir. Her yıl sayısız insan bu işi başarmaktadır. Avrupa’dan gelenler klâsik Akdeniz turundan sonra ellerinde Murray, Baedeker yahut Joanne rehberleri olduğu halde buraya akın ederler. Kimi, doktor tavsiyesi üzerine şifalı sulara koşar, diğerleri sadece dinlenmeyi

²⁷⁰ Brenner, 1824: 5.

²⁷¹ Henüz 1437 yılında böyle bir yolculuk yapmış olan Pero Tafur bu durumun en önemli örneğidir. Tafur, 2004: 149.

²⁷² Perrot, 1864: 62.

arzular... Bütün bu geziler mayıs ve eylül ayları boyunca devam ederek İstanbul-Bursa arasında yoğun bir trafiğe yol açar²⁷³.”

Gallois de İstanbul'a gelen bir kişinin Bursa'ya kolayca yolculuk yapabileceğinin üzerinde durmuştur:

“Kesinlikle tavsiye edilen ve bir turistin mutlaka yapması gereken bir diğer seyahat Bursa gezisidir. Bu gezi ayrıca geleneksel ve kolaydır çünkü Türk gemileri İstanbul ve Bursa'nın limanı olan Mudanya arasında düzenli seferler düzenlerler. Bu yolculuğu tamamlamak için yalnızca birkaç saat yeterlidir²⁷⁴.”

Yolculuk tarihi 20. yüzyılın başlarına rastlayan Banse bu tarz gezilerin bu tarihlerde de değişmediğini kanıtlamaktadır:

“Mudanya'ya ulaşan tren yolunun inşa edilmesi ve küçük buharlılarla Haliç'ten beş saat alan kısa süreli bir yolculukla kolayca yapılabilen geziler özellikle bahar aylarında hamamlara gidenler ve turistler tarafından sıklıkla gerçekleştirilir²⁷⁵.”

Tezimizde ele aldığımız seyahatnameler örneğinde bir değerlendirme yapılırsa, Bursa'nın ticaret ve misyonerlik amaçlı gezilerin dışında yolculukların asıl hedef noktasını oluşturmadığı ve büyük oranda takip edilen güzergâhlar üzerinde kalması nedeniyle ziyaret edildiği söylenebilir. Özellikle 19. yüzyıl sonrasında farklı cazibelerinin etkisiyle ziyaretlere sahne olduğunun belirlendiği örneklerde ise genellikle İstanbul gezilerinin bir tamamlayıcısı olarak görüldüğü tespit edilebilmektedir. Bununla birlikte Bursa'ya yapılan ziyaretlerin yoğunluğunu yalnızca İstanbul'a olan yakınlığı ile ilişkilendirmek de doğru değildir. Çünkü böylesi bir avantaja sahip diğer yerleşimlere göre çok daha fazla ziyaretçi çekmiştir ve ziyaret edilmesinin nedenleri asıl olarak ilgi uyandırabilecek birçok çekiciliğe sahip olmasından ileri gelir.

²⁷³ Huart, 1978: 17.

²⁷⁴ Gallois, 1907: 53.

²⁷⁵ Banse, 1919: 72.

Bursa'yı ziyaret eden kişilerin önemli bir bölümünü tüccarlar veya hamamlarında şifa bulmak isteyen hastalar oluşturmuştur. Hammer da bu durumu teyit eden bir açıklamada bulunmuştur:

“Bursa doktorlar için hamamlarıyla olduğu gibi ipek sanayisi ve ipek ürünleriyle de tüccarlar için aynı derecede önemlidir ve bundan dolayı Türklerin burada her yabancıyı ya hekim yani doktor ya da bezirgân yani tüccar olarak nitelendirmesinde tuhaf bir durum yoktur²⁷⁶.”

Hammer'in yaptığı gözlem bu yıllarda Bursa'nın ziyaretçileri içerisinde ağırlıklı olan grupları ve Bursa'ya yapılan ziyaretlerin başlıca nedenlerini ortaya koymaktadır. İpek imalatı başta olmak üzere ticari faaliyetlerdeki önemi nedeniyle birçok tüccarı kendisine çektiği ve sağlık arayanlar ya da ününü duyanlar tarafından hamamlarının çok sık biçimde ziyaret edildiği başka seyahatnamelerde de karşımıza çıkan bir bilgidir.

“Ticari faaliyetleri çok sayıda tüccarı buraya çeker. Hôtel de l'Olympe'de bulunduğum sırada ipekböceği tohumu satın almak için gelmiş bizim güney ofislerimizden bir düzine çiftçi de burada kalıyordu²⁷⁷.”

Bununla birlikte seyahatnamelerin ayrıntılı biçimde incelenmesiyle Bursa'nın çekiciliklerinin daha geniş bir çerçevede değerlendirildiği ve seyyahların Bursa'ya çok daha farklı amaçlarla geziler düzenledikleri tespit edilebilir. Lubeanu Bursa ve çevresinin ziyaret edilmesinin ticari faaliyetler ve sağlık arayışları dışında nedenleri olduğunu ortaya koyan en erken tarihli seyyahlardan biridir:

“Birkaç kafadar, Elçi Beyefendi'ye gidip Pontus ve Asya bölgelerine yolculuk yapmak, Uludağ'ın dibinde kurulmuş olan güzel Bursa kentindeki Türk hükümdarlarının mezarlarını görmek, konsillerin toplandığı ve ünlü

²⁷⁶ Hammer, bu duruma verdiği örneklerle açıklama getirmiştir. Üzerinde durduğu hususlar bu dönemde Türklerin seyyahlara bakışı yanında gezi yapan kişilerin niteliklerini göstermesi açısından önemlidir: “Türklerin seyahat eden yabancıları ayırdığı üç sınıf şu şekildedir: hekim (doktor), bezirgân (tüccar) ya da kaptan. Bu sonuncusundan hem gemi kaptanı hem de hükümet görevlisi anlaşılır. İlki hem doktor hem de bilginlere işaret eder ve bu tür gezginler üç görünüme uygun olarak tanımlanır: bilim aşkı ya da hevesi, acı çeken insanlara yardım etme arzusu ya da zorunlu askeri hizmetler onları seyahate iten sebeplerden birisi olabilir. Mensup oldukları uluslar da ya Moskof (Rus), İngiliz, Fransız ya da Nemçe (Alman)'dir. Meslekleri ve ulus isimleri bunların dışına çıkmaz.” Hammer, 1818: 69, dn.

²⁷⁷ Perrot, 1864: 62.

Ascania Gölü'nün bulunduğu İznik kentini ziyaret etmek... için izin istemeye karar verdik²⁷⁸.”

Perrot, Bursa'nın ziyaret nedenleri arasında anıtlarının güzelliği ve doğasının çekiciliğinin etkili olduğuyla ilgili bir aktarım yapmıştır:

“Anıtlarının ve bulunduğu yerin güzelliği, Olympus'a kolay bir biçimde tırmanma isteği Bursa'ya çok sayıda turist getirir²⁷⁹.”

Haeckel, Bursa'ya gelen ziyaretçilerin amaçlarını daha detaylı olarak aktarmış ve çok kapsamlı bir doğu gezisinin ayağını oluşturan bir yer olarak değerlendirmeye alındığında dahi doğal güzellikleri gibi tarihi zenginlikleri nedeniyle de ayrıcalıklı olarak görüldüğüyle ilgili tanımlamalarda bulunmuştur:

“Bursa, hakkında az şey bilinen ve kendisinden çok az bahsedilen bir yerdir. Tarih araştırmacıları için bu isim çok önemli olaylarla ilişkilidir. Doktorlar için hamamları ve sıcak su kaynakları ile doğunun önemli bir sağlık merkezidir. Tüccarlar içinse Anadolu'daki bu en büyük ticaret kenti ipek üretimi ve [kadife] fabrikaları ile büyük bir öneme sahiptir. Ancak Bursa'nın son derece güzel doğası, konumunun göz alıcılığı, vadilerindeki kaynaklarının fazlalığı, güneyindeki zengin bitki örtüsünün muhteşemliği Avrupa'da çok az bilinir. Her yıl düzenli olarak İstanbul'u ziyaret eden binlerce turist arasında çok azı sadece bir günlük mesafede yer alan Bursa'ya da gelirler²⁸⁰. Burası Doğu'nun çok ünlenmiş pek çok yerinden daha fazla şeyi bulabileceğiniz harika bir yerdir... Bursa'ya gelmeden birkaç hafta önce 1001 gecenin peri masallarının gözümün önünden geçtiği Kahire'ye gitmişim. Burada Keops Piramidi'nden Libya Çölü'ne bir göz attım ve Süveyş'ten Khediven savaş gemilerinden birisiyle Sina'nın eteklerinde Kızıldeniz'in mercan resiflerine oldukça ilginç bir gezi yaptım. İskenderiye'den sevgili Alman hemşerilerim ile Niobe'nin dev yontusunun bulunduğu Magnesia'nın

²⁷⁸ Lubenau, 2012: 479.

²⁷⁹ Perrot, 1864: 62.

²⁸⁰ Daha önce değerlendirmeye aldığımız örneklerin aksi biçimde Haeckel'in bu aktarımından İstanbul'a gelen ziyaretçiler arasında Bursa'ya gezi yapanların az sayıda olduğu sonucu çıkar. Bununla birlikte bu aktarımı seyahatın Bursa'nın güzelliklerinin yeterince takdir edilmiyor olduğuna yönelik bir eleştirisiyle ilişkilidir ve İstanbul ziyaretlerinin Bursa'ya yapılan gezilerde hiçbir etkisi olmadığını da göstermez.

ve son zamanlarda ortaya çıkartılmış dünyaca ünlü Diana Tapınağı'nın bulunduğu Efes antik kentinin kalıntılarına bir gezi yaptığım Smyrna'ya geldim. Klasik çağların anılarının yaşadığı Atina akropolisinde ve Eleusis Tapınağı'nın kalıntılarında birkaç gün unutulmaz anlar yaşadıkdan sonra doğal ve tarihi güzelliklerin bolca bulunduğu, günümüzde dahi etnografik manzaralarla bezeli Türk İmparatorluğu'nun büyük başkenti Constantinopolis'teki Altın Boynuz ve Boğaz'ın kıyılarında hoşça vakit geçirdim. Ancak yine de, doğunun son derece doyurucu bu harika görüntülerinden sonra bile görkemli Bursa üzerimde o kadar derin etkiler bıraktı ki bundan hemen önce gördüğüm renkli doğu manzaraları ile dolu uzun yolculuk için daha güzel ve huzurlu bir son hayal edemezdim²⁸¹."

Macgill'in tanımlaması Bursa'nın çok genel özellikleri hakkındadır ve Osmanlı İmparatorluğu'na bir gezi gerçekleştirmiş olduğu muhakkaksa da Bursa'ya gelip gelmediği anlaşılamamaktadır. Kent hakkındaki kısa tanımlamasında, tarihteki yeri, konumu, ipekleri ve hamamları üzerinde durarak Bursa'nın ilgi çekici olarak görülen unsurlarının tamamını kısaca bir arada vermektedir²⁸².

Banse'in aktarımı da Bursa'nın Osmanlı'nın eline geçmesinden itibaren seyahatnamelere konu edilmesinin en önemli nedenlerini ortaya koyan bu seyyahların değerlendirmelerine bir ilave olarak verilebilir:

"Burası bir kentten daha fazlasıdır / Türkiye'nin destansı tarihinin ve İran mimarisinin, doğunun son parlak devrinin bir hatırlatıcısıdır / güzel renkli ipeklerin kentidir / nesli tükenen gül yağının kentidir... Dış ülkelerle ticaret yapan yerler olan Constantinople ve Smyrna'nın aksine Bursa varlığını sağlık kaplıcalarına, topraklarının bereketliliğine ve konumunun gücüne borçludur çünkü güneyden tamamen Olympus'un duvarı tarafından kapatıldığı için yol ağları üzerindeki konumu önemli değildir. Bu kısıtlı ulaşım imkânı ve Türk geleneği nedeniyle eski ve zarif kültürünü bu denli saf bir biçimde koruyabilmiştir²⁸³."

²⁸¹ Haeckel, 1873: s.y.

²⁸² Macgill, 1808: 103–104.

²⁸³ Banse, 1919: 71–72, 72.

Macgill ve ardından Banse'in bu tanımlaması kısa olmasına rağmen Bursa'nın seyyahlar tarafından ilgi gösterilen çeşitli yönlerini adeta özet halinde ortaya koymaktadır. Bunlardan ilki daha önce Brenner'in aktarımında da görebildiğimiz gibi Osmanlı tarihindeki yeri ile bağlantılıdır. Osmanlı tarihinin ve Osmanlı'nın ilk sultanlarının izleri bu sultanlar tarafından inşa edilmiş yapılarda ve mezarlarının yer aldığı türbelerde arandığı için bu özelliği mimari eserlerine yönelik ilgiyi arttırmıştır. Burada yanlış bir tanımlamada bulunmuş olmasına rağmen mimari eserlerinin niteliği hakkında yaptığı değerlendirme ise seyahatnamelerin sanat tarihi bağlamındaki değerleri ile doğrudan ilişkilidir. Kaplıcalarının ünü hemen hemen tüm seyyahların sağlık veya merak amacıyla hamamları ziyaret etmesini, mimari özelliklerinden bahsetmeleri de seyahatnameler aracılığıyla Bursa'nın en çok bilgi sahibi olunan yapı gruplarından birisinin hamamlar olmasını sağlamıştır. Seyyahın Bursa'yı eski ve zarif kültürünü korumayı başarmış bir yer olarak tanımlaması ise büyük oranda genel kent dokusu bağlamında değerlendirilebilecek bir özelliğidir.

Walker, Bursa'nın neden çekici bir yerleşim olduğunu daha farklı ve çok daha geniş bir şekilde ele almıştır. Seyyaha göre şifalı suları, ipek dokumaları, doğal güzellikleri, tarihi önemi Bursa'yı mutlaka görülmesi gereken bir yerleşim yapmaktadır:

"Smyrna'dan sonra Küçük Asya'nın en önemli kenti olan Bursa, çok erken zamanlardan beri mineral sularıyla ve daha sonra ipek ve ipek dokumalarıyla ünlenmiştir. Kent, ovadan 6.400 feet yükseğe kadar çıkan Olympus Dağı'nın kuzey yamaçlarına güzel biçimde konumlanmıştır... Constantinople'un neredeyse hemen yanında, bu çok ziyaret edilen başkentten zahmetsizce yapılacak bir yaz günü yolcuğuyla ulaşılabilir bir yerde, ormansız güzelliklerin olduğu bir bölge yer alır. Dağların, ağaçların ve suların (insanların keşfetmek ve keyfini çıkarmak için çok sık biçimde seyahat ettikleri) en mükemmel biçimdeki birleşiminin tüm çekicilikleriyle o kadar mükemmel biçimde donatılmıştır ki kolayca erişilen lütuflara az itibar gösteren insan doğası ve herhangi bir gün ziyaret edilebilecek bir yerin aslında nadiren ziyaret edilmesinin neden olduğu ikileme akıllara geldiğinde bu

hoş nokta hakkındaki – Küçük Asya'nın kuzey kıyısındaki Bursa- genel cehalet yüzünden şaşkına dönülür... Zeki turistler yakın civardaki bu kenti, Osmanlı İmparatorluğu'nun beşiğini, Doğu'nun çok meşhur asıl başkentinin en çok arzulanan kırsal cazibeleri bakımından zengin kentini görmeden Constantinople'dan ayrıldıklarına sıklıkla pişman olmaktadır... Cazibeleri büyük oranda farklıdır. Bosphorus'un kıyıları parlak, ışıl ışıl ve çok hoştur. Açık mavi suyun peri masallarındakine benzeyen sarayları ve derinliklere sarkan yalıları yansıtmaları, her açıklığın içinden ortaya çıkan büyük oranda işlenmiş bahçeler ve açmış çiçekler, hafifçe kabarık tepeler, parlayan kayıkların hepsi kendi içinde göz kamaştırıcı bir güzelliğe sahiptir. Fakat bu resmin arka planındaki hafif uyumda hayal kırıklığı hissedilebilir. Bunun nedeni her şeyden önce ağaç ve yaprakların genel yokluğudur. Olympus Dağı'nın eteklerinde uzanmış ve onun alçak etekleri arasına yerleşmiş olan Bursa'nın kendisini aşan hiçbir örneğini görmediğim en yabancı ormanlar ve dağ manzaralarının haşmeti ve yüceliği, bitki örtüsünün olağanüstü bolluğu, kamerye köşeleri, çimenlik vadileri, hızlı biçimde akan suları, coşkun çeşmeleri, devasa ağaçları ve dağın karanlık boğazlarının kenarlarını süsleyen şahane sarmaşıkları takdir edilebilir. Bursa, ayrıca vasıfları bakımından Constantinople'dan çok daha doğuludur. Avrupa kıyılarında nispeten çok nadir olan hakiki Asya Türk'ünün tam tipiyle burada devamlı karşılaşılır. Yüksek kabarık türban sıklıkla, modern fes nadiren görülür. Asya'nın içlerinden gelenler bu uzak bölgelerin ham ipekleriyle dolu olan uzun deve sürülerini yönetirler ve yol kenarındaki çoğu bitki yarı tropik bir bölge olarak adlandırıldığını duyduğum şeye işaret eder²⁸⁴."

Walker Bursa'nın farklı çekiciliklerine bir arada yer verse de görüldüğü üzere daha çok doğal güzelliklerine odaklanan bir anlatım yapmıştır. Yine bazı seyyahların aktarımlarında da benzer biçimde diğer yönlerinden çok doğası ön plana çıkarılmıştır. Bu seyyahlardan biri Walsh'tur:

²⁸⁴ Walker, 1886: 93, 110–111, 111, 111–112. Walker, seyahatnamesinin bir başka bölümünde yine Bursa'nın çekiciliklerinden bahsederken bu kez efsanelerinin, bunun yanında tarihinde rol oynamış kişilerin kentin güzelliğine katkı yaptığını söylemiştir. Walker, 1886: 95–96.

“1327’de Türklerin eline geçti ve Osman burayı genç Türk İmparatorluğu’nun başkenti yaptı. Osmanlıların sürekli artan gücü ve tutkusu kendilerini Avrupa’ya yöneltene ve Constantinople’u ele geçirtene kadar da bu ayrıcalığını devam ettirdi. İmparatorlarının ikametgâhı daha sonra Bizanslıların büyük başkentine taşındı ve Bursa bir eyalet kenti olarak kaldı. Ancak herhangi bir kişi için bu yeri enfes bir ikametgâha dönüştürecek çok sayıda cazibeye ve özellikle de bir Türk’ü kendine hayran bırakacak özgün niteliklere sahiptir. Muhteşem bir dağın yamaçlarında yer almaktadır, arkasında bulunan azametli ormanlarla çevrelenmiştir ve önünde de hafif bir yamaç üzerinde doğanın en bereketli parçası vardır. Orman manzarasının üzerinde yayılan, güneşte parıldayan ve altındaki koyu ve yoğun yeşillik örtüsü ile güçlü bir tezat meydana getiren ezeli karlarla örtülü görkemli bir dağın dik ve engebeli dizileri dikkat çekmektedir²⁸⁵.”

Thourenel de özellikle doğal güzellikleri üzerinde duran bir seyyahtır:

“Bursa, Olympus’un muhteşem manzarasının dibinde onun eteklerini işgal ediyordu. Bu kent çok önemlidir. Hemen hemen hepsi Muhammet ümmetinden yüz bini aşkın nüfusuyla oldukça dikkate değer olan bu kentin konumu dışında hiçbir güzelliği yoktur²⁸⁶.”

Uludağ başta olmak üzere doğal güzellikleri Bursa’yı ziyaret eden seyyahların sayısını arttırmış olmalıdır. Kentin genel dokusu ve mimari eserleri ise doğal güzelliklerin bir tamamlayıcısı olarak sunulmuş ve doğa-kent bütünlüğünün Bursa’nın en dikkat çekici yönlerinden birisini meydana getirdiği kabul edilmiştir. Jerningham bu duruma değinen seyyahlardandır:

“Bir bütün olarak Bursa ile rekabet edebilecek başka hiçbir yer yoktur. Sularının mükemmel kalitesi ve çeşidi, nefis ikliminin mükemmelliği, ziyaret edilecek ve dolaşılacak tarihsel veya doğal güzellikler bakımından sayısız ilgi çekici yerleri burayı enfes bir ikamet yeri yapar²⁸⁷.”

²⁸⁵ Walsh, 1838a: 28–29.

²⁸⁶ Thourenel, 1840: 420.

²⁸⁷ Jerningham, 1873: 224.

Renard'ın doğa ve mimari bütünlüğü konusundaki aktarımı çok daha ayrıntılıdır ve seyahatnamelerin biçimsel özellikleri ile ilgili de ipuçları barındırmaktadır.

“Hiçbir kent Bursa'dan daha çok saygınlık yaratamaz. Anadolu'nun incisi olan bu kent iklimi, bol miktardaki suyu, bereketli vadileri sayesinde yalnızca bir cennet değildir. Aynı zamanda imparatorluğun kurucusu ilk Osmanlı sultanlarının ebedi istirahatgahlarının olduğu bu eski başkentleri, müminlerin İslamiyet'te en çok saygı duyduğu savaşçıların, dervişlerin ve azizlerin hatıralarını duyumsayacağı kutsal bir kenttir. Volkanik zemininde sıklıkla meydana gelen depremlerin kaçırmasıyla ya da Marmara Denizi ile bağlanan bir demiryolu geldiğinden beri giderek kıyıya doğru çekmesiyle Bursa'nın nüfusu oldukça azalmışsa da doğasının zenginliği, anıtlarının muhteşemliği ve çağrıştırdığı hatıraların güzelliğinin birleştiği bu kentin Türkiye'nin Asya'daki en güzel yerlerinden birisi olması engellenememiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk başkenti olan Bursa, önceki parlak günlerini yitirmiş olmakla birlikte bu durum uzun bir süre boyunca Osman'ın haleflerinin abideler inşa etmek için cömertliklerini sergiledikleri büyük bir kent olduğu gerçeğini gölgelemez... Kendisini batıya bağlayan ve yavaş yavaş yaşamın pitoreskliğini yok etmeye çalışan demiryoluna rağmen, Bursa, küçük Asya'nın diğer büyük kenti Smyrna'dan çok daha fazla özel ve çekici bir ayrıcalığa sahiptir. Anadolu'nun incisi, Doğu'nun yükselen Paris'i olan ve yaşlı Osmanlıların Giaou Symir [Gâvur İzmir (?)] ismini verdikleri Smyrna'da olduğu gibi bizim büyük şehirlerimizdeki mağazalara ve bizim kentlerimizden getirildiğinin düşünülebileceği sokaklara olmasa da muhteşem konumunun cazibesine, ilgi çekici harabelere, eski gelenekler ve inançların samimiliğiyle huzur sığınağındaymiş gibi yerli halkın içine kapandığı el değmeden kalmış mahallelere sahiptir²⁸⁸.”

Davey ise Bursa'nın doğal güzelliğini ve mimari dokusunu farklı yerleşimlerle karşılaştırarak tanımlamayı tercih etmiştir:

²⁸⁸ Renard, 1899: 6, 19–20.

“Doğal ve sanatsal güzelliklerin şaşırtıcı biçimde bir araya geldiği bazı yerler vardır ve bunların arasında bir göçebeden daha fazlası olan ben Türk İmparatorluğu’nun eski başkenti, MÖ yaklaşık 200 yıl öncesinde Hannibal’ın Bithynia Kralı Prusias’ı Olympus’un kayalık yamaçlarına sığınmaya ikna ettiği Bursa’yı ön sıralarda tutarım. “Zeus’un tahtının” ana hatları devasa bir ölçekte olmasına rağmen ortasında göz alıcı İngiliz kenti Malvern’i barındıran dağ sırasını andırır. Doğal konumu neredeyse aynıdır fakat benzerlik burada sona erer. Bursa azametlidir, Malvern sadece hoştur²⁸⁹.”

Doğal güzelliklerin mimari dokuyla ilişkisini ele alan bu aktarımlardan Renard’ın tanımlaması aynı zamanda Bursa’nın daha oryantalist bir kent olarak görülmesinin nedenleriyle ilgili de bir ipucu barındırmaktadır. Renard’ın haricinde genel görünümünde yer eden evler, türbeler, camiler gibi yapıların ve halkının Bursa’ya bir Doğu kenti havası kazandırdığından söz eden başka seyyahlarla da karşılaşılmaktadır²⁹⁰. Bu özelliğinin Bursa’nın ilgi çekme nedenlerinden bir diğerini meydana getirdiği söylenebilir.

“Constantinople’den geldiği zaman oldukça hoş görünen Bursa’nın doğulu bir görünümü vardır ve yine aynı yerden kısa bir süre önce ayrılmış bir kimseye oldukça değişik gelen eski bir görüntüye sahiptir²⁹¹.”

Osmanlı hâkimiyetine geçmesinden sonraki ilk yüzyıllarında Bursa’yı ziyaret eden seyyahlar bu yerleşimi Osmanlı’nın en gelişmiş, büyük ve güzel kenti olarak tanımlamışlardır. 19. yüzyıl içerisinde de Bursa yine Osmanlı’nın en önemli ve büyük kentlerinden birisi olarak görülmeye devam etmiştir ancak bu dönemde kentin çekiciliğinin nedeni olarak oryantalist görünümü de ön plana çıkmaya başlamıştır:

“Osmanlı İmparatorluğu’nun birçok kenti hiçbir yönden benzemedikleri Avrupa kentlerini taklit ederken, Bursa Kuran nâzımını ve doğulu görünüşünü titizlikle korumayı başarmıştır²⁹².”

²⁸⁹ Davey, 1907: 405.

²⁹⁰ Macfarlane, burada karşısına çıkan kişilerin Bursa’nın doğu kenti imajına katkıda bulunduğunu özellikle vurgulayan bir seyyahtır. Macfarlane, 1850a: 89.

²⁹¹ Jerningham, 1873: 212.

²⁹² Poujoulat, Michaud, 1840: 160.

Jerningham ve Michaud'un örneklerini verdiği gibi doğuya otantizm arayışı ile geziler gerçekleştiren ve İstanbul ile birlikte Bursa'yı ziyaret etmiş olan seyyahlar iki kent arasındaki karşılaştırmalarında Bursa'yı Doğu'yu daha çok yansıtan bir yerleşim olarak görmüşlerdir. Bursa'nın bu yönü kendisiyle o kadar özdeşleştirilmiştir ki 20. yüzyıldan itibaren bu özelliğini kaybetmesi hayal kırıklıklarına neden olmuştur:

“Yolda giderken acı bir hayal kırıklığı için kendimi hazırlamıştım. Kendime dedim ki bu yer Constantinople'dan bile daha korkunç biçimde modernleşmeye doğru ilerliyor²⁹³.”

Davey'in bu aktarımı modern yapıların kent manzarasında kendini göstermesi, yeni yolların yapılması gibi nedenlerle bağlantılıdır. Seyyah Bursa'yı on sekiz yıl aralıklarla iki kez ziyaret etmiş ve bu değişimlere bizzat şahit olmuştur. İkinci ziyaretinin tarihi olan 1912 yılında Bursa'nın yok edilemez güzelliğinin başlıca sebebinin konumu olduğunu ancak genel olarak bu zaman aralığında çok büyük değişimlere uğradığını ifade etmiştir. Seyyaha göre bu bozulmanın nedenleri arasında sanayileşmenin etkileri ilk sırada gelmektedir. İpek fabrikalarının sayısındaki artışla Bursa'nın bir sanayi kenti haline geldiğini belirten seyyah eskiden buraya özgünlük katan ahşap kulübelerin yerlerini fabrikaların aldığını ve büyük bir çekicilik meydana getiren eski köy görünümünü kaybettiğini söylemiştir. Yine yeşillik örtüsünün gün geçtikçe gözden kaybolarak yerlerini barakaların almasını da kent için olumsuz bir durum olarak göstermiştir²⁹⁴. Benzer biçimde yaklaşık aynı tarihlerde Bursa'yı ziyaret eden Sheltman elektrik ışıklarının kenti modern ve aynı zamanda berbat bir hale getirdiğini söylemiştir²⁹⁵. Bu değişimlerden yakınan bir diğer kişi de Walker'dir ve ziyaretini gerçekleştirdiği iki tarih arasında Çekirge'ye doğru açılan bir yolun Bursa'nın güzelliğini yok ettiği bilgisini vermiş, vadiler üzerinde uzanan yeşilliklerin de araba yollarıyla nahoş

²⁹³ Davey, 1907: 408.

²⁹⁴ Launay, 1914: 195–197.

²⁹⁵ Sheltman, 1922: 22.

bir hale getirilerek kentin doğulu karakterinin acı bir şekilde ortadan kalktığından şikâyet etmiştir²⁹⁶.

Seyyahların Bursa'yla ilgili ilk cümleleri büyük oranda genel mimari ve kent dokusu ile birlikte tarihi hakkındadır ve Banse'in da değindiği üzere Bursa'nın ilgi çekici yönlerinden biri olan tarihi önemi mimari eserlerle ilgili aktarımları etkilemiştir. Tarihi Bithynia Kralı Prusias'a ve Avrupalıların oldukça ilgisini çeken bir karakter olan Hannibal'e kadar götürülen, Bizans Dönemi'yle ilgili de bazı bilgilere sahip olunan Bursa'da tüm bu dönemlerin izleri çeşitli yapılarda aranır²⁹⁷. Ancak İznik, Gölyazı, Ulubat gibi diğer yerleşimlerden farklı olarak Bursa daha çok Osmanlı Dönemi tarihi ve bununla bağlantılı olarak Osmanlı dönemi yapıları ile ön plana çıkan bir yerleşimdir. Bu da doğal olarak Osmanlı ve Doğu kenti kimliğiyle ele alınmasına ve daha ziyade Osmanlı Dönemi eserlerine yer verilmesine yol açmıştır. Bu konuda ilk aktarım Lucas'a aittir:

“Ben de bir zamanlar Türk imparatorlarının ikametgâhı ve başkenti olan Küçük Asya'daki Bursa kentine gitmeye niyetlendim²⁹⁸.”

Bursa'nın farklı çekiciliklerine bir arada yer veren Claridge bunların arasında tarihini öne çıkarmıştır:

“Modern tarihiyle bağlantılı hatıralar ilgi çekiciliklerle doludur. Constantinople'un fethinin öncesinde Türkiye'nin başkenti olarak sahip olduğu üstün konumu, 400.000'den az olmayan kişinin katledildiği ve fatihin mağlup ettiği rakibini günlerinin geri kalanını demir bir kafeste geçirmeye mahkûm ettiği Timur ve Beyazıt arasındaki savaşın burada gerçekleşmiş olması Osmanlı İmparatorluğu ile bağlantılı en önemli olaylar olarak dikkate alınabilir²⁹⁹.”

Thourenel Bursa'ya yapılan ziyaretleri tarihi olaylarla bağdaştıran seyyahların bir diğer örneğidir:

²⁹⁶ Walker, 1897: 131–132.

²⁹⁷ Bu konudaki aktarımlar “Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri” başlığı altında ayrıntılı biçimde ele alınmıştır.

²⁹⁸ Lucas, 1714b: 375.

²⁹⁹ Claridge, 1837: 165.

“Bu kent çok önemli olaylara sahne olmuştur ve bunun yanında imparatorluğun ikinci kentidir; bunlar burayı ziyaret etmemdeki iki güçlü sebeptir³⁰⁰.”

Ubici'niyi Bursa yolculuğu yapmaya iten nedenlerden biri de yine yerleşimin tarihi önemidir:

“1848 yılı Mayıs ayının ortalarıydı. Şubat olaylarının İstanbul'a aksettiği günler üzerinden kısa bir zaman geçmişti. Dostlarımdan biri beni Bursa'ya, sahip olduğu iplik fabrikasını gezmeye davet etti. Yarı aylıklıktan, yarı da Türkiye'nin Bourges'i olan şehri görmeyi arzu ettiğimden daveti kabul ettim³⁰¹.”

Yerleşimin Osmanlı tarihindeki yerine özel olarak yer veren seyyahlardan bir diğeri Perrot'dur:

“Constantinople'u ziyaret eden tüm kültürlü ve meraklı seyyahlar bu ziyaretlerine Bursa'yı da katmalılar. Eğer Bursa görülmezse, beşiğinin Bursa olduğu bu imparatorluğun tarihi kesinlikle tam olarak anlaşılabilir ve öğrenilemez. Bursa, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk başkentidir; burada her adımda Osmanlı iktidarının kurucusu olan büyük adamların isimlerine ve anıtlarına rastlanır; burada Türkiye'nin destansı ve savaşçı döneminin yadigârları arasındasınızdır. Son olarak burayı ilk ve en gözde yerleşimleri yapan insanlar ile arasında gizemli bir ilişki vardır. Burada Osmanlı Türkleri çocukluktan gençliğe geçmiştir, aşiret bir ulus olmuştur, aşiret başı bir imparatorluğun lideri haline gelmiştir³⁰².”

Simond yine Bursa'nın tarihi önemine yer vermiş ancak diğer seyyahlardan farklı biçimde bazı yanlış görüşlerini de bu bölümde aktarmaya özen göstermiştir:

“Bursa –Prusa ad Olympum- konumuyla Anadolu'nun en güzel kenti olduğu gibi ticaretiyle de Küçük Asya'nın en önemli pazarlarından birisidir. Türkler bu kente imparatorluklarının beşiği derler. Kanlı beşik. Gerçekten de onların buradaki hâkimiyeti 1356'da Orhan, fethin bir işareti olarak, 1900 yıl

³⁰⁰ Thourenel, 1840: 418.

³⁰¹ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 129.

³⁰² Perrot, 1864: 62, 62–63.

önce Lydia'nın ünlü kralı tarafından inşa edilen ve Bithynie'deki Prusias'da bir sığınak arayan Annibal tarafından güçlendirilen surlara mızrağını diktiğinde yaşanan bir katliamın sonucunda başlamıştı. Bursa Constantinople'un alınışına kadar sultanların ikametgâhı idi³⁰³."

Patrick Bursa'nın tarihi önemiyle bağlantılı çekiciliklerinin 20. yüzyılda dahi ortadan kalkmadığını kanıtlar.

"Göz alıcı bir konumu olan Bursa mükemmel biçimde temiz olup olağanüstü bir tarihi çekiciliği vardır³⁰⁴."

Seyahatnamelerin Bursa'ya ayrılan bölümlerinin içeriklerini bu kentin ilgi çekme nedenleri belirlemektedir ve sanat tarihi açısından değerli hale gelmelerinin nedenlerinden bir bölümü de bununla ilişkilidir. Tarihi niteliği ile ilgi çekici yapıların bağlantısına yönelik bir değerlendirmede bulunan Smith bu durumun bir örneği olarak gösterilebilir:

"Bursa'da (Avrupa'ya geçmelerinin öncesinde Türk İmparatorlarının ikametgâhı) eski görkeminin bazı kalıntıları vardır. Padişah'ın sarayı, harabe bir durumda olmasına rağmen hala mevcuttur ve çifte surlarla çevrelenmiş bir caddenin üstünde yer alır. İlk Türk imparatorlarının ve onların hanımlarının mezarları kubbelerle örtülmüş bazı küçük şapellerde görülebilir³⁰⁵."

Seyyahların da zaman zaman bizzat değindikleri üzere çöküş sürecinde olduğu yıllarda dahi hayranlık duyulmaya devam edilen Osmanlı İmparatorluğu'nu keşfetmenin bir yolu, bu imparatorluğu kuranların yadigârlarını yerinde görmektir. Bu yadigârların daha çok ilk sultanların türbeleri ve bu sultanların adını taşıyan camiler olarak görülmesi tüm bu yapıların ayrıntılı biçimde bahis konusu yapılmasını beraberinde getirmiştir. Bursa'nın Osmanlı tarihi içerisinde çok önemli bir yeri olduğunu düşünen seyyahların seyahatnamelerinde değerlendirmeye aldıkları yapıları büyük oranda bu sultanların ismini taşıyanların oluşturması bunun bir göstergesidir. Cami ve türbelerin dışında Bursa'nın ilk Osmanlı başkenti olduğunu bilen,

³⁰³ Renard, 1898: 1. Simond'un bu aktarımında önyargılı biçimde Osmanlı'yı barbar bir millet olarak görmesinin etkileri hissedilmektedir. Bununla birlikte seyahatnamelerin ve seyyahların bu yönlerinin de ortaya konulabilmesi için aktarımlar herhangi bir kesintiye maruz bırakılmamışlardır.

³⁰⁴ Patrick, 1920: 58.

³⁰⁵ Smith, 1803: 88–89.

tarihini keşfetme arzusu içinde olan, yukarıda bu konuyla ilgili aktarımını verdiğimiz Smith gibi bazı seyyahlar ise Osmanlı sultanlarının yaşadığı kaleye tırmanmış, çok az izi kalmasına rağmen sarayın izlerini araştırmışlardır. Wheler'in Ajax'ın kendini Bursa'da öldürdüğü ve bunun bir sikke üzerinde betimlendiği şeklindeki tanımlaması başka bir seyahatnamede karşılaşmadığımız bir bilgidir. Herhangi bir yapı ile bağlantı kurmasa da seyyahın bu bilgiyi vermesi Bursa'nın tarihi çekiciliğini arttırmak için izlenen yolların bir örneği olarak gösterilebilir³⁰⁶. Bunun dışında Bursa'nın bir Osmanlı kenti olarak görülmesi ve önemli yapılarının da Osmanlı tarihiyle bağlantısı özellikle bu dönem yapılarına yer verilmesine yol açsa da tarihi hakkında detaylı bilgi sahibi olan seyyahlar kentin daha eski dönemlerine ait yapılarının da izlerini araştırmıştır. Aynı bir başlık açmamıza neden olacak derecede yoğun olan bu aktarımlara konu edilen yapılar az sayıdadır. Yine de kentin kurucusu olarak düşünülen Prusias ve Hannibal hakkındaki hikâyelerle bağlantılı yapıların izleri sürülmüş, Plinius'un yazışmalarında adı geçen yapılar Roma Dönemi imar faaliyetleriyle ilgili ipuçları olarak değerlendirmeye alınmış, Uludağ'da Bizans Dönemi'nde kurulmuş olduğuna inanılan manastırların izleri bu dağa tırmanan seyyahlarca araştırılmıştır.

Bursa'yı ziyaret eden seyyahların neredeyse tamamı bu kentin Osmanlı'nın ilk başkenti olduğunu ve ilk sultanlara ikametgâh olarak hizmet verdiği müddet boyunca da yapılarla bezendiğini bilmektedir³⁰⁷. Bu özelliği nedeniyle sahip olduğu mirastan pek çok yıl yararlanmış ve bu durum belirttiğimiz şekliyle bazı seyahatnamelerde açık biçimde kendini göstermektedir. Hatta seyyahların anlatımlarında ilk Osmanlı sultanlarının bir mirası olarak değerlendirilen Bursa'da Osmanlı'nın erken dönemlerinden sonra imar faaliyetlerinin gerçekleştirilmemiş olması bir eksiklik olarak da görülmemiştir. Karşılarına çıkan eserlerin Osmanlı tarihinin yadigârları olarak

³⁰⁶ Wheler, 1682: 214.

³⁰⁷ Wheler, 1682: 214-215, La Motraye, 2007: 241, Egmont, Heyman, 1759: 189, Marindin, 1914: 106, Smith, 1803: 88, Macgill, 1808: 103, Fuller, 1829: 70, Balbo, 1834: 126, Marcellus, 1839b: 502-503, Barker, 1824: 450, Walsh, 1836: 198, Briand, 1829: 49, Meyer, Hofmann, 1843: 143, Dwight, 1846: 146, Paine, 1859: 55, Haeckel, 1873: s.y., Cox, 1882: 48, Huart, 1978: 21, Launay, 1914: 35, Banse, 1919: 71, Hamilton, 1842a: 74, Kennedy, 1908: 423.

nitelendirilmesi ve erken dönem eserleri olmaları bir açıdan kendilerine gösterilen ilgiyi arttırıcı bir rol oynamıştır.

Bu konuyla ilgili en açıklayıcı örneklerden birisi, 19. yüzyılın sonlarında Bursa'ya gelen Renard'ın aktarımlarıdır. Seyyah, Bursa'nın Türklerin gözündeki yerini tanımlarken aslında bir bakıma batılıları bu kente çeken nedenleri de açıklamıştır. Bu durumun oluşmasında daha önce belirttiğimiz üzere ilk sultanların inşa ettikleri eserlerin büyük bir etkisi vardır:

“Başkent unvanını kaybetse de, Türklerin gözünde manevi özelliğini korumuştur ve günümüzde anıtları kullanılmaz hale gelmiş olmasına rağmen, hala kutsal bir yer olarak görülür. Sultanların kutsal camiler inşa ettikleri, İslam'ın Avrupa'daki gerçek kalbi olan imparatorluğun şu anki başkentinden [İstanbul'dan] çok Bursa Osmanlıların saygısına hak kazanmıştır. Sokaklarında dolaşarak, camilerin huzuruna girerek Türkler görkemli geçmişlerini Asya'nın diğer kentlerinden çok daha iyi anımsarlar. Önceki görkeminin güzelliği tapınakların ve anıt mezarların gölgesinde kendisini gösterir. Bir büyü sanki tüm ölü şöhretler hala şan ve fanatizm atmosferi ile çevrelenmişçesine çinilerin, mermerlerin, solgun yıldızların altına gömülmüş gizemleri bir araya getirir... Bursa, eski günlerine göre çökmüş bir halde olmasına rağmen, inançlarının gözü pekliğini, şanlı hatıralarının atmosferi içinde tutan eski Türklerin kutsal saydığı kalıntılarıyla mezarları, sayıları yüzlerle ifade edilen tapınak [cami] ve manastırlarıyla [tekkeler] hala kutsal bir kenttir³⁰⁸.”

Bazı seyyahlara göre Bursa, Avrupa'dan ve İstanbul'dan kovulmasının ardından Osmanlı'nın başkentliğini yapacak olan şehirdir. Özellikle 19. yüzyıldan itibaren birden çok seyyahın benzer cümleleri tekrarlaması bu fikrin bu yıllarda Avrupa'da oldukça yaygın olduğunu akla getirmektedir. Bir zamanlar Osmanlı'nın başkentliğini yaptığı gerçeğinin Bursa'ya yönelik ilgiyi arttırması gibi gelecekte tekrar başkent olacağına yönelik inanış da benzer

³⁰⁸ Renard, 1899: 6–7, 12. Renard'ın bu aktarımı kişisel bir görüş değildir. Kendisinden önce ve sonra Bursa'yı ziyaret eden seyyahlar da aynı fikirde olduklarını farklı biçimlerde ortaya koymuşlardır. Hammer, 1818: 73, Fuller, 1829: 70, Hamilton, 1842a: 76.

biçimde ziyaretlerin bir diğer nedenini meydana getirmiş olmalıdır³⁰⁹. Thourenel İstanbul'un Hıristiyanlarca ele geçirileceğini ve bu nedenle Anadolu'ya dönen Osmanlıların Bursa'yı başkent yapacaklarını belirtmiştir:

“Constantinopoli, bir zamanlar sultanların Avrupa ve Asya'ya temas ederek medeni dünyayı titrettikleri askeri bir noktadır ama Müslümanlar tehdit içeren eski bir kehanete inanırlar. Buna göre bir gün muzaffer ordular Boğaz'ı geçecek ve Bursa yeniden onların başkenti olacaktır³¹⁰.”

Bursa'nın Osmanlı'nın ilk başkenti olduğunu bilen Naçov günün birinde tekrar başkent olmasının muhtemel olduğunu iddia eden seyyahlardandır:

“Bursa, otuz altı yıl boyunca, I. Murad Edirne'yi başkent yapmadan önce (1365) Osmanlı'nın başkenti olarak kalmıştır. Belki bir gün yine Türk Devleti'nin başkenti olacaktır³¹¹.”

Bent de İstanbul'un Osmanlı'dan geri alınacağına ve böylesi bir durumda Bursa'nın yeni başkent olacağına inanmaktadır:

“Yaşlı Türkiye – başka bir deyişle İslami geleneklere tam anlamıyla bağlı olan bugünün Türkleri Bursa'yı tam olarak Asya Türkiye'sinin gelecekteki başkenti ve atalarının kabirlerinin olduğu gibi kendilerinin de mezarı olarak görürlerken, genç, girgin Türkiye daha çok Sivas'tan ve muhtemel bir merkez için sahip olduğu ticari avantajlarından söz ediyorlar³¹².”

Shaw, çökmekte olan ve yıkılmaya yüz tutan Osmanlı'nın bir gün İstanbul'u terk etmek zorunda kalacağına ve o gün geldiğinde Bursa'nın başkent olmasının muhtemel olduğuna değinen bir seyyahtır:

“Sultan, Constantinople'u terk ettiğinde nereye gidecek? Açık günlerde, buradaki eski Türk yangın kulesinin tepesinden uzak güney ufkunun üzerinden Marmara Denizi'nin karşısında karla kaplı Olympus Dağı'nı fark etmek mümkündür. Bu dağ, İstanbul'un tam güneyinde ve

³⁰⁹Gallenga Bursa'nın Türklerin çöküşünü beklediğini söyleyerek bu inanışın paralelinde bir değerlendirmede bulunmuştur. Gallenga, 1877: 43. İldem ise bu inanışın daha farklı bir örneğini vererek İstanbul'daki Türklerin Asya yakasındaki büyük mezarlığa gömülmek istemesinin nedeninin Avrupa'yı Hıristiyanlara bırakıp Asya'ya döneceklerine inanmaları olduğunu ifade etmiştir. İldem, 2007: 9–10.

³¹⁰Thourenel, 1840: 418.

³¹¹Mevsim, 2009: 58.

³¹²Bent, 1889: 372.

yaklaşık 60 mil uzaklıktadır. Eteklerinde eski Bursa kenti uzanır. Constantinople'un alınmasından 100 yıl önce Bursa Türk İmparatorluğu'nun başkenti idi. Burası arkasında yükselen dağı ve 12 mil önünde uzanan deniziyle güzel bir kenttir. Türkler daima ona büyük bir saygıyla yaklaşmışlardır ve doğal olarak Avrupa'dan dışarıya atılmaları halinde çekilecekleri bir yer olarak düşünmüşlerdir. Sultan şimdi Bursa'da güzel bir saray inşa ettiriyor ve bu durumun siyasi ehemmiyeti var. Kuşkusuz onu kısa bir süre içinde İstanbul Boğazı'nın karşısına Asya'ya kovulabileceği düşüncesiyle inşa ettiriyor. Şimdi yaklaşık 80.000 sakini olan, konumu ve çevresiyle belirli cazibeleri bulunan Bursa kolayca elverişli bir başkent yapılabilir. Onu limanla birleştirmek için hızlı biçimde kısa bir demiryolu inşa edilecek ve Üsküdar'dan İzmit'e kadar zaten uzanan hat zaman içinde Bursa'ya kadar tamamlanacak. Bazı bilge kişiler tarafından iddia edildiği üzere Constantinople'a sahip olan güçler aynı zamanda Küçük Asya'ya da sahip olabilirler. Elbette eğer Ruslar Constantinople'un kontrolünü ele geçirirlerse Kafkaslardan Ermenistan içlerine ilerleyebilir ve hızlı biçimde Küçük Asya'nın tüm yarımadasını elde edebilirler. Fakat eğer Constantinople güçlerin koruması altında doğal bir liman yapılırsa Türkler bir süre daha Küçük Asya'ya hâkim olabilir ve burayı Bursa'dan yönetebilirler. Eninde sonunda daha da uzağa çekilmeleri gerekir çünkü Küçük Asya Türkler ve onların sistemlerine küçük gelecektir. Söylendiğine göre Şam Türklerin son ikamet yerleri olarak düşünülen başkenttir. Fakat bunlar yakın bir geleceğe ait olamayacak tahminler³¹³.”

Miller, Bursalı bir yöneticinin kendisine söylediği bir söz paralelinde bu yöndeki düşüncesini ifade etmiştir:

“Türk yönetiminin en iyisini görmek isteyenler Osmanlı sultanlarının ilk başkenti olan ve bazı iyimser kişilere göre Osmanlı'nın “çanta ve yükleriyle” Asya'ya geri sürüldüğünde gelecekteki ikametgâhları olacak olan Bursa'ya gitmeliler. Bu kentin sokaklarını geliştirmek için neden bu kadar fazla şey yaptığını sorduğumda, Bursa'nın Türk valisi alaycı bir gülümsemeye

³¹³ Shaw, 1891: 159.

“Constantinople’den döndüğü zaman Sultan için her şeyi hazır ediyorum” cevabını verdi³¹⁴.”

Patrick bu yıllarda Avrupa’da hâkim olan bu yöndeki düşüncelerin son örneğini vermiştir:

“Bursa, Marmara Denizi’nden Afyonkarahisar’a kadar uzanan zengin bir vilayetin başkentidir ve yeni Türkiye’nin de yönetim merkezi olarak düşünülmektedir³¹⁵.”

Bursa’nın yoğun biçimde ziyaretlere sahne olması, bir zamanlar Osmanlı’nın başkenti olduğunun, ilk sultanların burada ikamet ettiğinin bilinmesi, Osmanlı’nın en çok ziyaretçi çeken kenti İstanbul’a yakınlığı, Uludağ başta olmak üzere doğal güzelliklerinin fazlalığı, hamamlarının ünü, ticari önemi, doğuyu yansıtan özelliklerinin bulunması gibi pek çok nedenle bağlantılıdır. Ziyaretçi çekme nedenlerinin neredeyse tamamının da bir şekilde konumuzla bağlantılı aktarımlara yol açtığı söylenebilir. Ticari önemiyle ilişkili olarak kente gelen tüccarlar Bursa’nın pazarlarına, hanlarına ve 19. yüzyıldan sonra ipek fabrikalarına değinmişlerdir. Şifalı sularının ününü duyan ve özellikle hamamları görmeye gelenler banyo aşamaları haricinde hamamların mimarileri hakkında da bilgi vermişlerdir. Tarihi öneminin farkında olan seyyahlar ilk sultanların izlerini taşıyan yapıları araştırmışlardır. Yani kısaca Bursa’nın çekicilikleri doğrudan veya dolaylı biçimde mimari eserlerle bağlantılı olarak ele alınmıştır ve seyahatnamelerde Bursa hakkındaki anlatımların önemli bir bölümünün bu kentin mimari dokusuna ayrılmış olması bunun bir göstergesidir. Bunun yanında mimari eserlerinin Bursa’nın ilgi çekici bir yönü olduğunu bizzat ifade eden seyyahlar da mevcuttur. Örneğin çeşmeleri, hamamları ve türbelerinin Bursa’ya yapılan gezileri çok hoş bir hale getirdiğini söyleyen Cox, karşılaştığı bazı seyyahların da Bursa’nın doğal güzelliklerinin görkemi yanında eski anıtlarını övdüklerinden bahsetmiştir³¹⁶. Doğrudan ziyaret amacını meydana getirmeleri durumunda bu yapıların daha ayrıntılı biçimde ele alınacakları da

³¹⁴ Miller, 1898: 418–419.

³¹⁵ Patrick, 1920: 58.

³¹⁶ Cox, 1887: 46, 304–305.

muhakkaktır. Gallenga camiler ve hamamların özellikle ilgisini çektiğini itiraf etmiştir.

“Burada terliklerle girilen camiler–Yeşil Cami, Murat’ın ve Beyazıt’ın camileri- ve sultanların mezarları, bu eski sultanların görülecek kutsal emanetleri, miğferli taçları ve çürüyerek paçavra haline gelmiş kaftanları, pazarları ve ipek fabrikaları ve meşhur sıcak hamamları, sabah gezintimde beni kendine çeken ve tekrar ziyaret edilmesi gereken yerlerdi³¹⁷.”

Cox da Doğu’ya özgü niteliklerinin yanında hamamların ve türbelerinin Bursa ziyaretlerini çekici bir hale getirdiğini belirtmektedir:

“Eski Osmanlı başkenti- Bursa’yı ziyaret etmeye karar verdik. Burası Constantinople’un güneyinde ve Marmara Denizi’nin karşısındaydı. İpekleri ve kervanları, meyveleri ve çeşmeleri, sağlığa faydalı hamamları ve Osmanlı İmparatorluğu’nun kurucularının türbeleriyle Bursa ziyareti romantik bir deneyimdi. Bu gezi bizi karayolu yolculuklarıyla Asya’nın gizemlerine davet etti³¹⁸.”

Seyahatnamelerin içerikleri büyük oranda ziyaret amaçları ile bağlantılıdır. Yine de nitelikleri ve yoğunlukları farklılaşmakla birlikte dönem ve ziyaret sebebi her ne olursa kentin mimari dokusu ve yapıları hakkında bilgilerin verildiği görülür. Özellikle Bursa’nın en fazla ön plana çıkartılan yönlerinin doğası ile birlikte mimari dokusu olması seyahatnamelerin Bursa’ya ayrılan bölümlerinin giriş cümlelerini meydana getiren genel mimari ve kent dokusu tanımlamalarının ayrıntılı biçimde ele alınmasını zorunlu kılar.

³¹⁷ Gallenga, 1877: 43–44.

³¹⁸ Cox, 1882: 46.

2.1. GENEL MİMARİ VE KENT DOKUSU³¹⁹

2.1.1. Bursa'nın Genel Mimari ve Kent Dokusu Tanımlamalarının Sanat Tarihi Araştırmalarındaki Önemi

Seyahatnamelerde Bursa'ya ayrılan bölümlerin ilk cümlelerini çoğunlukla tarihiyle ilgili verilen bilgiler ve genel görünümü hakkındaki tanımlamalar oluşturmuş, camiler başta olmak üzere mimari eserlerin genel görünümde dikkat çekmesi de bu tanımlamalarda mimari dokuya yer verilmesini beraberinde getirmiştir³²⁰. Bu bölümde Bursa'nın mimari dokusu hakkındaki gözlemler ve genel kent dokusu tanımlamalarında yer eden yapılarla ilgili kısa bilgilere değinilecektir.

Seyahatnameleri incelediğimizde konumuz sınırları içerisinde kalan İznik, Yenişehir, Ulubat, Gölyazı gibi yerleşimlerin ve hatta bazı köylerin dahi genel görünümünde yer eden yapılarla birlikte tanımlandığı görülmektedir. Bursa'nın ise hem sahip olduğu yapıların, hem de bu şekildeki aktarımlara sahne olabilecek özelliklerinin zenginliği genel mimari ve kent dokusu tanımlamalarının tezimizde yer verdiğimiz diğer yerleşimlere göre daha kapsamlı yapılmasını beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte özgünlükleri açısından ne kadar zengin olursa olsun, tanımlamaların benzer nitelikleri, seyyahların dikkatini çeken ve okuyucunun zihninde Bursa'nın doğru biçimde canlanmasına yardımcı olacağı düşünülen özelliklerinin ortak olduğunu göstermektedir. Bu tür tanımlamalarda üzerinde en çok durulan yönleri genel biçimde dağ yamacında yer alan konumu³²¹, mimari-doğa bütünlüğü³²², coğrafi özellikleri³²³, kent dokusunda Uludağ'ın yeri³²⁴ olmuştur.

³¹⁹ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek 1.

³²⁰ Ziyaret edilen bir yerleşimle ilgili ilk cümlelerde mimari eserlerin ön plana çıkarılması, genel dokusundan bahsedildikten sonra mimari eserlerinin tek tek ve ayrıntılı biçimde ele alınması İstanbul örneğinde de karşılaşılan bir durumdur. Arslan, 1992: 23. Bursa ve İstanbul'un her ikisinin de mimari eserler yönünden zenginliği bu ortak özelliklerinin ortaya çıkmasına neden olmuş olmalıdır.

³²¹ Lubenau, 2012: 486, Turner, 1820: 150, Fuller, 1829: 70, Balbo, 1834: 123-124, Fontanier, 1829: 84, Barker, 1824: 450, Walsh, 1836: 197, Porter, 1835: 262, Texier, 2002: 201, Levinge, 1839: 237, Schneider, 2009: 14, Poujoult, Michaud, 1840: 160-161, Perrot, 1864: 64, Warsberg, 1869:103, Jerningham, 1873: 219, Haeckel, 1873: s.y., Gallenga, 1877: 39, Kammond, 1878: 291, Mevsim, 2009: 17, Walker, 1886: 124, Miller, 1898: 422, Renard, 1899: 11, Mevsim, 2009: 77, Sheltman, 1922: 16, Elston, 1923: 196

Her ne kadar bu aktarımlar genellikle kent dokusu hakkında yalnızca çarpıcı yönlerin ortaya konulabildiği niteliklere sahip olsa da tanımlamalarını daha ayrıntılı biçimde yapan ve Bursa'nın çok farklı yönlerine değinenlere de rastlamak mümkündür. Böylesi bir yol izleyen seyyahlar bazen kapladığı alanın tahmini ölçülerine yer vermişler³²⁵, yayıldığı alanı genel hatları ile tanımlamışlar³²⁶, coğrafyasında öne çıkan özelliklere sayfalar ayırmışlar, bazen de tezimizde bu tür bir başlık açmamızın nedenini meydana getirir biçimde, sahip olduğu yapılara çeşitli ölçülerde değinmişlerdir. Bu tanımlamalarda yer eden yapılar genellikle seyahatnamelerin ilerleyen bölümlerinde daha ayrıntılı biçimlerde ele alınmıştır. Ancak bazı durumlarda ziyaretini kısa tutan, ilgisizlik veya durumunun elverişsizliği nedeniyle bu yapıları inceleyemeyen seyyahlar tarafından konumuz dâhilinde verilen yegâne bilgiler bu anlatımlardan ibaret olabilmektedir. Hatta seyahatnameleri oldukça ayrıntılı olsa bile seyyahların genel mimari doku hakkında yaptıkları

³²² Parmaksızoğlu, 1971: 42, Aykut, 2005: 295, Bertrandon de la Broquiere, 2000: 200-201, Gerlach, 2007: 445, 446, Wheler, 1682: 214, Tournafort, 2005: 233, Egmont, Heyman, 1759: 190, Pococke, 1772: 297, 299, Akdemir, 1989: 99, Dallaway, 1797: 179, Marindin, 1914: 106-107, Browne, 1820: 108, Bartholdy, 1807: 131, Hammer, 1818: 8-9, Stanhope, 1843: 13, Turner, 1820: 150, Balbo, 1834: 123-124, Walsh, 1836: 197-198, Porter, 1835: 247, G.M., 1834: 455, Texier, 2002: 202, Levinge, 1839: 237, 238, Burgess, 1835: 124, 132-133, Pardoe, 2004: 299, 322, Hamilton, 1842a: 71, Bernard, 1943: 55, Dwight, 1846: 146, Paine, 1859: 52, Howard, 1855: 35, Beaufort, 1874: 532-533, Moustier, 1864: 242, 244, Warsberg, 1869:103, Gallenga, 1877: 39, Barkley, 1891: 29, Walker, 1897: 128, Huart, 1978: 15, Overbergh, 1899: 389, Davey, 1907: 408, Launay, 1914: 195, Hawley, 1918: 37

³²³ Turner, 1820: 150, 151, Fuller, 1829: 71, Balbo, 1834: 123-124, Browne, 1820: 110, Fontanier, 1829: 84, Briand, 1829: 48-49, Burgess, 1835: 134, Hamilton, 1842a: 71, Claridge, 1837: 164, Poujault, Michaud, 1840: 160-161, 163, Felice de Vecchi, 1854: 92, Dwight, 1846: 146, Paine, 1859: 56, Taylor, 1862: 315, Howard, 1855: 35, Murray, 1854: 182, Perrot, 1864: 64, Beaufort, 1874: 532-533, Moustier, 1864: 242, 244, Jerningham, 1873: 219, Playfair, 1890: 99, Müller, 1897: 151, 152, Overbergh, 1899: 389, Mevsim, 2009: 77, Garnett, 1904: 23, Davey, 1907: 413, Kennedy, 1908: 422, Launay, 1914: 195, Banse, 1919: 71

³²⁴ Belon, 1588: 450-451, Bertrandon de la Broquiere, 2000: 200-201, Gerlach, 2007: 445, 446, Stochove, 1650: 178, Wheler, 1682: 214, Chishull, 1993: 70, Tournafort, 2005: 233, 234, 235, La Motraye, 2007: 241, Egmont, Heyman, 1759: 189, Pococke, 1772: 297, Akdemir, 1989: 99, Marindin, 1914: 107, Browne, 1820: 108, Bartholdy, 1807: 131, Hammer, 1818: 9-10, Macgill, 1808: 103, Stanhope, 1843: 13, Turner, 1820: 150, 151, Fontanier, 1829: 84, Barker, 1824: 450, Walsh, 1836: 197-198, Briand, 1829: 49, Porter, 1835: 265, Texier, 2002: 201, Stuart, 1854: 52, Pardoe, 2004: 299, Hamilton, 1842a: 71-72, Claridge, 1837: 164, Dwight, 1846: 146, Perrot, 1864: 64, Beaufort, 1874: 532-533, Joanne, Isambert, 1861: 502, Mevsim, 2009: 17, Walker, 1897: 128, Mevsim, 2009: 77, Davey, 1907: 413, Hawley, 1918: 35, Sheltman, 1922: 16

³²⁵ Turner, 1820: 151, Walsh, 1836: 199, Texier, 2002: 201, Levinge, 1839: 238, Burgess, 1835: 134, Claridge, 1837: 164, Poujault, Michaud, 1840: 161, Bernard, 1943: 55, Murray, 1854: 182, Perrot, 1864: 64, Joanne, Isambert, 1861: 502, 503, Moustier, 1864: 244, Jerningham, 1873: 219, Busch, 1870: 147, Haeckel, 1873: s.y., Gallenga, 1877: 39, Renard, 1899: 11

³²⁶ Hawley, 1918: 38

aktarımlarda daha sonradan değinilmeyen bazı bilgiler dahi tespit edilebilmektedir. Bunun yanında özellikle 19. yüzyıldan itibaren genel kent dokusu tanımlamalarında bazı yapıların konumlarına varıncaya kadar ayrıntılı yönlerinin verilmeye başlanması seyahatnamelerin bu bölümlerinin mutlaka değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

Bu başlık altında ele aldığımız aktarımlar seyahatnamelerin konumuzla bağlantılı ayrıntılı bilgi içermeyen ancak göz ardı da edilemeyecek kısımlarıdır. İstisnai birkaç örneğin haricinde bu bölümlerde tek tek yapılar hakkında bilgiler mevcut değildir. Bu yüzden öncelikle sanat tarihi alanında kullanılabilirlik nitelikleri yönünden yüzyıllar içinde geçirdikleri değişimlerin belirlenmesine, dönemler içindeki farklılıklarının ortaya konulmasına çalışılacaktır. Aynı zamanda tezimizde yer verdiğimiz seyahatnamelerin birçoğunun değerlendirildiği bu bölüm her seyahatnamenin genel niteliği hakkında da kısa bilgiler ihtiva etmektedir. Bu sayede diğer bölümlerde özel olarak üzerinde durduğumuz seyyahların genel birikimlerinin ve seyahat amaçlarının seyahatnamenin içeriğine etkisi, sanat tarihi açısından kullanılabilirlikleri gibi yönlerinin ortaya konulabileceği düşünülmektedir. Seyyahların yapmış oldukları tanımlamalar Bursa'nın Osmanlı Dönemi genel mimari dokusu hakkında bilgi edinilmesine yardımcı olabilecek niteliktedir. Genel mimari dokusunun Bursa hakkındaki algıları ne şekilde etkilediği de yine bu bölümde ortaya konulmaya çalışılacaktır. Örneğin sahip olduğu cami ve türbelerin sayısının fazlalığı manevi niteliği büyük bir İslam kenti olarak nitelendirilmesine neden olmuştur. Bazı seyyahlar ise dar sokakları, evleri, pazarı gibi özellikleri nedeniyle Bursa'yı tam anlamıyla doğuyu yansıtan "oryantal" bir kent olarak görmüşler ve bu niteliğini çekici bir yönü olarak sunmuşlardır.

Genel mimari ve kent dokusu tanımlamalarını ayrı bir başlık altında değerlendirmemizin bir diğer nedeni bu tanımlamalarda üzerinde durulan ortak yönlerin, Bursa'yı konu alan gravür ve resimlerde de karşımıza çıkmasından kaynaklanmaktadır. Seyyahların kent manzarasında Uludağ'ın

baskın niteliğini öne çıkartmaları³²⁷, kentin bir bölümünün kalesinin bulunduğu yükseltide bir bölümünün ise ovada yer aldığıyla ilgili verdikleri bilgiler³²⁸, yoğun bitki örtüsü içinde kubbeler ve çok sayıda minarenin görülebildiği yönündeki aktarımlar³²⁹ Bursa görünümünü konu edinen gravürlerin birbirine benzemesine neden olmuştur. Gravürlerin bazılarının hayali olarak ortaya konulduğunun tespit edilebilmesi, bu bölümlerde verilen bilgileri okuyan birisinin zihninde Bursa'nın ne şekilde canlandığı hakkında da bir ipucu vermektedir.

2.1.2. İçerikle Bağlantılı Değerlendirmeler

Şihabeddin el-Ömeri'nin bir gezi gerçekleştirmemiş olabileceği ihtimalini göz önüne aldığımızda konumuz dâhilinde Bursa'yı ziyaret eden ilk seyyah olduğunu söylememiz gereken İbn Batuta Bursa'nın hamamları, Ahi zaviyeleri ve Osman Gazi Türbesi'ne kısaca değinmiştir. Bununla birlikte tanımlamaları bu yapıların mimari özellikleriyle ilgili bilgi veren bir içeriğe sahip değildir. Ahi Şemsettin Zaviyesi hakkındaki bahisleri daha çok Bursa'nın dini ve sosyal altyapısına vurgu yapar ve yalnızca bu tür bir yapının bu yıllarda mevcut olduğunu öğrenmemizi sağlar. Hamamlar ve Osman Gazi Türbesi hakkında verdiği bilgiler de ayrıntı barındırmaz. Seyyahın genel dokusu hakkında yaptığı tanımlamada geniş yolları ve güzel çarşılarıyla ilgili

³²⁷ Turner, 1820: 151, Balbo, 1834: 123-124, Porter, 1835: 262, 265, G.M., 1834: 455, Levinge, 1839: 238 Felice de Vecchi, 1854: 92, Turner, 1862: 309, 312, 315, 318, Higginson, 1916: 116, Mevsim, 2009: 17, Walker, 1886: 125, Miller, 1898: 422, Launay, 1914: 196, Banse, 1919: 71

³²⁸ Lubenau, 2012: 486, Turner, 1820: 151, Fuller, 1829: 71, Porter, 1835: 265, G.M., 1834: 455, Texier, 2002: 201, Burgess, 1835: 134, Schneider, 2009: 14, Stuart, 1854: 52, Pardoe, 2004: 299, Moltke, 1969: 56, Hamilton, 1842a: 7, Turner, 1862: 312, Joanne, Isambert, 1861: 502, Moustier, 1864: 244, Jerningham, 1873: 219, Busch, 1870: 147, Gallenga, 1877: 39, Kammond, 1878: 291, Mevsim, 2009: 17, Müller, 1897: 152, Renard, 1899: 11, Mevsim, 2009: 77, Sheltman, 1922: 16, Elston, 1923: 196

³²⁹ Walsh, 1836: 198, Porter, 1835: 247, 270, G.M., 1834: 455, Burgess, 1835: 134, Stuart, 1854: 52, Pardoe, 2004: 299, Moltke, 1969: 56, Hamilton, 1842a: 71-72, Claridge, 1837: 164-165, Poujault, Michaud, 1840: 161, Felice de Vecchi, 1854: 92, Dwight, 1846: 146, Paine, 1859: 52, Turner, 1862: 309, 312, 318, Howard, 1855: 35, Beaufort, 1874: 532-533, Moustier, 1864: 242, 244, Warsberg, 1869: 103, Mevsim, 2009: 17, Walker, 1886: 139, Walker, 1897: 128, Hare, 1900: 210, Renard, 1899: 11, Renard, 1899: 28, 30, Overbergh, 1899: 405, Kennedy, 1908: 422, Launay, 1914: 197, Hawley, 1918: 51, Banse, 1919: 71

bahsinin ise Bursa'nın bu yıllarda gelişmiş bir yerleşim olduğunu gösterdiği söylenebilir³³⁰.

Faslı seyyahın yaklaşık yüz yıl kadar sonra ve hala İstanbul'un fethedilmediği bir tarihte Bursa'ya gelen Bertrandon de la Broquiere, burayı Türklerin elindeki en güzel kent olarak tanımlamıştır. Daha sonraki yıllarda sürekli biçimde değinilecek olan Uludağ'ın genel kent manzarasındaki yeri ilk kez bu seyyah tarafından aktarılmıştır. Uludağ'ın eteğinde bulunduğu, pek çok yerinden akarsular geçtiği için dağınık bir görünüme sahip olduğu ve bundan dolayı büyük görüldüğü bilgisini veren seyyah böylece konumunun yerleşimin şekillenmesinde oynadığı rol hakkında da en erken tanımlamayı yapan kişi olmuştur. Ayrıca Bursa'nın genel mimari dokusunu tanımlayan ilk seyyah olan Bertrandon bu bölümde türbelerden, hastane olarak adlandırdığı ancak imaret olması muhtemel yapılardan, kale ve saraydan söz etmiştir³³¹.

1437'de Bursa'ya gelen Pero Tafur ise, Bertrandon'un tanımlamasına benzer biçimde Bursa'nın Türkiye'nin diğer kentlerinin tamamından daha büyük, kalabalık, zengin ve gelişmiş olduğunu söylemiştir. Ancak surlarının mevcut olmadığını ifade etmesi dışında herhangi bir mimari eserden bahsetmemiştir³³².

Bonsignore ve Michelozzi benzer cümleleri kullanarak Bursa'nın şimdiye kadar gördükleri en kalabalık şehir olduğunu belirtmişlerse de bir yangınla bağlantılı olarak evlerinin genel niteliğiyle ilgili yaptıkları tanımlama haricinde mimari eserleri hakkında bilgi vermemişlerdir³³³.

Arnold von Harff, 1499 yılında Bursa'da bulunmuştur. Ziyaretlerini daha önceki tarihlerde gerçekleştiren seyyahların anlatımlarından Bursa'nın gelişmiş bir yerleşim olduğu ancak dolaylı yollardan anlaşılabiliriyorken, Arnold von Harff büyük ve aynı zamanda iyi biçimde imar edilmiş bir kent olduğunu açıkça ifade etmiştir. Ayrıca tahmini boyutuyla ilgili tahminde bulunan ilk seyyahdır³³⁴.

³³⁰ Parmaksızoğlu, 1971: 42, Aykut, 2005: 295

³³¹ Bertrandon de la Broquiere, 2000: 200–201

³³² Pero Tafur, 2004: 149

³³³ Borsook, 1973: 163

³³⁴ Arnold von Harff, 1946: 237

Bursa'nın karanlıkta kalmış bir dönemi için önemli bir kaynak olan Belon Uludağ'ın eteklerinde yer almasının Bursa'nın muhteşemliğini arttırdığını söyleyerek doğa ve kent ilişkisine vurgu yapmıştır. Ayrıca Bertrandon ile benzer biçimde dağ uzantıları ve vadiler tarafından biçimlendirilmesi dolayısıyla çeşitli bölgelere ayrıldığını söylemiştir. Artık başkent olmaması nedeniyle sultanlar tarafından terk edilmesine rağmen önemli bir yerleşim olduğunu ve İstanbul kadar ve hatta daha zengin ve daha kalabalık olduğunu dahi söylenebileceğini de ifade etmiştir³³⁵.

Daha önce belirttiğimiz gibi tezimizde bu başlık altında bir değerlendirmeye gitmemiz öncelikle seyahatnamelerin Bursa'nın genel dokusuna yer verilen bu bölümlerinden mimari eserlerle ilgili bilgiler edinebileceğimizi düşünmemizle bağlantılıdır. Ancak görüldüğü üzere 16. yüzyılın ortalarına kadar olan döneme ait kaynaklarda böylesi bilgiler mevcut değildir. Hatta bir zaviye ve hamamlardan bahseden İbn Batuta ve saray hakkında bilgiler veren Bertrandon de la Broquiere haricinde ilk 200 yıllık dönem seyyahları özel olarak dahi Bursa'daki herhangi bir yapıya yer vermemiştir. Yapılan çok genel tanımlamalarda ise Bursa gelişmiş bir yerleşim olarak gösterilmiştir. Seyyahların böylesi bir izlenim edinmesinin nedenleri arasında şüphesiz ticaretiyle öne çıkan bir yerleşim olmasının etkisi vardır. Bunun yanında erken dönemlerden itibaren imar faaliyetlerine maruz kalarak görkemli anıtlarla bezenmesinin de böylesi izlenimlerde payı olduğunu söyleyebilirsek bile bu yalnızca dolaylı biçimde edinilen bilgilerle ileri sürülebilecek bir düşüncedir.

16. yüzyılın sonları ise Bursa'nın mimari eserleri hakkında daha fazla bilgi verilen, genel mimari ve kent dokusu tanımlamalarının da daha ayrıntılı yapılmaya başlandığı bir dönemdir. Gerlach genel görünümüyle ilgili gravürlerde de karşılaştığımız biçimde Bursa'yı bir bölümü Uludağ'ın eteklerinde yüksek bir konumda yer alan, bir bölümü ise ovaya yayılmış bir yerleşim olarak tanımlamış, yukarı kent şeklinde adlandırdığı kısmı sahip olduğu yapılar ile birlikte detaylı biçimde okuyucularına aktarmıştır. Bunun

³³⁵ Belon, 1588: 450,

dışında konumuzla ilişkili olarak gayrimüslim yapıları, türbeler, camiler ve hamamlar hakkında çok ayrıntılı ve önemli bilgiler vermesi dolayısıyla erken dönem seyyahları içerisinde öne çıkmaktadır³³⁶. Bu dönem seyyahları arasında konumuzla bağlantılı en önemli aktarımları yapan kişi ise şüphesiz Lubenau'dur. 1588 yılında Bursa'da bulunan seyyah özellikle türbeler hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler vermiştir³³⁷.

Bursa'nın mimari eserlerini ele alan seyyahlar büyük oranda genel mimari ve kent dokusundan da bahseden kişilerdir. Bununla birlikte bu durumun istisnaları ile de karşılaşılmaktadır. Bu nedenle bu bölümde çok kısa bir aktarımını değerlendirmeye almamız veya herhangi bir bahsine yer vermememiz bir seyyahın mimari eserlere değinmediğini göstermez. 17. yüzyıl seyyahlarının büyük bölümü böylesi bir yol izleyen kişilerdir. 1631 yılında Bursa'yı ziyaret eden Stochove, Küçük Asya ve Doğu'nun en güzel kentlerinden biri olarak tarif ettiği Bursa'nın dağınık bir görünüme sahip olduğunu ve tanımlanmasının güçlüğüne belirterek bunun nedenini düzensiz biçimi olan Uludağ'ın eteğinde yer almasına bağlamıştır. Kentin yapıları arasında Saray, Ulu Cami ve ismini vermediği bir hamamdan söz etmiş, kervansaraylar ile bedestenler hakkında genel bir tanımlama yapmıştır. İlgili başlıklar altında ele alacağımız bu bilgilerin haricinde genel mimari dokusu ile bağlantılı olarak değerlendirebileceğimiz bir aktarımda bulunmamıştır³³⁸. Benzer bir durum Wheler için de geçerlidir. Bursa yapıları hakkında ayrıntılı bilgiler edinebildiğimiz bir seyahatname ortaya koymasına rağmen Bursa'nın mimari dokusuyla ilgili bir aktarımda bulunmamış, yalnızca konumu, doğasının ve Uludağ'ın yerleşim yerinin biçimlenmesindeki rolünden bahsetmiştir³³⁹. Tamamı genel tanımlamalar halinde olmakla birlikte Bursa'nın hamamları, camileri, hanları, türbeleri, sarayı, kalesi ve Abdal Murat Türbesi hakkında bilgiler veren Thévenot'un genel kent dokusuyla ilgili yapmış olduğu tanımlama yalnızca Bursa'nın Uludağ'a doğru uzanıyor

³³⁶ Gerlach, 2007: 446–449

³³⁷ Lubenau, 2012: 485–497

³³⁸ Stochove, 1650: 178–180

³³⁹ Wheler, 1682: 214

olması ile sınırlı bırakılmıştır³⁴⁰. Kısa tanımlamalardan ibaret olmasına rağmen Bursa'nın mimari eserlerinin büyük bölümü hakkında bilgiler veren Smith ise yalnızca diğer birçok seyahatnamede karşımıza çıktığı gibi kentin bir kısmı yüksekte bir kısmı ise dağ eteğinde yer alan iki bölüme ayrıldığını söylemiş mimari eserlerin kent dokusu içindeki dağılımıyla ilgili bir aktarım yapmamıştır³⁴¹.

18. yüzyıl seyyahları genellikle önceki dönemlere oranla ayrıntılı ancak 19. yüzyıl seyyahlarının tanımlamalarına göre daha kısa aktarımlar yapan kişilerdir. Ayrıca Osmanlı'ya bakış açılarının değişmeye başlamasıyla birlikte bazı önyargılı seyyahların Osmanlı Dönemi yapılarına yaklaşımlarında yanlı bir tutumu gözlemek de bu yüzyılla birlikte mümkün hale gelmeye başlamıştır. Örneğin genel tanımlamasında Bursa'nın tarihiyle ilgi çektiğini, bununla birlikte hamamları ve kale harabesinden başka önemli bir yapıya sahip olmadığını söyleyerek cami ve türbelerini göz ardı eden Chishull'un aktarımında böylesi bir anlayış hissedilmektedir³⁴².

Kentin farklı yapılarından bahseden Tournefort sanat tarihini ilgilendiren konularda çok önemli bilgilerin edinilebileceği bir seyahatname ortaya koymuştur. Genel kent ve mimari doku hakkında yaptığı bahis incelendiğinde de daha önceki seyyahların tanımlamalarına benzer biçimde Bursa'nın büyük ve gelişmiş bir kent olması, doğa-kent ve mimari doku bütünlüğü üzerinde durduğu görülmektedir³⁴³.

Bu iki seyyahla aynı tarihlerde Bursa'da bulunan La Motraye'nin seyahatnamesi incelendiğinde ise özel olarak çok az sayıda yapıyı ele aldığı görülür. Ancak genel mimari doku hakkındaki tanımlamasında Chishull'dan tamamen farklı biçimde camilerini, kervansaraylarını, hamamlarını övmüş ve sahip olduğu yapılarla geçmişin görkemini yansıttığını söylemiştir³⁴⁴.

Egmont ve Heyman güzel bir kent olduğunu söyledikleri Bursa'da herhangi bir yapıyı özel olarak ele almamışlardır. Ancak yaptıkları genel

³⁴⁰ Thévenot, 2009: 112

³⁴¹ Smith, 1684: 432

³⁴² Chishull, 1993: 70

³⁴³ Tournefort, 2005: 233, 234, 235

³⁴⁴ La Motraye, 2007: 241, 241-242.

tanımlamada Kale, camiler, türbeler, çeşmeler ve hamamlar hakkında bazı bilgiler verdikleri görülmektedir. Bu nedenle seyahatnameleri bu tür aktarımların ayrı bir başlık altında ele alınmasının gerekliliğini ortaya koyan bir örnek olarak gösterilebilir³⁴⁵.

18. yüzyıl seyyahları arasında Bursa ve çevresindeki mimari eserler hakkında en önemli bilgileri verenlerden birisi olan Pococke'nin seyahatnamesinde camiler, türbeler, köprüler, medreseler çok genel hatlarıyla tanımlanmıştır. Özel olarak ele alınan yapılar ise hamamlar, Irgandı Köprüsü, Manastır, Kale ve Saraydır. Seyyahın genel mimari ve kent dokusu tanımlaması oldukça ayrıntılıdır. Konumuyla ilgili daha önceki seyyahlardan alışık olduğumuz hususlara değinen Pococke kentin farklı bölümlerini ele alarak yerleşimlerin yoğun ve seyrek olduğu kısımları hakkında bilgiler vermiş, aynı zamanda camilerle paralel biçimde 300 mahalleye sahip olduğunu söyleyerek Bursa'nın bu yönünü ortaya koyan ilk tanımlamayı yapmıştır. Genel kent dokusu içerisinde yer verdiği kale, köprüler, camiler, kervansaray ve bedestenlerin hiçbirisini daha sonra ele almamıştır. Bu yönüyle sanat tarihi araştırmalarında mimari doku tanımlamalarının da değerlendirilmesi gerektiğini kanıtlayan bir diğer örnektir³⁴⁶.

Niebuhr, Bursa'nın camilerini bizzat ziyaret etmiş ve çekincelerine rağmen bazılarının içine girmeyi başarmış, bunun dışında hamamlar, imaretler, kale ve bir hastane hakkında bilgi vermiştir. Bursa'nın genel görünümü ve konumuyla ilgili aktarımlarını içeren kent dokusu tanımlaması camilerin, hamam ve kervansarayların, evlerin genel özellikleri hakkında bilgiler elde etmenin mümkün olduğu bir niteliğe sahiptir³⁴⁷.

Brenner, 18. yüzyıl seyyahları arasında Bursa'nın mimari eserleri ile ilgili en ayrıntılı bilgileri verdiğini söyleyebileceğimiz kişidir. Tek bir yapı grubuyla da kendisini sınırlandırmayan seyyah camilerden hamamlara, kaleden saraya, tekkelerden türbelere kadar çok geniş bir çerçevede Bursa'nın yapılarıyla ilgili bilgiler aktarmıştır. Genel mimari ve kent dokusu

³⁴⁵ Egmont, Heyman, 1759: 189–190

³⁴⁶ Pococke, 1772: 297–299

³⁴⁷ Akdemir, 1989: 99

tanımlaması ise daha sınırlıdır ve Pococke ve Niebuhr gibi camiler, bedestenler, kervansaraylar ve hanların ortak özelliklerine yer vermiş, evleri genel nitelikleriyle ele almış, sokaklarının karakterinden bahsetmiş ve yine çok fazla örneğini gördüğümüz biçimde suyun kentin biçimlenmesindeki rolüne değinmiştir³⁴⁸.

Bursa'nın genel mimari ve kent dokusu tanımlamaları dönemler içerisinde bazı açılardan değişiklikler göstermektedir. Bu farklılaşmalar tanımlamaların ayrıntılı ya da yüzeysel olmasından ziyade seyyahların üzerinde durdukları noktalarla bağlantılıdır. İlk yüzyıllarda Türklerin en büyük ve en gelişmiş kenti olduğu yönündeki aktarımlar zaman içerisinde yerini tarihi özelliği, kaplıcaları, doğal güzellikleri, yapılarının niteliğine bırakmaya başlamıştır. Dönüşümün bir diğer nedeni tarih içinde yaşanan gelişmelerdir. Ticari önemini hiçbir zaman kaybetmese de ve her zaman Osmanlı'nın en kalabalık kentlerinden biri olsa da ekonomik nedenlerle bağlantılı biçimde genel kent dokusundaki bozulmalar, çeşitli felaketler nedeniyle ortadan kalkan ve ayağa kaldırılamayan yapılar nedeniyle 18. yüzyılın sonlarından itibaren bazı eleştirilere maruz kalmaya başlamıştır. Erken dönem seyahatnamelerinde de sokaklarının pisliği, darlığı vb. gibi nedenlerle Bursa hakkında kötü yorumlarda bulunan bazı seyyahlara rastlanmaktadır. Ancak genel kent dokusuyla ilgili bir tanımlamada camilerin bakımsızlığından ve harabeye dönmüş hallerinden, eski görkeminin kanıtlarının ancak yer yer görülebildiğinden ve genel bozulmuşluğundan ilk bahseden seyyah Dallaway'dir³⁴⁹. 19. yüzyıl ise bu tür örneklerle daha fazla karşılaşılan bir dönemdir. William George Browne benzer biçimde kentin bazı bölümlerinin kötü olduğu ve iyi biçimde imar edilmediği yönünde görüş belirtmiştir³⁵⁰. Moltke, Bursa'ya girildiği anda karşılaşılan kötü durumunun uzaktan görünümünün muhteşemliğinin tam tersi bir etki meydana getirdiğinden bahsetmiş, evlerin sefalet içindeki görüntüsünün böylesi bir izlenimin

³⁴⁸ Brenner, 1824: 56

³⁴⁹ Dallaway, 1797: 177, 179

³⁵⁰ Browne, 1820: 110

oluşmasında büyük etkisi olduğunu söylemiştir³⁵¹. 19. yüzyılın sonlarına doğru Bursa'ya gelmiş olan Renard'ın aktarımları, Osmanlı'ya çökmekte olan bir imparatorluk gözüyle bakan bir Avrupalının izlenimlerinin tespit edilebileceği özelliklere sahiptir. Seyyah, bu düşüncelerine kanıt meydana getirecek durumlara özel olarak değinmiş ve bunun belirtilerinden birisi olduğunu düşündüğü mimari eserlerin ihmal edilmişliğine sıklıkla değinmiştir³⁵².

19. yüzyıl seyyahlarından Bartholdy'nin yapmış olduğu genel tanımlama Bursa'nın çekicilikleri hakkındadır ve daha çok doğasının güzelliği ve Osmanlı tarihindeki yerine odaklanmaktadır³⁵³. Eseri bir seyahatnameden ziyade dünyanın çeşitli bölgelerinin doğal ve tarihi güzellikleri hakkında bilgi veren bir başvuru kitabı tarzında olan ve Bursa hakkındaki bilgileri çok kısa tutan Smith de çekiciliklerini Osmanlı tarihindeki yeri ile bağlantılı biçimde ele almış ve ilk Osmanlı sultanlarının ikamet ettiği yer olması dolayısıyla saraydan ve mezarlarının bulunduğu türbelerinden bahsetmiştir. Her iki seyyah Bursa'nın seyyahların gözünde farklı bir yere büründüğü ve Osmanlı tarihiyle bağlantısının bir çekicilik unsuru olarak sunulduğu 19. yüzyılın tipik örneklerindedir. Önceki yüzyıllarda daha ziyade zengin bir ticaret kenti olarak görülen Bursa bu yüzyılda Osmanlı tarihindeki yeri dolayısıyla da ziyaret edilmeye başlanmıştır. Yer verilen yapılar ise genellikle Osmanlı sultanları ve tarihiyle bağlantılı cami, türbe gibi yapılar olmuştur³⁵⁴. Fuller, de başkent olduğu zamanların hatıraları ve görkemini yaşatan yapıların Bursa'nın dikkat çekici yönleri olduğuna değinmiş, bu yapılar arasında camiler ve türbelere yer vermiştir³⁵⁵. Marcellus ilk sultanların meydana getirdiği anıtlar ve camileri Bursa'nın en çarpıcı özelliği olarak göstermiştir³⁵⁶. Michaud Osmanlı'nın ilk altı sultanına ait türbelerin Bursa'nın gurur kaynakları olduğunu belirtmiştir³⁵⁷. Cooper'in yer verdiği misyoner mektubunda Bursa'nın tarihi öneminin ortaya

³⁵¹ Moltke, 1969: 56

³⁵² Renard, 1899: 11, 11–12, 28, 30–31

³⁵³ Bartholdy, 1807: 131

³⁵⁴ Smith, 1803: 88–89

³⁵⁵ Fuller, 1829: 70, 70–71

³⁵⁶ Marcellus, 1839b: 502–503

³⁵⁷ Poujoulat, Michaud, 1840: 164

konulduğu tanımlama içerisinde sultanların burada gömülü olması ve sayıları 200'ü bulan görkemli camilerinden dolayı Müslümanlar tarafından "Kutsal Kent" olarak görüldüğü ifade edilmektedir³⁵⁸. Barkley'in Bursa'yı Türk kentlerinin en güzeli olarak tanımlamasında kentin kurulduğu alanın coğrafi özelliklerinin yanında evler, pazarlar, hanlar ve camilerin de rolü vardır. Zaten Bursa'nın camilerinin ünü hakkında çok fazla şey duyduğunu açık biçimde belirtmiştir³⁵⁹. Cox hamamlar ve sultanların türbelerinin Bursa'yı gizemli bir Asya kenti haline getirdiğini söylemiş, genel görünümüyle diğer Türk yerleşimlerinden ayrıldığını söylemiştir³⁶⁰. Huart özellikle camiler ve türbeleri Bursa'nın ziyaret edilme nedenleri arasında göstermiştir³⁶¹. Miller, Bursa'nın öneminin Osmanlı'nın geçmişinde ve geleceğindeki yerinden kaynaklandığını ifade etmiştir³⁶².

19. yüzyıl Bursa'nın Doğu kenti imajıyla da sunulmaya çalışıldığı ve bununla bağlantılı niteliklerinin ön plana çıkarıldığı bir dönemdir. Bursa'yı Şam ile karşılaştırdıktan sonra camilerinden söz eden, genel kent dokusunun önemli bir ögesi olarak sokaklarını ele alan ve bu doku içerisinde evler, pazarlar, kahvehanelere özel bir yer veren Levinge böylesi bir yol izleyen seyyahlardan biridir³⁶³. Michaud'a göre farklı renklere boyanan evleri, çok uzaklardan kendini gösteren minareleri ve bir bütün olarak 1001 gece masallarında anlatılan hayali şehirlere benzemesi Bursa'nın çekici görünümüne katkı yapan unsurlardır³⁶⁴. Beaufort yoğun bitki örtüsü içinde kubbeleri ile camiler başta olmak üzere anıtsal yapıların dikkat çektiğini söylemiş, ayrıca evleri ele almış ve bunların Bursa'nın karakteristiğini ve doğulu yönünü ortaya koyan yapılar olduğunu belirtmiştir³⁶⁵. Bursa'nın çok sayıda ziyaretçi çekmesinin nedenlerini açıklayan Haeckel İslam sanatı ve tarihinin önemli anıtlarını barındırdığını, genel görünümüyle birçok

³⁵⁸ Cooper, 1855: 182

³⁵⁹ Barkley, 1891: 29

³⁶⁰ Cox, 1882: 46, 48

³⁶¹ Huart, 1978: 15, 21

³⁶² Miller, 1898: 422, 423

³⁶³ Levinge, 1839: 237–238

³⁶⁴ Poujoulat, Michaud, 1840: 163

³⁶⁵ Beaufort, 1874: 532–533

Avrupalının gözünde önemli bir yeri olan Granada'dan üstün bir seviyede bulunduğunu ve buradaki İslam eserlerinin daha büyük ve muazzam olduğunu ifade etmiştir. Özellikle henüz içine dahi girilmeden uzaktan görünümünde ağırlığını hissettiren çok sayıda minare Bursa'nın hem İslam kimliğiyle yansıtılmasına hem de bir Doğu kenti olarak görülmesine neden olmaktadır. Haeckel de akşam güneşinin parıltısında sayılamayacak kadar çok minare ve kubbenin kentin muhteşem görüntüsüne katkı sağladığını söyleyerek Bursa'nın mimari mirasının kente yönelik izlenimleri ne şekilde etkilediğinin bir örneğini ortaya koymuştur³⁶⁶.

Bazı seyahatnamelerde sanat tarihi alanında kullanılacak yegâne bilgilerin elde edilebildiği bölümlerin genel kent dokusu tanımlamaları olduğu gerçeği 19. yüzyıl için de geçerlidir. Hammer hisar bölümünde 1801 yangının etkisi olabilecek harabe duruma ve buradaki yapılardan Paşa Konağı ve zindanlara seyahatnamesinin diğer bölümlerinde yer vermemiştir. Benzer biçimde her birini özel olarak da incelemesine rağmen genel görünüm içinde Emir Sultan Camisi, I. Murat Camisi, Yıldırım Beyazıt Camisi'ne değindiği kısımlarda daha sonradan üzerinde durmadığı detaylar mevcuttur³⁶⁷. Turner evlerden, camilerin mimari özelliklerinden, hanların, bedestenlerin mevcudiyetinden ve çeşmelerin niteliklerinden Bursa'nın konumu ve genel görünümünü aktarıırken söz etmiştir³⁶⁸. Seyahatnamesi Bursa'nın yapıları hakkında ayrıntılı bilgilerin edinilebildiği bir eser olmayan Vidua'nın mimari ve kent dokusu tanımlamasında ünleri nedeniyle hamamlar, sayılarının çokluğu dolayısıyla camiler, ilk sultanların mezarlarını barındırmalarıyla bağlantılı biçimde türbelerden genel hatlarıyla bahsedilmiştir³⁶⁹. Briand'ın, hamamlar haricinde mimari eserleri hakkında yaptığı aktarımlar yalnızca Bursa'nın genel hatları ile tanımladığı kısımda karşımıza çıkmaktadır. Seyyah bu bölümde surlardan, manastırdan, Ulu Cami'den söz etmiş ve her biri hakkında bazı kısa bilgiler vermiş; saray, kervansaraylar ve çeşmelerin de

³⁶⁶ Haeckel, 1873: s.y.

³⁶⁷ Hammer, 1818: 11, 45–46

³⁶⁸ Turner, 1820: 150–151

³⁶⁹ Balbo, 1834: 123–124, 126

görölmeye değer diğer yapılar olduğunu söylemiřtir³⁷⁰. Bursa'da ziyaret edilmesini tavsiye ettiği yapıları sayarken türbelere değinen Levinge'in diğer yapılar hakkında verdiği bilgilere genel kent görünümünü tarif ettiği bölüm dâhilinde ulařılabilir³⁷¹. Paine'in sosyal yaşama ve yolculuk koşullarına odaklanan seyahatnamesi içerisinde konumuz dâhilinde değerlendirebileceğimiz yegâne bilgiler genel kent dokusu tanımlamasından elde edilebilmektedir³⁷². Marsh'ın seyahatnamesinde de yararlanabileceğimiz bilgiler genel kent dokusu tanımlaması içerisinde yer etmektedir. Seyyahın İstanbul ve belki başka kentlerde gördüğü minarelerle Bursa'daki minareleri karşılaştırması önemlidir. Yine yapıların harabe halinden bahsetmesi de dikkat çekmektedir. Seyyah uzaktan görünümlerinin kendisini çok fazla etkilemediği camileri yakından daha iyi bulmayı ümit ettiğini söylemekle birlikte seyahatnamesinde herhangi bir tanesini özel olarak ele almamıřtır³⁷³. Walker genel mimari ve kent dokusu tanımlaması içerisinde bazıları başka seyahatnamelerde karşımıza çıkmayan birçok yapı hakkında bilgi vermiştir. Seyahatnamesinin ilerleyen bölümlerinde bu yapılardan özel olarak bahsetmemesi de bu bilgileri daha değerli hale getirmektedir³⁷⁴. 1896 yılındaki ziyaretine dair aktarımları da sanat tarihi araştırmalarında genel mimari ve kent dokusu tanımlamalarının değerlendirmeye alınması gerektiğini kanıtlayan en önemli örneklerdendir. Ziyaretini gerçekteşirdiği iki tarih arasında Bursa'nın geğirdiği değişimlere yer vermesi bu tanımlamanın önemini arttırmaktadır³⁷⁵.

Hammer, Bursa'nın en dikkat çekici özelliklerine genel hatlarıyla yer verdiği tanımlamasından sonra sözünü ettiği yapıları daha ayrıntılı biçimde incelemeye başlayacağını söylemiřtir³⁷⁶. Bu durum da 19. yüzyıl seyahatnamelerinin bir özelliği olarak sunulabilir. Özellikle bu dönemde seyyahlar ilk olarak genel mimari dokuyu tanımlayarak ziyaret ettikleri kent

³⁷⁰ Briand, 1829: 48–50

³⁷¹ Levinge, 1839: 237–238

³⁷² Paine, 1859: 52, 55–56

³⁷³ Marsh, 1888: 342

³⁷⁴ Walker, 1886: 124–125, 128–129, 129, 139, 155–156

³⁷⁵ Walker, 1897: 131–132

³⁷⁶ Hammer, 1818: 11–12

hakkında okuyucunun genel bir izlenim edinmesini sağlamakta, daha sonra bahsini ettikleri yapıları özel olarak ve daha ayrıntılı biçimde ele almaktadır. Moustier de yapılarının en göz alıcılarını ele almadan önce Bursa'nın genel görünümünden söz edilmesinin gerekli olduğundan bahseden bir başka seyyahdır³⁷⁷. Müller'in genel mimari ve kent dokusu tanımlaması kent içinde yaptığı bir gezinin izlenimlerinden oluşmaktadır. Gezintisi sırasında köprüler, Osman ve Orhan Gazi Türbeleri, Kale, Ulu Cami, Yeşil Cami ve Yeşil Türbe ile Muradiye Türbeleri'ni bahse değer yapılar olarak gören Müller, kale haricinde bu bölümde adını zikrettiği tüm yapılara seyahatnamesinin ilerleyen kısımlarında daha ayrıntılı biçimde yer vermiştir³⁷⁸.

Seyahatnameler zaman içinde bazı gelişmeler ve yeniliklere maruz kalmışlardır. Ancak sanat tarihi araştırmaları açısından taşıdıkları önemin yüzyıllar içindeki değişimi ancak çok genel hatları ile ortaya konulabilir ve her yüzyıla özgü kesin bir çıkarım yapmak doğru olmaz. Örneğin 19. yüzyılın sonlarına ait Morritt, Dallaway ve Brenner'in seyahatnameleri, içeriklerin yalnızca dönemlere değil seyyahın karakterine göre de biçimlenebildiğini gösteren örneklerdir. Kendisinden kısa bir süre önce Bursa'yı ziyaret eden Brenner ve yolculuk arkadaşı Dallaway Bursa'nın mimari eserleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermesine rağmen Morritt'in seyahatnamesinden konumuzla bağlantılı bir bilgi elde edebilmek mümkün olmamıştır. Seyyah ayrıntılara değinmeden camiler, evler ve kaleyi Bursa'nın genel kent dokusundaki yerleriyle ele almıştır. Diğer bahisleri ise yalnızca kentin tarihi ve Uludağ'ın tanımlamasından ibarettir³⁷⁹. Ele aldığımız seyahatnamelerin büyük bölümünün dâhil olması dolayısıyla 19. yüzyıl bu durumun daha net biçimde algılanabileceği bir dönemdir. Zira mimari eserlerle ilgili çok ayrıntılı bilgiler vermiş bir seyyahın yanında, değerlendirmeye alabileceğimiz hiçbir tanımlama yapmayan bir başka seyyah aynı yıllarda karşımıza çıkabilmektedir. Hammer gibi Bursa'nın mimari eserlerinin büyük bölümü hakkında çok detaylı bilgiler aktaran bir seyyahın kısa bir süre sonrasında bu

³⁷⁷ Moustier, 1864: 246

³⁷⁸ Müller, 1897: 151, 151–152

³⁷⁹ Marindin, 1914: 106–107

kente yer veren Macgill yalnızca hamamlarından söz etmiştir. Bu bahsi de yararları ve kullanım biçimleriyle ilgilidir ve mimarileriyle ilgili bir bilgi içermemektedir³⁸⁰. Yine gezisi yaklaşık aynı tarihlere rastlayan Stanhope Bursa'da çok uzun bir süre kalmış olmasına rağmen doğasının güzelliğine vurgu yapan anlatımlarda bulunmuş, sosyal yaşam hakkında bilgiler vermeyi tercih etmiş, genel mimari ve kent dokusu tanımlamasında ise yalnızca manzarada yer eden camilerden kısaca söz etmiştir³⁸¹. Bartholdy'nin konumuzla bağlantılı değerlendirmeye alabileceğimiz tek aktarımı hamamlarının bu yıllarda Avrupalıların yoğun biçimde ilgisini çektiği ve Bursa'nın en önemli özelliği olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır³⁸². Yolculuklarını birlikte gerçekleştirmelerine rağmen Barker ve Walsh'un seyahatnameleri de tamamen farklıdır. Walsh Bursa'daki mimari eserlerle ilgili değerli tanımlamalar yaparken bir misyoner olan Barker yalnızca kendi göreviyle bağlantılı bilgileri aktarmıştır³⁸³.

İçinde bulunan şartların bir seyahatnamenin içeriğini şekillendirmesindeki rolü yüzyıllara göre bir değerlendirme yapamıyor olmamızın bir diğer nedenidir. Örneğin Kinneir 1813 yılındaki seyahatinde İznik'e uğramış ve bu yerleşim hakkında çok ayrıntılı bilgiler vermiştir. Ancak seyyahın 1814'te ziyaret ettiği Bursa'daki mimari eserler hakkında aktarmış olduğu bilgiler çok azdır. Bunun nedeni bu tarihte çok şiddetli biçimde yaşanan ve binlerce kişinin ölümüne neden olan veba salgınıdır. Seyyah sokağa çıktığı zamanlar iki kişinin sopalarla kendisini koruması koşuluyla dolaşabildiğinden bahsetmiştir. Mimari eserlerle özellikle ilgilenen bir seyyah olmasına rağmen bu olumsuz şartlar yüzünden verdiği bilgiler çok genel tanımlamalar halinde olabilmıştır ve manastır, evler, kale, camiler, hamamlar hakkında kısa bilgiler aktardığı genel mimari ve kent dokusu tanımlamasından bazı bilgiler elde edebilmek mümkündür³⁸⁴. Kinneir, yaşadığı güçlükleri itiraf eden bir seyyahdır. Böylesi bir açıklama

³⁸⁰ Macgill, 1808: 103–104

³⁸¹ Stanhope, 1843: 13

³⁸² Bartholdy, 1807: 131

³⁸³ Walsh, 1836: 197–198, 199, 203, Leeves, Barker, 1824: 189

³⁸⁴ Kinneir, 1818: 245–247

yapmamasına rağmen başka seyyahların da güvenlik, sağlık vb. nedenlerle istediği şekilde incelemeler gerçekleştirememiş olması muhtemeldir. 1833 yılında Kütahya'da kamp kurmuş olan İbrahim Paşa'yı ziyaret etmek isteyen G.M.'nin Bursa hakkındaki tanımlamalarının yetersizliği de benzer bir durumla bağlantılıdır. Seyyahın hızlı hareket etme zorunluluğu bulunduğu için herhangi bir yapıyı kapsamlı biçimde inceleyememiş yalnızca genel manzaradaki yerleriyle kale, camiler ve hamamlar hakkında kısa bir tanımlamada bulunmuş, Manastır'dan ise birkaç cümleyle söz etmiştir³⁸⁵.

Seyahatnamelerin niteliklerini gezilerin gerçekleştirilme nedenlerinin ve ilgi alanlarının da belirleyebildiği meydana getirdiği sorunlarla birlikte daha önce ele alınmıştır. Genel olarak 19. yüzyıl seyahatnamelerine bakıldığında ise seyahat amacıyla bağlantılı olay ve durumlara odaklanan kişilerin misyonerler, doktorlar ve tüccarlar olduğu görülür. Ziyaret ettikleri bir yerleşimde daha çok dindaşları hakkında bilgiler vermeyi tercih eden misyonerlerden birisi olan Barker'in mektuplarında konumuzla bağlantılı olarak yararlanabileceğimiz bilgiler yalnızca görevi dolayısıyla ziyaret ettiği Ermeni Okulu hakkındaki bahisleridir³⁸⁶. Bir başka misyoner olan ve eserini tamamen 1834–1848 yılları arasında bulunduğu Bursa'ya ayıran Schneider de genellikle asıl amacıyla bağlantılı biçimde buradaki Hıristiyanlar hakkında bilgiler vermiştir. Ancak eseri aynı zamanda gezi amacı her ne olursa olsun bu kaynakların neredeyse tamamında sanat tarihini ilgilendiren verilerin bulunabileceğini gösterir biçimde mimari eserler hakkında bilgiler içermektedir³⁸⁷. Seyyahların ilgi alanlarının seyahatnamenin niteliğini etkilediğini ortaya koyan bir örnek Paine'dir. Eserinde daha çok Osmanlı sosyal yaşamına değinmeye çalışan seyyah konumuzla bağlantılı ayrıntılı bilgiler vermemiş ancak Vali'nin haremde ağırlandıkları güne geniş bir yer ayırmıştır³⁸⁸. Gallenga'nın seyahatnamesinde genel olarak Osmanlı toplumunun sosyal yaşantısının olumsuzlukları üzerinde durulmuş ve bu

³⁸⁵ G.M., 1834: 455

³⁸⁶ Leeves, Barker, 1824: 189

³⁸⁷ Schneider, 2009:

³⁸⁸ Paine, 1859: 52, 55–56

yıllarda Avrupa'nın gündeminde yoğun bir yer eden Doğu sorunu paralelindeki olaylara odaklanılmıştır³⁸⁹.

19. yüzyılın uzmanlaşmaların ortaya çıkması ile bir yerleşime yalnızca belli amaçlarla ziyaretlerin yapıldığı ve seyahatnamelerin de büyük oranda yalnızca bu amaçlarla paralel bilgilerle düzenlendiği bir dönem olması genel olarak sanat tarihi açısından olumsuzluklara neden olan bir durumdur. Ancak eserlerinin büyük bölümünü ziyaret ettikleri yerleşimlerin mimari eserlerine ayıran kişilerin ortaya çıkması da bu yüzyılın bir getirisidir. Seyahatnamesinin tamamını Bursa ve İznik'e ayırarak sular, hamamlar, camiler, tekkeler, kale, mezarlar başlıkları altında çok kapsamlı biçimde Bursa'nın mimari eserleriyle ilgili bilgiler veren Hammer bu tür seyahatnamelerin güzel bir örneğini ortaya koymuştur. Gezinti yerleri ve Uludağ'ı değerlendirmeye aldığı kısımlarda dahi sanat tarihi araştırmalarında kullanılabilecek bazı bilgileri edinmek mümkündür³⁹⁰. Texier tartışmasız biçimde yalnızca Bursa değil tüm Anadolu'daki mimari eserlerle ilgili çok önemli bilgiler edinilebilen bir eserin sahibidir³⁹¹. Bursa'nın çok farklı yönleri hakkında ayrıntılı tanımlamalarda bulunan Burgess'in seyahatnamesinde hanlar, gayrimüslim yapıları, çeşmeler, hamamlar, kale, türbeler, saray ve köprüler hakkında başka kaynaklarda görmediğimiz bilgiler mevcuttur³⁹². Pardeo konumuzla bağlantılı en ayrıntılı bilgilerin elde edilebildiği seyahatnamelerden birisini vermiş, söz ettiği bazı yapıların çok önemli ayrıntılarına değinmiştir³⁹³. Yalnızca Bursa değil, konumuz dâhilindeki diğer yerleşimlerle ilgili verdiği bilgiler dolayısıyla da en değerli seyahatnameyi ortaya koyan seyyahlardan bir diğeri Hamilton'dur³⁹⁴. Michaud, Uludağ'a yaptığı bir gezinin anlatımı dışında seyahatnamesinin Bursa ile ilgili olan kısımlarının neredeyse tamamını mimari eserlere ayırmıştır³⁹⁵. Macfarlane'in iki cilt tutan eserinin çok büyük bir bölümü Bursa hakkındadır. Bursa

³⁸⁹ Gallenga, 1877: 42–43

³⁹⁰ Hammer, 1818: 6–90

³⁹¹ Texier, 2002

³⁹² Burges, 1835: 124, 132–133, 134, 143

³⁹³ Pardoe, 2004: 299, 322, 323

³⁹⁴ Hamilton, 1842a, Hamilton, 1842b

³⁹⁵ Poujoulat, Michaud, 1840

içerisinde kalan neredeyse tüm yerleşimlerin farklı yönleri hakkında ayrıntılı bilgilerin tespit edilebildiği seyahatnamesi, Macfarlane’i asıl ilgi alanı olmayıp konumuzla bağlantılı en değerli bilgileri veren seyyah yapmaktadır³⁹⁶. Taylor’ın Bursa’ya ayırdığı bölümlerin büyük bölümü mimari eserler hakkındaki tanımlamalardan ibarettir³⁹⁷. Bursa sınırları içerisindeki pek çok yerleşimle ilgili önemli bilgilerin elde edilebildiği Perrot’un seyahatnamesinde evler, camiler, hamamlar hakkında değerlendirmeler, yapıların yok olma nedenleriyle ilgili fikirler mevcuttur³⁹⁸. Joanne ve Isambert’in de seyahatnamelerinin Bursa’ya ayrılan bölümlerinin neredeyse tamamı mimari eserler hakkındadır³⁹⁹. Moustier’in seyahatnamesi Bursa dışında İznik, Ulubat, Gölyazı, Mustafakemalpaşa gibi konumuz dâhilindeki diğer yerleşimler hakkında önemli bilgilerin elde edilebileceği bir içeriğe sahiptir⁴⁰⁰. Warsberg seyahatnamesinin bir bölümünün başlığını Bursa ve Uludağ olarak belirtmiş ve ayrıntılı bilgiler vermiştir. Mimari eserlerin seyyahın ilgisini çekmediği anlaşılrsa da, seyahatnamesinin detaylı biçimde incelenmesi başka kaynaklarda mevcut olmayan bilgilerin edinilmesini sağlamıştır. Özellikle 1855 depreminde zarar gören bazı yapıların bizzat şahit olduğu tamiratlarıyla ilgili anlatımları son derece önemlidir⁴⁰¹. Seyahatnamesinin tamamını Bursa’ya ayıran, bu yerleşimin çok çeşitli yönlerinden bahseden bunun yanında mimari eserlerine ayrıntılı biçimde değinen Haeckel’in genel kent ve mimari doku tanımlaması da ele aldığımız seyahatnameler içerisinde en detaylı olanlardan biridir⁴⁰². Naçov konumuzla bağlantılı değerli bilgiler vermiş bir diğer seyyahdır. Bursa’nın genel mimari ve kent dokusu tanımlaması da seyahatnamesinin içeriğinin zenginliğine işaret eder biçimde mimari eserleri ele alan ve önemlerini ortaya koymaya çalışan bir niteliğe sahiptir⁴⁰³. Birçok yapının ayrıntılı biçimde incelendiği Renard’ın

³⁹⁶ Macfarlane, 1850a, Macfarlane, 1850b

³⁹⁷ Taylor, 1862: 309–318

³⁹⁸ Perrot, 1864: 64

³⁹⁹ Joanne, Isambert, 1861: 502, 503

⁴⁰⁰ Moustier, 1864:

⁴⁰¹ Warsberg, 1869:

⁴⁰² Haeckel, 1873

⁴⁰³ Mevsim, 2009: 17, 58–59

seyahatnamesinde sanat tarihi araştırmalarında kullanılabilecek oldukça değerli bilgiler mevcuttur. Bu yüzyıl içerisinde birkaç örneğini daha gördüğümüz biçimde yapıların çok net konumlandırılmalarının yapıldığı genel mimari doku tanımlaması da oldukça ayrıntılıdır ve bazı seyahatnamelerin tamamının Bursa'ya ayırdığı bölümlerden dahi kapsamlıdır⁴⁰⁴.

Başka seyahatnamelerden alıntı yapılmasının 19. yüzyıl öncesinde çok fazla örneğiyle karşılaşılmaz. 19. yüzyıl seyahatnamelerinin en önemli problemlerinden biri ise yarattığı sorunlu durumlara önceki bölümlerde ayrıntılı biçimde değindiğimiz böylesi alıntılardır. Texier, Hammer ve Hamilton gibi seyyahlardan aldığı cümlelere kendi eserinde yer vermiştir⁴⁰⁵. Kendisi bir doktor olan ve Bursa'ya kaplıca sularının içeriklerini incelemek amacıyla gelen Bernard, asıl konusu dışında kentin mimari eserleri hakkında önemli bilgiler vermişse de bu bilgiler Hammer'dan alıntıdır⁴⁰⁶. Vecchi ve Osculati'nin Bursa'yı bizzat ziyaret edip etmedikleri anlaşılamamaktadır ve verdikleri bilgilerin başka seyahatnamelerden alıntı olması muhtemeldir⁴⁰⁷. Dünyanın çeşitli yerlerindeki ilgi çekici kişiler, yapılar veya bir yerin doğası ve genel görünümüyle ilgili resimlere açıklamalarıyla birlikte yer veren Meyer ve Hoffmann'ın da benzer biçimde farklı seyyahların eserlerinden alıntı yaptıkları hissedilmektedir⁴⁰⁸. Theodore Dwight, American Penny Magazine'deki Bursa tanımlamasını Goodel adlı bir seyyahtan yaptığı alıntılarla ve yazısına eşlik eden bir gravürün paralelinde gerçekleştirmiştir⁴⁰⁹. Farklı seyyahların anlatımları ile benzerlikler tespit ettiğimiz ve bu nedenle seyahatnamesinin hassas biçimde ele alınması gerektiğini söyleyebileceğimiz Jerningham Bursa'nın pek çok yapısından bahsetmiştir ancak bu tanımlamaları Hammer'dan aldığı hissedilmektedir. Bursa'yı asıl kent ve dış mahalleler olarak ikiye ayırması, her iki bölümün genel niteliklerine ve ön plana çıkan eserlerine yer vermesi de Hammer'in tanımlamalarını akla getirmektedir⁴¹⁰.

⁴⁰⁴ Renard, 1899: 11, 11–12, 28, 30–31

⁴⁰⁵ Texier, 2002: 201, 202, 203, 207–208, 216, 248

⁴⁰⁶ Bernard, 1943:

⁴⁰⁷ Felice de Vecchi, 1854.

⁴⁰⁸ Meyer, Hofmann, 1843: 143

⁴⁰⁹ Dwight, 1846: 146

⁴¹⁰ Jerningham, 1873: 219

19. yüzyıl, seyyah olarak nitelendirilebilecek kişiler ve seyahatname kategorisine alınacak eserlerle ilgili problemlerin de görüldüğü bir yüzyıldır. Bu dönemde ulaşım alanında yaşanan gelişmelerle birlikte eskiye oranla çok daha fazla kişinin başka ülkelere seyahat etmeye başlaması bu kişilere yardımcı olma amacını taşıyan rehber kitapların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Diğer örneklerden farklı biçimde Levinge'in kendisi bizzat bir gezi gerçekleştirmiş olmakla birlikte eseri bu türdedir ve gezi izlenimlerinden çok diğer yolculara yol göstermeye çalışan bir içeriğe sahiptir⁴¹¹. Rehber kitap yazarlarından bir diğeri olan Claridge'in Bursa hakkında verdiği bilgiler yalnızca çok genel ve seyahatnamelerin neredeyse tamamında ortak olarak görülebilen tanımlamalardan ibarettir⁴¹². Murray, bir seyahat gerçekleştirilmeden meydana getirildiğini tespit edebildiğimiz rehber kitaplardan birinin yazarıdır⁴¹³. Gerçekten bir gezi gerçekleştirip gerçekleştirmediğini ve gerçekleştirmiş olsa dahi seyahatinin tam tarihini belirleyemediğimiz rehber kitap yazarlarından bir diğeri Busch'tur. Bursa'nın farklı dönemlerindeki imar faaliyetlerinden bahseden Busch özel olarak yalnızca Yeni Kaplıca ve Osman Gazi Türbesi'ni ele almıştır. Diğer mimari eserler hakkında verdiği bilgiler ise büyük oranda genel kent tanımlamasından elde edilebilir. Bununla birlikte bu tanımlamalar da başka seyyahların aktarımlarıyla çok büyük benzerlikler gösterir ve sanat tarihi araştırmaları için çok fazla önem arz etmeyen bir niteliğe sahiptir⁴¹⁴. Bu durum seyahatnameler ve gezi rehberlerinin yazılma nedenleriyle bağlantılı farklılaşmaların bir sonucudur. Seyahatnamelerde okuyucunun ilgisini çekeceği düşünülen olay ve durumların yanında seyyahın özel ilgi alanıyla bağlantılı ve bazen tek bir konu hakkında ayrıntılı bilgiler verilirken, gezi rehberlerinde bir yerleşimin yalnızca öne çıkan özelliklerine değinilir ve herhangi bir konu hakkında ayrıntılara girilmez. Kammond'un eseri de bir seyahatnameden ziyade tarih kitabı niteliğinde olmakla birlikte Bursa hakkındaki tanımlamaları burayı gezmiş bir kimsenin izlenimleri gibi

⁴¹¹ Levinge, 1839:

⁴¹² Claridge, 1836: 164–165

⁴¹³ Murray, 1854: 182

⁴¹⁴ Busch, 1870: 147–148

aktarılmıştır. Ancak verilen bilgilerde bazı hataların mevcut olması bir seyahat gerçekleştirilmemiş olduğu fikrini güçlendirmektedir⁴¹⁵. Bir gezi rehberi hazırlamış kişilerden bir diğeri de Playfair'dir. 1890 tarihini taşıyan rehberinde Bursa'nın büyük oranda genel görünümünü ele almış, hamamlarından kısaca bahsetmiş yalnızca Yeni Kaplıca hakkında bilgi vermiştir. Genel mimari doku içerisinde yer verdiği yapılar da çok genel hatları ile tanımlanmıştır⁴¹⁶.

19. yüzyılın, seyahatnamelerin çok önemli kaynaklar olarak değerlendirilebilecekleri bir dönem olduğu ve bu dönemdeki birçok seyahatnamede konumuzla bağlantılı bilgilere rastlandığı gerçeğine rağmen tüm seyahatnamelerin aynı nitelikte olduğunu söylemek mümkün değildir. Bu durumun nedenlerinden bir diğeri seyahatnamelerin niteliğini etkiler biçimde gezilerin turistik bir niteliğe bürünmesi ve birkaç günle sınırlandırılmasının daha çok bu yüzyılda karşımıza çıkmasıdır. Stuart, bu yıllarda oldukça popüler olduğu biçimde İstanbul'a yaptığı bir ziyareti Bursa'ya kadar uzatarak birkaç gününü bu kentte geçirmiştir. Burada çok kısa bir süre kaldığı için konumuz dâhilinde değerlendirebileceğimiz çok az bilgi vermiştir. Ayrıca bahsini ettiği yapıların ancak tanımlamalardaki ayrıntılar yoluyla tespit edilebilmesi yine bir problem oluşturmaktadır⁴¹⁷. İstanbul yolculuğunu Bursa'ya kadar uzatan seyyahlardan bir diğeri olan Howard, camiler ve türbelerin yalnızca genel tanımlamasını yapmış, ismini vermediği bir hamamdan kısaca bahsetmiştir. Bursa'nın ilk görüldüğü an itibarıyla üzerinde bıraktığı izlenimleri ele aldığı genel doku tanımlaması içerisinde büyük oranda doğal yapısına odaklanan ifadeler yer vermiştir. Yoğun bitki örtüsü içerisinde kendini gösteren minareler hakkındaki bahsi konumuzla bağlantılı tek bilgidir⁴¹⁸. Bu yıllarda İstanbul gezilerinin Bursa'ya uzatılmasının oldukça popüler olduğunu ortaya koyan bir diğeri seyahatname Higginson'undur. Birkaç günlüğüne Bursa'yı ziyaret eden seyyah Emir Abdülkadir'den ve Uludağ'da yaptıkları bir geziden söz etmeyi tercih etmiştir. Sanat tarihiyle ilgili

⁴¹⁵ Kammond, 1878: 291–292

⁴¹⁶ Playfair, 1890: 99

⁴¹⁷ Stuart, 1854: 52, 53

⁴¹⁸ Howard, 1855: 35

bilgilere çok fazla rastlanmayan seyahatnamesinde yalnızca hamamlardan genel olarak bahsetmiş, kaldığı otelin ismini dahi vermemiştir. Böylesi örneklerde nispeten bazı bilgi kırıntılarının elde edilebildiği genel kent dokusu tanımlaması da benzer biçimde konumuzla bağlantılı herhangi bir verinin elde edilebileceği bir niteliğe sahip değildir⁴¹⁹. Gallenga'nın Bursa'yı yalnızca bir günlüğüne ziyaret etmesi seyahatnamesinin konumuzla bağlantılı kısıtlı bilgiler barındırmasının nedenlerindedir⁴²⁰. Cox da kısa süreli bir ziyaret gerçekleştirdiği için Bursa'nın en ilgi çekici yapıları hakkında sınırlı ve sahip olduğumuz bilgilere katkı yapmayan tanımlamalarda bulunmuştur⁴²¹.

Seyahatnamelerde, Bursa'nın başına gelen felaketler ve bu felaketlerin yapılara etkisiyle ilgili tanımlamalar ayrı bir bölüm açmamıza neden olacak yoğunluktadır. Bu felaketlerin en büyüklerinden ikisinin 19. yüzyıl içerisinde yaşanması da bu yüzyıl seyyahlarından bazılarının bunlara odaklanan bilgiler vermesine neden olmuştur. Özellikle 1855 depremi ve etkileriyle ilgili tanımlamalar çok sayıda seyahatnamede yer etmiştir. Hatta burada değerlendirmeye aldığımız kaynaklardan bazıları yalnızca bu depreme ayrılmıştır. Bunlardan birisi bir misyoner olduğunu anlayabileceğimiz isimsiz yazarı tarafından yapılan deprem tanımlamasıdır. Cooper'ın yayınladığı mektupta depremin meydana getirdiği zarardan, etkilenen yapılardan ve özellikle de camilerden söz edilmiştir⁴²². 1859 yılında Bursa'yı ziyaret eden Beaufort ise depremin bu yıllarda hala hissedilebilen izleri hakkında bilgiler vermiştir⁴²³.

20. yüzyıl seyahat anılarının toplandığı kitapların seyahatname, bu kitapların yazarlarının seyyah olarak değerlendirilmesinde yaşanan sorunların devam ettiği bir dönemdir. Bir önceki yüzyılda karşımıza çıkan rehber kitapların örnekleri bu yüzyılda da görülmekte olup bir tanesi Gallois'e aittir. Eserinin Bursa'ya ayrılan kısımlarının büyük bölümü kentin mimari eserleri hakkında olmasına rağmen yalnızca eski ve çok bilindik bilgiler

⁴¹⁹ Higginson, 1916: 116

⁴²⁰ Gallenga, 1877: 42-43

⁴²¹ Cox, 1882: 46, 48

⁴²² Cooper, 1855: 182

⁴²³ Beaufort, 1874: 532-533

tekrarlanmıştır⁴²⁴. Garnett rehber kitaplardan farklı bir nitelikte olmasına rağmen yine bir seyahatname olarak değerlendirilmesinde sorun olabilecek bir eser ortaya koymuştur. Kitabı genel olarak Türk yaşamı hakkında bilgi vermeyi amaçlamaktadır ve Bursa'ya hamamların Türk toplumundaki yerinden ve yerleşim yeri tercihlerinde Türklerin önem verdiği özelliklerden bahsedilirken değinilmiştir⁴²⁵. Banse'in eseri ise bir coğrafya kitabıdır. Eserde Bursa'dan bahsediliyor olmakla birlikte buraya bizzat bir yolculuk gerçekleştirildiğini ortaya koyabileceğimiz herhangi bir ipucu tespit edilememiştir⁴²⁶. Gezisini Demirtaş dokumalarını incelemek için yapan Sheltman, Bursa'ya uğramış olmakla birlikte buradaki herhangi bir yapıdan özel olarak bahsetmemiş, Demirtaş'ın evleriyle ilgili bazı bilgiler vermiştir⁴²⁷.

Bu tür sorunlu örneklere rağmen 20. yüzyıl da sanat tarihiyle bağlantılı bilgilerin ayrıntılı biçimde edinilebildiği bir dönemdir. Davey'in eserinde Bursa'ya ayrılan bölümlerin neredeyse tamamında mimari eserlerden bahsedilmektedir⁴²⁸. Kennedy İstanbul'dan yaptığı bir yolculukla kısa bir süreliğine Bursa'ya bir seyahat gerçekleştirmiş olduğu için yalnızca öne çıkan yapıları ziyaret edebilmiştir. Ancak bu yapılarla ilgili kişisel düşüncelerini aktarması yönüyle önemlidir⁴²⁹. Bursa, İznik ve Yenişehir'i ziyaret eden ve değerli bilgiler veren Launay 20. yüzyılın en ayrıntılı seyahatnamelerinden birisini ortaya koymuş, aynı zamanda çizim ve renklendirmeleri ile de eserini zenginleştirmiştir⁴³⁰. Hawley Bursa'ya geniş bir yer ayırmış ve büyük oranda en çekici yönü olarak gösterdiği mimari eserlerinden bahsetmiştir⁴³¹. 1922 yılında Bursa'yı ziyaret eden Elston da ağırlıklı olarak mimari eserlere yer vermiştir⁴³².

Ziyaret edilen bir yerleşimin ilk olarak genel görünümünden bahsedilmesi seyahatnamelerin meydana getirilme amacı düşünüldüğünde

⁴²⁴ Gallois, 1907: 59

⁴²⁵ Garnett, 1904: 23

⁴²⁶ Banse, 1919: 71

⁴²⁷ Sheltman, 1922: 16, 22

⁴²⁸ Davey, 1907: 408, 413

⁴²⁹ Kennedy, 1908: 422

⁴³⁰ Launay, 1914: 195–220

⁴³¹ Hawley, 1918: 35–76

⁴³² Elston, 1922: 195–199

doğal görülmesi gereken bir durumdur. Sonradan ayrıntılı biçimde değinilecek olsa dahi ilk olarak çarpıcı niteliklerinin genel hatları ile sunulması sayesinde yerleşimin okuyucunun zihninde canlanabileceği düşünülüyor olmalıdır. Tanımlamalarda bazen yerleşimin yalnızca genel görünümüne ve coğrafi niteliklerine yer verildiği, genel hatlarıyla da olsa herhangi bir yapının ele alınmadığı görülür. Ancak yine bu bölümlerde seyyahın daha sonradan hiçbir şekilde değinmediği yapılar hakkında bazı ayrıntıları tespit etmek veya tekrarlamadığı bilgilere ulaşmak da mümkündür.

Biraz önce örnekleriyle üzerinde durduğumuz gibi genel mimari ve kent dokusu tanımlamalarında yer verilen yapıların daha sonradan ayrıntılı biçimde ele alınması bu tanımlamaların bir giriş niteliğinde olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte kent içinde hâkim bir konumda yer alan veya diğer yapılara göre daha görkemli olanların sonradan özel olarak ele alınmasa bile yalnızca bu özellikleri nedeniyle tanımlamalarda yer ettikleri söylenebilir. Manzarada öne çıkan minarelerin Bursa'nın dikkat çekici bir özelliği olarak sunulması, daha görkemli veya daha kolay görülebilecek biçimde bir yükselti üzerinde bulunan yapıların aktarımlarda bolca yer etmesinin bir nedeni de budur.

Bursa'nın genel mimari ve kent dokusu tanımlamalarında yer eden yapılar daha çok minareleri ve kubbeleri ile kendilerini gösteren camiler ve yerleşimin her yerine yayılmış renkli duvarları ile dikkat çeken evlerdir. Bursa Kalesi'ne de manzaradaki hâkim yeri dolayısıyla pek çok seyahatnamede değinilmiştir. Bunların dışında ortak mimari özellikleri paralelinde türbeler, hamamlar, hanlar, köprüler gibi yapılardan bahsedilmiştir. Bu yapılar içinde ayırt edici özellikleri sayesinde camiler ve türbelerden bazıları isimleri ile birlikte verilmiştir.

Yapıların yoğun ağaç toplulukları arasından kendini göstermesi Bursa'nın en çok üzerinde durulan ve uzaktan görünümüne çekicilik kattığı düşünülen yönlerinden biridir. Beaufort, farklı güzelliklerin bu birleşiminin Bursa'yı enfes bir yer hale getirdiğini söyleyerek diğer seyyahların aktarımlarından ancak dolaylı yollarla çıkartabildiğimiz bu durumu açık

biçimde ifade etmiştir⁴³³. Bu bütünlüğün kentin çekiciliğini arttırdığı ve ayrılmaz bir ilişki içerisinde olduğu üzerinde duran seyyahlardan bir diğeri de Hawley'dir. Seyyah devasa çınarlar ve selvilere meydana gelen yoğun bitki örtüsü içerisinde camilerin kubbe ve minarelerinin, evlerin ise çatılarının görüldüğünü, doğanın müsrif eserine insan elinden çıkan sanat eserlerinin cazibe eklediğini belirtmiştir⁴³⁴.

Genel mimari ve kent dokusu tanımlamalarında amaç Bursa'yı okuyucunun zihninde canlandırmak olduğu için seyyahlar farklı kentlerle karşılaştırma yoluna da gitmişlerdir. Arnold von Harff büyüklüğünü Cologne ile kıyaslamıştır⁴³⁵. Belon, Lyon örneğinde Bursa'nın genişliği hakkında okuyucuya bir ipucu vermeye çalışmıştır⁴³⁶. Stanhope tüm İtalya'yı karşılaştırmanın içine dâhil etmiştir⁴³⁷. Miller, Malvern ve Sorrento ile benzerlik kurarak Bursa'da da derin boğazlar bulunduğunu ve evlerin tepelerin yamaçlarını inşa edildiğini söylemiştir⁴³⁸. Marsh İstanbul'un ağaç yönünden ıssız hali ile Bursa'nın yoğun bitki örtüsünün meydana getirdiği tezatlığın üzerinde durmuştur⁴³⁹. Bu örneklerin haricinde Bursa ile en çok karşılaştırılan şehirler Granada ve Şam olmuştur. Michaud, İspanya'dan sürülen Yahudilerin Bursa'yı seçmelerine bu yerleşimi Granada'ya benzetmelerinin neden olduğunu söylemiştir⁴⁴⁰. Haeckel Bursa'nın hem Granada hem de Şam ile yarışacak düzeyde bir çekiciliği olduğundan bahsetmiştir⁴⁴¹. Browne, Şam ve Bursa'yı sularının ve meyvelerin bolluğu, doğasının güzelliği bakımından karşılaştırmıştır⁴⁴². Levinge boyut olarak Şam'ın daha büyük ama doğal güzellikler bakımından her ikisinin eş olduğunu ifade etmiştir⁴⁴³. Taylor da konumunun güzelliği bakımından Şam

⁴³³ Beaufort, 1874: 532

⁴³⁴ Hawley, 1918: 51

⁴³⁵ Letts, 1946: 237

⁴³⁶ Belon, 1588: 450

⁴³⁷ Stanhope, 1843: 13

⁴³⁸ Miller, 1898: 423

⁴³⁹ Marsh, 1888: 342

⁴⁴⁰ Michaud, 1840: 161

⁴⁴¹ Haeckel, 1873: s.y.

⁴⁴² Browne, 1820: 108, 109, 110

⁴⁴³ Levinge, 1839: 237–238

ile karşılaştırmaya gitmiş ve Bursa'nın daha göz alıcı olduğunu söylemiştir⁴⁴⁴. Avrupalıların İslam mimarisine aşina olduğu kentler arasında yer alan Granada'nın genel görünümünün yanında mimari eserleri de sık sık Bursa ile kıyaslanmıştır. Örneğin Haeckel, Bursa'nın Granada'daki Vega ve Elhamra ile olan benzerliğine dikkat çekmiş, her iki kentin İslam mimarisi açısından önemli yerleşimler olarak görüldüğünden bahsetmiştir⁴⁴⁵. Bu açıdan Granada, Bursa ile en fazla karşılaştırıldığını gördüğümüz kent olan İstanbul'u takip etmektedir.

Seyahatnamelerin sanat tarihi alanında kullanılabilirlik nitelikleri gibi genel mimari ve kent dokusu tanımlamalarının yüzyıllar içinde geçirdiği değişim de ancak genel hatları ile ortaya konulabilir ve hemen her yüzyılda bu genellemeye istisna meydana getirebilecek bir örnekle karşılaşılır. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde seyahatnamelerin farklı içeriklere sahip olmasının Avrupa kültür ve düşün yaşamındaki değişimler ve Osmanlı'ya bakış açılarındaki farklılaşmalardan kaynaklandığını görmek mümkündür. Tanımlamaların genel hatlarında büyük farklılaşmalar görülmesi bile yerleşimin ön plana çıkartılan özelliklerinde bazı değişimler yaşanması bu durumla bağlantılıdır. Kent dokusu ve mimari eserlerle ilgili ayrıntılı bilgilerin verilmediği erken dönem seyahatnamelerinin neredeyse tamamında Bursa gelişmiş ve büyük bir kent olarak tanımlanmış, büyüklüğü ve kalabalık olması vurgulanarak, ticari önemini ortaya koyan aktarımlarda bulunulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli kentlerinden biri olarak gösterilmesi hiçbir dönem sona ermemiştir. Ancak ağırlıklı olarak 19. yüzyıl ve sonrasında tarihi ve manevi yönüyle dikkat çeken, oryantalist bir kent olduğunu ortaya koyacak yönlerine de odaklanılmaya başlanmıştır. Bu amaçla Osmanlı tarihindeki yeri ve manevi niteliğine yaptığı katkı nedeniyle camiler ve türbeler öne çıkarılmış, Doğulu kent imajını yansıtmaları dolayısıyla evler ve sokakların ayrıntılı tanımlamalarına yer verilmiştir. Harabeliği, eski eserlerinin yok olmaya terk edilmiş olması, sokaklarının pisliği ise Osmanlı

⁴⁴⁴ Taylor, 1862: 312

⁴⁴⁵ Haeckel, 1873: s.y.

İmparatorluğu'nun çöküş içinde ve ihmalkâr bir devlet olduğunu kanıtlamak isteyenlerin değindiği hususlar olmuştur.

Dönem farkını dikkate almaksızın neredeyse tüm seyahatnamelerde karşımıza çıkan genel mimari ve kent dokusu tanımlamalarının nitelikleri ve içerikleriyle ilgili bir değerlendirme yaparsak Bursa'nın uzaktan görüldüğü an itibariyle tanımlandığı örneklerin ilk grubu meydana getirdiğini söyleyebiliriz. Bu tanımlamalarda daha çok coğrafi özelliklerinden ve doğasından bahsedilmiş ve Uludağ ön plana çıkartılmıştır. Bu gruptaki örneklerde konumuz bağlamında değerlendirilebilecek bilgileri elde etmek mümkün değildir. Yapıların dâhil edildiği durumlarda yalnızca yoğun bitki örtüsü altında görülen minarelerden ve hangi yapıya ait olduğu açıkça belirtilemeyen kubbelerden bahsedilmektedir. Bu tarz tanımlamalara her dönem rastlanır ancak hiçbir yapıya değinilmeyen örnekler geç dönem seyahatnamelerinde oldukça nadirdir. Özellikle 16. yüzyıla kadar olan dönemlere ait seyahatnamelerde kısıtlı bir alanda mümkün olan en çarpıcı yönlerin verilmek istenmesi ayrıntı olarak görülebilecek yapıların göz ardı edilmesini ve Bursa'nın yalnızca genel bir çerçeve içinde tanımlanmasını beraberinde getirmiş olmalıdır. Erken yüzyıllarda yalnızca ziyaret amaçlarına bağlı kalınması da yine bu tür örneklerin ortaya çıkmasının bir diğer nedeni olabilir.

Bursa'nın mimari dokusuyla ilgili ayrıntılı bilgiler veren, yapıların konuları ve genel nitelikleri hakkında tanımlamalar yapan seyyahlar aktardıkları bilgilere kent içindeki gezintiler veya hâkim bir noktadan yaptıkları gözlemlerin neticesinde ulaşan kişilerdir. Mimari ve kent dokusunun genel hatlarıyla ortaya konulabildiği bu tür tanımlamalarda zaman zaman bazı yapılar hakkında bilgiler de verilebilmektedir. Ancak tanımlaması yapılanlar daha çok kent manzarasında öne çıkan ve dikkat çeken veya tarihi, manevi ve sanatsal nedenlerden dolayı daha önemli olarak görülen, ayrıca yoğun olarak ziyaret edilen yapılardır.

Kentin belirli bir bölümüne odaklanan tanımlamalar sınırların azalması dolayısıyla daha ayrıntılı olarak yapılmıştır. Bu tür örneklerden bazıları hisar içerisinde kalan yapıların tanımlamasında kendini gösterir, bazen de Çekirge örneğinde görüldüğü üzere mahalleler bazında ele alınır. Böylesi bir yol

izlenmesi durumunda gezi sırasında alınan notların etkisiyle yazılsa bile seyyah bazı yapılar hakkındaki gözlemlerinin yanında düşüncelerine ve yorumlamalarına da yer verebilmiştir.

Bursa'yı ziyaret etmeyen kişilerin tanımlamaları ise bir başka grup içinde değerlendirilebilir. Seyyahlar Bursa'ya bizzat yolculuk yapmış olsalar da kentin öne çıkan yapıları ve özelliklerinden bahsederken bazen diğer seyahatnamelerde rastladığımız bilgileri tekrarlamışlardır. Ancak başka seyyahların üzerinde durmadığı bilgiler vermeleri de oldukça muhtemeldir. Tanımlamaların hayali biçimde ve diğer seyyahların etkisi altında yapıldığı örneklerde ise yalnızca çok bilindik özellikler üzerinde durulmuştur. Farklı kaynaklardan edindikleri bilgileri bir kompozisyon bütünlüğü içerisinde sunan bu kişilerin eserlerinde konumuz bağlamında değerlendirilebilecek bilgileri bulmak mümkün değildir.

Bir bütün olarak değerlendirdiğimizde genel mimari ve kent dokusu tanımlamalarının ziyaret edilen yerleşime ayrılan bölümler için bir giriş niteliğinde olduğunu söyleyebiliriz. Bursa örneğinde kentin doğal yapısı ve genel görünümünün mimari eserlerle bütünlük oluşturur biçimde sunulması konumuz açısından bu tanımlamaların değerlendirmeye alınmasını gerekli kılmaktadır. Çeşitli nedenlerle Bursa'da çok az kalabilen bazı seyyahlar mimari eserlerden yalnızca bu bölümlerde bahsetmişlerdir. Yine daha sonradan ele alınsalar bile tekrar değinilmeyen bazı bilgilerin elde edilebildiği bu bölümlerin konumuz açısından bir diğer önemi seyyahların kent algısını ortaya koymasından kaynaklanır. Bu sayede Bursa'nın bütünüyle bir Osmanlı kenti olarak görüldüğü ve yerleşimi şekillendiren en önemli öğelerin ilk sultanlar tarafından inşa edilen yapılar olduğunun seyyahlar tarafından da kabul edildiği söylenebilir.

2.2. BURSA'NIN MİMARİ ESERLERİNE YÖNELİK GENEL İZLENİMLER

Bursa ilindeki mimari eserlerin seyahatnamelerde yoğun biçimde yer etmesi bu kaynakları sanat tarihi araştırmaları açısından oldukça önemli hale

getirmektedir. Yapılan aktarımlardan bir bölümü bu eserlerin mimari ve sanatsal nitelikleri ile doğrudan ilişkilidir. Bunun yanında tarihlendirilmelerine yönelik düşünceler, çeşitli özellikleriyle ilgili yorumlamalar, mimari tarihi içindeki yerleri hakkında ileri sürülen fikirler de sanat tarihi açısından büyük önem taşımaktadır.

Gölyazı, İznik, Ulubat gibi Bursa çevresindeki bazı yerleşimler Osmanlı'dan ziyade, Roma veya Bizans tarihinde oynadıkları roller nedeniyle bu dönemlerin karakterini yansıtan yapıları ve kalıntıları ile verilmeye çalışılmış, bu dönemlere ait yerleşimler olarak gösterilmiştir. Osmanlı Dönemi eserleriyle öne çıkmayı başaran Bursa'da ise bu durum geçerli değildir. Zaten tam anlamıyla bir Osmanlı kenti olarak kabul edildiği genel özelliklerine değinen seyyahların tanımlamalarından kolaylıkla tespit edilebilmektedir. Tezimizin kapsam alanı sınırlı olduğu için farklı şehirlerle karşılaştırma olanağı elde edemememize rağmen bu özelliğe sahip ender yerlerden birisi olduğu da söylenebilir.

Bursa'da seyyahların ilgisini çeken yapıların ilk sırasında Osmanlı'nın diğer kentlerinde görmeye alışık olduklarına benzemeyen örneklerle temsil edilen camiler gelmektedir. Minareleri ve kubbeleriyle yoğun yeşillik örtüsü arasında kendilerini daha çarpıcı biçimde göstermeleri ve bir yıldaki gün sayısı kadar çok olduğuna yönelik inanışlar neredeyse her seyyahın camilerden bahsetmesine yol açmıştır. Diğer yapıların tarihi ve manevi nitelikleri yine özel olarak ele alınmalarının bir nedenidir. Avrupalıların çöküş yıllarına kadar hayranlıklarını gizleyemedikleri, bir zamanlar üç kıtaya hükmeden Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucu sultanlarının yattığını bildikleri türbeler ve yine bu ilk sultanlar tarafından inşa ettirilen yapılar seyyahlar üzerinde derin etkiler bırakmış ve bunlardan söz etmelerine yol açmıştır. Kenti bölen vadiler üzerine kurulmuş ve kendilerine göre bazıları tuhaf bir yapıda olan köprüler, hemen her ziyaretçinin ziyaret ettiği ve geçmişinin antik dönemlere kadar gittiğini bildiği hamamlar, ticari önemiyle ilişkili olan ve uzun süre konaklamalara hizmet veren hanlar, bunun yanında diğer ticari yapılar yine büyük ilgi çekmiştir. Genel manzara içerisinde Osmanlı öncesine ait tek yapı ise Bursa'nın binlerce yıllık tarihinin izlerini taşıyan ve kenti taçlandıran

bir yükselti üzerinde yer alan Bursa Kalesi olmuştur. Tüm şehri şekillendiren ve öne çıkan yapıların büyük oranda Osmanlı eserlerinden oluşması kentin mimari zenginliğinin ele alındığı bölümlerde daha çok bu eserlerin çeşitli yönlerden değerlendirilmesinin en önemli nedenidir.

Seyyahlara göre Bursa'nın uzun bir tarihi mevcut olmasına rağmen bu kenti şekillendiren ve inşa ettikleri yapılarla bir kimlik kazandıran uygarlık Osmanlı'dır⁴⁴⁶. Farklı yapıların da kentin Osmanlı kimliğini ortaya koyduğu belirtilmiş ve özellikle camiler bu durumun destekleyicisi olarak gösterilmiştir. Daha geniş bir çerçevede kutsal bir İslam kenti olarak tanımlandığı ve manevi yönüyle Mekke ve Medine ile karşılaştırıldığı da görülmektedir:

“Bursa’da Türkler kendi gücünün ve Allah’ın onlara yüklediği görevin bilincine varmışlardır. Bundan dolayı onlar için Bursa, Mekke ve Medine’den sonra üçüncü kutsal ve sayısız tarihsel anılarla bağlı oldukları bir kenttir⁴⁴⁷.”

Naçov’un bu tanımlamasının daha ziyade Bursa'nın Osmanlı tarihindeki yeri ile bağlantılı olduğu söylenebilir. Edinilen izlenimler seyyahların kişilikleri ile doğrudan bağlantılı olduğu için zaman zaman farklı değerlendirmelere rastlansa bile Bursa'nın bir Osmanlı veya İslam kenti olarak görüldüğünü ortaya koyan diğer seyyahlar ise büyük oranda mimari dokusunun genel algı üzerindeki etkisine değinmişlerdir. Hamilton, tarihi kaynakların rehberliğinde Osmanlı öncesinde gerçekleştirilen bazı imar faaliyetleri hakkında bilgiler aktarmış olmasına rağmen aslında ne Roma ne de Bizans Dönemi'nde önemli bir yerleşim olmadığı ve Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle gelişmeye başladığını söylemiştir⁴⁴⁸. Bursa’da Osmanlı öncesi dönemlere ait kalıntıların mevcut olmasına karşın bunların az miktarda olduğunu belirten Perrot da asıl ilgi çekici yapıların Osmanlı eserlerinden meydana geldiğini açık biçimde belirtmiştir⁴⁴⁹. Mimari dokunun Bursa'nın imajına yaptığı katkıyı ortaya koyan en açıklayıcı örneklerden birini veren Banse kentin her yönüyle eski zamanları ve kültürü yansıttığını, türbelerin

⁴⁴⁶ Doğrudan bu konuyla bağlantılı olarak İznik ve Bursa karşılaştırması örneğinde bkz. Balbo, 1834: 129–130

⁴⁴⁷ Mevsim, 2009: 58

⁴⁴⁸ Hamilton, 1842a: 74

⁴⁴⁹ Perrot, 1864: 62

ölümü ve kaderi çağrıştırırken diğer yapıların Osmanlı'nın eski görkemini akla getirdiğini ifade etmiştir⁴⁵⁰. Hawley sahip olduğu eserlerin Bursa'nın imajına olan katkısına farklı bir açıdan değinerek camiler ve hamamları ile ünlenmesinin hem ruhsal hem de bedensel arınma yeri olarak görülmesine neden olduğu belirtmiştir. Ruhsal arınma yeri tanımlaması camilerin bolluğu ve diğer seyyahların da üzerinde durduğu manevi yönü ile bağlantılıdır. Ayrıca seyahatnamelerde en çok yer verilen yapılardan olmalarına rağmen Bursa hakkındaki izlenimlere yaptığı katkıların üzerinde durulmayan hamamları değerlendirmeye alması yönüyle de diğer seyyahların önüne çıkmaktadır⁴⁵¹.

Tüm bu örnekler mimari dokunun Bursa'nın imajını oluşturan en önemli öğeyi meydana getirdiğini, ön plana çıkan eserlerin Osmanlı Dönemi'ne ait olmasının ise bir Osmanlı ve İslam yerleşimi şeklinde görülmesine yol açtığını kanıtlamaktadır. Tek tek yapılar temelindeki değerlendirmelere bakıldığında da yine en çok bahsi edilen eserleri ilk Osmanlı sultanlarıyla bağlantılı örneklerin oluşturduğu görülür. Sultanların ismini taşıyan camilere daha çok yer verilmesi, türbelerde yine sultanlara ait olanların ön plana çıkması bu durumun göstergesidir. Bursa'nın dikkat çekici özelliklerinden bahsettiği kısımda önde gelen yapılarının Osmanlı tarihi ile bağlantısına değinen ve en önemli camilerin Osmanlı sultanları tarafından inşa ettirilenler, öne çıkan türbelerin ise bu sultanların gömüldükleri yerler olduğunu belirten Hawley, bu ilişkiyi doğrudan ortaya koyan seyyahlardandır⁴⁵².

Bursa'nın mevcut kimliğini ve görüntüsünü Osmanlı Dönemi'nde kazandığı neredeyse tüm seyyahların fikir birliği yaptığı hususlardan olup Bursa'da hüküm sürmüş Osmanlı sultanlarının her biri, kentin imarında rol oynayan kişiler olarak gösterilmiş, özellikle inşa ettikleri camiler örneğinde bu yöndeki değerlendirmelere konu edilmiştir. Bu faaliyetlerin başlangıcı da Orhan Gazi zamanına kadar götürülmüş, hatta Bursa'nın imarı konusunda en

⁴⁵⁰ Banse, 1919: 71

⁴⁵¹ Hawley, 1918: 55

⁴⁵² Hawley, 1918: 35

yoğun faaliyetleri gerçekleştiren kişi olarak bu sultan gösterilmiştir. Ancak Orhan Gazi'ye atfedilebilecek eserlerin azlığından dolayı bu dönemde meydana getirilen yapılar hakkındaki aktarımlar herhangi bir binayla ilişkilendirilemeyecek çok genel tanımlamalar şeklinde olmuştur. Böylesi görüşler bildiren seyyahlardan biri Walker'dır:

“On yıllık bir kuşatma yürütmüş olan babasınınkinden ziyade Orhan'ın ismi Bursa ile daha yakından bağlantılıdır. Muzaffer sancağını diktiği yer Pınarbaşı'ndadır. Orhan, hükümdarlığı boyunca çok sayıda cami ve kamu binaları inşa etmiştir ve bu binaları şiiresel kitabelerle süslemenin eski geleneğini yeniden canlandırmıştır. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk medrese yani yüksek okulu kuran kişi Orhan'dır; ilk imareti yani yoksullar için aşevini Nicea'da inşa etmiştir. Buradaki her mahallede, hatta günümüzde bile, Orhanlar ismiyle tanınan köyler onun tarafından mültecilerin yararlanması için kurulmuştur⁴⁵³.”

Yine bir 19. yüzyıl seyyahı olan Renard benzer biçimde Orhan'ın Bursa'da imar faaliyetleri başlatan kişi olduğunu söylemiştir ancak verdiği örnekler Bursa'nın Osmanlı'nın başkenti olduğu yılların tamamına yayılabilecek niteliktedir:

“Oğlu Orhan, Osman'ın yerine geçti. O andan itibaren yeni imparatorluğun başkenti mutlu günler geçirdi. Her yere saraylar inşa edildi; ünlü sultanların şan ve şöretleri anısına muhteşem türbeler ve camiler, Olympe'in yamaçlarında ve yakın civarında keşişlerin erdemlerini ve taassuplarını hatırlatacak aziz/derviş mezarları yapıldı⁴⁵⁴.”

Seyahatnamelerde Bursa'nın imar faaliyetlerinde rol oynayan kişiler arasında Orhan Gazi'nin isminin daha yoğun biçimde karşımıza çıkmasının nedeni seyyahların tespit ettikleri eserlerle bağlantılı değildir. Hatta bu sultana atfedilebilecek yapılara birçok seyahatnamede hiç değinilmemiştir. Osmanlı öncesi imar faaliyetlerinin Bursa tarihinde önemli yeri olan Prusias veya Hannibal'e atfedilmesi gibi, Osmanlı Dönemi imar faaliyetlerinde de Orhan Gazi'nin adının diğer sultanların önüne çıkmasının nedeni Bursa'yı

⁴⁵³ Walker, 1886: 104–105

⁴⁵⁴ Renard, 1899: 6

fethettiğinin bilinmesiyle bağlantılıdır. Bu yönde görüş bildiren seyyahlar Osmanlı hâkimiyetine geçmesiyle birlikte imar faaliyetlerinin başlaması gerektiği mantığını temele almış olmalıdır. Yalnızca Kınçov, diğer seyyahlardan farklı biçimde Bursa'nın bir Türk kenti kimliğini kazanmasını fethine değil, Timur tarafından ele geçirilip harap edilmesinin sonrasına bağlamıştır. Bu döneme kadar gelmiş eski Roma ve Bizans yapılarının istila sırasında ortadan kaldırılmasını da bunun sebebi olarak göstermiştir. Bu açıdan Bursa'da Osmanlıların fethin ardından imar faaliyetlerinde bulunmadıkları ve Bizans'a ait yapıları kullanmaya devam ettikleri şeklinde bir düşünceye sahip olduğu anlaşılmaktadır⁴⁵⁵.

Her ne kadar tahminlere ve dolaylı çıkarımlara dayansa da seyyahların bu konuda ileri sürdükleri fikirler doğrudur. Uzun bir süre boyunca Osmanlı sanatının en önemli eserlerinin verildiği yer olan Bursa'nın genel dokusunun temelleri bu dönemde atılmaya başlanmış ve fethinin hemen ardından başlayan imar faaliyetleriyle şehir yeni bir çehre kazanmıştır⁴⁵⁶. Fethin öncesinde Bursa kalenin içine sıkışmış durumda, kapalı ve sınırlı bir alanda bulunan bir yerleşimdi. Kale dışındaki yaşam alanı ise o dönemdeki kale ve Ulu Cami arasında akan Gökdere'nin ilerisine geçmiyordu. Bu haliyle ancak büyük bir kasaba denilebilecek yerleşim, Osmanlı hâkimiyetiyle birlikte kısa bir sürede döneminin en önemli ve gelişmiş kenti haline dönüşmeyi başarmıştır⁴⁵⁷. Bu niteliği kazanmasında payı olan sultanlardan birisi de 11 tanesi çeşitli onarımlardan sonra günümüze gelen 33 eser yaptırdığı bilinen Orhan Gazi olmuştur⁴⁵⁸.

Osmanlı fethinden sonraki ilk 200 yıllık süreç içinde Bursa'yı ziyaret eden seyyahlar çok genel biçimde bu kentin gelişmiş bir yerleşim olduğu ortak paydasında buluşmuşlardır. Bu dönemlerde böylesi tanımlamaların hâkimiyeti Bursa'nın en görkemli zamanlarında ziyaret edildiği gerçeğiyle bağlantılıdır. Osmanlıların başkenti olduğu yıllarda giderek kalabalıklaşan Bursa, yoğun imar faaliyetlerine sahne olmuş, görkemli eserlerle bezenmiş

⁴⁵⁵ Mevsim, 2009: 78

⁴⁵⁶ Ülgen, 1999: 401.

⁴⁵⁷ Ayverdi, 1967: 48

⁴⁵⁸ Osmangazi Belediyesi, 2006: 80

ve bu sayede dönemin en önemli yerleşimlerinden biri haline gelmiştir. Başkentlik unvanını yitirmesinden sonra imar faaliyetlerinin azalması ve tamamen sonlanması, ayrıca çeşitli felaketlere uğrayarak eski eserlerini kaybetmesi ise geç dönemlerinde Bursa'ya gelen seyyahların böylesi izlenimler edinmesini engellemiştir. Ancak mimari zenginliği ve yapılarının görkemi geç dönemlerde farklı bir bakış açısından ele alınmaya başlanmıştır. Seyyahlar, İstanbul'un fethedilerek sultanların camileri ve türbelerini bu yeni başkentte inşa ettirmeye başlamalarının ardından Bursa'nın göz ardı edildiğinin farkındadırlar. Önemli imar faaliyetlerinin gerçekleştirilmediğini, daha önceki sultanların mirası olan eserlerin yangınlar, depremler ve savaşlar nedeniyle tahrip olduğunu veya değişikliğe uğradığını bilseler dahi Bursa'da tüm bu tahribat ve ihmallere rağmen ayakta kalmayı başaran az sayıdaki esere büyük bir ilgiyle yaklaşmışlardır. Özellikle 19. yüzyıl ve sonrasında bu eserlere verilen değerleri ilk Osmanlı sultanları ile birlikte bıraktıkları yadigârlara yönelik saygının belirlediği söylenebilir. Daha erken yıllarda da örneklerini görüyor olmakla birlikte ağırlıklı olarak bu yüzyıldan itibaren Bursa'nın mimari eserleri ilk Osmanlı sultanlarının inşa ettikleri yapılar olmaları, Osmanlı mimarisinin erken tarihli örneklerini meydana getirmeleri, sonraki yüzyıllardaki örneklerden farklılıklar göstermeleri gibi nedenlerle de ilgi çekmeye başlamıştır. Bu durum bu eserlerle ilgili mimari değerlendirilmeleri beraberinde getirmiştir⁴⁵⁹.

Önceki bölümlerde ayrıntılı biçimde değindiğimiz gibi Osmanlı tarihi ve sultanlarıyla bağlantılı eserlere sahip olması Bursa'nın ilgi çekme nedenleri arasındadır. Seyahatnamelerde yer eden eserlerin başlıca özelliklerini de bu yönleri meydana getirmiştir. Örneğin Kınçov Bursa'nın en önemli ve mutlaka görülmesi gereken yapılarından bahsedeceğini söyleyerek Ulu Cami, Yeşil Cami, Emir Sultan Camisi, Yıldırım Beyazıt Camisi, Muradiye Camisi ve türbeleri ile Osman ve Orhan Gazi Türbeleri'ne yer vermiştir⁴⁶⁰. Seyyahların büyük bölümü sınırlandırmalarını ne şekilde yaptıklarını belirtmeseler dahi ele aldıkları yapılar değerlendirme ölçütlerini açık biçimde ortaya

⁴⁵⁹ Hammer, 1818: 73, Fuller, 1829: 70, Renard, 1899

⁴⁶⁰ Mevsim, 2009: 79–81

koymaktadır. Bu listede ilk sırayı Bursa'da hüküm sürmüş Osmanlı sultanlarının izlerini taşıyan eserler alır. Ancak bu özelliklerinin tek kriter olmadığı en çarpıcı örneği Orhan Gazi Camisi'nin çok az seyahatnamede yer etmesidir. Manevi yönü büyük bir yapı olmasına rağmen kendisine yer veren az sayıdaki seyyah da bu cami hakkında çok kısa detaylar aktarmışlardır. Örneğin diğer camilerden ve hatta türbelerden ayrıntılı biçimde bahseden Kınçov bu camiye yalnızca ismen değinmiştir⁴⁶¹. Bu yüzden sınırlandırmaların farklı boyutları olduğu ve manevi yönleri ve tarihi değerleriyle birlikte mimari ve süsleme yönünden de ilgi çekici özellikleri bulunmasının bir yapının konu edilmesini beraberinde getirdiği söylenebilir. Yine de özel olarak ele alınan yapıların yalnızca belirli özelliklere sahip yapılardan seçilmesi diğer pek çok eserin göz ardı edilmesi olumsuzluğuna yol açmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun tarih sahnesinde oynadığı roller ve seyyahların kişisel görüşleri de mimari eserlerle ilgili seyahatnamelerde karşımıza çıkan bilgilerin niteliğini etkilemiştir. Avrupa'da hayranlık uyandırdığı yıllarda Osmanlı eserlerine yönelik yaklaşımların imparatorluğa tüm kurumlarıyla birlikte yapılan övgülerle paralel olduğunu bu dönemlere ait kaynaklarda görmekteyiz. Bu kişilerin Osmanlı eserlerini güzel olarak değerlendirmesi bir bakıma imparatorluğa duyulan hayranlıkla bağlantılıdır. Benzer biçimde yapılar hakkında olumsuz fikirler ileri sürülmesinin nedenlerinden bir bölümü yine imparatorlukla ilgili algılarla ilişkilendirilebilir. Bu şekilde olumsuz düşüncelere sahip olan seyyahlar Osmanlı sanatının erken ve önemli örnekleri olmalarına rağmen Bursa'daki eserleri değersiz, basit ve/veya diğer kültürlere ait yapıtların kopyası olarak değerlendirmiş, hiçbir yaratıcılık ögesinin ortaya konulmadığı eserler olduklarını iddia etmiştir. Böylesi önyargılar bu eserlerin özgünlüğünün tespit edilmesinde bir engel meydana getirmiştir.

Olumlu veya olumsuz nitelikleriyle ele alınsınlar Bursa'daki mimari eserlerin büyük bölümünün Osmanlı yaratısı olduğu ve hatta bir bütün olarak

⁴⁶¹ Mevsim, 2009: 80.

tüm Bursa'nın Osmanlılar tarafından şekillendirildiği seyyahların tamamı tarafından kabul edilmiştir. Ancak bu gerçek Bursa'da Osmanlı öncesi eserlerin izlerinin hiçbir şekilde aranmadığı anlamına gelmemektedir. Bir sonraki bölümde daha ayrıntılı biçimde ele alacağımız gibi Osmanlı'ya ait bazı eserlerin daha eski dönemlere ait olduğunu iddia eden seyyahlar da genellikle böylesi arayışlar içinde olan kişilerdir.

2.3. OSMANLI DÖNEMİ ÖNCESİ ESERLERİ⁴⁶²

Bursa'nın Osmanlı Dönemi öncesi yapılarının izlerini tespit edebilmek günümüzde çok zordur. 1950'li yıllara kadar bu dönemlere ait kalıntıları ortaya çıkartma ihtimali bir nebze de olsa mümkünken bu tarihlerden sonra artan kentleşme hızı bunu artık imkânsız hale getirmiştir⁴⁶³. Bu durum bazı örneklerde seyyahların verdikleri bilgileri doğrulamayı veya hatalarını ortaya çıkartmayı olanaksızlaştırmaktadır. Yine de seyahatnamelerde göz ardı edilemeyecek bir yer kapladığını gördüğümüz Bursa'nın Osmanlı Dönemi öncesi yapıları hakkında verilen bilgilerin değerlendirmeye alınmasının önemli olduğunu düşünmemiz ayrı bir başlık açmamıza neden olmuştur.

Bir yapıda kitabenin mevcut olmasının her zaman doğru sonuçlara ulaşmayı sağladığını ileri sürmek doğru olmayacaktır. Keşfedilen kitabelerin devşirme olarak kullanılıp kullanılmadıklarının araştırılmaksızın tarihlendirmeler için bir kanıt olarak alınmaları bazı durumlarda hataları da beraberinde getirebilmektedir. Yine de genel olarak kitabelerin şüphesiz pek çok yapı örneğinde tarihlendirmeye büyük yardımı olan ve doğruluklarına en çok güvenilen kayıtlar oldukları söylenebilir. Günümüzde olduğu gibi seyyahlar da bir yapının tarihlendirilmesi hususunda en sağlıklı ve doğru bilgileri kitabeler aracılığıyla elde etmişlerdir. Ancak Bursa'da Osmanlı Dönemi öncesine ait olan veya en azından hakkında böylesi fikirler bulunan yapılardan yalnızca Bursa Kalesi'nde bir kitabe keşfedilebilmiştir. Bunun

⁴⁶² Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-2.

⁴⁶³ Kirayoğlu v.d., 1999: 11

dışında kendisiyle ilgili herhangi bir kaydın, belgenin bulunmadığı yapıların tarihlendirilebilmesi daha farklı yöntemlerin uygulanmasını gerektirmiştir. Seyyahların tarihlendirmelerde farklı yöntemler izlemesi de bazen aynı yapıdan bahsedilse bile tarih konusunda birbiriyle uyum göstermeyen fikirlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu tür çelişkili ifadelerle neden olan yöntem farklılıklarının belirlenmesi, bir yapının tarihiyle ilgili ileri sürülen fikirlerin daha sağlıklı biçimde değerlendirilebilmesi açısından gereklidir. Özellikle Bursa'nın Osmanlı Dönemi öncesine ait olduğu iddia edilen eserlerde böylesi yöntemler daha fazla kullanıldığı için bu yöntemlerin tespiti böylesi iddiaların nedenlerini de ortaya koyabilecektir.

Bu yöntemler içinde Bursa örneğinde en çok başvurulan ama aynı zamanda en büyük hataları da beraberinde getireni tarihinde yer eden önemli kişiler ve olaylarla kurulan bağlantılar sonucunda bazı çıkarımlarda bulunmaktan geçmektedir. 18. yüzyılda Avrupa'da hâkim olan Aydınlanma Çağı, seyahatnamelerin siyasal ve eleştirel niteliğe bürünmesini sağladığı gibi seyyahların Eski Yunan ve Roma'ya olan ilgisinin de artmasına neden olmuştur. Böylece Yunan ve Roma kalıntılarının keşfedilebileceği yerleşimlere daha çok ilgi duyulmaya başlanmış, ziyaret edilen yerlerde de bu dönemlere ait izleri keşfetmek daha arzulanan bir hal almıştır⁴⁶⁴. Kendisine yapılan ziyaretlerin yoğunlaştığı yüzyıllarda baskın olan bu düşünceler doğal olarak Bursa'yı da etkilemiştir. Bu kente tarihi hakkında bir takım kaynakları okuyarak gelen veya rehberler tarafından kendilerine bazı bilgiler aktarılan seyyahlar, Bursa'nın Osmanlı hâkimiyeti öncesinde Bithynia Krallığı'na kadar giden uzun bir geçmişi olduğunu, Roma ve Bizans dönemlerini de yaşadığını bilmelerinin etkisiyle bu dönemlere ait eserlerin izlerini araştırmışlardır. Bu çabaları birkaç örnek haricinde çoğunlukla sonuçsuz kalmışsa da hayal güçleri veya yanlış izlenimleri bazı seyyahların Osmanlı öncesinden kalan yapıları mevcut olanlardan çok daha fazla olarak göstermesine neden olmuştur. Asıl olarak yalnızca Bursa Kalesi'nde ve 1855 depreminde tamamen yıkılmadan önce Osman ve Orhan Gazi'nin türbeleri olarak

⁴⁶⁴ İldem, 2007: 4. Fransa başta olmak üzere bu dönemde bütün Avrupa'da bir Yunan hayranlığı hâkimdir ve bu durum 19. yüzyılda daha da yoğunlaşmıştır. Eyice, 1963: 61

kullanılan eski manastırda daha eski dönemlere tarihlendirmeye olanak sağlayan bir takım izler keşfedilebilmiştir. Ancak somut verilerin olmadığı durumlarda da tarihi kaynakların rehberliğine başvuran seyyahlar hamamlar ve sarayın Bursa'nın geçmişine ait eserler olduklarını sık sık dile getirmişlerdir. Tarihlendirmeye yardımcı olabilecek herhangi bir kanıt olmamasına rağmen Bursa'nın tarihinde yer eden bir kişi ya da olayla bağlantılı olan bu yapılar seyyahlar tarafından sık sık Osmanlı Dönemi öncesine ait yapılar olarak değerlendirilmeye alınmıştır.

Bursa hakkında okuyucuyu daha ayrıntılı olarak bilgilendirmek, ayrıca ilgi çekiciliğini arttıran bir özellik olarak tarihte önemli yeri olan kişilerle bağlantısını ortaya koymak amacıyla yapılan tarihi hakkındaki aktarımlar, seyahatnamelerde kendisine ayrılan bölümlerin giriş kısımlarında verilmektedir. Bu aktarımların konumuz açısından önemi ise Osmanlı öncesi tarihi yanında bu dönemlere ait eserlerin tespit edilmesinde de sıklıkla başvuru kaynağı olarak bu yöntemin kullanılmasından ileri gelmektedir. Bursa'daki yapıların dönemlerinin belirlenmesinde en çok izlenen yöntem olan tarihi kaynaklara başvuru ve buna bağlı olarak yapılan önerilerde söz konusu edilen yapının bu döneme ait bir ize sahip olup olmadığına bir önemi de yoktur. Bu yöntemi uygulayan seyyahların büyük bölümünün bir yerleşimin geçmişine ait bir yapıyı keşfetme yönünde aşırı arzulara sahip kişiler olması da hataların meydana gelme oranlarını yükseltmektedir.

Bursa tarihinin çok az kaynaktaki kısıtlı bilgilerden ibaret olması ve bunlar içerisinde bazen doğrudan yapılarla ilişkilendirilebilecek hiçbir bilginin mevcut olmaması, seyahatnamelerden elde edilen her türlü verinin en küçük ayrıntısına kadar değerlendirilmesini zorunlu kılmış ve bu dönemlere ait yapılarla ilişkili olabileceği düşünülen bütün ipuçlarından yararlanılmaya çalışılmasına neden olmuştur. Osmanlı öncesine ait yapılarla ilgili aktarımların bazen gerçeği yansıtmayan zorlama çabaların neticesinde ortaya konulduğu da seyyahların kaynak olarak aldıkları eserlerin ayrıca incelenmesiyle tespit edilebilmiştir. Günümüze herhangi bir izi ulaşmadığından dolayı doğruluğu tespit edilemeyecek olan kalıntılar hakkındaki aktarımlar hakkında yorumda bulunmak ise mümkün

olamamaktadır. Yine de seyyahların üzerinde yarattığı etkilerin sonuçlarını ortaya koymak, Bursa'nın Osmanlı öncesi eserleri için günümüzde dahi yararlanılan bu yöntemin bazı problemlerini de açığa kavuşturacaktır.

Bursa'nın uzun bir tarihi olduğu seyyahların çoğu tarafından kabul edilen bir gerçektir. Ancak Bursa tarihini öğrenebilmek için değerlendirmeye alınan kaynaklarda çok fazla bilginin mevcut olmadığı da görülmektedir. Seyahatnamelerin büyük bölümünde Bursa'nın Osmanlı öncesi tarihi hakkında sahip olunan yegâne bilgileri kentin kuruluşu ve Bithynia Krallığı Dönemi'ndeki yeri ile ilgili Plinius ve Strabon'dan elde edilebilen kısa bilgiler, Roma Dönemi tarihi hakkında Plinius ve Traianus arasındaki yazışmalardan yapılan çıkarımlar, Bizans Dönemi ile ilgili olarak ise imparatoriçe Theodora'nın maiyetiyle birlikte hamamlara yaptığı bir gezi ve kentin maruz kaldığı kuşatmalar hakkında yazılanlardan oluştuğu görülmektedir. Seyahatnamelerde Bursa'nın konu edildiği bölümlerde mutlaka tarihine değinilmesine rağmen kaynakların ve bu kaynaklarda mevcut bilgilerin yetersizliği de doğal olarak yer verilen bilgilerin genellikle birbirinin tekrarı olmasına neden olmuştur. Yaklaşık olarak MÖ 200'lü yıllar civarında Hannibal veya Prusias tarafından kurulduğu⁴⁶⁵, MÖ 75 yılında Nicomedes'in vasiyetiyle⁴⁶⁶ egemenliği altına girdiği Roma Dönemi'nde de varlığını sürdürdüğü⁴⁶⁷, ardından Bizans hâkimiyetinin başladığı⁴⁶⁸ kentin adının bazı kuşatmalarla birlikte anıldığı⁴⁶⁹, son olarak da Osmanlılar tarafından

⁴⁶⁵ Belon, 1588: 450, Lubenau, 2012: 485, Brenner, 1824: 20–21, Dallaway, 1797: 175, Marindin, 1914: 106, Hammer, 1818: 72, Kinneir, 1818: 244–245, Walsh, 1836: 198, Kennedy, 1908: 423, Hawley, 1918: 38, Levinge, 1839: 237, Texier, 2002: 194, Burgess, 1835: 133, Schneider, 2009: 14, Hamilton, 1842a: 73, Walsh, 1838a: 28, Felice de Vecchi, 1854: 92, Smith, 1851: 10, Murray, 1854: 181, Joanne, Isambert, 1861: 502, Moustier, 1864: 243, Warsberg, 1869: 117, Jerningham, 1873: 213–214, Busch, 1870: 147, Mevsim, 2009: 57, 77 Walker, 1886: 93, Coufopoulos, 1895: 183, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 210, Kennedy, 1908: 422, Hawley, 1918: 38, Elston, 1923: 195–196.

⁴⁶⁶ Kennedy, 1908: 423, Kinneir, 1818: 244–245, Joanne, Isambert, 1861: 502, Müller, 1897: 152, Coufopoulos, 1895: 183, Kennedy, 1908: 422.

⁴⁶⁷ Kinneir, 1818: 244–245, Texier, 2002: 194, Burgess, 1835: 133, Hamilton, 1842a: 73, Felice de Vecchi, 1854: 92, Smith, 1851: 10, Murray, 1854: 181, Warsberg, 1869: 117, Busch, 1870: 147, Walker, 1886: 94, Mevsim, 2009: 77

⁴⁶⁸ Hawley, 1918: 38, Manucci, 1907: 10, Walsh, 1836: 198, Burgess, 1835: 133, Hamilton, 1842a: 74, Joanne, Isambert, 1861: 502, , Coufopoulos, 1895: 183, Mevsim, 2009: 77, Hawley, 1918: 38, Elston, 1923: 195–196.

⁴⁶⁹ Kennedy, 1908: 423, Felice de Vecchi, 1854: 92, Warsberg, 1869: 117, , Coufopoulos, 1895: 183, Kennedy, 1908: 422

fethedildiği⁴⁷⁰ seyahatnamelerde sürekli olarak yer eden birbirinin benzeri bilgilerdir. Yine de, bir Osmanlı kenti ve bu dönemde önem kazanmış bir yerleşim olduğu kabul edilmesine rağmen, bu bilgiler sayesinde MÖ 3. yüzyıla kadar götürülen tarihi içerisinde Osmanlı'dan önce üç farklı uygarlığın hâkimiyetinin tespit edilebilmesi doğal olarak bu dönemlere ait izlerin araştırılmasını beraberinde getirmiştir. Bu tür bir çaba içinde olunmasının nedeni, hakkında çok fazla bilginin mevcut olmadığı Bursa'nın Osmanlı öncesi tarihini aydınlatma arzusunun yanında daha önce keşfedilmemiş herhangi bir eseri tespit etmenin adeta bir prestij kaynağı olarak görülmesiyle de ilişkilidir.

Bununla birlikte konumuz sınırları içerisinde kalan İznik, Gölyazı, Ulubat gibi yerleşimlerle karşılaştırıldığında korunmayı başarmış Bizans öncesi ve hatta Bizans Dönemi eserleri yönünden Bursa çok daha az örneğe sahiptir. Bu durum seyyahları hayal kırıklığına uğratmış, tüm çabalara rağmen kaynaklar ve söylencelerde adı geçen eserlerin izlerinin tespit edilebilmesi mümkün olmamıştır. Uzun tarihi ile paralel olabilecek kalıntıların mevcut olmamasının yol açtığı zorlama çabalar da bazı seyyahların hayal güçlerini ve yerel söylenceleri hesaba katmalarına, bazen de Osmanlı Dönemi gibi geç tarihlere ait olan yapıları Bursa'nın daha önceki hâkimlerinin eserleri olarak göstermelerine neden olmuştur.

Bu duruma çok daha gerçekçi yaklaşan bazı seyyahlar ise Bursa'daki eski eserlerin eksikliğini kabul ederek, araştırmaların sonuçsuzluğunu da yazıya dökmüşlerdir. Bu seyyahlardan ilki olan Tournefort surlarda eski kalıntılar veya yazıtların olmadığını, zira kentin birçok kez yeniden kurulduğu için eski çağlara ait çok az izin kalabildiğini ifade etmiştir⁴⁷¹. Kendi gözlemlerinin yanında Bursa'da eski eserleri arama çabalarının vakit kaybı olduğunu, burada karşılaştıkları ve bir süredir Bursa'da bulunan Cerci'nin

⁴⁷⁰ Kennedy, 1908: 423, Hawley, 1918: 38, Manucci, 1907: 10, Marindin, 1914: 106, Hamilton, 1842a: 74, Felice de Vecchi, 1854: 92, Smith, 1851: 10, Kennedy, 1908: 422, Hawley, 1918: 38.

⁴⁷¹ Tournefort, 2005: 235

Bizans'a ilgi duyanların bunları Bursa'da değil İznik'te aramaları gerektiğine yönelik aktarımı da ortaya koymaktadır⁴⁷².

Kendisinin de bizzat açıkladığı üzere Lucas'ın seyahat amaçlarından birisi de eski uygarlıkların ortaya koyduğu eserleri keşfetmektir. Bununla birlikte Tournefort'un aktarımını doğrular biçimde Bursa'da bu tür eserlerin hiçbir şekilde tespit edilemediğine yönelik bir aktarımla kaldığı süre boyunca yalnızca birkaç madalya ve bazı oymalı taşlarla yetinmek zorunda kaldığını söylemiştir⁴⁷³. Bu yolcuktan bir yıl sonra Bursa'ya geldiğinde ise sadece ismini vermediği bir hamamın havuzunun dibinde bir kitabe keşfedebilmiş, havuzun sularını boşaltarak büyük kısmı bozulmuş durumda olan bu kitabeyi kopyalamıştır⁴⁷⁴. Yine Bursa civarında bulduğu eski eserler olarak yalnızca üç kitabeye seyahatnamesinde yer verebilmiştir⁴⁷⁵.

Seyahatnamesinde Mudanya, Gemlik, Gölyazı gibi ziyaret ettiği diğer yerleşimlerde daha çok Osmanlı öncesi eserlerini ele alan Brenner'in Bursa'da bu dönemlere ait kalıntıları tespit edebilmesi mümkün olamamıştır. Bursa'nın tarihçesini değerlendirmeye aldığı bölümde ise hikâyeleriyle ön plana çıkan antik yerleşimler gibi Bursa'nın da sunduklarından çok geçmişinin hatıralarıyla dikkat çekebilecek bir yer olduğunu söylemektedir. Bu tür bir ifade kullanmış olması Bursa'nın zengin bir tarihi olmasına rağmen o güne gelebilen kalıntılarının bu zenginliği yansıtmıyor olduğu yönündeki düşüncesi ile bağlantılıdır ve adeta görkemli geçmişine aldanarak bu dönemlerin kalıntılarının aranmaması gerektiği konusunda ziyaretçileri uyaran bir tarzı vardır⁴⁷⁶.

⁴⁷² Tournefort, 2005: 239

⁴⁷³ Lucas, 1714b: 386-387

⁴⁷⁴ Lucas, 1714a: 74, ΔΕΥΝΣΔΚΟΥΚΑΡΓΗC ΙΥΗΟC
ΟΚΥΟΚΚ CΤΟΚΙ (bkz. Lucas, 1714a: 300, no: 13.)

⁴⁷⁵ 14. ΙΔΙΩΝΤΨο ΝΤΕCΚΕΤΥΛC.

ΣΕΠΙΚΕΙΜΕΝC ΙΤΟΥΤ

ΣΕΒΡΑ.....

15. ΤΙΤΟC ΦΑΛΛΟΥΙΟC ΦΙΔΟΥΔΙ

ΟΝΟΠΑ ΤΗΡΑΙΤΟΥ.....

16. ΑΝΗΚεΡΟΗΟΥ ΤΟCΟΠΥΡ. ΓΟC ΠΑΙΑ

(ΤΟΥεΥ

CεBζΑΤΟΥ ΗΜwN ΒΑCΙXεwC Θε. ΟΔwPχ

ΟΜΝΗΜΧΤΛΑΚΚ vφ. (Lucas, 1714a: 300, no: 14, 15, 16)

⁴⁷⁶ Brenner, 1824: 20-21

Pek çok seyyah da Brenner ile benzer bir biçimde Bursa'nın uzun geçmişine ve tarihteki yerine değinmişler ancak bu geçmişin izlerinin de artık görülmediği üzerinde durmuşlardır. Bu seyyahlardan birisi Brenner'den yalnızca bir yıl sonra Bursa'ya gelmiş olan Morritt'tir. İznik üzerinden Bursa'ya gelen ve burada bir süre konaklayan Morritt bu kentin en üst düzeyde bir eskiliğe sahip bir yerleşim olmasına rağmen eski dönemlerine ait çok az kalıntısı olduğunu söylemektedir⁴⁷⁷.

Bursa'nın Osmanlı öncesi kalıntılarının tamamen ortadan kalkmasının tarihi bazen çok yakın zamanlara dayandırılmaktadır. Ancak özel bir ilgi alanı olmasına ve bir kitabeyi kopyalamak için bir hamamın havuzunun sularını dahi boşalttıracak bir arzu içinde bulunmasına rağmen Lucas'ın ve yaklaşık aynı tarihlerde Bursa'yı ziyaret etmiş olan Tournefort'un çabalarına rağmen bu tür kalıntıların tespit edilememiş olması erken diyebileceğimiz bir tarih olan 18. yüzyılın hemen başlarında dahi hiçbir kalıntının keşfedilemediğinin göstergesidir. Aynı yüzyılın sonlarında Bursa'yı ziyaret etmiş olan Brenner ve Morritt'in her ikisi de kendi başlarına gelen hayal kırıklığını başkalarının da yaşayabileceği konusunda diğer seyyahları uyaran bir anlatım tarzını benimsemişlerdir. Seyahatnamelerin içeriklerinde Osmanlı öncesi kalıntılarını ele alan değerlendirmelere sahip olmamız nedeniyle daha önceki yıllarla ilgili bilgi edinemesek de erken yüzyıllar için de benzer durumun söz konusu olma ihtimali üzerinde durabiliriz. Sonraki yüzyıllarda ise antik dönem kalıntılarına daha çok ilgi duyulması ve konu edilmeye başlanması Bursa'daki bu eksikliğin daha fazla örnekle ortaya konulmasını sağlamıştır.

Bursa'da antik dönemlere ait kalıntıların eksikliğine yönelik aktarımların arttığı 19. yüzyıl seyyahlarının bir örneği olarak verebileceğimiz Burgess, Bithynia Krallığı ve Roma Dönemi'nden bahsettikten sonra bu dönemlere ait, surların içerisinde kalan kısımda yer alan ve kırık sütunlar ile bazıları sur duvarlarına yerleştirilmiş ancak tahrip olmuş alçak kabartmalardan oluşan az sayıdaki kalıntıların dışında hiçbir şeyi bulamadığını söylemiştir. Hatta bazı seyyahların Bithynia Krallığı'na kadar

⁴⁷⁷ Marindin, 1914: 106

götürdükleri surların da Roma Dönemi'ne dahi ait olmadığını, daha sonradan Cenevizliler tarafından yeni bir sur inşa edilmek için tahrip edildiğini iddia etmiştir⁴⁷⁸.

Dwight, Bursa'nın tarihinden bahsederken Osmanlı Dönemi'ndeki büyüklük ve görkemine rağmen antik dönemlerde çok büyük önemi ve özelliği olmayan bir yerleşim olduğunu belirtmiştir⁴⁷⁹.

Levinge, Osmanlı öncesi tarihine büyük yer ayırmış olmasına ve bu dönemlerde önemli bir yerleşim yeri olduğunu ortaya koymasına rağmen Bursa'da eski çağlardan kalma çok az kalıntı bulunduğunu kabul etmek zorunda kalmış seyyahların bir diğeridir. Mevcut kalıntıların Bursa'nın Osmanlı öncesi yerleşim yeri olan kalenin yer aldığı ve eski akropolisi meydana getiren tepe ile bunun yakınlarında olduğunu belirtmişse de bu örneklerin yalnızca bazı kırık sütunlar, surlarda ve kulelerde kullanılmış devşirmeler ile camilerdeki bazı yontulardan ibaret olduğunu da ifade etmiştir⁴⁸⁰.

1851 yılında Bursa'ya gelmiş Smith ise çok eski bir geçmişe sahip olmasına rağmen benzeri diğer kentlerin tamamı gibi Bursa'nın da çok büyük değişikliklere uğradığını söylemiş ve birden çok uygarlığın hâkimiyet kurmasını da bu değişimin nedeni olarak vermiştir⁴⁸¹.

Perrot, antik dönemlere ait çok az kalıntıya sahip olmasını böylesi önemli bir geçmişi olan Bursa'nın çarpıcı bir özelliği olarak verir. Mevcut olan az sayıdaki Yunan ve Roma harabesinin de seyyahlarca sık sık ziyaret edilmiş ve tanımlanmış olduğunu belirterek özel olarak bu kalıntıları değerlendirmeye almamıştır⁴⁸².

Playfair ise erken Osmanlı sultanlarının camileri ve türbeleri dışında Bursa'da ilgi çekebilecek antik çağlardan kalan hiçbir kalıntının olmadığını söyleyen bir diğer seyyah olarak karşımıza çıkmaktadır⁴⁸³.

⁴⁷⁸ Burgess, 1835: 133

⁴⁷⁹ Dwight, 1846: 146

⁴⁸⁰ Levinge, 1839: 239

⁴⁸¹ Smith, 1851: 10

⁴⁸² Perrot, 1864: 62

⁴⁸³ Playfair, 1890: 99

Seyahatnameler incelendiğinde Bursa'nın, Osmanlı Dönemi öncesinde önemsiz bir yerleşim olduğu yönünde görüş beyan eden birçok seyyaha rastlanmaktadır. Bu seyyahları bu düşünceye iten sebeplerden birisi antik kaynaklarda adından çok az söz edilmesidir. Ancak bunun yanında Bursa'nın Osmanlı öncesi tarihinin önemli olmadığı düşüncesinin doğmasında bu dönemlere ait kalıntıların eksikliğinin de mutlaka bir rolü vardır. Texier'in, antik kaynaklara atıfta bulunarak bu dönemlerde Bursa'nın önemli bir şehir olmadığı yönündeki düşüncesi, tek bir dönemi değil Osmanlı öncesi tüm dönemleri kapsadığı izlenimi uyandırmaktadır⁴⁸⁴. Tüm doğu kentlerinin bir kaderi olarak Bursa'nın tarihinin de yükseliş ve çöküşlerle geçtiğini söyleyen Elston, Bursa'nın Osmanlı öncesi tarihindeki parlak yılları olarak yalnızca Bithynia Krallığı Dönemi'ni göstermiş daha sonradan bir çöküşe girdiğini belirtmiştir⁴⁸⁵. Coufopoulos'a göre de Bursa, Roma Dönemi'nde bozulmaya yüz tutarak önemini yitirmiştir ve ancak 947'de Seyf el Devle tarafından ele geçirildiği zaman isminin tarihte yer etmiş olması Bursa'nın Bizans Dönemi'nde önemsiz bir yerleşim olduğunu göstermeye yeterlidir⁴⁸⁶.

Bursa, asıl olarak Osmanlı Dönemi yapılarıyla dikkat çekmesine ve örneklerini verdiğimiz üzere bizzat bazı seyyahlar tarafından Osmanlı öncesine ait eserleri aramanın sonuçsuz kalacak bir çabadan ibaret olduğunun üzerinde durulmasına rağmen yine de birçok seyyah bu kentin tarihini ortaya koyabilecek kalıntıların peşine düşmüşler ve kentin bu dönemlerde sahip olduğu yapılar hakkında bazı çıkarımlarda bulunmaya çalışmışlardır. Kalıntıların mevcut olmamasına rağmen Bursa'nın Osmanlı öncesi dönemlerdeki imar faaliyetleri hakkında bilgi verilebilmesi az sayıdaki kaynakta yer alan her türlü verinin değerlendirmeye alınması neticesinde sağlanmıştır. Ancak bu bilgiler yapıların mimari özelliklerinden ziyade daha çok bir zamanlar mevcut olmaları hakkında ileri sürülen fikirlerden ibarettir.

⁴⁸⁴ Texier, 2002: 201

⁴⁸⁵ Elston, 1923: 196

⁴⁸⁶ Coufopoulos, 1895: 183

Büyük bölümü hiçbir iz bırakmadan ortadan kalkmış olmakla birlikte seyyahların kaynaklar aracılığıyla Osmanlı öncesinde mevcut olduğunu düşündükleri yapıların ilk sırasında Bithynia Krallığı Dönemi'nde başkent ve kralların ikametgâhı olması dolayısıyla varlığının büyük ihtimal dâhilinde olduğunu varsaydıkları saray ve Hannibal'in içinde intihar ettiğini bildikleri ancak niteliği konusunda görüş birliğine sahip olmadıkları bir yapı; Roma Dönemi'nde Plinius'un yazışmalarında adı geçen hamam, tapınak, kütüphane gibi yapılar, yine bu dönemde de bir sarayın mevcudiyeti inancına yol açan Plinius'un yazışmalarında burada ikamet ettiği bilgisi; Bizans Dönemi'nde İmparatoriçe Theodora'nın kalabalık bir maiyetle yolculuk yapmasına neden olan hamamlar ve Plinius'un yazdıklarından ortaya konulduğu gibi henüz ikinci yüzyılda kendini gösteren ve Osmanlıların eline geçmesinden sonra dahi devam eden Hıristiyan varlığının doğal bir sonucu olması gereken kiliselerdir. Kale ise kentin sık sık maruz kaldığı kuşatmalar nedeniyle yalnızca Bizans Dönemi'nde rol oynadığı tespit edilmesine rağmen, Bithynia Krallığı Dönemi'nden itibaren kentin her dönemine ait bir iz barındırdığını düşündükleri bir yapıdır. Bazıları hakkında doğrudan bir aktarımda bulunulmamasına rağmen yapılan yorumlamaların da etkisiyle hakkında bilgiler edinebildiğimiz bu yapılardan saray ve kalenin Osmanlı Dönemi'ndeki örneklerin öncülleri oldukları ve bu yapılarla aynı yerde buldukları ileri sürülmektedir. Roma ve Bizans Dönemi'nde varlıkları ortaya konulan hamamların da Eski Kaplıca başta olmak üzere Osmanlı Dönemi hamamlarında izleri aranmıştır. Kiliselerin ise sayısının daha çok olduğu ancak örneği bir tane ile sınırlı kalmasına rağmen Osmanlılar tarafından camilere çevrildiği düşünülmektedir.

Hakkında fikirlerin ileri sürüldüğü yapıları dönemler bazında sınıflandırırsak ilk sırayı kentin kurulduğu yıllar olarak düşünülen Bithynia Krallığı Dönemi alır. Kuruluşu hakkında seyahatnamelerde karşımıza çıkan bilgiler bazen efsanelerle de karışıyor olmakla birlikte⁴⁸⁷ büyük oranda antik yazarların kaynaklığına dayanmaktadır. Bu kaynaklar kentin kuruluşunu

⁴⁸⁷ Monk, 1851: 49

Hannibal'e dayandıran Plinius⁴⁸⁸ ve Prusias'a dayandıran Strabon'dur⁴⁸⁹. Verilen bilgiler doğrultusunda büyük oranda aynı yıllarda yaşamış kişiler

⁴⁸⁸ Belon, 1588: 450, Lubenau, 2012: 485, Brenner, 1824: 20, Hammer, 1818: 72, Walsh, 1836: 198, , Schneider, 2009: 14, Smith, 1851: 10, Haeckel, 1873: s.y. Bu bilgiyi daha ayrıntılı olarak da ele alan Walsh, kentin Prusias için Hannibal tarafından kurulduğunu söylediği gibi kuruluş tarihini de yaklaşık olarak MÖ 220 olarak vermiştir. Farklı bir kaynaktan da kuruluş hikâyesine ayrıntılı olarak değinir ve kentin ismiyle her ne kadar Bithynia Kralı'nın hatırasını yaşatmakta ise de daha ziyade misafirinden yani Hannibal'dan dolayı ünlendiğini de vurgulamıştır. Hannibal'in ev sahibinin misafirperverliğine karşı minnettarlığının bir göstergesi olarak kalesini inşa ettiği ve kurmuş olduğu kentin de Küçük Asya ve herhangi bir diğer yerdeki en güzel noktada olduğunu söylemektedir. Walsh, 1838a: 28 . Texier de benzer bilgileri verir ancak kuruluş tarihini biraz daha eskiye MÖ 250'ye dayandırır (Texier, 2002: 194). Diğer seyyahların aktarımlarından alıntılarla oluşturulduğu anlaşılan ve yazarı belirsiz 1904 tarihli bir rehberde de tarihi tam olarak bilinmeyen Bursa'nın Plinius'un verdiği bilgiye göre Hannibal tarafından kurulduğu bilgisi tekrarlanmıştır. Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 210. Hawley, konumu itibarıyla Bursa'nın çok daha uzun bir süreden beri yerleşim gördüğünü söylese de belki de eldeki kaynakların eksikliğinden dolayı diğer seyyahlar gibi kentin kuruluşunun MÖ 220 olduğunu ve anlatılanlar doğrultusunda temellerinin Hannibal tarafından atıldığını söyler. Hawley, 1918: 38. Elston da kentin Hannibal tarafından kurulduğunu ifade eden bir diğer seyyahtır Elston, 1923: 195-196.

⁴⁸⁹ Briand, 1829: 48-49, Murray, 1854: 181, Hawley, 1918: 38, Busch, 1870: 147. Bursa'nın isminden dolayı Hannibal'den çok Prusias tarafından kurulmuş olması Levinge gibi seyyahlar tarafından daha muhtemel olarak görülmüştür. Bu fikre sahip olan seyyahlar bu kaynaktan da Hannibal'in adı geçse de kentin kurucusunun Prusias olduğunu kabul edildiği Strabon'u referans göstermişlerdir. (Brenner, 1824: 20, Dallaway, 1797: 175, Kinneir, 1818: 244-245). Burgess isim vermez ancak MÖ 220 yılında bir Bithynia kralı tarafından kurulduğu şeklinde verdiği bilgi Prusias'a işaret eder. Burgess, 1835: 133. Levinge'in de benzer bilgileri tekrarladığı görülmektedir. Seyyahın yaptığı tarihlendirme de Prusias'ın iktidarda olduğu MÖ 200 yıllarıdır. Levinge, 1839: 237. Bir bütün olarak tüm Anadolu'yu ele alan Warsberg, bu topraklardaki çok daha eski diğer kentlere göre Bursa'nın nispeten daha yeni bir yerleşim olduğunun Plinius'un aktarımından çıkarılabileceğini söylemiş ve diğer seyyahlar da görüldüğü gibi tarihinin en fazla MÖ 200 yılına götürülebileceğini ifade etmiştir. Warsberg, 1864: 117. Gallois, Bursa'nın kökeninin oldukça belirsiz olduğunu belirtse de ismini Bithynia Kralı Prusias'ın başkentinden geldiğini söylemektedir. Gallois, 1907: 53. Bursa'nın kökeninin belirsizliği üzerinde duran Hamilton bu problemi daha ayrıntılı biçimde ele almıştır. Morrith ise kentin kuruluşunu Croesus zamanına götürür ve kenti kuranın da savaşta kendisine yardım eden bir kral olduğunu belirtir. Marindin, 1914: 106. Morrith gibi Strabon'dan alıntı yaptığını belirten Moustier, çok sayıda olan Prusias isimli Bithynia kralları arasından kentin kurucusunun hangisi olduğunu Croesus'un çağdaşı olması yoluyla belirledebileceğini belirtmiştir. Strabon gibi Plinius'un fikrini de ele alan Moustier, yeni kurulacak kentin konumunu Hannibal'e danışan Prusias'ın kentin kurucusu olan Bithynia Kralı olarak alınmasının daha güvenilir olduğunu söylemiştir Moustier, 1864: 243. Kentin kurucusunun Prusias olduğu ancak kentin kurulması önerisini Hannibal'den aldığı yönünde bir görüş bildiren diğer bir seyyah da Walker'dır Walker, 1886: 93-94. Joanne ve Isambert Bursa'nın kurucusunun II. Prusias olduğunu söylemiş ancak bu kenti kurmasını kendisine Hannibal'in tavsiye ettiğini belirtmişlerdir Joanne, Isambert, 1861: 502. Coufopoulos, Bursa'nın Bithynia Kralı Prusias tarafından kurulduğunu ancak kendisine Hannibal'in yardımcı olduğunu söylemiş, kuruluş tarihini de MÖ 185 olarak vermiştir. Coufopoulos, 1895: 183. Kuruluşu konusunda bir kesinlik olmaması ve hatta kurucusunun Prusias olarak kabul edildiği durumlarda bu Prusias'ın hangisi olduğunu belirsizliği de en çok kentin kuruluş tarihi konusunda farklı bilgiler verilmesine neden olmaktadır. Bu nedenle Strabon'da Prusias'ın Kroisos'a karşı savaşan kişi olduğu bilgisini değerlendiren bazı seyyahlar genel kanıların aksine kentin kuruluşunu MÖ 550 yılına kadar götürmüşlerdir. Çok fazla kaynaktan ele alınmayan yalnızca Texier'in değerlendirdiği Bizanslı Etienne'in kenti Keyhüsrev ile çağdaş olan ancak ismi yine Prusias olarak aktarılan bir krala yaptığı atıf da kentin kuruluşunu yaklaşık olarak aynı tarihlere yerleştirmektedir. Ancak Plinius'un aktarımıyla Hannibal'in kentin kurucusu olarak değerlendirildiği durumda ise kentin tarihi en fazla MÖ 250 yılına kadar

oldukları ve hatta Hannibal'in Prusias tarafından misafir edildiği kabul edilmesine rağmen seyyahların çoğu kentin kuruluşu yanında bu dönem yapılarını da yararlandıkları kaynağa göre Prusias'a veya Hannibal'e atfetme eğilimi içindedirler. Bazı seyyahlar ise her iki kaynaktaki bu çelişkiye dikkat çekerek tercihi okuyucuya bırakmaktadırlar⁴⁹⁰.

Bu kaynakların bu derece üzerinde durmamızın nedeni Osmanlı öncesi yapıları hakkında bilgi edinmek isteyen seyyahların antik yazarların eserlerini en ince ayrıntısına kadar incelemiş olduğu gerçeğidir. Bursa'nın en erken dönemi olarak ele alınan Bithynia Krallığı hakkında da mevcut bilgiler yalnızca kentin kuruluşu hakkında Plinius ve Strabon'dan elde edilebilen kısa bilgilerle sınırlıdır. Ancak MÖ 1. yüzyılın ünlü coğrafyacısı Strabon'a baktığımızda ismini Prusa olarak verdiği Bursa hakkında yalnızca Mysia Olympos'u yani Uludağ'ın eteklerinde kurulu ve iyi idare edilen bir kent olduğu, Phrygia ve Mysia arasındaki sınırdaki bulunduğu ve Kroisos'a karşı savaşan Prusias tarafından temellerinin atıldığı bilgisinin yer aldığı yani dolaylı yolla dahi bir yapıyla bağlantı kurulabilecek bir bilgi vermediği görülür⁴⁹¹.

Kaynaklardaki bu yetersizlikler, bunun yanında izlerinin araştırılabileceği yapıların eksikliği gibi sorunlara rağmen seyyahlar Bursa'nın Osmanlı öncesi eserlerini keşfetme konusunda yoğun çabalarda bulunmuşlar

götürülebilmektedir. Texier, 2002: 194. Bithynia kralları arasında birden çok ismi olan Prusias gibi genel bir isimden ziyade Bursa'yı kurduğu kabul edilen II. Prusias'tır. Mevsim, 2009: 57, 77.

⁴⁹⁰ Bu konuda bir görüş birliği olmaması seyyahları da etkilemiş ve farklı fikirler sürmelerine neden olmuştur. Jerningham, Bursa'nın kuruluşu ile ilgili seyyahların üzerinde durdukları iki kaynağı da ele almış ve Plinius'a göre Hannibal, Strabon'a göre ise Hannibal'i misafir eden Prusias tarafından kurulduğunu, her iki durumda da kuruluş tarihinin MÖ 190'dan eskiye gitmeyeceğini söylemiştir Jerningham, 1873: 213–214. Plinius'un kentin Hannibal tarafından kurulduğu yönünde verdiği bilgiye değinen seyyah burada yazarın asıl amacının yalnızca Prusias ile aynı zamanda Bursa'da bulunduğu imada bulunmak olduğunu söylemiş ve asıl kentin kurucusunun Prusias olması gerektiğini ifade etmiştir. Hamilton, 1842a: 73. Kurucusu konusunda farklı görüşlerin olduğunu söyleyen ve hem Hannibal hem de Prusias'ı birlikte aktaran bir diğer seyyah da Kennedy'dir Kennedy, 1908: 422. Kaynak olarak Strabon'dan yararlandığını belirtse de Felice de Vecchi'nin Bursa tarihi hakkında verdikleri bilgilerde hatalar mevcuttur. Gemlik'in eski adı olan Kios'a da ismini veren Arganot Cio'nun Bursa'yı kurduğunu, daha sonra bu yerin Demetrio tarafından yakıldığını söyledikten sonra Prusias tarafından yeniden inşa ettirilip isimlendirildiğini söylerler. Verdikleri bilgilerden çok açık biçimde Bursa'nın Gemlik ilçesinin tarihiyle Bursa'yı karıştırdıkları anlaşılmaktadır. Daha sonra Roma hâkimiyetine geçmesi, Haçlı seferleri sırasında Türkler tarafından ele geçirilmesi ve Bizanslılar tarafından yeniden imar edilmesi hakkında verdikleri bilgiler ise Bursa tarihinde yer eden olaylardır. Felice de Vecchi, 1854: 92.

⁴⁹¹ Strabon, 2000: 56–57

bu durum da zaman zaman hatalara düşmelerine neden olmuştur. Bir yapının tarihlendirilmesinde yapılabilecek yanlışlıklar daha ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz üzere bazı nedenlerden ötürü mazur görülebilir. Asıl büyük hatalar ise hayal gücünün ve antik dönemlere ait bir eseri keşfetme yönündeki aşırı arzuların etkisiyle meydana gelmektedir. Örneğin, kentin doğusunda şekilleri dolayısıyla tümülüslere benzemekle birlikte asıl olarak gübre yığınlarından başka bir şey olmayan tepeciklerden birisi, kim olduğunu belirleyememekle birlikte Macfarlane'in Fransız asıllı olarak aktardığı bir seyyah tarafından Bursa tarihinde önemli bir yeri olan Hannibal'in mezarı olarak tanımlanmış ve başka seyyahlar tarafından da bu şekilde kabul edilmiştir⁴⁹².

Macfarlane'in verdiği bu çarpıcı örnek⁴⁹³ erken tarihlerini ortaya çıkartabilecek somut verilerin çok fazla olmadığı Bursa'da, Osmanlı öncesi eserlerin aranması ya da mevcut eserlerin bu dönemlere tarihlendirilmesinde en çok izlenen yolu gösterir. Bu yöntem antik yazarların rehberliğine başvurup, tarihinde rol oynayan bazı önemli kişileri veya olayları mutlaka bazı yapılarla ilişkilendirip Bursa'nın mimari eserlerini kent tarihi ile paralel bir biçimde ele alarak tespit edilebilen örneklerin daha da ilerisine götürmektir. Bu tarihi paralellik kentin kuruluşuna kadar gider ve Bursa tarihine yer verilen bölümlerde kentin kuruluşu, tekrar imar edilmesi gibi faaliyetler ile birlikte değerlendirilir.

Kuruluşu konusundaki belirsizliklere rağmen Prusias'ın ve Hannibal'in tarihteki yerleri tek başına Bursa'yı ünlü bir yerleşim yapmaya yetmektedir. Bunun da ötesinde Bithynia Krallığı Dönemi'nde kralların ikametgâhı olduğunun ve başkentlik yaptığının bilinmesi⁴⁹⁴, dolayısıyla bu yıllarda önemli bir kent olduğunun belirlenmesi büyük çaplı imar faaliyetlerine maruz kalmış olması gerektiği düşüncesini ortaya çıkartmış ve bu döneme ait eserlerin izlerinin aranmasını beraberinde getirmiştir. Osmanlı Dönemi eserlerinin

⁴⁹² Macfarlane, 1850a: 223

⁴⁹³ Benzer bir diğer örnek Truva'da 18. yüzyılda Akhilleus'un mezarı olarak gösterilen bir tümülüs örneğinde de geçerlidir. İldem, 2007: 8

⁴⁹⁴ Playfair, 1890: 99, Barker, 1824: 450, Brenner, 1824: 18, Dallaway, 1797: 175, Kinneir, 1818: 244-245, Levinge, 1839: 237, Texier, 2002: 193, Thourenel, 1840: 420, Monk, 1851: 49, Murray, 1854: 181, Müller, 1894: 152, Kammond, 1878: 29, Gallois, 1907: 53

genel olarak Orhan Gazi'ye atfedilmesine benzer bir sebeple Bursa'daki en erken imar faaliyetlerinin Bithynia Krallığı Dönemi'nde başlamış olması gerektiği yönündeki düşünceler de en eski yapıların kurucusuna göre değişik biçimde Hannibal veya Prusias'a dayandırılmasına neden olmuştur.

Seyyahların bazı kalıntıları Hannibal veya Prusias'a atfetmelerinde, bu kişiler hakkındaki tarihi belgelerin yanında bazı söylencelerin de etkili olduğu hissedilmektedir. Her iki şekilde elde edilen bilgiler sayesinde, izlerinin artık görülemediği genel olarak kabul edilse bile en azından bir zamanlar Bursa'da olduğu iddia edilen ve Bursa'nın bu ünlü misafiri ve kendisine ismini veren kralı ile ilgili olaylara bağlanan bazı yapılar bahis konusu yapılmaktadır. Örneğin Brenner, Hannibal'in tümülüsünün İzmit Körfezi'nde bulunduğunu özellikle belirtmiş, bununla birlikte kendisi ile ilgili anlatılan en bilindik hikâyelerden birisi olan zehirle intihar etmesinde adı geçen ancak niteliği hakkında bir fikir ileri sürmediği "Yedi Çıkışlı Bina"nın hiçbir izinin keşfedilir durumda olmamasına rağmen Bursa'da yer aldığına inandığını açık biçimde ortaya koymuştur⁴⁹⁵. Başka seyahatnamelerde de gördüğümüz yedi çıkışa sahip olan bu yapının Warsberg bir kale olduğunu belirtmektedir. Ancak seyyah halen harabelerini görebildiğini söylediği Bursa Kalesi ile Hannibal tarafından inşa edilen kalenin aynı yapı olduğunu belirtmemiş yalnızca herhangi bir saldırı ihtimaline karşı her yönden kaçmaya olanak sağlayan çıkışların olduğu bu yapının da şu anda görülen kalenin olduğu yüksek ve hâkim noktada bulunmasının muhtemel olduğunu ifade etmiştir⁴⁹⁶. Walsh da Prusias'ın kendisine ihanet etmesinden sonra intihar ettiği bu yerin bir ev olduğunu söylemektedir⁴⁹⁷. Görüldüğü üzere niteliği tarihi belgelerden tam anlamıyla anlaşılamadığı için seyyahlar farklı tanımlamalara gitmişlerse de hepsinin buluştuğu nokta bu ünlü yapının Bursa'da yer alıyor olduğudur.

Bithynia Krallığı Dönemi'nde kentin sahip olduğu düşünülen ve izleri aranan bir diğer yapı, kuruluşu ile ilgili hikâyede Hannibal'in buraya sığınmış

⁴⁹⁵ Brenner, 1824: 57

⁴⁹⁶ Warsberg, 1869: 117

⁴⁹⁷ Walsh, 1838a: 28

olması dolayısıyla kendisinden bahsedilen Prusias'ın Sarayı olmuştur⁴⁹⁸. Hisarın sunduğu cazibeler içerisinde eski anıları canlandırmasını ön plana alan Bent, Hannibal'in de misafir olarak kabul edildiği Prusa'nın sarayının burada olduğunu söylemiştir⁴⁹⁹. Ancak adeta efsaneleşmiş olan bu olayda adı geçen sarayın Bursa'da bulunduğu düşünülmesi ilk başta bu hikâye ile çelişecektir. Eğer kent anlatıldığı gibi Hannibal'in Prusias'ın sarayında ağırılanmasına bir minnettarlık işareti olarak bu olayın sonrasında bizzat Hannibal veya kendi yönlendirmesi ve önerisiyle Prusias tarafından kurulduysa sarayın başka bir yerde olması gerekir.

Bununla birlikte kuruluşunun ardından Bursa'nın Bithynia Krallığı'nın başkentliğini yapmış olması gerçeğiyle bağlantılı biçimde, ilk olarak kent kurucusu olarak gösterilen Prusias ve ardından gelen Bithynia krallarının burada ikamet ettiğinin bilinmesi⁵⁰⁰ doğal olarak bu dönemde Bursa'da bir saray yapısının mevcut olması gerektiğini akla getirmektedir. Osmanlı Sarayı ile ilgili bahislerde bu yapının eski sarayın yerine yapılmış olduğu konusunda bazı aktarımlar mevcuttur. Bu aktarımlar daha çok Bizans Dönemi sarayına yönelik atıflardır. Konumunun yüzyıllar içinde değişmemiş olduğu kabul edilirse Plinius'un bahsettiği Roma ve daha öncesinde Bithynia Krallığı'na ait sarayın da aynı yerde bulunduğu söylenebilir. Ancak Bursa'ya yapılan ziyaretlerin ve bu tür eserlere yönelik ilginin arttığı yıllarda saray izleri dahi takip edilemeyecek derecede harap bir halde olduğundan, belli özelliklerine ve duvar işçiliklerine dayalı tarihlendirme önerilerinde bulunmak ve bu döneme de bir şekilde atıf yapmak mümkün olamamıştır.

Bazı seyyahlar bu konu üzerinde özellikle durmuş olsalar da belki biraz da zorlamayla Bursa'nın Bithynia Krallığı'na kadar giden tarihinin izlerini taşıyan yegâne kalıntılar olarak Bursa Kalesi'ndeki bazı bölümleri gösterebilmişlerdir. Bithynia Krallığı'na kadar giden bir tarihi olduğu belirtilen, ancak diğer iki yapıdan farklı biçimde izlerinin de halen görülebildiği söylenebilen tek yapı da Bursa Kalesi'dir. Örneğin Moustier kalenin büyük

⁴⁹⁸ Texier, 2002: 194, Hamilton, 1842a: 73–74, Jerningham, 1873: 214, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 210, Hawley, 1918: 38

⁴⁹⁹ Bent, 1889: 376

⁵⁰⁰ Busch, 1870: 147

bölümünün Bizans İmparatorluğu'na ait olduğunu söylemekle birlikte duvar işçiliğindeki farklılıkla ayırt edilebilen bazı kısımlarını Bithynia Krallığı Dönemi'ne tarihlemiştir⁵⁰¹.

Ancak genel olarak seyyahlar surlarda bu döneme ait bir iz bulunabileceği konusunda ortak bir görüşe sahip değildirler. Kaleden bahsedenlerin büyük bölümü de Bithynia Krallığı Dönemi'nde mevcut olması büyük ihtimal dâhilinde olan surların aynı konumda yer alması gerektiğini söylemekle yetinirler ve bölümler bazında ayrıntılı duvar işçiliklerini inceleyerek tarihlendirme önerileri yapmakla ilgilenmezler. Niebuhr, Bursa Kalesi'nin kapladığı bu alanın eski Prusa kentinin bulunduğu yer olduğunu düşünmektedir⁵⁰². Texier, bu ilk kentin kare şeklinde ve çok iyi surlarla donatılmış olduğunu söylemiştir. Bursa'nın Osmanlı öncesi dönemlerine ait kalıntılarının çeşitli nedenlerle ortadan kalktığını belirten ve yalnızca bu ilk kentin konumu hakkında bir görüş ileri sürebilen seyyah, surların çevrelediği alanın Bithynia başkentinin kurulduğu yer olduğunu ve surların bu eski yerleşim hakkında bir fikir verebileceğini söylemiştir. Burada da ifade ettiği kalenin Bithynia Krallığı'na ait olmasından ziyade kapladığı alanın eski Prusa'nın yerine işaret ediyor olmasının muhtemel olduğunu⁵⁰³. Dallaway'ın, kalenin Bithynia Krallığı'na giden bir tarihi olduğunu düşündüğü, bu yapıyı "Prusias Kalesi" olarak adlandırmasından anlaşılabilir. Düşüncesini bu şekilde ortaya koymasına rağmen ayakta duran kısımlarını çok daha geç bir dönem olan Sultan Orhan'ın eseri olarak göstermiştir⁵⁰⁴. Antik kentin akropolisinin kalenin bulunduğu noktada olduğunu düşünen seyyahlardan birisi de Walsh'tur⁵⁰⁵. Walsh, ayrıca bir başka eserinde doğrudan bir aktarımla kaleyi "Hannibal'in Kalesi" olarak tanımlayarak bu yöndeki düşüncelerin bir diğer örneğini vermiştir⁵⁰⁶. Schneider, kaleyi Bithynia Krallığı'na tarihlediğinden söz etmemiştir. Ancak antik kentin tahmini yerini tarif ederken bir yamaç üzerinde ve ova manzarasına hâkim bir konumda yer

⁵⁰¹ Moustier, 1864: 246

⁵⁰² Akdemir, 1989: 100

⁵⁰³ Texier, 2002: 193, 201

⁵⁰⁴ Dallaway, 1797: 179

⁵⁰⁵ Walsh, 1836: 207

⁵⁰⁶ Walsh, 1838a: 28

aldığını söylemesi, Hannibal'in veya Prusias'ın kurduğu ilk yerleşim yeri olarak kalenin bulunduğu noktaya işaret ettiğini göstermektedir⁵⁰⁷. Bu fikre sahip seyyahlardan bir diğeri olan Fuller de genel kent dokusu hakkında yaptığı tanımlamada kalenin kalıntılarının da yer aldığı kayalık zirvenin Bursa'nın kurucusu Prusias'ın akropolisinin bulunduğu yer olmasının muhtemel olduğuna değinmiştir⁵⁰⁸. Porter'in tespiti de benzer özellikler taşır. Seyyah eski kentin, surlarla çevrili alanla sınırlı kaldığını söylemiştir. Geldiği tarihlerde Bursa bu surların her iki tarafına da yayılmış ve eski sınırlarını oldukça aşmış bir durumdadır ve seyyah şu an görülen kentin büyüklüğüne oranla ilk yerleşimin ancak ufak bir nokta olarak tanımlanabilecek bir yerde bulunduğunu belirtmiştir⁵⁰⁹. Renard'ın kalenin yer aldığı yeri eski kentin kalbi olarak tanımlaması da kentin en eski dönemlerinden itibaren yerleşim yeri olarak kullanıldığını düşündüğünü göstermektedir⁵¹⁰. Burada "eski kent" ifadesiyle seyyahların çoğunlukla Osmanlı öncesi tüm dönemleri ifade etmek istedikleri anlaşılrsa da vurgulamak istenilen ilk yerleşimin yani Bithynia Krallığı'nın bu noktada kurulmuş olduğudur.

Kalenin veya en azından bulunduğu konumun yerleşim tarihinin kentin kuruluşuna kadar götürülebilmesinin ilk nedeni kapladığı alanın savunulmasının kolaylığı ve tarihinde yer edebilecek tüm savunma yapılarının da aynı konumda yer alması gerektiği yönündeki düşüncelerdir. Bu nedenle kalıntılarının eksikliğine rağmen en azından ilk yerleşimin konumu konusunda seyyahlar ortak görüşler ortaya koyabilmiştir. Bu yalnızca Bithynia Krallığı için değil Roma ve Bizans dönemleri için de geçerlidir. Bu durum Bursa'nın Osmanlı öncesi kalıntılarının en çok arandığı yerinin günümüz Tophane sirtları olmasını beraberinde getirmiştir. Örneğin Kınçov, kalenin de yer aldığı sarp kayalık üzerindeki terasta bir zamanlar kentin kalıntılarının olduğunu söylerken Osmanlı öncesindeki antik kentten bahsettiği hissedilir.

Bursa'nın eski yerleşiminin Tophane civarında yer aldığı günümüzdeki araştırmalarla da doğrulanmaktadır. Bunun yanında bu noktanın stratejik

⁵⁰⁷ Schneider, 2009: 15

⁵⁰⁸ Fuller, 1829: 71

⁵⁰⁹ Porter, 1835: 262

⁵¹⁰ Renard, 1899: 12

özelliği ve yakın civarının coğrafi nitelikleri göz önüne alındığında da bu düşünce mantıklı görülür ve Bursa'nın ovalık bölgelerinin yakın zamanlara kadar bataklık, dolayısıyla yerleşimlere elverişsiz olması hisarın bulunduğu avantajlı konumun seçilmesinin önemli nedenlerinden birisi olarak gösterilebilir.

Ele aldığımız bu örneklerin gösterdiği üzere Bithynia Krallığı Dönemi'nde Bursa'nın sahip olduğu yapılar hakkında seyahatnamelerde bazı bilgiler mevcuttur. Ancak bir takım söylencelerin yol açtığı düşüncelerle bazı kalıntıların bu döneme tarihlendirilmesi gerçeği bir tarafa bırakılacak olursa Bursa'nın Bithynia Krallığı'na giden eserlerinin halen izlerinin görülebildiğini ileri süren çok az seyyahın mevcut olduğu görülür. Bazı seyyahlar tarafından Bithynia Krallığı, Osmanlı Dönemi öncesinde kentin önemli olduğu düşünülen tek dönemi olarak görülmesine rağmen bu yıllardan kaldığı kesin olarak tespit edilebilen bir yapıyı keşfetmek mümkün olamamış, seyyahlar da yalnızca kale başta olmak üzere birtakım yapıların bazı kısımları ile daha önce mevcut olması gereken yapıların yaklaşık konumları hakkında bilgiler verebilmişlerdir. Bursa'nın kuruluşunun MÖ 200'lere kadar dayandığını söylemekle birlikte Bithynia Kralı Prusias tarafından kurulan bu kentten geriye hiçbir izin kalmadığını, sürekli tekrarlanan kuşatmalar, yangınlar ve depremlerin de bu izlerin yok olmasını hızlandırdığı söyleyen Walker bu gerçeği bizzat ortaya koyan seyyahlardan birisidir⁵¹¹. Bursa'nın Osmanlı öncesi kalıntıları konusunda en ayrıntılı değerlendirmeleri yapan kişi olan Texier de seyyahların büyük bölümü ile benzer biçimde kentin kuruluşunu Bithynia Krallığı Dönemi'ne kadar götürmesine rağmen Ortaçağlarda hızlı bir gelişme göstermesi yüzünden bu dönemden kalan kalıntıların ortadan kaldırıldığı ve yerlerine yeni yapıların yapıldığını bu nedenle bu dönem hakkında bilgi verebilecek hiçbir eserin kalmadığını söylemektedir⁵¹².

Bu örneklerin dışında bu kaynaklarda adı geçmeyen ve Macfarlane'nin verdiği örnekteki benzeyen düşünceler neticesinde Hannibal veya Prusias'a tarihlendirilen bazı kalıntılardan da bahsedilmektedir. Örneğin

⁵¹¹ Walker, 1886: 94

⁵¹² Texier, 2002: 193, 194

Walker, uğradığı çeşitli felaketler ve zamanın, bu kentte bulunması muhtemel Bithynia Krallığı'nın tüm izlerini ortadan kaldırdığını söylemiştir. Fakat kentin tarihinde yer eden önemli kişilerin bazı kalıntılarla özdeşleştirilmesini gösteren bir örnek olarak Çekirge'de büyük biçimsiz taşlardan oluşan bir kaldırımın Hannibal'in imar faaliyetleri arasında yer aldığı konusunda söylence hakkında da bir bilgi vermiştir⁵¹³. Bu örnek Bursa'nın Osmanlı öncesi eserleri hakkında ortaya konulan fikirlerde seyyahlar kadar yerel halkın inançlarının da etkisi olduğunu göstermektedir.

Bursa'nın Bithynia Krallığı'ndan sonra Roma hâkimiyetine geçtiği bilinmektedir⁵¹⁴. Bithynia Krallığı Dönemi gibi Roma tarihi hakkındaki bilgiler de çok az kaynaktan elde edilebilenlerle sınırlıdır ve bu kaynakların ilk sırasında da Plinius ve Traianus arasındaki yazışmalar gelir⁵¹⁵. Ancak bir önceki dönemden farklı olarak Plinius'un mektuplarında Bursa ile ilgili verilen bilgilerde özellikle imar faaliyetleri konusunda yapılan aktarımların dikkat çektiği ve değerlendirmeye alındığı görülebilmektedir.

Texier, Plinius'un valiliği sırasında çok büyük bir gelişme gösteren kentte halkın yararlanması ve kentin süslenmesi için muhteşem binalar inşa ettirildiğini söylemiş, Bursa'nın bu dönemdeki diğer Roma kentlerinde olduğu gibi bir gymnasium, kaplıcalar, bir halk meydanı ve revaklara sahip olduğunu, revakların birisinin ortasında ise bir kütüphane ile Trajan'ın heykeli bulunduğu bilgisini vermiştir. Texier'in de değindiği üzere Plinius'un Bursa'da görev yaptığı yıllar hakkındaki kayıtlar Bursa'nın Osmanlı Dönemi öncesi tarihi ile olduğu gibi imar faaliyetleri hakkında da son bilgilerin elde edilebildiği dönemdir ve daha sonra Bizans İmparatorlarının kaplıcalarından yararlanmak için yaptıkları bir ziyaretin bahsine kadar altı yüz yıllık bir boşluk mevcuttur⁵¹⁶. Müller de Texier gibi Plinius'un yazışmalarını diğer seyyahlara göre biraz

⁵¹³ Walker, 1886: 151

⁵¹⁴ Walsh, 1836: 203, Briand, 1829: 49, G.M., 1834: 455, Bernard, 1843: 55, Felice de Vecchi, 1854: 92, Taylor, 1862: 315, Moustier, 1864: 246, Busch, 1870: 147, Haeckel, 1873: s.y., Walker, 1886: 124, 128, Overbergh, 1899: 405, Launay, 1914: 197

⁵¹⁵ Walker, 1886: 94, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 210. Hamilton'un Bursa'nın Roma Dönemi hakkında sahip olunan bilgilerin edinilebileceği kaynaklar olarak gösterdiği eserler içerisinde Plinius ile birlikte bir tarihçi ve bir seyyah da vardır. Bu kişiler Cramer ve Browne'dur. Hamilton, 1842a: 73.

⁵¹⁶ Texier, 2002: 195–196

daha kapsamlı olarak almış ve mektuplardaki ayrıntılardan Plinius'un valiliği esnasında Bursa'nın bir gymnasium, hamamlar ve kütüphanesiyle gelişmiş bir kent olduğu sonucuna ulaştığını söylemiştir⁵¹⁷.

Hem Texier hem de Müller'in bu dönemdeki yapılar hakkında böylesi çıkarımlar yapabilmiş olmaları her ikisinin de Plinius'un mektuplarını detaylı biçimde incelediklerini gösterir. Plinius, haklarında ayrıntılı tanımlamalar yapmamış olmasına rağmen en azından bu dönemde bazı yapıların mevcudiyetini anlamamızı sağlayan bir kaynaktır. Traianus'a yazdığı mektuplarda Anadolu'ya gelmesinden kısa bir süre sonra ziyaret ettiği Bursa'da MS 2. yüzyılın başlarında tapınaklar, konuk evleri ve diğer kamu binalarının mevcudiyetinden bahsetmektedir. MS 111 yılında Bithynia'nın Proconsul'ü yani Eyalet Valisi olarak Anadolu'ya gelmiş olan ve kamu binaları yapımı konularında da İmparator Traianus ile mektuplaşan Plinius, bu dönemdeki imar faaliyetleri konusunda önemli bir kaynaktır. Seyyahların büyük bölümü de İznik ile birlikte Bursa'daki Roma Dönemi yapıları hakkında bu kaynağa çok sık biçimde başvurmuşlardır.

Plinius, Bursa'ya gelir gelmez Traianus'a kamu harcamaları konusundaki sorunlarla ilgili bir mektup yazmıştır⁵¹⁸. Bu mektuplar değerlendirildiğinde genel olarak Bithynia'da özellikle kamu binalarının yapımındaki savurganlıkların kentlerin temel problemi olarak sunulduğu görülür. Bu yıllarda yaşadıkları yeri güzelleştirmek amacıyla farklı kent halklarının aralarında giriştikleri şiddetli rekabetler kamu hazinesinin boşalmasına neden olmaktadır. İznik örneğinde de görüleceği gibi imar planları gerçekleştirilmeden yeni binaların yapımına girişilmesi, çeşitli sebeplerle eski binaların tahrip olması, tiyatro, gymnasium, hamam gibi yapılara başlanmasına rağmen bitirilmeden bırakılması ve bakımsızlıktan yıkılmalarına izin verilmesinin de bu problemler arasında olduğu görülür⁵¹⁹. Bu da bu yıllarda birçok kamu işine girişilmesine rağmen bu girişimlerin kentlerin mali yapılarını kötü yönde etkileyen niteliklere sahip olduğunu

⁵¹⁷ Müller, 1894: 152

⁵¹⁸ Plinius, 2001: 27, 28

⁵¹⁹ Plinius, 2001: 14

gösterir. Burada Plinius'un ele aldığı ve bizim de seyyahların aktarımları doğrultusunda ilgili bölümlerde değerlendirmesini yaptığımız eserler arasında üzerinde en çok durulan, harabe hale gelmiş ve onarılması beklenen ancak Plinius'un yeni bir tane yaptırmak konusunda ısrarcı olduğu bir hamamdır⁵²⁰. Yine bir diğer yazışmada hamamın inşa edileceği yer olan yıkılan bir evin sütunlu avlusunda Cladius adına yapılmış bir tapınağın varlığından bahsedilmektedir. Cocceianus Dio'nun bir kamu yapısını kente tahsis etmek istediği ve masraflarını üstlendiği, burada eşi ve oğlunun gömütleri ile imparator Traianus'un bir heykelinin bulunacağı bilgisini de söz konusu mektuplardan öğrenebilmek mümkündür. Bu yapıyı bizzat gören Plinius, İmparator Traianus'un heykelinin bu sırada bir kütüphanede bulunduğunu da söylemektedir⁵²¹.

Plinius'un mektuplarında diğer yerleşimlerde olduğu gibi Bursa'da da bir takım imar faaliyetleri hakkında bilgiler verilmesi genel olarak Roma Dönemi'nde önemsiz bir yerleşim olarak görülen Bursa'nın en azından Plinius'un valilik yaptığı yıllarda parlak bir dönem geçirdiği sonucuna ulaşılmasına neden olmuştur⁵²². Ancak Plinius'un mektuplarının ayrıntılı olarak incelenmesi kentin aslında iyi bir durumda olmadığına bir kanıtı olarak da alınabilir. Zira Bursa'da hamam inşasından bahsettiği kısımda kentin virane bir görünümü olduğunu ve bu sayede bu görüntünün de düzeltebileceğini söylerken kentte önemli yapılar olmakla birlikte genel görünümünün güzelleştirilmeye ihtiyaç duyar bir biçimde olduğu konusunda da ipucu vermektedir⁵²³.

Bu yazışmaları kelimesi kelimesine tetkik ederek değerlendirmeye alan seyyahlar Plinius'un Bursa'da yaptığı imar faaliyetleri hakkında fikir sahibi olabilmektedirler. Bununla birlikte Texier ve Müller'in dışında bu bilgileri ayrıntılı olarak inceleyen seyyahlar yoktur ve Plinius'un mektuplarında çok çeşitli binalardan ve genel imar faaliyetlerinden bahsedildiği görülmekle birlikte daha çok hamam inşası hakkında verdiği bilgi değerlendirmeye

⁵²⁰ Plinius, 2001: 30–31, 54–55

⁵²¹ Plinius, 1999: 27, 30-31, 54-55, 59-60.

⁵²² Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 210.

⁵²³ Plinius, 2001: 54

alınmıştır⁵²⁴. Bu nedenle Bursa'nın Roma Dönemi hakkında çok fazla bilgi olmadığını söyleyen ve mevcut az sayıdaki bilgi arasında bu dönemde hamamlarıyla ünlenmiş olmasını ön plana çıkartan seyyahların belirtmemiş olsalar bile bu kaynağı temel aldıkları söylenebilir⁵²⁵. Bu bilgiyi Plinius'tan aldığını açık biçimde ortaya koyan Walker ise konumunu da vererek adı geçen hamamın hisarın içinde kaldığını belirtmiştir⁵²⁶.

Bursa'daki hamamların tarihçesi konusunda Plinius'un mektuplarını oldukça ayrıntılı değerlendirmeye alan seyyahlar bu yazışmalardaki çok ufak detaylardan daha farklı çıkarımlar yapmayı da başarmışlardır. Bunların arasında Plinius'un yazışmalarında yerine hamam yapılması düşünülen tapınağın niteliği ile ilgili ileri sürülen fikirler de vardır. Bent bu tapınağın sağlık tanrısı Asklepius'a ait olduğunu düşündüğünü ortaya koyan bir aktarımda bulunmuştur⁵²⁷. Hasluck, Plinius'a atıf yapmamış ancak Eski ve Yeni Kükürtlü [Büyük ve Küçük Kükürtlü (?)] hamamlarının arasında bulunan ve bir zamanlar Asklepios Tapınağı'nın yer aldığı bir noktada bulunan sıcak sulara şehit edilmesi nedeniyle Rumların Bursa piskoposu Aziz Patricius'u anma törenleri yaptıklarını söylemiştir. Kendi görüşüne göre de burada bir zamanlar böylesi bir tapınağın yer alması bölgenin özellikleri nedeniyle oldukça muhtemel görünmektedir. Daha sonradan Rumların buradaki bir hamamı da Aziz John'a ithafen Bekiar Hamam olarak adlandırdığını Kandis'e dayanarak aktarmıştır. Eserinde Hıristiyanlık inanışlarının devamını oluşturan Müslüman inançlarına yer veren Hasluck, yine iki hamamın arasında Türkler tarafından, Akchi (?) Baba olarak isimlendirilen bir azizin mezarını barındıran bir türbenin inşa edilmiş olduğundan bahsetmiştir. Ancak bu türbenin hamamların iyileştirici gücüyle bir bağlantısı olup olmadığını keşfedemediğine de değinmiştir⁵²⁸. Hasluck'un anlattığı bu olay Plinius'un da bahsettiği Bursa'da Hıristiyanlığın yayılmaya başladığı yıllar olan MS 2. yüzyılın başlarına ait olmalıdır ve değindiği üzere sıcak suların iyileştirici gücü ile

⁵²⁴ Dallaway, 1797: 175, Texier, 2002: 195, Moustier, 1864: 243–244

⁵²⁵ Kinneir: 1818: 244, Murray, 1854: 181, Busch, 1870: 147, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 210.

⁵²⁶ Walker, 1886: 94

⁵²⁷ Bent, 1889: 374

⁵²⁸ Hasluck, 1929: 107

bağlantısı böylesi bir tapınağın mevcudiyeti açısından mantıklı görülebilir. Eserinde farklı seyyahların seyahatnamelerinden yaptığı alıntılara yer veren Hasluck'un Kandis'e dayanarak aktardığı bir hamam hakkındaki bilgi de önemli olmakla birlikte her iki yapıyı da bizzat görmemiş olması aktarımını sağlıklı biçimde değerlendirmeyi zorlaştırmaktadır. Daha sonra 1904 tarihli anonim rehberde de bu tapıntan bahsedilmiş ve Diocletian Dönemi'nde mevcut olan bu tapınağın Aziz Patricius'un şehit edildiği yer olduğu bilgisi tekrarlanmış ayrıca Büyük Kükürtlü'nün kaynağının bulunduğu yerde olduğu şeklinde bir fikir de ileri sürülmüştür⁵²⁹. Bu seyyahların böylesi bir fikir ileri sürmesi hamamın konumunun sıcak su kaynaklarının bulunduğu bir yerde inşa edilmesi gerektiği ve böylesi bir yerde bulunacak bir tapınağın da Asklepius'a ait olabileceği yönündeki çıkarımlarının bir sonucu olmalıdır.

Bursa'da bu dönemde mevcut olduğu öne sürülen bir diğer yapı ise saraydır. Mektupları içerisinde tek bir cümleden çıkartılan Plinius'un burada konakladığı bilgisi, Bursa'nın bu yıllarda bir yönetim merkezi olduğunun düşünülmesine⁵³⁰, Roma valilerinin burada ikamet ettikleri sonucuna ulaşılmasına⁵³¹ ve bir saray veya benzeri bir yapının mevcudiyetinin sorgulanmasına neden olmuştur. Seyyahların bazıları doğrudan bir sarayın var olduğunu iddia etmemiş ama en azından burada Roma'nın Bithynia valilerinin bir ikametgâhının bulunduğunu belirtmiştir⁵³². Ancak genel olarak sahip olunan düşünce bu yapının bir saray olduğudur. Walker, ilk olarak Plinius'un "Prusa'daki konutum" olarak adlandırdığı bu yerin Uludağ'ın eteğinde yer aldığını söylemiş⁵³³ ve 1896 yılında yaptığı bir diğer ziyarette yerine bir hastane yapıldığını gördüğü Osmanlı Sarayı ile aynı noktada yer aldığına yönelik inancına seyahatnamesinde yer vermiştir⁵³⁴. Bu yüzden kale ve hamamlardaki gibi yoğun biçimde olmasa da karşımıza çıkan örneklerden sarayın da kesintisiz kullanımı devam etmiş yapılar arasında düşünüldüğünü söyleyebiliriz. Ancak Bithynia Krallığı Dönemi sarayının izlerinin tespiti sorunu

⁵²⁹ Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 213.

⁵³⁰ Burgess, 1835: 133

⁵³¹ Levinge, 1839: 237, Murray, 1854: 181, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 210.

⁵³² Busch, 1870: 147, Walker, 1886: 94

⁵³³ Walker, 1886: 94

⁵³⁴ Walker, 1897: 131

bu dönem için de söz konusudur ve seyyahların hiçbirisinin sarayın Osmanlı öncesi herhangi bir dönemini ortaya koyabileceği kanıtlara ulaşması mümkün olmamıştır.

Plinius'un verdiği bilgilerle bazı imar faaliyetlerine maruz kaldığı gerçeği ortaya çıkmasına rağmen, genel kanı Bursa'nın Roma Dönemi'nde önemli bir yerleşim olmadığıdır. Özellikle yakın civarında bu yıllarda oldukça öne çıkan ve bu yönleriyle de birbirleriyle mücadele içinde olan İznik ve İzmit ile karşılaştırıldığında hakkında neredeyse hiçbir bilginin olmaması bu fikri güçlendiren bir durumdur⁵³⁵. Aksi yönde görüş belirtenlerin de bulunmasına rağmen özellikle Bursa'da Roma Dönemi'nden hiçbir kalıntı kalmadığını kolayca kabul eden ve bu yapıların izlerini de özel olarak aramayan seyyahların bu düşüncüyü benimsemiş olanlardan oluştuğu söylenebilir.

Moustier, Bursa'da Roma Dönemi'nden hiçbir anıt olmadığını söyleyen seyyahlardan birisidir. Bu şekilde kesin bir ifade kullanmasının nedeni Bursa Kalesi'nde Bizans ile birlikte Bithynia Krallığı Dönemi'ne tarihlendirebileceği kısımların mevcut olduğuna inanması ancak Roma Dönemi ile ilişkilendirebileceği bir bölümü tespit edememesidir. Zaten kentte kalenin dışında tüm yapıların Osmanlı Dönemi'ne ait olduğu yönünde bir düşünceye de sahiptir⁵³⁶. Cox da benzer biçimde Bursa'da Roma harabelerinin bulunmadığını söyleme gereği duyar⁵³⁷. Bu durumu hemen kabul etmeyen seyyahlar da arayışlarının neticesiz kalmasıyla benzer ifadeleri kullanmak zorunda kalmışlardır.

Bunun yanında kalıntıların eksikliğine rağmen bazen yanlış tarihlendirmeler ve herhangi bir temele dayanmayan görüşler seyahatnamelerde Bursa'nın Roma eserlerinden bahsedilmesine neden olmuştur. Roma Dönemi olduğu söylenen bu örnekler seyyahların karşısına çıkan ancak tarihlendirmeleri yapılamayan veya yalnızca uzaktan görülmeleri nedeniyle nitelikleri tam olarak anlaşılamayarak bu döneme atfedilen yapılardır. Örneğin Pardoe, Bursa Kalesi'nden görülebilen bir su kemerini

⁵³⁵ Hamilton, 1842a: 74

⁵³⁶ Moustier, 1864: 244, 246.

⁵³⁷ Cox, 1882: 50

Roma Dönemi'ne tarihlendirmiştir. Verdiği bilginin yalnızca uzaktan görünen bir yapıyla ilgili olması bu yapının tarihi yanında niteliği yönüyle dahi doğru olarak aktarılmış olup olmadığını tespiti zorlaştırmaktadır⁵³⁸. Kendisinden sonra yine bu tür bir su kemerini gözlemlediğini söyleyen bir başka seyyahın daha mevcudiyeti dönemini olmasa da en azından bu tür bir kalıntının gerçek olduğunu ortaya koyar. Davey, Osman ve Orhan Gazi türbelerinin yer aldığı noktadan yaptığı bir gözlemede arka kısımda çok büyük bazı kulelerle birlikte gür yapraklar arasında yarıya kadar gömülü durumda olan bir su kemerinin görüldüğünü söylemiş ve benzer biçimde bunu Roma Dönemi'ne tarihlendirmiştir⁵³⁹.

Müller ise konumunu “ortadaki dağ kolu” olarak verdiği yerde etrafa dağılmış bazı duvarların Roma Dönemi işçiliğine sahip olduğunu belirtmiş ancak nitelikleri hakkında bir bilgi vermemiştir. Konumlandırmasında bir belirsizlik söz konusu ise de aynı yerde Bizans surlarının varlığından da söz etmiş olması bu yerin kalenin bulunduğu nokta olduğunu akla getirmektedir⁵⁴⁰.

Burada verdiğimiz örnekler bir şekilde Bursa tarihinde rol oynayan kişilerle ilişkilendirmeler sonunda tarihlendirmeler konusunda ileri sürülen fikirleri göstermektedir. Bursa'nın tarihinde yer etmemiş ancak tarihte önemli yeri olan ve bu nedenle adı sıklıkla anılan kişiler de bazı yapıların tarihlendirilmesi için az da olsa kullanılabilir. Tarihi bilinmeyen ve hatta bir fikir dahi yürütülemeyecek yapıların çok eski olduğuna vurgu yapmak için kendisine atıflar yapılan bir kişi Nero'dur. Bu asıl olarak halkın gözünde çok uzun bir geçmişi olan yapıları adı bilinen en eski tarihi kişilikle bağdaştırma çabasının bir sonucudur.

“İri taşlarla yapılmış çok büyük bir mescidi Nero'nun yaptırmış olduğunu söylediler⁵⁴¹”.

Bursa'nın, bölgenin en önemli kentleri arasında yer aldığı Bizans Dönemi hakkında da çok fazla bilgi yoktur. Bursa'nın Bizans Dönemi'nde

⁵³⁸ Pardoe, 2004: 300

⁵³⁹ Davey, 1907: 413

⁵⁴⁰ Müller, 1897: 152

⁵⁴¹ Polonyalı Simeon, 2007: 30

İstanbul'un ticari mal deposu haline geldiğini ve önemli derecede gelişme göstererek antik kentin yer aldığı kale surlarının sınırlarını aştığını söyleyen Joanne ve Isambert⁵⁴² ve hem Roma hem de Bizans dönemlerinde Bursa'nın önemli bir ticari kent olduğunu söyleyen Kınçov değerlendirmeye aldığımız seyahatnamelerdeki istisnai örneklerdir⁵⁴³. Büyük oranda ise diğer dönemlerde olduğu gibi yaklaşık bin yıl süren Bizans hâkimiyeti boyunca yalnızca birkaç kısa bahse konu edilmesi ve çoğunlukla da kuşatmalarla ilgili olarak isminin anılması Hamilton gibi seyyahlar tarafından bu dönemde Bursa'nın önemli bir yerleşim olmadığını bir kanıtı olarak görülmesine neden olmuştur⁵⁴⁴.

Bu olumsuz durumla birlikte seyyahların elde ettikleri kaynaklardan bazıları Bursa'nın Bizans Dönemi'nde sahip olduğu mimari eserler ile ilgili bilgilerin edinilebileceği bir içeriğe sahiptir. Bu olayların en çok üzerinde durulanlarından birisi İmparatoriçe Theodora'nın tüm maiyetiyle birlikte Bursa'nın kaplıcalarına yaptığı ziyarettir. Bu bilgi sayesinde seyyahlar, Bursa'nın kaplıcalarının Bizans Dönemi'nde de önemli ve popüler olduğu sonucuna varmışlar ve hamamların bu döneme tarihlendirilmesi hususunda da bu olayı bir kanıt olarak sunmuşlardır. Texier'in Bizans Dönemi'nde Pythia adında bir yerleşimin kurulduğunu konusunda bir bilgi aktardığı Çekirge'deki bazı hamamları Justinian Dönemi'nde inşa edilmiş olarak göstermesi de bu olayla bağlantılı olmalıdır⁵⁴⁵. Bazı araştırmacılar da Eski Kaplıca'nın en azından bir bölümünün Bizans'tan kaldığı yönünde bazı seyyahların ileri sürdükleri fikirleri⁵⁴⁶ benimsediklerini ortaya koymaktadırlar⁵⁴⁷.

Bithynia Krallığı Dönemi'ndeki Prusias'ın sarayı ve Roma Dönemi'nde Plinius'un ikamet ettiği saray dışında, Bursa'nın Bizans Dönemi'nde de bir veya daha çok saraya sahip olduğu düşünülmektedir. Bu saray daha çok Osmanlı Dönemi sarayı ile aynı yerde bulunan örnek olarak gösterilir. Ancak bunun dışında Çekirge'deki Justinian Sarayı hakkındaki bilgiler veren

⁵⁴² Joanne, Isambert, 1861: 502

⁵⁴³ Mevsim, 2009: 77

⁵⁴⁴ Hamilton, 1842a: 74.

⁵⁴⁵ Müller, 1897: 160

⁵⁴⁶ Walker, 1886: 155, 167

⁵⁴⁷ Kırayoğlu v.d., 1999: 11

seyyahlara da rastlanmaktadır. Eşi Theodora'nın tedavi gördüğü bu yerde Justinian'ın bir hamamla birlikte bir saray da inşa ettirildiği aktarılmakta ise de sarayın izleri söz konusu hamam kadar aranmamıştır⁵⁴⁸.

Kınçov ise Çekirge'de hamamlar olmasa da Bizans'ın önde gelenlerinin köşklerinin bulunduğunu ve adının da Basilika olduğunu söylemiştir⁵⁴⁹.

Roma Dönemi hakkında önemli bir kaynak olan Plinius'un yazışmaları aynı zamanda henüz ikinci yüzyılın başlarında Bursa'da Hıristiyanlığın yaygınlığını göstermektedir⁵⁵⁰. Her ne kadar kaynaklarla ortaya konulmasa da bu durum Bizans Dönemi'nde Bursa'da mutlak surette birden çok kilisenin mevcut olması gerektiğini akla getirmektedir. Kentin tarihine başvuran Lubenau Bizans Dönemi'nde bir piskoposluk olan Bursa'da çok sayıda güzel kilisenin inşa edilmiş olduğunu belirtmiştir⁵⁵¹. Burgess Plinius'un kentteki Hıristiyan varlığı konusunda verdiği bilgiyi temel alarak Orhan Gazi tarafından fethedildiği zaman kentte Hıristiyan kiliselerinin olması gerektiğini söylemiştir⁵⁵². Burgess'in böylesi bir görüşü ileri sürmesinde Plinius'un dışında bir kaynağı belirtmediği görülmekle birlikte Bursa'nın fethi hakkında Osmanlı kaynaklarının da etkisi altında kalmış olma ihtimali üzerinde durabiliriz. Zira Aşıkpaşaoğlu'nda Osman Gazi'nin son vasiyeti ile ilgili anlatılan olayda da adı geçen ve fethinin ardından bir bölümü Osman Gazi'nin türbesine dönüştürülen manastır hakkında aktarılan bilgi⁵⁵³, seyyahların Bursa'da Bizans kiliselerinin eksikliğini, başka bir örneği olmamasına rağmen, tamamının camilere çevrilmiş olmasına bağlaması konusunda önemli bir kanıt olarak değerlendirmelerine ve böylece farklı ideolojilere ve amaçlara da hizmet eden bu fikre destek oluşturmalarına neden olmuştur.

Kale dışında, Bursa'da Osmanlı öncesi dönemlerden kaldığı kesin olarak bilinen ve izleri de görülebilen tek yapı Osman Gazi'nin vasiyetinden

⁵⁴⁸ Texier, 2002: 196, Müller, 1897: 160

⁵⁴⁹ Mevsim, 2009: 83

⁵⁵⁰ Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 210.

⁵⁵¹ Lubenau, 2012: 485

⁵⁵² Burgess, 1835: 133

⁵⁵³ Aşıkpaşaoğlu, 1985: 38

söz eden Osmanlı kroniklerinde Gümüş Kubbeli olarak geçen bir Bizans Manastırı olmuştur. Fethin ardından bu manastırın en azından bir bölümü Osman Gazi'nin türbesi haline getirilmiştir. Seyyahların büyük bölümü de bu tarihi olayı ve en azından Bursa'da bir Bizans yapısı olduğunu bilmektedir⁵⁵⁴. Ancak yan yana bulunan Osman ve Orhan Gazi Türbeleri ile Orhan Camisi'nin hangisinin eski Bizans yapısı olduğuna yönelik aktarımlar içerisinde bazı karışıklıklar mevcuttur. Bu tür karışıklıkların nedenleri ilgili başlık altında değerlendirmeye alınmıştır.

1855 depremi öncesinde bu alandaki eski Bizans yapısının izleri bazı seyyahlar tarafından tespit edilebilmiştir. Playfair, Bizans Kilisesi olarak adlandırdığı bu yapının 1855 depreminde harap olduğunu belirtir. Verdiği bilgi de bir diğer önemli nokta seyyahın bu türbelerin kilisenin bir bölümünü oluşturuyor olduğunu söylemesi yani türbelerin yer aldığı binaların asıl kilisenin ilavelerini meydana getirdiğini fark etmeyi başarmış olmasıdır⁵⁵⁵.

Bursa'da Bizans Dönemi'nden kaldığı düşünülen kiliseler seyyahlar tarafından daha çok camiye çevrilmiş veya çevrildiği düşünülen örnekler sınırında ele alınır. Osman ve Orhan Gazi türbelerine dönüştürülen manastırın dışında bu aktarımların yanlışlığını farklı şekillerde ortaya koyabilmek mümkündür. Çeşitli camilerin Bizans Dönemi'ne ait bir kilise olduğunun düşünülmesinin mimarilerinin özgünlüğü, anıtsallığı gibi nedenleri vardır. Bu camiler içerisinde en çok öne çıkan ve seyyahları en çok hataya düşüren yapılar mimarisiyle görmeye alışık oldukları genel Osmanlı mimarisinden farklılık gösteren özgünlükleriyle I. Murat Camisi ve Ulu Cami'dir. Burada I. Murat Camisi mimarisinin farklılığı, Ulu Cami ise çok sayıda kubbe ile örtülü olması ve Bursa'nın diğer camilerine göre daha anıtsal bulunması gibi nedenlerle bazı seyyahlar tarafından Osmanlı eseri olmadıkları düşünülmüştür. Bu şekilde yanlış tarihlendirmeler doğal olarak mimari ayrıntıların tanımlanmasında da yanlışlar yapılmasına neden olmaktadır. Örneği Pardoe, I. Murat Camisi'nin eski bir manastırdan

⁵⁵⁴ Parmaksızoğlu, 1971: 45, Gerlach, 2007: 446, Tournefort, 2005: 235, La Motraye, 2007: 242, Dallaway, 1797: 176, Benjamin, 1857: 109, Moustier, 1864: 246, Renard, 1899: 6, Fuller, 1829: 70

⁵⁵⁵ Playfair, 1890: 99

dönüştürüldüğü yönünde bir inanca sahip olduğundan dolayı ikinci katta yer alan öğrenci odalarını eski keşiş hücreleri olarak tanımlama hatasına düşmüştür⁵⁵⁶.

Brenner, kentin dış mahallelerinin ilerisinde yer alan ismini vermediği bir caminin eskiden bir Bizans Kilisesi olduğunu söylemektedir. Yaptığı tanımlama içerisinde yalnızca konumu ve çok genel biçimde mimarisi ile ilgili çok az ipucu vermiş olması bunun hangi cami olduğunu tespit edebilmeyi zorlaştırırsa da kentin dışında ve bir tepede bulunduğunu söylemesi dolayısıyla I. Murat Camisi olması muhtemeldir⁵⁵⁷.

Huart da I. Murat Camisi'nin kiliseden bozma bir cami olduğunu söylerken bunun kanıtlarını okuyucuya sunmaz⁵⁵⁸.

Hammer'in aktarımı diğer örneklerle göre daha gerçekçidir ve en azından bir örnek dâhilinde doğruyu yansıttığı söylenebilir. Seyyah, Bursa'da camiye çevrilmiş kiliselerin iki tane olduğunu söylemiştir. Özel olarak ele almamış olmasına rağmen genel mimari doku hakkında yaptığı tanımlamasında yer verdiği bu yapılardan birisinin kalenin surlarının çevrelediği alanın içinde kaldığını belirtmiş ve ismini Katedral Kilisesi olarak vermiştir. Bu, manastır kilisesi olarak da geçen ve seyyahların sık sık bahsini ettikleri Osman ve Orhan Gazi Türbeleri'nin içinde yer aldığı yapı olmalıdır. Bunun haricinde bir diğer kilisenin de Orhan Gazi tarafından inşa ettirilmiş olan sarayın duvarları içinde kaldığını ve her iki yapının da Orhan Gazi tarafından camiye çevrildiğini söylemektedir⁵⁵⁹.

Porter'a göre Bursa'nın her yerinde Hıristiyan kiliselerinin kalıntıları vardır ve bunlardan erken hükümdarlar ve ailelerinin mezarlarına dönüştürülmüş olanlar bu önemleri nedeniyle mükemmel bir biçimde korunmayı başarmışlardır. Seyyah ayrıca tamamında Hıristiyanlık simgesi olan haçların da hasar görmeden gelebildiğini iddia etmiştir. Porter'in verdiği bu bilgi Orhan Türbesi'ne yaptığı bir ziyaretin etkisiyle ortaya konulmuştur ve burası haricinde sözünü ettiği diğer kilise yapıları hakkında bir bilgi

⁵⁵⁶ Pardoe, 2004: 309-310.

⁵⁵⁷ Brenner, 1824: 25-26.

⁵⁵⁸ Huart, 1978: 15

⁵⁵⁹ Hammer, 1818: 11

verememesi de gördüğü tek bir örneği genelleyerek bu tür bir düşünce belirttiğini göstermektedir⁵⁶⁰.

Bu örneklerin dışında, mimari özellikleri ve genel karakterleri Bizans ile bağdaştırılamayan ve Osmanlı Dönemi eseri olduğu kabul edilmek zorunda kalınan bazı camiler ise eskiden bir kilisenin bulunduğu yeri işgal ettiği iddiasına maruz kalır. Bu düşünceler içinde en çok Yeşil Cami'nin ele alındığı görülür. Davey'in ve Elston'un Yeşil Cami'nin eski bir Bizans Kilisesi'nin kalıntıları üzerine inşa ettirildiğini söylemesi çok fazla örneğini görmediğimiz aktarımlardır ve anlaşıldığı üzere herhangi bir dayanak noktasından yoksundurlar⁵⁶¹.

Yine Osmanlı Dönemi öncesi kalıntıları hakkında çok sayıda iddiada bulunmuş olan Kınçov'a göre Emir Sultan Camisi, Bursa'da bir zamanlar çok sayıda olduğunu söylediği Bizans manastırlarından birisinin kalıntıları üzerine yapılmıştır. Ancak belirttiği görüşlerin büyük bölümü gibi bu iddiası da bir dayanak noktası veya kanıttan mahrumdur. Ayrıca bu caminin bu tür bir özelliğine işaret eden tek seyyah olduğunun da söylenmesi gerekir⁵⁶².

Smith ise diğer seyyahlardan farklı bir biçimde özel olarak bir kilisenin mevcudiyeti hakkında bilgi vermesi yönüyle konumuz açısından oldukça önemlidir. Kutsal Havariler Kilisesi olarak adlandırdığı bu kilisenin yaklaşık konumunu da veren seyyah bir zamanlar II. Murat Türbesi'nin yakınlarında olduğunu belirtmiştir. Ancak ifadesinden anlaşıldığı üzere bu kilise Bursa'yı ziyaret ettiği 1683 yılında tamamen ortadan kalkmış durumdadır⁵⁶³.

Mention'a göre Abdal Murat Tekkesi ve Türbesi'nin yer aldığı Abdalmurad Mesiresi'nde Bizans Dönemi'nde Trichalice Manastırı bulunmaktadır ve yine aynı yazara göre de Abdal Murat Hristiyan keşişlerinin yerini alan ilk Müslüman keşiştir⁵⁶⁴.

Camilerin dönemlerinin belirlenmesi konusunda meydana gelen hataların en önemli nedeni Bursa'daki Osmanlı öncesi eserlerin eksikliğinin

⁵⁶⁰ Porter, 1835: 258

⁵⁶¹ Davey, 1907: 411, Elston, 1923: 197

⁵⁶² Mevsim, 2009: 80

⁵⁶³ Smith, 1684: 432

⁵⁶⁴ Kaplanoğlu, 2001: 5

bazı seyyahlar tarafından kabul edilmemesi ve bu konudaki eksikliğin de aslında daha geç dönemlere ait olan ancak mimari özellikleri nedeniyle farklılıklar gösteren yapıların erken dönemler olarak gösterilerek giderilmeye çalışılmasıdır.

Şimdiye kadar verdiğimiz örnekler yapıların tarihlendirilmesinde, tarihi kaynakların rehberliğine başvuran seyyahları ve ortaya koydukları fikirleri göstermektedir. Bunların dışında mimarileri seyyahların alışık olduklarına benzemeyen yapılar da yine hatalı biçimde Osmanlı öncesine tarihlendirilir. Daha çok camilerde görülmesine rağmen alışlageldik Osmanlı örneklerinden ayrı bir özellik gösteren Irgandı Köprüsü'nün tarihi de bu sebepten dolayı daha erken tarihe sahip bir yapı olarak gösterilmiştir. Simond, bu köprünün kentin Osmanlı öncesi dönemine ait olduğunu söyler⁵⁶⁵. Blunt da kenti ikiye ayıran bir boğazın üzerinde yer alan harap durumdaki eski bir Roma Köprüsü'nden bahseder⁵⁶⁶. İsim veya tam konum belirtmemiş olsa da bu muhtemelen Irgandı Köprüsü olmalıdır. Bu köprü gerek mimari özgünlüğü gerekse de tarihlendirilmesinde güçlük yaşanan yapılar grubu içerisinde bulunduğu için camiler dışında yanlış tarihlendirmelere en çok sahne olan eserdir.

Bir bütün olarak Osmanlı öncesine tarihlendirilen en önemli yapı gruplarından birisini meydana getiren köprüler içerisinde seyyahların izledikleri güzergâhlarda karşılına çıkan örnekler de büyük oranda Osmanlı öncesi dönemlere tarihlendirilmişlerdir. Örneğin Hawley, Mudanya'dan Bursa'ya gelirken geçtikleri "antik" köprülerden bahseder. Bunların tam konumunu vermez ancak bu tanımlama içerisinde Bursa'nın girişinde yer alan Acemler Köprüsü'nün de yer alması muhtemeldir⁵⁶⁷.

Bursa'da Osmanlı öncesi eserleri hakkında aktarımların en önemli dayanak noktasını tarihi belgeler oluşturmaktadır. Bu belgeler, günümüze ulaşmasalar bile bazı yapıların bir zamanlar mevcut olduğunu ortaya koymaktadırlar. Bunun yanında bazı seyyahların bu kaynaklarda mevcut

⁵⁶⁵ Renard, 1899: 2

⁵⁶⁶ Blunt, 1878b: 258

⁵⁶⁷ Hawley, 1918: 37

bilgilere kendi yorumlarını da katarak farklı yapılarla ilgili sonuçlara ulaştıklarını söyleyebilmek de mümkündür. Bu örnekler içerisinde Bursa'da Osmanlı öncesi kalıntısı olarak en çok dikkat çeken yapı kale olmuştur. Tarihlendirmesi büyük oranda kentin tarihi paralelinde yapılan ve Bursa'ya hâkim olan hemen her uygarlığın bir iz bıraktığı düşünülen kalenin yalnızca kendisi değil barındırdığı devşirmeler de Bursa'nın Osmanlı öncesi tarihini keşfetmek isteyenlerin yoğun biçimde ilgisini çekmiştir. Bunun yanında kentin antik dönemlerine ait kalıntıların surlarda olduğu gibi kent içinde dağınık olarak bulunabileceği yerlerin de yine kalenin sınırları içerisinde olacağına yönelik bir inanç vardır. Fakat tespit edilebilen izler daha ziyade diğer binalarda kullanılan ve hangi yapıya ait olabileceği de kolayca tespit edilemeyen devşirme malzemelerden ibarettir. Hamamlar da Bursa'da Osmanlı öncesi dönemlere tarihlendirilen diğer yapılardır. Bunun nedeni hem Plinius ve Traianus arasındaki yazışmalarda hamamlardan bahsedilmesi hem de Bizans tarihinde imparatorların hamamları kullanmak için bu kenti ziyaret ettiklerinin bilinmesidir. Ancak birkaç örnek dışında bir hamamı erken dönemlere tarihlendirebilen seyyahlara rastlamak mümkün olmamaktadır.

La Motraye'nin Bursa'nın geçmişinin görkemini ortaya koyan en önemli eserlerin Orhan'ın mezarı olarak kullanılan kilise ile birlikte kale ve hamamları olduğunu söylemesi de mevcut bazı izlere dayalı tarihlendirmelerin yanında tarihi kaynaklara dayalı değerlendirmelerin bir diğer örneğini gösterir⁵⁶⁸.

Bu örneklerin ortaya koyduğu üzere Bursa'da Kale ve Manastır haricinde Bizans ve öncesine tarihlendirilebilecek somut izleri tespit edilebilen bir yapı yoktur. Ancak özellikle kilise olduğu düşünülen camiler örneğinde verdiğimiz gibi Bursa'nın Osmanlı öncesi eserleri hakkında aktarımlar mevcut örneklerle göre çok daha fazladır ve bu örneklerin çoğunun da daha geç dönemlere ait eserlerin erken tarihli gibi gösterilmesinden ibaret olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca bazen seyyahlar kentte bu tür eski yapıların yer aldığını söyleseler de konumlarını belirtmemeleri ve haklarında herhangi

⁵⁶⁸ La Motraye, 2007: 242

bir bilgi vermemeleri bu kaynaklara bağılı bir değerlendirmeyi olanaksız kılmaktadır.

Böylesi bir aktarım yapan seyyahlardan birisi Porter'dır ve Uludağ'dan gözlemediği kent manzarası içerisinde harabelerin, pagan ve Hıristiyan kalıntılarının birbirine karışık bir biçimde görülebildiğini söylemiştir. Görüldüğü üzere seyyah yalnızca Osmanlı değil Bizans Dönemi öncesine kadar giden kalıntılara dair bir aktarımda bulunmuştur ancak uzaktan yapılan bir gözlemin sonucunda yanılısamaların olma ihtimali veya kentin tarihiyle paralel biçimde yapılan bir tahminle ilişkili bir tanımlama olduğunun hissedilmesinden dolayı verilen bu bilgiler değerlendirilmeye alınabilecek nitelikte deęildir⁵⁶⁹.

Simeon, Bursa'da karşılaştığı yapılardan bahsederken Bursa'nın Osmanlı Dönemi öncesi eserleri hakkında bir ipucu olarak alınabilecek biçimde ismini vermediği eski binalardan ve camilere çevrilmiş kiliselerden söz etmiştir. Bursa'da bu şekilde camiye çevrildiği bilinen tek bir yapının mevcudiyetinin kesin olarak bilinmesi seyyahı böyle bir genelleme yapmaya itmiş olmalıdır. Kentin Bizans geçmişini de bildiğini anlayabiliyor olmamızla birlikte çok genel ifadeler kullanmış olması nedeniyle Bursa'nın eski eserleri hakkında değerlendirilebilecek bir kaynak olduğunu söylemek mümkün deęildir⁵⁷⁰.

Manucci de Simeon gibi oldukça genel bir ifadeyle Bursa'da Bizanslılar zamanında kaldığını ileri sürdüğü surlar, köprüler ve camilere dönüştürülmüş kiliselerin mevcut olduğunu söyler. Bu aktarımında değerlendirmeye aldığı bu yapılar daha sonraki seyyahlar tarafından da Bursa'nın Osmanlı öncesi tarihi ile bağlantılı olarak üzerinde durulduğu görülen eserlerdir. Kentin kuruluşuna kadar uzanan bir tarihi olduğuna seyyahların neredeyse tamamı tarafından inanılan Bursa Kalesi'nin dışında seyyah diğer bazı örneklerde görüldüğü gibi köprüleri de Bizans eseri olarak tanımlamıştır. Irgandı başta olmak üzere bazı köprülerin mimarilerinin özgünlüğü diğer örneklerde olduğu gibi bu durumun sebebi olarak gösterilebilir. Yine tek bir örneği görülmesine rağmen Simeon gibi Manucci de

⁵⁶⁹ Porter, 235-236

⁵⁷⁰ Simeon, 2007: 29-30

Bursa'da camiye dönüştürülmüş kiliselerin sayısının çok daha fazla olduğu izlenimine yol açacak bir açıklamada bulunmuştur. Bunun yanında diğer seyyahlarda karşımıza çıkmayan bir biçimde şehir dışında taş heykeller gördüğünü söylemiştir⁵⁷¹.

Porter Yıldırım Beyazıt Camisi'nin yakınlarında bazı antik kalıntıların bulunduğunu ancak bunların mevcudiyetlerinin bildirilmesi haricinde bahse konu edilecek bir yönlerinin bulunmadığını belirtmiştir⁵⁷².

Walker ise Yeni Kaplıca ve Kara Mustafa Hamamı'nı geçtikten sonra karşısına çıkan mezarlıkta eski kare, diklemesine yerleştirilmiş ve çok yıpranmış durumda bazı granit bloklar gördüğünden bahseder. Ancak bunların doğal mı yoksa yapılardan alınma taşlar mı olduğu belirsizdir⁵⁷³.

Renard da Bursa'da öne çıkan yapıların yanında başka anıtların olduğunu söylemiş ve bunların arasında antik harabelerin mevcudiyetinden bahsetmiştir ancak özel olarak kale dışında bu tür bir kalıntıyı özel olarak ele almamış ve hakkında bilgi vermemiştir⁵⁷⁴. Bu nedenle yine değerlendirmeye alınamayacak bir kaynaktır.

Seyyahların aktarımlarının birçok önemli bilgiyi barındırdığı farklı örneklerle sabittir. Ancak, Bursa'da yeni bir yapıyı keşfetme çabaları bazı durumlarda gerçeğe aykırı düşünceleri de beraberinde getirebilmektedir. Bununla birlikte bu olumsuzluklar mevcudiyeti konusunda doğruluğu kanıtlanamayan bir yapıdan bahseden tüm seyyahların yanlış bilgiler vermiş olduğunu da göstermez. Bu bağlamda değerlendirebileceğimiz bir aktarım 1683'de kente gelmiş olan Smith'tir. Seyyah II. Murat'ın Türbesi'nin yakınlarında bir zamanlar Kutsal Havarilerin Metropolit Kilisesi olduğunu söylemiştir⁵⁷⁵. Farklı kaynaklar olmaksızın diğer seyyahların yaptığı şekilde Smith'in bu aktarımı yalnızca tahmine dayalı bir bilgi olarak alınabilir. Ancak Smith'ten yüz yıl kadar önce 1576'da kente gelmiş olan Gerlach tam olarak Smith'in belirttiği biçimde dağın eteklerinde Metropolit'in Kutsal Havarilere

⁵⁷¹ Manucci, 1907: 10

⁵⁷² Porter, 1835: 257

⁵⁷³ Walker, 1886: 154-155

⁵⁷⁴ Renard, 1899: 12

⁵⁷⁵ Smith, 1684: 432

adanmış bir kilisesi olduğunu doğrulamaktadır⁵⁷⁶. Smith'in de bir şekilde böylesi bir bilgiye sahip olduğunu veya Bursa'ya geldiğinde kentin Rum ahalisinin kendisine bu bilgiyi verdiği söylenebilir.

Seyahatnamelerle ilgili karşılaşılan sorunlar kısmında da yer verdiğimiz üzere bir yerleşim isminin verilmemiş olması seyyahların bahsettiklerin kalıntıların konumunu belirlemeyi zorlaştırmaktadır. Bursa'nın Bizans öncesi kalıntıları hakkında önemli bir veri olmasına rağmen bu şekilde yerleşim yerini vermediği için değerini oldukça kaybeden bir bilgi veren Burgess, Bursa'dan yaklaşık üç saatlik uzaklıkta karşılarına çıkan bir köyün antik bir kentin üzerine kurulmuş olduğunu iddia etmiş ve burada bir altar, sütunlar ve başka parçalar gördüğünü söylemiştir. Seyyaha göre bu yer Strabon'un bahsettiği Alazones'ler tarafından yerleşim görmüş ve Apollon'a tapınan antik "Pagi"lerden birisidir. Fakat Bursa'ya olan mesafesi dışında konumu hakkında bir bilgi vermediği için bu yerleşimin yerini tespit edebilmek mümkün olmamaktadır ve bu nedenle Bursa başlığı altında değerlendirmeye alınmıştır⁵⁷⁷.

Bursa merkezde Osmanlı öncesi eserlerin bulunmaması bazı seyyahları yakın çevresinde araştırma yapmaya itmiştir. Bu tür izlerin arandığı en önemli yer ise Bursa'nın eteklerine kurulmuş olduğu Uludağ olmuştur.

2.3.1. Uludağ'daki Kalıntılar⁵⁷⁸

Bazı seyahatnamelerde Bursa hakkındaki bölümlerin önemli bir kısmının Uludağ'a ayrıldığını görmek mümkündür. Çeşitli çekiciliklere sahip olan bu dağa tırmanmanın Bursa'ya yapılan ziyaretlerde mutlaka gerçekleştirilmesi gereken bir faaliyet olarak görülmesi, çok sayıda seyyahın dağda bir gezinti yapmasını ve bu gezilerinin izlenimlerine de seyahatnamelerinde yer vermesini beraberine getirmiştir. Bu bölümlerde

⁵⁷⁶ Gerlach, 2007: 446

⁵⁷⁷ Burgess, 1835: 144

⁵⁷⁸ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-3.

daha çok konumuz açısından değerlendirilemeyecek biçimde Uludağ'ın farklı bölümleri hakkında coğrafi tanımlamalar, doğası ile ilgili anlatımlar ve efsanelerinden bahsedilmektedir. Ancak bunun yanında bu gezi sırasında bizzat gördükleri veya mevcudiyetlerini duydukları yapılarla ilgili bahislere de yeri geldiğinde yer vermeye çalışan seyyahlara rastlanmaktadır.

Uludağ, Bursa'nın Osmanlı hâkimiyetine girmesinin öncesindeki dönemlere ait eserlerinin keşfedilebileceği düşünülen bir yerdir ve burada yer aldığı söylenen yapılar içerisinde en büyük payı manastırlar almaktadır. Bazen söylenceler bazen de seyyahların yararlandıkları kaynaklar bu dönemde manastırların varlığına işaret etmektedir. Özellikle Bursa'nın Bizans Dönemi tarihi hakkında aktarım yapanlar dağın bu özelliği üzerinde mutlaka durmuşlardır⁵⁷⁹. Ancak bu fikre sahip olunmasının en önemli nedeni çeşitli şekillerde elde edilen Uludağ'ın tarihteki yeri ile ilgili bu bilgilerden ziyade Osmanlı Dönemi'ndeki adı olan "Keşiş Dağı"nın burada bir zamanlar yaşamış olan münzevilere işaret ediyor olduğunun düşünülmesinden kaynaklanmaktadır. Bu isme vurgu yapan seyyahlar da burada inzivaya çekilen münzevilere geldiğini söyledikleri bu ismi, izleri keşfedilemese de Bizans Dönemi'ne ait manastırların bir kanıtı olarak değerlendirmişlerdir⁵⁸⁰.

Leunclavius dağın isminin eskiden burada çok yoğun biçimde bulunan keşiş manastırlarından geldiğini söyleyen seyyahların ilk örneğidir. Manastırlara ev sahipliği yaptığı yıllardaki durumunu da kendi döneminde halen keşişlerin yaşadığı Athos Dağı'na benzetmiştir⁵⁸¹. Bursa'yı ziyaret etmeyen Dernschwam, yalnızca uzaktan gördüğü bu dağın Keşiş Dağı olan ismine değinmiştir. Keşiş'i Türkçede duyduğu biçimde kaydetmiş olan seyyah bu kelimenin kendi dilindeki karşılığını da vererek münzevi kişi anlamına geldiği konusunda okuyucuları bilgilendirmiştir. Bununla birlikte bu isimle dağdaki manastırları bağdaştırmaya çalışmamıştır⁵⁸². Covell, Keşiş Dağı isminin Uludağ'ın zirvesindeki bir manastırdan kaynaklandığını iddia

⁵⁷⁹ Texier, 2002: 233, 235, Walker, 1886: 96

⁵⁸⁰ Leunclavius, 1596: 116, Covell, 1998: 165, Polonyalı Simeon, 2007: 30, Pococke, 1772: 303, Brenner, 1824: 47-48, Hammer, 1818: 83-84, Texier, 2002: 233, Poujoulat, Michaud, 1840: 170, Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 126, 162, Jerningham, 1873: 228, Mevsim, 2009: 17, 57

⁵⁸¹ Leunclavius, 1596: 116

⁵⁸² Dernschwam, 1987: 220

etmiştir⁵⁸³. Tournefort, dağa Keşiş Dağı ismini verenlerin Rumlar olduğunu söylemiş ve bu ismin bir zamanlar bu dağda inzivaya çekilmiş çok sayıda münzeviden kaynakladığı bilgisini tekrarlamıştır⁵⁸⁴. 18. yüzyılın sonlarında Bursa'yı ziyaret etmiş olan Brenner'in bahsi de dağın ismi ile bağlantılıdır. Seyyah, Türkler tarafından kendisine Keşiş Dağı denmesinin nedenini eski zamanlarda çok sayıda rahibin burada yaşaması olarak göstermiştir. Ancak kendisi de, bu ismi koruyor olmasına rağmen uzun zamandan beri göçebe Türkmenlerin haricinde dağda kimsenin bulunmadığını bilmektedir⁵⁸⁵. Hammer, geldiği tarihlerde tamamının Keşiş Dağı olarak adlandırılmasına rağmen asıl olarak iki zirveye sahip olan dağın daha yüksek olan zirvesinin keşiş adına sahip olduğunu söylemektedir. Türklerin bu dağı bu şekilde adlandırmasında kardan oluşan zirvesinin başlık, ormanlık alanının yeşil renkli elbisesi olan bir keşişe benzetilmesinin etkili olduğunu ifade ederken bu durumun yalnızca Türklerin hayal gücünden kaynaklanmasına ve zirvesinde yer alan manastırın harabelerinin göz ardı ediliyor olmasına bir eleştiri getirmiştir⁵⁸⁶.

Dağın münzevilere ev sahipliği yapması yalnızca Bizans Dönemi ile sınırlı kalmamıştır. Kendilerini çeşitli hikâyelerde gösteren ve anıları adlarına yapılmış türbelerle yaşayan Osmanlı'nın erken dönem dervişlerinden bazıları da ikametgâh olarak bu dağı seçmişlerdir. Aşıkpaşaoğlu'nun bildirdiğine göre Orhan Gazi Dönemi'nde birçok derviş gelerek buraya yerleşmiştir⁵⁸⁷. Bazı seyyahlar da bu durumun bilincinde olarak dağın bu özelliğinin sürekliliğinden bahsetmişlerdir. Diğer seyyahların aksine dağda hala faaliyette olan bir keşiş manastırıyla karşılaşan Lubenau, eskiden çok sayıda manastır ve keşişin bulunduğu bu dağda artık Türk keşişlerin yaşadığı bilgisini vermiştir⁵⁸⁸. Texier, Bursa'nın Türklerin eline geçmesini müteakip buradaki keşişlerin kovulduğu ve yok edildiğini ancak ismi olan Keşiş Dağı'nın eski hatıralarını yaşatmaya devam ettiğini, fethin ardından Müslüman dervişlerin de burada

⁵⁸³ Covel, 1998: 165

⁵⁸⁴ Tournefort, 2005: 240

⁵⁸⁵ Brenner, 1824: 47-48

⁵⁸⁶ Hammer, 1818: 83-84

⁵⁸⁷ Aşıkpaşaoğlu, 1985: 50

⁵⁸⁸ Lubenau, 2012: 490

ikamet etmeye başlayarak bu geleneği sürdürdüklerini söylemektedir⁵⁸⁹. Michaud, Texier gibi ilk olarak tenhalığı nedeniyle Bizans Dönemi'nde münzevilere sığınak olan dağın, Osmanlı'nın erken zamanlarında da dervişler ve azizler tarafından yerleşim gördüğünü söyleyen seyyahlardan birisidir⁵⁹⁰. Ubici'nin dağın keşişlere ev sahipliği yapma özelliğinin Hıristiyanlığın ilk çağlarından itibaren başladığını, Osmanlı Dönemi'nde de devam ederek Hıristiyan münzevilerin yerini İslam keşişlerinin alarak bu kişilerin dağın tepesini tekke ve hücrelerle doldurduğunu belirtmiştir⁵⁹¹. Bursa'nın çekiciliklerinden bahsettiği bölümde Uludağ'ın bu yıllardaki adı olan Keşiş Dağı ismine özel olarak değinen Walker, dervişler ve abdalların Hıristiyan martirlerinin ve keşişlerinin hücreleri ile inziva yerlerinin mirasçısı olduğunu söyleyerek dağın Osmanlı döneminde de münzevilere ev sahipliği yaptığını bildiğini ortaya koymaktadır⁵⁹². Simon da Hıristiyan münzevilerin yerini daha sonradan Müslüman dervişlerin aldığını ve Türkler tarafından hala Keşiş Dağı adının kullanılmasında bu durumun etkili olduğunu söylemektedir⁵⁹³.

Bu örneklerde verdiğimiz seyyahlardan bir bölümü ismi ile bağlantılı biçimde yalnızca Uludağ'ın tarihinde yer eden keşişlerden bahsetmişlerdir. Ancak dağdaki keşiş varlığı ile bağlantılı manastırların mevcut olması gerektiği de sıklıkla söz konusu edilmektedir. Dağın ismini de bu manastırlara bağlayan Leunclavius yalnızca varlıklarından bahsetmekle yetinen seyyahlardan farklı bir biçimde manastırları ayrıntılı olarak ele almıştır. Leunclavius, bir zamanlar sayılarının 23'ün üzerinde olduğunu söylediği gibi bunların her birisinde 200 veya 300 keşişin yaşadığını da belirtmiştir. Bahsettiği üzere manastırlar bu yıllarda bölgede sık biçimde görüldüğü anlaşılan soyguncu ve korsanlara karşı sağlam biçimde tahkim edilmişlerdir. Leunclavius, eserini kaleme aldığı dönemde manastırların oldukça azalmış olmasına rağmen sayılarının hala çok fazla olduğunu da söylemekte ve bu

⁵⁸⁹ Texier, 2002: 234

⁵⁹⁰ Poujoulat, Michaud, 1840: 170

⁵⁹¹ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 126

⁵⁹² Walker, 1886: 96

⁵⁹³ Renard, 1899: 2

yönüyle değerlendirmeye aldığımız diğer seyyahlardan da farklılaşmaktadır⁵⁹⁴. Bu aktarımı değerlendiren Lowry, bunu Osmanlı Dönemi'nde Uludağ'da manastır geleneğinin devamını gösteren bir kanıt olarak almıştır⁵⁹⁵. Bununla birlikte ilgili bölümde de değindiğimiz üzere Leunclavius'un bu eseri bizzat bir seyahatin neticesi olup olmadığı anlaşılabilen bir içeriğe sahiptir ve aktarımlarının farklı kaynaklardan alındığını düşünmemize neden olan durumlar söz konusudur. Bu yüzden manastırlar hakkında yaptığı bu tanımlamaların Bursa'nın ve Uludağ'ın tarihi hakkında daha eski kaynaklardan edindiği bazı bilgilerin ve dağın ismiyle bağlantılı yaptığı çıkarımın bir yansıması olması muhtemeldir ve değerlendirilmelerinin bu gerçekler doğrultusunda yapılması daha sağlıklı olacaktır.

Üzerinde durduğumuz üzere eserin genel içeriği nedeniyle Leunclavius'un aktarımlarının doğruyu yansıtmadığını tespit edebilmek mümkün değilse de aynı yüzyıl içerisinde Bursa'ya yaptığı ziyarette bu söylencelere konu edilen manastırlar hakkında bilgi veren bir seyyah mevcuttur. Osmanlı fethi ile keşiş ve manastır yaşamının tamamen sonlandığını ileri sürenlerin aksine bizzat bu yıllarda bazı manastırların işleyişini devam ettirdiğine yönelik bilgi veren tek kişi olan Lubenau, 1588 yılında Bursa'ya gelmiştir. Seyyah bu manastırın dağın eteklerinde yarım Alman mili yükseklikte yer aldığını söylemiştir. Ayrıca Rum keşişler tarafından kullanıldığını fakat keşişlerin artık burada değil şehirde yaşadıklarını, yalnızca dua etmek ve ayine katılmak için her sabah manastıra yürüdükleri belirtmiştir. Mimarisiyle ilgili de bazı bilgiler vererek kayaların oyulması suretiyle yapılan manastırın keşiş odalarını da barındırdığını ancak ne kilise de diğer bölümlerin duvarların inşa edilmesi suretiyle yapılmadığını ifade etmiştir⁵⁹⁶. Bahsedilen bu yapının Bizans Dönemi'nde kurulmuş ve bu yıllarda da halen kullanımına devam edilen bir manastır olduğu düşünülebilir.

⁵⁹⁴ Leunclavius, 1596: 116

⁵⁹⁵ Lowry, 2004: 43

⁵⁹⁶ Lubenau, 2012: 488, Lowry, 2004: 44

Daha sonraki yıllarda Uludağ'da manastır ve kiliselerin varlığından söz eden seyyahlara rastlanmaya devam edilmesine rağmen Lubenau gibi bu yapıları halen faaliyette olarak tespit eden herhangi bir örneği tespit etmek mümkün olmamıştır ve seyyahlar da bu tür bir yapının mevcut olduğundan söz etseler bile hakkında herhangi bir bilgi vermemişlerdir. Seyyahların geneli de büyük oranda yalnızca karşılaştıkları ve niteliği tam olarak anlaşılamayan kalıntıları bir manastır olarak değerlendirmeye almıştır. 1609 yılında Bursa'yı ziyaret etmiş olan Simeon böylesi bir yolu izleyen seyyahlardan birisidir. Dağın zirvesine kadar çıktığında harap bir kilisenin halen görülebildiği söylemiştir. Verdiği bu bilgi, bizzat bir kiliseyi yerinde gördüğünü ifade etmesi nedeniyle önemli olarak görülmeyle birlikte daha sonraki seyyahların aktarımları paralelinde değerlendirildiğinde kesinliği konusunda şüpheler olduğu söylenebilir⁵⁹⁷.

Kilise kalıntılarını gördüğünden bahsetmesi nedeniyle Leunclavius'a göre çok daha önemli olmasına rağmen Simeon'un verdiği bilginin de hassas biçimde değerlendirilmesi gerektiğini düşünmemizin nedeni dağda pek çok manastır bulunduğu bahsediyor olsalar da bu tür yapıların izlerini keşfettiği söyleyen seyyahların sayısının çok az olması ve bu seyyahlar arasında da kalıntıların kesin biçimde bir kiliseye ait olduğunu kanıtlayabilecek birisine rastlanmamasıdır. Seyyahların karşılarına çıkan ve kilise olarak adlandırdıkları tek kalıntı dağın zirvesinde yer alan ve bazı seyyahların işlev yükleyemedikleri bağlayıcı malzeme kullanılmaksızın bir araya getirilmiş taş yığınlarıdır.

Covel, Uludağ'ın zirvesinde eski bir manastır veya inziva yerinin kalıntılarının olduğunu iddia eden bir başka seyyahtır. Ancak kendisi Wheler ile birlikte dağa tırmanmış olmasına rağmen böylesi bir kalıntıyı keşfedememiştir. Kitabının editörü Grelois de çobanlar tarafından barınak olarak kullanılan taş yığınlarının seyyahlar tarafından hatalı biçimde bir

⁵⁹⁷ Polonyalı Simeon, 2007: 30

manastırın kalıntıları olarak değerlendirilmesine değinmiş ve Covel'in de böylesi bir hata yapmış olduğunu belirtmiştir⁵⁹⁸.

Bursa'yı ziyaret tarihi 1684 olan Carreri Uludağ'da Rum keşiflere ait birçok manastırın bulunduğunu söylemiştir. Ancak bunları yerinde görmemesi ve Uludağ'dan söz ederken kısa bir cümleyle bu bilgiyi vermesi asıl olarak yalnızca dağın tarihi ya da ismiyle bağlantılı bir çıkarım yapmış olabileceğini akla getirmektedir⁵⁹⁹.

Kendi ziyaretlerinde herhangi bir kalıntı keşfedemeyen seyyahların bu tür yapılara ait izlerin en azından bir zamanlar mevcut olduğunu söylemelerinin nedeni bu kalıntılardan bahseden daha eski seyyahlardır ve kendisine atıfta bulunulan bu seyyahlardan birisi de Lucas'tır. 1703 yılında Bursa'ya gelmiş olan Lucas'a dağın zirvesinde ilgi çekici kalıntıların olduğu söylenmiş ve seyyah da büyük bir merakla bu zorluğa katlanmasına rağmen hayal kırıklığına uğradığını ifade etmiştir. Aktarımları doğrultusunda, bu yıllarda buradaki kalıntılarla ilgili merak uyandırıcı hikâyeler anlatıldığı anlaşılabilmektedir ancak seyyah yalnızca zirvede herhangi bir duvar işçiliğine sahip olmayan ve birbirleri üzerine yerleştirilmiş taşlardan meydana gelen, kendisinin de bir çeşit kule olarak adlandırdığı bir yapı ile karşılaşmıştır. Ancak bunun yanında bu kulenin bulunduğu yerde bir zamanlar tapınak veya kilise gibi bazı büyük yapıların yer alıyor olduğuna yönelik inancına da yer vermiş ve bunların toprağın altına gömülü kalıntılarının görülebildiğini de söylemiştir⁶⁰⁰. Kendisinden yaklaşık yüz yıl kadar önce aynı yere tırmanmış olan Simeon'un bir kiliseye ait olduğunu belirttiği harabeler de belki bu kısma ait olabilir.

Hammer, dağda bir zamanlar manastırların yer aldığı yönündeki görüşünü dağın isminden ziyade tarihi kaynaklara dayalı biçimde ortaya koymaktadır. Bizans İmparatorluğu tarihinde görüldüğünü belirttiği bir manastırdan bahseden seyyah harabelerinin de hala mevcut olduğunu söylemektedir. Tam konumunu vererek manastırın Uludağ'ın zirvesinde yer

⁵⁹⁸ Covel, 1998: 161, dn. 413

⁵⁹⁹ Carreri, 1808: 113–114

⁶⁰⁰ Lucas, 1714a: 75, 77

aldığını ifade etmiş ve bu açıdan yerinin de dünyevi isteklerden uzaklaşarak cennete yakın olmak isteyen keşişlerin düşünce yapılarına uygun olduğunu belirtmiştir. Ancak ilgi çekici olarak bulduğu bütün anıtları ayrıntılı olarak tanımlamasıyla dikkat çekmesine rağmen dağa çıktığında gördüğü kalıntıların bir manastıra ait olduğunu kesin olarak ifade edememiştir. Hammer, Süleyman Han Pınarı hakkındaki bir söylence de adı geçen Saadan'ın mezarının dağın zirvesinde bulunan Kule-i Cihan olduğu şeklinde bir Türkmen inancına yer vermektedir. Kendi diline Dünya Kulesi olarak çevirdiği bu kule, tanımlamasına göre düzenli biçimde yığılmış taşlardan meydana gelen dörtgen biçimli bir yapıdır ve Hammer'dan önce aynı zirveyi gören Simeon, Lucas gibi seyyahların bahsettiği taş yığını olması da muhtemeldir. Seyyah, Türkmenlerin anlattığı mezar hikâyesini dikkate almamıştır. Çünkü dağların zirvesinde devlerin ve kahramanların mezarlarının olduğunun iddia edilmesinin doğu efsanelerinde sıkça görüldüğünü bilmektedir. Bunun yerine bu yığınların şiddetli rüzgârlara karşı bir siper meydana getiren bir kaya engeli veya efsanelerde yer eden ve çobanlar tarafından toplanarak bir araya yığılan manastırın harabelerinin kalıntılarından oluşmasının muhtemel olduğunu ifade etmiştir. Hammer, Uludağ'da bir manastırın var olduğunu iddia eden ve kalıntılarının da görülebildiğini söyleyen bir seyyahdır. Ancak özel olarak bu tür bir kalıntının ilgisini çekebilecek olması gerçeğine rağmen Uludağ'a ayırdığı bölümde bu inançla bağlantılı olarak değindiği kısım haricinde herhangi bir kalıntıya rastladığından bahsetmemesi ve mevcut kalıntıların da bu şekilde ortadan kaldırılmış olması gerektiğine yönelik inancı böylesi bir manastırın izinin hiçbir şekilde bulunmuyor olduğuna da bir işarettir. Ayrıca Hammer, dağda bir zamanlar manastır olsa bile bunların genel olarak düşünüldüğü biçimde taşlardan inşa edilmiş bir yapı olup olmadığının bilinemeyeceğini de doğru bir biçimde ortaya koymuştur. Seyyaha göre keşişlerin, yine hiçbir girişleri keşfedilir durumda olmamasına rağmen, mağaralarda ve yeraltı oyuklarında

yaşamış olmaları da ihtimal dâhilindedir ve bu durum burada bir manastırın kalıntılarını aramayı da boşa çıkartacak bir çaba haline getirmektedir⁶⁰¹.

Walsh'un dağın zirvesinde karşılaştığını söylediği daire oluşturacak ve merkezinde bir başka taş bulunacak biçimde yerleştirilmiş taşlardan meydana gelen kalıntı ise daha önceki seyyahların aktarımlarından tamamen farklıdır. Seyyah bunları saydığında on iki tane olduklarını keşfetmiş, bunları kendi ülkesindeki Druid kalıntılarına benzeterek Uludağ'ı Zeus'un tahtı olarak görmesinin de etkisiyle bu taşların Yunan Tanrılarının konseyinde oturdukları yerler olduğu şeklinde bir fikir ileri sürmüştür⁶⁰².

1838 baskısı bir diğer eserde Walsh, bu kalıntılardan bir kez daha ancak bu kez daha ayrıntılı olarak bahsetmektedir. Uludağ'ın zirvesinde görülebilen tek kalıntının bu olduğunu söyleyen seyyah bunların Druid kalıntılarına benzediği bilgisini burada da tekrarlamış ancak doğudaki bir bölgede yer almasından dolayı bu düşüncenin çok geçerli olamayacağını farkında olduğunu ifade etmiştir. Düşüncesine göre Musa Peygamber ve Yuşa'nın kutsal kitaplarından yaptığı alıntılarda kendini gösteren on iki taşla yönelik atıflar dolayısıyla çok daha eski dönemlere ait kullanımları akla gelmektedir⁶⁰³.

Uludağ'a yer veren seyahatnameler incelendiğinde seyyahların büyük bölümünün burada daha çok Bizans Dönemi'ne ait kalıntıların mevcut olabileceği yönünde aktarımlarda bulduklarını görürüz. Walsh ise bu düşünceleri nedeniyle Uludağ'da Bizans öncesi kalıntılarının yer aldığı fikrine sahip ender seyyahlardan birisi olarak değerlendirilebilir. Yine de daha önceki seyyahların büyük bölümünün buraya kadar tırmanmadan geri döndüğünü örneklerle aktaran ve kendisi dağın en tepesine kadar çıkmayı başaran Walsh'un Uludağ'ın zirvesinde bulduğu kalıntıların niteliği hakkındaki bu önerisi yalnızca tahmine dayalıdır. Eğer seyyahın yürüttüğü mantık paralelinde yine daire oluşturan bu taşların sayısını temel alarak bir tahmin yürütülürse bunun on iki havariye işaret eden yani Hıristiyanlık Dönemi'ne

⁶⁰¹ Hammer, 1818: 83-84, 86-87

⁶⁰² Walsh, 1836: 211

⁶⁰³ Walsh, 1838a: 30, dn.

tarihlendirilebilecek sembolik bir anıt olabileceğini de söyleyebilmek mümkündür. Tam niteliği anlaşılamayan bu taşlar Walsh haricinde başka seyyahlar tarafından keşfedilmemişler veya karşılaşılsa dahi bunlar sayıları ile bağlantılı biçimde değerlendirilmemişler ve bir yığın halinde görülen kalıntılar da büyük oranda Bizans Dönemi'ne tarihlendirilmişlerdir.

Texier, Hammer'da karşılaştığımız gibi Uludağ'ın iki zirvesi olduğunu söylemiş, doğu tarafında kalan zirvesinde kuru taşlardan yapılmış bir binanın yıkıntılarının görüldüğünü belirtmiştir. Şekil ve tarzı itibarıyla ait olduğu dönemi ortaya koyabilecek herhangi bir izle sahip olmadığını söylemişse de bunun ufak bir kilise veya manastıra ait olmasının muhtemel olduğunu da ifade etmektedir. Bu görüşü ileri sürmesinde dağın Bizans Dönemi'nde münzevilerin ikametgâhı olduğunu bilmesinin etkisi vardır. Athos Dağı'nda olduğu gibi burada da bu yıllarda küçük kiliseler ve inziva yerleri yapıldığını ve özellikle sekizinci yüzyılda Bizanslıların dağa Caloyers adını vermesine neden olacak biçimde çok sayıda ünlü manastırın bulunduğunu söylemektedir. Diğer seyyahlardan farklı olarak buradaki manastırlardan birisi olan ve rahip Nicéphore tarafından kurulmuş Medice Manastırı hakkında da bilgi vermektedir. Bununla birlikte diğer dönemlere ait izler bulunmasa da çevresindeki vadilerle birlikte Bizans Dönemi kalıntılarının görülebileceğini söylemesine rağmen bizzat sözünü ettiği harabeyi keşfettiğine yönelik bir aktarımda bulunmamıştır. Eserinin birçok yerinde kendini belli ettiği üzere bir yerleşimdeki kalıntıları bulma ve tanımlama konusunda büyük bir yeteneğe ve bilgiye sahip olan Texier'in dahi bu konuda yetersiz kalıyor olması bu yapıyla ilgili yaptığı manastır ya da kilise tanımlamasına da şüpheyle yaklaşmamıza neden olmaktadır⁶⁰⁴.

Hammer'in bahsettiği inançla ilgili olarak ayrıntılı biçimde değindiği dev mezarından bahseden bir diğer kişi Pardoe'dur. Ancak yalnızca bu yerin Uludağ'ın en yüksek noktası olduğunu söylemekle yetinir ve herhangi bir kalıntıyla ilgili bilgi vermez. Dağa bizzat bir gezi gerçekleştirmiş ve zirveye de çıkmış olmasına rağmen karşısına çıkan bir kulübe haricinde herhangi bir

⁶⁰⁴ Texier, 2002: 233, 234, 235

kalıntıya yer vermemiş olması ziyaretini gerçekleştirdiği 1836 yılında bu tür kalıntıların tamamen ortadan kalkmış olabileceğini akla getirmektedir⁶⁰⁵.

Texier gibi Uludağ'da bir zamanlar manastırlar olduğunu söylemekle yetinmeyen haklarında ayrıntılı bilgiler veren seyyahlardan birisi Naçov'dur. Seyyah bir zamanlar burada 9. yüzyılda Slav alfabesini yaratmış Aziz Kiril ve Aziz Metodiy kardeşlerin yaşadığı bir manastırın var olduğunu söylemiştir. Seyyahın eserinin çevirisini yapan Mevsim, bu manastırın isminin Polihron Manastırı olduğunu verdiği dipnotla da açıklamıştır⁶⁰⁶. Ancak Bulgar seyyahın verdiği bilgi böylesi bir yapının mevcudiyetinden ziyade bir zamanlar burada yer alıyor olduğuna yöneliktir.

Launay, Uludağ'ın zirvesinde bir takım kalıntılara rastlandığını taş malzemelerden oluşan bu kalıntıların Hıristiyan keşişlere ait olduğunun düşünüldüğünü söylemiştir⁶⁰⁷.

Böylesi belirsizlikler ve beklentilerin karşılanamaması seyyahların bizzat görülenlerden ziyade söylenceleri ve hayal güçlerini işin içine katmalarına neden olmuştur. Bu duruma örnek olarak verilebilecek seyyahlardan birisi Pococke'dir. Pococke, Türklerin dağa Keşiş Dağı ismini vermesinin nedenini burada bulunan Yedi Uyurlara adanmış bir manastıra bağlamıştır. Ancak bu manastırın mevcudiyetini duyduğu bir efsaneye bağlı olarak aktarmış sözünü ettiği yapının kendisini görmemiştir⁶⁰⁸. Yedi Uyurlar Efsanesi günümüzde de Anadolu'da çok yaygındır ve farklı noktadaki mağaralar bu efsanede rol oynayan yerler olarak gösterilir. Pococke'den yaklaşık 130 yıl önce Bursa'ya gelmiş olan Simeon da bu efsanenin kesintisiz biçimde Uludağ ile bağlantılı olarak anlatıldığını kanıtlar biçimde uykuya daldıkları yerin burası olduğu, efsanede adı geçen yedi gencin mezarlarının da halen görülebildiğini ifade etmektedir⁶⁰⁹. Ancak görüldüğü üzere Simeon'daki mezarlar yerine Pococke'de bir manastırdan söz edilmektedir.

⁶⁰⁵ Pardoe, 2004: 326

⁶⁰⁶ Mevsim, 2007: 17, dn. 4

⁶⁰⁷ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 162–163

⁶⁰⁸ Pococke, 1772: 303

⁶⁰⁹ Polonyalı Simeon, 2007: 30

İznik'te konsil kilisesinin aranması gibi manastırlarıyla ün yapmış olan Uludağ'da bu tür bir yapıyı keşfederek yayınlamak şüphesiz tüm seyyahların arzusudur. Uludağ'ın zirvesine çıkış kolay olmakla birlikte izlenen yol sürekli aynıdır ve dağda farklı yollar takip etmek gerek vahşi hayvanlar gerekse de eşkiya korkusu nedeniyle çok arzulanamamaktadır. Böyle bir yapı mevcut olsa bile bu tür engellemeler bunların keşfedilememesine neden olmuş olabilir. Ayrıca bu tür kalıntıları gördüklerini söyleyenlerin de bu kalıntıları gerçekten yerinde görüp görmediği veya keşfettikleri bazı kalıntıların da gerçekten bir manastıra ait olup olmadığının tespit edilmesi gerekir. Çünkü bazı seyyahların ısrarlı arayışlarına rağmen dağda arzuladıkları yapıları keşfedememeleri daha farklı işleve sahip olan bazı kalıntıları manastırlara ait olarak göstermelerine neden olmuş olabilir.

Bazen de doğal oluşumların insan elinden çıkma eserler olarak görülmüş olabilmesi de ihtimal dâhilindedir. Bu tür bir örneği veren Hammer, dağa yaptığı bir ziyarette bu yerin dev bir heykel atölyesini andırdığını ve altar, sfenks, lahit gibi görünen ve bir sanatçı tarafından şekillendirilmiş benzeyen bu kalıntıların büyük bir tapınağa ait izlenimi uyandıran bir grubu meydana getirdiğini söylemiştir. Doğal biçimde meydana gelmiş bu oluşumlardan bazıları bu şekilde heykellere benzerken bazı bölümlerin de özenli biçimde yontularak düzeltilmiş gibi görüldüğünü ve oyularak meydana getirilmiş kral mezarları ile kitabelere benzediğini ifade etmiştir. Hammer bunların yalnızca görünülerinin bu şekilde olduğunu ve tamamının doğa tarafından şekillendirildiğini bilmektedir ancak dağda bazı kalıntılar görüldüğünü söyleyen seyyahlar veya bu kalıntılar hakkında kendilerine anlatılan hikâyelere bu oluşumların kaynaklık ediyor olması da muhtemeldir⁶¹⁰. Hammer gibi Fuller da daha az ayrıntılı olmakla birlikte dağdaki bu oluşumlara yer vermiştir. Bunların bazen son derece düzenli biçimlerde görüldüklerini ve bundan dolayı da doğal oluşumlardan ziyade insan elinden çıkma yapılar olarak da göz önüne alınabileceklerini

⁶¹⁰ Hammer, 1818: 79, 81

belirtmektedir⁶¹¹. Launay ise dağın iki yüksek tepesindeki kayalıkların saray veya kale kalıntıları gibi görüldüğünü söylemiştir⁶¹².

Bunun yanında yılın belli dönemlerinde Uludağ'da konaklayan Yörükler de basit yapılar olmakla birlikte geçici kulübeler yapmakta ve böylesi ıssız bir yerde bu tür yapılarla karşılaşanların harabe halleriyle bunları daha eski dönemlere tarihlendirme ihtimalleri de ortaya çıkabilmektedir. Hatta bunlardan birisi dağın zirvesinde yer almaktadır. Haeckel, burada konaklamış fakat bunun modern bir kulübeden başka bir şey olmadığını farkında olduğunu da göstermiştir⁶¹³. Farklı seyyahların manastır izleri olarak nitelendirdikleri yapı kalıntılarının da böylesi yapılardan geriye kalanlar olmasının muhtemel olduğu da hesaba katılmalıdır.

Hayal güçleri ve yanlış izlenimlerin yanında böylesi bir yapının mevcudiyeti konusunda hatalara düşülmesine neden olacak olan durumlardan birisi bu kalıntıları görmeden ve hatta dağa hiçbir şekilde gezi gerçekleştirilmeden farklı seyyahlardan alıntılar yapılmasıdır. Hammer'in mevcudiyetinin ihtimal dâhilinde olması dolayısıyla zirvelerden birisinde bir Bizans manastırının kalıntısı olduğu yönündeki aktarımı kendisini kaynak alan başkaları tarafından da tekrarlanmıştır. Bunlardan birisi Bernard'tır. Hammer gibi Uludağ'ın zirvelerini ikiye bölen ve yüksek olanı keşiş olarak adlandıran Bernard, burada Bizans zamanından kalan bir tapınağın harabelerinin halen durduğunu söyleme hatasına düşmüştür⁶¹⁴.

Jerningham, birden çok seyahatnameden yararlandığı tespit edilebilen bir seyyahdır. Genellikle yararlandığı seyyahlara atıf yapmamasına rağmen Uludağ'dan bahsettiği bölümde Hammer'i kaynak olarak aldığını açıklamış ve seyyahın dervişlerin burayı ikametgâh olarak seçmelerinin nedeninin yeryüzünden yüksek bir nokta olması yönünde verdiği bilgiyi de aynı cümlelerle tekrarlamıştır. Bunun yanında Athos'un zirvesinde olduğu gibi bu dağın zirvesinde de bir manastırın inşa edildiğini ve kalıntılarının dağın karla kaplı olmadığı zamanlarda halen görülebildiğini söylemiştir. Bu bilgi de yine

⁶¹¹ Fuller, 1829: 66

⁶¹² Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 163

⁶¹³ Haeckel, 1873: s.y.

⁶¹⁴ Bernard, 1943: 57

Hammer'dan aktarılan bir bilgi olmalıdır ve bu nedenle Jerningham da alıntılarının meydana getirdiği hataların bir diğer örneği olarak verilebilir. Çünkü Bursa'yı ziyaret tarihi 1870'dir. Bu noktada, üstelik işlevi de tam olarak açıklanamayan bazı kalıntılar olmasına rağmen bunların izleri bu yıllarda büyük oranda ortadan kalkmış durumdadır⁶¹⁵. Daha önceki seyyahların aktarımlarını olduğu gibi almayan ve doğruluğunu kontrol eden seyyahlar da yapılan tanımlamalarda yer eden kalıntılarının da artık görülemediğini ortaya koymayı başarmaktadırlar.

Bu seyyahlardan birisi Moustier'dir. Seyyah belirttiği üzere burada bir manastır kalıntısının mevcut olduğunu Lucas'ı kaynak olarak öğrenmiştir. Ancak dağa çıktığında bu kalıntılarının izlerine rastlamamış ve bu duruma da seyahatnamesinde özel olarak değinmiştir. Seyyahın burada karşısına çıkan yegâne kalıntılar İstanbul'da boğazı sınırlandıran tepelerde sıklıkla karşılaştıklarına benzettiği taş yığınlarıdır ve bunların saygın azizlerin anısına dindar insanlar tarafından bir araya getirilmiş olduklarını söylemiştir⁶¹⁶.

Bu durumun bir diğer örneğini veren Renard da 19. yüzyılın sonlarında çıktığı Uludağ'ın zirvesinde eski kitaplarda bahsedilen antik kalıntılarının izlerine artık rastlanmadığını açık biçimde ortaya koymaktadır. Lucas, Walsh, Texier gibi seyyahların tanımlayamamakla birlikte bir yapıya ait olabileceğini düşündükleri taş yığınları ise görüldüğü kadarıyla bu yıllarda tamamen ortadan kalkmıştır. Renard anlaşıldığı üzere Uludağ'daki kalıntılar hakkında yapılan bu aktarımlardan haberdardır ancak ziyaret ettiği tarihlerde bu kalıntılarının dahi artık görülmediğini yaptığı keşif sonucu ortaya koymuştur⁶¹⁷.

Bir zamanlar bu yapıların mevcudiyetini ortaya koyuyor olsalar dahi burada tespit ettiği kalıntıları kesin bir biçimde bir manastıra ait olarak göstermeyi başarmış olan herhangi bir seyyaha rastlamak görüldüğü üzere mümkün olmamıştır. Dağda bir manastırın kalıntılarının mevcut olduğunu söyleyen ve kendilerine sıklıkla atıfta bulunulan Lucas ve Hammer gibi seyyahların kendileri dahi bu kalıntılarının gerçekten de bu tür bir yapıya ait

⁶¹⁵ Jerningham, 1873: 228

⁶¹⁶ Moustier, 1864: 250

⁶¹⁷ Renard, 1899: 29

olduğu konusunda emin değildiler. Bu iki seyyah başta olmak üzere dağın zirvesinde keşfi yapılan bu kalıntılar kesin teşhisini gerçekleştirmenin çok mümkün olmadığı bazı taş yığınlarından ibarettir ve bu nedenle farklı seyyahlarca farklı biçimlerde tanımlanmışlardır. Evliya Çelebi'nin de bahsettiği Kule-i Cihan'ın eski manastırın kalıntılarıyla inşa edilmiş olduğu düşünceleri ise bu yapının kalıntılarının da zaman içinde tamamen ortadan kalkması nedeniyle kanıtlanabilir nitelikten çıkmıştır.

İzleri her ne kadar tespit edilememiş olsa da bir zamanlar Uludağ'ın çeşitli noktalarında manastırların mevcut olduğu günümüz araştırmacılarınca da kabul edilen bir gerçektir. Yakın zamanlarda yapılan bazı kazı çalışmaları da bunu doğrulayıcı kanıtları ortaya çıkartmıştır. Uludağ'da Bizans Dönemi'nde birçok kilise inşa edildiği bilinmektedir ve 1936 yılında 2550 metre yükseklikte yapılan kazılarda geniş bir alana yayılan harçlı ve harçsız temellere rastlanmıştır⁶¹⁸. Bununla birlikte görüldüğü üzere seyahatnamelerde bu yapılarla bağlantılı herhangi bir aktarım yapan seyyahların verdikleri bilgilerin sanat tarihi araştırmalarında kullanılabilirliği çok fazla yoktur.

Sayıları çok az olmakla birlikte Uludağ'da kilise ve manastırların haricinde başka kalıntılardan bahseden seyyahlar da vardır. Bunlardan birisi de Polonyalı Simeon'dur. Dağın zirvesindeki harap kilise ile birlikte aynı zamanda uykuya daldıktan uzun bir süre sonra dirilen Yedi Genç'in mezarının da yine burada olduğunu söylemiştir. Ancak sözünü ettiği bir diğer yapı olan harap kilisenin mevcudiyetini daha sonradan ele almış olmasına rağmen bu mezarı gördüğünden bahsetmemiştir⁶¹⁹.

1703 yılında benzer biçimde dağın zirvesine çıkan Lucas, dağda karşılaştığı kalıntıları beklentilerinin çok altında olarak bulmuştur ancak bunun yanında kule, kiliselere ait olduğunu düşündüğü kalıntılar ve aynı

⁶¹⁸ Yardımcı, 2003: 44

⁶¹⁹ Seyyahın eserini yayına hazırlayan Hrand d. Andreasyan burada seyyahın bir hata yaptığı görüşündedir. Zira Simeon kente girmeden önce Bursa'nın eski adını Efesos olarak vererek yaptığı yanlışlığın bir sonucu olarak Efes'te yer alan mağarayı da burada gösterdiğini ileri sürer. Polonyalı Simeon, 2007: 29, dn. 2. Ancak Simeon'dan yaklaşık 125 yıl sonra Bursa'ya gelen Pococke'in de aynı efsaneden bahsetmesi seyyahın bir karışıklık yapmadığının gerçekten de bu efsanenin Bursa için de geçerli olduğunun bir kanıtı olarak da görülebilir. Pococke, 1772: 303

noktada bulunan aralarında bir tanesinin otuz feet uzunluğunda olduğunu söylediği birkaç mezarı fark ettiğini de belirtmiştir. Simeon'un yedi uyurlar efsanesi ile bağlantılı olarak anlattığı mezarların bunlar olması muhtemeldir. Verdiği bu bilgiler nedeniyle Uludağ'daki kalıntılarla ilgili konumuz dâhilinde ele aldığımız en ayrıntılı bilgileri veren seyyahın Lucas olduğunu söylemek mümkündür⁶²⁰.

Halk arasında anlatılan bazı efsanelerin burada bulunan bazı kalıntılara işlev yüklemek için kullanıldığı yönündeki bir ipucunu aktaran bir diğer seyyah olan Hammer, burada karşılaştığı Türkmenlerin inancına göre Süleyman Han Pınarı olarak ismini verdiği dinlenme yerinde kayalıklardan doğal olarak oluşmuş bir barajın yer aldığını söylemiş ve bu yerin İslam kahramanı Hamza'dan kaçarak bu dağa gelen Landha'nın oğlu Saadan'ın ikametgâhı olduğunu belirtmiştir⁶²¹.

Texier, Uludağ'da manastırların dışındaki yapılardan da bahseden bir seyyahdır. Anadolu'nun birçok yerleşimi ile ilgili önemli bir kaynak olarak kullanılmakla birlikte Bursa'nın tarihi ve mimari eserleri hakkında çok fazla ele alınmamış Strabon'un aktardıklarını değerlendiren Texier, bu yıllarda Uludağ'da çok sayıda eşkıyanın olduğunu ve bunların sık ormanlar içerisinde müstahkem kulelere sahip olduğu bilgisini vermiştir. Özel olarak Cléon adında birisini de ele alan Texier, bu kişinin dağda Callydium adında bir şatoya sahip olduğunu da söylemektedir. Seyyah, Uludağ'ın Bizans öncesi dönemlerinde sahip olduğu yapılara da bu şekilde bir örnek vermektedir. Ancak bu bilgiye rağmen, Uludağ'daki en erken tarihli kalıntıların Bizans Dönemi'ne ait olduğunu ve daha önceki tarihlere ait bir izin aranmaması gerektiğine de vurgu yapmaktadır⁶²².

Warsberg de Texier'in yararlandığı kaynaktan haberdar görünmektedir. Böylece Texier gibi imparator Augustus'un zamanlarında

⁶²⁰ Lucas, 1714a: 75, 77

⁶²¹ Hammer, 1818: 86-87

⁶²² Texier, 2002: 234

ormanlarda haydut çetelerinin yaşadığı ve bunların kendilerine kaleler inşa ettikleri bilgisini tekrarlamıştır⁶²³.

Ubicini ise Uludağ'ın Osmanlı Dönemi'nde de münzevilere ev sahipliği yaptığını bilmesinin etkisiyle dağda dolaşanların dervişlere ait hücrelere, mağaralara ve yıkık kulübelere rastladığını belirtmiştir⁶²⁴.

Bu istisnaların haricinde Uludağ'da varlıklarından bahsedilen yapıların büyük bölümü Bizans Dönemi manastırlarından oluşmaktadır. Ancak bu yapıların da izlerinin keşfedilememesi, mevcut bazı kalıntıların niteliği konusunda kesin görüşler de bulunulamaması, Osmanlı Dönemi Öncesi eserlerinin izlerini arayan seyyahların Uludağ'da da hayal kırıklığına uğramalarını beraberinde getirmiştir. Bu nedenle Bursa'da Osmanlı öncesi dönemlerden kaldığı kesin olarak tespit edilebilen ve ilk yerleşim yerinin sınırlarını oluşturduğu da düşünülen kaleye Bursa'nın tarihini keşfetmek isteyenlerin gösterdiği ilgi daha da artmıştır.

2.3.2. Bursa Kalesi⁶²⁵

Bursa Kalesi, Bursa'nın konu edildiği seyahatnamelerde erken dönemlerden itibaren kendini gösteren ve seyyahların en çok yer verdikleri yapılar arasındadır. Bu derece ilgi görmesi ve seyahatnamelerde yer etmesini birden çok sebebe bağlamak mümkündür. Her şeyden önce hâkim konumu sayesinde çok uzaklardan yoğun bitki örtüsü arasında dahi ayırt edilebilen yapılardan biri olması genel mimari ve kent dokusu tanımlamalarının büyük bölümünde kendisinden bahsedilmesini sağlamıştır. Bursa'nın Osmanlı öncesi dönemlere tarihlendirilebilen ender eserleri arasında yer alması, Osmanlı'dan ziyade daha eski devirlere ait kalıntılara ilgi duyan seyyahların mutlaka kaleden söz etmesine neden olmuştur. Bursa'nın tarihinin izlerini keşfetme arzusu bulunduğu yerin ziyaret edilmesini ve kendisinden de bir şekilde bahsedilmesini beraberinde getirmiştir.

⁶²³ Warsberg, 1869: 109–110

⁶²⁴ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 126

⁶²⁵ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-4.

Anadolu'nun diğer kentleri kadar geçerli olmasa bile Bursa'da da Osmanlı ve hatta birçok durumda Bizans eserlerinden ziyade Roma ve daha önceki dönemlere ait kalıntılar bazı seyyahların daha çok ilgisini çekmektedir. Doğrudan kaleyle bağlantılı olmasa bile Bursa'nın ilk yerleşim izlerinin bulunduğu yerin kale ve kalenin sınırları içinde kalan kısımlar olduğu inancı da bu izleri keşfetmek arzusunda olan seyyahların doğal olarak kaleyi ziyaret etmesini beraberinde getirmiş ve kalede yapılan incelemeler ve hakkındaki yapılan aktarımlar da bu nedenle artmıştır. Osman ve Orhan Gazi Türbeleri, Bursa Sarayı gibi Osmanlı Dönemi'nin en çok ilgi gören bazı yapılarının da aynı konumda bulunması benzer biçimde ikinci planda kalmasına rağmen yine de bir şekilde kaleden söz edilmesini sağlamıştır. Bazı seyyahlar ise devşirme olarak kullanılmış olması muhtemel eski kentin kalıntılarını keşfedebilmek için surları ayrıntılı biçimde incelemişler ve yaptıkları keşifleri okuyucularıyla paylaşmışlardır. Bursa ve ilçelerinde ele aldığımız eserler içerisinde tarihi bir kişilik veya olayla birlikte anılan yapıların daha çok ilgi çektiği gerçeği paralelinde ise Bursa'nın kuruluşundan itibaren ünlü şahsiyetler ve olaylarla olan bağlantısı kendisine yönelik ilginin bir diğer nedenini meydana getirmiştir. Bithynia Krallığı Dönemi'ne tarihlendirilmesi ve hatta Hannibal veya Prusias'a atfedilmesi, Bizans Dönemi'nde kuşatmalarla birlikte anılması ve son olarak bu dönemlere göre daha az konu edilmesine rağmen Osmanlı Dönemi'nde oynadığı rollerin de büyük bir ilgiye neden olduğu gerçeği, hakkında yapılan bahislerin yoğunluğuna katkı sağlamıştır. Son olarak tüm kente ve çevresine hâkim konumu dolayısıyla Bursa'nın panoramik manzarasını gözlemlemek isteyen seyyahlar için adeta bir seyir terası meydana getirmesi de⁶²⁶ diğerlerine göre daha az olmakla birlikte yine seyahatnamelerde bir şekilde yer etmesini sağlayan nedenlerden birisi olmuştur.

Bu tür sebeplerle sık biçimde kendisinden bahsedilen bir yapı olmakla birlikte birçok örnekte Bursa Kalesi hakkında yapılan tanımlamalar mimarisinden çok daha farklı niteliklerine odaklanmaktadır. Konumuz sınırları

⁶²⁶ Wheler, 1682: 215, Haeckel, 1873: s.y., Renard, 1899: 11-12, Davey, 1907: 413, Launay, 1914: 204, Hawley, 1918: 45

içerisinde ele aldığımız İznik, Ulubat, Gölyazı kalelerinde de gördüğümüz gibi seyyahlar için önemli olan kalenin tarihlendirilmesi ve surlarında daha eski dönemlere ait izlerin keşfedilmesidir. Genel kent dokusundaki yeri ile ilgili anlatımlar konumuz açısından çok önemli bilgileri barındırmaz. Tarihlendirilmesi hususunda duvar işçiliklerine değiniliyor olması ise nispeten yararlanabileceğimiz bilgilerin verilmesini beraberinde getirmiştir.

2.3.2.1. Genel Kent Dokusundaki Yeriyle Bursa Kalesi

Kale, bazı seyyahlar tarafından Bursa'nın en dikkat çekici yapısı olarak gösterilir⁶²⁷. Bu çekiciliğinin nedenini Warsberg'in ifade ettiği gibi⁶²⁸ manzarada ön plana çıkmasına bağlayanların yanında farklı boyutlarıyla değerlendirmeye alan seyyahların da mevcut olduğu görülmektedir. Kalenin feodalizm ve şiiresselliğin büyüleyici bir birleşimini oluşturduğunu ifade ederek manzaradaki yeri ile birlikte taşıdığı anlamın da önemli olduğunu ortaya koyan Overbergh⁶²⁹; surların manzaranın romantikliğine katkı yaptığını söyleyen Stuart⁶³⁰; Bursa'nın muhteşem manzarasında en çok göze çarpan yönünün çıplak bir kayalık üzerinde bulunan kalesi olduğunu söyleyen Dallaway⁶³¹; Bursa'nın çekiciliğini arttıran yapılardan birisi olarak yine kaleyi gösteren Launay⁶³², camilere oranla kalenin daha memnun edici hatıraları anımsatan bir yapı olduğunu söyleyen Bent⁶³³; Bursa'nın genel manzarasının kente gelen her seyyahı etkileyeceğini, doğal güzellikler, çok sayıda kubbe ve minare dışında sarmaşıklarla kaplanmış surları ve kuleleri olan kalesinin de böylesi bir izlenime katkı yapan faktörler arasında olduğunu belirten Hamilton⁶³⁴; yine kentin genel manzarasında en çok öne çıkan yapının kale

⁶²⁷ Monk, 1851: 56, Overbergh, 1899: 405

⁶²⁸ Warsberg, 1869: 117

⁶²⁹ Overbergh, 1899: 405

⁶³⁰ Stuart, 1854: 52

⁶³¹ Dallaway, 1797: 179

⁶³² Launay, 1914: 195

⁶³³ Bent, 1886: 376

⁶³⁴ Hamilton, 1842b: 71.

olduğunu söyleyen G.M⁶³⁵., kaleyi uzaktan görünümde en çarpıcı yapılardan birisi olarak tanımlayan Walker⁶³⁶ bu seyyahlar arasında değerlendirilebilir⁶³⁷.

Genel mimari ve kent dokusu tanımlamalarını ele aldığımız bölümde de kolaylıkla tespit edilebileceği gibi Bursa Kalesi genel manzarada camilerle birlikte en çok yer verilen yapıdır. Bazı seyyahların kentin ilk görünümüyle ilgili yaptıkları aktarımlar içerisinde camiler dışında verdikleri yegâne yapının kale olması da⁶³⁸ seyahatnamelerde yer alması bakımından hâkim konumunun kendisi için bir avantaj olduğunun bir kanıtı olarak gösterilebilir. Hatta daha sonradan hakkında bilgi vermeyen, yalnızca bu bölümlerde kendisine değinen seyyahlara da rastlanmaktadır⁶³⁹. Bununla birlikte genel kent dokusu tanımlamalarında yer verildiği durumlarda diğer yapılarda olduğu gibi kalenin de mimari özelliklerine genellikle değinilmez ve yalnızca konumuyla ilişkili bilgilerin aktarıldığı görülür.

Kalenin yalnızca konumundan bahsedilmesi ve bunun dışında hakkında başka bir bilgi verilmemesi, büyük oranda genel mimari ve kent dokusu tanımlamaları içinde aktarıldığı örneklerde geçerlidir. Bu bölümlerde konumu haricinde bilgilerin verildiği durumlarda da yine tezimiz kapsamında değerlendirebileceğimiz mimari özelliklerinden ziyade tarihi, kapladığı alan gibi yönlerinden bahsedilmektedir. Konumuz dâhilinde değerlendirdiğimiz seyahatnameler içerisinde de kaleden bahsettiğini gördüğümüz ilk seyyah Bertrandon de la Broquiere'dur. Kalenin büyüklüğüne değinen ve bu özelliğini içine bin ev alabilecek genişlikte olduğunu söyleyerek açıklayan seyyah kalenin yaklaşık konumunu batıya doğru en uç noktalarından birisindeki bir doruğa inşa edildiğini söyleyerek vermiştir⁶⁴⁰.

Erken yüzyıl örnekleri içerisinde kale hakkındaki bahisler bazı karışıklıkları da içinde barındırmaktadır. 1437 yılında kente gelen Pero Tafur

⁶³⁵ G.M., 1834: 455

⁶³⁶ Walker, 1886: 124–125

⁶³⁷ Kaleyî, hamamların dışında Bursa'nın ilgi çekici tek yapısı olarak gösteren Chishull'un ise kale ile ilgili olarak bir kitabe dışında bilgi vermemiş olması bu düşüncesine neyin sebep olduğunu ortaya koymamızı güçleştirmektedir. Chishull, 1993: 70–71

⁶³⁸ G.M., 1834: 455, Stuart, 1854: 52, Taylor, 1862: 315, Felice de Vecchi, 1854: 92

⁶³⁹ Egmont, Heyman, 1759: 189, Kinneir, 1818: 246, Playfair, 1890: 99, Felice de Vecchi, 1854: 92, Taylor, 1862: 315, Jerningham, 1873: 219, Gallenga, 1877: 43, Kammond, 1878: 291

⁶⁴⁰ Bertrandon de la Broquiere, 2000: 203

Bursa'nın surları olmadığını söylemiştir⁶⁴¹. Benzer biçimde 1548 yılında Bursa'yı ziyaret eden Pierre Belon da kentte surların bulunmadığını belirtir ama aynı zamanda Roland'ın kılıcından bahsederken bu kılıcın hala Bursa Kalesi'nin kapısında asılı durduğu yönünde de bir aktarım yaparak kalenin mevcudiyetini açıklar⁶⁴². 1767'de Bursa'yı ziyaret etmiş olan Niebuhr kentin konumu dolayısıyla ayrıca bir surla çevrenmesine gerek olmadığını söylemiş ancak hemen ardından bir kalesi olduğunu da belirtmiştir⁶⁴³. Thévenot da hemen hemen aynı cümlelerle kentin etrafının surla çevrili olmadığını ancak tepenin üzerinde de bir kalenin olduğunu söylemiştir⁶⁴⁴. Bu durumda Pero Tafur ile birlikte Belon Niebuhr ve Thévenot'un da Bursa Kalesi'ni görmekle birlikte belki de kendi ülkelerinden aşına olduklarına benzer biçimde tüm kenti içine alan surlarla karşılaşmadıkları için bu tür tanımlamalarda bulduklarını söyleyebilmemiz mümkündür⁶⁴⁵. Zira Osmanlıların eline geçmesinden itibaren gerçekleştirilen yoğun imar faaliyetleri ile Bursa giderek büyüyerek çok kısa bir süre içinde surların dışına taşmıştır.

Verdiğimiz bu örnekler tanımlamaların hatalı olmadığı yalnızca seyyahın bakış açısının farklı algılamalara neden olabileceğini gösteren bir niteliğe sahiptir. Bunun yanında diğer yapılarda olduğu gibi kale hakkında da yanlış aktarımların yapıldığı örneklere rastlamak mümkündür. Diğer konularda olduğu gibi kale ile ilgili bu tür hataların yapılmasının nedeni bizzat ziyaret edilmeden yalnızca farklı kaynaklardan yararlanılarak hakkında bilgi verilmeye çalışılmasıdır. Bununla birlikte büyük oranda bu şekilde oluşturulmuş olan rehber kitapları ele aldığımızda kalenin çok genel niteliklere sahip olması ve bizzat kendisini gören seyyahların da çok ayrıntılı

⁶⁴¹ Tafur, 2004: 149. Tafur'un bahsettiği bu kentin Bursa olduğu konusunda şüphe duymamıza neden olabilecek diğer ayrıntılar katalog kısmında değerlendirilmiştir.

⁶⁴² Belon, 1588: 450.

⁶⁴³ Akdemir, 1989: 100, Gloyer, Olshausen, 1837: 143

⁶⁴⁴ Thévenot, 2009: 113–114.

⁶⁴⁵ Benzer bir tanımlamayı Kütahya örneğinde Broquière da yapmış burasının sursuz bir şehir olduğunu söylemiş ancak ardından kentte iç içe geçmiş üç katlı bir kale bulunduğunu söylemiştir. Eyice, 1975: 100. Zaten Belon'un tanımlamasında surun görevini kendisini çevreleyen dağın yaptığına yönelik bir çıkarım yapılabiliyor olması da kastedilmek istenenin bu olduğunu akla getirmektedir. Belon, 1588: 450.

bilgiler vermemesi dolayısıyla sürekli aynı bilgilerin tekrarlandığını ve bu nedenle ziyaret edilmese bile hakkında verilen bilgilerde genellikle hataların mevcut olmadığını görürüz. Ancak yine Bursa'yı ziyaret etmediği anlaşılan ve eseri bir seyahatnameden ziyade bir coğrafya kitabı niteliğinde olan Busch'un yaptığı aktarımda asıl kent olarak tanımlanan kısmın kısmen dik bir tepenin üzerinde yer aldığı ve surlarla çevrelendiği, bir diğer kayalık üzerinde ise kiklopik duvarları oldukça eski bir döneme ait olduğunun kanıtı olan bir kalenin yer aldığı bilgisinin bulunduğu görülür. Busch'un kentte iki ayrı kale varmış gibi algılanabilecek olan bu tanımlaması başka seyyahlarda karşımıza çıkmaz ve doğru bir bilgi olduğu da söylenemez⁶⁴⁶.

İçinde bir takım problemleri barındıran bu örneklerin haricinde konumu hakkındaki aktarımlarda seyyahların sürekli olarak birbirini tekrarladığı izlenimi meydana getirecek derecede benzerlikler mevcuttur. En çok üzerinde durulan noktalar kalenin kentin geri kalan bölümlerine hâkim en yüksek noktasında⁶⁴⁷, bir taraftan hiç bir şekilde kendisine ulaşımına izin vermediği için doğal yapısı da savunmaya katkı yapan sarp bir kayalık üzerinde⁶⁴⁸ yer aldığıdır. Günümüzdeki durumuyla uygunluğu sayesinde de seyyahların konumuyla ilgili buldukları ortak noktaların doğruyu yansıttığı söylenebilir. Kale katmanlar halinde yükselen traverten ve kalker tüflerinden oluşan ve dik yamaçları ile uzaklardan görünecek biçimde şehrin merkezinde yükselen bir terasta bulunmaktadır. Hisarın şeklini de kapladığı alanın yüzey şekilleri belirlemiştir. Uludağ'ın eteği ile yükseklik farkı az olduğundan güney kısmı yani Pınarbaşı'ndan Cilimboz deresine kadar olan bölümü çift surla çevrilmiş ve kulelerle güçlendirilmiş olup diğer kısımları doğal bir duvar meydana getirmektedir⁶⁴⁹.

⁶⁴⁶ Busch, 1870: 147-148

⁶⁴⁷ Thévenot, 2009: 113-114, G.M., 1834: 455, Porter, 1835: 262-263, Moustier, 1864: 246, Mevsim, 2009: 77, Jerningham, 1873: 219, Haeckel, 1873: s.y., Walker, 1886: 124-125

⁶⁴⁸ Wheler, 1682: 215, Covel, 1998: 151, Kinneir, 1818: 246, Fuller, 1829: 71, G.M., 1834: 455, Porter, 1835: 262-263, G.M., 1834: 455, Hamilton, 1842b: 71, Taylor, 1862: 315, Busch, 1870: 147, Mevsim, 2009: 77, Playfair, 1890: 99, Walker, 1886: 93, Overbergh, 1899: 405, Jerningham, 1873: 219, Kammond, 1878: 291, Haeckel, 1873: s.y., Overbergh, 1899: 405

⁶⁴⁹ Stewig, 1970: 28-31'den naklen Ergenç, 2006: 16, 17

Bursa'nın en çarpıcı yapılarından birisi olması kaleden sık sık bahsedilmesine neden olsa da genel kent dokusu içinde yer verildiği durumlarda büyük oranda yalnızca çok genel özelliklerinden bahsedilmektedir. Tüm yapılarda olduğu gibi böylesi uzaktan bir görünümde kale hakkında konumu hakkındaki tanımlamaların haricinde bir bilgi edinebilmek genellikle mümkün olamamaktadır. Az sayıdaki örnekte bazen mimarisi hakkında verilen bilgilere rastlandığı da görülmektedir. Ancak bu bilgiler kaleyi özel olarak inceleyen seyyahların aktarımlarından elde edilenlere göre çok daha az ayrıntının elde edilebileceği niteliktedir.

Yapıların konumları hakkındaki aktarımlar da zaman zaman konumuz açısından önemli olsa da bu bilgilerin kullanılabilirlikleri, sözü edilen yapının günümüze gelememesi veya isminin verilmediği durumlarda hangi yapıdan bahsedildiğinin tespit edilmesi açısından önemlidir. Bu nedenle günümüzde yer yer harap olmuş durumda olsa da izleri takip edilebilen ve 1862 yılında planı da çıkarılmış olan kalenin konumuyla ilgili yapılan bu aktarımların çok zaruri ve değerli veriler barındırdığını söylememiz mümkün değildir. Yine de seyahatnamelerde kalenin en çok üzerinde durulan yönlerinden birisini meydana getirmesi nedeniyle kısaca da olsa tezimizde yer verilmesi uygun bulunmuştur.

Konumu hakkında yapılan aktarımlar belirttiğimiz sebeplerden dolayı büyük önem arz etmese de kalenin kent gelişimi içindeki yeri ve kent dokusundaki rolü ile ilgili verilen bilgiler biraz daha değerli olarak görülebilir. Ayrıntılı kent tanımlamalarında Bursa asıl kent ve dış mahalleler olarak ikiye ayrılmakta ve asıl kentin hisarda yer aldığı belirtilmektedir. Asıl kent ve dış mahalle bölümlenmesi yapmayan yalnızca Bursa'nın iki bölümden oluştuğu ifade eden seyyahlar da yine bu bölümlerden birisini kale olarak vermektedirler⁶⁵⁰. Seyahatnamelerde Bursa'nın asıl yerleşim yerinin surların çevrelediği alanda kurulmuş olduğu yönündeki bilgiler genellikle kentin Osmanlı öncesi dönemlere ait sınırlarının ortaya konulması amacıyla verilmektedir. Ancak bunun yanında Osmanlıların hâkimiyetine geçmesiyle

⁶⁵⁰ Fuller, 1829: 71, Jerningham, 1873: 219, Busch, 1870: 147

birlikte zaman içinde kentin surların dışına yayıldığı, kalenin sınırlandırdığı alanın içinde kalan kısımların asıl yerleşim yeri olarak görüldüğü ve Bursa'nın dinlere göre ayrılmış mahallelerinin anlatıldığı bölümlerde de Türk kesiminin burada bulunduğu genel kent dokusunda kaleye ayrılan bölümlerdeki bahisler sayesinde tespit edilebilmektedir⁶⁵¹. Bu özelliği de kalenin sık biçimde üzerinde durulan ancak yine mimarisi ile ilişkili olmayan bir yönüdür. Bununla birlikte bu özelliğiyle ilgili verilen bilgiler kent dokusunun ve gelişiminin tespiti açısından değerlendirmeye alınabilir.

Bursa'nın kale ve kale dışında kalan kent olarak ikiye ayrıldığını söyleyen Thévenot'a göre her iki alan da birbirine eşitir. Daha önceki yıllara ait aktarımları da değerlendirmeye aldığımızda Bursa'da kent gelişiminin izlediği süreç hakkında bu şekilde bir ipucu verdiğini söyleyebileceğimiz seyyah surlarla çevrili alanda yalnızca Müslümanların ikamet etmesine izin veriliyor olduğu hakkında da bir bilgi aktarmaktadır⁶⁵². Brenner, Thevenot'un da üzerinde durduğu biçimde Bursa'yı iki bölüme ayırmış ve kalede yalnızca Türklerin ikamet ediyor olmasından bahsetmiştir⁶⁵³. Hammer, genel kent dokusu hakkında yaptığı tanımlamada ilk olarak Bursa'nın kaledeki asıl kent ve dış mahallelerden oluştuğunu söylemiştir⁶⁵⁴. Bu seyyahlar erken diyebileceğimiz dönemlere ait aktarımlarda bulunan kişilerdir. Ancak bunun yanında Walsh'un kalenin surları içerisinde Rumların yaşamasına izin verilmediğini belirtmesi⁶⁵⁵; Texier'in surların çevrelediği alanda tamamen Türklerin oturduğunu, Rum, Ermeni ve Yahudilerin ise kenar mahallelerde ikamet ettiğini söylemesi⁶⁵⁶; Hammer'dan alıntı yaptığı hissedilen Moustier'in de benzer biçimde asıl kentin kalede yer aldığına, diğer kısımların dış mahallelerden oluştuğuna değinmesi ve asıl kentin bulunduğu yer olarak tanımladığı kalenin içindeki dar sokakların Türklere ait olduğunu söyleyerek

⁶⁵¹ Ankara ve Konya'da zimmilerin en yoğun bulunduğu yerlerin kaleler olması fethedilen şehirlerde eski ahalinin yerleşim yerinin değiştirilmemesi, fethedenlerin kentte yeni mahalleler meydana getirmesinin örnekleridir. Ancak Bursa'nın fetihden hemen sonra payitaht yapılması farklı bir uygulamayı beraberinde getirmiş olmalıdır. Ergenç, 2006: 17-18, dn. 52.

⁶⁵² Thévenot, 2009: 113-114

⁶⁵³ Brenner, 1824: 22, 32-33

⁶⁵⁴ Hammer, 1818: 9

⁶⁵⁵ Walsh, 1836: 207

⁶⁵⁶ Texier, 2002: 201

bu duruma dolaylı yoldan bir göndermede bulunması⁶⁵⁷; yüzyılın sonlarına doğru Bursa'yı ziyaret etmiş olan Renard'ın da kalede yalnızca Türklerin yaşadığı bilgisini tekrarlaması⁶⁵⁸ kalenin seyyahların oldukça dikkatini çeken bu özelliğinin çok geç dönemlere kadar devam ettiğini göstermektedir.

2.3.2.2. Tarihlendirme Önerileri

Çevrelediği alanın Bursa'nın geçmişine ait izlerin tespit edilebileceği bir yer olduğunun düşünülmesinin dışında kalenin kendisi de dikkatle araştırıldığı takdirde kent tarihi hakkında ipucu verebilecek bir yapı olarak görülmüştür. Bu nedenle Bursa'nın Osmanlı öncesi geçmişini merak edenler ancak buna ait çok fazla iz keşfedemeyen seyyahlar Bursa'nın en eski anıtlarından birisi olduğunu bildikleri kaleyi yoğun biçimde ziyaret ettikleri gibi aynı zamanda surlarla ilgili ayrıntılı tarihlendirme çabalarında bulunmuşlardır.

Bursa'da Osmanlı öncesi olduğu kanıtlanabilen ender eserlerden olması kendisine yönelik ilgiyi arttıran önemli faktörlerden olmasına rağmen tarihi konusundaki belirsizlikler, kale hakkında yapılan bahislerin mimari niteliklerinden çok tarihlendirme önerileri hakkında olmasını beraberine getirmiştir. Bursa Kalesi'ni tarihlendirme çabalarının seyyahların bir bölümünün özellikle ilgilendikleri konular arasında yer alması da herhangi bir yazıt ve kitabesi bulunmayan ve karakteristik özelliklere sahip olmaması nedeniyle dönemlerinin belirlenemediği yapıların genelinde karşılaşılan durumla benzerlik göstermektedir.

Konumuz içerisinde kalan diğer yerleşimler kadar olmasa bile Bursa'da da seyyahlar Osmanlı öncesi kalıntıları araştırmışlar, bu tür izlere rastlamayanlar ise kent tarihinde yer eden uygarlıkların her birini surların yapımıyla ilişkilendirmeye çalışarak bu eksikliği bir şekilde gidermek istemişlerdir. Bithynia Krallığı, ardından Roma, Bizans ve bu örneklere göre daha az sayıda olmakla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun, çoğu örnekte

⁶⁵⁷ Moustier, 1864: 246

⁶⁵⁸ Renard, 1899: 12

kalenin tamamını inşa ettikleri ileri sürülmesi bile, en azından parçalar halinde surlarda bir iz bıraktığı yönünde fikirler ileri sürülmüştür. Bu düşüncelere kaynaklık eden en önemli neden Bursa'nın her dönemde bir savunma yapısına ihtiyaç duymuş olması gerektiğine yönelik inançtır. Böylece zamanın doğal etkileri ve deprem, savaşlar gibi diğer nedenlerle tahrip olan sur duvarlarının parçalar halinde ve bazı durumlarda eski temeller üzerine yeniden inşa edilmiş olması gerektiği yönündeki düşünceler böylesi bir tarihlendirme yönteminin izlenmesini beraberinde getirmiştir.

Kalenin bir bütün olarak tek bir döneme tarihlendirilmesinden ziyade bölümler halinde Bursa tarihinde yer eden farklı uygarlıklara atfedilmesine büyük oranda, oldukça harap bir biçimde olmasına rağmen hiçbir yapıda gerçekleştirilmediği düzeyde ayrıntılı incelemelerle tespit edilen duvar işçiliği farklılıkları sebep olmuştur. Bursa tarihinde yer almış farklı uygarlıkların izleri de duvar işçilikleri yoluyla ortaya konulmaya çalışılmıştır. Günümüzde de Bursa Kalesi'nin değişik bölümlerinde farklı duvar işçilikleri ayırt edilebilmektedir. Dolayısıyla bu dönemler için tek tarihlendirme biçimi ve günümüzde dahi yine bu tür eserlerin dönemlerinin belirlenmesinde kullanılan en etkili yöntem olan tarihi belli bazı yapılarla duvar işçiliklerinin karşılaştırılması ve neticesinde tahmini önerilerde bulunulmasına Bursa'da en çok Bursa Kalesi'nde rastlamak mümkündür. Ancak bu tür öneriler getirenlerin de dâhil olduğu örneklerde tarihlendirmelerin yalnızca kalenin ve kent tarihinin paralelinde ele alındığı görülür. Böylece kale, mevcut işçilik farklılıklarına istinaden Bursa'nın en eski eseri olarak sunulmakla birlikte aynı zamanda Bithynia Krallığı, Roma, Bizans ve ardından Osmanlı dönemlerinin tamamında görev yapmış olarak gösterilir. Duvar işçiliklerinde görülen farklılıklar hem tarihlendirmeye yardımcı olarak alınmakta hem de bu şekilde seyahatnamelerde ayrıntılı biçimde tanımlanmaları konumuz açısından da önemli bilgilerin elde edilmesini sağlamaktadır.

Farklı duvar işçilikleri, konumunun değişmeden yalnızca tamiratlar ve yeni eklemelerle kalenin kullanımının devam ettirildiği görüşünü doğal olarak desteklemekle birlikte hangi işçiliğin hangi döneme ait olduğu yönünde dayanak noktaları belirsizdir ve bir görüş birliği olduğunu söylemek mümkün

değildir. Farklı işçilikler içerisinde en çok üzerinde durulan ve görüş farklılıklarının en çarpıcı biçimde ortaya konulduğu kısım da harç kullanılmaksızın büyük boyutlu taşların bir araya getirilmesiyle oluşturulduğu söylenen duvar örgüsünün görüldüğü bölümdür. Büyük kalker blokları ile yapılmış ve sırasıyla enlemesine ve boylamasına yerleştirilmiş taşlardan meydana getirilmiş olan batı tarafındaki surların aşağı kısımlarını ele aldığını söyleyen Texier, bu bölümün eski dönemlere ait olduğunu belirtmekle yetinmiştir⁶⁵⁹. Moustier, kaleyi Bizans Dönemi'ne tarihlendiren bir seyyahtır. Ancak bunun yanında hisara güneybatıda yer alan kapıdan girilirse bu kapının yanında harç kullanılmadan birleştirilmiş büyük traverten kesme bloklardan oluşan bazı duvar parçalarının görülebileceğini söylemiş ve bu kısmın Bithynia Krallığı'na ait olduğunu iddia etmiştir⁶⁶⁰. Moustier'in tanımlamasını yaptığı bu bölüm Texier'in tanımlamasını yaptığı kısma benzemektedir. Kaleye ilk olarak genel kent ve mimari dokudan bahsettiği kısımda değinen Renard, eski kentin kalbinin yer aldığını söylediği bu yerde büyük bloklar halinde kesilmiş ve harç kullanılmadan bir araya getirilmiş olan surlardan bahsetmektedir. Bu bölüm daha önce Texier ve Moustier'in de üzerinde durduğu kısım olmalıdır ancak Renard, Texier gibi genel bir ifade kullanmamış ve yıkıntılar halinde olduğunu söylediği bu kısımları Moustier'den de farklı biçimde Roma Dönemi'ne tarihlemiştir⁶⁶¹. Joanne ve Isambert kalenin büyük bölümünü 13. yüzyıla tarihlendirseler de daha eski dönemleri olduğunu da söylemişlerdir. Bu şekilde belirttikleri bölümlere bir örnek olarak batı kenarında yer alan surların büyük traverten bloklarla inşa edilmiş olan temellerini yani diğer seyyahlarda da ortak olarak gördüğümüz kısımlarını göstermiştir. Ancak bu seyyahlar yine tamamen farklı biçimde bu bölümlerin Yunan Dönemi'ne ait olduğunu iddia etmişlerdir⁶⁶². İki ayrı bölümde yer aldığını söylediği surlardan bir bölümün duvarlarının kiklopik tarzda olduğuna değinen Busch ise duvarların bu özelliğini oldukça eski bir döneme ait olduğunun bir kanıtı olarak sunmuş ancak Texier gibi özel olarak

⁶⁵⁹ Texier, 2002: 201

⁶⁶⁰ Moustier, 1864: 244, 246

⁶⁶¹ Renard, 1899: 12

⁶⁶² Joanne, Isambert, 1861: 503

hangi döneme tarihlendirdiğini belirtmemiştir⁶⁶³. Hamilton, kalenin bulunduğu yeri Bursa'nın ilk akropolisi olarak tanımlamış bunun kanıtı olarak da klasik çağlara tarihlendirme konusunda şüphe duymadığı çok büyük taş bloklardan inşa edilmiş antik bir kapı ile surları göstermiştir⁶⁶⁴. Seyyahın kentin kuruluşu hakkında da bilgi sahibi olduğu göz önüne alındığında klasik çağ tanımlaması ile ilk başta Bithynia Krallığı Dönemi'ni belirtmek istediği ve surların bu bölümünü de bu yıllara tarihlendirdiği düşünülebilir. Strickland ise kapısından girildikten sonra her iki kenarda görülen duvarların işçiliğini Helenik olarak tanımlamıştır⁶⁶⁵. Strickland'ın Hamilton ile birlikte seyahat ettiği ve bazı kalıntılar hakkında da düşüncelerini paylaştıkları düşünüldüğünde Hamilton'un klasik dönem tanımlamasıyla vurgulamak istediğinin benzer biçimde Helenistik Dönem olduğunu söylemek daha uygun olacaktır. Geniş kapılarının yanında yarı kiklopik duvarlarını olduğunu söyleyen Gallenga ise bunu kaleyi tarihlendirmek için değil yalnızca genel karakteri hakkında bir bilgi vermek için aktarmış görünmektedir⁶⁶⁶.

Bu örnek duvar işçiliklerinde farklılıkların tespit edilebilmesine rağmen bu işçiliğin bir uygarlıkla özdeşleştirilebilmesinin güçlüğünü çarpıcı bir biçimde ortaya koymaktadır. Görüldüğü gibi seyyahlar Bursa tarihinde yer ettiği bilinen ve hatta bir veri olmamasına rağmen tahmin edilen tüm dönemleri aynı duvar işçiliğini kanıt göstererek kaleyle bağdaştırmaya çalışmışlardır.

Duvar işçiliklerine bağlı ayrıntılı değerlendirmeler yapan seyyahlardan birisi Covell'dir. Seyyah surların çift katlı olduğu güney cephesindeki iç surların Prusias tarafından daha eski bir kalenin ve yerleşimin kalıntıları kullanılarak inşa edildiğini söylemiştir. Bu düşüncesine kanıt olarak çeşitli yerlerinde sütun, arşitrav vb. parçaların bulunmasını göstermiştir. Bunun dışında bir bölümünün de Türk işi olduğu inancındadır. Seyyahı bu tür bir düşünceye iten neden ters yerleştirilmiş biçimde bulunduğu bir kitabeyi Bizans Dönemi'ne tarihlendirmesidir. Bundan dolayı Türklerin surların bu bölümünü

⁶⁶³ Busch, 1870: 147

⁶⁶⁴ Hamilton, 1842a: 72.

⁶⁶⁵ Jardine, 1858:109-100

⁶⁶⁶ Gallenga, 1875: 42-43

eski Bizans kalıntılarını kullanarak ayağa kaldırmış olabileceğini ifade etmiş, bir bölümünün ise İmparator Kommenos tarafından inşa ettirilmiş olabileceğini söylemiştir⁶⁶⁷.

Beaufort da büyük bölümünün halen ayakta olduğunu söylediği surlardan bahsederken karşına çıkan kapıları Bizans Dönemi'ne tarihlendirir bununla birlikte bunların Roma ve İslam tarzının tuhaf bir bileşimi olduğunu da belirtmiştir. Bu yönüyle tarihlendirmelerin güç olduğu kalelerin yalnızca duvar işçiliklerine dayalı olarak dönemlerinin belirlenmesinin zorluğunu da gösteren farklı bir örnek olarak alınabilir⁶⁶⁸.

Dönemlerinin tespitinde güçlükler yaşanan yapılar arasında yer alan kalelerin tarihlerinin belirlenebilmesi için izlenen ancak yine duvar işçilikleri paralelinde kullanılan bir yöntem, bu tür bir savunma yapısında değişikliklere neden olabilecek kentin el değiştirmesi, geçirdiği kuşatmalar ve yaşanan savaşların değerlendirmeye alınarak surlarda kendini gösteren farklı duvar işçilikleriyle bağlantı kurulmasıdır. Bursa'da da savaşlar ve kuşatmaların surlarda değişikliklere neden olduğunu mutlak surette iddia edebilmek mümkün olmakla birlikte Osmanlı öncesindeki yaklaşık bin beş yüz yıllık tarihinde geçirdiği bu tür olaylarla ilgili bilgilere sadece Bizans Dönemi'nde rastlanmaktadır. Bu nedenle yalnızca yaşanan savaşlara ve kuşatmalara dayalı bir tarihlendirme yapmaya çalışmak, Bizans Dönemi'nde meydana gelmiş inşa ve onarım faaliyetleriyle ilgili doğru sonuçlara ulaşmayı sağlasa da bu yöntemin uzun tarihi içerisinde surların geçirdiği tüm değişimleri ortaya koymak konusunda yetersiz kalacağı da muhakkaktır.

Bu durumun meydana getirdiği problemlere bir alternatif oluşturan seyyahlar da tespit ettikleri farklı duvar işçiliklerinde kent tarihinde yer eden tüm uygarlıklara ait bir izin bulunduğunu iddia etmişlerdir. Bazı seyyahlar kalenin geçirdiği değişimleri veya farklı uygarlıkların izlerini tespitin güçlüğüne kabul ederek tahminlerini ileri sürmekten kaçınmış ve özel olarak bir dönem ismi vermeyerek hiçbir şekilde bir tarihlendirme önerisinde bulunmamışlar, yalnızca kalıntıları görünen kalenin eski dönemlere ait olduğunu söylemekle

⁶⁶⁷ Covel, 1998: 155–157, 167

⁶⁶⁸ Beaufort, 1874: 536

yetinmişlerdir⁶⁶⁹. Ancak bunun yanında kent tarihi ile paralel değerlendirmeler yoluyla yapılan tarihlendirme önerilerinde, kalenin geçirdiği değişimler yalnızca kabaca bir yüzyıla değil doğrudan kişilere dahi bağlanarak yapım tarihinin daha net bir biçimde ortaya konulması sağlanmıştır. Bu izlerin başlangıcı da Bithynia Krallığı Dönemi'ne götürülmektedir.

Kalenin Bithynia Krallığı Dönemi'ne yapılan atıflar çoğu kez duvarlarda görülen herhangi bir işçilik veya bölümlerine dayalı olarak yapılmaz ve yalnızca kentin olduğu gibi kalenin de temellerinin bu dönemde atıldığı ile ilişkili anlatımlara yer verilir. Kentin kuruluşu hakkında değerlendirmeye alınan kaynaklarda adı geçmese de kalenin tarihinde ilk olarak Bithynia Krallığı'nın rol aldığı düşünülmesinin nedeni, Bursa'nın bu dönemde kurulmuş olduğu ve pek çok seyahatnamede açık biçimde ortaya konulduğu üzere en eski yerleşim yerinin de surların çevrelediği bu alanda yer aldığı fikrine sahip olunmasıdır⁶⁷⁰. Ayrıca böylesi stratejik bir noktayı işgal eden bir yerleşimin mutlak surette bir savunma yapısına ihtiyaç duyacak olması gerçeğine de dayanmaktadır. Kalenin bulunduğu yerin çevreye hâkim konumu ve savunmaya yönelik en uygun noktada yer alması nedeniyle yıllar boyunca değişmeyecek bu avantajından kuruluş yıllarında da yararlanılmış olması gerektiği yönünde herkese mantıklı gelebilecek bir görüşe sahip olunması bu inanca yol açmış olmalıdır⁶⁷¹. Kalenin tarihinin kent tarihi ile paralel biçimde başladığı düşüncesi nedeniyle de kalenin tarihlendirilmesinde

⁶⁶⁹ Porter, 1835: 262–263, Taylor, 1862: 315, Hawley, 1918: 44–45, Elston, 1923: 198

⁶⁷⁰ Bursa'nın eski yerleşiminin kalenin kapladığı alanda yer aldığı kabul edilmesi nedeniyle (Akdemir, 1989: 100, Playfair, 1890: 99), bu kısım akropolis olarak adlandırılmaktadır. Walsh, 1836: 207, Fuller, 1829: 71, Macfarlane, 1850a: 93, 124.

⁶⁷¹ Kalenin konumu kendi dönemi için çok uygun olsa da bu avantajının sonraki yüzyılların savaş teknolojileri ve kuşatma teknikleri için geçerli olmadığı seyahatnamelerde zaman zaman yer etmiştir. Stratejik ve savunulabilir bir noktada yer aldığı söylenen kalenin aslında bir avantaja sahip olmadığını ilk kez söyleyen kişi Covell'dir. Covell, 1998: 153. Daha sonra Tournefort benzer bir olumsuzluktan söz etmiştir. Tournefort, 2005: 235. Bu yönde fikir ileri sürenlerden birisi olan Brenner, kalenin bulunduğu yere hâkim başka yükseltilerin bulunmasının kendi dönemindeki kuşatma sanatı için uygun olmadığına vurgu yaparken (Brenner, 1824: 33), Walsh da antik dönem savaşlarında başarılı olabilecek nitelikte olmasına rağmen, çağın savaş sanatlarındaki gelişmelerden ötürü yetersiz kalacağını söylemiştir. Benzer biçimde yüksek bir konumda olmasına rağmen Uludağ'ın daha yüksekte bulunan noktalarına göre dezavantajları olduğunu söyleyen seyyahın top kullanımını hesaba kattığı anlaşılmaktadır. Seyyaha göre kuşatmacıya avantaj sağlayacak bu özelliği yanında savunma açısından bir diğer yetersizliği de surlardaki eski silahların aşağıdaki bir nesneye isabet sağlayamayacak kadar yüksekte yer almasıdır. Walsh, 1836: 207–208.

yalnızca döneme değil Bursa'nın ilk yerleşimcileri ve kurucuları olarak kabul edilen Prusias ve Hannibal'e dahi atıf yapılabilmektedir.

Kentin kuruluşuyla ilgili anlatılan hikâyelerde de görülen belirsizliklerin yansımaları olarak kalenin yapımcısı olarak Prusias'ın ya da Hannibal'in gösterilmesi hangi kaynağın değerlendirmeye alındığı ile bağlantılıdır. Bu durumun bir örneğini ortaya koyan seyyahlardan birisi Dallaway'dir. Kaleyi Prusias'a atfetmesinin nedeni bu Bithynia Kralı'nın kentin kurucusu olduğunu düşünmesidir⁶⁷². Walsh ise kentin kuruluşu gibi kalenin inşasını da Hannibal'e dayandıran seyyahların bir örneği olarak alınabilir. Antik çağların bu ünlü kişisini Bursa'ya yapılacak geziler için bir çekicilik unsuru olarak da sunan seyyah, Bursa yolculuğu boyunca Hannibal'in izlerinin görülebileceğini söylerken bu izlerin ilkinin yolculuğun başlangıcında Gebze'de yer alan mezarda, diğerinin ise Bursa'ya girildiğinde ziyaretçileri karşılayacak olan kalede bulunabileceğini söylemektedir. Ayrıca MÖ 220 yılına tarihlendirdiği bu kaleyi, Kartacalı komutanın askeri dehasının bir kanıtı olarak göstererek bu düşüncesine büyük bir güven duyduğunu da ortaya koymaktadır⁶⁷³. Yapımcısı konusundaki bu belirsizlikler kalenin tarihlendirilmesi hususunda ise bir olumsuzluk oluşturmaz. Çünkü her iki durumda da birbirlerinin çağdaşı ve dostu olan bu kişilerin kalenin yapımında rol aldığı kabul edildiğinde tarihini de yaklaşık MÖ 200 yılına götürebilmek mümkün olacaktır.

Kentin kuruluşu ile ilgili kaynak olarak alınan Strabon ve Plinius'un her ikisinde de kale hakkında bir bahis yoktur. Bu nedenle kaleyi mutlaka Hannibal veya Prusias'a atfetmek ve bu düşüncelerini de bir kaynağa dayandırmak isteyenler Hannibal'in kendisini zehirlemesi ile ilgili oldukça bilindik hikâyede adı geçen, bununla birlikte hakkında bir ayrıntı verilmediği için niteliği anlaşılamayan bir yapıyı kale olarak kabul etme yoluna da gitmişlerdir. Farklı seyyahlarca farklı biçimlerde tanımlanan bu "yedi çıkışlı bina"nın bir kale olduğunu söyleyen Warsberg böylesi bir yolu izleyen seyyahlardan birisidir. Bununla birlikte Warsberg'in, Bursa'yı ziyaret ettiği 1864 tarihinde gördüğü kale harabelerinin Hannibal tarafından inşa edildiğini

⁶⁷² Dallaway, 1797: 175, 179

⁶⁷³ Walsh, 1838a: 28

söylediği bu kale ile aynı olduğunu düşünmediği de aktarımlarından anlaşılmaktadır. Seyyah yalnızca Hannibal'in kalesinin, kalıntıları görülen bu kale ile aynı yüksek ve hâkim yerde olmasının muhtemel olduğunu düşündüğünü belirtmiştir⁶⁷⁴.

Warsberg'in verdiği bu örnek kalenin Bithynia Dönemi geçmişi hakkında genel olarak seyyahların düşüncelerinin ortaya konulma biçimlerini yansıtmaktadır. Kalenin daha sonraki dönemlere ait olduğunu söyleyen seyyahlar da temellerinin bu yıllarda atıldığını veya bölümler halinde bu dönem izlerini taşıdığını kabul etmektedirler. Yine de Bursa Kalesi'nin tarihinin Bithynia Krallığı'na kadar gittiği pek çok seyyahın ortak düşüncesi olsa da Bursa'ya geldikleri tarihlerde karşlarına çıkan kalenin ufak bölümler halinde dahi bu dönemin izlerini taşıdığı yönünde fikir belirtenler oldukça azdır.

Kinneir, Bursa'nın tarihi hakkında yaptığı değerlendirmede Bithynia Krallığı Dönemi'ne de değinmişse de bu dönemi hakkında çok az şey bilindiğini söylemiştir. Bununla birlikte eski Prusias kentinin muhtemel yerleşim yeri olarak, konumunun elverişliliğinden ötürü kalenin kapladığı alana işaret etmiştir⁶⁷⁵.

Kentin iki bölüm halinde olduğunu söyleyen Fuller, bu bölümlerden birisini kalenin de yer aldığı kayalık tepe üzerinde vermiş ve bu yerin kentin kurucusu Prusias'ın akropolisi olmasının muhtemel olduğunu belirtmiştir. Seyyah şimdi bu yerde son derece harap durumda büyük bir kalenin kalıntılarının bulunduğunu söylemektedir. Ancak Kinneir gibi Fuller'in aktarımı da kalenin Bithynia Krallığı'na tarihlendirildiği konusunda bir fikir içermemektedir⁶⁷⁶.

Bursa Kalesi'nden yalnızca genel kent görünümü içerisinde bahseden ama sadece bu bölümde yer veren seyyahlara göre daha ayrıntılı bilgiler aktararak değinmedikleri noktaları da ele alan Porter da Bursa'nın eski yerleşiminin surların çevrelediği alanda yer aldığını düşünen seyyahlardan bir

⁶⁷⁴ Warsberg, 1869: 117

⁶⁷⁵ Kinneir, 1818: 246

⁶⁷⁶ Fuller, 1829: 70

diğeridir. Günümüzde de savunulan düşüncelere benzer biçimde surların gösterdiği üzere antik yerleşimin çok büyük bir genişliğe sahip olmadığı gerçeğini de ortaya koyan Porter, ziyaret ettiği 1832 yılındaki Bursa ile antik kenti karşılaştırmış ve bu yıllarda kentin eski yerleşimi yalnızca küçük bir nokta halinde bırakacak derecede büyüdüğünü de söylemiştir. Bu şekilde surların kentin eski dönemlerine tarihlendirdiği ortaya çıkıyor olmakla birlikte bir tarihlendirme önerisinde bulunmamış yalnızca çok eski olduğunu ifade etmekle yetinmiştir⁶⁷⁷.

Hamilton, diğer seyyahların yaptığı gibi farklı duvar işçiliklerine istinaden kalenin yapım tarihini Bursa'nın ilk kurulduğu yıllara kadar götürmüştür. Bununla birlikte kalenin önemli bir bölümünü ya da en azından ayakta kalan kısımlarını Geç Bizans ve Erken Osmanlı dönemlerine tarihlendirme eğiliminde olduğunu söyleyebilmemiz mümkündür⁶⁷⁸.

Daha ziyade surların içerisinde kalan yapılara odaklanan bir anlatımda bulunan Müller'in Bizans Dönemi'ne tarihlendirdiği kalenin yer aldığı bu kısmı kentin en eski bölümü olarak adlandırması da seyyahların bu yönde sahip oldukları düşüncelerin bir diğer örneğidir⁶⁷⁹.

Walker, ayriyeten de özel olarak ele almış olmasına rağmen, 1886 yılındaki ziyaretinde genel mimari ve kent dokusu tanımlamasında yer verdiği kalenin yalnızca tarihlendirilmesi konusunda bir fikir belirtmiştir. Bu görüşü genel olarak Bursa'nın tarihi hakkında ileri sürülen önerilerle paralel biçimde Hannibal tarafından kurulması ve aynı kalenin Plinius tarafından da ikamet olarak kullanılması hakkındadır⁶⁸⁰. Seyyah bunun bir söylence olduğunu da ifade etmiştir ve başka bir seyahatnamesinde kaleyi Bizans Dönemi'ne tarihlendirilmektedir. Ancak bununla birlikte kalenin yer aldığı konumun da antik kentin yerleşimi olduğu fikrini paylaştığını da ortaya koymaktadır ve aynı zamanda kalenin yer aldığı platonun hem doğusunda hem batısındaki surların bazı kısımlarının çok daha erken bir tarihi gösterdiğini de

⁶⁷⁷ Porter, 1835: 262–263

⁶⁷⁸ Hamilton, 1842a: 71, 72.

⁶⁷⁹ Müller, 1897: 152

⁶⁸⁰ Walker, 1897: 128

belirtmektedir. Bu nedenle en azından bu kısımları özel olarak belirtmemiş olmasa bile Bithynia Krallığı'na tarihlendirdiğini söylemek mümkündür⁶⁸¹.

Hawley, kalenin mimarisine değinmez ancak tarihlendirmesi ve bulunduğu arazinin genel yapısı hakkında ayrıntılı bilgiler verir. Hisar olarak adlandırılan ve yirmi dört dönümlük nispeten düz bir arazi halinde olan, doğu ve batısında ise dik yamaçların yer aldığı bu kısmı çevreleyen surların Hıristiyanlık döneminin öncesindeki zamanlara ait bir antik kentin kalıntılarını temsil ettiğini, bununla birlikte surun kendisinin çok daha geç bir tarihte inşa edilmiş olduğunu bildirmektedir. Yine de hızla ortadan kaybolan temellerinin daha eski bir döneme ait olduğunun da altını çizmiştir⁶⁸².

Elston, hisarı kısmen çevreleyen surların erken kentin kalıntılarını temsil eden çok daha eski temeller üzerine inşa edilmiş olduğunu ve Hisar Kapı ile Yer Kapı'nın da antik kapılardan ikisi olduğunu söyler⁶⁸³. Hawley gibi Elston'un da doğrudan Bithynia Krallığı adını kullanmadıkları görülüyor olmakla birlikte her ikisinin de kent tarihi hakkında bilgi sahibi olması nedeniyle, eski dönemler ile Bithynia Krallığı Dönemi'ne işaret ediyor oldukları ileri sürülebilir. Yine de bu düşünce kabul edilse bile kalenin bu dönemlere tarihlenen bölümleri yalnızca izleri görülüp görülmediği dahi anlaşılamayan temelleridir.

Hakkında çok az bilgi olmasına rağmen Bursa'nın en azından bir süreliğine Roma hâkimiyetinde bulunduğu bilinmesi kalesinin de bu döneme tarihlendirilmesinde önemli bir etken olmuştur. Ancak Bithynia Krallığı Dönemi örneğindeki gibi bir bütün olarak Roma'ya tarihlendirilmekten çok bazı bölümlerinin bu yıllara ait olduğu üzerinde durulur. Bu duruma az sayıda istisnalarından birisini meydana getiren Stuart ise bir kenti çevreleyecek kadar geniş olmasına rağmen ziyaret ettiği tarihlerde yalnızca birkaç ev, bir cami ve zindanı barındırdığını söylediği surların Roma Dönemi'ne ait olduğunun çok aşikâr olduğunu iddia etmektedir⁶⁸⁴. Bent de kalenin mutlaka görülmesini ziyaretçilere tavsiye ederken Prusias'ın

⁶⁸¹ Walker, 1886: 93

⁶⁸² Hawley, 1918: 44-45

⁶⁸³ Elston, 1923: 198

⁶⁸⁴ Stuart, 1854: 54

sarayının bu surların içerisinde yer aldığını söylemiştir. Ancak surları Bithynia Krallığı'na değil Roma Dönemi'ne tarihlendirmiştir⁶⁸⁵.

Burgess, antik akropolisin yer aldığını düşündüğü ve genel karakterinin bir zamanlar Bursa Ovası'nın denizle kaplı olmasının bir kanıtı olarak ele aldığı kayalıkta yer alan hisarın Romalılar tarafından inşa edilmiş olduğunu iddia etmektedir. Bununla birlikte, mevcut olan surlar ile karşılaştırıldığında Roma Dönemi'ndeki kalenin daha küçük bir alanı kapsadığını söyler. Bu durum ziyaretini gerçekleştirdiği tarihte görülebilen kalıntıların Roma Dönemi'ne ait olmadığını kabul ettiğini gösterir⁶⁸⁶.

Bu örneklerin gösterdiği gibi farklı değerlendirmeler yoluyla tarihi hakkında ileri sürülen fikirler içerisinde Bithynia Krallığı ve Roma dönemleri de mevcut olmakla birlikte bunlar oldukça az sayıdadır. Ayrıca kalenin tamamının bu dönemlere ait olduğunu söyleyen neredeyse hiçbir seyyah yoktur ve bazı bölümlerin bu dönemlere tarihlendirilebilmesi yalnızca tahminler sınırında kalmıştır. Fakat gerek bazı kaynaklar aracılığıyla da tespit edilebilmesi gerekse de bu dönemde yaşanan gelişmeler kalenin Bizans Dönemi'ne ait olmasının daha muhtemel olduğunu göstermektedir. Kalenin bu döneme ait olduğunu ileri süren seyyahların çok daha fazla sayıda olması da bu yöndeki kanıtların daha geçerli olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır.

Wheler, kaleyi Bizans Dönemi'ne tarihlendiren seyyahlardan birisidir. Kendisini bu düşünceye iten surlarda eski kente ait olduğunu iddia ettiği çok sayıda devşirme kullanılmış olmasıdır. Özellikle İznik Kalesi'nde devşirme kullanımı dikkatlerini çeken seyyahlar bu özelliği nedeniyle bu kaleyi Bizans Dönemi'ne tarihlendirme konusunda ortak düşünceleri paylaşırlar. Wheler de bu örneği Bursa'da uygulayarak devşirme kullanımını tarihlendirmeye yardımcı bir öge olarak alıp surların Bizans Dönemi olduğunu iddia etmiştir⁶⁸⁷.

Bursa'nın erken dönem seyyahlarından bir diğeri olan Manucci de özel olarak kaleye değinmemiş ve hatta genel mimari dokusunda da kaleye yer

⁶⁸⁵ Bent, 1889: 376

⁶⁸⁶ Burgess, 1835: 133

⁶⁸⁷ Wheler, 1682: 215

vermemiştir. Bununla birlikte kentte Bizans'tan kalma olduğunu söylediği eserler arasında kalesini de saymıştır⁶⁸⁸.

Egmont ve Heyman, Bursa'daki herhangi bir yapı hakkında ayrıntılı bilgiler vermemişlerdir. Yalnızca Bursa'nın genel mimari dokusu hakkında yaptıkları aktarımlardan bazı yapılar hakkında ipuçları elde edebilmek mümkündür ve bunların arasında bir tanesi de kaledir. Kısa olmasına rağmen kendilerinden önceki seyyahlardan farklı biçimde tarihlendirmeye yönelik olan bu tanımlamalarında, bu yıllarda bazı yerlerindeki çöküntülerin fark edilebilir bir düzeyde olmasına rağmen kentin çevresini saran surların Bizans Dönemi'ne ait olduğu bilgisi verilmektedir. Ayrıca bu dönemlerden beri değişmemiş olduğunu söylemeleri kalenin Osmanlı Dönemi'nde herhangi bir değişim veya tamirata maruz kalmadığını düşündüklerini de göstermektedir⁶⁸⁹.

Briand, Bursa'daki surların hala Bizans imparatorları zamanındakilerle aynı olduğunu ve bu kentte ölen ilk sultan olan ve burada gömülen Orhan'ın anısına Türklerin bu surları yok etmekten kaçındıklarını söylemiş, böylece Egmont ve Heyman gibi Bizans Dönemi'nden sonra bir değişiklik geçirmediğini düşündüğünü de bu şekilde ortaya koymuştur⁶⁹⁰.

Walsh, hisarın girişinde tuğla ile oluşturulmuş kartal figürlerinin görüldüğünü söylemiştir. Her ne kadar surlardaki devşirmelerden bahsettiği kısımda ele almışsa da bu figürler muhtemelen surla çağdaş olmalıdır ve seyyah da bunları Bizans İmparatorluğu'na atfederek en azından bu bölümünün tarihlendirilmesi hususunda görüşünü ortaya koymuştur⁶⁹¹.

Fontanier kente hâkim olduğunu söylediği hisarda "grecque" yapımı antik duvarlarının fark edildiğini söylemiştir. Seyyahın burada kullandığı "grecque" kelimesinin karşılığı Yunan veya bu tür eserlerde kullanıldığı biçimiyle Yunan İşi'dir. Ancak seyahatnamesinde Rumları da "Greco" olarak adlandırdığını göz önüne aldığımızda surları Bizans Dönemi'ne tarihlendirmek istediği sonucu da çıkartılabilir. Tarihi hakkında bilgi sahibi

⁶⁸⁸ Manucci, 1907: 10

⁶⁸⁹ Egmont, Heyman, 1759: 189

⁶⁹⁰ Briand, 1829: 49

⁶⁹¹ Walsh, 1836: 207

olduğunun anlaşılması da zaten kentin tarihinde Yunan Dönemi yaşanmadığını bildiğinin ve bu nedenle Bizans Dönemi'ne atıfta bulunduğunun bir kanıtı olarak da alınabilir⁶⁹².

Naçov surların tarihlendirmesi için kentin tarihine başvuran bir seyyahdır. Bizans tarihinde yer eden en büyük saldırı olan Seyfüldevle'nin 950 yılında kenti ele geçirerek yerle bir ettiğini söyleyen Naçov'un kentin daha sonra Bizans İmparatorları tarafından yenilerek tahkim edildiğini belirtmesi bu saldırı sırasında surların da zarar gördüğünü düşündüğünü ortaya koyduğu gibi kaleyi genel olarak Bizans Dönemi'ne tarihlendirdiğini de anlamamızı sağlar⁶⁹³.

Bazı seyyahlar ise kaleyi Bizans Dönemi'ne tarihlendirdiklerini söylerken bu düşüncelerine herhangi bir dayanak sunmazlar. Bu seyyahlardan birisi Bursa'ya gerçekten bir ziyaret gerçekleştirip gerçekleştirmediği tespit edilemeyen Kammond'tur⁶⁹⁴.

Bu örneklerin ortaya koyduğu üzere kalenin tarihlendirilmesi kente hâkim olan uygarlıklar paralelinde yapılmakta, duvar işçiliklerindeki farklılıklar da bu durumun bir kanıtı olarak alınmaktadır. Bununla birlikte bu önerilerin büyük oranda yalnızca tahminlere dayandığını söylememiz gerekir. Ancak bir takım bulgulara göre en azından surun belli bölümlerini tarihlendirenler de vardır.

Seyyahların büyük bölümü surlarda kitabeler gördüklerinden bahsediyor olsalar da aslında Bursa Kalesi'nde İznik Kalesi örneğindeki gibi tarihlendirmeye yardımcı olarak alınan çok fazla kitabe mevcut değildir. Bunlardan birisi olan Wheler, diğer seyyahların bazı kitabeleri keşfettiğini ve bunları kopyaladığını da söylemiştir. Ancak seyahatnamesinde bu kitabeleri vermemiş olması kopyasını aldığı kitabelerin içerikleri hakkında bilgi sahibi olamamamıza neden olmuştur⁶⁹⁵. Peters, 1893 yılında geldiği Bursa'da, oldukça ayrıntılı biçimde konumlandırılmasını da yaptığı biçimde Yer Kapı olarak belirttiği kapının civarında bir kitabenin kopyasını aldığını belirtmiş

⁶⁹² Fontainer, 1829: 85

⁶⁹³ Mevsim, 2009: 57

⁶⁹⁴ Kammond, 1878: 291

⁶⁹⁵ Wheler, 1682: 215

ayrıca Hisar Kapı'nın yakınlarında da oldukça bozulmuş durumda bir diğer kitabeyi fotoğrafladığını bildirmiştir ancak bu kitabelerin kopyasını veya fotoğraflarını seyyahın yararlandığımız kaynağında bulabilmek mümkün olamamıştır⁶⁹⁶. Brenner de hangisi olduğunu belirtmediği kent kapılarının birisinin yakınlarında mazgal siperlerine yakın bir yükseklikte ters çevrili halde olan Yunanca kitabeli bir taşı keşfettiğini söylemiştir. Seyyah yanındakilerin bir merdivene çıkarak kısmen yıpranmış bu kitabeyi İstanbul'a döndükten sonra çözmek için mümkün olduğunca kopyalamayı başardıklarını belirtmiştir⁶⁹⁷. Ancak kitabın ek bölümlerinde verdiği bir notta bu kitabenin kopyalandığı kâğıdın yoldayken talihsiz biçimde kaybolduğunu söylemektedir⁶⁹⁸. Kitabenin ters yüz edilmiş bir biçimde yerleştirilmiş olması bunun diğer seyyahların üzerinde durdukları bir yapım kitabesinden ziyade devşirme olarak kullanılmış olabileceğini akla getirir. Walsh ise akropolis olarak adlandırdığı hisara tırmanırken geçtiği bir kapının her iki yanındaki duvarların daha eski malzemelerle yapılmış olduğunu ve bunların arasında da bazı Yunanca kitabelerin bulunduğunu söylemiştir. Ancak tersyüz edilmiş ve son derece bozulmuş olan bu kitabeleri okuyabilmesi mümkün olmamıştır. Brenner örneğinde olduğu gibi Walsh'un verdiği bu kitabelerin de kalenin tarihlendirilmesine yardımcı olacak yapım kitabelerinden ziyade farklı yapılar veya mezarlardan alınan yazıtlar olması daha muhtemeldir⁶⁹⁹.

Bu örnekler bazı kitabelerin Bursa surlarında da görülebilmesine rağmen bunların asıl olarak devşirme olarak kullandıklarını ve tarihlendirmelerde çok fazla yararlanılamayacaklarını gösterir. Ancak bu örneklerin yanında tespit edilen tek bir kitabe en azından kalenin bir bölümün Bizans Dönemi'ne ait olduğunu ve Theodorus Komnenos Laskaris tarafından inşa edildiğini ortaya koymaktadır. 18. yüzyılın hemen başında Bursa'ya gelen Chishull hem surlarda keşfettiği kitabeye yer vermiş, hem de bu kitabeyi kalenin tarihlendirilmesinde önemli bir belge olarak değerlendirmeye almıştır. Seyyahın belirttiği üzere kitabede açık biçimde

⁶⁹⁶ Peters, t.y.: 10

⁶⁹⁷ Brenner, 1824: 32-33, 34

⁶⁹⁸ Brenner, 1824: 91

⁶⁹⁹ Walsh, 1836: 207

Theodorus Kommenos Laskaris tarafından gerçekleştirilmiş bir yapım faaliyetinden söz edilmektedir⁷⁰⁰.

Chishull tarafından çok daha önce keşfedilmiş olmasına rağmen seyyahların surların tarihlendirmesinde oldukça etkili olarak kullandıkları bu kitabe konusunda kendisine en fazla atıfta bulunan kişi Pococke olmuştur. Kitabenin kopyasının tamamını veren Chishull ile karşılaştırıldığında yalnızca Theodorus Kommenos Laskaris'in kulelerden birisini inşa ettirdiğinden bahsedilmesi bakımından daha az ayrıntı veren bir kaynak olmasına rağmen belki seyahatnamesinin daha popüler olması Pococke'nin daha çok öne çıkmasına neden olmuştur⁷⁰¹.

Bu kitabeye Pococke'nin ismini vererek değinen seyyahların sayısı çok azdır⁷⁰². Yine de kitabeyi gördüklerinden bahsetmemelerine rağmen Theodorus Laskaris'i surların yapımcısı olarak tanımlayan seyyahların da bu bilgiyi Pococke'den aldıklarını söyleyebilmemiz mümkündür. Önemli bir kaynak olması, bu kitabenin bulunması yönünde mutlaka araştırmaların yapılmasını beraberinde getiriyor olmalıdır. Ancak Pococke'nin ardından seyyahların kitabeyi yerinde gördüklerine dair bir bilgi vermemelerinin nedeni konumu nedeniyle dikkat çekmeyen bir yerde bulunuyor olması veya zaman içinde tahrip olması olabilir.

Vecchi ve Osculati, ziyaret ettikleri tarihlerde uzaktan görünümünde Bursa manzarasında yer eden kalenin "Lascari Commeno" yani Theodorus Laskaris Kommenos tarafından inşa edildiği düşüncesini tekrarlamışlardır. Ancak bu inşanın başka bir kalenin üzerine yapıldığını da söyleyerek daha eski dönemlere gitmesi gereken bir tarihi olması gerektiği yönündeki düşüncelerini de ortaya koymuşlardır⁷⁰³.

Joanne ve Isambert, Pococke'den bahsetmez ancak kaleyi Theodorus Lascaris'e tarihlendirmeleri en azından bu kaynaktan veya kendisine atıf yapan başka seyahatnamelerden haberdar olduklarını göstermektedir. Tamamı için bu tarihin geçerli olmadığını ve daha eski bölümleri olduğunu da

⁷⁰⁰ Chishull, 1993: 70-71

⁷⁰¹ Pococke, 1772: 299

⁷⁰² Texier, 2002: 201, Jerningham, 1873: 214-215

⁷⁰³ Felice de Vecchi, 1854: 92

ifade etmişlerse de bu kitabeyi ve içeriğini biliyor olmaları dolayısıyla tarihini kabaca 13. yüzyıl olarak belirtmişlerdir. Daha çok traverten ve devşirme mermer bloklarla inşa edilmiş olan güney surlarında açılan üç kapının da Ortaçağ Dönemi'ne ait olduğunu söylemişler böylece bu kısmı da Bizans Dönemi'ne tarihlediklerini ortaya koymuşlardır⁷⁰⁴.

Moustier, eğer Bursa'nın anıtlarının kronolojik bir sırayla incelenmesi isteniyorsa ilk olarak hisara bakılması gerektiğini çünkü en eski binaların burada olduğunu söyler. Eski binalardan kastı ise kentin surlarıdır. Çünkü surlar dışındaki diğer yapıların tamamının İslamiyet Dönemi'ne ait olduğunu bilmektedir. Seyyah surların büyük bölümünü Bizans Dönemi'ne tarihlemiştir. Joanne ve Isambert ile benzer biçimde Theodore Lascaris tarafından Latinlere karşı koyabilmek için yeniden inşa edilmesi ve güçlendirilmesinin bir kitabe vasıtasıyla doğrulandığını söylese de bu kitabeyi gördüğünü belirtmemiş ama aynı zamanda başka bir kaynaktan alıntı yaptığını da değinmemiştir⁷⁰⁵. Moustier'in verdiği bu örnek yalnızca mevcut bilgilerle yetinilmediğinin ve böylesi bir inşa faaliyetinin bir tarihi olayla da bağdaştırılmaya çalışıldığının bir göstergesidir. Tarihte yeri olan bir olayla uyumlu olması da kitabenin doğruluğunu güçlendirmektedir.

Bu kitabeyi bizzat görmeyen ancak Pococke'nin eserinde yer aldığını söyleyen Jerningham da, kitabede adı geçen Theodorus Lascaris'in Bursa tarihinde oynadığı role özel olarak değinmiştir⁷⁰⁶.

Kalenin Bithynia Krallığı Dönemi'ne giden kökenleri olduğunu düşündüğünü anladığımız, bunun yanında doğu ve batısında görülen bazı kısımlarını da bu döneme tarihlendirdiğini hissettiğimiz Walker, surların bir bölümünü ise Bizans Dönemi'ne ve 13. yüzyıla tarihlendirmektedir. Bu bölüm Joanne ve Isambert'in aktarımına benzer biçimde çift hatlı surlar, kuleler ve geniş bir hendekle güçlendirdiğini belirttiği güney yönünde yer almaktadır⁷⁰⁷.

19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarına ait seyahatnamelerde özellikle de rehber kitaplarda surların tarihlendirilmesi hususunda ayrıntılara

⁷⁰⁴ Joanne, Isambert, 1861: 503

⁷⁰⁵ Moustier, 1864: 244

⁷⁰⁶ Jerningham, 1873: 214–215

⁷⁰⁷ Walker, 1886: 93

girilmez, kısaca Bizans Dönemi ve Theodorus Lascaris'in eseri olduğu söylenir. Örneğin Coufopoulos, kaleyi Theodorus Lascaris'e tarihlendirdiğini söylemiş ancak bunun dayanağını bir kitabeye veya duvar işçiliğine bağladığından bahsetmemiştir⁷⁰⁸. Miret'in eseri hızlı bir tur güzergâhı biçiminde yazılmıştır. Surlar hakkında verdiği tek bilgi de Lascarisler Dönemi'nden kaldığıdır⁷⁰⁹. Yazarını belirleyemediğimiz 1904 tarihli bir gezi rehberinde de surlarda Roma ve Bizans olmak üzere iki dönemin izlerinin görülebildiği belirtilmekte, Bizans Dönemi surları da Theodorus Lascaris'e atfedilmektedir. Ayrıca dikkat çeken iki antik kapı olarak Hisar Kapı ve Yer Kapı'nın adları verilmiştir⁷¹⁰. Kentin genel bir manzarasını izlemek için hisara çıkmış olan Launay, bu alanın neredeyse tamamını çevrelediğini söylediği surları 13. yüzyıla tarihler⁷¹¹. Gallois de kuleler ve harabe duvarlardan oluştuğunu söylediği hisarı Lascarisler Dönemi'ne ve 13. yüzyıla tarihlendirdiği belirtir⁷¹². Bu durum bu yıllarda kalenin Bizans Dönemi'ne ait olduğunun kabul gördüğünü ve bu popüler bilginin de seyyahlar arasında yaygınlığını gösterir. Bu dönem gezilerinin hızlı turlara dönüşmesi, kentte çok fazla kalınmaması ve yapıların ayrıntılı olarak incelenmeyerek genel hatlarıyla ele alınması da bunun gibi birbirini tekrarlayan bilgilerin ortaya konulmasına neden olduğu düşünülebilir.

Surların güçlendirilmesi veya tamiratlara maruz kalmasının bir tehdit karşısında meydana gelmiş olduğuna yönelik inanışlar, surlardaki farklı duvar işçiliklerinin tarihlendirilmesinde kullanılan bir diğer yol ile de bağlantılıdır. Bursa'nın birçok kez kuşatıldığı ve ele geçirilip yağmalandığı bilindiği için bazı tamirat izleri de bu işgal veya kuşatmalarla bağlantılı olarak yapılır. Uzun tarihi içerisinde yalnızca Bizans Dönemi'nde bu tür olaylarla ilgili bilgi sahibi olduğu için surlarda görülen duvar işçiliklerinin bu döneme atfedilmesi de doğaldır. Bu tür bir yol izleyen Kinneir de surların Seif ul Dowlah tarafından kentin ele geçirilmesinden sonra Bizanslılar tarafından yeniden inşa

⁷⁰⁸ Coufopoulos, 1895: 187

⁷⁰⁹ Rasico, 2005: 52

⁷¹⁰ Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 212.

⁷¹¹ Launay, 1914: 204

⁷¹² Gallois, 1907: 55

edildiğine değinmiştir ve aktardıkları içinde Osmanlılar tarafından ele geçirilene kadar bir daha bu tür bir tamirata gereksinim duyacak hasara uğramadığı şeklinde bir izlenime sahip olduğu da anlaşılmaktadır⁷¹³.

Roma Dönemi'nde Bursa'da bir kale inşa edilmiş olduğunu söyleyen ancak izlerini gördüğü kalenin bu dönemlere ait olmadığını ifade eden Burgess, günümüzde de kalelerin tarihlendirilmesinde çokça kullanılan bir yöntem olan benzer örneklerle karşılaştırma yoluna başvurmuştur. Seyyah, Bursa Kalesi'nin Ulubat Kalesi ile tamamen aynı olduğunu söylemiş, her ikisinde de yuvarlak ve sivri kulelerin almaşık olarak kullanıldığına, ayrıca kaba taşlardan örülmüş duvar malzemesinin içinde eski mermer parçalarının yerleştirildiğine dikkat çekmiştir. Ancak Ulubat Kalesi'nde yaptığı yanlışlık, bu benzerlik sonucu Bursa Kalesi'ni tarihlendirirken de hata yapmasına neden olmuş ve bu kaleyi de Ceneviz işi olarak tanımlayarak 14. yüzyılın öncesine tarihlendirmiştir. Cenevizlilerin kale, köprü gibi tarihleri tam olarak tespit edilemeyen eserlerin yapımcısı olarak gösterilmeleri Bursa'da da çok sık karşımıza çıkan bir durumdur ve Burgess de Bursa Kalesi'nde bunun bir örneğini ortaya koymuştur. Surlarda gördüğü devşirme malzemelerden birisi de bir Yunan Haçı'dır ve bu parçanın Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne ait bir iz olarak görülebileceğini söylemiştir⁷¹⁴. Seyyahın bu keşfinin doğru olduğunu düşünürsek en azından kalenin bu bölümünün MS 1. yüzyıldan sonraya ait olması gerektiğini de söylemememiz mümkündür. Ulubat Kalesi ile taşıdığı benzerlik sonucu tarihlendirme konusunda yaptığı çıkarım yanlışsa da tespitleri doğru olan seyyahın ileri sürdüğü kanıtlar da bu tarihlerde görüldüğü biçimiyle kalenin Bizans Dönemi olmasının muhtemelliğini ortaya koymaktadır. Çünkü pek çok problemin mevcut olduğu Bursa Kalesi'ne göre Ulubat Kalesi doğrudan inşası tarihi kaynaklarda yer eden bir Bizans yapısıdır ve böylesi bir karşılaştırma benzer dönemlere tarihlendirmeyi de mümkün kılacaktır.

Kalede Osmanlı Dönemi'nde de güçlendirme çalışmaları yapılmıştır. Bu kısım, diğer yönlere göre düzlüğe baktığından savunması daha zayıf olan,

⁷¹³ Kinneir, 1818: 244–245

⁷¹⁴ Burgess, 1835: 133

bundan dolayı Bizans Dönemi'nde de çift surlarla ve kulelerle tahkim edilmiş olan bölümüdür⁷¹⁵. Ancak tamiratlar içerisinde Osmanlıları katan seyyah sayısı azdır ve Bursa tarihinde yer etmesine rağmen kale ile en az bağdaştırılan uygarlık Osmanlı olmuştur. Hatta kalenin Osmanlı Dönemi izleri taşıdığını söyleyenler Bithynia Krallığı'na ait bölümleriyle karşılaştıklarını iddia edenlere göre dahi daha az sayıdadır.

Yine de çok fazla örneği görülmemekle birlikte kalenin bazı bölümler dâhilinde Osmanlı Dönemi'ne ait olduğunu düşünen seyyahlarla da karşılaşmak mümkündür. Sultan Orhan'ın fethinin ardından Bursa'yı oturacağı yer olarak seçmesi Wheler'a göre kentin ortadan kaldırılmamasının nedenidir ve Bursa Kalesi de bu nedenle yıkılmaktan kurtulmayı başarabilmiştir. Wheler bu düşüncesiyle Bursa Kalesi'nin Osmanlı Dönemi'nde de kullanıldığını yönelik aktarım yaptığını söyleyebileceğimiz ilk seyyahdır⁷¹⁶.

Pococke, ziyaret tarihi olan 1738'de kalenin bir yeniçeri ağası tarafından yönetildiğinden de bahsetmektedir. Uzun süreden beri kullanım dışı kalmış olmasına rağmen halen birisinin yönetimi altında bulunması işlevsel olmasa bile kalenin yönetsel faaliyetlerinin devam ettirildiğini göstermektedir⁷¹⁷.

Genel kent dokusundaki yeri bağlamında kendisinden söz ederken, kalenin Bursa'nın Türk İmparatorluğu'nun başkenti olduğu zamanlara tarihlendirilmesinin muhtemel olduğunu söyleyen Hamilton, özel olarak ele aldığı kısımda ise kaleyi çok daha eski bir döneme tarihlendirmiştir. Bu nedenle seyyahın burada yalnızca kalenin Osmanlı'nın erken zamanlarında da işlevsel olarak kullanıldığını düşündüğü ifade etmek istediğini ileri sürebiliriz⁷¹⁸.

Surlardaki bazı bölümleri Osmanlı Dönemi'ne tarihleyen az sayıdaki seyyahın birisi olan Pardoe, kalenin bulunduğu tepeye tırmanmak için "eski ve güzel bir kapı"dan geçerken bu kapının yakınlarında bazıları baş aşağı

⁷¹⁵ Ergenç, 2006: 17

⁷¹⁶ Wheler, 1682: 215

⁷¹⁷ Pococke, 1772: 299, 300

⁷¹⁸ Hamilton, 1842b: 71.

olmalarından dolayı şehrin ele geçirilmesinden sonra buraya yerleştirildiğini düşündüğü Yunanca kitabelerle karşılaştığını belirtir. Bu aktarımı dolayısıyla Pardoe'nun en azından surların bu kesimini Osmanlı Dönemi'ne tarihlendirdiğini söyleyebiliriz⁷¹⁹.

Manzarada öne çıkan en önemli yapı olarak görmesi dolayısıyla ilk olarak ziyaret ettiği kale hakkında daha çok kullanılan devşirmeleriyle bağlantılı bir anlatım sunan Warsberg, kale duvarlarında çok sayıda sütun gövdesi, başlığı ve frizlerin kullanıldığını söylemiştir. Ancak diğer seyyahlardan farklı biçimde bunların içerisinde Roma kalıntılarının olmadığı ve çoğunun Türk mimarisinin parçaları olduğunu belirtmiş ve dolaylı biçimde merhametsizce olarak gördüğü bu uygulamadan Türkleri suçlayarak kalenin bu bölümü de Türk Dönemi'ne tarihlendirmiştir⁷²⁰.

Chishull ve ardından Pococke'nin keşfettiği yazıtı belki kendisi de görmüş belki de bu kaynakları temel almış olan Dallaway, Bizans İmparatoru Theodore Lascaris'in de surların inşasındaki rolünü bilmektedir. Ancak seyyaha göre kalenin şu anda ayakta duran kısımlarını ekleyen kişi sultan Orhan'dır⁷²¹. Dallaway, bu yönüyle kent tarihinde kilit roller oynayan kişileri bazı yapılarla ilişkilendirme çabasının bir örneğini ortaya koymuş gibi görünmektedir. Sultan Orhan, tek tek yapılar verilmeden Osmanlı Dönemi'ndeki genel imar faaliyetlerinde adı en fazla anılan kişidir. Bursa'nın kuşatması sırasında da iki kale inşa ettirdiği bilinmektedir. Belki de bu tarihi gerçeğin etkisi ile Dallaway, sultan Orhan'ın kalede faaliyetler gerçekleştirmiş olduğunu söylemiştir. Bunun yanında bu düşüncenin gerçekliğinin muhtemel olduğunun da göz önünde bulundurulması gerekir. Orhan Gazi'nin yaşadığı dönemde Bursa'yı ziyaret etmiş olan İbn Batuta, bu sultan hakkında bilgi verirken zamanının çoğunu hâkimi olduğu kaleleri dolaşmakla geçirdiğini, her kalede bir süre kalarak durumlarını anlamak ve noksanlarını gidermekle meşgul olduğunu söylemektedir⁷²². Hem doğrudan bir savunma yapısı inşa etmiş olması hem de Batuta'nın aktardığı üzere kalelerinin durumlarını

⁷¹⁹ Pardoe, 2004: 296

⁷²⁰ Warsberg, 1869: 120

⁷²¹ Dallaway, 1797: 179

⁷²² Parmaksızoğlu, 1971: 45

yakından inceleyerek eksiklerini tamamlamaya gayret etmesi başkenti olan bu kentin de savunmasına özel bir önem vermiş olabileceğini akla getirir ve her an saldırı ihtimaline açık olduğu bir dönem olduğu düşünüldüğünde de surların sağlam durumda tutulması gerekliliği ortaya çıkar.

Çevresindeki en küçük yerleşimler dâhil olmak üzere Bursa'nın çok çeşitli yönleri ve bu arada yapıları hakkında da önemli bilgiler veren Macfarlane'nin Bursa Kalesi hakkındaki bahisleri çok sınırlıdır. Yine de yalnızca yaklaşık konumunu verdiği bu kalenin tamamen savunma yapmaya elverişsiz olmasına ve sadece iki topunun kalmasına rağmen kale olarak hizmet vermeye devam ettiğini söylemesi bakımından ilgi çekicidir. Diğer seyyahların da üzerinde sıklıkla durdukları harabeliği göz önüne alındığında seyyahı bu düşünceye neyin ittiğini söyleyebilmek mümkün değildir⁷²³.

Macfarlane'nin aktarımına şüpheyle yaklaşılsa bile Osmanlı Dönemi'nde de bazıları çok ciddi olan kuşatmalara maruz kalan Bursa'da, kalenin zaman zaman savunma işlevini devam ettirmiş olduğu tarihi gerçeklerle ortaya konulabilmektedir. Az sayıda da olmakla birlikte Osmanlı hâkimiyeti altında da kaleye yapılan saldırılar söz konusudur. Bunlardan birisi Fetret Devri'nde Karamanoğlu tarafından gerçekleştirilmiştir. Kale, Hacı İvaz Paşa'nın komutasında, Bursa halkının içine sığındığı ve Karamanoğlu memleketine dönene kadar başarılı biçimde savunmasının yapıldığı bir yer olmuştur⁷²⁴. Yine aynı kaynakta Mustafa Bey'in Bursa'ya saldırısı zamanında hisarda yapılan sağlamaştırma çalışmalarından bahsedilmektedir⁷²⁵.

Kalenin Osmanlı Dönemi'nde uğradığı saldırılarla ilgili ender bilgilerden birisini Osmanlı tarihine hâkim olmasının da avantajıyla Hammer vermiştir. Seyyah, III. Mehmet Dönemi'nde Kalenderoğulları ve diğer asilerin tüm Anadolu'yu yakıp yıktıkları tarihlerde kenti kuşattıkları zaman kale sayesinde Bursa'nın başarıyla savunulabildiğini söylemiştir⁷²⁶.

⁷²³ Macfarlane, 1850a: 93

⁷²⁴ Aşıkpaşaoğlu, 1985: 84–85.

⁷²⁵ Aşıkpaşaoğlu, 1985: 98. Bu saldırı Mustafa'ya gönderilen Ahi Yakup ve Ahi Kadem'in isteği ile gerçekleştirilmeden bırakılmıştır.

⁷²⁶ Hammer, 1818: 73

Sahip olduğumuz bazı tarihi bilgiler ve Hammer'in verdiği bu örnekle Osmanlı Dönemi'nde de birden çok kez savunma amaçlı olarak kullanıldığını tespit edebildiğimiz bu kalede mutlak surette bir takım ekleme veya en azından tamiratların yapılmış olması gerektiği akla gelmektedir. Bununla birlikte kalenin Osmanlı Dönemi'nde meydana getirilmiş bölümleri olduğuna değinen ve bu dönemde geçirdiği değişimler hakkında aktarım yapan çok fazla seyyah yoktur. Mevcut örnekler de duvar işçilikleriyle bağlantılı olmaktan çok yine kentin bu dönemlerde yaşadığı gelişmelerle paralel biçimde aktarılan olaylardan ibarettir. Kalenin Osmanlı Dönemi'ne ait izler taşıdığını söyleyen ve bunu örneklerle de ortaya koyan Texier bu yönde bir görüş belirten diğer seyyahlardan daha ayrıntılı biçimde Yıldırım Beyazıt'ın 1389 yılında yönetime geldiğinde Bursa şehrini yeni istihkâmlarla çevirttiğini söylemiştir. Ancak kalenin hangi bölümlerinin bu faaliyetin sonucunda ortaya çıktığı yönünde bir aktarımda bulunmamıştır⁷²⁷. Texier'in verdiği bu bilgi daha sonra yazarı tespit edilemeyen bir rehber kitapta da tekrarlanmıştır⁷²⁸. Strickland ise Orhan Türbesi ve camisi yanında görülen kalenin duvar işçiliklerini Bizans veya Erken Osmanlı Dönemi işçiliğinde olduğunu iddia etmiştir⁷²⁹.

Bursa Kalesi'nin tarihlendirilmesi hususunda seyahatnamelerden elde edilen bilgilerin genel bir değerlendirmesini yaptığımızda ilk olarak surlarda tespit edilebilen farklılıkların kalenin tek bir dönemin eseri olmadığını bir kanıtı olarak alındığını fakat hangi bölümün hangi döneme ait olduğuna yönelik ortak fikirlerin ileri sürülemediğini söyleyebiliriz. Bunun yerine Bursa tarihinde yer ettiği bilinen Bithynia Krallığı, Roma, Bizans ve Osmanlı'nın tamamının bir şekilde kalede iz bırakmış olduğunun ifade edildiği görülmektedir. Bir savunma yapısının ihtiyacının her dönemde zarurieti böylesi bir düşüncenin ortaya çıkmasının nedenidir. Fakat bu görüşü ileri süren seyyahlar da duvar işçiliği farklılıklarında olduğu gibi bu dönemlerin hangi bölümler dâhilinde izlerinin takip edilebileceğini söyleyememişlerdir.

⁷²⁷ Texier, 2002: 200

⁷²⁸ Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 210.

⁷²⁹ Jardine, 1858: 110

Bununla birlikte tarihi bilgiler, bölgede ve yakın civardaki diğer kalelerle kurulan benzerlikler, dönem içerisinde yaşanan gelişmeler ve Theodorus Lascaris'in imar faaliyetlerinden bahseden bir kitabenin mevcudiyeti Bursa Kalesi'nin büyük oranda Bizans İmparatorluğu Dönemi'ne tarihlendirilmesine neden olmuş ve kalede farklı bölümlerin izlerinin görülebileceğini söyleyenler de dâhil olmak üzere seyyahların büyük bölümü kaleyi Bizans Dönemi'ne tarihlendirmişlerdir.

2.3.2.3. Mimari Özellikleri Hakkında Yapılan Aktarımlar

Örneklerle ortaya koymaya çalıştığımız üzere kaleye yer veren çok sayıda seyahatname mevcut olmakla birlikte, büyük bölümünde konumuzla doğrudan bağlantı kurabileceğimiz biçimde mimarisi ile ilgili bilgiler mevcut değildir. Konumu hakkında bilgi verildiği bölümlerde çoğu zaman hiçbir mimari ayrıntı aktarılmaz. Tarihlendirmesine yönelik ileri sürülen fikirler, bazı durumlarda duvar işçilikleri paralelinde yapıldığı için mimari özellikleri hakkında birtakım bilgilerin elde edilebileceği bir içeriğe sahiptir. Ancak belli bölümlere yönelik odaklanmalar verilen bilgilerin birbirini tekrarlamasına neden olmuştur. Ayrıca bu örneklerde de ayrıntılı veriler mevcut değildir. Kalenin bağımsız olarak ele alındığı bölümlerde ise yine mimarisi hakkındaki bilgilerin çok ayrıntılı olduğunu söylemek mümkün değildir. Bunun nedeni kalenin çok geniş bir alana yayılmış olması dolayısıyla genel bir değerlendirmenin yapılabileceği bir niteliğinin belirlenememesinin yanında, diğer yerleşimlerdeki örneklerde de ortak biçimde gördüğümüz üzere kalelerin genel olarak dikkat çekici mimari öğelerden yoksun yapılar olarak görülmeleridir.

Duvar işçilikleri hakkındaki bilgiler genellikle kalenin dönemini belirlemeye çalışan seyyahlar tarafından verilir. Bu bilgiler içerisinde duvar işçiliklerinin genelinden farklılık gösteren kısımlar ele alınır ve kalenin geneline göre daha büyük taşlardan yapılmış ve harç kullanılmadan inşa edilmiş olan bölümü hakkında daha çok bilgi aktarıldığı görülür. Seyyahların

genellikle tarihlendirme konusundaki görüşlerine destek amacıyla ele aldıkları bu kısmın dışında mimarisiyle ilgili aktarımlarda öne çıkan özellikleri inşasında kullanılan devşirmeler, kuleleri ve çok fazla bahis konusu edilmese de ayrı bir bölümde değerlendirmeye aldığımız kapılarıdır. Bir bütün olarak ele alındığı durumlarda kalenin kabaca kapladığı alan, genel biçimi, kule ve surların dağılışı biçimi hakkında da zaman zaman bilgi verilir. 18. yüzyıldan itibaren ise kalenin harabeliğini öne çıkartan aktarımlarla karşılaşılr.

1576'da Bursa'yı ziyaret etmiş olan Gerlach surların kalın, iri kesme taşlardan inşa edilmiş olduğunu söyleyerek konumuzla bağlantılı biçimde Bursa Kalesi'nin mimari niteliği hakkında çok genel ve oldukça az olmakla birlikte ilk bilgiyi veren seyyahdır⁷³⁰.

Covel kale hakkında en önemli tanımlamaları yapan seyyahlardan biridir. Surun ölçülerini, farklı bölümlerindeki yüksekliklere ve kulelerin çıkıntılılarına varıncaya kadar ayrıntılı biçimde vermiştir. Bunun dışında tarihlendirme önerilerine bağlı biçimde duvar işçiliği tanımlamalarını yapmış ve devşirmelere odaklanan anlatımlarda bulunmuştur⁷³¹.

Stochove, kentin toprakla doldurulmamış bir surla çevrelendiğini ancak dik biçimde yükselen bir dağın üzerinde yer aldığı için bazı kısımlarının tahkimata gereksinim duymadığını söylemiştir. Seyyahın bu tanımlaması daha sonraki seyahatnamelerde de görebileceğimiz gibi Bursa Kalesi'nin bu niteliği hakkında ilk aktarımlardan birisidir⁷³².

1701 yılında Bursa'da bulunmuş La Motraye ise genel kent dokusu hakkında yaptığı tanımlama içerisinde kaleden de bahsetmiş, surların güçlü harcı sayesinde bugüne kadar ayakta kalabildiği ve üzerlerinde de çok sayıda burç ve eşit aralıklarla dizilmiş kulelerin görüldüğünü söylemiştir. Wheler gibi La Motraye'nin de surların yapım tarzı yanında mimarisinin genel nitelikleri hakkında bilgi veren bir seyyah olarak değerlendirilmeye alınması gerekir⁷³³.

⁷³⁰ Gerlach, 2007: 446

⁷³¹ Covel, 1998: 151–169

⁷³² Stochove, 1650: 178

⁷³³ La Motraye, 2007: 241

Bursa Kalesi'nin tarihlendirilmesi hususunda en önemli keşiflerden birisini yapmış olan ve bu yüzden daha sonra kaleyi inceleyen pek çok seyyahın kendisine atıf yapmasına neden olan Pococke'nin genel kent dokusu ile birlikte yaptığı tanımlamada kalenin çeşitli bölümlere ayrılmış olan kentin en yüksek noktasında bulunduğu, yuvarlak biçimde bir surla çevrili olup dik biçimde yükselen bir kayalık üzerinde yer aldığı gözlemini yaptığını görürüz⁷³⁴. Bulunduğu konum hakkında verdiği bilgiler başka seyahatnamelerde de karşımıza çıkmaktadır. Ancak surların şekli hakkındaki açıklaması önemlidir. 1862 tarihli haritadaki şekline baktığımızda yüzey şekillerine göre biçimlenmiş olmasının kalenin seyyahın aktardığı gibi tam olarak yuvarlak bir şekle sahip olmasını engellediği söylenebilse de geniş bir alanda yapılan bir gözlem olması dolayısıyla hatası mazur görülebilir.

Tournefort, kare biçimli kulelerle güçlendirildiğini söylediği surların bir güzelliğe sahip olmadığını belirtmiştir. Kendisinden yirmi altı yıl önce Bursa'yı ziyaret etmiş olan ve surların büyük oranda eski kentten alınma malzemelerle inşa edildiğini söyleyen Wheler'dan tamamen farklı bir biçimde ne eski mermerlere ne de yazıtlara rastlandığını söylemektedir ve yaşadığı hayal kırıklığı kale için bu tür bir ifade kullanmış olmasına neden olmuş olabilir⁷³⁵.

Tournefort ile yaklaşık aynı tarihlerde Bursa'da bulunmuş olan Lucas, çifte surlardan bahsetmiş, bazı yerlerde de surların olmadığını ancak bu kısımlarda dik biçimde uzanan kayalıklar dolayısıyla tırmanmanın zor olduğunu dile getirmiştir⁷³⁶. Çifte surların bulunduğu kısım daha sonradan seyyahların kendisinden daha ayrıntılı olarak bahsedecekleri kalenin güney bölümüdür. Dik kayalıkların olduğu yerde surların yer almadığı bilgisine Stochove'dan sonra ilk kez değinen seyyahdır. Bu yönü de kalenin genel hatlarıyla tanımlandığı ve özellikle genel kent dokusu içinde bahsedildiği seyahatnamelerde de sık sık yer etmiştir.

⁷³⁴ Pococke, 1772: 298

⁷³⁵ Tournefort, 2005: 235

⁷³⁶ Lucas, 1714a: 81

Kent surları ve hisar olarak bir ayrıma giden Brenner hisarın eski tarzda kulelerle desteklendiğini söylemektedir⁷³⁷.

Bursa'nın pek çok yapısında olduğu gibi kale hakkında da en ayrıntılı tanımlamalardan birisini Hammer yapmıştır. Kale ilk olarak manzaradaki yerini ele alan bir anlatım içerisinde yer etmektedir. Bu bölümde çok kaleden ilk olarak asıl kentin bulunduğu yer olarak bahsedilmiştir ve diğer binalarla daha sonradan ayrıntılı biçimde inceleyeceği bu kalenin yalnızca kentin ortasındaki dik kayalıklar üstünde yükseldiğine değinilmiştir⁷³⁸. Daha sonraki bölümlerde mimari detaylara biraz daha fazla giren Hammer, kalenin kesme taşlarla inşa edilmiş olan duvarlarının tabanında yer alan dik kayalıkların bir devamı gibi durduğunu, kare biçimli kulelere sahip olduğunu belirtmiştir⁷³⁹.

Thourenel'in anlatımı büyük oranda, daha önce Hammer tarafından da ziyaret edilmiş olan cephanelik kısmı hakkındadır. Seyyahın belirttiği üzere ziyareti için özel bir izin alınmasının gerekli olduğu bu kısım kalenin yarım daire biçimli bir avlusundadır ancak içinde çok harap durumdaki üç topun yer aldığı dışında bir bilgi verememiştir⁷⁴⁰.

Thourenel'in seyahatnamesindeki bu bilgileri tespit etmemiz, Bernard'ın seyahatnamesinin kale hakkındaki bu bölümünü burayı ziyaret etmeden yazıya geçirdiğini anlamamızı sağlamıştır. Genel olarak Bursa'nın mimari eserleri hakkında verdiği bilgiler için bir kaynak olarak yararlandığı hissedilen Hammer'dan aktarım yaptığı bu bölümde çok açık biçimde hissedilebilmektedir. Kale'nin kapıları ve cephanelik hakkında verdiği bilgilerin de Hammer'dan alındığı anlaşılmaktadır⁷⁴¹.

Moustier, Bursa Kalesi'nden seyahatnamesinin ilerleyen bölümlerinde de bahsetmiştir. Ancak ilk olarak genel kent dokusu tanımlaması içerisinde bahsini yapmıştır ve diğer örneklerde olduğu gibi Moustier de bu bölümde yalnızca çok genel niteliklerinden söz etmesine rağmen kalın surlara ve kare kulelere de sahip olduğu bilgisini vermesi yönünden önemlidir. Kalenin

⁷³⁷ Brenner, 1824: 22, 32-33

⁷³⁸ Hammer, 1818: 12

⁷³⁹ Hammer, 1818: 18-19

⁷⁴⁰ Thourenel, 1840: 420

⁷⁴¹ Bernard, 1943: 47

içindeki yerleşimden bahsederken ise surların kentin bu bölümünü bir kemer gibi sardığını ve içeride dar sokakların bulunduğunu söyleyerek kalenin yerleşim dokusundaki rolüne de değinmiştir⁷⁴².

Gallenga, özel olarak kaleyi değerlendirmeye almayan ve yalnızca genel kent ve mimari dokusunda yer veren seyyahlardan birisidir. Burada da kulelerin yıkılmaya yüz tuttuğunu söylemesinin haricinde bazı kapıların yanlarında yarı kiklopik duvarların görülebildiğinden bahsetmektedir. Kalenin bu bölümü üzerinde bir görüş birliği olduğunu söylememiz mümkün olmamakla birlikte daha çok tarihlendirme önerileri kısmında ele alınmaktadır. Ancak Gallenga bu tür bir tahminde bulunmaksızın ve bu niteliklerine değinmeksizin yalnızca surların genel işçiliği konusundaki bir izlenimi olarak bu bölüme seyahatnamesinde yer vermiştir⁷⁴³.

Tarihlendirme amacıyla değerlendirilsin veya yalnızca mevcudiyetleri bildirilsin surlardaki duvar işçilikleri hakkında verilen bilgiler sürekli birbirinin tekrarıdır. Bu nedenle Beaufort'un verdiği bilgi kısa olmakla birlikte konumuz açısından oldukça önemlidir. Seyyah surların tarihlendirmesini yaparken Bizans Dönemi'ne tarihlendirdiği kapıların yanında görülen duvarların yanlamasına ve kama biçiminde yerleştirilmiş kırmızı tuğlalarla süslenmiş olduğunu açıklamıştır⁷⁴⁴.

Kalenin, kuzey kenarı dik ve erişilmez olan ve üst kısmında yerleşimin kurulduğu yüzeye sahip bir kayalık üzerinde konumlandığını söyleyen Joanne ve Isambert bu alanı çevrelediğini söyledikleri surların mimari özelliklerini de ayrıntılı biçimde ele almışlardır. Surların ve tuğla ile inşa edilmiş olan kapılarının mermerle kaplandığını söyledikleri gibi kalenin daha savunmasız olan güney kısmında, çift surlar, ön siper, hendek ve kulelerle tam bir tahkimat sisteminin yer aldığını da belirtmişlerdir. Oldukça ayrıntılı biçimde 20 metre olarak temel ölçülerini de verdikleri bu kısımdaki surların travertenden ve aynı zamanda başka yapılardan alınma mermer bloklarla da

⁷⁴² Moustier, 1864: 246

⁷⁴³ Gallenga, 1877: 43

⁷⁴⁴ Beaufort, 1874: 536

inşa edildiğini söylemişlerdir. Var olduğunu iddia ettikleri hendek ise belirttikleri üzere dut ağaçları ile kaplanmıştı⁷⁴⁵.

Kalenin genel kent dokusundaki yeri, tarihlendirme önerileri hakkında önemli bilgiler vermiş olan Walker 1886 yılındaki ziyaretinde, Paşa konağının yerini tarif ederken kısaca kalenin kare kulelere sahip olduğundan bahsetmiştir⁷⁴⁶.

Coufopoulos'un kale hakkındaki aktarımları, eserinin bir gezi rehberi olmasının da etkisiyle çok genel özellikleri hakkındadır. Ancak bunun yanında kulelerden birisinin bu tarihlerde bir yangın gözetleme kulesi olarak kullanıldığını bilgisini vermesi nedeniyle de önemlidir⁷⁴⁷.

Surların çok sık olmamakla birlikte üzerinde durulan yönlerinden birisi de uzunluğu hakkında verilen bilgilerdir. Ancak muhtemelen bulunduğu arazinin yapısından dolayı düzenli bir şekil göstermiyor olmasının da etkisiyle ve doğrudan bir ölçüm yapmanın zorluğu dolayısıyla seyyahların yaptıkları tahminler sürekli değişiklik göstermiştir. Çevresini yarım fersahtan fazla olarak tahmin eden Thévenot⁷⁴⁸, altı mil olduğunu belirten Wheler'dan⁷⁴⁹ sonra Pococke de kenti daire biçiminde saran bu surların çevresinin bir mil olduğunu söylemektedir⁷⁵⁰.

Kalenin ziyaret edilme nedenlerinden birisi inşasında kullanılan devşirme ve kitabelerdir. Bursa'nın Osmanlı öncesine ait az sayıdaki kalıntısından birisi olmasının yanında surlarında çok daha eski dönemlere ait izlerin keşfedilebilecek olduğuna inanılmakta ve bunlar sayesinde de kentin tarihi hakkında bazı bilgilerin edinilebileceği düşünülmektedir. Bu devşirmeler tezimizde yer verdiğimiz diğer yerleşimlerdeki örneklere göre daha az olmasına rağmen yine de kaleden bahsedildiği bölümlerde zaman zaman bahis konusu edilmişlerdir. Mimarisi hakkında çok az bilginin mevcut olması nedeniyle kalenin bu yönleri hakkında verilen bilgilerin de değerlendirmeye alınması uygun olacaktır.

⁷⁴⁵ Joanne, Isambert, 1861: 503

⁷⁴⁶ Walker, 1886: 129

⁷⁴⁷ Coufopoulos, 1895: 187, Coufopoulos, 1910: 192.

⁷⁴⁸ Thévenot, 2009: 113

⁷⁴⁹ Wheler, 1682: 215

⁷⁵⁰ Pococke, 1772: 299, 300

Bu devşirmelerin bahsettiğimiz amaçlar doğrultusunda keşfedilmek istendiğini ortaya koyan seyyahlardan birisi olan Levinge, Bursa'da Osmanlı öncesine ait kalıntılardan söz ederken bunların çok az sayıda olup büyük bölümünün de surlarda veya yıkılmış kulelerde devşirme olarak kullanılmış olan kalıntılardan ibaret olduğunu söylemektedir⁷⁵¹.

Wheler, kalenin yaklaşık konumunu sağladığı avantajlarıyla birlikte aktarmasının yanında, tarihlendirme konusundaki düşüncelerinin dayanak noktasını ortaya koyarken surlarda rastladığı ve eski kentin kalıntıları olduğunu söylediği devşirmelere de yer ayırmıştır⁷⁵².

Kalede devşirmelerden bahseden bir diğer seyyah da Burgess'dir. Ulubat Kalesi ile de bir karşılaştırma unsuru olarak verdiği ve bu açıdan tarihlendirmeye de yardımcı olarak aldığı sur duvarlarındaki mermer parçaların yanında mermer kornişlerden yapılmış bir kapıdan surların içine girdiğini, attığı her adımda sütun parçaları gördüğünü ve bir çeşmenin yanında bulunan surun içine de bir Yunan Haçı'nın sokulduğunu görmüştür⁷⁵³.

İznik, Gölyazı, Ulubat gibi diğer yerleşimlerdeki örnekler temel alındığında surlardaki devşirmelerin keşfedilmek istenmesinin nedeninin kalenin tarihlendirilmesi veya kentin eski dönemlere ait izlerinin keşfedilmek istenmesi olduğu kesinlikle söylenebilecek olmasına rağmen Levinge, Wheler ve Burgess gibi bu amacını doğrudan ortaya koyan seyyahlar çok azdır. Örneğin Porter, surlarda devşirmelerin yer aldığı bilgisini kalenin tarihlendirmesine yardımcı olmak veya eski kente ait izlerini meydana getirdiğini söylemek için vermemiş yalnızca bu bilgiyle surlardaki mevcudiyetlerini ortaya koymak istemiştir. Seyyahın belirttiği üzere bu devşirmelerden bazıları Yunanca kitabeler ile zaferleri ve kurbanları gösteren alçak kabartmalardır⁷⁵⁴.

Tarihlendirmeye yardımcı olsun veya devşirme olarak kullanılmış olsun keşifleri yapılmış ve kendilerinden bahsedilmiş kitabelere tarihlendirme

⁷⁵¹ Levinge, 1839: 239

⁷⁵² Wheler, 1682: 215

⁷⁵³ Burgess, 1835: 138

⁷⁵⁴ Porter, 1835: 262–263

önerileri kısmında yer verilmiştir. Ancak surlarda keşfedilenler yalnızca bu kitabelerden ibaret değildir ve amaçları kitabeleri keşfetmek olan seyyahlar da aynı zamanda farklı devşirmelerden bahsetmişlerdir. Bu seyyahlardan birisi olan Walsh, hisarın girişinde kabartma biçimli yontular bulunduğunu söylemişse de bunlar daha önce bahsettiği kitabeler gibi neredeyse tamamen silinmiş durumdadırlar ve bu nedenle seyyah niteliklerini belirleyememiştir⁷⁵⁵.

Kaleyi gerçekten ziyaret edip etmediği veya ziyaret etmiş olsa bile seyahatnamesinde verdiği bilgileri gözlemlerinin sonucu olarak yazıya geçirip geçirmediği konusunda şüpheler olan ve bazı bölümleri Hammer'dan alıntı yaptığı anlaşılan Bernard'ın Bursa Kalesi hakkında verdiği bir bilginin kaynağını belirlemek mümkün olamamıştır. Bu bilgi kalenin kapılarından birisi üzerinde yer alan ve seyyahın Romalıların alameti olarak belirttiği kartal figürleridir⁷⁵⁶.

Surların sahip olduğu devşirmeler hakkında verilen bilgilerin değerlendirilmesi ve doğruluklarının teyidi açısından seyahatnamelerin Bursa örneğinde genellikle kullanılabilirliğinin olmamasının nedeni seyyahların bu devşirmelerin yalnızca mevcudiyetini bildirmeleri ve çoğunlukla konumlandırmalarını yapmamalarıdır. Bu açıdan buldukları yerleri tanımlayan seyyahların devşirmelerin tespiti ile bağlantılı olarak önemli kaynaklar olduğu söylenebilir. Hamilton, keşfettiği devşirmelerin niteliği hakkında bir bilgi vermez ancak Osman ve Orhan Gazi türbelerini ziyaret ettiği bölümde hisardan da bahsederken alçak kabartmaların yer aldığı kısımların güney ve batı yönlerinde bulunan kapıların her ikisinin de üst kısımları olduğunu söyler⁷⁵⁷. Texier ise eski eserlerden alınma parçaları gördüğü kısmın kentin dağa karşı gelen güney kenarı olduğunu belirtmiştir. Yirmişer metre aralıklarla kulelerin yerleştirildiği bu bölümün travertenin yanında eski eserlerden alınmış mermerlerden yapıldığını ve bu parçalar arasında güzel biçimde işlenmiş örneklerin de olduğu bilgisini de

⁷⁵⁵ Walsh, 1836: 207

⁷⁵⁶ Bernard, 1943: 47

⁷⁵⁷ Hamilton, 1842a: 73.

eklemiştir⁷⁵⁸. Joanne ve Isambert devşirme olarak kullanılan mermer blokların kullanıldığı yeri Texier gibi güney surları olarak vermişlerdir⁷⁵⁹.

Bursa Kalesi'nin mimarisiyle bağlantılı olarak aktarılanlar genellikle tarihlendirme önerileri kısmında ele aldığımız duvar işçilikleri ve bu son bölümde yer verdiğimiz sahip olduğu devşirmeler hakkındadır. Diğer kısımlara göre saldırıya daha açık olan güney bölümünün çift surlara sahip olduğu, kuleler ve bir hendekle de güçlendirildiği, bunun dışında arazi yapısının avantajlarından ötürü kentin tamamının surlarla çevrelenmediği, kulelerin aralıklarla yerleştirildiği ve kare biçimli oldukları gibi bilgiler ile de karşılaşılmamasına rağmen bu bilgiler çok kısıtlıdır ve çok az seyahatnamede yer etmiştir. Mimari özelliklerinden bahsedilmemesinin nedeni İznik Kalesi'nde görülen durumun aksine, Bursa Kalesi'nin mimarisiyle beğeni kazanan ve seyyahların üzerinde çok büyük etkiler bırakan bir yapı olmaması ve ziyaretlerin yoğunlaştığı ve kendisi hakkında yapılan bahislerin arttığı yıllarda uzun süreden beri işlevsiz kalmasının etkisiyle ihmal edilmesi, zamanın ve geçirdiği felaketler yüzünden de harap bir halde olmasıdır. Birçok seyyah da özel olarak ilgi göstermiş olsalar bile kalenin harap halde olmasını özellikle vurgulamışlardır⁷⁶⁰.

İncelemeye aldığımız seyyahlar arasında ilk olarak 1675'te Bursa'da bulunmuş olan Wheler kalenin bu durumunun üzerinde durarak bir zamanlar kenti başarılı biçimde koruyan bu surların son derece harabe halde olduğundan söz etmiştir⁷⁶¹.

Kale ile ilgili bahislerde harabeliğinin vurgulandığı seyahatnameler ise özellikle 18. yüzyıl ve sonrasına aittir. Bu yüzyılın başlarına ait ilk seyahatname örneklerimizden olan Chishull, Bursa'nın ilgi çekici yapıları arasında gösterdiği kaleyi "harabe" olarak nitelendirmiştir⁷⁶². Aynı tarihte Bursa'da bulunmuş olan Tournefort da surları yarı harap bir halde olarak

⁷⁵⁸ Texier, 2002: 201

⁷⁵⁹ Joanne, Isambert, 1861: 503

⁷⁶⁰ Tournefort, 2005: 235, Fuller, 1829: 71, Gallenga, 1877: 43

⁷⁶¹ Wheler, 1682: 215

⁷⁶² Chishull, 1993: 70

tanımlamıştır⁷⁶³. Lucas'ın kaleden bahsettiği kısa bölümde surların yarı harap bir halde olduğunu söylediği görülür⁷⁶⁴.

Dallaway, kalenin Bithynia Krallığı'na giden bir tarihi olduğunu ve Bizans İmparatorluğu zamanında da birtakım değişikliklere maruz kaldığını bilmektedir. Ancak ayakta kalan kısımlarını Orhan Gazi'ye ait olduğunu söylemesi kalenin bu dönemlere tarihlendirdiği kısımlarının ortadan kalktığı düşüncesi içinde olduğunu düşündüğünü hissetmemize neden olmaktadır⁷⁶⁵.

Hammer, surlarının yarısının yıkılmışlığı ve harabe hale gelmiş olmasının manzaraya kattığı melankolik havadan edebi bir dille söz eder. Daha sonra iç kale ya da cephanelik olarak adlandırılan kısmı da ziyaret etmiştir ancak bir zamanlar üstlendiği bu işlevi seyyahın geldiği tarihlerde sürdürmüyor görünmektedir. Seyyah duvarlarla çevrenmiş kare biçimli bir yer olarak tanımladığı bu yeri de kalenin geneliyle aynı biçimde bulmuş ve geldiği tarihte bir bahçeye dönüştürülmüş, harabe halde taş ve moloz yığınlarından ibaret bir yer olarak tarif etmiştir. Seyyahın gözüne çarpan taşıyıcıları olmayan paslanmış durumda yerde uzanan dört parça top belki cephanelik olarak kullanıldığı zamanlara ait olabilir. Bu durumun ziyaretçiler üzerinde hayal kırıklığı yarattığını ifade eden seyyaha göre ancak sahip olduğu manzara hayal kırıklarının giderebilmektedir⁷⁶⁶.

Hammer'in ilk örneklerinden olduğu 19. yüzyıldan itibaren seyyahlarının ve büyük bölümü kaleyi harabe haliyle tanımlamayı tercih etmişlerdir. Kalenin mimari özellikleri hakkında verdiği bilgiler çok kısıtlı olan Kinneir, kalenin sağlam surlara sahip olduğunu söyleyen ender seyyahlardan birisidir. Seyyahın asıl olarak surların dayanıklı biçimde inşa edilmiş olması üzerinde durmak istediği söylenebilir⁷⁶⁷. Turner kentin güneybatısı olarak tarif ederek yaklaşık konumunu verdiği bu kalenin ziyaret ettiği tarihte tamamen yıkılmış bir durumda olduğunu söylemektedir ve kale hakkında verdiği

⁷⁶³ Tournefort, 2005: 235

⁷⁶⁴ Lucas, 1714a: 81

⁷⁶⁵ Dallaway, 1797: 179

⁷⁶⁶ Hammer, 1818: 18–19, 42–43

⁷⁶⁷ Kinneir, 1818: 246

yegâne bilgi de budur⁷⁶⁸. Hisarın dik bir uçurum kenarında yükseldiğini söyleyen Walsh, büyüklüğünü yaklaşık olarak iki dönüm olarak aktardığı bu alanın artık bir bahçe olarak kullanıldığını söylemiştir⁷⁶⁹. Surların oldukça harap bir hale geldiğini söyleyen bir diğer seyyah Burgess'tir⁷⁷⁰. Morritt, yüksek bir kayalık üzerinde yer alan eski kalenin harabe kalıntılardan ibaret olduğu bilgisini vermiştir⁷⁷¹. Hamilton'a göre hisar bir bütün olarak harap haldedir. Diğer seyyahların da üzerinde durduğu üzere çevresi bahçelere dönüştürülmüş ve yıkık durumdaki kulelerle kuşatılmış olup, almaşık taş ve tuğla sırlarından oluşan dış duvarı dışında hiçbir şey ayakta kalmamıştır⁷⁷². Haeckel, bir bütün olarak hisarın sınırları içerisinde bulunan yapıları ele almıştır. Kaleyi tanımladığı bölüm Hammer'in seyahatnamesinden alıntı olduğu hissedilen bir içeriğe sahiptir ve genel olarak kalenin harabeliğine odaklanan bu anlatımda eski kaleden yalnızca yabancı otlar arasında moloz yığını olan harabe duvarlar, kuleler ve eski paslı demir topların kaldığını söylemiştir⁷⁷³. Gallenga, kulelerin ve burçların yıkılmaya yüz tutmuş olduğunu söylemiştir⁷⁷⁴. Kale hakkında yalnızca sarp kayalıklar tarafından korunan bir terasta aralıklarla yerleştirilmiş kulelere sahip olduğu bilgisini veren Playfair de sur duvarlarının harabeliğine odaklanan bir anlatımda bulunmuştur⁷⁷⁵. Surları yalnızca hızlıca görebilmiş olmasına rağmen Miret de surların büyük bölümünün yok olduğunu fark etmiştir⁷⁷⁶.

Bu örneklerin de gösterdiği üzere kalenin harap haline değinen çok sayıda seyyah mevcut olmasına rağmen bu seyyahların hiçbirisi bu duruma neyin sebep olduğu üzerinde durmamıştır. Ancak 1793 yılında Bursa'yı ziyaret etmiş olan Brenner'in kale hakkındaki bahislerinin önemli bir bölümü bu harabeliği hakkında verdiği bilgilerin yanında harabeliğinin nedenleri üzerinedir. Kaleyi surlar ve hisar olarak ikiye ayıran seyyah surlarının

⁷⁶⁸ Turner, 1820: 152

⁷⁶⁹ Walsh, 1836: 207

⁷⁷⁰ Burgess, 1835: 137

⁷⁷¹ Marindin, 1914: 106–107

⁷⁷² Hamilton, 1842a: 73.

⁷⁷³ Haeckel, 1873: s.y.

⁷⁷⁴ Gallenga, 1875: 42–43

⁷⁷⁵ Playfair, 1890: 99

⁷⁷⁶ Rasico, 2005: 52

yarısının yıkık durumda hisarın da benzer biçimde zamana yenik düştüğünü belirtir. Seyyaha göre kalenin tahrip olmasına ihmalkârlık sebep olmuştur. Bursa'nın Osmanlı sultanlarının ikametgâhı olma özelliği ile kalenin de kullanımı sona erdikten sonra ilgilenilmemesi bu duruma gelmesinin nedenidir⁷⁷⁷. Hammer ihmalkârlıklar yanında zamanın ve doğal şartların da bu yıkımda oynadığı role değinir biçimde surları kaplayan bitkiler ve sarmaşıkların köklerinin taş duvarların çatlamasına neden olduğunu söylemiştir⁷⁷⁸. Warsberg ise sarp tepelerin üzerindeki akropoliste bir zamanlar güçlü kalesinin yükseldiğini ama ziyaret ettiği 1864'de yalnızca harabeler yer aldığını söylerken bunun sebebini 1855 depremine bağlar⁷⁷⁹. Warsberg'in de doğruladığı ve daha sonradan Simond'un bu depremden bahsederken daha ayrıntılı olarak değindiği üzere Bursa'daki pek çok yapıda olduğu gibi surlara en büyük zararı veren felaket bu depremdir⁷⁸⁰.

2.3.2.3.1. Kapılar⁷⁸¹

İznik Kalesi'nde, kapıların kalenin tamamından daha çok ilgi çektiğini görebilmek mümkündür. Ancak Bursa için bu durum çok fazla söz konusu değildir. Zira İznik'te olduğu gibi genel mimarileri, kullanılan devşirmeleri, kitabeleri vb. yönlerden dikkat çeken özelliklere sahip değillerdir. Bu nedenle kapılar hakkındaki aktarımlar erken yüzyıllarda rastladığımız ve mimarileri hakkında çok az bilgi veren birkaç seyahatname haricinde yalnızca isimleri ve buldukları yönler ile alakalıdır ve hatta birbirlerinden yapılan alıntılar neticesinde bazıları tam olarak benzeri tanımlamalara sahiptir.

Tespit edebildiğimiz üzere Bursa Kalesi'nin kapılarından söz eden ilk seyyah Gerlach'tır. Aynı zamanda, kısa olarak değinmiş olsa da, çok fazla örneğini görmediğimiz biçimde mimarileri hakkında da bilgi vermiş olması açısından önemlidir. Seyyah, surların kapılarını küçük ve alçak olarak vermiş,

⁷⁷⁷ Brenner, 1824: 32–33

⁷⁷⁸ Hammer, 1818: 42

⁷⁷⁹ Warsberg, 1869: 117

⁷⁸⁰ Renard, 1899: 2.

⁷⁸¹ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek–5.

İstanbul yönüne açılan kapının ise geri kalan örneklere göre daha yüksek olduğunu söylemiştir. Belirttiği üzere ismini vermediği bu kapıdan kentin aşağı bölümlerine ulaşılmaktadır⁷⁸².

Covel kalede dört kapı saymış, kuzeydoğuda Hisar Kapısı'nın, kuzeybatıda Kaplıca Kapısı'nın, güneyde Zindan Kapısı'nın, güneydoğuda ise Yer Kapısı'nın bulunduğunu söylemiştir⁷⁸³.

Lucas, daha sonraki örneklerde sürekli gördüğümüz isimlendirmeleri yapmadan hamamlara giden bir kapıdan söz etmektedir. Belirttiği üzere yan yana iki kapı vardır ve aynı süslemelere sahiptirler. Büyük olan kapı tamamen demirle kaplanmış durumdadır. Lucas, ayrıca başka seyyahların değinmediği biçimde bu kapıların üzerinde Türkçe kitabelerin görülebildiğinden de bahsetmiştir⁷⁸⁴.

Niebuhr'un seyahatnamesinin Türkçe çevirisinde verilmeyen ancak bizim 1837 basımı kitapta tespit ettiğimiz bilgiler içerisinde kentin bir haritasını da ortaya koyan ve kaleyi de tam olarak doğru olmasa bile gerçeğe yakın bir biçimde gösteren Niebuhr, harita üzerinde numaralarla önemli gördüğü yapılara da yer vermiştir. Bunlardan bir bölümü de kaleye aittir ve kalenin kapılarını bu numaralarla belirtecek derecede önemli görmüştür. Kalenin Tophane olarak adlandırılan kısmının Saray Kapı yanında olduğunu söyleyen seyyah kalenin dört kapısı olarak Yer Kapı, Zindan Kapısı, Kaplıca Kapısı ve Kırk Merdiven Başı'(?)'ni saymıştır⁷⁸⁵.

19. yüzyılda kapılardan bahsettiğini gördüğümüz üç seyahatname de birbirinin benzeri bilgilere sahiptir. Özellikle Hammer'in yaptığı ayrıntılı tanımlamaya daha sonra Texier ve Bernard tarafından neredeyse aynı biçimlerde yer verilmiştir. Hammer, Bursa'nın kapılarını yönleriyle birlikte vermiştir. Belirttiği üzere Tabak Kapısı kuzey, Yer Kapısı doğu, Kaplıca Kapısı batı, Uludağ'a doğru giden yolların geçtiği Zindan Kapısı ve Su Kapısı güneyde yer almaktadır. Kapıları ele aldığı bu ayrı kısımda aktarmadığı ancak isminden bahsettiği bir diğer kapı, Acemler Çeşmesi'nden gelen

⁷⁸² Gerlach, 2007: 446

⁷⁸³ Covel, 1998: 157

⁷⁸⁴ Lucas, 1714b: 377

⁷⁸⁵ Gloyer, Olshausen, 1837: 143

yoldan ilerleyerek kentin içine girdiğini söylediği “Beschiler Kapissi” olarak ismini yazdığı Beşikler Kapısı’dır⁷⁸⁶.

Texier, kale ile ilgili ilk olarak diğer seyyahlarda da sıklıkla gördüğümüz kente hâkim bir tepede yer almasına ve sağlam kulelerle güçlendirilmiş olduğunu değinen tanımlamalar yapan bir seyyahtır ancak bunun yanında başka seyyahların vermediği ayrıntılardan da değinmiştir. Bunların arasında kapıların tuğladan inşa edilmiş ve mermerle kaplanmış olması bilgisi de vardır⁷⁸⁷. Ancak Bernard⁷⁸⁸ gibi Texier’in⁷⁸⁹ de kapıların isimleri ve buldukları yönlerle ilgili tanımlaması Hammer’in aktarımından neredeyse hiçbir farklılık göstermeyen ve bu kaynaktan birebir alıntı yapıldığını anlayabileceğimiz bir içeriğe sahiptir.

2.3.3. Manastır (Osman ve Orhan Gazi Türbeleri)⁷⁹⁰

Bursa’da Osmanlı Dönemi öncesinden kaldığı bilinen bir diğer eser hisarda yer alan Bizans manastırırır. Bursa gibi Osmanlı Dönemi öncesi kalıntılarının oldukça nadir olduğu yerleşimlerde bu dönemlere ait yapıların mimarileriyle ilgili her türlü ayrıntının verilmesine gayret edildiği görülür. Ancak 1855 depremine kadar bazı izleri tespit edilebilen bu manastırla ilgili olarak seyahatnamelerde yer eden bilgiler genellikle Osman ve Orhan Gazi’nin mezarlarına yapılan ziyaretler sonucunda verilmiş ve Osmanlı’nın bu ilk hükümdarlarının türbelerine dönüştürülmüş bölümleri daha çok bahis konusu edilmiştir. Bu kısımlarının haricinde daha geniş bir alana yayılmış bir yapılar topluluğu olduğu bazı seyyahların aktarımları sayesinde ortaya konulmakla birlikte bu bölümlerine yer veren seyahatnamelerin sayısı oldukça yetersiz kalmıştır. Bunun haricinde ele alınan kısımları ile ilgili bilgilerin bu yapıların tüm ayrıntılarının tespitini sağladığını söylemek de ne yazık ki mümkün değildir. Seyyahların aktarımları yoluyla bazı çıkarımlar

⁷⁸⁶ Hammer, 1818: 9–10

⁷⁸⁷ Texier, 2002: 200

⁷⁸⁸ Bernard, 1943: 47

⁷⁸⁹ Texier, 2002: 200–201

⁷⁹⁰ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek–6.

yapmak mümkün olsa da sürekli olarak benzer yönlerinin üzerinde durulması nedeniyle edinilebilen bilgiler oldukça sınırlı kalmıştır.

Bursa'da Bizans Dönemi'ne ait bir manastırın Osmanlı Dönemi'nde farklı bir yapıya dönüştürüldüğü bilinmekle birlikte seyyahların bazı konularda birbirleriyle çelişkili ifadeler verdiklerinin görülmesi seyahatnamelerdeki bilgilerin değerlendirilmesi hususunda zorlanılmasına neden olmuştur. Manastırın günümüze gelememiş bir yapı olması, hakkındaki her türlü bilginin ele alınmasını gerekli kılsa da tamamen ortadan kalkması aktarılan bilgilerin doğruluğunu tespit etmeyi de olanaksızlaştırmaktadır. Bu nedenle seyahatnamelerde birbiriyle çelişen ifadelerde bulunan seyyahlardan hangisinin doğru olarak kabul edilmesi gerektiği ancak çok ayrıntılı incelemeler sonucunda ortaya konulmuş, ancak yine de bazı hususlardaki belirsizliklere çözüm getirilmesi mümkün olamamıştır. Bununla birlikte bu çalışmamız sayesinde Bursa'daki yapılar arasında hakkında en sorunlu bilgilerin mevcut olduğu bir tanesiyle ilgili önemli tespitler yapmayı başardığımızı söyleyebiliriz.

Bu eski Bizans manastırı hakkında bilgi verdikleri durumlarda seyyahların birbirleriyle çeliştikleri hususların ilk sırasında manastırdan dönüştürülen yapının işlevi konusundaki tutarsızlıkların geldiğini söylememiz gerekir. Osmanlı kaynaklarının da yardımıyla ilk olarak bir bölümü Osman Gazi'nin türbesine daha sonra bir kilisesinin de Orhan tarafından camiye dönüştürüldüğü bilinmektedir. Daha sonradan Orhan'ın mezarı da bu kiliseye yerleştirilmiştir. Ancak seyyahlar Osman ve Orhan'ın mezarlarının bu eski Bizans manastırında yer aldığı kabul etmekle birlikte mezarların manastırın hangi bölümünde bulunduğu yönündeki aktarımlarında belirsizlikler mevcuttur. Ayrıca Orhan Camisi'ne dönüştürülmüş bölümünün 1855 yılındaki yıkımına kadar sürekli olarak ibadet işlevine sahne olup olmadığının tespiti de oldukça güç bir biçimde yapılabilmektedir. Doğal olarak bu yapılar değerlendirmeye alındığında en önemli karışıklığı bu durum oluşturur ve türbe ve caminin ayrı biçimde ele alınarak mimarilerinin değerlendirilmeye çalışılması da bu tür sebeplerden dolayı sonuçsuz kalır. Bundan dolayı ortaya çıkması muhtemel karışıklıkların önüne geçilmesi için bu bölümde

manastırla bağlantılı olduğu ileri sürülen tüm yapıların bir arada değerlendirilmesi uygun görülmüştür.

Mimarisiyle ilgili aktarımların haricinde manastırın tarihi ve ismi ile ilgili aktarımlar, burada mezarı bulunan kişilerin kimlikleri hakkındaki tahminler, mezarlarda bulunan ve seyyahların bazı durumlarda mimari özelliklerinden daha çok ilgi gösterip seyahatnamelerinde yer verdikleri eşyaları da tezimizde ele alınmıştır. Bu aktarımlardan özellikle mezarlar ve eşyalar hakkında olanlar ilk bakışta konumuzla bağlantılı olarak görülmese de ayrıntılı olarak değerlendirilmeleri mimari konusundaki bazı problemleri de çözmeye yardımcı olmuştur.

2.3.3.1. Manastırdan Dönüştürülen Yapılar Konusundaki Belirsizlikler

Bursa'yı ziyaret eden seyyahların büyük bölümü Bizans Dönemi'nde kalenin sınırları içerisinde çok sayıda rahibin yaşadığı bir manastır veya kilisenin bulunduğu haberdardır. Bunun yanında bu yapının Osmanlı Dönemi'nde de mevcudiyetini devam ettirmesine rağmen artık bir Hıristiyan yapısı olarak hizmet vermediğini de bilmektedirler. Ancak eski Bizans yapısından dönüştürüldüğünü söyledikleri yapının niteliği hakkında verilen bilgiler birbiriyle uyum göstermemektedir ve karşımıza çıkan sorunlardan en büyüğü manastırdan dönüştürülmüş yapıların işlevine yönelik aktarımlardaki tutarsızlıklardan kaynaklanır. Zira seyahatnamelerden elde edilen bilgiler bazen manastırdan dönüştürülen üç farklı yapı olduğunu akla getirir. Bunlar Osman Gazi Türbesi, Orhan Gazi Türbesi ve Orhan Camisi'dir. Bazen de Osman ve/veya Orhan Gazi türbeleri bir kilise olarak adlandırılır. Bunun yanında Osman ve Orhan Gazi'nin mezarlarının cami içinde olduğuna yönelik tanımlamalar türbeler ve caminin aynı yapı olduğunu düşünmemize neden olur. Bu karışıklıkların çözümlenmesi ancak tüm seyahatnamelerin oldukça ayrıntılı biçimde değerlendirmeye alınması sonucunda mümkün olmuştur.

Seyyahların büyük bölümünün ve özellikle de Bursa'nın Osmanlı Dönemi öncesi eserlerine ait kalıntıları keşfetmek isteyenlerin mutlaka izlerini

araştırdıkları bu manastırla ilgili bazı bilgilere Osmanlı kaynaklarının değerlendirilmesi suretiyle ulaşılmaktadır. Aşıkpaşaoğlu'nda Bursa'nın fethinden önce Sultan Osman'ın oğlu Orhan'a vasiyetinde mezarının yer almasını arzuladığı gümüş kubbeli bir yapıdan söz edilmektedir⁷⁹¹. Osman Gazi'nin mezarının da eskiden kilise olması kaynaklarda geçen gümüş kubbeli yapının burası olduğunun düşünülmesi beraberinde getirmiştir. Böylesi bir tarihi bilginin mevcudiyeti bu manastırın izlerinin arandığı yapıların ilk sırasında Osman Gazi Türbesi'nin gelmesi gerektiğini akla getirirse de tek başına bu türbeyi eski bir Bizans yapısı olarak değerlendirmeye alan seyyahlar daha azdır. Bu tür bir bilgi veren seyyahlar da büyük oranda Osman ve Orhan Gazi'nin mezarlarının aynı yerde bulunduğunu veya her ikisinin mezarlarının yer aldığı yapının da bir cami olduğunu iddia etmektedirler. Tek başına Osman Gazi Türbesi'nin eski Bizans kilisesinden dönüştürülen bir yapı olduğu yönünde görüş bildiren tek seyyah, aynı zamanda Osmanlı Dönemi Bursa'sına ziyaret gerçekleştirdiğini bildiğimiz seyyahların ilki olan İbn Batuta'dır. 1333 yılında Bursa'ya geldiği düşünülen Batuta, Osman'ın mezarının, eskiden Hıristiyanlara ait olmakla birlikte şu anda kendi adını taşıyan bir mescitte bulunduğu bilgisini vermiştir⁷⁹².

Bazı seyahatnamelerde eski Bizans manastırından dönüştürülen yapının bir cami olduğunun ileri sürüldüğü görülür. Türbeler ve camiye ayrı yapılar olarak gösteren Gerlach'a göre eski Bizans kilisesinin yerini alan yapı mermerden güzel bir camidir. Bu aktarımıyla seyyahın caminin yeni bir yapı olduğu ve eski Bizans yapısının tamamen ortadan kalktığı inancına sahip olduğu da hissedilmektedir. Daha farklı örneklerde de görüldüğü üzere Osman ve Orhan'ın mezarlarının yer aldığı yapı bir bütün olarak cami olarak da isimlendirilebilmektedir. Gerlach'ın ise Osman ve Orhan'ın mezarlarını bu caminin içinde değil, yanında olarak göstermiş olması kiliseden ziyade burada yer alan başka bir yapıdan ve muhtemelen Orhan Camisi'nden bahsediyor olduğunu akla getirir. Ancak mezarlar ve özellikle manastırın bir

⁷⁹¹ “Önce dedi ki: “Oğul! Ben öldüğüm vakit beni Bursa'da şu Gümüşlü Kubbe'nin altına koy”. Aşıkpaşaoğlu, 1985: 38.

⁷⁹² Parmaksızoğlu, 1971: 45. Aykut çevirisinde ise mescitte değil mescidin yanında olarak gösterilir. Aykut, 2005: 297

ek yapısında bulunan Osman'ın mezarının ayrı bir yapı olarak gösterildiği başka örnekler de vardır. Ayrıca seyyah bu cami ve mezarlar hakkındaki bilgiyi bizzat yaptığı bir ziyaret sonucu değil genel kent dokusu tanımlaması içerisinde vermiştir. Mezarların, kiliseden ayrı bir yapıda yer aldığını düşünmemizin tek nedeni de seyyahın belki de hatalı olan bu aktarımıdır. Bundan dolayı güzel bir cami olarak bahsettiği bu yapının da Orhan'ın mezarının içinde bulunduğu kilise olması muhtemeldir. Bunun yanında caminin mermerle kaplı olarak tanımlanması da daha çok kilise hakkındaki aktarımlarda karşımıza çıkmaktadır⁷⁹³.

Osman ve Orhan Gazi'nin mezarlarının bulunduğu yapıların bir planına yer veren ve hangi mezarın hangi bölümde bulunduğunu açıklayan Covel bu konuyla ilgili belirsizlikleri ortadan kaldıran en önemli seyyahdır. Buna göre kapalı Yunan haçı biçiminde olan ve atrium benzeri bölümden kapıyla geçilen bir duvarla ayrılan kısım Orhan'ın eşi ve çocuklarıyla birlikte gömülü olduğu yerdir. Buradan bir kapıyla geçilen ancak kendisinin giremediği batı kısmını seyyah bir depo olarak tanımlamıştır. Bu kilisenin batısında ve ayrı bir yapı olarak gösterdiği dairesel planlı kısmı ise Yıldırım Beyazıt'ın türbesi olarak göstermiştir. Ancak Covel'in kitabının editörlüğü yapan Grelois burasının Osman Gazi'nin türbesi olması gerektiğini ifade etmiştir⁷⁹⁴.

Cami ve mezarların ayrı yapılar olduğunu iddia eden bir diğer seyyah olan Smith eski kilisenin yerini alan yapının cami olduğunu ve duvarlarında da hala haç motiflerinin görülebildiğini ifade etmiştir. Gerlach'ın aktarımında hangi yapıdan bahsedildiği tam olarak anlaşılammaktadır ve Orhan Camisi'nden bahsediliyor olması da muhtemel görülebilir. Ancak Smith'in duvarlarında haç motiflerinin görülebildiği şeklinde bir ayrıntı vermiş olması bu yerin daha sonraki seyyahlar tarafından içinde Orhan Gazi ve ailesinin mezarlarının yer aldığı kiliseden bahsettiğini düşünmemize neden olmaktadır⁷⁹⁵.

⁷⁹³ Gerlach, 2007: 446

⁷⁹⁴ Covel, 1998: 147, dn. 378

⁷⁹⁵ Smith, 1684: 432

Lubenau içinde Orhan ve eşlerinin mezarlarını gördüğünü söylediği yapıyı bir cami olarak adlandırmıştır. Osman Gazi'nin mezarının ise caminin yanında yer alan küçük bir şapelde yer aldığı söylemiştir⁷⁹⁶.

Türbeler ve camiyi ayrı yapılar olarak tanımlayan seyyahlar az sayıdadır. Bu seyyahlardan birisi olan Bernard, Orhan Camisi, Orhan Gazi Türbesi ve Osman Gazi Türbesi'nin tamamını ayrı olarak vermiştir. Bunların arasında eskiden kilise olduğunu söylediği tek yapı Orhan Türbesi'dir ve geçmişini ortaya koyan önemli bir kanıt olarak buradaki bir sütunun üzerinde bulunan bir haç sembolünü göstermiş ayrıca Davul Manastırı olarak isimlendirilen yapının da bu türbe olduğunu söylemiştir. Ancak Bernard kaplıca suları hakkında verdiği bilgilerin haricinde Bursa yapıları hakkındaki tanımlamalarını Hammer'dan almıştır ve pek çok durumda da hatalar yapmıştır. Bursa'ya bir ziyaret yaptığı anlaşılacakla birlikte bahsini ettiği bazı yapıları da görmediği hissedilmektedir. Bu yüzden Gerlach'ın aktarımı gibi Bernard'ın tanımlamasının da bu durumlar göz önünde bulunularak değerlendirilmesi gerekir⁷⁹⁷.

Gerek tarihsel kaynaklar gerekse de az sayıda olmakla birlikte bazı seyyahların verdikleri ipuçları Osman Gazi Türbesi'nin eski bir Bizans yapısı olduğunu ortaya koymaktadır. Seyahatnamelerin kaynaklığında bazen tümü ayrı yapılar olarak gösterilse de Orhan Gazi Türbesi ve caminin aynı yapı olduğunun anlaşılabilmesinin en önemli kanıtı da seyyahların özellikle üzerinde durdukları eski yapılara ait bu izlerdir. Osman Gazi Türbesi'nin ise Orhan Gazi Türbesi'ne göre çok daha az bahse konu olması, Bizans Dönemi'ne ait bazı izler barındırsa bile bunlardan yeterince söz edilmemesini beraberinde getirmiş olmalıdır.

Lubenau Orhan'ın, eşlerinin ve aynı zamanda I. Beyazıt'ın oğullarının gömülü olduğunu söylediği caminin Hıristiyanlar tarafından inşa edilmiş eski bir yapı olduğunun anlaşılabilirliğini söylemiş, duvarlarından birinde de

⁷⁹⁶ Lubenau, 2012: 491–492

⁷⁹⁷ Bernard, 1943: 41–42

kollarında Grekçe harfler taşıyan bir haç motifinin işlendiğinin görüldüğünü belirtmiş, yazılar ve haçın çizimine de eserinde yer vermiştir⁷⁹⁸.

Wheler'ın ziyaret ettiği yapıda Orhan'ın ve ailesinin mezarlarından bahsetmesi kendisinin bir kaynak olarak kullanıldığı durumlarda sözünü ettiği yapının Orhan Türbesi olarak değerlendirilmesini beraberinde getirebilir. Seyyah bu yapıyı bir kilise olarak tanımlamayı tercih etmiştir. Burada karşılaştığı ve eski Bizans yapısına ait olduğunu söylediği sütunlar, altar ve ayinler için kullanılan basamaklı bölüm yani synthronon yapının geçmişini kanıtlar gibi görünmektedir. Ancak cami veya türbe olduğuna yönelik bir tanımlamada bulunmamış olması Wheler'in seyahatnamesinin tek başına eski Bizans kilisesinden dönüştürülen yapının işlevi konusunda daha sonradan karşılaşılabilecek belirsizlikler için çözümleyici bir kaynak olamamasına neden olmaktadır. Bununla birlikte Wheler'in yol arkadaşı Covell ile birlikte aynı kısımdan bahsettiği anlaşılabilir⁷⁹⁹.

Covell, Orhan'ın mezarının bulunduğu yapının eskiden Saint-Jean-le-Théologien adında bir Rum manastırı olduğunu belirtmiş, plan itibarıyla burayı Ayasofya'ya benzetmiş, doğuda yarım kubbeyle örtülen kısmın hagio bema olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca burada basamaklı bir bölümün de bulunduğunu söylemiş ve bu kısmın bir çizimine yer vermiştir⁸⁰⁰.

Pococke de benzer biçimde yalnızca Orhan Gazi ve çocuklarının eski bir kilise içinde gömülü olduğunu söylemiştir. Osman Gazi'nin mezarını ise Orhan'ın mezarlarının bulunduğu yapının batısında küçük kubbeli bir yer olarak tanımlamasına rağmen eski bir Hıristiyan yapısı olduğuna yönelik bir aktarımda bulunmamıştır. Burada Wheler'in yaptığı aktarım gibi Pococke'nin de gerek Orhan gerekse de Osman'ın mezarının bulunduğu yapılarda bir türbe veya cami tanımlamasına gitmediği görülür. Özellikle kilise olarak adlandırdığı Orhan'ın mezarının bulunduğu yapının da yalnızca tek bir ayrıntının paralelinde bir türbe olarak tanımlanması ve camiden ayrı bir yapı

⁷⁹⁸ Lubenau, 2012: 491

⁷⁹⁹ Wheler, 1682: 216

⁸⁰⁰ Covell, 1998: 147–149

olarak gösterilmesinde sorunlar olduğu da daha sonraki seyyahların aktarımları doğrultusunda ortaya konulabilmektedir⁸⁰¹.

Oldukça açıklayıcı bir çizim ve tanımlamalar yapan Covell konu dışında tutulacak olursa bu tür bir başlık açmamıza neden olan durum bu yapıların tamamının bir iç içe geçmişlik içerisinde tanımlanıyor olmasıdır. Bu aktarımlarda büyük oranda Orhan'ın mezarının bulunduğu yapı bir türbe değil cami olarak tanımlanır. Osman'ın mezarının aynı yerde olduğunu söyleyen seyyahlar daha azdır ve tüm mezarların bir arada gösterildiği seyahatnamelerin haricinde cami ile aynı yapı olduğuna yönelik aktarımlar karşımıza çıkmamaktadır. Yalnızca aktarımlarda Osman'ın mezarının konumuyla ilgili bazı uyumsuzluklar söz konusudur.

Tournefort'un seyahatnamesi türbeler ve caminin karmaşık bir biçimde aktarıldığı örneklerden birisidir. Seyyah, Orhan'ın eşi ve çocuklarının mezarlarının camiye dönüştürülmüş eski bir kilisede olduğunu söylemiştir. Kendisinden yaklaşık yirmi beş yıl önce Bursa'ya gelmiş olan Wheler'in tanımlamalarını, yaptığı tespitleri doğrultusunda değerlendirmeye de çalışmıştır. Verdiği ipuçları Wheler ile aynı yapıdan bahsettiğini kesin biçimde ortaya koymaktadır. Belirttiğimiz üzere Wheler bu yapının tanımlamasını yalnızca kilise olarak yapmış ve bir türbe ya da cami olarak isimlendirmemiştir ancak Orhan'ın mezarından bahsetmesi nedeniyle Orhan Türbesi olarak ele alınması gerektiği düşünülebilir. Tournefort'un aktarımı ise daha farklı bir karışıklığı ortaya koyar biçimde cami ve türbenin aynı yapı olduğunun anlaşılmasını sağlayan ilk örnek olarak alınabilir⁸⁰².

La Motraye de aynı karışıklığı benzer ifadelerle ortaya koymuştur. Kendisiyle aynı tarihte Bursa'da bulunmuş olan Tournefort gibi tanımlamasını yaptığı, girişinde Orhan'ın davulu ve tespihinin bulunduğu bu yapıyı cami olarak adlandırmasına rağmen içerisinde Sultan Orhan'ın mezarının görülebildiğini söylemesi aslında türbe ve caminin aynı yapı olduğunu düşünmemize neden olmaktadır⁸⁰³.

⁸⁰¹ Pococke, 1772: 299–300

⁸⁰² Tournefort, 2005: 235–236

⁸⁰³ La Motraye, 2007: 242

Niebuhr'un Akdemir çevirisinde Sultan Orhan'ın ve ailesinin mezarlarının minbere yakın bir yerde olarak tanımlanmış olması benzer biçimde bu seyyahın da türbe ve camiyi iç içe geçmiş yapılar olarak tanımladığını akla getirir⁸⁰⁴. Ancak Gloyer- Olshausen çevirisinde bu tür bir ifadeye rastlayamadık. Seyyah yalnızca kendisine rehberinin bildirdiği üzere Orhan ve ailesinin diğer fertlerinin mezarlarının bulunduğu yapının manastır olarak adlandırıldığını ve bu yerin eskiden bir kilise olduğunu belirtmektedir. Ayrıca burada gördüğü ve kopyasını aldığı kitabe, gördüğü bu mezarın gerçekten Orhan Gazi'ye ait olduğunu ortaya koymaktadır⁸⁰⁵.

Orhan Gazi Türbesi'ni camiye dönüştürülmüş bir manastır olarak tanımlayan Dallaway de türbeler ve caminin iç içe geçmiş durumunu ve böylesi karışıklıkların nedenlerini çok daha net bir biçimde ortaya koymakta ve Orhan Gazi Türbesi ve cami olarak tanımlanan yapının aynı yer olduğunun anlaşılmasını sağlamaktadır⁸⁰⁶.

Brenner, Bursa'nın Yıldırım Beyazıt, Yeşil Cami ve I. Murat Camisi ile birlikte daha pek çok camiye sahip olduğunu belirtmesine ve bunların sayısını 366 olarak vermesine rağmen Ulu Cami dışındakilerin özel olarak bahsetmeye değmeyeceğini söylemiş ama Osman ve Orhan'ın yattığı bu yeri bir istisna olarak göstermiştir. Seyyahın Ulu Cami'ye özel olarak yer vermesinin nedeni anıtsallığıdır. Bursa'nın fethinden önce çok büyük sayılarda Rum rahibin kaldığı bir manastır olduğunu bildiği bu yapıya yer ayırması ise tarihi niteliği ile bağlantılı olmalıdır. Brenner, bir cami veya türbe olarak adlandırmaktan kaçınsa da camilere ayırdığı bölümde yer vermesi, aynı zamanda içerisinde Osman ve Orhan'ın mezarlarının yer aldığını belirtmesi ile ilk başta çelişkili olduğu düşünülebilecek aktarımların bir diğerini ortaya koymuştur⁸⁰⁷.

Walsh, Orhan'ın mezarının bir cami içerisinde yer aldığı bilgisini veren bir başka seyyahdır. Bu yapının eskiden Hıristiyanlara ait olduğunun da haçların oyulduğu levhalar sayesinde anlaşılabilirdiğini ve bu haçların caminin

⁸⁰⁴ Akdemir, 1989: 100

⁸⁰⁵ Gloyer, Olshausen, 1837: 143–144

⁸⁰⁶ Dallaway, 1797: 176

⁸⁰⁷ Brenner, 1824: 24–25

kutsallığını bozduğunu söylemiştir. Seyyaha göre binanın tamamı Orhan'ın ailesine mensup kişilerin mezarlarıyla doldurulmuştur⁸⁰⁸.

Fuller seyahatnamesinde camileri yalnızca sayıları ve genel görünüşleri ile tanımlamıştır. Yine çok ayrıntılı olarak ele almamış olmasına rağmen bahsettiği tek cami Orhan Camisi'dir. Bununla birlikte genel kent dokusu hakkında yaptığı tanımlamada yer verdiği bu caminin yalnızca eski bir Bizans Kilisesi olduğu ve Osman ve Orhan Gazi'nin mezarlarını barındırdığı bilgisi mevcuttur⁸⁰⁹.

Briand, benzer biçimde Orhan'ın mezarının caminin içinde yer aldığını söylemiştir⁸¹⁰.

Hamilton eskiden bir Bizans kilisesi olduğunu söylediği yapının, ismini Daoud Manastırı Camisi olarak aktardığı yer olduğunu belirtmiş ve içinde Orhan'ın mezarının bulunduğu bilgisini de tekrarlamıştır. Bu yapının içine girdiğinde de Bizans Dönemi'ne ait izleri gördüğünü ifade etmiştir⁸¹¹.

Kiliseden dönüştürülmüş yapıyı içinde Orhan'ın mezarının bulunduğu bir cami olarak adlandırılan bir diğer seyyah Strickland'dır. Bu yapının ilerisinde de bir diğer caminin görüldüğünü söylemiş ayrıca bunun bir minareye sahip olduğu bilgisini de vermiştir. Ancak minaresinin tabanını oluşturan kısmın haricinde bu yapının daha eski bir kökeni olduğuna yönelik bir aktarımda bulunmamıştır⁸¹².

Michaud Osman'ın ve Orhan'ın eşleri ve çocuklarının yattığı binanın eskiden bir kilise olduğunu söylemiştir. Ancak tüm bu mezarların bir arada mı yoksa ayrı yapılar dâhilinde mi olduğu bilgisini vermemiştir⁸¹³.

Vecchi yaptığı tanımlamada eski Bizans kilisesinden dönüştürülen yapının bir cami olduğunu söylemiş ve Osman ve Orhan Gazi'nin mezarlarını barındırdığı bilgisini de tekrarlamıştır⁸¹⁴.

⁸⁰⁸ Walsh, 1836: 208

⁸⁰⁹ Fuller, 1829: 70

⁸¹⁰ Briand, 1829: 49

⁸¹¹ Hamilton, 1842a: 72.

⁸¹² Jardine, 1858: 110

⁸¹³ Poujoulat, Michaud, 1840: 164–165

⁸¹⁴ Felice de Vecchi, 1854: 93

Murray, Bursa'nın camilerini tanımladığı bölümde bunlardan birisinin Davud Manastırı adını taşıdığını ve aynı zamanda Orhan'ın mezarı olarak gösterildiğini belirtmiştir⁸¹⁵.

Bu yapıyla ilgili aktarımlarda karşımıza çıkan bir diğer sorun Osman Gazi Türbesi'dir. Brenner, Fuller, Michaud, Vecchi gibi tüm mezarları bir arada aktaran örneklerin haricinde ele aldığımız seyahatnamelerde 1855 depreminde yıkılmasına kadar bu türbeyi ayrı biçimde değerlendirmeye alan seyyahlar oldukça azdır. Bu durum Covell'in seyahatnamesi değerlendirmeye alınmadığı takdirde sorunlara ve belirsizliklere yol açabilecek olumsuzluklara neden olmaktadır

Lucas, Sultan Osman ve Orhan'ın mezarlarının aynı manastırın farklı bölümlerinde yer aldığını anlamamızı sağlayacak bir aktarımda bulunmuştur. Kalenin fethiyle bağlantılı anlattığı bir hikâyede Sultan Osman'ın bir manastırın içerisine gömülmek istediğinden bahsetmiş ve kendisi gibi oğlu Orhan'ın mezarının da bu manastır içerisinde yer aldığını söylemiştir. Ayrıca, Bursa'da birçok sultanın gömülü olduğunu söyledikten ve mezarlarının bulunduğu türbelerin genel özelliklerinden bahsettikten sonra ilk sırada sultan Orhan'ın mezarının geldiğini belirtmesi bu yeri bir camiden çok türbe olarak düşündüğünü göstermektedir. Orhan Gazi'nin mezarının bulunduğu bu yapıda eskiden Hıristiyanlara ait olduğunu kanıtlayacak yönlerine odaklanmıştır. Osman Gazi'nin mezarının Orhan'ın mezarına yakın bir yerde olduğunu söylemekle yetinirken, bir diğer küçük şapelde ise Hilderin adıyla kaydettiği ve bizim Yıldırım olduğunu düşündüğümüz bir sultanın mezarının görüldüğünü iddia etmiştir. Bu şekilde tüm mezarların bir manastır içerisinde olduğunu kabul etmekle birlikte bu manastırın ayrı bölümlerinde yer aldığını da ortaya koymaktadır⁸¹⁶.

Bursa'daki yapılar hakkında ayrıntılı tanımlamalar yapan Hammer ilk olarak Orhan Gazi tarafından inşa ettirilen bir camiden bahsetmiş ve kale içerisinde yer alan bu caminin Bursa'daki Osmanlı eserlerinin en eskisi

⁸¹⁵ Murray, 1854: 182

⁸¹⁶ Lucas, 1714b: 381–383

olduğunu söylemiştir⁸¹⁷. Bu aktarımı seyyahın kiliseden dönüştürülen haricinde bizzat Orhan tarafından inşa ettirilmiş bir camiden bahsettiğini düşünmemize neden olur. Ancak Bursa yapılarını genel olarak ele aldığı bu bölümün ardından böylesi bir yapıdan söz etmez. Yapıları özel olarak değerlendirmeye aldığı bölümde ise hem Osman hem de Orhan'ın eşleri ve çocukları ile fetihten sonra camiye dönüştürülen eski Bizans Kilisesi içine gömüldükleri bilgisini vermiş, aynı zamanda bu eski kilisenin şu anda bir anıt mezar olarak hizmet verdiğini söylemiştir. Bu şekilde seyyahın tüm mezarların cami olarak nitelendirilen tek bir yapı içerisinde yer aldığını düşündüğü ortaya çıkmaktadır ancak seyahatnamesinin ilerleyen kısımlarında Orhan'ın mezarını tanımlarken bunun Osman'ın mezarının yakınlarında sekizgen bir binada olduğu bilgisini vererek aslında mezarların ayrı yapılarda bulunduğunu ortaya koymuştur. Birbiriyle çelişkili olduğunu söyleyebileceğimiz bu tür ifadeler kullanması, tüm mezarların ayrı yerlerde yer almakla birlikte aslında tek bir yapının farklı bölümlerini oluşturduğunun düşünülmesine neden olan bir durumdur⁸¹⁸.

Porter, eski Hıristiyan kilisesinin bir anıt mezara dönüştürüldüğünü ve içinde Orhan ile eşleri ve çocuklarının mezarlarının bulunduğu bilgisini vermiştir. Bu yapının eski bir kilise olduğunun da iki yerde görülen haç simgeleri ile kanıtlanabileceğini belirtmiştir. Porter'in konumuz açısından önemi bu kiliseden kısa bir mesafede, çok geniş bir alana yayılmış bir manastırın harabelerinin görülebildiği bilgisini vermesinden kaynaklanır. Bu sayede seyyah çeşitli bölümleri türbelere ve camiye dönüştürülmüş olarak gösterilen bu yapının büyük bir manastırın bölümlerini oluşturduğunu da ortaya koymaktadır. Ayrıca bir kiliseden dönüştürüldüğünü söylediği Orhan Türbesi'nden ayrı bir noktada, bir şapelin nefinde sultan Osman ve ailesinin gömülü olduğunu söyleyerek iki mezarın farklı yapılar içerisinde olduğunu da açıklık getirmektedir⁸¹⁹.

⁸¹⁷ Hammer, 1818: 33

⁸¹⁸ Hammer, 1818: 47–51

⁸¹⁹ Porter, 1835: 258–260

G.M., kentin Bizans Dönemi'nden kalan eserlerinden birisi olduğunun duvarındaki bir mermer haç aracılığıyla anlaşıldığını söylediği bu yapının bir cami olduğunu ve içinde Osman'ın ailesinin gömülü olduğunu söylemiş ancak Orhan'ın mezarından bahsetmemiştir. Bu sultanın Bursa'yı başkent yapan kişi olduğunu söylemesi Osman ve Orhan'ı karıştırmış olabileceğini akla getirmektedir. Ayrıca seyyahın bu yapıyı bizzat görmemiş olması da diğer seyyahlardan farklılaşmasının bir nedeni olabilir⁸²⁰.

Texier, ilk olarak Bursa'nın fethinden kısa bir süre önce ölen Osman Gazi'nin cenazesinin Bursa'nın eski kalesinin kilisesi iken Müslümanların ibadet yerine yani camiye çevrilen yere gömüldüğü daha sonra Orhan Gazi'nin de babasıyla aynı yere defnedildiği bilgisini tekrarlamıştır. Bu türbenin ismini Saint Elie olarak veren seyyah binanın mimari özelliklerinin de bunu kanıtladığını söylemektedir. Ayrıca buraya bitişik bir başka ufak kilisede de yine çok sayıda kişinin mezarı olduğu bilgisini vermiştir. Böylece Osman ve Orhan'ın aynı yapıda gömülü olduğunu söylemekle birlikte günümüzdeki görüşlerle de uygun biçimde bu mezarların yapının farklı bölümlerinde yer aldığını da ortaya koymuş olur⁸²¹.

Burgess eski bir Hıristiyan kilisesi olduğunu söylediği ve ismini Davullu Manastır olarak aktardığı yapıyı yine bir cami olarak tanımlamıştır. Seyyah ayrıca burada bu yapının manastır geçmişine dair çok açık kanıtları gördüğünü de söylemiştir. Bunun yanında Orhan'ın, ayrıca kardeşi ve çocuklarının mezarlarının da aynı yerde bulunduğu bilgisini vermiştir. Osman'ın ve çocuklarının mezarının ise manastır olarak isimlendirdiği bu yerin yanındaki bir diğer küçük yapıda olduğunu söylemiş ve burayı da yine bir cami olarak adlandırmıştır. Orhan'ın türbesine dönüştürülen yapının bir kilise olduğu açıktır ve bir zamanlar bir cami olarak kullanıldığını düşünmemize neden olan bazı kanıtlar mevcuttur. Ancak Osman'ın mezarının bulunduğu yapıyı da bir başka küçük cami olarak adlandırması bakımından Burgess tektir⁸²². Yine de bu örnek dahi yapıların işlevleri

⁸²⁰ G.M., 1834: 458

⁸²¹ Texier, 2002: 198, 199, 228

⁸²² Burgess, 1835: 138–139

konusunda seyahatnamelerdeki karışıklıkların seyyahların algılayışlarıyla da bağlantılı olabileceğini ortaya koymaktadır.

Schneider, Osman ve Orhan Gazi'nin türbelerinin her ikisinin büyük bir Bizans kilisesinin parçasını oluşturduğunu söylemiş ve birisinde bir haç işareti diğerinde ise haç şeklindeki mermer sütunun bulunmasının bunun bir kanıtı olduğunu belirtmiştir⁸²³.

Pardoe'nun tanımlamaları biraz daha ayrıntılıdır. Seyyah, Orhan Türbesi'nin şehir ele geçirildiği zaman yıkılan eski Bizans manastırının bir parçasını oluşturduğu ve bu yerin de bir zamanlar imparatorun ibadetine ayrılmış bir şapel olduğunun düşünüldüğünü söylemiştir. İçeride mezarları bulunan kişileri ise Sultan Orhan, Nilüfer Hatun ve çocukları olarak tanımlamıştır. Ayrıca diğer seyyahların da bahsettikleri mozaik yer döşemesi, haç motifleri ile eski altar ve üç sıra halindeki oturma yerlerinin yani synthrononun burada bulunduğu bilgisini vermiştir. Hatalı biçimde Orhan'ın oğlu olarak isimlendirdiği Osman'ın türbesinin ise bu yapının diğer kanadında yer aldığını belirtmektedir. Ayrıca Osman Gazi'nin türbesinden kemerli bir yol ile manastırın şapeli olarak adlandırdığı bir bölüme çıktıklarını da söylemiştir⁸²⁴.

Benjamin benzer biçimde orijinalinde bir Bizans kilisesi olan yapının bir cami olduğunu söylemiş ancak bunun yanında Orhan ve Yıldırım Beyazıt'ın mezarlarını barındırdığı bilgisini de tekrarlamıştır. Ayrıca Osman Gazi Türbesi'ni küçük kubbeli bir yapı olarak tanımlarken bunun da aynı duvar içerisinde olduğunu söylemiştir⁸²⁵.

Joanne ve Isambert Davud Manastırı olarak isimlendirdikleri bu yapının Bizans Dönemi'nde Bursa kalesinin şapeli olduğunu söylemiş geldikleri tarihlerde ise Orhan Gazi'nin mezarı olarak kullanıldığını belirtmişlerdir. Yine bu manastıra bitişik başka bir şapelde de erken dönem

⁸²³ Schneider, 2009: 33–34

⁸²⁴ Pardoe, 2004: 297-298

⁸²⁵ Benjamin, 1857: 109

Osmanlı hanedan mensuplarının mezarlarının görülebileceği bilgisini vermişlerdir⁸²⁶.

1855 yılında gerçekleşen büyük deprem eski Bizans yapısını tamamen ortadan kaldırmıştır. Bu nedenle bu tarihten sonra türbeleri ziyaret eden seyyahlar uzun bir müddet hala bu yapıların Bizans geçmişine yönelik aktarımlar yapmaya devam etmekle birlikte bu döneme ait izlerle ilgili tanımlamalarda bulunamamışlardır. Ayrıca türbe ve caminin iç içe geçmiş bir biçimde olduğu şeklinde tanımlamaları da artık yapmamaya başlamışlardır. Ancak yine de tarihlerine yönelik olarak yapılan tanımlamalarda bu özelliği üzerinde durulmaya devam edilmiştir. Ayrıca seyahatnamelerini başka kaynaklardan yaptıkları alıntılarla gerçekleştiren ve yapıları görmeyen veya bizzat görseler bile bu seyahatnamelerin etkisi altında kalan seyyahların da eski yapının izlerini keşfedememelerine rağmen yine türbelerin geçmişine yönelik aktarımlarında eski manastırdan bahsettikleri görülmektedir.

Moustier, geldiği tarihlerde ismini Davud Manastırı olarak verdiği eski Bizans yapısının yıkıldığını ve mezarlarının da tamir ettirildiğini bilmektedir. Yine de Osman ve Orhan'ın mezarlarının da eski bir şapelden dönüştürülen bu yere gömüldüğü bilgisini verdiği gibi Bursa'daki en eski camilerden birisi olduğunu da söylemiştir⁸²⁷.

Busch, Bursa'daki hiçbir camiden ayrıntılı olarak bahsetmemiştir. Yalnızca genel kent dokusu içerisinde öne çıkan camilere yer vermiş ve sayılarını 300 olarak ifade ettiği bu örneklerin dikkat çekenleri arasında Sultan Orhan Camisi'nin bulunduğunu da belirtmiştir⁸²⁸.

Warsberg ise Osman ve Orhan Gazi'nin mezarlarının 1855 yılına kadar bir Bizans Kilisesi'nin içinde yer aldığı ancak bu tarihte meydana gelen depremin bu yapıyı tam anlamıyla ortadan kaldırdığını söylemiştir. Geldiği tarih olan 1864'de Osman ve Orhan Gazi Türbeleri'nin yeniden inşa ettirilmiş

⁸²⁶ Joanne, Isambert, 1861: 503–504

⁸²⁷ Moustier, 1864: 246

⁸²⁸ Busch, 1870: 147

olmasına rağmen mezarların bulunduğu alanın büyük bir harabe yığını haline geldiği de seyyahın aktarımlarından anlaşılabilir⁸²⁹.

Eski seyahatnamelerin etkisi altında bu yapıları bizzat görmeden tanımlamada bulunan ve bu nedenle hata yapan seyyahlara bir örnek olarak Jerningham verilebilir. Seyyahın Bursa'yı ziyaret ettiği tarih 1870 olarak kabul edilmesine rağmen Orhan Gazi'nin diğer aile fertleri ile birlikte eski bir kilisede yer aldığı ve Osman Gazi'nin türbesinin, bu kilisenin yanında kubbe ile örtülü bir diğer türbede bulunduğunu söylemiştir. Seyyah, Bursa'daki camilerin en eskisi olarak tanımladığı Orhan Camisi'nin bir Bizans yapısı olduğu hakkında ise bilgi vermez. Orhan ve Osman Gazi'nin mezarlarını ayrı bir yerde göstermiş olmakla birlikte Orhan'ın annesinin de aralarında olduğu birkaç mezarın bu camide yer aldığını aktarır. Seyyahın bu tür tanımlamalarda bulunmuş olması İznik'teki Ayasofya Kilisesi'nde olduğu gibi farklı seyahatnamelerden almış olduğu bilgileri birbirine karıştırdığını göstermektedir⁸³⁰.

Depremle birlikte eski yapılar ve manastıra ait izler tamamen ortadan kalkmış olmasına rağmen Davul Manastırı ismiyle birlikte yapıların geçmişine yönelik aktarımlar uzun yıllar devam etmiştir. Bursa'ya 1879'da gelen Naçov da yalnızca kısa bir bahis yapmış olmasına rağmen bu ismi tekrarlamış ve eskiden bir Hıristiyan manastırı olmakla birlikte artık cami olarak kullanıldığı bilgisini vermiştir⁸³¹.

Cox, Bursa'nın en iyi camisi olarak tanımladığı ve ismini Davul Manastırı'nın iyice bozulmuş bir biçimi olarak Donad Manastırı olarak aktardığı caminin içinde Orhan'ın mezarının yer aldığı bilgisini tekrarlamıştır. Bu manastırın tarihi hakkında bilgi sahibi olması ise bir zamanlar gümüş bir kubbesi olduğu ancak deprem nedeniyle bu özelliğini kaybettiği şeklinde bir aktarımda bulunmasına neden olmuştur⁸³².

Walker da bizzat gördüğü yapıdan ziyade tarihi hakkında bilgi vermeyi tercih etmiş ve Osman'ın naaşının fethin hemen ardından Bursa'ya getirilerek

⁸²⁹ Warsberg, 1869: 118, 119

⁸³⁰ Jerningham, 1873: 219–220, 220–221

⁸³¹ Mevsim, 2009: 38

⁸³² Cox, 1882: 50

bu dönemde buradaki en önemli yapı olan katedrale gömüldüğünü ve bu yerin daha sonradan Davul Manastırı olarak adlandırıldığını söylemiştir⁸³³.

Bent, büyük deprem nedeniyle harap olmadan önce hisarda Bizans Dönemi'nden kalan İlyas Peygamber kilisesinin yer aldığını ve Osman ve Orhan'ın da burada gömülü olduğunu söylemiştir. Geldiği tarihlerde gördüğü bu iki sultanın türbelerini ise geç dönemlere ait kötü mimariye sahip yapılar olarak tanımlamıştır⁸³⁴.

1898'de Bursa'ya gelmiş olan Renard, fethin hemen ardından öldükten sonra kentin kalesinde bulunan şapelin Osman'ın mezarının yerleştirildiği bir camiye dönüştürüldüğü bilgisini vermişse de ziyaret ettiği tarihte bu eski yapının herhangi bir izini keşfetmesi mümkün olmamıştır. Diğer seyyahların tamamından farklılaşır bir biçimde de Davud Manastırı'nın yerine inşa edilmiş olan yapının Osman ve Orhan Türbesi'nin karşısında yer alan medrese olduğunu söylemiştir⁸³⁵.

Kınçov, Osman ve Orhan'ın türbelerinin eski bir manastır üzerinde yer aldığını söylemekle birlikte bu eski yapı hakkında başka bir bilgi vermemiş veya herhangi bir kalıntısına rastlandığı şeklinde bir aktarımda bulunmamıştır⁸³⁶.

1904 tarihli anonim rehberde de Osman Gazi'nin fethin ardından burada yer alan bir türbeye gömüldüğü bilgisi mevcutsa da bu türbenin eskiden bir Bizans yapısı olduğuna yönelik herhangi bir aktarımda bulunulmamıştır⁸³⁷.

Davey'in Bursa'yı ziyaret ettiği tarih 1906 olmasına rağmen türbelerin geçmişi hakkında bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Yaptığı aktarımda Osman ve Orhan'ın türbelerinin her ikisinin de bir Hıristiyan kilisesinden dönüştürülmek yerine bu kilisenin malzemeleri kullanılarak inşa edildiği bilgisi mevcuttur. Ancak bu türbeleri ziyaret ettiğinde daha önceki yapı hakkında bilgi sahibi olduğunu gösterir biçimde bir zamanlar ilginç biçimli ters sütunlara

⁸³³ Walker, 1886: 103

⁸³⁴ Bent, 1889: 376

⁸³⁵ Renard, 1899: 6, 15

⁸³⁶ Mevsim, 2009: 81

⁸³⁷ Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211.

sahip oldukları bilgisini vermiş ama büyük deprem nedeniyle neredeyse tamamen ortadan kalktıklarını da ifade etmiştir⁸³⁸.

Gallois, hatalı biçimde türbelerin 14. yüzyıla ait olduğunu söylemiştir. Bununla birlikte hiçbir ilgi çekiciliğe sahip olmadıklarını belirttiği gibi geçmişine yönelik de bir aktarımda bulunmamıştır⁸³⁹.

Hawley de bu türbelerin depremde ortadan kalkanların yerine inşa edilmiş olduklarını bilmektedir ve yine Bizans geçmişine yönelik bir bilgi vermemektedir⁸⁴⁰.

Bu örneklerin gösterdiği üzere depremin ardından tamamen ortadan kalkmasına rağmen bir zamanlar mevcudiyeti bu manastırın söz konusu edilmesine neden olmaktadır. Ancak 1800'lü yılların sonundan itibaren bu duruma istisna meydana getiren ve türbeler veya camiden bahsederken hiçbir şekilde bu yapıların tarihlerine ve manastıra değinmeyenlere de rastlanmaya başlanmıştır⁸⁴¹.

Manastırla ilgili bilgiler veren seyahatnamelerin genel bir değerlendirmesini yaptığımızda 1855 yılına kadar Bursa'yı ziyaret eden ve türbelere dönüştürülmüş manastırı ayakta gören seyahatçıların büyük bölümünün bu yapının geçmişi hakkında bilgi sahibi olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte aktarımları doğrultusunda ilk bakışta hangi yapının eski Bizans manastırı veya kilisesi olduğu, Osman ve Orhan'ın mezarlarının nerede yer aldığı konularında ortak bir fikrin bulunmadığı şeklinde bir düşünce oluşabilmektedir. Tarihi kayıtlarda yer eden Osman Gazi'nin bir manastıra gömüldüğü bilgisinin haricinde, seyahatnamelerde Orhan'ın mezarının da eski bir Bizans yapısı olduğu belirtilmektedir. Ancak bazen Osman ve Orhan'ın ayrı yapılarda gömülü olduğu söylenirken bazı seyahatçılar her iki sultanın mezarlarının da bir arada bulunduğu şeklinde açıklamalarda bulunmuşlardır. Seyahatçıların aktarımlarında bu yapıyla ilgili kendisini gösteren karışıklıkların nedenlerinden birisinin de türbeler ve caminin tek bir yapı

⁸³⁸ Davey, 1907: 412–413

⁸³⁹ Gallois, 2007: 55

⁸⁴⁰ Hawley, 1918: 52–53

⁸⁴¹ Hare, 1900: 212, , Müller, 1897: 156–157, Coufopoulos, 1895: 187–188, Hasluck, 1829: 235, Rasico, 2005: 52, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211, Elston, 1923: 198

bünyesi içerisinde yer alıyor olarak tanımlanmasından kaynaklandığı söylenebilir.

Türbeler ve camiyi ayrı yapılar olarak aktaran seyyahlara da rastlanmakla birlikte özellikle 1855 yılı öncesinde bunların sayısı genele göre oldukça az kalmakta olup, bu şekilde tanımlamalarda bulunan bazı seyyahların da bizzat bu yapıları yerinde görüp görmediği konusunda şüpheler mevcuttur. Bazı seyyahlar gördükleri yapıyı bir cami veya türbe olarak adlandırmamışlar geçmişinden dolayı kilise tanımlamasına gitmişlerdir. Büyük bir bölümü ise ziyaret ettikleri bu yapının ismini cami olarak vermiş veya camilere yer ayırdıkları bölümlerde bu yapıdan bahsederek aynı kategoride gördüklerini ortaya koymuştur. Dikkati çeken bir husus bu eski Bizans kilisesinden dönüştürülmüş yapının ismi cami olarak verilse bile içinde mutlaka mezarların bulunduğu bahsediliyor olmasıdır⁸⁴². Böylesi durumlarda bir cami içerisinde yer alan mezarın Orhan'a ait olduğuna yönelik aktarımlara daha çok rastlanır. Ayrıca bazı örneklerde açık biçimde Osman'ın mezarı bu camide değil farklı bir yapının içerisinde olarak gösterilmektedir. Orhan Gazi'nin mezarının bulunduğu yapının cami olarak adlandırılmadığı durumlar bu yapının camiden bağımsız bir türbe olarak değerlendirilebileceği düşüncesini akla getirir de yapıyı bir cami olarak isimlendiren seyyahların tanımlamalarının bazı ortak özellikler göstermesi seyyahların aynı yapıdan bahsettiğini açık biçimde ortaya koymaktadır.

Her ne kadar ziyaret ettikleri bu yapıyı cami olarak isimlendiren çok sayıda seyyah mevcut olsa da seyahatnamelerden caminin ibadet işlevine dair bir ipucu elde etmek mümkün olmamıştır. 1588'de Lubenau ismini cami olarak verse de içinde türbelerin görüldüğünü belirtir⁸⁴³. Wheler cami işlevini hiçbir şekilde ortaya koymaz ve yalnızca türbe olarak kullanıldığını söyler⁸⁴⁴. Coval ve ardından Lucas bu yapıyı ilk sultanların mezarlarını barındıran eski

⁸⁴² Parmaksızoğlu, 1971: 45, Gerlach, 2007: 446, Lubenau, 2012: 491–492, Tournafort, 2005: 235–236, Motraye, 2007: 242, Dallaway, 1797: 176, Hammer, 1818: 33, Walsh, 1836: 208, G.M., 1834: 458, Burgess, 1835: 138, Jardine, 1858: 110.

⁸⁴³ Lubenau, 2012: 491–492

⁸⁴⁴ Wheler, 1682: 432

bir Bizans manastırı olarak tanımlamakla yetinir⁸⁴⁵. Erken tarihli bu örneklerin dışında sonraki yıllarda pek çok seyyah da bu yapının bir cami olduğunu değil yalnızca mezarları barındıran bir anıt mezar veya türbe olduğunu ifade etmeye devam etmişlerdir⁸⁴⁶. Ayrıca cami tanımlamasında bulunan seyyahların hiçbirisi ibadet işleviyle kullanıldığına şahit olmamıştır. Genellikle seyyahlar camilerin tanımlamalarında yine çok büyük ayrıntılara girmeseler de en azından minber, mihrap veya duvarlardaki süslemelerden bahsetmektedirler. Ancak bu yapıda bir minber, mihrap veya minarenin yer aldığına yönelik herhangi bir aktarımı görmek de mümkün olmamıştır. Yalnızca Niebuhr'un Akdemir çevirisinde Orhan'ın ve ailesinin mezarlarının minbere yakın bir yerde görüldüğü şeklinde bir çeviri yapılmış olsa da⁸⁴⁷ orijinal metinden yaptığımız çeviri de böylesi bir tanımlamaya rastlanmamıştır⁸⁴⁸. Bunun yanında dört sütunla taşınan bir kubbenin altında olarak gösterilen Orhan'ın ve aile fertlerinin geniş bir alan kaplaması muhtemel mezarları kilisenin bazen naosunda bazen de koro yerinde gösterilir. Bu bölümlerin her ikisi de kilisenin merkezi noktaları arasındadır. Ayrıca Wheler'in bu yapının planıyla ilgili yaptığı tanımlamayı⁸⁴⁹ ve Covell'in çizimini⁸⁵⁰ doğru olarak kabul edersek ve diğer seyyahların aktarımlarıyla da bağlantılı bir değerlendirme yaparsak Orhan'ın ve ailesinin mezarlarının kubbenin altında olduğunu söyleyebiliriz. Bu nedenle bu kısım da mekânın merkezi bir noktasını işgal ediyor olmalıdır. Hamilton Orhan'ın ve ailesinin mezarlarının merkezde yükseltilmiş bir platform üzerinde yer aldığı bilgisini vermiştir⁸⁵¹. İçinde bir mezar olan camilere Anadolu'da rastlamak mümkündür. Ama böylesi merkezi bir noktada yer alan mezarlar ibadet işlevinin gerçekleşmesine engel teşkil edecektir. Hatta ibadet işlevinin yerine getirilmesini olanaksızlaştıracak biçimde bu yapıda gördükleri mezarları tüm

⁸⁴⁵ Covell, 1998: 147, Lucas, 1714b: 381

⁸⁴⁶ Pococke, 1772: 299–300, Gloyer, Olshausen, 1837: 143, Porter, 1835: 258, Texier, 2002: 198, Schneider, 2009: 33–34, Pardoe, 2004: 297–298.

⁸⁴⁷ Akdemir, 1989: 100

⁸⁴⁸ Gloyer, Olshausen, 1837: 143

⁸⁴⁹ Wheler, 1682: 432

⁸⁵⁰ Covell, 1998: 147

⁸⁵¹ Hamilton, 1842a: 73.

yapıyı doldurmuş olarak tanımlayan seyyahların mevcudiyeti de cami olarak kullanılmadığının bir diğer kanıtı olarak değerlendirilebilir⁸⁵². 18. yüzyıldan itibaren mozaik döşemeleri gördüğünü söyleyen seyyahların tanımlamaları ise⁸⁵³ yine kalın halılarla örtülü olması gereken bir cami ile uyumsuz olacaktır. Burgess, aynı zamanda bu yapının geçmişini de ortaya koyan en önemli kanıt olarak gösterdiği mozaik döşeli bu yolun zeminin hasırla örtülü olmadığından kolayca fark edildiğini belirtmiştir⁸⁵⁴. İçeriye girerken ayakkabılarını çıkarttığını söyleyen Hamilton ise böylesi bir seremoninin normalde çok büyük sorun teşkil etmediğini ancak zemini daima kalın halılarla örtülü olan camilerin aksine burada ve soğuk bir mevsimde çıplak mermer döşemelere basmak zorunda kalmalarının güçlüklerinden bahsetmiştir⁸⁵⁵.

Bu örnekler her ne kadar cami olarak isimlendirilse de bu yapının bir ibadet işlevi olmadığını açık biçimde göstermektedir. Bunun haricinde 19. yüzyılda ibadet işlevi ile kullanılmadığını daha açık kanıtlarla ortaya koyabilmemiz mümkündür. Özellikle bu yüzyılın hemen başlarında meydana gelen yangın camide çok büyük hasara yol açmamışsa da yangının kısa bir süre sonrasında burayı ziyaret eden Hammer'in tespit ettiği üzere terk edilmiş ve kullanım dışı kalmıştır. Kapının anahtarlarının kayıp olması nedeniyle seyyahın içeriye kapıdan değil pencereye dayanan bir merdiven sayesinde girebilmesi de bu durumun bir diğer kanıtıdır⁸⁵⁶. Ayrıca 1834 yılında bu yapıyı ziyaret eden Burgess, cami olarak adlandırmasına rağmen Orhan'ın mezarı başında dua eden kadınları gördüğünü de söylemiştir⁸⁵⁷.

Böylesi kanıtların eksikliği ilk bakışta seyyahlar açısından Hıristiyan ibadetlerinin sona ermiş olması dolayısıyla aslında cami olmayan bir yapının cami olarak adlandırılmış olabileceğini akla getirir. Anlaşıldığı üzere kilise bir bütün olarak ve bölümleri dâhilinde de ayaktadır. Kilise işlevinin sona ererek

⁸⁵² Hammer, 1818: 47–48, Walsh, 1836: 208, Porter, 1835: 258.

⁸⁵³ Pococke, 1772: 299–300, Dallaway, 1797: 176, Burgess, 1835: 138, Hamilton, 1842a: 72–73, Pardoe, 2004: 298.

⁸⁵⁴ Burgess, 1835: 138

⁸⁵⁵ Hamilton, 1842a: 72–73.

⁸⁵⁶ Hammer, 1818: 33, 47

⁸⁵⁷ Burgess, 1835: 138

Müslüman kullanımına girmesi de bu yapının bir cami olduğunun söylenmesine neden olmuş olabilir. Dallaway manastırın geçmişi hakkında Knowles ve Cantemir'e bir kaynak olarak başvurmuş ve Bizans İmparatorluğu Dönemi'nde Bursa'da yaklaşık 100 rahibi barındıran büyük bir manastırın olduğunu, kiliselerinin Bursa'nın fethinden sonra Orhan tarafından camiye dönüştürüldüğü bilgisini elde ederek dipnot halinde okuyucusuna aktarmıştır⁸⁵⁸. Diğer seyyahlar da özel olarak belirtmeseler bile böylesi bir bilgiden haberdar olmalıydılar. Bunun gibi tarihi kaynaklarda geçen bazı yapıların izlerinin tespit edilemediği durumlarda aslında farklı bir işleve sahip yapılara yönelik gerçeği yansıtmayan atıflarla karşılaşılmaktadır. Ancak burada durum farklıdır. Her ne kadar seyahatnameler aracılığıyla bir cami olarak kullanıldığını kanıtlayacak herhangi bir bilgiye ulaşamamış olsak da yalnızca bazı seyyahların değil birden çok seyyahın ayrıca daha da önemli biçimde yerel halkın bu yeri manastır camisi olarak adlandırması gerçekten de bir zamanlar bir cami olduğu ihtimalini arttırmaktadır. Tarihi kaynaklarla birleştirildiğinde Orhan Gazi tarafından kiliseden dönüştürülmüş bu caminin bir süre kullanıldığını, ancak yine Orhan Gazi tarafından yeni bir caminin inşa ettirilmesinden sonra⁸⁵⁹ ibadetlerin buraya taşındığı ve daha sonra Orhan'ın ölümüyle türbesine dönüştürülmüş olabileceğini akla getirmektedir. Mezarların yer aldığı bu kilisenin Orhan Gazi tarafından camiye dönüştürülen yapı olduğunun söylenmesinin nedeni de bu bilgi olmalıdır.

Aktarımlardaki bu karışıklıklar araştırmacıların da farklı çıkarımlarda bulunmalarına neden olmuştur. Yerasimos seyahatnamesinin editörlüğünü yapan Tournefort'un Orhan'ın karısı ve çocuklarıyla mezarlarının olduğu yapının camiye dönüştürülmüş bir kilise olduğu şeklindeki aktarımını ele almış ve dipnotunda bu yapının bir cami değil İlyas Kilisesi'nin vaftizhanesi olduğu şeklinde bir açıklamaya gitmek zorunda hissetmiştir⁸⁶⁰. Hâlbuki seyyahların Davullu Manastır'ın bozulmuş bir biçimi olarak Davud Manastırı Camisi olarak adlandırdıkları ve içinde Orhan ve diğer Osmanlı hanedan

⁸⁵⁸ Dallaway, 1797: 176 dn. 1

⁸⁵⁹ H. 738 M. 1337–38 tarihli bir kitabe Orhan Gazi'nin burada bir cami inşa ettirdiğini kanıtlamaktadır. Tevhid, 1953: 318–320.

⁸⁶⁰ Tournefort, 2005: 235, dn. 5

mensuplarının mezarının yer aldığını söyledikleri yapının eski bir Bizans kilisesi olduğu çok açıktır. Mevcut ipuçlarını değerlendirdiğimizde seyahatnamelerin kaynaklığında Orhan Gazi'nin mezarının kilisenin naosunda bulunduğunu söyleyebiliriz. Özellikle bazı seyyahların Orhan'ın mezarının yanında bir altardan ve din görevlilerinin oturduğu basamaklı kısımdan yani synthronondan bahsetmeleri bu düşünceyi destekler.

Ayverdi'nin çalışmasında tarihi kaynakların bu konuda eksik olması nedeniyle sonraki araştırmacıların burada bir zamanlar bir cami bulunmadığını düşünmelerine neden olduğunu ancak bunun gerçeği yansıtmadığını söylemiştir. Burada Ayverdi kanıt olarak Evliya Çelebi'nin bu camiden bahsediyor olmasını göstermiştir. Ancak Evliya Çelebi'nin aktarımına baktığımızda kendisinin de diğer seyyahlar gibi içinde Orhan Gazi'nin gömülü olduğu kiliseden bahsettiğini yaptığı tanımlamalardan anlayabilmekteyiz. Yine Ayverdi Osman Gazi'nin bir manastırın vaftizhanesine gömülmesinin ardından Orhan Gazi'nin babasının türbesi yanında bir cami yaptırmasının doğal olduğunu söylemiştir. Her ne kadar seyyahların bahsettikleri içinde Orhan'ın mezarının bulunduğu yapının eski kilise olduğunu söylese de Evliya Çelebi'nin aktarımının da bu yapıyı tanımladığını belirleyememiş görünmektedir ve davulun yeri hakkındaki aktarımları değerlendirmeye almasına rağmen seyyahların bahsettikleri cami ve türbenin aynı yer olduğunu tespit edememiştir⁸⁶¹.

Bazen Orhan'ın mezarıyla aynı yapı içerisinde gösteriliyor olmakla birlikte seyyahların bir bölümünün de açık biçimde ortaya koydukları üzere Osman Gazi'nin mezarı Orhan Gazi ile aynı kilisede değil kilisenin bir ek yapısında yer almaktadır. Zaten bazı seyyahların Osman Gazi'nin türbesini ayrı bir yapı olarak göstermesi ve özellikle Covel'in çizimi bu durumu kanıtlamaktadır. Orhan'ın mezarının kesin olarak bir kilise olduğu yapılan tanımlamalardan anlaşılmaktadır. Osman'ın türbesine dönüştürülen yapının eski bir kilise olduğu şeklinde ise daha az aktarım vardır. Ancak yine de bu yerin küçük bir şapel olduğunu söyleyen seyyahlar da mevcuttur. Bunlardan

⁸⁶¹ Ayverdi, 1966: 58

birisi Porter'dir ve Osman'ın mezarının bulunduğu yeri de bu şapelin nefi olarak tanımlamıştır⁸⁶². Texier ise daha net bir biçimde kilise olarak tanımlamış, mimari ayrıntılarından da bahsettiği bu yapıyı Saint Elie adını vermiştir⁸⁶³. Ayrıca hanedan ailesine mensup başka kişilerin de yine ek kısım olabilecek başka bir yapıda gömülü oldukları anlaşılabilir. Bazen tüm mezarların tek bir yapı içerisinde algılanmasının nedeni ise bu ek bölümlerin kiliseden doğrudan bağlantısı bulunması dolayısıyla olabilir. Benjamin'in verdiği ayrıntı yoluyla da ek bölümleriyle birlikte geniş bir alana yayılan tek bir yapı bünyesinde yer aldıkları için tüm mezarların bir arada gösterilmiş olabileceğini daha net bir biçimde söyleyebilmek mümkündür⁸⁶⁴. Mezarların bir kilisenin ek bölümlerinde yer almasına rağmen bu kilise içinde gömülü olarak gösterilebileceğinin bir örneğini Ayasofya'yı tanımladığı bölümde Porter da vermiştir. Seyyah anıt mezarların dönüştürülmesi için Bursa'da olduğu gibi İstanbul'da da eski Hıristiyan tapınaklarının seçildiğini ve Ayasofya'nın da birçok hükümdarın kemiklerini muhafaza ettiğini söylemiştir⁸⁶⁵. Ancak Bursa'daki bu yapıda bu durumu Osman'ın mezarının da cami içinde gösterildiği durumlara uyarlayabiliriz. Orhan'ın mezarı açık biçimde asıl kilise binasında yer almaktadır.

Bazen Yıldırım Beyazıt'a bazen de çocuklarına ait olduğu iddia edilen mezarların Orhan'ın⁸⁶⁶ veya Osman'ın⁸⁶⁷ mezarının bitişiğinde olarak tanımlanması aynı yapı içerisinde bulunan ancak kimliği belirlenemeyen mezarların bu kişilere atfedildiğini akla getirir. Bunun yanında bu mezarların Orhan'ın mezarının bitişiğindeki ayrı bir şapelde⁸⁶⁸ veya türbede⁸⁶⁹ olduğunu iddia edenler de mevcuttur. Covel'in Yıldırım Beyazıt'ın mezarı olarak gösterdiği yerin aslında Osman Gazi'nin türbesi olduğunu Grelois açıklamıştır⁸⁷⁰. Hammer, Orhan'ın mezarı olarak tanımladığı ancak Osman'ın

⁸⁶² Porter, 1835: 259.

⁸⁶³ Texier, 2002: 228

⁸⁶⁴ Benjamin, 1857: 109

⁸⁶⁵ Porter, 1835: 260

⁸⁶⁶ Wheler, 1682: 216, Benjamin, 1857: 109

⁸⁶⁷ Pococke, 1772: 299-300

⁸⁶⁸ Covel, 1998: 147, Lucas, 1714b: 381.

⁸⁶⁹ Bernard, 1943: 42, Benjamin, 1857: 109

⁸⁷⁰ Covel, 1998: 147, dn. 378

mezarı olması gereken sekizgen yapıda 17 ve onun bitişiğindeki diğer bir oda da yine 17 tabutun olduğunu söylemektedir⁸⁷¹. Texier'in Pullan ile birlikte yaptığı çizimlerle aktarımlarında bazı uyumsuzluklar mevcuttur ancak Osman Gazi'nin türbesine girmeden önce bir sofa olduğu ve bu kısmın çok sayıda şehzade ve hanım sultanın mezarı olarak kullanıldığı için yanda bulunan bir kapıdan girişin sağlanabildiğini söylemesi açısından diğer aktarımlarla daha uyumlu görünür⁸⁷². Ancak Bernard gibi içinde 17 mezarın görüldüğü bu yapıyı ayrı bir türbe olarak gösterenler de mevcuttur⁸⁷³. Bu açıklama belki bu mezarların bulunduğu yapı konusundaki sorunlara da bir açıklık getirebilir. Diğer seyyahların ve son olarak Hammer'in aktarımını, Texier'in Pullan ile birlikte çizdiği planla birleştirdiğimizde bu mezarların bulunduğu yerin ayrı bir yapı değil Orhan'ın mezarının bulunduğu binaya bitişik bir oda olması daha muhtemel görünmektedir.

Burada büyük bir manastırın bulunduğu ve gerek Orhan gerekse de Osman'ın türbesine dönüştürülen yapıların bu manastırın içerisindeki bazı yapılar olduğu seyahatnameler ve araştırmalar sayesinde ortaya konulabilmektedir. Seyahatnamelerdeki bilgilerin ayrıntılı biçimde incelenmesi sonucunda Orhan Gazi Türbesi ile Cami'nin aynı yapı olduğu ve eski bir kiliseden dönüştürüldüğü, Osman Gazi Türbesi'nin ise bu yapıyla bağlantılı yine manastırın bir bölümünden dönüştürülmüş bir diğer yapı olduğunu düşünmemize neden olacak bulgularla karşılaşmıştır. Orhan Gazi Türbesi veya bir cami olarak isimlendirilsin Bizans geçmişiine ait en önemli kanıt olarak gösterilen sütunlardaki haç işaretleri, benzer biçimde izleri görülebilen bir altar ve synthronon türbe veya cami olarak tanımlanan yapının aynı bina olduğunu kanıtlamaktadır. Yine Orhan'a ait olduğu söylenen büyük davul ve tespihin bazen caminin bazen Orhan Gazi Türbesi'nin kapısında asılı olarak tanımlanmasının nedeninin de bu durumdan kaynaklandığı söylenebilir. Osman ve Orhan Gazi'nin mezarlarının aynı yapı içerisinde bulunduğuna yönelik aktarımları ele aldığımızda ise Osman Gazi Türbesi'nin ayrı bir

⁸⁷¹ Hammer, 1818: 50

⁸⁷² Texier, 2002: 228

⁸⁷³ Bernard, 1943: 42

bölümde yer almasına rağmen bu yapıyla bağlantılı olmasının aynı yapı içerisinde tanımlanmasına neden olduğunu iddia edebiliriz. Yine Bizans Dönemi manastırlarının genel karakteri göz önüne alındığında tüm yapıların bir iç içe geçmişlik halinde olmasının bu durumun meydana gelmesinde etkili olabileceği de söylenebilir.

2.3.3.2. İsmi Hakkındaki Aktarımlar

Üzerinde düşünüldükten sonra belli oranlarda çözümlenebilecek seyahatnamelerdeki bu tür karışıklıkların bir diğerine ismi hakkında ileri sürülen iddiaların farklılıkları neden olmaktadır. Yapının Bizans Dönemi'ne ait bir manastır olduğu konusunda seyyahlar hemfikir olmakla birlikte ismiyle ilgili ortak bir görüşün olduğunu söylemek mümkün değildir.

Tarihçesi hakkında bilgi sahibi olan ve bunu saklama gereği de görmeyen Bursa'nın halkı bu yapıya manastır ismini vermiştir ve seyyahlar da zaman zaman isminin sadece manastır olduğunu söylemekle yetinmişlerdir⁸⁷⁴. Hatta bu yapının bir manastır olarak adlandırılması seyyahlar için bir yönlendirici dahi olmuştur. Örneğin Dallaway camiye dönüştürülmüş bu yerin bir zamanlar Metropolit Kilisesi olabileceğini ama Türklerin manastır ismini vermeleri nedeniyle bir manastır olmasının daha büyük ihtimal olduğunu söylemiştir⁸⁷⁵. Burgess'e göre de manastır olan ismi geçmişine işaret etmektedir⁸⁷⁶. Yine bir isim vermeyip yalnızca Metropolit Kilisesi olarak isimlendiren Wheler da isim konusunda ayrıntıya girmeyen seyyahlara bir diğer örnek olarak gösterilebilir⁸⁷⁷.

Osmanlı tarihi hakkında bilgi sahibi olan Texier ise Osman Gazi'nin vasiyetinde geçtiği biçimiyle bu yapıya "Gümüslü Kubbe" adını vermiş ve Osman Gazi ile birlikte Orhan'ın birlikte gömüldüğü bu yerin gümüş tellerle

⁸⁷⁴ Akdemir, 1989: 100, Brenner, 1824: 24, Dallaway, 1797: 176

⁸⁷⁵ Dallaway, 1797: 176

⁸⁷⁶ Burgess, 1835: 138

⁸⁷⁷ Wheler, 1682: 216

süslenmiş olduğu için bu adı aldığını söylemiştir⁸⁷⁸. Bertrandon de la Broquiere'in eserini yayına hazırlayan ve açıklayıcı notlarla bu kitabı zenginleştiren Schefer da bu yapıyı Gümüş Kümbet olarak adlandırmıştır⁸⁷⁹.

Bunlar yapının Osmanlı Dönemi'ndeki isimlerini göstermektedir. Konuyu daha ayrıntılı olarak ele alan bazı seyyahlar ise fetihten önceki ismini ortaya koymaya daha büyük çaba sarf etmişlerdir. Bununla birlikte bu konuda bir görüş birliğinin olduğunu söylemek mümkün değildir ve üç farklı isim üzerinde yoğunlaşıldığı görülür. Bunlar Aziz Ioannis veya John olarak verilen Yahya Manastırı, Elie veya Elias olarak aktarılan İlyas Manastırı ve David veya Davud Manastırı'dır.

Bu konuyla ilgili olarak tespit edebildiğimiz en erken aktarımı yapan kişi Gerlach'tır ve bu kilisenin bir zamanlar Aziz Ioannis olarak bilindiğini söylemiştir⁸⁸⁰. Smith de Gerlach ile benzer biçimde burada bir zamanlar mevcut olduğunu söylediği kilisenin Aziz John'a adandığını ifade etmiştir⁸⁸¹. Covel Saint-Jean-le-Théologien adında bir Rum manastırı olduğunu belirtmiştir⁸⁸².

Texier, Osman Gazi Türbesi'nin Davud Manastırı olarak adlandırılmasına rağmen burasının Saint Elie adına yapılmış bir Bizans Kilisesi olduğunu iddia etmiştir. Bu duruma bir kanıt olarak da Saint Elie'ye adanmış diğer tüm binalar gibi yuvarlak bir biçimde olmasını göstermiştir⁸⁸³. Bent, Texier ile benzer biçimde burada bulunan eski yapıyı Elias Peygamber Kilisesi olarak adlandırır⁸⁸⁴. Hasluck ise Hıristiyan geçmişi hakkında hiçbir şey bilinmediğini söylediği bu kilisenin ismini S. Elias olarak verir⁸⁸⁵. Elie ve Elias iki farklı dilde İlyas Peygamber'in isminin yazılış biçimini göstermektedir. Texier'in bu ismi vermesinin tek nedeni Saint Elie adını taşıyan diğer kiliselerle kurduğu benzerliktir. Kendisinden sonra gelen ve Saint Elie veya

⁸⁷⁸ Texier, 2002: 199

⁸⁷⁹ Bertrandon de la Broquiere, 2000: 200, dn. 2, 201, dn. 3

⁸⁸⁰ Gerlach, 2007: 446

⁸⁸¹ Smith, 1684: 432

⁸⁸² Covel, 1998: 147

⁸⁸³ Texier, 2002: 228

⁸⁸⁴ Bent, 1889: 376

⁸⁸⁵ Hasluck, 1929: 18

Elias adını veren seyyahların ikisi de bu yapıyı ayakta iken görmemişlerdir ve hem Bent'in hem de Hasluck'un Texier'den alıntı yapmış olmaları muhtemeldir.

Bu iki örneğe göre daha fazla seyahatnamede karşımıza çıkmasına rağmen ismini David veya Davud Manastırı olarak veren kişilerin kesin olarak bir hata yaptığını söyleyebiliriz. Bu hatanın meydana gelmesinin nedeni adlandırılmasında çok ünlü bir özelliğinin kullanılmasından ve bu ismin zaman içinde farklılaşarak yanlış algılanmasından kaynaklanmıştır. Eski kilisenin kapısında asılı olarak gösterilen Osman Gazi'nin davulundan kaynağını alır biçimde Davullu Manastır veya Davul Manastırı olan adının zaman içerisinde Davud Manastırı'na dönüşmesi, seyyahların duydukları ismi yanlış algılamaları veya hatalı biçimde kaydetmelerinin bir sonucu olmalıdır.

Bazı seyyahlar bu ismin kökenini burada bulunan davuldan aldığını bildiklerini ortaya koymaktadırlar. Burgess Türklerin bu manastıra Davullu Manastırı ismini verdiğini bildirmiştir. Ayrıca kendi ziyaret ettiği tarihlerde mevcut olmasa da bu ismin burada bir zamanlar bulunan davuldan kaynaklandığını açık biçimde ifade etmiştir⁸⁸⁶. Bernard Davul Manastırı olan isminin türbede asılı olan davuldan kaynaklandığını bildiğini gösteren bir diğer seyyahtır⁸⁸⁷. Walker kökenini belirtmese de ismini Davul olduğu anlaşılacak bir biçimde yazıya geçirmiştir⁸⁸⁸. Orijinaline sahip olmadığımız için asıl olarak bu şekilde kaydedilip edilmediği hakkında bir bilgi sahibi olmasak da Mevsim çevirisinde Naçov'un da Davul Manastırı ismini verdiği görülür⁸⁸⁹.

Manastırın isminin Davud veya Davul şeklinde algılanışında seyyahların bu ismi kaydediş biçimlerinin etkisi vardır. Yukarıda isminin davuldan geldiğini bildiklerini söylediğimiz Burgess'in ismini Daouloo, Walker'in ise Daoul biçiminde vermesi adının Davullu veya Davul olarak kaydedilmiş olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak ismini "Daoud" Manastırı

⁸⁸⁶ Burgess, 1835: 138

⁸⁸⁷ Bernard, 1943: 41–42

⁸⁸⁸ Walker, 1886: 103

⁸⁸⁹ Mevsim, 2009: 38

olarak aktaran Hamilton⁸⁹⁰, Murray⁸⁹¹, Moustier⁸⁹²; Dauoud olarak kaydeden Joanne ve Isambert⁸⁹³; Daud olduğunu belirten Hasluck'un⁸⁹⁴ eserlerini inceleyen bir kişinin bu ismi Davud olarak algılaması oldukça muhtemeldir. Bursa'ya gelmeden önce eski seyahatnameleri okuyan seyyahlar da doğal olarak böylesi hatalara düşmüşlerdir. Örneğin Renard ismini Daoud olarak verdiği manastırın David Manastırı anlamına geldiğini ayrıca açıklamıştır⁸⁹⁵. Osman Gazi Türbesi'ne Davud Manastırı ismini Türklerin verdiği iddia eden Texier de bu yanlışlığı yapan seyyahlardan birisidir⁸⁹⁶. Donad ismini veren Cox ise duyduğu ismi oldukça farklı ve bozulduğu anlaşılan bir biçimde kaydetmiştir⁸⁹⁷ ve bu şekilde ismin Davul biçiminde olduğu gibi Davud şeklinde de algılanması çok muhtemel değildir.

2.3.3.3. Mimarisi Hakkında Verilen Bilgiler

Osman ve Orhan Gazi'nin son istirahatgahlarının bulunduğu eski Bizans yapısının ziyaret edilmesinin önemli nedenlerinden birisi seyyahların Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucularının mezarlarını görmek istemesidir. Bunun yanında yapının Bursa'nın Osmanlı Dönemi öncesine ait bir eser olması da böylesi kalıntılara özel bir ilgi duyan seyyahları kendine çekmiş olmalıdır. Osmanlı öncesi tarihi hakkında bilgiler ve hatta inanışlar mevcut olan tüm yapılarda olduğu gibi, burada da seyyahlar büyük oranda bu dönemlerin izleriyle ilgili tespitlerini okuyucuya aktarmaya daha çok gayret etmişlerdir.

Elimizdeki örnekler dâhilinde eski Bizans yapısının mimari özelliklerinden bahseden en erken tarihli seyyahın Lubenau olduğu söylenebilse de seyyah yalnızca Osman Gazi'nin mezarından söz etmiş ve

⁸⁹⁰ Hamilton, 1842a: 72.

⁸⁹¹ Murray, 1854: 182

⁸⁹² Moustier, 1864: 246

⁸⁹³ Joanne, Isambert, 1861: 503

⁸⁹⁴ Hasluck, 1929: 18

⁸⁹⁵ Renard, 1899: 15

⁸⁹⁶ Texier, 2002: 199

⁸⁹⁷ Cox, 1882: 50

bu sultanın gümüş kaplı bir kubbenin altında gömülü olduğu bilgisini vermiştir. Seyyahın bu tür bir tanımlama yapmasının nedeni Osmanlı tarihinde yazılanlar hakkında bilgi sahibi olması olabilir. Bunun dışında genel olarak buradaki mezarlara ve mezar eşyalarına odaklanan bir tanımlama yapan Lubenau yalnızca içerisinin tamamen mermerle kaplı olduğunu ve geldiği tarihlerde de badana edildiğini gördüğünü söylemiştir⁸⁹⁸.

Wheler, görmeye değer ve düzgün bir bina olarak tanımladığı kilisenin iç kısmının da ilgi çekici ve güzel biçimde işlenmiş mermerlerle kaplı olduğunu ifade etmiştir. Seyyaha göre kilise kuşatma sırasında yıkılmıştır ve daha sonra Türkler tarafından tamir edilmiştir. Ancak bu tamirat sırasında sütunlar, başlıkları tabanlarının, tabanları ise başlıklarının olması gerektiği yerde olacak şekilde ters biçimde yerleştirilmiştir. Güzel başlıklara sahip olan bu sütunların dört tane olduğunu ve kilisenin ortasında bulunan bir kubbeyi desteklediklerini de söylemektedir. Kilisenin planı ile ilgili olarak bir aktarım yapması dolayısıyla önemli bir kaynak olan Wheler, yapının kare içinde haç, bir diğer ifadeyle kapalı yunan haçı planında inşa edildiği bilgisini vermiştir. Seyyah bu kutsal yerin Türkler tarafından Orhan'ın türbesi haline getirilmesine rağmen eski kiliseye ait kısımların da hala görülebildiğini söylemektedir. Bunlar ismini "kutsal yükseliş" olarak verdiği bir altara ait izler ve yarım daire biçimli üç oturma yerinden oluştuğunu söylediği synthronondur⁸⁹⁹.

Covel'in planını açıklamalarıyla birlikte vermesi bu konuda kendisini diğer seyyahların önüne çıkartmaktadır. Her ne kadar bizzat belirtmese de bu plan Wheler'in belirttiği gibi Orhan'ın gömülü olduğu yerin dört sütunla desteklenen bir kubbeyle örtülü kapalı yunan haçı olduğunu göstermektedir. Seyyah buradaki sütunlar ve sütun başlıklarından özel olarak bahsetmiş ve synthronon ile birlikte çizimlerine yer vermiştir⁹⁰⁰.

Diğer seyyahların yapmadığı bir biçimde tarihçesi hakkında da bilgi veren ve burasının Constantin Iconomachus tarafından inşa edilmiş bir rahip

⁸⁹⁸ Lubenau, 2012: 384, 491-492

⁸⁹⁹ Wheler, 1682: 216

⁹⁰⁰ Covel, 1998: 147-149

manastırı olduğunu söyleyen Smith'in seyahatnamesinde yapının mimarisiyle ilgili çok fazla bilgi mevcut değildir. Seyyah yalnızca eski kilisenin yerini alan caminin duvarlarında haç motiflerinin görülebildiğini söylemiştir⁹⁰¹.

Tournefort'a göre Orhan'ın ve diğer aile bireylerinin mezarlarının yer aldığı kilise güzel veya büyük sayılamayacak eski bir yapıdır. Seyyah ayrıca kilisenin girişinde iki büyük mermer sütunun, koro yerini oluşturan bölümde de dört küçük sütunun yer aldığını belirtmiştir. Bu kısım seyyaha göre daha önce Wheler'in da bahsettiği bölümdür. Ancak Tournefort, Wheler'in aktarımına da değinerek bu seyyahın verdiği bilginin tersine Türklerin bu sütunlara hiçbir şekilde müdahale etmediklerini ve sütunların ters olarak yerleştirilmediğini söylemiştir. Bu yönüyle daha önceki seyahatnamelerden yapılan alıntıların mimari eserlerin incelenmesi sırasında yararlı olabileceğini gösteren bir örnektir. Koro yeri olarak adlandırdığı bu yeri de kilisenin geneli ile ilgili düşüncesinde olduğu gibi güzel bulmamıştır. Ancak mermerlerle kaplı olduğunu ve bunların bazılarının kirli beyaz bir renkte, koyu ve bazı yerlerde de alacalı olduğunu söylemiştir. Yine synthronundan da bahsetmekle birlikte Wheler'dan farklı olarak burasını dört basamaklı olarak tanımlamıştır. Kilisenin kapısında üzerinde Yunanca bir yazıt bulunan bir mermer parçası da keşfetmiş ancak buradaki yazıların okunamadığını ifade etmiştir⁹⁰².

Tournefort ile yaklaşık aynı tarihlerde Bursa'da bulunan Lucas ise Tournefort'un bahsettiğiyle aynı olması muhtemel kitabeyi keşfetmiştir. Bunun okunamayacak durumda olduğunu belirten Tournefort'tan farklı biçimde, yine son kısımlarında harf eksiklikleri olmasına rağmen, önemli bir bölümünü kopyalamayı da başarmıştır. Lucas, Orhan ve Osman'ın ayrı yerlerde gömülü olduğunu söylediği gibi Yıldırım Beyazıt'ın mezarının da yine buradaki bir şapelde yer aldığını söyleyerek üç ayrı yapının bulunduğunu ortaya koymuş, bununla birlikte daha ziyade içlerindeki eşyalar ve mezarlardan bahsetmiş mimarileri hakkında bilgi vermemiştir⁹⁰³.

⁹⁰¹ Smith, 1684: 432

⁹⁰² Tournefort, 2005: 235–236

⁹⁰³ Lucas, 1714b: 381–382.

La Motraye, mimarisi konusunda hiçbir ayrıntı vermemiştir. Bununla birlikte kalesi ve hamamları ile birlikte camiye çevrilmiş bu kilisenin Bursa'nın geçmişinin görkemini yaşattığını söylemesi mimari açıdan ilgisini çektiğini düşünmemize neden olmaktadır⁹⁰⁴.

Pococke, Orhan'ın gömülü olduğunu söylediği bu eski kilisenin mermer kaplamalı ve mozaik döşemeli olduğunu belirtmektedir. Osman'ın mezarının yer aldığı yapıyı da bu kilisenin batısında küçük bir kubbe ile kapatılmış bir yer olarak tanımlamıştır⁹⁰⁵.

Niebuhr'un bahisleri yapının mimari özelliklerinden ziyade içinde bulunan mezarlar hakkındadır. Tournefort ve Lucas gibi Niebuhr da kilisenin dışında bazı Yunanca kitabeler bulduğunu söylemiş ancak bunun Lucas tarafından zaten yayınlandığını bildiğinden dolayı kendi seyahatnamesinde yer vermemiştir⁹⁰⁶.

Dallaway'e göre geldiği tarihlerde Orhan Gazi'nin türbesi olarak hizmet veren bir zamanların metropolit kilisesi Bizans mimarisinin iyi bir örneğini ortaya koymaktadır. Sütunlarının yeşil somaki ve porfirden olduğunu söyleyen seyyah yan duvarlarda görülen panellerden bazılarının da aynı biçimde olduğunu ancak bozulmaya yüz tuttuklarını söylemiştir. Pococke'den sonra zeminin mozaiklerden oluştuğunu söyleyen bir diğer seyyahtır. Tanımlamasına göre bu mozaik taban almaşık biçimde kare ve dairelerden oluşan sarımsı ve porfir rengi küçük parçalardan oluşmaktadır⁹⁰⁷.

1804 yılında Bursa'yı ziyaret etmiş olan Hammer, bu kentteki Osmanlı anıtlarının en eskisi olarak Orhan'ın kalede yer alan camisini göstermiştir. Aynı zamanda diğer seyyahların yaptığı gibi bu camiyi, içinde Osman ve Orhan'ın mezarlarının yer aldığı bir kilise olarak tanımlamıştır. Hammer, zamanın tahribatlarına karşı koyarak bugüne kadar gelmeyi başardığını söylemesine rağmen bu tarihlerde kapalı ve terk edilmiş durumda olduğunu ifade ettiği yapının ayrıntılı mimari tanımlamalarını yapmıştır ve her ne kadar yangından kurtulmayı başarsa da alevlerin bu binaya kadar ulaştığını

⁹⁰⁴ La Motraye, 2007: 242

⁹⁰⁵ Pococke, 1772: 299–300

⁹⁰⁶ Akdemir, 1989: 100, Gloyer, Olshausen, 1837: 143–144

⁹⁰⁷ Dallaway, 1797: 176

söylemiştir. Mezarları, kilisenin tamamı gibi beyaz kireç badana dışında herhangi bir kaplamadan yoksun olarak tanımlaması da sık sık bahis konusu edilen şallar, türbanlar ve diğer eşyaların yangın nedeniyle yok olduğunu akla getirmektedir. Ayrıca kilisede simetrik sıralarda dizilmiş renkli mermer levhaların yer aldığını söylemiş, Wheler ve Tournefort'un bahsini yaptığı koro kısmından ve synthronondan da bahsetmiş, dört mermer basamağın altının dikili olduğu mabedin yarım daire biçimli kısmına açıldığını belirtmiştir. Seyyah girişte yeşil somakiden altı sütunun görüldüğü bilgisini de vermiştir. Koro yerinin kemerlerinin penceredekiler gibi olduğunu ve örülü sütunlar (paye?) ile desteklendiği de söylemektedir. Kilisede Bizans Dönemi geçmişini ortaya koyan izler seyyahların bahislerine sık sık konu olmuştur. Hammer da bu bezemelerden en ayrıntılı olarak bahseden seyyahlardan birisidir. Büyük kapının dış kısmında bir greifen [grifin?]'in bir kenarında alçak kabartma ile yapılmış bir haç diğer tarafında ise güneşi sembolize ettiğini söylediği bir bezemenin örtülmüş olmalarına rağmen halen görülebildiğini ifade etmiştir. Hammer, felaketlerden kurtulmuş olduğunu belirtse de bu yıllarda Osmanlı'nın pek çok yapısında görülen ihmalkârlıkların burada da etkili olduğunu ortaya koyan aktarımlarda bulunmuştur. Buna göre mezarların tamamı iyi durumda olmasına rağmen derin kökler dolayısıyla Osman'ın mezarının harçları çözülmüş ve bu ilk Osmanlı sultanının da kemiklerini yakın bir zamanda tamamen ortadan çıkacak duruma getirmiştir. Hammer, Osman'ın mezarından bahsederken burayı bir oda olarak tanımlamış ve içeriye girilmesinin kapının anahtarlarının kayıp olması dolayısıyla pencereye dayanmış olan bir merdiven aracılığıyla sağlanabildiğini söylemiştir. Osman'ın mezarının yakınlarında ise Orhan'ın ve ailesinin mezarlarının görülebildiği sekizgen bir yapı olduğunu söylemiş, içinde 17 tabutun bulunduğu bilgisini vermiştir. Bunun bitişiğinde yer alan bir diğer odada ise 17 tabutun daha yer aldığını söylemiştir. Bu tür bir aktarım yapmış olmasına rağmen seyyah bu mezarların hiçbirisinde mezarın sahibinin adını veren bir kitabe görülmediğinden dolayı mezarların kime ait olduğunun ancak tahmini olarak söylenebileceğini ifade etmiştir. Bu durum seyyahın hata yapmış olabileceğini akla getirmektedir. Zira diğer seyyahlar tarafından mezarı büyük

oranda ayrı bir yerde olarak gösterilen kişi Sultan Osman'dır ve restorasyonun ardından da Osman'ın türbesinin sekizgen biçimli yapılmasının nedeni olarak eski günlerdeki biçimi gösterilir. Hammer'in aktarımının önemi kiliseden çevrilen yapının haricinde yine 17 tabutun olduğu bir diğer odanın mevcut olduğu bilgisini vermesinden kaynaklanır⁹⁰⁸.

1823'de Orhan'ın mezarının yer aldığı ve cami olarak adlandırılan bu türbeyi gören Walsh, duvarların çeşitli biçimlerde yerleştirilmiş farklı renkli mermerlerle kaplandığını söylemişse de bu yıllardaki kötü durumuna da işaret eder biçimde bunların büyük bölümün düştüğünü ve yerlerinin de renkli harçla doldurulduğunu belirtmiştir. Seyyah caminin eskiden bir kilise olduğunu Türklerin de bildiğini ve bunu ortaya koymaktan çekinmediklerinin bir kanıtı olarak kendilerine caminin bu özelliğini göstermek için haçların oyulduğu çok sayıda levhayı gösterdiklerini söylemiş ve Hıristiyanlığın bu ambleminin camilerin kutsallığını bozmasına göz yumulmasına şaşırıldığını da ifade etmiştir⁹⁰⁹.

Porter'a göre eski kiliselerde Hıristiyanlığın simgesi olan haçların tahrip edilmemesinin nedeni bu yapıların barındırdığı mezarların yapıya kazandırdığı saygınlıktır. Seyyah ziyaret ettiği bu kilisede de iki yerde haçın görülebildiğini bunlardan bir tanesinin giriş kapısının yanında örtüyü destekleyen kare bir sütunun kenarında, diğerinin ise soldaki duvarın üstünde olduğunu söylemiştir. Ayrıca Müslümanların bunları gizlemeye çalışmaları da kullanılan alçının yerinde durmadığı ve haçların tekrar kendilerini gösterdiğini mucizevî bir olay olarak anlatmıştır. Porter'ın seyahatnamesinin asıl önemi seyyahların büyük bölümünün üzerinde durduğu bu kilisenin haricinde geniş bir manastırın harabelerini gördüğünü söylemesinden kaynaklanır. Belirttiği üzere bu harabeler kiliseden çok kısa bir mesafede ve kilisenin bulunduğu tepenin aşağısındadır. Seyyah eskiden iç kısımlarda yer alan yüksek ve açığa çıkmış beyaz bir duvar üzerinde İsa'nın ve Aziz John'un renkleri hala canlı olarak görülen büst resimlerini tespit etmiştir. Eski tarihli harabeler olmasına rağmen bu enkazların hakkında hiçbir aktarımın bulunmamasının

⁹⁰⁸ Hammer, 1818: 33, 47-48, 48-50

⁹⁰⁹ Walsh, 1836: 208

nedenini yakın zamanlardaki yıkımı ve yoğun biçimde çalılıklarla kaplanması olarak gösterir. Porter, Osman Gazi'nin mezarının bu manastır harabelerinin bitişiğindeki bir şapelin nefinde olduğunu söyler. Ancak bu yapının mimarisiyle ilgili herhangi bir tanımlama yapmaz ve yalnızca içinde bulunan bazı eşyalardan ve mezarlardan bahseder. 1855 depremi ve ardından hızlı yapılaşma ile bu manastırın geri kalan tüm kalıntıları ortadan kalktığı için Porter'in aktardıkları oldukça önemlidir⁹¹⁰.

G.M'nin bu yapı hakkında verdiği bilgiler içerisinde yalnızca eski kökenini gösteren duvarında mermer bir haçın görülebildiği bilgisi vardır⁹¹¹.

Texier, Osman Gazi Türbesi'ni Saint Elie'ye hediye edilmiş eski bir kilise olarak tanımlamış ve bu azizin adını taşıyan diğer binalar gibi yuvarlak şekilli olduğunu söylemiştir. Bu yapının oldukça ayrıntılı bir tanımlamasını yapan Texier, ortasının buz renkli mermerlere sahip dört sütun ile desteklenen bir kubbe ile örtülü olduğunu ve asıl türbenin girişinin önünde çok sayıda şehzade ve hanım sultanın mezarının bulunduğu bir sofanın yer aldığını belirtmiştir. Ancak bu nedenle burası giriş olarak kullanılmamakta ve içeriye yan taraftaki bir kapıdan girilmektedir. Yine seyyahın belirttiği üzere duvar süslemeleri olarak buz renkli mermer kaplamaların aralarına oymalı beyaz çubuklar yerleştirilmiştir. Texier, iç kısmın üç pencere ile aydınlatıldığını, buz mermerinden küçük direkler vasıtasıyla da pencerelerin boylamasına bölündüğünü ifade etmiş ayrıca diğer seyyahların da üzerinde durdukları haç sembollerinin bu küçük direklerin başlıklarında görüldüğünü söylemiştir. Hammer, 1801 yangınının burada bir hasar meydana getirmediğini söylerken Texier, bu yangın nedeniyle kubbesinin çöktüğünü ve sonradan tamir ettirildiğini belirtmiştir. Ayrıca, manastır olarak adlandırdığı ve Osman Gazi'nin türbesi olarak tanımladığı yapıya bitişik ufak bir kilisenin mevcut olduğunu da söylemiş ve burada da benzer biçimde çok sayıda kişinin mezarı olduğu bilgisini vermiştir. Tanımlamasına göre bu yer sekiz metre otuz santimetre uzunluğundadır ve duvarına bitişik direkler arasındaki

⁹¹⁰ Porter, 1835: 258–260

⁹¹¹ G.M., 1834: 458

yuvarlak girintilerle sekiz bölüme ayrılmıştır⁹¹². Texier, Osman Gazi Türbesi ile ilgili olarak en önemli kaynak olmasına rağmen pek çok karışıklığa da sahiptir. 1864 yılında Pullan ile birlikte basılan kitabında Osman Gazi Türbesi'nin planı seyyahın bu türbeye bitişik olarak tanımladığı ufak kilisenin tarifine benzer ve tanımlamasında olduğu gibi çiziminde de duvara bitişik sütunlar arasında girintilerle sekiz bölüme sahiptir⁹¹³.

Burgess, eski kiliseden dönüştürülen ve Davullu Manastır olarak adlandırılan caminin duvarlarının içine yerleştirilmiş iki haç gördüğünü ve bu durumun caminin geçmişini ortaya koyduğunu söylemiştir. Ancak seyyaha göre daha açık kanıt hasırla örtülü olmadığından kolayca fark edebildiği mozaik döşeli yoldur. Duvarların mermer kaplı olduğunu ancak yangınla tahrip olan bazı yerlerin Türkler tarafından alçıyla tamir ettirildiği de söylemiştir. Texier'den farklı olarak Burgess verdiği ayrıntılarla Davul Manastırı olarak adlandırılan yapının Osman'ın değil Orhan'ın mezarını barındırdığını ortaya koymaktadır. Sultan Orhan'ın mezarının bulunduğu bu yapının yanında da Osman'ın ve yanında çocuklarının mezarlarının yer aldığı bir diğer küçük camiden bahsetmektedir. Osman'ın türbesinin daha küçük olması seyyaha göre Orhan'a daha fazla saygı duyuluyor olmasının bir göstergesidir⁹¹⁴.

Schneider, gerek Osman gerekse de Orhan'ın mezarlarının bulunduğu yapıların çok büyük bir Bizans kilisesinin parçalarını meydana getirdiğinin anlaşılabilirliğini söylemiştir. Bunun kanıtı olarak da birisinin duvarlarında bariz biçimde bir haç işaretinin görülmesini diğerinde ise çatıyı destekleyen haç şeklinde mermer bir sütunun bulunmasını göstermiştir. Ancak bunun dışında mimarileriyle ilgili bir ayrıntı vermemiştir⁹¹⁵.

Hamilton'un verdiği bilgilere göre camiye dönüştürülmüş bu Bizans kilisesi küçüktür, mimari zenginliği bakımından da çok fazla dikkat çekici değildir. Ünlü olmasının tek nedeni ise içinde Orhan'ın mezarını barındırmasıdır. Zeminin halılarla kaplı olmadığı için çıplak mermer

⁹¹² Texier, 2002: 228

⁹¹³ Texier, Pullan, 1864: Levha 56

⁹¹⁴ Burgess, 1835: 138–139

⁹¹⁵ Schneider, 2009: 33–34

döşemelere basmak zorunda kaldıklarını ayrıca tabanda Bizans mozaiklerinin de görüldüğü ifade etmiştir. Mermer kaplamalı duvarlarda da çeşitli şekiller bulunduğunu ve bunlardan birisinin de haç motifi olduğunu söylemiştir⁹¹⁶.

Strickland, camiye dönüştürülmüş bir kilise olarak tanımladığı bu yapıyı Venedik'teki St. Mark ve İstanbul'daki eski kiliselerle aynı tarzda inşa edilmiş bir yapı olarak tanımlamıştır. Duvarda görülen siyah mermerden büyük haçın hala burada yer almasını Müslüman hoşgörüsünün bir örneği olarak göstermiştir. Seyyah, bir cami olarak adlandırdığı bu yapının ilerisinde bir başka caminin daha olduğunu söylemiştir. Yaptığı tanımlamaya göre Türk işçiliği olamayacak kadar sağlam ve kendi düşüncesine göre antik bir sütuna ait olması muhtemel kübik biçimli bir duvar örgüsünden taban üzerinde yükselen bir minareye sahiptir. Bu caminin bu noktada yer aldığı düşünülen Orhan Camisi olması muhtemeldir. Hakkında ve özellikle de minaresi gibi ayrıntıya girebilecek bir yönüyle ilgili bahislerin azlığı düşünüldüğünde Strickland'ın verdiği bilgiler az olmakla birlikte önemlidir⁹¹⁷.

Pardoe'nun yapının mimari özellikleri hakkında verdiği bilgiler oldukça ayrıntılı olmakla birlikte daha farklı karmaşıkları da beraberinde getirmektedir. İlk olarak dış giriş olarak adlandırdığı, fresklerle kaplı çıkıntılı bir çatısı olan ve türbenin avlusuna girişi sağlayan açık bir sundurmadan bahsetmiştir. Seyyahın belirttiğine göre bu kısım da hanedan mensupları için bir türbe haline getirilmiş bir yerdir ve çatısı eski Bizans mimarisinin kaba özelliklerine sahip ince damarlı beyaz mermerden iki sütunla desteklenmektedir. Bu sütunların ters çevrilmiş bir biçimde olduğunu ve başlıklarının taban kısmını meydana getirdiğini, üst kısımlarına ise mavi ve sarı renklerle çirkin biçimde boyanmış alçı başlıkların yerleştirildiğini ancak geçen zaman ve hava koşulları sayesinde dökülmekte olan sıvanın altında sütunların esas yapısının yeni yeni kendini göstermeye başladığını söylemiştir. Buradan geçerek girdikleri iç avlu sık ağaçların dikili olduğu, mermer bir havuza sahip bir yerdir. Orhan'ın mezarının bulunduğu kısma geldiğinde seyyah bu yapının

⁹¹⁶ Hamilton, 1842a: 72.

⁹¹⁷ Jardine, 1858: 110

girişinde bulunan sundurmayı destekleyen gri mermerden İon tarzındaki sütunların, avluya girişi sağlayan sundurmadakiler gibi aynı boyama işlemine tabi tutulduklarını ve başlıklarının rengârenk yapraklardan oluşan çelenklerle süslendiğini belirtmiştir. Orhan Gazi'nin mezarının yer aldığı türbeyi bir kilise veya manastır olarak değil eski bir manastırın parçası olarak tanımlamış ve imparatorun ibadetine ayrılmış bir şapel olabileceğini de söylemiştir. Seyyaha göre oval bir şekle sahiptir ve bir yangın nedeniyle kısmen zarar görmesine rağmen duvarlarının tamamı zengin mermerlerle kaplıdır. Eksik mermerlerin yerinin de zevksiz renklerle boyanmış alçılarla doldurulduğuna ama bunların nispeten az olduğu için genel etkiyi fazla bozmadığına da değinmiştir. Türbenin içinde güzel mozaik bir yer döşemesinin otuz santim kalınlığa sahip kaba bir alçıyla kaplandığını ve böylece sandukaların sağlamlaştırıldığını da ifade etmiştir. Oval şapelin üst ucunda da eski altın hemen karşısında amfi tiyatro biçimli üç sıra mermer oturma yerinin olduğunu söylemektedir. Heybetli kubbenin taştan örtülmüş büyük boyutlu altı kare sütunla desteklendiğini belirtmekte olup duvarların mermerlerle kaplandığı bilgisini de tekrarlamıştır. Burada iki haç simgesinin yer aldığını bunlardan birisinin yan kemerlerden birisi üzerinde mozaikten yapıldığını diğerinin ise altın tepesinde olup daha büyük boyutlu olduğunu ama tahrip edildikten sonra yerinin alçıyla kaba biçimde doldurulduğunu ifade etmiştir⁹¹⁸. Osman Gazi'nin türbesinin ise bu yapının diğer kanadında yer aldığını söylemiştir. Bu şekilde bir manastır bünyesi içerisinde yer almakla birlikte ayrı yapılar dâhilinde olduğunu belirtmesi dolayısıyla diğer seyahatnamelerdeki mevcut pek çok karışıklığı da bir açıklık getirebilen bir seyahatnamedir. Seyyah bu türbenin herhangi bir ilginçlikten yoksun olduğunu belirtmiştir. Sandukaların malzemesi ve yerleşim düzeni dolayısıyla Orhan'ın türbesine benzediğini yalnızca eşleri ve çocuklarının sandukalarının basitçe kireçle boyandığını ifade etmiştir. Verdiği bilgiler içerisinde bir diğer ayrıntı da Osman Gazi'nin türbesinden ulaşılan manastırın mahzeni olarak adlandırdığı bölümdür. Buraya yeraltından ve sütunlarla desteklenmiş kemerli bir yoldan gidildiğini,

⁹¹⁸ Pardoe, 2004: 298

daha sonra ürkütücü bir merdivenle de manastırın şapeli olduğunu düşündüğü bir bölüme çıktıklarını ifade etmiştir. Burada harap olmuş bir altar ve ibadet alanını ayıran paravanın üzerinde de hala fresk parçalarının görülebildiğini ifade etmiştir. Bunlar arasında gövde ve başlar ile bazı bölümleri silinmiş keşiş yazısı olduğunu söylediği bazı yazılar vardır. Zarif şekilli birkaç kemerin de hala ayakta duruyor olmasına rağmen genel görünümünde bir hüznü olduğunu ve bu harabeliklerin yoğun bitkilerle gözlerden gizlendiğini söylemiştir. Pardoe, bu şekilde manastırın farklı bölümlerden oluşan parçaları olduğunu ve bunlardan bazılarının türbeler olarak düzenlendiğini çok açık biçimde ortaya koymuştur. Belirttiği üzere bu yapının yalnızca Osmanlı hükümdarlarına ayrılmış kısımları kusursuz durumdadır ve Hıristiyanlığın izlerinin görüldüğü her şeyin ise tahrip olduğunu söylemiştir⁹¹⁹.

Michaud, Osman ve Orhan türbelerinden ayrı yapılar olarak bahsetmiştir ve başka seyyahlardan yaptığı alıntılar sonucu olabileceğini söyleyebileceğimiz biçimde çok genel tanımlamalarda bulunmuştur. Osman, Orhan Gazi ve her ikisinin eşleri ve çocuklarının mezarlarının görülebileceğini söylediği yapının Bizans İmparatorluğu Dönemi'nde inşa edilmiş bir kilise olduğunu söylemiştir. Mimarisiyle ilgili olarak da kemerlerinin çok sayıda antik yeşil ve porfir renkli sütunlarla desteklendiği, mozaiklerden yapılmış haçların duvarlarda görülebileceği ve zemini oluşturan taşların da beyaz ve gri renkli mermerlerden oluştuğu şeklinde bilgiler vermiştir. Seyyahın bu tanımlamalarının çok genel özellikleri hakkında olması bu yapıyı bizzat görmediğini de akla getirmektedir⁹²⁰.

Bernard, cami ile türbeleri ayrı yapılara olarak göstermiş ve Bursa'nın en eski camisi olduğunu söylediği bu yapının kalenin bir parçası gibi görüldüğünü belirtmiştir. Bernard'ın seyahatnamesini çevirmiş olan Yücer de seyyahın bahsettiği bu caminin artık mevcut olmadığı ve buraya ait olduğu anlaşılan bir kitabenin de bir hatırayı korumak için veya yanlışlıkla tamir sırasında Şahadet Camisi'nin doğu kapısına konulduğunu verdiği bir dipnotla

⁹¹⁹ Pardoe, 2004: 299

⁹²⁰ Poujoulat, Michaud, 1840: 164–165

okuyucuya açıklamıştır⁹²¹. Bernard'ın Orhan Türbesi tanımlaması bu yapının mimarisi konusunda bazı ipuçları verir nitelikte görünse de Hammer'dan yaptığı bazı alıntıları birbirine karıştırdığı da hissedilir. Tanımlamasına göre duvarları renkli mermerlerle kaplıdır. Yarım daire biçimli kubbeye destek oluşturan altı yeşil sütunu vardır ve bunların her biri dört ayaklı mermer basamaklar üzerinde durmaktadır. Cümle kapısının karşısında yer alan bir sütunda ise bu yapının eskiden bir kilise olduğunu kanıtlayan siyah renkli bir haç bulunmaktadır. Bernard, Orhan'ın türbesinin yakınlarında Sultan Osman'ın sekizgen türbesinin yer aldığını, bunun dışında da Osman'ın diğer oğlu Alaeddin ile hatalı biçimde Osman'ın oğlu olarak belirttiği ancak Yücer'in düzelttiği biçimde Orhan'ın oğlu olan Süleyman'ın türbelerinin de bu civarda olduğu bilgisini vermiştir. Bernard'ın bu aktarımı burada birden çok türbenin bulunduğu izlenimi yaratır ve aslında seyyahın mezarlardan bahsettiğini düşünmemize neden olur. Ayrıca bunların yanında içinde on yedi mezar olan küçük bir türbenin daha mevcut olduğunu söylemiştir⁹²².

Benjamin de cami olarak adlandırdığı ve içinde Sultan Orhan ve Yıldırım Beyazıt'ın mezarının bulunduğu bu yapıyı bir kilise olarak adlandırır ve Bizans mimari tarzında düzenli ve sağlam bir yapı olduğunu söyler. Osman'ın mezarının bulunduğu yeri ise küçük bir kubbeyle örtülü mütevazı bir yapı olarak tanımlar⁹²³.

Joanne ve Isambert, tarihlendirmeye de giderek Bizans İmparatorluğu'nun son dönemlerine ait olduğunu söyledikleri bir yapıyı kalenin eski şapeli olan küçük bir kilise olarak tanımlamışlardır. Çok basit bir mimaride olduğunu söyledikleri kilisenin iki alçak yan kısımlarıyla bir neften ve dört sütunla desteklenen merkezi bir kubbeden oluştuğunu ifade etmektedirler. Seyyahlar bu binanın 1490 ve 1801 yılındaki yangınlarda çok fazla zarar gördüğünü söylemişlerse de bu yangınların etkilerinden bahsetmemişlerdir. Ayrıca Orhan'ın mezarı dışında Osmanlı hanedanlığından diğer kişilerin gömülü olduğu yeri buraya bitişik bir şapel

⁹²¹ Bernard, 1943: 41 dn. 1

⁹²² Bernard, 1943: 41- 42.

⁹²³ Benjamin, 1857: 109

olarak tanımlamışlardır. Seyyahların burada bahsini ettikleri yapının Orhan'ın mezarını barındıran kilise olduğu açıktır. İsmi vermedikleri ve bir şapel olarak tanımladıkları yapı ise Osman Gazi'nin türbesi olmalıdır⁹²⁴.

1855 depreminden sonraki ziyaretlerde yeni inşa edilen Osman ve Orhan türbelerinin tanımlamaları yapılmaya başlanmıştır. Türbeleri yeni halleriyle gören Warsberg, eski Bizans kilisesinin depremle tamamen yıkıldığını ve hiçbir duvar ya da sütunun ayakta kalmadığını belirtmiştir. Bununla birlikte kalıntılar aracılığıyla bu eski yapıya ait bazı ayrıntıları keşfetmeyi başarmıştır. Kilisenin bulunduğu noktanın her yerinin eski yapıya ait olduğu anlaşılan porfir, yeşil somaki ve diğer tüm renklerden mermerler ve mozaiklerle kaplandığını ve bu görüntü nedeniyle bir taş ocağında zannedilebileceğini de söylemiştir. Seyyah ayrıca bu kalıntıları yakından inceleyerek bazı blokların üzerinde zarif oyma süslemeler ve neredeyse tüm sütun başlıklarında haç işlemleri keşfetmiştir. Warsberg'in konumuz açısından önemi yıkıntı halinde olan ve depremin üzerinden dokuz yıl geçmesine rağmen halen ortadan kaldırılmamış eski yapının harabeleriyle birlikte mezarları da tanımlamasından kaynaklanır. Seyyah eskiden kilisenin zemininde yer aldığını düşündüğü çok sayıda açık mezar keşfettiğini söylemiş ve bunların tamamının Türk tarzı olduğunu ifade etmiştir. Bunları yakından da inceleyen seyyahın aktardığı bilgilere göre bu mezarlar oldukça basittir ve kendi ülkesindeki tabutların büyüklüğü ve boyutunda olup toprak içine gömülmüş tuğlalardan yapılmıştır. Ayrıca tuğlaların derzlerinin özenle sıvandığını, tavan kısmının bir çıkıntı oluşturduğunu ifade etmiştir. Dışarıdan ise merhumun gücü ve önemine göre büyüklüğü değişen ve kendi ülkesindeki katafalklara benzeyen ahşap bir iskeletin yerleştirildiğini bunların en güzellerinin ise Osman ve Orhan'ın mezarlarının üzerinde görüldüğünü söylemiştir. Seyyaha göre yalnızca bu iki sultana ait olduğu düşünülen mezarlar tamir edilmiştir ve yine kendi düşüncesine göre çok sayıda mezarın arasında doğru mezarların seçilip seçilmediği de şüpheli olmakla birlikte inançlılar için seçilen yerlerin doğru olduğuna inanılması yeterlidir. Warsberg

⁹²⁴ Joanne, Isambert, 1861: 503–504

geldiği tarihlerde henüz yeni inşa edilmiş olan türbelerle ilgili de kısa bir bilgi vermiştir. Yaptığı tanımlamalara göre eski kilisenin yerine inşa edilen bu yapılar zevksiz ve kötüdürler. Dışarıdan görünülerinin aksine içlerini daha çarpıcı bulmuş ancak iç kısımlarıyla ilgili tanımlamasında mimari niteliklerinden çok süsleme ve dekorasyon özelliklerine odaklanmıştır⁹²⁵.

Bu depremde tamamen ortadan kalkmış olmalarına rağmen eski görünümüleriyle tanımlamalarını yapmaya devam edenlerin bu türbeleri bizzat görmeyen veya Bursa'ya dahi bir gezi gerçekleştirilmeyen kişiler oldukları söylenebilir. Bunlardan birisi olan Jerningham'ın Orhan'ın mezarını zemini mozaikle döşenmiş eski bir kilise, Osman'ın mezarını ise bunun yanında kubbe ile örtülü bir yapı olarak tarif etmesi yeni hallerini görmediğini ve tanımlamasını eski seyahatnamelerden alıntı yaparak gerçekleştirdiğini göstermektedir. Ziyaret tarihi 1870 olarak kabul edilmesine rağmen Orhan Camisi hakkında bilgi vermesinin nedeni de bu durum ve İznik Ayasofya Kilisesi'nde de karşılaştığımız gibi farklı seyahatnamelerden yaptığı alıntılarını karıştırması olabilir. Zira ilk olarak Orhan'ın eski bir kilisede gömülü olduğunu söylemiş daha sonra Orhan Camisi'nde Orhan'ın davulu ve tespihi ile Orhan'ın annesinin mezarının bulunduğunu belirtmiştir⁹²⁶. Cox ise bir zamanlar Orhan'ın mezarının yer aldığı manastırın gümüş kubbesinin deprem veya diğer bir felaket nedeniyle mermere dönüştüğünü söylerken 1855 depremi ve sonrasında geçirdiği değişimden haberi olduğunu ortaya koyuyor olsa da verdiği bilgilerin ayrıntılı olmaması bu yapıyı gerçekten görüp görmediği konusunda bir görüş belirtmemizi zorlaştırmaktadır⁹²⁷.

Depremin ardından yaptırılan türbelerin mimari ayrıntılarının verilmemesi ve söz edildikleri durumlarda da içlerindeki süslemeler ve diğer öğelere daha çok yer ayrılmasının nedeni yeni inşa edilen bu yapıların mimari açıdan çok fazla ilgi çekici özelliklere sahip görülmemesi olmalıdır. Türbeleri yeni halleriyle ziyaret eden ve ilk olarak bir yangın ve ardından deprem nedeniyle harap olduklarını bilen Bent bunları geç dönemlere ait

⁹²⁵ Warsberg, 1869: 118, 119–120

⁹²⁶ Jerningham, 1873: 220–221

⁹²⁷ Cox, 1882: 50

berbat durumdaki iki yeşil yapı olarak tanımlamıştır. Bu bilginin haricinde yalnızca içinde bulunan eşyalar ve dekorasyonundan bahsetmektedir⁹²⁸. Hare'nin verdiği bilgi de sadece her iki türbenin depremden sonra restore edilmiş olması ve içindeki mezarlar hakkındadır⁹²⁹. Müller'in tanımlaması ise Ahmet Vefik Paşa tarafından restore edilmiş olan bu türbelerin göz alıcı beyaz mermerlerden olduğu dışında mimarisi hakkında bir bilgi barındırmaz. Bunun haricinde içinin süslemeleri ve diğer eşyalar hakkında tanımlamalarda bulunulmuştur⁹³⁰. Coufopoulos, Osman ve Orhan'ın türbelerinin modern yapılar olduğunu bildiğini ortaya koysa da eski türbelerin ortadan kalkma nedenini hatalı biçimde 1801 yangını olarak göstermiştir. Benzer biçimde mimarisiyle ilgili bir bilgi ise aktarmamıştır⁹³¹. Renard neden bahislere çok fazla konu edilmediklerini ortaya koyar biçimde her iki türbeyi de ilgi çekici olmayan yapılar olarak tanımlamıştır. Daha önce Muradiye türbelerini görmüş olan seyyah bu iki türbeyi de bunlara benzetmiş ve gösterişsiz, herhangi bir görkeme sahip olmayan yapılar olarak tanımlamıştır. Seyyaha göre Orhan'ın türbesi babasınıninkine göre daha az güzelliğe sahip bir yapıdır ve depremden sonra meydana getirilmiş bu halinin daha önceden kendini bezeyen tüm güzellikleri barındırmadığı bilgisini de vermiştir. Daha büyük olduğunu söylediği Osman'ın türbesinin ise katafalklar dışında geçmişe dair bir kalıntı barındırmadığını, duvarlarda kireçle meydana getirilmiş korkunç arabesklerin olduğunu söylemiştir. Bunun dışında Orhan'ın türbesine göre daha ayrıntılı olarak bahsetmesine rağmen bu tanımlamalar yine mimarisinden çok diğer özellikleri hakkındadır⁹³². Davey, mezarların yer aldığı eski Bizans kilisesi hakkında da bilgi sahibi olmasının getirisiyle yeni türbelerle bir karşılaştırmaya gitmiştir. Tuhaf ters sütunlara sahip olan orijinal yapının çok azının mevcut olduğunu, eskiden ilginç olan bu türbelerin büyük depremlerle tamamen ortadan kalktıktan sonra restore edilmiş halleriyle modern bir görünüm sunduklarını ve kaşmir şallar dışında geçmişlerini ortaya koyan

⁹²⁸ Bent, 1889: 376

⁹²⁹ Hare, 1900: 212

⁹³⁰ Müller, 1897: 156

⁹³¹ Coufopoulos, 1895: 187

⁹³² Renard, 1899: 15

hiçbir ize sahip olmadıklarını söylemiştir. Bunun haricinde her iki türbenin de neredeyse her bakımdan birbirlerine benzedikleri bilgisini de vermiştir⁹³³. Gallois ise hatalı biçimde 14. yüzyıla ait olduğunu söylediği bu türbeleri hiçbir ilgi çekiciliği bulunmayan yapılar olarak tanımlamaktadır⁹³⁴. Hawley, depremle ortadan kalkan daha erken dönem örneklerinin yerine yapılan bu türbelerin basit bir tarzda olduğunu ancak bu durumlarıyla da anıt mezarların geleneksel düzenlerinin etkileyici biçimini de ortaya koyduğunu ve Osmanlı'nın kurucuları için uygun anıtlar olarak görülebileceğini ifade etmiştir⁹³⁵.

Mimarisiyle ilgili az da olsa bir bilgi verdiğini söyleyebileceğimiz bir kaynak 1904 tarihli bir rehberdir. Yazarı belli olmamakla birlikte diğer seyahatnamelerde rastlamadığımız biçimde türbelerin en azından genel planlarından bahsedilmekte ve 1855 depreminde yıkılan türbelerin yerine yapılan bu yeni yapılardan Osman'ın türbesinin bir kubbeyle örtülü ve sekizgen, Orhan'ın türbesinin ise yine kubbeyle örtülü ancak kare şeklinde bir yapı olduğu aktarılmaktadır⁹³⁶.

Bu örneklerin bir kez daha ortaya koyduğu biçimde seyahatnamelerde Osman ve Orhan Gazi'nin türbelerine dönüştürülmüş eski Bizans manastırının mimarisiyle ilgili yapılan aktarımlar bu yapının geçmişini ortaya koyan yönleri üzerine odaklanmaktadır ve verilen bazı bilgiler de birbirini tekrarlamaktadır. Bununla birlikte elde edilen veriler kesinlikle önemsiz değildir ve daha önceki bölümlerde de ele aldığımız manastırdan dönüştürülen yapıların işlevi konusunda yine kesin olmamakla birlikte daha net çıkarımlar yapabilmemize olanak sağlamaktadır.

Orhan'ın mezarının bulunduğu kilise, Osman'ın türbesine dönüştürülen yapıya göre bahislere çok daha fazla konu edilmiştir. Tanımlamalardan anlaşıldığı üzere manastırın bir bütün olarak geniş bir alana yayılıyor olması muhtemel olmakla birlikte Orhan'ın mezarının yer

⁹³³ Davey, 1907: 413

⁹³⁴ Gallois, 1907: 55

⁹³⁵ Hawley, 1918: 52–53

⁹³⁶ Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211.

aldığı bu kilise küçük⁹³⁷ ve basit görünümlü⁹³⁸ bir yapıdır. Yine çok genel özellikleri hakkındaki tanımlamalarda bu eski kilisenin çok güzel olmadığı⁹³⁹ ve mimari zenginlikleri bakımından çok dikkat çekici özellikleri bulunmadığı⁹⁴⁰ yönünde aktarımlarla karşılaşılmaktadır. Bazı seyyahların burayı imparatorun ibadetine ayrılmış bir şapel olarak tanımlaması da⁹⁴¹ yine çok büyük bir yapı olmadığını kanıtı olarak gösterilebilir. Bunun yanında genel görünümüyle de Bizans mimarisinin bir örneği olduğu şeklinde aktarımlar mevcuttur⁹⁴². 1836'da kiliseyi ziyaret eden Strickland'ın bu yapının Venedik'teki St. Mark ve İstanbul'daki eski kiliselerle aynı tarzda inşa edildiğini söylemesi genel görünümüyle ilgili bir ipucu olarak değerlendirilebilir⁹⁴³.

Dış görünümü hakkındaki az sayıdaki bu bahislerin haricinde hakkında yapılan tanımlamaların önemli bir bölümü iç görünümüyle ilgilidir. Burada çokça kendini gösteren özelliklerden birisi iç kısmının mermerle kaplı olmasıdır⁹⁴⁴. Bu mermerlerin daha ayrıntılı olarak tanımlamasını yapanlar kirlili beyaz renkte, koyu ve bazı yerlerde alacalı⁹⁴⁵ veya yalnızca renkli⁹⁴⁶ olduklarını; bazılarının sütunlar gibi yeşil somaki veya porfirden yapıldığını⁹⁴⁷; simetrik⁹⁴⁸ veya farklı düzenler meydana getirecek⁹⁴⁹ biçimde dizildiklerini söylemektedirler. Bir zamanlar beğeni dolu sözlerle anlatılan bu mermerler zamanla hasara uğramış ve tamiratları da eski haline gelmesini sağlayamamıştır. Mermerlerin tahrip olmasının nedenini bazı seyyahlar 1801 yangınına bağlıyor olsalar da⁹⁵⁰ yerinden düşen mermerlerin tamir edilmediği şeklindeki aktarımlar 18. yüzyılın sonlarından itibaren karşımıza

⁹³⁷ Tournefort, 2005: 235, Hamilton, 1842a: 72.

⁹³⁸ Joanne, Isambert, 1861: 504

⁹³⁹ Tournefort, 2005: 235

⁹⁴⁰ Hamilton, 1842a: 72.

⁹⁴¹ Pardoe, 2004: 297

⁹⁴² Dallaway, 1797: 176, Benjamin, 1857: 109

⁹⁴³ Jardine, 1858: 110

⁹⁴⁴ Lubenau, 2012: 491, Wheler, 1682: 216, Tournefort, 2005: 235, Pococke, 1772: 299, Briand, 1829: 49, Burgess, 1835: 139, Hamilton, 1842a: 73, Pardoe, 2004: 297.

⁹⁴⁵ Tournefort, 2005: 235

⁹⁴⁶ Hammer, 1818: 48, Walsh, 1836: 208, Bernard, 1943: 41

⁹⁴⁷ Dallaway, 1797: 176

⁹⁴⁸ Hammer, 1818: 48

⁹⁴⁹ Walsh, 1836: 208

⁹⁵⁰ Burgess, 1835: 139

çıkılmaktadır⁹⁵¹. Yapılan tamiratlarda bu kısımlar boş bırakılmış veya eskiden mermerlerin bulunduğu yerler alçılar veya boyalı harçlarla doldurulmuştur⁹⁵². Fakat bu kısımların sayısı nispeten azdır ve genel etkiyi de çok fazla bozmamaktadır⁹⁵³.

Sütunlardan bazılarının yeşil somaki⁹⁵⁴ ve porfirden yapıldığı⁹⁵⁵ da seyahatnamelerden öğrenilebilmektedir. Ancak bunlar daha ziyade yapının girişinde yer alanları tanımlıyor olmalıdır. Tournefort girişinde iki büyük mermer sütunun⁹⁵⁶, Hammer ise altı mermer sütunun⁹⁵⁷ görülebildiğini belirtir. Bu sütunlar hakkında daha ayrıntılı bilgi veren Pardoe bir sundurmayı desteklediklerini, gri mermerden İon tarzında olduklarını söyler. Ziyaretini 1836 yılında gerçekleştirmiş olan seyyaha göre başlıkları sonradan renkli yapraklı çelenklerle süslenmiştir⁹⁵⁸. Kilisenin ortasında yer alan sütunların sayısı giriştekilerde olduğu gibi bir belirsizliğe sahip değildir. Yine de bazı seyyahlar küçük boyutlu dört sütunun kubbeyi desteklediğini söylerken⁹⁵⁹, Hammer koro yerinin kemerlerinin payelerle desteklendiğini ve genel görünümü itibarıyla pencerelerin kemerlerine benzediğini ifade etmiştir⁹⁶⁰. Porter da örtüyü destekleyen kare sütunlardan bahseder⁹⁶¹. Daha sonra Pardoe da kubbenin taştan örülmüş devasa kare sütunlar tarafından desteklendiğini tekrarlamıştır ve sayılarını altı olarak vermiştir⁹⁶². Texier'e göre yapının kubbesi yangında çöktükten sonra tamir ettirilmiş⁹⁶³. Bu seyyahların aktarımlarını birleştirdiğimizde 1801 yangınında çöktükten sonra kubbesinin tamir edildiğini ve bu arada sütunların yerini payelerin aldığını söyleyebiliriz. Gerçekleştirdiği araştırmalar neticesinde kale içindeki Orhan Camisi'nin medrese ile büyük yangında zarar gördüğünü ve daha sonradan

⁹⁵¹ Dallaway, 1797: 176

⁹⁵² Walsh, 1836: 208, Burgess, 1835: 138, Pardoe, 2004: 297

⁹⁵³ Pardoe, 2004: 297

⁹⁵⁴ Dallaway, 1797: 176, Hammer, 1818: 48, Poujoulat, Michaud, 1840: 164–165

⁹⁵⁵ Dallaway, 1797: 176, Poujoulat, Michaud, 1840: 164–165

⁹⁵⁶ Tournefort, 2005: 235

⁹⁵⁷ Hammer, 1818: 48

⁹⁵⁸ Pardoe, 2004: 297

⁹⁵⁹ Wheler, 1682: 216, Tournefort, 2005: 235

⁹⁶⁰ Hammer, 1818: 48

⁹⁶¹ Porter, 1835: 258

⁹⁶² Pardoe, 2004: 298

⁹⁶³ Texier, 2002: 228

tamir ettirildiği 1 Nisan 1809 tarihli bir belgeyle de tespit etmiş olan Ayverdi'nin bahsettiği tamiratlar içerisinde bu desteklerin de yer alıyor olması muhtemeldir⁹⁶⁴. Bernard'ın ise kubbenin altı yeşil renkli sütunla desteklediği bilgisini vermesi dolayısıyla bir hata yaptığını düşünmekteyiz. Zira seyyah eserinde daha ziyade Hammer'in aktarımlarını temele almıştır. Hammer'in girişte olarak gösterdiği sütunları da kubbe desteği olarak göstermiş olması muhtemeldir⁹⁶⁵.

Kilisenin Türk fethinden sonra yangın nedeniyle meydana gelen hasarların giderilmesi haricinde çok büyük değişikliklere maruz kalmadığı anlaşılmaktadır. Yalnızca Wheler, kubbeyi destekleyen sütunların ters biçimde yerleştirildiğini ve bunun Türklerin Hıristiyanlık üzerindeki zorbalıklarının bir göstergesi olduğunu iddia eder⁹⁶⁶. Ancak daha sonra aynı sütunları gördüğünü söyleyen Tournefort'a göre Türkler bu sütunlarda herhangi bir değişiklik yapmamışlardır ve Wheler'in dediğinin aksine sütun başlıkları kaidelerin yerinde değildir⁹⁶⁷. Ayrıca eski altarın bulunduğu yerin izlerinin görüldüğü⁹⁶⁸ ve yarım daire biçimli synthronun da mevcut olduğu bilgisi sürekli seyahatnamelerde yer etmiştir⁹⁶⁹. Bu sytnhrononla ilgili aktarımlarda çok büyük bir çelişki olduğu söylenemese de yine de bazen üç⁹⁷⁰ bazen de dört⁹⁷¹ mermer basamaktan oluştuğu bilgisinin verildiği görülür.

18. yüzyıldan sonra eski yapıya işaret eden bir diğer kalıntı olarak mozaik döşemelerinden bahseden seyyahlara da rastlanmaya başlanmıştır⁹⁷². Seyyahların da belirttiği üzere zeminde camilerde görmeye alışık olunan halılar mevcut değildir⁹⁷³. Mermer kaplamalar ve sütunlarda olduğu gibi bu mozaik döşemeleri de ayrıntılı biçimde tanımlayanlar bunların

⁹⁶⁴ Ayverdi, 1966: 58

⁹⁶⁵ Bernard, 1943: 41

⁹⁶⁶ Wheler, 1682: 216

⁹⁶⁷ Dallaway, 1797: 176

⁹⁶⁸ Wheler, 1682: 216, Hammer, 1818: 48, Pardoe, 2004: 298

⁹⁶⁹ Wheler, 1682: 216, Tournefort, 2005: 235, Hammer, 1818: 48, Pardoe, 2004: 298

⁹⁷⁰ Wheler, 1682: 216

⁹⁷¹ Tournefort, 2005: 235, Hammer, 1818: 48, Bernard, 1943: 41

⁹⁷² Pococke, 1772: 299, Dallaway, 1797: 176, Burgess, 1835: 138, Hamilton, 1842a: 73, Pardoe, 2004: 298, Poujoulat, Michaud, 1840: 164–165, Jerningham, 1873: 219.

⁹⁷³ Hamilton, 1842a: 73

almaşık biçimde bir araya getirilmiş kare ve daire biçimli sarımsı ve porfir renkli⁹⁷⁴ veya beyaz ve gri renkli taşlardan⁹⁷⁵ oluştuğunu söylemişlerdir.

Bu izler dışında seyyahların eski yapının izleriyle bağlantılı olarak üzerinde en çok durdukları husus çeşitli yerlerde görülen haçlardır. Bazen yalnızca duvarlarda çok sayıda haçın görüldüğünün söylenmesiyle yetinilirken⁹⁷⁶, bazı seyyahlar bunların yerleri hakkında bilgiler de vermişlerdir. Bu aktarımları değerlendirdiğimizde girişte⁹⁷⁷, kapının yanında üst örtüyü destekleyen kare bir desteğin kenarında⁹⁷⁸, girişin karşısındaki sütunda⁹⁷⁹, yan kemerde⁹⁸⁰, altların bulunduğu yerin tepesinde⁹⁸¹, sütun başlıklarında⁹⁸² haçların görülebildiğini söyleyebiliriz. Bunun dışında haçların ne şekilde oluşturulduğu hususunda belirsizlikler vardır. Genel olarak tanımlamalar sütunlarda ve duvarlarda bu haçların oyularak meydana getirildiğini gösterse de bazen mermerden⁹⁸³ ve daha da ayrıntılı tanımlamada bulunanlar siyah mermerden⁹⁸⁴ olduğunu söylemişlerdir. Michaud ise duvarlardaki bu haçların mozaiklerden yapılmış olduğunu belirtmiştir⁹⁸⁵. Bir cami olarak kullanıldığı ortaya konulmasa da ilk Osmanlı sultanlarının mezarlarını barındırması dolayısıyla Müslümanlığın kutsal bir mekânı olarak görülen bir yerde Hıristiyanlığın simgelerinin bulunması seyyahların en çok ilgisini çeken özelliklerden birisidir. Bu nedenle bu haçları gören bir seyyahın mutlaka yer vereceğini düşünmemize rağmen bazı seyyahların bu özelliklerine değinip bazılarının göz ardı etmesi veya yerleri konusunda bir görüş birliği olmamasının nedeninin zaman zaman alçılarla örtülmeleri olduğunu söyleyebiliriz. Bazı seyyahların bu haçların bu şekilde

⁹⁷⁴ Dallaway, 1797: 176

⁹⁷⁵ Poujoulat, Michaud, 1840: 164–165

⁹⁷⁶ Smith, 1684: 432, Walsh, 1836: 208, Burgess, 1835: 138, Hamilton, 1842a: 73, Jardine, 1858: 110, Schneider, 2009: 34, Poujoulat, Michaud, 1840: 164–165.

⁹⁷⁷ Hammer, 1818: 49

⁹⁷⁸ Porter, 1835: 258

⁹⁷⁹ Bernard, 1943: 41

⁹⁸⁰ Pardoe, 2004: 298

⁹⁸¹ Pardoe, 2004: 298

⁹⁸² Warsberg, 1869: 118

⁹⁸³ G.M., 1834: 458

⁹⁸⁴ Jardine, 1858: 110, Bernard, 1943: 41

⁹⁸⁵ Poujoulat, Michaud, 1840: 164–165

gizlenmeye çalışılmasına rağmen sürekli olarak tekrar ortaya çıkmalarını mucizevî bir olay olarak anlatmaları da⁹⁸⁶ bu duruma işaret ediyor olabilir.

Haç sembolleri dışındaki süslemeler genellikle söz konusu edilmez. Yalnızca Hammer büyük kapının ön kısmında greifen olarak kaydettiği ve bizim grifin olabileceğini düşündüğümüz bir bezemenin yanında alçak kabartmalı bir haç diğer tarafında ise güneşi sembolize eden bir bezemenin örtülü olduğu halde görülebildiğini söylemektedir⁹⁸⁷.

Eski kiliseye ait seyyahların tespit edebildikleri bir diğer iz girişinde yer alan üstünde Yunanca bir yazıtın yer aldığı mermerdir. Tournefort'un yazıların okunamayacak durumda olduğu söylediği bu kitabe⁹⁸⁸ yaklaşık aynı tarihlerde Bursa'da bulunmuş olan Lucas tarafından da keşfedilmiştir. Lucas da benzer biçimde bazı kısımlarının ve özellikle son bölümünün tamamen silindiğini söylemesine rağmen okunabilecek durumda olan bölümlerini kopyalayarak seyahatnamesinde yer vermiştir⁹⁸⁹. Daha sonra Niebuhr da bu Yunanca kitabeleri kopyaladığını söylemiş ancak daha önce Lucas tarafından yayınlandığından dolayı bunları tekrar kendi seyahatnamesinde vermeye gerek görmemiştir⁹⁹⁰. Bu üç seyyahın ardından kitabeyi gördüğünü belirten bir seyyaha rastlamıyor olmamız 18. yüzyılın ortalarından itibaren ya yazıların tamamen silindiği için dikkat çekmediğini ya da yerinden kaldırıldığını akla getirmektedir.

Kilisenin planı ile ilgili aktarımlar azdır ve ilk bakışta birbiriyle uyumsuz görünmektedir. Kapalı Yunan haçı planında⁹⁹¹, oval bir şekle sahip bir yapı olduğu⁹⁹², basit bir görünümde iki alçak yan tarafıyla bir neften ve dört sütunla desteklenen merkezi bir kubbeden oluştuğu⁹⁹³ şeklinde tanımlamalara rastlanmaktadır. Bu konuda en açıklayıcı kaynak Covell'in

⁹⁸⁶ Porter, 1835: 258–259

⁹⁸⁷ Hammer, 1818: 48-49

⁹⁸⁸ Tournefort, 2005: 236

⁹⁸⁹ Lucas, 1714b: 381.

⁹⁹⁰ Gloyer, Olshausen, 1837: 144.

⁹⁹¹ Wheler, 1682: 216

⁹⁹² Pardoe, 2004: 297

⁹⁹³ Joanne, Isambert, 1861: 504

seyahatnamesidir ve yol arkadaşı Wheler gibi kapalı Yunan haçı planına sahip olduğunu ortaya koymaktadır⁹⁹⁴.

Seyahatnamelerde daha fazla yer eden bu kilise Orhan'ın mezarının bulunduğu yapıdır. Ancak hangi sultanın mezarının hangi yapıda yer aldığı konusundaki belirsizlikler, bazen bu yapılarla ilgili bahislerdeki mimari ayrıntıların birbirine karıştırılmasına neden olabilmektedir. Hammer, Bursa mimarisi konusunda oldukça ayrıntılı bilgiler verebilen bir seyyah olmasına rağmen bu tür bir hata yapan seyyahlardan birisidir. Bu hatasının nedeni kendisinin de belirttiği üzere mezarların örtüleri de dâhil olmak üzere 1801 yangınında tüm sembollerini ve kitabelerini kaybetmeleri ve yalnızca beyaz kireç badanalı olarak kalmalarıdır. Seyyah da farklı yerlerde gördüğü mezarların sahiplerinin kimlikleri hakkında bazı aktarımlar yapmışsa da bu aktarımlarının yalnızca tahminlerden ibaret olduğunu açıklamıştır. Orhan Türbesi olarak tanımladığı yapı da Osman Gazi Türbesi'dir⁹⁹⁵. Texier de bir kilise olduğunu söylediği ve ayrıntılı biçimde tanımlamasını da yaptığı bir yapıyı Osman Gazi Türbesi olarak adlandırmıştır. Daha sonra bu yapının yanında sütunlarla sekiz bölüme ayrılmış bir diğer yapıdan bahsetmektedir ve Pullan tarafından bu yapının bir planı da verilmiştir⁹⁹⁶. Tanımlamasını yaptığı her iki yapıdan sütunların aralarında girintilerle sekiz bölüme ayrılmış olarak tanımlananın Osman Gazi Türbesi olmasının daha büyük ihtimal dâhilinde olduğunu söyleyebiliriz.

Osman Gazi'nin mezarının yer aldığı bu yapının bazen bir vaftizhane olabileceği ileri sürülmektedir⁹⁹⁷ ancak Porter bu yapıyı küçük bir şapel olarak adlandırmış ve Osman'ın mezarını da bu yapının nefinde olarak göstermiştir⁹⁹⁸. Joanne ve Isambert de isim vermese de Osman'ın mezarının bulunduğu yapı olması muhtemel olan bu yeri Orhan'ın mezarının yer aldığı kiliseye bitişik bir şapel olarak adlandırmıştır⁹⁹⁹. Bunun yanında seyahatnamelerdeki aktarımlardan çıkartılabildiği üzere Orhan'ın mezarının

⁹⁹⁴ Covel, 1998: 147

⁹⁹⁵ Hammer, 1818: 49–50

⁹⁹⁶ Texier, 2002: 228

⁹⁹⁷ Ayverdi, 1966: 58

⁹⁹⁸ Porter, 1835: 259-260

⁹⁹⁹ Joanne, Isambert, 1861: 504

bulunduğu kiliseden daha küçüktür¹⁰⁰⁰ ve mütevazı görünümlü bir yapı olarak adlandırılmaktadır¹⁰⁰¹. Ayrıca seyyahların ilgisini çekebilecek özelliklerden de yoksundur¹⁰⁰². Hammer şeklinin sekizgen olduğunu belirtmiştir¹⁰⁰³. Daha sonra Bernard da benzer biçimde sekizgen biçime sahip bir yapı olduğunu tekrarlamıştır¹⁰⁰⁴. Hammer ve daha sonra kendisinden alıntı yapan Bernard'ın ayrıntıları mevcut olmayan bir biçimde planı konusunda yaptığı tanımlamanın haricinde Osman'ın mezarının yer aldığı yapının mimari özellikleri hakkında çok fazla bir aktarım mevcut değildir ve seyahatnamelerden yalnızca küçük bir kubbe ile örtülü olduğu bilgisi edinilebilmektedir¹⁰⁰⁵.

Bazen Yıldırım Beyazıt'ın kendisinin¹⁰⁰⁶ bazen de çocuklarının mezarlarının bulunduğu söylenen¹⁰⁰⁷, bazen de isim verilmeden Osmanlı sultanları ve çocuklarının mezarlarının yer aldığı belirtilen¹⁰⁰⁸ bir diğer yapının ise seyahatnameler aracılığıyla yalnızca mevcudiyeti ve Osman Gazi'nin türbesinin bitişiğinde yer alan bir odada yer aldığı öğrenilmektedir¹⁰⁰⁹. Bunun dışında mimarisi ile ilgili bir aktarıma rastlanmamaktadır. Yalnızca Texier bu konuda bir ipucu veren bir kaynak olarak değerlendirilebilir. Seyyahın belirttiği üzere Osman'ın mezarına girmeden önce bir sofada çok sayıda şehzade ve sultanın mezarıyla karşılaşılmaktadır ve aslında giriş olmasına rağmen bu bölüm kullanılmamakta ve içeriye yan tarafındaki bir kapıdan girilebilmektedir. Bu nedenle Osman Gazi'nin mezarına bitişik olarak gösterilen bu yerin ayrı bir yapı olmadığını, şapelin bir parçasını oluşturduğunu ancak ayrı bir bölüm meydana getirdiği için zaman zaman farklı bir yapıymış gibi algılandığını söyleyebiliriz¹⁰¹⁰.

¹⁰⁰⁰ Burgess, 1835: 139

¹⁰⁰¹ Benjamin, 1857: 109

¹⁰⁰² Pardoe, 1842: 298

¹⁰⁰³ Hammer, 1818: 49-50

¹⁰⁰⁴ Bernard, 1943: 42

¹⁰⁰⁵ Covel, 1998: 147, Pococke, 1772: 300, Benjamin, 1857: 109, Jerningham, 1873: 220

¹⁰⁰⁶ Lucas, 1714b: 381.

¹⁰⁰⁷ Pococke, 1772: 300

¹⁰⁰⁸ Bernard, 1943: 42

¹⁰⁰⁹ Hammer, 1818: 49

¹⁰¹⁰ Texier, 2002: 228

Orhan'ın mezarının yer aldığı kilise ve Osman'ın mezarının bulunduğu şapel olduğu düşünülen diğer yapının büyük bir manastırın içindeki yapılardan ikisi olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte manastırın tamamını söz konusu eden seyyahlar az sayıdadır. Kendisini bu yapılarla sınırlandırmayan seyyahlardan Porter, 1832 yılındaki ziyaretinde Orhan'ın mezarının yer aldığı kilisenin yakın civarında bir duvarı keşfetmiş ve üzerinde İsa ve Aziz John'un resimlerini görmüştür. Böylesi önemli bir kalıntı olmasına rağmen o tarihe kadar seyahatnamelerde yer etmemiş olmasının nedeni seyyaha göre yoğun bir biçimde çalılık ve bitki örtüsü altında gizlenmiş durumda kalmasıdır¹⁰¹¹. Schneider da benzer biçimde özel olarak yalnızca Osman ve Orhan'ın mezarları üzerinde duruluyor olmasına rağmen bu ikisini barındıran yapıların daha büyük bir kilisenin parçalarını meydana getirdiğinin anlaşılabilirliğini belirtmektedir¹⁰¹². Pardoe, Osman'ın türbesinden ilerleyen sütunlarla destekli kemerli bir yol vasıtasıyla manastırın mahzenine buradan da bir merdiven aracılığıyla manastırın şapeli olduğunu söylediği bir bölüme çıktıklarını belirtmiştir. İfade ettiği üzere burada harap halde olmasına rağmen bir altarın ve ibadet yerini ayıran bir paravanın ve bunun üzerinde büyük bölümü silinmiş durumda olmasına rağmen bazı fresklerin parçaları görülebilmektedir. Pardoe da bunların çok yoğun bitki örtüsüyle gizlenmiş durumda olduğunu ancak şapelin birkaç kemerinin hala görülebildiğini belirtmiştir. Seyyah bu bölümlerin de büyük bir manastırın parçalarını oluşturduğunu ortaya koymuş, Osmanlı sultanlarına ayrılmış kısımların bakımlı bir biçimde tutulurken Hıristiyanlık damgası taşıyan şeylerin tahrip olmasına izin verildiğini belirtmiştir¹⁰¹³.

Orhan'ın mezarının bulunduğu eski kilise sürekli olarak cami olarak isimlendirilse de belki de Orhan'ın türbesi haline dönüştürüldükten sonra burada ibadet işlevinin sona erdiği ve yeni yapılan bir camide ibadetlerin gerçekleştirilmeye başlandığı düşünülebilir. Ancak bazı seyyahların anlatımlarında yer ettiği üzere mezarların bulunduğu yapıların olduğu yerde

¹⁰¹¹ Porter, 1835: 259-260

¹⁰¹² Schneider, 2009: 33-34

¹⁰¹³ Pardoe, 2004: 298-299

bir caminin de yer aldığı anlaşılmaktadır¹⁰¹⁴. Ancak Orhan Camisi olması muhtemel bu caminin mimari özellikleri üzerinde çok fazla durulmamıştır. Yalnızca Strickland kilisenin ilerisinde bir caminin görülebildiğini söylemiş ve minaresinden bahsetmiştir. Seyyaha göre bu minare Türk işçiliği olamayacak kadar sağlam görünmektedir ve tabanı da antik bir sütunun temeli gibi görünen kübik bir duvar örgüsü üzerinde yükselmektedir¹⁰¹⁵.

Pardoe'nun, mezarların bulunduğu yapılara girmek için geçilen ve çıkıntılı bir çatıya sahip açık bir sundurma olarak tarif ettiği bölümün de yine bir Osmanlı Dönemi yapısı olabileceğini ve eski bir Bizans yapısının malzemelerinin kullanılarak tamir edildiğini söyleyebiliriz. Bunun nedeni çatıyı destekleyen iki sütunun da ters biçimde yerleştirilmiş olmasıdır. Seyyahın belirttiği üzere başlıkların bulunması gerektiği yerde de alçıdan yapılmış ancak zaman içinde tahrip olarak dökülmeye başlanmış başka başlıklar bulunmaktadır. Buradan geçilerek ağaçlarla birlikte bir havuzun da yer aldığı bir avluya girilmektedir¹⁰¹⁶.

Bazı seyyahlar 1490 yangınının manastıra zarar verdiğini iddia etmektedirler¹⁰¹⁷. Ancak Bursa'nın uğradığı en büyük felaketlerden birisi olması dolayısıyla pek çok yapı bu yangında harap hale gelmiş olarak gösterilebilmektedir ve bu aktarımın doğru olduğunu söylemek için elimizde bir kanıt mevcut değildir. 1801 yılındaki büyük yangına maruz kaldığı ise kesindir. Ancak bu yangın manastırı tamamen ortadan kaldırmamış, burada bulunan davul ve tespih ile aynı zamanda mezarların eşyalarının da ortadan kalkmasına neden olmuştur. Biraz önce üzerinde durduğumuz gibi kubbesinin de bu yangın nedeniyle çökmüş olması muhtemeldir. Ayrıca bu yangının ardından bir süreliğine terk edilmiştir. Daha önceki tarihlerde de caminin ibadet işlevine sahne olduğunu ortaya koyan bir seyyah mevcut değildir ancak bu tarihteki felaket türbelerin ziyaretlerini kesintiye uğratmıştır¹⁰¹⁸.

¹⁰¹⁴ Jardine, 1858: 110, Bernard, 1943: 41

¹⁰¹⁵ Jardine, 1858: 110

¹⁰¹⁶ Pardoe, 2004: 297

¹⁰¹⁷ Joanne, Isambert, 1861: 504

¹⁰¹⁸ Hammer, 1818: 33, 49

Mezarların bulunduğu yapıların tamamen ortadan kalkmasına neden olan asıl felaket ise 1855 depremidir. Depremin ardından bu yere ziyaret gerçekleştiren seyyahlar da tek bir sütun ya da duvar parçasının dahi ayakta kalmayacak biçimde yıkıldığını ortada koymuşlar ve yeni yapılan türbelerin eski yapılardan hiçbir iz taşımadığını da söylemişlerdir¹⁰¹⁹. Depremin ardından Osman ve Orhan Gazi türbelerini ziyaret eden Warsberg bir zamanlar burada bulunan çok sayıda mezar içerisinde yalnızca bu iki sultanınkini tamir ettirildiğini ve hatta mezarların yerlerinin seçiminin de kesin biçimde doğru olduğunun söylenemeyeceğini belirtmektedir¹⁰²⁰. Depremden sonra yeniden inşa ettirilen bu iki türbe seyyahların ilgisini çok fazla çekmemiştir. Bahislerini yapan seyyahlar da çok genel biçimde bu yapıları sefil durumda ve zevksizce yapılmış¹⁰²¹, herhangi bir ilgi çekicilikten yoksun¹⁰²², berbat durumda¹⁰²³, basit¹⁰²⁴ gibi ifadelerle tanımlamışlardır. Böylesi sözcüklerle kötölemeyenler olsa bile bu kişiler de bu yapıları ilgi çekici olarak görmediklerini gösterişli ya da görkemli olmayan¹⁰²⁵, depremin ardından eski güzelliklerinin ortaya konulamadığı bir biçimde yapılmış¹⁰²⁶ modern yapılar¹⁰²⁷ şeklinde tanımlayarak ortaya koymuşlardır.

Bu tanımlamalar yeni türbelerin seyyahların üzerinde nasıl bir etki bıraktığını ortaya koymaktadır ancak mimarileri hakkında bilgi veren niteliğe sahip değillerdir. Türbeler ilgi çekici ve söz edilmeye değer yapılar olarak görülmedikleri için¹⁰²⁸ daha çok mezarlar ve eşyaların tanımlanmasıyla yetinilmiştir¹⁰²⁹. Çok genel özellikleriyle mimari tanımlamalarını yapan az sayıda seyyah olan birisi olan Müller yalnızca beyaz mermerlerden yapıldıkları

¹⁰¹⁹ Warsberg, 1869: 118, Bent, 1889: 376, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211, Davey, 1907: 413, Hawley, 1918: 52–53

¹⁰²⁰ Warsberg, 1869: 119

¹⁰²¹ Warsberg, 1869: 119

¹⁰²² Gallois, 1907: 55

¹⁰²³ Bent, 1889: 376

¹⁰²⁴ Hawley, 1918: 53

¹⁰²⁵ Renard, 1899: 15

¹⁰²⁶ Renard, 1899: 15

¹⁰²⁷ Coufopoulos, 1895: 187, Davey, 1907: 413

¹⁰²⁸ Renard, 1899: 15

¹⁰²⁹ Warsberg, 1869: 119, Bent, 1889: 376, Hare, 1900: 212, Müller, 1897: 156–157

bilgisini vermiştir¹⁰³⁰. Renard iç kısımlarının kendisine hoş gelmeyen arabesklerle süslenmiş olduğunu aktarmıştır¹⁰³¹. Davey iki türbenin büyük oranda birbirine benzediği yönünde bir tanımlamada bulunmuşsa da¹⁰³² daha ayrıntılı incelemeler gerçekleştiren seyyahlar aralarında bazı farkların olduğunu tespit etmeyi başarmıştır. Yıkılmalarının öncesinde Orhan'ın mezarının bulunduğu yapı Osman Gazi'nin mezarının yer aldığı yapıya göre daha güzel ve büyük olarak tanımlanırken Renard'a göre depremin ardından Osman Gazi'nin türbesi Orhan'inkinden daha güzel ve büyük bir yapı olarak inşa edilmiştir¹⁰³³. 1904 tarihli rehber diğer seyahatnamelerde karşılaşmadığımız biçimde yeni türbelerin genel planlarından bahsetmekte ve Osman'ın mezarının bir kubbeyle örtülü sekizgen, Orhan'ın türbesinin ise yine kubbeyle örtülü kare bir yapı olduğu bilgisini vermektedir¹⁰³⁴.

2.3.3.4. Mezarlar ve Mezarda Bulunan Eşya ve Objeler Hakkındaki Tanımlamalar

Bursa'nın Osmanlı öncesi geçmişine ait olmaları Osman ve Orhan Gazi'nin mezarlarının yer aldığı yapıların ziyaret edilme nedenlerinden birisidir. Ancak bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk iki sultanının son istirahatgahlarını görme arzusu da bu yapıların ziyaretine neden oluyor olmalıdır. Hatta bazı seyyahlar bu özelliğinin ziyaret sebepleri arasında daha önde geldiğini de itiraf etmektedir¹⁰³⁵. Bu yüzden mimari özellikleri hakkında verilen bilgilerin yanında, mezarların sahibi olduğu düşünülen kişilerin kimlikleriyle ilgili tahminler, genel görünümleri ve sultanlarla bir bağı olduğu ileri sürülen eşyalar hakkındaki bahislerle de seyahatnamelerde sık biçimde karşılaşılır. Özellikle depremin ardından yeni yapılan türbelerin mimari özelliklerinin hiçbir şekilde dikkat çekici bulunmaması bahsettiğimiz bu

¹⁰³⁰ Müller, 1897: 156

¹⁰³¹ Renard, 1899: 15.

¹⁰³² Davey, 1907: 413

¹⁰³³ Renard, 1899: 15

¹⁰³⁴ Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211

¹⁰³⁵ Walsh, 1836: 208

özelliklerinden daha baskın biçimde söz edilmeye başlanmasına neden olmuştur.

Osman ve Orhan Gazi'nin ayrı yapılarda gösterildiği durumlarda, 1855 depreminin öncesinde daha çok ziyaretçi çekmesinin doğal bir sonucu olarak, Orhan Gazi'nin gömüldüğü kilisedeki mezarlardan daha fazla bahsedildiği görülür. Ancak yine de verilen bilgiler ayrıntılar barındırmaz.

Daha küçük boyutlu ve gelişigüzel dağılmış biçimde tüm yapıyı doldurmuş olarak tanımlanan¹⁰³⁶ diğerlerinin arasında Orhan Gazi'nin mezarının, boyutları ve üzerindeki şallar, örtüler gibi özellikleri sayesinde kolayca ayırt edildiği anlaşılmaktadır. Bursa'nın geçmişine ait bir kalıntı olarak ilgi çeken eski kiliseden bahseden neredeyse her seyyahın söz ettiği Orhan'ın mezarının haricindeki diğer mezarlara bazen seyahatnamelerde hiçbir şekilde yer verilmemiştir. Söz edildikleri durumlarda da tanımlamalarının büyük oranda çok genel biçimde yapılması tercih edilmiş ve sahipleri konusunda kesin bir fikre sahip olunamayan mezarların yalnızca Orhan'ın eşleri ve çocuklarına ait olduğu bilgisi aktarılmıştır¹⁰³⁷. Hatta bu tür bir tahmine dahi gitmeyerek çok sayıda mezarın görülebildiğini söylemekle yetinenler de mevcuttur¹⁰³⁸. Mezarlardan en ayrıntılı biçimde bahseden seyyahlardan olan Lubenau Orhan, eşi ve on dört cariyesinin mezarlarının yer aldığı, ayrıca Sultan Korkut ve Musa'nın da burada gömülü olduğu bilgisini vermiştir¹⁰³⁹. Bu şekilde mezar sahiplerinin isimlerinin verildiği durumlarda adı geçen kişilerden birisi Orhan'ın eşi Nilüfer'dir ve ilk olarak 1702 yılında mezarını gördüğünden Lucas bahsetmiştir¹⁰⁴⁰. Hammer, kitabeleri bulunmadığı için tahmini ve yerel söylencelere dayalı olarak burada bulunan ve sayılarını yirmi olarak verdiği mezarların Orhan, Nilüfer Hatun ve bunun dışında Mal hatun, Alâeddin ve Süleyman'a ait olduğuna inanıldığını

¹⁰³⁶ Hammer, 1818: 47–48, Walsh, 1836: 208, Porter, 1835: 258

¹⁰³⁷ Tournefort, 2005: 235, Lucas, 1714b:381, Pococke, 1772: 299–300, Akdemir, 1989: 100, Hammer, 1818: 47, Walsh, 1836: 208, Porter, 1835: 258, Hamilton, 1842a: 72–73, Jerningham, 1873: 219, Poujoulat, Michaud, 1840: 164.

¹⁰³⁸ Texier, 2002: 228

¹⁰³⁹ Lubenau, 2012: 491–492

¹⁰⁴⁰ Lucas, 1714b: 381.

söylemiştir¹⁰⁴¹. Burgess, Orhan'ın, ismini Goskut olarak verdiği kardeşinin ve çocuğunun mezarlarının bulunduğu bilgisini vermiştir¹⁰⁴². Pardoe özel olarak yalnızca Sultan Orhan ile birlikte Nilüfer Hatun'un ismini vermiş, bunun dışındaki mezarların Orhan'ın iki odalığı ve on yedi çocuğuna ait olduğunu söylemekle yetinmiştir¹⁰⁴³. Bernard, Orhan'ın mezarının çevresinde yer alan ve sayılarını yirmiden fazla olarak verdiği mezarların Orhan'ın eşleri ve çocuklarına ait olabileceğini ancak üzerlerinde hiçbir yazı bulunmadığından bunun kesin biçimde bilinemeyeceğini ifade etmiştir. Hammer'dan alıntı yapmasının bir etkisi olabileceğini düşünebileceğimiz biçimde de yalnızca birisinin Şeyh Edebalî'nin kızı Mah Cemal Sultan'a ait olmasının muhtemel olduğunu belirtmiştir¹⁰⁴⁴. Jerningham da Orhan'ın annesinin mezarının burada yer aldığını söylemektedir¹⁰⁴⁵. Davey ise Orhan'ın eşlerinden birisi olan Theodora'nın mezarının Orhan'ın türbesinde bulunması gerektiğini ancak şu an için tespit edilmesinin imkânsız olduğunu söylemiştir¹⁰⁴⁶.

Orhan Gazi'nin eşi Nilüfer Hatun'un da mezarının öldükten sonra hisar içinde kendisiyle beraber gömüldüğünü Aşıkpaşaoğlu da nakletmektedir¹⁰⁴⁷. Nilüfer Hatun'un Hıristiyanlığından bahsederken mezarının yerini de veren Cox ise Orhan Gazi Türbesi'nden de söz etmesine rağmen mezarını tam olarak konumlandırmaz ve mezarını Bursa surlarının yanında olarak daha geniş bir sınır ve kesin olmayan bir biçimde tanımlar¹⁰⁴⁸.

Daha az seyyahın ziyaret ettiği Osman Gazi'nin türbesinde ise Osman Gazi'nin mezarı dışındakilerin kime ait olduğu konusunda çok fazla aktarım yapılmaz ve yalnızca eşleri ve çocuklarına ait oldukları yönünde tahminlerde bulunulur¹⁰⁴⁹. Osman Gazi, Bursa'nın fethinden önce öldüğü için bazen

¹⁰⁴¹ Hammer, 1818: 49–51. Seyyahın tüm bu isimlerin söylencelerin sonucunda ortaya konulabildiğini söylemesi bir zamanlar en azından Orhan'ın kitabesinin mevcut olduğunu söyleyerek bu kitabeğe de yer veren Niebuhr'dan haberdar olmadığını göstermektedir.

¹⁰⁴² Burgess, 1835: 138

¹⁰⁴³ Pardoe, 2004: 298

¹⁰⁴⁴ Bernard, 1943: 41, 42

¹⁰⁴⁵ Jerningham, 1873: 221

¹⁰⁴⁶ Davey, 1907: 413

¹⁰⁴⁷ Aşıkpaşaoğlu, 1985: 27

¹⁰⁴⁸ Cox, 1887: 328

¹⁰⁴⁹ Lubenau, 2012: 384, Porter, 1835: 259, Burgess, 1835: 139, Poujoulat, Michaud, 1840: 164.

mezarı Söğüt'te de gösterilebilmektedir¹⁰⁵⁰. Ancak Aşıkpaşaoğlu gibi Osmanlı tarihçileri de Bursa'da gömülü olduğu bilgisini verirler¹⁰⁵¹ ve Osmanlı Dönemi'nde Bursa'nın ilk ziyaretçilerinden olan İbn Batuta Osman Gazi'nin mezarının Bursa'da yer aldığını doğrulamaktadır¹⁰⁵². Yine bir erken dönem seyyahı olan Lubenau da bazı kimselerin Osman'ın mezarının Söğüt'te olduğunu iddia ettiklerini ancak kendisinin bizzat bu sultanın türbesinin Bursa'da yer aldığını gördüğünü söylemiştir¹⁰⁵³.

Osman Gazi'nin türbesindeki mezarlarla ilgili bilgi veren erken tarihli bir seyyah olan Lubenau Osman'ın haricinde eşi, oğlu bunun dışında 26 başka kadın ve çocuk ile Sultan Orhan'ın oğlu Sultan İbrahim'in burada gömülü olduğunu söylemiştir¹⁰⁵⁴. Hammer, hatalı biçimde Osman Gazi'nin türbesinde gördüğü mezarların Orhan ve ailesinin diğer bireyelerine ait olduğunu söylemiş olsa da yine de bu bina içerisinde on yedi tabutun bulunduğunu belirtmesi bakımından önemli bir kaynaktır. Çünkü hakkında neredeyse hiçbir bilginin olmadığı dönemlerle ilgili Hammer'in yaptığı bu tanımlama sayesinde depremle tamamen ortadan kalkması ve mezarların da zarar görmesine rağmen aynı sayıdaki katafalkın tekrar yapıldığını öğrenmek mümkün olmaktadır¹⁰⁵⁵. 1855 depreminden sonra yeniden inşa edilmesinin ardından Osman Gazi'nin türbesi daha çok ziyaretçi çekmeye başlamıştır. Ancak Osman Gazi'nin haricinde mezarların sahipleri ile ilgili yine tahmini de olsa bilgiler aktarılmamış yalnızca Hammer'in aktarımında olduğu gibi mezarların sayısı on yedi olarak verilmeye devam etmiştir. Renard, Mekke'ye doğru çevrilmiş Osman'ın mezarının arkasında iki bey, on dört çocuk ve bir gözde sultana ait on yedi mezarın bir arada görüldüğünü söylemiştir¹⁰⁵⁶. Hare

¹⁰⁵⁰ Leake, 1824: 15. "Bu açık ve düzlük arazinin en ucunda, Söğüt kasabasını ve bitişiğindeki bir tepenin üzerinde Osmanlı hanedanlığının kurucusu Ali Osman'ın mezarını gördük". Bu tür aktarımların nedeni Osman Gazi'nin burada da bir türbesinin bulunmasıdır.

¹⁰⁵¹ Aşıkpaşaoğlu, 1985: 41 "Söğüt'te öldü. Geçici olarak cesedini sakladılar. Onun için ki Orhan Gazi Bursa'da idi. Haber vardı. Hemen sürdü, geldi. Babasının vasiyetini tuttu. Bursa'ya götürdü. Osman Gazi'nin vasiyet ettiği kubbenin altına toprağa koydu". Aşıkpaşaoğlu'nun bu aktarımının kabul görmesi her iki türbenin mevcudiyetini de bir şekilde açıklamaktadır.

¹⁰⁵² Parmaksızoğlu, 1971: 45, Aykut, 2005: 297

¹⁰⁵³ Lubenau, 2012: 384

¹⁰⁵⁴ Lubenau: 492

¹⁰⁵⁵ Hammer, 1818: 50

¹⁰⁵⁶ Renard, 1899: 15

de benzer biçimde Osman'ın mezarını iki oğlu ve on dört kızının mezarının çevrelediğini söylemiştir¹⁰⁵⁷. Bu aktarımlar mezarların sayısı hakkında bir bilgi verse de görüldüğü üzere özel olarak isim aktaran bir seyyah mevcut değildir. Bunun yanında belirli bir sayı dahi vermeyip türbenin içinde yalnızca küçük küçük çok sayıda isimsiz mezarın bulunduğunu söylemekle yetinen seyyahlara da rastlanmaktadır¹⁰⁵⁸.

Yıldırım Beyazıt ve çocuklarına ait olduğu belirtilen ve bazen Orhan veya Osman Gazi'nin mezarlarının bitişiğinde olarak gösterilen bazı mezarların asıl olarak ayrı bir yapıda olmasa bile ayrı bir mekân olarak adlandırılabilir bir yerde olduğunu düşünmemize neden olan hususlar daha önce ele alınmıştır. Osman'ın türbesine dönüştürülen yapının bir bölümünde yer aldığını düşündüğümüz bu mezarlar hakkındaki tanımlamalarda da net aktarımlar söz konusu değildir ve genellikle Yıldırım Beyazıt'a ve çocuklarına ait oldukları söylenmektedir¹⁰⁵⁹. Texier, Osman Gazi'nin türbesinin girişinde sofa olduğunu söylediği bu yerde daha sonradan çok sayıda şehzade ve hanım sultanın mezarının yerleştirilmiş olduğunu söylese de bu mezarların kimlikleri hakkında bir fikir ileri sürmemiş ve kim olduklarının bilinmediğini belirtmekle yetinmiştir¹⁰⁶⁰.

Yapıların işlevi konusundaki belirsizlikler kısmında da değindiğimiz üzere bazen tüm mezarların bir arada gösterildiği görülmektedir. Osman ve Orhan'ın mezarlarının aynı yapı içerisinde aktarıldığı, yalnızca kent dokusu içerisindeki yerlerinin tanımlandığı veya genel hatlarıyla söz edildiği seyahatnamelerde bu iki sultana ait olanlar dışındaki mezarlardan genellikle söz edilmez. Türbelerin ayrı olarak ele alındığı ve diğer mezarlardan da bahsedildiği durumlarda ise mezarların kime ait olduğuyla ilgili aktarımların tahmini ve Osman ve Orhan'ın yaşamlarında yer eden kişilerle ilgili tarihi bilgilerin bir yansıması olduğunu düşünebileceğimiz biçimde yapıldığı hissedilmektedir. Bu durumun oluşmasına mezar sahiplerinin kimliğini ortaya

¹⁰⁵⁷ Hare, 1900: 212

¹⁰⁵⁸ Davey, 1907: 413

¹⁰⁵⁹ Lubenau, 2012: 491, Wheler, 1682: 216, Lucas, 1714b: 381, Pococke, 1772: 299–300, Benjamin, 1857: 109, Hammer, 1818: 50, Texier, 2002: 228, Bernard, 1943: 42

¹⁰⁶⁰ Texier, 2002: 228

koyan bir kitabenin bulunmaması veya bulunsa bile bunları okuma konusunda seyyahların yetersiz kalmasının neden olduğu söylenebilir. Mezarlardaki kitabeler hakkında bilgi aktaran az sayıdaki seyyahtan birisi Orhan'ın mezar kitabesini çevirerek eserinde de yer veren Niebuhr'dur¹⁰⁶¹. Burgess de mezarın başında yazan bir kitabede Orhan'ın kardeşi Goskut'un [?] isminin okunabildiğini söylemiştir¹⁰⁶². Bu seyyahların dışında mezarların kimliklerini ortaya koyabilecek bir kanıttan bahseden olmadığı için diğer mezarların bir kitabeye sahip olup olmadığı öğrenilememektedir. Bir zamanlar mevcut olsalar bile Hammer'in aktarımlarından 1801 yangını ile ortadan kalktıkları da anlaşılmaktadır¹⁰⁶³. Texier de benzer biçimde mezarların sahiplerinin kimler olduğunun bilinemeyeceğini söylemektedir ve Hammer'dan ancak dolaylı yoldan anlayabildiğimiz 1801 yılındaki yangının bu mezarları tanıtan kitabeleri yok ettiğini de kesin bir dille aktarmaktadır¹⁰⁶⁴.

Pek çok olumsuzluğa rağmen mezar sahiplerinin kimliklerinin tespitinin ne şekilde yapıldığı ile ilgili bir örnek olarak alınabilecek Hammer, Osman ve Orhan'ın mezarlarını birbirine karıştırmış, Osman'ın türbesinde gördüğü mezarları Orhan Gazi'nin aile bireylerine ait olarak göstermiştir. Seyyah, kendisi de bazı isimler aktarmış olmasına rağmen, burada gömülü olan sultanların ve diğer kişilerin hiçbirisinin adını gösteren bir kitabenin bulunmuyor olması dolayısıyla bu mezarlarda yatanların kimlikleri konusunda söyleneceklerin yalnızca tahmini olabileceğini kabul etmektedir. İsmi "Güzelliğin Ayı" olarak aktardığı Osman'ın eşi ve Orhan'ın annesi Mal hatun ile Orhan'ın eşi Nilüfer Hatun'u da burada mezarı bulunan kişiler arasında sayarak ve yerel söylencelerin Osman, Orhan, Alâeddin ve Süleyman'ın mezarlarına işaret ettiğini söyleyerek, tarihi kaynaklardan edinilen bilgilerin yanında yerel halkın inançlarının da bu mezarların kimliklerinin ortaya

¹⁰⁶¹ Akdemir'in kaydetmediği bizim orijinal metinden aldığımız bir bilgi olarak Niebuhr'un kendisinin cesaret edemeyerek başka birisine kopya ettirdiğini söylediği, ardından Danimarka Kralı'nın tercümanı tarafından tercümesinin yapıldığını söylediği bu önemli kitabeye eserinin dipnotunda yer vermiştir. Gloyer, Olshausen, 1837: 143

¹⁰⁶² Burgess, 1835: 138

¹⁰⁶³ Hammer, 1818: 49

¹⁰⁶⁴ Texier, 2002: 228

konulmasında oynadığı rolü ortaya koymuştur¹⁰⁶⁵. Hakkında bilgi sahibi olduğu durumlarda bazı mezarların bu iki sultanın hayatlarında rol oynamış önemli kişilere ait olarak gösterilmesinin bir örneğini de diğer seyyahlarda görmediğimiz bir biçimde Hıristiyan sultan Theodora'nın mezarından bahseden Davey vermektedir. Davey'in Theodora'nın Orhan'ın eşi olduğunu bilmesi mezarının da Orhan'ın türbesinde yer alması gerektiğini düşünmesine ve bu tür bir tanımlamada bulunmasına neden olmuş olmalıdır¹⁰⁶⁶. 1855 depreminden sonra pek çok mezarın ortadan kaybolmuş olmasının dahi yeni yapılan türbelerdeki mezarların kimliği konusunda farklı düşünceler doğurmadığının görülmesi, mezarların tespit edilmesinde kullanılan bu yöntemin çok uzun yıllar devam ettiğini göstermektedir¹⁰⁶⁷. Ancak mezarların sahipleriyle ilgili aktarımların tahmini olarak yapılması bazı hataları da beraberinde getirmiştir. Örneğin Mal hatun'un mezarı Bursa'da değil Bilecik'tedir¹⁰⁶⁸. Ancak mezarlarda yatan kişilerin kimliklerini yerel söylenceler yoluyla ortaya koyduğunu itiraf etmiş olan Hammer, Orhan'ın türbesindeki kişilerden birisinin de Mal hatun olduğunu söylemiştir¹⁰⁶⁹. Daha sonra kendisinden alıntı yaptığı hissedilen Bernard¹⁰⁷⁰ ve Jerningham da¹⁰⁷¹ aynı bilgiyi tekrarlamıştır.

Mezarların genel görünüşleri, üzerlerindeki örtüler veya mezarın sahibine ait olduğu düşünülen eşyalar hakkındaki bilgiler de zaman zaman seyahatnamelerde verilmektedir. Ziyaretlere daha fazla sahne olması dolayısıyla bu tür bilgilere yine genellikle Orhan'ın mezarında rastlanır ancak bazen ortak özelliklerinin aktarıldığı durumlarda Osman'ın mezarının da bahis konusu edildiği görülür. 1855 depreminde yıkıldıktan sonra yeniden inşa edilmelerinin ardından ise daha çok ziyaret edilmeye başlanan Osman Gazi'nin mezarı tanımlamalarda daha fazla yer etmeye başlanmıştır.

¹⁰⁶⁵ Hammer, 1818: 49-51

¹⁰⁶⁶ Davey, 1907: 413

¹⁰⁶⁷ Coufopoulos, 1895: 187-188

¹⁰⁶⁸ Bernard, 1840: 42, dn. 2, Ötüken vd., 1977: 71

¹⁰⁶⁹ Hammer, 1818: 49-51

¹⁰⁷⁰ Bernard, 1943: 42

¹⁰⁷¹ Jerningham, 1873: 221

Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu tür bilgilerin ilk örneğini veren Lubenau Orhan'ın mezarında o yıllardaki örneklerden farklı yeşil renkli sof bir kaftanın ve bir sarığın bulunduğunu, Korkut ve Musa'nın sarıklarının ise daha modern görünümlü olduğunu belirtmiştir¹⁰⁷². Lucas, Orhan'ın mezarının altın işlemeli ve yeşil renkli bir kadife ile örtüldüğünü belirtmiştir¹⁰⁷³. Niebuhr, çok pahalı, zengin işlemlere sahip kaftanlarla örtülü olduğunu söylediği mezarların başında kavukların bulunduğunu ve Orhan'inkinin zaman zaman yıkanarak değiştirildiğini söylemiştir¹⁰⁷⁴. Benzer biçimde Dallaway de Orhan'ın ölüm tarihi olan 1360'dan beri mezarının eşyasının sık sık yenildiğini ifade etmiştir¹⁰⁷⁵. La Motraye Orhan'ın mezarının en güzeli olduğunu söylerken karşılaştırmaya esas teşkil eden özellikleri belirtmemiştir ancak kendisini örten kumaşların ve boyutlarının bu tür bir değerlendirmede etkili olduğu hissedilmektedir¹⁰⁷⁶. Walsh, Orhan'ın mezarının devasa bir boyutta olduğunu ve en üst noktasının büyük bir türbanla örtüldüğünü söylemiştir¹⁰⁷⁷. Pardoe'ya göre Orhan'ın türbesindeki sandukalar kaba alçıyla kaplanmıştır. Bunun yanında Orhan'ın sandukasından daha detaylı olarak bahseden seyyah bunun değerli kaşmir bir şalla örtülmüş olduğunu, üzerine ise zengin sırma nakışlı, kırmızı ve yeşil iki örtü yayıldığını, başucundaki sarıkta da o güne kadar gördüğü en harika örnek olduğunu söylediği arabesk motifli üçüncü bir örtünün sarıldığı bilgisini aktarmıştır. Ayrıca bir karşılaştırmaya da giderek Osman Gazi'nin türbesindeki sandukaların malzeme ve yerleşim düzeni bakımından benzer olduğunu, ancak eşleri ve çocuklarının sandukalarının kireçle basit biçimde boyandığını ifade etmiştir. Orhan'ın türbesinde bulunan sultanın eşleri ve çocuklarının sandukaları da yalnızca yeşil renkle sade biçimde boyanmıştır ve hiçbir süslemeleri mevcut değildir. Seyyah böylesi keskin bir ayrımı ilk kez gördüğünü belirttiği gibi İstanbul ile yaptığı bir karşılaştırmayla da zamanın hükümdarlarının

¹⁰⁷² Lubenau, 2012: 491–492

¹⁰⁷³ Lucas, 1714b: 381.

¹⁰⁷⁴ Akdemir, 1989: 100

¹⁰⁷⁵ Dallaway, 1797: 176

¹⁰⁷⁶ La Motraye, 2007: 242

¹⁰⁷⁷ Walsh, 1823: 208

hanımlarına daha cömert davrandıklarını ve buradaki mezarlarda moda düşkünlerini dahi kıskandıracak şalların olduğunu söylemiştir¹⁰⁷⁸.

1801 yılındaki yangından bir süre sonra mezarları ziyaret eden Hammer, ilk sultanların kemiklerini muhafaza eden yirmi tabutun tamamının beyaz kireç dışında herhangi bir kaplamadan yoksun olduğunu söylemektedir¹⁰⁷⁹. Bir zamanlar mevcut olsalar bile bu yangın nedeniyle tamamen ortadan kalkmış oldukları da bu şekilde anlaşılmasına rağmen ziyaretlerini bu yangından sonra gerçekleştirmiş seyyahların bazıları hem Osman hem de Orhan'ın mezarlarında bulunan eşyalar ve türbanların bu sultanlara ait olduğunu iddia etmişlerdir. Mezarların bir süre çıplak bir halde bırakıldıktan sonra tekrar değerli kumaşlar ve şallarla kaplandıkları anlaşılmaktadır. Ancak bu kumaşların sultanlara ait eşyalar olmaları düşük ihtimaldir. Porter, Osman ve Orhan'ın mezarlarına yer verdikten sonra Yıldırım'ın türbesini de bir genelleme içine katarak tüm bu türbelerde tabutun başında sultanın kullandığı şallarla kaplı bir türbanın yer aldığını ve büyük taş tabutun üzerine de yine aşırı derecede eskimiş şalların örtüldüğünü ifade etmiştir. Seyyah, İstanbul'daki yapıları da yakından incelemiştir ve türbeler örneğinde bir karşılaştırma böylesi bir çıkarım yapmasına neden olmuş olabilir¹⁰⁸⁰. Vecchi, burada bulunan davula bir saygısızlık yaptığından dolayı mezarların bulunduğu yapıya girmesine izin verilmediğini, bu yüzden sultanların eşyalarını görmeyi de başaramadığını söylemiştir. Yine de seyyah bunların kaba dokumalı paçavra ve türbanlardan başka bir şey olmadığını ve üstelik her ne kadar aksi iddia ediliyor olsa da bu hükümdarlara ait olamayacağını ifade etmiştir¹⁰⁸¹. Warsberg de 1864 gibi oldukça geç bir tarihte Osman Gazi Türbesi'ni ziyaret etmesine rağmen katafalkın baş kısmına sarılı olan türbanın bu sultana ait olduğunu iddia etmiştir¹⁰⁸². Davey'e

¹⁰⁷⁸ Pardoe, 2004: 298

¹⁰⁷⁹ Hammer, 1818: 48

¹⁰⁸⁰ Porter, 1835: 260

¹⁰⁸¹ Felice de Vecchi, 1854: 93–94.

¹⁰⁸² Warsberg, 1869: 119

göre de mezarları örten bu kumaşlar tamamen ortadan kalkmış olan eski mezarlara ait yegâne objelerdir¹⁰⁸³.

Seyahatnamelerde Orhan Gazi'nin mezarında bulunan eşyalar arasında en çok üzerinde durulan, ismini de buraya vermiş olan bir davuldur. Yapılan tanımlamalarda ilk olarak davulun çok büyük boyutlarda olduğu söylenir¹⁰⁸⁴. Boyutları hakkındaki bilgileri daha ayrıntılı olarak veren seyyahlardan Lubenau boyunun 6, eninin ise 6,5 karış¹⁰⁸⁵, Tournefort normal bir davulun üç katı büyüklüğünde¹⁰⁸⁶, Lucas ağırlığının 50 kg.dan daha fazla¹⁰⁸⁷, Dallaway ise çapının yaklaşık olarak 1 yarda yani 1 metre olduğunu söylemiştir¹⁰⁸⁸. Lubeanu ve Niebuhr'a göre davul bir fıçıya benzemektedir¹⁰⁸⁹. Lubenau ayrıca davulun ortasının daha geniş olduğunu belirtmiş ve çizimine de eserinde yer vermiştir. Ancak bu çizime Türkçe çeviride yer verilmemiştir¹⁰⁹⁰.

Vurulduğunda şaşırtıcı derecede büyük bir gürültü çıkarması da sık sık seyahatnamelerde yer etmiş bir diğer özelliktir¹⁰⁹¹. Lubenau her iki kenarına çepeçevre pirinç çivilerin çakıldığını, bunların iç kısmına ziller asıldığını ve davula vurulunca bu zillerin çaldığını belirtmiştir¹⁰⁹². Covel içinde pirinç ve demir zillerin olduğunu ve dokunulduğunda benzeri olmayan bir sesin çıktığını söylemiştir¹⁰⁹³. Lucas'a göre bu derece yüksek sesler çıkarmasının nedeni içinin çingiraklar ve çınlama düzeneğiyle doldurulmasıdır¹⁰⁹⁴. Brenner içine yerleştirilmiş hareketli topların en ufak bir harekette davulun boğuk

¹⁰⁸³ Davey, 1907: 413

¹⁰⁸⁴ Lubenau, 2012: 492, Covel, 1998: 147, Smith, 1684: 432, Tournefort, 2005: 236, Motraye, 2007: 242, Lucas, 1714b: 381, Akdemir, 1989: 100, Dallaway, 1797: 176, Hammer, 1818: 49, Walsh, 1836: 208, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211

¹⁰⁸⁵ Lubenau, 2012: 492

¹⁰⁸⁶ Tournefort, 2005: 235

¹⁰⁸⁷ Lucas, 1714b:381.

¹⁰⁸⁸ Dallaway, 1797: 176

¹⁰⁸⁹ Lubenau, 2012: 492, Akdemir, 1989: 100

¹⁰⁹⁰ Lubenau, 2012: 492

¹⁰⁹¹ Lubenau, 2012: 492, Tournefort, 2005: 236, Brenner, 1824: 25, Burgess, 1835: 139

¹⁰⁹² Lubenau, 2012: 492

¹⁰⁹³ Covel, 1998: 147-149

¹⁰⁹⁴ Lucas, 1714b:381. Tournefort'un seyahatnamesinin editörlüğünü yapan Yerasimos Lucas'ın davul hakkında yaptığı tanımlamayı bizim yaptığımızdan biraz daha farklı biçimde vermiştir. "Girişte, kapı kubbesinin altında, ağırlığı 50 kiloyu aşan büyük bir davul var; davula takılmış ziller ve bakır aletler, davula vurulduğunda çok güçlü bir ses çıkarıyor. Tournefort, 2005: 236, dn. 58

sesler meydana getirmesine neden olduğunu söylemiştir¹⁰⁹⁵. Walsh, yangın nedeniyle bu davulun ortadan kalkmasından sonra Bursa'ya gelmiştir. Ancak en dikkat çekici özelliklerinden birisinin hafifçe dokunulduğu zaman dahi çok gürültülü bir ses çıkartmasına neden olan iç mekanizması olduğunu bilmektedir¹⁰⁹⁶. Benzer biçimde Burgess de davulu görmemiştir ancak normal bir davulun üç katı büyüklüğünde tanımladığı bu davulun içindeki ahşap topların yuvarlanması nedeniyle çok büyük bir gürültü çıkardığı bilgisini tekrarlamıştır¹⁰⁹⁷.

Davul hakkında verilen bilgilerdeki farklılıklar davulun kime ait olduğu ve işlevine yönelik aktarımlarda karşımıza çıkmaktadır. Lubenau, İstanbul'da Tophanede benzerlerini gördüğünü ve ancak develer tarafından taşınabildiğini söylediği bu davulu Sultan Orhan'ın Bursa kuşatmasında kullanıldığını belirtmiş, benzerleri gibi askerleri bir yerde toplamak için çalındığını belirtmiştir¹⁰⁹⁸. Smith de davulu develerin sırtlarında taşınanlara benzetmiş ve Bursa'nın alınmasında kullanılanlardan birisi olduğu tahmininde bulunmuştur¹⁰⁹⁹. Motraye ise Sultan Orhan'ın bu davulu çalarak eğlendiğini iddia etmiştir¹¹⁰⁰. Brenner, davul hakkında ürkütücü hikâyelerin mevcut olduğunu ve bunun Zizka'nın derisinden yapılan davul hakkında anlatılanlar kadar korkunç olduğunu söylemiş ancak ayrıntılarından bahsetmemiştir. Bunun yanında kendisi bu hikâyelere rağmen asıl olarak bu davulun eski zamanlarda günde beş kez namaz vakitlerini duyurmak için kullanılmış olmasının daha muhtemel olduğunu belirtmiştir¹¹⁰¹. Dallaway, Smith'in aktarımına benzer biçimde bu davulun Bursa kuşatmasında Orhan'ın önünde taşınmış olduğunu ifade etmektedir¹¹⁰². Walsh'un davulun işlevi konusundaki aktarımı daha da farklıdır. Gezileri sırasında kendilerine eşlik eden Dr.

¹⁰⁹⁵ Brenner, 1824: 25

¹⁰⁹⁶ Walsh, 1836: 208

¹⁰⁹⁷ Burgess, 1835: 139

¹⁰⁹⁸ Lubenau, 2012: 492

¹⁰⁹⁹ Smith, 1684: 432

¹¹⁰⁰ Motraye, 2007: 242

¹¹⁰¹ Brenner, 1824: 24-25

¹¹⁰² Dallaway, 1797: 176

Kelli'nin bu davulun Rumlar tarafından cemaati duaya çağırarak için kullanıldığı şeklinde bir bilgi verdiğini söylemiştir¹¹⁰³.

Burada karşılaştığı söylenen bir diğer obje yine Orhan'a atfedilen bir tespihtir. Davul örneğinde olduğu gibi bu tespihin de normalde olması gerektiğinden daha büyük olduğu söylenir. Seyyahların tanımlamalarında ceviz büyüklüğündeki tanelerinin¹¹⁰⁴ siyah kehribardan olduğu¹¹⁰⁵ bilgilerine rastlanmaktadır. Hammer ise yangın nedeniyle ortadan kalkmadan önce insanlar arasında büyük bir saygı uyandıran bu tespihin ahşaptan ve aynı zamanda Osman'a ait olduğunu söylemiştir¹¹⁰⁶. Wilkinson'un doksan dokuz yeşil mermer toptan olduğu şeklinde yaptığı tanımlama ise bizzat mezarı görmediği ve hatta Bursa'yı da ziyaret etmediği için dikkate alınmayacak bir bilgidir¹¹⁰⁷.

Orhan'ın mezarının bulunduğu yapıda yer almasından dolayı olabileceğini söyleyebileceğimiz biçimde tespih ve davulun her ikisinin de Orhan'a ait olduğunun iddia edildiği görülür¹¹⁰⁸. Ancak bunun yanında Osmanlı kaynaklarının araştırılması en azından davulun Osman Gazi'ye ait olmasının daha muhtemel olduğunu ortaya koymaktadır. Covell bazılarının bunu Beyazıt'ın bazılarının ise Orhan'ın davulu olarak adlandırdıklarını söylemiştir¹¹⁰⁹. Hammer, Osmanlı tarihi hakkında sahip olduğu bazı bilgilerin de etkisiyle davulun Osman Gazi'ye ait olduğunu ve babası Ertuğrul'un öldüğü yıl Selçuklu sultanı Alâeddin tarafından kendisine verildiğini söylemiştir¹¹¹⁰. Texier de Hammer ile aynı görüşleri paylaşır görünür ve hem davulun hem de tespihin Osman Gazi'ye Konya Sultanı Alâeddin tarafından verilen beylik sembolleri olduğunu söyler¹¹¹¹. Bent'in aktarımına göre de yangın nedeniyle ortadan kalkan bu eşyalar Konya sultanı tarafından

¹¹⁰³ Walsh, 1836: 208

¹¹⁰⁴ Tournefort, 2005: 236, Motraye, 2007: 242

¹¹⁰⁵ Tournefort, 2005: 236

¹¹⁰⁶ Hammer, 1818: 49

¹¹⁰⁷ Wilkinson, 1806: 44

¹¹⁰⁸ Lubenau, 2012: 492, Tournefort, 2005: 236, Bernard, 1943: 32, Felice de Vecchi, 1854: 93

¹¹⁰⁹ Covell, 1998: 149

¹¹¹⁰ Hammer, 1818: 49

¹¹¹¹ Texier, 2002: 228

bağımsızlık sembolü olarak verilen tören sembolleridir¹¹¹². 20. yüzyılın başlarına ait olan ve yazarı belli olmayan bir seyahat rehberinde de bu bilgiler tekrarlanmaktadır ve belki de bu bilginin bir neticesi olarak davulun bir zamanlar Osman'ın mezarının başında asılı olduğu söylenmektedir¹¹¹³.

Davulun söz konusu edildiği seyahatnamelerdeki bir diğer farklılık bulunduğu yer konusunda kendini gösterir. Bazı seyyahlar davulu camide¹¹¹⁴ ve girişinde asılı¹¹¹⁵ olarak tanımlamakta, bazıları ise Orhan'ın türbesinin girişinde¹¹¹⁶ göstermektedir. Cami veya türbe tanımlamasına gitmeyen ve bu binayı manastır olarak tanımlayan Brenner de davulun bu tapınağın girişin altında serbest bir biçimde asılı olduğunu söylemektedir¹¹¹⁷. Bu çelişkileri değerlendirmeye alan Ayverdi, Evliya Çelebi'nin davulu camide, Belif Efendi ve Texier'in ise türbede olarak göstermesinin nedeninin davulun yerinin zaman içerisinde yer değiştirmiş olmasından kaynaklandığını belirtmiştir. Ayrıca cami ile türbenin ve sonuç olarak da kilisenin aynı yer olarak düşünülmesinin mümkün olamayacağını ifade etmiştir¹¹¹⁸. Ancak ziyaret ettiği yapıyı cami olarak tarif eden Evliya Çelebi'nin aynı yerde açık biçimde Orhan'ın mezarının yer aldığı bilgisini verdiğini dahi göz ardı etmesi ve değerlendirmeye aldığı seyahatnamelerin azlığı bu gerçeği tespit edememiş olmasına neden olmuş olmalıdır. Daha önce de üzerinde durduğumuz gibi davulun bazen camide bazen türbede gösterilmesinin nedeninin bu iki tanımlamaya maruz kalan yapının aynı yer olmasından kaynaklandığı kesin biçimde söylenebilir.

Mezarların diğer eşyaları gibi davul ve tespih de 1801 yangınında ortadan kalkmıştır. Ancak bu yangının ardından mezarların bulunduğu yapılara gelen seyyahlar bu ünlü davuldan ve tespihten haberdar olduklarını

¹¹¹² Bent, 1889: 376

¹¹¹³ Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211

¹¹¹⁴ Smith, 1684: 432, Hammer, 1818: 49, Walsh, 1836: 208, Burgess, 1835: 139, Jerningham, 1873: 221

¹¹¹⁵ Lubenau, 2012: 492, Tournefort, 2005: 236, Motraye, 2007: 242, Dallaway, 1797: 176, Felice de Vecchi, 1854: 93

¹¹¹⁶ Covel, 1998: 147, Lucas, 1714b: 381, Brenner, 1824: 25, Bernard, 1943: 41–42

¹¹¹⁷ Brenner, 1824: 25

¹¹¹⁸ Ayverdi, 1966: 58

göstermektedirler¹¹¹⁹. Yangının ardından davul ve tespihten bahseden bazı seyyahların ise bu mezarları bizzat görmediklerini söyleyebilmemiz mümkündür¹¹²⁰. Bunların arasında sayabileceğimiz Vecchi ziyaretini 1841 yılında yapmış olduğu için bu davulu görmüş olma ihtimali yoktur. Ancak çok kesin bir biçimde kenarları çingiraklarla süslenmiş ve Orhan'a atfedilen davulu camiye dönüştürülmüş eski kilisenin girişinde asılı olarak tanımlamıştır. Hatta buna dokunarak kutsallığını bozduğundan dolayı caminin bekçisi tarafından azarlandığından da bahsetmiştir¹¹²¹. Yalnızca Hammer bu yangında Osman Gazi'ye ait olduğunu söylediği tespih ve davulun ortadan kalktığını söylese de mezarının bulunduğu yapıda bir tespih daha görmüş ve bunun Orhan'a ait olduğunu iddia etmiştir. Tanımlamasına göre bu da büyük bir tespihtir ancak yangından kurtulmasına rağmen kurtlar tarafından yenilmekten kurtulamamıştır¹¹²².

Bunların dışında mezarlarda görüldüğü söylenen diğer bir obje kitaplardır. Lucas, bunların mezarlarda yatan kişilerin hayatta iken okudukları kitaplar olduğunu söylemiş ve türbelerde bulundurulması geleneğinden bahsetmiştir. Ancak seyyaha söylendiği üzere bunlar yalnızca kanun kitaplarıdır¹¹²³. Daha sonra Porter da Sultan'a ait kutsal kitapların kemiklerinin yerleştirildiği yere konulmasının bir gelenek olduğu bilgisini tekrarlamış ve Osman'ın mezarının bulunduğu yapıda gördüğü bir Kuran sayfasının da bu sultana ait olduğunu iddia etmiştir¹¹²⁴.

Pardoe, diğer seyahatnamelerin hiçbirisinde rastlamadığımız bir biçimde Orhan ve ailesine ait sandukaların sol tarafında asılı kuş kafesi biçimli ve üstü yeşil ipekle örtülü ufak tahta bir kutunun içinde beş yüz yıllık değerli bir miras olarak Orhan'ın sakalının saklandığı bilgisini vermiştir¹¹²⁵. Ancak 1801 yangının şiddeti ve daha önceki seyyahların da bu tür bir

¹¹¹⁹ Hammer, 1818: 49, Walsh, 1836: 208, Texier, 2002: 228, Burgess, 1835: 139, Bernard, 1943: 42, Jerningham, 1873: 221, Bent, 1889: 376, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211

¹¹²⁰ Wilkinson, 1806: 44

¹¹²¹ Felice de Vecchi, 1854: 93

¹¹²² Hammer, 1818: 50

¹¹²³ Lucas, 1714b:383.

¹¹²⁴ Porter, 1835: 259

¹¹²⁵ Pardoe, 2004: 298

bilgiden bahsetmedikleri düşünülduğünde bu aktarımın yalnızca seyyahın bir tahmini veya kendisine aktarılan bir halk inanışıyla bağlantılı olduğu söylenebilir.

1855 yılındaki depremde yıkılmalarının ardından yeniden yapılan ancak mimarileri ile çok fazla beğenilmeyen türbelerin iç görünüşleri seyahatnamelerde daha fazla yer etmeye başlamıştır. Ayrıca depremin öncesinde Orhan'ın mezarının bulunduğu yapı ziyaretlere daha çok sahne olurken tekrar inşa edilmelerinin ardından Osman'ın türbesi daha fazla ziyaret edilmeye başlanmıştır. Osman Gazi'nin türbesine yapılan ziyaretlerin daha yoğun hale gelmesinde mezarda bulunan bazı eşyaların da etkisi olduğu hissedilmektedir. Seyyahların ilgisini en çok çeken obje ise 1862 yılı baharında Bursa'ya yaptığı gezide bu türbeyi de ziyaret eden Sultan Abdülaziz tarafından mezara konulmuş olan Osmanlı Nişanı'dır. Bu olay hakkında detaylı bilgi veren Warsberg, anlaşıldığı kadarıyla bunun daha önceden planlanmadığını ve birdenbire aklına gelen bir fikir sonucunda sultan tarafından gerçekleştirildiğini söylemektedir. Seyyahın bu tür bir fikre sahip olmasının nedeni, hazırda bir nişan bulunmadığından sultanın yanında bulunan Vezir Fuad Paşa'nın göğsünde bulunanı sökerek mezara takmış olmasıdır. Yine Warsberg'in belirttiği üzere bu olay Avrupa'da bazı esprilerin yapılmasını da beraberinde getirmiştir¹¹²⁶. Müller de Osman Gazi'nin türbesinde dikkatini ilk çeken objenin mezarının başında asılı duran türbanındaki Osmanlı nişanı olduğunu söylemiştir ve hakkında ayrıntılı bilgiler de vermiştir. Belirttiği üzere 1860 yılında Abdülaziz tarafından yapılmış olan nişan elmaslarla kaplıdır ve büyük kordonu ile askılarından da büyük elmaslar sarkmaktadır. Seyyah bundan dolayı türbenin hiçbir zaman bekçisiz bırakılmadığını ve geceleri de nişanın zemindeki dayanıklı bir bölmede muhafaza edildiğini söylemiştir¹¹²⁷. 19. yüzyılın sonlarında Bursa'da bulunan Kınçov Abdülaziz'in Osman'ın onuruna çıkarttığı ve bizzat taktığı bu Osmaniye nişanının bulunduğu yeri Osman'ın mezarını sarmalayan kıymetli

¹¹²⁶ Warsberg, 1869: 119

¹¹²⁷ Müller, 1897: 156–157

atıkların üzeri olarak belirtmiştir¹¹²⁸. Osmanlı nişanı bu seyyahların da bahsettiği gibi genellikle Osman Gazi'nin türbanına takılı olarak gösterilir. Coufopoulos ise 1860 yılında Abdülaziz tarafından yaptırılan ve yine bizzat bu sultan tarafından takılan Osmanlı armasını gösteren bu rozetin kakma bezemelerle süslü parmaklık üzerinde bulunduğunu söylemiştir¹¹²⁹. 1904 tarihli rehberde de Osman'ın türbesinin iç kısmıyla ilgili yapılan tanımlamada yer eden tek bilgi de içindeki Osmanlı nişanı olmuş ancak hakkında bir bilgi verilmemiştir¹¹³⁰.

Bu nişanın haricinde Osman Gazi'nin yeni türbesinin iç dekorasyonunun oldukça modern bir görünüm sergilediği görülür. Seyyahların aktarımları da genellikle birbirine benzemekte ve mezarlardan ziyade zeminin halılarla kaplanması, pencere ve duvarlarının da perdelerle örtülü olması üzerinde durulmaktadır. Warsberg, dış görünüşleriyle güzel bulmadığı Osman Gazi'nin türbesinin içinin daha etkileyici olduğunu söylemiştir. Tanımlamasına göre temiz biçimde tutulmaktadır ve değerli halılarla kaplıdır. Ayrıca Osman'a ait olan bir türbanın katafalkın baş kısmına sarılı olduğunu da belirtmiştir¹¹³¹. Bent, bu türbeleri dekore ettirenin ziyaret ettiği yıllarda Osmanlı tahtında oturan Abdülhamit olduğunu söylemiştir. Seyyaha göre pencerelere çekilmiş olan perdeler sultanın misafir odasına ait ikinci el perdelerdir. Ayrıca mezarların Osmanlı tarzında dekore edildiğini, zeminin Brüksel halıları ile kaplandığını, tavana ise Fransa avizeleri asıldığı bilgisini de vermiştir¹¹³². Renard, Osman'ın türbesinin içini tanımlarken duvarların kireçle boyanmış korkunç arabesklerle süslenmiş olduğunu, döşeme taşlarını örten kalın halılara kadar uzanan kalın modern perdelerin pencerelerle birlikte duvarları da örtüğünü söylemektedir. Mezarlarla ilgili de bilgi veren seyyaha göre on yedi mezarın içinde süslemeler bakımından en gösterişli olan Osman'ın mezarıdır. Mezarı çevreleyen sedef parapeti hayranlık uyandırıcı olarak tanımlayan Renard ayrıca mezarın mermerden ve

¹¹²⁸ Mevsim, 2009: 81

¹¹²⁹ Coufopoulos, 1895: 187

¹¹³⁰ Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211

¹¹³¹ Warsberg, 1869: 119

¹¹³² Bent, 1889: 376

mineli çiniden yapıldığını, katafalkın kenarında eskiden gelme beyaz türbanlar, eski eşarplar ve tuhaf yazılarla kutsanmış mendillerin yerleştirildiğini ifade etmiştir¹¹³³. Bu yeni türbelerin dış görünümünden ziyade içinde görülenlerden bahsetmeyi tercih eden bir diğer seyyah olan Kınçov da benzer biçimde Osman'ın mezarının sedef kakmalı bir korkulukla çevrili olduğunu, zeminin değerli halılarla kaplandığını ve kıymetli atkılarının mezarı sarmaladığını belirtmiştir¹¹³⁴. Davey türbenin içindeki mezarların her birinin türbanlarla örtüldüğünü ve bunların pahalı olmasına rağmen eski, fare ve güve yenikleriyle dolu olduğunu söylemiştir. Bunun dışında, türbeye gelişigüzel dağılmış bazı eski gümüş şamdanların devasa mumları taşıdığı bilgisini de vermiştir¹¹³⁵.

Osman'ın türbesine göre yeniden yapılmasının ardından çok daha seyrek bahis konusu edilen Orhan'ın türbesinin içini tanımlayan az sayıdaki seyyahın birisi olan Kınçov, Orhan'ın mezarının tunç levhalarla çevrelendiğini ve mezarların çevrelerinde de değerli mumluklar ve altın buhurdanlıkların görüldüğünü söylemektedir¹¹³⁶. Müller de İstanbul türbeleri ile bir karşılaştırmaya giderek Osman Gazi Türbesi ile birlikte bu türbenin de benzer biçimde güzel şallar ve halılarla döşendiği bilgisini verir¹¹³⁷. Miret bir ayırım yapmamış ve hem Osman'ın hem de Orhan'ın mezarlarının değerli kumaşlar ve türbanlarla kaplanmış olduğunu ifade etmiştir¹¹³⁸.

Eşyaların haricinde mezarların genel biçimiyle ilgili de bazı aktarımlara rastlamak mümkündür ve özellikle deprem öncesindeki hallerini göstermeleri bakımından bu bilgiler oldukça önemlidir. Niebuhr'a göre mezarlar bir yükselti üzerindedir¹¹³⁹. Hammer, yangın nedeniyle mezarların tamamında harçların çözüldüğünü ancak büyük bölümünün iyi biçimde korunduğunu ifade etmiştir. Buna rağmen derin kökler nedeniyle Osman'ın mezarının zarar gördüğünü ve bu köklerin bu ilk Osmanlı hükümdarının kemiklerini ortaya çıkartabilecek

¹¹³³ Renard, 1899: 15

¹¹³⁴ Mevsim, 2009: 81

¹¹³⁵ Davey, 1907: 413

¹¹³⁶ Mevsim, 2009: 81

¹¹³⁷ Müller, 1897: 156

¹¹³⁸ Rasico, 2005: 52

¹¹³⁹ Akdemir, 1989: 100

duruma getirdiğini de söylemiştir¹¹⁴⁰. Walsh'a göre Orhan'ın mezarı devasa bir boyuttadır¹¹⁴¹. Hamilton, Orhan'ın ve ailesinin mezarlarının yapının merkezinde yükseltilmiş bir platformun üzerinde yer aldıkları bilgisini vermiştir¹¹⁴². Burgess'e göre Orhan'ın türbesi olarak kullanılan yapıdaki mezarlar kilise mezarlıklarında görülenlere benzeyen ve kemerli biçimlerinin bozulmadan alçıyla kaplandığının düşünülmesine neden olan kaba ve basit anıtlardır¹¹⁴³. Ziyaretini 1855 depreminden sonra gerçekleştirmiş olan Warsberg mezarların yapım tarzı hakkında en değerli bilgileri vermiş olan kişidir. Seyyah yıkıntılar arasında çok sayıda açık mezar bulmuş ve bir zamanlar kilisenin zemininde yer alan bu mezarların biçimlerini de inceleyebilmiştir. Belirttiği üzere bunların tamamı Türk tarzındadır. Ayrıca mimarilerinin oldukça basit ve kendi ülkesindeki tabutların büyüklüğü ve boyutlarında olup, toprak içine örülmüş tuğlalardan yapılmış olduğunu, tuğlaların derzlerinin de özenle sıvandığını belirtmiştir. Seyyaha göre mezarların zeminden yalnızca tavan kısımları çıkıntı oluşturmaktadır. Bu gösterişsiz yapının üzerine de merhumun gücü ve önemine göre büyüyen ve yine kendi ülkesindeki katafalklara benzeyen bir ahşap iskelet yerleştirildiğini söylemiştir¹¹⁴⁴.

2.4. OSMANLI DÖNEMİ ESERLERİ¹¹⁴⁵

Osmanlı Dönemi'nde Bursa'yı ziyaret eden seyyahların büyük bölümünü oluşturan Avrupalılar, Müslümanlar hakkında yazmaya daha az eğilimli olsalar dahi burada yer alan Osmanlı anıtlarının betimlemelerini yapmayı ihmal etmemişlerdir¹¹⁴⁶. Bu sayede Bursa, konumuz dâhilindeki diğer yerleşimlerde görülmeyen bir biçimde Osmanlı kenti imajıyla yansıtılan

¹¹⁴⁰ Hammer, 1818: 49

¹¹⁴¹ Walsh, 1823: 208

¹¹⁴² Hamilton, 1842a: 73

¹¹⁴³ Burgess, 1835: 139

¹¹⁴⁴ Warsberg, 1869: 119

¹¹⁴⁵ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-7.

¹¹⁴⁶ Lowry, 2004: 11

ve Osmanlı Dönemi eserleriyle ele alınan bir yerleşim olmuştur. Önceki bölümlerde de değindiğimiz üzere Bursa'nın Osmanlı öncesi eserlerinin izlerini araştıran kişilerin de azımsanamayacak bir sayıda olduğunu söylemek mümkünse de seyyahların birçoğu Bursa'nın bir Osmanlı ve bunun yanında bir İslam kenti olduğunu kabul etmek zorunda kalmışlardır. Kapsamlı sayımların yapılamayacak olmasına rağmen kentteki Müslüman nüfusunun baskınlığı hakkındaki tahminlerde de şüphesiz genel kent manzarasının bir etkisi olmalıdır. Zira Bursa'nın, uzaktan görünümünde yer verilen en çarpıcı özelliği çok sayıda caminin mevcudiyetine işaret eden minarelerdir. Genel mimari ve kent dokusu hakkında yapılan aktarımlarda daha ayrıntılı olarak üzerinde durduğumuz bu durum tarihi gerçeklerle de uyumludur. Henüz 16. yüzyılda, Arap coğrafyası haricinde İstanbul'dan sonraki en büyük Müslüman şehri haline gelmiş olan Bursa'da 18 cami yükselmekte, bu camiler ile birlikte 130 mescidin minaresi de kentteki Müslüman hâkimiyetini gözler önüne sermekteydi. 8 imarethane, 22 medrese ve 8 zaviye de camilerin haricinde dikkat çekmesi muhtemel diğer Osmanlı eserleriydi¹¹⁴⁷. Böylesi baskın bir biçimde kendini hissettiren Osmanlı yapılarının varlığının da bir bütün olarak kentin genel algısını etkilemesi ve ortaya bir Osmanlı ve İslam kenti imajının çıkması doğal karşılanmalıdır.

Bu gerçeğin yanında tezimiz içerisinde yer verdiğimiz diğer yerleşimlere göre Bursa'da Osmanlı eserlerine çok daha yoğun biçimde değinilmiş olmasının nedeni yalnızca genel kent dokusundaki baskınlıkları ya da daha erken dönem anıtlarının eksikliği değildir. Camiler ve türbeler başta olmak üzere bu eserlerin, Avrupalıların hayranlık beslediği ilk Osmanlı sultanlarının eserleri oldukları gerçeğinin bu yapıların özel olarak ele alınmaları hususunda daha belirleyici oldukları söylenebilir. Seyahatnamelerde yer eden yapıların daha çok bu sultanların ismini taşıyanlar olması da zaten bu gerçeği ortaya koymaktadır. Bunun yanında doğrudan bir aktarımla bu durumu açığa çıkartan seyyahlara da rastlamak mümkündür. Örneğin Renard, ayrıntılı biçimde ele almadan önce genel bir

¹¹⁴⁷ Lowry, 2004: 19

tanımlamada bulunmuş ve Bursa’da ön plana çıkan yapıların “ünlerini kendilerini inşa ettiren beylerin şanına veya gösterişliliklerine borçlu olduklarını” söylemiştir¹¹⁴⁸. Renard’ın doğru biçimde ortaya koyduğu üzere İstanbul’un fethine kadar anıtlar inşa ettikleri bu kentte sultanların izlerinin kendileri tarafından inşa edilmiş olan camilerde ve mezarlarının bulunduğu türbelerde bulunabilecek olması bu yapılara özel olarak ilgi duyulmasını beraberinde getirmiştir.

Bursa’nın bu özelliği seyahatnamelerin bazı konularda da farklı bir içeriğe sahip olmasına neden olmuştur. Örneğin ziyaret edilen bir yerin imar faaliyetlerinin büyük oranda yerleşimin tarihi ile ilişkilendirilmesi durumu daha çok Osmanlı Dönemi öncesi için geçerlidir ve fethi hakkında verilen bilgiler haricinde Osmanlı tarihinden herhangi bir şekilde bahsedildiğini belirleyebilmek pek çok yerleşimde mümkün olamamaktadır. Bursa örneğinde ise yine kuruluşundan itibaren tarihine yer veriliyor olmakla birlikte Osmanlı Dönemi tarihi de işin içine katılmakta ve özellikle yapılar örneğinde bu bilgilere mutlaka değinilmektedir.

Bursa’nın, fethinin hemen ardından Osmanlı’nın ilk başkenti yapıldığı seyyahların büyük bölümü tarafından bilinmektedir¹¹⁴⁹ ve imar faaliyetleri de büyük oranda kentin oynadığı bu rol çerçevesinde değerlendirilir. Bursa’nın tarihindeki en parlak yıllarını yaşadığı bu dönemde Orhan Gazi tarafından başlatılan imar faaliyetleriyle Osmanlı kenti olması yönünde ilk adımları atılan Bursa, I. Murat, Yıldırım Beyazıt, I. Mehmet, II. Murat’ın da ikametgâhı olmuş ve yapılarla süslenmeye devam edilmiştir¹¹⁵⁰. İlk Osmanlı sultanlarının başkentlerini güzelleştirmek için gerçekleştirdikleri imar faaliyetleri Osmanlı tarihine ilgi duyan kişilerin, Osmanlı’nın beşiği olarak değerlendirilen bu yerdeki eserlere özel bir ilgi duymalarını beraberinde getirmiş ve özellikle camiler ile türbelerin ziyaret edilmesine neden olmuştur.

¹¹⁴⁸ Renard, 1899: 12

¹¹⁴⁹ Chishull, 1993: 71, Brenner, 1824: 20, Kinneir, 1818: 245, Walsh, 1836: 198, Porter, 1835: 256, Levinge, 1839: 237, Burgess, 1835: 133, Murray, 1854: 181, Moustier, 1864: 246, Warsberg, 1869: 117, Mevsim, 2009: 38, Coufopoulos, 1895: 184, Coufopoulos, 1895: 189, Grosvenor, 1900: 65, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 65, Gallois, 1907: 53

¹¹⁵⁰ Osmangazi Belediyesi, 2006: 66

Bursa'nın erken Osmanlı sultanlarının yadigârları olarak nitelendirilebilecek olan eserleri barındırdığı bilgisi Bursa'dan bahseden pek çok seyahatnamede yer etmiştir. Joanne ve Isambert güzel camilerin, türbelerin, hamamların ilk Osmanlı sultanları tarafından inşa edildiğini söylemiş ancak özel olarak bir isme değinmemişlerdir¹¹⁵¹. Chishull, hatalı biçimde Osman ile başlattığı Bursa'da hüküm sürmüş olan sultanlardan Orhan, I. Murat, I. Beyazıt ve I. Mehmet'in yanında Süleyman'ın da anıtlarının görülebileceğini söylemektedir¹¹⁵². Kinneir, fethinin ardından Orhan ile başlattığı imar faaliyetlerinde rol oynayan bir diğer kişinin II. Mehmet olduğunu belirtir. Seyyah Timur'un Ankara Savaşı'nın ardından Bursa'yı tahrip etmiş olduğu şeklinde bir izlenime sahiptir ve II. Mehmet'i de Bursa'yı yeniden imar eden kişi olarak gösterir. Burada sultanın isminde bir hata yaptığı ve I. Mehmet'in ismini II. Mehmet olarak verdiği anlaşılmaktadır¹¹⁵³. Bu kaynaktan alıntı yapmış olan Murray ve Busch bu konu ile ilgili bilgi verirken aynı hatayı tekrarlamışlardır¹¹⁵⁴. Moustier başkent olmasının ardından Orhan ile başlayan imar faaliyetlerinin daha sonraki sultanlar tarafından devam ettirildiği bilgisini vermiştir¹¹⁵⁵. Warsberg, türbeleri burada bulunan ilk hükümdarların Bursa'daki anıtları meydana getiren kişiler olduğunu bildiğini ortaya koymuş, sultanların inançları doğrultusunda camileri inşa ettiklerini, onların anısına türbeleri yapan kişilerin ise torunları olduğunu söylemiştir¹¹⁵⁶. Naçov ise Bursa'da görülen çok sayıda cami ve diğer kamu binalarının bu kentin Osmanlı başkenti olduğu yıllardan kaldığını söyleyerek aynı düşüncelere sahip olduğunu göstermektedir¹¹⁵⁷. Kınçov'un bu konuyla ilgili ifadeleri biraz daha kısadır ve yalnızca Bursa'yı görkemli camiler ve türbelerle süsleyenlerin ilk sultanlar olduğunu söylemektedir¹¹⁵⁸. Paine, genel kent dokusunda camilerin baskın karakterine değinmiş bunun yanında

¹¹⁵¹ Joanne, Isambert, 1861: 455

¹¹⁵² Chishull, 1993: 71

¹¹⁵³ Kinneir, 1818: 245

¹¹⁵⁴ Murray, 1854: 181, Busch, 1870: 147

¹¹⁵⁵ Moustier, 1864: 246

¹¹⁵⁶ Warsberg, 1869: 117

¹¹⁵⁷ Mevsim, 2009: 38

¹¹⁵⁸ Kınçov, 2009: 78

Bursa'nın başkenti olduğu yıllara tarihlenen ve görkemli biçimde süslenmiş türbeler ile Osmanlı'nın en eski camilerinden bazılarının burada görülebildiğinden bahsetmiştir¹¹⁵⁹. Bent, Bursa'nın mimari gelişimin sınırlamasını Osmanlıların Avrupa'ya geçmesinin öncesine yani yine Osmanlı başkentliği yaptığı ilk yıllar dâhilinde yapmıştır. Osmanlı'nın giderek gücünü arttırdığı bu yıllarda erken dönem sultanlarının Uludağ'ın yamaçlarını cami ve türbelerle güzelleştirdikleri gibi, sıcak su kaynaklarının bulunduğu yerlerde de hamamlar inşa ettiklerini söylemiştir¹¹⁶⁰. Haeckel, Osmanlı'nın ilk hükümdarlarının tamamının burada inşa ettikleri güzel kubbeli anıtlarla kendilerini ölümsüzleştirdikleri bilgisini vermiştir. Haklarında ayrıntılı bilgiler de aktardığı bu sultanları hatalı biçimde Osman ile başlatan Haeckel, Orhan, I. Murat, Yıldırım Beyazıt, I. Mehmet ve II. Murat yanında diğer seyyahlarda isminin verildiğini çok fazla görmediğimiz II. Mehmet'i de burada ikamet ettiği gibi camiler inşa ettirmiş ve büyük bölümü burada gömülmüş kişiler olarak göstermiştir¹¹⁶¹.

Konuya oldukça genel bir açıdan yaklaşan seyyahlar Bursa'da imar faaliyetlerini gerçekleştiren kişilerin yalnızca erken Osmanlı sultanları olduğunu söylemekle yetinirler. Ancak genel olarak Bursa'da Osmanlı Dönemi imar faaliyetleri sultanların ismi verilerek yapılır ve bu sultanlar içinde adı en çok geçen Orhan aynı zamanda bu faaliyetleri başlatan kişi olarak da gösterilir¹¹⁶². Bunun başlıca nedeni daha önceki dönemler için de geçerli olduğu gibi en önemli imar faaliyetlerinin tarihindeki en önemli kişilerle atfedilmesi ile bağlantılıdır. Bu yüzden Bursa'nın Osmanlı Dönemi tarihini başlatan olay olarak fethinin ele alınması ve bu fethi gerçekleştiren kişinin de Orhan olmasının doğal bir sonucu olarak imar faaliyetleri de kendisiyle birlikte başlatılmıştır. Bununla birlikte diğer camiler, hamamlar ve diğer yapıların bazı sultanlara atfedilmesi örneğinden farklı biçimde Orhan'ın inşa edilmesinde rol oynadığı bir yapının ismi genellikle verilmez. Texier, Orhan'ın zaferleriyle orantılı biçimde artan dini çabalarıyla çok sayıda cami yapımını emrettiğini

¹¹⁵⁹ Paine, 1859: 55-56

¹¹⁶⁰ Bent, 1889: 371-372

¹¹⁶¹ Haeckel, 1873: s.y.

¹¹⁶² Hammer, 1818: 73, Kinneir, 1818: 245, Texier, 2002: 199, Moustier, 1864: 246, Gallois, 1907: 53

söylerken, bu yapıların ismini vermez¹¹⁶³. Gallois, yalnızca Bursa'nın fethinin ardından Orhan'ın lütuflarına sahne olduğunu ve sayıları oldukça artan dinsel binaları sayesinde dini bir kent olarak ünlendiğini belirtmektedir¹¹⁶⁴. Hammer Bursa'nın genel mimari ve kent dokusunu tanımlarken Emir Sultan ve Çekirge mahallelerinin doğu ve batıda Bursa'nın karşılıklı iki uç noktasında yer aldığını ve bu yönlerden gelenlerin de "ibadetin ve dindarlığın ileri karakolları gibi" iki güzel camiyle karşılaştığını belirtmiştir. Bunlardan Emir Sultan'da yer alan cami, bu yere ismini de vermiş olan Emir Sultan Camisi'dir ve günümüzde de görülmektedir ancak Hammer Çekirge'de yer alan caminin Sultan Orhan tarafından inşa ettirildiğini söylemiş ve hatta mimarisi hakkında da kısa bir tanımlama yaparak "eski mimarinin basit vakarı içinde hala ayakta" olduğunu söylemiştir¹¹⁶⁵. Orhan Gazi'nin yapımında rol aldığı bir yapıdan bahsetmiş olması dolayısıyla istisna meydana getiren örneklerden birisi olmasına rağmen Hammer'in tanımladığı caminin hangisi olduğunu tespit edebilmek mümkün olamamıştır. Kinneir de yine diğer seyyahlardan biraz daha ayrıntılı bir biçimde Orhan'ın fethin ardından Bursa'yı bir cami, okul ve hastane ile donattığını söylemişse de bunların hangileri olduğunu belirtmemiştir ve verdiği bu bilgiye de Osmanlı kaynaklarından ulaştığı anlaşılabilir¹¹⁶⁶. Kinneir ile neredeyse tamamen aynı cümleleri kullanan ve bu kaynaktan yararlandığı anlaşılan Murray ve Busch da benzer biçimde Orhan'ın Bursa'da gerçekleştirdiği imar faaliyetleri içerisinde bir cami, okul ve hastanenin olduğu bilgisini tekrarlamışlardır¹¹⁶⁷.

Seyahatnamelerde örnekleri verilemese de fethinin hemen ardından anıtlarla süslenmeye başlandığını bildiğimiz Bursa'da Orhan Gazi'nin ardından gelen sultanlar da bu geleneği devam ettirmişlerdir. Ancak kendi adlarını taşıyan camilerden bahsedilirken bu yapı sınırları içerisinde ele alınanlar haricinde bu sultanlar arasında da yaptıkları imar faaliyetleri ile değerlendirilenlere neredeyse hiç rastlanmaz. Orhan dışında büyük oranda

¹¹⁶³ Texier, 2002: 199

¹¹⁶⁴ Gallois, 1907: 53

¹¹⁶⁵ Hammer, 1818: 11

¹¹⁶⁶ Kinneir, 1818: 245

¹¹⁶⁷ Murray, 1854: 181, Busch, 1870: 147

adı geçen sultan ise I. Murat'tır⁴. Texier, I. Murat'ın tahta geçmesinin ardından kamu binalarının yapımı hususunda çok aktif ve gayretli olduğunu ifade etmiştir ancak yine de bu genel tanımlaması içerisinde hangi yapıların girdiğini söylememiştir¹¹⁶⁸. Walker da I. Murat'ın imar faaliyetlerinden bahsetmektedir. Bahisleri içerisinde eski dönemlere ait bir hamamın geliştirilmesi, okullar ve hastaneler ile Gök Vadisi olarak ismini verdiği noktada, kendi adını taşıyanın haricinde (?), bir başka küçük camiyi inşa ettirdiği bilgisi vardır¹¹⁶⁹. Yazarını belirleyemediğimiz 1904 tarihli bir gezi rehberi ise Bursa'nın Osmanlı tarihi paralelinde imar faaliyetlerine yer vermiştir. Bu faaliyetler içerisinde I. Murat'ın bir saray inşa ettirmesi ve I. Beyazıt tarafından 1389'da kentin yeni tahkimatlarla çevrenmesi vardır¹¹⁷⁰. Bursa tarihi hakkında Knowles ve Cantemir'e başvurduğunu dipnotunda da açıklamış olan Dallaway ise Beyazıt'ın imar faaliyetlerine yer vererek bu sultanın bir sultan camisi ve de saray inşa ettirdiğini söylemiştir¹¹⁷¹.

Bu örneklerle daha açık biçimde kendini gösterdiği gibi özel olarak yapılar bazında verilemiyor olsa da İstanbul'un fethine kadar Osmanlı tahtında bulunan tüm sultanların Bursa'da önemli imar faaliyetlerinde buldukları, bu çabalarıyla Bursa kentini geliştirdikleri gibi şehrin eski boyutlarının çok üstüne çıkmasını sağladıkları seyyahlar tarafından da bilinmektedir. Bazı durumlarda her ne kadar kabul edilmese de fethinin öncesinde bir köy görünümünde olan Bursa da bu çabalarla giderek gelişerek surların dışına taşmış ve yeni mahallelerin meydana getirilmesi de bu imar çalışmaları sayesinde gerçekleşmiştir. Bu nedenle Bursa'nın tarihinin Osmanlı Dönemi'nin başlangıcı ile parladığını söylememiz gerekir¹¹⁷². Bu gerçeğe şehircilik yönünden olduğu gibi genel kent dokusuna sağladığı katkı açısından da değinmiş olan Hammer da camiler, türbeler, hamamlar ve çeşmelerin Bursa'nın güzelleşmesine katkı yapan unsurlar olduğunu

¹¹⁶⁸ Texier, 2002: 199

¹¹⁶⁹ Walker, 1886: 158

¹¹⁷⁰ Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 210

¹¹⁷¹ Dallaway, 1797: 176, dn. 1

¹¹⁷² Ergenç, 2006: 6

söylemektedir¹¹⁷³. Bir bütün olarak bakıldığında da Osmanlı kenti olarak görüldüğünü genel mimari ve kent dokusu tanımlamalarında net biçimde ortaya koyduğumuz Bursa'nın Osmanlı hâkimiyeti öncesinde önemsiz bir yerleşim olduğu ve fethin ardından ünlendiği seyyahlar tarafından da kabul edilmektedir¹¹⁷⁴. Hamilton, hakkında az sayıdaki bahsin de kanıtladığı üzere, Bursa'nın Roma ve Bizans dönemlerinde önemsiz bir yerleşim olmasına rağmen Osmanlı fethinin hemen ardından Doğu'nun gözdesi olmayı başardığını söylemiştir. Bu gelişmesini Osmanlı'nın büyük bir güç olarak ortaya çıkışı ve gelişmesiyle de paralel görmektedir¹¹⁷⁵. Walsh da kentin basit durumunun çok ötesinde bir zenginlik ve görkeme kavuşmasının Türk dönemiyle başladığını kabul eden seyyahlardandır¹¹⁷⁶. Moustier'e göre ise büyük bölümü bozulmuş ve bazıları da harabe hale gelmiş olmasına rağmen sayıları ve çeşitleri ile Bursa'ya görkemli bir görünüm vermeye katkıda bulunan en önemli unsurlar çoğunlukla 15. yüzyıla ait olduğunu söylediği bu anıtlardır¹¹⁷⁷. Coufopoulos, Orhan tarafından fethedilmesinin ardından başkent olan Bursa'nın Türk yönetimi altında önemi ve ihtişamının arttığını ifade etmektedir. Belirttiği üzere camiler, türbeler yanında çok sayıda kamu kuruluşu ve binaların inşa edilmesinin bu durumun oluşmasında rolü olduğu inancını taşımaktadır¹¹⁷⁸. Elston da uzun süre tarih sahnesinden kalkan Bursa'nın yeniden ortaya çıkmasının Osmanlı Dönemi ile başladığını, fethinin ardından hızla refaha ve azamete kavuştuğunu, hala görülen zevk ürünü zarif yapıların da bu dönemlerin eseri olduğunu söylemektedir¹¹⁷⁹. Cox, Bursa'nın hayır kurumlara olan anıtlara sahip olmasını Orhan'ın soyundan gelenlerin cömertliklerine bağlayarak en azından kentin mimari dokusunun Osmanlı Dönemi'nde ortaya çıktığı görüşünde olduğunu ortaya koyar¹¹⁸⁰. Naçov Bursa'daki anıtların tarihi öneminin farkındadır ve burada çok sayıda örneğini

¹¹⁷³ Hammer, 1818: 73

¹¹⁷⁴ Brenner, 1824: 19

¹¹⁷⁵ Hamilton, 1842a: 74.

¹¹⁷⁶ Walsh, 1836: 199

¹¹⁷⁷ Moustier, 1864: 246

¹¹⁷⁸ Coufopoulos, 1895: 184, Coufopoulos, 1895: 189

¹¹⁷⁹ Elston, 1923: 196

¹¹⁸⁰ Cox, 1887: 328

gördüğü bu eserlerin Osmanlı Devleti'nin eski görkeminin birer tarihsel kalıntısı olduğunu söyler ve bu eserler içinde özellikle türbeler ve sayılarını iki yüz olarak verdiği camiler üzerinde durur¹¹⁸¹.

Asıl olarak yönetim merkezinin I. Murat tarafından Edirne'ye taşınmasının ardından Bursa'nın da başkentlik unvanını kaybettiğini bilen seyyahlara rastlanmaktadır¹¹⁸². Ancak Edirne'nin başkent olması Bursa'da imar faaliyetlerinin sonlanmasına veya türbelerinin burada yer almaya devam etmesinin gösterdiği gibi sultanların gözünde önemini yitirmesine neden olmamıştır. Brenner, Bursa'nın sultanların ikametgâhı olma özelliğinin I. Murat'ın Edirne'yi fethinin ardından bittiğini söyleyenlerden birisidir. Bunun yanında Anadolu'daki en önemli kent olarak kabul edilmesinin sonlanmadığını doğru bir biçimde ortaya koymaktadır¹¹⁸³. Grosvenor da Bursa'nın Türklerin gözündeki önemi ve değerine nedenleri ile birlikte yer veren bir seyyahtır. Edirne'nin fethi ve başkent yapılması ile İstanbul'un fethi süreci arasında Bursa'nın yerine değinen Grosvenor, bu yıllarda da camilerin ve okulların merkezi olduğunu ve İstanbul'un fethine kadar da imparatorluk ailesinden olan kişilerin burada gömülmesinin Bursa'ya kalpten bağlı olunmasının bir göstergesi olduğunu söylemiştir¹¹⁸⁴. Gerçekten de mevcut eserlerin gösterdiği üzere Edirne'nin başkent olması Bursa'nın Osmanlı sultanları tarafından anıtlarla süslenmesinin sona ermesine neden olmamıştır. Ancak İstanbul'un fethinin ardından sultanlar mezarlarını bu yeni başkente yapmaya başlamışlar ve kendilerinden önce seleflerinin Bursa'da adlarını taşıyan bir cami yapma geleneğini de bırakmışlardır. II. Mehmet ve II. Beyazıt zamanlarında hem sultanlar hem de yüksek dereceli görevliler tarafından vakıflar kurulmuş, dini, iktisadi kuruluşlar meydana getirilmişse de bunlar daha önceki dönemlere göre daha az sayıdadır ve Bursa'nın bazı konularda önemi devam etmesine rağmen imar faaliyetleri de giderek azalmış ve daha sonra tamamen sonlanmıştır.

¹¹⁸¹ Mevsim, 2009: 59.

¹¹⁸² Kinneir, 1818: 245, Murray, 1854: 181, Busch, 1870: 147, Bent, 1889: 372, Grosvenor, 1900: 65. Levinge, başkenti Bursa'ya taşıyan kişinin Yıldırım Beyazıt olduğunu söyleyerek bir hata yapmaktadır. Levinge, 1839: 237.

¹¹⁸³ Brenner, 1824: 20

¹¹⁸⁴ Grosvenor, 1900: 65

Başkent'in İstanbul olmasının ardından ihmal edilen Bursa, her ne kadar manevi yönleri nedeniyle sürekli saygınlık duyulan bir yer olsa da ihmalkârlıklarla birlikte özellikle 19. yüzyıl içinde uğradığı felaketler dolayısıyla görkemini oldukça yitirmiştir. Bu yıllarda da ve hatta konumuz sınırları içerisinde kalan her dönemde doğal güzellikleri başta olmak üzere çeşitli çekicilikleri Bursa'nın hala beğeni dolu cümlelerle yansıtılan bir kent olmasını sağlamış olmakla birlikte artık görkemini kanıtları ile çok daha az karşılaştığı da seyahatnamelerde yer etmeye başlamıştır. Bu yıllardan itibaren özellikle camiler eski günlerin yadigârları olan yapılar olarak daha çok ön plana çıkartılmış ve bunların Osmanlı'nın başkenti olduğu yıllara ait olmaları nedeniyle ilk sultanların izlerinin ve Bursa'nın erken dönemlerinin görkemini bu yapılarda aranabileceği düşünülmüştür.

Bu duruma özel olarak değinen Miller, Yeşil Cami, Yeşil Türbe ve Ulu Cami örneğinde bu anıtların Bursa'nın altın çağlarının şahitleri olduğunu söyleyerek, kent'in başkent yıllarına bir atıfta bulunmuştur. Seyyah bu anıtların kanıtladığı üzere eski görkemli günlerinden sıradan bir taşra kasabası haline gelmesinin nedenini de başkent'in İstanbul olmasıyla Bursa'nın gözden düşmesine bağlamaktadır¹¹⁸⁵. Diğer seyyahlar Miller kadar ayrıntılı değerlendirilebilecek biçimli aktarımlar yapmamışlarsa da İstanbul'un fethinin Bursa'nın ihmal edilmişliğini tetiklediği de birçok örnekte karşımıza çıkmaktadır. Örneğin Texier, Bursa'daki büyük camilerin tamamının sultanların eseri olduğunu söylediği gibi İstanbul'un fethinin ardından Bursa'da yeni dini eserler yapılmadığı gerçeğini de ortaya koymuştur¹¹⁸⁶. Burgess, İstanbul'un fethine kadar sultanların verdiği önem sayesinde sürekli olarak gelişen Bursa'nın bu tarihten itibaren bozulmaya başladığını ileri sürmüştür¹¹⁸⁷. Moustier de Orhan ile başlayan ve daha sonraki sultanlar tarafından da devam eden imar faaliyetlerine sahne olan Bursa'nın, İstanbul'un başkent olmasının ardından yavaş yavaş önemini kaybettiği

¹¹⁸⁵ Miller, 1898: 422-423

¹¹⁸⁶ Texier, 2002: 210

¹¹⁸⁷ Burgess, 1835: 134

düşüncesine sahiptir¹¹⁸⁸. Warsberg ise Osmanlı hükümdarlarının kendisine daha büyük önem verdiği zamanların başkent yılları olduğunu söyleyerek benzer görüşe sahip olduğunu ortaya koymuştur¹¹⁸⁹.

Bu durum Bursa'daki bazı anıtların özel olarak ele alınmasının nedenidir ve genel olarak Bursa'nın ilgi çekme nedenleri ile paralel biçimde bazı yapıların özel olarak üzerinde durulduğu görülür. Tanımlamalarında özellikle değinilen yönleri de bu nedenleri açık biçimde ortaya koymaktadır. Aralarında bu yapılar hakkında ayrıntılı bilgiler vermeyenler mevcut olsa bile, seyyahların neredeyse tamamının camiler, türbeler ve hamamlardan bir şekilde bahsetmelerinin nedeni de bu üç yapı grubunun Bursa'yı ünlü yapan farklı özellikler ile olan bağlantısıdır. Aynı bilgileri bir kez daha tekrarlamamak için değerlendirmeye almadığımız seyyahlar içerisinde, sahip olunan ortak görüşlerin özetini verdiğimizde Bursa'da en çok dikkati çeken yapı grupları içerisinde hamamların Bursa'nın uzun yıllardır ünlü olan kaplıcaları dolayısıyla değerlendirmeye alındığı görülür. Camilerin ilgi çekme nedeni genel kent manzarasındaki hâkim yerleri yanında tarihi önemleridir. Türbeler çoğu zaman manzaradaki yerleri ile olmasa da sayıları ve yine tarihi önemleri ile birlikte dikkat çeken bir diğer yapı grubunu da oluşturur. Ayrıca hem camilerin hem de türbelerin manevi önemleri özel olarak ele alınmalarının bir diğer nedenini oluşturmaktadır.

Seyyahların ilgisini çekme nedenleri üzerinde dururken de belirttiğimiz üzere Bursa'daki anıtların ilk Osmanlı sultanlarının hatıralarını yaşatması seyyahların bu anıtlara özel olarak değinmesinin bir sebebidir. Bunun yanında bu durum Türklerin kente kutsallık yüklemesine de neden olmaktadır. Bir bütün olarak Bursa'nın bu yönüne yer veren seyyahlardan birisi olan Moustier, başkentlik unvanının İstanbul'a geçmesinin ardından önemini yitirmesiyle birlikte Türklerin gözünde kutsal bir yeri olmasının ve hatta bu kutsallık bakımından da Mekke'den sonra gelmesinin nedenini ilk sultanlar, aziz ve dervişlerin mezarlarının yer almasının haricinde bir yıldaki gün sayısı kadar olan ve bu erken sultanların eseri olan ve büyük

¹¹⁸⁸ Moustier, 1864: 246

¹¹⁸⁹ Warsberg, 1869: 117

çoğunluğunu da 15. yüzyıla ait cami, mescit ve tekkelerin de rolü olduğu üzerinde durmuştur¹¹⁹⁰. Moustier'in ardından Walker da Bursa'nın Türkler tarafından kutsal olarak görülmesinin nedenlerine değinen bir seyyahtır. Seyyaha göre imparatorluğun beşiği olmasının yanında Moustier'in de bahsettiği gibi Osmanlı'nın ünlü şahıslarının son istirahatgahı olmasının bu durumun oluşmasında önemli payı vardır. Bunun yanında kentin farklı noktalarında dini, bilimsel veya hayır amaçlı olarak meydana getirilmiş binaların olduğunu da söylemektedir¹¹⁹¹.

Amaç ister öne çıkan özelliklerinin üzerinde durmak, ister eski görkeminin izlerini tespit etmek isterse de özel olarak ilgi duyulan padişahlarla bağlantılı anıları ortaya koymak olsun, Bursa'nın ilgi çekme nedenlerini açıklayan bu seyyahlar aynı zamanda daha sonra üzerinde özel olarak durulacak olan yapıların niçin büyük oranda birbirinin benzeri olduğunu da bir bakıma ortaya koymaktadırlar. İlgili bölümlerde ayrıntılı biçimde ele alacağımız üzere ilk sultanların adını taşıyan ve kendileri tarafından inşa edildiği bilinen camiler, bunun yanında yine bu sultanların türbelerine özel olarak ilgi gösterilmektedir. Playfair de Bursa'nın Bithynia Kralı Prusias'a giden bir tarihi olduğunu söylemiş, kalenin bulunduğu yeri bu döneme tarihlemiş ve Osman ve Orhan Gazi türbelerinin yerinde eskiden bir Bizans Kilisesi olduğunu belirtmiştir. Ancak antik çağdan hiçbir eserin kalmadığını ve ilgi çekici eserleri asıl olarak ilk Türk sultanlarının camileri ve türbelerinin oluşturduğunu da söylemiştir. Bu yapılar içerisinde ayrıntılı biçimde tanımlamadığı yalnızca ismini verdiği yapılar Yeşil Cami ve Yeşil Türbe, Yıldırım Beyazıt Türbesi, Ulu Cami, II. Murat Camisi ve Türbesi ile I. Murat Camisi ve Türbesi'dir. Yani atlamış olduğu Yıldırım Beyazıt Camisi dışında ilk sultanların inşa ettirdiği camiler ve yattıkları mezarların Bursa'nın en ilgi çekici eserleri olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır¹¹⁹².

¹¹⁹⁰ Moustier, 1864: 246

¹¹⁹¹ Walker, 1886: 95-96

¹¹⁹² Playfair, 1890: 99

2.4.1. Camiler¹¹⁹³

Seyyahların özel olarak ilgi gösterip çeşitli yönleriyle ele aldıkları camilere tezimizde kendilerine ait başlıklar altında yer verilmiştir. Ancak bunun yanında zaman zaman isim verilmeden ortak yönleri paydasında değerlendirildiklerini görmek de mümkün olabilmektedir. Bu tür durumlarda genel özellikleriyle ilgili aktarımlar büyük oranda öne çıkan erken dönem camilerine dayalı olarak yapılır. Bir bütün olarak manzaradaki yerleri, kentin genel imajına yaptığı katkılardan bahsedildiğinde ise böylesi bir sınırlandırmaya gidilmeden camilerin tamamı değerlendirmeye alınır.

Camiler, seyahatnamelerin Bursa'ya ayrılmış bölümlerinde kendilerine özel olarak en çok yer verilen yapı grubunu meydana getirmektedir. Ayrıca genel kent dokusu tanımlamalarının yapıldığı bölümlerde de diğer yapılara göre daha fazla ön plana çıktıkları görülmektedir. Bu tür tanımlamalarda bu derece yoğun bir biçimde yer ediyor olmalarının nedeni kent manzarasındaki baskın yerleridir¹¹⁹⁴. Diğer yapıların görülmesini imkânsız kılan yoğun bir bitki örtüsünün hâkim olduğu Bursa'da camiler, çok uzaktan dahi, seyyahlara dikkat çekici ölçüde fazla sayıda gelen beyaz minareleri, kurşun kaplamalı parlak kubbeleri ile kendilerini belli etmektedirler¹¹⁹⁵. Bunun yanında sayılarının çokluğuna dayalı olarak yapılan bahislerin bu tür genel kent dokusu manzaralarıyla kanıtlanıyor olması da bu bölümlerde kendilerine mutlaka yer verilmesini beraberinde getirmiştir.

Camiler, genel kent dokusu tanımlamalarında Bursa'nın en önemli özelliği ve başlıca süslemeleri¹¹⁹⁶, aynı zamanda en dikkat çekici yapıları olarak gösterilir¹¹⁹⁷. Diğer yapılarda olmadığı ölçüde de, bu kısımlardaki aktarımlar, daha sonradan ayrıntılı olarak ele alınacak olan camiler için bir

¹¹⁹³ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-8.

¹¹⁹⁴ Wheler, 1682: 215, Haeckel, 1873: s.y.

¹¹⁹⁵ Stuart, 1854: 52, Moltke, 1969: 56, Hamilton, 1842a: 71, Poujoulat, Michaud, 1840: 160, Bernard, 1943: 55, Felice de Vecchi, 1854: 92, Paine, 1859: 52, Taylor, 1862: 309, 318, Howard, 1855: 35, Murray, 1854: 182, Perrot, 1864: 64, Warsberg, 1864: 103, Mevsim, 2009: 17, Müller, 1897: 151, Overbergh, 1899: 405, Kennedy, 1908: 422, Launay, 1914: 204, Hawley, 1918: 51, Banse, 1919: 71, Haeckel, 1873: s.y.

¹¹⁹⁶ Kinneir, 1818: 246, Busch, 1870: 147

¹¹⁹⁷ Levinge, 1839: 238

giriş bölümü mahiyeti taşımaktadır. Ayrıca seyahatnamesinin Bursa'ya ayrılan bölümünde hiçbir şekilde bir camiyi değerlendirmeye almamış seyyahların bu yapılarla ilgili genel izlenimlerini ve fikirlerini de bu bölümlerden öğrenebilmek mümkün olmaktadır.

İlk olarak camilerin Bursa'nın genel manzarasının en önemli özelliği olarak tanımlandığı ve baskın karakterlerinin de en net biçimde kendini gösterdiği kısımların bu bölümler olduğunu söylememiz gerekir. Seyyahların gözünde camiler Bursa'da kent karakterini meydana getiren eserlerin ilk sırasında gelmektedir ve genel olarak da kent görünümünde en dikkat çekici yapılar olarak görüldükleri yine genel kent dokusu tanımlamalarından tespit edilebilmektedir. Walsh, Bursa'yı okuyucunun zihninde canlandırmak istediği belli olan aktarımında, bu kentin karakterini ortaya koyan unsurlar içerisinde en önemli yeri, tepelerin yamaçlarını kaplayan camiler ve minarelerin aldığını ve bu camilerin kentin en göze çarpan yapıları olduğunu söylemektedir. Okuyucunun da ancak böylesi bir manzarayı gözünün önüne getirmesi koşuluyla Bursa'nın genel görünümünün nasıl olduğu hakkında bir fikir edinebileceğini ifade etmektedir¹¹⁹⁸. Bursa'yı 1832 yılında ziyaret etmiş olan Porter, Bursa'daki pek çok yapı hakkında olduğu gibi camilerle ilgili de ayrıntılı bilgiler aktarmış bir seyyahtır. Verdiği bu bilgiler hem özel olarak ele aldığı camilerle ilgili olarak hem de bu camiler hakkında yaptığı genel tanımlamalar dâhilinde değerlendirilebilir. Seyyah genel kent görünümünü ele aldığı kısımda Bursa'nın ilk olarak çok sayıda minaresi ile dikkat çektiğini söylemiştir. Uludağ'a yaptığı bir gezide yine bu yükseltiden yaptığı kent tanımlamasında da ilk yeri Bursa'nın camileri almaktadır¹¹⁹⁹. Hawley, her yerinde görülen beyaz oklar benzeri minarelerin Bursa'nın en çarpıcı yapıları olan camilerin yerlerine işaret ettiğini dile getirir¹²⁰⁰. Kennedy, minareleri uzun beyaz sütunlar olarak tanımlar ve kentin her yanını sarmalamış olduklarını söyler. Bu nedenle kentin sınırlarını tespitte yarayan bir özellik olarak

¹¹⁹⁸ Walsh, 1836: 198, Walsh, 1836: 199

¹¹⁹⁹ Porter, 1832: 247, 270

¹²⁰⁰ Hawley, 1918: 45

aktarır¹²⁰¹. Bu seyyahın aktarımına benzer biçimde G.M., Bursa'nın yoğun ağaçlar arasında gizlenmiş bir kent olduğunu ve manzarada kendini gösteren yegâne yapıların kalenin dışında minareleri ve kubbeleri ile yerlerini belli eden camiler olduğunu söyleyerek minarelerin Bursa'nın kapladığı alanın belirlenmesini sağlayacak biçimde kentin her noktasına yayıldığını ifade eder¹²⁰². Gerek Bursa, gerekse konumuz dâhilindeki diğer yerleşimlerdeki yapılarla ilgili olarak önemli bilgiler vermiş olan Hamilton buna rağmen eski bir Bizans Kilisesi olduğu için ilgi duyduğu anlaşılan Orhan Camisi dışında Bursa'daki camilerin üzerinde durmamıştır. Seyahatnamesinde camilerden bahsedilen tek bölüm Bursa'ya girerken gördüğü manzarada teşkil ettikleri yer ile sınırlıdır. Seyyah, yoğun bitki örtüsü arasından kendine gösteren camileri zarif minareli ve parlak kubbeli yapılar olarak tanımlamıştır¹²⁰³. Pardoe, genel kent dokusunu tanımladığı kısımda camilerin dağın yamacı ve vadiye göz alıcı ve düzensiz bir biçimde dağılmış olan durumlarına değinmiştir¹²⁰⁴. Howard, seyahatnamesinde camilere genel özellikleri ile değinmiş ve tarihsel niteliklerinden bahsetmiştir. Genel kent dokusu hakkında yaptığı tanımlamada ise diğer seyyahlarda gördüğümüz gibi beyaz minarelerin ağaç kümeleri arasından kendilerini gösteriyor olması üzerinde durmuştur¹²⁰⁵. Haeckel'e göre servi ağaçları ile birlikte uzun ince minareler kenti süsleyen en önemli öğelerdir ve Bursa'nın başta gelen özelliklerindendir¹²⁰⁶. Hare, Uludağ'ın yamaçlarındaki en dikkat çekici özellikler olarak cami ve minare zincirine değinir¹²⁰⁷. Seyahatnamesinde Bursa'daki yapılardan ancak çok genel yönleri ile bahseden ve özel olarak yalnızca hamamlar ve türbeleri ele alan Levinge, camilere kent dokusu tanımlaması içerisinde yer vermiştir. Çok sayıda oldukları görülen camilerin kentte göze çarpan ilk yapılar olduğunu söyleyen seyyah verdiği bu genel bilginin haricinde Bursa'nın herhangi bir camisi hakkında özel olarak bir bilgi

¹²⁰¹ Kennedy, 1908: 433

¹²⁰² G.M., 1834: 455

¹²⁰³ Hamilton, 1842a: 71.

¹²⁰⁴ Pardoe, 2004: 299

¹²⁰⁵ Howard, 1855: 35

¹²⁰⁶ Haeckel, 1873: s.y

¹²⁰⁷ Hare, 1900: 210

aktarmamıştır¹²⁰⁸. Moltke, camilerin genel özelliklerini değerlendirdiği bu bölümde yarım küre şeklinde kurşun kaplı kubbelerle örtülü ve ağaçlar arasında yükselen minareleriyle de göz alıcı olduklarını söylemektedir¹²⁰⁹. Launay uzaktan görünen kent manzarasında yeşillikler arasında dikkat çeken yapıların camiler olduğunun üzerinde duran bir diğer seyyahtır¹²¹⁰.

Bu bölümlerde camilerle ilgili aktarımların genel değerlendirmesi yapıldığında bir sonraki sırayı camilerin Bursa'nın çekiciliğini arttıran öğeler olarak tanımlandığı örnekler alır. Walsh, camilerin kente ilgi çekici ve karakteristik bir özellik verdiğini söyler¹²¹¹. Burgess, geniş ağaçlıklar arasından görülen parlak minareler ve kubbelerin kentin görünümünü etkileyici bir hale getirdiğinden bahseder¹²¹². Benzer biçimde Paine, yoğun bitki örtüsü arasından kendini gösteren kubbe ve minare dizilerinin Bursa'yı ilk kez görenler için büyüleyici ve muhteşem bir manzara oluşturduğunu söyler¹²¹³. Beaufort'a göre camiler Bursa'nın iftihar kaynaklarıdır¹²¹⁴. Haeckel, çok uzaktan dahi gün ışıklarıyla parlayarak kendilerini gösteren minare ve kubbelerin Bursa'ya göz kamaştırıcı ve harika bir görünüm kazandırdığını ifade eder¹²¹⁵. Barkley, Bursa'daki camilerin güzelliği hakkında çok şey duyduğunu söylemesine rağmen yalnızca kendisine en güzeli olduğu söylenen Yeşil Cami'yi ziyaret etmiş ve seyahatnamesinde sadece bu camiyi özel olarak değerlendirmeye almıştır. Buna rağmen çok genel bir ifadeyle de olsa Bursa'nın her yerine yayılmış durumda olan camilerin bu kentin çekiciliklerinden birisi olduğunu kaydetmiştir¹²¹⁶. Cox, minareler ve camilerin Osmanlıların bu eski başkentine canlı ve keyifli bir görünüm verdiği görüşündedir¹²¹⁷. Taylor, Bursa'nın manzarasında diğer yapılara göre çok daha belirgin olan yüzlerce minarenin, alt kısımları dalgalı

¹²⁰⁸ Levinge, 1839: 238

¹²⁰⁹ Moltke, 1969: 57

¹²¹⁰ Launay, 1914: 195

¹²¹¹ Walsh, 1836: 199

¹²¹² Burgess, 1835: 143

¹²¹³ Paine, 1859: 52

¹²¹⁴ Beaufort, 1874: 534

¹²¹⁵ Haeckel, 1873: s.y.

¹²¹⁶ Barkley, 1891: 29

¹²¹⁷ Cox, 1882: 48

bir denize gömülmüş olarak düşünülebilecek bir donanma dolusu geminin beyaz direklerini andırdığını ifade etmiştir. Yoğun bitki örtüsü altından kendilerini gösteren çok sayıdaki minare ve en önemlilerinin hâkim konumlara yerleştirilmiş olduğu bu camilerin kentin olağanüstü manzarasına yaptığı katkıdan söz etmiştir¹²¹⁸. Bursa'ya gerçekten bir seyahat yapıp yapmadığı anlaşılamayan Claridge, Bursa'daki hiçbir yapıdan olmadığı gibi camilerinden de ayrıntılı bir biçimde söz etmez ve yalnızca camiler sayesinde ahşap ev yığınlarının ortaya çıkarttığı tekdüzeliğin yok olduğunu ifade eder¹²¹⁹. Kennedy, çoğu Türk kentine benzer biçimde Bursa'nın en ilgi çekici unsurları olarak türbelerle birlikte camileri göstermiş ve eski bir caminin görünümünün ziyaretçisi üzerinde tuhaf bir his uyandırdığını söylemiştir. Bu aktarımını özel bir yapı örneğinde vermediği için genele yaymak mümkün olsa da oldukça belirsiz ve camilerin herhangi bir özelliğine bağlanamayacak bir ifade olduğunun da kabul edilmesi gerekir¹²²⁰.

Son olarak ayrıntılı biçimde nedenleri ile birlikte üzerinde durduğumuz üzere camilerin kent imajına yaptıkları katkıların bu bölümlerde ne şekilde değerlendirildiği de birkaç örnekle ortaya konulabilir. Diğerlerine göre daha az örnekte görülse de kendisi hakkında bir İslam ve Doğu kenti nitelendirilmesinde bulunan Bursa'ya bu özelliğini kazandıran en önemli yapılar olarak camilerin görüldüğünü bu aktarımlar yoluyla tespit edebilmek mümkündür. Bu tür bir çıkarımın az sayıda cami örneği görülen kentler için de yapılabileceği ileri sürülebilir. Ancak Bursa'da sayıları ve çarpıcı özelliklerinin diğer kentlere göre daha fazla olması bu özelliğinin çok daha net bir biçimde ortaya konulabilmesini sağlamıştır. Overbergh'in yüksek bir kesimden gördüğü kent içerisinde çarpıcı bir biçimde göze çarptığını söylediği tek yapı Yeşil Cami'dir ve bu yapının da çok az zarafete sahip, önemsiz bir kubbe olarak kendini gösterdiğini belirtmiştir. Yine de bu yoğun bitki örtüsü arasında kendilerini gösteren beyaz ve narin minareler seyyaha

¹²¹⁸ Taylor, 1862: 309, 315, 318

¹²¹⁹ Claridge, 1837: 164-165

¹²²⁰ Kennedy, 1908: 423

kentteki İslam hâkimiyetini hatırlatmıştır¹²²¹. Camilerin kent hakkındaki izlenimleri etkilediğini ortaya koyan bir diğer seyyah Kınçov'dur ve Bursa'nın her yerinde görülen devasa camilerin kentin Türk kimliğine açık bir biçimde vurgu yaptığını söylemiştir¹²²². 1855 tarihinde Bursa'yı ziyaret etmiş Amerikalı bir misyoner de sayıları iki yüzü bulan görkemli camilerinden dolayı Bursa'nın Müslümanlar tarafından "Kutsal Kent" olarak adlandırıldığını ifade eder¹²²³. Kammond da Bursa'nın ayırt edici bir özelliğinin 365 camiye sahip olması olduğunu ve bu özelliğiyle bir camiler kenti olarak görüldüğünü belirtir¹²²⁴. Vecchi ve Osculati kent dokusu ile ilgili aktarımlarında genel hatları ile ele aldıkları bu camilerin Uludağ'ın eteğinde yer alan bu kentte özellikle dikkat çeken yapılar olduklarını ve dört yüz minare ile gümüş kaplı kubbelerin kentin hayali bir yerleşim gibi görülmesini sağladığını belirtmişlerdir¹²²⁵. Poujoulat ve Michaud ise yine bu aktarıma benzer biçimde kent boyunca rengârenk evlerin arasında beyaz duvarları, kurşun kubbeleri, yaldızlı oklara benzeyen ve havada asılı sütunlar gibi duran minareleri ile kendilerini gösteren bu camilerin, Bursa'nın binbir gece masallarındaki hayali kentler gibi görünmesine katkı sağladığını söylemişlerdir¹²²⁶. Overbergh, çok sayıda camiye sahip olmasının Bursa'nın Mekke'den sonra İslamiyet'in kutsal kenti olarak görülmesine katkı sağladığını belirtmektedir¹²²⁷. Elston ise camilerin fazlalığının Bursa'nın Tanrı'ya olan hürmetinin bir işareti olduğunu ifade etmiştir¹²²⁸.

Değerlendirmelerinin camilerin tek tek ele alınmasından sonra yapıldığı örnekler, Bursa'nın ilk görüldüğü anda seyyahların üzerinde bıraktığı izlenimlerin aktarıldığı örneklere göre daha farklı bir boyut taşır. Bu farklılık ayrıntılı incelemelerin sonunda değerlendirildiklerinde mimari

¹²²¹ Overbergh, 1899: 405

¹²²² Mevsim, 2009: 77

¹²²³ Cooper, 1855: 182

¹²²⁴ Kammond, 1878: 292

¹²²⁵ Felice de Vecchi, 1854: 92

¹²²⁶ Poujoulat, Michaud, 1840: 160–161

¹²²⁷ Overbergh, 1899: 406

¹²²⁸ Elston, 1923: 196

özelliklerinin de dâhil olduğu çeşitli özellikleri bağlamında da bazı sonuçlara ulaşılabiliyor olmasından kaynaklanmaktadır.

Sahip oldukları ortak yönleri doğrultusunda tanımlamalarının yapılması birden çok örneği görülen tüm yapılarda olduğu gibi camiler için de geçerlidir ve hatta camilerde bu durumun diğer yapılara göre çok daha yoğun olduğu da söylenebilir. Genel kent ve mimari doku tanımlamalarında bu özellikleri uzun beyaz minarelere, kurşun kaplı kubbelere sahip olduklarından bahsedilmesi ile sınırlı kalır. Ancak tamamının ziyaret edilmesiyle birlikte daha farklı yönlerini keşfeden seyyahlar da bu özelliklerine seyahatnamelerinde yer verirler. Pococke, Bursa'nın pek çok yapısı hakkında önemli aktarımlar yapan bir seyyahdır. Buna rağmen Bursa'nın hiçbir camisi hakkında bir bilgi vermemiştir. Genel olarak yaptığı tanımlamadan camiler hakkında elde edilebilen yegâne bilgi camilerin sayısı hakkında bir tahmindir. Bunun dışında küçük camilerin her birisinin kurşunla örtülü bir, büyük camilerin ise birkaç tane kubbeyle örtülü olduğu şeklinde bir aktarımda bulunmuştur¹²²⁹. Niebuhr bazı camilere girmeyi başarmıştır. Bununla birlikte bu camiler hakkındaki genel tanımlaması Pococke'nin yaptığı tanımlamayı hatırlatır. Seyyah hamamlar ve kervansaraylar ile camilerin karşılaştırmasını yapmış ve tümünün kurşun kaplı kubbelerle örtülü olmasına vurgu yapmıştır. Pococke'den farklı olarak ise mermerlerle inşa edilmiş olmasını camilerin bir diğer ortak özelliği olarak vermiştir¹²³⁰. Brenner, Bursa'nın birçok yapısı hakkında olduğu gibi camileriyle de ilgili olarak ayrıntılı bilgiler edinilebilecek bir seyyahdır. Ancak camilerin genel mimari özellikleri hakkındaki tanımlaması, Pococke ve Niebuhr'u hatırlatır ve hatta çok daha kısıtlı biçimde yalnızca bedestenler, kervansaraylar ve hanlarla birlikte camilerin de taştan yapıma yapılar olmasına değinir¹²³¹. Turner, Bursa'nın camilerinden herhangi birisini özel olarak değerlendirmeye almamıştır. Yaptığı genel tanımlamada tamamı taştan olan bu camilerin acemice inşa edildikleri ve çok az güzelliğe sahip olduklarını söyleyerek bu yapılar hakkında oldukça genel

¹²²⁹ Pococke, 1738: 298–299

¹²³⁰ Akdemir, 1989: 99

¹²³¹ Brenner, 1824: 56

bir mimari değerlendirmeye gitmiştir¹²³². Cox, camilerin ortak olarak gördüğü özelliklerini, tamamının ek binalara ve bahçelere sahip olması, bu bahçelerdeki ağaçların gölgelerinin çok sayıda kadın ve çocuğu kendisine çekmesi, etraflarında mezarlıkların yer alması, bazılarının vitraylara sahip olması ve temizlikleri ile dikkat çekmesi olarak belirtmiştir¹²³³. Davey, çoğunu güzel ve ilgi çekici olarak tanımladığı camilerin ortak özellikleri içerisinde kendisinden önce Cox'un da değindiği gibi kendi bahçelerinin olmasını göstermiştir¹²³⁴.

Burada yer verdiğimiz seyyahlar yine ayrıntılı bilgiler barındırmaları da camilerin uzaktan görünümüleriyle elde edilemeyecek özelliklerini aktarmışlardır. Ayrıca diğer yapılara göre çok daha fazla sayıda örneğinin keşfedilebildiği camilerin tamamında ortak olarak görülebilecek yönlerin tespit edebilmesinin de daha zor olduğu gerçeğinin kabul edilmesi gerekir. Bununla birlikte mimari tarihi içerisindeki yerleri, farklı kentlerle ve özellikle İstanbul ile karşılaştırıldıkları durumlarda ön plana çıkartılan yönlerine yoğun biçimde yer verilir. Bu tür bir başlık açılmasının asıl nedeni de bu özellikleri hakkında yapılan değerlendirmelerdir.

Sebebi her ne olursa olsun Bursa'da camilere bu derece yoğun bir biçimde yer veriliyor olması, İstanbul haricinde Osmanlı'nın başka kentleri ile karşılaştırıldığında istisnai olarak belirtebileceğimiz bir durumdur ve yalnızca seyyahların Bursa'da daha eski dönemlere ait eserlerin izlerini bulamamalarının ilgilerini bu yapılara yönlendirdiği şeklinde bir fikirle açıklamak da doğru değildir. Ancak Gallois'in de belirttiği üzere Bursa'da çok sayıda cami vardır ve bunların hepsinin incelenmesi mümkün olmadığından aralarında bir seçim yapılması gerekmektedir¹²³⁵. Burada üzerinde durmamız gereken bu seçimlerin ne şekilde yapıldığıdır.

Bursa'daki camilerin sık sık üzerinde durulan bir yönü ayrı bir başlık açılmasına neden olacak derecede fazla örneğini gördüğümüz biçimde sayıları hakkındaki aktarımlardır. Seyahatnamelerin önemli bir bölümünde

¹²³² Turner, 1820: 151

¹²³³ Cox, 1882: 49, 50

¹²³⁴ Davey, 1907: 411

¹²³⁵ Gallois, 1907: 55-56

popüler bir inancın etkisiyle Bursa'nın camilerinin bir yıldaki gün sayısına denk olarak gösterilerek bir kimsenin yılın her gününü farklı bir camide ibadetle geçirebileceğinin yazılı olduğu görülür. Özellikle 19. yüzyıl ve sonrasındaki seyyahlar ise bu inanışla ilgili düşüncelerini yine aktarmakla birlikte yaptıkları gözlemler doğrultusunda sayının bu kadar çok olmadığını söylemişler ancak yine de cami sayısı bakımından Bursa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun önde gelen kentleri arasında olduğunun da altını çizmişlerdir. Bu kadar net bir sayı ortaya konulmasa dahi yine de Bursa'nın camilerinin sayısı hakkında bir aktarımda bulunmuş seyyahların neredeyse tamamı da bu rakamı yüzlerle ifade etmiştir. Bu şekilde Bursa'da camilerin yoğunluğuna mutlaka değinilmesine rağmen ele alınanların sayısı mevcut olduğu belirtilen miktarlara göre çok daha azdır ve özellikle altı cami seyahatnamelerde yoğun bir biçimde yer etmektedir. Bunların sahip oldukları cazibelerin ortaya konulması neden bu örnekler üzerinde yoğunlaşmaların yaşandığını da ortaya koyacaktır.

İlk olarak seyahatnamelerde yoğun biçimde yer eden camilerin ortak biçimde göze çarpan özelliklerinin Bursa'da hüküm süren erken Osmanlı sultanları tarafından inşa edilmiş ve yine bu sultanların adlarını taşıyan camiler olmaları seçilmelerindeki en önemli kriterin tarihi nitelikleri olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır. İstanbul'daki örneklerle oranla daha gösterişsiz olmalarına rağmen camilerin Avrupalıların ilgisini belki de bu kenttekilerden daha fazla çekiyor olmasının başlıca nedenini de bu durum meydana getirir. Renard'ın Bursa'daki camileri "ünlerini kendilerini inşa ettiren sultanların şanına veya gösterişliliklerine borçlu olan dinsel yapılar¹²³⁶" olarak tanımlaması da bu genel yargının yazıya dökülmüş güzel bir örneğidir. Mimari özelliklerinden ziyade tarihi nitelikleri ve kendilerini inşa ettiren sultanların eserleri olmaları yönüyle bu camileri ön plana çıkartan seyyahlar da yaptıkları ziyaretlerde, mimarilerinden de bir şekilde bahsediyor olmakla birlikte, mutlaka ismini taşıyan sultan hakkında bilgiler verirler. Özellikle Bursa'yı ziyaret etmeden bu camilerden bahsetme yoluna giden seyyahların

¹²³⁶ Renard, 1899: 12

üzerinde durmayı tercih ettikleri bilgiler büyük oranda caminin yapımcısı olan sultanın hayat hikâyesi hakkındadır. Bu camiler sırasıyla Orhan Camisi, I. Murat Camisi, Yıldırım Beyazıt Camisi, Ulu Cami, I. Mehmet Camisi ve II. Murat Camisi'dir. Ulu Cami, ilk sultanlardan herhangi birisinin ismini taşıyor olsa da yine ilk hükümdarların ortak çabaları ile inşa edildiği bilinen bir cami olması dolayısıyla sık biçimde ele alınmıştır.

Perrot, camilerle ilgili ayrıntılı değerlendirmeler yapan seyyahlardan birisidir. Bu yıllardaki kötü durumlarından dolayı bir an önce kayıt altına alınmaları gerektiğini belirten seyyah, çok sayıda cami içerisinde öne çıkanların Ulu Cami, I. Murat Camisi, II. Murat Camisi, Yıldırım Beyazıt Camisi, Yeşil Cami ve Emir Sultan Camisi olduğunu söylemiştir¹²³⁷. Jerningham'a göre de 365'ten daha fazla olan camilerden yalnızca altı tanesi özel olarak bahsedilmeyi hak edecek niteliktedir. Seyyahın üzerinde durduğu altı cami Ulu Cami, Orhan Camisi, I. Murat Camisi, II. Murat Camisi, Yıldırım Beyazıt Camisi ve Yeşil Cami'dir¹²³⁸. Bernard, Bursa'da çok sayıda cami ve mescit olmasına rağmen yalnızca meşhur olan bazılarından bahsedeceğini bildirmiştir. Belki Hammer'dan da alıntılar yapmasının doğal bir sonucu diyebileceğimiz biçimde diğer seyyahların çok fazla üzerinde durmadığı birkaç camiye de yer vermiştir. Fakat yine de ağırlıklı olarak üzerinde durdukları sırasıyla Ulu Cami, Orhan Camisi, I. Murat Camisi, Yıldırım Beyazıt Camisi, Yeşil Cami, II. Murat Camisi'dir¹²³⁹. 1818 yılında Bursa'da bulunmuş olan Fuller, içinde sultan Orhan'ın gömülü olduğunu ve bir kiliseden dönüştürüldüğünü söylediği Orhan Camisi dışında herhangi bir camiden özel olarak bahsetmemiştir. Ancak camileri, Bursa'nın başkent olduğu yılların hatıralarını yaşatan ve bu günlerin görkemini izlerini taşıyan en önemli yapılar olarak tanımlayarak tarihi değerlerine de bir şekilde değinmiştir¹²⁴⁰. Kammond da verdiği sayıya rağmen geldiği tarihte büyük bölümünün harabe halde olduğunu söylediği bu camilerin arasında en çarpıcıları olarak Yeşil Cami, Ulu Cami ve Emir Sultan Camisi'ni

¹²³⁷ Perrot, 1864: 71-72

¹²³⁸ Jerningham, 1873: 220-222

¹²³⁹ Bernard, 1943: 44-45

¹²⁴⁰ Fuller, 1829: 70

saymıştır¹²⁴¹. Paine genel kent dokusu içindeki yerleri hakkındaki tanımlaması ve etkileyiciliklerinin haricinde bunların Osmanlı'nın en eski camileri arasında olmaları dolayısıyla tarihsel önemlerine vurgu yapmaktadır¹²⁴². Vidua'nın camiler hakkındaki bahsi yalnızca bu camilerin ilk Osmanlı sultanları tarafından inşa edilmiş olmaları dolayısıyla tarihi önemleri ve çok sayıda olmaları ile ilgilidir¹²⁴³. Bursa'nın camilerinin ilgi çekiyor olmasının ilk Osmanlı sultanları tarafından inşa ettirilmiş olmasından kaynaklandığına Niebuhr da değinmektedir¹²⁴⁴.

Seyahatnamelerin içeriklerinin incelenmesi seyyahların zaten neredeyse tamamının yalnızca ilk Osmanlı sultanlarının hatıralarını taşıyan camileri ele aldıklarını kolayca ortaya koyar. Burada aktarımlarına yer verdiğimiz seyyahların ortak özelliği ise bir şekilde bu camilerin öne çıkmalarının nedenlerine de vurgu yapmalarıdır. Ağırlıklı olarak ele alınanların gösterdiği gibi ilk Osmanlı sultanlarının eserleri haricinde Emir Sultan Camisi bu hususta bir istisna gibi görülebilir. Yine de benzer biçimde tarihi ve manevi yönleriyle Müslümanların saygı duydukları bir yapı olması seyyahların da bu camiye ilgi göstermelerini tetiklemiş olmalıdır.

Erken Osmanlı sultanlarının izlerini taşımaları camilerin ilgi çekmesinin en önemli nedeni olsa da yalnızca bu özelliklerine dayalı olarak konu edildiklerini söylemek de doğru olmayacaktır. Bu camilere gösterilen ilginin sadece tarihi niteliklere bağlı olmadığı, manzaradaki yerleri ve mimari özellikleri gibi unsurlar dolayısıyla da ele alındıkları farklı seyahatnameler sayesinde tespit edilebilmektedir. Brenner, camilerin sayısını 366 olarak vermiştir. Ancak bu camiler arasında iç veya dış güzellikleri olmayanların dikkate alınmadığını söyleyerek özel olarak ele alınma kriterleri içerisinde mimari ve süsleme niteliklerinin önemli olduğunu ortaya koyar¹²⁴⁵. Hammer, söylencelere göre 365 olarak aktarılan cami sayısının ayrıntılı bir inceleme sonucunda yarıya indirilebileceğini söylemiş, ancak özel olarak yalnızca 12

¹²⁴¹ Kammond, 1878: 292

¹²⁴² Paine, 1859: 56

¹²⁴³ Balbo, 1834: 126

¹²⁴⁴ Akdemir, 1989: 99

¹²⁴⁵ Brenner, 1824: 22–23

camiden bahsedilmesinin yeterli olacağına da değinmiştir. Bu sayı, diğer seyyahların ele aldıkları camilerden daha fazla olmasına rağmen, seyyahın söylenceleri bir kenara bırakarak dahi camilerin neredeyse 200 civarında olduğunu kabul ettiği göz önüne alındığında da yine oldukça az bir miktardır ve özel olarak ele alınan bu camilerin seçilme nedenlerinin ne olduğunun düşünülmesine yol açar. Seyyahın yer verdiği camilerin ilk sırasında Ulu Cami, Orhan Camisi, Yıldırım Beyazıt Camisi, Yeşil Cami, II. Murat Camisi, Emir Sultan Camisi ve I. Murat Camisi vardır ve bu camiler daha önce de belirttiğimiz üzere özellikle tarihi ve manevi nitelikleriyle öne çıkmaları nedeniyle en çok üzerinde durulanlardır. Ancak Hammer, bu camileri özel olarak değerlendirmeye almasının bu özelliklerinden değil en büyük ve en güzelleri arasında yer almalarından kaynaklandığını ifade etmiştir ve bu camilere göre daha az yer ayırmasına rağmen Molla Arap Camisi ve Üftade Efendi Camisi'nden de söz etmiştir. Hammer'ın seyahatnamesinde camileri değerlendirmeye alma ölçütleri ile ilgili olarak yaptığı bu açıklama tarihi değerleriyle dikkat çeken camilerin aslında mimari özellikleri ile de öne çıkanlar olduğunu net bir biçimde ortaya koymaktadır¹²⁴⁶. Texier mescitler ve sebilhaneleri de içine katarak sayılarının 300'ü aştığını, ancak 12 büyük caminin bir eser sayılabilecek nitelikte olduğunu belirtmiştir. Pek çok yerde Hammer'dan alıntı yaptığının bildiğimiz için Texier'in de bu tür bir düşünceye sahip olmasını Hammer ile aynı ölçütler doğrultusunda bir değerlendirme yapmasına bağlayabiliriz¹²⁴⁷. Haeckel, tüm kamu binaları içerisinde her şeyin önünde gelen en ilgi çekici anıtların camiler olduğunu bunun da ilk Osmanlı sultanları tarafından yapılmış olmaları dolayısıyla sahip oldukları tarihsel anılardan kaynaklandığını belirtir. Bu tür bir görüşte bulunması nedeniyle seyyahların birçoğu ile ortak fikirde olduğunu göstermiştir ancak bunun yanında mimari bezemelerinin de bu çekiciliğe katkı yaptığını değinmiştir¹²⁴⁸. Busch, geldiği tarihte bir kısmının yıkık olduğunu belirtmesine rağmen Bursa'nın başlıca süslemesi olarak tanımladığı ve sayılarını üç yüzün

¹²⁴⁶ Hammer, 1818: 30

¹²⁴⁷ Texier, 2002: 16

¹²⁴⁸ Haeckel, 1873: s.y.

üzerinde olarak gösterdiği camilerin içinde herhangi birisini özel olarak değerlendirmeye almamıştır. Yalnızca boyutlarıyla diğerlerinden ayrıldığını söylediği Sultan Orhan, Sultan I. Murat ile üç sultanın ortak çalışması olarak gösterdiği Ulu Cami'nin diğerlerinin önüne çıktığını belirtmiş yani mimarilerine dayalı bir ayırım yapmıştır¹²⁴⁹. Bu konuda bir diğer örnek olarak verebileceğimiz Beaufort yalnızca Yeşil Cami ve Ulu Cami'yi özel olarak değerlendirmeye almış diğer camilerin hiçbirisinin bunlara eşit olmadığını söylemiştir. Bu iki caminin de tarihi niteliklerinden ziyade mimari özellikleri ile seyyahın dikkatini çektiği aşikârdır¹²⁵⁰. Kammond da benzer biçimde cami sayısını 365 olarak vermesine rağmen en çarpıcılarının Yeşil Cami, Emir Sultan Camisi ve Ulu Cami olduğunu söylemiştir¹²⁵¹. Seyyahların genellikle yapmadığı bir biçimde Bursa'nın tüm camilerini değerlendirmeye almış olan Hawley, bu camilerin genellikle çok basit bir mimaride ve çok az çekiciliğe sahip yapılar olduğunu ifade etmiştir. Ancak değerlendirmesinin içine Bursa'nın başkent olduğu yıllara ait olan örnekleri kattığında, ilk sultanlar tarafından inşa edilmiş olan camilerin, depremler tarafından zarar görmüş olmasına rağmen halen Doğuya özgü ihtişamları yansıtacak kadar görkemli olduklarını da kabul ettiğini ortaya koymaktadır. Yalnızca belli camilere odaklanılıyor olmasının nedenlerinden birisinin tarihi ve manevi nitelikleri yanında mimari özellikleri olduğu da açığa çıkmaktadır¹²⁵².

Bursa camilerine gösterilen ilgiyi arttırıcı bir diğer neden görünüş ve plan açısından seyyahların İstanbul'dan veya başka kentlerden aşına oldukları camilerden farklı özelliklere sahip olmalarıdır. Bu durumun en önemli örneğini Ulu Cami ve I. Murat Camisi oluşturur. Ulu Cami'nin çok sayıda kubbeye örtülü olması, I. Murat Camisi'nin cephe mimarisinin özgünlüğü ve içinde bir medreseyi barındırması her ikisinin de yoğun biçimde ziyaret edilmesini beraberinde getirmiştir. Kendi içlerinde Bursa'da ilk sultanlar tarafından inşa ettirilen camiler arasında da öne çıkanlar da diğerlerinden bir şekilde farklılaşanlardır. Bunların arasında Orhan Camisi

¹²⁴⁹ Busch, 1870: 147

¹²⁵⁰ Beaufort, 1874: 536

¹²⁵¹ Kammond, 1878: 292

¹²⁵² Hawley, 1918: 46-47

Bursa'nın en eski camisi olması, Yeşil Cami süslemeleriyle en dikkat çekici görülmesi, Ulu Cami ise boyutları nedeniyle diğerlerinden daha çekici yapılar olarak gösterilmektedir¹²⁵³.

Çok daha az örnekte görülüyor olmakla birlikte Bursa'nın Osmanlı öncesi geçmişine ait izlerin aranması yönündeki isteklerin de camilerin seyahatnamelerde yer etmesine yol açtığını söyleyebiliriz. Bu, Osmanlı öncesine ait olduğu düşünülen örneklerde görülen bir durumdur ve daha çok eski bir Bizans kilisesinden dönüştürüldüğü iddia edilen Orhan Camisi örneğinde geçerlidir. Bu camiye yapılan ziyaretler diğer erken dönem örneklerinde olduğu gibi tarihi niteliğiyle de alakalıdır. Bunun yanında Osmanlı öncesine ait bazı izlerin görüldüğünün iddia edilmesi de ilgiyi arttırmıştır. I. Murat Camisi ve Ulu Cami örneğini ele aldığımızda da mimarilerindeki farklılıklar nedeniyle bazı seyyahlar tarafından Bizans eseri veya kiliseden dönüştürülmüş camiler olarak düşünüldükleri ve bu özellikleri nedeniyle Bursa'da Osmanlı Dönemi öncesi izleri arayan seyyahlar tarafından ziyaret edildikleri görülür.

Görüldüğü gibi farklı kriterler doğrultusunda değerlendirmeye alınıyor olsalar bile üzerinde en çok durulan camiler sürekli olarak aynı olmuştur. Gerek tarihi özellikleri, gerek mimarileri nedeniyle değerlendirmeye alınırlar seyyahların Bursa'da en çok yer verilen camiler, İstanbul'un fethinden önce bu kentte camiler inşa etmiş olan ilk Osmanlı sultanlarına aittirler. Bu gerçeğin meydana getirdiği olumsuz bir durum toplam sayıları ile karşılaştırıldığında çok küçük bir bölümünü oluşturuyor olmalarına rağmen Bursa'nın camileri hakkında yapılan bazı genel değerlendirmelerin yalnızca erken sultanlar tarafından inşa edilmiş bu camiler paralelinde yapılmasından kaynaklanmaktadır. Porter, Bursa'nın Osmanlı başkentliği yaptığını ve burada dikkatini çeken camilerin de bu dönemden kaldığını bilmektedir. Erken dönemlere ait bu camilerin genel değerlendirmesini de yapan seyyah, bunların bu yıllarda Osmanlı hükümdarlarının sahip olduğu güzel zevkin bir

¹²⁵³ Brenner, 1824: 23

kanıtı olduğunu söylemiştir¹²⁵⁴. Playfair, Bursa'nın ilgi çekici yapılarının erken Osmanlı Dönemi'ne ait olduğunu belirtmiş, bu yapılar içerisinde ilk Osmanlı sultanlarının türbeleri ile birlikte camileri de saymıştır. Erken Türk mimarisinin en güzel örneklerini meydana getirdiği ve son derece ilgi çekici olduklarını söyleyerek Bursa yapılarının erken Osmanlı mimarisi içindeki önemlerine dikkat çekmiştir¹²⁵⁵. Moltke, Bursa'da yer alan Osmanlı'nın bu ilk camilerini sonraki yüzyılların örnekleriyle karşılaştırmıştır. Seyyah, büyüklük ve güzellik bakımından Bursa'daki camilerin sonraki örneklerden geride kalsa da taşıdıkları tarihi hatıralarla dikkat çektiklerini, zira Osmanlı'nın ilk dönemlerinin efsaneleşmiş kişilerinin adlarını taşıdıklarını söylemiştir¹²⁵⁶. Renard'a göre camiler sultanların şanları ve şöhretlerinin anısını yaşatan eserlerdir¹²⁵⁷. Hawley, Bursa camilerinin tarihi önemleri üzerinde duran bir diğer kişidir. Seyyah, bu camilerin Bursa'nın başkent olduğu dönemde erken Osmanlı sultanları tarafından yaptırılmış olması gerçeğinin ilgi çekiciliklerini arttıran unsurlar arasında yer aldığını söylemiştir¹²⁵⁸. Renard'ın özel olarak ele aldığı yapılar ve türbeler ilk Osmanlı sultanlarına aittir. Kendisi de bu durumun farkındadır ve Bursa'nın bu ünlü camilerinin ününü bu özelliklerinden aldığını da belirtmektedir. Ancak bunların dışında kentte çok sayıda başka dikkat çekici anıt ve harabenin olduğunu da söylemiştir. Seyyaha göre her yerinde ve her mahallesinde çınarlar arasında kendilerini gösteren minareler, kubbeler, kapılar ve mermerler dikkat çekmektedir. Bunlardan bazılarının seyyahların çok fazla ilgisini çekmeyen mütevazı camiler olduğunu belirten Renard da bu yapıları özel olarak ele almaya uygun bulmamıştır ve Bursa camilerinin sürekli olarak üzerinde durulanlarla sınırlı olmadığını ortaya koyan ender seyyahlardan birisi olduğunu göstermiştir¹²⁵⁹.

Seyyahların değerlendirdikleri camilerin belli örneklerden ibaret olmasına rağmen yorumlarının Bursa'nın tüm camilerini genelleleyen bir tarza

¹²⁵⁴ Porter, 1835: 256, 266

¹²⁵⁵ Playfair, 1890: 99-100

¹²⁵⁶ Moltke, 1969: 57

¹²⁵⁷ Renard, 1899: 6

¹²⁵⁸ Hawley, 1918: 35

¹²⁵⁹ Renard, 1899: 12

sahip olduğu görülür. Bu durum verilen sayılara rağmen diğer camilerin tamamının önemsiz görülerek göz ardı edildiğinin bir göstergesidir. Ayrıca ayrıntılara girmeyerek genel hatlarıyla değerlendirmeler yapan seyyahlar da tüm camilerin aynı olduğunu düşünme hatasına düşmüşlerdir. Bunlardan birisi olan Porter, Yıldırım Beyazıt Camisi ve yanındaki bir diğer büyük camiyi karşılaştırmış ancak ikisini birden değerlendirmeye almanın gereksiz olduğunu ifade etmiştir. Seyyahın böyle düşünmesinin nedeni belirttiği üzere bu camilerin boyutları haricinde tamamen benzer bir görünümde olmalarıdır. Seyyah tamamının basit ancak geniş, tepesinde güzel bir kubbenin olduğu, zeminin kilimler veya hasırlarla kaplandığı, aydınlatmaların büyük bardaklardan oluşan çemberlerle sağlandığı, zeminden hafifçe yüksekte yer alan sade bir minberlerinin, kadınlar içinse kafesle çevrili bir galerinin olduğu, yüksek ve kalın mumlar ve Kuran'ın haricinde süslemeler veya herhangi bir eşyanın bulunmadığı yapılar olduğunu söylemiştir¹²⁶⁰.

Farklı dönem camilerini çeşitli yönleriyle değerlendirenler ise çok azdır. Beaufort'un konumuz açısından önemi, neredeyse hiçbir örneğini görmediğimiz biçimde, erken tarihli örneklerin yanında sonraki dönemlere ait camileri de değerlendirmesinden kaynaklanır. Bu camiler hakkında yine ayrıntılı bilgiler vermez ama en azından modern camilerin sıradan görünümlü yapılar olduklarını, aşırı biçimde süslenmiş, kırmızı, mavi ve yeşil renklerle tamamen boyanmış olmaları nedeniyle camiden ziyade kahvehaneler ve hamamlara benzediklerini ifade etmesi bile bu konuda büyük bir eksikliğin olduğunu düşündüğümüzde önemli bilgiler olarak değerlendirilebilir¹²⁶¹.

Bursa camilerinin genel özellikleri hakkında en ayrıntılı tanımlamayı yapmış olan Hawley de Bursa'daki camilerin sayısı konusundaki mevcut belirsizliklere değindikten sonra bu tarihlerdeki durumlarına odaklanan bir aktarımda bulunmuştur. Sayılamayacak kadar çok oldukları muhakkak olmakla birlikte bunların çoğunun bir minareli ve hatta minaresiz, yalnızca Müslümanların ibadet için bir araya geldikleri bir odadan biraz daha büyük yapılar olduğunu söylemiştir. İslamiyet'in ilk camileri hakkında da bilgi sahibi

¹²⁶⁰ Porter, 1835: 257-258

¹²⁶¹ Beaufort, 1874: 536

olduğunu anlayabildiğimiz seyyah, bahsini ettiği bu camilerin, palmiye dallarıyla kısmen gölgelenen, sadece bir mihraba, kapalı bir avluya ve bazı durumlarda revaklara sahip en erken cami örnekleri kadar basit bir yapıda olduğunu belirtmektedir. Bunun yanında büyük bölümünün de modern dönemlerde yapıldıklarından çok az ilgi çektiklerini söylemektedir¹²⁶².

Bursa camilerinin ortak mimari özellikleri ve bu yapılar hakkında seyyahların sahip oldukları düşünceler bazen farklı kentlerde çeşitli örneklerine aşına olunan camilerle yapılan karşılaştırmalar yoluyla da aktarılır. Böylece bir bütün olarak Bursa'daki camilerin diğer örnekler arasındaki yerlerinin ortaya konulmasına çalışılır. Bu tür karşılaştırmalara en çok sahne olan camiler ise İstanbul'dan seçilir. Bu durumun nedeninin Bursa'yı ziyaret eden seyyahların büyük bölümünün zaten İstanbul'u da görmüş olması gerçeğine dayanması muhtemeldir. Ayrıca camilerin kent dokusunda bu kadar geniş bir yer ettiği iki Osmanlı kenti olarak İstanbul ve Bursa'nın görülmesi de bu durumun meydana gelmesinde etkili olmuş olabilir. Böylece camilerin bazen güzellikleri, bazen sayıları, bazen tarihi önemleri, bazen de eskilikleri yönünden karşılaştırmalar yapılır. Bu karşılaştırmalarda seyyahların her iki kentteki camilerle ilgili genel düşünceleri de belirlenebilmektedir. Bunlar bazen birbirlerine yönelik üstünlükleri, bazen de güzellik, manevi değer gibi yönleridir. Böylesi durumlarda Bursa camileri mimarilerinden çok tarihi ve manevi nitelikleriyle ön plana çıkartılır ve bu açıdan İstanbul dâhil olmak üzere tüm Osmanlı kentlerinde bulunanlardan daha üstün görülür. Bu tür karşılaştırmalar içerisine alınanlar da yine Bursa camilerinin tamamı değil, ilk Osmanlı sultanları tarafından inşa ettirilenlerdir. Yalnızca sayılarıyla ilgili aktarımlarda genel kent dokusundaki kapladığı yerler dolayısıyla tüm camilerin değerlendirmeye alındığı söylenebilir.

Browne'a göre, Bursa camilerinin bazıları geniş ve zarif olmasına rağmen İstanbul'daki camilerin büyük bölümünden daha basittir¹²⁶³. Davey, karşılaştırmasını yalnızca Bursa'daki camilerin çoğunun İstanbul'dakilere

¹²⁶² Hawley, 1918: 46-47

¹²⁶³ Browne, 1820: 109-110

göre çok daha eski olması sınırı dâhilinde yapmıştır¹²⁶⁴. İstanbul ile yaptığı karşılaştırmayı camilerin sayısı bakımından değerlendirmeye almış Howard ise Bursa'daki camilerin daha fazla olduğunu ifade etmiştir. Ziyaret ettiği örnekler paralelinde yaptığı değerlendirmede bu camilerin fethin öncesinde ilk Osmanlı sultanlarının eserleri olduklarını bildiğini ortaya koymuş ve mimari bakımdan yaptığı karşılaştırmada İstanbul'dakilere göre bu camilerin Doğu Mimarisi'nin daha saf örneklerini gösterdiğini ve bütün olarak etkileyici bir sadeliğe sahip olduklarını ifade etmiştir¹²⁶⁵. G.M. Bursa'daki camilerin İstanbul'daki camilere güzellik bakımından rakip olamayacağını yalnızca sayıları bakımından bu tür bir karşılaştırmaların mümkün olabileceğini söyleyerek İstanbul'un camilerini önde gördüğünü ortaya koymuştur¹²⁶⁶. İstanbul ile yapılan karşılaştırmalar içerisinde Edirne'yi de katmış olan Tournefort herhangi bir yönden üstünlüklerin üzerinde durmamış yalnızca bu üç kentteki camilerin Osmanlı'da görülebilecek en güzel örnekleri meydana getirdiğini ifade etmiştir¹²⁶⁷. Değerlendirmesini çok daha geniş bir coğrafyada ve belki de tüm Müslüman ülkeleri çerçevesi içinde aldığını ortaya koyan bir aktarımda bulunan Monk, Bursa'nın camilerini güzellik ve muhteşemlik bakımından İstanbul'dan sonra ikinci sırada göstermiştir¹²⁶⁸. Moltke Osmanlı'nın en görkemli örneklerinin yer aldığı Edirne ve İstanbul camilerini karşılaştırmıştır. Ancak Bursa camilerinin de bu grubun içinde olduğunu söyleyebiliriz. Zira Bursa'daki camiler hakkında yaptığı gözlemlerin neticesinde böyle bir yorumda bulunmuştur¹²⁶⁹. Perrot'un, tamamının İstanbul'un fethinin öncesine ait olduğunu söylediği camiler hakkında yaptığı değerlendirmelerin konumuz açısından asıl önemi bu örneklerin İslam Sanatı'nın orijinal ve ilgi çekici dönemlerinden birisini temsil ettiğini belirtmesidir. İslam Sanatı'nın farklı dönemleri arasında da bir karşılaştırma yapmış olan seyyaha göre bu camilerde Selçuklu anıtlarının zarafeti ve iç içe geçen süslemeleri yoktur. Ancak çıplak yapıtlar olarak tanımlamasından yine

¹²⁶⁴ Davey, 1907: 411

¹²⁶⁵ Howard, 1855: 36-37

¹²⁶⁶ G.M., 1834: 458

¹²⁶⁷ Tournefort, 2005: 60

¹²⁶⁸ Monk, 1851: 51

¹²⁶⁹ Moltke, 1969: 57

bu özelliklere sahip olmayan eserler olarak gördüğünü anlayabildiğimiz İstanbul'daki Sultan Ahmet ve Süleymaniye camilerinden de farklılıklar gösterdiklerini ve bu camilerin küçük boyutluları olarak değerlendirilmelerinin uygun olmadığını ifade etmiştir¹²⁷⁰. Huart, İstanbul camileri ile Bursa camilerini karşılaştıran bir diğer kişidir ve bu karşılaştırmayı yapan diğer seyyahlar gibi İstanbul camilerinin Ayasofya örneğinde yapıldığını Bursa camilerinin ise buradaki örneklerden tamamen farklı olduğunu söyler ancak bu kez de İran etkisi altında inşa edildiklerini belirtir¹²⁷¹. Marsh da seyyahların büyük bölümünde olduğu gibi Bursa tanımlamasına kentin uzaktan görünümüyle birlikte başlamış ve minarelerin dikkat çekici niteliğine yer vermiştir. Ancak seyyah diğer kentlerle, ilk olarak da muhtemelen Bursa'ya gelmeden önce ziyaret ettiği İstanbul'daki minarelerle karşılaştırarak Bursa'daki minareleri bodur olarak tanımlamıştır¹²⁷². Porter da İstanbul'a döndükten sonra Bursa camileri hakkında edindiği izlenimleri burada karşılaştığı örnekler dâhilinde değerlendirmeye almıştır. Seyyaha göre mozaikleri ile dikkat çeken Ayasofya'nın haricinde İstanbul camilerinin Bursa'dakilerden bir farkı yoktur ve her iki kentteki camiler sade, gösterişsiz, çok sayıda cam lambanın görüldüğü ve az sayıda süslemeye yer verilmiş olan yapılardır¹²⁷³.

Seyyahlar, Bursa'daki camilerin Ulu Cami dışında İstanbul'daki örneklerle göre daha mütevazı, sade ve basit yapılar oldukları ortak görüşünde buluşsalar da¹²⁷⁴ bahsettiğimiz sebeplerden ötürü yine de bu camilere ilgi duyarlar. Genel olarak yalnızca İstanbul değil tüm Osmanlı kentlerindeki örneklerle karşılaştırıldığında dahi seyyahların Bursa'daki camilerin manevi nitelikleri bakımından ilk sırada geldiğini düşündüklerini, bu durumun bunlara yönelik ilgiyi artırıcı bir rol oynadığını görebilmek mümkündür. Yine bazı seyahatnamelerde bu camilerin Osmanlı mimarisinin asıl örneklerini temsil ettiği de belirtilir. Müller, Bursa'daki camilerin gerçek

¹²⁷⁰ Perrot, 1864: 71-72

¹²⁷¹ Huart, 1978: 15

¹²⁷² Marsh, 1888: 342

¹²⁷³ Porter, 1835: 149

¹²⁷⁴ Browne, 1820: 109, Renard, 1899: 12

İslami tarzda inşa edildiğini, İstanbul'dakilerin ise Ayasofya ve diğer kiliselerin planını taklit ettiklerini ifade etmiştir¹²⁷⁵.

Seyyahlar, birçok durumda birden çok yeri görmüş kişilerdir ve bazen karşılarına çıkan farklı kentleri de çeşitli yönleri ile karşılaştırma yoluna giderler. Bu kişilerden bir bölümü genel kent dokusu veya doğası ile karşılaştırma yaparken bazen ziyaret edilen aynı tür yapıları da karşılaştırabilmektedirler. Gower Susa kentinde iken Yeşil Cami ile yaptığı karşılaştırma ile bunun bir örneğini vermiştir¹²⁷⁶. Bu tür karşılaştırmalara çok fazla sahne olmayan bir kent de İzmir'dir. Ele aldığımız seyahatnameler içerisinde yalnızca Hawley bu tür bir örnek vermiştir. Seyyaha göre İzmir'de bulunan Hisar Camisi bu kentin en ünlü camilerinden birisi olmasına rağmen Bursa'nın camilerinin mimari güzellik ve tarihi hatıralarına sahip değildir¹²⁷⁷.

Bu seyyahlar Bursa camilerini genel olarak Osmanlı şehirleri ve bazı durumlarda diğer Müslüman yerleşimlerdeki camilerle karşılaştırma yolunu tercih etmişlerdir. Bunun yanında seyyahların ülkelerindeki benzer örneklerle karşılaştırmalar yaptıkları evler gibi, camiler de kendi dinlerine ait yapılarla karşılaştırılır. Dallaway, Avrupa ülkelerindeki tüm kamu binalarının ve özellikle de dinsel yapıların tamamının birbirlerinden ayırt etmeye yardımcı özelliklere sahip olduklarını, camilerde ise bu durumun mevcut olmadığını söylemiştir. Seyyaha göre tüm camiler birbirinin benzeridir ve yalnızca kendilerine eşlik eden başka unsurlar ve manzaradaki yerleri ile ayırt edilebilmeleri mümkündür. Seyyah bu durumun farklı dönem camileri için de geçerli olduğunu iddia etmiştir ve ona göre eski bir camiye yeni bir örnekten ayırt edebilmek çok zordur¹²⁷⁸. Moltke, kiliselerle karşılaştırdığı örnekleri Bursa ile sınırlandırmamıştır. Kendisini karşılaştırma yapmaya iten nedenler Bursa'daki camilere yönelik izlenimlerinin bir sonucu olmasına rağmen Edirne ve İstanbul'daki Selimiye ve Süleymaniye camileri gibi en büyükleri olarak gördüğü örnekleri de ele almış ve bunların dahi Avrupa'nın önde gelen kiliseleri ile karşılaştırıldığında saygı uyandırıcı bir etki meydana

¹²⁷⁵ Müller, 1897: 72

¹²⁷⁶ Gower, 1902: 168

¹²⁷⁷ Hawley, 1918: 76

¹²⁷⁸ Dallaway, 1797: 177-178

getirmediklerini söylemiştir. Ancak seyyah yine de bu camilerinin en küçüklerinin bile güzel olduğunu düşünmektedir¹²⁷⁹. Schneider, Bursa'daki kiliselere göre camilere daha az yer vermiştir. Bununla birlikte bu camilerin kiliselerle karşılaştırıldığında daha güzel yapılar olduğunu da kabul etmiştir. Genel kent dokusunu tanımladığı kısımda ön plana çıkan yapılar arasında yer verdiği camilerin kentte çok sayıda bulunduğunu ve bazılarının üstün nitelikli yapılar olduğunu söylemiştir¹²⁸⁰. Bir başka bölümde camileri farklı bir boyutuyla ele alarak kiliselerle yaptığı karşılaştırmada camilerin insanı daha çok ibadete çağıran bir havaya sahip olduğunu ifade etmiştir. İç düzenlemeleri hakkında verdiği bilgide de yine kiliselerle bir karşılaştırmaya giderek camilerde kiliselerde olduğu gibi tasvirlerin bulunmuyor olduğuna yönelik bir aktarım yapar¹²⁸¹.

Çok az kaynakta camilerin inşasında kullanılan malzemelerin niteliğine bağlı değerlendirmelerle karşılaşılmaktadır. Texier, genel olarak Bursa'daki camilerin yapımında kullanılan bu taşların deniz kenarından getirildiğini iddia etmiştir. Bu tür bir düşünceye sahip olmasının nedeni Bursa civarında görülebilen taşların yalnızca traverten türü kalkerlerden ibaret olmasıdır ve bu taşların yalnızca duvarların içini doldurmaya yarayabileceğini söylemiştir. Uludağ'da mermerlerle karşılaşılmamasına rağmen seyyaha göre çoğu camide kullanılan mermerlerin kaynağı Marmara Adası'nın ocaklarıdır¹²⁸².

Camiler ibadet işlevleri dışında ele alınmamışlardır. Hâlbuki Bursa kentinin ilk yıllarında, pek çok Osmanlı kenti örneğinde görüldüğü gibi, yeni mahalleler, merkezini caminin meydana getirdiği bir külliye çevresinde şekillenmiştir. Seyyahlar genellikle mahalle ve cami ilişkisini yalnızca her ikisinin de aynı ismi taşıması ile sınırlandırırken, Hammer camilerin Osmanlı kentinin oluşumundaki rollerine de değinmiştir. Emir Sultan ve Çekirge örneğinde ele aldığı üzere bu mahallelerin "bir çekirdeğin etrafında meyvenin oluşması gibi" adını aldıkları caminin çevrelerinde geliştiklerini söylemiştir¹²⁸³.

¹²⁷⁹ Moltke, 1969: 57

¹²⁸⁰ Schneider, 2009: 16

¹²⁸¹ Schneider, 2009: 35

¹²⁸² Texier, 2002: 229-230

¹²⁸³ Hammer, 1818: 58

Hammer'in bu şekilde belirttiği düşünce daha sonra hemen hemen aynı cümlelerle ve yine Emir Sultan ve Çekirge örneklerinde Texier tarafından da tekrarlanmıştır¹²⁸⁴.

İstanbul'da Ramazan günlerinde kentin genel görünümüyle ilgili tanımlamalarda özellikle camilere çokça yer verilir. Bursa'da da zaman zaman Ramazan aylarında kente gelen seyyahlar olmakla birlikte camilerin bu aylardaki görünümleri hakkında çok fazla bilgi vermemişlerdir. Bu konuyla ilgili tek istisna Naçov'dur. Seyyah, Ramazan ayında Bursa'daki camilerin kandillerle ışıklandırılması, mumların yakılması, mahyaların dizilmesi gibi yönlerinden bahsetmiştir¹²⁸⁵.

Son olarak istisnai bilgiler aktaran bu seyyahlara da yer verdikten sonra Bursa'nın camileri hakkındaki aktarımların genel bir değerlendirmesini yapmak mümkün hale gelir. Bir bütün olarak seyahatnamelerin içeriklerinin incelenmesi yoluyla, ayrıca bu bölümde değindiğimiz örnekler ve bunun yanında genel mimari doku tanımlamalarında yer edenlerin de kanıtladığı üzere sık sık çok sayıda olmalarından bahsedilse de seyyahların üzerinde durdukları camiler ancak belli örnekler dâhilinde kalmıştır. Bazı seyyahlar birikimlerinin yetersizliği veya durumlarının elverişsizliği yüzünden bu yapıları ayrıntılı biçimde ele alamamış ve Kinneir gibi yalnızca ismen yaptıkları tanımlamalarda dahi hatalar yapmışlardır¹²⁸⁶. Ancak Bursa'da çok uzun süre kaldıkları tespit edilebilen seyyahların büyük bölümü ilk Osmanlı sultanlarının eseri olduğu bilinen camiler dışındakilere yer vermemişlerdir. Bursa camilerinin genel niteliği hakkındaki değerlendirmeler de büyük oranda öne çıkan bu örnekler paralelinde yapılmıştır. Böylesi bir genel değerlendirmenin bazı yanlışlıklara yol açabileceği muhakkaktır. Zira tamamının incelenmesi durumunda bu genellemelere istisna meydana getiren örneklerle mutlak surette karşılaşılması beklenir. Yine de özellikle uzaktan görünümüleri dâhilinde yer verildikleri durumlar ve malzeme özellikleri ile ilgili yapılan aktarımlar yalnızca camilerin çok genel nitelikleri hakkındadır ve farklı

¹²⁸⁴ Texier, 2002: 202

¹²⁸⁵ Mevsim, 2007: 49-50

¹²⁸⁶ Kinneir, 1818: 246

özellikler taşıyanları da mutlaka görülecek olmasına rağmen bu durumların büyük sorunlara yol açtığı söylenemez. Belli örneklere dayalı genellemelerin bazı durumlarda olumsuzluklara yol açan örnekleriyle de karşılaşılmaktadır. Örneğin Porter, camilerin bazılarının içinde sultanlar ve ailelerinin gömülü olduğu şeklinde bir aktarımda bulunmuştur. Seyyahın burada Osman ve Orhan Gazi'nin mezarlarının yer aldığı ancak Orhan Camisi olarak isimlendirilen manastırdan etkilendiği hissedilmektedir. Seyyah bu durumu Bursa'daki birden çok caminin ortak özelliği olarak sunarak önemli bir hata yapmıştır¹²⁸⁷.

Bursa'daki camiler genellikle kendilerini inşa ettiren sultanların tarihte oynadığı roller ve çok genel özellikleri ile ele alınmıştır ve mimari özelliklerinden çoğunlukla ayrıntılı olarak bahsedilmemiştir. Mimari ayrıntılarıyla tanımlanan camiler büyük oranda seyyahların Osmanlı'nın diğer kentlerinden aşına oldukları örneklere göre daha ilgi çekici niteliklere sahip olarak gördükleri ve diğer camilerden kendilerini ayırt eden özelliklere sahip olanlardır.

Seyyahların camilere yönelik beğeni konularında da ortak bir görüşe sahip oldukları söylenemez. Dönem veya millet sınırlandırması yapıldığında bile bu yönden bir ortak paydaya ulaşılamamaktadır. Bunun nedeni bu yöndeki görüşlerin seyyahın kişiliği, Osmanlı'ya ve/veya İslamiyet'e bakışı gibi etmenlerden dolayı değişiklik gösteriyor olmasıdır. Gerek mimari, gerekse de tarihi özellikleri nedeniyle Bursa'daki camilerin seyyahların büyük bölümü tarafından beğenildiğini söylemek mümkünse de belirttiğimiz sebepler başta olmak üzere farklı değerlendirme ölçütleri doğrultusunda camileri çeşitli şekillerde beğenmediğini ifade eden seyyahlara da rastlanmaktadır. Bunlardan birisi olan Marsh, uzaktan gördüğü ve minareleri dolayısıyla çok da hoşuna gitmeyen camilerin yakından görünüşlerinin daha çekici olduğunu ümit ettiğini bildirmişse de seyahatnamesinin geri kalan kısımlarında herhangi bir camiden söz etmemiş olması yine bir hayal kırıklığı

¹²⁸⁷ Porter, 1835: 256

yaşadığını akla getirmektedir¹²⁸⁸. Bu tür kişisel yargılar camilerle ilgili yapılan aktarımların bazen yanlı olmasına neden olsa da tarihlendirmelerindeki yanlışlıklar dışında tanımlamalarında büyük hatalara neden olmamıştır.

Bursa'daki camilerle ilgili seyahatnamelerde yer eden ortak izlenimleri değerlendirdiğimizde ilk olarak genel tanımlamalarda ortak yönlerine odaklanıldığı ve beyaz minarelerle kurşun kaplı kubbelere sahip olmalarının sıkça vurgulandığı görülür. Bunun ilk nedeni diğer yapılarda olduğu gibi camilerin de ilk başta ancak çok genel hatlarıyla algılanabilmiş olmasıdır. Tanımlamalarda sık sık birbirini tekrar eden ifadelere rastlanması da bu durumdan kaynaklanır. Ancak çok ayrıntılı diyebileceğimiz gözlemler yapan seyyahlar çok ince detaylar hakkında bilgiler vermeyi başarmışlardır.

Genellikle en çok ziyaretçi çeken ve ilgi gören camiler ilk Osmanlı sultanlarının eserleridir. Bunların ilgi çekme nedenlerine bakıldığında tarihi ve manevi değerleri yanında mimari özelliklerinin de bu durumun meydana gelmesine etki ettiğini söyleyebiliriz. İstanbul başta olmak üzere farklı kentlerdeki diğer camilerle yapılan karşılaştırmalarda da değerlendirmeye alınanlar genellikle bu camilerdir. Bu örneklerin dışında kalan camiler birkaç istisna haricinde neredeyse hiçbir seyahatnamede karşımıza çıkmaz. Bu durumun nedeni ziyaretçilerin ilgisini çekmeyecek biçimde çok sade ve basit olmalarıdır. Hatta ziyaretlere çokça sahne olan Ulu Cami dahi kentteki en abidevi yapı olmasına rağmen zaman zaman basit bir mimariye sahip olduğu şeklinde eleştirilere maruz kalmıştır. Bu nedenle bazen yalnızca eskiliklerinin önemli olduğu söyleniyor olmasına rağmen, manevi yönlerini ön plana çıkartan, Avrupa'dan gelen etkilerle bozulan ve aşırı süslenmiş yapılar suçlamasına maruz kalan İstanbul camilerine göre Bursa'daki camiler asıl Osmanlı mimarisinin örnekleri olarak görülebilmektedirler. Genel olarak da süsleme özellikleri, özgün mimarileri gibi çeşitli yönleriyle de ilgi çekici yapılar olarak düşünüldüklerini söylemek mümkündür.

¹²⁸⁸ Marsh, 1888: 342

2.4.1.1. Camilerin Sayısı ile İlgili Aktarımlar¹²⁸⁹

Daha önce de belirttiğimiz üzere Bursa ile ilgili olarak seyyahların edindiği ilk izlenim doğa ve mimarinin etkileyciliği bir ilişki içinde olduğudur. Genel görünümüyle ilgili aktarımların da net bir biçimde ortaya koyduğu gibi bu ilişki içerisinde ön plana çıkan yapıların ilk sırasında da camiler gelmektedir. Kent tanımlamalarının çok büyük bir bölümünde yeşillikler arasında daha çarpıcı biçimde kendini gösteren minarelerle güneşin altında parlayan kurşun kaplamalı kubbeler manzaranın güzelliğini arttıran unsurlar olarak gösterilmiştir. Uzaktan görülen manzarasında veya hâkim bir noktadan yapılan gözlemlerde yoğunluklarıyla dikkat çeken bu camiler, Bursa'nın bir Doğu, İslam kenti olarak görülmesinin ve manevi yönleriyle öne çıkartılmasının da en önemli nedenidir. Bu özelliğinin Bursa'nın en çarpıcı yönlerinden birisi olduğunun düşünülmesi camilerin sayılarıyla ilgili tanımlamaların seyahatnamelerde bol miktarda yer etmesini beraberinde getirmiştir. Hatta Bursa camilerinin genel özellikleri hakkındaki aktarımlar içerisinde en yoğun yerlerden birisinin sayıları hakkında verilen bilgilerden ve bu konuyla ilgili ileri sürülen görüşlerden oluştuğunu dahi söylememiz mümkündür.

Seyahatnamelerde camilerin sayısı hakkında yapılan aktarımların bu yapıların tek tek sayılmaları sonucunda elde edildiğini ileri sürmek gerçekçi olmayacaktır. 19. yüzyılda bazı seyyahlar ayrıntılı incelemelerin sonucunda ortaya konulduğunu hissettiğimiz biçimde bazı rakamlar telaffuz etmişler ve bu camileri kendi içlerinde de sınıflandırmışlarsa da verilen sayılar büyük oranda yalnızca kabaca gözlemlerin ve yoğunlukla da yerel söylencelerin etkisiyle ortaya konulmuştur. Bu nedenle camilerin sayıları ile ilgili, özellikle de sanat tarihi araştırmaları açısından ve yine bu sayılarla ilgili ayrıntılı ve daha sağlıklı kayıtların mevcut olduğunu düşündüğümüzde, seyahatnamelerin önemli kaynaklar olduğunu söylememiz mümkün değildir. Yine de bu konuda ileri sürülen fikirlerle yoğun biçimde karşılaşmamız ve

¹²⁸⁹ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-9.

seyyahları bu tür tahminlerde bulunmaya iten nedenleri tespit etme isteğimiz bu aktarımları ayrı bir bölümde değerlendirmemize neden olmuştur.

Camilerin sayısı ile ilgili yapılan aktarımların bir kısmı bir takım söylencelere dayanmaktadır. Bu tür bir yol izleyen seyyahların ileri sürdükleri sayılar arasında da en yoğun biçimde 365 ön plana çıkar. Birçok seyyah Bursa'da yılın her günü farklı bir camide namaz kılmaya yetecek kadar cami olduğu bilgisini tekrarlamıştır. Yine de bu rakamı telaffuz eden seyyahların büyük bölümü bunun söylencelere dayandığını veya en azından kendi gözlemleri olmayıp duyduklarından ibaret olduğunu açıklamıştır. Sayıyı tam olarak 365 olarak vermese bile 300'ün üzerinde olarak aktaran seyyahların da yine bu söylencelerin etkisi altında kaldığı söylenebilir.

Camilerin tahmini sayısı hakkında en erken aktarımlardan birisini ortaya koyan Egmont ve Heyman buradaki camilerin bazılarının iki minareli olduğunu ve kesin biçimde bu minarelerin sayısının 300'ü aştığının kendilerine söylendiğini bildirmişlerdir¹²⁹⁰. Tournefort sayının 300 olduğunu söylemiş ancak bu aktarımını duyduklarının neticesinde yaptığını da açıklamasına eklemiştir¹²⁹¹. Pococke Bursa'nın 300 mahalle ile birlikte 300 camiye sahip olduğunu söylemiştir. Böylesi bir aktarım şüphesiz her bir mahallenin kendine ait bir camisi olduğu düşüncesi ile paraleldir¹²⁹². Brenner de camilerin sayısının yine söylencelere göre 366'ya kadar çıktığını ifade etmiştir¹²⁹³. Pardoe, hem dağa hem de vadiye yayılmış olan camileri bir yılın gün sayısının da üstüne çıkararak 380 olarak aktarmıştır¹²⁹⁴. Murray, Bursa'nın en önemli anıtları olarak gösterdiği bu camilerin sayısının yaygın bir söylenceye dayalı olarak 365'den daha fazla olduğunu ifade etmiştir¹²⁹⁵. Claridge daha yuvarlak bir ifade ile Bursa'da en az 350 caminin bulunduğunu belirtmiştir¹²⁹⁶. Jerningham ilk altı Osmanlı sultanının eseri olduğu bilinmesi dolayısıyla tarihi nitelikleri ve mimari özellikleriyle öne çıkanların yalnızca altı

¹²⁹⁰ Egmont, Heyman, 1759: 189–190

¹²⁹¹ Tournefort, 2005: 234

¹²⁹² Pococke, 1772: 298–299

¹²⁹³ Brenner, 1824: 22–23

¹²⁹⁴ Pardoe, 2004: 299

¹²⁹⁵ Murray, 1854: 182

¹²⁹⁶ Claridge, 1837: 164–165

tane olduğunu belirtmişse de Bursa'daki camilerin sayısının 365'ten daha fazla olduğu yönündeki inanışa yer vermiştir¹²⁹⁷. Kammond küçüklü büyüklü biçimde görülen camilerin tamamının sayısını 365 olarak kabul eden seyyahlardan birisidir ve bu sayıyla Bursa'nın bir camiler kenti olarak görüldüğünü söylemiştir¹²⁹⁸. Beaufort, kenti süsleyen yapılar arasında camilerin ön plana çıktığını ve her nereye bakılırsa bakılsın karşılaşılan bu yapıların sayısının 360 olduğunu ifade etmiştir¹²⁹⁹. Levinge kentte ilk göze çarpan yapılar olduğunu söylediği camilerin sayısının yılın her gününe bir tane düşecek kadar çok olduğunu belirtmektedir¹³⁰⁰. Miller, Bursa'nın yılın her günü için bir camiye sahip olduğunu söyler ve bu durumu Bursa'nın ilgi çekicilikleri arasında sayar¹³⁰¹. Müller, Bursa'ya gelmeden önce camilerin ve türbelerin çok sayıda olduğunu duyan seyyahlardan birisidir. Yılın her günü için bir cami ile bir yürüyüş yerine sahip olduğu hakkında verdiği bilgi Hammer'da da karşımıza çıkmaktadır ancak bu durum seyyahların birbirlerinden alıntı yapmalarından ziyade ahalisinin sahip olduğu inanışın yaygınlığına işaret etmektedir¹³⁰². Davey camilerin bir yıldaki gün sayısı kadar çok olduğunu söyleyen bir diğer seyyahdır¹³⁰³. Elston ise Bursa'da bir yıl sayısı kadar çok cami olduğu bilgisini tekrarlar ancak ufak bir farklılıkla bu yılın Hicri takvim yılı olduğunu aktarır¹³⁰⁴.

Örneklerle göstermeye çalıştığımız gibi cami sayısını bir yıldaki gün sayısına eşit olarak veren seyyahların büyük bölümü bunun yalnızca halk arasındaki bir inanıştan kaynakladığını bilmekte ve bu durumu da bizzat açıklamaktadırlar. Bu konuda ortak fikre sahip seyyahlar arasında son sırada verdiğimiz Elston ise bu durumun bir söylenceden ibaret olduğunu ortaya koymuş ve bu inancın yaygınlığına aynı zamanda seyyahlar tarafından sık sık tekrarlanmasına rağmen Bursa'nın ziyaretçileri arasında bunu

¹²⁹⁷ Jerningham, 1873: 220

¹²⁹⁸ Kammond, 1878: 292

¹²⁹⁹ Beaufort, 1874: 533

¹³⁰⁰ Levinge, 1839: 238

¹³⁰¹ Miller, 1898: 422

¹³⁰² Müller, 1897: 152–153

¹³⁰³ Davey, 1907: 411

¹³⁰⁴ Elston, 1923: 196

doğrulamaya değer kişiler neredeyse hiç olmadığına da altını çizmiştir. Gözlemi sonucunda ise bu sayının oldukça altında bir miktarla karşılaşmış ve renkli ev yığınlarının arasında yükselen minareleri yalnızca 60'ın üzerinde olarak vermiştir¹³⁰⁵.

Bu inanişe ayrıntılı biçimde ve nedenleriyle de birlikte yer veren en önemli seyyah ise Hammer'dır. Seyyah, Bursa'daki camilerin sayısı olarak gösterilen 365'i farklı sayılara yüklenen anlamlar paralelinde değerlendirmiştir. 365'in benzer biçimde gerek doğuda gerekse de batıda çeşitli yapıların hem toplam sayısı, hem de bu yapılarda görülen kapı, pencere gibi öğeler için kullanılan bir miktar olduğunu verdiği örneklerle de ortaya koymuştur. Bursa'nın camilerinin bu sayıda gösterilmesini de ahalisinin ve seyyahların meydana getirdiği bir söylenceye dayandırmış ve ayrıntılı bir inceleme sonucunda bu sayıların yarıya indirilebileceğini de söylemiştir¹³⁰⁶.

Belki de Bursa'nın ilgi çekiciliğini arttırmak ve kentin Osmanlılar için kutsallık sebebini de desteklemek için camilerin sayısı hakkında söylencelerin ağırlıklı olduğu bu örneklerin haricinde Hammer'in de ifade ettiği üzere gözlemlere dayalı aktarımlar yapan seyyahlar bu sayıyı 365'ten çok daha düşük olarak vermişlerdir. Elston ve Hammer'in örneğinde olduğu gibi eserlerinde farklı kaynaklardan yararlananlar veya yerel söylencelere yer vermek isteyenler kentin camilerinin sayısı hakkındaki bu inanişe yine yer verseler bile camileri bizzat gözlemleyerek mevcut sayı hakkındaki fikirlerini de bu doğrultuda aktarmışlardır. Hammer'dan yaklaşık yirmi yıl kadar sonra Bursa'ya gelmiş olan Walsh da Hammer'in yaptığı çıkarımı doğrulayan bir anlatımda bulunmuştur ve camilerin sayısı ile ilgili bu tahminlerde halk arasındaki söylenceler kadar daha önceki seyyahların yanlış aktarımlarının da etkisi olduğu konusunda bir ipucu vermiştir. Walsh, kendisinden önce Bursa'yı ziyaret etmiş olan seyyahlar içerisinde Tournefort'tan haberdardır ve Tournefort'un Bursa'daki camilerin sayısını 300 olarak hesaplamış olmasına da yer vermiştir. Ancak genel manzaradaki yoğunluklarının ilk başta böyle bir

¹³⁰⁵ Elston, 1923: 196

¹³⁰⁶ Hammer, 1818: 12–13, 30

izlenime yol açmış olabileceğini söyleyerek bu ifadeden ikna olmayan Walsh daha ayrıntılı bir araştırmaya yaparak tüm kenti görebilecek bir noktadan camileri sayarak sayıyı 180 olarak hesaplamıştır¹³⁰⁷. Walsh'un diğer seyyahlardan bir farkı da kentin genel görünümünde camilerin bu derece öne çıkmasının nedenini ortaya koyabilmesidir. Seyyah diğer Müslüman kentleri ile karşılaştırma yaparken en fazla caminin burada olduğunu söylememiş yalnızca kapladığı alana oranla camilerin yoğun bir biçimde bir araya geldiğinden söz etmiştir¹³⁰⁸.

Bir örneğini Walsh'un verdiği üzere gözlemlerinin neticesinde bilgi veren seyyahların camilerin gerçek sayısına daha yakın tahminlerde bulunmaları olasıdır. Ancak büyük oranda bu yapıların tek tek sayımını gerçekleştiremedikleri veya aksini iddia etseler bile kentin her yerini görebilecek bir gözlem olanağı bulamadıklarından verdikleri rakamların tam olarak doğruyu yansıttığı kesin biçimde söylenemez. Bu bilgilerin güvensizliğinin bir göstergesi seyahatnamelerde yer alan sayıların da birbirleriyle olan uyumsuzluğudur. Wheler 1675'te camilerin sayısının 30'un üzerinde olduğunu söylemiştir. Gözleme dayalı aktarımların yapıldığı seyahatnamelerde camilerin bir yıldaki gün sayısı kadar çok olarak gösterildiği örnek mevcut değilse de yine de Wheler'in aktardığı sayı genele göre oldukça azdır. Ancak seyyahın Bursa Kalesi'nden yaptığı bir gözlem neticesinde böyle bir fikre sahip olduğu düşünüldüğünde gözlem alanı içerisinde kalmayan camileri göz ardı etmiş olma ihtimali akla gelmektedir¹³⁰⁹. Seyyahların geneline göre camilerin sayısını az olarak veren bir diğer seyyah da Dallaway'dir. Seyyah camilerin 70 tane olduğunu söylediği gibi bunların da büyük bölümünü bakımsızlığa terk edilmiş veya tamamen harabeye dönmüş olarak göstererek halen kullanımda olan camilerin sayısının daha da düşük olduğuna bir gönderme yapmıştır¹³¹⁰. Turner, camilerin sayısını duydukları değil gözlemleri sonucunda aktarmak istemiştir. Ancak yaptığı sayımda yalnızca 25 büyük cami olduğunu söylemiş bunların dışında kentte çok fazla

¹³⁰⁷ Walsh, 1836: 199

¹³⁰⁸ Walsh, 1838a: 29

¹³⁰⁹ Wheler, 1682: 215

¹³¹⁰ Dallaway, 1797: 177

sayıda küçük caminin bulunduğunu belirtmişse de sayıları hakkında bir yorumda bulunmamıştır¹³¹¹. Walker ziyaretini gerçekleştirdiği tarihte camilerin sayısını 125 olarak verdiği gibi bunların 25 tanesinin de harabe halde olduğunu söyleyerek oldukça ayrıntılı bir tanımlamaya girmiştir¹³¹². Fontanier de benzer biçimde camilerin sayısını 125 olarak vermiş ve bu miktarı bizzat yaptığı bir sayımın neticesinde tespit ettiğini belirtmiştir¹³¹³. Genel mimari dokusu hakkında yaptığı tanımlamada Bursa'nın sahip olduğu yapılar hakkında bilgi veren Joanne ve Isambert de yine oldukça ayrıntılı biçimde kentte minareli 174 caminin ve minaresiz 24 mescidin olduğunu ifade etmişlerdir¹³¹⁴. Naçov, genel olarak Bursa'nın sahip olduğu mimari eserleri değerlendirirken sivri minarelerinin alçak evlerin üzerinde yükseldiğini söylediği camilerini sayısını yaklaşık 200 olarak aktarmıştır¹³¹⁵. Launay 7 selâtin camisi haricinde 141 de mescidin bulunduğunu söylemiştir¹³¹⁶.

Overbergh genel bir ifadeyle uzaktan görünen camilerin çarpıcı bir biçimde çok sayıda olduğunu belirtmiştir. Seyyaha gezisinde eşlik eden bir kişi ise kendisine cami sayısını daha net bir sayıda ifade ederek 7 hükümdar camisinin haricinde kentte 158 cami ve şapel olduğunu söylemiştir. Böylesi bir rakam, bu sayının camilerin birebir gözlem veya sayım sonucunda elde edilmiş olabileceğini gösterir¹³¹⁷. Bir gözlem ve seyyahların bazılarının belirttiği üzere bir sayım sonucu ulaşılan bu sayıların tam olarak doğruyu yansıtip yansıtmadığı yine belirlenemese de söylencelere göre yapılan aktarımlara göre doğruya daha yakın oldukları söylenebilir.

Gözlemler neticesinde ortaya konulan rakamlar genellikle birbirine yakın görülmekle birlikte yine de bazıları arasında büyük farklar dikkat çekmektedir. Yüzyıllar içinde ortadan kalkma veya yeniden inşa edilmelerin çok büyük boyutlarda olmadığını kabul edersek bu durumun nedenlerinin genel gözlemlerde algılama hatalarına düşülmesinde aranması gerekir. Bu

¹³¹¹ Turner, 1820: 151

¹³¹² Walker, 1886: 109

¹³¹³ Fontanier, 1829: 84

¹³¹⁴ Joanne, Isambert, 1861: 503

¹³¹⁵ Mevsim, 2009: 59.

¹³¹⁶ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 161

¹³¹⁷ Overbergh, 1899: 406

nedenlerden birisi farklı yapıların cami olarak gösterilmesi veya seyyahların cami kategorisinde yer verip vermeme konusunda hemfikir olmadıkları mescitlerin sayısının da bu miktara bazı durumlarda eklenmesi bazı durumlarda da dâhil edilmemesidir. Niebuhr bu durumun neticesinde ortaya çıkan sorunların ilk örneklerinden birisini ortaya koymaktadır. Ziyaretini 1767'de yapmış olan seyyah bu yıllarda hâkim olan söylenceye göre Bursa'daki camilerin sayısının bir yılın günleri kadar olduğunu söylemiş ancak bunları sayan bir Ermeni'nin kendisine aktardığı üzere yalnızca 80 caminin görülebileceğini ifade etmiştir. Ama seyyaha göre Bursa'daki camiler Ermeni'nin verdiği bu rakama göre daha fazla olmalıdır. Ayrıca cami mescit ayırımına da gitmiş ve büyük camilerin haricinde çok sayıda mescidin bulunduğunu ve kervansaraylarda da bu mescitlerden yer aldığını ifade etmiştir¹³¹⁸. Kinneir, yine söylencelerin etkisi altında kaldığının hissedildiği biçimde camilerin sayısının 365'ten daha fazla olduğunu söylemiştir. Fakat bu rakamı veren seyyahların genellikle yapmadığı bir biçimde bu sayının içinde büyük camilerle birlikte küçüklerin de yer aldığını söylemiştir¹³¹⁹. Verilen sayıların yalnızca camilerin miktarını göstermediğini ileri süren seyyahlardan birisi olan Haeckel bir kısmı harabe halde olmasına rağmen kentte hala 200 kubbenin görülebildiğinden bahsetmiştir. Minareler yanında bu kubbeler de bazen camilere ait olarak gösterilebilmektedir ancak Haeckel evlerin ve yeşilliklerin arasından kendini gösteren kubbelerin camilerin yanında türbelere işaret ettiğini belirtmiştir¹³²⁰. Texier, Bursa'daki cami sayısının 300'ün üzerinde gösterilmesini ahalisinin söylencesine bağlar. Yine de kendisi de bir şekilde bu sayıyı kabul etmiş gibidir fakat bu sayının içine mescitlerin ve sebilhanelerin de dâhil edilmesi gerektiğini ileri sürmüştür¹³²¹. Benzer biçimde 1862'de Bursa'ya gelen Moustier camilerle ilgili bir yıldaki gün sayısı kadar olduklarını belirtse de Texier gibi bunun diğer yapılarla birlikte toplam bir rakam olduğu görüşünü tekrarlamış ve cami, mescit, türbe

¹³¹⁸ Akdemir, 1989: 100

¹³¹⁹ Kinneir, 1818: 246

¹³²⁰ Haeckel, 1873: s.y

¹³²¹ Texier, 2002: 16

ve tekkeleri bu sayının içinde olacak biçimde vermiştir¹³²². Camilerin sayılarının belirsizlikleri ve bunun nedenleri üzerinde en ayrıntılı olarak duran seyyahlardan birisi Hawley olup bazen cami sayısının 200 bazen de 600'den fazla olarak söylendiğinin duyulabileceğini, bunların farklı kişilerin aktarımlarından ibaret olduğunu ortaya koymuştur. Seyyaha göre sayılarının çok fazla olduğu muhakkak olmakla birlikte bu camilerin birçoğu çok basit bir mimariye sahiptir ve hatta bazıları bir minaresi dahi olmayan tek bir oda boyutlarındaki yapılardır¹³²³. Macfarlane, Bursa'nın uzaktan görünümünde dikkatini çeken unsurlar olarak uzun beyaz minarelerinden bahsetmiş ve bunların sayılamayacak kadar çok olduğunu söylemekle yetinmiştir. Yine seyahatnamesinin ilerleyen bölümlerinde şaşırtıcı miktarıyla dikkat çeken bu minarelerin sayıları hakkında da bir aktarım yapmak istediğinde bir yıldaki gün sayısına eşit olduğu yönündeki düşünceleri ele almış ve bu durumun bir söylenceden kaynaklandığı gibi seyyahların da bu sayıyla ilgili aktarımlara sık sık değindiklerini ifade etmiştir. Bu sayının abartılı olduğu veya ancak başka yapıların da dâhil edilmesi durumunda gerçeği yansıtabileceğini söyleyen diğer seyyahların paralelinde fakat daha farklı bir biçimde camiler yerine minarelerin konulması koşuluyla bu sayının da gerçeklerden çok uzak olmayacağını ifade etmiştir. Macfarlane'nin tek tek yapılarla ilgili olmasa da tüm Bursa hakkında en ayrıntılı bilgiler veren seyyah olduğu düşünüldüğünde Bursa'da birden çok minareye sahip olan camilerin çok az sayıda olduğunu bildiği tahminini ileri sürebiliriz. Bu nedenle bu şekilde bir aktarımla diğer seyyahların yaptığı gibi Bursa'daki mescitleri de işin içine katmış olduğu düşünülebilir¹³²⁴. Burgess de camilerin bir yıldaki gün sayısı kadar fazla olduğuna inanmadığını ve bunun yalnızca abartı olduğunu söyleyerek gerçek sayının 200'ün üstünde olamayacağını ifade etmiştir. Bununla birlikte Bursa'yı ilk kez gören bir kişinin kentin dua ile dolup taşıdığını düşünmesine neden olabilecek derecede fazla olduğunu da kabul etmiştir. Yine de seyyah bu camilerden bir bölümünün geldiği tarihlerde kullanılmayacak derecede

¹³²² Moustier, 1864: 246

¹³²³ Hawley, 1918: 46

¹³²⁴ Macfarlane, 1850a: 86, 93

harap olduğunu ve yalnızca cami sayısı hakkında izlenimlerin artmasına neden olacak biçimde parlayan minareleriyle kendilerini gösterdiklerini söylemiştir. Seyyah bu aktarımlarıyla kullanımda olan camilere harabelerin de katılması durumunda bu sayıya ulaşılabilceği inancını taşıdığını göstermiştir¹³²⁵.

Bu örneklerden bazılarının ve özellikle de son olarak yer verdiğimiz Burgess'in gösterdiği gibi özellikle 19. yüzyılda artan ihmalkârlıklar ve artarda yaşanan felaketler camilerin birçoğunu harap hale getirmiş ve zaman zaman sayıları ile ilgili aktarımlarda bu durumun etkileri üzerinde durulmuştur. İhmal edilerek harap olmasına izin verilenlerin arasında Bursa'nın önde gelen camilerinin olduğuna yönelik aktarımlar yoktur ve daha basit yapıdaki mescitler bu durumdan en fazla etkilenmiş örnekler gibi görünmektedir. Bu mescitler seyyahlar tarafından ayrıntılı incelemelere değer yapılar olarak görülmemesine rağmen camilerin sayıları hakkında ileri sürülen görüşlerde rol almaktadırlar. Bazılarının ihmalkârlıklar nedeniyle terk edilmiş, kullanım dışı kalmış veya harabeye dönmesi de camilerin sayısı hakkında görüş ileri sürenlerin değerlendirme kriterleri arasında yer almış veya sayıları hakkındaki söylencelerle gerçek durumun karşılaştırılmasındaki uyumsuzluğun bir sebebi olarak sunulmuştur.

Busch, camilerin sayısının 300'ün üzerinde olduğunu söylemekle birlikte bu sayının içinde yıkılmış durumda olanlara da yer verdiğini ifade etmiştir¹³²⁶. Schneider birçok örneğini gördüğümüz gibi cami sayısını 365 olarak vermiştir. Fakat diğer seyyahlardan farklı bir biçimde bu sayının eski günlerde mevcut olan camilerin miktarını gösterdiğini kendi ziyaretini gerçekleştirdiği tarihlerde ise camilerin bu sayıda olduğunu iddia etme konusuna şüpheyile yaklaşılması gerektiğini ifade etmiştir¹³²⁷. Beaufort, camilerin sayısı hakkındaki aktarımlardan haberdardır. Bu konuda sayılarının 360 tane olduğu şeklinde ileri sürülen fikirleri de değerlendirmeye alan seyyah nüfusunun 75.000 olduğu üç milden daha fazla uzunluğa sahip

¹³²⁵ Burgess, 1835: 124, 135, 143

¹³²⁶ Busch, 1870: 147

¹³²⁷ Schneider, 2009: 32–33

bu kentte sık aralıklarla camiler bulunmasından dolayı bu sayının gerçeği yansıtır olmasının da muhtemel olduğunu söylemiştir. Ancak doğal felaketler ve ihmalkârlıkların camilerin sayısı üzerindeki etkisini Schneider'in tam tersi biçimde değerlendirmeye almıştır. Camilerin sayısının artmasının nedenlerinden birisini doğal afetlerle zarar gören camilerin tamir ettirilmemesi ve hatta tamamen çökenlerin de harabeliklerinin ortadan kaldırılmayarak bunun yerine hemen yakınlarına acilen yeni bir caminin inşa edilmesine bağlar. Böylece yeni inşa edilenlerle harabelerin de bu tür hesaplamalara katıldığını ortaya koyar¹³²⁸. Haeckel, Bursa'ya 1855 depreminin sonrasında gelmiştir ve kentte büyük hasara yol açan bu felaketten haberdardır. Bu nedenle camilerin sayısı hakkında ortaya atılan fikirlere katılmakla birlikte gerek bu felaketin etkilerinin bu yıllarda da hala hissediliyor olması gerekse de ihmalkârlıkların neden olduğu yıkımlarla bağlantılı olarak bu sayının azalmış olması gerektiği fikrini de aktarmaktadır¹³²⁹. Kammond, toplam sayısını 365 olarak verdiği camiler arasında birçoğunun yalnızca iyi korunmuş harabelerden ibaret olduğunu belirtmiştir¹³³⁰. Cooper'in yer verdiği ismi belirtilmemiş bir mektubun sahibi olan misyoner Osmanlıların eski başkenti olan Bursa'da gömülü olan eski sultanlar ile birlikte bir zamanlar sayıları yaklaşık olarak 200'ü bulan görkemli camilerinin Bursa'nın Müslümanların gözünde kutsal bir kent olarak görülmesine neden olduğunu ifade eder. Ancak seyyahın bu cami sayısına bir zamanlar sahip olduğuna özellikle vurgu yapması Bursa'nın bu tarihte geçirdiği deprem felaketinin etkisini ortaya koymak amaçlı olabilir¹³³¹.

Burada ele aldığımız seyyahlar camiler hakkında verdikleri bilgileri gözlemler veya incelemeler sonucunda ortaya koymuş olduklarını veya camilerin sayısı hakkında yaptıkları aktarımların söylencelerden kaynaklandığını okuyucuya açıklayan kişilerdir. Ancak bunun yanında verdikleri bilgilere ne şekilde ulaştıklarını ortaya koymayan ve çoğunlukla da cami sayısını çok genel biçimde ifade etmekle yetinen seyyahlara da

¹³²⁸ Beaufort, 1874: 534

¹³²⁹ Haeckel, 1873: s.y.

¹³³⁰ Kammond, 1878: 292

¹³³¹ Cooper, 1855: 182

rastlanmaktadır. Böylesi aktarımlar genellikle Bursa'nın uzaktan görünümüyle tanımlandığı kısımlarda kendini gösterir.

Camilerin sayısı hakkındaki düşüncelerini bu şekilde ortaya koyan seyyahlardan ilki tespit edebildiğimiz üzere camilerin sayısı hakkında da ilk aktarımı yapan kişi olan Thévenot'dur ve Bursa'da her biri birbirinden güzel 200'den fazla cami olduğunu söylemiştir¹³³². Kentteki gayrimüslim yapılarının sayısı hakkında da bilgi vermiş olan Michaud cami sayısını 150 olarak aktarmıştır. Gayrimüslim yapılarının sayısı hakkında doğruya yakın aktarımlar yapsa da camilerin sayısını bir gözlem sonucumu yoksa tahmini olarak mı verdiğini açıklamamıştır¹³³³. Moltke ise bu sayıyı daha az net bir biçimde ifade ederek uzaktan görünümünde kendini gösteren minare ve kubbelerin sayısını 100'ün üzerinde olarak belirtmiştir¹³³⁴. Pfeiffer, yaptığı yolculukta Bursa'yı gördüğünde dikkat çekici görünümü içerisinde çok sayıda minaresi olduğunu söylemiştir¹³³⁵. G.M. de belli bir sayı vermeyen seyyahlardandır. Yine de yalnızca bu camilerin sayıları ile İstanbul'a rakip olabileceğini söylemesi dahi bu miktarın çok fazla olduğunu kabul ettiğini de göstermektedir¹³³⁶. Vidua, Bursa'nın camilerinin yalnızca çok fazla olduğunu ifade etmiş tahmini veya gözlem sonucu elde edilmiş biçimde sayıları ile ilgili bir aktarımda bulunmamıştır¹³³⁷. Taylor ise genel kent dokusunda camilerin yerini ortaya koyarken sayıları hakkında çok genel bir ifade kullanmış ve yüzlerce minarenin bu manzarada yer ettiğini belirtmiştir¹³³⁸. Cox, duydukları değil araştırmaları veya gördüklerine dayalı olarak cami sayısını aktaran seyyahlardan birisi olmasına rağmen, Uludağ'ın kente hâkim bir noktasından yaptığı gözlem sonucu sadece bu yapıların fazlalığını vurgular biçimde kubbeleri ile ayırt edilen yüzlerce cami görebildiğini söylemiştir¹³³⁹. Fuller de Cox gibi camilerin sayısı hakkında yaptığı aktarımını bir gözlem sonucu

¹³³² Thévenot, 2009: 113

¹³³³ Poujoulat, Michaud, 1840: 163

¹³³⁴ Moltke, 1969: 56

¹³³⁵ Pfeiffer, 1852: 71

¹³³⁶ G.M., 1834: 458

¹³³⁷ Balbo, 1834: 126

¹³³⁸ Taylor, 1852: 309

¹³³⁹ Cox, 1882: 52

olarak belirtmişse de yine çok genel biçimde minarelerin yüzden daha fazla olduğunu söylemekle yetinmiştir¹³⁴⁰. Gallenga camilerin sayısı ile ilgili olarak çok genel bir ifade kullanarak bahçeler ve mezarlıkların selvileri arasında kendini gösteren kubbe ve minarelerin sonsuz sayıda olduğunu ifade etmiştir¹³⁴¹. Renard da genel bir biçimde yalnızca camilerinin sayısının yüzlerle ifade edildiğini söylemekle yetinmiştir¹³⁴². Porter camilerin sayısını iki yüz olarak verir¹³⁴³. Cami, mescit ayrımı yapmış olmasına rağmen Bernard¹³⁴⁴, bunun yanında Gallois¹³⁴⁵ de yalnızca camilerin çok sayıda olduğunu söylemekle yetinen diğer seyyahlardır. Vecchi ve Osculati ise Uludağ'ın yamaçlarında 400 minarenin görüldüğünü söylemiştir. Bu aktarımlarıyla camilerin sayısını en yüksek veren seyyahlar olmuşlardır¹³⁴⁶. Camilerin yalnızca tahmini sayılarının verildiği durumlarda bu örneklerin de gösterdiği gibi belli bir rakam verilmese de yine de çok fazla oldukları özellikle vurgulanır. Bu nedenle verdiği sayıyı tahmini bir biçimde aktarmış olmakla birlikte Bursa'yı 100 minareli kent olarak tanımlayan Hawley'in verdiği bu sayı diğer seyyahların yanında oldukça düşük kalmaktadır¹³⁴⁷.

Bir önceki bölümde de değindiğimiz ve genel kent dokusunu konu alan gravürleri değerlendirirken bir kez daha üzerinde duracağımız üzere cami sayısının fazlalığı Bursa'nın imajını meydana getiren en önemli unsurdur. Kentin bir Doğu ve İslam kenti olarak görülmesi, halkının dinsel fanatikliğe sahip olarak tanımlanması, Osmanlıların gözünde maneviyat yönünden Mekke ve Medine'den sonra Müslümanlığın en kutsal kenti olduğunun düşünülmesinin en önemli nedeni camilerinin fazlalığıdır. Ayrıca Bursa'nın bir okuyucunun zihninde canlanması için arkada Uludağ manzarası ile birlikte kentin her yanına dağılmış çok sayıda minarenin göz önüne getirilmesi gerektiği, gerek genel kent dokusu hakkındaki aktarımlarda gerekse de

¹³⁴⁰ Fuller, 1829: 70

¹³⁴¹ Gallenga, 1875: 43

¹³⁴² Renard, 1899: 6–7, 12

¹³⁴³ Porter, 1835: 256

¹³⁴⁴ Bernard, 1943: 41

¹³⁴⁵ Gallois, 1907: 55–56

¹³⁴⁶ Felice de Vecchi, 1854: 92

¹³⁴⁷ Hawley, 1918: 37

Bursa'yı konu edinen gravürlerde sık sık yer etmiştir. Bu tür aktarımlara yer veren seyyahlar da ya söylencelerle bağlantılı olarak sayıyı 365 olarak vermişler ya da yalnızca çok sayıda olduğunu söylemekle yetinmişlerdir. Seyyahların bir bölümü verdikleri sayıların söylencelerden ibaret olduğunu ifade ederken bir kısmı da bu miktarın gözlem ve incelemelerinin sonucu olduğunu açıklamıştır. Bu şekilde ayrıntılı gözlem ve araştırmalar yapan seyyahların gerçeğe daha yakın aktarımlar yapmış olmaları muhtemeldir ancak her koşulda seyyahların çok büyük bölümünün verdiği sayıları camilerin tek tek sayımı neticesinde ortaya koymamış olması verilen rakamların güvenilirliğini engeller. Bu sayılarla ilgili bilgi veren seyyahların büyük bölümü de Bursa'ya girmeden uzaktan görünümünde üzerlerinde derin bir etki bırakan minarelerin çokluğu, kendilerini gezdiren rehberlerin aktarımları, Bursa ile ilgili başka yerde duydukları anlatımlar ve halk söylenceleri ya da okuduklarının etkisi altında cami sayısı hakkında yalnızca tahmini sayılar vermişlerdir. Dolayısıyla Bursa'nın camileri ile ilgili önemli bir bölümü oluşturmasına rağmen camilerin sayısı hakkında aktarımlardan elde edilen bilgiler sanat tarihi alanında çok fazla kullanılabilir bir niteliğe sahip değildir. Bununla birlikte camilerle ilgili izlenimlerin bir boyutunu oluşturması nedeniyle değerlendirmeye alınmaları da önemlidir.

2.4.1.2. I. Murat (Murat Hüdavendigâr) Camisi¹³⁴⁸

I. Murat Camisi, 1365–66 yıllarında Bursa Ovası'na hâkim bir tepenin üzerine inşasına başlanan ancak savaşlar nedeniyle on dokuz yıllık bir süreçte tamamlanabilen cami, medrese, imaret ve türbeden oluşan bir külliye'nin merkezini oluşturur. Tüm yapıları ile birlikte ele alınan külliye'nin sayısı oldukça az olmakla birlikte I. Murat Külliyesi'ni meydana getiren yapıların tamamı seyahatnamelerde yer etmiştir. İçlerinde en fazla bahsedileni ise camisi olmuştur.

¹³⁴⁸ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-10.

Bursa'daki sultan camilerinin ortak noktası seyahatnamelerde yer verildikleri durumlarda mutlaka kendisini inşa ettiren sultan hakkında kısa da olsa bir bilgi verilmesidir. Bu caminin de ismini aktaran seyyahlar doğal olarak I. Murat tarafından inşa edildiğini ortaya koymaktadırlar. Ancak I. Murat hakkındaki bahisler genellikle bu sultanın isminin verilmesiyle sınırlı kalır ve çok az seyyah camiden bahsederken aynı zamanda bu sultanla ilgili bilgi verir. Walker caminin Murat'ın yaptığı fetihlerden sonra Bursa'ya döndüğü sırada 1365 yılında inşa edildiğini söylemiştir. Bu tarihle ilgili olarak ayrıca ziyaretini gerçekleştirdiği tarihlerde neredeyse tamamen ortadan kalkmış olan Edirne'deki I. Murat Sarayı'nın inşasına da henüz başladığı bilgisini vermektedir¹³⁴⁹. Walker bir istisna gibi görünse de yine I. Murat'tan çok caminin tarihinin daha net bir biçimde ortaya konulmasına odaklanan bir anlatım yaptığı anlaşılmaktadır. Pardoe ise caminin yer aldığı mahallenin Çekirge olan isminden bahsederken bu ismi almasına neden olan hikâyeye I. Murat'ı da katmıştır¹³⁵⁰. Bu az sayıdaki örnek dışında seyyahların büyük ilgi gösterdikleri Osmanlı sultanlarından birisinin eseri olmasına rağmen bu yönü diğer sultan camilerine göre daha az ön plana çıkartılan ve tarihi niteliğinden ziyade mimari özelliklerinden bahsedilmesi tercih edilen bir yapı olmuştur.

Camiler genellikle konumlarından ayrıntılı olarak bahsedilen yapılar değildir. Konumlarının aktarıldığı yerler ise büyük oranda genel mimari doku tanımlamalarıdır. Ancak I. Murat Camisi belki de kent merkezinin dışında yer almasından dolayı genel kent dokusu anlatımlarında çok az yer etmiştir¹³⁵¹. Bununla birlikte özel olarak değerlendirmeye alınan bölümlerde diğer örneklerde görmediğimiz oranda konumu hakkında bilgi verilen ve diğer özellikleriyle ilgili anlatımlara başlanmadan önce bulunduğu yerin tanımlandığı bir yapı olmuştur. Hatta Smith¹³⁵² ve Coufopoulos'un¹³⁵³ camiyle ilgili verdikleri yegâne bilgi nerede bulunduğu ile ilgilidir. Bu

¹³⁴⁹ Walker, 1886: 158

¹³⁵⁰ Pardoe, 2004: 310

¹³⁵¹ Hammer, 1818: 7, Busch, 1870: 147, Walker, 1886: 155

¹³⁵² Smith, 1684: 433

¹³⁵³ Coufopoulos, 1895: 189, Coufopoulos, 1910: 194

tanımlamalarda ortak olarak görülen noktalar caminin Bursa'nın batısında¹³⁵⁴, kentin dış mahallerinden kaplıca ve hamamlarıyla ünlü Çekirge'de¹³⁵⁵ ve bir tepenin yamacında yer aldığıdır¹³⁵⁶. Bu bilgiye daha ayrıntılı değinen seyyahlar uzaklığının kente yarım saat olduğu¹³⁵⁷, Eski Kaplıca Hamamı civarında bulunduğu¹³⁵⁸ gibi bilgileri de aktarmaktadırlar.

Yapıların konumlarının özellikleri ile ilgili seyahatnamelerde yer eden bilgiler daha çok günümüze ulaşamayan örneklerin yerinin tespiti açısından önemlidir. Bunun yanında özellikle camilerde sık biçimde karşılaştığımız üzere yanlış isimlendirilmeleri veya isim verilmeden bahsedilmeleri durumunda da bahse konu edilen yapının tespiti için konumların sıklıkla üzerinde durulan yönleri bir ipucu olarak alınabilir. Bu durumun bir örneği de bu cami için geçerlidir ve Niebuhr, Macfarlane ve Kınçov'un farklı isimlerle tanımladıkları yapının aslında I. Murat Camisi olduğu seyyahların caminin bulunduğu yer ile ilgili verdikleri ipuçları sayesinde anlaşılabilmiştir.

İlk olarak Niebuhr karşılaştığı caminin ismini vermemiş ancak II. Murat'ın türbesinin camide olduğunu söylemiştir¹³⁵⁹. Bu tür bir bilgi seyyahın II. Murat Camisi'nden bahsettiğini akla getirir ama Eski Kaplıca'nın hemen yanında olarak tanımlaması türbede yatan sultanın isminde bir hata yaptığını ve bahsettiği caminin I. Murat Camisi olduğunu anlamamızı sağlar.

Macfarlane yapılarla ilgili zaman zaman oldukça ayrıntılı ve bazı yerleşim yerleri hakkında başka seyahatnamelerde rastlamadığımız bilgiler aktarmış olmakla birlikte Bursa'da çok az esere yer ayırmış ve bazen karşılaştığı yapıların ismini dahi vermemiştir. Bunlardan birisi de I. Murat Camisi'dir. Seyyahın karşısına çıkan bu camiyle ilgili verdiği bilgilerde ayrıntı azdır. Camiye bitişik bir medreseden bahsetmesi iki ayrı yapıdan söz ettiği izlenimi uyandırır ve ilk başta adı geçen caminin medrese ve camiye tek bir

¹³⁵⁴ Smith, 1684: 433, Hammer, 1818: 33, Hawley, 1918: 47

¹³⁵⁵ Covel, 1998: 173, Smith, 1684: 433, Hammer, 1818: 33, Bernard, 1943: 42, Pardoe, 2004: 309, Warsberg, 1869: 110, Müller, 1897: 159, Coufopoulos, 1895: 189, Coufopoulos, 1910: 194, Rasico, 2005: 52, Hawley, 1918: 47, Elston, 1923: 198

¹³⁵⁶ Smith, 1684: 433, Coufopoulos, 1895: 189, Coufopoulos, 1910: 194

¹³⁵⁷ Warsberg, 1869: 110

¹³⁵⁸ Akdemir, 1989: 102, Hammer, 1818: 33, Bernard, 1943: 42

¹³⁵⁹ Akdemir, 1989: 102

bünye içerisinde barındıran I. Murat Camisi olamayacağını akla getirir. Ayrıca seyyah, bu camiyi Muhammet veya Mehmet olarak Türkçeye aktarabileceğimiz biçimde “Mahomet”in tapınağı olarak isimlendirmiştir. Bazen I. Mehmet’in ismi de benzer biçimde ve Muhammet olarak da okunabilecek bir tarzda yazılmaktadır. Bu nedenle burada bize yardımcı olabilecek tek veri caminin konumuyla ilgili ipuçlarıdır ve bu bilgileri değerlendirdiğimizde de burasının I. Murat Camisi olması muhtemel görülmektedir. Zira Macfarlane Çekirge yolunda hamamlara giderken bu camiyle karşılaşmıştır. Muhammet isminin de Hz. Muhammet’e ve dolayısıyla İslamiyet’e yönelik bir atıf olduğu anlaşılmaktadır¹³⁶⁰.

Kınçov ise II. Murat tarafından yapıldığını söylediği bir camiden bahsetmektedir fakat konumunu tanımlayan diğer seyyahların da sık sık üzerinde durduğu gibi bu caminin kaplıcaların olduğu yerde bulunduğunu söylemesi asıl olarak I. Murat Camisi’nden bahsettiğini ortaya koymaktadır¹³⁶¹.

Konumuyla ilgili verilen bilgilerin ardından caminin ilk görünümü hakkındaki izlenimlerin sık sık değinilen yönlerinden bahsetmemiz gerekir. Seyyahların karşısına çıktığı anda meydana getirdiği etkiyle ilgili olarak caminin üzerinde en çok durulan özelliği oldukça yüksek ve yoğun ağaçlar arasında kendini gösteren manzarasıdır. Hammer, caminin kubbeleri ve kendisini gölgeleyen selvi ağaçlarının yüksekliği ile dikkat çektiğini söylemiştir¹³⁶². Macfarlane, uzun ağaçlarla gölgelenen bir cami olduğunu kaydetmiştir¹³⁶³. Warsberg, cephesinin tamamını gölgeleyen çınar ağaçlarının tüm yapıya bir çekicilik kazandırdığını ifade etmektedir¹³⁶⁴. Walker ağaçların yüksekliklerinin bu azametli bina ile rekabet ediyor gibi görüldüğünü belirtmiştir¹³⁶⁵.

Caminin dikkat çekecek derecede yoğun ağaçlıklar arasında yer alması şehrin dışında bulunan konumu ve geniş bir avluya sahip olması ile

¹³⁶⁰ Macfarlane, 1850a: 122.

¹³⁶¹ Mevsim, 2009: 84

¹³⁶² Hammer, 1818: 39

¹³⁶³ Macfarlane, 1850a: 122.

¹³⁶⁴ Warsberg, 1869: 111

¹³⁶⁵ Walker, 1886: 156

de bağlantılıdır. Bu avlunun bir özelliği de camiye yer ayıran seyyahların da bahis konusu yaptıkları üzere panoramik bir manzaraya hâkim olmasıdır. Caminin bu yönüne değinen seyyahlardan ilki olan Hammer, ismini Çekirge Camisi olarak verdiği ancak I. Murat Camisi olduğu anlaşılan¹³⁶⁶ bu caminin avlusunda tüm genişliğiyle Bursa Ovası'nın ve bazıları dağ tepelerinde bazıları da ovada yer alan yirmi köyün tamamının görülebildiğini söylemiştir¹³⁶⁷. Belki de bu avantajının getirisi olacak bir biçimde caminin önünde uzanan geniş avlu Bursa halkının sık sık ziyaret ettikleri bir sayfiye yeri halindedir. Warsberg, burada suskun bir biçimde dalarak manzarayı izleyen Türkleri gördüğünden bahseder ve Hammer gibi doğudan batıya uzanan tüm vadinin de bu noktadan seyredilebildiğini söyler¹³⁶⁸. Bursa'nın dikkat çekici yapıları arasında bu camiden de söz eden Playfair, avlusunun adeta bir seyir terası halinde olan özelliğine değinmiştir¹³⁶⁹. Walker cephesinin baktığı avlunun dağlara kadar uzanır biçimde yayılmış ağaçlıklar, bahçeler ve bereketli arazilerin olduğu hayranlık uyandıran panoramik bir manzaraya hâkim olduğunu söylemiştir¹³⁷⁰. Miret benzer biçimde caminin önündeki terastan tüm Bursa vadisinin en güzel manzarasının keyfini çıkarılabileceğini söylemiştir¹³⁷¹.

Konumuzla doğrudan bağlantılı olmamakla birlikte bu özellikleri hakkında verilen bilgileri birden çok örnekte tespit etmemiz yapılan aktarımlara ayrıca yer vermemize neden olmuştur. Konumuz dâhilinde caminin ele almamız gereken yönü olan mimarisi ise seyahatnamelerde kendisinden sıklıkla söz edilmesinin asıl nedenidir ve camiye yer ayıran pek çok seyyahın aktarımları içerisinde mimari özelliklerinin en az bir yönünün değerlendirmeye alındığını görmek mümkündür.

¹³⁶⁶ Hammer'in Çekirge Camisi olarak bahsettiği caminin I. Murat Camisi olduğu verdiği ipuçlarından anlaşılabilir. Bu ipuçları içerisinde konunun Çekirge'de yer alıyor olması da önemli olmakla birlikte asıl olarak seyyahın aynı anda hem sıcak hem de soğuk suyun aktığı Belvedere Çeşmesi'nin caminin yakınlarında yer aldığını söylemesi ve avlusundan izlenen manzaranın da güzelliğine vurgu yapması bu caminin kesin olarak I. Murat Camisi olduğunu ortaya koymaktadır.

¹³⁶⁷ Hammer, 1818: 58

¹³⁶⁸ Warsberg, 1869: 111

¹³⁶⁹ Playfair, 1890: 99

¹³⁷⁰ Walker, 1886: 156

¹³⁷¹ Rasico, 2005: 52

İlk olarak caminin genel görünümüyle seyyahların beğenisini kazanan bir yapı olduğunu söylememiz gerekir. Gerlach, camiye Bursa'ya giren bir kişinin karşısına çıkan görülmeye değer ilk bina olarak tanımlamıştır¹³⁷². Hammer, Bursa'nın genel mimari dokusu hakkında yaptığı tanımlamada Çekirge'de hamamlarla birlikte göze çarpan yapılardan birisi olarak yüksek bir konumda yer alan bir camiden bahsetmektedir. İsmi vermediği bu cami I. Murat Camisi olmalıdır. Seyyah, kentin uç noktalarında yer aldığı için Bursa'ya gelenleri karşılayan yapılardan birisi olduğunu belirttiği bu caminin göz alıcı bir görünümü olduğunu söylemiştir¹³⁷³. Cami hakkında verdiği bilgilerin büyük oranda Hammer'dan alıntı olduğu hissedilen Bernard, Bursa'nın önde gelen yapılarından birisi olarak tanımladığı bu caminin eşsiz bir güzelliğe sahip olduğundan söz etmiştir¹³⁷⁴. Caminin mimarisi hakkında çok fazla bilgi vermeyen Macfarlane yine de görkemli bir cami olduğunu belirtmektedir¹³⁷⁵. Hawley, Orhan Camisi'nden sonra Bursa'nın en eski camisi olduğunu söylediği I. Murat Camisi'ni aynı zamanda Bursa'nın en güzel camisi olarak da adlandırmıştır¹³⁷⁶. Bursa'nın genel görünümünün en ayrıntılı tanımlamalarını yapmış ve bu tanımlamaları mahalleler bazına kadar indirmeyi başarmış olan Walker'a göre, Çekirge'nin öne çıkan eserleri arasında I. Murat Camisi de vardır ve seyyah bir tepenin zirvesinde yer alan bu camiye sivri minareli ve zarif bir yapı olarak tanımlamıştır¹³⁷⁷. Busch, eserinde hiçbir camiye özel olarak değerlendirmeye almamıştır. Yalnızca Bursa'nın genel tanımlaması içerisinde camilerden bahsederken öne çıkanlar arasında Sultan I. Murat'ın camisinin de olduğunu ifade etmiştir¹³⁷⁸.

Genel görünümü hakkındaki bahisler mimarisi hakkında ayrıntılar barındırmıyor olmakla birlikte yine de seyyahların gözünde I. Murat Camisi etkileyici bir yapıdır. Özel olarak ele alınması ve hakkında verilen bilgilerde mimarisine yoğunluk verilmesinin asıl nedeni ise etkileyici görünümünden

¹³⁷² Gerlach, 2007: 447

¹³⁷³ Hammer, 1818: 7, 11

¹³⁷⁴ Bernard, 1943: 42

¹³⁷⁵ Macfarlane, 1850a: 122.

¹³⁷⁶ Hawley, 1918: 47–48

¹³⁷⁷ Walker, 1886: 155

¹³⁷⁸ Busch, 1870: 147

ziyade mimari karakteri, cephe mimarisi ve içinde bir medreseyi barındırmasıdır.

Seyyahların gerek Bursa'da gerekse Osmanlı'nın başka kentlerinde karşılaştıkları diğer camilere benzemeyen özgün cephe mimarisinin kendisine ilgi gösterilmesinin bir nedenini oluşturduğunu söylememiz mümkün olmakla birlikte hakkında yapılan tarihlendirme hatalarına da yine bu özelliği neden olmuştur. Seyyahlar, bazen mimarisinin farklılığı nedeniyle Osmanlı ile bağdaştıramadıkları yapıları farklı devirlere, çoğunlukla da Bizans'a atfetme eğilimindedirler. Bu tür bir sebeple bağlantılı biçimde Bursa'da Osmanlı Dönemi'nde inşa edilmiş olduğu halde Bizans eseri olduğu yönünde fikirler ileri sürülen yapılardan birisi de I. Murat Camisi olmuştur. Yine de bu durumun meydana getirdiği hatalar aynı nedenle yanlış tahminler ileri sürülen diğer yapılara göre daha azdır.

Tespit edebildiğimiz örnekler içerisinde aynı zamanda I. Murat Camisi'ne yer veren ilk seyyah da olan Gerlach, caminin bir kilise olduğunu iddia edenlerden birisidir ve bir Rum ustanın camiyi Rumların mimari tarzına göre inşa ettiğini söylemiştir. Bu açıdan caminin özgünlüğünün nedenini ortaya koyabilmiş olsa da bir kilise olarak tanımlaması nedeniyle hata yapmıştır¹³⁷⁹. Camiyi, Bizans Dönemi'ne ait olarak gösteren bir diğer seyyah Pardoe'dur. Pardoe, caminin bir Bizans manastırından dönüştürüldüğünü iddia etmiştir¹³⁸⁰ ve inancıyla bağlantılı olarak, anlattığı bir hikâyeye de bu olayı dâhil etmiştir¹³⁸¹. Huart da bu caminin eski bir kiliseden çevrildiğini söyler ancak neden böylesi bir düşünce ileri sürdüğünü belirtmez¹³⁸². Jerningham ise caminin bir Hıristiyan tarafından tasarlandığı yönünde bir söylencenin bulunduğunu ifade eder¹³⁸³.

Bu örneklerle rağmen yine de camiyle ilgili yanlış tarihlendirmelerin çok fazla seyahatnamede karşımıza çıktığı söylenemez. Seyyahlar, Osmanlı mimari tipolojisine uymayan bir karakterde olduğunu kabul etmelerine

¹³⁷⁹ Gerlach, 2007: 447

¹³⁸⁰ Pardoe, 2004: 309

¹³⁸¹ Pardoe, 2004: 310

¹³⁸² Huart, 1891: 15

¹³⁸³ Jerningham, 1873: 221

rağmen genel olarak caminin Osmanlı Dönemi'ne tarihlendirilmesi gerektiğini kabul etmektedirler. Camiyi bir kilise olarak adlandıran Gerlach da¹³⁸⁴ dâhil olmak üzere seyyahların büyük bölümü de bazı durumlarda Osmanlı kaynaklarının da yardımıyla bir Rum usta tarafından yaptırıldığını ve diğer camilerden farklı bir mimariye sahip olmasının bu nedene dayandığını bilmektedir. Bu durumun üzerinde duran seyyahlardan birisi olan Hammer, diğer camilerden farklı ve alışılmadık biçimde olmasının sebebinin mimarının bir Frenk olması gerçeği ile bağlantılı olabileceğini söyler¹³⁸⁵. Bu cümleyi neredeyse tamamen aynı biçimde Bernard da tekrarlar¹³⁸⁶. Texier de bu caminin Bizans kilisesi olduğuna yönelik söylencelerden haberdardır ve kendisi de hem genel yapısı hem de cephe düzenlemesi nedeniyle diğer Osmanlı eserlerinden son derece farklı olmasının bu tür bir inanca yol açtığını söylemektedir. Texier, bu anlatımlarıyla caminin farklılıklara sahip olsa da Osmanlı eseri olduğunu bildiğini de ortaya koymuş olur. Osmanlı tarihine de başvuran seyyah bu dönemin tarihçileri ile özellikle Kâtip Çelebi'de Sultan Murat'ın yeni başkentinde inşa ettirdiği çok sayıda binada Hıristiyan işçi ve sanatkârları çalıştırmış olduğu bilgisinin yer aldığını belirtmiştir. Dolayısıyla her ne kadar Osmanlı Dönemi eseri olsa da bu farklılığını bir anlamda yine Hıristiyan işçilerin çalışmasına bağladığı anlaşılmaktadır¹³⁸⁷. Walker, caminin bazı seyyahlar tarafından bir Hıristiyan Kilisesi olarak tanımlandığını bilmektedir. Bunun nedeni genellikle cephe mimarisinin özgünlüğü olmasına rağmen Walker, bu inanca yol açan özelliğinin tuhaf bir biçimde haç formundaki planından kaynaklandığını söyleyerek bu durumun nedenleri üzerinde duran diğer seyyahlardan farklılaşır. Bu farklılığın nedenini diğer seyyahların da üzerinde durduğu gibi mimarının yabancı birisi olmasına bağlar. Walker, bu mimarın Osmanlı deniz savaşlarında ele geçirilmiş bir mahkûm olduğunu söylemekle birlikte bir Rum mu yoksa Hıristiyan bir Frenk mi olduğu konusunda kesin bir görüş

¹³⁸⁴ Gerlach, 2007: 447

¹³⁸⁵ Hammer, 1818: 33, 39

¹³⁸⁶ Bernard, 1943: 42

¹³⁸⁷ Texier, 2002: 217-221

belirtememiştir¹³⁸⁸. Müller, caminin ilgi çekme nedenlerinden birisinin bir camiden çok bir Hıristiyan manastırına daha çok benzemesinden kaynaklandığını söylemiştir. Ancak anlaşıldığı biçimde bunun yalnızca bir benzerlikten ibaret olup aslında bir Osmanlı eseri olduğunu bildiğini de ortaya koymaktadır¹³⁸⁹. Kınçov hatalı biçimde ismini II. Murat olarak verdiği sultanın burayı Bizans tarzında yaptırdığını söyler ve caminin farklı bir karakterde olsa da Osmanlı Dönemi eseri olduğunu bildiğini anlamamızı sağlar¹³⁹⁰. 1904 tarihli bir gezi rehberinde de benzer biçimde caminin özgün karakterinin nedeninin Türk tarihçilerin de belirttikleri üzere Sultan Murat'ın Bursa'da yaptırdığı birçok binada Hıristiyan sanatçıları ve işçileri çalıştırması gerçeğinden kaynaklandığından bahsedilir¹³⁹¹. Elston bu camiyi Bizans mimarisinde bir eser olarak tanımlasa da yaptıran kişinin I. Murat olduğunu bilmektedir. Bizans eserine benzemesinin nedeni olarak inşasında tamamen Hıristiyan işçilerin kullanılmış olduğuna yönelik kaynağını belirtmediği bir yerden elde ettiği bilgiyi gösterir¹³⁹². Belirttiğimiz üzere bu tür düşüncelere sahip olan seyyahların çıkış noktası büyük oranda mimarisidir fakat Hawley bu durumun tam tersi biçimde caminin bir Bizans mimarının eseri olduğunu belirtmiş ama camide İslam sanatının izlerinin görüldüğünü söylemiştir¹³⁹³.

Örneklerle de ortaya koyduğumuz gibi birçok seyyah caminin farklı mimari özelliklerinin sebebini Osmanlı tarihi kaynaklarına da dayanarak inşasında Rum usta ve sanatkarların çalışmasına bağlamıştır. Özellikle erken örnekler için Osmanlıların yapıların inşasında bölgenin yerli ustalarını kullanmış olmaları mantıklı bir tez olmakla birlikte nadiren kesin olarak saptanmış bir durumdur¹³⁹⁴. I. Murat Camisi de cephe düzeniyle hala tartışılan ve bu etkilerin Akdeniz mi yoksa Bizans kaynaklı mı olduğu hakkında farklı görüşler belirtilen bir eserdir¹³⁹⁵. Örneğin İlber Ortaylı bu

¹³⁸⁸ Walker, 1886: 157

¹³⁸⁹ Müller, 1897: 159

¹³⁹⁰ Mevsim, 2009: 84

¹³⁹¹ Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 213

¹³⁹² Elston, 1923: 198

¹³⁹³ Hawley, 1918: 48

¹³⁹⁴ Ousterhout, 1995: 53

¹³⁹⁵ Bu konudaki tartışmalar için ayrıca bkz. Ayverdi, 1966: 234–237, Ousterhout, 1995: 55

caminin ilgi çekici bir Akdeniz mimari eseri olduğunu ve Akdeniz ülkelerinin tüm mimari unsurlarını alan caminin etrafındaki revak ve ikinci katın görünümüyle bu sentezi yansıttığını söylemektedir¹³⁹⁶. Ortaylı'nın bu görüşü bazı benzerlikler sebebiyle caminin cephesinin Venedik saraylarını andırdığını söyleyen Texier ile de uyumludur¹³⁹⁷. Bazen de seyyahların genelinde gördüğümüz gibi farklı özellikleri dolayısıyla Bizans mimari geleneğini yansıttığı görüşleri de kendini gösterebilmektedir. Bu yüzden henüz kapsamlı araştırmalar ve farklı örneklerle karşılaştırmaların yapılamadığı yıllarda caminin tarihlendirmesi konusunda hatalar yapan seyyahları da bazı durumlarda hoş görmek gerekir.

Caminin Bizans Dönemi'ne tarihlendirilmesi veya en azından Bizans mimarisini yansıttığı yönünde görüşler ileri sürülmesinin en önemli nedeni cephe düzenlemesi ve yapıdaki malzemeler ile dekoratif ayrıntılarıdır. Bunun yanında muhtemel Bizans yapılarından alınarak yeniden kullanılan malzemelerin de¹³⁹⁸ bu tür düşüncelere neden olabileceği düşünülse de¹³⁹⁹ camide devşirme malzemelere rastladığından bahseden seyyahlarla oldukça ender karşılaşılmaktadır. Hâlbuki bu tür kanıtlar bir yapının Osmanlı öncesine giden bir tarihi olduğunu iddia edenlerin en önemli dayanak noktalarından birisi olabilmektedir. Caminin inşasında devşirmelerin kullanıldığı iddia eden az sayıdaki seyyahtan birisi olan Hammer revaklarını destekleyen sütunların antik harabelerden toplanmış olduğunu belirtmiştir¹⁴⁰⁰. Pardoe ise yalnızca ikinci kata çıkan merdivenin bazı basamaklarının eksik olup yerlerinde oymalı sütunların yer aldığını söylemekle yetinmiştir¹⁴⁰¹.

Bursa'daki camiler arasında mimarisinden en ayrıntılı bahsedilenlerden birisi olan I. Murat Camisi'nin hem dış hem de iç görünümü tanımlanmıştır. Cephe mimarisi özgünlüğü nedeniyle ön plana çıkar. Caminin dönemi veya genel karakteri hakkında ileri sürülen fikirlerin en önemli dayanak ve ilham noktası olması da kendisine ilgi gösterilmesinin bir diğer

¹³⁹⁶ Osmangazi Belediyesi, 2006: 92

¹³⁹⁷ Texier, 2002: 217–221

¹³⁹⁸ Osmangazi Belediyesi, 2006: 90–92

¹³⁹⁹ Ousterhout, 1995: 55

¹⁴⁰⁰ Hammer, 1818: 39

¹⁴⁰¹ Pardoe, 2004: 309–310

nedenidir. Ancak bu kısmıyla ilgili şimdiye kadar yer verdiğimiz bilgiler caminin tarihlendirilmesi paralelinde değerlendirmeye alınan özellikleri hakkındadır ve yalnızca ana hatlarıyla tanımlaması yapılmıştır. Bu nedenle iç görünümüyle ilgili aktarımlara geçmeden önce caminin dış görünümünde öne çıkan özellikleri hakkında daha ayrıntılı olarak aktarılan bilgilere de yer vermemiz gerekir.

Caminin cephe mimarisi hakkında ayrıntılı bilgi veren seyyahlar içerisinde ilk sırayı verebileceğimiz Hammer, antik harabelere ait olduğunu söylediği revakları destekleyen sütunları detaylı biçimde ele almış ve bunların değişik renkli mermerlerden yapılmış olduklarını söylediği gibi yine mimarisiyle ilgili başka seyyahların değinmediği biçimde farklı düzenlerin göz önünde bulundurularak herhangi bir tekdüzelik olmadan dizildiklerini ifade etmiştir¹⁴⁰².

Caminin bir çizimine de yer vermiş olan Texier ayrıca mimarisinden ayrıntılı olarak bahsetmiştir. Zemin katında, beş kemerli girişi olduğunu bu girişlerden birisinin ortasının sivri biçimde yükseldiğini söyleyen seyyah bu bölümün sağında ve solunda görülen kısımların delikler meydana getirecek biçimde oyulmuş mermer kafeslerle kapatıldığını ifade etmiştir. Üst katın aynı cephesinin bağımsız bir salona açıldığını ve bu bölümün de beş kemer ile aydınlatıldığını söylemiştir. Ancak belirttiği üzere alt kattakilerden farklı biçimde bu kısımdaki kemerlerin tamamının orta kısmı yukarıya doğru sivri biçimde yükselmekte ve her biri de mermer sütunlara dayanmaktadır. Süslemeleri bakımından da ayrıntılı biçimde değerlendirdiği bu bölümde sütun başlıklarının Bizans tarzında olduğunu ve başlıkların etrafındaki kabartma süslemelerde görülen asma yaprakları ve sarmaşıkların da Yunan tarzı bezemeleri andırdığını belirtmiştir¹⁴⁰³.

Pardoe, şık olarak tanımladığı caminin dış görünümünün çok etkileyici olduğunu söyler. Beyaz mermer sütunlu desteklere sahip cephesinden ve heybetli basamaklardan ana girişe çıkıldığından da bahseder¹⁴⁰⁴.

¹⁴⁰² Hammer, 1818: 39

¹⁴⁰³ Texier, 2002: 217-221

¹⁴⁰⁴ Pardoe, 2004: 309

1904 tarihli isimsiz bir rehberin ana kaynak olarak Texier'den yararlandığı hissedilmektedir ve cephe mimarisinin Venedik'teki eski saraylarla kesin bir biçimde benzerliğe sahip olduğunu da buradan almış olmalıdır. Yine mimarisi hakkında yaptığı tanımlamalar Texier'in anlatımlarına benzer. Zemin katta beş sivri kemerin olduğu bir sütunlu girişe yani son cemaat yerine sahip olduğundan bahsedilir. Üst katın ise tek sütunlarla ikiz pencerelere bölünmüş beş büyük sivri kemerle aydınlatıldığı, sütun başlıklarının ise Bizans tarzında olduğu bilgisi verilmiştir¹⁴⁰⁵.

1914 yılında Bursa'yı ziyaret eden Andre Gide, eserinin tümünde kendini gösteren genel yazım biçimine uygun bir tarzda edebi bir dille yaptığı aktarımıyla diğer seyyahlardan ayrılmaktadır. Bu tanımlamasında caminin mimarisiyle ilgili bazı bilgiler de mevcut olmakla birlikte bunlar kullanılabilir bir nitelikte değildir. Seyyahın yaptığı anlatımlardan bahçesinde fıskiyeli bir havuzun yer aldığı, genel görünümünde çok fazla bahsedildiği gibi duvarlarının çınar ağaçlarıyla gölgelendiği ve avlusundan geniş bir manzaranın seyredilebildiği, beyaz duvarları ve birbiriyle birleşen kemerlere sahip olduğu anlaşılmaktadır¹⁴⁰⁶.

Kabul etmemiz gereken bir nokta I. Murat Camisi'nin bu kadar ilgi çekmesinin ve seyyahların eserlerinde bir şekilde yer ediyor olmasının nedeninin ziyaretçilerine farklı gelen özellikleri olduğudur. Bahse konu edilen mimari özelliklerinin ilgi gören yönleri ile bağlantılı olması da bunun bir kanıtıdır ancak bu durumu doğrudan aktaran seyyahlara da rastlanmaktadır. Müller, mimarisinin bir camiden ziyade bir Hıristiyan yapısı gibi görülmesi yanında medrese odaları ile ibadet mekânının bir arada bulunmasının bu caminin ilgi çekme nedenleri arasında olduğunu söylemektedir¹⁴⁰⁷. Hawley ve Elston ise birbirlerine benzer ifadelerle medrese ile caminin bir arada bulunması nedeniyle diğer örneklerden ayrılıyor olduğunu açık biçimde okuyucuya sunmaktadırlar¹⁴⁰⁸. Bu üç seyyahın da üzerinde durduğu gibi dış görünümüyle ilgili tanımlamalarda diğer camilerden farklılaşan cephe

¹⁴⁰⁵ Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 213

¹⁴⁰⁶ Gide, 1948: 7

¹⁴⁰⁷ Müller, 1897: 159

¹⁴⁰⁸ Hawley, 1918: 47–48, Elston, 1923: 198

düzenlemesinin ayrıntılarıyla verilmesi gibi, iç görünümü hakkındaki tanımlamalar da genel planının özgünlüğüne odaklanır. Medrese ve caminin tek bir yapı bünyesinde bulunması iç görünümünü ele alan seyyahların bu yönüne özel bir ilgi göstermesinin başlıca sebebidir. Hatta camiye girip girmediği anlaşılamayan seyyahların dahi bu özelliği hakkında bir şekilde bilgi sahibi olmaları camiye ünlü hale getiren özelliklerinden birisinin de bu yönü olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır.

Caminin iç özellikleri hakkında verilen bilgileri ele aldığımızda bu konudaki ilk aktarımın 1576 gibi erken bir tarihte Bursa'ya gelmiş olan Gerlach'a ait olduğunu görürüz. Ancak seyyahın camiye gerçekten girip girmediği konusunda şüpheler de mevcuttur. Zira caminin içinde mermer sütunlar ve üst katında bir galerinin olduğu bilgisini vermesi Gerlach'ın caminin içine girmeyi başarmış olabileceğini akla getirirse de bahislerinin yalnızca bu bilgilerden ibaret olması yine dışarıdan görebildiği kısımlar paralelinde iç görünümüne yönelik kendi çıkarımlarını ortaya koymuş olabileceğini akla getirmektedir. Medrese de dâhil olmak üzere ayrıntılı tanımlamalarda bulunmamış olmasında da bu durumun etkisi olabilir¹⁴⁰⁹.

Covel caminin kullanışlılığı bakımından dikkat çektiğini, İngiltere'deki hastanelere benzediğini, ilk katındaki oda ve galerilerde hocalar ve öğrencilerin bulunduğunu söylemiştir¹⁴¹⁰.

Hammer, caminin bir diğer özgünlüğü olan bu durumuna da değinmiştir. İbadet mekânı ile medresenin bir arada yer aldığı bir mimariye sahip olmasının sultanın emri veya mimarın kendi isteğinin bir sonucu olabileceğini söyleyen seyyah böylece bu caminin bilim ve ibadete aynı anda gösterilen saygının bir anıtı olduğunu ifade etmiştir. Yine oldukça ayrıntılı biçimde zemin katın asıl camiye meydana getirdiğini üst katlarda ise caminin çevresini dolaşan öğrenci odalarının bulunduğunu söyleyerek, dualar okunurken aynı zamanda öğrencilerin derslerini çalışabildiklerini de belirtmiştir¹⁴¹¹. Moustier I. Murat Camisi'ni Bursa'nın en eski camilerinden

¹⁴⁰⁹ Gerlach, 2007: 447

¹⁴¹⁰ Covel, 1998: 173

¹⁴¹¹ Hammer, 1818: 33–34

birisi olarak tanımlar ve camiye büyük bir manastırın ilave edildiği bilgisini tekrarlamıştır. Ancak bunun dışında ayrıntılı bir tanımlamaya gitmemiştir¹⁴¹².

Caminin genel yapısını doğu mimarisinde sürekli görülen bir planda olarak gösteren Texier, ortasına karanlık bir giriş ile girildikten sonra yassı bir kubbe ile örtülmüş merkezdeki bölümde ışığın etkisi altında kalındığını ifade eder. İkinci katın mimarisi hakkında da kısaca bilgi vermiş olan Texier, giriş kısmında çifte merdivenlerle çıkılan bu üst katın medrese olduğunu ve böylece binanın hem cami hem de okul olarak kullanıldığını söylediği gibi cami malzemelerinin konulduğu ve hizmetçilere ait odaların da burada yer aldığı bilgisini verir¹⁴¹³.

Pardoe'ya caminin içi, dışı kadar çekici gelmemiştir. İlk olarak alışıldık bir tarzda boyandığı ve aydınlatmasının asılı kandillerle yapıldığından bahsetmiş bu özellikleri dışında kayda değer bir güzelliğe veya ihtişama sahip olmadığını iddia etmiştir. Caminin bir manastırdan dönüştürüldüğü yönündeki inancı da bazı hatalara düşmesine neden olmuştur. Bu hataları yaptığı yer caminin medrese olarak kullanılan ikinci katıdır. Sütunlarla desteklenen uzun bir galeriden girildiğini söylediği bu kattaki odaları eski keşiş hücreleri ve yemekhane olarak tanımlamıştır¹⁴¹⁴.

İç görünümü hakkındaki anlatımların en ayrıntılılarından birisini de caminin içine girmesine izin verilen Walker yapmıştır. Genel görünümüyle ilgili yalnızca heybetli bir yapı olduğunu söyleyen Walker iç kısmına ise oldukça ayrıntılı değinmiştir. İlk olarak içinden geçtiği ve yüksek sıra sütunlardan oluşan bir yer olarak tanımladığı kısım son cemaat yeri olmalıdır. Daha sonra güzel bir kemerli girişten içeriye girmişlerdir. Seyyah tüm zemininin pahalı yumuşak halılarla kaplandığını söylemiştir. Planı üzerinde de duran Walker, caminin haç planına sahip olması nedeniyle diğer camilerden farklılaştığını söylese de sessiz, dingin görünümüyle diğer camilere benzediğini de ifade etmiştir. Bu camide de ortak olarak bir minberin, iki kenarında çok büyük mumların yer aldığı bir mihrabın olduğunu

¹⁴¹² Moustier, 1864: 246, dn. 1

¹⁴¹³ Texier, 2002: 217-221

¹⁴¹⁴ Pardoe, 2004: 309

söylemiştir. Bunun dışında süsleme özelliklerinden de bahsederek duvarlarda çok büyük Arapça harflerin bulunduğunu ve bunların Müslümanlar tarafından çok saygı duyulan kelimeleri meydana getirdiğini, bu harflerin binanın örtüsünü oluşturan yüksek kubbelere asılı olan zarif cam lambaların titrek ışıklarıyla kontrast oluşturduğunda oldukça heybetli görüldüğünü de belirtmiştir Walker, ikinci kattan bahsederken kubbenin kaidesinin çevresinde öğrencilere okul olarak hizmet vermesi için on altı küçük odanın inşa edildiğini söylemiştir¹⁴¹⁵.

1904 tarihli rehberine göre öğrenci hücreleri camiye çevreleyen koridora açılır ve böylece öğrencilerin camideymişçesine ibadetlerini yapabilirler¹⁴¹⁶.

Bursa'da yalnızca bir gün geçiren ve seyahatnamesi de bundan dolayı hızlı bir tur güzergâhı halinde olmasına rağmen I. Murat Camisi'nden diğer yapılara göre daha ayrıntılı bahseden Miret, caminin mimarisiyle ilgili olarak girişi ve cephesinin ilgi çekici bir yapı olmasına rağmen iç kısmının herhangi bir ilgi çekicilikten yoksun olduğu bilgisini vermiştir ve medresesinden de bahsetmemiştir¹⁴¹⁷.

Neredeyse tüm seyyahların bir şekilde ipuçlarını verdiği ancak Pardoe ve Miret'in çok daha açık biçimde ortaya koyduğu üzere caminin iç kısmı dış görünümü kadar ilgi çekmemektedir. En fazla üzerinde durulan ve ilgi çekici olarak gösterilen tek özelliği diğer camilerde örneği olmayan bir biçimde bir medreseyi barındırıyor olmasından kaynaklanmaktadır.

İç görünümüyle ilgili tanımlamaların bir diğer önemi ise Bursa'da aynı dönemlerde pek çok yapının olduğu gibi, I. Murat Camisi'nin de 19. yüzyılda ihmal edilerek bozulmaya yüz tuttuğunun ve bu yüzyıl içinde medresenin kullanımının sona erdiğinin tespit edilmesine olanak sağlamasıdır. Camiyi 1836 yılında ziyaret etmiş olan Pardoe'nun aktarımları caminin bu durumu hakkında bazı ipuçlarını barındırır ve bu yıllarda harap bir hale gelmeye başlamış olduğunu ortaya çıkartır. Camiyi dıştan çok etkileyici olarak tanımlayan Pardoe, iç kısmının ise güzelliğe sahip olmayan bir yer olduğunu

¹⁴¹⁵ Walker, 1886: 157-159

¹⁴¹⁶ Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 213

¹⁴¹⁷ Rasico, 2005: 52

ve üst kattaki galeriye çıkan merdivenlerin kırık dökük taş basamaklardan oluştuğunu söylemiştir. Daha önemli olan aktarımı ise ikinci kattaki odaların bu yıllardaki kullanımı ile ilgilidir. Seyyah manastır hücreleri olarak tanımladığı ancak öğrenci hücreleri veya dersaneler olması gereken odaların akıl hastalarına tahsis edildiğini söylemiştir. Ancak anlayabildiğimiz kadarıyla bu fikre sahip olmasının nedeni karşılaştığı ve burayı ikametgâhı yapmış yaşlı birisidir. Seyyah bu kişinin genel durumuna bakıp böylesi bir fikir ileri sürmüştür. Bu nedenle seyyahın iddia ettiği gibi tek bir kişiye bakarak akıl hastaları için kullanıldığını söylemek çok gerçekçi olmasa da en azından bu dönemde eğitimin de yapılmadığı ve medresenin kullanım dışı kaldığı düşünülebilir¹⁴¹⁸.

Macfarlane'nin camiyi gördüğü tarih 1847'dir ve kendisinden önce Pardoe'nun da ipuçlarını verdiği gibi bu yıllardaki harabeliğine ve terk edilmişliğine değinen bir yönü vardır. Seyyah caminin ihmal edilmiş olduğunu, tamire ihtiyaç duyduğunu söylemiştir. Kendisinden on bir yıl önce Pardoe'nun da ipucu verdiği gibi medrese kullanımında değildir. Bundan dolayı seyyah da normalde Kuran'ın tefsir edilmesi gerektiğini söylediği bu yeri boş ve kapalı olarak tanımlamıştır¹⁴¹⁹.

Bu tarihten sonra Bursa'yı ziyaret ederek bu camiyi de bizzat gören seyyahların büyük bölümünün harabeliğine yönelik aktarımlar yaptığını görebilmek mümkündür. Bu seyyahlardan birisi de Warsberg'tir. 1864 yılındaki Bursa yolculuğunda camiyi ziyaret ettiğinde Çekirge'de birbirine bitişik hamamların bulunduğunu fakat bunların yanında I. Murat Camisi'nin daha dikkat çekici olduğunu söylemiştir. Bununla birlikte, bu çekiciliğine zıt bir biçimde neredeyse bir harabe halinde olduğu üzerinde de durmuştur. Ancak Warsberg'in minaresinden müezzinin insanları ibadete çağırdığını söylemesi harabeliğine rağmen caminin kullanım dışı kalmadığını da göstermektedir. Seyyaha göre, ayrıca zarif sivri kemerlerinin de dâhil olduğu biçimde, yoğun çınar ağaçlarının arasında oldukça güzel bir görünüme sahip tüm kütesinin kötü bir zevkle badana ve boyalarla boyanması da caminin çirkinleşmesine

¹⁴¹⁸ Pardoe, 2004: 309–310

¹⁴¹⁹ Macfarlane, 1850a: 122.

neden olmuştur ve bu görünümü haraplığından daha kötü bir etki meydana getirmektedir. Yine seyyahın aktarımlarında caminin önünde yer alan mezarlar olarak tanımladığı ve türbeler olması gereken yapıların da kubbelerinin çatlamış durumda olduğu öğrenilebilmektedir. Seyyah tamamının çürüyerek kahverengi renge dönüşmüş ve bazı kısımları da halen yeşil durumda olan sarmaşıklarla kaplanmış olmalarını bu mezarların güzelliğini arttıran bir özellik olarak vermişse de bu durumları buradaki diğer yapıların da bir bütün olarak ihmal edilmişliklerine işaret etmektedir¹⁴²⁰.

Caminin harabeliğine ve bu kez daha ayrıntılı biçimde değinen bir diğer seyyah ise ziyaretini 1886'da yapmış olan Walker'dir. Bursa'nın camilerini ziyaret etmek isteyen seyyahlara gösterilen hoşgörünün bir örneğini veren Walker, kendilerine rehberlik eden bir bekçinin anahtarla camiye açarak içerek girmelerine izin verdiğini ve camiye girmeden önce tüm grubun ayakkabılarını çıkarttığını söylemiştir. Bu durum camiye gösterilen saygı ile birlikte Warsberg'in de değindiği gibi caminin hala kullanımda olduğuna da işaret etmektedir. Ancak seyyah caminin iç görünümünü tanımlarken, ilk katta harabelikten çok fazla bahsetmese de ikinci katta bunun birçok örneğiyle karşılaşmış ve bu kötü durumuna özellikle yer vermiştir. İlk olarak ikinci kata çıkarken kullandıkları merdivenin çok pis ve kaba bir görünüme sahip olduğunu belirtmiştir. Yine cami açıksa da medresenin kullanılmadığını birkaç yıl öncesinde Çerkes mültecilerin burada barındırıldığını söylemesi kanıtlamaktadır. Seyyah alçak kapıları olan ve aşırı derecede parmaklı pencerelere sahip uzun bir dizi halindeki bu odaları zindana benzetmiştir. Bu odaların on altı tane olduklarını da söylemiş olup mültecilerin kalmasından sonra daha da tiksindirici bir hale geldiğine değinmiştir. Durumlarının kötülüğünden camiye girmeye büyük bir merak duymuş olmalarına rağmen seyyah ve yanındakiler bu odalara yalnızca dışarıdan bakmışlar ve içine girmekten dahi kaçınmışlardır. Bu yerden hızla uzaklaşarak hava almak için gittiklerini söyledikleri yer ise sütunlu girişin yani son cemaat yerinin üstündedir. Seyyah geniş taş teras olarak adlandırdığı bu

¹⁴²⁰ Warsberg, 1869: 110–111

yerin köşesinden minarenin dar merdivenine çıkılabildiğini söylemiştir. Minareye çıkmak için de izin istemişlerse de rehber bunun çok tehlikeli olacağını çünkü minarenin, 1855 tarihindeki olduğunu anladığımız biçimde, büyük depremde çok büyük hasar gördüğünü ve merdivenlerin de yerinden oynadığı için şiddetli bir rüzgârda dahi sallandığını ve sürekli devrilme tehlikesi içinde olduğunu söylemiştir. Anlayabildiğimiz kadarıyla Walker'a eşlik eden bu kişi caminin imamıdır ve kendisinin dahi ancak çoraplı ayakkabılarla hayatını riske ederek minareye tırmanabildiğini söylemesi seyyahın bu fikrinden vazgeçmesine neden olmuştur¹⁴²¹.

Bu seyahatların anlatımları çok açık biçimde 1800'lü yılların ortalarından itibaren caminin ihmal edildiğini gösterir. Bu süre içerisinde caminin işlevi devam etmesine rağmen medrese kullanım dışı kalmıştır. Bunu ilk kez ortaya koyan seyyah 1836 tarihindeki durumu hakkında bilgi vermiş olan Pardoe'dur ve sonraki seyyahlar da caminin içinde bir medreseyi barındırdığından bahsetseler de burada medrese öğrencilerinin olduğu hakkında bilgi vermemişlerdir. Müller'e göre I. Murat Camisi'nin özgünlükleri ve ilgi çekiciliklerinden birisi de medrese öğrencilerinin hücrelerinin alışıldık biçimde avluda yer almayıp caminin bir parçasını meydana getirmesi ve böylece öğrencilerin hücrelerinde otururlarken Cuma ibadetlerine de katılabiliyor olmalarıdır. Bu tarz bir ifade seyyahın ziyaretini gerçekleştirdiği tarih olan 1894'te medresenin halen kullanımda olduğunu akla getirebilir. Ancak seyyah yalnızca bu durumu caminin ilginç bir özelliği olarak sunmuştur ve görülebildiği kadarıyla içine de girmediği anlaşıldığı için bu konuyla ilgili olarak değerlendirilmesinde bir sakınca olduğu söylenebilir¹⁴²².

Seyahatnamelerde I. Murat Camisi hakkında birden çok seyyahın verdiği bilgiler bu örneklerin de gösterdiği üzere konumu, genel görünümü, tarihlendirme önerileri ve dayanak noktaları, dış görünümü ve özel olarak cephe mimarisi, iç görünümü ve medresenin tanımlanması ile 19. yüzyılın ortalarından itibaren kendini göstermeye başlayan harabeliği hakkındadır. Bunun dışında yalnızca tek bir seyahatnamede gördüğümüz özelliklerinden

¹⁴²¹ Walker, 1886: 156, 157, 159

¹⁴²² Müller, 1897: 159

ilki caminin şehir gelişimindeki rolüdür. Murad Hüdavendigâr tarafından Çekirge’de inşa ettirilmiş olan bu cami bir külliye’nin merkezi oluşturmaktadır ve kentin batıya doğru genişlemesini sağlamıştır¹⁴²³. Caminin bu özelliğine değinen tek seyyah Hammer’dır ve Emir Sultan Camisi ile birlikte bu caminin etrafında mahalle oluşturduğunu söylemiştir¹⁴²⁴.

2.4.1.3. II. Murat (Muradiye) Camisi¹⁴²⁵

Bursa’da Osmanlı sultanlarının adını taşıyan camilerin yanında camiye ismini veren sultanın türbesi de vardır. Bazen seyyahlar camiden ziyade bu türbelere ilgi göstermektedirler. Bu durumun en fazla hissedildiği örnek ise II. Murat Camisi’dir. Caminin avlusunda yalnızca II. Murat’ın değil Osmanlı tarihinde önemli yeri olan ve Avrupalıların da büyük ilgisini çeken kişilere ait türbelerin tamamının bir arada görülebilmesi caminin ikinci planda kalmasına dahi neden olmuştur. Caminin kendisinden çok bu türbelerin ziyarete sahne olması ve haklarında daha fazla bilginin verilmesi de bu durumun bir kanıtıdır. Hatta bazı seyahatnamelerde camiden bahsedilmesinin tek nedeninin avlusunda yer alan bu türbeler olduğunu söyleyebiliriz. Bu yüzden asıl ziyaret nedenini meydana getiren türbelerin yanında camiden bazen çok genel hatlarıyla bahsedilmiş, bazen de türbelerden söz edilirken yalnızca caminin mevcudiyeti bilgisinin verilmesiyle yetinilmiştir. Bu durum cami hakkındaki bahislerin oldukça kısa, bazen herhangi bir bilginin elde edilemeyeceği bir nitelikte ve konumuz dâhilinde değerlendirebileceğimiz mimarisi hakkında neredeyse hiç ayrıntı verilmez.

Osmanlı hanedan mensuplarına ait olan bu türbelerin toplu olarak bir arada yer alması ve bu nedenle “sultanların mezarları” adıyla da anılmasından kaynaklanan ayırt edici özelliği bazen ismine yer verilmediği durumlarda caminin tespitine de yardımcı olmaktadır. Bu duruma doğrudan değinen Kennedy, Bursa’da çok sayıda olduğunu söylediği camilere göre II.

¹⁴²³ Osmangazi Belediyesi, 2006: 90-92

¹⁴²⁴ Hammer, 1818: 58

¹⁴²⁵ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-11.

Murat Camisi'nin en önemli ayrıcalığının kendini çevreleyen anıt mezarlara yani türbelere sahip olmasından kaynaklandığını söylemiştir¹⁴²⁶. Brenner de Orhan Camisi dışında Bursa'da özel olarak söz etmeye değer herhangi bir cami bulunmadığını söyledikten sonra yalnızca genel bir tanımlamayla öne çıkanları saymış ve bunlardan ismini vermediği birisinin de hamamlara giden yolda yer aldığını belirtmiştir. Konumunun tanımlandığı kısımlarda Çekirge'de yer alan I. Murat Camisi'nin ismi hamamlarla birlikte daha çok geçtiği için Brenner'in de ilk başta bu camiden söz ettiği akla gelir. Ancak aynı zamanda bu yerin Osman'ın soyundan gelen kişilere mezar yeri olarak hizmet verdiğini söylemesi sözünü ettiği caminin kesin biçimde II. Murat Camisi olduğunu anlamamızı sağlar¹⁴²⁷.

Camilerin konumları, genellikle genel mimari ve kent dokusu tanımlamalarında verilir. II. Murat Camisi'nin ise bu bölümlerde sıklıkla adının geçtiği söylenemez. Bunun nedeni hem uzaktan görünümünde ayırt edici bir mimari özelliğinin olmaması hem de şehir merkezinin dışında kalması olmalıdır. Konumuyla birlikte kendisine yer veren az sayıdaki seyyahın birisi olan Hawley'in Bursa'daki sultan camileri arasında özel olarak ele almadığı tek örnek II. Murat Camisi'dir. Yalnızca Yeşil Cami'nin avlusundan izlediği manzarada dikkatini çeken yapılardan birisi olduğundan kısaca söz etmiş ve bir bahçeyle birlikte caminin de yüksek bir duvarla çevrelendiği bilgisini vermiştir¹⁴²⁸. Ayrıca Bursa'nın diğer camilerine göre hâkim bir yeri işgal etmemesi ve çok daha az dikkat çekici bir konumda yer alması da bunun nedenleri arasındadır. Bent cami ve çevresindeki türbeler ile birlikte Muradiye'nin Yeşil Cami'ye göre hem daha güzel hem de daha ilginç olduğunu ancak geri planda kaldığını belirtmiştir. Seyyah bunun nedenlerinden birinin Yeşil Cami'nin hâkim bir konumda yer alırken, II. Murat'ın camisinin terk edilmiş bir vadiye inşa edilmesi olarak göstermiştir¹⁴²⁹.

I. Murat Camisi'nde olduğu gibi, caminin nerede yer aldığı bilgisi büyük oranda kendisiyle ilgili bahislere başlanmadan önce veya yalnızca

¹⁴²⁶ Kennedy, 1908: 424

¹⁴²⁷ Brenner, 1824: 26

¹⁴²⁸ Hawley, 1918: 51

¹⁴²⁹ Bent, 1889: 376

mevcudiyetiyle aktarıldığı yerlerde verilmektedir. Bu tanımlamalarda en çok tekrarlananlar Bursa'nın batısında¹⁴³⁰ ve en uç noktasında¹⁴³¹ yer aldığıdır. Bazı seyyahlar ise konumunun farklı özellikleri hakkında da bilgi vermişlerdir. Örneğin Warsberg, geniş bir meydanda yüksek bir terasın üzerinde yer aldığı¹⁴³², Haeckel ise yalnızca bulunduğu konumun göz alıcı olduğunu söylemiştir¹⁴³³. Bulunduğu yeri biraz daha ayrıntılı olarak tanımlayan Walker'a göre caminin yer aldığı meydanın sağ kısmında ve cami ile türbelerin arasındaki bölümde küçük sivri pencereleri olan ve açık yeşil renklere boyanmış bazı eski Türk evleri vardır¹⁴³⁴.

Caminin dış görünümünde dikkat çeken özelliklerden birisi yükseklikleriyle dikkat çeken yoğun ağaçlarla çevrelenmiş olmasıdır¹⁴³⁵. Yine I. Murat Camisi'nde de gördüğümüz gibi avlusunun Bursa halkı tarafından bir mesire yeri olarak kullanılması bu cami için de geçerli olmalıdır. Walker caminin önünde yer alan meydanda bir araya gelmiş yayılarak oturan kişilerin olduğunu ve caminin bu figürlerle birlikte tam anlamıyla oryantal bir manzara meydana getirdiğini ifade etmiştir¹⁴³⁶.

Muradiye olarak da bilinen II. Murat Camisi, bulunduğu mahalleye de ismini vermiş camilerden birisidir ve eşlik ettiği türbelerin getirisi dışında kendisinden söz edilmesinin bir nedeni de budur. Tespit edebildiğimiz üzere bu özelliğine yer veren ilk seyyah camilerin Osmanlı kent gelişimindeki rolü hakkında bilgi sahibi olduğunu net bir biçimde gördüğümüz Hammer'dir¹⁴³⁷. Bernard'ın aynı bilgiyi tekrarlamasının nedeni bu seyyahın alıntı yapmasıdır¹⁴³⁸. Walker caminin yer aldığı Muradiye mahallesinin ismini II. Murat'ın camisinden aldığı söyleyen bir diğer seyyahdır¹⁴³⁹. Yazarı belli

¹⁴³⁰ Hammer, 1818: 39, Warsberg, 1869: 126, Mevsim, 2009: 81, Playfair, 1890: 99, Haeckel, 1873: s.y.

¹⁴³¹ Hammer, 1818: 39, Mevsim, 2009: 81, Haeckel, 1873: s.y.

¹⁴³² Warsberg, 1869: 126

¹⁴³³ Haeckel, 1873: s.y.

¹⁴³⁴ Walker, 1886: 150

¹⁴³⁵ Hammer, 1818: 39, Bernard, 1943: 44, Warsberg, 1869: 126, Haeckel, 1873: s.y., Rasico, 2005: 52, Kennedy, 1908: 424

¹⁴³⁶ Walker, 1886: 149–150

¹⁴³⁷ Hammer, 1818: 39

¹⁴³⁸ Bernard, 1943: 44

¹⁴³⁹ Walker, 1886: 149

olmayan 1904 tarihli rehberde de caminin ismini bulunduğu muhit olan Muradiye'ye verdiği bilgisi tekrarlanmaktadır¹⁴⁴⁰.

Bursa'da ilk Osmanlı sultanları tarafından inşa edilmiş olduğu halde mimari özellikleri hakkında seyyahların en az bilgi verdiği camilerden birisi II. Murat Camisi'dir. Hatta genel görünümü ve meydana getirdiği izlenimler hakkında aktarılan bilgiler dahi çok nadirdir. Bazen de genel hatlarıyla tanımlansa bile seyyahların aktarımları üzerinde durulan noktalarının tespit edilemediği bir içeriğe sahip olabilmektedir. Örneğin Bernard, II. Murat camisinin Bursa'nın önde gelen camilerinden birisi olduğunu¹⁴⁴¹, Playfair ise caminin kentin ilgi çekici yapıları arasında yer aldığını¹⁴⁴² söylemiştir. Ancak birbirine benzer ifadeler kullanmış her iki seyyahın tanımlamasında da caminin öne çıkan yönlerinin mimari özellikleri mi, tarihi niteliği mi yoksa başka bir özelliği mi olduğu anlaşılamamaktadır.

Camiyi özel olarak ele almış az sayıdaki seyyahın verdiği bilgiler de mimarisiyle ilgili hiçbir ayrıntı barındırmamakta yalnızca çok genel özelliklerinin tespitine yaramaktadır. Dış görünümünü genel hatlarıyla tanımlayan Warsberg, ana girişe uzanan sundurma olarak adlandırdığı ancak son cemaat yeri olduğunu hissettiğimiz kısmın beş yüksek yuvarlak kemerden ve geniş kubbelerden oluştuğunu söyler. Seyyaha göre bu kubbeler son derece görkemlidir ve binanın arkada kalan kısımları içerisinde bu kubbeleri aşan tek kısım caminin kendi kubbesidir. Seyyah ayrıca bu giriş kısmının Münih'teki Feldherrnhalle'yi hatırlattığını da ifade etmiştir¹⁴⁴³. Walker ilk olarak caminin büyük olmadığı bilgisini vermiştir. Kolonat olarak adlandırdığı ancak bizim son cemaat yeri olduğunu anladığımız bölümden bahsederken ise tuğlalarla yapılmış çeşitli desenlerle süslenmiş arşitravıyla bu bölümün güzelliğinin özellikle üzerinde durmuştur¹⁴⁴⁴. Caminin genel yapısı hakkında bilgi veren Kınçov yalnızca küçük olmasına rağmen güzel bir

¹⁴⁴⁰ Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211.

¹⁴⁴¹ Bernard, 1943: 44

¹⁴⁴² Playfair, 1890: 99

¹⁴⁴³ Warsberg, 1869: 126

¹⁴⁴⁴ Walker, 1886: 150

yapı olarak tanımlamıştır¹⁴⁴⁵. Hatalı biçimde caminin I. Murat'a ait olduğunu söyleyen Davey'in cami hakkında verdiği bilgiler de oldukça geneldir. Seyyah türbesiyle birlikte camiyi Bursa'nın göz alıcı yapıları arasında gösterir. Ayrıca güzel bir yapı olduğu ve içinde en az cami kadar eski bazı İran halılarının olduğu bilgisini de verir¹⁴⁴⁶. Miret, çok kısa bir süre Bursa'da kalmış ve tüm yapıları yalnızca çok hızlı bir tur güzergâhı dâhilinde görmüş olmasına rağmen caminin bulunduğu Muradiye mahallesini Bursa'nın diğer yerlerine göre daha özgün ve Arapsal olarak tanımlamıştır. Bunun nedenleri içerisinde caminin genel görünümünün tipik doğulu görkemini sunan bir tarzda olduğunun düşünülmesinin de mutlaka bir etkisi vardır. Bu yönüyle de Miret cami ile ilgili izlenimlerine yer veren tek seyyah olmuştur¹⁴⁴⁷. Kennedy'e göre ise cami ana hatlarıyla çok çekici görünmektedir¹⁴⁴⁸.

Caminin mimari özellikleri hakkında verilen bilgiler genellikle dışarıdan görünümünün tanımlanmasıyla sınırlıdır ve bu bilgilerde de Warsberg ve Walker'in son cemaat yeri tanımlamaları dışında önemli bir veri mevcut değildir. Hammer ise caminin içinden bahseden az sayıdaki seyyahın birisidir ancak yaptığı tanımlama çok fazla ayrıntı barındırmaz. Burada gördüğü mihrap, minber, müezzin ve sultan mahfillerinin eski basit tarzda olduğunu söyleyen seyyahın¹⁴⁴⁹ tanımlamasını kendisinden alıntı yapmış olan Bernard da tekrarlamıştır¹⁴⁵⁰. 1904 tarihli anonim gezi rehberinde ise caminin planı hakkında bilgi verildiği görülmektedir. Ancak yalnızca çok özet bir biçimde caminin iki kubbeyle örtülü uzun bir dikdörtgen olduğu bilgisi verilmiştir. Ayrıca süsleme özelliklerine de yer verilen bu kaynakta caminin içinin sade olmasına rağmen son cemaat yerinde bazı güzel çinilerin bulunduğu da kaydedilmiştir¹⁴⁵¹.

Bu örneklerin çok açık biçimde ortaya koyduğu üzere II. Murat Camisi, erken Osmanlı sultanlarından birisinin eseri olması ve bu nedenle tarihi

¹⁴⁴⁵ Mevsim, 2009: 81

¹⁴⁴⁶ Davey, 1907: 414

¹⁴⁴⁷ Rasico, 2005: 52

¹⁴⁴⁸ Kennedy, 1908: 424

¹⁴⁴⁹ Hammer, 1818: 39

¹⁴⁵⁰ Bernard, 1943: 44

¹⁴⁵¹ Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211.

niteliğiyle de öne çıkması gerekirken seyahatnamelerde çok az yer etmiştir. Ayrıca bir külliye'nin merkezini de oluşturmasına rağmen cami ve türbeler dışındaki yapılara seyahatnamelerde değinilmemiştir. Yalnızca Hammer yine bu yapılar hakkında bilgi vermese de diğer seyyahlara göre biraz daha ayrıntılı bir biçimde caminin bahçeler, üzüm bağları bunun yanında bir düzine anıt mezar yani türbeye, şapel ve okula, han olarak ismini verdiği tüccarların kullandığı bir depoya ve bir imarete sahip olduğundan bahsetmiştir¹⁴⁵². Bernard'ın benzer biçimde birkaç türbe, medrese, mescit, han ve imaret ile çevrelendiğini söylemesi de bu kısımları Hammer'dan alıntı yapmasının bir sonucu olmalıdır¹⁴⁵³. Warsberg yalnızca cami ve sayılarını on tane olarak verdiği türbelerden bahseder¹⁴⁵⁴. Haeckel'e göre de Muradiye Camisi'nin yanında II. Murat'ın türbesi haricinde bir düzine daha türbe, şapel ve okul yer almaktadır¹⁴⁵⁵. Külliye'nin içindeki binaların yalnızca ismini vermekle yetinmeyen ancak yine çok ayrıntılı olarak da tanımlamayan Walker, sultan Murat ve ailesine ait olduğunu söylediği türbelerin bulunduğu, duvarlarla çevrili alana tuğladan yapılan büyük bir girişten geçildiği bilgisini vermiştir. Bunun yanında aynı kaynaktan yine seyyahın çok iyi bir tuğla işinden yapıldığını söylediği bir okul, bir han ve fakirler için imarete sahip olduğu bilgisi de vardır. Walker doğru bir biçimde tüm bu bölümlerin asıl kuruluşun birer bölümünü oluşturduğunu söylemiştir¹⁴⁵⁶. Kınçov'un caminin yanında olduğunu söylediği tek yapı medresedir¹⁴⁵⁷. Bent ise caminin bitişiğinde yalnızca medrese ve imaretin bulunduğunu söylemiştir. Bunların her ikisinin de eski dönemlere ait ilgi çekici yapılar olduğu bilgisini vererek diğer seyyahlarda görmediğimiz biçimde tarihlendirmelerini yapmış ancak hatalı biçimde 1364 yılında sultan tarafından bahşedildiğini söylemiştir¹⁴⁵⁸. Burada

¹⁴⁵² Hammer, 1818: 39

¹⁴⁵³ Bernard, 1943: 44

¹⁴⁵⁴ Warsberg, 1869: 126

¹⁴⁵⁵ Haeckel, 1873: s.y.

¹⁴⁵⁶ Walker, 1886: 151

¹⁴⁵⁷ Mevsim, 2009: 84

¹⁴⁵⁸ Bent, nedenini tam olarak anlayamadığımız biçimde camiyi "Murat'ın cami mezarı" (mosque tomb of Sultan Murad) olarak tanımlamıştır. Belki diğer seyyahların da zaman zaman yaptıkları hataya benzer biçimde sultan Murat'ın mezarının caminin içinde yer aldığıne yönelik inancı bu tür bir hata yapmasına neden olmuş olabilir (Bent, 1889: 375)

seyyahın bu tarihte inşa edilmiş olan I. Murat Camisi ile bir karışıklık yaptığı anlaşılmaktadır.

Bent'in tarihiyle ilgili bir hata yapması camiye yeterince dikkatli incelemeyi göstermemektedir. Zira yapım tarihini gösteren kitabesi kolayca tespit edilebilecek bir yerdedir. Ancak yalnızca Bent değil seyyahların neredeyse tamamı caminin genelinde olduğu gibi bu kitabe hakkında bilgi vermemiş ve caminin tarihine de değinmemişlerdir. Hammer kitabeyi görmüş ve seyahatnamesinde vermiş tek seyyahdır ve kitabede görülen Hicri 850 tarihinin Miladi 1495 yılını gösterdiğini söylemiştir¹⁴⁵⁹. Burada da Hammer hicri tarihi miladiye çevirme konusunda bir hata yapmıştır. Bernard ise Hammer'dan alıntı yapmasının etkisiyle aynı tarihi aktarmış ancak hicri tarihi vermekle yetinmiştir¹⁴⁶⁰.

Yine seyahatnamelerden anlaşıldığı üzere seyyahların çok az ilgi gösterdiği bu cami bizzat Osmanlı yönetimi ve halkı tarafından da ihmal edilmiştir. 1855 depreminde zarar gören yapılardan biri olan II. Murat Camisi, Warsberg'in ziyaretini gerçekleştirdiği 1864 yılında ibadete kapalı bir haldedir ve seyyah restorasyon çalışmalarının henüz yeni başladığını belirtmiştir. Türbeleri ziyarete geldiğinde Ahmet Vefik Paşa'nın restorasyon için caminin portikosunda yani büyük ihtimalle son cemaat yerinde bir iskele kurdurduğunu gördüğünü de söylemiştir¹⁴⁶¹. Walker camiye ilgili yaptığı genel tanımlamalar haricinde caminin zaman içerisinde geçirdiği bazı değişimler hakkında da bilgi veren bir seyyahdır. Anlaşıldığı üzere cami 1886 yılının kısa bir süre öncesinde bazı tamiratlar geçirmiştir ve bu esnada seyyahın belirttiği üzere kusurlarını gizleyemeyen bir biçimde badanalanmıştır. Ancak badananın yapılmadığı kısımlarında hala yeşil, sarı ve kırmızı renkli boyalar görülmektedir ve caminin tamamının bu şekilde olduğu zamanları hatırlayan seyyaha göre bu renkli görüntüsü daha çekicidir¹⁴⁶². 1855 yılı depreminin meydana getirdiği hasarlardan bahseden Renard minarelerini kaybeden camilerin arasında II. Murat Camisi'ni de

¹⁴⁵⁹ Hammer, 1818: 39

¹⁴⁶⁰ Bernard, 1943: 44

¹⁴⁶¹ Warsberg, 1869: 127

¹⁴⁶² Walker, 1886: 150

saymıştır¹⁴⁶³. Ancak birkaç örnek dışında tüm camilerin bu deprem sırasında minaresini kaybettiğini ileri sürdüğü için özel olarak bu cami örneğinde verdiği bilginin kesin biçimde doğru olduğunu söylememiz mümkün olamamaktadır. Davey, caminin çevresiyle birlikte genel terk edilmişliğini ortaya koymuştur. Seyyaha göre ziyaretini gerçekleştirdiği 1906 yılında yaban gülleriyle kaplanmış bakımsız bir bahçenin içinde durmaktadır¹⁴⁶⁴. II. Murat Camisi'nin harap halini en çarpıcı biçimde ortaya koyan seyyah ise Elston'dur. 1923 yılında yaptığı ziyarette Bursa'daki camilerin harabe haline değindiği bölümde ihmalkârlıkları nedeniyle dikkat çeken ve hatta terk edilmiş olan camiler arasında bu camiye özellikle yer vermiş ve artık Müslüman dualarının yankılanmadığını, duvarları ile minarelerinin yıkılmaya yüz tuttuğunu söylemiştir¹⁴⁶⁵.

2.4.1.4. Dervişler (?)Camisi

Thévenot ismini Dervişlerin Camisi olarak kaydettiği bu cami hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir. Konumu, mimari özellikleri gibi yönlerine değinmediği için farklı bir yapıyı bu şekilde adlandırıp adlandırmadığının tespiti de oldukça güçtür. Hangi camiden bahsettiği konusunda tek ipucu olan arkasındaki türbede padişah tarafından boğdurulmuş bir müftünün mezarının yer aldığı bilgisi de araştırmalarımızda 17. yüzyılda bu tür bir olayla ilgili bilgi edinemediğimiz için yararlı olamamıştır:

“Bana dervişlerin camiini de gösterdiler; bunun arkasındaki küçük bir türbede bir mezar gördüm, bu mezarın kısa süre önce padişahın bu şehirde boğdurduğu müftinin mezarı olduğunu söylediler¹⁴⁶⁶”.

¹⁴⁶³ Renard, 1899: 2

¹⁴⁶⁴ Davey, 1907: 414

¹⁴⁶⁵ Elston, 1923: 196

¹⁴⁶⁶ Thévenot, 2009: 113

2.4.1.5. Emir Sultan Camisi¹⁴⁶⁷

Emir Sultan, Bursa'da en çok saygı gören ve manevi yönüyle ilgi çeken kişilerinden birisidir. Asıl adı Şeyh Semseddin Muhammed olmakla birlikte daha çok Emir Sultan adıyla tanınmıştır. Özellikle türbesini ziyaret eden seyyahların efsanelerle de karışmış hayat hikâyesine mutlaka yer verdikleri Emir Sultan'ın adını taşıyan cami de, Osmanlı sultanları tarafından inşa ettirilenler kadar olmasa da, Bursa'nın en çok ilgi gören camileri arasında yer almıştır. Kendisine özel olarak yer veren seyyah sayısı az olmakla birlikte özellikle Hammer, Perrot ve Kammond'un yaptığı açıklamalar farklı yönleri ile ilgi çektiğini de kanıtlamaktadır.

Tespit edebildiklerimiz içerisinde Emir Sultan Camisi'ni Bursa'nın önde gelen camileri arasında gösteren ilk seyyah Hammer'dir. Bursa'daki cami yoğunluğuna değinen seyyah tamamının yerine öne çıkan ve özel olarak ilgi gösterilmesi gereken on iki camiden bahsedilmesinin yeterli olacağını söylemiş bu camiler arasında da Emir Sultan Camisi'ne yer vermiştir. Bu caminin ilgi çekme nedeni asıl olarak manevi yönleriyle bağlantılıdır. Ancak Hammer'in de bizzat ifade ettiği üzere on iki caminin tamamı gibi Emir Sultan Camisi de aynı zamanda Bursa'nın en büyük ve en güzel camileri arasında görülmekte yani mimarisıyla de beğeni kazanmaktadır¹⁴⁶⁸.

Osmanlı sultanları tarafından inşa ettirilenler yanında Emir Sultan Camisi'ni de Bursa'nın önemli camilerinden gösteren bir diğer seyyah Perrot'tur. Perrot, çok sayıda cami arasında Emir Sultan Camisi'nin de dâhil olduğu bazı örnekleri öne çıkarmasının nedenini tamamının sahip olduğu ortak yönler paydasına değerlendirmiş ancak bu genelleme Emir Sultan Camisi açısından bazı hataları da beraberinde getirmiştir. Seyyaha göre özel olarak ele aldığı camilerin ilgi çekiciliğini arttıran unsurlar İstanbul'un fethinin öncesine ait olmaları, ayrıca tamamının İslam mimarisinin erken dönemlerini temsil etmeleridir. Bu tür ifadeler kullanmış olması Perrot'un 19. yüzyıl başlarında tamamen yok olmuş ve daha sonra yeniden yapılmış olan Emir

¹⁴⁶⁷ Seyhatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-12.

¹⁴⁶⁸ Hammer, 1818: 30

Sultan Camisi'ni görmediği ve geçirdiği değişimlerden haberi olmadığını göstermektedir¹⁴⁶⁹.

Warsberg'e göre iki farklı sultan tarafından Emir Sultan'ın adına cami inşa edilmiş olması bu azizin İran'a kadar yayılmış şöhretinin Osmanlı sultanları tarafından da kabul edildiğinin bir göstergesidir. Emir Sultan'ın mucizelerle dolu hayat hikâyesine de yer vermesi ve caminin bu yönünü ortaya çıkartması da seyyahın caminin ilgi çekiciliğinin manevi niteliğinden kaynaklandığı düşüncesinde olduğunu göstermektedir¹⁴⁷⁰.

Kammond da Perrot gibi sayılarına rağmen çok azının dikkat çekici olduğunu söylediği bu camiler arasında öne çıkanların Yeşil Cami ve Ulu Cami ile birlikte Emir Sultan Camisi olduğunu söylemiştir¹⁴⁷¹. Özel olarak sebebinden bahsetmese bile diğer sultan camilerine bu grup içerisinde yer vermemesi seyyah için tarihi ve manevi yönlerden ziyade mimari özelliklerin önde geldiğini ve Emir Sultan Camisi'nin de genel mimarisıyla ilgisini çektiğini göstermektedir.

Bernard ise yalnızca Emir Sultan Camisi'nin Bursa'nın ünlü camileri arasında yer aldığı bilgisini vermiş ancak hangi özelliğiyle ön plana çıktığına değinmemiştir. Camiye özel olarak yer vermesinin tek nedeninin de Hammer'dan alıntı yapmasından kaynaklandığı söylenebilir¹⁴⁷².

Emir Sultan Camisi'nin Bursa'nın önemli camileri arasında görüldüğünü gösteren bu örneklerle rağmen camiye bizzat ziyaret eden ve kendisine özel olarak yer veren seyyah sayısı az olarak görülebilir. Ancak bu durum Bursa'nın genelinde Osmanlı sultanlarının adını taşıyanlar haricindeki camilere ilgi gösterilmemesiyle de alakalıdır. Ayrıca kentin dış mahallelerinden birisinde yer almasının bir sonucu olabileceğini söyleyebileceğimiz biçimde genel kent dokusu tanımlamalarında da çok fazla yer etmemektedir. Tespit edebildiklerimiz içerisinde bu duruma istisna meydana getiren tek seyyah Walker'dir. Burada değerlendirmeye aldığımız iki eserinde de camiye bu bölümlerde yer vermiş olan seyyah 1886 baskısı

¹⁴⁶⁹ Perrot, 1864: 72

¹⁴⁷⁰ Warsberg, 1869: 166

¹⁴⁷¹ Kammond, 1878: 292

¹⁴⁷² Bernard, 1943: 45

seyahatnamesinde yaptığı genel kent dokusu tanımlamasında yalnızca uzaktan görünümünde caminin üstündeki yaldızlı hilalin bir ateş kıvılcımı gibi parladığını söylemiştir¹⁴⁷³. Yine bu tarihteki izlenimlerine yer veren 1897 baskısı diğer kitabında da genel kent dokusundaki yeriyile bahsettiği caminin altın rengi parıltısıyla uzaktan kendini belli ettiğini söylemiş ancak hem cami hem de türbenin güzel olduğunu söylemesi haricinde her iki yapıyla da ilgili bir bilgi vermemiştir¹⁴⁷⁴.

Kent merkezi dışında kalan diğer camilerde olduğu Emir Sultan Camisi'nin de hakkında ayrıntılı bilgiler verilmeden önce ilk olarak konumu tanımlanmaktadır. Bu tanımlamalarda ortak olarak görülen noktalar kentin en doğu ucunda¹⁴⁷⁵, geniş bir manzaraya hâkim bir tepenin üzerinde yer aldığı¹⁴⁷⁶ bilgileridir. Hammer, Bernard ve Ubcini daha net bir biçimde caminin ismini verdiği Emir Sultan Mahallesi'nde yer aldığını söylemişlerdir¹⁴⁷⁷. Hammer yer aldığı konumun özelliklerinin cami hakkındaki izlenimlere yaptığı katkılardan da söz etmiştir. Bursa'nın ana mahallelerinden olan Emir Sultan Mahallesi İznik'e giden yolun üzerinde kentin uç noktalarından birisinde yer almaktadır. Hammer'a göre Bursa'ya gelen yolcuların gözüne çarpan ilk yapı da Emir Sultan Camisi olmaktadır ve bu sayede cami ibadetin ve dindarlığın ileri karakollarından birisi gibi görünmektedir¹⁴⁷⁸. Warsberg I. Mehmet Camisi ile yaptığı karşılaştırmada her iki caminin de hâkim tepeler üzerinde yer aldığını söylemiştir¹⁴⁷⁹.

Bursa'nın başına gelen en büyük felaketlerden olan 1801 yangınında büyük zarar görmüş olan caminin mimarisi hakkında seyahatnamelerden ayrıntılı bilgiler edinebilmek mümkün olamamıştır. Camiye ziyaret gerçekleştiren 19. yüzyıl seyyahları da gördükleri yapının daha yakın bir döneme ait olduğunu bilmekte ve caminin mimari özellikleri ile ilgili tanımlamaları da daha çok bu paralelde yapmaktadırlar. Hammer, 19.

¹⁴⁷³ Walker, 1886: 125

¹⁴⁷⁴ Walker, 1897: 130

¹⁴⁷⁵ Hammer, 1818: 39, Mevsim, 2009: 80, Warsberg, 1869: 165

¹⁴⁷⁶ Hammer, 1818: 39, Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 126, Warsberg, 1869: 165

¹⁴⁷⁷ Hammer, 1818: 10–11, Bernard, 1943: 45, Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 126

¹⁴⁷⁸ Hammer, 1818: 10–11

¹⁴⁷⁹ Warsberg, 1869: 165

yüzyılın başlarında gerçekleşen yangınla tamamen yok olan caminin III. Selim tarafından tekrar yaptırıldığını bilen seyyahlardan birisidir¹⁴⁸⁰. Seyyah caminin bu yeni halinin o dönem mimarisinin tüm tarzını barındırdığı bilgisini vermişse de bu tarzın ne gibi özelliklere sahip olduğu konusunda ayrıntılı tanımlamalarda bulunmamıştır¹⁴⁸¹.

Hammer ile aynı düşüncelere sahip ve benzer noktalar üzerinde duran bir diğer seyyah olan Warsberg'in ziyaretini gerçekleştirdiği 1864 yılında cami bakımsız bir halde olmalıdır. Zira seyyah türbe ile birlikte caminin yalnızca uzaktan bakıldığında güzel bir görünüme sahip olduğunu, yanına gelindiğinde ise adeta göz yanılması neden olan peçelerin kalkarak gerçeklerin görüldüğünü ifade etmiştir. Warsberg'in Osmanlı'da bu yüzyıl içerisinde hâkim olan sanat anlayışından da hoşlanmadığı belli olmaktadır ve yakından görünümünde tespit ettiği aşırı süslemeli biçimler bu tür bir fikre sahip olmasında etkili olmuştur. Bu aktarımıyla Hammer'in üzerinde durduğu ancak ayrıntıya girmediği bir özelliği hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. Warsberg'in cami hakkındaki olumsuz düşüncesinin asıl nedeni ise bu yıllarda çürümüş ahşap bir yapı izlenimi vermesidir. Bir yangında yok olduktan sonra III. Selim'in camiye yeniden inşa ettirdiğini bilmektedir. Fakat yeniden inşasının üzerinden kısa bir süre geçmiş olmasına rağmen türbe ile birlikte tekrar harabe bir hale gelmiş olmasının özellikle üzerinde duran seyyah bunun nedenini depremle birlikte zamana yani dolayısıyla ihmalkârlığa da bağlamıştır¹⁴⁸².

Kınçov da caminin tekrar inşa edildiğini bilmektedir ancak yeniden inşa edilmesine sebep olan olayın yangın değil deprem olduğunu söylemiştir ve mimari özellikleri ile ilgili de bir bilgi vermemiştir¹⁴⁸³.

Bu örneklerin ortaya koyduğu üzere cami çok az seyahatnamede yer etmiştir ve kendisine yer ayıran seyyahlar da mimari özelliklerinden bahsetmeyi çok fazla tercih etmemişlerdir. Ayrıca bir külliyenin merkezini oluşturmasına rağmen diğer yapılar hakkında da bilgi verilmemiş hatta

¹⁴⁸⁰ Hammer, 1818: 39

¹⁴⁸¹ Hammer, 1818: 11

¹⁴⁸² Warsberg, 1869: 165

¹⁴⁸³ Mevsim, 2009: 80

mevcudiyetleri dahi bahis konusu edilmemiştir. Emir Sultan Camisi'nin yakınlarındaki diğer yapılardan bahseden az sayıdaki seyyahın birisi Kınçov'dur ve burada bir medresenin mevcut olduğunu söylemiş ayrıca geniş mezarlıklar arasında yer aldığı ayrıntısını da vermiştir¹⁴⁸⁴. Ubcini caminin yanındaki türbelerin çok sayıda Müslüman'ı buraya çektiğini söylemiştir¹⁴⁸⁵. Warsberg de benzer biçimde Emir Sultan Camisi'nin geniş avlusunda kutsallık atfedilen kişilerin mezarlarının yer aldığını belirtmiş ancak Emir Sultan'ın mezarı haricinde diğer kişilerin isminden bahsetmemiştir¹⁴⁸⁶.

2.4.1.6. Hacı Sevinç Mescidi (?)

İncelemeye aldığımız seyahatnameler içerisinde sadece Bent'in değindiği ancak ismini de vermediği bu caminin tespitinde yardımcı olabilecek tek unsur yer aldığı konumdur. Zira seyyah yaptığı tanımlamada yalnızca caminin sade, süslemesiz, beyaz badanalı bir yapı olduğu ve bir kulübeden de yalnızca minaresiyle ayırt edilebildiğini söylemektedir:

“İç taraflarda kalan labirent benzeri yerlere girerek daha ileriye gidildiğinde ismi gerçekten de çirkin olan bir pazara ulaşılabacaktır. Birkaç yabancı haricinde tüm Türkler tarafından bilinen ve Bit Pazarı olarak adlandırılan bu yerde, herhangi bir kuşku olmaksızın pazara ismini veren bu sinir bozucu hayvanların mevcudiyetini akla getiren eski elbiseler, eski silahlar, eski kilimler, eski olan her şey karmakarışık bir düzensizlik içinde bir araya yığılmıştır. Merkezinde yer alan oldukça sade ve süssüz beyaz cami beyaz badanalı bir kulübeden yalnızca yanındaki minaresiyle ayırt edilebilir. Burada eski elbise satıcıları belirli dönemlerde ibadete giderler. Bu cami altında eski elbise satıcılarının çok gerekli abdestlerini aldıkları ve susuzluklarını giderdikleri üç çınar ağacıyla gölgelenen bir çeşme bulunur¹⁴⁸⁷.”

¹⁴⁸⁴ Mevsim, 2009: 80

¹⁴⁸⁵ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 126

¹⁴⁸⁶ Warsberg, 1869: 165

¹⁴⁸⁷ Bent, 1899: 377

Böylesi bir tanımlama diğer seyyahların da zaman zaman üzerinde durdukları üzere ilk Osmanlı sultanlarının inşa ettikleri dışında kalan mescitlerin tamamının ortak yönlerini göstermektedir. Ancak caminin Bit Pazarı'nda olduğunun söylenmesi ve hatta eski elbise satıcılarının bulunduğu yerde olarak tanımlanması Hacı Sevinç Mescidi'nden bahsediliyor olabileceğini akla getirmektedir. Fatih Dönemi'nde yapılmış ve ismini yapımcısından almış olan Hacı Sevinç Mescidi Tahtakale semtinde yer almakta olup, ismini bulunduğu mahalleye de vermiştir¹⁴⁸⁸. Bu mescit konumu ve sade görünümüyle seyyahın aktarımıyla uyumlu olacaktır. Ayrıca Bent'in belirttiği gibi günümüzde de yapılarla iç içedir ve yalnızca batı cephesi diğer binalarla bitişik değildir. Seyyahın tanımlaması ile uyumsuz tek yönü ise günümüzde bir minareye sahip olmamasıdır¹⁴⁸⁹.

2.4.1.7. Koza Hanı / Fidan Hanı Mescidi (?)

Pek çok ortak özelliğe sahip olmaları dolayısıyla isimlerinin verilmediği durumlarda yalnızca tanımlamalara dayalı tespitleri yapmanın oldukça güç olduğu yapı gruplarından birisi de hanlardır. Renard'ın ziyaret ettiği bir hanla ilgili olarak burada kozaların pazarlandığıyla ilgili verdiği bir bilgi dolayısıyla bu yerin ilk başta Koza Hanı olduğu akla gelmektedir:

“Bu handan çok uzak olmayan bir yerde kozaların pazarı var. Ve yine burası da geniş bir avluyu çevreleyen beyaz binalardan oluşuyor. Çınar ağaçlarının gölgesinde develer ve sığırlar dinleniyor ve ağaçların ölü dalları arasında orada burada olmayan yaprakları telafi etmek için bezler gerilmiş. Bu avlunun ortasında garip bir cami yerleştirilmiş. Bu küçük, sevimli ve tuhaf bir yapı. Camiye çürük ahşap bir merdivenle çıkılıyor çünkü zemini uzun direkler ve şişkin bir kubbe/kemer üzerine konulmuş. Sürekli biçimde gölgelik olan bu kubbenin/kemerin altında insanların ve hayvanların susuzluklarını gidermek için geldikleri bir çeşme var. Koza pazarı binaların arasında

¹⁴⁸⁸ Kaplanoğlu, 2001: 130

¹⁴⁸⁹ Ötügen vd., 1983: 70-72

kuruluyor. Çevresinde satış saatlerinde paketler, yerinde duramayan tüccarlar, ipek eğiriciler, hamallar, köylüler deve sürücüleri bulunuyor. Üst katta ahşap bir balkon odalar boyunca uzanıyor ve onun küçük sütunlarında olgunlaşmış üzümlerinin ışıldayan morluklarıyla bir güneş banyosu yapan asmalar sarmalanmış¹⁴⁹⁰.”

Ancak yalnızca bunun gibi oldukça belirsiz tek bir ipucuna dayalı olarak yapılan çıkarımın hatalı olması büyük ihtimal dâhilindedir. Seyyah bir sonraki ziyaret yerini han değil bir pazar olarak tanımlamıştır. Ancak bir avluyu çevreleyen binalardan oluştuğunu söylemesi burasının da bir han olduğunu akla getirmektedir ve bir önceki ziyaret yerinden çok burasının Koza Hanı olması muhtemeldir. Zira seyyah burada mescidin oldukça dikkatini çektiğini söylemiştir. Eğer buraya gelmeden önce ziyaret ettiği yer Koza Hanı olsa idi zaten burada böylesi bir mescidi görmüş olması gerekirdi. Bu nedenle ilk ziyaret ettiği yerin başka bir han olduğu daha sonra geldiği ve pazar olarak tanımladığı yerin ise yine kozaların pazarlanması hususunu ön plana çıkartması dolayısıyla Koza Hanı olduğu ileri sürülebilir. Ancak sözünü ettiği böylesi bir mescidin Fidan Hanı'nda da benzer bir örneği bulunmaktadır ve her iki hanın birbirlerine oldukça yakın konumlarda yer almasından dolayı hangi mescitten bahsedildiğiyle ilgili kesin bir fikir ileri sürülemez.

2.4.1.8. Molla Arap Camisi

Bu camiden bahseden tek seyyah Hammer'dir:

“Molla Arap Dschebbari [?] Camisi, Ulu Cami'nin modelinde ancak daha küçük bir ölçekte muhteşem bir manzaraya hâkim bir tepe üzerinde inşa edilmiştir¹⁴⁹¹.”

Hammer'dan alıntı yapmasının etkisiyle Bernard'ın da camiye aynı cümlelerle tanımlandığı görülmektedir:

¹⁴⁹⁰ Renard, 1899: 27

¹⁴⁹¹ Hammer, 1818: 39

“Molla Arap Camii de, Ulu Cami biçimindedir; fakat küçüktür, nezaretli bir yerdedir¹⁴⁹².”

Hammer caminin mimari özelliklerine değinmemiştir. Bununla birlikte Ulu Cami'nin küçük bir modeli olarak tanımlaması bazı özellikleri hakkında bir ipucu olarak değerlendirilebilir. Seyyahın aralarındaki benzerlikten bahsetmesi her şeyden önce Ulu Cami'nin en dikkat çekici özelliği olan çok sayıda kubbeyle örtülü olma durumunun Molla Arap Camisi için de geçerli olabileceğini akla getirir. Yazılı kaynaklarda da caminin ilk inşasında dokuz kubbeli olarak yapıldığı kayıtlıdır. Kısmen yıkılmasına ve şeklinin değişmesine neden olduğu söylenen deprem ise¹⁴⁹³ 1855 yılında gerçekleşen olmalıdır. Böylece Hammer'in yaptığı bu tanımlama caminin 1804'e kadar orijinal biçimiyle yani on dokuz kubbeyle örtülü Ulu Cami'nin gerçekten de küçük bir modeli olarak dokuz kubbesiyle gelmiş olduğunu ortaya koymaktadır.

2.4.1.9. Namazgâh

Bu yapıdan bahseden tek seyyahın Hammer olmasına ve bu seyyahın da yaptığı kısa tanımlamada ismini dahi vermemesine rağmen tespitini yapabildiğimiz camilerden birisidir. Çok belirleyici olan bir özelliğinden bahsedilmiş olması bu tespiti kolaylaştırmıştır:

“Sultan I. Mehmet ve Sultan I. Beyazıt'ın camisi arasında güzelliği nedeniyle çok sayıda diğer camiden önce bahsedilmeyi hak eden, bir cami ya da mescit olmasına rağmen üstü kapalı olmayan bir toplanma yeri ya da ibadet yapısı olarak tanımlanan açık bir mekân vardır. Çınar ağaçlarının gölgelendirdiği duvarlarının ortasında suyunun güzelliğinin şöhreti İstanbul'a kadar yayılmış bir kaynak fışkırır¹⁴⁹⁴.”

Hammer'in bu şekilde tanımladığı yapı Namazgâh'tır. II. Murat Dönemi'nde Kara Timurtaş Paşa'nın oğlu olan Umur Bey tarafından

¹⁴⁹² Bernard, 1943: 45

¹⁴⁹³ Ötüken vd., 1983: 126-127

¹⁴⁹⁴ Hammer, 1818: 38

yaptırılmıştır ve bayramlar, cuma günleri ve sefere çıkarken namazların kılındığı bir yerdir¹⁴⁹⁵.

2.4.1.10. Orhan Camisi¹⁴⁹⁶

Bursa'da Orhan Gazi'nin ismini taşıyan iki camiden birisi kale içindedir ve 1337–38 yıllarında inşa ettirilmiş olduğu burada keşfedilen bir kitabe sayesinde tespit edilmektedir. Bu tarihin kısa bir süre sonrasında 1339–40 yıllarında ise kalenin altında bulunan düzlüğe yine Orhan Gazi tarafından Osmanlı Dönemi Bursa'sının kurulmasının ilk aşaması olarak değerlendirilebilecek bir külliye yaptırılmıştır. O zamana kadar hisar içinde sıkışmış olan kentin hisar dışına çıkmasını sağlayan ve içinde bir imaret, hamam ve kervansarayın olduğu külliyenin merkezini bu cami oluşturmaktadır¹⁴⁹⁷. Karamanoğlu II. Mehmed'in 1413 yılındaki işgali sırasında cami büyük oranda tahrip edilmiş, 1417 tarihinde Çelebi Mehmed'in veziri Beyazıt Paşa tarafından onararak ibadete açılmıştır. Depremler nedeniyle de zarar gören caminin cephesindeki alt pencereler 1904 yılında, tuğla minaresiyse 1905 yılında onarılmıştır¹⁴⁹⁸.

Orhan Camisi, Ulu Cami'nin yakınlarında yani merkezi bir konumda bulunmasına ve daha da önemlisi tarihi ve manevi niteliğiyle seyyahların ilgisini çekebileceği düşünülen bir yapı olmasına rağmen çok fazla seyahatnamede karşımıza çıkan bir yapı olmamıştır. Kendisinden bahseden az sayıda seyyah da hakkında ayrıntılı bilgiler vermemişlerdir. Dikkat çeken bir diğer durum da yer verildiği seyahatnamelerin 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyıla ait olmasıdır.

Bu camiden bahsettiğini gördüğümüz ilk seyyah 1899'da Bursa'da bulunmuş olan Kınçov'dur. Seyyah bu caminin Ulu Cami yakınlarında olduğunu söylemiş bunun dışında neden seyahatnamelerde yer etmediğinin

¹⁴⁹⁵ Ötüken vd., 1983: 142

¹⁴⁹⁶ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-13.

¹⁴⁹⁷ Ergenç, 2006: 18

¹⁴⁹⁸ Osmangazi Belediyesi, 2006: 72–74.

bir kanıtı olarak değerlendirilebilecek biçimde herhangi bir özelliği bulunmayan küçük ve loş bir yapı olarak tanımlamıştır¹⁴⁹⁹.

Hawley ve Elston'un bu cami hakkındaki aktarımları birbirine benzemektedir ve iki seyyahın birbirinden alıntı yaptığı veya her ikisinin de farklı bir kaynağın rehberliğinde bu cami hakkındaki tanımlamaları hazırladıkları hissedilmektedir. Her ikisi de bunun Bursa'daki en eski cami olduğunu bildiklerini ortaya koymuşlardır. Yine benzer biçimde ziyaretlerini gerçekleştirdikleri tarihlerde caminin neredeyse tamamen yenilenmiş bir durumda olduğunu söylemektedirler. Geçmişini gösteren yegâne kalıntılar olarak ise zarif biçimde işlenmiş Bizans sütun başlıklarını taşıyan sekizgen gövdeli iki mermer sütunu göstermişlerdir¹⁵⁰⁰.

Orhan Camisi, Bursa'da sayıları çok büyük miktarlarda verilen camiler içerisinde bahis konusu edilmeye layık bulunanların ortak özellikleriyle ilgili olarak yaptığımız bir çıkarımın en azından istisnai örnekleri olabileceğini gösteren bir örnektir. Bahsettiğimiz üzere seyahatnamelerde sıklıkla yer edilen camiler daha ziyade tarihi ve manevi nitelikleriyle ön plana çıkan ve Osmanlı sultanlarının isimlerini taşıyanlardan oluşmaktadır. Ancak Orhan Camisi, Bursa'nın en eski camisi olmasına ve Osmanlı'nın Bursa'da hüküm süren ilk hükümdarının adını taşımasına rağmen çok az seyahatnameye konu olmuştur. Bunun nedenlerinden birisini kale içerisinde kalan ve ibadet işlevinin ne kadar sürdüğüyle ilgili bazı şüpheler olmasına rağmen hala Orhan Gazi'ye atfedilen bir diğer caminin mevcudiyetine bağlamak mümkündür. Bir diğer neden ise Osmanlı sultanlarının adını taşıyan camilerin anıtsal görünüşleri, farklı mimarileri veya süsleme özellikleri gibi bir yönleriyle dikkat çekerken bu caminin Kınçov'un da üzerinde durduğu gibi çok fazla dikkat çekici ve özel olarak üzerinde durulmaya layık bir eser olarak görülmemesiyle de bağlantılı olabilir.

¹⁴⁹⁹ Mevsim, 2009: 80

¹⁵⁰⁰ Hawley, 1918: 47, Elston, 1923: 198

2.4.1.11. Şahadet Camisi

Joanne ve Isambert'in seyahatnamesinde Saint Elie Manastırı'nın yanında ve aynı zamanda Bursa Sarayı'nın bazı kalıntılarının görülebildiği bir noktada yer aldığı belirtilen bu cami Sultan I. Murat tarafından 1366–1369 tarihleri arasında inşa ettirilen Şahadet Camisi olmalıdır. Verilen bilgilerde dikkat çeken bir nokta, sultan I. Murat'ın mezarının burada gösterilmesi, hatta bu sultanın miğferi ve türbanının da görülebildiğinin ifade edilmesidir. Hâlbuki bilindiği üzere bu sultanın türbesi Çekirge'de yer almaktadır:

“Davud Manastırı'nın yakınlarında miğferi ve türbanıyla bu sultanın çok basit mezarını da içeren I. Murat'ın camisi ve sarayının bazı kalıntılarının olduğu I. Murat bahçeleri uzanır¹⁵⁰¹”.

2.4.1.12. Ulu Cami¹⁵⁰²

Ulu Cami, seyahatnamelerde en çok yer verildiğini gördüğümüz Bursa camisidir. Kendisine gösterilen ilginin diğer sultan camilerinde olduğu gibi tarihi nitelikleriyle bağlantılı olduğu da söylenebilir. Ancak hakkındaki bahislerin incelenmesi bu ilginin daha ziyade mimari özelliklerinden kaynaklandığını açık biçimde ortaya koyar. Bunun yanında sık sık üzerinde durulduğu gibi Bursa'nın merkezi bir yerinde bulunması¹⁵⁰³ seyahatların kolayca ziyaret edebilmesini sağlamış, yüksek bir konumda yer alması¹⁵⁰⁴ dolayısıyla genel kent manzaralarında en fazla göze çarpan yapılardan birisi olmuştur¹⁵⁰⁵. Ayrıca kütesinin büyüklüğü ve kubbeleri ile çok uzaklardan dahi

¹⁵⁰¹ Joanne, Isambert, 1861: 504

¹⁵⁰² Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-14.

¹⁵⁰³ Stochove, 1650: 179, Texier, 2002: 212, Pardoe, 2004: 305, Poujoulat, Michaud, 1840: 163, Meyer, Hofmann, 1843: 143, Müller, 1897: 152, Hare, 1900: 211, Renard, 1899: 15, Gallois, 1907: 56, Hawley, 1918: 48. Hawley, merkezi konumunu herkesi kendisine çekerek tenhalığın meydana getirdiği cazibeyi kaybetmesine neden olması dolayısıyla olumsuz bir özellik olarak aktarır. Hawley, 1918: 48.

¹⁵⁰⁴ Hammer, 1818: 30, Texier, 2002: 212

¹⁵⁰⁵ Texier, 2002: 216, Pardoe, 2004: 323, Haeckel, 1873: s.y., Hawley, 1918: 49

diğer yapıların arasından fark edilmeyi başarmıştır¹⁵⁰⁶. Mimarisinin ayırt edici bu özellikleri ve konumunun avantajları sayesinde aynı zamanda genel mimari ve kent dokusu tanımlamalarında ismiyle birlikte verilen ender yapılardan birisi olmuştur¹⁵⁰⁷.

Bursa örneğinde camiler genel olarak mimari özellikleriyle ilgi çeken ve seyyahların beğenisini kazanan eserler değildir. Ancak Ulu Cami'nin bu duruma kesinlikle bir istisna meydana getirdiğinin belirtilmesi gerekir. Bursa'nın camilerinin tamamından daha üstün olarak gösterilmesinin başlıca nedeninin boyutları ve anıtsal görünümü olduğu söylenebilir. Seyyahların büyük bir bölümü de caminin en dikkat çekici yönü olarak bu özelliğini göstermişlerdir¹⁵⁰⁸. Pek çok seyyah tarafından Bursa'nın camileri arasında en güzeli, en ünlüsü ve ilgi çekicisi olarak gösterilen¹⁵⁰⁹, ünü ve büyüklüğü ile Türklerin gurur duydukları bir yapı olduğunu söylenen¹⁵¹⁰ Ulu Cami'yi tüm Doğu'nun ve İslamiyet'in en güzel ve en büyük camilerinden birisi olarak tanımlayan seyyahlar dahi mevcuttur¹⁵¹¹. Kendilerini inşa ettiren sultanların ismini taşıyan diğer camilerden farklı biçimde Ulu Cami olan isminin de büyük, muhteşem gibi anlamlara geldiği belirtilmiş¹⁵¹² ve bazı seyyahlar diğer camilerin önünde geldiğini göstermek için kendisine bu ismin verildiğini belirtmiştir¹⁵¹³. Hammer'a göre ise diğer camilerden farklı olan çok sayıda kubbesi ve yangınlar da dâhil olmak üzere birçok felaketin tahribatlarından

¹⁵⁰⁶ Hammer, 1818: 30, Pardoe, 2004: 323, Joanne, Isambert, 1861: 503, Renard, 1899: 15-16, Gallois, 1907: 56, Hawley, 1918: 49

¹⁵⁰⁷ Caminin genel mimari doku içindeki yeri ile ilgili aktarımlar büyük oranda ilgili bölüm başlığı altında verildiği için burada tekrar ele alınmayacaktır. Walker, 1897: 129, Müller, 1897: 152, Renard, 1899: 12, 15, Mevsim, 2009: 79

¹⁵⁰⁸ Hammer, 1818: 30, Schneider, 2009: 33, Pardoe, 2004: 305, Moltke, 1969: 57, Poujoulat, Michaud, 1840: 163, Bernard, 1943: 41, Joanne, Isambert, 1861: 503, Haeckel, 1873: s.y., Mevsim, 2009: 79, Kennedy, 1908: 423-424, Hawley, 1918: 48, La Motraye, 2007: 242, Brenner, 1824: 23

¹⁵⁰⁹ Wheler, 1682: 215, La Motraye, 2007: 242, Hammer, 1818: 30, Schneider, 2009: 33, Pardoe, 2004: 305, Poujoulat, Michaud, 1840: 163, Joanne, Isambert, 1861: 503, Moustier, 1864: 246, Warsberg, 1869: 120, Mevsim, 2009: 59, Renard, 1899: 15, Kennedy, 1908: 423-424.

¹⁵¹⁰ Renard, 1899: 16

¹⁵¹¹ Stochove, 1650: 179, Moustier, 1864: 246, Renard, 1899: 12, 16

¹⁵¹² Covel, 1998: 151, Brenner, 1824: 23, Meyer, Hofmann, 1843: 143, Warsberg, 1869: 120, Coufopoulos, 1895: 185, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 210, Kennedy, 1908: 423-424

¹⁵¹³ Warsberg, 1869: 120

kaçabilmeyi başarması Ulu Cami denilmesinin nedenidir ve seyyah da caminin bu ismi hak ettiği görüşündedir¹⁵¹⁴.

Bursa'nın diğer camileriyle ilgili aktarımlarda birçok örneğini görüyor olmamızla birlikte Ulu Cami'yi beğenmediğini belirten çok az seyyah vardır ve bu yönde görüş belirten seyyahları da böylesi bir tanımlamaya iten nedenler kolaylıkla belirlenebilir. Pardoe, yakından incelediğinde Ulu Cami'yi çok beğenmiş ve Bursa'nın en güzel camisi olarak tanımlamış olmasına rağmen uzaktan kaba bir görünüme sahip olduğunu söylemiştir. Böylesi bir ifade kullanmış olmasında İstanbul camileri ile yaptığı bir karşılaştırmanın etkisi vardır. Seyyaha göre İstanbul'un zarif minarelerine göre oldukça küçük kalan minareleri ve orantısız kurşun kubbeleri caminin kaba bir görünüme sahip olmasına neden olmaktadır¹⁵¹⁵. Warsberg'in iç görünümüyle üzerinde hayal kırıklığı yarattığını söylemesinin nedeni camiye aşırı beklentilerle girmiş olmasıdır. Belirttiği üzere iç kısmını gördüğü ilk camidir ve öncesinde kendi ülkesinden aşına olduğu kiliselerden daha büyük ve daha görkemli bulacağını hayal etmiştir. Bunun yerine Romanesk, Gotik ve diğer mimari tarzlara sahip katedrallerle benzer bulması ve bunlardan daha üstün bir yönü keşfedememesi doğal olarak hayal kırıklığını beraberinde getirmiştir¹⁵¹⁶. Overbergh'in eseri incelediğimiz kısımlar dâhilinde bile seyyahın Osmanlı'ya ve tüm kurumlarına yönelik bir beğenmezlik ve aşağı görme anlayışında olduğunu ortaya koymaktadır. Ulu Cami hakkındaki tanımlamalarının da seyyahın bu karakterinin yansımalarını gösterdiği söylenebilir. Camiyi çok büyük bir hayal kırıklığı olarak tanımlamış, yalnızca üzeri kubbeyle örtülü kare bir bina olduğu söylemiştir. Caminin içini de beğenmemiş, özensiz biçimde yapılmış bezemeler dışında süslemelerinin olmadığını söylemiş ve hatta diğer seyyahların büyük bir beğeni gösterdikleri havuzdan dahi kısaca söz etmiştir¹⁵¹⁷. Miret'in dikkate değer çok az özelliğe sahip olduğunu ifade etmesinin nedeninin ise hatalı biçimde yeni bir cami olduğunu

¹⁵¹⁴ Hammer, 1818: 11

¹⁵¹⁵ Pardoe, 2004: 323

¹⁵¹⁶ Warsberg, 1869: 120

¹⁵¹⁷ Overbergh, 1899: 395

düşünmesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır¹⁵¹⁸. Elston'un uçsuz bucaksızlığıyla içeri girenleri etkilediğini söylemesi, ancak merkezindeki çeşmesi ve zarif biçimde oymalı minberi haricinde sıradan olduğunu ifade etmesinin nedeni ise diğer seyyahların da üzerinde durdukları sade görüntüsü olmalıdır¹⁵¹⁹.

Seyyahların Ulu Cami hakkındaki aktarımlarında ortak noktalardan birisini plan özellikleriyle ilgili değerlendirmeler oluşturur. İlgili başlık altında da ele aldığımız gibi özellikle büyük oranda Ayasofya'nın taklidi olarak gösterilen ve özgün Osmanlı yaratisı olarak görülmeyen yapılar olan İstanbul camileri ile karşılaştırıldıkları durumlarda bazı seyyahlar Bursa'nın camilerinin Osmanlı mimarisinin sonradan gelen etkilerle bozulmamış örneklerini gösterdiğini iddia etmişlerdir. Bu tür düşüncelere sahip seyyahlar özgün örnekler içerisinde Ulu Cami'ye ilk sırada yer vermişlerdir. Böylesi bir özgünlüğü olduğunu düşünmeyen ancak Bizans etkisinin görülmediği bir yapı olduğunu da kabul etmek zorunda kalan seyyahlardan bir kısmı ise caminin plan özelliklerini daha farklı mimari geleneklere bağlamışlardır. Birçok yönden seyyahların aşına oldukları camilerden farklı özelliklere sahip olması dolayısıyla Ulu Cami'nin Bursa'nın diğer camilerine göre böylesi düşüncelere daha sık yol açması doğal görünmektedir.

Brenner bu camiyi yozlaşmadan uzak kalmış bir eser olarak tanımlamıştır. Seyyah'ın İstanbul'daki camileri Bizans kiliselerinin etkisiyle özgünlüklerini yitirmiş eserler olarak düşünmesi ve bir karşılaştırmaya giderek Ulu Cami'nin farklılıklarını görmesinin böylesi bir fikir ileri sürmesinde etkili olduğu hissedilmektedir¹⁵²⁰.

Müller de caminin planı hakkındaki değerlendirmesini İstanbul camileri ile karşılaştırarak yapmıştır. Aktarımının bir önemi de seyyahların Osmanlı mimarisiyle ilgili değerlendirmelerinde kendini gösteren bir kriteri ortaya koymasından kaynaklanır. İstanbul'daki camilerin neredeyse tamamının üç kenarında apsislerle bir kareden meydana gelmeleri dolayısıyla Ayasofya'dan

¹⁵¹⁸ Rasico, 2005: 52

¹⁵¹⁹ Elston, 1923: 197

¹⁵²⁰ Brenner, 1824: 23

kopyalanmış örnekler olduğunu iddia eden seyyaha göre Ulu Cami bu örneklerden tamamen farklı biçimde erken camilerin planında inşa edilmiştir¹⁵²¹.

Caminin planı ve kökeniyle ilgili en ayrıntılı tanımlamaları yapan seyyah Warsberg'tir. Bursa'daki gezisinin neticesinde farklı dönemlere ait olduğunu söylediği sultan camilerinin her birisinin İslam sanatı tarihi içerisindeki yerini değerlendirmeye alan seyyah ilk sırayı Ulu Cami'ye vermiştir. Bu camiyi özgün Osmanlı yaratacılığı olarak görmemekle birlikte Bizans kiliselerinden etkilenmiş olduğunu da düşünmemektedir. Bunun yerine en erken camiler örneğinde inşa edilmiş bir yapı olduğu inancına sahiptir. Seyyaha göre Ulu Cami sütun sıralarının yan yana dizilmesiyle oluşturulmuş Mekke'deki ilk cami örneklerini takip etmektedir. Tek fark bu örneklerde açık olarak bırakılan avlunun burada yan yana dizilen kubbelerle örtülmüş olmasıdır. Yine de bu orijinal planın da ortada kare bir açıklığın bırakılmasıyla korunduğunu ileri sürmüştür. Seyyahın bu camiyle ilk örnekler arasında benzerlik kurmasının bir diğer nedeni ise doğu kısmında olarak gösterdiği girişinin haricinde tüm cephelerinin yüksek çıplak duvarlardan oluşmasıdır. Ayrıca caminin plan özelliklerini de kendi beğeni kriterleri içerisinde değerlendirmeye almıştır. Caminin etkisi altında kaldığı etrafı çevrili bir avludan oluşan planın çok büyük bir çaba gerektirmediğini ve oldukça basit olduğunu söylemiş, aynı boyda ve aynı biçimlerde yan yana dizilmiş kubbeleri anlamsızca ve tekdüze bulmuş, hoşuna gitmediğini de açık biçimde belirtmiştir. Tüm ibadet mekânlarının derinlemesine bir plana sahip olması gerektiğine inanan seyyah camilerde mihrap, kiliselerde ise altarın en fazla dikkat verilmesi gereken yer olduğu ve binanın genel planının da bu kısımlara yönlendirici bir tarza sahip olması gerektiği düşüncesindedir. Kutsal yerler ile giriş arasında mesafenin uzaması inancına göre bu kısımlara duyulan saygıyı da arttıracaktır. Bu yüzden Ulu Cami'nin eşkenarlı biçimi ve derinliğe sahip olmamasının da kendisini rahatsız ettiğini ifade etmiştir¹⁵²².

¹⁵²¹ Müller, 1897: 153

¹⁵²² Warsberg, 1869: 120–121, 129

Meyer ve Hofmann Ulu Cami'nin Mağrip mimari tarzının bir örneği olduğunu söylemişlerse de hangi özellikleri doğrultusunda böylesi bir çıkarım yaptıklarına yönelik bir aktarımda bulunmamışlardır¹⁵²³.

Naçov ise Moritanya üslubunu yansıttığını iddia etmiş ancak yine niçin böylesi bir değerlendirmede bulunduğuna yönelik bir açıklama yapmamıştır¹⁵²⁴.

Perrot'nun yalnızca caminin oldukça orijinal bir plana sahip olduğunu söylemesi bile diğer örneklerden farklılaşmasının önde gelen nedenlerinden birisini tespit ettiğini gösterir ancak diğer seyyahlardan farklı biçimde bu konuyla ilgili bir değerlendirme yapmaz ve kökenini de bir yere bağlamaz¹⁵²⁵.

Hare caminin planını daha farklı bir boyutta değerlendiren bir seyyahdır. Belirttiği üzere caminin içi mükemmel orantılara sahiptir. Bu özelliği ise havuzun üstündeki bir kubbeyle ortalanmış çok sayıda kubbeyle biçimlenmiş ve gotik eğilimli olduğu hissedilir biçimde ağ gibi örülmüş mimarisinin kusursuzluğundan kaynaklanmaktadır¹⁵²⁶.

Bursa'nın diğer camilerinde görmeye alışık olmadığımız biçimde Ulu Cami'nin planıyla ilgili değerlendirmeler yapılmasının başlıca nedeni çok fazla örneğinin görülmediği mimari özellikleridir. Ayrıca ilgi çekmesi ve Bursa'nın diğer camilerinden farklı bir yere konulması da yine özgünlükleriyle bağlantılıdır. Mimari ayrıntılarına yer verildiği durumlarda yoğun biçimde ele alınan yönlerinin çok sayıda kubbeyle örtülmesi, içinde bir havuzun bulunması ve havuzun üst kısmında yer alan kısmın açık bırakılması hakkında olması da bu durumu kanıtlamaktadır.

Ulu Cami'de seyyahların ilgisini çeken özelliklerden ilki uzaktan görünümünde de diğer camilerden kolayca ayırt edilmesini sağlayan kubbeleridir. Gerek İstanbul'da gerekse de Bursa'da gördükleri camilerde üst örtünün tek bir kubbeden oluşmasına alışık olan seyyahlar bunun yerine geniş bir alanın çok sayıda küçük kubbe ile örtülmesini ilginç bir özellik olarak bulmuşlar ve cami hakkındaki tanımlamalarda bu yönüne mutlaka yer

¹⁵²³ Meyer, Hofmann, 1843: 143

¹⁵²⁴ Mevsim, 2009: 59

¹⁵²⁵ Perrot, 1864: 71

¹⁵²⁶ Hare, 1900: 211

vermişlerdir. Seyahatnamelerdeki aktarımlara baktığımızda eşit büyüklükte ve şekilde¹⁵²⁷, kurşun kaplı¹⁵²⁸, zarif¹⁵²⁹, orantısız¹⁵³⁰, paralel biçimde dizilmiş¹⁵³¹, küçük¹⁵³² gibi kubbelerin çok genel nitelikleri hakkında tanımlamaların yapıldığını görmek mümkündür. Ancak asıl dikkat çekici olan aktarımlar birbirinden farklılık gösteren ve daha da önemlisi bugünkü durumlarını yansıtmayanlardır.

Kubbelerle ilgili seyahatçıların tanımlamalarındaki farklılıkların arasında en yoğun görüleni sayıları hakkındaki aktarımlarda karşımıza çıkmaktadır. Asıl olarak cami doğu-batı doğrultusunda beş, kuzey-güney doğrultusunda dört bölüme ayrılmış olup meydana gelen yirmi bölümün on dokuzu kubbe ile örtülmüştür. Mihrap ekseninde yer alan, bir havuzun bulunduğu bölümün üstü ise açık bırakılmıştır. Üst örtüsünü on dokuz kubbenin meydana getirdiğini ve altında havuzun yer aldığı yirminci kısmın boş bırakılıp yalnızca bir ızgara ile örtüldüğünü söyleyerek bu özelliğini doğru olarak tespit edebilmeyi başarmış seyahatçılar da mevcuttur¹⁵³³. Ancak büyük bölümü kubbe sayılarında hatalar yapmışlardır.

Kubbe sayılarıyla ilgili aktarımlara bakıldığında bazı durumlarda bu hataların nedenlerini belirleyebilmek mümkün olmaktadır. Boyutları hakkında verilen bilgiler kısmında bir kez daha ele alacağımız üzere, cami birçok kez tam bir kare veya kareye yakın bir yapı olarak tanımlanmıştır. Böylesi bir durumda bölümlenmesinin her iki yönde eşit sayıda nef ile yapılması gerektiği fikrinin ortaya atıldığı, böylece beşer neften oluşan toplam yirmi beş bölümün oluştuğu, sonuç itibarıyla kubbelerin sayısının da yirmi beş olması gerektiği sonucuna varıldığı akla gelmektedir. Yapılan hatalara bu tür düşüncelerin neden olduğunun örneklerinden birisi olarak verebileceğimiz Texier caminin bölümlerinden bahsederken bunların yirmi beş olduğunu

¹⁵²⁷ Wheler, 1682: 215, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211

¹⁵²⁸ Wheler, 1682: 215, La Motraye, 2007: 242, Akdemir, 1989: 100, Pardoe, 2004: 323, Mevsim, 2009: 79

¹⁵²⁹ Pardoe, 2004: 305

¹⁵³⁰ Pardoe, 2004: 305

¹⁵³¹ Launay, 1914: 199

¹⁵³² Davey, 1907: 415, Launay, 1914: 199, Hawley, 1918: 49

¹⁵³³ Hammer, 1818: 30, Bernard, 1943: 41, Warsberg, 1869: 120, Jerningham, 1873: 220, Haeckel, 1873: s.y., Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211

söyleyerek bir bakıma kubbelerin sayısını aynı şekilde aktarmıştır¹⁵³⁴. Caminin bölümlerinin ve kubbe sayılarının nasıl belirlendiği ile ilgili doğrudan bir kaynak olarak alınabilecek Moustier ise dörtgen biçimli bu yapının içten ilk olarak dört sütun sırasıyla bölündüğü, bunların da beş nefle ayrılarak tümünün üstünün kubbelerle kapandığını söylemiştir. Bölümlerin miktarını belirlemek için aslında doğru bir yol izleyen seyyahın sütun sıralarının sayısı ile ilgili yaptığı hata bölümlerin ve kubbelerin toplam sayısını da hatalı biçimde yirmi beş olarak aktarmasına neden olmuştur¹⁵³⁵. Aynı sayıyı aktaran bazı seyyahlar böylesi bir yöntem izlediklerini belirtmemiş olsalar da bu durumun oluşmasında benzer biçimde camiye yirmi beş bölüme ayrılmış olarak düşünmelerinin bir etkisi olduğu söylenebilir. Bunlardan birisi olan Wheler tamamının eşit büyüklükte ve kurşunla kaplı olduğunu söylediği kubbelerin sayısını yirmi beş olarak aktarır¹⁵³⁶. Joanne ve Isambert ise sütunlarla taşınan ve pendantsiflerle desteklendiğini söyledikleri bu kubbelerin sayısını yirmi dört olarak vermişlerdir. Seyyahların bu kubbelerden birisinin yer aldığı kısmın açık olduğunu bildikleri anlaşılmaktadır¹⁵³⁷.

Kubbe sayılarıyla ilgili yanlış bilgi veren bazı seyyahların yaptıkları hatanın ise daha mazur görülebileceği söylenebilir. Bu seyyahlar caminin bölümlerini doğru olarak hesaplamışlar sadece aslında bir açıklık olarak bırakılan kısmı da toplam kubbe sayısına ilave etmeleri dolayısıyla bir hata yapmışlardır. Demir bir ızgara haricinde açık olan kısmı da toplam sayıya dâhil eden ve kubbe sayısını yirmi olarak veren seyyahlardan birisi Pardoe'dur¹⁵³⁸. Kınçov kubbe sayısının yirmi olduğunu ve tamamının kurşunla kaplı olduğunu iddia eder¹⁵³⁹. Gallois caminin en dikkat çekici özellikleri arasında saydığı kubbelerinin sayısını doğru biçimde on dokuz olarak aktarır ancak üzeri açık yirminci bir bölümün olduğu bilgisini vermez¹⁵⁴⁰. Benzer biçimde Bursa Kalesi'nden yaptığı gözlem sırasında

¹⁵³⁴ Texier, 2002: 216

¹⁵³⁵ Moustier, 1864: 246–247

¹⁵³⁶ Wheler, 1682: 215

¹⁵³⁷ Joanne, Isambert, 1861: 503

¹⁵³⁸ Pardoe, 2004: 305

¹⁵³⁹ Mevsim, 2009: 79

¹⁵⁴⁰ Gallois, 1907: 56

Walker, on dokuz kubbeli olduğunu söylerken bir kubbelik bölümünün açık olduğuna değinmez¹⁵⁴¹. Hawley Bursa'nın neredeyse her yüksek noktasından görülebilmesinin nedenini boyutları ve minarelerinin yüksekliği yanında çatısının tek bir büyük kubbe yerine kubbe kümesinden oluşmasını gösterir ve bu kubbelerin sayısını yine yirmi olarak verir¹⁵⁴². Briand da ismini yanlış olarak aktardığı bu caminin yirmi kubbeyle örtülü olduğunu söyler¹⁵⁴³

Son olarak da böylesi ayrıntılara girmeyen ve yalnızca daha genel tanımlamalarla bu sayıyı ifade eden seyyahların ayrı bir grup olarak ele alınması gerekir. Bu seyyahlardan bazıları caminin yalnızca çok sayıda kubbesinin bulunduğunu söylemekle yetinirler¹⁵⁴⁴. Niebuhr kurşunla kaplı kubbelerinden bahseder ancak sayı vermez¹⁵⁴⁵. Caminin yirmiden daha fazla kurşun kubbesi olduğunu söyleyen ancak yine tam bir sayı vermeyen La Motraye¹⁵⁴⁶ ve uzaktan görünümünde paralel diziler halinde sıralanmış yirmi civarında küçük beyaz kubbesinin fark edildiğini söyleyen Launay¹⁵⁴⁷ da bu grupta değerlendirilebilir.

Bu şekilde kubbe sayılarıyla ilgili yapılan hatalar belirttiğimiz gibi ya bölümlerin yanlış hesaplanması ya da uzaktan görünümünde kubbelerin tam sayılarının tespit edilememesinden kaynaklanır. Asıl büyük yanlışlıkları ise Ulu Cami'nin kubbeleriyle ilgili bir özgünlüğü olduğunu bilen ancak camiye görmeyen ve bu camiyle ilgili diğer seyyahların aktarımlarını hatalı biçimde değerlendiren seyyahlar yapmışlardır. Bu seyyahlar yalnızca kubbe sayıları değil kubbelerin biçimi hakkında da yanlış bilgiler aktarmaktadırlar.

Eserlerini bizzat yaptıkları geziler sonucunda ortaya koymadıkları daha önce de üzerinde durduğumuz bir gerçek olan Meyer ve Hoffmann'ın tanımlamalarını yalnızca bazı çizimlere ve diğer seyyahların aktarımlarına göre yapmaları dolayısıyla meydana gelen hatalardan birisi de Ulu Cami'nin kubbeleri hakkında verdikleri bilgidir. Caminin ana mekânını örten muhteşem

¹⁵⁴¹ Walker, 1897: 129

¹⁵⁴² Hawley, 1918: 49

¹⁵⁴³ Briand, 1829: 49

¹⁵⁴⁴ Akdemir, 1989: 100, Renard, 1899: 16, Davey, 1907: 415, Kennedy, 1908: 423

¹⁵⁴⁵ Akdemir, 1989: 100

¹⁵⁴⁶ La Motraye, 2007: 242

¹⁵⁴⁷ Launay, 1914: 199

bir cam kubbesi olduğunu, geriye kalan on dokuz kubbenin daha küçük olup bu ana kubbenin etrafını sardığını söylemeleri açık biçimde anlaşılabilirliği üzere Ulu Cami'nin on dokuz kubbesi dışında farklı bir özelliği olduğunu bilmeleri fakat bunu yanlış yorumlamalarından kaynaklanmıştır¹⁵⁴⁸. Kammond'un cami hakkındaki tanımlaması bu seyyahın da camiye görmediğini kanıtlayan hatalarla doludur. Bu hatalardan birisi de merkezde yer alan bir kubbenin on altı küçük kubbe tarafından çevrelendiğini, bunun yanında bu merkezi kubbenin de farklı renklerde çinilerle kaplı olduğunu söylemesidir¹⁵⁴⁹. İlginç biçimde Naçov da neredeyse benzer cümlelerle çevresinde on altı küçük kubbenin yer aldığı merkezi kubbesinin çiniden yapıldığını belirtir. Ayrıca aktarımı bu merkezi kubbenin diğer kubbelerden daha büyük olduğunu düşündüğünü de hissettirmektedir. Bu açıdan camiye gerçekten görmediği anlaşılan seyyahlar grubuna dâhil edilebilecek bir kişidir. Ayrıca her iki seyyahın benzer biçimde ve hatalı bir tanımlama yapmaları birbirlerinden etkilendiklerini veya bu cami hakkında hatalı bilgi veren bir başka kaynağı kullandıklarını akla getirir¹⁵⁵⁰. Hare de yine benzer biçimde yirmi dört kubbenin dışında orta kısımda daha büyük bir kubbenin mevcut olduğu şeklinde bir aktarımda bulunmuştur¹⁵⁵¹. Camiyi görmediğini söyleyebileceğimiz bir diğer seyyah da Michaud'dur. Seyyah bu caminin çokça bilinen özelliği olan demir ızgaralarla örtülü bir kubbeye sahip olduğu bilgisine sahiptir ancak bunu tek bir kubbe biçiminde algılamıştır ve Bursa'nın diğer camilerinin kubbelerinin kurşun levhalarla kaplıken bu caminin kubbesinin ağ gibi örülmüş demirlerden meydana geldiğini ifade etmiştir¹⁵⁵². Overbergh kesinlikle Bursa'da bulunmuş ve Ulu Cami'yi de ziyaret ettiğini söyleyebileceğimiz bir seyyahdır. Ancak camiye tepesinde bir kubbenin olduğu kare biçimli bir yapı olarak tanımlayarak en ayırt edici özelliklerinden olan kubbe dizisine yer vermemesi dolayısıyla bir hata yapmıştır¹⁵⁵³.

¹⁵⁴⁸ Meyer, Hofmann, 1843: 143

¹⁵⁴⁹ Kammond, 1878: 292

¹⁵⁵⁰ Mevsim, 2009: 59

¹⁵⁵¹ Hare, 1900: 211

¹⁵⁵² Poujoulat, Michaud, 1840: 163–164

¹⁵⁵³ Overbergh, 1899: 395

Caminin dikkat çeken özelliklerinden bir diğeri üst örtüsünde açık bırakılan kısımdır. Diğer bölümleri tamamen kubbelerle örtülü iken bir bölümünün açıklık olarak bırakılması bir özgünlük olarak gösterilir ve genellikle içeriye ışık ve hava girmesi için açıldığı fikri ileri sürülür. Brenner camiyi bu yönüyle Roma'daki Panteon'a benzetmiştir¹⁵⁵⁴. Hammer, bunu camiye ışık girmesini sağlayan çok büyük bir dairesel pencere olarak tanımlamış ve bu açıklık sayesinde caminin en tepede iken güneşin ışıklarına, yağışlı zamanlarda da yağmura maruz kaldığını söylemiştir¹⁵⁵⁵. Texier, diğer kısımlara bir istisna meydana getirecek biçimde bu bölümün içeriye hava ve ışık vermek için açık bırakıldığını belirtir¹⁵⁵⁶. Pardoe, zarif biçimli olarak tanımladığı kubbeler içerisinde en ortadakinin açıklık bırakılması sayesinde ışığın içeri girebildiğini ifade eder¹⁵⁵⁷. Moltke caminin ışığını tamamen açık olan orta kubbeden aldığını söyler¹⁵⁵⁸. Bernard'ın aktarımına göre on dokuz kubbesinin dışında bir kubbelik yeri pencere halinde açık bırakılmıştır¹⁵⁵⁹. Pfeiffer'in Ulu Cami hakkındaki tanımlamalarında hatalar vardır ve camiyi görmediği hissedilmektedir. Bununla birlikte bu özelliğinden haberdardır ve bu açıklık sayesinde tüm yapıya hafif bir ışık ile birlikte temiz havanın yayıldığını söylemektedir¹⁵⁶⁰. Joanne ve Isambert üstü açık olan kubbenin caminin merkezi bölümünü meydana getirdiği bilgisini vermişlerdir¹⁵⁶¹. Moustier yirmi beş bölüme ayırdığı caminin ortadaki kısmının tepesinde havanın rahat bir biçimde içeriye girebildiği geniş bir açıklığın görüldüğünü söyler¹⁵⁶². Jerningham diğer on dokuz kubbenin merkezde kalan yirminci bölümde boşluk bırakacak biçimde düzenlenmiş olduklarını belirtir¹⁵⁶³. Haeckel burada boşluk meydana getiren

¹⁵⁵⁴ Brenner, 1824: 23

¹⁵⁵⁵ Hammer, 1818: 30–31, 31

¹⁵⁵⁶ Texier, 2002: 216

¹⁵⁵⁷ Pardoe, 2004: 305

¹⁵⁵⁸ Moltke, 1969: 57

¹⁵⁵⁹ Bernard, 1943: 41

¹⁵⁶⁰ Pfeiffer, 1852: 73

¹⁵⁶¹ Joanne, Isambert, 1861: 503

¹⁵⁶² Moustier, 1864: 247

¹⁵⁶³ Jerningham, 1873: 220

kubbenin dairesel biçimli bir pencere halinde olduğunu söyler¹⁵⁶⁴. Müller bu kısmın güneş ışınlarının caminin merkezinde yer alan havuza düşebilmesi için açık bırakıldığını ifade eder¹⁵⁶⁵. Renard ise caminin ilgi çekici ve gösterişli bir hale gelmesinin nedenleri arasında saydığı bu özelliğiyle ilgili merkezdeki kubbesinin gökyüzüne açılan geniş bir açıklığa sahip olduğunu ve bunun aydınlık penceresi olarak kullanıldığı bilgisini verir¹⁵⁶⁶.

Bu açıklıkla ilgili ufak bir hata, bazı seyyahlar tarafından caminin merkezinde yer alıyor olarak tanımlanmasından kaynaklanır¹⁵⁶⁷. Açıklık doğu batı doğrultusunda gerçekten de ortada yer almakla birlikte kuzey güney yönünde girişten sonraki ikinci bölümün altındadır. Bu hatanın caminin bölümlenmesi ile ilgili yapılan yanlışlıkların bir sonucu olması muhtemeldir. Ayrıca bu açıklığın hemen altında yer alan havuzla paralel değerlendirmeler de benzer biçimde bu hataya neden olmuş olabilir. Zira pek çok seyyah bu havuzun caminin merkezinde yer aldığını iddia etmiştir.

Üst örtüde açık bırakılan bu kısım günümüzde bir camekânla örtülüdür ancak seyahatnameler aracılığıyla bir zamanlar metal bir kafesle kapatıldığı öğrenilebilmektedir. Seyyahlardan bazıları bu kısmı yalnızca açıklık olarak aktarmışlar ve böylesi bir kafesten de bahsetmemişlerdir. Örneğin 1631’de camiye görmüş olan Stochove bu bölümün açıklık olduğunu söylemiş ancak kafesle kapalı olduğunu belirtmemiştir¹⁵⁶⁸. Brenner de içeriye ışığın girmesini sağlayan bu açıklıktan söz ederken yine herhangi bir biçimde kapatılmış olduğundan bahsetmez¹⁵⁶⁹. Açıklığın bir kafesle kapatıldığı bilgisini verdiğini tespit edebildiğimiz ilk seyyah Hammer’dır. Daha önceki tarihlerde böylesi bir kafesten bahsedilmemesi mevcut olmadığını akla getirebilir. Ancak en azından Hammer’in ziyaretini gerçekleştirdiği 1804’ten itibaren açıklığın bu şekilde kapatıldığı anlaşılabilenekte ise de bu tarihten sonra camiye gören bazı seyyahlar bu bölümü bir açıklık olarak tanımlamaya ve kafesten

¹⁵⁶⁴ Haeckel, 1873: s.y.

¹⁵⁶⁵ Müller, 1897: 153

¹⁵⁶⁶ Renard, 1899: 16, 18

¹⁵⁶⁷ Brenner, 1824: 23–24, Pardoe, 2004: 305, Moltke, 1969: 57, Joanne, Isambert, 1861: 503, Moustier, 1864: 247, Jerningham, 1873: 220, Müller, 1897: 153

¹⁵⁶⁸ Stochove, 1650: 179

¹⁵⁶⁹ Brenner, 1824: 23

bahsetmemeye devam etmişlerdir¹⁵⁷⁰. Bu nedenle seyyahların genel olarak bir kubbenin bulunması gerektiği yerin açık olarak bırakılmasına vurgu yaparken bu özelliğini göz ardı ettikleri ileri sürülebilir. Yalnızca Renard buradan kuşların girdiklerini ve caminin içinde zaman zaman bir kargaşa yarattıklarını söyleyerek bu kısmın gerçekten de açık bırakıldığını düşünmemize neden olmaktadır¹⁵⁷¹.

Seyahatnamelerinde açıklığın bu şekilde kapatıldığını söyleyen bazı seyyahlar kafes hakkında da bilgiler vermişlerdir. Hammer, kuşların içeriye girerek yuva yapmalarını engellemeye yaradığını söylediği bu kısmı balık ağına benzeyen gözlere sahip bir tel olarak tanımlar. Ayrıca tüm açıklığın üstünü örttüğünü ve pirinçten yapıldığını da söyler¹⁵⁷². Texier, kuşların girmesine engel olmak için yapılan bu kafesin tunçtan olduğunu belirtir ve caminin pencere parmaklıklarına benzediği bilgisini de verir¹⁵⁷³. Pardoe bu kısmın demir bir ağla örtülü olduğunu söyler¹⁵⁷⁴. Moltke¹⁵⁷⁵, Bernard¹⁵⁷⁶ ve Joanne-Isambert¹⁵⁷⁷ tel kafes olarak tanımlamada bulunurlar. 1904 tarihli anonim rehberde ise kubbe biçimli yıldızlı bir demir ızgara olarak tarif edilir¹⁵⁷⁸.

Anıtsal bir yapı olmasının yanında kubbelerinin bu özgünlüğü sayesinde de dış görünümüyle büyük oranda seyyahların beğenisini kazanan bir yapı olan Ulu Cami'nin iç kısmı hakkında ise ortak bir görüşün bulunduğunu söylemek mümkün değildir. Özellikle İstanbul'daki örnekler göre farklı¹⁵⁷⁹ ve anıtsal görünümüne rağmen sade bulunması¹⁵⁸⁰ bazen caminin güzel bir yönü olarak aktarılırken¹⁵⁸¹ bazen bu özelliğinin tam tersi bir

¹⁵⁷⁰ Pfeiffer, 1852: 72-73, Moustier, 1864: 247, Warsberg, 1869: 121, Haeckel, 1873: s.y., Müller, 1897: 153, Renard, 1899: 16

¹⁵⁷¹ Renard, 1899: 18

¹⁵⁷² Hammer, 1818: 31

¹⁵⁷³ Texier, 2002: 216

¹⁵⁷⁴ Pardoe, 2004: 305

¹⁵⁷⁵ Moltke, 1969: 57

¹⁵⁷⁶ Bernard, 1943: 41

¹⁵⁷⁷ Joanne, Isambert, 1861: 503

¹⁵⁷⁸ Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211.

¹⁵⁷⁹ Monk, 1851: 51, Müller, 1897: 153

¹⁵⁸⁰ Brenner, 1824: 24, Poujoulat, Michaud, 1840: 163-164

¹⁵⁸¹ Brenner, 1824: 24, Pardoe, 2004: 305

etki yarattığı iddia edilir¹⁵⁸². Örneğin Texier büyük kare direklerde görülen yazıların dışında caminin Müslümanların gözlerini dinlendirecek herhangi bir bezemeden yoksun olduğunun özellikle üzerinde durur ve genel yapısındaki bu sadeliğin ilkelliği hatırlatacak derecede olduğunu söyler¹⁵⁸³. Michaud da hiçbir şeyin Ulu Cami'nin içinden daha sade olamayacağını ifade ederek bu durumun hoşuna gitmediğini ortaya koyar¹⁵⁸⁴. Camiyi yalnızca Bursa'nın değil tüm Doğu'nun en büyük ve en ünlü yapılarından birisi olarak tanımlayan Renard buna rağmen süsleme ve görkeminin önemini yansıtmadığını belirtir¹⁵⁸⁵. Müller ise İstanbul'un süslemeleriyle dikkat çeken camilerinden sonra, çok büyük olmasına rağmen Ulu Cami'nin güzel bulunduğu minberinin dışında kendisine bomboş geldiğini ifade eder¹⁵⁸⁶.

İç kısmını etkileyici bulan seyyahları ele aldığımızda ise bir bölümünün bunun nedenini oranları ile ilişkilendirdikleri görülür¹⁵⁸⁷. Bunun yanında dış görünümünde olduğu gibi sahip olduğu özgünlükler ve ayrıntılar iç kısımdan da beğeniyle söz edilmesinin başlıca nedenidir. Bazı seyyahlar bu özelliklerinin sade görüntüsünün meydana getirdiği hayal kırıklığını da giderdiği üzerinde dururlar. Bu özgünlükler arasında ilk sırayı havuzu alır. Bunun dışında işlemleriyle minberi de beğeni kazanmaktadır. Üzerlerinde büyük Arapça yazıların görüldüğü masif kare destekleri de genellikle beğenilmese bile yine ilgi çekici bir yönü olarak aktarılır. Pardoe binanın bir bütün olarak ayrıntılarının zenginliğinden ziyade, düzgün oranları ve çeşmesiyle dikkate değer olduğunu ifade eder¹⁵⁸⁸. Moustier caminin içini sade ve ilgi çekicilikten yoksun bulmakla birlikte havuzun şırıltıları, çok sayıda kubbesi ve aralarında ışığın dalgalanarak dolaştığı sütunların bu geniş yapıya etkileyici bir görünüm verdiğini ifade eder¹⁵⁸⁹.

¹⁵⁸² Pardoe, 2004: 305, Joanne, Isambert, 1861: 503, Moustier, 1864: 246–247, Warsberg, 1869: 120, Overbergh, 1899: 211

¹⁵⁸³ Texier, 2002: 216

¹⁵⁸⁴ Poujoulat, Michaud, 1840: 164

¹⁵⁸⁵ Renard, 1899: 16

¹⁵⁸⁶ Müller, 1897: 153

¹⁵⁸⁷ Beaufort, 1874: 535, Moustier, 1864: 247, Hare, 1900: 211, Elston, 1923: 197

¹⁵⁸⁸ Pardoe, 2004: 305

¹⁵⁸⁹ Moustier, 1864: 247

Sözünü ettiğimiz bu yönleri ile de dikkat çekmekle birlikte seyyahlar en fazla caminin havuzundan bahsetmeyi tercih etmişlerdir. Ulu Cami hakkındaki tanımlamalarda oldukça yoğun biçimde karşımıza çıkan bu havuza yer veren seyyahların neredeyse tamamı açık bırakılan kısmın hemen altında¹⁵⁹⁰ ve caminin merkezinde¹⁵⁹¹ yer aldığını söylemişlerdir. Bunun dışında tanımlamaların havuzun belirli bir yönüne odaklandığı söylenemez. Bazı seyyahlar şekli, bazıları malzemesiyle ilgili bilgi vermişler, bazen içindeki balıklara odaklanmışlar, bazı durumlarda ise yalnızca mevcudiyetini belirtmekle yetinmişlerdir.

Havuzla ilgili tanımlamalarda görülen ortak noktalardan ilki camiye kazandırdığı özgünlük ve yarattığı izlenim hakkındadır. Brenner güzel biçimde düşünülmüş bu düzenlemenin mimariye büyüleyici ve muhteşem bir etki kazandırdığını ifade etmiştir. Belirttiği üzere binanın tamamına hâkim olan sessizlikle zıtlık oluşturur biçimde suyun hafif sesinin meydana getirdiği eko insanlar üzerinde derin bir saygı ve ibadet hissine yol açmaktadır¹⁵⁹². Hammer, Ulu Cami'nin tepesindeki açıklıkla birlikte bir havuza sahip olması dolayısıyla İstanbul, Edirne ve Kahire'deki tüm camilerden ayrıldığını, çünkü bu kentlerdeki camilerden hiçbirisinin tepeden gelen bir ışıkla aydınlatılmadığı gibi iç kısmının da bu şekilde bir havuzla serinletilmediğini söyler¹⁵⁹³. Bir caminin içinde bir çeşmeyi ilk kez gördüğünü ve bu heybetli çeşmenin üzerinde güzel bir etki bıraktığını ifade eden Pardoe, fıskiyesinden küçük bir havuza düşen suyun monoton şırıltısının geniş caminin içerisinde yankılandığını belirtir¹⁵⁹⁴. Michaud, Allah'a şükranlarını sunarlarken Müslümanların su sesi duymaktan hoşlandıklarını, bu caminin içinde de

¹⁵⁹⁰ Brenner, 1824: 23, Hammer, 1818: 31, Pardoe, 2004: 305, Moltke, 1969: 57, Pfeiffer, 1852: 72–73, Meyer, Hofmann, 1843: 143, Monk, 1851: 51, Joanne, Isambert, 1861: 503, Moustier, 1864: 246–247, Warsberg, 1864: 120, Jerningham, 1873: 220, Haeckel, 1873: s.y., Hare, 1900: 211, Müller, 1897: 153, Renard, 1899: 16, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211

¹⁵⁹¹ Stochove, 1650: 179, Brenner, 1824: 23, Hammer, 1818: 31, Poujoulat, Michaud, 1840: 164, Monk, 1851: 51, Moustier, 1864: 246–247, Jerningham, 1873: 220, Müller, 1897: 153, Mevsim, 2009: 79, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211, Launay, 1914: 199, Hawley, 1918: 49, Elston, 1923: 197

¹⁵⁹² Brenner, 1824: 23–24

¹⁵⁹³ Hammer, 1818: 31

¹⁵⁹⁴ Pardoe, 2004: 305

abdest almak için kullanılan güzel bir havuzun yer aldığını söyler¹⁵⁹⁵. Meyer ve Hofmann fıskiyesinden fışkıran suların üstten gelen ışığı renklere ayırarak yansıttığını, bu ışık oyunları ile suyun sesinin camiye keyifli ve insanları ibadete çağıran bir hava kattığını, caminin de bu sayede iç karartıcı olarak tanımladıkları kiliselerden ayrıldığını ifade ederler. Ayrıca ibadet vakitlerinde sürekli olarak dolup taşmasını da bu özelliğine bağlarlar¹⁵⁹⁶. Monk, Ulu Cami'nin Bursa'nın önde gelen camilerinden en önemli farklılığı olarak gösterdiği havuzunun sular fışkırtarak havaya ferahlatıcı bir serinlik kattığını söyler¹⁵⁹⁷. Genel olarak caminin iç kısmının kötü bir zevki yansıttığını ve kendi üzerinde de bir hayal kırıklığı yarattığını söyleyen Warsberg tüm bina içerisinde yalnızca merkezdeki kubbenin açık bırakılma fikrinden ve altına fıskiyeli bir çeşmeyle bir havuzun yerleştirilmesinden hoşlandığını belirtir. Bu havuz sayesinde tüm alana taze bir hava geldiğini aksi durumda caminin içinin kendi ülkesindeki kiliseler gibi küf kokacağını iddia eder. Böylesi bir icadı yapmayı başarmış olan zekâyâ hayran kaldığını ve doğuda sanat eserlerinin doğanın sundukları ile zenginleştirilmesinin birçok örneğini gördüğünü de söyler¹⁵⁹⁸. Haeckel boş bırakılan kubbenin altındaki havuzu bu caminin bir özgünlüğü olarak tanımlar¹⁵⁹⁹. Renard, caminin ilgi çekici hale gelme nedenleri arasında gösterdiği bu havuzdan gelen sus seslerinin anıta büyük bir huzur kattığını ifade eder¹⁶⁰⁰. Kennedy, bu havuzun ilgi çekici ve alışılmadık bir özellik olduğunu söyler ve abdest yerleri olan büyük bir bina içi çeşmesi olarak tanımlar¹⁶⁰¹. Hawley ise camiye girildiğinde dikkat çeken ilk objenin havuz olduğunu belirtir¹⁶⁰².

Bu havuz camide o kadar dikkat çekmektedir ki Osmanlı'nın başka kentlerindeki camilerde örnekleri görülmesine rağmen Bursa'ya özgü bir özellik olarak dahi verilebilmektedir. Örneğin Davey, İslamiyet ve camiler

¹⁵⁹⁵ Poujoulat, Michaud, 1840: 164

¹⁵⁹⁶ Meyer, Hofmann, 1843: 143

¹⁵⁹⁷ Monk, 1851: 51

¹⁵⁹⁸ Warsberg, 1869: 121

¹⁵⁹⁹ Haeckel, 1873: s.y.

¹⁶⁰⁰ Renard, 1899: 16, 18

¹⁶⁰¹ Kennedy, 1908: 424

¹⁶⁰² Hawley, 1918: 48–49

hakkında bir genelleme yaparken Bursa camilerinin ayırt edici bir özelliği olarak iç kısımlarındaki havuzların varlığını belirtmiştir ve açıkça anlaşıldığı üzere örnek verdiği yapı Ulu Cami'dir¹⁶⁰³. Gower de Bursa'daki camilerin en büyük cazibesinin bir camiden çok saray gibi görünmelerini sağlayan çeşmeler olduğunu söyleyerek Ulu Cami'nin bu özgünlüğünü genelleyip Bursa camilerinin ortak özelliği olarak göstermiştir¹⁶⁰⁴.

Havuzun malzeme, biçim gibi yönleri hakkındaki tanımlamalar oldukça az ayrıntı barındırır. Hatta şekli konusunda dahi çok fazla aktarım mevcut değildir. Hammer ve Haeckel dörtgen¹⁶⁰⁵, Davey sekizgen olarak tanımlar¹⁶⁰⁶. Büyük boyutlu¹⁶⁰⁷ ve mermerden yapıldığı¹⁶⁰⁸ şeklindeki bilgilerle sık biçimde karşılaşılır¹⁶⁰⁹. Bir fiskiyeyle sahip olduğu bilgisi de seyahatnamelerde yer etmiştir¹⁶¹⁰. Bu yönüne daha ayrıntılı değinen Pardoe fiskiyeyle küçük havuzun daha geniş bir dış havuzu beslediğini belirtir¹⁶¹¹. Belki de tepesinde bir açıklığın bulunmasından dolayı bazı seyyahlar havuzun yağmur sularıyla dolu olduğunu iddia ederken¹⁶¹² diğer seyyahlarda karşımıza çıkmayan bir bilgi veren Stochove'a göre havuz tüm cami boyunca uzanan ve zeminin içine yerleştirilmiş kanallardan gelen sularla beslenmektedir¹⁶¹³. Kol dayanacak yükseklikte olduğunu söyleyen Texier¹⁶¹⁴ ve alçak bir parmaklıkla çevrelendiğini belirten Hawley'in¹⁶¹⁵ verdikleri bu bilgiler de başka seyahatnamelerde yoktur.

¹⁶⁰³ Davey, 1907: 43

¹⁶⁰⁴ Gower, 1902: 26

¹⁶⁰⁵ Hammer, 1818: 31, Haeckel, 1873: s.y.

¹⁶⁰⁶ Davey, 1907: 43

¹⁶⁰⁷ Brenner, 1824: 23-24, Hammer, 1818: 31, Pfeiffer, 1852: 73, Haeckel, 1873: s.y., Mevsim, 2009: 79, Moustier, 1864: 247

¹⁶⁰⁸ Brenner, 1824: 23-24, Texier, 2002: 216, Pardoe, 2004: 305, Pfeiffer, 1852: 73, Meyer, Hofmann, 1843: 143, Moustier, 1864: 247

¹⁶⁰⁹ Davey, 1907: 415

¹⁶¹⁰ Pardoe, 2004: 305, Moltke, 1969: 57, Moustier, 1864: 247, Renard, 1899: 17, Hawley, 1918: 49

¹⁶¹¹ Pardoe, 2004: 305

¹⁶¹² Moltke, 1969: 57, Joanne, Isambert, 1861: 503

¹⁶¹³ Stochove, 1650: 179.

¹⁶¹⁴ Texier, 2002: 216

¹⁶¹⁵ Hawley, 1918: 48-49

Havuzun ilgi çeken ve seyyahların sıklıkla üzerinde durdukları bir diğer özelliği de içinde balıkların bulunmasıdır¹⁶¹⁶. Hasluck'un eseri Anadolu inançları üzerinedir. Balıkların bazı dini inançlarla bağlantılı olarak koruma altına alındıklarından bahsederken Ulu Cami'nin havuzunda yer alan balıkları da bu bağlamda ele almıştır¹⁶¹⁷. Launay ise belki de bu özelliğinden dolayı sürekli olarak suyun aktığı bu yeri bir süs balığı havuzu olarak tanımlamıştır¹⁶¹⁸.

Caminin iç kısmından bahseden seyyahların havuzun dışında en fazla mihraba ve minbere yer verdikleri görülür. Mihrabın genellikle yalnızca mevcudiyeti ve işlevi aktarılmakla yetinilirken minberini ayrıntılı biçimde tanımlayan daha fazla seyyahla karşılaşmaktadır. Minberinin ilgi çekmesinin asıl nedeni süslemeleridir. Kündekari tekniğinde yapılmış bu minber, Selçuklu üslubundan Osmanlı üslubuna bir geçiş örneğidir¹⁶¹⁹. Minberin oymalarının dikkat çekici olduğunu ifade eden Hammer bunların alışıldık olunan meyveler, çiçekler, tomurcuklar, düğümler, yapraklar ve sarmaşıklar dışında Bursa'nın ünlü ipekli elbiselerinde görülebilen işlemelerin desenlerini sunduğunu söyler. Ayrıca oymalarının güzelliği bakımından tüm Osmanlı İmparatorluğu'nda kendisiyle karşılaştırılabilecek tek örneğin Sinop'un benzer oymaları ile ünlü minberi olduğunu ifade eder¹⁶²⁰. Mihrapla ilgili olarak yalnızca Mekke'yi gösterir biçimde güneydoğu doğru yönelmiş olduğu bilgisi veren Texier, minberinin ise çok meşhur bir Arap sanatkarın eseri olduğunu belirtir¹⁶²¹. Pardoe, minberinin sık kafesli bir merdiveni olduğunu ve kakmalı ahşaptan yapıldığını söyler¹⁶²². İçindeki kürsülerin nefis oymalara sahip olduğunu belirten Bernard'ın, burada asıl olarak minberinden bahsediyor olduğu hissedilmektedir¹⁶²³. Özel olarak minberini değerlendirmeye alan bir diğer seyyah olan Monk da bunun gördüğü tüm örneklerden daha zarif

¹⁶¹⁶ Hammer, 1818: 31, Texier, 2002: 216, Pardoe, 2004: 305, Pfeiffer, 1852: 73, Joanne, Isambert, 1861: 503, Moustier, 1864: 247, Warsberg, 1869: 121, Haeckel, 1873: s.y., Renard, 1899: 16, 18

¹⁶¹⁷ Hasluck, 1929: 244

¹⁶¹⁸ Launay, 1914: 199

¹⁶¹⁹ Osmangazi Belediyesi, 2006: 142

¹⁶²⁰ Hammer, 1818: 31–32

¹⁶²¹ Texier, 2002: 216

¹⁶²² Pardoe, 2004: 305

¹⁶²³ Beranrd, 1943: 41

olduğunu ve çok güzel biçimde oyularak bezendiğini ifade eder¹⁶²⁴. Haeckel caminin içinde karşılaştığı bezemelerden söz ederken mihrap ve minberi de ele alır ve her ikisinin de arabesklerle süslendiğini söyler¹⁶²⁵. Caminin içini son derece boş bulan Müller'in dikkatini çeken yegâne obje harika biçimde oyularak işlendiğini söylediği minber olmuştur¹⁶²⁶. Coufopoulos, bu minberin Mısırlı bir yontu sanatçısının eseri olduğunu ve yalnızca Sinop'taki bir camide bulunanla rekabet edebileceğini söyler. Bu aktarımının Hammer'dan alıntı olduğu anlaşılmaktadır¹⁶²⁷. Mihrabı hakkında bilgiler veren ender seyyahlardan birisi olan Renard, diğer Osmanlı camilerindeki örneklerle bir karşılaştırmaya giderek eski camilerin büyük çoğunluğunda görülenlerin aksine mermer veya çiniden yapılmadığını söyler. Verdiği diğer bilgiler duvardan bir çıkıntı meydana getirdiği ve parlak renklerle yapılmış, birbiri içine geçen arabesk bezemelere sahip olduğu, üst kısmında da iki güzel vitrayın bulunduğudır. Minberi ise kenarları zarif biçimde işlenmiş iki parapetle donatılmış, dar bir merdivenle ulaşılan küçük bir platform olarak tanımlar¹⁶²⁸. Camiyi yalnızca dış görünümüyle güzel bulduğunu ifade eden Gallois'e göre iç kısmında dikkat çekenler yalnızca mihrap ve minberidir. Ancak sadece mihrabının güzel olduğunu söyler ve bunun dışında bir aktarım yapmaz¹⁶²⁹. Mihraptan kısaca söz eden ve yalnızca işlevinin ne olduğuna değinen Hawley kenarında yer alan minbere özel bir önem verir ve ahşaptan mükemmel oymalara sahip olarak tanımlar¹⁶³⁰. Elston'a göre de caminin içinde havuzun dışında olağandışı olan tek şey zarif biçimde oyulmuş minberidir¹⁶³¹.

Daha önce de bahsettiğimiz gibi Ulu Cami görkemli görünümüne rağmen iç kısmı sade bulunan bir yapıdır. Minberi ve zaman zaman mihrabında yer aldığı ifade edilen bezemeler dışında dikkati çeken yegâne

¹⁶²⁴ Monk, 1851: 51

¹⁶²⁵ Haeckel, 1873: s.y.

¹⁶²⁶ Müller, 1897: 153

¹⁶²⁷ Coufopoulos, 1895: 186, Coufopoulos, 1910: 191

¹⁶²⁸ Renard, 1899: 17, 18

¹⁶²⁹ Gallois, 1907: 56

¹⁶³⁰ Hawley, 1918: 49

¹⁶³¹ Elston, 1923: 197

süslemeleri de kubbeleri taşıyan dört köşeli direklerde görüldüğü söylenen yazılardır. Bu süsleme tarzını beğendiğini ifade eden çok az seyyahın birisi olan Pardoe bunların güzel bir hat biçiminde yazıya geçirildiğini bunun dışında doğusunda yer alan kemerlerdeki bir girintinin de zevkli bir biçimde boyandığını söylemiştir¹⁶³². Bernard'a göre de duvarlarındaki bu yazılar eşsizdir¹⁶³³. Ancak bu yazılardan genel olarak beğeniyle söz edildiği söylenemez. Örneğin Gower, Ulu Cami'nin görkemli bir yapı olmasına rağmen kötü biçimde süslendiğini düşünmektedir¹⁶³⁴.

Bu yazıların en çok üzerinde durulan yönleri beyaz zemin üzerine¹⁶³⁵ çok büyük harflerle meydana getirilmeleri¹⁶³⁶, basit bir biçimde¹⁶³⁷ kalın siyah karakterlerle yazılmış olmaları¹⁶³⁸ ve Kuran'dan alınma sözler ya da ayetler¹⁶³⁹, Allah'a atfedilen sıfatlar¹⁶⁴⁰ veya dört Peygamberin isimlerini¹⁶⁴¹ göstermeleridir. Çok fazla seyyahın üzerinde durmadığı bir özelliğinden bahseden Renard'a göre ise Kuran'dan alınan sözleri çevreleyen çok büyük siyah dairelerin çizilmesi İstanbul'da Ayasofya'nın sütunlarını donatan mermerden büyük plakaları taklit etme isteğini göstermektedir¹⁶⁴².

Yazıların bezenmeden önce tüm direklerin zeminden çatıya kadar altın yaldızla kaplı olduğu bilgisi de seyahatnamelerde sık sık yer etmiştir¹⁶⁴³. Bazı seyyahlar yalnızca direklerin bu şekilde yaldızlı olduğunu söylemekle yetinirken bu bilgiyi daha ayrıntılı biçimde ele alan seyyahlarla da

¹⁶³² Pardoe, 2004: 305

¹⁶³³ Bernard, 1943: 41

¹⁶³⁴ Gower, 1902: 26

¹⁶³⁵ Moustier, 1864: 247, Launay, 1914: 199

¹⁶³⁶ Hammer, 1818: 32

¹⁶³⁷ Moustier, 1864: 247

¹⁶³⁸ Poujoulat, Michaud, 1840: 164, Poujoulat, Michaud, 1840: 164, Launay, 1914: 199 Yalnızca Moustier bunların mavi renklerle çizilmiş olduğunu belirtmektedir. Moustier, 1864: 247.

¹⁶³⁹ Hammer, 1818: 32, Poujoulat, Michaud, 1840: 164, Moustier, 1864: 247, Gallois, 1907: 56, Kennedy, 1908: 423, Launay, 1914: 199, Haeckel, 1873: s.y.

¹⁶⁴⁰ Hammer bunlardan bir kısmına seyahatnamesinde de yer vermiş ve ne anlama geldiklerini de açıklamıştır. Hammer, 1818: 32. Texier, 2002: 216, Pardoe, 2004: 305

¹⁶⁴¹ Pardoe, 2004: 305

¹⁶⁴² Renard, 1899: 16

¹⁶⁴³ Texier herhangi bir izi olmamasına rağmen bu şekilde meydana getirilmiş olan dekorasyonu hatırlayanların bundan büyük bir hayranlıkla bahsettiklerini söyler. Texier, 2002: 216. Joanne ve Isambert de bir zamanlar caminin içinin büyük bir ihtişamlı süslü olduğunu söylerken daha önceki seyyahların da bahsettiği altın yaldız süslemelerden bahsediyor olmalıdırlar. Joanne, Isambert, 1861: 503. Renard, 1899: 16.

karşılaşılmaktadır. Örneğin Texier bir zamanlar altın yıldızların üstünde Kuran sure ve ayetlerinin yazılı olduğunu belirtir¹⁶⁴⁴. Joanne ve Isambert ile Renard eski bezemelerin üzerinin kalın boya tabakası ile kapandıktan sonra bu yazıların yazıldığını ifade ederler¹⁶⁴⁵. İlk olarak iç kısmında altın renkli arabesklerin olduğunu söyleyen Moustier'in de geçmişine yönelik bir aktarım yaptığı cümlelerinin devamından anlaşılmaktadır. Bu yönüyle zeminin değil yazıların altın yıldızlarla meydana getirildiğini söyleyerek diğer seyyahlardan farklılaşır¹⁶⁴⁶. 1904 tarihli rehberde de bir zamanlar zengin tezyinatlarla sahip ve sütunlarının altın yıldızlarla kaplı olduğu bilgisi dışında duvarlarında çinilerin bulunduğu ancak bunların yerini Kuran cümlelerinin aldığı bilgisi mevcuttur¹⁶⁴⁷. Hammer ilk başta bu yıldızların zeminden tepeye kadar yükseldiğini söylemiş¹⁶⁴⁸ ancak Yeşil Cami'nin içindeki süslemelerden bahsederken Ulu Cami'yle bir karşılaştırmaya gittiği bölümde yıldız kaplamaların bir adam boyu yüksekliğe kadar çıktıklarını belirtmiştir. Seyyahı böylesi bir çıkarım yapmaya iten neden her iki caminin de aynı sultan tarafından tamamlandığını bilmesi ve Yeşil Cami'de belirli bir yüksekliğe kadar çıkan mavi çiniler gibi benzer bir süsleme programının uygulanmış olma ihtimalini göz önüne alması olabilir¹⁶⁴⁹.

Caminin iç kısmıyla ilgili tanımlamalarda havuz, mihrap, minber ve duvarları kaplayan yazılar dışındaki özelliklerine çok fazla değinilmez. Bu duruma istisna meydana getiren az sayıdaki seyyahın birisi olan Brenner, içeride demir çubuklardan sarkan Türk usulü cam lambalar olduğunu söylemiş ve bunların caminin tüm görkemini bozduğunu iddia etmiştir. Seyyahın düşüncesine göre bu lambalar, içeriye giren bir kişinin kendisini İtalya'daki güzel tapınaklardan birisinde olduğunu hissetmesine de engel olmaktadır¹⁶⁵⁰.

¹⁶⁴⁴ Texier, 2002: 216

¹⁶⁴⁵ Joanne, Isambert, 1861: 503, Renard, 1899: 16

¹⁶⁴⁶ Moustier, 1864: 247

¹⁶⁴⁷ Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211.

¹⁶⁴⁸ Hammer, 1818: 32

¹⁶⁴⁹ Hammer, 1818: 37-38

¹⁶⁵⁰ Brenner, 1824: 24

Caminin pek çok özelliği hakkında olduğu gibi iç kısmının tanımlamasında da ayrıntılı ve başka seyyahların değinmediği bilgileri veren seyyahlardan birisi de Hammer'dir. Seyyah caminin üç kapısı olduğunu bunlardan soldakinin yanından sultanın ibadet ettiği yere çıkıldığını söylemiş ve burayı yukarı mabet olarak adlandırmıştır. Ayrıca caminin kaynaklarının zengin olduğu dönemlerde içerisinin değerli halılarla kaplı olduğunu, aynı zamanda Ramazan gecelerinde de yedi yüz lamba ile aydınlatıldığını belirtmiştir. Ancak bu aktarımından ziyaret ettiği tarihlerde caminin böylesi özelliklere sahip olmadığı anlaşılmaktadır¹⁶⁵¹. Daha sonra Haeckel ve Kennedy de caminin bir zamanlar yedi yüz lambayla aydınlatıldığı bilgisini tekrarlamışlardır. Bu iki seyyahın da Hammer'i bir kaynak olarak kullanmış olmaları büyük ihtimaldir ancak bunun yanında bu Bursa halkının caminin geçmişi hakkında sahip oldukları bir bilgi de olabilir¹⁶⁵².

Pardoe, caminin pek çok yönü hakkında ayrıntılı bilgiler vermiş bir diğer seyyahdır. Bununla birlikte ilgili bölümlerde aktardığımız bahisleri haricinde caminin iç kısmıyla ilgili olarak yalnızca zeminin hasırlarla kaplı olduğu ve bu hasırların üzerine de aralıklarla zevksiz renklerde seccadelerin serildiği bilgisini vermiştir¹⁶⁵³.

Michaud caminin iç kısmı hakkındaki tanımlamasında sadeliğini öne çıkartmıştır. Diğer seyyahların da üzerinde durduğu özellikleri haricinde aktardığı tek bilgi ise zeminin güzel halılarla kaplı olmasıdır¹⁶⁵⁴.

Joanne ve Isambert'in seyahatnamesinde ise diğer seyyahlarda karşımıza çıkmayan tek bilgi binanın kemerler arasına yerleştirilmiş pencerelerle aydınlatıldığıdır¹⁶⁵⁵.

Warsberg ise duvarların büyük boyutlu yazıların olmadığı kısımlarının imparatorluk dönemi olarak adlandırılan zamana ait pencere perdeleri tarzındaki kumaşlarla örtülü olduğunu söylemiş, her kapı, her kemer ve her pencerenin kendi perdesine sahip olduğunu ifade etmiştir. Seyyaha göre bu

¹⁶⁵¹ Hammer, 1818: 32, 33.

¹⁶⁵² Haeckel, 1873: s.y., Kennedy, 1908: 424

¹⁶⁵³ Pardoe, 2004: 305

¹⁶⁵⁴ Poujoulat, Michaud, 1840: 164

¹⁶⁵⁵ Joanne, Isambert, 1861: 503

bina güzel olmakla birlikte böylesi bir kötü zevk nedeniyle çirkinleşmektedir¹⁶⁵⁶.

Renard, mihrabın solunda ve minberin yakınında Bursa valisinin ibadete geldiğinde kullandığı pilastırlarla desteklenen ahşap bir balkonun bulunduğunu söyler. Bunun dışında tavanın çeşitli yerlerinde bayramlarda yakılan lambaları taşıyan demir pembelerin görüldüğünü, temiz örtülerin de zemini tamamen kapladığını belirtir¹⁶⁵⁷.

Kınçov ise devasa bir taş yapı olarak tanımladığı caminin iç kısmının da değerli halılarla kaplı olduğunu söyler¹⁶⁵⁸.

Örtülerinden bahseden bir diğer seyyah Kennedy'dir ve caminin camilerde çok fazla karşısına çıkmayan bir biçimde renkler ve desenleri birbirine benzeyen çok sayıda güzel kilimlere sahip olduğunu ifade eder. Tanımlamasının sonraki bölümlerinde de bu kilimlerin kırmızı renkli olarak tanımlandığı görülür¹⁶⁵⁹.

Launay'a göre ise zemini kaplayan halılar sarımsı renktedir¹⁶⁶⁰.

Hammer caminin avlusunda bir şadırvan olduğunu söylediği gibi bunun sürgüne gönderildiği sırada Müftü Asis Efendi tarafından yapıldığını belirtir¹⁶⁶¹. Joanne ve Isambert de caminin önünde abdest almak için yapılmış bir çeşmenin bulunduğunu ve bunun da alışıldık bir durum olduğunu söylerler¹⁶⁶². Hawley ise bu seyyahların verdikleri bilginin tam tersi bir biçimde caminin yaşlı bir çınarın haricinde hiçbir şeyin görülmediği bir avluya sahip olduğunu ve buraya gelerek abdest almak isteyen bir kişinin bir çeşmeyi boşu boşuna araştıracağını ifade eder¹⁶⁶³.

Caminin görünümüyle ilgili yapılan aktarımlar içerisinde büyük boyutlu¹⁶⁶⁴ ve mermer kaplı olduğu¹⁶⁶⁵, kesme taştan inşa edildiği¹⁶⁶⁶ gibi çok

¹⁶⁵⁶ Warsberg, 1869: 120–121

¹⁶⁵⁷ Renard, 1899: 17, 18

¹⁶⁵⁸ Mevsim, 2009: 79

¹⁶⁵⁹ Kennedy, 1908: 424

¹⁶⁶⁰ Launay, 1914: 199

¹⁶⁶¹ Hammer, 1818: 32

¹⁶⁶² Joanne, Isambert, 1861: 503

¹⁶⁶³ Hawley, 1918: 48

¹⁶⁶⁴ Akdemir, 1989: 100, Poujoulat, Michaud, 1840: 163

¹⁶⁶⁵ Akdemir, 1989: 100

genel bilgiler mevcuttur. İnşasında kullanılan malzemelerle ilgili aktarımlar cami hakkındaki tanımlamalarda karşımıza çıkan diğer bilgilerdir. Genelde kubbeleri kurşun¹⁶⁶⁷, dış duvarları ise kesme taştan¹⁶⁶⁸, bunun yanında mermer kaplı olarak¹⁶⁶⁹ gösterilir. Joanne ve Isambert ise caminin kesme taş ile birlikte tuğladan da inşa edildiğini söylemeleri dolayısıyla diğer seyyahlardan ayrılırlar¹⁶⁷⁰.

Caminin minareleri hakkındaki tanımlamalar ise genellikle mevcudiyetleri ve sayıları hakkındadır. Ayrıntılı tanımlamalarını yapan seyyahlardan ilki Hammer olmuştur. Seyyah minarelerin, ana cephenin iki kenarında ve asıl yapıdan ayrı biçimde çok büyük ve sağlam tabanlar üzerinde yükseldiği söyler. Sol tarafta yer alan minarenin üst galerisine ise binanın ustası tarafından kaynağını Uludağ'ın pınarlarından alan ve buraya kadar yükselen bir suyu olduğunu belirttiği bir çeşmenin yerleştirildiğini ifade eder. Fakat belirttiği üzere bu hidrolik düzenek uzun zaman önce bozulmuş olduğu için kuvvetli sağanaklarda dahi su ancak minarenin tabanına kadar çıkabilmektedir. Seyyah bu düzeneğin bozulmasına rağmen tamir edilmemesini camiye destek meydana getiren kaynakların yani vakıf sisteminin bozulmasına bağlar¹⁶⁷¹.

Bu su düzeneğiyle ilgili aktarım yapan diğer seyyahların Hammer'dan alıntı yaptıkları anlaşılmaktadır. Camiyle ilgili diğer tanımlamalarda olduğu gibi bu bilgiyi de Hammer'dan aldığı hissedilen seyyahlardan birisi Texier'dir. İlk olarak büyük kapının sağında ve solunda yer aldığını söylediği bu iki minarenin uzunluğuna oluklu sütunlar biçiminde olduklarını, tepesine içten bir merdivene çıkıldığını ve parmaklıklı bir başlığının bulunduğunu söyler. Seyyaha göre Hammer'in bahsini ettiği çeşme bu parmaklığın hizasındadır

¹⁶⁶⁶ Poujoulat, Michaud, 1840: 163

¹⁶⁶⁷ Wheler, 1682: 215, La Motraye, 2007: 242, Akdemir, 1989: 100, Pardoe, 2004: 323, Mevsim, 2009: 79

¹⁶⁶⁸ Poujoulat, Michaud, 1840: 163

¹⁶⁶⁹ Akdemir, 1989: 100

¹⁶⁷⁰ Joanne, Isambert, 1861: 503

¹⁶⁷¹ Hammer, 1818: 33

ve su buraya ulaştıktan sonra caminin içine sevk edilmektedir. Ancak hala işlevini devam ettirip ettirmediği konusuna değinmemiştir¹⁶⁷².

Joanne ve Isambert'e göre caminin köşelerine yerleştirilmiş iki minaresi bu yapının uzaklardan dahi bir selâtin camisi olduğunun anlaşılmasını sağlamaktadır. Bir tanesinin üst galerilerinden birisinde Uludağ'dan kaynağını alan bir çeşmenin bulunduğu ancak bakımları yapılmadığı için artık akmadığı şeklinde verdikleri bilginin de Hammer'dan alıntı olduğu hissedilmektedir¹⁶⁷³.

Minarelerden bahseden bir diğer seyyah Pardoe'dur. Hatta minareye çıkma isteği geri çevrilmediği için başka bir seyahatnamede örneğini görmediğimiz biçimde minarenin iç kısmını ve şerefesini de tanımlamayı başarmıştır. Belirttiği üzere dar bir kapıya sahip minarenin içinde kırık ve tehlikeli taş basamaklar bulunmaktadır. Buna rağmen seyyah yanındakiler ile birlikte şerefeye kadar gitmeyi başarmıştır. Şerefeye açılan kapıyı küçük boyutlu olarak tanımlayan seyyah şerefenin ise minarenin oldukça yüksek bir noktasında, alçak parmaklıklara sahip ve dar bir yer olduğunu söyler. İndikten sonra tekrar minareleri incelediğinde dörtte bir yüksekliğe kadar tuğlalarla kaplı olduğunu da fark etmiştir. Uzaktan görünümünde ise bu minareleri güdük olarak tanımlamış ve İstanbul'daki minareler ile bir karşılaştırmaya giderek İstanbul'un gökyüzüne azametle yükselen ince ve uzun minarelerinin birer karikatürüne benzediklerini söylemiştir. Seyyaha göre bu şekilde yapılmalarının ve zarafetten uzak olmalarının nedeni Bursa'da çok şiddetli esen rüzgârlardır¹⁶⁷⁴.

Hammer'in caminin mimarisiyle ilgili verdiği ve diğer seyyahların çok azında karşımıza çıkan bilgiler içerisinde kapılar hakkındaki tanımlamalar da yer etmektedir. Solunda yer alan kapının sultan tarafından kullanıldığını söyleyen seyyah sağ taraftaki kapının Mahkeme Kapısı, asıl giriş kapısının ise Kible Kapısı adını taşıdığını belirtir¹⁶⁷⁵. Texier de benzer biçimde büyük kapının haricinde iki kapısının daha olduğunu bunlardan birisinin padişaha ait

¹⁶⁷² Texier, 2002: 216

¹⁶⁷³ Joanne, Isambert, 1861: 503

¹⁶⁷⁴ Pardoe, 2004: 306-307, 323

¹⁶⁷⁵ Hammer, 1818: 32

olup diğerine Mahkeme Kapısı adını verildiğini söyler¹⁶⁷⁶. Bu yapı hakkındaki tanımlamalarının tamamen Hammer'dan alıntı olduğu aşikâr olan Bernard da üç kapısı bulunan caminin en büyük kapısının Kible Kapısı olduğu bilgisini tekrarlar¹⁶⁷⁷. Kapıların bezemelerinden bahsettiğini gördüğümüz tek seyyah olan Renard ise burada çarpıcı hiçbir şeyin olmadığını ve yalnızca ana kapısının bazı mermer oymalar ve Kuran'dan alınma yazılarla dekore edildiğini söylemiştir¹⁶⁷⁸.

İlgi çeken bu yönleriyle ilgili aktarımların dışında çok genel özellikleri hakkında bilgiler verildiği de görülür. Bunlardan birisi de şeklidir ancak genellikle hatalı biçimde kare olarak tanımlanmıştır¹⁶⁷⁹. Cami asıl olarak tam bir kare değildir ve 69 x 55 metre boyutlarındadır¹⁶⁸⁰. Ancak yine de eni ve boyu arasında çok büyük bir fark bulunmaması böylesi bir hatayı beraberinde getirmiş olmalıdır.

Caminin kare olduğunu düşünen ve tanımlamalarını daha ayrıntılı olarak yaparak ölçülerini verme yoluna giden seyyahların büyük oranda bir kenarının 100 metre olduğunu iddia ettikleri görülür¹⁶⁸¹. Caminin tam bir dörtgen meydana getirdiğini söyleyen Hammer ise her bir kenarının yaklaşık 100 ayak olduğunu ifade eder¹⁶⁸². Caminin 300 feet kare olduğunu söyleyen Kennedy de bir kenarını yaklaşık olarak 100 metre olarak düşündüğünü ortaya koymuştur¹⁶⁸³. Haeckel ise bu seyyahlara göre doğruya daha yakın bir ölçüyle caminin bir kenarının 60 metre uzunluğunda olduğunu söylemektedir¹⁶⁸⁴.

Bazı seyyahlar caminin tam bir kare olmadığını tespit etmişlerse de ölçülerini doğru verememişlerdir. Niebuhr caminin 200 ayak uzunluğunda ve

¹⁶⁷⁶ Texier, 2002: 216

¹⁶⁷⁷ Bernard, 1943: 41

¹⁶⁷⁸ Renard, 1899: 16

¹⁶⁷⁹ Wheler, 1682: 215, Hammer, 1818: 30, Texier, 2002: 216, Poujoulat, Michaud, 1840: 163, Moustier, 1864: 246, Warsberg, 1869: 121, Müller, 1897: 153, Renard, 1899: 16, Overbergh, 1899: 395

¹⁶⁸⁰ Texier, 2002: 216, dn. 365

¹⁶⁸¹ Texier, 2002: 216, Moustier, 1864: 246, Renard, 1899: 16, Overbergh, 1899: 395

¹⁶⁸² Hammer, 1818: 30

¹⁶⁸³ Kennedy, 1908: 423

¹⁶⁸⁴ Haeckel, 1873: s.y.

yaklaşık olarak 160 ayak genişliğinde olduğunu söylemiştir¹⁶⁸⁵. Schneider, Bursa'nın en büyük camisi olarak tanımladığı ve bu özelliği dolayısıyla dört vaizin aynı anda sesleri birbirine karışmadan vaaz verebileceğini ifade ettiği bu caminin 50 metre uzunluğunda ve 35 metre genişliğinde olduğunu belirtmiştir¹⁶⁸⁶.

Cami, hem savaşlar hem doğal felaketler yüzünden birden çok kez zarar görmüştür. 1403 yılında Timur'un askerleri tarafından, 1413 yılında ise Karamanoğlu Mehmet Bey tarafından yakılmış ve talan edilmiştir. 1855 depreminde büyük hasara uğramış caminin kuzeybatısında bulunan kadınlar mahfili ile mihrap ve minberin üzerindeki haricinde kubbelerinin 17 tanesi yıkılmış ve doğu minaresi çökmüştür¹⁶⁸⁷. Camide hasara meydana getiren bu felaketler arasında en çok üzerinde durulanı da 1855 depremidir. Beaufort, bizzat şahit olduğu örnekler nedeniyle Bursa'da hasara uğramış veya tamamen yıkılmış camilerin tamir edilmeyerek kendi hallerine bırakılmasına rağmen Ulu Cami'nin bu genel anlayışa uymayan bir biçimde depremden sonra tamir ettirildiğini söyler. Belirttiği üzere 1859'daki ziyaretinde gördüğü bu camide minaresi depremden etkilenmemiş olmasına rağmen kubbesi çökmüştür. Kemer ve büyük kare sütunların her biri yeni badanayla kaplanmıştır ve üstleri de yine kaba biçimde yapıldığını söylediği çiçekler ve arabesklerle süslenmiştir¹⁶⁸⁸. Ancak Beaufort'un yaptığı bu açıklamada kubbesinin çökmüş olmasına rağmen minareyi hasar görmemiş olarak tanımlaması sonraki seyyahların aktarımlarıyla uyumsuz. Hatta tam tersi biçimde depremin meydana getirdiği hasarlardan bahseden seyyahların neredeyse tamamı ilk olarak minarelerin zarar gördüğünden bahsetmiştir. 1862'de camiye görmüş olan Moustier, bu depremden bir zamanlar çinilerle kaplı olan iki minaresinin de yıkıldığını ve tamiratlarının da henüz bitmediğini söyler¹⁶⁸⁹. Sandison 1864 tarihli raporunda Ahmet Vefik Paşa'nın faaliyetleri arasında Ulu Cami'nin minarelerinin tamir edilmesi ve iç süslemelerinin

¹⁶⁸⁵ Akdemir, 1989: 100

¹⁶⁸⁶ Schneider, 2009: 33

¹⁶⁸⁷ Osmangazi Belediyesi, 2006: 138-140.

¹⁶⁸⁸ Beaufort, 1874: 535

¹⁶⁸⁹ Moustier, 1864: 247

yenilenmesini de saymıştır¹⁶⁹⁰. 1855 depreminin tahrip ettiği yapılar arasında Ulu Cami'yi de sayan ve pek çok cami gibi minarelerinin üst kısımları kaybettiğini ve kubbelerinin tamamında derin çatlaklar meydana geldiğini belirten Renard 1898'de gördüğü yapının onarım görmüş ve yenilenmiş bir cami olduğunu, dış duvarlarındaki ve mermerlerdeki çatlaklarının badana ile gizlendiğini, minarelerinin de yeniden inşa edildiğini belirtmiştir¹⁶⁹¹. 1904 tarihli rehberde de caminin depremde hasar gören kısımları minareleri olarak verilmektedir. Belirtildiği üzere 1855 depremiyle yıkılarak değiştirilmeden önceki orijinal minareler yivlidir ve yeşil çinilerle bezenmiştir¹⁶⁹². Kınçov ayrıntı barındırmayan bir biçimde depremde caminin bir kısmının yıkıldığını söyler. Verdiği bilgiler içerisinde depremin öncesinde sahip olduğu çini bezemelerin de bu deprem nedeniyle zarar gördüğü bilgisi vardır. Ancak diğer seyyahlar bu çinileri minarelerde gösterirlerken Kınçov iç kısmında yer aldıklarını, ziyaret ettiği tarihte ise yalnızca badanalı beyaz zeminin sıradan arabesklerle süslendiğini ifade eder¹⁶⁹³. Minarelerin bir zamanlar yeşil çinilerle kaplı olduğunu söyleyen Joanne ve Isambert bu özelliğini kaybetmesine neden olan olaydan bahsetmemişlerdir¹⁶⁹⁴. Ancak ziyaret tarihleriyle ilgili bir ipucu elde edemediğimiz bu seyyahların 1855 depreminden önce Bursa'ya gelmiş olmaları muhtemeldir zira eski manastırın başına gelen büyük felaketlerden bahsederken bu yapının tamamen yok olmasına neden olan bu depremi ele almamışlardır¹⁶⁹⁵. 1857'de Bursa'ya gelen Perrot, depremin sonrasında ilk tamir edilen yapılardan birisinin Ulu Cami olduğunu anlamamızı sağlayacak bir aktarımda bulunmuştur. Ancak yine seyyahın yakın zamanlarda gerçekleştirilmiş bu tamirati, "hayal edilebilecek en acıklı biçimde" olarak tanımlamasından çok başarısız bulunduğu da anlaşılmaktadır¹⁶⁹⁶. Caminin yeni bir yapı olduğunu söyleyen ancak bunun dışında bir bilgi vermeyen Miret'in de böylesi bir tanımlama yapmış olmasına

¹⁶⁹⁰ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 135

¹⁶⁹¹ Renard, 1899: 2, 16

¹⁶⁹² Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211.

¹⁶⁹³ Mevsim, 2009: 79

¹⁶⁹⁴ Joanne, Isambert, 1861: 503

¹⁶⁹⁵ Joanne, Isambert, 1861: 504

¹⁶⁹⁶ Perrot, 1864: 71

bu depremden sonra caminin yeniden inşa edilmiş olarak düşünmesi neden olmuş olabilir¹⁶⁹⁷.

Caminin kubbeleri ve şekli hakkındaki aktarımları değerlendirmeye aldığımız bölümde seyyahların yaptıkları hatalara yer verilmiştir. Bu hatalardan bazıları caminin yeterince incelenmemesinden kaynaklanmaktadır. Ancak bunun yanında bazı seyyahların camiye hiçbir şekilde görmemiş oldukları da anlaşılır. Bu hatalar daha çok caminin kubbeleri ve şekliyle ilgili tanımlamalarda kendini gösterse de daha farklı yönleriyle ilgili de yanlışlıklar yapıldığı görülebilir.

Böylesi hatalardan birisini yapmış olan seyyahlardan birisi Stochove'dur ve açıklık olarak bırakılan kubbesinin porfir sütunlar tarafından taşındığını söylemiştir. Stochove Bursa'ya gerçekten bir gezi yapmış olduğu anlaşılan bir seyyahdır. Ancak burada böylesi bir hata yapması caminin içine girmemiş olabileceğini de akla getirmektedir¹⁶⁹⁸. Benzer bir hatayı da Pfeiffer yapmış ve bir başyapıt olarak nitelendirilebilecek tepesinde bir açıklığın olduğu kubbenin zarif sütunlara dayandığını iddia etmiştir¹⁶⁹⁹.

Kubbesi hakkında büyük bir hata yapmış olması dolayısıyla camiye görmediğini kesin biçimde söyleyebileceğimiz seyyahlardan birisi olan Michaud'un yaptığı hatalardan bir diğeri de iki görkemli kapısı olduğunu söylemesinden ileri gelir. Seyyah bunların İslam mimarisinin garip fantezisi ve şıklığını gösterdiğini de iddia etmiştir¹⁷⁰⁰.

Monk da caminin iç kısmından bahsederken havuzunu ele almış ve bunu ana kubbenin altında olarak göstermiştir. Aslında bir kubbenin dahi olmadığı veya bu şekilde adlandırılrsa bile asıl olarak diğerlerinin önüne çıkabilecek olmayan bir bölümü tanımlama biçimi bu seyyahın da camiye görüp görmediği konusunda şüpheleri akla getirir. Ancak bunun dışında caminin özelliklerinden çok genel hatlarıyla bahsettiği için bu durumu kanıtlayabilmek mümkün olamamaktadır¹⁷⁰¹.

¹⁶⁹⁷ Rasico, 2005: 52

¹⁶⁹⁸ Stochove, 1650: 179

¹⁶⁹⁹ Pfeiffer, 1852: 73

¹⁷⁰⁰ Poujoulat, Michaud, 1840: 163

¹⁷⁰¹ Monk, 1851: 51

Kammond da camiye görmediği anlaşılan bir diğer seyyahdır ve cami hakkında yaptığı tanımlamalar hatalarla doludur. Kubbesi hakkında yaptığı büyük yanlışlığın haricinde kubbenin ince sütunlarla desteklenen arabesk kemerler üzerinde taşındığını ve dört minaresi olduğunu söylemesi dolayısıyla da hatalıdır. Bunun dışında binlerce lambanın asılı olduğunu söylemesi, duvarlarının beyaz olmasına rağmen yeşil ile sınırlandırılmış olduğunu belirtmesi de camiye hiçbir şekilde görmediğinin kanıtlarıdır. Duvarlarında Kuran'dan alınma ayetlerin yazılı olduğu bilgisini vermesi en azından bir yerde doğruyu söylemiş olabileceğini akla getirirse de bu pek çok camide kendini gösteren bir özelliktir. Bunun dışında mihrabın iki yanında devasa mumların ve bir minberin bulunduğunu belirtmesi de yine diğer camilerde de karşılaşılabilecek özelliklerin burada da bulunması gerektiğinin düşünülmesinin bir sonucu olmalıdır ve camiye ziyaret ettiğini kanıtlayabilecek tanımlamalar değildir¹⁷⁰².

Caminin devasa olarak tanımladığı minarelerinin sayısını dört olarak veren diğer bir seyyah Walker'dir. Seyyah asıl olarak böylesi hatalar yapan birisi değildir. Bu hatanın nedeni belki de camiye yakından değil kaleden gördüğü biçimiyle tanımlamasıdır. Bu nedenle farklı bir caminin minarelerini bu yapıya aitmiş gibi görmüş olmalıdır¹⁷⁰³.

Camiyle ilgili çok fazla örneğini görmediğimiz hatalardan birisini ismini yanlış biçimde veren Wheler yapmıştır. Seyyah, Alaaddin olabileceğini düşündüğümüz Adalin adlı bir camiden bahsetmektedir. Bursa'da Alaaddin Camisi mevcuttur ancak seyyahın camiyle ilgili tanımlamaları asıl olarak Ulu Cami'yi kastettiğini göstermektedir¹⁷⁰⁴.

Briand da bu camiye Bursa'nın dikkat çekici yapıları arasında sayar ancak ismini yanlış biçimde Alaaddin Camisi olarak verir. Büyük, kare biçimli ve kesme taştan inşa edilmiş sağlam ve hoş bir mimaride bir yapı olarak

¹⁷⁰² Kammond, 1878: 292

¹⁷⁰³ Walker, 1897: 129. Bursa'nın pek çok yapısı hakkında ayrıntılı bilgiler vermiş olan Walker, enteresan bir biçimde diğer seyyahların çokça üzerinde durdukları yapılara derinlemesine eğilmemiştir. Bunlardan birisi de Ulu Cami'dir. Seyyah yalnızca Bursa'ya yaklaşırken uzaktan görünümünde kümelenmiş binalar arasında zayıf bir biçimde olmakla birlikte güneşte parlayan minareleriyle bu camiye gördüğünü belirtmiştir. Walker, 1886: 124–125.

¹⁷⁰⁴ Wheler, 1682: 215

bahsettiği bu caminin Ulu Cami olduğu mimarisiyle bağlantılı olarak yaptığı tanımlamada çatısının eşit yükseklikte yirmi kubbeyle örtülü olduğu bilgisi ile ortaya konulabilir¹⁷⁰⁵.

Bursa'da mimari özgünlüğü nedeniyle asıl olarak Osmanlı Dönemi eseri olmasına rağmen farklı uygarlıklara ve özellikle de Bizans'a atfedilen ve eskiden bir kilise olduğu iddia edilen camiler içerisinde Ulu Cami'nin çok fazla yer ettiğini görmemekteyiz. Yalnızca Moltke bu camiyi bir Hıristiyan katedrali olarak tanımlayarak bir hata yapmış ancak bu düşüncesine hangi özelliğinin dayanak noktası oluşturduğunu söylememiştir¹⁷⁰⁶.

Mimarisi hakkındaki aktarımların haricinde camiyi ziyaret eden neredeyse her seyyah mutlaka tarihine de yer vermiştir. İlgili bölümde üzerinde durduğumuz üzere Osmanlı'nın ilk sultanları tarafından inşa ettirilmiş yapılar olmaları Bursa camilerinin ilgi çekme nedenlerinden birisidir. Ulu Cami'nin birden çok sultanın ortak çabası ile inşa edilmesi ise kendisine yönelik ilgiyi arttırmış olmalıdır.

Caminin inşasında rol oynayan sultanlar hakkındaki aktarımlarda birkaç seyyahın haricinde genellikle hatalar yapılmamıştır. Yalnızca caminin Yıldırım ile birlikte sultan Orhan tarafından inşa ettirilmiş olduğunu iddia eden Stochove¹⁷⁰⁷, I. Murat tarafından başlatılan inşasının I. Beyazıt tarafından bitirildiğini söyleyen Davey¹⁷⁰⁸ ve I. Murat tarafından başlatılıp I. Mehmet tarafından bitirildiğini bilmesine rağmen tarihini yanlışlıkla 12. yüzyıl sonu ve 13. yüzyıl başları olarak veren Elston'un¹⁷⁰⁹ tanımlamalarında hatalar mevcuttur. Beaufort'un hatası Ulu Cami'yi Bursa'nın en eski camisi olarak tanımlamasıdır¹⁷¹⁰. Seyyahların büyük bölümü I. Murat tarafından başlatılan inşasının I. Beyazıt tarafından devam ettirildiğini ve I. Mehmet tarafından da tamamlandığı bilmektedir. Hatta camiyle ilgili büyük hatalar yapan seyyahlar

¹⁷⁰⁵ Briand, 1829: 49

¹⁷⁰⁶ Moltke, 1969: 57

¹⁷⁰⁷ Stochove, 1650: 179.

¹⁷⁰⁸ Davey, 1907: 415

¹⁷⁰⁹ Elston, 1923:

¹⁷¹⁰ Beaufort, 1874: 535

dahi bu konuda hemfikirdir¹⁷¹¹. Texier'e göre de kendilerini yaptıranların adı ile anılanlardan farklı biçimde bu caminin "Ulu" ismini almasının nedeni üç padişah tarafından yaptırılmış olmasıdır¹⁷¹². Ayrıca birbiri ardına gelen ve kendi adlarını taşıyan camiler de inşa ettirmiş olan bu üç sultanın ortak çabasının Osmanlı'nın ilk başkentinin en büyük anıtının ortaya çıkmasını sağladığı üzerinde duran seyyahlar da mevcuttur¹⁷¹³. Busch, bu camiden özel olarak bahsetmemiştir ancak sayılarını 300 olarak verdiği camiler arasında öne çıkanlar arasında isimlerini I. Murat, I. Beyazıt ve I. Mehmet olarak verdiği üç Sultan'ın camisinin olduğunu söylemesi Ulu Cami'den bahsettiğini ortaya koymaktadır¹⁷¹⁴.

19. yüzyıldan sonraki seyahatnamelerde, camide görülen insan manzaralarına da yer verilmeye başlanmıştır. Bu yüzyıldan itibaren daha önceki çekincelerin ortadan kalkmasıyla camiye ibadet saatlerinde dahi girilebilmesi bu manzaralarla daha çok karşılaşma fırsatına kavuşulmasını sağlamış olmalıdır. Bunun yanında bu tarz bilgilerin oryantalist okuyucunun daha çok ilgisini çekmek amacıyla aktarıldığı akla gelmektedir.

Caminin bu yönüyle ilgili aktarımlar 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarındaki seyahatnamelerde sık biçimde karşımıza çıkar. Kınçov'un tanımlaması caminin sürekli olarak insanlarla dolu olması hakkındadır¹⁷¹⁵. Hareminin adeta bir toplanma yeri gibi hizmet verdiğinin üzerinde duran Davey boş saatlerini geçirmek isteyen pek çok kişinin burayı doldurulduğunu söyler¹⁷¹⁶. Elston da camiye Bursa'nın İslami yaşamının merkezi olarak tanımlar ve buradaki hareket ve renkliliğin tüm gün boyunca devam ettiğini ifade eder. Dualar okuyan kalabalıkların yanında uyuyanların ve birbirlerine

¹⁷¹¹ Hammer, 1818: 30, Texier, 2002: 216, Bernard, 1943: 41, Meyer, Hofmann, 1843: 143, Joanne, Isambert, 1861: 503, Moustier, 1864: 246, Warsberg, 1869: 120, Jerningham, 1873: 220, Haeckel, 1873: s.y., Mevsim, 2009: 59, 79, Playfair, 1890: 99, Coufopoulos, 1895: 185-186, Coufopoulos, 1910: 191, Renard, 1899: 16, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 210-211. Sultanlarla birlikte tarihleri de vererek diğer seyyahlardan daha ayrıntılı bir tanımlamaya giden Hawley I. Murat tarafından inşasının 1379'da başladığını, Beyazıt tarafından inşasının devam ettiğini 1421'de I. Mehmet tarafından tamamlandığını söyler. Hawley, 1918: 48.

¹⁷¹² Texier, 2002: 216

¹⁷¹³ Hammer, 1818: 30, Texier, 2002: 216

¹⁷¹⁴ Busch, 1870: 147

¹⁷¹⁵ Mevsim, 2009: 79

¹⁷¹⁶ Davey, 1907: 415

hikâye anlatanların olduğunu söylediği mozaik döşemeli avlusu boyunca yığınlar halinde pazara mal getiren tüccarların bulunduğunu da ifade eder¹⁷¹⁷.

Farklı seyyahların verdiği bilgiler caminin yalnızca ibadet etmek değil farklı amaçlara sahip kişiler tarafından da kullanıldığını göstermektedir. Seyyahların aktarımlarında da en fazla halıların üzerinde hocalarının etrafında ders yapan medrese öğrencileri yer etmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla böylesi bilgileri veren ilk seyyah olan Pardoe, içeride imamın Kuran okuyup bazı kişilerin de kendisini dinlerken, bir köşede birisinin uyuduğunu, diğer bir köşesinde bir kadının dua ettiğini, bunun haricinde rahlelerinde Kuran okuyan kişileri gördüğünü söylediği gibi kendisini çeviren gençlere ders veren bir imamdan da bahseder¹⁷¹⁸. Renard camide daima inançlı kişilerin bulunduğunu, bunların da büyük bir çeşitlilik gösterdiğini ifade eder. Belirttiği üzere şehirliler, köylüler, askerler ve medrese öğrencileri aynı anda ibadet ederken görülebilmektedir. Daha önce Pardoe'un da üzerinde durduğu gibi Renard da caminin köşelerinde imamların kendilerini çevreleyen öğrencilere ders verdiğini söyler¹⁷¹⁹. Kennedy rahlelerin üzerinde Kuran okuyan âlimlerden bahseder. Bunun haricinde binanın her yerine dağılmış biçimde öğrencilerin Kuran dersleri alırken görülebileceğini belirtir¹⁷²⁰. Launay da içerideki öğrencilerin manzarasını 12. yüzyılda Abélard'ın skolastik öğretisini yaymak için hasırlar üzerinde etrafına öğrencileri toplamasına benzetir¹⁷²¹.

2.4.1.13. Üftade Camisi

Bu camiden bahsettiğini gördüğümüz tek seyyah Hammer'dir:

“Üftade Efendi'nin Camisi kentten biraz uzakta, Olympus'un yamaçlarındadır. Müftü Abdülatif tarafından inşa edilen ve muhteşem bir manzaraya hâkim olan cami aynı zamanda İranlı şair Nizami ile yarışır

¹⁷¹⁷ Elston, 1923: 196–197

¹⁷¹⁸ Pardoe, 2004: 305–306

¹⁷¹⁹ Renard, 1899: 17–18

¹⁷²⁰ Kennedy, 1908: 424

¹⁷²¹ Launay, 1914: 199

biçimde Olympus'un ağaçlıkları ve membarları arasında Hüsrev ve Şirin'in romantik şiirini söyleyen büyük Türk şairi Molla Hüsrev'in de ikametgâhı olmasıyla ünlenmiştir¹⁷²²."

Bernard'ın camiyle ilgili aktarımlarını Hammer'dan alıntı yaptığı anlaşılmaktadır:

"Müftü Abdüllâtif Camii ise, şehirden uzakta, Uludağ eteklerinde, gayet lâtif bir yeredir. Molla Hüsrev adındaki şairin "Hüsn ü Şirin" manzumesini burada düzdüğü söylenir¹⁷²³."

Görüldüğü gibi Hammer'ın Üftade Efendi Camisi adıyla verdiği bu cami Bernard tarafından Müftü Abdüllatif Camisi olarak adlandırılmıştır. Bernard'ın bu tür bir tanımlama yapmasının nedeni alıntı yaptığı Hammer'ın caminin Müftü Abdüllatif tarafından yapıldığı bilgisini vermesinden kaynaklanmış olmalıdır¹⁷²⁴. Bununla birlikte caminin buraya ismini de vermiş olan Üftade Mehmed Muhiddin tarafından yaptırılmış olduğunun bilinmesi Hammer'ın yaptığı hatayı Bernard'ın da tekrarladığını ortaya koymaktadır.

Hammer caminin mimarisi hakkında bir bilgi vermemiştir. Yalnızca şehrin dışında Uludağ'ın yamaçlarında güzel bir manzara hâkim bir yerde olduğunu söyleyerek konumunu tanımlamıştır¹⁷²⁵. Cami Pınarbaşı'nın güney yamaçlarında yer almaktadır ve bu durum net bir konumlandırma yapamasa da Hammer'ın verdiği bilginin doğru olduğunu göstermektedir¹⁷²⁶.

2.4.1.14. Yeşil Cami¹⁷²⁷

Setbaşı Köprüsü yakınlarında, Çelebi Mehmed Bey ve Emir Sultan caddeleri arasındaki bölgede bulunan¹⁷²⁸ Yeşil Cami, Ulu Cami ile birlikte Bursa'nın genel kent dokusu tanımlamalarında sık biçimde yer eden ve diğer

¹⁷²² Hammer, 1818: 39–40

¹⁷²³ Bernard, 1943: 45

¹⁷²⁴ Bernard, 1943: 45

¹⁷²⁵ Hammer, 1818: 39–40

¹⁷²⁶ Ötügen vd., 1983: 195

¹⁷²⁷ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek–15.

¹⁷²⁸ Osmangazi Belediyesi, 2006: 164–166.

camilerde çok fazla görmediğimiz biçimde ismi de verilen yapılardan birisidir. Konumuyla ilgili yapılan aktarımlardan Yeşil Cami'nin Bursa'nın her noktasından görülebildiğini¹⁷²⁹, ayrıca Uludağ'ın uzantısını meydana getiren ve geniş teras benzeri bölümü olan bir yükselti üzerinde yer almakta olup¹⁷³⁰ Bursa kenti ve ovasının manzarasına hâkim olduğunu¹⁷³¹ öğrenebilmek mümkündür.

Caminin en güzel özelliklerinden birisi olarak tanımlanan¹⁷³² sahip olduğu muhteşem manzara kendisine yönelik ilginin nedenlerinden de birisidir¹⁷³³. Bent, Muradiye Camisi ve türbelerinin bu camiden daha güzel olduğunu iddia etmesine rağmen Yeşil Cami'nin daha ünlü olmasının nedenini dahi konumunun bu avantajlarına bağlamıştır¹⁷³⁴. Loti ve yine Loti'den alıntı yapan Overbergh camiyi böylesi bir konumda inşa etmeyi düşünmeyi başaran yapımcısına hayranlığını dile getirmiştir¹⁷³⁵. Launay ise yalnızca buradan görülecek manzaranın bile yapılacak yolculuğa değeceğini ifade etmiştir¹⁷³⁶.

Bursa'nın diğer saltanat camilerinde olduğu gibi Yeşil Cami hakkındaki tanımlamalarda da ilk olarak mutlaka yapımcısı ve tarihiyle ilgili bilgiler yer etmektedir. Kitabesinde de belirtildiği üzere Çelebi Mehmet tarafından 1419 yılında inşa ettirilen caminin mimarı Hacı İvaz'dır¹⁷³⁷. Caminin tarihiyle ilgili aktarımlarda yalnızca kendisini yaptıran sultanın ismini vermekle yetinmeyen seyyahlar yapım tarihini de belirtmişlerdir. Müller, Kınçov, Davey, Gallois ve Launay 1420¹⁷³⁸, Coufopoulos 1418¹⁷³⁹ tarihini vermiştir. Elston biraz daha geniş bir tarih aralığıyla caminin 1413–1422 yılları arasında inşa edildiğini

¹⁷²⁹ Hammer, 1818: 38, Bent, 1889: 376, Launay, 1914: 200

¹⁷³⁰ Hammer, 1818: 38, Taylor, 1862: 316, Beaufort, 1874: 535, Warsberg, 1869: 123, 165, Barkley, 1891: 32, Bent, 1889: 376, Hare, 1900: 211, Müller, 1897: 153, Overbergh, 1899: 391, Mevsim, 2009: 80, Gallois, 1907: 56

¹⁷³¹ Hammer, 1818: 38, Taylor, 1862: 316, Warsberg, 1869: 123, 165, Haeckel, 1873: s.y., Barkley, 1891: 32, Bent, 1889: 376, Hare, 1900: 211, Yenisey, 1956: 332, Müller, 1897: 153, Overbergh, 1899: 391, Mevsim, 2009: 80, Barkley, 1891: 32, Launay, 1914: 199

¹⁷³² Taylor, 1862: 316, Gower, 1902: 26, Bent, 1889: 376

¹⁷³³ Haeckel, 1873: s.y, Hare, 1900: 211, Overbergh, 1899: 391, Elston, 1923: 197–198

¹⁷³⁴ Bent, 1889: 376

¹⁷³⁵ Yenisey, 1956: 333, Overbergh, 1899: 391

¹⁷³⁶ Launay, 1914: 199

¹⁷³⁷ Osmangazi Belediyesi, 2006: 166

¹⁷³⁸ Müller, 1897: 153, Mevsim, 2009: 80, Gallois, 1907: 56, Davey, 1907: 411, Launay, 1914: 200

¹⁷³⁹ Coufopoulos, 1895: 186, Coufopoulos, 1910: 191

belirtmiştir¹⁷⁴⁰. Miret tarihlendirmeyi genel bir biçimde yaparak caminin 15. yüzyıldan kaldığı söylemiştir¹⁷⁴¹. Kennedy de yine yaklaşık 500 yıllık olduğunu söyleyerek 15. yüzyılın başlarına ait olduğunu okuyucusuna aktarmıştır¹⁷⁴². Caminin tarihlendirmesini yapan seyyahlar içerisinde en belirsiz tarih önerisi getiren kişi yalnızca Bursa'nın en eski camilerinden birisi olduğunu söylemekle yetinen Taylor'dur¹⁷⁴³. Caminin inşa tarihini veren bu seyyahlar ancak 19. yüzyılın sonlarından itibaren karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte camiyi ziyaret ederek seyahatnamelerinde yer verenlerin neredeyse tamamı en azından I. Mehmet tarafından inşa ettirildiğini bilmektedirler¹⁷⁴⁴.

Ulu Cami haricinde Bursa'nın sultan camileri kendilerini inşa ettiren sultanların ismiyle anılırken bu camiyi Çelebi veya I. Mehmet Camisi olarak adlandıranların çok az olması¹⁷⁴⁵ ve genellikle Yeşil Cami isminin kullanılmasının tercih edilmesi¹⁷⁴⁶ diğer camilerden ayrılan bir yönüdür. Bazı seyyahlar ise her iki ismin de kullanıldığını ifade etmişlerdir¹⁷⁴⁷. Bunun haricinde Hammer, diğer seyyahlarda görmediğimiz bir biçimde yanında yer alan türbe ile birlikte caminin Yeşil İmaret olarak adlandırıldığını söylemiştir¹⁷⁴⁸.

Yeşil Cami ismini kullanan seyyahlar bu ismin bir zamanlar caminin minaresi ve kubbesini kaplayan yeşil renkli çinilerden kaynaklandığını belirtmişlerse de minareyi veya kubbeleri bu halleriyle gördüğünü söyleyen

¹⁷⁴⁰ Elston, 1923: 197

¹⁷⁴¹ Rasico, 2005: 52

¹⁷⁴² Kennedy, 1908: 424

¹⁷⁴³ Taylor, 1862: 316

¹⁷⁴⁴ Hammer, 1818: 36, Texier, 2002: 221, Bernard, 1943: 43, Pfeiffer, 1852: 73, Moustier, 1864: 247, Warsberg, 1869: 123, Jerningham, 1873: 221, Haeckel, 1873: s.y., Bent, 1889: 376, Playfair, 1890: 99, Müller, 1897: 153, Coufopoulos, 1895: 186, Coufopoulos, 1910: 191, Mevsim, 2009: 80, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211, Davey, 1907: 411, Gallois, 1907: 56, Hawley, 1918: 49, Elston, 1923: 197

¹⁷⁴⁵ Lubenau, 2012: 493, Hammer, 1818: 36, Wilkinson, 1806: 44, Pfeiffer, 1852: 73, Beaufort, 1874: 535, Haeckel, 1873: s.y.

¹⁷⁴⁶ Günaydın, Kaplıanoğlu, 2000: 127, Warsberg, 1869: 123, Jerningham, 1873: 221, Barkley, 1891: 32, Gower, 1902: 26, Hare, 1900: 211, Müller, 1897: 153, Miller, 1898: 422, Overbergh, 1899: 390, Mevsim, 2009: 80, Rasico, 2005: 52, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211, Davey, 1907: 411, Gallois, 1907: 56, Kennedy, 1908: 424, Launay, 1914: 199, Elston, 1923: 197

¹⁷⁴⁷ Texier, 2002: 224, Moustier, 1864: 247, Haeckel, 1873: s.y., Bent, 1889: 376, Renard, 1899: 18

¹⁷⁴⁸ Hammer, 1818: 38

bir seyyahı tespit edebilmek mümkün olmamıştır. Lubenau türbe gibi caminin de yeşil çinilerle kaplı olduğunu söylemişse de hangi kısımlarında bu çinilerin görülebildiğini belirtmemiştir¹⁷⁴⁹. Caminin ismiyle ilgili aktarım yaptığını gördüğümüz ilk seyyah olan Hammer, bir zamanlar minaresi ve kubbesinin tamamen yeşil İran porselenleri ile kaplı olduğunu ve gün ışığında zümrütten yapıma kubbe ve sütunlar gibi görünerek parladıklarını söylemiştir. Ancak çok açık biçimde anlaşıldığı üzere kendi ziyaretini gerçekleştirdiği tarih olan 1804'te cami bu özelliklerini kaybetmiş durumdadır¹⁷⁵⁰. Bununla birlikte daha sonraki tarihlerde Bursa'ya ziyaret gerçekleştirmiş seyyahlar arasında caminin dış cephelerinde, kubbesinde, minarelerinde hala yeşil çinilerin görüldüğünü söyleyenlere veya en azından böylesi bir izlenim edinilmesine neden olacak biçimde tanımlamalar yapanlara rastlanmaktadır. Bu seyyahlardan birisi olan Texier dışarıdan kendisini kaplayan çinilerin renginden dolayı camiye Yeşil Cami isminin verildiğini söylemiş ve bu tanımlamasını duvardaki çinilerin hala mevcutmuş gibi algılanmasına neden olacak biçimde yapmıştır¹⁷⁵¹. Jerningham'ın caminin ismini kubbesi ve minarelerini kaplayan yeşil porselenlerin yani çinilerin bolluğuna borçlu olduğunu söylemesi de bunların hala görülebildiğini düşündüğünü göstermektedir. Daha önce ele aldığımız gibi Jerningham'ın Bursa'ya gerçekten bir gezi yapıp yapmadığı belli değildir ve başka seyyahların verdikleri bilgileri yanlış yorumlayarak pek çok hatalı çıkarımlar yaptığı görülmektedir. Bu konudaki aktarımı da böylesi bir hataya işaret etmektedir¹⁷⁵². Haeckel çok renkli çinilerin dış duvarı bezediklerini ve bu yüzden anıtın uzaktan bir mücevher gibi parladığını söyleyerek benzer biçimde bunların hala mevcut olduğunun düşünülmesine neden olacak bir aktarımda bulunmuştur. Kubbeleri ve minarelerinin de bir zamanlar yeşil İran çinileri ile kaplı olduğunu ve bu yüzden Yeşil Cami isminin verildiğini belirtmesi buradaki çinilerin bu dönemlerde görülmediğini bildiğini gösterse de duvarların dışının çinilerle kaplı olduğunu söylemesi dolayısıyla bir hata

¹⁷⁴⁹ Lubenau, 2012: 493

¹⁷⁵⁰ Hammer, 1818: 38

¹⁷⁵¹ Texier, 2002: 224

¹⁷⁵² Jerningham, 1873: 230

yapmıştır. Seyyahın bazı yapılar hakkındaki aktarımlarını Hammer'dan alıntı yaptığı hissedilmektedir. Caminin dışının çok renkli mermerlerden oluştuğunu söyleyen Hammer'dan yaptığı yanlış bir aktarımın da böylesi bir hataya yol açmış olması muhtemeldir¹⁷⁵³. Cox, Bursa'da Muhammet'in kutsal rengi olan yeşil bir caminin bulunduğunu ve çiniler ile oymaların çok renkli mermerlerle rekabet ederek camiyi güzelleştirdiğini söylemiştir. Çok renkli mermerler konusundaki aktarımı doğru olsa bile dışarıdan yeşil görünümü ve çinileri ile ilgili yaptığı tanımlamanın yanlışlığını kabul etmemiz gerekir. Bunun yanında yalnızca çok genel bir tanımlama yapmış olması uzaktan gördüğü Yeşil Türbe ile camiyi birbirine karıştırmış olabileceğini de akla getirmektedir¹⁷⁵⁴. 1904 tarihli anonim rehberde ise yeşil çinilerle kaplı olan ancak depremde ortadan kalkan minaresinin haricinde içindeki ve dışındaki çinilerde yeşil rengin hâkim olması dolayısıyla camiye bu ismin verildiği söylenerek bir hata yapılmıştır¹⁷⁵⁵. Caminin içi gibi dışının da yeşil çinilerle bezendiğini söyleyen Elston da böylesi bir hata yapan bir diğer seyyahtır¹⁷⁵⁶.

Caminin isminin özellikle Bursa'ya gelmeyen veya gelseler bile camiyi görmeyen seyyahlar üzerinde yanlış bir izlenime yol açması muhtemeldir. Launay da bu duruma özel olarak değinmiş ve Yeşil olan isminden ötürü tamamen yeşil tuğlalarla kaplı bir yapı olarak düşünmemek gerektiğini ifade etmiştir¹⁷⁵⁷. Coufopoulos ise diğer seyyahlardan farklı biçimde ismini dışında değil içinde yer alan çok sayıda yeşil İran çinisinden aldığı bilgisini vermiştir¹⁷⁵⁸. Camiyi bizzat gören ve Yeşil Cami ismini almasının nedenleri üzerinde duran seyyahlar da yeşil çinilerden bahsetmişler ve bunları keşfedemedikleri için yok olma nedenleri üzerinde durmuşlardır. 1862'de Bursa'da bulunan Moustier minarelerdeki porselen kaplamaların uzun zaman önce ortadan kaybolduğunu söyleyerek doğru bir tanımlamada bulunmuştur¹⁷⁵⁹. Ancak özellikle minarelerdeki çinilerin ortadan kalkma

¹⁷⁵³ Haeckel, 1973: s.y.

¹⁷⁵⁴ Cox, 1882: 50

¹⁷⁵⁵ Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211.

¹⁷⁵⁶ Elston, 1923: 197

¹⁷⁵⁷ Launay, 1914: 200

¹⁷⁵⁸ Coufopoulos, 1895: 186

¹⁷⁵⁹ Moustier, 1864: 247

nedeni olarak 1855 depremini gösteren çok sayıda seyyah vardır¹⁷⁶⁰. Hâlbuki minarelerin yok olma nedeni bu deprem olsa da Hammer'in de kanıtladığı üzere çiniler çok daha öncesinde yok olmuştur.

Bunun dışında camiye gören seyyahların tanımlamaları caminin dışının yalnızca mermerle kaplı olduğunu ortaya koymaktadır. Lubenau camiye mermerden yapıma bir sanat eseri olarak tanımlamıştır¹⁷⁶¹. Hammer caminin uzaktan çok renkli kakma mozaik görüntüsü veren kırmızı, yeşil, mavi, sarı, siyah ve beyaz büyük mermer panolarla kaplandığını söylemiştir¹⁷⁶². Texier de renkli mermerlerin, caminin duvarlarını dışarıdan süslediği bilgisini tekrarlamış aynı zamanda bunların eşsiz bir beceriyle oyulmuş olduklarını da belirtmiştir¹⁷⁶³. Bernard çeşitli renklerde mermerlerle kaplı olduğunu ve duvarlarındaki bezemeler sayesinde diğer camilerden üstün bir hale geldiğini ifade etmiştir¹⁷⁶⁴. Beaufort ise daha farklı bir biçimde pembe renkli kireç taşından kesme taş bloklarla inşa edildiğini söylemiştir¹⁷⁶⁵. Jerningham duvarların dıştan çeşitli tonlarda mermer levhalarla kaplı olduğunu söylemiştir¹⁷⁶⁶. Moustier portalı ve dış duvarların mermerle kaplandığını belirtmiş ancak diğer seyyahlar gibi renkleriyle ilgili ayrıntı vermemiştir¹⁷⁶⁷. Warsberg'in tanımlaması da daha genel olup caminin ana malzemesinin mermer olduğunu söylemekle yetinmiştir¹⁷⁶⁸. Renard iç kısmına göre daha az süse sahip olduğunu söylediği gri duvarlarında yalnızca girişin dikkat çektiğini ifade etmiştir¹⁷⁶⁹. Loti'den alıntı yapan Overbergh caminin tamamen beyaz ve huzur verici olduğunu söylemiş, depremlerin eğdiği mermer duvarların saf ve lekesiz beyazlıklarına rağmen geçmişlerini de yansıttığını ifade etmiştir. Yine dış görünümü hakkında bir bilgi olarak yaptığı alıntıda taşların birleşim yerleri arasında yeşil çizgiler halinde görülen çimenlerin olduğu ve duvarlarındaki

¹⁷⁶⁰ Müller, 1897: 153, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211, Davey, 1907: 412, Hawley, 1918: 49, Elston, 1923: 197

¹⁷⁶¹ Lubenau, 2012: 493

¹⁷⁶² Hammer, 1818: 36

¹⁷⁶³ Texier, 2002: 221

¹⁷⁶⁴ Bernard, 1943: 43

¹⁷⁶⁵ Beaufort, 1874: 535

¹⁷⁶⁶ Jerningham, 1873: 229

¹⁷⁶⁷ Moustier, 1864: 247

¹⁷⁶⁸ Warsberg, 1869: 123–124

¹⁷⁶⁹ Renard, 1899: 18

deliklerin güvercinlere yuva oluşturduğu bilgisi de vardır¹⁷⁷⁰. Launay uzaktan görünümünün Bursa'nın diğer camilerinde olduğu gibi çok basit olduğunu belirtmiştir. Seyyah ilk olarak Emir Sultan Camisi'ne giden yolda iken gördüğü bu caminin minaresi ve beyaz kubbesiyle sahip olduğu muhteşemlik konusunda çok az ipucu verdiğini ve ilginin daha çok yanında bulunan Yeşil Türbe'ye kaydığını söylemiştir. Seyyah manzarada kendini gösteren beyaz mermer duvarların oluşturduğu basitliği Bursa için oldukça olağan bulmuştur¹⁷⁷¹.

Konumu hakkındaki tanımlamalar ve ismiyle ilgili yapılan değerlendirmelerin haricinde caminin mimari ayrıntılarına girilmeden önce genel görünümü ve meydana getirdiği ilk izlenimlerle ilgili bilgiler de verilmektedir. Seyyahların aktarımları doğrultusunda Bursa'nın en çok beğenilen camisinin Ulu Cami olduğu söylenebilir. Ancak Yeşil Cami de Ulu Cami'nin hemen ardından gelmektedir. Ayrıca Bursa'nın önde gelen bu iki camisinin kıyaslandığı durumlarda Yeşil Cami'yi çok daha güzel bulan seyyahlarla da karşılaşılmaktadır. Warsberg, Ulu Cami'yi büyük bir hayal kırıklığı olarak tanımlamış hemen sonrasında ziyaret ettiği Yeşil Cami'nin bu hayal kırıklığını unutturduğunu ve hatta böylesi bir deneyimden sonra iki kat daha memnuniyet verici bir sürpriz olduğunu söylemiştir¹⁷⁷². Renard daha küçük olmasına rağmen Yeşil Cami'nin Ulu Cami'den çok daha ilgi çekici olduğunu belirtmiştir¹⁷⁷³. Elston da Ulu Cami'nin en büyüğü olmasına rağmen, bu özelliğinin kendisini Bursa camileri arasında en ünlüsü yapmaya yetmediğini, Yeşil Cami'nin kentin en güzel camisi unvanını hak ettiğini ifade etmiştir¹⁷⁷⁴.

Bursa'nın, bunun yanında Osmanlı İmparatorluğu ve hatta tüm Doğunun en güzel camisi olarak tanımlanması Yeşil Cami'nin seyyahların çok büyük bölümü tarafından beğenilen bir yapı olduğunu kanıtlamaktadır. Bununla birlikte seyyahlardan bir bölümü diğer camilerle yaptıkları

¹⁷⁷⁰ Overbergh, 1899: 390

¹⁷⁷¹ Launay, 1914: 199-200

¹⁷⁷² Warsberg, 1869: 123

¹⁷⁷³ Renard, 1899: 18

¹⁷⁷⁴ Elston, 1923: 197

karşılaştırmalarda Yeşil Cami'yi hangi yönleri ile daha üstün veya daha güzel bulduklarını belirtmemişlerdir. Örneğin Beaufort, Yeşil Cami'yi güzellik bakımından Bursa camilerinin tamamının üstünde göstermiştir. Tanımlamasının ilerleyen bölümleri büyük oranda caminin süslemeleri hakkında olduğu için değerlendirme kriterinin bu yönü olduğu akla gelse de kesin bir fikir ileri sürülemez¹⁷⁷⁵. Haeckel, Yeşil Cami'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun en güzel eseri olarak kabul edildiğini söylemektedir¹⁷⁷⁶. Warsberg'e göre hem içeriden hem de dışardan İslami mimari tarzının muhteşem bir mücevheridir¹⁷⁷⁷. Kınçov dikkate değer bir yapı olarak tanımladığı Yeşil Cami'nin Bursa'nın en değerli ve muhteşem binası olduğuna kuşku duyulamayacağını belirtir. Tanımlamasında hem mimari hem de süsleme özelliklerini ön plana çıkartmış olduğundan yaptığı karşılaştırmada tüm bu özelliklerini değerlendirmeye almış olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Beaufort'daki sorun burada da söz konusudur¹⁷⁷⁸. 1904 tarihli anonim rehberde de depremler ve bakımsızlıklar nedeniyle hasar görmesine rağmen halen İslam sanatının en iyi örneklerinden birisini gösterdiği belirtilmektedir¹⁷⁷⁹. Hawley, Bursa'daki saltanat camilerini sultanların İslamiyet inancına adanmışlığının abideleri olarak tanımlamış ve her birinin Müslümanların düşüncesinde saygın bir yeri olduğunu söylemiştir. Bununla birlikte seyyaha göre Yeşil Cami Doğu mimarisinin çok daha mükemmel bir örneğidir¹⁷⁸⁰. Davey ise camiyi Osmanlı mimarisinin şaheseri olarak tanımlamıştır¹⁷⁸¹.

Bu örneklerdeki gibi karşılaştırma ölçütlerini belirleyemediklerimiz dışında caminin diğerlerine üstün geldiğini düşündükleri özelliklerini açıklayan seyyahların süslemelerini ve özellikle de kapıdaki oyma işlemleri ve iç kısmındaki çinileri öne çıkarttıkları görülmektedir. Texier mükemmel işçiliği ve bütün süslemelerin özenli biçimde yapılmış olması dolayısıyla bu caminin

¹⁷⁷⁵ Beaufort, 1874: 535

¹⁷⁷⁶ Haeckel, 1873: s.y.

¹⁷⁷⁷ Warsberg, 1869: 123

¹⁷⁷⁸ Mevsim, 2009: 80

¹⁷⁷⁹ Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211

¹⁷⁸⁰ Hawley, 1918: 49

¹⁷⁸¹ Davey, 1907: 411

tartışmasız biçimde yalnızca Bursa'nın değil bütün Osmanlı sanatının en güzel ve dikkat çekici eserlerinden birisi olduğunu belirtmiştir¹⁷⁸². Moustier süslemelerinin kusursuzluğu ve zenginliği ile dikkat çektiğini belirterek bütün camilerin arasında en ilgi çekicisi olduğunu söylemiştir¹⁷⁸³. Bernard süslemeleri ile diğer camilerden üstün olduğunu ifade etmiştir¹⁷⁸⁴. Jerningham da Doğu'daki tüm camilerin en mükemmeli ve en güzeli olarak tanımlamış ayrıca çok genel bir biçimde caminin İslam mimarisi tarzında olduğunu ifade ederek Türk topraklarında bulunan camilerin tamamından daha iyi olduğu kabul edilen Mısır camilerine rakip gösterildiğini söylemiştir. Sonraki değerlendirmeleri Hammer'dan yaptığı alıntılar yorumlamasının bir sonucudur ve Kurtaba'da kendini gösteren İslam sanatının güzellikleri ile Agra ve Delhi'deki camilerde görülen Moğol işçiliklerini kendi bünyesinde birleştirdiğini belirtmiştir¹⁷⁸⁵. Cox, yerel sanatın en zarif çinileri ve oymaları ile çok renkli mermerlerin adeta birbiriyle rekabet eden bir güzelliğe büründürdüğü bu camiyi İslamiyet'in özel bir tapınağı haline getirdiğini söylemiştir¹⁷⁸⁶. Coufopoulos'un tanımlamasına göre cami tasarımının güzelliği, zarafeti ve enfes mermer işlemleri ile Bursa'nın önde gelen süslerinden birisidir¹⁷⁸⁷. Miller tasarım ve işçiliğinin güzelliği bakımından diğer Türk camilerinin üstünde bir seviyede bulunduğunu söylediği Yeşil Cami'nin Bursa'nın gururu olduğunu ifade etmiştir¹⁷⁸⁸. Renard ilk olarak Bursa'nın genel manzarasında dikkat çeken yapılardan Yeşil Cami'yi Bursa'nın harikası olarak göstermiştir. İçinde şırıldayarak akan bir çeşmenin bulunması, kendisinin küçük boyutlu olması ve nişler ve panolarının gökyüzü ve yeşillikleri andırması ile bunların üzerinde çıplak beyaz duvarlarının tüm bu binayı mükemmel bir huzur sığınağı haline getirdiğini de söylemiştir¹⁷⁸⁹. Hawley'e göre caminin sahip olduğu çinilerin yanında keskin hatlı

¹⁷⁸² Texier, 2002: 221

¹⁷⁸³ Moustier, 1864: 247

¹⁷⁸⁴ Bernard, 1943: 43

¹⁷⁸⁵ Jerningham, 1873: 221, 229

¹⁷⁸⁶ Cox, 1882: 50

¹⁷⁸⁷ Coufopoulos, 1895: 186, Coufopoulos, 1910: 191

¹⁷⁸⁸ Miller, 1898: 422

¹⁷⁸⁹ Renard, 1899: 12, 19

rölyeflerinde görülen nefis desenler, Arapça harflerden oluşan muhteşem taş oymalar, renkli cam pencerelerden içeri giren ve mermer duvarlardan yansıyan loş ışık ve içeride hâkim olan sessizlik, inancı ne olursa olsun camiye girenlerde büyük bir saygı hissi uyandırmaktadır¹⁷⁹⁰. Gallois, Yeşil Cami'nin sanatsal bakış açısıyla Bursa'nın binalarının ününü en çok hak edeni olduğunu söylemiştir¹⁷⁹¹. Elston da ihmal edilmişliğine rağmen hala oryantal sanatın zarif bir örneğini meydana getirdiğini belirtmiştir¹⁷⁹².

Süslemelerini öne çıkartan bu seyyahların haricinde bir bütün olarak mimarisiyle diğer camilerin önünde geldiğini söyleyenlere de rastlanmaktadır. Örneğin Pfeiffer her ne kadar bu konuda detaylı bilgiler aktarmasa da caminin muhteşem mimarisi dolayısıyla dikkat çektiği bilgisini vermiştir¹⁷⁹³. Daha ayrıntılı bir tanımlama yaparak dikkat çekici yönlerini ele alan Kennedy'e göre ise sıra dışı tarzı, tasarımının özgünlüğü ve yapımında kullanılmış olan malzemelerin değeri Yeşil Cami'yi Bursa'daki tüm binaların en çekicisi yapmaktadır¹⁷⁹⁴. Kennedy'nin bu değerlendirmesi caminin mimari özellikleriyle ilgi çektiğini söyleyen seyyahların öne çıkardıkları noktaları da adeta özetlemektedir. Bu yönü, konumuz dâhilindeki diğer camilerle karşılaştırıldığında seyahatnameler aracılığıyla Yeşil Cami'nin mimarisiyle ilgili daha fazla ayrıntı elde edebilmemizi de mümkün kılmaktadır.

İster süsleme, isterse genel mimari özellikleri açısından olsun seyyahların bu aktarımları Yeşil Cami'nin büyük oranda beğenildiğini göstermektedir. Hatta Bursa'nın en çok ilgi çeken yapılardan birisi olması dolayısıyla diğer yapıları ihmal eden seyyahlar dahi bir şekilde Yeşil Cami'den bahsetmişlerdir. Örneğin Jerningham, Bursa'daki camilerden çok ayrıntılı bahsetmemiştir. Yeşil Cami ise bu duruma bir istisnadır. Rehber kitaplarda bu camiler hakkında zaten bilgiler bulunduğunu ve bu bilgileri tekrarlamak istemediğini söyleyen seyyahın bu camiyi memnuniyetle ayrıntılı olarak tanımlamasının nedeni "açık ara farkla Türkiye'de gördüğüm en güzel

¹⁷⁹⁰ Hawley, 1918: 51

¹⁷⁹¹ Gallois, 1907: 56

¹⁷⁹² Elston, 1923: 197

¹⁷⁹³ Pfeiffer, 1852: 73

¹⁷⁹⁴ Kennedy, 1908: 424

camii” şeklindeki açıklamasından da anlaşılabilir¹⁷⁹⁵. Bununla birlikte Walker gibi camiye yalnızca genel kent görünümündeki yeriyle verip hiçbir biçimde ele almayan seyyahlara da rastlamak mümkün olmaktadır¹⁷⁹⁶. Playfair de Walker gibi caminin yalnızca genel kent dokusundaki yerinden bahsetmiş ancak Walker’a göre biraz daha ayrıntılı kabul edilebilecek biçimde en azından caminin Çelebi Mehmet tarafından inşa ettirildiğini ve kendisini bezeyen çinilerin güzelliği ile ünlü olduğunu da söylemiştir¹⁷⁹⁷. Ayrıca az sayıda da olsa camiye beğenmediğini söyleyen seyyahlarla da karşılaşmaktadır. Bursa’nın camilerinin güzelliği hakkında bilgisi olan Barkley, kavasının kendisini Yeşil Cami’ye götürdüğünü ve bu camiye Bursa’nın en güzel yapısı olarak tanımladığını ifade etmiştir. Ancak seyyah camiye geldiğinde dışarıdan görülmeye degecek çok fazla bir özelliği olmadığı gibi herhangi bir mimari güzelliği de bulunmadığını ve yapının çok görkemli veya güzel olarak tanımlanamayacağını ifade etmiştir. Hatta kendisine Bursa’nın en güzel camisi olarak takdim edilmesine rağmen yaşadığı hayal kırıklığı diğer camileri görmenin gereksiz olduğunu düşünmesine dahi neden olmuştur¹⁷⁹⁸. Osmanlı’ya ait her şeye bir küçümseme ve aşağılama ile yaklaştığını gördüğümüz Overbergh de bu camiye beğenmediğini söyleyen bir diğer seyyahdır. İlk olarak Loti’nin cami hakkındaki tanımlamalarına herhangi bir müdahalede bulunmadan yer veren seyyah daha sonra içine girdiği camiye kendi sözleriyle de tanımlamış ve caminin büyük olmadığı gibi gösterişli de sayılamayacağını söylemiştir. Ayrıca bir batılı gözüyle de içinin çıplak ve küçük görüldüğünü ifade etmiştir. Belirttiği üzere kiliselerde görülen durumların aksine İslamiyet’in dini dekoratif mobilyaları kullanmaması bir eksikliklerdir. Altarın, mumların, oturma sıralarının ve sandalyelerin olmaması nedeniyle caminin içinin ıssız ve boş görüldüğünü ve bunun da Kuran’ın getirdiği ilkelerden kaynaklandığını belirtmiştir¹⁷⁹⁹. Yaptığı bir tanımlama tek başına ele alındığında Hammer’in

¹⁷⁹⁵ Jerningham, 1873: 229–230

¹⁷⁹⁶ Walker, 1886: 139

¹⁷⁹⁷ Playfair, 1890: 99

¹⁷⁹⁸ Barkley, 1891: 32, 33

¹⁷⁹⁹ Overberg, 1899: 392

da camiye beğenmeyen seyyahlar arasında olduğu düşünülebilir. Ancak mermer oymalarının gerçekten de Osmanlı İmparatorluğu'nun en güzel örneği olduğunu belirtmesi ve camiye de İslam mimarisinin bir mücevheri olarak tanımlaması dolayısıyla böylesi bir düşüncesi olmadığı kolaylıkla anlaşılabilir. Bununla birlikte bazı Doğu seyyahlarının bu camiye dünyanın en güzel camisi olarak tanımlamalarına değinerek bu paralele daha farklı bir değerlendirme yapmıştır. Böylesi bir düşüncesi ileri sürenlerin muhtemelen Agra ve Delhi'deki Moğolların büyük camileri içerisindeki Pers sanatı cevherlerinden veya Korduba Camisi'ndeki Arap mimarisinin ustalıklarından haberdar olmadıklarını belirterek bu camiye bunların gerisinde kalan bir yapı olarak düşündüğünü ortaya koymuştur¹⁸⁰⁰.

Caminin uzaktan görünümüyle ilgili aktarımlar fazla ayrıntı barındırmamaktadır. Gerlach, hakkında çok kısa bir bahis yaptığı caminin zarif bir görünümü olduğunu söylemiştir¹⁸⁰¹. Taylor'ın Bursa'nın en büyük camilerinden birisi olarak tanımlaması yalnızca saltanat camileri göz önünde tutulduğunda hatalı görülebilir ancak Bursa'nın tüm camileri değerlendirmeye alındığında doğru olduğu söylenebilir. Ayrıca tanımlamasında caminin geniş bir kubbeye sahip, iki minareli sade ve kare bir yapı olduğu bilgisi de vardır. Seyyah ve yanındaki arkadaşının bir Hıristiyan olarak böylesi bir Müslüman mekânında bulunmaktan dolayı çekinceleri vardır ve avlusuna girdiklerinde bile Arap taklidi yapmışlardır. Ayrıca içine girmeye cesaret edememiş ve yalnızca pencereden içeriye gizlice bakabilmişler ve bu kısıtlı gözlemleri sonucunda caminin sık biçimde kullanılmıyor gibi durduğunu ve karanlık olduğunu, içerisinde de oldukça basit bir plana sahip gibi görüldüğünü ifade etmişlerdir¹⁸⁰². Renard ise küçük ve sevimli olarak tanımladığı caminin mermer gövdesinin asırlık çınarların olduğu büyük mesire yerinde adeta kaybolmuş gibi görüldüğünü belirtmiştir¹⁸⁰³.

Caminin dış görünümüyle ilgili tanımlamalarda yer eden diğer bölümler kubbeleridir. Kınçov iki büyük ve dört küçük kubbesi olduğu, büyük

¹⁸⁰⁰ Hammer, 1818: 36

¹⁸⁰¹ Gerlach, 2007: 448

¹⁸⁰² Taylor, 1862: 316

¹⁸⁰³ Renard, 1899: 18

kubbelerden birisinde aydınlatma için pencereleri olan daha küçüğünün bulunduğu bilgisini vermiştir¹⁸⁰⁴. Üst örtüsündeki küçük pencerelerden içeriye ışık girdiğini söyleyen bir diğer seyyah da Davey'dir¹⁸⁰⁵. Caminin aynı yönüne değinen 1904 tarihli rehberde ise iki büyük ve iki küçük kubbeyle örtülü olduğu belirtilir¹⁸⁰⁶. Gallois üst örtüsünü merkezdekinin mihraba siper oluşturduğu beş kubbenin oluşturduğunu söylemiştir¹⁸⁰⁷. Beaufort ise büyük ve zarif biçimli bir kubbe ve terasın üzerine uzanan Şam tarzında güzel biçimde boyalı çıkıntılı bir çatıya sahip olduğunu ifade etmiştir¹⁸⁰⁸.

Bernard caminin avlusunda bir şadırvan olduğunu söylemiş ve bunu eşi bulunmaz bir örnek olarak tanımlamıştır¹⁸⁰⁹. Daha sonra Taylor da avlusunda yer alan bir çeşmeden bahsetmiş ancak herhangi bir şekilde tanımlamasını yapmamıştır¹⁸¹⁰. Beaufort ise cami ile çeşmenin çınar ağaçlarının gölgesi altında görülebildiğini söylemiş¹⁸¹¹, benzer biçimde Launay, yanından izlenen manzaranın güzelliğinden bahsederken çınar ağaçlarının arasında bulunan bir çeşmeden bahsetmiştir¹⁸¹². Hawley ise ana girişin hemen önünde yer alan bu çeşmenin bir örtüsü bulunduğu bilgisini de vermiştir¹⁸¹³.

Caminin son cemaat yeri yoktur ancak cephesinde bir son cemaat yerinin yapımının düşünüldüğünü gösteren izler de mevcuttur¹⁸¹⁴. Seyyahların avluya ait olarak tanımladıkları bölümler de bu izler olmalıdır. Hammer diğer camilerde kendini gösterdiğini söylediği sütun sıralarıyla çevrili avlunun burada görülmediğini söylerken örnek olarak aldığı camilerin İstanbul'dakiler olduğu akla gelmektedir. Böylesi bir avlunun yerine burada girişin hemen önünde beyaz mermerden yükseltilmiş basit bir dış terasa

¹⁸⁰⁴ Mevsim, 2009: 80

¹⁸⁰⁵ Davey, 1907: 412

¹⁸⁰⁶ Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211.

¹⁸⁰⁷ Gallois, 1907: 56

¹⁸⁰⁸ Beaufort, 1874: 535

¹⁸⁰⁹ Bernard, 1943: 44

¹⁸¹⁰ Taylor, 1862: 316

¹⁸¹¹ Beaufort, 1874: 535

¹⁸¹² Launay, 1914: 199

¹⁸¹³ Hawley, 1918: 49

¹⁸¹⁴ Osmangazi Belediyesi, 2006: 166

sahip olduğunu belirtmiştir¹⁸¹⁵. Bu kısımdan söz eden bir diğer seyyah da Texier'dir. Seyyah binanın önündeki avlunun bitirilmeden bırakıldığını ve beyaz mermerden bir parmaklığın girişe doğru uzandığını belirtmiştir¹⁸¹⁶. Bernard'ın seyahatnamesinde avlusunun olmadığı bunun yerine beyaz mermerden duvarları olan yüksek bir sedde sahip olduğu bilgisi aktarılmaktadır¹⁸¹⁷. Jerningham da bu yeri girişten önce beyaz mermerden yüksek bir platform olarak tanımlamıştır¹⁸¹⁸. 1904 tarihli rehberde ise ön avlusunun bitirilmeden bırakıldığı bilgisi tekrarlanmaktadır¹⁸¹⁹.

Bu ayrıntıların dışında caminin dış görünümünde en çok portalındaki bezemeler dikkat çekmektedir. Hatta çinileri de büyük ilgi görüyor olmakla birlikte caminin en fazla beğenilen kısmının girişi olduğu söylenebilir. Mermer kabartmalar alınlıklarda, pencere ve portal çevresinde bulunur. Süslemelerde rumi motifleri egemen olup portal süslemelerin yoğunlaştığı kısımdır ve döneminin en görkemli örneklerinden birisidir¹⁸²⁰. Pencereler kapı kadar olmasa bile bezemeleri ile ilgi çeken diğer kısımlardır ve caminin dış görünümünden bahseden seyyahların büyük bölümü ortak özellikler göstermeleri dolayısıyla kapı ve pencereleri bir arada tanımlamayı tercih etmiştir.

Caminin taç kapısından bahsettiğini gördüğümüz ilk seyyah olan Niebuhr burayı üzerine ayetlerin işlendiği, mermerden yapılmış muhteşem bir giriş olarak tanımlamıştır¹⁸²¹. Hammer ise camiye asıl değer kazandıran yönünün zarif oyma bezemeleri olduğunu söylemiş ve bu bezemelerin Osmanlı İmparatorluğu'nda görülebilecek olan örneklerin kesin bir biçimde en güzeli olduğunu ifade etmiştir. Yine belirttiği üzere caminin en meşhur kısmı bezemelerinin zenginliği, zarafeti, görkemi ve üslubuyla görenleri kendisine hayran bırakan kapısıdır. Ayrıca ön cephesinde yer alan ve çatısına kadar yükseldiğini söylediği kapıdaki bu kısmın dışında, pencerelerin

¹⁸¹⁵ Hammer, 1818: 36

¹⁸¹⁶ Texier, 2002: 221

¹⁸¹⁷ Bernard, 1943: 43

¹⁸¹⁸ Jerningham, 1873: 229

¹⁸¹⁹ Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211.

¹⁸²⁰ Osmangazi Belediyesi, 2006:168

¹⁸²¹ Akdemir, 1989: 100–101

çerçevelerindeki süslemelere de benzer biçimde Arapça kitabelerin işlendiğini belirtmiştir. Tümünü ortak bir biçimde değerlendirmeye giden Hammer bu yazıların özenli ve sanatkârane bir biçimde kazılıp cilalandığını ve harflerin parlak metaller gibi görüldüğünü söylemiştir. Seyyaha göre caminin mimarisinin muhteşemliği yanında bezemelerdeki bu zevklilik I. Mehmet'in Osmanlı tarihçileri tarafından Çelebi olarak adlandırılmasını da haklı çıkarmaktadır¹⁸²². Texier, kapının, kenar nakışları ve çiçekler arasında Kuran'ın ilk suresini içeren uzun bir kitabe ile süslendiğini, kitabenin her harfinin kabartma biçimde olup, süslemelerin çoğunun zeminden ayrılmış bir şekilde yüksek olarak bırakıldığını belirtmiştir¹⁸²³. Bernard kapı ve pencerelerde Arapça ibarelerin bulunduğunu bunlardan kapının üzerinde yer alan ustaca yapılmış bezemelerin güzel olduğunu söylemiştir¹⁸²⁴. Taylor, bu caminin ismini vermemiştir. Ancak yanında Yeşil Türbe'nin bulunduğu bahsedilmesi ve bunun yanında kapısı hakkında yaptıkları tanımlamalar sözünü ettiğini bu caminin Yeşil Cami olduğunu anlamamızı sağlar. Seyyah bu girişi Müslüman yapılarında çok sık görülen bir biçimde, stalâktit bir tarzda ilginç ve güzel bir örnek olarak tanımlamıştır¹⁸²⁵. Beaufort, kapılar ve pencerelerin zarif desenlerle doldurulmuş şerit ve nişleri olan kare başlı girintiler içinde yer aldığına değinmiş ayrıca her kemerin köşeliği yanında büyük kapının kenarları ve girintilerinin her yerinin en zarif biçimli İslami süslemelerle bezendiğini belirtmiştir¹⁸²⁶. Diğer seyyahlardan farklı ve ayrıntılı bir bilgi veren Ubcini ve Moustier, "İnsanların en iyisi insanlara yararlı şeyler yapandır" cümlesinin okunduğuna değinmişlerdir¹⁸²⁷. Warsberg, her bir pencere ve kapıda farklılaşan kenar süslemelerinin Şam Tarzı olarak tanımladığı çok az çıkıntılı arabeskler ve kitabelerden oluştuğunu söylemiştir¹⁸²⁸. Jerningham'ın kapıdaki bezemeler hakkındaki tanımlaması Hammer'dan alıntıdır ve diğer özellikleriyle ilgili aktarımlarda olduğu gibi

¹⁸²² Hammer, 1818: 36-37

¹⁸²³ Texier, 2002: 221

¹⁸²⁴ Bernard, 1943: 43

¹⁸²⁵ Taylor, 1862: 316

¹⁸²⁶ Beaufort, 1874: 535

¹⁸²⁷ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 127, Moustier, 1864: 247

¹⁸²⁸ Warsberg, 1869: 124

burada da hatalar yapmıştır. Hammer I. Mehmet'in isminin üstte yer alan yapım kitabesinde yer aldığını ifade etmişse de Jerningham bu bilgiye kendi seyahatnamesinde yer verirken bir karışıklık yapmış ve I. Mehmet isminin yontu sanatının bir şaheseri olan bezemelerde görüldüğünü söylemiştir¹⁸²⁹. Haeckel'in mermer işinin muhteşem bir örneği olarak tanımladığı girişten bahsederken üzerinde beyaz mineyle Kuran'dan alınma yazıların süslediği mavi ve yeşil çini levhaların yer aldığını söylemesi yine Hammer'dan yapılan alıntıların farklı yorumlanmasının meydana getirdiği bir diğer hatayı ortaya koymaktadır¹⁸³⁰. Gower, Arap Tarzı olarak tanımladığı mermer portalında zarif oymaların bulunduğunu, pencerelerin ise bu açıdan portaldan aşağı kalır yanı olmadığını ifade etmiştir¹⁸³¹. Müller kapıyla birlikte yan şapel olarak adlandırılabilir yerlerin de oymalı beyaz mermerlere sahip olduğunu söylemiştir¹⁸³². Coufopoulos, mermer üzerine oyulmuş ve çiçek motifleriyle bezenmiş Kuran'ın ilk bölümünün yazılı olduğunu söylediği girişi caminin en çarpıcı kısmı olarak göstermiştir¹⁸³³. Miller kapılar ile pencereleri biçimlendiren mermer oymaların tüm görkemiyle Ayasofya'nın da gölgede bırakamayacağı takdire şayan süslemelere sahip olduğunu belirtmiştir¹⁸³⁴. Renard'a göre dış kısmındaki tek süs zamanın kirlettiği beyaz mermerden yapıma girişinde görülmektedir. Burada Kuran'dan alınma yüksek hatlar biçiminde oyulmuş dizelerin hoş bir biçimde yapılmış küçük sütunlarla aşağıya inen kemerin yanlarını ve üstünü süslediğini söylemiş ancak bu kısmı caminin içindeki çinilere göre daha az ilgi çekici bulmuştur¹⁸³⁵. Loti ve yine kendisinden alıntı yapan Overbergh, yüksek kapısının üst kısmının bir mağaranın sarkıtlarını andırdığını, pencerelerin ise Elhamra'nın güzel desenlerini çağrıştırdığını ifade etmiştir. Bu ayrıntıların karmaşıklığına rağmen genel hatları ile basit ve dinlendirici bir yapıda olduğunu da

¹⁸²⁹ Jerningham, 1873: 229–230

¹⁸³⁰ Haeckel, 1873: s.y.

¹⁸³¹ Gower, 1902: 26

¹⁸³² Müller, 1897: 153

¹⁸³³ Coufopoulos, 1895: 186

¹⁸³⁴ Miller, 1898: 422

¹⁸³⁵ Renard, 1899: 18

belirtmiştir¹⁸³⁶. Kınçov, çok değerli bir işçiliğe sahip olduğunu söylediği kapılarda ince arabeskler ve zarif süslemelerin görüldüğü, bunun dışında pencerelerin çevresinde de olağanüstü güzellikte süslemelerin bulunduğu bilgisini vermiştir¹⁸³⁷. 1904 rehberinde girişin çevresinde güzel oymaların olduğu bilgisinin verilmesiyle yetinilmiştir¹⁸³⁸. Gallois, heykel gibi oyulmuş sundurmasının büyük destekli bir örtünün altında gizlendiğini söylemesi dolayısıyla hata yapar¹⁸³⁹. Launay uzaktan basit bir görünüme sahip olmasına rağmen beyaz mermer üzerinde şekillendirilmiş arabeskler ve kıvrımlarıyla pencere ve kapıların güzel çerçevelerinin İtalyan rönesansının bezemelerinin yapabileceği derecede bir etkiye sahip olduğunu söylemiştir. Caminin tarihinin de benzer biçimde Rönesans'a gittiğini söylemekle birlikte benzerliğin yalnızca yapım süreciyle sınırlı kaldığını, burada Rönesans yapılarındaki insan figürleri, madalyonlar veya diğer bezemelerin yerine İslam mimari süslemelerinin görüldüğünü ifade etmiştir. Seyyahın belirttiği üzere kaynağını Arap harflerinden alan İslam mimari süslemelerinin paralelinde bu camide de Kuran'dan alınan mısralar en zengin süsleme örnekleri meydana getirir biçimde kapıların kenarlarına kazınmıştır¹⁸⁴⁰. Hawley bu girişi İran etkisi taşıyan Selçuklu sanatının tipik bir örneği olarak tanımlamıştır. Gösterişli portalda stalâkit bir kemerin görüldüğünü, muhteşem tasarımlara sahip arabesk, kitabe ve zarif oymaların da bunu çevrelediğini, mermerin çeşitli tonları ve oymaların meydana getirdiği gölgelerin bu bezemeleri adeta canlandırdığını söylemiştir. Kapının zarafetinden ötürü kapı açılmasına rağmen içeri girmek istemediklerini de ifade etmiştir¹⁸⁴¹. Elston kapıları çevreleyen kısımların zarif oymalarla çevrelendiğini üstte ise ilhamını İran'a borçlu olan Selçuklu sanatını temsil eden stalâkit bir kemerin yer aldığını belirtmiştir¹⁸⁴².

¹⁸³⁶ Yenisey, 1986: 333, Overbergh, 1899: 390–391

¹⁸³⁷ Mevsim, 2009: 80

¹⁸³⁸ Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211.

¹⁸³⁹ Gallois, 1907: 56

¹⁸⁴⁰ Launay, 1914: 200

¹⁸⁴¹ Hawley, 1918: 49- 50

¹⁸⁴² Elston, 1923: 197

Kapıda yer alan bezemelerle ilgili seyyahların aktarmaktan hoşlandıkları popüler bir bilgi de bitirilebilmesi için sanatkârının üç yıl, I. Mehmet'in ise 40.000 duka altın harcamasıdır¹⁸⁴³. Coufopoulos'a göre I. Mehmet'in bu kadar büyük bir para harcamasına kendi camisinde Sivas'taki Alâeddin'in camisindekini gölgede bırakacak bir kitabeye sahip olma hırsı neden olmuştur¹⁸⁴⁴.

Mermer portalı dışında ahşap kapısı hakkındaki aktarımlara ancak 20. yüzyılda rastlanmaktadır. Bu tarihten önce bahis konusu edilmemiş olması mevcut olmamasının yanında dikkat çekmemesi ile de bağlantılı olmalıdır. Bu kapıdan bahsettiğini gördüğümüz seyyahlardan ilki mermer portaldaki bezemeler hakkında da ayrıntılı bilgiler vermiş olan Launay'dır. Belirttiği üzere kapı sedir ağacından yapılmıştır ve kafes oymalı olup gün boyunca açık tutularak gün ışığının içeriye girmesi sağlanmaktadır¹⁸⁴⁵. Hawley ise oymalı ve çifte kanatlı olup portalın girintisine yerleştirildiğini söylemiştir¹⁸⁴⁶. Elston da benzer biçimde oymalı ve çifte kanatlı olduğundan bahsetmiştir¹⁸⁴⁷.

Yeşil Cami'nin girişinde kapının üzerinde nesih yazı ile Arapça yazılmış tarih kitabesi bulunmaktadır. Bunun dışında kapının iki yanında sülüs ve kufi yazılarla ayetler yer almaktadır. Ancak bu kitabeler seyahatnamelerde çok fazla yer etmemiştir. Tarih kitabesinden bahsettiğini gördüğümüz az sayıdaki seyyahın birisi olan Hammer, girişin üzerinde gök mavi renkli bir zeminin üzerinde altın harflerle yazılmış olan kitabede caminin banisi olan I. Mehmet'in isminin görülebildiğini belirtmiştir¹⁸⁴⁸. Texier de bir kitabeden bahsetmiştir ancak kabartma olarak gösterdiği süslemelerin bir parçasını oluşturduğunu söylemesi bu kitabeyi de bu şekilde tanımladığını akla getirmektedir¹⁸⁴⁹. Bernard Hammer ile benzer biçimde lacivert zemin

¹⁸⁴³ Hammer, 1818: 36, Texier, 2002: 221, Bernard, 1943: 43, Coufopoulos, 1895: 186, Coufopoulos, 1910: 191

¹⁸⁴⁴ Coufopoulos, 1895: 186, Coufopoulos, 1910: 191

¹⁸⁴⁵ Launay, 1914: 201

¹⁸⁴⁶ Hawley, 1918: 50

¹⁸⁴⁷ Elston, 1923: 197

¹⁸⁴⁸ Hammer, 1818: 37

¹⁸⁴⁹ Texier, 2002: 221

üzerinde yaptırının isminin görüldüğünü belirtmiş ancak bundan başka bir yazının bulunmadığını söylemesi dolayısıyla hata yapmıştır¹⁸⁵⁰.

Caminin iç kısmı hakkında bilgi veren seyyahların tanımlamalarının büyük bölümünü çinilerle ilgili bahisler oluşturur. Bu çiniler hakkındaki aktarımlarını oldukça kısa tutan bazı seyyahlar yalnızca camiye asıl ününü kazandırdıklarından ve hoş bir etki meydana getirdiklerinden söz etmişlerdir¹⁸⁵¹. Çinilerde başlıca rengin yeşil olduğu¹⁸⁵² ve zarif biçimlere sahip oldukları¹⁸⁵³ da kısa tanımlamalar yapan seyyahların çinilerle ilgili verdikleri diğer bilgiler arasında yer alır. Bunun dışında mevcudiyetlerinden bahsetmekle yetinen seyyahlar içteki duvarların tamamında çinilerin mevcut olduğunu söylemiş¹⁸⁵⁴ veya biraz daha ayrıntılı bilgi verenler hünkâr mahfilinde, yandaki odalarda, giriş koridorunda ve mihrabında çinilerin görülebildiğini ifade etmişlerdir¹⁸⁵⁵.

Caminin içindeki bezemelerle ilgili daha detaylı biçimde ve diğer seyyahların değinmedikleri bazı noktalar hakkında aydınlatıcı bilgiler veren seyyahlardan ilki 1767 yılında Bursa'yı ziyaret eden Niebuhr'dur. Seyyah caminin duvarlarının büyük boyutlu altın yıldızlardan yapıma ayetlerle bezenmiş olduğunu söylemiştir¹⁸⁵⁶.

Tanımlamalarını daha ayrıntılı yapan bir diğer seyyah Hammer'dir ve dikkatini çeken ilk kısım girişle harim arasında kalan koridor olmuştur. Seyyah üzerinde, üst cami olarak adlandırdığı hünkâr mahfilinin bulunduğu bu dar girişin duvarlarının parlak seramiklerle kaplandığını, açık ve koyu renkler arasındaki karşıtlığın içeri girenleri şaşkınlığa düşürdüğünü ifade etmiştir. Seramik mozaik veya İran porseleni gibi farklı biçimlerde tanımladığı çinileri daha ayrıntılı olarak da incelemiş ve merkezinde bir çiçek sepetinin

¹⁸⁵⁰ Bernard, 1943: 43

¹⁸⁵¹ Wilkinson, 1806: 43–44, Texier, 2002: 221, Müller, 1897: 153, 154, Bent, 1889: 376, Playfair, 1890: 99, Coufopoulos, 1895: 186, Coufopoulos, 1910: 191, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211, Kennedy, 1908: 424, Gallois, 1907: 56.

¹⁸⁵² Müller, 1897: 153, 154, Coufopoulos, 1895: 186, Coufopoulos, 1910: 191, Miller, 1898: 422, Kennedy, 1908: 424, Gower, 1902: 26

¹⁸⁵³ Müller, 1897: 153, 154, Miller, 1898: 422, Kennedy, 1908: 424

¹⁸⁵⁴ Moustier, 1864: 247, Bent, 1889: 376, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211.

¹⁸⁵⁵ Beaufort, 1874: 535, Coufopoulos, 1895: 186, Coufopoulos, 1910: 191, Gallois, 1907: 56

¹⁸⁵⁶ Akdemir, 1989: 100–101

yer aldığı iki büyük levha meydana getirdiklerini söylemiştir. Harimi hakkında da bilgi veren seyyah aynı sultan tarafından tamamlanan Ulu Cami ile bir karşılaştırmaya giderek bu camide sütunların bir insan boyu yüksekliğe kadar yaldızlarla kaplı olması gibi, Yeşil Cami’de de mavi çinilerin görüldüğünü, bunların üzerinde de beyaz mineyle yazılmış Kuran’dan alınma yazıların bulunduğunu belirtmiştir¹⁸⁵⁷.

Hammer, Bursa’yı ziyaret etmemiş veya etse bile Yeşil Cami’yi görmemiş bazı seyyahların başvuru kaynağı olarak görülmektedir. Bununla birlikte kendisinden yararlanan bazı seyyahlar Hammer’in verdiği bilgileri yanlış yorumlamışlardır. Yeşil Cami hakkındaki tanımlamalarını büyük oranda Hammer’dan alıntı yaptığı anlaşılan Bernard, Hammer’in Ulu Cami-Yeşil Cami karşılaştırmasını farklı biçimde değerlendirmiştir. Ulu Cami’de olduğu gibi bir zamanlar Yeşil Cami’de de bir insan boyunda altın yaldızların olduğunu ancak bunların zaman içinde bozularak yerlerini aynı yüksekliğe kadar duvarları örten ve üzerlerine bazı ayetlerin yazılı olduğu yeşil çinilerin aldığını ifade etmiştir. Çeşitli renklerden yapılan çinilerin iki bölüm halinde perde resmi meydana getirdiği, aralarında ise çiçeklerle dolu bir sepetin çizili olduğu şeklinde verdiği bilgi de yine Hammer’dan alıntı olmalıdır¹⁸⁵⁸. Jerningham’ın Hammer’dan aldığı bilgileri yorumlamasının neticesinde yaptığı hatalardan birisi hem bu cami de hem Yeşil Türbe’de görülen yeşil çinilerin 14. yüzyılda Cenevizliler tarafından İznik yakınlarında kurulan bir imalathaneden sağlandığını söylemesidir. Birçok seyyahtan yaptığı alıntılar eserinin pek çok yerinde kendini gösteren Jerningham, bu bilgiyi çok büyük bir ihtimalle Hammer’in İznik’in yakınlarında çini imal eden bir Ceneviz kolonisi ile ilgili verdiği bilgiye dayanarak aktarmıştır¹⁸⁵⁹. Bunun dışında içteki duvarları süsleyen yeşil çinilerin bu caminin en önemli özelliği olduğunu söylemiş, ayrıntılı tanımlamalarını yaptığında ise mihrabın her iki kenardan düğümlemiş, inen bir perdeyi temsil eder biçimde yeşil çinilerle çerçevelendiğini, dibinde mozaikle işlenmiş güzel bir çiçek buketinin fark

¹⁸⁵⁷ Hammer, 1818: 37–38

¹⁸⁵⁸ Bernard, 1943: 43

¹⁸⁵⁹ Jerningham, 1873: 221–222

edildiğini söylemiştir. Ayrıca duvarların çeşitli yerlerinde görülen beyaz mineli Kuran metinlerinin de yeşil çinilerin monotonluğunu giderdiğini ifade etmiştir¹⁸⁶⁰.

Depremden sonra hasar gören camiyi restorasyon aşamasında ziyaret eden ve burada görülen çini levhaların üretim yöntemlerinin yakın zamanlarda yeniden keşfedildiğini söyleyen Warsberg'in bunları da Ahmet Vefik Paşa'nın camide gerçekleştirdiği yenilikler arasında düşündüğü hissedilmektedir. Çinileri muhteşem olarak tanımlayan seyyah yanlardaki odaların da benzer biçimde süslendiğini ifade etmiştir¹⁸⁶¹.

Barkley, merkezi kısmı örten yüksek kubbesini yeşile boyanmış, yaldızlı ve parlak renklerle rötuşlanmış olarak tanımlamıştır. Duvarlarını kaplayan çinilerin mükemmel durumda oldukları zaman çok hoş görünebileceklerini söyleyen seyyaha göre bu süslemeler bütününe düzensiz ve harabe bir görünümü verir biçimde her yerden küçük parçalar halinde yerlerinden çıkmışlardır¹⁸⁶².

Renard, girişi dışında ilgi çekici bulmadığı dış kısmının aksine Yeşil Cami'nin içinin muhteşem olduğunu söylemiştir. Seyyaha göre küçük aynı zamanda yüksek olmayan bir odadan ibaret olmasına rağmen içteki süslemelerin zenginliği I. Mehmet'in adeta dönemin en ünlü çinici ve çizimcilerinin eserlerini burada toplamak istediğini göstermektedir. Duvarların muhteşem biçimli yeşil, mavi, soluk altın ve beyaz olmak üzere dört rengin hâkim olduğu çini panolarla kaplandığını belirten seyyah ayrıca kapının iki yanında ve yan duvarlarda yer alan yüksek ve geniş nişlerin de yine mükemmel çinilerle kaplandığını ancak buradaki çizimlerin diğer çinilerde görülenlerden farklı biçimlerde olduğunu söylemiştir. Belirttiği üzere buradaki tonlar daha dekoratif ve daha güzel bir görünüme sahip olup yeşil ve mavinin çeşitli tonlarının hâkimiyeti görülmektedir. Ayrıca her şeyin güzel ve zarif olduğu camide renklerin de kendi aralarında uyum içinde olup, çinilerin genelde görüldüğü biçimiyle aşırı parlak yüzeylere sahip olmadıklarının da

¹⁸⁶⁰ Jerningham, 1873: 229–230

¹⁸⁶¹ Warsberg, 1869: 125

¹⁸⁶² Barkley, 1891: 32

üzerinde durmuştur. Seyyah bunu sağlayanın zaman olduğuna değinmiş ve kaba bulduğu keskin parlak renklerin ve altın yaldızların çarpıcılığını zayıflatarak daha güzel bir dekoratif uyum meydana getirdiklerini söylemiştir¹⁸⁶³.

Kınçov'un caminin girişi olarak adlandırdığı bölüm hünkâr mahfilinin altında kalan kısım olmalıdır. Seyyah bu yerin tamamen güzel çinilerle kaplı olduğunu ve yeşil rengin ağır bastığını, harim kısmında ise orta ve alt kısımların tamamen çinilerle kaplı ve bütün çinilerin ince bir işçiliğe sahip olduğunu belirtmiştir¹⁸⁶⁴.

Loti'den alıntı yapan Overbergh camiye girildiğinde ilk olarak yalnızca hoş bir tazelik ve mutlak bir huzurun hissedildiğini söylemiştir. Daha sonra ayrıntıları da ele alarak duvarlarında yer alan ve beyaz mermerlerle almaşık olarak yerleştirilmiş bu nadir çinilerin renklendirme tekniklerinin üç yüzyıldan beri kaybolduğunu ifade etmiştir. Paha biçilmez olarak tanımladığı çinilerdeki çiçek motiflerinden hayal ötesi olarak bahsetmiş ve çerçeveler ile kenar kısımlarının açık türkuazdan gök mavisine ve alışılageldik yeşile kadar her tonu gösterdiğini belirtmiştir¹⁸⁶⁵.

Davey, ilk olarak renk şemasının yeşilin her tonu olduğunu söyleyerek bunların en koyu renkli selviden yeşilin en açığını gösteren taze yapraklara kadar uzanan geniş bir çerçeve içerisinde olduğunu söylemiştir. Yapının her yerinde tekrarlayan zarif arabesklerin tamamının tek örnek olduğunu ve benzerinin bulunmadığını, tüm bu süslemelerin yapıya huzur verici ve ahenkli bir güzellik kazandırdıklarını da ifade etmiştir. İçerisinin solgun ışığına alışan birisinin de yeşilin tonlarından oluşan çiçeklerin meydana getirdiği halkaları, arabeskleri ve Kuran'dan alınma uzun cümleleri daha iyi fark ederek incelemeye başlayacağını da belirtmiştir¹⁸⁶⁶.

Elston kısa ancak diğer seyyahlarda çok fazla görmediğimiz bir bilgi vererek girişten sonra asıl ibadet mekânına giden koridordaki süslemelerin

¹⁸⁶³ Renard, 1899: 18–19

¹⁸⁶⁴ Mevsim, 2009: 80

¹⁸⁶⁵ Overbergh, 1899: 391

¹⁸⁶⁶ Davey, 1907: 411

her birinin altı köşeli yıldız meydana getiren mavi madalyonlarla çevrelendiğini söylemiştir¹⁸⁶⁷.

Caminin iç kısmının daha geniş bir değerlendirmesini yapan Launay, Roman ve Gotik kiliselerinden farklı biçimde karanlık değil, daima temiz ve memnuniyet verici olduğunu ifade etmiştir. Merkezinde yer alan havuzla oldukça küçük bir yapı olarak tanımladığı bu caminin tamamen beyaz mermerden olduğunu da söyleyerek ünlü yeşil çinilerinin yalnızca mihrap ve giriş kapısının iki yanındaki iki küçük niş ve şapellerde yer aldığını, bu kısımların da tavana kadar tamamen çinilerle kaplı olduklarını söylemiştir. Seyyah giriş kısmından sonra gelen ve koridor olarak tanımladığı yeri yeşil çini kaplamalı olarak tanımlamıştır. Ayrıca kapının her iki yanında kafes oymalı beyaz mermer korkuluklara sahip, iki basamakla yükseltilmiş ve iç kaplamasının genel rengi yeşil olan küçük hücrelerin görüldüğünü de ifade etmiştir. Niş olarak adlandırdığı kısımları daha yakından incelediğinde ilk olarak zeminden iki metre yüksekliğe kadar hafif saydam bir boya katmanıyla dış hatlarının çizildiğini, merkezinde yaldızlı çiçekler ve zarif güllerin ve altıgen çinilerin olduğu yüksek bir kaidenin görüldüğünü, bunun üstünde beyaz geometrik desenlere sahip ve daha mavi tonlarda çinilerin bulunduğunu söylemiştir. Seyyah en üstte ise beyaz Arapça harflerle mavi bir bordürün uzandığını söylemiş ve tamamını Arap ve İran sanatının şaheserlerinden birisi olarak tanımlamıştır¹⁸⁶⁸.

Hawley, ilk olarak koridor olarak tanımladığı ve ana odaya girmeden önce karşılaştığını söylediği kısımdan bahsetmiştir. Belirttiği üzere bu kısımdaki desenler üç yüz yıl önceki Uşak halılarının desenlerini çağrıştıran altı köşeli yıldızlarla mavi madalyonları çevreleyen yeşil çinilerden oluşmaktadır. Ayrıca bu benzerliğin belki de tesadüfi olmadığını çünkü Anadolu'daki diğer camilerin hiçbirisinde örneklerini görmemesine rağmen burada zeminde bu halılardan birkaç tanesinin serili olduğunu söylemiştir. Ayrıca girişin iki yanında geometrik şekillerle oluşturulmuş mavi ve yeşil çinilerle bezeli ve ince bir işçilikle yaldızlanmış nişlerin olduğu daha küçük

¹⁸⁶⁷ Elston, 1923: 197

¹⁸⁶⁸ Launay, 1914: 201–202

odalardan da bahsetmiştir. Seyyaha göre caminin dışında ve içinde pek çok yerdeki çiniler çatlamış veya tamamen yok olmuştur. Buna rağmen geriye kalanların zengin renklerini hayranlık verici bulmuştur¹⁸⁶⁹.

Seyyahların aktarımlarının da kanıtladığı gibi caminin ünlenmesini sağlayan en önemli özelliği bu çinilerdir ve bazı seyyahların çinileri İran kökenli olarak tanımlamaları da doğrudur. Çinilerin Tebrizli ustalar tarafından meydana getirildiği mihrabın üstünde bulunan bir yazıtta Farsça olarak belirtilmektedir. Yeşil Cami bu özelliği nedeniyle de önemlidir zira diğer Osmanlı eserlerinde çini ustalarının bu tür kitabeleri mevcut değildir¹⁸⁷⁰.

Caminin içine giren seyyahların çiniler dışında ilgi gösterdikleri ve seyahatnamelerinde yer verdikleri kısımlardan birisi mihraptır. Mihrap hakkında bir tanımlamada bulunmuş ilk seyyah olan Hammer, kırmızı mermerden yapıldığını ve yontularla zengin ve güzel bir biçimde bezendiğini ifade etmiştir. Seyyaha göre bu sayede sanatsal görkem bakımından tam karşısında yer alan kapıyla da tam anlamıyla uyumlu bir hale gelmektedir¹⁸⁷¹. Texier, kırmızı mermerden yapıldığı ve etrafının oyma bir kenar ile işlendiği bilgisini tekrarlamıştır¹⁸⁷². Bernard çeşitli bezemelere sahip ve kapıdan hoş bir görünüme sahip olarak tanımladığı mihrabın somaki mermerden yapıldığını¹⁸⁷³, Jerningham ise kırmızı mermer levhalarla kaplandığını belirtmiştir¹⁸⁷⁴.

Bernard'ın eserinin yapılarla ilgili olan kısımlarının Hammer'dan alıntı olduğunu fark etmeyen yalnızca mihrap ile ilgili olarak Texier ile benzer bir tanımlamada bulunduğunu tespit eden Yücer tamamen çinilerden yapılmış bir mihrap için Texier gibi Bernard'ın da kırmızı mermer tanımlaması yapmasının bir hata olduğunu söylemiştir¹⁸⁷⁵. Jerningham'ın da yaptığı bu tanımlamanın kesin bir biçimde yine Hammer'dan alıntı olduğu söylenebilir. Bu durumda camiyi bizzat görüp, mihrabının kırmızı mermerden olduğunu ve çevresinin

¹⁸⁶⁹ Hawley, 1918: 50–51

¹⁸⁷⁰ Osmangazi Belediyesi, 2006: 170

¹⁸⁷¹ Hammer, 1818: 38

¹⁸⁷² Texier, 2002: 221

¹⁸⁷³ Bernard, 1943: 44

¹⁸⁷⁴ Jerningham, 1873: 230

¹⁸⁷⁵ Bernard, 1943: 44, dn. 1

de kapıdaki gibi oymalarla bezendiğini söyleyen seyyahların yalnızca Hammer ve Texier olduğunu söyleyebiliriz. Camiyi 19. yüzyılın sonlarında ziyaret eden seyyahlar ise mihrabı çiniden yapıma olarak tanımlamışlardır. Böylesi şapellerin imamların ibadet ettikleri yerler olduğundan mihrabının fevkalade bir biçimde yapıldığını söyleyen Renard özellikle çinilerine odaklanmıştır. Seyyah mihrabının küçük ve çok fazla bir yüksekliğe sahip olmadığını aynı zamanda dar olduğunu belirtmiş, bunun yanında arabesklerin çiziminin hayret verici olduğu ve mavi ile yeşillerinin aynı tonlarının birbirine dolanan sarmal halkalar içine hapsedildiğini söyleyerek buradaki bezemeleri de ayrıntılı biçimde ele almıştır¹⁸⁷⁶. Caminin içinde görülebilecek çinilerin yerleri hakkında bilgi veren Coufopoulos ise mihrabın tamamında bu çinilerin bulunduğunu söylemiştir¹⁸⁷⁷. Loti ve daha sonra kendisinden alıntı yapan Overbergh'e göre göz kamaştırıcı bu mihrap eski sanatların bir şaheseridir. Çok yüksek ve görkemli olarak tanımlayarak tamamen çiniyle kaplandığı bilgisini de tekrarlamış, bezemelerin çiçekler, arabeskler ve sonsuz biçimde kıvrımlara sahip kabartmalı kitabelerden oluştuğunu ifade etmiştir. Başlık kısmının mağaraların kristalleşen kubbeleri gibi sarkıtlarla doldurulduğunu bunların üstünde ise bu karmaşa yığınını taçlandıran ve duvarlardaki beyaz mermerlerin arasında dikkat çeken bir dizi geniş ve çok renkli süslemelerin bulunduğunu belirtmiştir¹⁸⁷⁸. Miret de mihrabını çok özgün, yeşil renkli çini ve Valencia tuğlası ile kaplı, altın yıldızlarla işlenmiş olarak tanımlamıştır¹⁸⁷⁹.

Bu seyyahların tanımlamaları mihrapta en azından 19. yüzyılın sonlarından itibaren Hammer ve Texier'in bahsettiği mermerlerin görülmediğini kanıtlamaktadır. Ancak Yücer gibi bu farklı tanımlamayı Hammer ve Texier'in bir hatası olarak değerlendirmek doğru olmayabilir. Zira zaman zaman farklı seyyahlardan doğrudan alıntı yapmasının bazı hataları beraberinde getirebileceğini söyleyebileceğimiz Texier'i dışarıda tutsak bile, incelediği yapıların oldukça ayrıntılı incelemelerini yapan Hammer'in böylesi bir hata yapması düşük ihtimaldir. Bu durumda caminin mihrabının kırmızı

¹⁸⁷⁶ Renard, 1899: 19

¹⁸⁷⁷ Coufopoulos, 1895: 186, Coufopoulos, 1910: 191

¹⁸⁷⁸ Overbergh, 1899: 391–392

¹⁸⁷⁹ Rasico, 2005: 52

mermerden iken sonradan belki de 1855 depreminin ardından yenilendiğini ve bu kez caminin diğer kısımları gibi çiniyle kaplandığını söyleyebiliriz.

Çok fazla söz konusu edilmeyen minberden söz eden seyyahlardan birisi Barkley'dir. Seyyah çok yüksek olarak tanımladığı bu minberin zemini kaplayan yeşil örtülerin neden olduğu tekdüzeliği hafifleten yegâne şey olduğunu söylemiş ve bunun da solunda bir çeşit alçak kürsünün görüldüğünü ifade etmiştir¹⁸⁸⁰. Hare ise yalnızca Kuran'dan dualar okuduğu zaman çıkıldığını söylemesi haricinde genel yapısı hakkında bir bilgi vermemiştir¹⁸⁸¹.

Seyyahların aktarımları doğrultusunda camiye önemli zararlar veren 1855 depreminin önemli bir keşfe aracı olduğu da anlaşılmaktadır. 1864'de Bursa'da bulunan ve bu camiyi de ziyaret eden Warsberg, bu ziyaretinin henüz birkaç gün öncesinde ortadaki kubbenin altındaki zeminin çevresindeki bölümlerden daha derin olduğunun keşfedildiğini ve onu diğer bölümlerle aynı seviyeye getiren molozların arasından Rönesans tarzında mermer bir çeşmenin çıktığını söylemiştir. Belirttiği üzere bu çeşme tekrar aynı şekilde temiz su verecek derecede iyi biçimde korunmuştur¹⁸⁸². Warsberg'in çeşme olarak tanımladığı fıskiyeli bir havuzdur ve 1878 yılındaki ziyaretinde Barkley tarafından da görülmüş ve biraz daha ayrıntılı olarak tanımlanmıştır. Seyyaha göre caminin ortasında yer alan ve içi su ile dolu bu mermer havuzun çapı yaklaşık olarak yirmi feet yani altı metredir¹⁸⁸³. 1885 yılında Bursa'da bulunmuş olan Gower de caminin merkezinde olarak tanımladığı bu havuzu daimi biçimde su fışkırtan mermer bir çeşme olarak adlandırmıştır¹⁸⁸⁴. 1890 yılında gelen Hare yine önemli bilgiler vermiş, caminin merkezinde akan suların şiddetiyle havayı ferahlatan güzel bir çeşmenin bulunduğunu söylemiş ve çevresinde bir yazıt bulunduğunu aktarıp bu yazıtı da yer vermiştir. Seyyahın çevirisini yaptığı bu yazıt anlaşıldığı üzere Kelime-i Şehadet'dir ve

¹⁸⁸⁰ Barkley, 1891: 32–33

¹⁸⁸¹ Hare, 1900: 211

¹⁸⁸² Warsberg, 1869: 124

¹⁸⁸³ Barkley, 1891: 32

¹⁸⁸⁴ Gower, 1902: 26

bunun dışında altı halifenin isminin görülebildiğini de söylemiştir¹⁸⁸⁵. 1898'de Bursa'da bulunan Renard da yine ortasında havuza temiz sular bırakan ve içeriye daimi bir serinlik sağlayan bir fiskiyenin olduğunu söylemiş ve bunu yeşil mermerden yapıma olarak tanımlamıştır¹⁸⁸⁶. Kınçov yalnızca caminin ortasında mermer bir şadırvanın bulunduğunu söylemekle yetinmiştir¹⁸⁸⁷. Davey ise caminin merkezinde yer alan bu mermer çeşmenin de duvarları kaplayanlarla aynı güzellikte çinilerle kaplandığını söylemiştir¹⁸⁸⁸. Merkezinde de beyaz bir fiskiyeden fışkıran bir suyun olduğu bilgisini vermekle yetinen Loti'nin aktarımını Overbergh de tekrarlamıştır¹⁸⁸⁹. Miret merkezinde suyunun içilebildiği büyük bir çeşme olarak tanımlamış¹⁸⁹⁰, Gallois ise küçük bir fiskiyeyle güzelleştirilmiş bir havuz olduğunu söylemiştir¹⁸⁹¹. Launay da merkezinde bir havuzun olduğu ve camiye girildiğinde ilk göze çarpan bu havuzun altıgen biçimli olduğunu bilgisini vermiştir¹⁸⁹². Hawley, iki bölüme ayırdığı caminin alçakta kalan kısmında yer aldığını söylediği bu havuzun sekizgen, mermerden ve güzel süslemelere sahip olduğunu söylemiştir¹⁸⁹³. Elston da benzer biçimde alçakta yer alan kısımdaki bu çeşmeyi sekizgen olarak tanımlamış ve tuhaf bir güzellikte süslemeleri olduğunu belirtmiştir¹⁸⁹⁴.

Ulu Cami'de olduğu gibi birinci kubbenin altında yer alan bu havuzda bulunması gereken yekpare mermer fiskiye günümüzde kayıptır. Daha önce deprem sonrasında çalınan bu fiskiyenin o dönemde ise Tahtakale'de bir evin bahçesinde bulunduğu bilinmektedir¹⁸⁹⁵. Ancak seyyahların aktarımlarından en azından 20. yüzyılın başlarına kadar bu fiskiyenin mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

Barkley caminin hünkâr mahfilinden de bahsetmektedir. Duvar içinde dönen bir merdivenle çıktığı bu yeri binanın içine tepeden bakan bir çeşit

¹⁸⁸⁵ Hare, 1900: 211

¹⁸⁸⁶ Renard, 1899: 19

¹⁸⁸⁷ Mevsim, 2009: 80

¹⁸⁸⁸ Davey, 1907: 412

¹⁸⁸⁹ Overbergh, 1899: 391

¹⁸⁹⁰ Rasico, 2005: 52

¹⁸⁹¹ Gallois, 1907: 56

¹⁸⁹² Launay, 1914: 201

¹⁸⁹³ Halwey, 1918: 50

¹⁸⁹⁴ Elston, 1923: 197

¹⁸⁹⁵ Osmangazi Belediyesi, 2006: 174

büyük opera locasına benzetmiştir¹⁸⁹⁶. Overbergh'in Loti'den yaptığı alıntılar arasında girişin üzerinde ve yüksekte yer alan hünkâr mahfili hakkında bilgiler de mevcuttur. Seyyah burayı geçmişteki sultanların büyük çinili galerisi, her iki yanda bulunan ve döşeme taşları seviyesinde bulunan odaları ise imamlar için açılmış kabinler olarak tanımlamıştır¹⁸⁹⁷. Miret'in yönetici kürsüsü olarak tanımladığı ve çini ile yapılmış süslemeleri gördüğünü söylediği yer de sultan mahfili olmalıdır¹⁸⁹⁸.

Çok genel biçimde caminin görünümüyle ilgili verilen bazı bilgiler içerisinde bazen şekliyle ilgili aktarımlar da yer etmiştir. Örneğin Niebuhr caminin dikdörtgen¹⁸⁹⁹, Renard küp biçimli bir yapı olduğunu söylemiştir¹⁹⁰⁰. Daha fazla ayrıntıya giren seyyahlar ise planıyla ilgili bazı tanımlamalarda bulunmuşlardır. Hammer caminin üç büyük rotundadan oluştuğunu, bu bölümlerden birisinin binanın merkezini diğerlerinin ise kanatlarını meydana getirdiğini belirtmiştir¹⁹⁰¹. Texier camiye her biri kubbeye örtülü iki bölüme ayırmıştır¹⁹⁰². Bernard da Hammer gibi birisi kible tarafında diğer ikisi yanlarda olan üç bölümden oluştuğunu söylemiştir¹⁹⁰³. Planıyla ilgili en ayrıntılı tanımlamaları yapan seyyah Warsberg'edir. İlk olarak caminin çok büyük olmadığı ve hatta oldukça küçük bir görünüme sahip olduğunu vurgulamış ve kapladığı alanın bir şapelinkinden fazla olmadığını söylemiştir. Bunun dışında aynı ekseninde birbiri yanı sıra dizilmiş üç kubbesi bulunduğunu ve doğuya doğru yönelişi göstermek için bir dördüncüsünün ortada yer alanının önüne yerleştirildiğini ifade etmiştir. Böylece tek olan girişinden içeriye girildikten sonra ve merkezdeki kubbenin altındayken her iki kenarda aynı zamanda önde bir şapelin yer alır gibi görüldüğünü söylemiştir¹⁹⁰⁴. Barkley'e göre merkezi kısmı yüksek bir kubbe ile örtülü bir haç planına

¹⁸⁹⁶ Barkley, 1891: 32

¹⁸⁹⁷ Overbergh, 1899: 391

¹⁸⁹⁸ Rasico, 2005: 52

¹⁸⁹⁹ Akdemir, 1989: 100

¹⁹⁰⁰ Renard, 1899: 18

¹⁹⁰¹ Hammer, 1818: 37

¹⁹⁰² Texier, 2002: 221

¹⁹⁰³ Bernard, 1943: 43–44

¹⁹⁰⁴ Warsberg, 1869: 123, 124

sahiptir¹⁹⁰⁵. Gower her birisini şapel olarak adlandırmanın daha doğru olacağını düşündüğü odalara sahip olduğunu belirtmiştir¹⁹⁰⁶. Gallois yanlarında bir tür şapel olarak tanımlanabilecek odaların bulunduğunu söyleyen bir diğer seyyahdır¹⁹⁰⁷. Hawley büyük kubbelerin altında uzanan ve ana oda olarak tanımladığı kısmın genişliğinin iki katı kadar bir uzunluğa sahip olduğunu ve iki kısma ayrıldığını, kapıdan uzakta yer alanın diğerinden yaklaşık olarak 4 feet daha yüksek olduğunu ifade etmiştir. Seyyaha göre burası sultanın ibadete geldiğinde kullandığı kısımdır. İbadete gelenlerin diz çöktüğü yerin ise daha alt seviyede kaldığını iddia etmiştir¹⁹⁰⁸. Elston da benzer biçimde ana oda olarak adlandırdığı bu kısmı ikiye ayırmış ve bir bölümün yüksek diğerinin daha alçak olduğuna yönelik bir aktarım yapmıştır¹⁹⁰⁹.

Caminin içinde bulunan eşyalar da zaman zaman seyyahların dikkatini çekmiştir. Wilkinson camide altın harflerle yazılmış çok büyük güzel Kuranların mevcut olduğunu söylese de bu camiye gerçekten görmediği için verdiği bu bilgiyi nereden aldığının tespit edilmesi gerekir¹⁹¹⁰. Texier her Türk camisinde olduğu gibi burada da mihrabın iki yanında tunçtan iki büyük şamdanın bulunduğunu, bunların üzerinde yer alan mumların ise istisnai bir kalınlık ve yükseklikte olduğunu belirtmiştir. Yine bahsettiği üzere imamlar bu mumları caminin yapımından beri muhafaza etmeye büyük bir özen göstermekte ve üçte birine kadar kısaltmalarına müteakiben balmumu eklenerek tamamı bitmeden yeni bir çift mum yapılmakta, böylece camiye yaptırmanın yaktırdığı ateşin aynısı devam ettirilmektedir. Ayrıca kubbesinden inen tunç zincirlerde bulunan çeşitli şekillerdeki avizelerde Mekke'den gelen hacıların getirdiği devekuşu yumurtlarının asılı olduğunu belirtmiş, aydınlatma düzeneği hakkında da bilgi veren seyyah cam kandiller içine konulan bir fitil ve zeytinyağı ile bunun basit bir biçimde yerine getirildiğini söylemiştir¹⁹¹¹.

¹⁹⁰⁵ Barkley, 1891: 32

¹⁹⁰⁶ Gower, 1902: 26

¹⁹⁰⁷ Gallois, 1907: 56

¹⁹⁰⁸ Hawley, 1918: 50

¹⁹⁰⁹ Elston, 1923: 197

¹⁹¹⁰ Wilkinson, 1806: 44

¹⁹¹¹ Texier, 2002: 221–224

Gallois de mihrabın iki yanında sıklıkla görüldüğü gibi çok büyük mumların yer aldığı bilgisini tekrarlamıştır¹⁹¹². Bent, Yeşil Cami hakkındaki tanımlamasını Muradiye türbeleri ve camisi ile yaptığı bir karşılaştırma içinde vermiştir. Seyyaha göre caminin ilgi çekici yönleri duvarlarının zengin sırlı çinilerle kaplı olması dışında mumlarla ilgili bu inanıştır. Ancak Bent balmumlarının sürekli yenilenmesinden çok bu mumların asla söndürülmediğinden bahsetmiş, mihrabın iki yanında duran ve iki bronz şamdanın üzerinde yükselen balmumlarının Sultan I. Mehmet tarafından yakıldığından beri asla sönmediğinin camiye ziyaret edenlere imamın anlattığı bir hikâye olduğunu söylemiştir¹⁹¹³. 19. yüzyılın sonlarında camiye gören Renard ise abartılı debdebelerin bütünün uyumunu yok etmediğinden bahsederken, diğer camilerde olduğu gibi duvarlarda veya mihrabın yakınlarında çağdaş veya lüks sayılabilecek liturjik objelerin bulunmadığını ifade etmiştir. Bu tür bir aktarımı bu şamdanları da göz ardı etmiş olduğunu veya bunların bu tarihlerde mevcut olmadığını akla getirmektedir¹⁹¹⁴.

Yeşil Cami 19. yüzyılda birkaç kez tamirat çalışmalarına maruz kalmıştır. Bunlardan birinin Sultan Abdülmecit tarafından 1844 yılındaki Bursa ziyareti sırasında gerçekleştirildiğini Ubicini aktarmaktadır¹⁹¹⁵. Ancak diğer felaketlerin haricinde en büyük hasara 1855 yılındaki depremde maruz kalmıştır. Bu tarihten sonra Bursa'ya gelen seyyahlar da depremin camide yol açtığı hasarlara yer vermişlerdir. Depremin yedi yıl sonrasında Bursa'da bulunmuş olan Moustier, bu tarihte dahi kubbede meydana gelen devasa çatlağın halen görülebildiğini söylemiştir. Seyyaha göre yakın zamanlarda bir tamirat gerçekleştirilmezse, Türkiye en muhteşem yapılarından birisini kısa bir süre içerisinde kaybedecektir ve hatta böylesi bir tamirata bile güvenilirlik güvenilemeyeceğinin bilinemediğini de ifade etmiştir¹⁹¹⁶. Camide tamiratlar Moustier'in ziyaretinin iki yıl sonrasında 1864'de gerçekleşmiştir. Sandison bu tarihli raporunda Ahmet Vefik Paşa'nın faaliyetleri arasında Yeşil Cami'nin ve

¹⁹¹² Gallois, 1907: 56

¹⁹¹³ Bent, 1889: 376

¹⁹¹⁴ Renard, 1899: 19

¹⁹¹⁵ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 127

¹⁹¹⁶ Moustier, 1864: 247

türbenin onarılmasını da saymıştır¹⁹¹⁷. Bursa'nın depremde zarar görmüş olan pek çok diğer camisi gibi Yeşil Cami'nin restorasyonunun da bu tarihte Ahmet Vefik Paşa tarafından yaptırıldığı konusunda bir bilgi veren Warsberg, bu restorasyonu oldukça başarılı ve yapılan çalışmaları yapının ana fikrine uygun bulmuş ve her bir parçanın bütünlüğe uyumlu olacak bir biçimde uygulandığı sevindirici bir yenileme projesi olarak adlandırmıştır. Ayrıca binanın restorasyonunu gerçekleştiren ustanın bir İtalyan olduğu bilgisini vermiş ve oldukça genç olmasına rağmen güzel sanatlar konusunda büyük yeteneklere sahip bir ulusun bireyi olması sayesinde bu projenin başarılı bir biçimde altından kalkabildiğini söylemiştir. Restorasyon konusuna ayrıntılara girdiğinde planını aslında bu İtalyan'ın yapmadığını, Ahmet Vefik Paşa'nın sunduğu fikirlerin düzenlenerek burada gerçekleştirildiğini, böylece bu caminin o anda görülen hale gelebildiği bilgisini de vermiştir. Bu konuda tekrar bu başarılı valiyi öven Warsberg, içeride görülen Oryantal mimari biçimlerin zenginliğiyle çok iyi biçimde uyum sağlayan yansıyan ışıkların farklı biçimde renklendirilmesi fikrinin de yine kendisine ait olduğunu belirtmiştir. Burada üzerinde durduğu iç mekânda her bir bölümün farklı renklerle bezenmiş olmasıdır. Alt kısımların çini levhalarla kaplandığını, üstteki kubbenin ise çok renkli yuvarlak levhalarla bezendiğini söylemiş, merkezi bölümün beyaz, sağ bölümün yeşil, sol bölümün turuncu, mihrap ve minberin bulunduğu doğu bölümün ise kırmızı renklerde görüldüğünü belirtmiştir. Işığın zarif bir oyunu olara bahsettiği bu durumun ilk kat seviyesinde, girişin üzerinde yer aldığını söylediği sultanın ve eşlerinin sandukalarının ışığıyla da meydana geldiğini söylediği bölümde ise anlaşıldığı üzere bir hata yapmıştır¹⁹¹⁸.

Moustier minareleri kaplayan çinilerin uzun zaman önce ortadan kaybolduklarını söylerken bunun deprem nedeniyle olup olmadığı konusunda bir fikir belirtmemiştir¹⁹¹⁹. Ancak camide depremin etkisiyle ilgili bilgi veren seyyahların büyük bölümü özellikle minarelerini örnek vermiştir. Bu seyyahlar

¹⁹¹⁷ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 135

¹⁹¹⁸ Warsberg, 1864: 124–125

¹⁹¹⁹ Moustier, 1864: 247

arasında hatalar yapanlar da mevcuttur. Bunlardan birisi olan Davey depremin öncesinde yeşil çinilerle kaplı olan minarelerin sayısını dört olarak vermiş ve bunların caminin köşelerinde yer aldığını söylemiştir. Deprem nedeniyle tamamen ortadan kalkan bu minarelerin yerini, kalın ve beyaza boyanmış sıradan minarelerin aldığı bilgisini vermiştir¹⁹²⁰. Kınçov depremde iki mescidinin tahrip olduğunu ve bunların tamir edildiğini söylemiştir. Burada seyyahın asıl olarak minarelerinden söz etmek istediği hissedilmektedir¹⁹²¹. Simond yalnızca deprem nedeniyle caminin minarelerini kaybettiğini söylemiştir¹⁹²². Müller depremin öncesinde daha uzun minareleri olduğunu söyleyerek, bu yıllarda görülen minarelerin deprem sonrasına ait olduklarını belirtmiştir¹⁹²³. II. Murat Camisi ile yaptığı karşılaştırmada Yeşil Cami'nin minarelerinin daha gösterişli yapıldığını söyleyen Bent ise bu minarelerin geçmişine bir atıf yapıyor görünmektedir¹⁹²⁴. 1904 tarihli rehberde yeşil çinilerle kaplanmış olan orijinal minarelerinin yanında bizim son cemaat yeri olarak aktarıldığını düşündüğümüz mermer portikonunun deprem nedeniyle ortadan kalktığı bilgisi mevcuttur. Ancak bu kısım henüz caminin inşa aşamasında tamamlanmadan bırakılmıştır ve depremle bağlantılı değildir¹⁹²⁵.

Ahmet Vefik Paşa'nın çalışmaları Yeşil Cami'nin günümüze gelebilmesini sağlamıştır. Davey de bu caminin Ahmet Vefik Paşa'nın çabaları sayesinde ayakta kalabildiğini söyleyerek bu durumu teyit etmiştir¹⁹²⁶. Ancak Bursa'ya Warsberg'in bahsettiği onarım çalışmalarından sonra gelmiş bazı seyyahlar zaman içinde yine bazı hasarların meydana geldiği ve ihmalkârlıklardan etkilendiği bilgisini vermeye devam etmişlerdir. Barkley, caminin 1855 yılındaki depreminden çok fazla etkilendiğini söylemiş, ziyaret ettiği tarih olan 1878'de de tüm duvarlarında geniş çatlaklar ve yarıkların görülmesini de bu depreme bağlamıştır¹⁹²⁷. Elston da deprem

¹⁹²⁰ Davey, 1907: 412

¹⁹²¹ Mevsim, 2009: 80

¹⁹²² Renard, 1899: 2

¹⁹²³ Müller, 1897: 153

¹⁹²⁴ Bent, 1889: 376

¹⁹²⁵ Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211.

¹⁹²⁶ Davey, 1907: 411

¹⁹²⁷ Barkley, 1891: 32

tarafından meydana getirilen hasarın yanında tüm Bursa camilerinde görüldüğü gibi bu caminin de ihmal edildiğini söylemiştir¹⁹²⁸.

Seyyahların Osmanlı sanatına bakışıyla ilgili görüşler bölümünde bir kez daha üzerinde duracağımız gibi Osmanlı eserlerinin büyük bölümü Osmanlı'nın kendi yaratısı olarak görülmez ve farklı uygarlıklardan etkilenmiş olduğu iddia edilir. Bu görüşe tabi olan eserler genellikle seyyahların beğenilerini gizleyemedikleri eserlerden seçilir. Bunlardan birisi de Yeşil Cami olmuştur. Bu konuyla ilgili pek çok görüş belirttiğini gördüğümüz Texier, Yeşil Cami'nin tarz ve şeklinin Hindistan'ın Müslüman eserlerinden birisinin taklidi olduğunu iddia etmiştir¹⁹²⁹. Bernard ise Arap binaları tarzında inşa edildiğini belirtmiştir¹⁹³⁰.

Bursa'nın Osmanlı öncesi izlerinin arayışında olan seyyahların bazı camileri, çeşitli yönlerden farklılaşan özellikleri nedeniyle daha önceki dönemlere ait yapılar, çoğunlukla da Bizans Dönemi'ne ait kiliseler olarak göstermesi daha çok I. Murat Camisi ve Ulu Cami'de karşımıza çıkan bir durumdur. Örneklerini verdiğimiz gibi Osmanlı'nın kendi yaratısı olmaktan çok süslemeleri nedeniyle İran ve hatta Hindistan kökenli olarak dahi gösterilen ama Osmanlı Dönemi'nde meydana getirilmiş bir eser olduğu da kabul edilen Yeşil Cami'nin ise kendisi olmasa da bulunduğu konumun eski bir kilisenin yerini işgal ettiği bilgisi bazı seyahatnamelerde karşımıza çıkmaktadır. Fakat bu aktarımların ne tür bir veriye dayandığı konusunda hiçbir seyahatnamede geçerli bir fikir ileri sürülmemiştir. Örneğin Davey caminin biçimini hala koruyan eski bir Bizans kalıntıları üzerine inşa edildiğini iddia etmiştir¹⁹³¹. Aynı şekilde Hawley ve Elston da daha önceden mevcut olan bir Bizans kilisesinin yerine inşa edildiğini belirtmişlerdir¹⁹³².

Caminin ortak noktaları hakkında birden çok kaynakta karşımıza çıkan bu bilgilerin haricinde bazı seyyahlar bu genel özelliklerin tamamen dışına çıkan bazı bilgiler vermişlerdir. Camiyi ibadet saatinde ziyaret ettiğini

¹⁹²⁸ Elston, 1923: 197

¹⁹²⁹ Texier, 2002: 221

¹⁹³⁰ Bernard, 1943: 43

¹⁹³¹ Davey, 1907: 411

¹⁹³² Hawley, 1918: 49, Elston, 1923: 197

söyleyen tek kişi Hare'dir ve başka bir seyahatnamede rastlamadığımız biçimde burada kadınların ibadet yaptığını belirtmiştir. Kadınların yalnızca bu camiye girmesine izin verildiğini söylemesi bir hataya işaret etse de seyyahın burada anlatmak istediği ilk cümlesinin de gösterdiği gibi özel olarak kadınlara tahsis edilen bir cami olduğunu düşünmesinden ileri geliyor olmalıdır. Ancak Hare bu konuyla ilgili bilgi veren tek seyyah olduğundan başka kaynaklar aracılığıyla verdiği bilginin doğrulanması gerekir¹⁹³³. 1922 yılında camiyi gördüğünü söyleyen Elston ise bu tarihte caminin artık bir ibadet yeri olarak kullanılmadığını, önündeki avlunun ise bir mesire yeri haline geldiğini söylemiştir¹⁹³⁴. Bu bilgi de benzer biçimde tek bir seyahatnamede karşımıza çıktığı için doğrulanmaya ihtiyaç duymaktadır.

Yeşil Cami türbe, medrese, hamam ve imaret ile birlikte Yeşil Külliyesi'ni meydana getirmektedir¹⁹³⁵. Ancak türbenin haricinde diğer yapılar hakkında ayrıntılı bilgiler verilmediği gibi mevcudiyetleriyle ilgili aktarımlarda da bulunulmaz. Yalnızca Wheler kentin kuzeydoğusunda yer alan bir saltanat camisi olarak tanımladığı Yeşil Cami'nin yanında medrese, imaret ve yapımcısının türbesinin yer aldığını söylemiştir. Belirttiği üzere caminin yakınlarındaki medrese on iki odalıdır. İmaretinden bahsettiği ise işleviyle ilgili verdiği bilgi dolayısıyla anlaşılabilenekte ise de bu yapı hakkında ayrıntılı bir bilgi vermemiştir¹⁹³⁶.

2.4.1.15. Yıldırım Beyazıt Camisi¹⁹³⁷

Yıldırım Beyazıt Camisi, sultan camileri içerisinde en az bahis konusu edilmiş olandır. Seyyahların ilgisini çekebilecek mimari veya süsleme özelliklerinden yoksun olmasının yanında kendisine çok az seyahatnamede yer verilmesinin nedenlerinden bir diğeri kent merkezinin dışında kalıyor

¹⁹³³ Hare, 1900: 211

¹⁹³⁴ Elston, 1923: 197. Caminin çevresinin bu şekilde Bursa halkının bir dinlenme yeri gibi kullanılması 1970'li yıllara kadar devam etmiştir. Osmangazi Belediyesi, 2006: 184.

¹⁹³⁵ Osmangazi Belediyesi, 2006: 164–166.

¹⁹³⁶ Wheler, 1682: 216

¹⁹³⁷ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek–16.

olmasıdır. Konumunu tanımlayan seyyahlar da ilk olarak Bursa'nın doğusunda veya kuzeydoğusunda¹⁹³⁸, kentin dış mahallelerinden birisinde yer aldığı¹⁹³⁹ bilgisini vermişlerdir. Hammer bu duruma daha da ayrıntılı biçimde değinerek diğer tüm binalardan uzakta, tarla ve çimenliklerin ortasına yerleştirilmiş olması nedeniyle melankolik bir manzara sunduğunu ifade etmiştir¹⁹⁴⁰. Moltke da çok büyük selvi ağaçlarının altında yalnız başına durduğunu belirtmiştir¹⁹⁴¹.

Caminin genel mimari ve kent dokusu tanımlamalarında çok fazla yer etmemesinin de, konumunun şehir dışında bulunmasından kaynaklandığı söylenebilir. Ayrı biçimde ele aldığı bölümün haricinde, Bursa'nın genel mimari dokusu hakkında yaptığı tanımlamada bu camiye yer veren az sayıdaki seyyahın birisi Hammer'dir ve Sultan Murat Camisi ile kentin karşılıklı iki uç noktalarından birisinde ve bu caminin aksi yönünde yer aldığını belirtmiştir¹⁹⁴². Warsberg, Emir Sultan ve I. Mehmet Camisi gibi Yıldırım Beyazıt'ın camisinin de bir tepe üzerinde ve önünde uzanan manzaraya hâkim bir konumda olduğunu söylemiştir¹⁹⁴³. Brenner, kentin dışında eskiden bir Bizans Kilisesi olduğunu söylediği bir camiden bahsetmiştir. İsmi vermemesine rağmen yapmış olduğu tanımlamalardan bu caminin Yıldırım Beyazıt Camisi olması muhtemel görünmektedir. Seyyahın camiye dış mahallelerden birisinde, küçük ancak dik bir tepe üzerinde çeşitli harabelerle çevrelenmiş içi ve dış kısmı beyaz mermerle kaplanmış olarak tanımlaması bu düşüncelerimizi kuvvetlendirmektedir¹⁹⁴⁴. Renard, Tatar Mahallesi'nde olarak tanımladığı caminin Sultan Murat Camisi ile karşılıklı olarak yer aldığından bahsetmiştir¹⁹⁴⁵. Bursa'nın birçok yapısı hakkında önemli bilgiler aktarmasına rağmen farklı seyyahların çokça

¹⁹³⁸ Gerlach, 2007: 448, Smith, 1684: 433, Hammer, 1818: 34, Texier, 2002: 217, Bernard, 1943: 42, Moustier, 1864: 247, Haeckel, 1873: s.y., Mevsim, 2009: 80, Hawley, 1918: 48

¹⁹³⁹ Smith, 1684: 433, Hammer, 1818: 34, Texier, 2002: 217, Moustier, 1864: 247, Warsberg, 1869: 125

¹⁹⁴⁰ Hammer, 1818: 34

¹⁹⁴¹ Moltke, 1969: 57

¹⁹⁴² Hammer, 1818: 11

¹⁹⁴³ Warsberg, 1869: 165

¹⁹⁴⁴ Brenner, 1824: 25-26

¹⁹⁴⁵ Renard, 1899: 12

üzerinde durdukları yapılardan bahsetmeyi ihmal eden Walker'ın yer vermediği yapılardan bir diğeri de Yıldırım Beyazıt Camisi'dir. Hâlbuki seyyah Ulu Cami ve Emir Sultan Camisi ile birlikte bu caminin de kentin uzaktan görünümünde öne çıkan yapılardan birisi olduğunu belirtmiştir. Bu genel tanımlamada seyyah bu yapıyı talihsiz Beyazıt'ın terk edilmiş camisi olarak adlandırmış yanında türbesinin de bulunduğunu belirtmiştir¹⁹⁴⁶.

Sultan camilerinde büyük oranda seyyahların özel olarak ilgi gösterdikleri ve seyahatnamelerinde mutlaka yer verdikleri bazı ortak yönleri belirleyebilmek mümkündür. Bu sayede I. Murat Camisi'nin cephe mimarisinin özgünlüğü ve içinde bir medreseyi de barındırması, Ulu Cami'nin çok sayıda kubbesi ve merkezinde yer alan havuzu, Yeşil Cami'nin portalındaki bezemeler ve içindeki çinilerle ilgili aktarımlar bir arada değerlendirilebilmiştir. Ancak Yıldırım Beyazıt Camisi'nde böylesi bir durum söz konusu olamamaktadır. Seyyahların yalnızca Yıldırım Beyazıt'ın tarihteki yeri, Timur tarafından esir edilmesi ve caminin inşasının kesintiye uğraması ve bununla bağlantılı bir biçimde caminin sade ve harap görüntüsüyle ilgili verdikleri bilgilerde ortaklıklar görülmektedir.

Ankara Savaşı, Osmanlı tarihinin en önemli olaylarından ve devlet yönetimi de dâhil olmak üzere pek çok hususta değişiklikleri ve bozulmaları beraberinde getirmiştir. Ulu Cami ve gerçekleştirilmesi düşünülen birçok projeye birlikte Yıldırım Beyazıt'ın kendi adını taşıyan bu camisinin inşasının savaş yüzünden kesintiye uğramış olması¹⁹⁴⁷ cami hakkında bilgi veren birçok seyyah tarafından tekrarlanmıştır¹⁹⁴⁸. Başına gelen en önemli felaket olarak tanımlanabilecek bu olay nedeniyle yapımı duran cami sonraki yıllarda tamamlanmışsa da içinde bulunulan dönemin yoksunlukları görkemli bir görünüme sahip olmasını engellemiştir. Bunun dışında belki de kent merkezinin dışında bir konumda yer alması kullanım dışı kalarak harap hale gelmesini kolaylaştırmış olmalıdır. Seyyahların camiyle ilgili üzerinde

¹⁹⁴⁶ Walker, 1886: 125

¹⁹⁴⁷ Hammer, 1818: 35

¹⁹⁴⁸ Hammer, 1818: 35, Texier, 2002: 217, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211, Hawley, 1918: 48, Elston, 1923: 198

durdukları az sayıdaki ortak noktadan birisini de bu terk edilmiş, harabe ve süslemeden yoksun sade görünümü meydana getirmektedir.

Covel, bu camiyi güzel bulduğunu söyleyen ender seyyahlardan biridir¹⁹⁴⁹. Dallaway, Bursa'ya girerken karşılaştığını belirttiği bu caminin yanında bir sarayın kalıntılarında bahsetmiştir. Seyyah burada Yıldırım Beyazıt'ın ve ardından haleflerinin ikamet ettiğini ancak ziyaretini gerçekleştirdiği tarihte her iki yapının da yıkılmaya yüz tutmuş olduğunu söylemiştir¹⁹⁵⁰. Hammer da camiyi terk edilmiş bir halde tanımlamış, camiyle birlikte ıssız görümlü türbesinin Yıldırım'ın trajik kaderinin düşünülmesi için oldukça uygun bir yer olduğunu söylemiştir. Belirttiği üzere caminin inşasını tamamlayan Musa Çelebi'dir. Ancak bu dönemde devletin içinde bulunduğu durumun kötülüğü, ayrıca Musa Çelebi'nin yönetimdeki yerinin de çalkantılı olması nedeniyle caminin zengin bir biçimde donatılmadığı, sefil ve terk edilmiş bir halde bırakıldığını da belirtmiştir. Burada bulunan su kemerinin sarmaşıklarla kaplanmış haliyle karşılaştırıldığında, caminin süslemeden yoksun çıplak ve gri taş duvarlarıyla hasta ve zayıf yaşlı bir kişi gibi görüldüğünü söylemiştir¹⁹⁵¹. Texier, savaş yüzünden inşası aksamasına rağmen yine de o ana kadar bir kubbe ile örtülmüş, büyük bir kısmı ile bitişindeki iki odanın bitirilmiş ve namaza başlanmış olduğu bilgisini vermiştir. Ayrıca binasının genel yapısının düzenli bir görünümü olmasının yanında şeklinin sadeliğiyle dikkat çektiğini belirtmiştir¹⁹⁵². Bernard, yüksek duvarlarının üzerlerinde hiçbir bezemenin bulunmadığını, bu şekilde bırakılmak zorunda kaldığı için görünümünün üzüntü verici olduğunu ve yapıldığı dönemin olaylarını akla getirdiğini belirtmiştir¹⁹⁵³. Jerningham da benzer biçimde harap biçimi ve melankolik görünümüyle Yıldırım Beyazıt'ın acıklı hikâyesini hatırlattığını söylemiştir¹⁹⁵⁴. Walker, Emir Sultan'ın güzel ve güneşin altında parlayan camisiyle tezat meydana getiren harabe bir anıt olarak tanımlamış ve gri renkli, perişan biçimli bu caminin yalnız biçimde

¹⁹⁴⁹ Covel, 1998: 151

¹⁹⁵⁰ Dallaway, 1797: 174

¹⁹⁵¹ Hammer, 1818: 35-36

¹⁹⁵² Texier, 2002: 217

¹⁹⁵³ Bernard, 1943: 42

¹⁹⁵⁴ Jerningham, 1873: 221

kasvetli bir nokta olarak adlandırdığı dağın eteğindeki bir yükselti üzerinde bulunduğu ifade etmiştir. Seyyah bu sultanın ihtişamına uygun bir biçimde caminin inşasına başladığını ancak Timur istilası nedeniyle bitirilemeden kaldığını ve daha sonra iç savaş nedeniyle tahrip edildiğini söylemiştir¹⁹⁵⁵. Kınçov süslemesiz bir biçimde inşa edildiği bilgisini tekrarlamış ve kaba bir görünümü olduğunu ifade etmiştir¹⁹⁵⁶.

Bu örnekler dışında caminin mimarisiyle ilgili bilgiler aktaran seyyahların sürekli farklı noktalara değindikleri görülmektedir. Seyahatnamesinde camiye yer verdiğini gördüğümüz ilk seyyah olan Gerlach yalnızca mermerden yapıldığını söylemiştir¹⁹⁵⁷. Mimarisini biraz daha ayrıntılı ele almış olan Hammer, dış kısmında kalın taş sütunlarla taşınan bir kubbesi olmakla birlikte içeriden ağır ahşap ve basık bir çatı ile örtülü olduğu bilgisini vermiştir. Peristil olarak adlandırdığı ancak anlaşıldığı üzere son cemaat yeri olan kısımdan bahsederken buradaki üç kemerin alışılmadık bir biçime sahip olduğunu söylemiş ve bunu da caminin mimari açıdan en garip özelliği olarak göstermiştir. Bunun dışında yalnızca bir kapı ve bir minareli olup oldukça eski bir tarzda yani çok basit bir mimariye sahip bir yapı olduğundan bahsetmiştir¹⁹⁵⁸. Porter camiyi büyük bir yapı olarak tanımlamış, minaresinin de çok yüksek olduğunu ve buradan tüm kentin ve ovanın manzarasının izlenebileceğini söylemiştir¹⁹⁵⁹. Texier ilk olarak girişinin ahşap bir dam ile örtülü bir ayakkabılıktan başladığını daha sonra sağında ve solunda kandil gibi cami malzemelerinin yerleştirildiği iki ufak odanın bulunduğu loş bir sofaya gelindiğini belirtmiştir. Çevirmen Ali Suat'ın belirttiği üzere burası son cemaat yeri olmalıdır. Seyyah ayrıca çok sade biçimde yapılmış tek bir minaresinin bulunduğunu da belirtmiştir. Caminin planıyla ilgili değerlendirme yapmış olan ilk seyyah da Texier'dir. Belirttiği üzere kubbenin binanın kare şekli üzerine yerleştirilmesi ve pencerelerle ışık verilmemesi mimari tarzının

¹⁹⁵⁵ Walker, 1897: 130

¹⁹⁵⁶ Mevsim, 2009: 80

¹⁹⁵⁷ Gerlach, 2007: 448

¹⁹⁵⁸ Hammer, 1818: 34-35

¹⁹⁵⁹ Porter, 1835: 257

bir değişim dönemine ait olduğuna işaret etmektedir¹⁹⁶⁰. Planıyla ilgili fikir ileri süren bir diğer seyyah olan Warsberg ise sonradan yapılan eklemelerin çıkartıldığı takdirde caminin planının Yeşil Cami'ye oldukça benzediğini ve burada da merkezi bölümün zeminin daha derin olup içinde bir çeşmenin bulunmasının muhtemel olduğunu belirtmiştir¹⁹⁶¹. Yeşil Cami ile karşılaştırma yapılan bir diğer kaynak 1904 tarihli rehberdir ve Yıldırım Beyazıt'ın bu camisinin Yeşil Cami'nin kayıp olan son cemaat yerinin modeli olabilecek bir bölüme ve bir minareye sahip olduğu bilgisi verilmiştir. Bunun dışında cami büyük boyutlu ancak basit biçimli olarak tanımlanmıştır¹⁹⁶². Kınçov ise önünde geniş bir iç avlunun yer aldığı caminin kare taşlarla yapılmış büyük bir yapı olduğunu söylemiştir¹⁹⁶³.

Caminin iç kısmıyla ilgili aktarımlar çok daha az ayrıntı barındırmaktadır. Porter değerlendirmesini tüm camilerde görülen ortak özellikler paralelinde yapmıştır. Belirttiği üzere cami basit ancak geniş bir plana sahip olup güzel bir kubbe ile örtülmüştür. Aydınlatmanın tavana asılı çemberlere yerleştirilmiş büyük cam lambalarla yapıldığını söylemiş, sade bir minberinin ve kadınlar için bir galerisinin bulunduğunu da ifade etmiştir¹⁹⁶⁴. Daha sonra Schneider da iç kısmı hakkında bilgi vermiş ancak çok fazla ayrıntıdan bahsetmemiştir. Seyyah zeminin halılarla kaplı, içerisinin oldukça geniş olduğunu, kürsü ve sıraların bulunmadığını, alçak minberinin önünde bir metre çap ve iki metre yükseklikte iki büyük mumun durduğunu söylemiş, daha önce Porter'in de değindiği gibi ortasında avize olarak daire şeklinde lambaların bulunduğunu belirtmiştir¹⁹⁶⁵. Kınçov'un iç kısmıyla ilgili tanımlamasında yalnızca zemini kaplayan halılardan ikisinin çok eski ve değerli olduğu bilgisi yer etmektedir¹⁹⁶⁶. Hawley diğer seyyahlardan tamamen farklı bir biçimde iç süslemelerde stalâktilerin bol miktarlarda kullanıldığını ve

¹⁹⁶⁰ Texier, 2002: 217

¹⁹⁶¹ Warsberg, 1869: 126

¹⁹⁶² Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211.

¹⁹⁶³ Mevsim, 2009: 80

¹⁹⁶⁴ Porter, 1835: 257–258

¹⁹⁶⁵ Schneider, 2009: 33

¹⁹⁶⁶ Kınçov, 2009: 80

mermer oymalarının da diğer camilerinkinden daha üstün olduğunu söyleyerek bir hata yapmıştır¹⁹⁶⁷.

Yıldırım Beyazıt Camisi hakkındaki tanımlamalar genel itibariyle beğenilen bir yapı olmadığını ortaya koymaktadır. Camiyi beğendiğini söyleyen az sayıdaki seyyahın birisi olan Hammer bu göz alıcı caminin genel biçiminin zarafeti ile olduğu gibi peristili[son cemaat yeri (?)]'nin sadeliği ile dikkat çektiğini söylemiştir¹⁹⁶⁸. Schneider, Bursa'nın güzel camilerinden birisi olarak tanımlamıştır¹⁹⁶⁹. Moltke da Bursa'daki camiler arasında yapım tarzı bakımından kendisine en mükemmel olarak görünenin bu cami olduğunu söylemiştir¹⁹⁷⁰. Warsberg'in Bursa'daki örneklerin en güzeli olarak gösterdiği kısmı son cemaat yeridir. Seyyah bu bölümü İslami tarzda, beyaz mermerden yapılma ve oldukça sade olarak tanımlasa da aynı zamanda haşmetli bir biçimi olduğunu da belirtmiştir¹⁹⁷¹. Huart, Bursa'nın önde gelen yapıları arasında gösterdiği Yıldırım Beyazıt Camisi'nin Uludağ'ın eteklerinde beyaz tüllere bürünmüş bir hayal gibi görüldüğünü ifade etmiştir¹⁹⁷². Huart gibi Renard'ın da Bursa'nın dikkat çekici yapıları arasında saydığı camilerden birisidir¹⁹⁷³. Gallois, Yeşil Cami ve Ulu Cami dışında Yıldırım Beyazıt Camisi'nin dikkate değer olduğunu söylemiş ancak diğer iki camiye ayrıntılı biçimde değinmiş olmasına rağmen bu caminin yalnızca on beşinci yüzyıldan kaldığı bilgisini vermiştir¹⁹⁷⁴. Seyyahların büyük bölümü bezemelerin eksikliğini genellikle olumsuz bir yönü olarak aktarılmakla birlikte Haeckel ise caminin dikkat çekici yönünün asil sadeliğinden kaynaklandığını ifade etmiştir¹⁹⁷⁵.

1855 depreminin zarar verdiği yapılardan birisidir ve uzun süre harap bir halde bırakıldığı anlaşılmaktadır. Camiyi 1864 yılında ziyaret etmiş olmasına rağmen Warsberg bu tarihte dahi depremin meydana getirdiği

¹⁹⁶⁷ Hawley, 1918: 48

¹⁹⁶⁸ Hammer, 1818: 11

¹⁹⁶⁹ Schneider, 2009: 33

¹⁹⁷⁰ Moltke, 1969: 57

¹⁹⁷¹ Warsberg, 1869: 125–126

¹⁹⁷² Huart, 1978: 21

¹⁹⁷³ Renard, 1899: 12

¹⁹⁷⁴ Gallois, 1907: 57

¹⁹⁷⁵ Haeckel, 1873: s.y

zararları görmüş ve caminin çok kötü biçimde etkilendiğini söylemiştir. Belirttiği üzere tüm camilerde olduğu gibi minaresinin üst kısmı yıkılmıştır, kubbeleri çökmüştür ve terk edilmiş haldeki odaların içinden gökyüzü görülebilmektedir. Seyyah o ana kadar hiçbir onarım faaliyeti görülmemesine rağmen yine de tamir edilebilecek bir durumda olduğunu söylemiştir¹⁹⁷⁶. Simond, bu caminin de Bursa'daki pek çok cami ile ortak kaderi paylaşır biçimde 1855 yılındaki depremde zarar gördüğü ve minaresini kaybettiğini belirtmektedir¹⁹⁷⁷. 20. yüzyılın başlarında Bursa'ya gelmiş Hawley de camiyi eski güzelliğini kaybetmiş harabe bir yapı olarak tanımlamıştır. Ancak bu harabeliğinin nedeninin deprem olup olmadığı anlaşılamamaktadır. Zira örnekleri de görüldüğü üzere cami depremin öncesinde de kötü durumuyla dikkat çekmektedir¹⁹⁷⁸.

Yıldırım Beyazıt Camisi bir külliye'nin merkezini oluşturmaktadır. 1390–1395 yılları arasında yapıldığı bilinen bu külliye günümüze gelememiş sıbyan mektebi, ahır, 18. yüzyıla kadar faaliyetini sürdürdüğü bilinen imaret ve mutfağın haricinde cami, medrese, darüşşifa, hamam ve türbeyi barındırmaktadır¹⁹⁷⁹. Ancak diğer külliyelerde olduğu gibi seyyahlar burada da cami ve türbe dışındaki yapılardan çok fazla bahsetmemişlerdir. Söz ettikleri durumlarda da haklarında çok fazla bilgi vermemiş ve bazen ayrıntılı olarak inceleme yapmamaları nedeniyle asıl işlevlerinin ne olduğunu da çözememişlerdir. Örneğin Dallaway bu camiyle birlikte yanında saray olarak isimlendirdiği başka bir yapının kalıntısından da söz etmiştir. Bunun külliye'nin yapılarından birisi olması muhtemeldir. Seyyah, Bursa'da Yıldırım Beyazıt tarafından bir saray inşa edildiği bilgisine sahip olmalıdır ve sarayının bulunduğu yer olarak da camisinin civarını düşünmüş olması muhtemeldir¹⁹⁸⁰. Dallaway gibi diğer seyyahlar da bahis konusu ettikleri durumlarda bu yapıları büyük oranda ihmal edilmiş ve harabeye dönmüş olarak tanımlamışlardır. Hammer, burada bir imaretin bulunduğundan

¹⁹⁷⁶ Warsberg, 1869: 125

¹⁹⁷⁷ Renard, 1899: 2

¹⁹⁷⁸ Hawley, 1918: 48

¹⁹⁷⁹ Osmangazi Belediyesi, 2006: 118

¹⁹⁸⁰ Dallaway, 1797: 174, Wilkinson, 1806: 41

bahsetmiş ancak cami ile aynı kaderi paylaşır biçimde Yıldırım'ın esir edilmesini takip eden dönemlerdeki yokluklardan ötürü ihmal edilerek kısa bir sürede yıkılarak moloz yığını haline geldiğini ifade etmiştir¹⁹⁸¹. Macfarlane de ismini vermediği ancak kendisinden söz ettiğini tespit edebildiğimiz Yıldırım Beyazıt Camisi'nin yanındaki bir hamamdan bahsetmektedir. Camiyi virane ve terk edilmiş bir şekilde tanımladıktan sonra bu hamamın camiden dahi daha harap bir halde olduğunu söylemiş ve Osmanlı'nın kendi atalarının mirası olan eserlere olan ilgisizliğine de bir sitemde bulunmuştur¹⁹⁸². Porter'in caminin yanında olduğunu söylediği ancak haklarında çok fazla bahis yapmaya değmeyeceğini belirttiği kalıntılar da bu yapılara ait olabilir. Ayrıca diğer seyyahlarda görmediğimiz bir biçimde burada bir başka caminin daha bulunduğunu söylemiş fakat caminin içinin alışıldık görüntüsünden ötürü buraya girmeye gerek görmediğini belirtmiştir¹⁹⁸³. Bernard ise caminin yanında bulunan ancak harabe halde olduğunu söylediği bir yapıyı fakirler için yaptırılmış bir hastane olarak tanımlamıştır. Ancak gerek işlevini gerekse de çeşitli konularda alıntı yaptığı Hammer'a bir gönderme yapmış olabileceğini düşündüğümüzde bu yapının imaret olmasının muhtemel olduğunu söyleyebiliriz¹⁹⁸⁴.

2.4.2. Hamamlar

Hamam ziyaretleri, her dönem Bursa'ya yapılan gezilerin başta gelen sebeplerinden birisini meydana getirmiştir. Bu nedenle konumuz dâhilindeki en erken seyahatnameden başlayarak en geç örneğe kadar hemen her seyahatnamede hamamlarla ilgili bilgilere rastlamak mümkündür. Bununla birlikte hamamların ziyaret edilmesinin başlıca nedeni sağlığa yararlı olarak düşünölmeleridir. Ayrıca Batılılar için hamam, doğu kültürünün çok önemli bir parçasıdır ve seyyahlar da bu kültürün en ufak ayrıntısının dahi

¹⁹⁸¹ Hammer, 1818: 35

¹⁹⁸² Macfarlane, 1850a: 87.

¹⁹⁸³ Porter, 1835: 257

¹⁹⁸⁴ Bernard, 1943: 43

okuyucularının ilgisini çekeceğinin farkındadırlar. Bundan dolayı daha ziyade kendilerinin de dâhil olduğu hamam sefalarından ve hamamların Osmanlı yaşamı içindeki yerinden bahsetmeyi tercih etmişlerdir. Hatta bazı seyyahlar, kesin bir biçimde ziyaret etmediklerini söylememiz mümkün olmasına rağmen, okuyucularının merakını daha çok cezp edeceğini düşündükleri için anlatımları içinde kadınlar hamamına da yer vermişlerdir. Ayrıca Bursa'nın Roma ve Bizans dönemlerinde de hamamlarıyla ünlü olduğu bilen seyyahlar tarihlerinden de bahsetmiş ve kökenleriyle ilgili tahminlere de yoğun bir yer ayırmışlardır. Mimari tanımlamaların bir bölümü ise ayrıntılara girmeyen ve isminin verilmediği durumlarda hangi hamamdan bahsedildiğinin dahi anlaşılamayacağı biçimde hamamların ortak özellikleri hakkındadır.

2.4.2.1. Genel İzlenimler¹⁹⁸⁵

Seyyahların büyük bölümü Anadolu ve İran başta olmak üzere sağlığa yararları ile sık biçimde ziyaret edilen hamamların tüm dünyada mevcut olduğunu bilseler de bu hamamlar içinde en tanınmış ve ünlülerinin Bursa'dakiler olduğunu kabul etmişlerdir. Bursa ile çok fazla özdeşleşmiş olan hamamlar da bu kente yer veren seyahatnamelerde en çok bahsi edilen yapılar arasında yer almıştır. Hatta Bursa'nın en dikkat çekici yönlerinden birisi olarak hamamları gösteren¹⁹⁸⁶, ününü hamamlara borçlu olduğunu söyleyen¹⁹⁸⁷, hamam ve kaplıcalarının dünyanın veya en azından doğunun en güzel örnekleri olduğunu belirten¹⁹⁸⁸ seyyahlarla karşılaşmak mümkündür. Bursa hakkındaki tanımlamalarını oldukça kısa tutan ve genel tanımlamalar haricinde bu kentin hiçbir özelliğine değinmeyen seyyahların dahi kaplıcalar ve hamamlardan bahsetmeyi ihmal etmemesi de Bursa'nın hamamlarına

¹⁹⁸⁵ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-17.

¹⁹⁸⁶ Kinneir, 1818: 246, Browne, 1820: 108, Fontanier, 1829: 85, Hamilton, 1842a: 76, Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 127, Mevsim, 2009: 59, 98, Beaufort, 1859: 533, Busch, 1870: 147-148

¹⁹⁸⁷ Grelot, 1998: 189, Brenner, 1824: 44, Burgess, 1835: 124, Balbo, 1834: 124

¹⁹⁸⁸ Leunclavius, 1596: 116, Stochove, 1650: 181, Texier, 2002: 202, Poujoulat, Michaud, 1840: 168, Moustier, 1864: 247, Blunt, 1878a: 236

verilen önemi ortaya koyar¹⁹⁸⁹. Bu seyyahlardan birisi olan Macgill, Bursa'nın yalnızca konumu ve tarihteki yeri ile ilgili bir tanımlama yaptıktan sonra sadece hamamlarından bahsetmiştir¹⁹⁹⁰. Fontanier de camiler başta olmak üzere erken Osmanlı Dönemi'ne ait pek çok yapıya ev sahipliği yapıyor olmasına rağmen Bursa'nın en dikkat çekici anıtlarının hamamlar olduğunu söylemiştir¹⁹⁹¹.

Bursa'ya yaptıkları gezilerinin asıl amacı hamamlarda sağlığını kazanmak veya özellikle hamamları ve kaplıcaları incelemek olan kişiler tezimizde yer verdiğimiz seyyahlar içerisinde yalnızca birkaç örnekle temsil edilmektedir¹⁹⁹². Bununla birlikte farklı amaçlarla Bursa'ya gelmiş olsalar bile seyyahların büyük bölümü çok ünlü olan bu hamamları ziyaret etmeyi ihmal etmemiştir. Ziyaret edilmedikleri ve genel mimari doku içerisindeki yerleri ile ele alındıkları durumlarda da ortak olan özellikleri bağlamında kısa mimari tanımlamaları gerçekleştirilmiş ya da en azından ünlerinden ve şifalı niteliklerinden bahsedilmiştir¹⁹⁹³. Bursa'nın genel görünümünün aktarıldığı ve uzaktan görünen kubbelerin hangi yapıya ait olduğu tam olarak tespit edilemediğinde bunların camiler dışında hamamlar olabileceğini söyleyen seyyahlarla karşılaşılması¹⁹⁹⁴, ayrıca Bursa'nın öne çıkan yapıları içerisinde camilerle birlikte hamamların da sayılması¹⁹⁹⁵ bu yapılara gösterilen önemin ve Bursa ile ne derece özdeşleştirilmiş olduklarının diğer kanıtlarıdır. Bu gerçeğe rağmen hamamların seyahatnamelerde sahip oldukları yere oranla mimari ayrıntıları hakkında verilen bilgilerin yetersiz olduğu görülür. Seyyahlar hamamlarla ilgili olarak daha çok kent merkezinin dışında

¹⁹⁸⁹ Yücel, 1991: 198-199, Leunclavius, 1596: 116, Purchas, 1905: 475, Paul of Aleppo, 1836: 10, 11, Grelot, 1998: 189, Chishull, 1993: 70, Browne, 1820: 108-109, Bartholdy, 1807: 131, Macgill, 1808: 103-104, Stanhope, 1843: 14, Fontanier, 1829: 85-90, Briand, 1829: 51-53, G.M., 1834: 458, Levinge, 1839: 238, Strickland, 1858: 110, Felice de Vecchi, 1854: 92-93, Smith, 1851: 10-15, Playfair, 1890: 99, 100, Garnett, 1904: 30-31, Banse, 1919: 72, Oeconomos, 1922: 44

¹⁹⁹⁰ Macgill, 1808: 103

¹⁹⁹¹ Fontanier, 1829: 85

¹⁹⁹² Mevsim, 2009: 9-10, Bernard, 1943, Smith, 1851

¹⁹⁹³ Bartholdy, 1807: 131, Kinneir, 1818: 246, Balbo, 1834: 124, Kammond, 1878: 292

¹⁹⁹⁴ Beaufort, 1859: 533, Renard, 1899: 11

¹⁹⁹⁵ Moltke, 1969: 56, Busch, 1870: 147, Davey, 1907: 415

buldukları¹⁹⁹⁶, büyük bir üne sahip oldukları¹⁹⁹⁷ şeklinde bilgiler vermişlerdir. Ayrıca hamamların yoğun bir biçimde ziyaret edilmesine değinerek bunun ilk nedenini çeşitli hastalıklara olan faydalarına bağlamışlar¹⁹⁹⁸ ve bu yüzden yalnızca Bursa halkının değil, İstanbul başta olmak üzere Osmanlı'nın diğer kentlerinden ve hatta çok uzak diyarlardan ve ülkelerden kişilerin de şifa bulmak için Bursa'nın hamamlarına geldiğinden bahsetmişlerdir¹⁹⁹⁹.

Seyyahların üzerinde daha yoğun biçimde durduğu bu noktalar doğal olarak mimari özelliklerinden ziyade hamamlara asıl ününü kazandıran kaplıcalara odaklanan anlatımları beraberinde getirmiştir. Bazı seyahatnamelerde hamamlarla dahi ilişkilendirilmeyen kaplıcalar, genel olarak sayıları²⁰⁰⁰, içerikleri²⁰⁰¹, sıcaklıkları²⁰⁰² gibi yönleriyle ele alınmışlardır.

¹⁹⁹⁶ Parmaksızoğlu, 1971: 42, Purchas, 1905: 475, Stochove, 1650: 180, Polonyalı Simeon, 2007: 30, Wheler, 1682: 224, Smith, 1684: 433, La Motraye, 2007: 248, Egmont, Heyman, 1759: 190, Pococke, 1772: 301, Brenner, 1824: 45, Dallaway, 1797: 178, Macgill, 1808: 103, Stanhope, 1843: 14, Turner, 1820: 153, Fontanier, 1829: 85, Briand, 1829: 51, Levinge, 1839: 238, Stuart, 1854: 54, Hamilton, 1842a: 71, 77, Strickland, 1858: 110, Thourenel, 1840: 420, Pfeiffer, 1851: 74, Monk, 1851: 51, Benjamin, 1857: 111, Beaufort, 1874: 537, Joanne, Isambert, 1861: 504, Cox, 1882: 49, Playfair, 1890: 100, Overbergh, 1899: 405, Rasico, 2005: 52, Hawley, 1918: 54.

¹⁹⁹⁷ Leunclavius, 1596: 116, Egmont, Heyman, 1759: 190, Pococke, 1772: 301, Kinneir, 1818: 246, Browne, 1820: 108, Briand, 1829: 51, Porter, 1835: 263, Schneider, 2009: 17, Hamilton, 1842a: 71, Poujoulat, Michaud, 1840: 168, Smith, 1851: 15, Joanne, Isambert, 1861: 504, Mevsim, 2009: 60, 98, Cox, 1882: 49, Hare, 1900: 214, Playfair, 1900: 100, Coufopoulos, 1895: 190, Renard, 1899: 30, Overbergh, 1899: 405

¹⁹⁹⁸ Yücer, 1991: 198, Parmaksızoğlu, 1971: 42, Lubenau, 2012: 494-495, Stochove, 1650: 180, Polonyalı Simeon, 2007: 30, Thévenot, 2009: 112, Chishull, 1993: 70, Egmont, Heyman, 1759: 190, La Motraye, 2007:249, Brenner, 1824: 45, Hammer, 1818: 29, Macgill, 1808: 103, Fontanier, 1829: 87, Briand, 1829: 51, Walsh, 1836: 206, G.M., 1834: 458, Felice de Vecchi, 1854: 92-93, Smith, 1851: 15, Cooper, 1855: 182, Higginson, 1916: 116, Moustier, 1864: 247, Jerningham, 1873: 231, Haeckel, 1873: s.y., Mevsim, 2009: 59-60, Bent, 1889: 37, Coufopoulos, 1895: 190, Renard, 1899: 1

¹⁹⁹⁹ Parmaksızoğlu, 1971: 42, Lubenau, 2012: 495, Stochove, 1650: 180, Thévenot, 2009: 112, Egmont, Heyman, 1759: 190, Fontanier, 1829: 89-90, Briand, 1829: 51, G.M., 1834: 458, Marcellus, 1839b: 505, Pfeiffer, 1852: 74, Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 128, Haeckel, 1873: s.y., Playfair, 1890: 100, Coufopoulos, 1895: 190, Mevsim, 2009: 69

²⁰⁰⁰ Yücel, 1991: 198, Walsh, 1836: 206, Levinge, 1839: 238, Poujoulat, Michaud, 1840: 168, Bernard, 1943: 23, 25, Smith, 1851: 11, Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 127, Jerningham, 1873: 217, Haeckel, 1873: s.y.

²⁰⁰¹ Chishull, 1993: 70, Brenner, 1824: 45, Browne, 1820: 108, Turner, 1820: 153, Fontanier, 1829: 85, Walsh, 1836: 206, G.M., 1834: 458, Levinge, 1839: 238, Hamilton, 1842a: 77, Poujoulat, Michaud, 1840: 168, Thourenel, 1840: 420, Bernard, 1943, Smith, 1851: 11, Joanne, Isambert, 1861: 504, Busch, 1870: 147-148, Jerningham, 1873: 217 Mevsim, 2009: 60, 84, Coufopoulos, 1895: 190, Overbergh, 1899: 405

²⁰⁰² Egmont, Heyman, 1759: 190, Brenner, 1824: 45- 46, Turner, 1820: 153, Fontanier, 1829: 85, Walsh, 1836: 206, Levinge, 1839: 238, Hamilton, 1842a: 77, Poujoulat, Michaud, 1840: 168, Bernard, 1943, Felice de Vecchi, 1854: 93, Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 127, Joanne, Isambert, 1861: 504, Haeckel, 1873: s.y., Mevsim, 2009: 59, 84, Overbergh, 1899: 405

Seyyahlardan bazıları Bursa'nın bu özelliğinin bulunduğu konumun bir getirisi olduğunu belirterek kaplıcaların kaynağı hakkında da fikirler ileri sürmüşlerdir. Bu seyyahlardan çok genel tanımlamalar yapanlar yalnızca Uludağ'ın yamaçlarından çıktıklarını söylemiştir²⁰⁰³. Yine bazı seyyahlar hamamların bu kaynakların buldukları yerin üzerine kurulduğunu söyleyen ya da en azından bu şekilde algılamalara yol açabilecek aktarımlar yapmışlardır²⁰⁰⁴. Bunun dışında kaynakların hamamlara getirildiğini²⁰⁰⁵ ve bunun kanallarla yapıldığını²⁰⁰⁶ söyleyen seyyahlar da mevcuttur. Thévenot ziyaret ettiği hamama suların üzerleri açık dereler halinde geldiğini görmüştür²⁰⁰⁷. Ancak Turner kanalları da bizzat görmüş ve suların sıcaklık nedeniyle kristalleşmiş iki dar kanalın içinden aktıklarını söylemiş²⁰⁰⁸, daha sonra Playfair de kente yaklaşırken hamamları besleyen kanallardan sıcak buharların görülebildiği bilgisini vermiştir²⁰⁰⁹.

Doğrudan üzerinde kurulduğu düşünülün ya da farklı şekillerde hamamlara getirildikleri söylensin kaynakların sayısı hakkında da bir fikir birliği söz konusu değildir. Fontanier, Bursa halkının bu fikirde olmamasına rağmen hamamların aynı yerde konumlanmasının nedenini aynı kaynaktan beslenmelerine bağlayarak yalnızca tek bir kaynağın mevcut olduğu yönünde bir fikir ileri sürmüştür²⁰¹⁰. Ancak genel olarak tam sayı verilmese bile hamamların birden daha çok kaynaktan beslendiği düşüncesinin daha yaygın olduğunu söyleyebiliriz. Seyyahları böylesi bir düşünceye iten sebep ise kaplıcaların sıcaklıkları ve bunun yanında içeriklerinde farklılıklar görülmesidir²⁰¹¹. Yalnızca Hamilton, birbirlerinden yaklaşık yüzer metre aralıklı iki kaynaktaki derecelerin farklı olduğunu keşfetmişse de tek bir ana

²⁰⁰³ Leunclavius, 1596: 116, Chishull, 1993: 70, Covell, 1998: 173, Brenner, 1824: 45, Dallaway, 1797: 178, Macgill, 1808: 103, Schneider, 2009: 17, Thourenel, 1840: 420, Benjamin, 1857: 111, Joanne, Isambert, 1861: 504, Jerningham, 1873: 217, Playfair, 1890: 99, Overbergh, 1899: 405

²⁰⁰⁴ Parmaksızoğlu, 1971: 42, Dallaway, 1797: 178, Fontanier, 1829: 90, Hamilton, 1842a: 77, Haeckel, 1873: s.y., Bent, 1889: 374

²⁰⁰⁵ Purchas, 1905: 475, Thévenot, 2009: 112

²⁰⁰⁶ Chishull, 1993: 70, La Motraye, 2007: 249, Turner, 1820: 153

²⁰⁰⁷ Thévenot, 2009: 112

²⁰⁰⁸ Turner, 1820: 153

²⁰⁰⁹ Playfair, 1900: 99

²⁰¹⁰ Fontanier, 1829: 85

²⁰¹¹ Brenner, 1824: 45, Levinge, 1839: 238, Jerningham, 1873: 217, Overbergh, 1899: 405, Mevsim, 2009: 84

kaynak olduğunu söylemiştir²⁰¹². Michaud iki yüz metre aralıklarla dört farklı kaynağın bulunduğunu belirtmiştir²⁰¹³. Smith tüm kaynakları incelemeye almamıştır ancak diğer seyyahlara göre daha önemli bilgiler vermiştir. Belirttiği üzere iki önemli kaynak Kükürtlü ve Bademli Bahçe'dir. Seyyah içeriklerindeki farklılıklardan her ikisinin de tamamen ayrı kaynaklar olduğunu ve Büyük Kükürtlü ve Küçük Kükürtlü'nün Kükürtlü, Yeni Kaplıca ve Kaynarca'nın ise Bademli Bahçe kaynağından beslendiğini tespit etmiştir²⁰¹⁴. Ubicini, birbirine yakın mesafede yedi ayrı kaynak olduğunu söylemiştir²⁰¹⁵. Haeckel'e göre ana kaynakların sayısı dördür²⁰¹⁶. Overbergh, ilk olarak Uludağ'ın yamacında dört termali besleyen ve farklı derecelere sahip iki ve daha sonra ismini Pythia olarak verdiği bir yer ile Muradiye'de yine farklı derecelerdeki iki kaynaktan söz eder. Yani bu seyyahın da derece ve konum farklılığına göre dört farklı kaynaktan bahsettiği söylenebilir²⁰¹⁷. Bursa'ya yaptığı gezi amacı özellikle bu kaplıcaları incelemek olan Bernard, çok genel bir biçimde Bursa ve civarında çok sayıda kaplıca olduğunu söylemiştir. Ancak yirmi civarındaki hamama kaynaklık eden sıcak sulara yedilicalar ismini vermiş olması bu kaynakların da sayısının yedi olduğunun düşünüldüğünü akla getirir²⁰¹⁸. Benzer biçimde Bursa'ya yaptığı gezinin asıl amacı termal suları incelemek olan Smith de kaynakların sayısının yedi olduğunu ve tamamının 1,5 millik bir mesafede toplandığını ifade etmiştir²⁰¹⁹. Kaynakların sayısını yedi olarak veren bir diğer seyyah olan Jerningham içeriklerindeki farklılıklar dolayısıyla bu kaynakların ayırt edilebileceğini belirtmiştir²⁰²⁰. Haeckel de antik dönemlerden beri ünlü olan ve Uludağ'ın derinliklerinde yer alan bu kaynakların sayısının yedi olduğunu belirtir²⁰²¹. Kınçov daha genel bir tanımlamayla kükürtlü ve demirli olarak ayırt ettiği

²⁰¹² Hamilton, 1842a: 77.

²⁰¹³ Poujoulat, Michaud, 1840: 168

²⁰¹⁴ Smith, 1851: 13

²⁰¹⁵ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 127

²⁰¹⁶ Haeckel, 1873: s.y.

²⁰¹⁷ Overbergh, 1899: 405

²⁰¹⁸ Bernard, 1943: 23, 25

²⁰¹⁹ Smith, 1851: 11

²⁰²⁰ Jerningham, 1873: 217

²⁰²¹ Haeckel, 1873: s.y.

kaplıcaların farklı kaynaklardan geldiğini söylemiştir²⁰²². Bursa kaplıcaları hakkında konumuz dâhilinde en erken tarihli bilgiyi veren seyyah olan Şihabeddin el- Ömeri, Bursa'nın yer aldığı arazinin kükürtlü ve bataklık olmasından dolayı dünyanın hiçbir yerinde görülmediği bir biçimde tümü bir arada toplanmış toplam üç yüz kaplıcadan söz etmiştir²⁰²³. Bazı seyyahlar ise Şihabeddin el Ömeri gibi bir sayı vermeden yalnızca kaynakların çok sayıda olduğunu söylemekle yetinmişlerdir²⁰²⁴.

Hamamların birden çok kaynaktan beslendiğini söyleyen seyyahlar bu kaynakların içeriklerindeki farklılıklarla ilgili de bazı bilgiler vermişlerdir. Kaplıca sularının içerikleri hakkında en sağlıklı ve ayrıntılı bilgiler 19. yüzyılda asıl amaçları bu suların kimyasal incelemelerini yapmak için Bursa'ya gelen Bernard ve Smith gibi araştırmacılar tarafından ortaya konulmuştur. Ancak bu tarihin öncesinde de suların sıcaklıkları gibi içerikleriyle de farklılaştığını bilen ve bu özellikleriyle ilgili tahminlerde bulunan seyyahlara rastlanmaktadır. Bu konuda en çok karşımıza çıkan suların kükürtlü olduğu yönündeki aktarımlardır²⁰²⁵. İçerikleriyle ilgili bilgi veren seyyahların en çok kükürtten bahsetmesinin nedeni şüphesiz kaynaklarda ve hamamlarda kolaylıkla algılanabilen kokusudur²⁰²⁶. Kükürt dışında bazı suların içeriklerinde demir bulunduğu²⁰²⁷, bazılarında ise her ikisinin karışımının görülebileceği ifade edilir²⁰²⁸. İçerikteki kükürdün kokudan anlaşılması gibi suların çıktığı yerlerdeki oksitlenmelerin görülmesi demir içeriği konusunda

²⁰²² Mevsim, 2009: 84

²⁰²³ Yücel, 1991: 198–199

²⁰²⁴ Leunclavius, 1596: 116, Chishull, 1993: 70, Browne, 1820: 178, Macgill, 1808: 103, Fontanier, 1829: 85, Texier, 2002: 202, G.M., 1834: 458, Levinge, 1839: 238, Felice de Vecchi, 1854: 92, Benjamin, 1857: 111, Davey, 1907: 415

²⁰²⁵ Yücel, 1991: 198, Chishull, 1993: 70, Brenner, 1824: 45, Browne, 1820: 108, Walsh, 1836: 206, G.M., 1834: 458, Pardoe, 2004: 313, Levinge, 1839: 238, Poujoulat, Michaud, 1840: 168, Thourenel, 1840: 420, Smith, 1851: 11, Monk, 1851: 51, Howard, 1853: 36, Murray, 1854: 182, Higginson, 1916: 116, Joanne, Isambert, 1861: 504, Busch, 1870: 147-148, Jerningham, 1873: 217, 231, Bent, 1889: 374, Hare, 1900: 214, Playfair, 1890: 100, Renard, 1899: 30, Overbergh, 1899: 405, Mevsim, 2009: 84, Gallois, 1907: 57

²⁰²⁶ Fontanier, 1829: 85, Hamilton, 1842a: 77, Bent, 1889: 374

²⁰²⁷ Brenner, 1824: 45, Browne, 1820: 108, Monk, 1851: 51, Murray, 1854: 182, Beaufort, 1874: 537, Busch, 1870: 147–148, Mevsim, 2009: 84, Playfair, 1890: 100, Gallois, 1907: 57

²⁰²⁸ Brenner, 1824: 45, Turner, 1820: 153, Walsh, 1836: 206, Mevsim, 2009: 60, Coufopoulos, 1895: 190, Overbergh, 1899: 405, Davey, 1907: 415

seyyahlara bir ipucu vermiş olmalıdır²⁰²⁹. Bu iki maddenin dışında suların içeriğindeki diğer kimyasallardan bahseden seyyahlar bizzat bu suları alarak tetkikler yapan²⁰³⁰ veya bu şekilde detaylı bir inceleme gerçekleştirmiş olan diğer kişilerin araştırma sonuçlarını aktaranlardır²⁰³¹.

Suların içerikleri daha ayrıntılı incelemeleri gerektirmekle birlikte sıcaklıklar daha kolay bir biçimde ölçülebilmıştır ve ölçüm yapabilenler derecelerini de vermiş²⁰³² böylece farklı kaynakların içerikleri gibi derecelerinde de değişimler olduğunu tespit edebilmişlerdir²⁰³³. Seyyahlar hamamlarda kullanılan bu suların herhangi bir ısıtmaya gereksinim olmadan doğal olarak sıcak olduğunu bilmektedirler²⁰³⁴. Yalnızca hamamlardaki suyun belli bir dereceye kadar ısıtıldığını söyleyen Wilkinson, bu suların zaten doğal biçimde sıcak olduğunu bilmiyor görünmektedir ve bu tür bir hata yapmasının nedeni birçok kez üzerinde durduğumuz gibi Bursa'ya gerçekten bir gezi gerçekleştirmemiş olmasıdır²⁰³⁵. Bunun dışında suların sıcaklığının yüksekliğine örnek vermek isteyen seyyahlar bunu bu kaynaklarda çok kısa sürede bir yumurtanın pişirilebilmesi örneğiyle okuyucularına aktarmayı tercih etmişlerdir²⁰³⁶. Bu yüzden suların hamamlarda kullanılabilmesi için, yine Bursa'nın hemen her noktasında kendini gösteren ve sıcak sularla birlikte hamamları besleyen soğuk sularla²⁰³⁷ karıştırılması gerektiği²⁰³⁸ bilgisi de sık sık verilmiştir.

²⁰²⁹ Fontainer, 1829: 85

²⁰³⁰ Turner, 1820: 153 dn., Bernard, 1943, Smith, 1851

²⁰³¹ Turner, 1820: 153, Walsh, 1836: 206, Poujoulat, Michaud, 1840: 168, , Thourenel, 1840: 420, Jerningham, 1873: 217, Renard, 1899: 30

²⁰³² Turner, 1820: 153, Fontanier, 1829: 85, Walsh, 1836: 206, Levinge, 1839: 238, Hamilton, 1842a: 77, Strickland, 1858: 110, Felice de Vecchi, 1854: 93, Howard, 1853: 36, Beaufort, 1874: 537, Joanne, Isambert, 1861: 504, Haeckel, 1873: s.y., Mevsim, 2009: 59, 84, Overbergh, 1899: 405

²⁰³³ Brenner, 1824: 45, Walsh, 1836: 206, Levinge, 1839: 238, Hamilton, 1842a: 77, Felice de Vecchi, 1854: 93, Jerningham, 1873: 217, Mevsim, 2009: 59, Overbergh, 1899: 405

²⁰³⁴ Parmaksızoğlu, 1971: 42, Leunclavius, 1596: 116, Thévenot, 2009: 112, Grelot, 1998: 189, Chishull, 1993: 70, Hammer, 1818: 29, Fontanier, 1829: 90, Briand, 1829: 51, Porter, 1835:263, G.M., 1834: 458, Schneider, 2009: 17, Walsh, 1838a: 29, Levinge, 1839: 238, Moltke, 1969: 58, Thourenel, 1840: 420, Joanne, Isambert, 1861: 504, Haeckel, 1873: s.y., Bent, 1889: 374

²⁰³⁵ Wilkinson, 1806: 43

²⁰³⁶ Lubenau, 2012: 495, Thévenot, 2009: 112, Egmont, Heyman, 1759: 190, Brenner, 1824: 45, Walsh, 1836: 206, Pardoe, 2004: 313, Porter, 1835:263, Levinge, 1839: 238

²⁰³⁷ Leunclavius, 1596: 116, Lubenau, 2012: 495, Brenner, 1824: 45–46, Kinneir, 1818: 246, Walsh, 1836: 98, Walsh, 1838a: 29, Monk, 1851: 51, Murray, 1854: 182, Moustier, 1864: 247, Playfair, 1890: 100, Mevsim, 2009: 84

Seyyahlar hamam ziyaretlerinin yalnızca tedavi için yapılmadığını bilmektedirler. Bu yüzden sağlığa yararlı nitelikleri hakkındaki bilgiler çok fazla verilmekle birlikte seyahatnamelerde hamamlara sağlığını kazanmak için giden kişilerle ilgili yapılan bahislerden çok halkın bir gününü burada ne şekilde geçirdiği ve hamamların Osmanlı toplumunun sosyal yaşamı içerisindeki yeri ile ilgili anlatımlara rastlanmaktadır²⁰³⁹. Türklerin gerek alışkanlık ve gelenekler²⁰⁴⁰, gerekse de dini kuralların buyrukları²⁰⁴¹ ve yasal zorunluluklar²⁰⁴² nedeniyle bu hamamlara temizlenmek için gittiğinden bahseden seyyahların yanında hamamların Türklerin ve özellikle kadınların günlük hayatı içerisindeki yerlerine ve keyif için ziyaret edildiğine değinenlerle de sık biçimde karşılaşmaktadır²⁰⁴³. Hawley, Uludağ'ın güzellikleri ve sundukları yanında sıcak su kaynaklarının Osmanlıların başkentlerini buraya kurmalarında etkili olduğunu²⁰⁴⁴, Walsh ise başkentlik unvanını kaybetmesinden sonra önemini kaybetmemesinin sebebinin kaplıcalar olduğunu²⁰⁴⁵ ifade ederek Bursa'nın bu özelliklerinin Türk halkı tarafından ne kadar önemli görüldüğünün örneklerini vermişlerdir. Bursa'ya hangi amaçla gelmiş olursa olsun seyyahların neredeyse tamamı da hamamları ziyaret etmiş ve doğal olarak batıda da çok fazla ilgi çeken hamam sefalarına ayrıntılı biçimde yer vermişlerdir. Bazen bizzat kendilerinin de dâhil olduğu biçimde hamamlardaki yıkanma aşamalarından veya hamamdaki sahnelerden söz etmeleri oryantal yaşamı en iyi biçimde yansıtmaya isteklerinin yanında okuyucuların da bu anlatımlara özel olarak ilgi duyacağını bilmesiyle bağlantılıdır. Doğu kültürünün en önemli unsurlarından birisi

²⁰³⁸ Wheler, 1682: 224, Egmont, Heyman, 1759: 190, Briand, 1829: 51, Schneider, 2009: 17, Poujoulat, Michaud, 1840: 168, Jerningham, 1873: 217, Haeckel, 1873: s.y.

²⁰³⁹ Fontanier, 1829: 87–88, Macfarlane, 1850a: 124, Perrot, 1864: 83, Warsberg, 1869: 133, Kammond, 1878: 314, Cox, 1882: 49, Bent, 1889: 374, Hawley, 1918: 54

²⁰⁴⁰ Manucci, 1907: 11, Grelot, 1998: 189, Schneider, 2009: 19, Pardoe, 2004: 313, Warsberg, 1869: 133, Kammond, 1878: 314, Hawley, 1918: 54

²⁰⁴¹ Wilkinson, 1806: 43, Fontanier, 1829: 88–89, Bernard, 1943: 25, Walsh, 1838a: 29, Mevsim, 2009: 59

²⁰⁴² Warsberg, 1869: 133, Hawley, 1918: 54

²⁰⁴³ Wilkinson, 1806: 43, Stanhope, 1843: 14, Fontanier, 1829: 87–88, Pardoe, 2004: 313–314, Bernard, 1943: 26, Macfarlane, 1850a: 124, Moustier, 1864: 247, Warsberg, 1869: 133, Cox, 1882: 49, Bent, 1889: 374, Renard, 1899: 30

²⁰⁴⁴ Hawley, 1918: 54

²⁰⁴⁵ Walsh, 1838a: 29

olarak görülen, oryantalist hikâye ve tabloların da ana konularından birisini oluşturan hamamlardan ve özellikle de kadınlar hamamından ve burada gerçekleşen olaylardan bahsedilmesinin başlıca nedeni bu durum olmasıdır²⁰⁴⁶. Yalnızca Ubicini, sağlıklarını kazanmak için Türklerin bu hamamları ziyaret etmediklerin, uzak diyarlardan Bursa'ya gelenlerin genellikle yabancılardan ibaret olduğunu söylemiştir²⁰⁴⁷.

Seyyahların hamamların kullanımı ile ilgili tanımlamaları içerisinde zaman zaman erkekler ve kadınların bu yerlerden dönüşümlü olarak yararlandığı bilgisinin de verildiği görülür²⁰⁴⁸. Bu dönüşümün aynı gün içindeki farklı saatlerde gerçekleştirildiği²⁰⁴⁹ veya haftanın belli günü erkekler ve geri kalan günlerinde kadınlar tarafından kullanım şeklinde olduğunu²⁰⁵⁰ söyleyenlerin yanında az da olsa bizzat yalnızca kadınların kullanımına ayrılmış bir hamamdan bahseden seyyahlarla da karşılaşılmaktadır. Bursa'da iki hamamın bulunduğu ve bunların birisinin kadınlar diğerinin erkeklere ait olduğu bilgisini veren İbn Batuta'dan²⁰⁵¹ sonra Strickland iki hamamla karşılaştığını, bunlardan büyüğünün erkekler ve diğerinin de kadınlar için olduğunu söylemiştir²⁰⁵². Bernard da yalnızca Kaynarca'nın her zaman kadınlara açık olduğunu diğer hamamların belli günlerde kadınlara verildiğini söylemiştir. Bu durumun meydana getirdiği bir olumsuzluğa da örnek veren seyyah devamlı kaplıca tedavisine ihtiyaç duyan kadınların bu suları evlerine götürmek zorunda kaldıklarını, ancak bunun masraflı olduğunu ve yerinde kullanım kadar faydalı olamayacağını ifade etmiştir²⁰⁵³. Wheler'in hamamları ziyaret ettiği sırada en önemlisinin kadınların kullanımında

²⁰⁴⁶ Manucci, 1907: 11, Wilkinson, 1806: 43, Stanhope, 1811: 14, Fontanier, 1829: 88, 89, Pardoe, 2004: 313-314 Schneider, 2009: 19, Bernard, 1943: 26, Macfarlane, 1850a: 124, Renard, 1899: 30

²⁰⁴⁷ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 128

²⁰⁴⁸ Manucci, 1907: 11, Hammer, 1818: 29, Fontanier, 1829: 87, Walsh, 1836: 206, Hamilton, 1842a: 77, Bernard, 1943: 26, Coufopoulos, 1895: 191

²⁰⁴⁹ Wheler, 1682: 224, Manucci, 1907: 11, Fontanier, 1829: 87,

²⁰⁵⁰ Hammer, 1818: 29, Walsh, 1836: 206, Bernard, 1943: 26, Coufopoulos, 1895: 191

²⁰⁵¹ Parmaksızoğlu, 1971: 42

²⁰⁵² Strickland, 1858: 110

²⁰⁵³ Bernard, 1943: 26

olduğunu ve bir başka hamama gittiklerini söylemesi de erkekler açısından günün her saatinde bir alternatifin bulunabileceğinin göstergesidir²⁰⁵⁴.

Hamamlarla ilgili seyahatnamelerde yer alan bilgilerden bir diğeri bu kuruluşların hayır amaçlı olarak yapıldıkları için ücretsiz²⁰⁵⁵ veya çok düşük fiyatlarla²⁰⁵⁶ halka hizmet verdikleri ve din, millet veya sınıf ayrımı yapmaksızın herkese açık olduklarıdır²⁰⁵⁷. Yalnızca Yahudilerin Eski Kaplıca'ya girmesine izin verilmediğini söyleyen Burgess bu bakımdan bir istisna teşkil eder. Seyyah Türkler arasında eğer bir Yahudi'nin suya girerse, suyun kana dönüşeceği şeklinde bir inanışın mevcut olduğunu söylemiştir²⁰⁵⁸.

Grelot'a göre hamamlara herkesin kabul edilmesinin nedeni kamu yararı, toplumun temizliği ve sağlığı için inşa edilmiş olmalarıdır²⁰⁵⁹. Carreri bazı hamamların neden ücretli olduğu konusunu aydınlatır biçimde Osmanlı sultanı tarafından yıllık olarak alınan belli bir miktar karşılığında kiraya verildiklerini, ancak Eski Kaplıca gibi bazı hamamların halka ait olup ücretsiz olarak hizmet verdiğini belirtmiştir²⁰⁶⁰. Wilkinson'un hamamların bazılarının parasız olduğunu söylemesi de ücretli olanların mevcut olduğunun anlaşılmasını sağlar²⁰⁶¹. Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgileri veren bir diğer seyyah olan Fontanier, herkesin kullanımına açık olan hamamlardan zenginler gibi fakirlerin de yararlanabildiğini, bunun genellikle çok az bir paraya mal olduğunu söyleyerek az da olsa bir giriş ücretinin bulunduğunu ortaya koyar. Ayrıca zengin kişilerin kendileri için dini bir görev kabul ederek çok büyük miktarlarda paraları bahşiş olarak bıraktıkları, bazen de daha yüksek ücretlere bazı kişilerin hamamları kendi özel kullanımları için kiraladıklarından söz eder. Seyyah hamamların dinsel kuruluşlar olduğunu,

²⁰⁵⁴ Wheler, 1682: 224

²⁰⁵⁵ Wilkinson, 1806: 43, Texier, 2002: 208, Bernard, 1943: 27, Moustier, 1864: 247, Bent, 1889: 374, Garnett, 1904: 31

²⁰⁵⁶ Wilkinson, 1806: 42, Fontanier, 1829: 88–89, Poujoulat, Michaud, 1840: 169, Bernard, 1943: 26–27, Warsberg, 1869: 133–134, Garnett, 1904: 31

²⁰⁵⁷ Grelot, 1998: 189, Smith, 1684: 433, Akdemir, 1989: 99, Mevsim, 2009: 59, 60, Renard, 1899: 1, Garnett, 1904: 31

²⁰⁵⁸ Burgess, 1835: 136

²⁰⁵⁹ Grelot, 1998: 189

²⁰⁶⁰ Carreri, 1808: 115

²⁰⁶¹ Wilkinson, 1806: 43

kazanç sağlamak amaçlı olarak kurulmadıklarını, yerel yönetimlere veya devletin kendisine ait olduğunu bilmektedir. Ayrıca genellikle camilerin vakıf malları içerisinde olduklarını söylemekle birlikte bazılarının özel şahıslara ait olduğunu aktarmaktadır. Verdiği bilgiler içerisinde özel şahıslara makul ücretlerle kiraya verilmiş ve bu kişilerin de buradan gelir elde ettiği hamamların mevcut olduğunu görmek de mümkündür²⁰⁶². Hamamların devlete ait olmakla birlikte düşük fiyatlarla kiraya verildikleri bilgisini veren bir seyyah da Michaud'tur. Seyyah özellikle asker ve fakirlerin hamamlar için çok düşük ücretler ödediklerini söylemiştir²⁰⁶³. Browne ziyaret ettiği Yeni Kaplıca'nın ücretinin çok hesaplı olduğunu söyledikten sonra verdiği bir notla alınan ücretlerdeki farklılıkların içeride uygulanan işlemlere göre değişim gösterdiğini de açıklar. Belirttiği üzere yalnızca içeri giriş ve suyun kullanımı 2 para iken, özel olarak sabun ve bez kullanılması bunun dışında özel bakım istenmesi ücretin 12 veya 15 paraya çıkmasına neden olmaktadır²⁰⁶⁴. Bu durumun diğer hamamlar için de geçerli olduğu söylenebilir. Texier, hamamlardan ücretsiz yararlanmak için yapılmış bir sistemin olduğunu, yalnızca giriş salonunda kendisine kahve ikram eden ve çıkışta da ayna tutan kişiye minnettarlık göstergesi olarak bir bahşişin bırakıldığını belirtmiştir²⁰⁶⁵. Hamamların paralı olduğunu söyleyen bir diğer seyyah Schneider'dır ve erkeklerin kadınlardan daha fazla para ödediklerini, bunun nedeninin ise erkeklerin daha üstün olarak görülmesi olduğunu belirtmiştir. Ayrıca hamama girip yıkanma bedelinin yetişkinler için yalnızca bir sent çocuklar içinse yarım sent gibi çok düşük bir ücrette olmasına şaşkınlığını gizleyememiştir²⁰⁶⁶. Bernard ilk olarak hamamların oldukça düşük olmakla birlikte yine de bir ücrete tabi olduğunu söylemesine ve hamamların kullanımıyla ilgili verdiği bilgiler içerisinde hamamdan çıkılırken hamam parasının verildiğinden söz etmesine rağmen bazen hiç para alınmadığının örnekleri ile karşılaştığını

²⁰⁶² Fontanier, 1829: 88–89

²⁰⁶³ Poujoulat, Michaud, 1840: 169

²⁰⁶⁴ Browne, 1820: 109

²⁰⁶⁵ Texier, 2002: 208

²⁰⁶⁶ Schneider, 2009: 19

da belirtmiştir²⁰⁶⁷. Moustier, hamamların büyük bölümünün kaynağını dinsel kuruluşlardan aldığı için halka ücretsiz olarak hizmet verdiklerini söylemiştir. Seyyahın dinsel kuruluş olarak vakıfları kastettiği anlaşılmaktadır²⁰⁶⁸. Warsberg de vakıflar yoluyla halk yararına meydana getirilen kuruluşlar olduklarından dolayı giriş ücretinin çok ucuz ve yalnızca birkaç para olduğundan dolayı herkesin bu hamamlara gidebildiği ve sosyal ilişkiler açısından taşıdığı önemle birlikte fiyatının düşüklüğü sayesinde de haftada birkaç kez bunun gerçekleştirildiğini ifade etmiştir²⁰⁶⁹. Ücretsiz olmasını bu yönüne bağlayan bir diğer seyyah da Bent'tir ve zengin hayırseverlerin hamamlara yaptıkları bağışlar sayesinde hamamların iyi durumda tutulduğu gibi fakir kişilerin de hiçbir şey ödemededen banyo yapabildiklerini, hamama para verenlerin ise yalnızca kendi itibarlarına uygun bir bahşiş bırakan zenginler olduğunu söylemiştir²⁰⁷⁰. Naçov yine Yeni Kaplıca örneğinde uzun süre hamamda kalmalarına, kendileri için birçok havlu değiştirilmesine rağmen kişi başı yalnızca 1 kuruş olan ücretine şaşkınlığını gizleyememiştir. Seyyah ayrıca bu ücretin haricinde çıkışta bahşiş bırakıldığı bilgisini de vermiştir²⁰⁷¹. Walker, giriş ücretinin düşüklüğü dolayısıyla hamamlarda her sınıftan kişilerin görülebileceğini söylemiştir²⁰⁷². Garnett, değerlendirmeye yalnızca Bursa'yı değil Osmanlı'nın tüm hamamlarını almıştır ve buradaki ücretlerin makul olduğu gibi fakir insanların kullanımı için birçoğunun ücretsiz olduğunu bunun camilere veya hayır kuruluşlarına bağlanmaları sayesinde gerçekleştirildiğini belirtmiştir²⁰⁷³.

Seyyahların büyük bölümü Bursa hamamlarının ününden ve sürekli olarak ve yoğun biçimde ziyaret edildiklerinden bahsetmişlerse de bu durumun aksini iddia edenler de mevcuttur. Örneğin Avrupa'da yine kaplıcalarıyla dikkat çeken diğer kentlerle bir karşılaştırmaya giden Brenner Bursa'nın hamamlarının buradaki kaplıcalar kadar sık biçimde ziyaret

²⁰⁶⁷ Bernard, 1943: 26–27

²⁰⁶⁸ Moustier, 1864: 247

²⁰⁶⁹ Warsberg, 1869: 133–134

²⁰⁷⁰ Bent, 1889: 374

²⁰⁷¹ Mevsim, 2009: 24–25

²⁰⁷² Walker, 1886: 190

²⁰⁷³ Garnett, 1904: 31

edilmediğini söylemiştir²⁰⁷⁴. Fontanier Türklerin Bursa'nın bu termal sularından çok az yararlandıklarını ve bunlardan faydalanmak için çok az kişinin geldiğini ancak yabancılar ve Rumların daha bilinçli bir biçimde hastalıklarını tedavi etmek için hamamları ziyaret ettiklerini söylemiştir. Bu yüzden hamamların olması gerekenden çok daha az kişiyi kendisine çektiğini ifade etmiştir²⁰⁷⁵. Bent de Bursa'nın hamamlarının şöhretinin eskiden daha büyük olduğunu ancak konaklama ve güvenlik sorunlarının düzgün olmaması nedeniyle bu ünlerini kaybettiklerini belirtmiştir²⁰⁷⁶. Yine de Osmanlı tarafından fethedildiği yıllardan itibaren kendini gösteren Bursa'nın hamamlarına duyulan ilgi ve hayranlık Osmanlı'nın son yıllarındaki bozulmayla paralel biçimde gerilemişse de asla ortadan kalkmamıştır. Seyahatnamelerde Bursa'ya ayrılan kısımların önemli bir bölümünü kaplıcalar ve hamamlar hakkındaki anlatımların oluşturmasının en önemli sebebi de hamamların ünüdür. Arnakis, Anadolu'da seyahat etmediğini iddia ettiği Şihabeddin el-Ömeri'nin Bursa'nın kaplıcaları hakkında bilgi verebilmesinin nedenini de hamamların ününün bu dönemlerde dahi zaten her yerde biliniyor olmasına bağlamaktadır²⁰⁷⁷. Ayrıca yine Leunclavius gibi bir diğer erken dönem seyyahının da hamamlar hakkındaki bahsini bu şekilde yapmış olması muhtemeldir. Zira anlatımları bir ziyaret sonunda elde edilen tespitlerin aktarılmasından ziyade bu hamamların tarihi ve çok genel özellikleri hakkındadır²⁰⁷⁸. Bu erken dönem örneklerinden sonra Bursa'nın hamamlarının ünüyle ilgili aktarımlar zaten ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Hamamlarla ilgili tek olumsuzluk 19. yüzyılda tüm kurumlarda olduğu gibi yoksunlukların hamamların görkemlerini yitirmelerine neden olmasından kaynaklanmıştır. Yine de ünleri sayesinde kendilerine yönelik ilgi hiçbir zaman sona ermemiştir. 1891 yılında Huart, İstanbul'dan Mudanya'ya giden gemideki yolcular arasında Çekirge'nin kükürtlü sularında şifa aramaya giden

²⁰⁷⁴ Brenner, 1824: 45

²⁰⁷⁵ Fontanier, 1829: 89–90

²⁰⁷⁶ Bent, 1889: 374

²⁰⁷⁷ Arnakis, 1951: 115, dn. 34.

²⁰⁷⁸ Leunclavius, 1596: 116

romatizmalıların dikkatini çektiğini söylemiştir²⁰⁷⁹. Kınçov, Bursa'nın kaplıcalarının eğer Avrupa'da bulunsaydı en ünlüleri olabileceğini ancak gelişmemiş bir ülkede buldukları için yeterince ünlenemediklerini belirtmişse de kış aylarında İstanbul'dan Mudanya'ya olan gemi seferlerinin hamam mevsimi olan yaz aylarında haftanın her gününe çıktığını söylemesi yüzyılın sonlarında da kendilerine yönelik yoğun bir ilgi olduğunun bir diğer kanıtıdır²⁰⁸⁰.

Tarihi kaynakların etkisiyle bazı hamamları Roma veya Bizans Dönemi olarak gösteren seyyahların aktarımları ilgili başlık altında ele alınacaktır. Bu örneklerin dışında bazı seyyahlar yine hamamların Roma veya İran kökenli olduğu konusunda fikirler ileri sürmüşse de bu kişilerin aktarımlarının mimari biçimlerden çok hamam geleneğinin benzerliğine odaklandığı görülmektedir. Manucci, Türk ve İran hamamlarının tarzının benzer olduğunu düşündüğünü ortaya koymuş ancak herhangi birisinin diğerinden etkilendiğine yönelik bir düşünceye sahip olduğuna yönelik bir değerlendirmede bulunmamıştır²⁰⁸¹. Grelot, Osmanlı ve İranlı Müslümanların temizliğe en düşkün uluslar olduğunu, dini gereklerle birlikte vücutlarını tamamen yıkayabilecekleri hamamları inşa etmek zorunda kaldıklarını söylemiştir. Bu yönüyle bir bakıma hamamları Osmanlı ve İran kökenli bir yapı tarzı olarak düşündüğü göstermektedir ve Manucci gibi herhangi bir ulusun diğerinden etkilenmiş olduğuna yönelik bir tanımlamada bulunmadığı görülmektedir²⁰⁸². Dallaway'ın hamamların eski dönemlerden olduğunu söylemesi ve Roma ve Bizans dönemlerinde de mevcut olduğundan bahsetmesi burada gördüğü hamamların bu dönemlere ait olduğunun düşünmesinden çok, hamam geleneğinin geçmişinden bahsettiğini akla getirmektedir²⁰⁸³. Wilkinson, Osmanlı'daki hamam geleneğinin Roma Dönemi'nin bir benzeri olduğunu söylemiş ancak bu benzerliği her iki uygarlıktaki sağlık ve konfora verilen

²⁰⁷⁹ Huart, 1978: 15.

²⁰⁸⁰ Mevsim, 2009: 69

²⁰⁸¹ Manucci, 1907: 11

²⁰⁸² Grelot, 1998: 189

²⁰⁸³ Dallaway, 1797: 178

önem paralelinde ele almıştır²⁰⁸⁴. Fontanier sağlığa olan yararları hakkında bilgi verirken Osmanlı'da olduğu gibi İran'da da hamamların yoğun biçimde kullanıldığı bilgisini vermiş ve iki farklı uygarlığın hamam kültürleri arasındaki benzerliğe bu açıdan değinmiştir²⁰⁸⁵. Cox'un hamamların eski ve ünlü olduğunu söylemesi de benzer biçimde gördüğü yapıların değil hamam geleneğinin Roma Dönemi'ne kadar gidiyor olmasına bir gönderme olmalıdır. Ayrıca seyyah sosyal yönü nedeniyle de hamamları Roma Dönemi'ndeki örneklere benzetmiştir²⁰⁸⁶. Simond'un hamamları antik çağlardan beri ünlü olarak tanımlaması da benzer biçimde mevcut örneklerden ziyade Bursa'daki hamam geleneğinin tarihçesine bir gönderme olmalıdır²⁰⁸⁷.

2.4.2.2. Tarihçeleri Hakkında Aktarımlar²⁰⁸⁸

Bursa'nın Osmanlı Dönemi öncesi eserlerine ait izler oldukça az olduğu gibi kaynaklardaki bilgiler de bu konuda yetersiz kalmaktadır. Ancak hamamların bu duruma ufak bir istisna meydana getirdiği söylenebilir. Yine az sayıda olmakla birlikte gerek Roma gerekse de Bizans Dönemi'ne ait kaynaklarda hamamlarla ilgili bilgilere rastlanıyor olması seyahatnamelerde bu yapıların tarihleriyle ilgili aktarımların daha sağlam kanıtlara dayanmasını sağlamıştır. Bundan dolayı seyyahlar hamamlardan bahsederken bazen yalnızca Osmanlı Dönemi'nde de devam eden ünlerinin çok eski dönemlerden beri süregeldiğini söylemişler²⁰⁸⁹, bazense tarihleri hakkında daha ayrıntılı bilgiler verme yoluna gitmişlerdir.

Bursa'nın kaplıcalarının şöhretini en erken dönemlere götüren seyyah Walsh olmuş ve Truva Savaşları zamanında mevcudiyetleri bilinmesine rağmen kaplıcaların bu tarihlerde henüz tıbbi amaçlarla kullanılmadıklarını

²⁰⁸⁴ Wilkinson, 1806: 43

²⁰⁸⁵ Fontanier, 1829: 87

²⁰⁸⁶ Cox, 1882: 49

²⁰⁸⁷ Renard, 1899: 1

²⁰⁸⁸ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-18.

²⁰⁸⁹ Dallaway, 1797: 178, G.M.1834: , Levinge, 1839: 238, Cooper, 1855: 182, Renard, 1899: 1, Gallois, 1907: 57

ifade etmiştir²⁰⁹⁰. Walsh'un tarihlendirme önerisi elbette bu kaynakların binlerce yıldan beri mevcut oldukları muhtemel olduğundan yanlış kabul edilemez. Bursa'nın kaplıcaları ve hamamlarının çok uzun bir geçmişi olduğunu bilen başka seyyahlar da tarihlendirmelerini eldeki verilerin gösterdiği tarihlerin ötesine götürmüşlerdir. Örneğin Davey tam bir tarih vermeyerek Hıristiyanlık ve İsa'nın doğumu öncesinde Bursa'nın ünlü bir sağlık merkezi olarak ünlendiğini ve dünyanın her yerinden kişilerin tedavi olmak için bu kaplıcaları ziyaret ettiklerini söylemiştir²⁰⁹¹. Kennedy de benzer biçimde Hıristiyanlık Dönemi'nin öncesinde Bursa'nın kaplıcalarının ünlü olduğunu belirtmiş, kendisine Anadolu'nun diğer kentleri içerisinde önemli bir konum veren özelliklerinden birisinin hamamlar olduğunu ifade etmiştir²⁰⁹². Haeckel, yalnızca antik çağlardan beri hamamların ünlü olduğunu ifade ederek daha genel bir tanımlamada bulunmuştur²⁰⁹³. Bent ise şifalı sıcak su kaynaklarının üzerine kurulmuş olan hamamların Osmanlı fethinin öncesine giden dönemlere tarihlendirildikleri bilgisini vermiştir²⁰⁹⁴.

Bu örneklerin aksine tarihlendirme önerilerini çok genel ifadelerle ve tahmine dayalı olarak yapmayan ve belli kaynakları temele alan seyyahların bu konuyla ilgili elde ettikleri en erken tarihli belgeler Plinius ile Traianus arasında karşılıklı yazılan mektuplar olmuştur²⁰⁹⁵. Traianus ve Plinius arasındaki bu yazışmaların ayrıntılı bir içeriği ve hatta her iki tarihi kişiliğin adı bazı durumlarda verilmiyor olsa bile Bursa hamamlarını Roma Dönemi'ne tarihlendiren seyyahların aktarımlarında bu kaynağın önemli bir dayanak noktası olduğu açıktır. Örneğin Kinneir ve Murray benzer biçimde Bursa'nın Roma egemenliğine girdikten sonraki tarihi hakkındaki sahip olunan az sayıda bilgiden birisinin hamamlarının bu dönemde de ünlü olması olduğunu

²⁰⁹⁰ Walsh, 1836: 206

²⁰⁹¹ Davey, 1907: 415

²⁰⁹² Kennedy, 1908: 422

²⁰⁹³ Haeckel, 1873: s.y.

²⁰⁹⁴ Bent, 1889: 374

²⁰⁹⁵ Dallaway, 1797: 175, Walsh, 1836: 206–207, Texier, 2002: 195, Moustier, 1864: 243–244, Renard, 1899: 6

söylemişlerdir²⁰⁹⁶. Her ikisi de özel olarak belirtmemiş olsalar da bu yazışmalardan haberdar olmalıdırlar.

MS 111 yılına tarihlendirilen bu mektuplardan bazıları, Plinius'un Prusa'daki eski hamamın yeniden inşa ettirilmesi gerektiği hususundaki talebi ve İmparator Traianus'un kendisine verdiği cevap hakkındadır. Plinius, İmparator Traianus'a Prusalıların hamamının hem harabe hem de çok eski olduğunu ve burayı imparatorun hoşgörüsüne sığınarak onarmak istediklerini söylemiştir. Ancak Plinius yeni bir hamam yapmanın gerektiğini düşünmüş ve bu isteğinin Traianus tarafından yerine getirebileceğine inandığını belirtmiştir. Ayrıca hamamın inşası için özel şahıslardan para toplamaya başladığını ve halkın da hamam yapımına maddi destek sağlamaya hazır olduklarını, kentin saygınlığı ile Traianus'un görkeminin de böyle bir yapıyı gerektirdiğini ifade etmiştir. Plinius'a verdiği cevapta Traianus yeni hamamın yapımının halkın gücünü aşmayacaksa bu arzunun yerine getirebileceği ancak bunun için de yeni bir vergi yükümlülüğün gerekli olduğu ve yapılan harcamalarda ayrılan geliri aşmamaları gerektiğine özel olarak değinmiştir. Plinius, Traianus'un isteğine verdiği bu olumlu yanıt üzerine hamamın kurulabileceği yeri araştırmış ve belirlediği yer konusunda da yine Traianus'un görüşüne başvurmuştur. Plinius'un tespit ettiği konum bir zamanlar güzel olduğu halde o sıralarda harap halde olan bir evin yeridir. Kentin virane görüntüsünün düzeltilebilmesi, hiçbir yapısının yerinden oynatılmadan güzelleştirilmesi ve zaman içinde harap olan binaların daha iyi bir konuma kavuşması için bu binanın seçilebileceğini söylemiştir. Plinius'un verdiği önemli bir bilgi de bu evin sütunlu avlusunun imparator Cladius adına bir tapınak yapılması için miras bırakılmış olmasıdır. Ancak anlaşıldığı üzere bu istek yerine getirilememiştir ve yapı kısmen talan edilmiş ve kısmen bakımsız kalarak sütunlu avlusundan başka bir şey kalmayarak temel seviyesine kadar yıkılmıştır. Plinius da bu durumunu açıklayarak imparatorundan isterse bu yeri kente armağan olarak bağışlamasını, isterse de satılmasını emredebileceğini her iki seçeneği de halkın memnuniyetle karşılayacağını belirtmiştir. Ayrıca

²⁰⁹⁶ Kinneir, 1818: 245, Murray, 1854: 181

eğer izin verirse bu boş alana hamam yapılmasını, binaların bulunduğu yerin de eksedra ve sütunlarla sarılarak imparator Cladius'a adanmasını planladığını ve cömertliği sayesinde burasının imparatora yakışır görkemli bir anıt olacağını söylemiştir. İmparator Traianus cevap olarak boş evle birlikte yıkılan alanın hamam yapımı için Prusalıların kullanımına açılmasına izin vermiş ama evin sütunlu avlusunda Cladius için bir tapınak yapılmışsa, yıkılmış olsa bile bu alanın kendisine tapınılması için ayrılması gerektiğini söylemiştir²⁰⁹⁷.

Bu mektupların içeriğinin farklı bir noktasına değinen seyyahlar bir hamam söz konusu edilse bile kaplıcalardan bahsedilmemesini ilgi çekici bir husus olarak ele almışlardır. Walsh, Plinius'un Bursa'nın kaplıcalarının tıbbi niteliklerinden bahsetmediğinin özellikle üzerinde durmuştur²⁰⁹⁸. Daha sonra Texier de Plinius'un mektuplarını detaylı biçimde ele almasına rağmen benzer biçimde bu yazışmalarda kaplıcalardan bahsedilmediğini ve bu yüzden kaplıcaların ilk olarak Bizans Dönemi'nde dikkat çektiğini belirtmiştir²⁰⁹⁹.

Texier'in de üzerinde durduğu gibi kaplıcaların kullanımı hakkında en erken tarihli ipuçları Bizans Dönemi kaynaklarında bulunmaktadır. Bu kaynakta imparatoriçe Theodora'nın Bursa'nın kaplıcalarını dört bin kişiden oluşan bir hizmetli ordusuyla on beş günlük bir yolculuğun ardından ziyaret ettiği ve burada ne olduğu tam olarak bilinmeyen bir hastalığının tedavi edildiği bilgisi vardır. Bu bilgiye sahip olunmasına rağmen imparatoriçenin kimliği ve ziyaret tarihi konusunda seyyahların iki farklı düşünceye sahip oldukları görülmektedir. İlk grupta yer alan seyyahlar bu kaynakta adı geçen Theodora'nın Justinien'in eşi olduğunu ve ziyaretini de 525 yılında gerçekleştirdiğini söylemektedirler²¹⁰⁰. Hatta Davey bu konuda daha da ayrıntıya girerek Theodora'nın Bursa'yı ziyaret nedenleri arasında Justinian tarafından inşası başlatılan hamamların açılış törenlerini yapmak olduğu

²⁰⁹⁷ Plinius, 2001: 30–31, 54–55

²⁰⁹⁸ Walsh, 1836: 206–207

²⁰⁹⁹ Texier, 2002: 195

²¹⁰⁰ Texier, 2002: 196, Müller, 1897: 160, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 213, Davey, 1907: 415

bilgisini de vermiştir²¹⁰¹. Diğer grupta yer alan seyyahlar ise Theodora'yı 8. yüzyılın imparatorlarından Constantine'nin eşi olarak göstermişler ve kaplıcaları ziyaret tarihini de 797 olarak vermişlerdir²¹⁰².

Bizans tarihçisi Stephen de Theodora'nın yaptığı ziyaretten bahseden kaynağa göre daha az değerlendirilmeye alınmış olmasına rağmen Bizans Dönemi'nde Bursa'nın hamamları ile ilgili bilgi vermiş, Bursa hamamlarının ünü ve burada bulunan bir yapıdan da bahsetmiştir. Bu kaynağa başvuran az sayıdaki seyyahtan birisi olan Leunclavius'un Bursa hakkındaki tanımlamalarının büyük bölümü bu kentin kaplıcalarının ünü hakkındadır. Bizans Dönemi'nde Bursa'nın kaplıcaları ile öne çıktığını ve ismini Stephanum olarak verdiği ancak Stephen olması gereken yazarın kitabında da bazilika ismiyle geçen yapının bir kraliyet saray hamamı olabileceğini söylemiştir²¹⁰³. Walsh, Bizanslı Stephen olarak adlandırdığı bu yazarın Bursa'nın kaplıcalarını İmparatorluk kuruluğu olarak gösterdiğini belirtmiştir. Bu kaynağı kullanarak ulaştığı sonuçlardan birisi de kaplıcaların tıbbi amaçlarla ilk kez bu dönemde kullanıldığınıdır²¹⁰⁴.

Her iki kaynaktaki bilgiler de Bizans Dönemi'nde Bursa'nın hamamlarının oldukça büyük bir öneme sahip olduğu ve bir imparatoriçeyi dahi çok uzun ve zahmetli bir yolculuktan sonra buraya çekecek kadar ünlü olduklarını ortaya koymaktadır. Bu tarihi bilgileri değerlendiren seyyahlar da Bizans Dönemi'nde Bursa'nın kaplıcalarının önemini daha geniş açıdan ele almayı başarmışlardır. Hammer, Theodora'nın ziyaretinin Bursa kaplıcalarının tüm Bizans halkı tarafından sıklıkla kullanılmasının bir kanıtı olduğunu söylemiştir²¹⁰⁵. Bursa'nın kaplıcalarının Bizans Dönemi'nde Bizans soyluları arasında ünlü olduğunu belirten Moustier aynı kaynağı değerlendirmeye almış olmalıdır²¹⁰⁶. Theodora'nın ziyaretini örnek alan bir diğer seyyah olan Jerningham tarihi kaynaklar aracılığıyla kanıtlanan tek bir örnek olmasına rağmen Bizans İmparatorlarından birkaç tanesinin bu kaplıca

²¹⁰¹ Davey, 1907: 415

²¹⁰² Hammer, 1818: 72–73, Smith, 1851: 10–11, Jerningham, 1873: 214

²¹⁰³ Leunclavius, 1596: 116

²¹⁰⁴ Walsh, 1836: 207

²¹⁰⁵ Hammer, 1818: 72–73

²¹⁰⁶ Moustier 1864: 244

sularından yararlandığını söylemiştir²¹⁰⁷. Renard ise ilk olarak Traianus'un mektuplarında hamamların isminin geçtiğini ve bunların sonradan Bizans soylularının da sağlık aramak için gittikleri yer olduğunu söyleyerek hamamların hem Roma hem de Bizans tarihi hakkında bilgi veren kaynaklardan haberdar olduğunu ortaya koymuştur²¹⁰⁸. Moustier ise daha kısa bir biçimde yalnızca kaplıcaların Bizans Dönemi'nde öneminin arttığını belirtmiştir²¹⁰⁹.

Kaynaklarda adı geçen bu hamamların konumuyla ilgili de bazı öneriler getirilmiştir. Walker, Plinius Dönemi'ndeki hamam yapısı hakkında verilen bilgiyi biraz daha ileri götürerek konumu hakkında da düşüncesini belirtmiş ve hamamın hisarın içinde yer aldığını ifade etmiştir. Ancak bu bilgi yalnızca bu hamamın bulunduğu düşünülen yer ile ilgili bir aktarımdır ve seyyah bu konumda bir hamamın hala mevcut olduğunu söylememiştir²¹¹⁰. Bu örneğin haricinde tarihi kaynaklarda geçtikleri biçimleriyle hamamların konumu hakkında düşüncelerini belirten seyyahların büyük bölümü genel olarak Bizans Dönemi'ne odaklanmışlardır. Bursa kaplıcalarının Bizans Dönemi'ndeki önemi ve yerinden en ayrıntılı olarak bahsetmiş seyyah da Texier'dir. İlk olarak Roma Dönemi'nde bir hamamın adı geçse de kaplıcaların söz konusu edilmemesinin bu yıllarda ihmal edildiklerinin bir göstergesi olduğunu ve ilk kez Bizans İmparatorlarının dikkatini çektiklerini söylemiştir. Belirttiği üzere Bizans Dönemi'nde bu kaynakların çevresine Pythia adında bir yerleşim kurulmuştur. Etienne ve Prokopious gibi Bizanslı yazarların aktarımlarını değerlendirmeye alarak bu kişilerin bu yeri Bursa civarına değil başka konumlara yerleştirdikleri bilgisini vermişse de kendisi Pythia'nın Çekirge'nin bulunduğu konumda yer aldığı düşüncesindedir. Bursa'yı ziyaret ettiğinde hamamların etrafında eski şehre ait hiçbir iz bulunmadığını görmesi de fikrini değiştirmemiştir ve kaplıca sularının burada olması dolayısıyla Pythia'nın Çekirge'de yer almasının uygun olacağını söylemiştir. Bunun dışında aynı konumda Sultan Murat'ın bir cami yaptırmış

²¹⁰⁷ Jerningham, 1873: 214

²¹⁰⁸ Renard, 1899: 6

²¹⁰⁹ Moustier, 1864: 244

²¹¹⁰ Walker, 1886: 94

ve ikamet etmiş olmasını Bizans Dönemi'nde burada önemli bir yerleşim olmasının işareti olarak göstermiştir. Ayrıca bu dönemde İstanbul halkı başta olmak üzere birçok kişinin hastalıklarını burada tedavi ettiklerinden bahsettiği gibi Justinian'ın halkın kullanımı için bir saray ve hamam yaptırdığı, hamamlardaki suyun derecesini ayarlamak için kanallarla soğuk su getirdiği bilgisini de vermiştir. Theodora'nın ziyaretine de değinen seyyah imparatoriçenin aynı yere geldiğini söyleyerek Pythia'nın Çekirge'de yer alması gerektiği yönündeki inancını bir kez daha ortaya koymuştur²¹¹¹. Justinian'ın bir saray ve hamam inşa ettirdiği ve Theodora'nın da maiyetiyle birlikte ziyaret ettiği yerin Çekirge olduğunu düşünen bir diğer seyyah Müller'dir²¹¹². Aynı bilgiler 1904 tarihli rehberde de görülmektedir. Bu kaynakta da Çekirge'nin antik isminin Pythia olduğu söylenmiş ve hamamların Büyük Constantine tarafından MS 2. yüzyılın sonlarında ziyaret edildiği belirtilmiştir²¹¹³. Kınçov ise Leunclavius'un verdiği bilgiye benzer bir aktarım yapmıştır ve Bizans Dönemi'nde Çekirge'de imparatorluğun önde gelen kişilerinin köşklerinin bulunduğunu söylemiştir. Ancak Leunclavius bazilikayı bir kraliyet hamamı olarak tanımlarken Kınçov Çekirge'nin eski adının bazilika olduğunu belirtmiştir²¹¹⁴. Hawley, Çekirge'yi hamamlarıyla ünlü bir yer olarak tanımlarken bu hamamların şöhretinin klasik çağlardan beri devam ettiğini söylemiştir. Bu tür bir tarihlendirme çok geniş bir kapsamda ele alınabilir ancak en azından Osmanlı ve hatta Bizans öncesi tarihlere işaret ettiğini söylememiz gerekir²¹¹⁵. Elston da Çekirge'nin antik zamanlardan beri kükürtlü hamamları ile ünlü olduğu bilgisini tekrarlamış ancak belirli bir tarih vermemiştir²¹¹⁶.

Bu bahislerin de gösterdiği gibi Bursa'nın kaplıcalarının ünü ve hamamlarının tarihçesi seyyahlar tarafından genellikle Roma Dönemi'nde başlatılır ve Bizans Dönemi'nde de mevcudiyetlerini devam ettirdikleri ve önemlerini arttırdıkları söylenir. Bu aktarımlar, seyyahların hamamları

²¹¹¹ Texier, 2002: 196, 209–210

²¹¹² Müller, 1897: 160

²¹¹³ Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 213.

²¹¹⁴ Mevsim, 2009: 83

²¹¹⁵ Hawley, 1918: 45

²¹¹⁶ Elston, 1923: 198

Osmanlı öncesine ait yapılar olarak gördüklerinden çok aynı konumlarda daha önceki tarihlerde de benzeri yapıların bulunması gerektiğini düşündüklerini akla getirir. Ancak, Osmanlı Dönemi öncesine ait olduklarını kanıtlayacak ne bir kitabe, ne bir duvar işçiliği ne de malzemeye sahip olmamalarına rağmen²¹¹⁷ hamamları Roma ve Bizans Dönemi'ne ait yapılar olarak gösteren seyyahlara da rastlanmaktadır. Bursa Kalesi, Manastır ve Bursa Sarayı tek bir yapı örneğinde Osmanlı öncesine ait olduğu iddia edilen yapılardır. Hamamlarda ise genellikle tek ve belirgin bir yapıya yönelik çıkarım yapılmamış hamamların tamamının tarihiyle ilgili ortak fikirler ileri sürülmüştür. Bu hususta dikkat edilmesi gereken tek unsur hamamların Bizans ve Roma Dönemi olarak gösterilmesinin bazen yapıların kendisine değil kökenlerine yönelik olduğu gerçeğidir. Bazı hamamların ise en azından konum olarak kendisinden önceki örneklerin yerine inşa edildiği düşünülmektedir.

Walsh'e göre hamamları Bizans Dönemi'nden kaldığı biçimiyle kullanmaları Türklerin abdestlerinin bozulmasına neden olacaktır. Kullanımlarının tamamen bırakılması da söz konusu olamayacağından dolayı I. Mehmet'in hamamları yeniden düzenlediği ve şu anda görülen biçimlerine getirdiğini söylemiştir. Burada seyyahın hamamların dönüştürülmüş olduğuna yönelik bir inanca sahip olduğu hissedilmektedir ancak bu dönüştürmenin diğer yapılarda iddia edildiği gibi yalnızca küçük eklemelere değil neredeye tamamen yeni baştan inşa edilme şeklinde olduğuna inandığı da görülmektedir²¹¹⁸. 1904 tarihli rehberde ise bir Osmanlı Dönemi yapısı olan Eski Kaplıca'nın Justinian tarafından inşa ettirildiği söylenmiş ve Theodora'nın 4.000 kişilik maiyetiyle ziyaret ettiği yerin de bu hamam olduğu iddia edilmiştir²¹¹⁹. Osmanlı hamamlarının daha eski dönemlere ait olduğunu iddia eden bir başka seyyah olan Davey'in belirttiği üzere hem Büyük hem de Küçük Hamam [Büyük ve Küçük Kükürtlü(?)]'in inşasına Justinian tarafından

²¹¹⁷ Lucas'ın ismini vermediği bir hamamın havuzunda keşfettiğini söylediği kitabe bu yapı ile ilgisi olduğu söylenemeyecek ve devşirme olarak burada kullanıldığı anlaşılan bir yazıttır. Lucas, 1714a: 74.

²¹¹⁸ Walsh, 1837: 207

²¹¹⁹ Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 213.

başlanmış ve Theodora tarafından törenle açılmışlardır. Seyyahın Bursa'nın hamamlarının tarihi hakkında sahip olduğu bilgilerin tamamını bir arada değerlendirmeye alarak bir sonuca ulaşmaya çalıştığı görülmektedir²¹²⁰. Walker I. Murat'ın imar faaliyetlerinden bahsederken antik Yunan Dönemi'ne ait bir hamamın bu dönemde büyütüldüğünü söylemiştir²¹²¹. Bursa hamamlarının uzun zamandır ünlü olduğunu söyleyen Gallois de Çekirge'de kubbelerle örtülü ve mermer havuzlara sahip Roma hamamlarının hala mevcut olduğunu iddia etmiştir²¹²². Gibbons, Bursa'nın genel kent dokusu tanımlamasını yaparken Uludağ'ın eteklerinde Roma hamamlarının bulunduğunu belirtmiştir²¹²³. Simeon bu hamamların kral yapısı olduğunu söylemiş ve bir dönem belirtmemiştir. Bununla birlikte Osmanlı öncesine atıf yaptığı hissedilmektedir²¹²⁴. Dallaway ziyaret ettiği tarihte sayılarını yedi olarak verdiği hamamların çok eski olduğunu Bizanslılar tarafından Calipsa, Romalılar tarafından Basilicae olarak adlandırıldıklarını söylemiştir. Seyyahın asıl olarak buradaki hamamların eski dönemlere ait olmaktan ziyade kökenlerinin bu tarihlere kadar gittiğinden bahsettiği anlaşılmaktadır²¹²⁵. Wilkinson da Osmanlı İmparatorluğu'nda hamam kullanımının antik dönemlerdeki geleneklerle benzerlik gösterdiğini söylemiştir. Bu konuda özellikle Roma'yı örnek göstererek imparatorluğun her yerinde halk hamamlarının bulunmasının bu dönemde halkın sağlığa ve konforuna gösterdikleri önemi yansıttığını ifade etmiştir²¹²⁶. Binlerce yıldan beri termal kaynakların bulunduğu diğer yerlerde olduğu gibi burada da hamamların kullanma biçimi ve amacının Roma ve Yunan döneminde olduğu gibi olduğunu söyleyen Smith'in yapılardan ziyade hamam geleneği arasındaki benzerliklere dikkat çektiği görülmektedir²¹²⁷. Benzer biçimde Burgess de banyo yapma şekillerini Romalılarınkine benzetmiştir²¹²⁸. Kammond'un

²¹²⁰ Davey, 1907: 415

²¹²¹ Walker, 1886: 158

²¹²² Gallois, 1907: 57

²¹²³ Oeconomus, 1922: 44

²¹²⁴ Polonyalı Simeon, 2007: 30

²¹²⁵ Dallaway, 1797: 178

²¹²⁶ Wilkinson, 1806: 43

²¹²⁷ Smith, 1851: 10

²¹²⁸ Burgess, 1835: 136

hamamların farklı sıcaklıklara sahip olan odalardan oluşmasının antik dönemlerdeki örneklerini benzediğini söylemesi de buradaki hamamları eski dönemlere tarihlendirmekten çok kullanım biçiminin aynı olduğunu vurgulama amacı taşıdığı hissedilmektedir²¹²⁹.

Seyyahların büyük bölümü tarihi kaynaklar sayesinde Bursa'da hamamların kullanımının Osmanlı öncesi dönemlere gittiğini bildiklerini göstermişlerdir. Bir bölümü de diğer yapılarda olduğu gibi ve bu kaynakların da etkisi altında kalarak Osmanlı eseri olan hamamları eski dönemlere tarihlendirmiştir. Ancak bu seyyahlar oransal olarak daha az sayıdadır ve Bursa'da iken mutlaka ziyaret edilen hamamlar genelde Osmanlı Dönemi eseri olarak kabul edilmiştir. Örneğin Joanne ve Isambert tarihlerinin çok daha eskiye dayandığını bilmelerine rağmen eski hamamların tamamen kaybolduğunu söyleyerek mevcut olanların Osmanlı Dönemi olduğunu bildiklerini bir şekilde ortaya koymuşlardır²¹³⁰. Bent de erken dönemlerinde sultanların Bursa'da gerçekleştirdikleri imar faaliyetlerinden bahsederken hamamların inşasını da bu faaliyetler içerisinde saymıştır²¹³¹. Kendi başlıkları altında değerlendirdiğimiz üzere özel olarak bahsi geçen hamamların kuruluş hikâyeleri ve yapım tarihleri de büyük oranda doğru biçimde aktarılmış ve Osmanlı Dönemi'nde inşa edilmiş yapılar oldukları söylenmiştir.

2.4.2.3. Mimarileri Hakkında Genel Tanımlamalar²¹³²

Seyahatnamelerde hamamlarla ilgili aktarılan bilgilerin en olumsuz tarafı, ortak mimari özelliklere sahip yapılar olduklarından dolayı isimlerinin verilmediği durumlarda bahse konu edilen örneğin hangisi olduğunun tespit edilmesinin güçlüğünden kaynaklanır. Hatta bazı seyyahların farklı kentlerde karşılaştıkları örneklerin paralelinde tanımlamalar yaptıkları hissedilse de hamamların belirttiğimiz olumsuzluğu dolayısıyla bu hususta da kesin bir fikir

²¹²⁹ Kammond, 1878: 314

²¹³⁰ Joanne, Isambert, 1861: 504

²¹³¹ Bent, 1889: 372

²¹³² Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-19.

yürütebilmek çok zordur. Yine de tezimiz kapsamında değerlendirmeye aldığımız seyahatnamelerde, tanımlamalar ister tek bir yapı, isterse tüm hamamların ortak özellikleri paralelinde yapılsın en azından büyük oranda Bursa'daki örneklerin temele alındığı anlaşılabilmektedir. Bu yüzden bu bölümde ziyaret ettiği hamamın ismi veya ayırt edici bir yönü hakkında bilgi vermeyen veya tüm hamamların ortak özelliklerini tanımlamayı tercih eden seyyahların aktarımlarının bir arada değerlendirilerek Bursa hamamlarının ortak yönlerinin ortaya çıkartılmasına çalışılacaktır.

Hamamların mimari özellikleri bakımından büyük oranda beğenilen yapılar oldukları gerçeği ziyaret ettikleri örneklerin ayrıntılı tanımlamalarını yapmamış ve bahislerini çok kısa tutmuş seyyahların aktarımlarından dahi belirlenebilmektedir. Genel izlenimler bölümünde de değindiğimiz gibi Bursa'nın hamam ve kaplıcalarını doğunun ve hatta tüm dünyanın en güzel örnekleri arasında gösteren pek çok seyyah vardır. Böylesi tanımlamalarda bulunulmasının ilk başta hamamların mimari özelliklerinden çok kaplıca sularının şifalı niteliklerinden kaynaklandığı doğrudur. Ancak hamamların mimarileriyle de beğeni kazanan yapılar oldukları özellikle bu hamamlar hakkındaki genel tanımlamalardan anlaşılmaktadır. Bunun dışında ayrıntılı biçimde değerlendirmelerini yapmadan önce genel görünümüleriyle ilgili izlenimlerini aktaran seyyahların kullandıkları ifadeler de bu durumu açık biçimde ortaya koyar. Bu tanımlamalarda hamamlar hakkında muazzam, muhteşem, görkemli gibi ifadeler kullanılmış, iyi biçimde inşa edilmiş büyük ve güzel yapılar oldukları söylenmiştir²¹³³. Bu konuyla ilgili örnek olarak verebileceğimiz seyyahlardan birisi olan Walsh Bursa'nın hamamlarının kubbeleri ve havuzlarıyla dünyanın en mükemmel örneklerini sunduğunu söylemiş²¹³⁴, Garnett Bursa ve İstanbul'dakilerin hamam mimarisinin en güzelleri olduğunu belirtmiştir²¹³⁵. İstanbul ile karşılaştırmaya giden bir diğer

²¹³³ Stochove, 1650: 180, Polonyalı Simeon, 2007: 30, Thévenot, 2009: 112, Wheler, 1682: 224, La Motraye, 2007: 248, Hammer, 1818: 23, Chishull, 1993: 70, Kinneir, 1818: 246, Fontanier, 1829: 90, G.M., 1834: 458, Jardine, 1858: 110, Walsh, 1836: 98, Walsh, 1838a: 29, Levinge, 1839: 238, Monk, 1851: 51, Murray, 1854: 182, Beaufort, 1874: 537, Haeckel, 1873: s.y., Bent, 1889: 374, Playfair, 1890: 100, Hare, 1900: 214

²¹³⁴ Walsh, 1836: 98

²¹³⁵ Garnett, 1904: 31

seyyah olan La Motraye de Bursa hamamlarının mimarilerini oldukça beğendiği anlaşılan İstanbul'dakiler seviyesinde olduğunu ifade etmiştir²¹³⁶. Porter ziyaret ettiği hamamın görkemini çok büyük masraflarla inşa edilmiş olması gerektiğini söyleyerek ortaya koymuştur²¹³⁷. Hamamlar hakkındaki beğenisini yansıtırma biçimi benzer olan Naçov da doğu ihtişamı içerisinde yapılan bu hamamların çok büyük emekler ve paralar harcanmasına neden olduklarını söylemiştir²¹³⁸.

Hamamları beğenmediğini ifade eden seyyahlar ise oldukça azdır. Bunlardan birisi Osmanlı ile bağlantılı her şeye bir eleştiri ve aşağılama ile yaklaşan ve hamamları önemsiz termal kuruluşlar olarak tanımlayan Overbergh'tir²¹³⁹. Overbergh dışında hamamların bazı kötü yönleri olduğuna değinen başka seyyahlar mevcutsa da bunlar mimarilerinden ziyade diğer yönleri hakkındaki olumsuzluklardan bahseden kişilerdir. Porter, hamamın genelini ve özel olarak da banyo yapılan kısımları güzel bulmasına rağmen elbise odası dediği ve soğukluk olduğu anlaşılan bölümünü beğenmemiş ve bu oda ile üzerine uzanılan minderler ve örtülerin pisliğinden yakınmıştır²¹⁴⁰. Fontanier ise hamamların genel mimari özelliklerinden övgüyle söz ettikten, ayrıca büyük ve zarif yapılar olduğunu söyledikten sonra pis oldukları ve kötü biçimde idare edildiklerini ifade etmiştir. Ancak burada yaptığı değerlendirmeye alınanların genel olarak tüm Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hamamlar olduğu da verdiği örneklerden anlaşılmaktadır²¹⁴¹.

Bursa'ya gerçekten bir gezi yapmayan veya tanımlamalarını Bursa değil, Osmanlı'nın tüm kentlerindeki hamamları örnek alarak yapan seyyahların hamamların mimari ve özellikle planları konusunda doğru aktarımlar yapabilmelerinin nedeni sahip oldukları ortak özellikleridir. Brenner benzer yönlerine değinerek Bursa'daki hamamların yapım tarzlarının alışılabilir Türk hamamlarıyla uyumlu olduğunu söylemiştir²¹⁴². Hammer'a

²¹³⁶ La Motraye, 2007: 248

²¹³⁷ Porter, 1835: 263

²¹³⁸ Mevsim, 2009: 59

²¹³⁹ Overbergh, 1899: 405

²¹⁴⁰ Porter, 1835: 263

²¹⁴¹ Fontanier, 1829: 90

²¹⁴² Brenner, 1824: 46

göre hamamların mimari düzenlemeleri neredeyse hep aynıdır ve sadece görkemlerinin az veya çok olması bakımından farklılaşmaktadırlar²¹⁴³. Bernard'ın hamamların mimarisıyla ilgili tanımlaması Hammer'inkini hatırlatmaktadır ve benzer biçimde mimarlık sanatı bakımından, hamamların birbirlerinden farklı olmadığını, yalnızca genişlik, büyüklük gibi yönleri ile ayrıldıklarını söylemiştir²¹⁴⁴. Fontanier, hamamları kullanma biçiminin Doğu'nun tamamında benzer olduğunu söylemiştir ve mimarisi hakkındaki tanımlamaları banyo aşamaları paralelinde yapmıştır²¹⁴⁵. Hamamlarla ilgili tanımlamaların tek bir örnek üzerinden yapılabildiğinin en iyi örneklerinden birisi de Briand'dır. Seyyah Türkiye'nin büyük şehirlerindeki güzel hamamların tamamen birbirine benzediklerini ve bir tanesinin tanıtımının yapılması sayesinde diğerlerinin tamamı hakkında doğru bir fikir edinilebileceğini söylemiştir²¹⁴⁶. Smith, Bursa'daki hamamların doğu hamamlarının alışlageldik planında inşa edildiğini belirtmiştir ve bundan ötürü seyyahlar tarafından çok sayıda tanımlaması yapılan bu hamamların detaylarına tekrar değinmeyi gereksiz gördüğünü belirtmiştir²¹⁴⁷. Bursa hamamlarının seyyahlar tarafından sıklıkla bahislerinin yapıldığını belirten Joanne ve Isambert ise düzenlemelerinin Türk hamamlarının genelinde görüldüğü gibi olduğunu söylemiş yalnızca Bursa'daki hamamlarda ocakların bulunmamasının bir farklılık meydana getirdiğini ifade etmişlerdir²¹⁴⁸. Bent de doğanın kendisi tarafından ısıtılan bu suların sıcaklığından dolayı Bursa'nın hamamlarında hiçbir ocağa gereksinim duyulmadığını belirterek diğer hamamlardan farklılığını bu şekilde ortaya koymuştur²¹⁴⁹.

Hamamları genel mimari yönleriyle ele alan seyyahlar bu yapıların benzer özelliklerine odaklanmışlar ve ortasında bir havuzu bulunan²¹⁵⁰,

²¹⁴³ Hammer, 1818: 21

²¹⁴⁴ Bernard, 1943: 25

²¹⁴⁵ Fontanier, 1829: 85-87

²¹⁴⁶ Briand, 1829: 51

²¹⁴⁷ Smith, 1851: 11, 15

²¹⁴⁸ Joanne, Isambert, 1861: 504

²¹⁴⁹ Bent, 1889: 374

²¹⁵⁰ Polonyalı Simeon, 2007: 30, Stochove, 1650: 180, Thévenot, 2009: 113, Wheler, 1682: 224, La Motraye, 2007: 249, Smith, 1684: 433, Grelot, 1998: 189, Smith, 1684: 433, Brenner, 1824: 46, Hammer, 1818: 21, Briand, 1829: 52, Levinge, 1839: 238, Walsh, 1836: 98, Walsh, 1838a: 29, Stuart,

mermerle kaplanmış²¹⁵¹, kubbelerle örtülü²¹⁵² yapılar olarak tanımlamışlardır. Ayrıca plan özellikleri bakımından da benzerlik gösterdikleri ve üç büyük oda veya bölümden oluştuğunu da söylemişlerdir²¹⁵³. Hamamların benzer yönleri hakkındaki bu tanımlamaların dışında çok fazla seyahatnamede karşımıza çıkmayan ancak Bursa hamamlarının ortak özellikleri olarak aktarılan başka bilgilerle de karşılaşılmaktadır. Bu bilgiler iç kısımların çok renkli mermerlerle kaplandığı²¹⁵⁴, mozaiklerin²¹⁵⁵ veya çinilerin kullanıldığı²¹⁵⁶ ve çeşitli bölümlerinde doğu zevkini gösteren oymaların bulunduğu²¹⁵⁷.

Hamamların planlarıyla ilgili bilgiler bazen seyyahların kendilerinin de dâhil olduğu banyo aşamalarından bahsettikleri bölümlerden ve kullanım biçimleri hakkında yaptıkları aktarımlardan elde edilebilmektedir²¹⁵⁸. Bu tanımlamalarda banyo aşamalarına giden süreçlerden bahsedilir ve bu arada her aşamada uğranılan bölümlerin özellikleri hakkında da bilgiler verilir. Yapılan aktarımlardan Bursa'daki hamamların üç bölümden oluştuğu, bunların sırasıyla soğukluk, ılıkılık ve sıcaklık olduğu tespit edilebilmekte ve her bir bölümle ilgili bazı mimari detayları öğrenebilmek mümkün olmaktadır.

Hamamda ilk olarak soğukluk bölümüne girilmektedir. Burası banyoya başlamadan giysilerin çıkartıldığı, hamamdan ayrılırken tekrar giyildiği ve dışarıya çıkmadan önce bir süre dinlenen yerdir. Bu bölümle ilgili verilen

1854: 54, Smith, 1851: 15, Howard, 1855: 36, Higginson, 1916:116, Beaufort, 1874: 537, Moustier, 1864: 247, Bent, 1889: 372, Renard, 1899: 30, Mevsim, 2009: 84

²¹⁵¹ Gerlach, 2007: 449, Polonyalı Simeon, 2007: 30, Thévenot, 2009: 112, Wheler, 1682: 224, La Motraye, 2007: 248, Wilkinson, 1806: 42, Porter, 1835: 263, Briand, 1829: 51, G.M., 1834: 458, Texier, 2002: 208, Strickland, 1858: 110, Jardine, 1858: 110, Walsh, 1836: 98, Walsh, 1838a: 29, Monk, 1851: 51, Beaufort, 1874: 537, Renard, 1899: 30

²¹⁵² Polonyalı Simeon, 2007: 30, Stochove, 1650: 180, Wheler, 1682: 224, La Motraye, 2007: 248, Smith, 1684: 433, Grelot, 1998: 189, Akdemir, 1989: 99, Brenner, 1824: 46, Wilkinson, 1806: 42, Briand, 1829: 51, Walsh, 1836: 98, Walsh, 1838a: 29, Monk, 1851: 51, Günaydın, Kaplıanoğlu, 2000: 127, Moustier, 1864: 247, Haeckel, 1873: s.y., Kammond, 1878: 314, Bent, 1889: 374, Hare, 1900: 214, Renard, 1899: 30

²¹⁵³ Grelot, 1998: 189, Hammer, 1818: 21, Kinneir, 1818: 246, Fontanier, 1829: 85–86, Texier, 2002: 207, Bernard, 1943: 25, Smith, 1851: 15, Hawley, 1918: 54. Yalnızca Wilkinson hamamların her biri kubbeye örtülü iki bölümden oluştuğunu söylemiştir. Böylesi hatalı bilgi vermesinde seyyahın bu hamamlara bizzat bir ziyaret gerçekleştirmemiş olmasının bir etkisi olmalıdır (Wilkinson, 1806: 42)

²¹⁵⁴ Texier, 2002: 208, Beaufort, 1874: 537

²¹⁵⁵ Beaufort, 1874: 537

²¹⁵⁶ Polonyalı Simeon, 2007: 30, Bent, 1889: 374, Hawley, 1918: 54

²¹⁵⁷ Texier, 2002: 208

²¹⁵⁸ Stochove, 1650: 180–181, Hammer, 1818: 21–24, Wilkinson, 1806: 42, Fontanier, 1829: 85–87, Briand, 1829: 52–53 Bernard, 1943: 26, Smith, 1851: 15, Perrot, 1864: 83, Jerningham, 1873: 218, Kammond, 1878: 314, Davey, 1907: 416

bilgiler içerisinde ortak yönler büyük oranda bir giriş ve hamama hazırlık bölümü olarak görev yaptığı²¹⁵⁹, hamama girenlerin burada soyunduğu ve çıkarken de yine burada giyindiğidir²¹⁶⁰. Ayrıca geniş ve dörtgen biçimli odayı²¹⁶¹ çepeçevre saran²¹⁶² ve minderler veya kilimlerle örtülü olan divanlarda banyodan çıkanların uyukladıkları, sigara ve kahve içip keyif yaparak dışarısının havasına kendilerine hazırladıkları²¹⁶³ bilgileri de verilir. Bazı seyahatnamelerde bu bölümün ortasında fiskiyeli bir mermer havuzun yer aldığından ve içinde soğuk suların bulunduğu bu havuzun da odaya ferah ve serin bir hava getirdiğinden bahsedilir²¹⁶⁴. Ayrıca diğer bölümlere göre daha aydınlık olarak tanımlanan bu yerin çok sayıda büyük pencerelerle aydınlatıldığı²¹⁶⁵ ve bir kubbeyle örtülü olduğunun²¹⁶⁶ üzerinde duran seyyahlar da vardır. Hammer'a göre bu özellikleri dolayısıyla Avusturya'nın muhteşem yemek salonlarını görenlerin bu odanın genel görünümüyle ilgili bir fikir edinebilmeleri mümkündür²¹⁶⁷. Smith ise diğer seyyahlarda görmediğimiz bir biçimde genellikle hayli fazla bir biçimde süs eşyaları ile bezendiğini söylemiş ve bazı durumlarda bu bölüme bazı galerilerin eklenebildiğini belirtmiştir²¹⁶⁸. Briand her ne kadar burada bir hamamı ziyaret ettiğini ve tanımlamalarını bu paralelde yaptığını söylese de örnek verdiği hamam Bursa'da yer almıyor olabilir. Soğukluk bölümünde porfir bir havuzun, bunun yanında banyo yapanların çamaşırlarını kurutması için yerleştirilen bir ocağın bulunduğunu söylemesi de bunun bir kanıtı olarak alınabilir²¹⁶⁹.

²¹⁵⁹ Wilkinson, 1806: 42, Fontanier, 1829: 86, Texier, 2002: 207, Stuart, 1854: 54, Jerningham, 1873: 218, Hawley, 1918: 54

²¹⁶⁰ Grelot, 1998: 189, Hammer, 1818: 21, Wilkinson, 1806: 42, Fontanier, 1829: 86, Texier, 2002: 207, Porter, 1835: 263, Stuart, 1854: 54, Bernard, 1943: 25, Smith, 1851: 15, Jerningham, 1873: 218, Mevsim, 2009: 84, Hawley, 1918: 54

²¹⁶¹ Hammer, 1818: 21, Texier, 2002: 207, Smith, 1851: 15

²¹⁶² Hammer, 1818: 21, Texier, 2002: 207, 207–208, Bernard, 1943: 25, Smith, 1851: 15, Jerningham, 1873: 218, Moustier, 1864: 247

²¹⁶³ Hammer, 1818: 21–22, Fontanier, 1829: 86, 87, Texier, 2002: 207, 207–208, Porter, 1835: 263, Bernard, 1943: 26, Smith, 1851: 15, Jerningham, 1873: 218, Kammond, 1878: 314, Renard, 1899: 30. Wilkinson'un tanımlamasında banyodan sonra uğranılan ve dinlenen bölümün hatalı biçimde sıcaklığın bitişiğinde olduğu söylenmiştir. Wilkinson, 1806: 42.

²¹⁶⁴ Hammer, 1818: 21, Texier, 2002: 207, Stuart, 1854: 54, Bernard, 1943: 25, Smith, 1851: 15

²¹⁶⁵ Hammer, 1818: 21–22, Texier, 2002: 207, Bernard, 1943: 25, Smith, 1851: 15

²¹⁶⁶ Texier, 2002: 207

²¹⁶⁷ Hammer, 1818: 21

²¹⁶⁸ Smith, 1851: 15

²¹⁶⁹ Briand, 1829: 52

Seyyahların bir bölümü buraya camekân ismini vermişlerdir²¹⁷⁰. Hammer bu ismini Türkçe yazıldığı biçimiyle camekân olarak kaydetmiş ve bunun giyinme odası anlamına geldiğini söylemiştir²¹⁷¹. Smith de Türklerin bu odaya camekân dediklerini ve bunun da vestiarium'un karşılığı olduğunu ifade etmiştir²¹⁷². Belki de bu bölümün camekân veya soyunma odası olarak adlandırılması dolayısıyla Bernard, Smith ve Jerningham ılıklik olması gereken odanın ismini soğukluk olarak aktarmışlardır²¹⁷³.

Ilıklık, üç bölüme ayrılan hamamların ortada bulunan ve seyyahların hakkında en az bilgi aktardıkları kısımdır. Büyük oranda yalnızca sıcaklığının ilk odadan daha fazla ve üçüncü odadan daha az olduğu ve bu özelliği sayesinde çok yüksek bir sıcaklıktan aniden soğuk havaya çıkmanın meydana getirebileceği sağlık sorunlarının önüne geçilmesine yardım ettiği bilgisi verilir²¹⁷⁴. Hammer bu odanın hamamdan çıkan sıcaklık ve buharla dolu olduğunu ve Araf'a benzediğini söylemiştir. Seyyahın tanımlamasında Cennet olarak adlandırılan yer, serinliği ve şırıldayan suyun ferahlatıcı sesiyle soğukluk, Cehennem olarak tanımlanan kısım ise sıcaklıktır²¹⁷⁵.

Seyyahların bir arada değerlendirilebilecek benzer bilgiler verdikleri diğer iki bölümün aksine ılıklik hakkındaki ortak aktarımları tespit edebilmek mümkün olamamakta ve farklı seyahatnamelerden farklı bilgiler elde edilebilmektedir. Ayrıntılı biçimde tanımlamalarını yapan ender seyyahlardan birisi olan Hammer bu bölümü soğukluk gibi dörtgen bir şekle sahip ve aynı boyutlardaki merkezi salon olarak tanımlamıştır. Burada özel olarak dikkat çeken veya içeri girenlerin rahat etmesi için konulmuş herhangi bir şeyin bulunmadığını söyleyerek seyahatnamelerde neden hakkında çok az bilginin bulunduğu hususunda da bir ipucu vermiştir²¹⁷⁶. Yine diğer seyyahlarda görmediğimiz bilgiler veren seyyahlardan birisi olan Texier soğukluk gibi dört

²¹⁷⁰ Hammer, 1818: 21, Texier, 2002: 207, Bernard, 1943: 25, Smith, 1851: 15, Jerningham, 1873: 218

²¹⁷¹ Hammer, 1818: 21

²¹⁷² Smith, 1851: 15

²¹⁷³ Bernard, 1943: 25, Smith, 1851: 15, Jerningham, 1873: 218

²¹⁷⁴ Grelot, 1998: 189, Hammer, 1818: 21, Fontanier, 1829: 86, Texier, 2002: 207, Stuart, 1854: 54, Bernard, 1943: 25, Smith, 1851: 15, Jerningham, 1873: 218, Hawley, 1918: 54

²¹⁷⁵ Hammer, 1818: 21

²¹⁷⁶ Hammer, 1818: 22–23

köşeli olarak tanımladığı bu bölümün, ana kaynağın sıcak sularını dışarıya akıtan yeraltındaki künkler aracılığıyla ısıtıldığını, ayrıca orta kısmında asıl sıcak yere girmeden önce oturlan mermerden geniş bir setin olduğunu ifade etmiştir²¹⁷⁷. Bernard, sıcaklıktaki gibi bu bölümün de kubbeyle örtülü olduğunu ve içeriği aydınlatmak için kubbeyle tepe camları konulduğunu belirtmiştir²¹⁷⁸. Jerningham ise duvarlarında düzenli aralıklarla yerleştirilmiş çeşmelerden banyo odasına suların aktığını söylemiştir²¹⁷⁹.

Mimarisi hakkında bazı ipuçları edinebildiğimiz bu bilgilerin dışında seyyahların tanımlamaları ılık bölümünün banyo aşamalarındaki yerini ortaya koyar. Fontanier antre olarak tanımladığı bu bölümde bir çarşaf giyilerek hamama geçildiğini söylemiştir²¹⁸⁰. Hamam aşamalarını anlattığı bölümde Bernard, camekânda soyunduktan sonra ve hamama girmeden önce burada dinlenildiğini, sülük tutmak, boynuz çektirmek gibi işlemlerin bu bölümde yapıldığı bilgisini vermiştir²¹⁸¹. Burada banyodan önce temizlikle ilgili bazı işlemlerin gerçekleştirildiğini belirten bir diğer seyyah da Smith'dir ve mermer bir levhanın üzerine uzanılarak sabunlanıldığı, traş olunduğu ve kan akıtma gibi işlemlerin yapıldığını söylemiştir²¹⁸². Hawley ise hamama gelenlerin bazen keselenerek banyo için hazırlandıkları yerin burası olduğu bilgisini tekrarlamıştır²¹⁸³.

Asıl hamam olarak sözü edilen ve hakkında en ayrıntılı tanımlamaların gerçekleştirildiği yer banyoların yapıldığı sıcaklık bölümü olmuştur. Ayrıca hamamları ziyaret etmeyip iç görünüşleri hakkında bilgi veren seyyahların bahislerine konu olan bölüm de büyük oranda burasıdır. Bu bölüm hakkında bilgi veren seyyahların tanımlamalarında yoğun biçimde yer eden özellikleri hamama gelenlerin içine girerek yüzdükleri havuzu, camlarla kaplı küçük açıklıklarıyla kubbesi, özel banyo yapma yerleri olduğu söylenen odaları ve odayı çepeçevre saran küçük hücreleri olmuştur.

²¹⁷⁷ Texier, 2002: 207, 208

²¹⁷⁸ Bernard, 1943: 25

²¹⁷⁹ Jerningham, 1873: 218

²¹⁸⁰ Fontanier, 1829: 86

²¹⁸¹ Bernard, 1943: 25, 26

²¹⁸² Smith, 1851: 15

²¹⁸³ Hawley, 1918: 54

Seyyahların hamamlar hakkında yaptıkları genel tanımlamalarda da sık sık sözü edilen ve hamamların ortak yönlerinden ilk sırada geleni olarak gösterilen havuza, sıcaklık bölümünden bahseden neredeyse her seyyah yer vermiştir. Havuzların yalnızca mevcudiyetleri hakkında bilgi vermeyip daha ayrıntılı olarak tanımlayan seyyahlardan bazıları genişlik ve derinliklerinin dâhil olduğu biçimde ölçülerini de aktarmışlardır²¹⁸⁴. Ancak bu havuzların çok genel biçimde yalnızca boyutlarını ve/veya şekillerini tanımlamakla yetinenler daha fazladır²¹⁸⁵. Yine genel tanımlamalar içerisinde mermerden yapıldığı bilgisiyle de sık sık karşılaşılmaktadır²¹⁸⁶. Havuzlarla ilgili verilen bilgilerde dikkat çeken bir diğer husus kendisini çepeçevre saran basamaklardır²¹⁸⁷. Thévenot'a göre bu basamakların işlevi havuzun içine rahatça girilebilmesine yardımcı olmaktadır²¹⁸⁸. Grelot ve Brenner'e göre ise mermerden yapılmış olan bu basamaklar oturma yerleri olarak görev yapmaktadır²¹⁸⁹.

Hamamların genel görünüşleriyle ilgili aktarımlarda yine mutlaka bahsi geçen kubbeler hakkındaki ayrıntılı bilgiler büyük oranda sıcaklıktan bahsedildiği bölümlerde yer etmiştir. Bu tanımlamalarda genel olarak kubbelerin deliklere sahip oldukları ve bu deliklerin camlarla kapatıldığı belirtilir. Hamamların uzaktan görünüşlerinde de ayırt edici yönlerinden birisi olduğu söylenen²¹⁹⁰ bu özellikleri ile ilgili daha ayrıntılı bilgi veren seyyahlar kubbelerdeki çok sayıda ufak deliğin camlarla örtülü olması dolayısıyla havanın değil ışığın içeriye girebildiğini ve bu bölümün bu şekilde aydınlatıldığını söylerler²¹⁹¹. Camların şekliyle ilgili tanımlamalar ise yarımküre biçimli oldukları üzerinde yoğunlaşır²¹⁹². Wheler ise bu camları

²¹⁸⁴ Stochove, 1650: 180, 181, Thévenot, 2009: 113, Porter, 1835: 263, Hawley, 1918: 54

²¹⁸⁵ Wheler, 1682: 224, Smith, 1684: 433, Grelot, 1998: 189, Hammer, 1818: 23, Brenner, 1824: 46–47, Smith, 1684: 433, Levinge, 1839: 238, Walsh, 1838a: 29, Smith, 1851: 15, Stuart, 1854: 54, Howard, 1855: 36, Jerningham, 1873: 218, Renard, 1899: 30

²¹⁸⁶ Wheler, 1682: 224, Grelot, 1998: 189, Porter, 1835: 263, Stuart, 1854: 54, Renard, 1899: 30, Hawley, 1918: 54

²¹⁸⁷ Thévenot, 2009: 113, Grelot, 1998: 189, Brenner, 1824: 46–47

²¹⁸⁸ Thévenot, 2009: 113

²¹⁸⁹ Grelot, 1998: 189, Brenner, 1824: 46–47

²¹⁹⁰ Hawley, 1918: 54

²¹⁹¹ Wheler, 1682: 224, Brenner, 1824: 46, Hammer, 1818: 23, Wilkinson, 1806: 42, Bernard, 1943: 25–26

²¹⁹² Brenner, 1824: 46, Wilkinson, 1806: 42, Texier, 2002: 208, Hawley, 1918: 54

çanlara²¹⁹³, Brenner de sahip olduğu delikler dolayısıyla kurşun kaplı kubbeleri metal kevgirlere benzetmiştir²¹⁹⁴.

Sıcaklık bölümünü çepeçevre saran ve her birinde musluklar ve küçük teknelerin yer aldığı girintiler de seyahatnamelerde yer etmiştir. Hammer çokgen planlı sıcaklığın kenarlarındaki bu girintileri musluk ve mermer bir teknenin bulunduğu tek veya en fazla iki kişinin girebileceği özel bölümler olarak tanımlamıştır²¹⁹⁵. Texier kenar duvarları boyunca muslukların bulunduğunu söylemiştir²¹⁹⁶. Bernard sıcaklığın tüm çevresinde önlerinde küçük havuzlar bulunan çeşmelerin yer aldığı bilgisini tekrarlamıştır²¹⁹⁷. Smith'in içlerine hem sıcak hem de soğuk suların aktığı küçük mermer havuzlara sahip girintiler olarak tanımladığı kısımlar da bu bölümler olmalıdır²¹⁹⁸.

Bu bölümlerin haricinde özel yıkanma yerleri veya buhar odaları olarak gösterilen kısımlar da bazı seyyahların dikkatini çekmiştir. Stochove bu odaları, havuzu çepeçevre saran, banyo yapıldıktan sonra girilen, her biri doğal sıcak su kaynağına sahip ve özel olarak çeşitli türdeki hastalıklar için kullanılan küçük buhar odaları olarak tanımlamıştır²¹⁹⁹. Hammer, sıcaklık kısmından doğrudan açılan kapılarla geçilen birbirine bitişik, yalnızca sıcak su ile banyo yapmayı tercih edip havuza girmek istemeyenlerin rahatı için düşünülmüş ve her birinde özel sıcak su kaynaklarının bulunduğu küçük hücreler olarak tanımlamıştır²²⁰⁰. Texier oldukça geniş bir yer olarak tanımladığı sıcaklık bölümünün etrafında özel olarak yıkanmak için ufak odalar ve kabinlerin bulunduğunu belirtmiştir²²⁰¹. Bernard, Bursa hamamları ile ilgili yaptığı genel değerlendirmenin ardından bu hamamların tamamında görülmeyen ve yalnızca ismini vermediği iki tanesinde bulunan buğuluk olarak adlandırdığı bölümlerden bahsetmiştir. Belirttiği üzere burası beş veya

²¹⁹³ Wheler, 1682: 224

²¹⁹⁴ Brenner, 1824: 46

²¹⁹⁵ Hammer, 1818: 23

²¹⁹⁶ Texier, 2002: 208

²¹⁹⁷ Bernard, 1943: 25

²¹⁹⁸ Smith, 1851: 15

²¹⁹⁹ Stochove, 1650: 181

²²⁰⁰ Hammer, 1818: 21

²²⁰¹ Texier, 2002: 207

altı metre genişliğe sahiptir ve hastalar için düzenlenmiş bir yerdir. Ayrıca bu bölüm ile asıl hamam arasında, bu yerin ılıkılığı gibi hizmet veren bir kısmın bulunduğunu da söylemiştir²²⁰². Smith, Bernard gibi hamamların bazılarında buğuluk denilen yerlerin bulunduğunu, bunların terleme odası anlamına geldiğini ve sudatorium'un karşılığı olduğunu belirtmiş ayrıca burayı hamamdan daha yüksek sıcaklığa sahip küçük bir oda olarak tanımlamıştır. Çeşitli hastalıklardan muzdarip kişilerin hastalıklarını tedavi edebilecekleri özel olarak düzenlenmiş odalar olduğunu söylediği kısımlar da bu bölümler olmalıdır²²⁰³. Jerningham yine benzer biçimde Bursa hamamlarının hepsinde olmasa da ikisinde buğuluk yani terleme odası anlamına gelen sudatorium'un bulunduğunu, buraya aynı zamanda cehennem de denildiğini ve içindeki sıcaklık dolayısıyla bu ismi hak ettiğini söylemiştir. Seyyah burayı Bursa hamamlarında görülen dördüncü oda olarak tanımlamıştır²²⁰⁴. Walker asıl olarak üç ana bölümden oluştuğunu söylediği hamamların bazılarında buhar banyosu yapmak isteyenlerce kullanılan dördüncü bir odadan bahsetmiştir. Seyyah burayı yarakan olarak adlandırmış anlamının sudatorium veya ter atma odası olduğunu da söylemiştir²²⁰⁵. Renard, hamamların ortak özelliklerinden bahsederken bu yapılarda ter atma odaları olduğunu söylemiştir. Bu bölüm diğer seyyahların da bahsettiği buğuluk olmalıdır²²⁰⁶. Hawley ise iç oda olarak adlandırdığı sıcaklık bölümünün çoğu zaman dinlenme yerleri olarak kullanılan çok sayıda hücrelerle çevrelenmiş olduğunu söylemiştir. Ayrıca daha büyük ve daha görkemli olan hamamlarda bu odaların zarif oymalara sahip mermerlerden yapıldıklarını ve Bursa'daki durumun da bu şekilde olduğunu belirtmiştir²²⁰⁷.

Sıcaklık ile ilgili şimdiye kadar aktardığımız tanımlamalar bu bölümün seyyahların ortak biçimde üzerinde durdukları yönleri hakkındadır. Bunun dışında her bir seyahatnamede farklı bir yönüyle ilgili bilgi verildiğini de görmek mümkündür. Diğer seyyahlara göre daha ayrıntılı tanımlamalar

²²⁰² Bernard, 1943: 25–26

²²⁰³ Smith, 1851: 15

²²⁰⁴ Jerningham, 1873: 218

²²⁰⁵ Walker, 1886: 187–188

²²⁰⁶ Renard, 1899: 30

²²⁰⁷ Hawley, 1918: 54

yapan Hammer, bu bölümün havuzu çevreleyen yuvarlak veya düzgün çokgen biçiminde bir yer olduğunu söylemiştir. Buraya gelen sıcak suyun girişin tam karşısındaki bir borudan çıktığı bilgisini de vermiştir. Ayrıca mermerlerle kaplı olması dolayısıyla havuzda dalgalanan suların ve banyo yapanların gölgelerinin duvarlarda yansıma yaptığını da belirtmiştir²²⁰⁸. Wilkinson bu bölümün gizli fırınlarla ısıtıldığını söylemesi dolayısıyla hata yapmıştır. Farklı hamamlarla ilgili genellemeleri Bursa'ya uyarlamaya çalışması bu hatanın nedenidir. Bunun dışında verdiği bilgiler banyo aşamaları hakkındadır. Burada üzerine oturan mermer bir levhadan da bahsetmiş bunun üstünde hamam görevlilerinin banyo yapanları temizlediklerini söylemiştir²²⁰⁹. Fontanier, bu kısmın tamamen kapalı olduğu, bir ucunda sıcak su deposunun bulunduğu ve sıcaklığın yükseltilmesinin arzulandığı durumlarda döşemesinin üstüne sıcak suların dökülerek buhar meydana getirildiği bilgisini vermiştir²²¹⁰. Porter ziyaret ettiği hamamı çok kapsamlı ve büyük masraflara yol açmış bir yapı olarak tanımlamasına rağmen beğendiği tek bölüm sıcaklık olmuştur. Burasının ölçülerini de vererek her bir kenarının 60 feet olduğu büyük ve güzel bir yer olarak tanımlamıştır²²¹¹. Texier, buradaki kaynağın bütün binayı ısıtarak aktığını ayrıca Hammer gibi girişin tam karşısına gelen tunçtan bir musluktan sıcak suların çıktığını belirtmiştir²²¹². Smith bu bölümü kızgın mermer zeminden yükselen su buharıyla dolmuş bir yer olarak tanımlamıştır²²¹³. Jerningham ılıklik kısmından bahsederken buradaki çeşmelerin sıcaklık kısmındaki yuvarlak veya kare havuzlara aktığını söylemiştir²²¹⁴. Davey, çeşmeden dökülen suların akıntısı yanında zeminde kullanılan sistem sayesinde içerisinin her zaman nemli kaldığı bilgisini vermiştir. Bu sistemi eski zamanların et tabaklarına işlenen kanallara benzeterek böylesine basit bir uygulama sayesinde havanın nemli olmasına rağmen buhar bulutlarının

²²⁰⁸ Hammer, 1818: 23, 23–24

²²⁰⁹ Wilkinson, 1806: 42

²²¹⁰ Fontanier, 1829:

²²¹¹ Porter, 1835: 263

²²¹² Texier, 2002: 207, 208

²²¹³ Smith, 1851: 15

²²¹⁴ Jerningham, 1873: 218

görülmediğini ve cereyansız bir havalandırma sistemi sağlandığını da belirtmiştir²²¹⁵.

2.4.2.4. Özel Olarak Ele Alınan Hamamlar²²¹⁶

Bazı seyyahlar Bursa'daki hamam sayıları için çok büyük rakamlar telaffuz etmişlerdir. Kaplıcalar ile hamamların bazen birbirinden ayırt edilemeyecek biçimde verilmesi veya sıcak suların kullanıldığı evlerin de bu miktara dâhil edilmesi bu sayının artmasının nedenleridir. İlk olarak Niebuhr Çekirge'de her evde sıcak su olduğunu ve Bursa'nın zenginlerinin rahat biçimde banyo yapabilmek için bu evleri birkaç aylığına kiraladıklarını söylemiştir²²¹⁷. Kaplıca sularının evlerde de kullanıldığı bilgisini veren ve bu evleri toplam hamam sayısına ilave eden diğer seyyahlarla ise özellikle 19. yüzyılda karşılaşılır. Naçov, Çekirge'de büyük kaplıcaların dışında her evde birer sıcak su kaynağının aktığı bilgisini veren bir seyyah²²¹⁸. Kınçov da benzer biçimde Çekirge'deki evlerin çoğunda kaplıca sularının bulunduğu, bunun yanında çevredeki konaklara da kaplıca suyunun getirildiği bilgisini vermiştir²²¹⁹. Wilkinson Bursa'nın bütünü ele alarak önemli evlerin neredeyse tamamında konforlu bir banyonun bulunduğunu belirtmiştir²²²⁰. Davey'in Bursa'daki birçok evde kazanların gereksiz olduğunu söylemesi de bu evlere doğal sıcak suların getirildiğini bildiğini göstermektedir²²²¹. Bu seyyahlar böylesi bir bilgi aktarmış olmakla birlikte bu evleri toplam hamam sayısına dâhil etmemişlerdir. Ancak Hammer Bursa ahalsinin özel evlerinde yer alan hamamların sayısının üç bin olarak hesaplandığını söylemiştir²²²². Daha sonra, Bursa'ya özel olarak kaplıca ve hamamları incelemek için gelmiş bir kişi olduğundan verdiği bilgilerin gerçekçi olması beklenen Bernard da

²²¹⁵ Davey, 1907: 416

²²¹⁶ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-20.

²²¹⁷ Akdemir, 1989: 102

²²¹⁸ Mevsim, 2009: 59, 60

²²¹⁹ Mevsim, 2009: 84

²²²⁰ Wilkinson, 1806: 43

²²²¹ Davey, 1907: 415

²²²² Hammer, 1818: 20

küçük ve büyük evlerde yer alanların dâhil edilmesiyle Bursa ve civarındaki hamamların sayısının üç bin kadar olduğunu tekrarlamıştır. Böylesi büyük bir sayının verilmesinde camilerde olduğu gibi yerel inanışların etkisi olduğu akla gelmektedir. Bernard da şüphelerini dile getirmekle birlikte doğuluların hamamı sevmeleri, dinsel gerekler dolayısıyla temizliğe önem verilmesi ve Bursa'daki kaynakların çokluğu düşünüldüğünde bu sayının ihtimal dâhilinde olabileceğini ifade etmiştir²²²³.

Bu örneklerin haricinde yine tam bir sayı vermeyerek yalnızca hamamların çok sayıda olduğunu söylemekle yetinen seyyahlar da mevcuttur ancak genel olarak aktarılan toplam sayılar gerçeğe yakın olabileceğini söyleyebileceğimiz daha makul miktarlardadır. Yine de bu bilgiler hamamların tamamının sayımından ziyade tahminlere veya yalnızca ziyaret edilenlere dayalı olarak verilmiş olmalıdır.

Hamam sayıları hakkındaki aktarımları kronolojik bir sırayla ele alırsak ilk olarak İbn Batuta'nın kentin dışında bir tanesi erkekler diğeri de kadınların kullanımına ayrılmış iki hamamın bulunduğu bilgisini verdiğini görürüz²²²⁴. Bursa'ya 1581 yılında gelmiş olan Newberie hamamların dört tane olduğundan bahsetmiştir²²²⁵. 18. yüzyılın hemen başında Bursa'da bulunmuş Chishull da yine benzer biçimde Bursa'da dört hamamın olduğunu belirtmiştir²²²⁶. Dallaway aynı yüzyılın sonlarında hamamların toplam sayısını yedi olarak vermiştir²²²⁷. Hammer ahalisinin evlerinde yer alanlarla birlikte sayıları üç bini bulan hamamların yalnızca yedisinin incelemeye değer olduğunu söylemiştir²²²⁸. 1823'te Bursa'ya gelen Walsh'a hamamların sayısı hakkında bilgi veren kişi uzun zamandan beri burada yerleşmiş ve özel olarak hamamları araştırmış olduğu anlaşılan Julius Kelli'dir ve seyyaha halka açık veya özel evler içinde bulunan kırk sekiz basit ve on iki mineral hamam olduğu bilgisini vermiştir. Verdiği rakamlar kapsamlı bir incelemenin sonuçlarını gösterdiği için daha kesin ve doğru bir sayı gösterdiği

²²²³ Bernard, 23, 25, 27

²²²⁴ Parmaksızoğlu, 1971: 42

²²²⁵ Purchas, 1905: 475

²²²⁶ Chishull, 1993: 70

²²²⁷ Dallaway, 1797: 178

²²²⁸ Hammer, 1818: 20

söylenbilir²²²⁹. Yukarıda toplam hamam sayısı ile ilgili aktardığı çok yüksek miktarın haricinde Bernard kesin bir sayı vermekten kaçınmış, Yediiliciler denilen kaplıcalar bölgesinden bahsederken bu kaynakların küçük ve büyük yirmiden fazla hamama dağıtıldığından söz etmiştir²²³⁰. Kendisi hamamları bizzat ziyaret etmemiş ve arkadaşlarının bahisleri yoluyla hamam sayısı hakkında bir bilgi vermiş olan Vecchi mermerleri ve mimarileriyle göze çarpan dört hamamın bulunduğunu söylemiştir²²³¹. Bernard ile benzer biçimde çalışması özel olarak Bursa'nın kaplıcaları hakkında olan Smith de hamamların sayısının yaklaşık yirmi olduğunu belirtmiştir²²³². Jerningham da Bernard ve Smith'e benzer biçimde yedi kaynak tarafından beslenen yirmi hamamdan bahseder²²³³. Joanne ve Isambert ise hamamların sayısının yedi olduğunu söylemiştir²²³⁴. Naçov tam bir sayı vermese de bazıları sultanlar tarafından yaptırılan on on beş büyük ve yirmi beş otuz küçük hamamın bulunduğunu ifade etmiştir²²³⁵. Launay ise Bursa'daki hamamların sayısının 27 olduğunu söylemiştir²²³⁶. Overbergh ise Uludağ'ın yamaçlarındaki bir kaynaktan bahsederken bunun dört hamamı beslediğini söylemiş, bunun dışında Muradiye ve Pythia'da bir başka kaynaktan daha bahsetmesine rağmen bu kaynağın hamamlarda kullanılıp kullanılmadığına değinmemiştir²²³⁷.

Yalnızca bir rakam değil önde gelenlerin listesinin verildiği seyahatnamelerde en çok karşımıza çıkan hamamlar Eski Kaplıca, Yeni Kaplıca, Kara Mustafa ve Kükürtlü Hamam olmuştur²²³⁸. Bu hamamlar camiler ve türbelerde olduğu gibi mimari nitelikleri, yapımcılarının tarihi kişilikleri ile ön plana çıkan ve diğer hamamların içinden seçilen örneklerdir. Seyyahların en çok ziyaret edip hakkında bilgi verdikleri hamamlar da bu dört

²²²⁹ Walsh, 1836: 206

²²³⁰ Bernard, 23, 25, 27

²²³¹ Felice de Vecchi, 1854: 93.

²²³² Smith, 1851: 11

²²³³ Jerningham, 1873: 217

²²³⁴ Joanne, Isambert, 1861: 504

²²³⁵ Mevsim, 2009: 59, 60

²²³⁶ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 161

²²³⁷ Overbergh, 1899: 405

²²³⁸ Brenner, 1824: 46, Hammer, 1818: 20–21, Fontanier, 1829: 89, Texier, 2002: 207, Jerningham, 1873: 218, Coufopoulos, 1895: 191

hamam ve özellikle de Eski ve Yeni Kaplıca'dır. Biraz daha kapsamlı aktarımlar yaptığını gördüğümüz seyyahlar ise yedi farklı hamamdan bahsetmişler, ilk dört hamamın haricindekilerin isimlerini Çekirge, Vani ve Boyugüzel olarak vermişlerdir²²³⁹. Hamamların sayısı konusunda seyyahların en çok üzerinde durdukları sayıların da dört²²⁴⁰ ve yedi²²⁴¹ olması değerlendirme kriterlerinin benzerlikler gösterdiğini, daha fazla ön planda olanlara yer verenlerin dört, biraz daha ayrıntılı olarak değerlendirmeye alanların yedi hamamı ele almaya değer bulduklarını akla getirmektedir. Bu örneklerin dışında bazı seyahatnamelerde daha farklı hamamlardan bahseden seyyahlarla da karşılaşılma ile birlikte bu hamamlar hakkında verilen bilgiler çok azdır ve genellikle de tek bir seyyahla sınırlıdır.

2.4.2.4.1.Aya Theodory Kaplıcası (?)

Bursa'nın kaplıcalarından bazıları Hıristiyanlar tarafından kutsal kabul edilmektedir. Osmanlı Dönemi öncesi eserleri bölümünde yer verdiğimiz Hasluck, Rumların Eski ve Yeni Kükürtlü [Büyük ve Küçük Kükürtlü (?)] arasında kalan bir noktadaki Roma hamamında şehit edilen Aziz Patricius'u andıkları bilgisini vermiştir²²⁴². Bernard ise Aziz Patrice'in şehit edildiği ve Rumların da bu azizi anmak için toplandıkları yerin daha açık bir biçimde Küçük Kükürtlü olduğu bilgisini vermiştir²²⁴³. Smith ise Küçük Kükürtlü Hamamı'ndan değil, Kükürtlü kaynağından bahsederken burada Aziz Patrice'in dönemin Bursa valisi tarafından neredeyse kaynar durumdaki bu sulara atılarak şehit edildiğini ve bu olayın anısına Rumların yılda iki kez kutsal kabul ettikleri bu kaynağa geldiklerini söylemiştir²²⁴⁴. Böylece bu kaynağın yine Rumlar tarafından kutsal sayılan Gözayazma olmadığı, her iki kaynağa ayrı biçimde yer veren hem Bernard hem de Smith'in

²²³⁹ Hammer, 1818: 28–29, Bernard, 1943: 27, Smith, 1851: 14

²²⁴⁰ Purchas, 1905: 475, Chishull, 1993: 70, Felice de Vecchi, 1854: 93, Overbergh, 1899: 405

²²⁴¹ Dallaway, 1797: 178, Hammer, 1818: 20, Joanne, Isambert, 1861: 504

²²⁴² Hasluck, 1929: 107

²²⁴³ Bernard, 1943: 11, 33–34

²²⁴⁴ Smith, 1851: 11

tanımlamalarından anlaşılmaktadır. Bahsettikleri kaynak günümüzde suyu tamamen kurumuş olmasına rağmen yine çağdaş araştırmacılar tarafından tespit edilebilmiştir²²⁴⁵. Ancak Rumlarca saygıyla yaklaşılın ve adını Aya Theodory olarak verdiği böylesi bir kaplıcadan bahseden Pococke'nin sözünü ettiği kaynağın hangisi olduğu belirlenememektedir:

“Yahudiler Hamamı'ndan Aya Theodory denilen, Rumlarca kutsal olarak itibar gören bir kaplıcaya gittik²²⁴⁶.”

Seyyahın Yeni Kaplıca'dan sonra bu kaynaktan ve hemen ardından Kükürtlü'den bahsetmesi, Gözayazmanın da Yeni Kaplıca ve Kükürtlü Kaplıca arasında ve Kükürtlü'nün yakınlarında yer alması bahsettiği kaynağın Gözayazma olabileceğini akla getirmektedir. Ancak bu konuda diğer seyyahlar ve kaynakların sessiz kalması Pococke'nin bahsettiği kaplıcanın hangisi olduğunu ve ayrıca bir hamam bünyesi içerisinde yer alıp almadığının tespitini imkânsızlaştırmaktadır:

2.4.2.4.2. Bekâr Hamamı

Bursa'da Bekâr veya Bekârlar adında iki hamam mevcuttur. Bunlardan birisi hala ayakta olup I. Murat Camisi'nin doğusunda yer almaktadır ve daha çok Cıkcık veya Girçık Hamamı olarak bilinmektedir²²⁴⁷. Diğeri ise bir zamanlar Bademlibahçe'nin altında ve Mudanya yolu civarında bulunmakta ise de günümüze gelememiştir²²⁴⁸. Bernard Bekârlar Hamamı ismini verdiği bir hamam hakkında bilgi verdiğini tespit edebildiğimiz tek seyyahtır:

“Bu kaplıca bugün harap ve viran bir haldedir. Kara Mustafa'dan iki yüz adımlık bir yerde, bahçeler içindedir. Suyunun gürlüğü ve sıcaklığı gibi cihazlardan Kara Mustafa Kaplıcasına benzer. Fakat nedense, çoktan harabe hale gelmiş²²⁴⁹.”

²²⁴⁵ Baykal, 1950: 32

²²⁴⁶ Pococke, 1772: 302

²²⁴⁷ Şehitoğlu, t.y.: 50-51

²²⁴⁸ Şehitoğlu, t.y.: 130

²²⁴⁹ Bernard, 1943: 38

Bernard'ın bu hamamı Kara Mustafa Hamamı'nın oldukça yakınlarında olarak tanımlaması da bahsettiği yapının burası olduğunu gösterir. Seyyah bu hamamla ilgili çok az bilgi vermiştir. Sularının gürlüğü ve sıcaklığı gibi yönlerden Kara Mustafa Kaplıcası'na benzetmesi her iki hamamın da aynı kaynaktan beslendiği düşüncesinde olduğunu akla getirir. Bernard'ın Bursa'yı ziyaret tarihi 1840'tır. Bu tarihte bile çoktan harabe hale gelmiş olduğunu söylemesi uzun zamandan beri ihmal edildiğini göstermektedir. Baykal'ın bu hamamın birkaç yıl önce yıkıldığını, duvarlarının görülmesine rağmen suyunun yol boyunca aktığını söylemesi ise büyük oranda ortadan kalkmasının 1940'lı yıllara rastladığını ortaya koyar²²⁵⁰.

2.4.2.4.3. Boyugüzel Hamamı

Hammer, Boyugüzel Hamamı'nı önem sırasına göre ikinci derecede göstermiş ancak yine de Bursa'nın önde gelen hamamları arasında yer vermiştir. Seyyah ayrıca isminden dolayı cinsel gücü arttırıcı bir yönü olduğunun akla geldiğini ancak gerçek durumun bu şekilde olmadığını belirtmiştir²²⁵¹. Hammer dışında Bernard ve Smith de bu hamamdan bahsetmekle birlikte benzer biçimde mimarisi ile ilgili bir bilgi aktarmamış ve yalnızca Çekirge kaynağından beslenen hamamlar arasında Boyugüzel'e de yer vermişlerdir²²⁵².

2.4.2.4.4. Çekirge Kaplıcası

Çekirge Kaplıcası tezimiz kapsamında yer verdiğimiz seyahatnamelerin yalnızca ikisinde geçmektedir. Bu iki seyahatnamede de hakkında ayrıntılı bilgiler aktarılmadığı için ilk olarak Çekirge Kaplıcası ismi verilerek gerçekten bu hamamdan bahsedilip bahsedilmediğinin tespit

²²⁵⁰ Baykal, 1850: 34

²²⁵¹ Hammer, 1818: 28–29

²²⁵² Bernard, 1943: 27, Smith, 1851: 14

edilmesi gerekir. Zira seyyahlar Çekirge'de Bursa'nın termal kaynaklarının önemli bir bölümünün bulunduğunu bilmektedirler ve burada karşlarına çıkan herhangi bir hamamı Çekirge Kaplıcası veya Hamamı olarak adlandırmaları da muhtemeldir.

Pococke bu hamamın konumu hakkında bilgi vermiş ve Kükürtlü Kaplıca'nın yaklaşık yarım mil uzağında olduğunu belirtmiştir. İki hamamın arasında yaklaşık bir kilometrelik bir mesafe vardır. Bu nedenle Pococke'nin bahsettiği hamamın Çekirge Kaplıcası olma ihtimali yüksektir. Seyyah mimarisi ile ilgili bir bilgi vermediği hamamı yalnızca büyük bir yapı olarak tanımlamıştır. Bunun dışında içeriğindeki kükürt miktarının Kükürtlü Kaplıca'daki kadar yoğun olmadığı, sularının kutsal kabul edildiği ve bundan dolayı banyo yapmak için kullanılmasının yanında içildiğini de söylemiştir:

“Kükürtlü Kaplıca'nın yarım mil kadar uzağında Çekirge Kaplıcası denilen, içinde diğerindeki kadar çok kükürt olmayan ve kutsal olarak kabul edilen suları banyo yapmak için de kullanılıyor olmasına rağmen sıklıkla içilen bir başka büyük hamam daha vardır²²⁵³.”

Hammer ise Bursa'nın önde gelen dört hamamının haricinde yine önemli olarak görülebilecek ancak bu dört hamamın boyutu ve görkeminde olmayan üç hamamdan bahsetmiş, Boyugüzel ve Vani Hamamı ile birlikte Çekirge Hamamı'nı da bu hamamlar içerisinde saymıştır. Seyyah bu üç hamamın tamamının istenirse tek bir kişinin kullanımına tahsis edilebileceği ve Rumlar tarafından ziyaret edildikleri bilgilerini vermiştir. Özellikle de en yoğun talebin kendisine atfedilen bazı efsanelere dayalı mucizevî özelliklerinden ötürü Çekirge Hamamı'na gösterildiğini ifade etmiştir. Verdiği bu son bilgi kendisinden önce kaplıcanın sularının kutsal olarak kabul edildiğini söyleyen Pococke'nin aktarımı ile de uyumludur²²⁵⁴.

²²⁵³ Pococke, 1772: 302

²²⁵⁴ Hammer, 1818: 28–29

2.4.2.4.5. Ermeni Hamamı (?)

Bu hamamdan bahseden tek seyyah Taylor'dur. Bursa hamamlarının en zarifi olarak tanımlaması ve hemen bitişiğinde bir başka hamamın yer aldığını belirtmesi bahsettiği hamamın Yeni Kaplıca olabileceğini akla getirir. Ancak konumu veya mimarisiyle ilgili başka bir bilgi vermediği için hangi hamamdan bahsettiğinin tespit edilebilmesi çok güçtür:

“Daha sonra hepsinin en zarifi olan Ermeni hamamına çıktık fakat kadınlara tahsis edilmişti ve bu yüzden bitişiğindeki bir Türk hamamına gitmek zorunda kaldık²²⁵⁵.”

2.4.2.4.6. Eski Kaplıca²²⁵⁶

Bursa'da Osmanlı Dönemi öncesinde de kaplıca ve hamamların ünlü olduğunu bilen ve bu hamamlarla ilgili ellerinde tarihi kaynaklar bulunan seyyahların birçoğu adı Bizans kaynaklarında geçen hamamın Eski Kaplıca olduğuna inanmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk olarak Tournefort, Bizans İmparatorluğu'nun en parlak zamanlarında kullanılan hamamın Eski Kaplıca olduğunu söylemiştir. Seyyah, hamamların tarihiyle ilgili popüler bilgilerden birisi olan Bizans İmparatoriçesi Theodora'nın Bursa'nın kaplıcalarına yaptığı ziyareti biliyor olmalıdır ve bu ziyaretin Eski Kaplıca'ya yapıldığını düşündüğü de anlaşılmaktadır²²⁵⁷. Texier, Bursa'daki hamamların en eskisi olduğunu söylediği bu hamamın Bizanslı Etienne tarafından sözü edilen ve Bitinya krallarına ait olarak gösterilen hamamlardan birisi olduğunu belirtmiştir²²⁵⁸. Hamamın Osmanlı Dönemi öncesine ait olduğunu düşünen bir diğer seyyah da Michaud'tur. Hatta diğer seyyahlardan farklı biçimde bu hamamda Osmanlı Dönemi'nde bazı değişiklikler yapıldığına dahi

²²⁵⁵ Taylor, 1862: 314

²²⁵⁶ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-21.

²²⁵⁷ Tournefort, 2005: 238

²²⁵⁸ Texier, 2002: 208

değınmemiş ve sadece Bizans yapısı olduğunu söylemiştir²²⁵⁹. Walker, Çekirge'ye yaptığı bir ziyarette karşılaştığı Eski Kaplıca'nın şifalı suları ile birlikte çok erken zamanlardan beri meşhur olduğunu belirtmiş, ayrıca temellerinin antik bir yapıya dayandığını da ileri sürmüştür. Seyyahın bahsettiği hamamın Eski Kaplıca olmadığına dair bazı şüpheler mevcuttur ancak en azından Eski Kaplıca'nın üst yapısının I. Murat tarafından yapıldığını bilmektedir. Seyyah bu hamamın muhteşem bir dayanıklılığa olan temel ile zemin katının ise Bizans işi²²⁶⁰ olduğunu söylemiştir²²⁶¹. Bent de isminden yola çıkarak Eski Hamam'ın Bizans Dönemi'nden olabileceğini belirtmiş ve bunu hamamların tarihi ile ilgili sahip olduğu bilgiyle de birleştirerek imparatoriçe Theodora'nın ziyaret ettiği yerin burası olduğunu iddia etmiştir²²⁶². Fontanier, Eski Kaplıca'nın açık biçimde Yunan mimarisinde bir yapı olduğunu söylemiştir²²⁶³. Gower, ziyaret ettiği hamamın ismini vermemiştir ancak antik bir binanın içinde yer aldığını söylemesi Eski Kaplıca'dan bahsettiğini akla getirmektedir²²⁶⁴. Hamamın tarihçesi hakkında en ilginç aktarımları yapan kişi ise Walsh'tur. Seyyah bu hamamın Osman Gazi tarafından Bursa'nın kuşatıldığı sırada ayakta olduğunu ve Orhan Gazi'nin de karargâh merkezinin burada bulunduğunu söylemiştir²²⁶⁵.

Diğer birçok örnekte gördüğümüz gibi devşirme malzemeler bir yapının geçmişine dair en önemli kanıtlar olarak alınabilmektedir. Eski Kaplıca'da sıcaklık bölümünde yer alan bir aslan ağızı, bunun dışında sütun ve sütun başlıkları gibi²²⁶⁶ Bizans Dönemi'nden devşirilen çeşitli malzemeler mevcut olmakla birlikte hamamın tarihine yönelik bir kanıt olarak bu devşirmelerden bahseden seyyahlar oldukça azdır. Tournefort hamamın Bizans Dönemi'nde kullanımda olduğunu gösteren pek çok işaretin

²²⁵⁹ Poujoulat, Michaud, 1840: 168

²²⁶⁰ Seyyah aslında Greek yani Yunan işi olarak isimlendirmiştir. Ancak seyyahlar büyük oranda Yunan ve Bizans ayrımını yapmamakta bu da bu tür tarihlendirmelerde karışıklıklara neden olmaktadır.

²²⁶¹ Walker, 1886: 155, 167

²²⁶² Bent, 1889: 374

²²⁶³ Fontanier, 1829: 89

²²⁶⁴ Gower, 1902: 26

²²⁶⁵ Walsh, 1836: 203

²²⁶⁶ Ötüken vd., 1983: 348

bulduğunu söylemiş ancak bunların neler olduğuna değinmemiştir²²⁶⁷. Davey ise burada kullanılan bazı mermerlerin tasarımından bunların bazı Bizans yapılarından alınmış olabileceğini belirtmiştir. Yine de seyyahın bu devşirme malzemelerin eski hamama değil başka yapılara ait olduğuna dair bir görüşe sahip olduğu hissedilmektedir²²⁶⁸.

Günümüzde de Eski Kaplıca'nın Osmanlı Dönemi öncesine ait bir geçmişi olduğu ve ilk yapılış tarihinin kesin olarak bilinmediği kabul edilmektedir²²⁶⁹. Ancak Osmanlı Dönemi'nde çeşitli değişiklikler geçirdiği ve eklemelere maruz kaldığı da bilinmektedir. Hamamın çeşitli yerlerinde bulunan kitabeler bu faaliyetler hakkında bilgi vermektedir. Bunlardan bir tanesi hamamın giriş kapısı üzerinde mermere yazılmış olan kitabedir.

“Kaplucenin binası ve cümle yer yapıldı

Son gülab tıyneti oldu miskile tağmir

Feyyaz zulmenenden-in feyz-i inayet erdir

İt'mame dendi tarih kapluce oldu ta'mir 917 H. (1511)²²⁷⁰ .”

Bu kitabe Eski Kaplıca'nın soğukluğunun inşasını göstermektedir. Bursa sicillerindeki kayıtları inceleyen Yücer bu bölümün II. Beyazıt tarafından yapıldığının bir başka belgesini daha bulmuştur. 1026 tarihli ve No.25–231 olarak verdiği bir sicilden aktardığı kayıt da şu şekildedir.

“...Üç yüz yıldan beri Buruse kurbünde ta'riften ve tahdidden müstağni olup ma'lûm-i eâli ve edanî olan Eski Kaplıca demekle meşhur Çiftehamamlar müşar-ün-üleyh Gazi Hudavendigâr vakfı olup rical hamamının camekânı olmamakla merkum Sultan Bayezid Han-i Veli Hazretleri dokuzyüz onyedî senesinde ta'rif ve tahdid ve tavsiftten müstağni ind-el-kül ma'ruf ve meşhur bir camekân-i marsus-ül-bünan bina eyleyüp ve ol camekânın altında bir ahur-i kebir edüp ve bu cümlelerin mütemmimi için

²²⁶⁷ Tournefort, 2005: 238

²²⁶⁸ Davey, 1907: 416

²²⁶⁹ Şehitoğlu, t.y.: 110

²²⁷⁰ Ötügen v.d., 1983: 348. Aynı kitabeyi çok ufak farklılıklarla Bernard'ın eserini Türkçe'ye kazandıran Yücer de vermiştir. Bernard, 1943: 28, dn.

kaplıcanın ve camekânın etrafında dahi odalar ve aşçı ve şerbetçi ve futacı dükkanlar bian ve vakf edüp...²²⁷¹”

Diğer kitabe ise Farsça olup hamamın içindeki aslanağzının üstünde yer almaktadır. Bu kitabenin ebcet hesabıyla 1086 tarihini gösterdiğini yine Yücer belirtmiş ve bu kitabeye de yer vermiştir.

“Zi tarih-i germabe bişnev cevab

Hudaya bidih daima ab ü tâb.

(Hamamın tarihinden cevap işit, Tanrı daima tazelik versin)²²⁷².”

Seyyahların çok büyük bölümü de hamamın geçmişinin daha önceki dönemlere dayandığına inansalar bile Osmanlı Dönemi’nde de bazı değişikliklere maruz kaldığını bilmektedirler. Hamamın Osmanlı Dönemi’nde geçirdiği değişimlerle ilgili bilgi veren ilk seyyah olan Tournefort bu hamamın şimdiki durumuna Osmanlı Dönemi’nde getirildiğini söylemiş ve bu inşaatı yapan kişiyi hatalı biçimde I. Mehmet olarak vermiştir²²⁷³. La Motraye bu kaplıcanın “Eski” olan ismine değinmiş ve hamamın Bizans veya daha öncesine ait olabileceği şeklinde bir görüş belirtmeyerek bu ismi almasının nedeninin Türklerin yaptıkları bazı onarımlar olabileceğini söylemiştir. Ancak bu tamiratların kim tarafından yapıldığı bilgisini vermemiştir²²⁷⁴.

Bu örnekler dışında, adı kitabelerde geçmemesine rağmen hamamda değişiklikler gerçekleştirdiği söylenen kişi I. Murat olmuştur. Hammer kaplıcanın kullanımının daha eskiye gittiğine inandığını ortaya koysa da üstünü örten kubbesinin I. Murat tarafından inşa ettirildiğini söylemiştir²²⁷⁵. Texier, Eski Kaplıca’nın Bizans Dönemi’nde de mevcut olduğuna inanan seyyahlardan birisidir. Ancak Hammer gibi kubbesinin I. Murat tarafından yaptırıldığını söylemesi bu dönemlere ait bir hamamın yenilenmiş olduğu düşüncesine sahip olduğunu göstermektedir²²⁷⁶. Hamamın tamamının I.

²²⁷¹ Bernard, 1943: 28, dn.

²²⁷² Bernard, 1943: 28, dn.

²²⁷³ Seyyahın yaptığı bu hataya kitabının editörü Yerasimos da değinmiş ve I. Murat tarafından başlatılan inşaatın I. Beyazıt tarafından tamamlandığını I. Mehmet’in bu hamamda herhangi bir inşaa faaliyeti gerçekleştirmediğini belirtmiştir. Tournefort, 2005: 238, dn. 65

²²⁷⁴ La Motraye, 2007: 249

²²⁷⁵ Hammer, 1818: 25

²²⁷⁶ Texier, 2002: 208

Murat tarafından yenilendiğini söyleyen Bernard da benzer bir düşünceye sahiptir²²⁷⁷. Jerningham da Eski Kaplıca'nın 14. yüzyılda I. Murat tarafından inşa ettirildiğini söylemiştir²²⁷⁸.

Bu konuyla ilgili elimizdeki en önemli kaynak Osmanlı tarihçisi Kâtip Çelebi'nin verdiği bilgilerdir.

“Şehrin batısında, üzerine Sultan Murat'ın bir kubbe ve bu kubbenin altında birçok havuz yaptırdığı sıcak mineral sular vardı; bu kaplıcaya Eski Kaplıca denmektedir²²⁷⁹.”

İlgi çeken bir husus seyyahların bu tanımlamayı yaparken kullanmaktan hoşlandıkları Sultan Murat'ın “kaplıcaların üstüne bir kubbe yaptığı” şeklindeki ifadenin burada da aynı biçimde geçiyor olmasıdır. Bu ifadeyi ilk kez kullanan seyyah Hammer olup bilindiği gibi Osmanlı tarihi ve tarihi kaynaklarına çok hâkim bir kişidir ve bu bilgiyi Kâtip Çelebi'den almış olması oldukça muhtemeldir. Texier, Bernard ve Jerningham'ın da birçok örnekte sabit olduğu gibi bu hamam konusunda Hammer'dan alıntı yaptığı ve bu bilgiyi de bu nedenle aynı biçimde verdiği anlaşılmaktadır.

Eski Kaplıca, Bursa'nın en çok ziyaret edilen hamamları arasındadır. Tarihçesi ile ünlenmesinin haricinde bazı seyyahlar tarafından Bursa'daki en güzel ve görkemli hamam olarak tanımlanmasının da bu durumun oluşmasında etkili olduğu hissedilmektedir. Gerlach, bu hamamın görülmeye değer bir yapı olduğunu söylemiştir²²⁸⁰. La Motraye diğer yapılarla bir karşılaştırmaya da gitmiş ve Yeni Kaplıca ile birlikte Eski Kaplıca'nın muhteşem yapılar olduğunu belirtmiştir²²⁸¹. Niebuhr yalnızca rahat ve güzel bir hamam olduğunu söylemiştir²²⁸². Lucas, Bursa'nın şaheser olarak kabul edilebilecek muhteşem hamamlarından birisi olarak Eski Kaplıca'yı göstermiştir²²⁸³. Fontanier, Bursa'nın hamamlarının en güzeli olarak

²²⁷⁷ Bernard, 1943: 28

²²⁷⁸ Jerningham, 1873: 218

²²⁷⁹ Vivien de Saint-Martin, 1852: 720.

²²⁸⁰ Gerlach, 2007: 448

²²⁸¹ Motraye, 2007: 249

²²⁸² Akdemir, 1989: 102

²²⁸³ Lucas, 1714b: 383.

tanımlamıştır²²⁸⁴. Jerningham, Çekirge kaynağından beslenen bu hamamın en güzeli olduğunu belirtmiştir²²⁸⁵. Elimizdeki örnekler dâhilinde yalnızca Bernard büyüklük ve yapı sanatı bakımından Eski Kaplıca'nın Bursa'nın ikinci sınıf hamamlarından olduğunu söylemiştir²²⁸⁶. Bu tür bir tanımlama yapmasında sıklıkla başvuruda bulunduğu Hammer'in Eski Kaplıca'yı Kara Mustafa Paşa Hamamı'ndan sonra en küçük hamam olarak tanımlamasının bir etkisi olduğu düşünülebilir²²⁸⁷. Bunun dışında 1823'te hamamı gören Walsh ise hamamın büyük bir bakımsızlık ve ihmalkârlık içinde görüldüğünü söylemiştir²²⁸⁸.

Hamamların mimari özellikleri hakkındaki tanımlamalarını banyo aşamaları paralelinde yapan seyyahların bahsini ettikleri üç bölüm de Eski Kaplıca'da mevcuttur. Burada da seyyahların tanımlamaları izlenirse ilk olarak soğukluk veya diğer adıyla soyunmalık bölümü ele alınabilir. Gerlach bu bölümü hamamın en önünde yer alan taştan yapılmış büyük, geniş ve yüksek kubbeli, yaklaşık olarak kare biçimli bir yer olarak tanımlamış, girişini kiliselerde karşılaşılanlara benzetmiş, zeminin mermerlerle kaplı olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca odanın ortasında içine bir borudan gelen suyun aktığı geniş bir taş havuzun bulunduğu ve yüksek bir set halinde olan havuzun çevresinde hamama gelenlerin soyunup giyinebildiklerini söylemiştir. Bu setin hemen altından ise bir taş oluktan suyun aktığını ve buradaki suda ayaklar ile kurulanma bezlerinin yıkanabildiği bilgisini vermiştir²²⁸⁹. Covel 28–30 x 10–12 adım uzunluğunda dikdörtgen bir yer olduğunu, çevresinde hamama gelenlerin dinlenmek için kullandıkları sofaların yer aldığını, kubbelerle örtüldüğünü, ortasında da soğuk sulu güzel bir çeşmenin yer aldığını belirtmiştir²²⁹⁰. Lucas, girdikleri ilk yerin yani soyunmalık bölümünün tamamen mermerle kaplı büyük bir oda olduğunu, ayrıca bir çeşmeye sahip güzel bir havuzu bulunduğunu söylemiştir. Belirttiği üzere bu yerin ortasında

²²⁸⁴ Fontanier, 1829: 89

²²⁸⁵ Jerningham, 1873: 218

²²⁸⁶ Bernard, 1943: 27

²²⁸⁷ Hammer, 1804: 25

²²⁸⁸ Walsh, 1836: 203

²²⁸⁹ Gerlach, 2007: 448-449

²²⁹⁰ Covel, 1998: 173

asıl banyoya girilmeden önce kıyafetlerin çıkarıldığı büyük masalar (?) vardır²²⁹¹. Dallaway'ın Eski Kaplıca'yı ziyaret etmediği anlaşılmaktadır ve bir bütün olarak çok genel yönleriyle ilgili bilgiler vermiştir. Seyyahın hamamı iki bölümlü olarak tanımlaması hatalıdır. Bununla birlikte bu bölümlerden birisinin giriş holü ve soyunma odası olarak kullanıldığını söylemiştir²²⁹². Hammer'in tüm hamam hakkında olduğu gibi bu bölümle ilgili yaptığı tanımlama da oldukça kısadır. Seyyah Yeni Kaplıca ile bir karşılaştırmaya giderek elbise odası olarak tanımladığı bu bölümün ne genişlik ne de serinlik yönünden bu hamama benzemediğini belirtmiştir²²⁹³. Bernard, büyük bir camekâna sahip olduğu ve etrafında ahşaptan yapılmış birçok halvetin bulunduğu bilgisini vermiştir²²⁹⁴.

Ilıklık bölümü hakkında bilgi veren ilk seyyah yine Gerlach'tır. Soyunmalıktan açılan bir kapıyla girilen bu bölümü sıcak ve buharla dolu bir yer olarak tanımlamıştır. Soyunmalık bölümünde olduğu gibi burada da ortada bir soğuk su çeşmesinin bulunduğunu ve bu çeşmenin sıcaktan bunalanları serinlettiğini belirtmiştir. Ayrıca sıcaklık bölümüne de buradan açılan bir kapıyla girildiği bilgisini vermiştir²²⁹⁵. Covel kenarları 10–12 adım uzunluğunda, her kenarında taş sofaların, arkalarında ise kubbeyi destekleyen sekiz sütunun bulunduğu bir yer olduğunu, hamama gelenlerin aşamalı biçimde vücut ısılarını burada dengelediklerini belirtmiştir²²⁹⁶. Lucas, soyunmalıkta çeşmenin karşısında yer alan bir kapıdan girilen bu bölümü kubbesi sekiz sütunla desteklenen küçük bir oda olarak tanımlamış ve benzer biçimde ortasında küçük bir soğuk su çeşmesi olduğunu söylemiştir. Buradan açılan küçük bir kapıyla da sıcaklık bölümüne geçildiğini ifade etmiştir²²⁹⁷. Bernard soğukluk olarak adlandırdığı bu bölümden açılan üç kapı olduğunu, önündeki kapıdan hamama, sağ ve soldakilerden ise iki halvete girildiğini söylemiştir. Verdiği bir diğer bilgi sıcaklık gibi duvarlarının kaplıca sularının

²²⁹¹ Lucas, 1714b: 383.

²²⁹² Dallaway, 1797: 178

²²⁹³ Hammer, 1818: 25

²²⁹⁴ Bernard, 1943: 27

²²⁹⁵ Gerlach, 2007: 449

²²⁹⁶ Covel, 1998: 173

²²⁹⁷ Lucas, 1714b: 383–384.

dumanlarıyla katılmış olan parçalarla kaplandığıdır. Ayrıca bu bölümün kubbeyle örtüldüğünü belirtmiş ve sıcaklık gibi kubbesinin on altı mermer sütun üzerine oturduğunu söylemiştir²²⁹⁸. Seyyahın verdiği bu son bilgi hatalıdır zira hem ılık hem de sıcaklık kubbesini sekiz sütun taşımaktadır²²⁹⁹.

Hamamın en ayrıntılı tanımlamalarının yapıldığı kısmı sıcaklık bölümüdür. Gerlach sıcaklığı tamamen mermerden bir yer olarak tanımlamıştır. Ilıktan gelen kapının her iki yanındaki bölmelerde ayrı banyoların yer aldığını, büyük taşlardan yapılmış kurnalara sıcak suların aktığını ve büyük havuzda herkesle birlikte yıkanmak istemeyenlerin kullandığı bölmelerde iki kişinin oturabildiğini belirtmiştir. Ayrıca duvar boyunca beyaz mermerlerden yapılmış küçük odacıklarda, piriç musluklardan sıcak sular akmakta ve buralarda yıkanılmaktadır²³⁰⁰. Covel bu bölümü sekiz bölüm meydana getiren sekiz sütunlu yuvarlak bir oda şeklinde tanımlamıştır²³⁰¹. Lucas, büyük havuzun ve doğal olarak bu bölümün sekiz sütunla desteklenen bir kubbeyle örtüldüğünü ve sütunlarla duvarlar arasında çepeçevre dolanılacak bir alanın mevcut olduğunu söylemiştir²³⁰². Dallaway soyunma yeri ve banyo odası olarak iki bölüme ayırdığı hamamda sıcaklık bölümünü kubbe ile örtülü, beyaz mermer sütunların dizildiği bir yer olarak tanımlamış, ayrıca buradan iki daha küçük odaya geçilebildiğini belirtmiştir²³⁰³. Hammer hamamı bölümler bazında ele almamıştır ve genel özelliklerinden bahsetmiştir. Ancak sıcaklık bölümüyle ilgili bazı ufak bilgiler vermiş ve burada iki adet özel banyo yerinin olduğunu söylemiştir²³⁰⁴. Texier'in büyük salon olarak tanımladığı kısım burası olmalıdır. Seyyah bu bölümde yeraltındaki kemerli kanallarla hamamın çeşitli yerlerine dağıtılan suların mermer kurnalara aktığını belirtmiş, ayrıca her köşesinde yıkanmaya

²²⁹⁸ Bernard, 1943: 27, 28

²²⁹⁹ Şehitoğlu, t.y. :111–112

²³⁰⁰ Gerlach, 2007: 449

²³⁰¹ Covel, 1998: 175

²³⁰² Lucas, 1714b: 384.

²³⁰³ Dallaway, 1797: 178

²³⁰⁴ Hammer, 1818: 25

ayrılmış bir odanın bulunduğunu söylemiştir²³⁰⁵. Michaud, hamamdan tek bir bölümden oluşuyor gibi bahsetmiştir ancak verdiği ayrıntılar bahsettiği bölümün sıcaklık olabileceğini akla getirmektedir. Sekiz mermer sütunun çok büyük ve içeriye ışığın girmesini sağlayan delikleri olan bir kubbeyi desteklediğini de söylemiştir²³⁰⁶. Bernard, köşelerinde yer alan küçük muslukların haricinde kapının karşısına gelen noktada çok geniş bir tanesinin bulunduğunu söylemiştir. Sağ tarafta ise havuzlu bir halvetten söz etmiştir ancak bu havuz ortada yer alan kadar büyük değildir. Üst örtüsünü meydana getiren kubbesinin on altı mermer direk taşıdığı söylemesi ise ılık bölümüyle ilgili bahsinde de ele aldığımız gibi hatalıdır²³⁰⁷. Gower'in tanımladığı hamamın kesin olmasa da Eski Kaplıca olduğu anlaşılmaktadır. Seyyah yalnızca bu hamamın sıcaklık bölümünden bahsetmiş ve delikler açılmış kubbesinin yıldızlı gökyüzünü simgelediğini, ayrıca böylesi bir hamamın da Gerome'nin resimlerinden birisine konu olduğunu söylemiştir²³⁰⁸.

Tüm hamamlarda olduğu gibi burada da sıcaklık bölümünden bahseden seyyahlar mutlaka havuza yer vermişlerdir. Gerlach sıcaklığın ortasında yer aldığını söylediği havuzu büyük, geniş, derin ve yuvarlak olarak tanımlamış ve içinde insanın dayanabileceği bir sıcaklıkta suların bulunduğunu söylemiştir. Hamamların genel mimari özellikleri hakkında verilen bilgilerde de değindiğimiz gibi bazı seyyahlar Bursa'daki hamamlarda havuzların çevrelerinde basamakların bulunduğunu ve bunların havuza inmek veya oturmak için olduğu bilgisini vermişlerdir. Burada örnek alınan havuzlardan birisinin Eski Kaplıca'da yer alan olduğu anlaşılmaktadır. Gerlach havuzun çevresine basamaklar yapıldığını ve bu basamaklar sayesinde istenilen derinliğe kadar inilebildiğini belirtmiştir²³⁰⁹. Lubenau kesme taştan yapılmış basamakların işleviyle ilgili aynı bilgiyi aktarmıştır²³¹⁰. Havuzunu ayrıntılı biçimde ele alan Covell tamamen mermerden, üç

²³⁰⁵ Texier, 2002: 208

²³⁰⁶ Poujoulat, Michaud, 1840: 168

²³⁰⁷ Bernard, 1943: 28, 28–29

²³⁰⁸ Gower, 1902: 26

²³⁰⁹ Gerlach, 2007: 449

²³¹⁰ Lubenau, 2012: 495

basamaklı ve çapının 18 feet olduğunu söylemiş, ayrıca burada bulunduğu bir kitabeye yer vermiştir²³¹¹. Bernard da çevresi yaklaşık 27 metre olan ve ortada bulunan bu büyük mermer havuza üç basamaklı bir merdivenle inildiğini söylemiştir²³¹². Lucas, havuzun duvarlarda yer alan beş çeşmeden akan sıcak sularla sürekli olarak dolu olduğunu ve buradaki çok yüksek sıcaklığı azaltmak için soğuk su akan bir diğer kanalın daha bulunduğunu ifade etmiştir²³¹³. Hammer'ın belirttiği üzere havuzun köşelerine içinden suların fişkırdığı borular yerleştirilmiştir²³¹⁴. Gower ise çok büyük dairesel bir havuz olduğu bilgisini vermiş, buradaki sıcak suyun daha sonra büyük bir akıntıyla hamamın dışarı püskürtüldüğünü belirtmiştir²³¹⁵. Dallaway havuz hakkında yalnızca çapının 20 feet yani yaklaşık 6 metreden daha fazla ve dairesel bir biçime sahip olduğu bilgisini vermiştir²³¹⁶. Michaud ise sıcaklığın ortasında yer alan bu havuzun çevresinin 40 feet yani yaklaşık 13 metre olduğunu söylemiştir²³¹⁷.

Eski Kaplıca'nın genel tanımlamalarını yapan seyyahların aktarımları ise büyük oranda diğer hamamlarla ortak olan yönleri hakkındadır²³¹⁸. Yalnızca diğer seyyahlarda karşımıza çıkmayan bilgiler veren Hammer zeminin altında suların toplanıp boşaltıldığı kemerler olduğunu ve suların içeriklerinden dolayı kemerlerin kırıldığı yerlerde bir mermer sağlamlığında olan tortularla karşılaştığını söylemiştir. Seyyah bu kemerleri basit bir yapıda olarak tanımlamış ve bu yönleriyle Kahire'de Nil'in sularını kaleye taşıyan su kemerlerine benzetmiştir²³¹⁹.

Bu bilgiler haricinde hamam hakkındaki diğer aktarımlar seyyahların kendilerinin veya burada gördükleri kişilerin dâhil oldukları banyo aşamaları²³²⁰, sularının özellikleri²³²¹ gibi diğer hamamlarda sıklıkla

²³¹¹ Covel, 1998: 175

²³¹² Bernard, 1943: 28, 28–29

²³¹³ Lucas, 1714b: 384.

²³¹⁴ Hammer, 1818: 25

²³¹⁵ Gower, 1902: 26

²³¹⁶ Dallaway, 1797: 178

²³¹⁷ Poujoulat, Michaud, 1840: 168

²³¹⁸ Gerlach, 2007: 448, Lucas, 1714b: 383.

²³¹⁹ Hammer, 1818: 25

²³²⁰ Gerlach, 2007: 449, Paul of Aleppo, 1836: 10, La Motraye, 2007: 249

karşımıza çıkan yönleri hakkındadır. Eski Kaplıca'da doğu yönünden erkekler kısmına bitişen yine girişinin de doğu yönünde yer aldığı, eyvanlarla genişletilmiş kubbeli küçük bir mekândan ibaret olan kadınlar kısmı vardır²³²². Ancak bu hamamın mevcut olduğunu söylediğini tespit edebildiğimiz tek seyyah Gerlach olmuştur²³²³.

2.4.2.4.7. Gözayazma

Halk arasında “Gözsuyu” diye de bilinen²³²⁴ kaynağa bu ismin verilmesinin nedeni göz hastalıklarına faydalı olduğunun düşünülmesidir. İlk olarak Bernard göz ağrıları için çok yararlı olması nedeniyle bu suyun halk arasında çok meşhur olduğunu belirtmiştir. Yılın belli bir gününde Hıristiyanların başında toplanarak ayinler yaptığını söylemesi ise hastalıklar için kullanılmasının yanında kutsallık atfedilen bir ayazma olduğunu da ortaya koymaktadır:

“Buradaki kaynaklardan ayrı olarak, Kükürtlü ile Yeni Kaplıca arasında ve bunlara giden yol üzerinde küçük bir kaynak vardır ki, göz ağrıları için dışarıdan kullanmağa pek ziyade elverişli oluşu ile halk arasında meşhurdur. Hele Hıristiyanlar, senenin muayyen bir gününde toplanarak, âdeta tapınırlar. Bu kaynak mağaramsı bir yerdedir²³²⁵.”

Smith, benzer biçimde göz rahatsızlıklarının tedavisinde kullanıldığını belirtmiş ancak kendisine atfedilen kutsallıkla ilgili bir aktarımda bulunmamıştır:

“Bahsedeceğim son kaynak Kükürtlü yakınlarındaki çok küçük bir örnektir ve herhangi bir hamamla bağlantısı yoktur ancak halk tarafından rahatsız gözlerin tedavisi için kullanılır. Gözayazma Kaynağı bir kayanın kenarındaki bir oyuktan yavaşça çıkar ve yüzeyine çıkan herhangi bir gaz

²³²¹ Paul of Aleppo, 1836: 10, Tournefort, 2005: 238, La Motraye, 2007: 249, Dallaway, 1797: 178, Hammer, 1818: 25, Texier, 2002: 208, Burgess, 1835: 136, Mevsim, 2009: 60, Davey, 1907: 416

²³²² Şehitoğlu, t.y.: 112

²³²³ Gerlach, 2007: 449

²³²⁴ Bernard, 1943: 39, dn.

²³²⁵ Bernard, 1943: 38–39

yoktur. Bir kabuklanma meydana gelmiştir ve bazı yerler ince yeşil bakır ya da nikel tuzunun türlerine benzeyen bir tabakayla kaplanmıştır ancak tamamen bir bitkisel karakterdir ve mikroskop altında güzel bir dantel yapısı gösterir²³²⁶.”

Daha sonra Baykal da bir zamanlar mevcut olan sıcak suyunun göz hastalıklarına iyi geldiğine inanıldığı ve Hıristiyanlarca kutsal sayıldığından yaz aylarında törenler yapıldığı bilgisini vermiştir²³²⁷.

Bu küçük ayazma günümüzde mevcut değildir. Baykal, ayazmayı ziyaret ettiği tarihler olan 1940'lı yıllarda suyu kaybolmuş halde olmasına rağmen eski ve küçük bir kemerciğin görülebildiğini söylemiştir. Konumunu da Kükürtlü'nün altında, yolun hemen dibinde olarak göstermiştir²³²⁸. Yine aynı tarihlerde Bernard'ın kitabının çevirisini yapan Yücer ise küçük bir not halinde Kükürtlü'ye yakın bir yerde, Bademli-Kükürtlü yolunun üst kısmında bir duvar oyuğunda bulunduğu, ayrıca aynı yolun alt tarafında bu suyun bir ayağı olan tuğladan örülmüş bir kemerin görülebildiği bilgisini vermiştir. Ancak Yücer de benzer biçimde suyunun kaybolduğunu söylemiştir²³²⁹. Her ikisi de ayazmayı 19. yüzyılın ortalarında gören Bernard ve Smith'in konumuyla ilgili verdiği bilgiler Yücer ve Baykal'ın tespitinin doğru olduğunu göstermektedir. Bernard Kükürtlü ve Yeni Kaplıca arasında uzanan yolun üzerinde küçük bir kaynak halinde olduğunu ve mağaramsı bir yerde bulunduğunu söylemiştir²³³⁰. Smith ise Kükürtlü yakınlarındaki küçük bir kaynak olan bu ayazmanın herhangi bir hamamla bağlantılı olmadığını ve bir kayanın kenarındaki oyuktan çıktığını belirtmiştir²³³¹.

²³²⁶ Smith, 1851: 15

²³²⁷ Baykal, 1950: 32

²³²⁸ Baykal, 1950: 32

²³²⁹ Bernard, 1943: 39, dn.

²³³⁰ Bernard, 1943: 38–39

²³³¹ Smith, 1851: 15

2.4.2.4.8. Karamustafa Kaplıcası²³³²

Tezimiz sınırları içerisinde Karamustafa Kaplıcası'ndan bahsettiğini gördüğümüz ilk seyyah olan Lucas, bir zamanlar en sıcak olmasına rağmen ziyaret ettiği tarihlerde kaplıca sularının soğuduğunu söylemiş ve bu konuyla ilgili bir halk söylencesini aktarmıştır. Seyyah ayrıca bu nedenle kaplıcanın altı aydan beri kullanılmadığı bilgisini de vermiştir. Yani sularının soğuması seyyahın Bursa'yı ziyaret tarihi olan 1702 yılı civarına rastlamış olmalıdır²³³³. Ancak Lucas'tan yaklaşık otuz beş yıl sonra bu kaplıcadan bir kez daha bahseden ve aynı oda içinde soğuk sularla birlikte sıcak suların bulunduğunu söyleyen Pococke'den öğrenebildiğimiz üzere bu durum çok uzun sürmemiştir²³³⁴.

Karamustafa Kaplıcası çok az seyahatnamede yer etmiş ve bahsini yapan seyyahlar da daha çok sularının sıcaklığı ve içeriği gibi özelliklerini tanımlamayı tercih etmişlerdir. Smith kaynağının bulunduğu yer ve suyunun fiziksel özellikleri²³³⁵, Kınçov içeriği ve sıcaklığından²³³⁶ bahsetmiştir. Jerningham'ın Bursa'nın önde gelen hamamları arasında gösterdiği bu kaplıca hakkında verdiği tek bilgi en yararlılarından birisi olduğudur²³³⁷. Naçov yalnızca ismini aktarmıştır²³³⁸. Mimari özellikleri hakkında bilgi aktaran seyyahlar ise çok azdır. Hammer, Karamustafa Kaplıcası'nı Bursa'nın en önemli dört hamamından birisi olarak göstermiştir. Yapımcısı hakkında verdiği bilgi dışında Bursa'nın en küçük hamamı olduğunu söylemekle yetinmiştir. Burada da değerlendirmeye aldığı hamamlar içerisinde bir sınıflandırma yaptığı anlaşılmaktadır²³³⁹. Elimizdeki seyahatnamelerde hamamın mimarisiyle ilgili en ayrıntılı bilgileri veren seyyah Bernard'tır. Seyyah bu kaplıcayı küçük ancak zarif ve ferah olarak tanımlamış, ortasında

²³³² Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-22.

²³³³ Lucas, 1714a: 385. Bu hikâyeye yapılarla bağlantılı söylenceler ve hikâyeler bölümünde yer verilmiştir

²³³⁴ Pococke, 1818: 301

²³³⁵ Smith, 1851: 14

²³³⁶ Mevsim, 2009: 84

²³³⁷ Jerningham, 1873: 218

²³³⁸ Mevsim, 2009: 17

²³³⁹ Hammer, 1818: 25-26

suların aktığı ahşap bir camekâna sahip olduğunu söylemiştir. Camekânın içinde hastaların kullanımı için küçük odaların yer aldığı, ılık ve hamam kısmının ise yine küçük ancak aydınlık olduğu bilgilerini de vermiştir. Ayrıca kaplıcanın suyunun Yeni Kaplıca'nın kaynağından özel bir yolla getirildiğini belirtmiştir²³⁴⁰.

2.4.2.4.9. Kaynarca Kaplıcası

Kaynarca Kaplıcası, Yeni Kaplıca ve Kara Mustafa Kaplıcası ile bir arada yer almaktadır. Seyyahların Yeni Kaplıca hakkındaki tanımlamalarında bahsini ettikleri kadınlar hamamının burası olması muhtemeldir.

Bu hamamdan bahseden ilk seyyah Lucas'tır. Seyyah Bursa'nın önde gelen hamamlarını Eski Kaplıca, Kükürtlü, Karamustafa ve Yeni Kaplıca olarak saymış beşinci sırada yer aldığını söylediği Kaynarca Hamamı'nın ise yalnızca küçük ancak çok sıcak bir hamam olduğunu belirtmiştir. Mimarisi ile ilgili yaptığı tek tanımlamada ismini verdiği tüm bu hamamların ortak özelliklerini kapsar biçimde beyaz mermerlerle kaplı olduğu bilgisi yer alır:

“Kaynarca denilen beşinci hamam daha küçük fakat çok sıcaktır. Hiçbir şey çok nefis bir biçimde tamamen beyaz mermerlerle döşenmiş bu hamamlardan daha temiz değildir²³⁴¹.”

Bernard Yeni Kaplıca ile birlikte Bademlibahçe bölgesinde yer alan hamamlar arasında Kaynarca Kaplıcası'nı da saymış ve ilk olarak Yeni Kaplıca ile bir karşılaştırmaya gitmiştir. Yeni Kaplıca'nın genişliği ve büyüklüğüne sahip olmadığı gibi, sağlamlık ve diğer yapı özellikleri bakımından da bu hamama benzemediği ifade eden seyyaha göre aydınlık ve ferah olmaması nedeniyle kadınlara tahsis edilmiştir. Ancak kadınların buraya gitmek yerine diğer hamamların kendilerine ayrılan günlerini beklemeyi tercih ettikleri bilgisini de vermiştir:

²³⁴⁰ Bernard, 1943: 31

²³⁴¹ Lucas, 1714b: 386.

“Gayet dar ve ufak olduktan başka, bina sağlamlığı ve yapı özelliği bakımından da asla Yeni Kaplıca’ya benzemez. Aydınlık ve ferah değildir. Belki de bu yüzden, kadınlara bırakılmıştır. Lâkin ekserisi buraya gitmeyerek, büyük kaplıcaların kadınlara mahsus günlerini beklerler ve o günlerde “Bademli Bahçe” denilen kırdaki toplanırlar²³⁴².”

2.4.2.4.10. Kükürtlü Kaplıcası²³⁴³

İlk zamanlar ayrı yapılar halinde olan erkeklere tahsis edilmiş Büyük Kükürtlü ve kadınların kullanımında olan Küçük Kükürtlü kaplıcaları 1930’lu yıllarda birleştirilmiştir²³⁴⁴. Bu bölümde de bir karışıklığa neden olmamak için seyahatnamelerde bazen Büyük Kükürtlü, bazen Küçük Kükürtlü bazense yalnızca Kükürtlü adıyla anılan bu kaplıca hakkındaki aktarımlar bir arada değerlendirilmiştir.

Eski Kaplıca ve Yeni Kaplıca dışında tüm örneklerde gördüğümüz gibi Bursa hamamlarının mimari tanımlamaları seyahatnamelerde çok fazla yer etmemektedir. Kükürtlü Kaplıca’dan bahseden seyyahların da çok azı mimari özellikleri hakkında bilgi vermiş, daha ziyade sularının içeriği ve sıcaklığı²³⁴⁵, hastalıklara olan faydaları²³⁴⁶ gibi yönlerini tanımlamayı tercih etmişlerdir. Kaplıcanın tarihi ile ilgili bir bilgi veren tek seyyah ise Tournefort’tur. Ancak burada karşısına çıkan iki hamamdan birisinin Rüstem Paşa tarafından inşa edildiğini söyleyerek bir hata yapmıştır²³⁴⁷. Hâlbuki Büyük Kükürtlü adını taşıyan erkekler bölümü I. Murad tarafından yaptırılmış, Küçük Kükürtlü kısmı ise II. Beyazıt tarafından inşa edilmiştir²³⁴⁸. Ayrıca Eski Kaplıca’nın olduğu gibi bu kaplıcanın soğukluk bölümü de yine aynı sultan tarafından

²³⁴² Bernard, 1943: 37

²³⁴³ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-23.

²³⁴⁴ Bernard, 1943: 33, dn. 2, Şehitoğlu, t.y.: s.113

²³⁴⁵ Tournefort, 2005: 238, Lucas, 1714a: 385, Hammer, 1818: 28, Texier, 2002: 209, Schneider, 2009: 19, Bernard, 1943: 33, Warsberg, 1869: 131–132, Blunt, 1878a: 236, Mevsim, 2009: 43

²³⁴⁶ Hammer, 1818: 28, Texier, 2002: 209

²³⁴⁷ Tournefort, 2005: 238

²³⁴⁸ Şehitoğlu, t.y.: s.113

eklenmiştir²³⁴⁹. Charles Simond'un verdiği bilgi de depremin etkisi hakkındadır. Seyyah 1855 depreminin diğer hamamların sularının kesilmesine ve hatta bazılarının kullanım dışı kalmasına neden olduğunu yalnızca bu kaplıcanın sularının akmaya devam ettiğini söylemiştir²³⁵⁰.

Mimarisi hakkında bilgi veren seyyahların büyük bölümünün tanımlaması ise yalnızca diğer hamamlarda da karşımıza çıkan çok genel özellikleri hakkındadır. Kaplıcanın mimarisinden bahsettiğini gördüğümüz ilk seyyah olan Lucas yalnızca çok muhteşem ve tamamen mermerden inşa edilmiş bir yapı olduğunu söylemiştir²³⁵¹. Jerningham ismini taşıyan bir kaynak tarafından beslenen kaplıcanın çok eski fakat kaba bir yapı olduğunu belirtmiştir²³⁵². Warsberg ihtişamlı bir yapı olmamasına rağmen rahatlığı ve temizliği ile dikkat çektiğini söylemiştir. Seyyah soğukluğu kıyafetlerin giyildiği, banyodan sonra yatakların üzerinde dinlenildiği büyük bir salon, sıcaklık kısmını ise içinde yüzülebilen mermer bir oda olarak tanımlamıştır. Bunun dışında sularının içerdiği kükürttten dolayı duvarlarının sarı kristallerle kaplandığını söylemiş, sistemi ve yapısı gereğince de Rus buhar banyolarına benzetmiştir²³⁵³. Her ne kadar çocukluk ve gençlik yıllarını Bursa'da geçirmiş bir kişi olduğu anlaşılrsa da daha çok bazı hikâyelerle ilgili anlatımlar yapan Blunt'un bu kaplıcanın mimarisiyle ilgili tanımlamalarına ise şüpheyle yaklaşmak gerekir. Bunun nedeni kaplıcanın asıl durumunu yansıtmayan ayrıntılardan bahsetmesidir. Kadın olması nedeniyle kadınlar bölümünü yani Küçük Kükürtlü'yü ziyaret etmiş olması gereken Blunt, burayı çok büyük boyutlu ve mimarisi zarif ve tuhaf bir yer olarak tanımlamıştır. Bunun dışında birisi soyunmalık diğeri banyo yapılan iki geniş odaya sahip olduğu, büyük bir yer olduğunu söylediği banyo odasında deniz kabuğu biçimli nişlerin ve nişlerin önünde ahşap platformların bulunduğu, girişte solda 7x3 feet ölçülerinde bir havuzdan başka bir yuvarlak havuza suların aktığı ve bu havuzun ters kubbe biçiminde olduğu gibi tanımlamaları Küçük Kükürtlü ile

²³⁴⁹ Bernard, 1943: 28, dn.

²³⁵⁰ Renard, 1899: 3

²³⁵¹ Lucas, 1714a: 384–385.

²³⁵² Jerningham, 1873: 218

²³⁵³ Warsberg, 1869: 131-132

tamamen uyumsuzdur. Birkaç diğer örnekte gördüğümüz gibi seyyahın bir karışıklık yaparak başka bir hamamın adını Kükürtlü olarak verdiği de düşünülebilir. Ancak aktardığı bu bilgiler Bursa'daki hiçbir hamamla özdeşleştirilebilecek içerikte değildir²³⁵⁴.

Diğer pek çok hamamda olduğu gibi Kükürtlü Kaplıca hakkında da en ayrıntılı bilgileri veren seyyah Bernard olmuştur. Büyük ve Küçük Kükürtlü bölümlerini ayrı ayrı inceleyerek her birinin tanımlamalarını yapan Bernard ilk olarak Küçük Kükürtlü'nün tavanı çatlak, döşeme taşları ayrılmış, harabe ve kötü durumda bir yapı olduğunu söylemiştir. Ancak kitabının ilerleyen bölümlerindeki aktarımları, bu tanımlamasını kaplıcaya daha önceki tarihlerde yaptığı bir ziyaretin izlenimleri doğrultusunda yaptığını ortaya koymaktadır. Zira bir kez daha kaplıcadan bahsettiğinde birkaç sene öncesine kadar bakımsız bir halde bırakıldığı, sonradan hamamı bakıma alan sahibi tarafından dinlenme amaçlı birkaç oda eklenerek düzeltildiği ve biraz daha gayret edilirse daha da iyi hale gelebileceği bilgisini vermiştir. Mimarisini daha ayrıntılı olarak tanımladığı kısımlarda ise Büyük Kükürtlü gibi burada da bir buğuluk ve bunun karşısında tek odadan oluşan aydınlık bir hamam evinin olduğunu söylemiştir. Verdiği bir diğer bilgi kaplıcaya Rumların gösterdiği saygıyla ilgilidir. Belirttiğine göre Rumlar bu sularda şehit edilen Patrice isimli azizlerinin ölümünü anmak için yılda iki defa bir manastır gibi burada toplanmaktadırlar²³⁵⁵. Kükürtlü'nün kaynağını aldığı yerde bu azizin şehit edilmesiyle ilgili benzer bir bilgiyi de Ubicini vermektedir.

Büyük Kükürtlü hakkında daha ayrıntılı tanımlamalar yapan Bernard, eski olmasına rağmen oldukça büyük ve sağlam bir yapı olduğunu söylemiş ancak genel durumunu kötü bulmuştur. Belirttiği üzere ortasında şadırvanı bulunan büyük bir oda olan camekânında pencereler bozuk olduğundan

²³⁵⁴ Blunt, 1878a: 236

²³⁵⁵ Bernard, 1943: 11, 33-34. Daha sonra Bernard gibi Bursa'ya özel olarak kaplıca sularını incelemek için gelen Smith'in tanımlamalarında da bu olaydan ve Rumlarca kutsal sayılan bir kaynaktan söz edilmiştir. Ancak Smith bir farkla burayı Küçük Kükürtlü olarak değil, birden çok hamamı besleyen Kükürtlü kaynağı olarak vermiştir. Smith, 1851: 11. Ubicini de Büyük ve Küçük Kükürtlü'yü besleyen kaynağın bu olayın gerçekleştiği yer olduğunu belirtmiştir. Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 127. Hasluck ise Saint Patricius ismiyle verdiği azizin anıldığı yeri Eski ve Yeni Kükürtlü hamamları arası olarak göstermiştir. Hasluck, 1929: 107.

daima rüzgâr esmekte ve bu da hamama girenlere zarar vermektedir. Soğukluk olarak adlandırdığı ılıkılık bölümünden bahsederken ise kaplıcaya girenlerin fiçı ve banyoluklarının burada durduğunu söylemiştir²³⁵⁶. Sıcaklık bölümü hakkında da bilgi veren Bernard bu odayı küçük ve süslemesiz bir yer olarak tanımlamış, bir köşesinde dar, dört köşe bir havuzun olduğunu söylemiş ancak hamamın geneli gibi bu havuzu da harap bir halde olarak tanımlamıştır. Belirttiği üzere bu tarihlerde burada yalnızca beş altı musluk ve birkaç kurna mevcuttur. Ayrıca sıcaklığın bitişiğinde kubbeli ve iki küçük pencerele ufak bir halvetin ve bunun yanında çok sıcak bir bölüm olan buğuluk kısmının bulunduğunu söylemiştir²³⁵⁷.

2.4.2.4.11. Şengül Hamamı (?)

Gower, ziyaret ettiği hamamın tanımlamasını yapmamış, hatta hamamları ziyaret eden seyyahların bahsetmekten hoşlandıkları banyo aşamalarına dahi değinmemiştir. Sözüünü ettiği hamamın Şengül Hamamı olabileceğini düşünmemizin tek nedeni ismini “Büyük Cami” olarak verdiği Ulu Cami’nin yakınlarında yer aldığını söylemesidir. Zira Ulu cami Hamamı olarak da bilinen Şengül Hamamı bu caminin hemen kuzeyinde yer almaktadır²³⁵⁸.

“Ertesi gün, bir önceki günün at yolculuğundan dolayı her yerim tutulmuş bir halde Büyük Cami’nin yakınındaki bir Türk hamamına gittim. Buraya ulaşmak için ışık ve gölgeleri karışık biçimde geçiren asma üzümülerle kaplı kafeslerle örtülü tuhaf eski sokaklar içinden geçilir²³⁵⁹.”

²³⁵⁶ Diğer hamamlarda karşımıza çıkmayan böylesi bir bilgiye açıklama getiren Yücer bu hamamda bir zamanlar banyolukların mevcut olmadığı ve herkesin bir fiçı kiralayak banyosunu burada yaptığını belirtmiştir. Yine verdiği bilgiye göre hamamın suyu bir süreliğine oldukça azalmış ancak bahçede yer alan bir yerin kazdırılması suretiyle tekrar bulunabilmiştir. Bernard, 1943: 33, dn. 1

²³⁵⁷ Bernard, 1943: 33

²³⁵⁸ Şehitoğlu, t.y.: 60

²³⁵⁹ Gower, 1902: 27

2.4.2.4.12. Vani Hamamı

Eskiden Hüsnügüzel ve Keçeli Hamamı arasında yer aldığı bilinmektedir. Suyu daha sonradan Hüsnügüzel Hamamı'na alınmıştır²³⁶⁰. Günümüze gelemeyen hamamlardan birisi olması dolayısıyla seyahatnamelerden edinilebilecek bilgiler önemli olmasına rağmen çok az seyahatnamede yer etmiş ve bu seyahatnamelerde mimarisi hakkında çok fazla tanımlama yapılmamıştır.

Hammer, Vani Hamamı'na Bursa'nın ikinci derecede öneme sahip hamamları arasında yer vermiş, Eski Kaplıca, Yeni Kaplıca, Kükürtlü ve Karamustafa Hamamları ile yapılacak bir karşılaştırmada boyut ve görkem bakımından daha önemsiz görülebileceğini belirtmiştir. Çekirge ve Boyugüzel hamamlarında yer verdiğimiz gibi bu hamamın da istendiği takdirde tek bir kişi tarafından kendi kullanımı için tahsis edilebileceğini ve genellikle Rumlar tarafından ziyaret edildiğini söylemiştir. Ayrıca ismini Sultan IV. Mehmet Dönemi'nin ünlü bir vaizinden aldığı ve yazılarının neredeyse tamamen silinmesine rağmen üzerinde bir Yunanca kitabenin bulunduğu anlaşılan bir lahitin avlusunda görülebildiği bilgilerini vermiştir²³⁶¹.

Bernard da mimarisiyle ilgili bir tanımlama yapmamış, Hammer'a benzer biçimde hamama ismini veren Vani Efendi'nin Sultan Mehmet Dönemi'nin âlimlerinden olduğunu söylemiştir. Verdiği bir diğer bilgi ise Bursa halkı tarafından suyunun diğer kaplıcalardan daha şifalı olduğuna inanılmasıdır:

“Vani” kaplıcasının bu isimle anılması Avcı Sultan Mehmet devrindeki âlimlerden Vani Efendi merhuma nispet edilmesindedir. Bursalılar, bu hamamın diğer kaplıcalardan daha şifalı olduğuna inanırlar²³⁶².”

²³⁶⁰ Bernard, 1943: 27, dn.

²³⁶¹ Hammer, 1818: 29

²³⁶² Bernard, 1943: 27

2.4.2.4.13. Yahudiler Hamamı (?)

Bursa'da Yahudiler Hamamı adında bir hamam mevcuttur. Ancak bu Pococke'nin belirttiği gibi Yeni Kaplıca'nın yanında değil²³⁶³, eskiden Yahudi ve Rum Mahallesi olduğu bilinen Kuruçeşme, Sakarya Caddesi üzerindedir²³⁶⁴. Pococke'nin Yeni Kaplıca'nın yanında bulunduğunu söylemesi dolayısıyla bu hamamın Kaynarca veya Karamustafa Kaplıcası olabileceği akla gelse de küçük bir yapı olduğu dışında bir bilgi vermemesi aslında hangi yapıdan bahsettiğini anlamamızı güçleştirmektedir:

“ [Yeni Kaplıca'nın] Yanında Yahudiler Hamamı denilen bir küçük hamam daha vardır²³⁶⁵.”

2.4.2.4.14. Yeni Kaplıca²³⁶⁶

Yeni Kaplıca, Bursa'nın en çok ziyaret edilen hamamıdır. Hakkında bilgi veren seyyahların neredeyse tamamı tarafından Bursa'daki hamamların en büyüğü ve en güzeli olarak tanımlanması²³⁶⁷ bir bakıma bu durumun nedenini ortaya koyar. Seyahatnamelerde sıklıkla yer etmesi sayesinde de pek çok özelliğiyle ilgili bilgi edinebilmek mümkün olmaktadır. İlk olarak genel tanımlamaları ele alacak olursak hakkında yapılan aktarımların mermerle kaplı olması²³⁶⁸, üstlerinde delikler bulunan²³⁶⁹ kurşunlarla kaplı²³⁷⁰ kubbelerle örtülmesi²³⁷¹ gibi diğer hamamlarla benzer özelliklerine

²³⁶³ Pococke, 1772: 302

²³⁶⁴ Şehitoğlu, t.y.:107

²³⁶⁵ Pococke, 1772: 302

²³⁶⁶ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-24.

²³⁶⁷ Lucas, 1714b: 386, Pococke, 1772: 301, Hammer, 1818: 26, Fuller, 1829: 63, Walsh, 1836: 205, Texier, 2002: 208, Schneider, 2009: 17, Pfeiffer, 1852: 74, Smith, 1851: 15, Taylor, 1862: 313, Joanne, Isambert, 1861: 504, Moustier, 1864: 247, Busch, 1870: 148, Walker, 1886: 186, Playfair, 1890: 100, Müller, 1897: 160, Mevsim, 2009: 84, Davey, 1907: 415-416

²³⁶⁸ Chishull, 1993: 70, Tournefort, 2005: 237, Hammer, 1818: 26, Joanne, Isambert, 1861: 504

²³⁶⁹ Tournefort, 2005: 237, Joanne, Isambert, 1861: 504

²³⁷⁰ Chishull, 1993: 70, Tournefort, 2005: 237, Hammer, 1818: 26, Texier, 2002: 208, Joanne, Isambert, 1861: 504

²³⁷¹ Chishull, 1993: 70, Tournefort, 2005: 237, Lucas, 1714b: 386, Hammer, 1818: 26, Texier, 2002: 208, Joanne, Isambert, 1861: 504. Bazı seyyahlar kubbe sayılarını da aktarmışlardır. Kubbe sayısını

odaklandığını söyleyebiliriz. Bu ortak bilgiler dışında diğer hamamlardan üstünlüğünü ortaya koymak için çok geniş ve büyük, muhteşem, görkemli gibi ifadelerle de anılmıştır²³⁷².

Hamamın mimarisiyle ilgili ayrıntılı bilgiler farklı bölümlerinden banyo aşamaları paralelinde bahseden seyyahlar tarafından verilmiştir. İlk olarak soğukluk yani soyunmalık kısmını ele aldığımızda ahşap divanlarla çepeçevre sarıldığı²³⁷³, ortasında soğuk suların aktığı bir havuzunun bulunduğu²³⁷⁴ gibi yine diğer hamamların aynı bölümleri hakkındaki tanımlamalarda da karşımıza çıkan özelliklerinden bahsedildiği görürüz. Ancak bunun yanında sahip olduğu özgünlükler veya diğer hamamlarda verilmeyen ayrıntılarının üzerinde sıklıkla durulduğunu tespit edebilmek de mümkündür. Bu ayrıntılardan ilki birçok seyyah tarafında çok geniş bir oda olarak tanımlanmasıdır²³⁷⁵. Yeni Kaplıca'nın soğukluk bölümü 11 metre çapında iki kubbeyle örtülüdür²³⁷⁶ ve bu özelliği nedeniyle Bursa'daki diğer hamamların soğukluklarına göre daha geniştir. Bu açıdan seyyahların tespitlerinin de doğru olduğu ve neden böylesi bir özelliğine sıklıkla vurgu yapıldığı anlaşılabilir. Bu hususta daha fazla ayrıntıya değinen ve doğru tespit yapabilen seyyahlardan Tournefort odanın bir kemerle ikiye bölündüğü²³⁷⁷, Carreri ve Taylor ise iki kubbeyle örtülü olduğu bilgilerini vermiştir²³⁷⁸.

Diğer hamamlarda bahsi geçmeyen özel kabinlerle ilgili aktarımlar da bu bölümle ilgili bazı tanımlamalarda karşımıza çıkmaktadır. İlk olarak Chishull, yaklaşık 300 kişinin soyunabileceği bu yerleri sofalar olarak

üç olarak veren Chishull'un hata yapması ılık ve daha küçük diğer birimlerdeki kubbeleri göz ardı ettiğini akla getirir. Tournefort ve Lucas ise dört kubbeli olduğunu söylemişlerdir.

²³⁷² Paul of Aleppo, 1836: 11, Akdemir, 1989: 102, Brenner, 1824: 46, Tournefort, 2005: 237, Chishull, 1993: 70, Hammer, 1818: 26, Walsh, 1836: 203, Bernard, 1943: 35, Murray, 1854: 182, Jerningham, 1873: 219

²³⁷³ Carreri, 1808: 114, Tournefort, 2005: 237, Fuller, 1829: 63, Walsh, 1836: 203, Walker, 1886: 188, Müller, 1897: 100

²³⁷⁴ Carreri, 1808: 114, Covell, 1998: 175, Chishull, 1993: 70, Tournefort, 2005: 237, Browne, 1820:

109, Bernard, 1943: 36, Taylor, 1862: 313, Busch, 1870: 148, Walker, 1886: 188, Playfair, 1890: 100

²³⁷⁵ Tournefort, 2005: 237, Browne, 1820: 109, Fuller, 1829: 63, Walsh, 1836: 203, Taylor, 1862: 313, Walker, 1886: 189

²³⁷⁶ Şehitoğlu, t.y.: 119

²³⁷⁷ Tournefort, 2005: 237

²³⁷⁸ Carreri, 1808: 114, Taylor, 1862: 313

adlandırmış ve odayı çepeçevre sardıkları bilgisini vermiştir²³⁷⁹. Fuller açık bir parmaklıkla ayrılmış ve alçak bir merdivenle inilen bağımsız odalardan bahsetmiştir²³⁸⁰. Walsh da banyo hazırlıklarını yapmak için bu bölümde kendilerine özel bir oda temin ettiklerini belirtmiştir²³⁸¹. Walker ise yüksek ahşap bölmeli kapalı odaların görüldüğünü tekrarlamış ve bu bölümlerin üst sınıftan kişilerin kullanımına ayrıldığını, giriş kapısının her iki kenarında da yüksek ve kafeslerle diğer insanların bakışlarından gizlenen platformların bulunduğunu söylemiştir²³⁸².

Soğuklukla ilgili en ayrıntılı tanımlamaları yapan seyyah Walker'dır. İlk bakışta tanımlamalarının yalnızca burada gözlemlendiği kişilerle ilgili olduğu gibi bir izlenim oluşsa da aktarımları sayesinde diğer seyahatnamelerde karşılaşılmayan birçok bilgiyi edinebilmek mümkündür. Seyyah ilk olarak soğukluk bölümüne kötü durumdaki ahşap bir sundurmadan geçilerek girildiğini söylemiştir. Hamamı kadınlar gününde ziyaret etmiştir ve erkeklerin kullanımına ayrıldığı güne göre farklılıklarına da değinmiştir. Belirttiği üzere buradaki sedirler erkeklerin ziyareti esnasında çarşafarla kaplı minderlerle döşenmektedir. Ancak kadınlar çok büyük dağınıklık ve çöp meydana getirdiklerinden ötürü bunların kaldırıldığını ve yalnızca ahşap döşemelerin bırakıldığını, bu yüzden kadınların buraya kendi minderleri ve kilimlerini getirmek zorunda kaldıklarını söylemiştir. Ilıklık ve sıcaklıktan farklı olarak bu bölümün üst örtüsüne yakın bir yükseklikte yer alan küçük pencerelerle aydınlatıldığı bilgisini de vermiştir. Bunun dışında girişin solunda yer alan yükseltilmiş ve tüm odaya hâkim bir platformda ziyaretçilerden para toplayan hamamın sahibesinin oturduğunu ve bu platformun kenarında kahvelerin hazırlandığı küçük bir ocağın bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca tanımlamalarından odayı saran platformların altı feet üzerinde uzun kirişlerin olduğunu ve bunlardan bazılarının duvarlar içinde uzandığını da öğrenebilmek mümkündür. Merkezindeki mermer havuzdan ise hamamdan

²³⁷⁹ Chishull, 1993: 70

²³⁸⁰ Fuller, 1829: 63

²³⁸¹ Walsh, 1836: 203

²³⁸² Walker, 1886: 189

çıkanların soğuk su ile yüzlerini yıkamaları ve buraya bağlı metal bir kâsedan su içilmesi dolayısıyla söz etmiştir²³⁸³.

Seyyahlar ılıklıktan çok az bahsetmişlerdir. Yalnızca soğukluk bölümünde olduğu gibi burada da merkezde soğuk suları bulunan mermer bir havuzun bulunduğu²³⁸⁴, tamamen mermerle kaplı olduğu²³⁸⁵, kubbeyle örtüldüğü²³⁸⁶ gibi bilgiler verilmiştir. Chishull bu bilgilerin haricinde kenarlarda sıcak suların aktığı kurnalardan²³⁸⁷, Fuller mermer oturma sıralarından²³⁸⁸ söz etmiştir. Bu bölüm hakkında da başka seyahatnamelerde karşımıza çıkmayan bilgiler veren Walker ise kapı aralığının sağ tarafında dikdörtgen bir su tankının bulunduğunu ve bunun özellikle hasta hayvanların kullanımı için olduğunu söylemiştir²³⁸⁹.

Sıcaklık seyahatnamelerde hamamın en çok bahsi edilen kısmı olmuştur. Hakkında verilen bilgiler genel olarak ortasında yüzmek için kullanılan sıcak suyla dolu büyük dairesel bir havuzun²³⁹⁰, üstünde deliklerinin camlarla kapatıldığı bir kubbenin bulunduğu²³⁹¹ ve mermerlerle kaplı olduğu²³⁹² gibi diğer hamamların aynı bölümlerinden farklılık göstermeyen yönlerine odaklanır. Havuzu daha ayrıntılı olarak ele alan seyyahlar Eski Kaplıca'da olduğu gibi burada da etrafını basamakların çevrelediği²³⁹³, içine akan sularla birlikte giderlerinin de olması dolayısıyla

²³⁸³ Walker, 1886: 188-191

²³⁸⁴ Chishull, 1993: 70, Browne, 1820: 109, Fuller, 1829: 63-64, Bernard, 1943: 36, Taylor, 1862: 313, Murray, 1854: 182, Walker, 1886: 195, Playfair, 1890: 100

²³⁸⁵ Chishull, 1993: 70, Walsh, 1836: 204

²³⁸⁶ Walsh, 1836: 204, Taylor, 1862: 313

²³⁸⁷ Chishull, 1993: 70

²³⁸⁸ Fuller, 1829: 63-64

²³⁸⁹ Walker, 1886: 195

²³⁹⁰ Carreri, 1808: 115, Covel, 1998: 175, Chishull, 1993: 70, Tournefort, 2005: 237, Lucas, 1714b: 386, Akdemir, 1989: 102, Browne, 1820: 109, Hammer, 1818: 26, Fuller, 1829: 64, Walsh, 1836: 204, Burgess, 1835: 135, Schneider, 2009: 17, Bernard, 1943: 36, Pfeiffer, 1852: 74, Smith, 1851: 15, Taylor, 1862: 313, Murray, 1854: 182, Joanne, Isambert, 1861: 504, Busch, 1870: 148, Mevsim, 2009: 24, Playfair, 1890: 100, Müller, 1897: 161

²³⁹¹ Carreri, 1808: 115, Tournefort, 2005: 237, Akdemir, 1989: 102, Browne, 1820: 109, Texier, 2002: 208-209, Pfeiffer, 1852: 74, Walker, 1886: 189, Playfair, 1890: 100, Müller, 1897: 161, Davey: 1907, 416

²³⁹² Chishull, 1993: 70, Akdemir, 1989: 102, Browne, 1820: 109, Murray, 1854: 182, Busch, 1870: 148, Mevsim, 2009: 24

²³⁹³ Carreri, 1808: 115, Chishull, 1993: 70, Browne, 1820: 109, Walsh, 1836: 204

sürekli olarak suyunun devir-daim ettiği²³⁹⁴, bunun dışında çevresinin uzunluğu ve derinliği gibi ölçüleri²³⁹⁵ hakkında bilgiler vermişlerdir. Hamamın kendine özgü en önemli özelliği ve isminin verilmediği durumlarda tespitine yardımcı olan ipuçlarından birisi de duvarlarının çinilerle bezeli olması²³⁹⁶, zeminin çeşitli renklerde mermerlerden oluşturulmuş mozaiğe benzemesidir²³⁹⁷. Bazen bu çinilerin havuzda yer aldığı da söylenmiştir. Ancak böylesi bir aktarım yapanların tamamının Bursa'ya gezi yaptıkları konusunda şüphelerin olması, hamamda kullanılan çinilerle ilgili başka kaynaklardan edindikleri bilgileri karıştırdıklarını akla getirir²³⁹⁸. Hammer, havuza akan suların bir zamanlar mermer bir aslanın ağzından döküldüğünü söylemiş ve bu yönüyle Granada'nın ünlü Aslanlar Çeşmesi'ne benzetmiştir²³⁹⁹. Bu aslan ağzının bir zamanlar mevcut olduğundan bahseden ancak geldiği tarihlerde yerinde göremeyen bir diğer seyyah Texier'dir²⁴⁰⁰. 1840 yılında Yeni Kaplıca'yı ziyaret eden Bernard ise hamam kapısının karşısında büyük bir aslanağzından çıkan sıcak sulardan bahsetmiştir²⁴⁰¹. Günümüzde de girişin tam karşısına gelen bölümde sular bir aslanağzından akmaktadır. Bu nedenle 1800'lü yıllardan önce mevcut olduğu bilinen bir aslanağzının 19. yüzyılın başlarında ortadan kalktığı ve aynı yüzyılın ortalarına doğru yeniden buraya yerleştirildiği söylenebilir. Bunun dışında havuzun etrafını çeşitli hücrelerin çevrelediği de seyahatnamelerde yer etmiştir²⁴⁰². Carreri bunların sayısını yedi olarak vermiş buralarda banyo yapıldığı ve traş olunduğunu söylemiştir²⁴⁰³. Niebuhr bu hücrelerin şehrin zenginleri için olduğunu ve bu bölümlerde tek başlarına yıkanabildiklerini

²³⁹⁴ Chishull, 1993: 70, Hammer, 1818: 27, Walsh, 1836: 204. Schneider ve daha sonra Walker böylesi bir devirdaimden değil suyun her sabah yenilendiğinden bahsetmiştir. Schneider, 2009: 18, Walker, 1886: 196

²³⁹⁵ Covell, 1998: 175, Chishull, 1993: 70, Browne, 1820: 109, Hammer, 1818: 26, Fuller, 1829: 64, Walsh, 1836: 204, Schneider, 2009: 17–18, Bernard, 1943: 36, Smith, 1851: 15, Taylor, 1862: 313, Murray, 1854: 182, Joanne, Isambert, 1861: 504, Playfair, 1890: 100

²³⁹⁶ Covell, 1998: 175, Browne, 1820: 109, Texier, 2002: 208, Taylor, 1862: 314, Müller, 1897: 160

²³⁹⁷ Taylor, 1862: 314, Mevsim, 2009: 24

²³⁹⁸ Murray, 1854: 182, Busch, 1870: 148, Playfair, 1890: 100

²³⁹⁹ Hammer, 1818: 27

²⁴⁰⁰ Texier, 2002: 209

²⁴⁰¹ Bernard, 1943: 36

²⁴⁰² Akdemir, 1989: 102, Browne, 1820: 109

²⁴⁰³ Carreri, 1808: 115

söylemiştir²⁴⁰⁴. Browne ise geniş mermer tekneli nişler olarak tanımlamış, sayılarını altı olarak vermiştir²⁴⁰⁵.

Bu tanımlamaların haricinde çok az seyahatnamede karşımıza çıkan ancak hamamın farklı mimari özellikleriyle ilgili bilgi veren aktarımların da ayrı olarak değerlendirilmesi gerekebilir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla hamamı ziyaret eden ilk seyyah olan Macarius, Yeni Kaplıca'yı Halep ve Şam'da bulunan Behram Paşa ve Mustafa Paşa hamamlarına benzetmiştir²⁴⁰⁶. Hammer El-Hamra'daki hamamla karşılaştırmış, Yeni Kaplıca'yı da çok güzel bir yapı olarak bulmasına rağmen görkem bakımından El-Hamra hamamının azametinden uzakta kaldığını söylemiştir²⁴⁰⁷. Tournefort iki yapıdan oluşan bir kompleks olarak göstermiştir. Bunun nedeni hemen yanında Kaynarca ve Karamustafa hamamlarının yer alması olabilir²⁴⁰⁸. Bernard, Eski Kaplıca'da olduğu gibi burada da hastalara kiralanan ahşap küçük odaların bulunduğunu, bir bölümünde de başka bir kaynaktan beslenen küçük havuzlu bir halvetin yer aldığını söylemiştir²⁴⁰⁹. Walker da benzer biçimde hamamın dış kısmını çepeçevre saran ve hamam sezonlarında kiralanan odalardan bahsetmiştir. Bernard gibi bu odaların çevredeki arazinin manzarasına hâkim, serin ve havadar yerler olduklarını, zengin aileler tarafından iki hafta veya daha fazla süreler boyunca kiralandıklarını ifade etmiştir²⁴¹⁰.

Yeni Kaplıca birkaç kez Eski Kaplıca ile de karşılaştırılmıştır. Tournefort her iki hamamın da hemen hemen aynı olduğunu söylemiştir²⁴¹¹. La Motraye yine her ikisinin de aynı olan yönlerini muhteşemlikleri ve sularının özellikleri olarak belirtmiştir. Ayrıca aralarında dört beş millik uzaklık olduğunu söylediği her iki hamamın da sularının doğal olarak sıcak olduğunu

²⁴⁰⁴ Akdemir, 1989: 102

²⁴⁰⁵ Browne, 1820: 109

²⁴⁰⁶ Paul of Aleppo, 1836: 11

²⁴⁰⁷ Hammer, 1818: 27

²⁴⁰⁸ Tournefort, 2005: 237

²⁴⁰⁹ Bernard, 1943: 36

²⁴¹⁰ Walker, 1886: 189–190

²⁴¹¹ Tournefort, 2005: 238

belirtmiştir²⁴¹². Burgess de tüm hamamlar gibi bunların da aynı planda olduğunu söylemiştir²⁴¹³.

Bursa'nın en çok ziyaret edilen bu iki hamamının plansal benzerlikleri yanında ilgi duyulan yönleri de aynıdır. Eski Kaplıca gibi Yeni Kaplıca da tarihçesi ile seyyahların ilgisini çekmiş ve bu konuyla ilgili pek çok bilgi verilmiştir. Osmanlı Dönemi öncesine gittiğinin düşünülmesi Eski Kaplıca'nın tarihçesiyle ilgili aktarımlara neden olurken, Yeni Kaplıca'nın tarihinin ilgi çekmesi Kanuni Sultan Süleyman'ın bu hamamda iyileşmesi hikâyesi ile bağlantılıdır. Bu hikayeden haberi olan seyyahlar burada hastalığı iyileşen Kanuni'nin damadı ve aynı zamanda baş veziri olan Rüstem Paşa'ya Yeni Kaplıca'nın inşasını emrettiği bilgisini vermişlerdir²⁴¹⁴. İnşa edilmesinin öncesinde de aynı noktada bir hamamın bulunduğu ve bu hamamın Kanuni tarafından kullanıldığı da yine seyahatnamelerden öğrenilebilmektedir. Hammer bu ilk hamamı güzellik yönünden herhangi bir özelliği bulunmayan ve mimarisiyle de dikkat çekmeyen bir yapı olarak tanımlamıştır. Ayrıca Rüstem Paşa'nın hamamı kendi parasıyla inşa ettiğini de söylemiştir. Seyyah kurucusunun isminin hamamın sıcaklık bölümünün girişinin hemen üzerinde görüldüğü bilgisini de vermiştir²⁴¹⁵. Texier de Süleyman'ın baş veziri tarafından yaptırıldığının mineli bir levha üzerindeki kitabeden öğrenildiğini söylemiştir²⁴¹⁶. Bernard, Hammer ile benzer biçimde ilk yapısının çok dikkat çekmediğini ve Sultan Süleyman tarafından kullanıldığında kötü bir biçime sahip olduğunu, ancak bu sultanın hastalığından kurtulması dolayısıyla veziri tarafından masrafları da kendisi tarafından karşılanarak yeniden inşa edildiğini belirtmiştir. Yine bu bilginin hamam kapısı üzerindeki kitabeden anlaşılabilirliğini ifade etmiştir²⁴¹⁷. Walker ise diğer seyyahlardan farklı

²⁴¹² La Motraye, 2007: 249

²⁴¹³ Burgess, 1835: 135

²⁴¹⁴ Hammer, 1818: 26, Texier, 2002: 209, Bernard, 1943: 35, Smith, 1851: 10, Joanne, Isambert, 1861: 504, Moustier, 1864: 247, Bent, 1889: 374, Müller, 1897: 160, Mevsim, 2009: 84

²⁴¹⁵ Hammer, 1818: 26, , Jerningham, 1873: 216

²⁴¹⁶ Texier, 2002: 209

²⁴¹⁷ Bernard, 1943: 35

biçimde hamamı güzelleştiren kişinin Rüstem Paşa değil, Rüstem'in eşi Mirhimah sultan olduğunu söylemiştir²⁴¹⁸.

Seyyahların hamamın tarihçesini öğrenmek için başvurdukları ve hakkında bilgi verdikleri bu kitabe hala mevcut olup sıcaklık kapısının üzerinde yer almaktadır ve üzerinde "Bina-i Rüstem-i Dara" yazısı okunabilmektedir²⁴¹⁹. Kitabeden bahseden seyyahlar da büyük oranda sadece Rüstem Paşa'nın isminin görüldüğü bilgisini vermişlerdir²⁴²⁰. Yalnızca Bent, belki de bu hamamı bizzat görmemiş olmasının etkisiyle girişinin üzerinde uzun bir Türkçe kitabe bulunduğunu ve bu kitabede hamamdan yararlanan Süleyman'ın vezirinin bu hamamı nasıl inşa ettiğinin yazılı olduğunu söylemiştir²⁴²¹.

Bursa sicillerine dayalı olarak Bursa hamamları adlı bir eser meydana getiren Kepecioğlu da hamamın H. 960 M. 1552 yılında yapıldığını, Rüstem Paşa tarafından bina emini olarak Bursa'ya gönderilen Kerim Bey'in Demirtaş Hamamı'nın enkazını ucuza alarak burada kullandığını kaydetmiştir. Aynı eserde ayrıca Hasan Fehmi Turgalın'ın bir yazısına yer verilmiştir. Bu yazıda ise kaplıcanın 1549 yılında Bursa Kadısı olan Molla Arapzade Abdülbaki Efendi tarafından inşa edildiği, Mimar Sinan eseri olan İstanbul'daki Sultan hamamının bir nüshası olduğu ve dönemin sadrazamı Rüstem Paşa'ya sunulduğu belirtilmiştir. Turgalın kitabedeki ifadenin de bu surette yazıldığını söylemiştir²⁴²².

Çeşitli kaynaklar aracılığıyla hamamda toplam altı kitabe yer aldığı öğrenilebilmektedir²⁴²³. Yapımcısının ismini veren çini kitabenin haricinde günümüze ulaşamayan bir diğer kitabe de bazı seyahatnamelerde yer etmiştir. Hammer, ilk olarak Granada'da bulunduğu söylediği aslanlı çeşmelerin üzerinde yer alan bir kitabeden bahsetmiş ve Yeni Kaplıca'nın soyunmalık bölümünde yer alan bu kitabenin de güzellik ve anlam

²⁴¹⁸ Walker, 1886: 186

²⁴¹⁹ Bernard, 1943: 35, dn.

²⁴²⁰ Hammer, 1818: 26, Texier, 2002: 209, Bernard, 1943: 35,

²⁴²¹ Bent, 1889: 374

²⁴²² Bernard, 1943: 35, dn.

²⁴²³ Şehitoğlu, t.y.: 122

bakımından aynı değerde bulunduğunu ifade etmiştir. Seyyah bu kitabenin anlamını ise şu şekilde aktarmaktadır:

“Üzerindeki giysiler gururlanacağıın şeyler değildir, çünkü en çok yaşayacak olan şey nedir? / İnsanoğlunun fani kisvelerini terk ettiği yer kıyamettir²⁴²⁴.”

Bu kitabeden bahseden bir diğer seyyah da Jerningham’dır. Hammer’dan farklı olarak Türkçe anlamının dışında orijinal okunuşuna da yer vermiştir:

“Ghurur etme libas fachrile omre hadshandür / Bu kabe dchismi gör bunda herkeos dja mehan dür,”- Bunun anlamı “elbiselerini çıkarmaktan utanma, çünkü hayat etten elbisemizi bir gün bırakmak zorunda kalacağımız bir yer değilse nedir?²⁴²⁵”

Tarihi belgelerde Yeni Kaplıca’nın ilk zamanlarda yalnızca erkeklerin kullanımına tahsis edilmiş bir yer iken, 1621 yılından itibaren haftada bir gün kadınlara açıldığı bilgisi yer almaktadır²⁴²⁶. Seyahatnameler aracılığıyla da Yeni Kaplıca’nın ilk zamanlar yalnızca erkeklerin kullanımında olduğu, kadınların bu hamamın yakınlarındaki bir diğer hamamda yıkandığı, sonradan haftanın belli günlerinde bu hamama geldikleri bilgileri edinilebilmektedir. Ancak kadınlar tarafından da kullanıldığıyla ilgili bilgiler çok daha geç bir tarihe, 19. yüzyılın ortalarına aittir. Daha önceki dönemlerde Yeni Kaplıca’yı ziyaret eden seyyahlardan bazıları bu hamamın erkeklerin kullanımında olmasına özellikle değinmişlerdir. 1701 yılında Tournefort Yeni Kaplıca’nın yalnızca erkeklere açık olduğunu, kadınların bu hamam kadar güzel olmayan küçük kubbeli ve kiremitlerle örtülü bir diğer hamamda yıkandıklarını söylemiştir²⁴²⁷. Daha sonra 1767 yılında Bursa’yı ziyaret eden Niebuhr da bu hamamın sadece erkeklere ait olduğunu ve kadınlara tahsis edilen hamamın bunun biraz ilerisinde bulunduğunu belirtmiştir²⁴²⁸. 1802 yılında Browne ise Yeni Kaplıca’nın birkaç adım yanında aynı biçim, düzen

²⁴²⁴ Hammer, 1818: 28

²⁴²⁵ Jerningham, 1873: 232

²⁴²⁶ Şehitoğlu, t.y.: 122

²⁴²⁷ Tournefort, 2005: 237–238

²⁴²⁸ Akdemir, 1989: 102

ve boyutlarda kadınlara ait bir başka hamamın olduğunu söylemiştir²⁴²⁹. Bu seyyahların Yeni Kaplıca'nın yakınlarında kadınların kullanımına tahsis edildiğini söyledikleri bu hamam Kaynarca veya Karamustafa Kaplıcası olabilir. Aktarımlarının tarihi belgelerdeki bilgilerle uyumsuz olmasının, Yeni Kaplıca'nın haftanın belirli günlerinde kadınların kullanımına verilmesi ve bu seyyahların da böylesi bir güne rastlamamasından kaynaklandığı akla gelebilir. Ancak başka örneklerde gördüğümüz gibi seyyahlar kadın ve erkekler tarafından dönüşümlü kullanıldığı durumlarda bu bilgiyi de vermektedirler. Bu yüzden böylesi bir karar alınmasına rağmen uzun yıllar erkeklerin kullanımında kalmaya devam ettiği söylenebilir. İlk olarak Scheider 1830'lu yıllarda kaplıcanın haftanın iki günü erkekler, beş günü ise kadınlara tahsis edildiğini aktarmıştır²⁴³⁰. Daha sonra 1886 yılında bir kadın seyyah olan Walker da bu hamamı ziyaret etmiş ve içeride kadınlarla ilgili manzaralara oldukça ayrıntılı biçimde yer vermiştir²⁴³¹. 1894 yılında Müller yanındaki beylerin erkekler hamamına kendisinin ise kadınlar hamamına gittiğini ve ziyaret ettiği hamamın Yeni Kaplıca olduğunu söylemiştir²⁴³². Eserleri 1854 yılına ait olan Murray'in ve ardından 1890 yılına ait olan Playfair'in kadınlar hamamını Yeni Kaplıca'nın yanında başka bir yapı olarak göstermelerinin nedeni ise daha erken seyahatnamelerden yaptıkları güncel olmayan bilgileri kullanarak hata yapmalarındır²⁴³³.

Meydana getirdiği hasarlar hakkında hiçbir bilgi mevcut olmamakla birlikte Yeni Kaplıca'nın 1855 depreminden etkilendiği de seyahatnamelerdeki aktarımlardan anlaşılmaktadır. Naçov, eskiden Yeni Kaplıca'nın kullanım ücretinin daha az olduğu ancak 1855 depreminde suyunun kaçtığını ve yeniden bulmak için masraflar gerçekleştirildiği için ücretine de zam yapıldığını söylemiştir²⁴³⁴. Walker ise Bursa'da depremde etkilenen diğer birçok yapı gibi Yeni Kaplıca'nın da Ahmet Vefik Paşa

²⁴²⁹ Browne, 1820: 109

²⁴³⁰ Schneider, 2009: 18

²⁴³¹ Walker, 1886: 187–197

²⁴³² Müller, 1897: 160–161

²⁴³³ Murray, 1854: 182, Playfair, 1890: 100

²⁴³⁴ Mevsim, 2009: 24–25

tarafından restore edildiğini söylemiş ancak bu restorasyonun içeriği hakkında bilgi vermemiştir²⁴³⁵.

Yeni Kaplıca ile ilgili seyahatnamelerde yer eden diğer bilgiler ise konumuzla doğrudan bağlantılı olmayan ve ziyaret edilen tüm hamamlarda mutlaka değinilen sularının sıcaklığı, içeriği gibi özellikleridir²⁴³⁶. Bunların haricinde hamamda karşılaşılan insan manzaraları, banyo aşamaları, hamamın günlük yaşam içerisindeki yeri, sağlığa yararları gibi yönlerinden de bahsedilmiştir²⁴³⁷.

2.4.3. Hastaneler

Osmanlı sultanlarının Bursa'daki imar faaliyetleri hakkında kısa da olsa bilgiler veren Aşıkpaşaoğlu burada bir hastane yaptıran tek kişi olarak I. Beyazıt'ın ismini vermiştir²⁴³⁸. Kentin uzun yıllar sahip olduğu önem ve nüfusu göz önüne alındığında sonraki yıllarda da hastanelerin inşa edilmiş olması gerektiği muhakkaktır. Ancak bu hastanelerden bahseden seyyahlar çok azdır ve bu kişiler de özel olarak bu yapıları ziyaret etmemiş, yalnızca mevcudiyetlerinin üzerinde durmuşlardır. İlk olarak Niebuhr, kentin doğusunda ve şehir dışında kalan bir noktada deliller için bir hastanenin bulunduğu bilgisini vermiştir:

“Şehirde deliller için bir hastahane vardır²⁴³⁹.”

Daha sonraki yıllarda böylesi bir yapıdan bahseden bir başka seyyahın ortaya çıkması için çok uzun yıllar geçmesi gerekmiş, 19. yüzyılda Schneider, Bursa'da veba hastalığına yakalanmış birkaç kişinin yatırıldığı bakımsız bir hastanenin mevcut olduğunu söylemiştir:

²⁴³⁵ Walker, 1886: 186

²⁴³⁶ Paul of Aleppo, 1836: 11, Chishull, 1993: 70, Tournefort, 2005: 237, Lucas, 1714b: 386, Pococke, 1772: 301, Browne, 1820: 109, Fuller, 1829: 64, Walsh, 1836: 204, Burgess, 1835: 135, Bernard, 1943: 36, Murray, 1854: 182, Busch, 1870: 148, Walker, 1886: 190, 195, Mevsim, 2009: 84

²⁴³⁷ Tournefort, 2005: 237, Fuller, 1829: 63–64, Walsh, 1836: 203–205, Burgess, 1835: 135, Schneider, 2009: 18, Bernard, 1943: 36, Mevsim, 2009: 24, Walker, 1886: 187, 188, 190–194, 196–197, Playfair, 1890: 100, Müller, 1897: 160,161.

²⁴³⁸ Aşıkpaşaoğlu, 1985: 66, 190

²⁴³⁹ Akdemir, 1989: 100. Gloyer ve Olshausen'den yaptığımız çeviride bazı ufak farklar mevcuttur: “Kentin doğusunda ve dışında deliller için bir hastane vardır” Gloyer, Olshausen, 1837: 145.

“Hastalığa yakalananlar hastaneye götürülüyor. Veba salgını sırasında birkaç kişinin yatırıldığı bakımsız bir hastane var²⁴⁴⁰.”

1864 tarihli raporunda Gallois, bütün inançlar ve milletlerden halka açık bir hastanenin inşasının Ahmet Vefik Paşa tarafından başlatıldığını, daha önce mevcut olmayan böylesi bir kurum için Bab-ı Ali'den 60.000 kuruş alındığını ve inşasının birkaç ay içinde bitmesinin beklendiğini belirtmiştir²⁴⁴¹. Gallois ise hastaneleri Bursa'nın sahip olduğu yapılar arasında saymış ancak herhangi bir tanesine örnek vermemiştir²⁴⁴².

2.4.4. İmaretler²⁴⁴³

Orhan Gazi'nin İznik'te olduğu gibi Bursa'da da bir imaret yaptırdığı, I. Murat'ın Sırpsındığı Savaşı'nın ardından bir tanesi muhtemelen hisar içinde ve bir diğeri Kaplıca'da yer alan ve üzerlerinde medrese bulunan iki imaret inşa ettirdiği, I. Beyazıt'ın tahta çıkmasının hemen ardından gerçekleştirdiği imar faaliyetleri içerisinde imaretlerin yer aldığı, I. Mehmet tarafından bir medreseyle birlikte yoksullar için büyük bir imaret yaptırıldığı, yine II. Murat'ın imaret yaptırdığı ve Osmanlı sultanları dışında, I. Murat zamanında vezirliğe yükselen Hayrettin Paşa'nın oğlu Ali Paşa'nın da Bursa'da imaret yaptıranlardan birisi olduğu Aşıkpaşaoğlu'nun tarihinde verilen bilgilerdir²⁴⁴⁴. En erken tarihli seyahatnamelerden itibaren karşımıza çıkan yapılar olmaları sayesinde de mevcudiyetleri ortaya konulmakla birlikte bu kaynakların hiçbirisinde imaretlerle ilgili detaylı bilgilere ulaşmak mümkün olmamıştır.

İmaretlerle ilgili verilen bilgilerde en önemli sorun seyyahların belki de kendi dillerinde karşılığını bulamadıkları ve işlevine yabancı oldukları bu yapıları farklı isimlerle tanımlamalarından kaynaklanmaktadır. Ele aldığımız tüm bu seyahatnamelerde imaret ismini kullanan çok az seyyah vardır. Bu seyyahlardan birisi Bursa'nın genel bir tanımlamasını yaptıktan sonra

²⁴⁴⁰ Schneider, 2009: 22

²⁴⁴¹ Günaydın, Kaplınoğlu, 2000: 135–136

²⁴⁴² Gallois, 1907: 58

²⁴⁴³ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek–25.

²⁴⁴⁴ Aşıkpaşaoğlu, 1985: 50, 60, 66, 190, 197

kentteki yapılardan söz etmek istediğini söyleyen Michaud'tur. Seyyah dikkat çeken yapılar arasında imaretleri de saymış ancak yalnızca bu bölümde değerlendirmeye aldığı kervansaray, medrese gibi yapılar gibi imaretlerden de daha sonra söz etmemiştir²⁴⁴⁵. Orhan Dönemi imar faaliyetlerinden bahseden Cox da bu dönemde imaretlerin inşa edildiğini söylemiş ancak seyahatnamesinde bu yapılara yer vermemiş, hatta ziyaret ettiği dönemde mevcut olup olmadıklarına dahi değinmemiştir²⁴⁴⁶. Emir Sultan Külliyesi'nde de bir zamanlar imaretlerin olduğu ancak bunların yangınlar nedeniyle tamamen ortadan kalktıkları bilgisini de Hammer vermektedir²⁴⁴⁷.

Bu iki örneğin dışında kalan diğer seyyahlar her ne kadar bu yapıları farklı isimlerle tanımlamışlarsa da işlevleri konusunda verdikleri ipuçları sayesinde genel olarak imaretlerden bahsettikleri anlaşılabilir. Bu konuyla ilgili yalnızca İbn Batuta'da bir belirsizlik söz konusudur. Parmaksızoğlu'nun çevirisine göre seyyah Bursa'da bir imareten bahsetmektedir²⁴⁴⁸. Batuta'nın farklı çevirilerinde ise sözü edilen yapının zaviye olarak adlandırıldığı görülür. Örneğin Yardımcı, Dâmad Şerif Paşa Tercümesi'nden yaptığı alıntıda bu yeri bir zaviye olarak tanımlamıştır²⁴⁴⁹. Yine 1997 baskılı Farsça aslından eseri çeviren Aykut da bahsi geçen yapının zaviye olduğunu belirtmiştir²⁴⁵⁰. Farklı kaynaklardaki bu çelişkiler Bursa'da bir imareten bahseden ilk kişinin İbn Batuta olduğu şeklinde kesin bir yargıya ulaşmamızı engellemektedir. Diğer seyahatnameler ise bu örnekteki kadar çelişkili değildir. Yine bir erken dönem seyyahı olan Schiltberger'in eserini incelediğimizde Bursa'da din ayrımı gözetmeksizin yoksulların kaldığı sekiz hastaneden söz etmesi dikkati çekmektedir. Burada seyyahın imaretleri hastane olarak adlandırmış olması muhtemeldir²⁴⁵¹. Tamamen benzer biçimde imaretlerin hastane olarak adlandırılmasının bir

²⁴⁴⁵ Poujoulat, Michaud, 1840: 164

²⁴⁴⁶ Cox, 1887: 328

²⁴⁴⁷ Hammer, 1818: 60

²⁴⁴⁸ Parmaksızoğlu, 1971: 42-43.

²⁴⁴⁹ Yardımcı, 2003: 37: "Vâridin için bir zâviye bulunur. Gelenler, orada sâkin olarak, müddet-i ikametince yani üç gün müddetçe it'am edilirler. Bu zâviye Türkmen mülûkundan birinin eseridir".

²⁴⁵⁰ Aykut, 2005: 296

²⁴⁵¹ Schiltberger, 1997: 101

örneği Bertrandon de la Broquiere'in seyahatnamesinde karşımıza çıkmaktadır. Her ne kadar bizim de tezimizde değerlendirmeye aldığımız Türkçe çevirisinde seyyahın darüşşifa ve imaretlerden bahsettiği belirtilmişse de²⁴⁵² 1807 baskısı İngilizce metinde her iki isim de kullanılmamakta ve fakirlere ekmek, şarap ve et dağıtılan yerler hastane olarak geçmektedir²⁴⁵³. Aynı durum Lowry'nin 1988 baskılı bir Fransızca metinden yaptığı tercüme için de geçerlidir²⁴⁵⁴. Burada seyyahın yine benzer biçimde belki de yapının işlevine yabancı olması dolayısıyla hastane ismini kullanmayı tercih ettiğini söyleyebiliriz. Ancak işlevi konusundaki tanımlamalar bu yapıların imaretler olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı sorun Niebuhr'un seyahatnamesinde de karşımıza çıkar. Niebuhr bu kez bu yapıları evler olarak tanımlamıştır. Ancak yaptığı açıklamada fakirlerin burada ücretsiz olarak yemek yediğini söylemesi imaretlerden bahsettiğini anlamamızı sağlar. Ayrıca Akdemir de çevirisini seyahatnameye sadık kalarak evler olarak yapmışsa da bu kurumların imaretler olması gerektiğini dipnotunda verdiği açıklamayla okuyucuya aktarmıştır²⁴⁵⁵. Gerlach'ın tanımlamasında verdiği çok ufak ayrıntılardan Yeşil Cami'nin yanında yer aldığını düşündüğümüz bir imarettten bahsedildiği hissedilmektedir. Seyyah burayı medrese ile birlikte vermiştir ve ilk bakışta medreseyi tanımlıyor gibi görünmektedir. Ancak fakir insanların buraya gelerek her zaman yemek yiyebildiği ve cuma günleri de pilav ziyafetlerine katılabildiği bilgisinden dolayı bu yerin bir imaret olmasının daha muhtemel olduğu söylenebilir²⁴⁵⁶. Wheler da ismini vermediği ancak bizim Yeşil Cami olduğunu düşündüğümüz bir saltanat camisinin yanında, isteyen her yoksul adamın gelerek istediği zaman yemek yiyebildiği cuma günleri ise pilav verilen bir yerden bahsetmektedir. Burada caminin dışında bir medrese ve türbeden bahsedilmiş, bu yer özel olarak ele alınmamış ve ismi verilmemiştir

²⁴⁵² Bertrandon de la Broquiere, 2000: 201.

²⁴⁵³ "Bursa Türk sultanlarının gömüldüğü yerdir. Burada çok güzel yapılar ve özellikle de çok sayıda hastane vardır. Bunlardan dört tanesinde bunları Tanrı'nın hatırına kabul edecek fakirlere sıklıkla ekmek, şarap ve et dağıtılıyordu". Bertrandon de la Broquiere, 1807: 207.

²⁴⁵⁴ "Hastane gibi oldukça güzel pek çok yer mevcut. Bunların üçünde veya dördünde, ekmek, et ve şarap, bunları Tanrı adına almak isteyenlere dağıtılır". Bertrandon de la Broquiere, 1988: 83'ten naklen Lowry, 2004: 21–22.

²⁴⁵⁵ Akdemir, 1989: 100, dn.

²⁴⁵⁶ Gerlach, 2007: 448

ancak işlevi açısından değerlendirildiğinde bir imaret olduğu açıktır. Dikkat çeken bir husus da Wheler ve Gerlach'ın verdikleri bilgilerdeki benzerliklerdir²⁴⁵⁷.

İmaretler hakkında aktarılan genel bilgiler içerisinde seyyahların en çok üzerinde durdukları husus bu kurumların, asıl meydana getiriliş amacıyla da bağlantılı biçimde, ihtiyaç sahibi herkese karşılık beklemeksizin yiyecek sunmasıdır²⁴⁵⁸. Bunun dışında yardım konusunda din ayrımı yapılmadığı anlaşılmaktadır. Schiltberger'in açıklaması imaretlerin her din mensubuna açık olduğunu ortaya koyar²⁴⁵⁹. Bertrandon de la Broquiere farklı din mensuplarına yardım edildiğine yönelik bir bilgi aktarmasa bile isteyene şarap dahi verildiğini söylemesi belki gayrimüslimlere yönelik bir ipucu olabilir²⁴⁶⁰. Yine Batuta'nın bu kurumların herkese açık olduğunu söylemesi de herhangi bir din ayrımı yapılmadığı konusunda bir kanıt olarak alınabilir²⁴⁶¹. Böylesi bir durumda bu kurumların Osmanlı'nın erken dönemlerinde dini bir ayrım gözetmeksizin ihtiyacı olan herkese yardımcı olacak biçimde hizmet verdiklerinin seyahatnameler sayesinde de ortaya konulduğunu söyleyebiliriz²⁴⁶².

Lowry imaretler hakkında seyyahların aktarımlarını farklı bir açıdan da değerlendirmiştir. Araştırmacıya göre Schiltberger ve Bertrandon de la Broquiere'un seyahatnameleri değerlendirmeye alınırsa 14. yüzyılın sonları ile 15. yüzyılın hemen başlarında sayısı sekiz olan bu yapıların bu tarihten otuz yıl sonrasında yarı yarıya düşerek üç veya dört tane kalmış olarak gösterilmesinin nedeni şehrin tarihi ile paralel gelişmelere bağlanabilir. Bursa'nın bu yıllar arasında Timur'un orduları tarafından yağmalanması, ardından 1413 tarihinde Karamanoğlu Mehmet'in kente saldırmasıyla meydana gelen yıkımların Osmanlı'nın birçok kurumu gibi imaretleri de

²⁴⁵⁷ Wheler, 1682: 216

²⁴⁵⁸ Parmaksızoğlu, 1971: 42–43, Bertrandon de la Broquiere, 2000: 201, Wheler, 1682: 216, Gerlach, 2007: 448, Akdemir, 1989: 100

²⁴⁵⁹ Schiltberger, 1997: 101

²⁴⁶⁰ Bertrandon de la Broquiere, 2000: 201

²⁴⁶¹ Parmaksızoğlu, 1971: 42–43

²⁴⁶² Lowry, 2004: 33

etkilemiş olması doğaldır²⁴⁶³. Gerek Schiltberger ve Bertrandon de la Broquiere'un gerekse de çok daha sonra Bursa'ya gelmiş olan Niebuhr'ın aktarımları Bursa'da birden daha çok imaret olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak diğer yapılarla ilgili bahislerde de kanıtlandığı gibi seyyahlar çoğu kez yapılarla ilgili aktarımlarını bizzat yaptıkları sayımlar veya detaylı incelemeler sonucunda değil, duyumları veya tahminleri paralelinde ortaya atmaktadırlar. Bu nedenle detaylı araştırmalar olmaksızın zannımızca seyyahların bu kurumların sayıları ile ilgili aktarımlarının gerçeği yansıttığını kabul etmek ve bu paralelde bir takım çıkarımlarda bulunmak doğru olmayacaktır.

Bu bilgiler haricinde seyyahların anlatımlarında bu yapılar genel tanımlamalar dâhilinde verilirler ve herhangi bir imaretin özel olarak ele alındığı anlatımlara çok fazla rastlanmaz. Ortaya koyduğumuz üzere bu örneklerin hiçbirisinde bir imaretin ismi verilmediğinden bahsedilen yapının hangisi olduğunu belirlemek de mümkün olmamaktadır. Özel olarak hangi imareten bahsettiğini açıklayan seyyahlar ise çok daha azdır.

2.4.4.1. I. Murat İmareti

İlk olarak Covel I. Murat Camisi'nden söz ederken caminin yakınlarında bir düşkünler evi olduğunu söylemiştir. Seyyahın bu şekilde adlandırdığı yapının imaret olduğu anlaşılmaktadır²⁴⁶⁴. Tournefort ise kendilerine gösterilen imaretin ismini vermemiş ancak Eski Kaplıca'nın yanında olduğu bilgisini vermiş, ayrıca I. Murat tarafından yaptırılmış olabileceği tahmininde bulunmuştur. Bu nedenle burasının I. Murat İmareti olduğunu söylememiz mümkündür. Tournefort'un aktarımı en azından imaretin konumu ve banisiyle ilgili veriler barındırır da yine mimarisi hakkında hiçbir bilginin edinilemediği bir örneği meydana getirmektedir:

²⁴⁶³ Lowry, 2004: 33

²⁴⁶⁴ Covel, 1998: 173

“Doktor Marc Antoine Cerci bizimle birlikte geldi ve bu köydeki [Çekirge] güzel imareti bize gösterdi; bu imaret belki de I. Murat’ın yaptırdığı imaretti²⁴⁶⁵.”

2.4.4.2. II. Murat İmareti

II. Murat İmareti, Bursa’daki imaretler arasında özel olarak bahsedilen az sayıdaki örnekten bir diğeridir. Birçok seyahatnamede yer etmesine rağmen yalnızca çok genel tanımlamalarla kendisinden bahsedilmiştir. Hammer bu imarete II. Murat Külliyesi’ne yer verdiği bölümde değinmiş ancak mevcudiyeti haricinde hakkında bir bilgi vermemiştir²⁴⁶⁶. Benzer biçimde Bernard da ayrıntılara değinmeyerek sadece burada bir imaretin bulunduğu söyleyen bir diğer seyyah olmuştur²⁴⁶⁷. Walker imareti fakirler için bir aşevi olarak tanımlamıştır ama yine II. Murat Külliyesi içinde yer alıyor olması dışında bir bilgi edinebildiğimiz bir kaynak değildir²⁴⁶⁸. Yalnızca Bent bu imareten daha ayrıntılı olarak bahsetmiştir. 1364 yılında inşa edildiğini söylemesi II. Murat ile I. Murat’ı birbirine karıştırmış olabileceğini akla getirir. Bunun haricinde aktarımları oldukça önemlidir. Camiye yaptığı ziyarette bu imarete de giren Bent burayı medreseden bile daha ilginç bir yer olarak bulmuştur. Seyyahın aktardığı bilgilerin önemi imaretin bu yıllarda işlevini devam ettirdiği konusunda ipuçları barındırmasından kaynaklanır. İlk olarak yuvarlak bir mermer havuzda ellerindeki ahşap çekiçlerle mısır öğüten öğrencilerle karşılaşmış, mutfakta pişirilen yemekler ve malzemelerle ilgili bir bilgi vermiş, belirli saatlerde Bursa’nın fakirlerinin ellerindeki kaplarla buraya geldiklerini söylemiştir. Ayrıca mutfak bölümünü kararmış kireçlere sahip çok geniş ve kasvetli bir yer olarak tanımlayarak Bursa’daki herhangi bir imarete bizzat girerek burada gördüklerini ve mimarisini tanımlayan tek seyyah olmuştur:

²⁴⁶⁵ Tournefort, 2005: 238

²⁴⁶⁶ Hammer, 1818: 39

²⁴⁶⁷ Bernard, 1943: 44

²⁴⁶⁸ Walker, 1886: 151

“İmaret okuldan çok daha tuhaftı. Dışarıda iki erkek çocuk büyük ahşap çekiçlerle yuvarlak mermer bir havuzda mısır öğütmekle meşgullerdi. İçeride kendimizi eski moda malzemeler ve kararmış kirişlerle çok geniş kasvetli bir mutfakta bulduk. Bir köşede içinde çorbanın pişirildiği büyük bir kazan ve bir diğer köşede Türklerin çok sevdiği yumuşak ekmeği pişirmeye yarayan aletler vardı. Belirli saatlerde Bursa’dan geçen birçok fakir yiyecek yardımlarını almak için teneke kâseleriyle burada toplanırdı. Ve eğer insanlığın bu sefil türleriyle ilişkiye geçmek için yakınlaşmaktan korkmazsanız hem alışkanlıklarının hem de kıyafetlerinin ne kadar ilgi çekici olduğunu görebilirsiniz²⁴⁶⁹.”

2.4.5. Kaleler²⁴⁷⁰

Bursa ve civarındaki kalelerle ilgili genel tanımlamalar yapan seyyahlar hem erken hem de geç dönemlerde karşımıza çıkmakta ancak kalelerden bahsedilme nedenleri farklılık göstermektedir. Erken dönem seyahatnamelerinde kalelere Osmanlı’nın hâkimiyet alanının genişliği ve gücünün bir kanıtı olarak yer verilmiştir. Konumları, mimari özellikleri gibi yönlerinden ziyade sayıları hakkında bilgi verilmesi de bu durumun bir göstergesidir. Şihabeddin El Ömeri, Orhan Gazi’nin elliden daha fazla²⁴⁷¹, İbn Batuta ise yüz civarında kalesi olduğunu söylemiş²⁴⁷², Yıldırım Beyazıt Dönemi’nde Bursa’da bulunan Schiltberger ise geçen yıllarla birlikte artan Osmanlı gücünün bir göstergesi olarak alınabilecek biçimde, Osmanlı sultanının hâkimiyeti altında üç yüzden daha fazla kalenin bulunduğunu belirtmiştir²⁴⁷³. 19. yüzyılda ise kalelere, Bizans İmparatorluğu’nun son dönemlerinde bölgenin artan stratejik öneminden bahsedildiği kısımlarda yer verilmiştir. Texier, Uludağ’ın etrafında ve Bursa ovasında yıkıntılar halinde görülebilen kalelerin Müslüman ve Bizans mücadelesinin kanıtları olduğunu

²⁴⁶⁹ Bent, 1889: 376

²⁴⁷⁰ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-26.

²⁴⁷¹ Yücel, 1991: 198

²⁴⁷² Parmaksızoğlu, 1991: 45

²⁴⁷³ Schiltberger, 1997: 101–102

söylemiştir²⁴⁷⁴. Munro ve Anthony de Bizans Dönemi yollarının fiziksel olarak takip edilemese bile yine Müslüman akınlarına karşı yapılmış çok sayıdaki kale sayesinde önemli güzergâhların tespitinin yapılabileceğini ifade etmiştir²⁴⁷⁵.

Günümüz Bursa ili sınırları içerisinde değerlendirilebilecek savunma yapılarından ilk grubu İznik, Bursa, Ulubat ve Gölyazı örneğinde karşımıza çıktığı gibi bir yerleşim alanını çevreleyen surlar meydana getirir. Bu yerleşimlerden Ulubat ve Gölyazı, Bizans kaynaklarında askeri yerleşimler olarak kendini gösterdiği için seyyahlar karşlarına çıkan kalelerin tarihlendirmesinde çelişkilere düşmemişler ve büyük oranda kalıntılar halinde gördükleri surların Bizans Dönemi olduğunu ortaya koymuşlardır. Bursa ve İznik gibi Bizans Dönemi öncesine giden bir geçmişi olan yerleşimlerde de yüzlerce yıl kesintisiz biçimde hizmet etmiş olan bu surları, yerleşimin tarihi, geçirdiği kuşatma ve savaşlar, ayrıca duvar işçiliklerinde kendini gösteren farklılıklara istinaden tarihlendirebilmişlerdir. Yerleşim yerlerinin dışındaki kaleleri ise yine bölgenin tarihiyle ilgili sahip oldukları bilgilerin paralelinde ele almışlardır. Bizans İmparatorluğu özellikle son dönemlerinde elinde kalan son toprak parçalarını koruma gayreti içinde bu bölgede pek çok kale inşa etmiştir. Seyyahların büyük bölümü de Bursa ve çevresinin çok açık biçimde en azından tarihte oynadığı roller hakkında bilgi sahibidir. Bundan dolayı takip ettikleri yollarda karşlarına çıkan ve çoğunlukla da mevcudiyetleri haricinde bilgi vermedikleri, önemli geçitleri ve güzergâhları koruma amacıyla inşa edilmiş olduğu anlaşılan kalelerin Bizans Dönemi'nde meydana getirilmiş olduğunu söylemişlerdir.

Tarihi kaynaklara başvurma yöntemlerinin haricinde bazı durumlarda duvar işçiliklerinin, bazen de genel hatlarıyla kulelerin ve kalenin genel şeklinin yakın civarda yer alan ve tarihi bilinen örneklerle karşılaştırılması da kalelerin tarihlendirilmesine yardımcı olmaktadır. Ancak asıl dikkat çekici olan bazı kalelerin Ceneviz işi olarak gösterilmesidir. Böylesi bir tarihlendirme önerisi bu İtalyan devletinin bir süreliğine bölgede bulunması ve Osmanlı

²⁴⁷⁴ Texier, 2002: 247

²⁴⁷⁵ Munro, Anthony, 1897: 264

Dönemi'nde de ticari faaliyetlerini sürdürmesi gibi nedenlerle bazı seyyahlara mantıklı görünmüş ve hatta bazen duvar işçiliklerinin İtalya'daki eserlere benzetilmesi bu önerilere bir kanıt olarak sunulmuştur. Ancak farklı eserler gibi kaleleri Ceneviz işi olarak gösterenler daha ziyade yerel halk olmuş, seyyahlar da bazen şüphelere düşmelerine rağmen bu önerilerin muhtemel olabileceğini söylemişlerdir. Ulubat Kalesi'nde bunun bir örneğini veren Macfarlane bu tarihlendirmenin çok muhtemel olmadığını ve kalenin asıl olarak Bizans Dönemi'ne ait olması gerektiğinin farkındadır ancak yine de Kütahya ile birlikte bu kalenin de tarihlendirilmesinde böylesi bir ihtimalin olabileceğinin üzerinde durmuştur. Yine Macfarlane, yapıların Ceneviz eseri olarak gösterilmesinin birçok örneğinin görüldüğünü ve camilerle çeşmeler haricinde eski olan neredeyse her şeyin yapımcısı olarak bu İtalyan milletin gösterilmesinin adeta bir gelenek olduğunu ileri sürmüştür²⁴⁷⁶. Bu durumun bir diğer örneği ise Orhaneli'ne bağlı Deliballar Köyü yakınlarındaki kaledir. Hamilton bu kaleyi Bizans İmparatorluğu'na tarihlendirmenin daha uygun olacağını düşüncesinde olmasına rağmen, Rumların Ceneviz işi olarak tanımladıklarını söylemiştir²⁴⁷⁷.

Bölgede yer alan kalelerin tarihlendirme önerilerinde dikkat çeken önemli bir husus Bursa ve İznik Kalesi'nin belirli bölümlerindeki işçilikler dışında Osmanlı Dönemi'ne ait izler taşımadıklarının düşünülmesidir. Bursa ve çevresinin Osmanlı hâkimiyetine geçmesinin ardından kısa süreli ve az sayıdaki savaş ve isyanlar haricinde yeni kale yapımı gereksinimini ortaya çıkartacak düzeyde ciddi bir tehlike atlatılmaması mevcut örneklerde Osmanlı izlerinin görülmemesinin nedenlerinden birisidir. Bununla birlikte böylesi sürekli barışın hâkim olduğu bir bölge örneğinde dahi Osmanlı'nın ilk yıllarında kale yapımı konusunda faaliyetlerde bulunduğu da seyahatnameler aracılığıyla ortaya konulabilir. Özellikle erken dönem seyyahlarının verdikleri bilgiler ilk bakışta önemsiz görülse dahi, ayrıntılı biçimde değerlendirilmeleri farklı hususlarda olduğu gibi bu konuda da bazı sonuçlara ulaşmamıza yardımcı olacaktır. Örneğin İbn Batuta'nın seyahatnamesi bu dönemde

²⁴⁷⁶ Macfarlane, 1850a: 245

²⁴⁷⁷ Hamilton, 1842a: 86.

Osmanlıların kalelerin tamiratlarını yapabilecek ve savunma amaçlı kullanabilecek düzeyde bir birikime sahip olduklarını anlayabilmemizi sağlar. Zira seyyah Orhan Gazi'nin en fazla önem verdiği işlerden birisinin hâkimi olduğu tüm kaleleri dolaşmak ve eksiklerini tamamlamak olduğunu söylemiştir. Burada eksikler sözünden sahip olunan erzak, insan gücü de anlaşılabilir gibi bunun yanında gerekli yerlerde tamiratlarının yapılması ve hatta yeni eklemeler meydana getirilmesinin farz edildiği de söylenebilir²⁴⁷⁸. Osmanlıların fethettikleri kaleleri bazen bir önlem olarak yıktıkları doğru olsa da bu durum tüm örnekler için geçerli değildir ve fethinin ardından tamir ettirilen kaleler hakkında Osmanlı tarihinde yer eden bilgiler de bunun bir kanıtıdır²⁴⁷⁹. Bununla birlikte İznik Kalesi örneğini veren İbn Batuta'nın haricinde²⁴⁸⁰ bir kalenin Osmanlı Dönemi'nde de savunma işlevlerini devam ettirdiğini gözlemleyen bir seyyahın tespit edilememesi bu konudaki bir eksikliklerdir. Seyyahların bölge tarihiyle ilgili aktarımları sayesinde tamamen Osmanlı eseri olarak kabul ettikleri kaleler ise yalnızca Balaban ve Aktimur kaleleri olmuştur.

2.4.5.1. Balaban ve Aktimur Kaleleri²⁴⁸¹

Osmanlı'nın erken dönem savunma yapılarının en önemlilerinden iki tanesi Bursa sınırları içerisinde kalmaktadır. Bursa kuşatması sırasında, kente giriş çıkışları kontrol altında tutmak amacıyla Bizanslı taş ustaları tarafından inşa ettirilen bu iki kale Osman Gazi'nin iki komutanı olan Aktimur ve Balaban'ın ismini taşımaktadır²⁴⁸².

Seyyahlar her iki kaleden genellikle Bursa kuşatmasıyla bağlantılı olarak bahsetmişlerdir. Büyük bölümünün de bu kaleleri yerinde görmediği yalnızca tarihi kaynaklar aracılığıyla mevcudiyetlerinden haberdar olduğu

²⁴⁷⁸ Parmaksızoğlu, 1971: 45, Aykut, 2005: 297

²⁴⁷⁹ Aşıkpaşaoğlu, 1985: 53

²⁴⁸⁰ Parmaksızoğlu, 1971: 46, Aykut, 2005: 97

²⁴⁸¹ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-27.

²⁴⁸² Osmangazi Belediyesi, 2006: 44

anlaşılmaktadır²⁴⁸³. Seyyahların sürekli başvurdukları Aşıkpaşaoğlu tarihinde her iki kaleye de yer verilmesi²⁴⁸⁴, mevcudiyetleriyle ilgili bu kaynaktan yararlanılmış olabileceğini akla getirmektedir. Smith genel bir ifadeyle birisinin kuzey ve diğerinin güneybatıda²⁴⁸⁵, Hammer Kaplıca ve Pınarbaşı mevkilerinde²⁴⁸⁶, Texier, Aktimur Kalesi'nin kentin batısında hamamlar tarafında, Balaban Kalesi'nin Nilüfer Suyu kenarında²⁴⁸⁷, Walker ise birisinin Eski Kaplıca, diğerinin ise ziyaret ettiği tarihlerde mevcut olan İtalyan konsolosluğunun bulunduğu noktada yer aldığını söylemiştir²⁴⁸⁸. Ancak bu şekilde konumlarının belirtilmiş olması dahi bu seyyahların tamamının kaleleri bizzat gördüğünü kanıtlamamaktadır. Kalelerin mimari özelliklerinden ziyade Bursa'nın fethinde oynadıkları rollerden bahsedilmesi de bu durumun bir göstergesi olarak alınabilir. Elimizde seyahatnameler içerisinde yalnızca Smith'in bu kalelerin ihmal edilmiş ve savunma yönlerini yitirmiş olduğu yönündeki aktarımına bakarak seyyahın bu kaleleri bizzat görmüş olabileceğini iddia edebiliriz²⁴⁸⁹. Walker ise Eski Kaplıca civarında büyük bir portalın temellerine benzeyen bazı kalıntılarla karşılaşmış ve bunların bu kalelerden birisine ait olabileceğini belirtmiştir. Ancak verdiği bu bilgi yalnızca bir tahmine dayanmaktadır ve farklı bir yapının kalıntıları olması da muhtemeldir²⁴⁹⁰.

Kalelerle ilgili verilen bilgilerde dikkat çeken bir diğer husus ise bu kaleleri inşa ettiren kişilerle ilgili tutarsızlıklardır. Bazı seyyahlar kalelerin Osman²⁴⁹¹, bazıları ise Orhan²⁴⁹² tarafından inşa ettirildiğini söylemişlerdir. Bursa kuşatması her ne kadar Osman Gazi tarafından başlatılsa ve kalelere ismini veren kişiler de bu sultanın önde gelen komutanları olsa da kaleler Orhan Gazi tarafından inşa ettirilmiştir. Ancak kuşatmanın bu iki sultan

²⁴⁸³ Brenner, 1824: 73, Hammer, 1818: 73, Texier, 2002: 198

²⁴⁸⁴ Aşıkpaşaoğlu, 1985: 31

²⁴⁸⁵ Smith, 1684: 433

²⁴⁸⁶ Hammer, 1818: 73

²⁴⁸⁷ Texier, 2002: 198

²⁴⁸⁸ Walker, 1886: 103

²⁴⁸⁹ Smith, 1684: 433

²⁴⁹⁰ Walker, 1886: 156

²⁴⁹¹ Smith, 1684: 433, Brenner, 1824: 19, Texier, 2002: 198.

²⁴⁹² Hammer, 1818: 73

tarafından gerçekleştirilmiş olması nedeniyle kalelerin inşasıyla bağlantılı biçimde her ikisinin de adının geçmesi doğaldır.

Biraz önce belirttiğimiz gibi kaleleri bizzat yerinde gören çok az seyyah olduğu için her iki kalenin mimari tanımlamaları yapılamamıştır. Brenner bu kaleleri İstanbul'un fethi için II. Mehmet tarafından inşa ettirilene benzetmesine rağmen burada mimari yönden çok stratejik benzerliğe bir vurgu vardır²⁴⁹³. Zaten Smith'in ortaya koyduğu gibi her iki kale de 17. yüzyılın sonlarında harabe haldedir²⁴⁹⁴. Seyyahların sayısının arttığı yüzyıllarda çok daha kötü bir hale gelmiş olmaları doğaldır.

Aktimur Kalesi'nin günümüze herhangi bir izi gelememiş olsa da bir zamanlar bugünkü Beşikçiler semtindeki Hamza Bey Camisi'nin bulunduğu noktada yükseldiği düşünülmektedir²⁴⁹⁵. Balaban Kalesi'nin ise Molla Arap semtinde ve aynı isimli caminin yüz metre kadar batısında yer alan ve üstünde Molla Arap İlkokulu bulunan kalıntı olduğu ileri sürülmüştür²⁴⁹⁶. Bu kale hakkında da seyahatnamelerden bilgi edinilememesine rağmen sonraki yüzyıllarda bazı araştırmalar gerçekleştirilebilmiştir. İlk olarak 1927 yılında keşfedilen kalıntıları Doktor Şevki Bey Balaban Kulesi olarak isimlendirilmiş ancak mimari tanımlamasını yapmayarak yalnızca civarında, kulenin su ihtiyacını gidermek için yapılmış bir su haznesinden bahsetmiştir²⁴⁹⁷. Ayverdi, yapının yer aldığı konumun elverişsizliği ve o günkü durumu nedeniyle mimari tanımlamasını ancak belli ölçüler dâhilinde gerçekleştirebilmiştir. 23.75 metrelik batı duvarı ile 15 metre civarında ölçülen kuzey duvarı daha kolay biçimde incelenebilirken, güney ve doğu duvarlarının kapsamlı tetkiki arka dolgu yüzünden yapılamamıştır. Duvarın kalınlığı üstten 2,6 metre, dıştan yüksekliği ise 8 metre olarak tespit edilmiştir ve asıl hisarın da bundan birkaç metre daha yüksek olabileceği ileri sürülmüştür. Batı tarafında bir dizi pencere izi olduğu, moloz taşlarıyla inşa edilmiş olup, nadiren tuğla kullanımına rastlandığı ve Osmanlı tarzına uygun olan duvar örgüsünün bazı

²⁴⁹³ Brenner, 1824: 19

²⁴⁹⁴ Smith, 1684: 433

²⁴⁹⁵ Yardımcı, 2003: 36

²⁴⁹⁶ Ayverdi, 1966: 8, Yardımcı, 2003: 36, Osman Şevki, 2007: 92

²⁴⁹⁷ Osman Şevki, 2007: 92.

yerlerinde tamirat izlerinin görüldüğü de Ayverdi tarafından belirlenmiştir. Ancak Osman Şevki'nin bahsini ettiği su haznesi keşfedilememiştir²⁴⁹⁸.

2.4.6. Konaklama Mekânları

2.4.6.1. Hanlar²⁴⁹⁹

Bursa'nın Osmanlı fethinin hemen sonrasında başlayan ve giderek artan ticari önemiyle çok sayıda tüccarın ziyaretine sahne olması konaklama mekânlarına gereksinim duyulmasına neden olmuş ve bu ihtiyaç, bazı örnekleri günümüze de gelmeyi başarmış hanların inşa edilmesini beraberinde getirmiştir. Seyahatnamelerinde Bursa'nın önde gelen yapıları arasında gösterilen hanların yoğunluğuna değinen bazı seyyahlar da bu kentin ticari öneminin ve önemli güzergâhlar üzerinde kalmasının böylesi bir duruma yol açtığına özellikle üzerinde durmuşlardır²⁵⁰⁰.

Seyyahlardan bir bölümü Bursa'nın hanlarını öven tanımlamalar yapmış²⁵⁰¹, hatta bazıları Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en iyi ve güzel örnekler olduklarını söylemiştir²⁵⁰². Ancak bu yapılara eleştirel biçimde yaklaşan ve konaklama amacı için yapılmalarına rağmen bu ihtiyaca uygun yapılar olmadıklarını belirten seyyahlarla daha çok karşılaşmaktadır. Bu seyyahlar hiçbir konforun bulunmadığı ve hatta yatak, masa, yiyecek imkânları gibi en temel gereksinimlerin dahi karşılanmadığı hanların yalnızca boş odalardan ibaret yapılar olmasından yakınmışlardır²⁵⁰³. Kendilerinden büyük oranda beğeniyle söz edildiği erken yüzyıllarda dahi evlerde konaklamayı tercih eden seyyahların mevcudiyeti de hanların konaklamaya uygun yerler olarak görülmemesinin uzun bir geçmişi

²⁴⁹⁸ Ayverdi, 1966: 8–9

²⁴⁹⁹ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek–28.

²⁵⁰⁰ Thévenot, 2009: 113, Wheler, 1682: 216, Tournefort, 2005: 234, Lucas, 1714b: 379.

²⁵⁰¹ Thévenot, 2009: 113, Wheler, 1682: 216, Tournefort, 2005: 234, Fuller, 1829: 65, Walsh, 1836: 197, Pfeiffer, 1852: 72, Murray, 1854: 182, Gallois, 1907: 57.

²⁵⁰² Stochove, 1650: 179, Walsh, 1836: 197

²⁵⁰³ Stochove, 1650: 180, Balbo, 1834: 124, Burgess, 1835: 125–126, Pardoe, 2004: 302, Moltke, 1969: 57, Pfeiffer, 1852: 72

olduğunun kanıtıdır. 19. yüzyıldan itibaren de hanların bozulması ve ihmal edilmesiyle ilgili tanımlamalar seyahatnamelerde daha çok yer etmeye başlamıştır. Diğer yapılarda olduğu gibi bu ihmalkârlık içinde bulunan dönemin yoksunlukları ile bağlantılı olmalıdır. Porter, ziyaret ettiği hanın bir zamanlar muhteşem bir yapı olduğunun anlaşıldığını ancak son zamanlarda çok fazla ihmal edilmiş olduğunu söylemiştir. Suriye üzerine yaptıkları bir seferde burada kalan askerlerin hanı pis bir halde bıraktıkları için kalacakları odayı kendilerinin temizlediği bilgisini vermesi de bu tarihlerde hanın temizliğini yapacak bir görevlinin dahi bulunmadığını göstermektedir²⁵⁰⁴. Pardoe'nun bir yangın nedeniyle yok olan bir tanesinin yerine yapılan hanın küçük, kötü inşa edilmiş ve kullanışsız bir yapı olduğunu söylemesi Osmanlı'nın bu yüzyıldaki kötü durumun eski dönemlerin görkeminde hanlar inşa edilmesine imkân vermediğinin bir örneğidir²⁵⁰⁵. Pfeiffer'ın dışarıdan görünümünün davetkârlıktan çok uzak olduğunu söylemesi ise ziyaret ettiği hanın bakımsız bir yapı halinde olduğunu akla getirmektedir²⁵⁰⁶.

Porter'in konakladığı bir han hakkında yaptığı tanımlamalar pek çok farklı ve aydınlatıcı bilgi içermektedir ve hanlarda yapılan konaklamalara yabancıların bakışı hakkında da ipucu vermektedir. Seyyahın bu hana gelmesinin akabinde Bursa'ya yerleşmiş ve doktorluk yapan bazı yabancılar kendisini ziyarete gelmiş ve ısrarcı biçimde başka bir yerde konaklamasını tavsiye etmişlerdir. Her ne kadar Porter bu düşüncede olmasa da bu doktorların belirttikleri üzere handa yapılan konaklamalar saygın görülmemektedir ve bunun yerine elindeki fermanın aracılığıyla Rum veya Ermeni ailelerden birisinin evinde kalınması daha uygundur²⁵⁰⁷. Pardoe da hanları Bursa'da kaldıkları sırada özel ev tutma şansı olmayan yabancılar tarafından konaklanan yerler olarak tanımlayarak, ancak bir zorunluluk neticesinde kullandıklarının bir diğer örneğini vermiştir²⁵⁰⁸. Bursa'da ilk otellerin açıldığı 19. yüzyılın ortalarından itibaren hanlarda kalan neredeyse

²⁵⁰⁴ Porter, 1835: 247–248

²⁵⁰⁵ Pardoe, 2004: 302

²⁵⁰⁶ Pfeiffer, 1852: 72

²⁵⁰⁷ Porter, 1835: 247–248

²⁵⁰⁸ Pardoe, 2004: 302

hiçbir seyyahla karşılaşılması, bu tarihe kadar gerçekleştirilen konaklamaların da genellikle zorunluluk neticesinde yapıldığını kanıtlamaktadır. Bu tarihin sonrasında daha rahat ve alışık oldukları alternatif bir konaklama imkânına kavuşulması seyyahların mecburiyetlerini sona erdirmişse de hanların kullanımına devam edildiği anlaşılmaktadır. Yolculuk sırasında seyyahlara yardımcı olan diğer görevlilerin hanlarda konakladığı, bunun yanında atlar ve arabalarla birlikte diğer eşyaların da bu yerlerde bırakıldığı bilgisini veren seyyahların mevcut olması da bunun bir kanıtıdır²⁵⁰⁹. Bu yıllardan itibaren hanlar hakkındaki tanımlamaların yalnızca çok genel nitelikleri hakkında olması ise seyyahlar tarafından kullanılmamalarının konumuz açısından meydana getirdiği en önemli olumsuzluklardan biridir.

Geniş dörtgen bir avluyu çevreleyen revaklı odalardan oluşmaları²⁵¹⁰, genellikle iki katlı olup²⁵¹¹ alt katlarının depolara veya ahırlara, üst katlarının ise konaklanılan odalara ayrılması²⁵¹², avlularında çeşme, havuz veya bir mescidin bulunması²⁵¹³ bu bölümde ele aldığımız tanımlamalarda hanların sıklıkla üzerinde durulan yönleridir. Bu şekilde ortak özelliklerine odaklanılmasının meydana getirdiği en büyük olumsuzluk ise isimlerinin verilmediği durumlarda hangi handan bahsedildiğinin tespit edilememesinden kaynaklanır. Hatta bazı seyyahların hanları Bursa örneğinde ele almakla birlikte yaptıkları tanımlamaların bu kent ile sınırlı kalmayan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun genelindeki hanların ortak özelliklerini yansıtan niteliklere sahip olması büyük bir sorundur. Levinge, 19. yüzyılda Osmanlı topraklarında konaklamaların ne şekilde yapıldığı ile ilgili en ayrıntılı bilgileri veren ve bunu yaparken tek bir kente veya örneğe bağlı kalmadan genel değerlendirmeler

²⁵⁰⁹ 1852'de Bursa'ya gelmiş olan Taylor ve arkadaşları otelde kalırken, katırcılarının bir handa kaldığı bilgisini vermiştir. Taylor, 1862: 317. Jebb'in Madam Brotte'dan bahsettiği üzere Hotel de Anatolie'de kaldığı açıktır. Jebb, 1908: 24, 36. Fakat kendisi bu şekilde konaklarken atları ve adamlarının açık avlusu olan bir handa kaldığı konusunda da bir bilgi vermiştir. Jebb, 1908: 24, 36.

²⁵¹⁰ Stochove, 1650: 180, Wilkinson, 1806: 45, Balbo, 1834: 124, Walsh, 1836: 197, Moltke, 1969: 57, Renard, 1899: 26

²⁵¹¹ Wheler, 1682: 216, Balbo, 1834: 124, Pfeiffer, 1852: 72

²⁵¹² Stochove, 1650: 179–180, Wilkinson, 1806: 45, Renard, 1899: 26–27.

²⁵¹³ Lucas, 1714b: 379, Akdemir, 1989: 101, Wilkinson, 1806: 45, Walsh, 1836: 197, Moltke, 1969: 57, Pardoe, 2004: 302, Pfeiffer, 1852: 72, Kammond, 1878: 313

gerçekleştiren bir kişidir. Yaptığı seyahatlerde Bursa'ya da gelen ve hanları yakından gören Levinge'in eserinde karşımıza çıkan genel tanımlamalarda burada gerçekleştirdiği gözlemlerin etkisi olduğunu kabul etmemiz gerekir. Ancak Bursa'daki hangi hanı örnek aldığını tespit etmek de mümkün değildir²⁵¹⁴. Benzer biçimde Moltke'un Bursa kentinde bulunduğu göz ardı edilir ve hanlarla ilgili tanımlaması ayrı biçimde değerlendirilirse dahi genel olarak Osmanlı hanlarının ortak yönlerine odaklandığı düşünülebilir. Bursa'daki örnekleri temele alsın bile bazı yönlerden başka hanlarda gördüğü ortak özellikleri de değerlendirmeye katmış olması muhtemel görünmektedir²⁵¹⁵. Bursa'ya gelip gelmediği doğrulanamayan Kammond'un tanımlaması da benzer nitelikler gösterir ve Osmanlı'nın çeşitli kentlerine ziyaret gerçekleştirerek hanlarda kalmış olan seyyahların ortak aktarımlarının değerlendirilmesi ile ulaşılabilecek bir içeriğe sahiptir. Zaten kendisi de tanımlamasına bu hanların yalnızca Anadolu'da değil Doğu'nun tamamında benzer planda inşa edildiklerini söyleyerek başlamıştır²⁵¹⁶.

Bursa'nın önde gelen yapıları arasında bulunmaları dolayısıyla hanlar sıklıkla genel kent dokusu tanımlamalarında da yer etmiştir. Bununla birlikte bu bölümlerde büyük oranda çok genel niteliklerinden bahsedilmiştir ve haklarında ayrıntılı bir biçimde değerlendirilebilecek bilgiler verilmemiştir. Pococke, Bursa'nın hanlarına sadece bu bölümde değinmiş, ancak yalnızca camiler ve bedestenler gibi bunların da kurşunla kaplı kubbelerle örtülü yapılar olduklarını söylemiştir²⁵¹⁷. Bursa'daki hiçbir yapıyı ayrıntılı biçimde inceleyemeyen Kinneir hanların çok sayıda ve dikkat çekici niteliklere sahip yapılar olduklarını söylemekle yetinmiştir²⁵¹⁸. Turner bir handa kalmasına rağmen bu han hakkında hiçbir bilgi vermemiş, yaptığı genel tanımlamada ise Bursa'da tamamen taştan inşa edilmiş çok sayıda hanın bulunduğunu söylemiştir²⁵¹⁹. Fontanier, Bursa'da camilerle birlikte çok sayıda hanın olduğu bilgisine genel kent tanımlaması içinde yer vermiş ancak seyahatnamesinin

²⁵¹⁴ Levinge, 1839: 203–204.

²⁵¹⁵ Moltke, 1969: 57

²⁵¹⁶ Kammond, 1878: 313–314

²⁵¹⁷ Pococke, 1772: 298–299

²⁵¹⁸ Kinneir, 1818: 246

²⁵¹⁹ Turner, 1820: 150, 151

geri kalan bölümlerinde hanlarla ilgili başka bir aktarımda bulunmamıştır²⁵²⁰. Benzer biçimde Briand hanları Bursa'nın görülmeye değer eserleri arasında saymış olmakla birlikte özel olarak bir hanı ele almamış hatta bu aktarımı dışında bu yapılar hakkında herhangi bir bilgi de vermemiştir²⁵²¹. Schneider Bursa'nın genel tanımlamasını yaptığı bölümde kentte öne çıkan yapılar arasında hanları saymış bunların sayısının oldukça fazla ve bazılarının da son derece geniş olduğunu söyleyip kırk elli odalı olanların dahi bulunduğunu belirtmiştir. Fakat özel olarak bir hanı ziyaret edip hakkında bir tanımlama yapmamıştır²⁵²². Michaud'un seyahatnamesinde yalnızca buradaki kervansarayların çok sayıda olduğu bilgisi vardır²⁵²³. Bernard da genel kent dokusu içerisinde hanların önemli yeri olduğunu belirtmiş olmasına rağmen ayrıntılı biçimde ele aldığı mimari eserler içerisinde bu yapılara yer vermemiştir²⁵²⁴. Murray yalnızca hanların çok sayıda ve saygın yapılar olduğunu söylemiştir²⁵²⁵. Joanne ve Isambert, Bursa'nın genel mimari dokusunda yer eden yapılar arasında hanları da sayarak bunların sayısını yirmi olarak vermişlerdir²⁵²⁶. Busch, Bursa'nın önde gelen yapıları içerisinde yer verdiği hanlardan Bursa'da birkaç büyük örneğin bulunduğunu ifade etmiştir²⁵²⁷. Barkley diğer seyyahlarla benzer biçimde hanlara yalnızca genel kent dokusu tanımlamasında yer vererek aralarında çok büyük olanların bulunduğunu söylemiştir²⁵²⁸. Daha ziyade Bursa'daki hanların işleyişi hakkında önemli bilgiler elde edebildiğimiz bir seyyah olan Naçov Bursa'nın mimari dokusu hakkında yapmış olduğu tanımlamada kentin birçok yerinde hanların bulunduğunu söylemiş ve bunlara Mahmutpaşa Hanı ile İpek Hanı'nı örnek vermiştir²⁵²⁹. Gallois ise Bursa'nın önde gelen yapıları olan camiler ve türbelere her yönden ilgi çekici olan hanların da eklenebileceğini belirtmiş,

²⁵²⁰ Fontanier, 1839: 84

²⁵²¹ Briand, 1829: 49

²⁵²² Schneider, 2009: 16

²⁵²³ Poujoulat, Michaud, 1840: 164

²⁵²⁴ Bernard, 1843: 55

²⁵²⁵ Murray, 1854: 182

²⁵²⁶ Joanne, Isambert, 1861: 503

²⁵²⁷ Busch, 1870: 147

²⁵²⁸ Barkley, 1891: 29

²⁵²⁹ Mevsim, 2009: 59.

ancak yine haklarında ayrıntılı hiçbir bilgi vermemiştir²⁵³⁰. Launay ise diğer seyyahlardan farklı biçimde sayılarıyla ilgili bir tanımlama yapmış ve 1880'li yılların başında Bursa'da 62 hanın bulunduğu bilgisini vermiştir²⁵³¹.

Seyyahlar bazen ziyaret ettikleri bir yapının mimari özelliklerinden ziyade burada karşılaştıkları insan manzaralarından bahsetmeyi tercih etmektedirler. Özellikle sosyal yaşam içerisinde önemli yeri olan hamamlarda görülen bu durumun benzer örneklerine hanlar hakkında yapılan bazı tanımlamalarda da rastlanmaktadır²⁵³². Bunun dışında hanların işleyişinden bahseden seyyahların aktarımlarından önemli veriler elde etmek mümkün olabilmektedir. Niebuhr, hanın sabah kapılarını açmadan önce, hırsızlıklara bir tedbir olarak içeride konaklayan tüccarlara eşyalarının kontrol ettirilmesinden bahsetmiştir²⁵³³. Kammond'un verdiği bilgiler hanların meydana getirilme nedenleri, ihtiyaçlarının ne şekilde karşılandığı ve işleyişi hakkındadır²⁵³⁴. Vidua ise handa konaklamak isteyen bir kişiye odaların nasıl verildiği ve ihtiyaçların ne şekilde karşılandığı hakkında kısa bir aktarım yapmıştır²⁵³⁵. Bu seyyahlar görüldüğü üzere hanların işleyişi ilgili çok genel tanımlamalarda bulunmuşlardır. Fakat 1879 yılında Bursa'ya gelen Nikola Naçov'un verdiği bilgiler çok daha önemli ve kapsamlıdır. Güvenliğin sağlanması hususundaki aktarımlarının haricinde genel olarak işyeri olarak kullanıldıklarını, aynı yerde konaklamaların da gerçekleştiğini ve bu kişiler için handa özel odalar bulunduğunu söylemiştir. Kendisi de Mahmutpaşa Hanı'nda bir yurttaşının odasında konuk olarak kalmıştır. Ayrıca Bursa'ya içinde han odasının yer aldığı bir miras olayı için geldiğinden bu konularda da bazı bilgiler aktarmıştır. Bu bilgiler değerlendirildiğinde hanlardaki odaların özel şahıslarca satın alınabildiği ve bu odanın mülkiyetinin bazen birkaç kişiye bölünebildiği sonucuna ulaşılabilmektedir. Naçov'a da İpek Hanı'ndaki bir odanın yarı payı miras kalmıştır ve bu pay istenirse kiraya verilebilmekte

²⁵³⁰ Gallois, 1907: 57

²⁵³¹ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 161

²⁵³² Akdemir, 1989: 101, Pardoe, 2004: 302, Renard, 1899: 26–27

²⁵³³ Akdemir, 1989: 101

²⁵³⁴ Kammond, 1878: 313–314

²⁵³⁵ Balbo, 1834: 124

veya satılabilmektedir²⁵³⁶. Yine bir Bulgar seyyah olan ve Naçov'un yirmi yıl sonrasında Mahmutpaşa Hanı'ndan bahseden Vasil Kınçov da handa işleri olan kişilerin aynı yerde konakladıkları ve geceleri hanın kilitleyerek sıkı güvenlik önlemleri alındığını bilgilerini tekrarlamıştır²⁵³⁷.

2.4.6.1.1. Bali Bey Hanı

Bali Bey'in, Yenişehir'de bulunan mescit ve imaretine vakıf olarak yaptırdığı bu han günümüze gelememiştir. Bir zamanlar Demirtaş Paşa Türbesi'nden kaleye çıkan yokuşun üzerinde yer aldığı düşünülmektedir²⁵³⁸.

Bali Bey Hanı'ndan bahsettiğini gördüğümüz tek seyyah Naçov'dur. Ancak Velibey olarak kaydettiği bu hanın birden çok kez bahsini yapmasına rağmen mimarisi hakkında hiçbir tanımlama yapmamıştır. Verdiği bilgilerden yalnızca Mudanya'ya gitmek için buradan faytonların kiralandığı öğrenilebilmektedir:

“Gece yarısı saat ikide Georgi Rayçinov ile kardeşi Raşko beni fenerle Velibey [Balibey] Hanı'na götürdüler. Burada bir fayton kiraladım... Akşam daha 12'de Velibey Hanı'na gittim- at arabaları orada duruyordu... Akşam olunca amcam faytonun bulunduğu Velibey Hanı'na kadar bana refakat etti²⁵³⁹.”

2.4.6.1.2. Arabacılar (İpek) Hanı²⁵⁴⁰

Bursa'nın hanları içerisinde seyahatnamelerde ismine en fazla rastladığımız İpek Han'dır. Ayrıca seyyahlardan bazıları tanımlamalarında bizzat Bursa hanlarının en görkemlisi ve büyüğü olduğunu söyleyerek diğer

²⁵³⁶ Mevsim, 2009: 18, 19–20, 24

²⁵³⁷ Mevsim, 2009: 79

²⁵³⁸ Ötügen v.d., 1983: 345

²⁵³⁹ Mevsim, 2009: 21, 49, 61.

²⁵⁴⁰ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek–29.

hanlardan üstün görüldüğünü de ortaya koymuşlardır²⁵⁴¹. Bununla birlikte aynı türdeki diğer yapılarda olduğu gibi İpek Han'ın da mimari özellikleriyle ilgili ayrıntılı bilgiler verilmemiştir. İlk olarak Covel bu handa konaklamasına rağmen daha çok Pirinç Han hakkında bilgiler vermeyi tercih etmiştir. Ancak yine de yanındaki bir Ermeni kendisine bu hanın Bursa'daki hanların en eskisi olduğu, yanındaki kapalı çarşı ile birlikte Türkler tarafından inşa edildiğini söylemiştir. Ayrıca her ne kadar Pirinç Han'ın bir planını çıkarmış olsa da İpek Han'ın da bu plana benzediğini ifade etmiştir²⁵⁴². 18. yüzyılın hemen başlarında Bursa'ya gelen Chishull, İpek Han'ı ziyaret ettiğini gördüğümüz bir diğer seyyahtır ancak burada konakladığı bilgisi dışında hanla ilgili herhangi bir tanımlama yapmamıştır²⁵⁴³. Handan bahseden diğer seyyahların tamamı ise ziyaretlerini 19. yüzyılda gerçekleştirmiş olup mimari özellikleri, bunun yanında diğer ayrıntılarıyla ilgili bilgiler bu seyahatnamelerden elde edilmektedir.

İpek Han'ın mimarisiyle ilgili tanımlamalar büyük oranda ayrıntıya inmeyen çok genel özellikleri hakkındadır. İlk olarak genel görünümü ve planı hakkında verilen bilgiler değerlendirmeye alınırsa seyyahların bazen doğrudan aktarımları bazen de tanımlamalarındaki bazı ipuçlarından iki katlı olarak inşa edilmiş olduğu ve her katta odaların bulunduğu öğrenilebilir²⁵⁴⁴. Ayrıca Bursa'nın birçok hanında gördüğümüz gibi bu odaların açık bir dörtgen avluyu tamamen çevreledikleri de anlaşılmaktadır²⁵⁴⁵. Bazı seyyahların Bursa hanları hakkındaki genel tanımlamalara göre farklılıklar gösteren ayrıntılar vermesi ise dikkat çekmektedir. İlgili bölümde değindiğimiz üzere seyahatnamelerde Bursa'nın hanlarının genellikle alt katlarının depo, ahır gibi birimlere ayrıldığı, asıl konaklama yerleri olan odaların ise üst katlarda bulunduğu yönelik aktarımlar yapıldığı görülür. Ancak 1818'de bu hana gelen Fuller, üst kattaki odaların dokuma tezgâhları için ipekleri hazırlayan zanaatkârlar tarafından işgal edildiğini söylemiş, alt

²⁵⁴¹ Pardoe, 2004: 309, Hamilton, 1842a: 72

²⁵⁴² Covel, 1998: 145

²⁵⁴³ Chishull, 1993: 69–70

²⁵⁴⁴ Fuller, 1829: 65, Burgess, 1835: 126

²⁵⁴⁵ Burgess, 1835: 126, Pardoe, 2004: 308

katlarının ise tüccarlar tarafından kullanılan odalara ayrıldığını ifade etmiştir. Ayrıca yanındakilerle birlikte kendisi de burada ziyaret ettiği tüccarın odasının bitişiğinde başka bir odada kalmıştır²⁵⁴⁶. Daha sonra Burgess zemin katta yer alan tel kafeslerle örtülü bir odada geceyi geçirdiğini söylemiştir. Ancak Burgess'in aktarımında dikkat edilmesi gereken ayrıntı bunun bir zorunluluk neticesinde meydana gelen bir durum olmasıdır. Seyyah geceyi burada geçirmiş olsa da odanın aslında bir Ermeni tüccara ait olduğunu ve sabah gelen tüccarın odasını geri aldığını söylemiştir. Anlaşıldığı üzere burası asıl olarak bir dükkân veya depo olmalıdır. Seyyah da ertesi gün aynı hanın ikinci katına çıkmış ve buraya yerleşmiştir. Kaldığı odayı kötülemesine rağmen tanımlamaları asıl konaklama yerlerinin bu katta yer aldığını göstermektedir. Çok ayrıntılı olmamakla birlikte her iki kattaki odalarla ilgili bilgiler yine Burgess'ten öğrenilebilmektedir. İlk olarak, mecburi biçimde geceyi geçirdikleri ilk kat odalarını tel kafesle örtülü ve iş tezgâhları gibi rafların döşenmiş olduğu girintilerle kuşatılmış yerler olarak tanımlamıştır. Ertesi gün çıktığı ikinci kattaki odaların ise dört çıplak duvar ve kapalı bir galeriye sahip olduklarını söylemiş ve konaklamaya uygun bir yer olarak görmediğini de bir ahıra dahi eş olmadığını söyleyerek ortaya koymuştur. Ayrıca daha da ayrıntılı biçimde odaların ortalama boyutlarının yaklaşık 12 feet kare olduğunu ifade etmiştir²⁵⁴⁷.

Farklı seyyahların verdikleri bilgilerin değerlendirilmesi İpek Han'ın Bursa'ya kısa süreli ziyaretler gerçekleştirmiş kişilerin haricinde bazı tüccarlar tarafından daimi konaklama yeri olarak kullanıldığını ve han odalarının kişilerin mülkiyetinde olabildiğini de ortaya çıkartmaktadır. Fuller Bursa'ya geldiğinde aradığı Ermeni tüccarı bu handa bulmuş ve burayı tüccarın konaklama yeri olarak tanımlamıştır²⁵⁴⁸. Bu konuyla ilgili en ayrıntılı bilgileri verdiğini söyleyebileceğimiz kişi olan Burgess ise genel olarak Türkiye'nin tamamındaki hanları değerlendirmeye alarak bunların ticaret yapan kişilerin konaklaması ve yabancıların misafirperver biçimde ağırlanması amacıyla

²⁵⁴⁶ Fuller, 1829: 65

²⁵⁴⁷ Burgess, 1835: 124, 126–127

²⁵⁴⁸ Fuller, 1829: 65

inşa edildiklerini, ancak zaman içerisinde seyahat eden yolcuların ağırlanmasının ikinci planda kaldığını ifade etmiştir. Belirttiği üzere bu hanlar büyük oranda ticari mallar için bir depo ve daha önce Fuller'in de örneğini verdiği gibi tüccarlar için sürekli bir konaklama yeri olarak hizmet vermektedir²⁵⁴⁹. Naçov da handa kendisine ait bir odadan bahsetmiş ve bunu başkasına satmıştır. Ayrıca bazı dükkânların Fransızlara ait olduğu bilgisini vermiştir²⁵⁵⁰.

Hanın avlusunun ortasında bir zamanlar on iki köşeli bir mescidin bulunduğu düşünülmektedir²⁵⁵¹. İpek Han'dan bahsettiğini gördüğümüz seyyahların hiçbirisi ise böylesi bir mescitten söz etmemiş, bunun yerine avluda bir çeşmenin mevcudiyetiyle ilgili bilgiler vermişlerdir. İlk olarak Fuller avlunun merkezinde yer alan ve geniş bir alana yayılmış bir çınar tarafından gölgelenen büyük bir çeşmeden bahsetmiştir²⁵⁵². Han hakkında en ayrıntılı tanımlamaları yapan Burgess de büyük bir dikdörtgen biçimindeki avlusunun ortasında bol suyu olan şık bir çeşmenin bulunduğunu söylemiştir²⁵⁵³. Pardoe avlunun tam ortasında binanın kendisi gibi taştan yapılmış güzel bir çeşmenin bulunduğu bilgisini vermiştir²⁵⁵⁴. Launay yine avlunun ortasında kemerler üzerinde kubbeyle örtülü tuhaf bir yapı olduğunu ve merkezinde bir havuzun bulunduğunu belirtmiştir²⁵⁵⁵. Bursa'nın diğer hanlarında da karşımıza çıktığı gibi hanların avlusunda yer alan mescitlerin altında şadırvanlar bulunabilmektedir. Seyyahların tamamının yalnızca bu şadırvana dikkat edip mescidi göz ardı etmiş olmaları muhtemeldir. Ya da bir zamanlar mevcut olsa bile 19. yüzyılda mescidin ortadan kalkmış olduğu ancak şadırvanının sağlam biçimde kaldığı iddia edilebilir. Günümüzde de avlusunda modern mermer bir şadırvan yer almaktadır ve mescit mevcut değildir.

²⁵⁴⁹ Burgess, 1835: 125

²⁵⁵⁰ Mevsim, 2009:

²⁵⁵¹ Ötüken v.d., 1963: 333

²⁵⁵² Fuller, 1829: 65

²⁵⁵³ Burgess, 1835: 126

²⁵⁵⁴ Pardoe, 2004: 308–309

²⁵⁵⁵ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 154

Naçov'un verdiği bilgiler de çok önemli bir ayrıntıyı barındırmaktadır. Seyyah bu handa yer alan ve kendisine miras kalan bir odayı satmak istemiştir. Satış amacıyla onayını almak üzere yanına gittikleri Ahmet Vefik Paşa'nın kendilerine bu odanın bulunduğu yeri sormak istemesinin nedeni belirttiği üzere valinin bu yıllarda İpek Han'a üçüncü bir kapı açmak isteğidir. Eğer seyyahın satışa sunduğu oda alt katta ve ortalarda bir yerde olsaydı bu amaç için kullanılabileceğini de belirtmiştir. Naçov'un verdiği bilgilerden bu yıllarda hanın iki girişi olduğu da ortaya çıkmaktadır. Günümüzde ise hana giriş doğu yönünde yer alan tek bir kapıdan sağlanmaktadır²⁵⁵⁶.

Hanla ilgili tezimizde yer verebileceğimiz diğer ayrıntılar ise seyyahların genel izlenimleri ve tek bir seyahatnamede karşımıza çıkan bilgilerdir. Fuller bir bütün olarak hanın tenha ve dingin bir yer olması dolayısıyla bir okul ve manastır gibi görüldüğünü söylemiştir. Genel bir tanımlamayla Bursa hanlarının kubbeli çatılarla örtülü taş ve tuğladan inşa edilmiş güzel binalar olduğunu söylemesinde ise İpek Han'da yaptığı gözlemlerin etkisi olması muhtemeldir²⁵⁵⁷. Burgess hana girişin büyük, hantal bir kapı aracılığıyla sağlandığını ve geceleri belli bir saatten sonra bu kapının kapatılarak içeriye kimsenin alınmadığını belirtmiştir²⁵⁵⁸. Pardoe'nun tanımlamasında diğer seyahatnamelerde karşılaşmadığımız bilgiler avlusunun taş döşeli olması ve kapısının üzerinde yer alan oymalı taş silmede, firuzeye benzeyen parlak mavi seramikten bir mozaik çelengin bulunmasıdır²⁵⁵⁹. Launay ise dörtgen şeklinde olan ve II. Murat tarafından inşa edilmiş olduğunu söylediği bu hana çevresi kırmızı ve mavi renkli çinilerle süslenmiş büyük beyaz kemerli bir kapıdan girildiğini belirtmiştir²⁵⁶⁰.

²⁵⁵⁶ Mevsim, 2009: 55

²⁵⁵⁷ Fuller, 1829: 65

²⁵⁵⁸ Burgess, 1835: 126

²⁵⁵⁹ Pardoe, 2004: 308–309

²⁵⁶⁰ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 154

2.4.6.1.3. Koza Han

Bursa'da ismi Eski Yeni Han olan bir han mevcuttur²⁵⁶¹. Bunun yanında Koza Han'ın diğer isimlerinden birisi de Yeni Han'dır²⁵⁶². Ziyaret ettikleri hanın ismini Yeni Han olarak aktaran seyyahların hiçbirisi burada konakladıkları bilgisinin haricinde hanın mimarisi ile ilgili bir bilgi vermemelerine rağmen²⁵⁶³ tarihi belgelerde de bu şekilde geçtiği için bahsettikleri hanın Koza Han olması daha muhtemel görünmektedir.

Bu handan bahsettiğini gördüğümüz ilk seyyah Macarius'tur.

“Salı gününün akşamı Bursa'ya girdik. Yengi Khan[Yeni Han]' da Halep'in yerlilerinin arasında indik²⁵⁶⁴.”

Lucas yalnızca bu handa konakladığı bilgisini vermiştir:

“Bursa'ya ulaştık. Bir oda tuttuğum Jenicamp[Yeni Han (?)]'ı buldum²⁵⁶⁵.”

Benzer biçimde Egmont-Heyman'ın seyahatnamelerinden de yalnızca seyyahların bu handa konakladıkları bilgisi edinilebilmektedir:

“Haziran'ın ikisinde aynı zamanda Prousa, Boursia, veya Bursa olarak adlandırılan Brussa'ya girdik ve Junichan, yani Yeni Han'da konakladık ve burada Marc Anthonio Teberci²⁵⁶⁶ adındaki bir doktor tarafından çok güzel bir biçimde ağırlandık²⁵⁶⁷.”

Browne ise Bursa'da iken konakladığı bu hanın ismini Sırmakeş Han olarak vermiştir. Seyyah hanın ferah bir yapı olduğunu söylemiş, bunun yanında önemli bir bilgi olarak 1802 yılındaki yangından kıl payı kurtulduğunu, yangının hanın kapısının yakınlarında sona erdiğini belirtmiştir²⁵⁶⁸.

²⁵⁶¹ Ötüken vd., 1983: 334

²⁵⁶² Eyice, 2002: 231–232.

²⁵⁶³ Paul of Aleppo, 1836: 9, Lucas, 1714a: 73, Egmont, Heyman, 1759: 189–190

²⁵⁶⁴ Paul of Aleppo, 1836: 9

²⁵⁶⁵ Lucas, 1714a: 73.

²⁵⁶⁶ Tournefort ve Paul Lucas da bu doktordan bahsetmektedir

²⁵⁶⁷ Egmont, Heyman, 1759: 189–190

²⁵⁶⁸ Seyyahın bahsine “Seyahatnamelerin Kaynaklığında Bursa'nın Uğradığı Felaketlerin Yapılarına Etkisi” bölümünde yer verilmiştir. Browne, 1802: 111

2.4.6.1.4. Fidan Hanı

Bursa'nın en önemli hanlarından birisi olmasına rağmen²⁵⁶⁹ yalnızca Bulgar seyyahlar Naçov ve Kınçov tarafından bahis konusu edilmiştir. Her iki seyyahın da ismini Mahmut Paşa Hanı olarak verdikleri bu handa Bulgar abacıların faaliyette bulunmaları kendilerini bu hana çeken en önemli etmendir. İlk olarak Naçov burada Bulgar abacıların bulunduğunu söylemiş ve bazı ayrıntılı bilgiler vermiştir:

“Bursa’da Bulgar abacıların yaşadığı Uzunçarşı’daki Mahmutpaşa Hanı’nın adını bir kâğıda not etmişim. Oraya gidecektim. Hanın adını İstanbul’dayken Yakim Dritskov söylemişti. Faytonumuzun durduğu handa elimdeki bohçayla, soruşturmaya ve aramaya koyulduğumda, benim için hoş olmayan bir sürprizle karşı karşıya kaldım. Uzunçarşı’ya girer girmez, yaşlı ve beyaz sakallı bir Türk olan pazvant, arkamdan gürültüyle kapıyı kapattı. Onun gösterdiği hana adımı atar atmaz onbaşı, yine bir Türk, kalın ve eski kapıya büyük bir kilit vurdu. Bir kaleye kapatılmış gibi hissettim kendimi. Hacı Panayot ve dükkânını da not etmişim, ama artık bütün dükkânlar kapalıydı ve bu saatte kentte nerede arayacaktım onu? Burada çok eskilerden beri bir düzen kurulmuş. Geceleri geç vakit Uzunçarşı ve Mahmutpaşa Hanı’nın kapısı kapatılıyor ve ancak sabah olunca açılıyordu. Handa bir tek yabancı bekâr erkekler kalıyordu. Gece, kentte önemli ve acil bir ihtiyacın çıkınca, doktor gibi, Tanrı yardımcın olsun! Dışarı çıkmanız bir yığın formalite ve uzun zaman gerektirir, ama handa yaşayanlar sözü edilen katı düzeni ister istemez kabullenmişler. Biraz daha gecikseydim Bursa’da sokak ortasında kalacak ve kim bilir nerede geceleyecektim... Nikola Pincikov’un odasında kaldım ve beni kendi evladıymış gibi konuk etti... Mahmutpaşa Hanı, Filibe’deki Kurşun Hanı, İstanbul’daki Balkapanı Hanı benzeri eski bir kervansaraydır: İki katlı, horasanla yapılmış dört kalın taş duvarlı bir yapı, ortada geniş bir avlusu var, bunun çevresinde üstte ve altta galeriler ve neredeyse birbirinin aynı olan dizi dizi odalar bulunur. Avluda, kurnasından gürül gürül taze ve duru dağ suyu akan eski bir çeşme, onun yanında da bizdeki bir ceviz ağacı kadar büyük

²⁵⁶⁹ Ötüken vd., 1983: 337.

incir ağacı vardı. Sabah çarşı açılınca Nikola Pincikov, Mahmutpaşa Hanı'na komşu olan Uzunçarşı'da bulunan Rum abacı Hacı Panayot'un dükkânına götürdü beni ve ona kim olduğunu anlattı... Nikola Pincikov'un Mahmutpaşa Hanı'ndaki odasına gittik... Nikola'nın daveti üzerine iki üç günlüğüne onun odasında konakladık ve yemeğimizi de orada yedik... Bursa'da epeyce bir zaman kalacağımızı anladığımızdan giysilerimizi N. Pincikov'un, çırakların da dikiş diktiği aşığıdaki odasından alıp Hacı Panayot'un hanın ikinci katındaki odasına taşıdık... Mahmutpaşa Hanı'nda bir güzel dinlenip hep beraber yemek yedikten sonra Petir'i Susurluk'a uğurladık... Hacı Panayot'un odasında çıraklar dikiş dikiyorlardı. Biz de gelince mekânın iyice daraldığını gördük ve hanın aynı katındaki başka bir odasına taşınıp rahatladık... Mahmutpaşa Hanı'na geç döndük ve bizim ardımızdan pazvant çarşığı kapattı, odabaşı büyük demir kilidi kapıya taktı... Daha önce de belirttiğim gibi, Mahmutpaşa Hanı'ndan altıda (gece yarısında) çıkmam olanaksızdı. Uzunçarşı'nın kapalı olmasına karşın diğer çarşılar açıktı, çünkü Ramazan hâlâ devam ediyordu... Hâlâ Ramazan olduğundan bütün dükkânlar açıktı, ama Uzunçarşı'dakiler kapalıydı. Mahmutpaşa Hanı'nın dış kapısı da kapalıydı. Herhangi başka bir handa kalamazdım. O yüzden karanlıkta bir küçük sokaktan geçerek Uzunçarşı'nın kapısına dayandım ve çalmaya başladım. Türk pazvant Mustafa Ağa geldi, sertçe kim olduğumu sordu, ses verdim, beni tanıdı ve kapıyı açtı. Ben de zaten daha önceden amcama pazar akşamı dönmeye bakacağımı söylemişim. Mahmutpaşa Hanı'nın kapısını da öyle çaldım ve odabaşı açtı²⁵⁷⁰."

Daha sonra Kınçov daha ayrıntılı biçimde Mahmutpaşa Hanı'nın bu yönüyle İstanbul'daki Balkapanı Hanı gibi olduğuna değinmiştir. Ancak belirttiği üzere bir zamanlar abacıların merkezi olan ve yaklaşık yirmi dükkânın bulunduğu bu handa Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra yalnızca dört dükkân kalmıştır:

"Rus-Osmanlı Savaşı'ndan önce burada birçok çalışanıyla yaklaşık yirmi dükkânlık bir Bulgar abacılık çarşığı varmış. Avrupa başkentinde

²⁵⁷⁰ Mevsim, 2009: 17–18, 18, 19, 24, 26, 31, 38–39, 49, 51–52.

Balkapanı Hanı'nda olduğu gibi Asya başkentinde de Mahmutpaşa Hanı abacıların merkeziymiş. Şimdi sadece dört dükkân kalmış... Abacılarımızın büyük iyiliğine karşın onlarla uzun uzadıya konuşacak zaman bulamadım, çünkü gündüzleri işleri vardı, akşamları ise saat on birde çarşı ve kaldıkları han kilitleniyor ve birbirimize ulaşamıyorduk²⁵⁷¹.”

Her iki seyyahın ortak olarak verdiği bir diğer bilgi ise hanın geceleri kapatılmasıdır. Naçov, Uzun Çarşı'ya gelir gelmez pazvantın kapıyı kapattığını, daha sonra Mahmut Paşa Hanı'na girmesinin hemen ardından da benzer biçimde kapıya kilit vurulduğunu söylemiştir. Seyyah bu durumun meydana getirdiği güçlüklerden de bahsetmiş ve çok eskilerden beri devam eden bu gelenek nedeniyle adeta bir kaleye kapatılmış hale geldiğini gece kapanan çarşı ile hanın ancak sabah açıldığını söylemiştir. Ayrıca bir doktor gereksinimi gibi acil durumlarda dahi dışarı çıkmanın çok sayıda formalite ve uzun zaman gerektirdiğini belirtmiştir²⁵⁷². Kınçov ise gündüzleri işlerinin olması, akşamları ise saat on birde çarşı ile birlikte hanın da kilitlenmesi dolayısıyla buradaki Bulgar abacılarla görüşemediğinden söz etmiştir²⁵⁷³.

Bu hususlar haricinde hanın mimarisi de dâhil olmak üzere farklı yönleriyle ilgili bilgilerin tamamı Naçov tarafından verilmiştir. Seyyah bu hanı Filibe'deki Kurşun Hanı ve İstanbul'daki Balkapanı Hanı'na benzetmiş, iki katlı olduğunu ve her katta birbirinin benzeri odaların bulunduğunu, ayrıca dört yöndeki kalın taş duvarlarının horasanla yapıldığını söylemiştir. Diğer hanlarda gördüğümüz gibi geniş avlusunda bol suyu olan eski bir çeşmenin yer aldığını da belirtmiştir. Seyyah her gece kapanan hanın kapısını ise demir kilitleri olan kalın ve eski bir kapı olarak tanımlamıştır. Naçov'un verdiği bilgiler hanın bu yıllardaki işleyişi ile ilgili ayrıntılar da barındırmaktadır. Anlaşılabildiği üzere hem ilk hem de ikinci kattaki odalar yolculara hizmet vermekten ziyade işyerleri ve burada çalışanların geceleri konakladıkları yerler olarak kullanılmaktadır²⁵⁷⁴.

²⁵⁷¹ Mevsim, 2009: 79

²⁵⁷² Mevsim, 2009: 17–18

²⁵⁷³ Mevsim, 2009: 79

²⁵⁷⁴ Mevsim, 2009: 18, 19, 31

2.4.6.1.5. Piriç Han²⁵⁷⁵

Tespit edebildiğimiz üzere Piriç Han'dan bahseden birkaç seyyah vardır ve yalnızca, İpek Hanı'nda konaklamasına rağmen bu hanı daha ayrıntılı biçimde inceleyen, Covel'in seyahatnamesinde konumuzla bağlantılı bazı bilgiler bulunabilmektedir. Seyyah hanın bir skeç planına da yer vermiş ve bu plan üzerinden tanımlamalarını yapmıştır. Bununla birlikte Türk işi değil, daha eski dönemlere ait olabileceğini belirtmiştir. İlk olarak Efes'te iken bir pandocheion yani Yunan hanı olduğunu tahmin ettiği uzun alçak bir bina ile bu han arasında benzerlik kurmuş ve bu yüzden bu dönem mimarisinin bir örneği olabileceği tahmininde bulunmuştur. Ayrıca burada yer alan çeşmenin üzerindeki Yunanca kitabe parçalarını bu düşüncesine bir kanıt olarak göstermiştir. Yanındaki bir Ermeni'nin kesin bir dille binanın Türk Dönemi olduğunu söylemesine rağmen bu fikrini değiştirmeyen seyyah kalede gördüğü bazı devşirme sütunlara da gönderme yaparak Bizans Dönemi olabileceğini ve Türklerin de diğer hanları bu örneği taklit ederek yaptıklarını iddia etmiştir. Verdiği diğer bilgiler üç tarafında zemin katın dükkânlarla, üst katların odalara ayrıldığı, ayrıca tamamen taş ve tuğladan inşa edildiğidir²⁵⁷⁶.

Diğer iki seyyah ise konumuzla doğrudan bağlantılı olduğunu söyleyebileceğimiz bilgiler vermemiştir. Smith, yalnızca hanın tüccarların ve seyyahların konaklaması için inşa edildiğini söylemiş²⁵⁷⁷, Walsh ise ipek üretimindeki yerinden bahsetmiştir²⁵⁷⁸.

2.4.6.2. Termal Pansiyonlar²⁵⁷⁹

Konaklama mekânları başlığı altında ele aldığımız yapıların büyük bölümü, ismi veya niteliği açık biçimde verilmese bile, herhangi bir kuşkuyla düşmeden han veya otel olarak adlandırılabilir örneklerdir. Ancak

²⁵⁷⁵ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-30.

²⁵⁷⁶ Covel, 1998: 145-147

²⁵⁷⁷ Smith, 1684: 432-433

²⁵⁷⁸ Walsh, 1836: 199

²⁵⁷⁹ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-31.

Çekirge'de hamama gelenlerin konaklama ihtiyaçlarını karşılamak için inşa edilmiş olduğu anlaşılan, bununla birlikte Osmanlı tarzında bir han olarak tanımlanamayacağı gibi bir otel kategorisini de sokulamayacak nitelikteki yapıların 19. yüzyılın başlarından itibaren kendini göstermeye başladığını tespit edebilmek mümkündür. Bu yapılar nitelikleri itibariyle özel hamamlar biçiminde tanımlanmışlarsa da, aynı zamanda kiralanan ve konaklanan örneklerinin görülmesi nedeniyle termal pansiyonlar olarak adlandırılmaları tarafımızca daha uygun görülmüştür.

Bu yapılarla ilgili tanımlamalara 19. yüzyıldan itibaren rastlanması bu yüzyılın sonrasında ortaya çıktıklarının bir kanıtı olarak alınabilir. Bunun yanında daha önceki yıllarda mevcut örneklerin gözden kaçmış olabileceği şeklinde eleştirilerin getirilmesi de mümkündür. Fakat 1793 yılında yani 19. yüzyılın hemen öncesinde Bursa'ya gelmiş olan Brenner'in aktarımları böylesi yapıların bu yıllarda dahi mevcut olmadığını kesin biçimde ortaya koymaktadır. Seyyah özel olarak Bursa'nın hamamlarının çok ünlü ve hastalıklar için faydalı olmasına rağmen hamamlar civarında konaklamaya yönelik yapıların eksikliği ve meydana getirdiği sorunlara vurgu yapmıştır. Düzgün bir konaklama olanağı bulunmadığını, bundan dolayı kaplıcalara tedavi olmaya gelen kişilerin her seferinde yürüyerek, at veya arabaları kullanarak hamamlara gitmek zorunda kaldıklarını ifade etmiştir. Seyyahın bu açıklaması adeta sonraki yıllarda oluşturulacak bu tarz yapılara duyulan ihtiyacı da göstermektedir²⁵⁸⁰.

Brenner'in de üzerinde durduğu gibi hamamlara tedavi olmaya gelen hasta kişilerin yaşadıkları bu tarz sorunların farklı aşamalardan geçilerek çözüme kavuşturulduğunu yine seyahatnameler aracılığıyla tespit etmek mümkündür. Sorunların çözümünün ilk aşaması da küçük birer ev tarzında olan ancak aynı zamanda içinde kaplıca sularının temin edilebildiği mekânların kiralınması yoluna gidilmesi olmuştur. 1811 yılında Bursa'yı ziyaret etmiş olan Hester'in konaklaması için kendisinden önce gelen birisinin kentin hemen dışında hamamların bitişiğinde üç kulübe kiraladığını Hamel

²⁵⁸⁰ Brenner, 1824: 47

aktarmaktadır²⁵⁸¹. Lady Hester ise bizzat kendi yazdığı anılarında Bursa'da kaldığı evin içerisinde banyonun bulunduğunu söylemiştir²⁵⁸². Bu yüzden bu ev bu yıllardan itibaren kendini gösterecek olan termal pansiyonların öncüsü evlerin bir örneğini gösteriyor görünmektedir.

Fuller, asıl hamamların alt sınıftan kişiler tarafından kullanılan kötü durumdaki yapılar olduğunu, ayrıca kalabalık gruplar halinde gidildiği için çok da rahat olmadıklarını belirtmiştir. Bununla birlikte Bursa'yı ziyaret ettiği 1818 yılı civarlarında açılmaya başlanmış ve İstanbul'dan gelen yabancılar tarafından tercih edilen, içlerinde kaplıca sularının olduğu bazı evlerden söz etmiştir. Seyyah bu evlerin konumlarının ise hamamların yer aldığı tepenin daha üst kesimleri olduğunu söylemiştir²⁵⁸³.

Lady Hester ve ardından Fuller'in verdiği bu tanımlamaya uygun biçimde Texier bu yapılara evlerde yer alan özel hamamlar ismini vermiştir. Yine Fuller'in aktarımlarıyla uyumlu olarak tedavi ihtiyacı duyan kişilere veya büyük hamamların kalabalık ve gürültüsünü istemeyen hastalara uygun bir ücretle hizmet verdiğini de söylemiştir. Aktarımları içerisinde bu yapıların her birinde mermerden yapılan basit bir banyonun yer aldığı kabinler bulunduğu ve önlerinde ufak bir bahçe ile hamamı meydana getirdikleri bilgisi de mevcuttur²⁵⁸⁴.

Texier ile yaklaşık aynı tarihlerde Bursa'da bulunmuş olan Schneider ise Çekirge kaplıcaları hakkında yaptığı genel tanımlamada bir kez daha buradaki evlerde bulunan özel hamamlardan bahsetmiş ve yine benzer biçimde bu hamamların umumi hamamlara göre daha sessiz bir yer tercih edenler tarafından kiralandığını söylemiştir²⁵⁸⁵.

Bu tür özel hamamlar hakkında bilgi veren bir diğer seyyah da Pardoe'dur. Çekirge'deki evlerden bahsederken bu evlere sıcak sular getiren tesisatların yapıldığını, birçoğu harap bir halde olmasına rağmen hamam

²⁵⁸¹ Hamel, 1913: 109

²⁵⁸² Stanhope, 1843: 14

²⁵⁸³ Fuller, 1829: 64–65.

²⁵⁸⁴ Texier, 2002: 209

²⁵⁸⁵ Schneider, 2009: 19–20

mevsimi süresince çok yüksek ücretlerle zengin Rum ailelerine veya Avrupalılara kiralandığını belirtmiştir²⁵⁸⁶.

Daha sonraki tarihlerde Walker da Çekirge'de çok büyük bir hanın bulunduğunu söylemiştir. Ancak bunun hastaların konaklamasına hizmet ettiğini söylemesi sıcak sularla tedavi ve konaklamaların yapılabildiği bu yapıların birisinden söz ettiğini anlamamızı sağlamaktadır²⁵⁸⁷.

1894 yılında Bursa'yı ziyaret eden Müller'in Çekirge'de karşısına çıkan yapı ilk başta sıradan bir hamam gibi görünmektedir. Bununla birlikte seyyah bu yeri bir hamam değil "konaklama yeri" anlamına gelen "lodging house" olarak adlandırmıştır. Bu nedenle konaklamalarla birlikte sıcak sularla banyo yapma olanağı veren yapılardan birisi olduğu anlaşılmaktadır²⁵⁸⁸.

İlgili başlık altında ele aldığımız gibi seyahatnameler aracılığıyla Yeni Kaplıca'nın çevresine ahşaptan bazı bölmelerin yerleştirildiği ve bu bölmelerde özel banyo kabinlerinin bulunduğu tespit edilebilmektedir²⁵⁸⁹. Bu örnek ayrı bir yapıdan ziyade hamamlarda ek bir bölüm olarak adlandırılabilir ve genellikle zengin kişiler tarafından kullanılan özel odaların bulunabildiğini göstermektedir. Bu yüzden özel banyo mekânları hakkında bilgiler veren seyyahların aslında bu ek bölümlerden söz etmiş olabilecekleri de akla gelebilir. Bununla birlikte şimdiye kadar ele aldığımız seyyahların verdikleri ayrıntılar bu yapıların hamamlardan tamamen ayrı yapılar olduklarını açık biçimde göstermektedir. Ancak bu yapıların yalnızca sıcak suyun temin edilebildiği halka ait normal evler olduğu sonucu da çıkmaktadır. 19. yüzyılın ortalarına doğru ise termal pansiyonlar olarak adlandırılması daha uygun olan ve çok sayıda kişinin hem konaklayabildiği, hem de banyo yapabildiği yapılar da ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu yapılar hakkında en ayrıntılı tanımlamaları yapan seyyah olan Macfarlane 1847 yılında Çekirge'yi ziyaret ettiğinde burada hamamların yanında yer alan konaklama evlerinden bahsetmiş ve bunları han olarak adlandırmıştır. Ancak hanlar ile değil hamamlarla karşılaştırmış olması da işlevlerinin farklılığını

²⁵⁸⁶ Pardoe, 2004: 314

²⁵⁸⁷ Walker, 1886: 125–126

²⁵⁸⁸ Müller, 1897: 160

²⁵⁸⁹ Chishull, 1993: 70, Fuller, 1829: 63, Walsh, 1836: 203, Walker, 1886: 189

göstermektedir. Seyyah Osmanlı'nın zirvede olduğu dönemlerde meydana getirilmiş hamamların geniş, görkemli ve göz alıcı olmasına rağmen, içinde banyo yapılabilen konaklama yerlerinin özensizce yapılmış, içinde hiçbir eşyanın bulunmadığı ve yalnızca sıcak suyun temin edilebildiği yerler olduğunu söylemiştir. Macfarlane bu tür yapılardan bazılarını da ziyaret etmiş ve önemli bilgiler vermiştir. Belirttiği üzere bir tanesi yakın bir zamanda Ermeniler tarafından inşa edilmiştir. Yaptığı tanımlamaya göre birçok odadan oluşan bir yer olmasına rağmen yalnızca sıcak su, birkaç divan ve çıplak duvarlardan ibarettir ve Osmanlı hamamlarında kolayca temin edilebilen havlular dahi burada bulunmamaktadır. Bu yönüyle daha önceki seyyahların tanımlamalarına paralellik gösteren bir yer olduğu sonucu çıkmaktadır. Halkın ücretsiz veya çok düşük ücretlerle yararlandığı hamamları tercih etmeyen yabancıların talebine yönelik yapılmış bu yapıların özel kişiler tarafından işletildiği de seyahatnamesindeki ayrıntılar yoluyla öğrenilebilmektedir. Seyyah hamamları ziyaret eden İngiliz konsolosunun ailesiyle birlikte kaldığı bir diğerini ise Nissa Efendi Hanı olarak adlandırmış ve yine dar ve rahatsız bir konaklama imkânı sunduğunu ifade etmiştir. Ayrıca geniş ve kötü biçimde aydınlanan bir salonu olduğunu ve burada eğlenceler düzenlendiğini de belirtmiştir. Bu yapılarla ilgili Macfarlane'in seyahatnamesinin bir diğer önemi ise gelişme süreçleriyle ilgili ayrıntılar vermesidir. Seyyah bu tarihlerde girişimci bir yabancı doktorun Çekirge'de hamamları ziyaret eden Avrupalıların konaklamasına uygun geniş, sağlam ve zarif bir konaklama yeri yapmak istediğini, bu sayede kaplıcalarıyla ünlü Bursa'nın Avrupa'nın ünlü termal merkezlerinin seviyesine getirilebileceğinin planlandığını belirtmiştir. Daha önceden var olan kaba, çürümüş ahşap binalar dediği yapılar büyük ihtimalle daha önceki seyyahların da bahsettiği içinde sıcak su tesisatının bulunduğu normal evler olmalıdır. Fakat yeni bir yapının meydana getirilmesine aynı yerde bulunan han sahiplerinin karşı geldiğini, bu dönemlerde yabancıların mülk sahibi olamayacağı şeklindeki kanuni düzenlemeleri ileri sürdüklerini ve böylesi bir yapı yapılırsa yıkmakla tehdit

ettiklerini söylemiştir. Belirttiği üzere bu nedenle bu önemli proje de hayata geçirilememiştir²⁵⁹⁰. Ayrıca gerçekleşen bir cinayetle bağlantılı bir değerlendirmede bulunurken, bu kez Serafino adlı Katolik bir Ermeni'nin Çekirge'de bir han inşa ettiğini söylemiştir. Bu han nedeniyle Nissa Efendi ve diğer mülk sahiplerinin gelirlerine zarar verdiğini belirtmesi bu hanın da termal pansiyonlardan biri olabileceğini akla getirmektedir²⁵⁹¹. Ancak Bent'in aktardığı üzere bu tür engellemeler bir süre sonra ortadan kalkmış olmalıdır. Seyyah ismini Bithynia Oteli olarak verdiği bir büyük otelin Çekirge'de yer aldığını, kaplıcalardan yararlanmak amacıyla buraya gelenlere hizmet vermek için inşa edildiğini söylemiştir²⁵⁹². Bu otelin daha önce Macfarlane'in verdiği Nissa Efendi ve Serafino Hanı örneğindeki gibi hem konaklamaların yapıldığı hem de sıcak sulardan yararlanıldığı termal otellerden birisi olması muhtemeldir.

2.4.6.3. Oteller²⁵⁹³

Farklı nedenlerle önemli sayıda seyyahı kendisine çeken Bursa'da ziyaretçilerin konaklaması için meydana getirilmiş olan hanlar bahsettiğimiz üzere batılılar tarafından çok fazla tercih edilmemiş, büyük oranda alternatiflerinin bulunmaması yüzünden konaklamaların yapıldığı yerler olmuştur. Çok uzun yıllar boyunca hissedilen bu olumsuzluklar ancak 19. yüzyılın ortalarında otellerin inşa edilmesiyle giderilebilmiş ve bu tarihten sonra Bursa'yı ziyaret eden seyyahların neredeyse tamamı hanlar veya evlerde değil bu otellerde konaklamaya başlamıştır.

Daha önceki yıllarda da yoğun biçimde ziyaret ediliyor olmasına karşın, Bursa'ya yapılan seyahatlerin arttığı dönem 19. yüzyılın ikinci yarısıdır. Bu tarihlerde ulaştırma alanında yaşanan gelişmelerle Avrupa'da çok merak edilen Osmanlı'nın başkentine büyük bir ziyaretçi akını başlamış,

²⁵⁹⁰ Macfarlane, 1850a: 121, 122–123, 124, 321–322.

²⁵⁹¹ Macfarlane, 1850b: 24

²⁵⁹² Bent, 1889: 374

²⁵⁹³ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek–32.

İstanbul'a yalnızca bir günlük uzaklıkta bulunan ve tarihi, doğal pek çok çekiciliğe sahip olan Bursa da bu yoğunluktan nasibini almıştır. Bu dönem seyyahlarının bir kısmı günümüz turistlerinin niteliklerine ve beklentilerine sahip kişilerdir ve gezilerinde en çok önem verdikleri hususlardan birisi de konaklama olanaklarıdır. Bir konaklama yerine yönelik beklentilerin giderek yükselmesi ise han ve kervansaray benzeri mekânların giderek daha çok tercih dışı bırakılmasına neden olmuştur. Kendi ülkelerinde alışık oldukları standartlara sahip yerleri talep etmeleri ancak bu tür imkânları bulamamaları ise Bursa'nın bir eksikliği olarak görülmüştür. Bazı seyyahlar da pek çok ilgi çekici özelliğine rağmen Bursa'nın yeterince ilgi görmemesinin nedenini bu soruna bağlamışlardır. Bu tür görüşler ortaya koyan seyyahlardan birisi olan ve henüz otellerin yapılmadığı bir tarihte Bursa'ya gelen Claridge seyyahlar için konaklama yoksunluğunun aslında daha büyük oranda ilgi çekmesi gereken bu kente yönelik ziyaretleri engellediğini belirtmiştir²⁵⁹⁴. Jerningham, ulaşım olanakları ile birlikte daha fazla konaklama yerinin meydana getirilmesinin Türk İmparatorluğu'nun bu eski başkentinin gelişimini arttırabileceğini ifade etmiştir²⁵⁹⁵. Moustier, Anadolu'da yalnızca Bursa ve İzmir'de Avrupalıların kullanabileceği otellerin bulunduğunu ve Bursa gibi çok fazla ziyaretlere sahne olan bir yerleşimde böylesi bir otelin bulunmasına şaşırılmaması gerektiğini belirtmiştir²⁵⁹⁶. Walker ise otellerin sayısının artmaya başladığı bir tarihte Bursa'ya gelmiş bir seyyah olup eskiden otel yokluğunun İstanbul'dan yalnızca bir gün uzaklıkta yer almasına rağmen Bursa'ya yapılacak ziyaretlerin önünde bir engel meydana getirdiğini söylemiştir. Uzun süre ulaşım problemleri yanında otellerin mevcut olmamasından dolayı hak ettiği değeri görmeyen Bursa'nın, sayıları her geçen gün artan konforlu oteller sayesinde artık ziyaret edilmeye daha müsait bir yer haline geldiğini de belirtmiştir²⁵⁹⁷. Şüphesiz aktarımlarına yer verdiğimiz bu örneklerdeki gibi bizzat dile getirmeseler dahi Bursa'daki bu eksikliği hisseden daha pek çok seyyah mevcut olmalıdır.

²⁵⁹⁴ Claridge, 1837: 165

²⁵⁹⁵ Jerningham, 1873: 223

²⁵⁹⁶ Moustier, 1864: 242

²⁵⁹⁷ Walker, 1897: 127

Tezimiz yalnızca tek bir il sınırları dâhilinde olduğu için diğer kentlerdeki durum hakkında bir bilgi sahibi olamasak da açılan otellerle Bursa'nın Anadolu kentleri arasında istisnai bir yere kavuştuğunu söyleyebiliriz. Hatta böylesi modern konaklama yerlerine sahip olması, zaman içinde sayılarının artmasıyla birlikte kalitelerinin düşmemesi ve tümünün son derece konforlu, düzenli ve temiz olması seyyahları şaşırtmış ve bu otellerden övgüyle söz etmelerine neden olmuştur. Burada ele aldığımız, konakladıkları veya ziyaret ettikleri otellerin ismini aktarmayan seyyahların tanımlamalarında da bu durumun ipuçlarını elde etmek mümkündür. Higginson, diğer kentlerde olduğu gibi burada da harabe bir hanı bulmayı beklediklerini ancak çok rahat bir otelle karşılaştıkları için son derece şaşırdıklarını ve bu durumun da hoşlarına gittiğini söylemiştir²⁵⁹⁸. Hare, konakladığı ancak ismini vermediği otelin enfes olduğunu söyleyerek memnuniyetini ortaya koymuştur²⁵⁹⁹. Yüzyılın sonlarında Bursa'ya gelen Miller da burada Avrupalı bir otelin bulunmasının ilginç bir olay olduğunu ve Türk kentlerinde böylesi mekânlarla oldukça nadir biçimde karşılaşılabilceğini ifade etmiştir²⁶⁰⁰. Bu yöndeki memnuniyetler ve olumlu yöndeki şaşkınlıkların diğer örnekleri otellerle ilgili ayrıntılı bilgiler verdiğimiz kısımlarda görülebilir.

Elimizde kaynaklar doğrultusunda Bursa'nın ilk otellerinin tarihçesini 1840'lı yılların ortalarına kadar götürmek mümkün olmakla birlikte²⁶⁰¹ Walker'in belirttiği üzere otel sayısındaki artış 1880'li yıllara rastlamaktadır²⁶⁰². Seyyah 1855 yılı depremiyle daha da kötü bir hale gelmiş olan Bursa'da bu yıllara kadar yalnızca çok az sayıda kişiye yetebilecek bir otelin bulunduğunu ancak Ahmet Vefik Paşa'nın çabalarıyla farklı mahallelerde hem turistlerin, hem hastaların, hem de gezgin satıcıların yani

²⁵⁹⁸ Higginson, 1916: 116

²⁵⁹⁹ Hare, 1900: 210–211

²⁶⁰⁰ Miller, 1898: 421

²⁶⁰¹ Bu yüzyılın başlarından itibaren hamamlar civarında tedaviye gelen hastaların konakladığı ve termal pansiyonlar diyebileceğimiz yapılar da görülmeye başlamıştır. Ancak bunları otel kategorisinde değerlendirmedığımızdan dolayı Bursa otellerinin tarihini Hotel Bellevue ve Hotel de Olympe ile başlatıyoruz.

²⁶⁰² Walker, 1897: 126, 127.

farklı sınıflardaki insanların her birisine uygun bir otelin açıldığı bilgisini vermiştir²⁶⁰³. Bu yıllardan itibaren de seyahatlara yolculukları boyunca yardımcı olacak bilgiler ihtiva eden gezi rehberlerinde oteller hakkında bilgiler verilmeye başlanmıştır. Bu rehberlerde otellerden ayrıntılı biçimde bahsedilmese bile farklı yıllardaki sayıları ve mevcutlarının adlarını öğrenebilmek mümkündür. Coufopoulos, Bursa'da iki otel olarak Bellevue ve Hotel de Anatolie'yi saymıştır²⁶⁰⁴. Murray, 1900 baskısı kitabında Bursa'nın bir haritasını vermiş ve bu haritada tarihi anıtlar ile birlikte otelleri de göstermiştir. Buna göre 20. yüzyılın başlarında Bursa'da yedi otel faaliyet göstermektedir. Bunların adları Hotel de Brousse, Hotel Maghiar, Hotel Brückner, Hotel Bellevue, Hotel de Europe, Hotel Bithnie ve Hotel de Anatolie'dir²⁶⁰⁵. 1904 tarihli yazarı belli olmayan rehberin ek kısmında ise Bursa'da Hotel de Anatolie, Hotel Bellevue, Hotel de Europe, Hotel Splendide ve Çekirge otellerinin ismi verilmiştir²⁶⁰⁶. 1905 baskılı bir diğer gezi rehberinde ise sayıları altı olarak verilen bu otellerin isimlerinin Hotel Nuriye, Hotel Bellevue, Hotel Splendide, Hotel de Europe ve Hotel de Anatolie olduğu söylenmiştir²⁶⁰⁷. 11 Eylül 1923'de Bursa Sergisi Rehberi adıyla çıkan broşürde ise Bursa'nın ekonomik varlığı içerisinde oteller de sayılmıştır ve 166 odalı 16 otel veya hanın mevcut olduğu bilgisi verilmiştir²⁶⁰⁸. Seyahatnamelerde özel olarak yer verilen oteller ise burada gördüklerimize oranla daha azdır.

Otellerle ilgili verilen bilgilerde dikkat çeken bir diğer durum ise tamamının yabancılar tarafından işletiliyor olmasıdır ve bazıları da zaman içerisinde işletmecisinin adıyla anılmaya başlanmıştır. Higginson ismini vermese de ziyaret ettiği otelin bir İtalyan tarafından işletildiğini

²⁶⁰³ Walker, 1886: 107–108. Oteller, Osmanlı'nın hanlarını tercih etmeyen ancak bunun yanında maddi yönden de bu masrafı karşılayabilecek kişilerin kaldığı yerlerdir. Seyyahların aktarımlarından hangi otelin hangi sınıfa ait olduğunu tespit edebilmek çok mümkün değilse de talep edilen ücretlerin otellere göre değiştiğini Kınçov'un aktarımı ortaya koymaktadır. Mevsim, 2009: 75.

²⁶⁰⁴ Coufopoulos, 1895: 184

²⁶⁰⁵ Murray, 1900

²⁶⁰⁶ Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: xxvii.

²⁶⁰⁷ Sönmez, 2003: 28

²⁶⁰⁸ Akkılıç, 2004: 111. 1920'li yılların başında bu otellere ilaveten Setbaşı'nda Şark Oteli ve Bağdat Oteli de mevcuttur. Eğilmez, 1999: 36.

belirtmiştir²⁶⁰⁹. Macfarlane Hotel Bellevue'nun işletmecisinin adının Bay Charles olduğunu söylemiş ancak milliyeti hakkında bilgi vermemiştir²⁶¹⁰. Hotel de Anatolie'nin sahibesinin bir Fransız olan Madam Brotte olduğu bu otelden bahseden neredeyse her seyyahın verdiği bir bilgidir²⁶¹¹. Hotel de Olympe'in işletmecisi ise ilk yıllarda bir İtalyan²⁶¹² daha sonra bir Alman olarak tanımlanmış²⁶¹³ isminin Joseph Loschi²⁶¹⁴ olduğu söylenmiştir.

Seyahatnameler Bursa'da yer alan otellerin sayıları, isimleri ve konumları gibi özellikleri hakkında bilgiler edinmemize yardımcı olabilen kaynaklardır. Ancak mimarileriyle ilgili bilgi veren seyyahlar çok azdır. Bunun nedeni okuyucularına genellikle farklı bir şey sunma arzusu duyan ve diğer hususları göz ardı eden seyyahların ülkelerindeki örneklere benzeyen bu yapıların mimarilerine yer vermeye gerek görmemeleri olabilir. Ayrıca Bursa'nın otelleri seyyahları çoğu kez şaşkınlığa uğratabilecek derecede rahat ve konforlu yerler olarak tanımlanmıştır. Anadolu'da geziler düzenleyenlerin konaklama yerlerinde görmeye çok da alışık olmadıkları bu durum ve şaşkınlıklarını okuyucularına aktarma amaçları da otelin mimarisinden ziyade konforu, yemeklerinin güzelliği, temizliği vb. özelliklerine vurgu yapılmasına neden olmuş olabilir. Bunun dışında otellerin sahibi hakkında yapılan aktarımlar da seyahatnamelerde otelin mimari özelliklerinden daha ilginç bulunabilmektedir. Bunun en bariz örneği ise Hotel de Anatolie'dir. Seyyahlar otelin sahibi ve işletmecisi olan Bayan Brotte'un hayat hikâyesi, giyimi, konuşması gibi tüm yönlerini ele almış olmakla birlikte otelin mimarisi ile ilgili ancak bilgi kırıntıları şeklinde diyebileceğimiz aktarımlarda bulunmuşlardır²⁶¹⁵. Hotel Bellevue'nun sahibi olan Bay Charles'ın karakteri, fiziksel görünümü gibi tüm yönleriyle ilgili bilgi veren ve ilgi çekici bulunduğu yapıları son derece ayrıntılı tanımlayan ancak otelin kendisi hakkında

²⁶⁰⁹ Higginson, 1916: 116

²⁶¹⁰ Macfarlane, 1850a: 87

²⁶¹¹ Bent, 1889: 373, Coufopoulos, 1895: 184–185, Rasico, 2005: 52, Davey, 1907: 417, Mevsim, 2009: 101, Hawley, 1918: 39–40, Marcossou, 1938: 160–161

²⁶¹² Howard, 1855: 35, Higginson, 1916:116

²⁶¹³ Murray, 1854: 181, Beaufort, 1874: 532, Joanne, Isambert, 1861: 502

²⁶¹⁴ Walker, 1886: 126

²⁶¹⁵ Bent, 1889: 373, Coufopoulos, 1895: 184–185, Rasico, 2005: 52, Davey, 1907: 417, Mevsim, 2009: 101, Hawley, 1918: 39–40, Marcossou, 1938: 160–161

neredeyse hiçbir ayrıntı vermeyen Macfarlane de bu durumun farklı bir örneğini ortaya koymaktadır²⁶¹⁶.

2.4.6.3.1. Anatolia Oteli

Bu otelden bahseden tek seyyah olan Kınçov, ucuza hizmet alınabilen temiz bir yer olduğunu öğrenmemizin haricinde otel hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir. Ayrıca otelin isminden ötürü ilk başta Hotel de Anatolie'den söz edildiği akla gelse de sahibinin isminin Hacı Filibi olarak verilmesi farklı bir otel olduğunu anlamamızı sağlamaktadır:

“Yol arkadaşımın önerisiyle Bursa’da ucuz ve oldukça temiz bir otele yerleştim. “Otelin adı ve akşam ve öğle yemeğinde önüne dizilecek sayıca çok, ama içi boş birçok tabak için geceliğe 1 lira harcamana gerek yok” diyordu pratik hacı. “Vallahi parana acıyorum!” Ne iyi ettim ki, Hacı Haralambo’yu dinledim- Hacı Filibi’nin Anatolia Oteli’nde çok az para karşılığında epey iyi hizmet aldım²⁶¹⁷”.

2.4.6.3.2. Hotel Bellevue²⁶¹⁸

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Hotel de Olympe ile birlikte Bursa’nın en eski tarihli otelidir. 1847 tarihinde burada konaklayan Macfarlane’in bahsettiği kadarıyla Bay Charles adlı birisinin sahibi olduğu bu otel eski bir evden dönüştürülmüş olmalıdır. Eğer bu tür bir işlemde geçmemişse de en azından yapım tarzı Bursa evlerinin karakterini yansıtmaktadır. Zira seyyah otelle ilgili tanımlama yaparken, bu ülkede inşa edilen evlerin biçimlerini göz önüne alarak bir değerlendirmeye gitmiştir. Ayrıca sürekli olarak bu yerden bir ev olarak söz etmiştir. Bunun dışında verdiği bilgiler otelin rahatlığını

²⁶¹⁶ Macfarlane, 1850a: 87

²⁶¹⁷ Mevsim, 2009: 75

²⁶¹⁸ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-33.

ortaya koyan ifadeler barındırmaktadır²⁶¹⁹. Ancak yine seyyah bir süre sonra ve bu kez bir kış mevsiminde otele uğradığında yaz aylarında olduğu gibi rahat edilemediğini zira su geçirdiğini söylemiş, ayrıca her yerinden soğuk havanın girdiğini düşünmemize neden olan bir tanımlama yapmıştır²⁶²⁰.

Hotel Bellevue Bursa'nın yalnızca en eski değil, aynı zamanda varlığını en uzun süreli devam ettirmiş otellerinden birisidir. Macfarlane'den otuz yıl kadar sonra 1878'de Bursa'ya gelen Barkley de burada konaklamıştır. Seyyah Bursa gibi bir yerde böylesine rahat bir konaklama yeri bulduğuna şaşırmıştır ve bu nedenle tanımlamaları da büyük oranda otelin bu özelliklerine yöneliktir. Ayrıca yine Macfarlane gibi burayı bir ev olarak tanımlamış, büyük, geniş ve ferah, aynı zamanda üç balkona sahip bir yapı olduğunu söylemiştir²⁶²¹.

Otel daha sonraki dönemlerde rehber kitaplarda da karşımıza çıkmaktadır. Coufopoulos, Hotel Bellevue'dan Bursa'nın iki otelinden birisi olarak söz etmiş ve yalnızca bir Rum tarafından işletildiği bilgisini vermiştir²⁶²². Bunun dışında Murray'in 1900 baskısı kitabında, 1904 tarihli anonim rehberde ve 1905 yılına ait gezi rehberinde Bursa'nın otelleri arasında adı geçmekte ancak hakkında herhangi bir bilgi verilmemektedir²⁶²³.

2.4.6.3.3. Hotel de Anatolie²⁶²⁴

Bursa'nın en çok ziyaret edilen ve en fazla beğenilen otellerinden birisidir. Ancak diğer otellerde olduğu gibi mimarisi hakkında yapılan tanımlamalardan ziyade, sunduğu hizmet²⁶²⁵, konforu²⁶²⁶ ve otelin sahibi olan

²⁶¹⁹ Macfarlane, 1850a: 87–88

²⁶²⁰ Macfarlane, 1850b: 13

²⁶²¹ Barkley, 1891: 28

²⁶²² Coufopoulos, 1895: 184, Coufopoulos, 1910: 190

²⁶²³ Murray, 1900, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: xxvii. Sönmez, 2003: 28

²⁶²⁴ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek–34.

²⁶²⁵ Bent, 1889: 373, Coufopoulos, 1895: 184–185, Davey, 1907: 408, Jebb, 1908: 36, Hawley, 1918: 40, Marcossou, 1923: 161

²⁶²⁶ Gower, 1902: 25, Bent, 1889: 373, Coufopoulos, 1895: 184, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: xxvii, Davey, 1907: 408, Jebb, 1908: 36, 417, Mevsim, 2009: 101, Hawley, 1918: 40, Marcossou, 1923: 160

Fransız asıllı Madam Brotte²⁶²⁷ ile ilgili bilgiler verilmiştir. Bunun dışında seyahatnamelerde bitişiğinde bir bahçenin yer alması²⁶²⁸, odaları sade mütevazı bir otel olması²⁶²⁹ ve Kurtuluş Savaşı yıllarında kapatılan bir şarap mahzeninin bulunması²⁶³⁰ gibi çok ufak ayrıntılar mevcuttur.

Madam Brotte ile ilgili aktarımlar önemsiz gibi görünse de verilen bilgilerin detaylı olarak incelenmesi en azından otelin tarihçesi konusunda bazı ipuçları elde edilmesine yardımcı olmakta, bu sayede otelden ilk olarak 1885 yılında bahsedilmesine rağmen tarihinin çok daha eskiye dayandığı öğrenilebilir. Bent, bir fabrika sahibi olan kocasının ölmesinin ardından dul kalan Brotte'un fabrikayı bir otele dönüştürdüğünü söylemiştir²⁶³¹. Bent'in aktarımı doğru olarak kabul edilebilirse otelin eskiden, bu dönemde çok fazla örneğini ve özellikle Fransızların hâkimiyetinde olduğunu gördüğümüz, bir iplik fabrikası olabileceği akla gelir. Ancak daha sonraki yıllarda Brotte ve otelin tarihiyle ilgili ipuçları veren seyyahların böylesi bir ayrıntıdan söz etmemeleri Bent'in aktarımının doğruluğunu teyit etmeyi güçleştirir. Daskalov'un seyahatnamesinde elli iki yıldan beri burada olduğunu söylemesi ise Brotte'un Bursa'ya 1857 yılında geldiğini ortaya koyar²⁶³². Brotte hakkında en doğru aktarımı yapan kişinin ise bir gazeteci olması ve başkalarından duyduklarını değil bizzat Brotte ile yaptığı görüşmeleri aktarması nedeniyle Marcossou olduğu söylenebilir. Belirttiği üzere Brotte'un doğum tarihi 1839'dur. Bir ipek eksperisi olan babasıyla Bursa'ya geliş tarihi ise 1860'dır. Bu tarih Daskalov'un verdiği bilgiyle ufak da olsa bir farklılık gösterir. Ayrıca Bent'in aktarımından da farklı biçimde kocasının fabrika değil burada zaten mevcut olan bir otelin sahibi olduğu da yine Marcossou'dan öğrenilebilmektedir²⁶³³. Bu durumda Brotte'un Bursa'ya geldiği yıllarda mevcut olduğu düşünülürse otelin tarihinin 1850'li yıllara gittiği söylenebilir.

²⁶²⁷ Bent, 1889: 373, Coufopoulos, 1895: 184, Rasico, 2005: 52, Jebb, 1908: 24, Davey, 1907: 417, Mevsim, 2009: 101, Marcossou, 1923: 160

²⁶²⁸ Coufopoulos, 1895: 184–185, Mevsim, 2009: 101, Hawley, 1918: 40, Marcossou, 1923: 160

²⁶²⁹ Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: xxvii, Hawley, 1918: 40

²⁶³⁰ Marcossou, 1923: 161

²⁶³¹ Bent, 1889: 373

²⁶³² Mevsim, 2009: 101

²⁶³³ Marcossou, 1938: 160–161

2.4.6.3.4. Hotel de Olympe²⁶³⁴

Macfarlane'in hamamları ziyaret eden Avrupalı seyyahların kullanması amacıyla 1840'lı yıllarda inşa edilmesinin planlandığından bahsettiği otellerden birisinin de²⁶³⁵ Hotel de Olympe olduğu anlaşılmaktadır. Seyyahlar bu otelin hamamların oldukça yakınlarında olduğunu söylemişler²⁶³⁶, hatta bazıları hamamlardan yararlanan kişilerin bu otelde kaldığı bilgisini vermişlerdir²⁶³⁷.

Hotel de Olympe, Bursa'nın en erken tarihli ve en sık ziyaret edilen otellerinden birisidir. Mimarisi ile ilgili tanımlamalar ise diğer otellerde olduğu gibi çok azdır. Taylor otelin ismini vermemiştir ancak konumunun kentin batı ucunda ve hamamların yakınında olduğunu söylemesi Hotel de Olympe'den bahsettiğini göstermektedir. Ayrıca Avrupalı tarzda yakın zamanlarda inşa edilmiş bir yapı olduğunu belirtmiştir. Bu özelliği dolayısıyla yine Bursa'nın erken tarihli otelleri arasında sayılan Hotel Bellevue'dan da bir farklılık ortaya koymaktadır. Sunduğu imkânlar hakkında bilgi verirken ise odalarının temiz ve aydınlık olduğunu, duvar boyunca geniş divanların yerleştirildiğini belirtmiştir²⁶³⁸. Taylor'dan bir yıl sonra bu otele gelen Marsh da benzer biçimde oteli yakın zamanlarda inşa edilmiş büyük bir yapı olarak tanımlamıştır²⁶³⁹. Otelin genel görünümüyle ilgili en ayrıntılı tanımlamaları yapan kişi ise Walker'dır. Çıkıntılı bir kayanın kenarında yüksek bir yere yerleştirilmiş mütevazı görünüşlü, gülkurusu renkli bir yapı olduğunu ve tabelasında "Hôtel du Mont Olympe, tenu par Joseph Loschi" yani "Joseph Loschi tarafından işletilen Hotel du Mont Olympe (Olympe Dağı Oteli)" yazdığını söylemiştir. Seyyah rahat olmasına rağmen gösterişsiz bir yapı olduğu ve yemek salonunun ilk katta, yatak odalarının ise ikinci katta yer aldığı bilgilerini de vermiştir²⁶⁴⁰.

²⁶³⁴ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-35.

²⁶³⁵ Macfarlane, 1850a: 122-123

²⁶³⁶ Monk, 1851: 49, Taylor, 1862: 312-313, Brassey, 1880: 91

²⁶³⁷ Howard, 1855: 35

²⁶³⁸ Taylor, 1862: 313

²⁶³⁹ Marsh, 1888: 341

²⁶⁴⁰ Walker, 1886: 126-127

Bursa'nın diğer otelleri gibi bu otelin işletmecisi de bir yabancı olmakla birlikte milliyeti hususunda bir görüş birliği mevcut değildir. İlk başlarda bir İtalyan olduğu söylenirken²⁶⁴¹ sonradan bir Alman olarak tanımlanması²⁶⁴² otelin el değiştirmiş olabileceğini akla getirir. Ancak 1886 yılında otele gelen Walker işletmecisinin isminin Joseph Loschi olduğunu söylemiştir. Anlaşıldığı üzere bu tarihlerde bu kişi ölmüştür ve bu nedenle otel eşi olan Marietta Loschi ve uşağı Giovanni Gillardi tarafından işletilmektedir. Bu isimler de açık biçimde otelin sahibinin İtalyan olduğunu göstermektedir²⁶⁴³. Hatta Walker, Hotel de Anatolie'nin zaman zaman Madam Brotte Oteli olarak adlandırılması gibi, Hotel de Olympe'i de işletmecisinin adıyla anarak iki farklı ziyaretinde Hotel Loschi olarak kaydetmiştir²⁶⁴⁴. Hotel de Olympe isminde iki farklı otelin mevcut olması ise konumuyla ilgili verilen ayrıntıların benzerliği nedeniyle yine muhtemel görünmemektedir. Böylesi bir durumda otelin sahibinin Alman olduğunu belirten kişilerin hata yaptıklarını söylememiz gerekir.

Otelle ilgili verilen diğer bilgiler ise yine konumuzla çok bağlantılı olmayan konforu²⁶⁴⁵, sunulan yiyecekler²⁶⁴⁶, konaklama ücreti²⁶⁴⁷ gibi özellikleri hakkındadır. Kentin batı ucunda²⁶⁴⁸, güzel bir manzaraya hâkim²⁶⁴⁹, Uludağ'ın yamaçları üzerindeki yüksek bir noktada²⁶⁵⁰ bulunduğu da seyahatnamelerden öğrenilebilmektedir. Konumuyla ilgili en ayrıntılı bilgi veren kişi Walker olup, otelin çok dik bir yamaçta yer aldığını çatısının üstte bulunan bir evin ancak temel seviyesine gelirken önündeki alçak tırabzanlı

²⁶⁴¹ Howard, 1855: 35, Higginson, 1916:116

²⁶⁴² Murray, 1854: 181, Beaufort, 1874: 532, Joanne, Isambert, 1861: 502

²⁶⁴³ Walker, 1886: 126–127

²⁶⁴⁴ Walker, 1866: 116, Walker, 1886: 126

²⁶⁴⁵ Taylor, 1862: 313, Marsh, 1888: 341, Higginson, 1916: 116, Murray, 1854: 181, Perrot, 1864: 61, Beaufort, 1874: 532, Joanne, Isambert, 1861: 502, Moustier, 1864: 242, Warsberg, 1869: 104, Busch, 1870: 147, The Cornhill Magazine, 1871: 91, Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 152, Walker, 1886: 127

²⁶⁴⁶ Taylor, 1862: 313, Howard, 1855: 35, Busch, 1870: 147, Haeckel, 1873: s.y, Walker, 1886: 127

²⁶⁴⁷ Murray, 1854: 181, Joanne, Isambert, 1861: 502, Busch, 1870: 147, Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 152

²⁶⁴⁸ Taylor, 1862: 312, Beaufort, 1874: 534, Warsberg, 1869: 104

²⁶⁴⁹ Taylor, 1862: 312, Beaufort, 1874: 534, The Cornhill Magazine, 1871: 91, Brassey, 1880: 91

²⁶⁵⁰ Taylor, 1862: 312, Warsberg, 1869: 104, Walker, 1866: 116, The Cornhill Magazine, 1871: 91, Brassey, 1880: 91, Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 152, Walker, 1886: 126

dar taşlık yolun bir değirmenin üzerine sarktığını söyleyerek ortaya koymuştur²⁶⁵¹.

2.4.6.3.5. Hotel Nuriye

Sönmez'in hakkında bilgi verdiği ancak bizim ulaşamadığımız 1905 tarihli bir gezi rehberinde adı geçen otellerden birisidir²⁶⁵². Atatürk Caddesi'nin hizmete açılması ile yıkılmıştır. Oteli ayakta olduğu zamanlardan hatırlayan kişilerin aktarımlarına göre alt kısmında her iki caddeye bakan büyük bir gazinosu bulunan otele geniş bir mermer merdivenle girilmekteydi. Antrenin sağ tarafında yer alan bir merdiven otele çıkarken, merdivenin karşısındaki geniş kapıdan gazinoya ulaşmak mümkündü. Köşesinde de yakınında yer alan Setbaşı Köprüsü'ne doğru açılan ayrı bir kapısı bulunmaktaydı²⁶⁵³.

2.4.6.4. Evler²⁶⁵⁴

Bursa merkezi, konaklama mekânlarının gelişiminin de takip edilebildiği bir yerdir. Fethinden kısa bir süre sonra örnekleri görülmeye başlanan ve çok uzun yıllar işlevlerini devam ettiren hanların yanında, 19. yüzyılın başlarında, hamamlara gelenlere hizmet eden ve günümüz termal pansiyonlarına benzeyen mekânlar ve aynı yüzyılın ortalarından itibaren Avrupai tarzda oteller açılmıştır. Özel olarak konaklama amacına hizmet eden bu yapıların haricinde ise genellikle hiçbir şekilde konaklama imkânlarına sahip olmayan yerleşimlerde karşımıza çıktığı gibi bazı kişilerin evinde kalınmasının örnekleriyle de karşılaşılmaktadır.

²⁶⁵¹ Walker, 1886: 144

²⁶⁵² Sönmez, 2003: 28

²⁶⁵³ Eğilmez, 1999: 35

²⁶⁵⁴ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-36.

Bursa'da 19. yüzyılın ortalarında otellerin açılmasının ardından hanların Avrupalılar tarafından konaklama amaçlı olarak kullanılmasının neredeyse tamamen sona erdiği seyyahların aktarımlarıyla kanıtlanabilen bir durumdur. Ancak bu tarihin çok öncesinde ve hatta konumuz dâhilindeki en erken seyahatnamelerde dahi seyyahların Bursa'da genellikle yurttaşları veya en azından dindaşlarından birisinin evinde konaklamayı hanlarda kalmaya tercih ettiğini görmek mümkündür. Bertrandon de la Broquiere'in Türkçe çevirisinde, konakladığı ve atlarına bakıldığı bir handan bahsedilmiş olması ve bunun bir Floransalıya ait bir yer olarak gösterilmesi yabancılar tarafından işletilen bir konaklama mekânının bu tarihte mevcut olduğunu akla getirir²⁶⁵⁵. Ancak 1807 tarihli İngilizce baskısı seyahatnamesine dayalı olarak konaklanılan yerin bir ev olarak çevrilmesi daha uygun görülmektedir²⁶⁵⁶. Zira Bursa'ya ticaret yapmak amacıyla gelen ancak buraya yerleşen Avrupalıların kendi yurttaşlarına evlerini açmalarının pek çok örneği vardır. Yine bir diğer erken dönem seyyahı olan ve 1437'de Bursa'yı ziyaret etmiş olan Pero Tafur burada Cenevizli bir arkadaşının evi olduğundan ve kendisini davet ettiğinden bahsetmiştir²⁶⁵⁷. Aynı yüzyılın sonlarında 1498'de Bursa'ya gelen Michelozzi ve Bonsignori de Bursa'da, on gün boyunca bir Floransalı olan Tommasso Fronte ile kalmışlardır²⁶⁵⁸. Lubenau arkadaşlarıyla birlikte kalacakları yeri araştırmak için Rumlara başvurmuştur. Develerin ve eşeklerin ise ayrı bir yerdeki kervansarayda kaldıklarını söylemiştir²⁶⁵⁹.

Bu erken örneklerin sonrasında da Bursa'da günlerini bir evde konaklayarak geçirdiğini söyleyen seyyahlarla karşılaşmaya uzun bir süre daha devam edilmiştir. Seyyahların tanımlamalarına baktığımızda bu konaklamaların bizzat davet edilerek²⁶⁶⁰, bir kişinin referans mektubuna dayanarak²⁶⁶¹ veya seyyahın elindeki bir ferman sayesinde²⁶⁶² elde

²⁶⁵⁵ Bertrandon de la Broquiere, 2000: 200

²⁶⁵⁶ Bertrandon de la Broquiere, 1807: 206

²⁶⁵⁷ Pero Tafur, 2004: 149

²⁶⁵⁸ Borsook, 1973: 163

²⁶⁵⁹ Borsook, 1973: 163

²⁶⁶⁰ Pero Tafur, 2004: 149, Manucci, 1907: 10, La Motraye, 2007: 242, Brenner, 1824: 18, Fontanier, 1829: 94, Wolff, 1829: 13, Porter, 1835: 249, Benjamin, 1857: 108, Jerningham, 1873: 213, Borsook, 1973: 163

²⁶⁶¹ Bertrandon de la Broquiere, 2000: 200, Lucas, 1714b: 377-378.

edilebildiğini görüyoruz. Dikkat çeken bir husus ise seyyahların bu şekilde konakladıkları yerlerin Müslüman olmayan kişilere ait olmasıdır. Yalnızca Rum, Ermeni ve Yahudi olduğu söylenerek milliyeti ortaya konulmayan ancak Bursa'nın ahalisi olduğu anlaşılabilen gayrimüslimlerin²⁶⁶³ dışında İtalyan, Fransız, Alman olduğu açıklanan ve seyyahın kendi yurttaşı olmasa bile tavsiye mektubu getirdiği kişiyle aynı milliyetten olanlarla da²⁶⁶⁴ karşılaşmaktadır. Bu konuda verilen bilgilerin önemi her dönem Avrupa'nın farklı milletlerinden tüccarları kendisine çeken Bursa'da bu kişilerden bir bölümünün ikametgâh sahibi olduğunu kanıtıyor olmasından kaynaklanır. Ayrıca farklı tarihlerde farklı milletlerin Bursa ticaretine hâkimiyetini de bu şekilde öğrenmek mümkündür. Erken yüzyıllarda evleri olduğunu gördüğümüz kişiler bu dönemde tüm Osmanlı'da olduğu gibi Bursa'da da en yoğun ticari faaliyetleri gerçekleştiren İtalyanlar olmuş, daha sonraki yıllarda bunların yerini Fransız ve Almanlar almıştır.

Seyahatnamelerden öğrenebildiğimiz gibi Bursa'da evlerde konaklama daha çok misafir edilme yoluyla sağlanmaktadır. Ancak bir handa kalan Porter'ı ziyarete gelen Frenk doktorların seyyaha yaptıkları tavsiyeler bu konaklamaların emirler yoluyla da elde edilebildiğinin bir örneğini göstermektedir. Bu kişiler elinde bir ferman bulunan seyyaha Bursa valisine başvurmasını söylemişler ve valinin vereceği bir emirle Bursa'nın önde gelen ailelerinden birisinin evini açmasını sağlayabileceğini belirtmişlerdir. Ayrıca bu doktorlara göre böylesi bir evde konaklamak bir handa kalmaya göre daha saygın görülmektedir²⁶⁶⁵.

Zorunlu veya davet edilerek misafir edilmelerin haricinde konaklanılan evlerin kısa süreli kiralanmasının örnekleriyle de karşılaşmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konaklama imkânlarının tümü hakkında olumlu ve olumsuz yönleriyle ilgili bilgiler vermiş olan Levinge, hanları övse de uzun

²⁶⁶² Kinneir, 1881: 244

²⁶⁶³ Lubenau, 2012: 485, Manucci, 1907: 10, La Motraye, 2007: 242, Lucas, 1714b: 377–378, Kinneir, 1881: 244, Porter, 1835: 249, Jerningham, 1873: 213

²⁶⁶⁴ Bertrandon de la Broquiere, 2000: 200, Pero Tafur, 2004: 149, Brenner, 1824: 18, Fontanier, 1829: 94, Wolff, 1829: 13, Benjamin, 1857: 108, Borsook, 1973: 163

²⁶⁶⁵ Porter, 1835: 247–248, 249

süre konaklayacaklara özel bir evi kiralamalarını tavsiye etmiştir²⁶⁶⁶. Stuart konaklamak üzere evine gittikleri bir Ermeni'nin kendilerini ağırlayamadığını ve bu yüzden başka bir evi kiraladığını söylemiştir²⁶⁶⁷. Pardoe ise Bursa'da yanlarına gittikleri ve ismini yalnızca Z olarak verdiği bir kişinin kendileri için dayalı döşeli bir ev hazırlattığı bilgisini vermiştir²⁶⁶⁸.

Bu bölümde değerlendirmeye aldığımız seyahatnameler evlerde yapılan konaklamaların hanlara göre daha çok tercih edildiğini göstermekle birlikte bu yerlerde de mecburiyet nedeniyle kalındığı otellerin açılması ve sayılarının artmasının ardından böylesi bir evde misafir olarak kaldığını söyleyen neredeyse hiçbir seyyaha rastlanmamış olmasından anlaşılabilir.

2.4.7. Eğitim Kurumları

Bursa'daki eğitim kurumlarını ele alan seyyahlar genellikle medreselerden kısaca söz etmişler veya kendi dinlerine mensup olan gayrimüslim okullarına ilgi göstermişlerdir. Launay ise tüm okulları toplu biçimde ele almış ve bu açıdan oldukça önemli bilgiler aktarmıştır:

“Okullar. İlkokul- İslâm, 30 okul (9'u kız), 30 öğretmen (9'u bayan), 851 erkek, 351 kız öğrenci. Rüştüye- 1 okul, 173 erkek öğrenci. Askeri İdadi-1 okul, 101 erkek öğrenci. Islahane- 1 okul, 71 erkek öğrenci. Medrese-24 tane, 1295 erkek öğrenci. Ayrıca- 2 Ermeni Okulu; 14 öğretmen (3'ü bayan), 500'ü erkek, 200'ü kız öğrenci. 7 Rum Okulu; 16 öğretmen (6'sı bayan), 440'ı erkek, 290'ı kız öğrenci. 1 Ermeni Katolik Okulu; 1 erkek öğretmen, 35 erkek öğrenci. 1 Protestan Ermeni Okulu; 1 erkek öğretmen, 30'u erkek, 35'i kız öğrenci, 2 Musevi Okulu; 2 erkek öğretmen, 150 erkek öğrenci²⁶⁶⁹.”

Kınçov'un seyahatnamesi ise 19. yüzyıl sonunda medreseler dışında açılan okullar hakkında bilgiler ihtiva eder:

²⁶⁶⁶ Levinge, 1839: 203-204

²⁶⁶⁷ Stuart, 1854: 53

²⁶⁶⁸ Pardoe, 2004: 294

²⁶⁶⁹ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 160-161

“Kentle ilgili bilgilere son vermeden önce çeşitli dini topluluklar ve bunların okulları hakkında da bir şeyler aktarmam gerekir. Kentte büyük çoğunluğu teşkil eden Müslümanların eski sistemde eğitim veren birçok cami okulları vardır. Büyük camilere bağlı olan medreselerde yaşını başını almış insanlar, yıllar boyunca kutsal bilimleri öğrenirler. Hükümet bir idadiye ve bir askeri okula destek sağlar. Bunun dışında kentin kenarında bir Ziraat Okulu da vardır. Yaz aylarında, Bursa'nın güneydoğu ucunda özel amaçla yaptırılmış bu binada ipekböceği kursu açılır²⁶⁷⁰.”

2.4.7.1. Medreseler²⁶⁷¹

Orhan Gazi tarafından fethedilmesi ve başkent yapılmasının hemen ardından Bursa'da medreselerin inşası başlamış ve sonraki yıllarda da bu gelenek devam etmiştir. Orhan Gazi'nin ulemayı toplamak için Bursa'da bir medrese inşa ettirdiği, I. Murat'ın Sırpsındığı Savaşı'nın ardından Bursa'ya dönerek iki imaretinin üzerine de birer medrese yaptırdığı, I. Beyazıt'ın tahta çıktuktan sonra bir tanesi camisinin karşısında bir diğeri şehrin uç kısmındaki imaretlerinin yanına iki medrese inşa ettirdiği, I. Mehmet'in yoksullar için yaptırdığı bir imaret ile birlikte Bursa'da büyük bir medrese meydana getirdiği, oğlu II. Murat'ın ulema için medrese yaptırdığı, bu sultanların haricinde Bayazıt, Hacı İvaz ve Halil paşaların da Bursa'da birer medrese yaptırdıkları Aşıkpaşaoğlu tarihinde verilen bilgilerdir²⁶⁷².

Özellikle genel kent dokusu tanımlamalarında yer ettikleri durumlarda medreseler Bursa'nın önde gelen yapıları arasında gösterilmekte ve burada çok sayıda örneğinin görülebileceği ifade edilmektedir²⁶⁷³. Bununla birlikte camiyle bir arada yer alıyor olması sayesinde kendisinden sıklıkla bahsedilen I. Murat Medresesi haricinde bir medreseyi ziyaret edip hakkında bilgi

²⁶⁷⁰ Mevsim, 2009: 81–82

²⁶⁷¹ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek–37.

²⁶⁷² Aşıkpaşaoğlu, 1985: 60, 66, 190, 199, 202

²⁶⁷³ Tournefort, 2005: 236, Pococke, 1772: 300–301, Kinneir, 1818: 246, Schneider, 2009: 36, Poujoulat, Michaud, 1840: 164, Murray, 1854: 182, Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 127, Renard, 1899: 12, Mevsim, 2009: 81, Gallois, 1907: 58

aktaran seyyahlar çok azdır. Bu bölümde yer verdiğimiz örneklerdeki gibi medreseleri genel nitelikleriyle tanımlayan seyyahlar ise sadece verilen eğitimin içeriği üzerinde durmuşlardır²⁶⁷⁴.

Yalnızca bu gibi yüzeysel tanımlamalara maruz kalmaları bazen isimlerinin verilmediği durumlarda hangi medreseden bahsedildiğini tespit etmeyi de imkânsız hale getirebilmektedir. Pardoe, Ulu Cami'de iken halıların üzerinde bir imamın kendisine çevreleyen gençlere ders verdiğini, bu kişilerin de caminin bitişiğindeki medresenin öğrencileri olduğunun anlaşıldığını ifade etmiştir²⁶⁷⁵. Renard, Ulu Cami'nin yakınlarında bir medresenin mevcudiyetinden bahsetmiş ancak ismini aktarmamıştır²⁶⁷⁶. Gallois Ulu Cami'yi tanımladığı bölümde bu caminin yanında öğrenciler için odaları ve bölmeleri olan bir medresenin bulunduğunu söylemiş ancak diğer ayrıntıları hakkında bilgi vermemiştir²⁶⁷⁷. Seyyahların bahsettikleri bu medrese XIV. yüzyıla ait Müftü Ahmet Paşa Medresesi veya bir XV. yüzyıl yapısı olan İvaz Paşa Medresesi olabilir. Zira her ikisi de Ulu Cami yakınlarında bulunmaktadır.

Zaman içerisinde diğer Osmanlı kurumları gibi bozulmalara maruz kalmaları medreselere yönelik ilgisizliğin bir nedeni olabilir. Brenner özellikle bu duruma değinerek henüz Sultan Orhan zamanında yapılan ve pek çok âlim yetiştiren bu eğitim kurumlarının işlevlerini yitirdikleri ve artık eğitim yapamaz duruma geldiklerini söylemiştir. Burada seyyahın medreselerin terk edilip kullanım dışı kalmasına vurgu yapmasının yanında eğitim şeklindeki bozukluklara bir göndermede bulunduğu da hissedilmektedir²⁶⁷⁸. Schneider Osmanlı medreselerinin ünlü kurumlar olmasına rağmen isimlerini hak etmeyen yerler olduklarını ifade etmiştir²⁶⁷⁹. Osmanlı eğitim sistemindeki bozulmalar ve ziyaret ettiği tarihlerde medreselerdeki durumla ilgili en önemli bilgileri Macfarlane vermiştir. Seyyah Bursa'da bulunduğu aylarda yeni bir

²⁶⁷⁴ Tournefort, 2005: 236, Pococke, 1772: 300–301, Schneider, 2009: 36, Bent, 1889: 375–376, Mevsim, 2009: 81

²⁶⁷⁵ Pardoe, 2004: 305–306

²⁶⁷⁶ Renard, 1899: 18

²⁶⁷⁷ Gallois, 1907: 56

²⁶⁷⁸ Brenner, 1824: 57–58

²⁶⁷⁹ Schneider, 2009: 36–37

Türk okulunun inşa edildiğini, ancak masraflarının karşılanmamasından ötürü inşasının yarım kaldığını ve burada görevlendirilen kişinin de okula gelmediğini söylemiştir. Anlaşıldığı üzere bu yeni tarzda eğitim vermesi düşünülen bir okul olmalıdır. Seyyah daha sonra medreselerin özellikleriyle ilgili tanımlamalarda bulunmuştur. Bu okulların genellikle camilerle bağlantılı olduğunu, bir zamanlar çok görkemli oldukları bilinmesine rağmen bu yıllarda neredeyse tamamının boş ve harabe halde olup yalnızca çok az sayıda öğrencinin çok zor şartlarda eğitime devam ettiğini belirtmiştir. Ziyaret ettiği bir tanesinde tek bir müderris dahi göremediği ve Kuran'ı inceleyen birkaç öğrencinin haricinde de hiçbir eğitim belirtisiyle karşılaşmadıklarını ifade etmiştir. Medreseleri ve öğrencileri ele alan seyyah öğrencilerin kılık kıyafetlerinin çok kötü olması gibi medrese odalarında bir örtü, kaba bir minder ve toprak bir su testisi haricinde hiçbir şeyin bulunmadığını, diğer ülkelerde de fakir öğrenciler görmesine rağmen Bursa'daki örneklerin en çarpıcısı olduğunu ifade etmiştir. Medrese odalarının kapılarının söküldüğünü, camsız pencerelerin kanatları olmadığını ve soğuk havalarda öğrencilerin evlerine gittikleri veya ısınabilmek için tek bir odada toplanmak zorunda kaldıklarını söylemiştir. Tüm şehirde çok az öğrenci gördüğüne de değinen seyyah 1846 yılında Reşit Paşa'nın buradaki öğrencileri denizci ve asker yapmak için İstanbul'daki askeri okullara aldığı bilgisini de vermiştir²⁶⁸⁰. Bent de hala eğitimin devam ettiği Muradiye Medresesi'ne yaptığı ziyarette öğrencileri izlerken bu kurumların çağdışı kaldığını söylemiş, verilen eğitimin yalnızca dini konular üzerine olmasını da eleştirmiştir²⁶⁸¹.

19. yüzyılda, medreseler dışında farklı eğitim kurumları da Bursa'da kendini göstermeye başlamıştır. Kınçov, eski sistemde eğitim veren medreselerin yanında bir idadiye, askeri okul ve ziraat okulunun varlığından söz etmiştir²⁶⁸². Hawley medreselerin haricinde açılan eğitim kurumlarından birisinin bir askeri okul olduğunu söylemiş ve konumunu da kentin

²⁶⁸⁰ Macfarlane, 1850b: 42–43

²⁶⁸¹ Bent, 1889: 375–376

²⁶⁸² Mevsim, 2009. 81–82

güneydoğusu olarak vermiştir. Ancak bunun dışında bir bilgi aktarmadığı için bu yapıyla ilgili bir yorumda bulunabilmek mümkün değildir²⁶⁸³.

2.4.7.1.1. Kasım Paşa Medresesi

Cezeri Kasım Paşa tarafından yaptırılmıştır. Emir Sultan Türbesi'nin karşısında yer almasından dolayı Emir Sultan Medresesi olarak da tanınmaktadır²⁶⁸⁴. Günümüze gelememiş olan bu medreseden bahseden tek kişi Kınçov'dur. Ancak seyyah Emir Sultan Camisi hakkında yaptığı tanımlamada yalnızca medresenin mevcudiyetini ortaya koymuş başka bir bilgi vermemiştir. Yine de bu bilgi sayesinde en azından seyyahın Bursa'yı ziyaret ettiği 1899 yılında medresenin ayakta olduğu öğrenilebilmektedir²⁶⁸⁵.

2.4.7.1.2. Manastır Medresesi

Burgess, hisarda yer alan saray kalıntılarının bulunduğu noktada hala ayakta olmasına rağmen harabe hale gelmiş bir bina ile karşılaşmıştır. Bu binanın cami olarak tanımlanamayacağını ve bir medrese olmasının daha muhtemel olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Orhan Gazi'nin Bursa'da bir medrese kurduğunun bilindiğini ve böylesi bir yapı için kendi ikametgâhına yani saraya yakın bir yer seçmiş ise bu harabelerin de muhtemelen bu medreseye ait olabileceğini belirtmiştir. Seyyahın verdiği bir diğer ayrıntı ise kurşunlarının dökülmüş halde olmasına rağmen en azından bir kubbesinin mevcut olduğunu ortaya koymaktadır²⁶⁸⁶.

Joanne ve Isambert'in seyahatnamesinde ise yine eski Bursa Sarayı ve Saint Elie Manastırı'nın kalıntıları civarında I. Murat'a ait olarak gösterilen bir cami vardır. Bu caminin ismi verilmese dahi Şehadet Camisi olduğu

²⁶⁸³ Hawley, 1918: 45

²⁶⁸⁴ Baltacı, 1976: 274–275

²⁶⁸⁵ Mevsim, 2009: 80

²⁶⁸⁶ Burgess, 1835: 140. Bu yapıyla ilgili aktarımları Bursa Sarayı bölümünde yer almaktadır.

anlaşılmaktadır. Ancak bu caminin yakınlarında bulunduğu belirtilen medresenin hangisi olduğu konusunda bir belirsizlik söz konusudur. Günümüzde Çocuk Kütüphanesi olarak kullanılan Lala Şahin Paşa Medresesi bu camiye oldukça yakın bir konumdadır. Bunun yanında yine bu caminin yakınlarında yer alan Orhan Gazi Türbesi civarında bir zamanlar Manastır Medresesi'nin yer aldığı da bilinmektedir. Bu manastır 1855 depreminde tamamen yıkılmıştır. Joanne ve Isambert'in seyahat tarihleri belli olmamakla birlikte, bu depreme ilgili hiçbir bilgi vermemeleri Bursa'yı 1855'den önce ziyaret ettiklerini ve bu medreseyi de görmüş olmalarının muhtemel olduğunu akla getirir. Bu nedenle bu konuyla ilgili tek ipucu olarak seyahatnamelerinde medresenin mimarisiyle ilgili verdikleri ipuçları değerlendirmeye alınabilir:

“[Şehadet Camisi (?)] Civarında tuğladan inşa edilmiş, önünde beş kemerli bir geçidin olduğu ve aynı eksene yerleştirilmiş iki kubbeye örtülmüş medrese yükselir. İçinde sütunlu girişi olan, softaların odalarıyla çevrelenmiş bir avluyla genç erkek çocukları için geniş bir odası vardır²⁶⁸⁷.”

İlk olarak tuğladan inşa edilmiş olduğunun belirtilmesi dolayısıyla Lala Şahin Paşa Medresesi olamayacağını söyleyebiliriz. Zira bu medresenin inşasında tuğla ile birlikte kefeki taşı da kullanılmıştır²⁶⁸⁸. Bunun haricinde önünde beş kemerli bir geçidin bulunduğu, asıl mekânın ise ana eksene yerleştirilmiş iki kubbeye örtülü olduğunun belirtilmesi de Lala Şahin Paşa Medresesi'yle uyumlu değildir. Günümüzde medresenin girişinin önünde ahşap bir sundurma mevcuttur ancak bu sonradan yapılan bir onarımla yerleştirilmiştir²⁶⁸⁹. Ayrıca asıl mekân iki kubbeye değil bir kubbe ve bir tonozla örtülmüştür.

Burgess'in tanımlamasında neredeyse hiçbir ayrıntı mevcut değildir. Günümüze gelememiş bir yapı olması, bunun yanında seyahatnamelerde ve diğer kaynaklarda hakkında ayrıntılı bilgiler verilmemesi ise Joanne ve Isambert'in anlatımlarını Manastır Medresesi'nin biçimiyle karşılaştırmayı

²⁶⁸⁷ Joanne, Isambert, 1861: 504

²⁶⁸⁸ Ötüken, vd., 1983: 315

²⁶⁸⁹ Demiralp, 1999: 27

imkânsız hale getirmektedir. Aktarımlarının doğru olduğu ve Manastır Medresesi'nden söz edildiği düşünülürse bu medresenin tuğladan inşa edilmiş, beş kemerli bir girişi olan, iki kubbeyle örtülmüş, bir avlunun çevresinde odaların sıralandığı ve dersler için kullanılan diğer bir geniş odasının bulunduğu söylenebilir²⁶⁹⁰.

2.4.7.1.3. Lala Şahin Paşa Medresesi

1898'de Bursa'yı ziyaret etmiş olan Renard, Osman ve Orhan Gazi türbeleri civarında yer alan bir medreseden bahsetmektedir. Manastır Medresesi'nin 1855 depreminde yıkılmış olduğu gerçeği Joanne ve Isambert'in seyahatnamesindeki belirsizliklerin Renard'ın seyahatnamesinde mevcut olmamasını ve kesin bir biçimde Lala Şahin Paşa Medresesi'nden söz ettiğinin tespit edilebilmesini sağlar. İlgili başlık altında ele aldığımız gibi Bizans Dönemi'ne ait manastırdan dönüştürülen veya manastırın yerine inşa edildiği söylenen yapılar büyük oranda Osman ve Orhan Gazi türbeleridir. Renard ise çok fazla ayrıntı barındırmayan aktarımlarında bu medreseyi Davud yani Saint Elie Manastırı'nın yerine inşa edilmiş olarak göstermiştir²⁶⁹¹. Yapmış olduğu bu tahmin medresede kullanılan bazı devşirmelerle bağlantılı olabilir. Zira tonoz ve kubbe arasını ayıran kemer bir Bizans yapısından alınmış antik sütun başlıklarına sahip iki mermer sütuna oturmaktadır²⁶⁹². Ayrıca kapısının önünde bulunan yayvan yalağın da vaftiz havuzunun bir parçası olduğu düşünülmektedir²⁶⁹³.

²⁶⁹⁰ Joanne, Isambert, 1861: 504

²⁶⁹¹ Renard, 1899: 15

²⁶⁹² Ötügen v.d., 1983: 315

²⁶⁹³ Osmangazi Belediyesi, 2006: 78

2.4.7.1.4. Muradiye Medresesi

Muradiye Medresesi büyük oranda asıl amaçları Muradiye Camisi ve türbelerini ziyaret etmek olan seyyahlar tarafından bahsi yapılan bir yapıdır. Birçok seyahatnamede adı geçmesine rağmen, ziyaretlerin asıl amacını meydana getirmediğinden dolayı ayrıntılı incelemelere maruz kalmamıştır ve aktarılan bilgiler genellikle yalnızca medresenin mevcudiyetini ortaya koymaktadır. İlk olarak Hammer, II. Murat Külliyesi'nde yer alan binalardan birisinin bir medrese olduğunu söylemiştir²⁶⁹⁴. Texier, yalnızca sultan Murat'ın diğer imar faaliyetleri yanında bir de medrese yaptırdığını belirtmiştir:

“Sultan Murat, bir de medrese yaptırmış ve ilim adamları için para ayırmıştır²⁶⁹⁵.”

Bernard ise bu medreseden bahsetmiş ancak yine ayrıntılı olarak değinmemiştir²⁶⁹⁶. Benzer biçimde Haeckel ayrıntılarını vermeden yalnızca Muradiye'de cami ve türbelerle birlikte bir medresenin bulunduğu bahsetmiştir²⁶⁹⁷. Walker asıl kuruluşun bir bölümünü oluşturduğunu belirttiği medresenin yalnızca ismini vermiştir²⁶⁹⁸. Kınçov da caminin yanında bulunan binalar arasında medreseden ismen söz etmiştir²⁶⁹⁹.

Bent, seyahatnamesinde özel olarak medreseye yer ayırdığını gördüğümüz tek seyyahtır. Ancak tanımlaması genel olarak tüm Osmanlı medreselerinin ortak özelliklerine odaklanmıştır. Yine de avlusunda oturarak buradaki öğrencileri izlediğini ve bazı öğrencilerin kendi hücrelerinde ders çalıştığını gördüğünü belirtmesi sayesinde en azından 1880'li yıllarda medresede hala eğitimin verildiği öğrenilmektedir²⁷⁰⁰.

²⁶⁹⁴ Hammer, 1818: 39

²⁶⁹⁵ Texier, 2002: 225

²⁶⁹⁶ Bernard, 1943: 44

²⁶⁹⁷ Haeckel, 1873: s.y.

²⁶⁹⁸ Walker, 1886: 151

²⁶⁹⁹ Mevsim, 2009: 84

²⁷⁰⁰ Bent, 1889: 375–376

2.4.7.1.5. Yeşil Medrese

Yeşil Külliye'yi meydana getiren yapılardan birisi olan medrese caminin güneyinde yer almakta olup günümüzde Türk ve İslam Eserleri Müzesi olarak hizmet vermektedir. Kare planlı olan medresenin avlusu üç yönden hücrelerle dördüncü kenarı ise derslane ile çevrilidir.

Wheler seyahatnamesinde bir medreseden bahsetmiş olmakla birlikte konumunu çok genel bir biçimde tanımlamış ve yanında yer aldığını söylediği caminin de ismini vermemiştir. Medrese hakkındaki aktarımlarında ise okuma-yazma ve hukuk öğretiminden sorumlu on iki öğretmenin bulunduğunu ve on iki odadan oluştuğunu belirtmiştir. Her ne kadar verdiği bu rakam Yeşil Medrese'deki odaların sayısından ufak bir farklılık göstermekte ise de seyyahın aktarmış olduğu bazı küçük detaylar sayesinde bu medresenin Yeşil Cami'nin yanında yer aldığı ve bu nedenle Yeşil Medrese olabileceği ortaya çıkmaktadır²⁷⁰¹.

Böylesine erken bir seyahatnamede bahsi geçmesine rağmen Yeşil Medrese'den tekrar söz edilmesi için çok uzun bir süre geçmiş ve ancak 20. yüzyıl seyahatnamelerinden birisinde kendisine yer bulabilmiştir. Bu kez ismini de vererek bu medreseyi ele alan Hawley, Bursa'nın önde gelen yapıları arasında gösterdiği medreseler arasında en ilgi çekici ve güzel olanın Yeşil Cami'nin yanında yer alan Yeşil Medrese olduğunu söylemiş ve konumuz açısından da önemli bilgiler aktarmıştır. Ancak seyyahın anlatımlarından anlaşılabilirdiği gibi bu tarihlerde diğer medreselerin büyük bölümü gibi burası da harabe ve terk edilmiş bir haldedir. Çinilerinin duvardan düştüğünü, öğrenci odalarındaki ocaklardan çıkan bacaların artık tütmediğini söylemesi de bu durumun göstergesidir:

“Bununla birlikte burada belirgin bir biçimde doğulu ve çekicilikten yoksun, çok kasvetli faniliğin çağrışımlarının hiçbirisini sunmayan ve daha az gösterişli başka yapılar da vardır. Bunlar arasında yer alan medreselerin en ilgi çekici ve güzel olanı Yeşil Cami'nin yakınlarındaki Yeşil Medrese'dir. Kemerli giriş bölümü üç kenarındaki öğrenci odalarıyla bir dikdörtgene

²⁷⁰¹ Wheler, 1682: 216

açılırken merkezinde buraya özgü bitkiler ve incir ağaçlarıyla çevrelenmiş bir çeşme bulunur. Ancak bilhassa güzel biçimde süslenmiş girişinin dış kısmı, pencerelerin üstlerindeki yeşil çiniler gibi, önceki ihtişamının değerini tam olarak verir. Bu eski medreselerin çoğu şimdi harabe haldedir, çiniler duvarlardan düşmüştür, öğrencilerin yaşadığı ayrı odalardan yükselen sayısız küçük bacalardan artık dumanlar kıvrılarak yükselmemektedir. Fakat meyve ağaçları ya da revaklarının altında oturup, çiçeklerin güzel kokularını içine çekip, çeşmenin şakıyan sularının sesini dinlemenin baştan çıkarıcı keyfini her kim tecrübe ederse bunlar anılarında uzun süre yer eder²⁷⁰².”

2.4.7.1.6 Yıldırım Medresesi

Mimari özelliklerine değinmemişse de Kınçov'un verilen eğitimle ilgili aktardıkları medresenin 19. yüzyılın sonunda işlevini devam ettirdiğini kanıtlamaktadır:

“Burada ünlü bir hoca tarafından okutulan kırk sekiz öğrencinin eğitim gördüğü bir medrese de vardır. Eğitim süreci yaklaşık on dört yıl sürer. Altı yıllık kursta yer alan Batumlu yirmi yaşında bir delikanlı bize caminin içini gezdirdi, ama sultanın türbesini açamadı²⁷⁰³.”

2.4.7.2. Avrupa Destekli Eğitim Kurumları

Osmanlı'da yaşanan değişimlerle birlikte 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında Bursa'da çok sayıda gayrimüslim yapısı meydana getirilmiş, daha önceki tarihlerde ancak belli sayılarda olan kiliselerin sayısı Avrupalı ülkelerin destekleriyle giderek artmıştır²⁷⁰⁴. Ermeni ve Rum kiliselerine eşlik

²⁷⁰² Hawley, 1918: 53–54

²⁷⁰³ Mevsim, 2009: 80

²⁷⁰⁴ Protestan kilisesinin inşası esnasında İngiltere ve Amerika'dan destek talep ettiğini belirten Hamlin gibi (Hamlin, 1877: 245) Belçikalı bir misyoner de Overbergh'e 1890'lı yıllarda bir kilisenin inşa edilmesi için Belçika'dan 200.000 Frank yardım aldığı bilgisini vermiştir. Overbergh, 1899: 407. Avrupa ülkelerinin Osmanlı'da bu tür yapılar meydana getirme arzusunun asıl nedenini Warsberg

ettiğini gördüğümüz ve ilgili bölümlerde ele alacağımız okulların yanında bu yıllarda bazı eğitim kurumları da yine yabancı sermayelerin katkısıyla hizmete açılmıştır.

2.4.7.2.1. Amerikan Misyoner Okulu

Bursa'da görev yapan Protestan Amerikan misyonerleri uzun zaman boyunca gerek Rumlar gerekse de Ermeniler tarafından tepkiyle karşılanmıştır. İlk kiliselerini ancak 1855 yılında inşa edebilmiş olmaları da bu tepkilerin uzun bir süre boyunca devam ettiğinin bir kanıtı olarak alınabilir. Macfarlane kiliseler gibi eğitim kurumlarının da bu durumdan etkilendiğini gösteren bir örnek olarak Amerikan misyonerlerine ait bir okulun Rum ve Ermenilerden gelen tepkiler nedeniyle kapatılmak zorunda kaldığı bilgisini vermiştir:

“Bursa'da Amerikan misyonerlerinin de okulları vardı, fakat Rumlar ve Ermenilerin bağnazlıkları nedeniyle bu okulu kapatmak zorunda kaldılar²⁷⁰⁵.”

2.4.7.2.2. Collèges des Assomptionnistes / Assomptionnistes Koleji

Pernot'un verdiği bilgilere göre 1885 yılında kurulan okulun 1912 yılında toplam 109 erkek öğrencisi mevcut olup bunların 24'ü Katolik, 82'si Rum Ortodoks ve 3 tanesi Müslüman'dır²⁷⁰⁶. Bu durum kiliselerin bünyesinde bulunan okullardan farklı bir yapısı olduğunu göstermektedir:

“1885'de kurulmuştur. Bir yatılı bir de gündüz okulu içerir. Toplam 109 öğrencisi vardır. Münasip bir yatılı okul düzeni meydana getirmek için rahipler

özetlemektedir. Seyyah ilk olarak Fransızların Bursa'da ipek fabrikaları kurmalarına değinmiş, Fransa'nın Türkiye üzerindeki politikasının yıkımdan başka şeyler olduğunu söylemiş ve fabrikaları da bunun kanıtları olarak göstermiştir. Ayrıca ilk bakışta insani bir yardım olarak görünen Hıristiyan ve Yahudilere okullar ve ibadet yapıları inşa etmesinin altında yatan asıl amacın bu ülkeyi fethetmeden bir üstünlük kurma isteği olduğunu söylemiş ve Fransa'nın Doğu politikasının Osmanlı'nın yıkılacağına olan inanç doğrultusunda bu şekilde belirlendiğini ifade etmiştir. Warsberg, 1869: 158.

²⁷⁰⁵ Macfarlane, 1850b: 42

²⁷⁰⁶ Pernot, 1912: 272, 332–333

kendilerine asgari tarife koşulları vermeyi garanti eden Osmanlı Bankası'ndan kredi çekmek zorunda kalmışlardır²⁷⁰⁷.”

2.4.7.2.3. Ecole Benoit / M. Benedict Halk Okulu

Pek çok gayrimüslim okulu hakkında olduğu gibi bu okul hakkında da elimizdeki yegâne bilgiler Pernot'a aittir:

“1893'de kurulan bu okula Fransa hükümeti çok büyük yardımlarda bulunuyor. 170 öğrencisi var²⁷⁰⁸.”

2.4.7.2.4. Filles de Charite / Hayırsever Kız Okulu

Pernot bu okula devam eden 200 öğrencinin tamamının kızlardan oluştuğunu kitabının ek kısmında verdiği tabloda göstermiştir

“Yatılı ve yatisız öğrenciler toplam 200 kişi oluşturur²⁷⁰⁹.”

2.4.7.2.5. Fransız Dominiken Okulu

Yabancı desteğiyle açıldığı anlaşılan Fransız Dominiken Okulu hakkında bilgi veren Kınçov'un mezhep farkı olmaksızın maddi durumu iyi olan herkesin bu okula devam edebildiğini söylemesi Collèges des Assomptionnistes ile benzer bir sisteme sahip olduğunu göstermektedir. Seyyah ayrıca okulun Ermeni mahallesinde yer aldığı, eski binaların tamir edilmesiyle meydana getirildiği, kütüphane ve yurdu olduğu gibi ayrıntıları da aktarmıştır:

“Bursa'da en iyi okul- yedinci sınıfa kadar lise- Fransız Dominikenlerine aittir. Sözü edilen okul, kent nehrinin sol kıyısında Ermeni

²⁷⁰⁷ Pernot, 1912: 272

²⁷⁰⁸ Pernot, 1912: 272

²⁷⁰⁹ Pernot, 1912: 272, 332–333

Mahallesi'nin halen uzadığı noktada eski ve tamir edilmiş binalarda yer alır. Bu okulda bütün kalburüstü Ermeni, Rum ve Karamanlı ailelerin çocukları eğitim görürler. Okulun kütüphanesi, eğitim araç gereçleri ve yurdu vardır²⁷¹⁰."

2.4.8. Köprüler²⁷¹¹

Seyahatnamelerde çok sık karşımıza çıkan bir yapı grubunu meydana getirmesine rağmen, çoğu zaman seyyahların kullandıkları köprünün ismini vermemesi ve bu köprülerin de birbirlerine benzer niteliklere sahip olması özellikle yerleşimler dışında kalan örneklerin tespit edilememesine neden olmuş ve bu köprüler hakkında verilen bilgiler de tezimizde ayrı bir başlık altında değerlendirilmek zorunda kalmıştır. Benzer bir sorun Bursa kent merkezinde yer alan köprüler için de söz konusudur. Bu yüzden buradaki köprülerin yalnızca mevcudiyetini anlayabilmemizi sağlayabilecek biçimde kısa tanımlamalar yapan, kent dokusundaki yerleri hakkında bilgiler veren, bunun yanında Bursa köprüleri hakkında genel değerlendirmelerde bulunan seyyahların aktarımları bu bölümde ele alınacaktır.

Bursa'nın köprüleri hakkındaki genel bilgiler büyük oranda kent manzarasının aktarıldığı bölümlerde yer etmiştir ve derin vadilerle farklı mahallere ayrılmış olduğu gerçeğiyle bağlantılı olarak verilmiştir. Coğrafi yapısının özelliklerinden bahsederken Bursa'yı farklı bölümlere ayıran Pococke, derin vadiler üzerinde çok sayıda köprünün yer aldığını söylemiştir²⁷¹². Jerningham, derin bir kanal veya vadinin Bursa'nın mahallelerini birbirinden ayırdığını söyledikten sonra bu vadinin üzerinde bazı köprülerin bulunduğunu belirtmiştir²⁷¹³. Macfarlane Bursa'da birkaç kanyonun mevcut olduğunu, bunların içerisinde diğerlerinden daha büyük olan bir tanesinde, her iki yanındaki evleri birbirine bağlayan yedi köprünün yer

²⁷¹⁰ Mevsim, 2009: 82

²⁷¹¹ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-38.

²⁷¹² Pococke, 1772: 298

²⁷¹³ Jerningham, 1873: 219

aldığını söylemiştir²⁷¹⁴. Walker Gökdere'den bahsederken bu vadinin üzerinde yer alan bir ince ahşap köprü ve bir de harabe biçimde tanımladığı taş bir kemerden yani büyük olasılıkla hasar görmüş bir diğer köprüden bahsetmiştir²⁷¹⁵. Kammond, kentin içinden geçen vadinin üzerinde altı köprünün bulunduğunu söylemiştir²⁷¹⁶. Davey genel görünümde yer verdiği bu köprülerin çok göz alıcı ve eski oldukları ve Bursa'yı çeşitli mahallelere ayıran derin vadiler üzerinde yer aldıkları bilgisini tekrarlamıştır²⁷¹⁷. Müller de benzer biçimde köprülerin kenti ayıran derin boğazları aşmaya yaradıklarından söz etmiştir²⁷¹⁸.

Yalnızca uzaktan kent görünümüleri içinde tanımlandıkları örneklerde söz konusu edilen köprüleri belirleyebilmek çok zordur. Bunun yanında seyahatlerin bizzat bu köprüleri kullanmaları ve bazı ufak ayrıntılar vermeleri durumunda dahi hangi köprüden bahsedildiği konusunda ancak bazı tahminlerde bulunulabilir.

Gökdere üzerinde üç köprü birbirlerine oldukça yakın konumlarda yer almaktadır ve bu köprülerden birisini kullanan seyahatlerin diğer ikisini de görmüş olması muhtemeldir. Bunlardan ilki Setbaşı Köprüsü'dür. Ortada yer alan Irgandı Köprüsü ayırt edici niteliği dolayısıyla ufak bilgiler verildiği durumlarda tespit edilebilmektedir. Son olarak Boyacıkulluğu Köprüsü ise geniş açıklığı ile dikkat çekmektedir. Bazı seyahatlerin bu üç köprüden birisini kullanmış olduğu ve görüş alanında yer alan bir diğerinden bahsettiği anlaşılmaktadır. Burgess, yazın kuruyan bir yatak üzerinde yer alan iki köprünün Bursa'da yabancıların ilgisini çekebilecek eserler arasında olduğunu kaydetmiştir. Vermiş olduğu küçük ayrıntılar sayesinde en azından bu köprülerden birisinin Irgandı Köprüsü olduğunu tespit edebilmek mümkündür. Diğerini ise açık, tek kemerli bir köprü olarak tanımlaması bunun Boyacıkulluğu Köprüsü olduğunu akla getirmektedir²⁷¹⁹. Macfarlane de Irgandı'nın yaklaşık 400 metre yukarısında isimsiz bir başka köprüden

²⁷¹⁴ Macfarlane, 1850a: 92

²⁷¹⁵ Walker, 1886: 139

²⁷¹⁶ Kammond, 1878: 291

²⁷¹⁷ Davey, 1907: 410

²⁷¹⁸ Müller, 1897: 151–152

²⁷¹⁹ Burgess, 1835: 143

bahsetmiştir. Seyyah Ceneviz işine benzediğini söylediği Irgandı'ya oranla bu köprünün bir Türk işi gibi görüldüğünü, taştan yapılma, dar ve basit bir köprü olduğunu belirtmiştir. Bu köprünün yine Boyacıkulluğu Köprüsü olması muhtemeldir²⁷²⁰. Wheler bu köprülerden, kentten kuzeydoğu kenarında yer alan birisini dağa çıkmak amacıyla kullandığını belirtmiştir. Ayrıca yakınlarında başka bir köprünün mevcut olduğunu da ifade etmiştir²⁷²¹. Hamilton Türk ve Ermeni mahallelerini ayıran boğazın tek kemerli iki taş köprü ile aşılabildiğini söylemiştir²⁷²². Taylor derin bir boğazı yüksek taş bir köprü yardımıyla aştığını söylemiş ve bu köprünün hem aşağısında hem de yukarısında farklı köprülerin yer aldığı bilgisini vermiştir²⁷²³. Bu seyyahların da yine Gökdere üzerinde yer alan bu köprüleri kullandıkları anlaşılmaktadır ve özellikle Taylor'un bahsettiği köprünün Irgandı olması oldukça muhtemeldir. Setbaşı Köprüsü'nde görülen küçük kemerin haricinde Bursa'nın önde gelen bu üç köprüsünün de tek kemerli olması ortak özelliklerinden birisidir. Bu nedenle Warsberg'in Gökdere Vadisi'nin tek bir kemerle aşılabildiğini söylemesi bu üç köprünün ortak yönlerine bir atıf olabilir²⁷²⁴. Haeckel'in Gökdere'nin üzerinde "geçmeye cesaret isteyen bir köprü"nin yer aldığını söylemesinin nedeninin ise bu köprülerin tek kemerli olarak inşa edilmesinin cüretkârane olarak görülmesinden kaynaklandığı söylenebilir²⁷²⁵.

Bursa'da daha az bahis konusu edilmiş olmalarına rağmen bazı ahşap köprülerin de mevcut olduğu seyahatnamelerden öğrenilmektedir. Hamilton, Uludağ'da yaptığı bir gezintide bir boğazı yaklaşık 20 santimetre gibi çok dar ve tek bir tahtadan oluşan bir köprüyle aşmak zorunda kaldığını söylemişti²⁷²⁶. Hamilton gibi Benjamin de Uludağ'a yaptığı gezide altlarında yer alan uçurumu sendeleyeyen bir ahşap köprü aracılığıyla geçtiklerini

²⁷²⁰ Macfarlane, 1850a: 92

²⁷²¹ Wheler, 1682: 216

²⁷²² Hamilton, 1842a: 72.

²⁷²³ Taylor, 1862: 316

²⁷²⁴ Warsberg, 1869: 159

²⁷²⁵ Haeckel, 1873: s.y.

²⁷²⁶ Hamilton, 1842a: 73.

belirtmiştir²⁷²⁷. Her iki seyyahın tanımlamaları bu ahşap köprülerin Bursa kent merkezinin dışında yer aldığını ve Uludağ'a çıkan kişiler tarafından kullanıldığını gösterir. Ancak yine şehir içindeki noktalarda da ahşaptan inşa edilmiş köprülerin mevcut olduğu Walker sayesinde öğrenilmektedir. Seyyahın belirttiği üzere bir küçük ahşap köprü "Ayrılık Mahallesi/Mahalli" denilen ve özellikle hac yolculuğuna çıkan kişilerin uğurlandığı ve gelenlerin karşılandığı yere yakın bir konumda yer almaktadır²⁷²⁸. Walker bir başka seyahatnamesinde yine vadinin üzerine özensizce yerleştirilmiş bir ahşap köprüden bahsetmiş ancak bu kez konumunu vermemiştir²⁷²⁹.

Bu örneklerin dışında seyyahların Bursa'yı bizzat ziyaret etmeden ve bu köprüleri de görmeden bazı tanımlamalar yapmaları bahsi geçen köprülerin tespitinde karşılaşılan bir diğer güçlüktür. Örneğin Busch'un Bursa'daki köprüleri açılır kapanır veya asma köprü anlamına gelen "zugbrücke" adıyla tanımlaması ve bu köprülerin Rumlar ve Ermenilerin yaşadıkları yerleri ayıran hendeklerin üzerinde bulunduğunu söylemesi asıl olarak Bursa'yı ziyaret etmemesi ve başka kaynaklardan elde ettiği bilgileri değerlendirmeye almış olmasının bir sonucu olabilir²⁷³⁰. Gallois'nin bu vadiyi aşan iki köprüyü ince uzun yapılar olarak tanımlamasının da yine benzer bir durumla bağlantılı olduğu hissedilmektedir²⁷³¹.

Mudanya-Bursa demiryolu hattı üzerinde yer alan köprülerden bahseden Launay ise bunlardan birinin Küçük Köprü diğerinin ise Sumcuralar Köprüsü adını taşıdığını ve her ikisinin de ayakları kâgir üzerleri ise ahşap yapılar olduğunu söylemiştir²⁷³².

²⁷²⁷ Benjamin, 1857: 111

²⁷²⁸ Walker, 1897: 119

²⁷²⁹ Walker, 1886: 138

²⁷³⁰ Busch, 1878: 148

²⁷³¹ Gallois, 1907: 55

²⁷³² Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 153

2.4.8.1. Irgandı Köprüsü²⁷³³

Organde adında birisi tarafından yaptırılmış olduğunu söyleyerek ismine bir şekilde atıfta bulunan Lucas²⁷³⁴ haricinde seyyahların hiçbirisi Bursa'nın diğer köprüleri gibi Irgandı Köprüsü'nün de ismini vermemiştir. Bununla birlikte sahip olduğu özgün mimarisi kendisine yönelik ilgiyi arttırdığı gibi seyahatnamelerde yer ettiği durumlarda bu köprüden bahsedildiğinin anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Köprüden ilk bahseden seyyah olan Lubenau'nun ve Pococke'nin köprünün kenarlarında dükkânların yer aldığını söylemesi her iki seyyahın da Irgandı Köprüsü'nden bahsettiğini anlamamızı sağlamaktadır²⁷³⁵. Miller, genel görünümüyle Bursa'yı Malvern ve Sorrento'ya benzetirken bu kentlerde olduğu gibi derin boğazların kenti biçimlendirmesi üzerinde durmuş ve boğazlar üzerindeki köprülere de değinmiştir. Hiçbirisinin ismini vermemesine rağmen bir köprüde kendisine tuhaf bir çekicilik katan yakın biçimde kümelenmiş garip Türk evlerinin bulunduğunu söylemesi Irgandı Köprüsü'nden söz ettiğini göstermektedir²⁷³⁶. Loti'nin Bursa'nın içinden geçen geniş ve derin bir hendeğin üzerindeki köprülerde küçük evlerden bahsetmesi de yine bu köprüyle ilgili bir özelliği genellemesinin bir neticesidir²⁷³⁷. Hatta 1904 tarihli rehberde Gökdere üzerinde yer alan bir köprünün yalnızca ilginç olarak tanımlanması dahi Irgandı'dan bahsedildiğinin tespit edilmesini sağlamaktadır²⁷³⁸.

Lubenau ustalıklı inşa edilmiş güzel bir taş köprü olarak tanımladığı Irgandı'nın uzunluğunun 300 adım olduğu bilgilerini vermiştir²⁷³⁹. Pococke, uzunluğunun doksan, genişliğinin on altı adım olduğunu²⁷⁴⁰; Kammond ise ana sokakların devamını meydana getirir biçimde kaldırımla döşendiğini söylemiştir²⁷⁴¹. Bunun haricinde Bursa'nın pek çok köprüsünde karşımıza

²⁷³³ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-39.

²⁷³⁴ Lucas, 1714b: 386.

²⁷³⁵ Lubenau, 2012: 488, Pococke, 1772: 298

²⁷³⁶ Miller, 1898: 423

²⁷³⁷ Yenisey, 1956: 332

²⁷³⁸ Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 213.

²⁷³⁹ Lubenau, 2012: 488

²⁷⁴⁰ Pococke, 1772: 298

²⁷⁴¹ Kammond, 1878: 291

çıkan bir özellik olan tek kemerli olarak inşa edildiği bilgisi²⁷⁴² ile birlikte üzerinde bazı yapıların bulunması ve üstünün kapalı olması gibi özgünlükleri Irgandı Köprüsü ile ilgili en çok verilen bilgilerdir²⁷⁴³. Bu yönlerine daha ayrıntılı değinen seyyahlardan Texier çatısı dolayısıyla bazı İsviçre köprülerine benzediğini belirtmiştir²⁷⁴⁴. Pfeiffer, Suriye ve Mısır gibi ülkelerde de yolculuk yapmış olmasına rağmen buna benzer bir köprü görmediğini söylemiştir²⁷⁴⁵. Macfarlane, Bursa'nın en ilginç ve göz alıcı objesi olduğunu ifade etmiş, kenarlarında dükkânların bulunması ve orta kısmının koridor gibi çatıyla örtülmesi dolayısıyla Floransa'daki Ponte Vecchio'ya ve Londra Köprüsü'nün daha eski zamanlardaki haline benzetmiştir²⁷⁴⁶. Loti'ye göre üzerinde evlerin yer almasının nedeni köprünün gereksiz derecede geniş olmasıdır²⁷⁴⁷.

Üzerinde yer alan yapılar köprünün en çok değinilen özelliği olmasına rağmen bunların niteliği hakkında bilgi veren seyyahlar az sayıdadır. Lubenau ve Pococke bu yapıların dükkânlar olduğunu belirtmiştir²⁷⁴⁸. Burgess köprüde ipek dokumacılarının bulunduğunu söylemiştir²⁷⁴⁹. Burgess ile yaklaşık aynı tarihlerde Bursa'da bulunan Pardoe de köprünün tamamen ipek dokumacılarına ayrılmış bir sokak biçiminde olduğunu belirtmiştir²⁷⁵⁰. Pfeiffer köprüde çift sıralı bir dizi halinde ve kendi ülkesindeki örneklerin mimarisinde küçük kulübelerin bulunduğunu söylemiştir. Ayrıca yine bu yerlerde ipek dokumacılarının yaşadığı ve ipek ticaretinin gerçekleştirildiği bilgisini tekrarlamıştır²⁷⁵¹. Macfarlane Pococke gibi bunların yalnızca

²⁷⁴² Lubenau, 2012: 488, Texier, 2002: 207, Stuart, 1854: 53, Pardoe, 2004: 303, Macfarlane, 1850a: 92, Warsberg, 1869: 161, Yenisey, 1956: 332, Overbergh, 1899: 389–390

²⁷⁴³ Lubenau, 2012: 488, Lucas, 1714b: 386, Pococke, 1772: 298, Texier, 2002: 207, Burgess, 1835: 142, Pardoe, 2004: 303, Pfeiffer, 1852: 73, Macfarlane, 1850a: 92, Stuart, 1854: 53, Miller, 1898: 423, Overbergh, 1899: 389–390

²⁷⁴⁴ Texier, 2002: 207

²⁷⁴⁵ Pfeiffer, 1852: 73

²⁷⁴⁶ Macfarlane, 1850a: 92

²⁷⁴⁷ Yenisey, 1956: 332

²⁷⁴⁸ Lubenau, 2012: 488, Pococke, 1772: 298

²⁷⁴⁹ Burgess, 1835: 142

²⁷⁵⁰ Pardoe, 2004: 303

²⁷⁵¹ Pfeiffer, 1852: 73

dükkânlar olduğunu belirtmiş, yapılan ticaretle ilgili bir bilgi vermemiştir²⁷⁵². Loti ise bunların içinde ikamet edilen küçük evler olduğunu söylemiştir²⁷⁵³.

Köprü ilginç bulunduğu gibi seyyahların beğenisini de kazanan bir yapı olmuştur. Lucas'ın köprünün sihirle yapıldığını söylemesi mimarisini beğendiğinin bir işareti olarak gösterilebilir²⁷⁵⁴. Pardoe²⁷⁵⁵ ve Warsberg de²⁷⁵⁶ göz alıcı bir görünümü olduğunu söylemişlerdir. Köprüyü beğenmediğini söyleyen seyyahlar da en azından belirli bir özelliğine yönelik hayranlıklarını ortaya koymuşlardır. Burgess dikkate değer bir yönü olmadığını söylemişse de Bursa'nın en ilgi çekici yapıları arasında bu köprüyü de saymıştır²⁷⁵⁷. Stuart üzerine şekilsiz evlerin inşa edilmiş olmasını üzücü bir durum olarak göstermiş fakat aynı zamanda köprüyü hayranlıkla seyrettiklerini ifade etmiştir²⁷⁵⁸.

Osmanlı mimari tarzının tekdüze ve aynı yapı gruplarının daima benzer olduğu şeklinde düşüncelere sahip olan seyyahların özgün mimariye sahip yapıları farklı dönemlere tarihlendirmelerinin bir örneği de Irgandı Köprüsü'dür. İlk olarak Pardoe, köprüyü ilginç bir Roma kalıntısı olarak tanımlamıştır²⁷⁵⁹. Macfarlane, tarihi bilinmeyen pek çok yapıda olduğu gibi bu köprünün de Cenevizliler tarafından yaptırıldığını söylediğini belirtmiştir. Seyyah diğer yapılarda bu yöndeki fikirlere çok fazla itibar etmemekle birlikte mimari biçimi dolayısıyla bu köprünün Ceneviz işi olabileceğini düşündüğünü ortaya koymuştur²⁷⁶⁰. Loti ve Simond ise Bursa'nın Bizans hâkimiyeti Dönemi'ne ait bir yapı olarak göstermişlerdir²⁷⁶¹.

Tarihlendirme konusundaki bu yanlışlıkların dışında bazı seyahatnamelerde yalnızca Irgandı Köprüsü'ne ait olan bir özelliğin genellenerek tüm Bursa köprülerinin ortak özelliği olarak gösterilmesinden

²⁷⁵² Macfarlane, 1850a: 92

²⁷⁵³ Yenisey, 1956: 332

²⁷⁵⁴ Lucas, 1714b: 386.

²⁷⁵⁵ Pardoe, 2004: 303

²⁷⁵⁶ Warsberg, 1869: 161

²⁷⁵⁷ Burgess, 1835: 142–143

²⁷⁵⁸ Stuart, 1854: 53

²⁷⁵⁹ Pardoe, 2004: 303

²⁷⁶⁰ Macfarlane, 1850a: 92

²⁷⁶¹ Yenisey, 1956: 332, Renard, 1899: 2

kaynaklanan hatalar da dikkat çekmektedir. Overbergh, Bursa'yı ayıran vadiler ve akarsulardan bahsederken Irgandı Köprüsü'nü örnek alarak tüm köprüleri bu sınıflandırmaya sokmuş ve köprülerin az görülen türde, ince ve tek kemerli olup üst kısımlarının kafesli pencereleri olan küçük Türk evleri ile kaplı olduğunu söylemiştir²⁷⁶². Kammond, köprülerden birisinin değil bazılarının üstlerinde evlerin yer aldığını söyleyerek bu durumun bir başka örneğini vermiştir²⁷⁶³. Banse da derin vadilerin üzerindeki her noktada üzeri evlerle dolu olan köprüler bulunduğundan bahsetmiştir²⁷⁶⁴. Overbergh haricinde diğer iki seyyahın Bursa'ya bizzat bir gezi gerçekleştirmemiş olması bu hataların nedenlerini de bir şekilde ortaya çıkarmaktadır.

Bursa'daki pek çok yapı gibi köprü de bir süre sonra ihmal edilmiş ve bakımları aksatılmıştır. Köprü'nün 1830'lu yıllarda ihmal edilmiş bir görünüme sahip olduğu Pardoe'nun kemerinin hızla harap hale geldiğini söylemesinden anlaşılabilir²⁷⁶⁵. Köprüye en büyük darbeyi vuran ise 1855 depremi olmuştur. Bu depremde kemeri çökmese de en önemli özgünlüğü olan üst örtüsü ve üstündeki işyerleri yıkılmıştır²⁷⁶⁶. Warsberg'in Bursa'ya geldiği 1864 yılında da köprü hala yıkık bir durumdadır. Seyyaha köprü'nün bir zamanlar kapalı ve kabinlerle donatılmış olduğu ancak deprem nedeniyle o anda görünen haline geldiği ifade edilmiştir²⁷⁶⁷.

2.4.8.2. Kentin Dışında Yer Alan Köprüler²⁷⁶⁸

Bursa civarında yer alan köprülerin isimlerinin veya tam konumlarını verilmemesi bu yapıların tespit edilmesini güçleştiren en önemli sorundur. Seyyahların büyük bölümü üzerinden geçilen nehrin Nilüfer olduğunu

²⁷⁶² Overbergh, 1899: 389–390

²⁷⁶³ Kammond, 1878: 291

²⁷⁶⁴ Banse, 1919: 71

²⁷⁶⁵ Pardoe, 2004: 303

²⁷⁶⁶ Renard, 1899: 2

²⁷⁶⁷ Warsberg, 1869: 161

²⁷⁶⁸ Seyhatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek–40.

söylemişlerse de²⁷⁶⁹, Nilüfer Hatun, Selçuk Hatun (Mihraplı) ve Acemler (Abdal Çelebi) köprülerinin tamamı Nilüfer Nehri üzerinde yer almaktadır²⁷⁷⁰ ve tek başına bu bilgi köprüleri tespit etmeye çok fazla yardımcı olamaz. Bunun dışında izlenen güzergâhlar ile ilgili verilen bilgilerin de ilk başta bir ipucu oluşturabileceği düşünülse de hem Nilüfer Hatun hem de Acemler Köprüsü seyyahların en sık bahsini ettikleri güzergâh olan Bursa-Mudanya yolunda bulunduğu için yine bahsi edilen köprünün belirlenebilmesi mümkün olmaz.

Köprülerin tespit edilmesinin bir diğer güçlüğü mimari açıdan benzer özelliklere sahip yapılar olmalarından kaynaklanmaktadır. Bundan dolayı tanımlamalarının yapıldığı yerlerde dahi hangi köprüden bahsedildiğini belirlemek zordur. Seyyahlar ise bu olumsuzluğu daha da fazla etkileyen bir durum olarak kullandıkları köprüleri yalnızca taş köprü²⁷⁷¹, ahşap köprü²⁷⁷², güzel bir köprü²⁷⁷³, küçük köprü²⁷⁷⁴ gibi çok genel nitelikleriyle tanımlamışlar veya hiçbir tanımlama yapmayarak yalnızca bir köprüden geçtiklerini söylemişlerdir²⁷⁷⁵.

Seyyahların aktarımlarında dikkat çeken az sayıdaki husustan birisi ise Bursa içindeki köprülerde gördüğümüz tarihlendirme hatalarıyla karşılaşılıyor olmasıdır. Benjamin, Nilüfer üzerinde yer alan ve muhtemelen aslında bir Osmanlı yapısı olan bir köprüyü Roma Dönemi'ne tarihlendirmişti²⁷⁷⁶. Walker da Nilüfer üzerinde antik bir taş köprünün bulunduğunu söylemiştir²⁷⁷⁷. Vecchi ve Osculati ise geçtikleri köprünün Beyazıt'ın zamanında inşa edildiğini belirtmişlerdir. Bursa civarında bu

²⁷⁶⁹ Bertrandon de la Broquiere, 2000: 204, Tournefort, 2005: 234, Lucas, 1714a: 376–377, Kinneir, 1818: 247, Marcellus, 1839b: 501, Texier, 2002: 191, Felice de Vecchi, 1854: 92, Macfarlane, 1850b: 56, Benjamin, 1857: 107, Perrot, 1864: 85, Walker, 1886: 165

²⁷⁷⁰ Çulpan, 2002: 87, 110, 174

²⁷⁷¹ Purchas, 1905: 475, Lucas, 1714a: 376–377, Egmont, Heyman, 1759: 190, Pfeiffer, 1852: 71, Hawley, 1918: 56

²⁷⁷² Texier, 2002: 191, Perrot, 1864: 85

²⁷⁷³ Tournefort, 2005: 234

²⁷⁷⁴ Marcellus, 1839: 501

²⁷⁷⁵ Bertrandon de la Broquiere, 2000: 204, Egmont, Heyman, 1759: 189, Hammer, 1818: 90, Kinneir, 1818: 247

²⁷⁷⁶ Benjamin, 1857: 107

²⁷⁷⁷ Walker, 1886: 165

dönemde inşa ettirildiği tespit edilebilen bir köprü mevcut değildir ve bundan dolayı tarihlendirmede bir hata yapılmış olmalıdır²⁷⁷⁸.

2.4.8.2.1. Acemler (Abdal) Köprüsü²⁷⁷⁹

Bursa'da Acem ve Acemler isimlerini taşıyan mesire alanı, mahalle ve hatta bir mezarlık bulunmasının nedeni ticaretle uğraşan İranlı tüccarların Osmanlı fethinin ardından kesintisiz biçimde burada yerleşmiş olmasıdır²⁷⁸⁰. Ayrıca bazı yapılarda da bu ismi görmek mümkündür. İranlı tüccarlar tarafından kullanıldığı bilinen Acem Hanı²⁷⁸¹ dışında Acemler Köprüsü de bu geleneğin bir örneği olarak gösterilebilir.

Seyyahların büyük bölümü Acemler Köprüsü'nden isim vermeden bahsetmiştir. Ancak bazı ipuçları bu köprüden söz edildiğini tespit etmemizi sağlamaktadır. Bu tarz ipuçlarının en önemlilerinden birisi köprü'nün hemen yanında yer alan Acemler Çeşmesi'dir. Hammer, Mudanya'dan Bursa'ya gelirken Nilüfer Nehri ile iki kez karşılaşmıştır ve bu duruma nehrin kıvrımlı yatağının neden olduğunu belirtmiştir. İlk olarak Charadschoghli [Çatalağıl (?)] köyünü geçtikten sonra karşısına çıkan ve ismini vermediği bir taş köprüden bahsetmiş, daha sonra aynı nehrin üzerinden ikinci geçişin de yine bir taş köprüden yapıldığını söylemiştir. Hammer'in sözünü ettiği ilk köprüyü tespit edebilmek çok zor olsa da konumu ve daha da önemlisi yanında bir çeşmenin bulunduğuyla ilgili ipucu vermesi nedeniyle Nilüfer Nehri'ni geçmek için kullandığı ikinci köprü'nün Acemler Köprüsü olduğu anlaşılabilir²⁷⁸². Benzer biçimde Pardoe da köprü'nün ismini vermemiştir. Ancak Mudanya yolu üzerinde olduğunu söylemesinin haricinde

²⁷⁷⁸ Felice de Vecchi, 1854: 92.

²⁷⁷⁹ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-41.

²⁷⁸⁰ İnalçık, 2000: 276

²⁷⁸¹ Ergenç, 2006: 6

²⁷⁸² Hammer, 1818: 4. Köprü ile ilgili kısma Acemler Çeşmesi bölümünde yer verdiğimiz için burada aynı aktarımlar tekrarlanmamıştır.

köprünün yanında Acemler Çeşmesi'nin bulunduğunu belirtmesi Acemler Köprüsü'nden bahsettiğini ortaya koymaktadır²⁷⁸³.

Moustier'in seyahatnamesinde sözü edilen köprünün Acemler Köprüsü olduğu ise konumuyla ilgili verilen ipuçları sayesinde tespit edilebilmektedir. Hammer gibi Moustier de köprünün Bursa'ya giden iki yolun kesiştiği noktada bulunduğunu ve Mudanya Yolu'nun takip edilmesiyle bu köprüye gelinebileceğini belirtmiştir²⁷⁸⁴.

Elimizdeki örneklerde köprünün ismini verdiğini tespit ettiğimiz tek seyyah Hamilton'dur. Seyyah köprünün Mudanya Yolu'nda ve Nilüfer Nehri üzerinde yer aldığını söylemiştir²⁷⁸⁵. Strickland'in sözünü ettiği köprünün Acemler Köprüsü olduğunu anlamamızın nedeni de yolculuklarını Hamilton ile yapmasıdır. Bu nedenle ismini vermemiş olmasına rağmen benzer biçimde Mudanya Yolu'nu takip ederken karşılarına çıkan ve Nilüfer Nehri'ni geçmek için kullandıklarını söylediği bu köprünün Acemler Köprüsü olması gerekir²⁷⁸⁶.

İsminin verilmemesine rağmen bazı ipuçları sayesinde köprüyü tespit edebiliyor olmamız önemli olmakla birlikte bu seyahatnamelerde köprünün mimarisiyle ilgili detaylı bilgiler mevcut değildir. Hammer, taş bir köprü olduğunu belirtmiştir²⁷⁸⁷. Pardoe, beş kemere sahip olduğunu söyleyerek bir hata yapmıştır. Bu hatanın nedeni köprünün günümüzde olduğu gibi bu dönemde de iki ucunun toprak altında kalmış olması olabilir²⁷⁸⁸. Hamilton yalnızca uzun bir köprü olduğunu belirtmiştir²⁷⁸⁹. Moustier ise Ortaçağlarda inşa edildiğinin anlaşılabilirliğini ve göz alıcı bir görünüme sahip olduğunu ifade etmiştir²⁷⁹⁰.

²⁷⁸³ Pardoe, 2004: 293

²⁷⁸⁴ Moustier, 1864: 250

²⁷⁸⁵ Hamilton, 1842a: 78.

²⁷⁸⁶ Jardine, 1858: 111

²⁷⁸⁷ Hammer, 1818: 4

²⁷⁸⁸ Pardoe, 2004: 293

²⁷⁸⁹ Hamilton, 1842a: 78.

²⁷⁹⁰ Moustier, 1864: 250

2.4.8.2.2. Mihraplı Köprü (Selçuk Hatun Köprüsü)²⁷⁹¹

Mihraplı Köprü'den bahsettiğini gördüğümüz ilk seyyah Nilüfer Nehri'ni bu köprüyü kullanarak aştığını söyleyen ve bunun haricinde bir bilgi vermeyen Tournefort'tur²⁷⁹². Daha sonra Bernard da köprüden söz etmiş olsa da aktarımları yalnızca köprünün mevcudiyetini ortaya koymakta ve konumuyla ilgili bir ipucu içermektedir²⁷⁹³.

Macfarlane bu köprünün ismini vermemiş ve tarihçesiyle ilgili Mihraplı ile uyuşmayan bazı bilgiler aktarmıştır. Köprünün iki yüz yıl önce inşa edildiğini söylemesi de ilk başta 17. yüzyılın ortalarına ait olan Acemler Köprüsü'nden söz ettiğini akla getirmektedir. Bununla birlikte Acemler Köprüsü günümüzde dahi kullanımdadır ve bu dönemlerde Bursa'yı ziyaret eden seyyahların da ortaya koydukları üzere yaz aylarında suyu azalmakla birlikte altından Nilüfer Nehri akmaya devam etmektedir. Hâlbuki Macfarlane'in sözünü ettiği köprü 19. yüzyılın ortalarında harap bir haldedir ve yatağını değiştirmesi nedeniyle altından Nilüfer Nehri de akmamaktadır. Tarihiyle ilgili yaptığı bu hatanın haricinde verdiği ipuçlarının tamamı bahsini ettiği köprünün Mihraplı olması gerektiğini göstermektedir ve seyahatnamesi köprünün harap oluş süreciyle ilgili çok önemli bir kaynak olarak kullanılabilir niteliktedir. Seyyah köprüyü yaptıran hayırsever Türk'ün ölümünden sonra köprünün kalıcı olması ve bakımlarının yapılması amacıyla miras olarak mülkler bıraktığını ancak köprüye bakmakla yükümlü olan kişilerin çeşitli bahanelerle bu sorumluluklardan kaçtıkları bilgisini vermiştir. Belirttiği üzere bu durumun nedeni köprünün bir ucunu yıkan bir felaketin ardından nehrin başka bir yatakta akmaya başlamasıdır. Seyyah köprünün bakımından sorumlu olan kişilerin, nehrin yeni bir yatakta aktığı, kendilerinin ise eski Nilüfer'i aşan köprüye bakmakla yükümlü oldukları bahanesini sunduklarını, danışılan kadıların da bu kişileri haklı bulduğunu söylemiştir. Bu nedenle bu köprünün bitişiğine çürümüş ağaç gövdeleri ve tahtalardan ve

²⁷⁹¹ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-42.

²⁷⁹² Tournefort, 2005: 241

²⁷⁹³ Bernard, 1943: 53

kısmen de kaygan taşlardan oluşan ahşap bir köprü yapılma yoluna gidilmiştir. Macfarlane ziyaret ettiği tarihlerde köprünün yapım kitabesinin merkez kemerindeki kilit taşında görülebildiği, beyaz mermer üzerine yazılmış bu çok uzun kitabede hayır sahibinin isminin ve amacının anlatıldığı ve Kuran'dan aktarılan bir sözle sona erdiği bilgilerini de vermiştir²⁷⁹⁴.

2.4.8.2.3. Nilüfer Köprüsü²⁷⁹⁵

Seyyahların sıklıkla üzerinde durdukları üzere Nilüfer Nehri ismini Orhan Gazi'nin eşi Nilüfer Hatun'dan almıştır. Ayrıca Nilüfer Hatun'un bu nehrin üzerine adını taşıyan bir köprü yaptırdığı da Aşıkpaşaoğlu tarihinde verilen bir bilgidir²⁷⁹⁶.

Bursa-Mudanya yolu üzerinde bulunan 69 metre uzunluğundaki Nilüfer Köprüsü, ilk Osmanlı köprülerinden birisi olması dolayısıyla oldukça önemlidir²⁷⁹⁷. Fakat az sayıda seyyah tarafından bahsi edilmiştir ve seyahatnamelerde mimarisi hakkında çok fazla bilgi mevcut değildir. İlk olarak Covel, Mudanya-Bursa yolu üzerinde ismini vermediği büyük nehri bir taş köprüyle aştıklarını söylemiştir. Covel'in seyahatnamesinin editörü olan Grémois sözü edilen akarsuyun Nilüfer Nehri olduğu inancındadır. Bu doğrultuda takip edilen güzergâh da dikkate alındığında köprünün Nilüfer Köprüsü olduğu söylenebilir. Seyyah köprüyü üç büyük ve üç küçük kemeri olan kötü durumdaki bir yapı olarak tanımlamıştır²⁷⁹⁸. Orhan Türbesi'nde yer alan mezarlar hakkında tahminler ileri sürerken Orhan'ın eşi Nilüfer'den de bahseden Hammer bu sultanın isminin bir köprüye verildiğini söylemiş ancak başka bir bilgi vermemiştir²⁷⁹⁹. Walker yalnızca çok eski bir taş köprü olduğu ve Nilüfer tarafından inşa ettirildiğini²⁸⁰⁰, Bent ise taşkın suların ortasında tek

²⁷⁹⁴ Macfarlane, 1850a: 236–237

²⁷⁹⁵ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek–43.

²⁷⁹⁶ Aşıkpaşaoğlu, 1985: 27

²⁷⁹⁷ Osmangazi Belediyesi, 2006: 80

²⁷⁹⁸ Covel, 1998: 145

²⁷⁹⁹ Hammer, 1818: 51

²⁸⁰⁰ Walker, 1886: 124, 125

başına bir adacık gibi duran yüksek bir köprü olduğunu söylemiştir²⁸⁰¹. Bu seyyahların tanımlamalarında ayrıntıların mevcut olmaması, bahsini ettikleri köprünün gerçekten Nilüfer Köprüsü olup olmadığını tespit etmemizi güçleştirmektedir.

2.4.9. Saray²⁸⁰²

Saray ve harem ilk Doğu seyahatnamelerinden itibaren ilgi çeken mekânlar olmuştur²⁸⁰³. Osmanlı Sarayı da hakkında anlatılan hikâyeler, içeriye girişin yasak olmasının meydana getirdiği gizem ve artan merak gibi nedenlerle Avrupalı seyyahların sürekli olarak ilgisini cezp etmiştir²⁸⁰⁴. Yine seyahatnamelerde en geniş yeri tutan yapıların saraylar olduğu İstanbul²⁸⁰⁵ örnek olarak alındığında Bursa'da en fazla ilgi gören yapılardan birisinin saray olması gerektiği akla gelmektedir. Bununla birlikte sarayın kullanımda olduğu dönemlerde Bursa hakkındaki seyahatnameler az sayıdadır ve sarayla ilgili verilen bilgiler yalnızca genel ifadeler taşımaktadır. Seyyahların ve seyahatnamelerin arttığı, Bursa'daki eserlere daha çok yer verilmeye başlandığı yüzyıllarda, terk edilmiş ve geçirdiği felaketlerin ardından tamamen harabe bir halde olması, ilgi çekmeye devam etmesini engellemese de hakkında yalnızca ilk Osmanlı sultanlarının burada ikamet etmiş olması gerçeğiyle bağlantılı bilgiler verilebilmiştir. Bu dönemlerde sarayı görmek isteyenler çoğu kez bir işlev yüklemenin dahi mümkün olmadığı kalıntılarla karşılaşmışlar, bu yüzden ancak bilgi kırıntıları dâhilinde tanımlamalar yapabilmişlerdir. Bu durum, hakkında önemli detaylar elde edilmesini engellemekle birlikte yine de seyahatnamelerin sarayın geçirdiği değişimlerin

²⁸⁰¹ Bent, 1889: 377

²⁸⁰² Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-44.

²⁸⁰³ İldem, 2007: 8

²⁸⁰⁴ Haremler oryantalist tablo ve hikâyelerin ana konularından biridir. Belki de bu ilginin bilinciyle seyyahlar ziyaret etmeseler bile haremde mutlaka bahsetmişlerdir. Bursa'da bu durumun çarpıcı örneklerinden birisi Hammer'in eserine yer veren "London Literary Gazette and Journal" adlı süreli yayındaki bir bölümdür. Yayında Hammer'in kendi eserinde yer etmeyen haremle ilgili bazı tanımlamalar bu seyyahın anlatımları gibi okuyuculara verilmiştir. Bunun nedeni büyük oranda daha çok okuyucu çekmek arzusu olmalıdır. Hammer, 1819: 198

²⁸⁰⁵ Arslan, 1992: 247

kronolojik bir sıra halinde incelenebilmesine olanak sağlayan önemli kaynaklar olduğunun söylenmesi gerekir. Diğer kaynaklardan sarayla ilgili çok ayrıntılı bilgiler elde etmenin mümkün olmaması da seyahatnamelerin değerini arttıran bir diğer unsurdur.

Osmanlı Dönemi'nde Bursa Sarayı'ndan bahseden en erken tarihli seyyah olarak bazı araştırmacılar yaklaşık 1333 yılında burada bulunmuş olan İbn Batuta'yı göstermektedirler. Sözen, Beylikler Dönemi Anadolu saraylarından bahsederken²⁸⁰⁶, Ülgen ise Sözen'den yaptığı alıntı ile²⁸⁰⁷ Batuta aracılığıyla Bursa'da Bey Sarayı'nın mevcudiyetinin öğrenilebildiğini ileri sürmüşlerdir. Ergenç de benzer biçimde Orhan'ın kalede cami haline getirdiği bir kilisenin yanına sarayını yaptırdığını yine Batuta'yı kaynak göstererek aktarmıştır²⁸⁰⁸. Bizim yararlandığımız her iki kaynakta ise Batuta bu tür bir yapıdan bahsetmemektedir. Bu kaynaklarda kiliseden çevrilme bir cami mevzu bahis edilmişse de bu yapının yanında bir saraydan değil Osman Gazi'nin türbesinden bahsedilmektedir²⁸⁰⁹. Sözen, İbn Batuta'nın Parmaksızoğlu yanında Mehmet Şerif, Ergenç ise Şerif Hulusi tercümesinden yararlanmıştır ve aktarımlarındaki farklılık bu kaynaklardaki tercümelere kaynaklanmış olabilir.

1380 yılı civarında Bursa'da bulunan Brugeois'in de en azından ismen Bursa Sarayı'ndan bahsettiği ileri sürülmüştür. Bunun nedeni takip ettiği güzergâhta vermiş olduğu isimlerden birisi olan Amoratezerey'in Bursa'yı tanımlamak için kullanıldığının ve Murat Saray isminden türetilmiş olduğunun düşünülmesidir²⁸¹⁰. Ancak Lelewel, Bursa'nın Baccusa olarak gösterilen yer olduğunu, ardından sırasıyla gelen Leynguon'un Lopadion, Amoratezerey'in ise Poemanenum ya da Ergosteria'dan türemiş olabileceğini belirtmiştir²⁸¹¹.

²⁸⁰⁶ Sözen, 1990: 34.

²⁸⁰⁷ Ülgen, 1999: 400

²⁸⁰⁸ Ergenç, 2006: 17–18.

²⁸⁰⁹ Aykut, 2005:297. Parmaksızoğlu, 1971: 45'de ise mezar mescidin içinde olarak gösterilir ancak yine bir saraydan bahsedilmez.

²⁸¹⁰ Yerasimos, 1991: 98

²⁸¹¹ Bu eseri 1857 yılında yayınlayan Lelewel'in de belirttiği üzere yer isimleri son derece bozulmuş bir haldedir. Özellikle uzun süreden beri Osmanlı'nın hâkimiyetinde bulunan yerleşimlerde bu derece karışıklık yaşanmasının, Türkler tarafından verilen isimlerin Flamanca bir kelime gövdesi ile yeniden meydana getirilmek istenmesinden kaynaklanmış olabileceği düşünülmektedir. Bu karışıklık ve

Yani bu konuda bir görüş birliği bulunmadığından bu erken dönem kaynağının Bursa Sarayı'na atıf yapan bir eser olarak ele alınması da doğru olmayacaktır.

Bursa Sarayı'ndan bahseden erken tarihli seyyahlardan bir diğeri Schiltberger olmakla birlikte bu kaynak sarayın mevcudiyeti ve Yıldırım Beyazıt tarafından kullanıldığı bilgisi dışında bir ayrıntının elde edilemeyeceği niteliktedir²⁸¹².

Sarayın hala ayakta ve kullanımda olduğu yıllarda Bursa'ya gelen seyyahlardan olan Bertrandon de la Broquiere, kale içinde yer alan çok güzel bir yapı olarak tanımladığı bu sarayda sultanın 50 kadından oluşan haremının bulunduğu ve bahçesindeki havuzda bir sandala binerek kadınlarla eğlendiği şeklinde bir bilgi vermiştir. Ancak seyyah daha sonra sarayı bizzat görmediğini, yalnızca duydukları neticesinde böylesi bir aktarım yaptığını da itiraf etmiştir²⁸¹³. Bununla birlikte en azından burada bir havuzun bulunduğu şeklindeki aktarımında bir doğruluk payı olduğu kendisinden sonra Bursa'ya gelmiş olan seyyahların aktarımları ile kanıtlanmaktadır. Bu seyyahların ilki 1576'da Bursa'yı ziyaret eden ve kentin farklı bölümlerini tanımlarken bir gölün mevcudiyetinden bahseden Gerlach'tır. Seyyah bu gölü sarayla ilişkilendirmemişse de yukarı kentin Uludağ'a bakan kısmında ve şehir surlarının ortasında yer aldığını söylemesi, daha önce Bertrandon'un görmediği halde varlığından söz ettiği havuzdan bahsediyor olduğunu düşünmemize neden olmaktadır²⁸¹⁴. Sarayın bulunduğu yerde bir havuzun mevcut olduğunu öğrendiğimiz bir diğer kaynak Lubenau'nun seyahatnamesidir. Gerlach'tan kısa bir süre sonra 1588 yılında Bursa'ya gelmiş olan Lubenau, Broquiere'in aktarımlarını doğrular biçimde hoş bir bahçenin ortasında kare şeklinde bir havuzun ve havuzun ortasında da dört mermer sütunla taşınan çatısı olan kasrın yer aldığını söylemiştir. Ancak kasrın metruk vaziyetini ortasındaki fiskiyenin bozuk durumda olduğu,

anlaşılmazlıklara rağmen genel olarak takip edilen güzergâh ortak biçimde kabul edilmiş görünür ve M. Vivien-S. Martin'in verdikleri yol güzergâhında geçen yerler de bu şekildedir. Lelewel, 1857: 302, dn. 28

²⁸¹² Schiltberger, 1997: 38

²⁸¹³ Bertrandon de la Broquiere, 1807: 207–208, Bertrandon de la Broquiere, 2000: 203.

²⁸¹⁴ Gerlach, 2007: 446

tepesinde ise çatı görevi görecektir herhangi bir şeyin bulunmadığını söyleyerek ortaya koyması uzun zamandır kullanılmadığını kanıtlamaktadır. Zaten seyyah ziyaret ettiği tarihlerde kendisini çevreleyen duvarlar hala görülse de sarayın kapalı, içerisinin bakımsız ve harap vaziyette olduğunu ve yalnızca İstanbul sarayına un hazırlamakla görevli acemioğlanlarının bulunduğu bilgisini vermiştir²⁸¹⁵. Tezimiz sınırları dışında kalmakla birlikte sarayın bu yıllardaki durumuyla ilgili bilgi vermesi dolayısıyla değerlendirmeye alınmasının yararlı olacağını düşündüğümüz Lamii Çelebi de sarayın bahçesinde yuvarlak bir havuzunun bulunduğunu, ayrıca yıldızla, kalem işleriyle süslenmiş ve nakışlarına ünlü ressam Erteng'in bile hayran kalacağı bir kasrın mevcut olduğunu belirtmiştir. Sarayın 16. yüzyılın başlarındaki durumuyla ilgili bilgi veren Lamii Çelebi'nin bahsini ettiği havuzun Broquiere ve Lubeanu'da geçen havuz olduğu anlaşılmaktadır. Bunun dışında kasır olarak tanımladığı yapı da Lubeanu'nun eğlence evi şeklinde adlandırdığı kısım olabilir²⁸¹⁶.

Seyahatnameler İstanbul'un başkent yapılması ve yeni sarayın burada kurulmasının ardından Bursa Sarayı'nın terk edildiği ve kullanım dışı kalmasının etkisiyle kısa bir süre içerisinde harabe hale geldiğini ortaya koymaktadır. Lubenau'ya Rum Patriği İstanbul'da meydana gelen bir veba salgını sırasında Fatih Sultan Mehmet'in bir süre Bursa'da ikamet ettiği bilgisini aktarmıştır²⁸¹⁷. Sultanın Bursa'da bulunduğu sırada bu sarayda kalmış olması muhtemeldir. Ancak bu tür istisnai durumlar haricinde sarayın kullanımı İstanbul'un fethiyle birlikte son bulmuş olmalıdır. Lamii Çelebi padişahıtan ayrı düştüğü için hasretten yandığını, âşıkların gönlü gibi harap olduğunu ve bu elem ateşini söndürmek için her tarafındaki çeşmelerin inleyerek aktığını, saraydaki kemerlerin hastalar gibi eğildiğini, sütunların selviler gibi şaşkın ve ağlar biçimde olduğunu söyleyerek sarayın 16. yüzyılın başlarındaki harap durumu ve terk edilmiş halini edebi bir dille aktarmıştır²⁸¹⁸. Her ne kadar doğrudan bir bilgi vermese de Gerlach'ın sarayın bulunduğu

²⁸¹⁵ Lubenau, 2012: 486

²⁸¹⁶ Osmangazi Belediyesi, 2006: 100.

²⁸¹⁷ Lubenau, 2012: 183

²⁸¹⁸ Osmangazi Belediyesi, 2006: 100.

yere kadar çıktığına yönelik aktarımı terk edilmiş durumunu ortaya koyan bir ipucu olarak alınabilir. Zira değindiğimiz gibi daha önceki tarihlerde ve sarayın kullanımında olduğu yıllarda buraya gelmiş olan Broquiere içeriye girememiş, saray hakkında yalnızca bazı duyularını okuyucuya aktarabilmiştir²⁸¹⁹. Thévenot ilk Osmanlı sultanlarının sarayının harabeye dönmüş durumda olduğunu bir kez daha belirtmiştir²⁸²⁰. Aynı yüzyıl içinde sarayın terk edilmiş ve harap durumuyla ilgili doğrudan bilgi verdiğini gördüğümüz bir diğer seyyah ise Lubeanu olmuştur²⁸²¹. 1631 yılında Bursa'da bulunan Stochove ise Osmanlıların ilk başkenti ve yönetim merkezi olan Bursa'nın İstanbul'un fethedilmesinin ardından terk edildiğini söylemiş, saraydan geriye bir bahçenin ortasında görülebilen ve dikkat çekici bir özelliğe sahip olmayan kalıntıların kaldığını belirtmiştir²⁸²².

Bazı tarihi belgelerde IV. Mehmet'in 1671 yılında sarayda bazı onarımlar gerçekleştirdiğinin görülmesi eski sarayın tekrar kullanıma açıldığına yönelik bir ipucu olarak alınmaktadır²⁸²³. Ancak bu tarihlerde ve sonrasında Bursa'da bulunan seyyahların eski ve yeni saray olarak adlandırdıkları iki farklı yapıdan bahsetmeleri bu çıkarımın doğru olmayabileceğini de göstermektedir.

İlk olarak Wheler, kale içinde birisi eski ve diğeri yeni iki sarayın bulunduğunu söylemiştir. Yeni sarayın yapım tarihini kendi ziyaretinin 17 yıl öncesi yani 1658 olarak vermiş ve yalnızca 2 ay gibi kısa bir süre içerisinde yapıldığını belirtmiştir. Wheler'in seyahatnamesi bu yeni sarayın mimari tanımlamalarını da barındırmaktadır. Seyyah oldukça küçük bir bina olduğu, bununla birlikte hamamlar ve fırınlarla güzel biçimde donatıldığı ve çatılarıyla duvarlarının kendisine çok hoş gelen düğümler ve çiçeklerle resimlendiği ve yaldızlandığı bilgilerini vermiştir. Anlaşılabildiği üzere Wheler sarayın içine girmeyi başarmıştır ve bu sayede odaların tanımlamasını da yapmıştır. Bu odaların Türk tarzı olduğunu, çok fazla eşyanın bulunmayıp yalnızca bir

²⁸¹⁹ Gerlach, 2007: 447

²⁸²⁰ Thévenot, 2009: 114

²⁸²¹ Lowry, 2004: 27–28.

²⁸²² Stochove, 1650: 178–179

²⁸²³ Sözen, 1990: 34, Osmangazi Belediyesi, 2006: 102.

kenarında geri kalan kısımlardan daha yüksek, üzerine kilim örtülen bir kısmın bulunduğunu belirtmiş ve bu görünümü nedeniyle herhangi bir Hıristiyan prens için uygun görülemeyeceğini söylemiştir. Bununla birlikte kente ve civarına bakar biçimde tepenin yamacına konulanmış olmasından dolayı manzarasının çok hoş olduğunu da ifade etmiştir²⁸²⁴.

Covel hem eski hem yeni saray hakkında önemli bilgiler veren bir seyyahdır. Manastırın yakınlarında yer alan kare biçimli eski sarayın terk edilmiş olduğu ve Sultan için un hazırlanan bir yere dönüştüğünü, yeni sarayın ise daha batıda bulunduğunu söylemiştir. Yol arkadaşlarından Wheler'in inşasını 17, Spon'un ise 15 yıl öncesine götürdüğü bu yeni sarayın Covel 25 yıl önce inşa edildiğini belirtmiştir. Bu da yaklaşık 1650 yılına tekabül etmektedir. Aynı zamanda hala bitirilmemiş bazı odalardan bahsetmesi inşa sürecinin devam ettiğini de kanıtlamaktadır. Seyyah bu yeni sarayı görkemli değil kullanışlı bir yapı olarak tanımlamış ve odalarının son derece küçük olduğunu belirtmiştir. Bunun haricinde odalardaki ocaklardan bahsetmiş ve ayrıntılı çizimlerini de yapmıştır²⁸²⁵.

Smith 1683 yılında yani yeni sarayın inşa edildiği bir tarihte Bursa'ya geldiği düşünülen bir seyyah olmasına rağmen yalnızca kentin üst kısmında surlarla çevrilmiş ve terk edilmiş durumdaki tek bir saray hakkında bazı tanımlamalarda bulunmuştur. Eskiden imparatorların ikametgâhı olmasına rağmen artık nadiren ziyaretlere uğradığını, paşa ve kadılar eşliğinde eğitime gönderilen şehzadelerin de buraya gelmemesinden dolayı ihmal edilmiş halde olduğunu ve süslemelerin tamamen ortadan kalktığını söylemiştir²⁸²⁶. Seyyahın bu tanımlamalarında yer eden sarayın eski saray olduğu çok açıktır. Yeni saraydan bahsetmemiş olması Bursa'yı ziyaret tarihinin düşünüleninden daha erken olabileceğini akla getirmektedir.

Carreri 1684'te surların ortasındaki sarayı basit ve kötü biçimde inşa edilmiş bir yapı olarak tanımlamış ve harabeye dönmeye başladığını

²⁸²⁴ Wheler, 1682: 215

²⁸²⁵ Covel, 1998: 151, 153

²⁸²⁶ Smith, 1684: 432

söylemiştir. Seyyahın bu tanımlaması Yeni Saray'dan bahsettiğini düşünmemize neden olmaktadır²⁸²⁷.

Tournefort iki ayrı saraydan bahseden ve bu sarayları eski ve yeni olarak ayıran bir başka seyyahdır. Ancak IV. Mehmet tarafından inşa ettirildiğini söylediği yeni sarayın sarp bir tepe üzerinde yer aldığını belirtmesi dışında bir bilgi vermemiştir²⁸²⁸.

1738 yılında Bursa'ya geldiğinde kalenin yer aldığı tepenin kuzey yamacında birkaç yıl önce yanan sultanın sarayının harabelerinin görülebildiğini belirten Pococke, yeni sarayın ömrünün de çok uzun olmadığını ortaya koymaktadır²⁸²⁹.

Eski saray gibi yeni saray da kısa süre içinde ortadan kalkmasına rağmen ziyaretlerini daha sonraki tarihlerde yapan bazı seyyahlar bir zamanlar Bursa'da iki sarayın mevcut olduğunu bildiklerini ortaya koymuşlardır. 1793 yılında Bursa'ya bir ziyaret gerçekleştirmiş olan Brenner, iki farklı sultan tarafından inşa ettirilen sarayları görmek istediğini ancak yalnızca tanınmaz hale gelen harabelerle karşılaştığını belirtmiştir. Ayrıca iki sarayın farklı yerlerde olduğuna yönelik bir inanca sahip olduğunu anlamamızı sağlar biçimde yeni sarayın yer aldığı konumdan bahsetmiş ve böylesi bir yerin seçilmesine hayran kaldığını ifade etmiştir²⁸³⁰.

Hammer da eski ve yeni sarayın ayrı yapılar oldukları iki ayrı sultan tarafından inşa edilen bu sarayların büyük bir kayalık terasın iki ucunda buldukları bilgisini vermiştir. Ziyaretinde kalıntıların biçimsiz taş yığınları haline geldiğini ve oldukça bozulduklarını görmüş, bununla birlikte çeşitli odalar, hamamlar, köşk ve çeşmelerin yer aldığı bahçelerden oluşan genel planının belirlenebileceğini ifade etmiştir. Seyyah ayrıca bazı çeşmelerin oldukça iyi biçimde korunmayı başardığını, bununla birlikte içinden suların geçtiği boruların patladığı ve farklı yerlerde dışarıya akarak toprağı ıslattıklarını da belirtmiştir. Bu çeşmelerle ilgili verdiği önemli bilgilerden birisi bazılarında mermer aslanların görülebildiğini söylemesidir. Ancak belirttiği

²⁸²⁷ Carreri, 1808: 114

²⁸²⁸ Tournefort, 2005: 234

²⁸²⁹ Pococke, 1738: 299

²⁸³⁰ Brenner, 1824: 28

üzere sarayın genel harabe haliyle paralel biçimde bu aslanlar da kullanım dışı kalmış durumdadır ve suların akması gerektiği yerlerde çimler filizlenmiştir. Hammer havuzların artık sular değil moloz ve çöple dolu olduğunu söylemiştir. Ziyaret ettiği yerin harem olabileceğini ve neredeyse bozulmamış durumda görülen mermer banyo odalarının aynı yerde bulunmasının da bu tahmini güçlendiren bir unsur olduğunu ifade etmiştir. Bu inancıyla paralel biçimde bir zamanlar günahkâr gözlere kapalı, güneş ışınlarının ve hatta havanın dahi giremediği bu yerin artık tamamen yıkıldığını, çatısı veya duvarlarının bulunmadığını, bir zamanlar halılarla kaplı olan zeminde yabancı çiçeklerin ve taşların yığılı olduğunu ve bir bütün olarak tüm sarayın harabe hale geldiğini belirtmiştir²⁸³¹.

Texier, Hammer ile benzer biçimde, harabe haline rağmen yıkıntıların arasında sarayın çeşitli bölümlerinin tanınabildiğini ifade etmiştir. Belirttiği üzere saray kurumuş ve bozulmuş su yollarının görüldüğü bahçeler içine dağılmış köşkler düzeninde yapılmıştır. Seyyah bu özelliğin Sultan Selim'in Edirne'deki sarayında da devam ettirildiğini söylemiş, İran şahlarının Tahran ve İsfahan'da ve Darius'un Persepolis'te yer alan sarayları ile de bir karşılaştırma yaparak Doğu hükümdarlarının bahçeler içerisine serpiştirilmiş ikametgâhlar yapma âdetinin uzun bir geçmişi olduğunu belirtmiştir²⁸³².

Sarayı 1834'te ziyaret eden Burgess çok fazla tarihsel ve ilgi çeken bir yapı olmasına rağmen eski sultanların görkemini yansıtabilen çok az kalıntısı kaldığı ve yer aldığı alanın bir bahçeye dönüştüğü bilgilerini tekrarlamıştır. Aktarımlarının en önemli kısmı karşısına çıkan bir kapıyla ilgili verdiği bilgilerdir. Bu, kendisinden on üç yıl sonra Bursa'ya gelen Jules Laurens'in resimlediği ve "Bey Sarayı Kapısı" adını verdiği kapı olmalıdır. Burgess'in Laurens'in çiziminde görülen bazı alçak kabartmalardan bahsetmesiye bu tahminimizin muhtemel olabileceğini göstermektedir. Seyyah yangın yüzünden tahrip olan kabartmaların tam seçilemediğini ancak bir tanesinin

²⁸³¹ Hammer, 1818: 42, 43–45

²⁸³² Texier, 2002: 199

avlanma sahnesi olabileceğini, bazılarında ise askerlerin görüldüğünü ifade etmiştir²⁸³³.

Pardoe da saraya yaptığı ziyarette aynı kapıdan bahsetmiştir. Harap durumda olduğunu söylediği bu kapının yanında yine benzer biçimde iki alçak kabartmanın bulunduğunu ancak bunların yok olmaya yüz tuttuğunu ifade etmiştir. Pardoe'nun tanımlamaları Laurens'in çizimiyle Burgess'e göre daha fazla ortak noktalara sahiptir. Bunlardan birisi kapının yanlarında görülen çeşmelerdir. Her ne kadar Laurens'in çiziminde yalnızca bir çeşme net bir biçimde seçilebilse de²⁸³⁴ Pardoe bu yıllarda kapının iki kenarında da beyaz mermerden çeşme kalıntılarının görüldüğünü, akan suların yalıklarında birikemedikleri için yolun kenarında dar bir kanal oluşturduklarını belirtmiştir. Bu bilgiler dışında Arap mimarisine özgü ve Avrupa'da pek bilinmeyen tarzda sarkıtlı bir başlığın görüldüğünü de söylemiştir. Seyyah bu başlığı bir sütunla ilişkilendirmediği için yine devşirme olarak kullanılmış bir parça olması muhtemeldir. Pardoe'nun sarayla ilgili diğer tanımlamaları harabeliğine odaklanan ifadeler içermektedir. Sözü ettiği kapıdan geçildikten sonra dut ağaçlarıyla tamamen dolu bir avluya girildiğini, burada bazı kalıntıların görüldüğünü ve bunların imparatorluk işlerinin yürütüldüğü yapılara ait olduğunu söylemiştir. Ayrıca ikinci bir kapıdan meyve ağaçlarının yer aldığı bir avluya geçildiğini belirtmiştir. Brenner gibi sallantılı kalasların üzerinden geçilerek aşılacak bir çukurdan bahsetmiş, ulaştıkları yerde yıkılmış durumda ve sarmaşıkların sardığı kulelerle karşılaşmış ve bunların eski saraya ait olabileceği tahmininde bulunmuştur. Seyyah son derece harap durumda olduğunu söylediği bu kalıntıların ilgi çekici olmaktan uzak olduğunu ifade etmiştir²⁸³⁵.

Bernard, sarayların her ikisinin de harabe halde olmalarına rağmen kalıntılarının tam olarak kaybolmadığını, dikkatli bir araştırmayla hamam, köşk, çeşme ve bahçe gibi kısımlarının görülebildiğini ve bu kalıntılar sayesinde ayakta oldukları zamanlardaki durumlarının hayal edilebileceğini

²⁸³³ Burgess, 1835: 140

²⁸³⁴ Pardoe'nun tanımlamaları paralelinde Laurens'in çiziminin daha ayrıntılı bir değerlendirilmesi ek kısımda yer verdiğimiz gravürler katalogunda yer almaktadır.

²⁸³⁵ Pardoe, 2004: 299–300

söylemiştir. Böylesi bir tanımlama yapmasının nedeni bu konuda Hammer'dan alıntı yapması olmalıdır²⁸³⁶.

Sarayı en azından kalıntılar halinde gördüğünü tespit edebildiğimiz son seyyah 1842'de buraya gelen Pfeiffer olup bu yıllarda neredeyse tamamen gözden kaybolduğunu ortaya koyar biçimde eski yapıların hiçbir izinin görülmediğini, görünüşünün çok basit olup yalnızca sahip olduğu manzara için ziyaret edilebileceğini ifade etmiştir²⁸³⁷.

Bu örneklerin gösterdiği gibi her iki saray da mimari nitelikleri hakkında ayrıntılı bilgi verilemeyen ve yalnızca harabe haline odaklanılan yapılar olmuştur. Arşiv belgelerinde gördüğümüz ve seyyahların henüz 16. yüzyılın başlarından itibaren üzerinde durdukları üzere İstanbul'un fethinden hemen sonra terk edilmesi, kısa süre içerisinde harabe hale gelmesinin en önemli nedeni olmalıdır. Fatih Dönemi'nden sonra yalnızca birkaç bekçi tarafından korunduğu bilinmektedir²⁸³⁸ ve 1518 tarihli Bursa Kadı Sicilleri'nde de sarayda görevlendirilen dört bekçiden sadece bir tanesinin görevinin başında bulunduğu görülmesi tamamen terk edilmiş halini kanıtlamaktadır²⁸³⁹. IV. Mehmet'in kentin farklı bir noktasına inşa ettirdiği saray da benzer biçimde kısa bir süre içinde ortadan kalkmıştır. Eski Sarayın terk edilmesinin ardından bulunduğu alanın farklı amaçlarla kullanılmaya başlandığı da seyahatnameler aracılığıyla tespit edilebilmektedir. Lubeanu, 16. yüzyılın sonlarında sarayda yalnızca İstanbul'daki saraya gönderilecek unları hazırlamakla görevli Acemoğlarının yaşadığını söylemiştir²⁸⁴⁰. Bu bilgi yaklaşık yüz yıl sonra Bursa'ya gelmiş olan Wheler ve Covell'in seyahatnamelerinde de yer etmiştir. Wheler, yeni ve eski olarak iki saraydan bahsetmiş, eski sarayda mısır yetiştirildiği ve saray için un yapıldığı bilgisini vermiştir²⁸⁴¹. Covell eski sarayın padişahın yiyeceği ekmekler için un üretilen bir imalathaneye dönüştürüldüğünü tekrarlamıştır²⁸⁴². 17. yüzyılın başlarında sarayı gören

²⁸³⁶ Bernard, 1943: 48

²⁸³⁷ Pfeiffer, 1852: 73

²⁸³⁸ Sözen, 1990: 34

²⁸³⁹ Osmangazi Belediyesi, 2006: 102.

²⁸⁴⁰ Lubenau, 2012: 486

²⁸⁴¹ Wheler, 1682: 215

²⁸⁴² Covell, 1998: 151

Stochove kalıntılarının çok sayıda meyve ağaçları ve sebzelerle dolu güzel bir bahçenin ortasında yer aldığını söylemiştir²⁸⁴³. 18. yüzyılda ise Niebuhr sarayın daha farklı bir işleve büründüğünü belirtmektedir. Seyyah bir zamanlar Bursa'da ikamet eden sultanların Saray Kapı veya Tophane olarak adlandırılan küçük kalede kaldıkları, ancak kendi geldiği tarih olan 1767'de bu yerin bir mühimmat deposu olarak kullanıldığı şeklinde bir bilgi vermiştir²⁸⁴⁴. Niebuhr'un bu şekilde adlandırdığı kısım cephanelik olabilir. Kendisinden otuz yıl sonra sarayı ziyaret eden Brenner'e de rehberi saray yakınlarında böylesi bir cephanelikten bahsetmiştir. Burası giriş için özel bir iznin gerektiği, asma kilitle kapalı bir demir kapının ardındadır. Seyyah ilk olarak mutfak bahçesinden geçtiklerini söylemiştir. Bu bahçenin daha önce Stochove'un bahsettiği meyve ağaçlarının ve sebzelerin yer aldığı kısım olması muhtemeldir. Seyyah daha sonra derin bir çukuru bir kalas üzerinden geçerek aştıklarını ve bir terasa geldiklerini belirtmiştir. Rehberlerinin cephanelik dediği bu yeri seyyah açık bir gökyüzünün altında taşıyıcıları da toza dönüşmüş ve kalaslar üzerine özensizce yerleştirilmiş yalnızca dört topun bulunduğu bir yer olarak tanımlamıştır²⁸⁴⁵.

Bursa Sarayı, seyahatnamelerin bir yapının gelişim sürecini ve yaşadığı değişimleri ortaya koyabileceğini gösteren güzel bir örnektir. I. Murat Dönemi'nde inşa edilen sarayın terk edilmesi ve farklı işlevlere hizmet etmeye başlamasının ardından, IV. Mehmet'in sarayının da 18. yüzyılın başlarında bir yangın nedeniyle yok olduğu seyahatnameler aracılığıyla öğrenilebilmektedir. Yüzyıllarca süren bakımsızlık ve terk edilmişlik, bunun yanında deprem ve yangın gibi afetler sarayın harabe hale gelmesine neden olsa da 19. yüzyılın ortalarına kadar bazı kalıntılarını keşfetmek halen mümkündür. 1802 yangını mevcut kalıntılara büyük zarar vermiş, bununla birlikte yangının ardından sarayı görmüş olan seyyahlar kötü durumda olmakla birlikte belli bölümlerini tespit edebilmişlerdir²⁸⁴⁶. Ancak 1855

²⁸⁴³ Stochove, 1650: 179

²⁸⁴⁴ Akdemir, 1989: 100, Gloyer, Olshausen, 1837: 143

²⁸⁴⁵ Brenner, 1824: 30-31

²⁸⁴⁶ Hammer, 1818: 43-45, Texier, 2002: 199, Burgess, 1835: 140, Pardoe, 2004: 299-300, Bernard, 1943: 48, Pfeiffer, 1852: 73

depremi, bu tarihin öncesinde genel hatlarıyla görülebilen ve Tophane'de yer alan saat kulesinin yanından başlayarak Devlet Hastanesi'nin önüne kadar uzanan bir alanı kaplayan kalıntıları da tamamen ortadan kaldırmıştır. 1861 yılında Bursa haritası hazırlanırken sarayın bazı kısımları ile takviye duvarlarının ayakta olduğu anlaşılabilir ancak daha sonra son molozları da yok edilerek üzerine askeri tesisler yapılmıştır²⁸⁴⁷.

Saray 1855 depreminden sonra tamamen ortadan kalktığı için seyahatnamelerde yer etmemiş, hakkındaki anlatımlar yalnızca konumu veya tarihi hakkında olmaya başlamıştır. 1886 ile 1896 yıllarında iki kez Bursa'ya ziyaret gerçekleştiren Walker kalenin bulunduğu zirvede beyaz ve ışıltılı biçimde görülen hastanenin Sultan II. Murat'ın yazlık sarayının ve muhtemelen de Plinius tarafından İmparator Traianus'a yazışmalarında bahsedilen ikametgâhın yerine inşa edildiğini belirtmiştir²⁸⁴⁸. Müller, üç kısma ayırdığı Bursa'nın merkezindeki bölümünün en eski yerleşim yeri olduğunu söylerken burada Osman ve Orhan Gazi Türbeleri ile birlikte Eski Saray'ın da bulunduğunu ifade etmiş, ancak daha sonra bahsettiği yapıların tamamını ayrıntılı olarak ele almış olmasına rağmen saraydan hiçbir şekilde bahsetmemiştir²⁸⁴⁹. Coufopoulos'un rehber kitabında yalnızca bir zamanlar mevcut olduğu ancak artık hiçbir izinin görülemediği belirtilmektedir²⁸⁵⁰. 1904 tarihli diğer bir rehberde de sarayın bulunduğu yerin artık barakalarla işgal edildiği bilgisi verilmiştir²⁸⁵¹.

Bursa'ya geliş tarihleri 1855 sonrası olan ancak hala sarayın bazı kalıntılarının mevcut olduğunu ifade eden seyyahların ise sarayı bizzat yerinde görüp görmediği şüphelidir. Sarayın bazı kalıntılarının görülebildiğini söyleyen Joanne ve Isambert, Bursa'yı ziyaret etmiş olsalar bile yapılarla ilgili pek çok bilgiyi başka seyahatnamelerden aldıkları kolaylıkla tespit edilebilen kişilerdir²⁸⁵². Haeckel, hisarda bulunan yapıları ele aldığı bölümde saray kalıntılarını buradaki eserler arasında saymış, hamamlarına ait mermerlerinin

²⁸⁴⁷ Osmangazi Belediyesi, 2006: 74, 98, 102.

²⁸⁴⁸ Walker, 1897: 131

²⁸⁴⁹ Müller, 1897: 152

²⁸⁵⁰ Coufopoulos, 1895: 187, Coufopoulos, 1910: 192

²⁸⁵¹ Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 212.

²⁸⁵² Joanne, Isambert, 1861: 504

görülebildiğini söylemiştir. Seyyah kale ile ilgili bölümde olduğu gibi bu kısımda da Hammer'dan alıntı yapılmış olabilir Kalıntılarla ilgili benzer ayrıntılar vermesi bu şüpheyi kuvvetlendirmektedir²⁸⁵³. Ziyaret tarihi 1855 öncesi olmasına rağmen aktarımları şüpheli bir diğer seyyah Briand'tır. Bursa'nın görülmeye değer eserleri arasında bu sarayın olduğunu söyleyen Briand'ın kesinlikle sarayı görmediğini ortaya koyan en önemli kanıt bu yıllarda tamamen harabe halde olan bu yapıyı çok güzel bir eser olarak tanımlamasıdır²⁸⁵⁴.

Bazı mimari ayrıntılarını, zaman içinde harabe hale gelmesi ve ardından tamamen ortadan kaybolmasını tespit etmemizi sağlayan bu aktarımların haricinde sarayın kim tarafından ve hangi dönemde inşa edildiği de seyyahların ilgilendikleri hususların başında gelmiştir. Osmanlı tarihi kaynaklarında bu konuyla ilgili çok az bilgi vardır. Aşıkpaşaoğlu, Bursa'da Orhan Gazi tarafından kullanılan Bey Sarayı'nın ardından I. Murat'ın sarayından da bahsetmiştir²⁸⁵⁵. Brenner, I. Murat'ın sarayını Edirne'de kurmasının ardından hükümdar olan sultanların hiçbirisinin daimi ikametgâhının burası olmadığını belirtmiştir²⁸⁵⁶. Ancak Edirne'ye yerleştikten sonra Bursa'daki sarayının kullanımına devam edildiği yine Aşıkpaşaoğlu'nun verdiği bilgilerden öğrenilebilmektedir. II. Murat zamanında Vılandoğlu'nun kızının Bursa'ya gönderilmesi ve İsfendiyar kızının Bursa'da iken Edirne'ye getirilmesi hakkında verilen bilgiler cariyelerin burada konakladıklarını gösterir ve merkez değişse dahi sarayın hizmet vermeye devam ettiğinin bir kanıtı olarak alınabilir²⁸⁵⁷. 1671 tarihli bir belgeden ise IV. Mehmet'in bir süre kaldığı sarayı ilave binalar inşa ederek genel bir onarımdan geçirdiği²⁸⁵⁸, has oda, hamam, alt ahır ve hassa saraçları odalarını tamir ettirdiği ve sadrazam için bir divanhane, arz odası, çeşitli işlevlerde 7–8 oda ile hamamdan oluşan bir birim eklettiği

²⁸⁵³ Haeckel, 1873: s.y.

²⁸⁵⁴ Briand, 1829: 49

²⁸⁵⁵ Aşıkpaşaoğlu, 1985: 60

²⁸⁵⁶ Brenner, 1824: 20

²⁸⁵⁷ Aşıkpaşaoğlu, 1985: 116–117.

²⁸⁵⁸ Osmangazi Belediyesi, 2006: 102.

öğrenilebilmektedir²⁸⁵⁹. Ancak biraz önce örneklerini verdiğimiz gibi seyyahların aktarımları IV. Mehmet'in eski sarayda onarımlar yaptığını değil yeni bir saray inşa ettirdiğini ortaya koymaktadır. Wheler, Spon ve Covel'in ifade ettiği gibi yeni saray 1650'li yıllarda inşa edilmiştir²⁸⁶⁰. Bu nedenle 1671 tarihli bu belgede yer alan bilgiler eski saray değil, sultan tarafından yeni inşa edilen sarayda gerçekleştirilen faaliyetlerle bağlantılı olabilir.

Bursa'nın Osmanlı Dönemi öncesi eserleriyle ilgili aktarımlar kısmında ayrıntılı biçimde ele aldığımız gibi tarihi kaynakların rehberliğine başvuran bazı seyyahlar, sarayın Bursa'nın kuruluş hikâyelerinde geçtiği biçimiyle Prusias'a kadar giden bir tarihi olduğu²⁸⁶¹, yine aynı noktada yer alan bir sarayın Roma Dönemi'nde de kullanıldığı ve Plinius'un burada konakladığı²⁸⁶² ile ilgili fikirler ileri sürmüşlerdir. Bu durum Bursa Kalesi örneğinde olduğu gibi bir yapıyı Bursa tarihinde rol oynayan tüm uygarlık ve önemli kişilerle ilişkilendirme çabalarının bir örneğidir. Bursa'nın kuruluşunu Bithynia İmparatorluğu'na götürülen ve kentin bu kralların ikametgâhı olduğunu bilen seyyahlar için Bursa Sarayı'nın tarihinin bu yıllara kadar götürülmesi doğaldır. Yine tarihi kaynaklar Orhan tarafından kullanılan Bey Sarayı'nın aslında Bizans Dönemi'ne ait bir yapı olabileceğini göstermektedir. Bu inançta olan seyyahlar gördükleri kalıntıların eski Bizans İmparatorluk sarayı olduğunu söylemişlerdir²⁸⁶³. Bunun dışında seyahatnamelerde sarayın Osmanlı Dönemi tarihiyle ilgili aktarımlar daha yoğun yer kaplamaktadır. Seyyahlar genellikle Bursa'da ilk olarak I. Murat'ın bir saray inşa ettirdiğinden bahsetmiş ve burada hüküm süren ilk Osmanlı sultanı Orhan'ın böylesi bir faaliyette bulunduğu değinmemişlerdir. Bunun nedeni Orhan Gazi'nin eski Bizans sarayından dönüştürülen yapıyı kullanmaya devam ettiğinin düşünülmesi olabilir²⁸⁶⁴. Yalnızca Renard, Orhan Gazi'nin tahta geçmesinden

²⁸⁵⁹ Sözen, 1990: 34

²⁸⁶⁰ Wheler, 1682: 215, Covel, 1998: 153, dn. 392

²⁸⁶¹ Texier, 2002: 194, Porter, 1835: 266, Hamilton, 1842a: 73–74, Jerningham, 1873: 214, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 210, Hawley, 1918: 38, Walker, 1897: 131

²⁸⁶² Burgess, 1835: 133, Levinge, 1839: 237, Murray, 1854: 181, Busch, 1870: 147, Walker, 1886: 94, Walker, 1897: 131, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 210

²⁸⁶³ Pardoe, 2004: 299

²⁸⁶⁴ Sözen de Bursa Sarayı'nın Murat Hüdavendigâr tarafından inşa ettirildiğini ve daha sonraki dönemlerde eklenen bölümlerle büyüyen bir yapı olduğunu belirtmektedir. Sözen, 1990: 34

itibaren Bursa'nın her yerine saraylar inşa ettirdiğini söyleyerek diğer seyyahlardan ayrılmıştır. Ancak bu aktarımının belirli kaynaklara değil yalnızca tahminlere dayandığı anlaşılmaktadır²⁸⁶⁵.

İbn Haldun'un, Bursa'yı fethederek başkent yapmasına rağmen bir sarayın uğruna çadırından vazgeçmediğini yazdığı Orhan Gazi'nin²⁸⁶⁶ sarayda konaklamayı tercih etmediği bu dönemde Bursa'da bulunan bazı seyyahların aktarımlarıyla da doğrulanabilir. Batuta, Bursa'ya geldiğinde Orhan'ın fethetmiş olduğu kaleleri gezmekle zamanını geçirdiğini ve bir yerde asla bir aydan daha fazla konaklamadığını söylemiştir²⁸⁶⁷. Palamas ise Orhan'ın torunu İsmail ile açık arazide çadırların bulunduğu bir yerde karşılaştığı belirtmiştir. Ayrıca yazdığı mektuplardan bu yıllarda Osmanlıların çadırlar altında yaşamaya devam ettikleri ve kırsal yaşama düşkün oldukları da tespit edilebilmektedir²⁸⁶⁸.

Dönemin tarihçi ve seyyahlarının verdikleri bilgiler veya en azından ipuçları saray yaşamını tercih etmediğini gösterse bile bu aktarımlardan Orhan Gazi'nin bir saraya sahip olmadığı anlamı da çıkartılamaz. Edirne'nin başkent yapılmasına kadar Osmanlı sultanlarının ikametgâhı olan Bursa'da bir sarayın mevcut olduğu ve bunun Orhan Gazi Dönemi'nden itibaren kullanıldığı bilinmektedir. Fethin ardından kale içerisindeki manastırı camiye çeviren Orhan Gazi, bunun yanına "Bey Sarayı" denilen ve sonraki Osmanlı saraylarına örnek teşkil eden Bursa Sarayı'nı kurmuş veya daha doğru ifadeyle eski Bizans sarayının kullanımına devam ederek eklenen bölümler ve yeni düzenlemelerle birlikte Osmanlı yaşam tarzına uydurmuştur²⁸⁶⁹. Bununla birlikte Bursa Sarayı'nın bu dönemde kullanımda olup olmadığı veya kullanılıyorsa bunun derecesi hususunda farklı sorular sorulmasına neden olacak bir ayrıntıyı yine Batuta vermektedir. Seyyah Orhan Gazi ile Bursa'dan sonra İznik'te karşılaştığı gibi eşi Nilüfer Hatun'un da burada ikamet ettiği

²⁸⁶⁵ Renard, 1899: 6

²⁸⁶⁶ Togan, 1946: 335

²⁸⁶⁷ Parmaksızoğlu, 1971: 45, Aykut, 2005: 297

²⁸⁶⁸ Arnakis, 1951: 107, 113.

²⁸⁶⁹ Gündoğdu, 1991: 69

bilgisini aktarmıştır²⁸⁷⁰. Bu durum Orhan Gazi'nin İznik'in fethinin ardından uzun bir zaman burayı taht edindiğini söyleyen Aşıkpaşaoğlu'nun aktarımıyla uyumlu görünmekte ve Bursa'daki sarayın ancak belli bir dönem kullanılmış olabileceğini akla getirmektedir²⁸⁷¹.

Bursa'da farklı dönemlerde inşa edilmiş iki ayrı sarayın mevcut olduğunu ortaya koyan seyyahların büyük bölümü erken tarihli sarayın I. Murat²⁸⁷² tarafından yaptırıldığını söylemişlerdir. Ancak ilk sarayı inşa ettiren sultan konusunda bir düşünce birliği mevcut olsa da aynı durum ikinci saray için söz konusu değildir. Bu sarayın yapımcısı olarak IV. Mehmet'in ismi daha yoğun olarak karşımıza çıkmakla birlikte²⁸⁷³ farklı isimler ileri sürenler de mevcuttur. Hammer ilk sarayın I. Murat, yeni sarayın I. Mehmet'in eseri olduğunu söylemiştir²⁸⁷⁴. Sarayla ilgili bilgileri Hammer'dan aldığı anlaşılan Bernard bu seyyahla benzer biçimde kalenin bir köşesinde I. Murat diğesinde ise I. Mehmet'in saraylarının kalıntılarının görüldüğünü belirtmiştir²⁸⁷⁵. Yine belli bölümlerde Hammer'dan alıntı yapan Haeckel hisarda I. Murat ile birlikte I. Mehmet'in sarayının kalıntılarının yer aldığını söylemiştir²⁸⁷⁶. Hamilton I. Murat'ın ardından I. Beyazıt'ın Bursa'da bir saray inşa ettirdiğini iddia etmiştir²⁸⁷⁷. Sarayın I. Murat tarafından yapıldığını belirten Texier ise daha sonraki dönemlerde yeni hükümdarlar tarafından daha da güzelleştirilip, yapılan eklemelerle büyütüldüğünü söylemiş ancak böylesi faaliyetlerde rolü olan kişilerin ismini vermemiştir²⁸⁷⁸.

Texier'in de belirttiği gibi Bursa Sarayı, 17. yüzyılın ortalarına kadar devam eden bir süreç içerisinde yavaş yavaş büyüyerek gelişen bir yapı olmuştur. Çelebi Mehmet Dönemi'nde yeniden inşa ve imar edilmiş, Celali

²⁸⁷⁰ Parmaksızoğlu, 1971: 46, Aykut, 2005: 298.

²⁸⁷¹ Aşıkpaşaoğlu, 1985: 47. Aşıkpaşaoğlu bununla birlikte Orhan Gazi'nin Bursa Hisarı içinde bir sarayı olduğuna yönelik zaman zaman ipucu niteliğinde bilgiler de vermektedir. Aşıkpaşaoğlu, 1985: 42, 51.

²⁸⁷² Tournefort, 2005: 234, Brenner, 1824: 28, Hammer, 1818: 42, Texier, 2002: 199, Hamilton, 1842a: 75, Bernard, 1943: 47, Coufopoulos, 1895: 187, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 212.

²⁸⁷³ Wheler, 1682: 215, Covell, 1998: 153, Tournefort, 2005: 234, Brenner, 1824: 28

²⁸⁷⁴ Hammer, 1818: 42

²⁸⁷⁵ Bernard, 1943: 47

²⁸⁷⁶ Haeckel, 1873: s.y.

²⁸⁷⁷ Hamilton, 1842a: 75.

²⁸⁷⁸ Texier, 2002: 199

isyanları sırasında, Yavuz Dönemi'nde kısa bir süreliğine kullanılmış ve arazisi günümüzdeki Devlet Hastanesi'nin bulunduğu yere kadar genişletilmiştir²⁸⁷⁹. İkinci sarayı inşa eden kişinin isimlerinde farklılıklar görülmesinin nedeni de seyyahların sahip oldukları bu tür tarihi bilgiler olabilir. Örneğin sarayın tarihiyle ilgili yaptığı aktarımlarda böylesi kaynaklara başvurduğunu açık biçimde ortaya koyan Dallaway Beyazıt'ın Bursa'da bir saray inşa ettirdiği bilgisini Knowles ve Cantemir'den yararlanarak aktardığını verdiği dipnotla açıklamıştır²⁸⁸⁰.

Eski Saray, günümüzde Tophane Parkı'nın hemen üst tarafına ve Şahadet Camisi'nin karşına düşen askeri tümenin yer aldığı bölgede bulunmaktaydı ve ufak köşkler ile bahçelerden meydana gelmiş güvenli bir bölge olan iç kaleden oluşmakta idi. Ayverdi tarafından Bursa kale içi restitüsyon planına göre 150x100 m ölçülerine sahip ve 17 kule ile tahkim edilmiş olan sarayın konumu ve sınırları açıkça görülmektedir²⁸⁸¹. Konumu hakkında seyahatnamelerde verilen bilgiler aracılığıyla da her iki sarayın kalenin surları tarafından korunan bir alanda ve ulaşılması güç bir noktada yer aldığı doğrulanabilmektedir²⁸⁸². Bursa Sarayı'nın ve yönetim yapılarının içkalede yer alması, Orta Asya Türk şehir tipine uygun olduğu gibi²⁸⁸³, şehri çeviren sur duvarına bitişik olarak yapılması Selçuklu Dönemi saraylarını aklı getirmektedir²⁸⁸⁴. Bu tür bir konumlandırmanın nedeni de geleneksel koruma anlayışıdır²⁸⁸⁵.

²⁸⁷⁹ Osmangazi Belediyesi, 2006: 102.

²⁸⁸⁰ Dallaway, 1797: 176, dn. 1

²⁸⁸¹ Osmangazi Belediyesi, 2006: 98, 100

²⁸⁸² Bertrandon de la Broquiere, 2000: 203, Gerlach, 2007: 446, 447, Thévenot, 2009: 114, Wheler, 1682: 215, Smith, 1684: 432, Tournefort, 2005: 234, Pococke, 1772: 299, Brenner, 1824: 28, Hammer, 1818: 42, Texier, 2002: 199, Burgess, 1835: 140, Pfeiffer, 1852: 73, Coufopoulos, 1895: 187

²⁸⁸³ Ergenç: 2006: 10

²⁸⁸⁴ Ülgen, 1999: 400

²⁸⁸⁵ Sözen, 1990: 34

2.4.10. Sivil Mimari

2.4.10.1. Evler²⁸⁸⁶

Özellikle Uludağ ile kalenin bulunduğu yükseltiden şehri seyreden seyyahların manzarada önemli yer kapladıkları için mutlaka yer verdikleri evler Bursa'nın genel mimari dokusunda öne çıkan, yoğun bitki örtüsü arasında kendini gösteren, kentin yayıldığı alanın sınırlarının tespit edilmesini sağlayan yapılar olarak tanımlanmışlardır²⁸⁸⁷. Önemli bir bölümünü oluşturduğu kente Doğu havası kazandırdığı ifade edilen ve aynı zamanda kentin en önemli pitoresk öğelerinden birisi olarak değerlendirilen evler seyyahlardan bazıları tarafından Bursa'nın çekici yönleri arasında da sayılmıştır. Stanhope, Bursa'nın genel kent dokusunda öne çıkan evlerin tüm Türk evleri gibi kötü bir mimariye sahip olduklarını ancak çevrelerini saran bitki örtüsü ve ağaçlarla hoş bir görünüm meydana getirdiklerini söylemiştir²⁸⁸⁸. Benzer biçimde Barkley, her ne kadar eski ve sefil yapılar olsalar da evlerin kentin çekicilikleri arasında olduğunu belirtmiştir²⁸⁸⁹. Pardoe, Avrupa kentlerini cazibesiz bir hale getiren evlerin tekdüzeliğinin Doğu kentleri için geçerli olmadığını ve Bursa'nın da bunun bir örneğini meydana getirdiğini söylemiş, yoğun ağaçlıklar arasında parlak camlarıyla kendilerini belli eden evlerin görüldüğü manzaranın sıkılmadan seyredilebileceğini ifade etmiştir²⁸⁹⁰. Genel kent dokusu tanımlaması Schneider'in kitabında da yer alan hayali bir Bursa gravürüne dayanan Dwight evlerin tekdüzeliğine ve hepsinin aynı biçimde inşa edilmiş olmasına özellikle vurgu yapmıştır²⁸⁹¹. Paine genel kent dokusu tanımlamasında yoğun dut ağaçlıkları arasında öne çıkan yapılar olarak camiler ve türbeler ile birlikte

²⁸⁸⁶ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-45.

²⁸⁸⁷ Stanhope, 1843: 13, Kinneir, 1818: 245, Bernard, 1943: 55, Murray, 1854: 182, Jerningham, 1873: 219, Haeckel, 1873: s.y., Warsberg, 1869: 117, Müller, 1897: 151, Renard, 1899: 11, Launay, 1914: 195, Gallenga, 1877: 43, Banse, 1919: 71

²⁸⁸⁸ Stanhope, 1843: 13

²⁸⁸⁹ Barkley, 1891: 29

²⁸⁹⁰ Pardoe, 2004: 299, 323

²⁸⁹¹ Dwight, 1846: 146

evleri de saymıştır²⁸⁹². Michaud evlerin genel kent görünümüne yaptığı katkıdan söz etmiş ve bir fersah boyunca uzanan kentin tamamında kendini gösteren farklı renkli evlerin bir renk cümbüşü meydana getirdiğini söylemiştir²⁸⁹³. Banse evleri göz alıcı olarak tanımlamıştır²⁸⁹⁴. Haeckel, Doğu'nun diğer kentlerinde olduğu gibi Bursa'nın da uzaktan görünümüne göre daha az çekici olan iç kısımlarının güzelliğini çiçeklerle bezeli bahçeleriyle evlerin arttırdığına değinmiştir²⁸⁹⁵. Beaufort Bursa'nın karakteristiğini biçimlendiren en önemli yapılar arasında evlerin de bulunduğunu söylemiştir²⁸⁹⁶. Hamamlar ve diğer kamu binaları ile birlikte yeşillikler içindeki kentin hoş manzarasına köşkler ve evlerin katkı yaptığını söyleyen Kammond bu tür görüşlere sahip seyyahların bir diğer örneğidir²⁸⁹⁷. Miller evleri Bursa'nın Doğulu görünümüne destek sağlayan yapılar olarak tanımlamıştır²⁸⁹⁸. Birkaç taş binanın haricinde kentin büyük bölümünü meydana getiren ve düzensiz bir biçimde bir araya toplanmış ahşap evlerin Bursa'nın en önemli özelliklerinden birisi olduğunu söyleyen Launay bu durumu kentin güzel bir yönü olarak sunmuş, en küçük evin dahi Bursa'nın çekiciliğine katkı yaptığını ifade etmiştir²⁸⁹⁹. Davey, evleri eski ve güzel yapılar olarak tanımlamıştır²⁹⁰⁰. Banse ise genel görünümde kırmızı beşik çatıların yani evlerin yoğunluğundan bahsetmiştir²⁹⁰¹.

Bu örneklerdeki seyyahlar, evleri Bursa'nın çekici ve pitoresk bir özelliği olarak düşünen kişilerdir. Ancak bu görüşlerin tam aksi biçimde bazı seyyahlar olumsuz ifadelerle tanımladıkları evlerin kent görünümünü bozan yapılar olduklarını ifade etmişlerdir. Biraz önce ele aldığımız gibi çekiciliklerinin genel kent dokusu içerisindeki yerlerinden kaynaklandığını

²⁸⁹² Paine, 1859: 56

²⁸⁹³ Poujoulat, Michaud, 1840: 160–161

²⁸⁹⁴ Benjamin, 1857: 110

²⁸⁹⁵ Haeckel, 1873: s.y.

²⁸⁹⁶ Beaufort, 1874: 533

²⁸⁹⁷ Kammond, 1878: 291–292

²⁸⁹⁸ Miller, 1898: 423

²⁸⁹⁹ Launay, 1914: 195, 196, 197

²⁹⁰⁰ Davey, 1907:408

²⁹⁰¹ Banse, 1919: 71

düşünenlerin de dâhil olduğu biçimde²⁹⁰² bazı seyyahlar evlerin harabe görünümüleriyle hiçbir özelliği bulunmayan yapılar olduğu fikrine sahiptir. Özellikle tek tek ele alındıkları durumlarda Bursa'da sıradan halkın oturduğu evler seyyahların büyük bölümü tarafından bir ilginçliği olmayan ve birbirlerinin benzeri yapılar olarak nitelendirilmişlerdir. Burgess, Bursa'nın genel görünümünün etkileyici olmasının nedeni olarak minare ve kubbeler ile birlikte ağaçlıkların arasından kendini gösteren kiremit örtülü çatıları göstermiştir. Bununla birlikte Bursa'nın sahip olduğu güzellikleri övmesine ve birçok yönüyle hiçbir kentin kendisini aşamayacağını ifade etmesine rağmen tüm Türk kentlerinde olduğu gibi iç kısımlarının çok çirkin olduğunu ve bu durumun tamamen çamurdan inşa edilmiş perişan durumdaki evlerden kaynaklandığını da belirtmiştir²⁹⁰³. Levinge, Bursa'nın Türk kentlerinin genelinden farklı olmadığını söylemiş, dar sokaklar, karanlık pazarlar ve kahvehaneler ile birlikte yıkılacak durumda yapılar olarak tanımladığı evlerin bu görünüme katkı sağladığını ifade etmiştir²⁹⁰⁴. Pfeiffer tamamını yoksul görünümlü olarak tanımladığı evlerin tuhaf biçimli olduklarını söylemiştir²⁹⁰⁵. Vecchi ve Osculati Bursa'nın evlerini ahşaptan yapılmış harabe yapılar olarak tanımlamışlardır²⁹⁰⁶. Claridge ahşap ev yığınlarının göze hoş gelmeyen bir tekdüzelik meydana getirdiğini, bu görüntünün ancak camiler ve serviler sayesinde hafifleyebildiğini ifade etmiştir²⁹⁰⁷. Moltke yalnızca cami, han, kervansaray, hamam gibi yapıların dikkat çektiğini, zarafet ve rahatlık bakımından en küçük Alman kasabasının bile büyük Osmanlı kentlerinden daha güzel evlere sahip olduğunu ifade etmiştir. Burada karşılaştırmaya dâhil edilen Osmanlı'nın büyük kentleri İstanbul ile birlikte seyyahın o sırada bulunduğu Bursa'dır²⁹⁰⁸. Benjamin her birinin etrafını çevreleyen bahçeler olmaksızın evlerin tekdüze bir görünüm sunduğunu ifade etmiştir²⁹⁰⁹.

²⁹⁰² Stanhope, 1843: 13, Barkley, 1891: 29

²⁹⁰³ Burgess, 1835: 143

²⁹⁰⁴ Levinge, 1839: 237–238

²⁹⁰⁵ Pfeiffer, 1852: 72

²⁹⁰⁶ Felice de Vecchi, 1854: 92.

²⁹⁰⁷ Claridge, 1837: 164–165.

²⁹⁰⁸ Moltke, 1969: 57

²⁹⁰⁹ Benjamin, 1857: 110

Kammond'un diğerk kamu binaları olmaksızın Osmanlı kentlerinin tekdüze görünümlü yerler olduğunu söylemesinin nedeni de evlerle ilgili benzer bir düşünceye sahip olmasıdır²⁹¹⁰. 1855 depreminin kısa bir süre sonrasında Bursa'ya gelen Perrot, depremin etkilerinin evlerde hala hissedildiğini, hasar gören ve aceleyle tamir ettirilen evlerin çok kötü bir görünüm meydana getirdiğini söylemiştir²⁹¹¹. Warsberg evleri ortalama bulduğunu ve yalnızca zengin insanlara ait oldukları durumlarda güzel yapılar olduklarının söylebileceğini belirtmiştir²⁹¹².

Bu tarz genel ifadeler ve izlenimler haricinde seyyahların bazen içlerine de girerek daha yakından inceleme olanağı buldukları evler, ortak birtakım özellikleri paydasında değerlendirilmiştir. Bu ortak özellikler paralelinde tanımlamalar yapan seyyahlar konumuzla da daha yakından alakalı biçimde evlerin mimarileriyle de ilgili bilgiler vermişlerdir. Ahşaptan, genellikle iki katlı olarak inşa edilmeleri, cumbalara, kafesli pencerelere ve bahçelere sahip olmaları ve genel kent dokusunda çarpıcı bir görünüm sunar biçimde farklı renklerle boyanmaları değerlendirmeye alınan bu ortak yönlerin en çok üzerinde durulanları olmuştur.

Bazı araştırmacılar Somuncu Baba Evi örneğinde Bursa evlerinin 15 ve 16. yüzyıllara kadar kerpiçten inşa edildiğini, ahşap malzemenin ise 16. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlandığını ileri sürmüşlerdir²⁹¹³. Ancak Bursa evlerinin ahşaptan inşa edildikleri bilgisi 16. yüzyılın öncesine ait seyahatnamelerde de karşımıza çıkmaktadır. 1498'de Bursa'yı ziyaret eden Michelozzi ve Bonsignori Bursa'daki evlerin çoğunun ahşaptan inşa edilmiş olduğunu ve orada buldukları sırada da sekiz yüz tanesinin gözlerinin önünde yandığını belirtmişlerdir²⁹¹⁴. Daha sonraki tarihlerde evler hakkında bilgi veren seyyahların büyük bölümü de özellikle inşa malzemeleri üzerinde

²⁹¹⁰ Kammond, 1878: 312

²⁹¹¹ Perrot, 1864: 69

²⁹¹² Warsberg, 1869: 134

²⁹¹³ Kırayoğlu, 1999: 43

²⁹¹⁴ Borsook, 1973: 163

durmuşlar ve genellikle ahşap malzeme kullanımını ön plana çıkartmışlardır²⁹¹⁵.

İlk örneğini 15. yüzyılın sonlarında Bursa'da bulunan Michelozzi ve Bonsignori'nin verdiği üzere kentin mimari dokusunun çok büyük kısmını meydana getiren evlerin ahşaptan inşa edilmiş olması, Bursa'nın sık sık yangınlara maruz kalması dolayısıyla bazı seyyahlarca tuhaf karşılanmıştır. 1801 yılındaki yangının ardından gerçekleştirilen imar faaliyetleri hakkında bilgi veren Browne evlerin yine ahşaptan yapıldığını ve gelişigüzel inşa edildikleri için bir başka felakete adeta davetiye çıkarıldığını söylemiştir²⁹¹⁶. Daha sonra Schneider ahşaptan yapılan evlerin sık sık çıkan yangınlar nedeniyle hasar gördüğünü ve en iyi evlerin birkaç yıl içinde yok olup gittiğini ifade etmiştir²⁹¹⁷. Murray ahşap olarak yapılan binaların tarzının yangınların çok daha yıkıcı olmasına neden olduğunu söylemiş ve böylesi bir felakete de 1801 yangınına örnek vermiştir²⁹¹⁸. Jerningham da evlerin tamamının ahşaptan inşa edilmesini, meydana gelmesi muhtemel yangınların çok daha tehditkâr bir hal almasının nedeni olarak göstermiştir²⁹¹⁹.

Bursa evlerinin ahşaptan inşa edildiğini söyleyen seyyahların aktarımlarında yanlışlık olmasa da bir eksiklik söz konusudur. Zira bu evler ana malzemenin önemli bir bölümünü meydana getirmesine rağmen tamamen ahşaptan inşa edilmemişlerdir. Günümüze gelebilmiş örneklerin de gösterdiği gibi alt katları yığma taş, kerpiç ya da ahşap konstrüksiyonun kerpiçle doldurulması ile inşa edilmiş, üst katlarda ahşap strüktürlerin araları derzli tuğlalar veya kerpiç ile doldurulmuştur²⁹²⁰. Ancak evlerin yapımında kullanılan farklı malzemeler konusunda seyyahlar çok az bilgi vermişlerdir. 18. yüzyıl seyyahı Niebuhr evlerin genellikle taş ve kireçle inşa edildiğini söyleyerek diğer seyyahlardan farklılaşmıştır. Ancak şu anki bilgilerimiz

²⁹¹⁵ Brenner, 1824: 56, Kinneir, 1818: 245, Felice de Vecchi, 1854: 92, Pfeiffer, 1852: 72, Taylor, 1862: 315, Murray, 1854: 182, Joanne, Isambert, 1861: 502, Jerningham, 1873: 220, Gallenga, 1877: 43, Walker, 1886: 133

²⁹¹⁶ Browne, 1820: 111

²⁹¹⁷ Schneider, 2009: 16

²⁹¹⁸ Murray, 1854: 182

²⁹¹⁹ Jerningham, 1873: 220

²⁹²⁰ Kırayoğlu, 1999: 43

dâhilinde bu bilginin doğru olduğunu söyleyebilmek de mümkün değildir²⁹²¹. Bursa evlerini İstanbul'dakiler ile karşılaştıran Hammer'in verdiği bilgiler ise daha gerçekçidir. Seyyah bazı evlerde tuğla malzeme kullanıldığını aktarsa da bu durumun evlerin tamamı değil ancak belli kısımları için geçerli olduğunu ve bunun yanında taş ve ahşap malzemelerinde görüldüğünü söyleyerek doğru bir tanımlama yapmıştır²⁹²². Schneider, evlerin dayanıksız malzemelerden inşa edildiğini söylemiştir. Özel olarak bu dayanıksız malzemelerin ne olduğunu belirtmemişse de yangınlarda kolayca tahrip olduğunu söylemesi dolayısıyla ahşaptan söz ettiği hissedilmektedir. Bunun dışında evlerin tamamının bu şekilde olmadığını ve az da olsa düzgün şekilde yapılmış olanların görüldüğünü söylemesi bazı evlerde malzeme farklılıklarına rastlandığını göstermektedir. Yine seyyah evlerin bazı kısımlarında demir ve mermer işçiliklerin de görülebildiğini ifade etmiştir²⁹²³. Yine İstanbul evlerine benzeterek bir tanımlama yapan Texier Bursa'nın evlerinde de ana malzemeyi ahşabın oluşturduğunu söylemiş, ancak bir katının tuğla ve harç kullanılarak yapıldığını da belirtmiştir²⁹²⁴. Evlerin çamurdan inşa edilmiş olduğunu söyleyen Burgess ahşap hatıllar arasına yerleştirilen kerpiç malzemedan bahsediyor olmalıdır²⁹²⁵. Pfeiffer ahşap evlerin haricinde sıvalı ve hatta taştan yapılmış olanların görülebildiğini belirtmiştir²⁹²⁶. Taylor evlerin neredeyse tamamının ahşap ve pişmemiş tuğlalardan yani kerpiçten inşa edildiklerini tekrarlamıştır²⁹²⁷. Perrot da evlerin çok büyük bölümün çamur ve tahtadan yapıldığını, görünülerinin derme çatma kulübeleri andırdığını ve nasıl ayakta durduğuna şaşırıldığını söylemiştir²⁹²⁸. Evleri yine ahşap iskeletlere sahip yapılar olarak tanımlayan Beaufort ahşabın haricinde farklı malzemeler kullanıldığını bildiğini hissettirse de bu konuyla ilgili başka bir ayrıntı vermemiştir²⁹²⁹. Kammond'un

²⁹²¹ Akdemir, 1989: 99

²⁹²² Hammer, 1818: 65

²⁹²³ Schneider, 2009: 16, 34

²⁹²⁴ Texier, 2002: 203

²⁹²⁵ Burgess, 1835: 143

²⁹²⁶ Pfeiffer, 1852: 72

²⁹²⁷ Taylor, 1862: 315

²⁹²⁸ Perrot, 1864: 69

²⁹²⁹ Beaufort, 1874: 533

tanımlaması yalnızca Bursa değil, tüm Anadolu evlerini kapsamaktadır. Seyyah bunların bodrum katlarının taştan, ancak üst kısımlarının aralarına kerpiç veya pişmiş tuğlaların yerleştirildiği ahşap iskeletlerden meydana geldiğini söylemiştir²⁹³⁰. Renard evlerin ahşap ve kilden yapıldıklarını tekrarlayan bir diğer seyyahdır²⁹³¹. Son olarak Launay yeşillikler ortasından görülen evlerin ahşabın yanında tuğla malzemelerden oluştuğu bilgisini vermiştir²⁹³².

Bursa evlerinin genelde iki katlı olarak inşa edildiği de seyahatnamelerden öğrenilebilmektedir. Seyyahların kat düzenlemeleriyle ilgili üzerinde durdukları en önemli husus ise üst katların çıkıntılı olarak yapılması olmuştur. Pfeiffer üst katlarının sokağın yarısını kaplayacak kadar çıkıntılı biçimde yapıldığını ve bu yüzden zaten dar olan sokakların tamamen karanlık bir hale geldiğini belirtmiştir²⁹³³. Beaufort, genel kent dokusu hakkındaki tanımlaması içerisinde sokakların darlığına vurgu yaparken evlerin birbirine çok yakın yapıldığını, bundan dolayı tamamı dışarıya çıkıntılı olan ikinci katlarının neredeyse üstte birbiriyle buluştuğunu söylemiştir²⁹³⁴. Taylor ise evlerin üç katlı olduğunu söylemiş ve her bir katın diğerinin üzerine çıkıntı meydana getirdiği bilgisini tekrarlamıştır²⁹³⁵. Walker ahşap direklerle desteklenen evlerin çıkıntılarının ilerledikleri yolu tamamen örttüğünü belirtmiştir²⁹³⁶. Overbergh de yine benzer biçimde sokakların darlığından şikâyet ederken evlerin üst katlarının çıkıntılı olarak yapıldığı bilgisini vermiştir²⁹³⁷. Davey, çıkıntılı balkonlar ve katlardan Bursa evlerinin ayırt edici bir özelliği olarak bahsetmiştir²⁹³⁸. Hawley, evlerin bazen tek katlı da olabildiğini ancak büyük bölümünün iki veya daha çok kata sahip olduklarını

²⁹³⁰ Kammond, 1878: 312

²⁹³¹ Renard, 1899: 20

²⁹³² Launay, 1914: 197

²⁹³³ Pfeiffer, 1852: 72

²⁹³⁴ Beaufort, 1874: 533

²⁹³⁵ Taylor, 1862: 315

²⁹³⁶ Walker, 1886: 133

²⁹³⁷ Overbergh, 1899: 390

²⁹³⁸ Davey, 1907: 408

söylemiş, alt katları bir dükkân olarak kullanılan bu evlerin üst katlarının oturma yerlerine ayrıldığını belirtmiştir²⁹³⁹.

Farklı renklerle boyanmış olmaları evlerin ilgi çekici yönlerinden biri olarak sunulur ve seyyahlar bu çok renkliliğin kente hoş bir görünüm kazandırdığını ifade ederler. Evlerin bu özelliği Kırayoğlu'nun tespitine göre 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sıvanan yüzeylerin aşı sarısı, aşı kırmızısı, çivit mavisi, yeşil, hardal gibi renklerle boyanmasıyla meydana gelmiştir²⁹⁴⁰. Yalnızca evlerin bir renk cümbüşü halinde olduklarını söylemekle yetinmeyen, renkleri tek tek sayarak ayrıntılı biçimde bilgi veren seyyahların aktarımları ile Kırayoğlu'nun belirttiği renkler uyum göstermektedir. Ayrıca seyahatnamelerde evlerin bu yönleriyle ilgili tanımlamaların 19. yüzyıldan sonra karşımıza çıkması nedeniyle araştırmacının tarih tespiti de doğru görünmektedir²⁹⁴¹.

Evler hakkında yapılan aktarımların bir bölümü de her birinin kendi bahçesine sahip olması hakkındadır²⁹⁴². Adeta Bursa evlerinin önemli bir karakteristiği ve kötü görünümünü ortadan kaldıran bir özellik olarak gösterilen bahçeler²⁹⁴³, evlerin Uludağ'ın yamacında eğimli bir araziye inşa edilmesinden dolayı, bazen ikinci kat seviyelerinde de bulunabilmektedir²⁹⁴⁴.

Bazı seyyahlar evlerle ilgili tanımlamaları içerisinde çok fazla kaynaktan karşımıza çıkmayan ayrıntılar vermişlerdir. Hammer tuğla düzenlemeleri, sokak köşelerine gelen evlerin köşelerinin pahlanması ve üst kısımlarının süslenmesi hakkında bilgiler aktarmıştır²⁹⁴⁵. Kinneir evlerin sokakları daraltacak biçimde ve birinden diğerine sıçrayarak ulaşılabilmesine olanak sağlayacak derecede yakın yapıldıklarını söylemiştir²⁹⁴⁶. Evlerin yakın inşa edilmesi hakkındaki aktarımını benzer bir biçimde yapan bir diğer seyyah da

²⁹³⁹ Hawley, 1918: 43–44

²⁹⁴⁰ Kırayoğlu, 1999: 43

²⁹⁴¹ Poujoulat, Michaud, 1840: 160–161, Beaufort, 1874: 533, Mevsim, 2009: 58–59, Gallenga, 1877: 43, Walker, 1886: 139, 155, Yenisey, 1956: 332–333, Renard, 1899: 28

²⁹⁴² Gerlach, 2007: 446, Brenner, 1824: 64, Pardoe, 2004: 323, Mevsim, 2009: 58–59

²⁹⁴³ Benjamin, 1857: 110

²⁹⁴⁴ Dallaway, 1797: 177

²⁹⁴⁵ Hammer, 1818: 65

²⁹⁴⁶ Kinneir, 1818: 245

Murray'dir²⁹⁴⁷. Pardoe bitki karmaşası arasından zaman zaman zarif çardakları ve heybetli kapıları ile evlerin görülebildiğini belirtmiştir²⁹⁴⁸. Fuller, konuk olduğu bir Rum tüccarın bahçesinde mermer bir kasrın bulunduğunu söylemiştir²⁹⁴⁹. Turner genel kent dokusuyla ilgili yaptığı tanımlamada Bursa'da güzel ve büyük evlerin bulunduğu bahsetmiştir²⁹⁵⁰. Bazı seyahatnamelerde evlerin çatıları hakkında verilen bilgilerle de karşılaşılmaktadır. Çok fazla ayrıntı barındırmayan bu bilgiler büyük oranda meyilli olan bu çatıların kiremitle kaplı olması hakkındadır²⁹⁵¹. Yine evlerin pencerelerinde camların bulunması da yoğun olmamakla birlikte bazı seyahatnamelerde karşımıza çıkmaktadır²⁹⁵². Bu aktarımlar Bursa'nın evleri ile ilgili önemli bilgiler ihtiva etmesine rağmen çoğu zaman tek bir kaynaktan karşımıza çıktığı için doğrulanması gereken niteliklere sahiptir.

Görüldüğü üzere seyahatnamelerde evlerin daha çok dış görünüşleri hakkında bilgiler mevcuttur. Evlere misafir olarak girmiş olan veya merakları neticesinde iç kısımlarını incelemeyi başaran seyyahların verdikleri bilgiler ise ayrıntı barındırmamaktadır. Bunun başlıca nedeni çok fazla eşyanın bulunmadığı bu evlerin içlerinin ilgi çekici olarak görülmemesi olabilir. Hare özellikle bu sadeliğe değinerek birkaç divanın dışında içlerinde hiçbir şey bulunmadığı için evlerin yanmasının bile umursanmadığını söylemiştir²⁹⁵³. Schneider, evlerin içinde altın işlemeli saten kumaşlarla kaplı sedirler ve renkli halılar ile kaba kumaştan yapılmış perdelerin uyumsuzluk gösterdiğini ve özellikle Müslüman evlerinde zevkli denebilecek çok az şeyin bulunduğunu ifade etmiştir²⁹⁵⁴. Bu duruma istisna meydana getiren evler anlaşılabilir üzere gayrimüslimlere aittir. Fuller, konuk olduğu bir Rum tüccarın evinin oturma odasının Fransız resimleri ile süslenmiş olduğunu

²⁹⁴⁷ Murray, 1854: 182

²⁹⁴⁸ Pardoe, 2004: 299, 323

²⁹⁴⁹ Fuller, 1829: 73, 74

²⁹⁵⁰ Turner, 1820: 150

²⁹⁵¹ Akdemir, 1989: 99, Burgess, 1835: 143, Benjamin, 1857: 110, Beaufort, 1874: 533, Kammond, 1878: 312

²⁹⁵² Kinneir, 1818: 245, Murray, 1854: 182, Pardoe, 2004: 323

²⁹⁵³ Hare, 1900: 212

²⁹⁵⁴ Schneider, 2009: 34

belirtmiştir²⁹⁵⁵. Warsberg zengin kişilere ait evlerin merdivenleri, antre ve odalarının beyaz hasırlarla örtülü olduğunu söylemiştir. Daha sonra ziyaret ettiği bir Ermeni'nin evi hakkında yaptığı tanımlamada ise odaların sade bir görünüme sahip olduklarını ancak oturma odasında bazı Avrupalı eşyaların görülebildiğini ifade etmiştir ²⁹⁵⁶. Renard da Türk evleriyle yaptığı bir karşılaştırmada Ermeni evlerinin farklı özelliklerinden birini içlerinin batıdan gelme eşyalar, dinsel resimler ve antikalarla dekore edilmesi olarak göstermiştir²⁹⁵⁷.

Genel olarak mevcut eşyalarla ilgili verilen bu tür bilgilerin dışında evlerin iç düzenlemeleri ve planlarından bahseden az sayıda seyyah mevcuttur. Texier, mermerden yapılmış bir merdivenle sona eren bir ayakkabılıktan söz etmiş, asıl mekânın ilk katta olduğunu söylemiş ve mesken bölümlerinin de yaz sofaları türünden "hayat" denilen üstü açık avlulara baktığını belirtmiştir²⁹⁵⁸. Misafir olduğu bir Ermeni evinin planı ile ilgili tanımlamalar yapan Warsberg geniş bir merdivenle ilk kata çıkıldığını, bu yerin önden arkaya ve aynı zamanda sağdan sola doğru bir koridorla bölündüğünü ve böylece planın düzenli bir eşkenar haline geldiğini söylemiştir. Belirttiği üzere koridorun her iki ucunda pencereler bulunmakta, köşelerde kalan odalar ise farklı amaçlara hizmet veren odalar olarak kullanılmaktadır. Seyyah mevcut dört odayı sırasıyla oturma odası, evin beyinin çalışma odası, yatak odası ve evin kızıyla damadının konakladığı oda olarak tanımlamıştır²⁹⁵⁹.

Evlerin dâhili özellikleriyle ilgili verilen bilgilerden bir kısmı Bursa'nın her yerinde bol miktarda görülen su kaynaklarının kullanımıyla bağlantılıdır. Her evde en azından çeşmelerin ve hatta birçoğunda banyoların yer aldığı seyyahların aktarımlarından öğrenilebilmektedir. Her eve birkaç boruyla su taşındığını söyleyen Lubenau ve her evde bir çeşmenin bulunduğunu belirten Tournefort erken tarihlerde Bursa evlerinin bir ayrıcalığını ortaya

²⁹⁵⁵ Fuller, 1829: 73, 74

²⁹⁵⁶ Warsberg, 1869: 134

²⁹⁵⁷ Renard, 1899: 22

²⁹⁵⁸ Texier, 2002: 203

²⁹⁵⁹ Warsberg, 1869: 161–162

koymuşlardır²⁹⁶⁰. Bursa'ya bir seyahat gerçekleştirmemesine rağmen başka seyyahların eserlerinde herhangi bir değişiklik yapmaktan kaçınarak aktarımlar yapan Wilkinson 18. yüzyılın sonu 19. yüzyılın başları diyebileceğimiz tarihlerde önemli evlerin neredeyse tamamında konforlu bir banyonun bulunduğunu söylemiştir²⁹⁶¹. Warsberg, banyoların ek binalarda veya evin içinde bulunduğunu, zeminlerinin saf mermerlerle kaplı olduğu bu banyoların kubbelerinde de küçük pencerelerin yer aldığını belirtmiş, bir lüks olarak görülebilecek olmasına rağmen bu tür yapıların zengin evlerinin hiçbirisinde eksik olmadığı bilgisini vermiştir²⁹⁶². Türk evlerinin ortak özellikleri paralelinde bir değerlendirme yapan Garnett, bazıları oldukça küçük ve hatta bazen bir dolap biçiminde olsa bile tamamında banyoların bulunduğunu söylemiştir²⁹⁶³. Davey de sıcak suların evlerde kullanılabilirdiği ve bu yüzden bazı evlerin banyolarında kazana ihtiyaç duyulmadığı bilgisini aktarmıştır²⁹⁶⁴.

Günlük hayatın zaruri gereksinimleri arasında gösterebileceğimiz çeşme ve banyoların haricinde daha özel zevke hitap eden su yapıları da seyahatnamelerde yer etmiştir. Texier üstü açık avluların ortasında akarsulu bir havuzun bulunduğu bilgisini Bursa evlerinin ortak özelliklerinden biri gibi aktarmışsa da²⁹⁶⁵, böylesi düzeneklerin tüm evlerde bulunabileceği şeklinde bir genelleme yapmak doğru olmayabilir. Zaten seyyahlar bunlarla genellikle ileri gelen ve zengin kişilerin evlerinde karşılaşmışlardır. 1793'te Bursa'ya gelen ve Ayan Ahmet Efendi'nin evine misafir olan Brenner, geceleri toplandıkları kameriyenin ortasına kadar mermer yatakta akarak bir havuza dökülen ve daha sonra zeminin altında kaybolan bir su düzeneğinden bahsetmiştir²⁹⁶⁶. Barker'in Rum piskoposun evinde küçük bir terasın ortasında olduğunu söylediği havuz da Ayan Ahmet Efendi'nin evindeki kadar incelikli tasarlanmış olmasa da su düzeneklerinin önemli kişilerin evlerinde

²⁹⁶⁰ Lubenau, 2012: 497, Tournefort, 2005: 234

²⁹⁶¹ Wilkinson, 1806: 43

²⁹⁶² Warsberg, 1869: 162–163

²⁹⁶³ Garnett, 1904: 30–31

²⁹⁶⁴ Davey, 1907: 415

²⁹⁶⁵ Texier, 2002: 203

²⁹⁶⁶ Brenner, 1824: 64

kullanıldığıının bir diğer örneği olarak gösterilebilir²⁹⁶⁷. Barker ile birlikte yolculuk yapan Walsh yalnızca Rum ileri geleni olarak tanımladığı ancak yine Rum piskoposu olması muhtemel bir kişinin evinde, açık bir odanın ortasında sütunlarla desteklenen mermer bir fiskiyeinin olduğunu, bunun üzerine yerleştirilen masanın çevresinde akşam yemekleri sırasında oturulduğunu söylemiştir²⁹⁶⁸. Pardoe bir Ermeni evinde yüksek duvarlarla çevrili avluda iki çeşmenin bulunduğu bilgisini vermiş, ayrıca bir diğer çeşmeyi de Bursa'nın kadısının evinde görmüştür²⁹⁶⁹. Naçov ise yine misafir olduğu bir Rum evinin bahçesinde soğuk suların aktığı bir çeşmenin bulunduğunu söylemiştir²⁹⁷⁰.

Bursa'nın evlerinin farklı milletler ve din mensuplarına göre sınıflandırıldığı durumlarda seyyahların en fazla değerlendirmeye aldıkları evler Müslümanlara ait olanlar olmuştur. Bu yalnızca Müslüman evlerinin sayıca daha fazla olması değil bu evlerin kendine has özellikleriyle de bağlantılıdır. Özellikle Müslüman kadınların dışa kapalılığını ortaya koymak amacıyla değinilen kafesli pencereler de²⁹⁷¹ bu evlerin ayırt edici özelliği olarak sunulmuştur. Bazen Bursa'nın tüm evlerinin genel karakteri olarak gösterildiği hissedilse bile²⁹⁷² kafesli pencereler bazı seyyahların aktarımlarından çıkartılabileceği üzere yalnızca Müslüman evlerinde görülmektedir. Renard'ın Ermenileri²⁹⁷³, Davey'in ise Yahudileri²⁹⁷⁴ açık pencerelerinden evlerinin detaylarıyla gözlemleyebilmesi bu durumun kanıtlarıdır. Müslüman ve Ermeni evlerini çeşitli yönlerden karşılaştıran Renard da kafesli pencerelerden Müslüman evlerinin önemli bir özelliği olarak bahsetmiştir. Ayrıca Türk ve Ermeni mahalleleri arasındaki farklar gibi evlerinin genel görünümelerini karşılaştırarak anlatan seyyah yalnızca kafesli pencerelerle sınırlı kalmayan farklılıklardan söz etmiştir. Ermeni evlerinin açık pencerelere sahip olduğunu, duvarlardaki çatlaklar ve kerpiçlerin pisliğine

²⁹⁶⁷ Barker, 1824: 450

²⁹⁶⁸ Walsh, 1836: 201

²⁹⁶⁹ Pardoe, 2004: 295, 334

²⁹⁷⁰ Mevsim, 2009: 56

²⁹⁷¹ Pardoe, 2004: 334, Kammond, 1878: 312, Renard, 1899: 22, Hawley, 1918: 44

²⁹⁷² Benjamin, 1857: 110

²⁹⁷³ Renard, 1899: 22

²⁹⁷⁴ Davey, 1907: 410

rağmen hoş görünümlü olduklarını söylemiş, badanaları güneşin etkisiyle tabakalar halinde dökülmüş olan Türk evlerinin ise daha sefil bir görünüme sahip olduklarını belirtmiştir. Müslüman evlerindeki kafesli pencerelere daha ayrıntılı olarak da değinen seyyah bunların ince ahşap çubuklardan yapıldığını ve pencerelerin önüne yerleştirilerek içerideki kadınları gizlemeye yaradıklarını söylemiştir²⁹⁷⁵. Hawley, bu kısımları Türk evlerinin ilginç özelliklerinden birisi olarak vermiş ve Doğu kadınlarının vakitlerinin çoğunu bu pencerelerin arkasında sokağı gözlemleyerek geçirdiklerini belirtmiştir. Seyyah bunların Müslüman evlerine özgü bir özellik olduğunu, Rumların evlerinin pencerelerinin panjurlar ve perdelerle basit biçimde muhafaza edildiğini Türk evlerinin ise içerideki kadınların dışarıyı seyretmelerine mani olmayan kafes işleriyle örtüldüğünü belirtmiştir²⁹⁷⁶. Loti ise Arap ve Türk şehirlerindeki evlerin karşılaştırmasını Bursa örneğinde yapmıştır. Belirttiği üzere Arap kentlerindeki beyaz kireçli evlerin içini görmek imkânsız olduğu gibi tamamen penceresiz oldukları için içeridekiler de dışarıyı görememektedirler. Türkiye'deki boyalı ahşaplardan olan evlerin ise bu İslami yargılara yalnızca pencereleri hafifçe örten kafeslerle riayet ettiğini, buna rağmen binlerce delikten içeridekilerin dışarıyı seyredabildiklerini söylemiştir²⁹⁷⁷.

En fazla ele alınan evlerin Müslümanlara ait olması gibi en kötü evlerin Yahudilere ait olduğu söylenmiş ve bu evler genellikle Yahudilerin fakirliğini yansıtan sefil barakalar şeklinde tanımlanmıştır²⁹⁷⁸. Perrot, Bursa'nın en fakir kişileri olan Yahudilerin evlerinin çok büyük bölümünün acıklı bir görünümü olduğunu, çok azının harabeliğin üstünde olabileceğini ifade etmiştir²⁹⁷⁹. Walker da Yahudi evlerine ayrı bir bölüm açmış olmakla birlikte bu evlerin sefil durumu değil pencereleri bağlamında bir tanımlama yapmayı tercih etmiş, Yahudilerin temizlik konusunda eksiklikleri olmasına rağmen camlarını

²⁹⁷⁵ Renard, 1899: 22

²⁹⁷⁶ Hawley, 1918: 44

²⁹⁷⁷ Yenisey, 1956: 332–333

²⁹⁷⁸ Porter, 1835: 254, Felice de Vecchi, 1854: 92, Perrot, 1864: 77–78

²⁹⁷⁹ Perrot, 1864: 77–78

muhteşem bir parlaklıkta tuttuklarını söylemiş ve hatta bunu ayırt edici bir özellik olarak vermiştir²⁹⁸⁰.

Schneider Rum evlerinin iç görünülerinden bahsetmiştir. Belirttiği üzere üst sınıfa ait olan Rumların evlerinde, ailenin dindar kişilerinin dini görevlerini yerine getirmesi için azizlerin tasvirleriyle dolu küçük bir oda veya dolap bulunmaktadır²⁹⁸¹. Taylor ise Rum evlerinin çoğunun sıvalı olup sokağa neşeli bir görünüm veren parlak renklerle boyandıklarını söylemiştir²⁹⁸².

Camilerin Avrupa'daki kiliselerle karşılaştırılması gibi bazen seyyahlar evleri de kendi ülkelerindeki örneklerle karşılaştırmışlardır. Miller bir tepenin yamacına inşa edilmiş olmalarının Malvern'de de karşısına çıkan bir özellik olduğunu söylemiştir²⁹⁸³. Schneider, Amerika'da evlerin ön kısmının sokağa, Bursa evlerinin ise avluya bakmasını farklılık olarak göstermiştir²⁹⁸⁴. Warsberg ziyaret ettiği Ermeni evinin planının İtalya'da da karşısına çıktığını söylemiştir²⁹⁸⁵. Beaufort böylesi bir benzerliğe gönderme yaparken bunun nedenleri üzerinde durmuştur. Seyyah ahşap iskeletli Bursa evlerinin yüksek tepeli üçgen çatıları bulunduğunu ve bu nedenle eğer parlak renklerle boyanmamış olsalardı bir kimsenin kendisini hoş bir Flaman veya İsviçre kentinde zannedebileceğini söylemiştir²⁹⁸⁶. Taylor her bir katı diğerinin üzerinde çıkıntı meydana getiren evlerin Orta Çağ'daki Alman kasabalarındaki örneklere benzediğini belirtmiştir²⁹⁸⁷. Davey ise dışarıya çıkıntı meydana getiren kısımları ile İsviçre köşklarine benzetmiştir²⁹⁸⁸.

Bazı seyyahlar ise bu karşılaştırmayı Avrupa değil Osmanlı kentleri ile yapmışlardır. Burada da en çok karşımıza çıkan kent olan İstanbul ile karşılaştırma yapan seyyahlar her iki kentteki evlerin ortak özelliğinin genellikle yapımlarında ana malzeme olarak ahşap malzeme kullanılması

²⁹⁸⁰ Walker, 1886: 132

²⁹⁸¹ Schneider, 2009: 113

²⁹⁸² Taylor, 1862: 315

²⁹⁸³ Miller, 1898: 423

²⁹⁸⁴ Schneider, 2009: 50

²⁹⁸⁵ Warsberg, 1869: 161

²⁹⁸⁶ Beaufort, 1874: 533

²⁹⁸⁷ Taylor, 1862: 315

²⁹⁸⁸ Davey, 1907: 408

olduğunu belirtmişlerdir²⁹⁸⁹. Carreri evleri İzmir ile karşılaştırmış ve Bursa'dakilerin daha iyi inşa edilmiş yapılar olduğunu söylemiştir²⁹⁹⁰. Bu konuya farklı biçimde yaklaşan Warsberg, genel düzenlemelerinin İstanbul'daki evlerle benzerlik göstermesini doğal bulmuş, evleri biçimlendiren en önemli etkenin iklim olduğunu söyleyerek Asya'nın tamamında evlerin az ya da çok benzer yapılmasının muhtemel olduğunu ifade etmiştir²⁹⁹¹. Taylor karşılaştırmayı Kütahya ile yaparak burada karşısına çıkan, hoş ve sevimli bulduğu asma balkonların Bursa'daki evlerde görülmediğini söylemiştir²⁹⁹². Kammond ise çok daha geniş kapsamlı bir karşılaştırmayla Bursa evlerinin Asya Türkiyesinin diğer kentlerinde görülenlerden daha sağlam olduğunu söylemiştir²⁹⁹³.

Uludağ'a bir gezi gerçekleştiren seyyahların karşısına çıkan kulübeler ise genel olarak dikkat çekmeyen yapılar olmuş, bu nedenle az da olsa bazı ayrıntılar verdiğini tespit edebildiğimiz Hammer haricinde yalnızca genel tanımlamaları yapılmıştır. Dağa yaptığı bir tırmanış sırasında böylesi bir kulübeyle karşılaşan Hammer, bunun burada yaşamlarını sürdüren Yörüklerle ait olduğunu söylemiş, uzaktan yarıya kadar gömülmüş yük arabaları veya tahta sandıklara benzediği, ayrıca alçak olup üstünün hayvan derileriyle örtüldüğü bilgisini vermiştir²⁹⁹⁴. Fuller, yaz aylarında Uludağ'a çıkan Türkmenlerin bu kulübelerde ikamet ettiklerini belirtmiş ve yalnızca "harabe kulübeler" şeklinde ayrıntı barındırmayan bir tanımlama yapmıştır²⁹⁹⁵. Dağın zirvesinde karşılaştığı bir kulübe hakkında bilgi veren Pardoe ise bunun fırtınaya yakalanan yolcuların sığınması için yapıldığını söylemiş, damsız olduğunu belirttiği bu yapının bir kuyu gibi yüzeyin altına doğru kazılmış olması hakkında da bir bilgi vermiştir²⁹⁹⁶. Haeckel de dağda karşılaştığı ve Türkmen çobanların yazın konakladıklarını söylediği bir taş

²⁹⁸⁹ Brenner, 1824: 56, Kinneir, 1818: 245, Texier, 2002: 203, Murray, 1854: 182

²⁹⁹⁰ Carreri, 1808: 114

²⁹⁹¹ Warsberg, 1869: 162

²⁹⁹² Taylor, 1862: 315

²⁹⁹³ Kammond, 1878: 291–292

²⁹⁹⁴ Hammer, 1818: 75

²⁹⁹⁵ Fuller, 1829: 66

²⁹⁹⁶ Pardoe, 2004: 326–327

kulübenin yine yarı yıkılmış bir halde olduğunu söylemiştir²⁹⁹⁷. Görüldüğü üzere az sayıdaki seyyahın tanımlamaları Uludağ'daki bu kulübeler hakkında ayrıntılı bilgiler barındırmasa da bazılarının ahşaptan bazılarının taştan inşa edildiğinin söylenmesi en azından malzeme farklılıkları gösterdiklerini ortaya koymaktadır. Bunun haricinde büyük oranda harabe olarak tanımlanmalarının nedeni de sürekli değil yalnızca belirli dönemlerde sığınak görevini yerine getirmeleri olmalıdır.

2.4.10.2. Köşkler

Sıradan halkın ikamet ettiği, genellikle mimarileri çok fazla beğenilmeyen evlerin haricinde seyyahlar konak ya da köşk olarak adlandırdıkları ve zengin kişilere ait olduğunu söyledikleri konutlardan da bahsetmişlerdir. Tespit edebildiğimiz örnekler içerisinde ilk olarak Wheler, Bursa'nın ileri gelenlerinin şehrin dışında böylesi konutlara sahip olduğunu söylemiş, keyif evi olarak adlandırdığı ve bir Ağa'ya ait olduğunu söylediği bir tanesi hakkında bazı bilgiler vermiştir:

“Burada Türklerin çoğu alışlagelmışten daha şatafatlı biçimde yaşar görünür ve kent dışında kendi keyif evlerine sahiplerdir. Bir Haga [Ağa (?)]'ya ait olan gördüğüm bir tanesinde güzel biçimde gölgelik gezinti yerleri, köşkler, çeşmeler ve suni balık havuzları vardı²⁹⁹⁸.”

Bu yapılar hakkında bazı bilgiler elde ettiğimiz diğer seyahatnamelerin tamamı ise 19. yüzyıla aittir. Hammer ilk olarak Acemler Çeşmesi'nden Beşikler Kapısı'na doğru ilerleyen yolun solunda manzaraya hâkim bir köşkten söz etmiştir²⁹⁹⁹. Seyyahın karşılaştığı ikinci köşk Çekirge'de günümüzde Acem Köşkü adını taşıyan mesire yerinde bulunuyor olabilir. Burada muhtemelen İranlı tüccarlar tarafından yapılan, ağaçlıklar ve bahçelerle çevrili, güzel yolların sonunda yer alan köşkların bulunduğunu söyleyen Kaplanoğlu bu bilginin kaynağını belirtmemiştir ancak

²⁹⁹⁷ Haeckel, 1873: s.y.

²⁹⁹⁸ Wheler, 1682: 216–217

²⁹⁹⁹ Hammer, 1818: 8

tanımlamasındaki benzerlikler dolayısıyla Hammer'a dayalı bir aktarım yapmış olması olasıdır³⁰⁰⁰. Schneider da Bursa'da varlıklı Türklere ait güzel ve büyük evlerin yer aldığını ve bunlara konak ve hatta saray isminin verildiğini ancak bu şekilde adlandırmaya uygun olmayacak derecede basit yapılar olarak bulunduğunu ifade etmiştir:

“Varlıklı Türklerin meskenleri olan bazı güzel ve geniş konaklar var... Burada Türklere ait çok sayıda büyük ev var ve bunlara konak adı veriliyor. Kimileri bunlara saray da diyor, ama aslında bu ismi hak etmiyorlar. Zira saray denemeyecek kadar basit yerler³⁰⁰¹.”

1896'da Bursa'da bulunmuş olan Walker, on yıl önceki ziyaretiyle karşılaştırma yaparak kentte meydana gelen değişikliklerden bahsederken Uludağ'ın zirvesine giden yolun yanında, Gökdere Vadisi'nin üzerine çıkıntı meydana getiren yamaçlar ve kayalıklarda birbirinden ayrı konumlarda köşkların görülmeye başladığını söylemiştir. Bu aktarıma göre daha önceki dönemlerde de örnekleri bulunmasına rağmen bu iki tarih arasında köşkların yoğunluğu artmış olmalıdır³⁰⁰². Yine 19. yüzyılın sonlarında Bursa'yı ziyaret etmiş olan Renard ise hamamlar civarında yer alan kır yalılarında bahsetmiştir. Bunlar seyyahın aktarımlarından çıkartılabileceği üzere Muradiye civarında Anadolu Yolu üzerindedir:

“Bursa'dan çıkarak Asya'nın içlerine ve kıyıdaki kentlere giden yolun diğer tarafındaki dağın yamaçlarında, yeşillikler içindeki yerlerde bazı paşaların gizemli haremelerinin olduğu ve İstanbul'un zenginlerinin güzel mevsimlerde sefalarını sürdükleri çok güzel huzur mekânları meydana getiren büyük kır yalıları vardır³⁰⁰³.”

Renard ile hemen hemen aynı tarihlerde Bursa'da bulunmuş olan Kınçov da kaplıcaların yer aldığı Çekirge'de bulunan villalar adını verdiği

³⁰⁰⁰ Kaplanoğlu, 2001: 6

³⁰⁰¹ Schneider, 2009: 16, 34

³⁰⁰² Walker, 1897: 132

³⁰⁰³ Renard, 1899: 30.

yapılardan bahsetmiştir³⁰⁰⁴. Bir diğer Bulgar seyyah olan Naçov ise kentin kuzey kısmında birçok köşkün yer aldığını söylemiştir³⁰⁰⁵.

Bu örneklerin de açık biçimde ortaya koyduğu üzere bu yapıların mimarisi hakkında bilgi verilmemiştir ve aktarımlar yalnızca mevcudiyetlerini öğrenmemizi sağlamaktadır. Ancak bazı seyyahlar isim de vererek bu türdeki yapılara ziyaretler gerçekleştirmiş ve daha ayrıntılı tanımlamalar yapmışlardır. Bunların örnekleri hisarda bulunduğu anlaşılan Paşa Konağı ile 19. yüzyılın ortalarında inşa edilmiş olan Abdülmecit Köşkü'dür.

2.4.10.2.1. Abdülmecit Köşkü³⁰⁰⁶

Seyahatnamelerde Hünkâr Köşkü, Sultan Köşkü gibi isimlerle geçen köşk 1844 yılında Sultan Abdülmecit'in Bursa'ya düzenlediği bir gezi için inşa edilmiştir. Hakkında bilgi veren seyyahlar da mimari özelliklerinden ziyade konumu, inşa edilme amacı, kısa zamanda inşa edilmesi ve çok kısa bir süre kullanıldıktan sonra terk edilmesine değinmişlerdir. Tespit edebildiğimiz üzere ilk olarak Schneider Sultan'ın ziyareti dolayısıyla Uludağ'ın yakınlarına muhteşem bir köşkün kurulduğunu ve güzelce boyanarak içi ve dışının zevkli bir biçimde döşendiğini söylemiş ancak sultanın ziyaretinin sona ermesinden sonra terk edildiğini ifade etmiştir³⁰⁰⁷. Macfarlane'in seyahatnamesinde de köşkün yapım süreciyle ilgili bilgiler karşımıza çıkmaktadır. Seyyah Uludağ'ın yamaçlarında yeşil bir mesire yerinde olduğunu söylediği bu köşkün Abdülmecit'in Bursa'yı ziyaretinin kısa bir süre öncesinde aceleyle inşa edildiğini ve Bursa halkının bu nedenle köşkün bir gecede yapıldığı şeklinde bir söylence geliştirdiklerini belirtmiştir. Bunun Doğu geleneğinde bir inanış olduğunu söylese de inşa süreciyle ilgili kendi verdiği bilgi gerçekten de kısa bir sürede yapıldığını ortaya koymaktadır. Belirttiği üzere yalnızca bir haftalık süreçte inşa edilebilmesinin nedeni tamamen ahşap olan bu binanın

³⁰⁰⁴ Mevsim, 2009: 84

³⁰⁰⁵ Mevsim, 2009: 58–59

³⁰⁰⁶ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek–46.

³⁰⁰⁷ Schneider, 2009: 44, 45

malzemelerinin büyük bir kısmının kesilmiş, şekillendirilmiş ve hatta boyanmış ve verniklenmiş olarak hazır biçimde İstanbul'dan getirilmesidir. Macfarlane de Schneider gibi Sultan'ın köşkte bir iki gece kaldığını ve bir daha ziyaret etmediğini ve ziyaret etmesinin de muhtemel olmadığını söylemiştir³⁰⁰⁸. Köşk daha sonraki tarihlerde Bursa'yı ziyaret eden başka seyyahların seyahatnamelerinde de yer etmiş olmakla birlikte hakkında ayrıntılı tanımlamalar yapılmamış yalnızca ismi ve mevcudiyetine değinilmiştir³⁰⁰⁹.

2.4.10.2.2. Emir Beşir Köşkü

Macfarlane Bursa'da sürgünde bulunan Emir Beşir'in ilk olarak Abdülmecit Köşkü'nün yakınlarında ve aynı yükseklikteki eski bir evde konakladığını ancak bir süre sonra başka bir konuta geçtiğini söylemiştir. Belirttiği üzere bu konut da yeni bir yapı değildir ve eski bir evin düzenlenmesiyle Emir'in ikametgâhına dönüştürülmüştür. Hatta seyyah 1847'in sonlarına doğru burayı ziyaret ettiğinde büyük ancak yarısı harabe haldeki evde tamirat çalışmalarının hala devam ettiğini görmüştür:

“Romantik dere üzerindeki gezintilerimizden birinde Türk kahvehanesinin yakınındaki ahşap köprüden atla geçen yaşlı bir adam gördük. Sekiz ya da on hizmetli ve bir Nubiyalı köle arkasındaydı. Hepsi de acınacak haldeki at arabalarına bağlıydılar. Bize sonradan onun Mustafa Nuri Paşa'ya resmi ziyaret gerçekleştiren Emir Beşir olduğu söylendi. Görevinden azledilen ve sürgüne gönderilen prens o zamanlar Olympos tarafında, Türklerin Sultan Abdülmecit için inşa ettiği terk edilen köşk ile neredeyse aynı seviyede olan, geniş eski püskü bir evde yaşıyordu... Kasım sonunda bir gün, Emir ve eşiyle yakın ilişkileri olan Madam S___ ve kızları onun Bursa şehrindeki yeni konutuna götürmek üzere büyük bir nezaketle bizi aldılar. Dağdaki yüksek ve soğuk yerden geniş ama yarısı harabe halindeki yeni

³⁰⁰⁸ Macfarlane, 1850a: 91–92

³⁰⁰⁹ Moustier, 1864: 249, Mevsim, 2009: 38, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 213

konutuna daha yeni geçmişti. Duvarcılar, sıvacılar ve marangozlar evi düzene sokmak için yoğun olarak çalışıyorlardı. Emir bizi küçük rengi solmuş bir odaya aldı³⁰¹⁰.”

Macfarlane'den bir yıl sonra Ubcini de Emir Beşir'i ziyaret etmiş ve benzer biçimde köşkün harabe haline odaklanan tanımlamalar yapmıştır. Belirttiği üzere genel görünümü itibariyle Bursa'daki diğer evlerden bir farkı bulunmamaktadır:

“Prens [Emir Beşir], Bursa'daki öteki evler gibi tamamıyla ahşap, büyük ve cephesi sarımtırak kötü bir badanayla kaplanmış eski bir evde oturuyordu. Bu evin görünümü kadar hüznü bir şey daha görmedim. Çatlak duvarları, kurt yeniği merdivenleri, tavandan sarkan örümcek ağları ve ıssız avlularıyla terk edilmişliğin ve yoksulluğun tasviri halini almıştı. Hangara benzeyen yollardan geçtik... Selamlığa vardık. Karşıda bir sofa vardı ve Emir bağdaş kurmuş çubuğunun yasemin borusunu dizlerinin arasına almış oturuyordu... Burası çıplak, geniş bir odaydı, döşeme ve üzerinde oturduğumuz sofa kilimle örtülmüştü; başka eşya da yoktu³⁰¹¹.”

2.4.10.2.3. Emir Mehmet Ağa Köşkü

Yalnızca Covel tarafından bahsi edilen bir yapıdır. Görkemli bir yapı olduğu anlaşılmalı birlikte tanımlamalarından ayrıntılı bilgiler elde etmek mümkün değildir:

“Kaplıca Kapısı'ndan çıkışta hemen sol tarafta, dışarıda Sultan'inkinden çok daha güzel bir saray görülüyor. Gözden düşmüş ve şimdi İstanbul'da hapiste olan büyük bir paşa tarafından kalenin içinde inşa ettirilmiş; bazıları ona Emir, diğerleri ise Mehmet Ağa diyorlar. Benim düşünceme göre ilk ismin kullanılması daha iyi olacaktır³⁰¹².”

³⁰¹⁰ Macfarlane, 1850b: 49

³⁰¹¹ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 130

³⁰¹² Covel, 1998: 155

2.4.10.2.4. Paşa Konağı

Bursa'da özel olarak ele alınan konaklardan biri de Paşa Konağı olarak adlandırılan yapıdır. Osmanlı Dönemi'nde Bursa'nın idari yöneticisinin ikametgâhı ve aynı zamanda yönetim merkezi olarak kullanılan bu yapı, Abdülmecit Köşkü gibi büyük oranda yalnızca mevcudiyetini ortaya koyan çok genel ifadelerle tanımlanmıştır. İlk olarak Hammer, Mütesellim Konağı'ndan hisarda bulunan dikkat çekici yapılardan biri olarak söz etmiştir³⁰¹³. Pardoe, genel Bursa manzarasını tanımlarken kent görünümündeki hâkim yeri dolayısıyla Paşa Konağı'ndan da bahsetmiştir³⁰¹⁴.

Schneider, Abdülmecit'in ziyaretini gerçekleştirdiği tarihte sultanın konaklaması için yeni bir köşk inşa edilmesinin yanında Paşa Konağı'nın da yenilendiği, boyandığı ve zevkli biçimde döşendiğini söylemiştir³⁰¹⁵. Tamamı sadece konumu veya çok genel hatlarıyla mimari tanımlamalarını veren diğer seyyahların yapamadığı biçimde konağın içine de girmeyi başaran Macfarlane buna rağmen çok az ayrıntı vermiştir:

“Konak, önünde çok geniş bir açık avlu ya da meydanın yer aldığı büyük fakat sallanan, çürümeye başlamış ve çok kıymetsiz bir ahşap yapı. Bu meydanın her kenarında yüksek taş duvarlar var ve konağa bakan kenardaki duvarın altı demir kaplı kapısı ve küçük demir parmaklıklı pencereleriyle hapishane. Bu insan kederinin mekânı, Constantinople'daki korkunç zindanın küçük ölçekteki bu kopyası, bu yeryüzündeki cehennem her zaman Paşa'nın gözetimi altındaydı... Oturduğumuz ve hemen karşıımızdaki korkunç zindana bakan salon kaba ve hatta rahatsızdı ve iki sıradan teneke lambayla çok yetersiz biçimde aydınlanıyordu³⁰¹⁶.”

Sandison'un 1864 raporunda Vali Konağı olarak geçen yapı da burası olmalıdır. Sandison yangında harap olan eski konak yerine işleri kolaylaştırmak için bütün devlet daireleri ve mahkemelerin olduğu yeni bir konağın inşa edileceğini söylemiştir. Eski konağın ortadan kalkmasına neden

³⁰¹³ Hammer, 1818: 46

³⁰¹⁴ Pardoe, 2004: 299

³⁰¹⁵ Schneider, 2009: 44

³⁰¹⁶ Macfarlane, 1850a: 114, 118

olan yangın 1855 depreminin ardından çıkan veya 1863 yılındaki olabilir³⁰¹⁷. Walker Paşa Konağı olarak adlandırdığı bir yapıya Bursa içinde gerçekleştirdiği gezintinin hatıraları içerisinde yer vermiştir. Seyyah doğal mağaraların da görüldüğü bir tepede ve eski kalenin harabeye dönmüş kare bir kulesinin yanında yani hisarda yer aldığını söylediği bu yapıyı mütevazı bir ahşap konak biçiminde tanımlamıştır³⁰¹⁸. Son olarak Gallois konakla ilgili kısa bir tanımlama yapmıştır:

“[Osman ve Orhan Gazi Türbeleri’ne] Yakın mesafedeki konak, Türk kentlerinin tamamında mevcut olan hükümetin sarayı ve yönetim merkezidir³⁰¹⁹.”

2.4.10.3.Kahvehaneler

İstanbul değerlendirmeye alındığında kahvehanelerin seyahatnamelerde sık sık bahis konusu yapıldığı ve zaman zaman gravürlere dahi konu edildiği görülür. Tezimiz sınırları içerisinde yollar üzerinde kısa molaların verildiği yerler, küçük yerleşimlerde ise gecenin geçirildiği konaklama mekânları olarak karşımıza çıkan kahvehanelerin Bursa merkezinde bulunan örnekleri ise çok az seyahatnamede yer etmiştir. Bahis konusu edildikleri bölümler de büyük oranda genel mimari doku tanımlamaları olduğu için haklarında ayrıntılı bilgiler verilmemiştir. Bu durumun örneklerinden biri Uludağ’a çıkan yol üzerinde yer alan bir kahvehaneden kentin ve ovanın manzarasının görülebildiğini söyleyen ancak bu özelliğinin dışında hiçbir bilgi aktarmayan Porter’dır³⁰²⁰. Walsh, hamamlara giderken karşılaştığı her kahvehaneye manzaranın keyfinin çıkartılması için bir kameriyenin eklendiği bilgisini vermiştir³⁰²¹. Levinge tüm Türk kentlerinde olduğu gibi Bursa’da da harabe evler, kirli ve dar sokaklar, karanlık pazarların yanında kasvetli kahvehanelerin bulunduğunu söylemiş

³⁰¹⁷ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 135

³⁰¹⁸ Walker, 1886: 129

³⁰¹⁹ Gallois, 1907: 55

³⁰²⁰ Porter, 1835: 263

³⁰²¹ Walsh, 1836: 203

ancak bu yapılarla ilgili bir tanımlama yapmamıştır³⁰²². Ferriman ise Osmanlı İmparatorluğu'nda karşısına çıkan kahvehanelerin genel özelliklerinden bahsederken Bursa'da karşılaştığı bir kahvehaneyi de bu paralelde değerlendirerek doğa ile iç içe olmaları hakkında kısa bir tanımlamada bulunmuştur:

“Türkiye'nin açık hava kahvehaneleri, çok hoş çizimlerin konusu yapılabilir. Burada hiç mermer tepelikli yuvarlak masalar ve yeşil fiçiler içinde kırılmış ağaçlar yoktur. Ağaçlar kahvehaneye getirilmez. Kahvehaneler ağaca gider... Bunlardan Bursa'da olan bir tanesini hatırlıyorum. Bir ceviz ağacının dalları çatıyı biçimlendirmişti. Oturacak yerler çiçeklerle çevrelenmiş çimden yapıma banklardı³⁰²³.”

2.4.11. Su Yapıları

Bursa'nın seyahatnamelerde sıkça karşımıza çıkan özelliklerinden birini kaynağını Uludağ'dan alan³⁰²⁴ ve çeşmeler başta olmak üzere her yerinde su yapılarının görülmesini sağlayan sularının bolluğu oluşturur. Bursa'nın en dikkat çeken ve şöhretini meydana getiren, aynı zamanda kenti güzelleştiren yönlerinden biri olarak düşünülmesi³⁰²⁵ seyahatnamelerde de sık sık bu özelliğine değinilmesine neden olmuştur. Seyyahların çok büyük bir bölümü de sokakları temiz bir hale getiren, havayı serinleten yönleriyle kentin her yerinde çeşitli şekillerde karşılıklarına çıkan sulara ve su yapılarına seyahatnamelerinde mutlaka değinmiştir³⁰²⁶.

³⁰²² Levinge, 1839: 238

³⁰²³ Ferriman, 1911: 303

³⁰²⁴ Lubenau, 2012: 497, Wheler, 1682: 216, Gerlach, 2007: 447, Wheler, 1682: 216, Egmont, Heyman, 1759: 190, Turner, 1820: 151, Walsh, 1836: 197, Walsh, 1838a: 29, Levinge, 1839: 238, Burgess, 1835: 135, Felice de Vecchi, 1854: 92, Pfeiffer, 1852: 74, Macfarlane, 1850a: 89, Paine, 1859: 56, Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 127, Joanne, Isambert, 1861: 502, Benjamin, 1857: 108, Haeckel, 1873: s.y., Barkley, 1891: 29

³⁰²⁵ Hammer, 1818: 17, Porter, 1835: 266, Texier, 2002: 205, Burgess, 1835: 135, Felice de Vecchi, 1854: 92, Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 127, Haeckel, 1873: s.y., Beaufort, 1874: 533, Mevsim, 2009: 17, Hawley, 1918: 40

³⁰²⁶ Stochove, 1650: 178, Manucci, 1907: 10, Brenner, 1824: 56, Hammer, 1818: 16–17, Porter, 1835: 263, 266, Briand, 1829: 50, Texier, 2002: 205, Burgess, 1835: 135, Pardoe, 2004: 309, Moltke, 1969:

“Olimpos’un maden suları sadece büyük termalleri beslemekle kalmaz, bunlar sayısız borularla şehrin çeşitli mahallelerine hatta köylere de sevk edilmekte, buralardaki sarnıçları, çeşmeleri, umumi, hatta Bursa’ya has ender bir konfor olarak yaygınlaşmış bulunan özel hamamları da beslemektedir. Bu açıdan Bursa’yla kıyaslanabilecek bir şehir daha yoktur. Pindare’in deyimiyle “Altından da değerli” olan ve doğulu şairlerin, Yaratan’ın en büyük lütfu olarak terennüm ettikleri su, bu şehirde göz zevkini doyurmakta ve yaşantıyı kolaylaştırmaktadır. Burada, Olimpos’un böğründen kaynar kaynar fışkırır, orada sıra sıra kavakların ve çınarların kıyılarını gölgelediği yataklarda berrak ve serin serin çağlar; ötede, kalenin yükseldiği kayalıkların çatlaklarından iri iri damlar, yolu üzerindeki ağaçları ve bitkileri taşlaştırır; seller halinde akar, yemyeşil örtüler gibi durgun uzanır, depolara girip oradan çavlanlar yaparak çıkar ve değirmenlerin tekerleklerine çarparak kırılır, sonra yayılır, dağılır. Kıyılarını gölgeleyen yeşilliklerin arasında çizdiği kaprisli zigzaglarını seyretmeye doyum olmaz³⁰²⁷.”

2.4.11.1. Çeşmeler³⁰²⁸

Bursa’da üzerinde en çok durulan su yapıları çeşmelerdir. Su kaynaklarının zenginliğinin bir göstergesi olan bu çeşmeler³⁰²⁹ Bursa’nın ilgi çeken yönleri arasında ve önde gelen yapıları arasında sayılmıştır. Stochove Bursa’nın en hoş özellikleri olarak güzel manzaraları yanında çeşmelerin bolluğunu göstermiştir³⁰³⁰. Covel çeşmelerin bolluğundan ötürü tüm tepelerin yalnızca suyla dolu olduğunun akla geldiğini söylemiştir³⁰³¹. Briand, Bursa’nın görülmeye değer yapıları arasında çok sayıda örneğinin görülebileceğini söylediği çeşmelere yer vermiştir³⁰³². Levinge, Bursa’nın görünümünde öne

57, Walsh, 1838a: 29, Hamilton, 1842a: 72, Felice de Vecchi, 1854: 92, Benjamin, 1857: 108, Haeckel, 1873: s.y., Beaufort, 1874: 533

³⁰²⁷ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 127–128

³⁰²⁸ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek–47.

³⁰²⁹ Gerlach, 2007: 447, Thévenot, 2009: 112, Turner, 1820: 151, Briand, 1829: 50

³⁰³⁰ Stochove, 1650: 178

³⁰³¹ Covel, 1998: 145

³⁰³² Briand, 1829: 50

çıkan özelliklerden genel olarak bahsederken bunların arasında sayısız çeşmeye sahip olmasını saymıştır³⁰³³. Moltke hanlar, camiler ve hamamlar ile birlikte Bursa'nın dâhil olduğu biçimde büyük Türk kentlerinde dikkat çekici yapılar arasında çeşmelerin yer aldığını söylemiştir³⁰³⁴. Cox, çeşmelerin bol miktarda bulunmasına dikkat çekici bir özellik olarak yer verdiği Bursa'yı camiler ve çeşmeler kenti olarak tanımlamıştır³⁰³⁵. Busch da Bursa'nın öne çıkan yapıları arasında camiler, hamamlar, hanlar ile birlikte çeşmelerin olduğunu söylemiştir³⁰³⁶.

Kent içinde yapılan gezilerde sürekli olarak karşılaşılmaması nedeniyle Bursa'nın çeşmeler yönünden zengin bir kent olduğu kolayca tespit edilebilmiş ve hatta ziyaret ettikleri diğer kentlerle karşılaştırma yapan bazı seyyahlar su kaynakları ve yapılarının çokluğu bakımından Bursa'nın ilk sırada geldiğini belirtmişlerdir³⁰³⁷. Çeşmelerin bazen yalnızca kentin pazarlarında, köşe başlarında kısaca her yerinde görüldüğü ve çok sayıda olduklarının belirtilmesiyle yetinilmiş³⁰³⁸, ayrıntılı değerlendirmeye gidip çeşmelerin yer aldıkları yapılar üzerinde duran seyyahlar ise ilk sırayı evlere vermiş, genellikle avluları ve bahçelerinde olmak üzere neredeyse her evde bir çeşmenin bulunduğunu söylemişlerdir³⁰³⁹. Ancak bu durumun tam anlamıyla gerçeği yansıtmadığı ve önemli evlerde su düzeneklerinin bulunduğunu Schneider ortaya koymuştur. Seyyah Bursa'ya gelmeden önce her evde bir çeşmenin bulunduğunu işittiğini söylemiş ancak Bursa'ya geldiği zaman bu durumun her ev için geçerli olmadığını görmüş bununla birlikte bazı evlerin avluları, bahçeleri veya mutfaklarında birkaç tane çeşmenin olabildiğini de keşfetmiştir³⁰⁴⁰. Evlerin haricinde camiler³⁰⁴¹ ve hanlar³⁰⁴²

³⁰³³ Levinge, 1839: 238

³⁰³⁴ Moltke, 1969: 56

³⁰³⁵ Cox, 1882: 49, 50

³⁰³⁶ Busch, 1870: 147

³⁰³⁷ Wheler, 1682: 216, Tournefort, 2005: 234

³⁰³⁸ Wheler, 1682: 216, 1998: 145, Tournefort, 2005: 234, Brenner, 1824: 56, Turner, 1820: 151, Briand, 1829: 50, Porter, 1835: 264, Levinge, 1839: 238, Moltke, 1969: 47, Poujoulat, Michaud, 1840: 161, Macfarlane, 1850a: 89, Walker, 1866: 122, Haeckel, 1873: s.y., Barkley, 1891: 29

³⁰³⁹ Egmont, Heyman, 1759: 190, Thévenot, 2009: 112, Tournefort, 2005: 234, Akdemir, 1989: 99, Porter, 1835: 264, Pardoe, 2004: 309, Paine, 1859: 56, Hawley, 1918: 40

³⁰⁴⁰ Schneider, 2009: 17

³⁰⁴¹ Akdemir, 1989: 99, Walsh, 1836: 197, Moltke, 1969: 47

çeşmelere sahip olduğuna değinilen diğer yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Walsh Bursa'nın bol miktarda su kaynağına sahip olması sayesinde camilerin ve kamu binalarının yanında, kahvehanelerin, berber dükkânlarının dahi mermer bir çeşmeye sahip olduğunu söyleyerek bu yıllarda Bursa'daki su yapılarının zenginliği hakkında daha ayrıntılı bir bilgi aktarmıştır³⁰⁴³.

Seyahatnamelerde yer verilen çeşmeler genellikle şehir merkezinde yer alan örneklerdir. Ancak bunun yanında Bursa'nın yakın civarında ve özellikle yollar üzerindeki çeşmelerden de bazı seyyahlar söz etmişlerdir. Covel, Mudanya-Bursa yolu boyunca sürekli olarak çeşmelerle karşılaştığı bilgisini vermiştir³⁰⁴⁴. Lucas, yine aynı güzergâh üzerinde yolcuları ferahlatmak için yapılan ve aralıklarla yerleştirilen sekiz güzel çeşmenin bulunduğunu söylemiştir³⁰⁴⁵. Hammer Bursa'ya giden yolun her iki kenarında bulunan çeşmelerden bahsetmiş, bunlardan biri olan Acemler Çeşmesi'ni de özel olarak ele almıştır³⁰⁴⁶.

Bursa'da çok sayıda çeşme bulunması bu kentin ilgi çekici ve öne çıkan bir özelliği olarak sunulmakla birlikte çeşmelerle ilgili yapılan aktarımlar büyük oranda genel tanımlamalar halindedir. Zaten Bursa'daki çeşmelerin büyük bölümünün mimari özellikleri ile dikkat çeken ve haklarında ayrıntılı bilgilerin verilebileceği yapılar olduklarını söylemek mümkün değildir. Bu durum köprüler, evler gibi diğer yapı gruplarında karşılaşılan sorunun daha büyük ölçülerde çeşmeler için söz konusu olmasını beraberinde getirmektedir. Özel olarak ele alınan ve ayrıntılı biçimde tanımlanan bazı çeşmeler konumu, su düzeneği gibi ayırt edici bazı özelliklere sahiptir. Ancak bunlar yalnızca birkaç örnekle sınırlıdır ve genel olarak bir özgünlüğe sahip olmadıkları için birbirlerinden ayırt edilemezler. Mimarileri hakkında tanımlamalar yapan bazı seyyahlar da ortak olan özelliklerine odaklanmıştır. Bursa'nın camilerini dahi beğenmemiş olmasına rağmen çeşmeleri övmesi ile

³⁰⁴² Thévenot, 2009: 112, Akdemir, 1989: 99, Burgess, 1835: 135

³⁰⁴³ Walsh, 1836: 197

³⁰⁴⁴ Covel, 1998: 145

³⁰⁴⁵ Lucas, 1714b: 376.

³⁰⁴⁶ Hammer, 1818: 8

dikkat çeken Turner bazılarının muntazam bir biçimde inşa edilmiş olduklarını söylemiştir. Bunun yanında çeşmelerde bezemelerin bulunduğundan bahseden az sayıdaki seyyahtan birisidir³⁰⁴⁷. Michaud da diğer seyyahlarda çok rastlamadığımız biçimde çeşmelerin arabesklerle bezenmiş olduklarını belirtmiştir³⁰⁴⁸. Bu tür bezemelerin haricinde sahip oldukları kitabeler de seyyahların dikkatini çekmiştir. Naçov Bursa'nın birçok yerinde görülen çeşmelerin arabesklerle süslü olmasının yanında kitabelere sahip olduklarını belirtmiştir³⁰⁴⁹. Warsberg, Çekirge'de karşısına çıkan bir çeşmede rengi solmuş altın harflerle yazılı, yolculara bereket ve açık yollar vaat eden bir duadan söz etmiştir³⁰⁵⁰. Renard, Anadolu yolu üzerinde karşısına çıkan çeşmelerin mermerden yapıldığını ve suyun çağlayarak aktığı havuzlarının üzerinde hayırsever yapımcılarının isimlerinin görüldüğünü söylemiştir³⁰⁵¹. Hammer Acemler Çeşmesi örneğinde, çeşmelerin İslamiyet inancında en sevap işlerden biri olarak kabul edilmesi hakkında bir bilgi vermiştir³⁰⁵². Macfarlane daha farklı bir yönleri üzerinde durarak bir gezi düzenlediği çarşıda karşısına çıkan çeşmelerin her birinde bir zincirle bağlanmış yuvarlak bakır su bardakları bulunduğundan söz etmiştir³⁰⁵³.

Bazı seyyahlar ise çeşmelerin Türklerin yaşayış biçimleri ile bağlantısı üzerinde durmuştur. Tournefort, her evde çeşme bulunması dolayısıyla Bursa'nın sanki özellikle Türkler için yapılmış bir yer olduğunu belirtmiştir³⁰⁵⁴. Brenner Türklerin çeşmelere hem dinsel hem de keyfi amaçlar nedeniyle ihtiyaç duyduklarını söylemiş, bir bahçeye sahip olan tüm kasırlara bir çeşme eklenmesinin nedenini Türklerin suyun sesini dinlemekten zevk almasına bağlamıştır³⁰⁵⁵. Walsh dinleri gereği sürekli abdest almaları gereken Türklerin su kaynaklarının zenginliği dolayısıyla Bursa'yı başkent yapmasının çok

³⁰⁴⁷ Turner, 1820: 151

³⁰⁴⁸ Poujoulat, Michaud, 1840: 161

³⁰⁴⁹ Mevsim, 2009: 59

³⁰⁵⁰ Warsberg, 1869: 167

³⁰⁵¹ Renard, 1899: 31

³⁰⁵² Hammer, 1818: 6–7

³⁰⁵³ Macfarlane, 1850a: 89

³⁰⁵⁴ Tournefort, 2005: 234

³⁰⁵⁵ Brenner, 1824: 56, 66

yerinde olduğunu ifade etmiştir³⁰⁵⁶. Porter hiçbir milletin soğuk sulara sahip olmayı Türkler kadar takdir edemeyeceğini ifade etmiştir³⁰⁵⁷. Hamilton yalnızca Bursa’da değil birçok Türk kentinde her köşe başında bir çeşmenin bulunduğunu söylemiştir³⁰⁵⁸. Osmanlı İmparatorluğu’ndaki alışkanlık ve gelenekler hakkında bilgiler veren Garnett de serin çeşmelerin Osmanlıların bir yerleşimde aradıkları özelliklerden birisi olduğunu ifade etmiştir³⁰⁵⁹.

2.4.11.1.1. Acemler Çeşmesi

Mudanya-Bursa yolu üzerinde, Nilüfer Nehri’nin kenarında bulunan Acemler Çeşmesi, yine az sayıda olmakla birlikte ismi verilen ve genel tanımlamaları da yapılan çeşmelerden biridir. Hammer genel olarak çeşmenin bulunduğu konum hakkında bilgiler vermiş, Acemler Köprüsü’nün yanında, çınar ağaçlarının gölgelediği ve nehir tarafından biçimlendirilen küçük bir yarımada’nın ortasında bulunduğunu söylemiştir. Seyyah ayrıca çeşmenin bulunduğu konumun seçiminin yerindeliği ile ilgili de bilgiler aktarmıştır. İlk olarak Bursa’ya giden ve bir saat süren yolun üzerinde ağaçların veya başka bir kaynağın bulunmaması dolayısıyla iyi bir dinlenme yeri olduğunu söylemiştir. Ayrıca tamamı büyük taşlarla döşeli ve en büyüğü düz bir biçimde kent kapısına kadar uzanan çok sayıda yolun burada birleştiğini belirtmesi sayesinde kavşak noktasında bulunduğu anlaşılabilen Acemler Çeşmesi için böylesi bir konumun seçilmesinin bir diğer nedeni de bu şekilde belirlenebilir. Çeşmenin mimari özellikleri ile ilgili ise ayrıntılar aktarmamıştır:

“Nilüfer Nehri üzerinde ikinci geçişi meydana getiren büyük taş köprünün yanında, çınar ağaçlarıyla gölgelenen ve nehir tarafından biçimlendirilen küçük bir yarımada’nın ortasında Acemler Çeşmesi (İran Çeşmesi) olarak adlandırılan büyük bir çeşme vardır. Bursa’ya ne bir kaynak

³⁰⁵⁶ Walsh, 1836: 198

³⁰⁵⁷ Porter, 1835: 264

³⁰⁵⁸ Hamilton, 1842a: 72.

³⁰⁵⁹ Garnett, 1904: 23

ne de şefkatli biçimde gölgeleyen ya da serinleten ağaçların olmadığı bir saatten fazla daha yolculuk yapacak olan yorgun yolcular için tazelik ve ferahlık verici bir dinlenme yeridir... Bursa'nın girişinin hemen önünde yer alan ve birden fazla borudan şiddetli biçimde fışkırarak tek başına bir akarsu kolu meydana getiren İran Çeşmesi³⁰⁶⁰, gezgine Olympus'un yüksekliklerinden çıkan ve kubbeleri ile minareleri bahçelerin ve korulukların yeşillikleri içinde şimdi daha net biçimde görülen kentte olması beklenen suyun bolluğunu şimdiden ilan eder³⁰⁶¹.

Pardoe ise Hammer'a göre daha ayrıntılı tanımlamalarda bulunmuştur:

“Ovanın bitiminde üç güzel akça ağacın gölgelediği, son derece pitoresk Acem Çeşmesi yer alıyor. Çevresine iskemleler konmuş, ortasında fiskiyenin bulunduğu granit yalak yerden birkaç basamak yüksekte derme çatma bir kameriyeyle korunmuş. Ufak yalaktan taşan sular iki boruyla dışarıdaki iki havuzda birikiyor. Bunlardan akça ağaçların gölgesinde olanı yolcuların kullanımına ayrılmış, diğeri büyükbaş hayvanlara. Tabii ki burada, çubuklarını tüttüren adamların ortasında bir kahveci bulduk ve harika bir kahve içip kiraz yedik. Molamız sırasında, sahile doğru giderken dağ pınarında serinlemek ve kervanlarını dinlendirmek için durmuş bir grup Bohemya Çingenesiyle karşılaştık³⁰⁶².”

2.4.11.1.2. Belvedere Çeşmesi³⁰⁶³

Bursa'da adı verilerek tanımlaması yapılan çeşmelerin en önemlisi, ilgi çekici düzeneğinden dolayı ziyaretçilerini biraz da şaşkınlığa uğratan Belvedere Çeşmesi'dir. Her ne kadar Bursa'nın su yapılarının en ilginç örneği olsa da bizzat ziyaretçi çekmemiş, I. Murat Camisi avlusu yer alan konumu

³⁰⁶⁰ “Chevalier muhtemelen bu çeşmenin isminden dolayı, Timur ve Beyazıt arasında Ankaara Ovası'nda gerçekleşen çetin savaşı açık bir biçimde hatalı olarak Bursa Ovası'na nakletmiştir. Aynı şekilde haritasında denize düz bir hat halinde ilerliyor olarak gösterdiği Nilüfer'in çiziminde de bir hata yapmıştır”. Hammer, 1818: 7, dn.

³⁰⁶¹ Hammer, 1818: 6, 7

³⁰⁶² Pardoe, 2004: 293

³⁰⁶³ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-48.

sayesinde³⁰⁶⁴ asıl amaçları bu yapıyı görmek olan seyyahlar tarafından seyahatnamelere dâhil edilmiştir³⁰⁶⁵.

Çeşmede özel bir düzenleme sayesinde sıcak ve soğuk suların bir arada bulunması seyyahlar tarafından Bursa'nın su kaynaklarının zenginliği ile bağdaştırılmış, sıcak ve soğuk su kaynaklarının yan yana bulunmasının bir kanıtı olarak gösterilmiştir³⁰⁶⁶. Hammer, su mimarisi harikası olarak tanımladığı bu çeşmenin havuzunda soğuk suların bulunduğunu, bir borudan ise dışarıya sıcak suların fışkırdığını belirtmiştir. Seyyah havuzun taş duvarları içine gizlenmiş bir tertibat sayesinde sıcak suların görülmeyen bir düzenele dışarıya akıtıldığını, havuzdaki soğuk suların ise bir diğer gizli boruyla başka bir yere taşındığını belirtmiştir. Bu şekilde çeşmeye özel olarak yer veren Hammer, bir hamamdan bahsettiği kısımda da Bursa'da sıcak ve soğuk su kaynaklarının bir arada görüldüğü pek çok yapının olduğunu söyleyerek bir bakıma bu çeşmeye göndermede bulunmuştur³⁰⁶⁷. Pardoe'nun bu düzenele ilgili tahminleri de Hammer ile benzerlik gösterir³⁰⁶⁸. Bernard çeşmenin sıcak sularının Çekirge kaynağından geldiği yönünde bir fikir ileri sürmüştür³⁰⁶⁹. Farklı özellikleri hakkında bilgi veren seyyahlardan Walker ortasında fıskiye bulunan mermer bir havuz şeklinde tanımlamıştır³⁰⁷⁰. Müller'in çeşmeden dönüşümlü olarak sıcak ve soğuk suların püskürdüğünü³⁰⁷¹, Daskalov'un ise kenarlarındaki kurnalardan hem sıcak hem de soğuk suların aktığını söylemesi diğer seyyahların aktarımlarında farklılık göstermektedir³⁰⁷².

³⁰⁶⁴ Osmangazi Belediyesi, 2006: 94

³⁰⁶⁵ Pardoe, 2004: 310, Walker, 1886: 157, Hare, 1900: 214, Müler, 1897: 159–160, Mevsim, 2009: 108

³⁰⁶⁶ Hammer, 1818: 22, Pardoe, 2004: 310, Hare, 1900: 214, Müler, 1897: 160

³⁰⁶⁷ Hammer, 1818: 22, 58–59

³⁰⁶⁸ Pardoe, 2004: 310

³⁰⁶⁹ Bernard, 1943: 29

³⁰⁷⁰ Walker, 1886: 157

³⁰⁷¹ Müller, 1897: 160

³⁰⁷² Mevsim, 2009: 108

2.4.11.2. Diğer Su Yapıları³⁰⁷³

Daha az sayıda olmakla birlikte bazı seyyahlar çeşmeler haricinde Bursa'da su kemerleri, kanallar ve havuzlardan da bahsetmiştir. Lucas, Uludağ'da iken suyu kente ileten pişmiş tuğlalardan inşa edilmiş ancak geldiği tarihte harap olan bir su kanalı hakkında bilgi vermiştir³⁰⁷⁴. Thévenot tuvaletlerin altında kalın su yollarının döşendiğini,³⁰⁷⁵ Niebuhr cami, kervansaray ve evlerde görülen suların bu yerlere borularla nakledildiğini belirtmiştir³⁰⁷⁶. Hammer su yapılarını genel özellikleriyle ele almış, doğal olarak görülen akarsuların yanında yerin altındaki kanallardan veya su kemerlerinden akan suların havuzlarda toplandığını söylemiştir³⁰⁷⁷. Texier, Bursa'nın her yerinde binlerce kanalın ayrıca çeşmelerin haricinde her evin avlusunda bir havuzun³⁰⁷⁸, Pardoe her evin çardağında bir havuz ve fiskiyenin bulunduğunu³⁰⁷⁹, Walsh, Bursa'daki her anıtın ortasında mermer bir havuz bulunduğunu³⁰⁸⁰, Pfeifer temiz kaynak suları bakımından oldukça zengin olan Bursa'nın her yerinde yeraltı kemerlerinin olduğunu, her evde ve pazarlarda havuzlar ve kuyuların yer aldığını³⁰⁸¹, Benjamin bol suların çeşmelerin yanında sarnıçlar için de devamlı bir su kaynağı meydana getirdiğini ifade etmiştir³⁰⁸².

2.4.11.2.1. Akçağlayan Su Kemerleri

Bursa'nın doğusunda Karanfilli mevkiinde çıkan Akçağlayan veya Mir Alişir ismini taşıyan suyu, Emir Sultan Mahallesi'ne ve I. Beyazıt Camisi'ne taşıyan bir su kemerleri Hammer ve ardından kendisinden alıntı yaptığı

³⁰⁷³ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-49.

³⁰⁷⁴ Lucas, 1714a: 75.

³⁰⁷⁵ Thévenot, 2009: 112

³⁰⁷⁶ Akdemir, 1989: 99

³⁰⁷⁷ Hammer, 1818: 16-17

³⁰⁷⁸ Texier, 2002: 205

³⁰⁷⁹ Pardoe, 2004: 309

³⁰⁸⁰ Walsh, 1838a: 29

³⁰⁸¹ Pfeiffer, 1852: 74

³⁰⁸² Benjamin, 1857: 108

hissedilen Bernard'ın seyahatnamelerinde yer etmiştir. Hammer ilk olarak yalnızca bulunduğu konumla ilgili bilgi verdiği ve tuğla kemerlere sahip olduğunu söylediği bu yapıdan Yıldırım Beyazıt Camisi'ne yaptığı bir ziyarette de bahsetmiş ve göz alıcı görüntüsüne rağmen dönemin şartları gereğince basit bir biçimde yapılabildiğini söylemiştir³⁰⁸³.

“Akçağlayan, ya da Mir Alişir Suyu olarak adlandırılan üçüncü akarsu kentin doğu ucunda güzel bir alan olan Karanfilli'de çıkar. Bu akarsu Emir Sultan dış mahallelerine kaynaklık eder ve tuğla kemerlerden oluşan bir su kanalı ile Sultan I. Beyazıt'ın Camisi'ne taşınır³⁰⁸⁴.”

Bernard'ın tanımlaması Hammer'in seyahatnamesindeki tanımlamalara benzemektedir:

“Karanfilli mesiresi şehrin doğu tarafında ve yakın mesirelerden biridir. Emir Sultan çeşmelerine ve Yıldırım camisine akan (Akçağlayan, yahut Mir Ali Şir) suyunun kaynağı oradadır³⁰⁸⁵.”

Pardoe şehrin dışında bir dağın üstündeki su kemerini Roma Dönemi'ne tarihlemiştir. Seyyahın ziyaret ettiği tarihlerde kemer harabe bir haldedir ve çok büyük boyutlarda bir düzine kule kendini göstermektedir. Kulelerin dibinde ise taştan oyulmuş dar bir kanaldan ilerleyen sular Bursa'nın su depolarına dökülmektedir. İsmi veya tam konumunu vermemiş olmasına rağmen vermiş olduğu bu ipuçları Akçağlayan su kemerinden bahsettiği akla getirmektedir:

“Dağın yaklaşık bir buçuk kilometre yukarısında bir Roma su kemerinin kalıntıları var; dev boyutlarda yarım düzine yıkık dökük kule zamanın eseri olan kül rengiyle göğe kadar yükseliyor. Bunların dibinde, şehrin çeşmelerine su veren berrak dere akıyor. Taşma derecesinde dolmuş, taştan dar bir kanal, dağın bağrından kopup gelen suyu yönlendiriyor. Suyun kaynağında, perilerin ay ışığında yıkanmak isteyecekleri derecede şen ve yeşil bir vadi oluşmuş. Kanal bu vadinin eteğinden ilerliyor ve oturmuş kayaların altından geçerek Bursa'nın su depolarına dökülüyor. Ama benim

³⁰⁸³ Hammer, 1818: 20, 36

³⁰⁸⁴ Hammer, 1818: 20

³⁰⁸⁵ Bernard, 1943: 50

sözünü etmek istediğim dağ suyu veya eski Roma kalıntıları değil, daha çok bu güzel vadi³⁰⁸⁶.”

2.4.11.2.2. Çekirge Kaynağı

Bernard asıl olarak Çekirge’de yer alan ve aralarında Eski Kaplıca’nın da bulunduğu hamamlara, evlere ve çeşmelere iletilen bir kaynaktan bahsetmek istemiştir. Bununla birlikte kaynağın üzeri taş bir kapakla kapatılan kuyu benzeri derin bir havuzda yer aldığını, ilk olarak taksim denilen yere geniş bir künk aracılığıyla, daha sonra diğer yapılara özel yollarla ulaştırıldığını söyleyerek kaynağın korunması ve iletilmesine yardımcı olan su yapılarıyla ilgili de kısa bilgiler vermiştir:

“Bu kaplıca sularının membaı, “Kalabak” dağının son eteğinde, Çekirge’nin batısındadır. Kuyu gibi derin bir havuzdan fışkırır ve suyu gür olduğundan “Taksim” denilen yere, geniş bir künk vasıtasıyla akar. Taksimden hususi yollarla, adı geçen kaplıcalara ve diğer ev hamamlarına, bir de caminin karşısındaki çeşmeye [Belvedere Çeşmesi] gider. Bu kaplıcada gaz denilen hava maddesi, diğer ılıcalara nispetle azdır. Bunun için, tarif edilen kuyunun ağzına bir taş kapak vurularak, bu tesirli ve hassalı gazın fazla uçmasına meydan verilmemiştir. Çekirge kaplıcasının harareti, kaynağında 26 derecedir. Fakat akan suyun az ve çok oluşu, su yollarının uzaklığı gibi sebeplerden ötürü, her kaplıcada bu sıcaklık bir değildir. Kaynağa yakın büyük hamamlarda 34,5-35 derece iken, küçük ev hamamlarında 33 yahut 33,5’tur. Eski Kaplıca’nın suyu bol olduğu halde, kaynağa uzak olduğundan, suyun derecesi 34,5 ile 35 arasında oynar³⁰⁸⁷.”

³⁰⁸⁶ Pardoe, 2004: 300

³⁰⁸⁷ Bernard, 1943: 29

2.4.11.2.3. Kükürtlü Kaynağı

Bursa hamamlarının en önemli iki kaynağından biri olan Kükürtlü Kaynağı hakkında bilgi verdiği bölümde Bernard, Çekirge Kaynağı'ndan farklı olarak üstünün kapalı olmadığını ve etrafı duvarlarla çevrili bir yerde bulunduğunu belirtmiştir. Ayrıca hamamlara duvar içine yerleştirilmiş kanallar aracılığıyla ulaştığını da söylemiştir:

“Bu kaplıcalara gelen maden suyunun kaynağı, yine bu kaplıcalar arasındadır. Etrafı duvarlarla çevrili, fakat üstü açıktır... Kaynaktan çıkınca, iki kola ayrılır. Suyun çoğu “Büyük Kükürtlü”ye, azı da “Küçük Kükürtlü”ye gelir... Bu kükürtlü sıcak sular, duvar içine yapılmış kanaldan dolaşarak buğulu geldiği için, hem hidrojen sülfüre maddesini, hem de bir miktar harareti o tarafa neşrederler. Daha sonra da soğuk su ile karışarak musluklara verilir³⁰⁸⁸.”

2.4.11.2.4. Pınarbaşı³⁰⁸⁹

Az sayıda seyahatnamede yer etmiş olmasına rağmen Bursa'nın içinde yer alan çeşmelere su sağlayan en önemli kaynak olduğu anlaşılmaktadır. İlk olarak Gerlach, Bursa kent merkezine dağılan suların nereden geldiğini araştırmış ve bunun “suyun başı” olarak adlandırılan ve kentin neredeyse tüm ihtiyacını karşılayabilecek derecede gür bir akıntıya sahip, surların civarında yer alan bir kaynak olduğunu söylemiştir. Belirttiği üzere sular buradan tüm kente çok sayıdaki kanal aracılığıyla dağıtılmaktadır³⁰⁹⁰. Covel Pınarbaşı'ndan kaynağını alan su kemerinin Bursa'nın su yapıları arasında en dikkat çekicisi olduğunu söylemiştir. Ayrıca tuğladan yapıldığını, surların içine girdikten sonra borularla kentin her yerine suların dağıtılmasına yardımcı olduğu bilgisini vermiştir³⁰⁹¹. Tournefort'un

³⁰⁸⁸ Bernard, 1943: 34

³⁰⁸⁹ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-50

³⁰⁹⁰ Gerlach, 2007: 446

³⁰⁹¹ Covel, 1998: 157

Bursa'nın kaynaklarının en büyüğü olarak gösterdiği ve mermer bir kanal içinde akarak kente dağıldığını söylediği kaynak kendisinden önce Gerlach tarafından bahsedilen suyun başı yani Pınarbaşı olmalıdır³⁰⁹². Daha sonra Lucas da beyaz mermerden yapılmış bir kanal içinde yer alan buradaki kaynağın birçok diğer kanal vasıtasıyla kente dağıtıldığını söylemiştir³⁰⁹³. Hammer Pınarbaşı'nda bulunan bu kanalın çevresinin bir mesire yeri olarak kullanıldığını belirtmiştir. Genel olarak sosyal yaşam içindeki yerine odaklanan bir anlatım yapsa da tanımlamaları sayesinde en azından mermer kanalın kenar kısımlarının oturma yerleri şeklinde biçimlendirildiği bilgisi edinilebilmektedir³⁰⁹⁴. Davey'in çevresinin mesire yeri olarak kullanıldığı derin bir havuz olarak tanımladığı yer de bu kanal olmalıdır³⁰⁹⁵.

Pınarbaşı hisara çıkan suya kaynaklık etmektedir. Thévenot'un bahsettiği kanalın kaynağı burası olabilir. Seyyah kaleye su götüren bir düzenekten dolayı biçimde bahsetmiş, bu özelliğinin Bizans Dönemi'nde de aynı olduğunu ve suyun kesilmesi ile kentin Osmanlılar tarafından ele geçirildiğini söylemiştir³⁰⁹⁶. Seyyahın verdiği bu bilginin Osmanlı kuşatması ile bağlantısı doğrulanamasa da en azından Hicri 819 (M. 1486) tarihinde Bursa kuşatması sırasında Karamanoğlu'nun kaleyi düşürebilmek için bu suyu kesmek istediği ancak başarısız olduğu bilinmektedir. Aşıkpaşaoğlu'na göre Zindan Kapısı civarında yani su kanalının kaleye girdiği yerde bir lağım açarak suyu dışarıya akıtma çabaları Hacı İvaz Paşa'nın çabasıyla engellenmiştir³⁰⁹⁷. Texier de bu konuyla bağlantılı bir biçimde Pınarbaşı'nın sularının Sultan Murat'ın sarayına yeraltı kanalları aracılığıyla getirildiğini ve buradan şehre geçtiğini söylemiş ancak bu mermer arklardan geriye hiçbir kalıntının kalmadığını belirtmiştir³⁰⁹⁸.

³⁰⁹² Tournefort, 2005: 234

³⁰⁹³ Lucas, 1714b: 378.

³⁰⁹⁴ Hammer, 1818: 17–18.

³⁰⁹⁵ Davey, 1907: 413–414

³⁰⁹⁶ Thévenot, 2009: 114

³⁰⁹⁷ Aşıkpaşaoğlu, 1985: 84–85

³⁰⁹⁸ Texier, 2005: 205

2.4.11.2.5. Su Terazisi

Zindan Kapısı'nda yer alan su terazisi hakkında bilgi veren ilk seyyah Hammer'dir:

“Kalenin ikinci kapısı olan Zindan Kapısı'nın önünde, Türk Hidrostatik anlayışına göre ulaşacağı noktaya yükselebilmesi amacıyla daha güçlü hale getirilebilmesi için suyun çıktığı sonra yeniden alçalışa geçtiği oyuk bir sütun vardır. Su Terazisi olarak adlandırılan (daha önce Pliny'nin Libramentum aque olarak bahsettiği) bu sistem Kahire'den Bursa'ya kaçan bir Memluk beyi tarafından inşa ettirilmiştir. Olympos'tan bol miktarda her yerde akan sular nedeniyle kesinlikle çok gereksiz olan bu anıt yoluyla şükranlarının kanıtını halka bırakmak istemiştir ve Nil'in akıntılarının yerine Olympos'un daha temiz ve daha serin sularını koymuştur³⁰⁹⁹.”

Texier, Saray'ın yakınlarında taştan inşa edilmiş büyük bir bina parçasının Bursa halkı tarafından Türkiye'de yapılan ilk su terazisi olarak tanımlandığını ve Hammer'in de ifade ettiği gibi bu sistemin Mısır'dan getirildiğini belirtmiştir. Yine işleyiş sistemi hakkında verdiği bilgiler de Hammer ile benzerlikler gösterir. Seyyahın şehirdeki diğer kamu binalarının terk edilmiş ve yıkıntı halde olmasına rağmen bu sistemin muhafaza edilmesinin başarılı olduğunu söylemesi 1830'lu yıllarda hala sağlam halde olduğunu göstermektedir:

“Saraya yakın bir yerdeki taştan yapılmış büyük bir bina parçası, orada oturanlara göre, Türkiye'de ilk yapılan su terazidir. Rivayetlerine göre bu fikir, Arapların bilinmeyen eski bir zamanda Mısır'da uyguladıkları metottan alınmıştır. Künkler içinde bu içi boş terazinin yukarısına kadar çıkan sular, bu defa yeni bir iniş gücüyle istenen yerlere tekrar ayrılır. Şehirdeki genel binaların terk edilmiş ve yıkıntı halinde bulunmasına rağmen, su sistemi en önemli unsur olarak hâlâ en iyi şekilde muhafaza edilmektedir³¹⁰⁰.”

³⁰⁹⁹ Hammer, 1818: 18

³¹⁰⁰ Texier, 2002: 205–207

2.4.12. Tekkeler ve Zaviyeler³¹⁰¹

Bursa, Osmanlı'nın ilk başkenti olduğu gibi aynı zamanda ilmi, fikri, siyasi hareketlerin merkezi olmuş, sosyal kültürel faaliyetlere zemin hazırlamıştır. Bursa'nın fethinin hemen ardından başlayarak kesintisiz biçimde bu kente gelen dervişler kültürel yaşama katkıda bulunmuşlar, dini ve mistik hayatın önemli kurumlarından olan dergâhlar da tarihi mimari dokunun önemli öğelerinden biri olmuştur³¹⁰².

Dervişlere özel bir saygı duyduğu bilinen Orhan Gazi, dervişlerin müritlerinin barınması ve hizmetlerini yerine getirebilmeleri için fethettiği yerlerde tekke ve zaviyeler inşa ettirmiştir³¹⁰³. Aşıkpaşaoğlu'nun bildirdiği üzere Bursa'da Kaplıca Kapısı'ndan içeri girildiği nokta olan Kükürtlü'de Orhan Gazi'nin kardeşi Alaaddin Paşa tarafından bir tekke inşa ettirilmiştir. Orhan Gazi'nin kendisinin ve babası gibi I. Murat'ın sevdiği dervişlere zaviyeler, I. Murat'ın veziri olan Mevlana Rüstem'in ise Pınarbaşı'nda bir zaviye yaptırdığı da yine aynı kaynakta verilmektedir³¹⁰⁴.

Osmanlı hâkimiyetine henüz yeni dâhil olduğu yıllardan itibaren Bursa'da bu tür kuruluşların faaliyet gösterdiğini ortaya koyan en önemli kaynaklardan biri Osmanlı Bursa'sının ilk seyyahı olan İbn Batuta'nın seyahatnamesidir. Faslı seyyah bu yıllarda Bursa'nın dini altyapısı hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlayacak biçimde buradaki bir zaviyeden ve gerçekleştirilen faaliyetlerden bahsetmiş ve Bursa hakkındaki bahislerinin büyük bir bölümünü bu tanımlamalar oluşturmuştur³¹⁰⁵.

Bursa'da tekkeler hakkındaki bahislere daha sonraki yıllara ait seyahatnamelerde de rastlanması faaliyetlerinin çok uzun zamandır devam ettiğini kanıtlamaktadır. 19. yüzyılın ilk seyyahlarından olan ve bu dönemdeki tekkeler hakkında en ayrıntılı bilgileri veren Hammer, Bursa'da on iki tekkeden bahsedeceğini söylemiş ve yalnızca bunların listesini vermiştir.

³¹⁰¹ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-51

³¹⁰² Erdönmez, 2004: 131

³¹⁰³ Osmangazi Belediyesi, 2006: 62

³¹⁰⁴ Aşıkpaşaoğlu, 1985: 43, 190, 198

³¹⁰⁵ Parmaksızoğlu, 1971: 43-44.

Ancak bu tekkelerin daha büyük bir miktar içinden seçildiğini söyleyerek sayılarının aslında daha fazla olduğu konusunda da bir ipucu vermiştir. Seyyah bahsettiği tekkelerin tamamını da ayrıntılı olarak tanımlamamış Mevlevi, Emir Sultan, Halveti, Abdal Murat ve Deveciler Mahallesi'ndeki Bektaşî tekkeleri dışında kalanları yalnızca ismen veya kısa notlar halinde vermiştir. Bunlar bir Bektaşî tekkesi olduğunu söylediği Akbıyık Baba Tekkesi, Abu İshak Kasulî Baba Tekkesi ile Nakşibendî, Rufai, Gülşeni ve Kadiri tarikatlarına ait diğer tekkelerdir. Bunların dışında ibadetleri arasında güreş ve başka sporlar yapan bir tarikatın tekkesini de isim vermeden kaydetmiştir. Orhan Gazi'nin eşi Nilüfer'den bahsederken ise hamamların yakınında inşa ettiği bir manastıra yani tekkeye kendi ismini verdiğini söylemiştir. Ancak bunun dışında bir bilgi aktarmamış ve tekkelere ayırdığı bölüm içinde de ismini zikretmemiştir. Özel olarak ele almadığı bazı tekkelerden ise buralarda gömülü olan kişiler hakkında bilgi verdiği mezarlar bölümünde söz etmiştir. Akbıyık Baba'nın mezarının yerini tarif ederken bu mezarın, Akbıyık'ın adını taşıyan ve bulunduğu yere ismini veren bir tekkenin içinde yer aldığını belirtmiştir. Yine Karanfilli Dede'nin mezarının yerini tanımlarken bunun Karanfilli Tekkesi içinde yer aldığını söyleyerek bu ismi taşıyan bir tekkenin mevcudiyetini öğrenmemizi sağlamıştır. Abdal Muhammed'in mezarının da adını taşıyan güzel bir tekke içinde gömülü olduğunu söylemiş ancak tekkenin kendisi veya nerede bulunduğu gibi bilgileri vermemiştir³¹⁰⁶.

Hammer dışında tekkeler hakkında tanımlamalar yapan seyyahlar böylesi ayrıntılara girmemişler, büyük oranda yalnızca konumları ya da genel özellikleriyle ilgili sınırlı bilgiler vermişlerdir. Bu yüzyılın bir diğer seyyahı olan Warsberg, Bursa'da çok sayıda münzevinin yaşadığını ve Müslüman tekke yaşamı yönünden Bursa'nın Avrupa'daki Athos Dağı'nın eşiti olduğunu söylemiştir³¹⁰⁷. Blunt yine genel bir tanımlamayla Bektaşîlerin önde gelen tekkelerinden bir bölümünün Bursa'da yer aldığını belirtmiştir³¹⁰⁸. Launay ise

³¹⁰⁶ Hammer, 1818: 40–41, 51, 56, 57, 58

³¹⁰⁷ Warsberg, 1869:

³¹⁰⁸ Blunt, 1878b: 278

sayılarıyla ilgili bilgi vererek 1880'li yıllarda Bursa'da 42 tekke olduğunu söylemiştir³¹⁰⁹.

Bursa'yı ziyaret ettiği 1886 yılında Bursa Kalesi'nden gözlemlediği biçimiyle kentin genel tanımlamasını yapan Walker, üç tekkeden söz etmiştir. Tanımlamasında mimari ayrıntılar mevcut olmadığı gibi hangi tekkelerden bahsedildiği ve hatta gerçekten tekke olup olmadıkları dahi tespit edilemez. Seyyahın belirttiği üzere bunlar ağaçlarla çevrili olan Pınarbaşı'nın arkasında olup bir tanesi soluk pembe, biri sarı ve diğeri de beyaz renklere sahip üç büyük yapıdır³¹¹⁰. Renard ise Bursa'da sürekli olarak bahis konusu edilen yapıların dışında çok daha başka eserlerin olduğunu söylemiş ve bunların arasında dervişlerin tekkelerini de saymıştır. Ayrıca Muradiye türbelerinin yanında bir tekkenin bulunduğunu ve 19. yüzyılın sonunda da kullanımda olduğu anlaşılan bu tekkede kahverengi elibseli ve keçeden yapılan yüksek şapkalılarıyla dervişlerin görülebildiğini söylemiş ancak ismini vermemiştir³¹¹¹.

Seyyahlar arasında tekkeleri ziyaret etmese de Bursa içinde yaptıkları gezilerde bu yerlere mensup dervişlere rastladıklarından söz eden kişilerle de karşılaşmaktadır. Fuller, bir bayram günü Pınarbaşı'nda çok tuhaf ve vahşi görünümlü kişiler olarak tanımladığı dilenci dervişlerle karşılaştığından bahsetmiştir. Anlatımına göre bu kişiler yarı çıplak halde olup kafalarını çiçeklerden yapılmış taçlarla süslemişler ve ellerinde de dilenmek için kullandıkları bir kabı tutarak kalabalık içinde hızlı adımlarla yürümüşlerdir³¹¹². Bursa'ya geldikten kısa bir süre sonra Bursa pazarını ziyaret eden Macfarlane uzun keçe başlıklarıyla birkaç derviş gördüğünden bahsetmiştir³¹¹³. Walker elindeki ilginç biçimli tabağıyla dilencilik yapan tuhaf görünümlü bir dervişe seyahatnamesinde yer vermiştir³¹¹⁴. Pardoe, Bursa'yı meydana getiren çok çeşitli görünümlü kişilerden söz ederken gri külahı ve yeşil cüppesiyle bir Mevlevi dervişinden de bahsetmiştir³¹¹⁵.

³¹⁰⁹ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 161

³¹¹⁰ Walker, 1897: 129

³¹¹¹ Renard, 1899: 12, 14

³¹¹² Fuller, 1829: 72–73

³¹¹³ Macfarlane, 1850a: 12.

³¹¹⁴ Walker, 1886: 148

³¹¹⁵ Pardoe, 2004: 301

2.4.12.1. Ahi Şemsettin Zaviyesi

Bu zaviyeye yer verdiğini gördüğümüz tek seyyah olan İbn Batuta, yapının mimari özelliklerinden çok burada gerçekleştirilen faaliyetlerden bahsetmiştir:

“Bursa’da tanınmış ahi şeyhlerinden biri olan Şemseddin’in zaviyesine inmiştik. Orada misafir iken eyyâm-i aşura (aşure günleri) yani on muharrem gelip çattı. O akşam zâviyenin sahibi büyük bir ziyafet tertip etti. Şehirdeki ileri gelen askerleri, halkı törene davet eyledi. Hep birlikte iftar edildi, güzel sesli hafızlar Kur’an okudular. Vâiz Konyalı Mecdeddin Fakih de halka vaaz ve nasihatte bulundu. Ondan sonra semâ ve âyine kalkıldı. Gece bu suretle bütün yüceliği ile yaşanmış oldu³¹¹⁶.”

Diğer seyahatnamelerde karşımıza çıkmayan Ahi Şemseddin Zaviyesi ile ilgili elimizde başka bir kaynak da mevcut değildir. Yalnızca Aşıkpaşazade’nin vakayinamesinde, Ahi Şemseddin’in oğlu Ahi Hasan’ın³¹¹⁷ Hisar içinde ve Bey Sarayı’nın yakınlarında bir tekkesi olduğundan bahsedilmektedir³¹¹⁸. Ancak bunun İbn Batuta’nın bahsettiği zaviye ile aynı yapı olup olmadığını söyleyebilmek zordur.

2.4.12.2. Abdal Murat Tekkesi

Hammer, Bektaşilere ait olan ve Orhan Gazi tarafından kurulan Abdal Murat Tekkesi’nin kalenin arkasında bulunduğunu, çeşitli malzemelerle donatılmış olan mutfağının sadece Bektaşî dervişleri tarafından değil, yabancılar tarafından da kullanılabildiğini söylemiştir:

³¹¹⁶ Parmaksızoğlu, 1971: 43. İbn Batuta burada verilen vaaz ve Kuran dinletilerinin sonraki günlerde de devam ettiğinden bahsetmiştir. Parmaksızoğlu, 1971: 43, Aykut, 2005: 296

³¹¹⁷ Aşıkpaşazade’de Bursa’nın anlaşma sonucu ele geçirilmesinde burçlara tırmanan kişi olarak gösterilen Ahi Hasan’ın (Aşıkpaşaoğlu, 1985: 37) babasının isminin Ahi Şemseddin olduğu Faik Reşid ve Mehmed Köymen’in eserinde belirtilmektedir: “Edebali didükleri azizün bir biraderi varidi, Ahi Şems üd-Dîn dirlerdi. Anun oğlu Ahi Hasan’ı ...” Mehmed Neşri: 1995: 131. Kendisi Osman Gazi zamanının önde gelen dervişlerinden birisi olarak gösterilmektedir. Aşıkpaşaoğlu, 1985: 193

³¹¹⁸ Aşıkpaşaoğlu, 1985: 42. “O zamanda “Ahi Hasan” vardı ki onun tekkesi de vardır. Bursa hisarında, bey sarayına yakındır”. Bursa’da hisar içinde yer alan Ahi Hasan Mescidi için bkz. Ayverdi, 1966: 49.

“Kalenin arkasındaki kutsal Abdal Murat Tekkesi’nde Bektaşi dervişleri yaşar. Bu dervişler Orhan’ın hükümdarlığı sırasında meydana getirilmiş yeni askerler demek olan Yeniçerilerin önderi Hacı Bektaşi tarafından kurulmuştur ve bu yüzden Yeniçeriler tarafından tercih edilen bir tarikattir. Çaydanlıklar, kâseler, kaplar ve her çeşit mutfak eşyası ile dervişler manastır mutfağını sadece kendileri kullanmazlar, yabancılarının kullanımına da izin verirler³¹¹⁹.”

Bernard’ın aktarımları ise yalnızca tekkenin kalenin üst başında yer aldığı ve dervişlerini Bektaşilerin oluşturduğu bilgilerini içerir:

“Diğer tekke Abdal Murat Tekkesidir. Kalenin üst başındadır. Dervişleri birtakım Bektaşilerden ibarettir³¹²⁰.”

Launay tekkenin içinde Abdal Murat’ın mezarının bulunduğunu ve bu nedenle uzak konumuna rağmen çok sayıda ziyaretçiyi kendine çektiğini söylemiştir:

“Kasr-ı Hümayun arkasında ve Keşiş Dağı eteğinde Bektaşi tarikatına ait olan bir tekke vardır. Tekkenin bulunduğu yerin manzarası çok güzeldir. Bu türbe çok uzak olmasına karşın çok ziyaretçi çeker. Kendi adına mensup olan bu tekkede Abdal Murat hazretlerinin mezarı vardır. Bu mezar nedeniyle tekke de çok ilgi görmüştür³¹²¹.”

2.4.12.3. Şeyh Kili Tekkesi

Yine Bektaşilere ait olan Şeyh Kili Tekkesi hakkında bilgi veren Hammer, kısa bir bahis yapmıştır:

“Bir diğeri Deve Sürücüleri anlamına gelen Deveciler Mahallesi’nde Şeyh Kili tarafından kurulmuş Bektaşi manastırındır. Bu da Orhan Gazi tarafından kurulmuştur ancak önceki [Abdal Murat Tekkesi] zengin biçimde donatılmasına rağmen burası fakirdir³¹²².”

³¹¹⁹ Hammer, 1818: 41

³¹²⁰ Bernard, 1943: 45

³¹²¹ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 153–154

³¹²² Hammer, 1818: 41

2.4.12.4. Ebû İshak Kâzerûni Tekkesi

Hammer, Şeyh Ebu İshak Kiarsuni [Kâzerûni]'nin mezarını tarif ederken, bu mezarın Deveciler Mezarlığı'nın karşısında Sultan I. Beyazıt tarafından inşa ettirilen bir tekkenin içinde olduğunu söylemiş ancak tekkenin ismini vermemiştir³¹²³. Bu nedenle Hammer'in bu tekkeyi yerinde görüp görmediği ve hatta ziyaret ettiği tarihlerde tekkenin mevcut olup olmadığı belirlenememektedir. Zira Osmanlı tarihi hakkında çok kapsamlı kaynaklara sahip olan Hammer'in bu bilgiyi, I. Beyazıt'ın tahta geçtikten hemen sonra Bursa'da Ebu İshakiye Zaviyesi'ni yaptırdığı yazan Aşıkpaşaoğlu'ndan³¹²⁴ almış olması muhtemeldir.

2.4.12.5. Emir Sultan Tekkesi

Bu tekkeden bahsettiğini gördüğümüz tek seyyah olan Hammer'in tanımlaması çok kısadır:

“Emir Sultan Tekkesi bir tepe üzerinde aynı isimli bir caminin yanında yer alır ve kurşunla örtülüdür³¹²⁵.”

2.4.12.6. Geyikli Baba Tekkesi

Orhan Gazi tarafından Bursa'da Geyikli Baba için bir türbe ve cami ile birlikte bir tekke de yaptırıldığı Aşıkpaşaoğlu'ndan edinilebilen bir bilgidir³¹²⁶. Texier belki de bu kaynaktan haberdar olmasının etkisiyle Sultan Orhan'ın inşa ettirdiğini söylediği bu tekkenin Gökpınar mevkinde olduğu ve padişahlar tarafından sık sık ziyaret edildiğini belirtmiştir:

“Sultan Orhan Gazi, Gökpınar denilen yerde, Derviş Geyikli Baba için bir zaviye yaptırdı. Hâla çok sayıda ziyaretçisi olan bu inziva yeri, şehrin doğu

³¹²³ Hammer: 1818: 64

³¹²⁴ Aşıkpaşaoğlu, 1985: 66

³¹²⁵ Hammer: 1818: 41

³¹²⁶ Aşıkpaşaoğlu, 1985: 51, 190

tarafındadır. Padişahların birkaçı, bu ziyaretleri yapmada kibirlenmediler ve meşhur dervişlerin keşif ve kerametlerini, gelenek olarak tamamen ezberlediler³¹²⁷.”

Bernard da Sultan Orhan'ın sevdiği bir kişi olan bu dervişin ölümü üzerine bir türbe ve tekke yaptırdığı bilgisini tekrarlamıştır:

“Geyikli Baba türbesi: bu zat Azerbaycan dervişlerindedir. Ömrünü ormanlar arasında, kendisine alıştırdığı geyiklerle geçirdiği için, Geyikli Baba diye şöhret bulmuştur. Sultan Orhan ne vakit sefere gitse, Geyikli Babayı da beraberinde bulundurmuş. Baba ölünce, Bursa'nın orta yerindeki kabrine bir türbe ve bir tekke yaptırmıştır³¹²⁸.”

2.4.12.7. Üftade Efendi Tekkesi

Diğer pek çok tekke gibi Halvetilere ait olan Üftade Efendi Tekkesi de yalnızca Hammer'in seyahatnamesinde karşımıza çıkmaktadır:

“Halveti dervişlerine ait Üftade Efendi'nin manastırı kale içindedir³¹²⁹.”

2.4.12.8. Lala Şahin Zaviyesi

Texier I. Murat'ın gözde kumandanlarından olan Lala Şahin'in 1330 yılında bir zaviye inşa ederek kendi adını verdiğini söylemişse de bu tekkeyi bizzat görüp görmediği anlaşılamamaktadır ve yalnızca Osmanlı tarihiyle ilgili bir bilgiye yer vermiş olması da muhtemeldir:

“Sultan I. Murat zamanında da hizmet eden ve 1330 yılında bir zaviye inşa ettirerek kendi adıyla isimlendiren Lala Şahin, sultanın en gözde kumandanlarındandı³¹³⁰.”

³¹²⁷ Texier, 2002: 234

³¹²⁸ Bernard, 1943: 45

³¹²⁹ Hammer, 1818: 41

³¹³⁰ Texier, 2002: 199

2.4.12.9. Mevlevi Tekkesi³¹³¹

Sema ayinlerinin seyircilere de açık olmasının etkisiyle seyahatnamelerde en çok karşımıza çıkan Bursa tekkesi olmuştur. Bununla birlikte seyyahlar büyük oranda asıl ziyaret amaçlarını meydana getiren ve bir gösteri gibi izledikleri bu ayinlerden bahsetmiş³¹³², tekkenin mimari özelliklerini ise göz ardı etmişlerdir. Bu yüzden seyahatnamelerden tekkenin mimarisi hakkında yalnızca bazı ufak ipuçlarına ulaşmak mümkün olabilmektedir.

Bursa'da Mevlevi dervişlerinden söz ettiğini gördüğümüz ilk seyyah Carreri'dir³¹³³. Mevlevi Tekkesi'nden ise ilk olarak Hammer bahsetmiştir. Pınarbaşı yolu üzerinde yer aldığını söylediği ve kendisinden sonraki seyyahların daha ayrıntılı olarak değinecekleri, ayinler ve Mevlevi dervişleriyle ilgili kısa bir bilgi aktarmış, bunun dışında yalnızca elli ila seksen arasında Mevlevi'nin bulunduğunu söyleyerek tekkenin büyüklüğü konusunda bir ipucu vermiştir³¹³⁴. Schneider, Mevlevi yapılarının dini merasimlerine uygun biçimde dairesel bir biçimde inşa edildiğini ve ayinlerin gerçekleştirildiği sırada izleyicilerin daire biçimli bu alanı çevrelediklerini belirtmiştir³¹³⁵. Pardoe avlusunda iki güzel şadırvan bulunan şık bir yapı olarak tanımladığı tekkede ayini izlemek isteyen kadınlar için kafesli bir bölümün ayrıldığı bilgisini vermiştir³¹³⁶. Macfarlane'nin seyahatnamesinde tekkeyle ilgili daha farklı ayrıntı bulmak mümkündür. Seyyah bu tekkenin Türkiye'de gördüğü herhangi bir yapıdan ziyade daha çok bir Katolik Manastırı'na benzeyen bir görünümü olduğunu söylemiş, ayrıca İstanbul'un ünlü Pera Mevlevihanesi ile de bir karşılaştırma yaparak Bursa'daki tekkenin en az üç kat daha büyük olduğunu belirtmiştir. Yine iç kısmının da Pera'daki tekkeden daha geniş ve çok daha görkemli olduğu bilgisini vermiştir. Ayrıca

³¹³¹ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-52

³¹³² Schneider, 2009: 40, Pardoe, 2004: 315, 320, Bernard, 1943: 45, Beaufort, 1874: 539-540, Mevsim, 2009: 37

³¹³³ Carreri, 1808: 116

³¹³⁴ Hammer, 1818: 40

³¹³⁵ Schneider, 2009: 40

³¹³⁶ Pardoe, 2004: 302, 315

burada genç Mevlevilerin eğitim yaptığı küçük bir eğitim odası bulunduğu da bahsetmiştir. Açık avlusunun ortasında yer alan güzel ve büyük bir çeşme olarak tanımladığı yapı daha önce Pardoe'nun iki adet olduğunu söylediği şadırvanlardan biri olmalıdır³¹³⁷. Tekke hakkında ayrıntılı tanımlamalardan bir diğerini de Beaufort yapmıştır. Seyyah tekkenin, derviş şeyhleri ve azizlerin mezarlarının bulunduğu bahçelerle çevrelenmiş geniş pembe bir bina olduğunu söylemiştir. Bahçenin merkezinde yer alan yapının etrafının sütunlarla desteklenen bir galeriyle çevrelendiğini, galerinin ortasında yuvarlak bir alan bulunduğunu ve izleyicilerin de burayı çevreleyen daha yüksek bölümlerde yer aldıklarını belirtmiştir³¹³⁸. Naçov da Mevlevihane'nin çok odalı bir bina olduğunu söylemiş ve Beaufort ile benzer biçimde ünlü Türk imamlarının güzel mezarlarıyla dolu olan geniş bir avlunun ortasında bulunduğu bilgisini tekrarlamıştır. Ayrıca sema töreni yapan Mevlevilerle seyirciler arasında ahşap sütunlar ve engellerin olduğunu da söylemiştir³¹³⁹.

Bursa'da Bektaşî tarikatına ait birden çok tekkenin bulunduğunu özellikle Hammer'in aktarımları ortaya koymaktadır. Diğer seyyahlar ise Bursa'nın tekkelerini bir bütün olarak değerlendirmeye almadıkları için bu tür bilgiler vermemişlerdir. Mevlevi tekkelerinin sayısı ile ilgili olarak da Hammer'in Pınarbaşı yolu üzerinde yer alan bir Mevlevi tekkesinden söz etmesi, daha sonra kale içinin genel görünümüne yer verdiği bölümde buradaki ilgi çeken yapılar arasında bir diğerini sayması iki adet Mevlevi tekkesi olabileceğini düşündürmektedir. Ancak bu tekkeye manastırlar başlığı altında değindiğini söylemesi bir diğer çelişkiyi meydana getirir zira seyyah bu bölümde yalnızca tek bir Mevlevi tekkesine yer vermiştir³¹⁴⁰. Gallois de Bursa'nın yapılarından bahsederken bunların arasında dans eden dervişlerin yani Mevlevilerin iki büyük tekkesinin bulunduğunu söylemiştir. Ancak bu kişinin de Bursa'ya bir gezi yapıp yapmadığını kesin olarak tespit edememiş

³¹³⁷ Macfarlane, 1850a: 126

³¹³⁸ Beaufort, 1874: 539

³¹³⁹ Mevsim, 2009: 37

³¹⁴⁰ Hammer, 1818: 40, 46

olmamız verdiği bilgilerin güvenilirliğini azaltmaktadır³¹⁴¹. Bursa’da gerçekten de iki Mevlevi tekkesi mevcut olsa bile seyyahların büyük bölümü sürekli olarak Pınarbaşı’nda yer alan tekkeden söz etmişler bir ikincisi hakkında herhangi bir bilgi vermemişlerdir.

2.4.12.10. Rufai Tekkesi³¹⁴²

Bu tekkeye yer verdiğini gördüğümüz ilk seyyah olan Brenner yalnızca burada gerçekleştirilen ayinlerden söz etmiştir. Tekkenin kaldıkları yere yakın bir konumda bulunduğunu söylemesi ise Yahudi Mahallesi civarında yer aldığına yönelik bir ipucu olarak değerlendirilebilir³¹⁴³. Hammer ise Rufai Tekkesi’ne Bursa’nın tekkelerine yer ayırdığı bölümde yalnızca ismen değinmiş hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir³¹⁴⁴. 19. yüzyılın içerisinde tekkeyi ziyaret eden ve Mevlevi tekkesinde olduğu gibi ayini izlemek amacıyla içine de giren iki seyyah ise yararlı olabilecek bazı ufak ayrıntılar vermişlerdir. İlk olarak Pardoe, küçük bir dış avluya sahip olduğu, merdivenle çıkılan girişinin solunda kafesli pencereleri olan ve ayin yapılan yere bakan küçük bir odanın bulunduğunu belirtmiştir. İç kısmıyla ilgili yaptığı tanımlamada tekkenin alçak bir galeriyle çevrelenmiş geniş bir salona sahip olduğu, duvarlarda Kuran’dan alınma ayetlerin, bunun yanında teberler, tefler ve davulların asıldığını söylemiştir. Ayrıca galerinin ufak bir bölümünün üst düzey kişilerin oturması için parmaklıkla çevrelediği bilgisini de vermiştir³¹⁴⁵. Anlatımları daha çok ayinle ilgili olan Beaufort tekkeyi “İnleyen Dervişler Camisi” biçiminde adlandırmıştır. Mimarisi hakkında ise bir ucunda kendilerinin de oturduğu küçük bir galerinin bulunduğu ve basit kare bir oda şeklinde olduğu bilgilerini aktarmıştır³¹⁴⁶.

³¹⁴¹ Gallois, 1907: 58

³¹⁴² Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-53

³¹⁴³ Brenner, 1824: 26-27

³¹⁴⁴ Hammer, 1818: 41

³¹⁴⁵ Pardoe, 2004: 315-316

³¹⁴⁶ Beaufort, 1874: 540

2.4.12.11. Zeyniler Tekkesi

Bursa'nın tekkelerine ayrı bir bölüm açan Hammer'in bu bölümde değinmediği, âlimlerin mezarları kısmında ise burada gömülü olan bir kişi dolayısıyla bahsini ettiği bir tekkedir. Seyyah verdiği dipnotla tam adı Abdullatif Mokadessi Ibn Abdor-rahman Ibn Ali Ibn Ghanem Al-Ansari olduğunu söylediği Şeyh Abdullatid Mokadessi'nin mezarının kendi kurduğu Seinler Tekkesi'nde yer aldığını söylemiş başka bir bilgi vermemiştir:

“Şeyh Abdullatid Mokadessi, Sultan I. Mehmet'in hükümdarlığı zamanında Konya'dan Bursa'ya gelmiş ve burada kalıntılarının da gömülü olduğu Seinler manastırını inşa ettirmiştir³¹⁴⁷.”

Yine de böylesi ufak bir ayrıntı bile ismini asıl halinden oldukça bozuk bir biçimde kaydettiği bu tekkenin tespitine yardımcı olabilecek niteliktedir. Hammer'in burada gömülü olduğunu söylediği Abdüllatif Makdisi 1384 yılında Kudüs'te doğmuştur ve Abdullatif Kudsi adıyla da tanınmaktadır. Tarikatının kurucusu Zeynüddin el-Hafi'den icazet alarak Bursa'da bir tekke kurmuştur. 1452 yılında Bursa'da yaşamını yitirdikten sonra da burada gömülmüştür. Mezarı Zeyniler Mezarlığı'nın köşesinde bulunan türbede yer almaktadır³¹⁴⁸. Bursa'nın eski mezarlıklarından biri olan Zeyniler Mezarlığı da Zeyniler Mahallesi'nde bulunur. Gömülme biçimlerinin diğer mezarlıklara göre farklı olmasıyla dikkat çeken bu mezarlık Zeyniler Tekkesi haziresi olarak kullanılmış, ancak birçok ünlü kişi de buraya gömülmüştür³¹⁴⁹.

2.4.12.12. Tekke (?)

Lucas ziyaret ettiği tekkenin ismini aktarmamış veya hangi tarikata ait olduğunu belirtmemiştir. Yalnızca Pınarbaşı'nın yakınlarında olduğuna yönelik bir ipucu vermesi dolayısıyla bu tekkenin Mevlevi Tekkesi olabileceği düşünülebilir ancak bu konuda kesin bir fikir ileri sürülemez. Ayrıca

³¹⁴⁷ Hammer, 1818: 64

³¹⁴⁸ Kaplanoğlu, 1998: 62

³¹⁴⁹ Kaplanoğlu, 1998: 302, 303

Hammer'in Mevlevi Tekkesi'ni seksen civarında dervişin olduğu bir yer olarak tanımlamasına rağmen³¹⁵⁰ Lucas'ın yalnızca dört dervişin yer aldığı küçük bir tekke olduğunu söylemesi de böylesi bir fikir için çelişkili bir durum olarak gösterilebilir:

“Dokuzunda Pınarbaşı'nda yürüyüşe çıktım. Burada bana randevu veren şehrin ileri gelenlerinden birisiyle buluştum ve birlikte onların en ünlü dervişlerinden birisinin gömülü olduğu küçük bir camiye gittik. Bu sürekli olarak gözetimde olan ve bu çeşit yerleri gezinti ve dinlenme yeri olarak seçen bir derviştir. İçinde dört derviş bulduğumuz küçük bir manastıra³¹⁵¹ girdik; bize akla gelebilecek en nazik biçimde davrandılar ve hatta kendileriyle yemek yemeğe davet ettiler. Bize temin edildiği gibi kısa bir sürede konuşmalarından bu dervişlerin gerçekten de ünlü ve bilgili olduklarını anladık³¹⁵².”

2.4.12.13. Hızrevi (?) Tekkesi

Ricaut, Orhan Gazi Dönemi'nde yaşamış Hızır isimli dervişle ilgili hikâyeye eserinde yer vermiştir. Aktarımlarından, bu dervişin Bursa'da bir tekkesinin bulunduğu türbesinin de çok sayıda kişi tarafından ziyaret edildiği öğrenilebilmektedir. Ancak anlaşıldığı kadarıyla Ricaut Bursa'yı bizzat ziyaret eden bir kişi değildir ve bu tekkeyle ilgili verdiği bilgi yalnızca duyduklarından ibarettir:

“Otuz beş yıl devleti yöneten ve seksen üç yaşında hayata gözlerini kapayan Sultan Orhan'ın devrinde, imparatorluğun merkezi olan Bursa'da Hızır adında çok ünlü bir derviş yaşardı. Çoğu zaman sağa sola gider, kedi ve köpekleri beslemek için koyun, sığır çığı alırdı. Fakir bir hayat sürer, oruç tutarak iradesini güçlendirir ve öyle içten ağlardı ki gökteki melekler yeryüzüne inerek ortaya koyduğu nefse eziyeti seyrederdiler. Ününü duyan

³¹⁵⁰ Hammer, 1818: 40

³¹⁵¹ “Chiostre” nin Fransızcada tam bir karşılığını bulamadık. Ancak İtalyanca “Chiostro” ile benzerliği nedeniyle bunun manastır anlamına geldiğini söyleyebiliriz.

³¹⁵² Lucas, 1714a: 79.

Sultan Orhan, kendisini görüp, ağzından hayat hikâyesini dinlemek istemişti. Huzura çıkan Hızır, bir zamanlar Hz. Muhammed'in soyundan gelen bir kral olduğunu, Nil, Fırat ve Dicle'nim suladığı topraklarda adaleti ve kılıcı ile hüküm sürdüğünü, adını duyunca herkesin ürperdiğini anlatmıştı. Fakat dünya nimetlerinin boşluğunu anlayınca bütün servetini, ikbalini terk etmiş ve münzevi bir hayat yaşamaya başlamıştı. Bu hikâyeyi duyan Sultan Orhan hayretini gizleyememiş, deli veya garip görünüşlü kimseleri küçümsemenin doğru olmadığını, bu görünüşleri altında büyük bir bilgelik saklı olduğunu belirtmişti. Bu yüzden Türkler delilere ve garip görünüşlü kimselere saygılı davranırlar, onların gökten ilham aldıkları için diğer insanlar gibi olamayacaklarını söylerler. Bu Hızır kimya sanatında çok üstündü, tarikatına girenlere akça yerine altın verirdi. Yeşil bir cüppe giyer, gayet kanaatkâr bir hayat sürer, elbiselerini kendi onarır ve tekkesi için gerekli eti kendi temin ederdi. Cami kurulması için büyük yardımlarda bulunmuş, Kahire'de, Bağdat'ta imarethaneler kurmuştu. Türbesi Bursa'da bulunur ve her gün büyük bir kalabalık tarafından ziyaret edilir³¹⁵³.”

2.4.13. Çarşılar ve Bedestenler³¹⁵⁴

Bursa'nın Osmanlı hâkimiyeti altında kısa bir süre içerisinde gelişmesinin başta gelen nedenlerinden biri ticari önemidir. Henüz 14. yüzyılın ortalarında yani Osmanlı fethinin kısa bir süre sonrasında uluslararası bir pazar konumuna yükselmiş, daha sonraki yıllarda da farklı millet mensuplarının ticari faaliyetlerini gerçekleştirdikleri bir yer olmuştur³¹⁵⁵. Bursa'nın ilk seyyahı olarak değerlendirmeye aldığımız İbn Batuta'nın Bursa'nın güzel çarşıları olduğunu söylemesi, Osmanlı'nın erken dönemlerindeki ticari faaliyetler için bir ipucu olarak alınabilir³¹⁵⁶. Bu durumun çok uzun yıllar boyunca devam ettiği ve atlattığı deprem, yangın, savaş gibi

³¹⁵³ Ricaut, 1996: 165

³¹⁵⁴ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-54

³¹⁵⁵ İnalçık, 2000: 269-308

³¹⁵⁶ Parmaksızoğlu, 1971: 42

çok büyük felaketlerin dahi Bursa'nın ticaretini zayıflatamadığı da yine seyyahların aktarımlarından tespit edilebilecek bir durumdur. Ankara Savaşı'nın kısa bir süre sonrasında Anadolu'dan geçen Clavijo'nun yolda karşılaştıkları iki yüz kişilik bir kervanın asıl hedeflerinin Bursa olduğunu söylemesi, bu dönemde Anadolu'nun başına gelen en büyük felaket diyebileceğimiz bir olayın dahi bu durumu değiştiremediğini göstermektedir³¹⁵⁷. Yine, iç karışıklıklardan yeni çıktığı bir dönem olan 1432 yılında buraya gelen Broquiere da Bursa'nın ticarete çok ilerlemiş bir şehir olduğuna özellikle vurgu yapmış, çarşının her türlü ticaretin yapıldığı ve sayılamayacak kadar çok çeşitte malın bulunduğu bir yer olduğunu söylemiştir³¹⁵⁸. 1437'de Bursa'ya gelmiş olduğu düşünülen Pero Tafur'dan ise Cenevizlilerin ticari faaliyetler gerçekleştirdikleri, İran'dan malların getirildiği ve her türlü ürünün satıldığı, büyük dükkânların bulunduğu öğrenilmesi Bursa'nın uluslararası ticaretteki yeri ve önemini ortaya koymaktadır³¹⁵⁹. Ziyaretlerini 15. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleştirmiş olan seyyahlardan Bonsignori ve Michelozzi de Bursa'da Cenevizli ve Floransalılarının aktif olduğu yönünde bir aktarımda bulunarak bu durumu bir kez daha teyit etmişlerdir³¹⁶⁰. Yaklaşık aynı tarihlerde Arnold von Harff'ın yaptığı tanımlamaların önemli bir bölümü de kentin ticari niteliği hakkındadır. Çok kalabalık olan nüfusunun büyük bölümünü tüccarların oluşturduğunu söyleyen seyyah üretilen ipek ürünlerinin çeşitleri hakkında bilgi verdiği gibi üretimin çok olduğu ve malların çok ucuza alınabildiği üzerinde de durmuştur³¹⁶¹. 1548 yılında Bursa'yı ziyaret eden Belon, bu dönemde de kentin ticaretteki öneminin devam ettiğini ortaya koyarak Bursa'nın ipek nedeniyle zenginleşmiş bir kent olduğunu, Suriye ve Doğu'nun diğer ülkelerinden çok sayıda devenin Bursa'ya ipek getirdiğini, bu ipeklerin burada dokunduğunu ve işlendiğini söylemiştir³¹⁶². Ziyaretini 1576 yılında yapan Gerlach'ın da Bursa hakkındaki ilk cümlesi “ünlü ticaret şehri” olmuş,

³¹⁵⁷ Clavijo, 2007: 196.

³¹⁵⁸ Broquiere, 2000: 199–200, 202

³¹⁵⁹ Pero Tafur, 2004: 149.

³¹⁶⁰ Borsook, 1973: 163, Letts, 1946: 237.

³¹⁶¹ Arnold von Harff, 1946: 237

³¹⁶² Belon, 1588: 450–451

ilerleyen bölümlerde yine çeşitli malların satıldığı güzel bir pazarı olduğu bilgisini vermiştir³¹⁶³. Bursa'ya 1581 yılında gelmiş olan Newberie'nin seyahatnamesinde kentin doğrudan ticari niteliği hakkında bir aktarım mevcut değildir ancak yabancıların sattıkları mallar hakkında verdiği bilgi Bursa'nın uluslararası ticaretteki öneminin bu yüzyıl içinde de sürdüğünün bir kanıtıdır³¹⁶⁴. Lubenau ise genel kent dokusu tanımlamasında iki bölüme ayırdığı Bursa'nın aşağı kent kısmında özellikle bedesten ve dükkânların dikkat çektiğini söylemiştir³¹⁶⁵.

Osmanlı hâkimiyeti altındaki ilk dönemlerinde Bursa'nın ticari önemini ortaya koyan bu aktarımlara sonraki yıllarda da rastlanmaktadır. Ancak benzer biçimde yalnızca Bursa'nın ticaretinde rol oynayan ürünler veya ticarete hâkim olan uluslarla ilgili tanımlamalar yapılmaya devam edilmiş ticari yapılar hakkında bilgiler verilmemiştir³¹⁶⁶. Bazı seyyahların Bursa'nın önde gelen ve dikkat çeken yapıları arasında saymasına³¹⁶⁷ ve İstanbul başta olmak üzere diğer kentlerdeki benzer örneklerle yapılan karşılaştırmalarda da Bursa'dakileri öven ifadeler kullanılmasına rağmen³¹⁶⁸ ticari yapılar büyük oranda yalnızca çok genel ifadelerle tanımlanmıştır. Gerek bizzat ziyaret edildikleri, gerekse genel kent görünümünde yer ettikleri durumlarda bu yapılarla ilgili tanımlamalar büyük ve güzel biçimde inşa edildikleri³¹⁶⁹, çok sayıda oldukları³¹⁷⁰, uzun karanlık galeriler ve iki taraflı sıralanan dükkânlar ve depolardan ibaret karmaşık sokaklardan oluştuğu³¹⁷¹ gibi çok genel özellikleri hakkında bilgiler içermektedir.

³¹⁶³ Gerlach, 2007: 445, 447

³¹⁶⁴ Newberie, 1905: 475

³¹⁶⁵ Lubenau, 1588: 487

³¹⁶⁶ Stochove, 1650: 180, Wheler, 1682: 216, Tournefort, 2005: 234, Poujoulat, Michaud, 1840: 161, Murray, 1854: 182, Beaufort, 1874: 533, Mevsim, 2009: 79, Rasico, 2005: 52, Davey, 1907: 409, Gallois, 1907: 53

³¹⁶⁷ La Motraye, 2007: 241, Brenner, 1824: 56, Joanne, Isambert, 1861: 503, Kammond, 1878: 292, Mevsim, 2009: 79

³¹⁶⁸ Smith, 1684: 432, La Motraye, 2007: 241

³¹⁶⁹ Wheler, 1682: 216, Smith, 1684: 432, La Motraye, 2007: 241, Tournefort, 2005: 234

³¹⁷⁰ Dallaway, 1824: 177, Brenner, 1824: 56, Kinneir, 1818: 246, Turner, 1820: 151, Murray, 1854: 182, Joanne, Isambert, 1861: 503, Barkley, 1891: 29

³¹⁷¹ Tournefort, 2005: 234, Wilkinson, 1806: 45, Levinge, 1839: 238, Moustier, 1864: 242, Warsberg, 1869: 142, Kammond, 1878: 312–313, Renard, 1899: 22–23, Overbergh, 1899: 403, Mevsim, 2009: 79, Günaydın, Kaplıanoğlu, 2000: 154, 214, Rasico, 2005: 52, Gallois, 1907: 53–55, Hawley, 1918: 43, Elston, 1923: 199, Gide, 1948: 8

Kervansaray ve camiler gibi kurşunla kaplı kubbelere sahip oldukları yönündeki tanımlamalar yanında³¹⁷² deprem yangın gibi felaketler nedeniyle bu özelliklerini yitirmelerinin ahşap, hasır veya yalnızca asma ve gerili kumaşlarla örtülmeleri zaruretini doğurduğu da³¹⁷³ seyahatnamelerden öğrenilebilen az sayıdaki bilgiler arasındadır.

Bursa çarşıları her dönem ürün çeşitliliği ve ticari yoğunluk yönünden zengin yerler olarak gösterilse de 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kentin Doğu imajına yaptıkları katkı ve otantik özellikleri de ele alınmaya başlanmıştır. Macfarlane, farklı milletlerden ve farklı kıyafetli kişilerin görülebildiği pazarın kendilerine Doğu'da olduklarını hissettirdiğini söylemiştir³¹⁷⁴. Beaufort'un pazarları keyif verici ve göz alıcı olarak tanımlamasının nedeni Doğu'yu yansıtan bir yer olduğunu düşünmesiyle bağlantılıdır³¹⁷⁵. Jerningham'ın satılan malların zenginliği bakımından İstanbul ile karşılaştırılmayacak derecede fakir olduğunu söylemesine rağmen Bursa pazarını daha göz alıcı bulması, üzerinde durduğu özelliğin farklı bir yönü olduğunu göstermektedir³¹⁷⁶. Coufopoulos, Bursa pazarının tam anlamıyla bir Doğu şehrinde görülebilecek şekilde olduğunu belirtmiştir³¹⁷⁷. Lindau da yine Doğu'nun tüm pazarlarına benzediğini ifade etmiştir³¹⁷⁸. Gallois pazarlarla ilgili tanımlamasında buradaki yapılar veya ticaretten çok Doğu yaşamını yansıtan yönlerine yer vermiş ve bir bütün olarak göz alıcı görünümlere sahip yerler olduklarını söylemiştir³¹⁷⁹. Elston da pazarların diğer yönlerinden çok Doğulu karakteri ve burada karşılaşılan kişilerin Doğulu özellikleri üzerinde duran bir diğer seyyahıtır³¹⁸⁰.

Seyahatnamelerde dikkat çeken hususlardan biri çarşı, pazar yeri ve bedesten kavramlarının birbirini karşılayan terimler olarak kullanılmasıdır

³¹⁷² Pococke, 1772: 298–299, Mevsim, 2009: 79

³¹⁷³ Warsberg, 1869: 142, Kammond, 1878: 312–313, Gallois, 1907: 53–55

³¹⁷⁴ Macfarlane, 1850a: 89

³¹⁷⁵ Beaufort, 1874: 533

³¹⁷⁶ Jerningham, 1873: 230

³¹⁷⁷ Coufopoulos, 1895: 190

³¹⁷⁸ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 214

³¹⁷⁹ Gallois, 1907: 53, 55

³¹⁸⁰ Elston, 1923: 199

Stochove bedesteninin anlamını kemerli pazar olarak vermiştir³¹⁸¹. Smith bedestenin çarşı yeri anlamına geldiğini söylemiştir³¹⁸². Wilkinson, ambarlarla dolu ve Doğu'nun her türlü malını ihtiva eden büyük binayı pazar yeri olarak adlandırmıştır³¹⁸³. Warsberg de çeşitli malların satışının yapıldığı odalardan oluşan uzun, kapalı, her iki tarafında satıcı tezgâhlarının yer aldığı bir sokak olarak tarif ettiği yere pazar değil bedesten adının verildiğini söylemiştir³¹⁸⁴. Bedestenlerin çarşı yeri olarak hizmet verdikleri doğru olmakla birlikte Bursa'nın sokakları boyunca yayılan, her türlü malın satıldığı yerlerin tamamının bu şekilde tanımlanmasında bir sorun olacağı da muhakkaktır. Zira Hawley'in de üzerinde durduğu gibi pazar yerine bitişik sokaklarda da zaman içinde dükkânlar görülmeye başlamakta ve bu şekilde çarşı sürekli olarak büyümektedir³¹⁸⁵. Bu yüzden böylesi bir oluşumun, belirgin özellikleri ve karakteri olan bedestenlerle bir tutulması hatalı olacaktır.

2.4.14. Türbeler³¹⁸⁶

Seyyahların neredeyse tamamı, çöküş yıllarında dahi saygı ve hayranlık duydukları Osmanlı İmparatorluğu'nun beşiği olan Bursa'da ilk Osmanlı sultanlarının gömülü olduğunu bilmektedir³¹⁸⁷. Bu sultanların mezarlarını görme arzusu da Bursa'nın ziyaret edilme nedenlerinin en önemlilerinden birini meydana getirmiştir. Farklı seyahatnamelerin incelenmesi ve yer verilen yapıların değerlendirmeye alınması neticesinde kolaylıkla ortaya konulabilecek bu durum bazı seyahatnamelerde türbelere

³¹⁸¹ Stochove, 1650: 180

³¹⁸² Smith, 1684: 432

³¹⁸³ Wilkinson, 1806: 45

³¹⁸⁴ Warsberg, 1869: 142

³¹⁸⁵ Hawley, 1918: 43

³¹⁸⁶ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-55

³¹⁸⁷ Bertrandon de la Broquiere, 2000: 201, Thévenot, 2009: 113, Hammer, 1818: 47, Lvinge, 1839: 239, Schneider, 2009: 33, Walsh, 1838a: 29, Meyer, Hofmann, 1843: 143, Howard, 1855: 35, Moustier, 1864: 247, Warsberg, 1869: 117, Cox, 1882: 48, Walker, 1886: 105, Mevsim, 2009: 78; 105-106, Grosvenor, 1900: 65, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 212, Davey, 1907: 408, Gallois, 1907: 53, Launay: 204-205, Hawley, 1918: 35, Banse, 1919: 7

camilerden dahi fazla yer verilmesiyle de kanıtlanır. Bunun yanında bizzat bu gerçeği ifade eden seyyahlarla da karşılaşılır. Lubenau, Bursa'yı ziyaret etmek istemelerinin nedenleri arasında ilk sırada Türk hükümdarlarının mezarlarını görme arzusunun geldiğini ifade etmiştir³¹⁸⁸. Thévenot, Bursa'ya yapılacak ziyaretlerde Türk sultanları ve hanımlarının mezarlarının ziyaretinin mutlaka gerçekleştirilmesi gereken faaliyetler arasında olduğunu söylemiştir³¹⁸⁹. 1793 yılında Bursa'ya bir gezi gerçekleştiren ve İstanbul'u ziyaret eden herkesin de bu yolculuğu yaptığını belirten Brenner, bu ziyaretlerin en önemli sebebi olarak kentin tarihi önemi yanında bu imparatorluğun erken hükümdarlarının mezarlarının burada bulunmasını göstermiştir³¹⁹⁰. Eseri bir gezi rehberi niteliğine de sahip olan Levinge Bursa'da özellikle ziyaret edilmesini tavsiye ettiği yerler arasında türbelere de yer vermiştir³¹⁹¹. Bulgar seyyah Daskalov da Bursa'nın gerçek ününü meydana getiren türbelerin görülmesi için yalnızca Sofya'dan değil çok daha uzaklardan gelmeye degeceğini belirtmiştir³¹⁹².

Camilerde olduğu gibi seyahatnamelerde yer eden türbeler de Bursa'daki toplam sayılarının oldukça altında kalmaktadır. Seyyahların böylesine bir yoğunluk içinde seçtikleri örnekler büyük oranda İstanbul'un fethedilmesi ve türbelerin bu yeni başkentte yapılmaya başlamasına kadar Bursa'da gömülen ilk altı Osmanlı sultanı, I. Osman, I. Orhan, I. Murat, I. Beyazıt, I. Mehmet ve II. Murat'ın türbeleri olmuştur. Bu sultanlara ait türbeler içinde ilgi çekicilik bakımından ilk sırayı ise imparatorluğun kurucusu olan Osman ve Orhan Gazi'nin birbirlerine yakın konumlarda buldukları için genellikle bir arada verilen türbeleri almıştır. Muradiye türbeleri de birçok türbenin bir arada görülebileceği ve hükümdar olmasa dahi Osmanlı hanedanlığında yer etmiş ve Avrupalıların özel olarak ilgisini çeken kişilerin mezarlarını barındırıyor olması nedeniyle yoğun biçimde ziyaret edilmiştir. Ayrıca Yıldırım Beyazıt başta olmak üzere hayat hikâyeleri ile dikkat çeken

³¹⁸⁸ Lubenau, 2012: 479

³¹⁸⁹ Thévenot, 2009 113

³¹⁹⁰ Brenner, 1824: 5

³¹⁹¹ Levinge, 1839: 239

³¹⁹² Mevsim, 2009: 105–106

Osmanlı sultanlarının türbelerinin de bazen özellikle bu nedenlere bağlı olarak ziyaret edildiği görülür.

Sultan türbelerinin haricinde, Müslümanların büyük saygı gösterdiği azizlerin mezarlarının da burada bulunması Bursa'nın kutsal bir yerleşim olarak görülmesine neden olmuştur. Bazı seyyahların değindiği üzere Bursa'nın başkent unvanını kaybetmesinden sonra Türklerin gözünde değerini yitirmemesinin ve manevi yönleriyle öne çıkan bir kent olarak görülmeye devam edilmesinin en büyük nedeni Osmanlı'nın ilk hükümdarları ve azizlere ait türbelere ev sahipliği yapmasıdır³¹⁹³. Michaud, türbelerin Bursa için taşıdığı önemi ortaya koyan bir açıklama yaparak İstanbul'un fethine kadar olan sultanların yattığı bu türbelerin kent için bir onur kaynağı olduğunu ve bu nedenle Bursa'nın Türkler tarafından saygın bir kent olarak görüldüğünü belirtmiştir³¹⁹⁴. Kutsallık yönünden Bursa'nın Türklerin gözünde Mekke'den sonra ikinci sırada geldiğini söyleyen Moustier bunun en önemli nedenini ilk sultanların, cesur savaşların, dervişlerin ve İslam azizlerinin burada gömülü olması olarak göstermiş ve burada beyler ve ünlü kişilere ait neredeyse altı yüz mezarın bulunduğuna yönelik bir inanç olduğu bilgisini vermiştir³¹⁹⁵. Naçov ilk altı Türk Sultanı ile birlikte çok sayıda vezir ve paşanın türbelerine ev sahipliği yapmasının Bursa'nın tarihi öneminin göstergesi olduğunu söylemiştir³¹⁹⁶. Banse türbe ve selvi yoğunluğu sayesinde Bursa'da, Osmanlı'nın başka bir yerinde olmadığı kadar, geçmişin zaferlerinin görkemi ve ölümün derinden hissedildiğini söylemiştir³¹⁹⁷. Daskalov ilk sultanlarının yatması nedeniyle Bursa'nın adeta Türklerin Panteon'u olduğunu ve kutsal kent olarak ilan edilmesi gerektiğini ifade etmiştir³¹⁹⁸. Launay ise Bursa'nın Osmanlı'nın Aziz Denis'i olduğunu söylemiştir. Bilindiği üzere Aziz Denis Manastırı birçok Fransa kral ve kraliçesinin son ikametgâhıdır ve sultanların burada gömülü olması

³¹⁹³ Bu anlayış günümüzde de değişmemiştir. Yardımcı, 2003: 15

³¹⁹⁴ Poujoulat, Michaud, 1840: 164

³¹⁹⁵ Moustier, 1864: 246

³¹⁹⁶ Mevsim, 2009: 59.

³¹⁹⁷ Banse, 1919: 71

³¹⁹⁸ Mevsim, 2009: 105

dolayısıyla seyyahın böylesi bir benzetmeye gittiği anlaşılmaktadır³¹⁹⁹. Aziz ve derviş mezarlarının Müslümanlar tarafından büyük saygı görmesi seyyahların da bu türbelere ilgisini çekmiş ve Emir Sultan Türbesi örneğinde olduğu gibi bazen diğer türbelerden daha üstün tutulmuşlardır. Bununla birlikte genel olarak seyahatnamelerde sultan türbeleri kadar yer etmemişlerdir.

İncelediğimiz seyyahlar arasında türbelere en çok yer ayıran kişi olan Hammer seyahatnamelerde yer eden türbelerin seçilme ölçütleriyle ilgili bir örnek olarak alınabilir. Seyyah sayıları çok daha fazla olan Bursa'daki türbelerin bazılarını seçtiğini belirtmiştir. Sultanların mezarları bölümünde Osman ve Orhan Gazi, I. Murat, Yıldırım Beyazıt, I. Mehmet ve II. Murat'ın türbelerinin tamamını ele almıştır. Yani sultan türbelerinden herhangi birisini göz ardı etmemiştir. Baba, Dede, Abdal ve Sultan olarak ayırdığı azizlerin her bir grubundan üçüne yer vermiştir. Âlimlerin mezarlarından ise üç tanesi kanun ilmiyle, diğer üçü de şiirle uğraşan altısının türbesini ele almıştır³²⁰⁰. Bu kişilerin dışında Bursa'da çok sayıda şeyhler, müftüler, imamlar ve ulemaların mezarlarının da bulunduğu ancak bunların üzerinde çok fazla durmaya gerek olmadığını söylemiştir³²⁰¹.

Aziz türbeleri büyük oranda manevi nitelikleriyle değerlendirmeye alınan türbelerdir. Hammer, ayrı bir bölümde de ele aldığı gibi sultanlar ile çocukları ve eşlerinin mezarları haricinde Bursa'da Müslüman hacılar tarafından sıklıkla ziyaret edilen din ve ilim adamlarının çok sayıda mezarının görüldüğünü ve mezarları hac yeri olan azizlerin sayısının imparatorluğun diğer kentlerinin tamamından daha fazla olduğunu ifade etmiştir³²⁰². Schneider, altı sultanın haricinde başka kişilere ait türbelerin bulunduğunu da

³¹⁹⁹ Launay, 1914: 204

³²⁰⁰ Hammer, 1818: 47–64. Seyyahın bu bölümde ele aldıkları içerisinde sadece el-Fenari'nin mezarına tezimizde yer verdik. Bunun nedeni diğer mezarların yalnızca mevcut olduğunu belirtmesi, bir türbe ile ilişkilendirmemesidir. El-Fenari de benzer durumdadır ancak seyahatnamede en azından çalışma hücreleri hakkında bir bilgi mevcuttur.

³²⁰¹ Bunlar arasında Bayramiler'in lideri Şeyh Hacı Kalfa, Nakşibendî Lideri Şeyh Ali Balki ve Halvetilerin lideri Şey Ömer Ali de vardır. Yalnızca birer tekke içinde gömülü olduklarını söylediği Şeyh Abdullatif Mokaddesi ve Şeyh Kiarsuni'nin ve Deveciler Mezarlığı'nın yakınında bir sokakta gömülü olduğunu bildirdiği Asis Efendi'nin mezarları ise buldukları mekânlar itibarıyla değerlendirmeye alınmıştır. Hammer: 1818: 64

³²⁰² Hammer, 1818: 47, 55

söylemiş ancak ayrıntı vermemiştir³²⁰³. Walker sultanlar ve vezirler yanında azizler, şairler gibi âlimlikleri ve dindarlıkları ile meşhur olan kişilerin mezarlarının Bursa'nın Türklerin gözünde kutsal bir yeri olmasının nedenini meydana getirdiğini ifade etmiştir³²⁰⁴. Aziz türbelerine özel olarak yer veren Jerningham da bu kişilerin mezarlarına Türklerin çok büyük saygı gösterdiğini belirtmiştir³²⁰⁵. Grosvenor ve Gallois benzer biçimde yine sultan ve sultan ailesinden kişilere ait mezarların bulunduğu Bursa'nın aynı zamanda vezirler, paşalar ve diğer âlimlerin de son ikametgâhları olduğunu söylemişlerdir³²⁰⁶. Hasluck uzun süre devam eden önemi ile bağlantılı olarak azizlerin mezarlarının burada toplanmış olmasının Bursa'nın bir dinsel merkez olarak sürekli itibar görmesini sağladığını belirtmiştir³²⁰⁷. Renard, camiler gibi türbelerin de ünlü sultanların şan ve şöhretleri anısına yapıldığını söylemesine rağmen bu yapıların yalnızca sultanlar için inşa edilmediğini de bilmektedir. Kimlere ait olduğunu açık biçimde belirtmediği ancak Abdal Murat Türbesi'nin manzaradaki yeri nedeniyle böyle bir izlenime kapıldığı belli olur biçimde Uludağ'ın yamaçları ve yakın civarlarında derviş ve azizlerin mezarları bulunduğunu ve bunların keşişlerin erdem ve taassuplarını hatırlattığını belirtmiştir³²⁰⁸.

Camilerle birlikte Bursa'nın en çok ilgi gören yapıları olan ve Bursa'nın en önemli özelliklerinden birisi olarak görülen türbeler özel olarak ele alınmalarının haricinde genel mimari doku içerisinde de verilmişler, yalnızca çeşitli yönleriyle Bursa'yı tanımlayan seyyahlar dahi bir şekilde bu türbelerden söz etmişlerdir. Bursa'nın herhangi bir yapısı hakkında ayrıntılı bilgi vermemiş olan Egmont ve Heyman genel kent dokusu içinde türbelere değinmiş, Bursa'nın ilgi çekici bir özelliği olarak aktardıkları bu yapıların ilk Türk hükümdarlarına ve hanım sultanlara ait olduğunu ve bu yerlerde günlük

³²⁰³ Schneider, 2009: 33

³²⁰⁴ Walker, 1886: 95

³²⁰⁵ Jerningham, 1873: 222

³²⁰⁶ Grosvenor, 1900: 65, Gallois, 1907: 53

³²⁰⁷ Hasluck, 1929: 113

³²⁰⁸ Renard, 1899: 6

olarak ibadetlerin gerçekleştirildiğini bildirmişlerdir³²⁰⁹. Vidua, Bursa'da hanlar dışında herhangi bir yapıdan ayrıntılı biçimde bahsetmemiştir. Yalnızca Bursa'nın genel tanımlamasını yaptığı bölümde öne çıkan yapıları ele almış ve camiler ve hamamlar ile birlikte ilk Osmanlı hükümdarlarının mezar yerleri olmaları dolayısıyla türbelere yer vermiştir³²¹⁰. Kammond Bursa'nın birçok yapısı gibi türbeleri de özel olarak ele almamış, yalnızca genel bir tanımlama yaparak Bursa'nın civarındaki farklı noktalarda Osman Gazi ile beş halefinin mezarlarının olduğu bilgisini vermiştir³²¹¹.

Bursa'nın sahip olduğu yapıların en fazla ilgi görenleri arasında yer alan türbeler mimari özelliklerinden ziyade içinde mezarı bulunan kişilerin ününden dolayı ziyaret edildikleri için bazen yalnızca bu kişiler hakkında bilgi verilmiş, mezarın sahibinin hayat hikâyesi ve eğer mevcutsa türbede gömülü olan diğer kişilerin kimlikleriyle ilgili aktarımlar veya tahminler türbenin genel yapısı ve mimarisi hakkındaki tanımlamaların geri planda kalmasına neden olmuştur. Bunun yanında genel itibarıyla basit bir mimaride olmaları ve camilerde olduğu gibi birbirlerinden çok büyük farklılık göstermeyen yönleri tamamını içine alabilecek biçimde genel görünüşleri, süsleme öğeleri ve/veya içlerinde bulunan eşyalara odaklanan genel tanımlamalara maruz kalmalarını beraberinde getirmiştir. İsminin de verilmediği durumlarda böylesi bir tanımlamaya maruz kalan bir türbenin tespit edilmesinin çok zor olacağı muhakkaktır³²¹².

Bu tür genel aktarımlar yapan ve türbelerin ortak özelliklerine odaklanan tanımlamalarda bulunan seyyahları ele alırsak ilk olarak Lucas Türklerin mezarlarında yaşamları sırasında okudukları kitapları bulundurma alışkanlıklarından bahsetmiş, Osman ve Orhan'ın mezarlarında gördüğü kitapların kendisine söylendiği üzere kanun kitapları olduğunu belirtmiştir³²¹³. Thévenot, mezarların her biri kubbeli türbeler içinde bulunduğunu

³²⁰⁹ Egmont, Heyman, 1759: 190. Seyyahların burada ibadet olarak aktardıkları eylem edilen dular olmalıdır.

³²¹⁰ Balbo, 1834: 126

³²¹¹ Kammond, 1878: 292

³²¹² Moustier, 1864: 247, Davey, 1907: 408, Renard, 1899: 32, Cox, 1882: 48, 50

³²¹³ Lucas, 1714b: 383.

söylemiştir³²¹⁴. Paine, Bursa'nın herhangi bir yapısını özel olarak ele almamıştır. Yapmış olduğu genel kent dokusu tanımlamasında ise camiler ile birlikte türbelere değinmiş ve Bursa'nın başkent olduğu yıllara tarihedığı bu türbelerin şaşalı biçimde süslandiklerinden söz etmiştir³²¹⁵. Moustier büyük camilerin tamamının çevresinde görülen bu türbelerin, kubbelerle örtülü, genellikle görkemli biçimde süslenmiş kare, daire veya sekizgen yapılar olduğunu söylemiş, ortalarında çiniler ve değerli kumaşlarla örtülü, mermer bir tabanın üzerinde yer alan ve çevresinde büyük mumların olduğu tabutların görüldüğü iç düzenlemelerinin tamamında aynı olduğunu belirtmiştir³²¹⁶. Cox da sultanların kaşmir şallarla kaplanmış sedef mezarları altında yattıklarını söylemiştir³²¹⁷. Renard, türbelerin sultanların mezarlarının gizemli sığınakları olduğunu ifade etmiş, sürekli yanan lambaların mezarları aydınlattığını belirtmiştir³²¹⁸. Hawley, camiler gibi türbelerin de Bursa'nın başkent olduğu yıllarda hükümdarlık yapan Osmanlı sultanlarıyla bağlantısını bilmektedir ve türbeleri bu erken sultanlar tarafından yapılmış gösterişli mezarlar olarak tanımlamıştır. Ayrıca hâkim bir noktadan Bursa'nın manzarasını izleyen bir kişinin görebildiği mezarları sınıflandırırken fakirlerin çoğunlukla yalnızca bir mezar taşına sahip olduğunu, daha zengin olanların çimenlik bir alan ve çiçekli bitkilerle çevrelenmiş mermer sandukaları bulunduğunu, sultanların ise muhteşem türbelere sahip olduklarını söylemiştir³²¹⁹. Banse ilk sultanların türbelerinin arabesklerle ve çinilerle bezeli olduğunu belirtmiştir³²²⁰. Türbelerin ortak özellikleri konusunda ayrıntılı tanımlamalar yapan Walsh, özel olarak Bursa'daki bir türbenin gravürünü açıklamasına rağmen bu ortak özellikler içerisinde İstanbul türbelerini de katmıştır. Bununla birlikte türbelerin sultanlara ve ailelerinden kişilere ait olduğu, genellikle yine kendileri tarafından inşa ettirilen caminin yanında ancak bağımsız bir yapı olarak yer aldığı şeklinde verdiği bilgiler Bursa türbeleri için de geçerlidir. Türbelerin

³²¹⁴ Thévenot, 2009: 113

³²¹⁵ Paine, 1859: 55–56

³²¹⁶ Moustier, 1864: 247

³²¹⁷ Cox, 1882: 48

³²¹⁸ Renard, 1899: 12, 30

³²¹⁹ Hawley, 1918: 35, 51–52

³²²⁰ Banse, 1919: 71

yapım tarzı hakkında da bilgi veren Walsh ilk olarak bir mezara basit biçimde gömülen ve toprakla örtülen gövdenin daha sonra taş bir duvarla çevrelendiğini, üzerine ahşap bir katafalk olan sandukanın konulduğunu, bunların farklı kalitelerde, üzerinde Kuran'dan alınma mısraların yazıldığı kumaşlarla örtüldüğünü, sultanların baş kısımlarında bir türbanın olduğunu söylemiştir. Bu bilgilerin de yine belli oranlarda Bursa'daki türbeler için de geçerli olduğu söylenebilir. Bunun dışında içeride büyük mumlar ve lambaların bulunduğu ve büyük oranda sade olarak yapıldıklarını ve yalnızca duvarlarda bazı çini kitabelerin görüldüğünü söylemiştir. Daha önce Lucas'ın bu sultanların hayatta iken okudukları kitapları mezarlarında bulduklarını şeklinde verdiği bilgiye benzer biçimde Walsh da mezarlarda bazen sultanlar tarafından kopyalanan bir Kuran'ın olabildiğini söylemiştir. Ancak bu tanımlamayı İstanbul türbelerine dayanarak yaptığı anlaşılmaktadır ve bu konuyla ilgili aktardığı örnek de II. Mehmet'in yazdığı Kuran'dır. Verdiği diğer bilgiler ise başka seyahatnamelerde çok fazla karşılaşmadığımız türbelerde görevli kişiler hakkındadır³²²¹.

Bu şekilde ortak yönleriyle ele alınan türbeler özellikle genel mimari doku içerisinde ve ziyaret edilmedikleri durumlarda tanımlaması yapılan örneklerdir. Bunun yanında bazı seyyahlar ziyaret ettikleri türbelerde karşılıklarına çıkan ortak özelliklere de değinmişlerdir. Örneğin Osman ve Orhan Gazi, Yıldırım Beyazıt ve Sultan Murat'ın türbeleriyle ilgili genel bir değerlendirme yapan Fuller bu türbelerin tamamında mezarların şallarla süslendiğini ve önlerinde sürekli olarak lambaların yakıldığını söylemiştir³²²².

Bazı seyahatnamelerde Bursa'da yer alan ünlü şahıslara ait mezarlardan bahsedildiği, ancak bunların bir türbe ile ilişkilendirilmediği ve konumlarının verilmediği görülür. Hammer, en azından belli örneklerde azizlerin mezarlarının kendi adlarını taşıyan tekkeler içerisinde yer aldığını belirterek bu konuyla ilgili bir ipucu vermiştir³²²³. Ancak bazen Bursa'da gömülü olduğu bilgisini verdiği kişilerin mezarlarının kendi adlarına bir

³²²¹ Walsh, 1838b: 49–50

³²²² Fuller, 1829: 70

³²²³ Hammer, 1818: 40–41, 51, 56, 57, 58

türbede mi yoksa başka birinin türbesinde mi yer aldığını veya yalnızca bir mezar halinde mi olduğunu belirtmemiştir. Örneğin bir Bektaşî dervişi olarak tanıttığı Ramazan Baba'nın mezarının ağaçlar tarafından gölgelenen açık bir yerde bulunduğunu, Gurer ve Dürrer'in yazarı olan II. Mehmet Dönemi âlimlerinden Molla Hüsrev'in Bursa'da ismini Seineddin Hafi (?) olarak kaydettiği birinin yanına gömülü olduğunu söylemiş ancak her iki mezarın da tam konumunu vermemiştir³²²⁴. Bursa'nın genel tanımlamasında Abdal Murat Türbesi ile birlikte bir hac yeri olduğunu söylediği Seyid-i Nasır'ın mezarının Uludağ'ın yüksek kesimlerinde yer aldığını belirtmiş³²²⁵, ancak türbeleri ayrı olarak değerlendirdiği bölümde bu türbeden söz etmemiştir. Sümbüllü Dede'nin ise Tatar Kapısı'nda gömülü olduğunu söylemekle birlikte bir türbede mi yoksa yalnızca bir mezarda mı yattığı bilgisini vermemiştir³²²⁶. Hammer'dan sonra Walker da Bursa Kalesi'nden yaptığı gözlemde Seyid-i Nasır'ın Pınarbaşı'ndaki tekkelerin ilerisinde devasa bir servinin köklerine tutunmuş bir halde mezarı olduğundan söz etmiş ancak benzer biçimde hakkında ayrıntılı bir bilgi aktarmamıştır³²²⁷. Yine Walker Bursa'da gömülü ünlü kişiler arasında Osman'ın en büyük oğlu olan Alâeddin'in üzerinde durulması gerektiğini söylemiş ancak mezarının nerede bulunduğunu açıklamamıştır³²²⁸.

Seyahatnamelerde özel olarak ele alınan örneklerin neredeyse tamamı ilk Osmanlı sultanlarının türbeleridir. Bu duruma istisna meydana getiren az sayıdaki örnek Muradiye türbelerinde karşımıza çıkan ve yine Osmanlı tarihine ilgi duyan seyyahların ele aldıkları mezarlardır. Bunun dışında mucizevî hikâyeleri ve Türkler arasındaki saygın yeriyle Abdal Murat, Abdal Musa ve Emir Sultan gibi kutsal olarak kabul edilen kişilerin türbelerinden de bazı seyahatnamelerde bahsedilmiştir.

³²²⁴ Hammer, 1818: 56, 63

³²²⁵ Hammer, 1818: 11

³²²⁶ Hammer, 1818: 57

³²²⁷ Walker, 1897: 129

³²²⁸ Walker, 1886: 106

2.4.14.1. I. Mehmet Türbesi (Yeşil Türbe) ³²²⁹

Eski bir Bizans yapısından dönüştürülen ve kendi adını taşıyan camisinin ölümünden sonra türbesi olarak kullanıldığına yönelik şüpheler bulunan Orhan Gazi ve şehit düşmesi nedeniyle türbesi oğlu Yıldırım Beyazıt tarafından inşa ettirilen I. Murat dışında Bursa'da hüküm süren Osmanlı sultanlarının tamamı kendi adlarına yaptırdıkları camilerin yanlarına türbelerini de inşa ettirmişlerdir. Bu nedenle bu yapılardan herhangi birini ziyaret eden seyyah bir şekilde diğerinden de söz etmiştir. Ancak cami ve türbenin ayrılmaz bir bütün olarak görüldüğünün en iyi örneği Yeşil Cami ve Yeşil Türbe'dir. Hemen her seyyahın iki yapıyı da birlikte ziyaret etmesinin yanında tanımlamalarını beraber yapmaları³²³⁰ ve ayrıca Hammer'in iki yapının birlikte Yeşil İmaret olarak adlandırıldığını söylemesi³²³¹ bu durumun kanıtları olarak gösterilebilir.

Osmanlı öncesine ait izlere sahip olması, Osmanlı'nın en erken hükümdarlarının mezarlarını barındırması gibi birden çok sebeple ziyaret edilen Osman ve Orhan Gazi türbelerinden sonra Bursa'nın seyahatnamelerde en çok yer eden türbesi Yeşil Türbe olmuştur. Bir yükselti üzerinde yer alan konumu ve dış cephesini kaplayan çinileriyle çok uzaklardan dahi kendini belli etmesi de genel kent dokusu tanımlamalarında sıklıkla kendisinden bahsedilmesinin en önemli nedenidir. Örneğin Launay, geldiği tarihlerde Yeşil Cami'nin uzaktan basit bir görünüme sahip olduğunu ve kendisine bakan gözlerin ilgisini daha çok caminin solunda kalan Yeşil Türbe'nin çektiğini söylemiştir³²³². Renard ise güneşle parlayan çini

³²²⁹ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-56

³²³⁰ Lubenau, 2012: 493, Gerlach, 2007: 448, 450, Wheler, 1682: 216, Hammer, 1818: 38, Bernard, 1943: 44, Taylor, 1862: 316, Jerningham, 1873: 221, Warsberg, 1869: 125, Walker, 1886: 105, Hare, 1900: 211, Müller, 1897: 153, Miller, 1898: 422, Gower, 1902: 26, Bent, 1889: 211, Müller, 1897: 152, Coufopoulos, 1895: 186, Huart, 1978: 15, Overbergh, 1899: 393, Renard, 1899: 12, Mevsim, 2009: 80, Rasico, 2005: 52, Guide to The Eastern Mediterranean, 1914: 211, Davey, 1907:412, Gallois, 1907: 56, Kennedy, 1908: 424, Launay, 1914: 200, 202, Hawley, 1918: 51, Elston, 1923: 198

³²³¹ Hammer, 1818: 38

³²³² Launay, 1914: 200

panolarının çok uzaklardan dahi türbenin görülmesini sağladığını ifade etmiştir³²³³.

Diğer türbelerde çok fazla karşılaşmadığımız biçimde Yeşil Türbe pek çok seyyah tarafından beğeni dolu sözlerle tanımlanmış³²³⁴, hatta Bursa'nın en güzel ve etkileyici yapısı olduğu ifade edilmiştir. Hammer Bursa'nın türbeleri içerisinde en güzelinin tartışmasız biçimde Yeşil Türbe olduğunu söylemiştir³²³⁵. Beaufort, Yeşil Cami'den dahi daha güzel bulduğu Yeşil Türbe'yi hiçbir yerde eşine rastlanılmayacak bir mücevher olarak tanımlamıştır³²³⁶. Walker, Bursa'nın anıtlarının en güzeli olduğunu belirtmiş³²³⁷, Huart, Bursa'nın ziyaret edilme nedenleri arasında göstermiş³²³⁸, Müller ise Bursa'nın mücevheri olarak görüldüğünü ifade etmiştir³²³⁹. Kınçov değerli malzemelerle işlenmiş, ince sanatkârlık ürünü bir eser şeklinde tanımlamıştır³²⁴⁰. Launay Bursa'yı ikinci kez ziyaret etmesinin en önemli nedenini hafızasında çok büyük bir yer eden Yeşil Türbe'yi tekrar görebilme arzusunun meydana getirdiğini söylemiştir³²⁴¹.

Seyyahların Yeşil Türbe'ye yönelik hayranlıklarının nedeni türbenin mimarisi değil sahip olduğu çinilerdir ve bazı seyyahlar da özellikle çinilere yönelik beğenilerine vurgu yapmışlardır. Bir bütün olarak Osmanlı'ya yönelik tamamen önyargılı bir tutuma sahip olduğu seyahatnamesinin tamamında görülebilen ve türbenin diğer yönlerinin piramitlerin heybeti, Asur ve Keldani tapınaklarının cazibesi gibi Doğu ihtişamını yansıtan hiçbir özelliğe sahip olmadığını söyleyen Overbergh bile çinilerinin benzersiz ve büyüleyici olduğunu kabul etmek zorunda kalmıştır³²⁴². Huart her yeri İran çinileri ile kaplı olan türbeyi muhteşem bir yapı olarak tanımlamıştır³²⁴³. Gower türbeyi

³²³³ Renard, 1899: 19

³²³⁴ Wheler, 1682: 216, Hammer, 1818: 52, Bernard, 1943: 44, Beaufort, 1874: 535, Hare, 1900: 211, Renard, 1899: 12, Mevsim, 2009: 80, Hawley, 1918: 51

³²³⁵ Hammer, 1818: 52

³²³⁶ Beaufort, 1874: 535

³²³⁷ Walker, 1886: 105

³²³⁸ Huart, 1978: 15

³²³⁹ Müller, 1897: 153

³²⁴⁰ Mevsim, 2009: 80

³²⁴¹ Launay, 1914: 198

³²⁴² Overbergh, 1899: 394

³²⁴³ Huart, 1978: 21

dıştan ve içten kaplayan yeşil ve mavi İran çinilerinin eşsiz olduğunu söylemiştir³²⁴⁴. Launay türbenin mavi ve yeşil renkli çinilerin zarifçe ve uyumlu bir biçimde bir araya geldiği bir yapı olduğunu ifade etmiştir³²⁴⁵. Hawley ise hem iç hem de dışta görülen yeşil çinilerin yanında zarif taş oymalara da sahip olduğunu söylediği türbeyi herhangi bir bunaltıcı yönü bulunmayan basit ancak güzel bir yapı şeklinde tanımlamıştır³²⁴⁶.

Osmanlı türbelerinin ziyaret edilme nedenleri genel olarak içinde yatan sultanın tarihteki yeri ile bağlantılıdır. İmparatorluğu ve Bursa'yı ayağa kaldıran kişi olarak gösterilmesi I. Mehmet'e yönelik ilgiyi arttırsa da Yeşil Türbe bu sultanın tarihi öneminden çok biraz önce örneklerini verdiğimiz gibi büyük beğeni kazanan çinileriyle ilgi çekmiştir. Ancak bu durum, hakkında yapılan tanımlamaların büyük oranda çinileriyle ilgili olması ve diğer yönleriyle ilgili tanımlamaların eksik kalması olumsuzluğunu da beraberinde getirmiştir³²⁴⁷.

Çinilerle ilgili tanımlamalar yapan seyyahların bir bölümü bunları yalnızca çok genel biçimde ele almamış başka seyahatnamelerde karşımıza çıkmayan ayrıntılar da vermişlerdir.

Lubenau çinilerin Mekke, İran ve Çin'den getirildiğine inanıldığını belirtmiştir³²⁴⁸. Hammer buraya ismini de veren yeşil çinilerin ve diğer bezemelerin yanında her biri türbenin bir kenarında yer almak üzere beyaz minelerle işlenmiş toplam sekiz hadisin bulunduğunu belirtmiş ve bunlara da açıklamalarıyla birlikte seyahatnamesinde yer vermiştir³²⁴⁹. Taylor duvarları kaplayan yeşil ve mavi çinilerin haricinde altınla ince bir işçilikle işlenmiş Arapça kitabeli bir kornişi gördüğünü söylemiştir. Seyyahın korniş olarak adlandırdığı bu kısmın Hammer tarafından bahsi edilen hadisler olması muhtemeldir³²⁵⁰. Çinilerdeki motifleri ayrıntılı biçimde tanımlayan Beaufort

³²⁴⁴ Gower, 1902: 26

³²⁴⁵ Launay, 1914: 198

³²⁴⁶ Hawley, 1918: 51

³²⁴⁷ Wheler, 1682: 216, Hare, 1900: 311, Müller, 1897: 151–152, Miller, 1898: 422, Renard, 1899: 19, Rasico, 2005: 52, Gallois, 1907: 56, Davey, 1907: 412, Elston, 1923: 198

³²⁴⁸ Wheler, 1682: 216, Hare, 1900: 311, Müller, 1897: 151–152, Miller, 1898: 422, Renard, 1899: 19, Rasico, 2005: 52, Gallois, 1907: 56, Davey, 1907: 412, Elston, 1923: 198

³²⁴⁹ Hammer, 1818: 52–53

³²⁵⁰ Taylor, 1862: 316–317

koyu sırlı şeritlerin üst kısımlarında soluk yeşil madalyonların ve türkuaz mavisi çinilerin görüldüğünü, girişin yanındaki nişlerde olduğu gibi renkli desenlerle süslenen her bir kenarının demir kafeslerle kapatılan pencerelerle kesintiye uğradığını, türbenin kendisinin de uzaktan bir türkuazdan biçimlendirilmiş olduğunun zannedilebileceğini belirtmiştir. Türbenin dışında bulunduğu ve yanında götürdüğü bazı çini parçalarının ise dikkat çekici biçimde parlak renklere ve doğal çiçeklerin taklitlerinden meydana gelmiş desenlere sahip olduklarını ifade etmiştir. Ayrıca burada ve Emir Sultan Türbesi'nde karşına çıkan çinilerin tamamının Kütahya'da yapıldığını iddia etmiştir. Bu yıllarda Kütahya'nın ünlü bir çini üretim merkezi olması seyyahı böylesi bir hatalı tahmine yöneltmiş olmalıdır³²⁵¹. Loti türbenin kertenkele pullarını taklit eden paslı bakır yeşili rengine sahip çinilerle süslendiğini, içinde dışarıdakilere benzeyen deniz ve zümrüt tonlarının hâkim olduğunu ancak altın rengi arabesklerle bezenmesi ve yeşil renkli her bir sekizgenin ortasında çok renkli bir rozet bulunması dolayısıyla farklılaştığını belirtmiştir. Seyyah bu rozetleri İran şalı desenlerine benzetmiş, bir tanesinin zambak çiçeği motifine sahip olduğunu söylemiştir³²⁵². Renard da türbenin dışının koyu mavi, opal, lacivert ve yeşilin karışımı büyük panolarla kaplandığını belirtmiştir³²⁵³.

Yeşil Türbe 1855 depreminde yıkılmamakla birlikte büyük zarar gören yapılardan biridir. Beaufort hatalı biçimde bir zamanlar cami olarak kullanılan Yeşil Türbe'nin artık bu görevi yerine getiremiyor olmasının nedenini deprem yüzünden çok fazla hasara uğramasına bağlamış, ziyaretini gerçekleştirdiği 1859 tarihinde içine girilmesinin dahi güvensiz olduğunu ve bu nedenden kilitli tutulduğunu, birkaç yıl içinde yıkılmasının da muhtemel olduğunu söylemiştir³²⁵⁴. Beaufort'un belirttiği bu kötü durumuna rağmen restorasyon çalışmalarının başlaması için on yıla yakın bir zaman geçmesi gerektiğini 1864'de Bursa'ya gelen Warsberg ortaya koymuştur. Seyyah deprem nedeniyle ağır bir şekilde hasar gören ve dış kısmı tamamen harabe halde olan türbede yeni başladığı anlaşılan restorasyon çalışmalarının sürdüğünü,

³²⁵¹ Beaufort, 1874: 535, 536

³²⁵² Yenisey, 1956: 335, Overbergh, 1899: 393–394

³²⁵³ Renard, 1899: 19

³²⁵⁴ Beaufort, 1874: 535

iç kısmında mezarları ve çalışan işçileri, muhtemelen bir yıkım nedeniyle meydana gelebilecek tehlikeden korumak için ahşap duvarların yapıldığını söylemiştir³²⁵⁵. Kennedy'nin cami ile aynı biçimde yapılmış olmasına rağmen zamanın türbede daha ağır bir iz bıraktığını söylemesi de depremin etkilerine bir gönderme olarak alınabilir³²⁵⁶.

Seyahatnamelerden öğrenilebildiği üzere deprem en büyük zararı çinilere vermiş, iç kısımdakiler orijinal olarak korunmayı başarmakla birlikte dıştaki çiniler yenilenmiştir. Müller türbenin bir zamanlar içi gibi dışının da çinilerle kaplı olduğunu, ancak bu çinilerin 1855 depreminde zarar görmesinden sonra yerlerine Ahmet Vefik Paşa tarafından yenilerinin konulduğunu söylemiştir³²⁵⁷. 1904 tarihli anonim rehberde türbenin dışında modern çinilerin görüldüğü, ancak orijinal iç dekorasyonunun korunduğu bilgileri vardır³²⁵⁸. Launay türbenin güneşte parlayarak kendini uzaklardan dahi belli etmesini sağlayan çinilerinin modern dönemlere ait olduğunu tekrarlamıştır³²⁵⁹. Elston da türbeyi kaplayan çinilerin modern olduğunu orijinal yeşil çinilerini kaybettiğini ancak içteki çinilerin ilk yapıldığı zamanlardan itibaren orijinalliklerini korumayı başardığını söylemiştir³²⁶⁰.

Türbenin çiniler kadar olmasa da yine bazı seyahatnamelerde karşımıza çıkan bir diğer süsleme ögesi vitraylarıdır. Loti kubbesine yakın bir yerde mücevher parçaları gibi ince biçimde işlenmiş küçük renkli camların bulunduğunu, gün ışığının bu camlardan geçerek içeriye düştüğü söylemiştir³²⁶¹. 1904 tarihli anonim rehberde de pencerelerinde güzel boyalı camların bulunduğu bilgisi vardır³²⁶². Davey bunların İran renkli camlarının en iyi örneklerinden olduğunu söylemiştir³²⁶³. Hawley ise mezarların üzerine

³²⁵⁵ Warsberg, 1869: 125

³²⁵⁶ Kennedy, 1908: 424

³²⁵⁷ Müller, 1897: 153–154

³²⁵⁸ Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211–212

³²⁵⁹ Launay, 1914: 200

³²⁶⁰ Elston, 1923: 198

³²⁶¹ Overbergh, 1899: 394

³²⁶² Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 212

³²⁶³ Davey, 1907: 412

düşmeden önce güneş ışığının renkli camlardan geçerek yumuşadığını belirtmiştir³²⁶⁴.

Biraz önce ifade ettiğimiz gibi çinileriyle ünlü bir yapı olması tanımlamaların da büyük oranda bu yönüne odaklanmasını beraberinde getirmiştir. Seyahatnamelerde çok fazla karşımıza çıkan bir yapı olmasına rağmen mimarisiyle ilgili tanımlamalar ise oldukça azdır.

Çok genel biçimde şekliyle ilgili bilgi veren seyyahlar büyük oranda doğru bir biçimde sekizgen bir yapı olduğunu söylemişlerdir³²⁶⁵. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi veren Beaufort'a göre her bir kenarı 10 veya 12 feettir³²⁶⁶. Hawley de bir kenarında zarif tasarımlı kemerli bir portalın, diğer yedi kenarın her birinde bir pencerenin bulunduğunu söylemiştir³²⁶⁷. Türbenin dairesel biçimli olduğunu belirten Davey³²⁶⁸ ve altıgen bir şekle sahip olduğunu söyleyen Launay ise hata yapmışlardır³²⁶⁹.

Bir kubbeye örtülü olması da seyahatnamelerde yer eden bir bilgidir³²⁷⁰. Wheler kubbesinin kurşunla kaplı ve büyük olduğunu³²⁷¹, Bernard, çinilerle bezendiğini³²⁷², Davey de yine benzer biçimde bezemelerin görüldüğünü söylemiştir³²⁷³.

Türbede yer alan mihrapla ilgili tanımlamalar da bazı seyahatnamelerde karşımıza çıkmaktadır. Coufopoulos yeşil ve mavi çinilerle süslenmiş ve kısa sütunlara desteklenen mihrabının Yeşil Cami içinde yer alana benzediğini söylemiştir³²⁷⁴. Davey oldukça hoş olarak tanımladığı bu mihrabı ayrıntılı biçimde ele almış, zeminden neredeyse çatıya kadar petekli girintiler halinde yükseldiğini ve zümrüt renginde porselenlerle kaplandığını

³²⁶⁴ Hawley, 1918: 51

³²⁶⁵ Hammer, 1818: 52, Bernard, 1943: 44, Taylor, 1862: 316, Beaufort, 1874: 535, Warsberg, 1869: 125, Overbergh, 1899: 393, Renard, 1899: 19, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211, Gallois, 1907: 56, Hawley, 1918: 51, Elston, 1923: 198

³²⁶⁶ Beaufort, 1874: 535

³²⁶⁷ Hawley, 1918: 51

³²⁶⁸ Davey, 1907: 412

³²⁶⁹ Launay, 1914: 200, 202

³²⁷⁰ Wheler, 1682: 216, Hammer, 1818: 52, Taylor, 1862: 316, Beaufort, 1874: 535, Hare, 1900: 211, Overbergh, 1899: 393, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211, Hawley, 1918: 51, Elston, 1923: 198

³²⁷¹ Wheler, 1682: 216

³²⁷² Bernard, 1943: 44

³²⁷³ Davey, 1907: 412

³²⁷⁴ Coufopoulos, 1895: 187

ifade etmiştir³²⁷⁵. Launay da mihrabın yıldızlanmış stalaktitlerle güzel çinili bir nişten meydana geldiğini söylemiştir³²⁷⁶.

Tüm türbelerde olduğu gibi Yeşil Türbe'nin içindeki mezarlar da seyyahların dikkatini çekmiş olmakla birlikte mezarların sayısı veya kimlere ait olduğuyula ilgili ortak bir fikre sahip olunmadığı görülür. Gerlach, Hare, Renard dokuz³²⁷⁷; Hammer, Bernard, Coufopoulos beş³²⁷⁸ mezarın görüldüğünü söylemiştir. Tam bir sayı vermeyen Lubenau Sultan Mehmet'in kendisi dışında sekiz karısı ve çocuklarının gömülü olduğunu³²⁷⁹ Taylor ise sekiz veya on tabutun merkezde ve yüksek bir platformda bulunan daha büyük bir tanesinin çevresinde sıralandığını belirtmiştir³²⁸⁰. Mezarların kimlere ait olabileceğiyle ilgili tahminlerde de büyük oranda yalnızca I. Mehmet'in ismi verilebilmiştir. Hare, mezarı bulunan kişilerin I. Mehmet ile birlikte bir oğlu, altı kızı ve çocuklarının sütanesi olduğunu söylemiştir³²⁸¹. Coufopoulos bir tanesinin I. Mehmet'e ait olduğunu söylemiş, diğer mezarlara yönelik bir fikir beyan etmemiştir³²⁸². Renard, I. Mehmet'in haricinde diğer mezarların sultanın gözdesi ve yedi çocuğuna ait olduğu tahmininde bulunmuştur³²⁸³. Taylor ise ortada daha yüksek bir platformda yer alanın Osmanlı'nın kurucusu Orhan'a ait olduğunu, çevresindeki mezarların da burada hüküm sürmüş diğer sultanlara ait olabileceğini söylemesi dolayısıyla hata yapmıştır³²⁸⁴.

Bazı seyyahların mezarlarla ilgili tanımlamaları yalnızca üstlerinin kumaşlar ve türbanlarla örtülü olduğunu öğrenmemizi sağlamaktadır³²⁸⁵. Tanımlaması daha ayrıntılı olan Taylor tamamının ahşaptan yapıldığı, yoğun biçimde oyma bezemeleri bulunduğu ve birçoğunun tamamen yıldızlı

³²⁷⁵ Davey, 1907: 412

³²⁷⁶ Launay, 1914: 202

³²⁷⁷ Gerlach, 2007: 450, Hare, 1900: 211, Renard, 1899: 19

³²⁷⁸ Hammer, 1818: 53, Bernard, 1943: 44, Coufopoulos, 1895: 186–187

³²⁷⁹ Lubenau, 2012: 493

³²⁸⁰ Taylor, 1862: 317

³²⁸¹ Hare, 1900: 211

³²⁸² Coufopoulos, 1895: 186–187

³²⁸³ Renard, 1899: 19

³²⁸⁴ Taylor, 1862: 317

³²⁸⁵ Hammer, 1818: 53, Bernard, 1943: 44

kitabelerle kaplandığı bilgilerini vermiştir³²⁸⁶. Hare, özel olarak I. Mehmet'in çocuklarının süt annesi olarak tanımladığı kişinin sandukasını ele almış, bunun çok basit olmakla birlikte kraliyet tabutlarına yakın olduğunu söylemiştir³²⁸⁷. Coufopoulos, I. Mehmet'in mezarının yanındaki diğer mezarların tamamının zarif yeşil ve mavi çinilerle kaplandığını belirtmiştir³²⁸⁸. Loti, burada yalnızca tek bir mezar varmış izlenimi uyandırır biçimde merkezde yer alan anıtsal katafalktan yani I. Mehmet'in mezarından söz etmiştir. Seyyah bunun tabut biçiminde olduğunu, baş kısmına eski bir türbanın sarıldığını, soluk mat gümüş renginde yazılarla kırmızı ipekten bir Mekke örtüsü ile kaplandığını söylemiş ve arkadaki deniz rengi fonun önünde hoş bir görünüm oluşturduğunu ifade etmiştir³²⁸⁹. Renard, mezarların yeşil ve beyaz çinilerle kaplı olduklarını, I. Mehmet'in mezarının kendisini süsleyen türbanı ve mavi bir zeminin üzerine yıldızlı harflerle yapılmış isminin görüldüğü bir kartela ile ayırt edilebildiğini ifade etmiştir³²⁹⁰. Miret merkezinde yer alan büyük bir türbanı olan tek bir mezardan bahsetmiştir³²⁹¹. Gallois mezarların türbenin iç duvarlarıyla benzer biçimde yani çinilerle dekore edildiğini söylemiştir³²⁹². Launay, büyük bölümünün yalnızca maviyle boyandığını ve altın renkli harflerle yazılan isimlerin görüldüğü mavi çinilerle kaplı olduklarını söylemiştir. Ayrıca taş veya seramikten yapıldıklarını, yarısının üzerinde de ipekten eski bir örtünün yerleştirildiğini, erkeklere ait olduğu durumlarda da renkli bir kumaştan oluşan türbana sahip olduklarını belirtmiştir³²⁹³.

Diğer pek çok türbe gibi içerdiği mezarların haricinde genel olarak sade bulunan Yeşil Türbe'deki objeler arasında ilk sıra Kuranlara verilmiştir. Hammer, mezarın tüm çevresinde alçak tablalar üzerinde Kuranlar bulunduğunu ve bunların sultanların ruhları için bu görevi üstlenen kişiler

³²⁸⁶ Taylor, 1862: 317

³²⁸⁷ Hare, 1900: 211

³²⁸⁸ Coufopoulos, 1895: 186–187

³²⁸⁹ Overbergh, 1899: 394

³²⁹⁰ Renard, 1899: 19

³²⁹¹ Rasico, 2005: 52

³²⁹² Gallois, 1907: 56–57

³²⁹³ Launay, 1914: 202

tarafından okuduklarını söylemiştir³²⁹⁴. Bernard'ın bu Kuranlarla ilgili tanımlaması büyük oranda Hammer ile benzerlik göstermektedir³²⁹⁵. Coufopoulos çok sayıda el yazması Kuran'dan iki tanesinin altın mürekkeplerle yazılmış olmaları dolayısıyla dikkat çektiklerini söylemiştir³²⁹⁶. Miret de güzel biçimde bezenmiş el yazması bir Kuran'ın türbede yer aldığını belirtmiştir³²⁹⁷.

2.4.14.2. I. Murat Türbesi³²⁹⁸

I. Murat'ın 1389 tarihinde Kosova Savaşı'nda şehit olması üzerine oğlu Yıldırım Beyazıt tarafından inşa ettirilen türbesi kendi adını taşıyan caminin yanında yer almaktadır. Genellikle asıl amacı bu camiyi görmek olan kişiler tarafından sözü edilen³²⁹⁹ ve hatta bazen yalnızca caminin yanında bulunuyor olduğunun belirtilmesiyle yetinilen bir türbedir³³⁰⁰.

Türbenin mimari özellikleri hakkında seyahatnamelerden detaylı bilgiler edinilememektedir. Yalnızca Pardoe zemin ve duvarları mermerle kaplı, düzgün orantılı, kubbesi on iki devasa sütunla desteklenen bir yapı olduğunu söylemiş; sütun başlıklarından altısının Bizans, diğer altısının Korent tarzında olduğu ve tamamının parlak yeşille, kaidelerinin ise morla boyandığı bilgilerini vermiştir³³⁰¹.

Türbe birçok diğer yapı gibi 1855 depreminde zarar görmüştür³³⁰². Bu depremin etkilerinden bahsettiğini gördüğümüz Walker'ın camide olduğu gibi türbede de büyük hasar meydana geldiğini söylemesinin haricinde türbenin iç kısmının altüst halde, mermer yığınları ve süprüntülerle dolu perişan bir durumda olduğunu belirtmesi deprem nedeniyle gördüğü zararın ciddiyetini

³²⁹⁴ Hammer, 1818: 53

³²⁹⁵ Bernard, 1943: 44

³²⁹⁶ Coufopoulos, 1895: 187

³²⁹⁷ Rasico, 2005: 52

³²⁹⁸ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-57

³²⁹⁹ Gerlach, 2007: 447, Elston, 1923: 198

³³⁰⁰ Smith, 1684: 433, Bernard, 1943: 42, Mevsim, 2009: 84, Hasluck, 1929: 234–235, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 213, Elston, 1923: 198

³³⁰¹ Pardoe, 2004: 311–312

³³⁰² Osmangazi Belediyesi, 2006: 96–98.

kanıtlamaktadır. Ayrıca içeri girdiğinde örtüyü destekleyen porfir ve yeşil somaki sütunların ayakta durduğu görmüş ancak parçalara ayrıldıktan sonra tekrar birleştirildikleri ve parçaların demir halkalarla çevrelendikten sonra alçıyla örtüldüklerinin açık biçimde anlaşılabilirdiğini belirtmiştir. Seyyahın bu açıklaması türbenin tamamen yıkıldığına yönelik bir ipucu olarak da alınabilir. Yarı yıkık bir durumda olmasına rağmen içinde bir inşaat iskelesinin mevcut olduğunu söylemesi de restorasyonunun ziyaretini gerçekleştirdiği 1880'li yıllarda hala devam ettiğini akla getirmektedir³³⁰³.

Diğer türbelerde olduğu gibi I. Murat Türbesi'nde de daha ziyade içinde bulunan mezarlar hakkında bazı bilgiler verilmiş ve kimlere ait olabilecekleriyle ilgili tahminlerde bulunulmuştur. Türbede sekiz sanduka yer almakta olup I. Murat'ın dışında diğer beşi Şehzade Yakup Çelebi, Süleyman Çelebi, torunu Orhan ve Yıldırım Beyazıt'ın oğlu Şehzade Mehmet'in sandukalarıdır. İki sandukanın ise kime ait olduğu bilinmemektedir³³⁰⁴. Türbeden ve mezarlardan bahsettiğini tespit edebildiğimiz en erken tarihli seyyah Gerlach'tır. Seyyah I. Murat'ın kendi mezarı haricinde üç tanesi bu sultanın, bir tanesi de II. Mehmet'in oğluna ait dört mezardan daha bahsetmiştir³³⁰⁵. Pardoe, sultan Murat'ın çok sayıda eş ve çocuklarıyla türbeyi paylaştığını söylemiş ancak başka bir ayrıntı vermemiştir³³⁰⁶. Walker, Savcı Bey'in ve I. Murat'ın torunu Musa'nın mezarlarının burada yer aldığını ancak türbenin o yıllardaki kötü durumu nedeniyle bu mezarları tespit edemediklerini söylemiştir³³⁰⁷. Daskalov da yalnızca aile üyelerinin mezarlarının Murat'ın sandukasını çevrelediğini ifade etmiştir³³⁰⁸.

Kime ait olduklarına yönelik tahminler haricinde mezarların genel tanımlamaları da yapılmıştır. Gerlach her bir mezarda birbirinden değişiklik gösteren başlıkların görüldüğünü, mezar taşlarının bazılarının yeşil kadife bazılarının da yeşil sof ile örtüldüğünü belirtmiştir. Bir ayak yüksekliğinde

³³⁰³ Walker, 1886: 161

³³⁰⁴ Osmangazi Belediyesi, 2006: 96–98

³³⁰⁵ Gerlach, 2007: 447–448.

³³⁰⁶ Pardoe, 2004: 312

³³⁰⁷ Walker, 1886: 162

³³⁰⁸ Mevsim, 2009: 196

uzunlamasına taştan yapılan bu mezarların baş taraflarının yüksek ve geniş olup ayak uçlarına doğru alçalarak sivrildiklerini söylemiş, bu özelliklerinin dışında genel görünümünü kendi ülkesindeki mezarlara benzetmiştir³³⁰⁹. Pardoe yalnızca I. Murat'ın sandukasıyla ilgilenmiş, üstüne harika örtülerin serildiği ve başucunda bir türbanla örtülmüş eski tarzda ince işçilikli heybetli bir sarığın bulunduğu bilgisini vermiştir. Ayrıca sandukaların alçıyla kaplanıp kireçle boyandıklarını ve yerden otuz santim yükseltildiklerini belirtmiş, türbenin diğer kısımları mermerken sandukanın zemininin taştan olmasına şaşırmıştır. Seyyah diğer türbelerle ortak bir özellik olarak burada da sandukaların yalnızca üstlerine örtülerin serildiği içi boş ahşap bir kutudan ibaret olduğunu, taş sekinin altında demir bir mazgalla sultanın naaşı'nın bulunduğu asıl mezar odasına girildiğini ancak kutsallığını bozmamak için buraya girişin hiçbir şekilde mümkün olmadığını ifade etmiştir³³¹⁰. Daskalov da özel olarak Sultan Murat'ın sandukasıyla ilgilenmiş her türbede olduğu gibi burada da başucunda büyük beyaz bir sarığın görüldüğünü ve mezarının yıldızlı çubuklarla çevrelendiğini söylemiştir³³¹¹.

Türbede mezarlar dışında yer alan objeler yine seyyahların ilgisini çekmiştir. Gerlach mezarların her birinin başucunda kalın beyaz mumlar ve eski bir mızrağın bulunduğunu belirtmiş, I. Murat'ın oğullarına ait olduğunu söylediği mezarların birinde karaca kılından yapılan uzun bir saç örgüsünün görüldüğünü söylemiştir. Ayrıca diğer türbelerin neredeyse tamamında bahsi edildiği gibi burada da küçük kutuların içinde veya üstünde din adamları tarafından okunan kitapların yani Kuranların bulunduğu bilgisini vermiştir³³¹². Pardoe, I. Murat'ın sandukasının iki ucunda yer alan mumlardan, kubbeyi destekleyen sütunlar gibi boyanmış olmaları dolayısıyla söz etmiştir. Bunun dışında sütunların arasında gerili olan iplerde fenerler ve devekuşu yumurtalarının asılı olduğunu söylemiştir³³¹³.

³³⁰⁹ Gerlach, 2007: 447–448.

³³¹⁰ Pardoe, 2004: 312

³³¹¹ Mevsim, 2009: 106

³³¹² Gerlach, 2007: 447–448.

³³¹³ Pardoe, 2004: 312

Türbede seyyahların ilgisini en çok çeken ve türbe görevlilerinin de mutlaka ziyaretçilere gösterdiği en önemli eşya I. Murat'ın Kosova Savaşı'nda şehit düştüğü sırada giydiği ve üzerinde hala kanının görülebildiği kıyafeti olmuştur. Tespit edebildiğimiz üzere ilk olarak Hammer, I. Murat'ın bu kanlı elbisesi ile birlikte silahlarının mezarının yanında asılı olduğu bilgisini vermiştir³³¹⁴. Bernard da benzer biçimde şehit edildiği sırada üzerinde bulunan kanlı zırh gömleğinin sandukasının üzerinde bulunduğunu belirtmiştir³³¹⁵. Pfeiffer hatalı biçimde sultana ait olan silahlar ve elbiselerin bulunduğu yerin türbe değil cami olduğunu söylemiştir³³¹⁶. Anlaşıldığı üzere sultana ait bu yadigârlar 1855 depreminde türbenin yıkılması nedeniyle ortadan kalkmıştır. Walker da türbenin onarımda olduğu yıllarda yaptığı ziyarette bunları görememiş, ancak söylentilere göre bir zamanlar I. Murat'ın şehit olduğu sırada giydiği kanıyla boyanmış zırhının ve kılıcının mezarının başında asılı olduğunu belirtmiştir³³¹⁷. Rehberi 1895 yılına ait olan Coufopoulos'un I. Murat'a ait kan lekeli zırh, türbanlar ve diğer yadigârlarının türbede görülebileceğini söylemesinin nedeni bizzat Bursa'ya seyahat etmemesi, eserinde daha erken ve güncel olmayan kaynaklardan yaptığı alıntılara yer vermesidir³³¹⁸. 1909 yılında türbeyi ziyaret eden Daskalov'a ise türbenin imamı I. Murat'ın olduğunu söylediği ve bir dolapta saklanan bazı eşyaları göstermiştir. Seyyah bunların arasında Murat'ın giysilerinin de olduğunu, küçük bir parça halinde kalan cüppesinin sonradan tamir edilerek eksik yerlerinin kumaşlarla tamamlandığını söylemiş, ayrıca üzerinde namaz kıldığı bir geyik derisi ile uzun anahtarlarının da kendisine gösterildiğini söylemiştir³³¹⁹.

Bunun dışında türbede görüldüğü söylenen bir diğer eşya buğday dolu bir kaptır³³²⁰.

³³¹⁴ Hammer, 1818: 51

³³¹⁵ Bernard, 1943: 42

³³¹⁶ Pfeiffer, 1852: 73

³³¹⁷ Walker, 1886: 161

³³¹⁸ Coufopoulos, 1895: 189

³³¹⁹ Mevsim, 2009: 107

³³²⁰ Bu kap hakkında verilen bilgiler "Yapılarla Bağlantılı İnanışlar ve Söylenceler" bölümünde ele alınmıştır. Müller, 1897: 159, Coufopoulos, 1895: 189–190, Mevsim, 2009: 106, 107, Hasluck, 1929: 106, Pardoe, 2004: 312

I. Murat'ın bir diğer türbesi Kosova Ovası'nda yer almaktadır. Şehit düştüğü noktada inşa ettirilen ve daha sonra II. Abdülhamit tarafından tamir ettirilen bu türbeye I. Murat'ın iç organları gömülmüştür³³²¹. Seyyahlardan bir bölümü de bu sultana ait iki türbenin bulunduğunu bilmektedir. Hammer I. Murat'ın gövdesinin Bursa'ya getirilmiş olmasına rağmen Kosova Savaşı sırasında şehit olduğu noktada bir şapelin dikildiğini söylemiş ve bunu St. Gotthard Savaş Meydanı'ndaki Hıristiyan şapeline benzetmiştir³³²². Hasluck I. Murat'ın, camisinin yanında gömülü olduğunu ancak öldüğü yer olan Kosova'da da kalbi ve bağırsaklarını muhafaza eden bir türbenin görülebileceğini belirtmiştir³³²³. Daskalov da Priştine yakınlarında Kosova Ovası'nda sultan Murat'ın son nefesini verdiği yerde inşa edilmiş görkemli bir türbenin bulunduğunu ve bunun yakınlarındaki bir tepecik üzerinde de sultanı şehit eden Sırp'ın öldürüldüğü noktada basit, küçük ve terk edilmiş bir durumda bir kilisenin inşa edildiğini söylemiştir³³²⁴.

2.4.14.3. Abdal Murat Türbesi³³²⁵

Bursa'nın fethinde Orhan Gazi'nin yanındaki silah arkadaşlarından birisi olarak tanınan ve bundan dolayı Türkler tarafından saygı; tarihi nitelikleri dolayısıyla da Avrupalılar tarafından ilgi gören, ayrıca hakkında anlatılan efsanevi hikâyeler ile dikkat çeken Abdal Murat'ın türbesi, seyahatnamelerde Abdal Murat'ın kendisi kadar yoğun biçimde yer etmemiştir.

Bursa'nın fethinde rol aldığına inanılan dervişlerle ilgili anlatılan hikâyeler birbirine karışmış durumdadır. Fetih esnasında çok büyük bir tahta kılıç taşıdığı söylenen Duğlu Baba ve yine çok ağır bir kılıç taşıdığı söylenen Geyikli Baba³³²⁶ ile Abdal Murat'ın tahta kılıç efsaneleri birbirlerine çok yakın

³³²¹ Osmangazi Belediyesi, 2006: 96–98

³³²² Hammer, 1818: 51

³³²³ Hasluck, 1929: 234–235

³³²⁴ Mevsim, 2009: 106–107

³³²⁵ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek–58

³³²⁶ Yardımcı, 2003: 26, 30

anlatımlara sahiptir. Hasluck da Clermont-Ganneau'yu kaynak olarak göstererek Nebi Hoca adlı birine ait bir tahta kılıç efsanesinin daha mevcut olduğunu belirtmiştir³³²⁷. Seyyahlar ise daha çok Abdal Murat Efsanesi'nin Roland Efsanesi³³²⁸ ile olan benzerliklerine değinmişler, Abdal Murat Türbesi'ni ziyaretlerinde rol oynayan en önemli etmen de burada yer alan tahta kılıç ve bu kılıç hakkında anlatılan hikâyelerle inanışlar olmuştur.

Türbede görüldüğü söylenen bu kılıç seyyahların belirttikleri üzere ahşaptandır ve çok büyük boyutlara sahiptir. Daha önce Bursa'da böylesi devasa objelerle ilgili bir aktarım yapan Lucas, Bursa'yı ziyaret ettiği tarihlerde devlere ait olduğunu söylediği çizmelerin duvarlarda asılı olduğundan bahsetmiştir³³²⁹. Hasluck da bu tür nesnelere nazardan koruyucu olduğuna yönelik inanışlardan söz ederken Eski Kahire'deki bir derviş manastırında çok büyük ayakkabı veya çizmelerin bulunduğunu söylemiştir. Yine bir deve ait olduğu söylenen çok büyük bir çizmenin bir manastırın duvarında yer aldığından bahsederken verdiği dipnot ile Lucas'ın da Bursa'da iken böylesi çizmeleri hanların kapılarında asılı olarak gördüğünden söz etmiş ve benzer bir inanışla bağlantı kurmuştur³³³⁰. Bu kılıç hakkındaki söylencelerin de bu tür inanışların bir uzantısı olduğu söylenebilir.

Belon tarafından Roland'a ait olduğu söylenen büyük bir kılıcın yeri, Bursa Kalesi'nin kapılarından birinin üzeri olarak gösterilmiştir. Seyyah bu kılıcın Türkler tarafından değerli bir dinsel obje olarak korunduğunu ve Roland'ın da Bursa halkı tarafından Türk olarak kabul edildiğini ifade etmiştir³³³¹. Daha sonraki tarihlere ait seyahatnamelerde bu tahta kılıcın kale kapısında değil Abdal Murat Türbesi'nde görüldüğünün söylenmesi ilk başta aynı kılıçtan bahsedildiğini ve bir süreliğine kutsal bir emanet gibi kale kapısında sergilendikten sonra türbeye taşındığını akla getirmektedir. Ancak 1588 tarihinde Bursa'ya gelmiş olan Lubenau şehir kapılarından birisinde asılı bir kılıcın haricinde türbenin içinde sergilenen bir diğer kılıcı da görmüştür.

³³²⁷ Hasluck, 1929: 230, dn. 3

³³²⁸ Roland veya diğer ismiyle Orlando Ortaçağ Fransız edebiyatında, "Chansons de Geste"de adı geçen bir kahramandır. Tournefort, 2005: 236, dn. 59

³³²⁹ Lucas, 1714b: 380.

³³³⁰ Hasluck, 1929: 230, dn.

³³³¹ Belon, 1588: 450

Bu durum bir zamanlar iki farklı kılıcın mevcut olduğunu ve daha sonra iki efsanenin birleşerek tek bir kişi ve kılıca yapılan atıflara dönüştüğünü ortaya koymaktadır³³³². Bu gerçeğin anlaşılmasını sağlayan yegâne kaynak Lubenau'nun seyahatnamesi olduğu için bu seyahatnameye ulaşmayı başaramayan Hasluck gibi incelemelerini oldukça detaylı yapan bir araştırmacı dahi bahsedilen kılıçların aynı olduğunu ileri sürmüştür. Zira sonraki seyahatnamelerde sürekli olarak Abdal Murat Türbesi'nde yer alan tek bir kılıçtan söz edilmiştir. Hasluck da ilk olarak kale kapısındaki kılıçtan bahseden Belon'dan bir alıntı yapmış, ardından kılıcı türbede gördüklerini söyleyen Evliya Çelebi, Tournefort, Sestini, Hammer gibi seyyahları kaynak olarak kullanarak böylesi bir sonuca ulaşmıştır³³³³.

Lubenau Abdal Murat'ın kılıcın son derece büyük ve geniş olduğunu ve dana derisine sarılmış bir halde türbede muhafaza edildiğini söylemiştir. Ayrıca yine burada bulunan ağır bir gürz ve iri taneli bir tespih hakkında da tanımlamalar yapmıştır³³³⁴. Lubenau'dan sonra Abdal Murat Türbesi'nde bir kılıçtan bahseden ilk seyyah Thévenot'tur. İlk olarak Roland'dan söz etmiş, kentin yakınlarındaki bir tepenin üzerinde, içinde bir Türk dervişin yaşadığı bu türbede gördüğü ve ayrıntılı biçimde tanımlamasını yaptığı kılıcı da Roland'a bağlamıştır. Seyyah kılıcın yanında yine sandukaların önünde yer alan bir masanın üzerinde tutulan bir gürzden bahsetmiş ve bunun da Roland'a ait olduğunu iddia etmiştir³³³⁵. Tournefort, seyahatnamesinde Roland'ın kılıcının kentin yakınlarında, güneybatı yönünde bir tepe üzerinde yer alan ancak ismini belirtmediği bir Türk mescidinde saklandığı bilgisini vermiştir. Sözü edilen bu yerin Abdal Murat Türbesi olduğu anlaşılmaktadır ve kitabın 2005 baskısının editörlüğünü yapan Yerasimos da bu fikirdedir³³³⁶. Brenner bu konuda diğer seyyahlardan birkaç yönden farklılaşmaktadır. İlk olarak türbede bir topuzdan söz etmiş ayrıca bunun tahta bir silah olarak kullanıldığını değil, bu kişinin asıl silahının bir kopyası olduğunu ifade

³³³² Lubenau, 2012: 487, 495–496, Lowry, 2004: 119

³³³³ Hasluck, 1929: 230

³³³⁴ Lubenau, 2012: 495–496

³³³⁵ Thévenot, 2009: 114–115

³³³⁶ Tournefort, 2005: 235, dn. 60

etmiştir. Bu topuzun Roland'ın olamayacağını belirtmekle birlikte aynı zamanda Abdal Murat'a da ait olmadığını, türbede mezarı bulunan diğer kişi tarafından kullanıldığını da iddia etmiştir. Kılıcın ise görülmediğini yalnızca kılıfının mevcut olduğunu söylemiştir³³³⁷. Hammer buradaki ahşap kılıcın Abdal Murat'a ait olmakla birlikte kafası karışan Avrupalı seyyahların bunu Orlando'ya ait olarak gösterdiklerini, hâlbuki Orlando'nun kılıcının zaten demirden olduğunu belirtmiştir³³³⁸. Bernard birçok örnekte olduğu gibi bu konuda da Hammer'dan alıntı yapmış ve bu seyyahın yaptığı bahisleri tekrarlamıştır³³³⁹. Launay'ın da Avrupalıların bu kılıcı Roland'ın kılıcı zannettiklerinden haberi vardır. Ancak seyyah bunun doğru olmadığını da söylemiştir³³⁴⁰.

Abdal Murat Türbesi azımsanmayacak sayıda seyahatnamede karşımıza çıkan bir yapıdır. Ancak mimari özellikleriyle ele alınmamış, türbede bulunan kılıç hakkındaki aktarımların haricinde verilen bilgiler konumu hakkındaki tanımlamaların çok fazla dışına çıkmamıştır. Hammer Uludağ'ın yüksek kesimlerinde bulunan türbenin Bursa'nın hac yerlerinden birisi olduğunu ifade etmiştir³³⁴¹. Jerningham yalnızca Uludağ'ın eteklerinde güzel manzaralı bir tekkenin içinde yer aldığını söylemiştir³³⁴². Türbeyi sadece konumuyla tanımlayan Haeckel Seyit Nasir ile birlikte Abdal Murat'ın da bir hac yeri haline gelmiş olan türbesinin Pınarbaşı'nın yanındaki mezarlığın ilerisinde olduğunu söylemiştir³³⁴³. Walker da konumunu Pınarbaşı'nın ilerisinde, Olympos'un üst kesimlerinde, Tournefort gibi çıkıntı meydana getiren bir kayalık üzerinde olarak vermiştir. Aktardığı üzere yanında Orhan Gazi'nin Bursa'nın fethinde yanında yer alan silah arkadaşlarından bir diğeri olan Abdal Musa'nın türbesi yer almaktadır³³⁴⁴.

³³³⁷ Brenner, 1824: 42–43

³³³⁸ Hammer, 1818: 57

³³³⁹ Bernard, 1943: 45–46

³³⁴⁰ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 154

³³⁴¹ Hammer, 1818: 11

³³⁴² Jerningham, 1873: 222

³³⁴³ Haeckel, 1873: s.y.

³³⁴⁴ Walker, 1897: 129.

Türbeyle ilgili diğer tanımlamalar ise içindeki mezarlarla ilgilidir. Thévenot, türbede siyah kadifeyle örtülmüş iki sandukanın bulunduğunu söylemiş, uçlarında sarıklar olmasına rağmen bunların Roland ile oğluna ait oldukları iddia etmiştir³³⁴⁵. Brenner de iki sandukadan söz etmiş, bir tanesinin Abdal Murat'a diğerinin de burada silahları görülen bir kahramana ait olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Thévenot'tan farklı biçimde Roland'ın kalıntılarını bulma hayalinin mezarının üstünde yer alan, emirlere özgü yeşil türbanlar nedeniyle ortadan kalktığını söylemiştir³³⁴⁶.

2.4.14.4. Abdal Musa Türbesi

Çok az seyahatnamede karşımıza çıkan bir türbedir ve bu kaynaklarda mimari özellikleri hakkında bilgiler verilmemiştir. Konumuyla ilgili yapılan tanımlamalarda da bazı karışıklıklar söz konusudur. Hammer, türbesinden ziyade Abdal Musa'nın hayatından bahsetmeyi tercih etmiş ve Geyikli Baba'nın yanında gömülü olduğunu söylemiştir:

“Abdal Musa, Hacı Bektaş ile birlikte Horasan'dan Anadolu'ya gelmiş ve Bursa'nın fethinde de bulunmuştur. Geyikli Baba'nın yanında gömülüdür ve efsaneleri Geyikli Baba'nıninkilerle karışmıştır. Musa, Geyikli Baba'ya pamuğa sarılı olarak ateş göndermiştir ve Geyikli Baba da bunun karşılığında hediyenin gizli ruhunu anlamış ve arkadaşı güç ve yumuşaklığı (ateş ve pamuk) bir araya getirmeyi bilirken, kendisinin de vahşi doğadan nasıl ürün alındığını bildiğini göstermek için geyik sütü göndermiştir³³⁴⁷.”

Seyyah ayrıntı vermeden Geyikli Baba'nın yalnızca Bursa ili merkezinde gömülü olduğunu belirttiği için konumunu bu şekilde tespit edebilmek mümkün değildir³³⁴⁸. Texier türbenin Bursa'nın batısında kaplıcalar civarında bulunduğunu söylemiştir³³⁴⁹:

³³⁴⁵ Thévenot, 2009: 115

³³⁴⁶ Brenner, 1824: 42-44

³³⁴⁷ Hammer, 1818: 57-58

³³⁴⁸ Hammer, 1818: 231

³³⁴⁹ Texier, 2002: 198

“Orhan Gazi’ye bütün seferlerinde eşlik eden sofu Abdal Musa’nın türbesi, şehrin batısında kaplıcalar tarafında hala görülür.”

Walker ise daha farklı biçimde Abdal Murat Türbesi’nin yanında, kayalık bir çıkıntı üzerinde yer alan bir türbenin Abdal Musa’ya ait olduğunu belirtmiştir³³⁵⁰.

2.4.14.5. El Fenari Türbesi (?)

Hammer’in tam ismini Molla Alâeddin Ali Bin Yusuf İbn Şemsettin El-Fenari olarak aktardığı El Fenari’nin öldükten sonra eğitim verdiği okulda gömülü olduğunu söylemesi, mezarının kale içindeki bir medresede yer aldığını düşünmemize neden olmaktadır. Ancak seyyahın yalnızca bu ünlü âlimin Bursa’da gömülü olmasının çok muhtemel olduğunu ifade etmesi de kendisinin dahi bu mezarı keşfedemediğini göstermektedir:

“Bursa’nın büyük hâkim El-Fenari’nin kalıntılarını barındırdığı kesindir. Herat’ta eğitim aldıktan sonra İran’dan dönüşünde, Sultan II. Mehmet’in hükümdarlığı zamanında kale içindeki Sultan Orhan ve Sultan II. Murat’ın okullarında hocalık yapmış ve ardından Bursa’ya hâkim olarak tayin edilen Sultan II. Beyazıt Dönemi’nde sekiz yıllık bir süre için Rumeli’nin askeri hâkimliğinin itibarlı görevini yürütmüştür. Daha sonra doğup büyüdüğü kente giderek emekliye ayrılmış, salı ve cuma günleri haricinde her gün eğitim vererek kışları kentte, yılın üç mevsimini ise Olympus Dağı’ndaki kır evinde geçirmiştir. Hicri 834 yılında (1430) ölmüş ve okuluna gömülmüştür³³⁵¹.”

2.4.14.6. Emir Sultan Türbesi³³⁵²

Bursa’da sultan türbeleri dışında kalan türbeler seyyahların genellikle çok fazla ilgisini çekmeyen yapılardır. Ancak Emir Sultan Türbesi bu konuda

³³⁵⁰ Walker, 1897: 129.

³³⁵¹ Hammer, 1818: 62

³³⁵² Seyhatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-59

bir istisna meydana getirir. Burayı ziyaret eden seyyahların neredeyse tamamı tarafından Bursa'daki mezarların en ünlüsü, en güzeli, en kutsalı ve saygı göreni olarak tanımlanması da³³⁵³ bu istisnai durumunun nedenini ortaya koyar.

Seyyahlar, türbenin kendisinden çok Emir Sultan'ın mucizeleri hakkında bilgiler vermişlerdir. Mekke'ye yaptığı hac ziyaretinde Kâbe'den gelen bir sesle aziz ve emirlerin birincisi olduğu ilan edilen Emir Sultan, havada süzülerek ilerleyen bir lambanın eşliğinde Bursa'ya kadar gelmiş ve lambanın sönmesini bir işaret kabul ederek burayı ikametgâhı olarak seçmiştir. I. Beyazıt'ın Ankara Savaşı'nda yenilmesinin ardından Timur'a gönderdiği bir elçi ile Bursa'nın tahrip edilmesinin önüne geçmiştir. Ayrıca ölümünden sonra da mucizeleri devam etmiş ve mezarından gelen bir ses burayı ziyaret eden Sultan I. Selim'e Mısır'ı fethedeceği müjdesini vermiştir³³⁵⁴. Schefer'e göre Emir Sultan hakkındaki mucizelerden bir diğeri esasını vurmasıyla Gökdere Vadisi'nde yer alan Asa Çeşmesi adındaki bir kaynağı çıkartmasıdır³³⁵⁵. Tüm bu mucizevî hikâyeler doğal olarak Emir Sultan'a çok büyük kutsallık yüklenmesine neden olmuş ve Osmanlı sultanları tarafından da ziyaret edilmesinin getirdiği şöhretle çok ünlü bir hac yeri haline gelmiştir. Lubenau, aynı anda birden çok yerde görülmek gibi mucizeler gerçekleştiren bu emirin mezarının her yıl çok sayıda kişi tarafından ziyaret edildiğini söylemiştir³³⁵⁶.

Bursa'daki camiler ve türbeler genellikle seyyahların bir zorlukla karşılaşmadan ziyaret edebildikleri yerlerdir ancak Emir Sultan Türbesi'ne yönelik ayrı bir hassasiyetin söz konusu olduğunu bazı seyyahlar açıklamışlardır. Bunun nedeni büyük ihtimalle Emir Sultan'ın kutsal kişiliğidir. Diğer sultan türbelerine güçlük çekmeden giren Lubenau'nun bu türbeye girmesine izin verilmemiş ancak Bursa'nın yöneticisinin emriyle buraya

³³⁵³ Hammer, 1818: 59, Poujoulat, Michaud, 1840: 166, Bernard, 1943: 46, Warsberg, 1869: 165–166, Jerningham, 1873: 222, Ferriman, 1911: 192

³³⁵⁴ Hammer, 1818: 60–61, Bernard, 1943: 46, Warsberg, 1869: 166, Jerningham, 1873: 222

³³⁵⁵ Bertrandon de la Broquiere, 2000: 204, dn. 1.

³³⁵⁶ Lubenau, 2012: 493–494

girebildiğini söylemiştir³³⁵⁷. Davey, Osmanlı topraklarında bulunan cami ve türbelere giriş konusunda yabancıların bir güçlük çekmediklerini ancak Eyüp Sultan Camisi'nin bu konuda bir istisna meydana getirdiğini ve bir "gâvur"un buraya girmesine izin verilmediğini söylemiştir³³⁵⁸. Bursa'daki diğer azizlere göre daha kutsal olarak kabul edildiğini bildiğimiz Emir Sultan'ın türbesi ile ilgili yasaklar da benzer bu durumun burada geçerli olduğunu kanıtlamaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk olarak Michaud kendilerine müsellimin kavasının eşlik etmesine rağmen türbenin içine giremediklerini zira caminin imamının bir gayrimüslimin böylesi bir kutsal yere adım atmasını kabul edilemez bulunduğunu belirtmiş ve eğer aksi bir davranış yapılırsa başlarına gelecek felaketle ilgili bir inanışa da yer vermiştir³³⁵⁹. Kınçov da Emir Sultan'ın türbesine girilmesine izin verilmediğini tekrarlayan bir diğer seyyah olarak karşımıza çıkmaktadır³³⁶⁰.

Bu yasaklara rağmen seyyahlardan bir bölümü türbeyle ilgili bazı bilgiler vermeyi başarmışlardır. Lubenau mimarisinden bahsetmese de burada bulunan bazı eşyalarla hakkında tanımlamalarda bulunmuştur. Bunlar iyileştirici özelliği olduğuna inanılan ve büyük bir pirinç kabın içinde tutulan merhem, Emir Sultan'a ait olduğu söylenen balta, ok ve yay ile Hz. Muhammed'in mezarından geldiği iddia edilen siyah bir taşır³³⁶¹. Hammer ilk olarak Emir Sultan'ın Bursa'da mezarı bulunan ve sultan unvanı alan üç azizden birisi olduğunu, ismini verdiği camide bulunan mezarının yanında da aziz sultanlardan bir diğeri olan Shadi Sultan'ın mezarının bulunduğunu söylemiştir. Ayrıca konumuyla ilgili bilgi vererek mezarın bu azizin adıyla anılan Emir Sultan Camisi'nde olduğunu, camiyle birlikte ferah ve tüm çevresine hâkim bir yükseklikte bulunduğunu belirtmiştir. Seyyah mezara altı basamakla inildiğini, duvarlarının iç ve dıştan İran çinileri ile kaplandığını ve kapılarının da bir zamanlar gümüş malzemelerle kaplı olduğunu bildiğini söylemiştir. Belirttiği üzere türbenin sekiz penceresi vardır ve bunlardan

³³⁵⁷ Lubenau, 2012: 494

³³⁵⁸ Davey, 1907: 43

³³⁵⁹ Poujoulat, Michaud, 1840: 166

³³⁶⁰ Mevsim, 2009: 80

³³⁶¹ Lubenau, 2012: 494

dördü Bursa Ovası manzarasına hâkimken diğer dördü caminin önündeki avluya bakmaktadır. Seyyah caminin kapısı gibi iç kısmının da bir zamanlar çok daha göz alıcı olduğunu ifade etmiş ve eskiden halı, gümüş lambalar, değerli taşlarla süslenmiş gülabdanlarıyla tüm İslam devletleri içindeki mezarların başta gelenleri arasında olduğunu ifade etmiştir. Ziyaretini gerçekleştirdiği yıllarda da Osmanlı İmparatorluğu'nun en ünlü hac yerlerinden birisi olma özelliğini devam ettirdiği ancak sahip olduğu değerli eşyalar ve görkeminin doğal afetler ve hırsızlıklar nedeniyle ortadan kalktığı bilgisini vermiştir³³⁶². Michaud, Bursa'nın dışındaki bir tepede yükselen bu türbenin imparatorları kadar görkemli olduğunu, iç ve dış duvarlarının çeşitli renklerdeki porselen yani çini parçalarıyla kaplandığını söylemiştir. Ayrıca demir ızgaralarla kapalı olduğunu belirttiği pencerelerinden değerli kumaşların örtüldüğü sandukayı da görmüş ancak içeriye girmelerine izin verilmemesinden ötürü ayrıntılı biçimde inceleyememiştir³³⁶³. Bernard'ın türbenin eski görkemi ve yeniden inşa edildikten sonraki haliyle ilgili yaptığı tanımlamalar ise Hammer'dan yaptığı alıntılardan ibarettir³³⁶⁴.

İlk kez I. Beyazıt'ın yaptırdığı Emir Sultan Camisi ile birlikte türbe de 1801 yangınında büyük hasara uğramış ve III. Selim tarafından yeniden inşa ettirilmiştir. Hammer, Mısır'ın ikinci fatihi olan bu sultanın, atası I. Selim'e Mısır'ın fethi müjdesini vermesi dolayısıyla bir şükran işareti olarak Emir Sultan'ın türbesini onardığını söylemiştir³³⁶⁵. Bernard, Emir Sultan Türbesi'yle ilgili tanımlamalarının tamamını Hammer'dan almıştır. Ancak hatalı biçimde camiyle birlikte yangında yok olan türbeyi inşa ettiren sultanın adını I. Selim olarak vermiştir. Bu yanlışlığa özellikle dikkat çeken Yücer, Bernard'ın tarih tetkiklerini yapmamasının böylesi bir hataya neden olduğunu ifade etmiştir³³⁶⁶. Launay'ın tanımlamalarının da benzer biçimde Hammer'dan alıntı olduğu hissedilmektedir³³⁶⁷. Warsberg de sultanların mucizevî hikâyelerle Müslümanların büyük saygısını kazanan bu ünlü azize bir şükran işareti

³³⁶² Hammer, 1818: 58, 59–60

³³⁶³ Poujoulat, Michaud, 1840: 166

³³⁶⁴ Bernard, 1943: 46–47

³³⁶⁵ Hammer, 1818: 61

³³⁶⁶ Bernard, 1943: 47, dn. 1

³³⁶⁷ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 154.

olarak camisini iki kez inşa ettiklerini söylemiş ancak bu faaliyetleri gerçekleştirenlerin ismini vermemiştir³³⁶⁸.

2.4.14.7. Fatma Sultan Türbesi

Walker bu türbeden iki farklı seyahatnamesinde de söz etmiştir. İlk olarak 1866 yılında Bursa’da yaptığı bir gezinin anılarına yer verdiği eserinde kentin batısında yer alan, parlak yeşil bir renge ve göze çarpan bir parıltıya sahip bir yapı şeklinde çok genel bir tanımlamasını yapmıştır³³⁶⁹. 1886 yılı anılarında ise Yeni Kaplıca ve Kara Mustafa Hamamı’nın da yer aldığı Bademli Bahçe’de gerçekleştirdiği bir gezinti sırasında karşısına çıkan türbeyi kısaca tanımlamıştır:

“Bu nokta Bademli Bahçe olarak bilinir. İsmi çimenlik platonun biraz aşağısında bir araya kümelenmiş, en büyüğü ve en önemlisi Yeni Kaplıca Hamam’ı olan kükürtlü hamamları besleyen mineral kaynaklara da vermiştir. Tepeden aşağıdaki çok büyük binalara, muhteşem kubbelere ve sağlam taş duvarlara bakarsınız. Daha da aşağıda kadınların münhasır kullanımı için ayrılmış olan Kara Mustafa Hamamı’nın çatısını fark edebilirsiniz. Ana yol boyunca ilerlemeye devam ederek diğer iki kükürt hamamını geçtik. Bunların hiçbiri mimari bakış açısından dikkat çekici değildi fakat su kaynaklarının kalitesi bakımından çok fazla rağbet görüyordu. Onların birisinin kapısının yakınlarında yer alan soluk yeşil renge boyanmış olan büyük sekizgen bina Mehmet Gazi’nin kızı Fatma Sultan’ın mezarıdır³³⁷⁰.”

³³⁶⁸ Warsberg, 1869: 166

³³⁶⁹ Walker, 1897: 129

³³⁷⁰ Walker, 1886: 153–154

2.4.14.8. Geyikli Baba Türbesi³³⁷¹

Geyikli Baba, Orhan Gazi Dönemi'nde İnegöl civarına yerleşmiş olan dervişlerden birisidir. Orhan Gazi ile birbirlerine karşı ettikleri sözler yanında Bursa hisarına gelerek sarayın avlu kapısına kavak ağacı dikmesi gibi efsanelerle karışmış hikâyeleri erken Osmanlı tarihçileri tarafından da ele alınmıştır³³⁷². Hammer bu ağacın Bursa Kalesi'nin içinde olduğunu söylemiştir³³⁷³. Hasluck 1800'lü yılların sonlarında ağacın hala mevcut olduğunu öğrenmemizi sağlamaktadır³³⁷⁴. Günümüzde de Kavaklı Camisi'nin karşısında bulunan Kavaklı Çınarı'nın bu ağaç olduğuna inanılmaktadır³³⁷⁵. Bunun dışında seyyahlar daha ziyade ismini de almasına neden olur biçimde geyikleri ehlileştirilme yeteneği üzerinde durmuşlar, Orhan Gazi ile dostluğundan ve beraber savaşlara katılmasından bahsetmişlerdir³³⁷⁶.

Geyikli Baba'nın türbesinin Orhan Gazi tarafından yaptırıldığı ve yanında tekke ile 1470'li yıllarda tamir ettirilmiş bir mescidin de bulunduğu bilgisi Aşıkpaşaoğlu tarafından verilmektedir³³⁷⁷. Hammer mezarının Orhan Gazi tarafından Bursa'nın merkezine inşa ettirildiği ve yanına bir tekke yaptırıldığını söylemiş³³⁷⁸, Jerningham ve Launay da benzer biçimde türbesinin Sultan Orhan tarafından inşa ettirildiği bilgisini tekrarlamıştır³³⁷⁹. Bent ise Müslüman hacılar tarafından çok saygı duyularak ziyaret edilen türbesinin bir dağ yamacının üstlerinde bulunduğunu söylemiştir³³⁸⁰.

³³⁷¹ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-60

³³⁷² Aşıkpaşaoğlu, 1985: 50-51, Osmangazi Belediyesi, 2006: 64

³³⁷³ Hammer, 1818: 231

³³⁷⁴ Hasluck, 1929: 178

³³⁷⁵ Osmangazi Belediyesi, 2006: 66

³³⁷⁶ Hammer, 1818: 231, Jerningham, 1873: 222, Bent, 1889: 375

³³⁷⁷ Aşıkpaşaoğlu, 1985: 51

³³⁷⁸ Hammer, 1818: 231

³³⁷⁹ Jerningham, 1873: 222, Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 154.

³³⁸⁰ Bent, 1889: 375

2.4.14.9. Karanfilli Dede Türbesi

Azerbaycan'dan gelen ve Bursa'nın fethine katılan dervişlerden biri olan Karanfilli Dede'nin mezarı Abdal Murad Mesiresi'nde kendi adını taşıyan düzlükteki bir tepededir³³⁸¹. Mezarının yerinin bu şekilde tespit edilebilmesi Hammer'in bahsettiği Karanfilli Tekkesi'nin konumunun belirlenmesine de yardımcı olmaktadır:

“Karanfillidede yani Karanfil Dede, Hasan Paşa Kapısı'nın dışında kentin batı kısmında, karanfil çiçeklerinin yetiştiği güzel bir sayfiye yerinde, Karanfilli Tekkesi'nin içinde gömülüdür³³⁸².”

Bernard'ın tanımlaması açık biçimde Hammer'dan alıntıdır:

“Karanfilli Dede türbesi: şehrin batısında “Hasan Paşa kapısı”nın dışında ve Karanfilli Dede mesiresindedir³³⁸³.”

Benzer biçimde Launay'ın da Hammer'dan alıntı yaptığı hissedilmektedir:

“Kentin Hüseyinpaşa Kapısı dışında, kendi adıyla anılan Karanfilli Dede'nin türbesi vardır³³⁸⁴.”

2.4.14.10. Muradiye Türbeleri³³⁸⁵

Özellikle 19. yüzyılın sonrasında Bursa'ya yapılan gezilerin başta gelen nedenlerinden biri Osmanlı tarihinde yer eden erken hükümdarların, bunların eşlerinin ve çocuklarının mezarlarını görmek olmuştur. Muradiye Türbeleri veya bazı seyahatnamelerde geçtiği biçimiyle “Sultanların Mezarları” da bir bahçe içinde Osmanlı'nın birden çok ünlü şahsiyetinin mezarlarının yan yana görülebildiği bir yer olması dolayısıyla Bursa'ya gelen seyyahların önemli bir bölümü tarafından ziyaret edilmiştir. Bazı seyyahlar tarafından Bursa'nın ilgi çekici yerlerinden biri olarak gösterilmesinin en

³³⁸¹ Kaplanoğlu, 2001: 5

³³⁸² Hammer, 1818: 56–57

³³⁸³ Bernard, 1943: 45

³³⁸⁴ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 154.

³³⁸⁵ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek–61

önemli nedenini de bu özelliği meydana getirmiştir. Hammer ve ardından kendisinden alıntılar yapan Bernard, Bursa’da gömülü sultanlar içinde I. Mehmet’in mezarının en güzeli ancak II. Murat’ın mezarının bulunduğu Muradiye’nin en büyüğü olduğunu ifade etmişlerdir³³⁸⁶. Bent, Yeşil Cami ile yaptığı bir karşılaştırmada bu caminin çok daha ünlü olmasına rağmen Muradiye türbelerinin hem güzellik hem de ilginçlik bakımından daha üstün olduklarını ve günler boyunca sıkılmadan incelenebileceklerini söylemiştir³³⁸⁷. Bursa’yı üç bölüme ayıran Müller, batıda yer alan en ünlü yapıların “Sultanların Mezarları” olduğunu söylemiştir³³⁸⁸. Gallois bu saltanat mezarlığının sahip olduğu şöhreti hak ettiğini ifade etmiştir³³⁸⁹. Launay da Muradiye’yi Bursa’nın mücevherlerinden biri olarak tanımlamıştır³³⁹⁰.

Bir bahçe içinde birden çok türbenin bir arada bulunması, bu yerin ve türbelerin isimlerinin verilmediği veya hatalı olarak aktarıldığı durumlarda Muradiye’den söz edildiğini tespit etmeyi sağlayan bir özelliktir. Tournefort, kaplıcalara giden yolda karşılaştığı bir caminin avlusunda türbelerin yer aldığını ancak bunların kime ait olduğunu öğrenemediklerini söylemiştir³³⁹¹. Lucas şehrin dışında yer alan mezarlarda birçok sultanın gömülü olduğunu söylemiş ve yine isim vermemiştir³³⁹². Ancak bu seyyahların verdikleri çok küçük ipuçları dahi Muradiye türbelerinden bahsettiklerini anlamamızı sağlamaktadır. Beaufort da gördüğü türbelerden birinin Orhan Gazi’ye ait olduğunu söylese de diğer tanımlamaları ziyaret ettiği yerin Muradiye olduğunu kanıtlamaktadır³³⁹³.

Muradiye külliyesinde toplam 13 türbe vardır. Seyahatnameler aracılığıyla Muradiye türbelerinde çok sayıda türbenin bir arada yer aldığı ortaya konulmakla birlikte türbe sayıları hakkındaki aktarımlarda uyumsuzluklar söz konusudur. Lubenau caminin çevresinde sekiz türbenin

³³⁸⁶ Hammer, 1818: 53, Bernard, 1943: 44

³³⁸⁷ Bent, 1889: 376

³³⁸⁸ Müller, 1897: 152

³³⁸⁹ Gallois, 1907: 57

³³⁹⁰ Launay, 1914: 203

³³⁹¹ Tournefort, 2005: 234

³³⁹² Lucas, 1714b: 380.

³³⁹³ Beaufort, 1874: 536–537

yer aldığını belirtmiştir³³⁹⁴. Yapmış olduğu genel kent dokusu tanımlamasında bu türbelerin sayısının bir düzine kadar olduğunu söyleyen Hammer daha sonra bizzat ziyaret ettiğinde on bir türbeyle karşılaştığını belirtmiştir³³⁹⁵. Sayılarının sekiz civarında olduğunu söyleyen Texier'in eserinin çevirisini yapan Ali Suat, seyyahın Bursa'nın farklı noktalarında türbeleri bulunan ilk Osmanlı sultanlarının türbelerini kastetmiş olduğunu ileri sürmüştür. Ancak bu bahçe içerisinde yer alan türbelerin sayısını vermiş olması daha muhtemeldir³³⁹⁶. Bernard caminin avlusunda başka yapılarla birlikte birçok türbenin yer aldığını söylemekle yetinmiştir³³⁹⁷. Haeckel türbe sayısını bir düzine olarak vermiş ancak II. Murat türbesini bu toplamın dışında tutmuştur³³⁹⁸. Warsberg on türbenin bulunduğunu belirtmiştir³³⁹⁹. Müller tam bir sayı verememiş ve yaklaşık sekiz ya da on tane olduklarını söylemiştir³⁴⁰⁰. Renard'a göre ise burada on dört türbe bulunmaktadır³⁴⁰¹. Gallois de on türbenin bulunduğunu söyleyen bir diğer seyyahdır³⁴⁰².

Ayrı yapılar halinde de ele alınmalarına rağmen türbelerin bir arada bulunması bazı tanımlamaların ortak mimari özellikler temelinde tüm türbeleri içine alacak biçimde yapılmasına neden olmuştur. Tournefort bu türbeleri sağlam yapılmış birbirinden bağımsız yapılar şeklinde tanımlamıştır³⁴⁰³. Lucas büyük şapellere benzettiği türbelerin tamamen mermer ve yeşim taşlarıyla kaplandıkları, bezemelerinin altın yaldız ve kırmızı renklerle yapıldığı, kubbelerinin gök mavisiyle boyandığı bilgilerini vermiştir³⁴⁰⁴. Texier türbelerin kare, altıgen veya sekizgen olduğunu ve genellikle kubbelerle örtülü ufak ibadet mekânlarına benzediklerini ifade etmiştir³⁴⁰⁵. Beaufort türbelerin kubbeli ve tamamının göz alıcı olduğunu, beyaz harç içine kırmızı

³³⁹⁴ Lubenau, 2012: 492

³³⁹⁵ Hammer, 1818: 39, 54

³³⁹⁶ Texier, 2002: 225, dn. 368

³³⁹⁷ Bernard, 1943: 44

³³⁹⁸ Haeckel, 1873: s.y.

³³⁹⁹ Warsberg, 1869: 126

³⁴⁰⁰ Müller, 1897: 157

³⁴⁰¹ Renard, 1899: 13

³⁴⁰² Gallois, 1907: 57

³⁴⁰³ Tournefort, 2005: 234

³⁴⁰⁴ Lucas, 1714b: 380.

³⁴⁰⁵ Texier, 2002: 225

tuğlaların yerleştirilmesiyle yapılmış Bizans tarzına benzeyen süslemelere sahip olduklarını söylemiştir. İç kısımlarının ise camilerde olduğu gibi güzel sırlı çinilerle bezendiği bilgisini vermiştir³⁴⁰⁶. Bent mezarların tamamının parlak renkli çinilerle kaplı olduğunu söylemiştir³⁴⁰⁷. Müller tuğla ve taştan yapıma basit yapılar olarak tanımladığı bu türbelerin birkaç tanesinin güzel İran çinileriyle bezenmiş olduğunu belirtmiştir³⁴⁰⁸. Renard da kubbeli, herhangi bir özelliği olmayan sade yapılar olduklarını, mermerlerle kaplandıklarını söylemiştir. Ayrıca iç kısımları itibariyle hepsinin birbirine benzediğini bazen gri perdelerin döşendiği yüksek pencerelerle aydınlatılan yuvarlak ve sekizgen biçimli odalarının beyaz badanayla kaplandığını, bazılarında ise eskimiş mozaikler veya perdelerin süsleme unsurlarını meydana getirdiğini ifade etmiştir. Duvarların çeşitli yerlerinde altın yıldız çerçeveler içinde Arapça harflerle Kuran'dan alınan sözlerin bezeme unsuru olarak kullanıldığını da belirtmiştir. Yine de bu türbelerin, içinde yatan kişilerin geçmişteki ihtişamını yansıtmayan mütevazı yapılar olduğunu, bu yüzden eski sultanların görkemini görmek isteyenlerin sade beyaz duvarlar, az sayıdaki süsleme ve basit mezarlar nedeniyle hayal kırıklığına uğrayabileceklerini ifade etmiştir³⁴⁰⁹. Launay ise Muradiye türbelerinin Yeşil Türbe'nin güzelliğine sahip olmadığını ama içinde buldukları bahçenin güzelliği nedeniyle ilgi çektiklerini belirtmiştir. Bunun dışında bahçenin içinde dağınık biçimde duran bu türbelerin pembe veya turuncu duvarlı olduğunu, bazılarının muhteşem bir işçilikle işlenmiş ahşap sundurmalara ve mavi kubbelere sahip olduklarını belirtmiştir³⁴¹⁰.

Türbelerden bir kısmı 1855 depreminde hasara uğramıştır. Warsberg, Ahmet Vefik Paşa tarafından başlatılan ve ziyaretini gerçekleştirdiği 1864 tarihinde de bazı binalarda devam eden restorasyon çalışmaları sonucunda türbelerden birinin onarıldığını görmüştür³⁴¹¹. 1880'li yıllarda Muradiye'yi ziyaret eden Walker'in türbelerden birinin harabe ve kubbesi yıkılmış bir

³⁴⁰⁶ Beaufort, 1874: 536–537

³⁴⁰⁷ Bent, 1889: 375

³⁴⁰⁸ Müller, 1897: 157–158

³⁴⁰⁹ Renard, 1899: 14

³⁴¹⁰ Launay, 1914: 204

³⁴¹¹ Warsberg, 1869: 127–128

halde olduğunu³⁴¹², Bent'in yoğun bitki örtüsü içindeki mezarların bakımsız bırakıldığını söylemesi³⁴¹³ ise deprem sonrası yapılan bu çalışmaların çok başarılı olmadığını akla getirmektedir. Ziyaretini bu yüzyılın sonlarına doğru gerçekleştiren Renard da bahçenin ve içinde bulunan türbelerin genel harabeliği üzerinde durmuş, bu yerin bir ihmal edilmişlik parkı olarak adlandırabileceğini söylemiştir. Ayrıca çevrelerini saran duvarlar gibi türbelerin de kullanılamaz hale geldiğini, mermerlerinin aşınmış hallerinin genel sefalet hallerini daha da fazlaştırdığını ifade etmiştir³⁴¹⁴.

Muradiye türbeleri hakkındaki genel tanımlamaların bir bölümü de bu türbelerde karşılaşılan mezarlar ve eşyalar hakkındadır. Lucas her türbede iki ila beş arasında tabut olduğunu, bunların yeşil, siyah veya kırmızı kumaşlarla örtüldüğünü ve baş kısımlarında mezardaki sultanlara ait beyaz türbanların yer aldığını ifade etmiştir. Ayrıca bazılarının uçlarında at kuyrukları bulunan mızrakların da görüldüğü bilgisini vermiştir³⁴¹⁵. Mezarlardaki at kuyruklarından bahseden bir diğer seyyah da Bent'tir. Ancak Bent bu at kuyruklarının türbelerin tamamında değil bir paşanın mezarında görüldüğünü söylemiş, bunun bir Türk komutanın savaş sırasında at kuyruklarını sancak olarak kullanması ve zafer kazanmasının anısına nişan olarak kabul edildiğini ifade etmiştir³⁴¹⁶. Renard, türbenin ortasında sahibinin mermerden veya çiniden yapılan katafalkının bulunduğunu, bunun ucunda bu kişiye ait türbanın, kenarlarda Mekke ve Medine'den gelen kutsal mendillerin, bezlerin ve eşarpların yerleştirildiğini ifade etmiştir. Ayrıca üzerlerinde büyük mumların olduğu çok büyük ağır şamdanların ve daha küçük basit biçimli mezarların da görüldüğünü, bunların kadınlar ve çocuklara ait olduğunu belirtmiş, ahşap ve kehribardan yapılmış büyük taneli tespihlerin de çivilerle duvara asıldığını söylemiştir³⁴¹⁷.

Sayılarıyla ilgili belirsizlikler gibi bu türbelerde kimlerin mezarlarının bulunduğu hakkında da farklı aktarımlar mevcuttur. Bazı seyyahlar

³⁴¹² Walker, 1886: 149

³⁴¹³ Bent, 1889: 375

³⁴¹⁴ Renard, 1899: 14

³⁴¹⁵ Lucas, 1714b: 380–381.

³⁴¹⁶ Bent, 1889: 375

³⁴¹⁷ Renard, 1899: 14

mezarların sultanlara ve onların eşleri ile çocuklarına ait olduğunu söylemekle yetinmişlerdir³⁴¹⁸. Türbelerde yatan kişilerin isimlerini vermek isteyen seyyahlar ise çoğu zaman hatalar yapmışlardır. Texier, II. Murat, I. Murat ve isimlerini yine Murat ve Mehmet olarak verdiği kişilerin mezarlarını barındıran bir türbenin haricinde bir diğer türbede Cem ve Musa'nın mezarlarının yer aldığını, Beyazıt'ın iki kızı Ayn Şah ve Gurlu ile Sultan Mustafa'nın birer türbesi bulunduğunu, bunun dışında Derviş Kaygulu, Prenses Meryem, bir sultan kızı ve Musa'nın iki kızının da türbelerde yattığını belirtmiştir³⁴¹⁹. Beaufort sultanlar ve ailelerinden kişilere ait olduğunu söylediği bu türbelerden bir tanesinde sultan Orhan'ın yattığını iddia etmiştir³⁴²⁰. Hare Muradiye'nin I. Murat ve bunun dışında II. Mehmet'in ailesinden kişilere ait bir aile mezarlığı olduğunu söylemiştir³⁴²¹. Eserinin çevirisini yapan Mevsim'in de belirttiği gibi mezarların sahipleri hakkında ayrıntılı bir bilgi vermek isteyen Kinçov da hatalar yapmıştır. Seyyah II. Murat yerine I. Murat'ın türbesinden bahsetmiş ve yine I. Mehmet'in türbesinin burada yer aldığını söylemiştir. Murad'ın üç oğlu ve kızının mezarlarından bahsederken mezarı Orhan Gazi'nin türbesinde olan Musa'nın burada yattığını iddia etmiştir. Cem ise ismini doğru verdiği bir kişidir³⁴²². Davey de hatalı biçimde ismini I. Murat olarak verdiği II. Murat'ın mezarı haricinde bu sultanın oğullarından dördünün çatısı porfir sütunlarla desteklenen bir türbede yer aldığını, buradan Mustafa'nın mezarının olduğu bir başka türbeye geçildiğini söylemiş; bu türbenin ilerisinde Cem'in ve 10 feet kadar uzağında Beyazıt'ın oğlu Mehmet'in mezarının bulunduğu söz etmiştir³⁴²³. İsimlerde hata yapan bir diğer seyyah da II. Murat dışında I. Murat'ın mezarının da burada yer aldığını söyleyen Gallois'tir. Seyyah bunun dışında on tane olduğunu söylediği türbe sahipleri arasında Mustafa ve Cem'in ismini

³⁴¹⁸ Tournefort, 2005: 234, Lucas, 1714b: 380, Hammer, 1818: 54, Benjamin, 1857: 110, Gower, 1902: 26

³⁴¹⁹ Texier, 2002: 228

³⁴²⁰ Beaufort, 1874: 537

³⁴²¹ Hare, 1900: 212

³⁴²² Mevsim, 2009: 81, dn. 6, 7, 8

³⁴²³ Davey, 1907: 414–415

vermiştir³⁴²⁴. Kennedy de İstanbul'un fethinin öncesindeki sultanların tamamının burada gömülü olduğunu söylemesi dolayısıyla hata yapmıştır³⁴²⁵. Launay Bursa'nın fatihlerinden olan 14. yüzyıl sultanlarından bazılarının burada gömülü olduğunu söyleyerek hata yapan seyyahlar arasına dâhil olmuştur³⁴²⁶.

Çok fazla isim vermeyen ve yalnızca buradaki en popüler kişilerle ilgili tanımlamalar yapan seyyahlar ise daha doğru aktarımlarda bulunabilmişlerdir. Bent, merkezdeki türbenin Sultan Murat'a ait olduğunu, yakın bir yerde Cem Sultan'ın türbesinin görülebildiğini, bunun bitişiğinde de II. Murat'ın Rum eşinin ve bir paşanın mezarının yer aldığını belirtmiştir³⁴²⁷. Miret de II. Murat ve Cem Sultan dışında Mustafa ve Mahmut isimli iki kişinin daha mezarlarını ziyaret ettiğini söylemiştir³⁴²⁸.

Bazı seyyahlar ise diğer seyahatnamelerde karşımıza çıkmayan kişilerin isimlerine yer vermişlerdir. Müller burayı sultanların türbeleri olarak isimlendirmiş ancak bu sultanların kimler olduğunu söylememiş, sultanlar dışında şairler, filozoflar ve kutsal olarak görülen kişilere ait mezarların da burada görülebileceğini belirtmiştir³⁴²⁹. Renard mezarı bulunan kişilerin çok genel bir tanımlamayla Osman'ın halefleri ve prensler olduğunu, bu kişilerin dışında ünlü savaşçıların da burada yattığını söylemiştir³⁴³⁰. Ferriman ise II. Murat'ın haricinde daha popüler olan mezar sahiplerinden bahsetmemiş, en küçüğü yedi yaşındaki Mehmet, en büyüğü ise yirmi yaşındaki Osman olan ve I. Selim tarafından 1512 yılında boğdurulan beş kişinin burada gömülü olduğu bilgisini vermiştir³⁴³¹.

Seyahatnamelerde türbelerin yer aldığı bahçe ağaçlarla gölgelenen, çiçekler ve çalılıkların bulunduğu ve duvarla çevrelenmiş bir yer olarak

³⁴²⁴ Gallois, 1907: 57

³⁴²⁵ Kennedy, 1908: 424

³⁴²⁶ Launay, 1914: 204

³⁴²⁷ Bent, 1889: 375

³⁴²⁸ Rasico, 2005: 52

³⁴²⁹ Müller, 1897: 158

³⁴³⁰ Renard, 1899: 13

³⁴³¹ Ferriman, 1911: 241–242

tanımlanmış³⁴³², bu duvar da bazı seyyahlar tarafından özel olarak ele alınmıştır. Brenner'e göre Osmanlı soyundan gelen kişilere mezar yeri olarak hizmet veren Muradiye bir hapisane görünümüne sahiptir. Muhtemelen mezarları çevreleyen duvarlardan etkilenmesi seyyahı böylesi bir tanımlamada bulunmaya itmiştir³⁴³³. Warsberg yüksek biçimde yapıldığını ve içeriye dörtgen bir oda şeklindeki kapı aracılığıyla girildiğini belirtmiş, girişin üstünde dört köşedeki kaidelere oturan kasnaklı yüksek bir kubbenin bulunduğunu söylemiştir³⁴³⁴. Walker külliyeinin içindeki binaları genel olarak tanımlarken sultan Murat ve ailesinin mezarlarının duvarla çevrelenmiş bir alan halinde olduğunu ve buraya da tuğladan yapılmaya büyük bir girişle girilebildiğini söylemiştir³⁴³⁵. Daskalov da mezarların yer aldığı avluya büyük bir kapıdan geçilerek girildiğini belirtmiş ancak Warsberg gibi ayrıntılı bir tanımlamaya girmemiştir³⁴³⁶. Walker duvarlarda ızgaralı açıklıkların bulunduğunu³⁴³⁷, Renard ise yıkılmaya yüz tutmuş bir halde olduklarını söylemiştir³⁴³⁸. Ayrıca seyyahların verdiği bilgilerden bu çevre duvarının köşelerinde veya yakınlarında çeşmelerin bulunduğunu da öğrenebilmek mümkündür³⁴³⁹. Renard bu çeşmelerin duvarların köşelerinde yer aldıklarını ve mermer havuzlara akan sularının dışarıya taşıdığını belirtmiştir³⁴⁴⁰.

Genel tanımlamaların haricinde seyyahların bir bölümü her bir türbeye özel olarak da yer vermiştir. Bu tür bir yolu tercih eden seyyahlar doğal olarak en fazla II. Murat Türbesi'ni ele almışlardır. Bunun dışında hikâyesiyle ve bir süre Roma'da ikamet etmesi nedeniyle Cem Sultan ile II. Murat ile evlendikten sonra dinini değiştirmeyen bir Hıristiyan prensesin türbesi seyyahların ilgisini çekmiştir.

³⁴³² Hammer, 1818: 54, Texier, 2002: 225, Benjamin, 1857: 110, Beaufort, 1874: 536–537, Warsberg, 1869: 126–128, Gower, 1902: 26, Walker, 1886: 151, Bent, 1889: 375, Hare, 1900: 212, Müller, 1897: 157, Renard, 1899: 14, Gallois, 1907: 57, Launay, 1914: 204, Hawley, 1918: 51

³⁴³³ Brenner, 1824: 26

³⁴³⁴ Warsberg, 1869: 126, 128

³⁴³⁵ Walker, 1886: 151

³⁴³⁶ Mevsim, 2009: 108

³⁴³⁷ Walker, 1886: 151

³⁴³⁸ Renard, 1899: 13

³⁴³⁹ Walker, 1886: 151, Hare, 1900: 212, Renard, 1899: 14, Launay, 1914: 204

³⁴⁴⁰ Renard, 1899: 14

2.4.14.10.1. II. Murat Türbesi³⁴⁴¹

Bursa'nın dışında kalmasına rağmen yoğun biçimde ziyaretçi çeken Muradiye Türbeleri'nde en fazla ilgiyi II. Murat'ın türbesi görmüştür. Bu ilginin nedeni yalnızca II. Murat'ın ilk Osmanlı sultanlarından birisi olması değil aynı zamanda türbesinin gerek Bursa gerekse de İstanbul'dan aşına olunan diğer sultan türbelerinden farklı olan mimarisidir. II. Murat son arzusu olarak yağmurların mezarı üzerine yağabilmesini istemiş ve bundan dolayı toprakla örtülü olan tabutunun üstüne gelen kubbe açık bırakılmıştır. Türbenin bu özelliği üzerinde duran seyyahlar da taşıdığı anlama değinerek II. Murat'ın isteğiyle bağlantılı bu farklılığın sebebine yer vermeye gayret etmişlerdir³⁴⁴². Lubenau mezarın tam tepesine gelen hizada büyük yuvarlak bir açıklık bulunduğu için diğer türbelerden farklı biçimde II. Murat'ın kıyafetinin mezarının üstüne değil türbenin bir kenarına konulduğunu söylemiştir³⁴⁴³. Daskalov kubbesinin açık olduğunu söylemekle birlikte camla kapatıldığını da belirtmiştir³⁴⁴⁴. Ferriman kubbesinin açık bırakılması dolayısıyla türbeyi Panteon'a benzetmiştir³⁴⁴⁵. Elston ise anlaşıldığı üzere türbeyi bizzat görmemekle birlikte bu özgünlüğünü bilmektedir. Ancak kubbenin birçok yerden delindiği bilgisi hatalıdır³⁴⁴⁶.

Türbeden bahseden neredeyse her seyyahın değindiği bu özgünlüğü haricinde diğer mimari özellikleri hakkında çok az bilgi verilir. Süslemeden yoksun sade bir yapı olarak görülmesi dikkat çeken bir özelliğidir³⁴⁴⁷. Bunun dışında yine diğer örneklerden farklılaşan içi toprak dolu mezarın dört yandan mermerle çevrelendiği bilgisi de seyahatnamelerde karşımıza

³⁴⁴¹ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-62

³⁴⁴² Lubenau, 2012: 493, Texier, 2002: 225, Hare, 1900: 212–213, Yenisey, 1956: 335, Müller, 1897: 157, Coufopoulos, 1895: 188, Mevsim, 2009: 81, 108, Rasico, 2005: 52, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 212, Davey, 1907: 414, Ferriman, 1911: 185–186, Launay, 1914: 205, Elston, 1923: 199

³⁴⁴³ Lubenau, 2012: 493

³⁴⁴⁴ Mevsim, 2009: 108

³⁴⁴⁵ Ferriman, 1911: 185

³⁴⁴⁶ Elston, 1923: 199

³⁴⁴⁷ Texier, 2002: 225, Müller, 1897: 157, Mevsim, 2009: 81, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 212, Ferriman, 1911: 185

çıkılmaktadır³⁴⁴⁸. Diğer sultan mezarlarıyla karşılaştırıldığında oldukça basit görülebilecek böylesi yönlerine rağmen seyyahların gerek özgünlüğü gerekse de taşıdığı anlam dolayısıyla benzersiz, ilginç ve etkileyici buldukları bir yapıdır³⁴⁴⁹. Bu tür genel özellikleri dışında bilgi veren seyyahlardan Texier³⁴⁵⁰ ve Launay³⁴⁵¹ kubbesinin dört sütunla taşındığını, Bent³⁴⁵² kırmızı tuğlalardan inşa edildiğini söylemiş; 1904 tarihli rehberde de kare şeklinde beyaz badanalı bir oda olarak tanımlanmıştır³⁴⁵³. Ziyaretini 1909 yılında gerçekleştiren ve her şeyin tamir edilerek yenilendiğini, türbenin içinde iskele ve tahtaların görüldüğünü belirten Daskalov türbenin bu tarihte restorasyonda olduğunu öğrenmemizi sağlamaktadır³⁴⁵⁴.

Tüm türbelerde olduğu gibi burada da, büyük bölümünü II. Murat'ın yadigârlarının oluşturduğu, mezar eşyalarına yer verilmiştir. Lubenau mezarda II. Murat'ın eski tarzda sarığının olduğunu, kaftanının ise mezarının bir kenarında asıldığını söylemiştir³⁴⁵⁵. Texier, tülbent sarılı savaş miğferi gibi Murat'ın kişisel eşyalarını gördüğünü, mezarının köşelerinde de çok yüksek dört mumun yerleştirildiğini söylemiştir³⁴⁵⁶. Haeckel, sultanın ve ailesinin diğer bireylerine ait silahlar ve elbiselerin türbede asılı olduğunu belirtmiştir³⁴⁵⁷. Bent, Sultan Murat'ın Ramazanlarda giydiği türbanının mezarının yanında bulunduğunu söylemiştir³⁴⁵⁸. Coufopoulos'a göre türbeyi ziyaret edenlere II. Murat'ın cuma günleri ve bayramlarda giydiği iki ayrı başlık gösterilmektedir³⁴⁵⁹. Davey de II. Murat'a ait olduğunu söylediği büyük bir tespihten ve bununla bağlantılı bir inanıştan bahsetmiştir³⁴⁶⁰.

³⁴⁴⁸ Müller, 1897: 157, Coufopoulos, 1895: 188, Mevsim, 2009: 81, Rasico, 2005: 52

³⁴⁴⁹ Coufopoulos, 1895: 188, Rasico, 2005: 52, Davey, 1907: 414

³⁴⁵⁰ Texier, 2002: 225

³⁴⁵¹ Launay, 1914: 205

³⁴⁵² Bent, 1889: 375

³⁴⁵³ Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 212.

³⁴⁵⁴ Mevsim, 2009: 108

³⁴⁵⁵ Lubenau, 2012: 493

³⁴⁵⁶ Texier, 2002: 225

³⁴⁵⁷ Haeckel, 1873: s.y.

³⁴⁵⁸ Bent, 1889: 375

³⁴⁵⁹ Coufopoulos, 1895: 188

³⁴⁶⁰ Davey, 1907: 60. Bu inanışa "Yapılarla Bağlantılı İnanışlar ve Söylenceler" bölümünde yer verilmiştir.

2.4.14.10.2. Cem Sultan Türbesi³⁴⁶¹

Cem Sultan, hayat hikâyesiyle Muradiye Türbeleri'ni ziyaret eden seyyahların en çok sözünü ettikleri kişilerden birisidir³⁴⁶². Ancak ilgi çekme nedeniyle bağlantılı olarak seyahatnamelerde büyük oranda yalnızca hayatından bahsedilmiş, türbesinin mimari özellikleri, eşyalar ve mezarlar hakkında çok fazla bilgi verilmemiştir.

Cem Sultan Türbesi'nin üzerinde en çok durulduğunu gördüğümüz yönü çini bezemeleri olmuştur. Texier, bezemelerin özenli biçimde muhafaza edildiğini ve bu sayede dönem mezarlarının ilginç süslemeleri hakkında bir fikir verebileceğini söylemiştir³⁴⁶³. Coufopoulos, çinilerinin camilerde görülenlere benzediğini belirtmiştir³⁴⁶⁴. Launay burada gördüğünü söylediği altın yıldız bezemeli altıgen yeşil çinileri Yeşil Türbe'dekilere benzetmiştir³⁴⁶⁵. Hare mezarının zengin ve çarpıcı olduğunu söylemekle yetinmiştir³⁴⁶⁶. Elston da türbenin sanatsal bakımdan ilginç olduğunu söylemiş ancak ayrıntılı bir bilgi vermemiştir³⁴⁶⁷. Bununla birlikte türbenin çinileriyle dikkat çektiği düşünüldüğünde her iki seyyahın da bu özelliğine bir gönderme yaptığı söylenebilir.

Bazı seyyahlar da burada bulunan eşyalardan ve kutsal emanetlerden söz etmeyi tercih etmişlerdir. Coufopoulos diğer türbelerde olduğu gibi burada da at kuyruklarının bulunduğunu ve eğer bekçisine bir miktar bahşiş verilirse el yazması Kuranların yanında Cem'in seccadesinin de görülebileceğini söylemiştir³⁴⁶⁸. Miret de II. Murat türbesi gibi özgün bir yapı olduğunu söylediği bu türbede küçük Kuranların bulunduğu bilgisini tekrarlamıştır³⁴⁶⁹.

³⁴⁶¹ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-63

³⁴⁶² Texier, 2002: 200–201, 228, Bent, 1889: 375, Hare, 1900: 212, Coufopoulos, 1895: 188, Mevsim, 2009: 81, Rasico, 2005: 52, Davey, 1907: 414, Gallois, 1907: 57, Launay, 1914: 205, Elston, 1923: 199

³⁴⁶³ Texier, 2002: 200–201, 228

³⁴⁶⁴ Coufopoulos, 1895: 188

³⁴⁶⁵ Launay, 1914: 205

³⁴⁶⁶ Hare, 1900: 212

³⁴⁶⁷ Elston, 1923: 199

³⁴⁶⁸ Coufopoulos, 1895: 188

³⁴⁶⁹ Rasico, 2005: 52

2.4.14.10.3. Şehzade Mahmut Türbesi

Sultan II. Beyazıt'ın oğlu Şehzade Mahmut için annesi Bülbül Hatun tarafından yaptırılan türbede Şehzade Mahmut'un dışında oğullarından Şehzade Musa, Şehzade Orhan ve Şehzade Emir'in sandukaları yer alır.

1895 tarihli rehberinde Coufopoulos bu türbenin çinileriyle dikkat çektiği bilgisini vermiştir:

“II. Beyazıt'ın oğlu, Mahmut'un anıt mezarı koyu renkli oldukça güzel çiniler ihtiva eder. Bu ve daha önceden bahsettiğimiz üç anıt mezar, ziyaretçi grubunu oluşturan sayıya göre 10 ila 20 kuruş almayı ümit eden aynı kişinin sorumluluğu altındadır³⁴⁷⁰.”

Miret de Şehzade Mustafa'nın türbesi ile birlikte bu türbede de çiçek desenli güzel çinilerin bulunduğunu söylemiş³⁴⁷¹, Elston ise sanatsal bakımdan ilginç olduğunu söylemekle yetinmiş ve bu özelliği nedeniyle Cem'in türbesine benzetmiştir³⁴⁷².

2.4.14.10.4. Şehzade Mustafa Türbesi³⁴⁷³

Hürrem Sultan'ın da rol aldığı taht mücadeleleri esnasında öldürülen Şehzade Mustafa'nın türbesi bu tarihi olay nedeniyle yabancıların ilgisini çekmiştir. Muradiye Türbeleri hakkındaki genel tanımlamalarda sık sık karşımıza çıkan³⁴⁷⁴ ancak özel olarak ayrıntılı biçimde ele alınmayan bu türbeden bahseden seyyahlar da genellikle çini bezemeleri hakkında bilgiler vermişlerdir. Miret çiçek desenli ve güzel renkli çinileri olduğunu söylemiştir³⁴⁷⁵. 1904 tarihli rehberde türbenin İran çinilerinden güzel süslemelere sahip olduğu bilgisi verilmiştir³⁴⁷⁶. Davey mezarın harap halde

³⁴⁷⁰ Coufopoulos, 1895: 189

³⁴⁷¹ Rasico, 2005: 52

³⁴⁷² Elston, 1923: 199

³⁴⁷³ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-64

³⁴⁷⁴ Gerlach, 2007: 447, Texier, 2002: 228, Rasico, 2005: 52, Davey, 1907: 414, Gallois, 1907: 57

³⁴⁷⁵ Rasico, 2005: 52

³⁴⁷⁶ Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 212.

olmasına rağmen hala çinilerini koruduğunu söylemiştir³⁴⁷⁷. Gallois burada kullanılan İran çinilerini güzel bulmuş ancak bunlarla birlikte duvar resimlerinin yapılmasının bu bezemeleri bozduğunu ifade etmiştir³⁴⁷⁸. Çinileri biraz daha ayrıntılı ele alan Launay ise beyaz üzerine pembe ve mavi renklerle çiçeklerin yapıldığı bu İran çinilerinin görkemli olduğunu ayrıca bir çerçeve içinde beyaz harflerle Kuran'dan alınan bir mısranın da görüldüğünü belirtmiştir³⁴⁷⁹.

1875 yılında Muradiye Camisi'nin yanındaki bir türbeden bahseden Gallenga bu türbenin pencerelerinin üzerinde bulunan ve asıl olarak iki tane olması gereken yarım hilal şeklindeki çinilerden yerinde görülmemeyen bir tanesinin büyük ihtimalle asıl görevi bunları korumak olan kişiler tarafından koleksiyonculara satıldığı bilgisini vermiştir. Hatta seyyahın yanındaki Rum tercümanın da geride kalan parçayı satın almaya yönelik büyük bir hevesi olduğunu ifade etmiştir³⁴⁸⁰. Gallenga türbenin ismini aktarmadığı ve başka bir isim de vermediği için yalnızca bu seyahatname kaynak kullanılarak hangi türbeden söz edildiği anlaşılamamaktadır. Ancak daha sonra Coufopoulos'un seyahatnamesi bu konuya bir açıklık getirir ve bahsi edilen türbenin Şehzade Mustafa Türbesi olduğunu ortaya koyar. Coufopoulos rehber kitabında üzerlerinde bu güzel çinilerin yer aldığı pencerelerin türbenin kapısının yanlarında bulunduğunu söylemiş, bir tanesi yerinden sökülmüş olmakla birlikte yerinde kalanın hala İran çini sanatının bir mücevheri olarak görülmeye devam edildiğini ifade etmiştir³⁴⁸¹.

Türbede bulunan mezarlar hakkında bilgi verdiğini gördüğümüz tek seyyah Lubenau'dur ve burada bulunan dört mezarın Mustafa, Annesi, Sultan Mehmet ve Sultan Cassan (?)'a ait olduğunu belirtmiştir³⁴⁸².

³⁴⁷⁷ Davey, 1907: 414

³⁴⁷⁸ Gallois, 1907: 57

³⁴⁷⁹ Launay, 1914: 205

³⁴⁸⁰ Gallenga, 1877: 44-45

³⁴⁸¹ Coufopoulos, 1895: 189

³⁴⁸² Lubenau, 2012: 493

2.4.14.10.5. Şehzade Ahmet Türbesi

Muradiye Camisi'nin güneydoğusunda yer alan bu türbe II. Beyazıt'ın oğlu Şehzade Ahmet adına yaptırılmıştır. Türbede Şehzade Ahmet'in dışında, Şehzade Mehmet, Şehzade Şehinşah ile kızı Kamer Sultan ve II. Beyazıt'ın kızı Sofu Sultan'a ait mezarlar bulunmaktadır. Bu türbeden bahseden tek seyyah olan Lubenau'nun mezarlar hakkındaki tanımlamalarının büyük oranda doğru olduğu görülmektedir. Seyyah mezarların haricinde türbenin mimari özellikleriyle ilgili bilgi vermemiştir:

“Birincisinde Sultan I. Bayezid'in [II. Bayezid'i] ilk oğlu Ahmed, kardeşi Schemischah [Şehinşah] ve oğlu Mehmed gömülüdür. Ayrıca Ahmed'in kızlarını mezarları da buradadır³⁴⁸³.”

2.4.14.10.6. Frenk Sultan Türbesi (?)³⁴⁸⁴

Bursa'daki sultan türbelerinde sultanların eşlerinin mezarlarından bahsedildiğinin örnekleriyle karşılaşılmaktadır. Ancak en fazla Muradiye türbelerinde Hıristiyan bir prensese ait olduğu iddia edilen bir mezara yer verilmiştir. Bunun nedeni tamamı Hıristiyan olan seyyahların kendi dinlerine mensup ve dinini hiçbir zaman terk etmediğini, bu yönüyle de Osmanlı sarayına giren Hıristiyan prensesler arasında tek olduğunu söyledikleri bu kişiye bir hayranlıkla birlikte merak da duymalarıdır³⁴⁸⁵.

Muradiye'de II. Murat'ın eşi Hüma Hatun'un, II. Beyazıt'ın eşleri Gülruh Sultan ve Şirin Hatun'un, II. Beyazıt'ın oğlu Şahişah'ın eşi Mükrime Hatun'un, Fatih Sultan Mehmet'in eşi Gülşah Hatun'un ve ayrıca ebesi olduğu düşünülen Gülbahar Hatun'un türbeleri bulunmaktadır. Bu kişiler içinde Hıristiyan olduğu kesin olarak bilinen tek kişi Sırp kralının kızı olarak doğan ve II. Murat'ın eşi olan Mara'dır. Mara'nın haricinde Peçevi tarihinden öğrendiğimiz üzere II. Murat'ın bir de Fransız hanımı olduğu iddiası vardır.

³⁴⁸³ Lubenau, 2012: 492–493

³⁴⁸⁴ Seyhatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek–65

³⁴⁸⁵ Thévenot, 2009: 113, Hammer, 1818: 54, Jerningham, 1873: 222, Müller, 1897: 158

Seyyahlar da büyük ihtimalle sahip oldukları bu bilgiler paralelinde bu kişilerin türbesini araştırmışlardır. Ancak hepsinin aynı türbeden söz ettiğini söylemek çok zordur.

Muradiye türbelerinde Hıristiyan bir prensesin mezarı hakkında açıklama yaptığını tespit edebildiğimiz ilk seyyah Thévenot'tur. Thévenot'un seyahatnamesini yayına hazırlamış olan Yerasimos, seyyahın bu prenses ile ilgili aktarımına dipnot ile bir açıklama getirerek I. Murad'ın eşi Gülçiçek Hatun'un Hıristiyan asıllı olduğunu varsaymaya yetecek derecede bilgi olmadığı için Thévenot'un Batılı seyyahlara yönelik turistik bir yoruma kurban gittiğini ifade etmiştir³⁴⁸⁶. Ancak bu görüşün yalnızca Thévenot'un kendi yorumu veya o an için kendisine aktarılan gelişigüzel bir bilgi olmadığını kanıtlar biçimde bu prenses ile ilgili diğer seyyahlar da benzer yorumlarda bulunmuşlardır.

Yüzlerce yıllık bir süreçte ve birden çok seyahatnamede karşımıza çıkması bu prensesin Avrupalı seyyahlar arasındaki popülerliğini kanıtlasa da milliyeti konusundaki belirsizlikler karışıklıklara yol açmaktadır. İlk olarak Thévenot burada bir Frenk sultanın mezarının bulunduğu söylemiş, Türklerin tüm yabancılara Frenk dediklerini bilmesine rağmen bunun bir Fransız olduğunu iddia etmiştir³⁴⁸⁷. Hammer, Bernard, Jerningham ve Müller'e göre bu prenses Sırp'tır³⁴⁸⁸. Bent, Bizans İmparatoru Constantine'in kızı olduğunu söylemiştir³⁴⁸⁹. Bulgar seyyahlardan Naçov genel kent dokusu hakkında yaptığı tanımlamada Muradiye'den bahsederken Bulgar Prensesi Mara'nın mezarının burada yer aldığını söylemiş³⁴⁹⁰, Kınçov da yine ismini Mara olarak verdiği bu prensesin Bulgar olduğunu iddia etmiştir³⁴⁹¹. Bir diğer Bulgar seyyah olan Daskalov da bu prensesin Bulgar olduğunu söyleyerek türbesinin çok ayrıntılı tanımlamalarını da yapmıştır. Ayrıca kendilerini gezdiren İmam'ın Bulgar prensesle birlikte Sırp prensesi Maria'nın mezarının da aynı türbede yer aldığını söylediğini bildirmesi bu tür kimlik karışıklıklarının

³⁴⁸⁶ Thévenot, 2009: 113, dn. 80.

³⁴⁸⁷ Thévenot, 2009: 113

³⁴⁸⁸ Hammer, 1818: 54, Bernard, 1943: 45, Jerningham, 1873: 222, Müller, 1897: 158

³⁴⁸⁹ Bent, 1889: 375

³⁴⁹⁰ Mevsim, 2009: 59.

³⁴⁹¹ Mevsim, 2009: 81

sebebine de bir bakıma açıklık getirmektedir³⁴⁹². Davey ise II. Mehmet'in annesinin Fransa kralı VI. Charles'in kız kardeşi olduğunu ve mezarının genellikle Fatih'in mezarının yakınlarında olduğuna inanılmasına rağmen asıl olarak Bursa'da II. Murat'ın yanında bulunduğunu söylemiştir. Ancak burada ayrı bir türbe yerine II. Murat ile aynı türbeyi paylaşan bir kişiden bahsedildiği hissedilmektedir³⁴⁹³.

Bu prensesin hayat hikâyesiyle ilgili tanımlamalar dışında türbesi hakkında seyahatnamelerde çok fazla bilgi mevcut değildir. Thévenot mezarın tonozlu ve etrafı duvarla çevrili bir türbede bulunduğunu, ziyaret ettiği sırada kapısı kapalı olduğu için içine giremediğini ancak parmaklıklı pencerelerinden sandukasını gördüğünü söylemiştir. Seyyah diğer kadın sultanların türbelerinde taş yazıtlar varken burada sandukasının ucundaki kâğıdın onun mezar yazıtı olduğu yönünde bir fikir ileri sürmüştür³⁴⁹⁴. Hammer, türbenin İslamiyet'in en görkemli örneklerinden biri olduğunu, mezarının yanında çocukları ve rakipleri yani II. Murat'ın diğer eşlerinin mezarlarının bulunduğunu söylemiştir³⁴⁹⁵. Bernard, eşi II. Murat'ın yanına değil ayrı bir türbeye gömülmesinin nedenini dinini değiştirmeyerek bir Hıristiyan olarak ölmesine bağlamıştır³⁴⁹⁶. Daskalov şekil ve büyüklük yönünden Sofya'daki Aziz Georgi Kilisesi'ne benzettiği bu türbenin de II. Murat türbesi gibi üzerinin açık olduğunu, prensesin mezarının toprakla dolu olup üzerine buğday ekildiğini söylemiş kendilerini gezdiren imamın açıklamasına göre Mara'nın isteği üzerine II. Murat'ın mezarı gibi bu şekilde açık bırakıldığını aktarmıştır³⁴⁹⁷.

³⁴⁹² Mevsim, 2009: 109–110

³⁴⁹³ Davey, 1907: 15, 16

³⁴⁹⁴ Thévenot, 2009: 113

³⁴⁹⁵ Hammer, 1818: 54

³⁴⁹⁶ Bernard, 1943: 45

³⁴⁹⁷ Mevsim, 2009: 109–110

2.4.14.11. Yıldırım Beyazıt Türbesi³⁴⁹⁸

Ankara Savaşı'nın ardından Timur tarafından esir alınması üzerine intihar eden Yıldırım Beyazıt'ın türbesini oğlu Süleyman Çelebi 1406 yılında Yıldırım Medresesi'nin doğusuna inşa etmiştir³⁴⁹⁹. Türbeyi ziyaret eden seyyahların büyük bölümü de Yıldırım Beyazıt'ın özellikle Ankara Savaşı'nda esir edilmesi ve takip eden süreçteki ölümüyle ilgili yaşam öyküsüne yer vermişler³⁵⁰⁰, türbesiyle ilgili tanımlamaları göz ardı etmişlerdir. Gerlach, cami gibi türbenin de mermerden yapılmış olduğu bilgisini aktarmıştır³⁵⁰¹. Hammer, Texier ve Haeckel ortak biçimde türbenin Osmanlı mimarisinin en eski ve en sade tarzında inşa edilmiş bir yapı olduğunu söylemişlerdir³⁵⁰². Porter caminin bitişiğindeki güzel bir yapı olduğunu söylemiş, büyük oranda türbedeki mezarlar ve eşyalar hakkında tanımlamalar yapmayı tercih etmiştir³⁵⁰³. Schneider da türbeyi yalnızca muhteşem bir örtüye sahip görkemli bir mezar biçiminde tanımlamıştır³⁵⁰⁴.

Cami gibi türbe de Bursa kent merkezinden uzakta kalan bir noktaya inşa edilmiştir. Bu nedenle seyyahların bir bölümü tarafından terk edilmiş ve yalnız bir görünüme sahip olduğu söylenmiştir³⁵⁰⁵. Bu terk edilmişliğin ihmal edilmesine ve zaman içinde harap bir hale gelmesine neden olduğu da seyahatnamelerden belirlenebilmektedir. Walker'a göre türbe güzel olmakla birlikte harabe durumdadır³⁵⁰⁶. 1904 rehberinde de benzer biçimde içinde gömülü sultanın görkemine rağmen mezarının şimdi terk edilmiş ve bakımsız bir halde olduğu söylenmiştir³⁵⁰⁷.

Seyyahlar türbede mezarı bulunan kişiler hakkında da bazı tanımlamalarda bulunmuşlardır. Sandukası türbenin ortasında yer alan

³⁴⁹⁸ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-66

³⁴⁹⁹ Schneider, 2009: 33, dn.

³⁵⁰⁰ Hammer, 1818: 52, Porter, 1835: 257, Poujoulat, Michaud, 1840: 165, Walker, 1886: 105, Müller, 1897: 155, Mevsim, 2009: 80, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211.

³⁵⁰¹ Gerlach, 2007: 448

³⁵⁰² Hammer, 1818: 35, 51, Texier, 2002: 217, Haeckel, 1873: s.y.

³⁵⁰³ Porter, 1835: 257

³⁵⁰⁴ Schneider, 2009: 33

³⁵⁰⁵ Hammer, 1818: 35, 51, Müller, 1897: 155, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211

³⁵⁰⁶ Walker, 1886: 105

³⁵⁰⁷ Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211.

Yıldırım Beyazıt'ın sağına oğlu İsa Çelebi'nin, soluna ise eşinin ve kimliği belirsiz iki kadının sandukaları yerleştirilmiştir³⁵⁰⁸. Seyyahlar da bu sandukalara değinmekle birlikte Yıldırım Beyazıt dışında kimlere ait oldukları konusunda ayrıntılı değerlendirmeler yapmamışlardır. Hammer, türbenin iki büyük ve iki küçük mezarı içerdiğini söylemiş, ancak bu mezarların kime ait olduğunu açıklamamıştır³⁵⁰⁹. Porter Beyazıt'ın yanında eşleri ve çocukların mezarlarının bulunduğunu söylemiştir. Ayrıca sandukaları da tanımlayan seyyah bunların taş platformlar üzerine yerleştirilmiş taş tabutlar biçiminde olduğu söylemiştir³⁵¹⁰. Texier iki büyük ve iki küçük dört sandukaya sahip olduğunu söylemekle birlikte bunlar içerisinde yalnızca bir tanesinin Yıldırım'a ait olduğunu belirtmiş diğer mezarların kimlikleriyle ilgili bir açıklamada bulunmamıştır³⁵¹¹. Schneider, mezarların Yıldırım Beyazıt dışında eşi, oğlu ve iki küçük çocuğa ait olduğunu söyleyerek toplamda beş sandukanın bulunduğunu ortaya koymuştur³⁵¹².

Türbede bulunan eşyalar ve kutsal emanetlerle ilgili verilen bilgiler de seyahatnamelerde karşımıza çıkmaktadır. Porter, Yıldırım'ın sandukasının başında bu sultana ait türban, şal ve mendili gördüğünü, bunun yanında tezhiplerle süslenmiş parşömenden çok büyük ve "Yıldırım'ın Kitabı" olarak tanımlanan bir Kuran'ın bulunduğunu söylemiştir³⁵¹³. Schneider da Yıldırım'ın sandukasının başında duran zengin işlemeli sarığının haricinde bu sultan tarafından okunan çok büyük boyutlu bir Kuran'ın burada bulunduğu bilgisini tekrarlamıştır³⁵¹⁴.

Bazı seyyahlar ise türbeyi yalnızca genel mimari doku içerisindeki yeriyle tanımlamışlar veya Yıldırım Beyazıt'ın yaşam öyküsünden bahsederken mezarının Bursa'da bulunduğunu söylemekle yetinmişlerdir. Seyahatnamesinin kapsamlı içeriğine rağmen, diğer seyyahların çokça üzerinde durdukları yapılara değinmeyen Walker, Bursa'nın önde gelen

³⁵⁰⁸ Schneider, 2009: 33, dn.

³⁵⁰⁹ Hammer, 1818: 35, 51–52

³⁵¹⁰ Porter, 1835: 257

³⁵¹¹ Texier, 2002: 217

³⁵¹² Schneider, 2009: 33

³⁵¹³ Porter, 1835: 257

³⁵¹⁴ Schneider, 2009: 33

türbeleri hakkında ise önemli bilgiler vermiştir. Bununla birlikte ihmal ettiği türbeler de vardır ve bunlardan birisi Yıldırım Beyazıt'a aittir. Seyyah bu türbeye yalnızca kentin genel görünümünden bahsederken cami ile birlikte manzarada öne çıkan yapılardan birisi olarak değinmiştir. Ayrıca iç ayaklanmalar sırasında Bursa'ya gelen Karaman Beyi'nin I. Beyazıt'ın mezarında gerçekleştirdiği zorbalık hakkında da bilgi vermiştir³⁵¹⁵. Playfair, Bursa'nın ilgi çekici yapılarından bahsettiği bölümde ilk Osmanlı sultanlarının türbeleri ve camilerine değinmiştir. Seyyah, Yıldırım Beyazıt'ın camisinden bahsetmemiş olmakla birlikte türbesine bu yapılar arasında kısaca yer vermiştir³⁵¹⁶. Bernard yalnızca Beyazıt'ın öldükten sonra Bursa'ya getirildiği ve caminin yakınındaki türbeye gömüldüğünü söylemiştir³⁵¹⁷. Michaud da Yıldırım Beyazıt ve ölümü hakkında bilgi vermiş ve türbenin Yenişehir-Bursa yolunda görülebileceğini belirtmiştir³⁵¹⁸.

2.4.15. Gayrimüslim Yapıları³⁵¹⁹

Seyahatnamelerde Bursa'nın nüfusu hakkında verilen bilgiler hemen her yüzyılda karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte kapsamlı bir sayımın haricinde nüfusun doğru biçimde ortaya konulabilmesi çok zordur ve hassas bir konu olması dolayısıyla bu konudaki aktarımların sağlıklı veriler barındırdığını söyleyebilmek de çok fazla mümkün değildir³⁵²⁰. Bazen yakın

³⁵¹⁵ Walker, 1886: 125

³⁵¹⁶ Playfair, 1890: 99, 162

³⁵¹⁷ Bernard, 1943: 43

³⁵¹⁸ Poujoulat, Michaud, 1840: 165

³⁵¹⁹ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-67

³⁵²⁰ Osmanlı yerleşimlerinde nüfusu belirleme güclüğüyle ilgili Brenner'in yorumu şu şekildedir: "Türkiye'de kentlerin nüfusu konusunda güvenilir bir bilgi elde etmek imkânsızdır çünkü devlet hiçbir genel iş tanımlaması, hiçbir vaftiz /doğum kaydı, hiçbir ölüm listesi vb. yapmamıştır. Bundan dolayı gerçeklerden ziyade yalnızca dolaylı yollarla elde edilen çeşitli verilerin karşılaştırılmasıyla bir sonuca ulaşılır." Brenner, 1824: 90, s.22'deki dipnota atıf. Brenner'in bu görüşü tam olarak doğruyu yansıtmaz. Çünkü muhtelif arşiv ve kütüphanelerde günümüzde de mevcut iki bin ciltten fazla kütükler sayesinde, belirli bir dönemde belirli bir bölgede yaşamış en azından yetişkin erkek nüfusunu belirleyebilmek ve bununla orantılı genel nüfus hakkında gerçeğe yakın oranlarda tahminler yürütebilmek mümkündür. Barkan, Meriçli, 1988: 3. Bununla birlikte bu defterlerin tespit edilemediği dönemler de söz konusudur ve böylesi durumlarda Brenner'in sözünü ettiği gibi problemler ortaya çıkmaktadır. 1573 yılındaki Yahudi nüfusu konusunda farklı aktarımlarla ilgili görüşler için bkz. Lowry, 2004: 45. Levinge ise Bursa nüfusuyla ilgili tahminlere değindikten sonra verdiği bu sayıların

tarihli seyahatnamelerde dahi tutarsızlıkların mevcut olması da aktarımların tahminlere dayalı olarak yapıldığını kanıtlamaktadır. Ancak Bursa halkının nüfus yapısı hakkında genel bir fikir edinilmesine yardımcı olan seyahatnameler bunun da ötesinde farklı din mensuplarının oranlarıyla ilgili birbirine yakın rakamları barındıran kaynaklardır. Tahrir defterleri ve ilk nüfus sayımlarının yapıldığı yıllardaki rakamlarla yapılan karşılaştırmalar da bu tahminlerin doğruya oldukça yakın olduğunu göstermektedir.

Osmanlı hâkimiyeti süresince Bursa'da Müslümanlarla birlikte gayrimüslimler de yaşamıştır. Seyahatnameler bu gerçeğin belirlenmesine yardımcı olan ve nüfus değişimleri hakkında bilgi veren kaynaklardır. Barındırdıkları ipuçları yalnızca nüfustaki artış miktarının değil, gayrimüslimlerin nüfus içerisindeki yerleri ve oranlarındaki değişimlerin de belirlenmesini olanaklı kılar. Kentin ele geçirilmesinin ardından halkın Orhan Gazi'ye ödenen bir fidyeye serbest bırakılıp Bursa'yı terk ettikleri Osmanlı kroniklerinde kayıtlı ise de Ortodoks Rumların bir kısmının burada yaşamaya devam ettiği ve Hıristiyanlık inancını devam ettirdiği bilinmektedir. Rumların yanında her biri kendi mahallesine, dini ve sosyal yapılarına sahip Ermeni ve Yahudilerin de Bursa'da yaşadığı seyahatnamelerden öğrenilebilmektedir. Bertrandon de la Broquiere, Pera Tafur, Benedetto Dei, Michelozzi ve Bonsignori, Maringhi gibi erken dönem seyyahlarının Bursa'da ikamet eden Floransalı ve Cenevizli tüccarlardan bahsetmeleri ise Bursa'da bu yıllarda Latin Katoliklerinin mevcut olduğunu kanıtlamaktadır³⁵²¹. 19. yüzyıldan itibaren ise, az sayıda olmakla birlikte, Ermeniler arasındaki

güvenilir olmamasının sebebini şu şekilde açıklamıştır: “Türkiye’de genel nüfus sayımı yapılmadığından bir Türk kentinin nüfusunu doğru olarak tespit etmek imkânsızdır.” Levinge, 1839: 238.

³⁵²¹ 15. yüzyıla ait kadı sicillerinden elde edilen veriler Bursa'da bu yıllarda önemli sayıda Latin tüccarın mevcut olduğunu kanıtlamaktadır (İnalçık, 1960). İlk bakışta bu kişilerin yalnızca ticaret amacıyla burada bulunduğu akla gelse de seyahatnameler ve sicil kayıtları Bursa'da yerleşmiş tüccarların da mevcut olduğunu gösterir. Asıl amaçları vergi toplanan kişileri belirlemek olan tahrir defterlerinin vergiden muaf olan bu kişilerden söz etmemeleri de seyahatnameleri bu konuyla ilgili daha önemli kaynaklar haline getirmektedir (Lowry, 2004: 46). İlk yıllarda oldukça yoğun biçimde ticari faaliyetler gerçekleştirdiğini gördüğümüz Avrupalı tüccarlar yine seyahatnamelerden belirlenebildiği üzere bu faaliyetlerini bir süre sonra tamamen sona erdirmişlerdir. Niebuhr özellikle bu durumun üzerinde durarak Bursa'da hiçbir Avrupalı tüccar veya misyonerin bulunmadığını söylemiştir. Akdemir, 1989: 100. 1818'de burada bulunan Fuller de yine neredeyse hiç Frenk yerleşimcisi olmamasına özel olarak değinmiştir. Fuller, 1829: 70. Avrupalı tüccarların Bursa'da tekrar kendini gösterdiği yıllar ise 19. yüzyılın ortalarıdır.

Katolik, Gregoryen, Protestan gibi farklı mezheplerle ilgili aktarımlar yapan seyyahlarla da karşılaşılır.

Bursa'yı Osmanlı hâkimiyetinin erken dönemlerinde ziyaret eden seyyahların nüfus dağılımına nadiren yer verdikleri ve tek bir dini gruba yönelik aktarımlar yaptıkları görülür. Gayrimüslimlerden bahseden ilk kişi 1355 yılında bir esir olarak Bursa'ya gelen Palamas olup bazı Hıristiyanların kendisini görmeye geldiklerini söylemiştir. Seyyahın sözünü ettiği bu Hıristiyanlar Bursa'nın eski ahalisi olan Rumlar olmalıdır³⁵²². 1498'de Bursa'ya gelmiş olan Bonsignore ve Michelozzi'nin yazmalarını değerlendiren Borsook kentin nüfus yapısına yönelik herhangi bir aktarıma yer vermemiştir³⁵²³. Ancak Lowry seyyahların Grekçe yazmalar satın almış olmalarının burada bu yıllarda yaşamakta olan bir Hıristiyan cemaatin varlığını kanıtladığını ileri sürmüştür³⁵²⁴. Schiltberger nüfus dağılımı ve gayrimüslimlerle ilgili bir aktarım yapmamış ancak hastanelerinden Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerin yararlandığı bilgisini vermiştir. Bundan dolayı bu aktarımı kentin genel nüfus yapısı hakkında bir ipucu olarak değerlendirilebilir ve bu açıdan Schiltberger erken dönem seyyahları arasında ayrı bir yere konulabilir³⁵²⁵. Gerlach Rumların yaşadıkları bölge, kiliseleri, sayıları gibi konularla ilgili ayrıntılı bilgiler vermesine rağmen Ermeni veya Yahudilerden söz etmemiştir³⁵²⁶. 1588 yılında Lubenau kentte Türkler ve Yahudilerin bulunmasına rağmen Hıristiyanların sayısının çok az olduğunu belirtmiştir³⁵²⁷. Simeon ise sayıları ve kiliseleri hakkında bilgi vermese de yalnızca Ermenilerden bahsetmiştir³⁵²⁸.

Schiltberger Bursa'nın toplam nüfusu hakkında aktarım yapan ilk kişi olmakla birlikte başka kaynaklarda görülen miktarların çok üstünde bir sayıyla kentin 200.000 haneden oluştuğunu söylemesi verdiği bu bilgiye şüpheyle

³⁵²² Arnakis, 1951: 106

³⁵²³ Borsook, 1973: 163

³⁵²⁴ Lowry, 2004: 24

³⁵²⁵ Schiltberger, 1997: 101

³⁵²⁶ Gerlach, 2007: 446–447

³⁵²⁷ Lubenau, 2012: 487

³⁵²⁸ Simeon, 2007: 29

yaklaşılmasına neden olur³⁵²⁹. Daha sonra ilk olarak 1675 yılında Wheler Bursa'da 40.000 Türk ve 12.000 Yahudi'nin yaşadığını Rum ve Ermenilerin sayısının ise çok az olduğunu söylemiştir. Seyyahın verdiği bu rakamların daha gerçekçi olduğu söylenebilir. Aktarımı ayrıca Hıristiyanları Rumlar ve Ermeniler olarak ayırması, Yahudilerden söz etmesi, Bursa'nın toplam nüfusu içerisinde gayrimüslimlerin oranını ortaya koyması bakımından da önemlidir³⁵³⁰. Covel 500 veya 600 Rum ve aynı sayıda Ermeni ailesi ile 500 Yahudi ailesinin mevcut olduğunu belirtmiştir³⁵³¹.

Bursa'yı ziyaret eden seyyahlar 18. yüzyıldan itibaren nüfus konusuna daha sık eğilmeye, doğruya daha yakın ve nüfus dağılımıyla ilgili daha net ve ayrıntılı tanımlamalar yapmaya başlamışlardır. Tournefort'a göre 1701 yılında Yahudilerin 400, Ermenilerin 500, Rumların ise 300 evi veya ailesi mevcuttur. Türk nüfusunu ele alırken 10–12.000 Türk ailesinin 40.000 kişiye tekabül ettiğini belirtmesi, her ailenin dört kişiden oluştuğunu düşünerek bir hesaplama gittiğini gösterir ve bu paralelde gayrimüslim halkın nüfusu da hesaplanabilir. Buna göre Yahudiler 1.600, Ermeniler 2.000, Rumlar ise 1.200 kişiden ibarettir³⁵³². Aynı yüzyılın ortalarında Pococke'nin Rumların 600, Ermenilerin 800 aileden oluştuğu şeklindeki aktarımı yine Tournefort gibi bir hesaplama maruz bırakılırsa Bursa'da bu tarihte 2.400 Rum ve 3.200 Ermeni bulunduğu ortaya çıkacaktır³⁵³³. Aynı hesaplama Niebuhr için de uygulanırsa Müslüman nüfusunun 72–76.000 civarında olduğu, Ermenilerin yaklaşık 4.800, Rumların 2.800–3.000, Yahudilerin ise 1.600–2.000 kişiden oluştuğu söylenebilir³⁵³⁴. Yüzyılın sonlarına doğru Brenner, kendisi bu rakamı abartılı bulmakla birlikte, Bursa'nın nüfusunun 100.000 olduğunun tahmin edildiğini belirtmiş, bu sayının içinde 6.000 Ermeni, 3.500 Rum ve 1.200 Yahudi'nin bulunduğunu söylemiştir³⁵³⁵.

³⁵²⁹ Schiltberger, 1997: 101

³⁵³⁰ Wheler, 1682: 215

³⁵³¹ Covel, 1998: 151

³⁵³² Tournefort, 1741: 307

³⁵³³ Pococke, 1772: 298

³⁵³⁴ Gloyer, Olshausen, 1837: 144–145

³⁵³⁵ Brenner, 1824: 22

19. yüzyılda Bursa'nın toplam nüfusu ve nüfus dağılımıyla ilgili bilgi veren ilk seyyah Browne'dur. Seyyah 50.000'i Müslüman olan nüfusunun 60.000 kişiden daha fazla olduğunu söylemiştir. Sayılarını 7.000 olarak verdiği Ermeniler bu yüzyılda da Türklerden sonra en kalabalık gruba meydana getirmeye devam etmektedirler. Ayrıca Rumların 3.000, Yahudilerin ise 1.800 kişiden ibaret olduğunu belirtmiştir³⁵³⁶. Hammer, Müslüman nüfusunun 100.000 kişi olarak tahmin edildiğini söylese de kendisi bu rakamı abartılı bulmuş, 6.000 Ermeni, 3.500 Rum ve 1.200 Yahudi'nin daha kabul edilebilir olduğunu ifade etmiştir³⁵³⁷. Rum piskoposunun Kinneir'e verdiği bilgiye göre Türkler, Yahudiler, Ermeniler ve Rumlardan oluşan Bursa'nın nüfusu 40.000'dir³⁵³⁸. Turner toplam nüfusun 70.000 olduğunu söylemiştir. Bu sayı doğrultusunda her haneyi yaklaşık beş kişi olarak hesapladığı anlaşılmaktadır ve buna göre seyyah Bursa'da 55.000 Türk, 8.250 Ermeni, 4.400 Rum ve yaklaşık 2.000 Yahudi'nin mevcut olduğunu belirtmiştir³⁵³⁹. Fuller nüfus dağılımı konusunda çok fazla ayrıntı vermemiş, 40.000 olan toplam nüfusunun üçte birini Yahudi ve Ermenilerin oluşturduğunu, Rumların az sayıda olduğunu belirtmiştir³⁵⁴⁰. Walsh, 75.000 olarak tahmin ettiği nüfusunda Rum ve Ermeni Hıristiyanların toplam sayısının 9.000, Yahudilerin ise 1.800 kişi olduğunu söylemiştir³⁵⁴¹. Wolff'un verdiği aile sayısı diğer örneklerdeki gibi hesaplanırsa Ermenilerin 4.200, Rumların 3.000 ve Yahudilerin 1.200 kişi oluşturdukları ortaya çıkar³⁵⁴². Porter da 1.500 Ermeni evine karşılık 1.000 Rum evinden söz eder. Bu da benzer bir hesaplamayla 6.000 Ermeni'ye karşılık 4.000 Rum'un mevcut olduğunu gösterir. Seyyah Yahudilerin de bir mahallesi olduğunu söylemiş ancak sayılarını vermemiştir³⁵⁴³. Lvinge toplam nüfusu 50 ila 80.000 arasında tahmin edilen Bursa'da Ermenilerin 10.000, Rumların ise 5.000 kişiden oluştuğuyla ilgili

³⁵³⁶ Browne, 1820: 111

³⁵³⁷ Hammer, 1818: 65

³⁵³⁸ Kinneir, 1818: 246

³⁵³⁹ Turner, 1820: 151

³⁵⁴⁰ Fuller, 1829: 70

³⁵⁴¹ Walsh, 1836: 199

³⁵⁴² Wolff, 1829: 317

³⁵⁴³ Porter, 1835: 251

fikirler ileri sürüldüğünü ancak Türkiye’de nüfus sayımları yapılmadığından bu rakamları güvenilir bulmadığını belirtmiştir³⁵⁴⁴. Diğerleriyle benzer bir oranlama ile Burgess’in 16.000 eve sahip olduğunu söylediği Türklerin 64.000, Ermenilerin 4.000, Yahudilerin 1.200 kişiden oluştuğu hesaplanabilir. Seyyah Rumların da Ermenilerden daha az olduğunu söylemiş ancak bir rakam vermemiştir³⁵⁴⁵. Schneider, Bursa’nın nüfusunun 80.000 ile 100.000 arasında tahmin edildiğini ancak 100.000 rakamının çok yüksek bir rakam olduğunu ifade etmiş, 80.000 olarak düşünüldüğünde 60.000 Müslüman, 10.000 Ermeni, 8.000 Rum, 2.000 Yahudi ile az sayıda Avrupalı Frenk’in yaşadığının söylenebileceğini belirtmiştir³⁵⁴⁶. Michaud Bursa’nın 100.000 kişiden oluştuğunu söyleyerek nüfus dağılımını 90.000 Türk, 5.000 Rum, 3.000 Ermeni ve 2.000 Yahudi şeklinde yapmıştır³⁵⁴⁷. Walsh nüfusunun 75.000 olduğunu söylediği Bursa’da Yahudi, Rum ve Ermenileri ayrı olarak ele almamış yalnızca toplam sayılarının 11.000 olduğunu söylemiştir³⁵⁴⁸. Pfeiffer da gayrimüslimleri ayırmadan benzer bir tanımlama yapmış Türklerin 10.000 evi olduğunu yani yaklaşık 40.000 kişiden oluştuğunu, dış mahallelerde bulunan Hıristiyan, Yahudi ve Rumların ise 4.000 ev yani 16.000 kişiden ibaret olduğunu söylemiştir³⁵⁴⁹.

Nüfus hakkındaki bu aktarımlar büyük oranda yalnızca seyyahların tahminleridir. Ancak 1852’de genel bir nüfus sayımı yapılmıştır ve bu tarihin sonrasında Bursa’yı ziyaret eden bazı seyyahlar tahminler yerine bu sayımın sonuçlarına yer vermişlerdir. Dikkat çekici olan husus bu tarihe kadar seyyahların tahminlere veya duyularına göre verdikleri rakamların gerçek nüfus ve gayrimüslim sayılarıyla oldukça yakın olmasıdır. Aktarımını bu sayım sonuçlarına göre yapan Murray toplam nüfusun 73.000 olduğu Bursa’da 11.000 Ermeni ve 6.000 Rum’un yaşadığını belirtmiş, Yahudilerin ise yalnızca çok az sayıda olduğunu söylemekle yetinmiş, sayılarını

³⁵⁴⁴ Levinge, 1839: 238

³⁵⁴⁵ Burgess, 1834: 134

³⁵⁴⁶ Schneider, 2009: 14, 32

³⁵⁴⁷ Poujoulat, Michaud, 1840: 162

³⁵⁴⁸ Walsh, 1838a: 29

³⁵⁴⁹ Pfeiffer, 1852: 72

vermemiştir³⁵⁵⁰. Joanne ve Isambert de bu sayımın sonuçlarına yer vermiş ve aynı bilgileri tekrarlamışlardır³⁵⁵¹. Daha sonra Busch daha yuvarlak rakamlarla 70.000 olan nüfusunun 10.000 Ermeni, 6.000 Rum ve 3.000 Yahudi'den oluştuğunu söylemiştir³⁵⁵². Yine eseri bir rehber kitap niteliğinde olan Coufopoulos toplam nüfusun 70.000 olduğu Bursa'da 35.000 Müslüman ve 2.000 Yahudi dışında kalanların Hıristiyan olduğunu belirtmiştir. Ayrıca çoğunluğu Fransız ve İtalyan olan 500 Avrupalının de burada bulunduğunu ifade etmiştir³⁵⁵³. Bursa'ya genel olarak bakıldığında yayıldığı alan itibariyle nüfusunun 100.000'in üstünde olarak tahmin edilebileceğini ancak güvenilir kaynakların kendisine 80.000 kişilik bir nüfustan bahsettiğini söyleyen Warsberg'in güvenilir kaynakları da yine sayım sonuçlarını veren kitaplar veya sayımdan haberdar olan kişiler olmalıdır. Seyyahın büyük bölümünün Türklerden oluştuğunu söylediği 80.000 rakamı 1852 sayım sonuçlarının biraz üstünde olsa da, Rumların 6.000, Ermenilerin 11.000 Yahudilerin ise 3.000 kişiden ibaret olduğunu belirtmesi bu sayım sonuçları ile uyumludur³⁵⁵⁴.

Bu sayım nüfus hakkındaki tanımlamaların sürekli aynı olmasını sağlamamış, 1852 yılı sonrasında Bursa'ya gelen bazı seyyahlar yine birbirinden farklı rakamlar vermeye devam etmişlerdir. Bunun nedenlerinden biri 1855 depreminin nüfusta önemli değişimlere neden olan bir felaket olduğunun düşünülmesidir. Eseri büyük oranda bu deprem hakkında olan Cooper 19. yüzyıl içinde 100.000'e kadar çıkan nüfusunun felaketler yüzünden 80.000'e kadar düştüğünü söylerken bu depremi kast etmektedir³⁵⁵⁵. Perrot da bir zamanlar nüfusunun çok daha fazla olduğunu, buraya gelen seyyahların kentin nüfusunun hala 60.000 olduğunu söylemelerinin açıkça bir abartı gösterdiğini ve kendi topladığı bilgilere göre 35.000 kişiyi güçlükle aşabildiğini söyleyerek Bursa nüfusu hakkında karşımıza çıkan en düşük sayıyı vermiştir. Ayrıca nüfusun beşte birini

³⁵⁵⁰ Murray, 1854: 182

³⁵⁵¹ Joanne, Isambert, 1861: 502

³⁵⁵² Busch, 1870: 147

³⁵⁵³ Coufopoulos, 1895: 184

³⁵⁵⁴ Warsberg, 1869: 140

³⁵⁵⁵ Cooper, 1855: 182

Ermeniler, Rumlar ve Yahudilerin oluşturduğunu söylemiş ancak sayılarını 1.000 olarak verdiği Yahudiler dışında Ermeni ve Rumların kaç kişi olduğunu belirtmemiştir³⁵⁵⁶.

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Bursa'nın nüfusunun artmaya devam ettiği veya en azından bu tür düşüncelere sahip olduğu, seyahatnamesi bu tarihlere ait olan seyyahların aktarımlarından çıkarılabilecek bir sonuçtur. Nüfustaki artışa oranla gayrimüslim sayılarında da değişiklik meydana gelmesi muhtemel olsa da genel tanımlamalar haricinde bu tür değişimler hakkında bilgi veren çok az seyyah mevcuttur. Jerningham'ın nüfus yapısı hakkındaki tanımlaması oldukça geneldir ve kentte yaklaşık 100.000 kişinin yer aldığını belirtmiş, tüm gayrimüslimleri bir arada sayarak Hıristiyan ve Yahudilerin 10.000 kişiden ibaret olduğunu söylemiştir³⁵⁵⁷. Kınçov, 19. yüzyılın sonlarında Bursa'nın nüfusunun 95.000 kişi olduğunu, bunların arasında 8.000 Ermeni, 4.000 Rum ve 2.000 Yahudi'nin bulunduğunu geri kalanların Türklerden oluştuğunu ifade etmiştir. Ayrıca Bursa'daki Hıristiyanları yalnızca Rum ve Ermeni olarak da ayırmamış Ortodoks Rumların, Gregoryen Ermenilerin, Katolik Ermenilerin bulunduğunu söylemiştir³⁵⁵⁸. Hawley nüfusunda dalgalanmalar olduğunu söylediği Bursa'nın, İstanbul fethedildiğinde 100.000 ahalisi olduğunu 19. yüzyılın başlarında 35.000'e kadar düştüğünü ve 20. yüzyılda tekrar 100.000'in üzerine çıktığını belirtmiş, nüfusun üçte ikisini oluşturan Türklerin haricinde Yahudi, Rum ve Ermenilerin görüldüğünü söylemiştir³⁵⁵⁹. Banse da yine nüfusunun üçte ikisini Türklerin oluşturduğu Bursa'da 90.000 kişinin bulunduğunu belirtmiştir³⁵⁶⁰.

Örnekleri görüldüğü üzere ufak farklar haricinde özellikle gayrimüslim sayıları hakkındaki tahminlerde her yüzyıl bir uyum söz konusudur. Yapmış olduğu tanımlama bu oranların oldukça dışına taşan tek seyyah ise Overbergh olup, kendisine bir rehberin 250.000 Müslüman, 70.000 Rum,

³⁵⁵⁶ Perrot, 1864: 69

³⁵⁵⁷ Jerningham, 1873: 219

³⁵⁵⁸ Mevsim, 2009: 78

³⁵⁵⁹ Hawley, 1918: 38–39

³⁵⁶⁰ Banse, 1919: 72

50.000 Ermeni, 3.000 Yahudi ve yüzlerce Bulgar göçmenden oluşan Bursa nüfusunun 400.000 olduğunu söylediğini kaydetmiştir³⁵⁶¹.

Bu aktarımlardan tespit edebildiği gibi Bursa'da Yahudi, Ermeni ve Rumlar yaşamaktadır. 19. yüzyılda da Rum ve Ermenilerin farklı mezhepleri ile ilgili tanımlamalar yapılmaya başlanmıştır. Bu durum farklı din mensuplarının kendilerine ait bir ibadet yapısına sahip olup olmadıkları sorusunu akla getirir. Avrupalı seyyahların bazı durumlarda Bursa'da çoğunluğu oluşturan Müslümanlardan çok kendi dindaşlarından bahsetmeyi tercih etmeleri³⁵⁶² Rumlar, Ermeniler ve daha az örnekle Yahudilerin sosyal yaşamları, genel durumları yanında ibadet mekânlarının da ele alınmasını sağlamıştır. Fakat camilerin mimarileri hakkında bilgi veren seyyahlar, kilise ve sinagoglardan bahsederken mimari özellikleri hakkında çok fazla ayrıntıya değinmemişlerdir. Özellikle misyonerlik amacıyla Bursa'ya gelmiş olan kişiler kendi dinlerine ait ibadet mekânlarını mutlaka ziyaret etmişlerse de bu yapıların mimari özellikleri hakkında bilgi veren örneklerin sayısı çok azdır. Yine de farklı ibadet mekânlarını bazen ziyaret eden bazen kısa bilgiler veren seyyahların aktarımları en erken tarihlerden itibaren Bursa'da daima Ermeni ve Rumlara ait kiliseler ile Yahudilerin kullanımında olan sinagogların mevcut olduğu kanıtlamaktadır.

Osmanlı hâkimiyetine geçerek bir Müslüman kentine dönüşmüş olmakla birlikte gayrimüslimlerin serbestçe ibadetlerini yapabildikleri Bursa'da I. Murad Dönemi'nde 3 kilise ve 1 sinagog inşa edildiği bilinmektedir³⁵⁶³. 1355 yılında yani fethinin kısa bir süre ardından Bursa'ya gelmiş olan Palamas'ın buradaki Hıristiyanların kendisiyle rahat biçimde görüşebildikleri ve dini konularda konuşmalar yaptıkları bilgisini vermesi de³⁵⁶⁴ Bursa'daki gayrimüslimlerin, dinler arası çatışmaların en şiddetli yaşandığı erken dönemlerde dahi Müslümanlar tarafından herhangi bir baskıya maruz kalmadığının kanıtlarından biridir. Bazen seyyahlar sayılarının yetersizliğinden yakınsalar da yaptıkları aktarımlar her dönemde ve her dini

³⁵⁶¹ Overbergh, 1899: 389

³⁵⁶² Lowry, 2004: 11

³⁵⁶³ Osmangazi Belediyesi, 2006: 86

³⁵⁶⁴ Arnakis, 1951: 106.

gruba yönelik en azından bir ibadet mekânının bulunduğunu doğrulamaktadır. Erken dönem seyyahları dahi Bursa'daki kilise yapılarının en azından mevcudiyeti hakkında bilgi edinmemize yardımcı olurlar. Özellikle Latin Katoliklerin sayısı sonradan azaldığı ve bunlara ait kilise ve diğer yapılarla ilgili bilgi edinmek daha zor olduğu için Bursa'da Floransalı tüccar ve bankerlere ait işyeri, dükkân ve konsolosluklarla birlikte kiliselerin mevcut olduğunu söyleyen Benedetto Dei'nin aktarımı oldukça önemlidir³⁵⁶⁵. Covel, üç Rum, bir Ermeni kilisesinden söz etmiş Yahudilere ait bir ibadet mekânı hakkında bilgi vermemiştir³⁵⁶⁶. Kinneir, Yahudiler, Ermeniler ve Rumların kendi ibadet mekânlarına sahip olduğunu söylemiştir³⁵⁶⁷. Briand genel mimari ve kent dokusu tanımlamasında Bursa'nın dikkat çekici yapıları arasında Rum ve Ermeni kiliseleri ile sinagogların da olduğunu söylemiş ancak bunların herhangi birisini ayrıntılı bir biçimde ele almamıştır³⁵⁶⁸. Naçov da genel kent dokusu tanımlamasında Ermeni ve Rum piskoposluk merkezi olan kentte üç Rum kilisesi, iki Ermeni kilisesi ve sinagogların olduğunu söylemiş ayrıca Türk okulları ile birlikte Hıristiyan ve Musevi okullarından da bahsetmiştir³⁵⁶⁹.

Seyahatnameler aracılığıyla gayrimüslim yapılarının en azından konumlarının tespit edilebilmesi için Bursa'daki Rum, Ermeni ve Yahudi mahallelerinin yerini belirlemek gerekir³⁵⁷⁰. Çünkü seyyahların doğruladıkları gibi Bursa aynı inanca mensup kişilerin bir arada yaşadığı mahallelere ayrılmıştır ve her dini grubun ibadet mekânı kendi mahallesinde yer almaktadır. Bu durumu kanıtlayan Lowry, tahrir defterleri ile yaptığı bir karşılaştırma neticesinde Halepli Paul'un eşlik ettiği Antakya piskoposu Macarius'un kiliseleri ziyaret ettiği Kayabaşı, Balıkpazarı ve Demirkapı

³⁵⁶⁵ Benedetto Dei, 1985: 133'den naklen Lowry, 2004: 42

³⁵⁶⁶ Covel, 1998: 151

³⁵⁶⁷ Kinneir, 1818: 158

³⁵⁶⁸ Briand, 1829: 49–50

³⁵⁶⁹ Mevsim, 2009: 59.

³⁵⁷⁰ Seyyahlar gayrimüslim yerleşimlerinin konumlarıyla ilgili yalnızca genel tanımlamalar yapmışlardır. Bu yüzden kilise ve sinagog gibi dini yapıların yerlerinin tespit edilebilmesine çok kaba hatlarıyla yardımcı olabilirler. 15. yüzyıldan itibaren örnekleri elimizde bulunan tahrir defterleri ise böylesi bir konu hakkında daha sağlıklı veriler barındırmaktadır. Ancak tezimizdeki amacımız seyahatnamelerin sanat tarihi alanında kullanılabilirliğini ortaya koymak olduğundan yalnızca bu kaynaklar paralelinde değerlendirmeye gidilecektir.

mahallelerinin üçünün de Rum Ortodoks nüfusun yoğun biçimde yaşadığı yerler olduğunu ortaya koymuştur³⁵⁷¹. Browne da Ermeni kilisesinin Ermeni mahallesinin merkezini meydana getirdiğini söylemiştir³⁵⁷².

Gayrimüslimlerin yaşadıkları yerler konusunda seyahatnameler aracılığıyla elde edilebilecek ilk bilgi bu mahallelerin asıl kent olarak tanımlanan Bursa Kalesi'nin sınırları dışında kalan ve dış mahalleler veya varoşlar olarak adlandırılan mahallelerde yer aldıklarıdır. Osmanlı'nın eline geçmesinin hemen sonrasında Hisar için Müslüman yerleşimine tahsis edildiği muhakkaksa da 14. ve 15. yüzyıllara ait seyahatnamelerde Bursa'nın bu özelliği üzerinde çok durulmamıştır. Yalnızca Bertrandon de la Broquiere kentin birkaç mahalleye ayrıldığını ve kalesinde de bin evden oluşan bir yerleşimin olduğunu söylemiş ancak dinlere göre bir düzenlemeden söz etmemiştir³⁵⁷³. Farklı din mensuplarının yaşadıkları yerlerle ilgili bilgiler veren ilk seyyahlar olan Lubenau³⁵⁷⁴, Thevenot³⁵⁷⁵, Wheler³⁵⁷⁶, Spon³⁵⁷⁷, Covel³⁵⁷⁸ ise özellikle bu duruma değinmişler, surların içinde Müslümanlar dışında kimsenin oturmadığını söylemişlerdir. Wheler bu duruma bir yorum da getirerek kentin ele geçirilmesi sırasında çok fazla kan döküldüğünü ve bunun cezası olarak Hıristiyanların surlarla çevrili alanda oturmalarına izin verilmeyerek dış mahallelerde konaklama cezası çektiklerini iddia etmiştir³⁵⁷⁹. 1487, 1530 ve 1537 yıllarına tarihlenen tahrir defterleri incelendiğinde de gayrimüslimlere ait olan mahallelerin tepede yer alan hisar içerisinde değil kentin aşağı kesimlerinde yer aldıkları görülür³⁵⁸⁰. Ancak bu durumun yalnızca erken dönemlere özgü olmadığı sonraki yüzyıllarda da devam ettiği yine seyahatnameler aracılığıyla tespit edilebilir. Tournefort surların çevrelediği alanı asıl kent olarak tanımlamış ve burada yalnızca

³⁵⁷¹ Lowry, 2004: 49

³⁵⁷² Browne, 1820: 111

³⁵⁷³ Bertrandon de la Broquiere, 2000: 200.

³⁵⁷⁴ Lubenau, 1916: 76'dan naklen Lowry, 2004: 23

³⁵⁷⁵ Thevenot, 2009: 113–114

³⁵⁷⁶ Wheler, 1682: 215

³⁵⁷⁷ Spon, 1724: 211'den naklen Lowry, 2004: 50

³⁵⁷⁸ Covel, 1998: 151

³⁵⁷⁹ Wheler, 1682: 215

³⁵⁸⁰ Lowry, 2004: 50

Müslümanların oturmasına izin verildiğini, daha kalabalık ve güzel olan dış mahallelerde ise Yahudi, Ermeni ve Rumların bulunduğunu söylemiştir³⁵⁸¹. Brenner gayrimüslimlere ait evlerin dış mahallelerde yer aldığı bilgisini tekrarlamıştır³⁵⁸². Pfeiffer Hıristiyan ve Yahudilerin kentin dış mahallelerinde ikamet ettiklerini belirtmiş ancak ayrı mahallelerde değil karışık biçimde yaşadıklarını ifade etmiştir³⁵⁸³. Gallenga 19. yüzyılın sonlarında dahi bu durumun değişmediğini kanıtlamaktadır. Seyyah Osmanlı'nın Bursa'daki en erken yerleşim yeri olarak tanımladığı ve yukarı kent biçiminde adlandırdığı hisar bölümünde yalnızca Müslümanların yaşadığını, Rum, Ermeni ve Yahudilerin ise kentin dış mahallelerinde yerleştiğini söylemiştir³⁵⁸⁴.

Farklı din mensuplarının yerleştiği konumlarla ilgili elimizdeki kaynakların en önemlilerinden biri Niebuhr'un seyahatnamesidir. Seyyah Bursa'nın ilk haritası olarak da değerlendirilen bir krokiye eserinde yer vermiş ve bu mahalleleri numaralarla da açıklamıştır. Özellikle hisar çizimi oldukça gerçekçi ve doğruya yakın olduğundan seyahatnamesi bu konuyla ilgili önemli bir kaynak olarak değerlendirilebilir. Seyyahın kiliselerini gösterdiği konum itibarıyla Ermenilerin kalenin ve vadinin doğusunda yer aldıkları, Rumların kalenin batısında bir bölgede yaşadıkları, Yahudilerin de kalenin kuzeyinde kaldıkları görülebilmekte ve haritada konumları da net bir biçimde tespit edilebilmektedir³⁵⁸⁵. Farklı din mensuplarının yaşadıkları mahallelerin konumlarını ayrıntılı olarak veren seyyahlar da Niebuhr'un aktarımlarını büyük oranda doğrulamaktadır. Covel, Rumların ve Yahudilerin kuzeyden batıya doğru bakan tepenin eteğinde, Ermenilerin ise güneyde yerleştiğini belirtmiştir³⁵⁸⁶. Pococke Rumların kalenin batısında, Ermenilerin ise vadinin doğusunda yaşadığı yönünde bir bilgi vermiştir³⁵⁸⁷. Nüfus dağılımından bahsederken Ermeni ve Rumları ayrı biçimde ele alan Turner kent içindeki yerleri konusunda böylesi bir ayrıma gitmemiş ve yalnızca Hıristiyanların

³⁵⁸¹ Tournefort, 2005: 235

³⁵⁸² Brenneri, 1824: 22

³⁵⁸³ Pfeiffer, 1852: 72

³⁵⁸⁴ Gallenga, 1877: 42

³⁵⁸⁵ Gloyer, Olshausen, 1837: 144–145, Levha XII

³⁵⁸⁶ Covel, 1998: 151

³⁵⁸⁷ Pococke, 1772: 298.

kentin batısında ayrı bir mahallede yaşadığını söylemiştir³⁵⁸⁸. Yine böylesi bir ayrıma gitmeyen Texier de Hıristiyan mahallesinin kentin doğusunda olduğunu söylemiştir³⁵⁸⁹. Her iki seyyahın sırasıyla Rumlar ve Ermenilerden söz ettikleri anlaşılmaktadır. Lubenau Yahudilerin Türkler gibi kendi mahalleleri bulunduğunu söylemiş, ancak Hıristiyanlar için böyle bir durumdan söz etmemiş yalnızca şehre dağılmış halde olduklarını belirtmiştir³⁵⁹⁰. Michaud da Bursa'nın vadiler tarafından farklı bölümlere ayrıldığını ifade etmiş ve bu bölümlerden her birinin farklı din mensupları tarafından yerleşim gördüğünü söylemiştir³⁵⁹¹. Vecchi ve Osculati Yahudi mahallesinin Eski Kaplıca varoşlarında ve surların dibinde yer aldığını, bu yerin sefil barakalar ve lağım kokularıyla kentin kötü bir bölümünü oluşturduğu belirtmişlerdir³⁵⁹². Bursa'da farklı din mensuplarının farklı mahallelerde ikamet ettiğini açık biçimde ortaya koyan seyyahlardan bir diğeri Naçov'dur. Naçov Gökdere'nin Bursa'yı Türk ve Ermeni halkının yaşadığı mahallelere ayırdığını, Ermeni Mahallesi'nin de Rum Mahallesi'nden bir yükseltiyle ayrıldığını söylemiştir. Yani aynı dine mensup olsalar dahi farklı mezheplere mensup kişilerin kentin farklı noktalarına yerleştikleri anlaşılmaktadır³⁵⁹³. Naçov gibi yine Bulgar bir seyyah olan Kınçov da kentin coğrafi yapısı hakkında bilgi verirken derin vadilerin doğu tarafından Ermeni Mahallesi'nin, daha küçük bir derenin ise batı yönünden Rum Mahallesi'nin sınırını biçimlendirdiğini belirtmiştir³⁵⁹⁴.

2.4.15.1. Ermeniler ve Ermeni Yapıları

Bursa'da Yahudilerden, Rum Ortodoks Hıristiyanlardan ve hatta Floransalı ve Cenevizlilerin meydana getirdiği Latin Katoliklerden bahseden

³⁵⁸⁸ Turner, 1820: 152

³⁵⁸⁹ Texier: 2002: 204

³⁵⁹⁰ Lowry, 2004: 45

³⁵⁹¹ Poujoulat, Michaud, 1840: 161

³⁵⁹² Felice de Vecchi, 1854: 92

³⁵⁹³ Mevsim, 2009: 58

³⁵⁹⁴ Mevsim, 2009: 77

erken dönem seyyahları Ermenilerden söz etmemişlerdir. Lowry 1573 yılındaki tahrir defterinde Ermenilerin ayrı bir grup olmadan Hıristiyan haneleri içine yerleştirilmiş olabileceği düşüncesine sahiptir³⁵⁹⁵. Ancak gerek tahrir defterlerinde gerekse de seyahatnamelerde 16. yüzyıl öncesinde Bursa'da Ermeni varlığına yönelik bir bilgi mevcut değildir. Kendilerinden söz edilmeye başladığı dönemlerden itibaren ise Ermenilerin Rumlardan daima daha fazla gösterildikleri ve belli bir yüzyıldan sonra Bursa'nın en kalabalık gayrimüslim ahalisi haline geldikleri görülmektedir.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Bursa'da Ermenilerden bahseden ilk seyyah kendisi de bir Ermeni olan Polonyalı Simeon'dur. 1609 yılındaki ziyaretinde Bursa'daki Ermenilerin 300 hane oluşturduğunu, beş papazlarının ve küçük bir ahşap kiliselerinin bulunduğunu söylemiştir³⁵⁹⁶. Aynı yüzyılın ortalarına doğru Bursa'yı ziyaret eden Manucci de Bursa halkı arasında Ermenilerin olduğunu söylemiş ancak nüfustaki oranları ve sayılarıyla ilgili bir bilgi vermemiştir³⁵⁹⁷. 1675 yılında Wheler Bursa'da Ermenilerin yaşadığını söylemekle birlikte sayılarının Türkler ve Yahudilere oranla çok daha az olduğunu belirtmiştir³⁵⁹⁸. Covell Ermenilerin 500 veya 600 aileden ibaret olduğunu söylemiştir³⁵⁹⁹. Wheler ve Covell'dan kısa bir süre sonra Bursa'ya gelen Tournefort ise yaklaşık 2.000 kişiden oluşan Ermenilerin Türklerden sonraki en kalabalık grubu meydana getirdiklerini söylemiştir³⁶⁰⁰. Ermenilerin en kalabalık gayrimüslim ahalisi olarak gösterilmeleri Osmanlı'nın son günlerine kadar da sürmüştür. Niebuhr 5.000 kişiye yaklaşan nüfuslarıyla Türklerden sonra en kalabalık grubu meydana getirdikleri bilgisini tekrarlamıştır³⁶⁰¹. Brenner'e göre Ermenilerin nüfusu 18. yüzyılın sonlarına doğru 6.000 kişiye çıkmıştır ve en kalabalık gayrimüslim grubu oluşturmaya devam etmektedirler³⁶⁰².

³⁵⁹⁵ Lowry, 2004: 48

³⁵⁹⁶ Simeon, 2007: 29

³⁵⁹⁷ Manucci, 1907: 10

³⁵⁹⁸ Wheler, 1682: 215

³⁵⁹⁹ Covell, 1998: 151

³⁶⁰⁰ Tournefort, 2005: 234–235

³⁶⁰¹ Gloyer, Olshausen, 1837: 144–145

³⁶⁰² Brenner, 1824: 22

19. yüzyılda seyyahların Ermeni nüfusuyla ilgili aktarımları dalgalanmalar göstermektedir. Bu yüzyıl içinde sırasıyla Browne 7.000³⁶⁰³; Hammer 6.000³⁶⁰⁴; Turner 8.000³⁶⁰⁵; Wolff³⁶⁰⁶, Burgess³⁶⁰⁷ ve Pardoe³⁶⁰⁸ yaklaşık 4.000; Levinge³⁶⁰⁹ ve Schneider³⁶¹⁰ 10.000 sayısını vermişlerdir. Bu farklı rakamlara rağmen seyyahlar nüfus oranlarında Türklerden sonraki ikinci sırayı Ermenilerin aldığını söylemeye devam etmişlerdir. Yalnızca Michaud Ermenilerin sayısını daha önceki seyyahlara göre daha az bir rakamla 3.000 olarak vermiş ve bu miktarla Rumların altında kaldıklarını belirtmiştir³⁶¹¹. 1852 yılında yapılan nüfus sayımının ardından ise bu sayımı temele alan seyyahların Ermeni nüfusuyla ilgili aktarımlarında büyük farklılıklar görülmemeye başlanmıştır. Murray³⁶¹², Joanne ve Isambert³⁶¹³, Warsberg³⁶¹⁴ Ermenilerin 11.000 kişi olduklarını söylemiştir. 1870 yılında Busch 10.000³⁶¹⁵, 1899 yılında Kınçov 8.000 kişilik bir Ermeni topluluğundan söz etmiş ve Ermenileri Gregoryenler, Katolikler ve Protestanlar olarak ayırmıştır³⁶¹⁶.

Kalabalık bir topluluk oluşturmalarına rağmen Ermenilerin Bursa'da uzun yıllar yalnızca tek bir kilisesi mevcut olmuştur. Seyyahların sözünü ettikleri bu tek kilise Bursa'da uzun zamandan beri varlıklarını devam ettiren Gregoryen Ermenilere aittir. Ancak ilerleyen yıllarda misyonerlerin çalışmaları neticesinde Bursa'da Katolik ve Protestan Ermeniler de ortaya çıkmış ve bu mezheplere ait kiliseler de inşa edilerek Ermeni kiliselerinin sayısını arttırılmıştır.

³⁶⁰³ Browne, 1820: 111

³⁶⁰⁴ Hammer, 1818: 65

³⁶⁰⁵ Turner, 1820: 151

³⁶⁰⁶ Wolff, 1829: 317

³⁶⁰⁷ Burgess, 1834: 134

³⁶⁰⁸ Pardoe, 2004: 331

³⁶⁰⁹ Levinge, 1839: 238

³⁶¹⁰ Schneider, 2009: 14

³⁶¹¹ Poujoulat, Michaud, 1840: 162

³⁶¹² Murray, 1854: 182

³⁶¹³ Joanne, Isambert, 1861: 502

³⁶¹⁴ Warsberg, 1869: 140

³⁶¹⁵ Busch, 1870: 147

³⁶¹⁶ Mevsim, 2009: 78

2.4.15.1.1. Gregoryen Ermeni Kilisesi

Osmanlı İmparatorluğu'nda Gregoryen Ermeniler, Ortodokslar ve Museviler gibi bağımsız bir cemaat olarak tanınmış, kendilerine dini, kültürel konularda geniş hak ve imtiyazlar verilmiştir. Ermeniler arasındaki mezhep birliğinin bozulması Katolik ve Protestan misyonerlerinin çabaları ile gerçekleşmiş, Katolik Ermeniler 1830 yılında cemaat olarak tanınmış, 1850 yılında ise Protestan Ermeni Cemaati Gregoryen Ermeni Patrikhanesi'nden ayrılmıştır³⁶¹⁷.

Ermeniler arasındaki mezhep ayrılıkları 19. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra gerçekleştiği için bu döneme kadar Bursa'da Ermenilerin farklı mezheplerinden söz edilmemiş ve mevcutlarının da Gregoryen olduğu belirtilmemiştir. Yine de bu tarihe kadar bahsi edilen kilisenin Gregoryen Ermenilere ait olduğu açıktır. İlk olarak Simeon Ermenilerin küçük, ahşap bir kiliseye sahip olduklarını söylemiştir³⁶¹⁸. 1675'te Bursa'da bulunmuş olan Covell Rumlarla aynı sayıda olmasına rağmen Ermenilerin tek bir kilisesi olduğundan bahsetmiştir. Bunun yanında bu kiliseyi ziyaret etmiş ve ayrıntılı tanımlamalarını yapmıştır:

"Kentin güney kenarındaki yamaçta, köprünün diğer kenarında yer alan Ermeni Kilisesi'ni ziyaret ettim. İstanbul'daki herhangi bir Rum kilisesinden daha geniş ancak çok fazla uzun olmayan bir kiliseydi. Oldukça muntazam olup altarın üzerinde çok sayıda Roma [Katolik] gravürleri, güney kanatta Haç'ta İsa'yı gösteren bir resim ile Meryem ve Yahya vb. yer alıyordu. Bunların tamamı papa tarafından gönderilmişti. Kilise, onların Surp Mariam (Kutsal Marie) olarak adlandırdıkları Meryem Ana'ya adanmıştı. Haç çıkarmayı Roma tarzında yapıyorlardı ve diz çöktüklerinde adanmışlıklarının gerektirdiği biçimde üç, dört, beş veya daha fazla kez Türk tarzında secde ediyorlardı (aslında burada hiç oturak bulunmuyor). Şimdiye kadar gördüğüm en aklaşmış ve en gür sakallı çok yaşlı bir adam olan piskopos vekili de buradaydı. Yanında tamamının kafalarında başlıklar bulunan Roma tarzında,

³⁶¹⁷ Bağçeci, 2008: 707

³⁶¹⁸ Simeon, 2007: 29

renkleri solmuş uzun kamelotları içinde yaklaşık 10'dan fazla rahip de vardı. Bir togaya benzer bir kıyafet giymiş vekil kendisine vespers diyor. Yalnızca o ve bu yerin piskoposu yeleklerinin üstünde boyunlarının çevresine iliştirilmiş bir başlıkla ayırt edilebiliyorlar. Bana aşırı derecede nazik biçimde davrandılar ve beni rahipler arasındaki koltuğa oturmaya davet ettiler. Büyük rahip büyük ve küçük Ermenistan arasında konumlandırılmış bir memleket olan Kürdistan'daki Surb Karapet veya Türkçede Muş ovası denilen Vaftizci Yahya Kilisesi'nden gelmişti. Azizin vücudu orada korunuyordu, kafası ise Malta'da idi. Burada çok bilge Ermeniler olan iki kardeş vardı. Bunlardan Şahin Çelebi adındaki İngiltere'ydi ve diğeri Nimetullah Çelebi İstanbul'da ölmüştü. Kudüs'te bulunan Ermenilerin şu anki liderinin ismi Éléazar. Bana Katoliklerden nefret ettiği söylendi ancak ben bundan kuşkuluyum. Başpiskoposları yani papa oradaydı. İsmi Jacques (veya Hakob) ve Üç-Kiliseleri'nin bulunduğu Pers toprakları içindeki Büyük Ermenistan'daki Erevan'da yaşıyor. Buradan çok uzak olmayan Naxicevan'da (Büyük Ermenistan) on veya on iki Ermeni Kilisesi Roma'ya bağlı ve Papalıktan gönderilen bir piskoposa sahip. Tamamı papazlığa atanmadan önce evlenmek zorundalar fakat eğer ruhbanlıklarından ayrılmazlarsa ikinci evlilikleri kendilerine yasaklanmış durumda. Ayinlerini Roma tarzında yapıyorlar ve yalnızca mayasız ekmekleri şarapla ıslatılıyorlar. Ayrıca antidoron kilisede hazırlanan mayasız ekmek. Bursa'nın Ermeni Kilisesi'nin başrahibi o sırada Der Lazar yani Papaz Lazare ve yardımcısı da Der Hovhannes yani Papaz Jean idi. "Der"nin anlamı "Papaz"dır. Tamamı çok temiz ve düzenli olan çeşmeleri, çardakları, sofaları, bahçeleri ile bir manastır olarak kullandıkları oldukça muntazam küçük bir evleri var. Diğer şeylerin yanında bir köpek vs. gibi aynı tabaktan asla yemek yemiyorlar. Manastırın bitişiğindeki kilise ahşap ve fırınlanmamış tuğlalar kullanılarak inşa edilmiş; bir yangın nedeniyle yok olduktan sonra Sultan'a 15 veya 20 yıl boyunca sürekli talepte bulunan Kudüs piskoposunun sayesinde yeniden inşa edilmiş³⁶¹⁹."

³⁶¹⁹ Covel, 1998: 151, 163–165

Tournefort Türklerden sonra en kalabalık grubu oluşturmalarına rağmen Ermenilerin yalnızca tek bir kilisesi olduğu gerçeğini özellikle vurgulamıştır³⁶²⁰. Aynı tarihlerde Bursa'da bulunan Lucas Ermeni Kilisesi'nde katıldıkları bir ayinden söz etmiş ancak başka bir bilgi vermemiştir³⁶²¹. Pococke Ermenilerin bir kiliseleri olduğu bilgisini tekrarlamış³⁶²², Niebuhr güzel bir yapı olarak tanımladığı bu kilisenin konumunu haritasında göstermiştir³⁶²³. 19. yüzyılın ilk dönemlerinde Ermeniler halen tek kiliseye sahiplerdir. Bu dönem seyyahlarından Walsh bu durumu doğrulamaktadır³⁶²⁴. 1834 yılında Burgess Rumların üç kiliseleri ve Yahudilerin de üç sinagogları olduğu Bursa'da Ermenilerin sayı olarak Müslümanlardan sonra ikinci sırayı alıyor olmasına rağmen tek bir kiliseye sahip olmalarına yönelik şaşkınlığını dile getirmiştir³⁶²⁵. Schneider da 10.000 kişilik Ermeni nüfusu için yalnızca bir kilise bulunmasını yadırgamıştır³⁶²⁶. İlk olarak 1836 yılında ufak bir şapel halinde de olsa bir Katolik kilisesinden söz eden Pardoe'nun³⁶²⁷ ardından Hamlin'in inşa süreciyle ilgili ayrıntılı bilgi verdiği Protestan Kilisesi'nin³⁶²⁸ inşa edilmesine kadar da bu durum devam etmiştir.

Covel haricinde daha önceki yıllarda seyyahlar Ermeni Kilisesi'nin büyük oranda yalnızca mevcudiyeti hakkında bilgi edinmemize yardımcı olurlarken 19. yüzyıldan itibaren kiliseyi ziyaret ederek mimari tanımlamalarını yapmaya ve daha farklı bilgiler de aktarmaya başlamışlardır. Bu tür bilgilerin bir örneği de 18. yüzyılın sonlarında tahrip edilmesi ve 1801 yılındaki yangından kurtarılmasıyla ilgilidir. Dallaway'in belirttiği üzere ziyaretini gerçekleştirdiği 1794 civarında tamiratı yapılan bu kilise büyük çoğunluğunu kadınların meydana getirdiği bir grup tarafından yakılmıştır³⁶²⁹. Dallaway'in bahsettiği bu ayaklanma ve sonucunda kilisenin tahrip edilmesi

³⁶²⁰ Tournefort, 2005: 236

³⁶²¹ Lucas, 1714b: 378.

³⁶²² Pococke, 1772: 298

³⁶²³ Gloyer, Olshausen, 1837: 144–145

³⁶²⁴ Walsh, 1836: 199

³⁶²⁵ Burgess, 1835: 134

³⁶²⁶ Schneider, 2009: 90

³⁶²⁷ Pardoe, 2004: 331

³⁶²⁸ Hamlin, 1877: 251–255

³⁶²⁹ Dallaway, 1797: 176

bilgisini Browne'un seyahatnamesinde de bulmak mümkündür. Seyyah ilk olarak 1801 yangınından bahsetmiş ve Ermeni Kilisesi'nin bu yangından yakın civarında bulunan evlerin tamamının yıktırılması sonucunda kıl payı kurtarılabilirdiğini ifade etmiştir. Belirttiği üzere böylesi yoğun bir çaba gösterilmesinin nedeni kilisenin yok olması durumunda yeniden inşa edilmesinin imkânsız olduğunun düşünülmesidir. Browne, Dallaway ile benzer biçimde yakın bir tarihte kilisede tamirat yapma zorunluluğunun meydana geldiğini ancak bir bağınaz tarafından liderlik edilen, aralarında kılık değiştirmiş bazı erkeklerin de bulunduğu kadınların bu nedenle bir ayaklanma çıkarttığını söylemiştir. Verdiği bilgiye göre kadınları toplayan kişi kilisede tamirat sırasında çakılan her çivinin Peygamber'in vücudunda yeni bir yara meydana getirdiği şeklinde bir söylemde bulunmuştur ve bu nedenle gerçekleştirilen tüm tamiratlar isyancılar tarafından yok edilmiştir³⁶³⁰. Her iki seyyahın aynı olaydan bahsettiği açıktır. Bu yüzden Dallaway'in kilisenin yakıldığı şeklindeki aktarımının doğru olmadığını, bir zarar verme söz konusu olsa bile bunun kilisede tamirat gerçekleştirilmesine bir tepki sonucunda tamir edilen kısımların tahrip edilmesiyle sınırlı kaldığını söyleyebilmek mümkündür.

Bu yüzyılda seyyahlar kilisenin mimarisiyle ilgili bazı tanımlamalar yapmaya başlamışlardır. Hammer'in seyahatnamesinde verdiği bilgiler ilk bakışta genel olarak Ermeni kiliselerinin Rum kiliselerinden farklı olan yönlerine değindiğini akla getirmektedir. Ancak her ne kadar genel bir tanımlama gibi görünse de Ermeni kilisesi hakkında verdiği bazı ayrıntıların sonraki seyyahlar tarafından tekrarlanması Bursa'daki kilise paralelinde bir değerlendirme yaptığını kanıtlamaktadır. Seyyah ilk olarak kilisenin geniş ve aydınlık olması dolayısıyla Rum kiliselerinden ayrıldığını söylemiştir. İçeride oturma sıraları ve sandalyelerin bulunmadığını, yalnızca hasırla kaplı olduğunu ve tek bir hat üzerindeki üç altarı haricinde bir kiliseden çok camiye benzediğini söylemiştir. Ayrıca bu altarların zemin seviyesinde değil bir insan boyundan daha fazla bir yükseltide olduğunu, üçünün birbirine altlarında yer

³⁶³⁰ Browne, 1820: 112

alan kemerli koridorlarla bağlandığını da söylemiştir. Belirttiği üzere dini törenler sırasında rahipler bu üç altar arasında sürekli gidip gelmekte, bazen geçide girerek bazen altara çıkmakta ve böylece izleyiciler üzerinde etkileyici bir hava yaratmaktadırlar. Ayrıca Ermenilerin açık havada ilahilerle ibadetlerini gerçekleştiren İran dinini devam ettirdiklerini, kiliselerinde başka duyuların dikkatini çekecek resimlerin olmadığını ve bu yönüyle de yine Rumlardan farklılaştıklarını söylemiştir³⁶³¹.

Schneider, haç şeklinde inşa edilmiş olan kilisenin, okul binası, piskopos ve vartabede ayrılan odalara sahip olduğu ve Amerika'daki en büyük kiliseler kadar geniş bir alanı kapladığını söylemiştir. Bununla birlikte belki de nüfusuna oranla yetersiz kalması nedeniyle içeride neredeyse üç bin kişi olduğundan çok kalabalık görüldüğünün üzerinde de durmuştur. Kilisede oturma yerlerinin bulunmadığını ve herkesin taş zemine serilmiş halılara oturduğunu söylemesi Hammer'in tanımlamasıyla uyum göstermektedir. Bununla birlikte Hammer'dan farklı biçimde duvarlarında pek çok tasvirin görüldüğünü söylemiştir. Hatta ayrıntılı biçimde bu tasvirlerin tanımlamasını yapan Schneider, Meryem ve Çocuk İsa, İsa'nın Vaftizi, Suret Değiştirmesi, Son Akşam Yemeği, Çarmıha Gerilme ve Göğe Yükselme gibi İsa'nın yaşamını anlatan tasvirlerin dışında bir diğer bölümde peygamberler ve on iki havari ile dört İncil yazarının, Meryem Ana'nın, Lusavoriç Aydınlatıcı Gregori'nin tasvirlerinden de bahsetmiştir. Ayrıca kilisede yalnızca erkekleri gördüğüne şaşırılmış kendisine kadınların salonun kenarında yer alan kafesli bir perdenin ardında yer aldıkları bilgisinin verildiğini söylemiştir³⁶³².

Ermeni Kilisesi hakkında ayrıntılı bilgiler veren bir diğer seyyah da Pardoe'dur. Seyyah basit bir parmaklıkla ayrılan, zevkli biçimde döşenmiş ve cam gibi cilalanmış beyaz mermerden bir altarin bir uçtan diğerine kadar uzandığını ve üç bölmeye ayrıldığını belirtmiştir. Bu tanımlama Hammer'in aktarımıyla uyumludur. Zeminin camilerdeki gibi halılarla kaplı olduğunu söylemesi de Hammer ve Schneider'in tanımlamalarını doğrulamaktadır. Daha önce Schneider'in bahsettiği resimlerden söz eden Pardoe, bunları

³⁶³¹ Hammer, 1818: 66–67

³⁶³² Schneider, 2009: 118–119

sanat değeri olmayan kötü tasvirler olarak bulmuştur. Koridorun ortasında firuzelerle süslenmiş bir altarın üzerinde Aziz Joseph tasviri olduğunu, kilisenin bir ucunda ise önlerinde mumların yakıldığı Meryem ve azizler topluluğunun tasvirlerinin görüldüğünü ve tasvirlerin altında üstlerine renkli taşların kakıldığı beyaz mermer haçların yerleştirildiğini söylemiştir. Pardoe kilisede karşısına çıkan kafesli kısımdan Schneider gibi kadınlar galerisi olarak bahsetmiş ve burayı şık ve geniş bir yer olarak tanımlamıştır. Kilisenin mimarisiyle ilgili diğer iki seyyahta karşımıza çıkmayan ayrıntılar da veren Pardoe çatının on sütunla desteklendiğini, duvarların Felemenk çinileriyle kaplandığını söylemiştir. Belirttiği üzere üç yönden tonozlu ve kemerli yollarla çevrelenen kilisede mermer kaplı ve yer yer halı döşeli yolların tamamı altarla son bulmaktadır. Sağda kalan kemerli yolda piskoposların gömülü olduğunu ve mezarlarının incelikle oyulmuş yassı mermerlerin altında yer aldığını, sol taraftaki yolda güzel bir çeşmenin bulunduğunu söylemiş ve burada kiliseye ait kutsal eşyaların saklandığı bilgisini vermiştir³⁶³³.

Blunt'un çok büyük bir bina olarak tarif ettiği Ermeni Kilisesi de Gregoryenlere ait olan olmalıdır³⁶³⁴.

Gregoryenler seyyahlar tarafından ayrılıkçı³⁶³⁵, hizipçi³⁶³⁶ gibi ifadelerle tanımlanmışlardır. Gregoryen ismini kullanan az sayıdaki seyyahtan biri olan Kınçov 1.200 haneye sahip olduklarını ve Bursa'daki gayrimüslimler içinde en kalabalık grubu meydana getirdiklerini ifade etmiştir. Yaşadıkları mahalleyi kent nehrinin (Gökdere ?) doğusunda göstermiş ve kiliselerinin de mahallenin ortasında güzel bir konumda yer aldığını söylemiştir. Belirttiği üzere kilise büyük ve güzel bir yapı olup, ortası yirmi metre uzunluğunda değerli bir halıyla örtülmüştür³⁶³⁷.

³⁶³³ Pardoe, 2004: 331–332

³⁶³⁴ Blunt, 1878b: 129

³⁶³⁵ Pardoe, 2004: 331

³⁶³⁶ Perrot, 1864: 70

³⁶³⁷ Mevsim, 2009: 82

2.4.15.1.2. Gregoryen Ermeni Okulu

Evler konumuz dışında tutulacak olursa dini yapılar haricinde Bursa'da Ermenilere ait bir yapı hakkında bilgi verdiğini tespit ettiğimiz ilk seyyah Walsh'tur. Bursa'yı 1823 yılında ziyaret eden seyyah, Ermenilerin Lancasterian tarzında eğitim veren ve 100 erkek çocuğun devam ettiği bir okula sahip olduklarını belirtmiştir³⁶³⁸. Aynı tarihte misyonerler Leeves ve Barker çok büyük bir odası bulunan Ermeni okulunda 300 çocuğun eğitim gördüğünü söylemişlerdir³⁶³⁹. Misyoner Barker ayrı bir mektupta Ermeni okulunu çok büyük buldukları için şaşırıldıklarını, geniş ve havadar olan sınıfta çocukların Türk tarzında bağdaş kurmuş biçimde yere serilmiş küçük minderler üzerinde eğitim aldıklarını ifade etmiştir³⁶⁴⁰. Porter 1832 yılında ziyaret ettiği bu okulun Lancasterian düzeninde eğitim verdiğini tekrarlamıştır. Rum okulunun öğrencilerinden bahsederken sayılarını 200 olarak veren seyyah Ermeni okulundaki öğrencilerin bu kadar çok olmadığını ve giderlerinin aile ve vasiler tarafından karşılandığını belirtmiştir. Bu da okul masrafları cemiyet tarafından karşılanan Rum okuluna göre bir farklılıktır ve öğrenci sayısının azlığının bir sebebi olarak gösterilebilir³⁶⁴¹. Burgess bir Ermeni okulunun uzun zamandır eğitim verdiğini söylemiş, bunun yanında 1834 yılındaki ziyaretinin kısa bir süre öncesinde farklı bir eğitim sistemi temeline dayanan yeni bir tanesinin daha hizmete girdiği bilgisini vermiştir³⁶⁴². Pardoe kiliseden geçildiğini söylediği bu okulda bir öğretmenin gözetiminde 300 erkek öğrenciyle karşılaştığını ve zemini tahta döşemeli olan tüm binanın temiz tutulduğunu ifade etmiştir³⁶⁴³. Macfarlane Bursa'da Katolik Ermenilerin yanında bir de Eutychean Ermenilerinden söz etmiştir. Bu tür bir isim kullanmasına rağmen seyyahın Gregoryen Ermenilerden bahsettiği açıktır. Seyyah Katolik Ermenilerin hiçbir okulu olmamasına rağmen Eutycheanların iki okulu olduğunu ve bunlardan kilisenin yanında yer

³⁶³⁸ Walsh, 1836: 199

³⁶³⁹ Leeves, Barker, 1824: 189

³⁶⁴⁰ Barker, 1824: 450

³⁶⁴¹ Porter, 1835: 252

³⁶⁴² Burgess, 1834: 134

³⁶⁴³ Pardoe, 2004: 332

alanında 317 erkek ve 115 kız öğrencinin eğitim gördüğünü, Rum okulundan farklı olarak eğitimin karma değil ayrı verildiğini söylemiştir. Hocalarının Fransızlardan oluştuğu, odalarda masa ve sıraların olmadığı ve öğrencilerin minderler üzerinde oturdukları gibi bilgiler de vermiştir. Ayrıca bir başka mahallede 70'e yakın öğrencisi olan bir kız okulunun bulunduğunu ifade etmiştir:

“Constantinople ve Smyrna'da olduğu gibi Bursa'da da Ermeniler eğitimi teşvik etmek için çabalarda bulunmaya geç kalmışlar ve çalışmaları da çok başarılı olmuş gözüküyor. Daima öğretmenlerini değiştiriyor ve iyi öğretmenlerin bulunmadığından şikâyet ediyorlar... Katolik Ermenilerin Bursa'da okulu yoktu- çocuklarını iki erkek bir kadın öğretmenin olduğu Fransız okuluna gönderiyorlar. Eutychean Ermenilerinin tam aksine iki okulları var. 9 Aralık'ta ziyaret ettiğimiz ana Ermeni kilisesinin yanındaki büyük okulda en azından bir tane çok büyük sınıf bulunuyor ve 317 erkek 115 kız öğrencisi var fakat Rumlar gibi karma değil ayrılır. Ermenice ile başlayıp Türkçe, Yunanca, Ermenice ve Fransızca öğreniyorlardı. Antik Yunanca okuyan yaklaşık 100 erkek çocuk vardı ve derslerinde az da olsa ilerlemişlerdi. Bu sınıf şimdilik gençti. Kilise müziği öğretiliyordu. Bir düzine oğlan çocuğu bize Ermenice ilahi ve sonra da “Peuple Français, Peuple de Braves” [Fransa Halkı, Cesur Halk] söylediler. Bu da Fransız hocalarının kişiliğini ve politik anlayışını bize gösterdi. Kadın yoktu. Yaşlı bir hoca kızlara farklı bir odada öğretmenlik yapıyordu. Bu odada masa ve sıra yoktu. Öğrencilere küçük minderler verilmişti ve yere Şark usulünde çömelmişlerdi. İç ve dış tüm hareketleri düzenleyen zil sesinin tuhaf bir etkisi vardı ve Fransız Devrimi tarihinde büyük ses çıkaran Millet Meclisi başkanının zilini düşünmeme sebep oldu. Çocuklar oldukça tembel ve ilgisiz görünüyordu. Bir kısmı ise genç Türkler gibi birlikte derslerine harıl harıl çalışıyorlardı. Güneş doğduğunda kiliseye ve okula geliyorlar ve gün batımına kadar orada kalıyorlardı. Ancak oyun ve yemek için uzun araları vardı. Yiyeceklerini okul odasının kapısında sürüyle gördüğümüz küçük tuhaf sepetlerde getiriyorlardı. Eğitim parasızdı. Okula kilise ile bağlantılı olarak gelir bağlanmıştı. Miras ve benzeri pek çok şey onlara kalmıştı. Disiplin çok fazla değildi. Okul odası

soba ile gayet iyi ısıtılmıştı. Homer'in Ermenicesinin tam bir çevirisi, ayrıca Milton'un 'Paradise Lost' isimli eserinin düz yazı şeklinde eski bir çevirisi de vardı. Bu halkın şehrin diğer bir mahallesi Chatal Chesme'de [Çatal Çeşme?] diğer bir kız okulları bulunuyor. Orada, Constantinople'dan bir kadın okuma ve yazma öğretiyordu. 70'e yakın öğrencisi vardı³⁶⁴⁴."

Kınçov da Ermeni Gregoryen kilisesinin yanında, 250 öğrencili bir Ermeni okulunun yer aldığı, bunun dışında iki ilkokullarının daha bulunduğunu söylemiştir³⁶⁴⁵.

2.4.15.1.3. Piskopos Sarayı

Pardoe'nun, kilisenin hemen yanında yer alan bu sarayın ziyaret tarihinin bir yıl öncesinde çok büyük paralar harcanarak inşa ettirildiğini söylemesi yapım tarihinin 1835 olduğunu akla getirmektedir³⁶⁴⁶. Ancak daha önceki yıllarda da Ermeni piskoposuna ait bir konutun kilisenin yakınlarında bulunduğu yönelik aktarımlardan dolayı bu sarayın yeni bir yapı olmaktan çok eski binanın yenilenmiş hali olduğu söylenebilir.

2.4.15.1.4. Protestan Ermeni Kilisesi

Protestanlığı Osmanlı İmparatorluğu'nda yayma çalışmaları 1840'lı yıllardan itibaren başlamıştır. Bu konuda en çok Amerika Birleşik Devletleri ön plana çıkmış, Müslümanlar üzerinde başarılı olamayan Protestan örgütleri faaliyetlerini özellikle Ermeniler arasında yoğunlaştırmışlardır³⁶⁴⁷. Bir kilise inşası sürecinde Ermeni piskoposun kendilerine zorluklar çıkardığı bilgisini veren Hamlin bu misyonerlik çalışmalarının Gregoryen Ermeniler tarafından hoş karşılanmadığı da ortaya koymaktadır³⁶⁴⁸.

³⁶⁴⁴ Macfarlane, 1850b: 41–42

³⁶⁴⁵ Mevsim, 2009: 82

³⁶⁴⁶ Pardoe, 2004: 332

³⁶⁴⁷ Bağçeci, 2008: 710

³⁶⁴⁸ Hamlin, 1877: 251–257. Bu çekişmeler konusunda daha ayrıntılı bilgiler için bkz. Bağçeci, 2008

Hamlin, Bursa'da Amerikalı misyonerler aracılığıyla inşa edilen ilk Protestan Kilisesi'nin yapım sürecinden ayrıntılı biçimde bahsetmiştir. İlk olarak kilise inşası konusunda 1850'lerin yoğun çalışmalar ve yeni düzenlemelerin yapıldığı yıllar olduğunu, ancak Bursa'da hala bir Protestan Kilisesi mevcut olmadığını, ibadetlerin odaları birleştirilmiş bir Türk evinde yapılmak zorunda kalındığını ifade etmiştir. Aktarımlarından anlaşıldığı üzere bu dönemde yeni kilise inşasına olmasa da kilise tamiratlarına izin verilmektedir. Kilise olarak hizmet veren evin bir yangında yanması neticesinde Hüdavendigâr Vilayeti yöneticisiyle Protestan lideri arasında geçen konuşma da bu konuyla ilgili oldukça aydınlatıcı bilgiler ihtiva etmektedir. Yönetici ev yandığından dolayı bir kilise inşası için fırsat doğduğunu, yeni bir kilise inşa etme izni vermeye yetkisi olmamasına rağmen eski bir tanesinin yenilenmesine onay verebileceğini, yok olan ev Protestan Kilisesi olarak bilindiği için tamirat adı altında yeni bir tanesinin yapılabileceğini belirtmiştir. Konuşmalardan anlaşılabilirdiği üzere böylesi bir faaliyet bu yıllarda henüz yasal değildir ve yönetici de kendisinin görevde olduğu sürece bunu yapabileceklerini, yeni bir yöneticinin gelmesi durumunda işlerinin zor olabileceğini ifade etmiştir. Bu dönemde Bursa'da görevli bir misyoner olan Hamlin de bu fırsatı kaçırmak istemedikleri için hemen işe koyulup İngiltere ve Amerika'dan para topladıkları ve sonuçta ahşap çatılı tuğla bir kiliseyi inşa etmeyi başardıklarını söylemiştir. Ancak bu bina iç kısmı dahi tamamlanamadan 1855 depreminin ilk sarsıntısında hasar görmüş, çok ciddi olmayan hasarı kısa bir tamiratla giderilmiş, yerinden oynayan çatısı da düzeltilmiştir. Fakat birkaç gün sonra gerçekleşen asıl şiddetli deprem kiliseyi tamamen yıkmıştır. Bunun üzerine Hamlin depreme daha dayanıklı bir kilise yapmak amacıyla tekrar işe koyulmuş, Bursa'daki Protestanların bunun Tanrı'ya bir meydan okuma olacağı şeklindeki telkinlerine rağmen demir ve meşeden bir iskelet kullanmıştır. Hamlin'in aktarımları inşa süreciyle ilgili bazı problemler hakkında da bilgi vermektedir. Buna göre bir sınır davası nedeniyle yandaki arsayı 10.000 kuruşa almak zorunda kalmışlardır. Ancak sonunda 2.700 dolara karşılık gelen 600 liraya kilise, zemin katında geniş ve güzel bir okul binası ile birlikte, bitirilmiştir.

Seyyah ilk hizmete açıldığı yıllarda cemaat çok az olduğundan kilisenin çok büyük görüldüğünü ancak 1873 yılındaki ziyaretinde kalabalıklaşan cemaat nedeniyle küçük geldiği için galerilerin genişletilmesi konusunun görüşüldüğünü söylemiştir³⁶⁴⁹.

Bursa'daki Protestanlara yer veren diğer seyyahlar ise çok fazla ayrıntıya değinmemişlerdir. Perrot 1860'lı yıllarda tamamı Ermeni olan Protestanların 400 veya 500 kişiden oluştuğu bilgisini vermiştir³⁶⁵⁰. Tylor yalnızca Yeadley'in Bursa'daki Protestan kilisesinde iki toplantı yaptığını söylemiştir³⁶⁵¹. 19. yüzyılın sonlarına doğru Kınçov ise bu kilisenin Amerikalı misyonerlerce yönetildiğini, yaklaşık 80 Ermeni hanesinden oluştuğunu, kilise dışında okulları da bulunduğunu söylemiş ancak bunları göremediğini de itiraf etmiştir³⁶⁵².

Protestan Kilisesi'nin bir zamanlar 1918 tarihinden sonra ortadan kalkan Nuriye Otelinin ve Setbaşı Köprüsü'nün yakınlarında yer aldığı bilinmektedir³⁶⁵³.

2.4.15.1.5. Protestan Ermeni Okulu

Kilise gibi bu okul hakkında da tek bilgiyi veren seyyah Hamlin'dir. Kiliseyle birlikte inşa edilen okulun kilisenin altında bulunduğunu söyleyen Hamlin ayrıca okulun giderleri ve bakımının Bursa'daki Protestan topluluğu tarafından karşılanmakta olduğunu, bu topluluğun sonraki yıllarda bir kız lisesi ve ardından bir erkek lisesi daha kurduğunu ifade etmiştir³⁶⁵⁴.

³⁶⁴⁹ Hamlin, 1877: 244–255

³⁶⁵⁰ Perrot, 1864: 70

³⁶⁵¹ Tylor, 1860: 448

³⁶⁵² Mevsim, 2009: 82

³⁶⁵³ Eğilmez, 1999: 36

³⁶⁵⁴ Hamlin, 1877: 86, 256

2.4.15.1.6. Protestan Misyoner Okulu

Misyoner desteğiyle 1876 civarında Türk mahallesindeki bir evin yeniden düzenlenmesi sonucunda meydana getirilmiştir. Barkley geniş ve temiz olduğunu söylediği bu evin üst katındaki selamlığın iki yatakhaneye açılan bir derslik haline getirildiğini ifade etmiştir. Okulun kurucusu olan Bayan Baghdarian Barkley'e kendilerine mahalledeki Türkler tarafından baskı yapıldığı için Hıristiyan mahallesinde daha büyük bir ev inşa ederek çocukların sayısını iki katına çıkarmayı arzuladığını da söylemiştir. Verdiği bilgiye göre maddi durumu yetersiz olan ya da yetim kalan çocuklardan seçilen öğrencileri Protestan olarak yetiştirilmekte, daha sonra aralarında kabiliyetli olanlar okullar açmak üzere Anadolu'nun iç kesimlerindeki Ermeni köylerine gönderilmektedir³⁶⁵⁵.

2.4.15.1.7. Katolik Ermeni Kilisesi

Osmanlı'nın 1830 yılında cemaat olarak tanıdığı Katolik Ermenilerinin³⁶⁵⁶ Bursa'daki mevcudiyetinden bahseden ilk seyyah 1836 yılında buraya bir ziyaret gerçekleştirmiş olan Pardoe'dur. Bursa'da bu dönemde 50 civarında Katolik Ermeni ailenin bulunduğunu söyleyen seyyah kiliselerinin bir evin bitişiğine inşa edilen küçük bir şapelden ibaret olduğunu ve kayda değer bir yapı olarak görülemeyeceğini söylemiştir³⁶⁵⁷.

1837 yılında Bursa'ya gelen Michaud Ermenilerin iki kilisesi olduğunu belirtmiştir. Ziyaret tarihi göz önünde tutulduğunda bahsini ettiği bu kiliselerden birinin Katolik Kilisesi olması muhtemeldir³⁶⁵⁸. Naçov da 1879'daki ziyaretinde Bursa'da iki Ermeni kilisesinin mevcut olduğunu söylemiştir. Ancak bu tarihte Gregoryen Kilisesi ile birlikte Protestan Kilisesi

³⁶⁵⁵ Barkley, 1891: 37, 38

³⁶⁵⁶ Bağçeci, 2008: 707

³⁶⁵⁷ Pardoe, 2004: 331

³⁶⁵⁸ Poujoulat, Michaud, 1840: 163

de mevcut olduğu için bahsini ettiği bu kilisenin kesin biçimde Katolik Ermeni Kilisesi olduğu söylenemez³⁶⁵⁹.

Bursa'da Katolik Ermenilerinin mevcudiyetinden bahseden bir diğer seyyah ziyaret tarihi 1899 olan Kınçov'dur. Belirttiği üzere bu tarihte 200 haneden oluşan Katolik Ermenilerinin küçük bir kiliseleri mevcuttur. Ayrıca küçük bir okulları olduğunu, Piskoposun da kilisenin yanında güzel bir evi bulunduğunu söylemiştir³⁶⁶⁰.

2.4.15.2. Rumlar ve Rum Yapıları

Osmanlı fethinin öncesinde Bursa'nın ahalisini meydana getiren ve tarihi kaynaklardan da öğrendiğimiz üzere bir bölümü fetihden sonra Bursa'yı terk etmeyip burada yaşamaya devam eden Ortodoks Rumları hakkında seyahatnamelerde her dönem bazı ipuçları bulabilmek mümkündür. İlk olarak Bursa'da iken Palamas'ın ziyaretine gelen kişilerin Rumlar olduklarını söylememiz mümkündür³⁶⁶¹. 16. yüzyıl seyyahlarından Gerlach, Rumlar ve kiliseleri hakkında çok ayrıntılı bilgiler vermiştir. Kendisine buradaki Rum papazın aktardığı üzere 1576 yılında Bursa'da 1.000 Hıristiyan, üç papaz ve bir metropolit bulunmaktadır. Bu bilgi kilise yapısıyla bağlantılı olarak verildiği için Hıristiyan olarak söz konusu edilen kişiler Rumlar olmalıdır³⁶⁶². 17. yüzyılda Manucci kentteki Hıristiyanlardan bahsederken Ermenilerle birlikte Rumları da saymıştır³⁶⁶³. Wheler Bursa'da Ermeni ve Rumların yaşadığını söylemiş ancak Rumların nüfus içindeki yerlerinin Türk ve Yahudilere göre çok daha az kaldığını belirtmiştir³⁶⁶⁴. Covell ise Ermeni ve Rumların eşit sayıda olduğunu belirtmiştir³⁶⁶⁵.

³⁶⁵⁹ Mevsim, 2009: 59.

³⁶⁶⁰ Mevsim, 2009: 82

³⁶⁶¹ Arnakis, 1951: 106

³⁶⁶² Gerlach, 2007: 446-447

³⁶⁶³ Manucci, 1907: 10

³⁶⁶⁴ Wheler, 1682: 215

³⁶⁶⁵ Covell, 1998: 151

Rumlar Bursa'nın en eski halkı olmasına rağmen seyyahlara göre gayrimüslimler içerisinde hiçbir zaman en kalabalık topluluğu meydana getirmemişlerdir. Hatta zaman zaman en düşük nüfusa sahip olarak da gösterilmişlerdir. 18. yüzyıl seyyahlarından Tournefort'a göre bu tarihlerde Bursa'da 2.000 Ermeni, 1.600 Yahudi'ye oranla yalnızca 1.200 Rum aile yaşamaktadır³⁶⁶⁶. Sonraki yıllarda ise sürekli biçimde Ermenilere göre daha az ancak Yahudilerden kalabalık olarak gösterilmişlerdir. Niebuhr Rumların yaklaşık 3.000 kişiden oluştuğunu belirtmiştir³⁶⁶⁷. 18. yüzyılın son seyyahlarından olan Brenner'in verdiği 3.500 rakamı da Rumların sayısının düzenli biçimde bir artış eğiliminde olmakla birlikte çok büyük bir değişikliğe maruz kalmadığını göstermektedir³⁶⁶⁸.

Rumlar 19. yüzyılda da nüfus oranları bakımından Türkler ve Ermenilerin ardından üçüncü sıradaki yerlerini muhafaza etmişlerdir. Bu dönemde verilen rakamlar dalgalanmalar gösterdiği için yalnızca seyahatnamelerin kaynaklığında sayılarının bir artış veya düşüş grafiği içinde olduğu belirlenemez. Sırasıyla Browne 3.000³⁶⁶⁹, Hammer 3.500³⁶⁷⁰, Turner yaklaşık 4.500³⁶⁷¹ rakamlarını vermişlerdir. Leeves ve Barker'a Bursa'nın Rum piskoposu 1823 yılında Bursa'da 700 Rum ailenin olduğunu söylemiştir. Bu da kaba bir hesaplama ile 2.500 ila 3.000 arasındaki bir Rum nüfusa tekabül etmektedir³⁶⁷². Wolff'un bu tarihte Bursa'da 750 Rum ailesi bulunduğunu söylemesi de yaklaşık 3.000 kişiden bahsettiğini akla getirmektedir³⁶⁷³. Levinge Rum nüfusunun 5.000 olarak hesaplandığını belirtse de bunun yalnızca tahmini bir rakam olup gerçeği yansıttığının söylenemeyeceğini de ifade etmiştir³⁶⁷⁴. Bir misyoner olması dolayısıyla gayrimüslim sayılarını daha doğru vermesi muhtemel olan Schneider'e göre

³⁶⁶⁶ Tournefort, 2005: 234–235

³⁶⁶⁷ Gloyer, Olshausen, 1837: 144–145

³⁶⁶⁸ Brenneri, 1824: 22

³⁶⁶⁹ Browne, 1820: 111

³⁶⁷⁰ Hammer, 1818: 65

³⁶⁷¹ Turner, 1820: 151

³⁶⁷² Leeves, Barker, 1824: 189

³⁶⁷³ Wolff, 1829: 317

³⁶⁷⁴ Levinge, 1839: 238

1830'lu yıllarda Rumlar 8.000 kişiden ibarettir³⁶⁷⁵. Michaud sayılarını 5.000 olarak verdiği Rumların Bursa'da Türklere sonraki en kalabalık ikinci ulusu meydana getirdiklerini iddia etmiştir³⁶⁷⁶. 1852 nüfus sayımı doğrultusunda verdikleri bilgilerin daha güvenilir olduğunu söyleyebileceğimiz Murray³⁶⁷⁷, Warsberg³⁶⁷⁸ ve Busch³⁶⁷⁹ 6.000 Rum'dan söz etmişlerdir. 1899 yılında Kınçov ise 4.000 Rum'un mevcut olduğunu söylemiştir³⁶⁸⁰.

Bursa'da Rumlara ait kiliselerden bahsettiğini tespit edebildiğimiz ilk seyyah ise Gerlach'tır ve verdiği bilgilere göre bu dönemde Bursa'da Kutsal Havariler ve Aziz Niclaus'a adanmış iki kilise mevcuttur. Ayrıca bu yıllarda 1.000 Hıristiyan'ın yaşadığı kentin geniş bir alana yayılmasının meydana getirdiği bir problemle kiliseye ulaşımın zor olması, Rum papazın kendisinden efendisi aracılığıyla paşadan bir veya iki kilise daha yaptırılması için izin istemesi yönünde bir talepte bulunmasına neden olmuştur³⁶⁸¹. Gerlach'tan on iki yıl sonra Bursa'ya gelen bir diğer Alman seyyah Lubenau şehrin dışında yer alan ve bu yüzden keşişlerin uzun mesafeler yürümek zorunda kaldıkları bir manastırın haricinde Bursa'da yalnızca küçük bir Rum kilisesinin mevcut olduğunu söylemiştir³⁶⁸².

17. yüzyıldan itibaren Bursa'ya gelen seyyahların neredeyse tamamıysa Bursa'da üç Rum kilisesinden söz etmişlerdir. Bu durum Gerlach'ın bilgi sahibi olmamızı sağladığı Rumların taleplerinin Osmanlı yönetiminden olumlu karşılık görmüş olabileceğini akla getirir. İlk olarak Halepli Paul, Bursa'da 17. yüzyılın ortalarında farklı mahallelerde üç Rum kilisesinin mevcut olduğu bilgisini vermiştir. Belirttiği üzere bu üç kiliseden Kayabaşı'ndaki Meryem Ana, Balıkpazarı'nda yer alan İncilci Yahya Kilisesi'dir ancak Demirkapı mahallesinde yer alan kilisenin ismini aktarmamıştır³⁶⁸³. 1675 yılında Covell yine üç Rum kilisesinden söz

³⁶⁷⁵ Schneider, 2009: 14

³⁶⁷⁶ Poujoulat, Michaud, 1840: 162

³⁶⁷⁷ Murray, 1854: 182

³⁶⁷⁸ Warsberg, 1869: 140

³⁶⁷⁹ Busch, 1870: 147

³⁶⁸⁰ Mevsim, 2009: 78

³⁶⁸¹ Gerlach, 2007: 446-447

³⁶⁸² Lubenau, 2012: 496

³⁶⁸³ Paul of Aleppo, 1836: 9, 10, 11

etmiştir³⁶⁸⁴. Bursa'yı sırasıyla 1701, 1738 ve 1767 yıllarında ziyaret eden Tournefort, Pococke ve Nieubuhr da benzer biçimde Rumların üç kiliseye sahip olduğu bilgisini vermişlerdir³⁶⁸⁵. Bu durum 19. yüzyılda da değişmemiştir. Burgess, Schneider, Michaud ve Naçov gibi seyyahlar da Rumların üç kiliseleri olduğunu tekrarlamışlar ve bu özellikleri nedeniyle de tek bir kiliseleri bulunan Ermenilere üstünlük kurduklarını ifade etmişlerdir³⁶⁸⁶. Naçov, Bursa'daki kiliselerden bazılarını isimleriyle tanımlamıştır. Bunun yanında ismini vermediği ve yakın bir tarihte inşa edilmiş çan kuleli bir kiliseden de bahsetmiştir. Ayrıca Mudanya ilçesine bağlı Dereköy'deki bir kilisenin inşasını da gerçekleştiren Avram adındaki bir usta tarafından yapıldığı bilgisini vermesi önemlidir³⁶⁸⁷. Kınçov da 1899'da yeni inşa edilen ve içi henüz tamamlanmamış bir Rum Kilisesi'nin eski kent surlarının altında çarşının yanında bulunduğu bilgisini vermiştir³⁶⁸⁸. Bu yüzyıl seyyahlarından yalnızca Walsh Rumların iki kilisesi olduğunu iddia etmiştir ancak diğer seyahatnamelerdeki aktarımlar doğrultusunda 1801 yangınında mevcut kiliselerden birinin yandığı veya verdiği bilginin hatalı olduğu söylenebilir³⁶⁸⁹.

Erken dönem seyyahları olmalarına rağmen ziyaret ettikleri kiliseler hakkında az da olsa bilgi veren Gerlach ve Lubeanu'nun ardından Rum kiliselerinin mimarisiyle ilgili tanımlamalar yapılmamıştır. Sadece Hammer, Ermeni ve Rum kiliselerini karşılaştırarak Rum kiliselerinin daha küçük ve karanlık olduğunu söylemiştir. Belirttiği üzere kiliselerinin karanlığı akıllara Mısır tapınaklarını getirmektedir ve hiyerogliflerle süslenmiş bu tapınaklarda kendini gösteren Isis figürleri gibi Rum kiliselerinde Meryem'in abartılı bir kültürünün etkisi izlenebilmektedir. Bursa'da bu yıllarda üç ayrı Rum Kilisesi bulunduğundan dolayı Hammer'in e ortak olan özellikleri paralelinde bir değerlendirme yapmış olması muhtemeldir³⁶⁹⁰.

³⁶⁸⁴ Covel, 1998: 151

³⁶⁸⁵ Tournefort, 2005: 236, Pococke, 1772: 298, Gloyer, Olshausen, 1837: 144–145

³⁶⁸⁶ Hammer, 1818: 66–67, Schneider, 2009: 90, Poujoulat, Michaud, 1840: 163, Burgess, 1834: 134, Mevsim, 2009: 59

³⁶⁸⁷ Mevsim, 2009: 34

³⁶⁸⁸ Mevsim, 2009: 83

³⁶⁸⁹ Walsh, 1836: 199

³⁶⁹⁰ Hammer, 1818: 66–67

2.4.15.2.1. Aziz Niclaus Kilisesi

Gerlach'ın 1576 yılında mevcudiyetinden bahsettiği iki Rum kilisesinden biridir ancak belirttiği üzere burada nadiren ayin yapılmaktadır³⁶⁹¹. Lubenau tarafından Uludağ'da yer alan bir manastır dışında Bursa'daki tek Rum kilisesi ve küçük bir yapı olarak tanımlanan kilisenin de burası olması muhtemeldir³⁶⁹².

2.4.15.2.2. İncilci Yahya Kilisesi

1652'de Halepli Paul, Hatay piskoposu Macarius'un bir ayini yönetmesi için davet edildiği bu kilisenin Balıkpazarı mahallesinde bulunduğu ve iki katlı bir yapı olduğu bilgisini vermişti³⁶⁹³. Daha sonra 1675'te Covell Rumların en büyük kilisesi olarak tanımladığı bu yeri ziyaret etmiş ancak yalnızca ayinler ve din adamlarından bahsetmiştir:

“24 Ekim / 3 Kasım gününün aynı pazarında, Saint-Jean-le-Théologien ismindeki Rumların en büyük kilisesine gittim. Başrahibin ismi Dionysios, yardımcısının Demetrius idi. Birincisi son derece nazikti. Bu yerde defalarca yiyip içmiştim. Bana şarap ve el yazmaları (Yeni Ahit ve Eucologe [Yunan Kilisesi'nde ayinlerin nasıl yapılacağını tarif eden bir kitap]) takdim etti; bağışlar ve diğer harcamalarla birlikte tamamı bana 1 ½ thaler'e mal oldu. Daha sonra altı veya yedi Halepli Rum geldi. Çok az Yunanca biliyorlar ve Arapça konuşuyorlardı. Bunlardan birisinin ismi Hoca Géôrgios olup çok zengin ve Arapça konusunda uzmandı ve satır araları Latince olarak yazılmış Arapça bir İncil getirmişti. Ben bunu Yunancaya tercüme ettim ve o da benimle Arapça devam etti. Arkadaşlığımdan büyük keyif almıştı ve bana evinde nazik biçimde davrandı... Saint-Jean-le-Theologist Kilisesi'ne girdim. Her biri T biçimli bir bastona sahipti ve ayinleri sırasında saygı ile bir tane de bana verdiler: “akoumpésè” (oturma) bu kuralın, Türk tarzı olduğu gibi Frenk

³⁶⁹¹ Gerlach, 2007: 446–447

³⁶⁹² Lubenau, 1916: s. 87'den naklen Lowry, 2004: 44

³⁶⁹³ Paul of Aleppo, 1836: 9

tarzında da oturulmasına yardımcı olmak için kullanıldığını düşünmeme neden oldu³⁶⁹⁴.”

Çok uzun bir süre sonra 19. yüzyılın sonlarında Naçov Bursa’da karşılaştığı bir kilisenin ismini Aziz Yuhanna Kilisesi olarak vermiştir. Seyahatnamesinin çevirini yapan Mevsim bu kilisenin Hisar’ın doğusunda, Balıkpazarı’nda bulunan ve 1873’te yeniden inşa edilen yapı olduğunu ve ilk kez 1705 yılında inşa edildiğini ifade etmiştir³⁶⁹⁵. Ancak Halepli Paul ve Covelin de kanıtladığı gibi kilise 17. yüzyılın ortalarında mevcuttur ve inşa tarihi daha da erken olmalıdır. 1705 tarihi Kandes’in de belirttiği gibi tamirat yılıdır.

2.4.15.2.3. Kutsal Havariler Kilisesi

Gerlach bu kilisenin Uludağ’ın bitişiğindeki bir başka dağın eteklerinde, Rumların yoğun olarak yaşadığı bir bölgede, geniş ve güzel bir alanda bulunduğunu belirtmiş, bu yıllarda Bursa’da iki kilise mevcut olmasına rağmen asıl olarak ibadetlerin burada yapıldığını söylemiştir. Kısa bir tanımlamasını da yapan seyyah Asya’da karşısına çıkan diğer Hıristiyan kiliseleri gibi çok küçük bir yapı olduğunu, alçak olan kapısından girebilmek için eğilmek gerektiğini ve dış görünümü itibarıyla kiliseden çok samanlık veya ahır gibi göründüğünü ifade etmiştir³⁶⁹⁶. Gerlach’ın konumuyla ilgili verdiği bilgiyi değerlendiren Lowry bu kiliseyi Bursa’nın kuzeyindeki düzlükte yer alan Filadar Bölgesi’ne yerleştirmiştir³⁶⁹⁷. Covel ise kısaca bahsini ettiği bu kilisenin çok küçük ve harabe bir yer olduğunu ve havarilerden Pierre ve Paul’e adandığı bilgisini vermiştir:

³⁶⁹⁴ Covel, 1998: 169. Covel’in seyahatnamesinin editörü Grelois ise Kandes’tan yaptığı alıntılarla kilisenin 1705, 1802, 1855 ve 1873’te tamiratlara maruz kaldığını belirtmiştir. Covel, 1998: 169, dn. 441

³⁶⁹⁵ Mevsim, 2009: 17, dn. 6

³⁶⁹⁶ Gerlach, 2007: 446

³⁶⁹⁷ Lowry, 2004: 44.

“Metropolit Kallinikos ile özel olarak buluştuk. Benimle son derece kibar biçimde konuştu ve kendi evine davet etti. Evi ikinci Rum kilisesi ve küçük sefil bir delik olan Kutsal Havariler (Pierre ve Paul)’in yanındaydı³⁶⁹⁸.”

2.4.15.2.4. Meryem Ana Kilisesi

Macarius’un Bursa ziyaretinde davet edildiği bu kilisenin Kayabaşı Mahallesi’nde bulunduğunu söyleyen Halepli Paul diğer kiliselerden bir farkı olmadığı şeklinde çok genel bir tanımlamasını yapmıştır³⁶⁹⁹. Covell’in tanımlaması da yine oldukça kısadır ancak bazı ufak bilgiler de ihtiva etmektedir:

“Bir üçüncü kilise Bakire’ye ithaf edilmiş olup bu da benzer biçimde sefil ve küçük bir yerdi³⁷⁰⁰.”

2.4.15.2.5. Taksiarhon Kilisesi

Demirkapı Mahallesi’nde bir kiliseden ilk olarak Halepli Paul bahsetmiş ancak bu kilisenin ismini vermemiştir³⁷⁰¹. Mevsim ise Naçov’un Aziz Arhangel Kilisesi olarak söz ettiği yapının Demirkapı’da bulunan ve 1835 yılında inşa edilen Taksiarhon Kilisesi olduğu şeklinde bir görüş belirtmiştir³⁷⁰². Seyyahın aktardığı üzere bu kilise Rum metropolitliğinin yanındadır ve avlusunda da bir mezarlık bulunmaktadır³⁷⁰³. Bu kiliseye yer veren bir diğer seyyah yine bir Bulgar seyyah olan Kınçov’dur. Kınçov kilisenin kentin kuzeybatısında metropolit evinin yanında eski ve küçük bir yapı olduğunu söylemiştir. Kilise içinde Aziz Arhangel’in Bulgar abacılar tarafından tamamen gümüşle

³⁶⁹⁸ Covell, 1998: 169

³⁶⁹⁹ Paul of Aleppo, 1836: 9. Lowry bu kilisenin Notre-Dame’a ithaf edilmiş olduğunu söylemiştir. Lowry, 2004: 49. Fransızca bir söz öbeği olan Notre-Dame’ın Türkçe karşılığı “Hanımefendimiz, Leydimiz”dir ve anlatılmak istenen kişi Meryem Ana’dır.

³⁷⁰⁰ Covell, 1998: 169

³⁷⁰¹ Halepli Paul, 1930: 79, 81’den naklen Lowry, 2004: 49

³⁷⁰² Mevsim, 2009: 31, dn. 13

³⁷⁰³ Mevsim, 2009: 31

kaplanmış büyük bir ikonası bulunduğu ve ikonada Yunanca ve Bulgarca olarak başta bulunanların adları ile 1837 tarihini taşıyan bir yazıtın yer aldığı da yine Kınçov'un seyahatnamesinden öğrenilebilmektedir³⁷⁰⁴.

2.4.15.2.6. Rum Okulları

Walsh'un belirttiği üzere 1823'te Rumların iki okulu vardır ve bu okulların her birinde Roma ve Helen dilleri eğitimi alan otuz öğrenci bulunmaktadır³⁷⁰⁵. Porter 1832'de tek bir okulun mevcudiyetinden söz etmiş ve Ermeni okulunda olduğu gibi burada da Lancasterian düzeninde eğitim verildiğini söylemiştir. Belirttiği üzere okulda, eğitim giderleri cemiyet tarafından karşılanan erkek ve kız 200 öğrenci bulunmaktadır³⁷⁰⁶. Rum okulları hakkında en ayrıntılı bilgileri veren seyyah Macfarlane'dir:

“[Ermenilere göre] Harcayacak daha az paraları olmasına rağmen, eğitim konusunda Rumlar daha iyi durumda gözüküyorlar. Antik Yunan eğitiminin verildiği bir üst okulları var. Orada 45 öğrenci bulunuyor. Kız erkek karışık ve hepsi de dikkat çekecek kadar zeki. Birinci sınıf Homer, ikinci Licias, üçüncü Xenophon dördüncü basit Yunanca alıntılar okuyordu. Modern Rum Okulu şehrin aynı mahallesindeydi ve bu yüksek okul için hazırlık niteliğindedi: 135 öğrencisi vardı. Diğer bir mahallede eski Rum Okulu vardı ve bu da hazırlık niteliğindedi: Fakat şimdilik, her iki okuldaki öğrenci sayısı da kısıtlı. Aralık ayının 9'unda ziyaret ettiğimiz yüksek okulda bazı küçük kızların çok güzel el yazılarını gördük. İki kız Homer'i gayet güzel okuyordu. Okulun odaları küçüktü; ama bina hakkında söylenecekler var. İngiliz öğrencilerinin olduğu gibi masaları ve sıraları bulunuyor. Çalışma saatleri İngiliz okullarımızdaki ile aynıydı. Sabah 9 da geliyorlar, 12 de yemek için dışarı çıkıp eve gidiyorlar; 2 de geri geliyor ve akşam 5'e kadar okulda kalıyorlar. Rum hocalardan hiçbiri rahip değildi! Bu okulun hocası Caesarea'dan gelen çok entelektüel birisiydi. Bitişinde küçük fakat çok

³⁷⁰⁴ Mevsim, 2009: 83

³⁷⁰⁵ Walsh, 1836: 203

³⁷⁰⁶ Porter, 1835: 252

güzel bir kütüphane vardı. Bu kütüphanede Yunan klasikleri ve tarih, coğrafya gibi alanlarda yazılan yeni Yunan eserleri bulunuyordu. Bu çocuklardan bazıları Fransız bir hocaya gönderilmişti ve bazıları Türkçeyi okumayı ve yazmayı öğrenmişti. Tüm bu Rum okulları kiliseler tarafından destekleniyordu; öğretmenlere küçük yıllık hediyeler öğrencilerin aileleri tarafından hazırlanıyordu³⁷⁰⁷.”

Perrot Rumların bir ilkokula ve Helenik tarzda eğitim veren bir diğer okula sahip olduklarını belirtmiştir³⁷⁰⁸. Kınçov ise Osman ve Orhan Gazi türbelerinin bulunduğu yerin yani hisarın altında yoksul görünümlü bir Rum okulunun mevcut olduğu bilgisini vermiştir³⁷⁰⁹.

2.4.15.2.6.1. Protestan Rum Okulu (?)

Yalnızca Barkley tarafından bahsi edilen bir okuldur. Seyyah ne tarz bir eğitim verdiğini söylememiştir ve kapalı olduğu bir dönemde ziyaret ettiği için içine de girememiştir. Ancak Amerikalı misyonerler ile bağlantılı olduğu bilgisini vermesi dolayısıyla diğer örneklerdeki gibi bir Protestan okulu olması muhtemeldir.

2.4.15.3. Yahudiler ve Yahudi Yapıları

Schiltberger dolaylı biçimde de olsa Bursa'da Yahudilerin bulunduğunu öğrenebildiğimiz ilk seyyahtır³⁷¹⁰. Osmanlı fethinin öncesinde Bursa'da Rumlarla birlikte Romaniot yani Bizans Yahudilerinin yaşadığı bilinmektedir ve İspanya'dan buraya gelmelerinden yaklaşık yüz yıl erken bir tarihte seyyahın sözünü ettiği bu Yahudilerin, fethin öncesinde kentte bulunanlar olduğu düşünülmektedir³⁷¹¹. Sürgün edilmeleri ve yerleşim yeri

³⁷⁰⁷ Macfarlane, 1850b: 41

³⁷⁰⁸ Perrot, 1864: 69

³⁷⁰⁹ Mevsim, 2009: 83

³⁷¹⁰ Schiltberger, 1997: 101

³⁷¹¹ Lowry, 2004: 32

olarak Bursa'yı seçmelerinin ardından ise Bursa nüfusunda uzun süre önemli bir yer kaplamışlardır. Biraz önce belirttiğimiz gibi seyahatnameler nüfus hakkında çok doğru bilgiler verdiğini söyleyemeyeceğimiz kaynaklardır ancak genel nüfus dağılımıyla ilgili doğru bir fikir edinmeye yardımcı olabilirler. Bunun bir örneği de 16. ve 17. yüzyıllarda nüfus sıralamasında Müslümanlardan sonra Yahudilerin geldiğini ifade eden seyyahların aktarımlarıdır. 1588 yılında Lubenau şehir sakinleri arasındaki Türkler ve Yahudilerin kendilerine ait mahalleleri bulunduğunu ancak Hıristiyanların bu iki gruba göre çok az sayıda olduğunu söylemiştir³⁷¹². Manucci 1653'te ziyaret ettiği Bursa'nın nüfusunda en kalabalık yeri Yahudilerin oluşturduğunu iddia etmiştir³⁷¹³. Seyyah bu sınıflandırma içine Ermeni ve Rumlarla birlikte Türkleri de soktuğu için verdiği bilginin tam olarak doğru olduğu söylenemez. Ancak yalnızca gayrimüslimler arasında yapılacak bir değerlendirmede aktarımının gerçeği yansıtması muhtemeldir. Manucci'den kısa bir süre sonra Bursa'da bulunan Wheler da 40.000 Türk'ten sonra 12.000 Yahudi'nin en kalabalık grubu meydana getirdiğini, Rumlar ve Ermenilerin daha az sayıda olduklarını söylemiştir³⁷¹⁴. Osmanlı Dönemi Bursa'sında gayrimüslimlerin sayılarıyla ilgili daha önemli ve doğru veriler barındıran tahrir defterlerinden 1487 ve 1530 tarihli mevcut iki örnek incelendiğinde de Yahudilerin yaklaşık 585 kişiden oluştuğu Rum ve Ermenilerin bir arada değerlendirildiği anlaşılan Hıristiyanların ise 345 kişiden meydana geldiği görülmektedir³⁷¹⁵. Bu da Lubenau, Manucci ve Wheler'in tespitlerinin genel hatlarıyla doğru olduğunu ve Yahudi nüfusunun Hıristiyanlara üstünlüğünün uzun bir süre devam ettiğini göstermektedir.

18. yüzyıldan itibaren Yahudi nüfusu oransal olarak giderek azalmış ve Bursa'nın gayrimüslimleri içerisinde son sıraya gerilemiştir. Tournafort 500 Ermeni ve 300 Rum hanesine karşılık 400 Yahudi hanesinin bulunduğunu söyleyerek 1701 yılında Yahudilerin gayrimüslim nüfusu içerisinde ikinci

³⁷¹² Lubenau, 2012: 487

³⁷¹³ Manucci, 1907: 10

³⁷¹⁴ Wheler, 1682: 215

³⁷¹⁵ Lowry, 2004: 43

sırada geldiğini ortaya koymuştur³⁷¹⁶. 1767'de Niebuhr Yahudilerin sayısının 2.000 civarında olduğunu söylemiştir. Seyyahın verdiği bu rakam bu yıllarda nüfustaki oranlarının Rumların da altına düştüğünü göstermektedir³⁷¹⁷. Bu durum sonraki yıllarda da değişmemiştir. Ermeni ve Rum nüfusunda artış olduğunu belirten Brenner de Yahudilerin yalnızca 1.200 kişi olduğunu söyleyerek nüfuslarındaki azalmanın 19. yüzyıla girilirken devam ettiğini ortaya koymuştur³⁷¹⁸. 19. yüzyılın başlarında Browne sayılarını 1.800 olarak vermiş³⁷¹⁹, Hammer ise yine en düşük nüfusa sahip olduğunu söylediği Yahudilerin 1.200 kişiden ibaret olduğunu ifade etmiştir³⁷²⁰. 1816 yılında Turner'a yaklaşık 2.000 kişiden oluştuğu bilgisi verilmiştir³⁷²¹. Walsh bu rakamlara uygun biçimde 1823 yılında Bursa'da 1.800 Yahudi'nin yaşadığını belirtmiştir³⁷²². Wolff'un Yahudilerin 300 aileden oluştuğunu söylemesi aile başı dört kişi hesaplandığında yine 1.200 kişilik bir nüfusa denk gelecektir³⁷²³. Burgess 1.200 kişi olduklarını söyleyen bir diğer seyyahdır³⁷²⁴. Schenider ve Michaud sayılarını 2.000 olarak vermişlerdir³⁷²⁵. Murray 1852 nüfus sayımı sonuçlarında Rum ve Ermenilerin sayısını aktarmış ancak Yahudilerin yalnızca çok az olduklarını söylemekle yetinmiştir³⁷²⁶. Perrot'a göre Yahudiler 1857'de 1.000 kişidir³⁷²⁷. Warsberg ve Busch 3.000 kişi olduklarını söylemişlerdir³⁷²⁸. Coufopoulos ve Kınçov ise 19. yüzyılın sonlarında kentte 2.000 Yahudi olduğunu ifade etmişlerdir³⁷²⁹.

Bazı seyyahlar Yahudilerin kökenleri konusunda da bilgiler vermişlerdir. Kendilerini böylesi bir merakla iten en önemli neden de

³⁷¹⁶ Tournefort, 1741: 307

³⁷¹⁷ Gloyer, Olshausen, 1837: 144–145

³⁷¹⁸ Brenneri, 1824: 22

³⁷¹⁹ Browne, 1820: 111

³⁷²⁰ Hammer, 1818: 65

³⁷²¹ Turner, 1820: 151

³⁷²² Walsh, 1836: 199

³⁷²³ Wolff, 1829: 317

³⁷²⁴ Burgess, 1834: 134

³⁷²⁵ Schneider, 2009: 14, Pougoulat, Michaud, 1840: 162

³⁷²⁶ Murray, 1854: 182

³⁷²⁷ Perrot, 1864: 69–70

³⁷²⁸ Warsberg, 1869: 140, Busch, 1870: 147

³⁷²⁹ Coufopoulos, 1895: 184, Mevsim, 2009: 78

İspanyolca konuşan Yahudilerdir³⁷³⁰. İlk olarak Tournefort Bursa'da Madrid'deki kadar güzel İspanyolca konuşulduğunu görünce şaşırıldıklarını ve bu durumu buradaki Yahudilerin atalarının Granada'dan geldiklerini söyleyerek açıkladıklarını belirtmiştir. Seyyaha göre Yahudilerin Bursa'yı seçmelerinin nedeni konumu ve çeşmeleri nedeniyle bu kenti Granada'ya benzetmeleridir³⁷³¹. Michaud da Yahudilerin Isabelle'in hükümdarlığı zamanında İspanya'dan sürüldükten sonra Granada'ya benzettikleri Bursa'ya geldikleri bilgisini tekrarlamıştır³⁷³². Hamilton buradaki Yahudilerin 1492'de İspanya'dan kovulmalarının ardından Doğu'ya sığınan kişiler olduğunu belirtmiştir³⁷³³. Yol arkadaşı Strickland de benzer biçimde tüm Doğu Akdeniz'de olduğu gibi Bursa'da da çok sayıda olduğunu söylediği Yahudilerin birkaç yüzyıl öncesinde İspanya'dan sürgün edilenlerin soyundan geldikleri bilgisini tekrarlamıştır³⁷³⁴. Seyyahların Yahudilerin nüfus oranlarıyla ilgili verdikleri bilgiler gibi kökenleriyle bağlantılı aktarımları da tarihi gerçeklerle uyumludur ve iki dönem arasındaki tahrir defterleri incelendiğinde 1573 yılındaki deftere göre Yahudi nüfusunda üç katı bir artış yaşandığı ve bunun önemli bir bölümünü Sefarad Yahudileri'nin oluşturduğunu görmek mümkündür³⁷³⁵.

Seyahatnamelerde Bursa'daki gayrimüslim ibadet mekânları arasında en az yer edenler sinagoglardır. Bunun nedeni büyük bölümü Hıristiyan ve hatta bir bölümü misyoner olan seyyahların bir şekilde kiliseleri ziyaret etmelerine rağmen sinagoglara çok fazla ilgi göstermemiş olmalarıdır. Bu ilgisizlik sayıları hakkındaki aktarımlarda görülen farklılıkların da nedenidir. Tournefort Yahudilerin sayısının 18. yüzyılın başlarında düştüğünü gösteren bir seyyah olsa da sinagogların dört adet olduğunu söyleyerek bu konuda diğer gayrimüslimlere göre daha üstün olduklarını göstermiştir³⁷³⁶. 1823

³⁷³⁰ Tournefort, 2005: 236, Wilkinson, 1806: 45, Poujoulat, Michaud, 1840: 161, Hamilton, 1842a: 77, Jardine, 1858: 110, Gide, 1948: 8

³⁷³¹ Tournefort, 2005: 236

³⁷³² Poujoulat, Michaud, 1840: 161

³⁷³³ Hamilton, 1842a: 77.

³⁷³⁴ Jardine, 1858: 110

³⁷³⁵ Barkan, Meriçli, 1988: 198'den naklen Lowry, 2004: 46

³⁷³⁶ Tournefort, 2005: 236

yılında buraya birlikte gelmiş olmalarına rağmen Walsh Yahudilerin iki³⁷³⁷, Barker ise üç sinagogu olduğunu belirtmiştir³⁷³⁸. Bu tür belirsizlikler sonraki yıllarda da devam etmiştir. Yaklaşık aynı tarihlerde Bursa'da bulunan seyyahlardan Burgess üç³⁷³⁹, Michaud iki sinagog bulunduğunu söylemiştir³⁷⁴⁰. Porter genel değerlendirmesinde dünyanın çeşitli yerlerindeki kentlerde nüfusta önemli bir yerleri olduğunu söylediği Yahudilerin her yerde sinagogları bulunduğunu ve ibadet özgürlüğüne sahip olduklarını belirtmiştir. Seyyahın burada genelleme içine aldığı kentlerden biri de Bursa'dır ancak sinagogların sayısı ile ilgili bir tahmin yapmamıştır³⁷⁴¹. Bir rehber niteliğindeki eserinde genel olarak hiçbir ayrıntıya inmeyen, bu paralelde bir ayırım yapmadan Bursa'da birkaç Rum ve Ermeni Kilisesi olduğunu söylemekle yetinen Busch ise sinagoglar konusunda daha net bir açıklama yaparak sayılarının üç olduğunu ifade etmiştir³⁷⁴².

Bizzat sinagoglardan birini ziyaret eden seyyahlar ise çok azdır. Bu tür bir ziyaret gerçekleştiren Porter bu sinagogun küçük olduğunu ve gereksiz süslemeleri bulunmadığını, ayin boyunca kapıların açık bırakıldığını, bu sayede ayin başladıktan sonra içeri girenlerin olabildiğini belirtmiştir³⁷⁴³. Davey'in aktarımına göre Bursa'daki sinagoglardan birisi Hotel d'Anatolie'ye giden ve rastladığı Yahudi evlerinden de anlaşıldığı üzere Yahudi Mahallesi'nden geçen geniş cadde üzerindedir. Davey'in geldiği sırada bir Yahudi Bayramı kutlanmaktadır ve seyyah da sinagogu şamdanlarla aydınlatılmış ve kalabalık bir cemaatle dolu biçimde bulmuştur. Ancak mimari ayrıntılarını vermemiştir³⁷⁴⁴.

³⁷³⁷ Walsh, 1836: 199

³⁷³⁸ Barker, 1824: 450

³⁷³⁹ Burgess, 1834: 134

³⁷⁴⁰ Poujoulat, Michaud, 1840: 163

³⁷⁴¹ Porter, 1835b: 159

³⁷⁴² Busch, 1870: 148

³⁷⁴³ Porter, 1835: 253–254

³⁷⁴⁴ Davey, 1907: 410

2.4.15.3.1. Alliance Israelite / Alliance Yahudi Okulu

Yahudi topluluklarında bağnazlık karşıtı aydınların kuruluşlarına öncülük ettiği ve sürekli olarak bağnaz Yahudilerin eleştirilerine uğrayan “Allianca israélite” okullarının Bursa dışında Yahudi nüfusunun çok olduğu Selanik, İstanbul, İzmir gibi kentlerde de örnekleri mevcuttur. İlki 1873’te ünlü Musevi işadamı Moise Allatini tarafından Selanik’te kurulan bu okulların sayısı 1908 yılında altıya öğrencileri de toplam 2.132’ye ulaşmıştır³⁷⁴⁵.

Bursa’daki okul hakkında bilgi veren tek seyyah özellikle Osmanlı’daki eğitim kurumlarını inceleyen Pernot’tur. Fakat yalnızca 1912 yılında 110 erkek ve 160 kız öğrencisi olduğunu söylemiştir³⁷⁴⁶.

2.4.16. Diğer Yapılar

2.4.16.1. Belediye Binası

1909 yılında bir sergiye katılmak amacıyla burayı ziyaret eden Daskalov, serginin düzenlenebileceği daha uygun bir yer bulunamadığı için belediye binasının bu amaç için tahsis edildiğini söylemiştir. Seyyah bina hakkında yalnızca iki katlı ve hoş bir yapı olduğu şeklinde bir ifade kullanmış, bahçesinde de bir şadırvanın bulunduğu bilgisini vermiştir:

“İki kuruşluk giriş ücretinden sonra ortasında bir şadırvanın bol suyunun yükseğe sıçradığı bir bahçeye girdim, bunun çevresinde masalara konuklar oturmuş ve bir şeyler içiyorlardı. Avluda bir kahvehane vardı, şadırvanın yanında ise Bursa gökyüzünün tekdüze havasını dağıtmak için neşeli bir müzik çalıyordu. Bu bahçenin içinde iki katlı ve amacı için oldukça hoş bir yapı olan belediye binası bulunuyordu. Bursa’da sergi için daha uygun bir bina olmadığından, onu sergiye vererek belediye geçici bir süre için kendi binasından çıkmış³⁷⁴⁷.”

³⁷⁴⁵ Dumont, 1993: 208-227’den naklen Fesch, 1999: 458.

³⁷⁴⁶ Pernot, 1912: 272

³⁷⁴⁷ Mevsim, 2009: 101

2.4.16.2. Darphane

Darphaneden ilk kez Porter Türk rehberler tarafından Bursa'yı ziyaret eden yabancılara gösterilen bir kalıntı olarak bahsetmiş ve Bizans Dönemi'ne ait olduğunu söylemiştir³⁷⁴⁸. Daha sonra Benjamin tesadüfî bir biçimde kalenin oldukça yakınında ve bir uçurumun kenarında duran kalıntılarıyla karşılaşmıştır. Ziyaret ettiği tarihlerde çatısı çökmüş ve iç kısmı moloz yığınlarıyla dolmuş bir halde olmasına rağmen yine de seyyah yapının bir zamanlar tonozlu olduğunu anlayabilmiştir. Ayrıca yine oldukça bozulmuş durumda olduğunu söylese de kemerlerinin 1854 yılında hala ayakta durduğu anlaşılmaktadır:

“Tesadüfen, kalenin birkaç adım ilerisinde uçurumun kenarında duran Darphane'nin kalıntılarına rastladık. Bu tonozlu bir yapıydı fakat çatısı içeriye çökmüştü ve iç kısmı sarmaşıkların sardığı moloz yığınlarıyla doluydu. Çevrenin en iyi manzarası bu yerden elde edilirdi... Darphane'nin hırpani kemerleri çok keyif veren bir manzara için neredeyse çok hüznü ve etkileyici bir ön plan meydana getiriyordu³⁷⁴⁹.”

2.4.16.3. Değirmenler

Evliya Çelebi Bursa'da bulunan 170 değirmeni kentin dikkat çekici bir özelliği olarak göstermesine rağmen³⁷⁵⁰ bu yapılar seyyahların çok fazla ilgisini çekmemiştir. Bu duruma istisna meydana getirdiğini söyleyebileceğimiz tek seyyah yine ayrıntılı biçimde değinirse de en azından çizimlerine yer veren Covel'dir³⁷⁵¹. Diğer seyyahlar ise tanımlamalarını büyük oranda yalnızca manzaradaki yerleriyle yapmışlardır. Uludağ'dan kaynağını alan suların fazlalığı ile bağlantılı biçimde özellikle Gökdere üzerine kurulduğu anlaşılan bu değirmenlere Macfarlane genel kent

³⁷⁴⁸ Porter, 1835: 266

³⁷⁴⁹ Benjamin, 1857: 110

³⁷⁵⁰ Covel, 1998: 155, dn. 395

³⁷⁵¹ Covel, 1998: 155

dokusu tanımlaması içerisinde yer vermiştir³⁷⁵². Walker'in tanımlamasının biraz daha ayrıntılı olduğu söylenebilir. Ancak seyyah da benzer biçimde değirmenlerden genel kent görünümündeki yerleriyle bağlantılı olarak söz etmiştir. İlk olarak 1855 depreminde hasar gören kare bir şekli ve Uludağ'ın boğazlarına akan suların yardımıyla dönen çok büyük bir siyah çarkı olan harabe bir değirmene değinmiştir. Seyahatnamesinin ilerleyen bölümlerinde bir kez daha böylesi bir değirmenle karşılaşmış, bu kez daha farklı bir ayrıntıyla çarkının yüksek ahşap kazıklar üzerine monte edilen kanallarda akan sular sayesinde çalıştırıldığını belirtmiş ve bir önceki gibi bu değirmeni de bakımsız ve çürümekte olan bir yapı olarak tanımlamıştır³⁷⁵³. Gallois Bursa'daki un değirmenlerinden bazılarının 1750'li yıllara kadar giden bir geçmişi olduğunu ama asıl olarak Fransız yatırımcıların örneğinin izlenerek Bursa'nın bir ticaret ve sanayi şehri haline geldiği 1850'lerden sonra sayılarının arttığını söylemiştir³⁷⁵⁴. Launay da Macfarlane gibi derin boğazların üzerinde yer alan ve küçük çarklara sahip yapılar olarak tanımladığı değirmenleri Bursa'nın ilgi çekici yönleri arasında saymıştır³⁷⁵⁵.

2.4.16.4. İpek Fabrikaları³⁷⁵⁶

Bursa'nın ipek üretiminde çok uzun bir geçmişi vardır. Seyyahlar da kentin çevresini saran dut ağaçlarının varlığı veya pazarlarda karşısına çıkan ipekli ürünlerin mevcudiyetiyle bağlantılı biçimde kentin bu özelliğine mutlaka yer vermeye çalışmışlardır. Mimari açıdan ilgi çekici özellikleri olmamasına rağmen ortaya çıktıkları 19. yüzyılın ortalarından itibaren seyyahların ipek veya daha doğru bir tanımlamayla iplik sarma fabrikalarına mutlaka yer vermesinin nedeni de Bursa ve ipek arasındaki bağlantı olmalıdır.

³⁷⁵² Macfarlane, 1850a: 124

³⁷⁵³ Walker: 129, 138

³⁷⁵⁴ Gallois, 1907: 59

³⁷⁵⁵ Launay, 1914: 196–197

³⁷⁵⁶ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek–69

Bursa'da Osmanlı Dönemi'ndeki ipekçiliğin tarihi neredeyse kentin fethine kadar giden bir süreçte takip edilebilir. Bununla birlikte üretim süreçlerinde rol oynayan imalathaneler hakkında yapılan bahisler oldukça azdır. Lucas 1702 tarihinde saray için üretim yapan ipek dokuma imalathanelerine girdiğini söylemişse de bahsi bunların mevcudiyeti hakkında verdiği bu bilgi ile sınırlı kalmıştır³⁷⁵⁷. İpek üretimi konusunda çok uzun yıllar dünyanın en önemli yerleşimlerinden biri olarak gösterilen Bursa'da ipek imalathaneleri daha sonraki yıllarda da karşımıza çıkmış ancak büyük oranda yalnızca şahıslara ait özel evlerde dokumaların yapıldığı söylenmiştir. 1832 yılında Bursa'ya gelen Porter da bu konuya özel olarak değinmiş, Bursa'da hiçbir ipek fabrikasının olmadığını, ipeklerin yalnızca bir tezgâh ile bir veya iki dokumacının bulunduğu küçük odalardan oluşan ipek imalathanelerinde dokunduğunu söylemiştir³⁷⁵⁸. Seyyahın eksikliğine dikkat çektiği ipek dokuma fabrikaları sonraki seyahatnamelerde de karşımıza çıkmamış ve ipek dokumaların özel evlerdeki imalatlarının devam ettiği bilgileri verilmiştir. Ancak 1850'li yıllardan itibaren ipek kumaş üretiminin bir diğer aşamasına yardımcı olan ipek ipliği sarma fabrikaları ortaya çıkmış ve hızla artan sayılarıyla seyyahların ilgisini çekmeye başlamışlardır.

Tespit edebildiğimiz üzere ilk olarak Taylor 1852 yılında kentin yakınlarında fabrikaları gördüğünü belirtmiştir³⁷⁵⁹. 1855'te Ubcini 9 fabrikadan bahsetmiştir³⁷⁶⁰. 1857'de Sandison'un yalnızca Bursa merkezinde 43 ipek fabrikası bulunduğunu söylemesi ortaya çıktıktan sonraki kısa süreç içerisinde ne kadar hızlı bir büyüme gösterdiklerini kanıtlamaktadır³⁷⁶¹. İplik sarma fabrikalarının tarihçesi konusunda en ayrıntılı bilgileri ise Perrot vermiştir. Seyyah Batı'nın gelişmiş yöntemleri ile donatılmış bu fabrikaların ilk örneğinin İsviçreli girişimci Bay Falkeisen tarafından 1845 yılında kurulduğunu söylemiştir. Ayrıca yine fabrikaların hızlı gelişimine değinmiş ve ziyaret ettiği 1857 tarihinde 2.000 makaraya sahip büyüklü küçüklü yaklaşık

³⁷⁵⁷ Lucas, 1714b: 386–387.

³⁷⁵⁸ Porter, 1835: 264

³⁷⁵⁹ Taylor, 1862: 316

³⁷⁶⁰ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 127.

³⁷⁶¹ Farley, 1862: 112

35 iplik fabrikasının mevcut olduğunu ifade etmiştir³⁷⁶². Maling raporunda ilk ipek fabrikasının 1846 yılında kurulduğunu 1862 yılında ise sayılarının 90'a ulaştığını söyleyerek hızlı gelişmeyi bir kez daha ortaya koymuştur³⁷⁶³. Beaufort yalnızca Bursa'nın çok ünlü ipeğinin makaralara sarıldığı bu fabrikaların asıl olarak dış mahalleler olmak üzere kentin her yerine dağıldığını ve çok büyük sayılarda olduklarını belirtmiştir³⁷⁶⁴. Warsberg benzer biçimde dış mahallelerde ve özellikle kentin batısındaki bir vadide yoğun biçimde bulunan fabrikaların ziyaretini gerçekleştirdiği 1864 yılında sayılarının 56'ya ulaştığını söylemiştir³⁷⁶⁵. Cox'a göre 1880 civarında fabrikaların sayısı 40³⁷⁶⁶, Launay'a göre ise 100'den fazladır³⁷⁶⁷. Daha net bir sayı veren Walker ise kentin iki uç noktasında bir arada gruplaşmış olduklarını söylediği 54 fabrikadan bahsetmiştir³⁷⁶⁸. Kınçov yüzyılın sonlarında fabrika sayısını 50 olarak vermiştir³⁷⁶⁹. Launay Bursa'yı iki kez ziyaret etmiştir. Seyyah bu ziyaretlerinin arasındaki 18 yıllık süreçte Bursa'nın geçirdiği büyük değişimin nedenlerinden bahsederken bu durumun oluşmasında en büyük suçlu olarak Lyon için üretim yapan Fransızlar tarafından kurulmuş ipek fabrikalarını göstermiştir. 1912 yılında Bursa'yı sanayi kenti haline gelmiş bir yer olarak tanımlaması da bu yıllarda fabrika sayısındaki artışa dikkat çekmektedir³⁷⁷⁰. Ernest Giraud'un raporunu değerlendirmeye alan Fesch, Bursa'da 48 ipek ipliği fabrikası olduğunu söylemiştir. Fesch bir tahmin değil, kapsamlı bir rapordan alıntı yaptığından dolayı verdiği bu sayı diğer seyyahların aktarımlarına göre daha güvenlidir ve Warsberg, Walker, Kınçov gibi seyyahların doğruya oldukça yakın tahminlerde bulunduğu da kanıtlanmaktadır³⁷⁷¹. 11 Eylül 1923'de Bursa Sergisi Rehberi adıyla çıkan broşürde ise Bursa'nın ekonomik varlığı

³⁷⁶² Perrot, 1864: 73

³⁷⁶³ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 150.

³⁷⁶⁴ Beaufort, 1874: 533

³⁷⁶⁵ Warsberg, 1869: 144, 154

³⁷⁶⁶ Cox, 1882: 52

³⁷⁶⁷ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 158.

³⁷⁶⁸ Walker, 1886: 109

³⁷⁶⁹ Mevsim, 2009: 78

³⁷⁷⁰ Launay, 1914: 195

³⁷⁷¹ Fesch, 1999: 541

içerisinde etkinliğini devam ettiren ipek fabrikalarının sayısı 17 olarak verilmiştir. Bu broşür de güvenilir bir belge olduğu için bu yıllarda yaşanan büyük savaşlar nedeniyle fabrika sayısının düşüş gösterdiği söylenebilir³⁷⁷².

Seyyahların aktarımları aynı zamanda fabrikaların büyük bölümünün Fransızlara ait olduğunu göstermektedir. Perrot ilk örneğinin görülmesinin hemen ardından sayılarının böylesine hızlı biçimde artmasını, kazanç elde etme arzusu içinde olan Avrupa sanayisinin Osmanlı İmparatorluğu'nda tutunma noktası olarak Bursa'yı seçmesine bağlamıştır. Mudanya'da iken burada üç ipek fabrikası olduğunu gördüğü Fransız Bay Roche'un bir diğer Fransız tüccar Bay Séon ile ortak biçimde Bursa'da da bir ipek fabrikasına sahip olduğunu söylemiştir. Ancak Bursa'yı ziyaret ettiğinde yabancı sermaye oranını çok az vermiş 35 tane olduğunu söylediği fabrikaların yalnızca 7 veya 8 tanesinin Avrupalılar, diğerlerinin Ermeniler tarafından işletildiğini belirtmiştir³⁷⁷³. Warsberg özellikle Fransızlara ait olan bu fabrikaların Fransa'nın Osmanlı üzerindeki emperyalist emellerine ulaşmasını sağlayacak araçlar olduğunu ifade etmiştir³⁷⁷⁴. Beaufort da fabrikaların büyük bölümünün Fransızlara ait olduğunu belirtmiştir³⁷⁷⁵. Barkley iki fabrikayı ziyaret etmiş ve birinin sahibi Ermeni iken diğerinin bir Fransız'a ait olduğunu söylemiştir³⁷⁷⁶. Launay, Mösyö Brdon ve Mösyö Saram Manas adıyla bir tanesi Fransız diğeri ise Ermeni olması muhtemel iki fabrika sahibinin ismini vermiştir³⁷⁷⁷. Coufopoulos fabrikaların en iyi ve en büyük örneklerden biri olarak Hotel d'Anatolie'nin arkasında yer alan Manufacture Brotte'u göstermiştir. Anlaşıldığı üzere bu, otel işletmecisi olan Fransız Madam Brotte'un sahibi olduğu bir fabrikadır³⁷⁷⁸. Bir rapora bağlı olarak bilgi vermesi dolayısıyla güvenilir bir kaynak olduğunu söyleyebileceğimiz Fesch'e göre Bursa'daki 48 fabrikanın büyük kısmı Fransızlara aittir³⁷⁷⁹. Davey de fabrikaların bu

³⁷⁷² Akkılıç, 2004: 111

³⁷⁷³ Perrot, 1864: 60–61, 73

³⁷⁷⁴ Warsberg, 1869: 158

³⁷⁷⁵ Beaufort, 1874: 533

³⁷⁷⁶ Barkley, 1891: 35

³⁷⁷⁷ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 159.

³⁷⁷⁸ Coufopoulos, 1895: 190

³⁷⁷⁹ Fesch, 1999: 541

yönlerine değinmiş ve özellikle Fransız ve Belçikalılara ait olduklarını belirtmiştir³⁷⁸⁰. Gallois ilk kez ortaya çıktıkları 1845 yılından itibaren Fransızların sahip olduğu fabrikaların sayısının hızla arttığını, hatta bazı Fransızların sırf bu nedenle buraya yerleştiğini ifade etmiştir³⁷⁸¹.

Bu örnekler fabrikaların daha çok sayıları, işlevleri gibi yönleriyle ilgi çektiğini kanıtlamaktadır. Mimarileriyle ilgili bilgi veren seyyahlar ise çok azdır. Beaufort canlı ve güzel görünümlü binalar olduklarını söylemiştir³⁷⁸². Warsberg genel olarak Scwarzwald'taki örnekleri hatırlatmalarına rağmen Bursa'dakilerin daha renkli ve canlı bir görünüme sahip olduklarını ifade etmiş, vadinin yamaçlarında üst üste çıkan üç veya dört katlı bu binaların ahşap hatıllarla desteklendiklerini belirtmiştir³⁷⁸³. İç görünülerinden bahseden Barkley ziyaret ettiği iki örneğin de her bir kenarında yaklaşık elli kadının sıralandığı uzun bir odadan ibaret olduğunu söylemiştir³⁷⁸⁴. Walker Bursa'da 1855 depreminin izlerini gösteren bir yapı olarak Muradiye'ye giden yolun üzerindeki bir ipek fabrikasından bahsetmiştir. Anlatımına göre bu güçlü kirişlerle desteklenmiş ancak uzun zamandan beri terk edilmiş ve yıkılmaya yüz tutmuş bir yapıdır. Bunun dışında fabrikaların genel olarak çok sayıda yüksek pencerelere sahip olduklarını ifade etmiştir³⁷⁸⁵. Bent ise içeriği gözetleyen meraklı kalabalıkları engellemek için pencerelere Türk tarzı perdelerin yerleştirildiği bilgisini vermiştir³⁷⁸⁶.

2.4.16.5. İpekçilik Okulu

Bu yapıdan bahsettiğini tespit ettiğimiz tek seyyah Walker'dır. 1886'da ve ardından 1896'da Bursa'da bulunmuş ve iki tarih arasındaki on yıllık süreçte meydana gelmiş değişiklikleri ele almış olan seyyahın bu dönemde

³⁷⁸⁰ Davey, 1907: 227

³⁷⁸¹ Gallois, 1907: 58–59

³⁷⁸² Beaufort, 1874: 533

³⁷⁸³ Warsberg, 1869: 144–145

³⁷⁸⁴ Barkley, 1891: 35

³⁷⁸⁵ Walker, 1886: 129, 180

³⁷⁸⁶ Bent, 1889: 373

inşa edildiğini belirttiği yapılardan birisi de bu okuldur. Konum olarak çok genel bir ifadeyle kentin ilerisinde yer aldığını belirttiği okulun amacının ipek yetiştiriciliğinin geliştirilmesi ve teşvik edilmesi olduğunu söylemiştir³⁷⁸⁷.

2.4.16.6. İstasyonlar³⁷⁸⁸

Mudanya-Bursa arasındaki ulaşımı kolaylaştıran demiryolunun hizmete girmesi uzun bir süreç almıştır. Rayların döşenmesinin ardından yol boyunca ve Bursa'da istasyonlar yapıldığı seyahatnamelerden öğrenilebilmektedir. Ancak hattın ve dolayısıyla istasyonların tam anlamıyla hizmete açılması bu faaliyetlerin oldukça sonrasında gerçekleşmiştir. Rayların döşendiği ancak trenin henüz hizmet vermediği yıllarda Bursa'ya gelen Bent de bu sahneyi okuyucuyla paylaşmış bu arada inşa edilen istasyonların kötü durumundan da söz etmiştir³⁷⁸⁹.

19. yüzyılın sonlarına doğru ise tren yolu tam anlamıyla kullanılmaya başlanmış ve istasyonlar da faaliyete geçmiştir. Kınçov bu tarihlerde Bursa'daki üç istasyondan söz etmiş, bir tanesinin Çekirge, diğerinin Yahudi Mahallesi bir diğerinin kentin doğu ucunda çarşı yakınlarında yer aldığı bilgisini vermiştir³⁷⁹⁰. Miret de Bursa'da üç istasyon bulunduğunu söyleyen ve konumlarını de hamamlar civarı, yeni kentin sonu ve eski kent olarak veren bir seyyahıdır³⁷⁹¹. Son olarak Hawley Bursa'da birden çok istasyon olduğu bilgisini aktarmış ancak diğer seyyahlar kadar ayrıntı vermemiştir³⁷⁹².

Davey trenden indiğinde karşılaştığı tren istasyonunun çok genel de olsa tanımlamasını yapan tek seyyah olup burayı Fransa'nın küçük yerleşimlerinde de karşılaşılanlara benzeyen, ufak bir dükkân ve büfenin olduğu önemsiz ahşap bir yapı olarak tarif etmiştir³⁷⁹³.

³⁷⁸⁷ Walker, 1897: 132

³⁷⁸⁸ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-70

³⁷⁸⁹ Bent, 1889: 372

³⁷⁹⁰ Mevsim, 2009: 74

³⁷⁹¹ Rasico, 2005: 51-52

³⁷⁹² Hawley, 1918: 39

³⁷⁹³ Davey, 1907: 408

2.4.16.7. Koza Fırınları

Walker'ın belirttiği üzere güvelerin çıkmasıyla değerlerini kaybetmelerinin önüne geçmek için kozaların ipekböcekleri tarafından örülmelerinin kısa bir süre sonrasında satılmaları veya bekletilecekse fırınlanmaları gerekmektedir. Bu zaruriyete rağmen Bursa'da yalnızca iplik fabrikalarında fırınların bulunması ve bunların kullanımının da çok pahalı olması uzun yıllar boyunca köylülerin kozalarını satmak için uzun yollar aşmaları mecburiyetini getirmiştir. Ahmet Vefik Paşa tarafından ana yollar üzerinde inşa edilen halk fırınları sayesinde bu olumsuz durumdan kurtulmak mümkün olmuştur. Walker bu halk fırınlarının köy okullarının mülkü olduğu, kozaların fırınlanmasından alınan çok küçük ücretlerin de bu okulların faydalanması için kullanıldığı gibi önemli bilgiler vermiştir:

“Birkaç yıl önce Bursa ilinin ana yolları boyunca inşa edilen halk fırınlarıyla bu güçlüğü üstesinden gelindi. Bu yararlı kuruluşların ortaya çıkması Bursa'nın birçok değerli ve hayırsever çalışma için minnettar olduğu Ahmet Vefik Paşa'nın yorulmak nedir bilmeyen enerjisi sayesinde. Bu halk fırınları köy okullarının mülküdür ve kullanımları için küçük bedeller (her kilogram koza için yaklaşık bir metelik) en küçük cüzdanın karşılayabileceği ölçülerdeyken, getirilen kozaların çok büyük miktarlarından elde edilen küçük bir gelir okulun yararlanması için ayrılır³⁷⁹⁴.”

2.4.16.8. Şarap Mahzeni

Bu mahzenden bahseden seyyahların her ikisi de Falkeisen isimli bir kişiye ait olduğunu belirtmişlerdir³⁷⁹⁵. Monk surların civarında yer alan mahzenin Uludağ'ın kayalık kısımlarına oyulmuş uzun kemerli bir hücre dizisi biçiminde olduğunu ifade etmiştir:

³⁷⁹⁴ Walker, 1886: 167–168

³⁷⁹⁵ Bay Falkeisen ismi Perrot'un seyahatnamesinde de geçmektedir. Ancak Perrot, Monk gibi İsviçreli olduğunu söylediği bu kişiyi şarap mahzeni sahibi olarak değil, 1845 yılında Bursa'da ilk iplik fabrikasını kuran kişi olarak tanıtmıştır. Perrot, 1864: 73.

“Surların çevresinde bir yürüyüş bizi, Falkazin adında son 8–9 yıldır Bursa’da ikamet eden ve bu sürede de bölgedeki üzüm tarımını geliştirmiş İsviçreli bir şarap tüccarının mahzenine getirdi. Bu kişi bizim ziyaret ettiğimiz dönemde, oldukça ünlü “Banks of Rhine”den üretilen hafif şarapların en iyisiyle karşılaştırılabilecek şarapları için iyi bir depo meydana getiren Olmpus Dağı’nın kayalık kısımlarına oyulmuş uzun bir kemerli hücre dizisine sahipti³⁷⁹⁶.”

Warsberg de benzer biçimde mahzenin kalenin bulunduğu tepede yer aldığı bilgisini verse de Monk’tan farklı olarak bunların doğal mağaralar olduğunu söylemiştir. Ancak 1855 depreminde çöken bazı bölümler yerine yeni bir yeraltı katı ve hücrelerin kazıldığını ve desteklerin yapıldığını söylemesi bazı kısımlarının da insan eliyle şekillendirildiğini göstermektedir. Seyyah ayrıca bu hücrelerin bir rehber olmaksızın yolun kaybedilebileceği karmaşık bir labirent meydana getirdiklerini kaydetmiştir:

“Öğle vaktinde konsolosumuz Bay Falkeisen’in kalenin yer aldığı tepedeki bahçe ve mahzeninde tertip ettiği bir kutlamaya gittik. Bunlar Olympus’un tamamı boyunca bulunan doğal mağaralardır. Bunlardan bazıları deprem nedeniyle çökmüş ve içinde kalan fiçileri ezmiştir... Hasar, Bay Falkeisen için epey ağır olmuştu. Şarabın kaybedilmesi de ayrıca masraflara neden olmuş, yeni bir yeraltı katı ve yeni hücreler kazılmış, büyük döküntüler temizlenmiş ve destekler yapılmıştı. Bu geçitlerin tamamı, rehbersiz bir kimsenin yolunu bulması mümkün olmayan bir labirent oluşturuyordu. Bizim şerefimize içerisini aydınlatmıştı ve kaybolan ışıkların yarattığı derin bir perspektif, doğanın en güzel biçimde meydana getirdiği bu kilerin boyutları hakkında bir izlenim edinmeyi sağlıyordu³⁷⁹⁷.”

³⁷⁹⁶ Monk, 1851: 51–52

³⁷⁹⁷ Warsberg, 1869: 163

2.4.16.9. Ahmet Vefik Paşa Tiyatrosu

Bursa'da bir tiyatronun varlığından söz eden ilk seyyah 1879'da bu kenti ziyaret etmiş olan Naçov'dur. Ancak mevcudiyetiyle ilgili bilgi vermesi dışında hakkında herhangi bir detay aktarmamıştır³⁷⁹⁸. Daha sonra 1898'de kendisi de bir oyun yazarı olan Lindau tiyatroyu ziyaret etmiş ancak mimarisinden ziyade burada gerçekleşen bir olaydan bahsetmiştir:

“Oyunun son bölümü için perde tekrar açıldığında cereyan eden bir olay komedinin zamanından önce bitmesine neden oldu. Oyun henüz başlamıştı ve eğlenceli anıydı; balkondaki locaların birinden sahneye, genç sevgiliyi oynayan yaşlı Ermeni kadının ayakları dibine bir bardak fırlatıldı ve tuzla buz oldu³⁷⁹⁹.”

Davey yabancı dillerden çevrilen oyunların sahnelendiğini söylediği bu tiyatroyu valilik görevi yaptığı sırada Ahmet Vefik Paşa'nın yaptırdığını söylemiştir:

“Eski Paris Büyükelçisi ve bir süre Anadolu'da valilik yapmış ekselansları Ahmet Vefik Paşa tarafından Moliere'in, Racine'nin, Corneille'nin ve Shakespeare'in oyunlarının en iyilerinden bazılarının Türk diline yapılan önemli çevirilerinden bahsetmeden Türkiye'deki sahne ve tiyatroları yazmak doğru olmayacaktır. Görev yaptığı Bursa'da kaldığı sırada yönettiği karışık halkın refahı için olağanüstü faal biçimde ve gayretle çalışmıştır. Yeşil Cami ve diğer tarihi binaların tamiratından ayrı olarak hala mevcut olan küçük bir tiyatro da inşa ettirmiştir (eğer severseniz çok ilkel bir örnek fakat yine de ortalama boyutlarda bir sahneyle rahat bir salona sahip). Burada birçok Fransızca, Almanca ve İngilizce dramalar yanında çok daha yakın zamanlarda Feuille ve Sardou'nun komedilerinin çevirileri sahnelenmiştir³⁸⁰⁰.”

³⁷⁹⁸ Mevsim, 2009: 59

³⁷⁹⁹ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 213.

³⁸⁰⁰ Davey, 1907: 252

2.4.16.10. Konsolosluklar

Özellikle 19. yüzyıldan sonra Bursa'ya gelen bazı seyyahlar burada ülkelerini temsil eden konsolosların varlığını bildirmişlerdir. Ancak konsolosluklardan bahseden bir seyyahla karşılaşılmamıştır. Yalnızca Naçov genel mimari doku hakkında yaptığı tanımlamada kentte Avrupa konsolosluklarının bulunduğuna işaret etmiş fakat başka bir ayrıntı vermemiştir³⁸⁰¹.

2.4.16.11. Mülteci Yapıları

Walker, 1880'li yıllardaki bir savaşın mağdurları olan mültecilerin Bursa'ya yerleştirildiğini belirtmişse de bu kişilerin milliyetleri veya geldikleri yer hakkında bilgi vermemiş yalnızca bir ipucu olarak alınabilecek biçimde gül parfümleriyle ünlü memleketlerden olduklarını söylemiştir. Belirttiği üzere Bursa'da açık arazilere yerleştirilen bu mültecilerin yedi kolonisi ve her bir koloninin kendine ait camisi, okulu ve çeşmesi vardır:

“Son savaşın mültecilerinin büyük bölümü gül parfümlerinin çok ünlü olduğu bölgelerdendir. Bu kişiler Bursa çevresindeki iklim ve toprağı her bakımdan bu çeşit tarıma uygun bulmuşlardır ve sonuç olarak geçtiğimiz iki yıl içinde binlerce gül ağacı dikilmiştir. Mültecilerin yedi kolonisi mümkün olan her türlü açık araziye yerleştirilmiştir ve her biri kendi küçük camisine, çeşmesine ve okuluna sahiptir³⁸⁰².”

2.4.16.12. Zindan³⁸⁰³

Bursa'da bir zindandan bahseden ilk seyyah burada dokuz ayını geçirdiğini söyleyen Schiltberger'dir³⁸⁰⁴. Her ne kadar bu zindanın konumu,

³⁸⁰¹ Mevsim, 2009: 59

³⁸⁰² Walker, 1886: 108

³⁸⁰³ Seyhatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-71

biçimi vb. özellikleri hakkında hiçbir bilgi vermese de burasının daha sonraki seyyahların tanımlamalarında da yer eden hisardaki zindan olması muhtemeldir. Bu zindan ortasında, Naçov'un da belirttiği gibi bir zamanlar kalenin sarnıcı olması muhtemel³⁸⁰⁵ ancak kullanım dışı kalmış derin bir kuyunun yer aldığı hücrelerden oluşan bir yerdir. 18. yüzyılın başlarında Lucas burayı ziyaret etmiş, en ağır suçları işleyen mahkûmların yerleştirildiği ortadaki kuyunun derinliğinin 150 feet'ten daha fazla olduğunu söylemiş, bunun dışında zindanda çok sayıda hücrenin bulunduğunu da belirtmiştir³⁸⁰⁶. Dallaway kalede yer aldığını söylediği bu zindanın tarihini Orhan Gazi zamanına kadar götürmüştür. Lucas'ın bahsettiği hücrelere değinmeyen ancak kuyuya yer veren seyyah burada yüksek rütbeli askerler yanında sahtekâr fırıncıların da mahkûm edildiğini söylemiştir³⁸⁰⁷. Hammer, Zindan Kapısı'nın adını yanında yer alan zindanlardan aldığını belirtmiştir³⁸⁰⁸. Daha sonra Texier de zindanın hisardaki kapılardan birinin yakınlarında yer aldığını söylemiş, burada geniş ve dört köşe bir yer olarak tanımladığı bir kuyunun bulunduğu bilgisini tekrarlamıştır³⁸⁰⁹. Stuart, kalenin içinde yer alan az sayıdaki yapıdan birisi olduğunu söylediği zindanda rezil biçimde adı çıkmış kadınların mahkûm edildiğini belirtmiştir³⁸¹⁰. Joanne ve Isambert'in tanımlamaları Texier'den alınmış olmalıdır. Zira benzer biçimde kaleyi tarif ettikleri kısımda güney surundaki üç kapıdan ortadakinin yakınlarında mahkûmların bir halatla indirildiği oldukça derin boyutlara sahip bir kuyu biçiminde eski bir hapishanenin bulunduğunu söylemişlerdir³⁸¹¹.

Brenner, kesin biçimde zindan olduğunu söyleyemediği ancak bir zamanlar böylesi bir amaçla kullanılmasının muhtemel olduğu bir yerden Bursa Sarayı'na yaptığı ziyaret sırasında bahsetmiştir. Burayı cephanelik olarak adlandırılan terasın altında kalan bir yer olarak tanımlamış, alçak ve

³⁸⁰⁴ Schiltberger, 1997: 47.

³⁸⁰⁵ Mevsim, 2009: 58

³⁸⁰⁶ Lucas, 1714a: 81.

³⁸⁰⁷ Dallaway, 1797: 179

³⁸⁰⁸ Hammer, 1818: 46

³⁸⁰⁹ Texier, 2002: 201

³⁸¹⁰ Stuart, 1854: 54

³⁸¹¹ Joanne, Isambert, 1861: 503

yarıya kadar tıklalı bir kapıdan sürünerek girilen uzun yeraltı kemerlerinden oluştuğunu söylemiştir. İç kısmının yaklaşık 6 kulaç karelik bir yer olduğu, yüksekliğinin 7 veya 8 kulaçtan oluştuğu, duvar kalınlığının ise en az 9 feet olduğu bilgilerini de vermiştir. Burada büyük bir yılan resmiyle de karşılaşan seyyaha rehberi bu yılanın bir zamanlar burada yaşadığına inanıldığını belirtmiştir. Ayrıca duvarda farklı seviyelerde birbiri üzerine yerleştirilmiş çeşitli açıklıkların bulunduğunu da görmüştür. Bunların farklı odalara açıldığını düşünmesine rağmen bir merdiven bulamadığından yakından inceleyememiştir. Binanın tamamının hala zarar görmemiş ve sağlam durumda kaldığını belirten seyyah burasının bir hapisane yanında hazinelerin saklanması için kullanılan bir yer olmasının da muhtemel olduğu tahmininde bulunmuştur³⁸¹².

Zindan tarihi nedeniyle de seyyahların ilgisini çekmiştir. Burgess Bursa Sarayı civarında bir zindanın mevcut olduğunu bilmektedir ve yanındaki rehberde de Fransız Constable ve Sieur de Courcy'nin öldüğü bu yeri görmek istediğini söylemiştir³⁸¹³. Hamilton ise Beyazıt'ın zafer kazandığı bir savaşın ardından Nevers kontu ve Fransız asil ve şövalyelerinin buradaki zindana atıldıkları bilgisini vermiştir³⁸¹⁴. Bu kişilerin Schiltberger ile aynı zamanda ve aynı yerde hapsedilmiş olmaları muhtemeldir.

Kuyu seyyahların çok fazla ilgisini çeken bir yer olmasına ve 19. yüzyılın neredeyse sonlarına kadar burada mahkûm edilen kişilerle ilgili hikâyeler anlatılmasına rağmen 19. yüzyılda kullanıldığıyla ilgili hiçbir bilgi yoktur. Hatta Texier'in burayı kuyusuyla birlikte bir zamanlar mahkûmların hapsedildiği eski bir hapisane olarak tanımlaması uzun zamandır kullanım dışı kaldığı konusunda bir kanıt olarak alınabilir³⁸¹⁵. Bu yüzyılda mahkûmlar bu kuyu yerine yine hisarda bulunan bir hapisanede mahkûm edilmişlerdir. Bu hapisaneden bahseden seyyahlardan Schneider yalnızca bir odasında havalandırma ve aydınlatma bulunan bir yer olduğunu söylemiştir³⁸¹⁶.

³⁸¹² Brenner, 1824: 31–32

³⁸¹³ Burgess, 1835: 140

³⁸¹⁴ Hamilton, 1842a: 75.

³⁸¹⁵ Texier, 2002: 201

³⁸¹⁶ Schneider, 2009: 28

Macfarlane, ziyaret ettikleri Paşa'nın konağının ve hatta oturdukları odanın tam karşısında zindanların yer aldığını belirtmiştir³⁸¹⁷. Monk da hisardaki Paşa Konağı'nın yanında yer alan ve kara delikler olarak tanımladığı bu hapishaneden kısaca bahsetmiştir³⁸¹⁸.

³⁸¹⁷ Macfarlane, 1850b: 17

³⁸¹⁸ Monk, 1851: 56

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SEYAHATNAMELERİN KAYNAKLIĞINDA BURSA'NIN UĞRADIĞI FELAKETLERİN YAPILARA ETKİSİ

Deprem kuşağında yer alması, bir şekilde ortaya çıktıktan sonra ahşap binaların etkisiyle kısa bir sürede tüm kente yayılan yangınlara sahne olması ve tarihi boyunca savaşlar ve kuşatmaların gerçekleştiği bir coğrafyada bulunması Bursa'da birçok yapının tahrip olmasına ve hatta bazı yapıların tamamen ortadan kalkmasına yol açmıştır. Bu felaketler seyyahların zaman zaman değindikleri üzere Bursa şehrinin hem fiziksel görünüşünün hem de demografik yapısının sürekli olarak değişmesinin en önemli nedenlerindendir³⁸¹⁹. Örneğin Launay Bursa'nın olumsuz yöndeki değişimini kötü imar faaliyetlerine bağladığı gibi deprem ve yangınların da bu duruma kolaylık sağladığını söylemiştir³⁸²⁰.

Çeşitli felaketlerin yapılar üzerindeki etkilerini konu edinen başka araştırmalar da mevcuttur³⁸²¹. Yalnızca seyahatnameler kaynaklığında bir kentin yapılarında zarara yol açan felaketleri ele alan çalışmaların ise çok fazla örneği yoktur. Bununla birlikte seyahatnamelerde depremler, yangınlar, savaşlar gibi felaketlerin yapılar üzerinde meydana getirdiği tahribatlarla ilgili çok sayıda aktarımla karşılaşmamız ayrı bir bölüm halinde değerlendirme yapmamıza neden olmuştur.

Seyahatnamelerde yer eden bilgiler doğrultusunda Bursa'da en büyük zarara yol açan felaketlerin 1801 yılında gerçekleşen yangın ve 1855 yılındaki deprem olduğu söylenebilir. Böylesi bir çıkarıma ulaşmamızın en önemli nedeni bu felaketleri bizzat yaşayan veya felaketlerin hemen sonrasında Bursa'yı ziyaret eden seyyahlar tarafından kentin mimari dokusunda meydana gelen tahribatların çarpıcı biçimde yansıtılmasıdır. Bunun yanında 1520 depremi de bazen en büyük felaketlerin içine konulmakla birlikte kentin üçte ikisini etkilediği söylenen 1801 yangını ve

³⁸¹⁹ Lowry, 2004: 24

³⁸²⁰ Launay, 1914: 196

³⁸²¹ Cezar, 1963: 327-414

Bursa'yı tamamen harap ettiği şeklinde aktarımlar yapılan 1855 depreminin Bursa'nın maruz kaldığı en büyük iki felaket olduğu başka kaynakların rehberliğinde de tespit edilebilmektedir³⁸²². Seyahatnamelerde savaşların yapılar üzerinde meydana getirdiği etkiler ise bu savaşlara şahit olanlar tarafından değil, genel olarak Osmanlı ve Bursa tarihini ayrıntılı biçimde aktaran kişiler tarafından verilmiştir. Bu nedenle yine büyük yıkımlara neden olmaları muhtemel olmasına rağmen kaynakların yetersiz kalması bu konuda bir görüş belirtmenin önüne geçmektedir.

Tüm kentteki yapılarda zarara yol açan felaketlerle ilgili aktarımlarda dikkat çeken bir diğer husus, tarihi kaynaklara dayalı olarak değinilseler dahi, savaşlar haricinde, büyük oranda yalnızca Osmanlı Dönemi ile sınırlı tutulmalarıdır. Bu duruma istisna meydana getiren seyyahlardan biri olan Walker ise Bithynia Krallığı Dönemi'ne ait izlerin artık görülmemesinin nedenini birbirini takip eden kuşatmaların yanında yangınlar ve depremlere de bağlayarak yaşanan felaketlerin zaman sürecini neredeyse kent tarihinin tamamına yaymıştır³⁸²³.

3.1. DEPREMLER³⁸²⁴

Bursa, tarihi boyunca birçok depreme maruz kalmış ve bunların bazıları çok büyük tahribatlara yol açmıştır. Osmanlı tarihi kaynaklarında da yer eden bu depremlerden biri I. Mehmet zamanında gerçekleşmiş, birçok ev ve hamamın yıkılmasına neden olmuştur³⁸²⁵. Seyyahların aktarımlarında tespit edilebilen en erken tarihlisi ise 1509 yılında gerçekleşendir. Bizim ulaşamadığımız ancak Türkiye ve yakın civarını etkileyen depremler hakkında çalışmalar yapan Ambraseys ve Finkel'in yer verdikleri Nicolo Zustignan adlı bir Venedikli'nin mektubu bu tarihte İstanbul'da meydana gelen ve büyük hasara yol açan bir depremin Bursa'da da aynı biçimde etkili

³⁸²² Osmangazi Belediyesi, 2006: 14

³⁸²³ Walker, 1886: 94

³⁸²⁴ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-72

³⁸²⁵ Aşıkpaşaoğlu, 1985:

olduğunu göstermektedir³⁸²⁶. Aynı kaynakta bu kez bir Ermeni'nin yazmış olduğu bir mektupta yine doğrudan Bursa ile bağlantılı olmasa da etkilerinin bu kentte de hissedildiği 1668 depreminden söz edilmektedir. Kaydedildiği üzere bu deprem çok sayıda kişinin ölümüne neden olduğu gibi yapılarda büyük hasar da meydana getirmiştir³⁸²⁷.

Doğrudan Bursa ile bağlantılı olmayan, meydana gelen hasarlar hakkında çok genel ifadeler içeren ve detaylı bilgiler vermeyen bu mektuplar konu dışında tutulacak olursa doğrudan Bursa'da meydana gelen bir depremi aktaran ve yapılar üzerindeki etkisinden bahseden en erken tarihli seyyahın Lucas olduğunun söylenmesi gerekir. 1703 yılında ziyaret ettiği Bursa'da geceyi geçirdiği handa bir deprem yaşamış olan Lucas çok şiddetli sarsıntılarla uykusundan kalktığını belirtmiş ve kendisine bu sarsıntının aynı gün içinde hissedilen üçüncüsü olduğu söylenmiştir. Seyyah konakladığı hanın sıvalarını döken sarsıntının şiddetinin bazı binaları yerinden oynatacak kadar büyük olduğunu söylese de yalnızca bir düzine kadar evin yıkılması ile bu felaketin atlatıldığını belirtmiştir³⁸²⁸.

Niebuhr 1767 yılının 30 Ocak akşamında gerçekleşen ve bütün kenti paniğe sürükleyen bir diğer depremden söz etmiştir. Lucas gibi depreme konakladığı handa yakalanan seyyah han eski olduğu için yıkılma tehlikesi meydana geldiğini, tavanlardaki kiremitlerin düştüğünü ve korku içinde binanın yıkılmasını beklediklerini belirtmiş ancak korktuklarının başlarına gelmediğini de ifade etmiştir. Ayrıca 8 Şubat'ta meydana gelen ancak bu kez çok hafif olan bir sarsıntıdan da bahsetmiştir. Seyyahın aktarımlarından anlaşılabilen üzere bu depremlerin her ikisi de küçük boyutludur ve herhangi bir yapının yıkılmasına neden olmamıştır³⁸²⁹.

Daha sonraki yıllarda seyyahlar 1855 depremine kadar bu konuda sessiz kalsalar da bu depremin meydana getirdiği hasar hakkında diğer felaketlerin etkilerine göre çok daha ayrıntılı bilgiler vermişlerdir. Bursa'nın Osmanlı Dönemi'nde yaşadığı en büyük felaket olduğunu söyleyebileceğimiz

³⁸²⁶ Ambraseys, Finkel, 1995: 42

³⁸²⁷ Ambraseys, Finkel, 1995: 80

³⁸²⁸ Lucas, 1714a: 78.

³⁸²⁹ Akdemir, 1989: 101

bu depremin gerçekleşme zamanı ile ilgili günümüzde dahi farklı tarihler ileri sürülmektedir³⁸³⁰. Bu konuda seyyahların tamamının aynı tarihi verdikleri de söylenemez. Ancak en güvenilir olan ve depremi birebir yaşayanların ağzından yapılan aktarımlar en azından her ikisi de büyük hasara yol açan iki depremin de 1855 yılında meydana geldiğini, bunlardan ilkinin Şubat diğerinin ise Nisan ayında gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Bursa'da depremi bizzat yaşayan bir kişinin mektubuna yer veren Cooper, ilk sarsıntının bir kaynağa göre 28 Şubat 1855 günü saat 3 civarında, ikinci depremin 14 Nisan günü akşam 8.30'da meydana geldiğini kaydetmiştir. Bir diğer kaynağa göre de ikinci depremin 11 Nisan günü saat 1.30'da gerçekleştiğini belirtmiştir³⁸³¹. Benzer biçimde bu depremle ilgili farklı kişilerin aktarımları ve gazete haberlerini bir arada veren Timbs ilk depremin 28 Şubat'ta meydana geldiğini tekrarlamış, Morning Chronicle gazetesinin bir muhabirinin verdiği haber doğrultusunda da ikinci depremin 11 Nisan günü saat 8 civarında gerçekleştiğini söylemiştir. Ayrıca bu yıllarda Bursa'da konsolos olarak bulunan ve deprem tarihini yine 11 Nisan olarak gösteren Bay Sandison'un raporuna da yer vermiştir. Bu kaynaklar daha güvenilir olduğu için ikinci depremin tarihinin 11 Nisan olması daha muhtemeldir³⁸³². Simond'un depremle ilgili verdiği bilgiler de yine bu yıllarda gazetelerde çıkan yazılardan alıntıdır ancak yalnızca 28 Şubat 1855 günü saat 4'te gerçekleştiğini söylediği ilk sarsıntıdan bahsetmiştir³⁸³³. Eçmiadzin Kateğikosu ilk depremin tarihini 16 Şubat, ikinci depremin tarihini ise 29 Mart 1855 olarak vermiştir³⁸³⁴. Deprem hakkında Bursa'nın ahalisinin aktarımlarına yer veren Naçov ise ilk sarsıntının 16 Şubat 1855 günü saat 10'da ve ikincisinin 31 Mart'ta gece saat 2'de meydana geldiğini iddia etmiştir³⁸³⁵. Kammond 1855 Şubat ayında gerçekleşen tek bir depremden

³⁸³⁰ Kitabının çeşitli yerlerinde farklı biçimlerde 1853 ve 1854 tarihini veren Yardımcı, 2003: 23, 35 bu tür kaynakların bir örneğidir.

³⁸³¹ Cooper, 1855: 183

³⁸³² Timbs, 1856: 265, 266

³⁸³³ Renard, 1899: 2

³⁸³⁴ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 132, 133.

³⁸³⁵ Mevsim, 2009: 36

söz etmiştir³⁸³⁶. Perrot'un seyahatnamesinde deprem tarihinin 1859 olarak görülmesi büyük ihtimalle bir baskı hatası sonucudur. Zira seyyah 1857'de Bursa'da bulunmuş ve bu arada depremin meydana getirdiği hasarları da yerinde görmüştür³⁸³⁷. Beaufort ve Moustier ise deprem tarihini 1856 olarak vermişlerdir³⁸³⁸.

Yazılarını depremin gerçekleştiği 1855 civarında kaleme alan ve yalnızca bu deprem hakkında bilgi veren kişiler her iki depremin meydana getirdiği hasar ve zarar gören yapılar konusunda daha ayrıntılı bilgiler aktarmışlardır. Cooper'in yer verdiği mektupta 28 Şubat depremi nedeniyle Bursa'da çok sayıda binanın yok olduğu, birçok camiyle birlikte 60 ila 80 arasında minarenin yıkıldığı veya hasar gördüğü, çok sayıda hanın ortadan kalktığı, görkemli binaların harabe yığını haline geldiği bilgileri vardır. Bu mektupta yıkılan camilerden birisinin 1.200 yıldan beri ayakta duran bir yapı olduğunun söylenmesi, Orhan ve Osman türbelerini barındıran Manastır Camisi'nden bahsedildiğini ortaya koymaktadır. Yine 600 yıllık tarihi olan ve görkemli boyutlarıyla dikkat çeken bir yapı olarak tanımlanan cami de Ulu Cami olmalıdır. Mektupta bu caminin ilk sarsıntıda çok fazla hasara maruz kaldığı ancak yıkılmadığı bilgisi verilmiştir. Tarihi özellikleriyle dikkat çeken bu yapılar dışında evlerin de büyük bölümünün yıkıldığı ve en çok zararın Rum mahallesinde meydana geldiği öğrenilebilmektedir. Belirtildiği üzere bu mahalle bir tepe üzerinde ve yamaçlarda yer aldığından üstlerde yer alan evler altlardakinin üzerine çökmüştür³⁸³⁹.

Ele aldığı mektup ve haberler sayesinde depremden yine ayrıntılı biçimde bahseden Timbs de Cooper'in ilk sarsıntıda hasar gören yapılarla ilgili aktarımını doğrulayan bilgilere yer vermiştir. Tüm kenti harabe hale getiren bu depremde Ulu Cami'nin iki minaresinin yıkıldığını ve kubbesinde çatlak oluştuğunu, ilk sultanların gömülü olduğu türbelerin tamamen yıkılarak yalnızca bir taş yığını haline geldiğini, diğer yapıların da benzer akıbete uğradığını ve Bursa'da taştan inşa edilmiş hiçbir binanın bu sarsıntıya

³⁸³⁶ Kammond, 1878: 292

³⁸³⁷ Perrot, 1864: 66

³⁸³⁸ Beaufort, 1874: 536, Moustier, 1864: 246

³⁸³⁹ Cooper, 1855: 183

direnemediğini ifade etmiştir. Belirtildiği üzere kentin büyük bir bölümü yok olmuş, bir dakika içinde evler ve pazarlar yıkılmış, camilerin neredeyse tamamı zarar görmüş ve yaklaşık 80 tanesinde çok büyük hasarlar meydana gelmiş, hanların birçoğu zarar görmüş ve 5 tanesi tamamen yıkılmıştır³⁸⁴⁰.

Her iki depremi bizzat yaşayan ancak tarihlerini vermeyen Hamlin ilk depremde hisardan düşen kayalarla ezilen ipek fabrikası dışında birçok binada çatlaklar oluştuğu, birkaç tanesinin ciddi biçimde hasar gördüğünü ifade etmiştir. Belirttiği üzere yeni inşa edilen Protestan Kilisesi de hasar görmüş ancak yıkılmamış ve kısa sürede tamir edilebilmiştir³⁸⁴¹.

Simond ise 28 Şubat depreminde taş binaların çok büyük zarar gördüğünü, büyük bölümünün içine girilemeyecek duruma geldiğini veya yıkıldığını, yıkılanlar arasında Osman Gazi'nin mezarı, Rum mahallesindeki surlar ve eski Rum katedralinin bulunduğunu belirtmiştir. Bu katedralden kastedilen Orhan ve Osman Gazi'nin türbeleri olmalıdır. Seyyah aralarında ilk sultanlar tarafından inşa ettirilenlerin de olduğu camilerin minarelerinin büyük bölümünün çöktüğünü ve birkaç tanesi dışında tamamının ciddi biçimde hasar gördüğünü, Ulu Cami'nin minarelerinin üst kısımlarının yıkıldığını ve kubbelerinin tamamında geniş çatlaklar meydana geldiğini ifade etmiştir. Son derece iyi inşa edilmiş olmalarına rağmen büyük taş hanların da kullanılamayacak hale geldiğini, Gökdere üzerinde yer alan Irgandı ve Setbaşı köprülerinin hasar gördüğünü ve Irgandı'nın üst örtüsünün yıkıldığını belirtmiştir. Ayrıca kentte sağlam tek bir evin dahi kalmadığını en fazla hasarı görenlerin aşağı mahallelerde yaşayanlar olduğunu da ifade etmiştir³⁸⁴².

Depremi bizzat yaşayanlardan biri olan Eçmiadzin Katedralsu tarihini 16 Şubat olarak verdiği ilk depremde Ermeni Kilisesi yanındaki Boğosyan Mektebi'nin hasar gördüğünü ve duvarlarının yıkıldığını, en fazla zararın ise Ermeni Mahallesi'nde meydana geldiğini söylemiştir. Bu tarihteki depremde

³⁸⁴⁰ Timbs, 1856: 265–266

³⁸⁴¹ Hamlin, 1877: 246

³⁸⁴² Renard, 1899: 2–3

yıkılan binalar arasında Hisar'daki manastırı ve ismini Büyük Kayağan Camisi olarak verdiği bir diğer yapıyı da saymıştır³⁸⁴³.

11 Nisan'da meydana gelen depremin çok daha büyük ve tahrip edici olduğu, her iki sarsıntıya da yer veren kişilerin aktarımlarından tespit edilebilmektedir. Cooper'in verdiği bilgilere göre bu deprem 28 Şubat deprem ve yangınından kurtulan her ne varsa yok etmiştir. Bir önceki depremde zarar görmeyen 50 minarenin yıkıldığını, ilk felakette büyük bölümü ayakta kalan hanların bu yeni sarsıntıyla yok olduğunu ve tüm sokakların bina enkazlarıyla dolduğunu söylemiştir. Yine Cooper'in yer verdiği bir diğer mektupta depremin şiddetinin 28 Şubat'takinden üç kat daha fazla olduğu belirtilmiş ve ilk depremden kurtulan her şeyin harap olduğu bilgisi de tekrarlanmış, anıtlar ve taştan yapılan tüm binaların çöktüğü, ahşap binaların çok azının içinde oturmaya elverişli halde kaldığı bilgileri verilmiştir³⁸⁴⁴.

Bu tarihlerde Bursa'da bulunan ve iki depremi de yaşayan Hamlin, ikinci depremin daha şiddetli ve yıkıcı olduğunu kanıtlayan bir seyyahdır. İlk depremin Protestan Kilisesi'nde çok ufak hasara neden olmasına rağmen ikinci depremin kiliseyi tamamen ortadan kaldırdığını, konakladığı ve ilk depremden kurtulan evin de bu ikinci sarsıntıda yıkıldığını söylemiştir. Ayrıca ilk depremin meydana getirdiği hasara çok fazla değinmeyen seyyah ikinci depremde taş ve tuğla binaların hepsinin hasar aldığı veya harabeye döndüğü bilgisini vermiştir. Cooper ve Timbs'in Şubat sarsıntısında zarar gördüğünü söyledikleri Ulu Cami'nin kubbelerinin de bu sarsıntıda çöktüğünü ifade etmiştir. Ayrıca bir zamanlar sayıları 600 olarak verilen ve kentin görünümüne bir çekicilik kazandıran minarelerin, Uludağ'ın eteklerinin en yüksek noktasında yer alan bir tanesi haricinde, üst kısımlarını kaybettiğini ve bu yüzden artık uzaklardan görülmediklerini, pazarların yok olduğu veya yandığını, tüm kentin harabe hale geldiğini söylemiştir. İyi biçimde inşa edilmiş ahşap evlerin kurtulsa da kerpiç evlerin yok olduğu bilgisini de vermiştir. Belirttiği üzere çöken kerpiç evlerin büyük bölümü Yahudi mahallesinde yer alanlardır. Kendisi de duvarlarının sıvaları dökülmüş ve

³⁸⁴³ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 132–133.

³⁸⁴⁴ Cooper, 1855: 183–184

hafifçe yana yatmış olsa da güvenli olacağını düşündüğü için depremde sonra ahşap tavanlı ahşap bir evde kaldığını, dostlarına da bunu yapmalarını tavsiye ettiğini belirtmiştir³⁸⁴⁵.

İlk depreme daha ayrıntılı değinen Timbs ise yazılanlara göre ikinci depremde beş dakikalık bir süre içinde Bursa'nın tamamının harabe haline geldiğini belirtmiş, ayrıca Uludağ'ın yamaçlarından kopan büyük kaya ve toprak kütlelerinin Yahudi mahallesindeki birçok evi ezdiğini de tekrarlamıştır³⁸⁴⁶.

Eçmiadzin Katedikosu ikinci büyük depremde Setbaşı Köprüsü'nün tamamen yıkıldığını, Irgandı'nın üstündeki dükkânların harap olduğunu ve böylece boğazın iki yakasına gidiş gelişlerin imkânsızlaştığını belirtmiştir. Ayrıca hanların, minarelerin üst kısımlarının, camilerin ve birçok hamamın, Ulu Cami'nin kemerleri ve kubbelerinin, sayısız evler ve dükkânların gerek yangından gerekse sarsıntılardan dolayı zarar gördüğünü, yıkılarak harap olduğunu söylemiştir³⁸⁴⁷.

Simond yalnızca 28 Şubat tarihinde meydana gelen bir depremde söz etmiştir ancak ardından gelen sarsıntıların bu depremde ayakta kalan ahşap evlerin yıkılmasına ve surların büyük bölümünün çökmesine neden olduğunu söylemesi tarih vermeden 11 Nisan'da gerçekleşen depremde söz ettiğini akla getirmektedir³⁸⁴⁸.

Burada örneklerini verdiğimiz seyyahlar yalnızca farklı tarihlere göre depremleri ele alanlar değil aynı zamanda depremin hasarlarını en ayrıntılı biçimde aktaran ve yapılar bazında da örnekler sunan kişilerdir. Yine de görüldüğü üzere Osman ve Orhan Gazi'nin mezarlarının yer aldığı Manastır'ın tamamen yıkıldığı ve Ulu Cami'nin hasar gördüğü bilgileri haricinde yalnızca çok genel biçimde camilerin, hanların, evlerin hasara uğradığı söylenmiştir. Bunların dışında seyyahların yıkılan binalar arasında sık sık bir ipek fabrikasına da değinmişlerdir. Tarihi ve mimari niteliğiyle önemli bir yapı olmamasına rağmen bu yapıya birçok seyyahın yer

³⁸⁴⁵ Hamlin, 1877: 246, 248, 249–250

³⁸⁴⁶ Timbs, 1856: 265

³⁸⁴⁷ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 133–134.

³⁸⁴⁸ Renard, 1899: 3.

vermesinin nedeni çok sayıda kişinin aynı anda yaşamını yitirdiği acı verici bir olaya sahne olmasıdır. Cooper çok sayıda kadın, fabrika sahibi ve çocuklarının yıkıntıları altına gömüldüğünü söylemiştir³⁸⁴⁹. Timbs adı geçen bu fabrikanın Hacı Anastasi'ye ait olduğunu, temelinden sarsılarak çöken surların, altında yer alan evler ile birlikte bu ipek fabrikasını ezdiğini ifade etmiştir. Ayrıca belki de bu örnek nedeniyle depremde yalnızca tek bir fabrikanın hasar almaktan kurtulabildiğini diğerlerinin tamamen yıkıldığını belirtmiştir³⁸⁵⁰. Hamlin ilk sarsıntıda Hannibal'in eski kentinden yani hisardan kopan yüzlerce tonluk bir kireçtaşı yığınının ipek fabrikasının üzerine düşerek içindeki çalışanları ezdiğini belirtmiştir³⁸⁵¹. Eçmiadzin Kateğikosu Rumların yaşadığı Balıkpazarı semtindeki fabrikanın üzerine düşen kaya parçasıyla parçalandığını ve içindeki pek çok kişinin öldüğünü ifade etmiştir³⁸⁵². Beaufort da kalenin duvarlarının büyük bölümünün üzerinde inşa edildiği kayalık ile birlikte büyük bir kütle halinde bu fabrikanın üzerine düştüğünü söylemiş, Bursa'yı ziyaret ettiği 1859 yılında kalıntıların hala görülebildiğini ifade etmiştir³⁸⁵³. Walker fabrikanın Yahudi ve Rum mahallelerinin sınırına yakın bir noktada, kalenin yer aldığı tepenin hemen altında yer aldığını söylemiş ve 1880'li yıllarda dahi yıkılmış duvarlar ile parçalanmış tuğlaların durduğunu ifade etmiştir³⁸⁵⁴. Simond da çöken duvarların altında kaldıktan sonra korkunç yangında yanan ipek fabrikasında fabrikanın sahibinin, oğlunun ve 28 işçinin öldüğünü söylemiştir³⁸⁵⁵.

Deprem nedeniyle hamamlara giden termal sular da bazı değişiklikler meydana geldiği de yine seyahatnamelerden öğrenilebilmektedir. Benjamin kaynakların birkaç tanesinin tamamen ortadan kaybolduğunu söylemiştir³⁸⁵⁶. Cooper'in verdiği bir mektupta ise mineral suların miktarının iki katına çıktığı ve sıcak suların kentin içinde her yere yayıldıkları bilgisi vardır³⁸⁵⁷. Sandison

³⁸⁴⁹ Cooper, 1855: 183

³⁸⁵⁰ Timbs, 1856: 265

³⁸⁵¹ Hamlin, 1877: 246

³⁸⁵² Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 132–133.

³⁸⁵³ Beaufort, 1874: 536

³⁸⁵⁴ Walker, 1886: 132–133

³⁸⁵⁵ Renard, 1899: 3

³⁸⁵⁶ Benjamin, 1857: 111

³⁸⁵⁷ Cooper, 1855: 184

deprem nedeniyle hamamların bulunduğu yerde yeni kaynakların çıktığını ve daha eski kaynakların da yoğunluklarını arttırdıklarını ifade etmiştir³⁸⁵⁸. Eçmiadzin Kateğikosu bazı çeşmelerin kurduğunu, bazı yerlerde ise yeni çeşmelerin ortaya çıktığını, şubat ayındaki depremde kuruyan Kükürtlü Kaplıcası ile iki diğer hamamın sularının yeniden ve hatta daha bol biçimde akmaya başladıklarını söylemiştir³⁸⁵⁹. Naçov kentin kaplıca suları altında kaldığı ve bu yüzden İstanbul'da Bursa'nın denize gömüldüğü söylentilerinin yayıldığını ifade etmiştir³⁸⁶⁰. Simond'un yer verdiği haberde Kükürtlü kaynağının akmaya devam ettiği ve geri kalanların tamamının birkaç saat boyunca kesintiye uğradığı ve bazılarının tamamen kullanım dışı kaldığı bilgisi vardır³⁸⁶¹. Naçov ise depremin sonucunda hamamların suyunun bir misli daha arttığını söylemiştir³⁸⁶².

Seyyahların bir bölümü tarih vermeden ve hangi yapıların hasar gördüğüne de değinmeden depremin etkilerinden çok genel biçimde bahsetmişlerdir. Benjamin yalnızca Bursa'nın çok sayıda tarihi ve anıtsal binasının yok olmasına neden olduğunu bunların dışında birçok evin de yıkıldığını söylemiştir³⁸⁶³. Perrot, Bursa tarihinin en şiddetli felaketi olarak tanımlamış ve iki şiddetli sarsıntı sonucunda kentin neredeyse tamamen yok olduğunu ifade etmiştir. Belirttiği üzere deprem öncesinde sayıları en azından 200'ü bulan hatta bir yıldaki gün sayısı kadar çok oldukları övünülerek aktarılan camilerin çoğu tamamen yıkılmış, geri kalanları kullanılamaz hale gelmiş, minarelerinin üst kısımları ve külahları ortadan kalkmıştır. Seyyah bu camilerden yalnızca 2 tanesinin sağlam olarak kaldığını ve bu gerçekten ötürü diğer binaların akıbetleri konusunda da bir fikir edinilebileceğini ifade etmiştir³⁸⁶⁴. Busch depremle ilgili olarak sadece kentin büyük bir bölümünü harabe hale getirdiği bilgisini vermiştir³⁸⁶⁵. Haeckel, Bursa'nın yıkımına neden

³⁸⁵⁸ Timbs, 1856: 266

³⁸⁵⁹ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 134.

³⁸⁶⁰ Mevsim, 2009: 58

³⁸⁶¹ Renard, 1899: 3

³⁸⁶² Mevsim, 2009: 59

³⁸⁶³ Benjamin, 1857: 111

³⁸⁶⁴ Perrot, 1864: 66–67

³⁸⁶⁵ Busch, 1870: 147

olan savaş, yangın gibi felaketler içinde en büyük zarara 1855 depreminin neden olduğunu, çok sayıda cami ve dikkat çekici yapıların bu depremde tahrip olduğunu söylemiştir³⁸⁶⁶. Kammond neredeyse 80 caminin hasara uğradığını, birçoğunun yıkıldığını, ev ve pazarların da harabeye döndüğünü belirtmiştir. Bunun yanında Uludağ'dan kopan çok büyük kaya kütlelerinin kentin kenar mahallelerini yıktığı bilgisini vermiştir³⁸⁶⁷. Naçov Bursa'nın çok büyük zarar gördüğünü, 360 camisinden yalnızca 3 tanesinin sağlam kalabildiğini, hamamlar, hanlar yanında birçok evin de yıkıldığını söylemiştir³⁸⁶⁸.

Bursa'ya depremden sonraki yıllarda gelen seyyahlar ise depremin etkilerinden büyük oranda söylenceler veya karşılarına çıkan yıkıntılar paralelinde bahsetmişlerdir. Depremin izlerinin uzun süre ortadan kaldırılamaması da kendi gözlemlerine yer verebilmelerini kolaylaştırmıştır. 1859'da Bursa'yı ziyaret eden Beaufort, her yerde bir cami harabesi görüldüğünü, depremde hasar görenler içinde gözlemleyebildiği üzere yalnızca Ulu Cami'de bir tamiratın gerçekleştirildiğini söylemiştir³⁸⁶⁹. Seyyahın karşısına çıkan harabeler büyük oranda 1855 depreminde yıkılan yapılara aittir. Bu tür kalıntılar ve depremde hasar görmesine rağmen uzun süre boyunca tamir edilmeden bırakılan yapılar çok daha sonraki yıllarda da seyahatnamelerde yer etmiştir. 1862 yılında Moustier sarayı ziyaret ettiğinde bu yapının zaten harabe halde olmakla birlikte depremin geri kalan kalıntılarını da yok ettiğini, genel olarak eskiden binaların kapladığı alanların artık yalnızca eğrilmiş minareler, çatlak kubbeler ve duvar parçaları halinde olduğunu söylemiştir. Seyyah burada yer alan bir medresenin de oldukça zarar görmüş ve öğrenci hücrelerinin girişlerinin moloz yığınlarıyla kapanmış olmasına rağmen eğitimin hala devam ettiği şeklinde bir bilgi vermiştir. Burada mevcut iki medreseden Manastır Medresesi bu depremde tamamen yıkıldığı için söz konusu edilen medrese Lala Şahin Paşa Medresesi

³⁸⁶⁶ Haeckel, 1873: s.y.

³⁸⁶⁷ Kammond, 1878: 292

³⁸⁶⁸ Mevsim, 2009: 36-37, 58

³⁸⁶⁹ Beaufort, 1874: 534-535

olmalıdır³⁸⁷⁰. 1864'te Bursa'ya gelen Warsberg 1855 depreminin meydana getirdiği enkazların kentin doğu ucunda geniş bir yığın halinde görülebildiğini, Ahmet Vefik Paşa tarafından yapıların tamir edilmesinin henüz bu sıralarda başladığını ifade etmiştir. II. Murat Camisi'ne yaptığı ziyarette bu caminin deprem nedeniyle ibadetlerin yapılamayacağı bir duruma geldiğini söylemiş ve bu yıllardaki durumunun hala bu şekilde olduğu bilgisini vermiştir. Çarşılardan birini ziyaret ettiğinde ise bu yapının da depremde zarar gördüğünü, ayakta kalabilmiş bazı bölümlerinin eski görkemini gösterdiğini ancak kubbeler ve kemerlerin yerini harap bir görünüme sahip ahşapların aldığını söylemiştir. Misafir olduğu bir evin sahibinin, gözü önünde büyük bir kaya parçası tarafından evi ezildiği için uzun süre İstanbul'da ikamet ettiği ve bir yıl boyunca geri dönmeye cesaret edemediğini belirterek depremi birebir yaşayanların verdiği bu bilgiyi de teyit etmiştir³⁸⁷¹. Busch'un Bursa'nın camilerinin sayısının üç yüzün üzerinde olmasına rağmen bunların bir kısmının yıkık halde olduğunu ifade etmesi 1870'li yıllara girilirken bu tür manzaraların devam ettiğini göstermektedir³⁸⁷². Anlaşıldığı üzere depremin meydana getirdiği hasar uzun zaman boyunca da yok edilememiştir. Miller 1897 gibi geç bir tarihte dahi ana caddelerde deprem sırasında yıkılan ahşap evlerin harabelerinin görülebildiğini, bunları kaldırmak için hiçbir çaba sarf edilmediğini ifade etmiştir³⁸⁷³. Davey ise depremde hasar gören yapıların daha çok olmasına rağmen yalnızca birkaç yapı ve bunlardaki hasarlar üzerinde durduğunu söylemiştir. Seyyaha göre Yeşil Cami deprem nedeniyle yeşil çinilerle kaplı dört büyük minaresini kaybetmiş, Osman ve Orhan Gazi türbeleri ise tamamen yok olmuş ve yeniden yapılmışlardır³⁸⁷⁴.

1855 depreminin ardından 2 Ağustos 1879 tarihinde gerçekleşen bir diğer depremden Naçov bahsetmiştir. Seyyah deprem olduğu sırada bulunduğu Mahmutpaşa Hanı'nın çatlak duvarları ve kubbelerinden de söz etmişse de bunların bu deprem nedeniyle mi meydana geldiği yoksa zaten

³⁸⁷⁰ Moustier, 1864: 243, 246

³⁸⁷¹ Warsberg, 1869: 109, 127, 142, 161

³⁸⁷² Busch, 1870: 147

³⁸⁷³ Miller, 1898: 423–424

³⁸⁷⁴ Davey, 1907: 412, 413

mevcut mu olduğu anlaşılammamaktadır. Ancak başka bir yapıyla ilgili hasardan söz etmemesi bu depremin çok büyük olmadığını göstermektedir³⁸⁷⁵. Lindau ise 1898 yılında 28 Nisan'ı 29'una bağlayan gece şiddetli bir depremin Bursa halkı arasında büyük paniğe yol açtığı bilgisini vermiştir. Seyyah büyük sarsıntılar olduğunu, mobilyaların savrulduğunu ve düştüğünü söylemiş ancak herhangi bir yıkımdan bahsetmemiştir. Bu da yine depremin büyük boyutlu olmadığını bir göstergesidir³⁸⁷⁶.

3.2. SAVAŞLAR VE İSTİLALAR³⁸⁷⁷

Bursa, stratejik önemi dolayısıyla sürekli olarak kuşatmalara, saldırılara ve istilalara uğramıştır. Seyyahlar kentin başına gelen bu felaketlere daha çok tarihi kaynaklar aracılığıyla ve Bursa tarihinden bahsettikleri bölümlerde değinmişlerdir. Yangın ve depremler genellikle Osmanlı Dönemi ile sınırlandırılmasına rağmen kuşatma ve savaşların tarihi Bursa'nın kuruluş yıllarına kadar da götürülmüştür. Bununla birlikte daha çok Bizans Dönemi'ndeki Arap akınları, Latin kuşatması, Selçuklu ve Osmanlı akınlarına; Osmanlı Dönemi'nde ise Ankara Savaşı sonrasındaki Timur istilas, Fetret Devri'ndeki iç karışıklıklar, Karamanlı Mehmet Bey'in saldırısı ve Celali isyanları sırasındaki tahribatlara yer verilmiştir.

Bursa MÖ 88 yılında Mithridates tarafından ele geçirilmiş ve uzaklaştırılan III. Nikomedes Romalıların yardımı ile MÖ 84'te geri dönmüştür. Daha sonra bir kez daha Bursa'yı ele geçiren Mithridates'in Bursa hâkimiyeti MÖ 73 yılında Cyzicus'ta Lucullus tarafından yenilmesiyle sona ermiştir³⁸⁷⁸. Bu olaylar Bursa'nın maruz kaldığı bilinen kuşatma ve istilaların en erken tarihileridir. Ancak bu dönemden bahseden seyyahlar oldukça az sayıdadır. Tarihi boyunca gerçekleşen tüm kuşatma, savaş ve istilaları bir arada aktaran Coufopoulos ilk sırayı III. Nikomedes'in

³⁸⁷⁵ Mevsim, 2009: 36

³⁸⁷⁶ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 213–214.

³⁸⁷⁷ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-73

³⁸⁷⁸ Kandes, 2009: 21

hükümdarlığı sırasında kentin Mithridates tarafından fethedilmesine vermiştir³⁸⁷⁹. Hammer ise Cyzicus'ta gerçekleşen savaşın ardından, Triarius tarafından kentin kuşatıldığı ve fethedildiğini belirtmişse de³⁸⁸⁰ Lucullus'un bir generali olduğu bilinen Triarius Bursa'ya değil Apameia ve Kios üzerine yönelmiş, Bursa arkasında Roma desteğini alan ve Mithridates'in askerlerini buradan çıkararak Varvas tarafından fethedilmiştir³⁸⁸¹. Warsberg de yine diğer kaynaklarda karşımıza çıkmayan bir bilgi vererek Bursa'nın MS 259'da Karadeniz ve Tuna'dan gelmiş olan Gotlar tarafından yağmalanarak tahrip edildiğini söylemiştir³⁸⁸².

Bursa'nın Bizans Dönemi'nde uğradığı saldırılar içerisinde en çok ele alınan Konstantin Porphyrogennetos'un hükümdarlığı zamanında Hamadan hanedanlığından Seyf-üd Devle'nin gerçekleştirdiği istiladır. Seyf-üd Devle bir yıllık bir kuşatmadan sonra anlaşma ile Bursa'yı ele geçirmiş ve anlaşma hükümlerini ihlal ederek kenti askerlerine yağmalatmış, surları ve tahkimatlarını yıkmıştır³⁸⁸³. Seyyahların büyük bölümü çok genel biçimde kentin ele geçirilip tahrip edildiği bilgisini tekrarlamışlardır³⁸⁸⁴. Ayrıntılar veren seyyahlardan Hammer, surların ortadan kaldırılmasının yapılan anlaşmanın bir sonucu olduğunu söylemiştir³⁸⁸⁵. Kinneir, Seyf-üd Devle'nin bu yıllarda Bizans İmparatorluğu'nun en önemli kentlerinden biri olan Bursa'yı yağmaladığını ve bu istilanın ardından kentin önemini yitirdiğini belirtmiştir. Ayrıca kentin geri alınmasıyla surların yeniden inşa edildiğini söylemesi istila sırasında yıkıldıkları gerçeğini bildiğini göstermektedir³⁸⁸⁶. Jerningham'ın Bursa'nın Bizans tarafından geri alındıktan sonra surlarının güçlendirildiğini belirtmesi de benzer biçimde bu kuşatma ve istilanın kentin en azından bu bölümünde hasara yol açtığını bildiğinin bir göstergesi olarak

³⁸⁷⁹ Coufopoulos, 1895: 183, Coufopoulos, 1910: 188

³⁸⁸⁰ Hammer, 1818: 72

³⁸⁸¹ Kandes, 2009: 22

³⁸⁸² Warsberg, 1869: 117

³⁸⁸³ Kandes, 2009: 73–74

³⁸⁸⁴ Murray, 1854: 181, Joanne, Isambert, 1861: 502, Moustier, 1864: 244, Warsberg, 1869: 117, Busch, 1870: 147, Coufopoulos, 1895: 183, Coufopoulos, 1910: 188–189

³⁸⁸⁵ Hammer, 1818: 73

³⁸⁸⁶ Kinneir, 1818: 245

değerlendirilebilir³⁸⁸⁷. Texier, anlaşma sonucu kentin alınmasının ardından bazı tahribatlar yapıldığını ancak surların büsbütün yıkılmadığını belirtmiştir. Kendisini böylesi bir düşünceye iten neden bazı kule ve duvarların daha eski dönemlere ait olduğuna yönelik inancıdır³⁸⁸⁸. Naçov Bursa'nın bu istila sonucu tamamen yıkıldığı, geri alınmasının ardından tahkim edilmesinin yanında yenilendiğini söylemiştir³⁸⁸⁹. 1904 rehberinde ise kentin büyük bölümünün yıkıldığı söylenen bu istilanın hatalı biçimde Selçuklu Türkleri tarafından yapıldığı ifade edilmiştir³⁸⁹⁰.

Seyyahların bu kuşatma ve istila ile ilgili uzlaşmadıkları bir nokta gerçekleşme tarihi olmuştur. Texier ve Joanne-Isambert 924³⁸⁹¹; Hammer, Jerningham ve Warsberg 941³⁸⁹²; Pococke, Kinneir ve Coufopoulos 947³⁸⁹³; Naçov 950³⁸⁹⁴ tarihini vermiştir. Bizans kaynaklarının sessiz kaldığı bu konuda Arap tarihçisi El-Mekin'den yararlanan Kandes kuşatmanın Hicri 336 yani Miladi 947 yılında gerçekleştiğini tespit etmiş ve böylece Pococke, Kinneir ve Coufopoulos'un verdiği tarihlerin doğru olduğunu ortaya koymuştur³⁸⁹⁵.

Bursa'nın Bizans Dönemi'nde uğradığı bazı kuşatmalar ise Türk akınlarıyla bağlantılı olarak ele alınmıştır. 11. yüzyılda Kyzikos ve İznik'e kadar ilerleyen Türkler bu arada Bursa'ya da akınlar gerçekleştirmişler ve bu kentin çevresinde yerleşmişlerdir. Texier 1097'de Müslümanların Bursa'ya gelerek şehri ele geçirip yağmaladıklarını ancak daha sonra geri çekildiklerini ifade etmiştir³⁸⁹⁶. Vecchi ve Osculati Haçlı Seferleri sırasında Türklerin eline geçen Bursa'nın Bizans İmparatorluğu tarafından geri alındıktan sonra yeniden kurulduğunu söylemiştir³⁸⁹⁷. Bursa'nın Haçlılar sayesinde Bizans İmparatorluğu'nun ellerine verildiğini söyleyen Joanne-Isambert de Selçuklu

³⁸⁸⁷ Jerningham, 1873: 214

³⁸⁸⁸ Texier, 2002: 197

³⁸⁸⁹ Mevsim, 2009: 57

³⁸⁹⁰ Mevsim, 2009: 57

³⁸⁹¹ Texier, 2002: 197, Joanne, Isambert, 1861: 502

³⁸⁹² Hammer, 1818: 73, Jerningham, 1873: 214, Warsberg, 1869: 117

³⁸⁹³ Pococke, 1772: 297, Kinneir, 1818: 245, Coufopoulos, 1895: 183, Coufopoulos, 1910: 189

³⁸⁹⁴ Mevsim, 2009: 57

³⁸⁹⁵ Kandes, 2009: 74

³⁸⁹⁶ Texier, 2002: 197

³⁸⁹⁷ Felice de Vecchi, 1854: 92

hâkimiyeti ve sona ermesinden bahsediyor olmalıdır³⁸⁹⁸. Coufopoulos 11. yüzyılın sonlarına doğru Bursa'yı ele geçiren Selçukluların 1097 yılındaki Haçlı Seferi sonucunda İznik gibi bu kenti de boşalttıklarını belirtmiştir³⁸⁹⁹. Kennedy, İznik'e yakınlığı ve stratejik öneminin Bursa'yı ele geçirilmesi arzulan bir yerleşim yaptığı ve bu yüzden Haçlılar ile Müslümanlar arasında sık sık mücadele konusu meydana getirdiği şeklinde ayrıntıya inmeyen bir bilgi vermiştir³⁹⁰⁰. 1097 yılında gerçekleşen bu fethin sonrasında kentin yağmalandığı bilgisi 1904 rehberinde de geçmektedir³⁹⁰¹.

İstanbul'un işgalinin ardından Bizans İmparatoru Theodore Laskaris'in sığındığı Bursa 1204 yılında Haçlılar tarafından kuşatılmıştır³⁹⁰². Bursa'nın tarihi boyunca geçirdiği kuşatma ve istilaları sırasıyla veren Coufopoulos son olarak Bursa'ya çekilen Theodore Laskaris'in Pierre de Bracheux ve Payen d'Orleans'in yönetimi altındaki yaklaşık 100 Fransız tarafından kuşatıldığını ancak kuşatmacıların başarısız olduğunu söylemiştir³⁹⁰³. Bu kuşatmadan bahseden seyyahların büyük bölümü de yalnızca Latinlerin Theodore Laskaris'i kuşatarak sonuçsuz bir çabada bulduklarını belirtmekle yetinmişlerdir³⁹⁰⁴.

Bizans Dönemi'nde Bursa'nın son kuşatması Osman ve daha sonra Orhan Gazi'nin komutasındaki Osmanlılar tarafından gerçekleştirilmiştir. Kentin tarihiyle ilgili bu dönüm noktasına birçok seyyah yer vermiş olmakla birlikte bu kuşatma neticesinde meydana gelen herhangi bir tahribat veya yıkımdan söz etmemişlerdir³⁹⁰⁵. Zaten fethedilmesinin akabinde başkent yapılması surları da dâhil olmak üzere bu tür bir faaliyette bulunulmasını engellemiş olmalıdır.

Osmanlı Dönemi'nde Bursa'nın yaşadığı istila ve yıkımların en büyükleri kuşkusuz Ankara Savaşı sonrasındaki kısa süreçte gerçekleşmiştir.

³⁸⁹⁸ Joanne, Isambert, 1861: 502

³⁸⁹⁹ Coufopoulos, 1895: 183, Coufopoulos, 1910: 189

³⁹⁰⁰ Kennedy, 1908: 423

³⁹⁰¹ Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 210.

³⁹⁰² Kandes, 2009: 78

³⁹⁰³ Coufopoulos, 1895: 183, Coufopoulos, 1910: 189

³⁹⁰⁴ Texier, 2002: 197, Felice de Vecchi, 1854: 92, Walker, 1886: 95, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 210.

³⁹⁰⁵ Thévenot, 2009: 112, Pococke, 1772: 297, Joanne, Isambert, 1861: 502, Walker, 1886: 95

Dallaway, Osmanlı hâkimiyeti altında Bursa'nın başına gelen bu felaketleri Timur tarafından yakılmasıyla başlatmış, daha sonra Beyazıt'ın oğlu İsa tarafından yerle bir edildiğini, Süleyman tarafından alındığını, 1415 yılında da Karaman Beyi tarafından yakıldığını söylemiş, bu tahribatların ardından II. Mehmet'in kenti yeniden ayağa kaldırdığını ifade etmiştir. Seyyahın yeniden imar faaliyetlerini gerçekleştiren sultanı I. değil II. Mehmet olarak göstermesi dışında verdiği bilgiler doğrudur ve bu dönemdeki tahribatları kronolojik bir biçimde özetlemektedir³⁹⁰⁶.

Dallaway'in de belirttiği gibi Ankara Savaşı'nın ardından ilk tahribat Beyazıt'ın esir alınmasıyla hızla Bursa'ya yönelen Timur'un ordusu tarafından gerçekleştirilmiştir³⁹⁰⁷. Ordu kente girdikten sonra medreseleri ve camileri ahırlara dönüştürmüş, birçok eser ve mabedi yıkmış, Ulu Cami'yi bölümlere ayırarak at barınağı haline getirmiş ve çok büyük miktarlardaki hazineyi yağmalamıştır. Yağmalamalar sona erdikten sonra da aralarında Bursa Sarayı'nın da olduğu³⁹⁰⁸ binalar ve bir bütün olarak kent ateşe verilerek yakılmıştır³⁹⁰⁹.

Schiltberger ve Ruy Gonzales de Clavijo dolaylı yollardan da olsa Bursa'ya Timur ordularının girmesi ve gerçekleştirilen yağmalamalar hakkında bu istilayla çağdaş bilgiler aktaran seyyahlardır. Ancak yapılan tahribatlar veya zarar gören yapılarla ilgili ayrıntılar vermemişlerdir. Bu istilaya bizzat şahit olan Schiltberger kentin ve Beyazıt'ın hazinelerinin yağmlandığını doğrulayan ifadelere yer vermiş ancak Timur'un ele geçirdiği birçok kente yaptığı büyük boyutlu zararların bir benzerini Bursa'da da gerçekleştirip gerçekleştirmediği konusunda bir bilgi aktarmamıştır³⁹¹⁰. 1403 yılında Timur'u ziyaret eden İspanyol elçisi Ruy Gonzales ise Bursa'ya uğramamıştır ve Türklerin en muazzam şehri olduğu aktarımı dışında kentle ilgili bir tanımlama yapmamıştır. Ancak Semerkand'ta iken Timur'un eşi Büyük Hanım'ın çadırında gördüğü ve üzerlerinde Aziz Paul ile Aziz Peter'in

³⁹⁰⁶ Dallaway, 1797: 175.

³⁹⁰⁷ Aşıkpaşaoğlu, 1985: 192

³⁹⁰⁸ Ülgen, 1999: 401

³⁹⁰⁹ Kandes, 2009: 95, Yardımcı, 2004: 35

³⁹¹⁰ Schiltberger, 1997: 67

gümüş kaplamalı figürlerinin bulunduğu iki kapının Bursa'dan getirildiği bilgisini vermesi bu konuyla ilgili bir ipucu olarak alınabilir. Bununla birlikte bu kapılar Bursa'nın Timur orduları tarafından yağmalandığını bir kez daha kanıtlasa da kentteki yapıların bu yağmalama sırasında zarar görüp görmediğini söyleyebilmek yine mümkün olamamaktadır³⁹¹¹.

Schiltberger ve Clavijo'nun ardından Bursa'ya gelen seyyahlar Timur'un Bursa'yı yağmalamasına kent tarihindeki önemli bir olay olarak yer vermişlerdir. Ancak bu savaşa doğrudan veya dolaylı biçimde şahit olan bu iki seyyahın sonrasındakiler istilaya tarihi belgeler doğrultusunda değinmişler, tahrip edilen yapılardan yine söz etmemişler veya çok genel aktarımlarda bulunarak yağmalanan kentin yakılıp yıkıldığından bahsetmişlerdir³⁹¹². Kinneir'in Bursa'nın Timur istilasının sonrasında I. Mehmet³⁹¹³ tarafından yeniden imar edildiğini söylemesi bu istila sırasında kentin büyük bir hasar gördüğünü bildiğini göstermektedir³⁹¹⁴. Çok genel ifadeler kullanmasına rağmen Texier, hazinelerin yağmalanması yanında okullar ve camilerin yerle bir edildiğini, sarayın ateşe verildiğini söylemiştir³⁹¹⁵. Kınçov ise Bursa'da Roma ve Bizans Dönemi yapılarının görülmemesinin nedenini tüm bunların Bursa'yı yerle bir eden Timur tarafından yok edilmesine bağlamış, ardından yapılan imar faaliyetleriyle de kentin Türk kimliği kazandığını ifade etmiştir³⁹¹⁶.

Timur'un bizzat yaptığı tahribatların haricinde Bursa'nın bazı camilerinin bu savaş nedeniyle yapımlarına ara verilmesini de Ankara Savaşı'nın etkileri arasında göstermemiz mümkündür. Bunların arasında ilk sırayı da Yıldırım Beyazıt Camisi alır. Bu konuyla ilgili çok açıklayıcı bir bilgi veren Hammer, Beyazıt'ın esir edilmesi ve ardından ölmesiyle birçok diğer proje gibi caminin de yarım bırakıldığını söylemiştir. Belirttiği üzere savaşın

³⁹¹¹ Markham, 1859: 160, Clavijo, 2007: 160

³⁹¹² Bertrandon de la Broquiere, 2000: 201, dn. 2, Thévenot, 2009: 112, Hamilton, 1842a: 75, Joanne, Isambert, 1861: 502, Moustier, 1864: 246, Jerningham, 1873: 215–216, Mevsim, 2009: 58, Walker, 1886: 95, Cox, 1887: 305, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 210, Gallois, 1907: 53, Hawley, 1918: 38

³⁹¹³ Seyahatnamede yazar veya baskı hatasıyla II. Mehmet olarak verilmiştir.

³⁹¹⁴ Kinneir, 1818: 245

³⁹¹⁵ Texier, 2002: 200

³⁹¹⁶ Mevsim, 2009: 78

sonrasındaki dönemin yoksunlukları da zengin biçimde donatılmasını engelleyerek terk edilmiş ve sefil bir durumda kalmasına, imaretinin de kısa süre içinde harabeye dönmesine neden olmuştur³⁹¹⁷.

Timur'un istilası gibi Yıldırım Beyazıt'ın ölmesinin ardından oğulları arasında yaşanan taht mücadeleleri yine Bursa'nın zararına olmuş³⁹¹⁸, bu mücadelelere Karamanlı Mehmet Bey'in katılması Bursa'nın Osmanlı Dönemi'nde bir kez daha tahrip edilmesi ve yapılarının zarar görmesini beraberinde getirmiştir. Texier, 1404 yılında I. Mehmet'in tahta çıkması üzerine surlar önüne gelen ancak kenti ele geçiremeyen İsa Bey'in henüz yeni kurulan şehri yaktığı bilgisini vermiştir³⁹¹⁹. Hatalarla dolu olan 1904 rehberinde ise 1404'de Bursa'yı yakan kişi I. Mehmet olarak gösterilmiştir³⁹²⁰. Gallois de Timur istilasının ardından I. Mehmet³⁹²¹ tarafından yeniden kurulan kentin Süleyman tarafından tahrip edildiğini iddia etmiştir³⁹²².

1413 yılında ise Sultan Mehmet Rumeli'de kardeşi Musa ile mücadele halindeyken Karamanlı Mehmet Bey kenti kuşatmış, Ayvaz Paşa'nın savunması nedeniyle kaleyi ele geçirememesine rağmen otuz dört gün boyunca kale dışındaki mahalleleri ve yapıları yakıp yıkmıştır³⁹²³. Seyyahların bir kısmı bu yıkım ve tahribatlar hakkında bilgi vermiş ve ayrıca Mehmet Bey'in babasının ölümünün intikamını almak için Sultan Beyazıt'ın türbesine zarar vermesi, mezarını kazdırarak kemiklerini çıkartması ve halkın gözü önünde yakmasından bahsetmişlerdir³⁹²⁴.

Doğrudan aktarımlar mevcut olmasa dahi farklı çıkarımlarla çeşitli Osmanlı müesseselerinin Timur istilası ve iç mücadeleler esnasında zarar gördüğü sonucuna ulaşılabilir. Bursa'nın ilk sultanlardan itibaren yapılarla donatıldığı bilgisinin verildiği durumlarda en önemli imar faaliyetlerini gerçekleştirerek bu kenti adeta tekrar ayağa kaldıran kişi olarak I. Mehmet'in

³⁹¹⁷ Hammer, 1818: 35

³⁹¹⁸ Brenner, 1824: 20, Hamilton, 1842a: 75, Moustier, 1864: 246

³⁹¹⁹ Texier, 2002: 200

³⁹²⁰ Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 210.

³⁹²¹ Hatalı biçimde II. Mehmet olarak kaydedilmiştir.

³⁹²² Gallois, 1907: 53

³⁹²³ Aşıkpaşaoğlu, 1985: 84, Kandes, 2009: 96

³⁹²⁴ Texier, 2002: 200, Joanne, Isambert, 1861: 502, Walker, 1886: 162, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 210, Hawley, 1918: 38

gösterilmesi en azından seyyahların Timur istilası ve iç mücadelelerin yıkıcı sonuçları olduğu yönünde bir görüşe sahip olduklarını kanıtlamaktadır³⁹²⁵. Örneğin Walker kenti en güzel ve ilginç anıtlarla donatan bu sultanın çabalarıyla Bursa'nın harabelerinden yükseldiğini söylemiştir³⁹²⁶. Lowry ise Schiltberger ve Bertrandon de la Broquiere'in seyahatnamelerinde verdikleri imaret sayılarının otuz yıllık bir süreç içerisinde yarıya düşmesini mutlak surette bu saldırılarla ilişkilendirmektedir. Ayrıca Osmanlı'nın eline geçmesinden bu tarihe kadar olan belgelerin mevcut olmamasının nedenini de saldırılara bağlamaktadır³⁹²⁷.

Bu istila ve kuşatmaların boyutları ne olursa olsun I. Mehmet'in ve ardından II. Murat'ın imar faaliyetleri ile Bursa tekrar ziyaretçilerini ilk görüşte etkileyen bir yer haline dönüşmüştür. Bertrandon'un 1432 yılında yani bu olayların kısa bir süre sonrasında ziyaret ettiği Bursa'yı Türklerin en güzel şehri olarak tanımlaması da bunun bir kanıtıdır³⁹²⁸.

Bursa 17. yüzyıl başlarında meydana gelen Celali İsyanları'nda da tahrip edilmiştir. Buradaki tahribatı bizzat görüp görmediğini bilemiyor olmamızla birlikte 1607 tarihini taşıyan mektuplarında bu olaylara birkaç kez değinen Gontaut-Biron, Kalenderoğlu'nun komutasındaki isyancıların Bursa'dan kontrol edildiğini, şehrin bir kısmını talan edip, 200 ila 300 bin kişiyi öldürdüklerini ve korku ve panik havası nedeniyle Hasan Paşa'nın buraya gönderildiğini yazmıştır³⁹²⁹. 1609 civarında Bursa'ya gelen Simeon da Uludağ'a tırmanırken kenti uzaktan gözlemlene olanağı bulmuş ve yarısının Celaliler tarafından yakılmış ve tahrip edilmiş olduğunun görülebildiğini bildirmiştir³⁹³⁰. Bu olaylarla çağdaş her iki kaynakta yazılanlar tarihi gerçeklerle de uyumludur. 17. yüzyıl başlarında Kınalı, çevresindeki bölgeyle birlikte Bursa'yı yağmalamış, 1606 yılında kenti talan ederek yakmıştır. Daha sonra bir diğer isyancı olan Kalenderoğlu hisarı ele geçiremedi de Bursa'nın

³⁹²⁵ Kinneir, 1818: 245, Joanne, Isambert, 1861: 502

³⁹²⁶ Walker, 1886: 95

³⁹²⁷ Lowry, 2004: 33, 95

³⁹²⁸ Bertrandon de la Broquiere, 2000: 200

³⁹²⁹ Gontaut Biron, 1889: 111, 156, 181-182'den naklen Lowry, 2004: 97.

³⁹³⁰ Polonyalı Simeon, 2007: 30

dış mahallelerini ateşe vermiştir³⁹³¹. Hammer da surlardan bahsettiği bölümde III. Mehmet Dönemi'nde Yazıcıoğlu, Kalenderoğlu gibi asilerin Bursa'yı kuşattığı zaman bu surların başarılı biçimde kenti savunduklarını söylemiştir³⁹³². 19. yüzyıl seyyahlarından Naçov ise 1607 yılında Kalenderoğlu tarafından yakılmasını Bursa'nın başına gelen felaketler arasında saymıştır³⁹³³.

Bursa'nın savaş nedeniyle son yıkımı Kurtuluş Savaşı yıllarında Yunan istilası nedeniyle olmuştur. Savaşın kısa bir süre sonrasında Bursa'ya gelen Marcossou Bursa kent merkezinde bir tahribattan söz etmese de şehrin dışındaki köylerin tamamen yok edildiği, çiftlik evlerinin yıkıldığı ve her yerde ev ve köy harabelerinin görülebildiğini söylemiştir³⁹³⁴. Bursa'nın bir süreliğine Yunanlar tarafından ele geçirildiği ve daha sonra Mustafa Kemal Paşa'nın idaresi altında Türkler tarafından geri alındığı Elston'da da geçer. Ancak seyyah bu durumun yapılar üzerindeki etkisi üzerinde durmamıştır³⁹³⁵. Bu istilayı ele alan Lowry de Bursa'nın Osmanlı elinde olduğu dönem içinde işgal güçleri tarafından tahrip edilmediği tek zamanın bu dönem olduğunu ileri sürmüştür³⁹³⁶.

Bu örneklerin gösterdiği gibi Bursa'da savaş, kuşatma ve istilalar birçok kez çok büyük tahribatlara neden olmuştur. Bununla birlikte Bursa tarihine yer verdikleri bölümlerde bu olaylardan mutlaka bahseden seyyahlar istila ve kuşatmaların büyük tahribatlar meydana getirdiğini söyleseler bile hasar gören yapılarla ilgili çok fazla aktarımda bulunmamışlardır. Yalnızca İznik örneğinde de göreceğimiz gibi surların tarihlendirilmesi bu tür olaylarla paralellik kurularak tespit edilmeye çalışılmıştır. Yine de bazı seyyahların tespit ettiği Theodore Laskaris'in adını taşıyan kitabe dışında bu kuşatmaların surlarda meydana getirdiği fiziksel tahribat ve diğer değişiklikleri belirlemek de çok zordur. Bu yüzden seyyahlar farklı duvar işçiliklerini kuşatmalarla

³⁹³¹ Kandes, 2009: 103–104

³⁹³² Hammer, 1818: 73

³⁹³³ Mevsim, 2009: 58

³⁹³⁴ Marcossou, 1938: 161, 162

³⁹³⁵ Elston, 1923: 196

³⁹³⁶ Lowry, 2004: 97

ilişkilendirmiş ancak bu fikirlerini kanıtlayabilecek delilleri bulabilme konusunda genellikle başarısız olmuşlardır.

3.3. SEL FELAKETLERİ

Hammer, Gökdere'den akan suyun zaman zaman ne kadar şiddetlendiğine çarpıcı bir örnek vermek için vadinin kenarına kurulmuş olan evlerin bazı durumlarda seller tarafından yıkıldığından bahsetmiştir. Ancak böylesi bir olaya bizzat şahit olup olmadığı anlaşılmamaktadır. Gökdere ve buradan akan sulara yer veren çok sayıda seyyah olmasına rağmen hiçbirisinin böylesi bir olaydan söz etmemesi de yalnızca bir tahminden ibaret olma ihtimalini güçlendirmektedir:

“Bazen tüm boğazda korkunç şelalelerden oluşan bir akarsu oluşur. Bu akıntı kayalığın sınırlarına kadar yükselip, boğazın kenarına yakın evleri uçuruma yuvarlayarak derinliklerine gömecek kadar şiddetlidir³⁹³⁷.”

3.4. YANGINLAR³⁹³⁸

Sadece seyyahların aktarımlarından dahi Bursa'da sürekli tekrarlandığını gördüğümüz yangınlar her seferinde önemli anıtlarda ve kent dokusunda çok büyük hasarlar meydana getirmiş, hemen ardından kente gelen ve hatta bizzat yangınlara şahit olan seyyahlar da bu felaketlere sık sık yer vermişlerdir. Bununla birlikte diğer felaketlerde olduğu gibi yol açtığı hasarlar çok genel biçimde tanımlanmış, hangi yapıların yangına maruz kaldığı şeklinde ayrıntılar verilmemiştir.

Seyahatnamelerde karşımıza çıkan Bursa yangınlarının bir bölümü kuşatma ve istilalarla bağlantılıdır. 1402 yılında Timur'un ordusu, ardından iç mücadeleler esnasında İsa Bey ve Karamanlı Mehmet Bey tarafından çıkartılan ve son olarak 17. yüzyılın başlarındaki Celali isyanlarında kentin

³⁹³⁷ Hammer, 1818: 20

³⁹³⁸ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-74

büyük bölümünü ortadan kaldıran yangınlar ilgili bölümde ele alınmıştır. Kasten ve yıkım amacıyla çıkarılmayan, kazara veya deprem gibi diğer felaketlerin sonrasında meydana gelen yangınlar ise bu bölümde değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Seyahatnameler aracılığıyla Bursa'nın tespit edilebilen en erken tarihli yangını 1490 tarihlidir. Leunclavius bu yangının 1491 yılında çıktığını ve kentin büyük bölümüyle birlikte özellikle dükkânları yakarak yok ettiğini söylemiştir³⁹³⁹. Lubenau İstanbul'da bir depremin gerçekleştiği 1490 tarihinde Bursa'nın da bir yangın felaketine maruz kaldığını ve büyük bir bölümün harap olduğunu belirtmiştir³⁹⁴⁰. Texier 1490 yılında çıktığını ve kentin 25 mahallesini ortadan kaldırdığını söylediği bu yangını Bursa tarihindeki en büyük felaketlerden biri olarak tanımlamıştır³⁹⁴¹. Bursa'nın geçirdiği yangın felaketlerini kronolojik bir biçimde veren Moustier de 1490 yangınını özellikle bahsedilmesi gerekenler arasında saymıştır³⁹⁴². Jerningham Bursa'nın bu yangınla tamamen küle döndüğünü ancak kısa bir süre sonrasında I. Selim'in hükümdarlığı zamanında yeniden ayağa kaldırıldığını belirtmiştir³⁹⁴³. Bursa'yı 1498 yılında ziyaret eden Bonsignori ve Michelozzi'nin bizzat şahit oldukları yangın ile bu seyyahların sözünü ettiği yangının aynı olma ihtimali söz konusudur. Zira seyyahların ahşaptan inşa edilmiş 800 evin gözleri önünde yandığını belirtmeleri üzerinde durulduğu gibi bu yangının şehrin büyük bölümünü etkilediğini göstermektedir³⁹⁴⁴.

1581 yılında Bursa'da bulunmuş olan John Newberie mart ayının ilk günü gece 12 civarında uzaktan bir ışık görmüş ve bunun bir yangın olabileceğini düşünmüştür. Bununla birlikte daha başka bir ayrıntı vermediği için bu aktarımının kesin biçimde bir yangına işaret ettiğini söylemek doğru olmayacaktır³⁹⁴⁵.

³⁹³⁹ Leunclavius, 1596: 34

³⁹⁴⁰ Lubenau, 2012: 388

³⁹⁴¹ Texier, 2002: 200

³⁹⁴² Moustier, 1864: 242

³⁹⁴³ Jerningham, 1873: 216

³⁹⁴⁴ Borsook, 1973: 163

³⁹⁴⁵ Purchas, 1905: 475

Pococke, Bursa'ya geldiği 1738 yılında harap biçimde olan Osmanlı sarayının bu duruma gelmesine ziyaretinin birkaç yıl öncesinde çıkan bir yangının neden olduğunu söylemiştir. Ancak bu yangının tüm kenti mi etkilediği yoksa yalnızca saraya verdiği zararlar mı sınırlı kaldığı konusunda bir bilgi vermemiştir³⁹⁴⁶.

Bursa'nın en büyük felaketlerden biri olarak da nitelendirilen, kentin çok büyük bölümüyle yapıları yok eden ve seyahatnamelerde en çok karşımıza çıkan yangın 1801 yılında meydana gelendir. Bu yangının tarihi bazen 1804 olarak da verilmiştir³⁹⁴⁷. Ancak Bursa'ya yaptığı iki ziyaret arasına bu yangını yerleştiren Browne 1801 Haziranı ile 1802 Haziranı arasında meydana geldiğini kanıtlamaktadır³⁹⁴⁸. Bursa'yı asıl ziyaret tarihi 1793 olmasına rağmen kitabının notları arasında bu yangına da değinen Brenner ise daha açık biçimde yangının 1801 yılı Aralık ayının 15'ini 16'ya bağlayan gecesinde çıktığını ifade etmiştir³⁹⁴⁹.

Brenner, Bursa'yı 1801 yangınının öncesinde ziyaret etmiş ancak basımı çok daha geç bir dönemde gerçekleşen kitabının sonunda bir dipnot halinde bu yangının etkileri üzerinde durmuştur. Aktarımları doğrultusunda en büyük zararın surların içerisinde kalan Türk kesiminde meydana geldiği anlaşılmaktadır. Seyyahın belirttiği üzere binlerce evin yanında, 12 han ve 100'den fazla cami ve mescit, depo ve ambarlar bu yangında yok olmuştur. Nüfusla bağlantılı bir değerlendirmeye de giden seyyah Bursa'yı ziyaret tarihi olan 1793'de kentin bu kesiminde 13.000 evin bulunduğunu ancak yangının bu durumu büyük oranda değiştirdiğini söyleyerek yangının ve neden olduğu felaketin boyutlarını da önemli ölçüde ortaya koymuştur³⁹⁵⁰.

Bursa'ya yangının kısa bir süre sonrasında gelmiş olan Browne'un anlatımına göre de kentin neredeyse yarısı bu yangınla yok olduğu gibi halkının söylediğine göre ortadan kalkan yapılar kentin en güzel yerinde bulunan zarif ve kıymetli binalardır. Seyyah zararın büyük bölümünün ahşap

³⁹⁴⁶ Pococke, 1772: 299

³⁹⁴⁷ Texier, 2002: 200, Moustier, 1864: 242

³⁹⁴⁸ Browne, 1820: 111

³⁹⁴⁹ Seyyahın burada yangın zamanını belirtmek için kullandığı Christmonath sözü birebir çeviride İsa ayı anlamına gelecektir ve bu da Aralık ayını akla getirmektedir. Brenner, 1824: 22

³⁹⁵⁰ Brenner, 1824: 22, 91

binalarda meydana gelmekle birlikte taş yapıların dahi yangının şiddetine karşı koyamadıklarını söylemiştir. Bunun dışında yangının Koza Han'ın hemen yakınlarında kontrol altına alındığını belirtmesi yayıldığı alanın belirlenebilmesi hususunda bir ipucu olarak değerlendirilebilir³⁹⁵¹.

Hammer bu büyük yangın nedeniyle Bursa'nın tamamen harap bir hale geldiğini söylemiştir. Bursa'ya yangının üç yıl sonrasında gelmesine rağmen anlatımına göre kent henüz yavaş yavaş toparlanmaktadır ve yangının etkileri bu yıllarda dahi hala hissedilebilmektedir. Brenner gibi yangının en büyük zarara kalenin sınırları içerisinde kalan bölümde yol açtığını kanıtlar biçimde kale içindeki sokakların ıssız ve terk edilmiş bir halde olduğunu, evlerin moloz yığınları haline geldiğini ve çeşmelerin de onarıma ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir. Seyyah Emir Sultan Camisi'ni yangından etkilenmiş yapılar arasında göstermiş ve diğer yapılarda yangının etkileri hala görülmekle birlikte bu caminin yeniden inşa edildiği bilgisini de vermiştir. Emir Sultan Türbesi'ne yaptığı ziyarette ise yangının burada da etkili olduğunu ve sahip olduğu değerli hazinelerin yangınla yok edildiğini, geride yalnızca el yazması bazı Kuranların kalabildiğini söylemiştir. Yine seyyahın belirttiği üzere buradaki imaretlerin ortadan kalkmasının nedeni de bu yangındır³⁹⁵².

Bu örneklerde görüldüğü gibi 1801 yangını çoğu kez bizzat şahit olunan ya da yakın tarihlerde Bursa'ya gelen seyyahlar tarafından meydana getirdiği yıkımlarla birlikte ele alınan bir felakettir. Bunun yanında bazı seyyahlar kentin başına gelen en büyük felaketlerden olması dolayısıyla bu yangına kısaca yer vermişlerdir. 1816'da Bursa'ya gelmiş olan Turner birkaç yıl içinde iki kez meydana gelen ve en sonuncusu 1801 yılında çıkan yangınlarda Bursa'nın tamamen yandığını ifade etmiştir³⁹⁵³. Texier, tarihini hatalı biçimde 1804 olarak verdiği bu yangının oldukça yıkıcı olduğunu, camiler ve sultanların türbelerine kadar her şeyi tahrip ettiğini söylemiştir³⁹⁵⁴. Moustier ise Bursa'nın en büyük felaketleri arasında bu yangını da saymış

³⁹⁵¹ Browne, 1820: 111

³⁹⁵² Hammer, 1818: 11, 46, 49, 60, 65

³⁹⁵³ Turner, 1820: 152

³⁹⁵⁴ Texier, 2002: 200

bunun dışında bir bilgi vermemiştir³⁹⁵⁵. Cox, Bursa'da 1802'de bir depremin meydana geldiğini söylemiştir. Seyyahın bu tarihlerde Bursa'nın bir felakete maruz kaldığını bildiği ancak her ikisi de defalarca büyük hasara yol açmış olan deprem ve yangınları birbirine karıştırmış olduğu aşikârdır³⁹⁵⁶.

1855 depreminin meydana getirdiği zararı arttıran en büyük etmen de hemen sonrasındaki yangın olmuştur. Cooper'ın verdiği bilgilere göre şubatındaki depremden sonra çıkan yangın ancak 6 saat sonrasında söndürülebilmiş ve bu arada önüne çıkan tüm binaları yok etmiş, büyüklüğü nedeniyle çok uzaklardan Marmara Denizi'nden dahi görülmüştür. Nisan ayı sarsıntısı da bir önceki gibi yine bir yangına sebep olmuştur. Cooper'ın yer verdiği misyoner mektubunda bu yangının gümrük evinde başladığı, bu yerin tamamen yanmasından sonra depremden kurtulmayı başaran ahşap evlere sıçrayarak bunları küle dönüştürdüğü bilgileri mevcuttur. Yine bu kaynaktan Bursa'nın camilerinin ve ünlü anıtlarının tamamının yandığı veya az ya da çok hasar gördüğü de ifade edilmiştir. Ele aldığı bir diğer mektupta ise depremin beş dakika sonrasında çıkan bu yangının 18 saat boyunca sürdüğü, 1.500 ev ve dükkânı küle döndürdüğü yazılmıştır³⁹⁵⁷. Beaufort da depremin ardından çıkan yangının korkunç bir tahribat oluşturarak binaların yarısını yok ettiğini ve ziyaretini gerçekleştirdiği 1859 yılında hala isli ve kömürleşmiş harabe yığınlarının görülebildiğini ifade etmiştir³⁹⁵⁸. Naçov, depremin kış aylarında meydana geldiği için evlerde ocakların yandığını, yapılar yıkılırken eski tahtaların kolayca tutuştuğunu ve bunun da yangının etkisini arttırdığını söylemiştir³⁹⁵⁹. Sandison'un yazdığı bir rapora yer veren Timbs ise bu yangının gece boyunca sürerek kenti tamamen yok ettiği bilgisini tekrarlamıştır³⁹⁶⁰. Son olarak Kınçov 1855 depreminin ardından gelen yangınla birlikte kentin büyük bir kısmın harabe hale getirdiğini söylemiştir³⁹⁶¹.

³⁹⁵⁵ Moustier, 1864: 242

³⁹⁵⁶ Cox, 1882: 48

³⁹⁵⁷ Cooper, 1855: 183, 184

³⁹⁵⁸ Beaufort, 1874: 536

³⁹⁵⁹ Mevsim, 2009: 58

³⁹⁶⁰ Timbs, 1856: 266

³⁹⁶¹ Mevsim, 2009: 78

Daha sonraki yıllarda ise Bursa'nın maruz kaldığı yangınlar çok fazla seyahatnamede yer etmemiştir. Eçmiadzin Kateğikosu'nun yazılarından bir tanesinin 7 Eylül 1863 yılında Bursa'da gerçekleşen büyük yangın hakkında olduğu belirtilmekle birlikte bu fasılla ilgili ayrıntılı bilgi verilmemiştir³⁹⁶². Moustier ise 1490 ve 1801 yılındakilerle birlikte tarihini 19 Eylül 1863 olarak verdiği bir yangını Bursa'nın başına gelen en büyük yangın felaketleri arasında saymıştır³⁹⁶³. Eçmiadzin Kateğikosu'nun bahsini ettiği yangınla bu yangının aynı felaket olması muhtemeldir. 5 Mayıs 1914'de gerçekleşen ancak diğer yangınlara göre biraz daha az zarara yol açar biçimde sadece bir içki fabrikası ve şarap dükkânının yok olduğu ve hemen kontrol altına alınan bir yangına da Andre Gide bizzat şahit olmuştur³⁹⁶⁴.

Dikkatsizlik sonucu veya depremlerin sonrasında meydana gelen bu tür yangınların yanında kundaklamalar neticesinde çıkartılan yangınlar da bazı seyahatnamelerde yer etmiştir. Ancak kendi dindaşlarının Osmanlı yönetimi altındaki durumlarını birçok örnekte abartılı biçimde ve tepki meydana getirme arzusu ile açıklayan Avrupalıların verdikleri bu tür örneklerin iyi biçimde tetkik edilmesi gerekmektedir. Macfarlane Müslüman bir Arabı öldürmekle suçlanan bir gayrimüslim nedeniyle ayaklanan topluluğun eğer bu kişi cezalandırılmazsa tüm kenti yakmakla tehdit ettiklerini belirtmiştir³⁹⁶⁵. Moustier buradaki bir Hıristiyan evinin bir ayaklanma neticesinden yakıldığını söylemiştir³⁹⁶⁶. Tüm eseri boyunca yanlı bir biçimde Türk Kurtuluş Savaşı karşıtı anlatımlarda bulunan Gibbons ise 1922 yılında Mustafa Kemal yandaşlarının etkisiyle kentte kundaklama hareketleri meydana geldiğini iddia etmiştir. Yazarının genel nitelikleri göz önünde bulundurulduğunda içerdiği bilgilere şüpheyle yaklaşmamız gereken bu eserde yangınların kente ve yapılara etkisi ise açıklanmamıştır³⁹⁶⁷.

³⁹⁶² Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 132.

³⁹⁶³ Moustier, 1864: 242

³⁹⁶⁴ Gide, 1948: 9–10

³⁹⁶⁵ Macfarlane, 1850b: 24

³⁹⁶⁶ Moustier, 1864: 242

³⁹⁶⁷ Oeconomos, 1922: 48. Bursa'nın bir süreliğine Yunanlar tarafından ele geçirildiği ve daha sonra Mustafa Kemal Paşa'nın idaresi altında Türkler tarafından geri alındığı Elston'da da geçer. Ancak seyyah bu durumun yapılar üzerindeki etkisi üzerinde durmamıştır. Elston, 1923: 196.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BURSA MERKEZE BAĞLI KÖYLER

4.1. FİLADAR / GÜNDOĞDU

4.1.1. Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri

Bursa'nın diğer köyleri gibi çok fazla seyahatnamede karşımıza çıkmayan Filadar'ın Osmanlı öncesi geçmişi ve kalıntılarıyla ilgili en ayrıntılı bilgileri Elston vermiştir. Seyyah ilk olarak köyün tarihinin karanlık olduğunu kabul etmiş ve bu konuda bir bilgiyi bulmanın zor olduğunu söylemiştir. Bununla birlikte bulunduğu arazinin dik ve kayalık olması, hem karaya hem denize hâkim bir yeri işgal etmesi gibi nedenlerle uzun zaman boyunca stratejik bir önemi olmasının muhtemel olduğunu da ifade etmiştir. Bu yöndeki fikri bir zamanlar burada yer aldığı belirtilen kale kalıntılarıyla da doğrulanmaktadır ancak seyyah geçmişine dair çok daha farklı özelliklerinden bahsetse de bu fikrine destek olabilecek en önemli kanıt olan kalesinden söz etmemiştir. Bu nedenle kalenin mevcut kalıntılarının bu tarihlerde tamamen ortadan kalkmış olabileceği akla gelmektedir. Buradaki Rum okulunun bahçesinde aralarında Athena ve Afrodit'in de olduğu bazı Yunan heykelleri parçalarının sergilenmesi ise köyün tarihçesini çok eski dönemlere götürmesine neden olmuştur. Ayrıca bazı antik kuyularla karşılaştığından da bahsetmiştir:

“Filadar ile bağlantılı hikâyelerin çoğu çok karanlıktır ve şu anki yerleşimin antik tarihi ile ilişkili herhangi bir doğru bilgi bulmak güçtür. Dik ve kayalık bir tepenin zirvesinde bir yandan denize bakan bir yandan da karadan yaklaşan herkese hâkim konumu ortadan kaybolmuş bir öneme işaret eder görünür. Filadar'daki küçük Rum okulunda çok yıpranmış olmakla birlikte görünüşe göre Phidias'ın Atina Parthenonuna dayanan Athenası'nın ve güzellik tanrıçasının da içinde olduğu erken Yunan heykellerinin birçok

kalıntısı muhafaza edilmektedir. Modern köyün civarında antik kuyuların işaretleri ve Filadar'ın şimdiki halkının denizle bağlantısı olduğunu ileri sürdükleri bir mağara vardır³⁹⁶⁸.”

4.1.1.1. Kale

Filadar Kalesi'nden bahsettiğini tespit edebildiğimiz ilk seyyah Covel'dir. Seyyah Mudanya-Bursa yolu üzerinde karşısına çıkan Filadar Kalesi'nin harabe halde olmasına rağmen kalıntılarının bu yıllarda hala görülebildiğini söylemiş, bir zamanlar çok güçlü olduğu ve Bursa'nın ele geçmesinden sonra bir süre daha direnebildiği bilgisini vermiştir:

“Balatköy adında küçük bir köyün önünden geçtik; bunun da biraz ilerisinde sol taraftaki yüksek bir tepe üzerinde günümüzde Filadar olarak adlandırılan eski bir kalenin harabelerinin yükseldiği görülüyordu. Bir zamanlar güçlü bir konuma sahipti öyle ki Brousse'nin ele geçirilmesinden sonra bile 6 ya da 7 yıl direndiği söylenir³⁹⁶⁹.”

Bernard buradaki bir kayanın üzerinde Castello adı verilen bir kulenin bulunduğunu ve bu kelimenin İtalyanca kale demek olduğunu söylemiştir. Ancak kalıntılarında söz etmek yerine buradan izlenebilen manzaranın muhteşemliğine yer vermeyi tercih etmiştir:

“Tabiatı sevenlere Filâdar adındaki Rum köyünü tavsiye ederim. Bu köye giden yol, Çavuşderesi ve Armut köyleri yanından geçer. Bursa ovasından geçilir ve Katırlı dağı üstündeki (Maskara) köyü görülür. Yolun solunda ulu bir kaya vardır ki, Filâdar köyü bunun eteğindedir... Lakin köyü geçip de (Castello) denilen kayanın üzerinden bakıldığı zaman, manzaranın ihtişam ve letafeti öyle bir hal alır ki, tarif olunamaz. Kayanın tepesinde hala yıkıntıları görülen ve Castello denilen bir kule vardır. Castello, İtalyanca kale

³⁹⁶⁸ Elston, 1923: 200

³⁹⁶⁹ Covel, 1998: 145

demektir... Bu kayanın deniz yüzünden yüksekliği, Fransız ölçüsüyle takriben iki bin ayak, yani Türkiye ölçüsüyle 857 zirâdır³⁹⁷⁰.”

Macfarlane kale kalıntılarının 1847 yılında halen görülebildiğini öğrenebildiğimiz bir seyyahdır. Bernard gibi kalenin kalıntılarının bir kayalığın zirvesinde yer aldığını söylemiştir. Ayrıca yerel halkın düşüncesine göre altında bir hazinenin gizli olduğunu belirtmiş, bu hazine ve ele geçirilmesiyle ilgili inanışlara da ayrıntılı olarak yer vermiş ancak kalenin mimari özelliklerinden söz etmemiştir:

“Dhimitracki, yeraltında gizlenmiş, karanlık, gizemli nesnelere hakkında tartışarak kötülükler efendisini akla getiren durumlara değindi. Fakat asla ilk önce haç çıkarmadan böylesi bahisleri ele almıyordu ve asla şeytandan direk ismiyle ya da saygısız insanlar tarafından çok samimi biçimde kullanılan unvanları veya adlarıyla bahsetmiyordu. Şeytana daima “The Being That is Afar Off” diyordu. Filadar kayasının zirvesindeki kale harabeleri altında bir kulaçlık bir derinliğe gömülmüş çok ünlü gömülü hazinelerden, diğer yerlerdeki saklı definelerden ve onları elde etmenin güçlük ve tehlikelerinden söz etti. “Şeytan” böylesine alçakça tuzaklar yapardı! Yeri bulursunuz, toprağı kazarsınız, gümüş, altın ve göz alıcı elmasları görürsünüz. Fakat işte! Onları avuçlamak için elini uzattığında kolun uyuşur, her yerin felç tutar, kanın donar; ejderhalar, cinler ve korkunç ruhlar gözlerinin önünde parıldarlar; şimşek gürültüleri kulaklarına dolar; bayılırsın ya da ruhların koruduğu bu yerden yuvarlanarak düşersin ve ne yaparsan yap onu tekrar bulamazsın! Bu konularda Müslümanlar hala Rumlardan daha batıl inançlara sahipler³⁹⁷¹.”

Elston’un ayrıntılı biçimde üzerinde durduğu gibi çevresine hâkim bir yükselti üzerine kurulmuş olması Filadar’ın stratejik önemini kanıtlamaktadır ve böylesi bir konumun da tarihi boyunca bir savunma yapısına sahip olması muhtemeldir³⁹⁷².

³⁹⁷⁰ Bernard, 1943: 54, 55

³⁹⁷¹ Macfarlane, 1850a: 129.

³⁹⁷² Elston, 1923: 200

4.1.2. Osmanlı Dönemi Eserleri

4.1.2.1. Kilise

Filadar'a yer veren az sayıda seyyah olmasına rağmen bu seyyahlar en azından köyün Hıristiyanlardan oluşan bir Rum köyü olduğunu öğrenmemizi sağlamaktadırlar. Bu özelliğinden bahseden ilk seyyah Wheler'dir:

“Bursa'dan 4 veya 5 mil uzaklıktaki Filadar yalnızca Hıristiyanlardan oluşur³⁹⁷³.”

18. yüzyılın sonlarında Brenner halkının çok büyük bölümünün Rumlardan oluşmakla birlikte az sayıda Türk'ün de mevcut olduğunu ifade etmiştir.

“Ahalisi yaklaşık 2.000 Rum ve 100 Türk'ten oluşmaktadır³⁹⁷⁴.”

1922 yılında Elston ise Filadar halkının 100 yıldan daha uzun zamandır burada hiçbir Türk'ün yaşamadığı bilgisini verdiklerini belirtmiştir. Bu durum köyde en azından bir kilisenin bulunması gerektiğini akla getirmekle birlikte bu kiliseye yer veren tek seyyah olan Elston yalnızca çok genel bir tanımlamasını yapmıştır:

“1922 yılının yazında Filadar halen tamamen Rumlardan oluşan bir köydü. Bithynia'nın Türkler tarafından yeniden ele geçirilmesinden beriye kaderi bilinmiyor. Belki de böbürlendikleri uzun rekorları kesintiye uğrayacak. Çünkü iddia edildiğine göre 100 yıldan daha uzun süredir Filadar'ın duvarları içinde hiçbir Türk uyumuyor. Bu durum kuşkusuz abartılı. Ancak buradaki halkın her bir nesli Rumlardan dışında hiç kimsenin köyde yer almayacağına, garip ve hoş küçük kilisenin sonsuza kadar bir kilise olacağına ve köyün düzeninin Rum kalacağına yemin ediyor. Onları teşvik eden bu amaçla, tepenin zirvesini tahkim etmişler, köydeki her adamı silahlandırmışlar ve tehlike zamanlarında çekilmek için bir siper sistemi yapmışlar³⁹⁷⁵.”

³⁹⁷³ Wheler, 1682: 215

³⁹⁷⁴ Brenner, 1824: 71

³⁹⁷⁵ Elston, 1923: 200

4.2. HACİVAZ

Macfarlane ziyaret ettiği köylerden birinin ismini Hacivat olarak anlaşılmalıya müsait bir biçimde Hadji-Haivat olarak kaydetmiştir. Bu tür telaffuza en uygun yerleşim Bursa'ya bağlı Hacıvaz Köyü olup burasının Macfarlane'in bahsettiği köy olduğunu düşünmemizin nedeni civarında Hacivat ismini taşıyan bir hanın bulunmasıdır³⁹⁷⁶. Zaten Hacivat'ın da Hacı İvaz'dan dönüşen bir isim olduğu düşünüldüğünde köyün bir zamanlar halk arasında bu şekilde anıldığı ve Macfarlane'in de bundan dolayı ismini Hacivat olarak kaydettiği düşünülebilir.

4.2.1. Çeşme

Macfarlane'in verdiği bilgiye göre bu çeşme Hacıvaz'ın eskiden yerleşim görmüş ancak artık terk edilmiş bir bölümünde, mezarlık ve hanın bulunduğu yerin yakınlarındaki yolun kenarında bulunmaktadır. Hacıvaz'ın geneli gibi, taştan yapılan bu çeşmenin de harap bir hale geldiğini söyleyen seyyah buna rağmen eskiden zarif ve güzel olduğunun anlaşılabilirdiğini de belirtmiştir:

“Mezra ile yol arasında hoş ağaçların yetiştiği ve şu an mevcut olanlardan çok farklı geniş evlerin ve diğer binaların temellerinin izlerinin görülebildiği geniş, ekilmemiş bir yer vardı. Bu yerin güney köşesinde, yoldan birkaç yarda mesafede doğu ucunda mezarlık ve birkaç uzun selvinin bulunduğu hanın çirkin kalıntıları duruyordu... Yolun karşı tarafında taştan yapılmış, bir zamanlar çok muntazam ve zarif olan ancak Hacıvaz'daki her şey gibi şimdi kırık dökük halde bir Türk çeşmesi vardı. Ancak boruları bozulmamıştı: Olympus'un en berrak ve temiz suyu hala oradan fişkiriyor ve kaba mermerden yapılan uzunca, kare bir teknede toplanıyordu. Sıcak havada insan ya da hayvanların su içmek için burada durmadan yoluna devam etmesi nadirdi. Çeşme, aklıma Endülüs Emevilerinin, Endülüs ve

³⁹⁷⁶ Kaplanoğlu, 2001: 128–129

İspanya'nın bazı yerlerindeki kurak yol kenarlarını arkalarında bolluk içinde bırakmalarını getirdi³⁹⁷⁷.”

4.2.2. Evler

Macfarlane'in ziyaret ettiği tarihlerde Hacıvaz Köyü, Bursa'nın diğer pek çok köyü gibi ıssız ve harabe görünümüne sahip bir yerleşimdir. Seyyah evlerin büyük bölümünün terk edildiği ve yıkıldığını, ikametgâh olarak hizmet vermeye devam eden yalnızca altı evin bulunduğunu ve bunların fakir Türkler tarafından kullanılan önemsiz derme-çatma barakalar halinde olduğunu söylemiştir. Seyyaha göre bu genel duruma istisna meydana getiren evler yalnızca kendisinin de konakladığı bir ev ile eski bir tüccara ait bir çiftlik evidir. Belirttiği üzere konakladıkları evin odalarından birisinde bacasıyla birlikte bir şömine de mevcuttur. Ancak diğer ahşap çiftlik evi büyük olmasına rağmen harabeye dönmeye ve yıkılmaya meyilli bir yapıdır:

“Yaşadığımız çiftlik evi hariç, çürümüş Hacıvaz mezrasında sadece 6 tane evde ikamet ediliyordu ve bunlardan 5 tanesi fakir Türkler tarafından kullanılan önemsiz derme çatma evlerdi. Altıncısı, Çelebi John'un ki gibi bağımsızdı ve geri kalanından kısa bir mesafede, tüccarlık işinde şanssız olan ve zorunluluk neticesinde çiftçiliğe, keşişliğe ve filozofluğa dönen bir Rum tarafından kullanılan büyük bir çiftlik eviydi. Yaklaşık yüzlerce dönümlük farklı ürünlerin ekildiği güzel toprağı vardı. Evi ahşaptı ve harabeye dönmek üzereydi. O ve karısı bir odadan diğerine kaçıyorlar ve şimdi sallanan yapının kirli bir odasında kalıyorlardı. Rüzgârlı bir günde girilecek bir ev değildi... Soğuk akşamları çok güzel atlattık. Yakmak için odun sıkıntısı yoktu ve başka rahatlıkları da olan Çelebi'nin odalarından birinde güzel bir baca ve tabanında neşeyle çam, meşe ve Olympus kestanesinin yandığı, çatırdadığı ve alevlendiği şömine bulunuyordu³⁹⁷⁸.”

³⁹⁷⁷ Macfarlane, 1850b: 54–55.

³⁹⁷⁸ Macfarlane, 1850b: 54, 56.

4.2.3. Han

Macfarlane, Hacıvaz Köyü mezarlığının yakınlarında yer alan bu handan burada işlenen bir cinayet dolayısıyla söz etmiştir. Verdiği ipuçları doğrultusunda bu tarihlerde hanın terk edilmiş ve harabe bir halde olmasına rağmen mecburiyet durumunda konaklamalara hizmet vermeye devam ettiği anlaşılmaktadır. Zira seyyah bu cinayeti işleyen kişiler olarak Bursa'dan Anadolu'nun içlerine giden yolları üzerinde bu handa kalan devecilerden şüphelenildiğini ifade etmiştir:

“Saat 5'te, Türk mezarlığını geçtik, terk edilmiş hanın köşesini döndük... Ayılar nadiren görülürler fakat zaman zaman tek bir tanesi vurulur ve çok uzun olmayan bir zaman öncesinde bir grup ayı burada Hadji-Haivat'ın mezarlığında yeni gömülmüş bir Müslüman'ı sığ mezarından çıkartarak hırpalamışlardı. Bu kişi Müslüman bir gezgin dervişi. Bir gece mezarlığın yakınında ve çiftliğinden yalnızca birkaç yüz yarda uzaklıkta bulunan harabe handa uyumaya gitmişti. Kendisini hoş karşılamayan birisi olmalıydı çünkü ertesi sabah kafası hanın bir tarafında ve vücudu da bir diğer tarafında bulunmuştu. Söylendiğine göre bazı deveciler Bursa'dan iç kesimlere giden yolları üzerine ölüm gecesinde handa kalmışlardı. Arap öfkeli bir kişi olduğu için muhtemelen burada bir tartışma meydana gelmişti ve devecilerin onun kafasını kesmiş olmaları çok da ihtimal dışı değildi. Başkaları ise Arap'ın Bursa'da yerleşmiş kendi milletinden kişiler arasında birçok düşmanı olduğunu ve bunlardan bir ya da ikisinin onu harabelere kadar izleyip, uyumasını bekledikten sonra, boğazını kestiklerini söylüyorlardı. Fakat hiç kimse bu olayın nasıl olduğunu açıklayamıyordu ve zavallı Arap'ın arkadaşı olmadığı için acısını dindirmek ve katil ya da katillerini bulmak için hiç harekete geçilmemişti. Üç feet derinliğinde bir çukur kazmışlar, onu içine koymuşlar ve üstünü kapatmışlardı. Fakat Çelebi John'un arkadaşlarına göre Arap boz ayılar tarafından yenildikten sonra dahi huzura ermemişti ve Aziz Denis gibi mezarlıkta, harabe handa ve Hadji Haivat'ın evlerinde başını kolunun altında almış biçimde geziyordu. Köyde akşam karanlığında ve bazen ay ışığında görülenler haricinde neredeyse bir

Türk bile yoktu. Her iki zamanda da harabe hanın görünümü hayalde hortlakları canlandırmaya yeterdi³⁹⁷⁹.”

4.2.4. Su Kanalı

Kamu işlerinde devletin yetersizliğine pek çok kez değinen Macfarlane, Hacıvaz köyünde kendilerine yardımcı olan Yorvacki adlı bir Rum'un tek başına burada güzel bir su kanalını yaptığını ancak devletin bu konularda herhangi bir faaliyette bulunmadığını söylemiştir³⁹⁸⁰. Seyyahın bu aktarımı böylesi bir yapının mevcudiyetini öğrenmemizi sağlasa da aktarımı niteliğiyle ilgili bir ipucu barındırmamaktadır.

4.3. SOĞANLI

Bursa'nın birçok köyünden bahseden Macfarlane bu köyü de ziyaret etmiştir. Yine evlerle ilgili kısa ve benzer bir değerlendirme yapan seyyah neredeyse hepsinin çürümüş ve yıkılmaya yüz tutmuş bir halde oldukları bilgisini vermiştir.

“Köydeki evlerin hiç istisnasız neredeyse tamamı çürümüş ve parçalanmıştı³⁹⁸¹.”

³⁹⁷⁹ Macfarlane, 1850a: 234–235.

³⁹⁸⁰ Macfarlane, 1850b: 13.

³⁹⁸¹ Macfarlane, 1850a: 93.

BEŞİNCİ BÖLÜM

NİLÜFER İLÇESİNE BAĞLI KÖYLER

5.1. AKÇALAR

Bursa ve çevresinde tarihi coğrafya incelemeleri yapan ve özellikle kitabeleri araştıran Munro ve Anthony bazı topografik bilgiler içeren bir kitabeyi buldukları köyün ismini Akçeler olarak anlaşılması daha muhtemel olan Akcheler biçiminde kaydetmişlerdir. Bursa'da Osmanlı Dönemi'nde Akçeler isimli bir köy de mevcuttur. Ancak günümüzde Gölbaşı adını taşıyan bu köy Kestel ilçesine bağlıdır³⁹⁸². Munro ve Anthony ise bu köyün Apollonia yani Ulubat Gölü'nün doğusunda yer aldığını söylemişlerdir. Bundan dolayı Nilüfer ilçesine bağlı olan Akçalar Köyü'nden söz ettikleri anlaşılmaktadır. Seyyahlar bu bölgede kitabeler konusunda önemli araştırmalar yapan Le Bas ve Wadd tarafından da keşfedilen bir kitabeye bağlı olarak bir zamanlar burada yer alması muhtemel yerleşimlerle ilgili fikirler yürütmüşler bunun haricinde köy ve köyün tarihiyle ilgili ayrıntılara değinmemişlerdir:

“Ovadaki iki köyde daha yazıtlar bulduk. Bunlardan gölün doğu ucu yakınında Akcheler'deki bazı topografik bilgilere sahipti. Birisi Όποι Μάνδρων και Γαννατήσου biçiminde okunur; diğeri ise bir sınır taşıdır fakat henüz tercüme edilmemiştir. Hierocles tarafından verilen Mandrae, Hellespontus'daki bir yerin ismidir. Gannatenus bir köy ya da bir kişinin ismi olabilir. İki isim birlikte Pliny'nin Mandacandeni'sinden birini Hierocles Mandacanda'yı akla getirir. Muhtemelen her ikisi de yaygın Mysia isimleridir³⁹⁸³.”

³⁹⁸² Kaplanoğlu, 2001: 118

³⁹⁸³ Munro, Anthony, 1897: 154

5.2. ÇALI (?)

5.2.1. Kale

Strickland, Bursa ile Tahtalı Köyü arasında ismini Chetéh biçiminde kaydettiği ve yakınlarında bir kalenin surlarının görülebildiğini söylediği bir köyden bahsetmiştir. Diğer örneklerde olduğu gibi seyyah Türkçe bir ismi telaffuzuyla kaydetmek istemiştir. Bununla birlikte çok bozuk bir biçimde yazdığı için hangi köyden söz ettiği anlaşılamamaktadır:

“Kuzeye doğru Nilüfer’e akan birkaç akarsuyu geçtik ve 5.40’da eski bir kalenin surlarını gözlemleyebildiğimiz Chetéh köyünü gördük³⁹⁸⁴.”

Strickland’ın yol arkadaşı olan Hamilton da sonrasında ziyaret ettikleri köylerin isimlerini aynı paralelde vermesine rağmen bu köyle ilgili herhangi bir aktarımda bulunmamıştır³⁹⁸⁵. Kesin olmamakla birlikte yalnızca takip edilen güzergâh paralelinde ve yerleşim isminin kaydediliş biçimiyle bağlantılı olarak seyyahın Bursa-Tahtalı arasında yer alan Çalı Köyü’nden söz ettiğini söyleyebiliriz. Köy yakınlarında bulunan bazı manastır ve antik yerleşim izleri de³⁹⁸⁶ Strickland’ın sözünü ettiği kalıntılarla bağlantılı olabilir.

5.3. BAŞKÖY

Bursa ili içerisinde Başköy ismini taşıyan iki köy bulunmaktadır. Bunlardan biri Nilüfer diğeri Orhaneli ilçesinde yer alır. Her iki seyyahın günümüz Nilüfer ilçesinde yer alan Başköy’den bahsettiklerini tespit etmemizi sağlayan en önemli ipucu burasının bir Rum köyü olduğu bilgisini vermeleridir. Nilüfer ilçesindeki köyün Rum, Orhaneli ilçesindekinin bir Türkmen köyü olduğu bilinmektedir³⁹⁸⁷. Fontanier köyü küçük ve pis bir

³⁹⁸⁴ Jardine, 1858: 111

³⁹⁸⁵ Hamilton, 1842a: 78.

³⁹⁸⁶ Kaplanoğlu, 2001: 59

³⁹⁸⁷ Kaplanoğlu, 2001: 41

yerleşim olarak tarif etmiş, Bursa-Mihalıç güzergâhı üzerinde yer almasına rağmen konaklama imkânları olmayan bir yer olarak tanımlamıştır:

“Bursa’dan Mihalıç’a giden yol üzerinde yer alan Başköy’e kadar mesafe 6 mildir. İlk olarak Olympe’nin son kolu geçilir daha sonra iyi biçimde ekilmiş ve bereketli biçimde tahılların yetiştirildiği arazilerin arasından ilerleyen oldukça düz bir yol takip edilir. Köy küçük ve pis olup Rumlar tarafından yerleşim görmüştür. Geceyi geçirmek üzere karanlık bir oda bulabilmek için çok büyük zorluk yaşadık ve yanımızda erzak taşıma tedbirini almasaydık yiyecek hiçbir şey bulamayacaktık. Hala Mihalıç’tan 6 mil uzakta idik³⁹⁸⁸.”

Macfarlane ise Bursa köylerinin tamamında olduğu gibi yine yalnızca evleri ele almış bunların vasat binalar olmalarına rağmen özellikle Türk köylerindeki evlerle karşılaştırıldıklarında saray gibi görülebileceklerini ifade etmiştir:

“Başköy, günümüzde 63 eve sahipti... Yeterince vasat olmalarına rağmen hepsinin evleri Türklerin kulübeleri ile karşılaştırıldığında saray sayılır³⁹⁸⁹.”

5.4. GÖLYAZI

Gölyazı’nın ya da eski adıyla Apollonia’nın uzun bir tarihi olduğunu burayı ziyaret eden neredeyse tüm seyyahlar bilmektedir. Bununla birlikte Osmanlı Dönemi öncesi yapılarının tespit edilebilmesi konusunda başarısız olunmuş, sadece çeşitli yerlerine dağılmış ve hangi yapıya ait olduğu dahi kesin olarak anlaşılamayan ve ancak tahminlere dayalı fikirler yürütülen kalıntılar keşfedilebilmiştir. Niteliği kesin biçimde belirlenebilen tek kalıntı yine parçalar halinde görülebilen Bizans Dönemi’ne ait surlardır. Osmanlı öncesi kalıntılarının eksikliği yanında anakarayı suların yükseldiği mevsimlerde adaya bağlayan köprü dışında önemli ve dikkat çekici olarak görülebilecek

³⁹⁸⁸ Fontainer, 1829: 95

³⁹⁸⁹ Macfarlane, 1850a: 320, 321.

Osmanlı Dönemi'ne ait bir eserin de mevcut olmaması Gölyazı'daki mimari eserler ile ilgili aktarımların oldukça sınırlı kalmasını beraberinde getirmiştir.

5.4.1. Genel Görünüm³⁹⁹⁰

Bursa'dan Balıkesir ve İzmir yönüne uzanan yol üzerindeki yerleşimler seyahatnamelerde karşımıza sıklıkla çıkmaktadır. Gölyazı ise tarihi önemiyle bağlantılı biçimde dikkat çekebilecek bir yer olmasına rağmen bu güzergâhların uzağında bulunması nedeniyle daha az sayıda seyyah tarafından ziyaret edilmiştir. Bu durumun meydana getirdiği olumsuzluğu özellikle ele alan Fontanier de ana yolların dışında kalmasının bu yerleşimin seyahatnamelerde neden yer etmediği sorusunun cevabı olduğunu söylemiştir³⁹⁹¹. Bu yerin mevcudiyetinden haberdar olan ve seyahatnamelerinde yer vererek tarihi ve genel görünümüyle ilgili tanımlamalar yapan bazı seyyahların da buraya bizzat bir gezi gerçekleştirmediği anlaşılmaktadır.

Gölyazı'nın genel görünümüyle ilgili tanımlamalar gölün içinde uzanan ve belli dönemlerde tamamen bir ada haline gelen bir yarımada üzerinde kurulu olması ve anakaradan geçişin yaz ayları haricinde ahşap bir köprüyle sağlanmasına odaklanır³⁹⁹². Ancak bu köprü dışında genel görünümünde yer eden yapılarla ilgili tanımlamalara yer verilmez. Macfarlane uzaktan Lago Maggiore'de yer alan Isola Bella'ya benzettiği bu yerleşimde koyu renkli kavaklarla birlikte beyaz evler ve uzun beyaz bir minarenin görülebildiğini, bu beyaz binaların göl yüzeyinden görkemli bir piramit halinde yükseldiğini söylemiştir. İçine girdiğinde ise dış görünümünü hiç de yansıtmayan bir biçimde yalnızca yıkılmaya yüz tutmuş ahşap evler ve harabe yığınlarından

³⁹⁹⁰ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-75

³⁹⁹¹ Fontanier, 1829: 96

³⁹⁹² Gerlach, 2007: 444, Pococke, 1772: 292, Brenner, 1824: 53, Dallaway, 1797: 182, Fontanier, 1829: 96, Texier, 2002: 245, Burgess, 1835: 123, Jardine, 1858: 111, Hamilton, 1842b: 86, 88, Bernard, 1943: 54, Macfarlane, 1850a: 314, Perrot, 1864: 86, Joanne, Isambert, 1861: 505, Moustier, 1864: 251, Munro, Anthony, 1897: 152, Hasluck, 1910: 68, Banse, 1919: 71

ibaret olduğunu belirtmiştir³⁹⁹³. Başka seyyahlar da yerleşimin uzaktan görünümünü etkileyici bulsalar da³⁹⁹⁴ içine girenler genel olarak sefil ve harabe bir halde olduğunu özellikle vurgulamışlardır³⁹⁹⁵.

5.4.2. Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri³⁹⁹⁶

Strabon, Apollonia'dan Bithynia ile Mysia arasındaki bölgede yer alan üç kentten birisi olarak bahsetmektedir. Anadolu'nun bu en eski coğrafyacısının eserinden yapılan alıntılar da Apollonia'nın hem konumunu belirlemek hem de tarihteki yeriyle ilgili okuyucuya bilgi vermek isteyen seyyahlar tarafından kullanılmıştır. Ancak kentin isminin Apollonia ad Rhyndacus yani Rhyndacus üzerindeki Apollonia olarak verilmesi, bununla birlikte günümüzdeki adı Orhaneli Çayı olan Rhyndacus'un bu yerleşimin oldukça uzağında bulunması Pococke'yi şaşırtmış ve seyyah Apollonia'nın izlerini günümüz Mihaliç ilçesi civarında aramıştır³⁹⁹⁷.

Bununla birlikte Pococke bu konuda hatalı bir değerlendirme yapan tek seyyah olarak karşımıza çıkmaktadır. Hatta Bursa içinde yine uzun bir tarihi olduğu bilinen diğer yerleşimlerle karşılaştırıldığında Gölyazı'nın hangi antik yerleşimin yerine kurulu olduğunun çok daha kolay biçimde tespit edildiği söylenebilir. Bunun başlıca nedeni ayırt edici konumunun ötesinde Osmanlı Dönemi'ndeki adının da Abülliont³⁹⁹⁸, Apolouna³⁹⁹⁹, Abulionte⁴⁰⁰⁰, Aboullion⁴⁰⁰¹, Abullionte⁴⁰⁰², Aboulliont⁴⁰⁰³, Apolyont⁴⁰⁰⁴, Abuliond⁴⁰⁰⁵ gibi antik ismi Apollonia'yı çağrıştıran bir biçime veya en azından telaffuza sahip

³⁹⁹³ Macfarlane, 1850a: 314, 315.

³⁹⁹⁴ Dallaway, 1797: 182, Burgess, 1835: 123, Munro, Anthony, 1897: 152, Hasluck, 1910: 68, 70

³⁹⁹⁵ Dallaway, 1797: 182, Marindin, 1914: 107, Munro, Anthony, 1897: 152, Hasluck, 1910: 70

³⁹⁹⁶ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-76

³⁹⁹⁷ Pococke, 1772: 292, 293

³⁹⁹⁸ Brenner, 1824: 53

³⁹⁹⁹ Fontanier, 1829: 96

⁴⁰⁰⁰ Jardine, 1858: 111

⁴⁰⁰¹ Perrot, 1864: 86

⁴⁰⁰² Murray, 1854: 221

⁴⁰⁰³ Joanne, Isambert, 1861: 505

⁴⁰⁰⁴ Mevsim, 2009 84-85

⁴⁰⁰⁵ Banse, 1919: 71

olmasıdır⁴⁰⁰⁶. Strabon'un verdiği bilgiler nedeniyle kafası karışan Pococke dahi Rumların buraya Apollonia demesinin bu kasabanın antik Apollonia olduğunun farz edilmesi için en önemli kanıtı meydana getirdiğini kabul etmiştir⁴⁰⁰⁷. Benzer biçimde Hamilton o dönemdeki isminden yola çıkarak Apolloniata ya da Apollonia isimlerinin her ikisinden ötürü bu yerleşimin Apollonia ad Rhydancum'un yerine kurulmuş olduğuna hiç şüphe duyulamayacağını belirtmiştir. Pococke'nin yaptığı hataya da değinen Hamilton, bu seyyahın Rhyndacus'un gölün içinden aktığı gerçeğini fark edememiş olması dolayısıyla farklı arayışlara girdiğini söylemiştir⁴⁰⁰⁸. Macfarlane de Rumların burayı hala antik ismiyle Apolloniatis olarak adlandırdıkları bilgisini tekrarlamıştır⁴⁰⁰⁹.

Apollonia, Bizans kaynaklarında ve özellikle Anna Commena'da bu dönemin önemli bir istihkâmı olarak geçmektedir⁴⁰¹⁰. Ancak Ulubat Gölü kıyısındaki bir diğer yerleşim olan ve yine Bizans tarihçileri tarafından askeri yönleriyle ele alınan Lopadion'un aksine bu dönemde askeri amaçla kurulmuş bir yer olmadığı ve Bizans öncesine giden bir tarihinin de bulunduğu bilinmektedir. Bu yüzden bazı seyyahlar eski eserler yönünden zengin bir yerleşim olması gerektiği tahmininde bulunmuşlardır. Örneğin Perrot uzaktan görünümü itibariyle yerleşimin çok sayıda antik kalıntı barındırdığı izlenimi meydana getirdiğini ifade etmiştir⁴⁰¹¹. Ancak uzun bir tarihi olduğu bilinen diğer tüm yerleşimlerde olduğu gibi burada da seyyahlar eski kentin kalıntılarının peşine düşmüşlerse de çoğunlukla büyük bir hayal kırıklığına uğramışlar, Bizans ve hatta Osmanlı öncesi dönemlere ait izleri ancak yer yer ve parçalar halinde tespit edebilmişlerdir. Bu durumun oluşmasının en önemli nedeni antik kentin kalıntılarının Bizans Dönemi'nde kale yapımı amacıyla kullanılması ve ortadan kaldırılmasıdır. Seyyahlar

⁴⁰⁰⁶ Bu duruma özel olarak değinen Hasluck, konumu yanında ismiyle de antik yerleşimin yaşamaya devam ettiğini belirtmiş, Bizans tarihçileri tarafından Aboulliond, Apolloniada şeklinde adlandırıldığını ifade etmiştir. Hasluck, 1910: 68, dn. 1

⁴⁰⁰⁷ Pococke, 1772: 293

⁴⁰⁰⁸ Hamilton, 1842b: 90–91.

⁴⁰⁰⁹ Macfarlane, 1850a: 317.

⁴⁰¹⁰ Hamilton, 1842b: 91.

⁴⁰¹¹ Perrot, 1864: 86

tarafından surlarda keşfedilen devşirmeler de bu durumu kanıtlamaktadır. Ayrıca dar bir alana kurulan bir yerleşim olması eski eserlerin üzerlerine sürekli yeni binaların yapılmasını ve doğal olarak bu yapıların izlerinin ortadan kalkmasını beraberinde getirmiş olmalıdır.

Burayı bizzat ziyaret etmeyen ve yalnızca bazı kalıntılardan bahsedildiğini duyduğunu söylemekle yetinen Pococke⁴⁰¹² konu dışında tutulacak olursa Dallaway tespit edebildiğimiz kadarıyla Gölyazı'daki Osmanlı öncesi eserlerden bahseden en erken tarihli seyyahtır. 1794 yılı itibarıyla buradaki antik kalıntıların yalnızca en gayretli seyyahlar tarafından keşfedilebilen bir kalenin bazı parçalarından ibaret olduğunu söylemişse de kalenin 200 m ilerisindeki bir tepenin üzerinde bazı mimari parçalara ve temellere rastlamış ve bunların kamu binaları ile Apollon Tapınağı'na ait olabileceği tahmininde bulunmuştur⁴⁰¹³.

Dallaway'ın yol arkadaşı olan Morrill çok daha genel tanımlamalarda bulunmuş, yaptıkları ziyaretle bu yıllarda harabe bir halde olarak tanımladığı yerleşimin görkemli günlerine ait bazı kırık parçalar ve kitabeler keşfettiklerini açıklamıştır⁴⁰¹⁴.

Fontanier zamanın getirdiği değişimlerden muzdarip olduğunu söylerken antik dönem izlerinin yok olmasına atıfta bulunuyor olmalıdır ve kale dışında başka bir kalıntıdan da söz etmemiştir⁴⁰¹⁵.

Hamilton henüz köprüden geçerek adaya girmeden önce dil çıkıntısının olduğu noktaya doğru uzanan yolun kenarında antik yapılara ait temel düzeyinde çok sayıda kalıntıyı geçtiklerini ifade etmiştir. Temellerin genellikle çok büyük olup bazılarının üstlerinde bir zamanlar sütunlara sahip olduğunu kanıtlar biçimde dairesel izlerinin bulunduğunu belirtmiş ve bir tarlanın sınırını meydana getiren duvarlardaki bir taşın üzerinde de üzerinde Yunanca kitabenin yer aldığı büyük bir blokla karşılaşmıştır. Bazı kalıntıların da gerek konum gerekse de biçimleri dolayısıyla mezarlar gibi görüldüğünü söylemiştir. Ayrıca bir kayık kiralayarak adanın çevresini dolaşmasının

⁴⁰¹² Pococke, 1772: 293

⁴⁰¹³ Dallaway, 1797: 182–183

⁴⁰¹⁴ Marindin, 1914: 107

⁴⁰¹⁵ Fontanier, 1829: 97

avantajıyla diğer seyyahlarda karşımıza çıkmayan bazı kalıntılar hakkında da bilgiler vermiştir. Bunlardan ilki köprünün hemen batısında yer almaktadır. Seyyah bunların in situ halinde olduğunu söylemiş ve göle doğru uzanan bir terasın veya başka yapıların temellerine veya bir tapınağın cellasına ait olabileceği tahmininde bulunmuştur⁴⁰¹⁶.

Texier, kale ile birlikte eski olduğu belli olan yapıların hiçbirisinin Yunan Dönemi'ne kadar gidemeyeceğini ve Bizans Dönemi olduğunu, eski Apollonias şehrinin yerini alan bu müstahkem kentin incelemeye değer hiçbir eser barındırmadığını söylemiştir⁴⁰¹⁷. Kentin sahip olduğu kalıntıların yalnızca Bizans Dönemi'ne ait surlardan oluştuğu ve antik yerleşime ait kalıntıların tamamının surların inşasında kullanılarak yok edildiği düşüncesinde olan bir diğer seyyah Macfarlane'dir⁴⁰¹⁸.

Hamilton'dan alıntı yapmış olmaları muhtemel olan Murray ve Joanne-Isambert çok genel biçimde harap durumdaki surlar, mezar olması muhtemel kalıntılar, konumu belirlenebilen tiyatro ve diğer binaların temellerinin bazı izlerinin görülebileceğini belirtmişlerdir⁴⁰¹⁹.

Hamilton'un ele aldığı konumda bir mezarlıktan ve diğer yapılardan Munro ve Anthony de bahsetmiştir. Benzer biçimde kuzeyde dil çıkıntısına yaklaşıırken ilk olarak yolun her iki kıyısı boyunca uzanan bir mezarlığa geldiğini belirtmişlerdir. Gölyazı'nın içinde de çok sayıda kalıntı görülebileceğini söylemişlerse de büyük oranda devşirmeleri kastettikleri anlaşılmaktadır ve evlerin yarısında yapımları sırasında duvar veya temel malzemesi olarak kullanılmış antik bir taşın görülebileceğini ifade etmişlerdir⁴⁰²⁰.

Gölyazı'nın yayıldığı alanda çok az miktarda takip edilebilen Osmanlı öncesi kalıntılarının büyük bölümü temel izleri, boş arazilerde kendini gösteren mimari parçalar ile büyük bölümü kalesinin inşasında kullanılan devşirmelerden ibarettir. Bizans Dönemi'ne tarihlendirilen kalenin dışındaki

⁴⁰¹⁶ Hamilton, 1842b: 87, 89.

⁴⁰¹⁷ Texier, 2002: 245

⁴⁰¹⁸ Macfarlane, 1850a: 317.

⁴⁰¹⁹ Murray, 1854: 221, Joanne, Isambert, 1861: 505

⁴⁰²⁰ Munro, Anthony, 1897: 152, 154

yapılarla ilgili tanımlamalar yalnızca konumlarının nerede olabileceğine yönelik tahminlerle sınırlı kalmış, mevcut kalıntıları herhangi bir şekilde doğru teşhis edebilme zorluğu nedeniyle de hangi yapılara ait olabileceklerine yönelik yalnızca varsayımlarda bulunulmuştur. Bu tahminlerin ilk sırasında geleni ise çeşitli yerlerde karşılaşılan mimari parçaların yerleşime adını vermiş Apollon'a adanmış bir tapınaktan geriye kalanlar olduğudur. Bunun dışında yine kalıntılardan yola çıkılarak kentin bir zamanlar bir tiyatroya sahip olduğu yönünde de fikirler ileri sürülmüştür.

5.4.2.1. Kale

Gölyazı'daki eski eserlerle ilgili aktarımlar ancak bazı kalıntılara bağlı olarak yapılan tahminlerden ibarettir. Seyyahların Osmanlı öncesine ait kısmen de olsa sağlam biçimde keşfedebildikleri tek yapı kalıntısı ise Aşıkpaşaoğlu'nun da Orhan Gazi tarafından fethedildiği bilgisini verdiği⁴⁰²¹ kalesine aittir. Bu nedenle haklı olarak diğer yapıları keşfetmek için uğraşmayan ya da mevcut kalıntıları dikkate değer bulmayan bazı seyyahlar Gölyazı'da ayakta kalan yegâne kalıntıların eski kalesine ait olduğunu ifade etmişlerdir. Ulubat ve İznik gibi yakın civardaki diğer iki yerleşime oranla oldukça kötü ve harap bir halde olmasına rağmen böylesine bir yoksunluk içinde en dikkat çekici kalıntı olarak görülmüşler ve dolayısıyla konu edilmeye değer bulunmuşlardır. Ancak sıklıkla ele alınan bir yapı olmakla birlikte büyük oranda yalnızca inşasında kullanılan devşirme ve kitabelerden bahsedilmesinin tercih edildiği de görülmektedir.

Gölyazı'da herhangi bir şekilde bir yapıyla ilişkilendirilemeyecek durumdaki kalıntıların genel olarak Bizans öncesi yapılara ait olduğu ileri sürülmüştür. Ancak surlarda durum farklıdır ve seyyahlar kesin bir biçimde bu yapıyı Bizans Dönemi'ne tarihlendirmişlerdir. Bunun en önemli nedeni en çok başvurdukları kaynaklardan biri olan Anna Commena'nın eserinde Apollonia'nın bu dönemde genellikle askeri nitelikleri ile kendini göstermesi,

⁴⁰²¹ Aşıkpaşaoğlu, 1985: 49

surlarından ve burada yapılan savaşlardan da ayrıntılı biçimde bahsedilmesidir.

Kalenin ilk olarak Helenistik Dönem'de inşa edildiği düşünölmekte ise de Orta Çağ'da Roma Dönemi'ne ait kamu yapılarından alınan devşirme malzemelerin yardımıyla geniş çaplı bir tamirata maruz kaldığı anlaşılmaktadır⁴⁰²². Yapımında kullanılan devşirme malzemeler de bu surların Bizans Dönemi'ne tarihlendirilmesinin bir diğer nedenini oluşturmuştur. Çünkü yabancı seyyahların gözünde Osmanlı gibi Bizans da eski kültürlerin mirasını yok edici bir uygarlık olarak görölmektedir. Seyyahların düşüncesine göre aynı kaderi taşıyan birçok yerleşimde olduğu gibi antik kentin yapılarına ait kalıntıların büyük bölümü Bizans Dönemi'nde surlarda kullanılarak tamamen ortadan kaldırılmıştır. Bu nedenle kentin içinde dolaşanlardan ziyade bu surları dikkatli biçimde tetkik edenler eski yapıların izlerine rastlamış ve devşirme malzemelerin mevcudiyeti surların seyahatnamelerde yer etmesinin bir diğer nedenini meydana getirmiştir.

Kale ve devşirmeler hakkında bilgi verdiğini gördüğümüz ilk seyyah olan Dallaway kabartma biçiminde işlenmiş asma yaprakları ve zarif bir frizin üzerindeki boğa başıyla bir kitabeyi keşfetmiş ve kitabeye de eserinde yer vermiştir⁴⁰²³.

Fontanier ilk olarak güçlü surların bu küçük adayı ve yerleşimi tamamen çevrelediğini söyledikten sonra yine daha çok devşirmelere odaklanan bir anlatımda bulunmuştur. Dallaway'ın de sözünü ettiği kitabenin kulelerden birisinde, boğa başlarının çelenklerle birleştiği zarif biçimde işlenmiş bezemelerle birlikte göröldüğünü söylemiştir. Bazı harfleri eksik ve bir bölümü de çimlerin altına gizlenmiş olmasına rağmen bu kitabeyi kopyalamış ve yine seyahatnamesinde yer vermiştir. İki seyyahın tespit ettikleri kitabenin aynı olduğu kesin olmakla birlikte bazı harfleri farklı biçimlerde okudukları da görölmektedir⁴⁰²⁴.

⁴⁰²² Hasluck, 1910: 69, Mango, 1979: 329

⁴⁰²³ Dallaway, 1797: 182

⁴⁰²⁴ Fontanier, 1829: 97–98

Texier yalnızca kulelerinden birkaçının hala ayakta olduğu sağlam bir yapı olarak tanımladığı bu kalenin Bizans Dönemi'ne ait olduğunu belirtmiştir⁴⁰²⁵.

Sur kalıntıları Hamilton'un ilk kez dilin en fazla kısaldığı nokta olan dar bir boğazda karşısına çıkmış, seyyah burada bir uçtan diğerine uzandığını, çok büyük ve güçlü olmasına rağmen kaba biçimde inşa edildiğini ve büyük oranda kentin harabelerinden alınan mermer bloklarla kaplı olduğunu söylemiştir. Daha sonra köprünün yakınlarında yine eski binalardan alınan parçalarla inşa edilen ve Bizans Dönemi'ne tarihlendirdiği başka sur kalıntılarıyla da karşılaşmıştır. Eski yapılar ve kitabeleri keşfetmek için yaptığı gezide yer verdiği ilk kitabe daha önce Dallaway ve Fontanier'in seyahatnamelerindeki kitabenin aynısıdır. Seyyah biraz daha ayrıntılı biçimde bu kitabenin antik bir binanın arşitravına ait olması gerektiği yönünde bir düşünce de belirtmiştir. Ayrıca köprünün yanında surları dıştan kaplayan taş levhaların düşmesi sonucunda tuğlalar veya küçük kırmızı kiremitlerin harç içinde yan yana gelecek biçimde yerleştirilmesiyle meydana getirilmiş tuhaf bir kitabenin parçalarının açığa çıktığını da söylemiştir. Adanın güneybatı ucunda ise bir kule ile karşılaşmış ve buna ait bir gravüre seyahatnamesinde yer vermiştir. Tahminine göre kulenin altında doldurulmuş ve kapatılmış olarak görülen kemer açıklığı bir zamanlar kentin girişini meydana getirmektedir⁴⁰²⁶.

Moustier surların büyük bölümünün Bizans İmparatorluğu'na ait olduğunu kabul etmekle birlikte, diğer seyyahlardan farklı biçimde harç kullanılmadan büyük blokların bir araya getirilmesiyle inşa edilmiş bir bölümünün de Helenik tarzda olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca surların bir bölümünde gördüğü bir antik parçanın bir tapınağın frizine ait olabileceği tahmininde bulunmuştur⁴⁰²⁷.

Macfarlane de surları büyük oranda devşirme temelli olarak tanımlamıştır. Kentte Bizans öncesi dönemlere ait hiçbir kalıntının

⁴⁰²⁵ Texier, 2002: 245

⁴⁰²⁶ Hamilton, 1842b: 87–88, 89.

⁴⁰²⁷ Moustier, 1864: 251

görülmemesinin nedenini surların inşasına bağlayan seyyah kullanılan malzemenin neredeyse tamamen mermer bloklar, kesme taşlar, sütunlar, arşitravlar, kitabeler, sütun başlıkları gibi Yunan Dönemi'ne ait eski kentin yapılarından alınma parçalardan oluştuğunu söylemiştir. Bu tür bir yıkımı gerçekleştiren Bizanslıları barbar olarak tanımlamış ve surlardaki koyu renkli, kaba tuğlaların bu döneme ait olduğunu ifade etmiştir. Köprü'nün hemen yanında karşısına çıkan ve kemerlerinin halen ayakta olduğu anlaşılan çifte kapıdan bahsederken de yanındaki harabe kulenin tuğladan inşa edilmiş olduğunu söylemiştir. Bu kule orijinalde bu şekilde yapılmış olabilir. Ancak bunun yanında bir zamanlar dışarıdan kesme taşlarla kaplıyken bu taşları kaybetmesinin etkisiyle bu tür bir görünüme bürünmüş olması da muhtemeldir⁴⁰²⁸.

Munro ve Anthony'nin bucrania yani çelenklerle süslenmiş boğa başlarını gösteren bezemelere sahip olduğunu belirttikleri devşirme arşitrav Dallaway, Fontanier ve Hamilton'un bahsettikleri kitabeli parça olmalıdır. Bu kitabeyi vermemiş olmalarına rağmen üzerinde imparator Hadrian'ın isminin görülebildiğini söylemişler ve bu bölgede kitabeler konusunda en önemli araştırmaları yapmış kişi olan Le Bas'tan alıntı yaparak kitabede bu kapıyı değilse de asıl olarak bu parçanın ait olduğu binayı Hadrian'ın yaptırdığını yazılı olduğu bilgisini aktarmışlardır⁴⁰²⁹.

Hasluck, surları Geç Roma Dönemi'ne tarihlendirmiş çoğu bölümünün de daha erken tarihli yapılardan alınan devşirmelerle inşa edildiğini belirtmiştir. Munro ve Anthony gibi bu devşirmelerden birinin Hadrian tarafından kente armağan edilen bir stoaya ait olduğunu da söylemiştir. Seyyah ayrıca kalenin bazı bölümlerinin Bizans Dönemi'ne ait olduğunu düşüncesindedir ve bu döneme tarihlendirilen kısımlardan biri olarak kendi ziyaret ettiği tarihte hala bir giriş yeri olarak hizmet veren kuleyi göstermiştir⁴⁰³⁰.

⁴⁰²⁸ Macfarlane, 1850a: 317.

⁴⁰²⁹ Munro, Anthony, 1897: 152

⁴⁰³⁰ Hasluck, 1910: 69–70

5.4.2.2. Apollon Tapınağı (?)

Gölyazı'nın Osmanlı Dönemi'ndeki adı olan ve eski ismini yaşattığı da seyyahlarca kolayca tespit edilebilen Apollonia açık biçimde bu yerleşimin Apollon'a adandığını ortaya koymaktadır. Seyyahlar da doğal olarak surlarda devşirme malzeme olarak kullanıldığını gördükleri, bunun yanında yerleşimin her yerinde küçük parçalar halinde karşılına çıkan ancak hangi yapıya ait olduğunu tespit etmekte güçlük çektikleri kalıntıları bir zamanlar burada yer alması muhtemel olan Apollon Tapınağı'na atfetmişlerdir. Teşhisi tam olarak yapılamayan kalıntıların genelde Apollon Tapınağı'na ait olarak gösterilmesi tarihi ve kimliği belirsiz yapıların ve kalıntıların yerleşimin tarihinde yer eden kişilere atfedilmesinin farklı bir örneği olarak gösterilebilir.

Dallaway keşfettiği bazı mimari parçalar ve temellerin Apollon Tapınağı'na ait olabileceği tahmininde bulunan ilk seyyahtır⁴⁰³¹. Daha sonra Apollon Tapınağı ve konumuyla ilgili Macfarlane de bir görüş ileri sürmüştü ve tapınağın o sırada bir caminin bulunduğu tepenin en üst noktasında yer almasının muhtemel olduğunu ifade etmiştir. Seyyah diğer yapılar gibi bu tapınağın malzemelerinin de surlar içinde, yakın civardaki Osmanlı mezarlığında ve hatta Ulubat'ın surları ve kulelerinde bulunabileceği düşüncesindedir⁴⁰³². Munro ve Anthony ise kuzey yönünden kente gelirlerken dil çıkıntısının ucunda yer alan bir kıstağın batı kenarında bir tapınak kalıntısıyla karşılaşmış ve ziyaret ettikleri dönemde sular çok alçak olduğundan kuru topraklar üzerinde görülebilen bu tapınağı inceleyebilmişlerdir. Seyyahların halen duvarlarının ve temenosunun mevcut olduğunu belirttikleri bu yapıyı yerleşimin ünlü tapınağı olarak tanımlamaları, kalıntıların Apollon Tapınağı'na ait olduğunu düşündüklerini akla getirmektedir⁴⁰³³.

Hasluck, kendisinden önce burada detaylı araştırmalar yapan Lebas'ın Apollon Tapınağı hakkındaki görüşlerine yer vererek bu görüşleri

⁴⁰³¹ Dallaway, 1797: 182–183

⁴⁰³² Macfarlane, 1850a: 317.

⁴⁰³³ Munro, Anthony, 1897: 152

değerlendirmeye almıştır. Bu seyyahın tapınağı surların içinde olarak göstermesinde haklı olabileceğini ancak bu önerisi için kanıt olarak gösterdiği bulguların yetersiz kaldığını ifade etmiştir. Belirttiği üzere Lebas kasaba içindeki evlerden birisinde bir heykel parçasını görmüş ve bunun Apollon'un başı olduğunu düşünmüş, yine bunun yakınlarında keşfettiği bir kitabenin de tapınağın bu civarda yer alıyor olduğunu kanıtladığını ileri sürmüştür⁴⁰³⁴.

5.4.2.3. Tiyatro (?)

Gölyazı'da bir zamanlar mevcut olduğu düşünülen bir diğer yapı tiyatrodur. Ancak bu tiyatroyu parçalar halinde de olsa bizzat yerinde keşfettiğini söyleyen herhangi bir seyyahla karşılaşılmamış, yalnızca çeşitli kalıntılarla bağlantılı olarak mevcudiyetiyle ilgili tahminlerde bulunulduğu görülmüştür. İlk olarak Hamilton göle doğru uzanan dilin en kısa olarak görüldüğü noktayı kaplayan surun üzerindeki devşirmelerin büyük bölümünün bir tiyatronun basamaklarından oluştuğunu söylemiştir. Konumuyla ilgili de görüşünü belirten seyyaha göre bu tiyatro bir zamanlar göl ve mezarlık arasında yarımadanın uç kısmının yakınlarında yer almaktadır⁴⁰³⁵. Diğer yerleşimlerde olduğu gibi burada da Hamilton'dan alıntı yapmış olması muhtemel olan Murray de tiyatronun bulunduğu yerin izlerinin görülebileceğini belirtmiş⁴⁰³⁶, Joanne-Isambert ise kalıntıları görülebilen yapılar içerisinde tiyatroyu da saymıştır⁴⁰³⁷.

⁴⁰³⁴ Hasluck, 1910: 70, dn. 2

⁴⁰³⁵ Hamilton, 1842b: 88.

⁴⁰³⁶ Murray, 1854: 221

⁴⁰³⁷ Joanne, Isambert, 1861: 505

5.4.3. Osmanlı Dönemi Eserleri

5.4.3.1. Camiler

Gölyazı'da bulunan bir camiden bahseden Macfarlane özel olarak ele almadığı bu yapıya yalnızca köyün farklı yönleri hakkında bilgi aktarırken kısaca değinmiştir. İlk olarak yerleşimin uzaktan görünümünde öne çıkan yapılar arasında uzun beyaz bir minareyi de saymıştır. Apollon Tapınağı'nı ele aldığı bölümde ise bu tapınağın ortadan kalkmadan önce buradaki bir caminin bulunduğu konumda yer aldığı tahmininde bulunmuştur. Bu tanımlama sayesinde caminin bir tepenin en üst noktasında yer aldığı öğrenilebilmektedir. Camiyi güçlükle ayakta durabilen bir yapı olarak tanımlaması, ayrıca bu yerleşimle ilgili genel izlenimlerine yer verirken tüm yapıların olduğu gibi caminin de harabe hale geldiğine izin verildiğini söylemesi ise bu tarihlerde yıkılmaya yüz tutmuş bir halde olduğunu kanıtlamaktadır⁴⁰³⁸. Hasluck ise yine yerleşimin genel görünümünden bahsederken kırmızı çatılı evlerin yanında beyaz minarelerin de görülebildiğini belirtmiştir. Seyyahın bu tanımlaması 20. yüzyılın başlarında yerleşimde birden çok caminin yer aldığını göstermektedir⁴⁰³⁹.

6.4.3.2. Evler

Seyahatnamelerden öğrenilebildiği kadarıyla Gölyazı Osmanlı Dönemi'nde de dar bir alana sıkışmış bir yerleşimdir. Bu durum doğal olarak yapıların birbirine çok yakın biçimde inşa edilmesine ve sokakların dar, evlerin ise bitişik olmasına neden olmuştur⁴⁰⁴⁰.

Evler hakkında yapılan tanımlamalar bunların seyyahların gözünde çarpıcı yapılar olarak görülmediğini açık biçimde ortaya koymaktadır.

⁴⁰³⁸ Macfarlane, 1850a: 314, 317.

⁴⁰³⁹ Hasluck, 1910: 70

⁴⁰⁴⁰ Hamilton, 1842b: 88, Perrot, 1864: 86, Moustier, 1864: 251, Banse, 1919: 71, Munro, Anthony, 1897: 152, Hasluck, 1910: 68–69

Buradaki evlerin tamamen çürümüş ve çökmüş haldeki örneklerden ibaret olduğunu dile getiren Macfarlane, Rum dostlarından birisinin evini berbat bir yapı olarak tanımlasa da bu durumuna rağmen buradaki en iyilerden bir tanesi olduğunu belirtmiştir. Ayrıca dik, sallanan ahşap bir merdivene sahip, göle doğru çıkıntı meydana getiren bir yapı olduğu bilgisini de vermiştir. Kıyıya yakın kesimlerde yer alan bazı evlerin su yükselmelerinden korunmak için ahşap direkler üzerine inşa edilmiş olduğu da yine Macfarlane'den öğrenilebilmektedir:

“Gölün kenarındaki evlerin tamamı çok uzun ahşap direkler üzerine inşa edilmişlerdir çünkü aksi takdirde suların yükselmesiyle birlikte su baskınlarına uğrayabilirler. Bu durumda dahi su bazen ilk katlarına girebilmektedir⁴⁰⁴¹.

Munro ve Anthony'nin tanımlamaları evlerle ilgili bazı ufak ayrıntılar içerir. Seyyahlar dar ve dolambaçlı sokaklar boyunca sıralanan evlerin kademeli bir biçimde tepeye doğru birbirleri üzerinde yükseldiklerini ve bir bütün olarak yerleşimde bahçeler ve ağaçlar için yeterli alan olmamasına rağmen evlerin çoğunun avlulara açıldığını söylemişlerdir. Ayrıca mimarileriyle de ilgili bazı bilgiler vermişlerdir:

“Adayı tamamen kaplayan kasaba yüksek çıkmalı evlerle dar dolambaçlı sokaklar halinde inşa edilmiştir... Surların içinde evler tepeye doğru basamaklı biçimde birbiri üzerinde yükselirler. Bunlar kiremitlerle kaplı çatılara ve çıkıntılı bir üst kata sahip olup çamurla sıvanan ahşaptan inşa edilmiş yapılardır. Sokaklar çok dar, çok kaygan ve arabalar için son derece kötü olacak biçimde yapılmış kaldırımlara sahiptir. Bahçeler ya da ağaçlar için hiç boşluk yoktur fakat evlerin çoğu avlulara açılır⁴⁰⁴².

Hasluck, yerleşimin genel görünümüyle ilgili yaptığı açıklamada evlerinden de bahsetmiş, ahşap iskeletli oldukları, sokaklara doğru çıkıntılı biçimde yapıldıkları, eski Bizans surları üzerine inşa edilen bazılarının dört veya beş kat yüksekliğe kadar çıktıkları, düzensiz hatlar halinde yerleşim

⁴⁰⁴¹ Macfarlane, 1850a: 316

⁴⁰⁴² Munro, Anthony, 1897: 152

içinde dağılmış olup kırmızı kiremitli çatılarla sahip oldukları gibi bilgiler vermiştir⁴⁰⁴³.

5.4.3.3. Gayrimüslim Yapıları

Nüfus yapısına değinen seyyahlar Gölyazı'da Osmanlı Dönemi'nde Türklerle birlikte Rumların yaşadığını net bir biçimde ortaya koymuşlardır⁴⁰⁴⁴. Nüfus oranlarıyla ilgili ayrıntılı bilgiler veren seyyahlardan biri 1837'de Gölyazı'yı ziyaret eden Hamilton'dur. Belirttiği üzere bu dönemde burada 200 Rum ve 100 Türk evi mevcuttur⁴⁰⁴⁵. Macfarlane 1847'de yaklaşık 300 Rum ve 200 Türk evinin bulunduğunu ancak Müslüman nüfusun giderek azaldığını söylemiştir⁴⁰⁴⁶. Kınçov 1899 yılında köyün eşit sayıda Rum ve Türk'ten oluştuğunu ve toplam 800 haneden meydana geldiğini belirtmiştir⁴⁰⁴⁷. Hasluck ise 500 Rum'a karşılık 130 Türk'ün yaşadığını iddia etmiştir⁴⁰⁴⁸.

Nüfusun önemli bir bölümünü Hıristiyan Rumların meydana getirmesi dolayısıyla benzer durumdaki diğer yerleşimlerde olduğu gibi burada da en azından bir kilisenin mevcut olması gerekir. Ancak diğer yapılar gibi bu kiliseyi de özel olarak ele alan çok az seyyah vardır. Texier'in tanımlamaları kilisenin harap bir yapı olduğunu göstermektedir:

“Apollonya'da, neredeyse terk edilmiş denilecek derecede fakir bir kilise vardır⁴⁰⁴⁹.”

Hamilton kiliseden bahçesinde bulunan bir kitabe dolayısıyla bahsetmiş, hakkında hiçbir bilgi vermemiştir⁴⁰⁵⁰. Macfarlane genel olarak tüm yerleşimin pis ve harabe halde olmasına rağmen Rum kilisesinin çevresinin

⁴⁰⁴³ Hasluck, 1910: 69, 70

⁴⁰⁴⁴ Brenner, 1824: 54, Fontanier, 1829: 97, Hamilton, 1842b: 88, Bernard, 1943: 54, Macfarlane, 1850a: 317, Perrot, 1864: 86, Moustier, 1864: 251, Munro, Anthony, 1897: 152, Mevsim, 2009: 84, 85, Banse, 1919: 71

⁴⁰⁴⁵ Hamilton, 1842b: 88.

⁴⁰⁴⁶ Macfarlane, 1850a: 317

⁴⁰⁴⁷ Mevsim, 2009: 84–85

⁴⁰⁴⁸ Hasluck, 1910: 68

⁴⁰⁴⁹ Texier, 2002: 246

⁴⁰⁵⁰ Hamilton, 1842b: 89.

çok temiz bir halde olduğunu söyleyerek yalnızca böylesi bir yapının mevcudiyetini ortaya koymuştur⁴⁰⁵¹.

20. yüzyılın başlarında Gölyazı'yı ziyaret eden Hasluck ise bu tarihlerde yerleşimde iki kilisenin bulunduğuyla ilgili bir bilgi vermiştir:

“Panagia Pantocratisa'nın yeraltı kilisesi hala kasabanın ilgi çekici yönlerinden biridir fakat ana kilise S.George'undur⁴⁰⁵².”

5.4.3.4. Köprü⁴⁰⁵³

Tarihiyle bağlantılı olarak daha çok surları ve eski kent kalıntılarıyla seyahatnamelerde yer eden Gölyazı'nın Osmanlı Dönemi eserlerinden çok az söz edilmiştir. Seyyahların sık sık bahislerine konu edilmesi nedeniyle bu olumsuz duruma istisna meydana getiren tek yapının ise anakara ile Gölyazı'yı bağlayan köprü olduğu söylenebilir. Bir yarımada biçiminde olan yerleşimin yılın belli aylarında gölün yükselen suları nedeniyle karayla bağlantısının ortadan kalkarak bir ada haline dönüşmesi burayı ziyaret eden seyyahların oldukça ilgisini çeken bir özelliktir. Yılın büyük bölümünde adaya geçişler kuruyan zeminden yapılabilmeyle birlikte kış aylarında bağlantı sadece köprü ile sağlanabilmektedir. Bu köprüye de büyük oranda bu yönü ve işlevi dolayısıyla yer verilmiş, mimarisiyle ilgili detaylı bilgiler aktarılmamıştır⁴⁰⁵⁴. Seyahatnamelerdeki tanımlamalardan genel olarak ahşaptan inşa edildiği⁴⁰⁵⁵, adeta mecburen kullanılan ve sağlam bir görünüme sahip olmayan⁴⁰⁵⁶ uzun bir yapı olduğu⁴⁰⁵⁷ gibi ayrıntı barındırmayan bilgiler elde edilebilmektedir. Hamilton, köprünün en azından kendi ziyaret ettiği yıllarda düz bir hat göstermediği konusunda diğer

⁴⁰⁵¹ Macfarlane, 1850a: 317

⁴⁰⁵² Hasluck, 1910: 72

⁴⁰⁵³ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-77

⁴⁰⁵⁴ Dallaway, 1797: 182, Brenner, 1824: 53, Fontanier, 1829: 96, Texier, 2002: 245, Munro, Anthony, 1897: 152

⁴⁰⁵⁵ Dallaway, 1797: 182, Fontanier, 1829: 96, Texier, 2002: 245, Hamilton, 1842b: 88, Macfarlane, 1850a: 316, Murray, 1854: 221, Moustier, 1864: 251, Munro, Anthony, 1897: 152

⁴⁰⁵⁶ Texier, 2002: 245, Hamilton, 1842b: 88, Macfarlane, 1850a: 316

⁴⁰⁵⁷ Macfarlane, 1850a: 316, Murray, 1854: 221, Munro, Anthony, 1897: 152

seyyahlarda karşımıza çıkmayan bir bilgi vermiştir. Anlatımına göre köprü yakınlarında yer alan bir çınar ağacının dallarının kendisine zarar vermemesi için kavisli bir biçimde yapılmıştır⁴⁰⁵⁸. Macfarlane uzun ahşap direklere üzerine oturduğunu ifade etmiştir⁴⁰⁵⁹. Moustier ise yalnızca uzun olduğunu söylemekle yetinmemiş ve ölçülerini de vererek 200 veya 300 metrelik bir uzunluğa sahip olduğunu belirtmiştir⁴⁰⁶⁰.

5.5. TAHTALI

5.5.1. Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri

Eski bir yerleşim merkezi olan⁴⁰⁶¹ ve antik dönemlere kadar uzanan birçok kalıntının yer aldığı Tahtalı Köyü, Bursa'nın eski yerleşimi Prusa kentinin dahi öncesine tarihlendirilmektedir⁴⁰⁶². 19. yüzyılın sonlarında burada bulunan Munro ve Anthony de özellikle Osmanlı öncesi kalıntılardan söz etmiş ve bunların çok sayıda olduklarını ortaya koymuşlardır. Ele aldıkları bu kalıntılar köye doğru sarkan harabe bir kale⁴⁰⁶³, yaklaşık 3 metrelik çok büyük boyutlardaki bloklarla inşa edilmiş temelleri görülebilen bir yapı, bazı yazıtlar buldukları ve Bizans Dönemi'nden kaldığı düşünülen⁴⁰⁶⁴ Aziz Theodoros Kilisesi⁴⁰⁶⁵ ve hamamların temelinde keşfettikleri John isimli bir rahibe ait mezar taşı olan mermer levhadır:

⁴⁰⁵⁸ Hamilton, 1842b: 88.

⁴⁰⁵⁹ Macfarlane, 1850a: 316

⁴⁰⁶⁰ Moustier, 1864: 251

⁴⁰⁶¹ Ötügen v.d., 1986: 10

⁴⁰⁶² Kaplanoğlu, 2001: 267, Osmangazi Belediyesi, 2006: 18

⁴⁰⁶³ Bizans Dönemi'nden kaldığı düşünülen kalenin bir bölümü ile bir kapısı hala ayakta ve surların çevrelediği alan eski yerleşimin oldukça geniş olduğunu kanıtlamaktadır. Temel seviyesindeki bazı duvar işçiliklerinden dolayı da daha eski dönemlerde aynı noktada bir başka savunma yapısının bulunduğu anlaşılmaktadır. Kaplanoğlu, 2001: 267

⁴⁰⁶⁴ Ötügen v.d., 1986: 10, Kaplanoğlu, 2001: 267

⁴⁰⁶⁵ Kilise, 1982 yılında yalnızca batı duvarına ait çok az bir kısmı ayakta kalmış biçimde keşfedilmiştir. Ötügen v.d., 1986: 10. Ancak 2008 yılında TAY projesi kapsamında köyün hemen dışında ormanlık bir alanda bulunan kiliseden geriye içi çöp dolu büyük bir çukurdan başka bir şey kalmadığı, çevresinde çok sayıda kaçak kazı çukuru ile ortalığa saçılmış mimari parçaların olduğu tespit edilmiştir. <http://www.tayproject.org/dosyabizmar.html>. Hasluck'un tezimizde değerlendirmeye almadığımız bir eserinde kilisenin devşirme malzemeler kullanılarak inşa edildiği, avlusunda Bizans

“Güneydeki tepelerin altında, Apollonia ve Bursa arasında Türkçe dışında hiçbir şey konuşmayan, milli niteliklerini yitirmiş Rumlara ait bir köy olan Tahtalı’da çok sayıda kalıntı mevcuttur. Harabe halindeki bir kale köye doğru sarkmıştır ve sokaklardan birisinde 10 feet uzunluğunda muazzam ölçülerde bloklarla inşa edilmiş oldukça büyük boyutlu temeller mevcuttur. Birkaç yazıt Aziz Theodore Kilisesi’nde görülebilir ve hamamların temelindeki bir mermer levha “Tanrının inançlı bir kölesi” rahip John’un mezar taşıdır⁴⁰⁶⁶.”

5.5.2. Osmanlı Dönemi Eserleri

5.5.2.1. Kervansaray⁴⁰⁶⁷

Bursa-Ulubat arasında yer alan Tahtalı köyü seyahatnamelerde Bursa-İzmir yolu üzerindeki bir yerleşim olarak karşımıza çıkmaktadır. Yoğun olarak kullanılan bu güzergâhtaki önemli konumunun erken dönemlerde bir konaklama mekânına sahip olmasını beraberinde getirdiği anlaşılmaktadır. İlk olarak Gerlach Ulubat’tan Bursa’ya gelirken yolun üzerinde bir kervansarayla karşılaştığını söylemiştir. Tam konumunu vermediği için kesin bir fikir ileri sürmek mümkün değilse de daha sonraki yıllarda Tahtalı’da olduğu söylenen kervansaraydan bahsetmiş olması muhtemeldir⁴⁰⁶⁸. Ardından 17. yüzyılın ortalarında aynı güzergâhı takip eden Thévenot Bursa’ya uzaklığını 10 ila 12 mil olarak verdiği Tahtalı’da bir kervansarayda geceyi geçirdiklerini belirtmiştir⁴⁰⁶⁹. 1701 yılında da Tournefort yine Tahtalı’da konakladıklarını söylemişse de seyahatnamesinden bu konaklamayı ne şekilde gerçekleştirdiği hususunda bir ipucu tespit edebilmek mümkün olamamaktadır⁴⁰⁷⁰. Yine de Tournefort geceyi bu köyde geçirdiğini tespit edebildiğimiz son seyyahıdır. Üstelik daha sonraki yüzyıllarda yine bu köyden

Dönemi yapılarının parçalarının bulunduğu belirtilmiş ve daha eski seyyahların tespitleriyle ilgili kısa bilgiler aktarılmıştır. Ötügen v.d., 1986: 10 ve dn. 1

⁴⁰⁶⁶ Munro, Anthony, 1897: 154

⁴⁰⁶⁷ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-78

⁴⁰⁶⁸ Gerlach, 2007: 445

⁴⁰⁶⁹ Thévenot, 2009: 116

⁴⁰⁷⁰ Tournefort, 2005: 241

bahsettiğini gördüğümüz Hamilton ve yol arkadaşı Strickland tam aksi biçimde köyü konaklamaya uygun olmayan bir yer olarak tanımlamışlardır. İlk olarak Hamilton burasının olağan bir geceleme yeri olmasına ve Türklerin misafirperverliğiyle ilgili olumlu şeyler söylemesine rağmen konaklama mekânları hakkında çok kötü şeyler işittiği için burada kalmak yerine daha ilerideki başka bir köyde geceyi geçirdiklerini belirtmiştir⁴⁰⁷¹. Strickland ise burada konaklamalarına bu yöndeki taleplerini iletmek istedikleri köyün muhtarını bulamamalarının neden olduğunu ifade etmiştir⁴⁰⁷².

5.6. ÇATALAĞIL

Çatalağıl seyahatnamelerde Ulubat-Bursa arasındaki bir yerleşim yeri olarak karşımıza çıkar. Seyyahlar büyük oranda yalnızca buradan ismen bahsetmişler, yapılar ve hatta köyün genel karakteri ile ilgili ayrıntılı bilgiler vermemişlerdir. Levinge konakladığı evin büyük bir çiftlik arazisi ile çevrelendiğini ve yapılan faaliyetlerin düzeni açısından Türkiye’de tarım yapıldığı söylenebilecek tek yer olduğunu ifade etmiştir:

“Ulubat’tan tatlı bir at yolculuğuyla 6 saat uzaklıkta olan Çatalağıl Köyü’ne tüm yol boyunca Olympus’un görkemli bir manzarası eşliğinde ilerlersiniz. Çatalağıl yalnızca Rum çiftler tarafından yerleşim görmüş büyük bir köydür... Burası bu ülkenin çiftçiliğe benzer bir şeye tanık olduğum tek yeri. İçinde konakladığımız ev büyük bir çiftlik arazisi ile çevrelenmişti. İnekler sağılıyor, buzağılar besleniyor, domuzlar ahırlarına kapatılmışlar, çalışan atlar da temizleniyor ve sulanıyordu. Tarım aletleri ve sabanlar, tarlalardan gündelikçilerle birlikte evlere taşınıyordu ve ayrı ayrı yerlere yerleştiriliyorlardı. Avlu güvercinler ve kümes hayvanları ile doluydu ve bahçelerde arı kovanları vardı. Bu yüzden bir an için kendinizi İngiltere’de hayal edebilirsiniz. Çatalağıl Bursa’dan at sırtında 5 saatlik uzaklıkta⁴⁰⁷³.”

⁴⁰⁷¹ Jardine, 1858: 111

⁴⁰⁷² Hamilton, 1842a: 78.

⁴⁰⁷³ Levinge: 236–237

Macfarlane'in tanımlaması bir kahvehaneye sahip olduğunu öğrenmemizi sağlar:

“Saat 10'da, sağanak bir yağmurdan tam zamanında kaçarak, Çatalağıl köyüne ait bir kahvehaneye ulaştık⁴⁰⁷⁴.”

Busch yalnızca köyün nüfus yapısına değinen bir tanımlama yapmıştır:

“[Ulubat'tan] Beş saatin ardından, ahalisi istisnasız çalışkan çiftçiler ve üzüm yetiştirip şarap üreten Rumlardan oluşan hoş Çatalağıl Köyü'ne ulaşılır⁴⁰⁷⁵.”

Kınçov ise evlerinden bahsetmiş genel olarak bakımlı, kiremitle örtülü geniş avlulara sahip olduklarını belirtmiştir. Ayrıca kahvehane ve ahırdan oluşan bir konaklama mekânı ile bir meyhaneye sahip olduğu bilgisini de vermiştir:

“Hanın yakınında köy meyhanesi var... Köyün bir kısmını dolaştım-evler bakımlı, damları kiremitli, geniş avluluydu⁴⁰⁷⁶.”

5.6.1. Han

Seyyahların zaman zaman uğradıkları bir yerleşim olmasına rağmen Çatalağıl'dan bir konaklama yeri olarak bahsedilmemiştir. 1830'lu yıllarda geceyi burada geçirmek zorunda kalan Levinge de bir çiftlik evinde misafir edildiğini belirtmiştir:

“Köylülerden birisi gece konaklamamız için bize yardımcı oldu⁴⁰⁷⁷.”

Köyde bir hanın mevcut olduğundan söz eden tek seyyah Kınçov'dur. Ancak burayı at ahır ve kahvehaneyle konaklama yerinden oluşan bir yer olarak tanımlaması gerçek anlamda bir handan ziyade daha çok küçük yerleşimlerde karşımıza çıkan kahvehane ile han arasındaki bir yapı olduğunu akla getirmektedir:

⁴⁰⁷⁴ Macfarlane, 1850a: 243

⁴⁰⁷⁵ Busch, 1870: 147

⁴⁰⁷⁶ Mevsim, 2009: 85

⁴⁰⁷⁷ Levinge: 236

“Karacaova [Karacaoba] Köyü'nün altından geçtik ve Çatal Köyü yakınlarındaki bir Türk hanında mola verdik. Han iki yapıdan oluşur- biri at ahır, diğeri kahvehaneye konaklama yeri. Kahvehanenin hasırlarla kaplı büyük sediri Türk yolcularla doluydu. Birkaç at arabası dışarıda hanın önünde duruyordu. Hancıda satılık ekşi lahana ve bozuk peynir var, ayrıca kahveyle çay sunuluyor. Şarap ve rakı yok⁴⁰⁷⁸.”

Bu tür bir mekân hakkında seyahatnamelerin yetersiz kalmasına rağmen köyde bir zamanlar büyük bir han bulunduğu ve köyün eski adının da Çatalhan olduğu bilinmektedir⁴⁰⁷⁹. 1982 yılında bölgede yapılan çalışmalar esnasında üzerine bir tavuk çiftliğinin kurulduğu hanın temelleri keşfedilmiştir⁴⁰⁸⁰.

5.7. HASANAĞA (KIZILCIKLI)⁴⁰⁸¹

Yalnızca birlikte yolculuk yapan Hamilton ve Strickland tarafından ziyaret edilen bir köydür. Murray ve Joanne-Isambert ise diğerk çok husus ve yerleşimle ilgili bilgilerde olduğu gibi bu köy hakkındaki tanımlamalarını da yine Hamilton'dan almış olmalıdırlar. Köyle ilgili yegâne bahisler konaklama imkânları hakkında olmuştur. Köyde bir mecburiyet sonucunda geceyi geçirmek zorunda kalan seyyahlardan Hamilton konakladıkları yerin ince dallar ve çamur malzeme kullanılarak yapılmış ve her an yıkılacakmış gibi görünen harabe bir ahırdan dönüştürülmüş bir yer olduğunu söylemiştir⁴⁰⁸². Strickland de benzer biçimde geceyi ahırda geçirdiklerini, uyandıklarında da bu yerde aynı zamanda çok sayıda arı kovanının yer aldığını gördüklerini belirtmiştir⁴⁰⁸³. Hamilton'un konakladıkları yerle ilgili verdiği bu bilgiden ötürü Murray Hasanağa Köyü'nü seyyahlar için konaklama imkânlarının olmadığı

⁴⁰⁷⁸ Mevsim, 2009: 85

⁴⁰⁷⁹ Kaplanoğlu, 2001: 64

⁴⁰⁸⁰ Ötügen v.d., 1986: 15

⁴⁰⁸¹ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-79

⁴⁰⁸² Hamilton, 1842a: 78-79.

⁴⁰⁸³ Jardine, 1858: 111

bir yerleşim olarak tanımlamış⁴⁰⁸⁴, Joanne ve Isambert ise Bursa-Kütahya arasındaki yolda burada gecenin sadece konaklama imkânlarının yolcular için çok da uygun olmadığını ifade etmiştir⁴⁰⁸⁵.

⁴⁰⁸⁴ Murray, 1854: 254

⁴⁰⁸⁵ Joanne, Isambert, 1861: 505

ALTINCI BÖLÜM

OSMANGAZİ İLÇESİ'NE BAĞLI KÖYLER

6.1. DEMİRTAŞ

Demirtaş Bursa'nın 7 km kuzeyinde Bursa-Gemlik yolu üzerinde yer almaktadır. Bu nedenle İstanbul'a bu limanı kullanarak dönmek isteyen veya Gemlik üzerinden Bursa'ya gelen kişilerin uğradıkları bir yerleşim olmuştur⁴⁰⁸⁶. Ancak bu seyyahlar da köyden yalnızca çok genel yönleriyle bahsetmişler ve çeşitli özellikleriyle ilgili farklı bilgiler aktarmışlardır. Örneğin Bernard Gemlik'e giderken bu köye uğramasa da şarap ve ipekleriyle ünlü olduğu bilgisini vermiştir⁴⁰⁸⁷. Köyü özel olarak ziyaret ederek hakkında ayrıntılı tanımlamalar yapan seyyahlarla ise çok fazla karşılaşılmamaktadır. Bu duruma istisna meydana getiren az sayıdaki seyyahtan biri Porter'dır:

“Genel görünüş itibariyle daha önce içinden geçtiklerimizin birçoğundan çok daha rahat bir havası olan bu köyü terk ettikten kısa bir süre sonra bizi Mudanya Körfezi'nden ayıran dağlara doğru yükselen bir vadiye girdik⁴⁰⁸⁸.”

Sheltman da asıl olarak köye geleneksel dokumaları görmek için gelen ama aynı zamanda çok detaylı ve çeşitli yönleriyle ele almamakla birlikte en azından evlerinin tanımlamalarını yapan, ayrıca kilise, fırın ve su haznesinin mevcut olduğu gibi ayrıntılar veren bir seyyahtır⁴⁰⁸⁹.

6.1.1. Evler

Demirtaş'taki evleri tanımladığını gördüğümüz tek seyyah olan Sheltman bu evlerin Bursa'nın diğer köy evlerinden farklılık göstermeyen

⁴⁰⁸⁶ Porter, 1835: 269, Bernard, 1943: 58, Benjamin, 1857: 111

⁴⁰⁸⁷ Bernard, 1943: 58

⁴⁰⁸⁸ Porter, 1835: 269

⁴⁰⁸⁹ Sheltman, 1922: 17

yönleri hakkında kısa tanımlamalar yapmış ve köyün geçim kaynaklarıyla bağlantılı özellikleri üzerinde durmuştur. Seyyah çok genel biçimde mimarilerinden bahsederken tamamı birbirine benzeyen harabe görünümlü bu evlerin çıplak toprak zeminlere sahip olduklarını, kerpiç malzeme kullanılarak inşa edildiklerini belirtmiştir. İnşa malzemeleri arasında devşirme malzemelerin görüldüğünü belirtmesi de özel olarak dikkat çekmektedir ve konumuz dâhilinde daha da önemli bir bilgi olarak bunların yakın civardaki harabelerden toplanmış olduğunu söylemiştir. Köyün yakınlarında Bronz Çağı'na tarihlenen bir höyük bulunduğu bilinmektedir⁴⁰⁹⁰. Ancak seyyahın bunları Bizans Dönemi kalıntıları olarak tarif etmesi yakın civarlarda Orta Çağlara ait bir diğer yerleşimin bulunduğu konusunda bir ipucu olarak alınabilir. Ayrıca belirttiği üzere evlerde ahırlar yer almaktadır. Üst katları ve tavan araları ise tüm Bursa gibi köyün en önemli geçim kaynağı olan ipekböceklerinin yetiştirildiği yerler haline dönüştürülmüştür:

“Yarı yıkık, çıplak toprak zeminli ve tüm dünya için çağın oldukça gerisinde kalmış biçimde ahırların da içinde bulunduğu evlerinin tamamı birbirine benzer... Evler birbirlerine o kadar yakın yapılmış ve sokaklar o kadar dar ki gölgeler öğle saatinde bile bir Kodak için çok koyu. Saçakların altındaki kısımlar yakın civardaki harabelerden toplanmış eski Bizans pencereleri idi ve zevkli eski bezemeli kitabeler çamur üzerindeki küçük şeritler olarak evleri süslüyordu... Odalarda ışığın girebileceği tek bir delik var... Üst kat pencerelerinin tamamında ipekböceklerinin kanıtlarını görebiliyorduk bunlar yollar boyunca taşınan sayılamayacak kadar çok meşe ve dut yaprağı yığınlarını açıklıyordu. Bir kadın ipekböceklerini görmemiz için bizi tavan arasına davet etti⁴⁰⁹¹.”

⁴⁰⁹⁰ Osmangazi Belediyesi, 2006: 18

⁴⁰⁹¹ Sheltman, 1922: 16, 18

6.1.2. Kilise⁴⁰⁹²

Demirtaş eski bir Rum köyüdür⁴⁰⁹³. Köyden bahseden az sayıdaki seyyahın bir bölümü de burayı Rum Köyü olarak tanımlamışlardır⁴⁰⁹⁴. Bu nedenle benzer durumdaki diğer yerleşimlerde olduğu gibi burada da bir kilisenin mevcut olduğu muhakkaktır ve bazı seyyahlar bu konuda bilgiler vermişlerdir. Porter'in köyü ziyaret ettiği 1832 yılında yeni bir kilise inşası için para toplandığını söylemesi oldukça önemlidir. Bununla birlikte anlatımlarından daha önceki tarihlerde inşa edilmiş bir kilisenin mevcut olduğu da anlaşılmaktadır⁴⁰⁹⁵. 1848'de Demirtaş'ta bulunan Macfarlane'in birkaç yıl öncesinde inşa edildiğini söylediği kilise Porter'in 1832 yılında inşası hakkında bilgi verdiği kiliseyle aynı olmalıdır. Macfarlane, daha önce burada Aziz George'a adanmış bir kilisenin daha bulunduğunu ve bunun yandığını, bu yüzden daha güçlü bir koruyucuya gereksinim duyulduğuna inanıldığından yeni kilisenin Hz. Meryem'e adandığını ifade etmiştir. Mimarisi hakkında verdiği bilgiye göre kilise geniştir ve sütunları da dâhil olmak üzere tamamen ahşaptan yapılmıştır⁴⁰⁹⁶. Sheltman yalnızca 1922 yılında faal durumda olan bir kilisenin mevcudiyetini ortaya koymuş kilise hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir⁴⁰⁹⁷. Bu kilise Bursa'da olduğu gibi Ortodoks Hıristiyanlara ait olmalıdır. Van Lennep burada Protestan misyonerlerin çalışmalar yaptığını ancak kendi geldiği tarih olan 1851'de köyde yalnızca iki Protestan'ın bulunduğunu söylemiştir⁴⁰⁹⁸.

Batı cephesinde bulunan kapının üzerindeki beş satırlık mermer kitabede kilisenin 3 Şubat 1834 tarihinde Demirtaş'ın yerli halkı tarafından Koimesis Tes Theotokos adına inşa edildiği bilgisi verilmektedir⁴⁰⁹⁹. Bu kitabe ziyaretini gerçekleştirdiği 1832'de, toplanan bağışlarla Demirtaş'ta yeni bir kilisenin inşa edildiğini söyleyen Porter'in tanımlamalarını doğrulamaktadır.

⁴⁰⁹² Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-80

⁴⁰⁹³ Kaplanoğlu, 2001: 83

⁴⁰⁹⁴ Brenner, 1824: 71, Benjamin, 1857: 111

⁴⁰⁹⁵ Porter, 1835: 268

⁴⁰⁹⁶ Macfarlane, 1850b: 77

⁴⁰⁹⁷ Sheltman, 1922: 17

⁴⁰⁹⁸ Van Lennep, 1851: 406

⁴⁰⁹⁹ Ötügen v.d., 1986: 11

Macfarlane'in daha önce aynı yerde Aziz George'a adanmış bir kilisenin mevcut olduğu şeklindeki aktarımı değerlendirildiğinde de eski kilisenin 1832 yılından önce ortadan kalkmış olması gerektiği sonucu çıkmaktadır.

Kurtuluş Savaşı sonrasında Rumlar köyü terk etmiş, Rumların yerine Yunanistan göçmenleri yerleştirilmiştir. Koimesis Tes Theotokos Kilisesi de halen ayakta olup günümüzde bir cami olarak kullanılmaktadır⁴¹⁰⁰.

6.1.3. Rum Okulu

Macfarlane okulun kilise gibi kısa bir süre öncesinde inşa edildiğini ve kilisenin yakınlarında yer aldığını söylemiştir. Verdiği bilgilere göre erkek ve kız 100 öğrencisi bulunan okulun geniş, havadar bir dersliği, öğretmen ve ailesi için yapılmış ek odaları vardır:

“Kilise gibi kısa süre önce inşa edilen okul, kilisenin yakınlarında bulunmaktaydı. Derslik genişti, havadardı ve genel olarak iyiydi. Okul müdürü ve ailesi için ilave edilmiş kullanışlı odaları bulunuyordu. Okul müdürü bir rahip değildi. Düzenli olarak hatta cömertçe ödemesi yapıyordu. Öğrencileri ve köyün gençleri tarafından dikildiğini düşündüğüm dut bahçesi vardı. Düğün ziyafetlerinden dolayı okula seyrek olarak devam ediliyordu ve bugün için disiplin gevşekti. Yaklaşık 20 küçük yaramaz, erkek ve kız, oyun oynuyorlar ve gürültü yapıyorlardı. Dolu olduğunda, okulun her iki cinsiyetten yaklaşık 100 öğrencisi var. İncelediğimiz okul kitaplarında çağdaş Yunanca Yeni Ahitten belli başlı seçmeler var, çok az olarak eskiler de yer alıyor. Bu Rumların en fakirleri çocuklarının okumayı ve yazmayı öğrenmeleri konusunda istekliler⁴¹⁰¹.”

⁴¹⁰⁰ Kaplanoğlu, 2001: 83

⁴¹⁰¹ Macfarlane, 1850b: 77

6.2. OVAAKÇA (AKÇAKÖY)

Macfarlane seyahatnamesinde Akçe Köy olarak kaydettiği bu köyün isminin anlamını kendi diline “Para Köyü” biçiminde çevirmiştir. Bursa ili içerisinde Akçe veya Akça ismini taşıyan birden çok köy bulunmaktadır. Ancak seyyahın bu köye Bursa’dan Filadar’a giderken rastlaması eski adı Akçaköy olan Ovaakça Köyü’nden bahsettiğini anlamamızı sağlamaktadır. Evlerinden bahsederken ismiyle bağlantılı bir değerlendirmeye giden seyyah bunların köyün ismini yansıtmayan biçimde diğer Bursa köylerindeki gibi harabe görünümlü yapılar olduğunu söylemiştir:

“Bu “Para Köyü” hiçbir zenginlik belirtisi göstermiyordu. Evler alışıldık biçimde harap bir haldeydiler⁴¹⁰².”

⁴¹⁰² Macfarlane, 1850a: 128

YEDİNCİ BÖLÜM

GÜRSU

Bursa ili içerisinde yer alan çok sayıda Susıgırlık Köyü arasından gerek Macfarlane'in gerekse de Naçov'un bahsini ettiği günümüzde Gürsu ilçesi olan Büyüksusıgırlık olmalıdır. Bu tür bir sonuca ulaşmamızın nedenlerinden biri her iki seyyahın köyde Rumlar ve Türklerin bir arada yaşadığı bilgisini vermesidir. Oranları değişmekle birlikte Osmanlı Dönemi'nden Cumhuriyet'in kısa bir süre öncesine kadar köyde Rumlar ve Türkler sürekli olarak bir arada yaşamıştır. Bunun dışında her iki seyyah da köyün oldukça büyük, diğer köylere göre daha gelişmiş ve kalabalık bir yerleşim olduğunu anlamamızı sağlayan ipuçları vermişlerdir. Bursa'da bu ismi taşıyan köyler içerisinde en büyüğü Büyüksusıgırlık olmuştur ve sonraki yıllarda büyümeye devam ederek kendisine bağlı köylerle bir ilçe merkezi haline gelmiştir⁴¹⁰³.

Seyyahların köyün sahip olduğu yapılarla ilgili aktarımları Rum ve Türklerin bir arada uyum içinde yaşadığını ortaya koyan ipuçları barındırır. Macfarlane köyde bir Rum kahvehanesinin yanında bir Türk kahvehanesi ile de karşılaşmış ve bir camiye sahip olmasına rağmen bu köyün neredeye tamamen Rumlar tarafından yerleşim görmüş olduğunu ifade etmiştir:

“Bu yol bizi neredeyse tamamen Rumlar tarafından yerleşim görmüş ve ovadaki en zengin köy olmasıyla meşhur Susurluk Köyü'ne getirdi... Kahvehanenin birkaç adım ilerisinde köyün ortasında çınar ağaçları ve bir çeşmeyle kar beyazı bir cami ve minarenin olduğu güzel, temiz bir meydan bulunuyordu⁴¹⁰⁴.”

1879'da köye gelen Nikola Naçov 230 haneden oluştuğunu söylediği köyün 150 hanesinde Karamanlı Rumların 80'inde ise Türklerin oturduğu, ayrıca iki kilise ve bir caminin bulunduğu bilgisini vermiştir:

⁴¹⁰³ Kaplanoğlu, 2001: 126

⁴¹⁰⁴ Macfarlane, 1850a: 101

“Sadece Türk ve Karamanlı Rumların yaşadığı bu ücra köyde sanki tecrit edilmiş gibi hayat süren İvan ile Maria, köylerinde bir Bulgar görünce, ki bu çok ender olur, sanki akraba, hatta akrabadan daha yakın birini görmüş oluyorlardı... Susurluk Köyü’nde iki yüz otuz hane vardı, bunların yüz ellisi Karamanlı Rum ve sekseni Türk’tü... Köyde iki kilise ve bir de cami var⁴¹⁰⁵.”

7.1. OSMANLI DÖNEMİ ESERLERİ

7.1.1. Evler

Macfarlane kendisini misafir eden Rum’un çok zengin bir kişi olmasına rağmen yıkılacak durumdaki evini tamir ettirmediğini, bunun nedeninin bu kişinin vergi toplayıcılardan zenginliğini gizlemek olduğunu söylemiştir. Bu durum köydeki diğer evlerin harabe görünülerinin de aynı sebepten kaynaklanmış olabileceğini düşünmemize neden olmuştur. Zira diğer köylerde sürekli benzer manzaralarla karşılaşmasına rağmen Macfarlane genel olarak zengin bir yerleşim olduğu için bu köydeki tüm evlerin harabe halde olmasına şaşırmıştır. Bunun dışında bu Rum evi hakkında da ufak bir bilgi veren seyyah evin altında bir ahırın bulunduğunu üst katlara da avludan ve ahırdan uzanan bir merdivenle çıkıldığını söylemiştir:

“Büyükbaş hayvanların olağandışı sayılarda olduğunu gördük ve öküzlerle mandalar da mükemmel bir durumda görünüyorlardı. Ancak durduğumuz bir çiftçinin evi ve köydeki tüm evler acı bir vaziyette- yarı harabe halde görünüyorlardı... Susurluk’un çamur ve pisliği içinde at sürdük ve bir Rum’un evinde mola verdik. Burada alt kısımda bir ahır vardı ve sendeleyen bir merdivenle avludan ve ahır kapısından üstteki odalara çıkılıyordu... Bizim Hacı, bu çalışkan ve zeki köylülerin en gayretlilerinden birisiydi ve Susurluk’taki en zengin Rum idi. Fakat evi... Bizim tavsiyelerimizi hizaya koymak için bu kez tamamen hazırlıklı olduğum bir cevapla karşılık verdi: “Eğer evime para harcasaydım” dedi Hacı “Öşürcüler, salyaneciler, tüm

⁴¹⁰⁵ Mevsim, 2009: 27, 30

adaletsiz vergi toplayıcıları ve onlarla ittifak yapan bizim kendi hilekâr çorbacılarımız benim zenginleştiğimi söyleyecekler ve buna uygun olarak da beni ezecekler. Hayır, hayır ev olduğu gibi kalmalı! Kiremitler oldukça sıkı yapılmış. Görüyorsunuz ki buraya yağmur gelmiyor.” Fakat dedi bizim Çelebi “Eğer bir şeyler yapmazsan evin çok fazla dayanamayacak.” Hayret edilecek derecede uzun bacalarını bir pergel gibi açarak ve gövdesini sağdan sola ve soldan sağa sallayarak ahşap barakanın gıcırdamasına ve oldukça korkutucu biçimde sallanmasına neden oldu. “Evet” dedi ev sahibimiz. “Bazı destekler koymalıyım. Görüyorsunuz ki avlumda bazı ağaçlar var. Bursa’dan birkaç çivi alacağım ve işimi kendi başıma yapacağım. Zenginleştiğimi düşünmelerine izin vermemeliyim!⁴¹⁰⁶”

7.1.2. Meryem Ana Kilisesi

Naçov sayılarını iki olarak verdiği kiliselerden ziyaret ettiği bir tanesinin ismini Azize Meryem Ana Kilisesi olarak vermiş, sıradan, eski ve harabe bir yapı olarak tanımlamasının haricinde mimarisine çok fazla değinmeyerek daha çok buradaki ayinle ilgili bilgiler aktarmıştır:

“Sabah Petır ile Azize Meryem Ana Kilisesi’ne gittik. Onu görmek istiyordum. Oysa o sıradan, delik deşik ve ikonaları eski olan bir kiliseydi⁴¹⁰⁷.”

⁴¹⁰⁶ Macfarlane, 1850a: 101, 233

⁴¹⁰⁷ Mevsim, 2009: 39

SEKİZİNCİ BÖLÜM

BÜYÜKORHAN

8.1. BÜYÜKORHAN'A BAĞLI KÖYLER

8.1.1. Aktaş

Perrot'un verdiği bilgilere göre Aktaş köyü 1857 yılında yalnızca 15 evden oluşan küçük bir yerleşimdir. Seyyah burada misafir edildiği evle ilgili ise ahşaptan inşa edilmiş küçük bir yapı olduğu şeklinde ayrıntı barındırmayan kısa bir bilgi vermiştir:

“Tahtalardan yapılmış küçük bir evin, çam ağaçlarından bir ateşin yakıldığı küçük temiz bir odasının kapısında reçineli meşalelerinin parıltısıyla bizi çok güzel biçimde içeriye davet eden her biri iri yarı beş ya da altı delikanlı tarafından karşılandık... Köy yaklaşık 15 evden oluşmaktadır⁴¹⁰⁸.”

⁴¹⁰⁸ Perrot, 1864: 118

DOKUZUNCU BÖLÜM

GEMLİK⁴¹⁰⁹

Gemlik, Bursa'nın bir diğer limanı olan Mudanya'ya göre daha az seyyah tarafından ziyaret edilmiştir. Bunun nedeni İstanbul ve Bursa arasında yolculuklarını deniz yoluyla gerçekleştiren seyyahların genellikle Bursa'ya Mudanya'dan geçmeyi tercih etmesidir. Ayrıca seyahatnamelerde daha ziyade yalnızca bir geçiş noktası olarak yer etmiş, buraya gelen seyyahların hemen denize açılması, benzer biçimde deniz yoluyla gelen seyyahların çok geç olmadan asıl ziyaret amaçlarını meydana getiren Bursa'ya ulaşmak istemesi nedeniyle hakkında yeterince aktarım yapılmamıştır⁴¹¹⁰. Bu durum seyahatnamelerde sahip olduğu eserler ve hatta genel görünümüyle ilgili dahi çok fazla bilginin mevcut olmamasının sebebidir. Ayrıca seyyahları bir şekilde buraya çekebilecek antik dönem kalıntılarının mevcut olmaması ve Osmanlı Dönemi eserleri arasında da mimari veya tarihi önemiyle öne çıkan örneklerle rastlanmaması da konumuzla bağlantılı bilgilerin eksik kalmasına neden olmuştur. Bu konuda ipucu veren bir seyyah olarak değerlendirebileceğimiz Macfarlane buraya gelmeden önce İstanbul'daki herkesin kendisine Gemlik'in seyyahların ilgisini çeken hiçbir şeye sahip olmayan bir yer olarak tanımlandığını söylemiştir⁴¹¹¹. 19. yüzyılın sonlarında Mudanya-Bursa arasında demiryolunun inşa edilmesi ve hizmete girmesiyle önemini daha da kaybetmiştir ve 1904 tarihli rehberin haricinde⁴¹¹² 20. yüzyıl seyahatnamelerinin hiçbirinde karşımıza çıkmamaktadır.

⁴¹⁰⁹ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-81

⁴¹¹⁰ Monk, 1851: 48, Pfeiffer, 1852: 70, Benjamin, 1857: 111, Warsberg, 1869: 194

⁴¹¹¹ Macfarlane, 1850a: 83

⁴¹¹² Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 209.

9.1. OSMANLI DÖNEMİ ÖNCESİ ESERLERİ⁴¹¹³

Gemlik, adı antik kaynaklarda sık sık geçen ve limanı dolayısıyla da uzun zamandan beri önemli bir kent olduğu bilinen bir yerleşimdir. Gemlik'ten bahseden seyyahların büyük bölümü de mutlaka Osmanlı öncesi tarihine yer vermişlerdir. Tüm seyyahların aktardıkları bilgiler birleştirildiğinde Argonotlar tarafından kurulduğuna inanılan antik Kius kentinin Makedonya Kralı Phillip tarafından yok edildiği, ardından Prusias tarafından yeniden kurulduğu ve bundan dolayı Prusias adını aldığı, 3. yüzyılda Gotlar tarafından yağmalanıp yıkılmasıyla İznik ve İzmit'e rakip olabilecek ihtişamını yitirdiği, Haçlı seferlerinde ana liman olarak kullanıldığı, Osmanlılar tarafından fethedilmesinin ardından Gemlik ismiyle anıldığını öğrenebilmek mümkün olmaktadır⁴¹¹⁴.

Tarihinden bahseden çok sayıda seyyah olmasına rağmen antik dönem kalıntıları hakkında çok az bilgi verilmiştir. Anlaşıldığı üzere Gemlik yerleşimi içinde eski yerleşime ait neredeyse hiç iz kalmamıştır. Morritt Bursa çevresindeki efsanelerle karışmış yerleşimlerden bahsederken ismini Ghio olarak verdiği Gemlik'te Kius kentinin harabelerinin görülebileceğini söylemiştir. Ancak asıl anlatmak istediği bu yerleşimin eski bir kentin yerini işgal ettiği'dir. Burayı ziyaret etmediği ve yalnızca Uludağ'ın zirvesinden gördüğü manzarası dâhilinde bu yerle ilgili bir aktarımda bulunduğu için verdiği bilgi doğru olarak alınamaz⁴¹¹⁵. Brenner Gemlik'te eski eserlerin izlerini özellikle araştıran bir seyyahdır. Ancak bir manastırın avlusunda yer alan ve buradakilerin inancına göre İznik Konsili'nde kullanılan bir taşın haricinde bir şey bulamadığını hayal kırıklığı içinde aktarmıştır⁴¹¹⁶. Yerleşimin zengin tarihçesinden haberdar olan Vidua bu tür kalıntıları özel olarak araştırmasına rağmen bir kuyu tırbzanı görevi gören kabartmalı bir mezar

⁴¹¹³ Seyyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-82

⁴¹¹⁴ Pococke, 1772: 312, Marindin, 1914: 107, Hammer, 90-93, Dearborn, 1819: 29, Balbo, 1834: 128-129, Texier, 2002: 189, Bernard, 1943: 59-60, Macfarlane, 1850a: 82, Warsberg, 1869, Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 153, Walker, 1886: 94, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 209.

⁴¹¹⁵ Marindin, 1914: 107

⁴¹¹⁶ Brenner, 1824: 76

taşı dışında bir kalıntıyı tespit edemediğini belirtmiştir⁴¹¹⁷. Texier özellikle bu duruma değinmiş, Gemlik'te Roma izlerinin tamamen silindiğini, halkının eski eserleri kendi binalarının inşasında kullandığı için kitabelerin çok az olduğunu ve evlerde yapılacak incelemelerde eski yapılara ait bazı bölümlerin keşfedilebileceğini ifade etmiştir⁴¹¹⁸. Macfarlane ise eski eserlerin görülmemesinin ilk sırada gelen sebebi olarak kentin yıllar boyunca çeşitli savaşlarda tahrip edilmiş olmasını göstermiştir⁴¹¹⁹.

Bu seyyahların da kanıtladığı gibi yerleşim sınırları içerisinde eski kente ait izler mevcut olmasa da yakın civarda bazı kalıntıları gördüğünden bahseden seyyahlarla karşılaşmaktadır. Pococke, kasabanın üstünde, muhtemelen arka kısmında yer alan tepede, bazı yazıtların bulunduğu bilgisini vermiştir⁴¹²⁰. Porter, Orhangazi yolu üzerinde antik kalıntılar ve bir taş ocağının yanından geçtiklerini, burada bazı taşların ana kütlede tam olarak ayrılmamasına rağmen yontmalara sahip olduğunu ve bir tanesinin üzerinde de bazı bezemeler gördüğünü ifade etmiştir⁴¹²¹. Gemlik'in bulunduğu noktada eski eserlerin tamamen yok olduğunu vurgulayan Texier yerleşimin yakın civarındaki bir yerde damarlı beyaz mermerden ve yaklaşık 6,5 m uzunluğunda, korinth tarzı başlıkları olan sütunlara sahip bir tapınağın keşfedildiğini ifade etmiştir. Ancak sütunları bu kadar ayrıntılı tanımlamasına rağmen tapınağın diğer özellikleriyle ilgili bilgi vermemiştir⁴¹²². Macfarlane Gemlik'in üstlerinde yer alan bir tepede yine ayrıntı vermese de klasik çağlara ait olabilecek bazı kalıntıların dikkatini çektiğini belirtmiştir⁴¹²³. Launay kale dışında eski kente ait hiçbir yapının kalmadığını, ancak ev yapımı gibi nedenlerle yapılan kazılarda antik yapılara ait kalıntılarla karşılaşıldığını söylemiştir⁴¹²⁴.

⁴¹¹⁷ Balbo, 1834: 128–129

⁴¹¹⁸ Texier: 190–191

⁴¹¹⁹ Macfarlane, 1850a: 84

⁴¹²⁰ Pococke, 1772: 312

⁴¹²¹ Porter, 1835: 272

⁴¹²² Texier: 190–191

⁴¹²³ Macfarlane, 1850a: 82

⁴¹²⁴ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 153.

Günümüzde Gemlik'te Osmanlı Dönemi öncesine tarihlendirilebilecek çok az kalıntı mevcuttur. Seyyahların da Gemlik'in eski dönem eserleri hakkındaki aktarımlarında bu konudaki eksiklik kendini belli etmektedir. Yerleşim merkezinde karşılaşılan bazı mimari parçalar herhangi bir yapının mevcudiyetini ortaya koyabilecek nitelik ve yeterlilikte görülmemiştir. Gemlik'in dışında eski dönemlerle ait kalıntılarla karşılaşan seyyahların bunları herhangi bir yapıyla ilişkilendirememesi veya yalnızca tahmin ileri sürebilmesinin nedeni de bu kalıntıların kötü durumları olmalıdır. Bu duruma belki de tek istisna olarak gösterebileceğimiz eser, tarihinin kentin ilk kuruluşu yıllara kadar götürüldüğü surlar olmuştur.

9.1.1. Surlar ve Kale⁴¹²⁵

Eski yerleşiminin akropolisini oluşturduğu düşünülen tepeden, bu tepenin eteklerine kadar izleri yer yer de olsa takip edilebilen surların Gemlik'in tarihi en eskiye giden mimari eserini meydana getirdiğinde ve ilk yerleşiminin de sınırlarını oluşturduğuna inanılmaktadır.

Surlardan bahsettiğini gördüğümüz ilk seyyah Brenner'dir ve Sultan Orhan'ın bir yıl boyunca burayı almak için uğraşmasının nedenini Bizans İmparatorluğu Dönemi'ndeki kalesinin gerek doğal gerekse de mimari özellikleri nedeniyle çok güçlü olmasına bağlamıştır. Seyyahın kentin tarihi hakkında sahip olduğu bir bilgiyle bağlantılı böylesi bir değerlendirmeye gittiği ve sur kalıntılarını bizzat görmediği anlaşılmaktadır⁴¹²⁶.

Texier, surların eski Cius'a ait olduğunu, ilk şehrin sınırlarını gösterdiğini ve akropolden şehrin alt kısımlarına kadar devam ettiğini söylemiştir. Pelasg yapım tarzında inşa edildiğini belirttiği duvarlarının düzensiz biçimde bir araya getirilmiş ve ölçüleri bir metrekareyi aşmayan taşlarla örüldüğünü de ifade etmiştir. Duvarın yüzlerinin çıkıntılı bırakılmasının haricinde aralarının mala ile düzeltilmesi nedeniyle bu surların

⁴¹²⁵ Seyhatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-84

⁴¹²⁶ Brenner, 1824: 74-75

Roma Dönemi'ne ait olabileceği ancak duvar işçiliğinin de daha eski bir döneme tarihlendirilebileceği düşüncesindedir. Seyyah ayrıca Gemlik'ten Bursa'ya giden yolda ve Gemlik'e 3 km mesafede bir başka sur kalıntısıyla daha karşılaşmıştır. Belirttiği üzere bu surların duvar işçiliği yine Pelasg tarzındadır ve ortası yolu geçirmek için yıkılmış olmasına rağmen her iki yönde tepelerin zirvesine kadar devam ettiği görülmektedir. Seyyah Gemlik'ten çok uzakta bulunması dolayısıyla bunun farklı kavimlerin sınırlarını belirlemek için yapılmış olabileceği düşüncesindedir⁴¹²⁷.

Macfarlane, akropoliste o günlerde bir ağanın ikametgâhının yer aldığı bilgisini veren Texier gibi⁴¹²⁸, kalenin taş duvarları üzerinde ve içinde bir Türk Ağası'na ait eski ahşap bir köşkün görüldüğünü ifade etmiştir. Belki de bu nedenle eski Bizans kentine ait surların yerini bir Türk kalesinin aldığı şeklinde bir fikir ileri sürmüştür⁴¹²⁹.

Gemlik'in surları 2008 yılında yapılmış tahribat araştırmasına göre yapılaşma ve yol çalışmaları nedeniyle günümüzde büyük oranda ortadan kalkmış durumdadır⁴¹³⁰.

9.2. OSMANLI DÖNEMİ ESERLERİ⁴¹³¹

9.2.1. Camiler

Daha çok Rumlar tarafından yerleşim görmüş olan Gemlik'te Müslümanlara ait yapılara çok az yer verilmiştir. Bu durum camiler için de geçerlidir ve özel olarak herhangi bir cami ele alınmamıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla yalnızca Pococke, büyük oranda Gemlik'in batısında yer alan bir tepeye yerleşmiş 60 Türk ailesi için iki caminin mevcut olduğunu

⁴¹²⁷ Texier, 2002: 190, 191

⁴¹²⁸ Texier, 2002: 190

⁴¹²⁹ Macfarlane, 1850a: 82, 84

⁴¹³⁰ Tanındı v.d., 2009: 22

⁴¹³¹ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-85

söylemiş⁴¹³², Pococke'den alıntı yaptığı anlaşılan Dearborn da aynı bilgileri benzer bir cümleyle tekrarlamıştır⁴¹³³.

9.2.2. Evler

Hiçbir ilgi çekici özelliğe sahip olarak görülmeyen küçük yerleşimlerde dahi evlere bir şekilde yer verilmesine rağmen seyahatnamelerin Gemlik'e ayrılan bölümleri bu konuda da yetersiz kalmışlardır. Çok az seyyahın ele aldığı Gemlik'in evleriyle ilgili tanımlamalar bu yapıların yalnızca çok genel özellikleri hakkında bilgiler barındırmaktadır.

Macfarlane'in verdiği bilgiye göre Gemlik'teki evlerin her biri Bursa'da olduğu gibi duvarlarla çevrili kendi bahçesi içinde yer almaktadır. Ayrıca seyyah evlerin birbirlerinden uzak konumlarda inşa edilmiş olduklarını ve kasabanın üst bölümlerine gittikçe daha da seyrekleşerek sonunda tamamen ortadan kalktıklarını da söylemiştir⁴¹³⁴.

1853 yılında meydana gelen büyük yangın Gemlik'in tamamı gibi evlerin de ortadan kalkmasına neden olmuştur. Bu yangının sonrasında Gemlik'i ziyaret eden Sandison ve Perrot da bu süreçte inşa edilen evlerin özellikleriyle ilgili bazı ufak bilgiler aktarmışlardır. Sandison yangında 640 evin küle döndüğünü, yeni imar planları hayata geçirilmediği için de bu yıllarda halkının geçici olarak inşa edilen kulübe ve barakalarda ikamet ettiğini söylemiştir⁴¹³⁵. Perrot bu büyük yangında şehrin tamamı gibi evlerin de harabe halde geldiği bilgisini tekrarlamıştır. Bu tarihlerde mevcut olan evlerin geçici konutlar olduğunu söylemese de mümkün olabilecek en ekonomik biçimde inşa edildiklerini, yalnızca sıva ve ahşaptan yapıma büyük kafesler gibi gördüklerini ve bu halleriyle güçlü bir rüzgârda dahi

⁴¹³² Pococke, 1772: 313

⁴¹³³ Dearborn, 1819: 29

⁴¹³⁴ Macfarlane, 1850a: 81–82

⁴¹³⁵ Farley, 1862: 111

yıkılabileceklerini belirtmesi Sandison'un tespitinin doğru olabileceğini ortaya koymaktadır⁴¹³⁶.

9.2.3. İskele (?)

Jerningham, şiirsel bir anlatıyla vapurla karayı birbirine bağlayan bu yapıdan bir köprü olarak bahsetmiştir. Ancak bir benzeri de Mudanya'da bulunan ahşap bir iskeleden söz ediyor olması daha muhtemeldir:

“Masaldan gerçeğe, nymphlerden gemiye kömür atan ateşçilere, yalnızca vapuru kıydan ayıran küçük bir köprü var. Bunu geçtiğim zaman şiiri arkamda bıraktım ve bir grup hoş hatırayı kendimle birlikte alıp götürdüm⁴¹³⁷.”

9.2.4. Konaklama Mekânları⁴¹³⁸

Bursa ve İstanbul arasında yoğun biçimde ticaretin gerçekleştirildiği önemli bir liman olması nedeniyle Gemlik'te doğal olarak çok sayıda hanın bulunması beklenir. Ancak Gemlik'i ziyaret eden seyyahlar bu yapılardan nadiren söz etmişlerdir. Bunun nedeni bahsetmeye değer yapılar olarak görülmemelerinden öte böylesi konaklama mekânlarının bulunmamasıdır. 1840'lı yıllarda inşa edilen bir han da seyyahların beklentilerini karşılayamamış ve dönemin gereklerine uygun olmayan bir yapı olarak görüldüğünden konaklamalar için çok fazla tercih edilmemiştir.

Değerlendirmeye alabildiğimiz seyahatnameler içinde Gemlik'te konakladığından bahseden en erken tarihli kişi 1816'da burada bulunmuş olan Turner'dir. Seyyahın aktarımları bu yıllarda Gemlik'te özel olarak konaklamaya ayrılmış bir yerin bulunmadığı konusunda bir ipucu olarak

⁴¹³⁶ Perrot, 1864: 56

⁴¹³⁷ Jerningham, 1873: 234

⁴¹³⁸ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-86

alınabilir. Zira çok sayıda başka kişiyle dolu olması dolayısıyla geceyi rahat geçirememelerine rağmen bir kahvehanede uyumak zorunda kalmışlardır⁴¹³⁹.

1819'da Gemlik'i ziyaret eden Carlo Vidua da bu tür bir eksikliği adeta kanıtlayan bir aktarım yapmıştır. Seyyah çok açık biçimde Gemlik'te bu yıllarda bir han bulunmadığını söylemiştir. Belirttiği üzere geceyi geçirecek bir yer bulabilmeleri için Gemlik Ağası'nın Rumların başı olan kişiye emir vermesi gerekmiştir. Böylece şehrin zengin Rumlarından birisinin evinde konaklayabilmüşlerdir⁴¹⁴⁰.

1847'de Gemlik'e gelen ve konaklayacak bir yere ihtiyaç duyan Macfarlane deniz kıyısına yakın bir tarihte inşa edildiği bilgisini verdiği bir handan bahsetmiştir. Ancak burası yeni bir bina olmakla birlikte seyyah diğer hanların benzeri biçimde tamamen boş ve mobilyasız olan, badanalı duvarlarında çok sayıda böceğin mevcut olduğu, pencereleri altında pis kokulu suyollarının bulunduğu bu yerden son derece rahatsız olmuş, bir dostlarına ait yarı çiftlik evi, yarı ipek fabrikası olarak kullanılan ve pencereleri dahi bulunmayan bir meskende geceyi geçirmeyi bu handa konaklamaya tercih etmiştir⁴¹⁴¹.

Macfarlane'den dört yıl sonra Gemlik'e gelen Paine'in bahsettiği han da burası olmalıdır zira seyyah da benzer biçimde deniz kenarında yer aldığını, Gemlik'teki tek han olmasına rağmen en ufak bir eşya dahi barındırmadığını ve bu yüzden eşyalarını yanlarında taşımayan kişiler için konaklamaya uygun olmadığını söylemiştir. Seyyahın kırık bir merdivenin benzer biçimde perişan olan basamaklarından söz etmesi ise hanın iki katlı olabileceği yönünde bir ipucu olarak alınabilir⁴¹⁴².

Perrot ise 1857 yılında Gemlik'te iken yine bir handa değil, ahalisinden biri olan bir elbise imalatçısının evinde kaldığını söylemiştir. Ancak 1853 yangını kentin büyük bölümünü yok ettiğinden ve bu yıllarda da henüz imar

⁴¹³⁹ Turner, 1820: 156

⁴¹⁴⁰ Balbo, 1834: 129

⁴¹⁴¹ Macfarlane, 1850a: 81–83

⁴¹⁴² Paine, 1859: 47

faaliyetleri tamamlanmadığından ötürü seyyahın bu konaklama biçimi bir tercihten çok mecburiyetten kaynaklanmış olabilir⁴¹⁴³.

9.2.5. Konsolos Konağı

Macfarlane Gemlik'te İngiliz konsolos yardımcısı tarafından ikamet edilen bu konağın tamiratının Gemlik'i ziyaret ettiği 1848 yılında bitirildiğini, sırlı çerçeveli pencereleri, mavi boyalı kapıları ve diğer donanımları ile görkemli bir konut olduğunu söylemiştir:

“Kir-Yani önceden bizi ağırladığı ipek çiftliğinde değildi. Konsolosluk konağının tamiratını bitirmiş ve oraya yerleşmişti. Her penceresi için sırlı çerçeveleri olan, kapıları gökyüzü mavisine boyalı ve cilalı, sallanmayan ve - en azından esas odaları- kalın, yumuşak Türk halılarıyla güzel biçimde döşenmiş çam tahtası zeminli, en parlak renklerde yastıklı divanları (bir Paşanın hoşlanacağı genişlikte) olan ve tanımlamanın yorucu olduğu çeşitli diğer şıklıkları ve şatafatları ile oldukça görkemli bir konuttu. Çatının üzerinden bayrak direği uzanıyordu ve karısı önemli günlerde ve tatillerde ve önemli meselelerde takılmak üzere göz kamaştırıcı bir İngiliz Bayrağı yapmıştı. Ancak Kir-Yani'nin kendisiyle en çok gurur duyduğu, girdiğinizde sağ taraftaki cadde kapısına yakın girişte resmettirdiği İngiliz kraliyet armaları idi. Tam olarak konsolos yardımcısı değil, konsolos vekili (çok resmi bir atama olmadan) idi ve kendi kapısından dışarıda sokakta armaları sergilemenin uygun olmadığını düşünüyordu. Bununla birlikte kapısı gün içerisinde daima açık olduğundan armalar üzerinde buldukları beyaza boyalı duvarda oldukça göze çarpıyordu ve şehirde çok merak uyandırmıştı. Üst katlara gök mavisini sürmüş Gemlik evi ressamı-boyacısıyla aynı kişi olan yerli bir deha tarafından yapılmışlardı. Taçtan saygılı bir mesafede birbirlerinden oldukça uzak aslan ve tek boynuzlu at, kanişlerin bir şey

⁴¹⁴³ Perrot, 1864: 57

dilendikleri zaman durdukları gibi pençeleri havada duruyorlardı: Belliki iyi huylu hayvanlardı ve sakindiler⁴¹⁴⁴.”

9.2.6. Tersane

Gemlik'te yer alan Osmanlı tersanesi, diğer birçok yapıya göre seyahatnamelerde daha fazla yer etmiştir. Bununla birlikte seyahatların tanımlamaları büyük oranda yalnızca böylesi bir tersanenin mevcut olduğunun öğrenilmesini sağlayan bir içeriğe sahiptir.

Bu tersane hakkında bilgi verdiğini gördüğümüz ilk seyyah gezi tarihi 1793 olan Brenner'dir. Seyyaha göre yapım yeri denize gereğinden fazla uzak olduğu için gemilerin denize indirilmesi daha tehlikeli ve daha maliyetli olmaktadır:

“Yakın civardaki ormanlıkta bir firkateynin yapılmakta olduğu bir tersane vardır. Yapım yeri, gemileri tehlikesiz ve daha maliyetsiz denize indirebilmeye uygun olmayacak biçimde denizden uzak bir yere yapılmış gibi görünmektedir⁴¹⁴⁵.”

Dearborn tersanenin Gemlik'in yarım fersah güneyinde olduğunu söylemiştir:

“Türk hükümetinin köyün yarım fersah güneyinde, Cius veya Ascanias'ın kıyılarında savaş gemileri ve firkateynlerin yapıldığı bir tersanesi mevcuttur⁴¹⁴⁶.”

Porter 1832 yılında tersanenin faaliyette olduğunu ortaya koymaktadır:

“Kızaklarında bir savaş gemisi, bir firkateyn ve iki yelkenlinin olduğu bir tersanesi vardır⁴¹⁴⁷.”

Texier'in aktarımı da yine tersanedeki faaliyetler hakkındadır:

⁴¹⁴⁴ Macfarlane, 1850b: 80

⁴¹⁴⁵ Brenner, 1824: 75

⁴¹⁴⁶ Dearborn, 1819: 29

⁴¹⁴⁷ Porter, 1835: 270–271

“Eski liman, bugün dolmuş ve bahçe haline gelmiştir fakat yeni liman, şimdiki halde çok güzel bir demir atma yeri ve büyük gemiler yapılan bir tersaneyi içerir⁴¹⁴⁸.”

Michaud’a göre Gemlik’te bir tersane yapılmasının nedeni çevresindeki arazilerde bol miktarda kereste bulunmasıdır.

“Gemlik’in çevresinde kereste bolca bulunduğundan Osmanlı donanması savaş gemilerinin yapılması için burada bir tersane inşa ettirmiştir⁴¹⁴⁹.”

Launay ise kısa bahsi içinde Gemlik’in öne çıkan yapıları için tersanesini de saymıştır⁴¹⁵⁰.

9.2.7. Gayrimüslim Yapıları⁴¹⁵¹

Nüfus yapısına değinen seyyahların da üzerinde durdukları gibi Gemlik’te Türkler de yaşamakla birlikte büyük bölümünü Rumlar oluşturmaktadır. Bu konuda en erken tarihli bilgiyi veren Pococke’den öğrenilebildiği üzere 1738 tarihinde Gemlik’te 60 Türk ailesine karşılık 600 Rum ailesi yaşamaktadır⁴¹⁵². Turner’a burada karşılaştığı bir Türk, Rum evlerinin 800, Türk evlerinin ise yalnızca 75 olduğu bilgisini vermiştir⁴¹⁵³. Dearborn 2.000 ila 3.000 arasında kişiden oluşan Gemlik’in büyük bölümünün Rumlardan ibaret olduğunu söylemiştir⁴¹⁵⁴. Porter da burayı bir Rum kasabası olarak tanımlamış, Türklerin yalnızca 15 veya 20 aileden ibaret olduğunu belirtmiştir⁴¹⁵⁵. Macfarlane Türkler ve Rumlar dışında Gemlik’te Ermenilerin de yaşadığı bilgisini veren tek seyyahdır ve belirttiği üzere Rumlara göre çok az sayıda olmalarına rağmen yine de Türklerden kalabalıktırlar. Seyyahın 1847’de yalnızca 15 Türk ailesinden bahsetmesi

⁴¹⁴⁸ Texier, 2002: 189

⁴¹⁴⁹ Poujoulat, Michaud, 1840: 174

⁴¹⁵⁰ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 152–153.

⁴¹⁵¹ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek–87

⁴¹⁵² Pococke, 1772: 313

⁴¹⁵³ Turner, 1820: 156

⁴¹⁵⁴ Dearborn, 1819: 29

⁴¹⁵⁵ Porter, 1835: 270–271

Türk nüfusundaki düşüşün bu yıllarda da devam ettiğini kanıtlamaktadır⁴¹⁵⁶. Van Lennep kısaca nüfusun büyük bölümünü Rumların oluşturduğunu söylemekle yetinmiştir⁴¹⁵⁷. Perrot ise 1857 yılında 20 Türk evine karşılık 300 Rum evinin bulunduğunu söyleyerek Rumların nüfustaki ağırlıklarını bir kez daha ortaya koymuş ve bu durumun kıyılarda yer alan tüm yerleşimler için geçerli olduğunu söylemiştir⁴¹⁵⁸.

Rumların sayısının fazlalığıyla da bağlantılı biçimde Gemlik'te çok sayıda kilise ve aynı zamanda manastır uzun süre varlıklarını devam ettirmiştir. Pococke'nin verdiği bilgileri değerlendirmeye alacak olursak 1738 yılında 7 veya 8 kiliselerine ilaveten kasabanın üzerinde yükselen tepenin eteklerinde de 2 rahibe manastırından söz edilmesi Rumlara ait dinsel mekânlar bakımından Gemlik'i Bursa içindeki yerleşimler içerisinde ilk sıraya taşımaktadır⁴¹⁵⁹. Brenner, avlusunda yer alan ve İznik Konsili'nde kullanılmış olduğu iddia edilen bir taştan bahsederken en azından burada 1793 yılında hala işlevini devam ettiren bir Rum keşiş manastırının bulunduğunu öğrenmemizi sağlamaktadır⁴¹⁶⁰. Tanımlamalarındaki benzerlikler dolayısıyla Pococke'den alıntı yaptığını söyleyebileceğimiz Dearborn Rumların 8 kiliseleri, 1 rahibe manastırları ve 2 manastırlarının mevcut olduğunu belirtmiştir⁴¹⁶¹. Porter'a göre ise Rumların 9 kiliseleri ve 1 manastırları vardır⁴¹⁶². Macfarlane Pococke'nin bahsettiği ve *"geçmişte ünlü olan"* biçiminde tanımladığı bu iki manastırdan birisini görebilmek için kentin kuzeyinde yükselen tepelere tırmanmış ve harap hale olmasına rağmen hala ayakta duran bir manastırı da keşfetmiştir⁴¹⁶³. Perrot, sayılarını 7 olarak verdiği kiliselerin tamamının 1853 yangınında yandığını ve ziyaret ettiği 1857 yılında yalnızca bir tanesinin tamir edilmekte olup tamiratının da henüz

⁴¹⁵⁶ Macfarlane, 1850a: 84

⁴¹⁵⁷ Van Lennep, 1851: 405

⁴¹⁵⁸ Perrot, 1864: 56–57

⁴¹⁵⁹ Pococke, 1772: 313

⁴¹⁶⁰ Brenner, 1824: 76

⁴¹⁶¹ Dearborn, 1819: 29

⁴¹⁶² Porter, 1835: 270–271

⁴¹⁶³ Macfarlane, 1850a: 82

bitmediğini söyleyerek sonraki yıllarda kiliselerin görülmemesinin nedeniyle ilgili en önemli bilgiyi vermiştir⁴¹⁶⁴.

Kiliseler dışında seyyahların en çok sözünü ettikleri Rum yapısı Piskopos Sarayı veya Konağıdır. İlk olarak Pococke, piskoposun burada bir konağı bulunduğunu ve piskoposu da burada ziyaret ettiğini söylemiştir⁴¹⁶⁵. Daha sonra Porter da Gemlik'in bir piskoposun ikametgâhı olduğu bilgisini vermiştir⁴¹⁶⁶. Perrot ise piskoposun sarayının 1853 yangınında ortadan kalktığını ve kendisi için yeni bir konak yapılanaya kadar buradaki bir Rum okulunun bitişiğindeki bir binada ikamet ettiğini söylemiştir⁴¹⁶⁷.

Perrot, piskoposu ziyaret etmek için uğradığı Rum Okulu hakkında da bazı bilgiler vermiştir. Aktardığına göre bu okul ziyaret tarihi olan 1857 yılı civarında inşa edilmiş büyük bir binadır. Zemin katında 400 çocuğun bir arada yer aldığı geniş bir odadan oluşan bir ilkokul bulunmaktadır. Seyyah eskiden erkek ve kız okullarının ayrı olduğunu ancak okulların yangın nedeniyle ortadan kalkmasının ardından maddi yetersizlikler nedeniyle ayrı olarak yapılamadığını ve eğitimin karışık biçimde devam ettiğini söylemiştir. Ayrıca ilk katında Helen tarzı eğitim veren ve 50 öğrencisi olan bir diğer okuldan daha söz etmiştir⁴¹⁶⁸.

9.3. 1853 YANGINI VE ETKİLERİ

Gemlik'te 1853 yılında meydana gelen bir yangın yerleşimin büyük bir bölümünün yok olmasına ve genel mimari dokusunun tamamen değişmesine neden olmuştur. Bu yangının sonrasında buraya gelen iki seyyah yangın ve etkileriyle ilgili bazı detaylar aktarmışlardır.

1857 yılında burada bulunan Sandison ziyaretinin birkaç yıl öncesinde meydana gelen bu yangın nedeniyle 640 evin de dâhil olduğu biçimde Gemlik'in tamamen harabe hale geldiğini belirtmiştir. Verdiği bilgilere göre

⁴¹⁶⁴ Perrot, 1864: 56

⁴¹⁶⁵ Pococke, 1772: 313

⁴¹⁶⁶ Porter, 1835: 270–271

⁴¹⁶⁷ Perrot, 1864: 58

⁴¹⁶⁸ Perrot, 1864: 58, 59

Gemlik'in bu yangının ardından düzenli bir biçimde imar edilmesi planlanmış ve araştırmalar bu doğrultuda yapılmış, bu süreçte de yeni imar faaliyetlerine ara verilmiştir. Hatta evler dahi inşa edilmediğinden halkı uzun bir süre geçici kulübe ve barakalarda yaşamıştır:

“Birkaç yıl önce 640 evin de dâhil olduğu biçimde yangınla harap olmasının öncesinde, Ghio ticaret konusunda gelişen ve yükselişte olan bir kentti. Düzenli bir planda imar edilmesi için, kısa sürede bitmesi beklenen araştırmalar tamamlanana kadar yeniden inşa etme işlemleri durdurulmuştur. Burada zemin ve yapılar ikamet ve dükkân benzeri şeyler için çok değerlidir ve kasabanın yeniden inşasına yardımcı olmak için zeminin değerı kapsamında ilerlemeler yapmak amacıyla büyük ve güvenilir faaliyetler gerçekleştirilecektir. Geçici kulübelere veya barakalarda konaklayan ahalisi genel olarak yeniden inşa edilme hükmündedirler fakat alışageldik ticari merkeze dönüşmeleri uzun zaman alacaktır⁴¹⁶⁹.”

Bu yangından bahseden bir diğer seyyah olan Perrot'nun verdiği küçük bir ipucu tarihinin 1853 olduğunu öğrenmemizi sağlamaktadır. Ayrıca Doğu'da sürekli meydana gelen diğer yangınlar gibi bu büyük yangının da Gemlik'i tamamen harabeye çevirdiğini, evlerin, kiliselerin, piskopos konağının, Rum okulunun yandığını ve halkının hala fakir ve şikâyetçi olduğunu söylemiştir. Bu şikâyetlerin nedeni büyük ihtimalle Sandison'un bahsettiği yeni imar planlamalarındaki gecikmelerdir. Zira seyyahın Gemlik'i ziyaret tarihi yangının dört yıl sonrası olmasına rağmen her yerde moloz yığınlarının görölmeye devam ettiğini, evlerin çok basit biçimde yapılmış olduğunu ve yedi kiliseden yalnızca bir tanesinin tamir edilebildiğini söylemesi her ne kadar doğrudan bahsetmese de etkilerinin bu yıllarda da geçerli olduğunu ortaya koymaktadır:

“Sabahı Gemlik'i dolaşarak geçirdik. Buradaki manzara iç karartıcıydı. Kasaba dört yıl önce Doğu'da çok sık biçimde meydana gelen ve neredeyse hiç anlayamayacağımız bir teslimiyetle desteklenen büyük yangınlardan birisiyle tamamen harap olmuştu. Burada evlerinin yandığını görenler Paris'te

⁴¹⁶⁹ Farley, 1862: 111

yıllardan beri kamu yararı için kamulaştırma talebine uğradığını öğrenen birisinden daha fazla şaşırırlar. Gemlik'in halkı yangınla harabe haline gelmiş olan evlerini mümkün olan en ekonomik biçimde yeniden inşa etmişlerdir: Bunlar biraz güçlü bir rüzgârda çökecekmiş gibi görünen siva ve ahşaptan yapılmış büyük kafeslerdir. Ayrıca her yerde görülen moloz yığınları henüz temizlenmemişti ve köyün sahip olduğu yedi kiliseden yalnızca bir tanesi hemen hemen tamir edilmiş durumdaydı. Burada kıyıda neredeyse her yerde olduğu gibi Hıristiyanlar çoğunlukta. Yaklaşık olarak 300 Rum evi var. Türklerin ise yalnızca 20 tane. Buradaki herkes, Türkler ve Rumlar, büyük felaketten beri fakir ve şikâyetçiler⁴¹⁷⁰.”

9.4. GEMLİK'E BAĞLI KÖYLER

9.4.1. Armutlu

Gemlik Körfezi'nde kıyı boyunca uzanan yerleşimleri tek tek sayan Hammer bunların içinde en önemlisinin Armutlu olduğunu söylemiştir. Hakkında çok genel bir tanımlama yapmasına rağmen burada bir caminin haricinde bir hamam ve kervansarayın bulunduğunu belirtmesi gerçekten de önemli bir yerleşim olduğunu göstermektedir:

“Eğer Gemlik Körfezi boyunca kıyıda dolaşmak isterseniz, Tirilye'den Mudanya'ya giden yol üzerinde Altıntaş, Kurşunlu ve Gemlik'ten sonra Engürücük gelir ve buradan da yol Fıstıklı'ya giderek kuzey kıyısı boyunca Kumlu ve Bozburun'dan sonra Armutlu, kuzey dağ etekleri ve Körfez'in sonuna uzanır. Bu yerlerin en önemlisi Bursa Paşası'nın adına adalet ve kamu düzenini idare eden bir naib (yargıç vekili) ve bir subaşı (polis müdürü)'nin olduğu Armutlu'dur. Bir cami, bir hamam, bir han (ya da kervansaray) burada ibadet etme, halkın faydalanması ve ağırlama hususlarındaki kamu kuruluşlarıdır⁴¹⁷¹.”

⁴¹⁷⁰ Perrot, 1864: 56–57

⁴¹⁷¹ Hammer, 1818: 93–94

9.4.2. Bozburun

Kaplanoğlu, Bozburun'un Armutlu Köyü'nün eski ismi olabileceğini belirtmiş olmasına rağmen⁴¹⁷² Hammer'in verdiği güzergâhta Bozburun Köyü Armutlu ve Kumlu köyleri arasında ayrı bir yerleşim olarak görülmektedir. Seyyah köyü Armutlu'dan ayrı biçimde de ele almış, dikkat çekici yapılarının bazı sebze ve baharat dükkânları olduğunu söylemiş, bunun yanında duvarlarında burada beklemekten sıkılan seyyahlar tarafından yazılmış dörtlüklerin görüldüğü bir caminin bulunduğu bilgisini de vermiştir:

“Bozburun'da bazı sebze ve baharat dükkânları ile birlikte, burada günlerce duran gezginler tarafından sabırsızlık ve sıkılganlığın patlak vermesiyle yazılmış karşıt sarmallar halinde cümleler ve dörtlüklerle dolu duvarları olan bir cami vardır⁴¹⁷³.”

9.4.3. Engürücük

Bu köyden ve sahip olduğu yapılardan kısaca da olsa bahsettiğini tespit edebildiğimiz tek seyyah Macfarlane'dir. Belirttiği üzere camisi diğer yapılardan yani büyük ihtimalle harabe halde olarak tanımladığı evlerinden uzak bir noktada yer almaktadır:

“Yolumuzun, ya da kaba patikamızın solunda küçük Müslüman köyü Enghurgik'in diğer yapılardan ayrı duran camisi ve harabeye dönüşmüş evleri vardı⁴¹⁷⁴.”

9.4.3.1. Köprü

İzlediği yollar üzerinde aştığı köprülerin genellikle konumlarını vermeyen Macfarlane, bu köprüde genel karakterinin dışına çıkmış ve

⁴¹⁷² Kaplanoğlu, 2001: 49

⁴¹⁷³ Hammer, 1818: 94

⁴¹⁷⁴ Macfarlane, 1850a: 84

Gemlik-Bursa arasında, Gemlik'e yarım ya da bir saatlik mesafede, Engürücük Köyü civarlarında yer aldığını bildirmiştir. Macfarlane'in ve diğer seyyahların Bursa içinde karşılaştıkları köprüler genellikle ahşaptan yapılmış örneklerdir. Seyyah bu köprüyü ise taştan inşa edilmiş ancak genel olarak harabe ve kaba bir yapı olarak tanımlamış ve altta akan suya düşmeyi engelleyebilecek parapetlere dahi sahip olmadığını söylemiştir:

“Ascanius Nehri'ni aştıktan sonra harabe hale dönüşmüş, korkuluk duvarları/parapetleri bulunmayan ve birisinin altta yavaşça akan suya ve pis kokulu bataklığa düşmesine engel olabilecek hiçbir şeye sahip olmayan korkunç derecede kaba taş bir köprüye geldik⁴¹⁷⁵.”

9.4.4. Umurbey

Hammer, Gemlik'in biraz üstünde yer aldığını söylediği bir köyün ismini Umurkoi olarak kaydetmiştir ve bu haliyle Umurköy olarak belirlenmesi daha muhtemeldir. Günümüzde Bursa ilinde Umurköy ismini taşıyan iki köye rastlanmakla birlikte bunların her ikisi de Yenişehir'e bağlıdır⁴¹⁷⁶. Gemlik'e bağlı ise Umurbey Köyü mevcuttur ve Hammer'in bahsettiği köyün burası olması gerekir. Hammer bu köyden Haçlı tarihlerinde adı geçen bir kale dolayısıyla söz etmiştir. Ancak bu kalenin herhangi bir kalıntısını görüp görmediği anlaşılamamaktadır:

“25.000 kişilik tüm ordudan yalnızca 3.000 tanesi kendilerini Civotot'un hemen üstünde yer alan eski bir kaleye (muhtemelen Umurköi Köyü'nün bulunduğu yerde) atabildiler. Kapılar yerlerinde olmadığından kalkanlarını arkadan taşlarla destekleyerek barikat yaptılar ve Turkopolen'in Rum imparatorlarından birisinin ordusu hızla gelip Türkler tekrar İznik'e çekilene kadar kendilerini oklarla ve taş fırlatarak savundular⁴¹⁷⁷.”

⁴¹⁷⁵ Macfarlane, 1850a: 84

⁴¹⁷⁶ Kaplanoğlu, 2001: 279. 281. Köylerden birisinin adı günümüzde Ümran'dır.

⁴¹⁷⁷ Hammer, 1818: 102- 103

ONUNCU BÖLÜM

HARMANCIK

Harmancık, sık kullanılan güzergâhlar üzerinde kalmayan ve aynı zamanda ilgi çekebilecek herhangi bir tarihi özellikten yoksun olan diğer yerleşimler gibi çok az seyyah tarafından ziyaret edilmiştir. Bunun yanında dikkat çeken bir yapıya sahip olmaması da konumuzla bağlantılı aktarımların oldukça az olmasını beraberinde getirmiştir.

“Harmancık kasabasında özel bir ilgiyi gerektiren hiçbir şey yoktur. Küçük ve önemsiz bir yer olup bir müdürün makamıdır. Eskiden bir kışla olan geniş bir sundurmalı bina kasabanın en göze çarpan özelliğidir⁴¹⁷⁸.”

10.1. OSMANLI DÖNEMİ ESERLERİ

10.1.1. Konak

Osmanlı hükümetinin orta düzeyde bir yöneticisinin idaresinde olan Harmancıkta bu yöneticinin ikametgâh ve yönetim merkezini meydana getiren bir hükümet konağından ilk olarak Perrot bahsetmiş ve yapım süreci hakkında değerli bilgiler aktarmıştır. Belirttiği üzere bu yıllarda yöneticilerin ikametgâhı olan yerleşimlerde böylesi yapılar inşa edilmesi amacıyla hükümet tarafından maddi yardımda bulunmaktadır. Perrot komşu Edirnas yani Orhaneli’de de bu amaçla para gönderildiğini ancak verilen paranın harcanmasına rağmen konağın inşasının gerçekleştirilemediğini, Harmancık’ta ise paranın yeterli olmamasına rağmen civar köylerin halkının da yardımıyla güzel bir konak yapıldığını söylemiştir:

“Önemini eyaletin ortasındaki merkezi konumuna ve müdürün mevcudiyetine borçlu olan Harmancık yaklaşık 30 evden oluşan bir Türk köyüdür. Müdür şehir içinde münasip bir mülkte yaşar ve işlerini buradan

⁴¹⁷⁸ Munro, Anthony, 1897: 267.

idare eder. Bu çeşit bir kamu evi ya da yerel yönetici ofisi inşa etmek için hükümetten 4.000 kuruş yardım alınmış ve eyaletin tüm köylerinin ahalisi arasında angaryalar paylaştırılarak bedavaya gerekli olan ağaçlar kestirilmiş ve taşlar taşıtılmıştır. Böylece yaklaşık 10.000 kuruş değerinde bir bina inşa ettirilmiştir. Komşu kasaba olan Edrinas'a, hükümet benzer amaçla kullanılması için 3.000 kuruş vermişti. Fakat görünüşe göre paranın verildiği kişiler bunu harcadılar ve konak yapılmadı. Hükümeti temsil eden yetkililer için her yerde münasip bir ikamet inşa etmek iyi bir yöntemdir. Herhangi bir makam, kendisini yüceltecek böylesi bir yere ihtiyaç duyar. Türkiye'de sıklıkla tanık olduğum üzere yönettiği ve yargıladığı köylülerden biraz daha zengin ve daha ferah bir konutta ikamet eden müdürlere kendi yaşadıklarına benzeyen sefil bir barakada yerleşmiş olanlara göre daha fazla saygı gösterilir. Bu nedenle bu pratik ve yaratıcı bir fikirdir. Ne yazık ki böylesi mükemmel amaçlar sıklıkla bu ödenekleri eline geçiren yetkililerin açgözlülüğü yüzünden başarısızlığa uğramaktadır⁴¹⁷⁹.”

Bu yapıyla ilgili böylesine önemli bilgiler vermesine rağmen Perrot mimarisi ve genel görünümüyle ilgili hiçbir tanımlama yapmamıştır. Kendisinden beş yıl sonra Harmancık'a gelen Moustier şimdiye kadar gördüğü en güzel hükümet konağı olduğu, dış görünümündeki zarifliği yanında iç kısmındaki oymalı ahşap işlerinin de dikkat çektiği, geniş odaları bulunduğu gibi yine ayrıntı içermeyen bilgiler aktarmışsa da çok daha önemli bir biçimde bu konağın bir gravürüne seyahatnamesinde yer vermiştir:

“Saat 7.30'da Harmancık'ın konağına girdik. Bu konak şimdiye kadar karşılaştığımız aynı türdeki binaların en olağanüstüsü idi ve muntazam bir Türk Evi'nin olması gerektiği tarzdaydı. Dış görünümünün zarifliğinin yanında iç kısmında oymalı ahşap işleri mevcuttu ve kalın halıların bulunduğu geniş odaları vardı⁴¹⁸⁰.”

⁴¹⁷⁹ Perrot, 1864: 128–129

⁴¹⁸⁰ Moustier, 1864: 255

10.2. HARMANCIK'A BAĞLI KÖYLER

10.2.1. Çakmak

10.2.1.1. Konak

Köylerde karşılaşılan evler büyük oranda çok fazla dikkat çekmeyen ve seyyahların da özel olarak ele almadıkları yapılardır. Ancak Perrot'un Çakmak Köyü'nde geceyi geçirdiği konak bu genellemenin dışına çıkıyor gibi görünmektedir. Perrot bu konağı köyün en değerli yapısı olarak tanımlamış ve burada yaşayan bir müdür tarafından inşa ettirildiğini, bu kişinin ölmesinden dolayı da yetimlerin kullanımına bırakıldığını söylemiştir. Ancak verdiği bilgilerden anlaşılabilirdi üzere bu tarihlerde burada hiçbir yetim kalmamakta ve yalnızca önemli misafirlerin konakladıkları bir yapı olarak kullanılmaktadır. Seyyah Türk evlerinin iç düzenlemeleri hakkında genel bir değerlendirme yaparken tek mobilya olarak yalnızca sedirlerin görüldüğünü, her yerde ulaşılabilecek yüksekliklerde rafların ve duvar kalınlıkları içine yerleştirilmiş açık büyük dolapların bulunduğunu, tavanlar ve duvarların basit olmakla birlikte zarif kafes desenleri meydana getiren çubuklarla bezendiğini söylemiştir. Tüm bu tanımlamaların bu konak paralelinde yapılmış olması oldukça muhtemeldir:

“Kervan ulaştığında, beni köyün en değerli binasının ana odasına yerleşmiş olarak buldu. Bu, ismi İtalyanların palazzo'suna çok yakın bir anlama gelen konaktır ve burada yaşayan bir müdür tarafından inşa edilmiştir. Bu kişi kısa bir süre önce ölmüştü. Bitmemiş ev orada yaşamayan yetimlere bırakılmıştı ve nadiren de bizim gibi gelip geçen asil yolcular ya da bir paşa tarafından kullanılıyordu⁴¹⁸¹.”

⁴¹⁸¹ Perrot, 1864: 127

ONBİRİNCİ BÖLÜM

İNEGÖL

İnegöl ilgi çekici özelliklerden yoksun olması ve kurulu olduğu yerde antik bir yerleşimin bulunmaması gibi nedenlerle seyyahların özellikle ziyaret ettikleri bir yerleşim olmamıştır. Yalnızca İstanbul'dan ve Bursa'dan Anadolu'nun içlerine giden yollar üzerinde yer alan konumu sayesinde seyahatnamelerde yer edebilmiş ancak hakkında ayrıntılı tanımlamalar yapılmamıştır. Bu yüzden seyahatnameler aracılığıyla sahip olduğu mimari eserlerle ilgili çok az bilgiye ulaşılabilmektedir.

11.1. OSMANLI DÖNEMİ ÖNCESİ ESERLERİ

İnegöl'ün Bizans Dönemi'ndeki Angelocomé şehrinin yerini aldığı düşünülmektedir⁴¹⁸². Ancak Bizans yerleşimleri ve eserleri seyyahların ilgisini hiçbir zaman Yunan ve Roma yerleşimleri kadar çekmemiştir. Ayrıca göze çarpan herhangi bir kalıntıya sahip olmadığı için bu konuda herhangi bir fikir de yürütülememiş ve bundan dolayı Osmanlı öncesi tarihi ve eserlerine neredeyse hiç değinilmemiştir.

Osmanlı Dönemi öncesi eserlerine yönelik nadir aktarımlardan birisi İnegöl'ü bizzat ziyaret etmemiş olan Hammer'a aittir. Seyyah Uludağ'a tırmanırken bir göl ile karşılaşmış ve Bursa çevresindeki gölleri de bu bağlamda ele alırken İnegöl isminin kesinlikle bir göl ile bağlantısı olmadığını ve bir zamanlar burada mevcut olan Aya Nicola'ya adanmış bir kiliseden kaynaklanan isminin Türkler tarafından bozularak İnegöl biçimine sokulduğunu iddia etmiştir⁴¹⁸³. Ancak anlaşıldığı üzere Hammer'ın bu konudaki tek dayanak noktası burada bir gölün yer almadığına yönelik düşüncesidir. Hâlbuki yine özellikle ismine değinen Kinneir'in de belirttiği gibi

⁴¹⁸² Monk, 1851: 58

⁴¹⁸³ Hammer, 1818: 86

burada bir çeşit göl ya da daha ziyade bir bataklık bulunmaktadır. Seyyah bu gölün ovidan akan bir nehrin yatağının genişlemesiyle meydana geldiğini ve İnegöl isminin de buradan kaynaklanmış olabileceğini ifade etmiştir⁴¹⁸⁴.

Monk ise İnegöl'de olmasa da yakın civarında Osmanlı öncesi izlerden bahseden bir seyyah olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak seyyah her ne kadar bu kalıntıyı gördüğü yerin İnegöl'e yalnızca bir saat uzakta olduğunu söylese de tanımlamasını yaptığı anıtın, örneklerine daha çok Kütahya ve Eskişehir sınırları içerisinde rastlanan, bir Frig kaya mezarı olduğu anlaşılmaktadır⁴¹⁸⁵.

11.2. OSMANLI DÖNEMİ ESERLERİ

11.2.1. Hükümet Konağı

Macfarlane'in yaptığı tanımlama İnegöl'deki hükümet konağının, yerel yöneticinin konaklaması ve idari görevlerini yerine getirmesi için inşa ettirilmiş kamu yapılarının bir örneğini meydana getirdiğini ve genel olarak sıradan evlerden biraz daha iyi durumdaki bir yapı olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak alışıldık biçimde ahşaptan ve gelişigüzel inşa edildiği ve yarı harabe bir halde olduğu da yine Macfarlane'den öğrenilebilmektedir:

"İnegöl'ün hükümet binası tam anlamıyla bir saray değildi. Olağan olduğu biçimde ahşaptan inşa edilmiş, büyük, derme çatma, yarı yarıya yıkılmış ve kafa karıştırıcı türde giriş ve çıkışları, dar antreleri, karanlık geçitleri ile yıllardır yıkanmayan, yalpalayan ve gıcırdayan merdivenleri olan bir evdi. Ağa işlerini yaptığı ve resmi görüşmelerini gerçekleştirdiği küçük bir odada bizi kabul etti⁴¹⁸⁶."

⁴¹⁸⁴ Kinneir, 1818: 243

⁴¹⁸⁵ Texier, 2002: 149

⁴¹⁸⁶ Macfarlane, 1850a: 144

11.2.2. Konaklama Mekânları⁴¹⁸⁷

Önemli bir güzergâh üzerinde kalan ve zaman zaman gecenin geçirildiği bir yer olarak da karşımıza çıkan İnegöl'de 19. yüzyılda yolcuların konaklaması için en azından bir hanın mevcut olduğu seyahatnamelerden öğrenilebilmektedir. Bununla birlikte seyyahlar bu hanın konaklamak için çok uygun bir yer olmadığına özellikle üzerinde durmuşlar ancak mecbur kaldıkları için burada geceleme zorunda kalmışlardır.

İnegöl'de bir handan bahsettiğini gördüğümüz ilk seyyah buraya 1814 yılında gelmiş olan Kinneir'dir. Seyyahın kaldığı odayı her yerinde delikler bulunan bir yer olarak tanımlaması ve kötü havanın tüm şiddetini odanın içinde hissettirdiğini söylemesi hanın bu yıllarda harabe ve ihmal edilmiş bir durumda olduğunu öğrenmemizi sağlamaktadır⁴¹⁸⁸. Daha sonra 1847'de Macfarlane hanın pis ve küçük odalara sahip bir yer olduğunu, üstelik kentin pazar gününe rast geldikleri için odaların satıcılar tarafından tamamen doldurulduğunu söylemiştir⁴¹⁸⁹. İnegöl'de bir handa geceyi geçirdiğini tespit edebildiğimiz son seyyah olan Barkley'in tanımlaması da bu hanın kötü durumda bir yapı olduğunu bir kez daha göstermektedir. Seyyah kaldığı yeri alışıldık olduğu biçimde hiçbir eşyaya sahip olmayan ve yaklaşık olarak 4 metre karelik pis bir oda şeklinde tanımlamıştır⁴¹⁹⁰.

Yaklaşık 70 yıllık bir süreçte İnegöl'ü ziyaret eden bu üç seyyahın da aynı handan bahsetmiş olmaları oldukça muhtemeldir. Mimari tanımlamaları çok fazla yapılmayan bu hanla ilgili olarak seyahatnamelerden yalnızca harabe, pis ve günün şartlarına uygun olmayan bir konaklama yeri olduğu sonucuna ulaşılabilmektedir. Belki de bu yüzden G.M. bir hanın mevcut olduğunu kesin biçimde söyleyebileceğimiz bir tarihte burada bulunmasına rağmen geceyi handa değil ağanın yönlendirmesiyle ahalsinin birinin evinde misafir kalarak geçirmiştir⁴¹⁹¹. Macfarlane'in elindeki bir buyruktu sayesinde

⁴¹⁸⁷ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-89

⁴¹⁸⁸ Kinner, 1818: 242-243

⁴¹⁸⁹ Macfarlane, 1850a: 144

⁴¹⁹⁰ Barkley, 1891: 49

⁴¹⁹¹ G.M., 1834: 456

İnegöl ağasının evinde konaklaması ise kalmayı düşündüğü hanı dolu olarak bulması yüzünden yani bir mecburiyet sonucu gerçekleşen bir durumdur⁴¹⁹².

11.2.3. Oylat Kaplıcası ve Hamamı

Bu kaplıca ve hamamdan bahsettiğini gördüğümüz tek seyyah Macfarlane olmakla birlikte verdiği bilgiler adeta diğer seyahatnamelerin bu konudaki eksikliğini giderecek derecede ayrıntılıdır. İlk olarak deniz seviyesinden oldukça yüksek bir noktada ormanlarla çevrili bir mesire yerinde bulunan hamamı üst örtüsü ortadan kalkmış ve kendisi de oldukça harabe bir halde olarak tanımlamıştır. Şekli ve boyutları nedeniyle Rum taşra kiliselerine benzetmiş, sade bir mimaride olup çok büyük taşlardan inşa edilmiş olduğunu söylemiş ve bir Bizans eseri olmasının muhtemel olduğunu da ifade etmiştir. Verdiği bilgilere göre bu tarihlerde hamam üç havuza sahiptir. Kaynaktan gelen sular ilk olarak her ikisi de yaklaşık 6 m x 1,5 m olan iki havuza sırasıyla akmaktadır. Suların bu iki havuzdan geçtikten sonra toplandığı yaklaşık 7 m x 6 m ölçülerinde daha büyük bir havuzun bir duvarla ayrıldığını ve burada yüzüldüğünü de ifade etmiştir. Bu havuzda suların sıcaklığının makul olmasına rağmen ilk havuzda çok daha sıcak olduğunu belirtmesi havuzdan havuza geçtiği sırada gittikçe soğuduğunu göstermektedir. Hamamın duvarlarından birinde görülen oval biçimli girintilerin ise giyinme ve soyunmaya hizmet ettiğini belirtmiştir. Seyyahın aktardığı bir diğer bilgi hamamın civarında kaplıcayı sık sık ziyaret eden ve hatta Kütahya'ya kadar uzak bir yerden buraya gelen Ermeniler tarafından kullanılan basit biçimde ağaç gövdeleri, dallar ve yapraklardan oluşan barakaların bulunduğunu öğrenmemizi sağlamaktadır:

“Ağaçlar ve çalılıklar arasından çıkan küçük buhar sütunları, dağdan fışkıran küçük derelerden dalga dalga yayılan buharlar ve suyun kokusu sıcak sulara yaklaştığımızı belli ediyordu. Saat 9.20'de boğaz tarafı haricinde tüm yönlerden ormanlarla çevrelenmiş açık bir mesirede yer alan hamamlara

⁴¹⁹² Macfarlane, 1850a: 144

ulaştık. Bu nokta deniz seviyesinden yaklaşık 2.000 feet yüksekteydi ve Akdağlar'ın en azametli dağ sırası onun 2.000 feet daha üzerinde yükseliyordu. Burada bir Rum taşra kilisesine benzeyen ve yaklaşık olarak bunlardan birisinin boyutlarında, sade, muntazam taşlardan inşa edilmiş bir hamam vardı. Bu muhtemelen bir Bizans eseri idi. Çatısının ortadan kalkmasına müsaade edilmişti ve binanın kendisi de harabe bir haldeydi. Duvarlar içine, kısa bir mesafedeki (kaynama sıcaklığında olduğu) kaynaktan bir yeraltı kanalıyla nakledilen sıcak su çok bol miktarda, kristal kadar berrak, sıcak fakat mükemmel biçimde tatlıydı ve en ufak bir volkanik ya da mineral tat veya kokuya sahip değildi. Sular uzunluğu yaklaşık 20 feet ve genişliği 5 feet olan bir havuzda toplanıyordu. Bu havuzdan aynı ebatlardaki bir diğerine geçiyordu ve buradan da insanların içinde yüzdüğü, yaklaşık 25'e 20 feet ölçülerindeki büyük alçak bir havuza akıyordu. Bir duvar iki havuzun yer aldığı küçük odayı, büyük olandan ayırmıştı. Hamamın bir kenarında duvardaki oval girintiler giyinme ve soyunma içindi. Üstteki havuzda ya da sarnıçta su çok daha sıcaktı fakat büyük havuzda sıcaklık yaklaşık 100° idi. Bu hamamı doldurduktan sonra, su bir menfezle dışarı boşalıyordu. Hamamın kaynağının yakın civarlarında, buharı çıkan suları çok sayıda küçük dereler halinde akıp ormanlar içinden geçerek sonunda karanlık uçurumun dibindeki akarsuya dökülen başka sıcak kaynaklar da vardı. Kaynakların yanında yeşil orman ağaçları arasında yükselen ve kıvrılan sık buhar sütunlarını görmek de ilginçti. Bu yer ve çevresindeki manzara Yenişehir'in cana yakın ağasının övgülerini hak ediyordu. Yeşil mesire yerinin bir kenarında kaba ağaç gövdeleri, dallar ve genç kayın ağaçlarının ince dallarından yapılmış dört ya da beş baraka bulunuyordu. Bunlar bazı çadırlarla birlikte yaz aylarında banyo yapmaya ve bu yeri sık sık ziyaret etmeye düşkün Ermenilerin tüm aileleriyle konaklamalarına hizmet ediyordu. Bu kişiler bazen çok uzun mesafedeki köylerden ve hatta Kütahya kentinden geliyorlardı⁴¹⁹³.”

⁴¹⁹³ Macfarlane, 1850a: 154

11.3. İNEGÖL'E BAĞLI KÖYLER

11.3.1. Alibey

11.3.1.1. Köprü

Kinneir, bu köprüyle Hamamlı'dan Alibey Köyü'ne giden yolda ve bu köye yakın bir noktada karşılaşmıştır. Ancak hakkında hiçbir bilgi vermemiştir:

“3. milde solumuzda bıraktığımız Hamamlı Köyü'nü gördük. 5. milde İnegöl Ovası'nın içinden geçerek batıya doğru akan Horsui Nehri'ni bir köprüyle aştık. Ali Bey Köyü sağımızda yolun kenarında yer alıyordu⁴¹⁹⁴.”

11.3.2. Çiftlik

11.3.2.1. Kale (?)

Pococke'nin Bursa'dan İznik'e giderken karşılaştığı ve Chioflec biçiminde kaydettiği bu köyün Çiftlik olduğu anlaşılmaktadır. Bursa ili içinde bu isimde üç köy vardır. Bunlardan birisi günümüzdeki adı Derekadı olan ve Mustafakemalpaşa İlçesi'nde bulunan köydür. Diğer ikisi İnegöl sınırları içerisinde⁴¹⁹⁵. Takip ettiği güzergâhla uyumlu olması dolayısıyla seyyahın bahsettiği köyün İnegöl'ün batısında yer alan Çiftlik Köyü olduğu söylenebilir. Köyün sağındaki bir tepede büyük ve eski olarak tanımlamadığı yapının ise bir kale olması oldukça muhtemeldir.

“19'unda, sağında kalan tepede büyük bir eski binanın yer aldığı Chioflec denilen bir köy ya da kasabayı gördük⁴¹⁹⁶.”

⁴¹⁹⁴ Kinneir, 1818: 242

⁴¹⁹⁵ Kaplanoğlu, 2001: 72, 86

⁴¹⁹⁶ Pococke, 1772: 305

11.3.3. Hamamlı

11.3.3.1. Kervansaray

Kütahya- Bursa arasındaki güzergâhın üzerinde kalan Hamamlı'dan ve buradaki bir kervansaraydan bahsettiğini gördüğümüz tek seyyah 1767 yılında bu köye uğramış olan Niebuhr'dur. Bununla birlikte kervansaraydan yalnızca burada işlenen bir cinayet dolayısıyla söz etmiş, böylesi bir yapının mevcudiyetini öğrenmemizi sağlaması haricinde yapıyla ilgili bir bilgi vermemiştir:

“Ocak ayının onuncu günü Seyitömer'i terk ederek ve çamlar ve ladin ağaçlarıyla kaplı dağları aşarak Hamamlı'ya ulaştık. Yolculuk pek yorucu geçmişti. Çünkü alabildiğine yağmur ve kar yağmış, yollarda diz boyu kar birikmişti. Hamamlı halkından birkaçı bir süre önce, kervansaraylarında bir yolcuyu vurup öldürdüklerinden dolayı suçlanmış ve bu yüzden ağır bir cezaya çarptırılmışlardı. O zamandan beri hiçbir yolcu köy halkından ne yiyecek ne de yakacak satın alamıyordu. Bu sebepten köyde iliklerimize kadar ıslak, titreyerek kötü bir gece geçirdik. Burada kervansarayda bir seyyahın öldürülmüş olduğunu duymak beni cidden şaşırttı. Fakat sonradan öğrendim ki bu bölgenin insanları çok yoksulmuş. Aç olan bir insan, tek başına seyahat eden ve üstünde para olduğu umulan bir şahsın hayatına kastedebilir. Bu dünyanın her yerinde böyledir. Açlık insana her şeyi yaptırır⁴¹⁹⁷.”

11.3.4. Muzal/ Gündüzlü

11.3.4.1. Evler

Macfarlane, Gündüzlü Köyü'nde konakladığı yeri köyün en iyi durumdaki evlerinden birisi olarak tanımlamasına rağmen hakkında verdiği

⁴¹⁹⁷ Akdemir, 1989: 99

bilgiler bu yıllarda köy evlerinin genel harabeliklerini çarpıcı biçimde ortaya koymaktadır. Evin mimarisiyle ilgili ayrıntılı tanımlamalar yapan seyyah zemin katta bir ahırın, ahşap bir merdivenle ulaşılan üst katta ise odaların yer aldığını, odalar ve ahırları yalnızca çürümüş ve kırılmış durumda tahtaların ayırdığını, tepede kirişler ve çıplak kiremitlerin görüldüğünü, ahşap duvarların üzerinin alçıyla kaplanmasına rağmen bunların çoğu yerde döküldüğünü ve bu yüzden her yerden soğuk havanın girdiğini, pencereleri bulunmadığı için kapıların açılarak içerisinin aydınlatıldığını ve odanın bir ucunda geniş bir ocağın bulunduğunu söylemiştir:

“Musal hayal edilebilecek en romantik ve göz alıcı konumdaydı. Fakat evler ve caminin kendisi bile harap bir haldeydi ve yıkılacak gibiydi. Her yerde gözler yıkılmanın ve fakirliğin kolayca anlaşılan belirtilerinin işaretleriyle karşılaşıyordu. Odabaşı'nın, misafirperverliğin ruh kurtarıcı meziyetini uygulaması için ayırdığı ve bizim de konakladığımız ev köydeki en iyilerden birisiydi. Ahıra dönüştürülmüş zemin kat üzerinde büyük bir oda ve üstte daha küçük bir odadan oluşuyordu. Üstteki odaya çıkış evin dışında kaba bir merdivenle ya da bir çeşit sabit geniş merdivenle sağlanıyordu. Üstteki insanlar ve alttaki atları ayıran tek şey olan tahtalar arasında geniş boşluklar vardı ve birçok yeri çürümüş ve kırılmıştı. Tepede kirişler ve çıplak kiremitler bulunuyordu. Ahşap duvarlar bir alçı kaplama ya da sıvaya sahipti fakat bu alçı soğuk gece rüzgârının içeri girmesine neden olan deliklerle ve çatlaklarla doluydu. Hiç pencere yoktu. Işık girmesi istendiği zaman bir kapı açılıyordu. Fakat odanın ucunda iyi, geniş bir ocak ve dumanı dışarı taşıyan bir baca vardı. Bu ormanların ve ağaçların topraklarında yakıt yoksunluğu olmadığından çok büyük bir ateş yaktık⁴¹⁹⁸.”

⁴¹⁹⁸ Macfarlane, 1850a: 148

11.3.5. Ortaköy (?)

11.3.5.1. Kervansaray

Macfarlane bu kervansarayın ve içinde bulunduğu yerleşimin ismini vermemiştir. Ancak İnegöl'den Gündüzlü'ye giden yol üzerinde yer alan ve İnegöl'e bir saatlik mesafede bulunan bir yapı olduğunu söylemesi dolayısıyla Ortaköy Kervansarayı'ndan bahsediyor olması muhtemeldir. Seyyah hanın çevresindeki birkaç ev ile birlikte İnegöl'ün ardından hiç görülmeyen köy ve yerleşimlere ufak da olsa istisna oluşturan bir yer olduğunu söylemiştir. Tanımlamalarından anlaşıldığı kadarıyla kervansarayın mimari biçimi ve yapımında kullanılan malzemeler bir zamanlar önemli bir eser olduğunu ortaya koysa da bu tarihlerde terk edilmiş ve harabe bir yapı halindedir ve yolcuların konaklama ihtiyaçlarına cevap veremeyecek durumdadır:

“İnegöl'ün pazarlarında ve sokaklarında saat 8 30 olana kadar oyalandık ve sonra atlara bindik... Eğer çok büyük, devasa hana (hayranlık uyandırıcı biçimde yapılmış ve antik Roma harabelerinde bulunanlara benzeyen kalın, sert tuğlalardan inşa edilmişti) ve bu hanın biraz ilerisinde yer alan harabe durumdaki Türk evlerine bu isim verilmezse hiçbir şekilde bir köyün içinden geçmedik. Bu yere 9 35'de geldik. 200 yıl önce gezginlerin konaklaması için bazı hayırsever Müslümanlar tarafından inşa edilmiş olan çok büyük boyutlu bu han şimdi terk edilmiştir ve harabe haldedir⁴¹⁹⁹.”

⁴¹⁹⁹ Macfarlane, 1850a: 147

ONİKİNCİ BÖLÜM

İZNİK⁴²⁰⁰

Tezimiz sınırları içerisinde Bursa kent merkezinden sonra seyahatnamelerde en çok karşımıza çıkan yerleşim İznik'tir. İlk olarak Anadolu'nun en yoğun güzergâhlarından birisi üzerinde yer alan konumunun bu durumun oluşmasında rol oynadığı söylenebilir. Rennell İstanbul'dan gelerek Bursa'ya ve Bursa'dan doğuya uzanan, İznik'in de üzerinde kaldığı yolların Osmanlı Dönemi'nin en önemli güzergâhlarından birisi olduğunu tespit etmiştir⁴²⁰¹. Macfarlane İznik'in pazarının oldukça zengin olması ve çok çeşitli ürünlerin bulunabilmesinin nedenini Üsküdar'dan Anadolu'ya giden ana yollardan biri üzerinde kalması ve bir mola yeri olmasına bağlamıştır⁴²⁰². Joanne-Isambert ise İznik'in Yenişehir Kapısı'nda çıkıldıktan sonra eski bir Roma yolu ile karşılaştığını ve bu yolun yakın zamanlara kadar Bağdat ve Suriye'ye giden kervanların en sık kullandıkları yol olduğunu belirtmiştir⁴²⁰³.

Zaman zaman eşkıya tehdidi nedeniyle sakıncalı bulunmakla birlikte⁴²⁰⁴ Bursa'dan günübürlük olarak ziyaret edilip gezilebilmesi de asıl amaçları Bursa'yı görmek olan kişilerin İznik'e vakit ayırabilmesini sağlamıştır. Wilkins'e Bursa'daki konsolos yardımcısının söylediği üzere 20. yüzyılın başlarında İznik Bursa'ya gelen seyyahların günübürlük gezilerle ziyaret etmeyi alışkanlık haline getirdikleri bir yer haline gelmiştir. Bunun bir örneğiyle İznik'te iken karşılaşan Wilkins, sabah buraya gelen ve akşam için de başka planları olduğu için acele bir biçimde İznik'i gezen Amerikalı bir çiftten bahsetmiştir⁴²⁰⁵. Launay kendisinden önce farklı seyyahların değindiği gibi Bursa ziyaretlerinin İstanbul gezilerinin bir tamamlayıcısı olduğunu aynı

⁴²⁰⁰ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-90

⁴²⁰¹ Rennell, 1831: 264

⁴²⁰² Macfarlane, 1850a: 218

⁴²⁰³ Joanne, Isambert, 1861: 501

⁴²⁰⁴ Tournafort, 2005: 239. Cox 1880'li yılların sonunda dahi İznik yolunda eşkıyaların yer aldığını iddia etmiştir. Cox, 1887: 154

⁴²⁰⁵ Jebb, 1908: 37, 51

zamanda bu yolculuklara bu yıllarda İznik'e yapılacak gezilerin de dâhil edildiğini söylemiştir⁴²⁰⁶.

Ulaşım sistemindeki gelişmeler İznik'e yapılan ziyaretlerin sayısının artmasını sağlayan bir diğer etmen olmuştur. Özellikle 19. yüzyılın sonlarında hizmete giren demiryolu İstanbul'u ziyaret eden bir seyyaha gezisini İznik'e kadar uzatabilme imkânını vermiştir. Huart'ın da belirttiği gibi İstanbul'dan İznik'e gitmek için bir zamanlar uzun ve zahmetli bir yolculuk yapılması gerekmektedir. Ancak bu yıllarda Haydarpaşa'dan Mekece'ye kadar tren yoluyla ve buradan da kısa bir at veya araba yolculuğuyla İznik'e rahatça ulaşmak mümkün hale gelmiştir⁴²⁰⁷.

Önemli ve yoğun biçimde kullanılan güzergâhlar üzerinde kalması ve Osmanlı'nın en çok ziyaretçi çeken kentlerinden ikisi olan İstanbul ve Bursa'ya olan yakınlığı İznik'in seyahatnamelerde yer etmesini sağlayan etmenler olmakla birlikte seyyahların buraya yaptıkları ziyaretlerin nedenleri asıl olarak tarihte oynadığı rollerle bağlantılıdır. Seyyahlar Anadolu'ya genellikle önemli bir tarihi donanıma sahip olarak gelmektedirler. Haçlı seferleri başta olmak üzere tarihi boyunca geçirdiği savaşlar ve kuşatmalara sık sık yer verilmesi, bu yönünün seyyahları kente çeken özelliklerden biri olduğunu gösterir⁴²⁰⁸. Bu duruma değinen Vidua Bursa ile bir karşılaştırma yapmış, uzun bir geçmişi olmasına rağmen daha çok Türk tarihindeki olaylarla öne çıkan Bursa'ya göre İznik'in her döneme ait bir anıya sahip olduğunu belirtmiş ve bu nedenle kendisine daha çekici geldiğini söylemiştir⁴²⁰⁹.

İznik'in seyyahlar için en ilgi çekici yönlerinden bir diğeri ve belki de en önemlisi Hıristiyanlık açısından büyük önemi olan konsillere ev sahipliği yapmasıdır⁴²¹⁰. Lubenau İstanbul'dan yolculuk için izin alırken bu seyahati

⁴²⁰⁶ Launay, 1914: 193

⁴²⁰⁷ Huart, 1978: 23–24

⁴²⁰⁸ Dallaway, 1797: 164, 166, Hammer, 1818: 110, Gardane, 1809: 5–6, Kinneir, 1818: 25, Irby-Mangles, 1823: 490, Marcellus, 1839: 146, Walsh, 1836: 188, Burgess, 1835: 130, Texier, 2002: 149, Claridge, 1837: 165, Moltke, 1969: 58, Huart, 1978: 23, Launay, 1914: 212

⁴²⁰⁹ Balbo, 1834: 129–130

⁴²¹⁰ Chesneau, 1887:149, Dernschwam, 1987: 218, 319, Lubenau, 2012: 479, Brenner, 1824: 100, Dallaway, 1797: 166, Marindin, 1914: 106, Hammer, 1818: 99–100, Gardane, 1809: 5, Kinneir, 1818: 25, Salvatori, 1814: 633, Dearborn, 1819: 31, Marcellus, 1839: 145, Leeves, Barker, 1824: 189,

gerçekleştirme nedenlerinden birisini konsillerin gerçekleştirildiği İznik'i görmek arzusunun meydana getirdiğini söylemiştir⁴²¹¹. Grelot, bu konsil sayesinde dünyanın en ünlü kentlerinden biri haline geldiğini belirtmiştir⁴²¹². İznik'in tarihteki rolleri nedeniyle ilgi çektiğini belirten Vidua burada düzenlenen iki konsili bu yerin hatıralarda yer etmesinin ve tarih içinde önemli bir yeri olmasının nedenleri arasında saymıştır⁴²¹³. Briand burada düzenlenen iki konsilin İznik'in şöhretine katkıda bulunan en önemli olaylar olduğunu ifade etmiştir⁴²¹⁴. Jerningham'ın İznik'te dünyanın her yerindeki Hıristiyanlara daima ilginç gelebilecek kalıntıların bulunduğunu söylemesi Hıristiyanlık tarihi açısından sahip olduğu önemle bağlantılı yapılan bir değerlendirmedir⁴²¹⁵. Cox eski eserlere ve antikalara meraklı kişilerin dahi İznik'i öncelikle erken Hıristiyanlık dönemindeki rolü nedeniyle ziyaret ettiklerini, anıt ve kalıntıların da Hıristiyanlıkla bağlantılı olayları akla getirdiğini belirtmiştir⁴²¹⁶. Launay da tarihte çok önemli roller oynamasına rağmen İznik'i ünlü yapan olayın asıl olarak konsiller olduğunu söylemiştir⁴²¹⁷.

Seyyahların gözünde İznik'i çok önemli ve ilgi çekici hale getiren sebeplerin bu tür tarihi olaylarla ilişkisi bu olaylarda yer eden veya yer ettiği düşünülen yapılara daha çok yer verilmesini beraberinde getirmiştir. Haçlı Seferleri sırasında direnmesine rağmen kentin ele geçirilmesini engelleyemeyen surlar belki de diğer yapıların da eksikliği dolayısıyla çok ayrıntılı biçimde ele alınmış, ancak özellikle savaşlardaki rolü ve bu savaşlarla ilişkili kısımları ön plana çıkarılmıştır. Birinci konsilin düzenlendiği Konstantin Sarayı ve yedinci konsilin gerçekleştirildiği Ayasofya Kilisesi de seyyahların çok fazla merak ettiği yapılardır. Ancak surların aksine bunları tespit etmek kolay olmamıştır. Özellikle Konstantin Sarayı'nın uzun yıllar

Barker, 1824: 450, Walsh, 1836: 188, Texier, 2002: 151–154, Claridge, 1842: 165, Monk, 1851: 77, Murray, 1854: 185, Joanne, Isambert, 1861: 499, Busch, 1870: 151, Kammond, 1878: 293, Huart, 1978: 23, Launay, 1914: 212

⁴²¹¹ Lubenau, 2012: 479

⁴²¹² Grelot, 1998: 33

⁴²¹³ Balbo, 1834: 131

⁴²¹⁴ Briand, 1829: 47

⁴²¹⁵ Jerningham, 1873: 272

⁴²¹⁶ Cox, 1887: 313, 315

⁴²¹⁷ Launay, 1914: 212

önce ortadan kalktığı için herhangi bir izi tespit edilememiş hatta tam konumu da belirlenemediği için tiyatro başta olmak üzere başka yapılara ait kalıntılarla bu saray ilişkilendirilmeye çalışılmıştır. Camiye dönüştürülmüş olan Ayasofya Kilisesi ise kullanım dışı kalmasına ve harabeye dönmesine rağmen büyük oranda ayakta kalabilmiş bir yapı olmuştur. Buna rağmen seyyahların çoğu bu kilise yerine Koimesis Kilisesi'nin ilk konsilin gerçekleştirildiği yer olduğunu düşünmüş ve bu nedenle Ayasofya'dan daha çok ziyaret ederek daha fazla tanımlamasını yapmışlardır. İznik'e günübürlük gezilerin yapılabildiği bir tarihte gelen Wilkins bu tür bir ziyareti tercih etmemiş ve bunun nedeni olarak kısa ziyaretlerin kenti ve anıtlarını ayrıntılı biçimde incelemeyi olanaksız hale getirmesini göstermiştir. Belirttiği üzere böylesi bir gezide bir rehber kitabın yardımıyla ziyaret edilen anıtlar da büyük oranda yalnızca surlar ve bazen İznik konsilinin düzenlendiği kilise ile sınırlı bırakılmaktadır⁴²¹⁸.

İznik'i ziyaret eden seyyahlar içinde buradaki Osmanlı eserlerinin mimari tarihi içindeki yerinden haberdar olan seyyahlar da vardır. Bu kişiler İznik'in Osmanlı eserlerinin de üzerinde durmuş olmalarına rağmen sayıları çok azdır. En çok ele alınan yapı ise Yeşil Cami'dir ve özellikle minaresindeki çini bezemeleri ve devşirme olarak kullanılan sütunlarıyla dikkat çekmiştir. Nilüfer Hatun İmaretı de seyahatnamelerde yer etmesine rağmen bu durum bazen Osmanlı öncesi bir yapı olarak düşünülmesinden kaynaklanmıştır. İznik'in ilgi çeken yapılarıyla ilgili ipucu veren bir örnek olarak alınabilecek Launay, ilk olarak İznik'in genel bir mimari tanımlamasını yapmış daha sonra bunların arasında hoş bir görünüm yanında tarihiyle dikkat çekernelere özel olarak değineceğini belirtmiştir. Ele aldığı eserler de bu paralelde Koimesis Kilisesi, bir hamam zannettiği Nilüfer Hatun İmaretı, Tiyatro, İmparatorluk Sarayı olarak düşündüğü yapı kalıntıları, Ayasofya Kilisesi, Surlar ve Yeşil Cami olmuştur⁴²¹⁹.

Burada örneklerini verdiğimiz gibi İznik'i ziyaret etmek için seyyahların pek çok sebebi vardır ve İznik'ten bahsettiğini gördüğümüz elimizdeki

⁴²¹⁸ Jebb, 1908: 51

⁴²¹⁹ Launay, 1914: 216

seyahatnamelerin sayısı da bu ziyaretlerin yoğunluğunu kanıtlamaktadır. Bununla birlikte bazı seyyahlar İznik'in hak ettiği kadar ilgi görmediği ve ziyaretçi çekmediğinden yakınmışlardır. Örneğin Moustier Anadolu'daki yerleşimler arasında ziyaretçileri en çok etkileyen yerlerden biri olmasına rağmen seyyahların İznik'ten çok az bahsetmesi ve sanatçıların bu ilham verici yere nadiren gelmesini anlamlandıramadığını ifade etmiştir⁴²²⁰. Jerningham ise burayı ziyaret eden seyyahların sayısına oranla hakkında verilen bilgilerin çok yetersiz kaldığını ifade etmiştir⁴²²¹. Bu tür düşünceler İznik'in pek çok zenginlik ve ilgi çekici özelliklere sahip olduğunun seyyahlar tarafından da fark edildiğini göstermektedir.

12.1. GENEL GÖRÜNÜM⁴²²²

Ele aldığımız seyyahlar içinde yalnızca Bedrüddin el Gazzi büyük ve güzel olarak tanımladığı İznik'in her yönden diğer Türk şehirlerine üstün olduğunu söylemiş ve binalarını, sokaklarını, evlerini öven ifadelere yer vermiştir⁴²²³. İznik'in genel kent dokusu ile ilgili diğer seyahatnamelerde karşımıza çıkan cümleleri ise çoğunlukla hayal kırıklığı ve şaşkınlığın etkisiyle yazıya dökülmüş olduğu hissedilen tanımlamalar oluşturmuş ve hayallerde geçmiş ihtişamıyla canlandırılan İznik ile ziyaret ettikleri dönemdeki hali arasındaki derin zıtlık özellikle bahis konusu edilmiştir. Bu nedenle surlar ve az sayıdaki seyahatnamede karşımıza çıkan birkaç diğer yapının haricinde genel kent ve mimari doku tanımlamalarında yapılardan ziyade İznik'in terk edilmiş ve harabe halini ortaya koymayı amaçlayan aktarımlara yer verildiği, yapıların çoğunlukla çeşitli nedenlere bağlanan harabeliğini ön plana çıkarmak için yıkıntı halleriyle ele alındıkları görülür. Bu bölümlerde diğer yapılara göre evlere daha fazla yer verilmesinin nedeni sefil, harabe, köhne gibi sıfatlarla nitelendirilmelerinin de ortaya koyduğu

⁴²²⁰ Moustier, 1864: 235

⁴²²¹ Jerningham, 1873: 268–269

⁴²²² Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek–91

⁴²²³ Kamil, 1937: 43.

üzere büyük oranda İznik'in sefalet halini ve seyyahların ziyaret ettikleri tarihlerde bir köy niteliğinde olan durumunu en iyi biçimde aksettiren yapılar olduklarının düşünülmesiyle bağlantılı olmalıdır. Tanımlamaların ortak yönleri de eskiden büyük ve güzel bir yerleşim olan İznik'in tamamen harap olmuş ve küçülmüş bir köy haline geldiği⁴²²⁴; surlar haricinde eski kentin az sayıdaki harabelerinin ancak yer yer görülebildiği⁴²²⁵; Türk anıtlarının da benzer biçimde yıkılmaya yüz tuttuğu⁴²²⁶; eski tarihi ve görkemiyle karşılaştırıldığında kasvetli, acı verici ve şaşkınlık meydana getiren bir görünüme büründüğü⁴²²⁷ ve büyük bölümünün tarlalardan ve boş arazilerden ibaret olduğudur⁴²²⁸.

İznik'in harabe ve terk edilmiş görünümüne yer verilmesinin nedeni bazen yalnızca beklentilerin tam tersi bir manzaranın yol açtığı hayal kırıklarıyla açıklanabilir. Bununla birlikte bazı seyyahların çok bariz biçimde tek amacı Osmanlı İmparatorluğu'nun uygar dünyaya ayak uyduramayan, ihmalkâr ve tahrip edici bir devlet olduğu yönünde oluşturulmak istenen imaj için İznik'i bir kanıt olarak sunmaktır. Bu yüzden Osmanlı'nın fethine kadar önemli bir kent olduğu, Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle birlikte bütün yapılarının ortadan kaldırıldığı, mevcut olanların harabe hale geldiği, eski görkeminden uzaklaşarak terk edilmiş bir köye dönüştüğü söylenir. Böylece

⁴²²⁴ Dernschwam, 1987: 216, 217, Lubenau, 2012: 515, Simeon, 2007: 33, Lucas, 1714a: 65, 69, Pocke, 1772: 310, Dallaway, 1797: 168, Leake, 1823: 8, Browne, 1820: 146, 147, Salvatori, 1814: 633, Kinneir, 1818: 23–24, Irby-Mangles, 1823: 490, Balbo, 1834: 130, 131, Dearborn, 1819: 30–31, Marcellus, 1839: 146, 153, Leeves, Barker, 1824: 189, Barker, 1824: 450, Walsh, 1836: 181, Keppel, 1831: 164–165, Porter, 1835: 226, Texier, 2002: 149, Moltke, 1969: 58, Poujoulat, Michaud, 1840: 183, Macfarlane, 1850a: 211, 217, Monk, 1851: 78, Murray, 1854: 184, Perrot, 1864: 51–52, Moustier, 1864: 238, 240, Benjamin, 1867: 118–119, Busch, 1870: 150–151, Kammond, 1878: 293, Jebb, 1908: 43, Launay, 1914: 210, 212, Gide, 1948: 12

⁴²²⁵ Dernschwam, 1987: 319, Capper, 1785: 102–103, Dallaway, 1797: 168, Marindin, 1914: 106, Hammer, 1818: 110–111, Kinneir, 1818: 23–24, Irby-Mangles, 1823: 490, Marcellus, 1839: 146, 153, Walsh, 1836: 182, 188, 189, Porter, 1835: 226, Texier, 2002: 149, Moltke, 1969: 58, Poujoulat, Michaud, 1840: 183, Macfarlane, 1850a: 211, 217, Monk, 1851: 78, Perrot, 1864: 51–52, Moustier, 1864: 238, 240, Benjamin, 1867: 118–119, Jebb, 1908: 43, Launay, 1914: 210, 212

⁴²²⁶ Dallaway, 1797: 169, Leake, 1823: 11, Balbo, 1834: 130, 131, Porter, 1835: 226, Macfarlane, 1850a: 211, 217, Monk, 1851: 78, Perrot, 1864: 51–52, Moustier, 1864: 238, 240,

⁴²²⁷ Lubenau, 2012: 519, 520, Lucas, 1714a: 65, 69, Dallaway, 1797: 168, Balbo, 1834: 130, 131, Walsh, 1836: 181, Poujoulat, Michaud, 1840: 183, Macfarlane, 1850a: 211, 217, Monk, 1851: 78, Jerningham, 1873: 267, Launay, 1914: 210, 212

⁴²²⁸ Leake, 1823: 8, Browne, 1820: 146, 147, Hammer, 1818: 110–111, Kinneir, 1818: 23–24, Marcellus, 1839: 146, 153, Leeves, Barker, 1824: 189, Walsh, 1836: 181, Porter, 1835: 226, Poujoulat, Michaud, 1840: 183, Fellows, 1839: 109–110, Macfarlane, 1850a: 211, 217, Stanley, 1883: 78, Perrot, 1864: 51–52, Moustier, 1864: 238, 240, Benjamin, 1867: 118–119, Launay, 1914: 210, 212

Osmanlı öncesi ve sonrası görünümü arasında çarpıcı bir tezatlık olduğu vurgulanmaya çalışılır.

Türk hâkimiyetiyle birlikte önemini kaybettiği şeklindeki aktarımlar büyük oranda genel görünümüyle paralel biçimde değerlendirilir. Ancak bazı seyyahlar böylesi düşüncelere sahip olduklarını yazıya geçirerek daha açık biçimde ortaya koymuşlardır. Walsh tarihi bazı bilgiler vermek istemiş, Bizans İmparatorluğu zamanında ve özellikle Theodore Lascaris tarafından başkent yapıldığı dönemde İznik'in hanedanlığın başkenti haline geldiğini, Türkler tarafından fethedilmesine kadar büyümesini devam ettirdiğini belirtmiştir. Hatta 1677 yılı gibi geç bir tarihte 10.000 Rum'un yaşadığı kalabalık bir kent olduğunu ve geçmiş görkemini yansıtan eserlerin bu tarihlerde dahi görülebildiğini iddia etmiştir. Seyyaha göre geçmişinin görkemini yansıtan bu anıtların ortadan kaldırılmasının ve İznik'in terk edilmiş bir yer haline gelmesinin tek sorumlusu Türklerdir⁴²²⁹. Launay da İznik'in Türk hâkimiyeti altına girdikten sonra yalnızca birkaç yıl ayak durabildiğini ancak her şeyi yok eden Türk elinin burayı da harap hale getirdiğini söyleyerek yanlı görüşlerin bir diğer örneğini vermiştir⁴²³⁰. Eski eserlerin mevcut olmaması ve bazı önyargılı düşünceler Bursa'da olduğu gibi bunların Osmanlı yapılarına dönüştürüldüğü yönünde fikirleri de beraberinde getirmiştir. Porter yine harabe hale gelmiş olan camilerin eski pagan tapınaklarının malzemeleriyle inşa edilmiş yapılar olduklarını iddia etmiştir. Ayrıca İznik'i barbarların sefil bir köyü olarak tanımlaması da yıkımlardan dolayı Osmanlı'yı suçladığının bir kanıtı olarak alınabilir⁴²³¹. Jerningham da muhtemelen Yeşil Cami olan ancak ismini Yeni Cami olarak kaydettiği caminin eski bir Bizans yapısının üzerinde yükseldiğini ve yanında da bir başka Bizans yapısının bulunduğunu aktarmıştır. Bu diğer yapı da muhtemelen Nilüfer Hatun imareti olmalıdır⁴²³².

Osmanlı'nın tüm yapıları yok eden vandalist bir ulus olduğu yönünde oluşturulmak istenen bu tür düşüncelerin objektif bir bakış açısına sahip olduğunu söylemek mümkün değildir. İznik'in eski yerleşimine ait kalıntılar

⁴²²⁹ Walsh, 1836: 188

⁴²³⁰ Launay, 1914: 215–216

⁴²³¹ Porter, 1835: 226

⁴²³² Jerningham, 1873: 278

Osmanlı Dönemi'nde değil sur yapımı gibi nedenlerle Bizans Dönemi'nde ortadan kaldırılmıştır. Seyyahların surlarda keşfettikleri çok sayıda devşirme de bu durumu doğrulamaktadır. Ayrıca İznik'in terk edilmiş görünümünün Osmanlı'nın eline geçmesinin kısa bir süre sonrasında dahi hissedildiğini yani tarihinin Osmanlı hâkimiyeti öncesine gittiğini 1333 yılında kente gelen İbn Batuta kanıtlamaktadır. Seyyah İznik'in bu tarihlerde hemen hemen boş, evlerinin terk edilmiş halde olduğunu ve burada yaşayanların sadece sultanın askerleri ile hizmetkârlarından oluştuğunu söylemiştir⁴²³³. Yine kendisinden kısa bir süre sonra İznik'e zorunlu bir seyahat gerçekleştiren Palamas surların dışından yüksek bir yerden yaptığı gözlemde kentte uzun, haşmetli surlar ve çok sayıda bina görülmesine rağmen bunların terk edilmiş durumda olduklarını belirtmiştir⁴²³⁴. Seyyahların genel kent dokusu hakkındaki aktarımlarında surlar içindeki boş alanlara özellikle vurgu yapmalarının nedeninin de bir zamanlar bu alanların tamamen yapılarla kaplı olduğu şeklinde bir izlenim meydana getirmek olduğu hissedilmektedir. Şüphesiz bu tür bir düşüncede İznik'in her yerinde kendini gösteren kalıntıların ve moloz yığınlarının rolü vardır. Ancak bu duruma değinerek surların çevrelediği bu alanların büyük bölümünün bahçeler ve tarlalar olarak kullanıldığını ilk kez İbn Batuta ifade etmiştir. Böylece gerçekten bu yerlerde bir zamanlar yapılar mevcutsa da bunların ortadan kaldırılmasından Osmanlı'nın sorumlu olmadığını ortaya koymuştur⁴²³⁵.

Her ikisi de 14. yüzyılda İznik'i ziyaret eden İbn Batuta'nın ve Palamas'ın da doğruladığı üzere Osmanlı fethinin ilk yıllarında dahi İznik kapladığı alana oranla oldukça yetersiz bir nüfusa sahiptir. Bu terkedilmişlik hali ilerleyen yüzyıllarda daha da fazlalaşmıştır. Ancak İznik'in Roma ve Bizans dönemlerinin büyük ve önemli bir kenti olduğu tartışılmayacak bir gerçek olmasına rağmen bazı seyyahların iddia ettiği gibi eski görkeminden uzaklaşmasının nedeni Osmanlı hâkimiyetine girmesi değildir. Eski eserlerinin ortadan kalkması, nüfusunun giderek azalıp en sonunda terk

⁴²³³ Parmaksızoğlu, 1971: 46, Aykut, 2005: 297

⁴²³⁴ Arnakis, 1951: 109.

⁴²³⁵ Parmaksızoğlu, 1971: 46, Aykut, 2005: 297

edilmiş bir köy haline dönüşmesi uzun, kademeli bir sürecin sonunda meydana gelmiş bir durumdur ve farklı nedenleri vardır. İznik'in stratejik ve ticari açıdan gerilemesi nedeniyle önemini kaybetmesinin, nüfusundaki azalma ile birlikte sahip olduğu eserlere yönelik ihmalkârlığa ve ilgisizliğe yol açtığı, bakımsız kalan binaların da zaman içinde harap hale geldiği çok açıktır. Yapıların harabeliğinin genel olarak savunulduğu biçimiyle farklı kültürlerin izlerini yok etme anlayışının bir sonucu olmadığı en önemli kanıtı da Osmanlı'nın kendi kültürel mirası olan eserlerin benzer bir olumsuzluktan etkilenmiş olmasıdır. Ekonomik olgular, vakıf sistemindeki bozulmalar gibi sebepler özellikle 19. yüzyılda İznik'te bu durumun çok çarpıcı bir hal almasına neden olmuştur. Erken Osmanlı mimarisinin en önemli eserlerinin terk edildiğini, kullanılmayan camilerin, hamamların ve diğer yapıların hızla çöküş sürecine girdiğini fark eden seyyahlar da Osmanlı'yı vandalist tutumu dolayısıyla değilse bile kendisinden önceki kültürlerin mirasına olduğu gibi kendi atalarının yadigârı olan eserlere dahi sahip çıkamaması ve yok olmalarına göz yumması nedeniyle eleştirmiştir. Örneğin Macfarlane Bizans Dönemi'nde olduğu gibi Osmanlı'nın erken yüzyıllarında da oldukça önemli olduğunu bildiği İznik'te Türklerin bir hamam ve iki cami dışında her şeyin harabe hale gelmesine müsaade ettiklerinden yakınmıştır⁴²³⁶.

İznik'in zaman içinde terk edilmesinin nedenlerinden birisinin insan sağlığını tehdit eden bir konumda yer alması olduğu söylenebilir. Texier'in de kendisine atıf yaparak üzerinde durduğu üzere⁴²³⁷ eserini MÖ 1. yüzyılda yazmış olan Strabon dahi İznik'in Bithynia'nın merkezi ve çok verimli bir yerinde kurulu olmasına rağmen havasının sağlık için iyi olmadığını kaydetmiştir⁴²³⁸. Seyyahlardan bir kısmı da özel olarak bu duruma değinmişlerdir. Pullinger 1739 yılındaki ziyaretinde dağlardan gelen durgun sulardan dolayı havasının sağlığa zararlı olduğunu söylemiştir⁴²³⁹. Hammer gölün bataklık kısmından zehirli buharlar yükseldiğini ve bunun tahammül

⁴²³⁶ Macfarlane, 1850a: 217

⁴²³⁷ Texier: 2002: 150

⁴²³⁸ Strabon, 2000: 59

⁴²³⁹ Drew, Naourt ve Stroud, 1985: 45

edilemez bir rahatsızlık meydana getirdiğini ifade etmiştir⁴²⁴⁰. Gardane havasının sağlıksız olduğunu tekrarlamıştır⁴²⁴¹. Macfarlane yaptığı ziyarette sıtma rahatsızlığı çeken çok sayıda kişiyle karşılaşmış ve kendisi de burada iken bu hastalığa yakalanarak acilen Bursa'ya dönmek zorunda kalmıştır⁴²⁴². Bununla birlikte çok önemli ticari ve askeri yollar üzerinde bulunması bu olumsuzluğunun uzun yıllar göz ardı edilmesini sağlamıştır. Fakat Osmanlı Dönemi'nde ticari yolların değişmesi nedeniyle İznik ekonomik sistemin dışında kalmıştır. Bu yüzden Bursa bir ticaret merkezi ve Anadolu'nun ana ipek üreticisi olarak gelişirken İznik bir köy derecesine düşmüş, halkı da daha iyi yaşam şartları sürdürmek için farklı yerlere göç etmiştir⁴²⁴³. Perrot diğer seyyahlarda karşılaşmadığımız bir bilgiyle ziyaretini gerçekleştirdiği 1857 yılının 40 yıl öncesinde nüfusun iki katı olduğunu ancak ipekböcekleri ve üzümelerde meydana gelen hastalıklar nedeniyle geçim kaynaklarını yitiren halkının burayı terk ettiğini söyleyerek ekonomik kaygıların şehrin terk edilme nedenleri arasında olduğunu ortaya koymuştur⁴²⁴⁴.

İznik'teki yapıların zarar görmesi ve ortadan kalkmasına neden olan en önemli etmenler ise doğal afetler ve savaşlardır. İznik'in harabe halini ve eski eserlerin mevcut olmamasını barbar olarak nitelendirdikleri Bizans ve Osmanlı'nın bu yapıları ortadan kaldırmasına bağlayanların yanında Bursa'da olduğu gibi savaşlar, doğal afetler ve zamanın getirdiği diğer etmenlerle ilişkilendiren seyyahlar da mevcuttur. Özellikle İznik'in tarihini derinlemesine inceleyen ve tarihi boyunca savaşlar ve doğal afetlere maruz kaldığını öğrenen seyyahların bu tür sonuçlara ulaşmaları daha kolay olmuştur.

İznik'te özellikle surlardaki duvar işçiliği farklılıkları genel olarak savaşlarla ilişkilendirilmiştir. Bunun dışında kuşatılması, ele geçirilmesi ve yağmalanması ile ilgili yapılan anlatımlar özel bir yapıdan çok kentin genelinde sebep olduğu yıkımlarla açıklanmıştır ve bazı seyyahlara göre

⁴²⁴⁰ Hammer, 1818: 111

⁴²⁴¹ Gardane, 1809: 6

⁴²⁴² Macfarlane, 1850a: 212–213

⁴²⁴³ Arnakis, 1951: 114–115

⁴²⁴⁴ Perrot, 1864: 52

antik kent kalıntılarının hiçbir örneğinin görülmemesinin başlıca nedeni savaşlardır. Marcellus, Tyr ve Kudüs kentlerinden sonra en fazla İznik'in kuşatmaya maruz kaldığını ve bu kuşatma ve savaşlar nedeniyle sürekli olarak kentin tahrip edildiğini belirtmiştir⁴²⁴⁵. Dupré, uzun yıllar boyunca İznik'in İzmit ile metropolitlik unvanı için çekişmesi yüzünden iki kent arasında uzlaşmaz bir nefret meydana geldiğini ve bu muhalefet nedeniyle daima farklı grupları takip etmelerinin Roma İmparatorluğu'nu yıkan iç savaşlar sırasında İznik'in felaketine neden olduğunu söylemiştir⁴²⁴⁶. Benzer biçimde Marcellus, İznik tarihi hakkında edindiği bilgilerden bahsederken iki kent arasındaki rekabet ve mücadelelerin her ikisinin de felaketine neden olduğunu tekrarlamıştır. Ayrıca her ne kadar sonuçsuz kalsa da 727 yılında 100.000 kişilik bir Müslüman ordusu tarafından kuşatıldığını, daha sonra Konya sultanları yani Selçuklular tarafından fethedildiğini ancak 1097'da Haçlıların yardımıyla geri alınarak Bizans İmparatorluğu'na teslim edildiği bilgilerini de vermiştir⁴²⁴⁷. Texier'e göre İznik'in tahribatıyla sonuçlanan savaşların en erken tarihli MS 259 yılında Bitinya'nın tamamında büyük tahribat meydana getiren İskit akınlarıdır. İznik'i ele geçirerek yağmalayan İskitler, Kyzikos üzerine yürümüşler ancak bu amaçlarına ulaşamayarak tekrar geri dönüp bu kez kenti yakmışlardır⁴²⁴⁸ ve günümüzde de surlarda görülen antik dönem kalıntılarının büyük bölümü İskit saldırısının sonunda tahrip olan yapılara aittir. Texier, İznik'in bir sonraki tahribatının 1183 yılında tahta çıkışından kısa bir süre sonra kendisine boyun eğmediği gerekçesiyle kenti ele geçiren Andronikos Komnenos tarafından gerçekleştirildiğini söylemiştir⁴²⁴⁹. Keppel, nüfusundaki azalmayı yine savaşlarla bağdaştıran bir seyyahıdır. Ancak diğer seyyahlardan farklı biçimde bizzat maruz kaldığı kuşatma ve istilaların değil, halkının savaşlarda yer almasının buna neden olduğunu söylemiştir. Belirttiği üzere 1830'lu yıllardaki savaşlarda neredeyse tüm İznik halkı Rusya'ya karşı

⁴²⁴⁵ Marcellus, 1839: 146

⁴²⁴⁶ Dupré, 1819: 8

⁴²⁴⁷ Marcellus, 1839: 145–146

⁴²⁴⁸ Bu işgalin etkisi 259–269 yılları arasında yapılan çalışmalarla giderilmiştir. Eyice, 2001a: 543.

⁴²⁴⁹ Texier, 2002: 151, 161

savaşmak için cepheye gönderilmiştir⁴²⁵⁰. Moustier'in eski anıtların parçalarının daha sonraki dönemlere ait yapılarda devşirme malzeme olarak görülebileceğini ifade etmesi yine yapıların bu şekilde yok edildiği düşüncesine sahip olduğunu akla getirebilir. Ancak İznik'in tarihine yer verirken uğradığı depremler, savaşlar ve istilaların erken dönem anıtları üzerinde meydana getirdiği tahribatlardan bahsetmiş ve yok olmaların nedenini bu felaketlerle ilişkilendirmiştir. Ayrıca bir yerleşimin bulunduğu konumun yeni bir yerleşim katmanıyla işgal edilmesinin tarihin doğal sürecinin sonucu ve Roma, Bizans dönemlerinde de karşılaşılan bir durum olduğunu ifade etmiştir⁴²⁵¹. Cox, eski görkemini yitirmiş olmasını depremlerle birlikte savaşlara bağlaması nedeniyle bu duruma yine gerçekçi bir yaklaşım sergiliyor gibi görünmektedir. Ancak savaşların meydana getirdiği yıkımları yine yanlı ve önyargılı biçimde sürekli olarak Müslümanlar, Selçuklular ve Osmanlılara bağlamıştır⁴²⁵².

Marmara Bölgesi'ni etkileyen ve her seferinde yapılara büyük zarar veren depremler İznik'te de önemli hasarlara yol açmış olmalıdır. MS 123 tarihinde büyük bir deprem İznik'i harabeye çevirmiş ve ayağa Hadrian tarafından kaldırılmıştır. Bir deprem bölgesinde yer almasından ötürü 358, 362 ve 368 depremlerinde de büyük zarar gören kenti geniş çaplı imar faaliyetleri ile ayağa kaldıran bu kez imparator I. Justinianos olmuştur⁴²⁵³.

Bursa'da az sayıda olsa bile, bazı depremlere bizzat şahit olanların aktardıkları sayesinde depremlerin yapılar üzerindeki etkilerini daha açık biçimde belirleyebilmek mümkündür. İznik'te ise bu şekilde felaketleri bizzat yaşayanlar ve hatta depremin sonrasında ziyaret ettiği kentte bu felaketin etkilerini aktaran kişilere rastlamak mümkün olmamaktadır ve depremin yapılara etkisi ancak bazı tarihi kaynaklara dayanarak tahmini olarak yapılabilmektedir. İlk olarak İznik'in harabe görünümünden oldukça etkilenen Lubenau bu manzaranın insan elinden çıkmasının mümkün olmadığını ve büyük bir olasılıkla şiddetli bir depremin kenti harap ettiğini söylemiştir. Bu tür

⁴²⁵⁰ Keppel, 1831: 165

⁴²⁵¹ Moustier, 1864: 237

⁴²⁵² Cox, 1887: 313–314

⁴²⁵³ Eyice, 2001a: 543

depremlerden birisine örnek olarak da 372 yılındaki felaketi örnek vermiştir⁴²⁵⁴. Hammer İznik'in ilk yerleşiminin depremlerle tamamen ortadan kalktığını söylemiş, bu depremlerden özel bir tanesine yer vermemiştir⁴²⁵⁵. Marcellus 11 Ekim 368'deki bir depremin kenti neredeyse yok ettiğini, ancak depremin ardından kentin harabelerinden yeniden doğduğunu İznik tarihi hakkındaki araştırmalarına dayalı olarak aktarmıştır⁴²⁵⁶. Depremlerin İznik'teki etkileri üzerinde en çok duran seyyahlardan olan Texier, eski yerleşime ait sağlam bir yapıyla karşılaşılmasını bu doğal afetin büyük zararlara yol açmasına bağlamış ve yer aldığı arazinin alüvyondan oluşması nedeniyle ağır kütleleri taşımaya uygun olmamasının da meydana gelen zararı arttırdığını ifade etmiştir. İlk olarak MS 120 yılında gerçekleşen depremden söz eden seyyah, bu felaketin İznik şehrine büyük zarar verdiğinden bahsetse de zarar gören yapılara tek örnek olarak surları göstermiş ve Hadrian'ın surları tamir ettirdiği gibi doğu ve güneydeki kapıları da bu felaketin ardından yaptırdığını belirtmiştir. Daha sonra imparator Valens zamanında da İznik şehrinde depremler meydana geldiğini, binaların çoğunun bu depremler nedeniyle hasara uğradığını ve bunların imparatorun destek ve yardımlarıyla yeniden yapıldığını söylemiştir⁴²⁵⁷. Murray 325 yılında bir depremlerle yıkılan İznik'in 368'de Valens tarafından ayağa kaldırıldığını söylemiştir⁴²⁵⁸. Aynı bilgiler Joanne-Isambert⁴²⁵⁹ ve Busch⁴²⁶⁰ tarafından da tekrarlanmıştır. İznik'in zengin ve kalabalık bir yerleşim olduğu yönünde bilgiler verdiğini gördüğümüz en geç tarihli kaynak olan VII. Konstantinos'tan sonra bu tür bir tanımlamaya rastlanmamasının nedeni ise 1065 yılındaki deprem olmalıdır. Zira bu büyük depremin surlar ve kiliselerin de dâhil olduğu biçimde pek çok yapıya zarar verdiği bilinmektedir⁴²⁶¹.

⁴²⁵⁴ Lubenau: 515–516

⁴²⁵⁵ Hammer, 1818: 99

⁴²⁵⁶ Marcellus, 1839: 145

⁴²⁵⁷ Texier, 2002: 151, 154, 167

⁴²⁵⁸ Murray, 1854: 185

⁴²⁵⁹ Joanne, Isambert, 1861: 499

⁴²⁶⁰ Busch, 1870: 151

⁴²⁶¹ Eyice, 2001a: 543

Genel kent görünümü ve mimari doku hakkında yine çok yoğun aktarımlar yapıldığını gördüğümüz Bursa'da en fazla camilere değinilmiştir. Ancak camiler haricinde bu bölümlerde Bursa'nın sahip olduğu çok çeşitli yapılar hakkında da bilgiler verildiği görülebilmektedir. İznik'te ise ayrı biçimde ele alındıkları bölümlerde olduğu gibi genel mimari doku tanımlamalarında da büyük oranda surlara yer verilmiştir. Hatta seyyahların İznik ile ilgili ilk cümlelerini çoğunlukla surların mutlaka dâhil edildiği genel tanımlamalar meydana getirmiştir. Surların kent manzarasında öne çıkıyor olmasının yanında yılların tahribatından kaçmayı başarması, dikkat çekebilecek diğer yapıların eksikliği ve tarihte oynadığı roller gibi nedenlerle de ilgi gördüğü söylenebilir. Roma, Bizans ve Osmanlı dönemlerine ait diğer yapıların genel görünümdeki yerlerine değinen seyyahlar ise çok azdır. Bu eserlerin büyük bölümünün İznik'in genel bozulmuşluğuyla paralel biçimde kullanım dışı kaldığı ve yıkılmaya terk edildiği doğrudur. Ancak ayakta kalmayı başarmış yapılara da mimari doku tanımlamalarında yer verilmesi çok fazla tercih edilmemiştir.

İznik'teki yapılarla ilgili genel bilgiler verdiğini söyleyebileceğiniz ilk seyyah olan Bedrüddin el Gazzi sadece binalarının kale gibi sağlam, evlerinin de güzel olduğunu belirtmiştir⁴²⁶². Browne'un belirttiği üzere 19. yüzyılın başlarında manzarada öne çıkan yapılardan birisi yolun sağında ve küçük bir yükselti üzerinde bulunan Yenişehir'in valisine ait büyük beyaz bir köşktür⁴²⁶³. Gardane İznik'teki hiçbir yapıyı ayrıntılı biçimde ele almamış, vermiş olduğu genel kent dokusu tanımlaması dâhilinde ise çok ufak ayrıntılarla öne çıkan yapılardan kısaca bahsetmiştir. Bu yapılar kapıları ve kuleleriyle birlikte surlar, girişinde yeşil bir sütunun görüldüğü Ayasofya olması muhtemel bir cami ve Koimesis Kilisesi'dir⁴²⁶⁴. Macfarlane uzaktan görünümünde surlar dışında yapılara yer veren nadir seyyahlardan biridir ve Bizans Dönemi kule ve surlarının haricinde Türk Dönemi kubbelerin ve minarelerin de manzarada

⁴²⁶² Kamil, 1937: 43.

⁴²⁶³ Browne, 1820: 147

⁴²⁶⁴ Gardane, 1809: 6

yer ettiğini ifade etmiştir⁴²⁶⁵. Joanne-Isambert'in seyahatnamesinde Ayasofya ile Yenişehir Kapısı arasında yer alan yapıların kısa bir listesi verilmiştir. Burada sırasıyla eski bir han, yarı yolda İznik müteselliminin köşkü, eski tiyatronun kalıntıları, bir ayazma ve Yenişehir'in kapısının dışında da eski Roma yoluna ait kalıntıların görülebildiği kaydedilmiştir⁴²⁶⁶. Busch ise kentte kapılar ve kuleleriyle surların haricinde, bir su kemeri ve Theodoros'un sarayı olarak adlandırılan bir yapının mevcut olduğunu ifade etmiştir⁴²⁶⁷.

İznik hakkındaki tanımlamalar genellikle surların içindeki manzaraya ve az sayıda örnekte görülmekle birlikte buradaki yapılara odaklanmıştır. Surların dışında bulunan kalıntılara değinen seyyahlardan biri olan Simeon şehre girmeden hayret verici binalar, temeller ve bir dikme taş ile karşılaştığını söylemiştir. Bu kalıntılarla ilgili bilgi vermediği için dikilitaş haricindeki yapıların nitelikleri veya dönemleri hakkında bir fikir ileri sürülemez⁴²⁶⁸. Dupré de İznik'e girmeden önce yolun sol tarafında kalın bir duvar ve çok sayıda harabe yapının görüldüğünü söylemiş ve bunların arasında sağlam durumdaki bir tanesinin Gotik tarzda olduğundan bahsetmiştir⁴²⁶⁹. Seyyahların ziyaret ettikleri dönemde İznik, surların içinde küçük bir alanı kaplayan bir yerleşimdir ve bazı seyyahlar yerleşimin bulunduğu kısmın haricindeki bölümleri de surlarla çevrili olmasına rağmen İznik'in dışı olarak tanımlamışlardır⁴²⁷⁰. Ancak burada örneklerini verdiğimiz iki seyyahın da çok açık biçimde gerçekten surların dışındaki kalıntılardan bahsettikleri anlaşılmaktadır.

Bu tür genel izlenimlerin haricinde Bursa'da olduğu gibi İznik'teki yapıların da malzemesini oluşturan taşların kaynağı ile ilgili bir fikir ileri süren Texier'in açıklamasına da bu bölümde yer verilebilir. Seyyaha göre gölün kuzey kenarı boyunca uzanan tepelerde bulunan açık kurşuni renkli, kristalize, mermer kadar güzel ve ondan daha sert kalkerler eski şehrin

⁴²⁶⁵ Macfarlane, 1850a: 210

⁴²⁶⁶ Joanne, Isambert, 1861: 501

⁴²⁶⁷ Busch, 1870: 151

⁴²⁶⁸ Simeon, 2007: 33

⁴²⁶⁹ Dupré, 1819: 7

⁴²⁷⁰ Leake, 1823: 8, Hammer, 1818: 111, Texier, 2002: 164, Poujoulat, Michaud, 1840: 183, Fellows, 1839: 109, Macfarlane, 1850a: 216, Stanley, 1883: 78, Perrot, 1864: 51, Launay, 1914: 209

neredeysse tüm eserlerinde ve binalarında kullanılan malzemeyi meydana getirmektedir⁴²⁷¹.

12.2. OSMANLI DÖNEMİ ÖNCESİ ESERLERİ⁴²⁷²

Bursa'yı ziyaret eden ancak daha çok Osmanlı öncesi dönemlere ait eserlere ilgi duyan seyyahlar ya kendi istekleri ve bilgileri dâhilinde İznik'e gününbirlik geziler düzenlemekte ya da başkaları kendilerine Bursa'da vakit kaybetmemeleri İznik'e gitmelerini önermektedir. Örneğin Tournefort'a rehberlik eden Cerci, Bursa'da Bizans izleri aramanın beyhude bir çaba olduğu ve eğer Bizans ve daha önceki tarihlere ilgi duyuluyor ise İznik'e gidilmesi gerektiği yönünde bir öneride bulunmuştur⁴²⁷³. İznik'i ziyaret ettiği sırada Bursa ve İznik karşılaştırmasına giden Vidua ise Bursa'nın da çok eskiye giden bir geçmişi olmasına rağmen daha çok Türk Dönemi'nde ünlendiğini fakat İznik'te her döneme ait hatıraların bir arada bulunabileceğini söylemiştir⁴²⁷⁴. Seyyahların genel olarak Osmanlı yapılarına çok fazla dikkat etmemesi ve bunlarla ilgili bilgileri aktarmamasının nedenlerinden birisinin de İznik'in asıl olarak Osmanlı öncesi eserleri için ziyaret edilen bir yer olmasından kaynaklandığı söylenebilir.

Sakarya havzası ile Marmara Denizi havzasını ayıran bir boğaza ve İznik Gölü'nün yer aldığı büyük vadiye hâkim konumu nedeniyle İznik, tarihi boyunca stratejik bir nokta olarak görülmüştür. Bu yüzden Trakya'dan gelen ilk kavimlerden beri böylesine önemli ve savunulması kolay bir noktanın yerleşim yeri olarak seçilmesi anlaşılabilir bir durumdur⁴²⁷⁵. MÖ 3. yüzyılda I. Nikomedes tarafından Nikomedia kenti kurulana kadar bir süreliğine Bitinya Krallığı'nın başkentliğini yapan İznik'te bu yıllarda görkemli surlar, gymnasium gibi yapılar ve çeşitli yerlerinde tanrılar için inşa edilmiş kült mekânlarının yer aldığı bilinmektedir. MÖ 1. yüzyılda ise III. Nikomedes'in

⁴²⁷¹ Texier, 2002: 184

⁴²⁷² Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-92

⁴²⁷³ Tournefort, 2005: 239

⁴²⁷⁴ Balbo, 1834: 129-130

⁴²⁷⁵ Texier, 2002: 150

vasiyeti üzerine Roma idaresi altına giren İznik'in, Bitinya bölgesinin bir Roma eyaleti haline gelmesiyle önemi daha da artmış ve başkentlik hususunda uzun bir süre Nikomedia ile rekabet etmiştir⁴²⁷⁶. Plinius'un mektuplarında sık sık İznik'e yer vermesi ve zaman zaman burada ikamet etmesi MS 2 yüzyılın başlarında kentin önemini ortaya koymaktadır⁴²⁷⁷. Bizans hâkimiyeti altında olduğu dönemde 325 ve 787 yıllarında iki büyük konsile ev sahipliği yapmış, Justinianus'un büyük çaplı imar faaliyetlerinde bulunduğu bir yer olmuştur. VII. Konstantinos'un 959 yılında yaptığı ziyarette İznik'in zenginliğinden ve kalabalıklığından bahsetmesi de yerleşimin öneminin Bizans Dönemi'nde uzun bir süre devam ettiğini kanıtlamaktadır⁴²⁷⁸.

Bu özet tarihinin ortaya koyduğu üzere İznik çok uzun yıllar gelişmiş ve güzel biçimde imar edilmiş bir yerleşim olmuştur. Seyyahların büyük bölümü de tarihi hakkında bilgi sahibi oldukları İznik'in Roma ve Bizans'ın en güzel ve muhteşem kentleri arasında yer aldığını bilmektedir. Bu bilgilerin beraberinde getirdiği beklentilerin yanında surlarının çok iyi korunmuş olarak kendini göstermesi surların içinde de tüm yapılarıyla birlikte bozulmamış durumda bir antik kentin bulunduğu düşünülmesine neden olmuştur. Bununla birlikte seyyahların ziyaretlerini gerçekleştirdikleri tarihlerde Bizans öncesi kalıntıları tamamen ortadan kalkmış, surlar haricinde ve Osmanlı Dönemi eserlerinin de dâhil olduğu biçimde mevcut yapıları harabeye dönmüş, oldukça ıssız ve hatta terk edilmiş sefalet içinde bir köyden daha fazlası olmayan bir yerleşimle karşılaşılması bir hayal kırıklığını beraberinde getirmiş, düşünce ve ümitlerin boşa çıkması doğal olarak çok büyük bir şaşkınlığa yol açmıştır. Eski eserlerin keşfedilmesi yönündeki çabaların sonuçsuz kalması mevcut kalıntıların tarihi olaylar ya da önemli ve/veya efsanevi bir kişiyle bağlantılı biçimde tarihlendirilmeye çalışılmasına ya da bir zamanlar mevcut olduğu bilinen yapıların, İznik tarihinde meydana gelen olayların paralelinde ele alınmasına neden olmuştur.

⁴²⁷⁶ Eyice, 2001a: 543

⁴²⁷⁷ Plinius, 2001: 52

⁴²⁷⁸ Eyice, 2001a: 543

İzник, kuruluşundan Orhan Gazi tarafından fethedilmesine kadar her dönemiyle ilgili kaynaklara sahip olunan bir yerleşimdir. Özellikle Roma ve Bizans dönemlerinde burada gerçekleşen olaylardan bahseden ve seyyahların tespit etmeyi başardığı kaynakların doğrudan veya dolaylı biçimlerde imar faaliyetleriyle bağlantılı olması da konumuz açısından önemlidir. Kuruluşu ve Roma Dönemi hakkında Strabon'un bahisleri, yine Roma Dönemi'nde Plinius-Traianus arasındaki yazışmalarda geçenler, Bizans Dönemi'nde Prokopius'un Justinian tarafından gerçekleştirilen imar faaliyetleriyle ilgili verdiği bilgiler, düzenlenen iki konsil hakkındaki aktarımlar, Haçlı seferleriyle ilgili kayıtların tamamında farklı yapılarla ilgili bazı ipuçlarını bulabilmek mümkündür.

Strabon'a göre İzник ilk kez Philippos'un oğlu Antigonos tarafından kurulmuş ve Antigonía ismini almış, daha sonra Lysimakhos'un karısının isminden dolayı Nikaia olarak anılmaya başlanmıştır⁴²⁷⁹. Bu kaynak kentin kuruluşunu yaklaşık olarak MÖ 316'ya ve Lysimakhos tarafından ele geçirilmesini MÖ 301'e götürmektedir. Kuruluşunun en azından temel kamu kurumlarının ve bazı tapınakların inşa edilmiş olmasına neden olduğu muhakkaksa da Strabon bu dönemdeki imar faaliyetleri hakkında doğrudan bilgiler aktarmamıştır. İzник'e yer veren seyyahların neredeyse tamamı da kentin kuruluşu ve ismini almasıyla ilgili bu bilgilere seyahatnamesinde değinmiş ancak bu dönemlere tarihlendirdikleri bir yapıdan bahsetmemişlerdir⁴²⁸⁰.

Surların haricinde eski dönemlere ait ayakta kalabilmiş herhangi bir yapının mevcut olmamasının ve çeşitli yerlerinde harabeler görülmekle birlikte bunların tarihlendirilememesinin bu durumun oluşmasında etkili olduğu söylenebilir. Ancak bazı seyyahlar her iki dönemde de bir takım imar faaliyetlerinde bulunulduğu fikrine sahip olduklarını göstermiştir. Kinneir, Antigonos tarafından kurulan İzник'i büyüten ve güzelleştiren kişinin

⁴²⁷⁹ Strabon, 2000: 59–60

⁴²⁸⁰ Lubenau, 2012: 512, Grelot, 1998: 33, Pococke, 1772: 309, Hammer, 1818: 99, Dupré, 1819: 8, Dearborn, 1819: 30, Marcellus, 1839: 144, Walsh, 1836: 181–182, Briand, 1829: 47, Murray, 1854: 185, Jerningham, 1873: 268, Busch, 1870: 151, Cox, 1887: 313, Launay, 1914: 212

Lysimachus olduğunu söylemiştir⁴²⁸¹. Chesneau'nun eserini yayınlayan Schefer verdiği dipnotta Antigone tarafından kurulan şehrin Lysimachus tarafından büyütüldüğü bilgisini tekrarlamıştır⁴²⁸². Benzer biçimde Joanne-Isambert'in eserinde de Antigonos kenti kuran, Lysimachus ise büyüten kişi olarak geçmektedir⁴²⁸³. Bu çıkarımlar Bursa'da örneğini gördüğümüz üzere kentin kuruluşu ve el değiştirmelerinin gerçekleştirilen imar faaliyetleri ile bağdaştırılmasının bir neticesidir ve en azından kentin kuruluşu durumunda bu tür bir yaklaşımın doğruluğunun da kabul edilmesi gerekir.

Roma ve Bizans Dönemi yazarlarının İznik hakkında verdikleri bilgilerin değerlendirilmesi bu dönemlerin yapılarıyla ilgili bazı ipuçlarının elde edilmesine yardımcı olur. Bu yazarların ilk sırasında gelen Strabon'un eserinde İznik dörtgen şeklinde, birbirini dik olarak kesen caddelere sahip ve bu caddelerin kesiştiği noktada yer alan gymnasium'dan sahip olduğu dört kapının da görülebileceği bir kent olarak tanımlanmaktadır⁴²⁸⁴. Bu aktarım sayesinde asıl olarak İznik'in bu yıllarda bir gymnasiuma sahip olduğu bilgisini edinilebilmektedir. Bunun dışında bu dönemlerde Helenistik Çağ'ın diğer kentlerinde olduğu gibi karelere bölünmüş, düzgün plana sahip bir yerleşim olduğu anlaşılabilmektedir⁴²⁸⁵. Bu paralelde diğer Helenistik kentlerle karşılaştırma yoluyla birtakım sonuçlara ulaşmak da mümkün olabilmektedir. Jerningham kare biçimli kentin 16 stadia genişliğe sahip olduğu, sokaklarının dik açılarda kesiştiği, ortasındaki gymnasium'dan dört kapısının görülebildiği gibi bu kaynaktan doğrudan alıntı olan bilgilere yer vermiştir. Ayrıca aynı dönemdeki diğer kentlerle karşılaştırma yoluna da gitmiş, Büyük İskender ve halefleri tarafından inşa edilen İskenderiye, Antakya, Damascus ve Palmyra'dan farklı olmadığını, dört düz sokağının da kenarlarının sütun sırasıyla süslenmiş olması gerektiğini ifade etmiştir⁴²⁸⁶.

Plinius ile İmparator Traianus arasındaki yazışmalar da tam olarak konumuzla bağlantılı biçimde MS 111–113 yılları arasında İznik'teki imar

⁴²⁸¹ Kinneir, 1818: 25

⁴²⁸² Chesneau, 1887:149, dn. 5

⁴²⁸³ Joanne, Isambert, 1861: 499

⁴²⁸⁴ Strabon, 2000: 60

⁴²⁸⁵ Eyice, 2001a: 543

⁴²⁸⁶ Jerningham, 1873: 268, 269

faaliyetleri ve yapılar hakkında bilgiler edinmemizi sağlamaktadır⁴²⁸⁷. Bu kaynaktan haberi olan seyyahlardan Kinneir, Plinius'un tiyatro ve gymnasiumdan bahsetmesinden dolayı bu dönemde önemli bir kent olması gerektiğini ifade etmiştir⁴²⁸⁸. Marcellus'un, İznik'in Traianus'un destekleriyle yeni bir planda inşa edildiğini ve muhteşem binalarla süslendiğini söylemesi de yine bu kaynağa dayalı olarak aktarılan bir bilgi olmalıdır⁴²⁸⁹. Launay ise bu dönemde Plinius'un gymnasiumu yeniden inşa ettirdiği bilgisini vermiştir. Ardından 123 yılında Hadrian, 269'da Cladius tarafından surların tamir ettirildiğine yönelik verdiği bilgiler bu dönemlerde başına gelen felaketlerle bağlantılıdır⁴²⁹⁰. Vidua'nın İznik'in biraz dışında keşfettiği ve üzerinde Nero ile Cladius'un isimlerine rastladığı bir kitabe de Roma Dönemi'ndeki imar faaliyetleriyle ilgili ipucu veren bir kanıt olarak ele alınabilir⁴²⁹¹.

İznik, Bizans eserleri bakımından biraz daha şanslıdır. Surların haricinde Koimesis ve Orhan Gazi tarafından camiye çevrilen Ayasofya Kilisesi, kente su getiren su kemeri İznik'te Bizans Dönemi'nden kalan eserler olarak ziyaretçilerin merakını nispeten gidermektedir. Bizans tarihçisi Prokopius'un Justinian Dönemi'ndeki imar faaliyetleri hakkında verdiği bilgiler değerlendirildiğinde de İznik'te bu döneme ait anıtlar hakkında bazı ipuçları elde edilebilmektedir. Bu eseri kaynak olarak kullanan Texier, Justinian zamanında şehirde önemli imar faaliyetleri gerçekleştirildiğini, yıkılan tapınakların yerine kilise ve manastırların inşa edildiğini, erkekler ve kadınlar için dini kurumların meydana getirildiğini, neredeyse harabe hale gelmiş olan sarayın ve su kemerlerinin tamir ettirildiğini, hamamların ve kente ulaşan yolların yapıldığını söylemiştir⁴²⁹².

Bazı seyyahlar I. Theodoros Laskaris'in İznik'i bir süre Bizans İmparatorluğu'nun başkenti haline getirdiğini bilmektedir⁴²⁹³. Bununla birlikte

⁴²⁸⁷ Plinius, 2001: 37–39

⁴²⁸⁸ Marcellus, 1839: 145

⁴²⁸⁹ Marcellus, 1819: 145

⁴²⁹⁰ Launay, 1914: 212

⁴²⁹¹ Balbo, 1834: 132

⁴²⁹² Texier, 2002: 154

⁴²⁹³ Kinneir, 1818: 25–26, Barker, 1824: 450, Walsh, 1836: 188, Joanne, Isambert, 1861: 499, Busch, 1870: 151, Launay, 1914: 215

sadece Kinneir bu dönemde surlarının yeniden inşa ettirildiğini ve genel olarak kentin geliştirilerek bir imparatorluk ikametgâhı yapıldığını söylemiş⁴²⁹⁴ diğer seyyahlar ise sessiz kalmışlardır. Hâlbuki bu yıllarda çok önemli imar faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. 1204 yılında İstanbul'un Latinler tarafından ele geçirilmesi üzerine buraya çekilen bu imparator İznik'i bir sanat ve kültür merkezi haline getirmiştir. Yeni kilise ve saraylar, bunun dışında bir hastane ile patrikhane inşa ettirmiş, surları onarmış, önüne bir duvar daha inşa ederek şehrin savunmasını güçlendirmiştir. Ayrıca Aziz Tryphon adına bir felsefe okulu ve bir kilise yaptırmıştır. Bu dönemde İznik güçlü surları, hendekleri, geniş caddeleri, çok katlı evleri ile dikkat çeken bir yerleşim haline gelmiştir⁴²⁹⁵.

Biraz önce ziyaret nedenleri arasında yer verdiğimiz gibi seyyahların gözünde İznik tarihinde yer eden en önemli olaylar burada düzenlenen iki konsildir. Hatta bu konsiller İznik'in Hıristiyanlık'ın kutsal kentlerinden birisi olarak görülmesine neden olmuştur. Konsillerin düzenlendiği yapıları keşfetme isteği de diğer yapılara gösterilen ilginin oldukça üstündedir. Bu konudaki arzuların çok fazla olması ise bazen her iki konsille de bağlantılı olmayan farklı yapıların konsillerle ilişkilendirilmesi hatasını beraberinde getirmiştir. Bu konuya eğilen Vidua seyyahların neredeyse tamamının ilk konsilin düzenlendiği kilisenin ortadan kalktığı fikrinde olduklarını ancak bazılarının ikinci konsilin düzenlendiği kilisenin kısmen harabe halde de olsa hala mevcut olduğunu düşündüklerini söyleyerek bu konudaki düşünceleri özetlemiştir⁴²⁹⁶. Koimesis Kilisesi'ni kesin bir dille konsilin düzenlendiği kilise olarak aktaran Aucher-Eloy'un seyahatnamesinin editörü ise aynı yerde verdiği bir dipnotla seyyahın bunu biraz iyimser bir tarzda söylediğini çünkü konsilin toplandığı kilisenin konumunun neresi olduğu hakkında kesin bir görüş birliği mevcut olmadığını belirterek bu belirsizliğe bir vurgu yapmıştır⁴²⁹⁷.

⁴²⁹⁴ Kinneir, 1818: 26

⁴²⁹⁵ Eyice, 2001a: 544

⁴²⁹⁶ Balbo, 1834: 131

⁴²⁹⁷ Aucher-Éloy, 1843: 64

Yerel söylenceler ve Osmanlı tarihçilerinin aktarımları da İznik'in eski yapılarıyla ilgili bazı bilgiler barındırır. İlk olarak Lucas, İznik halkının kendisine gölün suları alçaldığında eskiden burada yer alan ancak bir deprem nedeniyle ortadan kalkmış bir kente ait kuleler ve büyük binaların görüldüğünü söylediklerini belirtmiştir. Ancak seyyah bu kalıntıları kendisi görmediği için bunun yalnızca bir söylenceden ibaret olması gerektiğini belirtmiştir⁴²⁹⁸. Dallaway gölün dibinde çok sayıda kalıntının görülebileceğini söylemişse de bunun kendi fikri mi yoksa burada duyduğu bazı söylenceler mi olduğunu belirtmemiştir⁴²⁹⁹. Hammer da gölün içme suyu olarak kullanılamıyor olmasının nedenini bir toprak kaymasına bağlamış, yerel halk ve İdris, Sadettin gibi Osmanlı tarihçilerinin bahsettikleri bir olayı da bu paralelde aktarmıştır. Belirttiği üzere kurak mevsimlerde gölün suları alçaldığında batık bir kentin kalıntıları görülebilmekte ve halkı da gölde bu eski kente ait bazı eşyalarla karşılaşmaktadır. Ancak seyyah bu söylentinin çok inandırıcı olmadığı düşüncesindedir⁴³⁰⁰. Marcellus ise gölün kenarlarında bazı yıkıntıların görüldüğünü ve bunların eski Mythépolis antik kentine ait olduğunun söylendiğini belirtmiştir. Ancak anlaşıldığı kadarıyla bu kalıntılar İznik civarında değil gölün çok daha uzak bir bölümündedir⁴³⁰¹.

Hammer diğer seyyahlarda çok fazla karşımıza çıkmayan bir bilgi olarak Bizans Dönemi'nde İznik surlarının dışında bir Ceneviz kolonisinin yerleştiğini ve bu kişilerin burada kurdukları imalathanelerde İran porselenleri ürettiklerini iddia etmiştir. Seyyaha göre İznik'in bu tarihlerde hala kullanılan ismi olan Dschinewislik yani Çinivizlik çiniden değil Ceneviz isminden türemiştir. Bizans Dönemi'nde İstanbul civarında bu tür bir üretimin mevcut olmasından dolayı da bir zamanlar İznik'te de böylesi bir koloninin yerleşmiş olmasının muhtemel olduğunu belirtmiştir⁴³⁰².

⁴²⁹⁸ Lucas, 1714a: 70.

⁴²⁹⁹ Dallaway, 1797: 171

⁴³⁰⁰ Hammer, 1818: 123–124

⁴³⁰¹ Marcellus, 1839: 150

⁴³⁰² Hammer, 1818: 124

12.2.1. Lahitler

İznik çevresinde görülen ve hakkında en çok bilgi verilen mezar Berberkaya Lahdi'dir. Bunun dışında her ikisi de 18. yüzyıl seyyahı olan Lucas ve Pococke kent surlarının dışında karşılaştıkları ve üzerlerinde bazı figürlerle kitabelerin bulunduğu lahitlere de yer vermişlerdir.

Lucas kendisine bahsedilen çok güzel üç beyaz mermer lahdi görmek için köyün çeyrek mil dışına çıkmış ve burada keşfettiği parlak beyaz mermer lahitlerden özellikle dikkatini çeken bir tanesine de ayrıntılı biçimde yer vermiştir. Yine kentin kısa bir mesafe uzağında bir dağın üzerinde yaklaşık 8 m uzunluğunda kitablesiz bir başka lahit ile karşılaşmış ancak bu lahdi ilgi çekici bulmadığı için ayrıntılı biçimde ele almamıştır:

“Bahsi edilen muhteşem üç beyaz mermer mezarı araştırmak üzere yaklaşık çeyrek mil boyunca yürüdüm. Gerçekten de beyazlıklarının yansımasıyla kamaşan gözlerimin acı çektiği şimdiye kadar gördüğüm en güzel beyaz mermerle karşılaştım. Herşeyden önce bir tanesi bana çok dikkat çekici göründü. Uçlarında Apollon'un iki güzel kafası vardı. Ön cephesinde her birisinde diğerlerinden farklı figürlerin olduğu üç alçak kabartma bulunuyordu. Birincisinde bir çarşafın içine sarılmış olan ve yalnızca kolları görülen bir adam vardı. İkincisinde neredeyse çıplak olan, sağ kolunu başının üzerine kaldırmış ve aynı kolunun eliyle sırtına sarkıtmış gibi görünen bir kılıcı tutan bir adam fark ediliyordu: Görünüşe göre koşuyor ve aynı anda darbe vurmak için bir çaba sarf ediyordu. Sol kolunu boylu boyunca uzatmış ve bir kafayı saçından tutuyordu. Arkasında yine bir kumaşa sarılmış ve bir şeyden korkarak kaçıyor gibi görünen bir kadın figürü vardı. Son olarak üçüncüsünde dizlerinin üstüne kadar gelen bir kıyafet giymiş bir adam görülüyordu. Tüm bu figürler en iyi biçimde yapılmışlar. Mezar 8 feet uzunluğunda ve orada bulduğum mermere işlenmiş kitabeler ayrı çerçeveler içinde bulunuyorlar. Bunlar sonda no 11, 12, 13'de görülecektir⁴³⁰³. Aynı yerde birkaç başka mezar daha mevcut. Yarıya kadar

⁴³⁰³ Nicée Kenti'nden üç çeyrek mil uzaklıkta yer alan bir mezarın kitabesi (No 11.12 & 13) Lucas, 1714a: 299:

gömülmüş olan bir tanesinin üzerinde oldukça güzel biçimde işlenmiş bazı figürler olduğunu gördüm ve onu kazarak çıkartmak için para teklif ettim fakat hiç kimse bana bu iyiliği yapmak istemedi; bu tür taleplerde bulunmak farklı yerlerde pek tekin bir davranış dahi değildir... Kentten 1 milin dörtte üçü kadar olan bir mesafede herhangi bir ilgi çekici şey için gittiğim küçük bir dağın üzerinde bir mezar gördüm. 27 feet uzunluğundaydı ama kitabesi yoktu ve durumu nedeniyle çok az ilgiyi hak ediyordu⁴³⁰⁴.”

Pococke'nin yine şehrin dışında karşılaştığı iki mermer lahitten birisi anlaşılabilir üzere kendisinden yaklaşık 35 yıl önce Lucas'ın bahsettiği lahittir. Ancak Pococke üstündeki figürlerin daha farklı biçimlerde tanımlamıştır. Örneğin lahdin her iki kenarındaki figürlerin Apollon değil Medusa başı olduğunu söylemiş, ön cephesinde görülen figürlerden silahlı olan kişinin ise Herkül olabileceği tahmininde bulunmuştur. Kırmızı ve beyaz noktalı mermerden olan bir diğer lahitten ise yalnızca ismen bahsetmiştir:

“Kasabanın kuzeyinde iki mermer lahit var. Birisi kırmızı ve beyaz noktalı mermerden, diğerinin ise her iki kenarında bir Medusa başı bulunuyor. Ön cephesinin ortasında arkasındaki bir kadından uzaklaşarak giden, elinde bir sopa olan bir adam kabartması var ve muhtemelen zevkleri reddederek çalışma ve iş yapmayı benimseyen Herkül tasarlanmış. Her iki kenarında farklı bölmeler içinde bir kadın ve tümünün üzerinde bir yazıt var⁴³⁰⁵.”

ΣΕΥΜΡΟΣ ΚΑΗΜΕΝΤ Σ ΖΩΝ _____ ΕΑΥΤΩ ΚΑΙ ΤΕΑΥΤΟΥ ΓΥΝΑ
 ΚΑΤΕΣΚΕ _____ ΥΑΣΕΝ ΤΕΝ _____ ΡΣΚ _____ ΦΗΝ ΙΚΙ
 ΟΑΥΜΤΙΣ _____ ΟΑΥΜ ΠΙΟΑΥΟΕΥΣΕΒΕΛ Α. Λ. ΓΩΕΝ _____ ΚΕΧΩΕ Α
 ΘΑΠΟΝΤΕΝΟΜΕ. ΝΟΝΣΟΥΟΝΑΡΑΑΥ. _____ ΡΑ Κ ΛΗΠΙΟΛΟ _____ ΜΚΑ
 ΕΙ ΤΙΣ ΔΕ ΑΝΣΚΥΛΗ ΔΩΕ ΕΙ ΤΩ _____ ΙΕΡ ΤΕΑΥΩΤΑ _____ ΝΕ.Α Α
 ΜΟΥΝΑΤΙΑ ΦΙΑΟΥΝΕΝΗ
 _____ ΚΙΜΕΝΩ ΠΕΡΙ
 ΙΜΕΣ. Η. ΣΙ. _____ Α... ΝΕΠΙΤΩΚΑΤΑΟΕΣ
 ΗΔΕΝΑΡΣΧ. _____ ΝΕΙ ΑΚΙΑΤΑΤΕΘΗΝΑΙ
 ΙΤΜΙΟΛΖΙ ρ Α
 ΕΝΘΑΕΞΙΚΗ ΒΟΗΘΕΙΑ ΤΟΝ ΕΧΘΙΩΝ ΚΛΙΑΧΥΝΘΗΘΡ ΜCOC ΕΚΕΙΟΦΙΑΟΧΙΙ
 _____ ΟΗΜΟΝΡΑC ΛΕΟΕΟΝ Κ ΚΩΝ Τ Α Ν Τ Ν Ω Ε Α Ν Ε Κ Α Ι Ν C Α Ο Ε Ω Ι Η Ν
 ΠΟΝΝΗ ΚΑΙ ΑΝΑΝ ΕΠΡΑΝΤΑΙC ΛΙΑΤΗC ΤΟΥ ΕΡΙC. ΕΠΙΛΕΟΩΟΝΚΗΠ
 ΗΚΟΝΑΝΑΝCΑ ΤΗCΑΝ ΤΑC ΠΙΡΙΟΝ ΚΕΝΝΑ ΡΟ. ΟΝΚΑΜΧΕ ΟΤΙΗΡΟ...
 ΕΝΑΚΙΑΥΑC Α ΟCΠΑΝΕΙΦΠΤΡΙΚΖ

⁴³⁰⁴ Lucas, 1714a: 66–67, 72

⁴³⁰⁵ Pococke, 1772: 309

12.2.1.1. Berberkaya⁴³⁰⁶

1950'li yılların başlarında tamamen parçalanmış olan bu devasa lahit Berberkaya adıyla tanınmaktadır. İznik'e su getiren kanalın kaynağının yakınlarında lahdi tam haliyle keşfetmiş olan seyyahlar mümkün olabildiği ölçülerde kapsamlı tanımlamalarını yapmışlardır.

Konumuz dâhilinde lahitten bahseden en erken tarihli seyyah Lubenau'dur. Burayı şapele benzetmesine rağmen mezar olduğu anlamış, ölçüleriyle ilgili bilgiler vermiş ve bir hükümdara ait olması gerektiğini söylemiştir. Ayrıca başka bir yerden taşındığının anlaşılabilirdiğini çünkü yakın civarında mezarın malzemesine benzer bir taşın bulunmadığının kendisine söylendiğini belirtmiştir⁴³⁰⁷. 18. yüzyılın hemen başlarında İznik'te bulunmuş olan Lucas da burayı yekpare mermerden bir anıt olarak tanımlamış, ölçüleriyle ilgili bilgi vermiş ve bir Prens'e ait anıt mezar olabileceğini belirtmiştir⁴³⁰⁸. Pococke, oldukça bozulmuş durumda olduğunu söylediği lahdi kabaca yontulmuş bir odadan ibaret olarak tanımlamış ve bir mezar olmasının muhtemel olduğunu belirtmiştir. Ayrıca lahdin burada kesilmediği farklı bir yerden getirildiği tahmininde bulunmuş, dibinde platform meydana getirir gibi görünen taşları da bu düşüncesini güçlendiren kanıtlar olarak almıştır. Kenarlarındaki çıkıntıların ise ölülerin yerleştirildiği yerler olması gerektiğini söylemiştir⁴³⁰⁹. Hammer da yine yekpare bir kayadan kesildiğini söylemiş ve Pococke'in başka bir yerden getirilmiş olabileceği yönündeki tahminine yer vermiştir. Kitabenin haricinde doğu yüzünde yeniden dirilişin sembolü olan bir güneşin de görüldüğünü ifade etmiştir⁴³¹⁰. Texier lahdin burada yapılmadığı, başka bir yerden taşınmış olması gerektiği yönünde düşüncelere sahip bir diğer seyyahtır. Belirttiği üzere lahdin malzemesi ile yer aldığı kayalığın farklı cins olması bunu kanıtlamaktadır. Ayrıca yine yekpare bir taştan oyulduğunu söylemiş, ölçülerini vermiş, içinde ölülerin yatırıldığı

⁴³⁰⁶ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-93

⁴³⁰⁷ Lubenau, 2012: 518

⁴³⁰⁸ Lucas, 1714a: 68.

⁴³⁰⁹ Pococke, 1772: 301

⁴³¹⁰ Hammer, 1818: 122

sedirlerin yer aldığını belirtmiştir⁴³¹¹. Hell'in kitabının 4. cildinin sonunda, krokileri 24 levha halinde verilen, büyük bölümü Hell ve ressam Laurens tarafından ölçüleri alınmış olan yapılar ve arkeolojik eserlerden birisi de Berberkaya'dır ve bu mezarı sağlam durumda gösteriyor olması dolayısıyla oldukça önemli bir çizimdir⁴³¹².

Son derece büyük boyutlu ölçüleri haricinde seyyahların dikkatini üzerinde yer alan yazılar da çekmiş ancak bu yazıyı çözebilen olmamıştır. Hatta seyyahlar hangi dile ait olabileceğine yönelik ortak bir fikre dahi sahip değillerdir. Lubenau kapısının üzerinde yer alan ve "anısına" kelimesinin okunduğu Yunanca bir yazıtın haricinde sağ tarafından İbranice yazıların olduğunu ancak bunların anlaşılamayacak derecede bozulduğunu söylemiştir⁴³¹³. Lucas da bu yazıların anlaşılamayacak derecede bozulmuş durumda olduklarını söylemiştir⁴³¹⁴. Pococke yine yazılarının çok bozulduğunu söylediği bu kitabenin İbranice olduğu tahmininde bulunmuştur⁴³¹⁵. Pococke'in bu tahmininden haberi olmasına rağmen Hammer neredeyse tamamen silinmiş durumdaki bu kitabenin Fenike dilinde olmasının daha muhtemel olduğunu söylemiş, Kıbrıs ve yakınlarında karşılaşılan Fenike kaya mezarları ile bu anıtın üslup açısından benzer olmasının da bu tahminini güçlendirdiğini söylemiştir⁴³¹⁶. Texier'in belirttiği üzere 1830'lu yıllarda kitabe tamamen ortadan kalkmıştır. Seyyah da özel olarak bu kitabeyi İbranice olarak tanımlayan Pococke'yi ele almış, zamanın etkisiyle meydana gelen bazı izlerin kitabe olarak tanımlanmasının hatalı olduğunu ifade etmiştir⁴³¹⁷. Macfarlane'in surların yakınlarında yer aldığı söylediği ancak ismini vermediği lahdin Berberkaya olduğunu anlamamızı sağlayan en önemli bilgi de üzerindeki yazıların çözülememiş olduğunu belirtmesidir⁴³¹⁸.

⁴³¹¹ Texier, 2002: 185

⁴³¹² Eyice, 1963: 84–85, dn. 51

⁴³¹³ Lubenau, 2012: 518

⁴³¹⁴ Lucas, 1714a: 68.

⁴³¹⁵ Pococke, 1772: 301

⁴³¹⁶ Hammer, 1818: 122

⁴³¹⁷ Texier, 2002: 185

⁴³¹⁸ Macfarlane, 1850a: 218–219

12.2.2. Deliklitaş

Hammer, İznik'ten Elbeyli'ye giden yol üzerinde ve Dikilitaş'a gelmeden önce dağ yamacındaki bir yükselti üzerinde tespit ettiği bu yerin insan eliyle değil doğal biçimde meydana gelmiş bir mağara olduğunu ve çok büyük bir zafer kemerine benzediğini söylemiştir:

“[İznik'ten İzmit'e giden yolda] Çeyrek saat ilerleyince yukarıda bahsettiğimiz Beypınarı'na gelinir. Dağ yamacında küçük bir yükseltide bizden önceki seyahat kitaplarının hiçbirinde bahsedilmemiş, doğa tarafından kayanın şekillendirilmesiyle oluşmuş kuzeydoğu-güneydoğu yönünde muhteşem bir mağara vardır. Çok büyük bir zafer kemerine benzeyen bu oluşum yüksek ve her iki kenarından açık olup gelişigüzel yapılan bir ölçümle 200 adımdır. Türkler bu doğa mucizesine basit biçimde Deliklitaş adını vermişlerdir⁴³¹⁹.”

Texier, yine Dikilitaş yolu üzerinde İznik'in biraz dışında karşısına çıkan ancak Hammer'dan farklı biçimde insan eliyle oyulduğunu düşündüğü bir yerin küçük bir tapınak olabileceğini belirtmiştir:

“Beş Taş yolu, tepeleri terk ederek bağlar ve dutluklar arasına girer; İznik'in her tarafında olduğu gibi burada da yeşillikler çok hoştur. Bundan sonra neredeyse kuru ve çıplak bir dağda bulunulur ve kayaya oyulmuş on dört basamak bir merdivenle büyük bir koridora çıkılır. Burası şüphesiz bir küçük tapınak ya da birçok yolların birleştiği bir noktadır⁴³²⁰.”

Her iki seyyahın aynı yerden bahsettikleri çok açıktır ancak bahislerinde bazı hatalar mevcuttur. Zira İznik'in 3,5 km kuzeybatısında yer alan Deliklitaş Roma Dönemi'ne ait bir taş ocağıdır ve İznik'teki pek çok tapınağın taşlarının da buradan getirildiği düşünülmektedir.

⁴³¹⁹ Hammer, 1818: 125–126

⁴³²⁰ Texier, 2002: 185

12.2.3. Dikilitaş (Obelisk/Beştaş) ⁴³²¹

İznik'in biraz dışında yer alan bu anıttan bahseden seyyahlar bazen yalnızca mevcudiyetini ortaya koyan bilgiler vermişlerdir⁴³²². Ayrıntılı biçimde yapılan tanımlamaların ortak noktası ise dörtgen bir tabanın üzerine oturan bir kaide ve bunun da üzerinde ilk zamanlar altı tane olan⁴³²³ ancak bir tanesinin düşmesiyle beş tane kalan üçgen biçimli taşlardan oluştuğu ve bundan dolayı beş taş ismini taşıdığıdır⁴³²⁴. Ayrıca kitabesine de sık sık yer verilmiştir. Bazı seyyahların içeriğine değinmekle yetindiği bu kitabeyi⁴³²⁵, bazı seyyahlar not ederek kopyasına seyahatnamelerinde de yer vermişlerdir⁴³²⁶. Kitabede "C. Caissius Afelepiliotus'un oğlu C. Cassius Philiscus 83 Yıl Yaşadı" ibaresinin geçmesi bu anıtın bir mezar yapısı olduğunun anlaşılmasını sağlamıştır.

12.2.4. Gymnasium⁴³²⁷

Strabon'un İznik'te bir gymnasiumun mevcudiyetini ortaya koyan tanımlaması aslında doğrudan bu yapının kendisiyle ilgili değildir. Kentin muazzam planına vurgu yaparken kullandığı "Caddeleri dik olarak birbirlerini keser, öyle ki gymnasion'un ortasına konan bir taştan dört kapı da görülebilir⁴³²⁸" şeklindeki cümlesinden yapılan çıkarımlar sonucunda böylesi bir yapının varlığından haberdar olunmuştur.

Seyyahların Roma Dönemi'nde gerçekleştirilen imar faaliyetleri hakkında bilgi edinmek için başvurdukları Plinius'un yazışmalarında bir kez

⁴³²¹ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-94

⁴³²² Polonyalı Simeon, 2007: 33, Dallaway, 1797: 164, Balbo, 1834: 132-133, Keppel, 1831: 164

⁴³²³ Lubenau, 2012: 510, Hammer, 1818: 126, Texier, 2002: 185

⁴³²⁴ Dernschwam, 1987: 215, Lubenau, 2012: 510, Pococke, 1772: 311, Leake, 1823: 8, Hammer, 1818: 126, Dearborn, 1819: 31, Marcellus, 1839: 155-156, Texier, 2002: 184, 185, Benjamin, 1867: 121

⁴³²⁵ Leake, 1823: 8, Hammer, 1818: 126, Dupré, 1819: 7-8, Dearborn, 1819: 31, Keppel, 1831: 164, Texier, 2002: 185

⁴³²⁶ Dernschwam, 1987: 215, Lubenau, 2012: 510, Hammer, 1818: 188, Marcellus, 1839: 156

⁴³²⁷ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-95

⁴³²⁸ Strabon, 2002: 60

daha gymnasiumun adı geçmektedir. Texier de bu yapı hakkındaki bilgileri Plinius-Traianus arasındaki yazışmalar paralelinde ele almıştır⁴³²⁹. Plinius, İznik'teki tiyatro yapısıyla birlikte gymnasium hakkında da görüşlerine başvurduğu imparator Traianus'a yazdığı mektuplarda, geldiği tarihten yani MS 111 yılından önce çıkan yangında yıkılmış olan yapının öncekinden daha orantılı ve geniş olacak biçimde onarılmaya başlandığını, ancak tiyatrodaki olduğu gibi buraya harcanan büyük miktardaki paraların da boşa gitme tehlikesi bulunduğunu bildirmiştir. İnşasına başlanan yapıyı devralan ve önceki mimarın rakibi olan yeni mimarın duvarların yirmi iki ayak kalınlığında olmasına rağmen iç kısmının molozla doldurulmasından ötürü üstüne binen yükü kaldıramayacağını iddia ettiğini de bildirmiştir. Plinius'a cevap veren Traianus ise Yunanların gymnasium'lara düşkün oldukları ve bu yüzden Nicaea'da bir tane daha inşa etmeyi istemiş olabileceklerini fakat gereksinimlerini karşılayacak bir tanesiyle yetinmeleri gerektiğini ifade etmiştir⁴³³⁰.

Yalnızca İznik tarihi hakkında birtakım bilgiler edinmiş olarak bu kenti ziyaret edenler tarafından sözü edilen gymnasium'u hiçbir seyyah ayakta veya kalıntılar halinde görmemiştir. İznik'in MÖ 4. yüzyılın Helenistik şehirlerinin tümünde olduğu gibi karelere bölünmüş düzenli planı ana çizgileriyle günümüzde dahi kaybolmamıştır⁴³³¹ ve bu nedenle Strabon'un verdiği bilgileri değerlendirerek en azından yapının konumunu belirleyebilmek mümkündür. Böylece dört kapının da aynı anda görülebildiği yolların kesişme noktasında yani Ayasofya Kilisesi'nin bulunduğu noktada yer aldığını söyleyebilirsek de kilisenin inşa edilmesiyle gymnasium ortadan kalkmış olmalıdır.

Stanley, seyyahların fikir birliğine varamadıkları ilk konsilin toplandığı yapının, bir ibadet mekânına dönüştürülmüş gymnasium olabileceği ve bu yapı hakkında anlatılanların da Strabon'un bahsettiği gymnasium ile bağdaştığı görüşündedir. Yapıyı bir ucunda apsisi bulunan bazilika biçimli

⁴³²⁹ Texier, 2002: 164–167

⁴³³⁰ Plinius, 2001: 38, 39

⁴³³¹ Eyice, 2001a: 543.

büyük bir bina olarak tanımlaması ise Ayasofya'nın eski gymnasium'dan dönüştürüldüğü düşüncesinde olduğunu akla getirmektedir⁴³³².

12.2.5. İmparatorluk Sarayı⁴³³³

Hristiyanlığın iki önemli konsiline ev sahipliği yapan İznik'te 325 yılındaki ilk konsilin düzenlendiği yerle ilgili bazı belirsizlikler söz konusudur. Seyyahların bir bölümü bu konsilin bir kilisede bir kısmı da günümüze gelememiş İmparatorluk Sarayı'nda toplandığı düşüncesindedir.

Günümüzde İznik'in batısında surların dışında ve göl kıyısında, İnciraltı olarak bilinen mevkideki göle doğru uzanan kalıntıların bu önemli olayın gerçekleştirildiği Senatus Sarayı'na ait olduğuna inanılmaktadır⁴³³⁴. Ancak göl içerisindeki kalıntıları bir saray olarak düşünen seyyahlar oldukça azdır. Simeon ilk konsilin toplantı yaptığı yerin gölün kenarında bulunduğunu söylemiş ancak herhangi bir yapıyla ilgili bilgi vermemiştir⁴³³⁵. Marcellus uzun dörtgen biçiminde bir kilise olduğunu, mermer kaplamaları hala duran bir duvarın altının yerine işaret ettiğini söylemiştir. Ayrıca surların dışında kalmasının nedenini İznik'in Müslümanların eline geçmesinin ardından surların burayı içine almayacak biçimde yeniden inşa edilmesine bağlamıştır⁴³³⁶. Fellows kalıntıların bir limana ya da iskeleye ait olmasının muhtemel olduğunu ifade etmiştir⁴³³⁷. Murray ve Busch ilk konsilin gölün kıyısında kalıntıları görülen bu yapıda gerçekleştiğini ifade etmekle birlikte burayı bir saray olarak tanımlamamışlardır⁴³³⁸. Wilkins'in gölün taşlı kıyılarında yer aldığını söylediği kalıntılar da bu yapıya ait olmalıdır. Seyyah bu kalıntıların bir Roma hamamına ait olduğunu iddia etmiştir⁴³³⁹. Yalnızca Jerningham Stanley'den yaptığı bir alıntıyla konsilin düzenlendiği

⁴³³² Stanley, 1883: 91

⁴³³³ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-96

⁴³³⁴ Umar, 2004: 214

⁴³³⁵ Polonyalı Simeon, 2007: 33

⁴³³⁶ Marcellus, 1839: 149, 152-153

⁴³³⁷ Fellows, 1839: 117

⁴³³⁸ Murray, 1854: 185, Busch, 1870: 152

⁴³³⁹ Jebb, 1908: 43

İmparatorluk Sarayı'nın ortadan kalktığını ancak surların güneybatı köşesinde, göl kıyısına yakın bir yerde birkaç kırık sütundan oluşan kalıntılarının bu sarayın yerine işaret ettiğini söylemiştir⁴³⁴⁰. Launay ise ilk konsilin Konstantin'in Sarayı'nda toplandığını ifade ettikten sonra surların dışında ve Göl Kapısı'na giden yolun üzerinde bazı kalıntıların ilk konsilin düzenlendiği yer olduğunu söylemiş ancak bunun kesinleşmemiş bir fikir olduğunu da ifade etmiştir⁴³⁴¹.

İznik'te Bizans Dönemi'nde mevcut olan bir sarayın daha sonra Selçuklu sultanları tarafından da kullanıldığı bilgisi pek çok seyyah tarafından tekrarlanmıştır. Dallaway Süleyman'ın İznik'i ikametgâh olarak seçmesi üzerine burada bir saray yaptırdığını, daha sonra Osmanlı Dönemi'nde Orhan'ın da sarayını İznik'te kurduğunu ifade etmiştir⁴³⁴². Hammer İznik tarihine yer verirken Türklerin Civitot'ta esir aldıkları kişileri İznik'teki hareme götürdüklerini söyleyerek bu yıllarda burada Selçuklu hükümdarı Kılıçaslan tarafından kullanılan bir sarayın bulunduğu inancında olduğunu göstermiştir⁴³⁴³. İznik'in Haçlı orduları tarafından ele geçirilmesine yer veren anlatımlarda Sultan Süleyman tarafından kullanılan ve Anne Commene'de "sultanicon" ismiyle geçen sarayın surların içinde kaldığı çok açıktır. Texier ilk konsilin kilisede toplanmış olduğuna yönelik fikirlerin kesin olmadığını ve konsiller tarihine göre de bu ilk genel meclisin imparator sarayında toplandığını söylemiştir. Seyyaha göre bu saray Romalı yöneticiler gibi Bizans imparatorlarına da ikamet olarak hizmet vermiş olan yapıdır. Bulduğu yeri ise Yenişehir Kapısı civarında olarak göstermiş, Bizans İmparatorluğu Dönemi'nde inşa edilen ve Jüstinien tarafından tamir ettirilen sarayın da burası olduğunu ifade etmiştir⁴³⁴⁴. İznik'teki birçok yapıyla ilgili Texier'e atıf yapan Moustier de bu seyyah gibi ilk konsilin hiçbir izi kalmadan ortadan kalkan İmparatorluk Sarayı'nda gerçekleştirildiği bilgisini

⁴³⁴⁰ Jerningham, 1873: 277

⁴³⁴¹ Launay, 1914: 213, 217–218

⁴³⁴² Dallaway, 1797: 167, 168

⁴³⁴³ Hammer, 1818: 102

⁴³⁴⁴ Texier, 2002: 160–161, 163

tekrarlamıştır⁴³⁴⁵. Bu seyyahların ortak fikri sarayın surlar içinde yer aldığı yönündedir ve bu düşünceler de gölün kıyısında bulunan kalıntıların saraya, en azından konsilin gerçekleştirildiği imparatorluk sarayına, ait olamayacağını göstermektedir.

12.2.6. Kiliseler

İznik'te Hıristiyan varlığı Osmanlı hâkimiyeti altında da devam etmiştir. Orhan Gazi ile yapılan anlaşma gereğince fethinin ardından İznik'in Rum halkından isteyenler şehri terk ederek İstanbul'a çekilmiş, İznik'te kalmayı tercih edenler ise fatihin kanununu kabul etmekle birlikte özgürlüklerini koruyarak dini törenlerini gerçekleştirmişlerdir⁴³⁴⁶. Fethinin yaklaşık 35 yıl kadar sonrasında İznik'e gelen ve bu yerleşimin Osmanlı yönetimi altındaki nüfus yapısı hakkında bilgi veren en erken tarihli kişi olan Palamas'ın burada Müslümanlarla birlikte yaşayan ve dini konularda rahatça tartışmalar yapabilen Hıristiyan Rumlardan bahsetmesi dini özgürlüklerin devam ettiğinin açık bir kanıtıdır⁴³⁴⁷. Diğer yerleşimlerde olduğu gibi ibadetler konusundaki sıkıntıların bir örneğiyle sonraki yıllara ait seyahatnamelerde de karşılaşılmamıştır. Böylesi bir durumda Hıristiyanların Türklerin korkusundan kiliseye gidemediğini söyleyen Dernschwam'ın açıklamasının doğruyu yansıttığı kabul edilemez. Ayrıca bu seyyahın sık biçimde Türkleri kötüleyen ifadelerle yer vermesinin de bu bilginin şüpheliliğini güçlendirdiği söylenebilir⁴³⁴⁸.

Bursa'da olduğu gibi İznik'te de nüfus yapısı hakkında seyyahların aktarımlarının tam anlamıyla doğruyu yansıttığı söylenemez. Ancak seyahatnameler en azından farklı dinlere mensup kişilerin nüfus içindeki oranlarının tespit edilebilmesine yardımcı olan kaynaklardır. Bu doğrultuda

⁴³⁴⁵ Moustier, 1864: 237

⁴³⁴⁶ Texier, 2002: 162

⁴³⁴⁷ Arnakis, 1951: 109–110

⁴³⁴⁸ Dernschwam, 1987: 217

İznik'te Osmanlı Dönemi'nde Türklerin haricinde Hıristiyan Rumların⁴³⁴⁹ ve daha az sayıda olmakla birlikte Ermenilerin⁴³⁵⁰ yaşadığını söylemek mümkündür. Kentte Yahudi varlığından bahseden tek seyyah olan Grelot'un verdiği bilginin doğruluğu ise şüphelidir:

“Nikaia'nın on bini aşmayan nüfusu Hıristiyan Rumlar, Yahudiler ve Türklerden oluşur⁴³⁵¹.

Dernschwam'a Koimesis Kilisesi'nin rahibi ziyaret tarihinde yani 1555 yılında bütün İznik'te yalnızca 11 Hıristiyan'ın bulunduğunu söylemiştir⁴³⁵². Pococke ziyaretini gerçekleştirdiği 1738 tarihinde İznik'te bulunan 300 evin en çok 20 tanesinin Rumlara ait olduğunu belirtmiştir:

“Daha çok bir köye benzeyen kentin içinde en fazla 300 ev var ve büyük bölümü Rumlardan oluşan Hıristiyanların ise 20'den fazla evi yok⁴³⁵³.”

Browne Hıristiyanların mevcudiyetinden söz etmiş ancak sayılarıyla ilgili bir bilgi aktarmamıştır:

“Müslümanlar ve Hıristiyanlar farklı mahallelerde yaşarlar⁴³⁵⁴.”

Nüfus oranıyla ilgili ipucu veren bir başka seyyah 1807 yılında İznik'te bulunan Dupré'dir:

“Şimdiki kentin nüfusu çok fazla değildir. Yapılan hesaplamalara göre burada 180 Türk ve 5 Rum evi vardır⁴³⁵⁵.”

Yine aynı tarihte Gardane toplam 225 evden Rumlara ait olanların sayısının yalnızca 4 olduğunu söylemiştir⁴³⁵⁶. Ancak yol arkadaşı Salvatori'ye göre bu tarihte İznik'te 160 Türk ve 65 Rum ailesi yaşamaktadır⁴³⁵⁷. Bu örnek nüfusla ilgili seyahatnamelerde verilen bilgilerin ne kadar dikkatli biçimde değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Dearborn 300 evden oluşan

⁴³⁴⁹ Pococke, 1772: 310, Dupré, 1819: 8, Gardane, 1809: 5, 6, Salvatori, 1814: 633, Balbo, 1834: 131, Dearborn, 1819: 31, Marcellus, 1839: 143, 153–154, Leevs, Barker, 1824: 189, Barker, 1824: 450, Texier, 2002: 164, Aucher-Éloy, 1843: 64, Macfarlane, 1850a: 217

⁴³⁵⁰ Simeon, 2007: 33, Lucas, 1714a: 65–66, Pococke, 1772: 309, 310, Marcellus, 1839: 143, 153–154, Aucher-Éloy, 1843: 64

⁴³⁵¹ Grelot, 1998: 34

⁴³⁵² Dernschwam, 1987: 317

⁴³⁵³ Pococke, 1772: 310

⁴³⁵⁴ Browne, 1820: 146

⁴³⁵⁵ Dupré, 1819: 8

⁴³⁵⁶ Gardane, 1809: 5, 6

⁴³⁵⁷ Salvatori, 1814: 633

İznik'te 20 Hıristiyan ailesinin bulunduğunu ifade etmiştir. Seyyahın bu bilgiyi Pococke'den alıntı yapmış olması muhtemeldir⁴³⁵⁸. Marcellus'un nüfus konusundaki aktarımı da seyahatnamelerin bu konuda çok güvenilir kaynaklar olmadığına bir kanıtıdır. Seyyah ilk olarak köyün 500 kişiden oluştuğunu ve Rumların sayısının 50 olduğunu belirtmiş, daha sonra nüfusu bu kez 400 olarak vermiş ve bunun üçte birlik kısmının Ermeni ve Rumlardan oluştuğunu ifade etmiştir⁴³⁵⁹:

“Büyük Efendi'nin özel dostları ve çok şanlı misafirleri olarak bize konaklama sağlamak konusunda talimat veren Nicomédie'nin paşpiskoposu kendisine Héraclée'nin papazlığına atanacağını da bildiriyordu; bu yüzden 500 kişiden oluşan bir köy için 50 Rum'dan fazla kişinin olmadığı Is-nik'in çok verimli olmayan bu mevkisini terk edecekti.”

Misyoner oldukları için Hıristiyan nüfus hakkında daha doğru bilgiler verdiğini söyleyebileceğimiz Leeves- Barker 1823 tarihinde 15 Rum ailesinin yaşadığını belirtmişlerdir⁴³⁶⁰. Texier, diğer seyyahların tamamının aktarımını aşan bir sayı vermiştir:

“Bin iki yüz-bin beş yüz nüfus arasında bulunan Rum halkın, şimdiki kilisenin civarında ayrı bir mahalleleri vardır⁴³⁶¹.”

Texier ile aynı tarihlerde burada bulunan Aucher-Éloy ise çok daha az sayıda Hıristiyan'dan bahsetmektedir.

“Büyük bir gölün kenarına kurulmuş olan İznik günümüzde 30 Rum ailesi, biraz Ermeni ve yaklaşık 200 Türk ailesinden oluşan bir köyden fazlası değil⁴³⁶².”

Macfarlane ise ziyaret tarihi olan 1847 tarihinde 80 Türk evine karşılık 70 Rum evinin mevcut olduğunu belirtmiştir⁴³⁶³.

⁴³⁵⁸ Dearborn, 1819: 31

⁴³⁵⁹ Marcellus, 1839: 143, 153–154

⁴³⁶⁰ Leeves, Barker, 1824: 189, Barker, 1824: 450

⁴³⁶¹ Texier, 2002: 164

⁴³⁶² Aucher-Éloy, 1843: 64

⁴³⁶³ Macfarlane, 1850a: 217

12.2.6.1. Rum Kiliseleri

Bursa'da olduğu gibi İznik'te de Rumların ayrı bir mahallede yaşadıkları bazı seyyahlar tarafından aktarılan bir bilgidir⁴³⁶⁴. Bu mahallenin merkezini muhtemelen kiliseleri meydana getirdiği için de Rumların İznik'in güneyinde yer alan Koimesis Kilisesi civarında ikamet ettikleri söylenebilir.

İznik'te seyyahların en çok üzerinde durdukları Rum kiliseleri fetihten sonra camiye dönüştürülen ancak bir süre sonra bakımsız bırakılarak yıkılmaya terk edilen Ayasofya ile Osmanlı Dönemi'nin sonuna kadar Rumların ibadet görevlerine hizmet eden Koimesis'tir. Her iki kilisenin de ziyaret nedenleri daha çok konsillerin düzenlendiği yapıları keşfetme arzusuyla bağlantılıdır. Konsil yapılarından birisi olmasına ve kayıtlardan gördüğümüz kadarıyla ismi de değişmemesine rağmen Ayasofya Kilisesi'nden çok Koimesis Kilisesi konsil kilisesi olarak ele alınmıştır. Ayasofya'nın terk edilmesine ve harabeye dönmesine rağmen Koimesis Kilisesi'nde Hıristiyanların ibadete devam etmesinin böylesi bir düşünceye yol açmış olması muhtemeldir. Bunların dışında bir tanesi Yenişehir Kapısı yanında bulunan Tryphon Kilisesi olmak üzere kalıntıları açığa çıkartılmış üç kilise daha mevcutsa da⁴³⁶⁵ bunlara yer veren seyyahların sayısı oldukça azdır.

12.2.6.1.1. Ayasofya Kilisesi⁴³⁶⁶

Ayasofya Kilisesi, Strabon'un verdiği ipuçlarından anlaşılabilirdiği üzere Roma Dönemi'nde mevcut olan bir gymnasium yapısının yerine inşa edilmiştir. 11. yüzyılda meydana gelen depremde muhtemelen hasar görmüş olan kilise önemli değişiklikler geçirmiş ve İznik'in fethinin ardından Orhan Gazi tarafından camiye çevrilmiştir⁴³⁶⁷.

⁴³⁶⁴ Browne, 1820: 146, 147, Texier, 2002: 164

⁴³⁶⁵ Eyice, 2001a: 544

⁴³⁶⁶ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-97

⁴³⁶⁷ Eyice, 2001a: 544

Orhan Gazi'nin İznik'te bulunan bir kiliseyi camiye çevirmesi Osmanlı tarihçilerinin verdikleri bir bilgidir⁴³⁶⁸. Ancak seyyahlar Bursa Osman ve Orhan Gazi türbeleri örneğinden farklı olarak İznik'te böylesi bir değişime uğrayan bir yapıyı çok fazla araştırmamışlardır. Konsil kilisesinin farklı yapılar ve çoğunlukla Koimesis Kilisesi olarak düşünülmesine rağmen Ayasofya'nın bu tahminlerde yer etmemesinin nedeninin bu olayın bilinmemesi ve Orhan Camisi'nin eski bir kilise olduğunun fark edilmemesinden kaynaklandığı söylenebilir. Kiliseden çevrilme yapılar konusuna büyük ilgi duyan ve hatta gerçekte ilgisi olmamasına rağmen bazı yapıları eski kiliseler olarak adlandırma hatasına düşen seyyahların dahi Ayasofya'dan bahsetmemesi de dikkat çeken bir husustur.

Ayasofya'ya seyahatnamelerde yer verilmesinin en önemli nedeni konsillerle olan bağlantısıdır. Ancak yine konsillerle ilişkisi olduğu düşüncesiyle ziyaret edilen Koimesis Kilisesi'ne oranla çok daha az seyahatnamede yer etmiştir. Hakkında yapılan aktarımlar da cami olarak kullanımının sona ermesi ve harap bir hale gelmesinden sonraki tarihlere aittir. Bu durum yine cami olarak kullanıldığı dönemlerde yapının eski bir kilise olduğunun anlaşılamadığının düşünülmesine neden olur. Örneğin Hıristiyanlık-Müslümanlık arasındaki mücadelelere sık sık yer veren Palamas caminin kullanımda olduğu yıllarda burada bulunan bir kişidir. Ancak kendisi de bir din adamı olmasına rağmen Hıristiyanlık açısından çok önemli bir olayın meydana geldiği bu yapıdan ve o anki durumundan bahsetmemiştir⁴³⁶⁹.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk olarak Hammer, Orhan Gazi'nin kentin ana kilisesini camiye çevirdiğinden bahseden kaynakların ünlü konsilin gerçekleştiği yerle ilgili ipuçları barındırdığını ifade etmiştir. Tanımlamaları ise daha çok Ayasofya'nın bu yıllardaki harabeliğini ortaya koyan bir içeriğe sahiptir. Verdiği bilgilere göre bu yıllarda çevresindeki moloz yığınları ve çalılıklar nedeniyle giriş dahi kapanmış durumdadır. Üzerlerinde Türkçe ve Arapça kitabelerin görüldüğü duvarlarının hala ayakta olmasına rağmen üst

⁴³⁶⁸ “[Orhan Gazi] Bir ulu kiliseyi cami yaptı” Aşıkpaşaoğlu, 1985: 47

⁴³⁶⁹ Arnakis, 1951: 109

örtüsünün çöktüğünü söylemiş ve bunun bir deprem nedeniyle meydana gelmiş olabileceği tahmininde bulunmuştur. Döşemesinin de moloz yığınları arasında ancak yer yer görülebildiğini belirtmiştir. Ayrıca camiye dönüştürülmesiyle meydana gelen değişiklikleri ve o anki durumunu tanımlarken eskiden kutsal karanlığa sahip bir yer olduğunu ancak çökmüş çatısı nedeniyle gün ışığının tamamen içeriye düşmesinin bir zıtlık meydana getirdiğini belirtmiştir. Bir zamanlar kubbesinde lazur mavisini bir zeminin üzerinde altın mozaiklerin görülüyor olduğu şeklindeki yorumu tahmini olmalıdır. Duvarlarda Hıristiyanlık dönemine ait süslemeler ve resimlerin kaybolduğu, İncil ayetlerinin yerini Kuran'dan alınan cümlelerin doldurduğu üzerinde de durmuş, tüm Bizans kiliselerinde olduğu gibi burada da bir zamanlar bir haçın üzerinde "Bu işaretle kazanacaksın!"ın yerine artık Kelime-i Şehadet'in geldiğini söylemiştir. Tüm bu harabeliğine rağmen Sultan Orhan'ın taşa kazınmış tuğrasının kapının üzerinde hala görülebildiği bilgisini de vermiştir. Seyyah Koimesis Kilisesi ile bir karşılaştırma yaparak daha büyük boyutlu olan Ayasofya'nın bir konsile katılan kişileri barındırabilecek yeterlilikte olduğunu ifade ederek asıl konsil kilisesi olarak burayı düşündüğünü de ortaya koymuştur. Ayrıca altardan ve iki yanındaki amfityatro biçimli basamaklarla şapellerden de söz etmiş ve bu kısımların değiştirilmeden Bizans Dönemi'ndeki biçimiyle kaldığını ifade etmiştir⁴³⁷⁰.

Marcellus kendisine rehberlik eden Rum rahibin, Türklerin bu kiliseyi defalarca cami yapmaya çalıştıklarını ancak minaresinin her seferinde mucizevî bir biçimde yıkılması nedeniyle bunu gerçekleştiremediklerini söylediğini belirtmiştir. Bu hikâyenin ortaya çıkmasında bu yıllarda minaresinin de yıkık halde olduğu harabe görünümünün etkisi olduğu hissedilmektedir. Ancak bunun haricinde şüphesiz Hıristiyanlık-Müslümanlık mücadelesi paralelinde Hıristiyanların kendilerini üstün gösterme gayretinin de rolü olmalıdır⁴³⁷¹.

Moltke, Müslümanların tasvirlerden nefret etmeleri nedeniyle camiye dönüştürdükleri Rum kiliselerinin tamamında olduğu gibi burada da resimleri

⁴³⁷⁰ Hammer, 1818: 112–114, 117

⁴³⁷¹ Marcellus, 1839: 151

badana ile örtüklerini, Hz. İsa'nın Constantine'e rüyasında söylediği ihhoc signo yazısının mihrabın olduğu kısımda beyaz badananın altında seçilebildiğini fakat bunun üzerine Kelime-i Şehadet'in yazılı olduğunu belirterek yine geçirdiği değişimlere odaklanan bir aktarımda bulunmuştur. Seyyahın tanımlamalarının Hammer ile paralel olmasının nedeni bu kaynaktan yaptığı alıntılar olmalıdır⁴³⁷².

Texier de Hammer'in anlatımlarına benzer biçimde ilk olarak eski dini resim ve mozaiklerin kireçle sıvanarak üzerlerine Kuran ayetleri yazıldığını ifade etmiştir. Ayrıca İznik şehrinin genel çöküşüyle paralel biçimde bu kilisenin de çevresiyle birlikte enkaz yığını haline geldiğini söylemiştir. Mimari özelliklerine değindiği bölümde ise yapının mimari tarzının kesinlikle 6. yüzyılın öncesine ait olmadığını ifade etmiş ve bu nedenle Hammer'dan farklı olarak konsilin burada düzenlenmesinin mümkün olamayacağını belirtmiştir⁴³⁷³.

Moustier yalnızca kubbe ve kemerlerinin yok olmasına rağmen bazı mozaik kalıntılarıyla birlikte yapının etkileyici bir görünüm sunduğunu söylemiştir. Bunun dışında mimari özellikleri hakkındaki tanımlamaları Texier'den alıntıdır⁴³⁷⁴.

Benjamin ilk konsilin burada toplanmasının muhtemel olduğunu ifade etmişse de bu yapının ilgi çekici olduğunu düşünmesinin asıl nedeni bu önemli tarihi olay değil kilisenin erken Bizans mimarisinin bir örneğini meydana getirmesidir⁴³⁷⁵.

Jerningham Ayasofya'dan bahsetmiş olmakla birlikte burayı ziyaret etmediği Hammer ve Stanley'den yaptığı alıntılarla bir tanımlamaya gittiği çok açıktır. Kilisenin İznik'in merkezinde ve dört sokağın kesiştiği noktada yer aldığı ve bir ucunda apsisi bulunan büyük bir bazilikal yapı olduğu bilgisi Stanley'den alıntıdır. Hammer'in konsilin gerçekleştirildiği kilise ile ilgili

⁴³⁷² Moltke, 1969: 59

⁴³⁷³ Texier, 2002: 162–163

⁴³⁷⁴ Moustier, 1864: 237

⁴³⁷⁵ Benjamin, 1867: 119–120

fikirlerine de yer vermesine rağmen Stanley ile aynı yapıdan bahsettiğini anlayamamıştır⁴³⁷⁶.

Ayasofya'ya konsillerle bağlantılı olarak değinen bir diğer seyyah olan Cox, yalnızca konsilin Orhan'ın harabe camisine temel oluşturan bu kilisede toplanmış olup olmadığının anlayamadığını belirtmiş, mimarisiyle ilgili bir tanımlamada bulunmamıştır⁴³⁷⁷.

Launay ise ilk konsilin değilse de 787'de toplanan yedincisinin burada düzenlendiğini düşünen seyyahlardan biridir. Ayrıca bu kilisenin Orhan tarafından camiye dönüştürüldüğü konusunda da bilgisi olan Launay günümüze gelen kısımlarının yalnızca bazı duvarlar, küçük kubbeler ve bir minareden ibaret olduğunu söylemiştir⁴³⁷⁸.

12.2.6.1.2. Koimesis Kilisesi⁴³⁷⁹

İznik'in Osmanlılar tarafından fethinin ardından Ayasofya Kilisesi Orhan Gazi tarafından camiye çevrilse de Koimesis Kilisesi Rumların ibadetlerine hizmet vermeye devam etmiştir. İznik'teki birçok yapıda olduğu gibi bu kilisenin de ziyaret nedenlerinden biri konsillerin burada gerçekleştiğinin düşünülmesidir. Ancak asıl olarak İznik'in Osmanlı öncesine ait yapılarından biri olması dolayısıyla ilgi çekmiştir. Seyyahlar da İznik'te surlardan sonra en çok ilgi gösterdikleri yapı olan bu kilisenin çok farklı yönleriyle ilgili oldukça önemli bilgiler vermişlerdir.

Özel olarak kiliseden olmasa da kilisenin içinde yer aldığı Hyacinthus Manastırı'ndan bahseden en erken tarihli kişi 1355 yılında İznik'te bulunan Palamas'tır. Hıristiyan mahallesinin merkezindeki güzel ve dinlendirici bir yer olarak tanımladığı bu manastırda çok sıcak biçimde karşılandığını söylemiştir. İçinde, tatlı suyu olan bir kuyu ve çok sayıda meyve ağacının bulunduğu bahsetmesi manastırın kapladığı alanın oldukça geniş

⁴³⁷⁶ Jerningham, 1873: 277

⁴³⁷⁷ Cox, 1882: 315

⁴³⁷⁸ Launay, 1914: 214, 218

⁴³⁷⁹ Seyhatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-98

olduğunu göstermektedir. Koimesis Kilisesi hakkında verdiği tek bilgi ise manastır alanı içerisinde yer alan güzel bir kilise olduğudur⁴³⁸⁰. Dernschwam, İznik'e ilk gelişinde sadece hala ayakta olan bir Bizans Kilisesi ile karşılaştığını söylemiştir. Dönüş yolunda bir kez daha İznik'i ziyaret ettiğinde ise kiliseyi daha yakından inceleme olanağı bulan seyyah Meryem Ana adına yaptırıldığını, çatısının yıkık olması ve bundan dolayı yağmur sularının içine akması haricinde sağlam bir yapı olduğunu belirtmiştir⁴³⁸¹. Lubenau'nun bahsettiği kilisenin Koimesis olduğu en başta anlaşılammıştır. Zira seyyah kiliseyi oldukça büyük bir yapı tanımlamış, etrafında bazı hücrelerin bulunduğunu, bunların konsile katılanlar için Konstantin tarafından yaptırıldığının söylendiğini belirtmiştir. Bu hücrelerden sonraki seyyahlar söz etmemişlerdir ve kiliseyi de tam tersi biçimde küçük bir yapı olarak tanımlamışlardır. Fakat daha sonradan yine konsilin düzenlendiği yere yaptığı ziyarette bunun Rum kilisesi olduğunu söylemesi Koimesis'ten bahsettiğini ortaya koymaktadır⁴³⁸². Kiliseden isim vermeden bahseden bir seyyah olan Simeon oldukça eskimiş kubbeli bir yapı olarak tanımlamıştır⁴³⁸³. Lucas kısa bir tanımlamayla yalnızca muhteşem bir yapı olduğunu söylemiştir⁴³⁸⁴. Pococke kendisine konsilin düzenlendiği yer olarak tanıtılan Koimesis'in tuğladan inşa edilmiş eski bir kilise olduğunu, katedra ve yarım daire basamaklarının eski katedral kiliselerinde görülen biçimlerde ancak çok kötü durumda olduklarını belirtmiştir⁴³⁸⁵. Dallaway'in ziyaret ettiği kiliseden merkezi kubbesi çökmüş bir yapı olarak söz etmesi ilk başta Ayasofya'dan bahsettiğini düşünmemize neden olmuştur. Bununla birlikte mozaiklerden yapıma figürlerin görüldüğünü söylemesi burasının Koimesis olması gerektiğini göstermektedir. Çok uzun süre öncesinde Dernschwam'ın da çatlak olarak tanımladığı örtüsü bu yıllarda hala tamir edilmemiş ve hatta daha kötü bir duruma gelmiş olmalıdır⁴³⁸⁶. Salvatori kiliseyi iyi biçimde

⁴³⁸⁰ Arnakis, 1951: 109

⁴³⁸¹ Dernschwam, 1987: 217, 317, 317–318

⁴³⁸² Lubenau, 2012: 516, 517

⁴³⁸³ Polonyalı Simeon: 33–34

⁴³⁸⁴ Lucas, 1714a: 65.

⁴³⁸⁵ Pococke, 1772: 308

⁴³⁸⁶ Dallaway, 1797: 170

korunmuş, sütunları çok değerli bir yapı olarak tanımlamış ve İznik'te farklı dönemlere ait kalıntılar arasında en dikkat çekicisi olduğunu söylemiştir. Bu tür bir ifade kullanmasının nedenlerinden biri şüphesiz seyyahın burayı konsil kilisesi olarak düşünmesidir⁴³⁸⁷. Gardane'in Constantine'in taş tahtını gördüğünü söylemesi de kiliseyi konsilin gerçekleştiği yer olarak düşündüğünü göstermektedir⁴³⁸⁸. Kinneir küçük ve çok eski bir bina olarak tanımladığı kilisenin genel olarak mozaiklerine odaklanan tanımlamalar yapmıştır⁴³⁸⁹. Her ne kadar ismini vermemiş olsalar da Leeves-Barker'in Rumların kullanımına bırakılmış olduğunu söyledikleri ve kısaca eski ve büyük bir yapı olarak tanımladıkları kilise Koimesis olmalıdır⁴³⁹⁰. Walsh da eski dönemlere ait olduğu anlaşılan küçük bir şapel biçiminde tanımlamıştır⁴³⁹¹. Aucher-Éloy önemli bir bilgi vererek İznik ziyaretini gerçekleştirdiği 1834 tarihinde kilisenin tamiratta olduğu, beyaza boyandığı ve hasar görmüş resimlerinin restore edildiğini söylemiştir. Burada gördüğü mermer koltuğun Konstantin'e ait olduğunu söylemesi Koimesis'i konsil kilisesi zannetmesiyle bağlantılı olmalıdır⁴³⁹². Fellows da kiliseyi çok küçük bir yapı olarak tanımlamıştır⁴³⁹³. Stanley ve kendisinden alıntı yaptığı anlaşılan Murray ve Jerningham benzer biçimde, Meryem'in ölümüne adanmış bu yapının köydeki yegâne Hıristiyan kilisesi olduğunu ifade etmişlerdir⁴³⁹⁴. Joanne-Isambert hatalı biçimde Ayasofya olarak adlandırdıkları kiliseyi önünde sütunlu bir giriş ya da narteks bulunan bir yapı olarak tanımlamışlardır⁴³⁹⁵. Busch yalnızca Theotokos'a adanmış küçük bir kilise olduğu bilgisini vermiştir⁴³⁹⁶. Launay onikigen kasnak üzerine oturan ana kubbesi haricinde apsis üzerinde bir diğer küçük kubbesi daha bulunan küçük bir kilise olarak tanımlamıştır. İç kısmının ise İtalya'da karşılaşılan Venedik ve

⁴³⁸⁷ Salvatori, 1814: 633

⁴³⁸⁸ Gardane, 1809: 6

⁴³⁸⁹ Kinneir, 1818: 26

⁴³⁹⁰ Leeves, Barker, 1824: 189

⁴³⁹¹ Walsh, 1836: 183

⁴³⁹² Aucher-Éloy, 1843: 64

⁴³⁹³ Fellows, 1839: 117

⁴³⁹⁴ Stanley, 1883: 78, Murray, 1854: 185, Jerningham, 1873: 272

⁴³⁹⁵ Joanne, Isambert, 1861: 501

⁴³⁹⁶ Busch, 1870: 151

Bizans Kiliselerini hatırlattığını ancak daha çok Athos Dağı, Ege Adaları ve Filistin'deki Bizans kiliselerinin benzeri olduğunu söylemiştir⁴³⁹⁷.

Koimesis'in seyyahların en çok ilgisini çeken özelliklerinden bir bölümünü dekorasyonu meydana getirmiştir. İlk olarak 1555 yılında Dernschwam, Nicephorus'a ait olduğunu düşündüğü bir mezarın karşısında bu kişinin annesi ile kız kardeşi veya karısı ile kızı olması gereken kişilerin görkemli kıyafetleri içindeki resimlerinin görüldüğünü ifade etmiştir. Kubbenin altında yer alan altın yaldızlı galeride ise üstlerinde defne yapraklarıyla üç melek figürü ile kucağında İsa'yla Meryem Ana'nın bir tasvirinin bulunduğunu, duvarda da İsa'nın altın yaldızla çok güzel biçimde resmedilmiş ve baş tarafı bir kulaç genişliğinde olan büyük bir portresinin görüldüğünü belirtmiştir. Döşemelerin ise güzel karo taşlarından yapıldığını ve bunların üzerinde çok güzel figürlerin bulunduğunu söylemiştir⁴³⁹⁸. Lucas yalnızca güzel mozaik işlerinin görüldüğü bilgisini vermiştir⁴³⁹⁹. Pococke de tavan ve zeminde mozaiklerin izlerinin mevcut olduğunu söylemekle yetinmiştir⁴⁴⁰⁰. Dallaway'in kilise hakkındaki kısa tanımlaması büyük oranda dekorasyonu ile ilgilidir. Seyyah mermer döşemesinin mozaikle bordürlendiğini, çatlak kubbesinde azizleri temsil eden yaldızlı ve canlı renkli mozaiklerden yapılmış figürlerin görüldüğünü söylemiştir⁴⁴⁰¹. Hammer'in buradaki mozaikler içinde yer verdiği bir tanesi kilisenin peristilinde ve girişinin üzerinde yer almaktadır. Seyyah yaldızlı kitabesine göre bu figürün İmparator Konstantinos'u tasvir ettiğini belirtmiştir⁴⁴⁰². Kinneir farklı renklerde mermerlerden mozaik bir döşemesi olduğunu, Rum ve Ermeni kiliselerinde sık biçimde karşılaştığı gibi burada da küçük yaldızlı cam mozaiklerden yapılmış üç figürün görüldüğünü söylemiştir. Figürlerin altında bazı Yunanca kitabelerin de olduğunu söylemesine rağmen bunları kopyalamaya değer bulmamıştır⁴⁴⁰³. Barker kilisenin farklı renkli mermerlerden mozaik bir zeminle bezendiği,

⁴³⁹⁷ Launay: 216

⁴³⁹⁸ Dernschwam, 1987: 317

⁴³⁹⁹ Lucas, 1714a: 65.

⁴⁴⁰⁰ Pococke, 1772: 308

⁴⁴⁰¹ Dallaway, 1797: 170

⁴⁴⁰² Hammer, 1818: 112

⁴⁴⁰³ Kinneir; 1818: 26

duvarlarında ise olağanüstü bir işçilikle yapılmış figürlerin görüldüğünü söylemiştir⁴⁴⁰⁴. Walsh duvarları ve tavanında Ayasofya'dakilere benzeyen kırmızı ve yaldızlı camdan küçük kübik bloklar halinde mozaiklerin izlerinin bulunduğunu, figürlerin haricinde Κωσταντινος kelimesinin de sık sık geçtiğini söylemiştir. Ayrıca daha ayrıntılı biçimde Meryem ve Çocuk İsa tasvirinin solunda bir kadın, sağında bir erkek figürü olduğunu ve ikisinin de yazıtlı bir labarum tuttıklarını söylemiş, bu yazıyı ve altarın önündeki kısmın tavanında görülen melekler ve çocuk İsa'lı bir sahneyi kopyalayarak eserinde vermiştir⁴⁴⁰⁵. Kilisenin dekorasyonundan en ayrıntılı biçimde bahseden seyyah Texier'dir. Kubbe ile örtülü olan nefini süsleyen mozaiklerin bir kısmının düşmüş veya bozulmuş durumda olduğunu, iç kısmındaki yarım dairede ise ilk süslemelerin korunmayı başardığını ifade etmiştir. Buradaki yarım kubbede kucağında İsa ile Meryem'in bir tasvirinin, çeşitli yerlerde ise değerli taşlarla süslü elbiselerle sancaklar taşıyan meleklerin çizildiğini, girişte mozaikle yapılmış levhaların görüldüğünü söylemiştir. Belirttiği üzere en büyük kapının üzerinde altın yaldız zemin üzerinde Meryem'in ellerini uzatmış ve mavi bir mantoya sarılmış resmi vardır. Seyyah bu levhada yazılı olan kitabeye de eserinde yer vermiştir⁴⁴⁰⁶. Joanne-Isambert'in dekorasyonla ilgili tanımlamalarının tamamı Texier'den alıntıdır⁴⁴⁰⁷. Fellows mozaikli bir taban ve tavanı olduğunu söylemiş ancak ayrıntı vermemiştir⁴⁴⁰⁸. Kilisede İznik'te sahne alan en önemli olayın anısının kaba bir resimle yaşatıldığını söyleyen Stanley'den⁴⁴⁰⁹ sonra Murray ve Jerningham bu resmin İznik'in ölümsüz bir isme kavuşmasını sağlayan konsili anlattığını açık biçimde ifade etmişlerdir⁴⁴¹⁰. Moustier yalnızca ilgi çekici resimlerle süslendiğini belirtmiştir⁴⁴¹¹. Launay tabanının çok renkli mermerlerle döşendiğini, altın bir zemin üzerinde ikonalarının görüldüğünü, mozaiklerinin 11. yüzyıla ait

⁴⁴⁰⁴ Barker, 1824: 450

⁴⁴⁰⁵ Walsh, 1836: 183–184

⁴⁴⁰⁶ Texier, 2002: 182–183

⁴⁴⁰⁷ Joanne, Isambert, 1861: 501

⁴⁴⁰⁸ Fellows, 1839: 117

⁴⁴⁰⁹ Stanley, 1883: 78

⁴⁴¹⁰ Murray, 1854: 185, Jerningham, 1873: 272

⁴⁴¹¹ Moustier, 1864: 237

olduğunu söylemiştir. Özel olarak mezarların yer aldığı narteksteki bir mozaiği ele aldığında bunun Nicéphore tarafından yaptırıldığını belirtmiştir. Ayrıca Vaftizci Yahya, iki aziz, İsa'nın madalyonlarıyla dört İncil yazarının tasvirlerinin görüldüğünü, girişin üzerinde Meryem'in ellerini kaldırmış dua eder biçimde gösterildiğini, apsis tonozunda ise koyu mavi pelerinli ve her iki eliyle çocuk İsa'yı tutan Meryem'in bulunduğu bilgilerini vermiştir⁴⁴¹².

Kiliseyle ilgili aktarımların bir bölümü de tarihçesiyle ilgilidir. İlk olarak Dernschwam Nicephorus tarafından yaptırıldığını ifade etmiştir. Bu tür bir tahminde kilise içinde yer alan bazı mezarlar ve üzerlerinde yazan isimlerin bir etkisi olmalıdır⁴⁴¹³. Simeon bir süreliğine bu kilisenin hâkimiyetinin Arianoscular'ın eline geçtiğini ancak daha sonra tekrar Ortodoks hâkimiyetine girdiğini söylemiştir. Bu tür bir tanımlama şüphesiz İznik tarihi paralelinde yapılan bir çıkarımla bağlantılı olmalıdır ve seyyahın kilisenin yapılış tarihini çok daha erken yüzyıllar olarak tahmin ettiğini göstermektedir⁴⁴¹⁴. Pococke'ye bu kilisenin konsil kilisesi olarak tanıtılması seyyahın doğal olarak eski tarihli bir yapı olduğundan şüphelenmesine neden olsa da kendi görüşü Konstantin zamanından sonraki bir tarihe ait olduğu yönündedir⁴⁴¹⁵. Pococke'nin tahminini değerlendiren Hammer seyyahı haklı bulmuş ve bu düşüncenin kilisenin peristilindeki mozaik panonun altında yer alan kitabeyle de çelişmediğini, burada ismi geçen Konstantin'in, 10. yüzyılda Bizans tahtında bulunan Konstantin Porphyrogenetos olması gerektiğini ifade etmiştir⁴⁴¹⁶. Salvatori'nin kiliseyi Büyük Konstantin zamanına tarihlendirmesinin nedeni burayı konsil kilisesi olarak düşünmesinin yanında Hammer'in değindiği bu panoda geçen isim olabilir⁴⁴¹⁷. Walsh dış görünümü itibarıyla yeni bir yapı gibi görünmesine rağmen asıl olarak Hıristiyanlığın ilk yıllarına ait olabileceği tahmininde bulunmuştur⁴⁴¹⁸. Texier birçok onarım görmesine rağmen kilisenin asıl olarak 12. yüzyıla ait olduğunun kolayca

⁴⁴¹² Launay: 210, 217

⁴⁴¹³ Dernschwam, 1987: 317

⁴⁴¹⁴ Polonyalı Simeon: 33–34

⁴⁴¹⁵ Pococke, 1772: 308

⁴⁴¹⁶ Hammer, 1818: 112

⁴⁴¹⁷ Salvatori, 1814: 633

⁴⁴¹⁸ Walsh, 1836: 183

anlaşılabildiğini ifade etmiştir. Ayrıca başka seyyahların da ele aldığı Nicéphore yazısına bir kez daha değinmiş bunun kiliseyi yapan kişi olabileceğini ancak yapım tarihinin ihmal edildiğini belirtmiştir⁴⁴¹⁹. Texier'den alıntı yaptıkları anlaşılan Joanne-Isambert ve Moustier de kilisenin 12. yüzyıla ait olduğunu söylemişlerdir⁴⁴²⁰. Fellows tarihlendirmeyi genel görünümü itibariyle yapmış Venedik'teki St. Mark Kilisesi ile çağdaş olabileceğini ya da genel olarak Bizans Dönemi'ne tarihlendirilebileceğini ifade etmiştir⁴⁴²¹. Launay ise 9. yüzyılın başlarına tarihlendirmiştir⁴⁴²².

Kilisenin içinde bulunan bazı mezarlar seyyahların ilgisini çekmiştir. Dernschwam kilisenin yapımcısı olarak gösterdiği Nicephorus'un bir duvarın içine oturtulmuş biçimde görüldüğünü söylemiştir⁴⁴²³. Kinneir kapının yanında üzerinde kitabenin bulunduğu bir mezar taşından bahsetmiştir. Ancak bunun burada yer alan bir mezara ait olup olmadığı anlaşılamamaktadır⁴⁴²⁴. Marcellus'un kilise hakkında verdiği bilgilerin büyük bölümü mezarlar hakkındadır. Seyyaha rehberi ilk olarak bir mezar taşı göstermiş ve bir süre önce buradan geçen bir başka bilge seyyahın bunun tarihini çok eskiye götürdüğünü ifade etmiştir. Ayrıca Nicéphore'un mezarına da bir kez daha değinmiş rehberin kendisine gösterdiği bu mezarın sahibini Konstantin'in veziri olarak tanımladığını söylemiştir. Bununla birlikte seyyah rehberiyle aynı fikirde değildir ve bu kişinin 1200 civarında burada görev yapmış olan Efes piskoposu Nicephore olmasının daha muhtemel olduğunu ifade etmiştir⁴⁴²⁵. Launay mezarların mozaiklerle kaplı nartekste yer aldığını, burada yatan kişilerin isminin iki uçtaki duvarlara kazındığını ve bunların da önemli kişiler ve azizlere ait olduğunu söylemiş ikisinin ismini piskopos Nicéphore ile martir Néphytos olarak vermiştir⁴⁴²⁶.

⁴⁴¹⁹ Texier, 2002: 182, 183

⁴⁴²⁰ Joanne, Isambert, 1861: 501, Moustier, 1864: 237

⁴⁴²¹ Fellows, 1839: 117

⁴⁴²² Launay: 216

⁴⁴²³ Dernschwam, 1987: 317

⁴⁴²⁴ Kinneir, 1818: 26

⁴⁴²⁵ Marcellus, 1839: 147

⁴⁴²⁶ Launay: 217

Kilisede bulunan şeffaf bir lahit de bazı seyyahların ilgisini çekmiştir. Kinneir yalnızca lahdin mevcudiyeti hakkında bilgi vermiş ayrıntılı biçimde tanımlamamıştır⁴⁴²⁷. Texier ise kilisedeki en ilgi çekici objelerden biri olarak ele aldığı lahdin Bizans tarzında süslenmiş çok kıymetli bir mezar olduğunu, üzerinde kitabe bulunmasa da tarz ve şeklinden 4. yüzyıla ait olduğunun anlaşılabilirdiğini söylemiştir. Belirttiği üzere içinde mumlar yakıldığı zaman üzerindeki oymalar daha belirgin bir hale gelmektedir⁴⁴²⁸. Kiliseyle ilgili tanımlamalarını Texier'den aldığı hissedilen Joanne-Isambert de lahitin tamamen aynı cümlelerle bahsetmişlerdir⁴⁴²⁹.

12.2.6.1.3. Aziz Tryphonos Kilisesi (?)

Dernschwam, İznik'te iki kiliseden bahsetmiş, ancak ikisinin de ismini aktarmamıştır. Bununla birlikte verdiği ayrıntılardan bu kiliselerden birisinin Koimesis olduğu anlaşılmaktadır. Terk edilmiş olarak tarif edilen diğer kilisenin hangisi olduğu konusunda ise bir belirsizlik söz konusudur. İznik'te bir tanesi ayazma diğer ikisi ise H. Tryphonos olarak isimlendirilen üç kilise kalıntısı keşfedilmiştir⁴⁴³⁰. Dernschwam'ın eserini Türkçeye kazandıran Yaşar Önen de seyyahın sözünü ettiği kilisenin muhtemelen Aziz Tryphonos Kilisesi olabileceğini söylemiştir⁴⁴³¹:

“Şehirde küçük bir Rum Kilisesi daha var. Fakat burada kimsecikler yok. Hıristiyanlar Türklerin korkusundan Rum kilisesine giremiyorlar. Burada bulunan Rumlar 40 kişi kadarmış⁴⁴³².”

⁴⁴²⁷ Kinneir, 1818: 26

⁴⁴²⁸ Texier, 2002: 183

⁴⁴²⁹ Joanne, Isambert, 1861: 501

⁴⁴³⁰ Ötügen vd., 1986: 227-231

⁴⁴³¹ Dernschwam, 1987: 398

⁴⁴³² Dernschwam, 1987: 217

12.2.6.2. Ermeni Kilisesi

İznik'te Türkler ve Rumların yanında belki de az sayıda olmaları nedeniyle çok fazla bahis konusu edilmeseler bile Ermenilerin mevcut olduğunu bazı seyahatnameler aracılığıyla tespit edebilmek mümkündür⁴⁴³³. Simeon, 1609'da Ermenilerin 15 evi bulunduğunu söylemiş, yani 60 kişilik bir nüfusa sahip olduklarını ortaya koymuştur. İki papazdan bahsetmesi Ermenilerin bir kiliseye sahip olduklarını akla getiriyor ise de seyyah bu konuda bir bilgi aktarmamıştır:

“Burada on beş hane Ermeni ve iki papaz bulunduğundan on iki gün yanlarında kaldık⁴⁴³⁴.”

Lucas ise İznik'te Ermenilerin mevcut olduğunu belirtmekle yetinmemiş, aynı zamanda bir kiliseye sahip olduklarını da söylemiştir. Verdiği bilgiye göre bu kilise Koimesis Kilisesi'nin yakınlarında yer alan küçük bir yapıdır:

“Kentin ilk yapılarından olan bu kiliseye [Koimesis Kilisesi] ilave olarak Ermeniler de bunun yakınlarındaki küçük bir kilisede ibadetlerini yapıyorlar⁴⁴³⁵.”

Pococke de Lucas ile benzer biçimde Ermeni Kilisesi'nin Koimesis Kilisesi'nin yakınlarında yer aldığını söylemiş ayrıca mağaraya benzeyen küçük bir yapı olduğu bilgisini de tekrarlamıştır:

“Ermeniler de konsil kilisesinin batısında bir tür mağaraya benzer küçük bir kiliseye sahipler⁴⁴³⁶.”

Her iki seyyahın aktarımı bir zamanlar İznik'te böylesi bir yapının mevcudiyetini öğrenmemizi sağlamakta ise de verdikleri bilgiler yalnızca kilisenin yaklaşık konumunun belirlenmesine yardımcı olur niteliktedir. 19. yüzyıl seyyahlarından olan Marcellus ve Aucher-Éloy ise İznik'te bu tarihlere

⁴⁴³³ Simeon, 2007: 33, Lucas, 1714a: 65–66, Pococke, 1772: 309, 310, Marcellus, 1839: 143, 153–154, Aucher-Éloy, 1843: 64

⁴⁴³⁴ Simeon, 2007: 33

⁴⁴³⁵ Lucas, 1714a: 65.

⁴⁴³⁶ Pococke, 1772: 309

Ermenilerin halen mevcut olduğunu belirtmişler ancak Ermenilere ait bir ibadet mekânından söz etmemişlerdir⁴⁴³⁷.

12.2.7. Pan Tapınağı (?)

Macfarlane, İznik-Yenişehir yolu üzerinde eşiyile birlikte bir gezi yapan Bursa'daki İngiliz konsolosu Bay D. Sandison'un Yenişehir'e yaklaşık 2,5 saatlik mesafede, üzerlerinde üç Rum köyünün görüldüğü tepelerden birisinin kenarında tuhaf bir mağara bulduğunu söylemiştir. Aktardığı üzere kayaya oyulmuş yapay bir mağara biçiminde olan bu yerin içinde bazı alçak kabartmalar vardır ve bunların arasında neredeyse mükemmel durumda bir keçi figürü de seçilebilmektedir. Bu keçi figüründen ötürü seyyah burasının kırsal bir Pan Tapınağı olabileceğini düşünmüştür. Ancak yalnızca tek bir figüre dayalı bir tahmin olduğundan bu çıkarımın kesin biçimde doğru olduğunu söylememiz mümkün değildir⁴⁴³⁸.

12.2.8. Su Kemerî⁴⁴³⁹

İbn Batuta, İznik'e geldiği tarihte halkın suları kuyulardan temin ettiğini belirtmiş⁴⁴⁴⁰, Palamas da en azından konakladığı manastırdaki su ihtiyacının bir kuyudan giderildiği konusunda ipucu vermiştir⁴⁴⁴¹. Hâlbuki İznik'teki su kemerî bugün bile oldukça sağlamdır ve pek çok seyyah da bu kanaldan bahsetmiştir. 1588 yılında Lubenau kentin pek çok yerinde çeşme ve kuyular mevcutsa da kullanılan suyun büyük bir kısmının bu su kemerî vasıtasıyla kente getirilenler olduğunu söylemiştir⁴⁴⁴². Hasta İznik'in diğer eserleri gibi

⁴⁴³⁷ Marcellus, 1839: 153, Aucher-Éloy, 1843: 64

⁴⁴³⁸ Macfarlane, 1850a: 219, dn.

⁴⁴³⁹ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-99

⁴⁴⁴⁰ Parmaksızoğlu, 1971: 46. Aykut'un çevirisinde suyun yakındaki kuyulardan geldiği söylenir. Çeviriyi bu şekilde ele alırsak kuyu ile seyyahın yakındaki su kemerine veya kaynağa işaret ettiğini de düşünebiliriz. Aykut, 2005: 297

⁴⁴⁴¹ Arnakis, 1951: 109

⁴⁴⁴² Lubenau, 2012: 518

bakımsız halde bırakılması nedeniyle bazı kusurları olmakla birlikte 19. yüzyılın sonlarında dahi kullanımda olduğunu söylenmiştir. İznik'e yarım saat mesafedeki bir tepenin bulunduğu noktadan kaynağını alan su kemeri Lefke Kapısı içinden kente ulaşmaktadır. 18. yüzyılın başlarında Lucas yakın dağların birinden su getiren bu su kemerinin muhteşem bir eser olduğunu söylemiş ayrıca eskiden birkaç tane daha bulunmasına rağmen diğer yapılar gibi bunların da harabe hale gelerek yok olduklarını iddia etmiştir⁴⁴⁴³. Pococke Lucas'ın aksine kötü biçimde inşa edilmiş olduğunu söylemesine rağmen yine de suların bu su kemeriyle kasabaya taşınmaya devam ettiği bilgisini vermiştir⁴⁴⁴⁴. Hammer 19. yüzyıl başlarında İznik'in su ihtiyacının bu su kemeri aracılığıyla giderilmeye devam edildiğini öğrenmemizi sağlayan bir seyyahdır. Ancak belirttiği üzere bu tarihlerde kemer bakımsız bir haldedir ve su kirlenerek sağlıksız bir hal almaktadır⁴⁴⁴⁵. Yine de 1838 yılında Fellows⁴⁴⁴⁶ ve 1862 yılında Moustier⁴⁴⁴⁷ de kente suyun kanallar aracılığıyla getirilmeye devam ettiğini söylemiştir.

Bazı seyyahlar İznik'in sağlıksız olmasının nedenlerinden birisini bu su kemerinin bakımsız halde bırakılmasına bağlamışlardır. Belirttikleri üzere kemerden dökülen sular bataklıklar meydana getirmekte ve İznik'in sağlıksız bir havaya sahip olmasına yol açmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla henüz 16. yüzyılda Lubenau bakımsız bırakıldığını ve kısa bir süre içinde yıkılmasının muhtemel olduğunu belirtmişse de bu tür bir olumsuzluktan söz etmemiştir⁴⁴⁴⁸. İlk olarak Hammer suların İznik'e ulaşana kadar harabe kemerlerden sızdığını söylemiş ancak meydana getirdiği olumsuzluktan söz etmemiştir⁴⁴⁴⁹. Macfarlane ise yine bu duruma değinmiş atıl halde bırakılan kemerler nedeniyle suların dışarı akarak İznik'in havasını zehirlediğini söylemiş⁴⁴⁵⁰, Moustier de zaten antik çağlardan beri sağlıksız olan havasına

⁴⁴⁴³ Lucas, 1714a: 66.

⁴⁴⁴⁴ Pococke, 1772: 309

⁴⁴⁴⁵ Hammer, 1818: 121–122, 123

⁴⁴⁴⁶ Fellows, 1839: 117

⁴⁴⁴⁷ Moustier, 1864: 240

⁴⁴⁴⁸ Lubenau, 2012: 518

⁴⁴⁴⁹ Hammer, 1818: 121–122

⁴⁴⁵⁰ Macfarlane, 1850a: 217

kemerlerden akan sular nedeniyle meydana gelen bataklıkların da katkı yaptığından bahsetmiştir⁴⁴⁵¹.

Su kemerinin tarihlendirme önerisini yapan seyyahlar azdır. Fellows Roma Dönemi'ne ait olduğunu söylemiştir⁴⁴⁵². Macfarlane antik Yunanlıların eseri olduğu tahmininde bulunmuştur⁴⁴⁵³. Texier ise Bizans İmparatoru Justinien zamanında İznik'teki imar faaliyetlerinden bahseden Prokopios'un eskiyerek kullanım dışı kalan su kemerlerinin bu tarihte yeniden inşa ettirildiği bilgisini vermesinden ötürü Bizans Dönemi'ne tarihlendirmiştir⁴⁴⁵⁴.

12.2.9. Surlar⁴⁴⁵⁵

Konumuz sınırları içinde en erken örnekten başlayarak Cumhuriyet Dönemi'ne kadar İznik'e yer verilen seyahatnamelerin tamamında surlar hakkında bilgilerle karşılaşmaktadır. İznik'in harabe ve yalnızca birkaç evden meydana gelen küçük bir köy mahiyetindeki niteliğine rağmen eski görkeminin en önemli kanıtı olarak gösterilen surlar, çok az bir istisna dışında İznik hakkında aktarılan ilk cümlelerde mutlaka yer etmiş, İznik'in adeta kimliğini belirleyen bir özelliği olarak gösterilmiştir. Daha kapsamlı olarak incelendiği seyahatnamelerde ise İznik'teki en dikkat çekici kalıntılar oldukları için genel planı, duvar işçilikleri, kullanılan devşirmeler, tarihte oynadığı roller gibi yönleriyle ilgili oldukça ayrıntılı tanımlamalar yapılmıştır. Bunun nedenleri büyük oranda sağlam biçimde kalması, İznik'in terk edilmiş ve harabe haliyle meydana getirdiği tezat, Osmanlı öncesine ait olarak keşfedilebilen en önemli eser olması ve inşasında daha eski dönemlerin yapılarına ait devşirmelerin kullanılması, ayrıca Haçlı seferleri başta olmak üzere seyyahların ilgisini çeken tarihi olaylarla bağlantısıdır.

Strabon İznik çevresini yani bir anlamda surların uzunluğunu 165 stadion olarak vermiş, ayrıca dörtgen şeklinde olduğunu söylemiştir⁴⁴⁵⁶.

⁴⁴⁵¹ Moustier, 1864: 240

⁴⁴⁵² Fellows, 1839: 117

⁴⁴⁵³ Macfarlane, 1850a: 217

⁴⁴⁵⁴ Texier, 2002: 154

⁴⁴⁵⁵ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-100

Seyyahlar da surların uzunluğu ve şekline İznik'in genel biçimi, çevresinin ne kadar olduğu ya da kent planının nasıl düzenlendiğini açıklamak istediklerinde yer vermişlerdir. Bu tanımlamalar tahminlere ve yalnızca gözlemlere dayalı olarak yapıldığı için surların şekliyle ilgili olmasa da⁴⁴⁵⁷ uzunluğu konusunda farklı rakamların verilmesine neden olmuştur⁴⁴⁵⁸. Surların yükseklik ve kalınlıklarına yer veren seyyahların tanımlamalarında da yine farklı rakamlar telaffuz edilse bile bu farklılıklar çok büyük değildir ve genelde birbirine yakın ölçüler verilmiştir⁴⁴⁵⁹.

Seyahatnamelerde genellikle çok genel hatlarıyla tanımlanan kulelerin yuvarlak, oval ve kare biçiminde oldukları söylenmiştir⁴⁴⁶⁰. Bazı seyyahlar sayılarıyla ilgili de bilgi vermiş ancak surların uzunluğu konusundaki tanımlamalarda olduğu gibi büyük bölümü bu miktarı tahmini veya diğer seyyahlardan yaptıkları alıntılar doğrultusunda aktarmıştır⁴⁴⁶¹. Yalnızca surları oldukça ayrıntılı biçimde inceleyen Texier hangi yönde kaç kulenin mevcut olduğu konusunda daha net ve güvenilir bir açıklama yapmıştır⁴⁴⁶².

Kuleler hakkında diğer seyahatnamelerde karşımıza çıkmayan tanımlamalar yapan seyyahlardan Lubenau surlar gibi bu kısımların da oldukça sağlam olduğu bir tarihte İznik'te bulunmuştur. Seyyah bazıları çökmüş durumda olsa da üstlerinin birer çatı ile kapalı olduğunu, surlardan bu kulelerin içine girilip çıkılabildiğini ve iki katlı olup her iki katta da dolaşılabilirdiğini bilgilerini vermiştir⁴⁴⁶³. Simeon ise neredeyse tamamının kiliselerde olduğu gibi aziz tasvirleriyle süslendiğini ancak bu tasvirlerin

⁴⁴⁵⁶ Strabon, 2002: 60

⁴⁴⁵⁷ Lubenau, 2012: 513, Grelot, 1998: 33, Dernschwam, 1987: 217, Dallaway, 1797: 165, Texier, 2002: 158

⁴⁴⁵⁸ Grelot, 1998: 34, Lucas, 1714a: 65, Pococke, 1772: 310, Dallaway, 1797: 165, Gardane, 1809: 6, Kinneir, 1818: 28, Dearborn, 1819: 30–31, Walsh, 1836: 181, Fellows, 1839: 110, Porter, 1835: 231, Texier, 2002: 158, Poujoulat, Michaud, 1840: 179, Murray, 1854: 184, Joanne, Isambert, 1861: 500, Jerningham, 1873: 281

⁴⁴⁵⁹ Pococke, 1772: 307, Kinneir, 1818: 28, Walsh, 1836: 182, Poujoulat, Michaud, 1840: 179, Jerningham, 1873: 281

⁴⁴⁶⁰ Dernschwam, 1987: 319, Lubenau, 2012: 513, Grelot, 1998: 34, Lucas, 1714a: 65, 72, Pococke, 1772: 307, Dallaway, 1797: 164, 165, Kinneir, 1818: 28, Walsh, 1836: 182, Poujoulat, Michaud, 1840: 179, Macfarlane, 1850a: 214, Jebb, 1908: 44

⁴⁴⁶¹ Dernschwam, 1987: 319, Lubenau, 2012: 513, Lucas, 1714a: 65, 72, Balbo, 1834: 130, Joanne, Isambert, 1861: 500, Benjamin, 1867: 119, Jerningham, 1873: 270

⁴⁴⁶² Texier, 2002: 167, 171

⁴⁴⁶³ Lubenau, 2012: 513–514

bozulmaya yüz tutmuş bir halde olduklarını belirtmiştir⁴⁴⁶⁴. Texier de doğu duvarında bu özelliği nedeniyle dikkat çekici olarak nitelendirdiği bir kulenin ayrıntılı bir tanımlamasını yapmıştır⁴⁴⁶⁵. Kendisinden yaklaşık 230 yıl kadar önce İznik'i ziyaret etmiş olan Simeon tüm kulelerde bu süslemelerden bahsederken Texier'in yalnızca birinde bunların izlerine rastladığını söylemesi diğerlerini incelememiş olmasından ziyade diğer örneklerin ortadan kalkması ile açıklanabilir. Çünkü Simeon, Texier'den çok daha önce bunların kötü durumda olduklarından bahsetmiştir. Yine farklı bilgiler veren seyyahlardan Grelot kulelerde çok geniş odaların yer aldığını⁴⁴⁶⁶, Dallaway bazılarının içinde odalar ve gizli bölümlerin bulunduğunu⁴⁴⁶⁷, Kinneir ise iki katlı biçimde inşa edildikleri ve ikinci kat seviyesinde mazgal deliklerinin görüldüğünü söylemiştir⁴⁴⁶⁸.

İznik'te kuruluşundan itibaren sürekli olarak imar faaliyetlerinin gerçekleştirildiği, Roma ve Bizans dönemlerinde önemli yapıların inşa edildiği bilinmekle birlikte bunların büyük bölümü ortadan kalkmıştır. Bu yapılara ait kalıntıların bir kısmının devşirme olarak kullanılması ise surların incelenmesinin nedenlerinden birini meydana getirmiştir. Hatta İznik'in daha eski eserlerini keşfetme arzusu içinde olanlar surların diğer özelliklerinden çok bu devşirmelere odaklanan tanımlamalar yapmışlardır. Duvar işçiliklerine değinen seyyahlar da duvarların kalın bir harç tabakası içine taş ve tuğlaların almaşık biçimde dizilmesiyle inşa edildiğini söylemelerinin haricinde⁴⁴⁶⁹ bu devşirme malzemelerden duvar malzemesi olarak söz etmişlerdir⁴⁴⁷⁰.

⁴⁴⁶⁴ Polonyalı Simeon, 2007: 34

⁴⁴⁶⁵ Texier, 2002: 168–170

⁴⁴⁶⁶ Grelot, 1998: 34

⁴⁴⁶⁷ Dallaway, 1797: 164, 165

⁴⁴⁶⁸ Kinneir, 1818: 28

⁴⁴⁶⁹ Dernschwam, 1987: 319, Lucas, 1714a: 65, Pococke, 1772: 307, Dallaway, 1797: 164, 165, Leake, 1823: 11, Hammer, 1818: 110, Kinneir, 1818: 28, Balbo, 1834: 131, Porter, 1835: 225, Texier, 2002: 167–168, Poujoulat, Michaud 1840: 179, Fellows, 1839: 111–112, Macfarlane, 1850a: 214, Murray, 1854: 184, Joanne, Isambert, 1861: 500, Benjamin, 1867: 119, Busch, 1870: 151, Jebb, 1908: 44

⁴⁴⁷⁰ Lucas, 1714a: 68–69, Leake, 1823: 11, Browne, 1820: 146, Balbo, 1834: 130, Porter, 1835: 229–230, Fellows, 1839: 110–112, Texier, 2002: 168, Murray, 1854: 184, Joanne, Isambert, 1861: 500, Moustier, 1864: 237, Benjamin, 1867: 119, Busch, 1870: 151

İznik'in bir iç ve bir dış surlardan oluşan çift savunma hattına sahip olduğu seyahatnamelerde çok sık biçimde karşımıza çıkan bir bilgidir⁴⁴⁷¹. Yalnızca İbn Batuta'nın surların dört katlı olduğunu belirtmesi ilk başta bir hata yapmış olduğu izlenimini uyandırır. Ancak seyahatnamesinin sonraki bölümlerinden anlaşıldığı üzere böylesi bir tanımlama yapmasının nedeni iç ve dış surların her ikisinin de çift katlı olduğunu düşünmesinden kaynaklanmaktadır⁴⁴⁷².

Osmanlı Dönemi'nde İznik'i ziyaret eden ilk seyyah olan İbn Batuta surların işlevinin hala devam ettiği bir dönemde İznik'e geldiği için savunma yöntemleri konusunda daha sonraki seyyahların hiçbirisinde karşımıza çıkmayan bir bilgi aktarmıştır. Belirttiği üzere bu yıllarda hendeğin kullanımı devam etmektedir ve kaleye istenildiği zaman kaldırılıp indirilen ahşap köprülerden geçilerek girilebilmektedir. İznik Gölü'nün surların yalnızca batı yönünde yer almasına rağmen seyyahın tüm çevresinin gölle çevrili olduğunu söylemesinin nedeni de hendeğin bu yıllarda suyla dolu olması olabilir⁴⁴⁷³. İbn Batuta'nın bu şekilde varlığından ve kullanımından bahsettiği hendek birkaç yüzyıl içinde tamamen ortadan kalkmıştır. 1555 gibi yine erken diyebileceğimiz bir tarihte İznik'e gelmiş olan Dernschwam bu durumu teyit eder biçimde kalenin önünde hendeğin bulunmayıp burasının bir düzlük halinde olduğu bilgisini vermiştir⁴⁴⁷⁴. Texier Selçukluların elindeyken bu hendeğin suyla dolu olarak işlevini devam ettirdiğini ancak kendi ziyaretini gerçekleştirdiği dönemde artık genişliğinin dahi belirlenemediğini ifade etmiştir⁴⁴⁷⁵. Michaud, Haçlı Kuşatması sırasında surların durumundan söz ederken bu dönemde gölün bulunduğu doğu kısmı haricinde diğer üç yönde bir hendeğin bulunduğunu ve bu hendeğin izlerinin yarısı dolmuş olmakla birlikte hala görülebileceğini belirtmiştir⁴⁴⁷⁶. Benzer biçimde Jerningham da

⁴⁴⁷¹ Dernschwam, 1987: 216, Lubenau, 2012: 513, Grelot, 1998: 34, Lucas, 1714a: 65, Browne, 1820: 146, Balbo, 1834: 130, Porter, 1835: 225, Texier, 2002: 167, Poujoulat, Michaud, 1840: 179, Macfarlane, 1850a: 214, Joanne, Isambert, 1861: 499

⁴⁴⁷² Parmaksızoğlu, 1971: 46, Aykut, 2005: 297

⁴⁴⁷³ Parmaksızoğlu, 1971: 46, Aykut, 2005: 297

⁴⁴⁷⁴ Dernschwam, 1987: 216

⁴⁴⁷⁵ Texier, 2002: 158, 167

⁴⁴⁷⁶ Poujoulat, Michaud, 1840: 181

Haçlı seferleri sırasında surların derin bir hendekle çevrili olduğu bilgisini tekrarlamıştır⁴⁴⁷⁷.

13.2.9.1. Kapılar⁴⁴⁷⁸

Bazı seyahatnamelerde kapılara surlardan dahi fazla yer verilmiştir. Bunun nedeninin İznik'in daha önceki eserlerine ait mimari parçaların, kitabelerin ve oymaların görüldüğü ve surların tekdüzeliğine farklılık meydana getiren yerler olmalarından kaynaklandığı söylenebilir.

Strabon'un genel görünümü hakkında yaptığı tanımlamada karşımıza çıktığı gibi İznik'in ana caddelerinin sonunda dört kapısı mevcuttur⁴⁴⁷⁹. Uzandıkları yollara göre isimlendirilen bu kapılardan kuzeydeki İstanbul Kapısı, güneyde yer alan Yenişehir Kapısı ve doğuda bulunan Lefke Kapısı sağlam durumda günümüze ulaşmayı başarmıştır. Seyahatnamelerden çıkarılabildiği kadarıyla surların batı kısmında yer alan Göl Kapısı da 16. yüzyılda ayakta. Zira her ikisi de 1555 yılında İznik'e gelen Dernschwam şehrin çok sağlam ve heybetli dört kapısının olduğunu⁴⁴⁸⁰, Busbecg de Strabon gibi şehir meydanının ortasından bakıldığında çok iyi korunmuş olan dört kapısının görüldüğünü söylemiştir⁴⁴⁸¹. Ancak bir süre sonra buradaki surlarla birlikte bu kapı da ortadan kalkmıştır. Lubenau 1588'de İznik'e geldiğinde yalnızca üç kapının mevcut olduğunu, dördüncü kapının Sultan Süleyman tarafından yıktırıldığını söylemiş, bunu da kapının üzerindeki bir yazıtla ilişkilendirmiştir⁴⁴⁸². Bununla birlikte seyyahlar bir zamanlar göl tarafında da bir kapı bulunduğunu ve ismini bilmektedirler⁴⁴⁸³.

⁴⁴⁷⁷ Jerningham, 1873: 270

⁴⁴⁷⁸ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-101

⁴⁴⁷⁹ Strabon, 2002: 60

⁴⁴⁸⁰ Dernschwam, 1987: 216, 319

⁴⁴⁸¹ Busbecg, t.y.: 52

⁴⁴⁸² Lubenau, 2012: 514

⁴⁴⁸³ Marcellus, 1839: 152, Poujoulat, Michaud, 1840: 179, Joanne, Isambert, 1861: 500, Launay, 1914: 219

Surlarda dört büyük kapının haricinde on iki adet küçük kapı bulunmaktadır⁴⁴⁸⁴. Bununla birlikte caddelerin sonundakilerin haricindeki kapılar seyyahların çok fazla ilgisini çekmemiştir. Yalnızca kapılarla ilgili tanımlama yaptığını gördüğümüz en erken tarihli seyyah olan Dernschwam dört büyük kapının ve harap durumda olan iki kapısının haricinde İznik'in on tane küçük kapısının daha mevcut olduğunu söyleyerek doğru bir aktarım yapmıştır⁴⁴⁸⁵.

Kapılar hakkında yapılan tanımlamalarda karşımıza çıkan en önemli zorluk sözü edilen kapıları tespit etmenin güçlüğünden kaynaklanmıştır. Bunun nedeni bazı seyyahların bu tespiti yapabilmemizi sağlayacak ipuçlarını vermemelerinden kaynaklanır. Örneğin Simeon üzerinde Nestoriso ve Arios'un figürlerinin işlenmiş olduğu bir kapıdan söz etmiştir. Seyyahların aktarımlarından çıkartabileceğimiz üzere her kapıda devşirme olarak kullanılmış ve üzerinde bu tür figürlerin yer aldığı taşları görmek mümkündür. Seyyah başka bir ayrıntı vermediği ve kapının bulunduğunu yönü de söylemediği için hangi kapıdan bahsettiği anlaşılamamaktadır⁴⁴⁸⁶. Lubenau'nun Melekler Kapısı olarak isimlendirdiği⁴⁴⁸⁷ kapıyı belirleyebilmek de mümkün olmamıştır. Seyyahın geldiği yön dikkate alındığında bu kapının Yenişehir Kapısı olması gerekir. Hammer'in Lefke Kapısı'nda kafalarının çevresinde haleler olan ve azizleri gösterdiğini düşündüğü bir yontudan söz etmesi⁴⁴⁸⁸ Lubenau'nun bahsini ettiği havarilerin bunlar olabileceğini akla getirirse de kapıyı bu şekilde isimlendirmesine neden olan melekler hakkında bilgi veren başka bir seyyah yoktur.

Kapıların tespitiyle ilgili yaşanan güçlükleri gösteren en çarpıcı örnek Hammer'dir. Seyyah üç kapıdan yalnızca İstanbul Kapısı'nı günümüzdeki biçimiyle isimlendirmiştir. Yeniçeri olarak kaydettiği kapının da Yenişehir Kapısı olduğu anlaşılabilir. Üç kapının bir arada verilmesi nedeniyle

⁴⁴⁸⁴ Özgören, 2011: 133

⁴⁴⁸⁵ Busbecg, t.y.: 52

⁴⁴⁸⁶ Simeon, 2007: 34

⁴⁴⁸⁷ Lubenau, 2012: 516

⁴⁴⁸⁸ Hammer, 1818: 118–119

Karakapısı ismiyle Lefke Kapısı'nı tanımladığı anlaşılmaktadır⁴⁴⁸⁹. Ayrıca Kara Kapısı ismi ile Dallaway'in kuzey yönünde yer aldığını söylediği Karadan Kapısı⁴⁴⁹⁰ aynı kapılardır. Bu isim İznik'in 13 km doğusunda yer alan Karadin yerleşimi nedeniyle verilmiştir ve bir süreliğine Karadin Kapısı adını taşımıştır. İki seyyahın İznik'i ziyaret tarihleri arasında çok uzun bir zaman aralığı yoktur ve kapının bu yıllarda bu şekilde isimlendirildiği açıktır. Fakat son derece ayrıntılı ve aydınlatıcı tanımlamalar yapmış olsa da su kemerinin bulunduğu kapıyı Lefke Kapısı değil İstanbul Kapısı olarak tanımlama hatasına düşmesi yine bir başka karışıklığa neden olmuştur. Kara Kapısı ismiyle Lefke Kapısı'ndan söz ettiği ancak eserinin son kısmında verdiği bir kitabenin yerinden bahsederken bunun suların İznik içine aktığı Lefke Kapısı'nda yer aldığını söylemesinden tespit edilebilmiştir⁴⁴⁹¹.

Özel olarak değerlendirmeye aldığımız bazı kapıların tespiti ise bazı ipuçları veya en azından buldukları yönler hakkında verilen bilgiler sayesinde yapılabilmektedir. Dernschwam tanımlamasını yaptığı kapının yakınlarında bir bahçe içinde eski bir Bizans Kilisesi gördüğünü söylemiştir. Bu kilisenin Aziz Tryphonos Kilisesi olduğunu düşündüğümüzde seyyahın İstanbul Kapısı'ndan bahsettiğini söylememiz mümkündür⁴⁴⁹². Dupré, kenti terk ederken kullandığı kapının tespitini yapmaya yardımcı olacak biçimde diğer kapılardan ayrılan herhangi bir yönünden bahsetmemiştir. Yalnızca takip ettiği güzergâhla Lefke'ye yani günümüz Osmaneli'sine ulaşmış olması ve kentten ayrıldıktan sonra yolculuğunun bir süreliğine su kemerinin eşliğinde devam etmesi bahsettiği bu kapının Lefke Kapısı olduğunun göstergesidir⁴⁴⁹³. Lefke Kapısı Şam yolu üzerinde yer alması dolayısıyla Şam Kapısı olarak da adlandırılmıştır. Bu nedenle Kinneir'in Suriye Kapısı olarak tanımladığı kapının da Lefke Kapısı olduğunu söylenebilir. Ayrıca daha önemli bir kanıt yine su kemerinin burada yer aldığı bilgisini vermesidir. Bu durumda seyyahın Bursa Kapısı olarak isimlendirdiği kapının da Yenişehir

⁴⁴⁸⁹ Dallaway, 1797: 165, Hammer, 1818: 118

⁴⁴⁹⁰ Dallaway, 1797: 170

⁴⁴⁹¹ Hammer, 1818: 121–122, 185

⁴⁴⁹² Dernschwam, 1987: 217

⁴⁴⁹³ Dupré, 1819: 9

Kapısı olduğu ortaya çıkmaktadır⁴⁴⁹⁴. Andre Gide'nin Hadrian Kapısı şeklinde adlandırdığı kapı da Lefke Kapısı olmalıdır. Burada yer alan kitabeden dolayı kapının Hadrian'a atfedilmesinin böylesi bir ismin ortaya çıkmasında rol oynamış olması muhtemeldir⁴⁴⁹⁵.

12.2.9.1.1. İstanbul Kapısı⁴⁴⁹⁶

İstanbul Kapısı'ndan bahseden seyyahlar genel olarak buradaki devşirme malzemelere odaklanan tanımlamalar yapmışlardır⁴⁴⁹⁷. Bu devşirmeler arasında üzerinde en çok durulanlar asıl olarak tiyatrodan getirilen ancak doğru biçimde trajedi ve komediyi temsil ettiğini belirten Jerningham⁴⁴⁹⁸ dışındaki seyyahların Medusa olarak tanımladıkları⁴⁴⁹⁹ masklar ve üzerinde bir savaş sahnesinin olduğu⁴⁵⁰⁰ bir parçadır. Zırh, kalkan ve silahlarıyla iki farklı asker grubunun mücadele ettiği ve altlarında ölü ve yaralıların yattığı yaklaşık 2 m uzunluğundaki bu parça günümüzde de dış kapının batısında görülebilmektedir. Yine diğer kapılarda olduğu gibi kitabelere yer verilmiştir⁴⁵⁰¹. Bunun haricinde kapının üç bölümlü olması⁴⁵⁰², kapılardan birinin iki sütunun yana ve bir diğerinin üste yerleştirilmesiyle oluşturulması⁴⁵⁰³ gibi yönlerinden de söz edilmiştir.

⁴⁴⁹⁴ Kinneir, 1818: 29, 30

⁴⁴⁹⁵ Gide, 1948: 12

⁴⁴⁹⁶ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-102

⁴⁴⁹⁷ Derschwam, 1987: 217, Pococke, 1772: 308, Kinneir, 1818: 30-31, Marcellus, 1839: 153, Joanne, Isambert, 1861: 500

⁴⁴⁹⁸ Pococke, 1772: 308, Dallaway, 1797: 170, Kinneir, 1818: 31, Jerningham, 1873: 280

⁴⁴⁹⁹ Pococke, 1772: 308, Dallaway, 1797: 170, Kinneir, 1818: 30, Marcellus, 1839: 153, Poujoulat, Michaud, 1840: 180

⁴⁵⁰⁰ Pococke, 1772: 308, Dallaway, 1797: 170, Kinneir, 1818: 31

⁴⁵⁰¹ Derschwam, 1987: 217, Pococke, 1772: 308, Kinneir, 1818: 31, dn., Marcellus, 1839: 153, Texier, 2002: 174

⁴⁵⁰² Derschwam, 1987: 217, Dallaway, 1797: 170, Kinneir, 1818: 30, Texier, 2002: 174, Poujoulat, Michaud, 1840: 180, Joanne, Isambert, 1861: 500

⁴⁵⁰³ Dallaway, 1797: 170, Kinneir, 1818: 31, Marcellus, 1839: 153

12.2.9.1.2. Lefke Kapısı⁴⁵⁰⁴

İznik'in doğu girişini meydana getiren Lefke Kapısı hakkındaki aktarımlar, diğer kapılarla ilgili tanımlamalardan çok büyük farklılıklar arz etmez. Benzer biçimde yine üç bölümlü olduğu belirtilmiş⁴⁵⁰⁵, İstanbul Kapısı'na göre daha az sayıda olmakla birlikte burada da karşılaşılan devşirme malzemelerden söz edilmiştir⁴⁵⁰⁶. Ancak asıl ilgiyi kitabeler çekmiştir⁴⁵⁰⁷. MS 1. yüzyılda Septimus Severus ve Niger arasındaki mücadeleler sırasında Niger'in tarafını tutan İznik cezalandırılmış, kapılardaki yazıtları sökülmüş ve silinmiştir. Seyyahların aktarımları doğrultusunda bu durumdan en çok etkilenen yerlerden birisinin bu kapı olduğu söylenebilir. Seyyahların bir bölümü metal kenet izlerinden yazıtları okuyabilmişlerse de bir bölümü bozuk durumlarından özellikle şikâyetçi olmuştur⁴⁵⁰⁸. Kinneir de kitabelerin kasten yok edildiğini tespit etmiştir⁴⁵⁰⁹. Bu kapıdan geçerek şehre giren ve Lefke Kapısı'ndan bahsedildiğini tespit edebilmemizi sağlayan en büyük ipucunu meydana getiren su kemerinden de sık sık bahsedilmiştir⁴⁵¹⁰.

12.2.9.1.3. Yenişehir Kapısı⁴⁵¹¹

İznik'in günümüze gelmeyi başaran üç anıtsal kapısı içinde seyahatnamelerde en az yer verilenidir. Dallaway diğer kapılara göre daha kötü durumda olduğunu ve yalnızca ortadaki portalın tam anlamıyla sağlam biçimde kalabildiğini⁴⁵¹², Kinneir diğer kapılarla benzer olmasına rağmen

⁴⁵⁰⁴ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-103

⁴⁵⁰⁵ Dallaway, 1797: 169, Dupré, 1819: 9, Kinneir, 1818: 29, Walsh, 1836: 181, Texier, 2002: 172–173, Poujoulat, Michaud, 1840: 180

⁴⁵⁰⁶ Dallaway, 1797: 169, Hammer, 1818: 118–119, Kinneir, 1818: 29, Walsh, 1836: 181, Texier, 2002: 172, Poujoulat, Michaud, 1840: 180

⁴⁵⁰⁷ Hammer, 1818: 185, Dupré, 1819: 9, Marcellus, 1839: 152, Walsh, 1836: 181, Texier, 2002: 172, Jerningham, 1873: 280

⁴⁵⁰⁸ Dallaway, 1797: 169, Poujoulat, Michaud, 1840: 180

⁴⁵⁰⁹ Kinneir, 1818: 29

⁴⁵¹⁰ Dupré, 1819: 9, Hammer, 1818: 185, Kinneir, 1818: 29, Walsh, 1836: 181, Texier, 2002: 172, Poujoulat, Michaud, 1840: 180, Launay, 1914: 219–220

⁴⁵¹¹ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-104

⁴⁵¹² Dallaway, 1797: 170

içteki kemerinin yıkılmış olması dolayısıyla farklılık arz ettiğini⁴⁵¹³, Texier ayaktaki kapılarının ikisinin de mimari tarz açısından dikkate değer olmadıklarını⁴⁵¹⁴, Macfarlane iki kapısı sağlamısa da ardından gelen üçüncüsünün harabe halde olduğunu ifade etmiştir⁴⁵¹⁵. Bu seyyahların üzerinde durdukları gibi diğer kapılarla karşılaştırıldığında daha kötü durumda olması, çok fazla bahis konusu edilmemesinden anlaşılacağı üzere sahip olduğu devşirme malzemelerinin de ilgi çekici özelliklere sahip olmaması bu ilgisizliğin nedenlerinden biri olabilir. Ancak yine burada bazı kitabelerle karşılaştığından bahseden ve bunlara yer veren seyyahlar mevcuttur⁴⁵¹⁶. Bir diğer ilgi çekici yönü ise İznik'in tarihindeki önemli olaylarda oynadığı rollerdir⁴⁵¹⁷.

12.2.9.2. Tarihlendirme Önerileri⁴⁵¹⁸

Benzer örneklerde olduğu gibi İznik surları yalnızca tek bir dönemin çalışması olarak görülmemiş, duvar işçiliklerindeki farklılıkların ve tamirat izlerinin, kentin maruz kaldığı savaşlar, kuşatmalar, fetihler ve doğal afetlerin bir sonucu olduğu düşünülerek tarihlendirmeler bu paralelde yapılmıştır. Tarihi ile bağlantılı değerlendirmeler haricinde benzer yapılarla karşılaştırmalar, savunma sistemlerine dayalı fikir yürütmeler tarihlendirilmelerde izlenen diğer yöntemler olsa da bu konuda seyyahlara en fazla çeşitli yerlerinde keşfedilen kitabeler yardımcı olmuştur.

Bursa Kalesi gibi İznik surlarının da ilk olarak kentin kurucusu tarafından yaptırıldığı düşünülmektedir. Farklı seyahatnameleri incelemiş olan Texier seyyahların surların bu dönemden kalan kısımlarını tamamen beyaz mermerden inşa edilmiş surlara ve kare şeklinde kulelere sahip Lefke

⁴⁵¹³ Kinneir, 1818: 30

⁴⁵¹⁴ Texier, 2002: 177

⁴⁵¹⁵ Macfarlane, 1850a: 211

⁴⁵¹⁶ Pococke, 1772: 307–308, Dallaway, 1797: 170, Hammer, 1818: 185, Kinneir, 1818: 30, Texier, 2002: 177

⁴⁵¹⁷ Texier, 2002: 174, Joanne, Isambert, 1861: 500

⁴⁵¹⁸ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-105

ve İstanbul Kapısı arasında yer alan kısım olarak düşündüklerini tespit etmiştir⁴⁵¹⁹. Kendisi ise surlarda İznik'in kurucusu Lysimaque ve hatta sonradan kenti tekrar ayağa kaldıran Hadrian tarafından inşa edilen kısımlara rastlanmasının mümkün olamayacağı zira geçirdiği çok büyük değişimler nedeniyle bu dönemlere ait izlerin tamamen ortadan kalktığı düşüncesindedir. Strabon'un kent surları hakkındaki tanımlamalarını da ele almış, kapıların ve dört ana caddenin mevcut olmasına rağmen surların şekli ve uzunluğunun bu antik coğrafyacının belirttiği biçimde olmamasını geçirdiği değişimlerin bir kanıtı olarak göstermiştir⁴⁵²⁰. Bu düşüncedeki bir diğer seyyah olan Jerningham surların ilk Yunan kentinden daha geniş bir alanı çevrelediğini ve en iyi ihtimalle Roma İmparatorluğu veya Constantin'in hükümdarlık yıllarına ait olabileceğini belirtmiştir⁴⁵²¹.

Surların tarihlendirilmesinde temel dayanak noktasının kitabeler olduğu söylenebilir. Bazı seyyahlar yalnızca kitabelerin mevcudiyetinden bahsetmiş, içerikleri hakkında bilgi vermemiştir. Bunun nedeni seyyahın tercihi, zaten yayınlanmış olduklarının bilinmesi, zamanın ve diğer faktörlerin meydana getirdiği tahribat olabilmektedir⁴⁵²². Bazı seyyahlar ise kitabeleri kopyalamışlar ancak açıklamalarını yapmamışlardır⁴⁵²³. Pullinger'in izlediği güzergâh ve aktarımları içinde İznik hakkındaki izlenimlerinin oldukça kısa olduğu görülmektedir. Ancak seyyahın günlüğünü yayına hazırlayan Drew, Naourt ve Stroud CIG II, 3755 no ile verdikleri kitabenin Pullinger tarafından kaydedildiğini söylemişlerdir. Belirttikleri üzere seyyah bunu "Nice kentinin kapılarının birinin üzerinde hala mevcut olan bir taşın üzerinde kısmen korunmuş kitabe" olarak tanımlamış ve ΠΑΥΛΕΙΝΟΣ. ΛΟΥΚΙΟΥ.ΖΗΣΑΕ ΕΤΗ ΙΖ ΧΑΙΡΕ şeklindeki bu kitabeyi de günlüğü içinde vermiştir⁴⁵²⁴. Dallaway İznik'te karşılaştığı bazı kitabelere yer vermişse de bu kitabeleri nerede keşfettiğini belirtmemiştir. Bununla birlikte mezarlıkta bulunduğu söylenen bir

⁴⁵¹⁹ Texier, 2002: 170

⁴⁵²⁰ Texier, 2002: 164, 167, 171–172

⁴⁵²¹ Jerningham, 1873: 269

⁴⁵²² Dernschwam, 1987: 320, Lubenau, 2012: 514, Lucas, 1714a: 69, Capper, 1785: 102–103, Leake, 1823: 11, Kinneir, 1818: 29, Keppel, 1831: 165, Texier, 2002: 174

⁴⁵²³ Kinneir, 1818: 540, no. 1 ve no. 2

⁴⁵²⁴ Drew, Naourt ve Stroud, 1985: 26

tanisi dışında açıklamalarına da yer verilmemiş olan bu kitabelerin surlarda bulunuyor olması oldukça muhtemeldir⁴⁵²⁵.

Kitabelerin diğer malzemeler gibi gelişigüzel yerleştirilmiş devşirme parçalar olabileceği üzerinde duran çok az seyyah vardır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla yalnızca Dallaway özensiz biçimde yerleştirildiklerini ve şimdiki yerleriyle hiçbir ilgileri olmadığını ileri sürmüş, Yenişehir Kapısı'nda karşısına çıkan bir kitabenin de başka bir yerden getirildiğini söylemiştir⁴⁵²⁶. Lefke Kapısı'ndaki kitabeye dayalı olarak burasının Trajan Dönemi'ne tarihlendirilebileceğini ifade etmesi seyyahın savunduğu görüşle uyuşmuyor görünse de bu tarihlendirmeyi surlarla bağdaştırmamış, kitabenin yalnızca bir zafer takı olarak düşündüğü bölümün tarihlendirilmesi konusunda yardımcı olabileceğini belirtmiştir⁴⁵²⁷. Keşfettikleri kitabelere ve çevirilerine yer veren seyyahların büyük bölümü de genellikle bu kanıtlar sayesinde çeşitli nedenlerle sürekli yenilenen surların tamamının olmasa bile en azından buldukları kapının, kulenin ya da sur bölümünün tarihlendirilebileceği inancındadır.

Kitabelere dayalı tarihlendirmelerde genellikle Roma imparatorlarının ismi karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birisi Traianus'tur. Dallaway bazı seyyahların imparator Hadrian tarafından inşa edildiğini söyledikleri Lefke Kapısı'nın zafer takı biçiminde olan bölümünün burada karşısına çıkan bir kitabeye istinaden imparator Traianus Dönemi'ne tarihlendirilebileceğini belirtmiştir⁴⁵²⁸. Marcellus iki ana caddenin sonunda yer alan dört kapının da Traianus zamanında inşa ettirildiğini iddia etmiştir⁴⁵²⁹. Leeves-Barker'in mektuplarında Traianus adını taşıyan bir kitabenin kapılardan birinin üzerinde görülebildiği belirtilmektedir. Bu kısım Dallaway'in de sözünü ettiği Lefke Kapısı olmalıdır. Seyyahlar kitabenin yalnızca kapının tarihlendirilmesinde

⁴⁵²⁵ Dallaway, 1797: 170–171

⁴⁵²⁶ Texier seyyahların en çok kopyasını aldıkları Yenişehir Kapısı'ndaki kitabelerin devşirme olmayıp asıl olarak buraya ait olduğunun anlaşılmasının çok kısa bir geçmişi olduğunu aktarmış ve Dallaway'in bu fikrine de bir açıdan karşı çıkmıştır. Texier, 2002: 172

⁴⁵²⁷ Dallaway, 1797: 169

⁴⁵²⁸ Dallaway, 1797: 169

⁴⁵²⁹ Marcellus, 1839: 152

kullanılabileceği, surların büyük bölümünün ise daha geç bir tarihe ait olduğunun anlaşılabilirdiğini belirtmişlerdir⁴⁵³⁰.

İmparator Hadrian'ın kitabelerde karşılaşılan ismi MS 123 yılındaki depremin ardından gerçekleştirilen çalışmalarla bağdaştırılmıştır. Bu büyük deprem nedeniyle harap olan İznik'in tüm yapıları gibi surlarını da yeniden inşa ettiren Hadrian kentin ikinci kurucusu olarak da kabul edilmektedir⁴⁵³¹. Walsh, Lefke Kapısı'nda ortadaki portalın üzerindeki kitabe sayesinde bu kısmın İmparator Hadrian tarafından inşa ettirildiğinin anlaşılabilirdiğini söylemiştir⁴⁵³². Texier, doğu ve güney yönünde mevcut iki kapının yani Yenişehir ve Lefke kapılarının beyaz mermerden inşa edilmiş portallarının bu imparator tarafından gerçekleştirilen çalışmalar arasında olduğu belirtmiştir. Lefke Kapısı'ndaki kitabelere açıklamalarıyla birlikte yer veren seyyah bunlardan ikisinin buradaki surların ve kapının imparator Hadrian'ın yönetimde olduğu yıllarda ve yine imparatorun desteğiyle yapıldığının belirtildiğini ve bundan dolayı bu kısımların MS 120 yılına ait olabileceğini söylemiştir⁴⁵³³. Moustier de İstanbul ve Lefke kapılarının Hadrian zamanında dikilmiş beyaz mermerden zafer taklarına sahip olduğunu ifade etmiştir⁴⁵³⁴.

Kitabelerde isminden sıklıkla bahsedilen bir diğer Roma İmparatoru 3. yüzyılın ikinci yarısında hüküm sürmüş olan II. Cladius ya da tam adıyla Marcus Aurelius Cladius Gothicus'tur. Dernschwam'a göre İznik'in dört büyük kapısı haricinde on küçük kapısından göl yönünde yer alan bir tanesi, üzerine kendi ismini yazdırmış olan Marcus Aurelius tarafından inşa ettirilmiştir. Seyyah ayrıca diğer kitabeler sayesinde kulelerin farklı imparatorlar tarafından yaptırıldığının anlaşılabilirdiğini söylemiş ve bazı kitabeleri Roma Dönemi'ne tarihlendirmekle birlikte isim vermemiştir⁴⁵³⁵. Pococke Yenişehir Kapısı'nda keşfettiği kitabelerden birinin Nero'dan sonraki imparatorlardan birinin adını taşıdığını söylemiş ancak daha açık bir tanımlamada bulunmamış, bir diğer kitabede ise imparator Cladius'un isminin

⁴⁵³⁰ Leeves, Barker, 1824: 189

⁴⁵³¹ Eyice, 2001a: 543

⁴⁵³² Walsh, 1836: 181

⁴⁵³³ Texier, 2002: 151, 174

⁴⁵³⁴ Moustier, 1864: 237

⁴⁵³⁵ Dernschwam, 1987: 319, 320

okunabildiğini belirtmiştir⁴⁵³⁶. Hammer, Yenişehir Kapısı'nda gördüğü kitabenin çevirisinde imparator Marcus Aurelius ve Konsül Velejus Marcellinus'un ismini gördüğünü söylemiştir⁴⁵³⁷. Göl yönünde yer alan bir kapının üzerinde Marcus Aurelius'un ismini keşfeden bir diğer seyyah Vidua'dır. Kendisinden önce bu kitabeden bahseden seyyahlar olmasına rağmen Vidua kitabeyi ilk kez kendisinin keşfettiği iddiasında bulunmuştur⁴⁵³⁸. Doğu ve güney kapılarının Hadrian tarafından yaptırıldığı inancında olan Texier, yine güneydeki kapıyla Göl Kapısı'nın ve ayrıca etrafındaki surların II. Cladius tarafından İskit istilasının otuz yıl sonrasında inşa ettirildiğini ve kapıların çevresindeki kitabelerin bu durumu kanıtladığını belirtmiştir. İstanbul Kapısı'nda yer alan ve özetle Marcus Aurelius'un yönetiminin ikinci yılında yani 270 yılında surları inşa ettiğinden söz eden bir kitabeye de yer vermiştir. Yenişehir Kapısı'ndaki kitabenin başka yerden taşındığını düşünen Dallaway'in⁴⁵³⁹ aksine Texier bu kitabenin buraya ait olduğunu söylemiş kitabenin çevirisine de yer vermiştir. Belirttiği üzere kitabede surların, babası Marcus Aurelius zamanında Vellius Macrinus ve Sallius Antonius tarafından yaptırıldığı kaydedilmiştir⁴⁵⁴⁰. Fellows üç ayrı parçayı birleştirerek Marcus Aurelius Cladius isminin okunabildiği bir kitabeyi tamamlamayı başarmış ve açıklamasına da eserinde yer vermiştir. Kitabede surun bu imparator döneminde yapıldığı yazılmaktadır. Seyyah kitabenin bir kapının üstünde yer aldığını söylese de kapının ismini vermemiştir. Ancak kitabenin bir parçasının Hammer tarafından yayınlandığını söylemesi önemli bir ipucudur ve Yenişehir Kapısı'nda yer aldığını ortaya koymaktadır⁴⁵⁴¹. Benjamin kapıların Hadrian ve Cladius tarafından inşa edilmiş olduklarını söylemiştir⁴⁵⁴². Launay surlarda faaliyetlerde bulunan Roma ve Bizans İmparatorları arasında Cladius Gothicus'un ismini de saymış ve imar faaliyetlerinin tarihini 269 olarak vermiştir. Kapıları daha ayrıntılı biçimde ele

⁴⁵³⁶ Pococke, 1772: 307–308

⁴⁵³⁷ Hammer, 1818: 185

⁴⁵³⁸ Balbo, 1834: 132

⁴⁵³⁹ Dallaway, 1797: 170

⁴⁵⁴⁰ Texier, 2002: 151, 173, 174, 177

⁴⁵⁴¹ Fellows, 1839: 115

⁴⁵⁴² Benjamin, 1867: 119

aldığı bölümde ise Yenişehir ve Göl Kapısı'nın da bu imparator tarafından yaptırıldığını belirtmiştir⁴⁵⁴³.

İznik'te 6. yüzyılda Justinian tarafından geniş çaplı imar faaliyetlerinin gerçekleştirildiği bilgisi dönemin tarihçisi Prokopius tarafından verilmektedir⁴⁵⁴⁴. Launay'ın surların yapım ve tamirat faaliyetlerinde rol alan imparatorlar arasında Justinian'ı da saymasının nedeni muhtemelen bu bilgiden haberdar olmasıdır⁴⁵⁴⁵. Ancak Prokopius'un kaynağını en ayrıntılı biçimde değerlendiren kişi olan Texier bu dönemde yeni kilise ve manastırlar, dini kurumlar yapıldığı sarayın ve su kemerlerinin tamir ettirildiği gibi bilgileri verse de surlarla ilgili bir çalışmadan söz etmemiştir⁴⁵⁴⁶.

İslamiyet'in yayılışı esnasında Anadolu'ya akın yapan Araplar 718 ve 727 tarihlerinde İznik'i kuşatmışlardır. Surlarla bağlantılı olarak ele alınan akınların en önemlisi ise 10. yüzyıl başında gerçekleşen ve Arapların bir sonuç alamadan geri çekilmesiyle sonuçlanan kuşatmadır. Bu saldırının anısı aynı zamanda burada yer alan kuleyle surların bir bölümünün tamirata hakkında bilgi veren bir kitabeyle de yaşatılmaktadır. Kitabede VI. Leon ile birlikte VII. Konstantin'in ismi geçmekte ve kentin kuzeydoğusunda yer alan kulelerin ve mermer duvarların bu iki imparator tarafından tamir edildiği belirtilmektedir⁴⁵⁴⁷.

İstanbul'un 1204 yılında Latinler tarafından ele geçirilmesinin ardından İznik'i başkent yapan I. Theodoros Laskaris Dönemi'nde de surlarda önemli çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu yıllarda onarım faaliyetlerinin yanında surların önüne bir duvar inşa edilerek şehrin savunmasının güçlendirilmesi yoluna gidilmiştir⁴⁵⁴⁸. Kinneir İznik'e girerken kullandığı ancak ismini vermediği, bununla birlikte geldiği yön göz önüne alındığında İstanbul Kapısı olması muhtemel kapının Theodoros Laskaris tarafından inşa edildiğinin söylendiğini belirtmiştir. Ayrıca bu kapıya uzak olmayan bir yerde bir kulenin tepesinde duvar içine yerleştirilmiş farklı renkli tuğlalarla meydana getirilmiş

⁴⁵⁴³ Launay, 1914: 212, 218

⁴⁵⁴⁴ Eyice, 2001a: 543

⁴⁵⁴⁵ Launay, 1914: 212

⁴⁵⁴⁶ Texier, 2002: 154

⁴⁵⁴⁷ Hammer, 1818: 100, 121, 187–188, Texier, 2002: 154, 170, Jerningham, 1873: 270

⁴⁵⁴⁸ Eyice, 2001a: 544

bir kitabede Theodoros Laskaris'in ismini gördüğünü söylemesi bu inanişin belli bir kanıta dayandığını göstermektedir⁴⁵⁴⁹.

Bu isimler haricinde farklı imparatorların ismini taşıyan kitabelerle karşılaştığını söyleyen seyyahlarla da karşılaşılmaktadır. Busbecg kapıların üzerinde harap olan eski şehrin Antoninus tarafından ayağa kaldırıldığından bahseden bir kitabe gördüğünden bahsetmiştir⁴⁵⁵⁰. Daha sonra Lubenau da tamamen benzer biçimde kapıların her birinde İmparator Antonius'un yaptığı onarım faaliyetlerinden bahseden Latince kitabeler gördüğünü belirtmiştir⁴⁵⁵¹. Marcellus Lefke Kapısı'nda İmparator Constantine'in isminin görüldüğünü belirtmiştir⁴⁵⁵². Fellows surlardaki kulelerin birinin üzerinde görülen ve eserinde de verdiği biçimde tuğlalarla meydana getirilmiş bir diğer kitabede Theodorus ismini görmüş ve bunun muhtemelen Hıristiyanlık yani Bizans Dönemi'ne ait olduğunu söylemiştir⁴⁵⁵³. Jerningham 368 depremi paralelinde bir değerlendirme yapmış bu depremle harap olan diğer yapılarla birlikte surların Valens tarafından ayağa kaldırıldığını söylemiştir⁴⁵⁵⁴. Launay Lefke ve İstanbul Kapısı'nın Flavien'in bir kitabesini taşıdığını belirtmiştir⁴⁵⁵⁵.

11. yüzyıldaki Selçuklu hâkimiyeti esnasında da surlarda bazı tamirat ve eklemelerin gerçekleştirildiği düşünülmektedir. Süleyman Şah tarafından ele geçirilmesinden ve başkent yapılarak 1075 yılında Anadolu'nun ilk Türk devletinin burada kurulmasından sonra İznik 1085 yılında Emir Porsuk ve ardından Emir Bozan tarafından kuşatılmıştır. Ancak İznik'in Selçuklu hâkimiyetinde maruz kaldığı ve surlarda değişikliğe neden olduğu bilinen kuşatmalarının en ünlüsü ilk Haçlı ordusu tarafından gerçekleştirilmiş olanıdır⁴⁵⁵⁶. Bu kuşatmadan ayrıntılı biçimde söz eden Hammer güney yönünde yer alan ve daha önceki kuşatmalarda büyük zarar gören bir kulenin ve surların Haçlılar tarafından tamamen yıkıldığı bilgisini vermiştir⁴⁵⁵⁷. Bu bilgi

⁴⁵⁴⁹ Kinneir, 1818: 23, 25–26, 28

⁴⁵⁵⁰ Busbecg, t.y.: 52

⁴⁵⁵¹ Lubenau, 2012: 514

⁴⁵⁵² Marcellus, 1839: 152

⁴⁵⁵³ Fellows, 1839: 115

⁴⁵⁵⁴ Jerningham, 1873: 269

⁴⁵⁵⁵ Launay, 1914: 212, 218

⁴⁵⁵⁶ Eyice, 2001a: 543, 544, Hammer, 1818: 101

⁴⁵⁵⁷ Hammer, 1818: 106–107, 110

en azından bu bölümdeki surların bir kısmının 11. yüzyıl sonrasına ait olduğunu ortaya koymaktadır. Texier ise Bizans imparatorlarınınca inşa edilen surların Selçuklular tarafından mükemmelleştirildiğini ve bazı çalışmaların 1097'deki Haçlı kuşatması esnasında gerçekleştirildiğini belirtmiştir. Böylece surlarda hem bu kuşatma öncesinde hem de kuşatma sırasında bazı tamirat faaliyetleri gerçekleştirildiği ve değişiklikler yapıldığı inancında olduğunu göstermiştir⁴⁵⁵⁸.

Seyyahlar Selçuklu ve Osmanlı ayrımı yapmadan Türk ve/veya Müslüman Dönemi ifadelerini kullanmışlardır. Yine de kastettiklerinin genellikle Selçuklular olduğu hissedilmektedir. Osmanlı fethinden sonra savunma işlevine gerek duyulmayan surlarda tamiratların yapılmadığını seyyahlar da tahmin ediyor olmalıdırlar. Tespit edebildiğimiz kadarıyla yalnızca Texier düşman saldırılarından en çok etkilenen kısım olan Yenişehir Kapısı'nda Osmanlıların birkaç onarım gerçekleştirdiğini iddia etmiştir⁴⁵⁵⁹.

Surlarda Türk Dönemi'ne ait olduğu düşünülen bölümlerin tarihlendirilmesi genellikle seyyahların önyargıları neticesinde şekillenmiştir. Özellikle devşirme malzemelerin kullanıldığı kısımların Türk hâkimiyeti yıllarına ait olarak gösterilmesi, ilgili bölümde daha ayrıntılı biçimde ele alacağımız üzere Türklerin yıkıcı bir ulus olduğu yönünde sahip olunan inançların neticesidir ve belli bir temelden yoksundur. Selçuklu hâkimiyeti altında surlarda birtakım tamiratlar gerçekleştirildiği muhakkaktır ve bu tamiratlar tarihi kaynaklarda da geçmektedir. Bununla birlikte bu dönemlere ait kısımların devşirme malzemelerin kullanıldığı yerler olarak gösterilmesi yalnızca önyargılara dayanır. Örneğin İstanbul Kapısı'nın Türkler tarafından inşa edildiğini söyleyen Kinneir bu fikrini destekleyen yegâne kanıt olarak burada bol miktarda devşirme malzemenin kullanılmasını göstermiştir. Seyyah bu yönüyle bu tür yıkımları ancak Türklerin yapabileceği düşüncesinde olan seyyahların bir örneğidir ve dayandığı kanıtlara bağlı olarak böylesi bir tarihlendirme önerisinde bulunmak gerçekçi

⁴⁵⁵⁸ Texier, 2002: 157–158, 159

⁴⁵⁵⁹ Texier, 2002: 174

olmayacaktır⁴⁵⁶⁰. Marcellus'un İstanbul Kapısı'nı Müslüman yapımı olarak göstermesi yine benzer bir durumla bağlantılı olmalıdır. Seyyah ayrıca özellikle gölün kıyısındakiler başta olmak üzere surlar ve kulelerin Müslüman işi olduğuna kuşku duyulamayacağını belirtmiştir. Bunları mermer parçaları ve büyük taşlarla inşa edilmiş kaba duvarlar olarak tanımlaması değerlendirme kıstasını açık biçimde ortaya koymaktadır⁴⁵⁶¹. Benjamin de kaba taşlardan yapılan ve eski binalara ait malzemelerden oluşan kulelerin Türkler tarafından inşa edildiğini iddia etmiştir⁴⁵⁶².

Surların Türk Dönemi olarak gösterilen kısımlarının bir diğer ortak noktası acemice yapıldığının hissedilmesi, sağlam görünmemesi, estetik bir yönü bulunmamasıdır. Bu inanışlar ise yine ayrı bir başlık açmamıza neden olan seyyahların Türk sanatına bakışı ve her yönüyle Türklere tepeden bakma ve aşağılama hissiyatlarıyla bağlantılıdır. Bu durumun bir örneği "Türk ustaların beceriksiz elleriyle yapılmaya çalışılmış" ! bir iç duvarın kalıntılarını gördüğünü söyleyen Jerningham'dır⁴⁵⁶³.

Kent tarihi paralelinde surların tarihlendirilmesi kitabelerin desteklediği bölümler haricinde büyük oranda duvar işçiliklerindeki farklılıklara dayalı olarak yapılmıştır. Günümüzde de surlarda bariz biçimde birden çok duvar işçiliği görülür. Bu durum seyyahların da ilgisini çekmiş ve doğal olarak farklı kısımların farklı dönemlerin çalışması olması gerektiği düşünülmüştür.

Malzeme ve işçilik farklılıkları paralelindeki tarihlendirmeler özellikle iç içe üç portaldan oluşan kapılarda yapılmıştır. Burada kesme taşlardan inşa edilmiş olan kısımların birer zafer takı olarak Roma Dönemi'nde inşa edildiği, daha kaba işçilikli diğer bölümlerin ise sonraki yıllarda eklendiği ileri sürülmüştür. Yenişehir Kapısı'nın en dıştaki portalının daha geç bir dönemin işi olduğunu ifade eden Kinneir'in bu tür bir görüşe sahip olmasının nedeni bu kısmın devşirme malzemelerden yapılması ve daha önce belirttiğimiz sebeplerden ötürü bunların Türk işi olduğunu düşünmesidir⁴⁵⁶⁴. Vidua'ya göre

⁴⁵⁶⁰ Kinner, 1818: 31 dn.

⁴⁵⁶¹ Marcellus, 1839: 149, 152–153

⁴⁵⁶² Benjamin, 1867: 119

⁴⁵⁶³ Jerningham, 1873: 280

⁴⁵⁶⁴ Kinneir, 1818: 30

ayakta olan üç kapının da ortasındaki bölümü Roma İmparatorları'nın onuruna dikilen zafer kemerleri olmakla birlikte diğerleri sonraki dönemlerde Haçlılar, Bizans İmparatorları veya Müslüman ve Türk sultanları tarafından inşa edilmiştir⁴⁵⁶⁵. Benjamin İznik'in üç girişinin de iki kapıdan oluştuğu, bunlardan içtekinin Türk Dönemi'ne ait olduğu, dışta bulunan beyaz mermer bloklarla inşa edilen kısmın ise Roma Dönemi'nde inşa edildiğinin düşünüldüğünü belirtmiştir⁴⁵⁶⁶.

Kapılar haricinde farklı işçiliklerin tarihlendirmelerde rol oynadığı kısımlar Texier'in de değindiği kesme taşlardan inşa edilen ve surların en eski kısmı olduğu düşünülen kuzeydoğu bölümüdür⁴⁵⁶⁷. Texier ayrıca kulelerin büyüklükleri ve şekillerindeki farklılıklar üzerinde durmuş ve bu durumun surların farklı dönemlere ait olduğunun önemli bir kanıtını meydana getirdiğini ileri sürmüştür. Kentin ana kapılarının yanındaki kulelerden söz ederken tuğladan inşa edilen kısımların sonradan inşa edildiğini, Romalıların eseri olan mermer yapılardan kolaylıkla ayrılacaklarını, dört köşeli olan kulelerin yuvarlak olanlara göre daha yeni bir döneme ait olduğunu söylemiştir⁴⁵⁶⁸. Fellows ve ardından kendisinden alıntı yapan Jerningham üç kare kule ve bağlantı duvarlarının muhtemelen Roma Dönemi'nde eski bir tapınağın malzemeleri kullanılarak inşa edildiğini söylemişlerdir. Bu düşüncenin sebebi bu bölümdeki malzemelerin harç kullanılmadan muazzam biçimde birleştirilmiş olmasıdır⁴⁵⁶⁹. Fellows ayrıca tuğlalardan inşa edilmiş bazı bölümlerin de Roma Dönemi'ne ait olduğunu söylemiş içinde haçların, kötü oranlı figürlerin ve Erken Hıristiyanlık dönemine tarihlendirilebilecek yazıtların olduğu devşirmeli kısımların ise daha kusurlu bir döneme ait olduğunu ifade etmiştir. Seyyahın bu tanımlamadan kastı Bizans ve sonraki dönemlerdir⁴⁵⁷⁰.

259 yılındaki İskit istilası sonucunda yıkılan ve yakılan İznik'te, Roma Dönemi yapıları tamamen harabe hale gelmiştir. Surlarda görülen ve

⁴⁵⁶⁵ Balbo, 1834: 130

⁴⁵⁶⁶ Benjamin, 1867: 119

⁴⁵⁶⁷ Texier, 2002: 170

⁴⁵⁶⁸ Texier, 2002: 158, 167

⁴⁵⁶⁹ Fellows, 1839: 111, Jerningham, 1873: 279

⁴⁵⁷⁰ Fellows, 1839: 112

seyyahların sık sık ele aldıkları devşirmelerin de bu saldırının neticesinde ortadan kalkan tapınak ve kamu yapılarına ait olduğu düşünülmektedir⁴⁵⁷¹. Dolayısıyla bu bölümlerin en azından 3. yüzyılın sonrasına ait olması gerektiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Ancak savaş, kuşatma ve diğer afetler kentte sürekli gerçekleştiği ve surlar devamlı yıkılıp yeniden ayağa kaldırıldığı için devşirme malzemelere dayalı bir çıkarımla, devşirmelerin görüldüğü kısımların yalnızca 3. yüzyıla ait olduğunu söylemek de doğru olmayacaktır. Bu durumun bir örneğini veren Jerningham çeşitli felaketlerin ardından eski kentin yapılarına ait harabelerin Romalılar tarafından surlarda kullanıldığını, daha sonra Latinler tarafından aynı çalışmaların gerçekleştirilerek eski eserlerin kademeli biçimde ortadan kaldırıldığını söylemiştir⁴⁵⁷².

Surların tarihlendirilmesinde dikkate alınan hususlardan bir diğeri savunma tarzlarıyla bağlantılıdır. Bu yönüyle de en fazla İstanbul surlarına benzetilmiş ve her ikisinin aynı dönemde inşa edildiği belirtilmiştir⁴⁵⁷³. İstanbul surları ile yaptığı bir karşılaştırmanın haricinde Texier'in kapıların kapanma yönteminin Roma Dönemi'nde kullanılanlara benzediğini söylemesi kapıları bu döneme tarihlendirdiği şeklinde yorumlanabilir⁴⁵⁷⁴.

Ayrıntılı değerlendirmelerin haricinde bazı seyyahlar surları çok genel ifadelerle tarihlendirmeye çalışmışlardır. Briand ve Wilkins Roma Dönemi'ne ait olduğunu belirtmiştir⁴⁵⁷⁵. Monk Roma ve Bizans duvar işçiliğinde olduklarını söylemiştir⁴⁵⁷⁶. Stanley, Strabon'un bahsettiği planını genel olarak koruyarak gelmiş olmasına rağmen daha geniş bir alanı çevreliyor olmasından dolayı en azından Roma imparatorluğu veya Constantin'in hükümdarlık yıllarına ait olması gerektiğini ifade etmiştir⁴⁵⁷⁷. Joanne ve Isambert ise 4. yüzyıl karakterini gösterdiğini belirtmişlerdir. Burada İstanbul

⁴⁵⁷¹ Texier, 2002: 151, Jerningham, 1873: 279

⁴⁵⁷² Jerningham, 1873: 279

⁴⁵⁷³ Leake, 1823: 11, Texier, 2002: 168, Murray, 1854: 184, Joanne, Isambert, 1861: 499–500, Jerningham, 1873: 279

⁴⁵⁷⁴ Texier, 2002: 174

⁴⁵⁷⁵ Briand, 1829: 47, Jebb, 1908: 44

⁴⁵⁷⁶ Monk, 1851: 77–78

⁴⁵⁷⁷ Stanley, 1883: 77–78

surlarıyla benzerlik kurarak bu tarihlendirmeyi yapan Texier'in bir etkisi olduğu hissedilmektedir⁴⁵⁷⁸.

Bazı seyyahlar ise çok sayıda veriye rağmen surların belirli bir döneme tarihlendirilmesinin çok zor olduğu görüşündedir. Dallaway mevcut istihkâmların tek bir dönem değil, İznik'in peş peşe gelen hâkimlerinin işi olduğunu, özellikle devşirme malzemelerle inşa edilmiş kısımların yapımcılarının kim olduğunun tespit edilemeyeceği görüşündedir⁴⁵⁷⁹. Vidua birbirini takip eden farklı hükümdarlarca aynı kulenin bir öncekinin malzemeleriyle inşa edildiğini belirterek malzemelere bağlı değerlendirmelerin çok güç olduğuna inandığını ortaya koymuştur⁴⁵⁸⁰. Moustier sur duvarlarının Orta Çağ'a ait olduğunu, asıl olarak 4. yüzyıla kadar gitmesine rağmen çeşitli kitabelerin de kanıtladığı gibi sürekli olarak değişiklik geçirdiğini belirtmiştir⁴⁵⁸¹. Jerningham İstanbul surlarına benzediğini ve bunlarla çağdaş olduğunu fakat İznik'e hâkim olan farklı milletlerin izlerini de taşıdıklarını söylemiştir⁴⁵⁸².

12.2.10.Tiyatro⁴⁵⁸³

Seyyahların bir bölümün haberdar olduğu gibi⁴⁵⁸⁴ İznik'te Roma Dönemi'nde bir gymnasium'un bulunduğunu kanıtlayan Plinius ve Traianus arasındaki yazışmalarda adı geçen bir diğer yapı tiyatrodur. Plinius, 111 yılından önce inşasına başlanan tiyatronun büyük bir kısmının tamamlandığının görüldüğünü ancak çok büyük paralara mal olmasına rağmen bunun boş yere yapılmış bir harcama olduğunu söylemiştir. Bu tür bir düşünceye sahip olmasının nedeni tiyatronun inşa edildiği zeminin yumuşak ve nemli olması veya kullanılan taşların dayanıksızlığından ötürü yapılı

⁴⁵⁷⁸ Joanne, Isambert, 1861: 455

⁴⁵⁷⁹ Dallaway, 1797: 165

⁴⁵⁸⁰ Balbo, 1834: 130

⁴⁵⁸¹ Moustier, 1864: 237

⁴⁵⁸² Jerningham, 1873: 279

⁴⁵⁸³ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-106

⁴⁵⁸⁴ Dallaway, 1797: 165–166, Kinneir, 1818: 25, Texier, 2002: 180, Moustier, 1864: 236

yapılmaz çatlaklara ayrılmasıdır. Bundan dolayı yapının tamamlanması, bırakılması veya tamamen ortadan kaldırılmasının üzerinde durulması gerektiğini söylemiştir. Tiyatroyu ayakta tutan payanda ve temellerin kendisine sağlam görülmemesi endişelerinin bir diğer nedenidir ve eklenen paraların boşa gideceğinden korkmaktadır. Yer seçimlerinin uygunsuzluğundan ötürü kamu parası ve imparatorun bağışlarının kötüye kullanıldığından endişe duyarak Claudiopolis'teki bir hamamla birlikte tiyatroyu gözden geçirecek ve büyük masrafların ardından yapıların başlandığı biçimde bitirilmesinin mi yoksa düzeltilip değiştirilmesinin mi yararlı olacağını tespit edecek bir mimarın gönderilmesini talep etmiştir. Bunun dışında tiyatroya bitişik bazilikalar ve dinleyicilerin bulunduğu bölüme yapılacak bir galerinin masrafının özel şahıslarca karşılanacağını belirtmiştir. İmparator Traianus verdiği cevapta Nicaealıların başladığı tiyatroyla ilgili ne yapılması gerektiği kararını Plinius'a bırakmış ve aldığı kararı kendisine bildirmesinin yeterli geleceğini söylemekle yetinmiştir. Ayrıca tiyatro bitirildiğinde yapılacak ek binalar konusunda verilen sözlerin yerine getirilmesi yönündeki dileğini bildirmiştir⁴⁵⁸⁵.

Bazı seyyahlar tiyatronun bulunduğu yere yaptıkları ziyaretlerde mevcut kalıntıların hangi yapıya ait olduğunu anlayamamışlar ve büyük oranda İznik'in tarihindeki en önemli olay olarak görülen konsilin düzenlendiği saray olduğu tahmininde bulunmuşlardır. Dikkat çeken bir husus seyyahlardan çok kendilerini yönlendiren İznik halkının veya rehberlerin burayı konsil yapısı olarak adlandırmasıdır.

Elimizdeki örnekler dâhilinde tiyatroya yer veren ilk seyyah Lubenau gibi görünmektedir. Seyyah bu yapıyı bir saray olarak adlandırmıştır ancak değindiği ayrıntılar asıl olarak tiyatrodan bahsettiğini göstermektedir⁴⁵⁸⁶. Lucas İznik ahalisinin İmparator Konstantin'in katıldığı konsilin toplandığı yer olarak düşündükleri bir yapının kalıntılarından bahsetmiştir. Verdiği ayrıntılar tiyatrodan bahsettiğini açık biçimde ortaya koymakta ise de yanlış yönlendirilmesi kalıntılara başka bir işlev yüklemesinin önüne geçmiş

⁴⁵⁸⁵ Plinius, 2001: 37–38, 39

⁴⁵⁸⁶ Lubenau, 2012: 515

olmalıdır⁴⁵⁸⁷. Kinneir'in tanımlamaları bu yapının aslında bir tiyatro olduğunu ortaya koymaktadır ve seyyahın kendisi de bir saraydan çok tiyatroya benzediğini kabul etmiştir. Ancak rehberlerinin bu harabeleri Theodore'un Sarayı olarak adlandırdığını söylemiştir⁴⁵⁸⁸. Marcellus ise kalıntıları Trajan Sarayı olarak adlandırmıştır⁴⁵⁸⁹. Walsh çok biçimsiz bir halde olması dolayısıyla işlevi anlaşılamayan bu yapının konsilin toplandığı sarayın kalıntıları olduğuna inanıldığını belirtmiştir⁴⁵⁹⁰. Macfarlane'in tahmini daha da farklıdır. Belirttiği üzere bir yükselti meydana getiren kemerlerin inşa edilmesinin nedeni üzerinde yer alan bir tapınağın seviyesini yükseltmek ve surların içindeki her noktadan olduğu gibi surların dışından da görülmesini sağlamaktadır. Seyyahın bu tahmini yapmasında kısa bir süre önce ziyaret ettiği Aizonai'daki tapınağın mimari biçimi etkili olmuştur⁴⁵⁹¹.

Doğru biçimde bu yapının tiyatro olabileceğini düşünen ilk seyyah Pococke olsa da seyyah bu tahmininden emin olamamıştır⁴⁵⁹². Kinneir tiyatro olmasının muhtemel olduğunu belirtmiş ancak rehberi kendisini yanlış yönlendirdiği için kesin bir fikir ileri sürememiştir⁴⁵⁹³. Kalıntıların kesin biçimde bir tiyatroya ait olduğunu söyleyen ilk seyyah Texier'dir. Ayrıca bu kalıntıların Plinius ve Traianus'un mektuplaşmalarında adı geçen tiyatro olduğu, o olmasa bile diğeriyle aynı yere yapıldığı inancındadır⁴⁵⁹⁴. Fellows kalıntıların bir tiyatroya ait olduğunu anlamış ancak Roma değil Yunan Dönemi'ne tarihlendirmiştir. Bu nedenle Plinius'un mektuplarından haberdar olmadığı söylenebilir⁴⁵⁹⁵. Moustier ise Plinius-Traianus yazışmalarını bilen bir seyyahtır ve bu yüzden keşfettiği tiyatroyu bu döneme tarihlendirmiştir⁴⁵⁹⁶.

İşlevi konusunda belirsizlikler söz konusu olmakla birlikte bu kalıntıları ziyaret eden her seyyah mimarisiyle ilgili bazı bilgiler aktarmıştır. Lucas

⁴⁵⁸⁷ Lucas, 1714a: 65. Texier de bu durumu fark etmiş ve konsil kilisesi olarak tiyatroyu göstermesini seyyahın yaptığı bir hata olarak aktarmıştır. Texier, 2002: 162.

⁴⁵⁸⁸ Kinneir, 1818: 26- 27

⁴⁵⁸⁹ Marcellus, 1839: 148

⁴⁵⁹⁰ Walsh, 1836: 183

⁴⁵⁹¹ Macfarlane, 1850a: 213

⁴⁵⁹² Pococke, 1772: 310

⁴⁵⁹³ Kinneir, 1818: 27

⁴⁵⁹⁴ Texier, 2002: 177, 180

⁴⁵⁹⁵ Fellows, 1839: 116

⁴⁵⁹⁶ Moustier, 1864: 237

oturma sıralarının görülebildiği yarım ay biçimli kalıntılardan oluşan bir yapı olarak tanımlamıştır⁴⁵⁹⁷. Pococke devasa taşlardan yapılmış büyük kemerlerinin yeraltında görüldüğünü söylemiştir⁴⁵⁹⁸. Kinneir gölün manzarasına hâkim yüksek bir konumda yer alan kalıntılarının sağlamlığına dikkat çekmiş ve Roma Dönemi'ne tarihlendirmiştir. Kademeli biçimde alçalan 12 yeraltı odası keşfetmiş ve birbirlerine yaklaşık 1 metrelik dar alıklarla bağlanan bu odaların vahşi hayvanların barınması için inşa edilmiş olabileceğini belirtmiştir. Ayrıca bu kısımların çöplerle doldurulduğunu ancak birbirlerine bağlanan üç tanesine girebildiğini ve bir tanesinde insan kemiklerini keşfettiğini söylemiş, bu keşfi de burasının bir zindan olarak kullanılmış olabileceği tahmininde bulunmasına neden olmuştur. İnşasında harç kullanılmadığını, oldukça büyük boyutlu taşların ağırlığının bunu gereksiz hale getirdiğini belirtmiş, taşların çeşitli harflerle işaretlendiği bilgisini de dipnotla vermiştir. Yine dipnot halinde aktardığı bir diğer bilgi yeraltı odalarının barut yapmak için kullanılan potasyum nitratla doldurulmuş olduğudur⁴⁵⁹⁹. Marcellus bir yükselti üzerinde bulunan kalıntıların çok büyük yeraltı kemerlerinden ibaret olduğunu ifade etmiş, burayı Roma Dönemi'ne tarihlendirmiş ve insan eliyle taşınmış olabileceğine inanılmayacak derecede büyük taşlardan inşa edilmesini bunun kanıtı olarak göstermiştir. Yine bu taşların arasında harç bulunmamasına değinen seyyah inşasının bu şekilde yapılmış olabileceği yanında harçların zaman içinde ortadan kalkmasının da muhtemel olduğunu belirtmiştir. Seyyaha göre İznik'in diğer yapılarının aksine bu kalıntıların surlarda kullanılarak yok edilmemesinin nedeni başka yere taşınamayacak kadar ağır olmalarıdır⁴⁶⁰⁰. Walsh çok büyük taşlardan ve harç kullanılmadan meydana getirildiği ve taşların üzerinde monogramların görüldüğünü ifade etmiştir⁴⁶⁰¹. Texier kuzeye yönelik bir yaya sahip olduğunu söylemiş ve sahnenin ölçüleriyle ilgili bilgi vermiştir. Daha önceki seyyahların bahsettikleri kemerlerin ise aşamalı olarak yükselen seyirci yerlerini taşıdığını

⁴⁵⁹⁷ Lucas, 1714a: 65.

⁴⁵⁹⁸ Pococke, 1772: 310

⁴⁵⁹⁹ Kinneir, 1818: 26-27

⁴⁶⁰⁰ Marcellus, 1839: 148-149

⁴⁶⁰¹ Walsh, 1836: 183

belirtmiş ve harç kullanılmadan büyük taşlarla inşa edildiği bilgisini tekrarlamıştır⁴⁶⁰². Fellows büyük odaların ve kemerlerin tamamen yeraltında kaldığını, güzel bir işçilikle ve çok büyük taşlardan inşa edildiğini belirtmiş, birbirlerine benzediğini söylediği odaları da ziyaret etmiştir⁴⁶⁰³. Macfarlane Aizonai'daki tapınak gibi buradaki kemerlerin de aynı malzemedен ve aynı işçilikle yapıldığını söylemiş ve bu yüzden bir tapınağın temeli olarak adlandırdığı kemerleri Helenistik Dönem'e tarihlendirmiştir⁴⁶⁰⁴. Moustier karmaşık kemerler ve büyük kesme taşlardan basamaklar yığını olarak tanımlamıştır⁴⁶⁰⁵. Benjamin "vomitoria" bölümünün hala mevcut olduğu ve büyük taşlarla inşa edilmiş dört galerisinin bir merkezde kesiştikleri bilgisini vermiştir⁴⁶⁰⁶. Launay ise yalnızca büyük kemerlerden temelleri olan harabe haldeki bir yapı olduğunu söylemiştir⁴⁶⁰⁷.

12.3. OSMANLI DÖNEMİ⁴⁶⁰⁸ ESERLERİ⁴⁶⁰⁹

İznik'in Osmanlı Dönemi yapıları hakkındaki genel tanımlamalar kent görünümüyle ilgili aktarımların bir devamı ya da parçası gibidir. Yerleşimin bir bütün olarak harabeliğine odaklanılmasının asıl nedeninin de eski dönemlere ait eserlerin mevcut olmamasından çok Osmanlı Dönemi yapılarının terk edilmiş ve yıkılmaya yüz tutmuş hali olduğu söylenebilir. İznik'i sefil, terk edilmiş, harabe gibi nitelendirmelerle tanımlayan ve bu manzara içinde özel olarak Türk eserlerine yer veren seyyahlar da bu dönem yapılarının ihmal edilmiş halleri ve harabeliklerinin çok daha çarpıcı olduğunu belirtmişlerdir.

İznik'te Osmanlılardan önce 11. yüzyılda bir süreliğine Selçuklular hâkimiyet kurmuştur. İznik'i fetheden ve burayı ikametgâhı olarak seçen

⁴⁶⁰² Texier, 2002, 177–180

⁴⁶⁰³ Fellows, 1839: 116

⁴⁶⁰⁴ Macfarlane, 1850a: 213.

⁴⁶⁰⁵ Moustier, 1864: 237

⁴⁶⁰⁶ Benjamin, 1867: 120

⁴⁶⁰⁷ Launay, 1914: 217

⁴⁶⁰⁸ İznik, konumuz dâhilindeki diğer yerleşimlerden farklı olarak kısa bir süreliğine de olsa Selçuklu hâkimiyeti altında bulunmuş bir yerleşimdir. Bazı seyyahlar Selçuklu eserleri hakkında tanımlamalar yapsalar da bunlar hatalı aktarımlar olduğundan bu dönemle ilgili ayrı bir başlık açılmamıştır.

⁴⁶⁰⁹ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-107

Sultan Süleyman'ın vefatından sonra şehre gelen Kılıçarslan, bir geleneği devam ettirerek İznik'in nüfusunu arttırmak için dışarıdan getirdiği halka, kente yerleşme emrini vermiş ve kendilerine de buradan mülkler teslim etmiştir. Ayrıca doğudan sanatkârlar ve âlimleri de getirerek İznik'te çini üretimini canlandırmıştır⁴⁶¹⁰. Ancak bu bilgileri aktaran Texier haricinde seyyahların çok azı Selçuklu hâkimiyetine değinmiştir. Bunun nedenlerinden birinin bu döneme ait izlerin mevcut olmaması olduğu söylenebilir. Selçuklular Dönemi'nden İznik'te kalan yegâne kalıntılar kaba taşlardan ilk çağ lahitleri tarzında yontulmuş, bir yüzlerinde birkaç satırlık yazıların bulunduğu ve Türklerin ayrılmalarından sonra Bizanslılar tarafından surların tamiratında malzeme olarak kullanılan mezar taşlarıdır⁴⁶¹¹. İznik Kalesi'nin tarihlendirme önerileri bölümünde yer verdiğimiz surlardaki tamirat izleri dışında bazı seyyahların Osmanlı Dönemi'ne ait olan yapıları Selçuklu eseri olarak gösterme hatasına düşmesinin nedeni de bu eksiklikle bağlantılı olabilir.

Dallaway İznik'in tarihine yer verdiği bölümde Selçuklu hâkimiyetinde bulunduğu yıllara değinmiş ve bu dönemde Süleyman'ın İznik'te bir saray kurduğunu söylemiştir⁴⁶¹². Hammer da Selçuklu hâkimiyetinde sultanikon adı verilen ve içinde Süleyman'ın eşi ve kız kardeşinin olduğu hükümdar sarayının burada yükseldiğini belirtmiştir⁴⁶¹³. Moustier, Türk sultanlarının İznik'in süslenmesine büyük önem verdiklerini ifade etmiş ve Selçuklular sayesinde kentin Hint, Pers, Bizans ve Arap elemanlarının karmaşık bir tarzıyla tanıştığını söylemiştir. Bir örnek vermemiş olsa bile bu tanımlamasıyla İznik'te bu dönemden bir eser bulunduğu inancına sahip olduğu anlaşılmaktadır⁴⁶¹⁴. Benzer biçimde Benjamin isim vermeden veya mimari tanımlamasını yapmadan surların içinde görülen bazı camilerin Selçuklulara ait yapılar olduğunu belirtmiştir⁴⁶¹⁵.

⁴⁶¹⁰ Texier, 2002: 155

⁴⁶¹¹ Eyice, 2001a: 544

⁴⁶¹² Dallaway, 1797: 167

⁴⁶¹³ Hammer, 1818: 111

⁴⁶¹⁴ Moustier, 1864: 237–238

⁴⁶¹⁵ Benjamin, 1867: 120

İznik, Osmanlı fethinin ilk yıllarında büyük önem verilen bir yerleşim olmuştur. İbn Batuta'nın bahsettiği üzere bu yıllarda Orhan Gazi'nin eşi Nilüfer'in ikamet yeridir ve Orhan da zaman zaman buraya uğramaktadır⁴⁶¹⁶. Orhan Gazi tarafından başlatılan imar çalışmaları kendisini takip eden sultanlar ve vezirler tarafından devam ettirilmiştir. Hayrettin Paşa'nın bir imaret ve cami, oğlu İbrahim Paşa'nın bir imaret, torunu Halil Paşa'nın da bir imaret, zaviye ve cuma mescidi yaptırdığı İznik bu yıllarda oldukça gözde bir yerleşimdir⁴⁶¹⁷. Seyyahlar da özellikle Orhan'ın ve üst düzey yöneticilerin gerçekleştirdiği imar faaliyetlerinden haberdardır. Dallaway, Orhan'ın ihtişamlı bir cami ve iki tekke inşa ettirdiği bilgisini vermiştir. Ayrıca Orhan'ın sarayından da bahsetmiş, yapılan ilavelerle birlikte bu sarayın sonraki yüzyılın sonlarına kadar ayakta kaldığını ve 1481'de II. Beyazıt'ın tahttan çekilerek burada ikamet etmeye niyetlenmesinin bu durumun kanıtı olduğunu söylemiştir. Ancak seyyahın bu yapının Orhan tarafından inşa edildiği değil, eskiden burada yer alan sarayın düzenlenmesiyle meydana getirildiği inancına sahip olduğu anlaşılmaktadır⁴⁶¹⁸. Texier Orhan Gazi'nin hemen camiler ve medreseler inşa ettiğini, Rumlara ait kiliseleri camiye çevirdiğini, İslamiyet'in yayılması için çok sayıda dini kurum meydana getirdiğini ve bu çalışmalarının kendisinden sonraki yöneticiler tarafından devam ettirildiğini belirtmiştir. İznik'teki imar faaliyetleri genellikle Orhan ile sınırlı bırakılırken Texier, sultan Murat zamanında da burada önemli imar faaliyetleri gerçekleştirildiğini belirtmiştir⁴⁶¹⁹. Walker, Orhan Gazi'nin imar faaliyetlerinden bahsederken ilk medreseyi burada kurduğunu aynı zamanda ilk imaretin kendisi tarafından İznik'te inşa edildiği bilgisini vermiştir⁴⁶²⁰. Cox, Nilüfer Hatun'un yaptığı hayır kurumlarından bazılarının İznik'te olduğunu söylemiştir⁴⁶²¹. Chesneau'nun seyahatnamesini yayına hazırlayan Schefer'in dipnot halinde verdiği özet İznik tarihinde ise Sultan Orhan'ın kente hâkim

⁴⁶¹⁶ Parmaksızoğlu, 1971: 46, Aykut, 2005: 298

⁴⁶¹⁷ Aşıkpaşaoğlu, 1985: 197, 198, 200, 202

⁴⁶¹⁸ Dallaway, 1797: 168

⁴⁶¹⁹ Texier, 2002: 162, 180, 182

⁴⁶²⁰ Walker, 1886: 104–105

⁴⁶²¹ Cox, 1887: 328

olması üzerine buradaki bir kiliseyi camiye dönüştürdüğü ve buraya bir imaret ilave ettiği belirtilmektedir⁴⁶²².

Bu örneklerin gösterdiği gibi İznik'in Osmanlı'nın erken dönemlerinde gelişmiş bir kent olduğu ve bu yıllarda önemli imar faaliyetlerine maruz kaldığı seyyahlar tarafından bilinmektedir. Ancak ziyaretlerini gerçekleştirdikleri tarihlerde İznik'in geneli gibi Osmanlı yapılarının da harabe halde olması geçen yıllar içinde ortaya çıkan çarpıcı zıtlıkların özellikle vurgulanmasına neden olmuştur. İznik'in harabe durumuna ayrıntılı biçimde değinen Dallaway Türk dönemi yapılarının kentin perişanlık durumuna uyum gösterdiğini, hamamlar ve camilerin harabelikleriyle öne çıktıklarını belirtmiştir⁴⁶²³. Hammer, Osmanlı Dönemi'nde okullar ve imalathanelerin (çini?) ortaya çıktığını, saray ve camilerin, depo ve hamamların yapıldığını ancak tüm bunların moloz yığınları haline gelerek geriye yalnızca bir Rum kilisesi, iki cami ve evlerin kaldığını ifade etmiştir. İznik'in bir zamanlar çini üretimindeki yerine değinen seyyah bu atölyelerin iz bırakmadan tamamen ortadan kalktığını, camilerde veya medreselerde bunların izlerinin görülemediğini söyleyerek yok olmaların bir başka örneğini vermiştir⁴⁶²⁴. Vidua İznik'in terk edilmiş olması nedeniyle Türk anıtlarının harabe hale geldiğini, Orhan Gazi tarafından inşa edildiği söylenen bir caminin ve imaretin yıkılmaya yüz tuttuğunu belirtmiştir⁴⁶²⁵. Texier Orhan Gazi'nin başlattığı ve kendisinden sonra yöneticilerinin devam ettirdiği imar faaliyetlerinin izlerinin İznik'te görüldüğünü ancak neredeyse hepsi harap halde olduğu için sanat açısından büyük önem arz etmediklerini ifade etmiştir⁴⁶²⁶. Michaud genel görünümde Osmanlı yapılarının harabeliğinin seyyahlara daha çarpıcı geldiğinin bir örneğini vererek Müslüman anıtların kalıntılarının Hıristiyan anıtlarından daha fazla olduğunu söylemiştir⁴⁶²⁷. Moustier pagan ve Hıristiyanlara ait yapılarla Müslüman yapılarına ait kalıntıların bir arada

⁴⁶²² Chesneau, 1887:149, dn. 5.

⁴⁶²³ Dallaway, 1797: 169

⁴⁶²⁴ Hammer, 1818: 111–112,124–125

⁴⁶²⁵ Balbo, 1834: 131

⁴⁶²⁶ Texier, 2002: 180

⁴⁶²⁷ Poujoulat, Michaud, 1840: 184

görülmesinin çarpıcı bir zıtlık meydana getirdiğini ifade etmiştir⁴⁶²⁸. Launay İznik'in Türk olduktan sonra çok kısa bir süre görkemini devam ettirdiğini ve genel çöküşüyle birlikte tamamen harabe hale geldiğini belirtmiştir⁴⁶²⁹. Seyyahların önemli bir bölümü de tarla ve bahçeler olarak kullanılan boş arazilerde görülen cami, hamam, han gibi yapılara ait harabelerin Osmanlı hâkimiyetinin ilk dönemlerinde İznik'in oldukça önemli bir yerleşim olduğunu kanıtladığını ifade etmişlerdir⁴⁶³⁰.

Seyyahların Bursa'yı ziyaretlerinin en önemli amaçlarından biri Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk hükümdarlarının yattıkları türbeleri ve inşa ettirdikleri camileri görmektir. Ancak Osmanlı'nın erken eserlerine sahip bir diğer yerleşim olmasına rağmen İznik için bu durum geçerli değildir. Bunun nedenleri seyyahların İznik'teki Osmanlı eserleri konusunda Bursa'daki örnekler kadar bilgi sahibi olmamaları, buradaki yapıları daha az ilgi çekici olarak görmeleri ve daha da önemlisi seyahatnamelerde yer almaya başladığı yüzyıllarda büyük bölümünün harabe halde olmasıdır. Bu sebeplerden ötürü İznik ile ilgili bahislerde Türk yapılarından çok fazla bahsedilmemiştir.

12.3.1. Camiler

12.3.1.1. Eşrefzade Camisi

Eşrefzade Camisi'nden bahsettiğini gördüğümüz tek seyyah Perrot'dur. Yeşil Cami ile yaptığı ortak bir tanımlamada harabe hale gelmiş İznik yapıları içerisinde dikkat çekenlerin bu iki cami olduğunu, zamanın tahribatına maruz kalmalarına rağmen güzel sırlı çini levhaları ve oyma işi parapetlerinin hala hayranlık uyandırdığını söylemiştir⁴⁶³¹.

⁴⁶²⁸ Moustier, 1864: 238

⁴⁶²⁹ Launay, 1914: 215–216

⁴⁶³⁰ Leake, 1823: 11, Macfarlane, 1850a: 217, Murray, 1854: 184–185, Joanne, Isambert, 1861: 500, Busch, 1870: 151

⁴⁶³¹ Perrot, 1864: 53–54

12.3.1.2. Orhan Camisi

Palamas'ın mektuplarını kısa notlar halinde yayınlayan Arnakis, surların dışında yaptığı bir gezide Rum piskoposun dikkatini tarlaların arasında küp biçimli bir mermerin çektiğini söylemiştir. Üzerine bir tabutun konulması bahsini ettiği bu mermer küpün bir musalla taşı olduğunu gösterir. Burada kılınan bir cenaze namazının ardından tabutun mezarlığa taşındığı bilgisini vermesi ise musalla taşının yanında bir caminin bulunduğunu akla getirmektedir. Bu düşünce kabul edilebilirse ve söz konusu caminin surların dışında yer aldığı dikkate alınırsa Palamas'ın Orhan Camisi'nden bahsettiği söylenebilir. Ancak bu yalnızca tahminlere dayalı bir çıkarımdır ve verdiği bilgiler de bu yıllarda caminin kullanımda olduğunu ortaya koymasının dışında hiçbir ayrıntıyı barındırmaz⁴⁶³². Kesin biçimde Orhan Camisi'nden söz ettiğini söyleyebileceğimiz Dallaway'ın tanımlamasında da yine mimarisiyle ilgili herhangi bir bilgi verilmemiştir. Sadece burayı bir harabe yığını şeklinde tarif etmesi günümüzde de temel seviyesinde olan ve ancak 1963 yılındaki bir kazı neticesinde planı ortaya konulabilen bu caminin terk edilmişlik ve yıkıntı haline gelmiş halinin uzun süredir devam ettiğini kanıtlamaktadır:

“Orhan tarafından inşa ettirilen bitişik binaları ile birlikte büyük cami, günümüzde köyün yakınlarında tütün ve kavunların yetiştirildiği bir alanın merkezini işgal eden geniş bir harabe yığını olarak görülmektedir⁴⁶³³.”

12.3.1.3. Yeşil Cami⁴⁶³⁴

Osmanlı mimarisinin önemli örnekleri olmalarına rağmen çok fazla ele alınmayan İznik'teki Osmanlı anıtları içinde yalnızca Yeşil Cami'nin bu duruma ufak da olsa bir istisna meydana getirdiği söylenebilir.

⁴⁶³² Arnakis, 1951: 109.

⁴⁶³³ Dallaway, 1797: 169

⁴⁶³⁴ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-108

Caminin genellikle çinilerle kaplı minaresi ve son cemaat yerini çevreleyen mermer korkuluklarındaki süslemelerden bahsedilmiştir⁴⁶³⁵. Bu bilgilerin dışında Marcellus kubbesinin kurşunla kaplı olması dolayısıyla uzaklardan dahi fark edildiği ve ayrıca tamamen mermerden yapıldığı bilgilerini aktarmıştır⁴⁶³⁶. Texier Arap mimari tarzında zarif bir eser olarak tanımlamış, ölçüleri, şekli, iç görünümü gibi konularda bilgi vermiş, son cemaat yerinin ayrıntılı bir tanımlamasını yapmış ayrıca kitabesinin açıklamasına yer vermiştir⁴⁶³⁷. Michaud, Texier gibi camiyi Arap mimari tarzının zarif bir örneği olarak tanımlamış, son cemaat yerindeki mermer şebekelerin yine Arap tarzında olduğunu iddia etmiştir. Ayrıca mermerden inşa edilmiş bir cami olduğunu söylemiş, Yeşil adını almasına neden olan minaresine kısaca değinmiştir⁴⁶³⁸. Camiyi Arap tarzı olarak tanımlayan bir diğer seyyah Perrot'dur⁴⁶³⁹. Joanne-Isambert'in seyahatnamesinde Selçuklu sanatının günümüze kalan tek örneği olduğu iddia edilmiştir. Son cemaat yeriyle ilgili tanımlamalarının Texier'den alıntı olduğu hissedilmektedir⁴⁶⁴⁰. Moustier İran etkisi taşıyan zarif bir yapı olduğunu söylemiştir⁴⁶⁴¹. Jerningham eski bir Hıristiyan yapısının yerine dikildiğini ve kubbesinin hala bu yapıya ait porfir ve granit sütunlarla taşındığını iddia etmiştir⁴⁶⁴².

Yeşil Cami, Orhan Gazi zamanında Bilecik kadısı, daha sonra İznik kadısı olan; I. Murat zamanında ise kazasker ve ardından vezirliğe kadar yükselen Hayrettin Paşa tarafından yaptırılmıştır⁴⁶⁴³. Bu bilgiyi Osmanlı tarihçileri verdiği gibi aynı zamanda korunmayı başaran kitabesinde de yapımcısının ismi geçmektedir. Bazı seyyahlar da bu kitabe sayesinde tarihi ve banisi hakkında ayrıntılı bilgiler verebilmişlerdir⁴⁶⁴⁴.

⁴⁶³⁵ Marcellus, 1839: 152, Texier, 2002: 181–182, Poujoulat, Michaud, 1840: 184, Joanne, Isambert, 1861: 500, Moustier, 1864: 238, Launay, 1914: 219

⁴⁶³⁶ Marcellus, 1839: 152

⁴⁶³⁷ Texier, 2002: 181–182

⁴⁶³⁸ Poujoulat, Michaud, 1840: 184–185

⁴⁶³⁹ Perrot, 1864: 53–54

⁴⁶⁴⁰ Joanne, Isambert, 1861: 500–501

⁴⁶⁴¹ Moustier, 1864: 238

⁴⁶⁴² Jerningham, 1873: 278

⁴⁶⁴³ Aşıkpaşaoğlu, 1985: 197

⁴⁶⁴⁴ Texier, 2002: 181, 181–182, Joanne, Isambert, 1861: 500, Moustier, 1864: 238

Yeşil Cami'ye yer veren seyyahlar diğer yapıların aksine bu caminin kullanımının uzun süre devam ettiğini kanıtlayan aktarımlar yapmışlardır. Bununla birlikte anlaşıldığı üzere cami ihmal edilen ve yıkılmaya yüz tutan İznik yapılarının ortak kaderinden kurtulamamıştır. Camiden bahsettiğini tespit edebildiğimiz en erken tarihli seyyah olan Marcellus 1819 tarihinde İznik'in yerleşim görmüş bu bölümünde yer alan üç cami içinde yalnızca Yeşil Cami'nin kullanımda olduğunu söylemiştir⁴⁶⁴⁵. Ancak 1837'de Michaud camiyi terk edilmiş bir yapı olarak tanımlamış⁴⁶⁴⁶; 1857 yılında Perrot İznik'teki tüm yapılar gibi camilerin de harabe halde olduğunu, bunlardan birisinin Yeşil Cami olup zamanın meydana getirdiği tahribatlara maruz kaldığını söylemiş⁴⁶⁴⁷; 1862'de Moustier hala kullanımda olmakla birlikte terk edilmiş halinin acı verici olduğunu ifade etmiştir⁴⁶⁴⁸.

12.3.2. Çeşmeler

İznik'in çeşmelerinden bahseden iki seyyahın tanımlamaları geçen yıllar içerisinde yerleşimin geçirdiği değişimlerin bir örneği olarak alınabilir. 18. yüzyıl başlarında Lucas İznik'in her yerinde mermerden yapılan çeşmelerin görüldüğünü söylemiştir:

“Adımlarımı bana bahsedilen şehrin çeşmelerine çevirdim. Nicée bunlarla donatılmıştır. Tamamı mermerden yapılmıştır ve büyük bölümünün suyu çok faydalıdır⁴⁶⁴⁹.”

19. yüzyılın ortalarında Macfarlane ise Lucas'ın bu aktarımını adeta doğrular biçimde bir zamanlar İznik'te çok sayıda mermer çeşmenin bulunduğu bilindiğini ancak bir tanesi haricinde artık tamamının yıkık veya suları akmaz bir halde olduğunu belirtmiştir:

“Burada bir zamanlar çok sayıda mermer çeşme ve yeraltı su kanalları da varmış ancak kahvehanenin yanındaki bir çeşmenin haricinde

⁴⁶⁴⁵ Marcellus, 1839: 151

⁴⁶⁴⁶ Poujoulat, Michaud, 1840: 184

⁴⁶⁴⁷ Perrot, 1864: 53

⁴⁶⁴⁸ Moustier, 1864: 238

⁴⁶⁴⁹ Lucas, 1714a: 66.

(ve son derece hırpalanmış bir tane), tamamı kullanılamaz hale gelmiş, kırılmış ya da tıkanmış⁴⁶⁵⁰.”

12.3.3. Evler⁴⁶⁵¹

Bedrüddin el Gazzi İznik'teki evleri güzel bulduğunu söyleyen tek seyyahdır⁴⁶⁵². Diğer seyyahlar ise ahırlara benzeyen evler⁴⁶⁵³; çamur ve ahşaptan inşa edilmiş harap kulübeler⁴⁶⁵⁴; sefil bir görüntü sergileyen kerpiçten yapılmış evler⁴⁶⁵⁵; sefil kulübeler⁴⁶⁵⁶; köhne, çürümüş ve yıkılacak haldeki kulübeler⁴⁶⁵⁷ gibi evlerin harabeliklerine vurgu yapan tanımlamalarda bulunmuşlardır. Bunun nedeninin seyyahların İznik'in sefalet içinde ve ancak köy statüsünde değerlendirilebilecek bir yerleşim olduğunu ortaya koyma istekleri olduğu söylenebilir.

12.3.3.1. Ağa Konağı

Kinneir, bina yığınları arasında büyük bir Türk evi olarak tanımladığı Mütessellim Konağı'nın görüldüğünü belirtmiştir⁴⁶⁵⁸. Marcellus'un Ağa Konağı ve kışla olarak isimlendirdiği ve III. Selim Dönemi'nde inşa edildiğini söylediği yer de burası olmalıdır:

“Bursa Paşası'nın emri altındaki bir Ağa burayı idare ediyor ve Nizam-ı Cedid Dönemi'nde III. Selim tarafından yakın bir tarihte inşa edilmiş muhteşem bir kışlada oturuyor. Yıkımdan ya da daha iyi bir deyişle bu yeni

⁴⁶⁵⁰ Macfarlane, 1850a: 217.

⁴⁶⁵¹ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-109

⁴⁶⁵² Kamil, 1937: 43.

⁴⁶⁵³ Derschwam, 1987: 217

⁴⁶⁵⁴ Kinneir, 1818: 28

⁴⁶⁵⁵ Lubenau, 2012: 515, Texier, 2002: 164

⁴⁶⁵⁶ Moltke, 1969: 58

⁴⁶⁵⁷ Macfarlane, 1850a: 217.

⁴⁶⁵⁸ Kinneir, 1818: 24

askeri sistemin tehirinden beri kışla ve bahçeleri Ağa'nın ve emri altındaki bir düzine Yeniçeri'nin ikametgâhı⁴⁶⁵⁹.”

Joanne-Isambert'in verdiği bilgiye göre İznik yöneticisinin köşkü Ayasofya ile Yenişehir Kapısı arasında uzanan yolun üstünde ve yaklaşık yarı mesafede, tiyatronun yakınlarında bulunmaktadır⁴⁶⁶⁰. Bu üç seyyahın da aynı yapıdan bahsetmesi oldukça muhtemeldir.

12.3.4. Hamamlar

İznik'teki hamamlar seyahatnamelerde ayrıntılı biçimde yer etmemiştir. Sadece İznik'in genel harabelik halini yansıtan yapılar arasında görüldükleri için birkaç örnekte bu duruma vurgu yapmak isteyen seyyahlar tarafından kısa cümlelerle tanımlanmışlardır⁴⁶⁶¹. Bu seyyahlardan birisi Texier'dir:

“Sultanların yaptırmış oldukları büyük hamamlar da tahrip edilerek bunlar da İznik toprağını sarmış olan harabelere eklenmiştir⁴⁶⁶².”

Jerningham da benzer biçimde ayrıntı vermemiş harabe durumdaki bazı örneklerin dikkatini çektiğini ifade etmiştir:

“Kasabanın güney kısmının yakınındaki büyük hamamların kalıntıları oldukça ilgimizi çekti. Yalnızca hamamları ısıtan ocaklar kalmıştı⁴⁶⁶³.”

12.3.5. İmaretler

13.3.5.1. Orhan Gazi İmareti

Aşıkpaşaoğlu'nun verdiği bilgilere göre Orhan Gazi Yenişehir Kapısı civarına bir imaret yaptırmış imaretin kapısı açılıp yemek piştiğinde ilk yemeği kendisi dağıtmış, şeyhliğini de Edebalı'nın müritlerinden Hacı Hasan ve

⁴⁶⁵⁹ Marcellus, 1839: 154

⁴⁶⁶⁰ Joanne, Isambert, 1861: 501

⁴⁶⁶¹ Texier, 2002: 154, Macfarlane, 1850a: 211, Busch, 1870: 151, Jerningham, 1873: 280, Jebb, 1908: 45

⁴⁶⁶² Texier, 2002: 154

⁴⁶⁶³ Jerningham, 1873: 280

nesline vermiştir⁴⁶⁶⁴. Bu hayır kuruluşuna yer veren seyyahların ikisi de imaretin faaliyette olduğu dönemlere şahit olamamış yalnızca tarihi bilgiler doğrultusunda bir zamanlar böylesi bir yapının mevcut olduğundan söz etmişlerdir. Hammer fethin ardından Orhan Gazi'nin İznik'te gerçekleştirdiği imar faaliyetleri arasında bir imaret kurmasını saymıştır:

“Orhan ayrıca bir imaret kurmuş ve onun örneğini manastırı [tekkesi] ve defin yeri [türbesi] hala bir hac yeri olarak ziyaret edilen Eşrefzade takip etmiştir⁴⁶⁶⁵.”

Texier ise Türk kültüründe imaret geleneğinin daha eskiye gitmesine rağmen Osmanlıların ilk imaretinin İznik'teki bu örnek olduğunu ifade etmiştir:

“Asya'da Osmanlıların ilk “imareti”, Orhan Gazi tarafından İznik'te yapılmıştır⁴⁶⁶⁶.”

12.3.5.2. Eşrefzade İmareti

Kâtip Çelebi'nin eserinde İznik'te Eşrefzade'nin ünlü ziyaret yerinin cami, tekke ve türbeden meydana geldiği belirtilmektedir. Evliya Çelebi ise ziyaret yerini cami ve Eşrefzade'nin mezarı yanında tekke imaretinden oluşan bir yer olarak tanımlamıştır⁴⁶⁶⁷. Hammer İznik'te bir imaret kuran Orhan Gazi'nin örneğinin Eşrefzade tarafından takip edildiğini belirterek bu imarettten haberi olduğunu ortaya koymuştur. Verdiği bu bilginin kaynağı olarak Cihannüma'yı göstermişse de Evliya Çelebi seyahatnamesinden de yararlandığını söylememiz mümkündür⁴⁶⁶⁸.

⁴⁶⁶⁴ Aşıkpaşaoğlu, 1985: 47.

⁴⁶⁶⁵ Hammer, 1818: 125

⁴⁶⁶⁶ Texier, 2002: 163

⁴⁶⁶⁷ Ötüken v.d., 1986: 199-200

⁴⁶⁶⁸ Hammer, 1818: 125

12.3.5.3. Nilüfer Hatun İmareti⁴⁶⁶⁹

Çok fazla seyahatnamede karşımıza çıkmayan bir yapıdır. İznik'teki pek çok yapı gibi terk edilmesi, uzun süredir kullanılmaması dolayısıyla seyyahların asıl işlevini tespit edememesi de bir başka sorundur. Kitabesine değinmesi dolayısıyla Moustier'in kesin biçimde imareten söz ettiğini söyleyebilmemize rağmen seyyah burayı bir hamam olarak tanımlamıştır. Mimarisi hakkında verdiği bilgiler kubbelerle örtülü, taş ve tuğla malzeme ile inşa edilmiş güzel bir bina olduğu şeklindeki tanımlamasıyla sınırlıdır⁴⁶⁷⁰. Jerningham'ın Yeşil Cami'nin yakınlarında bulunan azametli bir yapı şeklinde tanımladığı yer Nilüfer Hatun İmareti olmalıdır. Seyyah eski bir Bizans yapısı olduğunu söylemesi ve hatta ilk konsilin burada toplanmış olabileceğini ifade etmesi nedeniyle hata yapmıştır⁴⁶⁷¹. Macfarlane karşılaştığı ve içinde bir çingene ailesinin yerleştiği terk edilmiş bir hamam olarak tanımladığı bir yapıyla ilgili kemerli bir girişi olması haricinde hiçbir bilgi vermemiştir⁴⁶⁷². Ancak bu yıllarda olduğu gibi yaklaşık elli yıl sonra Launay'ın da çingenelerin ikametgâhı olarak bulduğu ve bundan ötürü Çingene Sarayı olarak tanımladığı yapının, yazısına eşlik eden bir çizimin de yardımıyla kesin biçimde Nilüfer Hatun imareti olduğu söylenebilir. Launay 14. yüzyıla tarihlendirdiği ve Bizans eseri olduğunu söylediği bu yapının Moustier ve Macfarlane ile benzer biçimde bir hamam olabileceği tahmininde bulunmuştur⁴⁶⁷³.

12.3.6. Medreseler

İznik'in medreselerinin genel bir değerlendirmesini yaptığını tespit edebildiğimiz tek seyyah 16. yüzyılın ortalarında İznik'i ziyaret etmiş olan Kutbüddin el Mekki'dir:

⁴⁶⁶⁹ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-110

⁴⁶⁷⁰ Moustier, 1864: 238

⁴⁶⁷¹ Jerningham, 1873: 278

⁴⁶⁷² Macfarlane, 1850a: 211-212.

⁴⁶⁷³ Launay, 1914: 217

“Cemaziyelâhirin 5 inci cumartesi günü İznik’e vardık. Burası öyle bir şehirdir ki içinde meşhur çiniler yapılmaktadır. Medreseleri pek mükemmeldir⁴⁶⁷⁴.”

12.3.6.1. Hayreddin Paşa Medresesi (?)

1862 yılında İznik’te bulunan Moustier, Yeşil Cami’nin duvarlarından birinin, bir bahçenin dördüncü kenarını meydana getirdiğini, bahçenin çevresinde de eğitimin hala devam ettiği bir medresenin yer aldığı bilgisini vermiştir:

“[Yeşil Cami] Bir düzine softanın eğitimini sürdürdüğü bir medreseye bağlı. Bu fakir gençler, caminin dördüncü kenarını oluşturduğu bir bahçenin çevresinde at nalı biçiminde düzenlenmiş bir dizi küçük hücrede kalıyorlar ve tam anlamıyla derin bir melankolik görünüm ile kendilerini Kuran öğrenimine veriyorlar⁴⁶⁷⁵.”

Bu konum bir zamanlar Yeşil Cami, Nilüfer Hatun İmaretı ve Şeyh Kutbeddin Camii’nin arasında kaldığı düşünülen ancak günümüze gelememiş Hayreddin Paşa Medresesi ile uyumlu görünmektedir⁴⁶⁷⁶.

12.3.6.2. Orhan Gazi Medresesi

Orhan Gazi’nin İznik’teki bir manastırı medreseye çevirdiği, burada önce Davud-u Kayseri daha sonra da Konya’da Sirâceddin Urumi’nin öğrencisi olan Taceddin’i görevlendirdiği, hatipliğine ise Kara Hoca’yı getirdiği Osmanlı tarihçileri tarafından aktarılan bir bilgidir⁴⁶⁷⁷. İznik’i ziyaret eden seyyahlardan bazıları da bu medresenin tarihi önemi üzerinde durmuşlar ve izlerini de araştırmışlardır. İlk olarak Hammer bu medresenin Osmanlı tarihi

⁴⁶⁷⁴ Kamil, 1937: 44.

⁴⁶⁷⁵ Moustier, 1864: 238

⁴⁶⁷⁶ Ayverdi, 1966: 319-320’den naklen Özgören, 2011: 273

⁴⁶⁷⁷ Aşıkpaşaoğlu, 1985: 47

içindeki yeri ve öneminden bahsetmiş ancak ziyaretini gerçekleştirdiği 1804 tarihinde yalnızca ismi ve harabelerinin mevcut olduğunu söylemiştir:

“Sultan Orhan’ın Bursa ve Nicomedia’daki örneklerinden dahi önce Osmanlı İmparatorluğu’nda kendi türünün ilki olan ve aynı zamanda ünlü Şeyh Davud-u Kayseri’nin kanun bilimlerini öğrettiği buradaki medresesinin bugün yalnızca ismi ve harabeleri mevcut⁴⁶⁷⁸.”

Michaud ise yine bu medresenin Osmanlı’daki ilk örnek olması dolayısıyla önemli bir yapı olduğunu belirtmiş ancak bu kez halen iyi bir durumda olarak görülebildiğini iddia etmiştir:

“İznik’in 15 dakika kuzeyinde, bu yerin fatihi Orhan tarafından inşa ettirilmiş bir medrese yükselir. Halen iyi bir durumda olan bu medrese Türkler tarafından inşa edilen bu türdeki eserlerin ilk örneğidir⁴⁶⁷⁹.”

Günümüzde hiçbir iz bırakmadan ortadan kalktığı için medresenin konumu hususunda dahi bir fikir birliği olmasa da her halükarda İznik’in sınırları içerisinde yer aldığı düşünülmektedir. Bu nedenle Michaud’un kentin veya daha muhtemel biçimde kent merkezinin, dışında ve sağlam durumda gördüğü bir yapıyı medreseyle karıştırmış olabileceği akla gelmektedir.

12.3.7. Türbeler

12.3.7.1. Çandarlızade Mahmut Çelebi Türbesi (?)

Konstantin Mihail Konstantinovic, hatıratında, sultanın öldürülen bir dostunun Tajanica Kasabası’nda gömüldüğünü ve mezarının üstündeki taşın da o güne kadar durduğunu söylemiş, bu eserin çevirisini yapan Kemal Beydilli de bu kişinin Çandarlızade Mahmud Çelebi olabileceğini, Tajanica’dan kastedilen yerin ise İznik olmasının muhtemel olduğunu belirtmiştir⁴⁶⁸⁰.

⁴⁶⁷⁸ Hammer, 1818: 125

⁴⁶⁷⁹ Poujoulat, Michaud, 1840: 184

⁴⁶⁸⁰ Konstantinovic, 2003: 44

12.3.8. Konaklama Mekânları⁴⁶⁸¹

İznik, konumuz dâhilindeki yerler içinde Bursa'dan sonra en çok ziyaret edilen, ayrıca tarihi eserleriyle de seyyahların ilgisini çeken ve diğer yerleşimlerden farklı biçimde birkaç gün geçirilen bir yerleşimdir. Osmanlı hâkimiyeti altında ticari yollar üzerindeki konumu çok kısa sürmüş olsa da tarihi boyunca İstanbul'dan Bursa'ya ve doğuya giden güzergâhlar buradan geçmiştir. Bu nedenle İznik'te mutlak surette yolcuların konaklaması amaçlı bir yapının bulunması gerekiyor ise de İznik'i ziyaret eden ve hatta burada konaklayan çok az seyyah böylesi bir yapıdan söz etmiştir. Erken yüzyıllarda önemli güzergâhlar üzerinde kalmasının da getirisiyle en azından bir kervansaraya sahip olduğu seyahatnamelerden öğrenilebilmektedir. Ancak 16. yüzyıldan 19. yüzyılın ortalarına kadar bu tür bir mekânın mevcudiyetinden söz eden bir seyyahla karşılaşılmamış, seyyahlar ellerindeki ferman veya tavsiye mektupları sayesinde ahalisinden birinin evinde konaklayabilmişlerdir. Bu tarihten itibaren yine bir handan söz edilmeye başlansa da bu yer Osmanlı'nın klasik dönem kervansaraylarına benzemeyen ve konaklamaya çok uygun olmadığı anlaşılan bir binadan ibarettir. 20. yüzyılda ise bazı seyyahlar işletmecisi bir Rum olan özel bir konaklama yerinden bahsetmişlerdir.

İznik'te bir konaklama mekânından bahsettiğini tespit ettiğimiz ilk seyyah 1531'de buraya gelmiş olan Bedrüddün el Gazzî'dir. Seyyah geceyi geçirdikleri yerin ismini İsa Paşa'nın babası veziriazam İbrahim Paşa imareti olarak vermiştir⁴⁶⁸². Yerasimos'a göre ise bu yapı imaret değil İbrahim Paşa Kervansarayı'dır⁴⁶⁸³.

Busbecg istirahat ettikleri yerin İznik konsilinin toplandığı yer olduğunu söylemiştir⁴⁶⁸⁴. Seyyahların bu konsilin düzenlendiğini düşündükleri yerler içinde Busbecg'in konaklamasının en muhtemel olduğu yapı Koimesis Kilisesi'dir.

⁴⁶⁸¹ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-111

⁴⁶⁸² Kamil, 1937: 84.

⁴⁶⁸³ Yerasimos, 1991: 170

⁴⁶⁸⁴ Busbecg, t.y.: 52

İbrahim Paşa Kervansarayı'ndan bahseden bir diğer seyyah 1553 ve 1555 yılında hem gidiş hem de dönüş yolunda İznik'e uğramış ve burada bir gece geçirmiş olan Dernschwam'dır. Aslında seyyah konakladığı kervansarayın ismini vermemiştir. Yalnızca dönüş yolunda bir kez daha İznik'te gecelediğinde sağlam taşlardan yapılmış olan İbrahim Paşa Kervansarayı'ndan söz etmiş, yapımcısının padişah tarafından idam ettirilmesi nedeniyle tamamen bitirilmemiş olduğunu belirtmiş ancak yine burada konakladığını söylememiştir. İznik'i ilk ziyaretinde konakladığı kervansarayı ise görünümüyle hapis haneye benzeyen, içinde iki taş merdiven, girişinde bir hol ile iki tarafında yüksekte yer alan pencereleriyle ocaklı odaların bulunduğu bir yer olarak tanımlamıştır. Zemin kattaki odaların pencerelerinin alçakta olduğunu söylemesi de ilk olarak bahsini ettiği odaların kervansarayın ikinci katında yer aldığını göstermektedir⁴⁶⁸⁵.

1588'de İznik'i ziyaret eden Lubenau burada kaldıkları müddetçe kendilerine yemek ikram edilen bu kervansarayın, yanındaki camiyle birlikte Ali Bey adlı biri tarafından yaptırıldığını söylemiştir. Mimarisiyle ilgili verdiği yegâne bilgi avlusunda bir çeşmenin bulunduğu⁴⁶⁸⁶.

İznik'i 1794'de ziyaret eden ve burada birkaç gününü geçiren Morritt bir Rum'a ait terk edilmiş ve harabe bir evde konaklamıştır. Seyyahın bu evi, içinde hiçbir eşya bulunmayan, çatısı su sızdıran, zemini çürümüş ve yer yer parçalanmış bir yer olarak tanımlamasına rağmen konaklamak için böylesi bir yeri tercih etmesi bu tarihlerde özel olarak seyyahlara tahsis edilmiş bir konaklama mekânının eksikliğini göstermektedir⁴⁶⁸⁷. Bu tarihten sonra uzun bir süre boyunca da benzer biçimde konaklamaların ahalisine ait evlerde yapıldığı görülecektir.

Kinneir, elinde bir ferman olmasına rağmen İznik'te konaklayacak bir yer bulma konusunda güçlük yaşayan bir başka seyyahtır. İznik'teki yönetici kendisini Rumların lideri olan bir kişiye yönlendirmiş, bu kişi ise ilk başta çeşitli mazeretler sunarak bu tür bir ev sahipliğine uygun imkânları

⁴⁶⁸⁵ Dernschwam, 1987: 216, 316, 320

⁴⁶⁸⁶ Lubenau, 2012: 512

⁴⁶⁸⁷ Marindin, 1914: 105–106

bulunmadığını iddia etmiş ve ancak bu hizmetlerin karşılığında bir ücret alacağını öğrendiğinde seyyah ve yanındakiler için bir ev hazırlamıştır⁴⁶⁸⁸.

Marcellus yine İzmit başpiskoposundan bir tavsiye mektubuna sahip olmasına rağmen aynı zorluklara maruz kalmış, İznik'in Rum papazı arkadaşlarından birisine ait küçük ve içinde neredeyse hiçbir eşyanın bulunmadığı çok küçük bir odayı kendilerine güçlükle temin edebilmiştir⁴⁶⁸⁹.

Walsh da 1823 yılında konakladığı yerin, ahalisinden bir Rum'a ait mütevazı bir ev olduğunu söylemiştir⁴⁶⁹⁰.

Posta evleri önemli güzergâhlar üzerinde kalan yerleşimlerde, yolcuların ellerindeki ferman, buyrultu gibi belgelerle atlarını değiştirdikleri ve bir süre konakladıkları yerler olarak karşımıza çıkmaktadır. İznik'te de bir posta evi bulunduğu anlaşılmalı birlikte hakkında çok az seyahatnamede bilgi verilmiştir. Bunlardan birisi Keppel'dir. Ancak seyyahın verdiği bilgi yalnızca 1830 yılında burada böylesi bir yapının mevcudiyetini öğrenmemizi sağlamaktadır⁴⁶⁹¹. Yaklaşık aynı tarihlerde İznik'te bulunan Porter ise atlarını yerleştirdikleri yeri bir han olarak isimlendirmiştir. Ancak kendilerinin burada konaklayamaması ve geceyi geçirmek için yoğun çabalarına rağmen ancak bir kahvehaneyi bulabilmeleri burasının han değil asıl olarak bir posta evi olabileceğini akla getirmektedir. Seyyah ve yanındakiler konaklayabilecekleri bir yer ararken köyün kahvehanecisinin kendilerini davet ederek kahvehanede uyuyabileceklerini söylediğini belirtmiştir. Burayı köyün aylaklarının sigara ve kahve içerek vakit öldürdükleri bir yer olarak tanımlamış, yanlarındaki elçinin burada uyumak yerine kendini ahalisine ait bir dükkâna kapamayı tercih ettiğini de söylemiştir⁴⁶⁹².

Uzun bir aradan sonra İznik'te bir handan söz eden ilk seyyah olan Macfarlane'in buraya geliş tarihi 1847'dir. Bu yeri İznik çarşısının merkezinde bir kahvehanenin bitişiğinde olarak tanımlamıştır. Ancak seyyah ve yanındakiler, hancının belirttiği üzere hanın en iyi odasında kalmalarına

⁴⁶⁸⁸ Kinneir, 1818: 24–25

⁴⁶⁸⁹ Marcellus, 1839: 143

⁴⁶⁹⁰ Walsh, 1836: 188

⁴⁶⁹¹ Keppel, 1831: 165

⁴⁶⁹² Porter, 1835: 226–229

rağmen, çürümüş ahşap zemini, duvarları ve tavanından çıkan çok sayıda böcek nedeniyle geceyi burada geçiremeyeceklerini anlamışlar ve kahvecinin daveti üzerine kahvehaneye gitmişlerdir. Macfarlane'nin bu kahvehaneyi ilk gördüğünde çevresindeki ahşap platformlarda uyuklayan kişilerden bahsetmesi burasının da geceleme için kullanıldığını kanıtlar. Bununla birlikte seyyah kahvehanede değil, kahvecinin küçük ve hiçbir eşyanın bulunmadığı anlaşılan odasında uyumaya çalışmış, ancak yine haşaratlar, sıcak ve bunaltıcı hava yüzünden rahat edemeyerek sabahın olmasını kahvede beklemiştir. Macfarlane ayrıca İstanbul ile Anadolu arasında uzanan en önemli güzergâhlardan biri üzerinde kalmasının yanında İznik'in ayrıca seyyahlar için bir mola yeri olduğu bilgisini de vermiştir⁴⁶⁹³.

Macfarlane'in ardından İznik'i ziyaret eden seyyahlar yine kötü durumda da olsa bir hanın mevcudiyetinden dahi söz etmemişlerdir. 1848 yılında yani Macfarlane'in bir yıl sonrasında İznik'e gelen Monk bu yüzyılın başlarında sık sık yapıldığı gibi bir Rum'un çok da rahat olmayan evinde konaklamıştır. Ayrıca ev sahiplerinin kendilerini ağırlama konusunda oldukça gönülsüz olması bu konaklamanın bir yönlendirme veya yaptırım neticesinde yapıldığını da kanıtlamaktadır⁴⁶⁹⁴.

Perrot bu tür konularda yardımcı olmak üzere kendilerine eşlik eden Mehmet adlı bir kişinin yönlendirmesiyle geceyi geçirmeleri için düzenlenmiş bir Rum papazın evinde kaldıklarını ifade etmiştir⁴⁶⁹⁵.

Joanne-Isambert 1860'lı yıllarda eski bir hanın Ayasofya'dan Yenişehir Kapısı'na giden yolun üzerinde görülebildiği söylemişlerse de burasının hala kullanımda olup olmadığına dair bir bilgi vermemişlerdir⁴⁶⁹⁶.

Moustier özel bir konaklama yerinde değil bir evde misafir edilerek geceyi geçirmiştir. Ancak kaldığı bu yer diğer seyyahların şikâyet ettikleri gibi harabe bir ev değil, yeni inşa edilmiş bir konağın havuzlu bir terasa bakan

⁴⁶⁹³ Macfarlane, 1850a: 212–213, 218.

⁴⁶⁹⁴ Monk, 1851: 78

⁴⁶⁹⁵ Perrot, 1864: 51

⁴⁶⁹⁶ Joanne, Isambert, 1861: 501

zemin katındaki odasıdır. Bu nedenle bu yıllarda bir han mevcut olsa bile tercihin bu konaktan yana kullanılmış olması olağandır⁴⁶⁹⁷.

Ziyaret tarihi 1867 olan Benjamin ise geceyi bir kahvehanede geçirdiklerini ifade etmiştir⁴⁶⁹⁸.

Jerningham'ın aktardıkları da 1870'li yıllarda burada özel bir konaklama yeri bulunmadığının veya mevcutsa da konaklamaya hiç de uygun olmadığına bir kanıttır. Zira seyyah kaymakam ve konaklamak için yanlarına gönderdikleri bir Rum tarafından kabul edilmemelerine rağmen farklı bir yer aramak için özel bir çaba sarf etmeye gerek görmemiş, kendilerini bu konuda Allah'ın takdirine bıraktıklarını ve sonunda da şans eseri burada karşlarına çıkan bir Bulgar tüccarın evinde konaklayabildiklerini söylemiştir⁴⁶⁹⁹.

20. yüzyıl seyyahlarından Launay İznik'teki konaklama imkânlarının gelişimiyle ilgili önemli bir bilgi veren bir seyyahtır. 19. yüzyılın ortalarından itibaren Bursa'da örneklerini gördüğümüz özel konaklama işletmelerinin bu yıllarda burada da açıldığını kanıtlayan seyyah burada işletmecisi Rum olan bir handan söz etmiştir. Burayı sade, temiz ve hoş olarak tanımlayan Launay, seyahatnamesinin ilerleyen bölümlerinde Bursa ve İznik yolculukları hakkında okuyucusuna ipuçları verirken İznik'te çok iyi olmasa da bir konaklama yerinden çok fazla şey beklemeyen bir kişinin kalabileceği Nicée Oteli'nin bulunduğunu söylemiştir. Bu yer bu Rum hanı olmalıdır⁴⁷⁰⁰. Launay'ın iki sene sonrasında 1914'te İznik'i ziyaret eden Andre Gidé'nin bahsettiği hanın da burası olması muhtemeldir⁴⁷⁰¹.

⁴⁶⁹⁷ Moustier, 1864: 240

⁴⁶⁹⁸ Benjamin, 1867: 118

⁴⁶⁹⁹ Jerningham, 1873: 267–268

⁴⁷⁰⁰ Launay, 1914: 221

⁴⁷⁰¹ Gide, 1948: 13

12.4. İZNIK'E BAĞLI KÖYLER

12.4.1. Karadin

12.4.1.1. Kale⁴⁷⁰²

Bursa kuşatması sırasında şehre giriş çıkışları kontrol altında tutmak için kullanılan Balaban ve Aktimur Kalesi gibi İznik kuşatmasında aynı amaca Karatekin Hisarı hizmet etmiştir. Fakat Bursa'dakilerden farklı olarak bu kalenin Osmanlılar tarafından inşa edilmediği, fethedildikten sonra kullanıldığı Aşıkpaşaoğlu'ndan öğrenilebilmektedir⁴⁷⁰³. Texier de belki bu kaynaktan yararlanarak Orhan Gazi tarafından bu kalenin ele geçirilmesiyle İznik'in dışarıyla olan tüm bağlantısının kesildiği bilgisini tekrarlamıştır⁴⁷⁰⁴.

Günümüzde yol açılması, bunun yanında doğal nedenlerle büyük oranda tahrip edilmişse de⁴⁷⁰⁵ bu kalenin kalıntıları İznik'e 17 km uzaklıktaki Karadin Köyü'nün yanında yer alan bir höyüğün üzerinde halen görülür⁴⁷⁰⁶. Bu kaleyi önemli kılan asıl husus ise bazı araştırmacılar tarafından Haçlı Seferi tarihçilerinin ve seyyahların izlerini araştırdıkları Xerigordon Kalesi olduğunun düşünülmesinden kaynaklanır⁴⁷⁰⁷.

Asıl hedefin İznik olduğu saldırılar esnasında Haçlı orduları İznik çevresinde yağmalamalar gerçekleştirmişlerdir. Bundan cesaret alan Teutonlar 3.000 kişilik bir ordu ile bu civardaki bir yerleşime saldırmışlardır. Selçuklu Sultanı Süleyman bu haberi aldığı anda buraya gelmiş ve Haçlıların işgal ettikleri kalenin kapısını ateşe vererek içerdekileri öldürmüş ve esir almıştır. Bu olayın geçtiği yerin ismi Rahip Robert ve Guibert de Nogent tarafından Exorogorgum, Anne Commène tarafından ise Xerigordon olarak verilmiştir⁴⁷⁰⁸.

⁴⁷⁰² Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-112

⁴⁷⁰³ Aşıkpaşaoğlu, 1985: 46

⁴⁷⁰⁴ Texier, 2002: 162

⁴⁷⁰⁵ Tanındı, Kurt, 2009: 22

⁴⁷⁰⁶ Kaplanoğlu, 2001: 168

⁴⁷⁰⁷ Kaplanoğlu, 2001: 168

⁴⁷⁰⁸ Texier, 2002: 156, dn. 309

Seyyahlar haklarında herhangi bir bilgiye sahip olmadıkları yapıları tarihi olaylarla bağdaştırmayı sevmektedirler. Bunun nedeni bir bakıma daha önce keşfedilmemiş bir yapıyı tespit ederek bir nevi itibar kazanmaktır. Ancak Haçlı seferlerinden ve bu olaydan bahseden başka seyyahlar da mevcut olmakla birlikte Xerigordon Kalesi'nin muhtemel konumuyla ilgili fikir yürütenler az sayıdadır ve yalnızca Texier bu kalenin Karadin olduğu tahmininde bulunmuştur. İlk olarak İznik Gölü'nün yakınlarında dört köşe bir duvar ile kuleden oluşan terk edilmiş ve harabe bir yer olarak tanımladığı ve ahalisinin Karadin adını verdiğini söylediği bu kalenin Haçlıların İznik kuşatmasında kurdukları bir karargâh olduğunu belirtmiştir. Ancak daha sonra Haçlı tarihinde geçen Xerigordon Kalesi'nin muhtemel konumunu verirken burasının Karadin Köyü yakınlarında yer alan ve daha önce bahsini ettiği bu kale olabileceğini de söylemiştir⁴⁷⁰⁹. Xerigordon'un bulunduğu yerle ilgili diğer iki seyyah ise farklı fikirlere sahiptir. Hammer yararlandığı kaynağın yönlendirmesiyle İzmit'ten 4 gün uzaklıkta yer aldığını düşündüğü kalenin Uludağ'ın arkasında Aksu denilen yerleşimde bulunabileceğini ileri sürmüştür⁴⁷¹⁰. Michaud ise Orhangazi'nin yarım saat kuzeyindeki Arganthon dağ sırasının doğu yamacında yer alan ve yerli halk tarafından Eskikale adıyla anılan kalenin Xerigordon olabileceği tahmininde bulunmuştur⁴⁷¹¹.

Kalenin konumuyla ilgili seyyahların tahminlerinin farklılık göstermesinin en önemli nedeni bu olaydan ve kaleden bahseden tarihi kaynaklarda farklı ve uyumsuz bilgilerin aktarılmasıdır. Guillaume de Tyr İznik'ten 4 mil uzaklıkta bir yerde bulunduğunu bildirmektedir ve Texier de bu yüzden sözü edilen kalenin Karadin olabileceğini söylemiştir⁴⁷¹². Hammer'in yararlandığı ve tahminini de bu doğrultuda yaptığı Guibert ise Exorogorgum biçiminde kaydettiği bu kalenin İzmit'ten 4 günlük mesafede yer aldığını belirtmiştir⁴⁷¹³.

⁴⁷⁰⁹ Texier, 2002: 149, 156

⁴⁷¹⁰ Hammer, 1818: 103 dn.

⁴⁷¹¹ Poujoulat, Michaud, 1840: 176–177. Bu kale hakkında verilen bilgiler Osmangazi bölümünde daha ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

⁴⁷¹² Texier, 2002: 156, dn. 309

⁴⁷¹³ Hammer, 1818: 103 dn.

ONÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KARACABEY

13.1. GENEL GÖRÜNÜM⁴⁷¹⁴

Osmanlı Dönemi'nde Mihaliç ismini taşıyan Karacabey önemli ve yoğun biçimde kullanılan güzergâhlar üzerinde kaldığı için seyyahlar tarafından sıklıkla ziyaret edilen bir yerleşim olmuştur. Bu seyyahlardan bir bölümü de kentin genel görünümüne değinmekle birlikte bu yöndeki tanımlamaları büyük oranda yer aldığı konumun coğrafi özellikleriyle sınırlı kalmış ve genellikle bir nehrin kenarında dağ yamacına kurulmuş bir yerleşim olduğu bilgisi verilmiştir⁴⁷¹⁵.

Ortak olarak üzerinde durulan bu yönü haricinde mimari dokusuna değinen seyyahların aktardıkları bilgiler çok sınırlıdır. Pococke çevresi en az 2 mil olan büyük bir kasaba biçiminde tanımladığı Karacabey'in büyük bölümünün bir köy gibi inşa edilmiş olduğunu söylemiştir⁴⁷¹⁶. Chateaubriand'a göre de büyük olmakla birlikte kasvetli ve harap görümlü bir yerleşimdir⁴⁷¹⁷. Pococke'den alıntı yaptığı hissedilen Dearborn çevresinin 2 mil olduğunu söylemiştir⁴⁷¹⁸. Mimari dokusuyla ilgili biraz daha ayrıntı veren seyyahların eserlerinde ise daha çok Osmanlı Dönemi yapılarına rastlamak mümkündür. Bursa'da olduğu gibi bu tanımlamalarda bir bakıma batılıların gözünden bir Doğu kenti imajını karşılayan minareleri ve kurşun kaplı kubbeleriyle camiler ön plana çıkartılmış, diğer yapılara nadiren yer verilmiştir. Belirleyebildiğimiz kadarıyla manzarasında öne çıkan yapılarla ilgili bilgi veren ilk seyyah Hamilton olup selvi ağaçları arasında uzun bir dizi

⁴⁷¹⁴ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-113

⁴⁷¹⁵ Pococke, 1772: 289, Chateaubriand, 1814: 208, Turner, 1820: 148, Dearborn, 1819: 31, Hamilton, 1842b: 93, Murray, 1854: 184, 221, Munro, Anthony, 1897: 157, Mevsim, 2007: 86, Hasluck, 1910: 74

⁴⁷¹⁶ Pococke, 1772: 289

⁴⁷¹⁷ Chateaubriand, 1814: 208

⁴⁷¹⁸ Dearborn, 1819: 31-32

halinde evlerin ve minarelerin görüldüğünü söylemiştir⁴⁷¹⁹. Texier uzaktan görünümünde mezarlıklar, uzun selviler ve çok sayıda olduğunu söylediği minareli camilerin buraya tamamen bir Doğu havası verdiğini, bunların dışında bir bedesten ve bir kervansarayına sahip olduğunu söylemiştir⁴⁷²⁰. Tanımlaması Hamilton'un aktarımına benzeyen Macfarlane de çok sayıda kurşun kaplı kubbe ve beyaz minareleriyle büyük ve göz alıcı bir kasaba olduğunu söylemiş, yaptığı bir gezintinin izlenimlerine de yer vererek pislik içindeki sokaklarının her yerinde içki dükkânlarının görüldüğünü belirtmiştir. Seyyahın tanımlamaları aynı zamanda ihmal edilmişliği hakkında da önemli bilgiler içermektedir. Özellikle Türk evlerinin yıkılmaya yüz tuttuğunu, birçoğunun terk edildiğini, eskiden binaların görüldüğü yerlerde artık boşluklarını bulunduğunu, camilerin çok kötü ve bakımsız durumda olduğunu söylemesi bu yıllarda Türk nüfusundaki azalmaya da işaret ediyor olabilir⁴⁷²¹. Murray, Joanne-Isambert ve Busch ortak biçimde sahip olduğu yapılarla ilgili genel bir tanımlama yaparak 3 veya 4 han ve 9 camiye sahip olduğunu söylemişlerdir⁴⁷²². Murray ayrıca 1.500 evden oluşan büyük ve dağınık bir kasaba olarak da tanımlamıştır⁴⁷²³. Yüzyılın sonlarına doğru buraya gelen Munro ve Anthony birkaç büyük camisi, bir pazarı ve bir buhar değirmenine sahip olduğu bilgisini vermiştir⁴⁷²⁴. Naçov evlerle ilgili tanımlamalarının haricinde bir hamamın mevcudiyetinden bahsetmesi dolayısıyla dikkat çekmektedir⁴⁷²⁵. Hasluck ise ahşap evler ile selvi ağaçları arasında kendini gösteren minarelerin manzarada ön plana çıktığını ifade etmiştir⁴⁷²⁶.

⁴⁷¹⁹ Hamilton, 1842b: 93.

⁴⁷²⁰ Texier, 2002: 270

⁴⁷²¹ Macfarlane, 1850a: 250, 251.

⁴⁷²² Murray, 1854: 184, Joanne, Isambert, 1861: 511, Busch, 1870: 150

⁴⁷²³ Murray, 1854: 221

⁴⁷²⁴ Munro, Anthony, 1897: 157.

⁴⁷²⁵ Kınçov, 1899: 89

⁴⁷²⁶ Hasluck, 1910: 86

13.2. OSMANLI DÖNEMİ ÖNCESİ ESERLERİ⁴⁷²⁷

Günümüzde Karacabey yerleşiminin bulunduğu alanda eski dönemlere ait yapıların kalıntıları görülmez. Karacabey içinde yaptıkları araştırmalarda herhangi bir kalıntıdan söz eden bir seyyahla da karşılaşılmaz. Ancak bazı seyyahlar bölge hakkında sahip oldukları bilgiler doğrultusunda burada ya da en azından yakınlarında antik bir kentin mevcut olma ihtimalini göz önünde bulundurmışlardır. Tarihi kaynakların rehberliğine başvuran ve yerleşimin yakın civarlarında bazı kalıntılar keşfedenler de bunların Miletopolis kentine ait olabileceğini düşünmüştür. Karacabey'in Osmanlı Dönemi'ndeki adı olan Mihaliç isminin Miletopolis'e benzerliği seyyahları böylesi bir düşünceye iten bir nedendir.

Ele aldığımız seyahatnameler içerisinde ilk olarak Pococke, Mihaliç'a 5 mil uzaklıkta olduğunu söylediği ve ismini Deliçay (?) olarak verdiği bir köyün yakınlarındaki bir tepede bazı kalıntılarla karşılaşmıştır. Seyyah uzaktan yalnızca yüksek bir konumda yer alan tek bir kuleyi görmüşse de yolculuğunda kendisine eşlik edenler burada yıkık bir kentin mevcut olduğu bilgisini vermişlerdir ve seyyah da bundan dolayı burasının Miletopolis olabileceğini düşünmüştür. Kendisinden sonra burayı ziyaret edecek ve bu yerleşimi Miletopolis olarak tanımlayacak seyyahlar gibi Pococke de Strabon'u kaynak olarak kullanmış olmalıdır. Zira bu antik coğrafyacının eserinde Miletopolis'in konumuyla ilgili verilen ipuçlarını değerlendirmiş, harabelerin bulunduğu yerin yakınlarında belirli zamanlarda göle dönüşen bir bataklığı keşfetmiş ve bunun Miletopolitis Gölü olmasının muhtemel olduğunu söylemiştir⁴⁷²⁸.

Yine Strabon'un kaynaklığına başvuran ve bu kaynaktaki ipuçlarını değerlendirmeye alan Texier de yakınlarında Manyas Gölü ve bir nehrin bulunması dolayısıyla Miletopolis'in tam olarak Karacabey'de olmasa bile yakın civarında yer almasının muhtemel olduğunu ifade etmiştir. Karacabey'de veya civarında eski dönemlere ait hiçbir izi keşfedememesini

⁴⁷²⁷ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-114

⁴⁷²⁸ Pococke, 1772: 288, 294

de bu düşüncesini şüpheli hale getiren bir durum olarak görmemiş, bir zamanlar mevcut olan kalıntıların Ulubat Kalesi'nin surlarında kullanılarak yok edildiğini iddia etmiştir⁴⁷²⁹.

Macfarlane Mihaliç içinde olmasa bile yakın civarında bazı kalıntıları keşfeden bir seyyahdır ve aralarında eski sur parçaları ile daha eski yapılara ait harabelerin bulunduğu bu kalıntılara Mihaliç'in hemen dışında Balıklı'ya giden yolun üzerinde rastladığını söylemiştir⁴⁷³⁰.

Bu konuda en detaylı bilgileri veren seyyahlar Munro ve Anthony'dir. İlk olarak Ramsay'den bir alıntı yaparak Geç Bizans Dönemi kaynaklarında Lopadium ile aynı piskoposluk içinde gösterilmesi dolayısıyla Miletopolis'in Ulubat'ın yakınlarında yer alması gerektiğini ifade etmişlerdir. Ayrıca tek başına Miletopolis'i Mihaliç'a yerleştirmeye yeterli gelmese de bu bölgede keşfedilen ve Dr. Cichorius tarafından tercüme edilen bir kitabenin Poemanenum ve Miletopolis arasındaki bir sınır taşı olduğunu verdikleri dipnotla açıklamışlardır. Yine Mithridates ve Fimbria arasında MS 85 yıllarında meydana gelen mücadelelerin de Miletopolis'in Rhyndacus'un sol kıyısında yer aldığını kanıtladığını söylemişlerdir. Eldeki tüm bu mevcut kanıtlar da Mihaliç ile Miletopolis'in aynı yer olduğunu iddia etmelerine neden olmuştur. Bu kaynakların dışında seyyahlar Pococke ve Texier'in yaptığı gibi büyük oranda Strabon'un verdiği bilgiler üzerinden gitmişler ve Miletopolis'in yakınlarında kendi ismini taşıyan bir gölün bulunması gerektiğini söylemişlerdir. Ancak en yakın gölün Apollonia olması ancak Strabon'un açık biçimde iki gölü ayrı olarak vermesi Manyas Gölü'nün ise çok uzakta yer alması bu iki göl üzerinden bir sonuca ulaşmalarını engellemiştir. Anlaşıldığı üzere seyyahların geldiği tarihlerde Pococke'nin yılın belli zamanlarında göl haline geldiğini söylediği bataklık da mevcut değildir. Bu yüzden bu kaynaktan verilen bilgilerle bölgenin coğrafyası arasındaki uyumsuzluğa farklı bir yorum getirerek Strabon'un bu konuda hata yapmış olması gerektiğini ifade

⁴⁷²⁹ Texier, 2002: 270.

⁴⁷³⁰ Macfarlane, 1850a: 255.

etmişlerdir. Bunun haricinde eğer Miletopolis Mihaliç'ta değilse alternatif olarak sunulabilecek tek yerleşimin Melde olabileceğini belirtmişlerdir⁴⁷³¹.

Kınçov Mihaliç'in yakınlarında Bizans kenti Miletopolis'in kalıntılarının bulunduğu yerin Melne olarak adlandırıldığını söylemiştir. Burası Munro ve Anthony'nin Miletopolis'in konumuna alternatif olarak sundukları Melde olmalıdır⁴⁷³².

Munro ve Anthony'nin çalışmalardan haberi olduğunu kesinlikle söyleyebileceğimiz ve zaman zaman bu araştırmacıların eserlerine atıfta bulunan Hasluck Karacabey'de mevcut olması muhtemel bir antik yerleşimle ilgili fikirlerini bu kaynaktan almış gibidir. Zira benzer biçimde Miletopolis'in Karacabey veya Melde'de olabileceğini ve her iki ihtimali de güçlendiren kanıtların mevcut olduğunu belirtmiştir⁴⁷³³.

13.3. OSMANLI DÖNEMİ ESERLERİ

Osmanlı öncesi tarihi oldukça detaylı biçimde incelenen Karacabey'in Osmanlı Dönemi ve yapıları ise çok fazla ilgi çekmemiş, yalnızca birkaç yapıyla ilgili ayrıntılı olmayan bilgiler verilmiştir.

13.3.1. Bedesten

Texier, genel kent dokusu hakkında yaptığı tanımlamada burada özellikle ipek satımının gerçekleştirildiği bir bedestenin mevcut olduğunu söylemiş ancak başka bir bilgi vermemiştir⁴⁷³⁴.

⁴⁷³¹ Munro, Anthony, 1897: 156–157

⁴⁷³² Mevsim, 2009: 86

⁴⁷³³ Hasluck, 1910: 74

⁴⁷³⁴ Texier, 2002: 270

13.3.2. Camiler

Genel kent görünümüyle ilgili tanımlamalarda minareler manzarada önemli yer eden unsurlar olarak verilmiştir⁴⁷³⁵. Texier, bu minarelerin kente Doğu şehri havası kazandıran en önemli özellik olduğunu da söylemiştir⁴⁷³⁶. Fakat minarelerinin beyaz renkli⁴⁷³⁷ ve çok sayıda olduğu⁴⁷³⁸ gibi genel tanımlamaların haricinde bu camiler hakkında bilgi veren seyyahlar oldukça azdır. Pococke, özel olarak bir camiden söz etmiş olmakla birlikte mimari özellikleri ya da ismi gibi daha önemli ayrıntılar yerine burada belki de ilk kez gördüğü bir malzeme ile ilgili izlenimlerini aktarmıştır:

“Burada kırmızı bir çimentoyla mavi ve kırmızı çakıl taşlarının bir karışımı olan taş ya da mermere sahipler. Bunu bir camide gördüm. Renkler canlı olmamasına rağmen bu durum güzelliğini etkilemiyor⁴⁷³⁹.”

Kentin genel terk edilmişlik haline vurgu yapan Macfarlane karşısına çıkan camilerin kötü ve bakımsız durumda olduğu bilgisini vermiştir⁴⁷⁴⁰. Bu bilgiler haricinde sayılarına yer veren seyyahlar sayesinde 19. yüzyılın ortalarında Karacabey’de 9 caminin bulunduğu öğrenilebilmektedir⁴⁷⁴¹. Camiler hakkında genel bir değerlendirme yapan Hasluck ise Karacabey’in Türk fethinin ilk yıllarındaki ticari önemine ve bu yıllarda oldukça zengin ve gelişmiş bir yerleşim olduğuna değindikten sonra buradaki eski camilerin de bu dönemlere ait olmasının muhtemel olduğunu söylemiştir.

“Camilerin bazıları eskidir ve muhtemelen kasabanın İzmir yolunun baş kısmında bulunduğu refah dönemlerine tarihlendirilir⁴⁷⁴².”

⁴⁷³⁵ Hamilton, 1842b: 93, Texier, 2002: 270, Macfarlane, 1850a: 250, Murray, 1854: 184, Joanne, Isambert, 1861: 511, Busch, 1870: 150, Munro, Anthony, 1897: 157, Hasluck, 1910: 86

⁴⁷³⁶ Texier, 2002: 270

⁴⁷³⁷ Macfarlane, 1850a: 250.

⁴⁷³⁸ Texier, 2002: 270

⁴⁷³⁹ Pococke, 1772: 291

⁴⁷⁴⁰ Macfarlane, 1850a: 250.

⁴⁷⁴¹ Murray, 1854: 184, Joanne, Isambert, 1861: 511, Busch, 1870: 150

⁴⁷⁴² Hasluck, 1910: 86. Seyyah ayrıca İmaret Camisi ve Kümbetli Cami’yi özel olarak da ele almıştır. Hasluck, 1910: 86–87

13.3.2.1. Karacabey/ Kurşunlu/ İmaret Camisi

Kınçov ve Hasluck'ın ismini İmaret olarak verdiği bu cami Karacabey ve Kurşunlu Camisi olarak da tanınmakta olup 1457 yılında Karaca Bey tarafından inşa ettirilmiştir. Kınçov'un 1855 depreminde yıkıldığını söylediği bu camiyi 1899 yılında da yarı yıkık bir durumda olarak tanımlaması üzerinden geçen neredeyse elli yıllık süreçte tamir edilemediğini veya yapılan tamiratların uzun süreçli veya başarılı olmadığını akla getirmektedir. Doğu-batı ekseninde haç şeklinde bir görünüme sahip olması dolayısıyla da seyyah caminin eski bir kilise olduğu yönünde bir fikir ileri sürmüştür. Bunun dışında yaptığı ayrıntılı tanımlamalar büyük kubbesinin arabesklerle süslendiğini, kuzey ve güneyinde örme sütunlarla desteklenen daha küçük kubbelerin bulunduğunu, kubbelerinin tuğlalardan diğer kısımlarının ise yontma taşlardan inşa edildiğini öğrenmemizi sağlamaktadır. Seyyah batı yönünde açılan ana kapısının çok büyük boyutlarda olduğunu, renkli ve ince işlemeli mermerlerle örüldüğünü ancak caminin geneli gibi harabe bir halde olup yarısının dağıldığını da ifade etmiştir:

“Türk mahallerini dolaştım ve önemli bir eski yapıyı ziyaret ettim. Kasabanın kuzey ucunda yarı yıkık halde büyük bir yapı yükselir- bu, İmaret adını taşıyan bir camiymiş. 1855 yılındaki depremde yıkılmış. Doğu-Batı ekseninde ve haç şeklinde bir görünümü olan bu yapının bir zamanlar eski bir kilise olduğu anlaşılıyor. Ortasında, arabesklerle süslü büyük bir kubbe, kuzeyde ve güneyde, örülü sütunlarla desteklenmiş daha küçük kubbeler var. Çevreye birçok mermer taş ve sütun dağılmış. Yapının batı tarafa açılan ana kapısı devasa boyutta. Büyük, renkli ve ince işlenmiş mermer taşlarla örülmüş. Kapının yarısı dağılmış. Birçok sütun ve taş kasabaya taşınmış ve ana caminin yapımında kullanılmış. Yapı, dört köşeli yontulmuş taşlarla inşa edilmiş. Kubbeleri tuğladan⁴⁷⁴³.”

20. yüzyılın başlarında camiyi ziyaret eden Hasluck da benzer biçimde harabe haline odaklanan tanımlamalar yapmış ve bir kilise olarak düşünülüyor olmasına da değinmiştir. Seyyah bu fikrinin kendisinden önce

⁴⁷⁴³ Mevsim, 2009: 89

buraya gelen Mordtmann tarafından ileri sürüldüğünü de ifade etmiştir. Dipnot halinde verdiği bir bilgiyle bu seyyahın buradaki kitabının yönlendirmesiyle yapıyı “1457 yılında camiye dönüştürülmüş muhteşem bir Rum kilisesi” olarak tanımladığını belirtmiştir⁴⁷⁴⁴. Ancak Hasluck aynı fikirde değildir ve camide eski yapılardan alınma malzemelerin kullanılmasına rağmen binanın tamamının Türk Dönemi olduğunu ifade etmiştir. Bunun haricinde plan özelliklerini ve bu yıllardaki durumunu da ayrıntılı biçimde tanımlamıştır:

“1855 yılındaki depremle harabeye dönen bir zamanların muhteşem binası İmaret Camisi, 1456’da Belgrad önünde ölen Rumeli Beylerbeyi Karaca Paşa tarafından inşa edilmiştir: türbesi sundurmanın batı kısmındadır. Binanın planı Bursa’da çağdaşı olduğu Yeşil Cami’nin basitleştirilmiş bir modelidir. Yani dört kubbeli bölme başı olmayan bir Yunan haçı biçiminde düzenlenmiştir ve uzun (kuzey) kenarı boyunca bir veranda mevcuttur. Kubbeleri ve pendentifleri tuğladan olup binanın geri kalanı kaba kahverengimsi kumtaşındandır. Tamamı taştan olan minaresindekilerin haricinde birleşim yerlerine tuğlalar yerleştirilmiştir. Beş kubbeli bölümden ibaret olan ve almaşık bloklar halinde breş ve mermerlerden oluşan sütunların üzerine oturan kuzey sundurma neredeyse kaybolmuştur. Merkezi bölümde breş ve mermerden zarif bir portal doğrudan merkez ve güney kubbelerine açılır: güney kubbe tamamen harabeye dönmüştür. Girişin hemen içinde geçitler her biri doğrudan spiral bir merdivene (batıdaki minareninkidir) uzanarak ve güneydeki doğu ve batı kubbelerine açılarak doğu ve batıya gider⁴⁷⁴⁵.”

13.3.2.2. Kümbetli Cami

Hasluck ayrıntılı olarak mimari özelliklerinden bahsettiği bu caminin de İmaret Camisi gibi eski bir kiliseden dönüştürüldüğü yönünde inanışlar

⁴⁷⁴⁴ Hasluck, 1910: 87, dn. 1

⁴⁷⁴⁵ Hasluck, 1910: 86–87

olduğunu belirtmiştir. Dipnot halinde verdiği bilgiye göre yerel halk böylesi bir inanişsa sahiptir ve Mordtmann'ın da caminin daha eski bir yapıdan dönüştürüldüğü görüşünde olduğunu ifade etmiştir⁴⁷⁴⁶. Ancak seyyahın kendisi inşasında bazı devşirmeler kullanılmasına rağmen caminin Türk Dönemi'nde inşa edildiğini düşünmektedir:

“Tümbekli [Kümbetli] Cami küçük ve basit bir bina olup yaklaşık doğu-kuzey-doğuya yönelmiş ve sırasıyla tuğla ve taştan inşa edilmiştir: pencerelerin kemerleri ve çıkıntılı kornişlerde tuğla kullanılmıştır. Bina üç bölümden oluşur; (a) ana gövdeden üç kemerli bir sütun sırasıyla ayrılmış, merkezi hafifçe sivri olan narteks; (b) sekizgen bir kasnak üzerine oturan oldukça yüksek bir kubbe ile örtülmüş bir kareden oluşan ana gövde; (c) narteksten açılan kuzeydeki ve çatıları acemice birleştirilmesine rağmen görünüşe göre ana bina ile çağdaş olan ilave bina. [İmaret Camisi ile birlikte] Her iki bina da antik parçalar içermesine rağmen, bunlardan herhangi birisinin önceden bir kilise olduğuna inanmak için herhangi bir sebep göremiyorum⁴⁷⁴⁷.”

13.3.3. Evler

Evler özellikle dikkat çekici yapılardan yoksun olan küçük yerleşimlerde ve hatta köylerde seyyahların yer verdikleri yapılar arasında yer almaktadır. Karacabey'de ise diğer yapılara yönelik ilgisizlik evlerde de kendini göstermektedir ve çok az seyyah tarafından yalnızca çok genel özellikleriyle tanımlanmışlardır. Karacabey'in genel görünümüne yer veren Hamilton manzarada kırmızı evlerin görüldüğü bilgisini vermiştir:

“Evleri, İstanbul'dakiler gibi hemen hemen genellikle kırmızı aşı boyasıyla boyanmıştır. Bu renk, Müslümanlara özgüdür. Rum ve Ermenilere evlerini sarı veya koyu renklerle boyamaya izin verilmiştir⁴⁷⁴⁸.”

⁴⁷⁴⁶ Hasluck, 1910: 87, dn. 3

⁴⁷⁴⁷ Hasluck, 1910: 87

⁴⁷⁴⁸ Hamilton, 1842b: 93.

Texier de evlerin genellikle Müslümanlara özgü olan kırmızı aşı boyasıyla boyanmış olduğunu, Ermeni ve Rumların ise evlerini sarı ve koyu renklerle boyamalarına izin verildiğini söylemiştir. Bazı konularda Hamilton'dan alıntı yaptığını tespit ettiğimiz Texier'in bu hususta da Hamilton'un tanımlamasına dayalı bir değerlendirmeye gittiği hissedilmektedir⁴⁷⁴⁹. Macfarlane belki de yerleşimin Türk nüfusundaki azalmaya işaret etmek için özel olarak Türk evlerini ele almış ve bunların büyük bölümünün harabe hale geldiği ve terk edildiğini belirtmiştir⁴⁷⁵⁰. Kınçov'un tanımlamaları biraz daha detaylıdır ve muhacir evlerinin saman çatılarıyla dikkat çektiğini, Hıristiyan mahallesindeki evlerinse ahşaptan olup birbirlerine çok yakın biçimde inşa edildiklerini ifade etmiştir:

“Kasabaya güney kısmından girilen taş bir sokağın çevresinde sıradan, küçük çatıları samandan olan muhacir evleri dizilmişti... Karanlık çökünceye dek kasabanın Hıristiyan mahallelerini dolaştık. Sokaklar dar ve eğri, evler ahşap ve birbirine bitişik⁴⁷⁵¹.”

Hasluck'ın yerleşimin genel görünümüne yer verirken değindiği üzere genel olarak harabe bir görünüme sahip olan evler tuğla dolgulu ahşaptan inşa edilmiş olup çıkıntılı üst katlara sahiptir⁴⁷⁵².

13.3.4. Hamam

Kınçov, Bandırma yolu üzerinde Karacabey'in çıkışına yakın bir yerde bir hamamın yanından geçtiğini söylemiş ancak hakkında hiçbir bilgi vermemiştir⁴⁷⁵³.

⁴⁷⁴⁹ Texier, 2002: 270

⁴⁷⁵⁰ Macfarlane, 1850a: 251.

⁴⁷⁵¹ Mevsim, 2009: 86, 88

⁴⁷⁵² Hasluck, 1910: 86

⁴⁷⁵³ Mevsim, 2009: 89

13.3.5. Konaklama Mekânları⁴⁷⁵⁴

Karacabey yoğun biçimde kullanılan bir güzergâh üzerinde yer aldığından dolayı erken dönemlerden itibaren seyyahların bahsettikleri bir yerleşim olmuştur. Değerlendirmeye aldıklarımız içerisinde bu seyyahların en erken tarihli de 1498 yılında burayı ziyaret eden Michelozzi ve Bonsignori'dir. Seyyahlar Bursa'dan Cyzicus'a kadar olan iki günlük yolculukları sırasında konaklama olanağı buldukları yerlerden birisinin Michelizia yani Mihaliç olduğunu belirtmişlerdir. Bu konaklamayı ne şekilde yaptıklarına dair bir ipucu vermemelerine rağmen yolculara hizmet eden bir yapının bu yıllarda mevcut olduğunu söylememiz mümkündür⁴⁷⁵⁵.

Sahip olduğu konaklama imkânlarıyla ilgili böylesine erken tarihli bir seyahatname aracılığıyla bilgi edindiğimiz Karacabey'de yolcuların konaklamasına hizmet veren bir yapı 19. yüzyılda da karşımıza çıkmaktadır. 1820 yılında Marcellus her ne kadar ileri gelenlerden birinin evinde misafir edilse de ev sahibinin Mihaliç'teki hanın da sahibi olduğu bilgisini vermiştir⁴⁷⁵⁶. Bir yıl sonrasında burada bulunan Fontanier ise bir Ermeni'nin evinde misafir kalmasına rağmen yine kasabanın ortasında çok güzel bir kervansarayın yer aldığını belirtmiştir⁴⁷⁵⁷. Texier, çok genel biçimde burada kervansarayların bulunduğunu söylemiştir⁴⁷⁵⁸. Hamilton ve ardından Perrot bir Rum konağında misafir edilmişlerdir. Bu konuda bir bilgi vermeseler de mevcut olan hanı konaklamak için uygun bir yer olarak bulmamış olmaları muhtemeldir⁴⁷⁵⁹. Çünkü Kınçov bu yüzyılın sonlarında da hala bir hanın mevcut olduğunu öğrenmemizi sağlamaktadır. Bununla birlikte kendisi de hanı çok bakımsız ve pis bir yer olarak tanımlamış ve buradaki yurttaşlarından birinin evinde misafir kalmadığına pişman olduğunu belirtmiştir⁴⁷⁶⁰.

⁴⁷⁵⁴ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-115

⁴⁷⁵⁵ Borsook, 1973: 164

⁴⁷⁵⁶ Marcellus, 1839b: 500

⁴⁷⁵⁷ Fontanier, 1829: 100

⁴⁷⁵⁸ Texier, 2002: 270

⁴⁷⁵⁹ Hamilton, 1842b: 93, Perrot, 1864: 89

⁴⁷⁶⁰ Mevsim, 2009: 86 88

13.3.6. Su Yapıları

13.3.6.1. Kuyular

Pococke'nin yalnızca Karacabey'de değil Bursa'nın hiçbir yerleşiminde haklarında bilgi verildiğini görmediğimiz kuyulardan bahsetmesinin nedeni içlerine düşmeyi engellemek için çevrelerine yerleştirilmiş olan halkalardır:

“Burada yaklaşık 3 feet çapında olan kuyuların bir kaçını gözlemleme olanağı buldum. Yaklaşık 2 feet yüksekliğinde, taş ve harçtan inşa edilmek yerine topraktan yapılmış bir çeşit halka ya da tüpler, içine düşmeyi önlemek için diplerinden tepesine kadar üst üste konulmuş⁴⁷⁶¹.”

13.3.6.2. Su Kemerleri⁴⁷⁶²

Karacabey'e su getirmek için Osmanlı Dönemi'nde inşasına başlanan ve büyük oranda tamamlanmasına rağmen bitirilemeyen bir su kemeri kalıntısı modern sayılabilecek bir eser olmasına rağmen yine de seyyahların ilgisini çekmiştir. Bu su kemeri hakkında en erken tarihli bilgileri veren Pococke kasabaya 4 mil uzaklıktan su getirmek amacıyla inşa edilen ve dikilitaşlara benzeyen 27 sütundan oluşan bu su kemerinin neredeyse bitirilmiş durumda olduğunu fakat yapımını üstlenen kişinin ölmesi nedeniyle tamamlanamadan bırakıldığını söylemiştir. Seyyah bu dönemde Karacabey'de yalnızca kuyu suyu bulunmasına rağmen halkının bu su kemerini tamamlama konusundaki isteksizliğine de şaşırmıştır⁴⁷⁶³. Chateaubriand yalnızca Bursa'ya giden yolda bir su kemerinin kalıntılarını gördüğünü belirtmiş herhangi bir bilgi vermemiştir⁴⁷⁶⁴. Fuller birbirlerinden 200 ila 300 yarda aralıklarla yerleştirilmiş bir dikilitaş dizisiyle karşılaştığını bunların bir su kemerine ait olduğunu söylemiş ve bu sistemin işleyişi

⁴⁷⁶¹ Pococke, 1772: 291

⁴⁷⁶² Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-116

⁴⁷⁶³ Pococke, 1772: 291

⁴⁷⁶⁴ Chateaubriand, 1814: 208

hakkında da kısa bir tanımlama yapmıştır⁴⁷⁶⁵. Texier eski dönemlerde sultanlar tarafından kamu yararı için yapılmış güzel bir eser olarak tanımladığı bu su kemerinin Doğu'ya özgü su terazisi tarzında yapıldığını ve İstanbul'dakine eş derecede düzenli olduğunu ifade etmiştir⁴⁷⁶⁶. Hamilton da Germiyan dağlarından Mihaliç'a giden ova boyunca uzandığı görülen bu su kemerinin Türk hidrostatik tarzına göre inşa edildiğini belirtmiştir⁴⁷⁶⁷. Suyun yüksek bir noktada kurulu olan Karacabey'e iletilme sistemi hakkında bilgi veren bu seyyahların aktarımları su kemerinin bu yıllarda işlev kazandığını akla getirmektedir. Ancak Pococke gibi Mihaliç'a kadar uzanan ve bir su kemerine ait olan bu kuleleri inşa etmeye başlayan Bey'in idam edilmesiyle işinin yarım kaldığını söyleyen Burgess bir kez daha bu kemerin işlevsiz bir halde olduğunu öğrenmemizi sağlamaktadır. Ayrıca seyyah kasabaya taşınacak suların kaynağı olan çeşmenin üzerinde bir cam fabrikasının bacasına benzeyen uzun konik bir kulenin yükseldiği ve içinde de en tepesine kadar çıkan bir merdivenin bulunduğu gibi diğer seyahatnamelerde karşılaşmadığımız önemli bir bilgi de vermiştir⁴⁷⁶⁸.

13.3.7. Köprüler⁴⁷⁶⁹

Seyyahların genellikle yerleşim ismi vermeden, yalnızca yolları üzerinde karşılarına çıkan nehirleri aşmak için kullandıklarını söyledikleri köprülerin tam konumlarını belirleyebilmek çok güçtür. Bununla birlikte bazı durumlarda en azından takip edilen güzergâhlar doğrultusunda adı geçen köprüleri belirli bir yerleşimin sınırları içerisinde yerleştirmek mümkün olabilmektedir. Bu sayede Susurluk-Ulubat, Susurluk-Karacabey, Karacabey-Bandırma arasında izlenen yollarda seyyahların karşılaştıklarını söyledikleri köprülerin Karacabey sınırları içerisinde kaldığı tahmininde bulunulabilir.

⁴⁷⁶⁵ Fuller, 1829: 61–62

⁴⁷⁶⁶ Texier, 2002: 270

⁴⁷⁶⁷ Hamilton, 1842b: 93.

⁴⁷⁶⁸ Burgess, 1835: 119–120

⁴⁷⁶⁹ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek–117

Karacabey civarında bu tür bir köprüden bahsettiğini tespit edebildiğimiz ilk seyyah Susurluk-Ulubat arasındaki bir nehri bu şekilde aştığını söyleyen Wheler'dir. Tanımlamalarından anlaşılabilirdiği ve kendisinin de tahmin ettiği gibi bu köprü taş ayaklar üzerine yerleştirilmiş ahşap bir platformla daha eski bir köprünün tamir edilmiş haline benzemektedir⁴⁷⁷⁰. Daha sonra Egmont-Heyman, Chateaubriand, Turner ve Kınçov'un her biri Karacabey civarındaki nehirlerin üzerinde yer alan köprülerden bahsetmişlerse de tanımlamalarından yalnızca bu köprülerin ahşaptan inşa edildiklerini öğrenebilmek mümkün olabilmektedir⁴⁷⁷¹. Hasluck ise ilk olarak Karacabey'in ticari yollar üzerindeki önemine değindikten sonra bu durumu yerleşimin kuzeyindeki yaya yolu ile harabe köprünün kanıtladığını söylemiştir. Köprünün tam tarihlendirmesini yapmasa da Türk Dönemi yolu ile bağdaştırması ve Orta Çağ'daki önemiyle bağlantı kurması bu konuda bir ipucu olarak alınabilir⁴⁷⁷².

13.3.8. Veba Hastanesi

Mihalıç'a özellikle Arnavutluk'tan sürülen kişilerin izlerini takip etmek için gelen Macfarlane, bu kişilerin tutulduğu hastaneyi de ziyaret etmiştir. Verdiği bilgilerden hastanenin bu yıllarda asıl işlevini devam ettirmediği ve terk edildiği öğrenilebilmektedir:

“ [Arnavutlar] Mihalıç'ta bir zamanlar bir veba hastanesi olarak hizmet vermiş olan fakat son zamanlarda kentin çöplerinin, kemiklerinin, sakatlarının ve diğer pisliklerinin konulduğu duvarlarla çevrelenmiş geniş bir avluda korkunç, pislik içindeki kulübelere atıldılar⁴⁷⁷³.”

⁴⁷⁷⁰ Wheler, 1682: 225

⁴⁷⁷¹ Egmont, Heyman, 1759: 187, Chateaubriand, 1814: 209, Turner, 1820: 148, Mevsim, 2009: 89

⁴⁷⁷² Hasluck, 1910: 84

⁴⁷⁷³ Macfarlane, 1850a: 134.

13.3.9. Gayrimüslim Yapıları⁴⁷⁷⁴

Genel tanımlamalarda nüfus yapısına yer veren pek çok seyyah Karacabey’de Osmanlı Dönemi’nde Türklerin yanında Ermeni ve Rumların yaşadığını doğrulamıştır⁴⁷⁷⁵. Bu seyyahlardan bir bölümü gayrimüslim yapılarından kısaca söz etmiştir. İlk olarak Pococke Ermeni ve Rumların her birinin kendine ait bir kiliseye sahip olduğunu belirtmiştir⁴⁷⁷⁶. Tanımlamasını Pococke’den alıntı yaptığı hissedilen Dearborn da aynı bilgiyi tekrarlamıştır⁴⁷⁷⁷. Kınçov 19. yüzyılın sonlarında Karacabey’de iki Rum kilisesi ve bir Rum okulu, bunun yanında bir Gregoryen Ermeni kilisesi bulunduğunu öğrenmemizi sağlayan bir seyyahdır⁴⁷⁷⁸. Hasluck ise daha eski tarihli olan ancak 1805’te yenilenmiş bir yapı olarak tanımladığı Rum Kilisesi’nin ismini S. Demetrius olarak vermiştir⁴⁷⁷⁹.

13.3.9.1. Arnavut Mezarlığı

1846 yılında Arnavutluk’tan Bursa’ya tehcir edilirken yolda ölen Arnavutların anısına yapılmış olan bu mezarlık hakkındaki bilgilere yalnızca Macfarlane’de rastlamaktayız. Yine de yalnızca bu seyyahın yaptığı tanımlamalar mezarlığın genel yapısı, tarihçesi yanında ölenlerin anısına dikilmiş iki anıtıyla ilgili de oldukça detaylı bilgiler barındırmaktadır:

“Arnavutların birçoğunun yattığı mezarlığa gittik. Bu salgın hastanesinden çok kısa bir mesafedeki alçak bir tepe dizisinde bulunuyordu. Şimdi duvarlarla çevrelenmişti ve önünde duvarların birkaç feet üstünde yükselen bir kapı vardı. Kare avlu yaklaşık 25 feet uzunluğunda ve 28 feet

⁴⁷⁷⁴ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-118

⁴⁷⁷⁵ Gerlach, 2007: 442, Polonyalı Simeon, 2007: 30, Pococke, 1772: 290, Dearborn, 1819: 32, Fontanier, 1829: 100, Wolff, 1829: 317, Texier, 2002: 270, Hamilton, 1842b: 93-94, Murray, 1854: 184, Perrot, 1864: 88-89, Joanne, Isambert, 1861: 511, Busch, 1870: 150, Mevsim, 2009: 86, Hasluck, 1910: 86

⁴⁷⁷⁶ Pococke, 1772: 290

⁴⁷⁷⁷ Dearborn, 1819: 32

⁴⁷⁷⁸ Mevsim, 2009: 86

⁴⁷⁷⁹ Hasluck, 1910: 87

genişliğinde idi. Çok kötü biçimde inşa edilmiş olan duvarlar yaklaşık 6 feet yüksekliğindeydi. Yardımseverliğin Kızkardeşleri [misyoner bir topluluk] kapıya berbat bir Türk kilidi koymuşlardı ve anahtarlarını da kendileri ile birlikte Constantinople'a götürmüşlerdi. Girişimizi bir Rum'un bize getirdiği ve neredeyse zaruri olmayan kısa kırık bir merdivene tırmanarak gerçekleştirdik. Küçük toprak yığınları kurbanların nerede yattıklarını gösteriyordu ve hepsinin üzerinde çimenler ve kökler büyümüştü. Avlunun tam ortasında tamamen parlak, ışıltılı beyaz mermerden yapılmış düz, geniş bir tabanı olan büyük bodur bir haç yer alıyordu ve tabanın yatay cephesinde büyük harflerle aşağıdaki kitabe yazılıydı.

CE MONUMENT A ETE
ERIGE PAR LE ZELE DU TRES PIEUX
MONSIEUR NAYLER BEY,
AU NOM DU CATHOLICISME, A LA MEMOIRE
DES ALBANAIS CATALIQUES MORTS POUR LA FOI,
21 MAI, 1846⁴⁷⁸⁰

Beyaz mermerden bu büyük kitabe ve parlak mermerin arkasında, kapının karşısındaki duvarda çok mütevazı veya çok adi bir levha üzerinde belirsiz, kahverengimsi gri renkle küçük harflerle hafifçe kazınmış ve zorlukla okunabilen aşağıdaki kitabe yazılıydı:

THE LAND WITHIN THESE WALLS WAS CEDED BY THE
SUBLIME OTTOMAN PORTE TO HIS EXCELLENCY
THE RIGHT HONORABLE SIR STRATFORD CANNING, G.C.B.,
HER BRITANNIC MAJESTY'S AMBASSADOR TO THE SAME,
AND BY HIM PRESENTED TO THE
HOLY CATHOLIC CHURCH,
TO SERVE AS A PLACE OF SEPULTURE FOR THE
ALBANIAN CHRISTIAN MARTYR,
WHO DIED AT MOHALICH,
ON THE MONTHS OF APRIL AND MAY,

⁴⁷⁸⁰ Bu anıt inançları uğruna ölen Arnavut Katolikler için Katolik Kilisesi adına çok dindar Bay Nayler Bey'in gayretleri ile dikilmiştir, 21 Mayıs 1846

ANNO DOMINI, 1846⁴⁷⁸¹

...

“(Hainlik dışında hiçbir şey yapmamış) Nayler Bey’in adı kefarete işaretinin en dibinde gözler önünde parlıyor. Her şeyi yapmış ya da yapılmış olan her şeyin sebebi olan ve o olmadan Arnavutların tamamının telef olacağı Sir Stratford Canning’in onurlu ismi arkadaki duvarların üzerine yerleştirilmiş ve güçlkle okunabiliyor. Sir Stratford’un asla orada olmayı istemediğine gayet eminim fakat eğer ki ismi oraya konulduysa neden gölgeler içinde ve İrlandalı sahte doktorun ismi neden onun önüne yerleştirilmiş? Bunun sebebi Sir Stratford’un Roma Kilisesi’nin değil de Anglican Kilisesi’nin üyesi olması mı?⁴⁷⁸².”

13.4. KARACABEY’E BAĞLI KÖYLER

13.4.1. Eskikaraağaç

13.4.1.1. Kale

Diğer seyyahlardan farklı biçimde Gölyazı’dan bindiği bir tekneyle Karacabey’e ilk olarak Ulubat Gölü, daha sonra da nehri takip ederek ulaşmak isteyen Fontainer, göl kıyısında bulunduğunu söylediği iki köyden birisini Kalaatch şeklinde kaydetmiştir. Bundan dolayı günümüzde Eskikaraağaç ismini taşıyan Karaağaç Köyü’nden bahsettiği akla gelmektedir. Seyyah köyde Roma Dönemi’ne tarihlendirdiği istihkâm kalıntılarının görülebildiği bilgisini vermiştir:

“Karaağaç terk edilmiştir fakat burada Romalıların inşa ettiklerine benzeyen sağlam bir türde istihkâm kalıntıları gördük. Gerçekten de bunların oldukça benzerlerini daha sonra Magnesia’da da keşfettik. Global’a gelince

⁴⁷⁸¹ Bu duvarlar içindeki toprak parçası görkemli Osmanlı Devleti tarafından İngiliz Majestelerinin elçisi ekselansları, muhterem Sir Stratford Canning, G.C.B.’ye feragat edilmiştir ve onun tarafından Mihaliç’ta Nisan ve Mayıs 1846’da ölen Arnavut Hıristiyan Şehitleri için bir kabir yeri olarak kullanılması amacıyla Kutsal Katolik Kilisesi’ne armağan edilmiştir.

⁴⁷⁸² Macfarlane, 1850: 252, 253.

anakaraya altından geçtiğimiz ahşap bir köprüyle bağlanan küçük bir adadır. Burada bazı evler ve eski tuğla duvarlar gördük⁴⁷⁸³.”

Köyü terk edilmiş bir yer olarak tanımlayan Fontanier'den 30 yıl kadar sonra buraya gelen Perrot ise Karağaç'ın 70 haneden oluşan bir yerleşim olduğunu kanıtlamaktadır⁴⁷⁸⁴. Bundan dolayı Fontanier'in kale harabelerinin görüldüğü yerin ismini Karağaç olarak vermesine rağmen başka bir yerleşimden bahsetmiş olabileceği düşünülebilir. Zira seyyah daha sonra karaya çıktıkları ve ismini Global olarak verdiği bir köyün Karağaç'ın konumuyla da uyumlu biçimde ahşap bir köprüyle anakaraya bağlanan bir adada yer aldığını söylemiştir. Global da Karağaç'ın bir diğer ismi olan Gilyos'un bozulmuş bir biçimi gibi görünmektedir⁴⁷⁸⁵.

Hasluck ise Theodori Studitae sayesinde Ulubat Gölü'nün yakınlarında metopes isminde bir kalenin mevcut olduğunun öğrenilebildiğini ve bunun da Fontanier tarafından keşfedilen kale olabileceğini belirtmiştir:

“Apollonia'nın birkaç mil batısındaki bir çıkıntının üzerinde yer alan Karağaç'taki küçük bir harabe Acta SS. Feb.4, s.548'deki “Apolloniadis Gölü'nün yanındaki “metopes” isimli kale”yi gösteriyor olabilir. Perrot burada antik kalıntılar ve Fontanier “sağlam türde bir istihkâmın kalıntılarını” bulmuştur. Ancak Kiepert, Metopa'yı tepeler ve göl arasındaki geçidin kolayca engellenebileceği güney kıyıya yerleştirir⁴⁷⁸⁶.”

13.4.1.2. Kilise

Perrot, köyü Türk ve Rumlara ait 70 evden oluşan bir yerleşim olarak tanımlamıştır. Belirttiği üzere nüfusun çoğunluğunu oluşturan Rumlara ait bir kilise 1847 yılında tamir edilmiştir. Bundan dolayı asıl olarak tarihçesinin daha eskiye gittiği söylenebilir:

⁴⁷⁸³ Fontanier, 1829: 99

⁴⁷⁸⁴ Perrot, 1864: 85

⁴⁷⁸⁵ Kaplanoğlu, 2001: 103

⁴⁷⁸⁶ Hasluck, 1910: 72–73

“Saat altı civarında gece için sığındığımız bir köy olan Karaagatch’a ulaştık. Köyün Apollonie Gölü’nün içine uzanan bir çeşit burnun üzerinde büyüleyici bir konumu vardı. Burada yetmiş ev bulunuyordu. Bunlardan ellisi Rumlara ve yaklaşık olarak yirmisi Türklere aitti. Kilise 1847’de nispi bir şatafat ile tamir edilmişti⁴⁷⁸⁷.”

13.4.2. Kelesen/ İsmetpaşa

İsmetpaşa veya Osmanlı Dönemi’ndeki adıyla Kelesen’den bahsettiğini tespit edebildiğimiz seyyahların verdikleri bilgilerin ortak noktası köyün bir Rum yerleşimi olduğudur. Macfarlane, otuz yıl kadar öncesinde Türklerin Rumlardan daha fazla sayıda olmasına rağmen kendi ziyaretini gerçekleştirdiği tarihte 90 evin yalnızca 6 tanesinin Türklere ait olduğunu söylemiştir. Daha sonraki seyyahların da burayı Rum yerleşimi olarak tanımlaması Türk nüfusundaki azalmanın devam ettiğini ve sonunda yalnızca Rumların bulunduğu bir yer haline geldiğini ortaya koymaktadır. Macfarlane yıkılmaya yüz tutmuş evlerinin kafesli pencerelere sahip olmasını da burasının eski bir Türk yerleşimi olduğunu kanıtladığını belirtmiştir:

“Öğleden sonra saat 1.45’te fakir Yorvacki’nin köyü Kelesen’e vardık. Burada, şimdi sadece 6 tanesinin Türkler tarafından kullanıldığı 90 ev vardı. Mösyö C __ 32 yıl önce ülkeye ilk geldiği zaman, buradaki Türklerin sayısı Rumlarda fazla idi. Bunu kanıtlayabilecek pek çok görüntü mevcuttu. Neredeyse evlerin tamamı pencereleri kafesli ve kadınlar için ayrı daireler olacak şekilde Türk tipinde inşa edilmişti ve köylülerin tamamı Yunanca değil, Türkçe konuşuyordu. Bu evlerden pek çoğunun parçalara ayrıldığını ve ana yolun ortasında büyük bir lağım çukurunun bulunduğunu eklemek gerek⁴⁷⁸⁸.”

Naçov burada bir hanın bulunmadığını söylemesi haricinde konumuz dâhilinde değerlendirebileceğimiz bir aktarım yapmamıştır:

⁴⁷⁸⁷ Perrot, 1864: 85

⁴⁷⁸⁸ Macfarlane, 1850b: 68.

“Borçlumuz Hacı Yanaki Arabacıoğlu'nun evine yerleştik, çünkü bu köyde de han yoktu... Kelesen Köyü'nde yüz, iki yüz hane vardı, bunlar Karamanlı Rum'du. Burada da zeytin iyi yetişiyordu. Yakınında Demirtaş (yarım saat uzaklıkta), Tepecik, Vatos (?) köyleri vardı⁴⁷⁸⁹.”

Sheltman ise köyün kilisesi ve evleriyle ilgili ufak da olsa bazı tanımlamalarda bulunmuştur. Tüm köylülerin ortak çabalarıyla meydana getirilmiş olduğunu söylediği kiliseyi Pisa Kulesi'ne benzetmesi tuhaf bir mimariye sahip olduğunu akla getirir. Evlerle ilgili yaptığı genel tanımlamada ise daha önce ziyaret ettiği Demirtaş Köyü'nde olduğu gibi buradaki örneklerin de kırmızı çatılı, kerpiç malzeme kullanılarak inşa edilmiş çekici olmayan yapılar olduğunu söylemiştir:

“Demirtaş'ın sağ tarafında erkekler tarafından olduğu gibi kadınlar ve çocukların çabalarıyla da inşa edilmiş Pisa Kulesi'nin kuzenine benzeyen bir kilisenin olduğu Kellesen vardır. Her iki köy de çok sıcak ve çekici olmayan görünümlere sahip kırmızı kiremitli çatılarla çirkin çamur evlerden oluşur⁴⁷⁹⁰.”

13.4.3. Tophisar

13.4.3.1. Kale

Aşıkpaşaoğlu'ndan öğrendiğimiz üzere Bursa çevresinde yer alan pek çok yerleşimde olduğu gibi Tophisar'da da bir kale vardır ve sahibi Kilemastorya (veya Kalemastorya) adlı bir kadındır. Kardeşi Mihalici ile birlikte Orhan Gazi'yi hediyelerle karşılayınca kalesinde kalmaya devam etmiştir⁴⁷⁹¹.

Bu kaleden bahsettiği tespit edebildiğimiz seyyahlar Munro ve Anthony'dir ve buradaki önemli bir geçidi kontrol altında tuttuğu bilgisini vermişlerdir:

⁴⁷⁸⁹ Mevsim, 2009: 41, 42

⁴⁷⁹⁰ Sheltman, 1922: 16

⁴⁷⁹¹ Aşıkpaşaoğlu, 1985: 49

“Macestus Köprüsü’nden Tophisar yakınındaki ve Karasu üzerindeki bir geçide doğru bataklık bir düzlük boyunca ilerleyen ve Kadıköy’ün 1 mil ötesindeki yüksek bir yola ulaşan “kuru bir yolda’ ilerledik. Geçidin yanındaki çiftlikte Bizans kilisesine ait birkaç parça bulduk. Geçit, Karasu ve Manyas Gölü arasındaki tepelerin kayalık bir çıkıntısı üstündeki bir köyün yukarısında yer alan Tophisar Kalesi tarafından kontrol ediliyordu⁴⁷⁹².

13.4.4. Ulubat

Osmanlı Dönemi’nde çok küçük ve köy düzeyinde bir yerleşim olmasına rağmen Ulubat’ın seyahatnamelerde sıklıkla karşımıza çıkmasının en önemli nedeni Bursa’dan batıya giden ve yoğun biçimde kullanılan bir güzergâh üzerinde yer alıyor olmasıdır. Bu güzergâh uzun süre değişmediği için Ulubat da yüzlerce yıl boyunca hakkında aksamadan bilgilerin edinilebildiği bir yerleşim olmuştur.

Ulubat’ın konumuz dâhilinde ele alabileceğimiz eserleri az sayıda ve haklarındaki tanımlamalar sınırlı biçimde yapılmış olmakla birlikte seyahatnamelerin büyük bölümünde bu eserler hakkında bilgiler bulabilmek mümkündür. Sahip olduğu mimari eserler arasında en çok bahsi edilenler tarihi önemi dolayısıyla ilgi çeken ve uzaktan görünümünde de ilk olarak kendini gösteren kalesi, kalenin yanında yine önemli olaylarla tarihte yer etmiş olması nedeniyle ilgi gören köprü kalıntısı, bu köprünün yanına Osmanlı Dönemi’nde inşa edilmiş olan ahşap köprü, asıl işlevinden ziyade konaklama yeri olarak hizmet veren manastır ve Ulubat’ın biraz dışında Bursa yolu üzerinde yer alan İssız Han’dır. Bunların dışında bazı seyahatnamelerde cami, kahvehane, evler ve bir han yapısıyla ilgili aktarımlara rastlamak mümkünse de bu bilgiler çok fazla ayrıntı barındırmamaktadır.

⁴⁷⁹² Munro, Anthony, 1897: 157–158

13.4.4.1. Genel Görünüm ⁴⁷⁹³

Genel görünümüyle ilgili tanımlamaların benzerlikler gösterdiği İznik gibi Ulubat da büyük oranda, yalnızca surları ayakta kalabilmiş, surların içerisindeki geniş boşluklarda tarlalar ve bahçelerin bulunduğu ve birkaç harabe kulübeden meydana gelen sefalet içinde bir köy olarak tanımlanmıştır. Seyyahların böylesi bir izlenime kapılmasının en önemli nedeni büyük oranda terk edilmiş görünüme sahip olması ve evler de dâhil olmak üzere bir yerleşim yerinde bulunması gereken yapılarının eksik veya mevcutlarının da yıkılmaya yüz tutmuş halidir.

Seyyahların aktarımları kronolojik bir sırayla ele alındığında Ulubat'ın nüfusu giderek azalan, bunun da doğal olarak genel yerleşim dokusunu ve edinilen izlenimleri etkileyen bir yerleşim olduğu tespit edilebilmektedir. 1576'da Gerlach 60 Rum ailesinin yanında 40 kadar yeniçeri ve çok sayıda sipahinin bulunduğunu belirtmiştir⁴⁷⁹⁴. Daha sonra 1701'de Ulubat'a gelmiş olan Tournefort, yaklaşık 200 evin yer aldığını söylemiştir. Seyyah kendisinden yirmi beş yıl önce bu yeri ziyaret etmiş olan Covell'a da bir gönderme yapıp bu yıllarda Ulubat'ta 500 Rum ailesi ayrıca birkaç Türk'ün yaşadığı bilgisini vererek böylesi kısa bir süre içerisinde oluşan farka dikkat çekmiştir⁴⁷⁹⁵. Tournefort ile yaklaşık aynı tarihlerde Ulubat'tan geçen Egmont ve Heyman benzer biçimde Ulubat'ın kötü durumdaki 200 evden oluşan bir kasaba olduğunu söylemişlerdir⁴⁷⁹⁶. Bunun dışında terk edilmiş haliyle birlikte harabeliğine yönelik tanımlamalarla da karşılaşılmaktadır. Pococke ilk olarak Karacabey'de iken Ulubat'tan bahsetmiş ve konumu hakkında bazı bilgiler vermiş, harabe halde olarak tanımladığı bu yerin surlarla çevrili olduğunu söylemiştir. Bizzat ziyaretini gerçekleştirdiğinde edindiği izlenim de tamamen aynıdır ve özellikle harabeliğini öne çıkartan tanımlamalar yapmıştır⁴⁷⁹⁷.

⁴⁷⁹³ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-119

⁴⁷⁹⁴ Gerlach, 2007: 443

⁴⁷⁹⁵ Tournefort, 2005: 242

⁴⁷⁹⁶ Egmont, Heyman, 1759: 188

⁴⁷⁹⁷ Pococke, 1772: 292, 295

19. yüzyıla kadar olan dönemde yerleşimin nüfusu seyyahlar tarafından az bulunmakla birlikte Ulubat'ın bu yıllarda sonraki dönemlere göre daha kalabalık bir yerleşim olduğu görülmektedir. Terk edilmiş görünümü 19. yüzyılda daha hissedilir hale gelmiştir ve bu yüzyılda bir köy dahi sayılamayacak düzeye düştüğü anlaşılmaktadır. 1816'da Ulubat'a gelerek genel görünüm ve nüfusu hakkında bilgi veren Turner harabe olarak tanımladığı yerleşimde 12 evin bulunduğunu ve bunlardan sadece iki veya üçünde birilerinin yaşadığını söyleyerek bu yıllarda neredeyse tamamen terk edilmiş bir halde olduğunu göstermiştir⁴⁷⁹⁸. Yaklaşık aynı tarihlerde buradan geçmiş Fuller de köyün, surların içindeki çok küçük bir alanı kapladığını, sefil ve az nüfuslu bir yer olduğunu tekrarlamış, bunun yanında alçakta yer alan konumundan dolayı sıtmaya maruz kaldığını söylemiştir⁴⁷⁹⁹. Briand birkaç kişinin yaşadığı sefil bir yerleşim olduğunu belirtmiştir⁴⁸⁰⁰. Sonraki yıllarda Ulubat'ı ziyaret eden seyyahların aktarımları nüfusundaki bu büyük düşüşün nedeninin salgın hastalık olduğunu kesin biçimde ortaya koymaktadır. 19. yüzyılın ortalarında Ulubat'tan bahseden Texier de nüfusundaki hızlı azalmanın nedeninin sıtma hastalığı olduğunu ve şiddeti giderek artan bu hastalık yüzünden insanların Ulubat'ı terk ettiğini belirtmiştir. Seyyah bu tarihte Ulubat'ta yalnızca birkaç Rum ailesi ile terk edilmiş bir manastırda yaşayan bir papazın bulunduğu bilgisini vermiştir⁴⁸⁰¹. Aynı tarihlerde Levinge, İznik gibi surların çevrelediği alanın büyük bölümünün bahçeler ve bağlar olarak kullanıldığını, içinde yalnızca birkaç evin mevcut olduğunu söylemiş, halkının dost canlısı olmakla birlikte tamamının bitkin ve sefil bir görünüme sahip olduğu bilgisini de vermiştir. Seyyah benzer biçimde yoksulluk görüntüsünün ve nüfusun az olmasının sebebini sağlıksız konumuna bağlamış, bir tarafında göl diğer tarafında ise bataklığın bulunması, aynı zamanda geniş bir nehrin kıyısına yerleştirilmesi nedeniyle hastalıkların meydana geldiğine işaret etmiştir⁴⁸⁰². Burgess, 1834 yılında sefil kulübeleri

⁴⁷⁹⁸ Turner, 1820: 149

⁴⁷⁹⁹ Fuller, 1829: 62

⁴⁸⁰⁰ Briand, 1829: 53

⁴⁸⁰¹ Texier, 2002: 247

⁴⁸⁰² Levinge, 1839: 236

ile yalnızca 10 Rum ailesinin yaşadığını ve bu yeri bir köy olarak adlandırmanın dahi çok uygun olmadığını belirtmiştir⁴⁸⁰³. Hamilton surların arasında kalan arazide yalnızca 20 harabe kulübenin görüldüğü ve geri kalan kısımların bahçelerden oluştuğu bilgisini vermiştir⁴⁸⁰⁴. Gerek genel görünümü gerekse konumu ve nüfusun azlığının nedenleriyle ilgili tamamen benzer tanımlamalar yapan Murray'in Levinge'den alıntı yaptığı anlaşılmaktadır⁴⁸⁰⁵. Busch'un aktardığı bilgiler de Murray ve dolayısıyla Levinge ile çok büyük benzerlikler gösterir. Seyyahın tanımlamasında Ulubat'ın bir zamanlar kalabalık bir yerleşim olmasına rağmen artık harabe evler ve büyük oranda bahçelerle kaplı bir yerleşim halinde olduğu bilgisi vardır. Yine benzer biçimde bu terk edilmiş halinin konumunun bir sonucu olduğu kaydedilmiştir⁴⁸⁰⁶. Perrot'un yaptığı tanımlamada surların ayakta olmasına rağmen çevrelediği alanda yalnızca sefil durumdaki bir köyün görülebildiği ve evlerin de harabe halde olduğu ifade edilmektedir⁴⁸⁰⁷. Joanne ve Isambert'in tanımlaması diğer seyyahlardan çok büyük farklılık göstermez ve aynı şekilde yerleşim sefil ve sağlıksız olarak tanımlanır, surların çevrelediği alanın bahçeler olarak düzenlenmiş olduğu bilgisi verilir⁴⁸⁰⁸.

19. yüzyılın ortalarında Ulubat'a gelen Çerkes göçmenler nüfusu az da olsa arttırmışlar ve yeni evlerin ortaya çıkmasını sağlayarak genel görünümde bazı ufak değişikliklere neden olmuşlardır. Macfarlane, surlardan anlaşıldığı üzere eski kentin çok büyük olmadığını anlaşılabildiğini belirtmesine rağmen ziyaret ettiği tarihte görülen köyün bu alanın da yalnızca çok küçük bir kısmını işgal ettiğini ve 20 tanesi buraya gelen Çerkesler tarafından ilkel biçimde yapılmış olanların dâhil olduğu biçimde harabe evlerin toplam sayısının 50 civarında olduğunu söylemiştir⁴⁸⁰⁹. Ayrıca bu göçmenler sayesinde 19. yüzyılın sonlarında surların dışındaki alanda da bir gelişme yaşandığını görülmektedir. 1894'de Munro ve Anthony surların içinde

⁴⁸⁰³ Burgess, 1835: 120

⁴⁸⁰⁴ Hamilton, 1842b: 92–93.

⁴⁸⁰⁵ Murray, 1854: 181

⁴⁸⁰⁶ Busch, 1870: 146

⁴⁸⁰⁷ Perrot, 1864: 88

⁴⁸⁰⁸ Joanne, Isambert, 1861: 511

⁴⁸⁰⁹ Macfarlane, 1850a: 249.

kalan bölümleri kasabanın eski kısımları olarak tanımlamış, 1878 savaşıdan sonra gelen Çerkeslerin surların dışında bir mahalle meydana getirdiklerini belirtmişlerdir⁴⁸¹⁰. Kınçov neredeyse hiç ayrıntı vermeden Ulubat'ın birkaç Rum ve birkaç Çerkes evinden oluştuğunu söylemiştir⁴⁸¹¹. Hasluck da 13 Rum ailesinin dışında surların dışında büyük bir Çerkes yerleşiminin mevcut olduğu bilgisini vermiş, yerleşimi ziyaret eden daha erken tarihli seyyahların bahisleri sayesinde sürekli olarak küçüldüğünün anlaşılabilirliğini belirtmiştir⁴⁸¹².

Konumuz sınırları içerisinde ele aldığımız diğer yerleşimlerin neredeyse tamamında genel kent dokusu hakkında yapılan tanımlamalarda, yine ayrıntılı olmamakla birlikte sözü edilen yerleşimin sahip olduğu yapılardan bahsedilmektedir. Ulubat'ın ise harabe olarak tanımlanan evler, surlar ve köprüsü haricinde başka bir yapısı bahis konusu edilmemiştir. Macfarlane uzaktan görünümünde ilk olarak surların ve kulelerin kendini gösterdiğini, bunların arasında yeni yapılmış bir yapı olarak kilisenin dikkat çektiğini belirtmiştir. Konumundan bahsederken de kısaca köprüsünden söz etmiştir⁴⁸¹³. Daha sonra Kınçov kalesi ile birlikte taş köprüünün kalıntılarından bahsetmiş ve bunların eski kente ait olduklarını söylemiştir⁴⁸¹⁴. Böylesi bir durumun oluşmasının nedeni yapıların göz ardı edilmesi değil zaten mevcut olmamasıdır.

13.4.4.2. Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri⁴⁸¹⁵

Ulubat isminin Lopadion'a yakınlığı üzerinde duran ve her iki adı birlikte aktaran seyyahlar⁴⁸¹⁶ bu yerleşimin tarihi hakkında bilgi veren Bizans

⁴⁸¹⁰ Munro, Anthony, 1897: 156

⁴⁸¹¹ Mevsim, 2009: 86

⁴⁸¹² Hasluck, 1910: 79

⁴⁸¹³ Macfarlane, 1850a: 245.

⁴⁸¹⁴ Mevsim, 2009: 85–86

⁴⁸¹⁵ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek–120

⁴⁸¹⁶ Wheler, 1682: 224–225, Tournefort, 2005: 242, Egmont, Heyman, 1759: 188, Dallaway, 1797: 186, Chateaubriand, 1814: 209, Fuller, 1829: 62, Texier, 2002: 246, Lvinge, 1839: 235, Burgess, 1835: 120–121, Macfarlane, 1850a: 245, Murray, 1854: 181, Busch, 1870: 146, Mevsim, 2009: 85

kaynaklarına ve özellikle Nicetas Choniates⁴⁸¹⁷ ile Anna Kommena'ya⁴⁸¹⁸ başvurmuşlardır. Bu yazarları kaynak olarak yerleşimin Bizans'ın son dönemlerinde askeri bir istihkâm olarak kurulduğu bilgisini edinmişler ve bundan dolayı tarihini de Bizans Dönemi'nden itibaren başlatmışlardır. Bu konuda biraz daha ayrıntılı bilgiler veren Texier, Alexius Kommenos tarafından Bursa ve çevresini Müslüman akınlarına karşı korumak için meydana getirildiğini söylemiştir. Konumuyla ilgili tanımlamalarda da değindiğimiz gibi stratejik açıdan oldukça önemli bir yerde bulunmasını vurgulayan seyyah benzer biçimde gölün girişini ve nehir yatağını korumaya hizmet ettiğini belirtmiştir⁴⁸¹⁹. Perrot ise ilk Müslüman akınları sırasında tarihçilerin sıklıkla söz ettikleri müstahkem bir mevki olduğundan söz etmiştir⁴⁸²⁰.

Seyyahların neredeyse tamamı Ulubat'ın en fazla ön plana çıktığı yılların Bizans Dönemi olduğunu bilmektedir. Tournefort'a göre kendi ziyaretini gerçekleştirdiği yıllarda küçük, köy düzeyinde ve önemsiz görünümüne rağmen Bizans zamanında oldukça büyük bir yerleşimdir⁴⁸²¹. Levinge geldiği tarihlerde harabeye dönmüş olmasına rağmen bir zamanlar büyük bir kent olduğunu söylemiştir⁴⁸²². Texier savaş açısından binalarının ve düzeninin iyi olduğunu belirttiği Ulubat'ın askeri bir niteliğe sahip olmasına rağmen parlak zamanlarında iki bin nüfuslu bir yerleşim olduğunu söylemiştir⁴⁸²³. Buna rağmen tarihte askeri bir yerleşim olarak kendini göstermesi doğal olarak bu dönemlerde yalnızca kalesinin mevcut olabileceğini akla getirmektedir. Seyyahlar bu nedenle burada kalesi ve yıkılmış durumda olmasına rağmen kendisini gösteren köprüsü haricinde herhangi bir yapıdan bahsetmedikleri gibi keşfetmek için özel bir çaba da harcamamışlardır. Ayrıca Bizans Dönemi'nde ortaya çıkan bir yerleşim olduğu için daha eski dönemlere ait izlere sahip olamayacağı da kabul

⁴⁸¹⁷ Wheler, 1682: 225, Texier, 2002: 246

⁴⁸¹⁸ Texier, 2002: 246, Hamilton, 1842b: 93

⁴⁸¹⁹ Texier, 2002: 246

⁴⁸²⁰ Perrot, 1864: 88

⁴⁸²¹ Tournefort, 2005: 242

⁴⁸²² Levinge, 1839: 235

⁴⁸²³ Texier, 2002: 246

edilmiş ve bir araştırma yapmaya dahi gerek görülmemiştir. Örneğin Dallaway, Ulubat'ın tarihi hakkında bilgi sahibidir ve bu yüzden Bizans İmparatorluğu'nun sonlarından daha erken bir döneme ait herhangi bir kalıntıya sahip olmadığını söylemiştir⁴⁸²⁴. Ancak Macfarlane Ulubat'ın nehir geçişine ve Marmara Denizi ile bağlantı hattına hâkim konumundan dolayı genel kanıların aksine çok eski zamanlarda dahi Yunan kolonistlerinin bir yerleşimine sahne olmuş olabileceğini söyleyerek Ulubat'ın tarihini en uzak zamanlara götüren seyyah olmuştur. Yunan yerleşimine işaret eden bir yapı kalıntısı olarak düşündüğü kısım ise Ulubat'ı ziyaret ettiği tarihin kısa bir süre öncesinde inşa edilmiş olan kilisenin bulunduğu yerdir. Surlar içinde en yüksek nokta olarak tanımladığı bu kısım seyyaha doğal olmayan ve insan elinden çıkma bir yükselti gibi görünmüştür. Aizanai'de ve daha sonra İznik'te benzer biçimdeki yeraltı kemerlerinin meydana getirdiği tepecikleri görmüş olmasının etkisiyle burasının bir Yunan Tapınağı'nın temeli olabileceğini düşünmüştür. Bununla birlikte seyyahın bu düşüncesi yalnızca bir tahmine dayanmaktadır ve herhangi bir kanıttan yoksundur⁴⁸²⁵. Hasluck da yerleşimin Osmanlı Dönemi öncesine ilgili farklı bir kaynağı değerlendirmeye almıştır. Belirttiği üzere Theodorus Studites'in 796 tarihli mektuplarından birinde Lopadion ismi bir kervansarayın bulunduğu konaklama yeri olarak geçmektedir. Ayrıca burada Asklepios ve Hygeia olması muhtemel kabartmaların bulunmuş olmasını yine daha eski bir yerleşimin kanıtı olarak sunmuştur⁴⁸²⁶.

Ulubat'ın surlarında kesme taşlar, sütunlar ve sütun başlıkları gibi devşirmeler görülmekle birlikte İznik'te karşımıza çıkan durumun aksine bu devşirmelerin aynı konumdaki daha eski tarihli bir yerleşime ait olduğunu iddia eden seyyahlar çok azdır. Ulubat'ta Bizans öncesine ait bir yerleşimin bulunmadığına kesin biçimde inanılması da bazı seyyahların bu malzemelerin nereden getirilmiş olabileceği yönünde tahminler yapmalarına neden olmuştur. Bu malzemelerin bir antik kent kaynaklı olduğu kabul edilse

⁴⁸²⁴ Dallaway, 1797: 186

⁴⁸²⁵ Macfarlane, 1850a: 245.

⁴⁸²⁶ Hasluck, 1910: 78

bile genel olarak aynı noktadaki bir yerleşimden ziyade yakın civardaki başka bir kente ait yapılardan alınmış olduğu düşüncesi hâkimdir. Bu durum nedeniyle Ulubat'ın yakın civarlarında bir antik yerleşimin bulunduğu fikirleri ileri sürülmüş veya bu kalıntılar aynı bölgede yer alan ve mevcudiyetleri bilinen diğer antik kentlerle ilişkilendirilmiştir. Bu kalıntıların izlerini Ulubat'ın civarlarında arama konusunda bir nebze de olsa şüphelerini ortaya koyan ve birtakım tahminlere değil eldeki somut kanıtlara dayanan seyyahların büyük bölümü malzemelerin kaynağının Apollonia olduğu fikrine sahiptir. Wheler 1675 yılında Ulubat'a geldiğinde her yere yayılmış ve sur duvarlarının içine karışık bir biçimde yerleştirilmiş antik dönemlere ait sütunlar ve diğer mimari parçalarla karşılaşılmasını Ulubat'ın eskiliğinin bir işareti olarak göstermiştir. Seyyahın yanındaki arkadaşı ise yine Bizans kaynaklarında sıklıkla adı geçen ancak Lopadion'dan farklı olarak Bizans öncesi tarihe de sahip Apollonie olabileceğini iddia etmiş ancak Wheler'in kendisi bunun kesin biçimde iddia edilemeyeceğini belirtmiştir⁴⁸²⁷. Ulubat'ın Bizans öncesinde yerleşim gördüğünü ve dolayısıyla bu döneme ait birtakım izlere sahip olabileceğini söyleyen Turner bu yeri yine Ulubat Gölü kıyısında yer alan Apollonia ile karıştırmıştır⁴⁸²⁸. Hamilton Ulubat'ın yakınlarında bazı bina kalıntlarıyla karşılaştığını söylemişse de bu durum surlardaki devşirmeler konusundaki fikirlerini etkilememiştir ve bunların Apollonia kökenli olabileceğini ileri sürmüştür. Ayrıca burada kısa bir mola verdiği kahvehanenin önündeki bir basamak haline getirilmiş İon tarzında bir kornişin de Apollonia'dan gelmiş olmasının oldukça muhtemel olduğunu söylemiştir⁴⁸²⁹. Texier surların içinde eski eserlere ait taşlar ve sütunların olduğunu belirtmiş ancak bunların buradaki eski yerleşime ait olduklarına yönelik bir aktarımda bulunmamıştır. Hatta Roma Dönemi'nde burada hiçbir önemli şehrin olmadığını anlaşılabildiğini belirtmiştir. Ayrıca Lucas'a gönderme yaparak Mihaliç ve Ulubat arasında bazı kalıntıların görüldüğünü ve bunların bu civarda yer aldığı bilinen Miletopolis'e ait olmasının muhtemel

⁴⁸²⁷ Wheler, 1682: 225

⁴⁸²⁸ Turner, 1820: 149

⁴⁸²⁹ Hamilton, 1842b: 92.

olduğunu söylemiştir⁴⁸³⁰. Hamilton Ulubat'a kısa bir mesafede ve Mustafakemalpaşa yolu üzerinde surların dışında geniş bir kentin mevcut olduğuna işaret eden bazı harabe binaların yanından geçtiklerini ifade etmiş ancak bunlarla ilgili bir ayrıntı vermemiştir⁴⁸³¹. Briand surlarda karşılaşılan parçaların Apollonia kentinin kalıntıları olabileceği şeklinde bir aktarımda bulunmuştur⁴⁸³². Macfarlane de devşirmelerin geldiği yer olarak bu kenti göstermiş ve hatta bu kalıntıları özel bir yapıya, Apollon Tapınağı'na affetmiştir⁴⁸³³. Ulubat'ta Roma öncesi çok sayıda kitabe ile karşılaşan Munro ve Anthony ise bunların, kilisede kullanılmış olmasının muhtemel olduğunu söylemiştir. Bunun yanında surların inşasında malzeme olarak kullanılmak için yine yakın civarlarda yer alan bir diğer kent olan Cyzicus'tan getirilmiş olabileceklerini söyleyen Cichorius'un açıklamasını da mantıklı bulmuşlardır⁴⁸³⁴. Burgess antik parçalarla buradaki manastırın revakında karşılaşmış ve üzerinde bazı kelimelerin okunabildiği bir lahit parçası da keşfetmiştir. Kentin kökenine yönelik yaptığı aktarımda Ulubat'ın Lupadion kentinin yerine kurulmuş olduğunu söylemesinden sonra bu kalıntıların bahislerini yapması bunları Bizans Dönemi'ne tarihlendirdiğini akla getirir⁴⁸³⁵.

13.4.4.2.1. Kale⁴⁸³⁶

Genel kent ve mimari doku tanımlamalarında açık biçimde görüldüğü üzere uzaklardan dahi fark edilmesi⁴⁸³⁷ ve manzaradaki hâkim yeriyle⁴⁸³⁸ İznik ile benzer biçimde Ulubat'ın da en çok ilgi çeken kalıntısı kalesi olmuştur. Hakkında aktarılan bilgilerin fazlalığının diğer nedenleri tarihi ile

⁴⁸³⁰ Texier, 2002: 246, 246–247, 247, dn. 410

⁴⁸³¹ Hamilton, 1842b: 93.

⁴⁸³² Briand, 1829: 53

⁴⁸³³ Macfarlane, 1850a: 317.

⁴⁸³⁴ Munro, Anthony, 1897: 156

⁴⁸³⁵ Burgess, 1835: 121

⁴⁸³⁶ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek–121

⁴⁸³⁷ Dallaway, 1797: 187, Burgess, 1835: 120, Strickland, 1858: 112, Macfarlane, 1850a: 245

⁴⁸³⁸ Gerlach, 2007: 443, Wheler, 1682: 225, Pococke, 1772:295, Fuller, 1829: 62, Levinge, 1839: 236, Murray, 1854: 181, Joanne, Isambert, 1861: 511, Perrot, 1864: 88, Busch, 1870: 146, Mevsim, 2009: 85–86

bağlantılı olarak özel bir önem gösterilmesi ve bir bütün olarak Ulubat'taki incelemeye değer yapıların azlığının kendisine yönelik ilgiyi arttırmasıdır.

Diğer kalelerde olduğu gibi Ulubat Kalesi hakkındaki tanımlamalar da belirli yönlerine odaklanır. Karşılarına ilk çıktığı anda seyyahların üzerinde yarattığı izlenim ve yayıldığı alanın özellikleri gibi ayrıntılar genel görünümüyle ilgili aktarımları meydana getirmektedir. Kaleye yönelik ilginin en önemli nedenlerinden birisi olması dolayısıyla birikimler dâhilinde tarihi hakkında bilgiler verilmeye çalışılmıştır. Kaynakların rehberliğinde tarihinin incelenmesi ve aynı zamanda coğrafi konumu stratejik önemini ortaya çıkarmış ve bu yönü üzerinde de sıklıkla durulmuştur. Çok büyük mimari detaylara sahip olmaması kulelerine özel olarak ilgi gösterilmesine neden olmuştur. Duvar işçilikleri hakkında verilen bilgiler Bursa ve İznik Kalesi örneklerindeki kadar detaylı değildir ve daha çok devşirmelere odaklanan bir anlatım tercih edilmiştir.

Uzun yıllar boyunca yalnızca surların içerisinde kalan bir yerleşim olduğu için Ulubat'ın genel görünümüyle ilgili tanımlamalar kalenin konumunu da ortaya koymaktadır. Bizans Dönemi'nde Ulubat'ta bir kale inşa edilmesinin sebebi önemli bir karayolunun üzerinde yer alması, bunun yanında Ulubat Gölü'nden çıkan ve Marmara Denizi'ne kadar uzanan bir nehrin kenarındaki stratejik konumudur. Birçok seyyah da birbirlerinin cümlesini adeta tekrar eder biçimde yerleşimin ve dolayısıyla kalenin dikkat çekici özelliklerinden biri olan bu yönü üzerinde durmuştur⁴⁸³⁹.

Ulubat hakkında tarihi kaynaklara sahip olan seyyahlar bu yerleşimin Bizans'ın geç dönemlerinde askeri bir istihkâm olarak kurulduğunu bildiklerinden surların tarihlendirmesini konumuz sınırları içerisinde ele aldığımız diğer örneklerle göre daha kolay yapmışlardır. Bu sayede kent tarihini ortaya çıkarma amaçlı çabalarda bulunmadıkları gibi kalenin Bizans'tan daha erken dönemlere tarihlendirilmesine yönelik fikirler de ileri sürmemişlerdir. Bunun yanında surların tüm işçiliğiyle tek bir yapım

⁴⁸³⁹ Wheler, 1682: 224, Pococke, 1772: 292, 295, Dallaway, 1797: 186, Turner, 1820: 149, Levinge, 1839: 236, Marcellus, 1839: 500, Macfarlane, 1850a: 245, Murray, 1854: 181, Busch, 1870: 146, Munro, Anthony, 1897: 156, Mevsim, 2009: 85, Hasluck, 1910: 78

dönemine işaret etmesi yine İznik ve Bursa örneklerinde görüldüğü şekilde farklı işçiliklerin farklı dönemlere ait olması gerektiğine yönelik düşüncelere yol açmamış, bir bütün olarak Bizans Dönemi'ne ait olduğu kesin bir dille aktarılmıştır⁴⁸⁴⁰. Hatta ayrıntılara giren seyyahlar daha kesin tarihlendirmelerde bulunabilmişlerdir. Tarihi kaynaklarda kalenin bahsinin geçtiğini bilen Hamilton, babasının İznik Türklerine karşı yaptığı seferler hakkında bilgi veren Anna Kommena'nın Ulubat Kalesi'nden sık sık bahsettiğini belirtmiştir⁴⁸⁴¹. Macfarlane Bizans İmparatorluğu'na ve 12. yüzyılın başlarına ait olduğunu söylediği bu kalenin Türklere karşı John Kommenos tarafından inşa ettirildiğini ifade etmiştir⁴⁸⁴². Kalenin çizimine eserinde yer veren ve bu konu hakkında detaylı bir bilgi aktaran Moustier Aleksius Kommenos tarafından nehirden geçen yolların savunulması için inşa edildiğini ve tarihinin çok uzaklara gitmediğini söylemiş, 14. yüzyılda pek çok savaşa sahne olan kalenin Osmanlı fethi hakkında da bilgi vermiştir⁴⁸⁴³. Munro ve Anthony Cinnamus'tan yaptıkları alıntı ile kalenin John Kommenos tarafından tamir ettirildiğini belirtmişlerdir⁴⁸⁴⁴. Hasluck ise kalenin Sangarius üzerine yaptığı seferler için bir üs olarak John Kommenos tarafından inşa edildiği bilgisini vermiştir⁴⁸⁴⁵.

Bizans kaynaklarında bahsinin geçtiğini ve hakkında önemli bilgiler aktarıldığını gördüğümüz Ulubat Kalesi, Selçuklular Dönemi'nde, Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşah tarafından gönderilen Emir Bozan'ın İznik'i kuşatması ve başarılı olamayınca Ulubat'a çekilmesi dolayısıyla karşımıza çıkmaktadır⁴⁸⁴⁶. Osmanlılar Dönemi'nde Orhan Gazi tarafından fethedilmesinden bahsedilmiştir. Aşıkpaşaoğlu'nun aktarımına göre Orhan Gazi kaleyi fethetmesine rağmen ilk başta bir anlaşma ile tekfurunu kalede bırakmış ancak bu kişi anlaşmaya uymayınca öldürmüştür⁴⁸⁴⁷. Selçuklu ve

⁴⁸⁴⁰ Wheler, 1682: 225, Egmont, Heyman, 1759: 188–189, Hamilton, 1842b: 93, Texier, 2002: 246, Macfarlane, 1850a: 245, Moustier, 1864: 252, Perrot, 1864: 88

⁴⁸⁴¹ Hamilton, 1842b: 93.

⁴⁸⁴² Macfarlane, 1850a: 245

⁴⁸⁴³ Moustier, 1864: 252

⁴⁸⁴⁴ Munro, Anthony, 1897: 156, dn.

⁴⁸⁴⁵ Hasluck, 1910: 78

⁴⁸⁴⁶ Eyice, 2001a: 543

⁴⁸⁴⁷ Aşıkpaşaoğlu, 1985: 49

Osmanlı dönemlerine ait bu iki tarihi bilgi kalenin her iki dönemde kullanımda olduğunu göstermesi haricinde mimarisi veya burada gerçekleştirilen tamirat vb. çalışmalar hakkında bilgi barındırmamaktadır.

Kalenin tarihi hakkında bilgi sahibi olmadığı anlaşılan ve tarihlendirme önerilerini daha geniş sınırlar içerisinde tutan seyyahlar da mevcuttur. Ancak belki de duvar işçiliği dolayısıyla bu seyyahlar dahi en azından Ortaçağlara tarihlendirilmesinin uygun olduğu şeklinde görüşlerini belirtmişlerdir⁴⁸⁴⁸. Buradaki kalıntıların Apollonia kentine ait olduğunu düşünen Turner, surların da bu kente ait olduğunu iddia etmiştir. Osmanlı öncesi eserleri hakkındaki aktarımlar kısmında ele aldığımız gibi Apollonia sık sık Ulubat'ın bulunduğu yerde gösterilmiştir. Ulubat'a göre geçmişi daha eskiye dayanmakla birlikte yine Bizans Dönemi'nde askeri kimliğiyle öne çıkan bir yerleşim olması nedeniyle böylesi bir karışıklık dahi tarihlendirmelerde hatalara neden olmamıştır⁴⁸⁴⁹. Farklı bir tarihlendirme önerisi getirdiğini gördüğümüz bir diğer seyyah Burgess olup barutun icadından önceki dönemlerde kullanılan bir tarza sahip olduğunu söylediği surların tamamının Ceneviz işi olduğunu belirtmiştir⁴⁸⁵⁰. Kaleyi Bizans Dönemi'ne tarihlendirmekle birlikte bunların Ceneviz işi olduğuna yönelik bir inancın olduğunu belirten Macfarlane ise Burgess'i hataya düşüren durumun yerel halkın kendisine verdiği bilgiyle bağlantılı olabileceğini kanıtlamaktadır. Belirttiği üzere Türklere göre Cenevizliler camiler ve çeşmelerin haricinde neredeyse her şeyin yapımcısıdır ve surlarla kulelerin Ulubat'ın halkı tarafından Ceneviz işi olarak tanımlanmasının nedeni bu inanışla bağlantılıdır⁴⁸⁵¹.

Kalenin mimari özelliklerine değinen seyyahlar ise daha çok kulelerine odaklanmıştır. Bununla birlikte, kuleler hakkında verilen bilgiler genellikle şekilleriyle alakalıdır ve mimari detaylarından bahseden çok az seyyah mevcuttur. Kale hakkında en erken tarihli tanımlamaları yapan Wheler'in belirttiği üzere kare bir şekle sahip olan kalede her 15 veya 20 adımda sırayla altıgen ve üçgen kuleler mevcuttur. Güney kısmında ise kuleler daha farklı bir

⁴⁸⁴⁸ Pococke, 1772: 295, Strickland, 1858: 112

⁴⁸⁴⁹ Turner, 1820: 149

⁴⁸⁵⁰ Burgess, 1835: 121

⁴⁸⁵¹ Macfarlane, 1850a: 245

biçim göstermekte ve üçgen veya konik bir biçim almaktadır. Seyyah buradaki farklılığın su baskınlarına karşı koyma arzusundan kaynaklanmış olabileceği yönünde bir fikir ileri sürmüştür⁴⁸⁵². Tournefort'un belirttiği üzere yuvarlak, beşgen ve üçgen şekillere sahip kuleler kare biçimli surların çeşitli yerlerine dağılmış durumdadır⁴⁸⁵³. Egmont ve Heyman'ın kuleler hakkındaki tanımlaması oldukça kısadır ve yalnızca köşeli oldukları bilgisini vermişlerdir. Yine de tek bir biçimden bahsetmemiş olmaları kulelerin farklı şekillerde olduğunu tespit edebilmiş olduklarını göstermektedir⁴⁸⁵⁴. Briand da kulelerin çeşitli biçimlere sahip olduğunu görüldüğünü belirtmiştir⁴⁸⁵⁵. Fuller, kuleleri eksiksiz biçimde takip etmeyi başarmıştır. Belirttiği üzere her 12 adımda bir sırasıyla değişir biçimde yuvarlak ve kare kulelerle karşılaşmaktadır⁴⁸⁵⁶. Texier 10 metrede bir yuvarlak kulelerin bulunduğunu söylemiştir⁴⁸⁵⁷. Bu konuda en ayrıntılı bilgileri veren seyyahlardan birisi Burgess'tir. Kulelerin sırasıyla yuvarlak ve sivri biçimli olarak inşa edildiklerine değinmiş, oldukça önemli bir detay olarak da genellikle 10 feet kalınlığında olan duvar kütesinin içinde geçitlerin bulunduğunu ve bunların kulelere açıldığını, dışarıdan sivri olmalarına rağmen içeriden dikdörtgen bir şekle sahip olduklarını belirtmiştir. Ayrıca kemerlerinin tuğlalardan örüldüğünü, diğer kısımların ise moloz taştan yapıldığı bilgisini vermiştir⁴⁸⁵⁸. Hamilton, surların güney bölümünde 10 kulenin görüldüğünü ve bunlardan bazılarının yuvarlak bazılarının da köşeli olduğunu belirtmiştir⁴⁸⁵⁹. Eski kulelerin çok sayıda ancak boyutları bakımından dikkat çekici ölçülerde olmadıklarını söyleyen Macfarlane Kütahya kalesi ile karşılaştırmaya gitmiş ve benzer biçimde kulelerin kare, yuvarlak, sekizgen, beşgen ve üçgen gibi her türlü şekle sahip olduklarını ifade etmiştir⁴⁸⁶⁰. Perrot sırasıyla atnalı ve sivri uçlu biçimlerde yapılmış

⁴⁸⁵² Wheler, 1682: 225

⁴⁸⁵³ Tournefort, 2005: 242

⁴⁸⁵⁴ Egmont, Heyman, 1759: 188–189

⁴⁸⁵⁵ Briand, 1829: 53

⁴⁸⁵⁶ Fuller, 1829: 62

⁴⁸⁵⁷ Texier, 2002: 246

⁴⁸⁵⁸ Burgess, 1835: 121

⁴⁸⁵⁹ Hamilton, 1842b: 92.

⁴⁸⁶⁰ Macfarlane, 1850a: 249

kulelerin görülebildiğini belirtmiştir⁴⁸⁶¹. Eserinde kalenin Landron'a ait olması muhtemel bir skeç planına yer veren Hasluck, belki de bu plan doğrultusunda uzun kenarında 12 kısa kenarında 6 kule mevcut olduğunu belirtmiştir. Ancak kendi ziyaretini gerçekleştirdiği 20. yüzyılın başlarında surları ve kuleleri detaylı biçimde incelenemeyecek derecede harap bulmuştur. Özellikle kulelerin şekli konusunda seyyahların aktarımlarındaki çelişkilere değinen Hasluck tam sağlam durumda çok az kule keşfedebilmiş ve bunlardan birinin yuvarlak, birkaç tanesinin ise beşgen biçimlerde olduğunu görülebildiğini ifade etmiştir⁴⁸⁶².

Kale hakkındaki tanımlamaların önemli bir bölümü de inşasında kullanılan devşirmelerle ilgili verilen bilgilerden ibarettir. Gerlach kulelerde Hıristiyanlık döneminden kalma işaretlerin görüldüğünü söylemiş, kapılardan birisinin üst kısmında duvarın içine enlemesine yerleştirilmiş mermer bir haçın, aynı kapının yakınlarındaki kulede güle benzeyen iki farklı bezemenin, daha sonraki kapıda üç haçın bir diğer kapıda ise bir iskemlede oturmakta olan bir kadın ile dördüncüsünde gül bezemelerinin bulunduğunu kaydetmiştir. Bunların başka yapılara veya mezarlara ait olmaları muhtemel olsa da seyyah devşirme olduklarını belirtmemiş hatta kalenin inşasından sonra yapıldıklarına inandığını hissettiren tanımlamalarda bulunmuştur⁴⁸⁶³. Tournefort daha genel bir tanımlamayla her yerde eski mermerler, sütunlar, sütun başlıkları, alçak kabartmalar ve kaidelerin görülmesine rağmen bunların iyi korunamamış ve kırık vaziyette olduklarına değinmiştir⁴⁸⁶⁴. Briand duvarların içinde görülen ve Apollonie kentinden gelmiş olması muhtemel bazı mermer parçalarından bahsetmişse de ayrıntılı bilgiler vermemiştir⁴⁸⁶⁵. Texier tuğladan yapılmış surlar içerisinde eski eserlere ait kalıntılar ve sütun parçaları olduğunu söylemiştir⁴⁸⁶⁶. Burgess özellikle kulelerde antik bir kentten alınmış devşirme malzemelerin kullanıldığını, bunların arasında temellere yerleştirilmiş sütun parçaları ile farklı türlerde

⁴⁸⁶¹ Perrot, 1864: 88

⁴⁸⁶² Hasluck, 1910: 80–81

⁴⁸⁶³ Gerlach, 2007: 443

⁴⁸⁶⁴ Tournefort, 2005: 242

⁴⁸⁶⁵ Briand, 1829: 53

⁴⁸⁶⁶ Texier, 2002: 246

kornişlerin dikkat çektiğini ifade etmiştir⁴⁸⁶⁷. Surlardaki devşirmelerle özel olarak ilgilenen bir diğer seyyah Hamilton'dur. Özellikle kitabeleri keşfetmek isteyen seyyaha buradaki kahvehanede karşılaştığı bazı kişiler surlarda böylesi kalıntıların mevcut olduğu bilgisini vermişlerdir. Ancak Hamilton araştırmalarının boş yere olduğunu ve yalnızca duvarlara sokuşturulmuş birkaç mermer blokla kırık sütunu bulabildiğini ifade etmiştir⁴⁸⁶⁸.

Bu örneklerin gösterdiği gibi Ulubat Kalesi'nin mimarisini ele alan seyyahların büyük bölümü daha çok kulelerin biçimiyle ilgili tanımlamalar yapmayı veya devşirmeleri araştırıp bilgi vermeyi tercih etmişlerdir. Bunun yanında genel görünümü hakkındaki tanımlamalar sayesinde farklı yıllardaki durumu ve geçirdiği değişimlere dair bilgiler edinebilmek mümkündür. Tespit edebildiklerimiz içerisinde Ulubat'tan ve kalesinden bahsettiğini gördüğümüz en erken tarihli seyyah olan Gerlach, kaleyi yer yer sağlam kalmış olmakla birlikte bazı bölümleri yıkılmış bir yapı olarak tanımlamıştır. Uzun süreden beri işlevsiz kaldığı için bakımları ihmal edilmiş olmalıdır ve 300 yıllık süreç içerisinde bu hale gelmesi doğal görülebilir. Yine de bu tarihlerde genel planıyla ilgili ayrıntıların verilebileceği derecede sağlamdır. Kaleyi hala ayakta kalmayı başaramamış bir yapı olarak tanımlayan Wheler'in aktarımlarının önemi sonraki yıllarda mevcut olmadığı söylenecek olan nehir tarafındaki surları görmesi ve buradaki kulelerin diğer kısımlara göre farklılıkları hakkında bilgi vermesidir⁴⁸⁶⁹. Tournefort surları neredeyse harap bir hale gelmiş durumda olarak tanımlamasına rağmen şeklini belirleyebilmiş, aynı zamanda kulelerin biçimiyle ilgili bir aktarım yapmayı başarmıştır⁴⁸⁷⁰. Egmont ve Heyman'ın tanımlamaları çok kısadır ve yalnızca kulelerin biçimiyle ilgili kısa bir aktarım yapmışlar genel olarak ise tüm kalenin tamamen harabe halde olduğunu söylemişlerdir⁴⁸⁷¹. Pococke surların iyi biçimde inşa edilmemiş olduğunu söyleyerek bir açıdan yıkıntı hallerine gönderme

⁴⁸⁶⁷ Burgess, 1835: 121

⁴⁸⁶⁸ Hamilton, 1842b: 92.

⁴⁸⁶⁹ Wheler, 1682: 225

⁴⁸⁷⁰ Tournefort, 2005: 242

⁴⁸⁷¹ Egmont, Heyman, 1759: 188–189

yapmıştır⁴⁸⁷². Dallaway surların korunmayı başarabilmiş, yaklaşık 1 mil boyunca uzanan ve kulelerin yoğun biçimde görüldüğü kısmını güneybatı kenarı olarak göstermiştir. Ancak anlaşıldığı üzere diğer kısımları bu tarihlerde harabe durumdadır. Ayrıca uzaktan görünümünün Galler'deki kaleleri anımsattığını söylemiştir⁴⁸⁷³. 1818'de Ulubat'a gelmiş olan Fuller ise çok güçlü görünen surların hala mükemmel bir durumda olduğunu ve üç taraftan kulelerin de görüldüğü surlarla savunulduğunu, bir kenarının ise Ulubat Gölü'nden kaynağını alan nehirle korunduğunu belirtmiştir. Bu tür bir aktarımda bulunması bu tarihlerde surların bu bölümünün mevcut olmadığını göstermektedir⁴⁸⁷⁴. Briand kare biçimli bir alanı çevreleyen surların kötü biçimde yapıldıklarını ve harabe halde olduklarını belirtmiştir⁴⁸⁷⁵. Texier, Bizans tarzında dikdörtgen olarak yapıldığını ve tuğla malzeme kullanılarak inşa edildiğini söylemiş genel durumu hakkında bilgi vermemiştir⁴⁸⁷⁶. Burgess genel itibariyle surların ve kulelerin yıkılmış olduğunu ve bir köşesinden nehirle birleştiğini belirtmiştir. Ayrıca uzaktan çok büyük biçimde kendini gösteren kaleyi konumu itibariyle ilk başta Mantinea'ya benzetmiştir⁴⁸⁷⁷. Hamilton doğudan batıya uzanan dikdörtgen şekilli harabe bir yapı olarak tanımlamıştır⁴⁸⁷⁸. Macfarlane surların yarım dairesel bir alanı çevrelediklerini, nehir tarafındaki kavisli kısmının akarsuyun yeterli bir savunma meydana getirdiği inancıyla açık bırakılmış gibi görüldüğünü söylemiştir. Ancak bu konuda kesin bir fikre sahip değildir ve en azından bir zamanlar burada da surların bulunmuş olmasının muhtemel olduğunu ifade etmiştir⁴⁸⁷⁹. Perrot antik tuğlalarla karışık moloz taşlardan yapıldığı ve hala ayakta olduğu bilgisini vermiştir⁴⁸⁸⁰. Levinge bir zamanlar güçlü kuleli surlarla çevrili büyük bir kent olan Ulubat'ın surlarının hala ayakta olmasına rağmen artık yalnızca yarasa, leylek ve baykuşlara bir yuva meydana getirdiklerini söyleyerek

⁴⁸⁷² Pococke, 1772: 295

⁴⁸⁷³ Dallaway, 1797: 187

⁴⁸⁷⁴ Fuller, 1829: 62

⁴⁸⁷⁵ Briand, 1829: 53

⁴⁸⁷⁶ Texier, 2002: 246

⁴⁸⁷⁷ Burgess, 1835: 120–121

⁴⁸⁷⁸ Hamilton, 1842b: 92.

⁴⁸⁷⁹ Macfarlane, 1850a: 249

⁴⁸⁸⁰ Perrot, 1864: 88

harabe halini ortaya koymuştur⁴⁸⁸¹. Murray'in surların durumuyla ilgili aktarımı büyük oranda Levinge'in tanımlamasını akla getirmektedir ve benzer biçimde harabe olan surların yarsa ve kuşlara yuva olarak görev yaptığını söylemiştir⁴⁸⁸². Munro ve Anthony surların parçalanmış ve harabe bir halde olduğunu belirtmişlerdir⁴⁸⁸³. Bir skeç plana yer verilmesi nedeniyle kale hakkında en detaylı bilgilerin edinilebileceği kaynaklardan birinin Hasluck'ın eseri olduğu söylenebilir. Seyyah ayrıca diğer seyahatnamelerde karşımıza çıkmayan bir bilgi olarak kalenin 475 x 150 metre ölçülerinde bir yamuk biçiminde olduğunu, üç yönden sağlam biçimde olmasına rağmen nehir yönündeki cephesinin tamamen ortadan kalktığını ifade etmiştir⁴⁸⁸⁴.

Seyyahların surların genel görünümü hakkında yaptıkları bu tanımlamalar ziyaret ettikleri tarihlerdeki durumlarıyla ilgili bazı ipuçları ihtiva etmekle birlikte çok büyük ayrıntılar barındırdıkları söylenemez. Her şeyden önce kaleyi gören her seyyah harabeliğine vurgu yapmıştır. Hala sağlam olduğunu söyleyen seyyahlar ise uzun geçmişine rağmen en azından izlerinin takip edilebilmesi ve bazı bölümlerinin ayakta olması nedeniyle böylesi bir tanımlama yapmış olmalıdırlar. Dikkat çeken bir diğer husus 19. yüzyıla kadar surların kentin bulunduğu alanı tam anlamıyla çevirdiği tespit edilebilirken, bu yüzyılın başlarından itibaren surların nehir tarafında kalan bir bölümünün yıkılmış olduğuna yönelik aktarımlarla da karşılaşılıyor olmasıdır.

13.4.4.2.2. Köprü⁴⁸⁸⁵

Bir önceki bölümde daha detaylı ele alındığı gibi Ulubat Kalesi'nin inşa edilmesinin en önemli nedeni bulunduğu noktanın stratejik önemidir. Yanında akan Orhaneli Çayı'nın Ulubat Gölü ve Marmara Denizi arasında bağlantı meydana getirmesinin dışında burada yer alan köprü de tarihi boyunca karayolu ulaşımında önemli bir rol oynamıştır. Kalenin köprüyü kontrol etme

⁴⁸⁸¹ Levinge, 1839: 235

⁴⁸⁸² Murray, 1854: 181

⁴⁸⁸³ Munro, Anthony, 1897: 156

⁴⁸⁸⁴ Hasluck, 1910: 80

⁴⁸⁸⁵ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-122

yönünden sahip olduğu stratejik öneme değinen Munro ve Anthony'nin de belirttikleri üzere gölün güney kıyısı boyunca uzanan yol için bu nehir büyük bir engeldir ve aşılabilmesinin tek yolu köprüden geçmektir⁴⁸⁸⁶.

Köprünün inşa tarihi hakkında öneri getiren çok az seyyah vardır. Munro ve Anthony Ramsay'in Zosimus'tan aktardığı bilgiye yer vererek 258 yılından sonra inşa edildiğini söylemişlerdir⁴⁸⁸⁷. Benzer biçimde Hasluck da yine Zosimus'a atıfta bulunarak İskitlerin taşkın yapan nehir nedeniyle geri dönmeleri dolayısıyla 258 yılında burada böylesi bir köprünün bulunamayacağını ifade etmiştir⁴⁸⁸⁸. Köprünün Bizans tarihindeki yeri hakkında bir aktarım yapan Hamilton, Anna Commena'da geçen Türkler tarafından Bizans askerlerinin bu köprüde pusuya düşürülmesi olayını anlatmış ayrıca aslında Orhaneli Çayı ile ilgili bir görüşünü belirtirken Alexius Kommenos'un Lopadion Köprüsü'nden geçerek kıyılarında kamp kurduğu Coryceus Nehri'nin burası olabileceğini söylemiştir⁴⁸⁸⁹. Yine Anna Kommena'dan alıntı yapan Hasluck köprünün, yanındaki bir şapelden ötürü Constantine Köprüsü olarak adlandırıldığını söylemiştir. Bu isimlendirme tarihiyle ilgili bir ipucu olarak değerlendirilebilir. Zaten seyyahın kendisi de yeni başkentin yani Constantinople'un seçilmesinin ardından köprünün Cius ve Nicaea ile Hellespontine eyaletini birleştirmek için Constantine tarafından inşa edilmiş olabileceğini söylemiştir⁴⁸⁹⁰.

Köprünün ismi birden çok olay nedeniyle Osmanlı kroniklerinde de yer etmiştir. Bunlardan birisi H. 702 (M.1302–1303) tarihindeki Dimboz Savaşı'ndan sonra Osman Gazi'den kaçan Kite Tekfuru'nun Ulubat Kalesi'ne sığınması hakkındadır. Aşıkpaşaoğlu'nun belirttiği üzere Osman Gazi, Ulubat Köprüsü'nün başına gelerek kaçanın kendisine verilmesini yoksa gölün başından dolanarak bütün kenti harap edeceğini bildirmiştir. Ulubat Tekfuru da bunun üzerine kaçanı geri verirse Osman Gazi ve soyundan gelen kişilerin bu köprüden geçmeyeceklerine dair bir anlaşma istemiştir.

⁴⁸⁸⁶ Munro, Anthony, 1897: 155–156

⁴⁸⁸⁷ Munro, Anthony, 1897: 156, dn.

⁴⁸⁸⁸ Hasluck, 1910: 78

⁴⁸⁸⁹ Hamilton, 1842b: 91, 92.

⁴⁸⁹⁰ Hasluck, 1910: 78

Aşıkpaşaoğlu, Osman Gazi'nin bu teklifi kabul ettiğini ve Osmanlı hanedanlarının, o günden itibaren nehri geçmek için Ulubat Köprüsü'nü kullanmadıkları ve karşıya geçilmesi gerektiğinde bunu kayıkla yaptıkları konusunda ilginç bir bilgi vermiştir⁴⁸⁹¹. Yine Aşıkpaşaoğlu H. 825 (M.1421–1422) tarihlerinde II. Murat ve Mustafa Çelebi'nin orduları arasındaki karşılaşmanın Ulubat Köprüsü yakınlarında gerçekleştiğini bildirmiştir⁴⁸⁹². Her iki olayda da adı geçen köprünün Osmanlı Dönemi öncesinde inşa edilmiş ve günümüzde de kalıntıları görülebilen taş köprü olduğu anlaşılmaktadır. Dallaway, Knowles, Cantemir ve D'Ohsson gibi Osmanlı tarihi yazarlarına başvurarak bu iki olaydan söz etmiş ancak Aşıkpaşaoğlu'nun verdiği tüm ayrıntılara değinmemiştir⁴⁸⁹³. Eserinde Osmanlı tarihi kaynaklarına sık sık başvuran Hasluck da köprüyle bağlantılı bu bilgileri aktarmış, köprünün Orhan tarafından yıkıldığını ve yerine ahşap bir tanesinin yapıldığını belirtmiştir⁴⁸⁹⁴.

Ulubat'ta seyyahların sıklıkla bahsini yaptıkları ve Orhaneli Çayı'nı aşmak için kullandıkları köprü, Osmanlı Dönemi'ne ait basit bir biçimde inşa edilmiş ahşap köprüdür. Taş köprünün Osmanlı Dönemi'nde de kullanımda olduğunu söyleyen tek seyyah ise 1576'da Ulubat'ı ziyaret eden Gerlach'tır. Asıl olarak Ulubat Kalesi'nin özelliklerinden bahsederken, kalenin beş kapısından birisinin büyük bir hızla akan bir derenin yanında olduğu ve bu derenin karşı tarafına taş bir köprüyle geçildiği bilgisini vererek köprünün bu yıllarda kullanıldığını ortaya koymuştur⁴⁸⁹⁵. Ancak Wheler'in ziyaretini gerçekleştirdiği 1675 yılından önce köprünün yıkılarak kullanım dışı kaldığı anlaşılmaktadır⁴⁸⁹⁶. Bu tarihten sonraki seyahatnamelerin hiçbirisinde köprünün sağlam olduğuna dair bir bilgi verilmemiş ve seyyahların tamamı ahşap köprüyü kullandıklarını söylemiştir. Yine de taş köprünün kalıntılarında bahsedilmiş, hatta yıkıntı halde olmasına rağmen bazı seyahatnamelerde kullanımdaki ahşap köprüden daha çok yer etmiştir.

⁴⁸⁹¹ Aşıkpaşaoğlu, 1985: 30

⁴⁸⁹² Aşıkpaşaoğlu, 1985: 4, 94–95

⁴⁸⁹³ Dallaway, 1797: 186

⁴⁸⁹⁴ Hasluck, 1910: 83

⁴⁸⁹⁵ Gerlach, 2007: 443

⁴⁸⁹⁶ Wheler, 1682: 224

Bununla birlikte seyyahların büyük bölümü yalnızca mevcudiyetinden ve harabe bir halde olduğundan bahsederek hakkında başka hiçbir detay vermemiştir⁴⁸⁹⁷. Zaten mimari özelliklere sahip olmaması ve harap hali köprü hakkında ayrıntılı bilgiler verilmesini engellemiştir. Köprüyle ilgili ortak tanımlamaların biraz da olsa dışına çıkan seyyahlardan birisi olan Tournefort eski taş köprünün çok iyi biçimde yapılmış olduğunun anlaşıldığı bilgisini vermiştir⁴⁸⁹⁸. Fuller ortadaki kemerleri yıkılmış muazzam bir yapı olarak tanımlamıştır⁴⁸⁹⁹. Macfarlane köprünün konumunu Bursa yönünden Ulubat'a gelirken ahşap köprünün biraz daha solunda ve gölün daha yakınlarında olarak vermiştir. Seyyah bu köprüyü taş ve tuğla kullanılarak inşa edilmiş devasa bir yapı şeklinde tanımlamış ve ayaklarının sağlam olmasından dolayı kolaylıkla tamir edilebileceğini veya en azından ahşap kalaslar yardımıyla tekrar köprü işlevinin kazandırılabilceğini söylemiştir⁴⁹⁰⁰. Munro ve Anthony ayaklarının iki veya üç tanesinin akıntıyı engellemeye devam ettiğini ve birkaç harap kemerin nehrin kıyılarında görüldüğünü söylemişler, nehrin Marmara Denizi'ne geçişleri sağlayan özelliğinden dolayı Ulubat Gölü'nde görülen kayıkların kısa direkli olmasının bu eski köprüden kalan bir gelenek olabileceğini belirtmişlerdir⁴⁹⁰¹. Hasluck ise köprünün dörtgen bloklardan inşa edilen ayaklarının nehirde hala görülebildiğini ancak harabe bir halde olmaları nedeniyle detaylı bir inceleme yapılmasının mümkün olmadığını ifade etmiştir⁴⁹⁰².

⁴⁸⁹⁷ Wheler, 1682: 224, Carreri, 1808: 113, Chishull, 1993: 71, Egmont, Heyman, 1759: 189, Burgess, 1835: 121

⁴⁸⁹⁸ Tournefort, 2005: 242

⁴⁸⁹⁹ Fuller, 1829: 62

⁴⁹⁰⁰ Macfarlane, 1850a: 244–245

⁴⁹⁰¹ Munro, Anthony, 1897: 156

⁴⁹⁰² Hasluck, 1910: 78

13.4.4.3. Osmanlı Dönemi Eserleri

14.4.4.3.1. Camiler

Bazı seyyahların ziyaret ettikleri yerleşimlerle ilgili aktarımlarında, mevcut olsalar dahi camiler hakkında bilgi vermeyi tercih etmediklerinin en bariz örneği İznik'tir. Bursa haricinde konumuz dâhilindeki diğer yerleşimlerde de çoğu zaman aynı durum geçerlidir. Ancak Ulubat'ta camilerden söz edilmemesi böylesi bir göz ardı etmeyle değil zaten mevcut olmamalarıyla bağlantılı da olabilir. Nüfus yapısı hakkında bilgi veren ilk seyyah olan Gerlach, 1576 yılında burada Rumlarla birlikte kırk kadar yeniçerinin ve çok sayıda sipahinin yaşadığını söylemiştir⁴⁹⁰³. Egmont ve Heyman'ın seyahatnamesinden ise mevcudiyeti haricinde bir bilgi edinilemese de en azından 1700'lü yılların başında burada bir cami olduğunu öğrenebilmek mümkündür⁴⁹⁰⁴. Ancak daha sonraki dönemlerde seyyahların yaptıkları aktarımlar Ulubat'ın Osmanlı Dönemi'nde Rumların yaşadığı bir köy olduğunu göstermekte, Müslüman varlığından söz edilmesi ise ancak 19. yüzyıla rastlamaktadır. İlk olarak 1830'lu yılların başlarında Ulubat'ta bulunmuş olan Levinge yine büyük bir bölümü Hıristiyan Rumlardan oluşmakla birlikte köyde iki Türk ailesinin de yaşadığını söylemiştir⁴⁹⁰⁵. Müslüman varlığı hakkında en önemli bilgileri veren kişi ise Macfarlane'dir ve Ulubat'ı ziyaret ettiğinde buraya yakın zamanlarda gelmiş bir Çerkes kolonisinin varlığından söz etmiştir. Belirttiği üzere Ruslar tarafından anavatanlarından sürülen bu Çerkeslere dönemin Osmanlı Sultanı 70.000 kuruş vermiş ve bu bölgelerde yerleşmeleri için göndermiştir. Ayrıca tam bir tarih vererek Çerkeslerin ilk olarak 1845 yılının Ağustos ayında Ulubat'a geldiklerini belirtmiş ve bu bölgede yerleşmeye uygun daha pek çok yer varken Ulubat'ın Rum halkının tarlalarını ve evlerini ele geçirmelerine anlam vermediğini ifade etmiştir. Macfarlane, Çerkesler gelene kadar Ulubat'ta yüzlerce yıldır Müslümanların bulunmadığını ve bu dönem içerisinde

⁴⁹⁰³ Gerlach, 2007: 443

⁴⁹⁰⁴ Egmont, Heyman, 1759: 188

⁴⁹⁰⁵ Levinge, 1839: 236

tamamen Rumlara ait bir yerleşim olduğunu da söylemiştir. Çerkeslerin sayısı hakkında bilgi verirken ise otuz ailenin mevcudiyetinden söz etmiştir⁴⁹⁰⁶. Eseri 1850'li yıllara ait olmasına rağmen Murray'in Ulubat'ta yalnızca iki Türk ailesinin bulunduğunu söylemesi ise Levinge'den güncelliğini yitirmiş bilgileri alarak kendi eserinde yer vermesinin neden olduğu bir hatadır⁴⁹⁰⁷. Perrot Macfarlane gibi yine Çerkeslerden söz etmiş ancak sayılarını daha az biçimde on aile olarak vermiştir⁴⁹⁰⁸. Munro ve Anthony Çerkes varlığı hakkında bilgi veren diğer seyyahlardır ve 1878 yılındaki Osmanlı-Rus savaşından sonra buraya geldiklerini söylemişlerdir. Ancak Macfarlane'nin de açık biçimde ifade ettiği gibi Çerkeslerin burada bulunmasının nedeni Osmanlı-Rus savaşları olsa da bu savaşların tarihi daha eskidir⁴⁹⁰⁹. Kınçov ise nüfusun oldukça az olduğu Ulubat'ta birkaç Rum ve birkaç Çerkes ailesinin bulunduğunu belirtmiş tam bir sayı aktarmamıştır⁴⁹¹⁰.

Daha önceki bölümlerde değindiğimiz gibi Ulubat, nüfusu giderek azalan ve 19. yüzyılda adeta terk edilmiş görünüme bürünen bir yerleşim olmuştur. 19. yüzyılın ortalarına kadar da burada Müslümanların mevcudiyetinden söz eden bir seyyah mevcut değildir. Daha öncesinde Hıristiyan Rumların yerleştiği bir köy olduğu için doğal olarak bir camiden söz edilmemiş, Müslüman Çerkeslerin ortaya çıkmasından sonra da yalnızca tek bir seyyah, Macfarlane bir camiye yer vermiştir. Bu camiden bahsederken Çerkesler tarafından kendileri için inşa edilmiş bir yapı olduğunu söylemesi ise zaten nüfusuyla ilgili verilen bilgilerin de ortaya koyduğu gibi burada daha önce bir caminin bulunmadığının bir kanıtıdır. Belirttiği üzere caminin konumu ahşap köprünün batısıdır ve burada yer alan bir kahvehanenin de yakınlarında bulunmaktadır. 1847'de Ulubat'ta bulunan seyyahın caminin yakın zamanlarda inşa edildiğini söylemesi ve Çerkeslerin bu topraklara geliş tarihini 1845 olarak vermesi de bu caminin inşa tarihini net bir biçimde ortaya çıkartmaktadır. Çerkeslerin yalnızca otuz aileden mevcut olduklarını

⁴⁹⁰⁶ Macfarlane, 1850a: 247–248, 249

⁴⁹⁰⁷ Murray, 1854: 181

⁴⁹⁰⁸ Perrot, 1864: 88

⁴⁹⁰⁹ Munro, Anthony, 1897: 156

⁴⁹¹⁰ Mevsim, 2009: 85–86

söylenmesi göz önüne alındığında da bu caminin çok büyük boyutlu olamayacağı anlaşılır ve mütevazı bir ahşap cami olarak tarif edilmesi çok dikkat çekici bir mimariye sahip olmadığını gösterir:

“Köprünün batı ucunda ve kahvenin civarında yakın zamanlarda küçük mülteci Çerkes kolonisinin kendileri için inşa ettikleri ve üzerinde büyük bir leylek yuvasının yer aldığı bir cami var. Uzaklardan gördüğümüz uzun bina arka tarafta ve mütevazı ahşap caminin oldukça üstünde⁴⁹¹¹.”

Bu tarihin sonrasında Ulubat'ı ziyaret eden seyyahların yine bir camiden bahsetmemeleri ise ilgi çekmemesi yanında camilerin kendilerini belli eden en önemli özelliği olan bir minareden dahi yoksun olmalarına da bağlanabilir.

13.4.4.3.2. Evler

Bursa haricindeki diğer tüm yerleşimlerde ve özellikle köylerde olduğu gibi Ulubat'ta da evlere büyük oranda yerleşimin sefilliğini vurgulamak için ve daha ziyade genel kent dokusu tanımlamalarında yer verilmiştir. Bu tanımlamalarda da evlerin kötü görünümlü ve harabe yapılar oldukları söylenmiş⁴⁹¹², genel hatlarıyla dahi mimarilerine değinilmemiştir. Evlerin mimarisiyle ilgili çok ufak da olsa bilgiler veren az sayıdaki seyyahtan birisi olan Macfarlane yıkılacak gibi görünen Rum evlerinin yanında, 1840'lı yılların ortalarında buraya gelen Çerkeslerin evlerinin saz ve çamur kullanılarak yapıldığını söylemiş, bu evlerin Rum evlerine göre daha küçük olmasına rağmen genel itibariyle aynı yapıda olduğunu belirtmiştir⁴⁹¹³. Perrot da burada görülen evlerin ancak iki veya üç tanesinin bu ismi hak edebileceğini geri kalanların tamamının çamur ve sazlarla yapılmış virane barakalar olduğunu söyleyerek Macfarlane'in Çerkes evleri hakkında aktardığı bilgileri tekrarlamıştır:

⁴⁹¹¹ Macfarlane, 1850a: 245

⁴⁹¹² Tournefort, 2005: 242, Egmont, Heyman, 1759: 188, Levinge, 1839: 236, Macfarlane, 1850a: 249, Murray, 1854: 181, Perrot, 1864: 88

⁴⁹¹³ Macfarlane, 1850a: 249, Busch, 1870: 146

“[Çerkeslerin] İnşa ettikleri kâmiş ve çâmur kulübeleri küçük fakat Rum kulübeleri kadar iyiler⁴⁹¹⁴.”

19. yüzyılın sonlarında Ulubat'ta bulunan Kınçov ise bazı evlerin kiremit bazılarının ise samanla örtülü olduğunu söylemiştir:

“Ulubat Köyü'nün yoksul bir görüntüsü vardı. Evlerinin çatılarının bazıları kiremitle, bazıları samanla örtülü. Çerkeslerin evleri köyün güney kısmında bulunuyordu⁴⁹¹⁵.”

Çok küçük ayrıntılar diyebileceğimiz bu bilgilerin haricinde Ulubat'ın evleri herhangi bir şekilde tanımlamalara maruz kalmamışlardır.

13.4.4.3.3. Gayrimüslim Yapıları⁴⁹¹⁶

Ulubat'ta yaşayan kişilerin sayısı konusunda sürekli değişik aktarımlar yapılmakla birlikte nüfus yapısı hakkında verilen bilgiler en azından kesintisiz bir Rum varlığını ortaya koymaktadır. Hatta bu bilgiler sayesinde 19. yüzyılın ortalarına doğru Çerkes göçmenlerin gelmesine kadar Ulubat'ın tamamen bir Rum yerleşimi olduğu da söylenebilir⁴⁹¹⁷. Bazı seyyahların kilise olarak tanımlayıp ismini verdikleri bazılarının ise bir manastır olduğunu söyledikleri bir ibadet yeri de Ulubat'a yer veren seyahatnamelerde sürekli biçimde kendini gösteren yapılardan birisi olmuştur.

Gerlach, Ulubat'ta bir ibadet mekânından bahseden ilk ve bunların çok sayıda olduğunu söyleyen tek seyyahdır. 1576 yılındaki ziyaretinde üçü oldukça büyük altı kilisenin bulunduğunu belirtmiştir. Seyyah bu kiliselerden dördünün Panaghia, Aziz Demetrius, Aziz Georgios, Aziz Johannes kiliseleri olduğu, bunun dışında birisi Hz. İsa'ya, diğeri de Başmelek Mikail'e adanmış birer kilisenin daha bulunduğu bilgisini vermiştir. Seyyah bu kiliseler içerisinde yalnızca Başmelek Mikail'e adanmış olan hakkında kısa bir bilgi

⁴⁹¹⁴ Perrot, 1864: 88

⁴⁹¹⁵ Mevsim, 2009: 86

⁴⁹¹⁶ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-123

⁴⁹¹⁷ Gerlach, 2007: 443, Tournefort, 2005: 242, Egmont, Heyman, 1759: 189, Levinge, 1839: 236, Burgess, 1835: 120, Macfarlane, 1850a: 245, 248, 249, Murray, 1854: 181, Perrot, 1864: 88, Busch, 1870: 146, Hasluck, 1910: 79

vererek dar bir yapı olduğu, içinde Mikail ve azizlerin resimlerinin bulunduğunu belirtmiştir. Kiliselerin sayısı konusunda seyyahın verdiği bu bilginin abartılı ve şüphe uyandırıcı gelmesinin nedeni altı kiliseye karşılık bu tarihte yalnızca altmış Rum'un yaşadığını söylemesidir. Ancak seyyahın kendisi de nüfusu ile sahip olduğu kiliseler arasındaki bu orantısızlığı ve durumun garipliğini fark etmiş, bu yüzden kiliselerde halkına yetecek kadar yer bulunduğunu söylemiştir. Ayrıca eserinin diğer yerlerinde kontrolleri yapılabilen bilgilerin gerçeği yansıtması nedeniyle bu bahsinin de doğru olması muhtemeldir⁴⁹¹⁸. Bununla birlikte aktarımlarını destekleyecek başka bir seyyahı tespit edebilmek mümkün olmamıştır.

Gerlach'ın ardından Ulubat'ı ziyaret eden pek çok seyyahla daha karşılaşılsa da burada Hıristiyanlara ait bir ibadet mekânından tekrar bahsedilmesi için 300 yıldan daha uzun bir süre geçmesi gerekmiştir. Bu seyyahlar da daha ziyade konaklama amaçlarına hizmet eden⁴⁹¹⁹ yalnızca tek bir manastırdan söz etmişlerdir. 18. yüzyılın sonlarında Ulubat'a gelen Dallaway, bu manastırın, etrafında rahiplerin odalarının yer aldığı açık bir avluyu çevreleyen çamur duvarlara sahip kaba bir bina olduğunu söylemiştir. Bu aktarımı yapının dikkat çekici bir mimariye sahip olmadığını bir kanıtı olarak alınabilir. Bunun dışında verdiği bilgiler gerçekleştirilen şenlikler hakkındadır⁴⁹²⁰. Morrill de benzer biçimde manastırın çevresinde sundurmalar bulunan büyük bir avluya sahip bir yer olduğunu söylemiş ve daha çok burada kutlanan şenlikten bahsetmiştir⁴⁹²¹.

Seyahatnameler sayesinde 19. yüzyılda nüfustaki hızlı azalma ve genel olarak tüm yerleşimdeki bozulmayla birlikte manastırın da yıkılmaya yüz tuttuğu ve bakımsız bırakıldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Ulubat'ın tamamı gibi manastırdaki rahip sayısı giderek azalmış ve büyük oranda terk edilmiş bir görünüme bürünmüştür. Fuller, 1818 yılında konakladığı manastırı rutubetli ve kasvetli bir yapı olarak tanımlamış, daha da önemlisi burada

⁴⁹¹⁸ Gerlach, 2007: 443

⁴⁹¹⁹ Manastırın bu niteliği hakkında yapılan aktarımlar, konaklama mekânları başlığı altında ele alınmıştır.

⁴⁹²⁰ Dallaway, 1797: 184

⁴⁹²¹ Marindin, 1914: 108

karşılaştıkları rahiplerin köyün Hıristiyan ahalisi için dini ayinler gerçekleştirmek için Mihalıç'tan geldiklerini söylemiştir. Bu bilgi bu tarihte manastırın tamamen terk edildiği hususunda bir ipucu olarak alınabilir⁴⁹²². Yine her ikisi de 1830'lu yılların başında Ulubat'a gelmiş olan Burgess ve Levinge'in aktarımları tamamen terk edilmese de eskisine göre çok az sayıda rahibin kaldığı bir yer olduğunu kanıtlamaktadır. Levinge buradaki geniş Rum manastırının hızla harabe hale geldiğini ve büyük bir topluluktan geriye kalanların sadece üç rahip olduğunu söylemiştir⁴⁹²³. İsmi St. Honorius olarak verdiği bu manastırın Apollonia'da St. Constantine isimindeki bir diğer manastır ile birlikte Ulubat'tan altı saat uzaklıktaki bir merkeze bağlı olduğu bilgisini veren Burgess ise terk edilmiş bir durumda olduğunu belirtmiş ve benzer biçimde bir zamanlar çok büyük bir rahip topluluğunun temsilcisi olarak geriye tek bir kişinin kaldığı bilgisini vermiştir⁴⁹²⁴.

Dallaway ve Morritt'in söz ettiği ve daha sonraki bir tarihte buraya gelen Macfarlane'nin aktarımlarının bir kez daha kanıtladığı gibi bir hac yeri gibi görülen Ulubat'taki tek Hıristiyan ibadetgâhı olan manastırın kötü durumundan kurtarılması veya daha doğru bir ifadeyle tamamen yeni bir yapının inşa edilmesi 1840'lı yıllara tekabül etmektedir. Bu yeni kilisenin inşasının kısa bir süre sonrasında buraya gelen Macfarlane'nin yaptığı aktarımlar pek çok hususun aydınlatılmasına yardımcı olabilecek nitelikte ve ayrıntıdadır. Seyyah ilk olarak kente yaklaşırken dikkat çeken yapılardan birisinin yüksekliği surları da aşan uzun ve modern bir yapı halinde kendini gösteren kilise olduğunu söylemiştir. Belirttiği üzere kilise surların içerisindeki en yüksek noktaya inşa edilmiştir. Bu yükseltiyi doğal bulmayan Macfarlane insan eliyle meydana getirildiğini ve eski bir Yunan tapınağına ait

⁴⁹²² Fuller, 1829: 62

⁴⁹²³ Levinge, 1839: 236. Murray'in Ulubat hakkında yaptığı tanımlamaları Levinge'den aldığı pek çok örnekle açık biçimde ortaya konulabilir. Konaklama yeri olarak hizmet veren büyük manastırın yıkılmaya yüz tuttuğunu ve kalabalık bir cemaatten geriye üç rahibin kaldığı bilgisini de bu seyyahın alıntı yaparak tekrarlamıştır. Murray, 1854: 181. Busch'un gezginler için konaklama yeri olarak kullanılan bu manastırın yarısı harabe halde ve yalnızca birkaç rahibin bulunduğu bir yer olduğunu söylemesi de Murray gibi çok eski tarihli ve güncelliğini yitirmiş bilgileri kendi eserinde kullanmasının meydana getirdiği hataların bir diğer örneğidir. Busch, 1870: 146.

⁴⁹²⁴ Burgess, 1835: 120, 121

olabileceğini belirtmiştir⁴⁹²⁵. Bazı seyyahlar Ulubat'ta Bizans Dönemi'nden beri bir kilisenin mevcut olduğu yönünde bir fikre sahiplerdir. Kesin olarak doğrulanabilen bir bilgi olmamakla birlikte Anna Commena'nın eserinden alıntı yapan Hamilton, burada İmparatoriçe Helena tarafından inşa edilmiş bir kilisenin var olduğunu söylemiştir⁴⁹²⁶. Bu kilisenin konumu da bir köprünün yakınlarında gösterilmektedir ve dolayısıyla günümüzde kalıntıları görülebilen taş köprünün bu kilisenin yerine işaret ettiği düşünülebilir. Bu nedenle Macfarlane'nin bir Yunan tapınağı kalıntısı olarak adlandırdığı surların ortasında yer alan bu kısmın birbirlerinin temelleri üzerine inşa edilmiş daha önceki kiliselere ait olması ihtimal dâhilindedir.

Macfarlane'nin geldiği tarihlerde henüz kilisenin zemini dahi taşlarla döşenmemiştir. İç kısmı hakkında yaptığı diğer aktarımlar ise burada Meryem ve azizlerin çok sayıda resminin bulunduğunu göstermektedir. Seyyah kilisenin bazı mucizevî tedavileri sağladığı yönünde bir inancın olduğu bilgisini vermiş ve ziyaret ettiği esnada da iyileşmesi için buraya getirilmiş iki çocuğu gördüğünden söz etmiştir. Ayrıca Ulubat'ın kutsal bir yer olarak görüldüğünü ve bir hac yeri olduğunu söylemiş, Rumların yüzlerce yıldan beri burada hiçbir Müslüman olmadığından dolayı dini törenlerini özgürce gerçekleştirdiklerini ifade etmiştir. Bu ayrıntıların dışında yeni kilisenin büyük paralara mal olduğu ve civarda yer alan Rumların tamamı tarafından büyük saygı duyulduğu konusunda bilgiler aktarmıştır. İsmi Agios Stratti Michaelos yani Başmelek Michael Kilisesi olarak verdiği kilisenin yapımı için yalnızca Ulubat halkının değil, aynı zamanda Mihaliç, Kirmastı, Bandırma, Erdek ve daha pek çok yerdeki Rumların maddi yardımlarda bulunduğunu ifade etmiştir. Belirttiği üzere bu şekilde inşa edilen kilise bölgenin gururu ve manevi şerefi haline gelmiştir⁴⁹²⁷. Ancak dışarıdan çok görkemli görünmesine ve büyük paralara mal olmasına rağmen Macfarlane bu kilisenin çok sağlam yapılmadığını da fark etmiştir. İnşasının üzerinden kısa bir süre geçmiş olmasına rağmen seyyah duvarlarından birisinde çatıdan aşağıya kadar

⁴⁹²⁵ Macfarlane, 1850a: 245

⁴⁹²⁶ Hamilton, 1842b: 91.

⁴⁹²⁷ Macfarlane, 1850a: 245, 248

uzanan bir çatlak olduğunu görmüştür. Bu durumun antik anıtları incelemeyi ihmal eden Rum mimarın suçu olduğunu, temellerinin ihmal edilmesinden dolayı yakın zamanlarda korkunç bir çöküş meydana gelebileceğini söylemiştir⁴⁹²⁸. Macfarlane'nin mevcut tehlike hakkında duyduğu bu endişe de kısa bir süre içerisinde 1855 depremi dolayısıyla gerçekleşmiştir. 1862'de buraya gelen Moustier güzel ve oldukça yeni bir yapı olan bu kilisenin bu depremle yerle bir olduğunu ve kilisenin papazının büyük bir üzüntüyle kendilerine kilisenin kalıntılarını gösterdiğini ifade etmiştir⁴⁹²⁹.

Son olarak 20. yüzyılın başlarında Hasluck Ulubat'ta her ikisi de S. Michael'e atfedilmiş iki mütevazı kilisenin yer aldığı bilgisini vermiştir. Belirttiği üzere büyük kilisenin batı duvarında yer alan ve seyyahın kopyasını verdiği kitabenin yanına inşa sırasında bulunmuş bir azizin alçak kabartması yerleştirilmiştir. İkinci kilisenin ise kutsallığı yanında büyük yaşı ile de meşhur olduğunu ve avlusunun çevresinde uzanan sundurmada hacıların konakladığını belirtmiştir. Seyyahın tanımlamasını yaptığı bu yapının daha önceki tarihlerde mevcudiyetinden sıklıkla söz edilen manastır olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle yeni kilisenin manastırın yıkıntıları üzerine değil ayrı bir yapı olarak inşa edildiği söylenebilir. Ancak Macfarlane'in bahsettiği kilisenin burası olduğunu zannederek hata yapmıştır. Kendisini böylesi bir hataya iten sebep bu seyyahın tanımlamasını yaptığı gibi hastalıklardan kurtulmak için uykuya yatılmasının burada uygulanıyor olmasıdır⁴⁹³⁰.

Ulubat'ta günümüzde de bir kilisenin kalıntıları mevcuttur ve kitabesinden dolayı 1843'e tarihlendirilmektedir⁴⁹³¹. Ancak seyyahların anlatımlarından çıkartılabileceği üzere bu kitabe şu anda görülen kiliseye ait olmayabilir. Bir zamanlar burada bu kitabenin bahsettiği tarihlerde inşa edilmiş bir kilise mevcuttur ve 1847'de kiliseyi gören Macfarlane'nin aktarımları da bunun yeni bir kilise olduğunu doğrulamaktadır. Ancak üzerinde durduğu kötü durumunun neden olduğu beklenti 1855 yılındaki depremin etkisiyle gerçekleşmiştir ve Moustier'in köye geldiği tarih olan 1862

⁴⁹²⁸ Macfarlane, 1850a: 246–247

⁴⁹²⁹ Moustier, 1864: 252

⁴⁹³⁰ Hasluck, 1910: 79–80

⁴⁹³¹ Ötüken vd., 1986: 394

yılında kilise halen yıkık bir haldedir. Tüm bu bilgiler doğrultusunda günümüzde harabe bir halde de olsa görülebilen kilisenin, kitabesinin gösterdiği gibi 1843 tarihli olmadığı ve 1862 yılından sonraki bir tarihte inşa edildiği, eski yapıya ait kitabenin ise yeni yapıya yerleştirildiği düşünülebilir.

13.4.4.3.4. Konaklama Mekânları⁴⁹³²

Önemli ve yoğun biçimde kullanılan bir güzergâh üzerinde yer alan Ulubat, Osmanlı İmparatorluğu'nun en erken dönemlerinden başlayarak seyahatnamelerde bir konaklama yeri olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu özelliğine rağmen burada mutlak bir gereksinim olarak bulunması gereken konaklama mekânları hakkında yapılan bahisler oldukça yetersizdir. Ayrıca bir kervansaray veya handan bahseden az sayıda seyahat haricinde konaklamaların diğer küçük yerleşimlerde olduğu gibi halkın birisinin evinde misafir kalarak, bir kahvehanede, çoğu durumda ise surların içindeki Rum manastırında kalınarak gerçekleştirildiği tespit edilebilmektedir.

Seyahatçıların verdikleri bilgileri değerlendirerek Ulubat'taki konaklama biçimlerini sınıflandırdığımızda halktan birinin evinde misafir kalarak yapılan konaklamalarla her dönem karşılaşıldığını görürüz. 1576'da Ulubat'ı ziyaret eden Gerlach, anlatımlarından rahatça anlaşılacağı üzere bu yerin ahalisinden birinin evinde kalmıştır⁴⁹³³. Wheler bir Rum balıkçının evinde misafir kalarak geceyi geçirmiştir⁴⁹³⁴. 1720 yılında Egmont ve Heyman birlikte yolculuk yaptıkları kervanının burada kalmadığını ancak Türklerin şarap içen insanlara izin vermediklerinin iddia edilmesine rağmen kendilerinin camiye bitişik bir evde konakladıklarını söylemiştir⁴⁹³⁵. 1847'de Macfarlane, burada bir Rum köylüsünün ahşap evinde geceyi geçirdiklerini ve bu köylünün

⁴⁹³² Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-124

⁴⁹³³ Gerlach, 2007: 444

⁴⁹³⁴ Wheler, 1682: 225

⁴⁹³⁵ Egmont, Heyman, 1759: 187-188

kendilerinden önce aralarında başka seyyahların da olduğu pek çok kişiyi konuk ettiğini söylemiştir⁴⁹³⁶.

18. yüzyılın sonlarından itibaren konaklamalar hakkında verilen bilgiler ise gecemelerin daha çok manastırda yapıldığını ortaya koyar. 1794'de Ulubat'a gelen Dallaway manastırın yabancılar için bir sığınma yeri olduğunu söylemiştir⁴⁹³⁷. Morritt de buradaki kahvehanede değil manastırda konaklamak istediklerini ifade etmiş ancak rahibin bir şenlik nedeniyle manastırın kalabalık olmasını mazeret yaptığı bilgisini de vermiştir⁴⁹³⁸. 1816 yılında Turner'in Rum papazın geceyi geçirmek için kendilerine geniş bir oda verdiğini söylediği yer muhtemelen manastırdır⁴⁹³⁹. Fuller manastırda konaklayan bir diğer seyyahtır⁴⁹⁴⁰. Eserinde Osmanlı İmparatorluğu'nda yolculuk yapmak isteyenlere ipucu niteliğinde bilgiler veren Levinge ilk olarak İzmir-İstanbul yolundaki konaklama imkânları arasında barınacak bir yeri olmayan yolculara kapılarını zevkle açacak Rum manastırlarından bahsetmiştir. Verdiği listede tek örnek olduğu için açık biçimde anlaşılabilen üzere Ulubat'taki manastırdan söz etmektedir. Daha sonra da harabe bir halde olmasına rağmen buradaki manastırın seyyahların misafir edildiği bir yer olduğu bilgisini tekrarlamıştır⁴⁹⁴¹. Bir süre yoğun biçimde bu şekilde hizmet vermesine rağmen kiliseler başlığı altında da ele aldığımız gibi bu manastırın yerine 1843 yılında yeni bir kilise inşa edilmiştir. Bu yüzden bu tarihten sonra yine manastırda konaklamaların yapıldığını söyleyen kişilerin bir hata yaptıkları söylenebilir ve hatalarının nedeni de kolaylıkla belirlenebilir. Örneğin Murray rehberinde Ulubat'ta seyyahlar için kullanılan konaklama yerinin Rum manastırı olduğu bilgisini vermiştir. Murray'in kitabı 1854 yılına aittir ve belirttiğimiz gibi bu tarihlerde burada manastır değil yeni bir kilise mevcuttur ve Levinge'den yaptığı alıntılar bu

⁴⁹³⁶ Macfarlane, 1850a: 245–246

⁴⁹³⁷ Dallaway, 1797: 184

⁴⁹³⁸ Marindin, 1914: 108

⁴⁹³⁹ Turner, 1820: 149

⁴⁹⁴⁰ Fuller, 1829: 62

⁴⁹⁴¹ Levinge, 1839: 205–206, 236. Levinge'in verdiği liste yalnızca yollar arasındaki mesafelerin farklı verildiği bir örnekle ve aynı bilgilerle Murray tarafından da tekrarlanmıştır. Murray, 1854: 178

hataya neden olmuştur⁴⁹⁴². Yine daha önceki seyahatnamelerden alıntı yaparak eserini meydana getirmiş olan Joanne ve Isambert'in ve ardından Busch'un buradaki Rum manastırında konaklanılabileceğine yönelik yaptıkları aktarım da aynı nedenden dolayı hatalıdır⁴⁹⁴³. Moustier burada Rum papazın evinde, pencerelerinde cam bulunmayan, duvarları geniş aralıklı deliklerle kaplı olan ve zemininde yatmak zorunda kaldıkları bir odada konakladıklarını söylemiştir. Seyyah burasının manastıra bağlı bir yer olduğunu belirtmiştir ancak daha önceki seyyahların bahsettikleri manastır değildir. Zaten seyyah manastırın yerine inşa edilen kilisenin de 1855 depreminde yıkıldığı bilgisini vermiştir⁴⁹⁴⁴. Bununla birlikte eseri 20. yüzyılın başlarına ait olan Hasluck burada bulunan iki kiliseden büyük olanın çevresinde diğer seyyahların da bahsettikleri gibi sundurmalı bir avlu bulunduğunu ve bu kısmın hacıların konaklamasına hizmet ettiğini söylemiştir⁴⁹⁴⁵.

Bu örneklerin dışında Ulubat'ta konakladığını belirten ancak konakladığı mekânın niteliği ile ilgili bilgi vermeyen seyyahlarla da karşılaşır. Bu örneklerden ilki de 1498'de Ulubat'ta mola verdiği bilgisi edinilebilen en erken tarihli seyyahlar olan Michelozzi ve Bonsignori'dir⁴⁹⁴⁶. 1701 yılında Ulubat'ta bulunan Chishull da burada konaklayan ancak konaklama mekânı ve şekli hakkında bilgi vermeyen bir diğer seyyahtır⁴⁹⁴⁷. Marcellus nehrin ve gölün kıyısında bir noktada kısa bir konaklama yaptıklarını söylemişse de bu gecelemeden ziyade bir molaya işaret etmektedir ve herhangi bir mekândan söz edilmemiştir⁴⁹⁴⁸.

Ulubat'ta özel olarak konaklama amacına hizmet eden bir yapıdan söz eden seyyahlar ise çok azdır. Thévenot, 1656 yılında Ulubat'ta konaklamış ancak konakladığı yerin özelliklerinden bahsetmemiştir. İlk başta burasının aynı yol üzerindeki kervansaraylar hakkında yaptığı genel tanımlamasına

⁴⁹⁴² Murray, 1854: 181

⁴⁹⁴³ Joanne, Isambert, 1861: 511, Busch, 1870: 146

⁴⁹⁴⁴ Moustier, 1864: 251

⁴⁹⁴⁵ Hasluck, 1910: 79

⁴⁹⁴⁶ Borsook, 1973: 164

⁴⁹⁴⁷ Chishull, 1993: 71

⁴⁹⁴⁸ Marcellus, 1839b: 500

istinaden hayvanların ahırda insanların da buna benzer bir başka yapıda kaldığı bir yapı olduğu söylenebilir⁴⁹⁴⁹. Ancak Thévenot'tan kısa bir süre sonra gelen Wheler'in Ulubat'ın ahalisinden birisinin evinde konakladıklarını belirtmesi ve bu tür konaklamaya ayrılmış bir mekândan bahsetmemesi mevcut olamayabileceğini de gösterir⁴⁹⁵⁰. Burada özel olarak bir konaklama mekânından bahseden ilk seyyah ise Tournefort'tur ve 1701 yılında pis ve çok kötü yapılmış bir yer olmasına rağmen bir kervansarayda konakladıklarını söylemiştir⁴⁹⁵¹. Daha sonraki tarihlerde Tournefort'un seyahatnamesinden haberdar olduğu anlaşılan seyyahlardan bazıları da bu kaynağa istinaden Ulubat'ta bir zamanlar bir kervansarayın mevcut olduğundan bahsetmiştir. Macfarlane, bu seyyahın ziyaretini gerçekleştirdiği tarihte kirli ve kötü biçimde inşa edilmiş bir bina olmasına rağmen burada bulunan bir kervansarayda konaklayabildiğini belirtmiştir. Kendi ziyaret ettiği tarihteki durumla bir karşılaştırmaya da giden seyyah artık bu türde hiçbir mekânın olmadığını söylemiş ve kervansarayın harabelerinin de buradaki Osmanlı halkının kalıntıları gibi uzun zaman önce ortadan kaybolduğunu ifade etmiştir⁴⁹⁵².

Bursa gibi çok önemli bir yerleşime bir günlük mesafede bulunması nedeniyle çok sık biçimde gecelemlerin yapıldığını gördüğümüz bir yer olmasına rağmen bu seyyahların gösterdiği gibi Ulubat'ta özel olarak konaklama amacına tahsis edilmiş bir yapı mevcut değildir veya çok kısa bir süre kullanımda kalmıştır. Yalnızca Tournefort'un sözünü ettiği bir kervansarayın ardından 19. yüzyılın başlarında Browne'un bir handa konakladığını söylemesi bir istisnadır⁴⁹⁵³. Ancak Browne'un aktarımına da şüpheyle yaklaşmak gerekir. Çünkü her ne kadar bu yapıyı bu şekilde isimlendirmiş ise de kendisinden kısa bir süre önce Ulubat'a gelmiş olan Morritt'in bu tür küçük yerleşimlerin birçoğunda olduğu gibi konaklamanın çok tercih edilmemekle birlikte kahvehanede yapıldığını söylemesi bu mekânın

⁴⁹⁴⁹ Thévenot, 2009: 116.

⁴⁹⁵⁰ Wheler, 1682: 225

⁴⁹⁵¹ Tournefort, 2005: 242

⁴⁹⁵² Macfarlane, 1850a: 245

⁴⁹⁵³ Browne, 1820: 144

bir kahvehane olabileceğini akla getirir⁴⁹⁵⁴. Daha sonra Hamilton da mola verdikleri yerin kalenin içine inşa edilmiş bir kahvehane olduğunu söylemiştir⁴⁹⁵⁵. Bu tarihlerde mevcut olsa bile kahvehaneden bahsedilmemesinin nedeni Morritt'in de özel olarak değindiği gibi konaklamaya uygun bir yer olarak görülmemesi ve seyyahların aktarımlarından açık biçimde anlaşıldığı üzere büyük oranda halktan birisinin evinde veya manastırda konaklamanın tercih edilmesi olabilir.

Ulubat'taki konaklama imkânları hususundaki yetersizlik bu örneklerin de gösterdiği gibi bazen problemlere ve memnun kalınmayan yerlerde gecenin geçirilmesine neden olmuştur. Hâlbuki Osmanlı Dönemi'nin bu önemli güzergâhı üzerinde bir han mevcuttur. Ancak bu handa konakladığından bahseden bir seyyahla karşılaşılması, kullanımının çok kısa sürmüş olduğunu kanıtlar.

13.4.4.3.4.1. Issız Han⁴⁹⁵⁶

Issız Han, Ulubat'a kısa bir mesafede yer alan ve günümüze sağlam biçimde gelebilmiş bir yapıdır ancak bu handa konakladığını söyleyen veya en azından kullanımda olduğuna dair bir ipucu aktaran hiçbir seyyahı tespit edebilmek mümkün olmamıştır. 1576 yılında Issız Han'ı ziyaret eden Gerlach, bu handan bahsettiğini gördüğümüz en erken tarihli seyyahtır. Yapının kullanımda olup olmadığına dair bir bilgi vermese de geceyi buraya yakın bir mesafede bulunan Ulubat'ta bir Rum'un evinde geçirmiş olması bu tarihlerde bile hanın terk edilmiş olduğunu akla getirmektedir⁴⁹⁵⁷. 1656 tarihinde Bursa'dan İzmir'e giden Thévenot Bursa'dan 10 veya 12 mil uzaklıktaki bir kervansarayda ve ardından Ulubat'ta konakladığını bildirmiştir. Issız Han'ın isminden dahi bahsetmemesi ve yakın bir mesafede olmasına rağmen Ulubat'ta konaklaması bu hanın işlevini yitirdiğinin bir diğer

⁴⁹⁵⁴ Marindin, 1914: 108

⁴⁹⁵⁵ Hamilton, 1842b: 92.

⁴⁹⁵⁶ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-125

⁴⁹⁵⁷ Gerlach, 2007: 444.

göstergesidir⁴⁹⁵⁸. Belirleyebildiğimiz örnekler dâhilinde de Gerlach'tan sonra yaklaşık 250 yıl boyunca gözden kaçtığı görülmektedir ve ancak 19. yüzyılda kendisinden tekrar söz edilmiştir. Bu tarihten başlayarak pek çok seyyah tarafından bahsi yapılmasına rağmen sürekli olarak yıkılmaya yüz tutmuş bir yapı olarak tanımlanmış, hatta bazı seyyahlar dönemini ve asıl işlevini dahi belirleyememişlerdir. Hâlbuki han yoğun sayılabilecek bir güzergâh üzerindedir ve seyyahların aktarımlardan çıkartılabileceği üzere Bursa'dan bir günlük mesafede yani konaklamalara oldukça uygun bir konumda yer almaktadır. Ulubat'taki konaklama mekânları konusundaki eksiklikler göz önüne alındığında burada böylesi bir yapıya çok büyük bir ihtiyaç da vardır. Ancak seyahatnamelerdeki tüm bu ipuçlarından İssiz Han'ın çok kısa bir süre kullanımda kaldığı daha sonra terk edilerek harabe hale gelmesine izin verildiği anlaşılmaktadır.

İssiz Han'ın bulunduğu konumun özellikleri ve genel görünümüyle seyyahlar üzerinde bıraktığı izlenimleri ele alırsak ilk başta yerleşim yerlerinden uzak bir noktada, yakınlarında başka hiçbir binanın veya harabenin olmadığı, geniş ve ıssız bir arazinin ortasında tek başına duran bir yapı olması dolayısıyla dikkat çektiğini söyleyebiliriz⁴⁹⁵⁹. Uzaktan görünümünde üzerinde durulan yönleri de terk edilmiş haliyle harabe durumudur⁴⁹⁶⁰. Bununla birlikte seyyahların büyük bölümü tarafından mimarisi beğenilen ve güzel, mükemmel, görkemli gibi tanımlamalara maruz kalan bir yapı olmuştur⁴⁹⁶¹. Yıkılmaya yüz tutmuş bir halde olmakla birlikte hakkında ayrıntılı mimari tanımlamalar yapılmasının nedeninin de kendisine yönelik bu beğeniden kaynaklandığı söylenebilir.

Seyyahlar hanın dış görünümüyle ilgili aktarımlarında daha çok genel izlenimlere ve duvar işçiliğiyle ilgili tanımlamalara yer vermişlerdir. Gerlach

⁴⁹⁵⁸ Thévenot, 2009: 116

⁴⁹⁵⁹ Gerlach, 2007: 444, Texier, 2002: 246, Burgess, 1835: 123, Hamilton, 1842b: 92, Texier, 2002: 246, Macfarlane, 1850a: 244, Moustier, 1864: 252, Munro, Anthony, 1897: 151, Mevsim, 2009: 85

⁴⁹⁶⁰ Texier, 2002: 246, Hamilton, 1842b: 92, Macfarlane, 1850a: 244, Perrot, 1864: 87, Moustier, 1864: 251, Munro, Anthony, 1897: 151, Hasluck, 1910: 84

⁴⁹⁶¹ Gerlach, 2007: 444, Burgess, 1835: 123, Macfarlane, 1850a: 244, Perrot, 1864: 87, Moustier, 1864: 252

büyük kesme taşlardan yapılmış güzel bir yapı olduğunu söylemiştir⁴⁹⁶². Burgess, hanı çarpıcı bir görünümü olan bir bina olarak tanımlamış, tüm işçiliğini mükemmel bulduğunu belirtmiştir⁴⁹⁶³. Moustier ıssız haline rağmen haşmetli bir görünümü olduğunu⁴⁹⁶⁴, Munro ve Anthony muazzam biçimde inşa edildiğini⁴⁹⁶⁵, Hasluck da harabe haline rağmen hala heybetli görüldüğünü⁴⁹⁶⁶ ifade etmişlerdir. Bu ilk izlenimler haricinde hanın dışarıdan görünümünde en çok dikkat çeken yönü tuğla ve taşların almaşık bir biçimde dizildiği duvar işçiliğidir. Bu özelliğinden bahseden ilk seyyah olan Hamilton, kırmızı ve beyaz renkli taş ve tuğlaların almaşık sıralar halinde dizilmesiyle inşa edilmiş bir bina olduğunu söylemiştir⁴⁹⁶⁷. Macfarlane görkemli olarak tanımladığı hanın taş ve tuğlalardan çok sağlam bir biçimde yapıldığını ifade etmiştir⁴⁹⁶⁸. Perrot tuğla sıralarıyla taşların almaşık bir biçimde kullanıldığı bu yapıyı sağlam biçimde inşa edilmiş geniş bir bina olarak tanımlamıştır⁴⁹⁶⁹. Kınçov aralarına dar tuğla şeritlerinin yerleştirildiği büyük kesme taşlarla yapılmış eski bir yapı olduğunu belirtmiştir⁴⁹⁷⁰. Bu almaşık duvar işçiliğinden en ayrıntılı biçimde söz eden kişi taş ve tuğla şeritlerin ölçülerini dahi veren Hasluck'tır⁴⁹⁷¹.

Dış görünümüyle ilgili aktarımların ve genel tanımlamaların haricinde hanın içine girenler de ayrıntılı bilgiler aktarmışlardır. Bu tanımlamalarda ilk olarak iki kemer sırasıyla üç nefte ayrılmış olduğu bilgisi verilir⁴⁹⁷². Yapının içinde en çok dikkat çeken kısım ise ana nefte yer alan iki bacadır ve farklı seyyahların bu özelliği hakkında yaptıkları tanımlamalar birbirine benzer. Burgess, dört kısa granit sütunun üzerine yerleştirilmiş piramidal biçimli iki direğin olduğunu ve yalnızca buradan içeriye ışık girebildiğini söylemiş, bu kısımlara İtalyanların Abbaini dediklerini söylemiştir. Seyyahın bu yapıyı

⁴⁹⁶² Gerlach, 2007: 444

⁴⁹⁶³ Burgess, 1835: 123

⁴⁹⁶⁴ Moustier, 1864: 252

⁴⁹⁶⁵ Munro, Anthony, 1897: 151

⁴⁹⁶⁶ Hasluck, 1910: 84

⁴⁹⁶⁷ Hamilton, 1842b: 92.

⁴⁹⁶⁸ Macfarlane, 1850a: 244

⁴⁹⁶⁹ Perrot, 1864: 87

⁴⁹⁷⁰ Mevsim, 2009: 85

⁴⁹⁷¹ Hasluck, 1910: 84

⁴⁹⁷² Burgess, 1835: 123, Perrot, 1864: 87, Moustier, 1864: 252, Mevsim, 2009: 85

hatalı biçimde Ceneviz işi olarak tanımlamasının nedenlerinden birisi de bu özelliğidir⁴⁹⁷³. Hamilton bunların ilk bakışta çatıyı destekleyen iki kare destek olduğunun düşünülebileceğini ancak dört ufak taş sütun tarafından desteklendikleri ve içleri de boş olduğu için ocaklar için baca olarak tasarlanmış olmalarının daha muhtemel olduğunu ifade etmiştir⁴⁹⁷⁴. Moustier merkezinde iki büyük bacanın fanus şeklinde yapıldığını ve bu sayede yolcuların çevresinde sıralanabileceğini belirtmiştir⁴⁹⁷⁵. Perrot hanın ana nefinin ortasında dumanla tamamen kararmış dört sütunun olduğunu ve bunların üstlerine iki bacanın dikildiğini ifade etmiştir⁴⁹⁷⁶. Kınçov her biri taş sütunlara dayanan ve sonra tuğlalarla örülmüş iki özgün baca olarak tanımlamıştır⁴⁹⁷⁷. Hasluck bu girintilerin ocaklara ait olduğunu ve sütunlarla desteklenen kısımların da bacaları meydana getirdiğini tespit eden bir diğer seyyahdır⁴⁹⁷⁸.

Bu yönlerine göre daha az seyahatnamede yer etmesine rağmen hanla ilgili karşımıza çıkan bir diğer özellik duvarlarındaki mazgal delikleridir. Perrot, Hırsız Han olarak verdiği ismine de bir gönderme yaparak, hırsızlara karşı kendilerini savunmak için buraya sığınan tüccarlar ve katırcılar tarafından kullanılmış olduklarını⁴⁹⁷⁹, Kınçov ise küçük ızgaralı pencerelerin yapının doğu ve batısında yer aldığını söylemiştir⁴⁹⁸⁰.

Bu örneklerin ortaya koyduğu üzere mimarisiyle beğenilen ve ayrıntılı biçimde incelemelere maruz kalan bir yapı olmakla birlikte bazı seyyahlar hanın dönemini belirlemede zorlanmışlardır. Giriş kapısının üzerinde bir kitabe bulunmasına rağmen belki de daha önceki tarihlere ait bir yapının Osmanlı Dönemi'nde kullanımının devam etmiş olabileceği inancıyla farklı ve hatalı tarihlendirme önerileri getirilmiştir. Burgess mimarisini çok beğenmesi dolayısıyla bu yapının Türk işi olamayacağını söylemiş ve kapının üzerinde

⁴⁹⁷³ Burgess, 1835: 123

⁴⁹⁷⁴ Hamilton, 1842b: 92.

⁴⁹⁷⁵ Moustier, 1864: 252

⁴⁹⁷⁶ Perrot, 1864: 87

⁴⁹⁷⁷ Mevsim, 2009: 85

⁴⁹⁷⁸ Hasluck, 1910: 85

⁴⁹⁷⁹ Perrot, 1864: 87

⁴⁹⁸⁰ Mevsim, 2009: 85

binayla yaşıt olduğunu fark ettiği kitabesine rağmen burayı Cenevizlilere ait olarak göstermiştir⁴⁹⁸¹. Hamilton ilk olarak burayı bir Türk yapısı olarak tanımlamış ancak genel görünümü itibarıyla Erken İslam veya Bizans Dönemi de olabileceğini söylemiştir⁴⁹⁸². Han'ı Osmanlı Dönemi'ne tarihlendirmesine rağmen Gerlach da ufak bir hata yapmış ve I. Murat değil II. Murat tarafından inşa edildiğini söylemiştir⁴⁹⁸³. Orta Çağ'a ait bir Türk yapısı olduğunu belirten Texier'in tarihlendirmesi ise hatalı olmamakla birlikte çok geniş bir zaman aralığı ortaya koymakta ve kitabesini okumadığını göstermektedir⁴⁹⁸⁴. Ulubat'ın tarihi hakkında Osmanlı kaynaklarından bilgiler aktaran Hasluck Hoca Sadettin'i kaynak göstererek Orhan Gazi'nin Ulubat'ın surlarını yıktığı ve buraya bir kervansaray inşa ettiği bilgisini vermiştir. Daha sonra Issız Han'ın sözü edilen bu kervansaray olabileceğini ifade etmiştir. Gerlach'ın bir kitabeye dayanarak burayı II. Murat'a tarihlendirmesine de değinen seyyah, II. Murat'ın binanın inşasından ziyade tamirat gerçekleştirmiş olabileceğini söyleyerek Orhan Gazi tarafından inşa edildiğine inandığını bir kez daha ortaya koymuştur⁴⁹⁸⁵.

Uzun süredir kullanılmayan, harabe halde bir yapı olması döneminin belirlenmesi hususundaki hataların nedeni olabilir. Bu örneklerdeki gibi tarihlendirme hatası yapanların haricinde daha ciddi bir yanlışlık olarak işlevini dahi ortaya koyamayan seyyahlarla da karşılaşmaktadır. Bunlardan birisi olan Burgess bu yapının bir cami, kilise veya tapınak mı olduğunun anlayamadığını ifade etmiş ve Cenevizliler tarafından malları veya hazinelerini saklamak için inşa edilen bir yapı olabileceği tahmininde bulunmuştur⁴⁹⁸⁶. Hamilton uzun süreden beri konaklamak için ziyaret edilmemesine rağmen bir zamanlar han olarak kullanıldığını bilmektedir. Ancak dönemi gibi işlevi konusunda da emin olamadığı bu yapının Bizans Dönemi'nde Anna Kommena tarafından bahsi edilen İmparatoriçe Helena

⁴⁹⁸¹ Burgess, 1835: 123

⁴⁹⁸² Hamilton, 1842b: 92.

⁴⁹⁸³ Gerlach, 2007: 444

⁴⁹⁸⁴ Texier, 2002: 246

⁴⁹⁸⁵ Hasluck, 1910: 83, 84

⁴⁹⁸⁶ Burgess, 1835: 122–123

Kilisesi olabileceğini iddia etmiştir⁴⁹⁸⁷. Moustier daha önceki seyyahların bu han hakkındaki aktarımlarından haberdar görünmektedir ve konu üzerinde durarak birçok seyyahın bu binayı Bizans kilisesi olarak düşündüğünü ancak kendi adına bunun çok ihtimal dâhilinde olmadığını söylemiştir⁴⁹⁸⁸.

Han ile ilgili tanımlamalarda dikkat çeken bir diğer hata da isminin verildiği durumlarda karşımıza çıkmaktadır. Davullu Manastır'ın zaman içinde Davud Manastırı'na dönüşmesi gibi seyyahlar bu hanın Issız Han olan ismini değişikliğe uğratmışlardır. En çok karşımıza çıkan isim "Hırsız Han"dır⁴⁹⁸⁹. İsmi bu şekilde Issız Han'dan Hırsız Han'a dönüşmüş olmasının nedeni seyyahların rehberlerinden yanlış biçimde duymaları ve kaydetmeleri olabileceği gibi halk arasında anlatılan hikâyeler de olabilir. Böylesi bir hikâyeyi, hanı "Kanlı Han" olarak isimlendiren Blunt aktarmıştır. Anlatımına göre han bir zamanlar eşkıyaların mekânıdır ve ayrıca burada bir hazine gizlenmiştir. Blunt bu hikâyeden bizzat başından geçen bir olay gibi bahsetmiş olmasına rağmen bu büyük ihtimalle uzun yıllardan beri tekrarlanan bir söylence olmalıdır⁴⁹⁹⁰. Bunun yanında genel görünümünün de bu ismin verilmesinde bir etkisi olmuş olabilir. Munro ve Anthony'nin ismini Issız Han olarak vermelerine rağmen boş duvarları, karanlık, büyük ve geniş kapısı ile misafirperver bir sığınaktan çok bir hırsızın kalesini akla getirdiğini ifade etmeleri genel görünümünün isimlendirmesinde etkili olabileceğini gösterir⁴⁹⁹¹. Hırsız Han olarak algılamaya neden olan örnekteki gibi bir hikâyeye karşılaşılmadığı için "Kız Han" biçiminde adlandırılan seyyahların, yanlış anladıkları bir ismi bildikleri bir Türkçe kelimeyle yer değiştirdikleri ve böyle bir hata yaptıkları akla gelmektedir⁴⁹⁹². Kınçov daha da farklı bir aktarımla ismini "Hayırsız Han" biçiminde vermiştir⁴⁹⁹³. Seyahatnameler

⁴⁹⁸⁷ Hamilton, 1842b: 92.

⁴⁹⁸⁸ Moustier, 1864: 252

⁴⁹⁸⁹ Texier, 2002: 246, Perrot, 1864: 87, Moustier, 1864: 251

⁴⁹⁹⁰ Blunt, 1878b: 251–255. Bu hikâyeye "Yapılarla Bağlantılı İnanışlar ve Söylenceler" bölümünde yer verilmiştir.

⁴⁹⁹¹ Munro, Anthony, 1897: 151

⁴⁹⁹² Hamilton, 1842b: 92, Joanne, Isambert, 1861: 511

⁴⁹⁹³ Mevsim, 2009: 85

hakkında geniş bir birikimi olan Hasluck ise farklı seyyahlar tarafından verilen isimleri dipnot halinde bir arada aktarmıştır⁴⁹⁹⁴.

13.4.4.3.5. Ahşap Köprü⁴⁹⁹⁵

Ulubat'tan geçen güzergâh yıllar boyunca değişmemiştir ve Osmanlı Dönemi'nde de yoğun biçimde kullanılmıştır. Bu nedenle burada büyük bir engel teşkil eden akarsuyun geçilebilmesi için her dönem bir köprüye ihtiyaç duyulmuş olmalıdır. Osmanlı Dönemi'nde bu ihtiyacın bir süre Bizans Dönemi'ne tarihlendirebileceğimiz eski köprüyle giderildiği ancak bu köprünün yıkılmasının ardından tamir ettirilmesi yerine hemen yanına ahşap bir köprü yapıldığı anlaşılmaktadır.

Gerlach'ın haricinde seyyahların tamamı nehri geçmek için bu köprüyü kullanmışsa da Bursa'daki birçok nehirde görülen örnekler gibi Ulubat'taki ahşap köprü hakkında da ayrıntılı bilgiler verilmemiştir. Bunun başlıca nedeni de büyük ihtimalle benzerleri gibi yalnızca nehri aşma görevini yerine getirmek amacıyla kötü biçimde inşa edilmiş dikkat çekici herhangi bir özelliği olmayan bir yapı olmasıdır. Seyyahlar da genellikle hakkında hiç bir bilgi vermeden yalnızca köprünün mevcudiyetini ortaya koyar biçimde nehri bu köprüyü kullanarak aştıklarını söylemişler⁴⁹⁹⁶, hakkında yapılan aktarımlar ise çoğunlukla harap haline odaklanmış ve kötü biçimde yapılmış⁴⁹⁹⁷, sağlam olmayan⁴⁹⁹⁸ ve çürümeye yüz tutmuş⁴⁹⁹⁹ bir köprü şeklinde tanımlanmıştır.

Köprünün ayrıntılı tanımlamalarını yapan seyyahlar çok azdır. Bunlardan birisi olan Hamilton'un da çok ayrıntılı olmasa bile verdiği bilgilerde en azından ölçüleri de belirtilmiştir⁵⁰⁰⁰. Benzer biçimde genel Türk köprü mimarisi hakkında yaptığı yorum sırasında bu köprünün özelliklerine ayrıntılı

⁴⁹⁹⁴ Hasluck, 1910: 84, dn. 1

⁴⁹⁹⁵ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-126

⁴⁹⁹⁶ Wheler, 1682: 224, Chishull, 1993: 71, Tournefort, 2005: 242, Egmont, Heyman, 1759: 187, 189, Mevsim, 2009: 86

⁴⁹⁹⁷ Turner, 1820: 149, Texier, 2002: 246

⁴⁹⁹⁸ Fuller, 1829: 62, Levinge, 1839: 236, Macfarlane, 1850a: 244–245, Murray, 1854: 181

⁴⁹⁹⁹ Burgess, 1835: 122, Hamilton, 1842b: 92, Joanne, Isambert, 1861: 511, Busch, 1870: 146

⁵⁰⁰⁰ Hamilton, 1842b: 92.

biçimde değinen Macfarlane'i de bu yönüyle istisnalardan birisi olarak kabul edebiliriz. Seyyah ayrıca köprünün hemen yakınlarında yer alan taş köprüyle şu anki Osmanlı köprüsü arasında Türklerin genel karakteriyle bağlantı kuran bir değerlendirmeye de gitmiştir⁵⁰⁰¹. 1802 yılında uzun ve ahşap bir yapı olarak tanımladığı köprüyü kullanan Browne ise köprüden geçerken Hıristiyanların kişi başı on veya on iki paralık bir geçiş ücreti almayı beklediklerini söyleyerek diğer seyyahlarda rastlamadığımız bir bilgi vermiştir⁵⁰⁰².

Hakkında gerek kısa tanımlamalar gerekse de nispeten ayrıntılı bilgiler verilsin seyyahların aktarımları çok açık biçimde köprünün kötü durumda olduğunu ancak bununla birlikte bir şekilde karşıya geçişleri temin edebildiğini göstermektedir. Ancak 1850'li yılların ortalarında köprü tamamen yıkılmış ve nehir geçişleri de bir süre yapılamamıştır. 1857'de Ulubat'a gelen Perrot yalnızca ayakları kalmış taş köprünün haricinde ahşap köprünün de ortasının yıkıldığını görmüştür. Bu durumu Osmanlı'nın genel ihmalkârlığı ve içinde bulunulan dönemin yoksunlukları açısından değerlendirilen ve bir eleştiri de getiren seyyah nehri ancak bir kayık ile geçebilmiştir⁵⁰⁰³. Anlaşıldığı üzere köprü basit bir ahşap yapı olmasına rağmen uzun süre tamir edilememiş veya yeni yapılan köprü de çok sağlam biçimde inşa edilmediğinden selefinin kaderini yaşamıştır. 1862'de Ulubat'tan geçen Moustier bu köprünün birkaç yıl öncesinde akıntı tarafından sürüklenerek yıkıldığı bilgisini vermiştir. Seyyah ve yanındakiler de bundan dolayı Perrot gibi karşıya bir kayıkla geçmek zorunda kalmışlardır. Moustier'in Ulubat gravüründe de yıkılmış haliyle köprünün tasviri görülebilmektedir⁵⁰⁰⁴. Sonraki yıllarda tekrar bir ahşap köprüden bahsedilmesi ise tamir edilerek kullanılmaya başlandığını gösterir.

⁵⁰⁰¹ Macfarlane, 1850a: 244–245

⁵⁰⁰² Browne, 1820: 144

⁵⁰⁰³ Perrot, 1864: 87–88

⁵⁰⁰⁴ Moustier, 1864: 251

ONDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

KELES

14.1. KELES'E BAĞLI KÖYLER

14.1.1. Haydar⁵⁰⁰⁵

Çok az seyahatnamede karşımıza çıkan Haydar Köyü yalnızca birlikte yolculuk yapan Hamilton ve Strickland tarafından ziyaret edilmiştir. Murray ve Joanne-Isambert'in bu köyle ilgili bahisleri ise Hamilton'dan yaptıkları alıntılarla sınırlıdır. Hamilton köyün neredeyse tamamen ahşaptan inşa edilmiş olduğunu söyleyerek buradaki evlerin genel yapısını bir bakıma ortaya koymuş ve küçük bir yerleşim olduğunu belirtmiştir⁵⁰⁰⁶. Seyyahın bu tanımlaması paralelinde de Murray köyü harabe bir yerleşim⁵⁰⁰⁷, Joanne-Isambert ise ilgi çekici bir özelliği bulunmayan bir yer olarak tarif etmişlerdir⁵⁰⁰⁸.

14.1.1.1. Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri

Hamilton köy camisinin yakınlarında kırık bir sütun üzerine yazılmış Yunanca bir kitabe bulmuştur. Ancak seyyahlar tarafından genellikle yapıldığı gibi bunu köyün bulunduğu noktadaki eski bir yerleşimin izini gösteren bir kanıt olarak değerlendirmemiş ve bir mezara ait olduğunu düşündüğü bu taşın muhtemelen bir gün önce bulunduğu Hadriani'nin kalıntılarından getirildiğini söylemiştir⁵⁰⁰⁹.

⁵⁰⁰⁵ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-127

⁵⁰⁰⁶ Hamilton, 1842a: 93.

⁵⁰⁰⁷ Murray, 1854: 254

⁵⁰⁰⁸ Joanne, Isambert, 1861: 506

⁵⁰⁰⁹ Hamilton, 1842a: 93.

14.1.1.2. Osmanlı Dönemi Eserleri

14.1.1.2.1. Konaklama Mekânları

Küçük ve harabe bir köy olmasına ve yalnızca iki seyyahın eserinde karşımıza çıkmasının da gösterdiği gibi ana yolların uzağında kaldığı anlaşılmasına rağmen bazı büyük yerleşimlerde dahi bulunmayan bir özellik olarak seyyahların kullanımına tahsis edilmiş bir konaklama mekânına sahiptir. Hamilton burayı Türkçe duyduğu biçimiyle “Oda” olarak adlandırmış ve seyyahlar için olduğunu söylemiştir. Tanımlamasına göre zengin ya da fakir olduğuna bakılmaksızın tüm yolculara sığınak meydana getiren bu yer bir ahırın üzerinde yer alan kirli bir barakadır. Seyyah çok büyük misafirperverlik gösteren köylülerin burada kendilerine odunlar, kilimler, minderler ve yiyecekler getirdiklerini de söylemiştir⁵⁰¹⁰.

Hamilton’un yol arkadaşı Strickland de tamamen benzer biçimde konakladıkları bu yerin adını “Oda” biçiminde kaydetmiş ve yabancıların konaklaması için kullanılan bir yer olduğu bilgisini de tekrarlamıştır⁵⁰¹¹.

14.1.1.1.2. Köprü

Hamilton, Haydar’dan Harmancık’a giden yolda, Haydar’dan 4 mil uzakta Rhyndacus olarak isimlendirdiği nehrin üzerinde Bursa’nın birçok noktasında karşılaşılanlardan bir farkı olmadığı anlaşılan ahşap bir köprüye rastlamıştır⁵⁰¹². Strickland de Haydar’dan bir buçuk saat uzaklıkta bu nehri aştıklarını söylese de böylesi bir köprüden söz etmemiştir⁵⁰¹³.

⁵⁰¹⁰ Hamilton, 1842a: 93–94.

⁵⁰¹¹ Jardine, 1858: 118

⁵⁰¹² Hamilton, 1842a: 93.

⁵⁰¹³ Jardine, 1858: 119

ONBEŞİNCİ BÖLÜM

KESTEL

15.1. GENEL GÖRÜNÜM

Çok az seyahatnamede karşımıza çıkan bir yerleşim olan Kestel'in genel görünümüyle ilgili yalnızca Macfarlane bir tanımlama yapmıştır. Bu tanımlamada Kestel'in Uludağ'ın yamaçlarında, kestane ağaçlarının arasında yer aldığı, bir değirmen ve göz alıcı bir camiye sahip sıradan bir köy olduğu bilgileri yer etmekte, bu tür küçük yerleşimlerin tanımlamalarında mutlaka karşımıza çıkan evlerinden dahi bahsedilmemektedir:

“Kalenin arkasında, Olympus'un son yeşil yamaçlarından birisinde, kestane ormanlarının arasında Kestel Köyü vardı... Eski kalenin solunda ve onunla Olympus'un etekleri arasında at sürerek parlak, hızlı bir akarsu ile bir değirmenin ve çok göz alıcı bir caminin sıradan bir yere güzellik verdiği Kestel Köyü'nün içinden geçtik⁵⁰¹⁴.”

15.2. OSMANLI DÖNEMİ ÖNCESİ ESERLERİ

15.2.1. Kale

Kestel Kalesi'nden bahsettiğini tespit edebildiğimiz seyyahların ikisi de Kestel köyünün isminden yola çıkarak, henüz kendisini görmeden önce burada bir kalenin mevcut olduğunun anlaşılabilirliğini ortaya koyan ifadeler kullanmışlardır. Macfarlane, Kestel isminin İngilizcede kale anlamına gelen “castle” ile benzerliğine dikkat çekmiş⁵⁰¹⁵, Huart ise Latince “castellum”dan

⁵⁰¹⁴ Macfarlane, 1850a: 103, 222

⁵⁰¹⁵ Macfarlane, 1850a: 103

geldiğini ve bunun da burada bir kalenin bulunduğu konusunda ipucu verdiğini söylemiştir⁵⁰¹⁶.

Macfarlane'in belirttiği üzere kale Bursa'dan Anadolu'nun içlerine giden önemli bir yol üzerinde yer alan bir geçide hâkim konumda bulunmaktadır. Bundan dolayı seyyah gördüğü kalenin Bizans Dönemi'ne ait olduğunu söylese de bulunduğu konumun stratejik öneminden dolayı Bithynia Krallığı ve ardından Roma dönemlerinde de aynı yerde bir kalenin mevcut olmasının muhtemel olduğunu belirtmiştir:

“Küçük Asya'nın içlerine doğru giden tek yolun üzerinden geçen geçide hâkim bir durumda bakan Kestel, yani Castel [Kale]' in çıkıntılı dağ sırasının altından geçtik. Dağ sırası, Bizans İmparatorluğu işi olan bir kalenin göz alıcı harabeleri tarafından taçlandırılıyordu. Hiç kuşkusuz konumundan dolayı tepe üzerinde en uzak zamanlardan beri istihkâmlar bulunmuş ve Bithynia krallarının kalesi yerini bir Roma castellum'una bırakmış olmalıdır. Fakat şu anki kale muhtemelen – bilinen çoğunda olduğu gibi- bu dönemden yedi yüz yıl sonra İmparatorluğun ilk başkenti olacak zengin Prusa kentini de tehdit etmeye başlayan Türklerin savaşçı ve göçebe kabilelerinin Olympus'un geçitlerini zorladığı ve yan kısımlarını da çoktan ele geçirmeye çalıştığı zamanlar olan Justinian Dönemi'ndendir⁵⁰¹⁷.”

Huart da kesme taşlarla inşa edilmiş olduğunu söylediği kaleyi Bizans Dönemi'ne tarihlendirmiş ayrıca Osmanlı tarihindeki yeri ile ilgili de bazı bilgiler vermiştir:

“Az sonra Kestel köyüne vardık. Latince “Castellum” kökünden gelen bu köyün adı, burada bir kalenin bulunduğunu haber veriyordu. Nitekim az sonra köyün üzerinde kesme taşlarla örülmüş, bir Bizans kalesinin harabesi karşımıza çıkmıştı. Bursa Bizans valisine bağlı Kestel kalesi kumandanının 1313 yılında Osman'ın kuvvetleri tarafından yenik düşürüldüğünü belirtiliyordu. Kestel kalesi ise daha sonra, Orhan'ın saltanat yıllarında yıktırılmış olabilir⁵⁰¹⁸.”

⁵⁰¹⁶ Huart, 1978: 22

⁵⁰¹⁷ Macfarlane, 1850a: 103, 222

⁵⁰¹⁸ Huart, 1978: 22

Ayrıca her iki seyyah da bu kalenin Kestel köyünün oldukça yakınlarında yer aldığı bilgisini vermişlerdir⁵⁰¹⁹.

15.3. KESTEL'E BAĞLI KÖYLER

15.3.1. Aksu⁵⁰²⁰

Bursa-İnegöl yolu üzerinde, Bursa'ya bir konaklama mesafesinde bulunan ve yoğun biçimde kullanılan bir güzergâhta yer aldığından dolayı erken dönemlerden itibaren seyahatnamelerde karşımıza çıkan bir yerleşimdir⁵⁰²¹. Bununla birlikte büyük oranda yalnızca ismen verilir ve sahip olduğu yapılar veya genel mimari dokusu hakkında bilgiler aktarılmaz⁵⁰²². Genel de olsa bir tanımlama yapan ender seyyahlardan olan Macfarlane, köyün göz alıcı ve Bursa'da karşısına çıkan diğer köylere göre daha az harabe bir görünümü olduğunu belirtmiş, sahip olduğu mimari eserlerle ilgili olarak ise bir camiden bahsetmiş, evlerinin Türk tarzını yansıttığını ifade etmiş ancak ayrıntı vermemiştir. Ayrıca kendisinden önce bu köyden geçtiğini bildiği Tournefort'a da bir atıf yaparak 18. yüzyılın başlarında oldukça kalabalık olan nüfusunun azaldığı ve yalnızca yirmi beş evin kaldığını da söylemiştir⁵⁰²³.

15.3.1.1. Han

Çok yoğun biçimde kullanılan bir güzergâh üzerinde yer alması dolayısıyla Aksu'da doğal olarak bir konaklama mekânının bulunması

⁵⁰¹⁹ Macfarlane, 1850a: 103, Huart, 1978: 22

⁵⁰²⁰ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-128

⁵⁰²¹ Bertrandon de la Broquiere, seyahatnamesinde Bursa'ya yarım günlük mesafede yer alan isim belirtmediği bir kasabadan söz eder. Schefer, konumuna dayanarak bu ismi belirtilmeyen yerin Aksu olduğunu ileri sürer. Bertrandon de la Broquiere, 2000: 199, dn. 1. Yine erken dönem seyyahlarından olan John Newberie'nin Aktsau olarak isimlendirdiği kasaba da burası olmalıdır. Purchas, 1905: 475.

⁵⁰²² Tournefort, 2005: 232, Lucas, 1714a: 91, Kinneir, 1818: 244, Monk, 1851: 57, Taylor, 1862: 308, Joanne, Isambert, 1861: 511

⁵⁰²³ Macfarlane, 1850a: 143

beklenir. Ancak seyyahların genellikle yanından geçtikleri bir köy olarak bahsetmeleri, burada mola ya da konaklamaların yapılmasının çok fazla tercih edilmediğini göstermektedir. Burada geceyi geçirdiğini söyleyen Barkley 1878 yılında bir hanın mevcut olduğu hususunda bilgi sahibi olmamızı sağlasa da yaptığı tanımlamalar bu hanın konaklamaya çok da uygun olmayan bir yapı olduğunu ortaya koymaktadır. Tanımlamasından anlaşılabilirdi üzere bu han, küçük yerleşimlerde örnekleriyle birkaç yerde daha karşılaştığımız, altında kahvehanenin üstünde ise odaların bulunduğu bir yapıdır. Seyyah hanın odalarının yaklaşık 6 m² olduğunu ve içlerinde üstleri minderlerle kaplı divanların yer aldığı bilgisini vermiş ve genel olarak çok pis olmalarından yakınmıştır:

“Güneş batmadan az önce küçük Aksu Köyü’ne ulaştık ve gece için bir hana yerleştik. Daha berbat bir yer bulunamazdı. Aşağıda, köyün aylaklarının ve yaşlılarının neredeyse tüm gece boyunca üstlerine çömelmiş biçimde kahve ve sigara içtikleri yükseltilmiş ahşap divanlarla geniş bir oda vardı. Üstte ise her iki kenarda haşaratlanmış ve kokuşmuş kilimler ve minderlerle kaplanmış yüksek bir divanla çevrelenen yaklaşık 10 feet karelik ve 6 feet yüksekliğinde pek çok oda bulunuyordu. Tamamı o kadar tiksindirici bir pislikteydi ki bir domuz bile ondan hoşlanmazdı. Divana su geçirmez bir çarşaf serip eyer çantalarımızı ona yaslayarak yapabileceğimizin en iyisini yapmaya çalıştık ve akşam yemeği için yanımızda Bursa’dan getirdiğimiz soğuk tavukların bazılarını yedik ve ispirto ateşinde yaptığımız çayla boğazımızdan inmesine yardım ettik. Odanın ahşap doğramaları üzerinde sayısız böcek gördük⁵⁰²⁴.”

⁵⁰²⁴ Barkley, 1891: 47

15.3.2. Dudaklı

15.3.2.1. Evler

Dudaklı köyüne yer veren tek seyyah olan Macfarlane, ahşap kirişler, döşemeler ve direklerin aralarında kalan boşlukların pişmiş toprakla yani kerpiçle doldurulmasıyla inşa edilen evlerinin Bursa'nın diğer köylerinde görülenlerden çok da farklı olmadığını söylemiştir:

“Geniş bir avlu duvarlarla çevrelenmiş ve bu duvarlarda sırayla eşit mesafelerde, eski savaş gemilerinin mazgallarına benzeyen, çok sayıda kare delikler açılmıştı. Bu deliklerin her birisinin içinde her iki ucu oyulmuş ağaç gövdesi parçaları vardı. Bunlar her yıl kendisine büyük miktarlarda kaliteli bal sermayesi sağlayan İbrahim'in kovanlarıydı... Dudaklı'nın evlerinin duvarları ve çiftlik alanları ovanın tümünde olduğu gibi neredeyse sade ahşap kirişler, ahşap döşemeler, direkler ve çaprazlamasına yerleştirilmiş tahta parçalarından oluşmuş ve aralarında kalan boşluklar da pişmiş toprakla ya da yalnızca güneşte kurutulmuş tuğlalarla doldurulmuştur⁵⁰²⁵.”

15.3.3. Erdoğan/ Dimboz

15.3.3.1. Derbent

Macfarlane'in mola verdikleri yeri bir muhafaza ve kahve evi olarak tanımlaması Bursa'nın yolları üzerinde seyyahların çokça karşısına çıkan derbentlerden birinin bu köyde bulunduğunu göstermektedir:

“Öğle vaktinde, sıhhatli, yüksek, büyüleyici bir konumu olan Ghimbos (kömür) isimli Türk köyüne girdik ve bir muhafaza ve kahve evinde atlarımızı dinlendirmek, pipolarımızı içmek ve köylülerle muhabbet etmek için mola verdik⁵⁰²⁶.”

⁵⁰²⁵ Macfarlane, 1850a: 104, 229

⁵⁰²⁶ Macfarlane, 1850a: 221

Aynı yüzyılın sonlarında Huart da köye geldiğinde burada bir kahvehanede dinleneceğini söylemiştir. Ancak anlaşıldığı üzere bu bir derbende eşlik eden bir yer değil bağımsız bir kahvehanedir:

“Yavaş yavaş Dimbos’a tırmanıyoruz. Burada Acemoğlu kahvesinde dinleneceğiz⁵⁰²⁷.”

15.3.3.2. Köprü

Bu köprüden bahseden tek seyyah olan Huart eski ve harabe halde olması haricinde bir bilgi vermemiştir:

“Harabeye dönmüş eski bir köprü kabarık bir suyu aşmaya yardımcı oluyor⁵⁰²⁸.”

15.3.4. Narlıdere

15.3.4.1. Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri

Osmanlı öncesi izleri ve özellikle de kitabeleri araştıran Munro ve Anthony'nin bu bakımdan fakir olan bir bölgede tespit ettikleri yegâne kalıntı bu kitabedir. Başka bir yerden getirildiği anlaşılan kitabeyi seyyahlar oldukça bozulmuş bir parça olarak tanımlamışlardır:

“Bu bölgede eski zaman kalıntılarının izleri neredeyse hiç yoktur. Narlınar'da (Kapulu Kaya'nın 1 saat 15 dakika güneyinde) çok fazla bozulmuş tek başına duran bir kitabeyi kopyaladık⁵⁰²⁹.”

⁵⁰²⁷ Huart, 1978: 22

⁵⁰²⁸ Huart, 1978: 22

⁵⁰²⁹ Munro, Anthony, 1897: 265

15.3.4.2.Evler

Macfarlane, köyün evlerinin ahşap harap yapılar olduğunu söylemekle birlikte bir arada ilgi çekici bir görünüm meydana getirdiklerini de ifade etmiştir:

“Sokaklarda alışık olduğumuz pislikler var fakat Türklerin virane ahşap evleri tuhaf bir biçim meydana getirmiş ve çok göz alıcı biçimde bir araya gelmişler⁵⁰³⁰.”

⁵⁰³⁰ Macfarlane, 1850a: 108

ONALTINCI BÖLÜM

MUDANYA

Mudanya, İstanbul ve Bursa arasında önemli bir limandır. 19. yüzyılın ilk yarısına kadar yalnızca kürekli ve yelkenli gemilerle ulaşım mümkün olsa da bu tarihten itibaren buharlı gemilerin hizmete girmesi ve İstanbul'dan Bursa'ya gitmek isteyenler için haftanın belirli günlerinde düzenli seferlerin gerçekleştirilmeye başlamasıyla daha yoğun ziyaret edilen bir yer haline gelmiştir. Aynı yüzyılın sonlarına doğru Mudanya-Bursa arasında bir demiryolu hattının döşenmesi bu yoğunluğu arttırmış ve Gemlik'e göre daha çok tercih edilen bir liman haline gelerek seyahatnamelerde daha fazla yer etmiştir. Ancak seyyahların büyük bölümü burayı transit olarak geçilecek bir yerleşim olarak görmüş, herhangi bir şekilde incelemeler yapmadan hızla Bursa veya İstanbul'a doğru yola çıkmıştır⁵⁰³¹. Demiryolunun hizmete girmesi de Mudanya'nın ziyaret sayısını arttırsa da vapur ve tren saatlerinin birbirilerine göre ayarlanması⁵⁰³², burada konaklamaya ve vakit geçirmeye olanak vermemiş, seyyahlar da mola vermeksizin yola çıkmışlardır. Bu durum burada çok az şeyin görülmesine ve seyahatnamelerde de bazen yalnızca ismen geçmesine neden olmuştur. Bu durum Mudanya'nın görülmeye değer bir yer olmadığını düşüncesiyle birleşince hakkında çok fazla aktarımın yapılmadığı bir yerleşim haline gelmiş, doğal olarak bu tarihlerden itibaren genel izlenimler haricinde Mudanya'nın herhangi bir özelliği hakkında aktarımlar ortaya konulamamıştır.

⁵⁰³¹ Thévenot, 2009: 112, Felice de Vecchi, 1854: 91,96, Galenga, 1877: 38, Hamlin, 1877: 85, Mevsim, 2009: 70, Günaydın, Kaplanoğlu,2000: 152, Marsh, 1888: 341, Playfair, 1890: 99, Brassey, 1880: 90–91, 93 Gower, 1902: 25, Barkley, 1891: 24, Kennedy, 1908:422, Launay, 1914: 193–194, Higginson, 1916: 116, Hare, 1900: 210,

⁵⁰³² Coufopoulos, 1895: 182

16.1. GENEL GÖRÜNÜM⁵⁰³³

Mudanya, büyük oranda deniz yoluyla ulaşılan bir yerleşimdir. Genellikle İstanbul üzerinden ilk zamanlar yelkenli ve kürekli tekneler daha sonra buharlı gemilerle Mudanya'ya gelen seyyahlar da bir bütün olarak yerleşimin yayıldığı alanı ve genel şeklini belirleyebilmişler ve benzer tanımlamalar yapmışlardır. Bu tanımlamalarda ortak olarak görülen noktalar Mudanya'yı yer aldığı bölgenin coğrafi niteliklerinin şekillendirmesi temeline dayanır ve dağların eteklerinde, deniz kıyısı boyunca uzun ve dar bir şerit halinde uzandığı söylenir⁵⁰³⁴.

Mudanya en erken tarihli seyahatnamelerden itibaren sürekli stratejik önemi üzerinde durulan ve ticari bir kent olduğu belirtilen bir yerleşim olmasına rağmen⁵⁰³⁵ büyük oranda yalnızca bir köy düzeyinde, küçük ve harabe bir yerleşim olarak tanımlanması dikkat çekmektedir⁵⁰³⁶. Pardoe, Mudanya'nın sahip olduğu tüm avantajlara rağmen sefil görünümlü ve tamamen çökmüş bir yer olduğunu, gelişmesi için Osmanlı yönetiminin bazı girişimlerine rağmen harabe hale gelmeye devam ettiğini söylemiştir⁵⁰³⁷. Dışarıdan Mudanya'nın göze hoş gelebildiğini söyleyen Barkley yakın bir biçimde incelendiğinde ise genel görünümün katlanılamayacak durumda olduğunu belirtmiştir⁵⁰³⁸. Jerningham da Mudanya'nın kaderinin Anadolu kıyılarında bulunan diğer yerleşimler gibi şekillendiğini, eskiden gelişmiş bir ticarete, anıtlara ve üne sahip olmasına rağmen şimdi yıkılmış durumdaki ahşap ve çamur yapılardan oluşan bir yerleşim haline geldiğini ve bu durumun şaşkınlık meydana getirdiğini ifade etmiştir⁵⁰³⁹.

⁵⁰³³ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-129

⁵⁰³⁴ Lubenau, 2012: 482, Carreri, 1808: 116, Lucas, 1714b: 375, Egmont, Heyman, 1759: 191, Pococke, 1772: 314, Brenner, 1824: 13, Hammer, 1818: 2, Dearborn, 1819: 30, Levinge, 1839: 239–240, Texier, 2002: 192, Burgess, 1835:146, Murray, 1854: 183, Busch, 1870: 148, Renard, 1899: 10, Mevsim, 2009: 70, Elston, 1923: 195

⁵⁰³⁵ Smith, 1684: 432, Egmont, Heyman, 1759: 191, Hammer, 1818: 2

⁵⁰³⁶ Chishull, 1993: 69, Hammer, 1818: 2, Levinge, 1839: 239–240, , Burgess, 1835:146, Thourenel, 1840: 419, Benjamin, 1857: 107, Warsberg, 1869: 93, Mevsim, 2009: 16, Coufopoulos, 1895: 183

⁵⁰³⁷ Pardoe, 2004: 344

⁵⁰³⁸ Barkley, 1891: 23

⁵⁰³⁹ Jerningham, 1873: 208–209

En güzel örnekleriyle Bursa kent merkezinde karşılaştığımız üzere yerleşimlerin genel hatlarıyla okuyucuya tanıtılmasını amaçlayan tanımlamalarda bazen yerleşimin mimari dokusunun ayrıntılı biçimde ortaya konulduğu ve farklı yapılar hakkında kısa bilgilerin verildiği görülebilmektedir. Ancak geldiği tarihte gümrük evleri ve görkemli bir kervansaray ile sekiz kilisenin bulunduğunu söyleyen Covel⁵⁰⁴⁰ ve üç cami, üç han, bir hamam ve bir tanesi Türklere diğeri Rumlara ait iki okulunun bulunduğu bilgisini veren Hammer dışında⁵⁰⁴¹ seyyahların Mudanya'da mimari doku içinde yer verdikleri yegâne yapılar yerleşimin harabeliğini vurgulamak için değinilen ve çok genel özellikleri ile ele alınan evler olmuştur. Kinneir Mudanya'yı ahşaptan yapılmış evlerden oluşan eski ve pis bir kasaba olarak tanımlamıştır⁵⁰⁴². Levinge kıyı boyunca evlerin dağınık bir biçimde yayıldığını belirtmiştir⁵⁰⁴³. Mudanya'nın harabe haline daha ayrıntılı değinen Pardoe evlerin onarımsızlıktan yıkıldığını, sokakların pislik dolu, dükkânların boş ve tüm şehrin bir durağanlık içinde bulunduğunu ifade etmiştir⁵⁰⁴⁴. Warsberg, Mudanya'nın birkaç sefil kulübeden oluşan küçük bir yerleşim olduğunu söylemiştir⁵⁰⁴⁵. Elston ise kıyı boyunca kümelenmiş ve dağınık biçimde yayılmış evleriyle Mudanya'yı sefil durumdaki küçük bir köy olarak tanımlamıştır⁵⁰⁴⁶.

Mudanya sayısal olarak çok fazla seyahatnamede karşımıza çıkan yerleşimlerinden olmasına rağmen yalnızca bir köy düzeyinde görülmesi, ayrıca daha önce değindiğimiz gibi yapılan ziyaretlerin kısa süreli olması ve çoğunlukla tek gece ve hatta birkaç saat dahi geçirilmeden terk edilmesi genel tanımlamaların böylesi bir niteliğe bürünmesinin en önemli nedenidir. Bu yüzden tek tek ele alınan yapılar hakkında verilen bilgiler de çok ayrıntılı olamamıştır.

⁵⁰⁴⁰ Covel, 1998: 179

⁵⁰⁴¹ Hammer, 1818: 3

⁵⁰⁴² Kinneir, 1818: 248

⁵⁰⁴³ Levinge, 1839: 239–240

⁵⁰⁴⁴ Pardoe, 2004: 344

⁵⁰⁴⁵ Warsberg, 1869: 93

⁵⁰⁴⁶ Elston, 1923: 195

16.2. OSMANLI DÖNEMİ ÖNCESİ ESERLERİ⁵⁰⁴⁷

Mudanya, ilk olarak Myrléa ismiyle kurulmuş ve kısa bir süre içinde büyük bir şehir haline gelmiştir. Makedonya Kralı Philippe tarafından tahrip edildikten sonra Bitinya Kralı Prusias tarafından yeniden imar edilmiş ve Apamée adını almıştır. Bir nevi soruşturmacı olarak tayin edilen Plinius'un özel olarak ilgi gösterdiği yerlerden biri olması Mudanya'nın Roma Dönemi'nde önemli bir yerleşim olduğunun bir göstergesidir. Ancak Plinius diğer yerleşimlerdeki durumun aksine buradaki kamu yapıları hakkında herhangi bir aktarımda bulunmamıştır⁵⁰⁴⁸.

Mudanya'yı ziyaret eden seyyahların neredeyse tamamı yerleşimin tarihini bilmektedir veya en azından eski ismiyle ilgili tahminlerde bulunabilecek derecede bilgi sahibidir⁵⁰⁴⁹. Burada bir zamanlar bir antik kentin yer aldığı biliniyor de bu dönemlere ait kalıntılarla karşılaşma beklentisini beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte Osmanlı hâkimiyeti öncesinde birden çok kez imar faaliyetlerine maruz kalmış bir kent olmasına rağmen bu dönemlere ait izlere çok seyrek olarak rastlanması doğal olarak bir hayal kırıklığı meydana getirmiştir. Ancak seyyahların bu konuda yetersiz kalmasının en önemli nedeni araştırmalarını yalnızca Mudanya merkezinde gerçekleştirmeleri, yakın civarlarda bir araştırma yapmamalarıdır. Mudanya merkezi temelinde görüş belirten seyyahlar da eski kalıntıların tamamen ortadan kalktığını söylemiş veya yalnızca çok ufak parçalar keşfedebilmiş, yakın civarında araştırma yapanlar ise yine çok büyük olmamakla birlikte yine de bazı yapı kalıntıları keşfetmeyi başarmışlardır.

Mudanya merkezinde Osmanlı öncesi dönemlere ait kalıntılar ve yapılarla karşılaştığını söyleyen çok az seyyah vardır. Bu seyyahlardan ilki Simeon olup Roma Dönemi'nden kalma ve bir zamanlar İncilci Yahya ile

⁵⁰⁴⁷ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-130

⁵⁰⁴⁸ Plinius, 2001: 42

⁵⁰⁴⁹ Lubenau, 2012: 482, Wheler, 1682: 213, 214, Grelot, 1998: 34-35, Smith, 1684: 431, Chishull, 1993: 69, Egmont, Heyman, 1759: 191, Pococke, 1772: 314-315, Kinneir, 1818: 248, Dearborn, 1819: 30, Texier, 2002: 192, Burgess, 1835: 146, Felice de Vecchi, 1854: 91, Warsberg, 1869: 93, Haeckel, 1873: s.y, Coufopoulos, 1895: 182-183, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 209, Gallois, 1907: 52, Elston, 1923: 195

Prokhoron'un da hizmet verdiği ancak ziyaret ettikleri tarihlerde camiye dönüştürülmüş bir hamamdan bahsetmiştir. Pek çok örnekte görüldüğü üzere seyyahlar bazen hiçbir dayanak noktaları olmaksızın bazı camilerin kiliselerden veya diğer eski yapılardan dönüştürülmüş olduğunu iddia edebilmektedirler. Simeon'un da ileri sürdüğü bu iddianın doğruluğu şüphelidir⁵⁰⁵⁰. Aynı yüzyıl içerisinde Mudanya'ya gelen bir diğer seyyah olan Wheler Antik Çağ kalıntılarının her yerde görülebildiğini belirtmiş ancak bu kalıntıların niteliği hakkında herhangi bir bilgi vermemiştir⁵⁰⁵¹. Wheler'in yol arkadaşı Covel ise büyük oranda mezar kitabeleri olan bu kalıntıları daha ayrıntılı biçimde ele almıştır⁵⁰⁵². Yine bir 17. yüzyıl seyyahı olan Grelot Mudanya'nın hala birkaç kalıntısına rastlanan eski Cium kentinin bulunduğu yerde olduğunu söylemiş, ayrıca gezisinde kendisine eşlik eden tarihçi Vaillant'ın, üzerinde Mudanya'nın eski ismi olan Apameia kelimesinin okunduğu bir mermer parçası bulunduğu bilgisini vermiştir. Seyyah bu parçanın buraya başka bir yerden taşınmış olabileceği tahmininde bulunmakla birlikte bu yerleşimin de Mudanya'nın oldukça yakınlarında yer alması gerektiğini ifade etmiştir⁵⁰⁵³. Motraye ise 18. yüzyılın hemen başlarında herhangi bir kitabeyle karşılaşmamasına rağmen kentin birkaç noktasında bazı mermer kalıntılar gördüğünü söylemiştir⁵⁰⁵⁴. Görüldüğü üzere yaptığı tanımlamanın doğruluğuna şüpheyle yaklaşmamız gereken Simeon'un haricinde diğer seyyahlar 18. yüzyılın başlarına kadar Mudanya merkezinde bazı kalıntılarla karşılaşmışlarsa da anlaşıldığı üzere bunlar çok ufak parçalardan ibarettir. Herhangi bir antik yapıya ait bir izin görülmediğinin söylenmesi de bu parçaların yakın civardaki diğer kalıntılardan taşınmış olabileceğini akla getirmektedir. Daha sonraki yıllarda ise seyyahlar Mudanya yerleşiminin içinde hiçbir kalıntının bulunmadığını özellikle vurgulamışlardır. Texier, eski eserlerden herhangi bir izin görülmediğini ve eski limanın yok olduğunu

⁵⁰⁵⁰ Polonyalı Simeon, 2007: 29

⁵⁰⁵¹ Wheler, 1682: 213

⁵⁰⁵² Covel, 1998: 179–180

⁵⁰⁵³ Grelot, 1998: 34–35

⁵⁰⁵⁴ Motraye, 2007: 241

belirtmiştir⁵⁰⁵⁵. Macfarlane diğer seyyahlara göre çok daha fazla biçimde Apamea'yı keşfetme çabası içine girmişse de yine çok az kalıntıyla karşılaşmıştır. Belirttiği üzere bu kalıntılar Mudanya ve ismini Nicor olarak verdiği köyün arasındadır ve büyük bölümünün suların altında kalmış olması seyyahın deniz seviyesinin yükseldiği veya yer seviyesinin çöktüğünü düşünmesine neden olmuştur. Bir diğer tahmini bunların deniz villalarına ait temeller olabileceğidir⁵⁰⁵⁶. Huart eski devirlere ait hiçbir yapının göze çarpmadığını söylemiştir⁵⁰⁵⁷. Eski kente ait kalıntıları ve surları Mudanya'nın dışında gösteren Kınçov şehir içinde ise bir mezarın yerine işaret eden mermer bir sütunun olduğunu söylemişse de bir yapıya ait olduğu anlaşılan bu parçanın başka bir yerden buraya getirilmiş olduğu anlaşılabilir⁵⁰⁵⁸.

Mudanya'da herhangi bir kalıntının bulunmaması ama aynı zamanda antik Apameia kentinin bu bölgede yer aldığı bilinmesi bazı seyyahların bu kenti farklı bir yere konumlandırmasına da neden olmuştur. Mudanya'ya ilk kez geldiğinde burada hiçbir antik kalıntının görülemediğini söyleyen Brenner, Apameia'nın kalıntılarının günümüzde Gemlik sınırları içerisinde kalan⁵⁰⁵⁹ Kurşunlu adlı bir köyde bulunduğunu iddia etmiştir. Brenner her ne kadar bu tür bir fikir ilerisi sürse de burada herhangi bir kalıntıdan söz etmediği için bu fikrinin ne gibi bir kanıta dayandığı belli değildir ve Mudanya'da böylesi bir kalıntıyı keşfedememiş olmasının kendisini bu fikre yönelttiği çok açıktır⁵⁰⁶⁰.

Eski dönemlere ait eserlerin bulunamamasının nedeni Osmanlı Dönemi yerleşiminin doğal olarak eski kent ile aynı yerde kurulmuş olması gerektiğinin düşünülmesiyle kalıntıların burada aranmasıdır. Eski kentin farklı bir yerde bulunabileceğini düşünen ve Mudanya'nın yalnızca birkaç kilometre dışına çıkan seyyahlar ise eski Apameia kentine ait olması muhtemel kalıntıları tespit etmeyi başarmışlardır.

⁵⁰⁵⁵ Texier, 2002: 192

⁵⁰⁵⁶ Macfarlane, 1850b: 67

⁵⁰⁵⁷ Huart, 1978: 16

⁵⁰⁵⁸ Mevsim, 2009: 72

⁵⁰⁵⁹ Kaplanoğlu, 2001: 200

⁵⁰⁶⁰ Brenner, 1824: 99, s.74'deki dipnota atıftır.

Elimizdeki seyahatnameler içerisinde Mudanya dışında bu tür kalıntılardan bahsettiğini gördüğümüz ilk seyyah olan Pococke, Prusias tarafından kurulduktan sonra Apamea adı verilen antik Myrlea kentinin Mudanya'da değil, bu yerleşimin güneydoğusunda Bursa yolunun doğu kısmındaki bir tepenin üstünde yer aldığını söylemiştir. Seyyah üzüm bağları arasında dağınık taş yığınlarının bulunduğunu belirtmiş, ayrıca Mudanya'nın yaklaşık 1 mil kadar doğusunda inşa edilmiş küçük bir köprünün kalıntılarıyla karşılaştığını da söylemiştir⁵⁰⁶¹. Hammer'in verdiği bilgiler de Pococke'nin aktardıklarıyla oldukça uyumludur ve benzer biçimde Mudanya'dan yaklaşık çeyrek fersah mesafede, Bursa'ya giden yolun sağında ve üzüm bağları arasında dağınık durumdaki harabelerin görülebildiğini söylemiştir. Her ne kadar yerli halkın bu harabelere Amapoli adını vermesi kalıntıların Apamea antik kentine ait olduğunu kanıtlamakta ise de Hammer'in aktarımlarından anlaşılabilirdi üzere bunların nasıl bir yapıya ait olduğunu söylemek mümkün değildir. Bunun nedeni tarım arazilerinde toprak kaymalarını engellemek için gelişigüzel yığılan parçalardan ibaret olmalarıdır. Yine de seyyah aralarında çok büyük kesme taş blokların da olduğu bazı kalıntıların surlara ait olduğunu ifade etmiştir⁵⁰⁶². Kinneir, Mudanya'nın eski Myrlea ve Apamea'nın yerine kurulduğunu söylemiş ancak eski kente ait kalıntıların Mudanya yerleşiminin bulunduğu yerde değil, Bursa yolu üzerinde kasabaya yarım mil mesafedeki bir tepe üzerinde görülebileceğini bir dipnotla okuyucularına aktarmıştır⁵⁰⁶³. Vidua, Mudanya'nın antik Apamea olduğunun kasabanın çevresindeki tepelerin üzerinde yer alan sur kalıntılarından anlaşılabilirdiğini ifade etmiştir⁵⁰⁶⁴. Strickland Mudanya'dan kısa bir mesafede Bursa yolu üzerinde sağda kalan bir tepenin üstünde bir palæcastronun veya harabelerinin olduğunun söylendiğini ve bunların Mudanya'nın yakınlarında olduğu bilinen Myrlea yerleşimine ait olabileceğini belirtmiştir⁵⁰⁶⁵. Kınçov Apameia'nın kalıntılarının Mudanya'dan 1,5 km uzaklıkta deniz kıyısında bulunduğunu,

⁵⁰⁶¹ Pococke, 1772: 314–315

⁵⁰⁶² Hammer, 1818: 3–4

⁵⁰⁶³ Kinneir, 1818: 248, dn.

⁵⁰⁶⁴ Balbo, 1834: 122

⁵⁰⁶⁵ Jardine, 1858: 118–119

zeytinlikler arasında eski yapılara ait taş yığınları ve mermer parçalarının görülebildiğini, bir yükselti üzerinde ise eski sur kalıntılarının mevcut olduğunu söylemiştir. Seyyah her ne kadar Kipert'i kaynak olarak kullandığını belirtse de bu yalnızca bu antik kentin isminin tespiti amacıyla yapılan bir alıntıyla sınırlı kalmış olmalıdır⁵⁰⁶⁶.

Bu aktarımlarda dikkat çeken en önemli husus verilen bilgilerin sürekli kısa ve birbirinin benzeri ifadelerden oluşmasıdır. Bu yüzden Pococke ve Hammer'in haricinde diğer seyyahların bu kalıntıları yerinde görüp görmediği konusunda kesin bir fikir ileri sürmek mümkün olamamaktadır. Bazı seyyahlar da başka seyahatnamelerden veya yerel halktan duydukları doğrultusunda burada bazı kalıntıların bulunduğunu öğrenmelerine rağmen bunları keşfetmek konusunda yetersiz kaldıklarını açık biçimde ifade etmişlerdir. Pococke'nin belirttiği üzere kalıntılar doğa tarafından son derece iyi biçimde gizlenen bir yerde bulunmaktadır ve bu yolu kullanan pek çok seyyah olmasına rağmen kalıntıların gözden kaçmasının nedeni de bu durum olabilir⁵⁰⁶⁷. Walker da Mudanya'nın yakınlarında Bursa yolunda üzüm ve zeytin korulukları arasında eski Apamea kentinin kalıntılarının mevcut olduğunu söylediğini belirtmiş, ancak çevrelerinin çok yoğun bitki örtüsüyle kaplanmış olması dolayısıyla bu kalıntıların hiçbirini göremediğini ifade etmiştir⁵⁰⁶⁸.

Şehrin dışında yer alan kalıntılar, burada bir yerleşimin kanıtı olarak alınsa da görüldüğü üzere bunlar herhangi bir yapıyla ilişkilendirilememiş ve yalnızca bazı kalıntıların surlara ait olabileceği iddia edilmiştir⁵⁰⁶⁹. Hammer burada I. Osman tarafından fethedilen bir kalenin bulunduğu ancak fethedilmesinin ardından yıkıldığı bilgisini vermiştir⁵⁰⁷⁰. Jerningham da Apamea'nın kalıntılarının olmasa da en azından kalesinin Mudanya'nın yükseklerinde görülebildiğini söylemiş ve tanımlamalarını da bu kentin savunma yapılarının tarihi paralelinde yapmıştır. Tarihi kaynaklardan

⁵⁰⁶⁶ Mevsim, 2009: 71–72

⁵⁰⁶⁷ Pococke, 1772: 314–315

⁵⁰⁶⁸ Walker, 1886: 122–123

⁵⁰⁶⁹ Hammer, 1818: 4, Balbo, 1834: 122, Mevsim, 2009: 71–72

⁵⁰⁷⁰ Hammer, 1818: 2

yararlanarak yaptığı değerlendirmeler doğrultusunda burada henüz Makedonyalı Philip zamanında dahi çok büyük ve güçlü istihkâmların bulunduğu anlaşılabilirdiğini, Romalıların eline geçmesiyle bu istihkâmların yıkılmış olmasının muhtemel olduğunu söylemiş, ancak 1320 yılında Osmanlı'nın eline geçtiğinde bu kalenin hala mevcut olduğunun düşünülebileceğini ifade etmiştir⁵⁰⁷¹.

Bir zamanların gelişmiş kentlerinin Osmanlı hâkimiyeti altında önemlerini yitirdikleri ve hatta tamamen ortadan kalktıkları, geçmişlerinin görkemini yansıtan eserlerin de bu dönemde yok edildiği görüşü Bursa'da daha çok İznik için ileri sürülen bir fikirdir. Antik dönemlerde önemli bir yerleşim olduğu bilinen Mudanya'da da eski kalıntıların yok edilmesinin sorumlusu olarak Osmanlı'yı suçlayan bazı seyyahlarla karşılaşmaktadır. Bu konuyla ilgili tanımlamalarına "Devşirme Malzeme Kullanımına Bağlı Değerlendirmeler" bölümünde yer verdiğimiz Perrot, ziyaretini gerçekleştirdiği 1857 yılında Mudanya'da inşa edilen rıhtımda Apameia'nın yeni keşfedilen tiyatrosunun parçalarının kullanıldığını söylemiş, aynı bilgi Gallois tarafından da tekrarlanmıştır⁵⁰⁷². Eski dönemlerin büyük kentlerinin Osmanlı yönetimi altında ortadan kalmasının birçok örneği olduğunu söyleyen Jerningham ise Mudanya'da bunu Osmanlı yönetimine değil doğal ve coğrafi değişimlere bağlamıştır⁵⁰⁷³.

16.3. OSMANLI DÖNEMİ ESERLERİ

16.3.1. Camiler

Nüfus yapısı hakkında aktarılan bilgilerden halkının önemli bir bölümünün Müslümanlardan oluştuğu anlaşılacakla birlikte Mudanya'da camilerden bahseden çok az seyyah vardır. Hatta uzaktan görünümüyle tanımlandığı bölümlerde dahi bu yapılara yer verilmemiştir. Yalnızca Hammer

⁵⁰⁷¹ Jerningham, 1873: 207–208, 209–210

⁵⁰⁷² Perrot, 1864: 61, Gallois, 1907: 52

⁵⁰⁷³ Jerningham, 1873: 208–209

1804 yılında üç caminin bulunduğunu⁵⁰⁷⁴; aynı yüzyılın sonlarına doğru Mudanya'ya gelen Renard evlerle birlikte camilerin minarelerinin genel manzarada dikkat çektiğini⁵⁰⁷⁵; Kınçov ise Arnavutköy'den söz ederken burada görülen kilisenin bir Türk kaymakam tarafından yaptırıldığını ve aynı kaymakamın Mudanya'ya da bir cami inşa ettirdiğini söylemiş ancak hiçbiri başka bir ayrıntı vermemiştir⁵⁰⁷⁶.

16.3.2. Evler

Genel kent dokusu tanımlamalarında da değindiğimiz gibi birçok seyahatnamede evlere yer verilmesine rağmen bu tanımlamalar genellikle Mudanya'nın harabeliğini ortaya koymak amacıyla evlerin yıkılmaya yüz tutmuş ve harabe hallerine vurgu yapılmasından ibarettir veya yalnızca ahşap yapılar oldukları bilgisini içermektedir⁵⁰⁷⁷. Yine çok ayrıntılı olmamakla birlikte genel tanımlamalardan farklılık gösteren bilgiler veren seyyahlardan Texier, beyaz evlerin zeytinlik ve bağlarla çevrelendiğini⁵⁰⁷⁸, Barkley, beyaz duvarlara ve kırmızı kiremitlere sahip olduklarını⁵⁰⁷⁹, Renard solgun renklerle boyadıklarını⁵⁰⁸⁰, Gallois ise Mudanya'nın yamaçlarına yayılan renkli evlerin hoş bir görünüm meydana getirdiğini⁵⁰⁸¹ ifade etmiştir. Tanımlamalarını biraz daha ayrıntılı yaptığını tespit edebildiğimiz ender seyyahlardan biri Mudanya'da geceyi bir Rum evinde geçirmek zorunda kalan Pardoe'dur. Seyyah misafir edildiği bu evi sallanan bir merdivenle çıkılan iki katlı ahşap bir yapı olarak tanımlamıştır⁵⁰⁸². Macfarlane evlerin düzgün ve temiz olduğunu söylese de özellikle Müslüman evlerinin birkaç tanesi haricinde çok

⁵⁰⁷⁴ Hammer, 1818: 3

⁵⁰⁷⁵ Renard, 1899: 10

⁵⁰⁷⁶ Mevsim, 2009: 71

⁵⁰⁷⁷ Hammer, 1818: 2, Kinneir, 1818: 248, Balbo, 1834: 122, Levinge, 1839: 239–240, Texier, 2002: 192, Pardoe, 2004: 344, Warsberg, 1869: 93

⁵⁰⁷⁸ Texier, 2002: 192

⁵⁰⁷⁹ Barkley, 1891: 23

⁵⁰⁸⁰ Renard, 1899: 10

⁵⁰⁸¹ Gallos, 1907: 52

⁵⁰⁸² Pardoe, 2004: 287

kötü durumda olduklarını belirtmiştir⁵⁰⁸³. Haeckel, basit görünümlü ahşap yapılar olarak tanımladığı evlerin çift katlı oldukları bilgisini vermiştir⁵⁰⁸⁴. Daskalov da evlerin iki veya üç katlı olduğunu söylemiştir⁵⁰⁸⁵.

Eski adı Giritli olan ve Mudanya'nın eski yerleşim yerini meydana getiren Halitpaşa Mahallesi'nde nispeten korunmayı başarmış eski ahşap evler, seyyahların ayrıntı içermeyen bu tanımlamalarını doğrulayan biçimlere sahiptir. Ayrıca genel kent dokusu tanımlamalarında da değinildiği gibi denize doğru inen bir yamaçta yer almaktadırlar⁵⁰⁸⁶.

16.3.2.1. Mütareke Evi

1923 yılı Temmuz ayında Mustafa Kemal ile Ankara'da bir görüşme yapmak isteyen Isaac Frederick Marcossou, Mudanya Konferansı'nın bir zamanlar harita üzerinde yalnızca belirsiz bir nokta halinde olan bu küçük köye tüm dünyanın dikkatini çektiğinden bahsetmiş⁵⁰⁸⁷ ve bu önemli olayın gerçekleştiği binayı da görmek istemiştir. Bu evle ilgili seyahatnamelerde tespit edebildiğimiz tek anlatımı yapmış olan Marcossou yalnızca rıhtımın yanında küçük bir taş ev olarak tanımladığı yapının bu tarihlerde bir Türk ailesine ikametgâh olarak hizmet verdiği bilgisini aktarmıştır:

“Harlington ve İsmet'in tarihi konferanslarını gerçekleştirdikleri rıhtımın hemen yanındaki küçük taş evi bir Türk ailesi tarafından işgal edilmiş ve çocukların doldurup taşırdığı bir biçimde buldum⁵⁰⁸⁸.”

19. yüzyılın sonlarında Art Nouveo tarzında inşa edilmiş olan ve 400 m² lik bir alanı kaplayan ev bodrum ve çatı katı dışında iki katlı olup on üç oda ve iki büyük salondan oluşmaktadır. Rus asıllı Aleksandr Ganyanov'a ait olan ev daha sonra Hayri İpar tarafından satın alınarak onarılmış, 1937

⁵⁰⁸³ Macfarlane, 1850b: 59

⁵⁰⁸⁴ Haeckel, 1873: s.y.

⁵⁰⁸⁵ Mevsim, 2009: 98

⁵⁰⁸⁶ Haşal, 2007: 101

⁵⁰⁸⁷ İsmet İnönü ve Charles Harrington arasında imzalanan bu anlaşmanın Mudanya'yı meşhur eden bir olay olduğuna yönelik aktarımları başka seyahatnamelerde de görmekteyiz. Elston, 1923: 195

⁵⁰⁸⁸ Marcossou, 1938: 160

yılında Mudanya Belediyesi'ne bağılı bir müzeye dönüştürülmüş, 1959 yılında ise Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne devredilmiştir. Günümüzde Mütareke Evi Müzesi olarak hizmet vermektedir⁵⁰⁸⁹.

16.3.3. Gümrük Evi

Seyyahların da sık sık üzerinde durdukları gibi Mudanya, Bursa'nın limanı olarak görev yapan bir yerleşimdir ve özellikle ticari faaliyetlerdeki yeri dolayısıyla dikkat çekmektedir⁵⁰⁹⁰. Bu özelliği de burada gümrük kontrollerinin yapıldığı özel bir yapının kurulmasına neden olmuştur. İlk olarak Covel yerleşimde dikkat çeken yapılar arasında gümrük evlerini de saymıştır⁵⁰⁹¹. 18. yüzyılın hemen başlarında Mudanya'ya gelen ve bu yerleşimin ticari önemine değinen Egmont ve Heyman İstanbul ve diğer yerlerden Asya'ya sevk edilen ürünler için bir gümrük evine sahip olduğunu söylemişlerdir⁵⁰⁹². Hammer da böylesi bir gümrük evinin mevcudiyeti hakkında bilgi vermiş, ticari önemiyle bağlantılı biçimde Mudanya için bu yapının oldukça gerekli olduğunu belirtmiş, konumunu da denizden karaya çıkılan yerin yani iskelenin hemen yanı olarak vermiştir⁵⁰⁹³. Fontanier ise ziyaretini gerçekleştirdiği 1821 yılında gümrük evinin halen mevcut olduğunu öğrenmemizi sağlayan kısa bir tanımlamada bulunmuştur⁵⁰⁹⁴. Bu tanımlamalar gümrük evi hakkında hiçbir ayrıntı içermese de en azından yüzlerce yıl boyunca mevcudiyetini devam ettiren önemli bir yapı olarak görev yaptığını öğrenmemizi sağlamaktadırlar.

⁵⁰⁸⁹ Haşal, 2007: 102

⁵⁰⁹⁰ Chishull, 1993: 69, Dearborn, 1819: 30, Thourenel, 1840: 419, Benjamin, 1857: 107, Renard, 1899: 10, Coufopoulos, 1895: 182

⁵⁰⁹¹ Covel, 1998: 179

⁵⁰⁹² Egmont, Heyman, 1759: 191.

⁵⁰⁹³ Hammer, 1818: 2

⁵⁰⁹⁴ Fontainer, 1829: 84

16.3.4. İpek Fabrikaları

Bursa il merkezinde birçok örneğiyle karşılaştığımız ve neredeyse tamamı gayrimüslimler veya Avrupalı tüccarlara ait olan ipek fabrikalarından Mudanya'da da bulunduğu seyyahların aktarımlarıyla kanıtlamaktadır. İlk olarak Perrot ismini Bay Roche olarak verdiği bir Fransız'a ait iki fabrikanın mevcut olduğunu belirtmiş, bu kişinin evinin bitişiğinde yer alan ancak ziyaretini gerçekleştirdiği tarihte faaliyette olmayan bir fabrika hakkında da kısa bilgiler vermiştir:

“Buraya ilk başta bir şeyler satın almak için gelmiş olan Bay Roche, şimdi yıllardan beri bu memlekete tamamen yerleşmişti. Burada bir ev inşa etmiş ve bir kadın ve mobilyalar araştırmak için Fransa'ya gitmişti. Burada iki iplik fabrikasına sahipti ve bir üçüncüsü de bir diğer Fransız tüccar olan Bay Séon'un ortaklığında Bursa'da idi. Evine bitişik olarak ziyaret ettiğimiz fabrikasında altmış teknesi bulunuyordu fakat şu anda burada çalışılmıyordu⁵⁰⁹⁵.”

Perrot'dan yaklaşık kırk yıl sonra Mudanya'ya gelen Kınçov ise ipekçiliğin oldukça geliştiği Mudanya'da bir tanesi bir Fransız'a diğeri de bir Rum'a ait iki ipek fabrikasının bulunduğu bilgisini vermiştir:

“Mudanya çevresinde de ipekçilik çok gelişmiştir. Bu kasabada, biri bir Fransız'a, öteki de Rus uyruklu bir Rum'a ait olan iki ipek eğirme fabrikası vardır⁵⁰⁹⁶.”

Seyyahlar bu yapıların mevcudiyetleri haricinde bir bilgi aktarmasalar da genel biçimleri ve çalışma şekillerinin Bursa'da karşımıza çıkan örneklerdeki gibi olması muhtemeldir ve görüldüğü üzere yine benzer biçimde yabancı tüccarlar tarafından işletilmektedirler.

⁵⁰⁹⁵ Perrot, 1864: 60–61

⁵⁰⁹⁶ Mevsim, 2009: 71

16.3.5. İskele

Deniz ulaşımında önemli bir yeri olan Mudanya'nın kıyıları teknelerin yanaşmasına uygun olmadığından denizin içine doğru uzanan bir iskele inşa edilmesi gerekmiştir. Çok dikkat çekici bir özelliğe sahip olmamasına rağmen yine de bazı seyahatnamelerde bu iskeleden bahsedildiğini görmek mümkündür. 1804'de burada bulunan Hammer, Mudanya'nın karaya çıkmak için uygun yerler veya iskele merdivenlerinden yoksun olduğunu söylemiştir. Bu tanımlama ilk başta bu tarihlerde bir iskelenin mevcut olmadığını akla getirirse de seyyahın asıl olarak merdivenleri bulunmaması dolayısıyla iskeleyi bu görevi yerine getirecek uygunlukta bulmadığını kastettiği anlaşılmaktadır⁵⁰⁹⁷. Brassey de iskelenin kötü durumunu, eski ve dokunulduğu anda kopacak derecede çürümüş bir merdivene sahip olduğunu söyleyerek ortaya koymuştur:

“Karaya bir hayli zorluk çekerek çıktık çünkü çok ağır bir deniz akıntısı vardı ve iskeledeki yüksek, eski ve çürümüş merdivene dokunduğumuz zaman parmaklıklar kopuyordu... Kasabanın pis ve çekici olmayan sokakları kıyıda uzun süre kalma isteği uyandırmıyordu ve karanlık olduğunda yata döndük. Yeniden gemiye binmek zor bir işti, deniz yükselmişti, dalgalar çürümüş merdivenin yarısından daha fazlasına ulaşıyordu ve çok nahoş bir biçimde kayığımızı savuruyordu⁵⁰⁹⁸.”

Barkley iskeleyi sahilden düz biçimde uzanan ve herhangi bir muhafazası bulunmayan ahşap bir yapı olarak tanımlarken Renard yalnızca denizin içinde uzandığını söylemiştir:

“Küçük bir ahşap iskele suyun içinde uzanır⁵⁰⁹⁹. ”

⁵⁰⁹⁷ Hammer, 1818: 2

⁵⁰⁹⁸ Brassey, 1880: 90, 91

⁵⁰⁹⁹ Renard, 1899: 10

16.3.6. İstasyon Binası

Mudanya ve Bursa arasında kurulan demiryolu hattı ulaşımı oldukça rahatlatmış ve İstanbul'dan Bursa'ya yapılan yolculukları arttıran bir gelişme olmuştur. Bu hattın üzerinde kurulan istasyon binaları da demiryolunun kullanıma açılmasından itibaren seyahatnamelerde yer almaya başlamıştır:

“İlk istasyon iskelededir. Daha sonra Kuru adındaki bir istasyona gelinir. Tren Yolu Kaplıcalar istasyonundan sonra Gemlik yolunu aşılıp, Bursa'ya gelir⁵¹⁰⁰.”

Renard Mudanya'da yer alan bu istasyonun beyaz duvarları olan kiremit örtülü temiz ve düzgün bir bina olduğu söyleyerek çok genel özellikleriyle de olsa mimari tanımlamasını yapan tek seyyah olmuştur:

“Demiryolu istasyonu iskelenin yanındadır. Beyaz duvarları ve kiremit örtülü çatısıyla temiz ve düzgün bir bina. Avlusu ise hamallar, boş gezenler, tüccarlar, taşların üzerine çömelmiş ve vagonlarda yığılmış olan yolcuların gelip gidişleriyle kendilerini eğlendiren Türk kadınları, tren boyunca yavaşça yürüyerek şerbetlerini, keklerini ve meyvelerini satmak için bağırarak satıcılar ile tıka basa doluydu⁵¹⁰¹.”

Bu bilgi dışında seyyahların aktarımlarından yalnızca gemilerin yanaştığı iskelenin hemen yanında yer aldığı öğrenilebilmektedir⁵¹⁰².

16.3.7. Konaklama Mekânları⁵¹⁰³

Asıl ziyaret amacını meydana getirmemesi ve büyük oranda yalnızca İstanbul-Bursa arasında yolculuk yapanların uğradığı bir yer olması dolayısıyla seyyahlar Mudanya'da konaklamayı çok fazla tercih etmemiştir. Bursa'ya gitmek için İstanbul'dan gelinir gelinmez atlara ve atlı arabalara binilen, benzer biçimde İstanbul'a gitmek isteyenlerin de gecikmesizin bir

⁵¹⁰⁰ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 153.

⁵¹⁰¹ Renard, 1899: 10

⁵¹⁰² Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 153, Renard, 1899: 10, Mevsim, 2009: 98

⁵¹⁰³ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-131

kayık kiralararak yola çıktıkları bir yer olan Mudanya, 19. yüzyılın sonlarında sefer saatlerini birbirine göre ayarlayan tren ve vapurların ortaya çıkmasıyla tamamen ihmal edilmiştir. İlgi çekici tarihi ve doğal güzelliklerden yoksun olması ise seyyahların yalnızca mecburiyet durumlarında burada vakit geçirmesini ve nadiren konaklamasını beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte Osmanlı hâkimiyetine girdiği yıllardan itibaren Bursa'nın limanı olması nedeniyle ticari açıdan büyük önemi olan Mudanya'da her dönem han ve benzeri konaklama yapıları mevcut olmuştur. Bir bütün olarak sahip olduğu mimari eserler hakkında çok az tanımlamaya rastlanan seyahatnamelerden de Mudanya'nın konaklama mekânları hakkında diğer yapılara göre daha fazla ve nispeten ayrıntılı bilgiler edinilebilmektedir. Bu bilgilerin bir kısmı yalnızca böylesi bir yapının seyyahların ziyaret ettikleri tarihlerde mevcut olduğunu ortaya koysa da, en azından Bursa'da olduğu gibi Mudanya'da da konaklama ihtiyaçlarının farklı biçimlerde giderildiği öğrenilebilmektedir.

Mudanya'da bulunan konaklama yapılarından ilki hanlardır. İlk olarak 1588 yılında Lubenau Mudanya'da bir kervansaraydan söz etmiştir⁵¹⁰⁴. Yolcuların geceyi geçirmesi amacıyla kullanılan bir hanın 17. yüzyılın başlarında varlığını devam ettirdiğini Stochove'un aktarımı kanıtlamaktadır⁵¹⁰⁵. Daha sonra yine aynı yüzyıl içerisinde Wheler, küçük odalara ayrılmış, iki katlı çok güzel bir yapı olarak tanımladığı bir handa konakladığını söylemiştir⁵¹⁰⁶. Covel da dikkat çeken yapılar arasında görkemli bir hanın yer aldığını söylemiş ancak verdiği bilgiler bu aktarımıyla sınırlı kalmıştır⁵¹⁰⁷. Carreri hanın rahat odalara sahip olduğu, ortasında bir çeşmenin bulunduğu bilgilerini vermiştir⁵¹⁰⁸. Egmont ve Heyman'ın tanımlamalarına göre konakladıkları han dörtgen biçimli geniş bir yapıdır⁵¹⁰⁹. Pococke ise yalnızca geldiği tarihlerde Mudanya'da bir hanın mevcut olduğunu anlamamızı sağlayan bir bilgi vermiştir⁵¹¹⁰. Hammer, 19. yüzyılın

⁵¹⁰⁴ Lubenau, 2012: 506

⁵¹⁰⁵ Stochove, 1650: 178

⁵¹⁰⁶ Wheler, 1682: 213

⁵¹⁰⁷ Covel, 1998: 179

⁵¹⁰⁸ Carreri, 1808: 116

⁵¹⁰⁹ Egmont, Heyman, 1759: 191.

⁵¹¹⁰ Pococke, 1772: 315

başlarında burada üç hanın bulunduğunu aktarmıştır. Seyyah her ne kadar bunları tüccarların mallarını depoladıkları yerler olarak tanımlasa da Bursa örneğindeki gibi konaklamalara da hizmet verdikleri muhtemeldir⁵¹¹¹. Vidua'nın atların bulunduğu ahırın üstünde açık odalardan ibaret bir yer olarak tanımladığı yapı da bir han olmalıdır⁵¹¹². 19. yüzyıl, seyyahların bir bütün olarak Osmanlı hanlarını kötüledikleri ve kendi standartlarına uygun yerler olarak görmedikleri bir dönemdir. Walsh kaldığı yerin Asya'daki hanların en korkuncu olduğunu söylemiş, konaklamaları için tahsis edilmiş odayı harabe bir durumda, hiçbir eşyanın bulunmadığı, her yerinde haşaratların görüldüğü pis bir yer olarak tanımlamıştır⁵¹¹³. Texier de Mudanya'daki konaklama yerinden bahsederken bunun çok kötü yönetilen bir yer olduğunu söylemiştir⁵¹¹⁴.

Bazı seyyahlar ise Mudanya'nın ahalisinden birisinin evinde konaklayarak geceyi geçirdiklerini belirtmişlerdir. Bu tür açıklamalar hanların mevcut olmadığını değil, büyük oranda, başka yerleşimlerde de örneklerini gördüğümüz gibi, Mudanya halkından bazı kişilerin kendi dininden birisini ağırlama arzusunu gösterir. Macarius'un Mudanya'nın dindar Hıristiyanları tarafından misafir edildiğini⁵¹¹⁵, Lucas'ın tanıdığı bir Yahudi'nin kendisini götürdüğü dindaşının evinde geceyi geçirdiklerini⁵¹¹⁶ söylemesi bu durumun kanıtlarıdır. Yine anlatımlarından anlaşılabilirdi üzere Chishull'un bir Yahudi'nin evinde ağırlanması⁵¹¹⁷, Turner'in de Rum piskoposu tarafından yine başka bir mekâna gereksinim duyulmayacak biçimde misafir edilmesi benzer durumlara işaret eder⁵¹¹⁸. Mudanya'ya ilk kez geldiğinde bir kahvehanede geceyi geçiren Hamilton bir sonraki ziyaretinde Rum mahallesinde bir evde konakladığı bilgisini vermiştir⁵¹¹⁹. Macfarlane 1848'de

⁵¹¹¹ Hammer, 1818: 3

⁵¹¹² Balbo, 1834: 122

⁵¹¹³ Walsh, 1836: 214

⁵¹¹⁴ Texier, 2002: 192

⁵¹¹⁵ Paul of Aleppo, 1836: 12

⁵¹¹⁶ Lucas, 1714a: 376.

⁵¹¹⁷ Chishull, 1993: 69

⁵¹¹⁸ Turner, 1820: 154

⁵¹¹⁹ Hamilton, 1842b: 84.

bir İtalyan'ın evinde misafir olduklarını belirtmiştir⁵¹²⁰. Perrot, geceyi geçirdikleri yerin burada uzun zamandan beri yaşayan hemşerisi Bay Roche'un evi olduğunu söylemiştir⁵¹²¹. Yalnızca Walsh, bir Rum'un evinde kalmasının nedeni olarak konaklamayı düşündüğü hanın kötü durumunu göstermiş yani alternatif arayışı nedeniyle bir eve misafir olmak zorunda kalmıştır⁵¹²². Pardoe, ellerindeki bir belge veya tavsiye mektubuyla yapılan konaklamaların bir örneğini ortaya koyar biçimde Rum piskoposuna bir mektup getirdiğini ancak bu kişinin o sırada evinde bulunmaması dolayısıyla burada geceleyemediklerini söylemiştir. Seyyah içinde bulunduğu zor duruma rağmen yine de bir handa değil, ahalisinden bir Rum'un evinde geceyi geçirmeyi tercih etmiştir⁵¹²³.

19. yüzyıldan itibaren Bursa'nın diğer yerleşimlerinde olduğu gibi Mudanya'da da konaklama amacıyla hizmet veren kahvehanelerle karşılaşılır. Stuart, Mudanya'ya ilk geldiğinde kahvehaneye de girmiş olmasına rağmen bu yerin böylesi bir işlevi olduğuna dair bir ipucu vermemiştir. Ancak dönüş yolunda bir kez daha buraya uğrayan seyyah bu kez kahvehanenin verandasında uyduklarını söylemiştir⁵¹²⁴. Strickland konakladıkları yeri kahvehanenin bir bölümü olarak adlandırmıştır⁵¹²⁵. Yol arkadaşı Hamilton ise ismini ağırlama evi olarak vermiş olmakla birlikte tanımlamalarından Strickland'ın de doğruladığı gibi bir kahvehaneden bahsettiği anlaşılmaktadır. Seyyah oldukça basit bir düzenlemesi olduğunu söylediği bu yerin yaklaşık 1 metre yüksekliğinde ve 2,5 metrelik çıkıntı meydana getiren bir basamakla çevrelendiğini ve bir parmaklıkla ayrı bölümlere ayrıldığını söylemiştir. Belirttiği üzere her bölümde ayrı yolcu grupları vardır ve bu kişiler için özel düzenlemelerin olmadığı da seyyahın hepsinin yanlarında getirdikleri kilimlerin üzerine yayıldıklarını söylemesinden anlaşılmaktadır. Seyyah bu kalabalıktan hoşlanmadığı için kahveciden küçük ama boş bir odayı temin edebildiklerini ve burayı kilimler ve yataklarla rahat

⁵¹²⁰ Macfarlane, 1850b: 57

⁵¹²¹ Perrot, 1864: 60

⁵¹²² Walsh, 1836: 214

⁵¹²³ Pardoe, 2004: 286–287

⁵¹²⁴ Stuart, 1854: 51, 55

⁵¹²⁵ Jardine, 1858: 108

bir hale getirdiklerini belirtmiştir⁵¹²⁶. Böylesi bir şans bulamayan Howard ise kahvehanenin kalabalığında geceyi geçirmek zorunda kalmıştır⁵¹²⁷.

Pardoe'nun Mudanya'da kendileri için bir ev tutulduğunu⁵¹²⁸, Beafort'un da kirli ve haşaratlarla dolu olduğu için konaklamaya elverişli olmamakla birlikte kendilerine bir oda tahsis edildiğini⁵¹²⁹ söylemesi ise 19. yüzyıldaki konaklama biçimlerinin farklı örneklerini ortaya koymaktadır.

1864 yılında Mudanya'ya gelen Warsberg Mudanya'nın konaklama mekânlarının gelişimiyle ilgili çok önemli bir bilgi olarak özellikle Avrupalı seyyahların konaklaması için döşenmiş ancak yataklar haricinde herhangi bir şeye sahip olmayan, üç odadan oluşan küçük bir otelin, ziyaret tarihinin kısa bir süre öncesinde inşa edilmiş olduğu bilgisini vermiştir. Otelin önünde denizin içine doğru uzanan bir terasın bulunduğunu söylemesi bu yapının konumuyla ilgili bir ipucu olarak da alınabilir⁵¹³⁰. 19. yüzyılın sonlarına doğru da Kınçov, bir Rum tarafından işletilen bir konaklama yerinden bahsetmiştir. Seyyahın bu yerin özel bir şahsa ait olduğunu söylemesinin haricinde yemek ve konaklama için para alındığını belirtmesi burasının bu yıllarda Bursa'da da sayıları oldukça artan otellerden biri olduğunu göstermektedir⁵¹³¹.

16.3.8. Medrese

Mudanya'ya yer verdiğini gördüğümüz seyyahlardan yalnızca Hammer, yerleşimin genel tanımlamasını yaptığı bölümde diğer yapılarla birlikte burada Türklere ait bir okulun bulunduğu bahsetmiş ancak ayrıntı vermemiştir. Yine de bu kısa tanımlaması dahi en azından bu yıllarda Mudanya'da bir medresenin mevcut olduğunu ortaya koyması açısından önemlidir⁵¹³².

⁵¹²⁶ Hamilton, 1842a: 69.

⁵¹²⁷ Howard, 1855: 35

⁵¹²⁸ Pardoe, 2004: 341

⁵¹²⁹ Beaufort, 1874: 544

⁵¹³⁰ Warsberg, 1869: 95–96

⁵¹³¹ Mevsim, 2009: 72

⁵¹³² Hammer, 1818: 3

16.3.9. Türbe (?)

Yalnızca Stochove'un seyahatnamesinde karşımıza çıkan bir yapıdır. Seyyahın bu yapıyı aziz olarak görülen bir dervişin gömülü olduğu kubbeli küçük bir şapel olarak tanımlaması bir türbeden bahsettiğini göstermektedir:

“Tüm gece boyunca denizde yol aldıktan sonra, sabah Nicomedie Körfezi'ni geçtiğimizi fark ettik ve karadan esen rüzgârlarla birlikte Chio'nun Körfezi'ne girdik. Burada, Türk oldukları anlaşılan kayıkçılarımız kendi aralarında bir aziz olarak şöhrete sahip dervişlerinden birisinin gömülü olduğunu söyledikleri kubbeli küçük bir şapelin bulunduğu yerde sahile çıktılar. Dualarını ettikten sonra rüzgârı yitirdiğimizden dolayı körfezi küreklerle geçtik ve akşam Mudanya'ya ulaştık⁵¹³³.”

Mudanya Körfezi'nde ve Mudanya'ya yakın bir yerde ve aynı zamanda deniz kıyısında olduğu öğrenilebilmekle birlikte tam konumunu veya kime ait olduğunu belirleyebilmek mümkün olmamıştır.

16.3.10. Gayrimüslim Yapıları⁵¹³⁴

Mütareke öncesinde Mudanya'nın büyük oranda Rumların ikamet ettiği bir yerleşim olduğu ve 1922 yılı civarında Türklerin yalnızca kırk beş haneden oluştuğu bilinmektedir⁵¹³⁵. Seyyahlar da bu gerçekle paralel biçimde en fazla Hıristiyan Rumların mevcudiyeti üzerinde durmuş⁵¹³⁶ ve nüfusunun önemli bir bölümünü oluşturduklarından bahsetmiş⁵¹³⁷, hatta bazıları Rumları Mudanya'nın tek ahalisi olarak göstermiştir⁵¹³⁸. Bu durum doğal olarak Mudanya'da Rumlara ait en azından bir kilisenin mevcut olması gerektiğinin

⁵¹³³ Stochove, 1650: 177

⁵¹³⁴ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-132

⁵¹³⁵ Haşal, 2007: 101

⁵¹³⁶ Covel, 1998: 179, Grelot, 1998: 35, Lucas, 1714b: 375, Motraye, 2007: 240, Pococke, 1772: 314, Brenner, 1824: 13, Dearborn, 1819: 30, Turner, 1820: 154, Fontainer, 1829: 84, Levinge, 1839: 239–240, Murray, 1854: 183, Busch, 1870: 148, Mevsim, 2009: 70

⁵¹³⁷ Polonyalı Simeon, 2007: 29, Egmont, Heyman, 1759: 191, Hammer, 1818: 3, Joanne, Isambert, 1861: 497, Haeckel, 1873: s.y, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 210.

⁵¹³⁸ Wolff, 1829: 317, Mevsim, 2009: 16, Playfair, 1890: 99

kanıtıdır ve seyahatnameler bu kiliseler hakkında detaylı olmamakla birlikte bazı bilgilerin edinilebildiği kaynaklardır.

Rum kiliseleri hakkında bilgi verdiğini gördüğümüz ilk seyyah 1652 yılında burada bulunan Macarius olup sayılarının yaklaşık yirmi olduğunu söylemiştir. Belirttiği üzere bunlardan biri Meryem'in Göğe Yükselişi Kilisesi'dir. Bunun dışında başpiskopos sarayı içinde yer alan ve altında bir su kaynağı bulunan İlahi Tezahür Kilisesi'nin kutsal dağ ve üzerinde yer alan manastırların resimleriyle bezenmiş olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Aziz Theodorus ve Aziz George isimli kiliseleri de ziyaret ettiğini, ancak mevsimin elverişsizliği nedeniyle hemen denize açılmaları gerektiğinden geri kalan kiliseleri ziyaret edecek fırsatı bulamadıklarını ifade etmiştir⁵¹³⁹. Covel da Macarius'un bu aktarımını adeta doğrular biçimde asıl olarak sayılarının daha fazla olduğunu ancak bazılarının terk edildiği ve harabe hale geldiklerini söylemiş hala kullanımda olanların sayısını ise sekiz olarak vermiştir. Seyyah bunlar arasında Aziz Constantin ve Aziz Theodorus kiliselerini de ziyaret ederek bazı bilgiler vermiştir⁵¹⁴⁰. Egmont ve Heyman yalnızca ahalisinin büyük bölümünü Hıristiyanların oluşturmasından dolayı birkaç Rum kilisesinin bulunduğunu söylemişlerdir⁵¹⁴¹. Pococke yaklaşık yedi yüz Rum ailesi için yedi kilisenin bulunduğu bilgisini vermiştir⁵¹⁴². Kınçov ise 19. yüzyılın sonlarında Rumların bakımlı ve küçük bir kiliseye sahip olduklarını söylemiştir. Ayrıca Arnavutköy mevkisinden bahsederken bu dönemlerde otuz evden oluşan küçük bir Hıristiyan köyü olan bu yerin çevresinde küçük kiliselerin bulunduğunu, bu köydeki kilisenin de bir Türk kaymakamının girişimleriyle inşa edildiğini belirtmiştir⁵¹⁴³.

Mudanya'da bir zamanlar Ermenilerin de yaşadığı bilgisi az sayıda seyahatnamede karşımıza çıkmaktadır⁵¹⁴⁴. Simeon'un belirttiği üzere birkaç

⁵¹³⁹ Paul of Aleppo, 1836: 12

⁵¹⁴⁰ Covel, 1998: 177–179, 179, 181

⁵¹⁴¹ Egmont, Heyman, 1759: 191.

⁵¹⁴² Pococke, 1772: 314

⁵¹⁴³ Mevsim, 2009: 71

⁵¹⁴⁴ Polonyalı Simeon, 2007: 29, Motraye, 2007: 240

haneden oluşan Ermenilerin bir de papazları olmasına rağmen kiliseleri bulunmadığından ibadetlerini bir evin içerisinde gerçekleştirmektedirler⁵¹⁴⁵.

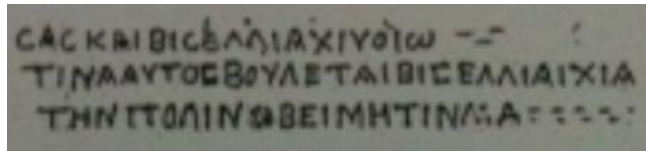
Bazı seyyahlar Mudanya'da Yahudilerin bulunduğu bilgisini vermişlerdir⁵¹⁴⁶. Ancak anlaşıldığı üzere sayıları Müslüman ve Hıristiyanlara göre daha azdır ve ibadet mekânları hakkında bilgi veren bir seyyahı tespit edebilmek mümkün olmamıştır.

16.3.10.1. Aziz Constantin Kilisesi

Bu kiliseden bahsettiğini gördüğümüz tek seyyah Covell'dir. Ancak daha çok burada bulduğu devşirme malzemelere dayalı bir anlatım yaptığı için seyahatnamesi kilise hakkında detaylı bilgilerin edinilebileceği bir içeriğe sahip değildir:

“31 Ekim/ 10 Kasım'da, Mudanya'ya ulaştık. Aziz Constantin Kilisesi'nde, mabedin hemen girişinde eksik (veya kısmen gizlenmiş) bir taşın üzerinde şunu okuduk:

Fig. b 26

Arkadaki ilk oturma yerinin hemen yakınlarında aşağıdaki yer alıyordu.

Fig. b 27

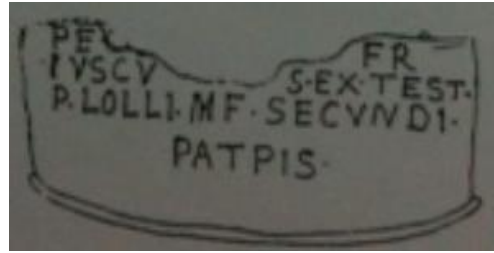

⁵¹⁴⁵ Polonyalı Simeon, 2007: 29

⁵¹⁴⁶ Lubenau, 2012: 482, Grelot, 1998: 35, Lucas, 1714b: 375, Chishull, 1993: 69, Motraye, 2007: 240, Dearborn, 1819: 30

Bu kilisenin papazı, son derece nazik bir Giritliydi; ismi ise Réthymno'lu Mélétiós.... idi. Bize bir bardak eski kırmızı Mudanya şarabı verdi. O kadar güzeldi ki seve seve bunu Smyrna şarabına tercih edebilirdim. Kilise kapısının hemen dışında, kuzey kenarda bir sütun ya da stelin ters çevrilmiş alt parçası duruyordu, kırık parçası zemine gömülmüştü; zemini temizleyerek, orada bulabildiğimiz tamamı olan bu yazıyı okuduk.

Fig.b 28

Rahiplerin avlusunda, güney yönünden gelirken bir kuyunun ağzında bir sütun başlığı bulunuyor. Fakat bir önceki parçaya ait olamayacak kadar büyük; çevresi bir defne çelengi ile sarmalanmış. Üstteki sarmallar içinde bir Yunus'un üzerinde Arion veya Triton'un dört figürü, sarmalların altında ise ayakta duran dört yontu var. Taş çok fazla yıpranmış bu yüzden daha detaylı inceleme konusunda merakımı cezpt etmedi⁵¹⁴⁷.”

16.3.10.2. Aziz Theodore Kilisesi

Bu kiliseden ilk bahseden seyyah olan Macarius sadece ismini vermiştir⁵¹⁴⁸. Daha sonra Covell da bir kez daha ele almış olmakla birlikte kilise hakkındaki aktarımı yalnızca bu yıllardaki mevcudiyetini ortaya koymaktadır:

“Aziz-Theodore'un papazı André. Tamamı biraz İtalyanca konuşuyorlar, son derece nazikler; bana şarap vs. gönderdiler⁵¹⁴⁹.”

⁵¹⁴⁷ Covell, 1998: 177–179

⁵¹⁴⁸ Paul of Aleppo, 1836: 12

⁵¹⁴⁹ Covell, 1998: 181

16.3.10.3. Rum Okulu

Hammer genel kent dokusu hakkında yaptığı tanımlamada 19. yüzyılın başlarında Türklerin yanında Rumların da bir okula sahip olduğunu öğrenmemizi sağlayan bir bilgi aktarmıştır⁵¹⁵⁰. Kınçov ise 19. yüzyılın sonlarına doğru Rumların hem kız hem de erkek okulları olduğunu söylemiştir⁵¹⁵¹.

16.3.10.4. Başpiskopos Konağı

Macarius, Mudanya'nın kiliseleri hakkında bilgi verirken bu kiliselerden birinin konumu olarak Başpiskopos Sarayı'nın içini göstermiştir⁵¹⁵². Bu bilgi sayesinde henüz 17. yüzyılın ortalarında mevcudiyetini öğrendiğimiz, Bursa Başpiskoposu'nun ikametgâhı olan ve bazen saray bazen de konak olarak adlandırılan bu yapı hakkındaki bahislere sonraki yıllarda da rastlanmaktadır. 18. yüzyılda Pococke, yılın büyük bir bölümünü Mudanya'da geçirdiğini söylediği Bursa başpiskoposuyla ilgili bilgi verirken geceleme için gittiği anda bu kişiye bir mektup yazdığını ve başpiskoposun da kendisine şarap ve erzak gönderdiğini söylemiştir⁵¹⁵³. 19. yüzyılda ise ilk olarak Dearborn, Bursa'nın başpiskoposunun Mudanya'da bir konağı olduğunu belirtmiş⁵¹⁵⁴, Turner Mudanya'da iken Bursa'nın Rum piskoposu tarafından ağırlandıklarını ve bu kişinin dönüşümlü olarak sırasıyla iyi bir eve sahip olduğu bu yerde ve Bursa'da ikamet ettiğini belirtmiştir⁵¹⁵⁵. Pardoe ise bu konağın yalnızca mevcut olduğunu söylemekle yetinmemiş ve içeriye girmesinin de avantajıyla hakkında bilgi de vermiştir:

“Azametli mermer basamakları ve arabesk boyamalarıyla eski konak çok hoşumuza gitti; önlerinden geçtiğimiz dairelerin hepsinde ruhani bir

⁵¹⁵⁰ Hammer, 1818: 3

⁵¹⁵¹ Mevsim, 2009: 70

⁵¹⁵² Paul of Aleppo, 1836: 12

⁵¹⁵³ Pococke, 1772: 314, 315

⁵¹⁵⁴ Dearborn, 1819: 30

⁵¹⁵⁵ Turner, 1820: 154

alacakaranlık hüküm sürüyordu. Üstümdeki yol yorgunluğuna ve bezginliğe rağmen, ekselanslarına hizmet eden ciddi görünümlü papazlarla dolu bu odalar, Doğu'da yüksek mevkilerdeki kişilerin evlerinde hep rastladığım cicili bicili ve parlak eşyadan çok daha fazla ilgimi çekti. Başpiskopos bizi en üst kata çıkan merdivenlerin başında bizzat karşıladı; elini öpmemizden sonra, bizi kabul odasına götürdü. Bu geniş ve loş dairenin duvarları gösterişli boyalar ve ahşap oymalarla kaplıydı. Üç tarafı çevreleyen ve mor kumaş döşenmiş bir sedir vardı. Huzura kabul edilen din adamlarının rahatı için, odaya daha alçak ikinci bir sedir konmuştu⁵¹⁵⁶.”

16.4. MUDANYA'YA BAĞLI KÖYLER

16.4.1. Aydınpınar

Macfarlane Mudanya'ya giden yolu üzerinde uzaktan gördüğü bu yere uğramamış, yalnızca büyük bir Yunan köyü olduğunu ve yıllardır hiçbir Türk'ün burada yaşamadığını söylemiştir⁵¹⁵⁷.

16.4.1.1. Ayazma

Macfarlane Bursa'dan Mudanya'ya giden yolu üzerinde bir ayazma ile karşılaşmıştır. Seyyah duvarları ve çatısıyla küçük bir kiliseye benzediğini söylediği ayazmanın bulunduğu bu noktada her yıl 3–4 gün süren büyük bir festival düzenlendiği bilgisini de vermiştir. Bursa-Mudanya yolu üzerinde yer almasının haricinde ayazmanın konumuyla ilgili verdiği tek ipucu hemen yanında olmasa da yolun solunda günümüzdeki ismi Aydınpınar olan Misopolis Köyü'nün bulunduğunu söylemesidir:

“Duvarları ve çatısı bulunan, küçük bir kilise görünümünde bir ayazma, yani Yunanlıların kutsal çeşmesinin bulunduğu yerden geçtik. Her yıl üç ya

⁵¹⁵⁶ Pardoe, 2004: 341–342

⁵¹⁵⁷ Macfarlane, 1850b: 57

da dört gün burada büyük bir festival düzenlenir. Vadinin tam karşısında, tepelerin arasında, bizim solumuzda vadinin yaklaşık olarak tamamına sahip olup onu eken insanların ikamet ettiği büyük Yunan Missopolis [Aydınınar] köyü vardı. Burada Türk evi yoktu. Osmanlıların sonuncusu yıllar önce kaybolmuştu⁵¹⁵⁸.”

16.4.2. Dereköy

16.4.2.1. Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri

Hamilton, köyde karşılaştığı bazı antik kalıntılardan bahsetmiştir. Bu kalıntılar köyün kurulduğu yerden ziyade yakın civarında bir antik kentin varlığına işaret eden bazı önemsiz parçalardan ibarettir:

“Bu köyde yaklaşık olarak yarım saat boyunca, şimdi buğdayın dövülmesi için kullanılan güzel brecciated [breş] mermerden büyük bir tazza [vazo/kadeh] ve kırık bir altarın parçalarını bulduğum bazı muhteşem çınar ağaçlarının altında konakladık. Ağaçların yanındaki bir çeşmede Gotik ya da Bizans karakterlerinde tuhaf bir kitabe vardı fakat birkaç harften fazlasını çözebilme konusunda başarısız oldum⁵¹⁵⁹.”

16.4.2.2. Osmanlı Dönemi Eserleri

16.4.2.2.1. Kilise

Bursa’da Dereköy ismini taşıyan birden çok köy vardır. Ancak Naçov’un bahsini ettiği Dereköy’ün, takip ettiği güzergâh doğrultusunda, Mudanya’ya bağlı olduğu anlaşılabilir. Seyyah, kiliseyi üç büyük sütun üzerine oturan, altında odaların yer aldığı özgün bir yapı olarak tanımlamıştır. Belirttiği üzere yapımı köylülere çok yüksek paralara mal olmuştur. Oldukça

⁵¹⁵⁸ Macfarlane, 1850b: 57

⁵¹⁵⁹ Hamilton, 1842b: 85.

önemli bir bilgi olarak da kiliseyi inşa eden kişinin Avram adlı bir dülger olduğunu ve işinde çok başarılı olan bu ustanın bir kilise inşa etmesi için Bükreş'ten dahi davet aldığını belirtmiştir. Ayrıca kilisenin 1857 yılında inşa edildiği ve harcanan paranın 1 milyon kuruş olduğu bilgisini de vermiştir:

“Daha önce de belirttiğim ve yinelediğim gibi, Dereköy'den 34.108 kuruş alacağımız vardı, bunlardan sadece 23.833'ü kiliseden alınacaktı. Öyle veya böyle bu köyden bir şeyler kopartırız diye umut ediyorduk. Kiliseye gittik. Çok özgün bir yapıya sahipti- üç büyük sütun üzerine oturtulmuş ve altında odalar vardı. Köylüler ibadethanenin yapımı için çok para harcamışlar. Avram adında, daha küçük yaşta bu işlere olağanüstü ilgi ve merakı olan yetenekli bir dülger tarafından inşa edilmiş. Köylüler ustanın kilise yapması için ta Bükreş'ten davet aldığını söylüyorlardı... İçeri girince amcam fesini çıkardı, haç çıkarttı ve yaşlı gözlerle: “Tanrı toprağını bol etsin, kardeşim Enço! Bu kilisenin hamisi olarak senin adını da yazmaları gerekirdi! Dedi ve sonra şunları anlattı: Kilise 1857 yılında, Kırım Savaşı'ndan sonra, elde tek bir kuruş olmadan yapılmış. Köylüler parayı faizle Hıristiyanlar, Türkler ve hatta Yahudilerden toplamışlar. Bir milyon kuruş kadar para harcanmış. Kilise encümeni de epeyce bir para araklamış. Herkes zeytinler olunca ve kozalar yetişince altı yedi yıl içinde kilise borçlarının ödeneceğini varsayıyormuş, ancak evdeki hesap çarşıya uymamış... Dereköy'deki iki yüz civarında hane vardı, bunlar Karamanlı Rum olup çok geri kalmışlardı⁵¹⁶⁰.”

16.4.3. Kумыака

16.4.3.1. Başmelekler Kilisesi⁵¹⁶¹

Köye girmeyen, deniz yoluyla yanından geçerken hakkında duyduklarını aktaran Wheler, burada yer alan kilisenin isminin Başmelek Michel'in unvanlarından biri olan Hagios Strategos olduğunu söylemiştir.

⁵¹⁶⁰ Mevsim, 2009: 34, 34–35, 36

⁵¹⁶¹ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek–133

Ayrıca kilisenin kıyıya yakın bir yerde bulunduğu yanında da Christos adı verilen bir Ayazma'nın yer aldığı bilgilerini vermiştir⁵¹⁶². Wheler'in yol arkadaşı Covell da neredeyse aynı cümlelerle kiliseyi tanımlamış ve yine kendisine mucizevî tedaviler atfedilen Christos isimli bir ayazmadan söz etmiştir⁵¹⁶³. Texier'in tanımlamalarından ziyaretini gerçekleştirdiği tarihlerde kilisenin mevcut olmadığı sonucu çıkmaktadır. Zira seyyah bir zamanlar köyde bulunan küçük kilisenin Aziz Michel'e armağan edilmiş bir yapı olduğunu söylemiştir⁵¹⁶⁴. Ancak kilise hakkında en ayrıntılı bilgileri aktaran seyyah olan Macfarlane'in tanımlamaları 1847 yılında halen ayakta olduğunu kanıtlamaktadır. Her ne kadar kilisenin ismini vermese de tarihiyle ilgili değindiği önemli bilgiler Aziz Michel ya da günümüzdeki adıyla Başmelekler Kilisesi'nden bahsettiğini anlamamızı sağlamaktadır. Seyyah bu kilisenin oldukça ünlü olduğunu, dini bir ziyaret yeri olarak kullanıldığını ve her yıl birkaç gün süren bir festivalin de burada düzenlendiğini belirtmiştir. Mimarisiyle ilgili verdiği bilgiler oldukça azdır. Yalnızca sağlam, büyük ve taş bir yapı olduğunu söylemiş daha ziyade kilise hakkındaki inanışlardan bahsetmiştir. Belirttiği üzere kilisenin akıl hastalarını iyileştirdiğine inanılan mucizevî güçleri vardır ve bu amaçla yalnızca Rumlar tarafından değil Türkler tarafından da ziyaret edilmektedir. Seyyah da 1.100 yıl boyunca ayakta kalmasını Türklerin bu kiliseye kutsallık yüklemesinden kaynaklanmış olabileceğini ifade etmiştir. Yine de böylesine eski ve kutsal bir kilisenin bu şekilde kullanılmasına tepki göstermiş ve bu haliyle kiliseden çok yatakhaneye benzediğini belirtmiştir. Ayrıca burada küçük, paneller üzerinde boyanarak kaba biçimde yapılmış çok sayıda Meryem ve aziz resimlerinin bulunduğunu söylemiştir. Seyyah bunların eski olmasının muhtemel olduğunu belirtmiş ancak sonraki ressamların da eski resimleri taklit ettikleri için bunu tespit edebilmenin güçlüğünden bahsetmiştir. Seyyahın kiliseyle ilgili verdiği en önemli bilgi kitabesinde yazarlardır. Belirttiği üzere girişin

⁵¹⁶² Wheler, 1723: 213

⁵¹⁶³ Covell, 1998: 143. Covell'in kitabının editörü olan Grégoire Wheler ve Covell'in yol arkadaşları olan Spon'un da Aziz Michel Kilisesi ve İsa ayazmasından söz ettiği bilgisini vermiştir. Covell, 1998: 143, dn. 357.

⁵¹⁶⁴ Texier, 2002: 192

sağında “modern” bir mermer tablet üzerindeki kitabede kilisenin 780 yılında bir Bizans imparatoru tarafından yaptırıldığı, 1248 yılında bir diğeri tarafından onarıldığı ve 1818 yılında da Sultan Mahmut’un bir kez daha tamirat çalışmaları gerçekleştirdiği kayıtlıdır⁵¹⁶⁵.

⁵¹⁶⁵ Macfarlane, 1850b: 62–64

ONYEDİNCİ BÖLÜM

MUSTAFAKEMALPAŞA

17.1. GENEL GÖRÜNÜM

Göze çarpan önemli bir yapıya sahip olmayan diğer küçük yerleşimlerde de gördüğümüz gibi Mustafakemalpaşa'nın genel kent dokusu tanımlamalarında evler haricindeki yapılar hakkında bilgi verilmemiştir. Evlerle ilgili tanımlamalar ise daha çok yerleşimin büyüklüğü hakkında okuyucu bilgilendirmek amacıyla aktarılmış, aynı zamanda Mustafakemalpaşa'nın nüfus yapısı konusunda sahip olunan fikirleri de ortaya koymuştur. Texier, yerleşimin büyük bölümü Türklere ait evlerden oluştuğunu söylemiştir:

“Bursa'dan Edrenos'a giden yol, Apollonias gölüne varıncaya kadar, Orhaneli çayı vadisini izler. Yirmi dört kilometre yüründükten sonra yakınında bir Bizans kalesi yükselen Kirmasli⁵¹⁶⁶ adındaki küçük kasabaya gelinir. Bu Kirmasli kasabası, nehrin iki tarafına kurulmuştur. İçine aldığı sekiz yüz hanenin büyük çoğunluğu Türk'tür⁵¹⁶⁷.”

Hamilton'un evlerin sayısı hakkında verdiği bilgi Texier ile benzerdir. Yine bu evlerin büyük bölümünün Türklere ait olduğunu söyleyen seyyah, bazılarının Rumlar ve Ermenilere ait olduğunu da ifade etmiştir:

“Kirmasli, çoğu Türklere, birkaç tanesi Rumlara ve Ermenilere ait olan yaklaşık sekiz yüz evden oluşur... Kasaba nehrin iki kenarına birden kurulmuştur⁵¹⁶⁸.”

Yol arkadaşı olan Strickland ise ufak bir farkla 700 evin görüldüğünü söylemiş, nüfus yapısı ile ilgili bilgi vermemiştir:

⁵¹⁶⁶ Mustafakemalpaşa ilçesinin adı 1922 yılına kadar Kirmasti olarak kalmıştır. Kaplıanoğlu, 2001: 190. Seyyahların tamamı da bu yerleşimi Kirmasti'nin bozulmuş biçimi olan Kirmasli, Kirmasli, Kirmasten, Kirmisli gibi isimlerle tanımlamışlardır.

⁵¹⁶⁷ Texier, 2002: 247

⁵¹⁶⁸ Hamilton, 1842a: 82, 83.

“Üçü yirmi dakika geçe Rhyndacus’un manzarasına hâkim yaklaşık yedi yüz evden oluşan küçük bir kasaba olan Kirmasten’e ulaştık. Burası tamamı çiçek açmış, aralarına dağılmış meyve ağaçlarıyla bahçeler, mısır tarlaları ve dut korulukları ile çevrelenmişti⁵¹⁶⁹”.

Burada altı yüz evin bulunduğunu söyleyen Perrot’un nüfus yapısı hakkındaki aktarımları ise daha ayrıntılıdır. Seyyah evlerin bir kısmının Rumlara ve Ermenilere geri kalanın ise Türklere ait olduğunu belirtmiştir:

“Daha sonra Rhyndacos üzerine kurulmuş bir köprüye sahip büyük bir kasaba olan “Kirmisli Kasaba” yani “Kırmızı Kent”e gelene kadar yaklaşık yedi buçuk saat boyunca alçak ve tekdüze bir platoda ilerledik. Halkı karışıktı; yetmiş Rum, yüzden fazla Ermeni evi ile birlikte toplam nüfus yaklaşık altı yüz aileden oluşuyordu. Yeni bir okulu ve camisi vardı⁵¹⁷⁰.”

17.2. OSMANLI DÖNEMİ ÖNCESİ ESERLERİ⁵¹⁷¹

Seyyahlar diğer pek çok yerleşimde olduğu gibi Mustafakemalpaşa’da da Osmanlı Dönemi öncesine ait kalıntıları keşfetmek ve böylece yerleşimin tarihini ortaya koymak istemiştir. Ancak araştırmaları sonucunda, ayrı bir başlık altında ele aldığımız ve çok ilgi gösterilmeyen kale harabesi dışında, yalnızca farklı yapılarda kullanılmış az sayıda devşirmeyi tespit edebilmişlerdir. Bu devşirmeler köyün camisinde, evlerinde ve mezarlığında yer alan ve seyyahların hiçbirisi tarafından önemli kalıntılar olarak değerlendirilmeyen bazı parçalardan ibarettir ve burada yer alan bir yapıya ait olmaktan çok farklı yerden taşınmış olmaları ihtimali üzerinde durulmuştur.

Mustafakemalpaşa içerisinde böylesi kalıntılardan bahseden ilk seyyahlar Hamilton ve Strickland’dır. Kendilerine köyün camisinde eski dönemlere ait bazı taşları bulabilecekleri söylenen seyyahlar buraya bir ziyaret gerçekleştirmişler, ancak araştırmaları sonunda çok az parça bulabilmişlerdir. Hamilton çok ayrıntılı araştırmalarına rağmen yalnızca kısa

⁵¹⁶⁹ Jardine, 1858: 112

⁵¹⁷⁰ Perrot, 1864: 113

⁵¹⁷¹ Seyyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-134

bir Yunanca cümle içeren bir parça ile üzerinde Yunan haçının yer aldığı bir diğer devşirmeyi bulabildiğini söylemiştir⁵¹⁷². Hamilton'un yol arkadaşı Strickland ise insan ve at figürlerinin görüldüğü bir taşın camide yer aldığından bahsedildiğini ancak yaptıkları araştırmada burada ilgi çekici hiçbir şey tespit edemediklerini ifade etmiştir. İçini ve dışını ayrıntılı olarak incelemelerine rağmen yine Hamilton gibi üzerinde bir Yunan haçının olduğu kitabesiz bir taşla, kısa bir yazıtın bulunduğu bir diğer mermer levhayı bulabildiklerini ve bunların caminin hasırla kaplı zemininde yer aldığını söylemiştir⁵¹⁷³. Bunun haricinde Hamilton çevredeki evlerin duvarlarında antik binalara ait bazı kalıntılardan oluşan mermer blokları, mezarlıkta ise granitten yapılmış 12 feet uzunluğunda bir sütun ve yine yakın civarda renkli mermerden bir diğerini keşfettiğini söyleyerek seyahatnamesinde bunlara da yer vermiştir⁵¹⁷⁴. Joanne ve Isambert'in Kirmasti'nin ilgi çekici bir özelliği olmadığını söylemeleri burada Osmanlı Dönemi öncesine ait herhangi bir kalıntının bulunmadığını belirten Hamilton'dan yaptıkları alıntılarının etkisi olmalıdır⁵¹⁷⁵. Moustier de Hamilton gibi eski dönemlere ait parçaların evlerde görülebildiği ancak bunların alçak kabartmalarla bazı önemsiz kitabelerden ibaret olduğunu belirtmiştir⁵¹⁷⁶. Munro ve Anthony, burada berkitilmiş bir akropolisin bulunduğunu söylemiş, caminin de bir zamanlar bir kilise olduğunun hissedildiği yönünde bir görüş belirtmişlerdir. Bunun dışında birkaç kitabeyi keşfetmişler ancak bunların başka yerden getirilmiş olması gerektiğini, mevcut kalıntıların burada bir zamanlar önemli bir antik yerleşimin bulunduğunu kanıtlamayı sağlayacak yeterlilikte olmadığını ifade etmişlerdir⁵¹⁷⁷. Bununla birlikte böylesi az sayıdaki kalıntılar dahi Mustafakemalpaşa'nın tam olarak bulunduğu noktada olmasa bile yakın civarlarında bir antik yerleşimin yer alması gerektiğini göstermektedir. Hamilton ve Strickland de Kirmasti'nin kuzeybatısında ve üç veya dört mil

⁵¹⁷² Hamilton, 1842a: 81, 82.

⁵¹⁷³ Jardine, 1858: 114

⁵¹⁷⁴ Hamilton, 1842a: 82.

⁵¹⁷⁵ Joanne, Isambert, 1861: 505

⁵¹⁷⁶ Moustier, 1864: 252

⁵¹⁷⁷ Munro, Anthony, 1897: 154–155

uzaklıkta Hamamlı ismindeki bir yerleşimde antik bir yerleşimin yer aldığını kanıtlamaya yetecek derecede kalıntıları keşfetmeyi başarmışlardır.

Bursa içinde Hamamlı ismini taşıyan iki köy mevcuttur. Bunlardan birisi İnegöl ilçesi merkez bucağına bağlıdır ve günümüzde mevcudiyetini devam ettirmektedir. Seyyahların bahsini ettikleri Hamamlı köyü ise günümüzde mevcut değildir ve Mustafakemalpaşa'nın köylerini eski ve yeni isimleriyle veren envanter etütlerinde de yer etmemektedir⁵¹⁷⁸. Ancak bir zamanlar Mustafakemalpaşa'ya bağlı bir Hamamlı Köyü'nün mevcut olduğu da bilinmektedir⁵¹⁷⁹. Hamilton Anadolu'da birbirine yakın konumlarda birden çok aynı isimli yerleşim olduğunun farkındadır. Bu yüzden verdiği bir dipnotla okuyucuyu uyararak kendisinden önce bu bölgede yolculuk yapan Chishull tarafından yine Hamamlı adı verilen bir yerleşimden bahsedildiğini ancak bunun Cyzicus ve Susurluk arasında yer aldığı için ikisinin karıştırılmaması gerektiğini söylemiştir⁵¹⁸⁰. Strickland de Chishull'un eserinde geçen Hamamlı'dan haberdardır ve yine benzer biçimde bunun Cyzicus'a daha yakın bir noktada yer aldığını belirtmiştir⁵¹⁸¹. Seyyahların duydukları bazı isimleri aşına oldukları farklı bir isimle karıştırmaları veya yazıya kendi dillerindeki telaffuza uygun biçimde geçirmeleri nedeniyle karışıklıklar yaşanması örnekleri çok görülen bir durumdur. Mustafakemalpaşa'nın kuzeybatısında da Yamanlı isimli bir köyü görmek mümkündür⁵¹⁸² ve konumunun Hamilton'un verdiği uzaklıkla uyum göstermesi ilk başta böylesi bir karışıklığın yaşanmış olabileceğini akla getirmektedir. Ancak bu kalıntıların bulunduğu yerde modern bir yerleşimden bahsedilmemesi ve daha da önemlisi Strickland'in bu ismin buradaki bir yapının hamama benzetilmesi neticesinde verilmiş olabileceği yönündeki aktarımı⁵¹⁸³ bu tür bir karışıklık yaşanmadığı ve ismin gerçekten de Hamamlı olduğunu göstermektedir.

⁵¹⁷⁸ Köy Envanter Etütlerine Göre Bursa, 1967: 157–161.

⁵¹⁷⁹ Kaplanoğlu, 2001: 131

⁵¹⁸⁰ Hamilton, 1842a: 81.

⁵¹⁸¹ Jardine, 1858: 113

⁵¹⁸² Türkiye Cumhuriyetinin Seksenbeşinci Yılında Bursa, 2008: 152–153

⁵¹⁸³ Jardine, 1858: 113

Aynı yüzyılın sonlarında bu bölgeyi ziyaret eden Munro ve Anthony ise kalıntıların bulunduğu yerin konumunu yine Hamilton gibi Mustafakemalpaşa'nın 3 mil kuzeybatısı olarak göstermiş ancak ismini Melde olarak vermiştir⁵¹⁸⁴. Melde ve Melde günümüzde Karacabey'e bağlı bir köydür ve antik Miletopolis kentinin burada yer aldığı düşünülmektedir. Ayrıca Hamamlı Köyü'nün bulunduğu alandaki kalıntılarla aynı bölgededir⁵¹⁸⁵. Yani farklı isim vermiş olsalar da seyyahların Hamilton ve Strickland ile aynı kalıntılardan bahsettikleri anlaşılmaktadır.

Seyyahların bu yerleşimle ilgili yaşadıkları bir diğer problem eski ismi ve hangi döneme ait olduğu olmuştur. Hamilton dik bir dağ sırasının eteklerindeki harabelerin geniş bir alana yayıldığını ve farklı binalara ait olduğu anlaşılan çok büyük duvar izleriyle tuğla ve seramik parçalarının her yerde görüldüğünü söylemiştir. Ayrıca bu harabelerin çok büyük bölümünün batıdaki tepelerden elde edilmesi muhtemel trakit veya porfir kayalar kullanılarak inşa edilmesi de seyyahın ilgisini çekmiştir. Ancak belirttiği üzere mevcut kalıntıların tamamı ne tür bir yapıya ait olduğu anlaşılamayacak derecede harabe haldedir. Kalıntıların bu yetersizliği seyyahın yalnızca yapıların işlevi değil dönemi konusunda da tespitte bulunamamasına ve kaba bir biçimde Roma veya Bizans Dönemlerine ait bir kent ya da menzil noktasının yerine işaret ettikleri şeklinde bir fikir ileri sürmesine neden olmuştur. Seyyah yalnızca Cramer'in Asia Minor adlı eserine başvurarak ve Mustafakemalpaşa'nın bu dönemdeki adı olan Kirmaslı ve Girmasli'ye de bir atıfta bulunarak bu harabelerin Ptolemy tarafından Hiera Germe veya Germe olarak adlandırılan yerleşime ait olabileceğini ifade etmiştir⁵¹⁸⁶.

Strickland bu kalıntıların bir süreliğine Mustafakemalpaşa'dan Karacabey'e giden yolun takip edilmesi ve daha sonra sola dönülmesiyle keşfedilebileceğini belirtmiş ve benzer biçimde seramik parçalarıyla kaplı olan zeminin burada bir zamanlar antik bir kentin bulunduğunu kanıtladığını söylemiştir. Ancak yol arkadaşı Hamilton'dan farklı biçimde gerek bu

⁵¹⁸⁴ Munro, Anthony, 1897: 155.

⁵¹⁸⁵ Kaplanoğlu, 2001: 131, 211

⁵¹⁸⁶ Hamilton, 1842a: 81–82.

kalıntıların dönemi gerekse de işlevleri konusunda bazı öneriler getirmiştir. İlk olarak alçak bir tepeyi çevreleyen bir surun kalıntılarının görülebildiğini ve bunun Roma Dönemi'ne ait bir duvar işçiliği gösterdiğini ifade etmiştir. Batıya doğru, çökmüş durumda olmasına rağmen bir zamanlar tonozla örtülü olduğu anlaşılan bir bina harabesiyle de karşılaşmış ve bunun yine Roma Dönemi'ne ait olabileceği tahmininde bulunmuştur. Diğer kalıntılara göre daha batıda ve tepenin yamaçlarında yer alan harçlarla birleştirilmiş kaba taşlardan çok büyük duvarlara sahip bir yapının ise, asıl işlevinin belirlenemeyecek durumda olmasına rağmen, bir hamam olabileceğini belirtmiştir. Bunun nedeni buraya Hamamlı isminin verilmesinin bu binadan kaynaklanmış olabileceği şeklinde bir düşünceye sahip olmasıdır. Strickland bu antik kentin ismi konusundaki düşüncelerini de belirtmiş ve ilk olarak Hadriani'den Cyzicus'a giden yol üzerinde yer aldığı bilinen Poimanenus olabileceğini söylemiştir. İsmi Hiero-Germa olabileceği şeklindeki düşüncesi ise yol arkadaşı Hamilton ile uyumludur. Seyyah daha önceki araştırmacıların Hiero-Germa'yı Kirmasli yani Mustafakemalpaşa'ya yerleştirdiğini fakat burada bir kale haricinde hiçbir kalıntı bulunmadığı için şu anda ziyaret ettikleri yerin bu yerleşim olmasının daha muhtemel olduğunu ifade etmiştir⁵¹⁸⁷.

Bu bölgeyle ilgili aktarımlarının neredeyse tamamını Hamilton'dan alıntı yapan Murray yine bu seyyahın eserine bağlı kalmış ve Hamamlı'da bazı duvar parçaları ile her yere dağılmış durumdaki seramiklerden ibaret kalıntıların görülebildiğini belirtmiştir⁵¹⁸⁸. Joanne ve Isambert'in seyahatnamesinde de aynı durum söz konusudur ve benzer bilgiler yaklaşık aynı cümlelerle tekrarlanmıştır⁵¹⁸⁹. Her iki eserde bu bilgilerin haricinde yerleşimin ismi veya dönemi ile ilgili önerilerde bulunulmamıştır.

Bu kalıntılar hakkında bilgi verdiğini tespit edebildiğimiz son seyyahlar ise Munro ve Anthony'dir. Hamamlar, çeşmeler ve bir antik kentte bulunabilecek diğer yıkıntıların görülebildiği bu yeri daha önce belirttiğimiz

⁵¹⁸⁷ Jardine, 1858: 113

⁵¹⁸⁸ Murray, 1854: 254

⁵¹⁸⁹ Joanne, Isambert, 1861: 505

gibi Hamamlı değil, Melde olarak adlandırmışlar, antik ismi konusunda ise kararsız kalmışlardır. Hamilton ve Strickland'ın üzerinde durdukları Germa'yı da kabul etmemiş ve bunun yalnızca Kirmasli ismine benzerlikten dolayı ileri sürülebileceğini iddia etmişlerdir. Seyyahlar bu kalıntıların Miletopolis'e ait olmasının muhtemel olabileceği şeklinde düşüncelerini belirtmişlerse de o ana kadar elde edilen kanıtların bu yerleşimi Mihaliç'a yerleştirmenin daha uygun olarak görülmesi dolayısıyla kesin bir fikir ileri sürememişlerdir⁵¹⁹⁰. Ancak bu kalıntılar çok açık biçimde Miletopolis antik kentine ait olmalıdır ve Munro ve Anthony'nin bu tahminleri sonraki araştırmalarla kanıtlanmıştır. Mustafakemalpaşa ile Karacabey arasında yer alan bu antik kentin bulunduğu noktada Osmanlı Dönemi'nde ismi Melda veya Melde olan bir köy mevcuttur ve 1974 yılında yapılan kurtarma kazılarında da antik kent ortaya çıkarılmıştır⁵¹⁹¹.

Hasluck da diğer seyyahların zaman zaman ileri sürdükleri Hiera Germa yerleşiminin burada yer aldığı fikrini benimsememiş ve sikke kanıtı sayesinde bu yerleşimin Miletopolis olmasının daha muhtemel olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca yakın zamanlardaki kaçak bir kazı sayesinde bazı mimari kalıntıların ortaya çıktığı bilgisini de vermiş ve bunun burada daha eski bir yerleşim için kanıt meydana getirebileceğini belirtmiştir⁵¹⁹².

17.2.1. Kale

Osmanlı Dönemi öncesine ait çok az kalıntı barındırıyor olmasına rağmen seyahatnameler aracılığıyla Mustafakemalpaşa'da en azından bir kalenin mevcut olduğu öğrenilebilmektedir. Munro ve Anthony Mustafakemalpaşa'nın iki tepe arasında yer aldığını, bu tepelerden daha yüksek ve daha dik olanın üzerinde berkitilmiş bir akropolisin bulunduğunu belirtmişlerdir. Seyyahların burada antik bir yerleşimin bulunmasını muhtemel görmemeleri ise bu kalenin yalnızca stratejik bir noktayı savunma amacıyla

⁵¹⁹⁰ Munro, Anthony, 1897: 155.

⁵¹⁹¹ Kaplanoğlu, 2001: 211, 214

⁵¹⁹² Hasluck, 1910: 75

inşa edildiği düşüncesine sahip olduklarını göstermektedir⁵¹⁹³. Strickland kalenin konumunun, ismini vermediği bir camiye bitişik mezarlık olduğunu söylemiş ve bu yöndeki düşüncelere kanıt oluşturur biçimde Rhyndacus'un geçidine hâkim bir yeri işgal ettiği bilgisini vermiştir⁵¹⁹⁴. Kale, Texier'in dikkatini de hâkim konumu dolayısıyla çekmiştir⁵¹⁹⁵.

Bizans İmparatorluğu son yıllarında ilk olarak Selçuklular daha sonra Osmanlılara karşı savunmak zorunda kaldığı bu bölgeyi önemli geçitler, yollar gibi stratejik noktalarda inşa ettiği kalelerle güçlendirmiştir. Bulduğu konum göz önüne alındığında bu kalenin de bu çabaların bir ürünü olduğu ve Bizans'ın son dönemlerine tarihlendirilebileceği söylenebilir. Ancak seyyahlar kalenin mevcudiyeti ve konumu gibi bilgilerin haricinde mimarisiyle ilgili detay vermemişler ve dönemiyle ilgili önerilerde de bulunmamışlardır. Yalnızca Texier, Mustafakemalpaşa'nın genel görünümüyle ilgili yaptığı tanımlamada yakınlarında yer aldığını söylediği ve başka bir bilgi vermediği bu kalenin Bizans Dönemi olduğunu söylemiştir⁵¹⁹⁶. Munro ve Anthony ise asıl olarak Melde'de yer alan kalıntıların hangi antik yerleşime ait olabileceğine yönelik bir değerlendirme yaparken Anna Kommena'da adı geçen Bizans Kalesi Aorata'nın bu bölgede yer alabileceğini söylemişlerdir. Bu bilgiyi Ramsay'e başvurarak almışlar, bu araştırmacı ve seyyahın kaleyi ilk olarak Kirmasti yakınlarına yerleştirmesine rağmen daha sonra verdiği bir dipnotla önerisinden vazgeçtiğini bildirmişlerdir. Munro ve Anthony de kalenin ya daha batıda ya da daha güneyde olması gerektiğini ifade etmektedirler⁵¹⁹⁷. Bununla birlikte bu bilgi Mustafakemalpaşa'daki kale kalıntısına yönelik bir öneri olarak da değerlendirilebilir.

⁵¹⁹³ Munro, Anthony, 1897: 154- 155.

⁵¹⁹⁴ Jardine, 1858: 113

⁵¹⁹⁵ Texier, 2002: 247

⁵¹⁹⁶ Texier, 2002: 247

⁵¹⁹⁷ Munro, Anthony, 1897: 155.

17.3. OSMANLI DÖNEMİ ESERLERİ

Az sayıda seyahatnamede karşımıza çıkan bir yer olmasının yanında Mustafakemalpaşa'da seyyahlar büyük oranda Osmanlı Dönemi öncesi kalıntıların izlerini araştırmışlardır. Bu yüzden bazı devşirmelerle bağlantılı olarak ele alınan yapılar haricinde Osmanlı Dönemi'ne ait eserler hakkında çok az bilgi verilmiştir. Genel manzarasıyla ilgili aktarımlarda da genellikle nüfusunu ortaya koymak amacıyla sayılarıyla birlikte verilen evlerin dışındaki yapılara değinilmemiştir. Tespit edebildiğimiz örnekler içerisinde yalnızca Perrot uzaktan görünümüyle ilgili yaptığı tanımlamada 1857'de burada yeni bir okul ve caminin bulunduğu bilgisini vermiştir⁵¹⁹⁸.

17.3.1. Camiler

Seyahatnameler aracılığıyla Osmanlı Dönemi'nde Rumlar ve Ermenilerin de yaşadığı bir yer olmakla birlikte Mustafakemalpaşa'nın nüfusunun asıl olarak Türklerden ve Müslümanlardan oluştuğu öğrenilebilmektedir⁵¹⁹⁹. Seyyahların aktarımlarından Müslümanların ortalama olarak beş yüz evden ve kaba bir hesaplamayla iki bin kişiden oluştuğu düşünülürse burada birden daha çok camiye gereksinim duyulduğu sonucu ortaya çıkacaktır. Ancak camiler, köyler dâhil olmak üzere pek çok yerleşimin uzaktan görünümünde çarpıcı biçimde kendini gösteren yapılar olmasına rağmen Mustafakemalpaşa'ya yer veren seyahatnameler bu hususta da yetersiz kalmışlardır. Biraz önce değindiğimiz gibi uzaktan görünümünde yeni bir okul ile camiden bahseden Perrot dışında yalnızca Macfarlane Kirmasti'deki camilerden söz etmiştir. Mimarileri ve genel nitelikleri hususunda bir bilgi vermemekle birlikte Macfarlane'in tanımlaması en azından bu yıllarda mevcut cami sayısı hakkında bir fikir edilebilmesine olanak sağlar niteliktedir:

⁵¹⁹⁸ Perrot, 1864: 113

⁵¹⁹⁹ Texier, 2002: 247, Hamilton, 1842a: 82, Jardine, 1858: 112, Perrot, 1864: 113.

“Uzun ağaçlar arasından Khirmasti'nin beyaz minarelerini fark ettik... Üç caminin minarelerinden üç müezzin inançlıları duaya çağırmaya başlamıştı⁵²⁰⁰.”

Mustafakemalpaşa ilçesinde Osmanlı Dönemi'ne ait camiler 1339–1340 tarihli Lala Şahin Paşa Camisi, 1462–1463 tarihli Hamzabey Camisi ve 1894-1895 tarihli Şeyh Müftü Camisidir⁵²⁰¹. Bu camiler içinde yalnızca Perrot'un eserinde Hamza Bey Camisi'nin ismine yer verilmiştir. Bu örneğin dışında buradaki camilerden yerleşimin Osmanlı öncesi dönemlerine ait izler araştıran seyyahlar söz etmişler ve inceledikleri caminin ismini vermemişlerdir.

17.3.1.1. Hamzabey Camisi

Hamilton ve Strickland eski dönemlere ait kitabeleri bulmak için aynı camide araştırma yapmış ancak her ikisi de bu caminin ismine veya mimari ayrıntılarına yer vermemiştir. Hamilton, caminin içerdiği devşirmeler haricinde herhangi bir yönünden bahsetmezken⁵²⁰², Strickland bir Rum kilisesi olabileceği yönünde bir görüş belirtmiştir⁵²⁰³. Bu iki seyyahın ardından Mustafakemalpaşa'yı ziyaret etmiş olan Perrot bu kez ismini de vererek Hamzabey Camisi'nin duvarına gömülü olan bir kitabeyi köydeki Rumların yardımıyla okumayı başardığını ifade etmiştir:

“Başka atlar araştırırken, Hamza Bey Camisi'nin duvarına gömülmüş bir kitabeyi okudum; imamı çok cana yakındı. Beraberimde benimle birlikte harfleri okuyan genç Rumlar vardı; bunlar harfleri iyi tanıyorlar ancak bu dilin bir kelimesini dahi bilmiyorlardı⁵²⁰⁴.”

Seyyahın böylesi devşirmelerden söz etmiş olması Hamilton ve Strickland'ın de bu camiye ziyaret etmiş olabileceğini akla getirmektedir. Munro ve Anthony ise surlarla çevrelenmiş ve eskiden akropolis olduğunu

⁵²⁰⁰ Macfarlane, 1850a: 308

⁵²⁰¹ Ötüken vd., 1986: 523-532

⁵²⁰² Hamilton, 1842a: 82.

⁵²⁰³ Jardine, 1858: 112

⁵²⁰⁴ Perrot, 1864: 114

düşündükleri bir tepede iki güzel Bizans penceresi bulunan bir caminin yer aldığını ve bunun görünüşe göre bir zamanlar bir kilise olduğunu ifade etmişlerdir⁵²⁰⁵. Seyyahların camiye bir kiliseye benzetmiş olmaları kendilerinden önce Strickland'ın yaptığı gözlemi akla getirmektedir ve bu nedenle yine aynı camiden söz etmiş olmaları muhtemeldir.

Perrot dışındaki seyyahların gerçekten Hamzabey Camisi'ni ziyaret edip etmedikleri konusunda kesin bir fikir ileri sürülemez. Ayrıca 1950 yılında tamamen yenilendiği için⁵²⁰⁶ seyyahların aktarımlarında yer eden devşirmeleri veya kiliseye benzeyen yönleri olup olmadığını tespit edebilmek mümkün değildir. Yalnızca belirttiğimiz gibi verdikleri bazı ipuçlarının değerlendirilmesiyle bazı tahminlerde bulunulabilir ve bu hususta da Hamzabey Camisi öne çıkar.

17.3.1.2. Lala Şahin Paşa Camisi

Tespit edebildiğimiz kadarıyla yalnızca Hasluck tarafından bahsi edilen bir camidir. Belirttiği üzere cami bu tarihlerde harabe haldedir. Zaman zaman Osmanlı tarihine başvuran Hasluck bu kaynaklardan Lala Şahin'in burada bir köprü ve tekke inşa ettirdiği bilgisine de ulaşmış ve bu bilgiye dipnot halinde yer vermiştir⁵²⁰⁷:

“Ahşap bir köprüyle aşılın Rhyndacus'un her iki kıyısı üzerine çok güzel biçimde yerleşmiştir. Sağ kıyısında bir kalenin ve bir zamanlar kilise olduğu söylenen bir caminin kalıntıları vardır: Zarif taş detaylarını hala kaybetmemiştir ve Lala Şahin'in ismini taşımaktadır⁵²⁰⁸.”

⁵²⁰⁵ Munro, Anthony, 1897: 155.

⁵²⁰⁶ Ötügen vd., 1986: 523

⁵²⁰⁷ Hasluck, 1910: 75, dn. 1

⁵²⁰⁸ Hasluck, 1910: 75

17.3.2. Evler

Mustafakemalpaşa'nın uzaktan görünümüyle ilgili tanımlamalarda yer eden evler bu bölümlerde yalnızca nüfusu belirlemeye yardımcı olması için verilen, mimarileriyle ilgili detaylara değinilmeyen yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte yalnızca Macfarlane'in tanımlaması dahi Bursa'nın diğer köylerinde ve küçük yerleşimlerindeki evlerden çok farklı olmadıklarını göstermektedir. Seyyahın da üzerinde durduğu gibi köyün ileri gelen kişilerine ait olanlar bile oldukça bakımsız durumdadır. Burada ziyaret ettiği ve köyün en iyi evlerinden birisi olduğunu söylediğini arkadaşının evini çok büyük güçlükte ayakta duruyor gibi görünen, pencerelerinde cam olmayan tuhaf bir yapı olarak tanımlamıştır. İç kısmı hakkında verdiği bilgi ise yine Bursa'nın pek çok yerinde bahsi edilen evlerden farklılık göstermediğini öğrenmemizi sağlamaktadır:

“Bizim hekim, eşi, kayınpederi ve kaynanası ile birlikte, dik durmak için tüm gücünü kullanan ve pencerelerinde hiç cam olmayan fakat tüm kasabadaki en iyi evlerden birisi olan tuhaf bir eski evde yaşıyordu. En iyi odada alçak bir divan, bazı yastıklar vardı ve son derece temiz hale getirilmişti... Khirmasti alışılagedik iç karartıcı haldeki yaklaşık sekiz yüz evden oluşuyordu. Ağanın evinin harabeliği görünüşe göre diğer pek çok evden daha az değildi⁵²⁰⁹.

17.3.3. Konaklama Mekânları⁵²¹⁰

Bursa içindeki diğer yerleşimlere göre daha az seyahatnamede yer etmesine rağmen elimizdeki örneklerden 19. yüzyılda Mustafakemalpaşa'da konaklamaların farklı biçimlerde gerçekleştirildiğini öğrenebilmek mümkündür. 1836'da Hamilton ve Strickland'in bir handa konakladıklarını söylemeleri en azından bu tarihlerde Mustafakemalpaşa'nın özel olarak

⁵²⁰⁹ Macfarlane, 1850a: 309, 312

⁵²¹⁰ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-135

konaklama ihtiyacına yönelik bir mekâna sahip olduğunu gösterir. Daha fazla seyahatnamede karşımıza çıkan pek çok yerleşimde dahi böylesi bir handan bahsedilmezken Mustafakemalpaşa'da mevcut olduğunun öğrenilmesi bu yerleşimin önemli güzergâhlar üzerinde kaldığının bir kanıtı olarak da alınabilir. Ancak Strickland'ın seyahatnamesi bu yapı hakkında hiçbir bilgi ihtiva etmemektedir⁵²¹¹. Yine ayrıntılı bilgiler vermese de Hamilton'un seyahatnamesinden ise hanın en azından bir ahırın üzerinde bulunan odalardan oluştuğu öğrenilebilmektedir⁵²¹². Hayvanlar ve insanların altlı üstlü veya yan yana odalarda geceledikleri bu tür konaklama mekânlarının örnekleri özellikle küçük yerleşimlerde karşımıza çıkmaktadır. Daha sonraki tarihlerde geceyi Mustafakemalpaşa'da geçiren seyyahlar ise bir handan bahsetmemişler ve konaklama ihtiyaçlarını daha farklı yollarla giderdikleri bilgisini vermişlerdir. Perrot müdürün emriyle bir Rum'un evinde konakladığını söylemiştir⁵²¹³. Eldeki bir belge sayesinde misafir edilmeler özellikle herhangi bir konaklama yerine sahip olmayan yerlerde karşımıza çıksa da, hanları geceyi geçirmeye uygun yerler görmeyen seyyahlar da böylesi bir yola gidebilmektedir. Son olarak Moustier ise misafir konağı olarak adlandırdığı bir yerde geceyi geçirdiğini belirtmiştir⁵²¹⁴.

17.3.4. Köprü⁵²¹⁵

Genel görünümüyle ilgili yapılan tanımlamalarda karşımıza çıktığı gibi Mustafakemalpaşa'nın ortasından bir nehir geçmektedir⁵²¹⁶. Yerleşimin bu nehrin iki yakasında kurulu olması da doğal olarak en az bir adet köprüyü mutlak bir gereklilik haline getirmektedir.

⁵²¹¹ Jardine, 1858: 112, 113

⁵²¹² Hamilton, 1842: 80.

⁵²¹³ Perrot, 1864: 113

⁵²¹⁴ Moustier, 1864: 252

⁵²¹⁵ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-136

⁵²¹⁶ Texier, 2002: 247, Hamilton, 1842a: 83, Jardine, 1858: 112, Macfarlane, 1850a: 310, Perrot, 1864: 113, Munro, Anthony, 1897: 154

Mustafakemalpaşa'ya yer veren seyyahların neredeyse tamamı burada bir köprünün bulunduğu bahsetmiş ancak genellikle hakkında ayrıntılı tanımlamalarda bulunmamışlardır. Hamilton yalnızca nehri uzun ahşap bir köprüyle aştıklarını söylemiş⁵²¹⁷, Moustier yalpalayan ahşap bir köprü olarak tanımlamış⁵²¹⁸, Perrot bir köprüyle nehri geçtiklerini söylemekle yetinmiş⁵²¹⁹, Munro ve Anthony ise çok ufak bir detayla ahşap köprünün 140 adım uzunluğunda olduğunu belirtmişlerdir⁵²²⁰. Tüm bu seyyahların tanımlamalarının ayrıntı barındırmaması diğer yerleşimlerdeki örneklerde de karşımıza çıktığı gibi köprülerin ilgi çekici mimarilere sahip olmayan yapılar olarak görülmeleriyle bağlantılıdır. Macfarlane ise bu örneklerin dışında tutulabilir. Seyyah köprüyü daha önce ayrıntılı biçimde tanımlamasını yaptığı Ulubat'taki ahşap köprü ile karşılaştırmış ve her ikisinin de tamamen benzer biçimde yapıldıkları söylemiştir. Bu köprünün de dayanıksız ve güvensiz görüldüğünü, ahşap uzun direklerden oluşan ayaklarının sulara direnç gösteremeyecek derecede ince olduğunu belirtmiştir. Tanımlamalarında önemli bir ayrıntı da 1830'lu yılların sonunda meydana gelen bir felakette burada yer alan köprünün nehir suları tarafından yıkılmış olduğu bilgisidir. Seyyah belki de bu olayın etkisi ve yerine yapılan köprünün bir öncekinden çok da farklılık göstermediğine yönelik inancıyla akıntıların platforma ulaştığında daima bunları sürüklediğini ve geriye uzun sallanan ayaklardan başka bir şeyin kalmadığını belirtmiştir⁵²²¹.

17.3.5. Gayrimüslim Yapıları

Osmanlı Dönemi'nde Mustafakemalpaşa halkının büyük bölümü Türklerden oluşmakla birlikte seyyahların nüfusu hakkında verdiği bilgiler burada Rumlar ve Ermenilerin de yaşadığını kanıtlamaktadır⁵²²². Bu nedenle

⁵²¹⁷ Hamilton, 1842a: 80.

⁵²¹⁸ Moustier, 1864: 252

⁵²¹⁹ Perrot, 1864: 113

⁵²²⁰ Munro, Anthony, 1897: 155, 263

⁵²²¹ Macfarlane, 1850a: 311

⁵²²² Texier, 2002: 247, Hamilton, 1842: 82, Macfarlane, 1850a: 312.

benzer durumdaki diğer yerleşimlerde olduğu gibi bu dönemde Mustafakemalpaşa'da Ermeni ve Rumların kullanımında en azından iki kilisenin mevcut olması gerektiği akla gelmektedir. Ancak 1838 yılında meydana gelen bir sel felaketiyle bağlantılı olarak bir Rum Kilisesi'nden bahseden Macfarlane haricinde diğer seyyahlar bu konuda sessiz kalmaktadırlar.

17.3.5.1. Rum Kilisesi

İki kenarına kurulmuş olduğu nehrin taşması sonucunda 1838 yılında Mustafakemalpaşa'da büyük bir sel felaketi yaşandığı bilgisini veren Macfarlane, birçok kişinin ölümüne neden olan bu felaketin kasabanın bir bölümü, nehir üzerindeki ahşap köprü ile birlikte Rum Kilisesi'ni yıktığını söylemiş ve bu kilisenin konumunu keşfetmemizi sağlayacak ayrıntılar vermiştir. Buna göre kilise ahşaptan çok sağlam olmayan bir biçimde inşa edilmiş ve bu nedenle sel tarafından kolayca yıkılmıştır. Seyyah yaşanan bu felakete rağmen Rumların kiliselerini tekrar aynı yere ve aynı biçimde inşa etmelerini ise şaşırarak aktarmıştır:

“Burada, Khirmasti'nin akıntısı çok hızlıdır ve su şimdi yaklaşık olarak Hampton Court'taki Thames kadar geniştir fakat diğer kenarda büyük, çıplak kumluk kıyılar büyük taşlarla pürüzlenmiştir ve yağışlı mevsimlerde nehrin ne kadar genişlediğini gösterir. Dağlara çok yakın olduğundan, nehir burada aşağı kısımdan çok daha hızlıdır. Aniden dolarak kayalar, ağaçlar ve evleri sürükleyerek korkunç bir miktarda akar. Mart ayında, kasaba daima ondan gelen tehlikelere maruz kalır. Her iki kenarında su baskınlarına engel olmak için duvarlar ve tepecikler vardır. Fakat bunlar kötü biçimde yapılmışlardır ve kötü biçimde bakımları yapılmaktadır. Kasabanın daha büyük ve daha iyi olan yarısı sol kenarına göre daha yüksekte ve sonuç olarak da daha güvenli olan sağ kenarda yer alır. Susurluk köyünü yok eden büyük sel (dokuz yıl önce) sol kıyının savunma hattını ortadan kaldırmış ve asıl olarak Rumların yerleşmiş olduğu yerleşimin bu bölümünü tamamen sular altında bırakmıştır.

Rum Kilisesi en alçak ve sele en çok maruz kalan konumlardan birisinde yer alıyordu. Fakat Paskalya Perhizi ve ek ibadet dönemi idi. Suyun gürlemesi ilk duyulduğunda halkın çoğu kilisedeydi. Sular yükselmeye ve vahşi biçimde yayılmaya başladığı zaman, evlerinden bir ok menzilden daha az mesafede yer alan tepelere tırmanarak kendileri kolayca elde edebilecekleri yardımı Meryem'den ve Azizlerden umdular. Bizim Khirmasti'li ev sahibimiz, Hadji Stauvracki evdeydi. Fakat eşi ve çocuğu kilisedeydi. Kahverengi kısağına- o zamanlar genç ve zinde idi- bindi, akarsu yıkıp sürüklemeyen hemen önce ahşap köprüyü geçti, sularla dolarken kiliseye ulaştı, karısını ve küçük kızını kaptı, Türk mezarlığının birisinin arkasındaki tepeye çıktı ve güvene kavuştular. Çılgına dönmüş Rumlar beyhude putlarından yardımlar umarak ayrılmak için çok geç olana kadar orada kaldılar. Sular yükseldi, kilise temellerinden söküldü ve korkunç bir gürültüyle çöktü ve boğulmamış ya da Karadere'ye sürüklenmemiş olanları yıkıntıların altına gömerek öldürdü. Kurbanların toplam sayısının yüz altmış olduğu hesaplanıyordu! Acayıptir ki, Rumlar yeni kiliselerini de bu ölümcül noktaya inşa ettiler ve evlerini de aynı biçimde bu tür zararlara maruz kalmaya açık olan yerlere yeniden inşa ediyorlar. Yakın yerlerde inşa yapabilecekleri ve en kötü mevsimlerde bile güven içinde ikamet edebilecekleri çok hoş dağ yamaçları var. Fakat söylediklerine göre Türkler, kendilerinin kutsal Müslüman toprakları olan bu yerde ikamet etmelerine izin vermiyorlar... Nehri geçtikten sonra, sol kıyısından iç kısımlara doğru yürüdük ve Yeni Rum kilisesinin yaklaşık yarım mil ilerisindeki bir başka Çingene mahallesine geldik⁵²²³.”

17.4. MUSTAFAKEMALPAŞA'YA BAĞLI KÖYLER

17.4.1. Bali (?)

Moustier, seyahatnamesinde ismini Baloekuei olarak verdiği bir köyden söz etmiştir. Bozuk bir biçimde yazılmış olmakla birlikte seyyahın

⁵²²³ Macfarlane, 1850a: 310–311

izlediği güzergâh dikkate alındığında ve günümüz haritaları incelendiğinde bu köyün Mustafakemalpaşa sınırları içerisinde ve aynı zamanda Büyükorhan ve Orhaneli sınırları yakınlarında yer alan Aşağıbali ve Yukarıbali köylerinden birisi olabileceği ortaya çıkar. Ayrıca Moustier'in verdiği bir diğer ipucu köyün Orhaneli yolu üzerinde ve Mustafakemalpaşa sınırları içerisinde bulunan Karaköy yakınlarında yer aldığıdır. Yine bu bilgi de her iki köyle uyum göstermektedir ancak günümüzde Aşağı ve Yukarı, eskiden Eski ve Yeni ön adlarını taşıyan bu köylerden⁵²²⁴ hangisinden bahsedildiğini tespit edebilmek mümkün değildir. Seyyah köyün genel görünümüyle ilgili olarak ise bir kayalığın üzerinde kurulu olduğu ve yirmi beş evden oluştuğu bilgilerini vermiştir:

“Adriani'nin yolunu kaybetmiştik ve gece olurken bir kayalığın üzerinde kurulmuş yirmi beş evden oluşan Baloekeui Köyü'nü bulmaktan memnun olmuştuk⁵²²⁵.”

17.4.1.1. Evler

Bu köyden bahseden tek seyyah olan Moustier, çok kısa bir tanımlama yapmış olmasına rağmen verdiği bilgi köyde yer alan evlerin temel karakterini ortaya koyması nedeniyle önemlidir. Seyyahın aktarımına göre köy ahalisi Bursa'nın diğer köylerinde görmeye çok fazla alışık olmadığımız biçimde tamamen ahşaptan yapılmış evlerde yaşamaktadırlar. Bu evleri odun yığınlarına benzetmesi de buraya yakın bir diğer köy olan Karacalar'da Hamilton ve Strickland'in karşısına çıkan evlerle⁵²²⁶ benzer biçimde yapıldıklarını göstermekte ve yapım tarzının bu bölgeye özgü olabileceğini akla getirmektedir:

“Burada yaşayan fakir insanlardan her bir aile bir odun yığına daha çok benzeyen ahşap barakalarda barınıyorlar⁵²²⁷.”

⁵²²⁴ Kaplanoğlu, 2001: 27

⁵²²⁵ Moustier, 1864: 252–253

⁵²²⁶ Hamilton, 1842a: 84, Strickland, 1858: 115

⁵²²⁷ Moustier, 1864: 253

17.4.1.2. Cami

Bu köyü yoksul bir yerleşim olarak tanımlayan Moustier'in kısaca bahsini ettiği cami anlaşıldığı üzere köyün genel karakterine uygun biçimde önemsiz ve basit bir mimariye sahiptir. Seyyah köyün merkezinde yer alan bu caminin duvarları sıvasız, zemini çıplak ve üstü çatıyla örtülü yalnızca üç metrekarelik küçük bir yapı olduğunu söylemiştir. Hizmetkârlarının yattığı yeri tanımlarken burayı bir kapıyla kendi buldukları odaya bağlanan bir galeri olarak tanımlaması caminin bir son cemaat yerine de sahip olduğunu düşünmemize neden olmaktadır:

“Köyün merkezinde küçük bir cami bulunuyordu. Üç metrekarelik çok küçük bir oda, sıvasız dört duvar ve çıplak zemini örten bir çatıdan ibaretti. Kamp yataklarımızı burada kurduk. Hizmetkârlarımız bir kapıyla bizim bulunduğumuz odaya bağlanan caminin galerisine yerleştiler⁵²²⁸.”

17.4.2. Karacalar

17.4.2.1. Evler

Hamilton ve Strickland, Moustier'in Bali köyünde bahsini ettiği teknikle inşa edilmiş evlerle Karacalar Köyü'nde karşılaşmış ve her ikisi de bu yapı tarzı hakkında Moustier'e göre daha detaylı bilgi vermişlerdir. İlk olarak Hamilton evlerin tamamen ağaç kütüklerinden inşa edildiği ve çatılarını da kısa tahtaların oluşturduğunu söylemiştir. Çatılarını meydana getiren tahtalarla ilgili bir dipnot vererek açıklama da yapmış ve bunların testereyle kesilmiş olmaktan çok yarılmış, koparılmış şeklinde çevrilebilecek “splitting” olarak tanımlanmasının daha uygun olabileceğini ifade etmiştir:

“Hafif ormanlık tepeler üzerinden geçerek bu dağ sırtından indik, hala solumuzda akmaya devam eden Rhyndacus'un vadisine tekrar kavuştuk ve

⁵²²⁸ Moustier, 1864: 253

kulübeleri tamamen ağaç kütükleriyle inşa edilmiş ve çatıları kısa tahtalarla kapatılmış olan Karaja Kieui köyünün içinden geçtik⁵²²⁹.”

Seyyahın yol arkadaşı Strickland ise evleri meydana getiren ağaç gövdelerinin üst üste yerleştirildikleri ve köşelerde birbirlerine geçirildikleri bilgisini vermiştir. Evlerin çatıları hakkında yaptığı tanımlamada ise Hamilton ile tamamen benzer biçimde bunların ağaçlardan koparılan “splitting” tahtalar olduğunu söylemiştir. Anlaşılabilirliği üzere bu tahtalar ağaçlardan kabaca ayrılmış olan parçalardan ibarettirler ve düzgün bir şekilleri de yoktur. Strickland ayrıca bunların taşlarla sabitlendiklerini, tüm yapıda çivi veya herhangi bir demir iskelet kullanılmadığını belirtmiş ve bu yönüyle evleri İsviçre kulübelerine benzetmiştir. Seyyahın sonraki günler boyunca bu şekilde inşa edilmiş evlerle karşılaşmaya devam ettiğini söylemesi, bu yapım tarzının yöreye özgü olduğu yönünde ileri sürdüğümüz fikrimizin doğru olabileceğini göstermektedir:

“Saat sekizden kısa bir süre önce, üst üste yerleştirilmiş ve köşelerde birbirlerine geçirilmiş ağaç gövdelerinden ibaret kütüklerle inşa edilmiş birkaç kulübeden oluşan Karaja-keui köyünden geçtik. Çatıları ağaçların yarılmasıyla elde edilmiş tahtalarla örtülmüştü. “Nam primi cuneis scindebant fissile lignum⁵²³⁰”. Bu tahtalar İsviçre’deki kulübeler gibi taşlarla tutuluyor; böylece tüm yapı çivi veya demir iskelet kullanılmaksızın inşa ediliyor. Sonraki iki gün boyunca aynı şekilde inşa edilmiş birçok köyü geçtik⁵²³¹.”

17.4.3. Karaoğlan

Macfarlane, Bursa’da yaptığı gezilerde köylere özel bir önem göstermiş ancak bu yerleşimleri sürekli olarak harabe halleriyle ele almıştır. Yıkım görüntülerini Osmanlı İmparatorluğu’nun içinde bulunduğu durumla bağdaştırmak istemesinin bu tür bir yol izlemesinde etkili olduğu söylenebilir.

⁵²²⁹ Hamilton, 1842a: 84.

⁵²³⁰ Bu Latince sözü Hamilton da dipnotunda aktarmış ve alıntı yaptığı kaynağı Virg.G.R. 144 olarak vermiştir. Anlamı kabaca “ağaçtan yarılarak ayrılmış” tır.

⁵²³¹ Strickland, 1858: 115

Seyyahın bu durumdaki köylere verdiği bir örnek de Karaoğlan'dır. Bu köyün bir zamanlar daha önemli ve yakın bir tarihe kadar da daha büyük olduğunun yıkılmış modern evlerin harabelerinden anlaşılabilđini söylemiş ve köydeki her şeyin de yıkılmaya yüz tuttuğunu ifade etmiştir. Belirttiği üzere köyde görülen bir çeşme eskimiş ve bozulmuştur. Bir zamanlar güzel biçimde döşenmiş olan yolu da bozuk bir haldedir. Ayrıca evlerin tamamının harabe halde olduğunu söylemiştir:

“Köy bir zamanlar önemliydi ve birçok modern ev yıkıntısından anlaşıldığı üzere çok da eski olmayan zamanlarda şimdi olduğundan daha büyüktü. Burada her şey iç karartıcı biçimde yıkılmaya yüz tutmuştu. Hoş bir çeşme yıpranmış ve bozulmuştu. İyi biçimde yapılmış, güzel döşemeli bir yolun kış ve bahar yağmurlarıyla mahvolmasına izin verilmişti. Evlerin tümü yıkık dökük bir haldeydi. Fakat konumu ve kendisini çevreleyen manzarayla büyüleyici bir yerd⁵²³².”

17.4.4. Kestelek

17.4.4.1. Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri

17.4.4.1.1. Kale⁵²³³

Kestelek Köyü'nün hemen yakınlarında bulunan kale⁵²³⁴, bu bölgede yer alan diğer örneklerde olduğu gibi stratejik bir noktayı kontrol altında tutmak amacıyla inşa edilmiş olmalıdır. Hamilton'un verdiği bilgiye göre, üzerine sarktığı derin ve dolambaçlı vadi yanında hem nehre hem de tepeler üzerindeki geçitlere hâkimdir⁵²³⁵. Strickland de benzer biçimde vadiye doğru çıkıntı meydana getiren bir noktada yer aldığını söylemiştir⁵²³⁶.

⁵²³² Macfarlane, 1850a: 312–313

⁵²³³ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek–137

⁵²³⁴ Texier, 2002: 247–248, Hamilton, 1842a: 84, Jardine, 1858: 115, Murray, 1854: 254

⁵²³⁵ Hamilton, 1842a: 84.

⁵²³⁶ Jardine, 1858: 115

Kaleden bahseden seyyahlar mimari özellikleri hakkında detaylı olmayan bilgiler vermişlerdir. Texier, tuğla ve taş kullanılarak yapıldığını⁵²³⁷, Hamilton tuğlalardan ve işlenmemiş taşlardan inşa edilmiş olan duvarlarının bir zamanlar daha büyük bloklarla kaplı olduğunu anlaşılabildiğini⁵²³⁸, Strickland ise masif duvarlara sahip olduğu, moloz ve harçla inşa edildiğinin görülebildiği, ayrıca batısında yuvarlak bir kulesi bulunduğunu söylemiştir⁵²³⁹.

Kalenin tarihi konusunda seyyahlar ortak görüşlere sahiptir ve tamamı Orta Çağlarda ve Bizans Dönemi'nde inşa ettirildiğini ifade etmişlerdir⁵²⁴⁰. Texier Bizans Dönemi'ne tarihlendirmesinin yanında, Ulubat Kalesi ile çağdaş olması gerektiğini belirtmiştir⁵²⁴¹. Bizans Dönemi'ne ait olduğunu söylemekle birlikte daha ayrıntılı bir tarihlendirme önerisi getiren Hamilton da Gibbon'u kaynak olarak kullanarak kalenin Türk akınlarına karşı Uludağ'ın geçitlerini savunmak amacıyla 10. veya 11. yüzyılda inşa edildikten sonra John ve Manuel Komnenos'un hükümdarlıklarında ihmal edilen kalelerden birisi olmasının muhtemel olduğunu söylemiştir⁵²⁴². Murray ve Joanne-Isambert'in kalenin inşa edilme nedeniyle ilgili aktardıkları bilgiler de anlaşılabilir gibi Hamilton'dan alıntıdır⁵²⁴³.

17.4.4.2. Osmanlı Dönemi Eserleri

17.4.4.2.1. Evler

Kestelek Köyü'nü ziyaret eden seyyahlardan yalnızca Perrot, geceyi geçirdiği ev hakkında bazı kısa tanımlamalar yapmıştır. Seyyah samanla karıştırılmış toprak yani kerpiç malzeme ile inşa edildiğini belirttiği evin geniş bir avlusunun bulunduğu, bir kenarının misafirlerin ağırlandığı misafir odası

⁵²³⁷ Texier, 2002: 247–248

⁵²³⁸ Hamilton, 1842a: 84.

⁵²³⁹ Jardine, 1858: 115

⁵²⁴⁰ Texier, 2002: 247–248, Hamilton, 1842a: 84, Jardine, 1858: 115, Murray, 1854: 254, Joanne, Isambert, 1861: 505.

⁵²⁴¹ Texier, 2002: 247–248

⁵²⁴² Hamilton, 1842a: 84.

⁵²⁴³ Murray, 1854: 254, Joanne, Isambert, 1861: 505.

veya selamlık diğer kenarının ise harem olarak kullanıldığı bilgilerini vermiştir. Bunun dışında köyün en zengin kişilerinden birisine ait olmasına rağmen evin harabe haline şaşırmış ve ahırdan bir farkı olmadığını söylemiştir:

“Evde geniş bir avlu, on civarında hizmetli, bir kenarında selamlık binaları yani misafir kabul odası (tam karşılığı selamlama yeri), diğer kenarında harem yani kadınların odası (tam karşılığı yasaklı) bulunuyor. İbrahim’i gönderdiğimiz müdürün belirttiğine göre ev sahibimiz sandıklar dolusu altına sahip. Ama yine de samanla karıştırılmış topraktan inşa edilmiş evinin ahırdan farkı yok⁵²⁴⁴.”

17.4.4.2.2. Konaklama Mekânları

Konaklama ihtiyacının ileri gelen kişilerden birisinin evinde misafir kalınarak giderilmesinin örnekleri genellikle küçük yerleşimlerde ve özellikle köylerde karşımıza çıkmaktadır. Kellesen’e farklı tarihlerde gelmiş olmalarına rağmen Hamilton ve Strickland ile Perrot da konaklamalarını bu şekilde gerçekleştirmişlerdir. Hamilton ve Strickland bizzat köyün ağası tarafından misafir edilmiştir

“Saat beşte Kırmalı’dan on saat ya da 12 mil uzaklıkta, kırk veya elli evden oluşan küçük bir köy olan Kesterlek’e ulaştık. Köyün ağası bizi çok misafirperver bir biçimde karşılayarak yük beygirlerinin konağında boşaltılması ve evinde bizim için bir oda hazırlanması emrini verdi⁵²⁴⁵.”

“Öğleden sonra saat beşte, bizi kabul eden ve kendi evinde oda veren bir Ağa’nın ikametgâhı olan Kesterlek köyüne ulaştık⁵²⁴⁶.”

Perrot ise anlaşıldığı üzere elindeki bir belge sayesinde ve köyün yöneticisinin yönlendirmesiyle yine köyün zenginlerinden birinin evinde ağırlanmıştır:

“Köye ulaştığımızda gece olmuştu. Memleketin en zengin mal sahibi olan Efendioğlu İbrahim isimli bir Türk tarafından kabul edildik... Kendisi

⁵²⁴⁴ Perrot, 1864: 115

⁵²⁴⁵ Hamilton, 1842a: 83–84.

⁵²⁴⁶ Jardine, 1858: 115

gerçek bir köylü. Diğer taraftan bize muhteşem bir akşam yemeğiyle hizmet verdi⁵²⁴⁷.

17.4.5. Taşköprü

17.4.5.1. Han

Chateaubriand Türkçe duyduğu bir yer ismini duyduğu biçimiyle ve kendi dilindeki telaffuzuyla Tehutitsi olarak kaydetmiş ve bir hana sahip olduğu bilgisini vermiştir:

“Öğleden sonra saat 2’de Susıgırlık’tan ayrıldık. Granicus’u geçtik ve antik Mysia’ya ait olan Mihalıç ovasında ilerledik. Geceyi belki de Tournefort’un Squeticui’si olabilecek olan Tehutitsi’de geçirdik. Han gezginlerle doluydu dört tane köşede bir tanede ortada olacak biçimde dikilmiş olan salkım söğütlerin altında yerimizi aldık⁵²⁴⁸.”

Seyyahın takip ettiği güzergâhı takip ettiğimiz durumda bahsini ettiği yerleşimin Taşkesiği olabileceği görülür. Taşkesiği, günümüzde Mustafakemalpaşa ilçesine bağlı, Susurluk yolu üzerinde ve Balıkesir sınırında yer alan Taşköprü Köyü’nün eski ismidir⁵²⁴⁹.

⁵²⁴⁷ Perrot, 1864: 115

⁵²⁴⁸ Chateaubriand, 1814: 208

⁵²⁴⁹ Kaplanoğlu, 2001: 268

ONSEKİZİNCİ BÖLÜM

ORHANELİ

18.1. OSMANLI DÖNEMİ ÖNCESİ ESERLERİ⁵²⁵⁰

Bu bölümde aktarımlarını değerlendirmeye aldığımız seyyahların neredeyse tamamı aynı zamanda antik kentin kalıntılarıyla ilgili çok ayrıntılı bilgiler de vermişlerdir. Ancak bu kalıntıların bulunduğu konum ve yerleşimlerin tarihi ile ilgili bazı karışıklıkların söz konusu olması seyyahların daha uzun tanımlamaları arasından seçtiğimiz kısımlara burada yer vermemize neden olmuştur.

1913 yılında günümüzdeki isminin verildiği Orhaneli, Osmanlılar tarafından fethinin ardından her ne kadar Beyce adını almışsa da halk arasında Adriani, Atronoz veya Adırnaz olarak anılmıştır⁵²⁵¹. Bu nedenle seyyahlar Orhaneli'nin Hadriani ad Olympium antik kentinin üzerine kurulduğunu düşünmüşlerdir. Ancak isminden dolayı özellikle bu antik kenti keşfetmek için Beyce'yi ziyaret eden seyyahlar Hadriani'nin tam olarak köyün bulunduğu noktada yer almadığını da görmüşlerdir. Dolayısıyla her ne kadar Osmanlı Dönemi'ndeki ismi antik kenti çağrıştırıyorsa da bu iki yerleşimin aynı yerde kurulmadığını da keşfetmişlerdir. Hamilton burayı ziyaret ettiğinde Beyce ağası kendisine Adranos'un bu köyün değil, tüm bir bölgenin ismi olduğu bilgisini vermiş ve bu karışıklıkların nedenini bir açıdan ortaya koymuştur. Ayrıca gittiği yerlerde eski dönemlere ait izleri özellikle araştırmalarına rağmen seyyah Beyce'de bunlardan bahsetmemiş, harabelerin köyün çevresindeki diğer yerlerde olduğunu söylemiş ve ertesi gün yaptığı ziyaretlerde de eski Hadriani'nin kalıntılarını köyden iki mil uzaklıkta keşfedebilmiştir⁵²⁵². Perrot'un aktarımları da Hamilton'a Beyce ağasının aktardıklarını adeta doğrulamaktadır. Seyyah tek bir yerin değil günümüzde

⁵²⁵⁰ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-138

⁵²⁵¹ Kaplanoğlu, 2001: 228

⁵²⁵² Hamilton, 1842a: 87, 90-92.

Büyükorhan İlçesi'ne bağlı Aktaş Köyü civarındaki bölgelerin Türkler tarafından Edrinas olarak adlandırıldığını söylemiştir. Daha sonra diğer seyyahların da Beyce'ye yakın bir kalıntı olduğunu söylediği Bizans Dönemi kalesinin kalıntılarıyla karşılaştığında, antik kentin bu kaleye yarım saat uzaklıktaki Beyce Köyü olduğunu söylemiş, ancak köye vardığında yalnızca evlerin avlularında yer alan bazı kitabeleri keşfedebilmiştir. Yine de bu az sayıdaki kalıntıyı dahi düşüncesini destekleyen kanıtlar olarak değerlendirdiği görülmektedir⁵²⁵³. Texier asıl olarak buraya gelip gelmediği anlaşılamayan ve Hadriani'nin kalıntılarıyla ilgili aktarımı, ilgili bölümde daha ayrıntılı görüleceği üzere, büyük oranda Hamilton'dan alıntı olan bir seyyahdır. İlk olarak ismini Edrenos olarak verdiği Orhaneli'nin İmparator Hadrian tarafından kurulmuş Hadriani ad Olympus olduğunu, ayrıca kendisinden önce buraya gelmiş olan Sestini'nin de bu kentin kalıntılarını Orhaneli'de keşfettiğini söylemiştir. Ancak yine eski kent hakkında yaptığı tanımlamada yalnızca kalenin köye yakın olduğunu, Hadriani'nin kalıntılarının ise iki mil uzaklıkta yer aldığını belirtmiştir⁵²⁵⁴. Murray, Adronas olarak verdiği Adrianos ile Beycik yani Beyce olarak gösterdiği Orhaneli'nin aralarında iki millik mesafe bulunan yerler olduğunu belirtmiştir⁵²⁵⁵. Munro ve Anthony ise bu bölgede yer alan ve az da olsa bir öneme sahip olan yerleşimler arasında gösterdikleri Beyce'nin çok sayıda antik kalıntıya sahip olduğunu söylemişlerdir. Ancak daha sonra buraya geldiklerinde kalıntıların bu yerleşimin dışında yer aldığını da kabul etmişlerdir⁵²⁵⁶.

Beyce'de yer alan antik dönem kalıntıları ise çok büyük yapılar değil, yalnızca yine Hadriani'den getirildiği anlaşılan küçük boyutlu devşirmeler ve kitabelerdir. Hadriani'de çok sayıda kalıntı bulmasına rağmen hiçbir yazıt keşfedemeyen Hamilton Beyce Köyü camisinin duvarlarında Yunanca kitabeler keşfetmiştir⁵²⁵⁷. Strickland Hamilton'un caminin kenarındaki kitabeyi, kendisinin de bir diğerini kopyaladığını, yine köyün çeşmesinde de kötü

⁵²⁵³ Perrot, 1864: 119, 125

⁵²⁵⁴ Texier, 2002: 198, 247, 248

⁵²⁵⁵ Murray, 1854: 254

⁵²⁵⁶ Munro, Anthony, 1897: 265

⁵²⁵⁷ Hamilton, 1842a: 92.

durumdaki bir alçak kabartmanın görüldüğünü söylemiş ve bunların Hadriani'den getirilmiş olduğuna şüphe duyulamayacağını belirtmiştir⁵²⁵⁸. Texier de Hamilton'a ithafen Beyce'de bulunan kitabelerin buraya Hadriani'den getirilmiş olmasının muhtemel olduğunu ifade etmiştir⁵²⁵⁹. Murray Beyce'de, her ne kadar hiçbirisi kentin ismini barındırmasa da, çok sayıda Yunanca kitabe bulunduğunu söylemiştir⁵²⁶⁰. Joanne ve Isambert ise köydeki evlerin duvarlarında Rumca kitabelerin görülebildiği bilgisini vermişlerdir⁵²⁶¹.

18.1.1. Kale⁵²⁶²

Bizans Dönemi'ndeki adı Adranos olan Orhaneli'nin Osmanlı kroniklerinde kalesinde söz edilir. Ancak Aşıkpaşaoğlu bu kalenin fetihten sonra yıkıldığını söylemiştir⁵²⁶³. Farklı bölgelerde böylesi bir uygulamaya maruz kalan yerlerde kaleler genellikle hiçbir iz bırakmadan tamamen ortadan kalkmıştır. Ancak kasabanın yakınlarında çok kötü durumda da olsa bir kalenin harabeleri görülebilmektedir. Bu kale Orhaneli'ye yarım saat uzaklıkta ve altında uzanan nehre ve yola hâkim bir tepenin üzerinde bulunmaktadır. Yakınlarında muhtemelen kendisiyle çağdaş bir köprünün kalıntılarının da mevcut olması, bazı seyyahların kalenin inşa edilme nedenini köprüyü savunma amacına bağlamalarına neden olmuştur⁵²⁶⁴. Hamilton yalnızca köprüden değil yol hattından da bahsederek kalenin stratejik önemini daha açık biçimde ortaya koymuştur. Kireçtaşı kayalara oyularak meydana getirildiğini söylediği bu eski yolun Hadriani yönüne gittiğini ayrıca antik Prusa ve Pergamus arasında en kısa ulaşım hattını sağladığını belirtmiştir⁵²⁶⁵. Bu yönüyle, giderek daralan sınırların son bir gayretle

⁵²⁵⁸ Jardine, 1858: 117–118

⁵²⁵⁹ Texier, 2002: 248

⁵²⁶⁰ Murray, 1854: 254

⁵²⁶¹ Joanne, Isambert, 1861: 505–506

⁵²⁶² Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek–139

⁵²⁶³ Aşıkpaşaoğlu, 1985: 36

⁵²⁶⁴ Perrot, 1864: 125, Munro, Anthony, 1897: 266

⁵²⁶⁵ Hamilton, 1842a: 90.

korunma çabası içinde olduğu Bizans İmparatorluğu'nun son dönemlerinde köprü, geçit gibi stratejik noktalara yapılan kalelerin bir örneği olduğu akla gelmektedir.

Bunun yanında kale bir yerleşim yerini savunmak için de inşa edilmiş olabilir. Duvarlarının içinde ve yakın civarında bazı yerleşim izlerinin tespit edilmesi bu görüşü güçlendirmektedir. Hamilton kalenin çevresinde bir yerleşime ait olabileceğini söylediği ev harabeleriyle karşılaşmıştır. Yaptığı değerlendirmeye göre bu evler Orta Çağ'da Avrupa'da feodal kalelerin çevresinde oluşanlar gibi kargaşa veya savaş dönemlerinde halkın sığınmak için meydana getirdiği bir yerleşime ait olmalıdır⁵²⁶⁶. Kalenin yer aldığı tepenin yamacında kale dışında bir yerleşimin izlerini gördüğünü söyleyen bir diğer seyyah Strickland'dir⁵²⁶⁷. Perrot da bu evlerin kalıntılarını tespit etmiş ancak bunların tepenin eteklerinde bulunduğunu söyleyen Hamilton ve Strickland'ten ufak bir farkla kalenin iç kısımlarında yer aldıklarını belirtmiştir. Seyyah bu kalenin yöre halkı tarafından sığınak olarak kullanıldığını ve tamamen ele geçirilmesine kadar bir süreliğine burada yaşanmış olduğunun anlaşıldığını da belirtmiştir⁵²⁶⁸. Bu seyyahların aktarımları kalenin bulunduğu noktada bir Bizans yerleşimi olduğu, ancak Osmanlı fethinin ardından bu yerleşimin ortadan kalktığı düşüncesine sahip olduklarını ortaya koyar. Ancak Osmanlı tarihçilerinin Orhan Gazi Dönemi'nde fethedildiğini söyledikleri Adranos veya Edrenos kalenin burası olduğu düşünüldüğünde, bu evlerin Bizans gibi erken Osmanlı Dönemi'nde de kullanılmış olabileceği ve daha sonradan yerleşimin kısa bir mesafede bulunan Beyce'de kurulduğu da iddia edilebilir⁵²⁶⁹.

Kale seyyahların büyük bölümü tarafından Bizans Dönemi'ne tarihlendirilmiştir⁵²⁷⁰. Açık biçimde Bizans Dönemi ifadesi kullanmayan seyyahlar da en azından mimarisinin geç dönemlere ait olduğunu kabul

⁵²⁶⁶ Hamilton, 1842a: 90.

⁵²⁶⁷ Jardine, 1858: 116

⁵²⁶⁸ Perrot, 1864: 125

⁵²⁶⁹ Kalenin çevresinde mevcut yerleşimlerin zaman içinde yer değiştirmesinin bir örneği de Eskişehir yakınlarındaki Karacahisar'dır.

⁵²⁷⁰ Jardine, 1858: 116, Murray, 1854: 254, Perrot, 1864: 125

etmişlerdir⁵²⁷¹. Bununla birlikte ziyaret edildiği tarihlerdeki harabe hali, ayrıca benzer örneklerde olduğu gibi dönem ve tür itibariyle seyyahların çok fazla ilgisini çeken bir yapı olmaması hakkında ayrıntılı tanımlamalar yapılmasını engellemiştir. Hamilton yalnızca çok büyük boyutlu olduğunu söylediği bu kaleyi harabe halde bir yapı olarak tanımlamıştır. Mimarisiyle ilgili aktardığı tek ayrıntı harabe halde olmasına rağmen hala kendini gösteren yuvarlak kulelerin bulunmasıdır⁵²⁷². Strickland ise kare kulelere sahip olduğunu söylemiş ve bu açıdan yol arkadaşı Hamilton'dan farklılaşmıştır⁵²⁷³. Murray'in verdiği bilgiler Hamilton'un seyahatnamesindeki bir tekrarı gibidir ve farklı bir ayrıntı barındırmaz⁵²⁷⁴. Orhaneli'ye bağlı Serçeler Köyü ile Beyce arasındaki yolda bu kaleyle karşılaşan Perrot'un aktardığı ilginç bir bilgi buradaki bir yapıyla ilgilidir. Seyyah bu yapıyı Helenik yapım tarzında büyük bir bina olarak tanımlamış hatta Antoninler Dönemi'ne tarihlendirerek planını çıkarttığını da söylemiştir. Ancak tanımlamasını yapmadığı gibi eserinde bu plana da yer vermemiştir⁵²⁷⁵. Munro ve Anthony'nin tanımlamaları da diğer seyyahların aktarımlarına benzemektedir ve yalnızca kalıntılar halinde görülebildiğini belirtmişlerdir⁵²⁷⁶.

18.1.2. Köprü

Biraz önce değindiğimiz gibi kalenin bu konumda inşa edilmesinin nedeni çok açık biçimde stratejik bir noktayı kontrol altına almaktır. Yer aldığı tepenin hemen aşağısında görülebilen bir köprü kalıntısı da seyyahların bu gerçeği kolayca tespit edebilmesini sağlamıştır. Bununla birlikte kale ile bağlantısı dolayısıyla sözü edilen ve tek başına ilgi çekmeyen bu köprü hakkında çok az bilgi verilmiş, büyük oranda yalnızca mevcudiyetinin

⁵²⁷¹ Hamilton, 1842a: 90, Munro, Anthony, 1897: 266

⁵²⁷² Hamilton, 1842a: 90.

⁵²⁷³ Jardine, 1858: 116

⁵²⁷⁴ Murray, 1854: 254

⁵²⁷⁵ Perrot, 1864: 125

⁵²⁷⁶ Munro, Anthony, 1897: 266

aktarılmışla yetinilmiştir⁵²⁷⁷. Zaten kendisine yer verilen seyahatnamelerin tamamı 19. yüzyıla aittir ve bu yıllarda nehrin içinde çok az kalıntısı görülebilen harabe bir yapı olması ayrıntılı tanımlamalarının yapılabilmesine de engel meydana getirmiş olmalıdır.

Hamilton köprüyü kaba mermer bloklardan inşa edilmiş, iki kemerden oluşan bir yapı olarak tanımlamış, bir ayağının nehrin ortasında hala görülebildiğini, ayrıca kale ile aynı döneme ait olabileceğini söylemiştir⁵²⁷⁸. Hamilton'un yol arkadaşı Strickland ise tepenin kuzey kenarında yer aldığını ve harabe bir halde olduğunu belirttiği bu köprünün Roma Dönemi'ne ait olabileceğini iddia etmiştir⁵²⁷⁹. Perrot eski bir köprünün ayaklarının fark edilebildiğini ifade etmiş ancak taştan yapılmış olduğu bilgisi dışında bir aktarım yapmamıştır⁵²⁸⁰. Munro ve Anthony'nin verdikleri tek bilgi de modern olarak adlandırdıkları Osmanlı Dönemi köprüsünün biraz yukarısında bulunması ve harabe bir halde olmasına rağmen ayaklarının hala görülebilmesidir⁵²⁸¹.

18.1.3. Hadriani'nin Kalıntıları⁵²⁸²

Seyyahların, halk arasında Adranos veya Edrenos olarak ismini yaşatan Hadriani kentinin Beyce yani günümüz Orhaneli yerleşiminin bulunduğu noktada yer almadığını anlamaları zor olmamıştır. Pek çok yerleşimde olduğu gibi bu antik kentin kalıntılarının tamamen ortadan kalktığını da kabul etmeyerek yakın civarında araştırma yapan seyyahlar ise buraya yalnızca 3 kilometre mesafede antik bir yerleşime ait izleri tespit etmeyi başarmışlar ve burasının eski Hadriani olabileceğine hükmetmişlerdir. Ancak yoğun ziyaretlere sahne olan bir güzergâhta bulunmadığından dolayı seyahatnamelerde çok fazla yer eden bir yerleşim olmamıştır. Munro ve

⁵²⁷⁷ Hamilton, 1842a: 90, Perrot, 1864: 125, Munro, Anthony, 1897: 266

⁵²⁷⁸ Hamilton, 1842a: 90.

⁵²⁷⁹ Strickland, 1858: 116

⁵²⁸⁰ Perrot, 1864: 125

⁵²⁸¹ Munro, Anthony, 1897: 266

⁵²⁸² Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-140

Anthony'e göre ise bu kentin kalıntılarının çok fazla dikkat çekmemesinin bir diğer nedeni tepelerin arasında gözlerden uzak bir noktada kalması ve yoğun ormanlarla çevrili olmasıdır⁵²⁸³. Yerleşim hakkında bilgi verdiğini gördüğümüz altı seyyah vardır ve bunlardan da sadece üçünün buraya bizzat bir gezi gerçekleştirdiği anlaşılabilir. Bu antik kentten bahseden ancak burayı ziyaret etmediği görülen seyyahların da Hamilton'un seyahatnamesinden yararlandığı görülmektedir.

Bu yerleşimden en ayrıntılı bahseden seyyah olan Hamilton'un karşısına çıkan ilk kalıntı, üç kemerli bir kapı olmuştur. Seyyah merkezdeki kemerinin yanlarda yer alanlara göre daha geniş olduğu bu kapının mimarisinin çok iyi bir tarzda olmadığını, kentin surlarına ait olması gerektiğini ancak surların geri kalan bölümünün görülmediğini belirtmiştir⁵²⁸⁴. Strickland de ilk olarak bu kapıdan bahsetmiş ve benzer biçimde ortasında geniş ve yanlarda daha küçük birer girişin olduğu bu kapının dört ayağı bulunduğunu, Roma işçiliğinde yapıldığını ve kentin batı girişini meydana getirmesinin muhtemel olduğunu söylemiştir⁵²⁸⁵. Texier, Hadriani hakkında verdiği bilgilerin tamamını Hamilton'dan almıştır. Bu nedenle buradaki yapılar hakkında verdiği bilgiler gibi bu kapı hakkındaki tanımlaması da Hamilton'un aktarımlarına benzemektedir⁵²⁸⁶.

Bu kapıdan sonra Hamilton'un karşısına çok geniş ve büyük bir yapıya ait olduğu anlaşılan kalıntılar çıkmıştır. Kötü biçimde tahrip olmaları nedeniyle buradaki diğer yapıların niteliklerini tespit etmek konusunda yetersiz kalsa da bu büyük binanın bir gymnasium olmasının muhtemel olduğunu söylemiş, temellerinin izlerini de keşfederek 88 x 64 feet ölçülerinde dörtgen biçimli bir yapı olarak tanımlamıştır. Büyük bölümü yıkılmış ve duvarları genelde yalnızca 3 veya 4 feet yüksekliğe kadar çıkmasına rağmen güneybatıda neredeyse 30 feet yüksekliğinde bir kısmın hala ayakta olduğu ve bunun çok uzaklardan dahi görülebildiği bilgisini de vermiştir. Seyyah böylece bu bölümün duvar işçiliğini de ayrıntılı biçimde inceleyebilmiş, 1-4

⁵²⁸³ Munro, Anthony, 1897: 265

⁵²⁸⁴ Hamilton, 1842a: 91.

⁵²⁸⁵ Jardine, 1858: 117

⁵²⁸⁶ Texier, 2002: 248

feet arasında değişen beyaz mermerlerden düz sıralar meydana getirecek biçimde inşa edildiğini görmüş, duvar kalınlığını ise 3 feet olarak vermiştir. Belirttiği üzere tüm bu duvar ince bir işçilikle harç kullanılmadan inşa edilmiştir ve bu özelliği blokların uygun biçimde düzleştirildiği ve sıkı biçimde yerleştirdiklerini kanıtlamaktadır. Belki de buradaki en sağlam yapı olması dolayısıyla seyyah özellikle bu yapı üzerinde durmuş iç kısmında da duvarların temelleri gibi bazı küçük odaların bulunduğunu, merkezi denilebilecek bir noktada 4 feet karelik büyük bir mermerin görüldüğünü ve bunun içine bir kapının kilit taşına benzeyen yuvalar açıldığını söylemiştir Hamilton bu binanın yanında yine iki yapı ile karşılaşmış ve yanlarında uzanan kırık sütunlardan bunların tapınak olabileceğinin anlaşılabilirdiğini söylemiştir. Belirttiği üzere bunlardan birisi Dor diğeri İon tarzındadır ve ekinus ve akantus desenli arşitravlara sahiplerdir. Birisinde keşfettiği üç küçük sütunun, portikonun yerine işaret ettiğini söylemiştir⁵²⁸⁷. Strickland'ın de burada bulunan kalıntılar arasında en çok dikkatini çeken yapı budur. Ancak yol arkadaşı Hamilton bu binanın bir gymnasium olduğunu söylerken Strickland asıl işlevinin belirlenebilmesi konusunda ikna edici bir sonuca ulaşamadıklarını ifade etmiştir. Verdiği diğer bilgiler büyük oranda Hamilton'un aktarımlarına benzer. Seyyah da geniş ve dörtgen biçimli bu binanın harç kullanılmadan, dört köşeli ve sıkı biçimde bir araya getirilen mermer bloklardan inşa edildiğini söylemiştir. Yine benzer biçimde duvarlarının tamamının takip edilebildiğini ancak en mükemmel kısmının 25 feet yüksekliğe kadar çıktığı batı ucunda yer aldığını belirtmiştir. Seyyah buradaki duvar kalınlığının 2 feet olduğunu ve kalınlığın tek bir taştan meydana geldiğini de aktarmıştır. Ayrıca doğu ucunda yaklaşık 17 feet uzunluğunda bir iç duvar tarafından biçimlendirilmiş bazı küçük odaların bulunduğunu bilgisini vermiştir. Seyyah yakınlarında gördükleri İon tarzı arşitravin bu binaya ait olabileceğini düşünmüştür. Ancak binanın boyutlarıyla bağlantılı olarak bu şekilde büyük başka bir parçanın görülemediğini de

⁵²⁸⁷ Hamilton, 1842a: 91–92.

belirtmiştir⁵²⁸⁸. Munro ve Anthony'nin dağınık taşlar ve yıkıntılar arasında büyük kare bloklardan oluşan oldukça yüksek duvarlar olarak tanımladıkları bu kalıntılar da büyük ihtimalle bu yapıya aittir. Ancak seyyahlar Hamilton veya Strickland gibi ayrıntılı bir incelemede bulunmamışlardır⁵²⁸⁹. Texier⁵²⁹⁰, Murray⁵²⁹¹ ve Joanne-Isambert'in⁵²⁹² bu yapı hakkında verdikleri bilgiler ise Hamilton ile tamamen aynıdır ve bu seyyahtan alıntı yaptıkları çok açıktır.

Mimari parçaların yayıldığı alandan Hadriani'nin büyük bir yerleşim olduğu anlaşılabilmesine rağmen bu örneklerin de gösterdiği gibi seyyahlar tanımlamaya değer biçimde ayakta kalabilmiş çok az kalıntı keşfedebilmişlerdir. Değerlendirmeye aldığımız örnekler içerisinde yerleşimin tarihi hakkında bilgi veren yegâne kaynak olan Munro ve Anthony buradaki kalıntıların boyutları nedeniyle bir zamanlar Hadriani'nin oldukça önemli bir yerleşim olduğunun anlaşılabilirdiğini ancak Bizans belgelerinde görülmemesi nedeniyle erken dönemlerde terk edilmiş olduğunun anlaşılabilirdiğini söylemişlerdir. Bu seyyahlar böylece kentin yok olmasını zaman içerisinde önemini kaybetmesine bağlamaktadırlar⁵²⁹³. Ancak yok olmaların asıl nedeni kalıntıların insan eliyle tahrip edilmesidir. Hamilton tüm arazide mimari yontular ve başka birçok binanın temellerinin görüldüğünü söylemiş ve bu sayede Hadriani'nin kalıntılarının burada yer aldığına şüphe duyulamayacağını belirtmiştir. Bu şekilde antik kentin bulunduğu noktayı belirlemişse de arazinin tarla olarak kullanılması ve tüm parçaların da toplanarak bir araya yığılması dolayısıyla yapıların niteliklerini keşfetmekte zorlanmıştı⁵²⁹⁴. Aynı biçimde Strickland büyük binanın haricinde farklı şekillerdeki sütun başlıkları ve oymalı parçalar sayesinde Adriani'de başka yapıların bulunduğunu kabul etmekle birlikte bunların işlevlerinin tespit edilebilmesine yetecek derecede korunamamış olduklarını söylemiş ve arazinin tarım alanı olarak kullanılması nedeniyle taşların toplandığı ve bir

⁵²⁸⁸ Jardine, 1858: 117

⁵²⁸⁹ Munro, Anthony, 1897: 265

⁵²⁹⁰ Texier, 2002: 248

⁵²⁹¹ Murray, 1854: 254

⁵²⁹² Joanne, Isambert, 1861: 505

⁵²⁹³ Munro, Anthony, 1897: 265

⁵²⁹⁴ Hamilton, 1842a: 91.

araya yığıldığını ifade etmiştir⁵²⁹⁵. Asıl büyük tahribat ise yüzyılın sonlarında meydana gelmiştir. 1894 yılında buraya gelen Munro ve Anthony kalıntılarının Beyce'de inşa edilmeye başlanan bir hapisanenin inşası için kullanılmak üzere arabalarla taşındığı ve kısa bir süre içinde tamamen ortadan kalkacakları bilgisini vermişlerdir⁵²⁹⁶.

18.2. OSMANLI DÖNEMİ ESERLERİ

Orhaneli, az sayıda seyahatnamede karşımıza çıkan bir yerleşim olduğu gibi daha çok Osmanlı öncesi tarihi ve kalıntılarıyla ilgi çekmiştir. Ayrıca Osmanlı Dönemi'nde inşa edilmiş ilgi çeken herhangi bir yapıya da sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle bu dönem eserleri hakkında yapılan aktarımlar çok sınırlı kalmıştır.

18.2.1. Ağa Konağı

Seyyahların eserlerinde yer vermeyi düşünmedikleri ve çok genel cümlelerle hakkında bilgiler aktardıkları evlerin istisnalarını yalnızca ziyaret ettikleri yerleşimin ileri gelen kişisine ait olan ve çoğu zaman kendilerinin de geceyi geçirdikleri konaklar meydana getirmektedir. Orhaneli'de de Hamilton ve Strickland'ın misafir olarak kaldığı Adranos Ağası'nın konağı hakkında genel mimarisi, süslemeleri gibi ayrıntılı diyebileceğimiz bilgiler verilmiş, ayrıca Hamilton Türk mimarisi hakkında sahip olduğu izlenimlerle ilgili olarak bazı aktarımlar da yapmıştır.

Hamilton ve Strickland birlikte yolculuk yapmalarına rağmen bazı yapılar hakkındaki tanımlamaları birbirinden farklılık gösterebilmektedir. Bunun nedeni her iki seyyahın dikkatini çeken ayrıntıların değişmesidir. Bu konak hakkındaki tanımlamalarında ortak olarak görülen tek yön de konağın

⁵²⁹⁵ Jardine, 1858: 117

⁵²⁹⁶ Munro, Anthony, 1897: 265, 266

geniş bir avlusu olması ve avlunun çevresinde ahırların bulunmasıdır⁵²⁹⁷. Hamilton ahırların dışında başka alçak yapıların bulunduğunu ve ortasında bir çeşmenin yer aldığını söylemiş⁵²⁹⁸, Strickland ise ahır dışındaki yapıları tuvaletler ve diğer ek kısımlar olarak tanımlamıştır⁵²⁹⁹. Konağın kendisi hakkında ise yalnızca Hamilton tanımlamalarda bulunmuştur. Ayrıca Urquhart'ın "Spirit of the East" adlı eserine de bir atıfta bulunarak hiçbir odanın birbiriyle bağlantısı olmamasını Türk evlerinin inşa edilme prensiplerinden birisi olarak göstermiştir. Verdiği bilgiler içerisinde önemli olarak görülebilecek bir ayrıntı da duvarlarının arabesk ve manzaralarla resimlenmesi ve tavanlarında benzer biçimde bezemelerin görülmesidir:

"Chiftlik [Çiftlik] bir Türk beyefendisinin ikametgâhı ya da çiftliğinin güzel bir örneğiydi. Her bir kenarında atlar ve sığırlar için ahırlar ve alçak yapıların ve merkezinde küçük bir çeşmenin olduğu geniş bir avluya girdik. İlerideki uçta, derme çatma bir ahşap merdivenle çıkılan, oymalı ahşaplar ve arabesk resimlerle bezenmiş ve kendisinden farklı yönlere açılan üç ya da dört odanın bulunduğu açık bir galerisi olan mesken yer almaktaydı. Hiçbir iki odanın birbirleriyle bağlantısının olmaması Türk mimarisinin bir özelliğidir. Odalar genellikle iki sıra pencere içerir ve burada da durum böyledir. Alttakiler kare ve sadedir ve açılır biçimde tasarlanmışlardır. Üsttekiler at nalı biçiminde olup daha küçüktür ve lekeli/koyu renkli [stained(?)] ya da boyalı camla kapatılmışlardır ve daima kapalı olarak tutulurlar. Duvarlar arabeskler ve manzaralarla resimlenmiştir ve tavanlar zengin biçimde bezemelidir⁵³⁰⁰."

Strickland'ın tanımlamaları Hamilton'kilere göre çok az ayrıntı barındırmaktadır:

"Birkaç dakika daha gidince "ahırlar, tuvaletler ve diğer ek kısımlarla" geniş bir avluyla çevrelenmiş büyük ve muntazam görünümlü bir kır evine geldik. Bu beklenmedik manzarayı takdir edecek hiç zamanım yoktu çünkü tüm grubumuz nezaketsizce ağıla döndü ve yüklerini indirmeye başladı. Ben

⁵²⁹⁷ Hamilton, 1842a: 88, Jardine, 1858: 116

⁵²⁹⁸ Hamilton, 1842a: 88.

⁵²⁹⁹ Jardine, 1858: 116

⁵³⁰⁰ Hamilton, 1842a: 88.

bunun geceyi geçireceğimiz yer olan Adrianos Ağası'nın konağı yani ikameti olduğuna karar verdim⁵³⁰¹."

18.2.2. Köprü

Orhaneli'ye yarım saat mesafede yer alan kalenin bulunduğu tepenin altında, harabe halde görülebilen eski köprünün hemen yanında seyyahların Osmanlı Dönemi'ne tarihledikleri bir başka köprü daha bulunmaktadır. Ulubat'ta görüldüğü gibi kaleyle aynı döneme ait olduğu düşünülenin haricinde Osmanlı Dönemi'nde bir köprünün daha inşa edilmiş olması yıllar boyunca buradan geçen yolların değişmediğinin bir kanıtıdır. Ancak hakkında ayrıntılı tanımlamalar yapılmamıştır. Hamilton 1836 yılında diğer köprü gibi bu köprünün de harabe halde olduğunu söylemiştir⁵³⁰². Daha sonra 1857'de buradan geçen Perrot yakın zamanlarda inşa edilmiş bir köprü⁵³⁰³, Munro ve Anthony de benzer biçimde modern bir yapı olarak tanımlamıştır⁵³⁰⁴. Görüldüğü gibi hakkında neredeyse hiçbir bilgi verilmemiş hatta ahşaptan mı yoksa taştan mı inşa edildiği gibi çok temel bir özelliğine dahi değinilmemiştir.

⁵³⁰¹ Jardine, 1858: 116

⁵³⁰² Hamilton, 1842a: 90.

⁵³⁰³ Perrot, 1864: 125

⁵³⁰⁴ Munro, Anthony, 1897: 266

18.3. ORHANELİ'YE BAĞLI KÖYLER

18.3.1. Ağaçhisar

18.3.1.1. Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri

18.3.1.1.1. Kale⁵³⁰⁵

Ağaçhisar Kalesi'nin ismi erken Osmanlı kroniklerinde de geçmektedir. Seyahatnameler aracılığıyla bu kalenin mimarisiyle ilgili çok önemli bilgiler elde edilemese de en azından konumunu tespit edebilmek mümkün olmaktadır. Seyyahların belirttiği üzere kale Ağaçhisar Köyü'nün yakınlarında, ortasından bir nehrin de aktığı dar bir boğaza hâkim, etrafındaki diğer dağlardan ayrı duran bir tepenin üzerinde ve nehre doğru çıkıntı meydana getiren bir kayalığa inşa edilmiştir⁵³⁰⁶. Bu konumuyla da geçidi kontrol etmek amacıyla inşa edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Strickland kalenin yer aldığı bu çıkıntının hemen altında nehri ahşap bir köprüyle aştıklarını söylemiştir⁵³⁰⁷. Bu özelliği nedeniyle de Orhaneli yakınlarındaki Adranos Kalesi'ne benzetilebilir. Her ne kadar burada daha erken dönemlere ait bir köprü kalıntısından bahsedilmese de aynı konumda Bizans Dönemi'nde bir köprünün var olduğu ve kalenin yol ile birlikte bu köprüyü de savunduğu akla gelmektedir.

18.3.1.2. Osmanlı Dönemi Eserleri

18.3.1.2.1. Evler

Seyahatnamelerde Bursa'nın köy evleri hakkındaki aktarımlar büyük oranda birbirine benzemektedir. Bursa ili merkezinde de bazı örnekleri

⁵³⁰⁵ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-141

⁵³⁰⁶ Hamilton, 1842a: 93, Jardine, 1858: 118, Murray, 1854: 254, Joanne, Isambert, 1861: 506

⁵³⁰⁷ Jardine, 1858: 118

görülen bu evler büyük oranda ahşap bir iskelet arasına yerleştirilen kerpiç malzemelerden inşa edilmiş yapılar olarak tanımlanmıştır. Ancak Perrot'un Ağaçhisar'da karşısına çıkan evler bu örneklerle bir istisna oluşturuyor görünmektedir. Hatta özel olarak bu köyün evleriyle ilgili bu tür bir bilgi vermesine rağmen Uludağ'ın civarında bulunan evlerin tamamının bu şekilde inşa edildiğini belirtmiştir⁵³⁰⁸.

"Ağaçhisar'ın evleri, Olympe'in köylerinin neredeyse tamamında olduğu gibi dörtgen hale getirilmemiş çamlardan ya da ahşap kütüklerdendir; çatısı aynı ağacın küçük kalaslarından yapılmıştır. Biz de bu çeşit örtüyü Vosges ve Kara Ormanlarda kullanırız; Lorraine'de bardeaux [ince tahta] denilen ve köknar ağacında yapıma levhalar çatı kiremitleri olarak kullanılır. Fakat burada bizim dağlarımızda olduğu gibi çatılar üzerinde büyük taşlar görmedim Bu sefil barakaları bazen rüzgârlar nasıl dağıtmıyor merak ediyorum. Dahası bu evlerin inşasında tek bir çivi bile kullanılmıyor; dik açılarda kesişecek şekilde sırayla farklı yönlerde yerleştirilen kütükler yarı kalınlıktaki çentikler sayesinde barakanın her bir köşesine birleştirilmişlerdir. Bu kütüklerin birbirine geçirilmesinden sonra dışarıda kalan uç kısımları evin iskeletinden çıkıntı meydana getirir. Hava, birbirleriyle herhangi bir noktada mükemmel biçimde birleşmeyen bu kaba malzemelerin aralıklarındaki boşluklardan tamamen serbestçe dolanır ve geçer. Beni hayrete düşüren şey, bu evlerin her an yanmamamsıdır. Kış esnasında soğuktan ölmek için dışarısının sürekli esintilerine açık olan bu yerlerde devamlı olarak büyük bir ateşi yakmak gerekir. Mayıs'ın son günlerinde olduğumuz şu günlerde dahi burada akşamları ateşin çevresinde titriyorduk ve yatağa son giden sabaha kadar çifte battaniyeler altına sarınmış biçimdeyken bize biraz sıcaklık sağlayacak biçimde evi düzenlemeye özen gösteriyordu⁵³⁰⁹."

⁵³⁰⁸ Perrot'un bu tür bir çıkarım yapmasının nedeni daha sonra Eşen Köyü'nde de bu tür evlerle karşılaşması olabilir. Eşen Köyü Osmanlı Dönemi'nde Atranos kazası içerisinde yer alırken Cumhuriyet Dönemi'nden sonra Kütahya'nın bir ilçesi olan Tavşanlı'ya bağlanmıştır. Bu köyle ilgili aktarımına yer verdiğimiz Murray buradaki evlerin de işlenmemiş ağaç gövdelerinden yapıldığını ve üstlerinin dilimli hatıllarla örtüldüğünü söylemiştir.

Murray, 1854: 254

⁵³⁰⁹ Perrot, 1864: 125–126

18.3.2. Çivili

18.3.2.1. Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri

18.3.2.1.1. Kale

Çivili Köyü'nden ve burada yer alan bir kaleden bahseden seyyahlar birlikte yolculuk yapan Hamilton ve Strickland'dir. Hamilton bu kalenin küçük bir tepenin üzerinde yer aldığını ve bölgedeki Rumlar tarafından Ceneviz İşi olarak gösterildiğini söylemiştir. Bununla birlikte seyyah Bizans Dönemi'ne tarihlendirilmesinin daha uygun olduğu görüşündedir:

“Djibeli⁵³¹⁰ köyünün görüş alanımıza girmesinden kısa bir süre sonra geniş ve iyi biçimde ekili toprakların olduğu bir vadi sağımızda açıldı. Bunun yanındaki küçük bir tepenin zirvesinde Rumların Ceneviz işi olarak isimlendirmesine rağmen Bizans İmparatorluğu'na tarihleniyor gibi görünen bir kalenin harabeleri vardı⁵³¹¹.”

Strickland de kaleyi Çivili Köyü'nün yakınlarında olarak tanımlamış ve yine Bizans Dönemi'ne tarihlendirmiştir. Her iki seyyah da bu bölgede çok sayıda kale ile karşılaşmışlardır. Belki de bu durumun etkisiyle Strickland bölgenin Bizans İmparatorluğu Dönemi'nde çok iyi biçimde savunulduğunun anlaşıldığını ifade etmiştir:

“Vadiyi aştıktan sonra sağda bir mil uzakta yer alan, yanında görünüşe göre Orta Çağ'a ait ve bu bölgenin Bizans İmparatorluğu Dönemi'nde güzel biçimde savunulduğunu kanıtlayan eski bir kale gördüğümüz Chivilu köyünü geçtik. Bu vadiyi de geçtikten kısa bir süre sonra, içinde Doondar ve Bourma Köylerinin olduğu bir diğerine geldik⁵³¹².”

⁵³¹⁰ Seyyahın verdiği Djibeli isminin ilk başta şu anki köy isimleriyle çok fazla uyduğu söylenemez. Ancak izlediği güzergâh takip edildiğinde ve ardından ziyaret ettiği köyler olan Dunder Kieui ve Bourmah'ın günümüzde Dünder Köyü ve Gümüşpınar Köyü'nün eski ismi olan Burmu olabileceği düşünüldüğünde burasının Çivili Köyü olması muhtemeldir. Ayrıca seyyahla birlikte aynı güzergâhı takip eden Strickland de günümüzdeki ismine daha yakın bir biçimde köyün ismini Chivilu olarak vermiştir. Jardine, 1858: 115. Köyün eski ismi olan Civili de (Köy Envanter Etüdlere Göre Bursa, 1967: 162) bu telaffuza daha uygun görünmektedir.

⁵³¹¹ Hamilton, 1842a: 86.

⁵³¹² Jardine, 1858: 115

Görünüşe göre her iki seyyah da kaleyi yalnızca uzaktan görebilmişlerdir ve bundan dolayı tarihlendirme önerisi dışında mimarisiyle ilgili bir bilgi vermemişlerdir.

18.3.3. Sadağ

18.3.3.1. Kaya Hamamı

Hamilton ve yol arkadaşı Strickland, Orhaneli'ye yaptıkları ziyaretlerinde bu köyün yakın civarında yer alan kalıntılarla ilgili bilgileri Atranos ağasından elde etmişlerdir. Ağanın yönlendirmeleri ile Orhaneli'nin yakınlarındaki kaleye, Hadriani'ye ve Ağaçhisar Kalesi'ne uğramışlarsa da Kaya Hamam'ı ziyaret etmemişlerdir. Seyahatnamelerinde bu hamama yer vermemeleri bu durumu açıkça ortaya koyduğu gibi Hamilton da ağanın bahsettiği ancak kendilerinin ziyaret etmediği iki yapının bu hamam ve Tekia ismi verilen kale olduğunu söylemiştir:

“[Atranos Ağası] Yakın civarda ertesi sabah ziyaret etmeye karar verdiğimiz çok çeşitli harabelerden ve özellikle bizim çeşitli kitabeler bulabileceğimizi söylediği bir tanesinden bahsetti. Anlattığı fakat bizim ziyaret etmediklerimiz arasında Kaya Hamam denilen bazı hamamlar ve 3 mil batıda Tekia adı verilen eski bir kale vardı⁵³¹³.”

Strickland ise Ağa'nın bu hamam hakkında aktardığı bilgilere biraz daha ayrıntılı olarak değinmiştir:

“[Atranos Ağası] Yakın civarda Bursa'dakilere göre daha düşük sıcaklıkta bir kaplıca ve eski bir hamamın kalıntılarının bulunduğu söylediği Kaya Hamam denilen bir yerden bahsetti⁵³¹⁴.”

⁵³¹³ Hamilton, 1842a: 87.

⁵³¹⁴ Jardine, 1858: 116

18.3.4. Serçeler

18.3.4.1. Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri

Bu köyden yalnızca diğer seyyahların tamamından farklı bir güzergâh izleyen Perrot bahsetmiştir. Köy hakkındaki aktarımları içerisinde değerlendirebileceğimiz tek bilgi de burada bazı kalıntılarla karşılaştığını söylemesidir. Seyyahın da belirttiği gibi bu mimari parçaların yakın civardaki Hadriani antik kentinden getirilmiş olması muhtemeldir:

“Kenarında salkımsöğütlerin olduğu bir akarsuyun ortasından geçtiği küçük hoş bir kasaba olan Serçeler’de Hadriani ad Olympum’un harabelerinden getirilmiş bazı bloklar bulmaya başladık⁵³¹⁵.”

⁵³¹⁵ Perrot, 1864: 125

ONDOKUZUNCU BÖLÜM

ORHANGAZI

19.1. GENEL GÖRÜNÜM

Orhangazi, konumuz dâhilindeki seyahatnamelere en az konu olmuş Bursa ilçesidir. I. Süleyman'ın 1522–1523 yılındaki Rodos Seferi'nden dönüşünde Pazar Karyesi adıyla kendini gösteren bu yerden geçmiş olması her ne kadar askeri bir yol üzerinde kaldığını gösterse de⁵³¹⁶ bu güzergâh seyyahlar tarafından çok fazla tercih edilmemiştir. Hakkında bilgi veren seyyahların bazıları da mecburiyet nedeniyle bu güzergâhı kullanmak zorunda kalmışlardır. Örneğin Turner, Mudanya'dan İstanbul'a deniz yoluyla gitmek istemiş ancak olumsuz hava koşulları nedeniyle planlarından vazgeçmek zorunda kalmış, İzmit üzerinden karayoluyla İstanbul'a giderken de bu köye uğramıştır⁵³¹⁷. Yerleşimi ziyaret eden az sayıdaki seyyah da hakkında oldukça az ayrıntı vermiştir.

Orhangazi'nin genel görünümü hakkında bilgi veren seyyahların ikisi 19. yüzyılın başlarında buraya gelmiş olan Browne ve Turner'dir. Seyyahlar bu yıllarda Orhangazi'nin büyük bir köy halinde olduğunu söylemişler, Browne çok fazla kalabalık olmayan ancak evleri seyrek biçimde dağılım gösterdiği için geniş bir alana yayılmış bir köy olduğunu söylemiştir:

“Ovaya ulaştıktan sonra birkaç köye rastladık buradan da yaklaşık üç saat içinde biraz geniş ancak görünüşe göre kalabalık olmayan, evleri seyrek biçimde dağılmış bir kasaba olan Pazarköy'e geldik⁵³¹⁸.”

Turner ise ev sayıları ve büyüklüğüyle ilgili bir bilgi vermiştir:

“Saat 11'de tamamen Türklerin yaşadığı, yaklaşık 700 evi içeren büyük bir köy olan Pazarköy'e ulaştık⁵³¹⁹.”

⁵³¹⁶ Yerasimos, 1991: 152

⁵³¹⁷ Turner, 1820: 157

⁵³¹⁸ Browne, 1820: 108

⁵³¹⁹ Turner, 1820: 157

Daha sonra 1832'de Porter ve ardından 1857'de Perrot da Pazarköy'den geçmişlerdir ancak Porter yalnızca konakladıkları bir ev hakkında bilgi vermiş⁵³²⁰, Perrot ise ismini Pazarcık olarak verdiği bu yerin altmış evden oluşan küçük bir Türk köyü olduğunu söylemiştir⁵³²¹.

19.2. OSMANLI DÖNEMİ ÖNCESİ ESERLERİ

Orhangazi'nin Osmanlı Dönemi'ndeki adı olan Pazarköy'ün burada yer alan eski kent Basilinopolis isminin zaman içinde değişikliğe uğraması sonucu ortaya çıktığı düşünülür⁵³²². Ancak kendisini ziyaret eden az sayıda seyyahın Osmanlı öncesi tarihi hakkında bilgi sahibi olmadığı anlaşılmaktadır. Bu yüzden göze çarpan bariz kalıntılara sahip olmayan bu yerleşimin muhtemel eski eserlerinin araştırılması konusunda da özel bir çaba sarf edilmemiştir. Osmanlı Dönemi öncesine ait bir eserle ilgili aktarım yapan tek seyyah da Haçlı Seferleri'nde adı sıklıkla geçen ve seyyahların keşfetmek konusunda büyük bir arzu duydukları Xerigordon Kalesi'nin konumuyla ilgili bir tahminde bulunan Michaud olmuştur.

19.2.1. Eski Kale

Xerigordon Kalesi hakkındaki bilgiler özellikle İznik'i ziyaret eden seyyahlar tarafından verilmiştir. Haçlı Seferleri sırasında meydana gelen bir olay nedeniyle adı geçen bu kalenin genel olarak yalnızca tarihteki yeri ile ilgili aktarımlarda bulunulmuş ancak bazı seyyahlar yer alması muhtemel konum hakkında da bilgiler aktarmışlardır. Bu konuyla ilgili olarak daha çok İznik'e bağlı bir köy olan Karadin Köyü'nde harabeleri görülen kalenin Xerigordon olduğu düşünülmektedir. Ancak kesin bir fikir ileri sürülemiyor olmasının nedeni kaleden söz eden Haçlı tarihçilerinin konumu ve çeşitli

⁵³²⁰ Porter, 1835: 275–276

⁵³²¹ Perrot, 1864: 54–55

⁵³²² Kaplanoğlu, 2001: 229

yerlerden uzaklığı ile ilgili yaptıkları aktarımlarının birbiriyle uyum göstermemesinden kaynaklanır. Bu konuya değinen Michaud da Haçlı tarihçilerinin Xerigordon Kalesi'nin İznik'ten olan uzaklığı konusunda verdiği bilgilerle Eski Kale'nin konumunun uyuşmadığını fark etmiştir. Ancak bu konuda zaten birçok belirsizlikler ve çelişkilerin görülüyor olması dolayısıyla konuyla ilgili verilen bilgilerde de bir hata yapılabilmiş olabileceğini söylemiş ve buradaki kale kalıntılarının kesin biçimde eski Xerigordon Kalesi'ne ait olduğunu iddia etmiştir. Bu noktada görülebilen yegâne kalıntılar olduğunu söylediği kalenin mimari özellikleri hakkında ise bir bilgi vermemiştir:

“Şimdi Renaud'nun kumandası altındaki 3.000 Alman tarafından yapılan saldırıyla ele geçirilen Exerogorgon Kalesi'nin kalıntılarını araştıralım. Civitot'un 4,5 saat uzağında, İznik'in 8 saat kuzeybatısında, Pazarköy olarak adlandırılan bir Türk kasabasının yarım saat kuzeyinde Arganthon dağ sırasının doğusundaki yamaçta, yerli halkın Eski Kale olarak adlandırdığı bir kalenin halen ayakta duran taş ve duvar yığınları görülebiliyor. Biz bunları Haçlıların birçoğuna mezar olan Exorogorgon Kalesi'ne ait antik kalıntılar olarak not ettik. Bu yerin İznik'ten uzaklığı tarihçilerin çeşitli anlatımları ile uyuşmaz ancak bizim tarihimizin eski hikâyelerinin bu bölümünde birçok belirsizlikler, çelişkiler, cahillikler mevcut olduğundan Exorogorgon'un konumunu belirleyebilmek için tarihçileri değil, bu yerlerin bilgisini kullanmamız gerekir. Ancak, Eski Kale ismiyle bilinen harabeler bu dağlarda karşılaşılabileceğiniz tek kalıntılardır. Eski Kale'yi Exerogorgon olarak verirken, tüm tahminlerimin doğru olduğuna ve böylece tarihi coğrafyanın önemli bir problemini çözdüğüme inanıyorum⁵³²³.”

⁵³²³ Poujoulat, Michaud, 1840: 176–177

19.3. OSMANLI DÖNEMİ ESERLERİ

19.3.1. Konaklama Mekânları⁵³²⁴

Üzerinde yer aldığı güzergâh sık biçimde kullanılmamasına rağmen, Turner'in belirttiği üzere Orhangazi bu yolu kullanan seyyahlar için alışlageldik bir dinlenme yeridir⁵³²⁵. Bununla birlikte burada geceyi geçirmek zorunda kalan az sayıdaki seyyahın verdikleri bilgiler konaklamaların diğer küçük yerleşimlerdeki gibi yalnızca kahvehanelerde veya yerli halktan birisinin evinde misafir kalınarak yapılabildiğini ve en azından 19. yüzyılda özel olarak yolcuların konaklamalarına tahsis edilmiş bir yapı bulunmadığını kanıtlar. İlk olarak Turner özel olarak araştırmasına rağmen, çok kötü biçimde tanımladığı bir kahvehaneye alternatif oluşturabilecek bir konaklama yeri bulamamıştır. Seyyah buradaki kahvehaneyi küçük, kirli ve çok kalabalık bulduğundan dolayı başka bir yerde konaklamak istemiş, ancak kendisine yalnızca pencereleri olmayan, zemini ve tavanı delikler içerisinde bir ev gösterilmiştir. Bundan dolayı mecburen birkaç başka kişiyle birlikte kahvehanede geceyi geçirmek zorunda kalmıştır⁵³²⁶. 1832'de buraya gelen Porter ise daha şanslıdır ve yanlarındaki kavasın sayesinde bu yerin kadısından bir izin alabilmiş ve ufak bir bahşişin karşılığında köyün üst düzey görevlilerinden birisine ait bir evde kalmıştır⁵³²⁷. Perrot da kendilerini köyün imamının ağırladığını ifade etmiştir⁵³²⁸.

⁵³²⁴ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-142

⁵³²⁵ Turner, 1820: 158

⁵³²⁶ Turner, 1820: 158

⁵³²⁷ Porter, 1835: 275–276, 278

⁵³²⁸ Perrot, 1864: 54

19.4. ORHANGAZİ'YE BAĞLI KÖYLER

19.4.1. Gürle

19.4.1.1. Zaviye

Gemlik-İznic yolu üzerinde, yoldan 2 km kadar içeride yer alan Gürle Köyü, Orhan Gazi zamanında önemli bir yerleşim olmalıdır. 1333 yılında bu köyden geçen İbn Batuta bir zaviyede geceyi geçirdiği bilgisini vermiştir:

“Bursa’dan İznic’e gittik, şehre ulaşmadan gece bastırınca Gürle köyünde ahilerden birinin zaviyesinde yatmak mecburiyetinde kaldık⁵³²⁹.”

Günümüzde köyde İbn Batuta’nın bahsettiği zaviyeden bir iz yoktur. Ancak Orhan Gazi Dönemi’nden kalan muhasebe defterlerinde de geçen, bir takım değişikliklere uğramış olmakla birlikte minaresi orijinalliğini koruyan bir cami ve geç devirlere ait olduğu belli olmakla birlikte orijinalinin yine Orhan Gazi devrine ait olması muhtemel bir hamam mevcuttur⁵³³⁰.

19.4.2. Keramet

19.4.2.1. Hamam (?) Kalıntıları

Benjamin bu kalıntılarla İznic’ten Keramet Köyü’ne giderken karşılaşmıştır. Nitelikleri hakkında herhangi bir bilgi vermemiş olmasına rağmen kalıntıların bulunduğu yerin bir sıcak su kaynağında olması ve burasının eskiden bir sağlık mesiresi olduğu yönünde bir fikir ileri sürmesi bu kalıntıların da bir hamama ait olabileceğini düşündüğünü akla getirmektedir.

“Akşamüstü bir değirmenin çarkını döndürmeye yetecek kadar büyük ve gayzer gibi buhar çıkartan bir sıcak su kaynağına geldik. Onun yanında büyüyen çalıların kökleri kireç yığınıyla kaplanmıştı ve birçok yeri taşlaşmıştı.

⁵³²⁹ Parmaksızoğlu, 1971: 45–46

⁵³³⁰ Ayverdi, 1966: 149–150.

Bu eski zamanlarda bir sağlık mesiresiydi. Harabeler akıntının göle boşaldığı yerde suyun altında hala görülebiliyor⁵³³¹.”

19.4.2.2. Kahvehane

Konumuz sınırları içerisinde tüm köyler hatta Bursa haricindeki yerleşimlerin tamamında konaklama amaçlarına hizmet eden yapılar olan kahvehanelerden birisi de Keramet Köyü'nde bulunmaktadır. Benjamin, geceyi geçirdikleri bu kahvehane ile ilgili olarak yalnızca zeminden iki üç basamak daha düşük seviyede yer aldığı bilgisini vermiştir. Sık sık ziyaretlere sahne olan yerleşimlerdeki kahvehanelerde yolculara ayrılmış bazı özel odalarla da karşılaşmakta veya oturlan divanlar gerektiğinde yataklar halinde getirilebilmektedir. Ancak seyyahın burada döşeme üzerinde uyumak zorunda kalması Keramet Köyü için böylesi bir durumun söz konusu olmadığını göstermektedir.

“Keramet'in ana sokağını meydana getiren bir sel yatağına ulaştık ve ay ışığının olduğu akşamın saf havasından zeminden iki ya da üç basamak aşağıda yer alan işçilerin sigara içtiği kahvehanenin dumanlı havasına geçtik. Bu köy kahvehanelerinin çoğunda olduğu gibi, pencereler gazeteyle kaplanmıştı. Springfield Republican'ın ayrılmış yaprakları gerçekten de bu hizmette yer ediyordu. Döşemeler üzerinde gerçekleştirdiğimiz derin bir uyku tazeleyiciydi. Ertesi sabah yüzümüzü kahvehanenin önünde yer alan ve devasa kollarını basit halkın üzerinde takdis duasını yapan saygıdeğer bir piskopos gibi tüm köyün üzerine yaymış gibi görünen çok büyük bir çınar ağacının köklerinden fışkıran bir suyla yıkadık⁵³³².”

⁵³³¹ Benjamin, 1867: 122–123

⁵³³² Benjamin, 1867: 123–124

YIRMİNCİ BÖLÜM YENİŞEHİR

20.1. GENEL GÖRÜNÜM⁵³³³

Yenişehir, İznik ve Bursa arasında yer almaktadır ve İznik'e de yaklaşık 5 km. gibi kısa bir mesafede bulunmaktadır. Konumuz sınırları içerisinde en çok ziyaretçi çeken bu iki yerleşimden de kolayca ulaşılabilecek bir konuma sahip olmasına rağmen seyahatnamelerde çok fazla yer etmemesinin başlıca nedeni seyyahların ilgi gösterebileceği herhangi bir tarihi çekiciliğinin bulunmamasıdır. Bursa içindeki diğer yerleşimlere göre Osmanlı Dönemi öncesine ait bir tarihi kalıntıya sahip olmaması, bunun yanında ancak köy düzeyinde bir yer olarak görülmesi özel olarak ziyaretlere sahne olmasına engel olmuştur. Takip ettikleri yolları üzerinde Yenişehir'den geçen seyyahlar da bundan dolayı genel görünümü ve kent dokusuyla ilgili çok fazla ayrıntı vermemişlerdir.

Yenişehir, Osmanlı'nın erken dönemlerinde yoğun biçimde kullanılan bir güzergâh üzerinde kalmaktadır. Ancak Bursa'dan önce başkentlik de yaptığı kabul edilmesine rağmen seyyahlar tarafından hiçbir dönem önemli bir yerleşim olarak görülmemiş, kendisine yönelik ilgisizlik de her geçen gün artmıştır. Bursa'nın diğer yerleşimlerine göre daha az ilgi çekici bir yer olarak görülen Yenişehir hakkında yapılan genel tanımlamalar da oldukça sınırlıdır. Kendisinden kısaca söz eden seyyahların aktarımlarından yalnızca geniş ve bereketli bir ovanın ortasında yer aldığı⁵³³⁴, hoş bir yerleşim olarak görülmesine rağmen⁵³³⁵ oldukça küçük olduğu⁵³³⁶ bilgilerini edinebilmek mümkündür. 1465 yılında yolculuğuna Bursa'dan çıkan ve yolculuğu yine Bursa'da sonlanan Tüccar Basile'in günlüklerinde konumuz dâhilinde kullanabileceğimiz tek veri Enischer olarak adlandırdığı Yenişehir'de büyük

⁵³³³ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-143

⁵³³⁴ Lucas, 1714a: 73, Walsh, 1836: 190, Poujoulat, Michaud, 1840: 160

⁵³³⁵ Lucas, 1714a: 73, Browne, 1820: 146

⁵³³⁶ Lucas, 1714a: 73, Pococke, 1772: 306, Browne, 1820: 146, Launay, 1914: 208, Jebb, 1908: 40

bir pazarın olduğudur⁵³³⁷. 18. yüzyılın başlarında Yenişehir'den geçmiş olan Lucas burayı güzel olmasına rağmen son derece küçük bir yerleşim olarak tanımlar. Kendisinden yaklaşık iki yüz elli yıl önce Basile'in de bahsettiği gibi burada büyük bir pazarın kurulmasıyla ilgili bir bilgi vermiş, ancak bunun dışında genel görünümü veya sahip olduğu yapılarla ilgili bir aktarımda bulunmamıştır⁵³³⁸. 1802'de burada bulunmuş olan Browne, iyi bir pazara sahip olmasına rağmen ana yol üzerinde yer almamasının Yenişehir için bir dezavantaj meydana getirdiğini ve bundan dolayı çok sık uğranılmayan bir yer olduğunu söylemiştir. Seyyahın bu tespiti benzeri yerleşimlerde olduğu gibi Yenişehir'in de gözden düşmesinin en önemli nedenini ortaya koymaktadır⁵³³⁹. 19. yüzyıldan itibaren kendisinden bahseden az sayıdaki seyyah da burayı dikkat çekici bir özelliği bulunmayan harabe bir köy olarak tanımlamışlardır. Yerleşimin Osmanlı Dönemi tarihi hakkında bilgisi olduğu anlaşılan Texier bir zamanlar sahip olduğu önemiyle karşılaştırıldığında yıkılmış bir durumda olarak tanımlanabileceğini ifade etmiştir⁵³⁴⁰. Huart yalnızca büyük bir köy olduğunu belirtmiş⁵³⁴¹, seyahatini 1907 yılında gerçekleştiren Wilkins de Yenişehir'i bir köy olarak tanımlamıştır⁵³⁴². Launay ise klasik bir Doğu kasabası manzarasına sahip ve herhangi bir ilgi çekiciliği olmayan küçük bir yerleşim olduğunu söylemiştir⁵³⁴³. 19. ve 20. yüzyıllarda yolları üzerinde seyyahların karşısına çıkmaya devam etmişse de genellikle hiçbir özelliğinden bahsedilmeden yalnızca ismi verilen bir yerleşim olmuştur⁵³⁴⁴.

Bir köy düzeyinde görülmesi Yenişehir'in seyahatnamelerde çok fazla yer etmemesinin sebeplerinden birisidir. Ancak aynı durumda olan İznik, Ulubat ve Gölyazı gibi yerleşimler en azından tarihleriyle seyyahların ilgisini çekerek seyahatnamelerde yer etmeyi başarmışlardır. Yenişehir'in ise

⁵³³⁷ Khitrowo, 1889: 243

⁵³³⁸ Lucas, 1714a: 73.

⁵³³⁹ Browne, 1820: 146

⁵³⁴⁰ Texier, 2002: 249

⁵³⁴¹ Huart, 1978: 23

⁵³⁴² Jebb, 1908: 40

⁵³⁴³ Launay, 1914: 208

⁵³⁴⁴ Gide, 1948: 12

Osmanlı öncesi bir geçmişe sahip olmadığı fikri ve antik kalıntıların da görülmüyor olması, yoğun bir güzergâh üzerinde yer almasına rağmen Bursa'nın köyler haricinde en az bahis konusu edilen yerleşimi olmasını da beraberinde getirmiştir. Zengin bir tarihsel geçmişe sahip kentlere daha çok ilgi duyan ve bu dönemlere ait yapıları tespit etmek için bu yerleşimleri daha ayrıntılı biçimde inceleyerek eserlerine alan seyyahlar Yenişehir'i yalnızca yolları üzerinde karşılarına çıkan önemsiz bir yer olarak görmüşlerdir. Sahip olduğu Osmanlı Dönemi eserleri de gerek seyyahların ziyaretlerini gerçekleştirdikleri tarihlerde harap bir halde olmaları gerekse de Yenişehir'e yönelik bu ilgisizlikler nedeniyle göz ardı edilmiştir.

20.2. OSMANLI DÖNEMİ ÖNCESİ ESERLERİ

Bazı kaynaklar Yenişehir'de Bizans Dönemi'nde Neopolis olarak adlandırılan bir kentin bulunduğunu ve bundan dolayı bu döneme ait kalıntıların yer alması gerektiğini belirtirler⁵³⁴⁵. Aşıkpaşazade tarihinde tahtgah olarak geçen ve ilk Osmanlı sarayı olarak kabul edilen yapının da eski bir Bizans kalıntısı üzerine yapıldığına inanılır⁵³⁴⁶. Ancak Yenişehir'de Osmanlı Dönemi öncesine ait yapılardan bahseden bir seyyahı tespit edebilmek mümkün olmamıştır. Hatta ziyaret ettikleri yerleşimlerin genellikle ilk olarak tarihi hakkında bilgi vermelerine ve bu yerleşimlerin geçmişine ait kalıntıları araştırmalarına rağmen seyyahlar arasında Yenişehir'in Osmanlı Dönemi öncesine giden bir tarihi olduğunu düşünen kişilerin sayısının bile oldukça az olduğu görülmüştür.

Yenişehir'in yakın çevresinde antik bir yerleşime ait olması muhtemel kalıntılardan bahseden tek seyyah Dernschwam'dır ve seyahatini gerçekleştirdiği tarih olan 1555 yılında Akbıyık ve Ermeni Pazarı arasında böylesi kalıntılarla karşılaşmıştır. Bununla birlikte bu kalıntıların bir mezarlıkta yer alıyor olması dolayısıyla buraya başka bir yerden taşındıkları da

⁵³⁴⁵ Osmangazi Belediyesi, 2006: 42

⁵³⁴⁶ Gündoğdu, 1991: 68

anlaşılmaktadır. Bunun dışında Dernschwam'ın kendisi de Yenişehir'in ismine değinerek bunun eskiden burada bir yerleşimin bulunmadığının kanıtı olduğunu söylemiştir. Osmanlı Dönemi'nde yerleşim gören bazı eski kentlerin kalıntılarının zaman içerisinde ortadan kalkması örnekleri görülen bir durum olmakla birlikte Dernschwam erken zamanlarında dahi geçmiş dönemlerine işaret eden bir izle sahip olmayan bir yerleşim olduğunun kanıtı olarak gösterilebilir:

“İznik'ten ayrıldık. Yenişehir'e geldik. Lâtincesi “castrum novum” oluyor. Eskiden burada böyle bir şehir yokmuş, onun için yeni bir şehir demişler... Eski bir mezarlıktan geçtik. Herhalde uzaklardan başka bir yerden getirildiği anlaşılan birçok güzel mermer, taşlar ve sütunlar buradaki mezarlar için kullanılarak ziyan edilmiş⁵³⁴⁷.”

Dernschwam gibi Yenişehir'in ismine odaklanan seyyahların, bu yerleşimin bir tarihi ve dolayısıyla geçmişine dair bir izi olamayacağı fikriyle, eski kalıntıları keşfetmek için özel bir çaba harcamamış olmaları muhtemeldir. Ancak Yenişehir'in antik bir yerleşimin üzerine kurulmuş olabileceğini ihtimal dâhilinde tutan seyyahların da bu tür kalıntıları tespit edebilmeleri mümkün olamamıştır. Yalnızca üzerindeki kitabesi silinmiş mermer bir lahit gördüğünü söyleyen Pococke, Ptolemy'i kaynak olarak burada yer alması muhtemel bir antik kentle ilgili tahminini belirtmiş ancak bu fikrinin kesin olamayacağını da özellikle belirtmiştir:

“Burada sadece üzerindeki yazı silinmiş bir mermer lahit gördüm. Bu yer eğer Ptolemy'nin yerler sıralamasında, Bursa ve İznik arasına yerleştirdiği Smyrdiane da denilen Caesarea değilse eskiden hangi yerleşime ev sahipliği yaptığını tahmin edemiyorum⁵³⁴⁸.”

Macfarlane de benzer biçimde ancak yerleşim ismi vermeden Ptolemy tarafından Bursa-İznik arasında yerleştirilen antik kentlerden birisinin yerinde olabileceğini belirtmiştir. Bununla birlikte böylesi kalıntılara özel olarak ilgi gösteren bir seyyah olmasına rağmen antik kente dair hiçbir izi tespit edebilmesi mümkün olamamıştır:

⁵³⁴⁷ Dernschwam, 1987: 218, 222

⁵³⁴⁸ Pococke, 1772: 306

“Yenişehir’in Ptolemy’nin Nicaea ve Bursa arasında yerleştirdiği birçok antik kentin üzerinde yer aldığına inanılıyordu. Fakat antik kente dair hiçbir kalıntı mevcut değildir⁵³⁴⁹.”

20.3. OSMANLI DÖNEMİ ESERLERİ

Tarihi kaynaklardan 1300 yılındaki fethinden sonra Osman Gazi’nin Yenişehir’de saraylar, evler, hanlar, hamamlar yapmayı emrettiği bilgisine ulaşılmaktadır. Osmanlı’nın ilk sarayına sahip olmasının da gösterdiği üzere bu dönemlerde oldukça önemli bir yerleşim olmalıdır. Babası Sultan Orhan gibi sevdiği dervişlere zaviyeler inşa eden I. Murat’ın Baba Postumpuş için Yenişehir’de bir zaviye yaptırdığı da Aşıkpaşaoğlu tarafından verilen bir bilgidir ve Bursa’nın başkent olmasıyla birlikte Yenişehir’de imar faaliyetlerinin hemen sona ermediğinin kanıtıdır⁵³⁵⁰. Ancak Şemseddin Samî’nin Kâmusu’l-A’lâm’ında, sarayın harabeliğine odaklanan anlatımdan da anlaşıldığı gibi kaybolan önemiyle birlikte uzun zaman boyunca ihmal edilen bir yerleşim haline gelmiştir ve günümüze de yalnızca Osman Gazi Dönemi’ne tarihlendirilen ve sarayın bir bölümünü oluşturduğu düşünülen hamam kalıntısı gelebilmiştir⁵³⁵¹.

Yenişehir’in önemli bir yerleşim olarak görülmemesi seyahatnamelerde çok fazla yer etmemesine neden olmuş ve bu durum yapılar hakkında da doğal olarak çok az veriye sahip olunmasını beraberine getirmiştir. Osmanlı’nın erken dönemlerindeki stratejik önemini zamanla yitirmesi ve sahip olduğu yapıların da harabe bir hale gelmesiyle seyyahların gözünde çekiciliğini de bir oranda kaybeden Yenişehir’in Osmanlı Dönemi eserleri arasında ilgi çekebilecek nitelikte bir örnek bulunmadığı da anlaşılmaktadır.

⁵³⁴⁹ Macfarlane, 1850a: 220

⁵³⁵⁰ Aşıkpaşaoğlu, 1985: 190

⁵³⁵¹ Sözen, 1990: 34, Ülgen, 1999: 401

Bedrüddin el Gazzi, hiçbiri hakkında ayrıntılı bilgi vermese de 1530 yılında Yenişehir’de zengin çarşılar, güzel camiler ve bir imaretin olduğunu öğrenmemizi sağlayan bir tanımlama yapmıştır.

“Pazartesi sabahı dağ, dere, tepe demeyerek yolumuza sürekli bir yürüyüşle devam ederek ayın 25 inci Salı günü fevkalade manzaralı yerleri olan, zengin çarşıları, güzel camileri bulunan Yenişehir’e vardık. Şehrin dışında tatlı ve bol sulu bir nehir akmaktadır. Gelirken bunu yüzerek ve kolaylıkla geçtik. Bu nehir, tabiatın gerek kendisine ve gerek geçtiği araziye bağışladığı güzelliği birbirine mezcederek süzülüyordu. Şehrin güzel ve sağlam yapıları bir imareti de vardır. Dinlenmek üzere konduğumuz yerden ayın 26 ncı Çarşamba sabahı göçtük⁵³⁵².”

Dernschwam Yenişehir’de bulunan yapılarla ilgili en ayrıntılı tanımlamaları yaptığını söyleyebileceğimiz seyyah olmakla birlikte verdiği bilgiler içerisinde belirsizlikler mevcuttur. İlk olarak Bursa içinde seyyahların zaman zaman mevcudiyetlerini aktardıkları basit yapıdaki ahşap köprülerden birisinin İznik’ten gelen yol üzerinde ve Yenişehir’in girişinin yakınlarında olduğunu söyleyen seyyahın bu köprü hakkında hiçbir bilgi vermemesi, hatta üzerinde yer aldığı akarsuyun isminden dahi bahsetmemesi köprünün konumunu belirlememizi imkânsız hale getirmektedir. İznik-Yenişehir arasında ve Yenişehir’e yakın bir konumda karşılaştığı bir yapıyı da bir kale olarak tanımlamış ve Osmanlı Dönemi’ne tarihlendirmiştir. Bu yönüyle, bir yerleşim yeri dışında karşısına çıkan bir kaleyi Osmanlı Dönemi’ne tarihlendiren ender seyyahlardan birisidir⁵³⁵³. Seyyah ayrıca Yenişehir’de bir hamamdan bahseden tek kişi olarak görülse de kesin biçimde bu hamamın burada yer aldığını söyleyebilmek de mümkün değildir. Çünkü seyyahın takip ettiği güzergâh büyük oranda bir düzen izlemekle birlikte burada “yukarıda bahsi geçen köy”den hangi yerleşimi kastettiği anlaşılamamaktadır. Bu yerin

⁵³⁵² Kamil, 1937: 43.

⁵³⁵³ Bu metnin orijinaline sahip olmadığımızdan Yaşar Önen’in çevirisinden yararlandık. Önen, burada kaleyi karşılayan kelime olarak eski Slavca “Taboru”, Macarca “tabor”dan Almanca’ya “Tabor”, “Taber”, “Taeber” olarak geçen taber’i almış ve bunun aynı zamanda ordugâh gibi anlamlara da geldiğini söylemiştir. Dernschwam, 1987: 398.

Yenişehir olması daha yüksek ihtimal olmakla birlikte İznik-Yenişehir arasında ismini vermediği Sırp Köyü olması da muhtemeldir.

“İznik’ten hemen sonra bir tahta köprü geçince Yenişehir’e geliniyor... Yenişehir’e girmeden önce harap bir bina görülüyor. Bu bina, üst üste üç kademeli dört köşe bir burçtan ibaret. Bu kademelerin her birinde tam ortada birer küçük pencere var. Burcun dört tarafında geniş, tepesi kemerli dört yüksek sütun görülüyor. Öyle ki, sütunların üzerinde yürünüp dolaşılabilir. Bunları savaş sırasında Sultan Orhan (Orhan Gazi) yaptırmış. Bu yapı onun müstahkem bir hisarıymış... Yukarıda bahsi geçen köyde ahşap bir hamam var⁵³⁵⁴.”

Pococke de yapılarına ayrıntılı biçimde değinmemiş mevcudiyetleri ve sayılarıyla ilgili kısa bir bilgi vermiştir:

“Yenişehir dört ya da beş caminin ve sadece tek bir Ermeni kilisesinin olduğu, birkaç kişinin bir sanatla uğraştığı küçük bir kasaba⁵³⁵⁵.”

Bu aktarımlar bahse konu edilen yapılar hakkında hiçbir ayrıntı barındırmazlar da en azından mevcut yapılar hakkında bilgi edinilebilecek bir içeriğe sahiplerdir. 19. yüzyıldan sonraki seyahatnamelerde ise yalnızca yerleşimin harabeliği öne çıkartılmış ve bu yönünü daha çarpıcı olarak ortaya koyan evlerinden bahsedilmiştir. Örneğin Moustier buradaki evlerin genel karakteri hakkındaki bahsinin haricinde bir bilgi vermemiştir:

“Yenişehir’in evleri Aksaray’dakiler⁵³⁵⁶ gibi sıkıştırılmış topraktan [kerpiç (?)] inşa edilmişlerdir ve aşırı derecede harabe durumdaki konağın kendisi tek büyük binadır⁵³⁵⁷.”

Huart görülecek hiçbir şeyin olmadığı bu yerde taş yığınları ile kabaca inşa edilmiş eski bir türbeden söz etmiştir.

“Yenişehir’de görülecek fazla bir şey yok. Taş yığınları ile kabaca inşa edilmiş eski bir türbe uzaktan göze hoş görünmektedir. Yenişehir büyük bir köydür⁵³⁵⁸.”

⁵³⁵⁴ Dernschwam, 1987: 218, 219

⁵³⁵⁵ Pococke, 1772: 306

⁵³⁵⁶ Günümüz Sakarya İli Pamukova İlçesi

⁵³⁵⁷ Moustier, 1864: 241

⁵³⁵⁸ Huart, 1978: 23

Texier'in verdiği bilgiler içinde sadece harap durumdaki evlerle ilgili bir bahis vardır⁵³⁵⁹. Launay ise konakladıkları hanın dışında bir yapıdan bahsetmemiştir⁵³⁶⁰.

20.3.1. Konaklama Mekânları

Lucas'ın 18. yüzyılın başlarında Yenişehir'e geldiğinde konaklamak için Voyvoda'ya gittiklerini söylemesi Yenişehir'de bu tarihlerde bir konaklama mekânının bulunmadığının kanıtı olarak görülebilir⁵³⁶¹. Ancak bazen seyyahlar mevcut olsalar bile hanlarda konaklamayı tercih etmemişlerdir. Bundan dolayı böylesi bir aktarımdan yapılacak çıkarımın kesinlik gösteremeyeceğinin de söylenmesi gerekir. Yenişehir'de bir handan bahsettiğini gördüğümüz ilk seyyah 19. yüzyılın ortalarında burayı ziyaret etmiş olan Macfarlane'dir. Bu handa bir mecburiyet neticesinde kaldığını söyleyen seyyah burayı pislik içinde bir yer olarak tanımlamış, bir tanıdığı olan arkadaşının sayesinde yumuşak bir döşek ve yatak örtüsü elde etmeyi başarabildiğini söylemiştir:

“Yenişehir'in güzel geniş ovasına geldik ve oldukça yakın görünen kent önümüzde göründü. Fakat buraya ulaşmadan önce saat altı olmuştu ve pislik içindeki bir handa konakladık... Her yerde dostları olan bizim Çelebi Yenişehir'in bu hanında da bana iyi bir yumuşak döşek ve ilave bir yatak örtüsü veren bir tanesini buldu. Bu yerde ne böcekler ne de pireler vardı⁵³⁶².”

Huart, Yenişehir'de belediye oteli olarak tanımladığı bir konaklama mekânından bahsetmiş ancak burada kalmak yerinde ellerindeki bir tavsiye mektubu ile bir Ermeni tüccarın evinde konaklamayı tercih ettiklerini söylemiştir:

“Belediye otelinde bize gösterilen sıcak ilgiyi bir kenara iterek, elimizdeki bir tavsiye mektubu ile bir Ermeni tüccarın evine indik. Asya'da ilk

⁵³⁵⁹ Texier, 2002: 249

⁵³⁶⁰ Launay, 1914: 208

⁵³⁶¹ Lucas, 1714a: 73.

⁵³⁶² Macfarlane, 1850a: 219, 220

gecemizi burada geçirecektik. Sıcak bir Türk yemeği ve sonra döşemeye serilmiş yer yatakları bizi bekliyordu. Şikâyet etmemeliydik, zira az bir zaman içinde Türk hanları ve kervansarayları ile tanışmaktan geri kalmayacaktık⁵³⁶³.”

Launay'ın aktarımı 20. yüzyılda da burada bir hanın mevcut olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak Launay da diğer seyyahlar gibi bu yapı hakkında herhangi bir bilgi vermemiş yalnızca bir iç avlusu olduğunu anlamamızı sağlayacak bir tanımlamada bulunmuştur:

“[Bursa'dan İznik'e Seyahat] Arabayla bir saatlik bir mola ve bir Türk hanında yarım saatlik bir öğle yemeği ile kesintiye uğrayan 11 saatlik bir yolculuktur... Yenişehir bir kişinin Doğu'da bir süre yaşadıkdan sonra en sonunda bıkaçağı, sokaklarında asma çardaklarının (Yunanistan'da olduğu gibi) doğulu görünümüne rağmen oldukça sıradan 5.000 kişiden oluşan küçük bir kasaba. Burada yalnızca solunda sarı topraktan ocaklarının yanında çalışan iki demirci ile altında aydınlık bir sokağın sonundaki Oryantal dükkânın köşesinde oturan adamların olduğu karanlık bir kemerli girişle bizim Han'ın iç avlusunu çizmeye değer buldum⁵³⁶⁴.”

Wilkins ise konaklamasını burada değil Yenişehir'in dışında bir kampta gerçekleştirmiştir⁵³⁶⁵. Görüldüğü üzere seyahatnameler aracılığıyla en azından 19. yüzyılın ortalarından itibaren Yenişehir'de kötü durumda da olsa bir konaklama mekânının bulunduğunu öğrenebilmek mümkün olmaktadır. Ancak seyyahların hiçbirisi bu hanın mimarisiyle ilgili bir bilgi vermemiştir.

20.3.2. Süleyman Medresesi ve Türbesi

Hasluck'un yapılar hakkında verdiği bilgilerin bizzat incelemeleri sonucunda ortaya konulduğunu söylemek her zaman mümkün olamamaktadır. Yenişehir'deki Süleyman Paşa Türbesi ve Medresesi'nde de

⁵³⁶³ Huart, 1978: 23

⁵³⁶⁴ Launay, 1914: 207, 208

⁵³⁶⁵ Jebb, 1908: 40

aynı durum söz konusudur ve bu bilgileri Osmanlı tarihi kaynaklarından yararlanarak vermiş olması daha muhtemeldir:

“Orhan’ın oğlu Süleyman Paşa, Trakya’daki Bolayır’da gömülüdür fakat Yenişehir’deki medresesinde yerel halkın onun kalıntılarını içerdiğine kesin biçimde inandığı bir türbe vardır. I. Murat’ın durumunda olduğu gibi bunların ikiye ayrılmış olduğu söylenebilir ya da henüz hayatta iken Yenişehir’de kendisi için bir türbe inşa ettirmiş ancak buraya hiçbir zaman gömülememiştir⁵³⁶⁶.”

Seyyahın mevcut olduğunu söylediği ancak hakkında herhangi bir ayrıntı vermediği Süleyman Paşa Medresesi 1930’lu yıllarda yıktırılmıştır. Türbe ise Süleyman Paşa’nın makam türbesidir. Hasluck’un da belirttiği gibi kendisi için bir türbe yaptırmış ancak burada değil Bolayır’da gömülmüştür⁵³⁶⁷.

20.3.3. Gayrimüslim Yapıları

20.3.3.1. Ermeni Kilisesi

Yenişehir, nüfusuyla ilgili aktarımların çok fazla yapılmadığı bir yerleşimdir. Bununla birlikte az sayıda olmakla birlikte burada Müslümanlarla birlikte Ermenilerin yaşadığını aktaran seyyahlarla karşılaşmak mümkündür. Yenişehir’in nüfus yapısı hakkında bilgi verdiğini gördüğümüz ilk seyyah olan ve 1738’de Yenişehir’den geçen Pococke burada Ermeni varlığından ve bir kiliselerinin mevcut olduğundan bahsetmiştir⁵³⁶⁸. Browne genel bir tanımlamayla halkının büyük oranda Müslüman olduğunu söylemiştir⁵³⁶⁹. Daha sonra Walsh daha ayrıntılı bir tanımlama ile iki yüz Türk evine karşılık altmış Ermeni evinden söz etmiştir. Klasik bir hesaplama yöntemi ile bu sayı bu tarihlerde yaklaşık iki yüz kırk Ermeni’den oluşan bir nüfusa işaret

⁵³⁶⁶ Hasluck, 1929: 235

⁵³⁶⁷ Ötügen vd., 1986: 619

⁵³⁶⁸ Pococke, 1772: 306

⁵³⁶⁹ Browne, 1820: 146

eder⁵³⁷⁰. 1837'de Yenişehir'e gelen Michaud ise altı yüz Türk ve kırk Ermeni ailesinin bulunduğu bilgisini vermiştir⁵³⁷¹.

Bursa içerisinde gayrimüslimlerin yaşadığını gördüğümüz tüm yerleşimlerde olduğu gibi Yenişehir'de de Ermenilerin ibadetine ayrılmış bir kilisenin mevcut olduğu söylenebilir. Ancak burada Ermeni varlığından söz eden seyyahlar içerisinde yalnızca Pococke bir kiliseden söz etmiş ancak mevcudiyeti hakkında verdiği bilgi dışında herhangi bir mimari tanımlamasını yapmamıştır.

20.4. YENİŞEHİR'E BAĞLI KÖYLER

20.4.1. Akbıyık

Akbıyık, 16. ve 17. yüzyıl seyyahlarının bahsettikleri bir yerleşimdir. Bu dönemlerde önemli bir askeri ve ticari yol üzerinde bulunduğu anlaşılma birlikte köye yer verdiğini tespit edebildiğimiz seyyah sayısı yalnızca dördtür. Bu seyyahların aktarımlarından da köyün genel yerleşim dokusu ve sahip olduğu yapılarla ilgili çok ayrıntılı bilgiler elde edebilmek mümkün olamamaktadır. Bedrüddin el Gazzi bir hanla birlikte bir hamamı⁵³⁷², Dernschwam bir han, türbe ve köprüsü⁵³⁷³ olduğunu söylemiştir. Kutbüddin el Mekki⁵³⁷⁴ ve Macarius⁵³⁷⁵ ise bir kervansaraydan söz etmişlerdir. Sahip olduğu bu yapılar her ne kadar bu yerin önemli bir yerleşim olabileceğini akla getirse de Dernschwam bir menzil yeri olarak en yoğun biçimde kullanıldığı 16. yüzyılda dahi burayı küçük bir köy olarak tanımlamıştır:

“Yenişehir'den hareketle Türkçe adı Akbıyık olan 2–3 mil uzaklıktaki bir küçük köye doğru yola koyulduk⁵³⁷⁶.”

⁵³⁷⁰ Walsh, 1836: 190

⁵³⁷¹ Poujoulat, Michaud, 1840: 160

⁵³⁷² Kamil, 1937: 84.

⁵³⁷³ Busbecg, t.y.: 219-221

⁵³⁷⁴ Kamil, 1937: 44.

⁵³⁷⁵ Paul of Aleppo, 1836: 9

⁵³⁷⁶ Dernschwam, 1987: 219

Daha sonraki dönemlerdeki seyahatnamelerde karşımıza çıkmaması takip edilen güzergâhların değiştiğini gösterir. Önemini böylesi bir avantaja sahip olmasına borçlu olan bu köy de sonraki yıllarda gözden düşmüş ve köydeki yapılar da, birçok örneğini gördüğümüz gibi, terk edilerek harap hale gelmelerine izin verilmiş olmalıdır.

20.4.1.1. Akbıyık Türbesi

Akbıyık'ın Bursa'da bulunan türbesinin yanında ismini verdiği bu köyde de bir türbesi mevcuttur. Türbe hakkında elimizdeki tek kaynak olmasına rağmen Dernschwam'ın tanımlaması mimarisi hakkında ayrıntılar barındırmamaktadır. Seyyah ayrıca Akbıyık Türbesi'nin yanında fırına benzettiği, kubbeli bir başka türbeden daha söz etmiş ve burada da bir mezarın olduğunu söylemiştir. Bununla birlikte bu mezarın sahibinin ismini vermemiştir:

“Köy adını Orhan Gazi'nin savaşçılarından Ak Byck (Akbıyık) adında birinden almış. Bu zat duvarlarla örülmüş bir yerde yatıyor. Kabrini bizzat gördüm. Beyaz ve görkemli bir mezar. Yanıbaşında halen küçük bir ev yapıyorlar. Gene bu türbenin yanında fırını andıran kubbeli diğer bir türbe daha var. Burada da bir mezar mevcut⁵³⁷⁷.”

20.4.1.2. Kervansaray

Akbıyık Köyü, 16. yüzyılda önemli bir güzergâh üzerindeki menzil yeri olarak sık sık karşımıza çıkmaktadır. Yavuz Sultan Selim'in İran seferini anlatan ve takip edilen güzergâhlardan kısaca bahseden ancak konumuz sınırları dışında kaldığı için yer vermediğimiz Haydar Çelebi 1514 yılının mayıs ayında Akbıyık zaviyesinde yapılan konaklamadan ve soğuktan dolayı çekilen zorluklardan kısaca söz etmiş, daha sonra 1516 yılındaki bir başka

⁵³⁷⁷ Dernschwam, 1987: 220

seferde Yenişehir'in ardından yine Akbıyık konağının ismini vermiştir. Bu bilgiler Akbıyık'ın askeri yollar üzerindeki stratejik önemini ortaya koymaktadır⁵³⁷⁸. Daha sonraki tarihlerde aynı güzergâhı takip eden seyahatlerin bahisleri bu yolun askeri seferler haricinde de kullanıldığını ve benzer biçimde Akbıyık'ın konaklamaların yapıldığı bir yerleşim olduğunu göstermektedir. 1531 yılında bu yolu takip ettiğini gördüğümüz Bedrüddin el Gazzi de Akbıyık'dan geçmiştir. Burada bulunan yapılar hakkında yaptığı bahiste bir hamamın haricinde bir handan söz etmiş ancak mevcudiyetleri haricinde her iki yapı hakkında da başka bir bilgi vermemiştir.

“İçinde bir hamamı bir hanı bulunan bu köyün pelit ağaçları pek çoktur⁵³⁷⁹.”

Daha sonra 1555 yılında Dernschwam da aynı güzergâhı takip ederek Akbıyık'a gelmiştir. El Gazzi'nin aksine buradaki kervansarayın yalnızca mevcudiyetinden söz etmekle yetinmeyen Dernschwam bu yapının daha ayrıntılı bir tanımlamasını yapmıştır. Kervansarayın Rüstem Paşa tarafından inşa ettirildiğini söyleyen Dernschwam'ın verdiği bilgiler içerisinde dikkat çeken bir ayrıntılı yolcuların burada konaklamamasıdır. Seyyah atlarını kervansaraya yerleştirdiklerini kendilerinin ise önünde kurdukları çadırda konakladıklarını söylemiştir:

“Rüstem Paşa burada bir kervansaray yaptırmış. Atlarımız kervansaraya koyduk, biz de önüne çadır kurup yerleştik. Kervansarayın içi Alman usulü 200 at konabilecek kadar geniş, 29 ocağı ve yan tarafta ot ve saman konması için 3 bölmesi var. Önünde bir çeşme gördük. Çeşmenin altında vaktiyle mezar taşı olduğu anlaşılan bir mermer yalak var...17 Haziranda Bozüyük'ten Akbiug (Akbıyık)'a doğru yola çıktık. Akbıyık denilen zat, Osman Gazi'nin hizmetkârı imiş. Yolculuğuz 7 milden fazla sürdü. Bütün gün yola devam ettik. Pazrık (Pazarcık)dan geçtik. Geceyi Akbıyık'ta geçirdik⁵³⁸⁰”.

⁵³⁷⁸ Senemoğlu, t.y.: 62, 96

⁵³⁷⁹ Kamil, 1937: 84.

⁵³⁸⁰ Dernschwam, 1987: 219–220, 316

Dernschwam'dan kısa bir süre sonra Akbıyık'a gelmiş olan Kutbüddin el Mekki ise buradaki hanın Rüstem Paşa tarafından yaptırıldığını söylemiş ancak bunun dışında bir bilgi vermemiştir.

“Yüklere gelince: Salı günü Garbılciden hareketle ayın ikinci Çarşamba günü Küçükpazara varmışlar, geceyi orada geçirdikten sonra sabahleyin erkenden yola çıkarak Ak-öyük'e varmışlar ve bugün Veziri azam bulunan Rüstem Paşa'nın yaptırdığı hana inmişler. Ertesi günü sabahı buradan da göçerek Cuma günü İznik'e varmışlar ve bizi beklemek üzere kalmağa mecbur olmuşlardır⁵³⁸¹.”

Kendisinden önceki seyyahlarla aynı güzergâhı takip etmiş olan Macarius da Akbıyık'ta bir hanın mevcut olduğundan söz etmektedir. Geceyi handa geçirdiklerini söylemiştir ancak bunun için kervandan ayrıldıklarını ifade etmesi daha önce Dernschwam'ın da ifade ettiği gibi bu hanın insanlardan çok hayvanların barınması için kullanıldığını akla getirmektedir:

“Akşam tekrar yola koyulduk ve pazartesi sabahı Yenişehir'e ulaştık. Bir sonraki konaklama yerimiz olan Akbıyık Hanı'na gece girdik. Burada İstanbul kervanından ayrıldık ve handa uyuduk. Salı sabahı bu yeri terk ettik ve öğle vaktinde Yenişehir ve Bursa arasında yarı mesafede yer alan Bazeveng [?] denilen kalabalık bir kasabaya geldik. Burada anlatılamaz bir lezzette Türk sütü ve eş miktarda lezzetli ekmek ve kavunlar yedik. Burada şaşılacak derecede soğuk suyu olan bir pınar vardı⁵³⁸².”

20.4.1.3. Köprüler

Dernschwam, Akbıyık-Ermeni Pazarı yolu üzerinde birden çok kez ahşap köprülerden geçtiğinden söz eder. Bu köprülerin çok büyük bölümünün konumlarını belirleyebilmek çok zordur. Yalnızca üzerinde yer aldığı akarsudan bahsettiği Kalbur Su Köprüsü, günümüze gelmesi ihtimal dışı olmasına rağmen en azından konumunun tespit edilebileceği niteliktedir.

⁵³⁸¹ Kamil, 1937: 44.

⁵³⁸² Paul of Aleppo, 1836: 9

Seyyah bu köprüler hakkında ayrıntılı tanımlamalarda bulunmamış yalnızca ahşaptan inşa edilmiş olduklarını söylemekle yetinmiştir.

“Yollar kaldırım döşeli ve Estergon suyuna benzeyen oldukça büyük bir suya kadar uzanıyor. Suyun üzerinde ayakları taştan yapılmış ve her iki tarafına sağlam duvar örülmüş bir tahta köprüden geçtik. Bu suyun adı Galbor Su (Kalbur Su) imiş... Akbıyık ile Ermeni Pazarcık yolunun yarısına geldiğimizde sağ tarafta bir çöy (çay?) gördük. Ormandan çıkıp açık araziye girdiğimizde bir tahta köprüden geçtik. Sonra bir su daha geçtik. Bu suyun üzerinde de bir tahta köprü vardı. Suyun başında atlarımızı suladık. Ormandan geçerken iki tarafta da köy görmedik. Alçak kulübelere, tek tük evler vardı. Bir küçük köprüden daha geçtik⁵³⁸³.”

20.4.2. Köprühisar

Köprühisar Köyü Yenişehir ilçesine bağlı ve bu ilçenin 11 km. doğusundadır. Roma Dönemi'nden beri önemli güzergâhlar üzerinde yer aldığını hemen yanından geçen tarihi Roma Caddesi kanıtlamaktadır. Bunun yanında Osmanlı'nın erken dönemlerinde de İznik, Bursa ve Osmaneli arasında stratejik bir konumda yer almıştır. Bu önemi dolayısıyla bazı araştırmacılar bu dönemde Yenişehir'den önce ele geçirilmiş olsaydı başkent yapılabileceğini de iddia etmektedirler⁵³⁸⁴.

Macfarlane'in bu köyü ziyaret ettiği 1847 tarihinde anlaşıldığı üzere nüfusu son derece azdır ve seyyah yalnızca iki veya üç küçük evin görülebildiğini söylemektedir. Bunun yanında köprünün yakınlarında genelde yerleşim yerleri dışında gördüğümüz bir derbendin yer aldığını söylemesi de bu köyün neredeyse terk edilmiş bir halde olduğunun bir diğer kanıtıdır:

“Köprünün bir top menzili mesafesinde, Göksu'nun sol kıyısında bir muhafız ve kahve evi, harabe halde bir çiftlik evi ve iki ya da üç küçük kulübe

⁵³⁸³ Dernschwam, 1987: 220, 221

⁵³⁸⁴ Kaplanoğlu, 2001: 196

var. Eyer çantalarımızın içinden çıkanlarla akşam yemeğimizi yemek için kahvede atlarımızdan indik⁵³⁸⁵.”

Huart'ın köyü oldukça eski bir yerleşim yeri olarak tanımladığı görülür. Ancak burada antik dönemlere giden geçmişinden ziyade erken Osmanlı dönemlerine giden tarihin bir gönderme yaptığı hissedilmektedir. Tanımlamasının ilerleyen bölümlerinde de Osmanlı tarihinden bahsetmesi bir bakıma bunun göstergesidir:

“Yenişehir çıkışında yağmur altında geçireceğimiz dağ yolunu kolaylıkla bulduk. İlbahar sonunda Anadolu gerçekten rutubetliydi. Manzara yeniden değişmeye yüz tutmuştu ki Köprühisar karşımıza dikildi. Çürük- su üzerinde antik bir köye geldik⁵³⁸⁶.”

20.4.2.1. Kale

Osmanlı tarihinde Osman ve Orhan Bey dönemlerinde kendini gösteren Köprühisar Kalesi, bu yıllarda oldukça önemli ve stratejik önemi olan bir savunma yeri idi. Kaleden geriye kalan çok az kalıntının bir evin avlusunda görülebileceğini Kaplanoğlu aktarmaktadır⁵³⁸⁷. Ancak bu kalenin herhangi bir kalıntısından bahseden bir seyyahı tespit edebilmek mümkün olmamıştır. Macfarlane bu köyün isminin “kale” aynı zamanda “köprü” anlamlarına geldiğini okuyucuya açıklamıştır. Bununla birlikte köprüyü yerinde görmesine ve hatta ayrıntılı tanımlamalarını da yapmasına rağmen, özellikle görmek istediği bu kaleyle ilgili herhangi bir kalıntı keşfedememiştir.

“Küçük köyün ismi “Köprü Hisar” idi. Köprünün orada olduğu yeterince açıktı fakat kalenin hiçbir işaretini göremedik⁵³⁸⁸.”

⁵³⁸⁵ Macfarlane, 1850a: 209

⁵³⁸⁶ Huart, 1978: 24. Orijinal metinden yaptığımız çeviride bazı farklar mevcuttur: “Yenişehir'den ayrıldıktan sonra, yağmurun içinden görülen dik bir dağ sırasına doğru düz bir biçimde uzanan taş döşeli bir yol bulduk. Kesinlikle, ilkbaharın sonlarında Anadolu çok nemli! Arazi biraz genişledi (Sangarius'un bir kolunun akış yönünde aşağıya inmiyor muyuz)? İşte Kiepru-Hiçâr [Köprühisar] yani köprünün kalesi; Köy, Tchuruk-Sou [Çürük Su(?)] üzerinde kurulu çok eski bir yerleşim yeri”. Huart, 2012: 18

⁵³⁸⁷ Kaplanoğlu, 2001: 196

⁵³⁸⁸ Macfarlane, 1850a: 209.

Huart da ziyaretini gerçekleştirdiği bu köyün Osmanlı tarihi içerisindeki yerinde kalenin de rol oynadığını bilmektedir. Ayrıca köyün ismini Türkçe duyduğu biçimiyle Köprühisar olarak verdikten sonra bunun anlamının köprünün kalesi olduğunu da söylemiştir⁵³⁸⁹. Ancak yalnız tarihi hakkında bilgi vermekle yetinmiş, Macfarlane gibi köprüyü ayrıntılı biçimde tanımlamasına rağmen kalesi hakkında herhangi bir bahiste bulunamamıştır:

“Köprühisar’ın Türk tarihinde yeri vardır. Sultan Osman, Bilecik’i aldıktan sonra ülkesini artık kolaylıkla genişletebileceğini düşünerek Bizans’ın Köprühisar kalesine yönelmişti; ancak bu savaş amcası Dündar’ın acıklı ölümü ile sonuçlandı. Osman doksan yaşındaki bu ihtiyarın tavsiyelerini fazla çekingen bularak onu bir ok darbesi ile öldürmüştü⁵³⁹⁰.”

20.4.2.2. Köprü

Kale ile birlikte köye ismini veren bu köprü, Köprühisar’ın stratejik öneme sahip olmasının bir diğer nedenidir. Kaplanoğlu’na göre Göksu üzerinde yer alan ve 1921 yılında Yunanlılar tarafından bombalanmasına kadar da sağlam durumda kalan bu köprü tek gözlüdür⁵³⁹¹. Ancak Macfarlane’in tanımlaması köprünün aslında kenarlarda dar ve alçak iki ve merkezde geniş ve yüksek bir taneyle toplam üç kemerli olduğunu ortaya koyar. Macfarlane burayı Türk tarzında olarak tanımlamış ve bu nedenle bir Türk köprüsü olduğunu iddia etmiştir. Mimarisiyle ilgili de ayrıntılar veren seyyahın yaptığı tanımlamalar ise Köprühisar Köprüsü’nün bu yıllarda birçok örneğini gördüğümüz ihmal edilmiş ve bakımsız bırakılmış köprülerden bir diğeri olduğunu göstermektedir. Seyyah bu köprünün bir çizimini de yapmış ancak ne yazık ki köprüyle ilgili oldukça değerli bir kaynak olabilecek bu çizimine eserinde yer vermemiştir:

“Kuzeydoğu yönünde hızla akan ve Göksu yani “Gökyüzü Suyu” demek olan oldukça büyük bir nehre geldik. Bu nehir, kenarlarındakiler dar ve

⁵³⁸⁹ Huart, 2012: 18

⁵³⁹⁰ Huart, 1978: 24

⁵³⁹¹ Kaplanoğlu, 2001: 196

alçak ve merkezindeki geniş ve yüksek olan üç kemerli bir taş köprüyle aşılyordu. Bu gerçek bir eski Türk modelinde bir Türk köprüsü idi. Döşemesi gevşemişti ve kabaydı ve tırabzanı alçak ve kısmen yıkılmıştı: sanki gökyüzüne çıkıyormuş gibi merkez kemerdeki kilit taşının üstündeki noktaya tırmandık ve daha sonra sanki başka bir yere gidiyormuşuz gibi alçaldık... Kahve'deki hafif yemeğimizden sonra, bazı uzun ağaçların gölgesinde Göksu'yun kıyısında oturdum eski köprünün bir çizimini yaptım ve insanlara bazı sorular sordum... John bu nehrin Sangarius olabileceğini düşündü. Ama ben onun bu önemli akarsuyun kollarından birisi olan Gallus olduğuna inanıyordum⁵³⁹²."

Ancak aynı köprüyü yüzyılın sonlarında görmüş olan Huart'ın yaptığı çizim tam anlamıyla Macfarlane'nin tanımlamasına uygundur⁵³⁹³. Huart'ın burada da yer verdiğimiz 1978 yılı baskısı çevirisinde iki ayrı köprüden bahsediliyormuş gibi bir izlenim mevcuttur. Zira çeviride seyyahın Osmanlı Dönemi olarak tanımladığı köprünün yanında terk edilmiş eski bir Roma köprüsünün kalıntıları olduğunu söylediği görülmektedir⁵³⁹⁴. Ancak bizim orijinal metinden yaptığımız çeviride Türk Dönemi'nde inşa edilmiş bir köprüden ziyade bu dönemde yapılan bir tamirattan bahsedildiği ve sivri kemerli bölümün bunun bir kanıtı olarak gösterildiği görülmektedir. Roma Dönemi köprüsünden kalan yarım daire kemerin yanda yer aldığını söylemesi ilk başta köprünün yanında bir başka köprü kalıntısından söz edildiğini akla getirir. Ancak çizimiyle de paralel biçimde burada asıl bahis konusu edilenin sivri kemer olduğu ve yanında denilerek bu kemerin kenarlarındaki yuvarlak kemerlerden bahsedildiği anlaşılmaktadır⁵³⁹⁵.

"Nehirde Osmanlılar tarafından inşa edilmiş büyük bir kemerli köprü göze çarpıyordu, hemen yanında terk edilmiş eski bir Roma köprüsünün kalıntıları vardı. Yıkık taşların arasından Latince yazılar henüz

⁵³⁹² Macfarlane, 1850a: 209.

⁵³⁹³ Huart, 2012: 19

⁵³⁹⁴ Huart, 1978: 24

⁵³⁹⁵ Huart, 2012: 18, 19

okunabiliyordu... Eşek sırtı görünüşündeki köprü bir defa geçildikten sonra şoseyi bırakarak eski dağ yolunu takip etme mecburiyeti doğdu⁵³⁹⁶.”

Macfarlane'nin köprüyü Türk Dönemi'ne tarihlendirmesi, Huart'ın ise Türk Dönemi'nde tamir görmüş olarak tanımlamasının nedeni köprünün ortada yer alan kemerinin biçimidir. Bursa vakıf kayıtlarını da incelemiş olan Çulpan burada Cağaloğlu Rüstem Paşa Köprüsü adıyla bir köprüye rastlamıştır. Ancak Yenişehir'de XVI. yüzyılda cami ve kervansaray da inşa ettirmiş olan Cağala Sinan Paşa'nın bu köprüyü de inşa ettirmesinin daha muhtemel olduğunu söylemektedir. Belirttiği üzere Bursa-Yenişehir-Bilecik kervan yolu üzerindeki diğer iki yapı gibi bu köprü de bu dönemde kâgir olarak inşa edilmiş olmalıdır⁵³⁹⁷.

Bu köprüyle ilgili en önemli şansımız Huart tarafından yapılmış olan çizimdir. Kurtuluş Savaşı sırasında Yunan askerleri tarafından yıkıldığı söylenen bu köprüyü⁵³⁹⁸ 1969 yılında gören Çulpan, yalnızca her iki kıyısında kenar ayağı ile su içinde bir başka bir ayağın çok az bir bölümünün kalıntıları kaldığını söylemiş ve bu kalıntılardaki yontma taş malzemenin köprünün eskiliğinin bir işareti olduğunu da belirtmiştir⁵³⁹⁹.

⁵³⁹⁶ Huart, 1978: 24. Orijinal metinden yaptığımız çeviri şu şekildedir: “Önünde, büyük sivri kemerinden anlaşıldığı üzere Türk hâkimiyeti esnasında tamir edilmiş olan eski bir köprü var; yanındaki küçük yarım dairesel kemer kesinlikle eski Roma köprüsünden kalma. Yol Latince kitabelerin izlerinin hala görülebildiği kaba bir şekilde kesilmiş kenarlıklarla sınırlandırılmış”. Huart, 2012: 18

⁵³⁹⁷ Çulpan, 2002: 150

⁵³⁹⁸ Kaplanoğlu, 2001: 196, Çulpan, 2002: 150

⁵³⁹⁹ Çulpan, 2002: 150

YIRMİBİRİNCİ BÖLÜM

ULUBAT GÖLÜ

21.1. ADALARDA YER ALAN KALINTILAR⁵⁴⁰⁰

Ulubat Gölü'nde bazıları oldukça küçük olmakla birlikte birçok ada mevcuttur ve bu adalarda yer alan kalıntılar zaman zaman seyahatnamelerde yer etmiştir. Ancak bu adalardan ve adalardaki kalıntılardan söz eden seyyahlardan çok azı bunları bizzat yerinde görmüştür. Büyük bölümü adaları ziyaret etmemiş ve tanımlamalarını kendilerine anlatılanlara veya başka kaynaklardan yaptıkları alıntılara istinaden gerçekleştirmiş, hatta sözünü ettikleri adanın ismini dahi vermemişlerdir.

1837 yılında Kız Adası'na bir ziyaret gerçekleştiren, ancak anlaşıldığı üzere buraya çıkmayıp yalnızca kayıkla çevresinde dolanan Hamilton, adanın, doğudaki kısımları daha iyi durumda olan ve tüm sınırlarını dolaşan büyük mermer bloklardan yapılmış duvarlarla çevrili olduğunu görmüştür. Bunun dışında çeşitli noktalarında kayıkların bağlanması için kullanılan taş halkaların bulunduğunu keşfetmiş, kuzeydoğu köşesinde yatay bloklardan yapılmış teras biçimli bir kalıntıyla karşılaşmıştır. Duvar işçiliğini Helenistik Dönem'e tarihlendiren seyyaha göre bu terasın, göle adını veren Apollon'a adanmış bir tapınağa ait olması muhtemeldir⁵⁴⁰¹. Murray'in ve daha sonra Joanne ve Isambert'in benzer biçimde gölde yer alan adalardan birisinin üzerinde büyük Helenistik duvar işçiliğine sahip kalıntılar gördüklerini söylemeleri Hamilton'dan alıntı yapmış olduklarını akla getirmektedir⁵⁴⁰². Zaman zaman Hamilton'dan yararlanan ancak bu gerçeği çoğu kez itiraf etmeyen Texier'in adadaki kalıntılarla ilgili tanımlaması da Hamilton'un aktarımlarını hatırlatmaktadır. Bununla birlikte kendi yorumunu katarak burada görülen sütunların Apollon'un yanında Diane Tapınağı'na ait

⁵⁴⁰⁰ Seyahatnamelerdeki aktarımlar için bkz. Ek-144

⁵⁴⁰¹ Hamilton, 1842b: 90.

⁵⁴⁰² Murray, 1854: 221, Joanne, Isambert, 1861: 505

olmasının da muhtemel olduğunu, Kız Adası olan isminin bunun bir kanıtı olabileceğini ifade etmiştir⁵⁴⁰³. Hasluck Kız Adası'ndaki kalıntıları ele alan bir diğer seyyahdır. Bu kalıntılardan bir bölümünün Helenistik Dönem'e ait iskele duvarları olduğunu, çeşitli yerlerinde kayıkların bağlanabileceği delikli konsolların görülebildiğini söylemiştir. Ayrıca Lebas'tan da alıntı yaparak bu seyyahın adada sütun başlıkları ve bir tapınağa ait temel izleri bulunduğunu ve bunun Apollon Tapınağı olabileceğini belirtmiştir⁵⁴⁰⁴.

Seyyahların niteliğini tam olarak belirleyemedikleri ve yalnızca bazı tahminler ileri sürdükleri bu kalıntıların dışında göldeki adalarda bir manastırın bulunduğuyla ilgili aktarımlarla da karşılaşmaktadır. Bu manastırdan bahseden ilk seyyah olan Gerlach adalardan birisi üzerinde Aziz Konstantinos'a adanmış bir manastırın bulunduğunu ve beş veya altı keşişin yaşadığı bilgisini vermiştir. Gerlach manastırın 16. yüzyılda hala faaliyette olduğunu öğrenmemizi sağlaması açısından önemli bir kaynaktır⁵⁴⁰⁵. 18. yüzyılın sonlarında Brenner gölün ortasında harap haldeki bir Bizans kilisesinin kalıntılarını barındıran bir adanın bulunduğunu söylemiştir. Ancak adalardan birine gitmesine rağmen herhangi bir kalıntıyı keşfetmesi mümkün olamamıştır⁵⁴⁰⁶. Burgess, Ulubat'taki manastırdan söz ederken Apollonia'daki bir benzerine de atıf yapmış ve bunun Aziz Constantine ismini taşıdığını ve her iki manastırın aynı merkeze bağlı olduğunu söylemiştir. Burada yerleşimin ismi dolayısıyla Gölyazı'dan bahsettiği akla gelebilir ancak yine Apollonia ismini taşıyan göldeki adalardan birisinde bulunan bir yapıdan söz ediyor olması da muhtemeldir⁵⁴⁰⁷. Hasluck adalarda Constantine, Paraskevė ve Daniel manastırlarının yer aldığını söylemiş ve bu manastırlardan S. Constantine'in 16. yüzyılda hala faaliyette olduğunu Gerlach'tan yaptığı bir alıntıyla okuyucularına aktarmıştır⁵⁴⁰⁸.

Ulubat Gölü'ndeki adalardan Nailbey Adası'nda bir manastır bulunmaktadır. Manastır Aziz Konstantinos'a adandığı için ada Konstantinos

⁵⁴⁰³ Texier, 2002: 245

⁵⁴⁰⁴ Hasluck, 1910: 71

⁵⁴⁰⁵ Gerlach, 2007: 444

⁵⁴⁰⁶ Brenner, 1824: 55

⁵⁴⁰⁷ Burgess, 1835: 121

⁵⁴⁰⁸ Hasluck, 1910: 73

adını da almıştır⁵⁴⁰⁹. Mango St. Constantine adını verdiği bu adada 20. yüzyılın başlarına kadar rahiplerin yaşadığı ve adanın üst kesimlerinde bulunan 3.000 zeytin ağacını yetiştirdikleri bilgisini vermiştir. Aynı zamanda buradaki manastır kilisesi hakkında da oldukça ayrıntılı bir inceleme yapan ve planını veren Mango kilisenin Gerlach tarafından bahsi edilen yapı olduğu inancındadır. Ayrıca manastırın 9. yüzyılda mevcut olduğunu da düşünse de 18. yüzyılın sonlarında veya 19. yüzyılın başlarında geniş bir tamirata sahne olduğu anlaşılan kilisenin tam tarihini tahmin etmek konusunda bazı çekinceleri vardır⁵⁴¹⁰.

Göldeki en büyük ada olan Halilbey Adası ise çok daha az seyahatnameye konu olmuştur. Mango aracılığıyla edindiğimiz bir bilgiye göre Le Bas bu adada Orta Çağ'a tarihlendirilen bir kalenin mevcut olduğunu söylemiştir⁵⁴¹¹.

21.2. GÖL KİYISINDA YER ALAN KALINTILAR

Ulubat Gölü'ndeki adalarda yer alanların yanında gölün kıyısında bulunduğu söylenen ancak konumları verilmediği için bir yerleşim yeri sınırları içerisinde yerleştirebilmenin zor olduğu kalıntılar da seyahatnamelerde yer etmiştir. Ancak bunlarla ilgili yapılan tanımlamalarda çok az ayrıntı mevcuttur. Gerek Hamilton gerekse de Macfarlane gölden karaya çıktıkları yerde böylesi kalıntılarla karşılaşmışlar, Hamilton bunların bir istihkâma ait olabileceğini söylemiş ancak dönemiyle ilgili bir bilgi vermemiştir:

“Kız Adası'ndan kısa süre sonra atların ve yüklerimin de bana katıldığı yer olan yarımadaadaki istihkâmlı bir kıstakta karaya çıktım⁵⁴¹².”

Macfarlane ise Bizans veya Erken Osmanlı Dönemi olduğunu düşündüğü kalıntıların işlevleri ile ilgili bir tahminde dahi bulunmamıştır:

“Bizans ya da erken Türk dönemine ait bazı önemsiz kalıntıların yakınlarında karaya çıkmadan önce sağanak bir yağmur başladı⁵⁴¹³.”

⁵⁴⁰⁹ Kaplanoğlu, 2001: 276

⁵⁴¹⁰ Mango, 1979: 329, 332–333

⁵⁴¹¹ Mango, 1979: 329

⁵⁴¹² Hamilton, 1842b: 91.

⁵⁴¹³ Macfarlane, 1850a: 319.

YİRMİİKİNCİ BÖLÜM

BELİRLİ BİR YERLEŞİM YERİ SINIRLARI İÇERİSİNDE DEĞERLENDİRİLEMİYEN YAPILAR

Evler, konaklama mekânları ve köprüler yerleşim yerleri içerisinde ilgili bölümler dâhilinde de incelenmişlerdir. Ancak seyyahların bazen bu yapıları gördükleri yerin ismini vermemeleri, konaklama mekânları ve köprülerin de bazı durumlarda zaten yerleşimlerin uzağında, yollar üzerinde kalıyor olması takip ettiğimiz yöntem paralelinde bu yapıların değerlendirilmesine engel olmuştur. Haklarındaki tanımlamaların göz ardı edilemeyecek bir yoğunluk göstermesi ise ayrı bir başlık altında ele alınmalarını zorunlu kılmaktadır. Ayrıca tespit edilebildiği kadarıyla bu yapıların birbirleriyle ortak özelliklere sahip olması dolayısıyla bir arada değerlendirilmelerinin bazı genel sonuçlara ulaşmayı kolaylaştıracağı ve genel karakterlerinin ortaya çıkartılmasına yardımcı olacağı düşünülmektedir.

22.1. EVLER

Bu bölümde değerlendirilecek olan evlerin büyük bölümü seyyahların ismini vermedikleri veya bizim yerini belirleyemediğimiz köylerde yer alanlardır. Ancak bazı karşılaştırmalar yapılmasının gerekli olduğu durumlarda daha önce ele alınmış olan evlerden de örnekler verilecektir.

Bursa merkezi ile antik kalıntıları genel kent dokusunda önemli yer kaplayan İznik haricinde diğer yerleşimler hakkında yapılan genel tanımlamalarda en önemli yeri evlerin aldığı görülmektedir. Bu durum köylerde daha çarpıcıdır ve büyük oranda herhangi bir şekilde ilgi çekici yapılara veya niteliklere sahip olmayan bu yerleşimlerde, zaman zaman yer verilen camilerin haricinde genel görünümünde yer eden yegâne yapılar evler olmuştur. Ayrıca evlerin buldukları köylerin genel karakterini yansıttığı

düşüncesine sahip olduğu da hissedilmektedir. Bu tür bir aktarım yapan seyyahlardan biri Dallaway'dir:

“Bir minarenin olmadığı bir köy onun uzaktan görülen manzarası içindeki en göz alıcı özelliklerinden birisinden yoksundur⁵⁴¹⁴. Evlerin çatıları önemli bir tesir yapamayacak kadar düz ve sıradandır. Parlak renklere de sahip değillerdir. Uzaktan köyler uygun konumlarından dolayı çok hoşurlar fakat içlerine girildiğinde hiçbir şey bunların sefaletinden daha berbat olamaz⁵⁴¹⁵.”

Dallaway'dan alıntı yaptığı Wilkins de köylerin ve köy evlerinin benzer yönlerine değinmektedir:

“Türk köyleri özenli biçimde dikkat çekmeyecek tarzda tasarlanmışlardır. Birisinin gözü manzaranın sadece ışık ve gölgelerle değişen aynı rengine alıştıkaça alçak, düz tepeli, çamur tuğlalı evler ve hatta kapalı avlular dahi sıklıkla doğal bir kaya parçası dışında bir şey gibi görünmezler⁵⁴¹⁶.”

Bu iki örnekte olduğu gibi seyyahların köylerin genel görünümüleri hakkında verdikleri bilgiler yerleşim dokularını belirlemeyi sağlamaktan ziyade evlerin mimarileriyle ilgili veriler barındıran ve çok genel tanımlamalar dâhilinde olsalar bile ortak yönleriyle ilgili bazı sonuçlara ulaşmaya yardımcı olan bir içeriğe sahiptir. Köy evlerinin özellikleriyle ilgili bu bölümde yer verdiğimiz bilgiler de büyük oranda evleri tek tek ele alarak değerlendirmekten çok bir bütün olarak köylerle ilgili tanımlamalar yapmayı tercih eden seyyahların aktarımlarından alınmıştır.

İlk olarak yapılan tanımlamalar doğrultusunda bu evlerin çok basit bir şekilde inşa edildiklerini ve seyyahlar tarafından kötü bir mimariye sahip yapılar olarak görüldüklerini söyleyebiliriz. Çatalağıl'ın evlerinin bakımlı olduğunu ifade etmesi nedeniyle köy evlerini beğendiğini söyleyebileceğimiz tek seyyah Kınçov'dur⁵⁴¹⁷. Büyük oranda ise köylerde özel olarak ele alınan

⁵⁴¹⁴ Bu cümle Wilkinson tarafından da eserinde aynen alınarak kullanılmıştır. Wilkinson, 1806: 41

⁵⁴¹⁵ Dallaway, 1797: 173

⁵⁴¹⁶ Jebb, 1908: 57

⁵⁴¹⁷ Mevsim, 2009: 85

yegâne yapıları meydana getirmelerine rağmen çok dikkat çekici olarak görülmemişler ve genellikle harabelikleriyle öne çıkartılmışlardır.

Köyler genel olarak hemen her dönem harabe halleriyle tanımlanmasına rağmen özellikle 19. yüzyıl kötü durumlarının en çarpıcı biçimde yansıtıldığı dönemdir. Böylesi bir izlenime yol açmalarının başlıca nedeni de köyleri biçimlendiren en önemli öge olan evlerin bakımsız ve yıkılmaya yüz tutmuş halleri olmuştur. Bu yüzden ziyaret edilen köylerin sefaletini ortaya koyan yapılar olarak gösterilmişler ve birçok örnekte kötü durumlarına özellikle vurgu yapılmıştır.

“Küçük Asya'nın diğer bölümlerinde olduğu gibi burada da nüfustaki hızlı azalmayı, harabe halinde ve terk edilmiş köyleri görmek üzüntü vericiydi⁵⁴¹⁸.”

Macfarlane, köyleri Osmanlı İmparatorluğu'nun çökmüş halini en iyi yansıtan yerler olarak görmektedir. Bu nedenle ziyaret ettiği neredeyse tüm köyleri sefil bir halde olarak tanımlamış ve evlerinin de yıkılmaya yüz tutmuş hallerine özellikle vurgu yapmıştır. Seyahatini gerçekleştirdiği tarihlerde Osmanlı'nın çöküntü içinde olduğunu kanıtlamak için böylesi bir yol izlemiş olabileceğini düşünsük bile yaptığı tanımlamalardan anlaşıldığı üzere aktardığı bilgilerde mutlak surette bir gerçeklik payı da olmalıdır⁵⁴¹⁹:

“Dağın her iki yanına güzel biçimde konumlanmış olan ve ormanlar arasına yerleşmiş ve birkaç selvi ağacının da görüldüğü dört ya da beş küçük Türk köyünden geçmiştik. Fakat bunların tamamı bir yıkıntı halindeydi ve birisinde bir minarenin haricinde neredeyse hiçbir şey kalmamıştı⁵⁴²⁰.”

Haklarındaki genel izlenimlerle ilgili bu tanımlamaların haricinde konumuz açısından asıl önemi olan bilgiler mimari tarzlarıyla ilgili verilen ipuçlarıdır. Yapım tarzlarıyla ilgili bilgi veren seyyahlar bir bölümünün ahşap bir iskelet üzerine kerpiçten inşa edilmiş olduğunu söylemiştir. Bursa merkezi de dâhil olmak üzere pek çok yerde örnekleri görülen bu mimari tarz uzun yıllar boyunca değişmeyen bir gelenek halinde kendini göstermiş olmalıdır.

⁵⁴¹⁸ Hamilton, 1842a: 70.

⁵⁴¹⁹ Macfarlane, 1850a: 95, 96, 108, 148, 249, 313.

⁵⁴²⁰ Macfarlane, 1850a: 96.

Tezimiz sınırları içerisindeki en erken tarihli seyyahlardan olan Gerlach, Bursa'ya giderken gördüğü ve isimlerini Constantinati, Typota ve Aziz Theodorus olarak verdiği Rum köylerindeki evlerin ortak özelliklerini kerpiçten, saman ve çok az ahşap kullanılarak yapılmaları olarak verir⁵⁴²¹. Gerlach'ın tam tersi biçimde yine tezimiz dâhilinde değerlendirmeye aldığımız en geç tarihli seyyahlardan birisi olan Sheltman da köy evlerinin çamurdan yani kerpiç malzemedan yapıldıklarını söyler⁵⁴²². Aralarında yaklaşık olarak üç yüz elli yıl olan iki seyyahın evler hakkında yaptıkları tanımlamaların oldukça benzer özelliklere sahip olması uzun yıllar boyunca inşa tarzlarında aynı yöntemin izlendiğini ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte tüm köylerde evlerin aynı tarzda inşa edildiği de söylenemez. Günümüzde de kendini gösterdiği biçimde, bulunan bölgenin sundukları evlerin ana inşa malzemesini belirleyebilmektedir. Örneğin Hamilton, Mustafakemalpaşa'ya bağlı Karacalar Köyü'ndeki evleri ağaç kütükleriyle inşa edilmiş ve yine çatıları da kısa tahtalardan oluşan yapılar olarak tanımlar⁵⁴²³. Benzer biçimde 19. yüzyılın sonlarına doğru Bursa'dan Orhaneli'ye giden yol üzerinde ismini Yurgök olarak verdiği bir köyle karşılaşan Munro ve Anthony'nin bu evlerin kütüklerden inşa edilmiş olduğunu söylemeleri bu köyde de ev inşasında benzer bir yöntemin takip edildiğini gösterir⁵⁴²⁴.

Seyyahlar bu örneklerin dışında daha değişik ve basit bir tarzda inşa edilmiş olduğunu söyleyebileceğimiz ve malzeme olarak sazlar ve kamışların kullanıldığı evlerle de karşılaşmışlardır. Böylesi bir örnek Mudanya'dan Bursa'ya giden yol üzerinde Renard'ın karşısına çıkmıştır.

“Orada burada, çınar ağaçlarının dalları arasında kamışlardan yapılmış barakalar yağmacı kuşları kovan bekçiler için sığınakları meydana getiriyor. Ayrıca bazen ekili tarlalar içindeki bir tür açıklıklarda güneşin

⁵⁴²¹ Gerlach, 2007: 445

⁵⁴²² Sheltman, 1922: 16

⁵⁴²³ Hamilton, 1842a: 84.

⁵⁴²⁴ Munro, Anthony, 1897: 265

sefilliğini gizleyemediği kötü sığınaklar olan ahşap evler ya da barakalar dikilmiş⁵⁴²⁵.”

Macfarlane ise Mustafakemalpaşa'nın hemen dışında halkın Çingenelelerden oluştuğunu söylediği bir köydeki evlerde aynı yapım tekniği ile karşılaşmıştır.

“Evleri asıl olarak güneşte kurutulmuş çamur ve güçlü sazlar ya da kamışlardan yapılmış ve bazen camilere giderek dua okuyan fakat çok bozuk Müslümanlar oldukları düşünülen Çingenelelerin daha hareketsiz bir sınıfının yerleştiği küçük köyün biraz dışından at sürdük⁵⁴²⁶.”

Yapım tarzlarındaki değişiklikler dönemlerle bağlantılı olmaktan ziyade bölgelerin genel karakteri, malzemelerin kolay biçimde elde edilebilirliği, evin hizmet ettiği amaç ya da yerleşim yerinin ahalsinin mali durumuyla bağlantılı olabilir. Farklılıkların kesinlikle dönem farklılıklarından meydana gelmediğinin en önemli kanıtlarını Macfarlane vermektedir. Aynı tarihlerde Bursa'nın farklı köylerini ziyaret eden ve genel olarak benzer karakterde olmasına rağmen köyler arasındaki evlerin mimarisinde farklılıklar olduğunu tespit eden Macfarlane evleri bazen ahşap, bazen kerpiç, bazen düz çatılı bazen de kiremitle örtülü olarak tanımlamıştır. Konumuz ve ulaşabildiğimiz örnekler dâhilinde köy evleri hakkında en ayrıntılı bilgileri edinebildiğimiz seyyah, Bursa içinde birçok yerleşimi ziyaret etmiş ve bu evlerin inşa teknikleri arasındaki farkları da mümkün olduğu oranda ayrıntılı biçimde ele almıştır. Bursa Gürsu Bucağı'na bağlı Dudaklı Köyü'ndeki evlerin ahşap direkler ve çapraz biçimde yerleştirilmiş tahta parçalarından oluşturulduğunu ve aralardaki boşluklara kerpiç doldurulduğunu⁵⁴²⁷, Ulubat'ta karşılaştığı Çerkes evlerinin⁵⁴²⁸ ve üstte de örneğini verdiğimiz üzere Mustafakemalpaşa'daki Çingene evlerinin⁵⁴²⁹ ise saz ve çamurdan inşa edildiğini söylemesi tespit ettiği farklı inşa tarzlarının yalnızca bir kaçıdır.

⁵⁴²⁵ Renard, 1899: 11

⁵⁴²⁶ Macfarlane, 1850a: 308.

⁵⁴²⁷ Macfarlane, 1850a: 229.

⁵⁴²⁸ Macfarlane, 1850a: 249.

⁵⁴²⁹ Macfarlane, 1850a: 308.

Köylerin özellikle uzaktan görünümünün verildiği durumlarda evlerin çatılarından da söz edilir. Dallaway, çatıların düz ve sıradan olduklarını belirttiği gibi sazlarla örtülü olduğu konusunda da bir ipucu olarak yolu üzerinde karşılaştığı kamış toplayan köylülerin bunları kurutarak evlerinin çatılarında kullandıklarını ifade eder. Seyyah bunu bir evde gördüğünü söylemediği için yalnızca bu yönde bir tahminde bulunmuş da olabilir. Ancak gördüğü evlerle bu eylemi bağdaştırmış olması da muhtemeldir⁵⁴³⁰. Wilkins de benzer biçimde evlerin alçak ve düz tepelere sahip olduklarını söylemektedir⁵⁴³¹. Ancak malzeme farklılıklarında da görüldüğü gibi bu durum tüm yerleşimlerin ortak özelliğini yansıtmaz. Wilkins gibi 20. yüzyılda Bursa'ya gelmiş olan Sheltman ise Demirtaş ve Kelesen köylerinde evlerin çatılarının kiremitle örtülmüş olduğunu belirtir. Ayrıca kırmızı kiremitli köy evlerinin bu halleriyle Bursa Ovası'nın manzarasını bozduğundan bahsetmesi bu durumun yalnızca bu köyle sınırlı olmadığını da göstergesidir⁵⁴³².

Bursa merkezinde ve yine köyden büyük bazı yerleşimlerde evlerin renkli görünümünün bu yerleşimlerin çarpıcı bir özelliği olarak sunulduğu ilgili bölümlerde ele alınmıştır. Ancak köy evlerinin böylesi özelliklere sahip olmadıkları görülür. Örneğin Dallaway köylerde gördüğü evlerin parlak renklere sahip olmamalarını önde gelen bir özellikleri olarak verir⁵⁴³³. Wilkins de çamur tuğlaları ile evlerin arazi yapısıyla uyum içinde olduğunu ve hatta dikkat edilmezse fark edilmeyeceklerini söyler⁵⁴³⁴. İsmi vermediği ve yalnızca Mudanya'dan Bursa'ya giden yolu üzerinde uzaktan gördüğü köyler hakkında kısa bir tanımlama yapan Overbergh ise yine mütevazı biçimli olarak tanımladığı bu evlerin yalnızca kireçle boyandıkları bilgisini verir⁵⁴³⁵.

Evlerin iç kısımları ise çok daha az tanımlamaya sahne olmuştur. Böylesi bir tanımlamayı konumuz sınırları içerisindeki en erken tarihli seyahatnamelerden birisini vermiş olan Dernschwam yapmış ve bunun Türk evlerinin genel karakteri olduğunu söylemiştir. Bu tanımlamanın o ana kadar

⁵⁴³⁰ Dallaway, 1797: 182

⁵⁴³¹ Jebb, 1908: 57

⁵⁴³² Sheltman, 1922: 16

⁵⁴³³ Dallaway, 1797: 173

⁵⁴³⁴ Jebb, 1908: 57

⁵⁴³⁵ Overbergh, 1899: 389

seyahat ettiği yerleşimlerde gördüğü örnekler paralelinde yapılmış olması nedeniyle Dernschwam'ın Bursa evlerinin genel mimarisi hakkında bilgi aktaran ilk seyyah olduğu da söylenebilir.

"Türk evleri çok alçak. Bu evlere ancak eğilerek girilebilir. İçinde 4 kişi rahat dolaşamaz⁵⁴³⁶."

Evlerin içinde seyyahların kendi ülkelerinde alışık oldukları gibi mobilyaların yer almaması da dikkat çekici bir başka yönleri olarak gösterilir. Porter, Orhangazi'de konakladığı bir evin yemek yedikleri ve uydukları tek bir odasından bahsetmiştir. Belirttiği üzere bu oda büyüktür, zemini halılarla kaplanmış ve tüm kenarlarına yastıklar yerleştirilmiştir. Bununla birlikte ev köyün ileri gelenlerinden birisine ait olmasına rağmen seyyah hiçbir sandalye veya başka bir mobilya bulunmamasına da şaşırılmıştır⁵⁴³⁷.

Perrot ise Harmancık'a bağlı Çakmak Köyü'nde geceyi geçirdiği bir konak paralelinde Türk evlerinin iç düzenlemeleri hakkında genel bir değerlendirme yapmış ve bu durumun büyük bir eksiklik meydana getirmediğini de belirtmiştir.

"Kulübe olarak kullanılmayıp sahiplenildiği sürece evlerin düzenlemeleri burada iyi biçimdedir ve son derece kullanışlıdır. Doğuda bir evde gerçekten mevcut tek mobilya olan geniş sedirler yaşamın her alanı için yeterlidir. Birisi burada iyi bir gün geçirebilir. Dirseklerinin altındaki minderlerle divanın köşesinde dizlerini karnına çekerek oturur veya gece bir yatak haline getirerek uzanır. Her yerde ellerin uzanabileceği yerlere dizilmiş raflar ya da duvarların kalınlığı içine yerleştirilmiş açık büyük dolaplar vardır. Tavanlar ve duvarlar çok basit fakat kesinlikle zarafetten yoksun olmayan kafes desenleri meydana getiren çubuklarla dekore edilmiştir. Yapısal ve bezemesel her şey çam ağacından yapılmıştır⁵⁴³⁸."

Köylerdeki evlerle ilgili seyyahların verdikleri bilgilerde dikkat çeken bir diğer unsur, köylülerin yaşayış biçimlerinin bu evlerin kullanım tarzlarını da etkileyen niteliklere sahip olmasıdır. Demirtaş'taki evler hakkında ayrıntılı

⁵⁴³⁶ Dernschwam, 1987: 220

⁵⁴³⁷ Porter, 1835: 275

⁵⁴³⁸ Perrot, 1864: 127

denilebilecek tanımlamalarda bulunmuş olan Sheltman'ın bu yeri ziyaret etmesinin asıl nedeni köyde dokumacılığının yaygın olmasıdır. Dokuma için gerekli ipekböceklerinin bu evlerin üst katları ve tavan aralarındaki bölmelerde beslendiğini de yazarın aktardıklarından anlamak mümkündür⁵⁴³⁹. Tamamında hayvancılığın bir çeşidinin görüldüğü bu köylerdeki evlerin alt katlarının ahırlara, üst katlarından birisinin ya da Sheltman'ın belirttiği üzere tavan arasının ipekböceklerinin yetiştirildiği odalara ayrıldığını başka örneklerle de görebilmek mümkündür.

“Konakladığımız bazı köylerde kalacak yer bulamadık, çünkü evlerin hepsi hatta yatak odaları bile ipekböcekleri ile doldurulmuştu⁵⁴⁴⁰.”

Pardoe bu durumun neredeyse tüm evler için geçerli olduğunu belirtmektedir:

“Bursa civarında, ipekböcekleriyle dolu birkaç bölmesi olmayan ev yok gibi bir şey⁵⁴⁴¹.”

Konumuz dâhilinde diğer seyyahlardan elde edemediğimiz birçok bilgi aktaran Macfarlane evlerin genel mimarileri yanında kimler tarafından inşa ettirilmiş oldukları hususunda da bir tanımlamada bulunmuştur. Yaptığı bu tanımlaya göre köylerdeki evler bazen bizzat evin sahibi tarafından inşa edilebilmektedir.

“Daha sonra John'un çiftliğinin sınırları içinde, büyük ve (birkaç kusurla) rahatsızlık verici olmayan, kendisinin inşa ettiği ve mimarının kendisi olduğu evinin yanındaydık. Bu eve ilaveten dostumuz suyu üstten alan bir değirmen inşa etmişti ve onun için gerekli tüm mekanizmayı, büyük bölümünü elleriyle biçimlendirerek kendi başına yapmıştı⁵⁴⁴².”

Seyyahın Yenişehir'e bağlı bir köy olan Kavaklı'da konuk olduğu bir ev hakkında yaptığı tanımlamanın ise evin genel mimarisi hakkında içerdiği ufak bilgilerin dışında çalışmamız açısından daha önemli olarak alabileceğimiz yönü bu evde gerçekleştirilen tamiratlarla ilişkilidir. Seyyahın aktardıkları sayesinde bu yıllarda evlerin tamiratında Arnavutların çalıştığı

⁵⁴³⁹ Sheltman, 1922: 18

⁵⁴⁴⁰ Walsh, 1836: 194

⁵⁴⁴¹ Pardoe, 2004: 333

⁵⁴⁴² Macfarlane, 1850a: 97.

anlaşılabilir. Yine yapıcı olarak isimlendirilen bu kişinin seyyaha aktardığı bir bilgi olarak Anadolu'nun bu bölümlerinde yani konumuz dâhilinde olan Bursa ve çevresinde evlerin inşasının da Arnavut ustalar tarafından gerçekleştirildiği öğrenilmektedir.

“John, Kavaklı'da bizi konuk etme onuruna sahip olacak kişiyi arkadaşları arasından seçti ve biz de yeterince sefil ve yeterince kaba olmakla birlikte yakın zamanlarda bu memlekette konakladığımız tüm Türk köylerindeki evlerle karşılaştırıldığı zaman bir saray olabilecek nitelikte pislik içinde bir Rum evinde attan indik. Burada ahır üzerinde iki oda vardı ve ev kesinlikle bazı tamiratlar geçiriyordu. Uzun, zayıf, keskin hatlı, keskin bakışlı bir Arnavut yapıcı (sıvacı ve inşacı) aile ile konaklıyordu ve onun bazı işlemlere başladığının kanıtlarının hemen farkına vardım çünkü karanlıkta dış odadaki duvara çarptım ve ellerimle ceketime ıslak çamur sıvanın yapıştığını hissettim.... (Arnavut'un) Bize söylediğine göre Türkler kendileri gibi kaba ve sefil bir halde olan evlerini inşa edemezlerdi. Avrupa'da çok sayıda Ermeni inşaatçı olduğu gibi Arnavutlar da vardı fakat Türkiye'nin bu bölümlerindeki evlerin inşaatçılarının tamamı Arnavutluktan birlikler halinde gelmiş ve Marmara Denizi'nin Asya kıyılarına dağılmışlardı. Klasik adetleri her iki yılın sonunda kazançlarıyla kendi ülkelerine dönmekti. Genellikle Dardanalles kentinde Çanakkale Boğazı'nı geçerler ve daha sonra Trakya boyunca Athos Dağı'nın altından evlerine yürürlerdi. Onların dış gezilerinde, her bir yapıcı genellikle kendisini taşıması için sefil bir at ya da katır ya da eşek ve birkaç kaba alet satın almayı başarabilir. Asya'daki yaşamları kendilerine çok az bir paraya mal olur, çünkü odabaşılar kendilerine konaklayacak yer ve pilav verirler ya da onlar inşa ya da tamiratlarını yaptıkları evlerdeki ailelerle birlikte konaklar ve yemek yerler. Bizim eş-misafirimiz uzun zamandan beri “Türk Ticareti” içindeydi. Bize söylediğine göre Arnavutluk dağlarından on yolculuk yapmıştı ve bu on birinci seferiydi... Ev sahibimiz ve sahibemizin nişanlı bir gelin olan ve birkaç gün içinde evlenecek bir kızı vardı. Fakat ev sahibimiz, ev ailenin üç ufak çocuğu, yapıcı ve bizim üçümüz tamamı aynı odadaki

zemin üzerine karmakarışık biçimde yattık ve büyük bir huzur ve saflık içinde gün ışıyana kadar uyuduk⁵⁴⁴³.”

Benzer bir bilgi Maling tarafından da tekrarlanmıştır. Seyyah bu kez ustaların Arnavutlar olduğunu söylemese de yine Balkanlardan gelen kişiler tarafından tamiratların gerçekleştirildiği ve evlerin inşasının yapıldığını belirtmiştir.

“İnşaat sektöründe çalışanların büyük kısmı köyden gelen mevsimlik işçilerdir. Başlıca Yunanistan (Epiros) ve Rumeli'nin dağlık bölgelerinden gelirler; sebatkâr ve tutumlu insanlardır, ailelerinden çok uzak kalırlar. Yazın açık havada yaşamak ve çalışmakla, kışın sefil bir han odasında yığılıp çul, çaput üstünde pineklemenin acısını çıkarırlar⁵⁴⁴⁴.”

22.2. KONA KLAMA MEKÂN LARI

Belirli bir yerleşim yerinin sınırları içerisine konumlandıramadığımız için ayrı bir başlık altında değerlendirmek zorunda kaldığımız yapı gruplarından birisini seyyahların yolları üzerinde karşılaştıkları ve konaklamaktan ziyade kısa süreli molalar verdiklerinden bahsettikleri derbentler almaktadır. Bunun yanında Bursa kent merkezi haricinde özel olarak konaklamaya ayrılmış bir mekân bulma konusunda zorlanan seyyahların konaklama ihtiyaçlarını ne şekilde karşıladıkları da bu bölümde ele alınmaya çalışılacaktır. Gerek derbentler gerekse de küçük yerleşim yerlerinde konaklamaların gerçekleştirildiği diğer mekânlar hakkında verilen bilgiler içerisinde mimari tanımlamalarla çok sık karşılaşılmamaktadır. Yine de çok genel hatlarıyla elde edilen bilgiler yoluyla bazı sonuçlara ulaşılabileceği düşünülmektedir.

Bursa, Osmanlı fethinin ardından ticari önemini hiçbir zaman kaybetmeyen bir yerleşim olmuştur. Böylesi bir stratejik öneme sahip olması içinden geçen yollara ve üzerindeki konaklama mekânlarına her dönem

⁵⁴⁴³ Macfarlane, 1850a: 241–242.

⁵⁴⁴⁴ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 149.

büyük önem verilmiş olması gerektiğini akla getirirse de karşılaşılan örnekler bunun tam tersi bir durumu göstermektedir.

Osmanlılar daha önceki uygarlıklardan kalan yolların bakımlarını yapıp kullanmış, yollar üzerine menziller ve kervansaraylar inşa etme işini de yüzlerce yıl boyunca mükemmel bir biçimde sürdürmüştür⁵⁴⁴⁵. Ancak seyahatnamelerden öğrendiğimiz kadarıyla Osmanlı Dönemi'nde Bursa'da han ve kervansaraylar işlevlerini Selçuklu Dönemi'nde olduğu kadar etkili ve uzun süreli devam ettirememişlerdir. Bilindiği gibi Selçuklularda önemli güzergâhlar üzerinde konaklama yerleri bulunması ticaretin gelişmesi için bir gereklilik olarak görülmüştür. Konumuz dâhilinde kalan yerleşimlerde ise Bursa merkezi dışında han ya da kervansarayların kullanımına yönelik aktarımlar çok nadir olarak ve yalnızca erken dönem seyahatnamelerinde karşımıza çıkmaktadır.

1581 yılında Gemlik'ten Dil İskeleye'ne giden Newberie, bir gün içinde iki kervansarayın yanından geçtiklerini söylemiştir. Takip ettiği güzergâh hakkında çok ayrıntılı bilgiler veren bir kişi olmadığından bu kervansarayların yerini belirlemek mümkün olmasa da Bursa civarındaki yollar üzerinde bu tarihlerde böylesi yapıların bulunduğu bu sayede öğrenilebilmektedir⁵⁴⁴⁶. Bursa'yı 1576 yılında ziyaret eden Gerlach, Ulubat- Bursa arasındaki yol üzerinde günümüzde de hala mevcut olan Issız Han'ın yanından geçmiştir. Ancak burada konakladığından bahsetmediği gibi bu yapının da işlevini devam ettirdiğine yönelik bir aktarımda bulunamamış yalnızca kitabesi sayesinde hakkında bilgi edinilebileceğini söylemiştir. Bunun dışında, Bursa yakınlarında bir diğer kervansaraydan daha bahsetmişse de uzaktan gördüğü bir yapıyı bu şekilde tanımladığı için verdiği bilgi tek başına çok güvenilir görünmemektedir⁵⁴⁴⁷. Fakat kendisinden seksen yıl kadar sonra 1656 tarihinde aynı yolu bu kez ters istikamette takip eden Thévenot Bursa'ya yaklaşık on veya on iki mil mesafedeki Tahtalı Köyü'nde bir kervansarayda

⁵⁴⁴⁵ Kaplanoğlu, 2000: 16

⁵⁴⁴⁶ Purchas, 1905: 475

⁵⁴⁴⁷ Gerlach, 2007: 445

konakladıklarını söylemiştir⁵⁴⁴⁸. Bu durum Gerlach'ın gözleminin de doğru olabileceğini akla getirir zira her iki seyyahın verdiği konumlar birbirine oldukça yakındır. 1675 yılında Bursa ile Ulubat arasındaki bir Rum köyünde mola verdiklerini söyleyen Wheler burada yalnızca karınlarını doyurduklarını ve yola devam ettiklerini söyler. Wheler'in da ismini vermediği yerleşim kendisinden önce Gerlach ve Thévenot'un izledikleri güzergâh üzerinde yer aldığı anlaşılan Tahtalı Köyü olmalıdır⁵⁴⁴⁹. 18. yüzyılın başlarında benzer biçimde Bursa'dan İzmir'e bir kervan eşliğinde giden Chishull da günümüz Bursa sınırları içerisinde ilk olarak Bursa'dan üç saat uzaklıkta olarak tanımladığı bir noktada ve ardından Ulubat'ta konaklamıştır. Seyahatnamesinde konaklanılan yerlerin niteliği belirtilmemiş olsa da yolculuğunu bir kervanla birlikte yapıyor olması dolayısıyla Tahtalı Köyü ve Ulubat'ta özel olarak konaklamaya tahsis edilmiş yapılar bulunduğu söylenebilir⁵⁴⁵⁰.

Burada yer verdiğimiz seyyahlar bu yıllarda Bursa ve civarında konaklama yapılarının mevcudiyetini ortaya koysalar da Thévenot dışında bu yapılar hakkında tanımlamalar yapmamışlardır. İlk olarak Bursa'dan İzmir'e haftanın yalnızca bir günü kervanların hareket ettiğini söyleyen Thévenot'un bu açıklaması 17. yüzyılın ortalarında da Bursa çevresindeki yolların hala kervanlara hizmet verdiğini göstermekle birlikte bu yolların kullanımlarının çok büyük bir yoğunluğa sahip olmadığını da kanıtlamaktadır. Yollarda sudan başka bir şey bulunamayacağı için çok büyük bir hazırlığın yapılmasının mecburi olduğunu söylemesi ise Anadolu'daki yolların genel durumunu yansıtmaktadır. Çünkü yollar üzerindeki kervansarayların nitelikleri hakkında bilgi verirken yalnızca Bursa ili ile sınırlı kalmamıştır. Daha sonraki açıklamaları ise Bursa civarındaki güzergâhların konaklama imkânları açısından çok daha kötü durumda olduğunu ortaya koyar. İlk başta bir kervansaray tanımlamasına daha uygun olan konaklama mekânlarından bahseder ve bunların birkaç çeşidini sayar fakat takip edeceği yol olan Bursa-

⁵⁴⁴⁸ Thévenot, 2009: 116

⁵⁴⁴⁹ Wheler, 1682: 224

⁵⁴⁵⁰ Chishull, 1993: 71

Tahtalı-Ulubat-Susurluk güzergâhında görülenlerin bu tarzlarda olmadığını da ifade eder. Verdiği bilgiye göre buradaki kervansaraylarda hayvanlar için bir ahır bulunmaktadır, benzer ayrı bir yapıda da insanlar kalmaktadır⁵⁴⁵¹. Yolculuk tarihi 1684 olan Carreri de İzmir'den Bursa'ya uzanan yol üzerinde konakladığı yerler hakkında genel bir tanımlama yapmıştır:

“Hanlar verimli ovalarda yer alıyordu. Bu yerlerde rahat edememekle birlikte en azından çok az harcama yaptık çünkü yiyecekler çok bol miktardaydı. Bazen duman içindeki kulübe yığınları arasında çok güzel hanlar da bulduk⁵⁴⁵².”

Bu seyyahların ve özellikle Thévenot'un tanımlamaları Bursa'nın yollarının bu yıllarda ticari işlerliğinin devam ettiği ve kervanlara hizmet verdiğini gösterir. Bunun yanında aynı güzergâhların izlenmesi ve gecelemlerin aynı noktalarda yapılması da bu yerlerde konaklama amacına hizmet eden yapıların bulunduğu düşüncesini doğurur. Thevenot'un bir genelleme ile bu güzergâhtaki konaklama mekânlarıyla ilgili verdiği bilgi bunların Selçuklu geleneğini devam ettirmeyen ve Osmanlı'nın klasik dönemlerinde gördüğümüz kervansarayların da tarzını yansıtmayan basit nitelikli yapılar olduklarını gösterse de en azından özel olarak konaklamaya ayrılmış yapıların mevcudiyetini kanıtlar. Sonraki yıllarda böylesi yapıların dahi bahis konusu edilmemesi ise zaman içinde tamamen kullanım dışı kaldıkları ve yok olmalarına izin verildiğini gösterir. Seyyahlar tarafından uzun süreden beri faaliyette olmayan ve harabe hale gelmiş bir yapı olarak tanımlanan örneklerle karşılaştırılması da bu durumun bir diğer göstergesidir. Bunlardan birisi İssız Han'dır. Bu hanı konaklama işlevini devam ettirdiği dönemlerde kullanan bir seyyahı tespit etmek mümkün olamamıştır. Hatta uzun yıllardan beri kullanılmadığından bazen seyyahlar asıl işlevini ve dönemini dahi anlayamamışlardır. Hamilton, İssız Han hakkında aktarım yaparken bir genellemeye gitmiş konaklama mekânlarının artık imparatorluğun tamamında kullanımdan kalktıkları söylemiş ve artık hanların yalnızca çobanlar tarafından ziyaret edilen yerler olduğunu ve o günlerde

⁵⁴⁵¹ Thévenot, 2009: 115–116

⁵⁴⁵² Carreri, 1808: 112–113

yolculuk yapan Türklerin bir ağacın gölgesi altında veya çeşmenin kenarında konaklamayı tercih ettiklerini belirtmiştir. Burada seyyah her ne kadar bunu bir tercih olarak gösterse de asıl olarak bu durum eksikliklerle bağlantılıdır⁵⁴⁵³. Aşıkpaşaoğlu'nun 1470'li yıllarda Hamza Bey Köyü'nde Saru Yati'nin oğlu Bay Koca'nın mezarının yakınlarında bulunduğunu söylediği kervansarayı harabe olarak tanımlaması da böylesi terk edilmelerin çok erken tarihlerden itibaren başladığının bir diğer kanıtı olarak gösterilebilir⁵⁴⁵⁴. Perrot da Issız Han örneğinde bu kervansarayların terk edilmiş haline odaklanan bir anlatım yapmış ve bunun devletin genel çöküşünün bir yansıması olduğunu ifade etmiştir.

“Eskiden, hükümdarların ve vezirlerin cömertliği ve ayrıca sıklıkla da varlıklı kişilerin dinsel bağışlarıyla ana ticaret yolları üzerinde pek çok örneği verilmiş olan büyük kervansaraylardan birisinin yakınlarından geçtik... Tüm bu terk edilmiş kervansaraylar eskiden bu bölgelerde günümüze göre nasıl daha fazla yaşam, daha fazla ticaret ve hareketlilik olduğunu kanıtlamaya yeter: buradaki her şey yok oluşu ve çöküşü ifade ediyor⁵⁴⁵⁵.”

Bursa ili merkezi dışında konaklama yapılarının terk edilerek ortadan kalkmasını Osmanlı'nın ekonomik durumunun kötüleşmesine veya vakıf sistemindeki bozulmalara bağlamak mümkündür. Bunun yanında ticari yolların değişmesiyle bazı önemli güzergâhların kullanım dışı kalmasının da bu durumun oluşmasında etkili olduğu muhakkaktır. Özellikle İstanbul'un fethiyle birlikte ticaretin merkezinin bu kent olması Bursa'dan geçen pek çok yolun değişmesini veya önemini kaybetmesini beraberinde getirmiş olmalıdır. Aşıkpaşaoğlu'nun verdiği örnek gibi erken denilebilecek bir tarihte yok olmaya terk edilen kervansarayların sonraki yıllarda dikkat dahi çekemeyecek hale geleceği muhakkaktır. Ayrıca daha önceden önemli olarak görülen ve böylesi yapılara ihtiyaç duyulan yolların kullanım dışı kalmasıyla, bu tür konaklama mekânlarının mevcut olsalar bile farklı bir güzergâh izleyen seyyahların dikkatinden kaçmış olması da muhtemeldir.

⁵⁴⁵³ Hamilton, 1842b: 92.

⁵⁴⁵⁴ Aşıkpaşaoğlu, 1985: 17.

⁵⁴⁵⁵ Perrot, 1864: 86–87, 87

Seyahatnameler aracılığıyla mevcudiyeti öğrenilen ancak sonraki yıllarda güzergâhların değişmesi nedeniyle kullanım dışı kaldığı anlaşılan bir konaklama mekânı Akbıyık'ta yer alan Rüstem Paşa Kervansarayı'dır. 1514 ve 1516 yılında Yavuz Sultan Selim'in İran seferlerinde burada mola verdiğini söyleyen Haydar Çelebi özel olarak bir konaklama yerinden söz etmemiştir⁵⁴⁵⁶. Ancak 1531 yılında Bedrüddin el Gazi⁵⁴⁵⁷, 1555 yılında Dernschwam⁵⁴⁵⁸, 1558'de Kutbüddin el Mekki⁵⁴⁵⁹ ve 1652'de Macarius buradaki bir handa konakladıklarından bahsetmişlerdir⁵⁴⁶⁰. Bu dönemlerde küçük bir köy olarak tanımlanan⁵⁴⁶¹ Akbıyık'ta dahi böylesi bir yapının inşa edilmiş olması Osmanlı'nın erken dönemlerinde Bursa'nın yollarında ihtiyaç doğrultusunda gerekli yerlere konaklama mekânları yapıldığının bir diğer göstergesidir. Ancak 16. ve 17. yüzyıllarda çok önemli bir güzergâh üzerinde kalan Akbıyık sonraki tarihlerdeki seyahatnamelerde karşımıza çıkan bir yerleşim olmamıştır. Bu durum güzergâhların değiştiğini gösterdiği gibi bunun doğal bir sonucu olarak da kervansaray kullanım dışı kalmış ve terk edilmiş olduğuna işaret etmektedir.

Bazı yolların ticari açıdan önemini kaybetmesinin yoğunluklarını yitirmelerine neden olduğu doğru olsa da bu durum bu yolların tamamen kullanım dışı kaldıkları anlamına gelmez. Seyyahların izledikleri rotaların takip edilmesi Bursa içinden geçen güzergâhların ve kullanılma sıklıkları da bu güzergâhların yoğunluğunun tespit edilmesini sağlar. Bazı rehber kitap yazarları da bu yöntemi izleyerek Bursa'nın en önemli güzergâhlarını belirlemeyi başarmışlardır.

“Smyrna'dan Sardes'e ve Bursa'dan Constantinople'a: Bu yolculuk eğer şu noktalardan geçilerek gerçekleştirilecekse en azından iki hafta gerektirir: Ephesus, Tyria, Supetram, Sardes, Thyatira, Galembie, Gülgüt, Mandragora, Susurluk, Ulubat, Çatalağıl, Bursa, Mudanya... Bursa, İznik ve İzmit üzerinden Dardanellen'den Constantinople'a: Bu gezi için on güne

⁵⁴⁵⁶ Senemoğlu, t.y.: 62, 96

⁵⁴⁵⁷ Kamil, 1937: 84.

⁵⁴⁵⁸ Busbecg, t.y.: 219

⁵⁴⁵⁹ Kamil, 1937: 44.

⁵⁴⁶⁰ Paul of Aleppo, 1836: 9

⁵⁴⁶¹ Busbecg, t.y.: 219

ihtiyaç vardır ve gezgin sırasıyla aşağıdaki noktalardan geçer: Lampsacus, Demotikon, Salsdereh, Bandırma, Mihaliç, Ulubat, Bursa, İznik, İzmit, Gebze, Kartal ve Üsküdar... Süleymanlı üzerinden Bursa'dan Smyrna'ya: Hasanağa 6, Kirmasli 6, Kesterlek 4, Adranos 6, Haydar 4, dinlenmiş atlar edinilebilecek Harmancık 4, Eşen Köy 4, Tavşanlı 8, Azani⁵⁴⁶².”

Munro ve Anthony'in izlediği yol da Busch'unkine benzemektedir:

“Bursa'dan batıya iki yol vardır. Bunlardan birisi, ova boyunca batıya uzanan, telgraf, kilometre taşları, köprülerle düzenli bir taşıt yoludur ve Apollonia gölünün kuzey kıyıları boyunca Uluabad ve Mihaliç'a geçilir. Diğer taşıt döşemeli bir yol değildir fakat en azından kuru havalarda, tekerlekli araçlar için oldukça elverişlidir. Bursa'nın birkaç mil dışında anayoldan ayrılır, sola doğru giderek uzaklaşır ve gölün güney kıyısını aşarak Kirmasti Kasabası'na ulaşır⁵⁴⁶³.”

Bu örnekler günümüz Bursa ili sınırları içerisinde birden çok önemli güzergâhın olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak Bursa merkezi konu dışında tutulacak olursa, örneklerini verdiğimiz erken dönem seyyahları dışında izledikleri güzergâh üzerinde doğrudan böylesi bir amaca hizmet eden bir mekânda konakladığından bahseden hiçbir seyyahla karşılaşmamıştır. Yine mevcudiyetinden bahsedilse de konaklama amacına hizmet ettiğinin bir örneğine rastlamadığımız İssız Han haricinde de harabe halde olsa bile bu tür bir konaklama yerinden söz edilmemesi dikkat çekmektedir. Bazı seyyahlar, 19. yüzyılın ortalarında dahi Osmanlı İmparatorluğu'nun her yerine yayılmış hanların ücretsiz biçimde herkese açık olduğu yönünde aktarımlar yapmaya devam etmişlerse de, anlaşıldığı üzere bu durumun büyük merkezler dışında çok fazla örneği yoktur. Bunun en bariz örneklerini de Bursa'da görebilmek mümkündür. Çünkü seyahatnamelerden zaten belirlenebildiği ve Rennell'in de özel olarak belirttiği üzere Bursa dışında İznik, Yenişehir, Ulubat ve Karacabey Anadolu'nun ana yolları için başlangıç noktaları olarak görev yapan yerlerdir⁵⁴⁶⁴. Bu nedenle seyyahların uzun

⁵⁴⁶² Busch, 1870: 143, 149, 159

⁵⁴⁶³ Munro, Anthony, 1897: 151

⁵⁴⁶⁴ Rennell, 1831: 248

yolları üzerinde ihtiyaç duyacakları hanlar ve kervansarayların en çok bahsi edilmesi gereken yapılar olarak düşünülmesi doğaldır. Ancak belirttiğimiz sebeplerden ötürü seyahatnamelerde kapladıkları yer beklendiği oranda olmamıştır.

Konaklama güvenli ve rahat yolculuk yapılmasının başlıca şartlarından birisidir. Ancak Bursa içinden geçen yollar üzerinde konaklama mekânlarının eksikliği yüzünden seyyahlar bu ihtiyaçlarını farklı biçimlerde ve farklı mekânları kullanarak gidermek zorunda kalmışlardır. Özellikle 19. yüzyılda tüm Anadolu'nun olduğu gibi Bursa içinden geçen yolların da ayrıntılı tanımlamalarını yapan bunun yanında konaklama problemleri üzerine özellikle eğilen bazı seyyahların eserleri bu konuyla ilgili önemli veriler barındırır. Levinge, İzmir'den İstanbul'a giden yoldan bahsederken Susurluk'tan 7 saat mesafede olarak gösterdiği Ulubat'ta konaklamanın Rum manastırında, Ulubat'a 5 saat mesafedeki Çatalağıl'da bir Rum evinde, Çatalağıl'a 6 saat mesafedeki Bursa'da bir handa ve Bursa'ya 6 saat mesafedeki Mudanya'da bir kahvehanede yapılabileceğini söyler⁵⁴⁶⁵. Murray'in de eserinde 31. güzergâh olarak adlandırdığı yolla ilgili olarak gerek menziller arasındaki mesafeler gerekse de bu yerlerde ne şekilde konaklanılabileceği hakkında verilen bilgiler Levinge ile tamamen aynıdır⁵⁴⁶⁶. Daha önce de değindiğimiz gibi Murray'in bir seyahatnameden çok rehber kitap olarak isimlendirilebilecek olan eseri farklı seyyahlardan yapılan alıntılarla oluşturulmuştur ve bu güzergâh hakkında verdiği bilgileri doğrudan Levinge'den almış olması büyük ihtimaldir. Ancak bunun yanında bu güzergâhı takip eden farklı seyyahların eserlerinin incelenmesi de konaklamaların gerçekleştirilme biçimleri hakkında aktarılan bilgileri doğrulayacaktır.

Bu eserleri, Bursa içinden geçen güzergâhlardaki konaklama mekânları hakkında bilgi veren kaynaklar olarak değerlendirirsek Bursa merkezi haricinde konaklamaların özel olarak bu amaca hizmet eden bir yerde yapılmıyor olmasının dikkati çeken ilk husus olduğunu söyleyebiliriz.

⁵⁴⁶⁵ Levinge, 1839: 223

⁵⁴⁶⁶ Murray, 1854: 178

Bu konaklama yerlerinden Ulubat'taki manastır ve Bursa'daki hanlarla ilgili aktarımlar ilgili başlıklar altında ele alınmıştır. Çatalağıl örneğindeki gibi evlerde, Mudanya örneğindeki gibi daha büyük yerleşim yerlerinde kahvehanelerin böylesi bir hizmet için ne şekilde düzenlendiği ise bu bölümde değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Biraz önce daha ayrıntılı biçimde ele aldığımız erken dönem seyyahlarının verdikleri bilgilerin dikkate alınması gereken bir yönü Selçuklularda da gördüğümüz gibi bir günlük mesafelerde eksiksiz biçimde bir konaklama mekânının yer alıyor olmasıdır. Ancak daha sonraki yıllarda yine önemli güzergâhlar üzerinde kalmalarına rağmen seyyahlar bu yerleşimlerde özel olarak konaklamaya ayrılmış mekânların eksikliğini hissetmişlerdir. Bursa kent merkezinde ve bunun yanında Mudanya, Gemlik, Ulubat, Mustafakemalpaşa gibi nispeten büyük olan yerleşimlerde dahi bu tür mekânların eksikliği çarpıcı olmakla birlikte konaklama ihtiyaçları bir şekilde karşılanabilmiştir. Örneğin Bursa'da konaklama mekânları başlığı altında değerlendirmelerini yaptığımız üzere buraya gelen seyyahlar hanlarla karşılaşmışlar, bunları kullanmayı tercih etmeseler bile daha farklı şekillerde konaklama olanakları bulabilmişlerdir. Hâlbuki Bursa'da zaten hissedilmeyen bunun yanında büyük yerleşimlerde de kendi yurttaşları veya dindaşlarının evinde misafir kalınarak giderilebilen konaklama ihtiyacı asıl olarak yollar üzerindeki daha küçük yerleşimlerde kendini göstermekte, han ve kervansarayların eksikliği seyyahlara daha büyük problemler getirmektedir. Asıl zorlukların böylesi büyük yerleşimlere ulaşmayı başaramayıp köylerde konaklamak zorunda kalındığında yaşandığı seyahatnamelerin incelenmesiyle ortaya konulabilmektedir. Bazen ellerindeki bir fermanın sayesinde köyün kahvehanesinde veya daha da şanslı olanlar köyün ileri gelenlerinden birisinin evinde misafir kalabilmişlerse de geceyi ahırda geçirmek zorunda kalanlar ve hatta böylesi bir konaklama yeri bulamayanlar da mevcuttur.

Yolu üzerinde ulaştığı bir köyde konaklamak zorunda kalan seyyahlardan birisi Hamilton'dur. Seyyah Nilüfer ilçesine bağlı Hasanağa Köyü'nde geceyi ahırdan dönüştürülen bir yerde geçirdiklerini söyler. Diğer

bazı yerleşimlerde yine asıl olarak bir konaklama yeri olmamasına rağmen, bu tür işlere tahsis edilmiş bazı mekânların örnekleri vardır. Ancak burası bu amaç için düzenlenmiş bir yer değildir ve mecburiyet sonucunda bir geceliğine konaklama mekânına dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır⁵⁴⁶⁷. Murray de bu köyü seyyahlar için hiçbir konaklama imkânının bulunmadığı bir yer olarak tanımlamıştır. Hasanağa Köyü, seyyahların sık kullandıkları bir güzergâh üzerinde yer almamaktadır. Yine de Murray'in de belirttiği üzere Bursa'dan bir günlük mesafede yani bu güzergâhı seçenlerin konaklama ihtiyacına mutlak gereksinim duyacağı bir noktada olmasına rağmen tamamen ihmal edilmiştir⁵⁴⁶⁸.

Yollar üzerinde özel olarak konaklamalara hizmet vermesi için inşa edilmiş yapılardan bahsedilmemesi büyük oranda zaten mevcut olmamalarının bir sonucudur. Ancak büyük yerleşim yerlerinde de söz konusu edilmemelerinin nedenlerinden birisi seyyahların konaklamak için bu mekânları tercih etmemeleridir. 19. yüzyılda hanları kendi standartlarının oldukça altında gören seyyahlar özel şahıslara ait evlerde, misafir edilerek ya da ferman ve buyrultuların sağladığı bir getiriyle konuk olmayı tercih etmişler ve doğal olarak mevcut olsalar bile konaklama mekânlarına seyahatnamelerinde yer vermemişlerdir. İlgili başlık altında ele aldığımız gibi mecbur kalındığı durumların haricinde hanların seyyahların konaklama tercihlerinde ilk sıralarda gelmediğinin pek çok kanıtı özellikle Bursa örneğinde kendini göstermektedir. Seyyahlar kendi ülkelerinden aşına oldukları aynı türdeki yapılara göre, hiçbir mobilyanın olmadığı boş odalara sahip bu mekânları konaklama için çok uygun bulmamışlardır. Burada tercihler rol oynuyor olsa bile Osmanlı İmparatorluğu'nun konaklama mekânlarının gelişimi konusunda çağının gerisinde kaldığının da kabul edilmesi gerekir. Oldukça geç diyebileceğimiz bir tarih olan 1840'lı yılların ortalarında inşa edilmiş olmasına rağmen Macfarlane'in tanımlamasını yaptığı üzere tamamen mobilyasız, aynı zamanda temizlik standartlarına da

⁵⁴⁶⁷ Hamilton, 1842a: 78.

⁵⁴⁶⁸ Murray, 1854: 254

çok dikkat edilmeyen bir bina olan Gemlik'teki han da bunun bir örneğidir⁵⁴⁶⁹. Yenişehir'de Ermeni bir tüccarın evinde misafir kalan Huart da zemine serilmiş bir yer yatağında yatmalarına rağmen bunun şikâyet edilecek bir durum olmadığını zira bir süre sonra konaklamak zorunda kaldıkları hanların çok daha kötü olduğunu anlamamızı sağlayan bir aktarımda bulunmuştur⁵⁴⁷⁰.

Osmanlı hanları hakkında bilgiler veren seyahatnamelerin değerlendirilmesi bu yapılar konusundaki genel algının belirlenmesine yardımcı olur. Örneğin Garnett Osmanlı han ve kervansaraylarının genel karakterini özetlemesinin yanında bu yapıların çok açık biçimde Avrupalı seyahatçıların beklentilerinin çok altında standartlara sahip yerler olarak görüldüğünü ortaya koyar. Eseri bir bütün olarak Osmanlı yaşamının çeşitli yönleri hakkında bilgiler veren bir içeriğe sahip olduğundan Garnett'in konaklama mekânları hakkında verdiği bu bilginin Bursa'daki örnekler ile sınırlandırılmayacağı doğrudur. Ancak yalnızca konumuz dâhilindeki seyahatnamelerin incelenmesi de Bursa'daki hanlara yönelik görüşler konusunda benzer sonuçlara ulaşmamızı sağlamaktadır. Bu nedenle Garnett'i seyahatçıların bu yapılar hakkındaki görüşlerini yansıtan bir kişi olarak görebileceğimizi söyleyebiliriz.

“Hanlar ve kervansaraylar, konaklama yerleri sağlamalarına rağmen bu terimin Avrupa'da kabul edildiği biçimiyle ortak çok az yönleri vardır. Çünkü ne yiyecek ne de burada konaklayanlara hizmet edenler bulunur. Başkentte bu anıtlardan oldukça fazla miktarlarda vardır ve her büyük kentte bir veya daha fazla bulunabilir. Bunun yanında iç kısımlarda büyük ana yolların çeşitli noktalarına da inşa edilmişlerdir. Bu hanların önemli bir kısmı var olmalarını dindar insanların cömertliklerine borçludurlar. Çünkü çok yorgun yolcular için konaklama imkânı temin etmek Müslümanlığın gereklerinden olan “sevap” listesinde yer almaktadır... Çok üstünkörü vazifelerin kullanımı için yapılmış bu konaklama yerleri hiç mobilya içermediğinden tüm Doğu gezginleri kendi yataklarını, kilimlerini ve kapkacaklarını yanlarında taşırlar ve konaklama için verilen ücretler bu

⁵⁴⁶⁹ Macfarlane, 1850a: 81.

⁵⁴⁷⁰ Huart, 1978: 23

durumla bağlantılı biçimde azdır. Misafirlerin ilave ihtiyaçları binanın eklentilerindeki kahve tezgâhları veya aşçı dükkânlarından veya bu çeşit birçok kuruluşun bol miktarda bulunduğu yakın civarından kolaylıkla karşılanabilir⁵⁴⁷¹.”

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki konaklama biçimleri ve güzergâhlardan ayrıntılı biçimde söz eden Levinge ise büyük kentlerde han ve kervansaraylarda konaklama olanağı bulunabileceğini söylese de bunların çok da tercih edilebilir olmadığını belirtmiştir. Ayrıca bu yapıların genel özellikleri ve alternatif konaklama biçimleri hakkında da bilgiler vermiştir.

“Anadolu'nun büyük kentlerinde seyyahlar han ya da kervansaray denilen Türk otellerinde konaklayabilirler. Sadece bir ya da iki gece konaklanacak ise bu kuruluşlar rahat bulunabilir ancak uzun bir süre kalmak için özel bir evde bir oda kiralamak daha iyidir ve bu da sürekli olarak elde edilebilir. Hanlar geçmişte sultanların emriyle, bazı şahısların cömertlikleriyle ya da seyyahların konaklaması için vakıflara hayır için bırakılan miraslarla yapılmışlardır. Sayıları tüm imparatorlukta o kadar fazladır ki Türklerin misafirperverliğinin kanıtlarından birisi olarak gösterilirler. Genellikle ortasında bir çeşme ve bir caminin olduğu dikdörtgen bir avluyu çevreleyen çok büyük binalar olup sadece tek bir girişleri vardır ve o kadar kapsamlıdır ki birçok kişi içinde konaklayabilir. Odalar küçüktür ve genellikle üstlerindeki bir ahşap galeriye ya da sadece zemin seviyesindeki tuğla kemerli bir revağa açılmaktadırlar. Bu hanlar asıl olarak seyahat eden tüccarlar tarafından işgal edilmesine ve odalar da bu kişilerin malları için bir depo gibi hizmet vermesine karşın, hala tüm ülkede her dinden, her meslekten, her ırk ve sınıftan kişiler buralarda para vermeden konaklayabilirler. Ayrıldıkları sırada da hancıya verilecek ufak bir hediye dışında hiçbir şey beklenmez. Bir yabancı geldiğinde kendisine tahsis edilen odanın anahtarı kendisine verilir. Bu çıplak ve mobilyasız bir odadır. Kapılar güneşin batmasından kısa bir süre sonra kapanır eğer bir gezgin gece konaklamak için bunlardan birisine bel bağladıysa zamanında ulaşmaya gayret etmelidir. Çünkü bir kez

⁵⁴⁷¹ Garnett, 1904: 32–33, 33–34

kapandığında, her zaman içeriye girmeye izin verilmez ve izin verilse bile gelen kişi ilk olarak büyük tehir ve sorunlara katlanmak zorunda kalır. Bunlardan bazıları atlar, develer ve her çeşit hayvan için ahırlara sahiptir ve onlarla ilgili çok renkli sahnelere de tanık oldum... Kıyılardaki ticari kentlerde, konsolosluk görevlileri ziyaretçilere kendi evlerini vereceklerdir fakat bunlar çoğunlukla Hristiyan olup, ofislerine bağlı aylıkları yoktur ve Türklerin açgözlülüklerinden korunduklarından tüm yabancıları bedava konaklatmaya güçleri yetmez; ancak ayrılırken bir hediye sunulduğunda nezaket derecesine dikkat edilmelidir. İç kısımlarda aynı şekilde evlerinde konaklayabileceğiniz Rumlar ve Ermeniler ve evsiz gezginlere keyifle kapılarını açacak bazı Rum manastırları da vardır⁵⁴⁷².”

Levinge'in verdiği bu bilgiler 19. yüzyılda konaklamaların nasıl sağlandığıyla ilgili önemli detaylara da sahiptir. Daha önce güzergâhlar hakkındaki aktarımında üzerinde durduğu gibi konaklamaların önemli bölümü yalnızca bu amaca tahsis edilmiş mekânlar mevcut olmadığından kahvehanelerde veya özel kişilere ait evlerde misafir kalınarak gerçekleştirilmektedir. Kahvehanelerle ilgili bahisler derbentlerle bağlantılı olacağı için çok daha kapsamlıdır ve ayrı bir bölümde ele alınmasını gerektirir. Küçük ya da büyük olsun her türlü yerleşimde misafir edilme biçimindeki konaklamaların sayısı ise daha azdır.

Ziyaret edilen yerlerdeki üst düzey bir kişinin ya da yerel halktan birisinin evinde kalınarak konaklamaların gerçekleştirilmesinin örnekleri 19. yüzyılda yoğunluk göstermekle birlikte her dönemde karşımıza çıkmaktadır. Birkaç örnekte bir mecburiyeti olmadığı halde seyyahları misafir eden kişilerle de karşılaşmaktadır. Ancak özellikle hiçbir şekilde konaklama imkânlarına sahip olmayan köy veya kasaba düzeyindeki yerleşimlerde konaklamalar genellikle buyrultu ya da fermanlar sayesinde elde edilmiştir. Konaklama konusunda çok ayrıntılı bilgiler veren Porter, ayrıca çok değerli biçimde yolculukları esnasında ellerinde olan ve konaklama sağlamak amacıyla kullandıkları İzmit Valisi'nin mektubunun çevirisine kitabının son kısmında yer

⁵⁴⁷² Levinge, 1839: 203-204, 205-206

vermiştir. Bursa içinde ve çevresindeki yollarda konaklamaların büyük sorun teşkil ettiği düşünülürken böylesi bir belgeye sahip olmanın getirilerini de böylece ortaya koymuştur.

“İzmit ve Bursa arasında bu belgenin sunulacağı tüm Ağalara, Kadılara, Voyvodalara ve diğer yöneticilere duyurulur ki yüce izin ve özel fermanlarla Bursa’ya gitmek isteyen Sayın Ekselansları Amerika Birleşik Devletleri Maslahatgüzarı, kontrolünüz altındaki topraklarda nerede kalırsa kalsın, onu rütbesinin gerektirdiği gibi misafirperverlikle ağırlamanız ve konumuna uygun bir saygı ile muamele etmeniz ve mümkün olan yardımı ve korumayı tahsis etmeniz, onun gideceği yere güven ve huzur içinde varmasını sağlamanız emredilmiştir. Ona, elinizden gelen tüm ehemmiyeti göstermeniz ve göreviniz gerektirdiği üzere onun bir yerden bir yere gidişinde emrin içeriğine uyum içinde hareket etmeniz gerekmektedir. İmza Mustafa Tahir, Müsellim ve İmparatorluk Gemi Kerestesi Müdürü⁵⁴⁷³.”

Seyyah her ne kadar ismini mektup olarak vermişse de bu belge örneklerini sonradan da görebileceğimiz bir buyrultudur. Konaklama, at temini gibi yolculuklar sırasında oldukça önemli olan hususlarda büyük yararı olan buyrultular Bursa Valisi gibi yerel yöneticiler tarafından yönetim alanı içerisinde daha alt kademedeki diğer yöneticilere hitaben yazılmaktadır. Fermanlar ise daha üst düzeyde ve padişah gibi daha önemli kademelerden alınmaktadır. Lengine, Osmanlı İmparatorluğu’nda yolculuk yapma biçimleriyle ilgili yaptığı aktarımların yanında seyahatler sırasında zorunlu olan bu belgelerle ilgili olarak da önemli bilgiler vermiştir:

“Ülkenin içlerinde bir geziye başlamadan önce, bir seyyah seyahate izin veren validen tezkere almalıdır. Bu belge konsolosa başvuru yaparak da elde edilebilir. Türk pasaportları üç çeşittir - ferman, buyrultu (daha ziyade at edinmek içindir) ve tezkere. Bunlardan ferman sadece sultan ya da paşa tarafından bahşedilir ve asla bu seviyede olamayan İzmir valisi bir tane

⁵⁴⁷³ Porter, 1835: 280

veremez; Sonraki iki tanesini bahşedebilir ve her ikisi de gerekli amaçlar için kullanılabilir⁵⁴⁷⁴.”

Bazen bölgenin yöneticisi tarafından seyyahlara eşlik etmesi için görevlendirilen kavaslar bu belgeleri gerekli yerlere ileten ve böylesi konaklama yerlerini temin eden kişiler olarak görülmektedirler. Barkley'in belirttiği üzere bu görevliler hükümetin kendilerine ödeme yapmadığı ve geçim kaynakları bu şekilde seyyahlara eşlik etmek olan kişiler olup eğer bahşış almazlarsa konaklama yeri temininin de içinde olduğu pek çok konuda olumsuz tavır almaktadırlar. Ayrıca belirttiği üzere bu kişiler olmadan yolculuk eden seyyahların halkın gözünde konaklama sağlanması gereksiz olan önemsiz kişiler olarak düşünülme tehlikesi de vardır⁵⁴⁷⁵.

Kavasların konaklama yeri temini konusundaki rolleriyle ilgili Aksu-Yenişehir arasındaki bir köyde geceyi geçirmek zorunda kalan Monk bilgi vermektedir.

“Muhammed [Kavas] hemen harekete geçti ve süpürülmüş ve temizlenmiş köy kahvesinin üstünde bir oda ayarladı⁵⁴⁷⁶.”

Bursa yolunda Porter ve yanındakilere eşlik eden Mustafa adındaki bir diğer kavaşın konuşması böylesi ihtiyaçların bu görevliler tarafından nasıl yerine getirildiği konusunda daha fazla ayrıntı içermektedir.

“Mustafa'nın iyi bir kalacak yer bulacağına emin olduğunu söylediği diğer uçtaki bir Türk köyüne ulaşmaya çabalayarak ovanın içinden ilerledik. Büyük bir ciddiyet havası takınarak aşağıdaki ifadelerle elçiye bir konuşma yaptı: “Elçi Bey, sizin için sorunları halletmeyi bana bırakın ve göreceksiniz bunların altından nasıl kalkacağım”. Daha sonra kafasını kaldırdı ve kibirli bir hava takınarak devam etti, “Köye gideceğim ve meydana vardığım zaman muhtarın gelmesini isteyeceğim. Ona Elçi Bey'in geldiğini ve buradaki en iyi konaklama yerini alması gerektiğini söyleyeceğim. Ona tezkereyi ve Padişah'ın fermanını ve daha sonra idaresi altındaki tüm yöneticilerin bizim ihtiyaçlarımızı gidermesini emreden İzmit valisinin buyruğunu göstereceğim.

⁵⁴⁷⁴ Levinge, 1839: 202

⁵⁴⁷⁵ Barkley, 1891: 50-51.

⁵⁴⁷⁶ Monk, 1851: 57-58

Odanızı teslim aldığınız zaman akşam yemeği hazırlanana kadar istirahat edebilirsiniz ve iyi bir gece dinlenmesinden sonra yarın Bursa'ya ulaşabiliriz. Tüm bunları halletmeyi bana bırakın ve bahşiş veya herhangi başka bir şey verme konusunda üstünüze hiçbir sorun almayın⁵⁴⁷⁷.”

Kavasları Mustafa'nın da bahşiş konusunda elçiye yaptığı tavsiye gibi ellerindeki ferman sayesinde bedava konaklama ve aynı zamanda atlar temin edebildiklerini belirten Perrot'un bu hizmetler için ev veya at sahibine para verilmesini Türklerin boşa para harcama olarak gördüklerini söylemesi bunun hiçbir karşılık beklemeden uyulması gereken bir yükümlülük olduğunu gösterir⁵⁴⁷⁸. Bu belgelerin üst düzeyden gelen bir emir olması dolayısıyla bazen yerel halkın yolculara gönülsüz biçimde bir konaklama yeri temin etmek zorunda kaldığının da birçok örneği vardır. 1871 tarihli ve yazarı belli olmayan bununla birlikte kesin biçimde çok farklı seyyahların incelenmesiyle meydana getirilmiş olduğu anlaşılabilen bir eserdeki aktarım bunlardan birisidir.

“Bursa'daki son oteli arkamızda bıraktığımız zaman herhangi bir köyün muhtarına ya da müdürüne sunulduğunda bize yiyecek ve konaklama temin etmek ve konaklamaları elde etmek için de talihsiz ahalisini ikametlerinden çıkartmak zorunda bırakan bir ferman gerekiyordu⁵⁴⁷⁹.”

Ancak bazen böylesi belgelerin getirdiği zorunluluklara rağmen konaklamaların ve daha genel bir anlamda ağırlamaların yapılamadığı görülür. Bunlardan birisinin örneğini veren Porter bu duruma konaklamayı düşündükleri köyün halkının fakirliğinin neden olduğunu anlamamızı sağlar.

“Köye ulaşan Elçi Bey muhtarın ortaya çıkmasını istedi. En sonunda sefil bir halde, paçavralar giyinmiş yalpalayan bir gariban ortaya çıktı ve kalacak yer talebimiz üzerine fakirliğini bahane ederek bizim için böylesi bir yeri temin etmenin imkânsız olduğunu söyledi. Elçi atından indi ve sultanın emrine karşı gelmelerinin sorumluluğunu ve vazifelerini ve İzmit valisinin durumunda bunun ciddi sonuçları olacağını söyleyerek kararlılığını açıkladı.

⁵⁴⁷⁷ Porter, 1835: 236–237

⁵⁴⁷⁸ Perrot, 1864: 124

⁵⁴⁷⁹ The Cornhill Magazine, 1871: 92

O zaman bizim ve atlarımızın konaklaması için diz boyu gübreye kaplı bir inek ahırını gösterildi. Bu atlar için dahi iyi bir yer değildi. O zaman da daha kötü durumda olan bir diğeri gösterildi. Elçi bizim konaklayabileceğimizi varsaydığı evlere işaret etti. Onlar da bunların Constantinople'un bazı ileri gelenlerine ait ve kadınlarla dolu halde haremler olduklarını ifade ettiler. Bunlar üzerinde hiçbir etki yapılamamıştı. Bizden kurtulmaya kararlıydılar. İkna etme çabaları boşunaydı ve hiçbirisinin okuyamayacağı veya okumayacağı belgeleri göstermenin hiçbir yararı yoktu. Elçi atına bindi onlara köyden ayrılacağını fakat İzmit valisine davranışları hakkında raporunu verdikten sonra falaka cezası için ayaklarını hazırlamaları gerektiğini söyledi. Bu sözlerin onların üzerinde hemen meydana getirdiği etkinin farkına vardım. Biraz önce kalabalıktan evine kaçan imamı çağırana kadar beklemesi için yalvardılar. O da kısa sürede geldi. Bu yirmi beş yirmi sekiz yaşlarında çok tatlı ve güven verici tavırlarda bir adamdı. Ahalisinin yardımsever kişilerinin olanaksızlıklarından kendi ve tüm halkı adına büyük üzüntü duyduğu konusunda en nazik tavırlarla elçiyi ikna etti. Elçi de ona yalnızca geceyi geçirmek için orta halli bir barınak ve atları için yiyecek istediğini söyledi. O da "bunları sağlamak imkânsız" dedi. "Onlar fazlasıyla fakirler. İmam mektubu okudu veya daha ziyade gözlerinin onun üzerinde gezdirdi çünkü okuyup okuyamadığı kesin değildi fakat fakirlik ve yetersizlik mazeretine itiraz edilemezdi ve takip ettiğimiz yolda yaklaşık yarım saatlik uzaklıkta konaklayabileceğimiz bir Ermeni Köyü olduğu konusunda bizi bilgilendirdikten sonra nezaketsiz bir biçimde onlara veda ettik⁵⁴⁸⁰."

Daha sonra imamın yönlendirdiği köye giden Porter ve yanındakiler ise burada yatacak bir yer temin edebilmişlerdir. Belirttiği üzere burası köyün en iyi evlerinden birisidir ve ayrıca bu belgelerin kendilerine yiyecek tedarik edilme zorunluluğu sağladığıyla ilgili de bir ipucu vermiştir.

"Açık ve dışta yer alan bir verandaya yerleştik ve o da kendisi için temin edilen kahvesi ve piposuyla köyün en iyi evlerinden birisinin en iyi odalarından birisine yerleşti. Bu yerde onu bir ağa zannetmişlerdi ve ona da

⁵⁴⁸⁰ Porter, 1835: 237–239

bu varsayımsal rütbesine uygun biçimde davranıyorlardı. Yememiz için kısa bir süre içinde yoğurt, ekmek, tavuk, soğan ve tuz temin edildi. Köyün muhtarı ve ahalisi geri kalanları yedi. Bir pipo, bir bardak sıcak bir şekerli içki ve bizim olduğumuz yerde toplanmış olan ahalinin meraklı gözleri önünde sergilenen yarım saatlik bir eğlencenin ardından vurmali çalgı başlıklarının ve fosforlu şişelerin şaşırtıcı sonuçlarıyla bu korkunç gün sona erdi. Yere serilmiş olan yatağımıza gittik, bir ocağın olduğu verandanın ucunda kısmen kapalı yerde yakılan çok büyük bir ateşin yanında mışıl mışıl uyuduk. Sabah tazelenmiş bir biçimde uyandık ve bu samimi insanlar tarafından bize gösterilen köye özgü nezaketten çok büyük bir minnettarlık duyduk. Altmış evden oluşan ve eskiliğini gösterir biçimde şimdiki nüfusunun altı bin katı daha fazla vücudu barındıran bir mezarlığı olan bir köy hayal edin. Bu çok eskiden beri mevcut olmalıdır; hiç kimse onun kökenin tarihçesini bilmiyor⁵⁴⁸¹.”

G.M. elinde bir belge bulunduğunu söylememiştir. Ancak resmi bir görevdeki önemli bir kişi olduğunun düşünülmesi her gittiği yerin yerel yöneticisi tarafından iyi biçimde ağırlanmasını beraberinde getirmiştir

“Constantinople’a dönüşümde geldiğimde olduğu gibi yol üzerindeki paşalardan aynı misafirperverlikle karşılaştım. Her biri benim için bedava atlar temin etti ve kendi evlerinde akşam yemekleri vererek konaklamamı sağladı... Gelişimde olduğu gibi Constantinople’a dönüşüm sırasında da yol üzerindeki paşalardan aynı misafirperverliği gördüm. Her biri benim için bedava atlar temin etti ve kendi evlerinde akşam yemekleri vererek konaklamamı sağladı⁵⁴⁸².”

Huart Bursa’yı ziyaret ettiği tarih olan 19. yüzyılın sonlarında bu tür belgelerin yavaş yavaş ortadan kalkması ve bunların yerini sefaretin talebi üzerine hazırlanan bir izin kâğıdının alıyor olması hakkında önemli bir bilgi aktarmıştır.

“Fransız konsolos vekili ekselans M. Taillet yanımızda olduğu halde eski Mâliye Nâzırı, şimdiki Bursa Valisi Mahmud Celaledin Paşa’yı görmeye

⁵⁴⁸¹ Porter, 1835: 240–241

⁵⁴⁸² G.M., 1834: 458

gittik. Fransa sefaretinin Bâb-ı Ali'den temin ettiği tavsiye mektubunu gören Paşa, bizi sıcak bir alaka ile karşıladı. “Buyrultu”nun derhal hazırlanması için emirler verdi; bununla da yetinmeyerek geçeceğimiz bölgede idarecilere gelişimizi bildiren telgraflar çekilmesini istedi. Eskiden Türkiye’de hükümet tarafından verilmiş, yiyecek ve yatak sağlayan “buyrultu” isimli izin belgesi olmadan yolculuk etme imkânı bulunmuyordu. Birkaç yıldan bu yana bu uygulamaya son verilmiştir. Şimdi yine hükümetin, ilgili sefaretin talebi üzerine hazırladığı bir izin kâğıdı geçerlidir. Söz konusu belge Dâhiliye Nezareti tarafından bölge yöneticilerine hitaben yazılmıştır. Bu satırları okuyacak yolcular için verdiğim bilgileri iyice kafalarına yerleştirmelerini ve belge meselesini ihmal etmemelerini tavsiye edeceğim⁵⁴⁸³.”

Böylesi belgelerle yapılan konaklamalar mevcut eksikliklerin bir nebze giderilebilmesini amaçlamakta ve sorumluluğu da yerel halka bırakmaktadır. Ancak belgelere sahip olan veya yerel yöneticilerle iyi ilişki içinde bulunan seyyahlar şanslı olanlardır. Bunun dışında kalanlar konaklamak için gönüllü biçimde misafir edilmeyi beklemek zorundadır.

“Daha yolculuk sırasında kimin evinde kalabileceğimizi düşünüyorduk, çünkü bu köyde (Mudanya-Dereköy) han yoktu⁵⁴⁸⁴.”

1857 yılında Orhangazi’de bir imamın evinde konaklayan Perrot, Türklerin bu ağırlamaları herhangi bir karşılık vermeden büyük bir nezaket içinde yaptıklarını söylemiş ve bu konuyla ilgili kendi ülkesiyle de bir karşılaştırmaya gitmiştir.

“Saat yedi buçukta yola çıktık. İmama ev sahipliğinin bedelini ödedik. On kuruşluk bir hediye onu dünyanın en mutlu adamı haline getirdi. Bu hediyeyi, tam bir cömertlik içinde çok çabuk verdiğime inanan yol arkadaşlarım biraz hayal kırıklığına uğradı. Yine de ben onlara verdiğimiz biraz para için bu iyi insanlarla ödeşmiş olduğuma inanmıyorum; eğer hiçbir şey vermemiş olsaydık kesinlikle bunu talep etmeyecekti; ancak dünden beri rahatsızlık vermeyi kesmemiştik ve tam anlamıyla evini kendi evimiz

⁵⁴⁸³ Huart, 1978: 19–20

⁵⁴⁸⁴ Mevsim, 2009: 458

yapmıştık. Ücretini ödemedemden gidin ve bir Norman köylüsünün evine yerleşin ve sizi nasıl kabul edeceğini bir görün!⁵⁴⁸⁵

Gerek misafir edilerek gerekse mevcut bazı belgeler sayesinde ağırlanarak sağlansın seyyahların özellikle köylerde konakladıklarını söyledikleri bu yerler yalnızca özel şahıslara ait evler veya bir günlüğüne böylesi bir amaç için düzenlenen diğer mekânlardır. Bunun yanında yine alışıldık olunan konaklama yerleri tarzında olmasa da böylesi bir amaca sürekli hizmet eden mekânlar da mevcuttur. Bu yerler köyden büyük yerleşim yerlerinde daha çok örneklerini gördüğümüz kahvehanelerdir. Yollar üzerinde kalan ve yine kahvehane olarak tanımlanan derbentler ise konaklama yapılmısa da mola verilen yerler olarak yoğun biçimde karşımıza çıkmaktadır.

Seyahatnamelerdeki aktarımlardan anlaşılabilirdiği üzere kahvehaneler bazen yalnızca molaların verildiği ve birkaç saat dinlenen yerler olarak kullanılmaktadır. Örneğin Turner 1816 yılında Ulubat'a beş saatlik mesafede büyük bir köy olarak tanımladığı ancak ismini vermediği bir yerde ve aynı zamanda Mudanya-Gemlik arasındaki yolu üzerindeki bir diğer köydeki kahvehanede kısa bir mola verdiğinden bahsetmiştir⁵⁴⁸⁶. Bunun yanında gündüz kahvelerin ve sigaraların içilerek sohbetlerin yapıldığı yerler iken oturlan sedirlerin yatağa dönüştürülmesi sayesinde geceleri konaklamaların yapılacağı mekânlar haline gelen kahvehanelerin de pek çok örneği vardır. Biraz önce bu kahvehanelerde kısa konaklamalar yapıldığının örneği olarak verdiğimiz Turner Gemlik'te bir başka kahvehanede ise geceyi geçirmiştir. Bu mekânların yalnızca istisnai durumlarda böylesi bir işleve bürünmediği ve devamlı olarak bu şekilde kullanıldıklarının kanıtı da seyyahın kendilerinden başka geceyi burada geçiren kişilerden bahsetmesidir. Ayrıca kendilerine özel bir bölme verilmesi de kahvehanelerin özel olarak bu amaç için yapılmasalar bile bu tür konaklamalara hizmet veren yerler olarak kullanılmasına yönelik düzenlemelere sahip olduklarının bir göstergesidir⁵⁴⁸⁷.

⁵⁴⁸⁵ Perrot, 1864: 54–55

⁵⁴⁸⁶ Turner, 1820: 149, 155

⁵⁴⁸⁷ Turner, 1820: 156

Benjamin, Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok bölgesinde seyahatler gerçekleştirmiş bir kişidir ve ziyaret ettiği yerler arasında Bursa ve civarı da vardır. Bir tanımlama yapmasına neden olan örnek karşısına Sapanca'da çıkmış olmasına rağmen kahvehaneler hakkında yaptığı genelleme bu seyahatlerinin toplamının neticesinde ortaya konulmuş bir izlenimdir. Seyyahın yaptığı aktarım kahvehanelerin kesin bir biçimde gündüz ve geceleri farklı işlevlere bürünen yerler olduğunu ortaya koyar. Bunun yanında bu yapıların genel mimarisi hakkında bilgi vermesi bakımından da önemlidir.

“Bu kahvehaneler çoğu yerde tek bir plana göre inşa edilmişlerdir. Burada ayakla ezilerek sertleştirilmiş topraktan başka bir zeminin olmadığı geniş ve tanımlanamaz derecede pis bir oda bulunur. Odanın her bir kenarında sıralanmış altı ya da yedi feet genişliğinde ve birkaç feet yüksekliğinde, mevsimine göre büyük ya da küçük haşarat sürüleri tarafından işgal edilmiş minderle örtülü bir divan yer alır. Kış, “böylesi küçük hayvanatların” ve pirelerin saldırgan mizaçları üzerinde uyuşturucu bir etkiye neden olduğundan makbul kabul edilir. Sokak kapısının karşısında kahvenin pişirildiği küçük bir ateş yeri ve bunun bitişiğinde ahırlara giden bir kapı yer alır. Girişte, konuklar selamlarını verirler ve divan üzerindeki yerlerine otururlar ve kahveci de onlara bir bardak sıcak kahve getirir... Eğer kış mevsimi ise kahvenizi içtikten sonra, kahveci bir parça kömür ve eğer istenirse nargile getirir ve divanda sizin önünüze onu yerleştirir. Bu kömürlerle ısınır ve akşam yemeğinizi pişirebilirsiniz. Daha sonra kendinizi battaniyeye sarar ve böylece divanı yatağınız haline getirirsiniz. Sabah, kahveciden yine bir kap kahve içersiniz ve kahveler ve atların bakımı için bir iki kuruş – 4 ya da 8 sent- öder selamınızı verirsiniz. Kahveci de Allah selamet versin diyerek sizi uğurlar, kırbacı şaklatarak, tekerleklerinize havlayan bir grup köpekle birlikte dar sokaklarda hareket edersiniz. Anadolu'nun içlerine giden seyyahların yolculuk etme şekilleri böyledir⁵⁴⁸⁸.”

Smith'in verdiği kahvehane örneği ise Bursa ili sınırları içerisinde kalmaktadır ve benzer biçimde kısa bir mimari tanımlaması da yapılmıştır. Bu

⁵⁴⁸⁸ Benjamin, 1867: 107, 108–109

tanımlamasında burada konaklanıldığı bilgisi mevcut değildir ancak daha önce verdiğimiz örneklerde olduğu gibi ihtiyaç anlarında böylesi amaçlara hizmet eder bir hale dönüştürüldüğü ileri sürülebilir.

“Sabah iki saat on beş dakikalık bir atlı yürüyüş bizi Mihaliç’in limanı olarak hizmet veren Marmara Denizi’nin bir koyuna getirdi. Rüzgâr ters yönden esiyordu ve biz de bizim gibi rüzgârın yön değiştirmesi için bekleyen Türk gezginlerle dolmuş olan bir kahvehanede günü tembelce geçirmek zorunda kaldık. Kabul salonu genişti ve tabanı zeminden yaklaşık üç feet yükseltilmiş olmalarının haricinde eski moda bir kilisenin oturakları gibi merkezde ve kenarlar boyunca dizilmiş, altı ya da sekiz feet karelik parmaklıklarla düzenlenmişti ve duvarları en çok bir ayak yüksekliğindeydi. Her bir grup bunlardan birisini sahiplenmişti ve bir taneye sahip olacak kadar şanslı olanlar bir kilimin üzerinde oturarak en çok sevilen iki Türk uğraşısı olan sigara içme ve derin düşünceler ile meşgullerdi. Ön kapının karşısındaki belirgin bir noktadaki ocağındaki kahveci neredeyse tek hareketli adamdı ve bir grubun arada sırada meydana gelen hafif bir sohbeti nargilelerinin fokurtularıyla karışmıştı ve bir pipoyu yakmak için sık sık ateş istemeler ya da bir dosta yapılan kahve ikramları kırk ya da elli gezginden oluşan bu gruptaki tek sestti. Gürültüden kaçmak için değil ancak kendi sınırsız konuşma özgürlüğümüz için küçük bir özel oda araştırdık ve bulduk⁵⁴⁸⁹.”

19. yüzyılda dahi ihtiyaç duyulmasına rağmen hiçbir şekilde konaklama olanağı sağlanamayan güzergâhların mevcut olması ve hatta bazı yerleşim yerlerinde de konaklamaya tahsis edilmiş mekânların bulunmaması kahvehanelerin kullanılmasını mecburiyet haline getirmiş olmalıdır. Turner’in yanındaki rehberlerin kendisine aktardığı üzere, Gemlik’ten İzmit’e giden yol üzerinde Orhangazi’den sonra bir mecburiyet sonucunda konaklama için kullanılabilecek veya en azından kısa bir mola verilebilecek mekânlar dahi yoktur. Seyyah bunun rehberinin kendilerine sürekli söylediği yalanlardan birisi olduğunu aktarmışsa da gezi notlarını takip ettiğimizde bunun gerçeklik payı olduğu da kolayca anlaşılmaktadır. Çünkü

⁵⁴⁸⁹ Smith, 1833: 52–53

yolları üzerinde bir Rum Köyü'nde çok küçük ve kalabalık olmasından dolayı kalacak bir yer edinemediklerinden ve bir saatlik mesafede yer alan bir Türk Köyü'nde ise bir kahvehanede ancak buradaki Türklerin nazik yardımları sayesinde konaklayabildiklerinden bahsetmektedir⁵⁴⁹⁰.

Seyahatnamelerde kahvehane ismi bu örneklerden çok yerleşimler arasındaki yollarda karşımıza çıkmaktadır. Seyyahların belli aralıklarla molaların verildiği yerler olarak gösterdikleri ve kahvehane olarak tanımladıkları bu yapılar asıl olarak yollar üzerinde stratejik noktalarda yer alan ve güvenliği de sağlayan derbentlerdir. Ancak bu yapılar hakkında aktarılan bilgilerde karışıklıklar yaşanmasının nedeni bu yapıların tanımlama tarzından kaynaklanır. Bazı seyyahların bizzat üzerinde durduğu gibi derbentler hem genel karakter hem de işlev bakımından kendilerine yabancı olan yapılardır. Bundan dolayı bazen farklı isimlerle tanımlanmışlardır. 1879'da Bursa'ya iki kez gelmiş olan Nikola Naçov her iki ziyaretinde de Mudanya-Bursa yolunun yaklaşık yarısında ve Bursa'yı görebilen bir dağın zirvesinde mola verdiklerinden bahsetmiştir. Seyyah burayı kule olarak adlandırmıştır⁵⁴⁹¹. Ancak farklı zamanlarda iki kez aynı noktada mola vermiş olması bunun yanında burada kahve içmenin de bir gelenek olduğunu söylemesi açık biçimde burasının bir derbende eşlik eden bir kahvehane olduğunu anlamamızı sağlamaktadır⁵⁴⁹². Kınçov Bursa-Karacabey arasındaki yolda, Çatalağıl Köyü'nün yakınlarında veya bu köyde bulunan bir yapıyı han olarak isimlendirmiş ve burasının birisi at ahır diğeri ise kahvehaneyle konaklama yerinden oluşan bir yer olduğunu söylemiştir⁵⁴⁹³. Seyyahın tanımlamasını yaptığı bu mekân asıl olarak kendisinden 350 yıl önce Thévenot'un izlediği güzergâhlarda tarif ettiği konaklama yerlerine benzer. Ancak seyyahın aktarımında konaklama yeri ve kahvehanenin ilk başta ayrı mekânlar olabileceği akla gelmekle birlikte seyahatnamesinin devamında konaklamaların kahvehanenin kendisinde yapıldığını anlamamızı

⁵⁴⁹⁰ Turner, 1820: 157–158

⁵⁴⁹¹ Kule, seyyahın tam işlevini bilmediği bu yapı için kullandığı bir kelimenin seyahatnamenin çevirisini yapan Mevsim tarafından bulunan karşılığı da olabilir. Metnin orijinaline sahip olamadığımız için bu konuda bir bilgi sahibi değiliz.

⁵⁴⁹² Mevsim, 2009: 17, 23, 39, 50.

⁵⁴⁹³ Mevsim, 2009: 85

sağlamaktadır. Chateaubriand Susıgırlık ile Mihaliç arasında Tehutitsi olarak adlandırdığı yerde han olduğunu söylediği bir yapıdan bahsetmektedir. Ancak ayrıntılı tanımlamasını yapmadığı bu yerin Lvinge'in de aynı güzergâhta bahsettiği derbentlerden birisi olması daha muhtemeldir⁵⁴⁹⁴. Pfeiffer ise Gemlik'ten Bursa'ya seyahat ederken Gemlik'e iki buçuk saatlik uzaklıkta yer alan ve yarım saat dinlendiklerini söylediği bir yeri "khan" yani han olarak adlandırmıştır. Ancak benzer biçimde bu yer de kendisine kahvehanenin eşlik ettiği bir derbent olmalıdır. Dipnotunda yer alan tanımlamaya bakıldığında ise seyyahın bu yapıyı han olarak isimlendirmesinden ötürü açıklamasının da bu paralelde yapıldığı anlaşılır.

"Han, gece havası ve fırtınalara karşı bir sığınak olarak, konaklama yerlerinin olmadığı yerlerde gezginleri kabul eden birkaç tane tamamen boş odadan oluşan taş bir binadır. Bu hanlarda genellikle ziyaretçilere sütsüz kahve dağıtan bir Türk bulunur⁵⁴⁹⁵."

Yolculuğunu 18. yüzyılın başlarında yapan Lucas ise İznik-Yenişehir arasında ve daha sonra Yenişehir-Bursa arasında köylerde mola verdiklerinden bahsetmiştir. Bu köylerde geceyi geçirdikleri veya tam anlamıyla bir konaklama yaptıklarından bahsetmemektedir ve konumları dolayısıyla bu yerlerin derbentler olması da muhtemeldir. Ayrıca İznik-Yenişehir arasında Divrain olarak verilen köy isminin de Derbent'i hatırlattığı görülmektedir.

"25'inde sabah Nicée'den ayrıldım. Gölü sağ tarafımızda bıraktık ve bir buçuk saat boyunca kıyısından ilerledik: Daha sonra çok yüksek dağlara tırmanmaya başladık, yolu bize daha zor göründü ve neredeyse iki saat boyunca sürdü. En tepesinde, yalnızca Rumlar tarafından yerleşim görmüş olan Divrain [Derbent (?)] denilen bir köyde yaklaşık bir saat dinlendik... Konaklamamızı Türkler tarafından Arnaji denilen küçük bir köy bulduğumuz dağın neredeyse zirvesinde yaptık⁵⁴⁹⁶."

⁵⁴⁹⁴ Chateaubriand, 1814: 208.

⁵⁴⁹⁵ Pfeiffer, 1852: 70–71

⁵⁴⁹⁶ Lucas, 1714a: 72–73, 73.

Seyyahlar belki de kullanım amacına ve işlevlerine yabancı oldukları için derbent ismini kullanmayı çok fazla tercih etmemişlerdir. Örneklerini verdiğimiz gibi bu yapıları han olarak da tanımlayanlar mevcut olmakla birlikte daha çok kahvehane ismini kullanmışlardır. Bunun nedeni kendilerine bu yerlerde kahve ikram edilmesi ve bazı tanımlamalardan da anlayabildiğimiz üzere kahve pişirilen bir ocakla da karşılaşmalarıdır. Daha geniş bir açıdan bakıldığında bu ismin kullanılmasının da tam anlamıyla yanlış olduğu söylenemez. Çünkü bu yerlerin güvenlik birimlerine ait mekânlar olduğunu bilen seyyahlar da bunların yanında ayrıca bir kahvehanenin bulunduğu bilgisini vererek aslında iki işlevli yapılar olduklarını ortaya koyarlar. Örneğin Walsh mola verdiği böylesi bir yeri küçük bir birliğin bulunduğu bir derbent olarak adlandırmış, bunun bitişiğinde kahve ve sigara içtiklerini de söylediği kahvehanenin bulunmasının ise alışıldık bir durum olduğunu belirtmiştir⁵⁴⁹⁷. İzmit-Sapanca arasındaki yolda böylesi bir yerde kısa bir konaklama gerçekleştiren ve burayı doğru biçimde derbent olarak adlandıran Moustier'in seyahatnamesi ise dipnot halinde de bir tanımlamaya gidilmesi dolayısıyla bu mekânlar hakkında daha ayrıntılı bir açıklama ortaya koymaktadır.

“Bu kelime yarı muhafız evi, yarı kahvehane olarak hizmet vermek için inşa edilmiş küçük binaları tanımlamak için kullanılmıştır. Bu binalar habercilerin ve kervancıların takip ettikleri hatlar boyunca dizilmiş ve zaptiyeler için menzil/istasyon gezginler içinse barınak olarak hizmet veren yerlerdir⁵⁴⁹⁸.”

Moustier'in tanımlamasına konu olan derbent konumuz sınırları dışında yer alsa da Bursa içinde karşılaşılan örneklerin de tamamen aynı işlevde ve yapıda olduğu ileri sürülebilir. Yalnızca bu yapıların seyyahlar için konaklama yeri olarak hizmet verdiği bilgisi Bursa içindeki örneklerde karşımıza çıkmadığı için ilk başta hatalı gibi görünebilir⁵⁴⁹⁹. Ancak Bursa

⁵⁴⁹⁷ Walsh, 1836: 175

⁵⁴⁹⁸ Moustier, 1864: 230

⁵⁴⁹⁹ Levinge bu derbentleri mütevazı hanlar olarak tanımlamış olmasına rağmen en azından Bursa içindeki örneklerin konaklama amacıyla kullanılmadıkları konusunda ipucu olarak alınabilecek bir seyyahtır. Susurluk-Ulubat yolu üzerinde bu yapılarla birkaç kez karşılaşıldığını bildirmesine rağmen

küçük de olsa yerleşimlerin birbirlerine yakın olduğu bir yerdir. Yerleşim yerlerinin bir gün içinde ulaşamadığı yerlerde ise bu derbentler konaklamalar için de kullanılmış olabilir. Warsberg Gemlik yolunda karşısına çıkan bir derbendi han olarak isimlendirmesine rağmen Bursa içindeki örneklerin konaklamak için uygun olmadığını kesin biçimde anlamamızı sağlayacak bir bilgi olarak gece olmasına ve yolda tüm grup olarak zorlukla ilerleyebildiğini söylemesine rağmen geceyi burada geçirmemiştir⁵⁵⁰⁰.

Levinge'in kahvehane olarak adlandırdığı bu mekânların işlevleri konusunda aktardığı kısa bilgiler de bu yerlerin konaklamaya uygun olmadığını yalnızca kısa molalar verilebilecek yerler olarak gördüklerini ortaya koymaktadır.

“Anadolu'nun her yerinde kahvenin satıldığı kahvehaneler ya da kır barakaları vardır. Bunlar kentler arasında uygun mesafelerdedir ve bir öğle dinlencesi için faydalıdır. Burada daimi su ve gölge vardır ancak nadiren başka şeyler bulunur. Ancak ben bazen buralarda yumurta ve ekmekle ve ayrıca şerbet, yoğurt ve sütle de karşılaştım... Susurluktan Ulubat'a ulaşım, atların sinekler tarafından taciz edildiği çok büyük bataklık bir arazinin üzerinde yedi saatlik bir yolculuktan ibarettir. Birkaç kahvehane (kahve satılan ve seyyahların dinlendiği bir ev ya da mütevazı hanlar) karşınıza çıkar ve uzaktaki dağlarda nadiren bir köy gözünüze çarpar⁵⁵⁰¹.”

Gemlik'ten Bursa'ya yaptığı yolculuğu sırasında her bir buçuk saatlik mesafede bu yapılara rastladığını söyleyen Macfarlane hiçbirisini atlamadan yaklaşık konumlarıyla birlikte vermiş ve işlevleri konusunda da açıklama yapmıştır. Bu yapılardan bahseden pek çok seyahatname olmasına rağmen Macfarlane bu yönüyle tektir. Seyyah bu yapıları “muhafız ve kahve evi” olarak adlandırarak iki işlevi yapılar olduklarını da bir kez daha göstermiştir. Ayrıca tanımlamalarının bir diğer önemi derbentlere eşlik eden

de aynı güzergâh üzerinde konaklama mekânları hakkında bilgi verdiği listeye bunların hiçbirisini yerleştirmemiştir. Bu durumun bu yerlerin konaklamadan ziyade mola ve dinlenme yeri olarak hizmet verdiklerinin farkında olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Levinge, 1839: 235.

⁵⁵⁰⁰ Warsberg, 1869: 173

⁵⁵⁰¹ Levinge, 1839: 204, 235

kahvehanelerin dönemin şartlarının getirisi olduğunun anlaşılmasına yardımcı olmasından ileri gelir.

“Yüksek bir dağ sırtını geçtikten sonra, yeşil bir yamaca hoş bir şekilde yerleştirilmiş ve civarında birkaç yeşil ağacın olduğu bir muhafız ve kahve evine geldik. Bu bizim yavaş atlarımızın yürüyüşüne göre Gemlik’ten yaklaşık bir buçuk saatlik bir mesafede idi. Çubuk ve kahve için atlarımızdan indik. Bir başka ve daha yüksek bir dağ sırtını geçtikten sonra, yaklaşık bir saat otuz dakika içinde bir diğer muhafız ve kahve evine geldik ve Türkiye hindilerin yaptığı gibi yaparı [Turkey as the Turkey does] (Bayan Konsolos W.____’nin söylediği gibi) gerçekleştirerek tekrar pipo ve kahve içmek için atlarımızdan indik. Ancak bu durmaların iyi bir sebebi vardı. Muhafaza görevini yapan polis ya da başıbozuk askerler aynı zamanda kahvehaneyi de işletiyor ve kahve satışlarından asıl gelirlerini elde ediyorlardı. Hiçbir gezgin, fakir bir kişi ya da başıboş dolaşan bir derviş olmadığı sürece ufak bir fincan kahve alsa da almasa da birkaç para bırakmadan bu istasyonlardan geçemez. Ve bu Türkler yolcuların yardımlarını hak ederler çünkü birbirinden farklı istasyonlarından birkaç yüz yarda uzağa nadiren hareket etmelerine rağmen, her nasılsa ülkeyi soygunculardan büyük oranda uzak tutmayı başarırlar. Daha sonra daha alçak fakat çok bozuk bir dağ sırtında yolculuk yaptık ve yaklaşık olarak yine bir buçuk saat mesafede her iki kenarda güneşin kavurucu sıcaklarından latif bir sığınak sağlayan bir grup çınar ağacıyla çevrelenmiş bir başka muhafız ve kahve evinde atlarımızdan indik⁵⁵⁰².”

Karaoğlan Köyü ve Gölyazı arasında çok fazla seyahatnamede karşımıza çıkmayan böylesi bir derbentten daha bahseden Macfarlane burayı da bir kahve ve muhafız evi olarak adlandırır.

“...saat 3’te ıssız bir kahve ve muhafız evine geldik⁵⁵⁰³.”

Bursa-Susurluk yolu üzerine mola verdiklerinden bahseden ve burayı kahvehane olarak adlandıran Naçov da Macfarlane gibi bu mekânların hizmet ettikleri amaçlar konusunda benzer bilgileri tekrarlamıştır.

⁵⁵⁰² Macfarlane, 1850a: 85.

⁵⁵⁰³ Macfarlane, 1850a: 313.

“Saat dokuz sularında Petir ile beraber Susurluk yoluna koyulduk. Yolun yarısında büyük ve yüksek çınarların bulunduğu bir yere ulaştık. Bunların gölgesinde suyu berrak ve soğuk bir kuyu ve küçük bir kahvehane vardı. Burada üstleri yırtık dökük birkaç zabıta dolaşiyor, güya yolu koruyorlardı. Bunlar yolculara pahalı kahve ikram ederek azdan aza ticaret de yapıyorlarmış. Bizlere de birer kahve ikram ettiler, karşılığında Manol amcam bir beşlik verdi ve gayet memnun kaldılar. Sonra yol boyunca Petir bu zabıtalardan bazen yolcuları soyduklarını anlattı⁵⁵⁰⁴.”

Bursa'dan Gemlik'e giden yolda birden daha çok kez bu yapılarla karşılaşan Warsberg, ilkinin han bir sonrakini ise muhafız kulübesi olarak tanımlayarak yapıların işlevlerinden kaynaklanan isim karmaşasının bir örneğini vermiştir. Aktardığı bilgilerde bu yapıların işlevleri konusunda da ayrıntılar mevcuttur.

“Yemek yediğimiz ve dinlendiğimiz tepedeki bir handa iken tam anlamıyla gece çöktü ve o kadar karanlıktı ki deniz kıyısına doğru yokuş aşağı inen yolu kaybetmemek için birbirimizin arkasından tutunarak ilerliyorduk. Bir kez daha bir muhafız kulübesinde durduk; içlerinde birisinin zenci olduğu iki kişi bu yerin mürettebatını oluşturuyordu. Tek bir kelime ya da emir beklemeksizin ihtiyaçlarımızı gidermek için işe koyuldular. Bu memleketlerin âdetinde bu jandarmalar aynı zamanda hancıdırlar... Biz de yorgun biçimde yere uzandık, askerlerden birisi bize kahve ikramıyla ilgilendi ve diğeri çubuğumuzu tutuşturacak ateş için kömür parçaları getirdi. Siyah yüzü keskin biçimde alevlerle aydınlanmıştı; atlar kulübenin ahırında birbirlerine bağlandılar ve hizmetliler, kavas ve öncü ipini koparıp kaçan bir tanesini yakalamakla meşgul oldular. Kurye postalarını süren iki kişi nefes nefese kalmış biçimde geldiler ve yanımıza yerleştiler⁵⁵⁰⁵.”

Mudanya'dan Bursa'ya doğru yol alan Benjamin de yolun üzerinde mola verdikleri yeri bir muhafız evi olarak adlandırır ve benzer biçimde kahve içilebildiğini de söyler.

⁵⁵⁰⁴ Mevsim, 2009: 26

⁵⁵⁰⁵ Warsberg, 1869: 173

“Küçük bir akarsuyu sığ yerinden geçtikten ve yolun kenarındaki muhafız evinde bir fincan kahve içtikten sonra hızlı adımlarla yolumuza devam ettik⁵⁵⁰⁶”.

Walker da benzer biçimde Mudanya’dan Bursa’ya giderken kısa bir mola verdikleri yeri bir jandarma istasyonu olarak tanımlamış ancak bunun derbent anlamına geldiğini de söylemiştir. Yine burada kendilerine kahve ikram edildiği bilgisini de vermiştir.

“Mudanya’dan yaklaşık iki saat uzaklıkta, yolun zirvesindeki küçük bir jandarma istasyonu olan Derbend’de birkaç dakika dinlenmek için hepimiz durduk. Penceredeki büyük bir delik içinden oldukça pratik bir biçimde ulaştırılan küçük fincanlarla bize kahve getirdiler⁵⁵⁰⁷.”

1880’li yılların başında Launay Mudanya’dan Bursa’ya giderken iki kez bu kahvehanelerde konakladıklarını söylemiştir. Seyyahın konakladıkları bu yerlerden ilkinin ismiyle ilgili aktarımı ikincisini ise karakol olarak adlandırması her ikisinin de derbentler olduğunu ortaya koymaktadır.

“Büyükderbend’e gelince çınarlar altında güzel bir kahvehane vardır. Burada sakalı gümüş gibi parlayan yaşlı bir adam kahvecilik yapıyor. Kahveci hemen yolcuları karşılayarak, ihtiyaçlarını gidermeye başlıyor. Yola çıkıldığında Nilüfer çayı üzerinde bulunan köprü yakınlarında bir karakola varılır. Biz burada kısa bir mola daha verdik⁵⁵⁰⁸.”

Aynı seyyah Gemlik-Bursa arasındaki derbentleri de isimleri ve konumlarıyla birlikte saymıştır:

“1282/1865 yılında bir yol yapılmıştır. Bu yol Engürücük’ten geçip, Kurtul Boğazı adı verilen yere ulaşır. Daha sonra yol yükselerek Rızapaşa Derbendi’ne gelir. Burada yollar çok kavislidir. Daha sonra çıkılan tepeden Keşiş Dağı ve Bursa görülmeye başlanır. Rızapaşa Derbendi geçildikten sonra yol alçalmaya başlar ve Eğiridere Vadisi’ni izleyerek Davul Derbendi’ne varır. Oradan Timurtaşpaşa’ya kadar 10 km vardır⁵⁵⁰⁹.”

⁵⁵⁰⁶ Benjamin, 1857: 107

⁵⁵⁰⁷ Walker, 1886: 123

⁵⁵⁰⁸ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 152.

⁵⁵⁰⁹ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 153.

Bernard'ın verdiği örnek de Bursa-Gemlik yolu üzerindedir. Seyyah burayı doğru bir biçimde derbent olarak adlandırmış bunun yanında küçük bir kahvehane olarak isimlendirilebileceğine de değinmiştir.

“Katırlı dağlarının lâtif vadilerinde bir yol vardır. “Derbent” denilen yer, bu yolun ortasındadır. Çınar ağaçlarıyla, bülbüllerle dolu bir dinlenme yeridir. Küçük kahve dükkânında, gelen geçen istirahat eder... Çekirge'den ekseriya Filadar yolunu tutarlar. Sonra eski bir köprünün yanından Nilüfer'i geçerek Dereçavuş ve Armut köylerini solda bırakırlar. Akça köyünden geçip Katırlı dağı üstüne varıldığı zaman, solda Filadar ve Çavuş köyleri, sağda (Hacı Kozova) ve karşısında Samanlı köyleri, arkada ise Uludağ ve Bursa şehri görünür. Buradan nefis bağlarla tarlalara inilerek yukarıda yazdığım “Derbent”e gelinir; Gemlik yolu ile birleşir⁵⁵¹⁰.”

Tanımlamalarındaki küçük farklılıklara rağmen seyyahlar kesin bir biçimde yerleşimler arasında uzanan yollar üzerinde yer alan ve asıl amaçlarının güvenlik olduğu burada karşılaşılan askeri görevliler sayesinde de kanıtlanan bu derbentlerin farklı işlevlerini de ortaya koymaktadırlar. Bazı seyyahların yolcuların kısa bir mola vererek kahve ve sigara içtikleri kısmın derbentten ayrı bir bölüm olduğunu, bazılarının ise söz konusu yapıdaki birtakım ufak düzenlemelerle derbentin bir kahvehane kimliğine büründüğünü belirtmeleri ufak farklardan birisi olarak kendini gösterir. Bununla birlikte mimarileri konusunda az da olsa bilgi aktaran seyyahları değerlendirmeye alırsak zaten oldukça basit bir biçimde oluşturulan bu yapıların belli bir standarda sahip olamayacağını ve her bir yapının kendine özgü karakterinin de böylesi farklılıkları meydana getirmiş olabileceğini söyleyebiliriz.

Büyük oranda sunulan hizmet ve konumları hakkında ipuçlarının aktarılmasıyla yetinilen derbentlerin genellikle mimari tanımlamaları yapılmamıştır. Bu duruma istisna meydana getiren çok az sayıdaki seyyahtan birisi olan Walker tam konumunu vermese de Bursa yakınlarında olduğu anlaşılan bu tür bir mekânın yapım tarzından biraz daha ayrıntılı bahsetmiştir.

⁵⁵¹⁰ Bernard, 1943: 58–59, 60

Yaptığı tanımlama çok açık biçimde derbent olan bu yerleri seyyahların neden kahvehane olarak adlandırdığını daha iyi anlamamızı sağlar. Ayrıca bu mekânların bir bina olarak dahi tanımlanamayacak derecede basit bir tarzda meydana getirilmiş oldukları da anlaşılabilir. Diğer örneklerin de benzer biçimde mimari açıdan herhangi bir önemi olmayan çok basit yapılar olarak görülmeleri belki de bu yönlerinin değerlendirmeye alınmamasının başlıca nedenidir.

“Yol kenarında gösterişli bitki örtüsü arasından kendini gösteren bazı kırsal mermer çeşmeleri geçtik. Bunlardan birisinin yakınlarında, dış kısmına bir keyif ya da istirahat yeri yerleştirilmiş küçük bir karakol kurulmuştu. Düzenlemesi oldukça ilkeldi. Bazı yapraklı dallar kaba bir biçimde bir araya bağlanmıştı ve ince direklerle desteklenenler çatıyı biçimlendiriyordu. Birkaç kare minder yere serilmişti ve kenardaki bir deliğin içinde küçük kahve cezvesinin kaynatıldığı taştan küçük bir ocak meydana getirilmişti. Ayrıca bu kenarda bir raf oyulmuş, boyalı tepsiler, küçük fincanlar dizilmiş ve hatta bir ya da iki nargile de mükemmel bir düzenle üzerine yerleştirilmişti. Sigara içenlere köz almak için kullanılan kerpeten bir ağacın gövdesine iliştilmiş bir çividen sarkıyordu. Bir çubuk ona yaslanmıştı ve temiz bir yumuşak havlu da alt dalların birinden sarkmaktaydı. Yabani bıyıklı ve kendilerini eşkiyaya daha çok benzeten ürkütücü silahlarıyla göz alıcı karakterler olan polislerin üçü sigaranın keyfini çıkararak minderler üzerine uzanmışken dingin bir biçimde sohbet ediyorlardı. Birkaç alçak tabure en üst derecede nezaket için müşterilerin yararlanması amacıyla yerleştirilmişti ve titrek yeşil gölgeler altında gerçekten o kadar davetkâr görünüyorlardı ki harika kirazlarla dolu bir sepetle bir köylü ortaya çıkarken burada birkaç dakika dinlenmeye karar verdik. Böylece taburelerde yerimizi aldık ve kahveci seçkin ziyaretçilerinin heyecanıla koşuştururken kirazları yedik⁵⁵¹¹.”

Bursa'dan Gemlik'e yaptığı yolculuk sırasında karşılaştığı derbendi bir yarı yol kahvesi olarak tanımlayan Paine de bu yapıların işlevi konusunda

⁵⁵¹¹ Walker, 1886: 152–153

bilgi vermiş aynı zamanda çok genel hatlarıyla da olsa mimarileriyle ilgili bazı tanımlamalarda bulunmuştur.

“Gemlik’e yaklaşık yarım saat uzaklıktayken sağanak yağmura yakalandık ve yol kenarındaki bir kulübeye sığınmak zorunda kaldık... Zemin döşemesi topraktan oluşan ve bir kenarında kömürlerden küçük bir ateş bulunan dumanlı, pis kulübeye girdik. Beyefendi havasına sahip iyi giyimli bir erkek dizisi önünde olmaktan oldukça çekinmiştik fakat içeriye davet edildiğimizde bunlardan birkaç tanesi ayağa kalktı ve en saygılı biçimde bize kilimlerini sundular. Kabul edip bir tanesine oturduğumuzda sigara dumanının bizim hoşumuza gitmeyeceğini düşünen yanımızdakiler büyük bir saygıyla uzağa çekildiler veya çubuklarını kenara koydular. Bu yer bir çeşit yarı yol kahvesi olup sıklıkla çubuk tütürmek ve en sevdikleri içecekten bir fincan içmek amacıyla bu ülkede yol alan kişilerin dinlenmesi için kullanılan bir yerdir. Bu nedenle böylesi gereksinimlere uygun düzenlemeleri bulunur. Kaba görünüşlü bir adam, sipariş verilmiş gibi küçük fincanlarda kahveler yapmak ve dağıtmakla meşguldü ve kaba dış görünümü dahi içinde sıcak bir kalbi saklıyordu çünkü bizi rahat ettirmek ve herhangi bir can sıkıcı durumdan korumak için mümkün olan her şeyi yaptı⁵⁵¹².”

Huart Köprühisar ve Bilecik arasında böylesi bir yapıdan bahseder. Burayı bir karakol olarak adlandırmış ve ismini verirken de üzerinde durduğu gibi bu yerin bir derbent olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca mimarisi hakkında yaptığı tanımlamanın diğer seyahatnamelerde görmediğimiz ayrıntılar barındırması bakımından da önemlidir.

“Yemek için bir jandarma karakoluna indik. (taşlar üzerine oturtulmuş ahşap bir yapı, altta hayvan ahır, üzerinde neferler için yatakhaneler yer alıyor); lop yumurta ve bir bardak çay işimizi gördü. Buraya-Tepe-dervent deniyormuş. Fakat hemen altımızda Aksu aktığı için bulunduğumuz yere Aksu Derbent ismi verilmiş olduğunu sanıyorum⁵⁵¹³.”

Warsberg’in Mudanya-Bursa arasında olduğunu söylediği ve muhafız kulübesi olarak adlandırdığı yapı daha başka seyahatnamelerde de

⁵⁵¹² Paine, 1859: 56, 57

⁵⁵¹³ Huart, 1978: 24–25

gördüğümüz ve Bursa-Mudanya Yolu'nun yarısında Nilüfer'in kıyısında yer alan olmalıdır. Warsberg'in tanımlamasının önemi bu yapının mimarisiyle ilgili az da olsa bir bilgi vermesidir.

“Nilüfer'in diğer kıyısında mola verdik; bu bizim gibi atlar için de gerekliydi. Muhafızların kulübesi bir istasyon yeriydi. Dört kazık, üzerinde bir çatı ve yağmurlara maruz kalan tarafa doğru bir duvar bu insanların mütevazı beklentileri ve iklimin ılımanlığı nedeniyle kendilerini kötü havalara karşı korumak için yeterlidir⁵⁵¹⁴.”

Mimarileriyle ilgili bilgilerin elde edilmesi hususunda yetersiz kalan seyahatnamelerin, en azından bu yapıların konumlarını tespit etmeye yardımcı oldukları düşünülebilir. Ancak Bursa'nın ana güzergâhlarının neredeyse tamamında bu tür mekânların bulunduğu anlaşılacakla birlikte tam konumlarını belirleyebilmek genellikle mümkün olamamıştır. Bunun nedeni büyük oranda yerleşim yerlerinin uzağında yer alıyor olmaları nedeniyle seyahatçıların konumlarının tanımlamasını çoğu kez bir dağın tepesi, yolun yarısı, nehir kenarı, ağaçlıkların gölgesi gibi hiçbir şekilde yer tespitine yardımcı olamayacak tarzda yapmalarındır.

İstisnai biçimde yaklaşık konumunu tespit edebildiğimiz kadarıyla bir tanesi biraz önce yer verdiğimiz Warsberg'in tanımlamasına da konu olan derbenttir. Bursa'ya gelmeden önceki son mola yeri olarak tanımlanan ve Nilüfer nehrinin kıyısında, ağaçların altında yer aldığı söylenen bu yer birden çok seyahatnamede karşımıza çıkmaktadır.

“Ovayı geçtikten sonra, yeniden inmeye başladık; yolun yarısına vardığımızda, sazdan yapılma küçük bir kulübede mola verdik. Burada çok yakışıklı bir Türk, yolculara kahve ve çubuk satıyordu; kulübenin yanında, beyaz granit taşlı şık bir çeşmeden gür ve berrak bir kaynak suyu akıyordu; yolun diğer tarafında, güzel bir ceviz ağacı nehrin kıyısındaki çimenliği gölgelendiriyordu. Hizmetkârımızı hasırımızı buraya yaydı; giydiğimiz geniş legorn şapkalarımızı çıkarıp kendimizi gölgenin zindelik verici serinliğine bıraktık. Burayı çekici bulan yalnız biz değildik; bizden önce gelen ve kocası

⁵⁵¹⁴ Warsberg, 1869: 100

kahvehanede oturmakta olan bir Türk hanım da yaygısını sermişti... Bu hoş yerde neredeyse bir saat oyalandık, sonra inişe devam ettik⁵⁵¹⁵.”

“Sıcak bir günde, bazı kısımları tamamen mavi iris çiçekleri ile kaplı ovada yarım saatlik bir yolculuktan sonra, Nilüfer’in kıyısına ulaştık ve çok büyük bir meşe ağacının gölgesinde dinlenmeye çekildik. Buradaki bir Türk kahvehanesi lezzetli bir Türk kahvesi ile bizi kendimize getirdi⁵⁵¹⁶.”

“Hava harikulade açıktı ve biz de en fazla bir saatte kente ulaşabileceğimiz düşünmüştük ancak hala yarı yoldaki dinlenme yerinden oldukça uzakta idik. Tepenin zirvesinden Nilüfer’e iniş çok diktir ve aşırı sıcaklıkta akıntının [Nilüfer Nehri] kenarındaki güzel çınar ağaçlarının koruluğu ile yolun ortasındaki ev bizi içtenlikle kabul etti⁵⁵¹⁷.”

Bu şekilde yaklaşık da olsa konumu tespit edilebilen bir diğer derbent Bursa-İznik yolunda, İznik’e doğru inen yokuşta yolun hemen kenarında yer almakta olup bu kenti ve gölü kuşbaşı görebilen bir kayalığın üzerindedir. Belki de sahip olduğu manzaranın güzelliği nedeniyle birden çok seyahatnamede karşımıza çıkmıştır.

“Ulaştığımız bir tepenin zirvesinde de bir kahvehane ve muhafız evinin bulunduğu bir diğer derbent yer alıyordu⁵⁵¹⁸.”

Bu seyyahlardan bir diğer Macfarlane’dır:

“Saat 3.15’de romantik bir biçimde dağların arasında yer alan bir muhafız ve kahve evinde altımızda gölün çok güzel bir manzarasıyla birlikte konakladık... Bu derbentten ayrıldıktan kısa bir süre sonra...⁵⁵¹⁹.”

Wilkins’in de aynı yerden söz ettiği aktarımındaki ayrıntılar yoluyla tespit edilebilmektedir:

“Tepeden aşağıya inen yolun yarısında, yolun hemen dışında çıkıntılı bir kaya tabakası üzerinde, yalnız bir kahvehane duruyordu. Zaptiyeler kamçılılarıyla onu işaret ederek, sevinçle seslendiler. Atlarından indiler, bizimkileri tuttular ve inmemize yardım ettiler. Verandada oturduk ve kesif,

⁵⁵¹⁵ Pardoe, 2004: 289–290

⁵⁵¹⁶ Haeckel, 1873: s.y.

⁵⁵¹⁷ Müller, 1897: 151

⁵⁵¹⁸ Walsh, 1836: 190

⁵⁵¹⁹ Macfarlane, 1850a: 219.

sıcak Türk kahvesini yudumladık. Altımızda İznik Gölü mor dağlar arasında mavi bir örtü gibi uzanıyordu⁵⁵²⁰.”

Mudanya-Bursa arasında ve yaklaşık olarak yolun yarısındaki bir dağın zirvesinde yer alan ve aynı zamanda Bursa kentinin de uzaktan manzarasına hâkim olan bir diğer derbent de benzer biçimde sık sık karşımıza çıkmaktadır. Bu örnek derbentlerin yakınlarda herhangi bir yerleşimin bulunmadığı, stratejik noktalar diyebileceğimiz yerlerde bulunduğunu kanıtlamaktadır.

“Kulenin bulunduğu doruğa kadar tırmandık... Kuleden sonra yine sarp yollardan gittik. Âdet olduğu üzere yolun yarısında mola verdik. Yolcular birer kahve içtiler, atlar ise biraz kuru ot yedi. ... Yolun yarısı eden kulenin yanındaki doruğa tırmanınca büyük bir sevinçle yine sevgili Bursa'mı gördüm. ... Kulenin yanında yine mola verdik, geleneğe uyarak birer kahve içtik ve yola koyulduk... Gelenek olduğu üzere yolun yarısındaki kahvehanede biraz dinlendik. Kulenin yanına tırmanınca rüzgâr kuvvetlendi ve hava soğudu⁵⁵²¹.”

Taylor'ın aktarımı kısa olmasına rağmen konumunu açık biçimde ortaya koymaktadır:

“Küçük bir bekçi evinin yer aldığı dağların zirvesine ulaştığımızda güneş batıyordu⁵⁵²².”

Gemlik-Bursa arasındaki derbentlerin hiçbirisini atlamadan veren Macfarlane'e kıyasla daha az sayıda konaklama yerinden bahsetmesine rağmen Brassey'in tanımlamalarını daha sonraki seyyahların aktarımları ile birleştirdiğimizde Mudanya-Bursa arasında en azından iki derbentin olduğunu söyleyebiliriz. Bunlardan birisinin Taylor ve Naçov'un da bahsini ettiği Uludağ'ın ve Bursa ovasının manzarasının izlenebildiği dağın zirvesinde yer alan derbent olduğu da anlaşılabilir.

“Tepenin zirvesindeki muhafız evinden, Olympus Dağı'nın uzaktaki dağ sırasına kadar uzanan eteğinde Bursa'nın bereketli ovasının muhteşem bir manzarası görülüyordu... Muhteşem bir meşe ağacı koruluğu altında öğle

⁵⁵²⁰ Jebb, 1908: 43.

⁵⁵²¹ Mevsim, 2009: 17, 23, 50

⁵⁵²² Taylor, 1862: 319

yemeği yediğimiz yarı yoldaki eve kadar hızlı biçimde indik. Küçük kahvehanenin sahibi bazı güzel kümes hayvanlarına ve ayaklarında kanatları olan bazı tuhaf küçük Çin tavuklarına sahipti⁵⁵²³.”

Buldukları yerlerin ayırt edici nitelikleri seyyahların yer verdikleri bu örneklerin aynı derbentler olmasının büyük ihtimal dâhilinde olduğunu gösterir. Bunun dışında güzergâhların ve aralarındaki mesafelerin değerlendirilmesi de derbentlerin yaklaşık konumlarının belirlenmesine yardımcı olsa da bu yapıların tam yerini tespit edebilmek genellikle mümkün değildir ve birçoğu yalnızca üzerinde yer aldığı yol ile birlikte tanımlanabilir. Ayrıca mimari tanımlamalarının da gösterdiği gibi bu derbentler inşaları kolayca gerçekleştirilebilecek yapılardır. Bundan dolayı ihtiyaç anında farklı bir noktada yapılmaları veya ihtiyaç dışı kalmaları ile birlikte hiçbir izi kalmadan ortadan kaldırılmaları da oldukça kolaydır. Bu yüzden farklı tarihlerde aynı güzergâhları takip eden seyyahların aynı derbentlerden bahsedip bahsetmediklerini anlayabilmek de çok zordur. Örneğin 1874 yılında Mudanya-Bursa yolunu kullanan Brassey iki derbentten bahsederken bu seyyahın on sekiz yıl önce aynı güzergâhta yolculuk yapmış Yeardeley tek bir mola yerinden ve meydana getirdiği zorluktan söz etmiştir.

“Aydın 10’unda Küçük Asya’da bulunan Bursa’ya gittiler. Marmara Denizi’ni aşarak Mudanya’ya buharlı gemiyle altı saat ve Mudanya’dan Bursa’ya at sırtında altı saat yolculuk yaptılar. Kara yolculuğu bunaltıcıydı. Çok engebeli bir arazi boyunca dar bir patika dolanarak ilerliyordu ve orada yalnızca dostlara sunulan tek içecek olan bir fincan kahve içtikleri bir muhafız kulübesi olan tek bir konaklama yeri vardı. John Yeardeley bu günkü yolculuktan çok fazla ıstırap çekmişti⁵⁵²⁴.”

Brassey’in ziyaret tarihinin öncesinde böylesi bir mekândan bahsetmeyen Yeardeley gibi sonrasında da aynı güzergâhı kullanan Barkley de bu güzergâh üzerinde yalnızca tek bir kahvehanenin bulunduğunu söyler.

“Önümüzdeki güzel manzaraya hayran kalmak veya arkamızdaki Marmara’ya son bir kez bakmak için çok az zamana sahip olduk; çünkü

⁵⁵²³ Brassey, 1880: 91

⁵⁵²⁴ Tylor, 1860: 447–448

arabacımız, korkunç bir haykırıyla atlarını dik tepeden aşağıya indirmeye başladı ve yalnızca bir yol kenarı kahvehanesinde beş dakikalık bir mola ile ara vererek yaklaşık on milin sonunda Bursa'nın tam girişinde Hotel Bellevue'nin kapısında durdu⁵⁵²⁵."

Aynı problem Gemlik-Bursa güzergâhındaki derbentler için de söz konusudur. Porter ile Macfarlane arasında Bursa'yı ziyaret tarihleri arasında çok uzun bir mesafe yoktur. Ancak Macfarlane'in Gemlik-Bursa arasında üç derbentten söz etmesine rağmen Porter yalnızca bir tanesine yer vermiştir. Seyyahın diğerlerini göz ardımı ettiği veya bu yapıların bu tarihlerde mevcut mu olmadığı ise anlaşılamamaktadır.

"Yaklaşık olarak saat 11'de sıcaklık dayanılmaz bir hale geldi ve yaklaşık bir saatliğine yol üzerinde küçük bir Türk kahvehanesinde durduk. Hafif bir rüzgâr çıkana kadar burada güzel bir gölgelik ağacın altında hasırlar üzerine uzandık⁵⁵²⁶."

Bunun dışında yukarıda ele aldığımız derbentlerle aynı güzergâhta bulunmasına rağmen aynı yapılardan bahsedildiğini iddia edemeyeceğimiz örnekler de vardır. Örneğin Mudanya-Bursa güzergâhında bahsedilen iki derbent de ayırt edici özelliklere sahip olup bir tanesi bir dağın zirvesinde diğeri ise Nilüfer Nehri'nin kenarında ve bu yolun yarısında yer alıyor olması ile tespit edilebilir. Ancak Burgess'in Bursa'dan Mudanya'ya giderken yolların kavşak noktasında bulunduğu söylediği bir kahvehane hakkında başka bir ayrıntı vermemesi diğer seyyahlarla aynı yerden söz ettiğini söyleyebilmemizi engeller.

"Bursa'dan öğleden sonra iki buçukta ayrılarak İzmir'den gelirken kullandığımız aynı yoldan geçerek ve yeniden hamamları geçip, alçak ovaya doğru inerek Mudanya'ya doğru yola çıktık. Patika bir kahvehanede ikiye ayrılıyor ve doğal güzelliklerin kesildiği bir ovoidan geçiyor⁵⁵²⁷."

Seyyahların mola verdiklerini söylediği her yerin bir derbent olarak değerlendirmeye alınması da bir problem teşkil edecektir. Derbentler de basit

⁵⁵²⁵ Barkley, 1891: 25

⁵⁵²⁶ Porter, 1835: 270

⁵⁵²⁷ Burgess, 1835:144

bir mimariye sahip olduğu anlaşılan yapılardır. Vidua'nın bahsettiği ve birden çok örneğinin görülebildiğini söylediği mola yerleri ise anlaşıldığı üzere çok daha basit bir biçime sahip olup seyyahların sık sık söz konusu ettikleri derbentlerden tamamen farklı bir biçimdedirler.

“Bir posta evi ve diğeri arasında neredeyse her zaman birkaç ağacın ve çoğunlukla da bir çınarın gölgesinde kalan çeşmeler bulunur. Ve fakir Türkler birkaç kuruş için su, pipo için ateş ve aynı zamanda sıklıkla kahve, üzüm, ekmek ve bazen de gölgede oturmak için hasırlar sunarlar⁵⁵²⁸.”

Taylor'un bahsini ettiği konaklama yeri de başka seyahatnamelerde karşımıza çıkmaz. Ayrıca özel olarak böylesi bir amaca hizmet eden bir yer olarak da görülmez. Yalnızca bir çeşmenin yakınında yer alıyor olması dolayısıyla bu yolu kullanan çok sayıda kişinin mola verdikleri bir yer olması ve isminden de anlaşılabilceği üzere İnegöl-Bursa yolunun yarı mesafesinde bulunması burayı böylesi bir işleve büründürmüş olmalıdır. Bunun yanında Vidua'nın sözünü ettiği bir biçimde mola verenlere hizmet eden kişilerin mevcudiyetinden dahi bahsedilmemektedir.

“Öğle konağı” olarak adlandırılan bir çeşmede Bursa'dan gelen başka gezginlerle karşılaştık⁵⁵²⁹.”

Seyyahların ilgisini çekebilene pek çok özelliğe sahip olması Bursa'nın seyahatnamelerde yoğun biçimde yer etmesinin bir nedenidir. Bunun yanında yalnızca bu amaçlarla ziyaret edilen bir yer olmamış her dönemde farklı uluslardan tüccarları da kendine çekmiştir. Başkentlik unvanının kaybetmesi bile bu önemini yitirmesine neden olmasa da Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamını etkiler biçimde dünyada yaşanan gelişmelerin ticari yolların işlerliğini azalttığı da bir gerçektir ve yollar üzerinde özel olarak konaklamaya ayrılmış yapıların eksikliğinin bir nedeni olduğu söylenebilir. Bunun yanında ihmalkârlıklar da bazı yapıların kullanım dışı kalmasına neden olmuştur. Bursa ili merkezi dışında böylesi eksiklikler de bir zorunluluk neticesinde alternatif konaklama mekânlarını meydana getirmiştir. Mudanya, Gemlik, Mihaliç gibi nispeten büyük sayılabilecek yerleşim yerlerinde kahvehaneler

⁵⁵²⁸ Balbo, 1834: 123

⁵⁵²⁹ Taylor, 1862: 308

gecelelerin geçirilebileceği yerler olarak kullanılmış, köy düzeyindeki daha küçük yerleşimlerde ise ferman, buyrultu gibi belgelerin getirisi veya misafir edilme yoluyla özel kişilere ait evlerde konaklama yoluna gidilmiştir. Ancak bu örneklerin hiçbirisi seyyahların bu tür bir mekândan beklentilerini karşılayacak düzeyde görülmemiş ve böylesi bir ihmalkârlığa yol açması dolayısıyla da Osmanlı İmparatorluğu sık sık eleştirilmiştir. Yollar üzerinde yerleşimler arasındaki mola yerleri olarak görülen derbentler ise bazen han olarak isimlendirilmesine ve konaklama yeri olarak da tanımlanmasına rağmen en azından Bursa örneğinde böylesi bir amaca hizmet ettiğinin bir örneğiyle karşılaşılmayan diğer yapı türleri olmuştur.

22.3. KÖPRÜLER

Ayrı bir başlık altında ele almak zorunda kaldığımız diğer yapı grupları gibi köprüleri de çoğu kez herhangi bir yerleşimin sınırları içerisinde değerlendirmek çok zordur. Zira seyyahların izledikleri güzergâhların takip edilerek sözü edilen köprülerin konumlarının tespitine çalışılması bazı durumlarda geçilen akarsuların ve yerleşimlerin isimleri verilmediğinden büyük bir problem teşkil etmektedir⁵⁵³⁰. Bu akarsuların ismine rastlandığı durumlarda da seyyahların doğru isim verip vermediği bazen anlaşılabilir. Akarsuların yataklarını değiştirme ve hatta tamamen kuruyarak yok olma ihtimalleri göz önüne alındığında da köprüleri tespit edebilmek yine imkânsız hale gelir. Ayrıca konumuz dâhilindeki az sayıdaki örneğin dışında büyük oranda benzer biçimde inşa edilmeleri ve birbirlerinden ayırt etmeye yarayacak özelliklere sahip olmamaları da tanımlamalara dayalı bir tespiti güçleştirir. Karşılaşılan bir diğer sorun büyük bölümü ahşaptan inşa edilmiş olan köprülerin kolayca tahrip olmasına rağmen bazı seyyahların özellikle üzerinde durdukları üzere çoğunun tekrar inşa edilmemesi ve tamiratlarının dahi yapılmamasıdır. Bu yüzden konuları belirlense bile bahsedilen

⁵⁵³⁰ Örneğin Kınçov Karacabey'den Bandırma'ya giderken iki kez isimlerini vermediği ahşap köprülerden geçmiştir. Bunlardan bir tanesi Susurluk Çayı üzerinde diğeri ise Manyas'ın bir kolu üzerinde olarak gösterilmiş ancak her ikisinden de tam konumu verilmemiştir. (Mevsim, 2009: 89)

örnekleri keşfederek bu tespitlerin doğrulanması imkânsız hale gelmektedir. Tüm bu sorunlar nedeniyle bir yerleşimin sınırları içerisinde veya yakınında olduğu tespit edilebilenlerin dışında kalan köprüler bu bölümde ele alınacak, ayrıca seyahatnameler ışığında Bursa ilindeki köprü mimarisinin genel değerlendirmesinin yapılmasına da çalışılacaktır.

Yalnızca geçtikleri yerleşimlerden bahsetmekle yetinmeyip, takip ettikleri yolların genel durumlarını da değerlendirmeye alan seyyahlar zaman zaman karşılaştıkları köprülere yer verseler de bu bahisler bazı durumlarda yalnızca köprülerin mevcudiyetlerini ortaya koymaya yarar. Bu bilgiler ise sözü edilen köprüler çoğu zaman belirli bir yerleşimin sınırları içerisine yerleştirilemediğinden kullanılabilir bir niteliğe sahip olmaz.

“[İznik-Kızderbent arasında] Daha sonra güzel fakat harabe bir köprüyle kısa bir mesafe aşağısında göle dökülen Kara Sou yani Kara Su olarak adlandırılan küçük bir akarsuyun üzerinden geçtik⁵⁵³¹.”

Pardoe'nun Mudanya-Bursa arasındaki bir köprüyle ilgili tanımlaması da yine bu duruma bir örnek olarak verilebilir:

“Karşımıza oldukça geniş bir köprüyle geçilen bir nehir çıktı⁵⁵³².”

Böylesi olumsuzluklara rağmen seyyahların aktardıkları kısıtlı bilgiler doğrultusunda günümüz Bursa ili sınırları içerisinde gösterilen köprülerin genel nitelikleri değerlendirildiğinde ilk olarak kent merkezi ve yakın civarında sözü edilen birkaç örneğin haricinde neredeyse tamamının ahşaptan inşa edilmiş oldukları görülür. Köprülerin bu niteliğinin konumuz açısından neden olduğu en önemli olumsuzluk ise seyyahların bu örnekleri, haklarında bilgi aktarmaya degecek yapılar olarak görmemelerinden kaynaklanır. Dikkat çekmeyen, basit bir yapım tarzına sahip bu köprülerin mimari tanımlamalarının yapılması için çoğunlukla özel bir çaba sarf edilmez ve çok genel nitelikleri hakkında bilgiler verilir. Tanımlamalarının yapıldığı durumlar ise neden ayrıntılı olarak bahsedilmediklerini daha açık bir biçimde ortaya koyar. Daha çok harabe, çürümüş, yıkılmaya yüz tutmuş eserler olarak tarif edilen bu köprülerin mimarilerinde söz etmeye degecek dikkat çekici bir

⁵⁵³¹ Keppel, 1831: 164

⁵⁵³² Pardoe, 2004: 289

özellik bulmak konusunda seyyahlar zorlanmış olmalıdırlar. Ayrı bir başlık altında değerlendirmeye almamıza da neden olur biçimde bu şekilde tanımlamalara maruz kalan köprülerin daha çok büyük yerleşim yerlerinin dışında ve ikinci derecede önemi olan yollarda bulunan örnekler oldukları düşünülebilir. Ancak çok önemli ve sık biçimde kullanılan güzergâhlar üzerinde dahi kötü biçimde yapılmış, güvenli olmadıkları kadar şiddetli akıntılar karşısında da kolayca yıkılıp sürüklenebilecek derecede zayıf ahşap köprülerle nehir geçişlerinin sağlanmaya çalışıldığı görülmektedir.

Ahşap köprülerin taştan yapılacak örneklere göre maliyetlerinin çok daha az olduğu muhakkaktır ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun maddi kaynaklardan yoksun olduğu dönemlerde ihtiyaçların bu şekilde giderilmesi yoluna gidildiği düşünülebilir. Ancak Osmanlı'nın gücünün zirvesinde olduğu dönemlerde dahi Bursa'da bu tarz köprülerden bahseden seyyahlarla karşılaşmak mümkündür. Örneğin 1555 yılı gibi Osmanlı'nın son derece güçlü ve zengin olduğu bir dönemde Dernschwam, İznik'ten Yenişehir'e gelirken ve Yenişehir'e bağlı bir köy olan Akbıyık'tan Ermeni Pazarı'na giderken birden çok kez köprüleri kullanmıştır. Seyyah bu köprülere çok ayrıntılı değinmemiş ve sadece ahşaptan oldukları yönünde bir bilgi vermiştir. Yalnızca ismini Kalbur Su olarak verdiği akarsuyun üzerinde yer alan ve nispeten taş malzeme kullanılarak da inşa edilmiş olan köprü bir istisnadır⁵⁵³³. Bu örneğin gösterdiği gibi Bursa sınırlarında seyahat edenlerin tek bir güzergâh üzerinde dahi artarda akarsularla karşılaşması mutlaka böylesi yapılara ihtiyaç duyulmasını beraberinde getirmektedir. Bu akarsuların küçük boyutlu ve önemsiz olarak görülmesi ise ahşaptan basit yapıdaki köprülerin yeterli olabileceği inancını doğurmuş olmalıdır. Bu yüzden en azından bu örneğin maddi imkânsızlıklar veya ihmalkârlıklara işaret eden bir durum olarak değerlendirilmesini gerektirmez.

Seyahatnamelerde asıl dikkat çekici olan ise bu köprülerin kötü ve bakımsız halleriyle ilgili aktarımlardır. Köprülerin bu şekilde tanımlanmasının 19. yüzyıldan sonra çok yoğun bir biçimde karşımıza çıkması Bursa ilinde

⁵⁵³³ Dernschwam, 1987: 220, 221.

köprü mimarisinin Osmanlı'nın genel çöküşüyle paralel bir bozulma içine girdiği sonucuna varılmasına neden olabilir. Ancak bu ihmalkârlıkların çok daha erken dönemlerde mevcut olduğunu tespit etmemizi sağlayacak örnekler de mevcuttur. Konumunu tam olarak tespit edemediğimiz yalnızca Susurluk civarında olduğunu anlayabildiğimiz bir köprüyle ilgili olarak 1656 yılında Bursa'ya gelmiş olan Thévenot'un aktarımı bu örneklerden birisidir.

“Ulubat'a yirmi beş mil uzaklıktaki Susurluk'a vardık. Orada çok kötü durumdaki bir köprüyü kullanarak bir çayın üzerinden geçtik; geçerken birçok kez boğulacağım veya boynumu kıracağım diye yüreğim ağzıma geldi, çünkü epey aralıklı konmuş ve artık çürümüş tahtaların üzerinden geçmek zorunda kaldık⁵⁵³⁴.”

Osmanlı hâkimiyetinde bulunduğu sürece ticari önemiyle dikkat çekmesine ve sürekli olarak yoğun güzergâhlara ev sahipliği yapmasına rağmen Bursa'da erken dönemlerin haricinde köprü inşasının aksadığı bir gerçektir. Seyahatnameler aracılığıyla yeni köprüler yapılmadığı gibi daha önceki yıllarda inşa edilmiş olanların da vakıf sisteminin bozulması gibi nedenlerle bakımsız halde bırakılarak harap olmalarına izin verildiği de öğrenilebilmektedir. Normal doğa koşulları ve zamanın getirileri dışında nehirlerin sürekli tahribatına maruz kalan ve zaman zaman meydana gelen sel baskınlarında da büyük zarar gören Osmanlı'nın parlak dönemlerine ait köprülerin harabe ve bakımsız görünümüyle ilgili aktarımlar bu durumu kanıtlar. Osmanlı'nın kendi mirası olan eserlerin dışında yüzlerce yıl hizmet vermesine rağmen yine ihmalkârlıklar nedeniyle yıkılmaya terk edilmiş olan Roma ve Bizans Köprüleri hakkındaki bahislere de sık biçimde rastlanır. Yolların genel bozulmuşluk durumuyla birlikte mevcut köprülerin de bakımı ve tamiratlarının yapılmaması yeni köprülerin inşa edilemiyor olmasından daha kötü bir ihmalkârlığa işaret etmektedir.

⁵⁵³⁴ Thévenot, 2009: 116–117

“Bursa’dan Gemlik’e ve Mudanya’ya giden yollar, böyle düz gezintilere elverişli değildir. Köprüler de tehlikelidir. İleride, padişahın sayesinde hepsinin düzeleceği umulur⁵⁵³⁵.”

Cumalıkızık-Hacivat Köyü arasında ve Karapınar civarındaki bir köprünün ihmal edilmişliğini ise Macfarlane’in tanımlaması kanıtlamaktadır:

“Çok kaba ve tehlikeli görünen bir Türk köprüsünü geçtik⁵⁵³⁶.”

Bursa’da yaptığı gezintiler esnasında geçtiği tüm köprülerin ismini aktarmasa da en azından konumlarına yer veren Macfarlane, kitabının önemli bir bölümünde ele aldığı yollar ve yolların uzantısı olarak gördüğü köprüleri sürekli kötü durumlarıyla tanımlamıştır. Genel olarak Anadolu’da yolculuk yapmanın güçlükleri ve yolların bozukluğundan bahseden, yapılması gerektiğini düşündüğü düzenlemelere de kitabının çeşitli yerlerinde değinen seyyah, köprülere de geniş yer ayırmıştır. Bu anlatımların önemli bir kısmında 19. yüzyıl ve sonrasında inşa edildikleri anlaşılan Türk köprülerine yönelik eleştirel bir bakış açısı mevcuttur. Gemlik-Bursa arasında yolculuk ederken Engürücük Köyü civarında karşılaştığı ve harabe, korkulukları olmayan kötü durumda bir yapı biçiminde tanımladığı köprünün haricinde Macfarlane, aynı yol üzerinde başka ahşap köprülerle de karşılaşmış ancak bu köprüleri kullanmak yerine nehirlerin içinden geçilmesinin daha güvenli olduğunu dahi söylemiştir. Seyyah bu aktarımında ahşap köprülerin inşa edilme biçimlerinin basitliği ve özensizliği konusunda da bir bilgi vermektedir.

“Bir kemerin eksikliğinin sıklıkla ağaç kütükleriyle giderildiği ve ince direklerin gevşek biçimde bir araya getirilerek boşluk boyunca uzatıldığı kaba yıkık köprülerden özenli biçimde uzak durarak, Olympus Dağı tarafından beslenen ve kış ve bahar aylarında korkunç akarsulara dönüşen üç ya da dört akarsuyu sığ yerlerinden geçerek aştık⁵⁵³⁷.”

Yine Macfarlane, Mihaliç’tan Balıklı’ya giderken birbiri ardına iki köprüden geçmiştir. Bunun yanında burada iki köprü arasındaki taş bir kaldırımdan söz etmektedir. Bu, ahşap kalaslardan meydana getirilmiş

⁵⁵³⁵ Bernard, 1943: 59

⁵⁵³⁶ Macfarlane, 1850a: 97.

⁵⁵³⁷ Macfarlane, 1850a: 86.

Sakarya ili Uzunköprü örneğindeki gibi ve genellikle bataklık arazilerde gerçekleştirildiği anlaşılan yol düzenlemesinin bir çeşidine benzemektedir. Yine de seyyah Türk köprülerinin genel yapısı ile ilgili düşüncelerini aktarırken bu yolun genel karakterinden yararlanmıştı.

“Taş bir köprüyle berbat bir bataklığın ucunu geçtik ve daha sonra tekrar orada burada yeraltı kemerlerine sahip, çok uzun ve deliklerle dolu, taşları kaygan ve tırabzan veya benzeri hiçbir şeyi bulunmadığından her iki kenarında derin suların olduğu ve suyla kaplandığı belli dönemlerde güvensiz hale gelen taş bir kaldırımdan atla ilerledik. Gerçekten de tehlikeli bir akarsuyun üzerinde yer olsa bile yalnızca nadir durumlarda bir Türk Köprüsü'nün üzerinde herhangi bir tırabzan ya da parmaklık vardır. Daha sonra sallanan ahşap bir köprüyle çok geniş, hızla akan bir nehri ya da daha ziyade tepelerden gelen ve daha sonra Rhyndacus'a dökülen birçok nehrin ya da derin ve asabi suların bir birleşimini geçtik. Suların büyük buluşması köprü'nün iki ya da üç mil yukarısında meydana gelmekteydi⁵⁵³⁸.”

Farklı seyahatnamelerden yaptığımız bu alıntılar kötü biçimde olmakla birlikte yine de köprülerin mevcut olduğunu gösteren örneklerdir. Ancak bunların yanında bazı yerlerde hiç köprü bulunmadığı durumlarla da karşılaşılmaktadır. Bu yerler ilk bakışta kullanılmayan ve seyyahların tesadüfi olarak geçtikleri yollar olarak görülebilir. Ancak nehirlerin aşılmasını sağlayan farklı yöntemlerin düzenli biçimde uygulanıyor olduğunun söylenmesi bile bu güzergâhların tam anlamıyla terk edilmemiş olduğunu da kanıtlar. Zaman zaman karşımıza çıkan bir güzergâh olan Mudanya-Gölyazı arasında, Baluki [Balıklı (?)] Köyü'nün yakınlarında böylesi bir eksiklikle karşılaşan Hamilton, nehri bir salla aşmak zorunda kalmış ve bu durumun olumsuzluğunu şu şekilde aktarmıştır.

“Zikzaklı biçimde ilerlediğimiz sarmal asma dallardan bir halata bağlı küçük üçgen biçimli bir salla nehri geçtik. Bu uzun dallar düz ve bataklık zeminlerdeki ormanlarda büyük bir yüksekliğe ulaşarak en ulu ağaçların zirvesine kadar çıkan ve daha sonra neredeyse yere kadar inen vahşi

⁵⁵³⁸ Macfarlane, 1850a: 255.

sarmaşıklardan elde ediliyordu. Sal o kadar küçüktü ki sekiz atımızı taşımak için üç sefere gereksinim duyduk⁵⁵³⁹.”

1684 yılında İzmir'den Bursa'ya bir gezi gerçekleştiren Carreri böylesine önemli bir yol üzerinde köprülerin dahi bulunmadığını ortaya koyan bir tanımlama yapmıştır. Seyyahın nehri geçmek için başvurduğu yöntem Hamilton'un bahsi ile benzerlik göstermektedir.

“İrmakları sığ yerlerinden geçerek aştık ve çamurlu bataklıklarda atlarımızdan inmek ve yüklerini boşaltmak, eşyalarımızı bir tekneye koymak ve nehirlerin içerisinden geçirmek zorunda kaldık⁵⁵⁴⁰.”

Köprülerin eksikliği daha az kullanılan yollar üzerinde böylesi bir yapıya ihtiyaç duyulmamasından kaynaklanıyor da olabilir. Ancak daha çok genellikle ahşaptan yapılan örneklerin taşkın zamanlarında sular tarafından kolayca sürüklenmesi ve bazı durumlarda yerlerine yeni köprülerin yapılmamasıyla ilişkili görünmektedir. Yolu üzerinde köprülerin bulunmuyor olmasını birkaç örnekte böylesi durumlara bağlayan Macfarlane de bu düşüncemizi desteklemektedir.

“Bir sonraki menzilimiz Antonacki Varsami- modern zamanlarda yaşayan bir antik filozof- isminde girişimci bir Rum'a ait olan Balukli [Balıklı (?)]'daki çiftlikti. Kentten bu çiftlik evine kadar olan uzaklık iki buçuk saatlik kısa bir yolculuktan ibaretti. Fakat sular taşmıştı ve bir Türk köprüsünü sürüklemişti ve biz de tepelerin altındaki yolların çevresinden dolaşmalıydık. Bize söylediğine göre bu dört saat alacaktı. Fakat 5,5 saat aldı⁵⁵⁴¹.”

Bu örnekler Bursa'da köprü eksikliklerini maddi yoksunluklar, ihmalkârlıklar gibi nedenlere bağlamamızı sağlamaktadır. Mudanya-Bursa arasında yapılan demiryolu boyunca köprü bulunmaması ise daha farklı bir duruma işaret etmektedir. Bu yolu gereksiz uzun bulan Kennedy, yolu kısaltabilecek olmalarına rağmen köprülerin bulunmamasına bu hattı inşa eden şirketin fazla kazanç elde etme arzusunun neden olduğu bilgisini vermektedir.

⁵⁵³⁹ Hamilton, 1842b: 86.

⁵⁵⁴⁰ Carreri, 1808: 113

⁵⁵⁴¹ Macfarlane, 1850a: 254–255.

“Türk hükümeti tarafından mil başına sabit fiyatta ödeme yapıldığı için yapımını üstlenen akıllı yabancı şirketin “biraz daha uzun gidecek bir yol” yaparak kazançlarına büyük miktarlar kattıkları hakkındaki hikâye gerçektir. En azından nispeten küçük bir harcamayla yolun uzunluğunu büyük oranda azaltacak köprüler, toprak dolgular, viyadüklerden özenli biçimde kaçınılmıştır⁵⁵⁴².”

Seyahatnamelerde yer eden köprüler genellikle ahşaptan inşa edilmiş olanlardır. Bu köprülerin mimarileri hakkında değerlendirmeler yapan ve Türk köprü mimarisiyle ilgili çıkarımlarda bulunmaya çalışan seyyahlarla da karşılaşılmaktadır. Mevcut bilgilerin çok ayrıntılı olduğunu söyleyebilmek mümkün olmasa da yine de çok sayıda köprünün bahis konusu edildiği söylenebilir.

Roma ve Bizans Dönemleri’nde de askeri ve ticari yolların geçtiği Bursa’da bu dönemlere ait köprülerin izleriyle karşılaştığını söyleyen seyyahlar çok daha az sayıdadır. Yolculuğu esnasında kullandığı köprülerin ahşap olduğunu söylemekle yetinen Dernschwam yalnızca ismini Kalbur Su olarak verdiği bir akarsuyun üzerinde yer alan köprüden nispeten ayrıntılı olarak bahsetmiştir. Bu köprüyü aynı civarda karşısına çıkan diğer örnekler gibi yine ahşaptan inşa edilmiş bir yapı olarak tanımlamış olsa da en azından ayaklarının taştan yapıldığını belirtilmesi dolayısıyla önemli bir bilgi vermiştir. Böylesi bir yapım tarzı izlenmiş olması daha eski dönemlere ait bir köprünün Osmanlı Dönemi’nde tamir ettirilerek kullanımının devam ettirildiğini akla getirmektedir⁵⁵⁴³. Dupré’nin Lefke’ye ulaşmadan hemen önce Sakarya’nın bir kolu olan Gallus’un aşılmasını sağladığını söylediği taş köprünün de Osmanlı Dönemi öncesi olması muhtemeldir⁵⁵⁴⁴. Hawley Mudanya’dan Bursa’ya gelirken antik köprüler üzerinden geçtiğini söyler. Ahşap köprülerin böylesi bir tarihlendirme önerisine maruz kalmayacağı açıktır ve bunların Bursa’da çok az örneği olan taş köprüler olduğu anlaşılmaktadır. Ancak seyyahın tanımlamasında bu köprüler hakkında ayrıntılı bilgiler verilmemiştir hatta konumlarıyla ilgili bir ipucu dahi mevcut değildir⁵⁵⁴⁵.

⁵⁵⁴² Kennedy, 1908: 422

⁵⁵⁴³ Dernschwam, 1987: 220

⁵⁵⁴⁴ Dupré, 1819: 9

⁵⁵⁴⁵ Hawley, 1918: 37

YİRMİÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YAPILARLA BAĞLANTILI İNANIŞLAR VE SÖYLENCELER

Bursa efsaneler ve mucizevî hikâyeler konusunda seyyahlara zengin malzemeler sunan bir yerleşimdir. Kentin kuruluşu hakkındaki inanışlarda da bahsettiğimiz gibi Hannibal ve Prusias hakkındaki hikâyeler, bunun dışında Truva Savaşı'nın kahramanlarından Akhilleus'un burada öldüğüne inanılması⁵⁵⁴⁶, Herkül ve gözdesi Hylas hakkında anlatılanlar⁵⁵⁴⁷ seyyahların okuyucular açısından Bursa'nın çekiciliklerini arttırma arzusunu yansıtır. Bu hikâyeler genellikle Bursa'nın Osmanlı Dönemi öncesi hakkındadır ve bir yönüyle de Bursa'nın bu dönemlerdeki tarihini ortaya koyma çabalarını gösterir. Ancak yapılarla bağlantılı inanışların söz konusu olduğu durumlarda bu hikâyeler Osmanlı yapıları ve çoğu zaman da sultan ve aziz türbeleri ile ilgili olarak ortaya çıkar.

Birçok kez üzerinde durduğumuz gibi Bursa'daki yapıların ilgi çekmesinin önemli nedenlerinden birisi Osmanlı'nın ilk sultanları tarafından inşa edildiklerinin bilinmesidir. Çok sayıda camiye sahip olmasının yanında Müslümanlar arasında büyük saygı duyulan azizlere ait türbelerle karşılaşılması da Bursa'nın kutsal bir kent olarak görülmesine ve bu yönüne ilgi çekici bir özellik olarak verilmesine neden olabilmektedir. Bu nedenle adlarını taşıyan camiler ve türbeler ziyaret edildiğinde bu sultanların veya azizlerin hayat hikâyelerine de yer verilir. Bu hikâyeler çoğu zaman tarihi gerçeklerle uyumlu olduğu gibi yapılarla bağlantılı biçimde bazı yerel inanışların etkisiyle geliştiği hissedilen ve yüzlerce yıl boyunca değişmeden anlatılagelen efsanelerle de karşılaşılmaktadır. Walker, Bursa'da yer alan eserlerin Osmanlı'nın erken dönemlerine aitliğinin, aynı zamanda Osmanlı'nın bu döneminin öne çıkan kişileriyle ilişkisinin farkındadır ve bir bütün olarak bu kişilerin Bursa tarihindeki yerlerini bahis konusu etmiştir. Seyyahın bu aktarımı ilk bakışta yalnızca Bursa'nın azizleri hakkındaki

⁵⁵⁴⁶ Yardımcı, 2003: 37

⁵⁵⁴⁷ Poujoulat, Michaud, 1840: 167–168

inanişlarla bağlantılı görölse de bir bütün olarak ele alındığında böylesi hikâyelerin ortaya çıkma nedenleriyle ilgili görüşleri yansıttığı söylenebilir.

“Teoloji, kanunlar ve tıp üzerine birçok ünlü çalışma bu heybetli ağaçlıkların derin sükûneti içinde yazılmıştır ve bundan dolayı aşağıda yer alan huzursuz kentteki mücadele ve buhran zamanlarında tuhaf, fantastik hikâyeler ortaya çıkmıştır. Bunların içinde memleketi istila eden korkunç yılanları yok ettiği hayret uyandırıcı boyutlardaki ahşap kılıcıyla kahramanca mucizeler gerçekleştirmiş, Bursa kuşatmasına Orhan tarafından davet edilmiş Abdal Murad’ı okuyoruz. Hücresi ve mezarı dağın en sarp çıkıntılarının birisinin üzerindeki yüksek bir mevkide görülür. Burada, büyük bir kentin karmaşası içinde sakin bir biçimde derin düşüncelere dalmayı başaramayarak, her akşam kendisini kutsal dağın ıssız yerlerine götüren ancak sabah ibadetinden önce tekkesinde bulunma konusunda asla başarısız olmayan Constantinople’un saygıdeğer bir dervişinin efsanesi vardır. Ayrıca, burada Orhan’ın çağrısı üzerine huzurlu inziva yerinden çıkarak bir geyiğin üzerine binen ve 150 pound [yaklaşık 70 kg.] ağırlığındaki bir kılıcı kullanan Geyikli Baba vardır. Bursa’nın eski anıtlarının büyük bir kısmı bu dönemle– Osmanlı Hanedanlığı’nın kuruluşu- ve var oluşunun ilk 150 yılında yıldızı parlamış meşhur kişilerle bağlantılıdır; bundan dolayı geriye doğru kısa bir bakış biraz ilgi çekebilir⁵⁵⁴⁸.”

Bursa’da halk arasında yaygın olan efsaneleri genel hatlarıyla açıklayan Walker’in son cümlesi efsanelerin Batılı okuyucuların ilgisini uyandırdığı inancında olduğunu da ortaya koymaktadır. Doğuya ilginin artmasının nedenlerinden birisini 18. yüzyılın başlarında Antoine Galland’ın 1001 Gece Masalları’nı Fransızcaya çevirmesinin meydana getirdiği ve bu masalların aynı zamanda hayali Doğu’nun gelişmesinde önemli bir rol oynadığı gerçeği ele alındığında⁵⁵⁴⁹ seyyahların eserlerinde okuyucunun ilgisini çekeceğini düşündükleri Doğu yaşamını yansıtan olay ve hikâyelere yer vermeye gayret etmeleri ve bunları bazen doğrudan 1001 Gece

⁵⁵⁴⁸ Walker, 1886: 96-97

⁵⁵⁴⁹ İldem, 2007: 4

Masalları'yla özdeşleştirmeleri de doğal karşılanabilir⁵⁵⁵⁰. Bu tür hikâyelerin verilme nedeninin büyük oranda seyahatnameyi daha popüler bir hale getirme arzusundan kaynaklandığı da söylenebilir. Böylece okuyucuların ilgisini uyandırma çabasıyla seyyah kendisinden öncekilerin söylediklerine bir şeyler katar, hayal gücü, takıntılar ve dürtülerinin gerçekliğin ötesine taşmasına izin verir⁵⁵⁵¹. Yine ziyaret edilen bir yerleşim, bir anıt ve bizim konumuz örneğinde bir yapıyla ilişkili efsanelerle karışmış hikâyeler de⁵⁵⁵² seyyahların ilgisini çekmiş ve seyahatnamelerde bu tür anlatımlara büyük yer ayrılmıştır. Bunlar oryantalist hikâyelere konu olabilecek nitelikte doğu yaşamını yansıtan olaylar ve hikâyeler gibi bir yerleşimin özdeşleştiği kişi ile bağlantılı olabilmektedir. Seyahatnamelerde bolca yer eden hamam sefalari gibi seyyahın bizzat yaşadığı ve şahit olduğu deneyimler veya haremle ilgili hikâyelerde olduğu gibi hayal gücünün rol oynadığı olaylara yer verilmesi okuyucuya Doğu kültürünün yansıtılma arzularıyla bağlantılıdır. Bazı durumlarda seyyahların ziyaret ettikleri yapıların mimari özelliklerinden çok bu yapılarla bağlantılı kişiler, olaylar veya bu yerlerde bulunan eşyalarla ilgili hikâyelere yer verilmesinin nedeni de bu durumdur. Hatta bazı örnekleri günümüze kadar yaşayarak gelmiş olan bu efsaneler seyyahlar için ziyaret ettikleri bir yapının mimari özelliklerinden çok daha ilgi çekici olabilmektedir ve bu hikâyelere sayfalar dolusu yer ayrılırken mimarisıyla ilgili tek bir bilgi dahi verilmediği de görülebilmektedir.

⁵⁵⁵⁰ Hammer 1001 gece masallarına seyahatnamesinin birkaç yerinde gönderme yapmıştır. Bunlardan birisine Bursa'ya doğru ilerlediği sırada karşılaştığı manzarayı tanımladığı kısımda rastlanır. Seyyah ağaçların arasından kendini gösteren hamamların kubbelerinin bu masalarda bahsedilen elmas kubbeler gibi parladığını söyleyerek okuyucusunun hayal gücünü harekete geçirmeye çalışmıştır Hammer, 1818: 8. Claridge, sünnet şenliklerini anlatırken İstanbul'un bu dönemdeki durumunu 1001 Gece Masalları'nı okuyanların kolayca zihinlerinde canlandırabileceğini söylemiştir. Claridge, 1837: 157.

⁵⁵⁵¹ Servantie, 2008: 68

⁵⁵⁵² Bunların bir örneğini Mudanya örneğinde Argonatlar ve Hylas'ın kaçırılması oluşturur ve seyyahlar da buradan bahsederken yerleşimin bu özelliğine de vurgu yaparlar. Chishull Mudanya Körfezi'nde gördüğü bir çeşmeyi Hylas hikâyesi ile bağdaştırmıştır. Chishull, 1993, 69. Büyükdere olaylarında da yer eden Yedikardeşler çınarı Batılılar tarafından Godefroy Bouillon'un Çınarı olarak adlandırılmıştır. Bunun nedeni 1096 yılında Haçlı ordusunun bunun çevresinde konakladığına inanılmasıdır. Bu anıt çınar hakkındaki bu söylenceler nedeniyle İstanbul hakkındaki neredeyse tüm seyahatnamelere girmiş ve pek çok resmi de yapılmıştır. Eyice, 1963: 86, dn. 56. Hommaire de Hell'in İzmit Körfezi'nde Deli Baba Efsanesi hakkındaki aktarımı için bkz. Eyice, 1963: 73, dn. 22.

Seyyahların yapılar hakkında aktardıkları hikâyeler birçok durumda halk arasında anlatılan söylencelere dayanır. Bunlar bir bezeme ya da objeyle bağlantılı olabildiği gibi camiler ve türbeler örneğinde bu yapıların kutsallığının getirisi olarak, bunun yanında bu yapıyı yaptıran veya içinde mezarı bulunan kişinin hayat hikâyesi ile de ilişkili olabilmektedir. Hamamlarda ise sağlığa yararlarıyla ilişkili ortaya çıkmış bazı inanışların mevcut olduğu görülmektedir. Issız Han hakkında anlatılan hikâye ise bunlardan farklı biçimde belki de Hırsız Han olarak da anlaşılabilen olan ismiyle bağlantılı görünmektedir ve bu yönüyle diğer örneklerden farklıdır.

23.1. I. MURAT CAMİSİ

Kutsal emanetler ya da kutsallık yüklenen eşyalar ve bunlarla ilgili anlatılan efsanevi hikâyeler genellikle türbelerle ilgilidir. Bu duruma bir istisnayı ise I. Murat Camisi meydana getirmektedir. 1890 yılında camiye ziyaret eden Hare, burada bazı kutsal eşyalar olduğunu söylemiş ve bunların arasında yer alan bir şişe ile ilgili bir inanıştan bahsetmiştir.

“Bursa’ya iki mil uzaklıkta bulunan Çekirge’de daha çok mezar ve daha çok kutsal emanetin olduğu bir diğer muhteşem camiye gittik. Kutsal emanetler arasında ahşap üzerine yazılmış ve bir şişeye kapatılmış bir dua görünüyordu. “Şişe kırıldığında, Bursa Hıristiyan olacaktır” – misyonerler için kolay ve ucuz bir teşebbüsü akla getiren bir inanış⁵⁵⁵³.”

Camiyle ilgili uzun yıllar boyunca değişmeden anlatılan en popüler söylence ise bu tür kutsal emanetlerle değil, cephesinde görülen ve bazen şahin, bazen atmaca, bazen de kartal olarak tanımlanan bir kabartma ile ilgilidir. Bu inanıştan bahseden seyyahların ziyaret tarihleri arasında çok uzun yıllar olsa da anlatılan hikâyeler büyük oranda birbirleriyle benzerlik gösterir. Bu durum bu söylencenin kaynağını halk arasında yaygın bir inanıştan aldığını ortaya koyar.

⁵⁵⁵³ Hare, 1900: 213–214

Tespit ettiğimiz örnekler içinde bu hikâyeyi anlatan en erken tarihli seyyah 1576 yılında Bursa'ya gelmiş olan Gerlach'tır:

“Bu türbenin yakınında (bize göstermeyi unuttukları) taş bir atmaca kuşu varmış. Sultan Murad bu kuşu serbest bırakmış ve geri gelmesini beklemiş. Kuş hemen dönmeyince Sultan Murad'ın sabrı tükenmiş ve “Ey atmaca, taş olasin!” demiş ve dediği gibi, kuş türbenin yakınında bir yerde taştan bir atmaca olup kalmış⁵⁵⁵⁴.”

Ardından 1804 yılında ziyaretini gerçekleştirmiş Hammer da yaklaşık aynı cümlelerle bu hikâyeyi aktarmıştır:

“İnançlılar için kutsallık tek başına yeterli olmadığı için, buraya mucizevî bir olayla ilgili bir efsane de eklenmiştir. Bir süsleme olarak kemer taşına yerleştirilmiş taş yontusu bir şahin bir zamanlar I. Murat'a ait idi. Şahin buraya uçmuş ancak onu geri getirme çabaları bir işe yaramamış bu yüzden de “oturduğun yerde sonsuza kadar kal” denilerek lanetlenmiş ve aniden şahinin derisi ve kemikleri çakıl ve taş haline dönüşmüştür⁵⁵⁵⁵.”

Eserinde Hammer'dan aldıkları çok sayıda bilgiye yer vermiş olan Bernard'ın bu söylenceyle ilgili aktarımlarının da yine aynı seyyahın alıntı olması muhtemeldir:

“Kubbesinde Murat Hüdavendigârın şahini olup, bir gün elinden kaçmış; gel diye çağırmışlar, gelmeyince: taş ol! Diye beddua etmiş; şahin de taş kesilmiş; diye rivayet ederler⁵⁵⁵⁶.”

Jerningham yine Hammer'dan alıntı yaptığı bilinen bir diğer seyyahtır ve bu konudaki tanımlamasının da Hammer'a ait olduğu anlaşılmaktadır:

“Çatıdaki şahinin, efendisi Sultan'ın sesini son kez duyduğunda taş kesilmesi ile ilgili bir söylence vardır⁵⁵⁵⁷.”

⁵⁵⁵⁴ Gerlach, 2007: 448

⁵⁵⁵⁵ Hammer, 1818: 34

⁵⁵⁵⁶ Bernard, 1943: 42

⁵⁵⁵⁷ Jerningham, 1873: 221

23.2. I. MURAT TÜRBEŞİ

Aziz ve sultanların türbelerindeki eşyalar genellikle kendilerine atfedilen mucizevî hikâyelerle yüceltilirler. I. Murat Türbesi'nde de bir kazanın içinde yer alan tahıllardan eğer bir avuç alınarak ekimi yapılacak diğer tahıllarla karıştırılırsa o yıl elde edilecek mahsulün bereketli olacağı yönünde bir inanış mevcuttur. Burada mucize yüklenen bu kazandan ziyade tahılın kendisidir. Bunların bizzat I. Murat tarafından Bursa'da ekilen ürünlerin mahsulü olduğuna inanılmaktadır ve bu inanış varlığını uzun süre devam ettirmiş olmalıdır. Zira 20. yüzyılın başlarında türbeyi ziyaret eden seyyahlar dahi benzer hikâyelerin kendilerine aktarıldığından bahsetmişlerdir.

Böylesi bir inançla ilgili bir bahiste bulunduğunu gördüğümüz seyyahlardan birisi 1894 yılında Bursa'yı ziyaret etmiş olan Müller'dir:

“Bu sultanın türbesinde daima insanlara satılan mısırla dolu tutulan çok büyük bir bakır kazan gördük. Mısır tohumlarıyla karıştırılmış tahılların iyi bir hasat sağlayacağı düşünülür⁵⁵⁵⁸.”

1895 tarihli bir kitabın yazarı Coufopoulos da çok fazla ayrıntıya girmeden bir cümle halinde bu inanışı özetlemiştir.

“Mezarının yanına yerleştirilmiş ve üzerinde bir kitabe taşıyan güzel bronz kâse ekilmek için memleket halkına dağıtılmadan önce kutsandığında mısırları almak için kullanılır⁵⁵⁵⁹.”

1909 yılında türbeyi ziyaret eden Daskalov ise bu inancı daha ayrıntılı biçimde ele almıştır ve bu söylencelerin kaynağı konusunda da bilgi vermektedir.

“Sandukanın hemen yanında taş bir sütun üzerinde vaftiz leğeni şeklinde bir kap gördüm. Gerekli bilgileri vermek için benimle beraber yürüyen hoca, kaptaki tahılı gösterdikten sonra, şunları anlattı:- Bu, Murad döneminden kalma bir gelenektir. Murad, toprağı kendi sürmüş, tahılı ekmiş ve biçmiş. Tarlası hasat vermeyenler gelip buradan buğday alırsa toprağı doğurur. Murad'ın buğdayının hiçbir zaman bitmemesi için, herkes ertesi yıl

⁵⁵⁵⁸ Müller, 1897: 159

⁵⁵⁵⁹ Coufopoulos, 1895: 189–190

almış olduğu kadar buğdayı yerine koymak zorundadır. Bu iş yıllardan beri böyle sürer. Hoca bunları anlatırken ben de Priştine'ye kadar gelen ve bir cesur Sırp'ın eliyle yaşamını yitiren, ki anında o da öldürüldü Sırp kampına kaçarken, bu sultanı düşünüyordum... Murad'ın cenazesi oradan buraya getirilmiş ve ben şimdi yaşamdayken kendi elleriyle ekmiş ve biçmiş olduğu buğdaya bakıyordum⁵⁵⁶⁰.”

Kitabı, Anadolu'da hem Hıristiyanlığın hem de Müslümanlığın inançları ve birbirleriyle bağlantıları hakkında olan Hasluck, kendi gözlemlerinden ziyade Bursa'yı ziyaret etmiş ve bu inanıştan bahseden diğer seyyahların eserlerinden alıntı yapmış ve türbenin farklı mucizevî niteliklerini ortaya koymuştur. Bunlar arasında diğer seyyahların da üzerinde durduğu buradaki tahılların bereketli ürün elde edilmesine yaptığı katkı hakkındaki inanç da vardır. Ancak bunun yanında Eski Kaplıca ile bağlantılı olarak kadınların kısırılığına bir çare olarak görülmesinden de bahsedilmektedir. Bu mucizelerinin her ikisi de burada bulunan tahıllarla bağlantılıdır ve mahsulün bereketli olmasının haricinde bir inanıştan bahsedilmesi dolayısıyla önemlidir. Seyyah bu ziyaretini bizzat gerçekleştirmediği için burada ele aldığımız aktarımında alıntı yaptığı diğer seyyahlara yaptığı atıflara da yer verilmiştir. Bunlar arasında Cuinet, Murray, Sloane ve Pardoe vardır.

“Eski Kaplıca, Bursa'da yer alan bir hamam olup kaynağını doğal bir sıcak sudan alır ve kadınlar tarafından bitişiğindeki şehit unvanı alan tek Türk sultanı olan ve mezarı bir hac yeri olarak saygı gören I. Murad Türbesi ile birlikte kısırılık tedavisi amacıyla kullanılır. Kadınlar için mezara yerleştirilmiş buğday tanelerini alarak yemek adettendir. Wilson'un belirttiği üzere aynı kutsanmış buğdaylar mısır tohumları ile karıştırıldığında iyi bir hasadı garanti edileceği düşünülmekte idi. Mezarlardaki buğdaydan en erken bahseden kişi Luke'dur: “Murad'ın tarıma verdiği teşviki akılda tutmak için daha sonra bir buğday kazanı ve saban yerleştirilmişti”. Bu basit hacılar için mükemmel derecede tatmin edici bir açıklama olacaktır çünkü onlar için ölmüş azizlerin

⁵⁵⁶⁰ Mevsim, 2009: 106, 107

mezarlarıyla ilişkili biçimde yerleştirilmiş herhangi bir obje mucizevî bir güce sahip olabilir⁵⁵⁶¹.”

Pardoe bu türbeyi ziyaret etmiş ve bu tahıllarla birlikte bir sabanı da görmüş ancak bunları bu tür bir inanışla bağdaştırmamıştır.

“Sandukanın baş ucundaki mermer bir kaide (tıpkı diğerleri gibi boyanmış!) üstünde gümüş kakmalı bakır bir kap duruyor ve içi bereket sembolü olan buğdayla dolu. Ayak ucunda bir saban asılı⁵⁵⁶².”

Seyyah bunun dışında türbenin kapısı hakkında da bir inanıştan söz etmiştir. Bu bahsi konumuzla bağlantılı biçimde türbe kapısının özellikleriyle ilgili kısa bilgiler de barındırır.

“Caminin yakınlarında Sultan I. Murad’ın türbesi bulunuyor. Türbe avlusunun ağır kapısının, demir muhafazayla kaplı değerli bir metalden yapılmış olduğu söyleniyor. Yöre halkı Padişah’ın ölmeden önce, imparatorluğun fakir düşmesi halinde bu kapının eritilmesini tavsiye ettiğine ve o zaman tahtta bulunan hükümdarın kendinden öncekilerin hepsinden daha zengin olacağına inanıyor. Öyle bile olsa, bu yeterince akla yakın bir inanç değil; çünkü şimdi bezemelerin çoğu dökülmüş olsa da, kapı aslında demir üzerine altın kaplamamış; herhalde ününü bu kaplamaya borçlu⁵⁵⁶³.”

23.3. II. MURAT TÜRBESİ

Azizlerin veya sultanların türbelerinde, buradaki eşyaların genellikle mezar sahibine ait olduğuna inanıldığı görülür. Bazı durumlarda bu eşyalara kutsallık yüklendiği ve haklarında hikâyeler anlatıldığı örnekleriyle de karşılaşılır. Bu örneklerin en önemlisi de Orhan Gazi Türbesi’ndeki davul ve tespihle ilgili inanışlardır. Bunun dışında II. Murat’ın türbesinde de bu sultana ait olduğuna inanılan bir tespihin bulunduğu ve bir ritüelin yapılması durumunda bunu gerçekleştiren kişiye şans getireceğine inanıldığı Davey’in bahsi ortaya koymaktadır.

⁵⁵⁶¹ Hasluck, 1929: 106

⁵⁵⁶² Pardoe, 2004: 312

⁵⁵⁶³ Pardoe, 2004: 310

“Bursa’da II. Murad’ın türbesinde bu ünlü sultanın tesbihinin çok büyük sicimiyle 9 kez dolanmaya davet edildim. Binayı bana gösteren Molla, oldukça iyi bir İspanyolca ile bu işlemin bana büyük şans getireceğini söyledi⁵⁵⁶⁴.”

23.4. ABDAL MURAT TÜRBESİ

Brenner’in burada yer verdiğimiz hikâyesinin yalnızca kısa bir bölümü Abdal Murat Türbesi hakkındadır. Bu, günümüzde dahi bazı aziz türbelerinde kendini gösterdiği gibi, türbenin bazı hastalıklara iyi geldiğine inanılması ve bu amaçla da çevresine kumaş parçaları asılmasıdır. Hikâyesinin büyük kısmı ise Abdal Murat’ın kendisi ile ilgilidir ve seyyahın da tespit edebildiği gibi deprem veya sel gibi çeşitli doğal afetler nedeniyle dağdan kopan kayalar hakkında halk arasında yaygın olduğu anlaşılan bir inancı göstermektedir.

“Bu mucize adam hakkında Bursa’da çok şey anlatılırdı. Şimdi mezarının bulunduğu tepede yaşamış ve münzevi bir yaşam sürdürmüştür. Hücrelerini asla terk etmemiştir. Midesinin ihtiyacını karşılama hissi duyduğunda, gri eşeğine bir işaret verir ve o da hızla yol alarak sırtındaki dilenci çantasıyla kente girerdi. Dini bütün Müslümanlar da ona büyük miktarda erzak ve ayrıca iyi keşiş için çok lezzetli yiyecekler temin ederlerdi. Bir gün sabırsız hayvan boş biçimde geri döndü. Kentlilerin nezaketsizliğine öfkelenerek kudretli elleriyle onların üzerine çok büyük kaya parçaları fırlattı ve Bursa’yı tamamen bir moloz yığını haline getirmekle tehdit etti. Değişiklikten çok büyük şaşkınlığa düşen gerçek inançlılar derin bir pişmanlık duydular ve keşişin sinirini en sonunda sakinleştirir biçimde yeni bir tedarik sağlayacaklarına yönelik yemin ettiler. Bize kentte muhtemelen yüzlerce kilo ağırlığında olabilecek bu kaya parçalarından bazılarını gösterdiler. Şüphesiz bu mucize adam bir yer sarsıntısı ya da şiddetli yağmurların neden olduğu sonuçları inançlılar üzerinde bir etki meydana getirmek için bir fırsat olarak kullanmıştır. Ayrıca herhangi bir Abdal Murad’ın öfkesi olmaksızın böylesine

⁵⁵⁶⁴ Davey, 1907: 60

büyük dağlarda bu tür kazalar meydana gelmektedir. Bu arada bu mucizevî adamın bugün hala ateşli hastalıkları iyileştirme gücü olduğuna inanılır. Mezarının çevresindeki servi koruluğu ateşli hastalığa tutulanların iyileşme umutlarıyla oraya astıkları küçük elbise parçalarıyla tamamen çok renkli bir görünüme sahiptir⁵⁵⁶⁵.”

Abdal Murat Türbesi hakkında bir diğer hikâye burada bulunan bir hazineyle bağlantılıdır. Tarihi yapıların aslında hazineler gizleyen yerler olduğu konusundaki inanışlarla ilgili Bursa’da birden çok örnek görebilmek mümkündür. Macfarlane’e anlatılan Fildar Kalesi’nin altında yer alan hazine, Blunt’un aktardığı Issız Han’da gömülü olan hazine gibi Pınarbaşı’nda yer alan bu türbedeki hazine hakkında da bir inanışın mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bu hikâyelerin ortak bir noktası da tümünde hazinelerin doğaüstü güçlerin korunması altında olduğu inanışıdır.

Bu hikâyeyi Blunt gerçek bir olay olarak aktarmıştır. Ancak burada yer verdiğimiz diğer hikâyeleri gibi yazarın çocukluk ve gençlik yıllarında dinlediği bazı söylencelerin etkisiyle kaleme aldığı bir anı olması da muhtemeldir. Hikâyeye konu olan türbenin sahibi Orhan’ın Bursa fethinde yanında bulunan bir kişi olarak gösterilmektedir ve türbesinin konumu da verilmektedir. Bu nedenle ismi verilmese de Abdal Murat Türbesi’nden söz ediliyor olduğu anlaşılmaktadır.

“Bir diğer tuhaf olay ben bir çocukken Bursa’da oldu. Bu inanılmaz gibi görünebilir ancak doğruluğu tartışılmaz ve dönemin Konsolosunun hazırladığı raporda da bulunabilecek gerçek bir olaydır. Bir Fransız şairinin “güllerle kaplı bir mezar” olarak tanımladığı bu romantik eski kentin ahalisinin tekdüze yaşamı bir sabah elli ya da altmış vahşi görünümlü kişiden – erkekler, kadınlar ve birkaç çocuk- oluşan bir grubun gelmesiyle şaşkınlığa uğradı. Hiç kimse onların nereden geldiğini ya da ne istediklerini bilmiyordu. Bunlardan, fakirler gibi giyinmiş olan bazıları kötü bir Türkçe konuşuyorlardı. Geri kalanlar kendileri haricinde hiç kimsenin anlayamadığı gırtlaksı bir lehçe kullanıyordu. Sargı tabakalarından oluşan kıyafetlerinde kolları, bacakları ve

⁵⁵⁶⁵ Brenner, 1824: 94–95

dövmeli göğüsleri çıplak bırakılmıştı. Altlarından keçeleşmiş saçlarının sarktığı beyaz türbanları erkeklerin kafalarını örtüyordu. Kolları ve göğüsleri çıplak olan kadınlar pirinç ve boncuk süsler takmışlardı. Kulaklarında büyük halkalar ve kafalarının üzerinde çarşaf vardı. Bunlar düzgün vasıfları ve bronzlaşmış tenleriyle sağlıklı, güçlü yapıda insanlardı. Orta Asya'nın uzak bölümlerden geldiği tahmin edilen bu göçebe grup meskenlerini kentin surlarının dışında güzel bir nokta olan Pınarbaşı'nda kurdular. Burada servi ağaçları koruluğu Sultan Orhan'a refakat eden ve fetihten sonra kente yerleşmiş olan ilk liderlerden birisinin kutsal kalıntılarını barındıran güzel türbesine siper oluştururlar. Müslümanlar tarafından çok saygı duyulan türbesi sıklıkla vadinin kenarındaki serin çeşmelerde abdestlerini alırken ya da mezarın üzerinde yanan kandillere sahip olan heybetli ağaçların gölgesinde dindar bir biçimde namazlarını kılarken görülebilecek olan hacıların uğrak yeridir. Bu meşhur azizin eylemleri ve yaşamıyla bağlantılı bazı gizemli efsaneler çoğu doğu efsanelerinde olduğu gibi kökeni kendi anavatanında bulunabilecek ve kendilerine bu uzun yolculuğu yaptıran ve Emir'in mezarında hürmetlerini sunan barbar akrabaları tarafından yüzyıllar sonra yeniden keşfedilmiş ya da yorumlanmış doğaüstü olaylarla karışmış olmalıdır. Ancak onların hareketleri ilgi çekici motiflerle kısmen harekete geçirilmiş olmalıdır çünkü efsaneleri kendisiyle gömülen ve mevcut varlığına yalnızca insan kurban etmeyle ulaşılabilecek büyük zenginliklerden bahsedildiğinden esrarengiz görünür. Fanatiklerin duyguları kullandıkları vasıtalar için saygınlıklarla herhangi bir tereddüt hissetmiş görünmez. Kazanç elde etmek ve açgözlülükleriyle teşvik edilen hurafelerle harekete geçen azimleriyle amaçlarına ulaşabilmeleri için belki de aylar süren bu sıkıntılı ve meşakkatli uzun yolculuğu gerçekleştirmişlerdir. Gelmelerinden bir gün sonra ikili ya da üçlü gruplar halinde dilencilik bahanesi altında sokakların tamamında ve kentte gezerek dolaştıkları yerlerden tekrar tekrar geçmeye başladılar. Ancak sonradan keşfedildiği üzere bunların gerçek amaçları çocukları kaçırmaktı. İtiraflarına göre ruhların hoşgörüsünü sağlamak ve orijinal hallerinde korudukları hazineyi kömür haline gelmeden kendilerine bıraktırmak için Emir'in mezarında gece gündüz yanan kandillere dökülmek

üzere yağları kaynatılacak kırk kişiye ihtiyaç duyuluyordu. Eğer operasyonun tüm önemli bölümleri araştırmacılar tarafından savsaklansaydı bu şekilde olacaktı. Amaçlarının bazı işaretleriyle çocuk hırsızlarının ortaya çıkışı hakkındaki haberler kısa sürede tüm kente yayıldı ve Hıristiyan Mahallesi'nin halkı arasında büyük korkuya yol açtı. Çoğunluklu bu mahallede görülüyorlardı. Yapılan faaliyetlerin aşikâr kanıtları olarak kenti ikiye bölen boğazı geçen harap durumdaki bir eski Roma Köprüsü'nün loş kemerinde infazı gerçekleştirirken ölüm saçan işleri yarıda kesilen iki haydudun ellerinden gelip geçenler tarafından kurtarılan yarı boğulmuş olan çocuklardan birisi baygın hale getirilmiş ve diğerinin de boğazında derin ve kanayan çivi izleri bulunmuştu. İngiliz Konsolos derhal davayı hemen incelemesini rica etmek için valiye başvurmuştu. Fakat bu adamlardan bazılarını koruyan Fakir'in kutsal karakteri halk araştırmalarını zor bir hale getiriyordu ve otoriteler olayı örtbas etti ve hedeflerinden vazgeçmiş olan grup da kenti terk ettiler⁵⁵⁶⁶.”

23.5. EMİR SULTAN TÜRBESİ

Emir Sultan'ım mucizeleriyle ilgili hikâyeler türbesini ziyaret eden neredeyse tüm seyyahlar tarafından aktarılsa da en ayrıntılı ve farklı tanımlamaları yapan kişi Lubenau olmuştur.

“Daha ötede başka bir türbe ve yanında da bir başka cami var. Burada yeşil sarıklı bir Emir gömülüdür: Yıldırım Bayezid'in kızı ve yukarda adı geçen Sultan Mehmed'in kız kardeşi ile evlenmiş olan Mehmed Emir Efendi [Emir Sultan] hakkında çok garip hikâyeler anlatıyorlar. Sözde aynı günde üç ayrı yerde, örneğin hem Mekke'de, hem Kahire'de hem de Bursa'da görülmüş. Bu sebeple onu kutsal sayıyorlar ve birçok sofı gece gündüz mezarının başında dua ediyor. Bu mezarın yakınında pirinç madeninden yapılma iri bir kabın içinde kağıda sarılmış bir çeşit merhem satıyorlar ve bunun baş ağrısına iyi geldiğini söylüyorlar. Mezarın dolaylarındaki kirece benzeyen beyaz toprağın

⁵⁵⁶⁶ Blunt,1878b: 256–258

da mide ve kasıktaki ağrıları giderdiği ileri sürülüyor. Bu sebeple mezara her yıl binlerce ziyaretçi geliyor ve bunlar bol bol bağış yapıyorlar... Türbenin içinde yeşil sarıklı emirin baltası, oku ve yayı da asılıydı. Yerli halkın iddiasına göre bu cami ve kabirler her Cuma gecesi Medine'ye gidip Muhammed'in mezarını ziyaret edermiş ve aynı gece gene buraya dönüp yerine yerleşmiş. Türbenin içinde bulunan siyah bir taşın Muhammed'in mezarının bir parçası olduğunu söylüyorlar. Sözde bu taşı birisi çalmış, fakat içi rahat etmediğinde buraya getirip bırakmış. Türkler böyle hikâyelere inanıyorlar ve tıpkı bizdeki papa taraftarları gibi buna benzer bir sürü hurafeler anlatıyorlar. Ama bana kalırsa, herkes, istediği şeye inanmakta serbesttir⁵⁵⁶⁷."

23.6. ISSIZ HAN

Eserinde çocukluk ve gençlik yıllarının geçtiği Bursa'daki hatıralarıyla ilgili pek çok hikâyeye yer veren Blunt, Kanlı Han olarak adlandırdığı bu han hakkındaki bahsinin de çocukluğunda bizzat şahit olduğu bir olaya dayandığını iddia etmektedir. Ancak bu şekilde bir hikâye ile bağlantılı olarak aktarılmasa bile, bazı seyyahlar tarafından Issız Han'ın isminin, Hırsız Han olarak verilmesi, bu han hakkında benzeri söylencelerin uzun yıllardan beri halk arasında anlatılıyor olduğunu akla getirmektedir. Bu yüzden bu hikâyenin yazarın başına gelen bir olaydan ziyade çocukluğunda dinlediği bir söylenceye dayanıyor olması daha muhtemeldir.

"Bursa'dan birkaç mil uzaklıkta yer alan bir yerleşimin yakınlarındaki, "Kanlı Han" denilen güzel bir eski hanın harabelerinden uzak olmayan bir çiftlikte yaşıyorduk. Annem mehtaplı bir gecede yürürken yaşlı bir Türk yanına yaklaşıp kendisine bir şey söylemişti. Bu kişi hafif köşeli göğsünün üzerine bembeyaz sakalı düşmüş uzun, yakışıklı ve bu yere yabancı birisiydi. Gözlerinde tuhaf ve huzursuz bir görünüm vardı ve çıplak göğsüyle yüzünü kaplayan çok sayıda yara, şu anki işi her ne olursa olsun geçmiş yaşamının

⁵⁵⁶⁷ Lubenau, 2012: 493

fırtınalı ve maceralarla dolu olduğunun apaçık belirtileri idi. Usulca bize doğru yürüdü. Babacan bir yakınlık ve karışık bir saygıyla annemin önünde durarak “Kızım gel! Sana söylemek istediğim bir sır var” dedi. Annem onu izledi ve yarı eğlenceli ve bütünüyle inanılmaz olan şu hikâyeyi dinledi. İç kısımlara giden ana yolun üzerine yerleştirilmiş ve bir zamanlar kırk soyguncudan oluşan bir çete tarafından kullanılan “Kanlı Han”ı işaret ederek, “Ben bu handa oturan soyguncu çetesinin reisiydim. Hikâyeyi biliyor olmalısın. Benim sadık yandaşlarımın yakalanması, öldürülmesi ya da dağılmasıyla beni çetenin tek temsilcisi olarak bırakmalarından beri kırk yıl geçti. Günahkâr yolumdan zamanında pişmanlık duymam tövbe etmeme ve eski işimden vazgeçmeme neden oldu. O zamandan beri Allah ve onun adamlarıyla huzur içinde yaşadım. Hiçbir adamın mallarına daha fazla arsız ellerimi uzatmamaya yemin ettim. Fakat vicdanım oradaki duvarın altına gömdüğüm şeyleri kurtarma teşebbüsüne karşı gelemiyor. Bu gömülü hazineyi kazıp çıkartmak için senin yardımını istiyorum, onun büyük bölümü senin olacaktır”. Annem doğal olarak bununla ilgili herhangi bir şey yapmayı reddetti. Onun isteksizliğini görünce yaşlı adam kendi planının bir parçası olabilmesi için ikna etme gücünün tamamını denedi. “Kızım günahı benim üzerime. Ortaya ne çıkarırsak küçük bir kısmına razı olacağım, geri kalan tümünü sana bırakacağım!” Bu son rüşvetinin de önceki sözlerinden daha büyük etkisi olmadığı görünce döndü ve uzaklaşırken “Sen reddettiğin için ben de başka birisini araştırmalıyım” dedi. Küçük köyün birkaç Müslüman ahalisi arasında açığız yüzü yaşlı adamın daha başarılı olacağı konusunda umut veren bir İmam’a rastlamıştı. Kurnaz imam eşkıya hikâyesini işitince gerçekliğine ikna oldu ve hemen yardım edeceğine söz verdi. Ancak gizli hazineden faydalanan tek kişi olacaktı. Planının başarısını tek başına güven altına alabileceği klasik bir hurafe taktiği kullanmaya başladı. Yaşlı adama anlattığı üzere eski kitaplara göre ahlaksızca kazanılmış zenginlik kötü ruhların mülkiyetinde olmalıydı ve kazı girişimleri sırasında onların etkilerine karşı kendilerini korumak ve hazinenin kömüre dönüşmesini engellemek için özel bir yatıştırma sürecine ve rahatlatıcı büyülere ihtiyaç vardı. Fakat bunları tek seferde yerine getirecekti ve horozun ilk ötüşünde hepsi hazır olacaktı. Onlar

da o noktada birlikte hareket edecekler ve hazineyi kazıp çıkartacaklardı. Her şeye inanan eski reis sakalını sıvazladı ve Allah'ın yardımı ve perilerin iyilikleriyle ertesi gün zengin adamlar olacaklarını söyledi. Ayarladıkları üzere gece olduğunda ikisi ellerine küreklerini alarak seleler taşıyan İmam'ın atına binip o noktaya gittiler. İmam uydurabildiği kadar çok sayıda sihirli ayinle kendisini ve arkadaşını sarmalayarak işlemleri başlattı. Toprağın ilk kısmını kazmasını söyleyerek kendileri ile göz diktiği hazinenin arasında çok fazla mesafenin kalmadığını haber veren boşluk sesi İmam'ın keskin kulağına gelene kadar sırasıyla kazıyı gerçekleştirdiler. Küreğini yere fırlattı ve tehlikenin yakında olduğunu söyleyerek ruhların bir bölümü üzerinde önceden yaptığı büyüler gibi tekrar sihirli uydurma törenler yaptı ve hemen kendilerine bir keçi kurban edilmezse mallarını vermeyi reddettiklerini söyledi. "Git" dedi ciddiyetle "Camiye geri dön. Küçük odada üç keçi bulacaksın. Süt beyazı olanı al ve buraya getir. Çok acele etme takdimin etkili olabilmesi için onu nazıkçe getir". Yaşlı adam, Türk lakaytlığıyla hiçbir şeyden kuşkulanmadan yaklaşık üç mil uzakta yer alan köye hızla döndü. İmam, ondan kurtulur kurtulmaz ve herhangi bir tehlike işareti görmeyip duymayınca tekrar çalışmaya başladı, hazineyi aldı onları eyerlere yerleştirdi atına bindi ve uzaklaştı. Köyde ne tekrar görüldü ne de kendisinden bir haber alındı. Yaşlı adam keçiyi yanına almış biçimde geri döndüğünde kürekler, toprak yığını ve ağzı açık bırakılmış bir delik dışında hiçbir şey bulamadı. Canı sıkıldı, hayal kırıklığına uğradı ve tepesi attı, tekrar köye geri döndü ve ertesi sabah erken saatlerde çiftlikte kendini gösterdi. Annemi soruşturarak teşebbüsünün acıklı sonuçlarından onu haberdar etti. Bu kez tüm ailenin merakı arttı ve hepimiz tek vücut halinde olayın gerçekleştiği yere gittik. Böylece yaşlı adamın iddialarının son derece doğru olduğu da kanıtlandı. Kardeşim çevrilmiş toprağın bir bölümünü karıştırırken bu tuhaf maceranın ganimetleri olarak yanımızda eve götürdüğümüz güzel bir gümüş tabak ve kupa keşfetti⁵⁵⁶⁸."

⁵⁵⁶⁸ Blunt,1878b: 251–255

23.7. KAPLICALAR VE HAMAMLAR

İlgili bölümde de değindiğimiz gibi Bursa'nın hamamları ve kaplıcaları tüm dünyada oldukça büyük bir üne sahiptir. Tarihi kaynaklar da Bursa'nın şifalı olduğu düşünülen bu kaplıcalarının çok uzun yıllardan beri ziyaret edildiğini ortaya koymaktadır. Bundan dolayı böylesi iyileştirici özelliklere sahip olan bu sularla ilgili çok sayıda hikâye ve inanışın ortaya çıkması doğaldır. Günümüzde de halen anlatılageldiğini gördüğümüz bu söylencelerden birisini yaklaşık aynı cümlelerle Thévenot ve Michaud aktarmaktadır⁵⁵⁶⁹. Thévenot bu hikâyeyi Bursa Kalesi'nin de inşasına bağlamıştır:

“Yöre ahalisi bu kale hakkında bir masal anlatıyor. Burada onu da nakletmek isterim. Bir zamanlar bir imparatorun tepeden tırnağa cüzamla kaplanmış, bu yüzden de çok çirkin bir kızı varmış, ama buna karşılık çok erdemli bir kızmış ve Tanrı'ya güveni büyükmüş. Cüzamı yüzünden kendisini kimsenin istemediğini, babasının da onun evlendiremediği için çok üzüldüğünü görünce, bu belayı babasının başından defetmek amacıyla yoksul bir dilenci kadın kılığında dünyayı dolaşmaya çıkmasını izin verilmesini istemiş. Bu seyahatte Tanrı'nın kendisine yardım edeceğine inanıyormuş. Bir sürü dil döktükten sonra onu çok seven babasından izin koparmış. Sonra yürüye yürüye biraz önce söz ettiğimiz sıcak su deresinin aktığı yere varmış. Her gün mutlaka birkaç kez dua edermiş. Orada da durup dua ederken cüzamlı bir domuz yavrusunun bu sıcak suya girdiğini görmüş. Bu böyle birkaç gün devam etmiş ve daha sonra hayvanın cüzamı geçmiş. Bunu gören kız Tanrı'nın onun bu yere şifa bulması için getirdiğine inanmış ve bu nedenle suya girmiş. Birkaç gün boyunca suda yıkanmış ve sonunda tamamen, sanki hiç cüzam olmamış gibi iyileşmiş. Tanrı'ya şükretmekten geri kalmamış ve kendisine bu denli iyi gelen bu diyarda yerleşmeye karar vermiş. Bu yüzden babasına iyileştiği haberini yollamış ve aynı zamanda kendisi için

⁵⁵⁶⁹ Thévenot ve Michaud'un aktardığı bu hikâyenin halen yaşadığını ortaya koyan bir örnek olarak bkz. Osmangazi Belediyesi, 2006: 18. Bursa kaplıcaları bunun dışında birden fazla efsaneye konu olmuştur. Bunların en çok bilinenlerinden birisi olan Sarı Kız Efsanesi için bkz. Yardımcı, 2003: 41–42.

de inzivaya çekilebileceği bir yer inşa etmek üzere maddi imkân ve adam göndermesini istemiş. Babasından dilediği her şeyi alınca da şimdi Bursa kalesi olan bu kaleyi yaptırmış⁵⁵⁷⁰.”

Fakat Evliya Çelebi de dâhil olmak üzere farklı seyyahlarda hemen hemen tamamen aynı biçimlerde anlatılan bu hikâye daha çok hamamlarla ilişkilidir. Michaud'un bahsi ise doğrudan kale ile bağlantılı olmasa da hem Bursa'nın kuruluşu hem de Bursa'daki hamamların kökeni hakkındaki inanışları yansıtır olarak değerlendirilebilir:

“Bursa'yı ziyaret eden tüm Avrupalılar kentin bir buçuk saat batısında, Olympos'un kuzey yamaçlarından çıkan mineral suların bahsediyorlar. Antik dönemlerdeki bir Yunan geleneğinde bu suya büyük önem verilmişti. Burada gözdesi Hylas'ı istemeden öldürdükten sonra, Herkül'ün kirli kanlarını yıkadığı söylenir. Bursa'nın şimdiki kuşağı da bu ünlü geleneği sürdürüyor. Beyaz sakallı yaşlı bir Ermeni'nin bana söylediğine göre önceden İstanbul'daki bir imparatorun cüzamlı bir kızı varmış. Babasının onu evlendirememesi nedeniyle büyük bir umutsuzluğa kapıldığını görünce imparatorluk sarayını bırakarak bir dilenci gibi tüm dünyayı dolaşmaya çıkmış. Bir gün zavallı prenses yürürken Bursa'nın bu faydalı sularının çıktığı yere gelmiş. Kaynağın önünde diz çökmüş ve ellerini birleştirip gözlerini gökyüzüne kaldırarak Tanrı'ya yalvarmış. Duası esnasında Olympos Dağı'ndan çok büyük hasta bir yaban domuzunun geldiğini görmüş. Hayvan prensesin dua ettiği suya girmiş ve oradan tamamen iyileşmiş olarak çıkmış. Sultanın kızı bu buluşmayı kutsal bir uyarı saymış, suyun içine girmiş ve on beş dakika içinde cüzam kaybolmuş. Tanrının sağladığı bu mutluluk verici olayın neşesi ve minnetiyle Prensese, fakir ve mutsuz kişiler için buraya bir hamam inşa etmeye Tanrı'ya yemin etmiş. Dünyadaki kentler arasında en güzeli olan Bursa'yı kuran, Avrupalıların anlattığı gibi Prusias değil, İstanbul imparatorunun bu kızıdır⁵⁵⁷¹.”

Aralarında çok uzun yıllar olan her iki seyyahın neredeyse aynı cümlelerle benzer bir hikâyeyi anlatmaları bu kaplıcalarla ilgili halk

⁵⁵⁷⁰ Thévenot, 2009: 114

⁵⁵⁷¹ Poujoulat, Michaud, 1840: 167–168

söylencelerinin yaygın olduğunu ve sürekli olarak dilden dile aktararak yaşatıldığını göstermektedir. Thévenot'un aktardığı hikâye bir bütün olarak kaplıcalarla bağlantılıdır. Michaud'un bahsi ise hamamların kuruluşunun kökeniyle ilgili bir inancı gösterse de tek bir hamamdan ziyade genel olarak tüm hamamları kapsamaktadır. Kaynarca Kaplıcası ile ilgili olarak bahsini aktaracağımız Blunt haricinde ise özel bir hamam yapısını isim vererek bir hikâyeye bağdaştıran bir seyyahla karşılaşmak mümkün olmamıştır.

23.7.1. Karamustafa Kaplıcası

Bir zamanlar Bursa kaplıcalarının en sıcak olduğu söylenen Karamustafa Kaplıcası'nın sularının aniden soğuması nedeniyle ortaya çıkmış olan bu hikâyeyi Lucas aktarmıştır. Bir dervişin kendisine yönelik bir kötülük sonucunda yaptığı bir lanetin etkisiyle ilgili bu tür hikâyeler Anadolu'nun farklı yerlerinde ve farklı yapılarda da karşımıza çıkmaktadır⁵⁵⁷².

"Kükürtlü hamamdan, altı aydan beri kullanılmayan Karamustafa adında bir diğerine geçtik. Bunun nedeni sularının soğuması idi ve yalnızca çok az ılıktı. Bahsettiğimiz zamanın öncesinde bunlar tüm kaynakların arasında en sıcak idi. Suyunun soğuması hakkında komik bir hikâye anlatılıyor. "Bu hamam en sıcak suya sahip olduğundan buraya diğerlerinden daha fazla insan gidiyormuş. Bundan dolayı başkalarıyla birlikte banyo yapmak için yabancı bir derviş de bu hamama gelmiş. Banyo yaptıktan sonra, hiçbir şey söylemeden ve hiçbir şey ödemedi çıkarken, hamamın ağası onu yakalamış ve para talep etmiş. Bu adam da fakir bir derviş olduğunu ve ödemeyi yapacak bir şeye sahip olmadığını söylemiş. Bu cevaptan memnun kalmayan hamamın ağası, dervişin küçük ceketini çıkartmış ve ona şöyle demiş: Eğer paran yoksa bu bana ödemen. Birçok lanetin arasında derviş artık hamamın işe yaramayacağını söylemiş.

⁵⁵⁷² Bunlardan birisi Sakarya'da Justinianus Köprüsü'nün altından suların akmasıyla bağlantılı olarak ortaya çıkmış bir hikâyedir. Burada karşımıza çıktığı gibi bu hikâyede de köprüden parasız geçmesine izin verilmeyen bir dervişin bir lanet okuduğu ve suların köprü'nün altından değil uzağından akmaya başladığı anlatılır.

Gerçekten de söylediği gibi dördüncü günün sonunda sularının sıcaklığı sonlanmış ve neredeyse soğuk hale gelmiş⁵⁵⁷³.”

23.7.2. Kaynarca Kaplıcası

Issız Han örneğinde olduğu gibi Blunt, Kaynarca Kaplıcası hakkında anlattığı bu olaya da bizzat şahit olduğunu söylemiştir. Hikâye, birçok hastalığa iyi geldiği bilinen hamamın iyileştirici gücüyle bağlantılıdır. Blunt, bunu mucizevî bir olay olarak anlatmış olsa da aslında doğaüstü bir niteliği olmadığını, zaten birçok örneğin gösterdiği üzere hamamın sularının bu tür yararlarının bulunduğunu da kabul etmektedir. Hamama iyileşmesi için götürülen kötürüm bir hastanın hamamda barınan ruhlar tarafından iyileştirilmesine konu olan uygulamalar yazarın anlattığı üzere bu hamamlarda sıklıkla gerçekleştiriliyor olmalıdır.

“Ruhların barındığı yerler olan mineralli hamamlardan özellikle bu kuruluşlara götürülen ve ruhların lütfkâr bakımlarına bırakılan hastalar yararlanır. Bursa yakınlarındaki Kaynarca'nın mineral hamamları zindan gibi karanlık, son derece eski ve iyileştirici güçleri ile bu bölgede son oldukça ünlenmiştir. Yoğun biçimde kükürtle dolu olan suları hamamın havasını, tahminimce tecrübeden kaynaklanan faydalarının gerçekleştiği yönündeki inançların etkisiyle her şeye inanan saf kimseler dışında herhangi birisinin tahammül edemeyeceği bir hale dönüştüren kavurucu bir sıcaklık meydana getirir. Kötürüm bir Türk kadını akşam karanlığında elinde cinlere yazılmış bir dua ile bu hamama götürüldü ve alışlagelmiş rutine göre sabaha kadar hamamın iç kısmının zifiri karanlığında tek başına bırakıldı. Bu yerin ruhları eğer ona yardım etmeye niyetliyseler ve onun söz verdiği kurbanla tatmin olurlarsa gece vakti geleceklerine ve onu tedavi edeceklerine inanılıyordu. Hasta ile dışarıda bekleyen arkadaşları arasındaki tek iletişim bağlantısı yardım gerekirse mermer döşemelere vurması için yanına bırakılan bakır bir tasta. Uzun zamandan beri bacaklarının kullanımından mahrum kalmış olan

⁵⁵⁷³ Lucas, 1714a: 385.

bu kadın ülkenin uzak bir yerinden getirilmişti. Tedaviye götürülmeden önce kendisiyle kısa bir sohbet yapmıştım. Mevcut tehlikelerin tamamen farkında görünüyordu fakat aynı zamanda hamamcı kadınların ifade ettiği üzere kendisini kabul edeceklerine emin oldukları ruhların doğaüstü yardımlarından dolayı elde edebileceğini düşündüğü yararlarla da emindi. Kuralları çok zahmetli ve hayaller üzerine kurulmuş olan bu doğaüstü tedavi çok büyük miktarda cesaret gerektiriyordu ve gerçekleştirmek için en ufak bir fiziksel güce gerek yoktu. Bu konu benim oldukça ilgimi çekmişti ve ertesi sabah ilk işim hastayı ziyaret etmek ve perilerin değil, suların onun için ne yaptığını görmek oldu. Onu hamamın dış odasında otururken buldum, çok yorgun ve bitkin görünüyordu fakat yanına yaklaştığımda yüzü gülümsemeyle aydınladı ve gerçekten ayağını uzattı ve ayakları üzerinde durmaya kalkıştı. Gördüğüm şeye güçlükle inanabildim ve onun durumundaki bu ani değişikliğe gösterdiğim şaşkınlığımı gizleyemedim. Arkadaşları koro halinde bağırdılar: “Üzerine tükür ve Maşallah de”. Bu arada hamamcı kadınlar zihnimde yardımsever ruhların hamamcılarının kendilerinden başkası olmadığı yönündeki kuşkuyu bırakarak bu mucizevî tedaviyi meydana getiren kuruluşlarının perilerinin iyi niyeti ve gücüyle iftihar eden ve şükreden seslerine son vermiyorlardı. Aşağıdaki kısım bu buharlı zindanda tek başına bırakıldığında başına gelen şeylerle ilgili hastanın kendi aktardıklarıdır: “İlk başta bunaltıcı bir duygu hissettim, daha sonra bir metanetsizlik üzerime yayıldı, gözlerim kapandı ve bayıldım. Bu durumda ne kadar kaldım bilmiyorum fakat kendime geldiğimde görünmez bir şeylerin bana dokunduğunu ve acı veren uzuvlarımın usulca çekilip ovalandığını hissettim. Bu andaki korkum onunla mücadele etme konusundaki çaresizliğim kadar büyüktü. Titremeye başladım ve yardım istemeyi diledim. Bunu yaptığım anda aniden üzerime dökülen bir kova soğuk suyun etkisiyle kendimi yeniden canlanmış biçimde buldum. Korkumla birlikte şok o kadar büyüktü ki ayaklarım üzerine dikilmek için azami derecede bir çaba gösterdim. Korku ve şaşkınlıkla bunu yapabilme gücüm olduğunu keşfetmiştim. Hatta birkaç adım da atabildim fakat karanlıkta daha da ileriye gidemedim ve tüm gücümle seslenerek yardım istemeye başladım. Bir anlığına kapının hafifçe

çarpmasıyla arkadaşlarımın içeriye geldiğini umdum fakat hayır! Bunlar yalnızca ölümlü gözler tarafından görülmeye isteksiz olan ve ayrılan ruhlardı. Onların çıkışını çığlıklarımın paniğe kapılmış ve yardımına gelmek için koşturan arkadaşlarımın gelişi takip etti. İyi Hamamcı Hanım'ın tavsiyesiyle dışarı çıkarıldım ve sabaha kadar dıştaki odada uykuda bırakıldım. Çok uzun yıllardan beri sakat bırakan bu eziyetten beni kurtaran ruhlara söz verdiğim koyunun kurbanını sipariş ettim ve Hamamcı Hanım'ın tavsiyesiyle de vazifelerinin üstesinden gelebilmeleri için tam vakte ihtiyaç duyan perilerin işini yapmaları için aynı çileye iki kez daha boyun eğmeye de istekliyim". Benzer doğa olayları Bursa'nın hamamlarını ziyaret eden kişiler arasındaki mucizelerle sıklıkla görülür. Faydalı suları imparatorluğun her yerinden sıhhat bulmak isteyen hastalar tarafından kullanılan ve yıllık olarak ziyaret edilen bu hamamlarda perilerin hizmeti olmaksızın yeterince sağlığa yarar bulunur⁵⁵⁷⁴."

İsmi vermediği bir hamamın iyileştirici gücünden bahseden Pardoe'nun anlatımı da bu hikâyeye benzemektedir ve seyyah bu nedenle bu kaplıcayı Mucize Kaplıca olarak isimlendirmiştir. Bu durum hamam hakkındaki inanışın uzun süreler devam ettiğinin bir göstergesidir.

"Daha sonra "Mucize Kaplıca"yı ziyaret ettim. İddia o ki, ölmekte olan biri havuzun kenarında tek başına bir gece geçirirse, hastalığı ne olursa olsun ertesi sabah sağlığına kavuşmuş halde kalkarmış. Gelgelelim, bu türden bir mucize yaşamış ya da en azından buna tanık olmuş kimseye rastlamadım; gene de çoğu insan buna benzer şeyler duyduğunu söylüyor⁵⁵⁷⁵."

Bursa'daki hamamlara yönelik farklı inanışları çeşitli yönleriyle ele alan Hasluck da Blunt'un verdiği bu olayı özet halinde eserinde nakletmiştir⁵⁵⁷⁶. Hasluck'un aktarımı kendi eserinde de Blunt'tan alıntı yapmasının bir neticesi olduğunu söyleyebileceğimiz biçimde yalnızca Kaynarca Kaplıcası hakkında olmasına rağmen eserinin tamamında olduğu gibi tek bir örneği genele

⁵⁵⁷⁴ Blunt, 1878b: 226–229

⁵⁵⁷⁵ Pardoe, 2004: 314

⁵⁵⁷⁶ Hasluck, 1929: 109

yayarak tüm hamamlarda böylesi bir inanışın mevcut olduğu şeklinde bir fikir belirtmiştir:

“Genellikle hamamlar kuşkusuz loş atmosferlerinden ve kullanımlar sırasında kişilerin teşhir ihtiyaçları ile birlikte yankılanan kubbelerinden dolayı perilerin ve cinlerin tehlikeli uğrak yerleri olarak tanınırlar⁵⁵⁷⁷.”

Hammer ise ünlü Türk şairlerinden birisi olan Necati tarafından Bursa'nın hamamları için yazılmış bir şiire yer vermiştir. Bu şiirde hamamların ruhlar ve perilerin buluşma yeri olduğuna yönelik bir aktarım söz konusudur⁵⁵⁷⁸. Bu şiir, hamamların doğaüstü varlıklara ev sahipliği yaptığı inancının yaygınlığının bir diğer kanıtı olarak alınabilir.

23.7.3. Yeni Kaplıca

Yeni Kaplıca'da bulunan ve şifalı olduğuna inanılan bu taşla ilgili hikâyeye Texier tarafından aktarılmıştır. Seyyah daha öncesinde Blunt'un anlattığı hikâyeyi de akla getirir biçimde kaplıcalarda gerçekleştirilen tedavilerle ilgili bu tür çok fazla hikâyenin mevcut olduğunu belirtmiştir.

“Bursa hamamlarında yapılan tedavilere ilişkin bütün masalları aktarmak için bir kuş olmalı idi; fakat bizzat kendimiz şahit olduğumuz bir rivayeti anlatmadan geçemeyeceğiz. Yeni Kaplıca hamamında ağırları geçirmek için bir taş var imiş. Yaklaşık otuz santimetre çapında serpantin türünden beyaz bir yarım karpuz şeklinde olan bu taşın altı yassı ve üstü yuvarlakmış ve bu tümsek tarafında, içinde bir kurşun parçası kalmış bir deliği varmış. Koleksiyonlarda eski terazileri görmüş olanlar, bu taşın da o türden olduğuna şüphe etmezler. Bu taşın özelliği, vücudun ağrı olan her neresine konulsa o ağrıyı yok etmesi imiş. Bu hayalî ve tılsımlı tedavi inançlarına, Avrupa'da her gün rastlanırsa da buradakine orada oturanlar bir şey daha ekliyorlar ki o da günün birinde bilinmeyen bir el tarafından aşırılmış

⁵⁵⁷⁷ Hasluck, 1929: 110

⁵⁵⁷⁸ Hammer, 1804: 24

olan bu taşın, daha sonra kendi kendine gelerek hamamda önceki yerini bulmasıdır⁵⁵⁷⁹.”

Yeni Kaplıca'daki böylesi bir taşın bahseden diğer seyyah da Bent'dir. Ancak kendi ziyaretini gerçekleştirdiği 1880'li yıllarda taşın çalındığı için kayıp olduğunu söylemiştir. Anlaşıldığı üzere Texier'in bahsettiği hırsızlık olayı sonraki yıllarda bir kez daha gerçekleşmiş olmalıdır.

“Bu hamamda bir zamanlar üzerine uygulandığında her acıyı iyileştiren ünlü bir tılsımlı taş bulunuyordu fakat burada banyo yapanların bugünkü nesli için bir talihsizlik olarak belirtebileceğimiz biçimde bu taş çalınmıştır ve nerede bulunacağını da kimse bilmemektedir⁵⁵⁸⁰.”

23.8. ORHAN GAZİ TÜRBESİ

Bazı eşyalara türbenin sahibinin hayatında yer ettiği iddiasıyla kutsallık yüklenmesi Bursa örneğinde aziz türbelerinden çok sultan türbelerinde karşımıza çıkmaktadır. Bu durumun bir diğer örneğini seyyahların Orhan Gazi'nin mezarındaki davul ve tespihle ilgili aktarımlarıdır. 1801 yılında meydana gelen yangında ortadan kalkmadan önce çok sayıda seyyahın mevcudiyetini veya en azından bir zamanlar mevcut olduğunu bildirdiği⁵⁵⁸¹ Sultan Orhan'ın türbesine dönüştürülmüş kilisenin girişinde bulunan her iki eşyanın da haklarında anlatılan bazı hikâyelerin etkisiyle Müslümanlar arasında büyük saygınlığa sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Hasluck, sultanların mezarlarındaki bazı tespihlerin onları buraya bırakmış olan merhum dervişlere ait olduğuna inanıldığını söyler. Bu durumu açıklamak için dipnotunda verdiği örneğin Orhan Gazi Türbesi olması buradaki tespihe gösterilen saygının da bir dervişle bağlantılı olabileceğini

⁵⁵⁷⁹ Texier, 2002: 209

⁵⁵⁸⁰ Bent, 1889: 374

⁵⁵⁸¹ Smith, 1684: 432, Tournefort, 2005: 236, La Motraye, 2007: 242, Lucas, 1714b: 381, Akdemir, 1989: 100, Brenner, 1824: 25, Dallaway, 1797: 176, Walsh, 1836: 208, Texier, 2002: 228, Burgess, 1835: 139, Bernard, 1943: 1943: 41–42, Felice de Vecchi, 1854: 94, Jerningham, 1873: 220, Bent, 1889: 376, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211.

düşünülmesine neden olabilir⁵⁵⁸². Ancak Hasluck böylesi bir düşünceye sahip tek seyyahtır. Davul ile birlikte bu tespihin kökeni konusunda görüş belirten seyyahlar içerisinde Osmanlı tarihine hâkim olanlar bu eşyaların Osman Gazi'ye ait olduğunu ve kendisine sultan Alaadin tarafından hediye edildiğini belirtmişlerdir⁵⁵⁸³. Bunun yanında belki de Orhan Gazi'nin mezarının bulunduğu yapının girişinde asılı olması dolayısıyla her iki eşyanın Orhan Gazi'ye ait olduğunu iddia eden seyyahlar da vardır⁵⁵⁸⁴.

Gerek Osman gerekse de Orhan'a ait olarak düşünülün Bursa halkının bu eşyalara kutsallık yüklediği anlaşılmaktadır. Hammer 1801 yangınından sonra Bursa'yı ziyaret ettiği için davul ve tespihi yerinde görememiştir. Ancak yaptığı aktarımlar içerisinde her iki eşyanın da Müslümanlar arasında büyük bir hürmet uyandırdığı bilgisi mevcuttur⁵⁵⁸⁵. Vecchi ise anlattığı hikâyenin gerçeği yansıttığını belirleyemiyor olmamızla birlikte davula dokunduğu için türbenin bekçisinin kutsallığını bozduğu bahanesiyle kendisine sinirlendiği ve içeriye girmesine izin vermediğini söylemiştir⁵⁵⁸⁶.

Osmanlı'nın ilk hükümdarlarına ait yadigârlar olmaları gerçeğinin dışında eşyalara yönelik bu kutsallık haklarında anlatılan bazı hikâyelerle de ilişkili olmalıdır. Covell'in aktarımına göre Bursa halkı Sultan Orhan'ın her Cuma Bursa'daki mezarını ziyaret ederek davulu çaldığına ve tespihi çektiğine inanmaktadır⁵⁵⁸⁷. Covell'dan sonra bazı seyyahlar da belki bu inancın uzun zaman devam etmesi belki de bu seyyahtan alıntı yapmalarının etkisiyle aynı söylenceyi tekrarlamışlardır. Bunlardan birisi Wilkinson'dur ve Covell'in aktarımlarına çok benzer cümlelerle aynı inanıştan bahsetmiştir⁵⁵⁸⁸. Vecchi de benzer biçimde Orhan'ın ruhunun mezarından kalkarak bu davulu

⁵⁵⁸² Hasluck, 1929: 229

⁵⁵⁸³ Hammer, 1818: 49, Texier, 2002: 228, Bent, 1889: 376, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 211.

⁵⁵⁸⁴ Tournefort, 2005: 236, La Motraye, 2007: 242

⁵⁵⁸⁵ Hammer, 1818: 49

⁵⁵⁸⁶ Felice de Vecchi, 1854: 94

⁵⁵⁸⁷ Hasluck, 1929: 229 dn. 3.

⁵⁵⁸⁸ Wilkinson, 1806: 44

çalması hakkındaki söylenceye yer vermiş ancak tespihi hikâyeye dâhil etmemiştir⁵⁵⁸⁹.

Bu inanışın dışında türbede bulunan davulla ilgili bir diğer halk söylencesinin de olduğu konusunda Brenner de bir ipucu vermektedir. Belirttiği üzere bu söylence, Zizka'nın derisinden davul yapılma hikâyesi kadar ürkütücüdür. Ancak seyyah ayrıntılardan bahsetmemiştir⁵⁵⁹⁰.

⁵⁵⁸⁹ Felice de Vecchi, 1841: 93

⁵⁵⁹⁰ Brenner, 1824: 25

YIRMİDÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SEYYAHLARIN GÖZÜYLE OSMANLI SANATI, ESKİ ESER POLİTİKASI VE OSMANLI HALKI VE YÖNETİMİNİN ESKİ ESERLERE YÖNELİK TUTUMLARI

24.1. BURSA İLİ ÖRNEĞİNDE BATILILARIN OSMANLI SANATINA BAKIŞI

Doğuya yönelik ilgi oryantalist akımın neticesinde daha da artmış ve dil, edebiyat, folklor ve tarihinin yanında Doğu'nun sanatı da inceleme altına alınmıştır. Bir seyyah, asıl amacı ne olursa olsun, eserinde gezdiği yerlerin özelliklerini daha iyi yansıtabilmek için halkların davranış ve tutumlarını, giyim-kuşamını, yeme-içme alışkanlıklarını, geleneklerini, efsanelerini konu ettiği gibi sanatının da üzerinde daha ayrıntılı olarak durmaya başlamıştır. Bu açıdan bakıldığında pek çok şey gibi Doğu ile özdeşleştirilen Osmanlı'nın sanatına yönelik ilginin de oryantalizme bağlantılı olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu durum sanat tarihi araştırmalarının gelişimi açısından önemli olmakla birlikte bu ilgi doğru çıkarımlar yapmayı sağlamamış, bir bütün olarak Osmanlı'ya bakışın da önyargılara dayalı olmasının bir yansıması olarak hatalı değerlendirmeleri beraberinde getirmiştir. Bunun nedeni doğuyu çeşitli yönleriyle tanımak isteyen oryantalistler için adeta bir rehber niteliğinde olan seyahatnameleri yazıya geçiren kişilerin de yine bu akımın etkisi altında şekillenen bazı önyargılı düşüncelere sahip olmalarıdır.

Tezimizin odak noktasını oluşturan seyahatnameler 1600'lü yıllara kadar Türkleri konu alan kitap ve broşürlerin veya en azından bu geleneğin bir devamı olarak görülebilir. Bu eserlerin tümünün ortak amacı bu dönemde Avrupa'da bir tehdit gibi algılanan Türkleri anlamak ve değerlendirmek yanında kötülemek ve ortadan kaldırma yollarını aramaktır. Bunun yanında Osmanlı İmparatorluğu ve Osmanlılarla ilgili betimlemelerde, yüzyıllar boyunca Avrupa'da hâkim olan korkuların da etkili olabileceğini

söyleyebileceğimiz biçimde vahşilik, korkunçluk ve barbarlık temaları ön plana çıkartılmıştır. 18. yüzyılın başlarına kadar bu durumun Türk tehdidine karşı halkın ilgisini sürekli canlı tutma isteğinden kaynaklandığı iddia edilebilir⁵⁵⁹¹. Bu bağlamda meydana getirilmek istenen genel imaj ile bir aykırılık teşkil edeceğinden böylesi nitelendirmelerle tanımlanan bir ulusun görkemli ve zarif sanat eserleri meydana getirdiğinin kabul edilmesinden de özenle kaçınılmış olmalıdır.

Avrupa'da uzun yıllar boyunca Osmanlı mimari eserleri ayrı bir sınıflandırmaya girebilecek yeterlilikte dahi görülmemiş, değişik temellere dayandırılmış veya farklı milletlerin eserlerinin bir birleşimini gösterdikleri iddia edilmiştir. Seyyahların Osmanlı mimari eserlerinin sürekli olarak diğer uygarlıkların eserlerine benzeyen yönleri üzerinde durmalarının nedeninin de Osmanlı'nın özgün bir yarattığı bulunamayacağı yönündeki düşüncelere destek bulma arzusuyla bağlantılı olduğu söylenebilir. Bu nedenle karşısına çıkan Osmanlı eserlerini bir Osmanlı sanatı olmadığı şeklindeki yargıların neticesi olarak Bizans, İran veya Arap kökenlerine bağlayarak açıklamayı tercih etmişlerdir. Uzun yıllar boyunca Avrupa'da bir Osmanlı veya Türk Sanatı ifadesinin dahi mevcut olmamasının nedeni de bu önyargılardır. Çok kısa bir geçmişi olduğunu söyleyebileceğimiz bu tabirlerin öncesinde Türk mimarlık eserleri daha çok Arap tarzı olarak tanımlanmış veya Arap sanatının bir alt kolunu oluşturan eserler olarak değerlendirilmiştir⁵⁵⁹². 19. yüzyılda basılmış sanat tarihi kitaplarında da Türk ve Osmanlı sanat eserleri ile ilgili bölümler bu düşünceler çerçevesinde şekillenmiştir. Bu yıllarda Parvillée, Wilde ve Diez gibi araştırmacıların ortaya koydukları fikirlerin gayelerinden birisi bazen doğrudan bazen de dolaylı olarak Türk Sanatını yok farz etmek olmuştur. Bu düşünceler zaman içinde Batı dünyasında hâkim bir tutum olarak yerleşmiş ve ne yazık ki 20. yüzyıl içinde de bazı araştırmacıların hala savunduğu ve yüzeysel değerlendirmelerin rol aldığını söyleyebileceğimiz görüşlere temel hazırlamıştır. 1950'li yıllarda dahi Türk mimarisinin Arap üslubu içinde gösterilmesi ve bu üslubun etkisi altında geliştiğinin kabul

⁵⁵⁹¹ Alarslan, 2008: 140–141

⁵⁵⁹² Texier, 2002: 210, dn. 363

edilmesi bu düşüncelerin bir yansımasıdır⁵⁵⁹³. Bu araştırmacılar yerleşik yanlış tutumların etkisi altında kalarak Osmanlı eserlerini Arap veya İslam sanatı içerisinde değerlendirmişler, ayrı bir sınıflandırmaya gitmeye gerek görmemişlerdir. İlk kez 20. yüzyılın başlarındaki kitabıyla bağımsız bir Türk sanatı fikrini ortaya koyan ve daha sonraki yıllarda da başlı başına Türk Sanatı'na ayrılmış kitaplar meydana getiren Celal Esad Arseven'e kadar da bu durum devam etmiştir⁵⁵⁹⁴. Bu durumun bir örneğini veren Michaud Yeşil Cami'nin Osmanlı Dönemi yapısı olduğunu bilmesine rağmen yapıyı Türk ve Osmanlı değil Arap mimarisinin güzel bir örneği olarak tanımlamıştır⁵⁵⁹⁵. Benzer biçimde Perrot da İznik'te yine Yeşil Cami ve ayrıca Eşrefzade Camisi'nde karşılaşılan seramik levhalar ve oyma işlerinin Arap mimarisinin hoş detaylarını ortaya koyduklarını iddia etmiştir⁵⁵⁹⁶.

Konumuz sınırları içerisindeki yerleşimlerde Osmanlı yapıları özel olarak ilgi çekerek seyahatnamelerde yer verilen eserler olmamışlardır. Bursa kent merkezi bu duruma bir istisna meydana getirdiğini ve Osmanlı yapılarının da seyahatnamelerde önemli bir yer edindiğini söyleyebileceğimiz tek yerleşimdir. Hatta Osmanlı İmparatorluğu'nun pek çok kenti ile yapılacak karşılaştırmalarda da bu özelliği ile öne çıktığı görülebilir. Bu nedenle ilk bakışta en azından Bursa ili dâhilinde yapılacak bir değerlendirmenin, seyahatçıların Osmanlı mimarisine bakışını çeşitli yönlerden ortaya koyabileceği akla gelmektedir. Ancak tezimizin sınırlarından ve ele aldığımız seyahatnamelerin içeriklerinden dolayı yalnızca elimizdeki örneklere bağlı olarak seyahatçıların görüşlerini her yönüyle tespit edebileceğimizi iddia etmek gerçekçi olmayacaktır. Karşılaştığımız güçlüklerin ilk nedeni, istisnaları olmakla birlikte, Bursa'daki yapıların daha ziyade tarihi nitelikleriyle ilgi çekmesi ve genel hatlarıyla yapılan tanımlamaların haricinde mimari özellikleriyle ilgili değerlendirmelerin ikinci planda kalmasıdır. Böylesi bir durum doğal olarak mimari hakkındaki görüşlerin kısıtlı olmasını beraberinde getirmektedir. Osmanlı Dönemi eserleri arasında ilgi çekici örneklerin

⁵⁵⁹³ Ayverdi, 1966: ix

⁵⁵⁹⁴ Texier, 2002: 210, dn. 363

⁵⁵⁹⁵ Poujoulat, Michaud, 1840: 184–185

⁵⁵⁹⁶ Perrot, 1864: 53–54

yalnızca ilk sultanlar tarafından yaptırılmış olanlarla sınırlı kalması da bu konuda olumsuzluk meydana getiren bir diğer durumdur. Başkent unvanını kaybetmesinin ardından İstanbul dışındaki pek çok kentte olduğu gibi imar faaliyetlerinin çok fazla görülmediği bir yerleşim olması özellikle camiler örneğinde Osmanlı mimarisinin dönemsel gelişimi gibi konularda sahip olunan görüşlerin elde edilmesini imkânsızlaştırmaktadır. Bu yüzden Bursa'nın Osmanlı eserleri hakkındaki yorumların daha çok erken Osmanlı mimarisine bakışla ilgili ipuçları verebileceğini, bunun yanında geç dönem örneklerinin eksikliğinin bu eserler hakkında ne gibi izlenimlere sahip olunduğunun tespit edilmesini güçleştireceğini söylememiz gerekir. Bununla birlikte bazı seyyahların mimari konusundaki değerlendirmelerini Bursa ile sınırlandırmaması ve Osmanlı mimarisinin tüm örneklerini içine alan yorumlarda bulunmaları sayesinde Osmanlı Sanatı'nın ne şekilde görüldüğü ile ilgili bazı çıkarımlar yapmak mümkün olmuştur. Bu konuda, ileri sürülen fikirlerin yalnızca seyyahın kişisel görüşleri olduğu genele yayılamayacağı yönünde eleştiriler getirilebilir. Fakat farklı seyyahların üzerinde durdukları bazı fikirlerin birçok yönden benzerlik göstermesi bunların şahsi görüşler olmadığını ve genel olarak tüm Avrupa'da Osmanlı İmparatorluğu ile birlikte Osmanlı sanatına bakışı yansıttığını kanıtlamaktadır.

Ele aldığımız örnekler paralelinde seyyahların Osmanlı Sanatı'na bakışıyla ilgili olarak belirtebileceğimiz ilk görüş genel olarak Osmanlı eserlerine yönelik bir beğenin bulunmadığı ve Osmanlıların görkemli ve güzel yapılar ortaya koyamayacakları düşüncesine sahip olduğudur. Osmanlı'nın kendine özgü bir mimari tarzı ve sanat biçimi olmadığını savunanlar tarihini de inkâr edemedikleri ancak beğenilerini gizleyemedikleri Osmanlı Dönemi yapılarının farklı uygarlıkların etkisi altında biçimlenmiş olduğunu savunurlar. Bazı örnekler de daha önceki uygarlıklara ait eserler olarak gösterilir ve bu fikirlere dayanak sağlayabilmek için bazen tek bir devşirme dahi kanıt olarak sunulur. Bu tür kanıtlar bulunmadığı durumlarda da yapıların planlarının farklı uygarlıkların eserlerinin taklidi olduğu söylenir. Bazı durumlarda da Osmanlı yapılarının mimarı veya inşasında çalışan işçi ve sanatçılar başka bir millete mensup kişiler olarak gösterilir. Özellikle

camilerin eski bir kilise veya en azından diğer kiliselerin bir taklidi olduğunun iddia edildiği görülür.

Osmanlı sanatıyla ilgili peşin hükümlerin etkisi altında kalan seyyahlar karşılıklarına çıkan Osmanlı yapılarındaki unsurların her birisinin farklı milletlerin eserlerinin taklidinden meydana geldiği düşüncesindedirler. Örneğin seyahatnamesinin yalnızca Bursa ili sınırları dâhilindeki kısımlarının incelenmesiyle dahi Texier'in Osmanlı sanatına yönelik bu tarz düşüncelere sahip olduğunu net bir biçimde ortaya koyabilmek mümkündür. Osmanlı eserlerinde hiçbir şeyin özgün bir yaratı göstermediğini ileri süren Texier, Osmanlı sanatının sürekli olarak daha önceki ulusların sanatlarının etkisi altında geliştiğini ve özellikle Arap, Fars ve Bizans mimarisinin bu etkilenmelerde doğrudan rol oynadığını iddia etmektedir. Bunun yanında bazı eserlerin Selçuklu geleneğini takip ettiğini ifade etmesine rağmen Selçukluyu da daha ziyade Arap ve Fars kökenli olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. Kılıçarslan ile birlikte İznik'te Selçuklu hükümdarlarının sanat zevkinin hissedilmeye başladığı ve surların içinde Arap medeniyetinin yeni bir devrinin canlandığını söylemesi bu yöndeki düşüncesinin bir örneğidir⁵⁵⁹⁷. Bunun dışında verdiği pek çok başka örnek de Osmanlı kültürü ve sanatının yaratıcı bir karakteri olmadığını düşündüğünü açık biçimde göstermektedir.

“Önemli bulduğumuz bu caminin [İznik Yeşil Cami] dikkat çektiği yön, Türk sanatkarlarının bir sanat eseri olması değil, ancak Selçukluların Küçük Asya'daki sanatlarının son örneği olmasıdır... Öteden beri denildiği gibi: Osmanlıların kendilerine ait mimari tarzları yoktur; çadır aşireti halinde bulduklarından, bunlar yapı sanatına yabancı kalmışlardır ve genel binalar da önce Arap ya da Fars ve sonra Rum mimarlarının yaptıkları yabancıların eserleridir. Dini binalar kadar hiçbir eserin tarzı bu durumun şahidi olamaz... İstanbul'un kiler gibi yuvarlak sütunlar şeklinde yükselmiş uzun boylu minarelere rastlamak için doğuya gitmelidir. Bu tarz ve şekli İstanbul'a getirenler, Hindistan minarelerini taklit eden İran mimarları olsa gerektir⁵⁵⁹⁸.”

⁵⁵⁹⁷ Texier, 2002: 155

⁵⁵⁹⁸ Texier, 2002: 181, 210, 212

Özellikle mimaride Osmanlıların kendilerine özgü bir sanat biçimleri olmadığına yönelik görüşler 19. yüzyıldan itibaren yoğunlaşarak artan bir biçimde seyahatnamelerde yer etmiştir. Bu konuyla ilgili çok sayıda görüş belirttiğini gördüğümüz Texier'in dışında pek çok seyyah da bu yöndeki düşüncelerini kanıtlamaya büyük çaba harcamıştır. Bu seyyahlardan birisi olan Moustier İznik'in bir süreliğine Selçuklu hâkimiyeti altına girdiğini bilmektedir ve İznik'te bu dönemde yapılar inşa edilmiş olduğunu söylemektedir. Seyyah, Selçukluların burada meydana getirdiği mimari tarzın Hint, Pers, Bizans ve Arap öğelerinin bir karışımından ibaret olduğunu ifade etmiştir⁵⁵⁹⁹. Bu yapıların hangileri olduğu konusunda bilgi vermese de kullandığı ifadeler Osmanlı'nın mimari konusunda en çok etkilendiği uygarlıklardan birisi olduğu ileri sürülen Selçukluların sanatına seyyahın bakışını ortaya koymaktadır. Hatta Selçuklu sanatı örneği olarak gösterdiği yapıların da Osmanlı eserleri olmasının çok muhtemel olduğunu düşünecek olursak doğrudan bir biçimde buradaki Osmanlı eserlerinin ne gibi etkiler altında gelişmiş olarak düşünüldüğünün anlaşılabilirliğini de söyleyebiliriz. Bu şekilde Selçuklunun da kendine özgü bir sanat tarzı olmadığı fikrinin ortaya atılması Osmanlı'nın diğer uygarlıklardan çok Selçuklulardan etkilendiğinin söylendiği durumlarda sanatsal mirasının farklı uygarlıkların sanatlarının bir karışımı olduğu fikrini dayatma amaçlarının bir örneği olarak gösterilebilir. 20. yüzyıl seyyahlarından birisi olan Hawley, Bursa'da çok sayıda bulunan camiler içerisinde yalnızca erken sultanlar tarafından inşa edilmiş olanların görkemli olduğunu söyler ama yine bunların Osmanlı yaratisi olduğunu kabul etmez. Seyyaha göre bu camilerin her biri bir ölçüde Selçukluların mimari tarzını izlemektedir. Texier, Selçukluları Arap kökenli olarak gösterirken Hawley de bu mimari tarzı Farslardan elde ettiklerini ifade etmektedir⁵⁶⁰⁰. Geç tarihli bir diğer seyyah olan Banse Bursa'nın ilgi çekici özelliklerini sayarken bu kentin Fars mimarisinin hatıralarını yaşattığını söyleyerek bu tür düşüncelerin bir diğer örneğini verir⁵⁶⁰¹. Meyer ve Hofmann Ulu Cami'nin

⁵⁵⁹⁹ Moustier, 1864: 237–238

⁵⁶⁰⁰ Hawley, 1918: 47

⁵⁶⁰¹ Banse, 1919: 71–72

Mağrip mimarisinin bir örneğini ortaya koyduğunu iddia etmişlerdir⁵⁶⁰². Jerningham ise I. Murat Camisi'nin bir Hıristiyan tarafından tasarlanmış olduğunu belirtir⁵⁶⁰³. Launay Yeşil Cami'nin içindeki çinilerden bahsederken bunların Arap ve İran sanatının şaheserleri olduğunu ifade eder⁵⁶⁰⁴. Hawley ve Elston yaklaşık aynı cümlelerle Yeşil Cami'deki girişte görülen bezemelerin İran'ın ilhamını en iyi biçimde yansıtan Selçuklu Sanatı'nın tipik bir örneğini gösterdiğini söylemektedirler⁵⁶⁰⁵.

Seyyahların Osmanlı sanatına yönelik yaklaşımlarının şekillenmesinde bazı kiliselerin camiye dönüştürülmesinin mutlak bir etkisi olduğu hissedilmektedir. Osmanlıların kendilerine özgü bir mimari geleneğe sahip olmayan bir ulus olduğu yönünde görüş benimseyerek bunu çeşitli şekillerde kanıtlamaya çalışan seyyahlar bu örnekleri bir fırsat olarak görmüşlerdir. Bu kişilere göre camiler kiliselerden dönüştürülme veya mimari ve plan özellikleriyle kiliseleri taklit eden yapılardır.

“Osmanlılar Doğu Roma'nın eyaletlerini zapt ettikleri zaman kiliselerin Yunan üslubunu benimsediler fakat bunlara Arap tarzındaki minareleri ilâve ettiler⁵⁶⁰⁶.”

Her ne kadar konumuz sınırları içerisinde kalmıyor olsa da, Osmanlı camilerinin Bizans kiliselerini taklit eden ancak özellikle Ayasofya'nın söz konusu edildiği durumlarda bunların yetkinliğine ulaşamayan kötü örnekleri oluşturduğu yönündeki düşüncelerin İstanbul örneğinde daha kuvvetli biçimde ortaya konulduğu görülür⁵⁶⁰⁷. Texier, camilerini Bizans kiliselerinin örneğinde inşa eden ilk uygarlığın Osmanlılar olmadığı görüşündedir. Bu uygulamanın, Araplarla başladığını ve birçok örnekte mimari konusunda Osmanlı'nın en çok etkilendiği uygarlık olarak gösterdiği Selçuklularla devam ettiğini ileri sürer. Bu konunun üzerinde en çok durmuş seyyahlardan birisi olarak Anadolu'da Bizans kiliselerinin camiye çevrilmesi süreciyle birlikte yalnızca dönüştürmedikleri aynı zamanda cami mimarisinde kiliselerin örnek

⁵⁶⁰² Meyer, Hofmann, 1843: 143

⁵⁶⁰³ Jerningham, 1873: 221

⁵⁶⁰⁴ Launay, 1914: 201–202

⁵⁶⁰⁵ Hawley, 1918: 50, Elston, 1923: 197

⁵⁶⁰⁶ Moltke, 1969: 57

⁵⁶⁰⁷ Grelot, 1998: 209, Gallenga, 1877: 44, Arslan, 1992: 30

alınmaya başlandığını da ifade eder. Yine diğer pek çok seyyahla benzer biçimde İstanbul'un fethinden sonra inşa edilen pek çok caminin Ayasofya'yı taklit ettiği görüşünü de paylaşır. Hatta İslam mimarisi ile ilgili yaptığı bir sınırlandırma içinde iki ana dönemi 1453 öncesi ve sonrası olarak yapması da bu etkilenmeyi Osmanlı'nın tüm mimarisini etkileyebilecek boyutta düşündüğünün bir göstergesi olarak alınabilir⁵⁶⁰⁸.

Camilerin Ayasofya'yı taklit etmesinin İstanbul'un fethinin ardından ortaya çıkabileceğinin düşünülmesi ve farklı örneklerle karşılaştırma olanağına daha çok sahip olunması doğal olarak bu yöndeki düşüncelere sahne olan camilerin genellikle İstanbul örneklerinden seçilmesine neden olmuştur. Ancak yine de zaman zaman Anadolu'nun farklı kentlerindeki camilerin tanımlamalarında da böylesi görüşleri yansıtan ifadeler rastlanmaktadır. Örneğin Huart, Eskişehir'de iken Kurşunlu Camisi'nin çok belirgin biçimde Süleymaniye'nin kopyası olduğunu söylemiştir. Ancak Süleymaniye'nin de Ayasofya'yı taklit ederek inşa edilmiş bir yapı olduğu yönünde görüş belirterek Kurşunlu Camisi'nin dolaylı biçimde Ayasofya örneğinde inşa edildiğini düşündüğünü de ortaya koymuştur⁵⁶⁰⁹.

Bursa'nın Osmanlı eserleri hakkındaki düşünceler bazen İstanbul'daki örneklerle karşılaştırılarak verilir. Değerlendirme ölçütlerine bakıldığında seyyahların her iki kentte bulunan yapılardan özellikle camilerdeki mimari farklılıkları rahatça algılayabildikleri görülür. İncelediğimiz örneklerde bu tür karşılaştırmalar paralelinde İstanbul'un aksine Bursa'da Osmanlı mimarisinin bozulmamış örneklerinin görülebileceği şeklinde görüş belirten seyyahlara da rastlanmıştır. Bu seyyahlar özellikle buradaki camileri Osmanlı'ya özgü yapılar olarak değerlendirmişler ve bunlara yönelik beğenilerinin bir nedeninin de bu özelliklerinden kaynaklandığını düşünmemize neden olacak ifadeler kullanmışlardır. Örneğin Müller'e göre İstanbul örnekleri kiliseden çevrilme, Ayasofya başta olmak üzere fetihten sonra burada karşılaşılan Bizans kiliselerinin bir taklidi veya Avrupa etkileri ile öz niteliklerini kaybetmiş yapılar

⁵⁶⁰⁸ Texier, 2002: 211, 212

⁵⁶⁰⁹ Huart, 1978: 39–40

iken, Bursa'daki camiler Osmanlı mimarisinin asıl örneklerini meydana getirmektedir⁵⁶¹⁰.

Bu konuyla ilgili Brenner de Ulu Cami'yi ele aldığı bölümde bir görüş belirtmiştir. Seyyaha göre Osmanlı Sanatı ziyaretini gerçekleştirdiği 18. yüzyılın sonları içerisinde bir yozlaşmanın içerisinde ve bu durum Bizans'ın çöküşü yani İstanbul'un fethedilmesi ile başlamıştır. Ulu Cami ise bu bozulmaların etkisi altında kalmamış bir üslubun izlerini taşımaktadır. Brenner'in yozlaşma kavramı ile farklı etkilerin Osmanlı Sanatı'na girerek özgünlüğünü yitirmesine neden olduğunu düşündüğü hissedilmektedir ve bu tür etkilerin görülmediğini belirttiği bu tarzı daha güzel olarak tanımlamıştır⁵⁶¹¹.

İstanbul'daki örneklerin Bizans etkisinde gelişmiş olduğu şeklinde bir fikre sahip olan Gallenga ise kökenleri konusunda emin olmamasına, yalnızca bir iki yapıyla sınırlandırmasına ve Arapları da bu yapıları ortaya koyması muhtemel sanatçılar olarak göstermesine rağmen, Bursa'daki yapıların Türklere atfedilmesinin muhtemel olduğunu söyleyen ve böylece genel yargılara istisna meydana getirdiğini söyleyebileceğimiz seyyahlardan bir diğeridir.

“Ya eski Türkler ya da onlarla birlikte gelen Araplar büyük sanatçıları çünkü bu camilerin ve türbelerin bir veya iki tanesi, fatihlerin dehalarının, boyun eğdirdikleri milletlerin daha bilge zekâlarıyla temas kurması yoluyla harekete geçtiği zamanlarda Mehmet ve Süleyman tarafından inşa ettirilen görkemli anıtlardan çok daha ilgi çekici ve onlar kadar büyük olup kesinlikle ortaçağ mimarisinin harikalarıdır. Bu tapınakların ve mezarların duvarlarının kaplandığı çini süslemelerin bazılarında veya pencerelerden içeri süzülen ışığın içinden geçtiği boyalı camlardan [vitraylardan?] daha fazla hayranlık uyandıracak hiçbir şey yoktur⁵⁶¹².”

Ancak bu tür düşüncelere sahip seyyahlar yalnızca birkaç istisnadan ibarettir ve genel olarak Bursa örneğinde de seyyahların mimari eserlere

⁵⁶¹⁰ Müller, 1897: 153

⁵⁶¹¹ Brenner, 1824: 23

⁵⁶¹² Gallenga, 1877: 44

yönelik fikirlerinde Avrupa'da hâkim olan anlayışların yansımaları görülür. Camiler ve hamamlar başta olmak üzere birçok yapının Osmanlı'nın kendi özgün yaratısı olduğu kabul edilmez, Osmanlı eseri olmasına rağmen bazı yapıların daha önceki dönemlere ait eserlerden dönüştürüldüğü iddia edilir ya da en azından diğer uygarlıkların etkilerine maruz kaldıkları söylenir. Özellikle anıtsal görülen ve bir kitabeye de sahip olmayanlar Bizans, Arap, Fars, bunların hiçbirisiyle bağdaştırılamayanlar da daha belirsiz bir tanımlama ile Ceneviz işi gibi farklı tarihlendirmelere maruz kalmıştır. Bursa ili örneğini verdiğimizde diğer yapılara göre daha anıtsal duran I. Murat ve Ulu Cami örneklerinin Bizans işi olarak görülmesi ve Ulubat civarında yer alan Issız Han'ın da Osmanlı yapısı dışında her türlü tarihlendirmeye açık olması bir bakıma bununla bağlantılıdır. Bunun yanında yine Osmanlı Dönemi olduğu kabul edilen bazı eserlerde ise bizzat başka millete mensup sanatçıların çalışmış oldukları ileri sürülür. Ancak burada da Bursa ile İstanbul'daki camilere yönelik bakış açıları arasında bir fark vardır. Bu fark İstanbul'dakilerin daha çok Bizans eserlerinin ve özellikle Ayasofya'nın taklidi olarak görülmesi, Bursa'dakilerin ise Arap ve İran etkisiyle şekillenmiş olduğunun düşünülmesidir.

Bu yöndeki görüşlere sahip seyyahlardan birisi yine Texier'dir. İstanbul'daki örneklerin aksine Bursa camilerinin Ayasofya'nın taklidi olmadığını düşünse de bunların daha farklı etkilenmelerin bir bileşimi olduklarını iddia ederek özgün yapılar olmadıklarını kanıtlamaya çalışmıştır. Verdiğimiz diğer örneklerin haricinde Bursa'da Yeşil Cami'yi Hindistan'daki eserlerin bir taklidi olarak göstererek bu etkilenmenin boyutlarını çok fazla seyyahın üzerinde durmadığı bir yere kadar da götürmektedir. Bu cami bazı seyyahların Bizans kökenine bağladıkları camilerden tamamen farklı bir karakterdedir. Yine de tarz ve şeklini Hindistan'daki Müslüman eserlerinden birisinin taklit edilmiş olarak betimleyen Texier, böylece Bursa'daki camilerin özgün Osmanlı yaratısı olmadığı yönündeki görüşlere bir diğer etkilenme noktasını daha eklemiştir⁵⁶¹³.

⁵⁶¹³ Texier, 2002: 221.

Huart Bursa'nın eserlerinin bu kentin ilgi çekici özellikleri arasında olduğunu söylemiş ve başka seyyahların da yaptığı gibi İstanbul camileri gibi bunların Ayasofya örneğinde inşa edilmediklerini ve tamamen farklı bir tarzda olduklarını ifade etmiştir. Bununla birlikte yine özgün bir Osmanlı sanatından söz etmemiş ve buradaki camilerin İran tesiri taşıdığını belirtmiştir⁵⁶¹⁴. Bernard Yeşil Cami'nin Arap binaları tarzında inşa edildiğini iddia etmiştir. Seyyahın bu görüşüne müdahale etmek zorunda hisseden kitabın çevirmeni Yücer bu düşüncenin hatalı olduğunu ve Yeşil Cami'nin Osmanlı mimarisinin "Bursa Tarzı" denilen bir sınıf içine yerleştirilebileceğini ifade eder⁵⁶¹⁵. Gower ise Yeşil Cami'nin portalının bezemelerini Arap tarzı olarak tanımlamıştır⁵⁶¹⁶.

Warsberg, Bursa'daki eserleri farklı dönem özellikleri dâhilinde ele almaya çalışması nedeniyle oldukça önemli olmakla birlikte bu dönemlere ait olarak gösterdiği her bir caminin farklı bir etkilenme altında meydana geldiğini söyleyerek bu tür düşüncelerin en çarpıcı örneklerinden birisini vermektedir.

"Bursa'nın imparatorluk camilerini kapsayan bugünkü gezintimin sonucuna genel bir bakış açısı ile geri döndüğümde ve ana hatlarıyla bir özet yaptığımda İslam sanat tarihinin ilk dönemi hakkında bilgi edinmiş olduğumun farkına vardım. Bunların ortaya koyduğu gelişim silsilesi kesintisiz devam eder ve her bir cami, yapımcılarının dönem belirleyici isimleri olmaksızın da özel bir evre içindeki kendi özgünlüğünü gösterir. Büyük Cami anlamına gelen Ulu Cami neredeyse doğrudan doğruya, Mekke'de Kâbe'nin çevresinde küçük kubbelerle örtülü sütun sıralarının dizildiği ilk örneklerle benzerlik teşkil eder. Orada açık avlu olarak bırakılan mekân burada kubbelerin yan yana dizilmesiyle örtülmüştür. Orijinal plan ise ortada kare bir açıklık bırakılmasıyla korunmuştur. Bu planın keşfi- çünkü etrafı çevrili bir avlu ilk örnekte bir kere uygulanmış olduğundan dolayı - çok büyük bir çabaya mal olmamış olmalıdır. Ayrıca bu yolla yaratılmış olan şey, -en azından benim zevkime göre -yeterince basit olmuştur. Ben bu şekilde tekdüze ve anlamsızca aynı boyda ve aynı biçimde kubbelerin yan yana

⁵⁶¹⁴ Huart, 1978: 15

⁵⁶¹⁵ Bernard, 1943: 43, dn. 1

⁵⁶¹⁶ Gower, 1902: 26

dizilmesinde hoşta gidecek bir şey bulamam. Bu benzerliği iddia etmek için hiç de haksız olmadığımı caminin dışı da kanıtıyor. Tüm cephe ve her tarafta yüksek çıplak duvarlar ve yalnızca doğu kısmın karşısına yönelen kısımda bir giriş kapısı mevcuttur. Ana cephenin önünde hiçbir sütunlu giriş ve hiçbir yerde olağandışı bir şey de yoktur. İkinci evreyi İslami biçimlerle meydana getirilmiş I. Beyazıt Camisi temsil eder. Böylece, en azından parlak mermerden olan bina malzemesinin bunaltıcı ağırlığına rağmen yüksek ve havadar görünümlü, yüksek dar kemerlerle düzenlenmiş bir portiko [son cemaat yeri?] tasarlanmıştır. İç kısım Bizans kubbesiyle yapılmıştır. Bugün gerçekte İslami tapınak kubbesi olarak kabul edilen geniş ve alçak kemerli kubbe Hıristiyanlıktan alınmadır. Bu sahiplenilmiş yabancı öge daha özgür ve bağımsız biçimde daha sonra Yeşil Cami’de kullanılmıştır. Kendi tarzını bir yabancı tarzdan geliştirmiş, kubbenin yanına kubbe yerleştirilmiştir. Böylece kubbe her bir binanın altında özel olarak biçimlendirilmiş bir alanın üstünde uzanır ve bundan dolayı bütünü meydana getirdiği izlenim ona ayrıcalıklı bir önem verir. Ayrıca burada yine doğuda sevilen ve özgürce zengin biçimde gelişme olanağı bulan muhteşem süslemeler var. Son basamakta ellerini artık Avrupa’ya uzatmış olan Muradiye vardır. Venedik’te veya Floransa’da hiç bir farklılığıyla şaşkınlık yaratmaz. Bunun bizim sanat tarihimizde genellikle varsayıldığı gibi oradan Asya’ya kadar tesir eden etkilerin sonucu olduğu bana hiç muhtemel görünmedi⁵⁶¹⁷.”

Camileri kilise taklidi olarak görmeleri veya İran, Arap ve Hint uygarlıklarının mimari eserlerinin etkisi altında gelişen bir biçime sahip olduğunu düşünmeleri seyyahların Osmanlı’nın kendine özgü bir mimari tarzı olmadığı yönündeki düşüncelere sahip olduklarının bir göstergesidir. Böylesi bir sonuca büyük oranda tek bir yapı örneğinde ulaşılması elbette eleştirilebilir. Ancak Osmanlı mimarisiyle en çok özdeşleşen yapıların camiler olması dolayısıyla genel yorumların bu yapılar temelinde daha kolay yapılabileceği de muhakkaktır. Ayrıca diğer yapılarla ilgili değerlendirmelere bakıldığında da yine bu konuyla ilgili bazı ipuçları elde etmek mümkündür.

⁵⁶¹⁷ Warsberg, 1869: 129–130

Örneğin batılıların bir bütün olarak Osmanlı sanatı konusundaki düşüncelerini ortaya çıkartmak için hamamlarla ilgili aktarımlarını ele aldığımızda camilerin aksine bu yapı tarzının genellikle Türklere özgü olarak düşünüldüğünü görülür. Naçov'un temizliğin dini bir yükümlülük olması ve günde birkaç kez abdest almanın her inançlı için zorunlu bir ritüel olmasından dolayı Türklerin çeşme ve hamam yapımını büyük bir sevap olarak gördüklerini söylemesi⁵⁶¹⁸ bu yapıların kültürel ve dini temellere oturtularak Türklere özdeşleştirilmesinin bir nedenini de ortaya koyar. Ancak yine de bu yapıları da farklı uygarlıkların etkisi altında gelişmiş örnekler olduğunu söyleyenler de mevcuttur. Osmanlı İmparatorluğu'ndan çok daha önce Roma ve Bizans İmparatorluğu dönemlerinde de bir hamam geleneğinin olduğu muhakkaksa da bu tür bir yaklaşım bazı durumlarda hamam yapılarının bir bütün olarak Osmanlı eseri olarak görülmemesine de neden olabilmektedir⁵⁶¹⁹. Seyyahlardan bir bölümü Bursa'daki hamamları antik dönemlerden ve özellikle Roma Dönemi'nden beri ünlü olarak göstermiş ve bu yapı tarzının Roma Dönemi'ne benzediğini söylemiştir. Ayrıca yine bazı seyyahlar İran'daki hamamlarla ortak yönleri üzerinde dursa da her iki durumda söz konusu edilen büyük oranda hamam geleneği ve kullanım alışkanlıkları arasındaki benzerlik olmuştur⁵⁶²⁰. Bunun dışında Bursa'daki hamamların Osmanlı Dönemi öncesine ait olduğunu ileri sürenler genelde tarihi kaynakların etkisi altında kalan ve daha önce de belirttiğimiz üzere Bursa'da Osmanlı öncesi bir eseri ortaya çıkartma arzusunda olanlardır. Ancak bazı seyyahların hamamları Türk Dönemi öncesine tarihlendirmesinin nedeni daha farklı değerlendirme kıstasları ile bağlantılıdır ve Osmanlı'nın toplumsal ve kültürel yaşam hakkındaki fikirlerini de yansıtmaktadır. Camiler örneğinde olduğu gibi bu kişiler Osmanlıların mevcut eserlerinin farklı kültürlerin etkisi altında ve ancak onları kopyalayarak gerçekleştirdiğini savunan ve bu

⁵⁶¹⁸ Mevsim, 2009: 59

⁵⁶¹⁹ Walsh, 1837: 207, Guide to The Eastern Mediterranean, 1904: 213, Davey, 1907: 415, Walker, 1886: 158, Gallois, 1907: 57, Oeconomos, 1922: 44, Polonyalı Simeon, 2007: 30, Dallaway, 1797: 178. Bu konuyla ilgili ayrıntılı örnekler "Hamamların Tarihçesi Hakkındaki Aktarımlar" bölümünde ele alınmıştır.

⁵⁶²⁰ Manucci, 1907: 11, Grelot, 1998: 189, Dallaway, 1797: 178, Wilkinson, 1806: 43, Fontanier, 1829: 87, Cox, 1882: 49, Renard, 1899: 1, Walsh, 1836: 206–207

fikirlerine Osmanlı'yı aşağılama amacını destekleyen önyargıları dışında bir dayanak noktası bulamayan kişilerdir. Örneğin Davey'in hamamlarla ilgili değerlendirmesi yabancıların Osmanlı mimarisine olan bakışıyla bağlantılı olarak ele alınabilir. Seyyah Bursa ve bunun dışında Şam, Bağdat gibi Osmanlı'nın diğer büyük kentlerinde de hamamların bulunduğunu ancak bunların fethin ardından Türklerin İstanbul'da karşılıklarına çıkan görkemli hamamlarla karşılaştırılınca oldukça önemsiz kaldığını söylemiş ve Türkiye'de çok yaygın olan hamamların düzenli sistemlerinin 1453 yılının öncesinde kullanımda olduğuna şüpheyle yaklaşılması gerektiğini de belirtmiştir⁵⁶²¹. Yine hem Yeni Kaplıca'da hem de Bursa Sarayı'nda bir zamanlar mevcut olduğu söylenen ağızda su fışkıran aslanlar yine taklit olarak gösterilir ve bunların aslen Elhamra Sarayı'ndan alınmış olduğu iddia edilir⁵⁶²². Başka seyyahlar da bazen açıkça belirtmeseler ve mevcut yapıları daha önceki dönemlere tarihlendirmeseler dahi Bursa'daki hamam kültürünü Osmanlı'nın hazır olarak bulduğu ya da Roma veya Bizans mirasından aldığı düşüncesindedir. Bu hususta camiler örneğinde olduğu gibi kilise planlarıyla karşılaştırmaya götürebilecekleri bir örnek bulamamış veya hamamlarda geçmişine yönelik bir iz bulma konusunda yetersiz kalmışlardır. Bununla birlikte buna istisna meydana getiren bir örneği Bent vermiştir. Eski Kaplıca, Bursa'nın Osmanlı Dönemi olduğu düşünülen hamamlarından en önemlisidir. Bent de bu yönde bir görüş belirterek hamamı Bizans Dönemi'ne tarihlendirmiştir. Seyyahın aktarımının konumuz açısından asıl önemi camilerin Ayasofya'nın veya Bizans kiliselerinin kopyası olduğunu iddia edilmesi gibi bu hamamın da Bursa'nın diğer hamamları için bir örnek olarak hizmet ettiğini ileri sürmesinden kaynaklanır. Seyyah böylece Bursa'daki Osmanlı hamamların kökenini de dolaylı yoldan Bizans kökenine bağlamıştır⁵⁶²³.

Bunun dışında daha pek çok yapı veya eser için benzer görüşlerin hâkim olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Hammer ve daha sonra

⁵⁶²¹ Davey, 1907: 100

⁵⁶²² Texier, 2002: 209

⁵⁶²³ Bent, 1889: 374

kendinden alıntı yaptığını hissettiğimiz Texier Yeni Kaplıca’da bir zamanlar bulunduğunu söylediği mermer aslanların Granada’daki Aslanlar Çeşmesi’nin taklidi olabileceğini iddia etmiştir⁵⁶²⁴. Texier ayrıca türbeleri Bizans ve öncesindeki yapıların herhangi bir türüyle bağdaştıramamış ancak yine de Osmanlı’ya özgü bir eser olduğunu da söyleyememiştir.

“[Söğüt’teki] Sultanın mezarı, ufak kilise tarzında ve Bursa’da yapılmış olanlar gibi Türbe adı verilen bir binadır. Ne Roma ve ne Hıristiyan tarzına benzeyen bu mezarlar, Küçük Asya’ya Selçuklular tarafından tanıtılmış ve onlar da bu tarzı Moğollardan almışlardır⁵⁶²⁵.”

Seyahatnamesinin yalnızca incelediğimiz bölümleri dâhilinde bile Osmanlı’nın kurumları, halkı gibi sanatıyla da ilgili aşağılayıcı bir tutuma sahip olduğu kolayca belirlenebilen Overbergh, Türk sanatı konusunda önyargılarının etkisi olan ve gerçeği yansıttığı kesinlikle söylenemeyecek bir değerlendirmede bulunmuştur.

“Türklerin hiçbir sanata sahip olmadıklarına dikkat ettiniz mi? Temellerinde de İran Sanatı, Arap Sanatı, Bizans Sanatı ve hatta Yunan Sanatı’nın takdire şayan parçalarını bulursunuz. Herhangi bir Türk sanatı bulamazsınız. Bu ırk fetih palalarını tutmayı bilir. Sanatsal karakter gösteren bir bina inşa edemez⁵⁶²⁶.”

Bu örneklerin açık biçimde ortaya koyduğu üzere Osmanlı’nın herhangi bir mimari yaratıda bulunmuş olamayacağı seyyahlarca benimsenmiş ve çeşitli şekillerde kanıtlanmaya çalışılan bir düşüncedir. Belli bölümler dâhilinde benzerliklere neden olan etkilenmelerden öte bir bütün olarak Osmanlı’nın özgün bir yaratısı olmadığı yönündeki düşünceleri konumuz gereğince daha çok mimari eserler bağlamında ele alsak da bu yöndeki düşüncelerin mimariyle bağlantılı diğer sanat dalları için de geçerli olduğunun örneklerini görmek mümkündür. Örneğin seyyahlar mimari süslemeler konusunda çinilerin Bizans ve öncesine ait örnekleri hakkında bilgi sahibi değildir. Ancak bunlar da yine Osmanlı yaratısı olarak görülmez

⁵⁶²⁴ Hammer, 1818: 27, Texier, 2002: 209

⁵⁶²⁵ Texier, 2002: 250

⁵⁶²⁶ Overbergh, 1899: 394

ve daha çok İran, Arap ve diğer İslam uygarlıklarının etkisiyle meydana getirilmiş oldukları iddia edilir.

“Mimari sanatı tarihi ve bunlarda kullanılan süslemelerin farklı tekniklerini inceleyenler için Bursa'nın camilerine ilginçlik katan şey asıl olarak bu yapıların bazılarının iç ve dış kaplamalarında kullanılan çinilerdir. Daha önceden Nicée'nin anıtlarının harabelerinde bulduğumuz bu çini doğu atölyelerindedir. Sırlı seramikten bu kaplamaların kullanımı görünüşe göre, Çin sınırlarından Tatarların göç etmesiyle Marmara Denizi'nin kıyılarına ve boğaza taşınmış ve orada iki ya da üç yüzyıl öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli kentlerinde ve özellikle Nicée'de sultanların bu önemli kenti ele geçirdikten sonra kurdukları atölyelerde üretilmiştir⁵⁶²⁷.”

Kendisini Bursa'da daha çok göstermekle birlikte Osmanlıların özgün bir sanat anlayışları olmadığı ve mimarilerinde görülen farklı özelliklerin farklı uygarlıkların etkisiyle geliştiği fikrine sahip olan Texier, İznik'in ünlü çinilerinin İran ve hatta Çin'in etkisi altında ve Selçuklu Sultanı Kılıçaslan tarafından bu kente getirilmiş yabancı sanatkârlar tarafından ortaya konulduğunu söyler. Selçuklu sanatında görülen farklılıkları ve özgünlükleri de göz ardı edemiyor olduğu için, sanatların içine yerleşilen halkın gelenekleri ile birleşerek geliştiği iddiasını da tekrarlar. Selçuklu sanatında kendini gösteren geometri temelindeki süsleme örneklerini Arapların ortaya çıkardığı bir kural olarak belirtir. Ayrıca Orhan zamanında Bursa'da çini üretimini başlatan kişilerin bu sultan tarafından İran'dan getirilen ustalar olduğunu söylemektedir⁵⁶²⁸. Hammer da çini üretimin yine Çin porselenlerinin etkisiyle ortaya konulduğunu ve İznik örneğinde Cenevizlilerin çiniciliği başlattığı ve Osmanlıların bunlardan miras aldıkları yönünde bir görüş ileri sürmesine rağmen en azından Osmanlı camilerinde en güzellerinin görüldüğü bu örneklerin bizzat Osmanlı üretimi olduğunu da kabul eder⁵⁶²⁹. Türbeler örneğinde Texier'in aktarımı gibi çinilerin de Selçuklu kaynaklı olduğuna

⁵⁶²⁷ Perrot, 1864: 72

⁵⁶²⁸ Texier, 2002: 155, 199

⁵⁶²⁹ Hammer, 1818: 124–125

yönelik ifadelerden Selçuklunun kendi yarattığı olarak görülmediği ve ilhamının İran kaynaklı olduğu üzerinde durulduğu görülür⁵⁶³⁰.

Bu konuyla ilgili en çok görüş belirtilen eserler doğal olarak İznik'teki Yeşil Cami ve Bursa'daki Yeşil Türbe'dir. Moustier, İznik'teki Yeşil Cami'yi tanımladığı bölümde minaresindeki göz alıcı çinilerin Bağdat etkisi altında geliştiğini söyleyerek kökenini İran'a bağladığını ortaya koyar⁵⁶³¹. Huart ise Bursa'da I. Mehmet'in türbesinden söz ederken burada karşılaştığı çinilerin İran çinileri olduğunu belirtmiştir⁵⁶³².

Osmanlı camilerinin farklı dönem yapılarından bazı yönlerden etkilenmiş olduğu kabul edilse bile bu durumun yalnızca mimari tarihinin izlediği doğal sürecin bir devamı olarak görülmesi gerekir. Bir uygarlığın daha önceki devirlerin ve uygarlıkların mimari eserlerinden etkilenmiş olması çok farklı yerlerde de örnekleri görülen bir durumdur. Bazı seyyahlar da bu duruma açık biçimde değinmişlerdir. Örneğin Hammer, Bizans kiliselerinin de karanlık Helen tapınaklarını taklit ettiğini söyleyerek bu sürecin bir örneğini ortaya koymuştur⁵⁶³³. Bursa Kalesi'ni ele aldığı bölümde Beaufort kapıların duvar işçiliğini Bizans Dönemi'ne atfetmiş olmakla birlikte bu işçiliğin Roma ve İslam tarzlarının bir karışımı olduğunu söylemiştir⁵⁶³⁴. Texier ise kitabında ortaya çıkışları ve mimari özelliklerinin düzenlenme şekline bahsederken camilerin daha önceki uygarlıkların dini yapılarının taklidi olduğu yönünde bir fikir ileri sürmüş ve bu taklide konu olan yapıların Bizans ve Roma'ya ait olduğunu söylemiştir. Ancak bunun yanında Bizans ve Roma tapınaklarının da Mısır ve Yunan tapınaklarına benzediğini kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu açıdan bu tür etkilenmelerin tarih içerisinde sürekli olarak kendini gösterdiğini kabul etmiş gibi görünür⁵⁶³⁵. Bu örneklerin de gösterdiği gibi sanatsal açıdan farklı uygarlıklardan etkilenmeler her dönem ve her uygarlıkta karşımıza çıkan bir durumdur. Bununla birlikte bu gerçek Osmanlı sanatı örneğinde farklı bir boyut kazanır ve özellikle Osmanlı camileri söz

⁵⁶³⁰ Elston, 1923: 197

⁵⁶³¹ Moustier, 1864: 238

⁵⁶³² Huart, 1978: 15

⁵⁶³³ Hammer, 1818: 117

⁵⁶³⁴ Beaufort, 1874: 503

⁵⁶³⁵ Texier, 2002: 211

konusu olduğunda, böylesi benzerliklere yol açan nedenler ve tarihi süreç içerisindeki gelişmeler genellikle göz ardı edilir.

Osmanlı mimarisi ile ilgili olarak seyyahların ortak görüşlerinden bir diğeri, Osmanlı yapılarının çoğu kez kaba, sanatsal zevki olmayan örnekler olarak nitelendirilmesidir. Bu görüş o kadar benimsenmiştir ki tarihlendirmelerde de bir yapının ya da bir yapı bölümünün Osmanlı Dönemi olarak gösterilmesinin kriterlerinin ilk sırasında mimarisinin adı ve kötü olarak görülmesi gelmektedir. Yine bazı Osmanlı eserleri eğer bir etkilenme olmadığı kabul edilmek zorunda kalınıyor veya bir benzerlik veya eski dönem ve milletlere atfedilebilecek bir özellik karşılaşılmıyorsa yine kötülenerak aşağılanır. Olaylara biraz daha tarafsız yaklaşmayı başaramamış bir seyyah olduğunu söyleyebileceğimiz ve seyahatnamesinde çoğu kez bunu kanıtlayan ifadelerle rastladığımız Warsberg'e göre Avrupa'da Türklerin genel karakteri, gelenekleri gibi Türk tarzı olan her şey bu yıllarda Avrupa'da yalnızca aşağılanarak ele alınma eğilimindedir⁵⁶³⁶. Böylesi bir gerçek mimariyle ilgili değerlendirmeleri de mutlaka etkiliyor olmalıdır. Bu konuyla ilgili örnek verebileceğimiz bir seyyah Burgess'dir. Ulubat'tan Bursa'ya giden yolu üzerinde İssız Han ile karşılaşan Burgess bu yapının işlevini olduğu gibi tarihini de anlayamamış ve girişinde Arapça bir kitabeyle de karşılaşmasına rağmen bu yapıyı Cenevizliler tarafından inşa ettirilmiş bir yapı olarak göstermiştir. Seyyahın böyle bir sonuca ulaşmasının tek nedeni mimarisinin Türk yeteneği veya duvar işçiliği olamayacak derecede mükemmel olduğunu düşünmesidir ve böylece Türklerin mimari konusunda yetersiz bir millet olarak görüldüklerinin bir örneğini sunmaktadır⁵⁶³⁷. Hamilton da İssız Han'ın genelde Ulubat içinde veya hemen yanında aranan Helena Kilisesi olabileceğini söylemiştir. Bu durum Türk mimarisiyle bağdaştırılamayan yapıların farklı dönemlere tarihlendirilmesinin ve bunun yanında bir yerleşimin tarihinde yer eden olay ve kişilerin bir yapıyla ilişkilendirilmesinin bir diğer örneğini ortaya koymaktadır⁵⁶³⁸.

⁵⁶³⁶ Warsberg, 1869: 119

⁵⁶³⁷ Burgess, 1835: 122–123

⁵⁶³⁸ Hamilton, 1842b: 91–92.

İlgi çekici ve güzel olarak kabul edilen her şeyin farklı etkilenmelere dayandığının düşünülüğünü iddia edebileceğimiz görüşlerin tam tersi bir biçimde aslında daha önceki uygarlıklara ait olmasına rağmen mimarileri beğenilmeyen ve kötü bulunan yapıların da Osmanlı Dönemi'ne ait olarak gösterilmesi oldukça çarpıcı ve Avrupa'da yaygın önyargılı düşüncelerin bir kanıtıdır. İznik surları örneğinde meydana getirilen yapının beceriksizliği üzerinde durarak ve eski dönemlere ait daha güzel yapıyı da mahvettiğini ileri sürerek böylesine kötü bir işçiliğin ancak Türklere mal edilebileceğini söyleyen Morrith bu tür görüşlere sahip seyyahlardandır⁵⁶³⁹. Texier, Bursa camilerinin kemerlerin meydana getirilişi ve kubbelerin işlenişi bakımından da gelişmemiş niteliklere sahip olduklarını söylemektedir ve Sultan Murat [I. (?)] ve Yıldırım Beyazıt camilerini de bu durumun örnekleri olarak vermiştir⁵⁶⁴⁰. Bursa Sarayı'nın bulunduğu kesimdeki kale duvarlarında kartal figürlerini gören ve bunları Osmanlı öncesine tarihlendiren Walsh'un bu tür bir yargıya ulaşmasının nedeni bu figürlerin çok daha iyi bir sanat tarzının ürünleri olduğunu düşünmesidir⁵⁶⁴¹. Yani birçok yönden Yunan ve Roma sanatının oldukça gerisinde olarak görülen Bizans bile Osmanlı Sanatı ile karşılaştırıldığında daha nitelikli ürünler meydana getiren bir uygarlık olarak tanımlanmaktadır. Strickland'ın Orhan Türbesi'nin ilerisinde gördüğü bir caminin minaresinin tabanının Türk işçiliği olamayacak kadar sağlam olduğunu söylemesi de Türklerin yapabilecekleri binaların kötü bir işçiliğe sahip olarak görüldüğünün bir örneği olarak verilebilir⁵⁶⁴². Jerningham'ın İznik surlarında bir bölümü Türk ustaların eseri olarak göstermesinin tek nedeni de seyyahın görüşüne göre bu kısımların "beceriksizce" yapılmış olmasıdır⁵⁶⁴³.

Bursa'da özellikle bazı cami ve türbeleri ilgi çekici olarak gören seyyahlarla karşılaşmak mümkündür. Bunun yanında Osmanlı'nın erken dönem eserleri olmaları nedeniyle bu eserleri önemli olarak tanımlayan seyyahlara da rastlanmaktadır. Ancak bazen mimari ve süsleme özellikleriyle

⁵⁶³⁹ Marindin, 1914: 106

⁵⁶⁴⁰ Texier, 2002: 221.

⁵⁶⁴¹ Walsh, 1836: 207

⁵⁶⁴² Jardine, 1858: 110

⁵⁶⁴³ Jerningham, 1873: 280

bağlantılı görünse de daha çok tarihi ve manevi niteliklerinin bu yapılara ilgiyle yaklaşılmasına yol açtığını söylemek daha doğru olacaktır. Bu yönde görüş belirten seyyahların büyük bölümü de bir caminin veya türbenin ilgi çekiciliğini adını taşıdığı sultanın tarihteki yeriyle bağlantılı olarak ele alır. Sözü edilen camilerin büyük oranda Osmanlı sultanları tarafından inşa ettirilenler, türbelerin ise bu sultanların ve ailelerinin mezarlarını barındıranlar olması bunun bir göstergesidir. Özellikle Bursa ili merkezi örneğinde sayıları bir yıldaki gün sayısı kadar veriliyor olmasına rağmen yalnızca birkaç caminin ele alınması ve diğerlerine yer verilmemesi büyük bir bölümünün söz etmeye dahi değmeyecek yapılar olarak görüldüğünün kanıtı olarak sunulabilir.

Bursa örneğinde Osmanlı yapılarıyla ilgili olumsuz izlenimlerin oluşmasına neden olan bir durumun bu yapıların seyyahların beklentilerini karşılayamıyor olması ile bağlantılı olduğu da söylenebilir. Camilerin ve özellikle Ulu Cami'nin dıştan ne kadar görkemli görülürse görülsün iç kısmının sadeliği seyyahların hayal kırıklığına uğramalarına neden olmaktadır. Türbelerde ise çinileriyle dikkat çeken Yeşil Türbe haricindeki örnekler seyyahlara göre içinde yatan kişilerin yaşam süreçlerinde sahip oldukları ihtişam ve büyüklükleri çağrıştırmayan mütevazı yapılardır. Bu yüzden bu türbelerde yatan ünlü hükümdarların yaşamlarında sürdürdükleri lüks yaşamı yansıtan hazinelerle karşılaşacağını uman bazı seyyahlar katafalkı saran basit şallarla sade ve basit bir yapıyla karşılaştıklarında şaşkınlığa uğrayabilmektedirler⁵⁶⁴⁴.

Bu durumu bazen seyyahların karakterleri doğrultusunda değerlendirmek gerekebilmektedir. Zira oldukça büyük bir hayal kırıklığı yaşadıklarını söyleyip bu yapılara aşağılayıcı ifadelerle yaklaşan seyyahların seyahatnameleri bir bütün olarak incelendiğinde Osmanlı'nın istisnasız tüm kurumlarına karşı bir beğenmezlik ve hor görmenin hâkim olduğunu, eserlerinin tamamında Osmanlı'nın bütün kurumları, yönetimi ve uygarlığıyla ilgili olumsuz eleştirilerde bulunduğu görmek mümkündür. Warsberg, Yeşil Cami'nin son derece başarılı bulduğu restorasyonunun Türklerin

⁵⁶⁴⁴ Renard, 1899: 14

beceriksizliği konusunda şimdiye kadar duyduklarından sonra kendisini çok fazla şaşırttığını da ifade etmiştir⁵⁶⁴⁵. Ayrıca Gemlik'te kısa süre içerisinde çok büyük gelişme gösteren pamuk üretimi hakkında ayrıntılı bilgiler verdikten sonra Avrupa'da özellikle bu dönemde kendisinin de belirttiği üzere "hasta adam" olarak gösterilen Osmanlı'ya ve hatta her türlü Türk faaliyetine ilişkin inanışları da kendi cümleleriyle özetlemiştir. Böylesi düşüncelerin yapılara bakışı ve bunların yorumlanmasındaki yöntemleri de etkilediği muhakkaktır.

"Yalnızca bizim yöneticilerimizin ulusal ekonomiyi nasıl yönettiğini ve Türk olan her şeyin Avrupa'dakinden daha kötü olmadığını örneklerle göstermek istedim⁵⁶⁴⁶."

Konumuz dâhilinde büyük bir çoğunluğunu Avrupalıların oluşturduğu seyyahlar, Osmanlı mimari eserlerinin belli örneklerine, daha önce bahsettiğimiz bir takım nedenlerle ilgi duymakla birlikte her zaman sanatsal ve mimari açılardan bu eserlere yönelik bir beğenin söz konusu olduğunu söylemek mümkün değildir. Ayrıca en yoğun biçimde kaynakları elde ettiğimiz 19. yüzyıl ve sonrası dönemlerin Osmanlı'nın eskisi kadar kuvvetli olmadığı ve Avrupalıların tüm kurumlarıyla birlikte imparatorluğa övgü dolu sözlerle ve hayranlıkla değil eleştirel biçimde yaklaştığı zamanlar olması Osmanlı'nın yarattığı eserlerin de bu bağlamda değerlendirilmesine neden olduğu hissedilmektedir. Bu yıllarda Osmanlı'nın tüm kurumları ile birlikte meydana getirdiği yapıları da küçümseyen ve bunları zevksiz, karakterden yoksun eserler olarak nitelendiren seyyahlar, bu yapıların mimari özellikleri hakkında tanımlamalar yaparken kişisel görüşlerini katmasalar da bir yapının güzelliği, tarihi, kökenine yönelik fikirler gibi konularda görüş belirtirken mutlak önyargıların etkisi altında olduklarını hissettiren tanımlamalar içerisine girmişlerdir. Yüzyıllar içinde değişen Osmanlı-Avrupa ilişkilerinin ve Osmanlı imajının yapılara olan ilgi ve bakış açısını etkilemiş olması büyük ihtimaldir. Ancak bu etkilenmelerin ne şekilde değişim geçirdiği hususunda doğrudan açıklama yapan kişilere çok fazla rastlanmaz. Michaud,

⁵⁶⁴⁵ Warsberg, 1869: 124

⁵⁶⁴⁶ Warsberg, 1869: 181

Osmanlı ve anıtlarına yönelik ilginin İmparatorluğu'nun tarih sahnesinde oynadığı rollerle ilişkili olduğunu ortaya koyan bir aktarımda bulunan bir seyyahdır. Bu örneği de Bursa'daki bir anıtın örneğinde değil Söğüt'te Ertuğrul Gazi'nin türbesinde iken vermiştir.

“Avrupa'daki herkes Türk İmparatorluğu'nun çöküşünden bahsederken, ölüleri ya da mezarları artık dikkat çekemezken bir seyyah için bu büyük imparatorluğun mezarı üzerinde durmak ilginç⁵⁶⁴⁷.”

Seyahatnameler her dönemde Doğu-Batı karşıtlığını kullanmışlardır⁵⁶⁴⁸. Bu karşıtlık, bir yönüyle de Hıristiyanlık-İslamiyet karşıtlığıdır ve seyyahlar tarafından olumlu olumsuz ölçütlerinin oluşturduğu çift kutuplu bir düşünce sistemine göre işlenmiştir⁵⁶⁴⁹. Hıristiyanlık-Müslümanlık mücadelesinin başlamasından itibaren de kendi dinlerini üstün göstermek için her türlü fırsatı değerlendirme çabası içine girmişlerdir. Doğal olarak mimaride İslamiyet'in en büyük sembolü olan camiler başta olmak üzere bazı yapılara yönelik beğenmeme ve aşağı görme anlayışı, bazen dini nedenlere ve İslamiyet inancı ile birlikte bu inancın şekillendirdiği yapılara yönelik bir tepkiye bağlanabilir. Bununla birlikte böylesi bir genellemenin tüm seyyahlar için geçerli olduğunu ve ayrıca sanat beğenisine yönelik değerlendirmelerin yalnızca dinsel tabanlı olarak yapıldığını söylemek doğru olmayacaktır. Çünkü aynı ilgisizlik ve beğenmeme Bizans eserlerine yönelik olarak da kendini gösterebilmektedir. Rönesans ile birlikte Avrupa'da Yunan ve Roma uygarlıkları ve kültürlerine yönelik merak ve ilgi ile antik kültürün bütün yönleriyle üstün tutulması anlayışının bu durumun oluşmasında etkisi olması muhtemeldir. Bizans ve Osmanlı İmparatorluğu'nun her ikisi de zaman zaman ortak biçimde sanat zevki ve becerisi bakımından antik dönemin zarafetine ve inceliklerine sahip olmadıkları, ayrıca bu dönemin güzel eserlerini de yok ettikleri, bunların örneklerini inceleyerek kendilerini geliştiremedikleri ve hatta hem mimari hem de sanat alanında daha da kötüye gidip zevksiz bir anlayış meydana getirdikleri suçlamasına maruz

⁵⁶⁴⁷ Poujoulat, Michaud, 1840: 150

⁵⁶⁴⁸ İldem, 2007: 10

⁵⁶⁴⁹ Servantie, 2008: 71

kalmaktadırlar⁵⁶⁵⁰. Hamilton Beyce Köyü yakınlarındaki kalenin bulunduğu yerde daha erken dönemlere ve özellikle de Hadriani kentine ait izlere rastlayabileceğini ummuş ancak keşfettiklerinin Orta Çağlara ait olması kendisinde hayal kırıklığı meydana getirmiştir⁵⁶⁵¹. Texier'in Gölyazı'daki eski eserlerin tamamının Bizans Dönemi'ne ait olduğu bilgisini verdikten sonra burada incelemeye değer hiçbir eserin bulunmadığını söylemesi bu dönem eserlerine yönelik herhangi bir beğeniye sahip olmadığının bir kanıtı olarak değerlendirilebilir⁵⁶⁵². Launay da İznik'te karşısına çıkan Bizans Dönemi harabelerini çok büyük mimari değeri olmayan kalıntılar olarak tanımlamıştır⁵⁶⁵³.

Gölyazı ve İznik'teki surlarda devşirmeleri kullanmaları dolayısıyla Bizans İmparatorluğu'nu barbar olarak adlandıran⁵⁶⁵⁴ Macfarlane'in verdiği bir diğer örnek yalnızca sikkelerle ilgili görünse de, asıl aktarmak istediği, seyahatnamesinin pek çok yerinde örnekleri görüldüğü üzere en değerli sanatsal ürünlerin Bizans öncesinde verildiği, Bizans ve sonrası sanatının kaba ve niteliksiz olduğudur:

“Burada [İznik], başka yerlerde de olduğu gibi, satmak için bize getirilen sikkeler Bizans İmparatorluğu'nun kaba, değersiz şeyleri. Bu memleket görünüşe göre antik sanatın mücevherlerini tam anlamı ile baştanbaşa temizlemiştir⁵⁶⁵⁵.”

Tüm bu örnekler Osmanlı Sanatı'nın beğenilip beğenilmediği ve bunun nedenleri hakkındadır. Bir bütün olarak Osmanlı sanatı ve özel olarak da mimari eserleri hakkındaki sahip olunan izlenimlere yer verilmesi ise bu konunun farklı boyutlarıyla değerlendirilmesine olanak sağlar. Tezimizde yalnızca Bursa ili örneğindeki mimari eserleri incelemeye aldığımızdan dolayı seyyahların Osmanlı mimarisi hakkındaki yapabilecekleri değerlendirmeler erken dönem örnekleri dâhilinde olabilmıştır. Ancak bu dönem eserlerinin

⁵⁶⁵⁰ Eserinin çeşitli kısımlarında yaptığı vurgularla bunu en iyi biçimde örnekleyen Grelot, Bizans sanatını barbar denilebilecek bir dönemin örnekleri olarak göstermiştir. Grelot, 1998: 136

⁵⁶⁵¹ Hamilton, 1842a: 90.

⁵⁶⁵² Texier, 2002: 245

⁵⁶⁵³ Launay, 1914: 209

⁵⁶⁵⁴ Macfarlane, 1850: 215, 317.

⁵⁶⁵⁵ Macfarlane, 1850a: 218.

Osmanlı mimarisi açısından önemini kavrayabilen çok az seyyah vardır. Ayrıca seyyahların Osmanlı sanatına yönelik düşünceleri hususunda değerlendirme yapılabilmesi açısından Bursa'nın bir diğer olumsuzluğu Osmanlı'nın yüzyıllar içerisinde yaşadığı değişimler konusunda çok fazla örnekle karşılaşılan bir yerleşim olmamasıdır. İstanbul'daki yapılarda Avrupalıların her bir yapı grubunu farklı bir üslupla bağlantılı olarak değerlendirmesi de Bursa için çok fazla geçerli değildir. Avrupa etkilerinin abartılı denilebilecek biçimde mimaride kullanılarak eski geleneklerin bozulmasına yönelik eleştirilerden de Bursa uzak kalmıştır. Yalnızca gerçekleştirilen bazı onarımlar paralelinde yapılan yorumlar seyyahların bu konulardaki düşüncelerini ortaya çıkartmaktadır. Örneğin Hammer, Emir Sultan Camisi'nin 1801 yangınında ortadan kalktıktan sonra yeni mimarinin tüm tarzını barındırır bir biçimde inşa edildiğini söylemiş ancak bu mimarinin özellikleri ve hakkındaki düşüncelerini söylememiştir⁵⁶⁵⁶. Warsberg ise III. Selim'in Emir Sultan Camisi'nde gerçekleştirdiği onarım faaliyetlerini başarısız bulmuştur. Bunun göstergesi seyyahın beğenmediğini anladığımız biçimde yeni binayı aşırı süslemeli olarak tanımlamasıdır⁵⁶⁵⁷. Perrot da yok olan ve parçalanan Osmanlı İmparatorluğu'nun kendisi gibi çini sanatının yavaş yavaş ortadan kalktığını ve bu kötü gidişinin dönüşü olmadığını iddia etmiştir⁵⁶⁵⁸.

Konumuzun Bursa ili ile sınırlı kalmasının neden olduğu bir diğer olumsuzluk günümüz sanat tarihi araştırmalarında örneklerini gördüğümüz üzere dönemler halinde yapıların ele alınarak bu dönemlerin ortak sanatsal özellikleri hakkında yapılan çıkarımların da çok fazla örneği olmamasıdır. Orhan Gazi'nin inşa ettirdiği yapılarda görülen ortak özelliklerle ilgili bir genelleme yapan Cox, bu dönem eserlerinin yalnızca bir yönü üzerinde durmasına ve değerlendirmeye aldığı eserlerde muhtemelen hatalı tarihlendirmede bulunmasına rağmen en azından böylesi bir çabayı ortaya koyan ender seyyahlardan birisidir. Ayrıca Cox'un genellemesinde ele aldığı

⁵⁶⁵⁶ Hammer, 1818: 11

⁵⁶⁵⁷ Warsberg, 1869: 165

⁵⁶⁵⁸ Perrot, 1864: 73

bu yapılar için Bursa'yı örnek alıp almadığını söylemek de mümkün değildir. Yalnızca erken Osmanlı Dönemi yapılarıyla ilgili bir değerlendirmenin sonucu ortaya konulmuş bir fikir olduğu söylenebilir.

“ [Orhan Gazi'nin] Süslemede özel bir yeteneği vardı ve görünüşe göre romantik bir eğilime sahipti çünkü inşa edilmesine sebep olduğu binalar şairane kitabelerle kaplıdır⁵⁶⁵⁹.”

Yine de Bursa ilinde gördükleri örneklerin paralelinde dönem sınırlandırması yapmaksızın Osmanlı mimarisinin geneli hakkında değerlendirmeler yapanlara da rastlanmaktadır. Bunlardan birisi olan Hawley, camilerde minarenin İslam sanatında ortaya çıkışı ve rolü hakkında bir bilgi vermiş ancak daha da önemli bir biçimde bir batılı gözüyle bir bütün olarak camiye kattığı değeri açıklamıştır.

“Anlatılanlara göre bir gece yaşlılardan birisinin rüyasında yeşiller giymiş olarak görünen birisi çatıya tırmanarak sesini duaya çağırarak tınlamaya yükseltmiştir. Bu rüya Allah'tan bir mesaj olarak kabul edilmiştir. Böylece o zamandan beri aşağısındaki kentteki gürültünün karmaşık dalgalarıyla bozulmadan şiddetli bir biçimde titreşip havada taşınarak insanların ruhunu sakinleştiren garip dinsel ilahilerin okunduğu yerler olan balkonlu kuleler dikilene kadar müezzinler camilerin çatılarında boy göstermişlerdir. Fakat kuleler yalnızca bu konuda yararlı objeler değildir. Görkemli camilerden minareleri çıkarttığınızda heybetli görünüşlerine rağmen mimari etkileri ortadan kalkacak ve en keyif verici cazibelerinden birisi yok olacaktır. Çatının ve etrafını çeviren ağaçların üzerinde yükselen sadece bir tane olsa bile tepesine yakın zarif balkonuyla ince uzun sütunun letafeti geri kalan kısımların haşmetli oranlarına vurgu yapar. Ayrıca geometrik desenleri ve renkli çinileriyle Selçuklular tarafından inşa ettirilen en iyi örnekleri, bitişiğindeki binadan bağımsız olarak dikkate alındığı zaman dahi güzellik objeleridirler⁵⁶⁶⁰.”

Bursa'da gördüğü bir örnek üzerinden genel bir değerlendirmeye giden ve yine Osmanlı sanatı hakkında görüşler ileri süren bir diğer seyyah

⁵⁶⁵⁹ Cox, 1887: 328

⁵⁶⁶⁰ Hawley, 1918: 45–46

da Ernst Haeckel'dir. 1873'te Bursa'ya yaptığı ziyareti sırasında burada karşılaştığı dini yapıların üzerinde bıraktığı hisleri bir diğer eserinde İslamiyet'i, Hıristiyanlık ve Musevilik ile karşılaştırırken ele almıştır. Burada seyyah mimarının üstünlüğünden ziyade biçim ve işlev arasındaki ilişkiyi değerlendirmektedir.

“Muhammed'in dininin tarihi gelişimi boyunca saf tek tanrıcılık karakterini koruduğunu ve kaçınılmaz bölümlenmesinin Musevi ve Hıristiyan dininden çok daha güçlü olduğunu da kabul etmeliyiz. Günümüzde dıştan dahi, dua ve vaaz biçimlerinde ve mimarisinde ve camilerinin süslemesinde bunu görebiliyoruz. 1873'de doğuyu ilk kez ziyaret ettiğimde, Kahire, İzmir, Bursa ve İstanbul'un asil camilerine hayran kaldığımda, içerisinin basit ve zarif süslemesi ile dışarısının azametli ve güzel mimarisinin gerçek bir ibadet duygusu meydana getirdiğini hissetmiştim. İçeriden aşırı süslü resimler ve yıldızlarla kaplanmış ve dışarıdan ölçüsüz biçimde insan ve hayvan kalabalıklarıyla biçimsizleştirilmiş Katolik kiliselerinin büyük bölümüyle karşılaştığımda bu camiler nasıl da asil ve ilham verici görünüyor⁵⁶⁶¹.”

Ancak belli örneklerin dâhilinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm camileri ortak bir payda içinde değerlendirebileceklerini düşünen bazı seyyahlar bu yapıları derinlemesine incelemeksizin tümünün aynı karakterde olduğunu söyleme hatasına düşmüşlerdir. Bunun bir örneğini Osmanlı'nın farklı yapı grupları hakkında da değerlendirmeler yapan Kammond vermektedir.

“Aynı şekilde olan camiler birbirlerinden çok az farklılık gösterir. Her birisini taş döşeli bir avlu çevreler ve geniş bir merdivenden binanın girişine ulaşılır: avlunun içinde bir çeşme vardır ve genellikle mavi Mekke güvercinleri sürüsü bulunur. Kırmızı bir perde hareket ettirildiğinde ziyaretçi bir anda kendini mevsimine göre ya kilimle ya da hasırla kaplanmış olan geniş kare bir odanın içinde bulur. Duvarlara çizilmiş olan Kuran'dan birkaç cümle haricinde iç kısım çarpıcı bir biçimde sadedir. Kubbenin altına giren güneşle birlikte ışığın etkisine bağlı olarak oldukça etkileyicidir ve geceleri zincirler

⁵⁶⁶¹ Haeckel, 2009: 191.

içinde düzenlenmiş binlerce renkli lambalar yansır. Bu binaların en iyisinde zeminden ayrı biçimlerde yükselen ve bir koni biçiminde sonlanan dört minare vardır ve her birisinin içinde kuleyi çevreleyen bir ya da iki galeriye ulaşan spiral merdivenler bulunur. İki veya daha çok minareli bir bina cami olarak adlandırılırken bu tanımlama dâhilindeki tek bir kuleye sahip olanlar veya hiç sahip olmayanlar bir mescidi gösterirler⁵⁶⁶².”

Bunun haricinde Osmanlı Dönemi yapıları yalnızca mimari yönleriyle değil kültürel ve sosyal nitelikleri ile de değerlendirmeye alınabilecek eserlerdir. Osmanlı mimarisi hakkında yorumlar yapabilmek, Osmanlı uygarlığını ve bazı yapıların kuruluşlarının sebeplerini ortaya koyabilmek açısından da İslamiyet'i bilmeyi gerektirir. Bu tür konularda yetersizlikleri olan, bunun yanında Osmanlı'ya önyargılarla gelen seyyahlar doğal olarak, bazen yapıların inşa ettirilme nedenleri hakkında gerçeği yansıtmayan ve kişisel görüşler bağlamında değerlendirilebilecek aktarımlar yapabilmektedirler. Burada değerlendirilmeye alınan kriter yalnızca Avrupa'daki doğu imajıdır. Çeşmelerin, kervansarayların, imaretlerin, camilerin ve birçok diğer yapının derinlemesine incelenmesinin de İslamiyet'in ve Osmanlı kültürünün çeşitli açılardan daha iyi anlaşılabilmesine katkı sağlayacağı muhakkaktır. Ancak seyyahlar yapıların mimari özellikleri haricinde yalnızca bazı durumlarda işlevlerine yönelik aktarımlarda bulunmuşlar ve meydana getiriliş amaçlarını da ancak yüzeysel ve zaman zaman hatalı olarak yapabilmişlerdir. Kervansarayların yapılma nedeni hakkında Dernschwam'ın ileri sürdüğü görüş bunun bir örneğidir.

“Türkler yanlarında köpek ve domuz gibi hayvan yatırmazlar. Bu yüzdendir ki, yolcular için kervansaraylar yaptırmışlardır⁵⁶⁶³.”

Texier, önemli bir araştırmacı olmakla birlikte Osmanlı sanatıyla ilgili tam anlamıyla ve doğru biçimde yorumlamalar yapamadığı görülmektedir. Camilerin yapılmasının nedeni hususunda ileri sürdüğü görüş, seyahatnamesinin çevirisini gerçekleştiren Ali Suat'ın da üzerinde durduğu gibi yalnızca kendi şahsi yorumudur.

⁵⁶⁶² Kammond, 1878: 314

⁵⁶⁶³ Dernschwam, 1987: 220–221

“Ömründe bir defa olsun yerine getirilmesi, Müslümanlarca gerekli olan Kâbe’yi ziyaret görevi, derece ve servet oranında, hayır ve sadaka yapmakla da ödenebilir. İstanbul’u süsleyen camileri padişahlar, bu hac borcunu ödemek için yaptırdılar⁵⁶⁶⁴.”

Seyyah, bu görüşüne bir dayanak noktası olarak da İznik’teki Yeşil Cami’yi vermiştir. Burada yaptığı hata ise yine Ali Suat’ın tespit ettiği ve açıkladığı biçimde Kuran’da geçen bir emir olarak aktardığı sözün aslında bir hadis olmasıdır.

“Sürekli olarak savaşlarda ömür geçirerek ve dini görevleri yerine getirmeye zaman bulamamış olan baş vezir Hayreddin Paşa da İznik’teki bu camiyi, Kurân’ın şu emrini yerine getirmek için inşa ettirmiştir: “Rabbimiz Hak Teâla için bir cami yaptıranı, Hak Teâla da cennette bir köşk verir⁵⁶⁶⁵.”

Bursa’da Ayan Ahmet Efendi’nin evinde gördüğü bir su düzeneği ilgisi çeken Brenner ise Türklerin de içinde olduğu tüm doğu halkları için suyun ve su yapılarının büyük önemi olduğundan bahseder. Seyyah bu durumu temizlik tutkusu gibi erdemli bir meziyet yerine Doğuluların genel karakteri ve zevk anlayışıyla ilişkilendirerek miskinlik ve uykuya düşkünlük ile bağdaştırır⁵⁶⁶⁶.

Seyyahların Osmanlı sanatına bakışını Avrupa’da hâkim Osmanlı imajının şekillendirdiğini söyleyebilmek mümkündür. Ortaya çıkmasının kısa bir süre sonrasında büyük bir güç haline gelen Osmanlı İmparatorluğu ve Osmanlı halkı uzun yıllar bir tehdit olarak algılanmış, barbar ve vahşi imajlarıyla yansıtılmıştır. Sanatsal üretimlerin belli bir kültürel birikime gereksinim duyduğuna yönelik inanışlar da doğal olarak bir Osmanlı sanatı kavramının dahi uzun yıllar literatürde yer etmemesine neden olmuştur. Bu konudaki değerlendirmelerin yalnızca Bursa ili dâhilindeki seyahatnameler örneğinde ele alınmasının Osmanlı sanatı hakkındaki bazı fikirlerin tespit edilmesini güçleştirdiği doğrudur. Ancak yapılan bazı değerlendirmelerin

⁵⁶⁶⁴ Texier, 2002: 181

⁵⁶⁶⁵ Texier, 2002: 181 dn. 329

⁵⁶⁶⁶ Brenner, 1824: 64

Osmanlı Sanatı'na yönelik genel fikirler verebileceğinin de söylenmesi gerekir.

Bu konuda örneklerini en çok gördüğümüz husus Osmanlı eserlerinin genel olarak seyyahların beğenisini kazanan eserler olmadığı ve bu durumun Osmanlı'nın güzel sanat eserleri ortaya koyabilecek yeterlilikte görülmediğinin bir kanıtı olarak sunulduğudur. Osmanlı'nın özgün bir yaratısı olmadığını ortaya koymaya çalışan fikirleri de yine bu bağlamda değerlendirmemiz mümkündür. Bu tür düşüncelere sahip seyyahlar Osmanlı eserlerinde beğenilerini kazanan bazı yönleri farklı milletlerin etkilerine bağlarlar. Osmanlı eserlerinin farklı mimari üsluplara olan benzerliği bazen taklitle, bazen de mimarının bir yabancı olmasıyla açıklanır. Böylesi düşüncelerin daha ziyade Osmanlı'nın kendine has bir sanatsal üretimi olamayacağı iddiasının seyyahlar tarafından örneklerle kanıtlanma arzusuyla ortaya konulduğu hissedilmektedir. Bu yöndeki fikirlerin bir takım önyargılarla sunulduğunun en önemli belirtisi Osmanlı'ya özgü hiçbir mimari yaratıdan söz edilmemesi, bunun yanında etkilenmelerin yalnızca Osmanlı imparatorluğu ile sınırlandırılmasıdır. Hâlbuki mimari tarihine bakıldığında neredeyse tüm uygarlıkların ilişkide oldukları farklı uygarlıkların kültürlerinden ve bu arada mimari geleneklerinden etkilendiği görülmektedir.

Bursa'da seyyahların karşısına çıkan ve özellikle ilgi duyulan eserler Osmanlı'nın erken dönem mimarisi hakkında ipucu vermektedirler. Özellikle İstanbul'daki camileri de gören ve gezisini Bursa'ya kadar uzatan seyyahlar iki kentin camileri arasındaki bariz farklılıkları tespit etmişlerdir. Bu tür karşılaştırmalar yapan bazı seyyahlar Bursa'daki eserlerin mimari tarihi içerisindeki önemini kavramışlar ve Osmanlı'nın ilk dönemlerini gösteren bu eserleri Bizans veya Avrupa etkileriyle bozulmamış özgün yapılar olarak tanımlamışlardır. Ancak bu tür düşüncelere sahip seyyahlar oldukça azdır. Bursa'daki camiler İstanbul örneğinde özellikle Ayasofya'nın taklidi olduğu ileri sürülen camilerden farklıdır. Bu durum Bursa camilerinin Bizans etkisi altında geliştiğinin ileri sürülememesine neden olmuştur. Ancak yine Osmanlı sanatının olmadığı şeklindeki fikirlerine bir dayanak noktası oluşturmaya

alışan seyyahlar Bursa'daki camilerin Arap ve Fars etkisi altında geliştiğini söyleyerek bu farklara yine bir açıklama getirmişlerdir.

Böylesi düşüncelerin tam tersi bir biçimde Osmanlı eseri olarak görülen yapılar da seyyahlar tarafından kötü bir mimariye sahip, herhangi bir sanatsal zevki olmayan eserler olarak tanımlanır. Hatta bu tür düşünceleri daha da ileri götüren seyyahlar mimarisini kaba buldukları tüm yapıları daha farklı uygarlıklara ait olsa bile Osmanlılarla bağdaştırırlar. Bu durum Avrupa'da Türk tarzı olarak görülen her şeyin aşağılanmasının bir uzantısı olarak görülebilir.

Avrupalı seyyahların farklı dönemlerde Osmanlı'nın idari ve askeri yapısı hakkında ileri srddkleri düşüncelerde Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya tarihinde oynadığı rol ve gücüyle paralel değerlendirmelere gittikleri görülür. Ancak erken yüzyıl seyahatnamelerinde Osmanlı eserleri hakkındaki görüşler hususunda elimizdeki kaynakların yetersiz kalması Osmanlı'nın g dengelerindeki yerinin sanat eserlerine yönelik fikirlere nasıl yansıdığını çok fazla örnekle ortaya koyamıyor olmamıza neden olmuştur. Ayrıca Türk kültürünün tüm yönleriyle tanınmasının, bu kültürün bir parçası olan sanat eserlerinin incelenmesi ile sağlanabileceğine yönelik bir anlayışın da incelediğimiz örnekler kadarıyla çok fazla örnekle temsil edilmediğini söyleyebiliriz. Bunun yanında Bursa'daki Osmanlı yapılarının erken Osmanlı mimarisinin örnekleri olduğunu tespit edebilen ve mimari tarihi içerisindeki yerlerinin de önemini ortaya koyabilen seyyahların çok az sayıda olduğunu belirtmemiz gerekir. Her ne kadar bazı örnekleri ile ilgi çekiyor olsa da Bursa'da mimari açıdan beğerlenerek değerlendirmeye alınan çok fazla Osmanlı Dönemi eseri mevcut değildir. Büyük oranda erken dönem örneklerini temsil ediyor olmaları da Osmanlı mimarisinin Avrupa etkisine girdiği dönemlerle ilgili izlenimler konusunda seyyahların ne gibi görüşlere sahip olduğunun belirlenmesini ve Osmanlı sanatı hakkında dönemsel çıkarımlar yapılmasını imkânsızlaştırmaktadır. Ayrıca Osmanlı eserlerinin kültürel ve sosyal yönlerden değerlendirmelerini yapabilen seyyahlar da çok azdır.

Tezimizde sayıca çok olduğunu söyleyebileceğimiz seyahatnameleri ele almış olmamıza rağmen görüldüğü üzere bu örnekler içinde Osmanlı sanatına yönelik izlenimler hakkında ayrıntılı bilgiler edinebilmek mümkün olmamıştır. Yine de Osmanlı mimarisi hakkındaki görüşlerini ortaya koyan seyahatnamelerin genel bir değerlendirmesi yapıldığında Osmanlı'ya yönelik bakış açılarının paralelinde şekillenen bazı ortak yargılar belirlenebilmiştir. Bunların ilk sırasında birçok örneğini ortaya koyduğumuz üzere Osmanlı'nın mimaride ve mimari ile ilişkili diğer sanatlarda özgün bir yaratıya sahip olmadığı inancının seyyahlar arasında hâkim olduğunu söyleyebiliriz. Osmanlı yaratısı olarak kabul edilen eserlerin de çoğu kez beğenilmediğini ve hatta mimari bakımdan kötü bulunan daha önceki dönemlere ait eserlerin de Osmanlı'ya atfedildiğini görmekteyiz. Osmanlı eserlerini Osmanlı ve İslamiyet kültürü bağlamında değerlendirme çabasına girenler de yine Avrupa'da hâkim olan Doğu, Doğulu, Osmanlı imajları çerçevesinde bazı çıkarımlar yapmaya çalışmışlar ve bu da büyük oranda hata yapmalarına neden olmuştur.

24.2. OSMANLI'NIN ESKİ ESER POLİTİKASIYLA İLGİLİ DÜŞÜNCELER

Konumuz dâhilinde ele aldığımız seyahatnamelerin yazarlarının çok büyük bir bölümünü oluşturan Batılı seyyahların farklı dönemlere ait yapılar hakkındaki aktarımlarında bu eserlerin genel durumlarıyla ilgili yaptıkları değerlendirmelerin, yüzyıllar içinde değişen veya oluşturulmak istenen Osmanlı imajı için birer araç olarak kullanılmak istendiği ve Batı dünyasındaki hâkim fikirlerin Osmanlı'nın eski eserlere yönelik tutumları hakkında ileri sürülen fikirleri etkilediği hissedilmektedir. Seyahatnamelerin bu özelliği sayesinde Osmanlı imajının farklı bir boyutu olarak, mirasçısı olduğu daha önceki dönemlere ait eserlere ve kendi yaratısı olan yapılara yönelik tutum ve yaklaşımlarıyla ilişkili Batıda mevcut ve dönemler içerisinde değişiklik gösteren fikirleri tespit ederek ortaya koymak mümkün olabilmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'na yapılan seyahatlerin amaçlarından birisi antik çağlar başta olmak üzere hemen her döneme ait eserleri yerinde görme arzusudur. Anadolu toprakları da bu arzuyu en üst düzeyde tatmin edebilen zenginliklere sahip olduğundan seyyahlar Osmanlı hâkimiyeti altında farklı dönemlere ve kültürlere ait eserlerin durumu ve bu eserlere yönelik Osmanlı yönetimi ve halkının tutumlarını belirleyebilmek konusunda zorlanmamışlar, kişisel görüşlerini katarak ve farklı kriterler paydasında değerlendirmeler yaparak gözlemlerini yazıya geçirmişlerdir.

Seyyahların, eski eserlere yönelik Osmanlı yönetimi ve halkının tutumları konusundaki izlenimleriyle ilgili olarak Bursa sınırları içerisinde kalmaz, daha geniş bir alanı kapsama alanına alırsak Anadolu'nun tamamının bu konuda yapılan aktarımlarla çok zengin biçimde değerlendirilebilecek örneklerle dolu olduğunu görmenin mümkün olabileceğini söyleyebiliriz. Hatta seyyahların Osmanlı'nın eski eser politikaları konusundaki düşüncelerinin sağlıklı biçimde tespit edilebilmesinin çok daha kapsamlı bir araştırmayı gerektirdiği ve konuyu Bursa örneğiyle sınırlandırmanın bazı konuların eksik kalmasına neden olabileceğini ileri sürmek de mümkündür. Bu gerçekçi bir düşünce olmasına rağmen yine de yalnızca Bursa sınırları dâhilindeki aktarımların değerlendirmesiyle bazı sonuçlara ulaşmaya çalışmak da çok büyük eksiklikler meydana getirmeyecektir. Çünkü Bursa, Osmanlı İmparatorluğu'nun en çok ziyaret edilen ve seyahatnamelere konu olan yerleşimlerinden birisi olduğu gibi, hem merkez hem de ilçelerindeki mimari eserler konusunda zengin bir yerleşimdir. Bu sayede Osmanlı yönetimin ve halkının farklı dönem ve kültürlere ait eserlere, bunun yanında kendi mirasının temsilcileri olan yapıtlara yönelik yaklaşımları hususunda ne şekilde izlenimlere sahip olduğunu gösterecek yeterlilikte verileri tespit edebilmek mümkün olmaktadır.

Seyyahlar Osmanlı Dönemi öncesi eserlerinin kötü durumlarına da zaman zaman değinmişlerse de Osmanlı yapılarının ihmal edilmiş ve yıkılmaya yüz tutmuş halleri kendilerine daha çarpıcı gelmiştir. Osmanlı'nın eski eser politikasına yönelik görüşlerini de büyük oranda bu örneklerin meydana getirdiği izlenimler şekillendirmiştir. Texier'in Bursa'daki Yeşil

Cami'yi örnek göstererek, bütün İslami yapıların çöküşü ve yıkılmasını Doğunun yeni bir kaderi olduğunun işareti olarak göstermesine verdiği bir dipnotla açıklık getiren Ali Suat, bu dönemdeki yenileşme hareketleri ve dış müdahaleler yanında yönetim zafiyetleri ve vakıf gelirlerinin azalmasının gerekli onarımların yapılamamasının nedenleri olduğunu söylemektedir⁵⁶⁶⁷. Seyahatnamelerde bu konu hakkındaki değerlendirmelerin halk düzeyinden ziyade yönetim seviyesindekilerin eski eserlere yönelik ilgisizlikleri ve bunun yanında eserlerin bakımları için gerekli olan gelirlerin kesintiye uğramasının etkileri hakkında olması Ali Suat'ın bu tespitinin seyyahların görüşlerini de yansıttığını ortaya koyar. Bundan dolayı bu iki husus ayrı başlıklar dâhilinde ele alınmıştır. Devşirme malzeme kullanımı ve kiliselerden dönüştürülme camiler de seyyahların Osmanlı'nın eski eser politikasına yönelik düşüncelerinin şekillenmesinde etkili olan diğer konular olarak görüldüğü için yine ayrı bölümler halinde değerlendirme yoluna gidilmiştir.

24.2.1. İhmalkârlıklar, Bilinçsizlikler ve İlgi Eksikliklerinin Neden Olduğu Tahribatlar Hakkındaki Düşünceler

Rönesans ile başlatabileceğimiz ve Avrupa'da uzun bir müddet hâkim olmuş Yunan ve Roma uygarlıklarına ve eserlerine yönelik ilgi, seyyahların seyahatlerini yaptıkları yerlerde de özellikle bu dönem anıtlarını görmek istemelerini beraberinde getirmiştir. 19. yüzyıldan sonra artan arkeolojik araştırmalar, bunun yanında Batılıların Antik Yunan ve Roma'yı kendi mirası olarak kabul ederek bu mirasa sahip çıkmayı misyon edinmesi de Anadolu'da özellikle bu uygarlıkların izlerinin yoğun olarak bulunduğu Ege ve Akdeniz kıyılarına geziler düzenlenmesine neden olmuştur⁵⁶⁶⁸. Antik coğrafyacıların ve tarihçilerin eserlerini büyük bir titizlikle ve ayrıntılı biçimde inceleyen seyyahlar ise Bursa ve çevresinde de bazı önemli yerleşimlerin olduğu bilgisini edinmektedirler. Bununla birlikte bu yerleşimlere ait kalıntıların büyük

⁵⁶⁶⁷ Texier, 2002: 224, dn. 367

⁵⁶⁶⁸ Arslan, 1992: 19

oranda ortadan kalkmış olması Bursa örneğinde Osmanlı'nın eski eserlere ve kültürel mirasa yönelik tutumları konusunda seyyahların izlenimlerini etkilemiş ve olumsuz yöndeki değerlendirmelerin önemli bir kriterini oluşturmuştur. Tarihi binlerce yıl öncesine götürülmekle birlikte Bursa kent merkezinde Osmanlı öncesi eserleri çok az sayıdadır ve seyyahlar için Bursa Kalesi ve bir Bizans yapısından dönüştürülen Osman ve Orhan Gazi Türbeleri dışında bu dönemlere ait somut bir örneği keşfetmek mümkün olmamaktadır. Bu eksiklik bazen Osmanlı Dönemi'ne ait olan yapıların daha eski dönemlere tarihlendirilmesiyle giderilmeye çalışılır. Böylesine zorlama çabalar diyebileceğimiz şekillerdeki örnekler dâhil edilse bile yine de Bursa'nın Osmanlı öncesi eser varlığı seyyahlara son derece yetersiz gelmektedir. Bursa'nın ilçelerinde ise yalnızca İznik, surları başta olmak üzere kiliseleri, su kemerleri, tiyatrosu ve diğer kalıntılarıyla bu tür arayışlar içinde olan seyyahları biraz daha tatmin edebilen bir yerleşimdir. Buna rağmen geçmişle karşılaştırıldığında Osmanlı hâkimiyeti altında eski görkemini yitirmiş olduğuna yönelik izlenimlerin ağır bastığı bir yer olarak karşımıza çıkmaktadır. Ulubat ve Gölyazı'nın tarihteki yerleriyle paralel olarak daha fazla anıta sahip olması gerektiğini düşünen seyyahlar da bu iki yerleşimde de tam anlamıyla umduklarını bulamamışlardır. Antik kaynaklar sayesinde hakkında bilgi sahibi oldukları bu yerleşimlerde de seyyahları karşılayan yegâne kalıntılar, ya daha sonraki dönemlere ait yapılarda kullanılmış devşirmeler ya da arazilerin her yerinde karşılıklarına çıkan ve çoğu kez hangi yapıya ait olduğunun dahi belirlenmesinin mümkün olmadığı harabe yığınlarıdır.

Anadolu'nun pek çok yerinde olduğu gibi Bursa sınırları içerisinde de gerek büyük yerleşim yerlerinde, gerekse çok küçük köylerde ve hatta hiçbir yerleşimin görülmediği arazilerde antik yapılara ait olduğu düşünülen sütunlar, sütun başlıkları, arşitravlar vb. kalıntılarla karşılaşmıştır. Eğer yakın civarlarda daha önceden keşfedilmiş bir antik kent varsa bu parçaların buraya bu kentten taşınmış olabileceği yönünde fikirler ileri sürülmektedir. Ancak seyyahların Osmanlı ve Bizans öncesi eserlere daha yoğun ilgi duyuyor olmaları gerçeğinin yanında daha önce kimsenin ulaşamadığı bir

yapıyı ve hatta antik kenti keşfetme yönündeki çabaları bazen karşılığın çıkarılan tek bir mimari parça ya da devşirme malzemeyi burada yer alan Osmanlı öncesine ait bir yapı ve bazı durumlarda bir yerleşimin işareti olarak görmelerine neden olabilmektedir. Böylesi düşüncelere sahip olan seyyahların keşfettikleri ve bazen belirli bir yapıya ya da yerleşime atfettikleri bu kalıntıların haricinde başka bir ize rastlamamaları da doğal olarak bir zamanlar mevcut olan bir yapının tamamen ortadan kalkmış olduğunu ileri sürmelerine neden olmuştur. Bazen böylesi bir yıkımla ilgili fikirlerin boyutları tek bir yapıyla da sınırlı kalmaz ve tüm bir yerleşimin ortadan kalkmış olduğu da ileri sürülür.

Büyük yerleşim yerlerinin dışında karşılaşılan kalıntılara bağlı olarak bir yapı veya varsa antik kentlerin yok edilmesi hususunda Osmanlı'nın suçlandığı örnekler azdır ve genel olarak bu yıkımlar daha eski savaşlar, zaman gibi faktörlere bağlanma eğilimindedir. Bununla birlikte Osmanlı öncesi bir tarihe sahip olduğu bilinen ve Osmanlı Dönemi'nde de ikamet edilmeye devam edilen yukarıda örneklerini verdiğimiz Bursa, İznik, Ulubat, Gölyazı gibi yerleşimleri ele aldığımızda daha farklı bir durumla karşılaşılmaktadır. Tüm bu yerleşimlerde antik dönem eserlerinin bulunmaması, mevcut olanların da beklentilerini karşılayamaması veya harabe bir halde olmasının nedeni seyyahlara göre zengin bir kültürel mirasa sahip olmasına rağmen bu mirası koruma konusunda Osmanlı İmparatorluğu'nun yetersiz kalmasıdır. Hatta Osmanlı Dönemi öncesinde yerleşim gördüğü bilinen tüm bu kentlerde, antik eserlerin eksikliği Osmanlı İmparatorluğu'nun tahripkâr ve yok edici kimliğine vurgu yapmak için dahi kullanılmıştır. Böylesi görüşlere sahip olan seyyahlar bazen bizzat belirtmeseler bile yıkımların bilinçli bir biçimde gerçekleştirildiği düşüncesine sahiptirler. Bu yok etmeyi bazı durumlarda yönetim, bazen de halk seviyesinde ele alarak vandalist tutumlara bağlasalar da fikirlerini ispatlayabilecek kanıtları tespit etme hususunda yetersiz kalmışlardır. Özellikle 19. yüzyılda manevi yönleri ile öne çıkanların da dâhil olduğu üzere Osmanlı Dönemi yapılarının da harabe bir halde bulunması bu durumun oluşmasının bilinçli çabalardan çok ihmalkârlıklardan ve içinde bulunulan

dönemin yoksunluklarından kaynaklandığını da açık biçimde ortaya koymuştur. Bunun yanında seyyahlar böylesi özel bir çabanın olmadığı ancak yine eserlerin yok olmasına neden olan bilgi ve ilgi eksikliklerinin örnekleri ile de sık biçimde karşılaşmışlardır.

Ortaçağ batı dünyasında çoğunlukla olumsuz olarak kendini gösteren Türk imgesi, neredeyse Osmanlı'nın kuruluşuna kadar gitmekte olup, beyliğin bir imparatorluk haline gelmesi ile birlikte daha da güçlenmiştir. Bu dönemde seyyahların eserlerinde Türkler barbar olarak nitelendirilmiş, bu kelime de vahşi, zalim, kaba ve akılsız doğulu anlamında kullanılmıştır⁵⁶⁶⁹. Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyılda ne şekilde görüldüğünü açıklayan Rouillard, özel olarak Fransa örneğini ele almakla birlikte Avrupa'nın tamamına yayabileceğimiz bir değerlendirme yapmıştır. Buna göre Osmanlı İmparatorluğu'nun medeniyete saldıran barbar bir uygarlık olarak görülmesinin nedeni din ayrılığının yanında bu yıllarda Türkler hakkında bilgiler veren kişilerin önyargılı hacılar olmasıyla bağlantılıdır⁵⁶⁷⁰. Rouillard'ın verdiği bu örnek Osmanlı'nın hâkim olduğu topraklara hiçbir şekilde gezi yapmamış birisi için bu imparatorluk hakkında edindiği fikirlerde okudukları veya dinlediklerinin önemli olabileceğinin bir kanıtıdır. Bu gerçek seyyahların verdiği bilgilerin batıda oluşan Osmanlı imajını şekillendirebileceğini de gösterir.

Hakkında oluşmuş olan olumsuz imajı destekleme yönündeki çabalar her konuda olduğu gibi Osmanlı'nın eski eserlere yönelik tutumlarında bazen hayal gücünün de devreye girdiği suçlamalara neden olmuştur. Antik bir yapının yıkılmış bir halde görülmesi, bir Osmanlı yapısında kullanılmış olan devşirmeler, Bursa genelinde seyyahların tüm yapılarının ayakta olduğu bir antik kenti bulma yönündeki arzularının hayal kırıklıklarıyla sonuçlanması gibi durumlar sürekli olarak Osmanlı'nın eski eserlere yönelik yıkıcı bir anlayış içinde olduğu fikrini desteklemek için kullanılmıştır. Görmeyi arzuladıkları yapıların sağlam biçimde gelememiş olmasını bazı seyyahlar beklentilerini karşılayamamanın verdiği hayal kırıklıklarının da etkisiyle bu eserlerin

⁵⁶⁶⁹ Alarslan, 2008: 139

⁵⁶⁷⁰ Rouillard, t.y.'dan naklen Eyice,1975: 90

Osmanlı Dönemi'nde yıkıldığı yönünde fikirler ileri sürerek açıklamışlardır. Bu tür bir görüşe sahip olan seyyahların amacı kullandıkları ifadelerden de kolayca ortaya konulabileceği üzere Osmanlı'yı eski eserleri ortadan kaldıran barbar bir uygarlık olarak gösterme çabasıdır.

Farklı dönemlerin şartları ve getirileri göz önüne alınmadan eski eserlerin bilinçli bir anlayışla ortadan kaldırılmasıyla ilgili olarak Osmanlı halkı ve yönetiminin suçlandığı örneklerde genellikle seyyahların önyargılı düşüncelerinin etkisi vardır. Ayrıca eski eserlerin şahit olunan kötü durumlarının özel olarak tahrip edilme arzusuyla gerçekleştirilmiş olarak gösterildiği seyahatnamelerde de suçlamaya maruz kalanlar daha çok Türkler olmuştur. Birçok seyyah belki de batıda uzun yıllar hâkim olan taraflı ve önyargılı düşüncelerin etkisiyle Türklerin tahripkâr özelliklerine kanıt bulmaya özel bir çaba sarf etmiş böylesi çabalar ise gerçeği yansıtmayan aktarımları beraberinde getirmiştir. Bu nedenle bazı seyyahlar nerede bir tahribat ya da yıkım görseler bu durumu Türklerle bağdaştırmaya çalışmışlardır. Bunun en erken örneklerinden birisini kafasında Türklerin barbar bir millet olduğu konusunda mevcut fikirler olduğunu eserinin farklı yerlerinde açık biçimde ifade eden Grelot vermiştir.

“ Zafer takı şeklinde, mermerden yapılmış; üstü, şimdi Türklerce tahrip edilmiş alçak kabartmalarla, Yunanca ve Latince kitabelerle süslenmiştir⁵⁶⁷¹. ”

Grelot'un yaptığı bu tanımlama İznik Kalesi'nin kapılarından birisi üzerindeki devşirmeler hakkındadır. Kendisinden sonra pek çok seyyah da özellikle İznik'te bu örneği takip etmiş ve şahit olunan yıkımlar ve tahribatlardan dolayı Osmanlı yönetimini ve daha çok da Türkleri suçlamıştır.

“Antik kalıntıların çok az kısmı iyi durumda günümüze gelebilmiş. Her yer kalıntılarla kaplanmış. Güzel bir işçiliğe sahip birçok alçak kabartma varsa da bunlar Türkler tarafından korkunç biçimde tahrip edilmiş⁵⁶⁷². ”

Osmanlıların eski eserlerin yok edicisi olarak gösterilmesinin bir diğer örneğini Wheler vermektedir. Seyyaha göre Orhan Gazi ele geçirdiği tüm

⁵⁶⁷¹ Grelot, 1998: 34

⁵⁶⁷² Aucher-Éloy, 1843: 64

kentleri ortadan kaldıran bir sultandır ve Bursa'nın bu akıbetten kurtulabilmesinin tek nedeni de bu kenti başkenti olarak seçmesidir⁵⁶⁷³. Marcellus ise İznik içindeki tüm yapıları surları inşa etmek için ortadan kaldıranların Müslümanlar olduğu inancındadır ve yalnızca tiyatronun taşınamayacak derecede büyük taşlardan inşa edilmiş olması nedeniyle bu yıkımdan kurtulabildiğini söylemiştir⁵⁶⁷⁴.

Osmanlı'nın Bizans ve öncesi dönemlerin eserlerine özellikle önem vermediği düşüncesine sahip seyyahların ise bu durumun oluşmasını dinsel nedenlerle bağlantılı olarak değerlendikleri düşünülebilir. Joanne ve Isambert bu şekilde bir ayırım yaparak Türk Dönemi anıtlarının çok iyi durumda tutulmasına rağmen Bizans ve öncesi dönemlere ait kalıntılara yeterince özen gösterilmediği ve korunmadığı, bunun bir sonucu olarak da bu dönem anıtlarının harabe bir hale geldiklerini söylemektedirler.

“Küçük Asya'nın içerdiği en dikkat çekici anıtlar arasında Türk Dönemi'ne ait olanlar neredeyse mükemmel biçimde korunmuştur. Yunan ya da Bizans mimarisine ait olan diğerleri ise meraklı gezginlere yalnızca harabeler sunar fakat bunlar çoğunlukla bu yapıların asıl hallerini ortaya koyabilecek yeterliliktedir⁵⁶⁷⁵.”

Böylesi bir düşünceye sahip olan ve dinsel sebepler yanında milliyetçi veya manevi tutumların yapıların mevcut durumlarını etkilediğini düşünen bir diğer seyyah Pardoe'dur. Seyyah Osman ve Orhan Gazi'nin türbesinin de yer aldığı büyük manastırdan bahsederken Osmanlı hükümdarlarına ait kısımların neredeyse kusursuz biçimde tutulduğunu, Hıristiyan damgasını taşıyan her şeyin ise harap olmuş halde olduğunu belirtmiştir⁵⁶⁷⁶. Orhan Türbesi'ne yaptığı ziyarette eski yapılardan alınma sütunların farklı renklerle boyandığını gören Pardoe bu durumu barbarlığın yıkıcı elinin izleri olarak tanımlamıştır⁵⁶⁷⁷. Wheler'in Türklerin yıkıcı bir toplum olduğu iddiası ve Hıristiyanlık üzerinde hâkimiyetlerini göstermek için sütunları bile ters yüz

⁵⁶⁷³ Wheler, 1682: 215

⁵⁶⁷⁴ Marcellus, 1839: 148–149

⁵⁶⁷⁵ Joanne, Isambert, 1861: 455

⁵⁶⁷⁶ Pardoe, 2004: 299

⁵⁶⁷⁷ Pardoe, 2004: 297

ettikleri şekilde verdiği bilgi seyyahın İslamiyet ve Hıristiyanlık mücadelesine yönelik düşüncelerini de ortaya koymaktadır. Bu hareketin bir zorbalık olduğunu ifade etmesi Osmanlı'nın Hıristiyanlara yönelik tutumlarını da okuyucuya aksettirme amacı doğrultusunda yapılmıştır⁵⁶⁷⁸. Ancak kendisinden yaklaşık kısa bir süre sonra 1701'de Bursa'ya gelen ve benzer biçimde Orhan Camisi'ni de ziyaret eden Tournefort Spon ve Wheler'in söylediklerinin tersine Türklerin sütunlara hiçbir şekilde dokunmadıklarını açık biçimde ve hatalarını ortaya koyarak aktarmaktadır⁵⁶⁷⁹.

Briand, Türklerin eski eserleri ortadan kaldırmaya yönelik bir eğilime sahip olduğunu belirten seyyahlardan birisidir. Bursa'nın surlarından bahsederken bunların Bizans Dönemi'nden kalan surlar olduğunu ve Bursa'da ölen ve burada gömülü olan Orhan'ın hürmetine saygıdan dolayı Türklerin bunları yok etmekten kaçındıklarını söylemiştir⁵⁶⁸⁰.

Lubenau ise bu görüşlerin tamamen yanlış olduğunu kanıtlar biçimde Türklerin din temelli tahribatlarda bulunmadıklarını ve böylesi bir eğilimleri olmadığını güzel bir örneğini vermiştir.

“En önemli kapı olan “Melekler Kapısı” üzerinde taştan yapılmış dört büyük melek var. Kapının yanında İsa peygamberimiz iki havarisi ile birlikte görülüyor. Buna çok şaşırdık ve çavuşumuza bunların yıktırılmamasına hayret ettiğimizi belirttik. Çavuş bize, İsa peygamberin, Muhammed'in dünyaya geleceğini müjdelemiş olan büyük bir peygamber olduğunu fakat Hıristiyanların İncil'i tahrif ettiklerini ve bu kehaneti gizlediklerini söyledi. Biz onun dediklerine itiraz etmedik, çünkü Türkler bu konularda kesinlikle tartışmaya girmezler. Söz konusu kapı tamamen mermerden yapılmış. Üzerinde Roma tarihine ait bazı olaylar resmedilmiş fakat ne olduklarını hiçbirimiz bilmiyorduk⁵⁶⁸¹.”

Eski eserlerin yok edilmesi hususunda Müslümanları veya Türkleri özellikle ön plana çıkartmayan seyyahlar mevcutsa da bu kişiler de yine daha önceki dönem uygarlıkları veya tarihsel gelişmelerin getirilerini

⁵⁶⁷⁸ Wheler, 1682: 216

⁵⁶⁷⁹ Tournefort, 2005: 235

⁵⁶⁸⁰ Briand, 1829: 49

⁵⁶⁸¹ Lubenau, 2012: 516

değerlendirmek yerine tüm Osmanlı halkının yok edici bir karakteri olduğu düşüncesini yansıtmaya çaba sarf etmişlerdir. Texier, 1834 yılında açığa çıkartılan bir kuledeki resimlerin keşfedilir keşfedilmez burayı ziyaret eden İznik'in Rum halkı tarafından üzerine yazılar yazılmak suretiyle tahrip edildiğini söylemiştir⁵⁶⁸². Yine Gölyazı'ya yaptığı bir ziyarette burada eski eserleri göremeyen ve tespit ettiği kitabeleri de okunamayacak durumda bulan seyyahın bu durumun oluşmasının nedenini zamana veya kentin tarihinde rol alan diğer uluslara değil bu dönem yerleşiminin halkına bağlaması bu anlayışın bir yansımasıdır.

“Modern şehrin sakinleri, kitabeleri tahrip etmeye düşkündürler⁵⁶⁸³.”

Texier, Gölyazı ahalişi içerisinde Hıristiyanların olduğu bilmektedir. Bu nedenle bu aktarımında Türkler ve Rumların birlikte suçlandığını söylemek mümkündür. Ayrıca Texier'in verdiği bu örnek Gölyazı halkını bilinçli bir yok etme suçlamasına maruz bırakmaktadır ve yalnızca önyargıya dayanan kanıttan yoksun bir düşüncedir.

Karacabey'de bir duvarla çevrelenmiş olan Arnavut mezarlığının çok yakında ortadan kalkacağı yönünde bir tahminde bulunan Macfarlane de bunu Osmanlı'nın din ya da millet ayırt etmeksizin tüm halkının yok etme eğilimi ile ilişkilendirmiş ve bu konudaki en açık ifadelerden birisini ortaya koymuştur.

“Küçük mezarlığın bir köşesinde yere fırlatılmış ahşaptan yapılmış siyah boyalı iki büyük haç vardı. Duvarlarda şimdiden büyük bir çatlak meydana gelmişti. Tümünde çökecek ve harabe hale gelecek ve sadece Türkler değil ayrıca Katolikleri Hıristiyan olarak kabul etmeyen Ermeniler ve Rumlar da bu yerin malzemelerini evlerini ve ahırlarını tamir etmek için alacaklar. Bu çeşit bir hükümet buyruğuna verilecek hürmet asla uzun süre devam etmez. Bu memleketin tüm insanları, hatta hiçbir dini önyargı mevcut olmasa bile, yıkım için bir eğilim ve içgüdüye sahipler⁵⁶⁸⁴.”

⁵⁶⁸² Texier, 2002: 170

⁵⁶⁸³ Texier, 2002: 245

⁵⁶⁸⁴ Macfarlane, 1850a: 253.

Perrot daha farklı bir değerlendirme yapmış, Türkler ve Rumlar ayırımına da giderek Türklerin eski eserlere çok daha ilgisiz bir millet olduğu yönündeki düşüncesini verdiği bir olayla okuyucuya şu şekilde aktarmıştır.

“Bizi kitabelerin anlamını çözerken gördüklerinde Türkler herhangi bir merak belirtisi göstermeksizin etrafımızda toplandılar. Bazen aralarında sadece bir tanesi heyecansız bir havayla bir soru soracak ve eğer bu taş zaten yıllardan beri buradaysa tekrar sigarasını yakmaya dönecektir. Rumlar bazen size yararlı bir şekilde yardım ederler. Harfleri sizinle hecelemeye başlarlar ve nefret uyandırıcı el yazısı karakterlerine alışık olduklarından bazen sizden daha hızlı olurlar⁵⁶⁸⁵.”

Yanlı düşüncelerin etkisiyle ortaya çıktığını söyleyebileceğimiz suçlamalara rağmen ister yalnızca Türkler isterse tüm Osmanlı tebaası eski eserlerin yok olmasında rol oynadığı suçlamasına maruz kalsın seyyahların bizzat şahit oldukları örneklerde meydana gelen yıkım ve tahribatlarda genellikle bilinçli bir tutumun söz olmadığı kolayca fark edilmektedir. Osmanlı'nın farklı kültürleri ortadan kaldırma arzusu içinde olmadığını gösteren en güzel örnekler de İstanbul'daki Bizans anıtlarıdır. Bu anıtlar yüzyıllar boyunca seyyahların ilgisini çekmiş, geçirdikleri değişimler titizlikle izlenmeye çalışılmış ve çoğu da Türklerin bu anıtları yıkmadıklarını saptarken de şaşkınlıklarını gizleyememişlerdir⁵⁶⁸⁶. Bu tür bir ruh hali içine girmiş olmaları Osmanlı'ya geziler düzenlemeden önce kafalarında mevcut olan fikirlerle bağlantılıdır. Elimizdeki örneklerde herhangi bir sebeple bağlantılı biçimde bilinçli bir yok etmenin tek örneği ile Busbecg İznik'te iken karşılaşmıştır.

“Orada bulunduğumuz sırada işçiler yeraltından pek bozulmamış bir asker heykeli çıkarmışlardı. Ama çekiçleriyle hemen heykeli parçaladılar.

⁵⁶⁸⁵ Perrot, 1864: 112

⁵⁶⁸⁶ İldem, 2007: 8. Bu tür şaşkınlıklar, seyyahların Doğu ile bağlantılı olarak sahip oldukları birçok önyargıları olduğunu da ortaya koyar. Türklere yönelik olumsuz düşüncelere sahip olan seyyahların Türkleri tanıma fırsatı bulduklarında önyargılarının tam tersi durumlarla karşılaşmaları aynı eserde birbirinin zıttı olan düşüncelerin belirtilmesine neden olabilmektedir. Bu Orta Çağ önyargıları ile hareket eden gözlemcilerin aşılması güç kalıplaşmış yargılarını ne derece güç aşabildiklerinin de bir göstergesidir. Alarşan, 2008: 139. Barbar olarak adlandırılan Türklerin ne kadar nazik insanlar olduğunu ortaya koyan bir olay için bkz. Grelot, 1998: 181–182. Diğer örnekler için bkz. Eyice, 1963: 61, 68.

Üzüldüğümüz görünce gülerek “Hıristiyanlar gibi ona tapılmasını ve dua edilmesini mi istiyorsunuz” dediler⁵⁶⁸⁷.”

Bu şekilde bizzat antik dönem eserlerine yönelik Osmanlı halkı ve yönetiminin rolü olduğu yıkım görüntüleriyle de zaman zaman karşılaşılmakla birlikte önyargılı aktarımların haricinde seyahatnamelerden anlaşılabilirdiği üzere bu durum daha ziyade bu dönem eserlerine yönelik ilgisizlik veya bilinçsizlik sonucunda meydana gelmektedir.

“Ulubat’tan Bursa’ya giderken yarı yolda bir çeşmeye rastladık. Suyunun içimi pek iyi olmamakla beraber, yapılış biçimi ilgimi çekti. Çeşmenin suyu bir zamanlar mezar taşı (lahit) olduğu izlenimine vardığım taş bir yalağa akıyor. Su borusunun üst tarafındaki duvarın içine yerleştirilmiş olan taşta şu yazı var: (Grek harfleriyle yazı) (Anlamı: SELAM SANA THEOFİLOS’UN OĞLU EVULOS)⁵⁶⁸⁸ .”

Benzer bir örneği Macfarlane vermiştir:

“Burada (Dansera [?] Köyü) bir kahvehane bulmayı umuyorduk fakat bulamadık. Köyün aşağısında sol tarafta bir çeşmenin havuzuna dönüştürülmüş antik bir lahit vardı... Orada burada bir mermer parçası antik ve daha iyi zamanları akla getiriyor⁵⁶⁸⁹.”

Halk düzeyinde bilinçsizlikler her iki seyyahın verdiği çeşme örneğinde olduğu gibi zaman zaman tahribatlar meydana getirici nitelikleriyle ele alınsa dahi bunlar az sayıdadır ve yapılan tahribatlar da çok büyük boyutlu yapılarda karşılaşılanlara göre çok önemli olarak görülmez. Yapılan eleştiriler de büyük oranda bilgisizlik nedeniyle eski eserlerin yok edilmesinden çok yeni işlevler yüklenerek kullanılmalarıyla alakalıdır. Burada değerlendirmeye alabileceğimiz durum büyük yapıım faaliyetlerinde kullanılan devşirme malzemelere yönelik yaklaşımlar ve suçlamalardan da daha farklıdır. Bunların halk düzeyinde olması nedeniyle bir art niyetten çok yıkımlara bilinçsizliğin neden olduğunun da seyyahlarca kabul edildiğini söyleyebiliriz. Örneğin Benjamin, aslında bu toprakların tarihsel zenginliğini aktarmak istese

⁵⁶⁸⁷ Busbecg, t.y.: 52

⁵⁶⁸⁸ Gerlach, 2007: 445

⁵⁶⁸⁹ Macfarlane, 1850a: 242–243.

de, yazdıkları eski devirlerden kalma eserlerin Osmanlı halkı tarafından asıl değerlerine yönelik bir fikre sahip olunmadan hoyratça denilebilecek şekilde kullanılmasına vurgu yapan bir anlama bürünmüştür.

“Harabeler, harabeler, harabeler! – gezgin bu eski memleketlerin her yerinde onlarla karşılaşılıyor. Geçtiğimiz bahçe duvarlarında sıklıkla heykel ya da kitabelerden oluşan mermer parçaları ihtiva etmeyen neredeyse hiç yok. Antik sütunlardan oluşan mezar taşlarına sahip olmayan bir köy mezarlığı neredeyse hiç yok. Yalağı antik bir lahit olmayan bir yol kenarı çeşmesi neredeyse hiç yok. Sabanların, uzun zaman önce telef olan ırklar ve uluslardan kalan mermerleri ortaya çıkarmadığı bir tarla neredeyse hiç yok⁵⁶⁹⁰.”

Benjamin’in yaklaşımına benzer bir görüşü ortaya koyan bir diğer seyyah da Renard’tır. Anadolu’nun bu zenginliği hakkında bir aktarım yaparken, bunların yüzlerce yıldır yıkıma uğruyor olduklarına da özellikle vurgu yapmıştır. Burada bizzat bir dönem belirtmemiştir ama kiliselerden dönüştürülmüş camilerle ilgili fikrinde de ortaya koyduğumuz üzere bu tür yıkımların tek bir millete veya döneme atfedilemeyeceğinin farkında olan az sayıda seyyahтан birisidir. Yine de yıkımların halen devam ettiği şeklindeki düşüncesi Osmanlı’yı suçladığının da bir göstergesidir.

“Her yerde kaybolmuş görkemini kanıtlayan çok sayıda kalıntı vardır. Bu kalıntılar parlak bir büyü gibi çevrelerini saran bir berraklık halkası şeklinde vahşi çiçekler arasında kendilerini gösterirler ve eski devirlere ait duvarları, parçalanmış oymaları, yalpalayan sütunları, unutulmuş bir neslin basamaklarıyla insanlığın yollarını işaretleyen sınır işaretleri gibi geçmişin parçalarını meydana getirirler. Yalnızca kentler değil, köyler bile ve hatta en küçük yerleşimler bu kalıntıları gösteren çınar ağaçların gölgesinde bir araya toplanmışlardır. Ve görünüşe göre geçmiş görkemini her yere ekerek ve anıtlarını çoğaltarak yüzyıllarca yıkımın sonunda bile görkeminin anılarını korumak ve geliştirmek istediğindedir⁵⁶⁹¹.”

⁵⁶⁹⁰ Benjamin, 1867: 123

⁵⁶⁹¹ Renard, 1899: 5-6

Hamilton ise Hadriani kentine yaptığı ziyarette köylülerin burada tarım arazisi açmak için eski kente ait parçaları toplayarak hepsini bir araya yığdıklarını söylemiştir⁵⁶⁹².

Halk düzeyinden yönetim kesimine çıkıldığında ise yapılan eleştirilerin boyutları da artar. Böylesi durumlarda bilgisizlik ve ihmalkârlıkların neden olduğu tahribatlar ve hatta bazı yapıların tamamen ortadan kalkması ile ilgili olarak tek sorumlu yöneticiler gösterilir. Bu tür suçlamalar farklı örneklerde görüldüğü üzere bazen vandalist bir anlayışın neticeleri olarak sunulmaya odaklansa da ihmalkârlıkların meydana getirdiği tahribatların üzerinde daha çok durulmuştur. Halk düzeyindeki bilgisizlikler bazı durumlarda hoş görülebilse de yönetici kesimlerinin ilgisizliği seyyahların da tespit edebildiği gibi yok olmaların önünü daha fazla açan bir etmendir. Bu nedenle yönetim seviyesindeki ilgisizlikler sonucu ortaya çıkan olumsuzluklar daha büyük çaplı olarak ele alınır ve başlı başına bir yerleşimi dahi etkilediği üzerinde durulur. Ayrıca eski eserlere de gereken ilginin gösterilmemesi ve yıkılmalarına göz yumulması hususunda yine Osmanlı yönetimi suçlanır. Bu eserlerle ilgilenen ve hatta bunları görmek için uzun yollardan gelen seyyahların bu meraklarına şaşkınlıkla bakılmasına da neden olan bu eksiklik doğal olarak yapıların ortadan kaldırılmasına tepkisiz kalınmasını veya yok olmalarının önüne geçecek tedbirlerin alınmasını engellemiş olmalıdır.

Tezimiz sınırları içerisinde Osmanlı'nın ihmalkâr tutumuyla bağlantılı yok edici kimliğinin irdelenmesinin tarihinin 17. yüzyıla kadar gittiği tespit edilebilmektedir. İznik'i 1682 yılında ziyaret eden ve Türklerin bizzat yıkımları gerçekleştirdiği düşüncesine de sahip olduğu gördüğümüz Grelot, surların çevresinde Fransa'daki kentlerde olduğu gibi bir zamanlar mevcut olduğunu söylediği koridor ve destek duvarlarında Türklerin gerekli onarımları gerçekleştirmedikleri için yok olmasına göz yumdukları ve kaleyi de birçok yerde yıkılmaya terk ettiklerini söylemiştir⁵⁶⁹³.

1793 yılında Bursa'da bulunmuş olan Brenner, Osmanlı'ların ihmalkârlıklarının yol açtığı yıkımları özellikle Bursa Sarayı ve Bursa Kalesi

⁵⁶⁹² Hamilton, 1842a: 91.

⁵⁶⁹³ Grelot, 1998: 34

örneğinde ele alır. Bursa Kalesi'nden bahsederken harap halde olmasının nedenini Bursa'nın başkentliğinin sona ermesinden sonra ihmal edilmesine bağlar ve yüzlerce yıl boyunca hizmet vermiş bu kalenin de zaman içinde ortadan kalktığını söyler⁵⁶⁹⁴.

19. yüzyılın başlarında Bursa'yı ziyaret eden Hammer'in hisarda artık o işlevde olmamasına rağmen bir cephanelik olarak ismini verdiği ve içinde harap durumda dört topun olduğunu söylediği kısım⁵⁶⁹⁵ kendisinden otuz beş yıl sonra 1839'da Thourenel tarafından ziyaret edilmiştir. Bu geçen süreç içerisinde durum daha da kötüleşmiş görünür. Çünkü seyyah yalnızca üç top olduğunu ve hatta birisinin durumundan ötürü iki topun kaldığını söylemenin daha doğru olacağını söylemiş, diğer iki topunda parçalara ayrılmış bir halde bulunduğunu belirtmiştir. Bu yeri ziyaret için özel bir izin almanın gerekli olmasına rağmen genel görünümü Hammer gibi Thourenel'i de hayal kırıklığına uğratmıştır⁵⁶⁹⁶. Yapının işlevsiz kalmasının da ihmal edilmesine neden olduğu çok açıktır.

Brenner'e göre Bursa Kalesi gibi Bursa Sarayı'nın da ihmal edilmesinin nedeni uzun yıllardan beri kullanılmıyor olmasıyla bağlantılıdır. Buna rağmen eski görkeminin veya en azından seyyahların zihinlerindeki görüntünün hiçbir izini sunamayan bu saray doğal olarak yıkım manzaraları karşısında en çok etkilenilen yapılardan birisi olmuştur. Bunun başlıca nedeni Osmanlı'nın ihtişamını yansıtmaması gerektiği düşünülen böylesi bir yapının, Osmanlı'nın tüm alanlarındaki görkemiyle paralel bir çöküş ve yok oluş içine girmiş olmasıdır.

“Sanatseverler, kuşkusuz her şeyi ortadan kaldıran zamanın bu etkisine ve böylesi yapıları korumak konusunda Türklerin benzeri olmayan ihmalkârlığına biraz kederleneceklerdir... Bir zamanlar Dicle ve Fırat'tan Akdeniz'e ve Pontus'tan Tuna'nın kaynağına kadar dünyayı titreten kararların alındığı bu saraylardan geriye şimdi harabeler dışında hiçbir şey kalmamıştır! Büyük oranda ahşaptan yapıldıklarından, tamamlanmaları kısa sürede

⁵⁶⁹⁴ Brenner, 1824: 33

⁵⁶⁹⁵ Hammer, 1818: 42–43

⁵⁶⁹⁶ Thourenel, 1840: 420

gerçekleştirilmiştir ve daimi abideler gibi parlamışlardır fakat gelecekteki yıkımın tohumlarını bağında tutmuşlar ve mevcudiyetlerini devam ettiren koruyucu eller çekilir çekilmez parçalara ayrılmışlardır. İster istemez bu devlet binasının böylesine çökmüş olduğu bu yerdeki görüntü geçmişle bugünle karşılaştırmaya neden olur. Fakat bu durumun incelenmesi benim günlüğümün amacının içinde yer almayan sebep ve sonuçları ortaya çıkarır⁵⁶⁹⁷.”

İhmalkârlıklar istisnasız neredeyse tüm yapıların harabe hale gelmesinin en önemli nedenlerinden birisidir. Daha çok antik dönem eserlerine odaklanılmakla birlikte özellikle 19. yüzyılda Bursa ili merkezi de dâhil olmak üzere yalnızca Osmanlı öncesi kalıntıları değil, Osmanlı Dönemi'nin ve üstelik manevi ve tarihi niteliği ile öne çıkan eserlerin dahi kötü durumu dikkat çekmektedir. Bu örnekler de yıkım görüntülerinin ilgisizlik ve daha da önemlisi bakımları için gereksinim duyulan maddi olanaklardan yoksun olunmasının bir sonucu olduğunu akla getirmektedir. Bununla birlikte Osmanlı'nın içinde bulunduğu genel durum göz ardı edilerek daha önceki kültürlerin meydana getirmiş olduğu yapıların olduğu gibi Osmanlı'nın kendi atalarının mirası olan eserlerin ortadan kalkması ihmalkârlık ve bu konudaki hassasiyetin noksanlığı ile bağlantılı olarak aktarılır. Seyyahların ihmalkârlıklar konusunda yaptıkları eleştirilerde bazı açılardan haklı olduklarını söylememiz gerekir. Ancak Grelot'un İznik Kalesi ve Brenner'in ise Bursa Kalesi ve Bursa Sarayı örneklerinde görüldüğü gibi uzun zamandır kullanımına gereksinim duyulmayan bir yapının dahi bu tür bir suçlamaya konu olması, eleştirilerin bazı durumlarda asıl olarak Osmanlı'nın genel yapısını kötülemeye destek olmak için yapıldığını düşünmemize neden olur.

Suçlamalar her ne niyetle yapılırsa yapılınsın yine de seyyahların yaptıkları aktarımların tamamının böylesi amaçlarla ortaya çıkmadığını, söylemlerinde gerçeklik payının da olduğunu söylememiz gerekir. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu konudaki tutumuna yönelik bakış açısı yıllar boyunca çok fazla değişmemiştir. Yalnızca ihmalkârlıklar sonucu harabe hale gelen

⁵⁶⁹⁷ Brenner, 1824: 28–30

yapıların arasına Osmanlı eserlerinin de girmesiyle konu edilen örneklerin çarpıcılığı artarak farklı boyutlar kazanmış ve hatta ihmalkârlıkların neden olduğu tahribat ve yok oluşlar hakkındaki eleştirilerin odak noktasını Roma ve Bizans eserlerinden çok Osmanlı yapıları oluşturmaya başlamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasçısı olduğu diğer uygarlıkların eserlerine olduğu gibi kendi atalarının yadigârlarına yönelik ihmalkâr tutumuyla ilgili bilgilerin aktarılması genel olarak Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki fikirlerin değişime uğradığı ve imparatorluğun yönetim sistemi, kurumları vb. hakkında da eleştirilerin yoğun biçimde ortaya çıkmaya başladığı 18. yüzyıl ve sonrasında tarihlendirilebilir. Bu dönemlerden itibaren Osmanlı yönetimi kendinden önceki uygarlıklara ait eserlerden çok kendi mirasının yok olmasına göz yumması nedeniyle ağır eleştirilere uğramaya başlar. Bu durumla bağlantılı olarak, ihmalkârlık ve ilgisizliklerin neden olduğu yok oluşların kanıtlarıyla pek çok yerde karşılaşan seyyahlar doğal olarak bunu Osmanlı'nın diğer kültürlerin izlerini yok etme gibi niyetlerle yapmış olmasını ihtimal dâhilinden çıkarırlar ve yalnızca imparatorluğun genel karakteri ve acizliğine bağlarlar. Kullanım dışı kalarak terk edilmesi yıkılmaya yüz tutmuş veya yangın ya da deprem gibi bir felaketin yol açtığı hasarların onarımları yapılmamış ve harabe halde bırakılarak yok olmasına izin verilmiş yapılar Osmanlı İmparatorluğu'nun yetersizliğinin ve çağın gerisinde kalmış karakterinin de bir göstergesi olarak ele alınmıştır.

Daha önce belirttiğimiz üzere bu başlık altındaki değerlendirmelerimizi Bursa ili ile sınırlandırmış olmamız diğer kentlerdeki benzer durumlara karşı ortaya konulan görüşlerle karşılaştırma yapmayı olanaksız kılar. Buna rağmen bu hususta Bursa'nın, seyyahları Anadolu'nun diğer kentlerinden çok daha fazla etkilediğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Çünkü büyük bölümü Bursa'daki Osmanlı yapılarının tarihi önemleriyle, ilk Osmanlı hükümdarlarının yadigârları olmasıyla veya türbeler örneğinde Osmanlı'nın en çok saygı gören kişilerinin son istirahatgahlarını meydana getirmesiyle halkın gözünde önemli bir yerde olduğunun farkındadırlar. Ayrıca Bursa'nın kutsal sıfatıyla nitelendirilmesinde sahip olduğu anıtların hem manevi yönleri hem de sayılarının rol oynadığını bilmektedirler. Bu yüzden Osmanlı

yönetiminin atalarının yadigârlarına ve kendi dinlerinin kutsal mekânlarına karşı ilgisizliği mutlak biçimde diğer kentlerdeki benzer örneklerle göre seyyahlar üzerinde daha derin etkiler bırakıyor olmalıdır ve kentin bu özelliği yönetim zafiyetleri ve çeşitli konulardaki yetersizliklerin çok daha çarpıcı olarak sunulabilmesine olanak sağlamaktadır. Bazı camiler bu maneviyatın en fazla hissedildiği ve halkın gözünde en çok değer verilen yapılar olmasına rağmen ihmalkârlıklar ayırt etmeksizin tüm yapıları etkilemekte, bunların sahip oldukları tarihsel ve manevi değerler genel terk edilmişlik halini yansıtmasına engel olamamaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi kültürlerinin önemli değerlerini terk edilmişlik içinde bıraktığı yıllar, Osmanlı'nı eski görkeminden uzak olduğu, savaşların devlete büyük külfetler getirdiği, ticari yolların değişmesinin önemli bir gelir kapısını kapattığı ve ekonomik anlamda adeta bir çöküntünün yaşandığı dönemlerdir. Bu yüzden ilk bakışta en temel gereksinimlerin bile karşılanmasında güçlük çekildiği bu yıllarda kültürel ve manevi nitelikli harcamaların yapılmasının ikinci planda kaldığını ve bu durumun da yıkımları hızlandırdığını söylemek mümkündür. Osmanlı İmparatorluğu'nun bozulan vakıf sisteminin etkisinin de önemli pay sahibi olduğu ve bir ilgisizlikten çok yetersizlik sonucu meydana geldiğini söyleyebileceğimiz bu durumun en çarpıcı örnekleri doğal felaketler sonucunda yıkılan yapıların ve hatta tüm kentteki yıkım görüntülerinin uzun süreler boyunca ortadan kaldırılamamasıdır. Bu büyük felaketlerin ardından ve hatta bazıları uzun süreler sonra Bursa'ya gelen ancak bu yıkım manzarasının ve harabe yapıların kentteki hâkimiyetini devam ettirdiğini gören seyyahlar doğal olarak bu duruma çöküş içindeki bir devletin yansıması olarak yer verirler. İçinde bulunulan dönemin güçlükleri yanında 19. yüzyıl Bursa'ya iki büyük felaket de getirmiştir. Bunlar yüzyılın hemen başlarında 1801'de meydana gelen bir yangın ve 1855 yılında gerçekleşen depremdir. Bu yüzyılın öncesinde de harabelikleriyle öne çıkan yapıları tespit eden seyyahlar bu iki büyük felaketle birlikte neredeyse Bursa'nın tamamının bir harabeliğe büründüğünü açık biçimde ifade etmişlerdir.

İhmalkârlıklar nedeniyle yapıların ortadan kalkması ve bu konularda yapılan eleştiriler hususunda Bursa merkezi ilk sırayı alır. Asıl olarak eski mirasını uzun bir süre devam ettirmiş ve genel mimari dokusu ile ziyaretçiler üzerinde önemli etkiler bırakmışsa da özellikle 19. yüzyıldan itibaren harabe yapıları ve eski görkemini yitirmiş olduğu şeklinde belirtilen düşünceler de seyahatnamelerde yer etmeye başlamıştır. Bunun nedeni kentin uğradığı felaketlerden tüm yapıların en üst düzeylerde etkilenmesidir. Seyyahların aktarımlarından anladığımız üzere özellikle Bursa'nın başına gelen en yıkıcı iki felaket olan 1801 yangını ve ardından gelen 1855 depreminden sonra bu yapılar terk edildikleri gibi bakım ve tamiratları da ihmal edilmiştir. Bu felaketlerin en çok üzerinde durulanı da Bursa'da büyük zarara yol açan ve birçok yapıyla birlikte camilerin tümünün zarar görmesine ve bazılarının tamamen ortadan kalkmasına neden olan depremdir. Deprem meydana getirdiği acıklı ve harabelerin ağırlıkta olduğu kent manzarası yıllarca hissedilmiş, zarar gören yapılar, minareleri yıkılan camiler de bu uzun süre ihmal edilerek tamir edilmeden bırakılmışlardır. Bu durumu düzeltmekte ne yazık ki yıllar boyunca mümkün olamamıştır.

Depremi neden olduğu ve uzun süreler boyunca ortadan kaldırılamayan bu manzara, çarpıcılığı nedeniyle başka seyyahların eserlerinde de yer etmiştir. Bazı durumlarda bu tür felaketlerin yıllarca sonrasında dahi kenti ziyaret eden kişiler kentteki bazı binaların harabe halini bu afetlere bağlayabilmektedirler. Birçok durumda 19. yüzyılın sonlarında birkaç yönetici dâhilindeki çabalara kadar yangın ve depremlerle ortadan kalkan yapıların harabe halleri ile bırakılması doğal olarak Bursa'nın genel görünümü ve Avrupalılar üzerinde bıraktığı etkiyle birlikte yaptıkları tanımlamalarda da farklılaşmalara neden olmuştur ve Bursa'yı her şeye rağmen muhteşem bir kent olarak nitelendirmeye devam eden seyyahların yanında zaman içinde bu harabe haline yer vermeye başlayan kişilere de rastlanmaya başlanmıştır. Seyyahların bu konuya özellikle eğilmesinin nedenlerinden birisi de Bursa'nın genel kent dokusunun en göze çarpan özelliğinin ortadan kalkmış olması gerçeğidir.

Böylesi ihmalkârlıklar neredeyse Osmanlı'nın tüm yapılarını etkilemiştir. Ancak asıl çarpıcı olanlar ve seyyahlar üzerinde derin etkiler bırakanlar ise camiler ve türbelerin harabe halleri olmuştur. 1842 yılında Bursa'ya gelmiş olan Pfeiffer, özel olarak ele alınabilecek olan camilerin tahmin edilen sayılarına oranla çok az olmasının nedenlerinden birisinin çok büyük bölümünün harap bir halde olmasından kaynaklandığını söylemiştir.

“Kentte 365 cami bulunur ancak bunların büyük bir bölümü o kadar önemsiz ve öylesine harap durumdadır ki, onları neredeyse hiç incelemedik ve başta gelenlerin bazılarını ziyaret ettik⁵⁶⁹⁸.”

Warsberg de ismini vermediği ama Çekirge'de olduğunu söylediği bir caminin harabe halini aktarırken bu yapının ihmal edilmişliğinin bir diğer örneğini vermiştir.

“(Çekirge'den) Geri dönüş yolunda bir Türk mezarında uzun bir süre oyalandım. Bu mezarın üstünde bir caminin dış duvarına yaslanmış ve onun yüksekliğini aşmış bir defne ağacı bitmişti; ağaç o kadar yüksek ve güçlü idi ki caminin çatlak kubbesinin üzerini kaplamış ve bitişiğindeki duvarı yana doğru itirmişti⁵⁶⁹⁹.”

Camilerle birlikte ve hatta camilerden daha çarpıcı olanı da türbelerdeki ihmalkârlıklardır. Bu da Osmanlı yönetiminin kendi atalarının anılarına dahi sahip çıkamadığı bir halde olduğunu adeta kanıtıdır. Depreminden sonra harap olan yapılar içerisinde ilk tamir edilenlerden olmaları, kendilerine gösterilen itibarı ortaya koymakla birlikte Osmanlı İmparatorluğu, kurucusu olan Osman Gazi'nin ebedi istirahatgahına bile yeterince özeni gösterememiştir⁵⁷⁰⁰.

Bursa'da terk edilmişlik hali ve ihmal edilmiş durumuyla en çok tanımlaması yapılan yapı daha doğrusu yapı gruplarından birisini de Muradiye Türbeleri oluşturur. Türbelerin yer aldığı bahçeden ayrıntılı biçimde söz eden Renard bahçenin genelini kötü durumuna özellikle vurgu yapmıştır. Bu tarihlerde türbeyi çevreleyen duvarların çökecek hale geldiğini, türbelerin

⁵⁶⁹⁸ Pfeiffer, 1852: 72

⁵⁶⁹⁹ Warsberg, 1869: 113

⁵⁷⁰⁰ Hammer, 1818: 50, Davey, 1907: 413

kubbelerinin çimenlerle kaplandığını söyler ve bu yerin bir sessizlik ve ihmal edilmişlik parkı olduğunu söyler. Yine Renard, türbelerin bulunduğu bu bahçenin genel bakımsızlık haliyle birlikte barındırdığı türbelerin kötü durumuna da özel olarak değinmiş, türbelerin duvarlarının harabe hale geldiğini, mermerlerinin bu sefaleti daha da ağırlaştırır biçimde aşındığını söylemiştir. Terk edilmişlik haliyle birlikte bu kötü durumlarının içinde yatan sultanlar ve prenslerin görkemiyle uyummadığını ve içlerinde de bu görkemlerini yansıtacak hiçbir şeyin bulunmadığını ifade etmiştir⁵⁷⁰¹.

1859 yılında Bursa'ya geldiğinde 1855 depreminin büyük zarar verdiği Yeşil Türbe'yi yerinde görmüş olan Beaufort da harabe hale gelmiş ve arz ettiği tehlike nedeniyle içine girişlerin dahi yasaklandığı türbenin birkaç yıl içinde tamamen yok olabileceği tahmininde bulunmuştur. Ayrıca tüm çevresindeki çimenlerin türbeden kopmuş parçalarla kaplandığını, duvarlarda yarıkların açıldığını da söylemiştir⁵⁷⁰².

Bu yıllarda ihmal edilme ve bakımsızlıklara örnek olarak çarpıcı özellikleri nedeniyle özellikle üzerinde durulan cami ve türbelerin haricinde kamu yararına yapılmış olan ve bir vakfın koruması altında yaşamını sürdürebilecek köprü, imaret gibi neredeyse tüm yapıların kötü durumda olduğunu söylemek mümkündür. Hamamlar hakkındaki anlatımlar büyük oranda sağlığa yararlı faydalarını ancak bunun yanında genel mimarilerini ve temizliklerini öven ifadelerle sahiptir. Ancak Osmanlı'nın 19. yüzyıldaki tüm yapıları gibi hamamlar da ihmal edilmeye başlanmış ve kendilerinden daha önceki tarihlerde Bursa'ya geziler düzenleyen seyyahların hamamların temizliği ve güzelliği hakkında aktardıkları konusunda bilgisi olan bazı seyyahlar da bu duruma şaşkınlıklarını gizleyememişlerdir.

“Şimdiye kadar çok sık biçimde tanımlaması yapılmış olan şeyleri yeniden anlatmaktan kaçındım. Yalnızca okuyucunun hayalinde mermer odaların, beyaz mermer kapların ve parlak mermer çeşmelerin bahisleriyle çok fazla büyülenmemesi konusunda uyaracağım. Bu hamamlar uzun zamandan beridir acınacak bir halde ihmal edilmişlerdir. İç kısımlarının rengi

⁵⁷⁰¹ Renard, 1899: 13–14.

⁵⁷⁰² Beaufort, 1874: 535

solmuş ve çok fazla kirlenmiştir ve burada kullanılan malzeme olan memleketin kaba mermeri iyi İngiliz granitinden biraz daha iyi, daha lekesiz ya da daha parlaktır⁵⁷⁰³.”

Dr. Bernard, Bursa'nın kaplıcalarının niteliklerini övdükten sonra hamamların kötü durumlarının üzerinde duran seyyahlardan bir diğeridir. Bernard'ın eserini özel olarak Osmanlı hükümdarına da sunduğu düşünüldüğünde böylesi bir gerçeği dile getirmeyi arzulamış olması gerçekten mevcut harabeliklerine vurgu yapmak istediğini göstermektedir.

“Bundan böyle Bursa kaplıcalarına da umulmadık derecede rağbet edilerek gerekli tamirler yapılacağı ve bunlara yenilerinin ekleneceği şüphesizdir. Bunu açıkça söylemekten maksadım, temiz birkaç kaplıca binasının yükselmesini dilemektir... Bursa'da kış pek şiddetli geçmez; lâtif ve mutedil olur. Açık havalarda kaplıcaya girmekte hiçbir mahzur yoktur. Böyle günler ise Bursa'da seyrek değildir. Lâkin binalar mazbut olmadığından, mevsimin hüznü ve korku veren havası içinde yapılacak banyolar, umulan faydayı hakkiyle vermez. Yazın ise havanın sıcaklığı ve bilhassa on yıldır yaz mevsiminde çokça görülen sıtma yüzünden, vahim ve tehlikelidir. Sıtmanın üremesine sebep, Bursa civarındaki pirinç tarlalarıdır. Şimdiki halde bundan kısmen vazgeçildiği, kısmen de tarlalar kurutulduğu için, hayli azalmıştır. Fakat ne de olsa, havayı bozuyor. Pis kokulu bazı durgun sular, olduğu gibi duruyor. İnşallah, ileride muntazam kaplıca binaları yapılır⁵⁷⁰⁴.”

Kaynağını Uludağ'dan alan suların bolluğu ve buna bağlı olarak her yerinde çeşmelerin görülüyor olması, örneklerini gördüğümüz üzere Bursa'nın en önemli özelliklerinden birisi olarak aktarılmaktadır. Ancak tamiratları ve bakımları için vakıflara ihtiyacı olan bir yapı grubunu oluşturan bu çeşmelerin durumu da 19. yüzyıl itibarıyla çok parlak değildir. Pardoe, Mudanya'dan Bursa'ya gelirken yol kenarında görülen çeşmelerden birisinin yıkılmaya yüz tutmasını da terk edilmişliğe bağlamıştır.

“Dört bir yana yapılmış çeşmelerin yalıklarından taşan su yolda derin bir kanal oluşturmuştu ve buradan gürül gürül akıyordu. Çeşmelerden birinin

⁵⁷⁰³ Macfarlane, 1850a: 122.

⁵⁷⁰⁴ Bernard, 1943: 14, 17–18

şekli bana özellikle çarpıcı geldi. Dallarını yola kadar uzatmış görkemli bir ıhlamur ağacının gölgesi altındaydı; belli ki çok eskiydi, ama kaynağı kuruduğu için hızla yıkılmaya yüz tutmuştu⁵⁷⁰⁵.”

Yaptığı yolculuklarda yolların bozukluğu, köprülerin perişanlığı ile birlikte yol kenarında bir zamanlar çok sayıda olduğunu bildiği çeşmelerin de kötü durumu Macfarlane'in çok fazla dikkatini çekmiştir. Bu durum yalnızca Bursa kent merkezinde değil, Bursa dışında da kendini göstermektedir. Bursa'dan Cyzicus antik kentine giden Macfarlane, bu yolda karşılaştığı köprülerin kötü durumunu şu şekilde ifade etmiştir.

“Yol acınacak bir durumdaydı ve kısa aralıklarla kenarlarına dizilmiş olan eski Türk çeşmelerden en fazla bir tanesi parçalara ayrılmamış ya da harabeye dönmemiş durumdaydı – en fazla iki tanesi susamış yolcular için Olympus'un saf serin sularına sahipti. Birçoğunun cephesinde Tanrı'nın hürmeti ve insanların yararı için suları kayalardan getirdikleri ve ceplerinden yaptıkları harcamalarla çeşmeleri inşa eden şu ya da bu iyi Müslüman'ı anan Türk kitabeleri bulunuyordu ya da bir zamanlar bulunmuştu⁵⁷⁰⁶.”

Yüzyılın sonlarındaki Bursa hakkında bir bilgi aktaran Simond da yabancılar için Bursa'yı çekici hale getiren özelliklerinden birisi olan doğal güzelliklerinin hala mevcut olmasına rağmen diğer cazibe unsuru olan mimari dokusunun yarı yarıya ortadan kalktığını tespit etmeyi başarmıştır.

“Günümüzde, sanayinin çok canlı olduğu bir vilayetin başkenti olan Bursa depremler ve yangınlar yüzünden yarı harabe haldedir. Artık, yeşillik bir çerçeve içinde 150 camisinin kubbesinin ışıldadığı bir görünüm sunmuyor fakat doğa hala harabeleri güzelleştiriyor. Prusias'ın kentinin son kalıntıları olan, zamanla güzelleşmiş antik surları çiçek açmış yabancı çalılıklar sarmış ve kentin ortasında dik biçimde inen Gök Vadi'nin kenarlarında, yapraklarını dökmüş ve uçuruma doğru sallanan beyaz güllerden meydana gelen çok büyük çitler tarafından çevrelenmiş asma bahçeler sarkmış⁵⁷⁰⁷.”

⁵⁷⁰⁵ Pardoe, 2004: 290

⁵⁷⁰⁶ Macfarlane, 1850a: 236.

⁵⁷⁰⁷ Renard, 1899: 1–2

19. yüzyıl içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun genel durumu da göz önüne alındığında büyük afetlerin sonrasında maddi yetersizliklerle bağlantılı olarak yapılarda gerekli bakımların yapılamadığını söylemek mümkündür. Ancak yine seyyahların aktarımları sayesinde camiler de dâhil olmak üzere tüm yapıların harap durumlarını yalnızca bu felaketlere bağlamanın doğru olmadığı görülmektedir. 1801 yangını ve 1855 depremi gerçekten de geri dönüşümü olmayan hasarlara yol açmıştır ancak bu felaketlerin daha öncesinde Bursa'yı ziyaret eden bazı seyyahlar dahi eski yapıların harap ve terk edilmiş durumda olduklarının üzerinde durmuşlardır. 1794 yılında kente gelen Dallaway'in aktardıkları da bu ihmalkârlığın aslında çok daha önceye ve daha farklı unsurlara dayanan sebepleri olduğunu düşünmemize neden olmaktadır. Zira seyyah kentte hesaplamaları doğrultusunda 70 cami olmasına rağmen bu yıllarda bunların büyük bölümünün bakımsız halde olduğunu hatta tamamen harabeye dönüştüğünü, kentin eski görkemine ait izler görülmesine rağmen diğer kamu binalarıyla birlikte genel bir bozulma gösterdiğini vurgular⁵⁷⁰⁸. 1818 tarihinde Bursa'da bulunmuş olan Fuller de bu yıkımların birkaç örnekle sınırlı kalmadığını ve harabeliklerin kentin adeta genel karakterini belirlediğini söyleyebileceğimiz bir aktarım yapmıştır. Seyyah kent içinde yüzden fazla minare sayılıyor olmasına rağmen camilerin birçoğunun harabe ve terk edilmiş bir durumda olduğuna değinmiştir⁵⁷⁰⁹. Bu tarih kentte en büyük zarara yol açan depremin öncesidir. Her ne kadar bir diğer büyük felaket olan 1801 yangının sonrasındaki bir tarihe ait bir örnek olsa da verdiği örneklerinin tamamının bu felakete bağlantılı olmadığı da muhakkaktır. 18. yüzyılın sonlarından itibaren örnekleri görülen, 1801 yangını sonrasında ise sayıları daha da artmış olması muhtemel olan harabe ve terk edilmiş yapılar içerisinde camiler seyyahların özellikle ilgisini çekmektedir. 1834'de Bursa'da bulunmuş olan Burgess de camilerin sayısı konusunda düşüncelerini belirtirken bu sayının iki yüz civarında olduğunu söylemişse de bunların içinde bazılarının yıkılmaya yüz tutmuş olduğunu ve bir bölümünün

⁵⁷⁰⁸ Dallaway, 1797: 177, 179.

⁵⁷⁰⁹ Fuller, 1829: 70

de harap olarak kullanım dışı kaldığını ifade etmiştir⁵⁷¹⁰. Schneider çürümeye mahkûm olan ve sık sık yangınlara da maruz kalan evlerin kısa sürede harabe hale gelmesine rağmen onarılmamasından şikâyet etmiştir⁵⁷¹¹. Macfarlane I. Murat Camisi'nde Kuran'ın tefsir edilmesi gereken yer olan medresesinin ziyaret ettiği yıl olan 1847'de boş ve kapalı olduğu bilgisini vermiştir⁵⁷¹². Marsh da yine 1855 büyük depreminin kısa bir süre öncesinde Bursa'ya gelmiştir ve daha sonra seyyahların üzerinde duracakları üzere bu minarelerin yıkım nedenlerinin yalnızca deprem olmadığını bir kez daha kanıtlayan bir aktarımda bulunur. Seyyah, uzaktan gördüğü minarelerin birçoğunun külahını kaybettiğini ve bu halleriyle görünümünün dikkat çekici olmadığını belirten bir tanımlamada bulunmuştur. Seyyahın bu tanımlaması ihmalkârlıkların etkilerini gösterir ve tek suçlu olarak depremi göstermenin doğru olmadığını da bir kanıttır⁵⁷¹³.

Macfarlane Osmanlı yönetiminin özellikle bu yönü üzerinde durur ve gerek köyler gerekse daha büyük yerleşimlerdeki harabeliklerden yönetim zafiyetlerinin neticesi olarak bahseder. Bursa'ya girişte terk edilmiş, minaresi yıkılmış ve harabe bir haldeki bir camiyi (Beyazıt Camisi) ve camiden daha kötü durumdaki bir hamamı gören seyyah, eserinin birçok yerinde Osmanlı yönetiminin ihmalkâr tutumlarından söz etmesine rağmen Osmanlı'nın kendi atalarının mirası ve kendi dinlerinin kutsal tapınakları olan bu eserlere böylesine ilgisiz kalmış olmasına oldukça şaşırılmış görünür. Bu cami deprem sonrasında ziyaret eden seyyahlar tarafından depremin etkilerinin görüldüğü bir yapı olarak bahsedilmektedir. Ancak bu depremin öncesinde 1847 yılında camiyi gören Macfarlane'nin aktardığı gibi yıkımın nedeni sadece bu felaket değildir.

“Ağaçların çok yoğun olduğu ve ilerilerinde ya da üzerlerinde mavi gökyüzünün parçaları haricinden hiçbir şeyi göremediğimiz biçimde her şeyi

⁵⁷¹⁰ Burgess, 1835: 135, 143

⁵⁷¹¹ Schneider, 2009: 16

⁵⁷¹² Macfarlane, 1850: 122. Seyyah burada caminin ismini vermemiştir ve medreseyi ayrı bir yapı olarak tanımlaması bazı şüphelere neden olmaktadır ancak diğer ayrıntılar nedeniyle I. Murat Camisi'nden söz ettiği düşünülmektedir. Bu konudaki sorunlar I. Murat Camisi bölümünde ele alınmıştır.

⁵⁷¹³ Marsh, 1888: 342

saran yeşil bir gölgelik yoldan atlarımızı sürdürdük ve bu yeşil caddeden çıkarak yıkılmış minareli terk edilmiş bir camiyi (Alçak geniş kubbesi uzun dalgalı çimenlerle kaplanmıştı) ve bir zamanlar ferah ve görkemli olan fakat günümüzde cami ve minareden bile daha virane haldeki bir Türk hamamını geçtikten sonra aniden tamamen doğulu olan kente girdik. Böylece Bursa’da kendini takdim eden ilk şeyler dışarıda enkaz ve gübre yığınları ve iç kısımda haddi hesabı olmayan pislikle harabeler, iç karartıcı, rezalet durumunda harabeler oldu. Ve bu harabeler antik tarihlere ait değiller, Yunan ya da Hıristiyan mabetleri değiller, bunlar Muhammed’in dini için kutsal olan ve Müslümanlar tarafından kullanım gören yapıların harabeleri!⁵⁷¹⁴ .”

Yine Macfarlane’in isim vermeden aktardığı ancak I. Murat Camisi olması yüksek ihtimal dâhilinde olan bir cami yine ihmal edilmiş ve tamire ihtiyaç duyan bir İslamiyet yapısı olarak tanımlanmıştır⁵⁷¹⁵. Böylece Bursa’nın iki uç noktasında yer alan ve Bursa’ya gelenleri karşılayan yapılara dahi özen gösterilmemesi bu yıllarda Bursa ile ilgili ilk izlenimlerin de olumsuz olmasının nedeni olmalıdır.

Daha da ciddi biçimde Macfarlane Bursa’da terk edilmiş yapıların haricinde mahalleler dahi gördüğünü ve bunun da nüfustaki hızlı düşüşe işaret ettiğini belirtmiştir.

“Balbi, Bursa’daki nüfusu yaklaşık rakamlarla 100.000 olarak kaydetmişti. Şimdi 60.000’i aşacağından şüpheliyim. Pek çok boş mekân var ve şehrin kenarlarında, ovaya doğru ve dağa doğru, doğu ve batı uçlarda bütün mahalleler yok oldu ya da onlardan geriye yıkık camiler, minareler ve hamamlar dışında bir şey kalmadı⁵⁷¹⁶.”

Seyyah kitabını yazıya geçirdiği 1849 yılında Bursa’daki bir arkadaşından aldığı bir mektuba da yer vermiştir. Mektupta bu yıllarda hala vali olan Mustafa Nuri’nin yönetiminin kötülüğünden söz edilirken seyyahın da sık sık üzerinde durduğu biçimde yolların ve köprülerin ağırlıklı olduğu biçimde imar faaliyetlerindeki ihmalkârlıklar üzerinde durulmaktadır.

⁵⁷¹⁴ Macfarlane, 1850a: 86–87.

⁵⁷¹⁵ Macfarlane, 1850a: 122.

⁵⁷¹⁶ Macfarlane, 1859b: 49.

“Yolların ve köprülerin yapılmasını istemiştiniz. Bunlar sizin bize bıraktığınızdan daha kötü durumdadır. Ova tamamen sel altında ve acınacak bir halde. En iyi yolumuzdan bir deve boyundan alçak hiçbir şey geçemez. Sizin büyük dereye gelmek için sık sık kullandığınız Türk kahvehanesinin yakınındaki neredeyse işe yaramaz ahşap köprüyü⁵⁷¹⁷ tamir etmek için yaklaşık 300 l. harcandı ve finansman desteğinin kesilmesinden bitirilmeden bırakıldı... Bir köydeki insanlar 1 ya da 2 mil uzaklıkta yaşayan diğer bir yerdeki insanlarla zorlukla iletişim kurabiliyorlar. Türk Okulu sizin bıraktığınız gibi. Harabe halde olmasının haricinde hiçbir gelişme yok. Tüm köy şimdi harabe durumda. Her köşede beni yıkılmış evler ve perişan duvarlar karşılıyor. Karlar eridikçe ve dağdan inen sellerle hiç ilgilenilmediğinden caddelerimizin hepsi hızlı değirmen suları gibi. Türk ev sahibim konağımı tamir ettirmeyi karşılayamadığı için kışın yaklaşmasıyla üzerime yıkılacak ve yıkıntılara beni gömecek korkusuyla buradan kaçarak Çekirge'deki sıcak kaplıcalardan birine sığındım. Sizin derneğin düşkünler evindeki bir yaşamın doğal olarak zengin fakat tümüyle harabe olan bu memleketteki herhangi bir yaşamdan daha iyi olabileceğine inanmaya başlıyorum⁵⁷¹⁸.”

19. yüzyılın ortalarında Bursa'da bulunan Schneider da Bursa'nın genel görünümünün kötülüğünü ve harabe durumunu yine yönetimlerin suçu olarak göstermiştir.

“Geçen mevsim buraya gelen Sultan Mecid tüm şehri kuşbakışı görebileceği güzel bir köşkte oturup manzaraya bakarken yaverlerinden birine sadece birkaç tane yeni ev gördüğü için çok şaşırıldığını söylemiş. Şehrin çürümeye yüz tutmuş bir görünümü olduğunu düşünmüştü. Acaba yanındaki saray mensuplarından herhangi biri ona gerçekleri söyleme cesaretini gösterip de Bursa'nın ve aslında büyük başkent dışındaki tüm şehirlerin çürümeye yüz tutmuş olmasının asıl sebeplerinin hükümetin

⁵⁷¹⁷ Seyyah bu köprüden başka yerlerde de bahsetmiştir: “Romantik dere üzerindeki gezintilerimizden birinde Türk kahvehanesinin yakınındaki ahşap köprüden atla geçen yaşlı bir adam gördük”. Macfarlane, 1850b: 49.

⁵⁷¹⁸ Macfarlane, 1850b: 40.

tutumunda, baskıcı kanunlarında ve asırlardır halkını ezen zorbalıkta aranması gerektiğini anlatabilmiş miydi?⁵⁷¹⁹

Kale içinde yer alan Osman ve Orhan Gazi türbeleri, Bursa'nın en büyük iki felaketine hem 1801 yangınına hem de 1855 depremine maruz kalmıştır. Bunlardan yangın felaketi manevi yönü büyük olan emanetleri yok etmiş, asıl zararı ise deprem vermiştir. Böylesi bir durumda deprem tüm yapıyı ortadan kaldıran tek suçlu olarak gösterilmektedir. Fakat bunun öncesinde dahi türbeler uzun yıllar zaten çok metruk bir halde bırakılmıştır. 1804'te yani büyük yangının hemen sonrasında türbeleri gören Hammer, yangından kurtulmasına rağmen zamanın tahribatının izlerini taşıdığını, kapalı ve terk edilmiş bir halde olduğunu söylemiştir. Diğer bazı seyyahların verdikleri örneklerin yanında Hammer'in yaptığı bu aktarım yapıların ortadan kalkmasında afetlerin tek sorumlu olmadığını göstermektedir. Yine ekonomik yetersizliklere bağlanabilse de ihmalkârlıkların da bu durumda büyük payı vardır. 1801 yangını Osman ve Orhan Gazi türbelerine ulaşmış olsa da, burada çok büyük bir hasar yol açmamıştır. Ancak bir önlem alınmadığı için zarar verici biçimde büyüyen bir ağaç Osman Gazi'nin mezarına büyük zarar vermiştir. Yine Hammer Bursa'da Osmanlı'nın ve hatta tüm dönemlere ait en erken tarihli eserlerinin bulunduğu hisarın içinde kalan kısımların neredeyse tamamının bu tür yıkım görüntülerine sahne olan bir yer olduğunu söylemiştir. 1801 yangının sonucu olduğunu söyleyebileceğimiz üzere bu yıllarda sokaklar ıssız, evlerin çoğun yıkıntı haldedir. Hisar olarak adlandırılan bölgenin ilgi çekmesinin bir diğer nedeni gerek Osmanlı öncesi gerekse de Osmanlı'nın en erken dönemlerine ait yapıların görülebilmesine olanak sağlamasıdır. Ancak ihmal edilmesi ve/veya 1801 yangını bu özelliğini tamamen kaybetmesine neden olmuştur. Hammer bu duruma da dikkat çeker ve Osman ve Orhan Gazi Türbesi, Mevlevi Tekkesi, Paşa Konağı ve zindanların dışında kale içinde hiçbir yapının görülmediğini ifade eder. Seyyahın belirttiği üzere saray harabe bir haldedir, sokaklar tamamen ıssız ve terk edilmiş, evler moloz yığınlarına dönmüş ve sahip olduğu çeşmelerin

⁵⁷¹⁹ Schneider, 2009: 34

neredeysse tamamı bakıma muhtaç bir biçimde tanımlanmıştır. Hammer'in geldiği tarihi bu felaketin üç yıl sonrasındır ve bu tür yıkım görüntülerinin hala ortadan kaldırılamamış olması çarpıcıdır. Ayrıca Osman ve Orhan Gazi türbelerini ziyaret etmek istediğinde kapısını açabileceği bir anahtarı dahi bulamaz ve pencereye dayanmış bir merdivenle içeri girmek zorunda kalır. Bazı kaynaklarda türbelerin bu yangında hasar gördüğü söylenmektedir. Davulun ve tespihin yok olması da bu yangına maruz kaldığını doğrular ancak Hammer zamanının etkilerine ve yangına rağmen o güne kadar gelmeyi başarabildiğini söylemesi bu tahribatin türbeleri tamamen ortadan kaldırmadığını gösterir. Bununla birlikte seyyahın girişlerinin kapalı ve terk edilmiş olarak tanımlaması bu yangınla birlikte uğradığı zararın yapının geneline zarar vermese bile üç yıllık bir süreç içerisinde etkilerinin giderilemediği ve kullanım dışı kalarak tamamen terk edilmiş bir halde bırakıldığını kanıtlamaktadır⁵⁷²⁰.

Ubici'nin Bursa'yı 1855 yılında ziyaret ettiği düşünülmeyle birlikte bu tarihteki depremden söz etmemesi ziyaretinin daha erken olabileceğini akla getirmektedir. Yine de seyyah depremin öncesinde de Bursa'nın terk edilmiş ve yapıları ihmal edilmiş haline vurgu yapmıştır. Belirttiği üzere bu durumun meydana gelmesinin en önemli nedenlerinden biri başkentlik unvanını kaybetmesi ve ardından gelen felaketlerdir:

“Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u zaptıyla Bursa payitaht olmaktan çıktı ve sultanların unvanında İstanbul ve Edirne'den sonra üçüncü olarak zikredilmeye başlandı... Bununla beraber 1550 yılında, yani fetihden bir asır sonra şehri ziyaret eden Belon, orasını İstanbul'dan daha zengin ve kalabalık buldu. Ama bu devirden başlayarak hızla düşüşe geçti. Yangınlar şehri harap etti; camileri ve tekkeleri yıkılmaya yüz tuttu ve iyi restore edilmedi; saraylarının duvarları yıkıldı. Hâlâ her geçen gün mazideki ihtişamından bir parça götürüyor... Bursa'da, dörtte üçü harap olmuş, nüfusuna kıyasla çok geniş bir araziye yayılmış ve kervan yollarına uzak olan bu şehirde, bu özellik [sessizlik] daha açıkça göze çarpmaktadır. Her şey bırakılmış ve sükûnet

⁵⁷²⁰ Hammer, 1818: 33, 45–46, 49

içinde olup insanı murakabeye, dünyevi şeyleri unutmaya davet eder; harabelerin görünümünün ve tabiatın güzelliğinin insanı murakabeye sevk etmesi ve tarihi hatıraların ihtişamının ruhlara getirdiği huzur da buna eklenir. Bu sebepten dolayıdır ki Bursa iktidardan düşmüş vezirlerin ve öteki devlet adamlarının inzivaya çekilmek için tercih ettikleri yerdir⁵⁷²¹.”

Bursa'nın eski dönemlerine ve başkent olduğu yıllara yönelik içinde bir özlemi de barındırdığı hissedilen aktarımlar geç dönemlerde daha sık karşımıza çıkmaya başlamıştır. Bunun bir nedeni de bu yıllardaki harabe halinin uyandırdığı hayal kırıklıkları olabilir. Özellikle 1855 depreminin tüm kent dokusunu etkilediği göz önüne alındığında, Bursa hakkındaki seyahatnamelerde kentin tanımlamalarını gören seyyahların karşılaştıkları manzara karşısında çok büyük hayal kırıklıklarına uğradıkları aşikârdır. Moustier Türklerin gözünde Bursa'ya büyük kutsallık kazandıran ve çoğunlukla 15. yüzyıla tarihlenen çok sayıda türbe, cami, mescit ve tekkelerin bulunmakta olduğunu ancak 1862 yılında ziyaret ettiğinde bu anıtların büyük bölümün bozulduğu ve bazılarının da harabe hale geldiğini söylemiştir⁵⁷²². Perrot, camilerin harabe durumda olmasına farklı bir açıdan yaklaşmış ve bunların tamamen ortadan kalkmadan önce yalnızca kendilerinden bahseden bir yapıyla biran önce kayıt altına alınmaları gerektiğini söylemiştir. Bunun nedeni depremin hemen sonrasında ziyaret ettiği bu kentte gördüğü camilerin harabe hali olmalıdır⁵⁷²³. Walker da kentin farklı noktalarında çok sayıda göz alıcı binanın olduğunu bunların arasında hem dini, hem de ilimsel veya hayır amaçlı yapıların olduğunu söylediği gibi ziyaret ettiği tarihte bu binaların büyük bölümünün yıkılmaya yüz tuttuğunu söylemektedir⁵⁷²⁴. Haeckel, Bursa'daki camilerin büyük bir bölümünün harabe hale geldiğini ve bir bölümünün de tamamen yıkılmış durumda olduğunu söylemiştir⁵⁷²⁵. Kammond'a göre 70.000 kişiden oluşan ahalisi için 365 cami ihtiyaç duyulandan daha fazla olup zaten birçoğu harabe bir hale gelmiş

⁵⁷²¹ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 126–127, 128–129.

⁵⁷²² Moustier, 1864: 246

⁵⁷²³ Perrot, 1857: 71

⁵⁷²⁴ Walker, 1886: 95–96

⁵⁷²⁵ Haeckel, 1873: s.y

durumdadır⁵⁷²⁶. Görüldüğü üzere camilerin birçoğunun harabe halde olduğunu söyleyen seyyahlar 18. yüzyılın sonlarından itibaren ortaya çıkmıştır. Fakat bu seyyahların içerisinde en net aktarımı Walker yapmıştır. Seyyah geldiği tarihlerde gördüğü 125 camiden 25'inin harabe halde olduğu bilgisini vermiştir. Bu aktarım doğru olarak alınabilirse mevcut camilerin her beş camiden birisinin yani oldukça yüksek bir oranın kötü durumu ortaya konulmuş olur⁵⁷²⁷. Ayrıca II. Murat Camisi'ne giderken karşılığında ismini vermediği bir aziz türbesini de harabe bir halde olarak tanımlamıştır⁵⁷²⁸.

1855 depremi Bursa'daki yapılara en çok zarar veren felakettir ve Bursa'nın mimari dokusunda büyük değişikliklere neden olmuştur. Bu seyyahların tamamı depremin ardından kente gelmişlerdir ve harabeliğin önemli bir nedeninin deprem olduğu da anlaşılabilir. Ancak bu aktarımların önemi Osmanlı yönetiminin ihmalkârlığından çok içinde bulunulan dönemin güçlüklerini yansıtan en önemli gösterge depremin ardından kentin tamamına harabe bir görünüm veren yıkılmış yapıların enkazlarının dahi uzun bir zaman boyunca ortadan kaldırılamaması olmuştur.

Gallenga tek başına Bursa sokaklarında yaptığı gezinti sırasında karşılaştıklarından bahsederken bunların arasında yıkılmaya yüz tutmuş surların da olduğunu ve büyük depremlerle paramparça olmuş görkemli camilerin harabeleriyle karşılaştığını söyler. Bahsettiği büyük deprem 1855 depremi olmalıdır ancak Gallenga'nın 1875'te yani bu depremin tam yirmi sene sonrasında Bursa'yı ziyaret ettiği gerçeği ortaya konulacak olursa yapıların tamiratlarının ne derece ihmal edildiği bir kez daha ortaya konulabilir⁵⁷²⁹.

Walker, Bursa'dan birden çok eserinde bahsetmiştir ve Bursa'ya da birkaç kez ziyaret gerçekleştirdiği bilinen seyyahlardan birisidir. Ziyaret tarihini belirtmediği ancak basım tarihi 1886 yılına ait olan seyahatnamelerden birisinde otelinin penceresinden kentin genel görünümünden bahsederken 1855 depreminin etkilerinden bahseder. Bu

⁵⁷²⁶ Kammond, 1878: 292

⁵⁷²⁷ Walker, 1886: 109

⁵⁷²⁸ Walker, 1886: 149

⁵⁷²⁹ Gallenga, 1875: 43

bahisleri 1886 yılına ait olmalıdır yine de aktarımlarının Bursa'yı ilk ziyaret tarihi olan 1866 yılına ait olduğunu kabul etsek ve bu izlenimlerinin de bu tarihteki durumu yansıttığını söylesek bile depremin etkilerinin halen ortadan kaldırılamamış olmasını ihmalkârlıklar ve yetersizliklere bağlayabiliriz. Örneğin seyyah bu deprem sırasında dağ yamaçlarından yuvarlanan kaya kütlelerinin çarpmasıyla meydana gelen hazarlarının izlerinin bir un değirmeninde, Muradiye'ye giden ana caddede kalenin altında yer alan bir ipek fabrikasında görülebildiğini söylemektedir⁵⁷³⁰.

Yüzyılın sonlarına doğru Bursa'ya gelmiş Renard ise Bursa'nın Türklerin gözünde hala kutsal bir yeri olmasına rağmen eski anıtlarının geldiği tarihte kullanılamaz bir halde olduğunu belirtmektedir⁵⁷³¹.

Perrot, antik dönemlere ait az sayıda kalıntının bulunduğu Bursa'nın asıl olarak anıtları, hamamları, türbeleri ve camileri ile dikkat çeken bir yerleşim olarak görülebileceğini ancak bu yapıların da geldiği tarihten çok öncesinde harap olduğunu ve mevcut örneklerin de modern çağlara ait olması nedeniyle ilgi çekici özelliklerini yitirdiklerini belirtir⁵⁷³². Bu tür bir ifade kullanmış olması depremin ardından harabe halde bırakılan örneklerin haricinde tamiratları yapılanların da çok başarılı olmadığını bir göstergesidir.

Bu felaketin sonrasında Bursa'ya gelenler kentin genel dokusuna ve özellikle de camilerin ortaya çıkarttığı harabe hale vurgu yapmaktadırlar. Perrot, 1855 depremi sırasında Bursa'nın valisi olan Namık Paşa'nın yaptığı çalışmaları takdir eden bir seyyah olmakla birlikte bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu aciz durumu da ortaya koyan bir anlatım tarzı benimsemiştir. Seyyaha göre Türkler yıkıcı bir karaktere sahip değillerdir ve içinde bulunulan dönemin şartları böylesi ihmalkârlıkları meydana getirmektedir. Hatta seyyah gücünün zirvesinde olduğu yıllarda Türklerin yalnızca kendi eserlerini değil kendilerinden önceki uygarlıkların miraslarını dahi koruyabilecek yeterlilikte olduklarını dahi söylemiştir. Bu yönüyle

⁵⁷³⁰ Walker, 1886: 129, 139

⁵⁷³¹ Renard, 1899: 6

⁵⁷³² Perrot, 1864: 62

Perrot'nun seyyahların şahit oldukları yıkımların nedenlerini en başarılı biçimde ortaya koyabilmiş seyyahlardan birisi olduğu söylenebilir.

“Bursa, bu felaketten sonra bir harabe yığınıydı. Şimdi dahi güçlkle başka bir şekilde adlandırılabilir. Çok şükür ki felaket esnasında Bursa'nın en büyük şansı valisinin çalışkan ve zeki bir adam olan Namık Paşa olmasıydı. Namık, böylesi bir felakette yoksullaşmış bir kentin küçülmüş imkânlarına rağmen yine de neredeyse hiç hükümet desteğini almaksızın sokakların temizlenmesini ve pazarlar ve hanların tamir edilmesini başarmıştır. Orijinalinde pazar tamamen taştan yapılmış ve yangından etkilenmeyen sağlam ve büyük kemerlerle örtülü kendi türünde anıtsal bir mimarideydi ve aceleyle tamamen ahşaptan olacak biçimde yeniden inşa edildi; fakat Türkiye için bu bile çoktur. Kısa bir süre sonra Namık Paşa, tahmin edileceği gibi gözden düşmekten mahrum olmadı ve halefleri benzer detaylara özen göstermeye tenezzül etmediler ve her şey kendi başına işledi, yani söylemek gerekirse hiçbir şey işlemedi. Burada özel girişimlerden bir şey beklemek gerçekçi olmayacaktır. Bursa'nın görkemini oluşturan, son zamanındaki Arap Sanatı'nın ilginç anıtları, ilk Osmanlı sultanlarının dindarlıkları, zenginlikleri ve beğenilerinin ünlü işaretleri olan bu camiler, bu türbeler yıkılmış durumda ya da kısa bir süre içinde yıkılacak haldeler: kemerleri yarılmış, duvarları çatlamış, sıvaları dökülmüş, boya silinmiş. Çok büyük paralara ve emeklerle mal olan bu binalar asla yükseltilemeyecek, özellikle de asla orijinal ve zarif süslemeleri eski hallerine döndürülemez. Orhan ve Beyazıt'ın başkenti, Osmanlıların kutsal kenti, tüm eski harikalarıyla Bursa artık böyle değil ve yeniden eski günlerine nasıl kavuşacağı da bilinmiyor. Böylece Osmanlı İmparatorluğu'ndaki her şey yok oluyor. Büyük ve kendi üsluplarında gelişmiş bir durumda oldukları Türk gücünün ilk yüzyılları bizimkinde de olduğu gibi çok sayıda tapınaklar, yollar, köprüler, su kemerleri, her çeşit kamu binaları yapımına sahne olmuştur ve bu dönemlerde Türkler daha önceki uygarlıkların kendilerine bıraktığı mirası nasıl koruyacaklarını da biliyorlardı. Fakat uzun zamandan beri Türkiye'de artık hiç bina inşa edilmediği gibi aynı zamanda doğanın ve insanların yok ettiklerini tamir etmek için de hiçbir şey yapılmıyor. Örneğin burada da olduğu

şekilde Ulu Cami yani Büyük Cami gibi çoğu yerde bir ya da iki caminin ayağa kaldırıldığı iddia ediliyor. Böyle durumlarda kerpiç, kesme taşın yerini alıyor, kaba tezhipler çinilerin ve sırların yerine geçiyor ve mermerin hasarlarını gizlemek için yapılan badanalar tekdüze ve kasvetli beyazlığın altında onun parlaklığını söndürüyor. Bir harabe bu acıklı ve önemsiz kaba tamirattan daha iyi, daha dokunaklı olacaktır⁵⁷³³.”

Beaufort'un bahsettiği üzere Bursa'nın camilerinin 360 tane olması muhtemel olmakla birlikte bu sayının içindeki camilerden bir kısmı harabe haldedir. Bu durumun nedenini Bursa'nın sürekli olarak depremlere maruz kalmasına bağlayan seyyah bu camilerin duvarlarındaki çatlakların tamir ettirilmediği gibi, camilerin harabelerini ortadan kaldırmanın da doğru bir davranış olarak görülüyor olmasına bağlayarak harabe camilerin çok yoğun biçimde kendini göstermesinin farklı bir nedenini ortaya koymuş ve bu özelliğini Bursa'nın çarpıcı bir yönü olarak sunmuştur.

“Camiler sürekli olarak depremler tarafından yıkılmışlardır ve ne duvarlarındaki yarıklar tamir edilir ne de bir caminin harabelerini ortadan kaldırmanın doğru olduğu düşünülür fakat çökmüş olanın yerini alacak yeni bir tanesi acilen inşa edilir ve sayıları çok hızlı bir biçimde artar. Bu yerin nitelikleri içinde dikkat çekici bir özelliği canlı ve parlak renklerle boyanmış evler, ışıl ışıl ve şatafatlı pazarlar ve güzel, ince biçimde süslenmiş camiler ve hamamlarla birlikte her adımda araya karışan harabe yığınları ve perişanlık görüntüsünün bu zıtlığıdır⁵⁷³⁴.”

Bu harap olma ve terk etmeyi yalnızca doğal afet ve maddi yetersizliklere bağlamanın önüne geçen bir diğer durum da daha modern binaların da benzer kadere mahkûm edilmesidir. Abdülmecit'in Bursa'ya yaptığı bir ziyaret için hızlı biçimde inşa edilmiş olan köşk padişahın ziyaretinin sona ermesinin ardından terk edilmiş ve adeta çürümeye bırakılmıştır. Macfarlane'in ziyaret gerçekleştirdiği tarih, bu yapının inşasının yalnızca üç yıl sonrası olmasına rağmen seyyah yapının kötü durumunu Osmanlı'nın yanlış yönetim politikalarının bir yansıması biçiminde aktarmıştır.

⁵⁷³³ Perrot, 1864: 67–69

⁵⁷³⁴ Beaufort, 1874: 534–535

“Çiçekler, bitkiler, ağaçların hepsi ölmüştür. Köşk amacına hizmet etmiş bir oyuncak kutusu gibi kapatılmıştır ve tamamen ihmal edilmiş biçimde çoktan çürümeye başlamıştır. Eğer elverişli biçimde uygulansaydı Bursa’dan Gemlik’e giden iyi bir yolun yarısının yapılabileceği bir miktar böylece çocuksu bir şekilde harcanmıştır. Biri Asya’da diğeri de Avrupa’da yaptığı iki kısa gezisinde bu müsrifçe ahmaklık ne kadar sıklıkla tekrarlanmıştır bilmiyorum⁵⁷³⁵.”

Böylesi yıkım görüntülerini tek bir yerleşimle sınırlandırmak da mümkün değildir. Bu tür çarpıcı örneklerin yoğun biçimde görülebildiği bir yer olduğu için konumuz dâhilinde daha çok ön plana çıksa da aslında tezimiz sınırları içerisinde ele aldığımız her yerde bu durumun örnekleriyle karşılaşmakta ve bunlara da mutlaka yer verilmektedir. Gölyazı’da yaptığı bir ziyaret esnasında buradaki caminin kötü durumunu gören Macfarlane’nin yaptığı yorum aslında yalnızca bu örneğe yönelik olmayan genel bir eleştirel bakış açısını ortaya koymaktadır. Zira seyyah Bursa kent merkezi, İznik dâhil olmak üzere pek çok yerleşimi ziyaret etmiştir ve ihmalkârlıklar nedeniyle yok olan yapıların dikkatini çektiğini pek çok kez tekrarlamıştır. İznik’te surların harabe halini tanımlarken aslında buradaki Osmanlı yapılarının ve camilerinin de ihmal edildiğini ve harabe hale gelmelerine izin verildiğini söylemiştir. Bu durumun özellikle üzerinde duran ve her gittiği yerde bununla ilgili anlatımlar yapan seyyah, Karacabey’de de benzer manzaralarla karşılaştığını söylemektedir. Seyyaha göre buradaki evlerin çoğu yıkılmaya yüz tutmuş, birçoğu terk edilmiş ve yıllarca önce binalarla kaplı olan tepenin yamaçlarının da ıssız bir halde olduğunu söylemiş camilerin de benzer biçimde ihmal edilmiş bir halde olduğuna değinmiştir⁵⁷³⁶.

Bursa’nın birçok yerleşiminde ihmalkârlıklar nedeniyle ortaya çıkan yıkımların en çok üzerinde duran seyyahlardan birisi olan Perrot, Ulubat’taki köprü örneğini genelleyerek Osmanlı’nın bu konulardaki genel tutumuna yönelik bir eleştiri getirmiştir. Seyyah burada da asıl olarak içinde bulunulan

⁵⁷³⁵ Macfarlane, 1850a: 92.

⁵⁷³⁶ Macfarlane, 1850a: 251, 317.

dönemin olumsuzluklarının bu durumun oluşmasındaki etkisine değinmektedir.

“Saat on buçukta, biraz uzakta Makestos ile birleşecek olan Rhyndacus’un kenarında gölün kuzey batı ucunda yalnızca ayakları kalmış bir taş köprü ve ortası yıkılmış bir ahşap köprünün arasında akan bir nehre ulaştık. Köprüler ne zaman tamir edilecek? Hiç kimse bilmiyor hatta bunu düşünüyor bile görünmüyor. Doğu’da, Batının etkilerinin henüz ulaşmadığı ve ihtiyaçlarını karşılayacak olanaklara sahip olamayan tüm noktalarda, uygarlığın temel vasıtası, toprağa monte edilmiş bu büyük araçlar, limanlar, yollar, hendekler, kanallar, köprüler her geçen gün daha da seyrekleşiyor. Her yıl önceki nesiller tarafından bir araya getirilmiş büyük kentlerin kalıntıları, Yunanlar, Romalılar, Bizanslılar ve hatta ilk sultanlar tarafından meydana getirilmiş eserlerden geriye kalanlar yavaş yavaş ortadan kayboluyor ve memleketin şimdiki sahiplerinin kaybolup gidenlerin yerine yenisi koymak için en ufak bir çaba gösterdiğinin neredeyse hiç örneği yok. Bir şeyler dayandıkça onu kullanıyorlar; kaybettikleri zamansa o olmadan devam ediyorlar. Bir tekne içinde karşıya geçtik ve bu sayede eski Lopadion olan Uluabad’a ulaştık⁵⁷³⁷.”

Hamilton da benzer biçimde Beyce Köyü yakınlarındaki kalenin yakın civarında iki köprü kalıntısı keşfetmiştir. Yaptığı tespitlere göre bunlardan bir tanesi antik bir köprüdür ancak bir tanesi modern dönemlere aittir. Oldukça önemli bir güzergâh üzerinde bulunmalarına rağmen her ikisinin de tamir edilmeden bu halleriyle bırakılmaları ihmalkârlıkların bir diğer örneğini göstermektedir⁵⁷³⁸.

Bursa’dan sonra en önemli ve zengin Osmanlı yapılarının bulunduğu yer olan İznik Bursa’ya göre çöküş sürecine daha erken girmiştir. Seyyahların özellikle üzerinde durdukları genel kent dokusunda göze çarpan terk edilmiş ve yıkılmaya bırakılmış Osmanlı yapıları arasında bazıları çarpıcı örnekler sundukları için özel olarak yer alırlar. Örneğin Orhan Camisi terk edildikten sonra kubbesi çökmüş ve tüm çevresiyle birlikte bir enkaz yığını haline

⁵⁷³⁷ Perrot, 1864: 87–88

⁵⁷³⁸ Hamilton, 1842a: 90.

gelmiştir⁵⁷³⁹. Bursa’da birçok yapıda örneğini gördüğümüz ihmalkârlıkların tüm bir yerleşimi etkilediğini İznik’i ziyaret ettiği sırada Texier’in karşılaştığı manzara çok net bir biçimde ortaya koymaktadır.

“Şehrin içine girince rastlanan üzüntü ve ümitsizlik görüntüsünden insan etkilenir. Yenişehir Kapısı ile Yeni İznik kasabası arasındaki mesafe, ötede beri eski Türk binalarının yıkıntıları, yükselen bahçelerle işgal edilmiştir⁵⁷⁴⁰.”

İznik, bu konuyla bağlantılı biçimde üzerinde en çok durulan yerleşimdir ve seyyahların buldukları ortak noktalardan birisi olan genel harabelik hali daha önceki dönem eserleri ile birlikte Osmanlı eserlerinin kötü durumuna da odaklanılır. Eski yapıların olduğu gibi tüm kentin de sürekli olarak tahrip olmasının büyük oranda bu durumun bir neticesi olduğu farklı seyyahların aktarımlarında da tespit edilebilmektedir. Texier’in kent içindeki kanalların ihmal edilmiş olması yüzünden taşan suların yolları mahvettiğini söylemesi de en basit kamu yapılarına dahi özen gösterilmediğini bir diğer göstergesidir⁵⁷⁴¹.

Bursa’nın ihmalkârlıklar nedeniyle ortadan kalkan yapılarıyla ön plana çıkartılmasının da ötesinde İznik bir bütün olarak tüm yerleşim çapında yıkımlarla birlikte anılmaktadır. Bunun nedeni antik dönemlerin bu ünlü kentinin seyyahların ziyaret ettikleri tarihlerde yalnızca bir köy mahiyetinde olmasıdır ve eski görkeminden uzaklaşmış olması konusunda sürekli olarak Osmanlı yönetimi suçlanmıştır. İznik’in bu duruma Osmanlı Dönemi’nde geldiği şekilde görüşe sahip olanların bu tür bir izlenime kapılmasının en büyük nedeni de ziyaret ettikleri tarihlerde surların dışında ayakta kalabilmiş olan yapıların çok az sayıda olması ve belirttiğimiz üzere harabe yapılar içerisinde Osmanlı eserlerinin de görülmesidir.

Osmanlı halkının bilinçli tahribatlar yaptığı şeklindeki düşüncelerin aksine bu örneklerin yanlış görüşlerin sonunda ortaya çıktığını ve yanlış bilgiler verdiklerini söylemek ise ne yazık ki mümkün değildir. Seyyahlar

⁵⁷³⁹ Texier, 2002: 162

⁵⁷⁴⁰ Texier, 2002: 177

⁵⁷⁴¹ Texier, 2992: 205

açısından Osmanlı'nın kendi atalarına ait önemli yapıları dahi ihmal etmesi, hâkimiyetleri altındaki bir yerleşimin tümüyle perişan bir halde bulunması imparatorluğun genel karakterine yönelik eleştiriler için de bir kanıt oluşturmaktadır. Osmanlı'nın son dönemlerinde başkent dışındaki diğer yerleşimlerde gerçekleştirilen imar faaliyetlerindeki azalmanın yanında eski eserlerin de korunmasız bırakılması doğal olarak genel kent dokularını da etkilemiştir. Yalnızca tezimiz sınırlarında kaldığımızda bile bu durumun tüm yerleşimlerde az ya da çok hissedildiğini ve seyahatnamelerde sıklıkla yer ettiğini söylemek mümkündür. Zaten seyyahların ortaya koymak istedikleri bir diğer fikir de Osmanlı'nın eline geçen kentlerin eskiden ne kadar görkemli olursa olsun Osmanlı yönetimiyle birlikte önemini kaybettiğidir. Bu da Osmanlı'yı gelişmenin önünde bir engel olarak gören anlayışın bir yansımasıdır. Bu konu ile ilgili yönetim seviyesinde yapılan eleştiriler de bir bakıma 19. yüzyılın sömürgeci yaklaşımlarının seyyahların yapıtlarına yansımasıdır. Bu yüzyılda giderek güç kazanmış olan politik mesajların Türklerin iyi yönetici olmadıkların ve egemenliği altındaki toprakların başka yönetimler, büyük oranda da kendi ülkeleri tarafından daha iyi yönetilebileceğine yönelik fikirlerin bir bakıma destekleyicisi olarak verilmektedir⁵⁷⁴². En çok İznik'te kendini gösteren bu tür fikirler, antik kaynaklarda adı geçen tüm yerleşimler için geçerli gibidir. Yukarıda bu konuyla ilgili İznik örneğinde görüşüne yer verdiğimiz Texier, Osmanlıların eline geçen tüm kentlerin eski önemini yitirdiği şeklinde genel izlenimine bir kanıt oluşturması için Gemlik'in de antik dönem yerleşimi ve ziyaret ettiği tarihteki durumu arasında bir karşılaştırmaya gitmiştir ve bu tarihlerde yalnızca eski şehrin ufak bir bölümünün alanını kaplayan bir yerleşime dönüştüğünü söylemiştir⁵⁷⁴³.

Bir zamanlar tüm İslam dünyasının koruyucusu olan Osmanlı İmparatorluğu'nun şimdi kendi camilerinin harap ve yıkılmaya yüz tutmuş halini dahi ortadan kaldıramıyor olması doğal olarak seyyahların Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu kötü ve çökmüş durumu yoğun biçimde

⁵⁷⁴² İldem, 2007: 9

⁵⁷⁴³ Texier, 2002: 189

idrak etmesini sağlamıştır. Seyyahlar arasında İslamiyet'in bu sembolleriyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun genel hali arasında bir paralellik kuranlar, bu durumu imparatorluğun geleceğine yönelik bir işaret olarak görmüşlerdir. Birçoğu bu konuda düşüncelerini doğrudan ifade eden cümleler kurmaktan kaçınsa da Texier, Yeşil Cami hakkında yaptığı tanımlamada bu yapıda kendini gösteren çöküşün doğunun yeni kaderinin de bir işareti olduğunu açık biçimde belirtmiştir. Anlatmak istediği büyük oranda bölgede İslam yapıları gibi, hamiliğini yapan Osmanlı İmparatorluğu ile birlikte İslamiyet'in de çöküş sürecinde olduğudur ve bu yerlerin belki de Hıristiyanlığın hâkimiyetine geçeceğine yönelik kendince bir değerlendirmede bulunmuştur⁵⁷⁴⁴.

Osmanlı İmparatorluğu'na eleştirme ve hatta kötüleme amacı taşıyan seyyahlar için ihmalkârlıkların yol açtığı böylesi yıkımlar kişisel görüşlerini destekleme çabası içerisinde özellikle ele alınmaktadır. Bu nedenle aktarımlarda bazen abartı payının katılmış olabileceğini söylemek ve bunları ilk bakışta yalnızca kişisel görüşler gibi algılamak mümkündür. Ancak bu anlatımların bu şekildeki düşüncelerle birlikte ele alınmış olabileceğini düşünsek bile yadsınamayacak gerçek bunların ihmal edilerek yok olmalarına göz yumulmuş olduğudur. Bu ihmalkârlıklar yalnızca dönemin ekonomik şartlarının böylesi büyük bir yıkımın etkilerini ortadan kaldırma konusundaki yetersizliğiyle açıklanamaz ve bu durumu hoş gören bir düşünce içine girilmesine neden olamaz. Bu yüzden seyyahların yaptıkları eleştiriler bazı konularda önyargılı ve abartılı diyebileceğimiz şekillerde olsa da haklı oldukları noktaların da üzerinde durmamız gerekir. Ekonomik şartların kötü olması eski görkemde yapıların yapılmasına elbette bir engeldir. Osmanlı'nın özellikle bu döneminde vakıf sistemindeki bozulmalara, pek çok alanda olduğu gibi bu konuda da kendini gösteren yönetim zafiyetlerine, bir türlü sona ermeyen ve pek çok cephede devam eden savaşların ağır külfeti de eklenince ancak kısmi bir takım çalışmalar yapılabilmiş ve Osmanlı manevi yönden de büyük önemi olan yapıları dahi büyük oranda terk edilmiş bir halde bırakmak zorunda kalmıştır. Cumhuriyet

⁵⁷⁴⁴ Texier, 2002: 225

ile birlikte her ne kadar bu yapılar farklı kurumların idaresi altında yok olmaktan kurtulsa da hala kültürel mirasımızın önemli birçok eseri terk edilmiş bir halde restore edilmeyi beklemektedir. Bu nedenle yapıların harabeliğe ve kaderine terk edilmesinde seyyahların da üzerinde durdukları yönetim zafiyetlerinin payının üzerinde durulması gerekir.

Osmanlı halkının eski eserlere ilgisiz kaldığı, yok olmalarına göz yumduğu ve hatta bizzat kendi elleriyle bu eserleri yok ettiği şeklindeki düşünceler Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu düşünce yapılarında büyük farklılıkların olduğu bir dönem olan 19. yüzyılda daha da artmıştır. Osmanlı'yı ziyaret eden ve seyahatlerini de özellikle eski eserleri görmek amacıyla yapan seyyahların sayısının arttığı bu yıllarda Avrupa'dan uzun mesafeler kat edilip eski dönem anıtlarının görülmek istenmesinin Osmanlı'nın üst düzey yöneticileri tarafından dahi anlaşılamiyor olması da eski eserlere yönelik herhangi bir ilginin ve bu eserlerin değerine yönelik bir bilincin olmadığı bir göstergesidir. Yıkımlara neden olan ilgisizliklerin halk düzeyinde veriliyor görünse dahi büyük oranda bir yerleşim düzeyinde yönetici bağlamında ele alınması ve Osmanlı'nın en üst kademelerine kadar götürülmesinin bir nedeni de bu durumdur. Seyyahların çok daha birikimli ve bu tür konulara duyarlı olmasını bekledikleri yönetim düzeyindeki kişilerin dahi ilgisizliği doğal olarak genellemeleri de beraberinde getirmiş olmalıdır.

Walsh, Bursa'da iken Uludağ'a çıkmak için izin istediği Paşa'nın zorlu dağlara tırmanmak ve eski duvarlara bakmak için ülkelerine gelen Avrupalılara yönelik bir şaşkınlık içinde olduğunu ve bu tür zevkleri Türklerin tasavvur edemediğini söylemiştir⁵⁷⁴⁵.

1833 yılında Bursa'ya gelen G.M. de yalnızca merakının yolculuk yapmasına neden olduğu konusunda Bursa paşasını ikna edememiştir.

"Açık biçimde ben tersi olduğu konusunda kendisini ikna etmeye çalışsam da diplomatik bir görevde olduğumu anlamıştı. Herhangi birisinin

⁵⁷⁴⁵ Walsh, 1836: 209.

sadece merakını gidermek için 200 millik bir yolculuk gerçekleştirmesi bir Türk'ün algılamasının çok ötesindedir⁵⁷⁴⁶.”

Bu durumun daha çarpıcı bir örneğini ise Macfarlane vermiştir. Aktarımının bir diğer önemi de bu dönemlerde üst düzey yöneticiler arasında eski eserlere yönelik tutum ve ilgi konusunda farklılıkların mevcut olduğunu göstermesinden ve seyyahların her iki anlayışa sahip yöneticilere bakışını yansıtmasından kaynaklanır.

“Ev sahibimiz [İnegöl Ağası] yolculuğumuzun amacını ve satın alma, satma, ya da mısır, ipek ya da afyon için anlaşma yapma ile ilgili hiçbir şey yokken dağları, nehirleri ve eski kalıntıları görmek için niçin masraflar yaptığımızı ve üzerimize bu kadar sorun aldığımızı tam olarak algılayamamıştı. Fakat her bakımdan seçkin bir insan olan Yenişehir'in ağası böylesine bir gezinin sunduğu ilgi çekicilikleri mükemmel biçimde anlamıştı ve bize eşlik edemeyecek olmasına hayıflanmıştı. Kendisi de merakını tatmin etmek için ülkenin büyük bir bölümünde seyahat etmişti. Güzel manzaralardan hoşlanıyordu ve antik harabeler konusunda da açık bir merakı vardı. Gerçekten eski eser meraklısı bir Türk idi ve bu konudaki bilgisi az olmasına rağmen gayreti çok büyüktü. Antik kalıntıların bulunabileceği çok çeşitli yerleri bize bildirdi ve Akdağlar'daki sıcak suları ziyaret etmemizi bize ısrarla tavsiye etti⁵⁷⁴⁷.”

Seyyahlara göre gerek yönetim gerekse de halk düzeyinde eski eserlere yönelik ilgisizlikler, aynı zamanda bu eserlere ilgi gösteren kişilere de anlam verilememesini beraberinde getirmiş olmalıdır. Bu nedenle bazı durumlarda bu kişilerin hazineler aramak için eski eserleri inceledikleri ileri sürülür. Seyyahların aktarımları Osmanlı halkının harabeleri gizli hazinelerin saklandığı yerler olarak düşündüklerini ortaya koymaktadır. Yapılarla bağlantılı inanışlar kısmında da ele aldığımız İssız Han ve Abdal Murat/Abdal Musa Türbesi hakkında anlatılanlar da bu inanışların bir yansımasını ortaya koymaktadır. Macfarlane de Filedar'da iken burada kendilerini konuk eden kişinin de benzer biçimde eski eserlere yönelik yabancıların ilgisini

⁵⁷⁴⁶ G.M., 1834: 455

⁵⁷⁴⁷ Macfarlane, 1850a: 145.

anlamlandıramadığını ve bu ilginin yalnızca hazinelerle ilgili olabileceğine inandığını ortaya koyar. Verdiği diğer örneklerin gösterdiği ve seyyahın bizzat aktardığı üzere Osmanlı halkı arasında yolculuk yapan yabancıların yalnızca profesyonel hazine avcıları olduklarına yönelik bir anlayış hâkimdir.

“Antik harabeler hakkındaki ciddi sorularımdan sonra, ev sahibimiz Dhimitracki gizli hazineler aradığım konusunda bir düşünceye kapıldı. Hepimiz güldük ve bunu reddettik fakat bu bir işe yaramadı... Bazı yönleri tespit etmek için cep pusulamı çıkardığımda, Rum titreşen iğnenin, hazinelerin gizlenmiş olduğu yerleri gösterip göstermediğini sordu. Kahkahalarımız, onun bizim gizli altınları aradığımız yönündeki inancını ve sihirli sanatlara hâkim olduğumuz yönündeki inançlarını yok etmedi⁵⁷⁴⁸.”

Walsh daha genel bir yaklaşımla Türklerin tutumlarına açıklık getirmeye çalışmıştır.

“Kitabeleri kopyalarken Türkler bize yardımcı olmak için var güçleriyle çalışıyorlardı. Birisi taşları temizlemek için ıslak çimen getiriyor, diğeri yatağanın ucuyla harfleri temizliyordu. İlk başta onların alışkanlıkları ve düşüncelerine yabancı bir şeye böylesine ilgili olmalarının nedenini anlayamamıştık fakat sonradan öğrendiğimize göre bu yazıların bazı gizli paraların yerine işaret ettiğine ve eğer yardım ederlerse onu bulduğumuzda onlarla paylaşacağımızı inandıklarını söylediler⁵⁷⁴⁹.”

Hamilton da bu duruma benzer bir örnek vermektedir:

“Türkler daima antik kitabelerin gizli hazinelerle bağlantılı olduğunu hayal ederler ve Frenklerin onları okuyarak gizli oldukları yeri keşfetme imkânına sahip olduklarını düşünürler. Küçük Asya’da, gizli kerametler ve hazinelerle bağlantılı mucizevî bir hikâyesi mevcut olmayan bir harabe neredeyse hiç yoktur ve bundan dolayı yerli halk sık biçimde kıskançlık içindedir. Ancak bu his kitabenin anlamının tam anlamını açıkladığımızda genellikle ortadan kalkar⁵⁷⁵⁰.”

⁵⁷⁴⁸ Macfarlane, 1850a: 129, 215.

⁵⁷⁴⁹ Walsh, 1836: 168–169

⁵⁷⁵⁰ Hamilton, 1842a: 92.

Yönetici kesiminin tutumuyla bağlantılı örnekler Avrupa'da ardı ardına müzelerin açıldığı, koleksiyonculuğun geliştiği bir dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda eski eserlere yönelik büyük bir ilgisizliğin hâkim olduğunu halk düzeyine göre daha çarpıcı bir biçimde göstermektedir. Eski eserlere yönelik olarak bilinçli bir yok etme arzusu mevcut olmasa dahi ilgi eksiklikleri mutlak surette en azından bunların yok olmasına göz yumulmasına neden oluyor olmalıdır. Bu nedenle bazı seyyahların iddia ettiği gibi eski eserler bilinçli bir tutumla yok edilmese bile ihmalkârlıkların doğal bir sonucu olarak yıkımlar kendiliğinden gerçekleşmekte ve bu yok olmaların önüne geçilmesi için özel bir çaba da sarf edilmemektedir.

Macfarlane dönemin Bursa valisi olan Mustafa Nuri Paşa ile yaptığı bir konuşma sırasında ortaya çıkan yıkım görüntülerini, kamu yapılarının bakımsızlığını Osmanlı'nın her konuda olduğu gibi kötü idari sisteminin bir kanıtı olarak sunmuştur. Paşanın yol ve köprülerin elde para olmadığı için kötü ve bakımsız halde olduklarına yönelik cevabına karşılık seyyahın konuşması esnasında sormadığı ancak eserine kaydettiği soru şu şekildedir:

“Yollardan bahsetme cüretinde bulundum. Onların kötü durumda olduğu yönünde bilgisi vardı – o kadar kötü idi ki kendisi kentin dışına çok nadiren çıkıyordu ve Hadji Haiva'tan [?] daha uzağa asla atla gitmiyordu- fakat onların kötü olması kadar insanların da ona alışık olduklarını ve onları daha iyi duruma getirmek için elinde hiç parası bulunmadığını söyledi. Şunun gibi doğrudan bir soru sormadım– yolları ve köprüleri geçilebilir tutmak için yıllardan beri insanların ödedikleri paraya ne oldu?⁵⁷⁵¹”

Bu konuda seyyahlar genel idareci sınıfının dışına çıkan kişilere çok nadir olmakla birlikte yine de rastladıklarını kabul etmek durumunda kalmaktadırlar. Bu kişilerin birisi 1844 yılındaki ziyaretinde Yeşil Cami'nin de aralarında olduğu eski yapıları onaran ve bunun yanında yeni binalar inşa eden Abdülmecid'dir:

⁵⁷⁵¹ Macfarlane, 1850a: 119.

“Çağdaş Türk şairlerinden biri Bursa’daki imar hareketleri karşısında hayran kalmış ve Abdülmecid’in icraatıyla yeni bir hayata kavuşan antik payitahtı şöyle selamlamıştır: Selam sana Osmanlı ırkının ihtişamının ve yüceliğinin beşiği, dünyada eşsiz, imtiyazlı kent! İslam’ın azizleri, şehitler, fatihleri, savaşçıları toprağının sinesinde ebedi uykularına dalmışlar... Bu sebeptedir ki, bir zamanlar alını, tıpkı oğullarının mezarı üzerinde ağlayan bir ananinki gibi eğik tutardın. Fakat Sultan Abdülmecid Han’ın mutluluk hilâli, tıpkı bir güneş ışını gibi sana değdi ve yüzün birden canlandı⁵⁷⁵².”

Tek bir örnekte karşımıza çıkan Abdülmecid’in haricinde Bursa’da 1855 depreminde büyük zarar gören pek çok yapının restorasyonunu gerçekleştiren, aynı zamanda Bursa’ya Avrupa kenti niteliği veren tiyatro gibi yapılar da inşa ettirmiş başarılı bir yönetici olan Ahmet Vefik Paşa’dan övgüyle bahsedilmiştir. Sandison’un 1864 tarihli raporu çalışmalarının ilk aşamalarıyla ilgili önemli bilgiler barındırır:

“Burada büyük emek isteyen işlere kalkışılmıştır. Bunlar içinde en çok emek harcanan da, şehir merkezinden Çekirge (Ghio) yoluna doğru açılan muhteşem bulvardır... Bulvarın şimdiki başlangıç noktasında şehrin yukarı mahallelerine doğru yeni ve geniş bir cadde daha açılacak. Bu caddeyi Ulu Cami’ye doğru dik kesen başka bir cadde daha şehri iyice ferahlatacak, etraftaki binaların pek çoğu muntazam biçimde yeniden sıralanacaktır... Yeni binalar, zelzeleden tahrip olan eskilerinin yerlerini almakta, tarihi anıtların etrafı temizlenmektedir... Yol yapıları evleri ve dükkânları etkiledi; bazıları yıkıldı, çıkıntılar düzeltildi, yeni evler yapıldı, eski yapılar düzeltildi. İstimlâklerden sonra açık alanlar bırakıldı. Diğer boş yerlere de park ve bahçeler yapılacak. Ulu Cami’nin minareleri onarıldı, iç tezyinatı daha iç açıcı hale getirildi. Birinci Mehmet’in camii ve türbesi de aynı şekilde onarıldı. Depremden çok zarar gören bu yapılar, şark mimarisinin en zarif örnekleridir. Aynı felakette harap olan büyük han ya da kervansarayın da içi düzenlenerek, onları ayrı ayrı ticarethane ve dükkân olarak ipek ticaretiyle uğraşanlara kiraya verildi [Koza Han (?)]. Yanan Vali Konağı’nın olduğu

⁵⁷⁵² Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 127.

yerde, işleri kolaylaştırmak için bütün devlet dairelerinin ve mahkemelerin bulunduğu bir Vilayet ve Vali Konağı inşa edilecek... Aynı zamanda, bütün inançlardan ve milletlerden halka açık bir hastane için de yer seçildi ve işe başlandı. Birkaç aya kadar hazır olacak hastanenin sivil doktoru için bir de ev yapılıyor. Daha önce mevcut olmayan böyle bir kurum için, ilk ağızda Valilik bu amaçla Bab-ı Ali'den 60.000 kuruş, takriben 550 İngiliz lirası tutarında bir gelir sağlamış bulunuyor. Bu gelir bazı küçük çaptaki ithalatla karşılanacak. Camilerin tamirati dışında diğer ufak tefek düzeltmeler, bir harcama gerektirmiyor. Kamu yararına yöneltilmiş bu faaliyetler halka pek az güçlük getiriyor. Evlerindeki değişiklik, birkaç günlük bir çalışma ya da bunun karşılığı bir para harcanmasını gerektiriyor. Bu işler için istihdam edilen duvarcı ve işçiler nakden rayiç ücretlerini alıyorlar. Mülkleri zarar görenlere yeni yerler sağlandığı gibi aynen ve nakden de bir tazminat ödeniyor. Bazı durumlarda ise tamirat ve yapım için işçi sağlanıyor. Fakat her halükarda mülk eskisine göre bir değer kazanıyor... Eski köprülerin onarımı ve birkaç yeni köprünün ilâvesiyle ulaşımda kolaylık sağlanmıştır... Bugünlerde kendisi Mihaliç yoluyla Balıkesir'e beş altı hafta süreceği ilan edilen bir seyahate başladı. Teftişin özel amacı, yolların güvenliğini sağlamak, köprü ihtiyaçlarını tespit etmektir⁵⁷⁵³.”

Warsberg'in yaptığı aktarım harabelik görünümüleri ve eski eserlerin kötü durumda bırakılmasının daha çok yerel yöneticilerin idaresinde olduğu düşüncesinde olduğunu göstermektedir. Seyyaha göre bu tür harabelikler İstanbul'daki sultanların istemediği bir durumdur ve tahribatların giderilmesi konusunda Bursa'daki valilere sık sık emirler gönderilmiştir. Ancak Warsberg'e göre Ahmet Vefik Paşa'ya kadar bu tür çabalarda bulunan bir vali kendini göstermemiştir

“O da eyaletlere gönderilen diğer yetkililerin yaptığı gibi imparatorluk talimatlarının gerçekleştirilmesini izlemeli ve gözetleyip denetlemeliydi. Bu görevi en geniş ölçülerde yerine getiriyordu. 1855 yılındaki depremde çökmüş olan ve tüm imparatorluk emirlerine rağmen perişan halde kalan

⁵⁷⁵³ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 135–136.

yapıları birkaç ay içinde tekrar ayağa kaldırdı veya en azından öylesi bir şekilde başladı ki gerçekleştirilmeleri güven altına alınmış oldu. Bu bağlamda onun gayreti hem güzel hem de yararlı olana yönelikti. Dün onun camiler ve mezarlar için yaptığı şeyleri gördüm; bugün Bursa'nın dar sokaklarını nasıl genişlettiğini, moloz yığınlarına dönüşmüş tüm mahalleleri içlerinden geçen kanallar ve düz yollarla, aralarında temiz havanın yayılması için daha geniş alanlar bırakılmasıyla nasıl düzelttiğini gördüm... Böylece her yerde, Türk yönetimini herhangi bir dinamik hareket ve reformasyon da kesinlikle yetersiz olarak tanımlayan önyargıların çürütülmesine yardım ediyor. Avrupa'da belki de yalnızca Paris'in valisi olan Bay Hausmann daha hızlı biçimde görevlerini çözüme kavuşturuyor⁵⁷⁵⁴.”

Warsberg, depremden etkilenen Yeşil Cami'nin restorasyonunu başarılı bir biçimde yaptığını söylediği Ahmet Vefik Paşa'nın planının yavaş yavaş tüm camilerde aynı şeyi gerçekleştirmek olduğu bilgisini de vermiştir. Ayrıca bu cami örneğinde olduğu gibi Ahmet Vefik'in camilerin tamamına aynı zevk ve cömertliği kademeli bir biçimde göstereceği, böylece Bursa'nın yalnızca doğal güzellikleriyle değil camileriyle de görülmeye değer bir yer haline geleceğine olan inancını belirtmiştir⁵⁷⁵⁵.

Bent, 19. yüzyıl içerisinde çok sayıda örneğini gördüğümüz ve Bursa'nın ilgi çekme nedenleri içerisinde de saydığımız üzere Bursa'nın çöküşünden sonra Osmanlı'nın yeni başkenti olacağına yönelik bir inanışa sahiptir. Ahmet Vefik Paşa'nın Bursa için yaptıklarını da bir Türk yöneticisinin geçmişine ve tarihine yönelik gösterdiği ilgiden ziyade bu paralele değerlendirmeye almıştır.

“Geleceğin Bursa'sı ile ilişkili tahminleri ele alabiliriz. Bir Türk için harikulade aydın bir adam olan Vefik Paşa, kenti 1855'de harabeye çeviren büyük depremden sonra bu vilayetin yönetimine gelmişti. Constantinople'un terk edileceği zaman geldiğinde hükümet merkezi olabilecek ve hükümdarı

⁵⁷⁵⁴ Warsberg, 1869: 135

⁵⁷⁵⁵ Warsberg, 1869: 124

için hazır olmasını sağlayacak bir amaçla görev süresini bu kenti tekrar eski haline getirmek ve güzelleştirmek için harcadı⁵⁷⁵⁶.”

Ahmet Vefik Paşa ve Bursa'ya katkıları hakkında en önemli bilgileri Davey vermiştir. Davey'in anlatımları asıl olarak eldeki yoksunluklara rağmen bu koşulların arkasına sığınılacak bir bahane olmadığını, iyi bir idareyle tüm bir kentin refahının sağlanabildiği gibi eserlere de istendiği zaman gerekli özenin gösterilebileceğiyle ilgili güzel bir örnektir.

“İlk Sultanlar tarafından inşa edilmiş eski camilerin çoğu 1855 yılındaki deprem nedeniyle tamamen harap olmasına rağmen en büyük ve en ilgi çekici, tarihi olanlardan bazıları aydın bir vali olan ve Bursa'nın derin bir şükran borcu olduğu Vefik Paşa'nın gayretleri sayesinde ya çok sağgörülü biçimde tamir ettirilmiş ya da tamamen hasarlardan kurtarılmıştır. İktidar iken kendi çabalarıyla ulusal anıtları korumakla kalmamış aynı zamanda sokaklara kaldırım taşları döşeyerek, takdire şayan yollar meydana getirerek ve elinden gelen her şekilde cazibelerini arttırarak kenti yabancılar için de latif bir biçime getirmiştir. Vefik Paşa'nın idaresi zeki bir adamın kendi yetkisiyle açgözlü Türk memurlarınca kaynakları zalimce kurutulan bereketli topraklara refahın tekrar geri getirilebileceğini kanıtlamıştır⁵⁷⁵⁷.”

Ahmet Vefik Paşa özellikle yaptığı çalışmalarla pek çok seyyahın dikkatini çekmiş bir validir. Yapmış olduğu çalışmalara yer verilmesinin bir diğer önemi de seyyahların ihmalkâr yöneticiler konusunda verdikleri bilgilerin önyargılara değil gerçeklere dayandığının ve tersini gösteren durumlarda bu yöneticileri takdir etmekten çekinilmediğini gösteriyor olmasından kaynaklanmaktadır.

“Bursa günümüzde restore edilmiş ve yenileştirilmiş bir kenttir. Yalnızca önceki harap durumunu bilen kişiler vilayetin çalışkan valisi Ahmet Vefik Paşa'ya borçlu olduğu bu durumun değerini tam anlamıyla takdir edebilirler. 1855 yılındaki korkunç depremle, Bursa'nın temelleri sarsılmıştı: camiler ve minarelerin yarısı yıkılmıştı, büyük ipek fabrikaları yok olmuştu hatta mineral kaynakların akışları dahi bozulmuştu, kent yoksullaşmış ve

⁵⁷⁵⁶ Bent, 1889: 372

⁵⁷⁵⁷ Davey, 1907: 411

mahvolmuştu. O zamanlarda, neredeyse geçit vermez yollarda sefil küçük at arabalarından oluşan nakil araçlarından başkası yoktu ve maceraperest gezginlerin çok az sayıdakine yetecek bir otel vardı. Günümüzde Bursa küllerinden doğmuştur. Yavaş yavaş, bir zamanlar imparatorluğun bu beşiğini bir zamanlar süsleyen anıtların güzel kalıntıları mümkün olanın en üst derecesinde bir zevk ve marifetle tamir edilirken, modern kentin refahı konusunda eşit bir gayretle çalışılmıştır. Mudanya'dan güzel bir araç yolu Bursa'nın tüm uzunluğu boyunca devam eder. Nefis araçlar sürekli kullanımdadır. Farklı mahallelerde turistlere, hastalara ya da gezici satıcılara uygun birçok otel açılmıştır... Ahmet Vefik Paşa'nın yorulmak bilmez gayretlerinden dolayı tüm gelişmelerden bahsetmek imkânsızdır fakat Bursa'daki Hıristiyan okullarının ve yetimhanenin onun tarafından daima düzenli olarak himaye edildiğini ve desteklendiği, ona ihtiyacı olan herkesin, dulların ve yetimlerin inanç ya da ırk ayırt etmeksizin hızlı biçimde karşılanmasının ihmal edilmediği ve mutlak yardımların yapıldığı gerçeğini şükranla not etmeyi unutmamalıyız⁵⁷⁵⁸.”

Bent özellikle Bursa'daki yabancıların Ahmet Vefik Paşa'nın çalışmalarından duyduğu memnuniyeti ortaya koyan bir tanımlama yapmıştır:

“Bursa'da karşılaştığınız her Fransız Vefik Paşa'ya şükranlarını anlatıyor. Bizim geldiğimiz yol boyunca vagonları nasıl yaptığını, tren yolunu nasıl inşa ettiğini, iyi otellerin yapılmasını nasıl gerçekleştirdiğini, bataklıkları nasıl kurduğunu, Bursa ile gül kültürünü nasıl tanıştırdığını ve son savaştan sonra gül yetişen topraklardan gelen mültecileri nasıl yerleştirdiğini, ipek tüccarlarına büyük faydası dokunur biçimde dağların yükseklerinden bir kaynaktan nasıl su getirdiğini, kurtçukları [grubs?] öldüren fırınları nasıl yaptığını, Hıristiyanları nasıl koruduğunu ve eşkıyalığı nasıl sona erdirdiğini dinlerken duyduğunuz isimden artık sıkılıyorsunuz⁵⁷⁵⁹.”

Ahmet Vefik Paşa, Bursa'nın bu harabe görünümünden kurtulması hususunda önemli çalışmalar gerçekleştirilmiş bir kişidir ve birçok yapının da onun sayesinde günümüze ulaşabildiğini söylemek mümkündür. Ahmet Vefik

⁵⁷⁵⁸ Walker, 1886: 107-108, 109

⁵⁷⁵⁹ Bent, 1889: 373

Paşa gibi az sayıda yöneticinin çabaları birçok yapının günümüze kadar gelebilmesini sağlamış olsa da ya tüm yapıların gerekli ilgiyi görememesi ya da daha sonradan yine önüne geçilemeyen tahribatlara uğrayarak kaderine terk edilmeleri bazı yapıların ortadan kalkmasını da engelleyememiştir. 1864'de Emir Sultan Camisi ile türbesini gören Warsberg, Osman ve Orhan Gazi türbelerini ziyaret ettiğinde depremin üzerinden dokuz yıl geçmesine rağmen eski kilisenin harabelerinin hala ortadan kaldırılmadığını ifade etmiştir. Bu görünümüyle bu alanın adeta bir taş ocağını andırdığını belirten seyyah yeni binaların yapılamamasının ötesinde yıkılan bir binanın harabelerinin dahi ortadan kaldırılmadığını da ortaya koymaktadır. Daha da çarpıcı olanı bu kalıntılar arasında bazı açık mezarlar keşfetmiş olmasıdır. Yapım tarzlarını tespit edebilecek derecede yakından inceleme olanağı bulunduğu bu mezarların dahi tamir edilememiş olması ve seyyahın da belirttiği gibi yalnızca Osman ve Orhan'ın mezarlarının onarılarak diğerlerinin ihmal edilmesi, Ahmet Vefik Paşa gibi bu konularda oldukça takdir edilen bir valiye rağmen bazı konularda yetersiz kaldığını da kanıtlar⁵⁷⁶⁰. Ayrıca yapılan tamiratların bazen başarısız ve yeterli özen gösterilmeden gerçekleştirilmiş olması da kısa bir süre içerisinde tüm yapıların eski hallerine dönmesine neden olmuştur. Yine Warsberg, III. Selim'in yaptığı onarımı başarısız bulmasının haricinde geldiği tarihlerde de onarılmadan önceki haline geri döndüğünün özellikle üzerinde durmuştur. Seyyaha göre depremin yanında zaman da bu yapıları hızla tekrar eski haline getirmektedir⁵⁷⁶¹. Hawley, ihtişamlarıyla Bursa'da ilgi çekici yegâne yapılar olan erken dönem camilerinin hiçbirisinin geldiği tarihlerde [1918?] ibadete açık olmadığı bilgisini vermiştir. Bunun nedenini doğrudan belli bir sebebe bağlamamışsa da depremlerden etkilenmiş olduklarını söylemesi harabeliklerinin bu durumda rol oynadığını düşünmemize neden olmaktadır⁵⁷⁶². Cumhuriyet'in kısa bir süre öncesinde Bursa'ya gelmiş olan Elston da bu yıllarda dahi bu harabeliğin devam ettiğini söylemiştir. Seyahatnamelerde yer verilen

⁵⁷⁶⁰ Warsberg, 1869: 118, 119

⁵⁷⁶¹ Warsberg, 1869: 165–166

⁵⁷⁶² Hawley, 1918: 47

miktarlarla kendi yaptığı gözlemleri karşılaştırdığında Bursa'daki camilerin bu söylencelere göre çok daha az olduğunu söylemiş olan Elston bu camilerin de birçoğunun yıllardır kullanım dışı kaldığına, camilerde yıllardır ezan okunmadığına ve müezzinlerin yerinde artık leylek yuvalarının bulunduğu yani ibadete kapalı olduklarına vurgu yapmıştır. Seyyahın bu şekilde terk edilmişliklerini ortaya koyduğu camilerden birisi de Muradiye Camisi'dir ve geldiği tarih olan 1922 yılında burada artık ibadetin yapılmadığını ve duvarları ile minarelerinin yıkılmaya yüz tuttuğunu söylemiştir. Mahalleler arasında kalan mescit vb. daha küçük ve gösterişsiz camilerin ihmal edilmişliği zaten diğer seyyahlarca da doğrulanmaktadır ancak tarihi ve manevi niteliklere sahip olmasına rağmen Muradiye gibi bir caminin dahi terk edilmişlik ve harabe halde olarak gösterilmesi çarpıcıdır⁵⁷⁶³. Bu durum birkaç sağduyulu yöneticinin çabalarına rağmen ne yazık ki Bursa'nın kültürel mirasını koruyamadığını göstermektedir. Cumhuriyet'in ilk yılları ile Osmanlı'dan kalma tarihsel yapıların restorasyon çalışmalarının başlatılması maddi yokluğun bu ihmalkarlıkların tek sebebi olamayacağını aynı zamanda bir duyarlılık da gerektirdiğini ve bunun Cumhuriyet ile birlikte sağlandığını da ortaya koymaktadır⁵⁷⁶⁴.

Yine Warsberg, Muradiye türbelerine gerçekleştirdiği ziyarette günümüzde de hala örnekleri görüldüğü gibi yapılan restorasyon çalışmalarının eski yapıların özgünlüğü bozduğu konusunda bir eleştiri getirmiş ve bu tür düşüncelerin bu yıllarda Avrupa'da çok yaygın olduğu ve aynı zamanda 19. yüzyıl Osmanlı Sanatı'nın bir bozulma içerisinde görüldüğü ile ilgili de bilgiler vermiştir.

“Diğer taraftan bu binaların içinde gördüğüm bir diğer şey yalnızca doğa koşullarının yok ettiklerini tamir etmek gerekmediği aynı zamanda bizim ülkelerimizdeki gibi Türkiye’de de daha erken eserlerin üzerlerine süslemelerle eklenen geçen yüzyılın kötü zevki olan şeylerin de temizlenmesi

⁵⁷⁶³ Elston, 1923: 196

⁵⁷⁶⁴ Ağır bir bilançosu olan Kurtuluş Savaşı'nın hemen sonrasına rastlayan bir dönemde 1924 yılında kurulan Eski Eserleri Koruma Encümeni 1940'lı yıllara kadar 100'e yakın cami, medrese, sivil mimari vb. gibi birçok yapıyı sınırlı bir bütçe ile onarmayı başarmıştır. Bunlar arasında İstanbul'da Mimar Sinan'ın Sokollu Camisi de olup tarih bilincine sahip bir düzen kurulana kadar birkaç yüzyıldır harabe bir biçimde durmaktadır. Ekinci, 1999: 40

gerektiğiydi. Tamamında Ulu Cami'nin biçimini bozan aynı beyaz badanayı ve aynı resimleri buldum. Eğer burada yalnızca bu yönden gösterilen çabalara baktığımda ve Türk sanat eserlerinin çöküşünü bize aktaran kötü eleştirileri hatırladığımda, gayri ihtiyari olarak kendi kilise binalarının restorasyonunda Avusturya İmparatorluğu'nun ne yaptığı sorusunu kendime sormak zorunda hissediyorum. Birçoğu arasında bir sanatçının onarıcı elinin değdiğini yalnızca Venedik'teki Aziz Mark ve Viyana'daki Aziz Stephen'in Katedrali'nde buldum. Bu Türkiye ile sürekli olarak karşılaştırma yapan kişilere tek cevaptır⁵⁷⁶⁵.”

Seyyahların karşılaştıkları örneklerin gösterdiği gibi bu ilgi ve bilgi eksikliklerinin etkisiyle meydana gelen tahribatlarda halkın rolü de olmakla birlikte meydana gelen olumsuz durumlar açısından yönetici seviyesindekiler daha fazla sorumlu tutulmaktadır. Ancak yıkım ve tahribatların bir diğer sorumlusu olan, Osmanlı yönetimin ilgisizliğini de fırsat bilerek eski eserleri yurtdışına kaçıran Avrupalıların kendilerini suçladıkları örnekler neredeyse hiç yoktur. Hâlbuki 19. yüzyılda sayıları artan koleksiyoncular ve eski eser kaçakçılarının da bazı eserlerin ortadan kaldırılmasında rolü olduğunun birçok örneği vardır. Bununla birlikte bu duruma göz yumulması ve hatta bizzat bu tür kaçakçılıklarda rol oynanması nedeniyle yine Osmanlı yöneticilerinin de bu tür yok edilmelerde pay sahibi olduğunu kabul etmemiz gerekir. İhmalkârlıklar nedeniyle ortadan kalkan yapıların üzerinde en çok duran seyyahlardan birisi olan Perrot, aynı zamanda halkın tutumlarının, eski eserlerin değerinin bilinmemesinin neden olduğu yok olmaları çiniler örneğinde açıklamıştır. Seyyah bilinçsizce yapılan tamiratların bu çinilerin kaybolmasında en büyük rolü oynayan etmenlerden birisi olduğunu söyler ve Osmanlı'nın artık ihtişamdı uzak bir dönem içerisinde bulunması nedeniyle eskiden olduğu gibi görkemli ve yeni örnekler meydana getiremediği gibi eskileri de koruyamadığını ve deprem nedeniyle yapılardan düşen çinilerin seyyahlara satıldığını şu şekilde açıklar.

⁵⁷⁶⁵ Warsberg, 1869: 127–128

“Özellikle Nicée'nin atölyelerinde üretilen ve Constantinople'un alınmasından sonra başkentin anıtlarının süslenmesini sağlayan çiniler akılsız tamiratlara rağmen yine de her yerde kaybedilmemiştir. Bu endüstri son zamanlarda tamamen çökmüş durumda, çünkü Türkiye yeni binalar inşa etmenin de çok ötesinde azametten mahrum olmamış bir geçmişin miras bıraktıklarını dahi nasıl muhafaza edeceğini bilmiyor. Bu çinilerin renkleri yumuşak ve güzel biçimde bir araya getirilmiş, zarif tasarımları ve orijinal bir üslupları var. Bunlar açık bir zeminin üzerinde İran dokumalarını ve Hindistan şallarını anımsatan çiçekler, dallar ve sarmallardan ibaret. Çinilerin koyu mavi olduğu başka bir yer yalnızca bir bordür ve neredeyse her yeri solmuş altın yıldızlardan birkaç zarif arabeskle bezenmiştir. Deprem bu levhaların birçoğunu düşürmüştür ve kolayca yapılabileceği üzere tekrar yerlerine yerleştirmek yerine bekçiler şimdi bunları tek tek gezginlere satıyorlar⁵⁷⁶⁶.”

Bu durumun meydana getirdiği tahribatların ve kaçakçılıkların önemli örneklerinden birisi daha sonradan Coufoupolos'un isim vererek de aktaracağı üzere Şehzade Mustafa Türbesi olması muhtemel türbelerden birisindeki çini levhaların yok olmasıyla ilgili olarak Gallenga'nın aktardıklarıdır. Seyyah bunların antika meraklılarına satıldığını, üstelik Perrot'un verdiği örnek gibi bunu gerçekleştirenlerin asıl görevleri bu türbeleri korumak olan kişiler olduğu bilgisini vermektedir.

“Maalesef, zamanın tahribatına dayanmış olan daha iyi bir dönemin bu yadigârları bile insanların ihmalkârlığından değilse de açgözlülüğünden zarar görüyor; Shir Kigui [Çekirge?] dış mahallesindeki Murad'ın Camisi'nin bitişiğindeki mezarın pencerelerinin ikisinin üzerinde yer alan porselen güzel yarım hilallerden birisi muhtemelen mollalar tarafından yiyip yok edebilecekleri şeyleri araştıran hortlaklar gibi etrafta sinsice dolanan koleksiyoncu-hırsızlara veya bazı heveslilere satılarak kaybolmuştur. Rum tercüman-rehberimiz, Pericles'in geri kalan yarım hilale yönelik hayranlığı o kadar coşkuluydu ki onu 200 f.'a almaya hazır olduğunu açıkladı. Paris veya

⁵⁷⁶⁶ Perrot, 1864: 72–73

Londra'da bu fiyatın beş katı kazanç sağlayabileceğinin kesinliğiyle güvenli bir biçimde buna 200 Pound verebilirdi⁵⁷⁶⁷.”

Bu örnekler günümüzde de ülkemizin tarihi zenginliğinin yok olmasının en önemli nedeni olan kolay kazanç elde etme arzusunun bu yıllarda da görüldüğünü ve denetimsizlik ve bilgisizliklerin bu tahribatları hızlandırdığını ortaya koymaktadır. Huart da Bursa sınırları içerisinde kalmasa da bu konuyla ilgili bir örnek olarak alabileceğimiz biçimde günümüzde de büyük sorun teşkil eden eski eserlerin bulunduğu yerlerde hazinelerin mevcut olduğu yönündeki inanışların meydana getirdiği hasarı Çavdarhisar örneğinde ele alır⁵⁷⁶⁸. Bizzat seyyahların gözüne çarpmış olmaları nedeniyle seyahatnamelerde yer etmiş bu örneklerin haricinde çok daha büyük boyutlu ve Osmanlı Devleti'nin de göz yumduğu tarihi eser kaçakçılıkları herkesin malumudur.

Eski eserlere yönelik yaklaşımlarla ilgili olarak vereceğimiz son örnek aslında bölgede bir coğrafi araştırma için bulunan Munro ve Anthony'nin günümüz Balıkesir ili Susurluk İlçesi'ne bağlı Sultançayır Köyü'nde karşılaştıkları bir durumla bağlantılıdır ve eski eserlerin ortadan kaldırılmasının yalnızca Osmanlı yönetiminin tutumları ile bağlantılı olmadığını da göstergesidir. Seyyahların bildirdikleri üzere burada son derece sağlam durumda olan bir Roma Köprüsü'nü yıkan kişi bir Fransız'dır. Yine de bu Fransız'ın yaptığı böylesi bir yıkıma göz yumulması hususunda suçlanması gereken yine ilgisiz Osmanlı yönetimidir.

“Nehrin yukarısında, Susurluk'un üstünde fakat Sultançayır Köyü'nün biraz aşağısında bir Roma köprüsü vardır. Harabe bir haldedir fakat 10 ya da 12 kemere sahip olmalıdır. Kanalı tıkayan orta kısım, nehri maden nakliyatı için uygun hale getirmeyi uman boraks madenlerinin Fransız kiracısı tarafından havaya uçurulmuştur⁵⁷⁶⁹.”

Seyyahlar eski eserlerin ortadan kalkmasından dolayı genellikle Osmanlı İmparatorluğu'nu suçlama eğilimi içerisindeyler. Bununla birlikte

⁵⁷⁶⁷ Gallenga, 1877: 44-45

⁵⁷⁶⁸ Huart, 1978: 55.

⁵⁷⁶⁹ Munro, Anthony, 1897: 164

kendileri de eski eser kaçakçılığı diyebileceğimiz yollarla bu yok olmalara katkı yapmaktadırlar. Bazı seyyahlar bir yerin bekçilerinin aracılığıyla çiniler veya mozaiklerin yok olmasından diğer seyyahları sorumlu tutarken bu tür bir yol izlediğini bizzat ortaya koyan kişilere de rastlamak mümkündür. Bunlardan birisi olan Lucas, Bursa'nın çok ünlü olan ipekli dokumalarından alamadığı için duyduğu üzüntüyü belirtirken kendisini ancak birkaç nadir sikke ve kent içinde bulduğu bazı oymalı taşlarla yetinmek zorunda kaldığını söylemektedir. Burada dokumaların Fransa'ya götürülemiyor olmasının üzüntüsünden bahsedilirken yetindiği şeyleri bu şekilde sıralaması bu parçaların seyyahın memleketine götürülmüş olabileceğini akla getirmektedir⁵⁷⁷⁰.

Warsberg Osman ve Orhan Gazi türbelerinin kazısında mahkûmlar tarafından çıkartılan Bizans sikkelerini birkaç kuruşa almak konusunda bir tereddüt yaşamamıştır ve burada bazı muhafızlarda olmasına rağmen kendisine izin verilmiştir⁵⁷⁷¹.

Beaufort, deprem sonrasında harabe hale gelmiş ve üzerinden geçen dört yıl boyunca da herhangi bir onarım geçirmemiş olması dolayısıyla yıkılma tehlikesi içinde olan Yeşil Türbe konusundaki ihmalkârlığa yönelik tepkilerini dile getirmiştir. Ancak bu tür yıkımların insan eliyle de gerçekleştiğinin bilincinde olmaksızın buradan ve Emir Sultan Türbesi'nden bazı çinileri yanlarında götürdüklerini de seyahatnamesinde itiraf etmiştir⁵⁷⁷².

Porter'a göre türbede mezarı bulunan sultana ait kutsal kitapların buraya bırakılması bir gelenektir. Seyyah da türbesine yaptığı bir ziyarette Sultan Osman'a ait kitaplardan birisine ait bir yaprağı yerde bulduğunu ve kendisine eşlik eden bir arkadaşının bunu alarak yanında götürdüğünü söylemiştir. Yazısının devamında seyyah bunu mektup yazdığı kişiye bir zarfla göndermiştir ve bunun Sultan Osman'a ait Kuran'a ait bir sayfa olduğunu ve belki de Birleşmiş Devletlerde yer alan Türk el yazmalarının en eski parçasını meydana getireceğini söyleyerek tarihi eser kaçakçılığının

⁵⁷⁷⁰ Lucas, 1714b: 386–387.

⁵⁷⁷¹ Warsberg, 1869: 120

⁵⁷⁷² Beaufort, 1874: 536

bizzat seyyahların kendileri tarafından da yapıldığını ortaya koymuştur. Seyyahın burada mevcudiyetini bildirdiği ve içeriye girerken de bahşiş ödediklerini söylediği bir bekçinin olmasına rağmen kendilerine bu tür bir şey yapma izni verilmiş olması yine ihmalkârlık ve göz yummanın bir diğer örneğidir⁵⁷⁷³.

Hammer'a göre sahip olduğu zenginliklerle bir zamanlar tüm İslam ülkelerindeki türbelerin en güzel ve görkemlilerinden biri olan Emir Sultan Türbesi'ndeki değerli eşyaların yok olmasının nedeni yangınlar ile birlikte nöbetçilerinin yaptıkları yağmalardır⁵⁷⁷⁴.

Eski dönem eserlerine yönelik ihmalkârlıkların yalnızca maddi yoksunluklarla bağlantılı olmadığı bunların değerlerine yönelik algı eksikliklerinin de yok olmalarına izin verildiğinin diğer örnekleri mimari eserler bağlamında değildir. Yine de manevi değerlerin dahi önemli olarak görülüyor olması bir genelleme yapmayı da olanaklı kılacaktır. Örneğin 1801 yangınının ayrıntılarından da söz eden Hammer'a göre Orhan ve Osman Gazi'nin mezarları yangının etkilerinden kurtulmuştur. Ancak bu mezarlara ve özellikle de Osman Gazi'nin mezarına asıl zararı vererek harçlarının çözümlenmesine yol açan ve kemikleri ortaya çıkartacak derecede bir tehdit oluşturan derin köklere dahi bir önlem alınmamıştır. Ayrıca yine Hammer yangından kurtulmasına rağmen Osman'ın büyük tespihinin kurtlar tarafından yenilmekten kurtulmadığını söylemesi de ihmalkârlıkların yol açtığı yok olmaların diğer çarpıcı örnekleridir⁵⁷⁷⁵. Gallenga, sultanların türbelerinde yer alan ve kutsal olarak görülen eski eşyaları sayarken hala sergilenen ancak çürüyerek paçavra hale gelmiş olan kaftanlardan söz eder⁵⁷⁷⁶. İhmalkârlıkların bir diğer işareti Porter'in Osman Gazi'nin mezarını örten şalların çok fazla eskimiş olarak tanımlamasıdır⁵⁷⁷⁷. Benzer biçimde Davey'in Osman Gazi'nin mezarını örten şalların fareler ve güveler tarafından

⁵⁷⁷³ Porter, 1835: 260

⁵⁷⁷⁴ Hammer, 1818: 59–60

⁵⁷⁷⁵ Hammer, 1818: 49

⁵⁷⁷⁶ Gallenga, 1877: 43–44

⁵⁷⁷⁷ Porter, 1835: 260

yenilmiş bir halde olduğunu ifade etmesi manevi yönü olan değerlere ilgisizliğin bir diğer göstergesidir⁵⁷⁷⁸.

Pierre Loti ise Yeşil Cami’de karşılaştığı bir manzarayla paralel biçimde, diğer seyyahların ihmalkârlık olarak gördükleri bu durumu farklı biçimde yorumlamıştır:

“Hiç dokunulmayan otların istila ettiği beyaz mermer merdivenler üzerinde bugün küme küme gelincikler bitmiş. Türkler tabiatın en şatafatlı şeyleri üstünde haklarını geri isteyen yabancı çiçeklerin ve harabelerin sihrini bilirler. Zaten onlar hiçbir şeyi asla tamir etmek istemiyorlarsa bu, Allah’ın arzusuna- ki her şeyin düşmesi ve bitmesidir- ters düşmemek içindir⁵⁷⁷⁹.”

Şimdiye kadar verdiğimiz bu örnekler hem halk tabanında hem de yönetici bazında ilgi ve bilgi eksikliklerinin, içinde bulunulan dönemlerin getirilerinin ve ihmalkârlıkların neden olduğu yıkımları ortaya koymaktadır. Ancak özellikle kamu binalarının bozulması ve ortadan kalkmasının bir nedeni de vakıf sistemindeki bozulmalar olmakla birlikte bu gerçeğin üzerinde duran seyyahların sayısı, diğer nedenlere değinen seyyahlara göre çok daha azdır.

24.2.2. Vakıf Sistemindeki Bozulmaların Mimari Eserler Üzerindeki Etkisine Yönelik Görüşler

Bursa’ya yapılan seyahatlerin arttığı 19. yüzyıl, Osmanlı İmparatorluğu’nun çöküş sürecinin en ağır biçimde yaşandığı dönemdir. Çeşitli kurumlardaki bozulmaya paralel biçimde vakıf sistemindeki aksaklıkların giderilememesi ve çağa uydurulamaması, süreklilikleri bu kurumlara bağlı olan pek çok yapının da ortadan kalkması ve bakımsız kalmasına neden olmuştur. Eksiklikleri giderilemeyen ve bakımları yapılamayan yapılardan bazıları zamanın da etkisiyle tahrip olmuş, bazıları da deprem ve yangın gibi felaketlerle hasara uğradıktan sonra tamiratları

⁵⁷⁷⁸ Davey, 1907: 413

⁵⁷⁷⁹ Yenisey, 1956: 333

gerçekleştirilmemiştir. Biraz önce ele aldığımız gibi Bursa ve çevresinde yıkılmaya yüz tutmuş çok sayıda yapının kendini göstermesi nedeniyle seyyahların bir bölümü bu durumu Osmanlı'nın kendisinden önceki uygarlıklara olduğu gibi kendi atalarının yadigârlarına da ilgisi kalmasına ve kültürel miraslarının yok olmasına izin veren bir kayıtsızlık içinde bulunmasına bağlamışlardır. Ancak özellikle, kamu yapılarının varlıklarını devam ettirebilmeleri için gerekli olan vakıf sisteminde zaman içinde meydana gelen bozulmaların da bu manzaraların ortaya çıkmasında önemli bir rolü vardır ve çok az sayıda olmakla birlikte vakıf sistemini bilen, bu sistemin getirilerinin farkında olan bazı seyyahlar da bu duruma çeşitli yönleriyle değinmişlerdir. Özellikle köprüler ve kervansaraylar örneğinde seyyahlar bu yapıların inşa edilmesi ve varlıklarını sürdürebilmesinin vakıf sistemiyle bağlantısını kısa cümlelerle de olsa dile getirmişlerdir. Ancak vakıf sisteminin bozulması ile ilişkili yıkımları ele alan seyyahların sayısı, vakıf sisteminden haberdar olanlara göre çok daha azdır.

Hammer, eserinin büyük bölümünü Bursa ve İznik'in mimari eserlerine ayırmış olmakla birlikte asıl olarak vakıf sisteminin yararlarına ve bozulmasının meydana getirdiği etkilerden çok fazla bahsetmemiştir. Ancak en azından Ulu Cami örneğinde, burada mevcut bir su terazisinin artık kullanılmıyor olmasının nedenini açıklarken bunu kötü yönetimin sonucunda, camiye ayrılan vakıfların da suyun künkleri gibi kurummasına bağlamıştır. Aynı zamanda bu bozulmanın caminin görkemini de etkilediğini, vakıf sisteminin başarılı biçimde işlediği dönemlerde zeminin en değerli halılarla kaplandığı ve Ramazan gecelerinde de yedi yüz lamba ile aydınlatıldığı, ziyaret ettiği yıllarda ise eski günlerini yansıtmadığını söylerken değinmiştir⁵⁷⁸⁰.

Vakıf sistemi ve sağladığı yararlar konusunda geniş bir bilgi birikimi olduğu anlaşılan Texier, İznik ve Bursa'daki eserlerin bazılarının sürekliliğini devam ettirerek ayakta kalabilmeleri için vakıfların meydana getirildiğinden ve bunun yalnızca sultanlar tarafından değil, daha alt seviyelerdeki devlet adamları tarafından da gerçekleştirildiğinden bahsetmiştir. Seyyah ayrıca

⁵⁷⁸⁰ Hammer, 1818: 33. Seyyahın bu konudaki aktarımı Ulu Cami başlığı altında ele alınmıştır.

vakıf sisteminin kamu yararı ya da hayır amacıyla meydana getirilmiş olan yapılar açısından önemine de değinmiştir.

“Selçuklu Sultanları, daha önce Küçük Asya'nın doğu kısımlarında, fakirlerle ihtiyar askerlere yiyecek ve yardım dağıtan bu dini kurumlardan [imaretler] yapmışlardır. Bu kurumlar, kuran kişinin vakıflarından ya da özel bağışlardan ayrılan sürekli gelirlerle yönetilir ve korunur. Vakıf kelimesi ile tarif edilen bu mallar, memleketlerde ve açık arazilerde Hıristiyanların üzerinde, pazar yeri veya hamam gibi toplanır, gelir ve kiralari imaretin bir bölümünü oluşturan camiye ayrılırdı... Herkes, ele geçirdiği ganimetlerden bir parçasını ya İslamiyet yoluna ya da fakirlere dağıtılmasına vakfetmekle arzulan bir harekette bulunduğu inancında idi. Böylece ücretsiz ya da ufak bir aidâtla gençlerin eğitildiği medreselerden başka, imaretler ve bazı günlerin bazı saatlerinde fakirlere açılan ve yapanın hesabına kullanılan hamamlar vardı⁵⁷⁸¹.”

Moustier, vakıf sistemi sayesinde tüm halkın yararlanacağı kamu yapılarının ortaya çıktığını söylemiş ve Rüstem Paşa'nın cömertliği sayesinde meydana getirilmiş olan Yeni Kaplıca'yı bu duruma bir örnek olarak vermiştir⁵⁷⁸².

Macfarlane diğer seyyahlardan çok daha ayrıntılı biçimde Bursa ve çevresinde yaptığı gezilerde hem yollar, hem de yollar üzerindeki hayır kuruluşları olan köprüler, çeşmeler ve kervansarayların bozulması ve işlevsiz kalması ile ilgili kendi görüşlerine de sık sık yer vermiştir. Vakıf sistemindeki bozulmayla bağlantılı olan fikirleri de aydınlatıcı ve bu yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu durumla vakıf sistemi arasındaki ilişkiyi yansıtması açısından oldukça gerçekçidir. Bu nedenle ayrıntılı ve uzun bir metin olmakla birlikte aktardıklarının tamamına yer verilmesi uygun görülmüştür.

“Neredeyse her köprü, her çeşmede olduğu gibi her kervansaray da kişisel cömertliklerle inşa edilmiş ve vakfedilmiştir. Eğer bunları bir sultan ya da sadrazam inşa ederse, bu onun özel hazinesinden karşılanır. Doğu

⁵⁷⁸¹ Texier, 2002: 163–164, 180–181

⁵⁷⁸² Moustier, 1864: 247

lkelerinde sıklıkla görüldüğü gibi diktatörlüğün, vebanın, sıtmanın, iç savaşın ve ani ölümlerin sonucunda vasiyetle bırakılan miraslar uzun süre dayanabilme ya da tahsis edildikleri amaçlar ve gayelere uygun olarak kullanılma hususunda çok az şans bulurlar. Bir mülkün emanetilerinin genellikle boynu vurulur ya da ipe boğularak ldrlr ve daha sonra sultan mülkün varisi olur. Emaneten yönetilen kısımlarıyla ilgili olarak da çok sıkı bir tahkikat yapılmaz. Salgın hastalıklar sıklıkla tüm bir aileyi ortadan kaldırdığı zaman onlara ait olan her şey enkaza dönüşür. Ayaklanmalarda ve i savaşlarda ve ayanlarla derebeylerin aşiret savaşlarında evler, kaleler ve güçlü kuleler alevlerle yok edilir ve aile arşivleri, vasiyetnameler ile ahitler ve defterler de bunlarla birlikte yok olur. Fakat daha çok kamu yararına işlerin sürdürülmesi için miras bırakılan mülkler vakıf yapılır yani büyük camilerin koruması altına alınır. Ulemaların vicdanlı, onurlu adamlar oldukları ve kendi işleri konusunda özenli oldukları yerlerde mülk (nesiller boyunca) güzel biçimde idare edilir ve faaliyetleri tam anlamıyla işler. Müslüman irfanının ve dindarlığının, alışkanlık ve drstlğndeki son yüzyılda meydana gelen önemli bozulmalar ile sonraki nesillere aktarılan mallar azaldı ve yıllık gelirleri açgözlü mollalar i etti ya da kendi amaçları için harcadılar. Yine de hala mülklerin vakıf olduğu yerlerin büyük bölümünde, gelirlerin bir kısmının zaman zaman köprülerin, çeşmelerin, hanların vb. nin tamiratlarına vakfedildiğine ve bunların hiçbirisinin tamamen harabe hale gelmesine izin verilmeyeceğine inanıyorum. Kendimden emin olarak diyebilirim ki şimdi harap olmuş ve kullanılamaz hale gelmiş bu eserlerin önemli bir bölümü 1828'den çok daha önceye gitmeyen bir tarihte oldukça bakımlı bir durumda tutuluyorlardı. Fakat dinin ve her yönden ona hürmetin kökünü kazıyan reformcular camileri ve camilerin tek başına herhangi bir mülk arazisi sağlayabileceği güvenceyi neredeyse tamamen yok ettiler. Onlar Türk Kilisesi'nin – eğer onu o şekilde adlandırabilirsek- özgürlüğünü yok ettiler. Açgözlü ellerini ulemalar, mollalar ve medrese ğrencilerinin geçinmesi, camilerin ve medreselerin ayakta tutulması, köprülerin ve hanların tamir

ettirilmesi, vakıf yöneticilerinin yaptığı ya da yapması gerektiği işleri yapmak için gerekli olan neredeyse tüm vakıflara uzattılar⁵⁷⁸³. Bu yüzden çok az istisna ile birlikte camilerin ve medreselerin yöneticileri sefil bir fakirlik içinde; yığın halindeki öğrencileri yırtık pırtık elbiselerle; tapınaklar ve minarelerin en güzellerinin utanç verici bir biçimde ihmal edildiğini ve hızla harap olmaya başladığını; köprülerin, çeşmelerin ve hanların da tanımladığım durumda olduğunu görüyoruz. Vakıflar hükümet tarafından yönetildiğinden, kamu yararına olan işleri sürdürmek için hiçbir şey yapmadıkları ve Constantinople'da Santa-Sophia'nın içindeki kısıtlı, kötü biçimde yapılan devam etme sürecindeki tamiratlar haricinde camilerin ayakta tutulması için neredeyse hiç para harcamadıkları şeklinde kötü bir nam yapmışlar. (Kendi kölelerinin köleleri ve kendi ahlaksızlıklarının köleleri, kadınlarının ve harem ağalarının ya da savaş karşıtı Yeniçerilerin oyuncakları olan Mehmetler ve Süleymanların yozlaşmış halefleri olan zorba, şaşaalı, efemine, miskin Sultanların yönetimleri altındaki) zamanlarda olduğu gibi şamatacı ve kanunsuz eski Türk aristokrasisi hala kontrol altında tutulamadı. Derebeylerin tamamı hırsız ve boğaz kesen kişiler değil. Tam tersine! Egemenlikleri altında olan ve paşaların haraççıları ile hükümetin kanunsuz askerlerini dışarıda tutacak kadar güçlü bölgelerin bazıları zengin yerler ve "Mutlu Vadiler". Hâkimiyetleri altındaki bölgelerde yollar, köprüler, çeşmeler, hanlar ve

⁵⁷⁸³ Seyyah burada bir dipnot halinde konuyla ilişkili olarak Bağdat'taki bir duruma değinmiştir: "Bağdat'ta, rahip Southgate şunu diyor: "Halifelerin bu meşhur ikametgâhının eski görkeminin izleri hala gerçek anlamda görülebiliyor fakat bunlar geçmişte kalmış bir görkemin izleri. Eski günlerin mağrur tapınakları yok oldular, çok ünlü ilim mekânları uzun zamandır terk edilmiş durumda. Bunlar şimdi, çoğu yerde harabe halindeler ya da tamamen ortadan kalkmış durumdadır. Halife Mostanser'in ünlü medreseleri hala Tigris üzerindeki köprünün doğu ucunda duruyor ve duvarlarındaki büyük kitabe hala gezginleri Hicri 630 yılında ya da Hıristiyan çağıyla yaklaşık olarak 13. yüzyılın ortalarında inşa edilmiş olduğu konusunda bilgilendiriyor. Fakat burası artık bir ilim mabedi değil. Onun asil profesörler ordusu ve öğrenci kalabalıkları ayrıldılar ve anıtın kendisinin de şimdi bir gümrük evinin aşağılayıcı kullanımıyla kutsallığı bozuldu. Abdel-Kadir tarafından kurulmuş olan büyük derviş manastırında hala ikamet edilmesine rağmen o da bir su baskını nedeniyle kısmen yok edilmiş durumda ve muhtemelen de hiçbir zaman tamir edilmeyecek. Şimdiki camilerin sayısı yaklaşık 50 civarında ve bunlardan birçoğu o kadar harabe durumda ki içlerinde artık ibadet yapılamıyor. Böylesi bağışlar hükümet tarafından yönlendiriliyor ve saygısız bir biçimde kendi kullanımları için özelleştirildikleri durumlarda yönetimleri kendi üzerine alan görevliler gelirleri kontrol ediyor ve desteklerin yalnızca arzuladıkları kadarını dağıtıyorlar. Bazı örneklerde, vakıf kurumlarının sayısı azaltıldı ve gelirlerine şahsi gayeler için alıkonuldu. Sivil yöneticiler tarafından gerçekleştirilen ve Müslümanlar tarafından katlanılmak zorunda kalınan böylesi hareketler yalnızca dinin içine düştüğü kötüleşmenin ne olduğunu göstermeye hizmet ediyor." – A Tour Through Armenia, Persia, and Mesopotamia. New York, 1840".

görmekli camiler vardı. Şimdi neredeler? Kaybolup gittiler ya da harabe haldeler. Bu meşhur yıkımların meydana getiricileri Tanrı ve Peygamberin evlerini ayakta tutacak erdeme sahip değiller! Gerçek bağımsızların bazıları, soydan geçme önderler uzun zamandan beri memleketlerini bayındır bir durumda tutuyorlar. Bu yerler özellikle klasik Hermus ve Caiucus tarafından sulanan ve uzun zamandan beri büyük, cömert, gerçekten asil bir aile olan Karaosmanoğlu yönetimindeki bölgeler olan Magnesia, Pergamus, Karaağaç, Kasaba gibi yerlerde uzanan Küçük Asya'nın adaletli bölgeleri. Burada tarım ve ticaret destekleniyor. Hanlar ya da kervansaraylar – önemsiz kulübeler ya da çitılar ve alçıdan yapıma şeyler değil büyük, görkemli, taş anıtlar-tüccarların ve gezginlerin konaklamaları için inşa ediliyor. Susayan kervanlar için yol kenarları boyunca çeşmeler dikiliyor; çapulcular ciddi ve kaçınılmaz cezalarla engelleniyor. Yağmacıları teşvik eden cezp edici unsurlar insanların genel refahı ve egemenliğiyle ortadan kaldırılmış durumda. Müslüman ya da reaya, tüm tüccarlar kanunların ve güçlü yöneticilerin koruması altında. Balyaları üzerine hiç zorba ve hazineye ait eller uzanmıyor ve kendilerinden talep edilen geçiş vergileri oldukça önemsiz ve adil. Bu gerçek eski Osmanlı ailesinin komşuları kendi topraklarında aynı biçimde hareket eden büyük Paswan Oglous [?] idi. 20 yıl önce günler boyunca onların dindar, cömert ve aydın halk ruhunun izlerini takip ettim. Benim ilk yolculuğumun yalnızca çeyrek yüzyıl öncesinde, Londra'da iken kendisinin söylediği gibi Anastasius'un yazarı merhum beyefendi Thomas Hope, Magnesia'da hürmetli Karaosmanoğulları'nın misafiri olmuştu ve misafirperverlikleri ve görkemlerinden ve insanların mutlu ve refah durumlarından aynı biçimde memnun kalmıştı. Bu meşhur ailenin son bakiyeleri de artık Constantinople'un karanlık kirli mahallelerinde sefalet ve belirsizlik içinde giderek kendini kaybediyor⁵⁷⁸⁴.”

Tüm bu bilgiler ışığına seyahatnamelerin sanat tarihi alanında önemli bir kaynak olarak kullanılabileceği bir diğer hususun Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkim olduğu yerlerde yapıların kötü durumları hakkında

⁵⁷⁸⁴ Macfarlane, 1850a: 237–239.

barındırdıkları bilgilerden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Yangın, deprem gibi felaketlerin veya savaşların sonucunda meydana gelen hasarlar başka kaynaklardan ve özellikle arşivlerden de elde edilebilir. Ancak ihmalkârlıkların sebep oldukları yıkımlar hakkında bilgi veren çok az kaynak vardır. Ayrıca seyahatnamelerde yapıların bu durumu ve Osmanlı halkı ve yöneticilerinin eski eserlere yönelik yaklaşımlarına yer veren seyyahlar sayesinde Osmanlı'nın eski eser politikasının bazı yönlerini de belirleyebilmek, bir yabancı gözünden Osmanlı'nın eski eserlere yönelik tutumlarının ne şekilde görüldüğünü ortaya koymak mümkün olabilmektedir. Bazen taraflı ve önyargılı görüşlerle de karşılaşılma birlikte yıkımlarla ilgili yapılan aktarımlar çoğu zaman seyyahların objektif görüşlerini yansıtmaktadır ve özellikle 19. yüzyılda Avrupa ve Osmanlı arasındaki görüş ve eski eserlere bakışlardaki fikir ayrılıklarının çarpıcılığı da ortaya koymaktadır.

Seyyahların Osmanlı hâkimiyeti altında eski eserlerin durumuyla ilgili olarak ayrıntılı biçimde değindikleri diğer hususlar yoğunlukları nedeniyle yine ayrı başlıklar altında değerlendirmeye almamız gereken devşirme malzeme kullanımı ve camilere dönüştürülen kiliseler hakkındaki görüşleridir.

24.2.3. Devşirme Malzeme Kullanımıyla İlgili Değerlendirmeler

Yeni binaların yapımında eski dönemlere ait malzemelerin kullanılması hemen her dönemde ve uygarlıkta karşımıza çıkan bir durumdur. Bunun en önemli örneklerinden birisi olarak Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti olduğu dönemde İstanbul'un güzelleştirilmesi için inşa edilen yapılarda ve özellikle Ayasofya'da Anadolu'nun çok farklı bölgelerindeki eski eserlerin malzemelerinin kullanılmasını gösterebiliriz.

Osmanlı Dönemi'nde de bu durum devam etmiştir. Bazen inşa edilen bir yapı aynı noktada daha önceki dönemlere ait başka bir yapıya ait kalıntıları barındırabilmektedir. Bazen de yine İstanbul'a taşınan malzemeleri Anadolu'daki antik kentlerin kalıntıları meydana getirmiştir.

Seyyahlar, devşirme malzemelere iki amaçla yer vermişlerdir. Bunların ilk sırasında seyyahın, ziyaret ettiği bir yerleşimde bu devşirme malzemeler sayesinde daha önceki dönemlere ait bir iz bulabileceğine yönelik inancı gelir. Bunlar kentin tarihine ışık tutabilecek bir kitabe ya da eski yapılar konusunda ipucu verebilecek mimari parçalar olabilmektedir. Ancak batılıların Osmanlı'nın eski eser ve kültürlere yönelik yaklaşımları hususunda devşirme kullanıma değinmelerinin amacı genel olarak Osmanlı'nın kendisinden önceki uygarlıkların miraslarını tahrip edici barbar bir topluluk olduğuna yönelik düşüncelerine destek bulmaktır.

Devşirmeler bazen sütunlar, sütun başlıkları ve kaideleri gibi farklı bir yapıda da olsa asıl görevlerini devam ettirir biçimde kullanılmışlardır. Fakat çoğunlukla hangi yapıya ait olduğu gibi asıl işlevinin de belirlenemeyeceği biçimlerde ve parçalar halindeki malzemelerden ibarettirler. Seyyahlar ziyaret ettikleri bir yerleşimde eski devirlere ait yapılara rastlamasalar dahi devşirme malzemeleri bu yapıların bir zamanlar mevcudiyeti konusunda ipucu olarak ele almakta ve bu durumu da yine Osmanlı'nın yok edici kimliğine yönelik bir kanıt olarak sunmaya çaba göstermektedirler. Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik son derece önyargılı olduklarını söyleyebileceğimiz seyyahlar doğal olarak devşirmelerin veya yapı kalıntılarının daha eski eserlerin kanıtı olduğunu ileri sürdükleri gibi bunların başka herhangi bir izinin görülmemesini de Osmanlı yönetimi altında ve Osmanlı halkının da rol oynadığı bir biçimde başka yapılar yapılmak için tamamen ortadan kaldırılmalarına bağlamışlardır.

“Şüphesiz Türkler duvarların tamiratı ya da inşası esnasında bir başka taşın kullanılması yerine bu ülkelerde çok sık yapıldığı biçimde sütun başlıklarını, sütun gövdelerini ve benzeri malzemeleri duvarlarda ya da harçlarda kullanmışlardır ya da Atina'nın kumandanı gibi Yunan yontusunun en güzel kalıntılarını parçalara ayırmış ve bu çok kıymetli klasik antik çağ yapıtlarının küllerini klasik olmayan konutlarında kullanmak için yakarak kireç haline getirmişlerdir⁵⁷⁸⁵.”

⁵⁷⁸⁵ Brenner, 1824: 33–34

Osmanlı Dönemi yapılarının meydana getirilmesi için eski eserlerin ortadan kaldırıldığı yönündeki fikirlerin en yoğun biçimde kendini gösterdiği yer İznik'tir. Konumuz dâhilindeki bu durumla ilgili ilk örneği de Osmanlı'nın en erken seyyahlarından birisi olan Dernschwam vermiştir. Seyyaha göre antik dönemlerin bu ünlü kentinde geçmişe dair kalıntıların çok fazla görülüyor olmasının nedeni bunların parçalanarak İstanbul'a taşınmasıdır.

“Hıristiyan mezarlığında veya sair yerlerde antik yazı ve kitabelere rastlanmıyor. İstanbul'a götürülmeden önce İznik'te gördüğümüz hızarhanede kesilmişler⁵⁷⁸⁶.”

Texier ise İznik'in içinde olduğu tüm bu bölgenin bir zamanlar antik dönem kalıntılarıyla dolu olduğu ancak bu kalıntıların yeni yapılan anıtların süslenmesi amacıyla kullanılarak ortadan kaldırıldığı görüşündedir.

“Her tür madde ve malzemede Bitinya sahası çok zengindi; beyaz ve renkli mermerler, yerlere düşmüş eski anıtların kıymetli enkazı, süslemeyle ilgili maddelerin kıtlığı halinde o sanatlar için bulundurmamak maksadıyla yaratılmış gibi bu sahada mevcut bulunuyordu⁵⁷⁸⁷.”

Anadolu'daki antik kentlerin içerisinde en önemlilerinden birisi olarak görülen İznik'in harabe halinin ötesinde geçmişini yansıtan hiçbir anıtın görülemiyor olmasının nedeni olarak eski dönem kalıntılarının, özellikle Osmanlı Dönemi'nde inşa edilen yeni yapılarda kullanılması gösterilir. Asıl olarak İznik'teki Osmanlı yapılarının hiçbirisi tamamen devşirme malzemeler kullanılarak inşa edilmemiştir ve devşirmelerin görüldüğü örneklerin büyük bölümünde de bunlar ancak birkaç parça halindedir. İznik'in Roma Dönemi yapılarının çok büyük bir bölümü Bizans Dönemi'nde surların inşa edilmesinde kullanılmıştır. Surlarda eski yapıların izleri olan devşirmelere daha çok rastlanmasına rağmen bu konuyla ilgili çok daha az sayıda örneğin görülebildiği Osmanlı Dönemi yapılarına odaklanma seyyahların Osmanlı'nın yıkıcı kimliğine bir kanıt bulma arzusu içerisindeki olduklarını göstermektedir.

“Bir camide, genellikle antik çağdaki eserlerde görülenler kadar büyük çok güzel sütunlar gördüm. Bunlardan birisi açık kahverengi, birisi gri ve

⁵⁷⁸⁶ Dernschwam, 1987: 318

⁵⁷⁸⁷ Texier, 2002: 155

diğerleri bu çeşidini hiç görmediğim ve meraklıları için büyük kıymeti olabilecek bir mermerden beyazımsı bir renkte idi⁵⁷⁸⁸.”

Kinneir camilerin eski binalardan alınan parçalarla inşa edildikleri üzerinde durmuştur:

“Buradan, yerleri arazinin yüzeyine dağılmış geniş ve biçimsiz moloz yığınları ile kendini gösteren diğer binaların yıkıntılarında alınmış mermer ve granit sütunlarla güzelleştirilmiş birkaç camiye gittik. Akşam karanlığında yerimize döndük ve içinden geçtiğimiz bağları ayıran duvarların içinde çok sayıda arşitrav parçası, kırık mermer sütunlar ve sütun başlıkları gözlemledim⁵⁷⁸⁹.”

Leake'e göre Osmanlı yerleşimindeki yapıların tamamı eski kentin kalıntıları kullanılarak inşa edilmiştir:

“Osmanlı Dönemi'nde hiçbir zaman Bizans Nicaea'sı kadar büyük olmamıştır ve neredeyse tamamen eski kentin kalıntılarıyla inşa edilmiştir. Harap durumdaki cami ve hamamların duvarları, Yunan tapınak ve kiliselerinin parçalarıyla doludur⁵⁷⁹⁰.”

Böylesi bir görüşe sahip bir diğer seyyah da Fellows'tur:

“Her duvar, basamak, su yalağı ya da kaldırım taşları bu zengin sanat madenindedir. Çok sayıda heykel parçası da ayrıca evlerin inşasında kullanılmış⁵⁷⁹¹.”

Jerningham eski tapınak ve yapıların mevcut olmamasının nedenini bu yapılara ait parçaların Osmanlı Dönemi eserlerinde kullanılmasına bağlamıştır:

“Bu yerin Yunan tapınaklarının ve kiliselerin ve anıtların parçalarıyla dolu olduğunu görmek oldukça acı verici. Her hamam veya cami ve hatta ev sanki yerleştirildiği yerde kullanılıyor olmasına karşı çıkıyor gibi oradan buradan kendini gösteren bir mermer levhayı gizliyor⁵⁷⁹².”

⁵⁷⁸⁸ Pococke; 1772: 308

⁵⁷⁸⁹ Kinneir, 1818: 28–29

⁵⁷⁹⁰ Leake, 1823: 11

⁵⁷⁹¹ Fellows, 1839: 117

⁵⁷⁹² Jerningham, 1873: 278

Devşirme malzeme kullanımını eski kültürleri yok etmenin bir aracı olarak gören seyyahlar İznik surları örneğinde dahi devşirme malzeme kullanımını konusunda asıl suçlu olarak Türkleri göstermiştir.

“[İstanbul Kapısı] Bir önceki antik malzemelerden olduğu için görünüşe göre Türkler tarafından inşa edilmiştir⁵⁷⁹³.”

Ancak yalnızca devşirme malzeme kullanımını değerlendirmeye alarak bu tür yargılara ulaşan seyyahların yanında tarafsız bir gözle değerlendirmeye yapabilmeyi başarabilenler özellikle İznik'te çok bariz bir biçimde görüldüğü üzere Bizans'ın yanında Osmanlı'nın çok masum kaldığını ortaya koymaktadırlar. Böylesi bir anlayışa sahip olan seyyahlar en azından bu kent örneğinde Bizans'ın kendisinden önceki eserlerin ortadan kaldırılmasında asıl suçlu olduğunu kabul ederler. Bu tarafsızlıktan tamamen kurtulamayan ancak bariz gerçekleri de yadsıyamayanlar ise Bizans başta olmak üzere farklı uygarlıkların da bu konudaki suçunu inkâr edememekle birlikte Osmanlı'yı da mutlaka aynı suçun ortağı olarak göstermeye çabalarlar. Örneğin, yeri geldikçe Türklerin mimari konusundaki yetersizlikleri ve yok edici kimliklerini ortaya koymak yolunda çabalarda bulunan Morrill, İznik surları örneğinde eski kentin kalıntılarını devşirme olarak kullanarak yok edenlerin Cenevizliler ve Türkler olduğunu ileri sürerek bunun bir örneğini ortaya koymuştur.

“Türkler tarafından beceriksiz bir biçimde tamir edilmiş olan surlar hala ayaktadır. Bunlar asıl olarak tamamen kesme taşlardan inşa edilme, eşit mesafelerde bir dizi kare kuleleriyle sağlam bir yapıydı. Cenevizliler ve daha sonra Türkler, içlerine kırık sütunların, frizlerin, kitabelerin- gerçekten bir duvar yapabilecek nitelikte buldukları her şeyi - karmakarışık bir biçimde yığıldığı tuğladan yapıma bu büyük istihkâmlarla bunları yok etmiş ya da neredeyse gizlemiştir⁵⁷⁹⁴.”

Bu konuyla ilgili belki de seyyahların büyük bölümünün sahip olup tam anlamıyla yazıya dökemediği düşünceleri özetleyen Macfarlane, İznik surları örneğinde yapı yağmacılığı olarak adlandırılabilir bu devşirme malzeme

⁵⁷⁹³ Kinneir, 1818: 31

⁵⁷⁹⁴ Marindin, 1914: 106.

kullanımıyla birlikte yıkımları başlatanın Bizans İmparatorluğu olduğunu ancak bu kötü mirası da Osmanlılara bırakarak adeta intikam aldığını ileri sürmüştür. Seyyahın bu yöndeki görüşü yine özellikle İznik örneğinde aksi ispatlanamaz biçimde kendini gösterdiği biçimiyle eski eserlerin tahribatının sorumlusu olan Bizans İmparatorluğu'nu temize çıkartmamakla birlikte Osmanlı'yı da bu yıkımlarla yine bir şekilde ortak yapma amacı içinde ortaya atılmıştır.

“Surların ve kulelerin içinde, antik Yunan, Roma ve Bizans malzemeleri ve işçiliklerinin tuhaf bir karışımı vardı. Çok büyük boyutlarda taş ocaklarından çıkartılmış ve işlenmiş taş blokları, eşsiz Roma tuğlaları, molozlar, kötü biçimde işlenmiş ve pişirilmiş tuğlalar, boylamasına yivli klasik sütunların gövdeleri ya da parçaları, baş aşağı çevrilmiş ya da yanlanmasına yerleştirilmiş antik Yunan kitabeleriyle beyaz mermer bloklar ve Dor ve Korint tarzı sütun başlıkları, güzel friz şeritlerinin tamamı gözü pek bir saldırganı asla dışarıda tutmayan bir istihkâmın sur duvarlarını meydana getirmek için bir araya getirilmiş ve düzensiz biçimde karıştırılmıştı. Bu iğrenç insanlar, (sonunda kendi en kötü huylarını aşılıyarak, fatih Türklerden intikamlarını almış olan) Bizans İmparatorluğu'nun Rumları açıkça görüldüğü üzere, küçük fakat klasik biçimli olan kentin güzel malzemelerinin neredeyse tamamını bu çok geniş istihkâmları meydana getirmek için kullanmışlardır. Onlar asla ocaklarından böylesine taşlar çıkarmamışlar ya da kulelerin bazılarında, tepeciğin [tiyatrodan bahsediliyor] kemerlerinde ve güney kapısında bulunanlar gibi mermerler kesememişlerdir... Buradaki parçalar Orta Çağ'ın barbarlarının surları güçlendirmek için antikçağların harikalarını alarak parçalamış olduklarını açık biçimde göstermektedir⁵⁷⁹⁵.”

Surların Bizans Dönemi olduğunun bilinmesi bu şekilde devşirme kullanımında suçlanması gerekenin Bizanslılar olduğunu ortaya çıkartmaktadır. Ancak bazı seyyahlar Osmanlı'yı kötüleme anlayışı içerisinde gerçekleri tamamen görmezden gelerek İznik'e hâkim olan daha önceki

⁵⁷⁹⁵ Macfarlane, 1850a: 215.

uygarlıkların bazen ismini bile zikretmezler ve surlardaki bu devşirmelerin tamamen Türkler tarafından yerleştirilmiş olduğunu ileri sürerler.

“Daha sonra burada barut rengi yontma büyük taş bloklardan oluşan taş surların tepesi boyunca yürüdük ve bir noktada Türkler tarafından şu anki konumlarına yerleştirilmiş on sekizden az olmayan mermer kaide saydım. Duvar içine sabitlenmiş beyaz mermer bir parçadan kısa bir kitabe kopyaladım⁵⁷⁹⁶.”

Günümüzdeki bulgular dâhilinde de daha açık biçimde ortaya konulabildiği üzere en azından İznik örneğinde eski eserleri başka bir yapının inşasında kullanılarak ortadan kaldırılması hususunda eğer bir suçlama yapılacaksa Bizans’ın daha önde tutulması gerekir ve seyyahların bir bölümü de zaten bu duruma açık biçimde değinirler. Osmanlı İmparatorluğu’nun eski eserlere yönelik yaklaşımlarına en büyük eleştirilerden birisini getirmesine rağmen Macfarlane dahi İznik’te olduğu gibi Gölyazı’da da pek çok örneği görülen ve bir kısmı devşirme olarak kullanılmış, büyük bölümü ise boş araziler içine dağılmış mimari parçaların antik kentin eselerinden alındığını ancak bunu yapanın Bizanslılar olduğunu söyleyerek barbar nitelendirmesini bu imparatorluk için kullanmıştır⁵⁷⁹⁷. Hammer ise bu konuda genel olarak Türklerin suçlanıyor olmasına itiraz eder ve verdiği örneklerle asıl barbar olarak nitelendirilmesi gereken uygarlığın Bizans olduğunu belirttiği gibi Osmanlı’nın yok edici kimliğini ortaya çıkartmak isteyen düşüncelerin de tersini savunur. Seyyah Türklerin eski yapılara yönelik tutumlarının Bizanslılara ve hatta Avrupalılara göre dahi daha hoşgörülü olduğunu ifade eder ve diğer seyyahların sürekli olarak Türklerin yıkıcı karakterlerini ortaya çıkartmak istemelerini de eleştirir:

“Bu duvarları inşa eden ya da daha ziyade meydana getiren barbar el, kesme taşlar yerine alçak kabartmalar, altarlar, sütunlar, mezar taşları kullanmıştır. Buradaki bu barbarlıkta yalnızca kentin son fatihleri olan Osmanlılar değil aynı zamanda Constantinople ve Nicaa’nın surlarının ilk fatihleri ve yapımcıları da suçludur. Çünkü orada olduğu gibi burada da

⁵⁷⁹⁶ Kinneir, 1818: 29–30

⁵⁷⁹⁷ Macfarlane, 1850a: 317.

birçok yerde kuleler ve kent surları eski Yunan ve Roma sanatının kalıntılarının bir araya yığılmasından başka bir şey değildir. Eskiden büyük binalara destek veren sütunlar birbirleri üzerine yatay bir şekilde duvar şeritleri gibi dizilmişler, üstlerinde kurban alevlerinin parladığı ve üzerlerinde tanrı ve kahraman resimlerinin görüldüğü altınlar yalnızca içine gömüldükleri duvar bedenini meydana getiriyorlar. İbadet, şükran ve ihtişamının bu kadar çok anıtının harap edilip kutsallıklarının kirletilir biçimde duvar taşı olarak kullanılması bunları görenleri yeni kiliseye yapılan zulümlerin intikamını eski dinin tapınaklarını harap ederek alan Constantin'in ve ilk Hıristiyan imparatorlarının tahripkâr ruhlarına karşı haklı bir kınamayla doldurur. Nicetas ve diğer Bizanslı tarih yazarlarının haklı biçimde şikâyet ettikleri üzere Konstantinopol'i ele geçirdikleri zaman Frenklerin tahrip edici ruhları, surların yapımcıları ve tasarımcılarından daha az değildir. Bu ikisi ile karşılaştırıldığında çalgıncasına yıkıcılıkları çok sık biçimde gezginlerin şikâyetlerine konu olan Türkler çok daha hoşgörülü görünür ve sanat ve dinin görkemine karşı suçları daha az rahatsız edici ve daha az zulmedici olarak kendini gösterir. Gerçekten, onlar fethettikleri kentlerdeki bazı kiliseleri camiye çevirmişlerdir ve anlamadıkları kitabeleri oymuşlardır fakat birçok camide (Konstantinopol'daki büyük ve küçük Ayasofya Kiliselerinde olduğu gibi) bu kitabeler dahi hala durmaktadır ve birçok kiliseyi de dokunmadan bırakmışlardır. Ancak, Bizans İmparatorları Roma tapınaklarını ve Tanrıların salonlarını temellerine kadar yerle bir ettiler ve hiçbir şey, babalarının dillerinde tanrılara adanmış antikçağın düşüncelerini yok eden fanatik şiddeti haklı çıkaramaz. Barbarlar! Bu havadar salonların ve muazzam taş bloklardan yapılmış devasa duvarlarla sütun sıralarının ve yıkılmış zafer kemerlerinin yerine kasvetli ciddiyetin kemerlerinin konulabileceğine inandılar. Çökmüş altınları mazgallara ve sütunları muhafaza duvarlarına dönüştürdüler. Lahitleri yok ettiler ve kitabe levhalarını, pişmiş toprak kitabeleri bakışların ve havanın erişmemesi için daima duvarın içine gömülen Babil Tuğlaları gibi ters yüz ettiler. Barbarlar! Antikçağın güzel yüzyıllarından

kalanlarla inşa ettikleri kulelerin tepelerine isimlerini yazarak ölümsüzlüğe sahip olacaklarını ve Babil surlarıyla boy ölçüşebileceklerini zannettiler⁵⁷⁹⁸.”

Launay da İznik'te iken özellikle surlardaki devşirme malzemelerden yola çıkarak asıl suçlanması gerekenlerin Bizanslılar olduğu konusuna bir kez daha değinmiştir:

“Bir kez daha tüm bunlar sadelik yanlısı sanatçıları şoke edecektir. Bizanslılar buldukları malzemeleri toplayarak pek de iyi olmayan bir şekilde kullanmışlardır. П şeklinde yerleştirdikleri ve tuğla yığını ile kapladıkları üç antik granit sütunla kent kapılarını meydana getirmişlerdir. Onları süslemek için de, yanlarına birbirinden farklı beyaz mermer alçak rölyef parçalarını gelişigüzel dizmişlerdir ve daha sonra bunlar her zaman olduğu gibi Türkler tarafından tahrip edilmiştir. Fakat eğer çok kişisel bir hissi dile getirmeme izin verilirse, ben muhtemelen bir barbarın ruhuna sahibim çünkü genel sonuç itibarıyla dekorasyon ve kütle ayrıntı kaygısına daha ağır basıyor. Şoke olmaktan öte, bu yapımın çocuksuluğu beni neşelendirdi⁵⁷⁹⁹.”

Aslında burada kimin barbar olduğu yönünde bir tartışmadan çok böylesine bir uygulama yapılmasının altında yatan nedenleri ortaya koymak gerekir. Özellikle İznik ve Gölyazı örneklerinde Bizans İmparatorluğu'nun surları meydana getirmek için daha eski dönem anıtlarını ortadan kaldırması doğru olsa da bu durum zamanın şartları bağlamında değerlendirilmesi ve altında eski kültürleri yok etme gibi daha farklı fikirlerin aranmaması gereken bir hadisedir. Tarafsız gözle yapılan değerlendirmeler de eski yapıların ortadan kaldırılması ve devşirme kullanımının tarihin getirisi olan olaylarla bağlantılı olduğu sonucuna ulaşmayı sağlamaktadır. Savaşlar, doğal afetler, farklı uygarlıklar arasında el değiştirmeler, ticari yolların veya kentlerin önemini kaybetmesiyle gözden düşmeler sürekli biçimde bir yerleşimin terk edilmesi ve yok olması, eski bir kentin ortadan kalktıktan sonra aynı yere yenisinin kurulması ve bu arada da tek bir uygarlıkla sınırlandırılmayacak biçimde eski eserlerin ve kalıntıların yeni yapılarda kullanılmasını beraberinde getirmiştir. Bu yüzden böylesi bir tahribatta farklı amaçların

⁵⁷⁹⁸ Hammer, 1818: 119–120

⁵⁷⁹⁹ Launay, 1914: 211

olduğu iddiasını taşıyan suçlamalarda bulunmak doğru olmayacaktır. Benzer biçimde özellikle İznik örneği başta olmak üzere bir yıkımı tek bir millete bağlamak da mümkün değildir. Bir yerleşime sırasıyla sahip olan tüm uygarlıklar bu yıkımda pay sahibi olabilir ve bazı seyyahlar da önyargısız ve objektif yorumlarla bu durumu ortaya koymuşlardır. Örneğin Dallaway, bazı bölümleri devşirme malzemelerle meydana getirilmiş olan İznik surlarından bahsederken bu malzemelerin antik çağların önemli yapıtlarına ait olduğunu ve bu yapıların böylesi bir amaç için ortadan kaldırılmasında Bizans ve Haçlıların olduğu kadar Sultanların yani Selçuklular ve belki de Osmanlıların rolü olduğuna değinir. Seyyah, İznik'te antik kalıntıların ortadan kaldırılmasından burada hâkimiyet kurmuş tüm milletleri eşit biçimde sorumlu tutmuş ancak bununla birlikte bunun bir zorunluluk neticesinde yapılmak zorunda olduğunu da söyleyerek diğer seyyahların yaklaşımına oranla bu duruma daha gerçekçi bir açıdan yaklaşmıştır⁵⁸⁰⁰. Yine İznik örneğinde Texier, kentin tarihiyle paralel biçimde eski yapıların tahribatını zorunluluklara ve çağın gereklerine bağladığı gibi birden farklı uygarlığın bunda rolü olduğunu kabul etmiştir. 259 yılındaki İskit saldırılarıyla tahrip edildikten sonra kentin yeniden imar edilmesi esnasında diğer yerleşimlerde olduğu gibi eski yapıların enkazı kullanılmış ve Texier'e göre bu şekilde eski sanatın güzel dönemlerinin eserleri surların içinde kaybolmuş ve bir zevk eseri sanat eserlerinin yerini hızla meydana getirilmiş yapılar almıştır⁵⁸⁰¹. Hawley ise Orhan Camisi'nde Bizans sütunlarının kullanılmış olmasının nedenini eski sanatların bir takdiri olarak göstererek devşirme kullanımıyla ilgili diğer seyahatnamelerde rastlamadığımız bir noktaya değinmiştir⁵⁸⁰².

İznik'te seyyahlar, surların dışında yapıların mevcut olmasını genellikle Osmanlı'ya bağlamakta ise de bu örneklerin de gösterdiği üzere Bizans'ı asıl suçlu olarak gösteren seyyahların sayısı da az değildir. Bunun nedeni her ne kadar bazen aksini iddia edenlere de rastlanmakla birlikte devşirme malzemelerin büyük oranda Bizans Dönemi'nde inşa edilmiş

⁵⁸⁰⁰ Dallaway, 1797: 165

⁵⁸⁰¹ Texier, 2002: 151

⁵⁸⁰² Hawley, 1918: 47

olduğu bilinen surlarda görülüyor olmasıdır. Konumuz sınırları içinde daha çok İznik'te daha sık biçimde kendini gösterdiği biçimiyle Osmanlı'nın bu yıkımları vandalist bir anlayışla yaptığına yönelik düşünceler de bu tür fikirleri taşıyan seyyahlar sayesinde çürütülmektedir.

İznik ve özellikle surlar bu konuyla ilgili çarpıcı örneklerin görülebildiği ve seyyahların da devşirmeler veya Osmanlı Dönemi'nde meydana gelen yıkımlar hususunda daha çok tespit yapabildikleri bir yerleşimdir. Bu durum Osmanlı'nın yıkımlarda suçu olmadığına ispatlanmasına da daha kolay yardımcı olmuştur. Ancak bunun haricinde birçok örnekte de devşirme kullanımıyla bağlantılı olarak Osmanlı'nın eski eserleri ve kendisinden önceki kültürlerin izlerini yok edici bir tutum içinde olduğu ispatlanmak istense de yoğun çabalara rağmen, herhangi bir somut kanıt bulma konusunda başarısız olunmuştur. Çünkü hızlı ve kolay bir biçimde savunma sistemleri meydana getirmek amacıyla yapılan ve yalnızca Bursa'da değil Anadolu'nun pek çok yerinde kendini gösteren tamamen devşirme malzemelerde inşa edilmiş istihkâmlar seyyahların savunduğu gibi eski kültürleri ve değerleri yok etme amacıyla değil yalnızca o dönemin şartlarının sonucunda ortaya çıkmıştır. Bunun haricinde bu istihkâmların büyük oranda Bizans Dönemi'ne ait olduğu da kabul edilmek zorunda kalmıştır.

İznik örneği devşirme kullanımının örneklerle kanıtlanabildiği bir yerleşim olmakla birlikte bunların daha ziyade surlarda kullanıldığı da bir gerçektir. Bazı seyyahların ise ısrarlı biçimde devşirmelerin Osmanlı Dönemi yapılarında ve özellikle de camilerde kullanıldığını söylemesi Osmanlı'nın daha açık biçimde suçlanması arzusuyla ortaya çıkan bir durumdur.

Seyyahların çok da eski olmayan tarihlerde oldukça ünlü olduğunu bildikleri bir kenti harabe halde görmeleri mutlaka bir hayal kırıklığını meydana getirmiş ve bu durum devşirme kullanımı konularında Osmanlı'nın en çok suçlandığı örneklerin İznik'te görülmesine neden olmuştur. Ancak konumuz dâhilindeki tüm yerleşimler için aynı durumun söz konusu olduğu söylenebilir.

La Motraye Bursa'daki neredeyse her caminin pagan tapınakları veya kiliselerden gelen malzemelerle ve sütunlarla bezendiğini iddia eder. Ancak

bu konuda bir istisna olduğu gibi kendisi de bu iddiasını kanıtlayabilecek kalıntıları keşfetme hususunda yetersiz kalır⁵⁸⁰³. Bu tür iddiaların haricinde Bursa'nın eski eser yokluğuna paralel biçimde devşirme olarak kullanıldığı tespit edilen kalıntılar az sayıdadır ve İznik'te olduğu gibi devşirme malzemelerin en çok rastlanan yapı surlardır⁵⁸⁰⁴. Bursa'nın surları sahip olduğu devşirmeler yönünden İznik'te olduğu kadar ayrıntılı incelenmemiştir. Yine de barındırdığı kitabelerin keşfedilmesi arzusu zaman zaman bazı seyyahların Bursa surlarında da yoğun araştırmalar yapmalarına neden olmuştur. Wheler, surlarda çok sayıda devşirme keşfetmiş, bu devşirmelerin kentin eski eserlerine ait olabileceğini söylemiş ve bu özelliği nedeniyle surların Bizans Dönemi olabileceğini iddia etmiştir⁵⁸⁰⁵. Ancak Osmanlı'yı yıkıcı yönleri ile ortaya çıkartmaya çalışan bazı seyyahlar çok az bir bölümü Osmanlı Dönemi'nde değişime uğramış olan surlardaki devşirmeleri de Türklere bağlayabilmektedirler. Örneğin Bursa'da kaleye çıkarken karşılaştığı Yunanca kitabelerin buraya fetihten sonra yerleştirildiğini söyleyen Pardoe bu şekilde devşirmelerin kaynağını Türklere bağlamaktadır⁵⁸⁰⁶. Bursa Kalesi'nde çok sayıda kalıntının merhametsizce kullanıldığını söyleyen Warsberg de bu konuda Türkleri suçlamıştır. Doğrudan bu tür bir aktarımda bulunmasa da bu devşirmelerin Türk dönemlerine ait olduklarını söyleyerek bir şekilde bu düşüncesini ortaya koymuştur⁵⁸⁰⁷. Wheler ise surlardaki devşirmeleri Bizans Dönemi'ne bağlayan bir seyyahdır. Seyyah bu dönemde surlarda eski kentin bazı kalıntılarının, mermer arşitravların, kırık sütunların veya kornişlerin karışmış bir biçimde kullanıldığını söylemiştir⁵⁸⁰⁸.

İznik'te karşılaştığımız durumun aksine Bursa'da eski dönem eserlerinin eksikliğini bunların surlarda devşirme olarak kullanılmasına bağlayan seyyahların çok az olduğunu göstermektedir. Bu durum Bursa surlarının ayrıntılı biçimde incelenemeyecek durumda olmasından da kaynaklanmış olabilir. Ancak bunun haricinde Bursa'nın Osmanlı Dönemi

⁵⁸⁰³ La Motraye, 2007: 242

⁵⁸⁰⁴ Levinge, 1839: 239, Burgess, 1835: 133

⁵⁸⁰⁵ Wheler, 1682: 215

⁵⁸⁰⁶ Pardoe, 2004: 296

⁵⁸⁰⁷ Warsberg, 1869: 120

⁵⁸⁰⁸ Wheler, 1682: 215

yapılarında da eski dönemlere ait eserlerin izlerini keşfeden seyyahlara da rastlanmamaktadır. 1653 yılında Bursa'yı ziyaret etmiş olan Manucci'nin kent dışında yer alan taş heykellerin camilerin yapıldığı zaman lekелendiğini söylemesi ise seyyah tarafından bunların inşaat malzemesi olarak kullanılmış olduğunun düşünüldüğünü akla getirir⁵⁸⁰⁹. Ancak bu tür bir açıklamada da yanlış tutumların etkisi olması daha muhtemeldir ve yine devşirme kullanımıyla bağlantılı doğruluğu kanıtlanabilecek bir aktarım olduğunu söylemek de mümkün değildir. Bir Osmanlı Dönemi yapısında devşirme kullanıldığı yönündeki aktarımının kesin olarak doğru olduğu söylenebilecek az sayıdaki örnekten birisi Lucas'ın ismini belirtmediği bir hamamın havuzunda bulunduğu bir kitabedir. Lucas bu kentin Osmanlı öncesi tarihine özel bir ilgi duymasına ve yoğun araştırmalarına rağmen seyyah bu kitabe dışında bir örneği tespit edememiştir⁵⁸¹⁰.

Tüm bu örnekler iddia edilenlerin tersine Osmanlı'nın eski eserlere yönelik bilinçli bir yok etme anlayışına kesinlikle sahip olmadığını kanıtlar. Devşirme kullanımının bazı eserlerin ortadan kalkmasına neden olduğu örneklerde ise vandalist bir tutumdan ziyade eski eserlerin değerine yönelik bilinç eksikliklerinin bu durumun oluşmasına neden olduğunun ise kabul edilmesi gerekir. İznik surları örneğinde Bizans'ı dahi bir nebze suçsuz bırakan bir unsur olan mecburiyetlere dahi bağlayamayacağımız ve daha çok eski eserlere yönelik anlayışlardaki yetersizliklerle ilişkili olabilen devşirme kullanımının çarpıcı örneklerinden birisini Perrot vermiştir.

“Antik Myrléen'in Apamée'sinin kalıntılarını ziyaret ettik. Burada Yunan tarzı ve oranlarında oldukça güzel bir tiyatro vardı ancak şansы yaver gitmedi. Keşfedilir keşfedilmez Kaptan Paşa tarafından Mudanya'da bugünlerde inşa edilen bir rıhtım ve mendireğin malzeme ihtiyacını karşılamak için parçalara ayrılarak moloz taşları haline getirildi⁵⁸¹¹.”

⁵⁸⁰⁹ Manucci, 1907: 10

⁵⁸¹⁰ Lucas, 1714a: 74, kitabe için bkz Lucas, 1714a: 300, no: 13.

⁵⁸¹¹ Perrot, 1864: 61

Mudanya’da bir limanın inşa edilmesi amacıyla da eski yerleşime ait kalıntılar ve özellikle tiyatrodan alınan malzemelerin kullanıldığını Gallois de aktarmaktadır.

“Ne yazık ki Bithynie’nin eski kenti Apamée’den özellikle de barbarca ortadan kaldırılmış tiyatrosundan gelen malzemeler kullanılarak oluşturulması söz konusu edilmektedir⁵⁸¹².”

Pardoe Mudanya’dan Bursa’ya gelirken Bursa’nın girişinin yakınlarında sur olarak tanımladığı bir yapıdan ve bunun kalıntılarının buradaki köşklere kullanılmasından şu şekilde bahsetmektedir.

“Bursa’ya kısa bir mesafe kala, oturmuş kayaların üstüne yapılmış eski ve güzel, ama yıkılmaya yüz tutmuş bir sur kalıntısı çıktı karşımıza. Yarı yarıya yabancı otların bürüdüğü yıkık dökük kulelerin arasından yükselen şu veya bu Türk soylusuna ait modern ve sütunlu konaklar, anlaşıldığı kadarıyla inşalarında taşları kullanılmış olan harabenin silüetini değiştiriyordu⁵⁸¹³.”

Hamilton Beyce Köyü yakınlarındaki kalenin yamacında köylülerin Roma Dönemi’ne ait tuğlaları çıkarttıklarını, Beyce ağasının konağının avlusunda da civardaki harabelerden getirilmiş sütun parçalarının görülebildiğini söylemiştir⁵⁸¹⁴. Hamilton bu malzemelerin akıbetiyle ilgili bir bilgi vermemiş ancak yol arkadaşı olan Strickland Roma tuğlalarının çıkartıldıktan sonra yeni yapılan binaların inşaatında kullanıldığını söylemiştir⁵⁸¹⁵. Ancak buradaki harabelerin belki de tamamen ortadan kalkmasının nedenini Munro ve Anthony ortaya koymuştur.

“Beyjik’in [Beyce/Orhaneli] modern kasabasında ve yolun bitişiğindeki mezarlıkta çok sayıda kitabe vardır. Harabeler sürekli bir taş ocağı olarak hizmet verir ve geri kalan kalıntılar hala Beyjik’te yeni hapishanenin inşası için malzeme olarak arabalarla taşınmaktadır. Eğer taş ustalarının yağmalamalarına izin verilmeye devam edilirse, kalıntılar kısa bir süre

⁵⁸¹² Gallois, 1907: 52

⁵⁸¹³ Pardoe, 2004: 294

⁵⁸¹⁴ Hamilton, 1842a: 90.

⁵⁸¹⁵ Jardine, 1858: 116

ortadan kaybolacak ve şimdi kazıların karşılığını vereceğini vaat eden yerleşim de tamamen boş bir yer olacaktır⁵⁸¹⁶.”

Eski yapılardan alınma sütunlar, sütun başlıkları, arşitravlar ve hatta tuğla ve taşların bazı yapıların inşasında kullanılmasının seyahatnamelerde yol açtığı bir diğer sorun yapıların tarihlendirmelerinde yanlışlıklar yapılması hususunda karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Osmanlı Dönemi yapılarında keşfedilen devşirme malzemeler bu yapıların daha eski bir kökene sahip olduğunun kanıtı olarak gösterilmiştir. Hatta bazen devşirme olarak kullanılmış tek bir malzemenin tespit edilmesi dahi söz konusu yapının daha eski bir geçmişi olduğuna yönelik bir kanıt olarak gösterilmiş, bir zamanlar burada mevcut olan yapının yıkılarak Osmanlı'nın kendi eserini ortaya koyduğu fikirlerine yol açmıştır.

24.2.4. Kiliselerden Dönüştürülen Camiler Hakkındaki Düşünceler

Seyyahlar eski kiliselerin camilere dönüştürülmesi üzerinde de yoğun bir biçimde durmuşlar ve bu konuyla ilgili yine Osmanlı yönetimi ve Türklere eleştiriler getirmişlerdir. Devşirme malzeme kullanımında eleştiri konusu edilen durum eski dönemlere ait malzemelerin yeni bir yapıda kullanılması ve bu arada eski yapıların izlerinin tamamen ortadan kalkmasıdır. Ancak bir kilisenin tamamen yeni bir işleve bürünmesi böylesi bir sonuç doğurmamaktadır. Hatta bazı durumlarda tam tersi bir etki meydana getirdiği de seyyahların gözlemlerinde yer etmiştir. Bu konuyla ilgili eleştiriler daha ziyade Hıristiyanlığın dini bir mekânının yeni bir işleve bürünmesiyle kutsallığını kaybettiği düşüncesiyle bağlantılıdır ve İslamiyet-Hıristiyanlık mücadelesi bağlamında kendini gösterir.

Osmanlı'nın ele geçirdiği bir yerleşimin en büyük kilisesini camiye çevirmesi birçok örneğini gördüğümüz bir uygulamadır⁵⁸¹⁷. Bu uygulamanın bir bakıma İslamiyet'in Hıristiyanlığa üstün gelerek onun yerini aldığı

⁵⁸¹⁶ Munro, Anthony, 1897: 265

⁵⁸¹⁷ İlk Osmanlı fetihlerinden itibaren fethedilen yerlerdeki kiliseler cami veya medrese gibi daha farklı işlevli yapılara çevrilmiştir. Aşıkpaşaoğlu, 1985: 27, 44, 59

sembolik bir ifadesini meydana getirmek ve fethedilen yerde artık İslam hâkimiyetinin geçerli olduğu fikrini insanların zihnine yerleştirmek amacıyla yapıldığı düşünülmektedir⁵⁸¹⁸. Bu durumun Hıristiyanlar üzerindeki etkilerinin yalnızca bu fethin ve işlev değişiminin gerçekleştirildiği dönemle sınırlı kalmadığı ve sonraki yıllarda da devam ettiği seyyahların aktarımları sayesinde açık biçimde ortaya konulabilmektedir. Büyük bir bölümü Avrupalı ve Hıristiyan olan seyyahların kendi dinlerine ait herhangi bir yapının uzun bir dönem en büyük düşman olarak görülen İslamiyet'in bir tapınağına dönüştürülmüş olduğuna şahit olmaları üzerlerinde büyük bir etki bırakmaktadır. Ayrıca bu kişilerin kendi dinlerini İslamiyet'in çok üstünde görmelerinin neticesinde böylesi bir uygulamayı kabullenememeleri de bu tür durumlarla karşılaştıklarında tepkiler vermelerine neden olmuştur. Haçlı seferleri yıllarında olduğu gibi faal olaylarda kendini göstermese de bazı psikolojik faktörlerin seyyahların kendilerini halen bir Hıristiyanlık-İslamiyet mücadelesi içinde hissetmesine neden olması muhtemeldir. Bunun yanında ziyaret ettikleri bir yerleşimde daha eski dönemlere ait bir Hıristiyan yapısının mevcut olduğunu ancak bir İslamiyet yapısına dönüştürüldüğünü keşfetmelerinin de Türklerin bu topraklarda işgalci olduğuna yönelik propagandalarına destek sağlayacağına ve Türklere karşı kamuoyu oluşmasına katkı yapacağına inanıyor olmalıdırlar. Örneğin Wheler, Türklerle ilgili sahip olduğu düşüncelerini desteklemek için Orhan Gazi'nin türbesine çevrilmiş eski kilisede sütunlarla özellikle ilgilenmiştir. Türkleri zorba olarak gören ve diğer din mensuplarına da zorbalıklarını uyguladığı fikrine sahip olan seyyah burada gördüğü sütunların başlıkları ile kaidelerinin yer değiştirmiş biçimde bir tamirat geçirdiğini söylerken her şeyi baş aşağı çevirmenin Türklerin Hıristiyanlık üzerindeki zorbalıklarının bir simgesi olduğu şeklinde bir düşünce de ileri sürmüştür⁵⁸¹⁹.

⁵⁸¹⁸ Arnakis, 1951: 109, dn. 7. İslamiyet'in Hıristiyanlığa karşı üstünlüğü ortaya koymak için, kazanılan zaferlerin kanıt olarak sunulduğu tartışmalarla Osmanlı'nın erken dönemlerinden itibaren karşılaşılmaktadır. Bkz. Rum piskopos Arnakis ve İznik'in İmamı arasında geçen tartışma, Arnakis, 1951: 110.

⁵⁸¹⁹ Wheler, 1682: 216

Özellikle bazı önyargılı seyyahların Osmanlıları işgalci ve Hıristiyan düşmanı bir millet olarak gösterme yönündeki çabaları, bu düşüncelerini dayandırabilecekleri örnekleri araştırmalarına neden olmuştur. Ancak bir Hıristiyan yapısından dönüştürüldüğü kesin olarak tespit edilebilen biri Bursa'da ve bir diğeri İznik'te olmak üzere yalnızca iki yapı mevcuttur. Bununla birlikte bu tür örneklerin daha fazla olarak gösterilmesinin nedeni savunulan bu düşünceleri çok daha çarpıcı bir biçimde sunabilme arzusu olmalıdır. Bu yüzden Bursa'da Yeşil Cami, I. Murat Camisi, Ulu Cami; İznik'te ise Yeşil Cami, Nilüfer Hatun İmareti gibi yapıların gerçekçi bir yönleri bulunmamasına rağmen Bizans kiliselerinden dönüştürüldüğü ya da bu kiliselerin yerine inşa edildiği iddia edilir. Bu örneklerin eskiden kilise olduklarının ispatı için ileri sürülen yegâne deliller Osmanlı mimarisinin genelinden farklılık gösteren özelliklerdir ve böylesi bir yöntem de çoğu kez hataları beraberinde getirmektedir.

Bazı seyyahların kiliselerin camiye dönüştürülmesinin amacının Osmanlı'nın eski kültürlerin yerine kendi kültürünü ve dinini dayatmak, Hıristiyanlığı da ortadan kaldırmak olduğu yönünde bir düşünceye sahip oldukları söylenebilir. Bu tür düşüncelerle de yok edilmek istenen Hıristiyanlığın izlerini ortaya koyma arzusu içine girerler. Ancak devşirme kullanımında olduğu gibi bu konuda da yoğun çabalarda bulunulmasına rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nun suçlanmasına neden olabilecek bir kanıt bulmak konusunda seyyahlar çoğu kez başarısız olmuşlardır. Genel olarak savunulduğu biçimiyle Osmanlıların Hıristiyanlık yapılarına ve kültürüne yönelik bir yok edici tutumunun söz konusu olmadığı, bu yapıları ayrıntılı biçimde inceleyen bazı seyyahlarca da kabul edilmek zorunda kalınmakta, kabul edilmese bile yazılanlar bu duruma kanıt meydana getirmektedir.

Örnekleri görülemese dahi seyyahların bir yerleşimde özellikle camiye dönüştürülmüş kiliseleri aramalarının nedenini belki de içinde bulunan böylesi bir psikolojinin ve düşüncelerin neticesi olarak gösterebiliriz. Ancak bazen bu yöndeki kaygılar çok aşırıya kaçabilmektedir. Gerçekle hiçbir bağlantısı olmamakla birlikte Bursa ve İznik başta olmak üzere pek çok yerleşimdeki Osmanlı Dönemi camisinin eski bir kilise olduğunun iddia

edilmesinin temelinde de bu düşünceler yatar. Benzer biçimde eskiden bir kilise olduğu bilinen camilerde, caminin birçok özelliğinin göz ardı edilerek bu yapının eski kimliğini ortaya koyan ayrıntıların üzerinde durulmasının nedeni de bir yönüyle budur.

Osmanlı hiçbir zaman seyyahların doğrudan belirttikleri veya bu tür örnekler dâhilinde ima ettikleri gibi bir diğer dini yok etmek istememiş veya farklı din mensuplarına Müslümanlığı kabul ettirmek hususunda baskıcı olmamıştır. Ayrıca iddia edildiği gibi tüm Hıristiyan yapılarının ortadan kaldırılması şeklinde bir arzuya da hiçbir zaman sahip olmamıştır. Bursa'nın çok farklı yerleşimlerinde Rumların, Ermenilerin ve mevcut oldukları durumlarda Yahudilerin tamamının ibadetlerini yapabilecekleri mekânlar yerleşimlerin farklı noktalarına dağılmıştır. Bu durumun en güzel örneklerinden birisi seyyahların ileri sürdükleri fikirlerle en çok karşılaşılması gerektiğini söyleyebileceğimiz Osmanlı fetihlerinin erken yıllarından bahseden Palamas'ın anlattıklarıdır. Palamas her fırsatta İslamiyeti ve Müslümanları çeşitli yönlerden suçlayan ve kötüleyen bir tavra sahip olsa da Lâpseki, Biga, Bursa, İznik gibi farklı yerleşimlerde Hıristiyanların rahat bir biçimde yaşadığını ve hatta dini konularda Müslümanlarla tartışmalara çekinmeden girebildiklerini ortaya koymaktadır⁵⁸²⁰.

Bazı seyyahlar Osmanlı yönetimin gayrimüslimler üzerinde eziyetlerde bulunduğu bahsetmiş olsalar dahi verdikleri örneklerin ayrıntılı incelemeleri bu durumun yanlı birtakım anlatımlara dayandığını ve farklı ideolojilere hizmet etmek amacıyla kullanıldığını ortaya koyar. Bu kişiler için farklı dinlere mensup kişilerin ibadetlerinin gereklerini rahat bir biçimde yerine getirmesi de gerçekleri gösteren kanıtlar olarak değerlendirilmez. Fetihlerinin sonrasında da Bursa, İznik ve Ulubat gibi yerleşimlerde bu şekilde farklı din mensuplarının dini görevlerini gerçekleştirebilecekleri ibadet mekânları kendilerine bırakılmıştır. Ancak Texier gibi böylesi bir gerçeği dahi Osmanlıların hoşgörüsünün sonucu değil, her türlü olumsuzluğa rağmen

⁵⁸²⁰Arnakis, 1951: 107, 110.

inançlarını devam ettirmeyi başarmış olan gayrimüslimlerin bir başarısı olarak gösterme gayreti içinde olanlar da vardır.

“Bütün gayretlerine rağmen Müslümanlar, İznik (Nicée) şehrinde Hıristiyan dininin ortadan kaldırılmasında başarılı olamamışlardır. Rum milleti orada mezhebine bağlı olarak devam etmiş ve gölgelerinden korkan fatihlerin bıraktıkları tek kiliseyi, kendi yardımlarıyla korumuş ve idare etmişlerdir⁵⁸²¹.”

Texier, böylesi bir görüşü Hıristiyanlığın gücünden korkma ve bunu ortadan kaldırma arzusuyla bağlantılı bir düşünceyle ortaya atmıştır. Ancak yine kendisi eserinin bir başka yerinde, diğer dinlerin de böylesi uygulamalarda bulunduğunu söyleyerek camilerin kiliselerden dönüştürülmesinin doğal bir süreç ve dönemin şartlarının doğal getirisi olduğunu kabul etmek zorunda kalmıştır.

“Asya’nın başka yerlerinde olduğu gibi burada da dinler, düşmanı oldukları dinlerin meşhur yerlerini alırlar. Hıristiyanlık, kiliseleriyle, putperestlerin tapınaklarının yerlerini almış, Müslümanlık da hilalini Hıristiyan yıkıntıları üzerine dikmiştir. Her yerde iki din eskisinin yerine geçer⁵⁸²².”

Benzer biçimde Renard da zamanın getirisi olan bu durumun farkındadır ve Anadolu’nun geneli hakkında yaptığı tanımlamasında bunun doğal bir süreç olarak devam ettiği ve kiliselerin camiye dönüştürülmesinin de bu sürecin bir sonucu olduğu yönünde bir aktarım yapmıştır

“O [Anadolu], Hıristiyanlığın kiliselerini pagan tapınaklarının harabeleri üzerine inşa ettiği yerdir. O, büyük zalim Dioclétien’in Nicomédia’da imparatorluk morunu çıkarttığı yerdir. O, Kutsal Mezar’a doğru yürüyüşe geçen Haçlı ordularının geçtiği topraklardır. O peygamberlerinin yeşil sancağını kilise mihrapları üzerine diken İslam ordularının işgal ettiği yerdir⁵⁸²³.”

Osmanlı yönetimi gibi halkının da farklı din mensuplarının ibadetlerine ve ibadet yapılarına karışmadıkları açıktır. Bu duruma istisna olarak gösterilebilecek tek olay ise Dallaway ve ardından Browne’un neredeyse aynı

⁵⁸²¹ Texier, 2002: 182

⁵⁸²² Texier, 2002: 234

⁵⁸²³ Renard, 1899: 5

cümlelerle bahsettikleri Bursa'daki Ermeni Kilisesi'nin bir ayaklanma sonucu tahrip edilmesidir. İki seyyah da ayaklanmanın kadınlar tarafından gerçekleştirildiğini söyler. Browne bu kadınların içinde, kadın kılığına girmiş erkeklerin de olduğunu aktarmışsa da bu bilginin gerçeklik payı konusunda bir araştırma yapmaksızın bir fikir ileri sürebilmek çok güçtür. Ayaklanma konusunda Dallaway açıklama yapmazken Browne, bunun sebebinin kilisenin tamiratına bir tepki olduğunu söyler. Yine Dallaway kilisenin neredeyse tamamen baştan inşa edildiğini bildirirken Browne'un aktardıkları bu tahribatın yalnızca yapılan tamiratların ortadan kaldırılması ile sınırlı olduğunu aktarır. Browne, bu konuda bir Hıristiyan yapısının tamiratına bile göz yumulmadığına özellikle vurgu yapar ve eğer 1801 büyük yangınında yanmış olsaydı yeniden yapılabilmesinin bu sebeple imkânsız olacağını da söyler⁵⁸²⁴.

Bu durumun Osmanlı'nın gayrimüslim yapılarının tamirat ve yeniden inşa edilmesi hakkındaki yasalarıyla da bağlantılı olduğu söylenebilse de kurallar her yerde tam anlamıyla sıkı biçimde uygulanıyor görünmez. Tanzimat ve Islahat fermanları ile yapılan düzenlemelerle ise Bursa'nın birçok noktasında farklı dinlere ait ibadet mekânları yükselmeye başlamıştır.

Özellikle Bursa örneğinde çok sayıda caminin kiliseden dönüştürülme yapılar olduğunun iddia edilmesi bu kentte eski eserlerin tespit edilmesi konusundaki yetersizliklere bağlanabilir. Devşirme malzemelerin kullanıldığı yapıların tespiti hususunda başarısız olunmasına rağmen seyyahlar Bursa'da Osmanlı öncesi eserlerin görülmüyor olmasının nedeni olarak Bizans Dönemi kiliselerinin camilere dönüştürülmesini gösterirler. Hâlbuki Bursa'da eski bir Bizans yapısı olduğu kanıtlanabilen tek yapı Osman ve Orhan Gazi'nin mezarlarını barındıran manastırdır. Bu manastırın fethin öncesinde mevcudiyeti Osmanlı kaynaklarından öğrenilebildiği gibi Bursa halkı da yapının geçmişini saklamaya yönelik bir tutum içerisinde değildir. Ancak tek bir örnek dahi bazı seyyahların Bursa'daki tüm camileri kiliselerden dönüştürülmüş yapılar olarak göstermelerine neden olabilmektedir:

⁵⁸²⁴ Dallaway, 1797: 176–177, Browne, 1820: 112.

“Hıristiyan Bizans hükümdarları zamanında burası bir piskoposluktu ve o zamanlar burada birçok güzel kilisenin inşa edilmiş olduğu, kentte hala görülen eski binalardan anlaşılıyor. Günümüzde bunların çoğu cami haline getirilmiştir⁵⁸²⁵.”

Simeon somut bir örnek veremese de Bursa’da böylesi camilerin bulunduğunu iddia etmiştir:

“Eski binalar ve büyük yapılar ve camiye çevrilmiş kubbeli kiliseler vardı⁵⁸²⁶.”

Yine bir 17. yüzyıl seyyahı olan Manucci de benzer bir görüş belirtmiştir:

“Bursa’da şimdi Türkler tarafından camilere dönüştürülmüş kiliseler bulunuyordu⁵⁸²⁷.”

Böylesi bir tahmin ileri süren bir başka seyyah ise Cox’tur:

“Eski Bizans kiliseleri burada da, alışıldık olduğu üzere zarif camilere dönüştürülmüş⁵⁸²⁸.”

Bu örneklerin dışında Porter Bursa’daki eski manastırın bir cami değil Osman ve Orhan’ın mezarlarını barındıran bir türbe olduğu izlenimini edinmesi dolayısıyla seyyahların genelinden farklı olarak burada eski kiliselerden dönüştürülen yapıların camiler değil türbeler olduğunu iddia etmiş ve tek bir örneği genele yayarak Bursa içinde yapılacak gezilerde bu duruma birçok türbede şahit olunabileceğini iddia etmiştir. Böylece tek bir örneğin genellemeler yapılmasına yetebileceğinin de başka bir örneğini vermiştir.

“Bursa içindeki gezintilerimiz esnasında, açık biçimde Hıristiyan ibadetine adanmış oldukları belli olmasına rağmen güzel biçimde onarımları yapılarak içlerine meşhur Türklerin kalıntılarını barındıran taş tabutlar yerleştirilmiş birçok türbe bulduk⁵⁸²⁹.”

Bu görüşün bu yıllarda Avrupa’da çok yaygın olduğu veya bu tür bir fikrin benimsetilmek istendiği anlaşılabilir. Bursa’yı gerçekten görüp

⁵⁸²⁵ Lubenau, 2012: 485

⁵⁸²⁶ Simeon, 2007: 29–30

⁵⁸²⁷ Manucci, 1907: 10

⁵⁸²⁸ Cox, 1882: 50

⁵⁸²⁹ Porter, 1835: 260

görmediği dahi anlaşılamayan ve başka kaynaklara dayalı olarak eserini meydana getirmiş olan Coufopoulos dahi fethinin ardından kilise ve manastırlarının çoğunun camilere ve türbelere dönüştürüldüğü iddiasında bulunabilmesinin nedeni de bu durumla bağlantılı olmalıdır⁵⁸³⁰.

Bursa'da daha çok karşımıza çıkan camilerin kiliseler başta olmak üzere eski yapılardan dönüştürüldükleri yönündeki düşünceler farklı yerleşimler için de geçerlidir. Simeon Mudanya'daki bir caminin eski bir hamamdan dönüştürüldüğü iddia etmiştir⁵⁸³¹. İznik'te tek bir örneği olmasına rağmen Texier İznik'te camiye çevrilen Rum kiliselerinin birden çok olduğu yönünde bir aktarım yapmıştır ancak bunu kanıtlayabilecek bir delil gösterme konusunda yetersiz kalmıştır⁵⁸³². Lucas'ın tanımlaması da İznik'teki pek çok Osmanlı camisinin eski kiliseler olarak düşünüldüğünün bir örneğidir.

“Koimesis ve Ermeni Kilisesi'nin dışında diğer muhteşem kiliselerin tamamı camilere dönüştürülmüş veya uzun zamanların etkisi ve savaşların barbarlığına yenik düşmüşler... [İznik] Bilindiği gibi eskiden Orhan tarafından Hıristiyanlardan alınmıştır. Bu sultan en güzel kiliseleri camilere çevirmiştir. Aralarında bir tanesinin kubbesi çökmüş ve bu nedenle terk edilmiştir fakat hala yeşil somaki, akil, porfir ve granit çok sayıda sütun parçası görülür⁵⁸³³.”

Seyahatnameler her dönemde Doğu-Batı karşıtlığını kullanmışlardır⁵⁸³⁴. Bunun bir yönü de Hıristiyanlık-İslamiyet karşıtlığıdır ve konumuz dâhilinde en çarpıcı örneğinin görüldüğü yer İznik'tir. İznik, İslam ordularınca çok erken dönemlerden itibaren ele geçirilmeye çalışılan bir yer olmuştur. Bizans ve Selçuklu arasında birkaç kez el değiştirmesi, Haçlı seferlerinde kentin fethedilerek tekrar bir Hıristiyan kenti haline getirilmek istenmesi, Orhan Gazi'nin kentin en büyük kilisesini camiye dönüştürmesi gibi olaylar İznik'i adeta Müslüman – Hıristiyan mücadelesinin ve bu iki dinin birbirlerine yönelik hâkimiyet savaşının bir sembolü olarak görülmesine neden olmuştur. Özellikle Hıristiyan dininin kaidelerinin meydana getirildiği

⁵⁸³⁰ Coufopoulos, 1895: 184

⁵⁸³¹ Simeon, 2007: 29.

⁵⁸³² Texier, 2002: 162

⁵⁸³³ Lucas, 1714a: 65–66, 69.

⁵⁸³⁴ İldem, 2007: 10

konsillerden en önemli iki tanesinin burada düzenlenmiş olması kenti seyyahların gözünde kutsal bir yere koyuyor olmalıdır. Hammer da Ayasofya Kilisesi'ne yaptığı ziyarette hem genel olarak İznik'in bu yönü üzerinde durmakta hem de Hıristiyanlığa ait kutsal bir mekânın bir camiye dönüştürülmesi hususunda bir Avrupalının neler hissettiğinin bir örneğini göstermektedir.

“Bu yerin kutsal hatıralarının fazlalığı ve saygıdeğerliği haçlıların liderleri tarafından Nicaa'nın fethi için kutsal bir şevk meydana getirmek amacıyla kullanılmıştır. Burada toplanmış kilise babaları ve Bizans İmparatorluğu'nun kurucusu Büyük Constantine, üç yüz yıl sonrasında Arabistan'da bir peygamberin ortaya çıkacağını ve öğretilerinin kılıç yoluyla Süveyş Kanalı üzerinden geçerek Gibraltar'dan Bizans'ın dış kısımlarında Tuna ve Volga'ya kadar yayılacağını ve Hıristiyan kilisesinin onların boyunduruğu altına gireceğini nasıl hayal edebilirlerdi? Araplar ve Türkler, Frenkler ve Bizanslılar tarafından savaşların değişen kaderleriyle kazanılan ve kaybedilen, yarım yüzyıl boyunca sürgündeki Bizans İmparatoru'nun ikametgâhı olan Nicaa, bin yıl sonra bu bölgede Bizans'ın kalıntıları üzerinde yükselen Osman'ın adını taşıyan Osmanlı hanedanlığının ortaya çıkışına sahne olmuş ve onun oğlu ve halefi Orhan tarafından fethedilerek kutsal Sinod Kilisesi bir camiye dönüştürülmüştür! Eğer burada toplanmış olan kilise babaları, yarım yüz yıllık uykudan uyanan kutsal yedi uyurlar gibi bin beş yüz yıllık bir uykudan kalkarak tekrar burada buluşsalar zamanın, bu yerin ve öğretileri ile fikirlerinin nasıl değiştiğine şaşarlardı. Bizans kiliselerinin Helen tapınaklarını taklit eden kutsal karanlığı yerine, gün ışığının tamamı çökmüş çatıdan geçerek zamanın tahrip ettiklerinin üzerine düşüyor. Lazur mavisini zeminde altın mozaiklerden yapılmış yıldızların yerine göğün lazur kubbesinden gelen güneşin altın ışınları parlıyor. İç kısımdaki kutsal alanın süslemeleri ve duvarlarındaki resimler kaybolmuş. İncil'den alınmış ayetlerin yerini duvarlar boyunca Kuran cümleleri almış ve tüm Bizans kiliselerindeki haçın üzerinde asılı olan “Bu işaretle kazanacaksın!” kitabesinin yerini de Kelime-i Şehadet işgal etmiş: “Allah'tan başka ilah yoktur ve Muhammet onun elçisidir!”. Nicaa ahdinin yerine İslami kelime-i şahadetin yazılı olduğu eski

kilisenin duvarları, oğlun babadan nasıl meydana geldiği, onların aynı özden oldukları konusunda tartışmalar yapan kilise babalarının düşünecekleri çok büyük bir malzeme meydana getirirdi! Dolayısıyla hem Byzans'lı ve İskenderiyeli Alexander ile Nicomedialı ve Casarealı Eusebius ne kadar daha hoşgörülü, Arius Athanasius'a karşı da ne kadar daha sabırlı olabiliyorlardı! Eğer Yunanistan'dan ve Mısır'dan, İran'dan ve Ermenistan'dan gelen rahipler oturdukları yerlerin bugün müftüler ve mollalar, kadılar ve imamlar tarafından işgal edildiğini ve İsa-sever Constantine'in tahtında Halife'nin bir halefi olan Sultan'ın oturduğunu görselerdi tüm insanlığın bilgeliği ve büyüklüğünün beyhudeliği hissiyle susarak duvarda yazılı Arapça sözün gerçekliğini kabul etmek zorunda kalırlardı: Zaman insanlar içindir/ Tüm imparatorluklar bir gün yok olur/ Ancak ebedi ve ezeli olan O'na (Tanrı'ya) / Ölüm ve zaman işlemez⁵⁸³⁵.”

Hammer, özellikle son cümleleriyle zaman içinde tarihte değişiklikler meydana gelmesinin doğal olduğunu ve kilisenin camiye çevrilmesini de bu sürecin bir uzantısı olarak gördüğünü ortaya koymaktadır. Yine de geçirdiği değişiklikler seyyaha göre Hıristiyanlığın bu yerde yok oluşunu kanıtlayan unsurlara sahiptir. Ayrıca Hammer'in kiliselerin camilere dönüştürülmesini Hıristiyanlık ve Müslümanlık arasındaki mücadelede Müslümanlığın galip gelmesi olarak gördüğü de anlaşılabilir. Ancak Hammer bu konuda bir istisnadır. Seyyahların büyük bölümü her durumda ve her dönemde Hıristiyanlığın Müslümanlıktan üstün olduğu şeklindeki düşüncelerinden taviz vermezler. Bazen Hıristiyanlarla Müslümanları karşı karşıya getiren ve çoğu zaman da camiye çevrilen kiliseler örneğinde birtakım hikâyelerle süsledikleri anlatımları bu inançlarını desteklemek için kullanırlar. Broquiere'in Şam'da Aziz George'un atına bindiği taşı Arapların birçok çabasına karşı kaldırmak konusunda başarısız olduğu hikâyesi bunun bir örneğidir⁵⁸³⁶. Porter, Orhan Türbesi'nde iki ayrı yerde haç sembollerinin görülebildiğini söylemiştir. Seyyaha göre Müslümanlar bunları gizlemeye çalışsa da her seferinde kullanılan alçı yerine yapışmamış ve yapılan uygulamalarda bir süre sonra

⁵⁸³⁵ Hammer, 1818: 116–118

⁵⁸³⁶ Bertrandon de la Broquiere, 2000: 126–127.

dökülerek haç tekrar kendiliğinden açığa çıkmıştır. Porter bu olaydan burada yaşayan Hıristiyanların anlattıkları bir mucize olarak bahseder⁵⁸³⁷. Aynı hikâyeyi tekrarlayan bir diğer seyyah da Schneider'dır. Orhan Gazi'nin türbesinde görülen ve burasının eski bir Hıristiyan kilisesi olduğunu kanıtlayan haç işaretinin Türkler tarafından alçıyla kapatılmak istendiğini ancak alçının her seferinde tutmayarak mucizevî biçimde tekrar kendini gösterdiğini söylemiştir⁵⁸³⁸. Seyyahların Bursa'da buldukları zamanlar birbirine yakın olsa da tarihler aynı değildir. Bu nedenle her ikisinin de neredeyse aynı cümlelerle bu hikâyeyi anlatıyor olmaları Bursa'nın Hıristiyan ahalisince şahit olunan bir olaya mucize niteliğinin katıldığı ve seyyahların da bu olayı iki dinin mücadelesinde Hıristiyanlığın galibiyetinin bir işareti olarak gördüklerini gösterir. Marcellus'a İznik'te iken anlatılan Ayasofya hakkındaki hikâyeyi de böylesi bir mücadelenin meydana getirdiği ve Hıristiyanlığın üstünlüğünü korumayı amaçlayan söylencelerden bir diğeri olarak değerlendirebilmek mümkündür:

“Surları tekrar geçtik ve Rum rahip bizi eski Sainte-Sophie Kilisesi'ne götürdü. Söylediğine göre Türkler bunu defalarca bir cami yapmaya çalışmışlar fakat minaresi her seferinde güçlkle yükseltildiğinde üçte ikilik kısmı mucizevî bir biçimde yıkılmıştır⁵⁸³⁹.”

Seyyahların düşünceleri paralelinde bir mücadele içinde olduğu ve kiliselerin camiye çevrilerek bu dinin izlerinin ortadan kaldırıldığı şeklinde bir fikir ileri sürmek mevcut örneklerle de uyuşmayacaktır. Eski Hıristiyan yapılarının camilere dönüştürülmesi büyük oranda bu yapıların tahribatına yol açmamış, hatta tam tersine bunların korunmasına katkı yapmıştır ve bu durumun Hıristiyan yapıları açısından getirdiği avantajları değerlendirmeye alanlar da vardır. Bunlardan birisi olan Porter, geldiği tarihlerde Türk camilerinin enkaz haline gelmesine müdahale edilmiyor olmasına rağmen hükümdarların mezarlarını barındıran türbelere dönüştürülen eski Hıristiyan

⁵⁸³⁷ Porter, 1835: 258–259

⁵⁸³⁸ Schneider, 2009: 34

⁵⁸³⁹ Marcellus, 1839: 151

kiliselerinin iyi durumda tutulduğunu ve çok kesin biçimde bu şekilde varlıklarını devam ettireceklerinin de iddia edilebileceğini söylemiştir.

“Türk camilerinin enkaz hale gelmelerine izin verilir fakat asla anıt mezarlara dönüştürülmez. Bu amaç için Hıristiyan tapınakları seçilir. Constantinople’da Ayasofya, şimdi birçok hükümdarın kemiklerini barındırır. Tek başına bu durumdan, İslam inancının bu ülkede varlığını devam ettirdiği sürece erken Hıristiyan kilise örneklerinin iyi biçimde korunmuş bir durumda bulunabileceği sonucuna varılabilir⁵⁸⁴⁰.”

Seyyah, Osmanlıların bazı cami ve türbeleri kiliselerden dönüştürüldüğünü kabul etmektedir ancak buna rağmen bunun zarar verme amacıyla yapılmadığının da üzerinde durmaktadır.

“Hıristiyan kiliselerindeki kutsal resimlerin ve haçın kalmasına müsaade edilmesi, tarihi yalanlar ve ayrıca onların ılımlılık ve hoşgörüsünün de bir kanıtıdır⁵⁸⁴¹.”

Ayrıca Porter, Orhan Gazi’nin mezarının bulunduğu yapının eski bir kilise olduğunu bilmektedir ve bu örneği genelleyerek Bursa’nın her yerinde Hıristiyan kiliselerinin kalıntılarının görüldüğünü, şapellerin çoğu gibi bazı kiliselerin de sultanlar ve ailelerin mezarları olarak kullanıldığını söylemiştir. Ancak benzer biçimde bu özelliklerinin aynı zamanda bu yapıların mükemmel bir biçimde korunmasına katkı sağladığına değinmiştir⁵⁸⁴².

Bir yapının farklı bir dinin hizmetine geçse dahi kutsallığının farklı bir boyutta devam ettiği pek çok örnekte kendini gösterir. Konumuz dâhilinde de bunun en güzel örneği Bursa’da Orhan ve Osman’ın mezarının yer aldığı eski manastırdır. Porter gibi Hasluck da bu duruma örnek olarak bu yapıyı seçmiştir.

“Hıristiyan geçmişi hakkında hiçbir şey bilmediğimiz bu kilise Sultan Osman’ın bu yerin içine gömülmesiyle yeni bir kutsallık kazanmıştır. Böylece

⁵⁸⁴⁰ Porter, 1835: 260

⁵⁸⁴¹ Porter, 1835: 266

⁵⁸⁴² Porter, 1835: 258–259

yalnızca Müslümanlar için kutsal bir yer olmamış, aynı zamanda milli bir Osmanlı tapınağı haline de gelmiştir⁵⁸⁴³.”

Bent, bu konuya daha farklı bir açıdan yaklaşmıştır. Burada ele aldığı dini yapılar değil, bir bütün olarak Uludağ’dır. Ancak bu yerle ilgili örnekler verirken camilere de değinmiştir.

“Türkler bu dağa hala “rahiplerin dağı” (Keşiş Dağı) diyorlar ve onlar için hala, yamaçlarının kutsal kişilerin ve münzevilerin hücreleri ile kaplı olduğu Bizans İmparatorluğu zamanındaki kadar kutsal olarak görülüyor. Gerçekten Türkler daima kendi hâkimiyetlerine giren herhangi bir yerin sahip olduğu herhangi bir kutsal mirası dikkatli biçimde korurlar. Eski Bizans kiliseleri camilere dönüştürülmüştür. Eski hac yerleri de kutsallıklarını korumaya devam etmiş, Türklerin kendi gelenekleri ve ayinleriyle saygınlıklarını sürdürmüşlerdir. Olympus’un yamaçlarında olduğu gibi geçmiş zamanlarda Ortodokslar tarafından kutsal sayılan yerler şimdi İslamiyet tutkunları tarafından kutsal olarak görülmeye devam edilmektedir. Fetih zamanlarından itibaren mezarları dağın üzerine dağılmış ve günümüz Müslümanları tarafından kutsallık atfedilen dervişlerin, abdalların, azizlerin, şairlerin ve ilim adamlarının görüldükleri bir yer olmuştur. Bana söylendiği üzere İslamiyet’in en ünlü 500 kişisi bu ırkın Westminster Manastırı olan dağın gölgesinde yatmaktadır. Her bir mezar kendi özel meziyetlerine ve kendi özel efsanesine sahiptir ve bunların arasında dolaşırken Avrupa’nın tüm krallıklarını önlerinde titreten erken Osmanlılarının cesaretli işlerinin anısına doğru bir zaman yolculuğuna çıkarsınız⁵⁸⁴⁴.”

Kiliselerden dönüştürülen camilerle ilgili fikir beyan eden çok fazla seyyah vardır ve bu durum genellikle Türklerin yıkıcı karakterine bir kanıt gösterme gayreti içerisinde aktarılır. Ancak konuya daha objektif yaklaşım sergileyen seyyahlar daha önce değindiğimiz hususlarda olduğu gibi bu konuda da Türklerin bilinçli bir yok edici karaktere sahip olmadığını açık biçimde ortaya koymaktadır. Hatta birçok yapıda farklı bir dine yönelik hoşgörünün örneklerini görmeyi başaranlara da rastlandığı söylenebilir.

⁵⁸⁴³ Hasluck, 1929: 18.

⁵⁸⁴⁴ Bent, 1889: 374–375

Bunlardan birisini İznik'te Ayasofya Kilisesi örneğinde Moltke vermektedir. Seyyah her yerdeki Rum kiliselerinde olduğu gibi İznik'te de resimlerin beyaz badana ile kapatıldığını aktarır. Ancak bu örnekte bir tahribat ve yok etme söz konusu değildir.

“Yüzlerce bilgin piskoposun toplanarak ekanimi selasenin sırlarını izah ettikleri ve kendi düşüncelerinde olmayanları yakmaya karar verdikleri yer burasıydı. Kendilerine zengin, kudretli şehirlerinin bir harabe yığını, katedrallerinin bir Türk camii harabesi olacağı, Rum İmparatorunun saltanatının söneceği, sade kendi tefsir tarzlarının değil, hatta dinlerinin bile bu memleketlerden silineceği, yüzlerce mil çevrede ve yüzlerce yıl boyunca sadece Medineli Deve Çobanının adının anılacağı kehanetinde bulunulsaydı acaba bu mağrur başpapazlar ne derlerdi? Bütün tasvirlerden nefret eden Müslümanlar her yerde Rum kiliselerindeki resimleri beyaz badana ile örtmüşlerdir. Meşhur konsilin toplanmış olduğu İznik katedralinde, baş mihrabın yerinde, bugün de beyaz badananın altında İ.H.S (inhoc signo) mağrur vaadi seçiliyor, fakat onun üstünde boylu boyuna, İslâmın ilkesi yazılı: (Allah'tan başka Tanrı yoktur). Bu silinmiş çizgilerde bir hoşgörü dersi saklı ve insana gök, Credo'yu da Lâ ilâhe illallah ı da dinlemek istermiş gibi geliyor⁵⁸⁴⁵.”

Osmanlı'nın tebaası olan pek çok millet içinde eski eserlere yönelik tahribatlar konusunda özellikle Türklerin ön plana çıkartılmasının farklı nedenleri vardır. Bazı durumlarda bu durumun nedenlerinin dini inanışlarla da bağlantılı olabileceği düşünülse de Türklerin farklı dinlere ait yapılara yönelik tahrip edici bir tutum sergilediğini gösteren herhangi bir örneğe rastlanmaz. Seyyahların bazı durumlarda, eski eserlere yönelik kötü tutumu İslamiyet'in getirdiği anlayışlarla ilişkilendirdikleri görülse de bu tür din mücadelelerinin etkisiyle bağlantılı anlatımlar daha çok kiliselerden dönüştürülen camiler örneğinde kendini gösterir. Ancak böylesi durumlarda dahi seyyahlar Osmanlı halkının eski eserlere yönelik tutumlarının din ile bağlantılı olabileceğini kanıtlayan bir örnek verebilme konusunda yetersiz kalmışlardır.

⁵⁸⁴⁵ Moltke, 1969: 58-59

Hatta Warsberg genel düşüncelerin tam tersi bir durumun hâkimiyetini ve bu konuda Osmanlı halkının kendilerinden çok daha anlayışlı olduğunu ortaya koymuştur. Bursa'ya depremden sonra gelen seyyah eskiden bir kilisenin yer aldığı bilinen Osman ve Orhan Gazi türbelerinin bulunduğu kısımda yıkılmış durumda olsa da sütun başlıklarında haç işaretlerini keşfetmiş ve bu durumu da aslında genel düşüncelerin aksine Türklerin hoşgörülü bir karakterde olduğunun kanıtı olarak göstermiştir.

“Soylarının ilk ve en muhterem hükümdarlarının gömülü olduğu bu yerde bile farklı bir inancın işaretlerine dokunmamışlardır! Avrupa’da Türklerin hoşgörüsüzlüğünden şikâyet eden insanlara soruyorum: Eğer ayinlerin okunduğu ve vaazların verildiği camilerin varisi olsalardı, hilal ve tuğrayı bu şekilde zarar vermeden bırakacaklar mıydı? Haç sembolünün bu denli uzun süre korunabilmesinin saygıdan kaynakladığını söylemiyorum; fakat gerçek şu ki Türkler onu yok etmeyi inançlarının gereği olarak görmemektedirler ve bu da bana yeterince övgüye değer göründü⁵⁸⁴⁶.”

Warsberg bu yapıyı tamamen ortadan kaldıktan sonra görmesine rağmen hoşgörünün kanıtını tespit edebilmeyi başarmıştır. Gerçekten de Warsberg’in öncesinde bu yapıyı halen ayakta iken ziyaret eden pek çok seyyah kilisenin çeşitli yerlerinde haç motiflerini görmüş ve Türklerin de bu bunları ortadan kaldırmaya yönelik bir tutumlarının söz konusu olmadığını ortaya koymuştur. Ayrıca bu şekilde Hıristiyanlığın izlerinin ortadan kaldırılmak istendiği yönündeki düşüncelerle uyuşmayan bir diğer durum bir yapının geçmişinden Türklerin rahatsızlık duymaması ya da bu gerçeği saklamak için bir çaba harcamamasıdır. Hatta seyyahların ilgisini çeken bu haçlar bizzat caminin bekçisi veya imamı tarafından dileylene gösterilmekte ve caminin eskiden bir kilise olduğu da bu sırada ziyaretçisine aktarılmaktadır. Kinneir, Türklerin Orhan Gazi ve oğullarının mezarlarının olduğu yapının bir zamanlar Hıristiyan manastırı olduğunu ileri sürdüklerini söylerken kendisi bu duruma inanmadığı hissedilen bir izlenime sahiptir⁵⁸⁴⁷. Walsh, haçın mekânın kutsallığını bozduğunu düşünmesine rağmen ortadan

⁵⁸⁴⁶ Warsberg, 1869: 118–119

⁵⁸⁴⁷ Kinneir, 1818: 246

kaldırılmamış olmasına şaşırılmış görünür⁵⁸⁴⁸. Türkleri yok edici bir millet olarak gördüğü yönünde bir düşünceye sahip olduğunu anladığımız Hamilton haç motifini görmüş ve bunun yok edilmekten kurtulmasına şaşırdığını söylemiştir⁵⁸⁴⁹. Hamilton bu durumun şaşırtıcı ve alışlagelmedik bir örnek olduğunu söyleyerek düşünce yapısını gösterse de beraber yolculuk yaptığı Strickland bu haçın hala görülüyor olmasını Müslüman hoşgörüsünün bir örneği olarak vermiştir. Yine bunu sıra dışı bir durum olarak ortaya koymuşsa da aynı anda gezi yapan iki seyyahın bir olaya bakışındaki farklılık genel olarak seyyahların özellikle bu tür konularda karakterlerinin görüşlerini etkilediğinin bir örneği olarak gösterilebilir⁵⁸⁵⁰. Biraz önce örneğini verdiğimiz üzere İznik'te Ayasofya Kilisesi'nden dönüştürülen Orhan Camisi'nde de mozaikler ortadan kaldırılmamış yalnızca kireçle sıvanmıştır⁵⁸⁵¹. Texier benzer biçimde resim ve mozaiklerin kireçle sıvandığı ve bunların yerine ayetlerin yazıldığını söylese de eski resimlerin izlerinin halen görülebildiğini aktarmaktadır⁵⁸⁵².

Osmanlı sanatı hakkında seyyahların görüşlerini verirken değindiğimiz gibi farklı sanatlardan etkilenmeler yalnızca Osmanlı sanatı örneğinde ele alınmakta ve tarihi süreç içerisinde farklı ulusların sanatlarının da eski sanatlardan bir iz taşıdığı kabul edilmemektedir. Yine devşirme malzeme kullanımı ile ilgili olarak sürekli Osmanlı'nın suçlanması, bir zorunluluk neticesinde dahi olsa diğer milletlerin bu tür uygulamalarından bahsedilmemesi Osmanlı'yı kötüleme ve oluşturulmak istenen olumsuz imajı destekleme çabalarının bir sonucudur. Benzer biçimde farklı dinlere ait bir tapınağın kendi dinine ait bir ibadet mekânına dönüştürülmesi hususunda da Osmanlı tek örnek değildir. Bu tür dönüşümlerin birisini de Roma'da Panteon'un Hıristiyan Kilisesi'ne çevrilmesi örneğini veren Brenner ortaya koymaktadır⁵⁸⁵³. Bunun dışında özellikle misyonerler ellerine geçirdikleri zaman camilerde İncil'in okunacağını umduklarını söyleyerek asıl olarak

⁵⁸⁴⁸ Walsh, 1836: 208

⁵⁸⁴⁹ Hamilton, 1842a: 73.

⁵⁸⁵⁰ Jardine, 1858: 110

⁵⁸⁵¹ Moltke, 1969: 59

⁵⁸⁵² Texier, 2002: 162

⁵⁸⁵³ Brenner, 1824: 23

kendilerinin böylesi bir düşünce içerisinde olduğunu da kanıtlamaktadırlar⁵⁸⁵⁴. Ancak kiliselerden dönüştürülen camiler hususunda seyyahların kendi düşüncelerinin tam aksini ispatlayan örnekleri görmezden gelerek Osmanlı'nın Hıristiyanlık üzerinde hâkimiyet kurmak ve hatta Hıristiyanlığı yok etmek amacını taşıyan bir ulus olduğu yönündeki düşünceleri okuyucuya aksettirmek amacını taşıdıklarını göstermektedir. Verdiğimiz tüm bu örnekler ise Osmanlı'yı kendisinden önceki ulusları ve dinleri inkâr edip ortadan kaldırmak isteyen bir ulus olduğu yönünde fikirleri savunanların görüşleriyle hiçbir açıdan bağdaşmayan uygulamalardır ve tüm dinlere hoşgörülü bir biçimde saygı duyulduğunun ve İslamiyet'e olduğu gibi diğer dinlere ve dini yapılara saygılı biçimde yaklaşıldığında da kanıtlarıdır. Bazı camilerin eski kiliselerden dönüştürüldüğü bir gerçektir ancak bu durum da bir yerleşimin eski ahalsinin dinini ortadan kaldırmak amacıyla yapılmamaktadır. Osmanlı'nın fethettiği yerleşimlerde diğer din mensuplarının ibadetlerini yapabilecekleri en azından bir mekânı bırakmaları da bu durumun bir diğer göstergesidir.

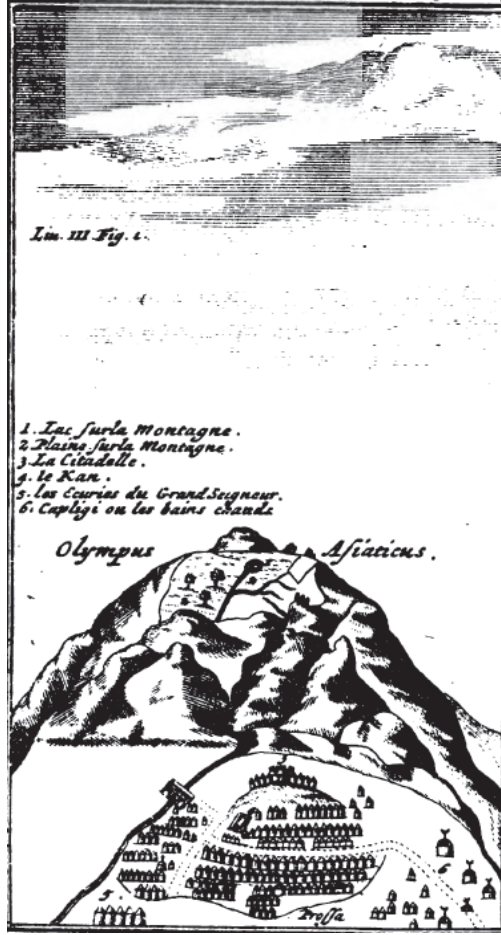
⁵⁸⁵⁴ Schneider, 2009: 33

YIRMİBEŞİNCİ BÖLÜM

SEYAHATNAMELERDEKİ GRAVÜR VE RESİMLER

25.1. BURSA (MERKEZ)

25.1.1. Genel Görünümler

Katalog No: 1

Tarih: 1675

Kaynak: George Wheler; **Voyage de Dalmatie de Grece et du Levant**, cilt 1, Alahaie, 1723, s. 210.

İsim: -

Bursa'nın genel mimari ve kent dokusunu gösteren elde edebildiğimiz en erken tarihli gravürdür. Gravürde Bursa seyahatnamelerde sıklıkla yer ettiği biçimde Olympus Asiaticus (Asya Olympus'u) yani Uludağ'ın eteğinde resmedilmiştir. Wheler seyahatnamesinde de Bursa'yı gravürde gösterdiğine benzer biçimde Uludağ'ın eteğinde ve bu dağdan ayrılmış küçük bir tepenin üzerinde yer alır biçimde tanımlamıştır⁵⁸⁵⁵. Gravürde ayrıca kentte gruplaşmış binalar gösterilmiş, yanından akan bir akarsuya yer verilmiş ve içinden geçen yollar basit bir biçimde yerleştirilmiştir.

Bir arada gösterilmiş yapıların genel hatlarıyla çizildiği ve aralarındaki farkların belirgin olmadığı bu çizimde Wheler başka örneklerde çok fazla rastlamadığımız biçimde yaptığı numaralandırmalarla açıklama yapma yoluna gitmiştir. Numaralandırmaya Uludağ'dan başlayan seyyah 1 numara ile "Dağ'ın Üzerindeki Göl"ü belirtmiştir. Bu gölden Uludağ'a bir gezi gerçekleştiren seyyahların büyük bölümü bahsetmektedir. 2 numarada yine Uludağ'daki bir nokta belirtilmiş ve burası "Dağ'ın Üzerindeki Düzlük" adıyla verilmiştir. Uludağ'a çıkan seyyahlar da Wheler gibi çizimlerinde olmasa bile anlatımlarında mutlaka dağın çeşitli kademelerinde bu tür noktalardan bahsetmektedirler. Dağa bir tırmanış gerçekleştiren Wheler Uludağ'ın farklı bölümlerini ve burada yer verdiği göl ile düzlüğü yerinde görmüş, ayrıca ayrıntılı tanımlamalarını yapmıştır⁵⁸⁵⁶.

Gravürde 3 ile 6 arasında numaralandırılmış olan yerler ise konumuzla daha yakından bağlantılıdır ve kentteki yapıları göstermektedir. Bunlardan 3 numaralı yapı "kale"dir. Bursa'nın geri kalan kısmından daha yüksekte olduğunu belirtmek amacıyla bir yükselti üzerinde kentin yayıldığı alanın en üst noktasında çizilmiştir. Wheler'in seyahatnamesi incelendiğinde kaleyi kentin tam olarak ortasında değil, güneydoğu kenarında ve yüksek bir kayalık üzerinde olarak tanımladığı görülür⁵⁸⁵⁷. Bu çizimde kaleyi konumlandığı yer, yaptığı tanımlamaya oldukça uygundur. Kalenin yer aldığı yükseltinin altında ve kentin yaklaşık olarak orta kısımlarına yakın bir noktada ise evler

⁵⁸⁵⁵ Wheler, 1682: 214

⁵⁸⁵⁶ Wheler, 1682: 217–218

⁵⁸⁵⁷ Wheler, 1682: 215

olduğunu düşündüğümüz diğer yapılardan biraz daha büyük boyutlu yapılmış ve 4 numara ile belirtilmiş bina bir “han” olarak adlandırılmıştır. Wheler, Bursa’daki yapılardan hanlara özel bir yer ayırmış bunların güzel binalar olduğunu söylemiştir. Belirttiği üzere bu dönemde ticari yoğunluğun fazla olmasının hanların sayısı ve güzelliğinde etkisi vardır⁵⁸⁵⁸. 5 ve 6 numara ile belirtilmiş olanlar ise bir yapıdan ziyade yapı toplulukları olarak değerlendirilebilir. Kentin dışında ve sol alt köşede yerleştirilmiş olan ve Wheler’in yalnızca gravüründe yer verdiği, seyahatnamesinde hakkında bilgi aktarmadığı 5 numaralı binalar Grand Seigneur yani Sultan’ın Ahırları olarak isimlendirilmiştir. 1487 tarihli tapu tahrir defterinde Bursa’da saltanat taylarına hizmet eden Rum Ortodoks Hıristiyanlardan bahsedilmektedir. Bu kişiler büyük ihtimalle Wheler’in bu gravüründe bahsettiği ahırlarda görev yapıyor olmalıdırlar⁵⁸⁵⁹.

Bu ahırlar hakkında bilgi verdiğini gördüğümüz kişilerden biri Wheler’in yol arkadaşı Covel’dir:

“Küçük vadinin çevresi küçük evler ve mezarlarla işgal edilmiş durumda. Kuzey kenarda, yeni sarayın bulunduğu tepenin eteklerindeki düzlükte Sultan’ın uzun yıllar önce yolculuklarında çadır altında yaşarken inşa ettirdiği ahırları yer alıyor⁵⁸⁶⁰.”

Ziyaret ettikleri yapıları birlikte gezdikleri için büyük ihtimalle Wheler da bu ahırları yerinde görmüş ancak seyahatnamesinde değinmeye gerek görmemiştir. 18. yüzyılın başlarında Egmont ve Heyman ise Ulubat’tan Bursa’ya gelirken ileri gelen kişilerin atlarının beslendiği ve seyisler için çadırların kurulmuş olduğu güzel otlaklardan geçtiklerini söylemişlerdir⁵⁸⁶¹. Wheler’in ziyaret tarihine yakın bir zamanda Bursa’ya gelmiş olmaları aynı konuda bilgi verdiklerini akla getirmektedir.

⁵⁸⁵⁸ Wheler, 1682: 216

⁵⁸⁵⁹ Lowry, 2004: 40

⁵⁸⁶⁰ Covel, 1998: 157. Covel’in kitabının editörü Grelois Wheler’in skecinde ahırları kaleden oldukça uzağa kuzeydoğuya ve Yeni Saray’ın tam aksi istikametinde Atpazarı Mahallesi ismi adıyla bilinen yere yerleştirildiğini bundan dolayı Covel’in tanımlamasıyla çizimin uyumsuz olduğunu belirtmiştir. Covel, 1998: 157, dn. 405.

⁵⁸⁶¹ Egmont, Heyman, 1759: 189.

6 numara “kaplıca ve hamamlar” olarak adlandırılmıştır. Bunlar çizimin sağ alt köşesinde ve birbirinden ayrı yapılar olarak gösterilmiştir. Hamamlar tepelerinde hilal biçiminde çıkıntılarla betimlenmiştir. Wheler, Bursa’daki hamamları kentin bir mil dışında olarak tanımlamış, üstlerinin kurşun kubbelerle örtülü olduğunu söylemiştir. Kentten ayrı bir bölümde gösterilmiş olmaları da seyyahın tanımlamasına uymaktadır⁵⁸⁶².

Numaralandırılmamış olmasına rağmen rakamlarla belirtilenlerin dışında ayırt edilebilen tek yapı kent içinden geçen yollardan birisinin devamında, sol tarafta akan bir akarsuyun üzerinde çizilmiş üç kemerli köprüdür. Wheler kent civarında yer alan ve kaynağını dağdan alan iki küçük akarsudan bahsetmiştir. Bunlardan birisinin yanından kente gelirken geçmiştir. Üzerinde bir köprünün yer aldığını söylediği akarsuyu ise dağa çıkarken aştıklarını söylemiştir. Seyyaha göre bu akarsuyun üzerinde iki köprü yer almaktadır ve her ikisi de asıl kent ile dış mahalleleri birleştirmektedir. Bu tanımlamasından dolayı burada çizimi yapılmış akarsuyun Gökdere Vadisi’nden akan nehir ve köprünün de bu vadinin üzerinde yer alanlardan birisi olmasının muhtemel olduğu düşünülebilir⁵⁸⁶³. Ancak yol arkadaşı Covel’in seyahatnamesi değerlendirmeye alınırsa köprünün Nilüfer Nehri üzerinde yer aldığı söylenebilir. Covel taştan yapılmış üç büyük ve üç küçük kemeri olan kötü durumdaki bu köprünün üzerinde yer aldığı nehrin ismini vermemiştir. Ancak seyahatnameyi yayına hazırlayan Grémois bahsi edilen köprünün Nilüfer Nehri üzerinde yer aldığı inancındadır⁵⁸⁶⁴.

Birçok seyahatnamede Bursa’nın en çarpıcı yönü olarak camiler gösterilmekte ve genel kent dokusunu betimleyen gravürlerde de camilerin çok sayıda olduğunu ortaya koymak için yoğun biçimde minarelere yer verilmektedir. Burada ise camileri tasvir edici bir çizime gidilmemesinin gravürün dikkat çeken bir yönü olduğu söylenebilir.

⁵⁸⁶² Wheler, 1682: 224

⁵⁸⁶³ Wheler, 1682: 216

⁵⁸⁶⁴ Covel, 1998: 145, dn. 364

Katalog No: 2

Tarih: 1701

Kaynak: Joseph Tournefort; **A Voyage Into The Levant**, cilt 3, London, 1741. s.304.

İsim: A View of Prusa from Road to Angora

Tournefort, seyahatnamesinde Bursa'nın genel görünümüyle ilgili iki gravüre yer vermiştir. Bu gravürlerden her ikisi de Wheler'in çizimine kıyasla oldukça ayrıntılı olmakla birlikte gerçeği yansıttıklarını söylemek yine çok fazla mümkün değildir ve seyahatnamedeki tanımlamalar doğrultusunda çizildikleri akla gelmektedir.

“Ankara Yolu’ndan Bursa’nın Bir Görünümü” olarak adlandırılan birinci gravürde Bursa yine Uludağ’ın eteğinde yer alan bir kent biçiminde tasvir edilmiştir. Seyyah Bursa’ya Ankara üzerinden uzanan bir yolla gelmiş⁵⁸⁶⁵ ve yoldan görülen manzaranın da bazı ayrıntılarından bahsetmiştir. Belirttiği üzere yoldayken genel manzaraya Uludağ hâkimdir ve görkemli ağaçların arasında kentin bir bölümü kendini göstermekte olup en güzel yeri olan saray

⁵⁸⁶⁵ Tournefort, 2005: 232, 234

semti görülememektedir⁵⁸⁶⁶. Bu gravürde de Uludağ'ın manzaradaki baskın yeri ile yoğun bitki örtüsü arasında yapılara yer verilmiş olması seyyahın tanımlamasıyla uyumludur. Ayrıca yine seyyahın tanımlaması paralelinde meydana getirilmiş olabileceğini düşündüğümüzde çizimin Bursa'nın tamamını kapsamadığını söylememiz gerekir.

Wheler'da hiç karşılaşılmayan cami tasvirlerinin burada minareleri ve kubbeleri ile adeta kenti oluşturan yegâne yapıları meydana getirir biçimde gösterilmiş olması gravürde dikkat çeken bir diğer husustur. Seyahatnamelerin büyük bölümünde Bursa'nın genel kent dokusu hakkında yapılan tanımlamalarda, minare ve kubbelerin yoğun bitki örtüsü arasından kendini göstermesi manzaranın en çarpıcı yönü olarak aktarılmaktadır. Tournefort da genel görünümünden bahsederken Bursa'nın 300'den fazla minareye sahip olduğu bilgisini vermiştir⁵⁸⁶⁷. Diğer seyyahların da sık sık üzerinde durdukları ve hatta bir yıla eşit olarak gösterdikleri Bursa'nın cami yoğunluğunun gravürde bu şekilde aktarılmak istenmiş olması muhtemeldir. Ancak minare sayısını fazla gösterme isteği diğer yapıların göz ardı edilmesine neden olmuştur⁵⁸⁶⁸.

Tournefort camiler hakkında yaptığı tanımlamada bu yapıların kurşun kaplı kubbelere sahip olduklarını söylemiştir⁵⁸⁶⁹. Gravürde de camiler minarelerinin dışında bu tanımlamaya uygun biçimde kubbeleriyle ayırt edilmektedirler. Ancak diğerlerine göre daha belirgin biçimde yapılmış birkaç örneğin dışında tamamı ana hatlarıyla gösterilmiş ve silik çizgilerle

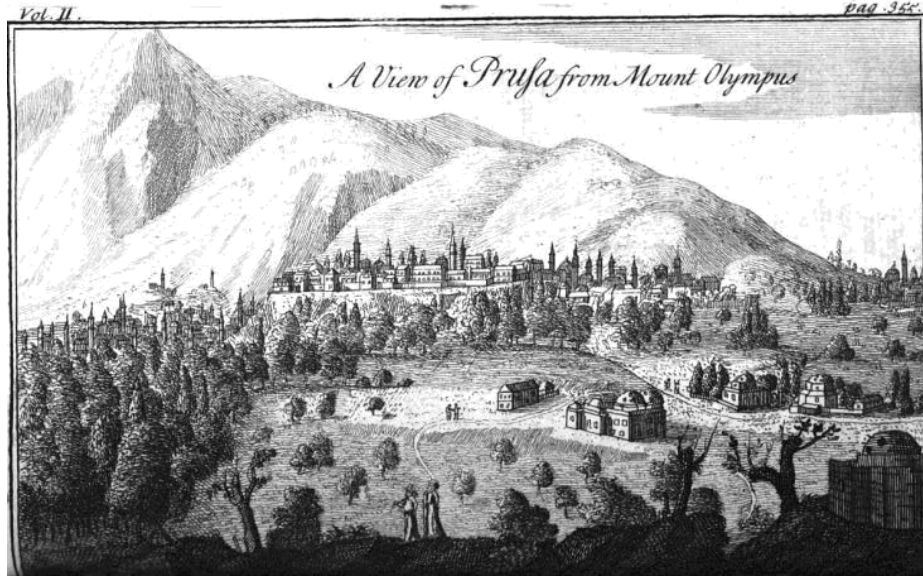
⁵⁸⁶⁶ Tournefort, 2005: 232

⁵⁸⁶⁷ Tournefort, 2005: 234

⁵⁸⁶⁸ Bursa Mevlevihanesi hakkında bir araştırma yapan Öcalan, Türkiye Mevlevihaneleri ile ilgili geniş kapsamlı bir araştırma yapan Tanrıkorur'a atıfta bulunarak Tournefort'un bu Mevlevihane'nin gravürüne de yer verdiği söylemiştir. Öcalan, 2004: 37. Ancak Tanrıkorur'un adı geçen doktora tezine başvurduğumuzda Öcalan'ın verdiği bu bilginin bu tezde mevcut olmadığı yalnızca burada gerçekleştirilen ayınların günüyle ilgili seyyahın aktarımına yer verildiği görülmüştür. Tanrıkorur, 2000: 243–244. Bir diğer makalede de yararlanılan kaynak belirtilmemekle birlikte Mevlevihane'nin, bir gravürün sağ köşesinde görüldüğü ve kırma çatılı mescitli, minareli, iki sıra pencereli, yan girişli ve üç kubbeli cemaat yeri olan bir cami olarak tasvir edildiği iddia edilmiştir. Bursa Mevlevihanesi, t.y.: s.y. Bu açıklama sözü edilen Mevlevihane tasvirinin Tournefort'un Bursa'nın genel kent görünümünü verdiği bu gravürlerden birisinde yer aldığını akla getirmektedir. Ancak herhangi bir biçimde tanımlaması yapılmayan ve açıklamaya gidilmeyen ayrıca diğer yapılarla ilgili betimlemelerin de doğruyu yansıttığını söyleyemeyeceğimiz bir gravürde böylesi bir yapının tespit edilebildiğini iddia etmek çok gerçekçi olmayacaktır.

⁵⁸⁶⁹ Tournefort, 2005: 234

betimlenmiştir. Bundan dolayı mevcudiyetleri haricinde bir ayrıntılarını belirleyebilmek mümkün olamamaktadır. Diğerlerinden daha ayrıntılı yapılmış olan camiler ise yüksek kasnaklar üzerinde bulunan kubbeleri ve kaideler değil doğrudan duvarlar üzerinde yükselen minareleriyle Bursa'daki herhangi bir camiyle özdeşleştirilebilecek yapılar değildir. Daha belirgin olarak seçilebilen camilerle ilgili dikkat çeken bir diğer husus da ön planda gösterilmiş ve yükseltiler üzerinde konumlandırılmış olmalarıdır. Bundan dolayı bunların saltanat camilerini temsil ettikleri söylenebilir.

Katalog No: 3

Tarih: 1701

Kaynak: Joseph Tournefort; **A Voyage Into The Levant**, cilt 3, London, 1741, s.308.

İsim: A View of Prusa from Mount Olympus

Genel kent dokusunu tanımlayan bazı seyyahlar Bursa'yı iki bölüme ayırmışlar ve bu bölümlerden birinin kentin geri kalan kısımlarına hâkim bir yükselti üzerinde yer aldığını belirtmişlerdir. Burası asıl kent olduğu söylenen ve yalnızca Türklerin oturmasına izin verildiği bilgisi verilen Hisar'dır. Tournefort'un seyahatnamesinde karşımıza çıkan, "Olympus Dağı'ndan Bursa'nın Bir Görünümü" adını taşıyan bu gravürün merkezindeki bir yükselti üzerinde gösterilen kısım da, seyyahın ismini saray semti olarak verdiği ve bir önceki gravüründe belirttiği gibi Ankara Yolu'ndan gelirken manzarada görülmeyen hisar olmalıdır⁵⁸⁷⁰. Ayrıca seyyah kentin tanımlamasını yaparken Bursa'nın Uludağ'ın eteklerinde uzandığını ve basamak benzeri yükseltiler üzerinde yer aldığını söylemiştir⁵⁸⁷¹. Bu tanımlama kentin konumlandırma biçimine oldukça uygundur. Gravürün sol tarafında ise yoğun ağaçlıklar arasında yalnızca minarelerin görüldüğü kentin geri kalan bölümü çizilmiştir.

⁵⁸⁷⁰ Tournefort, 2005: 232

⁵⁸⁷¹ Tournefort, 2005: 233

Yine seyyahın tanımlamasına baktığımızda kuzey yönünde Bursa'nın dutlar ve meyve ağaçlarının arasında kaldığını söylediği görülür ve gravür bu tanımlamayla da uyumludur⁵⁸⁷².

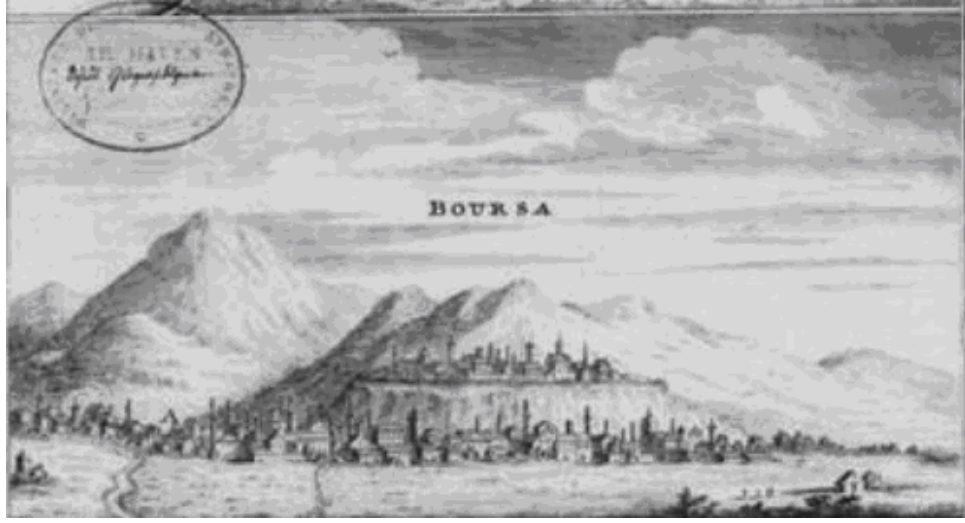
Minareleriyle kendilerini belli eden camiler mimari dokuda öne çıkan yapılar olarak gösterilmiştir. Ancak Tournefort'un ilk gravüründe camiler neredeyse tek yapı grubunu meydana getirirken burada daha farklı yapılar da ayırt edilebilmektedir. Yine tamamı net biçimde belirlenemiyor olmakla birlikte yükselti üzerinde gösterilmiş olan hisarda kırma çatılı, iki katlı yapıların evleri temsil ettikleri akla gelmektedir. Gravürün sağ alt köşesinde yan yana verilmiş olan yapılardan en azından üçünün ise kubbelerinin biçimi ve kentin dışında yer almaları dolayısıyla hamamlar olduğu söylenebilir. Seyyah Mudanya yolunda buldukları bilgisini verdiği hamamların tanımlamasını yaparken kurşunla kaplı kubbelerinin üstünün kevgire benzer deliklere sahip olduğu söylemiştir⁵⁸⁷³. Bu tanımlama kubbelerinin işleniş biçimlerinde yansımaları bulmuş görünmektedir. Hamamlardan bir tanesi çift kubbeli olarak verilmiştir. Yanında kırma çatılı ve iki katlı olarak gösterilen yapının niteliği ise anlaşılamamaktadır.

Gravürün sağ üst köşesinde diğer yapılardan uzakta tek başına gösterilmiş caminin seyahatnamelerde ön plana çıkartılan özelliklerinden birisi bu yönü olan Yıldırım Beyazıt Camisi olması muhtemeldir. Gravürün sağ alt köşesinde de tek başına çizilmiş kubbeli bir diğer yapı dikkat çekmektedir. Seyyahın gravürü Uludağ'dan görülen bir manzara olarak adlandırmış olması dolayısıyla bu yapı Uludağ'ın eteklerinde yer aldığı bilinen ve seyyahın da Roland'ın Kılıcı Efsanesi ile bağlantılı biçimde bahsini ettiği Abdal Murat Türbesi olabilir. Tournefort, yapıyı bir mescit olarak tanımlamış ve konumunu kentin yakınında güneybatı yönündeki bir tepenin üstü olarak göstermiştir⁵⁸⁷⁴.

⁵⁸⁷² Tournefort, 2005: 233–234

⁵⁸⁷³ Tournefort, 2005: 237

⁵⁸⁷⁴ Tournefort, 2005: 236

Katalog No: 4

Tarih: 1738

Kaynak: Richard Pococke, A Description of the East and Some Other Countries, London, 1745, s.114- 115 arası

İsim: Bursa

Bu gravür bazı kaynaklarda Thévenot'a ait olarak gösterilmiş ve tarihi de 1600 olarak verilmiştir⁵⁸⁷⁵. Ancak Pococke'nin 1745 baskılı seyahatnamesinde üçlü bir grup halinde olan gravürde "Bursa" adıyla tanımlanmış Bursa tasvirinin üstünde Cyzicus'un, altında ise Abellionte yani Ulubat Gölü'nün bir haritasına yer verildiği görülmektedir⁵⁸⁷⁶.

Gravür, genel kent dokusunun işlenişi bakımından Tournefort'un seyahatnamesindeki örneği akla getirmektedir. Burada da Bursa'nın bir bölümü Uludağ'ın eteğindeki bir yükselti üzerinde diğer bölümleri ise altındaki düzlükte uzanır biçimde gösterilmiştir. Ayrıca yine minareler yoğun olarak kendini göstermektedir. Ancak minarelerin haricinde tasvir edilen yapıların camiler olduğunu söyleyebilmemize yardımcı olabilecek bir ayrıntı mevcut değildir. Zira tamamı kırma çatılı, bazıları tek bazıları ise iki veya daha yüksek katlar halinde ve benzer biçimde çizilmişlerdir. Minarelerin işlenişinde de farklılıklar dikkat çekmektedir. Bazıları şerefe ve külahları ile gösterilmiş

⁵⁸⁷⁵ Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 60, Osmangazi Belediyesi, 2006: 40

⁵⁸⁷⁶ A Map of Cyzicus and the Lake Abellionte, and a view of Bursa/ Richard Pococke, t.y.

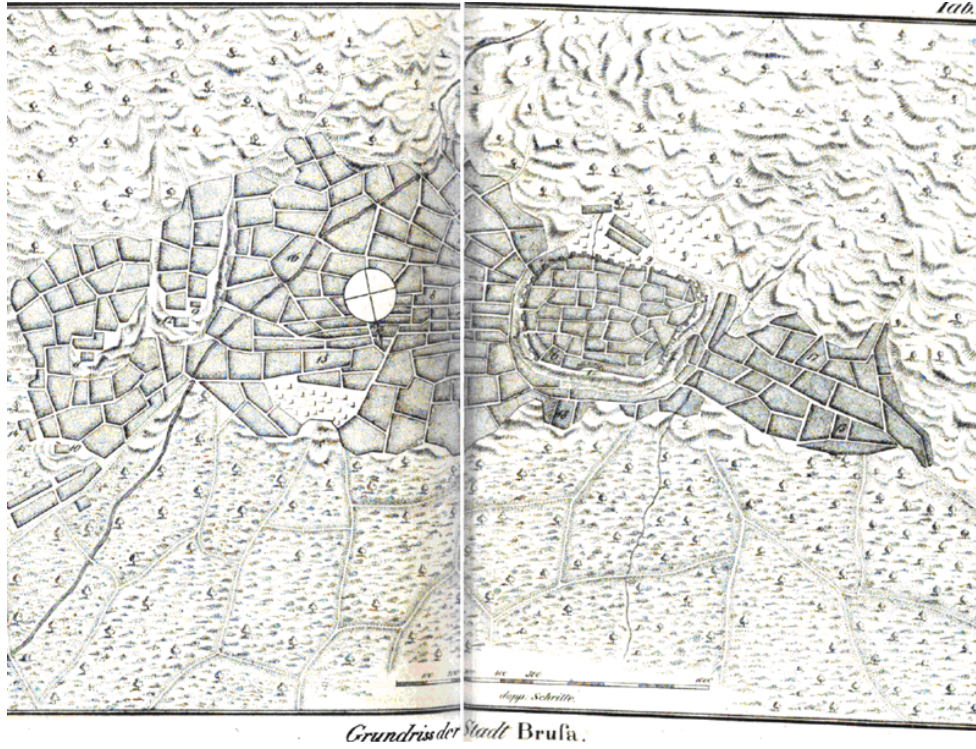
bazılarının ise adeta kırılmış gibi üst bölümlerine yer verilmemiştir. Ayrıca bazılarında yalnızca şerefe görülürken, bazı minarelerde külah gibi şerefeler de yoktur ve düz sütunlar şeklinde tasvir edilmişlerdir.

Kentin bir bölümünün basamak benzeri bir yükselti üzerinde yer aldığını belirttiğinden dolayı Tournefort'un gravürü, bu seyyahın tanımlaması ile paralel iken bu gravür Pococke'nin yaptığı tanımlamayla uyumlu değildir. Pococke, Bursa'nın Uludağ'ın eteklerinde ve ovada kurulmuş bir kent olduğunu söylemiştir ancak bu şekilde birbirinden tamamen ayrı iki bölüm halinde olduğunu belirten bir açıklamada bulunmamıştır⁵⁸⁷⁷. Ayrıca yaptığı tanımlamadan genel kent manzarasında kubbelerin baskın biçimde yer etmesi⁵⁸⁷⁸ beklenirken minarelerden çok daha kalın, dairesel biçimde yükselen ancak niteliği anlaşılabilen üç yapının haricinde kubbelere hiç yer verilmemiştir. Bunun yerine neredeyse tüm yapılar seyahatnamesinin Bursa'ya ayırdığı bölümünün hiçbir yerinde sözünü etmediği kırma çatılarla örtülü olarak tasvir edilmiştir. Dikkat çeken bir diğer husus Bursa'nın genel manzarasında en dikkat çekici yönlerinden birisi olarak gösterilen ve Pococke'nin de kentin konumunu çok güzel bir hale getirdiğini söylediği⁵⁸⁷⁹ ağaç topluluklarına hiç yer verilmemesidir. Tüm bu ayrıntılar gravürün çiziminin Bursa'yı görmediği gibi kaynak olarak da Pococke'nin seyahatnamesine bağlı kalmadığını göstermektedir.

⁵⁸⁷⁷ Pococke, 1772: 297

⁵⁸⁷⁸ Pococke, 1772: 298–299

⁵⁸⁷⁹ Pococke, 1772: 298

Katalog No: 5

Tarih: 1767

Kaynak: F. R. Gloyer, F. Olshausen, C. Niebuhr's Reisen Durch Syrien und Palastina, Hamburg, 1837, Levha XII.

İsim: Grundriss der Stadt Brusa

Niebuhr seyahatnamesinde aralarında Bursa'nın da olduğu bazı yerleşimlerin planlarına yer vermiştir. Seyyahın kent planı üzerine numaralar yerleştirmiş olması Wheler'in gravürünü akla getirmektedir. Ancak Wheler, yalnızca kısa notlarla numaraların işaret ettiği yapılar veya yerlerin ismini verirken Niebuhr bu numaraları seyahatnamesindeki tanımlamaların içerisine yerleştirerek çizimle paralel çok daha ayrıntılı bilgiler aktarmayı başarmıştır. Bu özelliği sayesinde verdiği kent planı gravürlere göre daha detaylı bir içeriğe bürünmüştür ve 18. yüzyılın ortalarında Bursa'nın yerleşim dokusunda öne çıkan yapıların tespit edilebilmesine yardımcı olabilecek derecede ayrıntılıdır. Ayrıca özellikle hisarın planı bakımından oldukça başarılı olduğunun da söylenmesi gerekir.

Niebuhr'un seyahatnamesinin tespit edebildiğimiz tek Türkçe çevirisini gerçekleştiren Akdemir bu metnin bazı bölümlerini göz ardı etmiş ve haritaya göndermelerde bulunan numaralara da yer vermemiştir. Aktardığı bilgiler konumuz açısından oldukça önemli olduğundan seyahatnamesinin orijinal metninden aldığımız tanımlamaların herhangi bir kesintiye uğratılmadan verilmesi gerekir:

“Kale, Bursa'nın kuzey yamacında çok dik bir kaya üzerine inşa edilmiş olduğundan kenti ayrıca bir duvarla çevirmeye bile gerek duymamışlar. 1. Burada görülen küçük kale Seroj Kapu [Saray Kapı] yanında Top Châne [Tophane] olarak da adlandırılıyor. Bursa'da oturan sultanlar bu yerde kalmışlar. Şu anda Zeughaus [mühimmat deposu (?)] olarak kullanılıyor. Kalenin dört kapısı var. 2. Jer Kapu [Yer Kapı] 3. Sindan Kapusi [Zindan Kapısı] 4. Kabludsja Kapu [Kaplıca Kapı] ve 5. Kyrk Mardefân Bâschi [Kırk Merdiven Başı (?)]. Rehberim beni manastır (6) dediği eski bir kiliseye götürdü ve burada bira fıçısı şeklinde büyük bir davulu gösterdi... İstanbul'da ikamet eden Sultanların yaptığı gibi burada da büyük camiler inşa ettirilmiş ve yalnızca medreseler (okullar) değil aynı zamanda birçok fakir insana günlük olarak yemek verilen evler de yapılmıştır. Sultanlar Bursa'da yaşadıkları müddetçe, ikamet ettikleri bu yerde böylesi kurumların eksik kalmasına asla izin vermemişlerdir. Planda gösterilenler şu şekildedir. Ulu cami (7) ana camidir ve en büyükleridir. Yaklaşık 200 ayak uzunluğunda ve yaklaşık olarak 160 ayak genişliğindedir. Çok yüksek olup sonrasındakiler gibi tamamen kesme taştan inşa edilmiştir ve kurşunla kaplı kubbelerle örtülüdür. Sultan Orhan (8)'dedir. İsmi yapımcısının kim olduğunu gösteriyor. 9'daki Jeschil [Yeşil (?)] Murat ilk olarak Murat tarafından inşa edilmiştir. 10'daki Yıldırım ve 11'deki Emir Sultan, Sultan Beyazıt tarafından yaptırılmıştır. Her ikisinin de müşterek gelirlerle [vakıf gelirleri (?)] bakımları yaptırılır ve bundan dolayı Schwester Mosquéen [Hemşire Cami (?)] olarak adlandırılır. 12'deki Çelebi Mehmet 818'de inşa edilmiştir. Bursa'nın camilerinin en etkileyicisidir ve öncekilerin çoğu gibi bir tepenin üzerinde yer alır. 13.deki Muradiye kalenin batısında olup muhtemelen II. Murat tarafından yaptırılmıştır. 14'de şehrin doğusunda, kentin dışında deliller için bir hastane vardır. Paşanın konağının

konumu 15'de belirtilmiştir. Bursa'da Müslümanlar tarafından ikamet edilen evlerin sayısı 18 ila 19.000 olarak tahmin edilir. Burada yaşayan Ermenilerin yaklaşık 1.200 evleri ve planda 16 ile işaretlenmiş güzel bir kiliseleri var. Rumlar Bursa'da 3 küçük kiliseye sahipler ve sayıları 700–750 ev olarak tahmin ediliyor ve hepsi kalenin batısında 17 ile gösterilen bölgede yaşıyorlar. Benzer biçimde yaşadıkları bölge 18'de gösterilen Yahudiler kalenin kuzeyinde oturuyorlar ve yaklaşık 400–500 eve sahipler. Bu son millet bu kentte birçok imtiyaza sahipler⁵⁸⁸⁰.”

⁵⁸⁸⁰ Gloyer, Olshausen, 1837: 144–145

Katalog No: 6

Tarih: 1840 (?)

Kaynak: C. A. Bernard, **Bursa Banyoları "Kaplıca Risalesi"**, çev. Rıza Ruşen Yücer, İstanbul, 1943, s. 49

İsim: Kaplıcalar Bölgesi

Bernard'ın 1842 baskısı kitabında bulunmayan ancak 1943 baskısı Türkçe çevirisinde karşımıza çıkan bir resimdir. Sağ alt köşede A. J. Manaraky (?) ismi görülmektedir. Kaplıcalar Bölgesi adını taşımasına rağmen resim Bursa'yı betimlemektedir. Bu nedenle aynı kitapta yer alan ve asıl olarak Kaplıcalar Bölgesi'ni gösteren, bununla birlikte Bursa'nın Genel Görünüşü ismiyle verilen resimle bu resmin açıklamalarının karıştırıldığı akla gelmektedir.

Benzer örneklerde olduğu gibi Bursa Uludağ'ın eteklerinde ve iki bölüm halinde gösterilmiştir. Her iki bölümde yoğun bir bitki örtüsü arasında minareleriyle camiler ve kırma çatılarıyla evler seçilebilmektedir.

Katalog No: 7

Tarih: 1846 (?)

Kaynak: Eliza Cheney Abbott Schneider, **Letters From Broosa, Asia Minor**, Chambersburg, 1846, s.33.

İsim: Broosa in Asia Minor

Bu gravür, Schneider'in seyahatnamesinin 1846 baskılı nüshasından alınmıştır. Tezimizde kaynak olarak yararlandığımız Türkçe baskısında ise bulunmamaktadır. Aynı gravüre, birkaç ufak değişiklikle New York kökenli American Penny Magazine dergisinde de yer verilmiştir.

Gravürde dikkat çeken ilk husus, diğer örneklerden tamamen farklı biçimde Bursa'nın düzlükte yayılan bir yerleşim biçiminde tasvir edilmesidir. Arka planda bir dağ sırası uzanmakta ise de bu yine diğer gravürlerde azametli biçimde gösterilmiş olan Uludağ tasvirinden farklıdır. Hâlbuki Schneider da Bursa'yı Uludağ'ın eteğinde uzanan, aynı zamanda yüksek yamaç üzerine kurulu ve ova manzarasına hâkim bir kent olarak tanımlamıştır⁵⁸⁸¹.

Manzarada minareleri ve kubbeleriyle kendilerini belli eden camiler ayırt edilebilmektedir. Bununla birlikte bu camilerin genel kent dokusunda yoğun bir yer kapladıkları söylenemez. Schneider'in sayılarının 365 olduğuna

⁵⁸⁸¹ Schneider, 2009: 14–15

inanıldığını ifade etmesine rağmen bunların tamamının aynı dönemde var olup olmadıklarına şüpheyle yaklaşılması gerektiğini söylemesi camilerin bu kadar fazla olmadığını düşündüğünü ortaya koymaktadır. Yine de seyyah Bursa'nın genel manzarasına çok sayıda caminin hâkim olduğunu belirtmiştir ve bu yönüyle seyahatnamedeki tanımlamayla gravürdeki manzara uyumsuzdur⁵⁸⁸².

Camilerin kubbeli ve sivri külahlı şerefeli minarelere sahip yapılar olarak betimlenmiş olması çizerin klasik bir caminin ne şekilde görüldüğünü bildiğini ortaya koysa da arka planda yer alan dört minareli cami Bursa'dan ziyade İstanbul'dakilerin örnek alınarak çizildiğini akla getirmektedir. Diğer yapılardan tamamen ayrı ve daha yakın planda yer alan cami ise ayrıntılı biçimde çizilmesine rağmen yine Bursa'daki herhangi bir örnekle özdeşleştirilemeyecek ve hatta minaresi çıkartıldığında cami olduğu dahi anlaşılacak bir yapıdır.

Camilerin haricinde kentin büyük bölümünde evler olabileceğini düşündüğümüz kırma çatılı yapılar vardır. Schneider, genel olarak harabeliklerine odaklanan bir tanımlama yaptığı Bursa evlerinin mimarileri hakkında çok ayrıntılı bilgiler vermemiş ve bu şekilde kırma çatılarla örtülü olduklarına da değinmemiştir⁵⁸⁸³. Ayrıca kervansaraylar, hamamlar, türbeler, medreseler, tekkeler ve kiliselerden de bahsetmesine rağmen bu yapılara gravürde yer verilmediği anlaşılmaktadır.

Tüm bu yönleriyle gravür yer aldığı seyahatname ile uyum göstermeyen örneklerden biridir ve bir bütün olarak yine hayali olarak çizildiği söylenebilir. Seyahatnamedeki anlatımlara uyum gösterilmemesi de özel olarak ismi verilmediği durumlarda bu gravürün Bursa'ya ait olduğunun anlaşılabilmesini dahi güçleştirmektedir.

⁵⁸⁸² Schneider, 2009: 16, 32–33

⁵⁸⁸³ Schneider, 2009: 16, 20, 34, 50

Katalog No: 8

Tarih: 1846 (?)

Kaynak: Theodore Dwight, “The City of Broosa”, **American Penny Magazine**, cilt 2, sayı 10, New York, 1846, s.145.

İsim: The City of Broosa

American Penny Magazine’de “Bursa Kenti” başlığı ile karşımıza çıkan bu yazının kime ait olduğu belirtilmemiştir. Ancak yazarının Bursa’ya bir gezi gerçekleştirmediği anlaşılmaktadır ve kendisi de yaptığı tanımlamalarda Goodell, Herald gibi seyyahlara atıfta bulunarak bu gerçeği ortaya koymuştur⁵⁸⁸⁴.

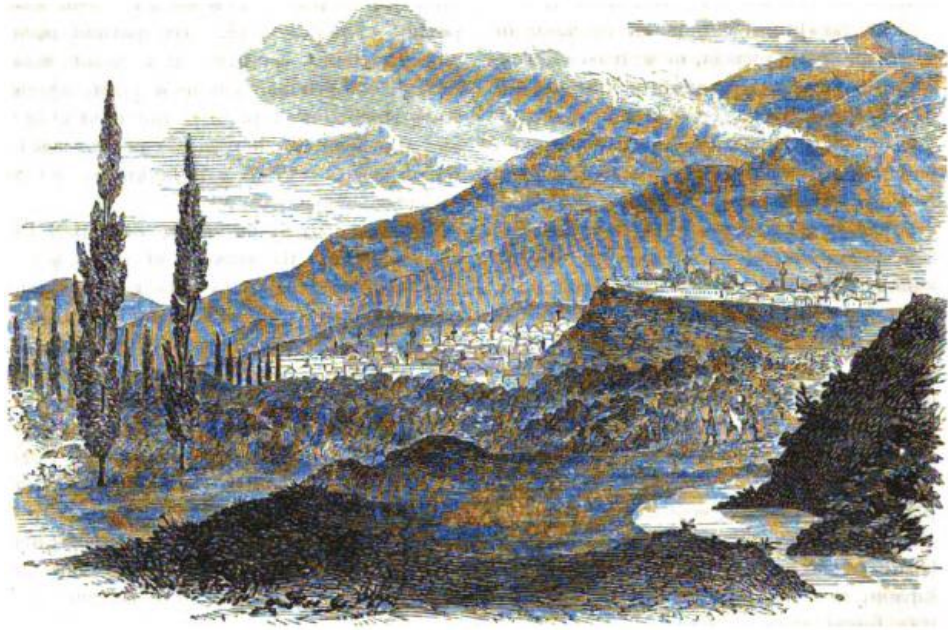
Başka seyyahlardan yapılan alıntılarının dışında tanımlamaların bir bölümü yazıya eşlik eden gravürün paralelinde gerçekleştirilmiştir. Bu gravür Schneider’in seyahatnamesinde yer alan örneğin kopyasıdır ve yalnızca bazı ufak farklılıklara sahiptir. Biraz önce de değindiğimiz gibi hayali olarak meydana getirilmiştir ve genel görünüm ile tasvir edilen yapılar bakımından Bursa ile uyum göstermemektedir. Ancak anlaşıldığı kadarıyla bu gerçeğin farkında olmayan yazar tanımlamalarını gravüre dayalı olarak yaptığı için özellikle genel kent görünümüyle ilgili bölümlerde hatalar yapmıştır. Ön plandaki caminin minaresi ve işlevi hakkında yapılan tanımlama ise yalnızca

⁵⁸⁸⁴ Dwight, 1846: 146–147

bu camiyle sınırlı kalmayan ve tüm İslam ülkelerinde görülen örneklerin paralelinde değerlendirilebilecek bir içeriğe sahiptir.

“Gözlerimizi gravüre çevirdiğimiz vakit, Bursa'nın genel özelliklerine ilişkin bazı fikirler edinebiliriz. Birçok binanın meydana getirdiği uzun diziler, ahalsinin zenginliğine işaret eder. Yukarıya doğru uzanan çok sayıda zarif kulelerin bazıları Muhammed'in ismiyle Müslümanları bir gün içinde beş defa ibadete çağıran tellalara yardımcı olur ve orada burada geniş bir kubbe bir caminin yerine işaret eder. Hemen yandaki gravürün solunda içindeki dolambaçlı merdivenden çıktıktan sonra tellalın yerini aldığı dar tırabzanı ile bu minarelerden birisi görülebilir. Aşağıdaki terasta tembelce oturan ve uzun pipolarının tüttüren iki Türk, La İlahe İllallah sesinin duyulduğu zamanın haricinde, kent içindeki muhteşem binaların birçoğunda neredeyse tüm gün boyunca istirahat halinde görülebilir⁵⁸⁸⁵.”

⁵⁸⁸⁵ Dwight, 1846: 146

Katalog No: 9

Tarih: 1854

Kaynak: Samuel Green Wheeler Benjamin, "Recollections of a Trip to Brusa", **National Magazine: Devoted to Literature, Art and Religion**, ed. James Floy, cilt 11, New York, 1857, s.106

İsim: Brusa

Benjamin'in 1854 yılında gerçekleştirdiği Bursa gezisiyle ilgili izlenimlerine yer veren "National Magazine" dergisinde yayınlanan yazıların neredeyse tamamı bir çizim veya gravürle birlikte sunulmaktadır. Farklı yazılara eşlik eden gravürlerin çizim tarzlarındaki benzerlik bunların derginin yayın işlerinde çalışan kişiler tarafından tanımlamalara dayalı olarak yapıldığı veya başka resim ve fotoğraflardan kopyalandığını akla getirmektedir. Bu tahminlerin doğru olduğunun en önemli kanıtı ise aynı ciltteki başka bir yazıda geçen şu ifadelerdir:

"Doğanın bu eşi görülmedik ucubesinin portresi bu kentteki fotoğrafçı tarafından alınmış ve mükemmel bir benzerlik ile gravürümüz tarafından kopyalanmıştır⁵⁸⁸⁶."

⁵⁸⁸⁶ Arnold, The Bearded Boy, 1857: 20.

Benjamin'in seyahat yazısına altı sayfa ayrılan dergide aynı zamanda yazıyla bağlantılı üç gravüre yer verilmiştir. Bu gravürlerin içinde oldukça başarılı ve gerçeğe yakın yapılmış olan II. Murat Türbesi'nin çiziminin bizzat geziyi gerçekleştiren Benjamin veya ona eşlik eden bir kişi tarafından yapılmış olma ihtimali düşünülebilir. Ancak Nichori (?) Köyü ile birlikte Bursa'nın genel görünümüne ait bu gravürün yukarıda örneğini verdiğimiz gibi derginin gravürcüleri tarafından seyyahın yaptığı tanımlamalar doğrultusunda çizilmiş olması daha muhtemeldir.

Bursa'nın genel manzarasını tasvir eden gravür Benjamin'in tanımlamalarıyla çok sayıda ortak noktaya sahiptir. Seyyah ilk olarak uzaktan görülen Bursa manzarasında Uludağ'ın hâkimiyetine değinmiş ve bu dağın Bursa'yı taçlandığı, bulutlarla kaplı zirvesiyle tüm kenti gölgelediği bilgisini vermiştir⁵⁸⁸⁷. Gravürde de Uludağ diğer seyahatnamelerde karşımıza çıkan görünülerinden çok daha etkileyici ve büyük olarak tasvir edilmiş ve seyyahın tanımlamasına tam anlamıyla uygun biçimde zirvesini kaplayan bulutlarla gösterilmiştir. Benjamin'in Bursa'nın manzarasıyla ilgili üzerinde durduğu bir diğer husus yoğun bitki örtüsüdür ve kendisi de kış mevsiminde olunmasına rağmen manzaranın melankolik bir görünümünden ziyade ilkbaharı çağrıştırdığını ifade etmiştir⁵⁸⁸⁸. Özellikle ön planda bu tanımlamasının başarılı biçimde yansıtıldığı görülmektedir. Seyyah ayrıca kentin iki bölüme ayrıldığını ifade etmiş, eski kent olarak tanımladığı bölümün yeni Bursa kentinin arka taraflarında dik biçimde yükselen bir alanda ve bir düzlük üzerinde yer aldığını söylemiştir. Eski kentin bulunduğu bu bölümden görülen manzara içerisinde evlerin aralarına serpiştirilmiş cami ve minarelerin alışılmadık derecede fazla olduğunu da belirtmiştir⁵⁸⁸⁹. Gravür tüm bu tanımlamalara uygundur. Sağda eski kent olarak tanımlanan bölüm yeni yerleşim yerinden tamamen ayrı ve buraya hâkim yüksek bir noktadaki düzlük üzerinde tasvir edilmiştir. Bu yükseltinin altında yoğun ağaçlıklarla çevrelenmiş alan seyyahın yeni yerleşim olarak tanımladığı kısım olmalıdır.

⁵⁸⁸⁷ Benjamin, 1857: 107

⁵⁸⁸⁸ Benjamin, 1857: 108

⁵⁸⁸⁹ Benjamin, 1857: 109, 110

Her iki kent bölümünde de minare ve kubbeleriyle camiler kolaylıkla tespit edilebilmektedir ve genel kent dokusunda yoğun bir yer kapladıkları görülmektedir. Camiler dışında tüm yapılar çok genel hatlarıyla verilmişse de en azından kırma çatılı olanların evleri temsil ettiği söylenebilir.

Gravür “Bursa” adını taşıyor olmakla birlikte bir bütün olarak kent, Uludağ ve bitki örtüsüne göre ikinci planda kalmıştır. Bu yönüyle seyyahın betimlemesini yaptığı Bursa ile uyum gösterse de yalnızca seyyahın tanımlamalarına bağlı kalınması tam olarak doğruyu yansıtan bir Bursa tasvirine de engel olmuştur. Seyyahın betimlediği gibi Bursa eski ve yeni kent olarak ikiye ayrılmaktadır ve eski kentin de daha yüksek bir konumda yer aldığı doğrudur. Ancak burada gösterildiği gibi çok keskin bir ayırım ve yükselti farkı söz konusu değildir. Ayrıca yeni kent bir düzlükte yer alıyor gibi gösterilmiştir. Hâlbuki Bursa’nın tamamı Uludağ’ın eteklerinde farklı yükseltiler üzerine yayılmış bir görünüm sunmaktadır. Tüm bu ipuçları gravürün bizzat seyahat sırasında veya Bursa’ya ait bir diğer çizim veya fotoğraftan kopyalanarak değil, yalnızca seyyahın tanımlamaları doğrultusunda başka biri tarafından çizildiğini kanıtlamaktadır.

Katalog No: 10

Tarih: 1874

Kaynak: Annie Brassey, **Sunshine and Storm in the East**, London, 1880, s. 90.

İsim: Broussa, from the Hôtel d'Olympe⁵⁸⁹⁰

Şimdiye kadar ele aldığımız gravürler seyyahın resim konusundaki yetersizliği veya bizzat seyahate katılmayan bir ressamın seyyahın aktarımları paralelinde yaptığı çizimlerden oluşması dolayısıyla gerçeği çok fazla yansıttığını söyleyemeyeceğimiz örneklerdir. Ancak Brassey'in altına notunu da düştüğü gibi "Hotel d'Olympe'den Bursa" adlı bu çizim dönemin ünlü ressamı Preziosi'ye aittir ve diğer örneklerle göre çok daha gerçekçi ayrıntılar içermektedir.

Özellikle suluboya resimleri ile tanınan, 1840 yılından bir av kazası sonucu öldüğü 1882'ye değin İstanbul'da yaşayan ve burada çalışmalarını gerçekleştiren Amadeo Preziosi bu çizimi Brassey ile yaptığı gezi sonucunda ortaya koymuş olabilir. Zira seyyah Bursa'da iken çizime ismini veren Hotel

⁵⁸⁹⁰ Kitabın 2010 yılı baskısında otelin isminin yanlış biçimde "Hôtel de l'Europe" olarak yazıldığı bildirilmektedir. Brassey, 2010: xvii. Ancak bizim elimizdeki 1880 tarihli baskıda Hotel d'Olympe olarak geçmektedir. Brassey, 1880: 90

de Olympe'de kaldığını belirtmiştir⁵⁸⁹¹. Bunun dışında daha önceden meydana getirilmiş çizime Brassey'in kitabında yer vermiş olabileceği de düşünülebilir. Seyyahın Bursa gezisiyle ilgili aktarımlarının herhangi bir yerinde ressamın adını anmaması nedeniyle bu düşüncemiz daha muhtemel görünmektedir.

Preziosi'nin resimlerinde çok sık karşımıza çıktığı gibi burada da sıradan insanlar günlük yaşamları içerisinde betimlenmiştir. Bunun yanında gravürün konumuz açısından daha önemli olan yönü sivil mimariyle ilgili ipucu verebilecek detaylara sahip olmasından kaynaklanır. Özellikle ön planda yer alan ev Walsh'un Emir Sultan Camisi'ni gösteren resminde de karşımıza çıkan örneğe benzer tarzda iki katlı ve cumbalı olarak betimlenmiştir. Üst kat pencerelerinin kafesli, çatısının ise çıkıntılı olarak yapıldığı görülmektedir. Diğer evler ayrıntıların daha az belirlenebileceği biçimde çizilmiş olsa da en azından iki katlı ve kırma çatılı oldukları seçilebilmektedir. Yine arka planda minaresi ve kubbesiyle ayırt edilen bir cami kendini göstermektedir. Konumu dolayısıyla caminin I. Murat Camisi olması muhtemeldir.

Hotel de Olympe'in konumuyla ilgili yapılan tanımlamalar bu otelin Bursa'nın batısında Muradiye semtindeki hamamlar civarında, güzel bir manzaraya hâkim bir yükselti üzerinde bulunduğunu ortaya koymaktadır⁵⁸⁹². Walker'ın tanımlamalarından bu ayrıntıları daha açık bir biçimde belirleyebilmek mümkündür.

"Otel, hamamlara giden anayolun üzerinde yer alıyordu. Evin arkasındaki gri kaya o kadar dik yükseliyordu ki bitişiğimizdeki komşunun ahşap evinden çıkıntı meydana getiren zemin katının destek kirişleri bizim çatının köşesinin alt kısmına yakınken, önümüzdeki dar taşlık yol, alçak tırabzanı ile birlikte büyük ve harap durumdaki bir değirmenin üzerine sarkıyordu⁵⁸⁹³."

⁵⁸⁹¹ Brassey, 1880: 91

⁵⁸⁹² Monk, 1851: 49, Howard, 1855: 35, Taylor, 1862: 312–313, Walker, 1866: 116, The Cornhill Magazine, 1871: 91, Brassey, 1880: 91, Beaufort, 1874: 534, Warsberg, 1869: 104

⁵⁸⁹³ Walker, 1886: 144

Walker'ın yaptığı bu tanımlama ile çizim uyumludur. Burada da otelin önündeki yolun taşlık olduğu anlaşılmakta ve örme taşlardan meydana getirilmiş alçak tırabzanı görülebilmektedir. Bunun dışında diğer seyyahların tanımlamalarındaki gibi otelin bir yamaçta ve yüksek bir noktada, aynı zamanda manzaraya hâkim bir konumda bulunduğu açık biçimde belli olmaktadır. Otelin konumunu tanımlarken bir uçurumun kenarında yer aldığını ve bulunduğu yamacın yalnızca dar bir yolla kesintiye uğradığını söyleyen Warsberg de resimdeki ayrıntıların gerçekçiliğini ortaya koymaktadır⁵⁸⁹⁴.

⁵⁸⁹⁴ Warsberg, 1869: 104

Katalog No: 11

Tarih: 1899

Kaynak: Marius Renard; **Brousse**, Bibliothèque nationale de France, Paris, 1899.

(Erişim) <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb31196192r/description>. 27 Şubat 2011, s.9

İsim: Vue Générale de Brousse et Du Mont Olympe

Tezimizde yer vermediğimiz F.R. Chesney'in kitabında⁵⁸⁹⁵ yer alan çizimin bir kopyasıdır. Sol alt köşede Fernique Fils ph sc imzası görülmektedir. Bu isim ve imza ayrıca Fernique & fils yani Fernique ve oğulları olarak kitap kapakları⁵⁸⁹⁶, etiketleri⁵⁸⁹⁷, haritalar⁵⁸⁹⁸ gibi farklı çizimlerde karşımıza çıkmaktadır. Bunun dışında mevcut örneklerden kartpostallar⁵⁸⁹⁹ veya kitaplarda kullanılan fotoğrafların⁵⁹⁰⁰ da sanatçıları

⁵⁸⁹⁵ Chesney, 1850: 325, Sevim, 1997: 126.

⁵⁸⁹⁶ 1895 tarihli La Femme Économe. La Maitresse de Maison. No.2 ve Entretien des Ustensiles des Cuisine. La Maitresse de Maison. No.14 başlıklı kitap kâğıt çizimleri.

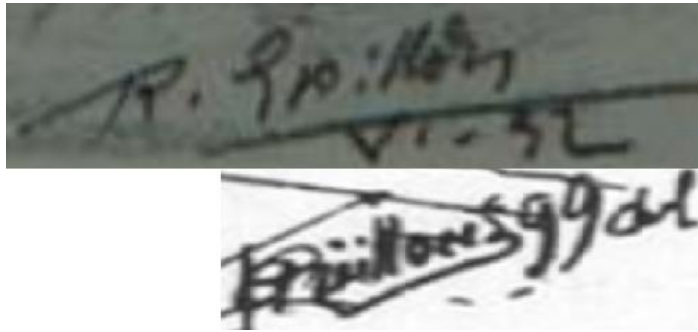
⁵⁸⁹⁷ Henry-Ander ile birlikte "De Tous J'Accueille Pour Tous J'Accueille Pour Tous J'Effeuille Partout Je Cueille" ve "Ex Libris F. Bargallo" sloganını taşıyan 1907 tarihli bir örneğin sanatçısı olarak görülmektedir.

⁵⁸⁹⁸ Drevon vd., 1901 kitabındaki haritaların çizerleri olarak diğer pek çok kişinin arasında A. (Albert ?) Fernique ile birlikte Fernique ve oğulları ismi de görülmektedir.

⁵⁸⁹⁹ Paris'te Musée des Civilisations de l'Europe et de la Méditerranée'de yer alan ve 20. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirilen 000952, 000957 ve 000958 envanter numaralı, Dompierre-Sur-Besbre, Abbaye De Sept-Fons-Le Chapitre adlı kartpostallar.

oldukları tespit edilebilmektedir. Burada olduğu gibi başka resimleri kopyaladıklarının bir örneği ise Maistre Pierre Pathelin'in 1500 tarihli Hystorié adlı eserinin 1904 yılında yeniden yayına hazırlanan baskısındaki çizimlerdir. Bu kitabın editörlüğünü yapan Émile Picot'un da belirttiği gibi eski baskıdaki resimler, üzerlerinde herhangi bir değişiklik yapılmadan, Fernique ve oğulları tarafından yeni kitapta da uygulanmıştır⁵⁹⁰¹.

Resmin sağ alt köşesinde ise Prillon imzası ve 99 tarihi vardır. Bu tarih çizimin, kitabın da basım yılı olan 1899 yılına ait olduğunu ortaya koyar. İmzasını gördüğümüz Prillon ismine ise yalnızca 26 Haziran 2011 tarihli Siboni katalogundaki tablolar içinde rastlanmıştır⁵⁹⁰². Burada R. Prillon'a ait iki tablodaki imzalar ile bu gravürdeki imza oldukça benzer olmakla birlikte elimizdeki örneklerin azlığı, ayrıca Prillon ile ilgili bir bilgiye ulaşamamış olmamız, çizimlerin aynı kişiye ait olup olmadığını tespit etmemizi güçleştirmektedir.

R. Prillon, "Paysage", www.siboni.com, Dimanche 26 juin à 14h30 katalog Lot No: 32'de yer alan imza ile incelediğimiz gravürdeki imzanın karşılaştırılması.

Çizim "Bursa ve Olympe Dağı'nın Genel Görünümü" başlığını taşımaktadır. Arka planda da Uludağ ve Uludağ'ın yamaçlarına yayılmış durumda, ağaçların arasında kalan ve çok genel hatlarıyla betimlenmiş minareleriyle kendilerini belli eden camiler ve kırma çatılı evlerden oluşan

⁵⁹⁰⁰ "Dapper Gentleman with a McCormick Auto Mower" adlı fotoğraf Hurley, 1980: 13'de yayınlanmıştır.

⁵⁹⁰¹ Malunoy, 1904: 1.

⁵⁹⁰² SCP- M. SIBONI-SAS, Dimanche 26 Juin 2011 à 14 heures 30 katalog no: 32 "Paysage" ve katalog no: 33 "Voillers" adlı tablolar.

Bursa kenti görülmektedir. Ancak asıl olarak dikkat çeken ve ayrıntılı biçimde çizilmiş yapılar ön planda kalmaktadır. Bu yapılar Bursa'nın, şehrin batısında bulunan kaplıcalar bölgesinden resimlendiğini de kanıtlamaktadır. Sol alt köşede görülen Yeni Kaplıca çiziminde pencerelerin konumlandırılması ve her ikisi de kubbeyle örtülü bitişik iki ayrı yapıdan oluşuyormuş izlenimi uyandırması dolayısıyla bazı ufak hatalar mevcuttur. 19. yüzyılda Yeni Kaplıca'ya bitişik biçimde bazı yapıların inşa edildiği bu dönemlere ait kartpostallardan belirlenebilmektedir. Burada da kaplıcanın sol köşesinde böylesi bir yapı mevcuttur. Solda daha ön planda yer alan yapının ise gerek konumu gerekse de diğer mimari detayları dolayısıyla Kükürtlü Kaplıca olduğu çok açıktır. Ancak günümüzde kaplıcanın önünde bu tür revaklar mevcut değildir⁵⁹⁰³.

Biraz önce de belirttiğimiz gibi bu çizim Chesney'in kitabında yer alanın bir kopyasıdır. Yeni Kaplıca ve Kükürtlü Kaplıca her iki kitapta da benzer çizilmiştir ve ön plandaki bazı figürler haricinde asıl çizimden önemli bir farklılık göstermemektedir. Yalnızca bu çizimde Yeni Kaplıca ve Kükürtlü Kaplıca arasında işlevini belirleyemediğimiz ve Chesney'in kitabında karşımıza çıkmayan tek kubbeli dar ve uzun bir yapı gösterilmiştir. Arka plandaki kent görünümü ise Chesney'in kitabında da yine silüet halindeki yapılardan oluşmakla birlikte şehrin hisar ve hisarın eteklerindeki farklı alanlara yayıldığı daha net biçimde tespit edilebilmektedir.

⁵⁹⁰³ Yardımlarından ötürü R. Kaplanoğlu'na teşekkür ederim.

25.1.2. Bursa Kalesi

Katalog No: 12

Tarih: 1847

Kaynak: _____, **Jules Laurens'in Türkiye Yolculuğu**, İstanbul, YKY, 1998, s. 103.

İsim : La Porte du Sultanat de la Forteresse de Bursa (Brousse)

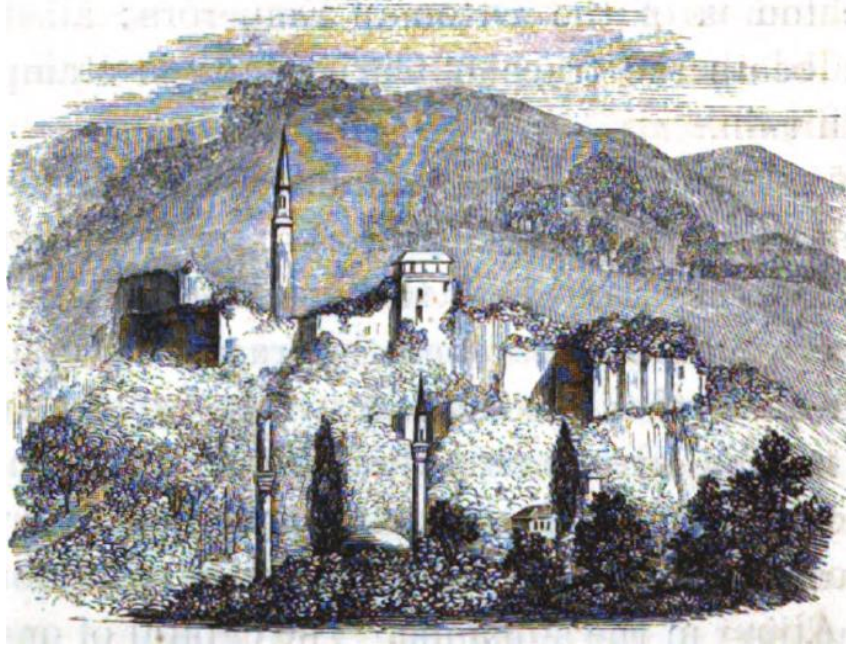
'Bursa Kalesi'nin Saltanat Kapısı' ismini taşıyan resim bej kağıt üzerine kurşunkalem ve suluboya ile yapılmıştır. Orijinal resmin yüksekliği 23,2 cm, genişliği 33,3 cm.dir. Alt sağda Jules Laurens'in imzası, yine sağda en altta Brousse 20 Mai 47/acropol yani Bursa 20 Mayıs 47/akropol notu vardır. Laurens'in yer verdiğimiz diğer iki Bursa resminden farklı biçimde bu kez damga sol alt kısımdadır ve Ecole Nationale des Beaux-Arts/Bibliothèque yazısı ile ortada kayıt numarası olan 23961 görülmektedir⁵⁹⁰⁴.

Saltanat Kapısı günümüzde restore edilmiş haldedir ve çizimle arasında bazı farklılıklar tespit edilebilmektedir. Bu açıdan kapı kemerinin üzerinde yer alan kitabe, üst üste iki kemerin duvar işçilikleri gibi önemli ayrıntılar içeren Jules Laurens'in çizimi orijinal halini yansıtmaması bakımından

⁵⁹⁰⁴ La Porte du Sultanat de la Forteresse de Bursa (Brousse), t.y.

değerli bir belge niteliğindedir. Çizim doğrultusunda, kesme taşlarla restore edilen kapının tuğla örgü kemer seviyesinin üstündeki kısmının orijinalde moloz taşlardan ibaret olduğu söylenebilir. Ayrıca kapının sol tarafında zemin seviyesinde görülen kemerin yeni restorasyonla ortadan kaldırıldığı, sağ tarafında bu kemerle aynı seviyede bir çeşme ilave edildiği de çizime dayalı olarak gözlemlenebilmektedir. Taş örgü seviyelerinden takip edilebildiği kadarıyla burada kemerin zeminin altında kalmadığı, yerine kesme taşlardan bir duvar örüldüğü anlaşılmaktadır.

25.1.3. Bursa Sarayı

Katalog No: 13

Tarih: 1836

Kaynak: Julia Pardoe, The City of The Sultan and Domestic Manners of The Turks in 1836, cilt 2, London, 1837, s.28.

İsim: Ruins of The Imperial Palace

Bursa yolculuğu sırasında zaman zaman çizimler yaptığını belirten⁵⁹⁰⁵ Pardoe'nun çizimlerinin bir bölümünün seyahatnamesinde yayınlandığı anlaşılmaktadır. Türkçe baskısında bulunmayan ancak 1837 baskısı metinde karşımıza çıkan bu çizimlerden biri de "İmparatorluk Sarayı'nın Harabeleri" başlığını taşımaktadır.

Pardoe, Bursa'da iken sarayı ziyaret etmişse de daha çok, sonradan Laurens tarafından da çizimi yapılacak olan, Bey Kapısı'nın ayrıntılı tanımlamalarını yapmıştır. Bu kapının arkasında ise surlarla karşılaştığını, yıkılmaya yüz tutmuş ve sarmaşıklarla kaplanmış kulelerin sarayın kalıntıları

⁵⁹⁰⁵ Pardoe, 2004: 36, 294, 303

olduğunun anlaşılabilirdiğini söylemiştir⁵⁹⁰⁶. Çizim incelendiğinde seyyahın tanımlamasına uygun biçimde üstleri sarmaşık yığınları ile kaplanmış yarı yıkılmış duvarların betimlediği görülmektedir. Bu surlar Bursa Sarayı'nın yer aldığı iç kaleye ait olmalıdır. Seyyah daha alt seviyede ev ve minareleri betimleyerek sarayın kentin yüksek bir konumunda bulunduğunu da vurgulamıştır.

⁵⁹⁰⁶ Pardoe, 2004: 299

Katalog No: 14

Tarih: 1840 (?)

Kaynak: M. José Maria Jouanin, Julio von Gaver, **Historia de la Turquia**, Barcelona, 1840, s. 22–23 arası

Mustafa Sevim, **Gravürlerle Türkiye**, cilt 4, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997, s. 120

İsim: Château de Brousse, Castillo de Brousse

Jouanin ve Gaver'in 1840 yılında basılan "Türkiye Tarihi" adlı İspanyolca kitaplarında karşımıza çıkmıştır. Gravürün sanatçıları Vormser ve Lalaisse şeklinde not edilmiştir. Betimlenen yapının Bey Sarayı olduğu kabul edilse de⁵⁹⁰⁷ kitapta ismi Bursa Kalesi şeklinde geçmektedir.

Günümüzde tamamen ortadan kalkan sarayın görünümüyle ilgili elimizde bir belge mevcut olmaması nedeniyle gravürün gerçeği yansıtmadığını söylememiz mümkün değildir. Bununla birlikte gerçekçi olduğu kabul edilirse son derece önemli bir belgesel niteliğe sahip olduğunun belirtilmesi gerekir. Yıkıntılar arasında yer alan ve neredeyse tamamen sarmaşıklarla kaplanmış olan saray kemer açıklıklarından anlaşıldığı kadarıyla iki katlıdır ve tamamen kesme taşlarla inşa edilmiştir. Bir bölümü

⁵⁹⁰⁷ Ülgen, 1999: 400

kırma çatı, bir bölümü ise kubbeye örtülü olup bu bölümler birbiriyle bağlantılıdır. Kırma çatılı kısmın arkasında yine kubbeye örtülü ancak gravüre ayrıntılı olarak girememiş bir bölüm daha mevcuttur. Gravürün ilgi çeken özelliği kubbeli yapının yanında ve kırma çatılı bölümün arkasında yer alan bacalardan çıkan dumanlardır. Bu nedenle sarayın bu yıllarda hala kullanımda olduğu akla gelmektedir. Ancak sarayı 19. yüzyılda gören seyyahların hiçbiri böylesi bir kullanımdan söz etmemiştir. Sol alt kısımda görülen minareler ise Bursa manzarasına hâkim bir konumda yer aldığını ortaya koymaktadır.

Bursa Sarayı, 1855 depreminde yıkılana kadar çok sayıda seyyah tarafından ziyaret edilmiştir. 19. yüzyılın başlarında Hammer çeşitli odalar, hamamlar, köşk ve çeşmelerin görülebildiğini⁵⁹⁰⁸, 1830'lu yıllarda Texier geniş köşkler düzeninde yapıldığı ve bu yönüyle Edirne Sarayı'na benzediğini,⁵⁹⁰⁹ Pardoe, 1836'da saraya ait dairelerden bazılarının kalıntılarının mevcut olduğunu⁵⁹¹⁰, 1842 yılında Pfeiffer son derece basit bir mimaride olmakla birlikte imparatorluk köşkünü görebildiğini belirtmiştir⁵⁹¹¹. Gravürün yapım tarihiyle uyumlu olduğu için özellikle ele aldığımız 19. yüzyıl seyyahlarının bu aktarımlarını değerlendirdiğimizde gravürde betimlenen kısmın köşk olarak tanımlanan bölümlerden birine ait olduğunu söyleyebiliriz.

⁵⁹⁰⁸ Hammer, 1818: 43

⁵⁹⁰⁹ Texier, 2002: 199

⁵⁹¹⁰ Pardoe, 2004: 299

⁵⁹¹¹ Pfeiffer, 1852: 73

Katalog No: 15

Tarih: 1840 (?)

Kaynak: Felice de Vecchi, Escursione Lungo il Teatro Della Guerra Attuale Da F. De Vecchi E G. Osculati, Milano, 1854, s.93

İsim: -

Vecchi, kitabının girişinde, eserinde yer alan çizimlerin asıllarından kopyalanan örnekler olduğunu açıkça belirtmiştir. Bursa Sarayı'nı betimleyen bu çizimin altında imzaları görülen Basile, SC. ve S. Mazza biraz önce verdiğimiz Vormser ve Lalaisse'ye ait gravürden kopyayı hazırlayan kişiler olmalıdır. Vecchi'nin sarayla ilgili herhangi bir tanımlama yapmaması da burayı ziyaret etmediğinin bir göstergesidir. Gravür ters açıdan kopyalanmıştır ve öndeki figürlerin de dâhil olduğu bazı ufak farklılıklara sahiptir.

Katalog No: 16

Tarih: 1847

Kaynak: _____; Jules Laurens'in Türkiye Yolculuğu, İstanbul, YKY, 1998, s.101.

İsim: La Porte de Bey Sarayı à Bursa (Brousse)

Laurens'in "Bursa'da Bey Sarayı'nın Kapısı" başlığını taşıyan bu çalışması açık sarı kâğıt üzerine kurşun kalem ve suluboya ile yapılmış olup 21 cm yüksekliğinde ve 34,9 cm genişliğindedir. Alt sağda ressamın imzası görülmektedir. Sol alt bölümde ise Citadelle/ Porte de Top-Khane à Brousse 19 Mai 47 yani Hisar/ Bursa'daki Tophane Kapısı 19 Mayıs 47 yazılıdır. Alt orta kısımdaki damga Ecole Nationale des Beaux-Arts Bibliothèque olup 29961 numarası seçilmektedir⁵⁹¹². Kapı günümüzde tamamen ortadan kalkmış olmakla birlikte ressamın diğer çalışmalarının ışığında gerçekçi olduğunun son derece muhtemel olması çizime aynı zamanda önemli bir belge niteliği de kazandırmaktadır.

Laurens'in 11 yıl öncesinde Bursa'da bulunan ve sarayı ziyaret eden Pardoe'nun tanımlamaları bu çizimle bir arada değerlendirilebilir. Pardoe kapının yanlarında yok olmaya yüz tutan iki alçak kabartma ile beyaz mermerden yapılmış, suları yalaklarından taşarak yolun kenarında akan iki

⁵⁹¹² La Porte de Bey Sarayı à Bursa (Brousse), t.y.

çeşmeden söz etmiştir⁵⁹¹³. Laurens'in çizimine baktığımızda da kapının sağ tarafında oymalı bir devşirme yer aldığı açık biçimde görülmektedir. Yine Pardoe'nun tanımlamasına uygun biçimde kapının her iki yanında iki adet çeşme resmedilmiştir. Çeşmelerden sağda yer alanın yalağı bir lahde ait olduğu hissedilen devşirme malzemedan meydana getirilmiştir. Kapının yanında devşirmelerden bahseden bir diğer seyyah da Walsh'tur. Seyyah bunların arasında kabartma biçiminde taşla işlenmiş yontuların yer aldığını ancak neredeyse tamamen silindiklerini ifade etmiştir. Laurens'in çiziminde kapının tuğla kemerlerinin her iki köşesinde görülen kartal figürleri de Walsh'un muhtemelen Bizans Dönemi'ne ait olduğunu ve tuğla ile meydana getirildiğini ifade ettiği figürler olmalıdır⁵⁹¹⁴.

Kapı ve her iki yanında yer alan kulelerin bu yıllarda yarı yıkık bir halde oldukları görülmektedir. Anlaşılabildiği kadarıyla moloz taş ve harçlardan oluşan bir dolgu üzerine kesme taşlarla inşa edilmişlerdir. Giriş kapısının solunda ve sağ kulede tuğlalarla meydana getirilmiş rozetler de dikkat çekmektedir.

⁵⁹¹³ Pardoe, 2004: 299

⁵⁹¹⁴ Walsh, 1836: 207–208

25.1.4. Camiler

Katalog No: 17

Tarih: 1833–1843

Kaynak: Charles Texier, **Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, çev. Ali Suat, cilt 1, Ankara, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, 2002, s.214.

İsim: Bursa (Broussa). Sultan I. Murat (Hüdâvendigar) Camisinin Görünüşü.

Texier'in bu çiziminin ismiyle de bağlantılı biçimde I. Murat Camisi odaklı olması beklenirken cami ayrıntılarının seçilemeyeceği bir tarzda ve çok basit biçimde resimlenmiştir. Konumunu tanımlayan seyyahların da üzerinde durdukları gibi bir tepenin yamacında yer alan caminin dışında külliyeyle ait diğer yapılara da yer verildiği anlaşılmalı birlikte tamamı oldukça basit ve detaylara değinilmeyen şekilde tasvir edilmiştir. Arka planda görülen iki kubbeli yapı ise caminin yakınlarında yer aldığı bilinen Eski Kaplıca olmalıdır.

Katalog No: 18

Tarih: 1862

Kaynak: A. De Moustier, " Voyage De Constantinople À Éphèse, Par L'intérieur De L'Asie Mineure, Bithynie, Phrygie, Lydie, Ionie" **Le Tour Du Monde**, ed. Eduard Charton, cilt 9, 1864, s. 243.

İsim: Brousse: Mosquee et turbes du sultan Mourad

Gravür "Bursa: Sultan Murat'ın Camisi ve Türbesi" adını taşımaktadır. Ancak her iki yapı da arka planda kalmıştır ve yalnızca silik silüetler halinde seçilebilmektedir.

Katalog No: 19

Tarih: 1837 (?)

Kaynak: Robert Walsh, **Constantinople and the Scenery of The Seven Churches of Asia Minor**, Paris, 1838, cilt 1, s.30

İsim: Emir Sultan, Brusa

Walsh'un kitabının 1838 tarihli baskısında gravürle ilgili herhangi bir açıklama mevcut değildir. Ancak 2006 baskısında gravürün altında Thomas Allom ile birlikte W.J. Cook'un ismi görülmektedir⁵⁹¹⁵.

Seyyah konumuzla yakından bağlantılı biçimde tasvir edilen yapılar ve özellikle de evler hakkında bilgiler aktarmıştır. Bundan dolayı seyahatnamesindeki tanımlamaların herhangi bir kesintiye uğratılmadan verilmesi uygun olacaktır:

“Constantinople'un fatihi tekrar Asya'ya geçtiğinde ve düşmanları olan Karaman Sultanı, Pers şeyhi ve kendisine karşı komplo kuran Mısır sultanına saldırmaya hazırlandığında ölüm kendisini Bursa yakınlarında yakaladı ve Avrupa'da yeni fethettiği yerde değil, soyunun eski başkentinde gömülmek üzere getirildi. Emir Sultan'da muhteşem bir cami inşa edildi ve gövdesi onun yanındaki bir anıt mezara yerleştirildi. Bu, çizimin arka planında

⁵⁹¹⁵ Walsh, 2006: 139

gösterilmektedir. Zaman olarak müezzinin insanları ibadete çağırdığı ezan vaktinin seçilmiş olduğu minarenin galerilerindeki insan figürleri ile gösterilmiştir. Peygamber Mekke'ye kaçtığına günlük beş vakit ibadetini ihmal etmemiştir. Takipçileri de tüm inananların aynı anda Allah'ın huzuruna çıkmasını istemişlerdir. Bu an umumi biçimde duyurulmalıydı. Fakat duyurunun nasıl yapılacağı bir anlaşmazlık konusu olmuştu. Bayraklar, çanlar, borazanlar ve ateş daha önce çeşitli mezhepler tarafından kullanılmıştı fakat bunların tümü yakışıksızdı. Birincisi ibadetin ciddi mukaddesliği ile uyuşmuyordu. İkincisi bir Hıristiyan uygulaması idi ve uzak durulmalıydı. Üçüncüsü bir Yahudi kâfirliği idi. Sonuncusu ise putperestlik türünden bir ibadetin sembolüydü. Bu tereddütlerle ayrıldılar fakat gece olunca gruptakilerden birisi yeşiller giyinmiş olarak bir evin tepesine çıkmış biçimde insanları duaya çağıran kutsal bir varlığın hayalini gördü. Bu haber insan sesini bir işaret olarak kabul eden Peygambere aktarıldı. Camiye doğru uzanan evler Türk binalarının mükemmel örnekleridir. Bunlar genellikle 8 veya 10 feet yükseklikte taş bir temele ve daha sonra üzerine duvar işçiliğinin işlendiği kavisli kirişlerle desteklenen ahşap bir üst yapıya sahiptir. Ev, en üstünde uzaktaki manzaralara hâkim bir kasır veya küçük kubbenin olduğu oldukça çıkıntılı bir çatı ile örtülüdür. Pencere ortalarından eve kapatılmış olan kadınların sokaktan gelip geçenleri görmeye uğraştıkları çitlerle yapılmış kafes işleriyle sıkı sıkıya kapatılmıştır. Her ne zaman toynakların tıktısı ve köpeklerin havlamaları yoldan geçen bir yabancıyı haber verse, eğer bir kişi yukarıya bakarsa kendisine saldırması için köpekleri ısıklayan bir ağzın kıpkırmızı dudaklarını veya aralıklardan kendisine bakan bir gözün ışıltısını görür. Bir Türk nadiren kendisi için tamamen taştan bir ev inşa eder. Böylesi bir mülke sahip olmanın güvensizliğiyle kendi hayatı için dahi herhangi bir mülke sahip olmayı asla planlamaz. Bunun yanında dünyada iken kendi kullanımı için daimi bir mülk gibi herhangi bir şeyi inşa etmenin dini açıdan uygunsuz olacağını düşünür. Bundan dolayı ahşap iskeletli evler uzun zamandan beri Avrupa'da terk edilmişken, Türkler Doğulu inatçılığı ile hala buna bağlıdır ve bundan dolayı sık biçimde meydana gelen yangınlar

yalnızca evleri ve sokakları değil aynı zamanda tüm kenti yakıp yok eder ve yanıcı malzemeler tükenene kadar da asla snmez⁵⁹¹⁶”.

Seyyahın bu tanımlamalarını Thomas Allom ile Bursa’ya gerçekleştirdiği bir ziyaret sonucunda değil gravür paralelinde yaptığı anlaşılmaktadır. Gravürün asıl konusunu oluşturmasına rağmen Emir Sultan Camisi hakkında bir bilgi vermemesi, yalnızca minarelerin işlevi ve ezanın ortaya çıkışıyla ilgili tanımlama yapması bunun göstergesi olarak alınabilir. Ayrıca seyyahın 1823 yılında Bursa’ya yaptığı ziyarette Emir Sultan Camisi’ne yer vermemesi de burayı bizzat görmediğinin bir diğer kanıtıdır. Bundan dolayı hatalı biçimde Fatih Sultan Mehmet’in burada gömülü olduğunu söylemiş, camiye de 15. yüzyılın sonlarına tarihlendirmiştir. Evlerle ilgili tanımlamasını da yine gravür desteğinde ve Türk evlerinin genel özellikleri çerçevesinde yaptığı görülmektedir.

⁵⁹¹⁶ Walsh, 1838a: 31–32

Katalog No: 20

Tarih: 1833–1843

Kaynak: a) Charles Texier, **Asie Mineure: Description Géographique, Historique et Archéologique**, Paris, 1862, Lev.35.

b) Charles Texier, **Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, çev: Ali Suat, Cilt:1, Ankara, Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2002, s.213.

İsim: a) La grande mosquée a Broussa

b) Bursa (Broussa). Ulu Cami'nin Görünüşü.

Texier'in kitabının iki farklı tarihe ait baskılarında yer alan bu gravürlerde işlenen konu aynı olmakla birlikte genel kompozisyonlarda bazı farklılıklar söz konusudur. 1862 tarihli gravürde Ulu Cami kompozisyonun odak noktasını meydana getirmektedir. 2002 yılındaki kitapta karşımıza çıkan örnek ise yine Ulu Cami'nin Görünüşü ismini taşımakla birlikte cami kompozisyonunda daha az yer kaplayan bir yapı olarak kendini göstermekte ve bir bütün olarak gravür Ulu Cami'den ziyade Bursa'nın genel kent dokusunu konu edinmiş gibi görünmektedir.

Gravürde Ulu Cami haricinde minareleriyle kendilerini belli eden başka camilere ve evlere de yer verilmiştir. Ayrıntılı olmadıkları için hangi camilerin tasvir edildiğini tespit etmek zordur. Evlerin ise Bursa evlerinin genel özelliklerini yansıttıkları söylenemez. Texier, seyahatnamesinde İstanbul'daki evlere benzettiği Bursa evlerinin büyük oranda ahşap malzeme ile yapıldığını, ilk katlarının tuğla ve harçla inşa edildiğini ifade etmiştir⁵⁹¹⁷. Ancak gravürde bu tanımlamada ifade edilen yönleriyle gösterilmemişlerdir.

⁵⁹¹⁷ Texier, 2002: 203

Katalog No: 21

Tarih: 1836

Kaynak: Julia Pardoe, The City of The Sultan and Domestic Manners of The Turks in 1836, cilt 2, London, 1837, s.41

İsim: Oulou Jame

Pardoe'nun tezimizde yararlandığımız Türkçe baskısında bulunmayan, 1837 tarihli baskısında tespit ettiğimiz çizimlerinden biridir. Seyyah, Bursa gezisi esnasında ziyaret ettiği, buradaki camilerin en güzeli ve en büyüğü olarak tanımladığı ve seyahatnamesinde ayrıntılı biçimde yer verdiği⁵⁹¹⁸ Ulu Cami'yi kuzeybatı köşesinden tasvir etmiştir. Oranlarda ufak hatalara rağmen çizimin oldukça gerçekçi olması, günümüze orijinal halleriyle gelememiş minarelerinin onarım öncesi biçimlerini ortaya koyduğunu akla getirir. Seyyahın minarelerden birine bizzat çıkması ve ayrıntılı biçimde inceleyerek tanımlaması da bunu oldukça muhtemel kılar. Ancak yüksek minarelerin şerefelerinin dar ve parmaklıklarının alçak olduğu şeklindeki aktarımları çizimle uyumlu olsa da dörtte bir yüksekliğe kadar tuğlalarla kaplı olduğu şeklinde verdiği bilgi çizimde yansımaları bulmamıştır.

⁵⁹¹⁸ Pardoe, 2004: 305–307

Katalog No: 22

Tarih: 1840 (?)

Kaynak: Joseph Meyer, Friedrich Hofmann, Meyer's Universum, Oder, Abbildung und Beschreibung des Sehenswerthesten Und Merkwürdigsten Der Natur und Kunst Auf Der Ganzen Erde, Amsterdam, Philadelphia, 1843, s.143

İsim: Die Grosse Moschee In Brussa

Meyer ve Hofman dünyanın çeşitli yerleriyle ilgili resimlerin eşliğinde kısa notlar halinde bilgiler vermektedirler. Bu resimlerden biri Bursa'da Ulu Cami ismini taşımaktadır ve sanatçısı olarak sol alt köşesinde C. Reiss ismi görülmektedir. Reiss bu kitapta yer alan çizimlerin çok büyük bölümünün sanatçısı olarak karşımıza çıkan birisidir. Bundan dolayı çalışmalarının yaptığı geziler sonucunda değil çok farklı seyyahlara veya sanatçılara ait eserlerin kopyalanması suretiyle gerçekleştirilmiş olması daha muhtemeldir. Yine de ayrıntıların zenginliği ve gerçekçiliğinden ötürü çizimin oldukça başarılı olduğunun söylenmesi gerekir.

Katalog No: 23

Tarih: 1862 (?)

Kaynak: A. De Moustier; "Voyage De Constantinople À Éphèse, Par L'intérieur De L'Asie Mineure, Bithynie, Phrygie, Lydie, Ionie", **Le Tour Du Monde**, cilt 9, 1864, s. 245.

İsim: Brousse: L'Oulou-Djami (grande mosquee), vue prise des premières de l'Olympe

Gravür, "Bursa: Ulu Cami, Olympe'in İlk Yamaçlarından Alınan Manzara" ismini taşımaktadır. Moustier'in seyahatnamesinde yer alan "Sultan Murat'ın Camisi ve Türbesi" adlı diğer gravürde olduğu gibi burada da isminden dolayı Ulu Cami'nin asıl odak noktasını oluşturması beklenirken caminin kendisi arka planda ve panoramik Bursa manzarası içinde oldukça küçük kalmıştır. Ayrıca silik hatlarla betimlenmiştir ve yalnızca çok sayıdaki kubbesiyle ayırt edilebilmektedir.

Katalog No: 24

Tarih: 1912

Kaynak: Louis De Launay, *La Turquie que l'on Voit*, Paris, 1914, s. 196–197 arası Levha 23

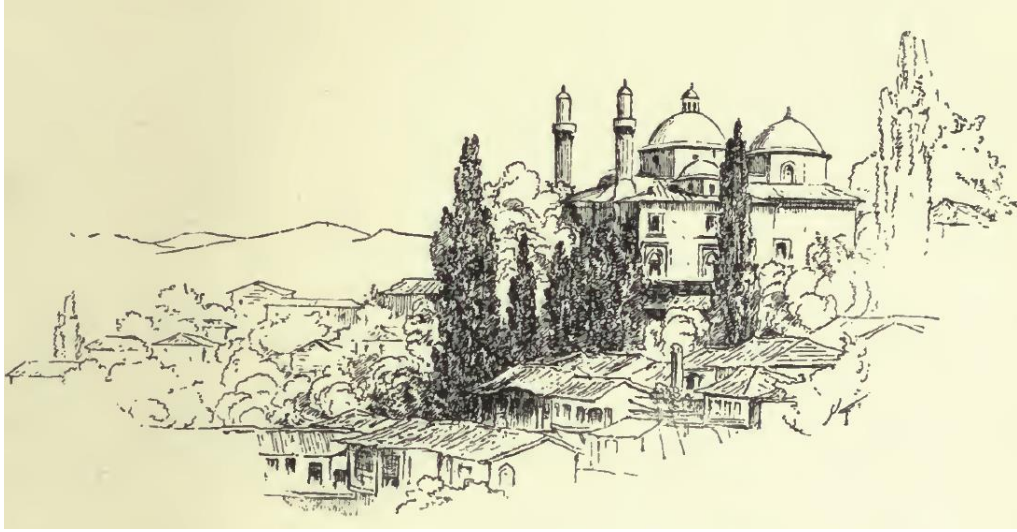
İsim: La Grande Mosquée A Brousse

Launay'ın seyahatnamesinde Bursa'yla ilgili çok sayıda resim mevcuttur. Ancak bunların büyük bölümü fotoğraflar veya kartpostalların renklendirilmesinden ibarettir. Bununla birlikte burada yer verdiğimiz "Bursa'da Ulu Cami" gibi bazı resimlerin özgün çalışmalar olduğu da görülmektedir. Ayrıca gerek renklendirmelerin gerekse suluboya resimlerin Launay'a ait olduğu altlarındaki notlarla açıklanmıştır.

Resim Launay'ın seyahatnamesindeki tanımlamalarıyla çok büyük paralellik göstermektedir. Seyyah üzerlerine siyah harflerle Kuran'dan alınan dizelerin yazıldığı beyaza boyalı sütunların dibinde imamların önlerinde halı üzerinde oturan çocuklar ve gruplara ders verdiğini, öğrencilerin de notlar alarak dersi dinlediklerini söylemiştir⁵⁹¹⁹. Ulu Cami'nin iç görünümünü

⁵⁹¹⁹ Launay, 1914: 199

betimleyen resmin kompozisyonunu büyük oranda seyyahın tanımlamasını yaptığı bu sahne meydana getirmektedir. Resme giren her sütunun farklı köşelerinde önlerinde açık Kuranları ve kürsüleriyle imamlar, önlerinde ise oturmuş veya uzanmış biçimde notlar alan öğrenciler tasvir edilmiştir.

Katalog No: 25

Tarih: 1866 (?)

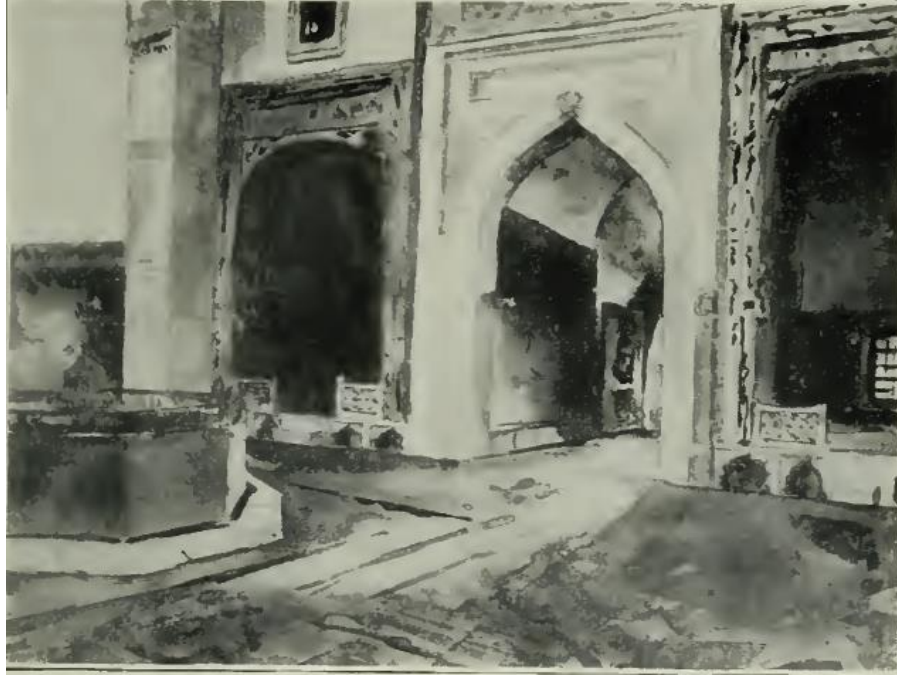
Kaynak: Edwin A. Grosvenor, **Constantinople**, cilt 1, Boston, 1900, s.67.

İsim: Yeshil Djami, The Green Mosque of Mohammed I At Brousa

Resim, Bursa'da I. Mehmet'in Yeşil Camisi adını taşımaktadır. Grosvenor'un eserinde Bursa'ya Osmanlı tarihinin ilk dönemlerinden bahsedilirken kısaca değinilmiş, bir gezinin izlenimleri olmayan ve tarihi kaynaklardan elde edilenlerle sınırlı aktarımlar yapılmıştır. Ayrıca eserindeki çizimlere konu olan yapılarla ilgili de herhangi bir bilgi verilmemiştir. Bu nedenle çizimin kesinlikle Grosvenor'a ait olmadığı, daha erken tarihli bir seyyahın ya da sanatçının çalışması veya bu çalışmasının kopyası olduğu anlaşılabilmektedir. Mary A. Walker'in seyahatnamesinde karşımıza çıkan ve üzerinde seyyahın imzasını taşıyan bir çizimle⁵⁹²⁰ benzer tarzı olması bu çizimin de Walker'a ait olabileceğini gösterir. Seyyahın tezimizde yer vermediğimiz "Brousse: Album Historique" adlı çalışmasında yer alan çizimlerinden biri olmalıdır.

Güneybatı yönünden tasvir edilen cami minarelerin üst kısımları haricinde günümüzdeki biçimiyle benzerlik göstermektedir ve çizimin oldukça gerçekçi biçimde yapıldığı söylenebilir.

⁵⁹²⁰ Walker, 1897: 116.

Katalog No: 26

Tarih: 1912

Kaynak: Louis de Launay, *La Turquie que l'on Voit*, Paris, 1914, s. 204-205 arası, Levha 25.

İsim: Brousse. Intérieur de la Mosquée Verte

Launay'ın seyahatnamesinde yer alan kendisine ait suluboya resimlerden bir diğeridir. Resimde seyyah girişe doğru bakan bir açıyla Yeşil Cami'nin iç görünümünü betimlemiştir. Ayrıca yaptığı suluboya resmin bulunduğu levha ve sayfaya da işaret ederek caminin en güzel görünümünün bu açıdan bakıldığında elde edilebileceğini söylemiştir. Kendisini oldukça etkilediğini belirttiği camiyi merkezinde bir havuz bulunan beyaz mermerden küçük bir yapı olarak tanımlamış, ünlü yeşil çinilerinin mihrap ve giriş kapısının iki yanındaki niş ve şapellerde görülebileceğini belirtmiştir. Resminde de yer eden bu bölümleri kafes oymalı beyaz mermer korkuluklara sahip, iki basamakla yükseltilmiş, mavi çinilerle kaplanmış küçük hücreler olarak tanımlamıştır⁵⁹²¹.

⁵⁹²¹ Launay, 1914: 201

Katalog No: 27

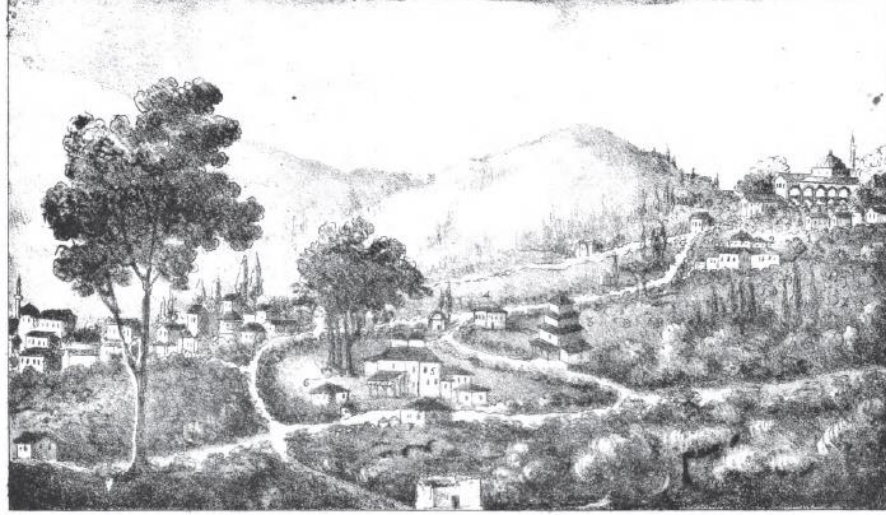
Tarih: 1862

Kaynak: A. De Moustier, "Voyage De Constantinople À Éphèse, Par L'intérieur de L'Asie Mineure, Bithynie, Phrygie, Lydie, Ionie", **Le Tour Du Monde**, cilt 9, 1864, s. 244.

İsim: Brousse: Mosquée du Sultan Bayézid

Gravür, "Bursa: Sultan Beyazıt Camisi" ismini taşımaktadır. Ancak Moustier'in seyahatnamesinde karşımıza çıkan diğer gravürler gibi başlığını meydana getiren ve dolayısıyla asıl konuyu oluşturması gereken cami arka planda kalmıştır ve ancak çok silik bir siluet halinde olarak belirlenebilmektedir.

25.1.5. Hamamlar

1. Bains de Tschékirghé. — 2. Eski-Kaplıdja. — 3. Grand Kukurtlu. — 4. Petit Kukurtlu. — 5. Yeni-Kaplıdja.
6. Kainardja. — 7. Kara-Moustafa.

Katalog No: 28

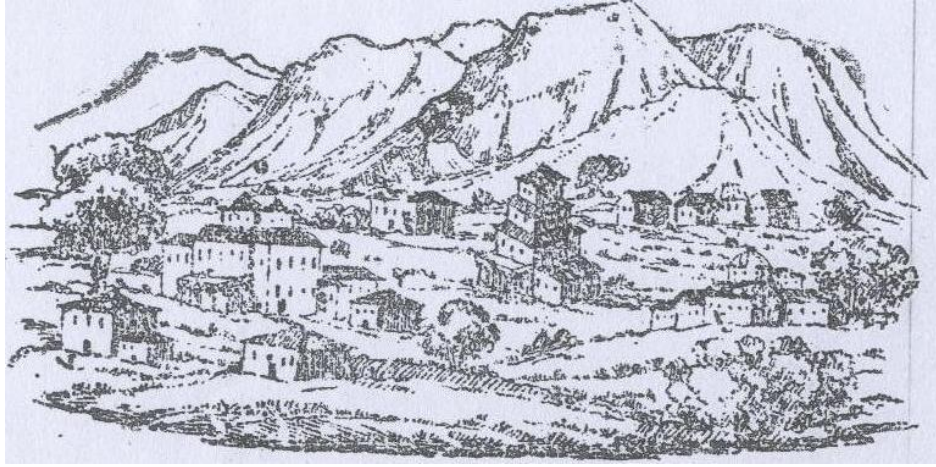
Tarih: 1840

Kaynak: C. A. Bernard, Les Bains de Brousse en Bithynie (Turquie d'Asie), Constantinople, 1842. Kapak İçi

İsim: -

Bernard'ın Rıza Ruşen Yücer tarafından çevrilen ve tezimizde de yararlandığımız 1943 baskısı kitabında yer almayan ancak 1842 tarihinde basılmış kitabında tespit ettiğimiz bir resimdir. Daha önce Wheler'in gravüründe ve Niebuhr'un haritasında karşımıza çıktığı gibi burada da yanlarına konulan numaralarla hamamların açıklanması yoluna gidilmiştir. 1 rakamı en sağda görülen ve Çekirge'de yer aldığı bilinen I. Murat Camisi olması muhtemel caminin aşağısında bulunmaktadır. Resmin altında yer alan açıklamada 1'in Çekirge Hamamlarını gösterdiği belirtilmiştir. Bu bir yapıyı göstermekten çok resmin konusunu ortaya koyuyor olmalıdır. 2 rakamı 1'in hemen yanında yer alır ve açıklamasında belirtildiği üzere Eski Kaplıca'yı gösterir. Resmin yaklaşık olarak ortalarında yer alan ve dört katlı olarak tasvir edilen yapı 3 rakamıyla işaretlenmiş ve Büyük Kükürtlü olduğu belirtilmiştir. 4

numaralı Küçük Kükürtlü ise bu yapının solunda kalan tek katlı yapıdır. Resmin ortasında yer alan anıtsal bir ağacın altında çift kubbeli ve ek bölümleriyle birlikte gösterilen 5 numaralı yapının Yeni Kaplıca olduğu not edilmiştir. Kaynarca Kaplıcası bu yapının solunda 6 ile gösterilmiştir. 7 ile belirtilen Karamustafa Kaplıcası Yeni Kaplıca'nın hemen altında yine tek katlı ve küçük bir yapı olarak tasvir edilmiştir.

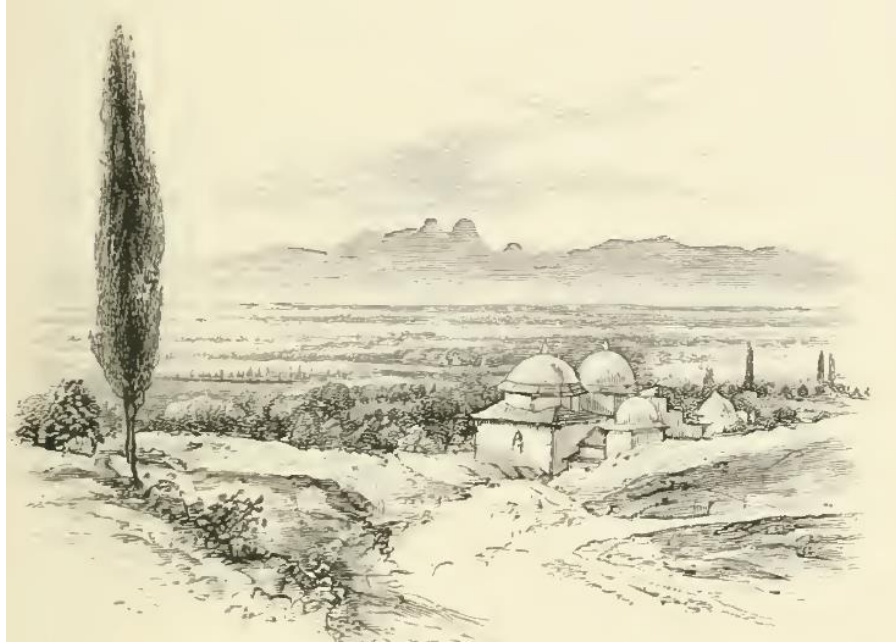
Katalog No: 29

Tarih: 1840 (?)

Kaynak: K. A. Bernard, **Bursa Banyoları “Kaplıca Risalesi”**, çev. Rıza Ruşen Yücer, İstanbul, 1943, s. 33.

İsim: Bursa'nın Genel Görünüşü

Bernard'ın 1943 yılındaki Yücer çevirisinde yer verilen bir resimdir. 1842 İstanbul baskısı kitabında yer alan ve biraz önce üzerinde durduğumuz gravürünün kopyası olması muhtemeldir. Özellikle resmin ortasında tasvir edilen dört katlı yapı bu tür bir düşünceye neden olmaktadır. Her ne kadar Bursa'nın Genel Görünüşü ismini taşısa da resmin Çekirge Hamamları'nı gösterdiği çok açıktır.

Katalog No: 30

Tarih: 1890

Kaynak: Augustus J.C. Hare, **The Story of My Life**, cilt 6, London, 1900, s.213.

İsim: The Baths, Broussa

Hare'nin seyahatnamesinin Bursa'ya ayırdığı bölümünde karşımıza çıkan tek resimdir. Seyyah hamamlardan kısaca bahsetmiş, yalnızca tüm Türkiye'de ünlü olan bu hamamların göz alıcı kubbelere sahip yapılar oldukları bilgisini vermiştir. Ayrıca konumlarını da I. Murat Camisi'nin yer aldığı Çekirge Köyü'nün alt kısımları olarak tarif etmiştir⁵⁹²². Resimde de anlaşılabilirdiği kadarıyla hâkim bir konumdan Çekirge ve tespitini yapamadığımız çift kubbeli bir hamam tasvir edilmiştir.

⁵⁹²² Hare, 1900: 214.

25.1.6. Hanlar

Katalog No: 31

Tarih: 1847

Kaynak: _____, **Jules Laurens'in Türkiye Yolculuğu**, İstanbul, YKY, 1998. s.99.

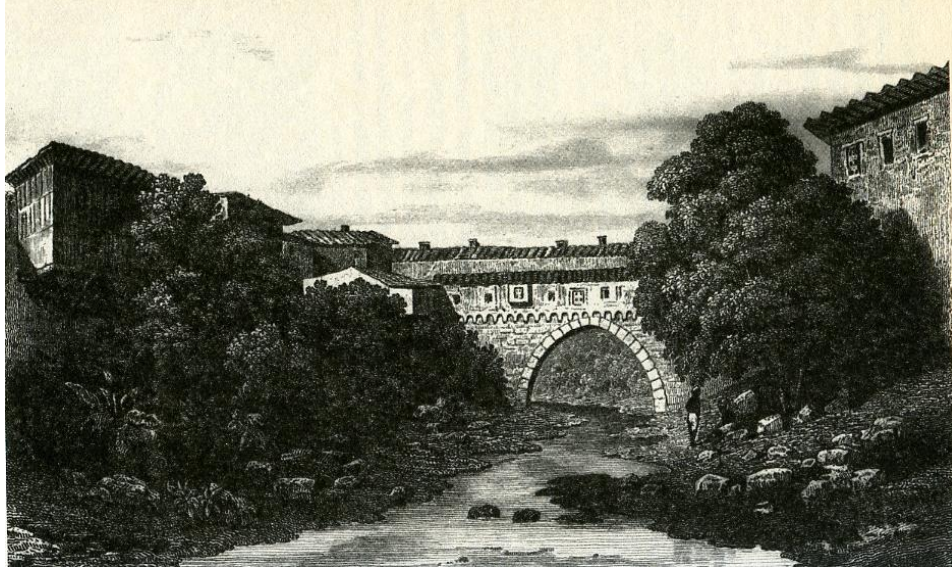
İsim: Le Caravansérail de Brousse

Beyaz guaj boya uygulanmış mavi gri kâğıt üzerine ince sulu boya ve kurşun kalemle çizilmiştir. Orijinal resmin yüksekliği 31,7 cm, genişliği ise 44,8 cm.dir. Sağ alt kısımda Jules Laurens'in imzası ve Caravansérail à Brousse, 17 Mai 1847 yani Bursa'da Kervansaray, 17 Mayıs 1847 yazısı mevcuttur. Alt kısımda ve ortadaki damgada ise Ecole Nationale des Beaux-Arts /Bibliothèque yazısı ile ortasında no 23961 görülmektedir⁵⁹²³.

Ressam, oldukça gerçekçi biçimde Bali Bey Hanı'nı tasvir etmiştir. Görüldüğü üzere han bu tarihlerde terk edilmiş, harabe hale gelmiş ve ortası yıkıntılarla dolmuş bir haldedir.

⁵⁹²³ Le Caravansérail de Bursa (Brousse), t.y.

25.1.7. Köprüler

Katalog No: 32

Tarih: 1833–1843

Kaynak: Charles Texier, *Asie Mineure: Description Géographique, Historique et Archéologique*, Paris, 1862, Lev. 41;

Charles Texier, ***Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi***, çev. Ali Suat, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, cilt 1, Ankara, 2002, s. 206.

İsim: Pont Couvert a Broussa, Bursa (Broussa)'da Kapalı Köprü.

Gravürde Gökdere üzerinde yer alan köprülerden seyyahların en çok ilgisini çeken olan Irgandi Köprüsü tasvir edilmiştir. Texier, köprüyü tek kemerli ve İsviçre'deki köprülere benzer biçimde üzerinde çatısı olan bir yapı olarak tanımlamış, Müslüman ve Ermeni mahallelerini birleştirdiği bilgisini vermiştir⁵⁹²⁴.

⁵⁹²⁴ Texier, 2002: 207

Katalog No: 33

Tarih: 1836

Kaynak: Julia Pardoe, The City of The Sultan and Domestic Manners of The Turks in 1836, cilt 2, London, 1837, s.36.

İsim: Roman Bridge at Broussa

Pardoe'nun seyahatnamesinin tezimizde yararlandığımız 2004 baskısı Türkçe çevirisinde karşımıza çıkmayan, bununla birlikte 1837 yılı baskısında tespit edebildiğimiz çizimlerinden bir diğeridir. Pardoe çizimler yapan ve yaptığı çizimlere eserinde yer veren seyyahlardan biridir. Irgandi Köprüsü çizimini de misafir olduğu bir Ermeni'nin evinin penceresinden bakarak yaptığını seyahatnamesinde açıklamıştır. Seyyah Ermeni Mahallesi'nde olduğunu söylediği üstü kapalı köprünün bir sokak biçiminde olduğu ve burada ipek dokumacılarının bulunduğu bilgisini vermiştir⁵⁹²⁵. Ayrıca Osmanlı mimari tarzıyla bağdaştıramadıkları için farklı bir döneme ait olduğunu iddia eden diğer pek çok seyyah gibi⁵⁹²⁶ hatalı biçimde Roma Köprüsü olarak adlandırmıştır.

⁵⁹²⁵ Pardoe, 2004: 303

⁵⁹²⁶ Macfarlane, 1850a: 92, Walker, 1897: 116, Yenisey, 1956: 332, Renard, 1899: 2.

Katalog No: 34

Tarih: 1866

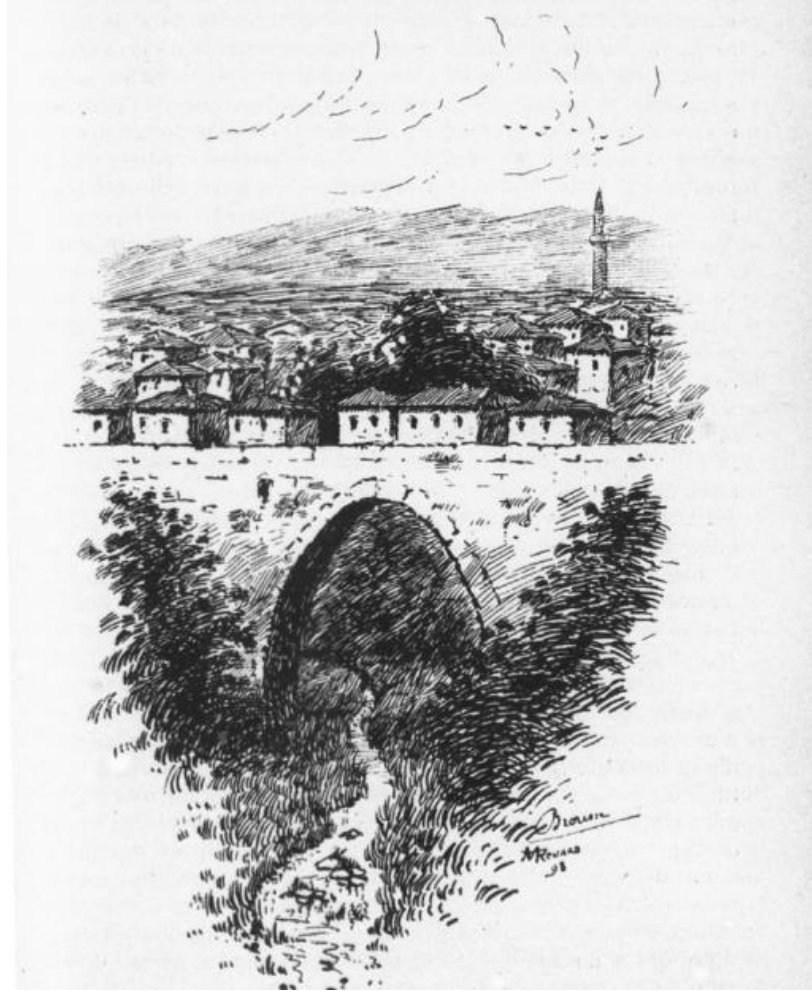
Kaynak: Mary Adelaide Walker, **Old Tracks and New Landmarks**, London, 1897, s.116.

İsim: Old Roman Bridge, Broussa

Sağ alt köşesinde gördüğümüz M W şeklindeki kısa imza “Eski Roma Köprüsü, Bursa” ismini taşıyan bu çizimin seyyaha ait olduğunun bir kanıtı olarak görülebilir. Aynı zamanda Grosvenor’un kitabında tespit ettiğimiz ve tarzları bu örneğe oldukça benzeyen iki çizimin de Walker’a ait olduğu iddia edilebilir. Konumuzla doğrudan bağlantılı olmadığı için yer vermediğimiz seyyahın “Brousse: Album Historique” adlı çalışmasında da Bursa hakkındaki diğer çizimlerini görebilmemiz mümkündür⁵⁹²⁷.

Seyyah Irgandi Köprüsü’nü üzerindeki dükkânlarla gerçekçi bir biçimde tasvir etmiştir. Ancak diğer birçok seyyah gibi Roma Dönemi’ne tarihlendirerek bir hata yapmıştır.

⁵⁹²⁷ (Erişim) http://p2.la-img.com/410/22701/7944293_1_1.jpg . 05 Kasım 2012

Katalog No: 35

Tarih: 1898

Kaynak: Marius Renard,; **Brousse**, Bibliothèque nationale de France, Paris, 1899.

(Erişim) <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb31196192r/description.27>
Şubat 2011.

İsim: Brousse- Le Pont Gauk-Son (Quartier Arménien)

Çizim Bursa- Göksu Köprüsü (Ermeni Mahallesi) ismini taşır. Sağ alt köşede Renard'ın imzası ve 98 tarihi de çizimin Renard'a ait olduğunu gösterir. Seyyah üstündeki dükkânlarla Irgandi Köprüsü'nü çizmiştir. Ancak aynı köprüye yer veren diğer seyyahların çizimlerine göre daha basit ve ayrıntıların seçilemediği bir tarza sahiptir.

Katalog No: 36

Tarih: 1837

Kaynak: Robert Walsh, Constantinople and the Scenery of The Seven Churces of Asia Minor, cilt 1, Paris, 1838, s.28–29 arası

İsim: Brousa and Mount Olympus

1837 yılında Fisher, masraflarını kendi karşılayarak çalışmalarını gerçekleştirebilmesi için Thomas Allom'u Türkiye'ye göndermiştir. Allom'un on aylık dönem içinde izlediği güzergâh hakkında hiçbir mektup, günlük veya yazılı bahis söz konusu değildir. Bununla birlikte yapmış olduğu çizimler sayesinde ziyaret ettiği yerleşimleri belirleyebilmek mümkündür. Levhalarının yarısından daha fazlası Constantinople odaklı olduğundan dolayı vaktinin büyük bölümünü bu kent ve yakın civarında geçirdiği anlaşılmaktadır. Daha sonra güneye Bursa'ya hareket etmiş ve bu kentin birkaç manzarasını resmetmiştir. 9 Nisan 1838'te İngiltere'ye dönmüş olması bu gravürlerin de bu tarihler arasına ait olduğunu göstermektedir⁵⁹²⁸.

Metinleri Robert Walsh tarafından hazırlanan bu kitaptaki gravürler Thomas Allom'un skeçleri temel alınarak hazırlanmıştır. Bazı gravürlerde

⁵⁹²⁸ Walsh, 2006: sxii

yalnızca skeç sahibi olarak Allom'un adı verilirken bazılarında farkı sanatçıların da ismi geçmektedir. Burada yer verdiğimiz gravürü temin ettiğimiz 1838 baskısı kitapta böylesi bir not söz konusu değildir. Ancak bazı kaynaklarda Thomas Allom ve J.C. Bentley'in ortak çalışması olduğu not edilmiştir⁵⁹²⁹. Bu durumda Allom'un eserin ressamı, Bentley'in ise gravür sanatçısı olduğu söylenebilir.

Allom'un çizimlerini, gezilerinde edindiği izlenimler ve gravürdeki ayrıntılar paralelinde tanımlayan Walsh, Bursa'nın tarihi, kent dokusu ve mimari yapıları hakkında verdiği genel bilgilerden sonra gravürde görülenlerin de kısa bir değerlendirmesini yapmıştır:

“Çizim, bu yere özgü olan ilgi çekici şeylerin tamamını gösteriyor. Ön tarafta bir kervan, karların erimesiyle meydana gelmiş ve ovayı bölen akarsulardan birisinin üzerine yerleştirilmiş antik bir köprüyü geçiyor. Bir tarafta mandalar ağır bir arabayı çekiyorlar, diğer taraftakiler alçak çayırıklarda otuyor veya suyun içinde kendilerini serinletiyorlar. Türkiye'de at asla ağır hizmetlerde kullanılarak küçük düşürülmez: Ağır uğraş gerektiren işler mandalara yüklenmiştir. Bu aşırı kuvvete sahip hayvan öküzün farklı bir türüdür fakat o kadar kaba ve şekilsiz bir yapıdadır ki “sanki Doğa'nın ustabaşı onu meydana getirmiş ancak iyi yapamamış” gibi görünür. Hantal gövdesi, sarsak bacakları, yassı boynuzları ve donuk cam gibi olan mat gözleri ona inatçı ve aptalsı biçimli tuhaf bir görünüm verir. Fakat diğer hayvanlar için aşılabilir olan yerlerde en büyük yükleri karşı konulmaz bir güçle çeker. Sol tarafta minareleri, kubbeleri ve muhteşem türbeleri ile Bursa kenti vardır. Arka planda karları, ormanları ve uçurumları ile Olympus'un engebeli sırtları görülür⁵⁹³⁰.”

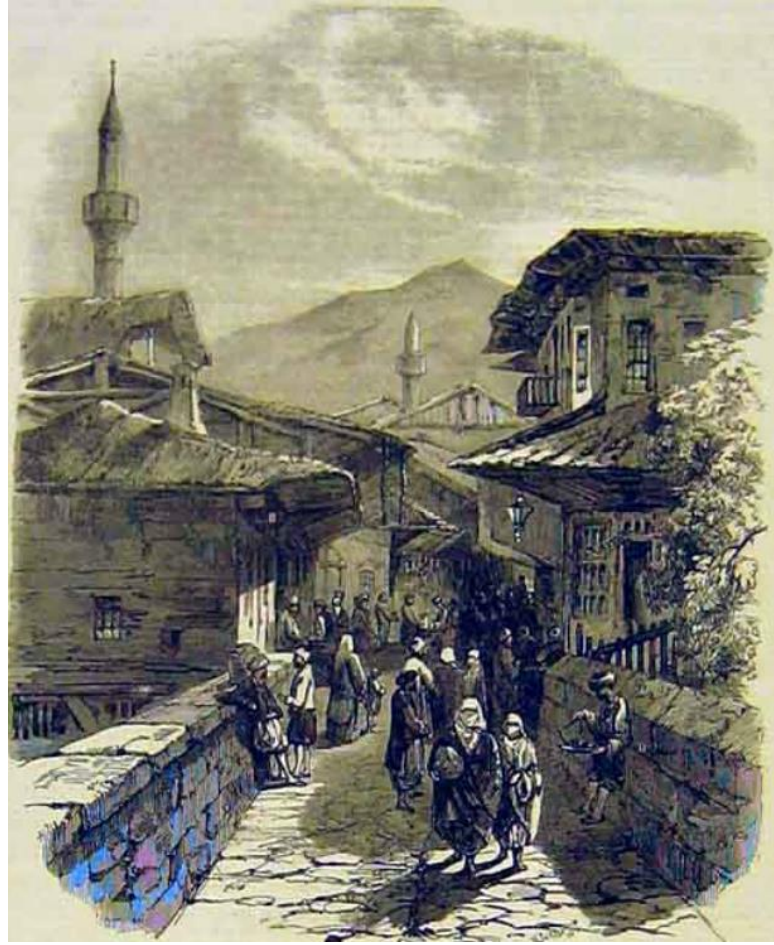
Gravür “Bursa ve Olympus Dağı” ismini taşımaktaysa da öne çıkan yapı Nilüfer Nehri üzerinde yer alan, Acemler veya Abdal Çelebi adını taşıyan köprüdür. Genellikle bir kitabe taşımamaları, farklı dönemler arasında mimari açıdan çok kolay ayırt edilebilen özelliklerinin olmaması dolayısıyla köprüler seyahatlerin tarihlendirmekte en çok zorluk çektikleri yapı gruplarından birisini

⁵⁹²⁹ Osmangazi Belediyesi, 2006: 229

⁵⁹³⁰ Walsh, 1838a: 31

meydana getirmektedir. Köprüyü antik bir yapı olarak tanımlayan Walsh da bu seyyahların bir örneğini gösterir. Hâlbuki bu köprü seyyahın ziyaretinin yalnızca 170 yıl evvelinde Abdal Çelebi adlı bir tüccar tarafından üç yıllık bir zamanda ve 5000 kuruş harcamayla 1669 yılında inşa edilmiştir⁵⁹³¹. Zaman zaman seyahatnamelerde de karşımıza çıkan bu köprünün 1837 yılındaki durumu gravürde ayrıntılı biçimde yansıtılmıştır. Uludağ'ın eteklerinde yer alan Bursa ise uzaktan ve yine minareler ve kubbelerin yoğun bitki örtüsü içinden kendini gösterdiği biçimde, herhangi bir yapının ayırt edilemeyeceği bir silüet halinde tasvir edilmiştir.

⁵⁹³¹ Baykal, 1950: 24.

Katalog No: 37

Tarih: 1855

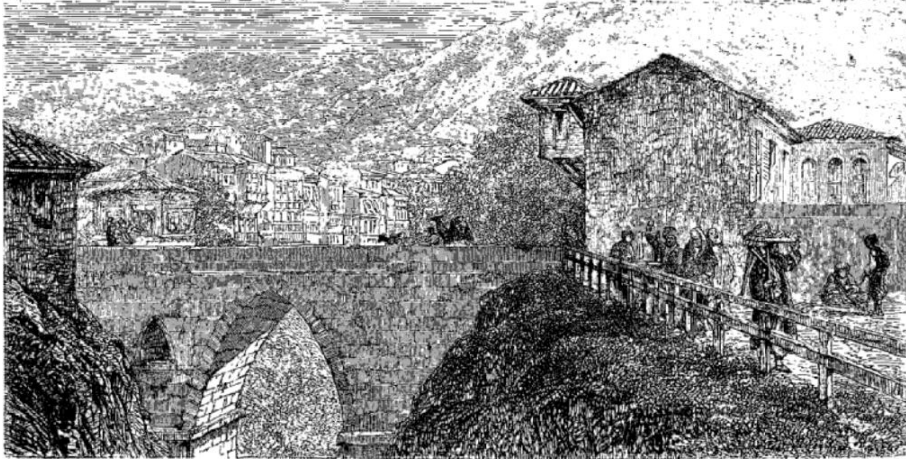
Kaynak: The Earthquake at Constantinople; **The Illustrated London News**, 24 Mart 1855, s.284.

İsim: Bridge at Broussa- From A Sketch By James Robertson, of Constantinople

24 Mart 1855 tarihli The Illustrated News içinde yer almaktadır ve İstanbul'da da hissedilmesine rağmen asıl olarak Bursa'yı etkilemiş olan 1855 depremini anlatan bir yazıya eşlik etmektedir. Alt kısmında Bursa'da Köprü adını taşıdığı ve James Robertson tarafından yapılmış bir skeçten alındığı notunun düşüldüğü görülmektedir.

Çizime ismini veren köprü düzgün kesme taşlardan yapılmıştır ve yaklaşık 1,5 metre yüksekliğinde parapetlere sahip olduğu görülmektedir.

Ancak her ne kadar köprü temalı olsa da çizim köprüden ziyade Bursa'nın evleri hakkında bilgi edinmemize yardımcı olacak ayrıntılara sahiptir. Seyyahlar genel olarak Bursa'nın evlerini iki katlı olarak tanımlıyor olmalarına rağmen gravürden görüldüğü üzere tek katlı olanlara da rastlanmaktadır. Arkada yer alan minarelerden burasının bir Müslüman mahallesi olduğu anlaşılmalı birlikte pencereler seyyahların üzerinde çok durduğu biçimde kafesli olarak gösterilmemiştir ve mevcut örnekler cumbalı da değildir. Ortak özellikleri ahşaptan inşa edilmeleri ve çıkıntılı bir çatıya sahip olmalarıdır.

Katalog No: 38

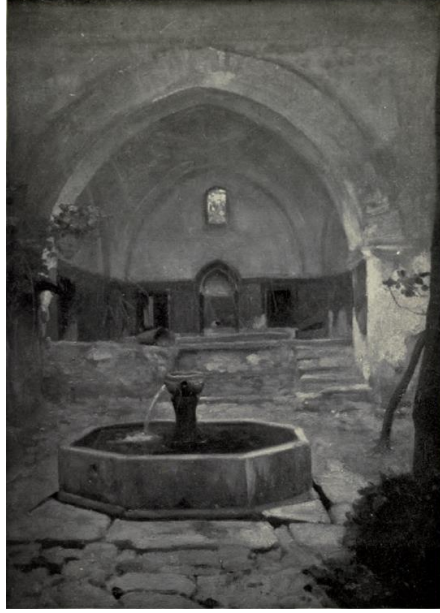
Tarih: 1862

Kaynak: A. De Moustier, "Voyage De Constantinople À Éphèse, Par L'intérieur de L'Asie Mineure, Bithynie, Phrygie, Lydie, Ionie", **Le Tour Du Monde**, cilt 9, 1864, s.241.

İsim: Brousse: Pont sur le torrent dit Gueuk-Sou

Gravür "Bursa: Gök Su İsmi Verilen Akarsu Üzerindeki Köprü" adını taşımaktadır. Büyük kemerin yanında görülen diğer küçük kemerden anlaşılabilirdiği üzere Gökdere üzerinde yer alan köprülerden bir diğeri olan Setbaşı Köprüsü resmedilmiştir.

25.1.8. Medreseler

Katalog No: 39

Tarih: 1867

Kaynak: Ernest Rhys, Frederic Lord Leighton: Late President of the Royal Academy of Arts An Illustrated Record of His Life and Work, London, 1900, s.135.

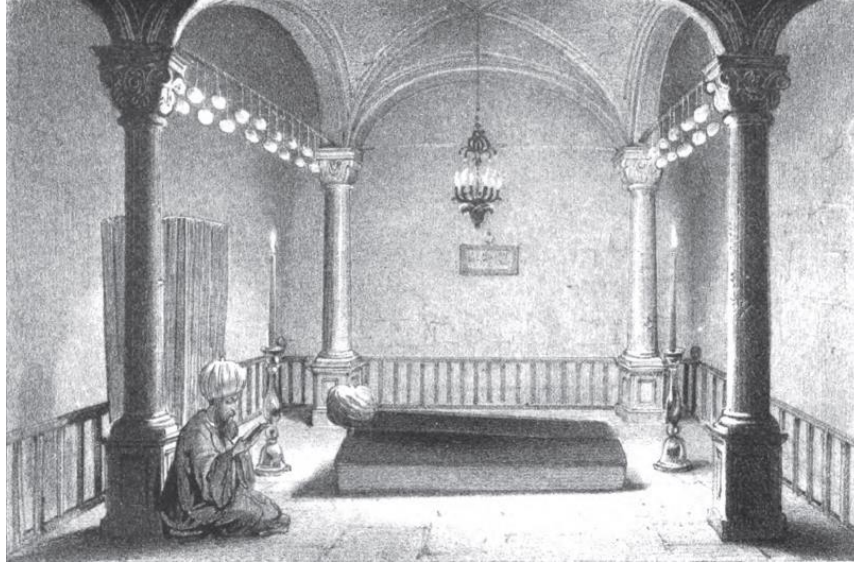
İsim: Ruined Mosque, Broussa

Resim "Bursa'da Harabe Cami" olarak isimlendirilmiş olsa da asıl olarak Muradiye Külliyesi içerisinde bulunan medresenin avlusu betimlenmiştir. Taş döşemeli avlunun ortasında yer alan sekizgen mermer havuzun arkasında medresenin sivri kemerli eyvanlarından biri görülmektedir.

Frederic Lord Leighton'un çalışmalarına toplu biçimde yer verilen bu kaynakta başka bir ayrıntı veya resmin tarihiyle ilgili herhangi bir bilgi mevcut değildir. Leighton'un 1867 yılında İstanbul'a ve Bursa ve İzmir'in dâhil olduğu biçimde Türkiye'nin batı kesimlerine bir gezi gerçekleştirdiği bilgisi⁵⁹³² bu resmin de bu tarihte yapılmış olduğunun belirlenmesine yardımcı olmaktadır.

⁵⁹³² Abrams, 1996: 48

25.1.9. Türbeler

Katalog No: 40

Tarih: 1836

Kaynak: Julia Pardoe, The City of The Sultan and Domestic Manners of The Turks in 1836, cilt 2, London, 1837, s.52–53 arası

İsim: A Turkish Mausoleum

Pardoe Bursa'da iken yalnızca I. Murat'ın türbesini ziyaret etmiştir. Bundan dolayı seyahatnamesinde yer eden çizimin bu sultanın türbesini gösteriyor olması oldukça muhtemeldir. Bununla birlikte seyyahın tanımlamalarıyla çizimdeki ayrıntılarda uyumsuzluklar söz konusudur. Seyyah türbenin kubbesinin antik dönemlere ait başlıklar taşıyan on iki sütunla desteklendiğini söylemiştir. Resimde de mevcut sütunların antik dönem başlıklarına sahip olduğu görülmekle birlikte yalnızca dört sütun resmedilmiştir. Ayrıca türbenin içinde padişahın sandukasının haricinde eşleri ve çocuklarına ait çok sayıda mezarın görüldüğünü söylemekle birlikte burada tek bir sandukanın betimlenmesiyle yetinilmiştir. Padişahın sandukasının baş kısmında heybetli bir sariğin yer aldığı, her iki ucunda dev mumların bulunduğu ve sütunların arasına gerilen iplere fenerler ve devekuşu yumurtalarının dizildiğiyle ilgili tanımlamaları ise resimde yansımaları bulan az sayıdaki ayrıntılardır⁵⁹³³.

⁵⁹³³ Pardoe, 2004: 310, 311–312

Katalog No: 41

Tarih: 1837

Kaynak: Robert Walsh, **Constantinople and the Scenery of The Seven Churches of Asia Minor**, Paris, 1838, cilt 2, s.48–49 arası

İsim: Mausoleum of Sultan Mahomed and His Family

“Bursa, Sultan Mehmet ve Ailesi'nin Türbesi” adını taşıyan gravürün altında skeçin Allom'a ait olduğu belirtilmiş, ayrıca gravür sanatçıları olduğu anlaşılan W.L. Leitch ve G. Presbury isimlerine de yer verilmiştir. Osmanlı türbeleri hakkında çok kapsamlı bir tanımlama yapan ve daha sonra tanımlamalarını bu türbe örneğine indirgeyen Walsh, mimari özelliklerine çok fazla değinmeden yalnızca gravürde görülebilen ayrıntılar üzerinde durmuştur:

“Constantinople’da, bu kentin Türk İmparatorluğu’nun başkenti yapılmasından sonra ölmüş olan hükümdarların ebedi uykularına yattıkları on sekiz hükümdar türbesi vardır. Bursa’da ise imparatorluk Avrupa’ya geçmeden önce bu Asya kentindeki tahtlarında oturanların kalıntılarının saklandığı altı hükümdar türbesi bulunur: I. Osman ve Orhan’ın vücutlarının konulduğu Gümüşlü Kubbe; I. Murat, I. Beyazıt ve II. Murat’ın cesetlerinin yattığı Die Kirke [(?)] ve I. Mehmet’in kalıntılarının çürümeye bırakıldığı Yeschie Jmarih [Yeşil İmaret (?)]. Bizim çizimimizde verilen bu

sonuncusudur ve tüm türbelerdeki genel özellikleri ortaya koyar. Asıl katafalk olan sandukanın baş kısmı kaşmir şallar, Medine'deki Peygamber'in mezarının örtüsünden alındığı söylenen bir parça vb. ile örtülüdür. Geri kalan kısımlar yaldızlı işlemleri olan yeşil renktedir. Her uçta merhumun baş ve ayak kısmında duran devasa ve yanık durumda olmayan mumlarla üstlerinde anıt mezarı sürekli olarak aydınlatan lambaların asıldığı bir çember vardır. Yan kısımlar çinilerle kaplanmıştır. Etrafta, hasırla kaplı zeminin üzerinde "hafızlar" günlük görevlerini yerine getiriyor ve bir uçta Kuran'ın kopyalarının saklandığı bir kutu var. Arka tarafta kutsal alana girmelerine izin verilmiş ailesinin çeşitli üyelerinin daha küçük mezarları bulunuyor⁵⁹³⁴."

⁵⁹³⁴ Walsh, 1838b: 50–51

Katalog No: 42

Tarih: 1854

Kaynak: Samuel Green Wheeler Benjamin, "Recollections of a Trip to Brusa", **National Magazine: Devoted to Literature, Art and Religion**, cilt 11, New York, 1857, s.109.

İsim: Mausoleum of the Sultan Murad

Benjamin'in seyahatnamesinde karşımıza çıkan gravürlerden bir bölümünün seyyahın tanımlamaları doğrultusunda geziye katılmayan bir sanatçı tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak ayrıntılardaki bazı hatalara rağmen büyük oranda gerçekçi olan bu gravürün kesinlikle II. Murat Türbesi'nin yerinde görülmesiyle meydana getirildiğinin söylenmesi gerekir.

Seyyah II. Murat Türbesi'nin yer aldığı Muradiye Külliyesi'ne bir ziyaret gerçekleştirmişse de tanımlamaları buradaki türbelerin mimarisiyle ilgili bir ayrıntı barındırmamaktadır. Yalnızca akşam vakti türbeleri terk ederken bir yıldızın Sultan'ın mezarı üzerindeki yaldızlı hilalin üzerinde parladığını söylemiştir⁵⁹³⁵. Görüldüğü üzere gravürde de türbenin kubbesi üzerinde böylesi bir hilal resmedilmiştir.

⁵⁹³⁵ Benjamin, 1857: 110

Katalog No: 43

Tarih: 1866 (?)

Kaynak: Edwin A. Grosvenor, **Constantinople**, cilt 1, Boston, 1900, s.65.

İsim: Tombs of Sultans Orkhan and Osman At Brousa

Osman ve Orhan Gazi türbelerinin betimlendiği bu çizimin Mary Adelaide Walker'in seyahatnamesinde karşımıza çıkan ve üzerinde seyyahın imzasını taşıyan çizimle⁵⁹³⁶ benzer tarzda olması bunun da Walker'a ait olabileceğini gösterir. Seyyahın tezimizde yer vermediğimiz "Brousse: Album Historique" adlı çalışmasında yer alan ve Grosvenor tarafından kullanılan çizimlerinden bir diğeri olmalıdır.

⁵⁹³⁶ Walker, 1897: 116.

Katalog No: 44

Tarih: 1912 (?)

Kaynak: Louis de Launay, **La Turquie que l'on Voit**, Paris, 1914, sayfa 204–205 arası, Levha 25.

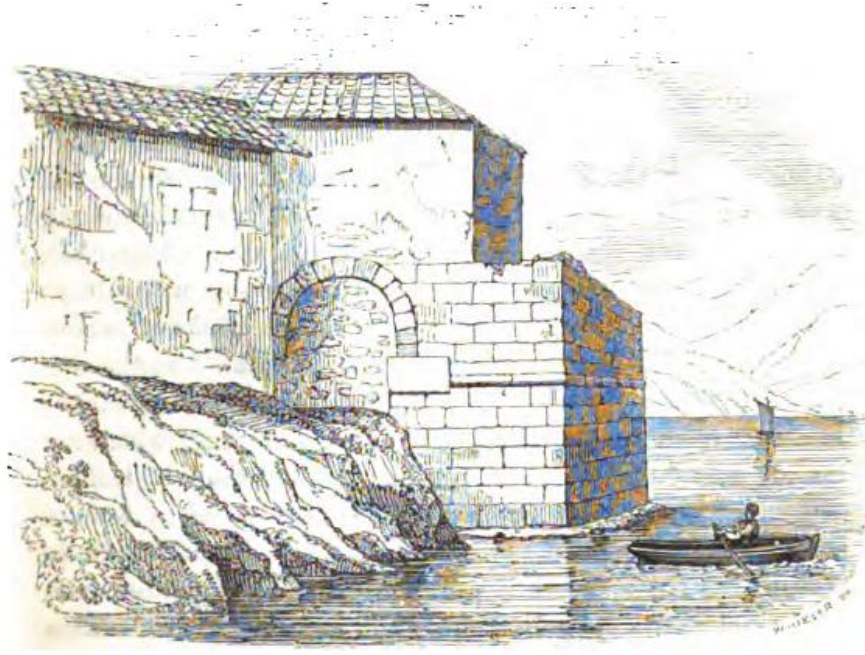
İsim: Brousse. Int rieur du Turb  de la Mosqu e Verte.

Yeşil Cami Türbesi'nin İ Kısımını taşıyan bu resim seyahatnamesinde genellikle fotoğrafların renklendirmelerine yer veren Launay'ın suluboya çalışmalarından bir diğeri. Seyyah 1912 yılından önce bir kez daha geldiği Bursa'da en güzel anlarından birisini bu türbenin bir resmini yaparken geçirdiğini söylemiştir. Bundan dolayı resim daha erken bir tarihe de ait olabilir. Ayrıca renkli çinilere sahip olması nedeniyle türbeyi bir ressamın çalışmaktan hoşlanacağı bir yer olarak tanımlamış ve resminde yer eden ayrıntıların tanımlamalarına da seyahatnamesinde yer vermiřtir⁵⁹³⁷.

⁵⁹³⁷ Launay, 1914: 198, 202

25.2. GÖLYAZI

25.2.1. Surlar

Katalog No: 45

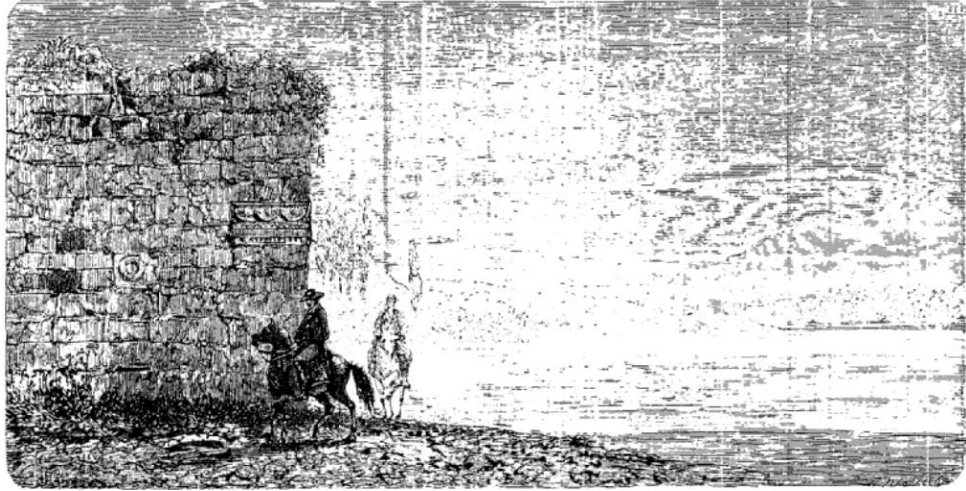
Tarih: 1837

Kaynak: William J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia*, cilt 2, London, 1842, s. 89

İsim: Ancient Walls of Apollonia

Gravür "Apollonia'nın Antik Surları" ismini taşımaktadır. Kitabında yer verdiği bu gravüre atıfta bulunan Hamilton bunun kentin güneybatı ucunda yer alan ve eski surların ayakta kalmış tek kısmı olan antik bir kuleyi gösterdiğini, kulenin alt kısmındaki kemer açıklığının doldurularak kapatıldığını ifade etmiştir. Seyyahın düşüncesine göre burasının kentin eski girişlerinden birisi olması muhtemeldir⁵⁹³⁸.

⁵⁹³⁸ Hamilton, 1842b: s.88–89.

Katalog No: 46

Tarih: 1862

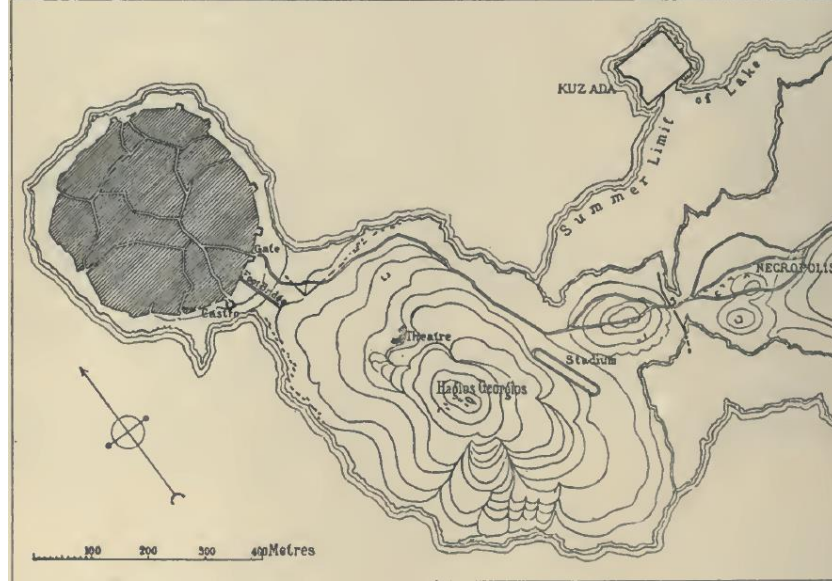
Kaynak: A. de Moustier, “Voyage de Constantinople À Éphèse, Par L’intérieur de L’Asie Mineure, Bithynie, Phrygie, Lydie, Ionie”, **Le Tour du Monde**, cilt 9, 1864, s. 248.

İsim: Apollonia (Abulliount): Fragment des murailles- Le lac et le mont Olympe

Gravür “Apollonia (Abouliount). Sur Parçası– Göl ve Olympe Dağı” adını taşımaktadır. Seyyah, Bursa’dan ayrıldıktan sonra Ulubat yolunda iken asıl güzergâhları üzerinde kalmamasına rağmen arkadaşlarından ayrılarak yanındaki bir rehberle birlikte Gölyazı’yı ziyaret etmiştir. İnşasında bir tapınağın frizinin devşirme olarak kullanıldığı surun bir bölümünü çizdiğini belirtmiş olması seyahatnamesinde yer verdiği bu gravürün kendisine ait olduğunu ortaya koymaktadır⁵⁹³⁹.

⁵⁹³⁹ Moustier, 1864: 250–251

25.2.2. Genel Plan

Katalog No: 47

Tarih: 1842–1844

Kaynak: F. W. Hasluck, *Cyzicus*, Cambridge, 1910, s.68

İsim: Plan of Aboulliond

Hasluck planın Philippe Le Bas'a ait olduğunu açıklamıştır. Bu nedenle Le Bas'ın 1842–1844 yılları arasında yaptığı gezilerine yer verdiği 1888 tarihli "Voyage Archeologique en Greece et en Asie Mineure" adlı çalışmasından alınmış olduğunu söyleyebiliriz.

Planın konumuz açısından önemi Gölyazı'nın antik kalıntılarının muhtemel konumlarını göstermesinden kaynaklanır. Hasluck da Le Bas'ın tahminleri ve keşifleri doğrultusunda bunlara değinmiştir. Konumu kuzeybatı olarak gösterilen, göl seviyesinin yükseldiği dönemlerde karadan tamamen ayrıldığı belirtilen kısımda köprünün sol tarafında yer verilmiş olan "castro" seyyahın belirttiği üzere diğer seyahatnamelerde de sık sık yer eden ve üzerinde Hadrian tarafından inşa ettirilen bir stoanın kalıntılarını içeren kare

kuledir. Köprünün sağ kısmında ise “gate” olarak adlandırılan kısmı seyyah Bizans Dönemi’ne tarihlendirilen bir giriş kulesi olarak tanımlamıştır⁵⁹⁴⁰.

Planda yarımadaının bir diğer bölümünü oluşturur biçimde gösterilen Hagios Georgios tepesinde bir tiyatro ve stadyumun kalıntıları konumlarıyla birlikte verilmiştir. Belirtilen bu konumlar bazı bulgulara dayalı olarak Le Bas’ın tahminlerine dayanmaktadır.

Planda gösterilmeyen ancak Hasluck’ın verdiği bir bilgi ana kara ile Hagios Georgios olarak adlandırılan bu bölümü bağlayan kısımda bir Bizans surunun yer aldığıdır. Seyyah ayrıca Türk fethinden önce burasının tamamen evlerle kaplı olduğu yönünde bir inanişaya sahip olduğunu verdiği bir dipnotla açıklamıştır⁵⁹⁴¹. Bu yerin ilerisinde “necropolis” olarak gösterilen kısımdan daha önce Hamilton da söz etmiştir⁵⁹⁴².

Çizimde Le Bas, gölün yaz ve kış dönemlerinde değişen sınırlarına da yer vermiştir. Bu sınırlardan kuzeydoğu köşesinde yer alan ve ismi “Kuzada” olarak verilen adanın yaz aylarında bir yarımada haline geldiği anlaşılmaktadır. Burası Helenistik Dönem’e ait kalıntıların görüldüğü söylenen Kız Adası’dır.

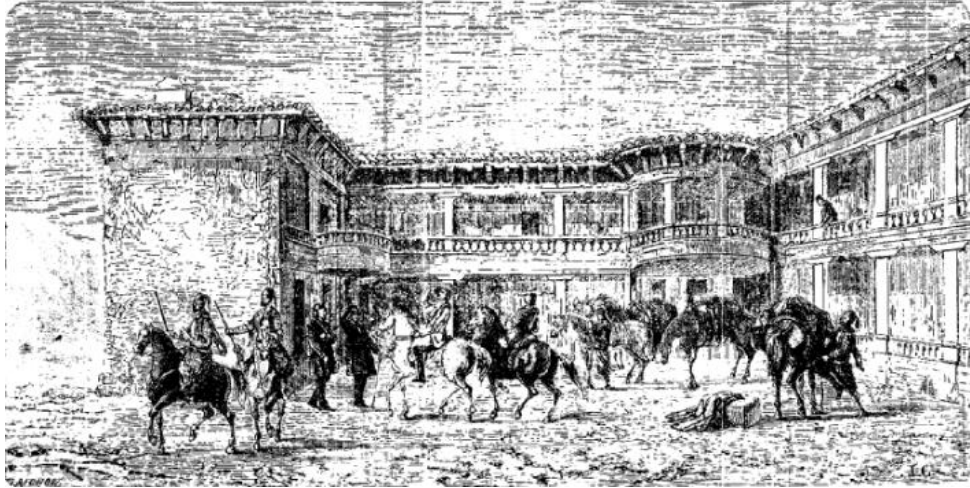
⁵⁹⁴⁰ Hasluck, 1910: 69–70

⁵⁹⁴¹ Hasluck, 1910: 70, dn. 4

⁵⁹⁴² Hamilton, 1842b: 87.

25.3. HARMANCIK

25.3.1. Konak

Katalog No: 48

Tarih: 1862

Kaynak: A. de Moustier; "Voyage De Constantinople À Éphèse, Par L'intérieur de L'Asie Mineure, Bithynie, Phrygie, Lydie, Ionie", **Le Tour Du Monde**, cilt 9, 1864, s.252.

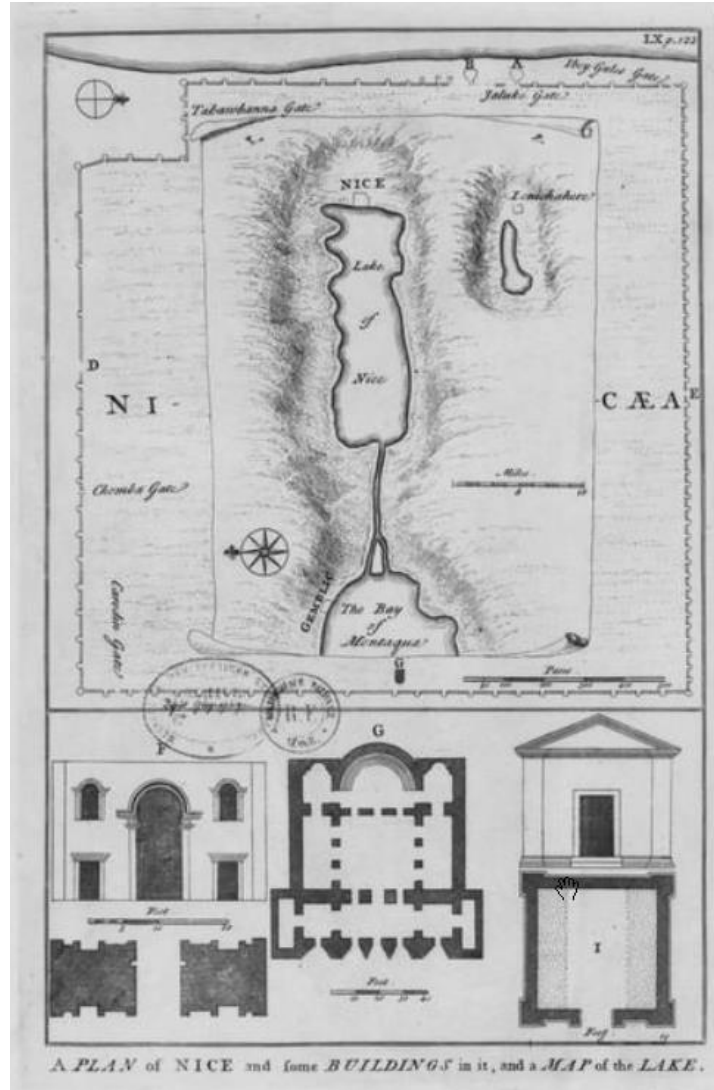
İsim: Harmandjyk: Le konak du mudir.

Gravür Harmancık: Müdürün Konağı ismini taşımaktadır. Moustier, Kütahya Yolu'nda iken ziyaret ettikleri ve bir gece konakladıkları Harmancık'taki bu konaktan beğeniyle söz etmiştir. Yolculuğu boyunca sürekli olarak yerel yöneticilerin ikametgâhlarında misafir olarak kalmalarına rağmen bu konağı kendi türündeki binaların şimdiye kadar karşılaştıkları en güzel örneği olarak tanımlamış ve muntazam bir Türk Evi biçiminde olduğunu söylemiştir. Seyyah dış görünümünü de zarif bulmakla birlikte asıl olarak içindeki oymalı ahşaplardan ve odalarından övgüyle bahsetmiştir⁵⁹⁴³.

⁵⁹⁴³ Moustier, 1864: 255

25.4. İZNİK

25.4.1. Genel Plan

Katalog No: 49

Tarih: 1738

Kaynak: Richard Pococke, A Description of the East and Some Other Countries, London, cilt 2, 1745, s.122–123 arası

İsim: A Plan of Nice and Some Buildings in it, and a Map of the Lake

İzник'in ve İzник'te yer alan bazı binaların planları ile gölün bir haritası adını taşıyan bu çizimde üstte Mudanya Körfezi ile bağlantılı biçimde İznik Gölü ve gölün üst tarafında İznik gösterilmiştir. Bu haritanın çok doğru olduğunu söylemek mümkün değildir. Bununla birlikte alt kısımda en sağda Berberkaya Lahdi'nin⁵⁹⁴⁴ ortada ise Koimesis Kilisesi'nin planı⁵⁹⁴⁵ ve cephe çizimi gerçeğe yakındır.

Pococke, seyahatnamesinde Berberkaya Lahdi'ni ziyaret etmiş, buraya başka bir yerden taşındığını düşündüğü lahdin ölçüleriyle ilgili ayrıntılı bilgiler vermiş ve tanımlamasını da yapmıştır⁵⁹⁴⁶. Koimesis Kilisesi'nin ise konsilin toplandığı yer olarak tanımlanmasına rağmen Constantine zamanında daha geç tarihli bir yapı olmasının daha muhtemel olduğunu ifade etmiştir⁵⁹⁴⁷.

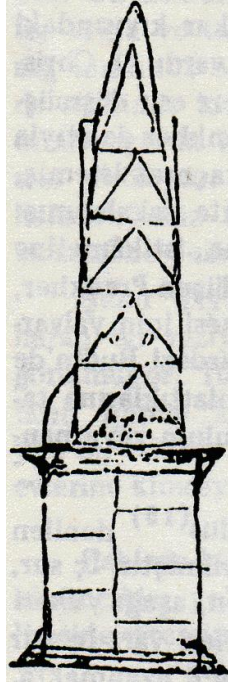
⁵⁹⁴⁴ Karşılaştırma için bkz. Eyice, 2001b: 175–180, resimler s.178, 179, 180.

⁵⁹⁴⁵ Karşılaştırma için bkz. Van Millingen, 1912: 8.

⁵⁹⁴⁶ Pococke, 1772: 301

⁵⁹⁴⁷ Pococke, 1772: 308

25.4.2. Dikilitaş

Katalog No: 50

Tarih: 1555

Kaynak: Hans Dernschwam, İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat

Günlüğü, çev. Yaşar Önen, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987, s. 215.

İsim: -

Dernschwam, Kazıklı istikametinden İznik'e giderken karşısına çıkan bu obeliskin çizimini ve aynı zamanda tanımlamasını da yapan en erken tarihli seyyahtır. Diğer çizimleri gibi son derece naif olmasına rağmen kaba hatlarıyla da olsa dikilitaşın şeklini doğru biçimde ortaya koymaktadır. Dikilitaşı ayrıntılı biçimde inceleyen seyyah üzerindeki kitabe de seyahatnamesinde yer vermiştir⁵⁹⁴⁸.

⁵⁹⁴⁸ Dernschwam, 1987: 215

Katalog No: 51

Tarih: 1738

Kaynak: Richard Pococke, A Description of the East and Some Other Countries, cilt 2, London, 1745, s.122–123 arası

İsim: A Triangular Obelisk Near Nice

Dikilitaşı doğruya oldukça yakın biçimde tasvir eden bir gravürdür. Üzerindeki kitabeyle dikilitaş ve altında da üstten görünüşü betimlenmiştir. Pococke seyahatnamesinde Dikilitaşa sahip olduğu taşların sayısından dolayı Beştaş isminin verildiğini söylemiş, temelinin ve yüksekliğinin ölçülerini vermiş ve üzerinde bir mezar anıtı olduğunu ortaya koyan bir yazıtın bulunduğunu ifade ederek bu yazıtın açıklamasına da yer vermiştir⁵⁹⁴⁹.

⁵⁹⁴⁹ Pococke, 1772: 311–312

25.4.3. Koimesis Kilisesi

Katalog No: 52

Tarih: 1823

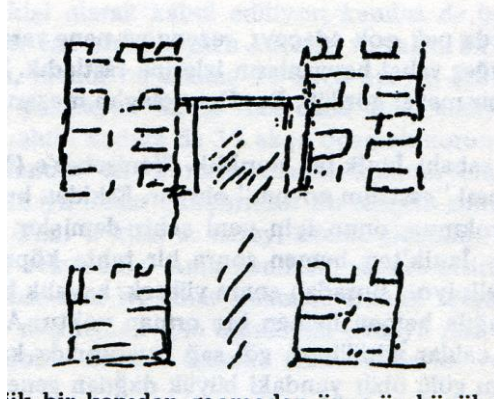
Kaynak: Robert Walsh, **A Residence at Constantinople**, cilt 2, London, 1836, s. 184.

İsim: -

Bu sahneyle Koimesis Kilisesi'nde karşılaştıran Walsh, altların önündeki kısmın tavanında yer aldığını ve muhtemelen meleklerin çocuk İsa'ya tapınmalarını tasvir ettiğini ifade etmiştir⁵⁹⁵⁰.

⁵⁹⁵⁰ Walsh, 1836: 183–184.

25.4.4. Kale

Katalog No: 53

Tarih: 1555

Kaynak: Hans Dernschwam, **İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü**, çev. Yaşar Önen, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987, s.216.

İsim: -

Kale hakkında önemli bilgiler edinilen Dernschwam'ın seyahatnamesinde kapılardan birisinin çizimine de yer verilmiştir. İznik kalesinin surları ve özellikle de kapılarının çizimleri daha sonraki yüzyıllara ait pek çok seyahatnamede karşımıza çıkmıştır ve bunlardan bazıları oldukça detaylıdır. Dernschwam'ın çizimi diğerlerine göre çok naif biçimde de olsa ilk örneklerden biri olması bakımından önemlidir.

Katalog No: 54

Tarih: 1833–1843

Kaynak: Charles Texier, **Asie Mineure: Description Géographique, Historique et Archéologique**, Paris, 1862, Lev. 38, Charles Texier, **Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, cilt 1, çev. Ali Suat, Ankara, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2002, s.175.

İsim: Fortifications de Nicée, porte du Nord; İznik (Nicée) Kalesi-Kuzey Kapısı.

Texier seyahatnamesinde İstanbul Kapısı hakkında çok az bilgi aktarmış ve yalnızca burada karşılaştığı bir kitabeden bahsetmiştir⁵⁹⁵¹. Ancak dıştan bir görünümüne yer verdiği gravürde her iki yanında yer alan kuleler ve yontulardan meydana gelen devşirmeler oldukça ayrıntılı ve doğru biçimde betimlenmiştir⁵⁹⁵².

⁵⁹⁵¹ Texier, 2002: 174

⁵⁹⁵² Karşılaştırma için bkz. (Erişim) http://www.iznik.gen.tr/tarihi_eserler/istanbul/101.jpg. 06 Kasım 2012.

Katalog No: 55

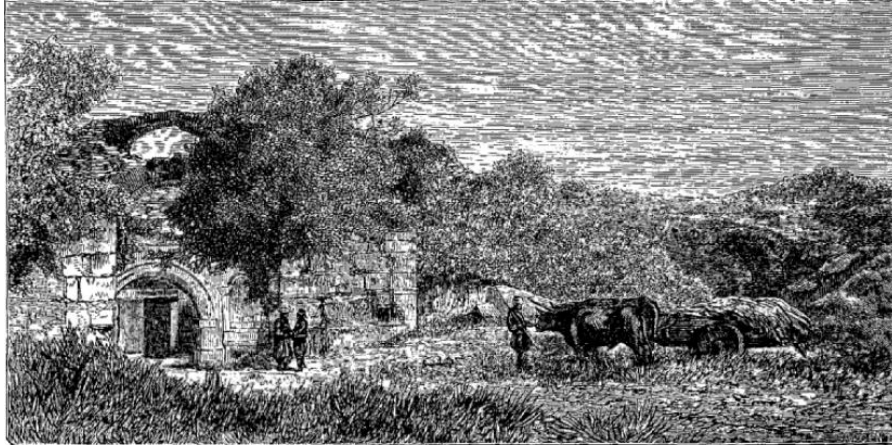
Tarih: 1847

Kaynak: _____; **Jules Laurens'in Türkiye Yolculuğu**, İstanbul, YKY, 1998, s. 95.

İsim: La porte d'Istanbul à Iznik (Nicée)

İznik'te İstanbul Kapısı ismini taşıyan resim açık siyah kurşunkalem uygulanmış mavi kâğıt üzerine kurşunkalem ve suluboya ile yapılmıştır. Orijinal resmin yüksekliği 25,2 cm, genişliği 33,3 cm.dir. Sağ alt kısımda J. Laurens imzası, bunun altında ise Nicaea yazısı görülmektedir. Sağ dip kısımda yer alan damganın çevresinde Ecole Nationale des Beaux Arts/Bibliothèque içinde ise 24529 numarası mevcuttur⁵⁹⁵³.

⁵⁹⁵³ La Porte d'Istanbul à Iznik (Nicée), t.y:

Katalog No: 56

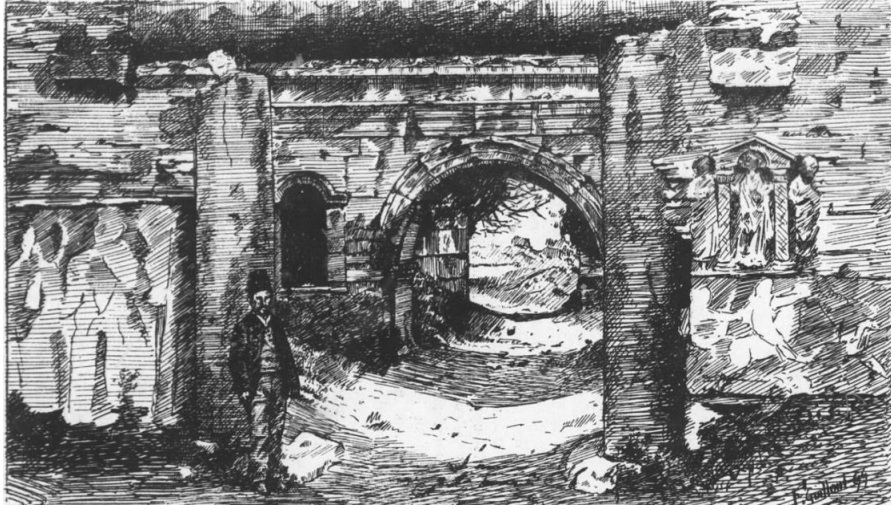
Tarih: 1862 (?)

Kaynak: A. de Moustier, "Voyage de Constantinople À Éphèse, Par L'intérieur de L'Asie Mineure, Bithynie, Phrygie, Lydie, Ionie", **Le Tour du Monde**, cilt 9, 1864, s.233.

İsim: Nicée (İznik), Porte de Constantinople (intérieur)

Moustier, "Nicée (İznik) İstanbul Kapısı (içten) adını taşıyan bu gravürü bir fotoğraftan kopyaladığını itiraf etmiştir. Seyahatnamesinde İstanbul ve Lefke kapılarını kısaca tanımlamış her ikisinin de Hadrian zamanında inşa edilen beyaz mermerden zafer takıyla birlikte olduğunu çevresindeki surların ise Ortaçağlara ait olduğunu belirtmiştir⁵⁹⁵⁴.

⁵⁹⁵⁴ Moustier, 1864: 236

Katalog No: 57

Tarih: 1899

Kaynak: Marius Renard, **Brousse**, Bibliothèque nationale de France, Paris, 1899,

(Erişim) <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb31196192r/description>. 27

Şubat 2011, s. 25.

İsim: Ruines Romaines de Nicée (Iznik). Environs de Brousse

İznik'in Roma Harabeleri adını taşıyan ve İstanbul Kapısı'nı dıştan tasvir eden bu gravürün sağ alt köşesinde F. Guillout imzası ve 99 tarihi görülmektedir. Seyahatnamelerinde İznik hakkında birden çok gravür mevcut olmasına rağmen ne Renard ne de Simond İznik'e gezi yaptıklarını tespit edebileceğimiz bir bilgi vermemişlerdir.

Katalog No: 58

Tarih: 1833–1843

Kaynak: Charles Texier, **Asie Mineure: Description Géographique, Historique et Archéologique**, Paris, 1862, Lev.39, Charles Texier, **Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, cilt 1, çev. Ali Suat, Ankara, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2002, s.175

İsim: Fortifications de Nicée; porte de Yeni Cheher, İznik (Nicée) Kalesi. Yenişehir Kapısı.

Texier'in hakkında ayrıntılı bilgi verdiği kapılardan biridir. Seyyaha göre düşman saldırılarından en çok etkilenen ve dolayısıyla onarımlara en fazla maruz kalan bu kapıdır. Ayrıca burada tespit edilen ve imparator Marcus Aurelius'un bir kitabesine de açıklamasıyla birlikte yer vermiştir⁵⁹⁵⁵.

⁵⁹⁵⁵ Texier, 2002: 174–177

Katalog No: 59

Tarih: 1833–1843

Kaynak: a) Charles Texier, *Asie Mineure: Description Géographique, Historique et Archéologique*, Paris, 1862, Lev.40

b) Charles Texier, *Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, cilt 1, çev. Ali Suat, Ankara, Enformasyon ve Dokümantasyon Hizmetleri Vakfı, 2002, s.166

İsim: a) Fortifications de Nicée; porte de Lefké

b) İznik (Nicée). Lefke Kapısı

Texier'in seyahatnamesinin iki farklı tarihli baskısında karşımıza çıkan gravürlerde kapının mimari detaylarında olmasa da figürlerde bazı ufak farklılıklar vardır. Seyyah kapıyı farklı bölümleri, mimari detayları ve burada izleri görülen bir kitabesinin çevirisiyle birlikte çok ayrıntılı biçimde tanımlamıştır⁵⁹⁵⁶.

⁵⁹⁵⁶ Texier, 2002: 172–174

Katalog No: 60

Tarih: 1862

Kaynak: A. de Moustier, "Voyage de Constantinople À Éphèse, Par L'intérieur de L'Asie Mineure, Bithynie, Phrygie, Lydie, Ionie", **Le Tour du Monde**, cilt 9, 1864, s. 236.

İsim: Nicée (Izmir): porte de Lefké (extérieur)

Moustier "Nicée (Izmir) Lefke Kapı (dıştan)" adını taşıyan bu gravürüne konu oluşturan Lefke Kapısı hakkında İstanbul Kapısıyla birlikte kısa bir bilgi vermiş, bir bölümünü oluşturan kapılardan birinin Hadrian tarafından inşa edilen bir zafer takı olduğunu çevresindeki surların ise Orta Çağ'a tarihlendirilebileceğini belirtmiştir⁵⁹⁵⁷.

⁵⁹⁵⁷ Moustier, 1864: 236

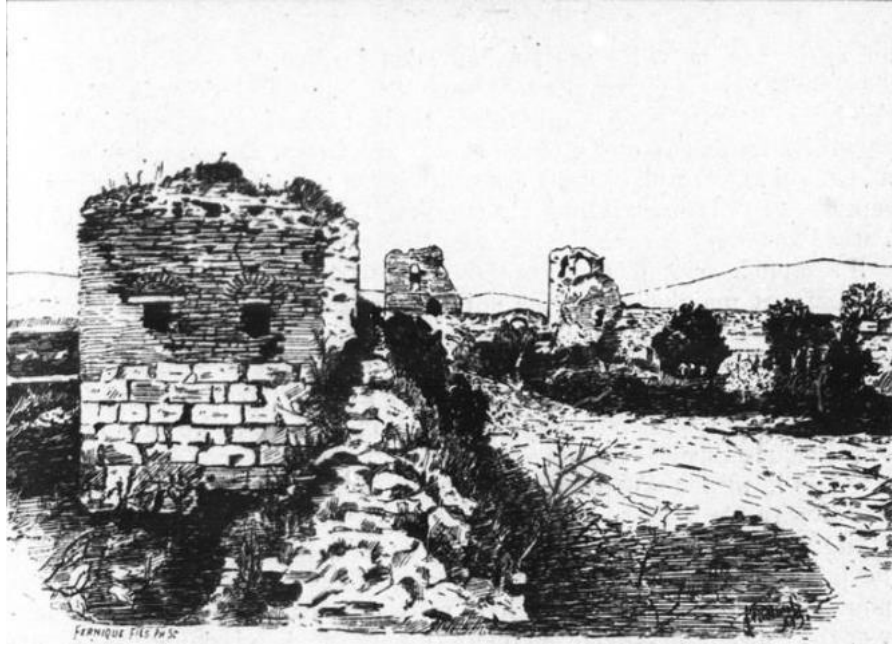
Katalog No: 61

Tarih: 1862 (?)

Kaynak: A. de Moustier, "Voyage de Constantinople À Éphèse, Par L'intérieur de L'Asie Mineure, Bithynie, Phrygie, Lydie, Ionie", **Le Tour du Monde**, cilt 9, 1864, s.232.

İsim: Lac Ascanius ou de Nicée vu des murailles de la ville

Gravürün isminden de anlaşılacağı üzere asıl olarak İznik Gölü'nün konu edildiği bu gravürde yuvarlak kuleleriyle birlikte surlar da tasvir edilmiştir. Anlaşılacağı üzere sanatçı çalışmasını surların üzerindeki bir noktadan gerçekleştirmiştir.

Katalog No: 62

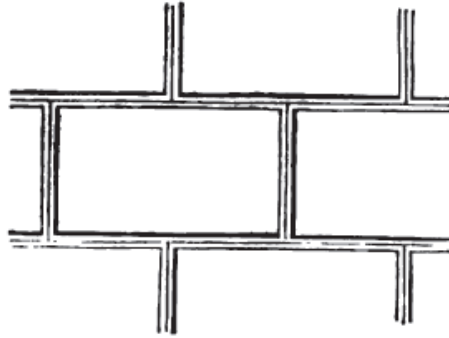
Tarih: 1899

Kaynak: Marius Renard, **Brousse**, Bibliothèque nationale de France, Paris, 1899,

(Erişim) <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb31196192r/description.27>
Şubat 2011, s.1.

İsim: Vieilles Murailles de Nicée, Voisines de Brousse.

“Bursa civarındaki İznik’in Eski Dönemlere Ait Surları” adını taşıyan bu gravürün sağ alt köşesinde gördüğümüz 99 tarihiyle birlikte Fernique Fils ph sc imzası Katalog No: 11’de verdiğimiz “Vue Générale de Brousse et Du Mont Olympe” gibi daha erken tarihli ve farklı bir sanatçıya ait resimden kopyalanan bir çalışma olduğunun bir kanıtı olarak alınabilir.

Katalog No: 63

Tarih: 1838

Kaynak: Charles Fellows, A Journal Written During an Excursion in Asia Minor 1838, London, 1839, s.111.

İsim: -

Fellows'un, bu çizimine eşlik eden ve İznik Surları bölümünde de ele aldığımız aktarımına göre surların bir bölümü yakın civarda yer alması muhtemel oldukça büyük bir tapınağın kalıntılarıyla inşa edilmiştir. Seyyah bu duvarın düzgün kesimli beyaz mermerlerden yapıldığını söylemiş ve taşların harç kullanılmadan bir araya getirilmiş olmalarına rağmen birleşim yerlerinin bir bıçağın keskin kenarının dahi giremeyeceği derecede sıkı olduğunu belirtmiştir. Dikkatini çeken bir diğer nokta her taşın kenarında bir metal hattın birleşim yerlerini gizliyormuş izlenimi meydana getiren yivlerin açılmış olmasıdır. Fellows surların bu kısmının Roma Dönemi'ne ait olduğunu da iddia etmiştir⁵⁹⁵⁸.

⁵⁹⁵⁸ Fellows, 1839: 111

Katalog No: 64

Tarih: 1838

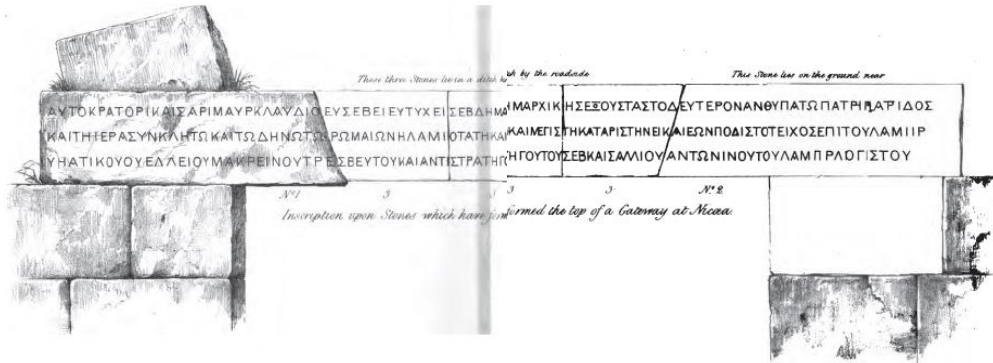
Kaynak: Charles Fellows, A Journal Written During an Excursion in Asia Minor 1838, London, 1839, s. 114.

İsim: -

Fellows, bu çizime İznik surlarındaki devşirme ve kitabeleri ele aldığı kısımda yer vermiştir. Yaptığı tanımlama ve kitabenin çevirisi ise şu şekildedir.

“Muhtemelen bir frizin parçası olan, Atina Parthenon’u mermerlerine eş kalitede fakat oldukça yıpranmış alçak rölyefli iki parça gördüm. Bunlar 3 feet kalınlığında ve birisi 9 feet uzunluğunda iken, diğer parça daha kısadır. Bir lahitin kapak kornişi de duvara devşirme malzeme olarak yerleştirilmiştir ve üzerinde bir kitabesi mevcuttur: Aulus’un oğlu Paulinus, 17 yıl yaşadı. Elveda⁵⁹⁵⁹.”

⁵⁹⁵⁹ Fellows, 1839: 114

†ϠΗΚϚΙΝΙϠΗΑΙΛϚϚϚ

ΚΖΠΙϚϚϚϚϚ
ΟΥΚΥΙϠϠϚϚϚϚϚϚϚ

Katalog No: 65

Tarih: 1838

Kaynak: Charles Fellows, A Journal Written During an Excursion in Asia Minor 1838, London, 1839, s.114–115 arası

Fellows'un surlardaki kitabelerle ilgili tanımlamalarına eşlik eden bu çizimi üzerindeki notlardan anlaşılabilceği ve seyyahın da bizzat not düştüğü üzere farklı yerlerde bulunan kitabe parçalarının kopyalarının alınarak birleştirilmesi ile meydana getirilmiştir. Altında ise surlardaki kulelerden birisinin üzerinde yer alan ve yan yana getirilmiş tuğlalarla oluşturulmuş bir kitabeye yer verilmiştir. Seyyaha göre alttaki kitabe Hıristiyanlık yani Bizans Dönemi'ne aittir ve üzerinde Theodorus ismi okunabilmektedir⁵⁹⁶⁰.

⁵⁹⁶⁰ Fellows, 1839: 115

Katalog No: 66

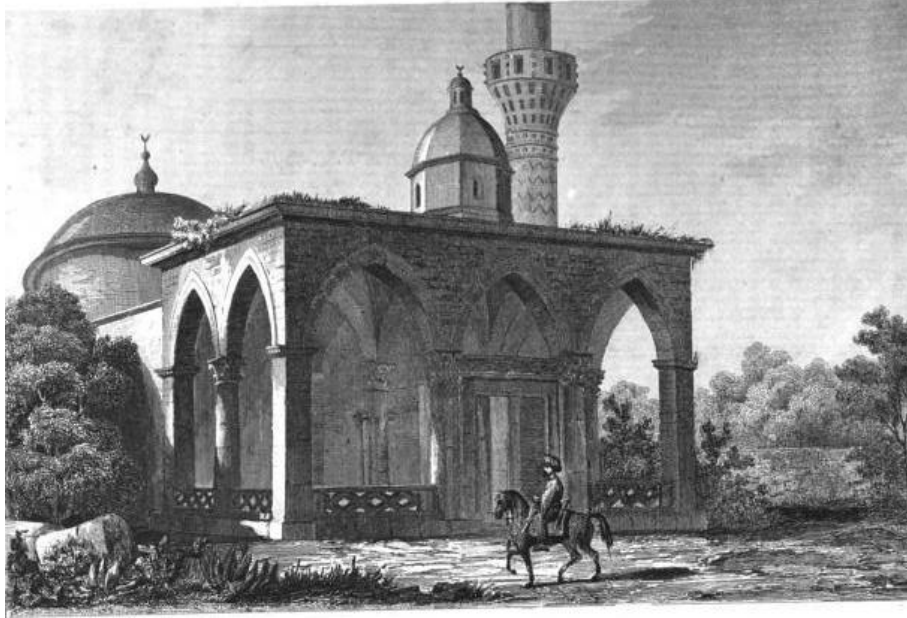
Tarih: 1838

Kaynak: Charles Fellows, A Journal Written During an Excursion in Asia Minor 1838, London, 1839, s.117

Fellows, İznik'te surlarda, kaldırım taşlarında, su yalaklarında eski dönemlere ait çok sayıda yontu parçasının görüldüğünü, bunlardan bazılarının da evlerin inşasında kullanıldığını söylemiş ve yazısına eşlik eden bu çizime yer vermiştir⁵⁹⁶¹. Ancak tam konumunu belirtmemiş, tarihlendirme önerisi getirmemiş veya tanımlamasını yapmamıştır.

⁵⁹⁶¹ Fellows, 1839: 117

25.4.5. Yeşil Cami

Katalog No: 67

Tarih: 1840 (?)

Kaynak: M José Maria Jouanin, Julio von Gaver, *Historia de la Turquia*, Barcelona, 1840, s. 26–27 arası

İsim: Eglise à Nicée – Iglecia de Nicea.

Gravürde İznik Yeşil Camii oldukça gerçekçi biçimde tasvir edilmiş olsa da tanımlaması İznik Kilisesi olarak yapılmıştır. Tezimizde çok sayıda örneği karşımıza çıkan bu durumun nedenleri yapının inşasında kullanılan devşirme malzemeler vb. de olabilmekle birlikte genellikle seyyahların önyargıları ile bağlantılıdır. İznik'in Türk hâkimiyetinden sonra eski kiliselerinin tamamının camilere çevrildiği inancı bu görkemli caminin de eski bir Bizans Kilisesi olarak düşünülmesini beraberinde getirilmiş olmalıdır.

Katalog No: 68

Tarih: 1862

Kaynak: A. de Moustier, "Voyage de Constantinople À Éphèse, Par L'intérieur de L'Asie Mineure, Bithynie, Phrygie, Lydie, Ionie", **Le Tour du Monde**, cilt 9, 1864, s. 240.

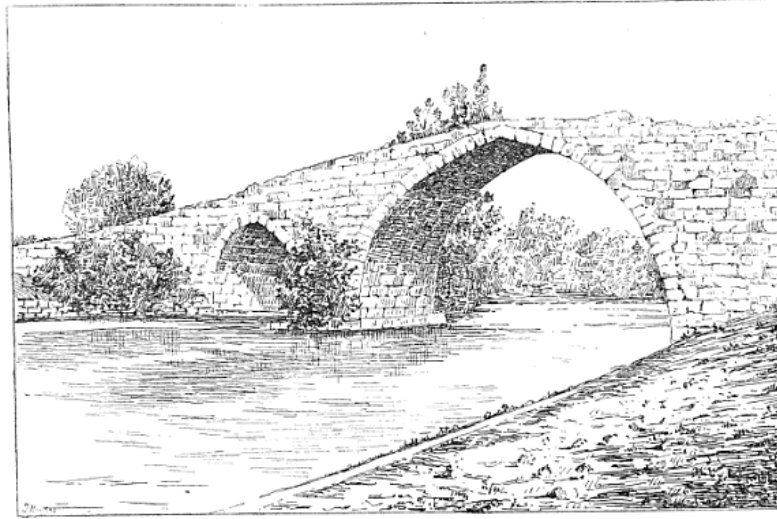
İsim: Nicée: Mosquée verte "Yéchil-Djami" et ruines des bains.

Gravür Nicée: Yeşil Cami ve Hamamın Kalıntıları adını taşımaktadır. Ancak burada hamam olarak isimlendirilen yapı Nilüfer Hatun imaretidir. Seyyah imareti ziyaret etmiş ve kapısındaki kitabede Nilüfer'in adını ve 1388 tarihini gördüğünü de belirtmiş ancak yapının asıl işlevini anlayamamıştır⁵⁹⁶².

⁵⁹⁶² Moustier, 1864: 238

25.5. KÖPRÜHİSAR

25.5.1. Köprü

Katalog No: 69

Tarih: 1895

Kaynak: Clément Huart, Konia: La Ville des Derviches Tourneurs,
Cambridge, Cambridge University Press, 2012, s.19.

İsim: -

Köprühisar Köprüsü Kurtuluş Savaşı sırasında Yunan askerleri tarafından yıkılmış olduğundan⁵⁹⁶³ Huart'ın yaptığı bu çizim oldukça önemlidir. Huart köprüyü Roma Dönemi'ne tarihlendirmiş, ancak Türk Dönemi'nde tamirat gördüğünü belirtmiştir. Seyyaha göre sivri kemerli kısım Türk tamiratına işaret etmektedir, yandaki yuvarlak kemer ise orijinal Roma Dönemi Köprüsü'ne ait olan kısımdır⁵⁹⁶⁴.

⁵⁹⁶³ Kaplanoğlu, 2001: 196, Çulpan, 2002: 150

⁵⁹⁶⁴ Huart, 2012: 18, 19

25.6. MUDANYA

25.6.1. Genel Görünüm

Katalog No: 70

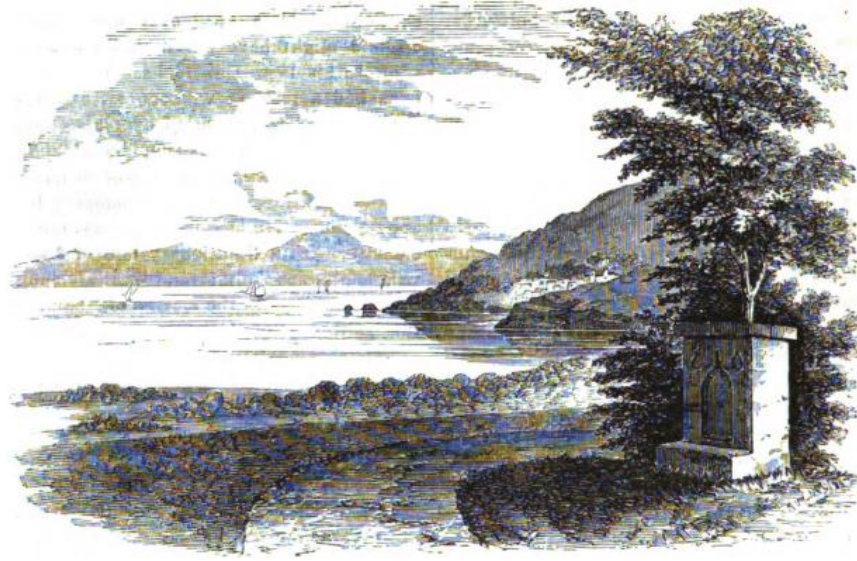
Tarih: 1899

Kaynak: Marius Renard, **Brousse**, Bibliothèque nationale de France, Paris, 1899,

(Erişim) <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb31196192r/description>. 27 Şubat 2011 s.8

İsim: Le Port de Moudania

Mudanya Limanı adını taşıyan bu gravürün sağ alt köşesinde Fernique imzası ve 99 tarihi görülmektedir. Fernique imzasıyla karşılaştığımız diğer çalışmalar gibi bu gravürün de daha önceki sanatçıların çalışmalarının bir kopyası olması oldukça muhtemeldir.

Katalog No: 71

Tarih: 1854

Kaynak: Samuel Green Wheeler Benjamin, "Recollections of a Trip to Brusa", **National Magazine: Devoted to Literature, Art and Religion**, cilt 11, New York, 1857, s.108.

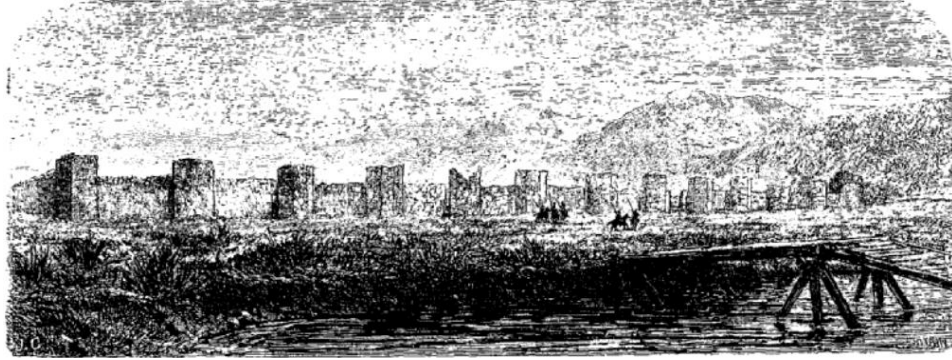
İsim: Village of Nichori

Benjamin, Nichori Köyü'nden Mudanya-Bursa yolu üzerinde, uzak bir yamacın kenarında, dağınık çatıları ile dikkat çeken bir yerleşim olarak bahsetmiştir⁵⁹⁶⁵. Seyyahın köyün ismini kendi dilinin telaffuzuna uygun biçimde yazmaya çalışması ismin bozulmasına ve bizim de hangi köyden bahsedildiğini tespit edemememize neden olmuştur. Mudanya Körfezi'nin kıyılarında yer alan köylerden biri olduğu anlaşılrsa da seyahatnamesindeki Bursa gravürü gibi bu gravürün de geziye katılmayan bir sanatçı tarafından seyyahın tanımlamaları paralelinde yapıldığı hissedilmektedir.

⁵⁹⁶⁵ Benjamin, 1857: 107

25.7. ULUBAT

27.7.1. Surlar

Katalog No: 72

Tarih: 1862

Kaynak: A. de Moustier, "Voyage de Constantinople À Éphèse, Par L'intérieur de L'Asie Mineure, Bithynie, Phrygie, Lydie, Ionie", **Le Tour du Monde**, cilt 9, 1864, s.249.

İsim: Murailles d'Ouloubad (ancienne Lupadium)

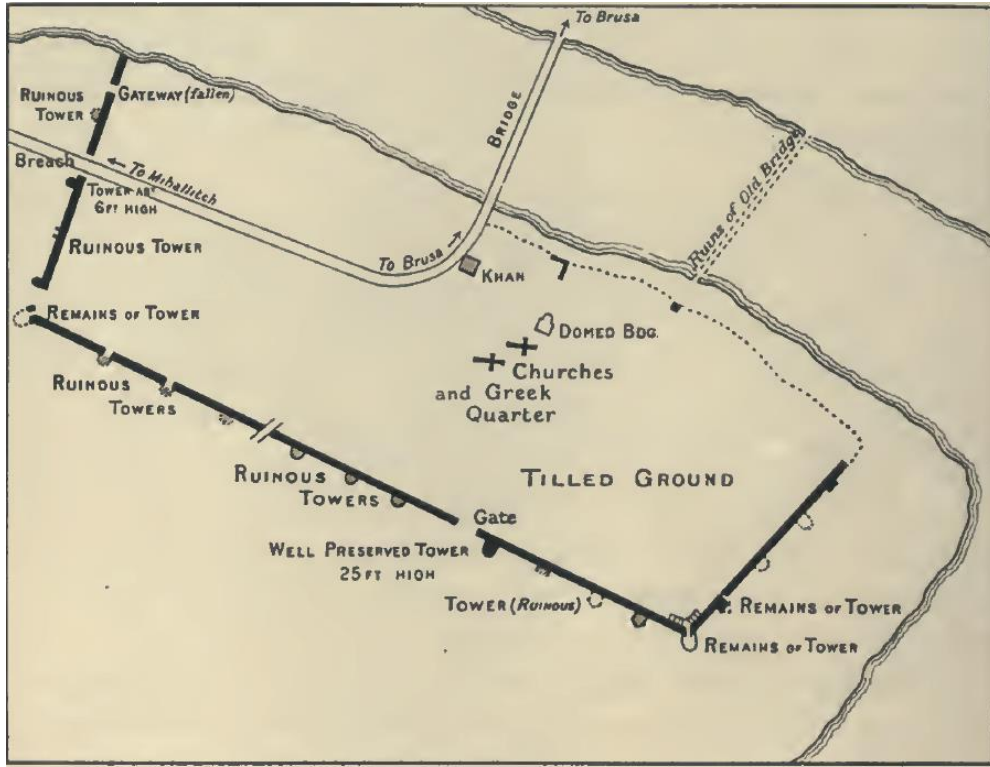
"Ulubat'ın (antik Lupadium) Surları" adını taşıyan gravürde surlarla birlikte yıkılmış bir ahşap köprünün kıyıdaki ayakları da belirtilmiştir. Seyyah bu ahşap köprünün birkaç yıl öncesine kadar işlevini devam ettirdiği ancak ziyaretlerini gerçekleştirdikleri 1862 yılında akıntı nedeniyle sürüklenerek yıkıldığı, bu nedenle buradaki bir kayıkçının yardımıyla karşıya geçebildikleri bilgisini vermiştir⁵⁹⁶⁶.

Bu yerleşimin tarihi hakkında bilgi sahibi olduğu anlaşılan seyyah bu nedenle surları da Alexius Comnenus Dönemi'ne tarihlendirmiştir. Gravürün ressamı seyyahın kendisi olmalıdır. Zira Ulubat'a geldiklerinin ertesi sabahı kahvaltıdan sonra surları incelediğini ve çizimlerini yaptığını söylemiştir⁵⁹⁶⁷. Ancak Hasluck Moustier'in bu çiziminin güvenilir olmadığı görüşündedir. Bunun nedeni kendi ziyaret ettiği tarihte surların kötü hali olabilir⁵⁹⁶⁸.

⁵⁹⁶⁶ Moustier, 1864: 251

⁵⁹⁶⁷ Moustier, 1864: 252

⁵⁹⁶⁸ Hasluck, 1910: 81, dn. 1

Katalog No: 73

Tarih: 1910 (?)

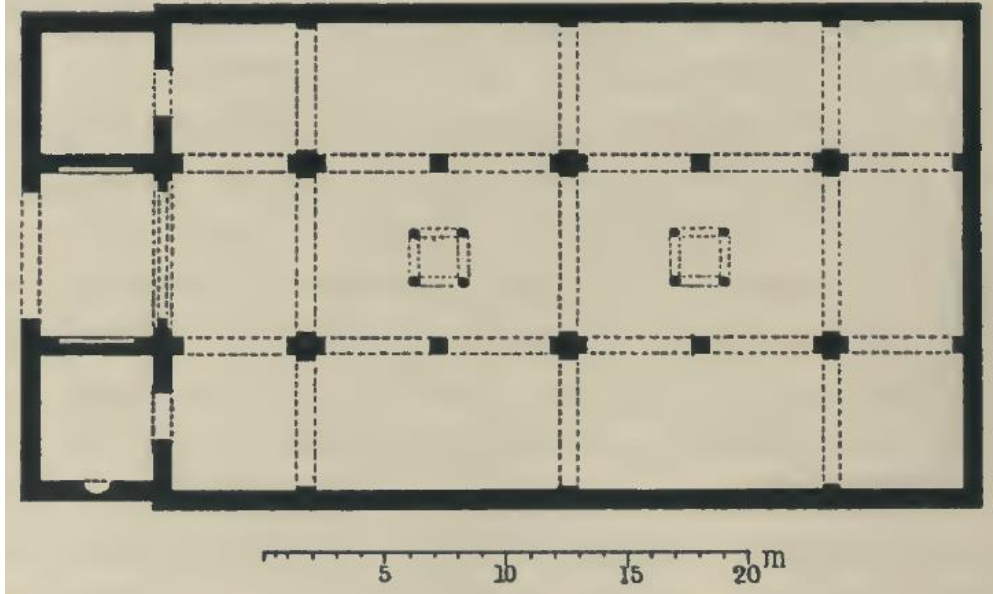
Kaynak: F. W. Hasluck, *Cyzicus*, Cambridge, 1910, s.80

İsim: Sketch Plan of Ulubad

Hasluck'ın eserinde yer verdiği planlardan bir diğeridir. Planda, üzerindeki kapı ve kulelerin biçim ve konumlarının detaylı biçimde işlendiği surlar ön plana çıkmaktadır. Surların nehir tarafında kalan ve ortadan kalkmış kısımlarının takip ettiği hat da kesik çizgilerle belirtilmiştir. Ayrıca bir han, hanın önünden ilerleyen Bursa yolunun geçtiği ahşap köprü, eski taş köprü harabeleri ve Rum kiliselerinin de konumlarına yer verilmiştir. Hanın haricindeki diğer yapılardan Hasluck bahsetmiştir. Hanı çizimde göstermesi ancak bahsini etmemesi Gölyazı'nın planı gibi bu skeçin de farklı bir seyyahtan alıntı olduğunu akla getirir. Bu kişi Hasluck'un henüz Ulubat ile ilgili tanımlamalarının giriş kısmında sözünü ettiği Landron olabilir⁵⁹⁶⁹.

⁵⁹⁶⁹ Hasluck, 1910: 80

25.7.2. Issız Han

Katalog No: 74

Tarih: 1910 (?)

Kaynak: F. W. Hasluck, *Cyzicus*, Cambridge, 1910, s.84

İsim: Issız Khan: Sketch Plan

Hasluck'ın Ulubat'ta en ayrıntılı biçimde el aldığı yapıdır. Mimarisiyle ilgili tanımlamaların yanında tarihlendirme önerilerinde de bulunan seyyah hanın Orhan Gazi Dönemi'ne ait olduğunu düşünmesine rağmen girişin iki yanında yer alan kısımların II. Murat tarafından inşa ettirilmiş olabileceğini belirtmiştir. Payelerle altı bölüme ayrıldığını belirttiği diğer kısımlarda ise duvar işçiliklerinden, genel planından ve burada yer alan ocaklardan söz etmiştir⁵⁹⁷⁰.

⁵⁹⁷⁰ Hasluck, 1910: 84–85

25.8. GENEL DEĞERLENDİRME

Seyahatnameler en erken örneklerden itibaren manzara, anıt, kişi ve kıyafet resimleri gibi oryantalist ressamalara da esin kaynağı meydana getiren görsel malzemeler içermişlerdir⁵⁹⁷¹. Mimari eserler hakkında barındırdıkları bilgilerin yanında sanat tarihi açısından değerli kaynaklar haline gelmelerinin bir nedeni de gravür, çizim ve 19. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı ülkesine giren fotoğraflar gibi bu tarz görsellerdir⁵⁹⁷². Çünkü gerçeği yansıttıkları tespit edildiği takdirde bu görseller sayesinde seyyahın bahsetmediği birçok ayrıntının belirlenebilmesi ve bir eserin çeşitli yönleriyle değerlendirilmesi mümkün olabilmektedir.

Sanat tarihi alanında seyahatnameler metin tahlilleri yönünden yeterince ilgi görmezken içerdikleri gravürler ve resimler sık sık tez ve araştırma konusu yapılmıştır. Bununla birlikte genellikle gravür, taşbaskı, suluboya gibi farklı biçimlerde meydana getirilmiş olan bu görsellerin teknik ve dönemsel özellikleri incelenmiş, ressamaları veya işlenen konuların tetkik edilmesine çalışılmış, seyahatnameler paralelinde değerlendirilmeleri ise büyük oranda ihmal edilmiştir. Hâlbuki bazı seyahatnameler, eşlik ettikleri çizimlere dair önemli ayrıntılar barındırmaktadır. Bizim de buradaki amaçlarımızdan birisi seyahatnamelerdeki anlatımlarla gravürlerin ilişkisini ortaya çıkartmaktır. Ayrıca seyahatnamelerin ayrıntılı biçimde incelenmesi çizimlerin meydana getirilme yöntemleriyle ilgili ipuçları elde edilmesine yardımcı olmaktadır. Bu sayede bizzat gezi sırasında mı yapıldıkları yoksa seyahatnamenin basımı sırasında görevli sanatçılar tarafından tanımlamalara uygun olarak mı çizildikleri tespit edilebilmektedir.

Bu bölümde değerlendirmeye aldığımız görseller tezimiz sınırları dâhilinde yer verdiğimiz seyahatnamelerde tespit ettiklerimizden ibarettir. Eserleri bir tarih kitabı niteliğinde olduğu için tezimizde aktarımlarına

⁵⁹⁷¹ İldem, 2007: 9

⁵⁹⁷² Eyice, seyahatnamelerde yer alan gravür ve fotoğrafların tarihi belgeler olarak taşıdıkları öneme makalelerinde sık sık değinmiştir. Bu belgelerin niteliğiyle doğrudan bağlantılı “Tarihi Vesika Olarak Resim, Gravür ve Fotoğraflar” başlıklı tebliğini 1961 yılında VI. Türk Tarih Kongresi’nde sunarak toplanmaları konusundaki düşüncelerini belirtmek istemiş ancak sunumunu yapabilmesi mümkün olamamıştır. Eyice, 1963: 88, dn. 60

değınmediğımız Jouanin ve Gaver'de karşımıza çıkan iki gravür, ressam Leighton'un Bursa'yı konu edilen bir resmi ile konumuz açısından oldukça önemli bir kaynak teşkil eden Jules Laurens'in çizimleri haricinde, albümlerde ve tek tek resimler halinde veya değerlendirmesini yapmadığımız seyahatnamelerde bulunan görseller ele alınmamıştır. Ayrıca teknik ve dönem özelliklerine bağlı değerlendirmeler veya ressamlarıyla ilgili ayrıntılara değinilmemiştir. Bunun dışında sanat tarihi araştırmalarına katkı sağlayacağı düşünöldüğünden Bursa'ya gelen bazı sanatçıların çalışma biçimleri ve çizimlerini nasıl yaptıklarıyla ilgili bilgilere de yer verilmeye çalışılmıştır.

Seyahatnamelerde karşımıza çıkan çizimlerin bazıları bizzat seyyahın kendisi tarafından yapılmıştır. Walker'in tezimizde değerlendirmeye aldığımız bir seyahatnamesindeki çiziminin haricinde⁵⁹⁷³, tamamen Bursa'da yaptığı çizimlere ayrılmış bir albümü dahi mevcuttur. Yine Renard seyahatnamesindeki bazı resimlerin altına attığı imzalarla çizimler yaptığını göstermektedir⁵⁹⁷⁴. Moustier de çizimler yaptığını belirten⁵⁹⁷⁵ ve bunlardan bir bölümüne seyahatnamesinde yer veren⁵⁹⁷⁶ bir diğer seyyahdır. Launay, seyahatnamesinde bazı yapıların suluboya resimlerini yaptığını açıklamıştır⁵⁹⁷⁷. Seyahatnamesinde de bazı resimlerin seyyaha ait olduğu tespit edilebilmektedir⁵⁹⁷⁸. Aralarında son derece başarılı örneklerle karşılaşılma ile birlikte bu şekilde meydana getirilen çizimler seyyahın bu konuya özel bir yatkınlığı yoksa genellikle naif biçimlerde olmaktadır⁵⁹⁷⁹. Yine de çizim tekniğı ve yatkınlığı ne kadar alt düzeyde olursa olsun Dernschwam, Covell gibi 16. ve 17. yüzyıl seyyahlarının meydana getirdikleri çizimlerin böylesi kayıtların yetersiz kaldığı dönemlerle ilgili önemli bilgiler içerdiğinin söylenmesi gerekir.

Seyyahlara ait olduğunu gördüğümüz örnekler tespit edebildiğimiz kadarıyla bazen çok sayıdaki çizim arasından seçilenler olabilmektedir. Bazı

⁵⁹⁷³ Walker, 1897: 116.

⁵⁹⁷⁴ Renard, 1899: 21

⁵⁹⁷⁵ Moustier, 1864: 250, 251, 252

⁵⁹⁷⁶ Moustier, 1864: 248, 249

⁵⁹⁷⁷ Launay, 1914: 198, 218

⁵⁹⁷⁸ Launay, 1914: 196-197 arası, 204-205 arası

⁵⁹⁷⁹ Arslan, 1992: 15

seyyahlar ise farklı manzara veya eserleri resimlediklerini belirttikleri halde bunlara eserlerinde yer verilmemiştir. Bu seyyahlardan birisi tezimize dört resmini aldığımız Pardoe'dur. Seyyahın bir Ermeni'nin evinin penceresinden resimlediğini söylediği köprü katalog no: 33'te yer verdiğimiz Irgandi Köprüsü'dür⁵⁹⁸⁰. Ancak Bursa'nın hemen dışında karşılaştığı ve çizimi yaptığını söylediği çeşmenin⁵⁹⁸¹ resmi seyahatnamesinde mevcut değildir. Pardoe gibi Fellows'un seyahatnamesinde de bizzat kendi tarafından yapılan bazı çizimlere yer verilmiştir. Ancak çizimlerinden bir kısmının da kitabının basımı sırasında göz ardı edilmiş olduğu anlaşılmaktadır:

“Bu civarın son derece güzel manzarasının birkaç taslak çizimini yaptım. Bu taslaklar kentin mimarisi hakkında fikir verebilirler ancak buradaki doğal özellikler hakkında bir fikir oluşturmak için yeterli değildirler⁵⁹⁸².”

Çizimleri arasında seçimler yapıldığı anlaşılan bu seyyahların yanında çalışmalarını seyahatnamelerinde hiçbir şekilde yer etmeyen seyyahlar da vardır. Birkaç yerde skeç kitabına bazı çizimler yaptığını söyleyen Macfarlane'nin⁵⁹⁸³ seyahatnamesinde herhangi bir çizimle karşılaşmamıştır. Walker Eski Kaplıca'da bir süre kalarak bu yerin skeçlerini çıkardığını söylemiş ancak bunlara seyahatnamesinde yer vermemiştir⁵⁹⁸⁴. Carlo Vidua ise İznik'te çizimler gerçekleştirdiğini, ayrıca birlikte seyahat ettiği Pritzelvitz'in resimler yaptığını belirtmişse de benzer biçimde bunları seyahatnamesine dâhil etmemiştir:

“Ben ölçüler, geometrik planlar ve yükseklikler alırken, Baron Pritzelvitz manzaranın bir görünümünü çizdi... Bugün yine Nicea'da kaldık. Yol arkadaşım bazı manzaraların çizimlerini gerçekleştirdi ve ben de tüm gün boyunca, Türklerin ortasında ve küçük bir pusula haricinde hiçbir alet olmaksızın yapılabileceği kadarıyla, böylesine geniş bir alan kaplayan kentin

⁵⁹⁸⁰ Pardoe, 2004: 303

⁵⁹⁸¹ Pardoe, 2004: 294

⁵⁹⁸² Fellows, 1839: 117

⁵⁹⁸³ Macfarlane, 1850a: 317.

⁵⁹⁸⁴ Walker, 1886: 156

en azından kaba bir planını almak için uğraştım. Fakat en sonunda tamamen karanlık olmadan önce planı iyi kötü bitirdim⁵⁹⁸⁵.”

Bazı çizimler ise birden daha fazla kişinin ortak çalışmasıdır. Bu konuyla ilgili bir açıklama yapan Charton, Moustier'in seyahatnamesindeki manzara ve anıtların Bay Guiaus, iç kısımlar ve kostümlerin Bay Castelli tarafından Moustier'in fotoğrafları ve skeçlerine göre çizildiklerini, İzmir ve Efes'in görüntülerinin ise İzmir'de, Bay Syoboda'nın fotoğraflarına dayalı olarak yapıldığını belirtmiştir⁵⁹⁸⁶.

Seyyahlara eşlik eden sanatçılar da seyahatnamelerdeki çizimlerin yapımcısı olabilmektedir. Kendisine bir ressamın da eşlik ettiğini bildiren seyyahlardan birisi Bursa'da 1842 yılında bulunan Ida Pfeiffer'dır. İstanbul'dan birlikte yola çıktığı grup içerisinde sanatçı Bay Sattler'in de olduğunu söylemiş⁵⁹⁸⁷, ancak bu kişinin Bursa'ya çalışmaları için mi yoksa yalnızca gezi amaçlı mı yolculuk yaptığından bahsetmemiştir. Gezi tarihi 1873 olan Haeckel de yol arkadaşları içinde Berlin'de tanınmış bir manzara ressamı olan Ernst Körner'in bulunduğunu söylemesine ve seyahatnamesinde zaman zaman bahsini etmesine rağmen yine bu ressamın Bursa'da çalışmalar gerçekleştirip gerçekleştirmediği konusunda bilgi vermemiştir⁵⁹⁸⁸.

Kendilerine eşlik eden ressamların aynı zamanda seyahatnamelerindeki çizimlerin de sanatçısı olduğunun bir örneği Carsten Niebuhr ile birlikte yolculuğa çıkan ve hayatını kaybettiği Bombay'a kadar ziyaret ettikleri yerleşimlerle ilgili oldukça değerli gravürler meydana getiren G. Wilhelm Baurenfeind'dir⁵⁹⁸⁹. Böylesi sanatçılar tarafından gerçekleştirilen çizimler sanat tarihi araştırmaları açısından çok daha kullanılabilir niteliktedir. Örneğin Hommaire de Hell'e eşlik eden Jules Laurens'i ele aldığı makalesinde Eyice bu sanatçının çizimlerinin sanat tarihi araştırmaları açısından ne kadar önemli belgeler olduğuna örnekler vererek açıklamalar getirmiştir.

⁵⁹⁸⁵ Balbo, 1834: 131, 132

⁵⁹⁸⁶ Moustier, 1864: 225

⁵⁹⁸⁷ Pfeiffer, 1852: 69

⁵⁹⁸⁸ Haeckel, 1873: s.y.

⁵⁹⁸⁹ Akdemir, 1989: 97–98

Berberkaya Lahdi, Sakarya'daki Justinaios Köprüsü'nün apsisli kısmı, Filyos'ta bulunan iki bina gibi çizimini yaptığı eserlerden bir bölümünün ortadan kalkmış veya parçalanmış durumda olması bu çizimlerin değerini daha da arttırmaktadır. Yine Trabzon Ayasofyası resmi, sanat tarihi araştırmacılarının üzerinde durdukları pek çok problemi aydınlatmıştır⁵⁹⁹⁰. Bu çizimlerden bazıları İslam sanatı hakkında bir kitap yazmış olan Saladin tarafından da eserinde kullanılacak kadar değerli görülmüştür⁵⁹⁹¹.

Değerlendirmeye almadığımız seyahatnamelerde bulunan çizimlere tezimizde yer vermeme prensibini benimsemiş olmamızla birlikte Jules Laurens'in çalışmalarının bu özelliği kendisi için bir istisna yapmamıza neden olmuştur. Ressamın Bursa'da Bali Bey Hanı, Bursa Sarayı, Bursa Kalesi, İznik'te ise İstanbul Kapısı'nı konu alan çizimleri bu eserlerin günümüzdeki durumlarıyla karşılaştırma yaparak meydana gelen değişiklikleri ortaya koyabilecek derecede ayrıntılıdır.

Osmanlı İmparatorluğu'na gerek tek başına gerekse de bir tüccar veya elçiye eşlik eder biçimde ziyaretler gerçekleştirerek resimler meydana getiren sanatçıların sayısında 17. yüzyıldan sonra bir artış yaşanmıştır. Bu yıllardan itibaren sanatçıları koruyan ve kendilerine resim ısmarlayan koleksiyoncu ve zenginlerin ortaya çıkması böylesi yolculuklar yapan ressamın sayısındaki artışın nedenlerinden biridir. Ayrıca 18. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda görevlendirilen elçilerin beraberlerinde sanatçıları getirmesi, aynı zamanda bu yıllarda baskı tekniklerinin gelişerek seyahatname ve gravürlerin daha çok basılabilmesi de daha çok resim ve gravürün ortaya çıkmasını sağlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun konu edildiği resimlerin sayısında asıl artış ise 19. yüzyıldan sonra yaşanmıştır. Ulaşım imkânlarındaki gelişmelerle birlikte yolculukların rahat ve ucuz hale gelmesi sanatçıların bir elçi veya zenginim himayesine gerek duymadan seyahatlerini gerçekleştirebilmesini mümkün kılmıştır. Ayrıca Osmanlı'nın çeşitli yönlerini yansıtan resimlere yönelik talebin artması ve yüksek fiyatlara

⁵⁹⁹⁰ Eyice, 1963: 79–87

⁵⁹⁹¹ Saladin, 1907: resim 18, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356.

alıcı bulması da daha çok gravür ve resmin yapılmasını beraberinde getirmiştir⁵⁹⁹².

Tüm bu gelişmelerin haricinde konumuzla daha da bağlantılı biçimde özel olarak Osmanlı Dönemi yapılarının ziyaret edilmesi, rahat biçimde incelenmesi ve çizimlerinin yapılabilmesi yabancılara yönelik tutumlarla ilişkilidir. İlgili bölümde daha ayrıntılı biçimde üzerinde durduğumuz üzere Bursa halkının yabancı ziyaretçilere karşı hoşgörülü tutumlarının çok erken tarihlerden itibaren başlaması yapıların rahatça incelenmesine ve resimlenmesine olanak tanımıştır. Her ne kadar elimizde bu dönemlere ait çizimlerin sayısı çok fazla olmasa da seyyahların aktarımları bu konudaki rahatlıkları açık biçimde ortaya koymaktadır. Özellikle 19. yüzyıl böylesi bir yasaklamanın olmadığına kanıtı olan çok sayıda çizimin karşımıza çıktığı bir dönemdir. Bu dönem seyyahlarından biri olan Huart, yolculuklardaki güçlükler hakkında bilgi verirken sorunlarla yalnızca ülkenin kanunlarına uyulmadığında karşılaşıldığını, bir buyrultuya sahip olunduğu takdirdeyse yegâne problemlerin eski eser aramak için kazı yapıldığında veya kale planlarını çıkarmaya teşebbüs edildiğinde meydana geldiğini söylemiştir⁵⁹⁹³. Kale planlarının çıkarılması muhakkak bu yıllarda da önemini devam ettiren bu savunma yapılarının işlevleriyle bağlantılıdır. Diğer yapıların planlarının çıkartılması veya çizimlerinin yapılmasıyla ilgili bir problemden bahsetmemesi ise seyyahın bu konuda bir yasaklamanın mevcut olmadığını bildiğini göstermektedir.

İstanbul, Osmanlı İmparatorluğu'nun gravür ve resimlere en fazla sahne olan yerleşimidir. Bu yoğunluk yalnızca çok sayıda seyyahın ziyaret ettiği bir yer olması ve sunduğu manzaraların zenginliğiyle değil aynı zamanda özel olarak sanatçıları kendisine çekmesiyle de bağlantılıdır. Bu boyutlarda olmasa dahi Bursa'nın da böylesi bir ilgiye maruz kaldığını değerlendirmeye aldığımız örnekler kanıtlamaktadır. 19. yüzyıl sonrasında Bursa'yı konu alan çalışmaların sayısındaki artışla da belirlenebilen bu durumun özellikle

⁵⁹⁹² Arslan, 1992: 16, 17, 20

⁵⁹⁹³ Huart, 1978: 10

üzerinde duran Gower yine de sahip olduğu potansiyele rağmen Bursa'nın yeterince sanatçı tarafından keşfedilememiş olmasından yakınmaktadır.

“Bursa bir sanatçı için çok uygun bir yerdir ve burada çalışarak birçok ay geçirebilir fakat görünüşe göre henüz yalnızca birkaç kişi bu sanatsal madeni keşfetmiştir⁵⁹⁹⁴.”

Gower'in belirttiği gibi sahip olduğu potansiyele oranla kendisine çektiği sanatçı sayısı yetersiz kalsa da Bursa'nın bağımsız biçimde geziler yapan ve konu arayışı içinde olan ressamlar tarafından ziyaret edildiği ve resimlendiği mevcut eserlerle kanıtlanabilir. Bu ressamların çizimleri genellikle seyahatnamelerde kullanılmamıştır. Annie Brassey'in seyahatnamesinde Bursa hakkındaki bir çizimi karşımıza çıkan ressam Amadeo Preziosi ise bu duruma istisna meydana getiren örneklerdendir. Bu resim Preziosi'nin Bursa'yı en azından bir kez ziyaret ettiğini kesin biçimde ortaya koyduğu gibi 1864 yılında Bursa'da bulunan Warsberg'in bu ressamla karşılaşmasıyla ilgili yaptığı aktarım da oldukça önemlidir:

“Öğleden sonra, Constantinople ve Kahire'nin renkli resim baskılarını yapan ve Küçük Asya hakkındaki bir albümle ilgili incelemelerde bulunmak için Pera'dan buraya gelmiş olan suluboya ressamı Pretiozi'ye rastladım. Karşılaştığımız yol, her iki tarafında birbirlerine çok yakın biçimde duran ve yüksek duvarlara benzeyen görkemli ağaçların tepede birleştiği gerçek bir vadi gibiydi. Karşımızda bir eşek üzerinde, kafası yalnızca siyah gözlerinin görülebildiği beyaz bir yaşmakla gizlenmiş, vücudu ferace denilen açık mavi kumaşla kaplanmış bir kadın vardı. Önünde eşeğin boynunun üstüne sağlıklı fakat zayıf bir çocuğu yerleştirmişti ve iki yanındaki sepetlerde iki gürbüz erkek çocuğu bulunuyordu. Yuvalarından merakla kafalarını çıkaran genç leyleklere benziyorlardı. Kadının göğsünün üzerinde tuttuğu kız bize doğru gelinciklerden oluşan bir çiçek buketi uzattı. Bunlar o kadar büyüktü ki ancak her iki eliyle tutabiliyordu. Memnuniyet içindeki sanatçı durdu ve kadına aynısını yapmasını söyledi. Diğer her şeyde olduğu gibi şaşkınsızın, cesur biçimde ve iyi niyetle söz ve işaret dili bu insanlarda işe yarar. Birkaç dakika

⁵⁹⁹⁴ Gower, 1902: 27

içinde sahibinin onu bitirmek için haftalar boyunca uğraşmakla övüneceği en hoşlarından bir resim tamamlanmıştı. Eğer resim sergisi için isim bulmam gerekirse onu “Mısır’a Kaçış” olarak adlandıracağım. Böylesine ortaya çıkışlar kaderin güzel cilveleridir. Bunlar bana tüm zahmetli araştırmalardan daha fazlasını veriyorlar⁵⁹⁹⁵.”

Preziosi'nin, Brassey'in kitabında yer alan çiziminde Warsberg'in tanımlamasını yaptığı biçimde yanlarındaki sepetlerde çocukların bulunduğu eşek üzerinde bir kadının betimlenmiş olması Warsberg'in şahit olduğu sahnenin burada tekrarlanmış olabileceğini akla getirmektedir. Bu ünlü ressamın bu tarihlerde Bursa'da bulunduğunun bir diğer kanıtı da 2005 yılında Christies Müzayedesinde satılan ve sol alt köşesinde Brousse, 22 Mayıs 1864 notu görülen “A Footbridge in Bursa” adlı suluboya resmidir⁵⁹⁹⁶.

Walker ise birlikte yolculuk yaptığı bazı kişilerin Bursa'da çizimler yaptığını söylemişse de bu çizimler değerlendirmeye aldığımız eserinde yer almamıştır. Ayrıca ressam mı yoksa amatör bir uğraşı olarak bu tür çalışmalar gerçekleştiren kişiler mi oldukları da tespit edilememiştir:

“Ben Amca'yı bizim ayrılışımızı izlemek için sebatkâr biçimde pencereye oturmuş ve kalenin yer aldığı tepenin eskizini yaparak esaretini çekici hale getirmeye hazırlanırken terk ettik... Albay G___ -cüretkâr bir eskizcinin yapması gerektiği gibi- meraklı gözler ve açık ağızlara tamamen aldırışsız halde kendisine doğru bir nokta hazırlayarak işine başladı... [Çekirge'de] Manzara yanından geçilip gidilemeyecek kadar güzeldi. Bu yüzden yakıcı güneşi hiçe sayarak nazik biçimde hoşgörülü Yahudi'ye kafasını uzatarak alçaltmasını emrettiği unutulmaz şemsiyesinin altında Albay G___'nin işini yapması için durduk. Burada bu yerin özenli skeçlerini yapana kadar kaldık⁵⁹⁹⁷.”

Warsberg kendisine eşlik eden kişiler arasında çizimler gerçekleştirenlerin olduğunu belirten ancak bu çizimlere seyahatnamesinde yer vermeyen bir diğer seyyahıdır:

⁵⁹⁹⁵ Warsberg, 1869: 112-113

⁵⁹⁹⁶ (Erişim) <http://www.christies.com/lotfinder/paintings/count-amadeo-preziosi-a-footbridge-in-bursa-5365212-details.aspx?pos=8&intObjectID=5365212&sid=&page=8>, 31 Mayıs 2012.

⁵⁹⁹⁷ Walker, 1886: 132, 134-135, 155-156

“[Muradiye Türbeleri’nin] Önündeki avluda bir kahveci tarafından yırtık pırtık bir çadır açılmıştı. Bu resmedilmeye değer bir kompozisyon oluşturmaktaydı ve hatta bazı dostlarımin denediği eskiz çalışmalarında atlanmaması gereken bir husustu... Diğerleri kalemleriyle meşgullerken binaları daha yakından inceledim⁵⁹⁹⁸.”

Gravür ve resimlerin kopyalanarak farklı seyahatnamelerde kullanılması her dönemde karşımıza çıkmaktadır⁵⁹⁹⁹. Elimizdeki örneklerde kopya olduğunu tespit edebildiğimiz çizimler bazı ufak değişikliklerle verilmiş ve farklı kaynaklardan kopyalandığı itiraf edilmemiştir. Vecchi kitabında yer alan çizimlerin kendisine ait olmadığını aslından kopya edilerek verildiğini itiraf eden bir seyyahır⁶⁰⁰⁰. Konumuz dâhilinde değerlendirebileceğimiz bir gravüre sahip olmamasına rağmen George William Frederick Howard da eserinde yer alan resimlerin Amerikalı yayımcılar tarafından eklendiği ve bunların da Smith’in “History of Greece” baskısından kopyalandığını söyleyerek bu genel duruma bir istisna meydana getirmiştir⁶⁰⁰¹.

Tezimizde yer verdiğimiz resim ve gravürlerin büyük bölümünde sanatçının ismini belirleyebilmek mümkün olamamıştır. Yalnızca çizim sahiplerinin imzalarını attıkları veya çeşitli şekillerde bu konuda bilgi veya ipucu verdikleri durumlarda kime ait oldukları tespit edilebilmiştir. Bu şekilde herhangi bir ipucu elde edilemeyen örneklerin genellikle seyahatnamenin yazarına ait çizimler olduğu kabul edilebilir. Ancak değerlendirmeye aldığımız farklı ipuçları da çizimlerin seyyahın dışında ve hatta böylesi bir geziye dahi katılmamış kişiler tarafından yapılmış olduğunu ortaya koymaktadır. Bazı çizimlerin bir sanatçı tarafından seyyahın tanımlamaları paralelinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle genel kent dokusunu gösteren çizimlerden bir bölümünün bu şekilde meydana getirildiği hissedilmektedir. Bu örneklerde sanatçının dayanak noktası yalnızca seyyahın tanımlamaları olduğundan doğal olarak bazı hatalar veya eksik noktalar ortaya çıkmıştır.

⁵⁹⁹⁸ Warsberg, 1869: 127

⁵⁹⁹⁹ Bertrandon de la Broquiere’in el yazmasında yer alan İstanbul tasvirinin kopyalanarak yayınladığı eserlerle ilgili olarak bkz. Eyice, 1975: 89, dn. 11

⁶⁰⁰⁰ Felice de Vecchi, 1854

⁶⁰⁰¹ Howard, 1855

Bursa hakkındaki hayali resimlerin en popülerlerinden birisi bir seyahatnamede yer almadığı ve konumuz dışında kaldığı için yer vermediğimiz ünlü oryantalist ressam Gerome'un "Bursa'daki Büyük Havuz" adlı çalışmasıdır. Böylesi bir resmin konusu için Bursa'nın seçilmesi hamamlarının ünü ile birlikte İstanbul'a göre daha oryantalist bir kent olarak görülmesinin bir sonucu olmalıdır. Resim hayali bir sahneyi ortaya koysa bile konusunu oluşturan unsurların seyyahların aktarımları ile bağlantılı olduğu da çok açıktır.

Bursa'yı ziyaret ettiği bilinen sanatçılara ait çalışmalar arasında hiçbir şekilde yayınlanmamış veya çeşitli nedenlerle ortadan kalkmış olanlar mutlaka vardır. Buna rağmen mevcut örnekler dahi Osmanlı İmparatorluğu'nun en çok ziyaret edilen kentlerinden biri olan Bursa'yı konu edinen gravür, çizim veya resimlere her dönemde rastlamanın mümkün olduğunu göstermektedir. Birkaç istisna dışında bu bölümde yer verdiklerimiz ise yalnızca ele aldığımız seyahatnamelerde karşımıza çıkanlardır. Bunların haricinde değerlendirmeye alamadığımız seyahatnamelerde bulunanlar, ayrıca zaman zaman müzayedelerde satışa çıkan ve özel koleksiyonlara dağılan çalışmaların tamamını belirleyebilmek tezimiz sınırlarını aşan daha kapsamlı bir araştırma ile mümkündür.

SONUÇ

“14. yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi'ne Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İli'ndeki Mimari Eserler” başlıklı tezimizde günümüz Bursa ili merkezi ve 17 ilçesi ile bu yerleşimlere bağlı 48 köyde yer alan yapılarla ilgili bilgi veren toplam 178 seyyahın eseri incelenmiştir. Bu seyyahlardan Lucas 1702 ve 1703 yıllarında Bursa'ya iki farklı gezi gerçekleştirmiştir. Walsh 1823 yılı gezilerinin anılarına yer verdiği 1836 baskısı seyahatnamesinin haricinde 1838 tarihli bir diğer eserde de Bursa'dan bahsetmiştir. Porter'ın Türkiye gezileri 1832 ve 1833 yıllarını kapsamaktadır ve iki ciltte toplanmıştır. Bu iki ciltte de Bursa hakkında bazı bilgiler mevcuttur. Hamilton 1836 ve 1837 yıllarındaki seyahatlerinde Bursa'nın farklı yerlerine geziler düzenlemiş ve iki cilt halinde anılarına yer vermiştir. Macfarlane'in Bursa'da bulunduğu tarihler 1847 ve 1848 yıllarını kapsamaktadır ve seyahatnamesinin iki cildi de büyük oranda Bursa ile ilgilidir. Benjamin'in iki farklı seyahatnamesinde gezi tarihleri 1854 ve 1867 olarak görülmektedir. Sandison'un 1857 ve 1864 tarihli raporları iki farklı kaynaktan elde edilmiştir. Benzer biçimde Maling'in 1869 ve 1872 tarihli iki ayrı raporu mevcuttur. Walker 1866, 1886, 1896 yıllarında Bursa'yı ziyaret etmiş ve anılarına farklı seyahatnamelerde yer vermiştir. Coufopoulos'un içerikleri büyük oranda aynı olmasına rağmen 1895 ve 1910 tarihli iki farklı eseri mevcuttur. Hasluck'ın bir tanesi kendisi, bir diğeri eşi tarafından yayına hazırlanan iki çalışması değerlendirmeye alınmıştır. Bu nedenle seyyah sayısını 178 olarak vermemize rağmen incelediğimiz seyahatnamelerin toplam sayısı 193 olmaktadır. 5 tanesi 14. yüzyıla, 9 tanesi 15. yüzyıla, 11 tanesi 16. yüzyıla, 11 tanesi 17. yüzyıla, 14 tanesi 18. yüzyıla, 121 tanesi 19. yüzyıla ve 22 tanesi 20. yüzyıla ait olan bu seyahatnameler içerisinde yalnızca 38 tanesinin Türkçe çevirilerinden alıntı yapılmıştır. Geri kalan 154 seyahatnamenin tamamı tarafımızca çevrilmiştir. Ayrıca Türkçe çevirileri mevcut olan seyahatnamelerden bir bölümü orijinali ile karşılaştırılmış, eksik ve hatalı kısımlar orijinal metinlerden alınarak tezimize eklenmiştir.

Bursa hakkında bilgi verdiğini tespit ettiğimiz seyahatnameler tezimizde ele aldıklarımızdan daha fazladır. Ancak tüm kaynaklara ulaşarak tek bir çalışmada değerlendirmek iddiasının da çok gerçekçi olamayacağı muhakkaktır. Zira řu an bilinen örneklerin sayısı dahi tamamının tek bir inceleme dâhilinde ele alınmasına imkân vermeyecek derecede çoktur. Ayrıca henüz ortaya çıkmamış ve yayınlanmamış yeni kaynakların mevcut olabileceği dūřünüldüğünde de bir katalog çalışmasının bile tüm eserleri kapsayabileceği söylenemez. Bu nedenle tespit edilen seyahatnameler içerisinde bir değerlendirmeye gidilmiş ve özellikle 19. yüzyıl örneklerinden mimari eserler konusunda daha fazla bilgi içerdiği dūřünülenler tezimize eklenmiştir.

Değerlendirmelerimizi sağlıklı biçimde yapmak, bunun yanında Bursa'nın mimari eserleri ile ilgili çalışma yapacak araştırmacıları büyük bir emek gerektirecek ve zaman kaybına neden olabilecek bir süreci tekrarlama gereğinden kurtarmak için ele aldığımız seyahatnamelerde sanat tarihi ve arkeolojiyi ilgilendiren anlatımların tamamına tezimizde yer vermeye çalışılmış ve 197 mimari eserle ilgili bilgilere rastlanmıştır. Bu sayıya evler ve konaklama mekânları başta olmak üzere herhangi bir yapı grubuna ilişkin genel değerlendirmeler ve bir yerleşimin genel görünümü hakkındaki tanımlamalarda kısa cümleler halinde değinilen yapılar dâhil değildir. Eserlerin dönem sınırlaması yapılmamış, Osmanlı Dönemi yanında daha önceki dönemlere ait eserlerle ilgili bilgilere de değinilmiştir. Yine de her halükarda seyahatnamelerde karşımıza çıkan eser sayısı envanter kayıtlarında yer alanların oldukça altındadır. Elbette asıl amaçları mimari dokuyu tümüyle ortaya koymak olmayan seyyahların bütün yapılarla değinmiş olmaları beklenemez. Tek bir konuya odaklanmaktan çok seyahatnamelerde ziyaret edilen yerleşimin insanları, doğası, sosyal yaşamı gibi çok farklı yönlerini bir arada sunma gayreti içinde olunması yapılarla ayrıntılı biçimde yer verilememesinin nedenidir. Bursa merkezi örneğinde mimari eserlere zaman zaman yerleşimin diğer yönlerine göre daha ayrıntılı yer verilmekle birlikte yine bu eserler belli sınırlar içerisinde ele alınabilmiştir. Ziyaret sürelerinin genellikle çok kısa tutulması da yalnızca belirli örneklerle

odaklanan tanımlamalar yapılmasına yol açmıştır. Ayrıca ele alınanların birçok durumda yalnızca genel hatlarıyla tanımlandığı görülmüştür. Tezimizde bu yapıların mimari özellikleriyle ilgili anlatımların yanında, işlevleri, sosyal yaşam içindeki yerleri, Avrupalıların gözünde ne gibi anlamlar taşıdıkları, bu yapılarla ilgili halk söylenceleri gibi konulara da değinilerek çalışmamızın mümkün olduğunca kapsamlı olmasına özen gösterilmiştir.

Seyahatnamelerin tamamen birbirlerine benzediklerini iddia etmek hiçbir dönem için söz konusu olmasa bile, belli özellikleri dolayısıyla yüzyıllar bazında genellemeler yapılabilir. Böylesi bir durumda niteliklerinin ve içeriklerindeki farklılaşmaların da yüzyıllar içindeki siyasi ve düşünsel değişimlerle bağlantılı olduğu söylenebilir. Konumuz dâhilindeki ilk 250 yıllık süreçte yalnızca seyahat amacıyla bağlantılı durumlar ve gezilen yerlerin kısa tasvirlerine değinilen seyahatnamelerdeki bilgilerin daha sonraki yüzyıllarda daha geniş bir yelpazede sunulmaya başlanması, gezip görülen yerlerdeki doğaya, insanlara ve konumuzla bağlantılı biçimde anıtlara daha ayrıntılı yer verilmesi de bu gelişmelerle bağlantılıdır.

16. yüzyılın ortalarına kadar Bursa'da özel olarak herhangi bir yapıdan ayrıntılı biçimde bahsedilmediği görülse de en azından Bursa'nın gelişmiş ve büyük bir kent olarak tanımlanmasının nedenleri arasında Osmanlı fethinin hemen ardından başlayan imar faaliyetlerinin etkisi olduğu söylenebilir. Tarihi kaynaklarla doğrulandığı üzere Osmanlı'nın başkenti olduğu süre boyunca Bursa'da camiler, imaretler, medreseler, ticaret yapıları, tekke ve zaviyeler inşa edilmiş ve kent görkemli bir görünüme bürünmüştür. Daha sonraki dönemlerde ise yapılar özel olarak ele alınmaya ve detaylı tanımlamaları yapılmaya başlanmıştır. Bu durumun oluşmasında Bursa halkının yabancılara karşı olumlu yaklaşımları, İstanbul dâhil olmak üzere diğer pek çok Osmanlı kentinde ziyaret edilemeyen cami, türbe gibi yapıların ziyaretine ve incelenmesine izin vermelerinin etkisi vardır. Ancak bu kez de Bursa'da kalınan sürenin sınırlı olması, seyahatnamenin Bursa'ya ayrılan bölümünün ancak belirli bir oranda yapılara ayrılabilmesi ele alınan eserlerin belli niteliklere sahip olanlardan seçilmesine neden olmuştur. Öncelik verilen bu yapılar kendine özgü bir niteliği olan, kent dokusunda konumuyla öne çıkan,

türbeler örneğinde mezar sahibinin, diğer yapılarda bu yapıyı inşa ettiren kişinin tarihteki yeriyle ilgi çekeceği düşünülen örneklerdir.

Bazı seyyahların Bursa'nın camiler başta olmak üzere Osmanlı eserleri açısından İstanbul ile rekabet edebilecek kadar zengin olduğunu söylemesi ancak bu yapıların büyük bölümünün ilgi çekici nitelikleri olmayan basit ve sade yapılar olduğunu belirtmesi neden belli yapılara odaklanıldığını anlaşılır kılmaktadır. Sürekli aynı yapılara yer verilmesi bu yapıların belli özellikleriyle ilgili bilgilerin tekrar edilmesini beraberinde getirmiş olsa da bazen diğer kaynaklarda karşımıza çıkmayan ayrıntıların birden fazla seyyah tarafından tekrarlanması verilen bilgilerin doğruluğunun teyit edilmesini sağlamıştır. Ayrıca birçok kez bahsi edilmiş bir yapıdan söz etseler bile bazı seyyahların daha önce dikkat edilmemiş farklı bir yönü hakkında bilgi verebildikleri de görülmüştür.

19. yüzyıldan itibaren ticaret, misyonerlik, elçilik, hac ziyaretlerinin dışında günümüzde olduğu gibi yalnızca gezmek, yeni kültürleri tanımak gibi amaçlarla yapılan gezilerin sayısında büyük bir artış yaşanmıştır. Ulaşım alanındaki gelişmelerle birlikte yolculukların ucuzlaması ve kolaylaşması sayesinde İstanbul'a yapılan ziyaretler artmış ve Osmanlı'nın bu yıllarda en çok ziyaretçi çeken bu kentine yalnızca bir günlük mesafede bulunan Bursa da gelişmelerden etkilenmiştir.

Bursa'nın ziyaret nedenlerinden en önemlisi Osmanlı tarihindeki yeri olmuştur. Bu durum ilk Osmanlı sultanlarının adını taşıyan camiler ve bu sultanların mezarlarını barındıran türbelerin yazıya geçirilmesini sağlamış, ayrıca kaplıcalarının hiçbir zaman kesintiye uğramayan ünü hamamlarından da sık sık söz edilmesini beraberinde getirmiştir. Seyahatnamelerde en çok yer aldığını söyleyebileceğimiz bu yapıların haricinde çeşmeleri, köprüleri, hanlarından da bahsedilmesi en azından Bursa ili merkezinde seyahatnamelerin Osmanlı Dönemi eserleri açısından zengin kaynaklar olmasını sağlamıştır. Ancak Bursa ili ve ilçelerinde yer alan mimari eserlerin tamamının değil, büyük oranda tarihi ve mimari nitelikleriyle ön plana çıkanların üzerinde durulması bir eksiklik. Özellikle Bursa ili merkezinde seyyahların belirttiği gibi yüzlerce cami bulunmasına rağmen tespit ettiğimiz

üzere bunlardan yalnızca on dördüne ve ağırlıklı olarak da ilk sultanların eserleri olduğu bilinen beş tanesine yer verilmesi bu durumun en çarpıcı örneklerinden biridir. Yine de gerek camiler, gerekse de türbeler örneğinde ele alınan yapıların Osmanlı'nın erken dönemlerine ait eserlerin en önemlileri olması nedeniyle bu durumun çok büyük olumsuzluklar meydana getirdiği de iddia edilemez.

Çalışmamızın seyahatnamelerin sanat tarihi alanında yapılacak araştırmalara önemli katkılar sağlayacak kaynaklar olabileceğini gösterdiğini düşünüyoruz. Bu düşüncenin aksi yönünde fikirler ileri sürülmesinin nedenleri büyük oranda seyahatçıların bir yapıyı tüm yönleriyle değerlendirebilecek yeterliliğe sahip olmadığı düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Gerçekten de çok azının mimar veya arkeolog olması bu konularda sağlıklı değerlendirmeler yapamayacaklarını akla getirir. Seyahatnamelerin ayrıntılı olarak incelenmesi de yapılar hakkındaki aktarımların bazen çok genel hatlarıyla sınırlı kaldığını, detaylı incelemelerin gerçekleştirilemediğini ve bazı durumlarda hatalar yapıldığını göstermiştir. Bu gerçek doğal olarak sanat tarihinde seyahatnamelerin birincil kaynaklar olarak değerlendirilemeyeceği fikrini beraberinde getirmiştir. Ancak bu durum ele aldığımız tüm seyahatnameler için geçerli olmadığı gibi, ilk başta önemsiz görülen bir bilgiden dahi yararlanılabileceğinin örnekleri ile de karşılaşmıştır. Hatta seyahatnamelerin dâhil edilmesiyle daha önceki araştırmaların bazı eksikliklerinin giderilebileceği ve yapılan hataların doğrulanabileceği görülmüştür. Günümüze gelemeyen yapılar hakkında değerli veriler barındırmaları, tamiratlarla özgünlüğünü yitiren eserlerle ilgili karanlıkta kalmış bazı noktaları aydınlatmaları ve hatta sanat tarihi alanında çok önem verilen kitabelerin güvenilir olabildiklerini göstermeleri bu fikrimizin dayanak noktalarıdır. Osman ve Orhan Gazi'nin gömülü oldukları manastırın nitelikleriyle ilgili çıkarımlar, Ulubat'taki kilisenin tarihiyle ilgili aktarımlar bu durumun örneklerinden birkaçıdır. Özellikle farklı kaynak ve verilerle desteklenmeleri durumunda seyahatnamelerin sanat tarihinde mutlaka dikkate alınması gereken kaynaklar oldukları söylenebilir. Bununla birlikte içerdikleri bilgilerin sağlıklı biçimde değerlendirilebilmesi için ele alınan

seyahatnamenin farklı yönleriyle tetkikinin yapılması ve güvenilirliğinin tespit edilmesi de gerekir. Seyyahın bahsini ettiği yapıyı gerçekten görüp görmediğinin, ziyaretini hangi tarihte gerçekleştirdiğinin, yaptığı değerlendirmelerde objektif mi yoksa yanlı bir tutum mu sergilediğinin tespit edilmesi verilen bilgilerin kullanılabilirliği açısından oldukça önemlidir.

Tezimizin Bursa ili örneğinde gerçekleştirilmiş olması seyyahların Osmanlı eserlerine ve sanatına bakışının nasıl olduğunun belirlenmesini sağlamıştır. Bu belki de diğer kentlerde tespiti yapılamayacak bir durumdur. Ancak çok farklı sebeplerle seyyahları kendisine çeken Bursa asıl olarak Osmanlı'nın eski başkenti olması gerçeği nedeniyle ilgi odağı olmuştur. Her dönem büyük merak uyandıran, uzun zaman tüm Avrupa'da korkuyla birlikte hayranlık duyulan Osmanlı İmparatorluğu'nu daha yakından tanımak isteyenler, imparatorluğun kurucularına ait türbeleri ve camileri mutlaka ziyaret etmişler ve bu yapılarla ilgili izlenimlerine seyahatnamelerinde sıklıkla yer vermişlerdir. Bu durum Osmanlı sanatına bakışlarının tespit edilmesi fırsatını ortaya çıkarmıştır. Değerlendirdiğimiz bazı görüşler özelde seyahatnameyi kaleme alan kişiye aitmiş gibi görünse de aslında dönemin hâkim anlayışlarının seyyah üzerinde bıraktığı etkilerle bağlantılıdır ve Osmanlı İmparatorluğu'na gerek sosyal, gerekse siyasi yönlerden bakış açılarının bir yansımasının sonucudurlar.

Tezimizde ele aldığımız seyyahların çok büyük bölümü Hıristiyan'dır. Bu kişilerin bir kısmının Osmanlı İmparatorluğu'nun ortaya koyduğu yapıtlara ilgi duymaması ve bu eserleri beğenmediğini ifade eden tanımlamalarda bulunması Hıristiyanlık-İslamiyet mücadelesinin sonucu olarak gösterilebilir. Düşüncelerin bazı önyargıların hâkim olduğu bir bakış açısıyla yazıya geçirilmesi, çeşitli konularda olaylara ve karşılaşılan durumlara karşı tarafsızlıkların korunamaması aktarılan bilgilerin niteliğini de etkilemiştir. Kendi dinlerini daha üstün gösterme gayesi içinde İslamiyet'e ve hatta tüm Doğu'ya olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik olumsuz düşüncelere sahip olan bazı seyyahlar camiler başta olmak üzere bu dinin ve imparatorluğun eserlerine önyargılı, aşağılayıcı, hakir görücü ve beğenmezliğin özellikle vurgulanmaya çalışıldığı ifadelerle yer vermişlerdir.

Bazı seyyahlar ise Osmanlı'nın kendine özgü bir sanat anlayışı olmadığını, Osmanlı yapıları ve özellikle de camilerinin ya eski eserlerden dönüştürüldüğünü ya da farklı uygarlıkların etkisi altında biçimlendiğini iddia etmiştir. Bilhassa İstanbul örneğinde tüm camilerin Ayasofya'nın kopyası olarak değerlendirilmesi bunun bir yansımasıdır. Bu tür etkilenmelere maruz kaldığı belirtilmeyen Osmanlı yapıları ise kaba ve hiçbir özgünlüğe sahip olmayan eserler olarak tanımlanmıştır. Böylesi bir anlayış bazı yapıların tarihlendirilmesinde hatalar yapılmasını da beraberinde getirmiştir. Osmanlı ile bağdaştırılamayan görkemli yapılar daha çok hayranlık duyulan Roma ve Bizans'a ait eserler olarak gösterilmiş, bunun aksi biçimde aslında Roma veya Bizans eseri olmasına rağmen kötü bir mimariye sahip yapıların ise Osmanlı Dönemi olduğu iddia edilmiştir.

Seyyahların bir bölümünün önyargıları Osmanlı Dönemi yapılarıyla ilgili değerlendirmelerini etkilemişse de yapılan hatalar büyük oranda yalnızca eserlerin tarihlendirilmesinde karşımıza çıkmaktadır. Genel mimari özellikleri hakkındaki tanımlamalarda ise önyargılar veya yanlış değerlendirmelerin etkisi görülmemektedir. Çünkü seyyahlar her ne düşünceye ya da ideolojiye sahip olursa olsunlar betimlemelerde gerçekleri çarpıtma çok olası değildir. Yalnızca bir süslemenin, yapı ögesinin veya yapının tamamının güzel ya da çirkin olduğu şeklindeki değerlendirmeler ya da farklı uygarlıkların etkisi altında geliştiğine yönelik fikirler kişisel görüşlerin hâkimiyeti kapsamında değerlendirilebilir. Bir bütün olarak yapının ya da süslemelerin kökenlerine yönelik hatalı değerlendirmeleri, bir Osmanlı Sanatı'nın mevcut olmadığını iddia etmeleri önyargılarıyla birlikte incelemelerini derinlemesine yapmamalarının bir neticesidir ve bu görüşlerin kabul edilemeyeceği de aşikârdır.

Seyyahlardan bir bölümünün ise dini temelli taraf tutmaktan ziyade sanatsal beğenilerini ön plana aldıkları görülür. Birçok örneğine rastlandığı üzere bu tür ölçütlere sahip seyyahlar her iki uygarlığın sanat zevki açısından kötü ve kalitesiz işler meydana getirdiği düşüncesiyle Osmanlı gibi Bizans Dönemi eserlerine de ilgi göstermemiştir. Rönesans'a ait fikirlerin etkisi altında oldukları hissedilen, Yunan ve Roma uygarlıklarının eserlerine ilgi

duyan bu seyyahlar, Orta Çağ ve sonrasını sanat zevki açısından karanlık dönemler olarak gören kişilerdir. Bu yüzden Osmanlı eserleri yerine daha önceki dönemlere ait yapılara yer vermeye istekli oldukları görülsede Bursa ili merkezinin belirttiğimiz sebeplerden ötürü bir istisna oluşturduğu söylenebilir. Hatta seyahatnamelerinin Bursa ile ilgili kısmının büyük bölümünü Osmanlı eserlerine ayıran ve bu örneklerin mimari ve süsleme açısından güzelliklerine vurgu yapan seyyahlara da rastlanmıştır. Ancak Bursa dışına çıkıldığında bu durum değişmiş, diğer yerleşimlerde Osmanlı ve hatta Bizans eserlerine çok fazla ilgi gösterilmemiştir. Bursa dışındaki yerleşimlerde Osmanlı eserlerine yer verilmemesinin nedeni ilgisizlikten ziyade bu yapıların eksikliği olmakla birlikte mevcut örneklerin göz ardı edildiği durumlarla da karşılaşılabilir. Bazı seyyahların bir camide devşirme olarak kullanılan veya bir duvar içine yerleştirilen sütun vb gibi daha eski dönemlere ait bir mimari parçaya yapının kendisinden daha fazla yer vermesi bunun kanıtıdır. Bu durumun çarpıcı bir örneği olan İznik, Bursa gibi Osmanlı'nın erken dönemlerine ait ve yine ilk Osmanlı sultanlarının eseri olan önemli yapılara sahiptir. Bununla birlikte bu yapıların önemlerinin farkında olan çok az seyyah vardır. Ayrıca İznik'in terk edilmiş ve bir köy niteliğinde görülmesi, Osmanlı eserlerinin tamamen harabe ve kullanım dışı kalmış halleri de tarihi önemleri bilinse bile bu yapılara yönelik ilgiyi azaltmış olmalıdır.

Tezimizde ayrıca ele aldığımız seyahatnamelerde karşımıza çıkan gravür ve çizimlerden oluşan 74 görsele yer verilmiştir. Yaptığımız değerlendirmeler sonucunda bu gravürlerin bir kısmının bizzat seyyah veya yolculuğu sırasında seyyaha eşlik eden bir sanatçı tarafından yapılmış oldukları görülmüştür. Ancak bir bölümünün seyyahın tanımlamaları doğrultusunda bu geziye katılmamış kişiler tarafından resimlenmiş oldukları da tespit edilmiştir. Özellikle 19. yüzyılda ise seyahatnamelerde Bursa'ya bizzat bir gezi gerçekleştirerek çizimler yapan ressamın çalışmalarının kullanılmaya başlandığı görülmüştür. Bu görseller, doğruyu yansıttıkları durumlarda seyahatnamelerde yazılı olan hususlardan çok daha fazla ayrıntının elde edilebileceği niteliklere sahiptir.

Bursa, seyahatnamelerle ilgili geniş kapsamlı bibliyografya çalışmalarına konu olmuş bir yerleşimdir. Ancak özel bir uzmanlık alanında kullanımları amaçlandığında seyahatnamelerin içerikleri hakkında ayrıntılı bilgi vermeyen bu tür çalışmalar yeterli gelmez. Bu yüzden tezimizin öncelikle Bursa hakkında yapılacak sanat tarihi araştırmalarında yararlanılacak bir kaynak olduğuna inanmaktayız. Böylece seyahatnamelerin genel bibliyografyalarının çıkarıldıktan sonra değerlendirilmelerinin gerekli olduğunu belirten Eyice'nin temennisini⁶⁰⁰² ve değerli çalışmasını mütevazı biçimde başlangıç eseri olarak tanımlayarak üzerinde ayrıntılı biçimde durulmasıyla yeni eklemelerde bulunulabileceğini belirten Lowry'nin araştırmacıları yoğun ve zaman alıcı çalışmalardan kurtarma arzusunun⁶⁰⁰³ en azından bir bilim dalı örneğinde bir nebze de olsa giderebileceğimizi düşünüyoruz. Yine de çok geniş sınırlar dâhilinde ele almaya çalıştığımız tezimizde kaçınılmaz biçimde eksik kalan kısımların olduğunu da kabul etmekteyiz. Bu eksikliklerin sonraki çalışmalarda giderilmesi en büyük arzumuzdur.

⁶⁰⁰² Eyice, 1963: 59–60, dn. 3

⁶⁰⁰³ Lowry, 2004: 13

KAYNAKÇA

- ABRAMS, H.N.; **Frederic Leighton: Eminent Victorian Artist**, 1996.
- A Lady's Encounter with Brigands in Asia Minor, **The Cornhill Magazine**, cilt 23, London, 1871, s.91–98.
- AKDEMİR, Rıza; "Carsten Niebuhr ve Seyahatnamesi", **Milli Kültür**, sayı 64, 1989, s.96–102.
- AKKILIÇ, Yılmaz; "Seyyah Sergi", **Bursa Defteri**, sayı 24, Bursa, 2004, s. 110–122.
- ALARSLAN, Burcu; "Türk İmajının Görsel Yansımaları", **Dünyada Türk İmgesi**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2008, s.129–162.
- A Map of Cyzicus and the Lake Abellionte, and a view of Bursa/ Richard Pococke,** (Erişim) <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb406391686/description>, 25 Mayıs 2011.
- AMBRASEYS, Nicholas Nicholas, FINKEL, Caroline; **The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas: A Historical Review 1500–1800**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1995.
- ARNAKIS, G. Georgiades; "Gregory Palamas Among the Turks and Documents of His Captivity as Historical Sources", **Speculum**, cilt 26, sayı 1, 1951, s.104–118.
- Arnold, The Bearded Boy; **National Magazine: Devoted to Literature, Art and Religion**, ed. James Floy, cilt 11, New York, 1857, s.20.
- ARSLAN, Necla; **Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul: 18. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl**, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı Yayınları, 1992.

- AŞIKPAŞAOĞLU; **Aşıkpaşaoğlu Tarihi**, ed. A. Nihal Atsız, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.
- AUCHER-ÉLOY, Remi; **Relations de Voyages en Orient**, cilt 1, Paris, 1843.
- AYKUT, A. Sait; **İbn Battûta Seyahatnamesi**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- AZİMLİ, Dilaver; “Safevi-Osmanlı İlişkilerinde Doğu Anadolu Meselesi (Ekonomik Yönden)”, **Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, cilt 3, sayı 2, 2010, s.101–105.
- AYVERDİ, Ekrem Hakkı; **Osmanlı Mimarisinin İlk Devri**, İstanbul, 1966.
- BACON, Francis; **The Advancement of Learning**, London, 1961.
- BAĞÇECİ, Yahya; “Osmanlı Devleti’nde Gregoryen Ermenilerle Protestan Ermeniler Arasındaki İlişkiler”, **Turkish Studies**, cilt 3 sayı 7, 2008, s.707–732.
- BALBO, Cesare; **Lettere del Conte Carlo Vidua**, cilt 2, Torino, 1834.
- BALTACI, Cahid; **XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri**, İstanbul, İrfan Matbaası, 1976.
- BANARLI, Nihad Sâmi, **İstanbul’a Dair**, 2. Baskı, İstanbul, Kubbealtı Neşriyatı, 2008.
- BANSE, Ewald; **Die Türkei: Eine Moderne Geographie**, Berlin, 1919.
- BARKAN, Ömer Lütfi, MERİÇLİ, Enver; **Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.
- BARKER ; “Mr. Barker’s Journal in Asia Minor”, **The Missionary Register** **1824**, London, 1824, s.449–452.

- BARKLEY, Henry C.; **A Ride Through Asia Minor and Armenia**, London, 1891.
- BARTHOLDY, J.L.S.; **Voyage en Grèce, fait Dans Les Années 1803 et 1804**, cilt 1, Paris, 1807.
- BAYKAL, Kazım, **Bursa ve Anıtları**, Aysan Matbaası, 1950.
- BEAUFORT, Emily Anne; **Egyptian Sepulchres and Syrian Shrines Including A Visit to Palmyra**, London, 1874.
- BELON, Pierre; **Les Observations de Plusiers Singularitez et Choses Memorables, Trouvees en Grece, Asie, Iudée, Egypte, Arabie, & autres pays estranges, redigées en trois liures, Par Pierre Belon du Mans**, Paris, 1588.
- BENEDETTO DEI, **La Cronaca Dell'Anno 1400 All'Anno 1500**, ed. Roberto Barducci 1985.
- BENJAMIN, Samuel Green Wheler; "Recollections of a Trip to Brusa", **National Magazine: Devoted to Literature, Art and Religion**, ed. James Floy, cilt 11, New York, 1857, s.106–111.
- BENJAMIN, Samuel Gren Wheler; **The Turk and The Greek**, New York, 1867.
- BENT, J. Theodore; "On the Slopes of Olympus", **Littell's Living Age**, cilt 180, 1889, s.371–377.
- BERNARD, C. A.; **Les Bains De Brousse en Bithynie (Turqoui ed'Asie)**, Constantinople, 1842.
- BERNARD, C. A.; **Bursa Banyoları**, çev. Rıza Ruşen Yücer, İstanbul, Kenan Matbaası, 1943.

BERTRANDON DE LA BROQUIERE; **The Travels of Bertrandon de La Broquiere: Counsellor & First Esquire-Carver to Philippe le Bon, Duke of Burgundy, To Palestine and His Return From Jerusalem Overland to France. During The Years 1432 & 1433**, çev. Thomas Johnes, Hafod Press, 1807.

BERTRANDON DE LA BROQUIERE; **The Voyage d'Outremer' by Bertrandon de la Broquière**, çev. Galen R. Kline, New York, Bern, 1988.

BERTRANDON DE LA BROQUIERE; **Bertrandon de la Broquiere'in Denizaşırı Seyahati**, çev. İlhan Arda, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2000.

BİLGEGİL, Kaya; **Rönesans Çağı Cihan Edebiyatında Türk Takdirkârlığı**, Erzurum, 1973.

BLUNT, F.; **People of Turkey, by a Consul's Daughter and Wife**, ed. Stanley Lane Poole, cilt 1, London, 1878a.

BLUNT, F.; **People of Turkey, by a Consul's Daughter and Wife**, ed. Stanley Lane Poole, cilt 2, London, 1878b.

BORSOOK, Eve; "The Travels of Bernardo Michelozzi and Bonsignore Bonsignori in Levant (1497–98)", **Journal of the Warburg and Courtauld Institutes**, cilt 36, 1973, s.145–197.

BRASSEY, Annie; **Sunshine and Storm in the East**, London, 1880.

BRASSEY, Annie; **Sunshine and Storm in the East**, Cambridge, 2010.

BRENNER, Ignaz von; "Excursion from Constantinople to Brusa, in Asia Minor, in the Year 1793", **The Critical Review or Annals of Literature**, cilt 14, London, 1808, s.507–515.

- BRENNER, Ignaz von; "Excursion de Constantinople à Prusa dans l'Asie Mineure", **Annales Des Voyages de la Géographie et de l'Histoire**, cilt 6, Paris, 1809, s. 110- 119.
- BRENNER, Ignaz von; **Ausflug von Konstantinopel Nach Brussa in Kleinasien**, Wien und Triest, 1824.
- BRIAND, P. C.; **Les Jeunes Voyageurs en Asie**, cilt 1, Paris, 1829.
- BROWNE, William George; "Journey From Constantinople, Through Asia Minor, In The Year 1802", **Travels in Various Countries of The East**, ed. Robert Walpole, London, 1820, s.106–148.
- BURGESS, Richard; **Greece and The Levant**, cilt 2, London, 1835.
- BUSBECG, Ogier Ghiselin de; **Türkiyeyi Böyle Gördüm**, ed. Aysel Kurutluoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, t.y.
- Bursa Mevlevihanesi**, t.y.: (Erişim) <http://mevlana.org.tr/index.php/mevlevilik/bursa-mevlevihanesi.html>., 07 Mayıs 2012.
- BUSCH, Moritz; **Die Türkei: Reisehandbuch Für Rumelien, Die Untere Donau, Anatolien, Syrien, Palästina, Rhodus und Cypern**, Triest, 1870.
- CAPPER, James; **Observations on the Passage to India Through Egypt**, London, 1785.
- CARRERI, Gemelli; **Collection Abrégée des Voyages Anciens et Modernes**, cilt 3, Paris, 1808.
- CEZAR, M.; "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tâbi Afetler", **Türk Sanatı Araştırma ve İncelemeleri**, cilt 1, İstanbul, 1964, s.327–414.

CHAMBERS, David, PULLAN, Brian; **Venice: A Documentary History 1450–1630**, Oxford and Cambridge, Blackwell Publishers, 2004.

CHATEAUBRIAND, F.A.; **Travels in Greece, Palestine, Egypt and Barbary, During the Years 1806 and 1807**, çev. F. Shoberl, New York, 1814.

CHESNEAU, Jean; **Le Voyage de Monsieur D’Aramon**, ed. Ch. Schefer, Paris, 1887.

CHESNEY, F.R.; **The Expedition for the Survey of Rivers Euphrates and Tigris**, cilt 1, London, 1850.

CHISHULL Edmund D.; **Türkiye Gezisi ve İngiltere’ye Dönüş**, çev. Erendiz Özbayoğlu, Bahattin Orhon, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 1993.

CLARIDGE, R.T.; **A Guide Along The Danube From Vienna to Constantinople, Smyrna, Athens, The Morea, The Ionian Islands and Venice From The Notes of A Journey Made in the Year 1836**, London, 1837.

COOPER, Joseph; “Destruction of the City of Brousa and Villages in the Provinces by Earthquakes-Their Power, Extent, and Unprecedented Frequency and Duration”, **The Evangelical Repository**, cilt 14, Philadelphia. 1855, s.182–184.

COUFOPOULOS, Demetrius; **A Guide to Constantinople**, London, 1895.

COUFOPOULOS, Demetrius; **A Guide to Constantinople**, London, 1910.

COVEL, John; **Voyages en Turquie 1675–1677**, ed. Jean Pierre Grélois, Paris, 1998.

COX, Samuel S.; **Orient Sunbeams or From the Porte to the Pyramids, By Way of Palestine**, New York, 1882.

- COX, Samuel S.; **Isles of the Princes**, New York, London, 1887.
- ÇULPAN, Cevdet; **Türk Taş Köprüleri Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002.
- DALLAWAY, James; **Constantinople: Ancient and Modern**, London, 1797.
- DAVEY, Richard; **The Sultan and His Subjects**, London, 1907.
- DEARBORN, Henry A.S.; **A Memoir on the Commerce and Navigation of the Black Sea and the Trade and Maritime Geography of Turkey and Egypt**, cilt 2, Boston, 1819.
- DEMİRALP, Yekta; **Erken Dönem Osmanlı Medreseleri (1300–1500)**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1999.
- DEMİRCAN, Abdurrahman; **Arap Edebiyatında Seyahatname Türü ve Seyahatnameler**, Van, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- DEMİRCANLI, Yüksel Yoldaş; **İstanbul Mimarisi İçin Kaynak Olarak Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, İstanbul, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1989.
- DERNSCHWAM, Hans; **İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü**, çev. Yaşar Önen, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- DOĞAN PEKER, Leyla; **İngiliz Seyyahların Seyahatnamelerinde Bursa (17. ve 20. yüzyıllar arası)**, Bursa, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- DOSTOĞLU, Neslihan, ERDÖNMEZ, Ahmet, ŞAHİN, Mustafa, OKÇU, Recep; "Bursa Müzeleri ve Müzecilik", **Bursa Defteri**, sayı 28, Bursa, 2007, s.5–22.

- DREVON, A. Eugène, GUILLON, F., RAOUL, Pierre, VITTE, Emmanuel; **Atlas-Géographie, Ou, Nouveau Manuel De Géographie Générale**, Lyon, Paris, 1901.
- DREW-BEAR, Thomas, NAOURT, Christian, STROUD, Ronald S.; **Arthur Pullinger: An Early Traveler in Syria and Asia Minor**, Philadelphia, Transactions of the American Philosophical Society, cilt 73, bölüm 3, 1985.
- DUMONT, Paul; **Le Français d'abord. Salonique 1850–1918**, Paris, 1993.
- DUPRÉ, Adrien; **Voyage en Perse**, cilt 1, Paris, 1819.
- DWIGHT, Theodore; “The City of Broosa”, **American Penny Magazine**, cilt 2, sayı 10, New York, 1846.
- EGMONT, J. Aegidius Van, HEYMAN, John; **Travels Through Part of Europe, Asia Minor**, cilt 1, London, 1759.
- EĞİLMEZ, Mümtaz Şükrü, “1918’de Setbaşı”, **Bursa Defteri**, sayı 2, Bursa, 1999, s.35–36,
- EKİNCİ, Oktay, “Tarih Bilinci ve Kültürel Sorumluluk”, **Bursa Defteri**, sayı 2, Bursa, 1999, s.38–42,
- EKREM, Nuraniye Hidayet; **Çin Elçisi Chang Ch’ien Seyahatnamesine Göre Orta Asya’daki Etnik Gruplar**, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 1999.
- ELSTON, Roy; **Cook’s Traveller’s Handbook: Constantinople, Gallipoli & Asia Minor**, London, 1923, s.194–201.
- ERGENÇ, Özer; **XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.

ERDÖNMEZ, Ahmet Ö.; “Osmanlı Kültüründe Mistik Semboller ve Nesnelere Sergisi”, **Bursa Defteri**, sayı 24, Bursa, 2004, s.131-135.

EYİCE, Semavi; “Bir Fransız Gizli Ajanı Amédée Jaubert”, **Türk Yurdu**, sayı 255, 1955a, s.729–744.

EYİCE, Semavi; “Bir Fransız Gizli Ajanı Amédée Jaubert”, **Türk Yurdu**, sayı 256, 1955b, s.831–834.

EYİCE, Semavi; “X. Hommaire de Hell ve Ressam Jules Laurens”, **Bellekten**, cilt 27, sayı 105, 1963, s. 59–104.

EYİCE, Semavi; “Bertrandon de la Broquiere ve Seyahatnamesi (1432–1433)”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi**, cilt 4, İstanbul, 1975, s.88–126.

EYİCE, Semavi; “İznik”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, XXIII. Cilt, İstanbul, 2001a, s. 543–545.

EYİCE, Semavi; “İznik’te Berberkayası İznik Panoramasının Simgesi”, **Taç Vakfı’nın 25. Yılı Anı Kitabı**, İstanbul, Taç Yayını, 2001b, s.175–180

EYİCE, Semavi; “Koza Hanı”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, XVI. Cilt, Ankara, 2002, s.231–232

FARLEY, J. Lewis; “Report by Mr. Sandison, Her Britannic Majest’ys Consul, on the Inducements for forming a Branch Bank at Brussa”, **The Resources of Turkey**, London, 1862, s. 102–115.

FELICE DE VECCHI; **Escursione Lungo il Teatro Della Guerra Attuale Da F. De Vecchi E G. Osculati**, Milano, 1854.

FELLOWS, Charles; **A Journal Written During an Excursion in Asia Minor 1838**, London, 1839.

FERRIMAN, Z. Duckett, **Turkey and The Turks**, London, 1911.

- FESCH, Paul; **Abdülhamid'in Son Günlerinde İstanbul**, çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., 1999.
- FONTANIER, Victor; **Voyages En Orient**, Paris, 1829.
- FULLER, John; **Narrative of a Tour Through Some Parts of the Turkish Empire**, London, 1829.
- G.M. ; "A Visit to Ibrahim Pacha", **The Museum of Foreign Literature and Science**, cilt 24, Philadelphia, New York, Boston, 1834, s. 455–458.
- GALLENKA, A.; **Two Years of the Eastern Question**, cilt 2, Southampton, 1877.
- GALLOIS, Eugène; **Asie-Mineure et Syrie**, Paris, 1907.
- GARDANE, Ange de; **Journal d'un Voyage Dans La Turquie- D'Asie et La Perse Fait En 1807 et 1808**, Marseille, 1809.
- GARNETT, Lucy M.J.; **Turkish Life in Town and Country**, New York, 1904.
- GERÇEK, Nüzhet, "Yabancı Gözü ile Sivil Mimarimiz", **Güzel Sanatlar**, sayı 5, 1944.
- GERLACH, Stephan; **Türkiye Günlüğü: 1573–1576**, çev. Turkis Noyan, ed. Kemal Beydilli, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2007.
- GIDE, Andre; **The Journals of Andre Gide**, çev. Justin O'Brien, cilt 2, 1914–1927, New York, 1948.
- GLOYER F. R., OLSHAUSEN F.; **C. Niebuhr's Reisen Durch Syrien und Palastina**, Hamburg, 1837.
- GONTAUT BIRON, J.S.; "Ambassade en Turquie de Jean De Gontaut Biron Baron de Salignac, 1605-1610: Voyage à Constantinople Séjour en Turquie", **Archives Historiques de la Gascogne**, cilt 16, Paris, 1889.

- GOWER, Ronald Sutherland, **Old Diaries (1881–1901)**, London, 1902.
- GÖKYAY, Orhan Şaik; “Türkçede Gezi Kitapları”, **Türk Dili**, cilt 27, sayı 258, 1973.
- GRELOT, Josephus; **İstanbul Seyahatnamesi**, çev. Maide Selen, İstanbul, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. Yayınları, 1998.
- GROSVENOR, Edwin A.; **Constantinople**, cilt 1, Boston, 1900.
- GÜNAYDIN, Nurşen, KAPLANOĞLU, Raif; **Seyahatnamelerde Bursa**, Bursa, Bursa Ticaret Borsası Yayınları, 2000.
- Guide to the Eastern Mediterranean**, London, 1904.
- GÜNDOĞDU, Hamza; **Doğubayazıt İshak Paşa Sarayı**, Ankara, Kültür Bakanlığı Tanıtma Eserleri Dizisi, 1991.
- HAECKEL, Ernst, **Brussa und der Asiatische Olymp**, 1873. (Erişim) <http://caliban.mpiz-koeln.mpg.de/~stueber/haeckel/olymp/index.html>, 6 Mayıs 2009.
- HAECKEL, Ernst; **Die Welträtsel**, Norderstedt, 2009.
- HAMEL, Frank; **Lady Hester Lucy Stanhope: A New Light on Her Life and Love Affairs**, London, New York, Toronto and Melbourne, 1913.
- HAMILTON, William J.; **Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia**, cilt 1, London, 1842a.
- HAMILTON, William J.; **Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia**, cilt 2, London, 1842b.
- HAMLIN, Cyrus, **Among The Turks**, New York, 1877.
- HAMMER, Joseph von; **Umblick Auf Einer Reise von Constantinopel Nach Brussa und Dem Olympos**, Pesth, 1818.

- HAMMER, Joseph von; "Travels in Asiatic Turkey", **The London Literary Gazete and Journal of Belles, Lettres, Arts, Sciences etc.**, sayı 114, 27 Mart 1819 Cumartesi, London, 1819, s.198.
- HARE, Augustus J.C.; **The Story of My Life**, cilt 6, London, 1900.
- HARMER, Thomas; **Observations on Various Passages of Scripture**, cilt 1, Charlestown, 1815.
- HASLUCK, F.W.; **Cyzicus**, Cambridge, 1910.
- HASLUCK, F.W.; **Christianity and Islam Under the Sultans**, cilt 1, Oxford, Clarendon Press, 1929.
- HAŞAL, Hilmi; "Müzesizlik Kasveti ve Mudanya", **Bursa Defteri**, sayı 28, Bursa, 2007, s.99–106.
- HAWLEY, Walter A.; **Asia Minor**, London, New York, 1918.
- HIGGINSON, George; **Seventy-One Years of a Guardsman's Life**, London, 1916.
- HOWARD, George William Frederick; **Diary in Turkish And Greek Waters**, Boston, 1855.
- HUART, Clément; **Mevleviler Beldesi Konya**, İstanbul, Tercüman 1001 Temel Eser, 1978.
- HUART, Clément; **Konia: La Ville des Derviches Tourneurs**, Cambridge, Cambridge University Press, 2012.
- HURLEY, Jack; **Industry and the Photographic Image**, 1980.
- IORGA, N., **Les Voyageurs Français Dans L'Orient Européen**, Conférences Faites en Sorbonne, Boivin & Cie-Gamber, Paris, 1925.

- IRBY, Charles Leonard, MANGLES, James; **Travels in Egypt and Nubia, Syria and Asia Minor; During the Years 1817 & 1818**, London, 1823.
- İLDEM, Arzu Etensel; “Bir Yazın Türü Olarak Doğu Seyahatnameleri”, **Littera Edebiyat Yazıları**, cilt 21, 2007, s. 1–11.
- İNALCIK, Halil; “Bursa: XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar”, **Türk Tarih Kurumu Belleteni**, cilt 24, Ankara, 1960, s. 45–102.
- İNALCIK, Halil; **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi: 1300–1600**, cilt 1, İstanbul, Eren Yayınları, 2000.
- JAMES, Charles; “Agger”, **A New and Enlarged Military Dictionary**, cilt 1, London, 1802, s.y.
- JAMES, Charles; “Echiquier”, **A New and Enlarged Military Dictionary**, cilt 2, London, 1810, s.y.
- JANISCEK, S., “Ibn Batuta’s Journey to Bulghar: Is it a Fabrication?”, **Journal of the Royal Asiatic Society**, Ekim, 1929, s.791-800.
- JARDINE, William; **Memoirs of Hugh Edwin Strickland**, London, 1858.
- JEBB, Louisa; **By Desert Way to Baghdad**, London, Edinburgh, Dublin and New York, 1908.
- JERNINGHAM, Hubert E.H.; **To and From Constantinople**, London, 1873.
- JOANNE, Adolphe, ISAMBERT, Émile; **Itinéraire de L’Orient**, Paris, 1861.
- JOUANNIN, J. M., “Souvenirs d’un Séjour à Brousse en Bithynie, dans l’année 1825”, **Bulletin de La Société de Géographie**, cilt 11, Paris, 1829, s.288-290.
- JOUANNIN, J. M., GAVER, Julio von; **Historia de la Turquía**, Barcelona, 1840.

KAMİL, Ekrem; “Hicri Onuncu-Miladi On Altıncı Asırda Yurdumuzu Dolaşan Arab Seyyahlarından Gazzi-Mekki Seyahatnamesi”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Dergisi**, Sayı 1–2, İstanbul, Milli Mecmua Basımevi, 1937, s.5- 90.

KAMMOND, R. H.; **A History of Empire And People Turkey And The War In The East**, Toronto, 1878.

KANDES, Vasileios; **Bursa: Kuruluşundan 19. Yüzyıl Sonlarına Kadar**, çev. İbrahim Kelağa Ahmet, ed. Selahattin Osman Tansel, Gaye Kitabevi, 2009.

KAPLANOĞLU, Raif; **Bursalı Şair Yazar ve Ünlüler Ansiklopedisi**, İstanbul, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, 1998.

KAPLANOĞLU, Raif; **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, İstanbul, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, 2000.

KAPLANOĞLU, Raif; **Bursa Ansiklopedisi I (Yer Adları)**, Bursa, Avrasya Etnografya Vakfı Yayınları, 2001.

KAPLANOĞLU, Raif, CENGİZ, İsmail; **Bursa Kent Rehberi**, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2009.

KARACA, Mustafa; **Söylemezoğlu Süleyman Şefik Bin Ali Kemali Hicaz Seyahatnamesi**, Tokat, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001.

KARAGÜLLE, Ender; **Seyahatnamelerde Malatya**, Niğde Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde, 2007.

KARAKAYA, Meliha; **Seyahatnamelerde Nevşehir**, Niğde, Niğde Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007.

- KEMİK, Fatih; **Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Halk Etimolojisi (I.- II. Ciltler)**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2003.
- KENNEDY, W.A.; "Brousa", **Life and Light for Woman**, cilt 38, 1908, s.421-424.
- KEPPEL, George; **Narrative of A Journey Across The Balcan**, cilt 2, London, 1831.
- KHITROWO, B.; "Pèlerinage du marchand Basile 1465–1466", **Itinéraires Russes en Orient**, Genève, Imprimeire Jules-Guillaume Fick, s.243–256.
- KINNEIR, John Macdonald; **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan**, London, 1818.
- KIRAYOĞLU, Mithat, TANYELİ, Uğur, ASLANOĞLU, Rana, CANPOLAT, Emin, "Bursa'da Kentleşme Süreci", **Bursa Defteri**, sayı 2, Bursa, 1999, 10–25
- KIRAYOĞLU, Mithat, "Bursa Evleri", **Bursa Defteri**, sayı 2, Bursa, 1999, 43–45.
- KIRCA, Hasan Serkan; **İngiliz Seyyah Sir Charles Fellows'un Eserlerinde Türkiye ve Türk İmajı**, Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Batı Dilleri ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- KONSTANTINOVIC, Konstantin Mihail; **Bir Yeniçerinin Hatıratı**, çev. Kemal Beydilli, İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2003.
- Köy Envanter Etüdlere Göre Bursa**, Ankara, Köy İşleri Bakanlığı Yayınları, 1967.

LADD; “Broosa, Letter From Mr. Ladd, December 31, 1850”, **The Missionary Herald**, cilt 47, Boston, 1851, s.116–117.

LANZA, Fernando Fernandez; “Habsburg-Osmanlı Rekabeti Bağlamında 16. Yüzyılda İspanya’da Türk İmaji”, **Dünyada Türk İmgesi**, Kitap Yayınevi, 2008, s.87–107.

La Porte de Bey Sarayı à Bursa (Brousse), (Erişim) http://www.inha.fr/spip.php?article347&id_document=610. 22 Kasım 2011.

La Porte du Sultanat de la Fortresse de Bursa (Brousse), (Erişim) http://www.inha.fr/spip.php?article348&id_document=611. 22 Kasım 2011.

La Porte d’İstanbul à Iznik (Nicée), (Erişim) http://www.inha.fr/spip.php?article345&id_document=608. 06 Kasım 2011.

LAUNAY, L. De; **La Turquie que l’on Voit**, Paris, 1914.

LA MOTRAYE, Aubry de; **La Motraye Seyahatnamesi**, çev. Nedim Demirtaş, İstanbul, İstiklal Kitabevi, 2007.

LEAKE, William Martin; **Journal of a Tour in Asia Minor**, London, 1824.

Le Caravansérail de Bursa (Brousse), (Erişim) http://www.inha.fr/spip.php?article346&id_document=609. 05 Kasım 2012.

LEEVEES, H.D., BARKER; “Proceedings on the Coast of Asia Minor”, **The Missionary Register 1824**, London, 1824, s.188–189

LELEWEL, Joachim; “Itinéraire Brugeois”, **Epilogue de la Géographie Du Moyen Age**, cilt 6, Bruxelles, 1857, s.281–308

LETTS, Malcolm; **The Pilgrimage of Arnold von Harff**, London, 1946.

LEUNCLAVIUS, Ioannes; **Annales Sultanorum Othmanidarum**, 1596.

LEVINGE, Godfret; **The Traveller in the East**, London, 1839.

LOWRY, Heath W.; **Seyyahların Gözüyle Bursa**, çev. Serdar Alper, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2004.

LUBENAU, Reinhold; **Reinhold Lubenau Seyahatnamesi: Osmanlı Ülkesinde, 1587–1588**, çev. Türkis Noyan, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2012.

LUCAS, Paul, **Voyage du Sieur Paul Lucas**, cilt 1, Amsterdam, 1714a.

LUCAS, Paul, **Voyage du Sieur Paul Lucas**, cilt 2, Amsterdam, 1714b.

MACFARLANE, Charles; **Turkey and Its Destiny**, cilt 1, Philadelphia, 1850a.

MACFARLANE, Charles; **Turkey and Its Destiny**, cilt 2, Philadelphia, 1850b.

MACGILL, Thomas; **Travels in Turkey, Italy and Russia**, cilt 2, London, 1808.

MALUNOY, Marion de; **Maistre Pierre Pathelin Hystorié**, Paris, 1904.

MANGO, Cyril, "The Monastery of St. Constantine on Lake Apolyont", **Dumbarton Oaks Papers**, cilt 33, 1979, s.329–333.

MANUCCI, Niccolao; **Storia Do Mogor or Mogul India (1653–1708)**, çev. William Irvine, cilt 1, London, 1907.

MARCELLUS, Le Vicomte de; **Souvenirs de L'Orient**, cilt 1, Paris, 1839a

MARCELLUS, Le Vicomte de; **Souvenirs de L'Orient**, cilt 2, Paris, 1839b.

MARCOSSON, Isaac Frederick; "Kemal Atatürk", **Turbulent Years**, New York, 1938, 143–178.

MARINDIN, G.E.; **The Letters of John B. S. Morritt of Rokeby**, London, 1914.

MARSH, Caroline Crane; **Life and Letters of George Perkins Marsh**, cilt 1, New York, 1888.

MEHMET NEŞRİ; **Kitâb-ı Cihan-Nümâ Neşri Tarihi**, 3. baskı, ed. Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.

MEVSİM, Hüseyin; **Bulgar Gözüyle Bursa**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2009.

MEYER, Joseph, HOFMANN, Friedrich; **Meyer's Universum, Oder, Abbildung und Beschreibung des Sehenswerthesten Und Merkwürdigsten Der Natur und Kunst Auf Der Ganzen Erde**, Amsterdam, Philadelphia, 1843.

MILLER, William; **Travels and Politics in the Near East**, New York, 1898.

MOLTKE, H. Von; **Türkiye Mektupları**, çev. Hayrullah Örs, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1969.

MONK, Charles James; **The Golden Horn and Sketches in Asia Minor, Egypt, Syria and The Hauraan**, cilt 1, London, 1851.

MOUSTIER, A. De; "Voyage de Constantinople À Éphèse, Par L'intérieur de L'Asie Mineure, Bithynie, Phrygie, Lydie, Ionie", **Le Tour Du Monde**, ed. Eduard Charton, cilt 9, 1864, s.225- 272.

MUNRO, J.A.R., ANTHONY, H.M.; "Explorations in Mysia", **The Geographical Journal**, cilt 9, sayı 2, 1897, s. 150-169, 256-276.

MURRAY, John; **A Handbook for Travellers in Turkey**, London, 1854.

MURRAY, John; **Handbook For Travellers in Constantinople, Brusa and The Troade**, London, 1900.

- MÜLLER, Georgina Max; **Letters From Constantinople**, London, 1897.
- OECONOMOS, Lysimachos; **The Martyrdom of Smyrna And Eastern Christendom**, London, 1922.
- OSMAN ŞEVKİ; **Bursa ve Uludağ**, ed. Mehmet Fatih Birgül, Levent Ali Çanaklı, Coşkun Ağra, İstanbul, 2007.
- OSMANGAZİ BELEDİYESİ; **Bir İmparatorluğun İzi Osmangazi**, İstanbul, 2006.
- OECONOMOS, Lysimachos; **The Martyrdom of Smyrna And Eastern Christendom**, London, 1922.
- OUSTERHOUT, Robert; "Ethnic Identity and Cultural Appropriation in Early Ottoman Architecture", **Muqarnas**, cilt 12, 1995, s.48–62.
- OVERBERGH, Cyrille van; **Dans le Levant: En Greece et en Turquie**, Paris, 1899.
- ÖCALAN, Hasan Basri; "Seyahatnamelerde Bursa Mevlevihanesi", **Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, cilt 5, sayı 7, 2004, s.35–48.
- ÖTÜKEN, Yıldız, DURUKAN, Aynur, ACUN, Hakkı, PEKAK, Sacit; **Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler**, cilt 3, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1983.
- ÖTÜKEN, Yıldız, DURUKAN, Aynur, ACUN, Hakkı, PEKAK, Sacit; **Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler**, cilt 4, Ankara, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1986.
- ÖZBUDUN, Ergun, "Türkiye'nin Kuruluş Yıllarında Bir Yabancı Gazetecinin Ankara Yolculuğu ve Atatürk'le Görüşmesi", **Atatürk Araştırmaları Merkezi Dergisi**, cilt 1, sayı 1, 1984, s.167–191.

ÖZGÖREN, İsmail, **Dört Kapı Dört Medeniyet İznik**, Bursa, 2011.

ÖZTEKİN, Mehmet; **İbn Cübeyr Seyahatnamesi (Tercüme ve Tahlil)**, Elazığ, Fırat Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2001.

PAINE, Caroline; **Tent and Harem: Notes of An Oriental Trip**, New York, 1859.

PARDOE, Julia; **The City of The Sultan and Domestic Manners of The Turks in 1836**, cilt 2, London, 1837.

PARDOE, Julia; **Şehirlerin Ecesi İstanbul: Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı**, çev. M. Banı Büyükkal, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2004.

PARMAKSIZOĞLU, İsmet; **İbn Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1971.

PATRICK, Mary Mills; "Asia Minor in the Time of the Seven Wise Men", **The National Geographic Magazine**, cilt 27, Washington, 1920.

PAUL OF ALEPPO; **The Travels of Macarius Patriarch of Antioch**, çev. F.C. Belfour, London, 1836.

PERNOT, Maurice; **Rapport Sur Un Voyage D'Étude A Constantinople en Égypte et en Turquie D'Asie Janvier-Aout 1912**, Paris, 1912.

PERROT, Georges; **Souvenirs D'un Voyage en Asie Mineure**, Paris, 1864.

PETERS, John P.; **Notes of Eastern Travel**, New York, Meshon Company Press, t.y.

PFEIFFER, Ida; **Visit To The Holy Land, Egypt, and Italy**, London, 1852.

PLAYFAIR, R. Lambert; **Handbook to the Mediterranean: Its Cities, Coasts and Islands**, London, 1890.

- PLINIUS; **Genç Plinius'un Anadolu Mektupları**, çev. Çiğdem Dürüşken-Erendiz Özbayoğlu, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2001.
- POCOCKE, Richard; **A Description of the East and Some Other Countries**, London, 1745.
- POCOCKE, Richard; **Voyage de Richard Pockcke**, Paris, 1772.
- POLONYALI SIMEON; **Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiyesi**, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul, Kesit Yayınları, 2007.
- PORTER, David; **Constantinople and Its Environs**, cilt 1, New York, 1835a.
- PORTER, David; **Constantinople and Its Environs**, cilt 2, New York, 1835b.
- POUJOLAT, M. Baptistin, MICHAUD, A.M.; **Voyage Dans L'Asie Mineure En Mesopotamie, A Palmyre, En Syrie, En Paletsine et en Egypte**, cilt 1, Paris, 1840.
- PURCHAS, Samuel; "Two Voyages of Master John Newberie, One, into the Holy Land; The other to Baslara, Ormus, Persia, and backe thorrow Turkie", **Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrimes**, cilt 8, Glasgow, 1905, s. 449–481.
- RASICO, Philips D.; **Cafè I Quilombo: Els Diaris de Viatge de Joaquim Miret I Sans**, Barcelona, 2005.
- RENARD, Marius; **Brousse**, Bibliothèque nationale de France, Paris, 1899. (Erişim) <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb31196192r/description>. 27 Şubat 2011.
- RENELL, James; **A Treatise on the Comparative Geography of Western Asia**, cilt 1, London, 1831.

- RHYS, Ernest; **Frederic Lord Leighton: Late President of the Royal Academy of Arts An Illustrated Record of His Life and Work**, London, 1900.
- RICAUT; **Türklerin Siyasi Düsturları: Batılı Gözüyle Osmanlı'nın Gücü ve Zaafları**, çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul, AD Yayıncılık, 1996.
- ROUILLARD, Cl. D.; **The Turk in French History, Thought and Litterature (1520-1660)**, Paris, t.y.
- RUY GONZALES DE CLAVIJO; **Narrative of the Embassy of Ruy Gonzales de Clavijo to the Court of Timour at Samarcand A.D. 1403-6**, çev. Clements R. Markham, London, 1859.
- RUY GONZALES DE CLAVIJO; **Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat**, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, Kesit Yayınları, 2007.
- SAĞIR, Caner; **Temin İbn Bahr'ın Seyahatnamesi ile Mervezi'nin Tabai Hayavan Eserinin Tercümesi ve Değerlendirilmesi**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Türk Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- SALADIN, H., **Manuel d'art Musulman, I Architecture**, Paris, 1907.
- SALVATORI; "Journey to Persia", **The Classical Journal for March and June 1814**, cilt 9, London, 1814, s.631-640.
- SARI, Tanju; **17. Yüzyıl İngiliz Seyahatnameleri Doğrultusunda Osmanlı İktisadi Yapısı**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- SCHIFFER, Reinhold; **Oriental Panorama: British Travellers in 19th Century Turkey**, Amsterdam, 1999.
- SCHILTBERGER, Johannes; **Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427)**, çev. Turgut Akpınar, İstanbul, İletişim Yayınları, 1997.

- SCHNEIDER, Eliza Cheney Abbott; **Letters from Broosa, Asia Minor**, Chambersburg, 1846.
- SCHNEIDER, Eliza Cheney Abbott; **Bursa Mektupları: Bir Osmanlı Kentinde Müminler ve Kâfirler**, çev. Neşe Akın, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2009.
- SENEMOĞLU, Yavuz; **Haydar Çelebi Ruznamesi**, Tercüman 1001 Temel Eser No: 73, t.y.
- SERVANTIE, Alain; “Batılıların Gözünde Türk İmajının Geçirdiği Değişimler”, **Dünyada Türk İmgesi**, ed. Özlem Kumrular, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2008, s.27–85.
- SEVİM, Mustafa, **Gravürlerle Türkiye**, cilt 4, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997.
- SHAW, Albert; “Constantinople and The Waning Turks”, **The Chautauquan**, cilt 13, Meadville, 1891, s.157–159.
- SHELTMAN, Constance; “Demirdash and Brousse Weaving”, **Needle and Bobbin Club Bulletin**, cilt 6, sayı 2, New York, 1922, s.15–22.
- SINGH N.K., SAMI UDDIN, A.; “Neshri, Mehemed”, **Encyclopaedic Historiography of the Muslim World**, cilt 1, Delhi, Global Vision Publishing House, 2003, s.702–703.
- SMITH, Thomas; “An Account of the City of Prusa in Bithynia, and a Continuation of the Historical Observations Relating to Constantinople”, **Philosophical Transactions (1683–1775)**, cilt 14, 1684, s.431–454.
- SMITH, Thomas; **The Wonders of Nature and Art**, cilt 4, London, 1803.
- SMITH, Eli; **Researches of The Rev. E.Smith and Rev. H.G.O. Dwight in Armenia**, cilt 1, Boston, 1833.

- SMITH, J. Lawrence; "On Some of The Thermal Waters of Asia Minor", **The American Journal of Science and Arts**, cilt 12, New Haven, 1851 s.10–16.
- SÖNMEZ, Serdar; "Bursa'nın Geçmişini Ne Kadar Biliyoruz", **MMO Bursa Şubesi Bülteni**, sayı 14/76, s. 28–29, 2003.
- SÖZEN, Metin; **Devletin Evi Saray**, İstanbul, Sandoz Kültür Yayınları, 1990.
- STANHOPE, Hester; "Correspondence of Lady Hester Stanhope, from Turkey, Syria &c.", **The New Monthly Magazine**, ed. Thomas Hood, London, 1843.
- STANLEY, Arthur Penrhyn, **Lectures on the History of The Eastern Church**, London, 1883.
- STEWIG, Reinhard; **Bursa, Nordwestanatolien Strukturwandel Einer Oriantealischen Stadt Unter dem Einfluss der Industrialisierung**, Kiel, 1970.
- STOCHOVE, Vincent; **Voyage du Levant du Sr. De Stochove**, Bruxelles, 1650.
- STOCHOVE, Vincent; **Het Bereysde Oosten door Vincent Stochove**, Brugghe.
- STRABON, **Antik Anadolu Coğrafyası**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.
- STUART; **Journal of a Residence in Northern Persia**, London, 1854.
- ŞAHİN, Fahriye Nilsun; **XIX. Yüzyıldan Bir Osmanlı Seyahatnamesi: Seyahat-i Asmai**, İstanbul, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Edebiyatı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2010.

ŞAHİN, Gürsoy; **Ondokuzuncu Yüzyılda İngiliz Seyahatnamelerine Göre Türkiye ve Türkler (W. Wittman–1803, R.R. Madden–1829, C. Fellows–1852, E.J. Davis–1879, W.J.J.Spry–1895)**, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2005.

ŞEHİTOĞLU, Elif, **Bursa Hamamları**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, t.y.

ŞEN, Fevzi; “Arabacı Hanları”, **Bursa Araştırmaları**, sayı 2, 2003, s.21–23.

ŞENTÜRK, Osman; **Evliya Çelebi Seyahatnamesi’nde Folklorik Unsurlar**, Niğde, Niğde Üniversitesi Türk Halk Edebiyatı Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 1999.

TAFUR, Pero; **Travels and Adventures**, çev. Malcolm Henry Ikin Letts, London and New York, 2004.

TANINDI, Oğuz, KURT, Özgen; **Türkiye Arkeolojik Tahribat Raporu 2008: Marmara Bölgesi-Bizans Dönemi**, İstanbul, Tay Yayınları, 2009.

TANRIKORUR, Barihüda; **Türkiye Mevlevihanelerinin Mimari Özellikleri**, Konya, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 2000.

TAYLOR, Bayard; **The Lands of Saracen**, New York, 1862.

TEVHİD, Ahmed; “Bursa’da En Eski Kitabe”, **Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası**, sayı 29, 1953, s.318–320.

TEXIER, Charles; **Asie Mineure: Description Géographique, Historique et Archéologique**, Paris, 1862.

TEXIER, Charles, PULLAN, Richard Popplewell; **L’architecture Byzantine: Recueil de Documents des Premiers Temps du Christianisme en Orient**, Londre, 1864.

- TEXIER, Charles; **Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi**, çev. Ali Suat, cilt 1, Ankara, Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, 2002.
- The Earthquake at Constantinople; **The Illustrated London News**, 24 Mart 1855.
- THÉVENOT, Jean; **Thévenot Seyahatnamesi**, çev. Ali Berktaş, ed. Stefanos Yerasimos, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2009.
- THOURENEL, Odoardo; “Costantinopoli Nel Regno di Abdul-Medjid” **Rivista Europea**, cilt 3 sayı 3, Milano, 1840, s.398–420.
- TIMBS, John; **The Year-Book of Facts in Science and Art**, London, 1856.
- TOGAN, A. Zeki Velidi; **Umumi Türk Tarihi Giriş**, İstanbul, İsmail Akgün Matbaası, 1946.
- TOURNEFORT, Joseph; **A Voyage Into The Levant**, cilt 3, London, 1741.
- TOURNEFORT, Joseph, **Tournefort Seyahatnamesi**, ed. Stefanos Yerasimos, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2005.
- TURNER, William; **Journal of a Tour in the Levant**, cilt 3, London, 1820.
- Türkiye Cumhuriyetinin Seksenbeşinci Yılında Bursa**, Ankara, Bursa Valiliği Yayını, 2008.
- TYLOR, Charles; **Memoir and Diary of John Yeardley**, Philadelphia, 1860.
- ULUGUN, F. Yavuz; **Seyahatnamelerde Kocaeli ve Çevresi**, Kocaeli, Kocaeli Gazetecilik ve Yayın A.Ş. Yayınları, 2008.
- UMAR, Bilge; **Bithynia**, İstanbul, İnkılâp Yayınları, 2004.

- ÜLGEN, Aygün; “Osmanlı Saray, Kasır ve Köşkleri”, **Osmanlı Ansiklopedisi**, cilt 10, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 400–428.
- VAN LENNEP; “Letter From Mr. Van Lennep, September 17, 1851”, **The Missionary Herald**, cilt 47, Boston, 1851, s.404–406.
- VAN MILLINGEN, Alexander; **Byzantine Churches in Constantinople**, London, Macmillan and Co., 1912.
- VIVIEN DE SAINT-MARTIN, Louis; **Description Historique et Géographique de L’Asie Mineure**, cilt 2, Paris, 1852.
- WALKER, Mary Adelaide; **Eastern Life and Scenery**, cilt 2, London, 1886.
- WALKER, Mary Adelaide; **Old Tracks and New Landmarks**, London, 1897.
- WALSH, Robert; **A Residence at Constantinople**, cilt 2, London, 1836.
- WALSH, Robert; **Constantinople and the Scenery of The Seven Churches of Asia Minor**, cilt 1, Paris, 1838a.
- WALSH, Robert; **Constantinople and the Scenery of The Seven Churches of Asia Minor**, cilt 2, Paris, 1838b.
- WALSH, Robert; **Thomas Allom’s Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor**, New Jersey, 2006.
- WARSBERG, Alexander Freiheren von; **Ein Sommer im Orient**, Wien, 1869.
- WHELER, George; **A Journey Into Greece**, London, 1682.
- WHELER, George; **Voyage de Dalmatie de Grece et du Levant**, cilt 1, Alahaie, 1723

WILKINSON, Charles; **A Tour Through Asia Minor and The Greek Islands**, London, 1806.

WOLFF, Joseph; **Missionary Journal of the Rev. Joseph Wolff**, cilt 3, London, 1829.

WOLFF, Joseph; **Researches and Missionary Labours Among the Jews, Mohammedans and Other Sects**, London, 1835.

YALÇINKAYA, Mehmed Alaadin; "III. Selim ve II. Mahmud Dönemlerinde Batılı Seyyahlara Göre Üsküdar (1789–1839)", **Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI: 06–09 Kasım 2008**, İstanbul, Üsküdar Belediyesi Yayınları, s.43–58.

YARDIMCI, İlhan; **Evliaları ve Abideleri ile Şehirler Sultanı Bursa**, Bursa, Uludağ Yayınları, 2003.

YENİSEY, Fazıl; "Piyer Loti'de Bursa", **Edebiyatımızda Bursa**, İstanbul, Berksoy Yayınevi, 1956, s. 332–336.

YERASIMOS, Stephane; **Les Voyageurs Dans L'Empire Otoman (XIVe – XVIe Siècles)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.

YÜCEL, Yaşar; **Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.

EKLER

Ek 1: Bursa'nın Genel Mimari ve Kent Dokusu

1333(?), İbn Batuta, 42⁶⁰⁰⁴: Oradan [Balıkesir] dört bir yanı bostanlıkla, akarsularla çevrili, geniş yolları, güzel çarşıları bulunan Bursa'ya gittik.

1432, Bertrandon de la Broquiere, 200–201: Türklerin sahip olduğu şehirlerin en güzeli. Olimpea adı verilen azametli bir dağın eteklerinde kurulmuş ve güneşe doğru yayılmış çok büyük bir şehir; dağdan inen bir ırmak şehrin birçok yerinden geçer ve bu yüzden burası olduğundan daha büyükmüş gibi görünür; ırmak şehrin çeşitli yerlerinden geçtiği için şehir sanki kasabaların yan yana gelmesinden oluşmuş gibidir.

1437, Pero Tafur, 149: Ertesi gün Türkiye'de bulunan ve Nicomedia Körfezi'nin ucunda yer alan Bursa isimli bir kentte evi bulunan Cenevizli bir arkadaşımın beni kendisiyle götürmesini istedim ve o da bunu yaptı. Deniz yoluyla buraya gittik ve surları olmayan ancak Türkiye'deki herhangi bir kentten daha büyük ve daha gelişmiş durumdaki bu kenti gördüm. Burada yaklaşık 4.000 kişi yaşıyor fakat körfez göz önünde bulundurulduğunda bu çok az bir miktar, çünkü tüccarlar kent ile bu körfez sayesinde bağlantı kuruyorlar. Buraya İran'dan kara yoluyla pek çok şey getiriyorlar. Burası Yunanistan'a çok yakın bir yerde ve Yunanistan'dan kendi ülkelerine geçiş için bir basamak taşı olduğundan Türkler buraya sahip olduktan sonra daha çok geliştirmişler. Burasını yarı yolda bir liman gibi kullandıkları için büyük dükkânlar kurmuşlardır. İnanıyorum ki bugün Türkiye'nin tamamında ne bu kadar büyük ne bu kadar kalabalık ne de bu kadar zengin bir yer daha yoktur. Buradan tekrar Constantinople ve Pera'ya döndüm.

1499, Arnold von Harff, 237: Bursa kenti güzel, büyük ve iyi biçimde imar edilmiştir. Türk İmparatoruna bağlıdır. Tahminime göre uzunluk olarak bir Alman milinden daha büyüktür ve genişlik olarak yarım mildir. Çok kalabalıktır ve bana göre Cologne'dan on kat daha kalabalıktır. Birçoğu tüccardır ve saten, altın ve gümüş elbiseler, cramoisy ve camelot gibi ipek ürünleri yapan sayısız insan vardır, bu yüzden iyi bir camelot elbise iki dükaya alınabilir.

1548, Pierre Belon: 450–451: Daha erken bir zamanda geldiğimiz ve ayrılmadan önce uzun bir süre kaldığımız Olympe Dağı'nın eteklerinde yer alan bu kenti çok uzaktan gördük. Bu dünyanın en muhteşem konuma sahip kentlerinden birisidir çünkü üzerinde yayıldığı dağ tarafından sarmalanır ve hiç sur yoktur. Lyon'dan daha geniştir çünkü dağın uzantıları nedeniyle çeşitli bölgelere ayrılmıştır. Kenti ayıran vadiler bölgeleri birbirinden uzaklaştırmış. Türk imparatorları yeni memleketlerine geldiklerinde Frigya'ya ulaşmışlar ve daha ileri gidemeyerek imparatorluk tahtını kurdukları Bursa'da durmuşlardır. Fakat son yüz yıldır Constantinople'ü ele geçirdikten sonra yavaş yavaş Avrupa'ya geçmişler, Bursa'yı terk etmişler ve İmparatorluk tahtını Constantinople'da kurmuşlardır. Ancak, Bursa hala Constantinople kadar zengin ve kalabalıktır ve hatta daha zengin ve daha kalabalık olduğunu dahi söyleyebilirim. Roland'ın büyük kılıcı günümüzde dahi hala Bursa Kalesi'nin kapısında asılıdır. Türkler bunu değerli bir dinsel obje gibi koruyorlar çünkü onların düşüncesine göre Roland Türk'tür. Bu ancak alt tabaka halk tabakasının düşüncesi doğruysa gerçek olabilir. Bursa'nın zenginliği ipekten kaynaklanır. Çünkü yıllardan beri Suriye'den ve Doğu'nun diğer ülkelerinden gelen çok sayıda deve, ipekleri Bursa'ya getirir ve burada dokunur, örülür ve çeşitli şekillerde işlenir. Türkler farklı renklerde bezenmiş ayrıca altın ve para işlenmiş kadife elbiseler giyerler.

1576, Gerlach: 445, 446: Hemen hemen yarım daire biçiminde, hilali anımsatan güzel bir ovada kurulmuş olan ve uzunlamasına bol bol yarım millik bir alanı kaplayan bu

⁶⁰⁰⁴ 1333: Seyahat tarihini göstermektedir; (?) : Ziyaret tarihi kesin olarak tespit edilemeyip yaklaşık bir tarih verilmesi durumunda kullanılmaktadır; İbn Batuta: Seyyah'ın ismini göstermektedir; 42: Değerlendirmeye aldığımız eserde alıntı yapılan kısmın sayfa numarasını belirtmektedir.

kent, bundan önceki altı Türk hükümdarına payitahtlık etmiş. Kentin bir bölümü çok yüksek bir dağ olan Olympos Dağı'nın (Uludağ) eteklerinden yukarı doğru tırmanıyor, bir bölümü de doğuya doğru uzanan ovaya yayılıyor... Dağın dibinde Türklerin mezarlıkları geniş bir alana yayılıyor, kendi usullerine göre mermerden yapılmış güzel mezar taşları yan yana dizili... Yukarı kent aşağıdakine göre daha küçük ve dağın yamacında, oldukça yükseklerde kurulu. Bu kentin sınırları içinde olanlar: "1. Olympos Dağı, ağaçlıklar, kasırlar ve Türklerin mezarları, 2.Geniş caddeler, 3.Verimli ağaçlardan ibaret bir koruluk (Arboretum), 4.Küçük bir göl, 5. Sözü ettiğim gölcüğü içine alan yukarı kentin Olympos Dağı'na bakan ve kalın, iri kesme taşlardan yapılmış şehir surları.

1588, Lubenau, 486, 487: Bursa kenti çok eski zamanlardan beri ün salmış olan yüksek Olympos dağının [Uludağ] eteğinde kurulmuştur ve bu dağ şehri adeta iki bölüme ayırmıştır. Yukarıdaki kentin hemen hemen dört yanı dik kayalar üzerine inşa edilmiş olan surlarla çevrilidir ve burada yalnız Türkler yaşamaktadır... Aşağı kent dağın dibinde, vadide uzunlamasına bir yerleşimdir.

1631, Stochove, 178: Eski zamanlarda Prusias olarak adlandırılan Bursa kenti, yüksekliğinden ötürü Olimpe adını taşıyan bir dağın eteğinde, Betinie eyaleti içinde Küçük Asya ve Doğu'nun en güzel yerleşimlerinden birisidir. Şeklinin tanımlamasını yapmak güçtür zira kendini tamamen düzensiz bir hale getirmiş dağın bir bölümünü ve bazı tepeleri ihtiva ederken toprakla doldurulmamış [sans estre terrassée (?)] bir duvarla çevrelenmiştir ve bazı kısımları bu yerlerde dik biçimde yükselen dağın haricinde bir tahkimata sahip değildir.

1656, Thévenot, 112: Bu kent, en fazla on mil uzakta olduğu Olimpos dağına [Uludağ] doğru uzanır. Konumu çok güzeldir.

1675, Wheler, 214–215: Prousa ad Olympum Mysia'ye geldik. Mysia Olympus Dağı'nın eteğinde, ondan biraz ayrılmış olan küçük bir tepenin üzerinde yer almaktadır. Troy'dan kaçtığı zaman Ajax kendini burada öldürmüştür ve bundan dolayı benim de bir tanesine sahip olduğum paralarının bir tarafında imparator Marcus Aurelius'un kafasını ve diğer tarafa dağın eteğinde kılıcının üzerine düşen bir figürle Preusianler anlamına gelen ΠΡΟΥΣΑΕΩΝ yazısıyla bunu ifade etmişlerdir. Bu kent hayal edilebilecek en hoş yerlerden birisidir. Yanındaki arazi, kentin yakınlarında büyük bir ova olup, dut, ceviz ve kestane ağaçlarıyla gölgelenir, düz ve kolay bir tırmanışla sizi kente getiren ana caddenin her bir yanında bahçeler yer alır. İlerisinde dağ çok büyük bir yüksekliğe kadar çıkar ve neredeyse hala karla kaplı olan zirvesine kadar kestane ve köknarlarla yeşil bir haldedir. Bu düzgün, büyük ve Türkler, Yahudiler, Ermeniler ve Rumlarla kalabalık bir kenttir ve kendi ismindekilerin sekizincisi olan son Bizans İmparatoru Constantine'den Constantinople'un alınmasından önce Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentiydi.

1675, Covel, 151: Buradan sanki bir tiyatro sahnesindeymişiz gibi yarım daire içinde kuzeybatıdan doğuya doğru ovanın tamamını gördük; ayrıca güneyde yükselenlerin haricinde aralarında Filadar'ın çok çarpıcı biçimde kendini gösterdiği ovayı çevreleyen dağların tamamını da gördük. Ova kestane, çınar, ceviz, nar, incir, karağaç, meyve ağaçları (erik, elma vs.) ile bazı selviler, şamfıstığı ağaçları, defneler, zeytin vs. ile kaplıydı. Fakat hepsiden daha fazla, daha önce yol üzerinde de gördüğümüz gibi, düzgün sıralar halinde dizilmiş sonsuz sayıda beyaz dut ağacı bulunuyordu. Bunlar ipek böcekleri için taze yapraklar verebilsinler diye kesilmişlerdi (bazı ağaçların üzerinde çeşitli biçimler gösterirlerken bazılarında mevcut değillerdi). İpek burada gerçekten de insanların en büyük uğraşısı: Rumlar, Yahudiler, Ermenilerin tamamı kendi ipekböceklerini yetiştiriyor ve kendi fidanlıklarına sahipler. Buradan, otuzdan daha fazla cami görünüyordu. Toplam yedi saltanat camisi (sâlâtin camii) var; diğerleri (mescit) yüzlerce.

1683, Smith, 432: Türkler tarafından şimdi Bursia olarak adlandırılan Bithynia'nın başkenti Prusa, küçük Asya'nın en yüksek dağlarından birisi olan Olympus Dağı'nın kısmen yükseltilerine kısmen de eteklerine yerleştirilmiştir.

1684, Carreri, 113, 114: Olympe Dağı'nın eteklerinde yer alan bu kent Bithynie kralı Prusias veya Annibal tarafından kurulmuş olup bir süreliğine Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olmuştur. Burada birçok sultanın mezarı vardır. Ticari mallar ile altın ve gümüşün işlendiği ipekler çok bol miktarda. Kenti sulayan Rhidaque, Propontis'e dökülen en büyük nehirlerden birisi ve kaynağını çorak zirvesi sürekli olarak karla kaplı olan yüce Olympe Dağı'ndan alıyor... Bir kısmı ovalara doğru uzanan bir diğer kısmı dik yükseltiler veya hafif meyilli yamaçlar halinde olan iki dağın eteğinde bulunduğundan dolayı şekli düzensiz.

1701, Chishull, 70: Bursa, büyük ve güzel bir kenttir. Çok yüksek ve devamlı karlarla örtülü olan Uludağ (Olympus Mysenias)ın eteğinde bulunuyor... Mevkiin tarihi ve hamamlarından... kale harabesinden başka dikkat çekici bir yapıt yoktur.

1701, Tournefort, 233, 234, 235: Eski Bitinya'nın merkezi olan Bursa, Asya'nın en büyük ve en görkemli kenti. Kent, batıdan doğuya doğru, yeşilliği hayranlık uyandıran Uludağ'ın ilk tepelerinin eteğinde uzanıyor... Kent zaten güzeldir, kaldırım taşları iyi döşenmiştir, temizdir (özellikle de pazar semtinde)... Kentteki çınarlar eşsiz güzellikte; taraçaları çok hoş manzaralı evlerle iç içe yayılan bu çınarlar olağanüstü bir görüntü oluşturmaktadır.

1701, La Motraye, 241, 241-242: Bu şehir, İstanbul II. Mehmed tarafından alınmadan önce imparatorluğa başkentlik yapmış bir şehirdi. Şehir, ünlü Olimpos Dağı da (Uludağ) dâhil olmak üzere bir dizi dağın eteğine kurulmuştu... Şehirde çok güzel camiler, hanlara karşılık gelen kervansaraylar, büyüklük ve güzellik bakımından İstanbul'dakilerden hiç de geri kalmayan bedestenler vardı. Güçlü harcı sayesinde iyi durumda kalabilmiş surları üzerinde çok sayıda burç ve eşit aralıklarla yerleştirilmiş kuleler görülüyordu. Daha ileride sözünü edeceğim hamamlar ve camiye çevrilen kilisesiyle geçmişin görkemini yaşatan bir şehirdi.

1720, Egmont-Heyman, 189-190: Bithynia'nın başkenti olan bu kent çok hoş ve güzel bir kenttir ve Constantinople'un fethedilmesinden önce Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentiydi. Constantinople'un yaklaşık 90 mil güneyinde, ünlü Olympus'un eteğinde birtakım yükseltiler üzerinde konumlanmıştır. Hala Hıristiyanların ellerinde olduğu zaman kentin çevresini saranla aynı olduğundan çok eski olan bir surla çevrilidir fakat şimdi bir takım yerleri çökmüştür. Şimdiki halkı Türklerin, Rumların, Ermenilerin ve Yahudilerin bir karışımıdır. Burada, bazılarının iki minaresi olan birçok güzel cami vardır ve hatta bana kesin biçimde Bursa'daki bu küçük kulelerin sayısının üç yüzü aştığı söylendi. Burada ayrıca günlük olarak ibadetlerin gerçekleştirildiği ilk Türk İmparatorlarının ve onların hanım sultanlarının türbeleri vardır. Bu kentin yanı, her çeşit meyve ağaçlarının dikili olduğu geniş ve güzel bir ovadır ve Olympus'tan kaynağını alan çok sayıda akarsuyla sulanır bu yüzden çeşmesi olmayan çok az bahçe vardır.

1738, Pococke, 297, 299: Bursa, Olympus Dağı'nın eteklerinde yaklaşık 4 fersah uzunluğunda ve 1 fersah genişliğinde bir ova üzerinde kurulmuştur. Kuzeyinde Montagna Koyu boyunca uzanan tepeler vardır. Kent ve civarı yaklaşık 6 millik bir dairenin içindedir; Bursa kalesi en yüksek bölümündedir; yuvarlak biçimde surlarla çevrili olup aşağısındaki kayalıklar neredeyse dimdiktir ve üstlerinde yetişen ağaçlarla güzelce bezenmiştir. Kentin geri kalan bölümü ve çevresi her bir kenardaki yükseltiler üzerindedir. Kuzeydeki ovada kentin küçük bir bölümü varken, asıl olarak yerleşim doğudadır... Kent, üzerinde çok sayıda köprünün yer aldığı derin bir kanal ya da vadiyle doğudan ayrılmıştır. Her kenarında dükkânların yer aldığı köprülerden birisi 90 adım uzunluğunda ve 16 adım genişliğindedir... Kentte 300 mahalle ve caminin olduğu ve birçok küçük caminin bir kubbeye daha büyük olanların ise birkaç tane kubbeye örtüldüğü kervansaraylar ve bedestenlerin de aynı biçimde olduğu ve tümünün kubbesinin kurşunla kaplandığı söylendi. Altındaki dut ağaçlarının yer aldığı güzel ovayla birlikte bunlar ve ağaçların hoş karışımı hep birlikte dağdan görünen manzaranın son derece hoş olmasını sağlarlar.

1767, Niebuhr, 99: Bursa şehrinin adı eski çağlarda Prusa idi. Demek ki şehrin adı pek değişmemiştir. Şehir 40°, 12' kuzey enleminde olup, Türklerin Keşiş Dağı dedikleri, eski tarihlerde ise Olymp adı verilen bir dağın eteklerindedir. Buradan kuzeye doğru önünüzde münbit ovayı kucaklayan harikulade bir manzara göze çarpar. Burada hüküm süren sultanların yaptırdıkları büyük camiler, mermerden inşa edilmiş olup, tıpkı halka açık hamamlar ve kervansaraylar gibi, muhteşem, kurşun kaplı kubbeleri vardır. Binalar⁶⁰⁰⁵ çoğu kez taş ve kireçle yapılmış olup, çatıları meyilli ve kiremit örtülüdür. Pazarlarında eksik olan hiçbir şey yoktur. En değerli eşyalar bile burada kolaylıkla bulunur. Sokaklar taş döşelidir.

1793, Brenner, 56: Taştan yapılmış camiler, bedestenler, kervansaraylar ve hanlar burada yok değil. Ancak geri kalan binaların çoğu Konstantinople'da olduğu gibi ahşaptan ve

⁶⁰⁰⁵ Orijinal metinde "hauser" şeklinde geçen bu kelimeyi çok daha geniş bir yapı grubunu akla getiren binalardan ziyade evler olarak çevirmek daha uygun olabilir.

alışılğıeldik Türk tarzındalar; ancak sokaklar dar, dolambaçlı, pis fakat tamamı taş döşeli. Ancak Türklerin dinsel ve keyif amaçlı olarak ihtiyaç duydukları çeşmeler ve pınarlarla bol miktarda karşılaşılır ve Olymps'in kaya yarıklarından çıkan su muhteşemdir.

1794, Dallaway, 177, 179: Bursa geniş ve kalabalıktır fakat sokakları bir Anadolu kenti için dahi dardır. Çoğu ev tamamen tepeye karşı inşa edilmiştir ve üst katları bahçeye açılır. Hesaplarıma göre yetmiş cami vardır fakat bunların büyük bölümü bakımsızlığa terk edilmiş ya da tamamen harabeye dönmüştür. Bedesten çoktur ve hanlardan birisi dikkat çekici biçimde ferahtır⁶⁰⁰⁶... Evlerin kümelendiği ve en bereketli bitki örtüsüyle belirli bir uzaklıktan çevreyi süsleyen kestane koruluklarının ve ipek böcekleri için beyaz dut ağaçlarının çitle çevrelendiği yerlerin, zengin yeşilliklerin çeşitli biçimlerinin olduğu bu manzara arka planda birdenbire ortaya çıkan yükseklikten tuhaf ve güzeldir. Tüm kamu binalarıyla kentin tamamı genel bir bozulma gösterir ve önceki görkeminin mükerrer kanıtlarını sunar.

1794, Morritt, 106–107: Bursa'yı çok değerli bir yer yapan şey konumunun güzelliğidir. İçinde yer aldığı ovanın akıl almaz zenginliği ve bereketi, üzerinde evlerin ve camilerin gruplandığı farklı yamaçları ve yükseklikleri, yüksek bir kayalık üzerindeki eski kalesinin harabe kalıntıları hemen arkasında kendini gösteren uçsuz bucaksız bir orman ve yalçın kayalıklarla sonlanan Olympus Dağı ile birleştiğinde çok güzel bir manzara meydana getirir.

1802, Browne, 108, 109, 110: Bursa'nın konumu enfestir. Üç tarafından ormanlarla çevrelenmiştir ve dördüncü taraftan ise Olympus Dağı'nın açık cephesiyle kapanmıştır. Kentin daha kötü bölümleri ona yaklaştıkça tamamen gizlenirken camiler ve muhteşem binaların, asil ağaçların geniş biçimde yayılan yeşillikler arasından ortaya çıktığı görülür. Geniş ve çok sayıda bahçenin, üzüm bağlarının ve dut ağaçlarının arasında arkadaki dağlardan inen küçük akarsular doğa yönüne renk katar ve asla bitmeyen bir bolluk beklentisiyle zihni canlandırır. Olağanüstü boyutlardaki bazı ağaçlar özellikle cevizler güzelliği, suları ve meyvelerinin bolluğu ile neredeyse Şam kadar ünlü olan Bursa'nın girişini süsler... Bursa iyi biçimde imar edilmemiştir fakat kalabalık ve geniştir. Sokaklarda bir dereceye kadar temizlik hâkimdir ve hava tartışma götürmez biçimde sağlığa yararlıdır... Kuzeybatı, kuzey ve batı yönlerden çok büyük yüksekliklerde olmamalarına rağmen manzaraya güzellik ve ihtişam ekleyen dağlar tarafından sınırlandırılmış geniş bir ovadır. Her ikisi de olabilecek bu ova, ya da vadi bir dereceye kadar Şam'ın çevresine benzer. Şu anki izlenimin kuvveti ya da üzerinden dört yıl geçen anıların sönüklüğü tercih yapmak konusunda beni şüpheye düşürdü. Yükseklerden inen temiz ve güzel akarsular kendiliğinden ağaçları ve çiçekleri tazeleyerek ovaya yaşama bereket verir ve ayrıcalıklı halkının en lezzetli meyvelerin ve en zengin hasatların sürekli bir intikaline olanak sağlar. Bursa'nın manzarasının keyfini çıkaramayan birisinin tüm hislerden yoksun ya da ızdırap ve kederle lanetlenmiş olması gerekir. Gerçekten de burada ve Şam'da (olsa olsa ancak orada) Osmanlı ırkının yıkıcı çılgınlığı gelişmesinin önünü kesmemiş görünüyor ve onun tehditlerine hoşgörülü doğasının üretici gücüyle başarılı biçimde karşı koyuyor.

1803, Bartholdy, 131: İşte, Anadolu şehirlerinin arasında konumlarıyla üzerimde en çok etki bırakanlar: Yozlaşmalarının öncesinde hükümdarların ikametgâhı, Bursa: Kırılarında birkaç seneliğine Sultan Orhan'ın kendisinin otlattığı sürülerin nesli hala görülebilir. Üzerinde yayıldığı Olympe'deki bitki örtüsünün zenginliği, bir ovanın içine dalıveren manzaradaki cüce dut ağaçları, son olarak da bir Türk şairinin "bunlar cennetin kaynaklarından çıkarlar" diyerek bahsettiği hamamların tamamı gözlerimi çok hoş şekilde büyülemeye katkıda bulundular."

1804, Hammer, 7–12, 45–46: Köy ya da Bursa'nın dış mahallesi olarak nitelenebilecek Çekirge, Acem Çeşmesi'nin hemen karşısında yüksek bir kesimde büyük bir cami ve hamamlarıyla birlikte çok güzel bir resim şeklinde kendini belli eder. Kentin kenarlarında çok sayıda yol vardır. Tümü büyük taşlarla döşelidir ve büyük ağaçlarla gölgelenmektedir. Tümü Acem Çeşmesi'nde birleştikten sonra ilerler. Bunlardan en büyüğü buradan başlayarak neredeyse düz biçimde ilerleyerek ve düz biçimde yükselerek kentin kapisına ulaşır. Herhangi birisi kendisinin büyük bir bahçenin ortasında uzanan bir caddede

⁶⁰⁰⁶ Wilkinson bu kısmı Dallaway'den alıntı yaparak aynı cümlelerle tekrarlamıştır. Wilkinson, 1806: 45

olduğunu düşünebilir. Ağaçların muhteşem büyüklükleri her yerden manzarayı engeller ve sadece Olympos'un en yüksek noktası büyük bir parkın içinde uzanan bir caddenin sonunda yer alan büyük bir binanın kubbesi gibi kendini gösterir. Yol, sessizliği tamamlayan Pisagor'un örnek yolu gibi sürekli olarak sessiz biçimde gölgelerin altında ilerler. Kutsal sessizlik ziyafetini, yolun iki yanında suları birbirlerine karşı şırıldayarak akan iki çeşme bozar. Sağda tamamen yeşile bürünmüş bir kaya yer alır ve solda bulunan göz alıcı köşk tüm büyüleyici manzaraya hâkimdir. Oldukça büyük dut ağaçlarının uzaktan görünen tepeleri yeşil dalgalardan oluşan geniş bir okyanus biçimi meydana getirir. Ağaçların ortasında sihirli adalar gibi, büyük hamamların devasa kubbeleri gün ışığında metal dağlar ya da 1001 gece masallarındaki elmas kubbeler gibi parlar. Köşk, çeşme, hamamlar ve camiler dağdaki yolun üzerinde ve altlarındaki vadide her yerde yükselir ve yarım saat insanın bakışları katedrallerden kubbelere gezdikten sonra ve minarelerin uçlarından servilerin tepelerine batan güneşin altın ışıkları yansırken, kentin kapısı olan Beşikler Kapısı, daha ileriye gidecek bakışları dizginler. Bursa, kaledeki asıl kent ve dış mahallelerden oluşur. Çevresi bir sandaletin süslü kurdelesıyla çevrilmiş ayaklar gibi dağın eteğini sarmalar biçimde Olympos'un yamaçlarında tümü 1 fersah uzunluğunda ve ancak genişlik olarak çeyrek fersaktan daha fazla olmayan bir alanda sınırlandırılmış binalardan oluşur. Gökdere adı verilen bir boğaz kenti ikiye böler ve evlerin ilerisindeki ovanın içine kadar uzanır. Dış mahalleler Olympos'un bu uzun ayak şeridinin en ucunda yer alır ve kentin ortasındaki dik kayalıklar üstünde kalesi yükselir... Ana dış mahalleler şunlardır: Mudanya'dan gelen yolların olduğu batı kenarından Acemler Çeşmesi'nin üstünde Olympos'un doğu yamaçlarında yer alan Çekirge'de iki büyük hamam olan Eski Kaplıca ve Yeni Kaplıca yer alır. Emir Sultan Mahallesi İznik'e giden yol üstünde kentin diğer ucunda bulunur. Çekirge ve Emir Sultan dış mahalleleri bu yönlerin ikisinin birinden Bursa'ya gelen yolcuların gözlerine iki güzel camiyle kendini gösterir. Bunlardan Sultan Orhan tarafından inşa ettirilen ilki [Çekirge'deki] eski mimarinin basit vakarı içinde hala ayaktadır; ikincisi [Emir Sultan'daki] içinde bulunduğumuz yüzyılın başlarındaki bir yangınla ortadan kalkmış ve o günden sonra yeni mimarinin tüm tarzını barındırır biçimde yeniden inşa edilmiştir. Kentin karşılıklı iki en uç girişinde birisi doğuda bir diğeri batıda yer alan iki cami ibadetin ve dindarlığın ileri karakolları gibidirler. Aynı şekilde kente girişlerin iki tarafında karşılıklı biçimlerde yer alan iki camiden batıdaki Sultan Murat ve doğudaki Sultan Beyazıt'ındır ve her ikisinin de çok göz alıcı görünüşleri vardır. İki kubbeleri ve kendisini gölgeleyen selvilerin yüksekliği, ikincisi ise genel formunun zarafeti ve peristilinin asil sadeliğiyle dikkat çeker. Kentin içinde ünlü Ulu Cami yükselir. Diğer camilerin hepsinden kendisini farklı kılan kubbe ormanından ve yangınlarla diğer felaketlerin tahribatına uğramadan bugüne gelmeyi başarabildiğinden dolayı Büyük/Ulu adını hak eder. Kale surlarının çevrelediği alan içinde eski Katedral Kilisesi ve Osmanlıların ilk sultanı tarafından inşa ettirilen sarayın duvarları içinde yer alan bir diğeri Orhan tarafından camiye çevrilmiştir. Son olarak da kalenin arkasında, kent ile birlikte çevresindeki tüm güzel manzaraya hâkim olan Olympos'un hafif yüksek kesimlerine yer alan Murad Abdal ve Seyit Nasır'ın iki hac yeri halen ayaktadır. Genel konumuna bir göz atarak kentin güzelliklerini ve en dikkat çekici yapılarının görünüşlerini bu şekilde belirttikten sonra doğal ve sanatsal güzelliklerin ayrıntılarını, gezinti yerlerini, suları ve hamamlarını, camilerini, manastırlarını [tekkelerini], mezar anıtlarını [türbelerini] ve kalesini ayrıntılı biçimde ziyaret etmek istedik... Harabe haline dönmüş olan sarayın, daha önce de bahsettiğimiz Orhan Camisi ve daha sonra tanımlayacağım Orhan Türbesi'nin dışında kale içinde dikkate değer hiçbir anıt yoktur. Aynı yerde daha önce tekkelerle birlikte bahsettiğimiz Mevlevilerin büyük tekkesinin haricinde, halen mütesellimin ya da paşanın yardımcısının ikametgâhı ve ilk olarak bahsettiğimiz kapının yanında zindanlar yer alır bu yüzden kapı da Zindan Kapı adını alır. Kalenin sokakları neredeyse tamamen ıssız haldedir ve terk edilmiştir, evlerin çoğu moloz yığınlarına dönüşmüştür ve çok sayıdaki çeşme de az ya da çok bakıma muhtaç haldedir. Yer Kapısı'ndan kente inen yolda ön kısmı çok göz alıcı bir görünüm sunan oldukça geniş Babil tarzı bir parkla gölgelenen bir şapelin yanından geçilir. Kapının üstündeki kitabe, Bursa'nın en güzel anıtlarını borçlu olduğu Sultan I. Mehmet tarafından yapıldığını gösterir.

1806, Macgill, 103: Anadolu'daki Olympus Dağı, bulutların üzerinde haşmetle yükselen zirvesiyle Üsküdar'dan net biçimde görülür. Eteklerinde yer alan Bursa kenti, günümüzde yalnızca büyük miktardaki ipek ürünleriyle ünlüdür. Anımsayacağınız gibi burası önceden Türklerin başkenti idi.

1811, Stanhope, 13: Bu enfes iklimin ve şimdiye kadar gördüğüm en güzel memleketin keyfini çıkartmanız için burada olmanızı ne kadar isterdim. Muhteşemlik bakımından onunla karşılaştırıldığında İtalya hiçbir şey ifade etmez. Bursa, Olympus Dağı'nın eteklerinde kurulmuştur; en büyük kentlerinden birisi olduğu Küçük Asya'nın başkenti olarak düşünülebilir: evleri tüm Türk evleri gibi kendi içlerinde kötüdürler fakat aralarına ağaçlar ve camiler öyle bir şekilde serpiştirilmiştir ki bunun tamamı çok hoş bir etki meydana getirir. Ağaçlar, fundalıklar ve tüm türlerdeki çiçeklerle kaplı şimdiye kadar gördüğüm her şeyden daha zengin ve daha güzel olan çok geniş bir ovanın üzerinde oldukça enfes bir manzara sunar.

1814, Kinneir, 245–246: Kent, Olympus Dağı'nın eteğinde ve yaklaşık 20 mil uzunluğunda ve 3 ila 5 mil arasında değişen genişliklerde güzel bir ova ya da vadinin güneybatı ucunda yer almaktadır. Evler dağın cephesini kaplar ve aşağıdaki ovanın güzel bir manzarasına hâkimdir. Bunlar Constantinople'dakilerin örneğinde asıl olarak ahşaptan inşa edilmişlerdir. Birçoğu camlı pencerelere sahiptir ve sokaklar bazı yerlerde o kadar dardır ki bir evden diğerine sıçrayabilirsiniz. Bursa, her şeyin üstünde Türk İmparatorluğu'ndaki en kalabalık ve gelişmiş kentlerinden birisidir. Ortasında dik bir kayalık üzerine yer alan kale çok muhtemel biçimde antik Prusias'ın bulunduğu yeri işgal etmektedir. Surları çok dayanıklıdır ve Türkler Orhan ve oğullarının burada bir zamanlar bir Hıristiyan manastırı olduğu farz edilen bir caminin içine gömüldüklerini iddia ederler. Bursa'nın başlıca süslemeleri sayılarının büyük ve küçükleriyle 365'ten az olmadığı söylenen camileridir ve bunların en muhteşemleri kentin merkezinde yer alan Sultan Ahmet, Sultan Osman ve Ulu yani Büyük Cami'dir. Hamamları ve mineral kaynakları Türk İmparatorluğu'nun tamamında ünlüdür. Harici olduğu gibi dâhili olarak da kullanılan sularla güçlü bir kükürt tadı vardır ve söylendiğine göre Olympus Dağı'nın birçok farklı bölümünde fakat asıl olarak hamamların inşa edildiği kasabanın batı ucunda bulunurlar. Bu hamamlar birkaç farklı odayı içeren ve sıcak olduğu kadar soğuk kaynakların da temin edildiği güzel binalardır. Bedestenler ve pazarlar yaygındır ve ihracat için ahali tarafından üretilen ipek ve pamuk ürünleriyle doludur. Hanlar ve medreseler çok sayıdadır ve kayda değerdir.

1816, Turner, 150–151: Devasa Olympus'un eteğinde yer alan ve her taraftan bereketli bahçelerle çevrelenmiş olan kentin konumunu çok sevmiştim. Beklediğim gibi bazı güzel ve büyük evlerin yer aldığı dar ve pis sokaklar boyunca at sürdük. 4'ü çeyrek geçe içinde iki küçük oda temin ettiğimiz bir handa durduk... Bursa, neredeyse yaklaşık 800 feet lik dikey biçimde yükselen fakat zirvesi yalnızca uzaktan görülebilen Olympus Dağı'nın eteğinde (kuzey ucu) konumlanmıştır. Kentten görülebilen bu kısmın bazı bölümleri çıplak kayalıktır fakat büyük bölümü ağaçlarla kaplıdır ve en alçak yerlerinde dut ağaçları dikilidir. Dağdan kendisine bol miktarlarda sağlandığından asla suya gereksinim duymaz. Kent, kısmen dağın en alçak bölümlerindeki farklı yüksekliklere kısmen de aşağıdaki ovaya eş olmayan bir biçimde konumlanmıştır. Doğudan batıya doğru yaklaşık 2 mil boyunca uzanır ve genişliği de kuzeyden güneye doğru yaklaşık olarak çeyrek mildir... 25 tane büyük cami saydım ve çok büyük bir sayıda da küçük camiler vardı. Bu camilerin tamamı taşandır fakat acemice inşa edilmişlerdir ve çok az güzelliğe sahiptirler. Kentte tamamı taştan yapılmış birçok han bulunur. Bedestenler ve pazarlar görünüşe göre hayli fazladır fakat bugün çoğu kapalıydı. Burada bazı orta halli sokaklar da vardı fakat bunların hepsi kötü biçimde taş döşeliydi ve çoğu dar ve pisti... Su kentte çok bol miktardadır ve sokaklarında bazıları muntazam bir biçimde inşa edilmiş ve güzel biçimde bezenmiş sayısız çeşme vardır.

1818, Fuller, 70, 70–71: Sabah, büyük ve güzel biçimde imar edilmiş ve Türk İmparatorluğu'nun başkenti olduğu zamanlardaki eski görkeminin bol miktarda izlerine sahip olan kentin içinde bir gezinti yaptık. Yüzden daha fazla minare saydım fakat camilerin birçoğu yıkık dökük bir haldeydi ve terk edilmişti. Aslında bir Rum kilisesi olan en büyüklerinden bir tanesi Osmanlı hanedanlığının kurucusu olan Osman'ın ve bu soyun ikinci hükümdarı ve Bursa'nın fatihi olan Orhan'ın anıt mezarı yani türbesidir ve bir diğerinde Beyazıt ve Murat gömülüdür. Bu sultanların mezarlarının önünde sürekli olarak lambalar yakılır ve zaman zaman yenilenen pahalı şallarla süslenir... Kent dağın eteğindeki ormanlık bir girintiye hoş bir biçimde yerleştirilmiştir ve kısmen ovaya ve kısmen de muhtemelen kurucusu Prusias'ın akropolisinin asıl olarak durduğu ve şimdi son derece harap bir durumdaki büyük bir kalenin kalıntılarının bulunduğu yer olan kayalık bir doruğa inşa edilmiştir.

1819, Vidua, 123–124, 126: Bu kent Olimpo Dağı'nın eteklerine yerleşmiştir ve önünde üzüm bağları ve dut ağaçları ile kaplı güzel bir düzlük vardır. Şimdi çökmeye başlamış büyük bir ipek ticaretine sahiptir fakat daha ziyade termal hamamları ile meşhurdur. İçi Türk kentlerinin tümünde olduğu gibi berbattır... Bu kent bir zamanlar Constantinople'un ele geçirilmesinden önce Türk sultanlarının ikametgâhıydı. Söylendiğine göre sultanlar tarafından kurulmuş çok sayıda saltanat camisine ve Osmanlı ailesinin ilk hükümdarlarının yattığı birçok türbe yani gömü yeri olan şapele sahiptir.

1821, Fontainer, 84–85, 92: Bursa, antik Prusia, Bithynia'nın başkenti Olympe Dağı'nın eteklerinde konumlanmıştır ve dut ağaçları bahçeleriyle çok geniş bir ovaya hâkimdir. Bu kentte 125 cami ve çok sayıda kervansaray sayılabilir. Nüfusunun ne kadar olduğunu bilmiyorum ancak tahminime göre 100.000 kişinin üstündedir... Olympe dağ zinciri mermerden oluşur ve bu taş kentin büyük bir kısmında ve içinde uzanan yollarda kullanılır.

1823, Barker, 450: Bithynia krallarının eski başkenti olan Brusa ya da Bursa, Olympos dağ zincirinin başlangıcının eteğinde kurulmuştur ve Asya Türkiye'sindeki en iyi ve en gelişmiş kent olduğu farz edilir: burası eskiden Türk başkenti idi, Türklerden önce Bizans'ın elindeydi.

1823, Walsh: 197–198, 199, 203: Türklerin bu Asya başkentleri hakkında pek çok şey duymuştum fakat gerçek, zihnimdeki hayalin çok daha üstündeydi. Hayal edin... Bir dağın kenarında, bir orman içinde yer almakta olup önünde doğanın bahsettiği en zengin ovalardan birisi uzanıyor ve arkasında karla kaplı büyük bir dağ sırası yükseliyor. Bu karlar sürekli biçimde eriyerek kasabanın her sokağının içinden geçen çok temiz sulara sahip akarsuları meydana getiriyor. Sadece camilerin ve kamu binalarının değil, her kahvehane ve berber dükkânının soğuk, temiz ve kristal berraklığında suyu fişkırtan mermer bir çeşmesi var. Sular yaz aylarında 96 derecelik bir iklimle sahip olup bu kenti ferahlattıktan sonra akmaya devam ederek aşağıdaki düzlükte on binlerce küçük derecik biçimlendiriyor. Diğer tüm ovalar yanıp kavrulurken, en zengin biçimde yeşillikler ve bolluğun olduğu bir ovaya sahip bir kent... Hayal edin ki bu soğuk suların yanında, dağın kenarlarının her yerinden sıcak sular da çıkıyor ve bu sıcak su kaynakları dünyanın en mükemmel hamamlarını oluşturan mermer kubbe ve sütunlar altında lüks havuzlara dönüştürülüyor. Dinleri abdest almayı gerektiren Türk halkının bu kenti Asya'daki imparatorluk başkenti haline getirdiklerini ve tepelerin cephelerini camiler ve minarelerle kapladıklarını hayal edin. Bu sayede Bursa hakkında genel bir fikre sahip olabilirsiniz... Çevresi yaklaşık olarak 8 mil kadardır... Hanımıza döndüğümüzde hamamlara bizi götürecek atları hazır halde bulduk. Böylece değerli Halepli dostumuzla birlikte yola çıktık. Yolumuz bir kenarında sarmaşıklarla örtülmüş antik kentin surlarının yükseldiği, diğer kısmında ise hemen aşağıımızda yer alan Bursa ovasının muhteşem bir manzarasının yer aldığı bir yerde ilerliyordu: her bir küçük kahvehane ya da berber dükkânı burada oturanların manzaranın keyfini çıkarabilmesi için kendilerine eklenmiş bir köşke sahipti.

1829 (?), Briand, 48–50: Oldukça iyi biçimde tarımın yapıldığı büyük ovalardan geçtikten sonra, Bursa'ya ulaştık. Eskiden Burse ya da Pruse olarak adlandırılan ve Olympe Dağı'nın eteğindeki geniş bir ovada yer alan bu kentin Bythinie Kralı Prusias tarafından kurulduğu söylenir. Constantinople'un ele geçirilmesinden önce Osmanlı beylerinin ikameti ve başkentiydi. Günümüzde bir müftü, bir paşa, bir ağa ve bir kadının ikametgâhıdır. Bursa'da hala Bizans imparatorları zamanındaki aynı surlar görülür. Türkler bu kentte ölen ilk sultan olan ve burada gömülen Orhan'ın hürmetine bunları yok etmekten kaçınmışlardır. Bize bu beyin tüm koro yeri mermerden olan güzel camisinin içindeki anıt mezarını gösterdiler. Bursa'nın ilgi çeken şeylerinden birisi olan Aladin Camisi, büyük, kare ve kesme taşın inşa edilmiş bir yapıdır. Çatısı eşit yükseklikte yirmi küçük kubbeden oluşmuştur ve sağlam ve hoş bir mimarisi vardır. Görülmeyi hak eden çok sayıda başkaları da vardır. Bu kentte çok güzel bir saray, kervansaraylar, Rum ve Ermeni kiliseleri, sinagoglar, muhteşem hamamlar, çok sayıda çeşme vardır; suları hem temiz ve daima bol miktarda olan ve ayrıca güzel alabalıklarla dolu üç farklı akarsuyla sulanan güzel bahçelerle çevrelenmiştir."

1832, Porter, 247, 262–263, 265–266, 266, 270: Bir taraftan minarelerin çok sayıda külahları ve diğer taraftan da Bursa'nın hem daima yeşil hem de şimdiye kadar görülmemiş uzunluktaki tepeleriyle selvileri tam anlamıyla görüş alanımıza girdi ve ana caddeye şiddetli bir yağmurun altında girdik... Bursa kenti daha önce de bahsettiğim gibi Olympus Dağı'nın eteğinde konumlanmıştır. Kentin geri kalan kısmına ve ovaya bakan sarp bir kayalıkta dik

biçimde sona eren bir platformu çevreleyen çok eski duvarlarına dayanarak antik Bursa'nın çok büyük bir genişliğe sahip olamayacağı sonucuna varabilirim. Fakat eski sınırlarını oldukça aşmıştır ve şimdi önceki sınırlarının bölgesini kendisini izleyen gözlerine küçük bir mesafeden neredeyse hiç fark edilemeyecek yalnızca ufak bir nokta halinde bırakarak dağın eteği boyunca surların her iki kenarına yayılmaktadır. Bu antik surlarda Yunanca kitabeler ve zaferlerin ve kurbanların alçak kabartmaları bulunur. Dağa çıkan yolun yarı yerinde bulunan bir kahvehaneden kentin ve ovanın manzarası olağanüstü biçimde güzeldir. Kentin her evi, camisi, hamamı ve mesire yeri belirgin biçimde görülebilir... Eğer, benden Bursa'da diğerlerinden daha özel olarak dikkat çekmeye degecek herhangi bir objeyi söylememi isterseniz bunu belirtmek konusunda ne yapacağımı bilmez bir hale gelirim... Olympus'a olan yakınlığı belki de kendisine bakan gözler için sahip olduğu en büyük avantajıdır. Ancak Olympus'un Bursa'dan ziyade Constantinople'dan çok daha iyi görülmesi olağandışı bir şey gibi gelebilir. Bursa onun eteklerinin o kadar yakınına yerleşmiştir ki araya giren tepelerle gizlenen zirvesinin beyazlığı görülmez. Fakat burada manzara çok güzeldir. Gözler harabelerde, Pagan ve Hıristiyan kalıntıları üzerinde, bunları birbirinden kesin olarak doğru biçimde ayırt edememeksizin dolanır... Muhteşem hamamlar, kaynar kaynak suları, pınarlar, dahası dağın yamaçlarından fışkıran suların meydana getirdiği nehirler! Bütün olarak gördüğünüz başka şeyler ile Bursa ile ilgili olarak yolculuğunuzdan memnuniyet duymanıza neden olur... Arka planda tüm azametle Olympus duruyordu ve küçük minyatür bir resim gibi olan kent onun eteklerindeydi; çok ufak ve zarif beyaz minareleri bir pipo gövdesinden daha büyük görünmüyordu.

1833, G.M, 455: Ovaya inerken kentin manzarası son derece güzeldir. Çevresini saran ağaçların yoğun yaprak örtüsü içinde yarıya kadar gizlenmiş olup, kapladığı alan sadece bu ağaçların üstüne çıkan çok sayıda minare ve tümünün üzerinde bir kayanın üstünde yer alan antik bir hisarın kalıntıları ile anlaşılır. Ara sıra bir hamam ya da caminin beyaz kubbesi kentin hemen arkasında yükselen ya da karla kaplı Olympus'un yamaçlarına tırmanan veya aşağıdaki bereketli ovaya doğru yayılan ağaçların arasından kendini gösterir.

1833–1843, Texier, 201, 202, 203: Bursa şehrinin tamamı, hisar ile kenar mahallelerden oluşan asıl şehirdir. Buranın boyu yaklaşık 4 ve eni 1 kilometredir. Uludağ (Olimpus)'un kollarından birinin yamacındadır. Asıl dağın tepeleri, yaratılışın büyüklük ve ihtişamıyla süslenmiştir. Kenar mahalleler sağa sola yayılmıştır... Emir Sultan Mahallesi, Nicée yolu üzerindedir; Çekirge ise Mudanya yolunun geçtiği taraftadır. Doğuda büyük bir şöhreti olan ve hiç kurumayan kaplıcalar, hep bir yönde çıkar. İki güzel cami, bu iki mahallenin merkezlerini oluşturur ve belki mahallelerin etrafında oluşmasına camiler sebep olmuştur. Bu camilerin doğudaki Sultan Bayezid ve batıdaki Sultan Murat tarafından yaptırılmıştır. Etrafı serviler ve çınar ağaçlarıyla çevrili olan bu yerler, şu anda halkın arzuladığı bir ziyaret ve dinlenme yeridir... Türklerin Mahallesi, şehrin merkezinde yer alır; kervansaraylarla bedesten ve çarşı buradadır.

1833/1834, Levinge, 237–238: Bursa'nın konumu son derece güzeldir ve görünüşü etkileyicidir. Gösterişli bir düzlüğün güneybatı ucunda yer alır. Boyut açısından Şam'ın aşağısında kalmasına rağmen yeşillik ve güzellik yönünden ona eşitir ve Marmara Denizi tarafından kuşatılmasının getirdiği daha fazla avantajı vardır. Kent arkasında görkemli bir azametle yükselen ormanlarla ve karla kaplı yüksek zirveli Olympus Dağı'nın yamaçlarında 3 mil boyunca uzanır. Küçük koruluklar ve bahçelerle kuşatılmış olup ovaya bakar. Kentteki camiler uzaktan göze çarpan ilk anıtlardır. Sayıları o kadar çoktur ki yılın her gününe bir tane düştüğü söylenmektedir. Kentin içi çoğu büyük Türk kentine benzer; uzun, dar, kötü kaldırım, kirlilik sokaklar, yalpalayan ahşap evler, karanlık pazarlar, kasvetli kahvehaneler ve çevresindeki yoğun bir bitki örtüsüne katkıda bulunan Olympus Dağı'ndan akan ve asla tükenmeyen bol ve mükemmel su kaynaklarının büyük avantajını alan sayısız çeşme.

1834, Burgess, 124, 132–133, 134, 143: Gün batmadan kısa bir süre öncesinde kasvetli sokaklara girdim. Çok ünlü sıcak su hamamlarını geçtikten sonra 1,5 saat boyunca çok bereketli yaprakların altında yola devam ettik; ceviz, incir, üzüm ve dut ağaçları yeşilliklerinin güzelliği ile birbirleriyle yarışıyorlardı... Tüm kent ayaklarımızın altında bir harita gibi yayılmıştı. Buradaki bahçeler ve dut ağaçlarının yer aldığı vadiler ne bir ressamın ne de bir şairin tanımlayabileceği bir manzara sunmaktaydı. Burası bana tamamen tüm tanımlamalara meydan okuyan tek kent ve dünya üzerindeki en iyi kentten daha az ya da daha çok hiçbir şeyin söylenemeyeceği bir yer gibi göründü... Kent, Olympus'un tabanının

bir bölümünü meydana getiren bir dağın eteklerinde kurulmuştur. Son eğimin üzerinde yer alır ve aşağıdaki ovaya kadar yayılır. Dağın biçimi nedeniyle sıkışık bir düzenden çok uzun bir biçim almıştır. Bu yüzden tüm çevresi 7,5 feet'i aşmasa da, uzunluğu 3 feet'ten fazladır... Hiçbir şey bir Türk kentinin iç kısımlarından daha çirkin olamaz ve hiçbir mesken camiler, hanlar ve hamamlar haricinde tamamen çamurdan inşa edilmiş Bursa'dakilerden daha perişan olamaz. Yine de geniş ağaçlıklar arasında kendini gösteren kiremit örtülü çatılar, bunların hepsinin tepesinde yükselen çok sayıda parlayan minare ve kubbeler bu manzarada uzaktan mükemmel bir etki meydana getirmektedir.

1834–1848, Schneider, 14, 16: Bursa, Anadolu'nun kuzeybatı bölümünde, eski Bitinya'da ve Olimpos Dağı'nın [Uludağ] eteğinde yer alır... Çok sayıda cami bulunuyor. Bunlardan bazıları üstün yapılar olarak kabul edilebilir. Kervansaray ve hanların sayısı ise hatırı sayılır derecede ve bazıları çok geniş. Kırk, elli odalı olanlar bile var.

1835, Stuart, 52, 53: Kentin ilk manzarası çok çarpıcıdır. Beyaz camiler ve minareler ile eski kalenin romantik surları, üzerinde dik olarak yükselir biçimde görünen karlı Olympus'un eteğine konumlanmıştır... Yolculuğumuzu tamamlamadan önce 1 saat boyunca kirlili sokaklarının içinden zorlukla ilerledik. Kent, her bir kenarı göz alıcı bir karmaşa içinde toplanmış kırmızı kulübelerin olduğu derin bir çukurla ayrılmıştır.

1836, Pardoe, 299, 322, 323: Hemen aşağıımızda bütün Bursa şehri harita gibi serilmişti; heybetli ağaçlar kasvetli renklere boyanmış binaları gölgede bırakıyordu; şehrin üç yüz seksen [!] camisi dağın yamacına ve vadinin kenarlarına son derece pitoresk bir düzensizlikle dağılmıştı. Paşanın konağı hemen yakınıımızdaydı ve arkamızda Uludağ'ın ilahi doruğunu gözden gizleyen heybetli arazi yükseliyordu; her yanımızdan düş gücünün resmedebileceği en mavi ve en parlak gökle kuşatılmıştık... Başka hiçbir ülkede görmediğim güzellikte birbiriyle kaynaşmış yapılar ve ağaçlar en az İstanbul'daki kadar etkileyiciydi... Doğu şehirlerine tepeden baktığınızda, Avrupa şehirlerini tümünden cazibesiz hale getiren dam ve bacaların tekdüzeliğinden çok uzak olduklarını görürsünüz. Evler sanki sık bir koruluğun içinden bitirmiş gibi; güneş ışığının yaladığı parıltılı camlar yaprakların arasından ışılıyor ve rüzgâr esnek dalları araladığında ortaya kâh heybetli bir kapı kâh zarif bir çardak çıkıyor. İnsan bu manzarayı hiç usanmadan uzun uzadıya seyredebilir.

1836, Moltke, 56: Olympe'in karanlık ormanlarla kaplı dik yamaçlarından meydana gelen zemini üzerinde yüzden fazla beyaz minare ve yuvarlak kubbe göze çarpar... Nilüfer adını taşıyan bir ırmak, içlerinden koyu renkli yapraklı dev gibi ceviz ağaçları, açık yeşil çınarlar, beyaz camiler ve siyah servilerin yükseldiği zengin çayırıklar ve dutlukların arasından kıvrıla kıvrıla akar... Bütün Türk şehirlerinde olduğu gibi burada da bu muhteşem görünüş, şehre girer girmez ortadan kayboluyor. En küçük Alman kasabası, evlerinin zarıflığı ve bundan da daha fazla, rahatlığı bakımından İstanbul, Edirne ve Bursa'dan üstündür. Buralarda sadece camiler, hanlar ya da kervansaraylar, çeşmeler ve umumî hamamlar fevkalâdedir.

1836, Hamilton, 71–72: Asya Türkiye'sinde hiçbir kent göz alıcı konumu ve görünümü nedeniyle Bursa'dan daha ünlü değildir. Bereketli ve güzel tarım alanlarının yer aldığı bir ovanın güney kenarında konumlanmış, bahçeler ve dut bahçeleriyle kaplanmış, binalar hemen arkasında aniden yükselen dik ve kayalık tepelere yayılmıştır. Kentin hemen üzerinde yoğun ormanlar başlarken, çok sayıda zarif minare ve parlak kubbelerin aralarına serpiştirildiği birçok ağaç genellikle de uzun selviler kent içinde ve civarındadır. Tepelerin biraz önünde, kentin ortasında yükselen, üstünde muhtemelen Bursa'nın Türk İmparatorluğu'nun başkenti olduğu zamanlara tarihlenen erken çağların bir kalesinin sarmaşıkla kaplanmış surları ve kulelerinin olduğu dik uçurumları ile dikkat çeken düz bir plato bu resmi tamamlar. Güneşli bir günde her ağaç ve çiçeğin ilk sürgünlerini ve tomurcuklarını çıkardığı zamanda, arkasında derin ve karlı vadileri her çeşit rengi yansıtan Olympus dağ sırasıyla birlikte böylesi bir sahne Doğu'da ilk kez bulunan bir seyyahı karşılayacak en hoş manzaradır.

1836, Claridge, 164–165: Bithynia'nın başkenti olan Bursa, yaklaşık 20 mil uzunluğunda ve tarım alanında alışıldık olunmayan bir özenin kanıtlarını sunan bir ovada bulunur. Güneyinde tüm Yunan zirvelerinin en mağruru olan ve masalların ve mitolojinin, Jüpiter'in tahtını ve kutsal malikânesini üzerine yerleştirdiği karla taçlanmış Olympus'un ağarmış başı yükselir. Kent, çalışkanlıklarıyla ipek üretiminde ün kazanmış olan ve aynı yönetim altındaki diğer insanlardan daha refah durumunda olmanın keyfini çıkaran yaklaşık

50.000 kişiyi içerir. En azından 350 cami ve binlerce selvi aksi durumda göze hoş görünmeyecek ahşap ev yığınlarının meydana getirebileceği tekdüzeliği hafifletir.

1837, Michaud, 160–161, 163, 164: Olympos Dağı'nın dik yamaçları dibinde, doğudan batıya doğru, 1 fersahlık bir alanda beyaz, siyah, sarı, yeşil, mavi renklerdeki evlerin büyüleyici renk cümbüşü, camilerin beyaz duvarları ve kurşun kubbeleri ile bunların üzerinde yükselen çok miktarda yıldızlı oklara benzeyen minareleri görünür. Çeşitli renklerdeki bu evlerin, camilerin ve müezzinin ilahisinin yükseldiği havada durur gibi görünen bu sütunların ortasında, Osmanlıların ölüm tarlalarındaki yeşil minareler olan karanlık ve karmaşık selvilerin tomurcuk verdiği tepeler bulunur. Güçlkle tanımlayabileceğim bu manzaraya ek olarak, bu mavi gökyüzü, Asya'nın bu parlak güneşi ve göz kamaştırıcı, görkemli Bursa, hayalinizde canlandırabileceğiniz şeylerin çok daha fazlasını sunar. Bursa, gerçekten de benzerleri 1001 Gece Masalları'nda bulunabilecek fantastik kentlerden birisi. Isabelle'in hükümdarlığı zamanında, İspanya'dan sürülen Yahudiler, Bursa'yı gördüklerinde ikinci bir Granada bulduklarını sanmışlardı. Tüm bu takdire şayan tabloya sadece bir göz attıktan sonra, kente girelim. Şirin evlerle iç içe girmiş, muhteşem ağaçlarla sınırlanmış iki büyük vadi Bursa'yı dört bölüme ayırır. Bu bölümlerden her biri kentte yaşayan dört ulustan biri tarafından yerleşim görmüştür: Anadolu'da sokakları bu kadar geniş, temiz ve güzel biçimde kaldırım döşenmiş başka bir kent yoktur. Her mekânda, her mahallede arabesklerle bezenmiş büyüleyici çeşmeler bulunur. Her şeyin sağlanabileceği ve çok sayıda bulunan güzel pazarlarda her türlü parfümler, en kaliteli dokumalar, doğunun en güzel silahları bulunabilir... Bursa'nın anıtları ile ilgili de bir şeyler söyleyeceğim... 150 kadar cami var... Bursa'da aynı zamanda çok sayıda kervansaray, okul ve aşevi mevcuttur. Bu kent, II. Mehmet tarafından İstanbul'un 1453'te fethedilmesine kadar Osmanlı İmparatorluğu'na başkentlik yapmış olmasını Osman'ın soyundan gelen ilk altı sultanın mezarlarıyla onurlandırır.

1840, Bernard, 55–56: [Uludağ'ın üzerinden] dağ eteğinde, kubbe ve minareleri, hanları, eski kalesi, türlü ağaçları ve büyük bahçeler içindeki evleriyle Bursa şehri... temaşa olunur.

1841 (?), Vecchi-Osculati, 92: Buradan, kente tepeden bakan Olympus'un yamaçlarında belli belirsiz yayılan Bursa görülür; dağın karanlık eteğinde gümüş kubbeleri, 400 minaresi ve eski kalenin üstüne Lascari Commeno tarafından inşa edilmiş kalesinin oluşturduğu düş gibi bir resim olarak göze çarpar...20 Ağustos'ta kentin surlarına ulaştık. Sefil barakalarından, perjmürde kılıklı insanlarından ve lağım kokularından Yahudi Mahallesi olduğu anlaşılan Eski Kaplıca varoşları surların önünde uzanıyordu. Ayrıca Bursa'da ahşaptan harabe evler, sokaklar veya daha ziyade dar, karanlık, dolambaçlı dehlizler vardır.

1843 (?), Meyer-Hofmann, 143: Çeyrek milyon nüfusa sahiptir ve bir zamanlar surlarının içi, hükümdarların yüz yıllarca yağmalayarak elde ettikleri zenginliklerle doluydu. O parlak ve görkemli günler çoktan geçmişte kalmıştır. Bursa ipek dokumacılığının da başkenti olmaktan çıktığından ve bu unvanı Lyon'a kaptırdığından, dokuma tezgâhları da 40.000'den 2.000'e düştüğünden bu yana kentin her geçen yıl refah düzeyi düşmüş ve dar ve kirli sokaklarındaki nüfusu ancak 70.000 olarak kalmıştır.

1846 (?), Dwight, 146: Evlerin tekdüze sıralanışı, onların değişmez bir biçimde inşa edildiğini göstermek için yeterlidir ve eğer manzara sağa veya sola uzanmış olsaydı, geniş ve tekdüze olan alanı, bahçelerle dolu, kalın ve sayısız dut ağaçlarının gölgelediği biçimde her iki tarafa doğru kilometrelerce yayılacaktır. İstanbul'un alınmasından önce 130 yıl başkentlik yapmasına ve Türk egemenliğindeki herhangi bir diğer yerden önce gelmesine rağmen, bu büyük, yoğun nüfuslu ve hareketli şehir, antik zamanlarda çok fazla özelliği olmayan bir yeri işgal etmektedir... Bursa'nın konumu yukarıda bahsedilen terasın bir köşesine yakındır ve Olympus dağ sırasının eteğindedir. Hemşerimiz Bay Goodell bu yükseltilerden birisinden keyfini çıkardığı manzarayı tanımlarken, başkentin kendisi haricinde tüm imparatorlukta bunu aşabilecek hiçbir yer olmadığından bahseder.

1847, Macfarlane, 124: Yankılanan gürültüsünü ve üzerindeki değirmenlerin yumuşak seslerini duyar biçimde Gökdere ya da "Cennet Vadisi"nin yanından ve sonra "suların başı" anlamına gelen Pınarbaşı'nın içinden geçtik. Burası çok gölgelik, yeşillikli, göz alıcı bir köy ya da daha ziyade Bursa'nın haşmetli akropolisinin ve eski batı duvarlarının hemen altında uzanan, yakınlarında selvilere ve üzerinde rakamların olmadığı türbanlı

mezartaşlarına sahip bir mezarlığın olduğu bir dış mahalleydi. Bu güzel yer hem modern hem de yakın zamanların harabe görünümüyle tatlı ve hoştu.

1851, Paine, 52, 55–56: Uzaktan, kentin geri kalan kısmını tamamen gizlemiş olan yeşil bitki örtüsünün yoğun kütesinin ortasında yükselen kubbeler ve minarelerinin uzun dizisini ilk kez gördüğümüzde, büyüleyici ve muhteşem manzarasının bizde meydana getireceği etkiyi çok az tahmin etmiştik... Constantinople'un fethinden önce Türk İmparatorluğu'nun başkenti olan Bursa, imparatorluğun en şaşılahtı biçimde süslenmiş türbeleri ve en eski camilerinden bazılarını ihtiva eder. Mevkisi azametli ve muhteşemdir ve düzlükten veya biraz yukarıdan bakıldığında kentin görünümü çok özeldir. Evler geçim yollarında çalışkan topluluğuna tedarik sağlayan dut ağaçları ve selviler arasında gizlenmiştir.

1852, Taylor, 309, 312, 315, 318: Bursa'nın yüzlerce minaresi alt kısımları dalgalı denize gömülmüş gemilerden oluşan büyük bir donanma gibi beyaz ve parlak bir hat halinde yayılmıştı... Bursa'ya girmeden önce Olympus'un bir yanında ve ondan çıkıntı meydana getiren uzantı ve üç uçurumun kenarında kurulmuş olan kenti boylu boyunca geçtik. Konumu itibarıyla Şam'dan daha göz alıcıydı. Olağanüstü sayıdaki beyaz kubbeleri ve minareleri kestane, ceviz ve selvi ağaçları arasından fırlıyordu. En yüksek mevkilerde büyük camiler vardı ve kentin merkezi civarında sarp bir uçurumun üzerine inşa edilmiş eski bir kalenin kalıntıları durmaktaydı. Atlarımızla ilerlediğimiz yer keyifli manzaraların olduğu sürekli değişen büyük bir tablo sunmaktaydı... Bursa, dağın kenarı boyunca 3 ya da 4 mil boyunca uzanan çok uzun dağınık bir yerleşim ancak her noktasından son derece göz alıcı manzaralar sunuyor... Bursa'nın minarelerinin uzun hattı Olympus Dağı'nın eteklerinde bitmek tükenmek bilmeyen ağaçlıklar içinden parlıyorlar ve fevkalade bir resim meydana getiriyorlardı."

1853, Howard, 35: Alçak bir yükseltinin üzerinden geçtikten sonra Bursa çok çarpıcı biçimde karşınıza çıkar ve ona yaklaştığınız her adımda daha çekici hale gelir. Çınar ve selvi korulukları ve üzüm bağı sekileri, incir ağaçları ve dut ağaçlarıyla kaplı bir ovoidan yükselir ve neredeyse her ağacın yanında ve her ağaç kümesi içinden beyaz bir minare yükselir. Bunların tümü Olympus Dağı'nın – Yunanlıların Tanrıların Olympus'u değil aynı isimli Mysia veya Bithynia dağı- eteğinde sivri ve çıkıntılı sarp kayalıkların köşelerine tırmanır.

1853, Marsh, 342: Bursa'nın konumunu son derece güzel ve göz alıcı buldum. Çevresinde güzel biçimde dikili olan ağaçların bulunduğu alanlar (yalnızca oldukça çok sayıda Lombardy kavakları selvilerden daha fazla) Constantinople çevresinin ıssız haliyle çok güzel bir tezat meydana getiriyor. Camilerin minareleri genellikle bodur ve bunların birçoğu külahlarını kaybetmişler fakat mimarilerinin geri kalan kısmını daha iyi durumda bulacağımı umuyorum.

1854, Higginson, 116: Uzaklarda Bursa, Olympus Dağı'nın eteklerinde uzanıyordu.

1854 (?), Murray, 182: Bursa'nın en çarpıcı özelliği en üst derecede göz alıcı ve etkileyici olan ve kentin arkasında görkemli biçimde yükselen, ormanlar içinde parlayan Olympus'un karlı zirvesi ve tepeleriyle zıtlık meydana getiren kubbe ve minareleriyle kent ve yeşil ovadır.

1855 (?), Ubcini, 123, 123–124, 125–126, 127: Osmanlı sultanlarının eski payitahtı, Marmara Denizi kıyısıyla Olimpos Dağı'nın eteklerindeki geniş düzlükte, otuz-otuziki kilometre boyunca uzanır... Demirtaş köyünü geçtikten sonra bakıldığında Bursa çok renkli ve hoş bir görünümle karşınıza çıkar. Karşınızda, üç dört mil uzakta, bir ırmak yatağında yüksek muazzam bir kayalığın üzerinde bir kale görünür; bu kalenin harap duvarları aynı zamanda eski Bursa'nın sınırlarıydı. Aşağıda, engebeli bir arazide, kimi vadiye yaslanmış, kimi yeşilliklerde yarı yarıya kaybolmuş çeşitli binalar görülür; yer yer uzayıp giden sıra halinde kavaklar ve çınarlar akarsuların hatlarını çizer; hamamların ve camilerin gümüşü kubbeleri mavi göklere kadar yükselir; uçsuz bucaksız mezarlıklarda asırlık selviler göz alabildiğine uzanır, hanımelerinin vesair sarmaşık bitkilerin kapladığı tarihi kalıntılar yer yer yükselir. Doğu şehirlerine özgü bu sevimli manzara ve mimari karışımı İspanya'dan çıkarılan Yahudi göçmenlerine eski vatanları Grenada ve Endülüs'ün kasabalarını hatırlatmıştı herhalde. Ve şurada burada, kırmızı kiremitten yapıma, çoğu defa düz damların arasında Sultan'ın veya Avrupalıların yaptırdıkları modern bir mensucat fabrikasının bacası yükselir. Ve Bitinya'nın yemyeşil ormanlarla kaplı, tepesi hep karlı Olimpos Dağı bu tabloyu çerçeveler, ona muhteşem ve haşmetli bir karakter kazandırır... Osman'ın mezarı Bursa'da

hâlâ mevcuttur. Bu ve ilk beş halefinin mezarları, harikaların gerçeklere karıştığı bu devrin belirsiz hatıraları, eski anıtların kalıntıları, sayısı yılın günlerine eşit camileri, tekkeleri, şöhreti, hayat hikâyelerini bilgin Said-İsmail'in "Bilimler Bahçesinin Gül Demeti" adlı derlemesine okuduğumuz beşyüzdoksandört prens, vezir, şeyh, molla, hekim, musikişinas ve şairlerin türbeleri ve bunun gibi sayısız abideleri dolayısıyla Bursa, Osmanlıların nazarında bir tapınak, adeta bir Hac yeridir. Tıpkı Bağdat gibi Burcû'l-evliya lâkabına lâyıktır. Fakat Bağdat bir Arap, Bursa ise katıksız bir Türk şehridir... Bursa'da halen yüzyotuziki cami, oniki-onbeş tekke, ondört çarşı, çok sayıda hastaneler, çeşmeler ve hamamlar vardır ve bunlar vakıf şeklinde teessüs etmiştir.

1857, Perrot, 64: Olympus'u Nicomédie ve Nicée arasında çoktan görmüştük; fakat onun tüm boyutlarını ve güzelliğini Mudanya'dan gelirken Bursa ovasından denizi ayıran dağ zincirlerini geçtiğimiz sırada keşfettik. Burada önümüzde tüm görkemiyle duruyordu: ufkun her iki ucuna dayadığı ayakları üzerinde geniş bir biçimde uzanarak asla zirvesini tamamen terk etmeyen karlara kadar tamamen yeşil ve ormanlık olan Bursa'nın minareleri ve bahçeleri üzerinde yükseliyor. Orada burada nadiren ormanların ortasındaki manzarayı değiştiren bir kayalık çıkıntı kendini gösterir ve iki derin vadinin arasında sular akar.

1859, Beaufort, 532-533: Bursa'nın büyüleyici güzelliğinden etkilenmemesi için gerçekten gözlerin kör ve kalbin duygusuz olması gerekir. Zihnim, hatıralarımda taze ve güçlü biçimde ışıldayan Şam ve Beyrut, Antakya ve İzmir ve Yunanistan'ın altın halesi ile doluydu: fakat Bursa'nın nadir güzellikleri birer birer görüş alanıma serilirken bunlar zihnimden kayboldular. Geniş ve mükemmel biçimde bereketli bir ova küçük akarsularla, çayırırlıklarla, bahçeler ve ormanlarla- çalılıklar değil, ağaçların güzel biçimde azametli korulukları- kaplanmıştı. Kent, yüce dağın eteğinin çevresinde kıvrılarak uzanıyordu, dar ve derin geçitler yükseliyor ve bağrından çıkan parlak renklerde yüzlerce güzel kubbe ve hoş binalarıyla kendisini yoğun ormanların içinde gizliyordu. Birden daha fazla, çok çeşitli biçim ve renklerde bazıları karla kaplı dağ sıraları ovayı sınırlandırmıştı. Tanımlaması kulağa birçok diğer yerden daha güzel gelmez fakat Bursa'yı çok şairane biçimde enfes hale getiren yönü güzelliklerin muhteşem birleşimidir. Ancak çok büyüleyici olan daha da fazlası ayrıntılarla görüldüğünden daha sevimli olan içindeki her bir vasfıyla her şeyin bir arada olmasıdır. Kente gelince herhangi bir ülkede şimdiye kadar gördüğüm en güzel kenttir. En tuhaf biçimlerde çok dik yamaçlarda bir yukarı bir aşağı dolambaçlı biçimlerde uzanan sokaklar o kadar güzel biçimde sulanır ki akan suların sesi kentin hiçbir bölümünde asla kesintiye uğramaz ve tamamı mükemmel biçimde temiz tutulur... Bunun yanında gözünüz her nereye baksa çok kubbeli hamamlarla veya kenti süsleyen veya süslemiş 360 camiden birisiyle karşılaşır.

1861 (?), Joanne-Isambert, 502, 503, 504: Kent, 35 kilometre uzunluğunda ve 6 ya da 7 kilometre genişliğinde bir ovaya hâkim bir tepenin yamacına kurulmuştur. Bursa'nın arkasında alt kısımları ormanlık ve yeşillik olan ve karla kaplı olmayan zirvesi çıplak kayalıklardan oluşan Olympe yükselir. Evlerin büyük bölümü ahşaptır. Sularının tamamını Olympe'nin kaynaklarından alırlar. Sokaklar genellikle çok dardır ancak temizdir... Bursa minareli 174 cami ve minaresiz 24 mescit'e, 20 kervansaray'a ve kentte üretilen ipek ürünlerinin satıldığı birkaç pazara sahiptir... [Ulu Cami ve Manastır dışında] dini yapılar arasında en ilgi çekicileri I. Beyazıt'ın camisi ve Yeşil Cami olarak bilinen I. Mehmet'in camisiyle bu sultanın türbesidir. Bu son binalar kentin tümünden geçen ve Ermeni Mahallesi'nin olduğu üst kesimlerden aşağıda yer alan Yıldırım (camilerin olduğu Türk bölümü) ayıran bir akarsu olan Göksu'nun ilerisinde kentin doğu bölümünde yer almaktadır. Rum Mahallesi daha aşağıdaki kısımda bulunur. Ayrıca Çekirge'in dış mahallelerindeki bir diğer cami olan I. Murat'inkinden (Gazi Hünkâr Camisi) de söz etmeliyiz.

1862, Moustier, 242, 244, 246: Güneş batarken Bursa, Olympus'un kenarlarına dizilmiş minare ve kubbelerden oluşan bir çelenk gibi önümüze serildi... Büyük ağaçlar, selviler, çınarlar, kavaklar, kestanelerden meydana gelen bir kuşak dallarını uzatarak gözlerimizi alabildiğine uzaklara götürerek tüm vadiyi kaplayan dut ağaçlarından oluşan ormanın arasına kadar uzanıyor. Kentin içinde bile gökyüzüne uzanan kubbeler ve minarelere eşlik eder biçimde camilerin her birinin çevresini sarıyorlar... Bursa'nın yapılarının en göz alıcılarından bahsetmeye başlamadan önce kentin genel görünümünü vererek bir resim çizmek gerekir. Olympus Dağı'nın sırtlarına dayanan kent 1 mil uzunluğunda bir alanı kaplar. Kalın duvarlarla çevrelenmiş ve kare kulelerle kuşatılmış olan en yüksek noktası asıl

eski kentin yer aldığı hisardır. Geri kalan her yer dış mahallelerin uzantısı gibidir. Fakat Bursa'da savaşın dönüştürdüğü zengin başkentlerin birçoğunda olduğu gibi yedek unsurlar asıl elemanlar haline gelmiştir. Hisar'ın sıkı surları az sayıda dar sokağı barındırır. Biraz aşağısında engellenemez biçimde yalnızca bir yeşillik perdesiyle sınırlandırılan dalgalı yüzeyli modern kent uzanır.”

1864, Warsberg, 103, 117: Bursa kenti, kendisi için bir muhafız olduğu gibi bir tehdit unsuru da meydana getiren bu devin [Uludağ] eteğinde yer almakta olup bitki örtüsü içinde öylesine gizlenmiştir ki birkaç kubbesi ve minaresinden daha fazlasını görmek için oldukça yakınına gelmek gerekir... Kent geniş değildir fakat saatler boyunca dağın eteğinde uzandığı ve bu binalar birbirlerinden uzaklarda yer aldığı için tüm günümüzü yalnızca onlara ayırmaya ve atları kullanmaya karar verdik.

1870, Jerningham, 219: “Bursa kenti ovaya bakar biçimde Olympus Dağı'nın eteklerine çok hoş biçimde konumlanmıştır. Kent ve dış mahallelerinin çevresi yaklaşık olarak 6 mildir: burada yaklaşık 100.000 kişi olup bunların yalnızca 10.000'i Hıristiyan veya Yahudi'dir. Hisar kentin en yüksek bölümündedir ve surlarla çevrelenmiştir. Aşağısındaki kayalık uçurumlar neredeyse dikeydir ve üzerlerinde yetişmiş ağaçlarla güzel biçimde bezenmiştir. Kentin geri kalan kısmı ve dış mahalleler hisarın her iki yanındaki yükseltilere fakat asıl olarak doğuya inşa edilmiştir. Kentin çok küçük bir bölümü de kuzeydeki ovadadır. Kent, üzerinde bir takım köprülerin yer aldığı derin bir kanal veya vadiyle doğudaki dış mahalleden ayrılmıştır. Vadide dut ağaçları dikilmiştir ve bunlar burada inşa edilmiş olan evlerin mevkisini çok hoş bir hale getirir. İçinden yağmurlardan sonra kabararak bir sel haline gelen küçük bir akarsu geçer.”

1870 (?), Busch, 147–148: Bursa, 4 Alman mili uzunluğunda ve ortalama 1 mil genişliğinde güzel bir vadinin güneybatı ucunda bir dağın yamacında konumlanmıştır. Böylece kentten ovanın geniş bir manzarası görülebilir. Yollar aşırı derecede dardır, fakat Türkiye'de alışıldık olunanlardan daha temizdir. Asıl kent yapraklı tepeleri görülen güzel yaşlı ağaçlar arasında, kısmen dik bir tepenin üzerinde yer almakta olup duvarlar ve surlarla çevrelenmiştir ve bir diğer kayalık üzerine inşa edilmiş, kiklopik duvarları oldukça eski bir çağa ait olduğunun kanıtı olan bir kalenin hâkimiyetindedir. Bursa'nın başlıca süslemesi, sayıları 300'ün üzerinde olan -elbette şimdi bir kısmı yıkılmış durumdadır- camileridir ve bunlardan üç Sultan'ınki (I. Murad, I. Beyazıt ve I. Mehmet) [Ulu Cami (?)], Sultan I. Murat ve Sultan Orhan Camisi boyutlarıyla diğerlerinden ayrılır. Ayrıca Bursa birkaç Rum ve Ermeni kilisesine ve üç sinagoga, büyüleyici gezinti yerlerine, çok güzel gölgeli bahçelere, kaplıcalara ve hamamlara, çeşmelere ve birkaç büyük hana sahiptir. Kaynaklarının bazıları demirli, bazıları kükürtlüdür.

1873, Haeckel, s.y.: Asya Olympi'nin hemen eteğinde yer alan Bursa, Hannibal tarafından Bithynlerin başkenti olarak kurulmuştur. Osmanlı hanedanlığının beşiği burasıdır ve Türk şairleri tarafından doğunun incisi olarak adlandırılmıştır. Konumu itibarıyla de Granada ve Şam'la yarışacak düzeyde yüksek bir çekiciliğe sahiptir... Parlayan akşam güneşinin görkeminde gözlerimizi, sayılamayacak kadar çok minaresi ve kubbesiyle bu muhteşem kentin harika görünümünden daha fazla kamaştıracak hiçbir şey olamazdı... Gerçekten de Türk şairleri burasını yeryüzü cenneti olarak tanımlama konusunda haklılar. Çekicilik, güzellik, sevimlilik ve muhteşemliği aynı anda barındıran kentin konumu ve tüm çevresi birçok yönüyle Granada'ya benziyor. Kentin üstünde dik bir kayalığın tepesindeki Bursa'nın eski kalesinin kalıntıları üzerindeyken ve ayaklarımızın altındaki evler, kubbeler ve bahçe yığınlarının üzerinden çevremizi saran göz alıcı dağlara ve maviliklerle birlikte uzaklarda olabildiğine geniş yeşilliklere bakarken zihnimde birkaç yıl önce ziyaret etmekten büyük keyif aldığım Granada'nın Vegası ve Alhamrası'nın muhteşem manzarası canlandı. Endülüs başkentinde Sierra Nevada'nın karla kaplı yükseklikleri gibi Bursa'da Olymp'in karla kaplı devasa zirvesi yükseliyordu. Ayrıca iki kent hala her ikisini de süsleyen İslam sanatı ve tarihinin çok sayıda mükemmel anıtı bakımından da karşılaştırılabilir. Fakat Bursa'daki oranlar Granada'dan daha büyük ve daha muazzamdır. Osmanlı Hanedanlığı'nın Anadolu başkenti parlayan yüzlerce kubbesi, beyaz minareleri ve siyah selvileri ile Endülüslerin bu ünlü başkentinden çok daha göz alıcıdır ve ayrıca Bursa'nın güneyindeki yeşilliklerin bereketi ve sularının bolluğu bakımından da Granada'dan çok daha üstündür. Ancak bunun haricinde, her iki bölgenin coğrafyası birbirine çok benzer ve hem Küçük Asya'da hem İspanya'da en muhteşem doğal güzelliklere sahip iki kenti başkentleri olarak seçmeleri

Müslüman beylerinin doğa sevgilerini ve güzellik anlayışlarını göstermektedir. Bunun tersi de İspanya'nın Hıristiyan Kralları'nın Kutsal Engizisyonu'nun efendilerine atfedilebilir. Çünkü bu kişiler ormanların ve suyun olmadığı Castille'in çıplak platolarının ortasındaki zavallı Madrid'i kendilerine ikametgâh olarak seçmişlerdir... Doğunun diğer kentlerine eş biçimde Bursa'nın içi de dışından olduğundan çok daha az çekicidir. Fakat nispi temizlikleriyle öne çıkan dar yollar ve evlerin arkasındaki zengin çiçeklerle bezeli bahçeler buraya cana yakın bir özellik kazandırır. Kent, Olympus Dağı'nın yamacı boyunca bir saat uzunluğundadır ancak genişliği ancak çeyrek saat sürer. Eski zamanlarda 100.000'in üzerinde olan nüfusu şimdi ancak 70.000 olarak hesaplanmaktadır.

1875, Gallenga, 42–43: Sabahın erken saatlerinde, bir rehber ve hatta bir el kitabı olmaksızın bu derin vadilerde, kapıların içinde ve dışında yapayalnız bir aşağı bir yukarı aylakça gezinmek ne kadar hoşnutluk verici bir şey. Bu dar sokakların tuhaf dolambaçlarına girmeye cesaret etmek, kulelerin ve burçların yıkılmaya yüz tutmuş duvarlarıyla, yan taraflarında yarı-kiklopik duvarların bulunduğu geniş kapılarla, büyük depremle paramparça olmuş görkemli camilerin harabeleriyle ansızın karşılaşmak; ovalara ve tepelere, uzaklara doğru yayılan dış mahallelere, aralarına mezarlıkların selvilerinin veya keyifli bahçelerin meyve ağaçlarının serpiştirildiği sonsuz sayıda kubbe ve minarelerin üstlerinde yükseldiği evlerin uzayıp giden dağınık kümelerine; en tepesinde kahverengi ahşap evlerin dizisinin sıralandığı beyaz kayaların uzun tabakalarına bakarak dalıp gitmek ne kadar da keyifliydi.

1878, Barkley, 29: Bursa'da hoş gidecek çok şey vardır ve eğer öyle olmasaydı bir Türk kenti olamazdı; fakat şimdiye kadar Türklerin efendisi olduğunu gördüğüm tüm kentler içinde bu en hoş ve en güzeldir ve çok az güçle Küçük Asya'nın mücevheri yapılabilir. Olympus Dağı'nın eteğinde yer almakla birlikte ovadan oldukça yüksekte olduğundan neredeyse her evin muhteşem bir manzarası vardır ve arka kısımlar hemen arkalarında yükselen büyük yaşlı dağ tarafından korunur ve çevrelenir. Neredeyse her sokakta temiz bir dağ akarsuyu akar ve çeşmeler hiçbir yerde birbirlerinden çok uzakta değildir. Büyük bir yol güzel biçimde kentin ortasında uzanır. Geniş ve ferahtır fakat her iki kenarındaki evler eski ve sefil bir haldedir. Daha sonra sayısız sokaklar ve pazarlar, çok büyük hanlar ve camiler etrafa dağılmış durumdadır. Orada burada çok büyük palmye ağaçları huzurlu köşeleri gölgeler. Kentin daha üst yamaçlarında pis ve dağınık durumda fakat üzerine yoğun bir biçimde saçılmış durumdaki muhteşem selvilerin göz alıcı hale getirdiği büyük bir Türk Mezarlığı vardır.

1878 (?), Kammond, 291–292, 292: Küçük Asya'daki en önemli kentlerden birisi, günümüzde yarımadanın kuzey kıyısının yakınlarındaki – Marmara Denizi'nin kıyılarından yaklaşık 12 mil uzakta- Bursa'dır. Bithynia Olympus'u olan yüksek Keşiş Dağı'nın hemen eteğinde – aslında kısmen, alt yamaçlarının üzerinde- yer alır. Bursa, antik Prusa, eski zamanlarda Bithynia Krallığı'nın başkentiydi. Kent, asıl olarak kuzey yönünde ovaya doğru inen bir vadi ve nehrin batı kenarında Olympus Dağı'nın en alt yamaçlarını işgal eder: (Bizans İmparatorluğu'nun zamanına ait olan) antik surların bir kısmıyla kentin bir bölümü ve kale dağın eteğinde yüksek bir zemin üzerinde durur ve aşağısında kentin asıl bölümüyle ana caddesi doğu ve batıya uzanır. Doğru ucuna doğru vadiyi aşan 6 köprü vardır ve bunlardan bazıları üstlerinde ev sıralarına sahip olup günümüzde kaldırım ile döşenmiş ve temiz durumda olan ana sokakların devamını meydana getirir. Bursa'nın evleri Asya Türkiyesi'nin diğer bölümlerinde olanlardan daha iyi ve daha sağlamdır ve köşkler, bahçeler, hamamlar ve diğer kamu binaları bereketli ovayı sınırlandırarak yemyeşil ve hoş manzaranın bir bölümünü oluşturur. Kervansaraylar muhteşemdir ve pazarlar, özellikle de ayakkabı ve deri için olanlar Constantinople'unkilerden hiç de aşağı değildir... Bursa çevresinde bazı dikkat çekici bereketli ılıcalar vardır ve civarındaki farklı noktalar, fatih haleflerinin beş tanesi ile I. Osman'ın son istirahatgahının yerine işaret eder.

1879, Naçov, 17, 58–59, 59: Olympos Dağı'nın eteklerinde görkemli bir yeşillik arasında, bazıları artık batan güneşte ışıdayan minareleriyle Bursa görünüyordu. Bursa en önemli Anadolu Türk kentlerindedir. Hüdavendigâr Vilayeti'nin şirin ve verimli bir ovada konumlu, hoş bir iklime sahip ve bol suyuyla meşhur ana kentidir. Bursa sarp kayalıkların üzerinde kuruludur... Hızlı akan bir dağ deresi, kenti, Türk ve Ermeni nüfusun oturduğu yerler olmak üzere ikiye böler, bu ikinci kısmı ise Rum Mahallesi'nden bir yükselti ayırır. Bursa'da, genelde alçak, çeşitli boylarla boyalı dokuz bin civarında ev vardır, sokakları ise, neredeyse bütün Türk kentlerinde olduğu gibi, dar ve kötü döşenmiştir. Şimdi evleri kesiyor,

sokakları genişletiyor ve yenilerini yapıyorlardı. Kentin kuzey kısmında evler güzel bahçeler içinde olup birçok köşk de vardır. Birçok yerde arabesk ve yazılarla süslü çeşme ve kervansaraylar- Mahmutpaşa Hanı, İpek Hanı vs. hanlar ve Türk, Hıristiyan ve Musevi okulları, yüksek servi ve çınarlar vardır. Bütün bunlar kente çok özgün bir görünüm katar. Bursa'daki anıtlar çok olup, bunlar Osmanlı devletinin eski görkeminin birer tarihsel kalıntısıdır. İlk altı Türk sultanının (Osman, Orhan, I. Murad, Bayezid, II. Murad ve I. Mehmed) ve birçok vezir ve paşanın türbeleri Bursa'dadır. I. Osman'ın olağanüstü güzel mermer türbesi kentin dışında, Orhan'ınki ise kentin içinde bir yükseltide, bir zamanların Hıristiyan kilisesi, Davul Manastırı'nda bulunur. Kosova Ovası'nda şehit düşen I. Murad Bursa'dan dört kilometre batıda, Çekirge Köyü'nde harika bir türbede yatar. Bazılarına göre Bursa'nın Muradiye Külliyesi'nde Çar-İvan-Aleksandır'ın kızı, İvan Şişman'ın kız kardeşi ve I. Murad'ın eşi, kara yazgılı Bulgar prensesi, Mara'nın mezarı da bulunur... Kent, valilik, Avrupa konsoloslukları, Türk mollası (dini başkan), Ermeni ve Rum Başpiskoposlukları merkezidir. Türkçe yayınlanan Hüdavendigâr gazetesi, tiyatro, üç güzel Rum kilisesi, iki Ermeni kilisesi, sinagoglar ve sivri minareleri alçak evlerin üzerinde yükselen yaklaşık iki yüz camisi vardır.

1880 (?), Launay, 161: Bursa'da 1 kütüphane, 7 selâtin camisi, 141 mescit, 42 tekke, 62 han, 2.641 dükkân ve mağaza, 27 hamam vardır.

1882, Cox, 48: Minareler, camiler, muntazam binalar ve hareketli ticari faaliyetler bu eski başkente canlı, keyifli bir görünüm verir. Kötü ya da kirli bir kent değildir. Sokakları temizdir ve bu bakımdan diğer Türk kentlerinden farklıdır.

1886, Walker, 124-125, 128, 129, 139, 155: Kısmen gölgesinde yıkanan, kısmen kubbelerden ve minarelerden, hamamlardan ve köşklere yansıyan ve ovaya ulaşırken pembemsi bir belirsizlikle yumuşayan, uzaktaki dağ sıralarına sarılmış yumuşak buharlar içinde eriyen altın ve yakut ışıkların izlerinin görüldüğü mor dağın eteğinde yerleşmiş Bursa'nın uzaktan görülen manzarasının keyfini çıkarmak için durduk. Kentin kümelenmiş binalarının üzerine sarkan yükseklerdeki kalenin izleri ve dağın heybetli gölgesinden çıkan ışıklar saçan parlıtısını yakaladığım Ulu Cami'nin minareleri zayıf biçimde göze çarpıyordu; bu gölgenin derinlikleri içinde dolanan ve kaybolan solgun mavimsi bir iz Gökdere'nin boşluğunu ortaya çıkarıyordu. Gölgenin ilerisinde, kümelenmiş binalardan uzakta, güneşin ışınları sevecen ve hüznü bir biçimde talihsiz Beyazıt'ın terk edilmiş Camisi ve Mezarı üzerine uzanmıştı ve daha da uzaklarda kuzeye doğru Emir Sultan Camisi'nin üzerindeki yaldızlı hilalden bir ateş kıvılcımı parlıyordu. Olympus'un karlı zirvesini uzun süredir kaybetmiştik fakat göz kamaştırıcı beyazının en yüksek zirvelerinde parça parça durduğu görülebiliyordu. İlerlerken ve uzaktaki kent gri gölgelere gömülürken bu zirveler tam bir Doğu günbatımının muhteşem görkemiyle parlıyor ve kıvılcımlar saçıyordu... Odamızın sağ tarafındaki pencereden görünen kale tepesinin manzarası ne kadar hoş! ... Değirmenin ilerisinde bir cami ve türbenin yanından kıvrılan yol küçük Türk mezarlığının gri gölgesinde ortadan kayboluyor ve dağ eteğinin sıcak gün ışığında mümkün olan her renkteki örtü, kaftan ve feracelerle noktalanarak parlak figürlerle tekrar görüş alanına giriyor... Yol, Muradiye'nin dış mahallelerinden ayrıldıktan sonra kollara ayrılıyor, ana cadde gri kaya ve çok bol miktardaki bitki örtüsü karışımıyla sarp biçimde yükselen kalenin yükseklikleri altında kente giriyor. Yarı yolda, güçlü kirişlerle desteklenen, uzun zamandan beri terk edilmiş ipek fabrikası depremin etkisinin bir diğer kanıtı. Bu yalpalayan binanın yanında çalılıklar arasında bazı doğal mağaralar görüyoruz ve tepenin zirvesinde, eski kalenin harabe kare kulesinin yanında Paşa'nın mütevazı ahşap konağı yükseliyor... [Gökdere'de] Dağın daha üst kesimlerinden aşağıya gürültü bir akarsu dökülüyor. Oldukça aşağıımızda derin kanyonun vakur kasveti içinde hızla ilerliyor. İnce ahşap köprünün altından geçerek ağaç dalları ve sarmaşıkların yoğun kütleleri arasından ihtişamının bazı parlıtlarını gösteriyor. Daha sonra harabe bir taş kemerin karallığında kayboluyor. Bunun ilerisinde aralarında orada burada kendini gösteren beyaz minareler, pembe, mavi, yeşil ve grimsi renkli evlerin olduğu ağaçlarla çevrelenmiş kentin binalarının bazıları görülüyor ve Yeşil Cami'nin kubbeleri ve minarelerini fark edebiliyoruz. Daha sonra akşam güneşinde uyuklayan köyler ve dut bahçeleriyle Bursa'nın bereketli ovasında içinde mor, pembe ve altınsı parlak renklerin görüldüğü geniş bir boşluk göze çarpıyor... Dik bir tepeyi taçlandıran ve ağaçlarla çevrelenmiş Çekirge Köyü önümüzde yükseliyordu. Sivri minareleriyle I. Murat'ın zarif Camisi yamacın zirvesine işaret ediyordu. Daha sonra, bir araya toplanmış asmalar ve şişkin çınar ağaçlarının arasında yarıya kadar

gömülü durumda pembe, kırmızı, mavi ve soluk yeşil evler ve tepenin eteğinde, iki kubbe ve sağlam antik duvar işçiliğinden bir taban ile Eski Kaplıca Hamam denilen binaların güzel topluluğu görülüyordu.

1886, Walker (b), 128–130: Haydi antik Prusa'nın, söylenenlere göre Hannibal tarafından kurulan ve daha sonra Trajan'ın yönetimi altında Bithynia valisi genç Pliny'nin de ikametgâh yeri olan kalesinin bulunduğu tepeden aşağıya bakalım. Bu noktadan görülen manzara tanımlamaların ötesinde bir güzelliğe sahiptir. Olympus'un karlı zirvesi manzarada gizlenir fakat her iki kenardaki çok uzak yerlerde, aşağı dağ sırasının büyük zirveleri çok yoğun yaprak kütesinden çıkar biçimde üzerine düşen gölgelerin değişen etkilerine göre gri ya da mavi ya da gül rengi halinde yükselir. Çam ve köknar ağaçlarının karanlık ormanlarının üstünde yumuşak bir yeşilin kabaran dalgalarını oluşturan ağır tonlardaki selvilerle, kestane, meşe ve kayınlar yükselir. Dağın yamaçlarının orta kısımlarında orada burada ufak bir minare ya da bazı tekke ya da bir azizin mezarı, az ya da çok saygı duyulan bazı mabetlere işaret eden göz alıcı, düzensiz yapıların kümeleri görünür. Daha sonra ağaçlıklarla çevrelenmiş Pınarbaşı'nın çimenlik platosunun arkasında, bir tanesi soluk pembe, bir diğeri sarı ve üçüncüsü de beyaz renklerde olan üç büyük tekke dikkat çeker. Daha da ileride, Seyit Nasır'ın mabedi devasa bir selvinin köklerine tutunur. İleride yine dağların daha üst kesimlerinde iki kayalık çıkıntının üstünde, bu kentin fethinde Orhan'ın yoldaşları olan Abdal Murat ve Abdal Musa'nın mezarları vardır. En batıya doğru, manzara Fatma Sultan'ın mezarından parlak yeşilin pırlıltısı göze çarpana kadar bir minare, bir selvi ya da bir caminin yaldızlı hilalinin dikkat çektiği bir şekilde Çekirge'nin hamamlarının üstündeki ormanlık yükselti boyunca yayılan altın renkli bir ışık selinde kaybolur. Nilüfer'in dolambaçlı yatağı boyunca küçük gümüş noktalar içinde dalgalanıp uzaklaşarak park benzeri ovaya çöken hafif sise ulaşırken yumuşar. Kalenin yer aldığı tepenin aşağısında ise kent uzanır. Tam aşağıda imaretlerin ve camilerin eski kervansarayların ve okulların avlularını görürsünüz ve birbirine karışmış gri ve kırmızı renk karmaşası içinden 19 kubbesi ve 4 devasa minaresi ile görkemli Ulu Cami yükselir. Evler pazar civarında oldukça yoğunlaşmıştır fakat vadinin diğer tarafında bahçeler ünlü Yeşil Cami'nin çevresinde çiçek açmış ve yapraklarını yaymışlardır. Daha da uzakta ve kentin ilerisinde Emir Sultan'ın güzel camisi ve mezarından altın rengi bir parıltı gelir. Bu aşağıya ovaya doğru gezinen gözlerin dikkatini çeken harabe bir anıtla tuhaf bir tezat meydana getirir. Bu anıt gri, perişan ve yalnız biçimde dağın eteğinin ötesindeki hafif bir yükselti üzerinde yer alır. Kent yaşamından, keyif veren, neşe saçan bahçelerden, dalgalanan ormanlardan uzakta, tüm bu zengin güzellikler içinde yalnızca kasvetli bir noktayı taçlandırır ve sessiz biçimde hikâyesini anlatır gibi görünür. Ünlü Beyazıt'ın Camisi onun tarafından saltanatının günlerine uygun bir ihtişamın ölçeğinde başlatılmış, memleketin Timur tarafından harap edilmesinden sonra oğlu tarafından tam anlamıyla bitirilememiş ve daha sonra iç savaşla tahrip edilmiştir. Bu yalnız caminin ilerisinde manzara bir kez daha canlanır.

1889 (?), Bent, 372: Daha sonra yangın ve depremlerin harabeleri arasında yükselerek ipek ticaretinin büyük doğulu merkezi, Fransızların ona dedikleri gibi Türk Lyon'u haline gelen, dut ağaçlarının büyümesine uygun vadileri ve değirmenleri işletmeyi sağlayan hızla akan sularını yine bu dev dağa borçlu olan modern Bursa'nın merkezine bakacağız.

1890, Hare, 210: Olympus'un alt yamaçlarında çok güzel bir cami ve minare zincirine doğru yoğun yeşil ceviz ormanlarının içinden ve hızla akan nehirlerin yanından geçerek Bursa'ya ulaşmak çok hoştu.

1890 (?), Playfair, 99–100: Bithynia Krallarının antik başkenti olan Bursa, ismini Hannibal'in hamisi Prusias'dan alır. Bu kent denizin yaklaşık 600 feet üstünde, Olympus Dağı'nın en alçak yamacı üzerinde yer alan Küçük Asya'daki en hoş yerlerden birisidir. Ortasında, sarp kayalıklar tarafından korunan bir terasta aralıklarla yerleştirilmiş kuleleri olan sur duvarlarıyla çevrelenmiş antik kentin mevkisi, hisar yükselir. Hisarın içinde, ilk iki Türk sultanı Osman ve Orhan'ın mezarları, 1855 depreminde harap olan büyük Bizans Kilisesi'nin yerinin bir bölümünü işgal eder. Burada ilk Türk sultanlarının camileri ve mezarları haricinde ilgi çekebilecek antik çağdan kalma hiçbir kalıntı yoktur. Bunların başlıcaları, kendisini bezeyen çinilerin güzelliği ile ünlü Sultan I. Çelebi Mehmet'in Yeşil Camisi ve Mezarı; kentin doğu bölümünde Sultan I. Yıldırım Beyazıt'ın mezarı; kent merkezinde Sultan I. Murad, I. Beyazıt ve I. Mehmet tarafından inşa edilmiş Ulu Cami; batı kısmında II. Murad'ın camisi ve mezarı ve bulunduğu yerden Bursa'nın güzel vadisinin muhteşem bir manzarasının

izlenebildiği Çekirge'nin varoşlarındaki I. Murat'ın Camisi ve öazarıdır. Bu camiler erken Türk mimarisinin en güzel örnekleridir ve son derece ilgi çekicidirler.”

1891, Huart, 15, 21: Eski Prusia gerçekten görülmeye değer bir yerdir... Hatta birkaç defa... Tamamı ağaçlarla örtülü muazzam ovası, İran tesiri taşıyan eski eserleri, Ayasofya'ya benzeyen İstanbul camilerinden tamamen başka bir tarzda yapılmış, eşsiz çinilerle kaplı camileri, Yeşil Camii ve I. Mehmed'in türbesi, Olimpos Dağı... Bütün bunlar gidip görmek için rahatsız olmaya değer. Eski bilgilerimizin canlandığını görerek gerçekten hoşnutluk duyuyoruz... Kaplıcalar ülkesi Çekirge, I. Murat Hüdavendigar'ın çevreye adını veren, kiliseden bozma ünlü camisi, I. Mehmet'in baştanbaşa İran çinileri ile kaplı muhteşem türbesi, sanatkârlara parmak ısırtan Yeşil Cami... Hemen yakınımızda, koyu yeşil ormanlarla örtülü Uludağ'ın eteklerinde beyaz tüllere bürünmüş bir hayal gibi duran Yıldırım Beyazıt Camisi... Bursa'ya elveda... İlk Osmanlı Başkenti... Rumeli, Bulgaristan, Sırbistan, Makedonya fatihlerinin yola çıktıkları ülke.

1894, Müller, 151, 151–152: Tepeyi aştıktan sonra arkasında karla kaplı Olympus dağ sırası, onun eteğine kurulmuş zengin bir yeşillik örtüsü içinde parlayan –yeşil örtünün yoğunluğu bu yerin önemli bir özelliğidir- Bursa'nın camileri ve evlerinin beyaz duvarları ve ova boyunca akan Nilüfer ile birlikte muhteşem Bursa ovası manzaramıza girdi... O akşam kentin içinde küçük bir gezinti yaptık ve Olympus Dağı'nın köprülerle aşılınan derin boğazlarla birbirinden ayrılmış üç dağ kolu üzerine kurulmuş olduğunu keşfettik. Merkezdeki kısım en eski bölümüdür ve en üst noktasında Osman ve Orhan'ın mezarları ve Osmanlı sultanlarının yaşadığı Eski Saray ile Hisar'ı barındırır. Aşağı kısımda pazarlar ve Ulu Cami vardır. Merkezden Göksu ya da Mavi Su ile ayrılan doğu dağ kolu ünlü Yeşil Cami ve Bursa'nın mücevheri olarak görülen I. Mehmet'in mezarı ya da türbesini barındırır. Batı dağ kolu “Sultanların Mezarları” ile ünlüdür.”

1896, Walker, 131–132: Şu anda Bursa'nın genel görünümü bazı istisnalarla 10 yıl öncesinde tanımladığımız gibi kalmıştır. Ancak, bu arada Mudanya'dan gelen demir yolu açılmıştır. Şimdi geniş bir yol, kentten Çekirge'nin demirli hamamlarına uzanıyor. Bu yol arabaların iyi biçimde hizmet vermesi için kolaylıklar sağlasa da kullanışlı genişliğine rağmen enfes güzelliği yok etmiştir... Yeni bir hastane eskiden Sultan II. Murat'ın yazlık sarayının ve muhtemelen Pliny'nin İmparator Trajan'a yazdığı mektuplarda belirttiği “Prusa'daki konutların”ın da yerine işaret eden derme çatma bir ahşap meskenin olduğu kale tepesinin zirvesinde beyaz ve ışıltılı biçimde görülmekte. Kentin ilerisinde büyük bir kuruluş – ipek yetiştiriciliğinin geliştirilmesi ve teşvik edilmesi için bir okul- ile birbirinden ayrı konumlardaki çeşitli köşkler şimdi Olympus'un zirvesine çıkan kaba katır yolunun yanında yer alan derin Gökdere Vadisi'nin üzerinde çıkıntı meydana getirerek vahşi ve güzel yüksek yamaçlar ve kayalıklara canlılık kazandırıyor. Fakat vadinin diğer kenarında umutsuzca düz ve taşlık araba yolu bu el değmemiş ormanları nahoş biçimde işgal ediyor. Acı verici şekilde kanaatimizce bu yerin temel doğulu karakteri buhar ve raylarla açılan ve öncülük edilen gelişimin engellenemez ilerleyişi karşısında kaçınılmaz biçimde yenilgiye uğrayacak.

1897, Miller, 422, 423: Bursa'da kendi rehberiyle dolaşan bir Cook turistinin çok canlı iştahını tatmin etmeye yetecek kadar çok görülmeye değer şey vardır. Yerel halkın söylediğine göre yılın her günü için bir cami ve bir yürüyüş yerine sahiptir. Bunların arasında kentin neredeyse 8.000 feet üzerinde muhteşem biçimde yükselen ve göze hoş gelen birçok gezinti yerini sağlayan Olympus Dağı'nın yamaçlarını saymak yeterlidir. Kentin içinde de harikulade, Doğu'nun renk ve kostümleriyle parıltılı ve çardak asmalarıyla kaplı büyüleyici sokaklar bulunur. Bursa'daki pazar da hanımların cennetidir... Bursa'nın, konumunun güzelliği bakımından Malvern ile karşılaştırılması uygunsuz olmaz ve aynı zamanda bu bakımdan Sorrento'ya da benzetilebilir. İtalya Kasabası'nda olduğu gibi burada da derin boğazlar binaları keser ve ilginç biçimli köprüler dağların kıvrımlarından dökülen mavi suyu aşarlar. Köprülerin birisinin üzerinde birbirlerine yakın biçimlerde kümelenmiş garip Türk evleri manzaraya tuhaf bir göz alıcı görünüm vermektedir. Malvern'de olduğu gibi evler tepenin yamaçlarına inşa edilmişlerdir ve Nilüfer Vadisi üzerindeki manzaraya hâkimdir.

1898, Renard, 11, 11–12, 28, 30–31: Güneş yavaşça dağların arkasında kayboldu. Fakat Olympus'un eteğinde Bursa görüldü. Işık, yeşillik içinde beyaz noktalar olarak evleri, hamamları, camileri ve arkalarında görkemli dağın zirvesini ortaya çıkarıyordu... Bursa, Olympus'un ilk eteklerini meydana getiren bir dağ sırası üzerinde uzunluğu 1 milin üstünde bir alanı kaplar. Önünde meyve bahçeleri ve vadi vardır, arkasında dağ yükselir. Eski kentin

kalbi büyük bloklar halinde kesilmiş ve harç kullanılmadan bir araya getirilmiş eski Roma surlarının yıkıntılarıyla yerini belli eden antik kalenin de olduğu hisarın kalıntılarının yakınlarındaki eski Türk kesimindedir. Burada ayrıca çınar ağaçlarının gölgelediği bir mesire yerinde, imparatorluğun kurucusu Osman ve Orhan'ın çok hürmet gören mezarları bulunur. Burası tüm kente hâkim bir yerdir ve görünüşe göre ilk sultanlar ebedi istirahatgahları olarak haleflerine miras bıraktıkları bu güzel memlekete ve muhteşem kente silüetlerinin hükmedebilmesi için eski surlara yakın bu küçük meydanı seçmişlerdir. Manzara yalnızca kenti değil aynı zamanda uzaktaki kırsal alanları ve neredeyse tüm köyü kapsar. Sağ tarafta açık havada zirvesi çok yakında görülen Olympe vardır; ormanlar, selvi demetleri ve çınar ağaçları yamaçları kaplar fakat onların koyu tonları granit ve açık renkli mermerlerin griliği içinde olan zirveye doğru yavaş yavaş solgunlaşır. İlk yokuştan çok da uzak olmayan küçük bir tepenin üstünde Bursa'nın harikası Yeşil Cami ve yapımcısı olan I. Mehmet'in yattığı hayranlık uyandırıcı türbesi durur. Hisar'a daha yakın bir yerde minareleri ve bir araya toplanmış kubbelerden meydana gelen örtüsüyle kendini gösteren, İslamiyet'in en büyük tapınaklarından birisi olan büyük cami anlamına gelen Ulu Cami yer alır. Son olarak dış mahallelere doğru Tatar mahallesinin yakınlarında bir tarafta Beyazıt'ın Camisi ve diğer tarafta Sultan Murad'ın Camisi yükselir. Ayrıca ünlerini kendilerini inşa ettiren prenslerin şanına veya gösterişliliklerine borçlu olan bu dinsel binalara ilaveten çok sayıda dikkat çekici anıt ya da ilginç harabe vardır. Kentin her yerinde Ermeni, Türk, Rum, Tatar ve Yahudi mahallelerinde, tepelerin dik yamaçlarında, vadinin kenarlarında yüzlerce yaşındaki ağaçlar arasından kendini gösteren minareler, kubbeler, kapılar ve mermerler görülür. Bunlar bir mabedin sükûneti içinde yaşlı çınar ağaçlarının gölgeleriyle çevrelenmiş gösterişsiz ve mütevazı camiler; sultanların mezarlarının gizemli sığınakları olan türbeler, softaların öğrenim gördükleri yerler olan medreseler, - Anadolu yolu boyunca birçoğu görülen-hamamlar, dervişlerin tekkeleri, antik harabelerdir... [Uludağ'a çıkan yolda] Vadinin muhteşem manzarası tüm görkemiyle önünüzde yayılır. Renkli ev yığınları, gri çatılar, camiler, doğan güneşin alevlenmiş gibi görünen ışıklarıyla daha çok göze çarpan minareler, sayılamayacak kadar çok sayıda selvi koruluklarıyla beyaz bölmeler halinde mezarların yerleştirildiği mezarlıkların bahçelerindeki karanlık noktalarıyla kent görülür... [Anadolu Yolu üzerinde] Solda minareler, kubbeler ve çatılarıyla kent yeşillikler içinde kendini gösteriyordu. Sağda hamamlar ve kır yalıları bulunuyor, yol tepeler arasındaki boşluklarda kayboluyor. Yolun kenarında ağaçların altında dikilmiş mermer mezarlar ve çeşmeler var. Erkeklerin mezarları, tepesine bir fesin oyulduğu dikili taşlar biçiminde, kadınların mezar taşları yaldızlı harfler ve çok zarif biçimde işlenmiş çiçek sepetleriyle bezeli. Çeşmelerde suyun çağlayarak aktığı havuzun üstünde hayırsever yapımcılarının ismi görülüyor.

1898, Overbergh, 389–390, 405, 406: Bursa, herkes insin! Nasıl, Bursa'da mıyız? Fakat şehir nerede? Her yerde ağaçlar, dar ve derin boğazlar, meyve bahçeleri var. İstasyon binasının ve arabamızın yanında yolun başka tanığı yok. Tozlu yeşil durumdaki muşmula ağaçları çiçek açmış. Yoldayız! Reclus haklı. Bursa bir park... Sokakları çınar ağaçlarından oluşan yollar halinde. Mahalleleri kısa ve sarkık meşelerin gölgelediği, derin bir boğazın dibine kükreyerek dökülen yılankavi biçimde akan akarsularla ayrılmış. Köprüleri az görülen türde ince ve tek kemerli, üst kısımları uyumsuz kafesli pencereci küçük Türk evleriyle kaplı. Aralarında uzandığı evlerin üst katlarının taşıdığı dik yokuşlar ve sokaklar neredeyse arabaların geçemeyeceği darlıkta... Yükseğe çıktıkça kenti ve ormanları daha geniş biçimde görebiliyorduk. Bu uzaklıktan Yeşil Cami çok az zarafete sahip bir kubbe olarak görülüyordu. O kadar küçüktü ki yeşilliklerle kaplı bu dağ yamaçlarında önemsiz bir yapı gibiydi. Beyaz ve narin minarelerin uzantıları İslam'ın hâkimiyetini hatırlatıyordu. Kenti çevreleyen kayalıklar üzerinde inşa edilmiş kalenin duvarları feodalizm ve şiiresselliğin büyüleyici birleşiminin oluşturduğu bir manzara meydana getiriyordu... Uzaktan görülen Bursa'nın camilerinin sayısı çarpıcıydı. "7 imparatorluk camisinin dışında 158 cami ve şapel olduğunu biliyor musunuz?" dedi bir arkadaşımız. Bursa'nın Mekke'den sonra İslamiyet'in en kutsal kenti olduğu aklıma geldi. Bu yüzden ölümcül fanatiklikler ortaya çıkıyor ve sürekli bir korku ve gizlilik hüküm sürüyor.

1898, Lindau, 211, 212, 213: Bursa'nın Olympe'nin karlı tepelerinin eteklerine yaslanmış ve denize uzanan yemyeşil sulak ovasının konumu çok güzel. Mudanya'dan zikzak çizen trenle gelirken, bir ilkyaz incisi gibi gözükten ova ve gerçek Doğu manzarası, başka hiçbir yerde görülemeyecek kadar güzel... Henüz çok uzaklarda bile, Olympe'nin

eteklerini saran yeşillik ve yukarıya doğru uzayıp giden grilikler hemen göze çarpıyor. Biraz ilerleyince, kubbelerin, minarelerin, türbelerin ve kaplıcaların çizgileri belirginleşmeye başlıyor. İşte Bursa! ... Bütün Türk şehirleri arasında Bursa en sevimli ve şirin olanı; yeşiller arasında parıldayan ve ışıldayan çok güzel bir şehir. İnsan, yüksekçe bir tepeden şehre doğru baktığında, gözünün önünde ancak düşlerinde görebileceği bir şehrin uzandığını görür. Yan yana ve üst üste birçok soluk renkli yapının, camilerin, hamamların ve türbelerin kubbeleri ve minareleri göz alıcı bir güzellikte yükselir. İrili ufaklı tepeleriyle Altın Boynuz'un ve Boğaz'ın kıyılarını süsleyen yapıların oluşturduğu İstanbul silueti belki daha güzel olabilir; fakat şirinlik ve sevimlilik bakımından Bursa ile kıyaslanabilecek bir başka şehir düşünemiyorum.

1899, Kınçov, 77: Bursa, Asya Olymposu'nun [Uludağ] kuzey eteklerinde kurulmuştur. Bu kent görkemli dağın güzel yamaçları üzerinde kademeli bir konuma sahiptir. Kent, doğudan batıya doğru uzamıştır. En kuzey sınırı muhteşem ovadaki sık dut bahçelerine uzanır. Ortası büyük kent çarşılarıyla kaplı olup iki ucuyla iki coşkun nehre değen yatay ve kolay ulaşılır bir teras üzerinde yer alır. Doğu tarafından, dağdan inen nehrin derin yatağı Ermeni Mahallesi'ni kentten ayırır, aynı şekilde batı yönünden de daha küçük bir dere Rum Mahallesi'ni ayırır. En güney kısmı, kireçtaşından oluşan ve bazı yerlerde kentin diğer kısımları üzerinde dikeyce yükselen sarp bir teras üzerinde yer alır. Burada bir zamanlar kentin kalıntıları, bugün de görünen ana surları bulunmuş. Kentin bütün kısımlarında birçok devasa cami yükselerek onun Türk kimliğine açıkça vurgu yapar.

1904 (?), Garnett, 23: Osmanlıların özelliklerinden birisi yapraklarla kaplı gölgelikler, serin çeşmeler ve geniş ufuklu şaşalı yerleşimlere yönelik içgüdüsel beğenileridir. Bu pitoresklik tutkusu her nereye yerleşmişlerse ikametgâhları için görkem ve güzellik bakımından rakipsiz manzaralara sahip en büyüleyici konumları seçmelerini yol açmıştır. İstanbul'un üzerine neredeyse özellikle yerleşilen yedi tepesinde İstanbul Boğazı'nın ve Ege kıyılarında çok sayıda güzel noktanın sahibi olmuşlardır. İzmir'de antik hisarın harabe surları altında Pagos Dağı'nın yamaçlarına yerleşmişlerdir. Bursa'da Türk Mahallesi Bithynian Olymposu'nun dik yamaçlarına tırmanır ve Selanik'te dağ, ova ve kara tarafından kuşatılmış bir körfezin muhteşem panoramasına hâkimdir.

1906, Davey, 408, 413: Bazı ünlü camiler ve diğerlerinin harimleriyle işgal edilen geniş açık alanları geçtim. Osmanlı Hanedanlığı'nın kurucularının yattığı türbeler çok büyük çınar ağaçlarının geniş dalları ve gövdeleri ile gölgeleniyor ya da selvi ağacı koruluklarının koyu yeşillikleriyle canlı bir tezat meydana getiriyordu. Orada burada çizgili tenteler sokağa doğru uzanıyor, güneşin ışınlarını kesiyor, ışık ve gölgenin enfes bir kontrastını oluşturuyordu. Açık dükkânlar ilgi çekici şeylerle doluydu... Bu ilk iki Osmanlı sultanının mezarlarını çevreleyen bahçelerden görülen manzara müthişti. Altınızda çok sayıda minaresi ve kubbeleriyle ve hamamlarıyla kent uzanır. Bunun ötesinde içinden gümüş bir nehrin dolanarak ilerlediği ova görünür. Sol tarafta, Olympus'un karlı zirveleri bulunur ve arkanızda, tepelerin yamaçlarının yükseklerinde şimdiye kadar gördüğüm en temiz sudan oluşan bir akarsuyu gölgeleyen gür yapraklar arasında yarıya kadar gömülmüş muazzam ölçülerde çeşitli kuleler ve bir Roma su kemerinin harabeleri vardır. Bu hızla akan su kent içindeki sarnıçların yarısını besler.

1907 (?), Gallois, 58: Bursa kenti dans eden dervişlerin iki büyük manastırına, okullara, hastanelere ve özellikle Fransızlar tarafından işletilen Hıristiyan kuruluşlarına sahiptir.

1908, Kennedy, 422: Uzun beyaz sütunlarıyla sarmalanmış kent boşlukta duraklamış ve dağın dik eteklerini tırmanma çabasıyla dağılmış gibi görünür.

1912, Launay, 195–196, 196–197, 204: Dut ağaçlarından oluşan bir ormanın içinden, buğday tarlalarından geçerek hemen karşımda camileri ve yeşillikleriyle kahverengi ve pembe Bursa'yı görüyoruz. İlk anda, bu kentin şükür ki neredeyse yok edilemez olan güzelliğini neyin meydana getirdiği fark edilir: insanların günün birinde yerlerini yeni barakalarla değiştireceği meşe, incir, dut ağaçları vb.nden meydana gelen çok yoğun bir bitki örtüsünün ortasında, derin vadilerle ayrılmış üç veya dört kol meydana getiren bir dağın eteğinde amfi-tiyatro biçimindeki konumu. Bu melankolik gözlem beyhude değildir: çünkü yalnızca on sekiz yıl aralıklarla Bursa'ya iki ziyaret gerçekleştirdim ve bu kısa zaman aralığında, neredeyse anılarımla hiç uyuşmayan bir değişime tanık oldum. Bursa, uzun zamandır, çoğunlukla Lyon için çalışan Fransızlarca kurulmuş ham ipek işleme

imalathaneleri ile zenginleşmiş 80–90.000 kişiden oluşan büyük bir sanayi kentidir. Fakat buna rağmen bir zamanlar dağın yamaçlarındaki yoğun ağaçlıklar ve vadileriyle düzensizlik içindeki büyük bir köy görünümündeydi. Orada, kendine özgü küçük bir kasaba havasında düzensiz biçimde bir araya toplanmış Türklerin ve Rumların ahşap kulübelerinin haricinde taştan yapıma birkaç bina görülüyordu. Hızlı biçimde, çok kötü bir ilerleme hâkim oldu. Fabrikalar kuruldu. Nüfusu, Hristiyan ülkelerinden, Kafkaslardan, Bosna'dan, Bulgaristan'dan kaçan büyük Müslüman akınıyla birlikte arttı. Depremler ve yangınlar kamulaştırmalara kolaylık sağladı. Kent Fransızlaştı. Civarındaki tüm ağaçlar ortadan kayboldu. Sokaklar sıralandı... Bir zamanlar her bir yamaçta yer alan göz alıcı görünümleri bulmak çok kolayken yıllar geçtikte bunları daha çok araştırmak gerekiyor. Eski hoşluklarını bilen ve kısa bir süre sonra buraya gelen birisinin hayal kırıklıklarına rağmen Bursa daima eşsiz bir güzelliğe sahiptir. Yalnızca herkesin ismini bildiği muhteşem anıtlarıyla değil en küçük evleriyle, değirmenleriyle, köprüleriyle, surlarıyla ve türbeleriyle halen çekicidir. Eyüp veya Üsküdar'daki gibi Boğaz ya da Haliç'in manzarası yoktur fakat buraya gelen birisi ayaklarının dibinde uzanan Bithynia Ovası'nı keşfedebilir. Başında Olympus'un yüksek zirvesinin ağırlığını hisseder ve hala küçük çarkları dönen değirmenlerin olduğu bu derin boğazların birçoğunun meydana getirdiği manzaraları, hisarın taçlandığı çıkıntılı burunlardan ve bazı camilerin avlusundan izleyebilir: durmaksızın değişen noktalardan sürekli olarak evlerin benzer özelliği olan tuğla ve ahşapları keyifli bir yeşillik bolluğu arasında pembeliklerini gösterir... Bursa'nın tamamının ayrıntılı olarak görülebildiği hisardan ovaya doğru uzanan yeşil bir kilimin üzerinde kendini gösteren bu beyaz minarelerin, kubbelerin ve kahverengi çatıların en iyi manzarasının tadı çıkarılabilir. Biraz daha gerisinde uzun ağaçlar altındaki harabeleriyle Bursa'nın en güzel köşelerinden birisi olan Pınarbaşı yer alır. Göz alıcı manzarasıyla zevk alınacak en iyi yerlerden birisi olup 13. yüzyılın eski surları hala hisarın yer aldığı alanı neredeyse tamamen çevreler.

1918 (?), Hawley, 35, 37, 38, 42–43, 45, 51–52, 55: Marmara Denizi'nin Asya kıyıları civarındaki en ilginç ve göz alıcı yeri Olympus Dağı'nın eteklerindeki Bursa kentidir. Bir yüzyıldan daha uzun bir süreliğine bu yer her biri dikkat çekici camiler gibi en sonunda ölü vücutlarının yerleştirildiği gösterişli mezarların inşa edilmesinde rol almış en erken Osmanlı sultanlarının başkenti idi... İyi düzenlenmiş yollar vadi içinden ve antik köprülerin üzerinden dolanarak, göz kamaştırıcı karlı bir zirveye tırmanan engebeli dağ sıralarının yoğun, koyu yaprakları içinde yarı yarıya gizlenmiş Osmanlıların eski başkenti 100 minareli kente ulaşır... Genişliğinin neredeyse iki katı uzunluğa sahip olan Bursa'nın ana eksenini, arkasındaki dağ sistemiyle paralel biçimde kuzeybatıdan güneydoğuya doğru uzanır. Kentin anayolu güneydoğuya doğru kademeli olarak yükselir ve aynı yönde büyük bir uzunluğa sahiptir. Diğer sokakların çoğu eski Çin porselenlerinin çatlakları kadar düzensizdir. Tüm yönlerde uzanırlar fakat genellikle dağlardan vadiye kış ve bahar aylarında sık sık şiddetli hale gelen suları taşıyan her iki ucundaki derin vadilerin dik kenarlarında sona ererler... Kent merkezinin yakınlarındaki sokakların çoğunun kafa karıştırıcı düzensizliği yüzünden bir labirente kaybolmaktan ziyade araştırdığımız yere en yakın ana yolu takip etmeyi daha basit bulduk. Bu ana cadde kenarda su oluklarına sahiptir ve atların tıkırdayarak yürüyüp arabaların gıcırdağı aşınarak düzleşmiş taşlarla döşenmiştir. Bu yüzden bunların üzerinde yürümek dar, hafifçe yükseltilmiş kaldırımların yuvarlak taşları üzerinde tökezlemeye tercih edilir. Daha küçük sokakların birçoğunda kaldırım mevcut değildir ve su oluklarının olduğu yerlerde her bir kenardan merkeze doğru eğimlidir. Bunlardan bazıları çıkmaz sokaklarda sona erer ya da yüksek bir duvarla kesilir. Bazıları ilginç meskenlere gider. Ulu Cami'nin müezzininin sesinin duyulabileceği bir uzaklık içinde kentin neredeyse merkezinde, taşlarla döşeli, yerin üstünde gölgelerin nefis bir örneğini meydana getiren büyük çınar ağaçlarıyla gölgelenen ve meyilli kiremit çatılı alçak evlerle çevrelenmiş boyutları yaklaşık 0,5 dönüm olan bir açıklık vardır. Bu evler kısmen konaklama yerleri olarak kısmen de yarı-çalışkan insanların dükkânları olarak kullanılır. Bunlardan birisinde Türkler et satın alabilir, bir diğerinin çıkıntılı çatısının altında küçük bir fincan kahve yudumlayabilir ve bir diğerinin önünde domino oynarken nargilesini içebilir. Çınar ağaçlarının birisinin altında hayvanların su içtiği ve insanların ellerini yıkadıkları çentikli ve yosun kaplı büyük bir taş havuz vardır... Manzara güzel değildir fakat Asya'nın çok karakteristik basit doğulu yaşamının ilginç bir parçasıdır. Klasik çağlardan beri hamamları ile ünlenmiş olan Çekirge'nin dış mahallesi kuzeybatıdadır. Tepelerin arasındaki askeri okul güneydoğudadır. Kırmızı çatıların

karmaşasıyla çevrelenmiş pazarın tezgâhları sağdadır ve Türk mezarlığının karanlık, hüznü verici selvileri hemen arkadadır- bunlar her tarafta camilerin yerlerine işaret eden beyaz ok gibi minarelerin üzerlerinde yükseldiği daha az çarpıcı binaların arasında ve ilerisinde kendilerini gösteren objelerden bazılarıdır... Yeşil Cami'nin önündeki avlunun ön kısmında, zemin hızla alçalır ve Bursa'nın üzerine uzandığı dağların yan kısımlarının neredeyse engellenemez bir manzarasını verir. Kuzeybatıda boğazın karşısında yüksek bir duvar bir bahçeyi ve Constantinople'un fethinin öncesindeki sultanlardan sonuncusu olan II. Murat'ın (1421-51) camisini çevreler. Devasa çınar ağaçlarının ve yüksek selvilerin yoğun karmaşasının ortasında çok sayıda diğer caminin kubbeleri ve minareleri evlerin çatılarının üzerinde yükselir ve kontrol edilemez bir bitki örtüsüyle çevrili görkemi bozan bir görüntü nadiren bulunur. Bu doğanın müsrif eserine insan elinden çıkma sanatın cazibe eklediği bir sahnedir. Aynı nokta Müslüman ölümlerinin çoğunun son istirahat yerlerine bakar. Bunlardan çoğu türbanlı başlıklarla sert görünümümlü sütunların yakın bir dizisini sunar çünkü büyük çoğunluğu meydana getiren fakirler bir mezartaşından biraz daha fazlasına sahiptir. Fakat daha zengin olanlar çimenlik bir alan ve çiçekli bitkilerle çevrelenmiş mermer sandukalara, sultanlar ise muhteşem türbelere yani anıt mezarlara sahiptirler. Bunlardan I. Mehmet'in defin yeri olan Yeşil Türbe ve birbirlerine yakın konumlarda yer alan Osman ve Orhan'ın türbeleri en ilgi çekici olanlardır... Bursa uzun süre boyunca camileri ve hamamları ile ünlenmesine rağmen yalnızca bir ruhsal ve bedensel arınma yeri değil daha fazlasıdır.

1919 (?), Banse, 71: Devasa Olympus'in eteklerindeki muhteşem terasın üzerinde adeta masalsı, başka bir dünyadan gelme düşsel bir resim gibi güneş banyosu altındaki Bursa'nın büyümlü resmi yükselir. Hızlı akarsuların aktığı derin vadilerin her yerinden evlerle dolu köprüler ve çiftlikler, kırmızı beşik çatılar, zarif minareler ve şişkin kubbelerin arasından parlak yeşillikler ve selvilerin siyah suretleri yükselerek kent üzerindeki melankolik ağırtını dile getirir. 14. yüzyılın ikinci çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti haline gelmiş olan bu yerde her şey geçmiş zaman ve eski kültürdür. Arabesklerle ve çini süslemelerle bezeli ilk sultanların türbeleri, sessiz yeşil çiçek bahçeleri ve ölüm ağacının [selvi (?)] gölgelerinde uzanmaktadır. Belki de hiçbir yerde imparatorluğun kaderi, zaferlerinin gürültülü tantanaları ile ölüm Bursa'daki kadar derinden hissedilemez.

1922, Sheltman, 16, 22: Bursa'da bulunan herkes burasının gördüğü en enfes yer olduğunu söyler. Gerçekten de hayal kırıklığı yaşamaksızın ikinci bir ziyaretin degeceğini bildiğimiz tek yer. Olympus Dağı'nın eteklerinde yer aldığından İncil'deki kentlerden birisini hatırlatır. İncil'den söz aktarma konusunda zayıf olduğumuzdan birisinin aklında tekrarlanarak kalan "bir tepe üzerinde yer alan kent" ve "vaat edilmiş topraklar" dışında bir alıntı belirtmedik. Ova, dağdan uzanarak deniz kıyısındaki dağ sıralarına doğru 10 kilometre yayılır. Yalnızca, çamurdan yapılmış, kırmızı kiremitli evleriyle köylerin şeklini bozduğu zeytin korulukları, dut ağaçları ve altın rengi ekinlerden oluşan arazilerin olduğu bir vadi. Bursa ovası, henüz onu görmemiş herhangi birisinin hayallerinin ötesindedir ve kesinlikle bir amatörün tanımlama gücünü aşar! ... Olympus'a doğru olan vadinin içinden geçerken, birçok küçük ışık dağın eteğinde aniden göründü ve biz de bunun – Demirtaş dokumaları gibi modern ve berbat olmuş bir halde gelişir biçimde- bir aylık geçmişi olan elektrik ışıklarıyla kuşanmış Bursa olduğunu anladık.

1922, Elston, 195, 196: Bursa, güzellik bakımından Anadolu'da bir başka yerleşimle kıyaslanamaz ve nüfus olarak yalnızca Smyrna ile eşitir... Bithynia Olympusu'nun hafif eğimli yamaçlarına özenli biçimde yerleştirilerek yayılmış görünen binaların sere serpe uzanışı ve ilginç dağınıklığıyla Theodora'nın günlerinden bugüne kadar güzelliğini giderek arttırmış olduğuna şüphesiz yoktur.

Ek 2: Bursa'nın Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri

1548, Pierre Belon, 450: Bir zamanlar Prusa olarak adlandırılan ve Bithynia Kralları'nın ikametgâhı olan Bursa kentine gitmek için ara vermeden yola çıktık. Pliny bu kentin Hannibal tarafından kurulduğunu söyler: "Intus in Bithynia Prusa ab Aniibale sub Olympo condita."

1588, Lubenau, 485: Türklerin Bursa dedikleri Prusia veya Prussa kenti, eskiden Bitinya veya Natolia adı verilen Küçük Asya'nın en eski ve en önemli şehridir. Günümüzde bu bölgenin tümü Pontus adıyla anılmaktadır. Eski yazarların kitaplarından öğrendiğime göre, Hannibal bu kenti MÖ 180 yılında Bitinya kralı Prussius [Prusias] için kurmuş ve onun ismini vermiş."

1653, Manucci, 10: Bu kentte kaldığım elli gün boyunca, erken zamanlarda Bizanslıların⁶⁰⁰⁷, kalelerin biçiminde inşa etmiş oldukları binalarının eskiliğini fark ettim – surlar, köprüler, şimdi Türkler tarafından camilere dönüştürülmüş kiliseler. Kentin dışında yerde uzanan taş heykelleri görürsünüz ve bunlar imana büyük bir felaket olan camilerin yapıldığı zaman Türkler tarafından lekelenmişlerdir.

1683, Smith: 432: Aşağı bölümde tepenin eteklerinin yakınlarında Büyük Mehmet'in babası II. Murad gömülüdür: eskiden yakınlarında Kutsal Havarilerin Metropolit Kilisesi mevcuttu.

1701, Tournafort, 239: Senyör (Antoine Cerci) kafalı bir adam olmasına karşın, Eskiçağ'a hiç ilgi duymuyordu; güzel Bizans'tan söz ettiğimizde bizimle alay ediyor bize Nikaia'ya ve Kütahya'ya gidin diyordu.

1702, Lucas, 386–387: Burası bütün Türkiye'nin en güzel altın, gümüş ve kadife işlemeli ipek dokumalarının yapıldığı yeri. Saray için bunların üretimini yapan birkaç imalathaneyi görmeye gittim. Onların çok güzel olanlarını gördüm ve Fransa'ya birkaç parça götüremediğim için çok üzüntü duydum. Desenler o kadar güzel ve o kadar özeldi ki onları görenlere büyük bir keyif veriyordu. Satın aldığım birkaç nadir madalya ve eve döndüğüm yer olan Mudanya'ya yola çıktığım yirmi üçüne kadar kaldığım bu kentin bazı kişilerinde bulduğum oymalı taşlar ile yetinmek zorunda kaldım.

1703, Lucas, 74: Burada Bursa'nın güzel sıcak hamamları veya diğer ilgi çekici şeyleri hakkında hiçbir şeyden bahsetmeyeceğim; bunları birinci yolculuğumda anlatmıştım bunlar için ikinci cildin sayfa 200 ve devamındaki sayfalarına başvurulabilir. Bu hamamlardan birisinden, havuzun dibinde bende orada bir kitabe olduğu kanısı uyandıran birkaç harf gördüm. Suyu boşalttım fakat yalnızca tek bir satır kopyalayabildim geri kalan kısımları silinmişti ve bu ikinci yolculuğun sonuna 13 numarayla koyduğum [ΔΕΥΝΣΔΚΟΥΚΑΡΓΗC ΙΥΗΟΣ / OKYOKK CTOKI]⁶⁰⁰⁸ aynı yazıların büyük çoğunluğu son derece bozulmuş durumdadır.

1793, Brenner, 18, 20–21, 25-26, 57: Brussa, eski çağlarda Prusa diğer taraftan Türkler tarafından adlandırıldığı biçimiyle Bursa,- bilindiği üzere Bithynielilerin başkentiydi. ... Kökeni konusunda tarih yazarları aynı fikirde değildirler: Plinius gibi bazıları Hannibal'e dayandırırken, diğerleri daha muhtemel biçimde kendi zamanında siyasi bir bilgelik modeli olarak itibar gören ancak Romalı Volkas'ın serbest bırakılması için Roma'ya kendisi açıklama yapmaktan utanmamış Bithynia Kralı Prusias'dan geldiğini söylerler. Bundan dolayı ortaya çıkışı yaklaşık olarak Roma'nın kuruluşundan sonraki altıncı yüzyılın ikinci yarısıdır... Günümüzde Troja, Thebe, Mephis ve benzeri diğer kentler gibi şimdi mevcut durumunda sunduğundan ziyade çok uzak geçmişinin bazı hatıralarıyla kendisini inceleyen birisinin dikkatini çeker... Dış kısımlardaki mahallelerin ilerisinde küçük fakat dik bir tepede çeşitli harabelerle çevrelenmiş daha önceden bir Bizans kilisesi olan bir başka cami daha vardır. İçerisi gibi dış kısmı da beyaz mermerle kaplanmıştır... Hannibal'in, Prusias'ın kralları tarafından ihanete uğrayıp, Roma elçisi Flaminus'a teslim edilme tehlikesi ile karşı karşıya kalınca zehir içerek şanlı kariyerine son verdiği, yedi çıkışlı binanın doğal olarak hiçbir izi

⁶⁰⁰⁷ Burada "Greeks" kelimesi ile Bizans'a atıf yapıldığı düşünülmektedir.

⁶⁰⁰⁸ Lucas, 1714a: 300.

keşfedilemez; fakat bu büyük adamın küllerini örten tümülüs, İzmit'in yani Nikomedia'nın körfezinde hala mevcut olmalıdır.

1794, Dallaway, 175: Zipoetes'in halefi, Romalılar ve Pergamus'un krallarına karşı Hannibal'in arkadaşı olan Bithynia Kralı Prusias, Roma orduları Anadolu eyaletlerine boyun eğdirene kadar kısa halefler dizisinin krallık payesini kurdukları yer olan Bursa'nın kurucusu olarak düşünülmektedir.

1794, Morritt, 106: Nicæa'dan ayrıldıktan sonra bir süreliğine kaldığımız Bursa'ya gittik. Bu kasaba şimdi, bir anlamda Küçük Asya'nın başkentidir. Ayrıca en üst düzeyde bir eskiliğe sahiptir. Anlatılanlara göre bu kent kendisiyle savaşta yer alan bir kral tarafından Croesus kadar erken bir tarihte kurulmuştur. Sonraki zamanlarda Constantinople'u almalarından önce Sultanların ikametgâhı olmuştur fakat şimdi Türkiye'nin en büyük ve en kalabalık kentlerinden birisi olmasına rağmen eski dönemlerine ait çok az kalıntısı vardır.

1804, Hammer, 72: Bursa'nın kurucusu Plinius'a göre Bitynia kralı Prusias'ın dostu olan ve burada misafir olarak kalan Hannibal'dir.

1814, Kinneir, 244–245: Bursa, antik Prusa, Hannibal'in koruyucusu Prusias tarafından kurulmuştur ve uzun süre boyunca Bithynia krallarının başkenti olmuştur. Hamamlarıyla daima ünlü olmasına ve konumunun güzelliği ile hayran kalınmasına rağmen Romalıların egemenliğine girdikten sonra bu kent hakkında çok az şey biliyoruz.

1823, Walsh, 198: Bu ünlü kent Pliny'nin söylediği üzere Hannibal tarafından Prusias için İsa'nın doğumundan yaklaşık 220 yıl önce kurulmuş ve daha sonra Bithynia'nın kralının ismiyle adlandırılmıştır. Şimdiki ismi olan Bursa ya da Brusa da açık biçimde bunun bozulmuş bir biçimidir. Daha sonra burada Galyalılar yenilgiye uğratılmış fakat tarihçiler bu kentin o zamanlar mevcut olduğundan bahsetmezler. Ancak daha sonra Mithridatic savaşlar sırasında Lucullus'un generalleri tarafından alınmış ve Haçlıların İstanbul'dan çıkartılmasına kadar Rum İmparatorluğu ve Roma gücünde kalmaya devam etmiştir.

1832, Porter, 266: Türk rehberiniz size Cenevizliler memleketlerini ele geçirdiklerinde Bizanslıların toplarını nerede döktüklerini (onların tophanesini), darphanelerini ve "eski saray" olarak isimlendirdikleri bir harabe yığını (muhtemelen Prusias'ın sarayı) size gösterecektir fakat bunlar hakkındaki bildikleri şeyin hepsi bu.

1833/1834, Levinge, 237, 239: Eski Bithynia Krallığı'nın başkenti olan Brousa ya da Prousa, ismini İ.Ö. 200 yılında hüküm sürmüş en erken krallarından biri olan kurucusu Prusias'dan alır. Roma hâkimiyeti altında aralarında Pliny'nin de olduğu eyaletin idarecilerinin ikametgâhıdır... Bursa'da antik çağdan kalma çok az kalıntı bulunur. Bunlar kalenin bulunduğu antik akropolis olan tepede ya da bu yerin yakınlarındadır. Bunlar sadece bazı kırık sütun gövdeleri ya da camilerdeki kırık yontulardan ibarettir veya kenti çevreleyen kaba duvarlarda ya da yıkılmış kulelerde kullanılmışlardır.

1833–1843, Texier, 193, 194, 195–196: Bursa şehrinde, Bitynia'nın başkenti tarihini bildirecek hiçbir eser bulamadığımızdan, bu boşluğu doldurabilmek imkânsız gibidir. Bu şehrin orta çağda yüksek bir gelişme ve ilerleme seviyesine ulaştığı ve o dönemden kalan binaların yerlerine yenileri yapılmak üzere yıkıldıkları kesin olarak sabittir... Pliny'nin görüşüne göre Prusa şehri, yenilerek kaçıp Prusias'ın sarayına saklandığı zaman Annibal tarafından kurulmuştur. Bu kayda göre Prusa'nın kuruluşu, milattan önce iki yüz elli yılından daha geriye gidemeyecektir. Tabii eski şehrin yerini işgal etmekte olan Bursa köşkünün surunu görerek Bitynia'nın bu eski başkenti hakkında bir fikir edinebilmek mümkündür. O zamanlar şehir yeri için, yüksekçe ve savunması kolay bir nokta seçilirdi. Eğer uzaktan bazı daha yüksek hâkim noktalar altında bulunuyorsa, mermilerin çok sınırlı mesafelere gidebilme kabiliyeti açısından bu yöne önem verilmezdi. Eski Prusa, kare şeklinde ve çok iyi surlarla donatılmıştı... Trajan'ın zamanında vali olan bu genç Pliny'nin iyi yönetimi sayesinde, Prusa şehri en yüksek derecede gelişme seviyesine erişti. Dostu ve eski silah arkadaşı olan kumandan Nymphydius Rufus'un büyük projelerinin uygulamaya konulmasında yardımcı bulundu. Pliny, yönetim ve maliye işlerini düzenledikten sonra, büyük bir dikkatle çalışmalarını halkın faydası ve şehrin süslemesi için mükemmel binalar yaptırmaya harcadı... Pliny'nin mektubu Prusa şehrinin bütün alışlagelmiş binalarla dekore edilmiş olduğunu, yani Asya'da Romalıların yaptığı şehirlerin yıkıntılarında görülen bir gymnase, kaplıcalar, bir halk meydanı ve revakları içine aldığını anlatıyor. Bu şehrin – büyük ihtimalle- bir revakın ortasında bir kütüphane ile bir de Trajan'ın heykeli bulunduğunu biliyoruz. Bu dönemden itibaren, Bursa'nın tarihinde tam altı yüz yıllık bir boşluk vardır.

1834, Burgess, 133, 144: Bursa, Bithynia'nın bir kralı olan Prusias tarafından MÖ 220'de kurulmuştur. Krallık bir Roma eyaletine dönüşünce, Bursa da hükümet merkezi haline gelmiştir. Genç Pliny, İmparator Trajan'a mektubunu büyük ihtimalle buradan yazmıştır. İçeriğinden anladığımız kadarıyla 2. yüzyılın başlarında Hıristiyanlık bu adil bölgede genel olarak oldukça yayılmıştı. Antik kente dair daha sonradan yapılmış modern hisarın sur duvarları içinde kalan bazı küçük kalıntıları dışında bir şey bulamadım; bunlar büyük oranda kırık sütunlardan oluşuyordu ve bazıları surlar içine yerleştirilmiş, tahrip olmuş alçak kabartmalardan ibaretti. Roma surlarının malzemeleri de benzer bir amaçla sonradan Cenevizliler tarafından kullanılmıştı. Bursa'da Hıristiyanlığın ne zaman çöktüğü kayıtlı değildir, ancak Orhan burayı 1326 yılında fethettiğinde içinde Hıristiyan Kiliselerinin olduğu açıktır... Bursa'dan iki buçuk saat sonra antik Odryses olduğunu düşündüğüm bir nehirden geçtik; kırk beş dakika sonra da antik bir kentin üzerine hoş biçimde yerleştirilmiş bir köye ulaştık. Burada Αἰθρη Τυχη adına dikilmiş bir altar; sütunlar ve başka eser parçalarını gördüm. Kuşkusuz burası, Strabo'ya göre Alazones'lar tarafından yerleşim görmüş özellikle Apollo'ya tapınan çok sayıdaki antik "Pagi"lerden birisi.

1834–1848, Schneider, 14, 15: Bursa şehrinin Hannibal tarafından kurulduğu söylenir... Yüksek bir yamaç üzerine kurulan antik şehir, en az 30 kilometre uzunluğunda ve 10–15 kilometre genişliğinde güzel bir ova manzarasına sahiptir.

1836, Hamilton, 73–74: Bursa'nın kökeni çok belirsizdir çünkü Pliny, kentin Hannibal tarafından kurulduğunu söylese de muhtemelen yalnızca Bithynia Kralı Prusias'ın sarayında bu komutanın ikametiyi eş zamanda bulunduğuna imada bulunmak istemiştir: Roma hâkimiyeti altında gelişmeye devam etmesine rağmen, görünüşe göre hiçbir zaman bu memleketin başkenti olarak dikkate alınmamıştır. Constantinople ile deniz yoluyla bağlantısının büyük olanakları bu kıdemi bir zaman Nicomedia'ya ve bir diğer zaman da Nicæa'ya vermiştir ve Bizans İmparatorluğu'nun en iyi dönemleri esnasında Bursa ile yapılan önemsiz bahislerden kısa zamanda Doğu'nun gözdesi olma büyüklüğüne hızla yükselmeyi başardığı görülür. Küçük Asya'nın Türk hükümdarlarının ikametgâhı ve başkenti olarak Bursa'nın önemi, Iconium Beyliği'nin yıkılışının ve 13. yüzyılda Cengiz Han'ın neslinden gelen kişilerin yönetimi altında Moğolların geri çekilmesinin hemen sonrasında başlar.

1837 (?), Walsh, 28: Bazen Boursa olarak da adlandırılan bu kent, çok az bir bozulma ile ilk ismini sürdürmekte ve kendisinin herhangi bir başarısından ziyade meşhur misafirinden dolayı ünlenmiş olan Bithynia Kralı'nın hatırasını yaşatmaktadır. Hannibal, müzmin düşmanları olan Romalıların eziyetlerinden kaçtığı Bithynia'ya çekilmiş ve bu yerin kralı olan Prusias tarafından nazik bir biçimde kabul edilmiştir. Bu misafirperverliğin karşılığında hünerli Kartacalı, ev sahibinin daha barbar bölgelerine Tyre ve Fenikelilerin sanat ve bilimlerini getirmiş ve MÖ 220 yılında, Küçük Asya veya herhangi bir diğer memlekette yapılabilecek en güzel noktada Olympus Dağı'nın yamaçlarında onun adına bir kent inşa ederek zevkini ve sağduyusunu kanıtlamıştır. Ancak efemine doğulu sağladığı korumayı devam ettirecek kadar metanetli olamayarak acımasız Romalıların tehditlerinden korkup, zulümler çekmiş olan misafiri düşmanlarına teslim etmeye hazırlanır. Fakat Hannibal, tarihçilerin acil bir duruma karşı yüzüğünde taşıdığını söyledikleri zehirle, onun niyet ettiğinden daha önce davranır ve sıkı biçimde kuşatıldığı Bursa'daki bir evde zehrini içer. Günümüzde anıtsal bir tümülüsün yerine işaret ettiği Propontis'teki Libysa'da gömülmüştür. Bursa'ya giden bir gezginin karaya çıktığında gördüğü ilk şey bu kentin meşhur kurucusunun son istirahatgahıdır. Kente girdiğinde ise, kendisine savaş sanatının bu büyük üstadının askeri bir eseri olarak 2058 yıldır ayakta duran bir kale gösterilir.

1839, Thourenel, 420: Çok eski antik dönemlerden kalmış olup Prusea adı ile Bitinia'ya başkentlik yapmıştır.

1841 (?), Vecchi-Osculati, 92: Strabon'a göre, Herkül'ün arkadaşlarından ve Arganotlardan birisi olan Cio tarafından kurulmuş, daha sonra Demetrio tarafından yıkılmış, Prusia tarafından yeniden inşa edilmiş ve onun tarafından Prusa olarak adlandırılmıştır. Lucullo, onu Roma İmparatorluğu hâkimiyetine aldı, Türkler Haçlılar zamanında ele geçirdiler; daha sonra Rumlar tarafından yeniden inşa edildi ve Latinler tarafından sonuçsuz bir kuşatmaya uğratıldı. 1356'da yaşamının sonlarına yaklaşan Osman tarafından oğlu Orhan aracılığıyla fethedildi.

1847, Macfarlane, 223: Bursa'nın varoşlarında, yüzyıllardan beri toplanan değerli gübreler yığınlar, tepecikler ve dağlar halinde duruyor. Bu yığınlardan kentin doğu kenarında

Hadji Haivat [Hacı İvat?]'a doğru olan bazıları tümülüslerle benziyorlar. Bir Fransız, büyük Hannibal'i bunlardan birisi altında gömmeyi seçmişti ve bu memleketin arkada bıraktığı hayret verici bir gübre yığını günümüzde "Hannibal'in Mezarı" olarak bilinir.

1848, Monk, 49: Zirveye çıktığımızda uzaktan, zengin ve bereketli bir vadinin güneybatı ucunda, Homeric zamanlarında koruyucu tanrısı bulut-toplayıcı Zeus'un sarsılmaz tahtının gölgesi altında uzun yıllar boyunca büyüüp güzelleşen Olympus Dağı'nın eteklerine güzel biçimde yerleştirilmiş Bithynia Kralları'nın ünlü başkentini gördük.

1851, Smith, 10: Bursa, bu kente ismini veren Bythinia'nın kralı Prusias'a yaptığı bir dost ziyareti sırasında büyük Kartacalı General Hannibal tarafından kurulmuştur. Çok eski dönemlere tarihlenen diğer kentlerin tümü gibi birçok değişimlere uğramış, sırasıyla Yunanların, Romalıların ve Türklerin eline geçmiştir.

1854 (?), Murray, 181: Uzun zaman Bithynia Krallığı'nın başkenti olan bu kent adını MÖ 200 yıllarında hükümdarlık yapmış erken krallarından birisi olan Hannibal'in hamisi Prusias'dan alır. Hamamlarıyla ve konumunun güzelliği ile daima meşhur olmasına rağmen Roma hâkimiyeti altında Bursa hakkında çok az şey biliyoruz. Burası aralarından bir tanesinin de Pliny olduğu valilerin ikametgâhı idi."

1855 (?), Ubicini, 124: Bursa'nın menşei çok eskidir. Pline'in anlattığına göre, Prusias sarayında ikameti sırasında Annibal inşa ettirmiş ve şehre, kendisini misafir eden krala minnettarlığının ifadesi olarak onun adını vermiş. Daha sonraları şehir Mithridate'in hâkimiyetine, ondan da Romalılara ve nihayet Bizanslılara geçti.

1857, Perrot, 62: Bursa'da söylenebilecek olan hiç antik kalıntı barındırmadığıdır: sahip olduğu çok az Yunan ve Roma (grekoromen) harabesi sıklıkla ziyaret edilmiş ve tanımlanmıştır.

1861 (?), Joanne-Isambert, 502: Bu kent, sarayında bir sığınmacı olarak bulunan Annibal'in tavsiyesi üzerine II. Prusias tarafından kurulmuştur. Prusa, antik yazarlar tarafından çok az önemi olan bir yer olarak kabul edilmiştir. Kentin tarihi hakkında çok az bilgi sahibi olmamızın nedeni budur. Mensup olduğu Bithynia eyaletinin kaderini paylaşmıştır. Bithynie, İskender'in ölümünden sonra, III. Nicomède'nin krallığını Romalılara miras olarak bıraktığı 75 yılına kadar bağımsız krallar tarafından yönetildi. Bizans İmparatorlarının yönetimi altında Constantinople'un ticaret mal deposu olan Prussia kenti önemli derecede gelişim gösterdi ve şimdi kale olarak adlandırılan alanı kaplayan antik kentin sınırlarını aştı.

1862, Moustier, 243, 244: Bithynia'nın kralları arasında çok sayıda Prusias ismi sayılabilir. Onlar tarafından kurulan kentlerin tamamı da benzer biçimde Prusa ismini taşır: Bursa da bir zamanlar Prusa ad Olypium idi. İzlerini takip edeceğimiz Prusias hangisi? Eğer Strabon'a inanacak olursak bu Croesus'un çağdaşı olandır. Bunun aksine ve kendisine güvenebileceğimiz Pliny, Annibal'i misafir eden ve bu büyük komutandan yeni kentin konumunu belirlemesini isteyen prensle işaret eder... Bursa'da Roma Dönemi'nden hiçbir anıt yoktur.

1864, Warsberg, 117: Kentin tarihi hakkında çok az kayıt bulabildim. Yaşı, insanlığın doğumunu gördüğü yönünde efsaneler bulunan bu kutsal topraklardaki pek çok diğer kentin yaşı kadar fazla değildir. Daha sonra Roma'nın bir valisi olarak burayı yöneten Plinius'un aktardığına göre, Hannibal bu kenti İsa'dan yalnızca 200 yıl önce kurmuştur. Bugün kalenin harabelerinin olduğu yüksek ve hâkim yerde belki de Kartacalı, ilk Latin okulundan Cornelius Nepos'un bize anlattığı üzere sonradan gerçekten vuku bulan olaylara karşı takip edilenlerin tüm yönlerden kaçabileceği çıkışlarının mevcut olduğu kaleyi inşa ettirmiştir. Mithridat hükümdarlığının yenilgiye uğramasından sonra Romaya sadık bir taşra şehri olmuştur. MS 259'da Karadeniz'den ve Tuna'dan gelen Gotlar tarafından yağmalanmış ve harap edilmiştir. Aynı kaderi 941'deki Pers saldırısında yeniden yaşamıştır.

1870, Jerningham, 213–214: Bursa, Pliny'e göre Hannibal tarafından, Strabo'ya göre ise sarayında Hannibal'in ikamet ettiği Bithynia'nın kralı Prusias tarafından kurulmuştur. Bu Broussa'nın kuruluşunu MÖ 190'dan daha erken bir döneme getirmeyecektir.

1870 (?), Busch, 147: Bu kent, antik çağda Bithynia krallarının ikametgâhı olup, ismini MÖ 200'de yaşamış olan Hannibal'in koruyucusu ve destekçisi Prusias'tan almıştır. Roma hâkimiyeti zamanında, hamamları ve çok hoş konumu nedeniyle daima ünlü olmasına rağmen Bursa hakkında çok az bilgiye sahibiz. Aralarında Pliny'nin de olduğu Bithynia Eyaleti'nin valileri burada yaşamıştır.

1873, Haeckel, s.y.: Hannibal burada misafirperverlikle karşılanıp, saygı görürünce, bu yakınlığa karşılık olarak bir şehir inşa ederek şehre krallarının şerefine "Prusia" adını vermiştir.

1879, Naçov, 57: Bursa, Bithynia Kralı II. Prusias tarafından kurulan eski Prusias'dır. Kral, başkenti için çok güzel bir yer seçmiş.

1880 (?), Launay, 153: Bursa'nın kuruluşu konusunda tarihçiler ortak fikirde değillerdir. Strabon'un görüşüne göre Cesare'nin çağdaşlarından Prusias adında bir Bithynia kralı, İÖ 500 yılında Prussa kentini kurmuştur. Bizantionlu Etien'in görüşüne göre, Cyrios'un çağdaşı olan Prusias adındaki bir diğer kral kurmuştur. Fakat Plinius tarafından belirtilen görüş en doğru olanıdır. Buna göre yine Prusias adındaki bir üçüncü kralın zamanında ve İÖ iki asır önce Hannibal tarafından kurulmuştur.

1882 (?), Cox, 50: Bursa'da hiç Roma harabesi yok.

1886, Walker, 93-94, 94, 151: Milattan yaklaşık iki yüz yıl önce ve bazı tarihçilere göre Hannibal'in önerisiyle Kartacalı meşhur generalin kendisine sığındığı Bithynia Kralı Prusias tarafından kurulmuş Prusa'nın antik kentinden günümüze neredeyse hiçbir iz kalmamıştır. Tekrarlanan kuşatmalar, yangınlar ve depremler yıkıp yok etme işlerini etkili bir biçimde yerine getirmişlerdir... Çağımızın ilk yüzyılının sonlarına doğru, Bithynia bir Roma eyaleti oldu ve MS 103'te İmparator Trajan, kendisine yazdığı ünlü mektuplarla gözetimi altındaki ülkenin refahı için gayretlerini ve her faydalı kamu teşebbüsünü destekleyen yorulmak bilmez azmini kanıtlayan Genç Pliny'i Bithynia ve Pontus'un birleşmiş eyaletlerinin valisi olarak atadı. Pliny "Olympus'un eteğinde, Prusa'daki konutumdan" yazarak "Prusenses (Pruselılar) için şimdi Hisar olarak adlandırılan bölgenin içinde bulunan bir yerde yeni bir hamam inşa etmek için Trajan'ın izinlerini elde etti... Çekirge'ye doğru ilerledikten bir süre sonra sevimli bir dolambaçlı yoldaydık- gerçekten de kaldırım dışında her şeyi sevimli; sanki büyük biçimsiz taşlar bazı dev ellerle yere atılmış ve olabilecekleri en iyi şekilde yerleşmeleri için bu şekilde bırakılmışlar. Bazı insanlar size bu yolların sürgününü hoş bir hale getirme faaliyeti olarak Hannibal tarafından biçimlendirildiğini söyleyeceklerdir.

1889 (?), Bent, 376: Bu camilerin ve onların tarihi özelliklerinin incelenmesiyle burada birçok gün geçirilebilir fakat belki de sevimli eski hisar çok daha memnun edici hatıraları anımsatacaktır. Burası kentin efsanevi kurucusu Bithynia kralı Prusa'nın sarayının olduğu yerdir. Burada ayrıca misafir olarak Hannibal'i de kabul etmiştir ve eski Roma surlarının içindeki platodan görülen manzara mükemmel güzelliكتedir.

1894, Müller, 152: Bir zamanlar Prusa olarak adlandırılan Bursa, Bithynia'nın başkenti idi ve son Bithynia kralı tarafından Romalılara bırakılmıştı. Genç Pliny kendi zamanında bir gymnasium, hamamlar ve kütüphanesi ile büyük ve zengin bir kent olması gereken Prusa'nın yöneticisi idi... Ortadaki dağ kolunda oraya buraya dağılmış biçimde Roma duvar işçiliklerinin izleri görülebilir ve burada Bizans surlarının da çok iyi korunmuş birkaç parçası bulunur.

1895 (?), Coufopoulos, 183: Antik Prusa olan Bursa, Hannibal tarafından yardımcı olunan Bithynia Kralı Prusias tarafından MÖ 185 yılında kurulmuştur. III. Nicodemus'un hükümdarlığı döneminde kent Pontus kralı Mithradates tarafından iki defa kuşatılmış ve alınmış ancak Nicodemus her fırsatta Romalılar tarafından eski yerine getirilmiştir. O da krallığını MÖ 74 yılındaki ölümüyle Romalılara miras bırakmış ve daha sonra Bursa, Roma eyaletinin bir valisinin ikametgâhı olmuştur. İmparatorluk yönetiminde Bursa bozulmaya yüz tutmuş, önemini yitirmiş ve Hamadan prensi Seif-ed-Deblet'in emri altındaki Araplar tarafından alındığı ve daha sonradan Bizanslılara geri verildiği zaman olan MS 947 yılına kadar tarihte adı geçmemiştir. On birinci yüzyılın sonuna doğru Selçuk Türklerinin eline geçmiş, ancak Türkler MS 1097 yılında Haçlılar tarafından Nicæae'nin alınmasından sonra Bursa'ya boşaltılmışlardır. Constantinople'un Latinler'in tarafından ele geçirilmesinden sonra Theodore Lascaris'in Bursa'ya çekilmek zorunda kalmasıyla birlikte şehir, Pierre de Bracheux ve Payen d'Orleans idaresindeki 100 Frenk tarafından MS 1204 yılında başarısız bir şekilde kuşatılmıştır.

1899, Kınçov, 77: Bursa'nın çok eskilere dayanan önemli bir tarihi vardır. Ünlü Bithynia Kralı II. Prusias tarafından MÖ 2. yüzyılda kurulmuş olup eskiler arasında Prusa adıyla bilinir. Roma'nın büyük karşıtı Hannibal güvenli bir sığınak bulamamış ve eskiçağın bu ünlü kahramanı burada yaşamını yitirmiştir. Roma ve Bizans egemenliği dönemlerinde, Bursa, Küçük Asya'nın önemli ticari ve korunaklı kentlerindedir.

1899–1916, Hasluck, 107: Eski ve Yeni Kükürtlü hamamları arasında Rumlar, inanışlara göre o zamanlar bir Asklepios Tapınağı'nın yer aldığı noktada yer alan bu hamamlarda şehit edilmiş olan Bursa piskoposu S. Patricius'u anarlar. Hıristiyan inancından bağımsız olarak Türkler de diğer taraftan iki hamamın arasında Akchi Baba'nın mezarını barındıran bir türbe inşa etmişlerdir.

1904 (?), Anonim, 210: Bursa'nın kuruluşunun tarihi belirsizdir fakat Pliny'nin ifade ettiğine göre kent, bozguna uğradıktan sonra Prusias'ın Sarayı'nda bir mülteci iken Kartacalı General Hannibal tarafından kurulmuştur. Mithridates'in Cyzicus'da mağlup edilmesiyle, Bursa Roma'nın yönetimine girmiştir. Trajan'ın hükümdarlığı zamanında, Bithynia'nın valisi olan ve makamı Bursa'da bulunan genç Pliny'nin yönetimi altında refahının en üst düzeyine ulaşmıştır. Kentin içinde bulunduğu durumları tanımlayan ve Bursa'da inşa edilecek bir hamamla ilgili olarak Pliny tarafından Trajan'a yazılmış bir dizi mektup mevcuttur. Trajan'a yazı yazarak zamanının Hıristiyanlarından bahseden kişi de Pliny idi.

1907 (?), Gallois, 53: Bursa ismi Bithynie kralı Prusias'ın başkenti antik Prusium ya da Pruse'dan gelir. Kökeni oldukça belirsizdir.

1908, Kennedy, 422, 423: Bursa, söylenlere göre Hannibal'in koruyucusu Prusias tarafından kurulmuştur bazıları da Hannibal'in kendisi tarafından kurulduğunu söyler. Nicomedes Bithynia krallığını MÖ 75 yılında Romalılara bıraktığında Bursa yerel yönetim merkezi yapıldı... Nicea'ya yakınlığı ve önemi onu Ortaçağlarda Haçlılar ve Müslümanlar arasında dava konusu yapmıştır. 1326'da şimdiki Osmanlı hanedanlığının kurucusu Orhan'ın ellerine geçmiştir ve o zamandan 1453'de Constantinople'un ele geçirilmesine kadar Türk İmparatorluğu'nun başkenti olmuştur.

1918 (?), Hawley, 38: Bursa'nın yerleşim yerinin çok uzak bir dönemden beri insanlar tarafından yerleşim gördüğüne inanmak mantıksız değildir. Efsaneye göre, kentin temelleri Bithynia'da Prusias'ın sarayına sığındıktan sonra kendisine gösterilen misafirperverlik için bir minnettarlık işareti olarak MÖ 220'de Hannibal tarafından atılmıştır. Daha sonra hâkimi olan kraldan dolayı Prusa ismini almıştır. Çok sonra Bizanslıların bir kenti olmuştur fakat 1326'da şiddetli bir kuşatmadan sonra Orhan tarafından ele geçirilmiş ve hemen Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti yapılmıştır.

1922, Elston, 195–196: Bursa 2000 yıldan daha uzun bir zaman önce Bithynia krallığında Prusias'ın sarayına sığınmış olan Hannibal tarafından kurulmuş, Doğu'daki kentlerle aynı şekilde büyümüş ve küçülmüştür. Bithynia'nın gücü sona erdiğinde, Bursa'nın kaderi çöküşe girdi ve kent sonunda İstanbul'un Bizans İmparatorlarına bir armağan olarak verildi.

Ek 3: Uludağ'daki Kalıntılar

1584 (?), Leunclavius, 116: Yıllıklarımızdaki kayıtlardan elde ederek okuduğumuz Keşiş Dağı'nı (Montem Monachorum) Türkler kendi dillerinde Geschis Dage olarak adlandırmışlardır ayrıca Rumlar da Kalogeron derler. Constantinople'da yaşayanlar bu isimle, Marmara'da deniz yolcuğuna çıktıklarında çarpıcı biçimde yükseltisini gördükleri Bithynia'nin Olympus Dağı'nı anlarlar. İsmi bir zamanlar burada çok yoğun biçimde bulunan keşiş manastırlarından alır. Bu, günümüzde Avrupa'da kutsal cocantların [keşiş?] olduğu Athos Dağı'nda olduğu gibidir: burada her birisinde bir zamanlar 200 veya 300 keşişin yaşadığı 23'ün üzerinde manastır olup soygunculara ve korsanlara karşı sağlam biçimde tahkim edilmişti. Şimdi sayıları azalmış olmasına rağmen hala bunlardan çok fazla vardır.

1555, Hans Dernschwam, 220: Önümüzde yükselen karlı dağın şahane bir görünüşü var. Bizim memleketteki dağlardan çok daha yüksek. Bu dağ, Strabo'nun yazdığı Olympus olmalı. Dağın üzerinde en yüksek bir yerde bir göl varmış. Bu gölün buzlarını kırıp satmak üzere İstanbul'a götürüyorlar. Karlı dağa Türkçede Kesich (Keşiş) Dağı diyorlar. Bu kelime aşağı yukarı bizdeki Heremus (dünyadan elini eteğini çekmiş papaz) veya Wustin (münzevi) karşılığıdır.

1588, Lubenau, 488–489, 489, 490, 490–491: Dağın tepesine doğru, kentten yarım Alman mili kadar uzaklıkta Calogiri adı verilen Rum keşişlerine ait bir manastır var. Bu manastır tamamen kayaların içine oymuşlar, kilisesinin ve keşişlerin yaşadıkları hücrelerin hiçbirisi duvar örülerek yapılmamış. Wallis'teki Sitten manastırı ve kilisesi de aynı bunun gibi keşişler tarafından kayalar içine oyularak yapılmıştır. Calogiriler artık orada yaşamıyorlar, aşağıda, kentte kalıyorlar ve her gün sabah duasını ve ayinlerini yapmak için yukarıya çıkıyorlar. Dağda sürüler halinde dolaşan uzun kulaklı ve iri kuyruklu binlerce Türk koyununu güden çobanların sık sık soygunlar düzenleyip manastıra saldırmaları yüzünden, rahipler orada kendilerini güvende hissetmiyorlar... Manastırın önünde bulunan büyük göl, dağlardaki karların ve buzların eriyerek buraya akmasından oluşuyor... Manastırın bulunduğu yerde hava öyle soğuktu ki dişlerim birbirine çarpmaya başladı. Oysa aşağıda, kentin içinde insan sıcaktan bunalıyordu. Olympos dağına Almanlar Munschsberg [Keşiş Dağı] diyorlar ve bu da Türklerin dağa verdikleri Geşiş Dage adıyla örtüşüyor. Rumlar ise bu dağa Kalogeron-Oros adını vermişler, çünkü Hıristiyanlığın burada egemen olduğu dönemde dağda çok sayıda manastır varmış, tıpkı Athos [Aynaroz] dağında hala olduğu gibi. Şimdi de bu dağda birçok Türk keşiş yaşamaktadır. Ayrıca "en büyük baba" anlamına gelen Azem Baba adındaki bir din adamı da burada yaşıyor ve her yıl ülkedeki tüm dervişleri, delileri ve erenleri etrafına toplayarak Abdal Murad'ın mezarı başında bir toplantı düzenliyor... Ben yol arkadaşlarımdan Bay George Christoph Fehrenberger ile birlikte manastıra çıkan Calogirilere katıldım. Diğerleri çobanlardan ötürü ortalığın güvensiz olduğunu duyduklarından, oraya kadar gitmeye korktular. Zaten orada ilginç bir şeyler göreceklarını de ummuyorlardı. Gerçekten dağın tepesinden aşağı akan suların yerleri ıslatmış olması yüzünden yukarıya çıkmak çok zordu. Aşağıya inmek ise daha da zor oldu. Çünkü biz Calogiriler gibi bu yollarda yürümeye alışık değildik. Onlar çıplak ayakla yürüyorlardı.

1609, Polonyalı Simeon, 30: Şehrin öbür tarafında, Yedi Genç'in ölüm uykusuna daldıkları sonra tekrar dirildikleri ve mezarlarının hala mevcut bulunduğu Keşiş Dağı denilen Olkos Dağı vardır. Dağın zirvesinde hâlen harap bir kilise vardır... Kilisenin bulunduğu yere kadar dağa çıktık; fakat daha yukarıya gidemedik, çünkü yaz olmakla beraber şiddetli bir fırtına vardı ve hava çok soğuktu.

1675, Covel, 161, 165: En tepesinde birtakım balık havuzları yanında eski bir manastırın ya da inziva yerinin kalıntıları da vardır... Olympe Dağı zirvesindeki bir manastırdan dolayı Keşişdağ, yani keşişler dağı olarak adlandırılır.

1684, Carreri, 113–114: [Uludağ'ın] yamaçlarının orta kısımları nar ağaçları ile gölgelenir; çok büyük yılanların olduğu bu yerde Rum keşişlerin birçok manastırı bulunuyor.

1701, Tournafort, 240: Anatolia Dağı'nın ya da Uludağ'ın eski adı Olympos'tur. Rumlar eskiden buraya, dağda inzivaya çekilmiş birçok münzevi bulunduğu için Keşiş Dağı da derlerdi.

1703, Lucas, 75, 77: Niyetim, olağanüstü şeylerle karşılaşacağım konusunda beni temin ettikleri dağın zirvesinde bulunan kalıntıları görmeye gitmekti ve merakım buraya ulaşma zahmetine zevkle katlanmama neden oldu... Bana birçok masalını anlattıkları bu dağın zirvesinde bulduğum tek şey herhangi bir duvar işçiliği olmaksızın, yalnızca birbiri üzerine yerleştirilmiş taşlarla meydana getirilmiş bir çeşit kuleydi. Bununla beraber bir zamanlar burada, toprağın altında gömülü kalıntıları görülen tapınak veya kilise gibi bazı büyük binalar bulunuyordu. Ayrıca burada, aralarında bir tanesinin otuz feet uzunluğunda olduğu birkaç mezar da fark ettim: bu ünlü Olympe dağında dikkate değer şeylerin hepsi bu.”

1738, Pococke, 303: Türkler buraya bana söyledikleri kadarıyla Yedi Uyurlara adanmış dağdaki bir manastırdan ötürü Keşiş Dağı ismini veriyorlar.

1793, Brenner, 47–48: Bu dağ eski zamanlarda çok sayıda rahibin yaşadığı bir yerd. Bu sebepten dolayı, uzun zamandan beri yaz ayları boyunca burada sürülerini otlatan ve çevredeki yerleri güvensiz hale getiren göçebe Türkmenlerin haricinde hiç kimsenin uğramadığı bir yer olmasına rağmen hala Türkler tarafından verildiği biçimiyle Kjeschisch Dagy yani Keşiş Dağı ismini korur.

1804, Hammer, 79, 81, 83–84, 86–87: Gizli bir oyun oynamak isteyen bir sanatçının ellerinden çıkma devasa bir insan gövdesini işleyen devasa bir heykel atölyesinin burada olduğu düşünülebilir. Burada mücadele eden kentaurları, büstleri, heykelleri ve kaya kütlelerinde şekillenmiş tüm bir grubu görürsünüz! Birisi bunların çok büyük bir tapınağın bir araya gelmiş kalıntıları olduğunu söyleyebilir: altarlar, sfenksler, lahitler! Ya da birisi gökyüzünü fethetmek isteyen devlerin savaş alanında olduğuna inanabilir; bunlar lanetli yıldırımlarla taşla dönerek ayrılmış uzuvlardır!... Kayalardan bazıları kaya kütlelerinden kaba biçimde yontulmuş Hint tanrı heykelleri gibi göz alıcı şekillerde ayrı biçimlerde yükseliyorlar ve bazılarının yüzeyi büyük bir özenle yontularak düzeltilmiş gibi görünüyorlar. Burada kral mezarlarının girişlerine benzeyen açıklıklar ve ulaşılamaz yüksekliklerde zaman içinde yosunlarla çizilmiş kitabeler var... Olympos'un zirvesi iki zirve halinde ayrılmıştır ve yüksek olan zirvesi keşiş olarak adlandırılırken bugün tüm dağ Türkler tarafından Keschisch Taghi yani Keşişlerin Dağı olarak adlandırılmaktadır. Bizans İmparatorluğu zamanında imparatorluğun tarihçesinde bahsedilen bir manastır vardı ve harabeleri hala görülebilir. Keşişler burada, en yüksek ruhlar açısından olmasa da en yüksek dağlar açısından gökyüzünün [cennet?] yeryüzüne yakın olduğu Athos'un yüksekliklerindeki dinsel inziva yerlerinde olduğu gibi Olympos'un zirvesinde de dünyevi şeylerden uzakta yaşarlardı. Konukseverlik göstermeyen karlı bir alandaki bu manastır ve dağın aldığı isim olan keşiş, Bernhard Dağı manastırını ve İsviçre'deki aynı isimli dağı hatırlatır. Doğu ülkelerinin hararetili hayal gücü manastırın harabelerine aldirmayarak Olympos'u dahi başındaki kardan başlık, peygamberin en sevilen renginden elbisesini giymiş olarak ormanların ve yaylaların çimenlerinin yeşilliği içinde ortasındaki kayalık kemeriyle arazinin çiçekli halısı üzerinde ibadetini yapmak için duran bir keşiş ya da derviş gibi görür. Fakat ismini nereden alırsa alsın, bu Olympos'lu Jüpiter'in yerini bugün bir keşişin almasına yetmiştir... Dağın doğu kenarında, Türkmenler tarafından yapılan anlatımlara göre, bir alabalık havuzunun yer aldığı ve doğal bir kayalık barajın olduğu Süleyman Han Pınarı en hoş dinlenme yeri ve en güzel yayladır. Alabalıklar, kesinlikle teminat verildiği üzere tüm Olympos'daki en büyük ve en güzelleridir ve kayalık baraj İslami kahramanlardan Hamza'nın korkusundan Olympos'a kaçan Landha'nın oğlu Saadan'a ikametgâh olarak hizmet vermiştir. Onun mezarı olarak Türkmenler dağın zirvesinde Kule-i Cihan yani dünya kulesi ismini verdikleri düzenli biçimde yığılmış taşlardan bir dörtgen gösterdiler. Muhtemelen bu kaya engeli, şiddetli rüzgârlara karşı bir siper olarak belki de eğer ki efsanelerde de söylendiği gibi keşişler (bugün hiçbir girişi görülmeyen) mağaralarda ve yeraltı oyuklarında yaşamamışlarsa önceden burada yer alan Bizans Manastırının harabelerinin çöbanlar tarafından toplanan kalıntılarında oluşturulmuştur. Doğu efsanelerinde dağları dağlar üzerinde yığan ve dağların altlarında mezarları bulunan titanlar ve devlerin savaşında da benzer izleri görünen birçok dağın zirvesinde kahramanların ve devlerin mezarlarının olduğunun iddia edilmesi tuhaftır.

1818, Fuller, 66, 68: Oluşumlar asıl olarak granit, büyük bloklar ve üst üste yığılmış olan kütlelerden meydana geliyordu. Bazen öylesine düzenli biçimlerdeydiler ki muazzam kütleleriyle insan elinden çıkma/yapay yapılar oldukları düşünülebilirdi... Yolculuğumuz esnasında tek bir insan görmemiştik fakat yılın belli dönemlerinde ovalar güneşle kavrulduğu

zaman sürülerini akarsuların kıyılarında bulunan çimenlikler üzerinde otlattıkları dağlara doğru götüren Türkmenlerin çeşitli harabe kulübelerinin yanından geçmiştik.

1823, Walsh, 211: Jupiter'in genelde çevresindeki tanrılarını çağırdığı zaman işgal ettiği zirvenin üzerinde oturuyorduk. Jupiter aşağıdaki dünyada neler olup bittiğini görebilmek için kesinlikle daha iyi bir yer seçemezdi. Zirvede taşlardan bir daire yapılmış, merkezine yakın yere de başka bir taş yerleştirilmişti. Bunları saydığımızda 12 tane olduklarını keşfettik ve bunları konseyi topladıklarında "büyük tanrıların" dii majores [12 tanrı] oturdukları yerler olduğunu düşündük. Bunlar tam anlamıyla bizim dağlarımızda bulunan "Druidical [Antik Galya ve İngiltere'deki rahip sınıfı] kalıntılara benziyorlardı. Üzerlerine buraya kadar tırmanmış olan diğer maceracıların isimleri kazınmıştı. Yetmiş millik bir tabandan yükselmesine rağmen bu noktada çapı birkaç yarıdan daha fazla olmayan bir dağın en üst noktasındaydık.

1833–1843, Texier, 233, 234, 235: Önce denildiği gibi Olympus'un zirvesinin birçok hektar genişliğinde bir yayla oluşturan iki başı vardır. Doğu tarafındaki başında, kuru taştan yapılmış bir binanın yıkıntısı görülür. Bunun bir ufak kilise ya da manastır olması muhtemeldir; şekil ve tarzında, hangi döneme ait olduğu belirtecek hiçbirşey yoktur. Bizans imparatorları zamanında Olympus vadileri, başkent gürültüsünden kaçan, dünyadan elini eteğini çekmiş insanların yeri oldu. Athos Dağı'nda olduğu gibi, burada da küçük kiliseler ve inziva yerlerinin sayısı arttı. İmparator Konstantin Porfirogenete, Olympus'u ziyaret ederek büyük iyiliklerde bulundu. Saint Serge'nin daveti ve Acoemetis (hiç uyumayanlar) planına uygun olarak Konstantin Kopronim (Constantin Copronymne)'in zamanında Rahip Nicéphore tarafından kurulmuş olan Medice manastırı, en ünlü manastırlar içinde gösterilir. Bu manastır, resmi yasaklayan mezhebe bağlı olan Ortodoks ruhanî liderlerin takibi sırasında, birçoklarının sığınağı olmuştur. Athos'taki kardeşleri gibi bahtiyar olamayan bu Olympus rahipleri, Bursa'yı ele geçiren Türkler tarafından kovuldular ya da yok edildiler. Bununla beraber, dünyadan elini eteğini çekenlerin anılarını muhafaza ederek bugün de gururlu olan Olympus Dağı, Türkler tarafından verilen Keşiş Dağı adını taşır. Bu çevrede İslâmiyet'in yayılmasından sonra Müslüman sûfiler, Hıristiyanların ortak yaşayan papazlarının adetlerini alarak dağda birçok ziyaretçi çeken inziva yerleri kurdular... Strabon'un dediğine göre Olympus'un eşkiyası da az değildi; bunların sık ormanlar içinde müstahkem kuleleri vardı. Romalılar bunlarla birkaç defa çarpıştılar. Bunun şahidi, dostu Jules César onuruna Juliopolis adında bir şehir kuran Gordio Cômé adından birinin hemşehrisi olan Cléon'du. Bu adamın Olympus Dağı'nda Callydium adında bir şatosu ve iki tarafından hangisini tutarsa zaferi onun lehine çevirecek gücü vardı... Dağın hiçbir vadisinde, eski zamanlara ait eserler bulunmaz; görülen yıkıntılar hep Bizans dönemine aittir... Birçok münzevinin buraya çekilmesinden dolayı, Rumlar Olimps Dağına önceden Caloyers adını vermişlerdi. Bu dağ, sekizinci yüzyılda çeşitli manastırlarıyla tanınmıştı.

1836, Pardoe, 326–327: Firtınaya yakalanmış yolcuların sığınması için yapılmış damsız bir kulübenin yanında, Dev Mezarı üzerinde, yani Uludağ'ın en yüksek noktasında durduk. Bu kulübe bir kuyu gibi, yüzeyin altına doğru kazılmış. Öyle ki, bu aldatıcı sığınağa güvenen bahtsız bir yolcu, dağda sık sık görüldüğü gibi, şiddetli bir yağmur yağdığı anda pekâlâ boğulup gidebilir.

1837 (?), Walsh, 30: Seyyah "uzakları gören Zeus'un" altındaki dünyada meydana gelen olayları gözden kaçırmaması için daha uygun bir nokta seçemeyecek olduğunu hisseder. Bu zirveyi tek bir şey işaretlemektedir. Druidsel kalıntılar olarak adlandırdıklarımıza benzeyen on iki büyük taştan oluşan bir daire; fakat buldukları yer Doğudaki bir bölge olduğundan Musa peygamberin "tepenin altında bir altar ve on iki sütun diktiği" ve Yuşa'nın Ürdün'ün ortasında "on iki taş" yerleştirdiği ve "konaklama yerlerine yerleştirilmek" üzere on iki tanesinin daha erkeklerin omuzlarında taşınmasını emrettiği zamanlar gibi daha da eski dönemlerdeki kullanımlarının anılarını hatırlatır.

1837, Michaud, 170: Bithynia Olympus'unun muhteşem tenhalığı, Bizans'ın parlak zamanlarında yalnız kalarak düşünme ve dua etmek isteyenler için bir sığınak olmuş, ilk Osmanlı imparatorlarının hanedanlığı zamanında da dervişler ve azizler tarafından yerleşim görmüştür.

1840, Bernard, 57: Doruk, biri ötekinden yüksek iki çıkıntıya bölünmüştür. Yüksekliği 7000 ayak, yani 3000 zira kadardır. "Keşiş" diye anıldığından, bütün dağ bu namla

meşhur olmuştur. Hala viranesi duran bir Rum tapınağı vardır; Bizanslılar zamanında yapılmıştır.

1855 (?), Ubcini, 126: Hıristiyanlığın ilk çağlarından itibaren Olimpos'un sakin inzivası, serin gölgelikleri yığınla münzeviyi oraya çekmişti. Bütün dinlerde mistikler olmuştur. Keşişlik ruhu İslâm dünyasında da Peygamberin özellikle yasaklanmasına rağmen erken çağlarda görüldü. Bitinya'nın fethinden sonra dervişler, anakoretlerin yerini aldı ve Olimpos'un tepeleri tekke ve hücrelerle doldu. Bugün bile Olimpos'a Türkler Keşiş Dağı adını verirler... Dini heyecan Türkiye'de bile eskisi kadar coşkun değildir; buna rağmen Olimpos dolaylarını dolaşan, orda-burada bir hücreye, bir mağaraya, bazen efsanelerdeki azizleri hatırlatan bir dervişe inziva yeri olmuş, yıkık bir kulübeye rastlar.

1862, Moustier, 250: Olympus'un zirvesinde seyyah Lucas tarafından bahsedilen antik anıtların hiç bir izine rastlamadım. Yalnızca Constantinople civarında Bosphorus'u sınırlandıran tepelerde sıklıkla görülenler gibi birkaç taş yığını saygın azizlerin onuruna son derece dindar insanlar tarafından bir araya getirilmiştir.

1864, Warsberg, 109–110: Olympe'e tırmanmak her zaman bugün olduğu gibi risksiz ve çok güvenli değildi. İmparator Augustus'un zamanlarında ormanlarında organize haydut çeteleri yaşıyordu; sonradan bunlar kendilerine kaleler inşa edip, aşağıdaki toprakları kontrol altına alıp, zulmedecek hale gelmişlerdir.

1870, Jerningham, 228: Görünüşe göre Bizans imparatorlarının zamanında Olympus'un zirvesine, tıpkı Athos'un zirvesine olduğu gibi bir manastır inşa edilmişti ve bu manastırın kalıntılarının izleri Byron'un yazdığı gibi "karla-kaplı Olympus" "karla-kaplı" olmadığı zaman hala görülebilir. Hammer, bu keşişlerin, cennete daha yakın olabilmek için yeryüzünden uzak biçimde burada yaşadığını ifade eder; "yükseklerdeki en ulu ruhlar gibi değilse de, kesinlikle en yüksek dağlar gibi". Sanıyorum ki ıssız olduğu kadar kasvetli de olan dağ zirvelerini kastetmiştir.

1873, Haeckel, s.y.: Kısmen karla kaplı hafif eğimli çimenlerin üzerinde yavaşça ilerleyerek nihayet saat 10'da koni biçimli zirvenin kuzey yamacına ulaştık. Burada yazın Türkmen çobanların konakladığı yarı yıkılmış taştan bir kulübe vardı. Bu bana 1859 Ekim ayında gecelediğim Etna'nın en yüksek zirvesinin altında yer alan Casa Inglese'yi ve Kasım 1866'da yine karla kaplı olan Tenerife Zirvesi'nin en tepe noktasına çıkmadan önce dinlendiğim benzer taş kulübeyi hatırlattı. Her ne kadar bu virane Türkmen barınağı bize karlarla kaplı çevrenin ortasında sadece kuru bir mekân bahşetme dışında başka bir şey sunmazmış gibi görülse de aralıksız olarak beş saat boyunca at üzerinde kaldıktan ve zorlu bir tırmanıştan sonra yarım saatlik bir dinlenme olanağı sağladı.

1879, Naçov, 17, 57: Güneybatıda ormanla kaplı Keşiş (Olympos) Dağı'nı gördük. Bir zamanlar Olympos Dağı'nda Aziz Kiril ve Aziz Metodiy kardeşlerin yaşadığı bir manastır varmış... Bursa, Keşiş Dağı [Uludağ] eteklerine yaslanır. Bir zamanlar bu dağda (adından da anlaşılacağı gibi) bir Yunan Manastırı varmış. Orada bir süre Aziz Kiril'in ağabeyi Aziz Metodiy de kalmış.

1880 (?), Launay, 162–163: Dağın iki yüksek tepesini sanki üzerinde tutuyormuş gibi gayet büyük kayalar vardır. Bu kayalardan bazıları bir saray kalıntısı veya kale kalıntısını andırır... Dağın doğusunda bulunan zirve üzerinde taş ile yapılmış bir kalıntı görülmekte ve bu kalıntının vaktiyle Hıristiyan keşişlerine ait olduğu sanılmaktadır. 2.527 m. yükseklikte bulunan zirvedeki bu kalıntı ile Keşiş Dağı arasında bir ilgi vardır. Keşiş Dağı'nın zirvesinde bir kısım kilise kalıntılarına da rastlanır.

1898, Simond, 2: Dağın kendisi de yalnız yaşayan Hıristiyan münzevilerin yerini almış olan Müslüman dervişlerin azizler ve peygamberlerin mezarları arasında yaşadığı büyük bir bahçedir. Görüldüğü üzere Olympus kutsal bir yerin büyüsunü sürekli korumuştur ve Türkler hala bu dağa Keşiş Dağı derler.

1898, Renard, 30: Dağın zirvesinde eski kitaplarda bahsedilen antik kalıntıların izlerine artık rastlanmıyor.

Ek 4: Bursa Kalesi

1433, Bertrandon de la Broquiere, 203: Bu şehrin, batıya doğru uzanan alçak dağlardan biri üzerine kurulmuş büyük ve çok güzel bir kalesi de vardı; şehirde binlerce ev bulunuyordu⁶⁰⁰⁹.

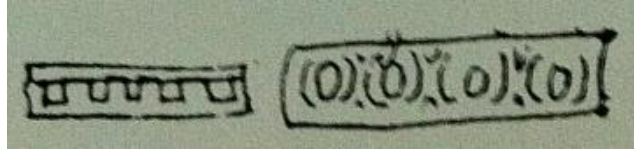
1656, Thévenot, 113–114: Kentin uzunluğu yarım fersahı geçiyor ve her tarafı surlarla çevrili değil. Ortasında kalan küçük bir tepenin üstünde, neredeyse kentin geri kalanı büyüklüğünde bir kale var, etrafı surlarla çevrili ve içeride hiçbir Hıristiyan'ın oturmasına izin verilmiyor. Bu sağlam kalenin bir de kente hâkim burcu var, alınması olanaksız gibi duruyor; yine de kaleye kentten gelen suyu kesmek mümkün. Eskiden Hıristiyanlar kenti bu yöntemle yitirmişler, çünkü Türkler Hıristiyanların elindeki bu kaleyi kuşatıp alamayacaklarını görünce, suyu kesmişler; sonunda susuzluğa yenik düşen Hıristiyanlar da teslim olmuşlar.

1675, Wheler, 215: Fatih Orhan kenti ortadan kaldırmayı uygun bulmamıştır çünkü burayı ana ikametgâhı yapmıştır. Bundan dolayı, eski kentin bazı kalıntılarının dışında, mermer arşitravlar, kırık sütunlar veya kornişlerden oluşan diğer malzemelerle karışmış olarak yapılmış olmasının kanıtladığı biçimde görünüşe göre Bizans İmparatorları tarafından inşa edilmiş olan surlar hala ayakta. Ayrıca tahmini olarak yaklaşık altı mil olan surların çevresinde yürürken bazı kitabeler de gördük ve onları kopyaladık. Tam olarak ortasında değil, daha ziyade kentin güney doğu kenarına doğru, hisarın olduğu yüksek bir kaya vardır ve doğal biçimde güçlüdür. Fakat geçmiş zamanlarda onu güçlendirmiş olan eski surlar çok fazla harabe haldedir.

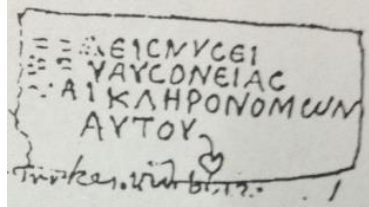
1675, Covel, 151, 153, 155–157, 157–159, 167–169: Surların en üst noktasının bulunduğu seviyede (en az 100 yardalık yüksek bir sarp kayalığın üstünde) yükselen bu hisarın kuzey kenarında, doğudan batıya yaklaşık 18 adım ve kuzeyden güneye yaklaşık 14 adım olan küçük bir platform yer alıyor. Burada şimdi üç ya da dört kırık kullanılamaz durumda top bulunuyor; bununla birlikte sanıyorum ki, şimdiye kadar gördüğüm en güzel manzarayı sunan bu nokta hiçbir zaman bir seyir yeri olarak kullanılmamıştır... Bu platformun hemen arkasında, kaleye dönerken iç kısımda, bir kenarı 12 adım uzunluğunda küçük bir kare kule bulunuyor. Bir bütün olarak, kale şüphesiz bir zamanlar aç bırakılmasının haricinde zapt edilemez bir yerdi. Fakat güneyden kendisine hâkim olan tepeler o kadar yüksek, o kadar dik ve o kadar yakındır ki silahların keşfedildiği günümüzde bu yeri ele geçiren birisi kenti de kolayca ele geçirebilecektir; buranın herhangi bir yerinden kalenin ortasına kolayca bir top atışı yapılabilir. Tuğla şimdiye kadar gördüklerimin hepsine bedel, görünüşe göre dövülmüş mermer ihtiva eden harç ise benim görüşüme göre en sert olanı... Bu evin [Emir Mehmet Ağa Konağı] yakınlarından, içeri girdiğimiz Zindan Kapısı'na kadar güney cephesi takip edilerek kalenin surlarının eteklerindeki kayalara tırmanılır. Bu yerden başlayarak güney cephesi boyunca sur çift katlıdır. Dıştaki duvar çok alçak ve altında uçurum yok, düz bir zemin var; birkaç kule ve mazgallı siperleriyle çok eski. Surun bozulmamış halde olduğu yerlerde sağlam biçimde kalmış mazgallı siperler Sélymbria'da da görüldüğü gibi göğüs yüksekliğine kadar çıkıyor. 50 ya da 60 adım yüksekliğe kadar çıkan iç duvar (yerine göre daha çok veya daha az) 10 ya da 12 adım çıkıntı meydana getiren çok sayıda burç ya da kare payandaları ile oldukça yüksek. İki surun arasında yürürken bu kalenin, dış suru kısmen ayakta kalmış bir diğerinin kalıntıları kullanılarak Prusias tarafından inşa edildiği inancına vardım. Bu tahminim, iç surun (tamamen taştan) duvarları içine boylu boyunca çeşitli yerlerinde büyük sütun, korniş, sütun kaidesi vb. parçaların yerleştirilmiş olması gerçeğine dayanıyor. Bunların tamamı beyaz mermerden iken surların geri kalan büyük bölümü (onda sekizi veya dokuzu) geniş gözenekli ancak sert, yakınlardaki tepelerden ve dağlardan çıkarılmış çok büyük sarımsak taşlarla inşa edilmiş. Dış duvar çoğunlukla çeşitli ocaklardan çıkarılma küçük taşlar veya tuğlalardan yapılmış. Mermerlerin arasında çok sayıda friz var ancak hiç kitabe yok.

Fig b 12

⁶⁰⁰⁹ 1807 baskısı biraz daha farklıdır. "Kentin batıya doğru en uç noktalarından birisinde içinde bin ev alabilecek bir doruk noktasına inşa edilmiş güzel ve geniş bir kalesi vardır". Bertrandon de la Broquiere, 1807: 207.

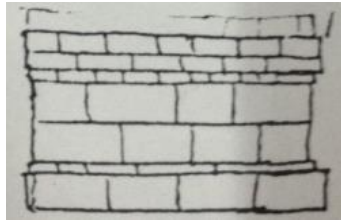

İkinci ayak (veya burç ya da kule)'de kaba mermer levhalar görülüyor.
Fig b 13

Bu durum bir zamanlar burada bulunan daha görkemli bir kent ya da kalenin yıkıldığı ve Prusias'ın bu yıkıntılardan kendisinininkini inşa ettiği tahmininde bulunmama neden oldu. Ancak sanırım en azından iç duvarı Türkler tarafından inşa edildi. Kaplıca'dan Yerkapı'ya kadar, bu duvarın temel kısmı, yakınlardaki aynı ocaktan getirilen oldukça kaba taşlardan yapılmış bir taban, bir sütun kaidesi ve bir kornişten meydana geliyor.

Fig b 14

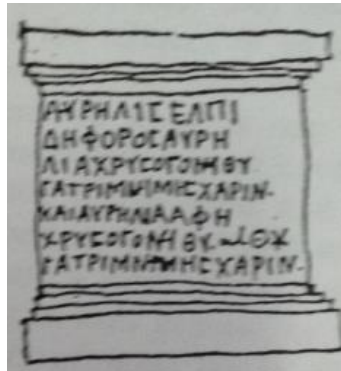
Zindan Kapısı'nın ilerisinde bir yerde, duvar içine yerleştirilmiş aşağıda olduğu gibi üzerlerine küçük mermer Malta haçlarının işlendiği birbirlerine yakın iki mermer buldum.

Fig b 15

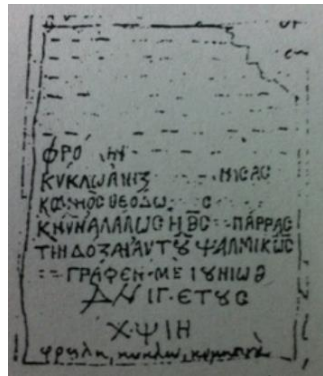
... Güney kenardaki Yerkapısı'na döndük; burada duvar yükselirken zemin en azından 30 yarıda yüksekliğe ulaştığı bir köşeye doğru alçalıyor. Daha sonra kale bizim başlangıçta kervansarayımızdan gelirken girdiğimiz yer olan Hisar Kapısı'na kadar uçurumun kenarlarını takip ediyor. Buradan başlayarak duvar platformda tam yüksekliğine ulaşana kadar altındaki uçurumun üstünde gittikçe daha çok yükseliyor. Burada bulunan dört kapı Hisar Kapısı (kuzeydoğuda), Kaplıca (kuzeybatıda), Zindan Kapısı (güneyde), Yer Kapısı (güneydoğuda). Aynı gün öğleden sonra Kaplıca'nın çıkışında hemen solda surun bir köşesine yerleştirilmiş olan bu kitabeyi görmeye gittik. Taş yanlamasına uzatılmıştı.

Fig b 16

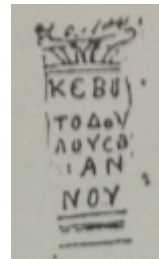
En üstteki yüzey biraz hasar görmüştü ve Bay Spon'un fikrine göre θυγατρί içindeki ΓΑ tahrip olmuştu. Ancak ben bu kelimenin bir kısaltma şeklinde olduğunu (ΘΥΤΡΙ) düşündüm çünkü her şeyden öte sonuna kadar yazılmıştı ve hattın uzunluğu da uygundu. Bir Türk evinin acınacak haldeki duvarında beyaz mermerden bir taş vardı; oranları buradaki çizimden daha uzundu. Çünkü dördüncü ve son satıra eklemeler yapmayı göz önüne almak zorunda kalmıştım...23 Ekim/2 Kasım Cumartesi günü bir kez daha Zindan Kapısı'na döndüm. Rum papazlar bana burada kitabeler olduğunu söylemişlerdi. Çok dikkatli biçimde araştırmalar yaptım fakat orada burada görülen birkaç Japhetic karalamanın haricinde hiçbir şey yoktu. Sanırım bu cahil papazlar bunları antik şeyler zannetmişlerdi. Daha önce bir parçayı not ettiğim aynı kulenin dışında, bir çeşit küçük pencerenin içinde, yaklaşık 2,5 feet uzunluğunda, 1,5 feet genişliğinde en tepesi hafifçe kırılmış ve kötü hava koşulları nedeniyle çok fazla bozulmaya uğramış küçük bir taş vardı. Bunu aşağıda olduğu şekilde çizdim.

Fig b 18

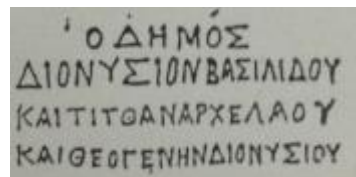
Dört harfin başındaki khi 6.000, en tepedeki 600. †αχ.6518. ... 1675† χη χψη 618. 6718., χψη. Metin, gördüğümüz gibi, hem aksan hem de ruh ile bu kötü karakterlerle yazılmıştır. Bu iç duvarın eğer ki Türkler tarafından değilse (Hisarkapı'daki kitabede izlenebildiği gibi) Kommenos tarafından inşa ettirilmiş olabileceğinden şüphelenmeye başladım. Ayrıca, bir diğer kulenin tepesinde küçük bir taş parçası üzerinde aşağıdaki görülmektedir.

Fig b 19

Bundan dolayı Türklerin iç duvarı inşa ettikleri yönündeki tahminimde ısrarcı olacağım çünkü bu kitabe Bizans Dönemi'dir. Bu Selymbria vs. diğer yerlerde de bulduklarım gibi şüphesiz Κύριε βοήθει vb. Bizans kalıntılarından Türkler bu duvarı inşa etmişler. Duvar Zindan Kapısı'ndan Yer Kapısı'na kadar 700 adım yapıyor; buradan da kuzey cephesinin başladığı sol taraftaki köşeye kadar 140 adım. Tüm uzunluğu boyunca duvar yükselirken, zemin alçalıyor; köşeden başlayarak bu yamaca iniyor. Zindan Kapısı'ndan Pınarbaşı yani Pınarların Başı dedikleri su kemerine kadar 345 adım. Sol tarafta Hisar Kapısı'ndan içeri girerken kapının üzerinde baş aşağı yerleştirilmiş bir taşın üzerinde şu yazılmış.

Fig b 20

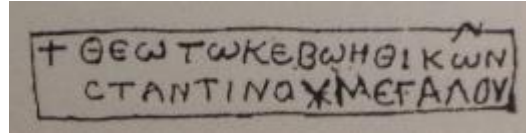

Kitabenin kopyasını çıkarmak için iki kez çaba harcamıştım fakat onu okumakta güçlük çekiyor olmam beni bu işi yapmaktan soğutmuştu. En sonunda Yeniçeri ve Draco'nun

yardımla bu amacıma ulaştım. Taşın konumunun ters yerleştirilmiş olması en azından kapının Türk Dönemi inşası olduğu konusundaki fikrimi kuvvetlendiriyor. Malzemeye gelince yüksek duvara oldukça yakın olan taş ocağından geliyor ve bu kitabenin yer aldığı yandaki duvardan da farklılaşıyor.

24 Ekim /3 Kasım Pazar. Hisar Kapısı'ndan girişte sol tarafta bir parça pervazın üzerinde.

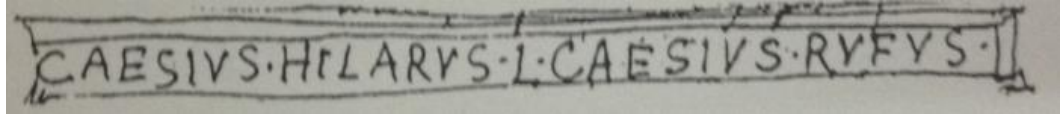
Fig b 21

Geri kalan kısmını kopya edebilecek bir dürbünüm yoktu.

Yakınlardaki bir Türk'ün avlusunda, kuzey duvarının eteklerinde sağ tarafta, tuhaf bir biçimde yerleştirilmiş bir friz parçası şu şekilde okunuyor.

Fig b 22

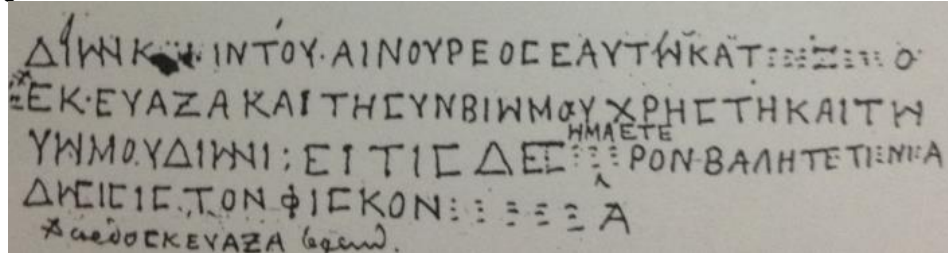
Duvar bu şekilde yeniden inşa edilmişti. Köşede yuvarlak bir tuğla kule yer almaktaydı fakat taban kısmı beyaz mermerdendi.

Fig b 23

Aşağı kente girerken sağ taraftaki atların kervansarayında (At Hanı), kanalın altına yerleştirilmiş yalakta, Thèbes granitinden 7 ½ feet uzunluğunda, 3 ½ genişliğinde aşağıdaki kitabe okunuyordu.

Fig b 24

1701, Chishull, 70–71: Kale şu yazıtta belirtilen hükümdarlardan birisi tarafından yapılmıştır.

ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΟΥΤΟC Ο ΠΥΡΤΟC
ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΕΥΣΕΒΑCΤΑΤΟΥ ΗΜΩΝ ΒΑCΙΛΕΩC
ΘΕΟΔΟΡΟΥ ΚΟΜΝΥΝΟΥ ΤΟΥ ΛΑΚΚΑΡΙ
... ΜΗΝΙ ΟΚΤΟΒΡΙΩ"

(Hisarı, dindar hükümdarımız Teodocus Komminu Haskaris inşa ettirdi).

1701, Tournefort, 235: Surlarının uzunluğu üç milden fazla değildi. Sur duvarları yarı harap haldeydi ve kare planlı kulelerle berkitilmiş olmalarına karşın hiç de güzel değillerdi. Surlarda ne eski mermerlere, ne de yazıtlara rastladık. Hatta kent birçok kez yeniden yapıldığı için, Eskiçağ'a ilişkin çok az iz var. Kentin konumu görüldüğü kadar avantajlı değil, çünkü kentin yanı başında Uludağ'ın kenar tepeleri yükseliyor.

1703, Lucas, 81: O gün kalenin etrafını bir kez daha dolaştım. Çifte surla kuşatılmış ama harap bir hale gelmiş. Hiç surun olmadığı yerlerde kaya dik bir biçimde kesilmiş ve ayrıca yine tırmanması zor olan birkaç duvar var.

1738, Pococke, 299, 300: Gözlemleyebildiğim kadarıyla surlar antik Bursa kentini daire biçiminde çevreler. Çevresi yaklaşık olarak bir mildir. Surun bir bölümünün (taşların) biri düz biçimde diğeri de havaya dikili olarak almaşık biçimde yerleştirilerek daha sonra inşa edilmiş olduğunu gözlemlerim. Ayrıca Theodorus Comenes Laskaris'in surlardaki kulelerden birisini inşa ettirdiğinden bahseden bir yazıtla da karşılaştım. ... Bu kale içinde yaşayan bir yeniçeri ağası tarafından yönetilir.

1767, Niebuhr, 100: Şehir tahkim edilmiş değildir. Büyük bir kale vasıtasıyla korunur. Tahmin ederim ki kalenin kapladığı saha eski Prusa şehrinin bulunduğu yerdir. Osman Gazi Kaleyi uzun süre muhasara etti ise de, zaptı hicretin 726'ncı yılında oğlu Orhan'a nasip oldu (Miladi 1326)... Biraz evvel bahsettiğim ve Saraykapı olarak isimlendirilen kale... Eskiden sultanlar burada otururlardı. Halen bina mühimmat deposu olarak kullanılmaktadır.

1793, Brenner, 22, 32–33, 34: Aşağıdaki dış mahallelere ihtişamlı bir manzarayla bakan yarısı yıkılmış surların içindeki asıl kentte yalnızca Türkler ikamet etmektedir ve tahmini olarak 13.000 evi içermektedir... Asıl kentin sur duvarları ve kulelerle desteklenen küçük hisar eski istihkâm tarzında kulelerle desteklenmiştir. Fakat bunlar kendi içlerinde zamanın izlerini taşırlar. Bursa'nın, Osmanlı hükümdarlarının ikametgâhı ve kalesi olması sona erdikten sonra surlar da ihmal edilmiştir. Yüzyıllar öncesinde saldırılara karşı koymuş olabilir ancak günümüz kuşatma sanatında bu yer kendisine hâkim dağlardaki birçok noktadan kontrol altına alınabileceği için uzun süre savunulamaz. Kent kapılarından birisinin yakınlarında bu çok yüksek duvarların neredeyse mazgal siperlerinde Yunanca kitabeli büyük bir taşı keşfettik fakat ters biçimdeydi yani en üst kısmı en alttaydı... Arkadaşlarım, oldukça yetersiz bir merdivene tırmanıp zahmetli bir biçimde üste çıkarak bahsettiğim kitabeyi kopyalamaya çalıştılar.

1794, Dallaway, 179: Hamamlar civarından bakıldığında Bursa'nın görünümü muhteşem biçimde çarpıcıdır. En büyük özelliği yaz aylarında çok ufak bir akıntının olduğu bir akarsu yatağının üstündeki, çıplak bir kayalık üzerine kurulmuş olan Prusias Kalesi'dir. Bizans imparatorluğu zamanında Theodore Lascaris tarafından geliştirilmiş/bayındarlaştırılmış olan bir kaledir ve Orhan şimdi ayakta duran kısımlarını eklemiştir⁶⁰¹⁰.

1804, Hammer, 18 – 19, 42–43, 73: Kalenin yarısı yıkılmış surları ve harabe haline gelmiş kuleleri, yolun her iki kenarında yer alan uzun serviler ve mezar taşlarıyla etkisini arttıran tatlı bir melankoliye sürükleyen doğanın en muhteşem bitkileri ve çiçekleri ile çevrelenmiş durumda. Doğa ve insan tarafından yapılan duvarlarla bir taraftan Olympos'un meydana getirdiği kayalıklar, diğer taraftan kalenin taş surlarının olduğu ve sonunda gezginlere sadece ölümü çağrıştıran bu yol⁶⁰¹¹, yaşam yolunun bir resmini meydana getiriyor... Kalenin dikey biçimde yukarıya doğru devam eden duvarları, tabanını meydana getiren dik kayalıkların devamı gibidir. Kesme taşlardan meydana gelen bu duvar, kökleri, kare kuleler tarafından korunan taş duvarları çatlatan bitkiler ve yosunlarla kaplanmıştır. İç kale ya da cephanelik olarak da adlandırılan kısım güçlü duvarlarla çevrelenmiş kare bir yer olup günümüzde bir sebze bahçesine dönüşmüştür ve en eski Osmanlı Kalesi'nin dört parçadan oluşan toplarının tümü taşıyıcıları olmaksızın paslanmış biçimde zeminin üzerinde yatmaktadır. Buraya cephaneliği görmeye gelen meraklılarının ümitleri yalnızca lahanaları ve şalgamları çevreleyen bu dörtgen kısım ve harabe halindeki taş ve moloz yığınları ile biraz hayal kırıklığına uğrasa da dört topun yer aldığı platformdan izlenebilecek manzaranın güzelliği bunu hoş bir biçimde telafi etmektedir. Gözleriniz hemen aşağıda yer alan binalar ve sokakların arasından uzaktaki Bursa'nın geniş ovasının köylerini ve bitki örtüsü boyunca gezinir. Rumların yaşadığı Ördekler, Bülbülcük, Kayabaşı ve Demir Kapı, kubbeleri ve minarelerinin yükseldiği, hamamlarının kubbeleri ile ağaçlarının yeşil kıvrımlarının iç içe geçtiği Muradiye ve Emir Sultan'ın dış mahalleleri bu muhteşem manzarada öne çıkan yerlerdir... (Osmanlı hâkimiyeti altında) kent surları yalnızca III. Mehmet'in yönetimi altında

⁶⁰¹⁰ Seyyah Belon'un belirttiği üzere Orlando'nun kılıcının kalenin kapısında asılı olduğunu ve Türkler tarafından bir kutsal emanet olarak değer verildiği bilgisini de vermiştir.

⁶⁰¹¹ Hammer, Zindan Kapısı'nın önünde uzanan yoldan bahsetmektedir.

Yazıcıoğulları, Kalenderoğulları ve Cennetoğulları (?) ve diğer Asyalı asilerin Anadolu'nun her yerini yakıp yıktıkları zamanlarda kuşatıldığında kenti savunmuşlardır.

1816, Turner, 152: Kentin güneybatı kenarı şimdi tamamen yıkılmış büyük bir kaleydi. Rehberimiz bize onu işaret ederek daha önce o kadar güzel bir kale görüp görmediğimizi sordu.

1821, Fontainer, 85: Hisar kente hâkimdir; burada Yunan yapımı antik duvarlar fark edilebilir.

1823, Walsh, 207–208: Hamamlardan geri dönüşümüzde, başımızın üstünde yükselen kuleleri gördüğümüz akropolise tırmandık. Kapının her bir kenarındaki duvarlar kendilerinden daha eski malzemelerle meydana getirilmişti. Bu taşların arasından bazıları Yunanca kitabeler idi. Yazılar tersyüz edilmişti fakat okunamayacak kadar bozulmuş durumdaydılar. Bu kapının sınırları içerisinde hiçbir Rum'un yaşamasına izin verilmez. Buradan eski ve orijinal akropolis'e girdik. Bir kenarında yer alan surlar ve taşlar aşağıdaki kente doğru bakan çok dik bir uçurumun kenarındaydı. Burası yaklaşık iki dönümlük bir alanı kaplıyordu ve şimdi tarımın yapıldığı bir bahçe olarak kullanılıyordu. Girişteki duvarlarda kabartma biçiminde taşla işlenmiş yontular vardı ve bunlar neredeyse tamamen silinmişti. Bunların yanında tuğla ile meydana getirilmiş kartal figürleri muhtemelen Bizans İmparatorluğu'nun bir işi olmalı. Bu kalıntılar ilk başta çok daha iyi bir sanat tarzı ve daha eski ve daha bayındır bir döneme işaret ediyorlar. Şu anda kesinlikle şimdiye kadar yaşamış savaş sanatındaki en maharetli insanların işi olan kalıntıların üzerinde duruyoruz ve bilimde çok yetenekli olmanın gerekli olmadığı antik savaşlarda her ne kadar yeterli olursa olsun günümüzde çok az kullanılacak nitelikte olduğunu anlayabiliyoruz. Olabildiğinde yüksekte olmakla birlikte Olympus'un daha yüksek yerlerinden çok da uzak olmayan bir mesafede yer alıyor ve surlarda bulunan birkaç eski silah o kadar yüksekte ki buradan aşağıdaki bir nesneye isabet sağlamak imkânsız. Sonuç olarak kendi yeteneklerimizin elverişli olduğu ölçüde diyebiliriz ki, Hannibal'in kalesi ne savunma ne de saldırı için uygun bir yer değil.

1833–1843, Texier, 200, 201: I. Murat'ın oğlu (I. Beyazıt) 1389 yılında tahta çıkarak Bursa şehrini yeni istihkâmlarla çevirtti... Yüksek bir tepeye sağlam bir şekilde yerleşmiş olan hisar, şehre hâkimdir. Kale duvarıyla bunun üzerinde ağır ve sağlam kuleleri vardır... Şu anda duvarla çevrili duran eski şehir, kuzey tarafta dik uçurum bir kayanın üzerinde kurulmuştur. Kapılar tuğladan yapılmış ve üzerine mermer geçirilmiştir. Pococke, İmparator Théodore Lascaris'in duvarların yaptırıcısı olduğuna ilişkin bir kitabeden söz eder. Batı tarafından duvarların aşağı tarafı eskidir; büyük kalker taşlarıyla yapılmış ve taşlar sıralı olarak biri enine, biri boyuna konmak üzere dizilmiştir. Bu kapıdan civardaki vadiye giden yol, kayayı kalemle yontarak açılmıştır. Manzarası, çok eski zamanlara ait olduğunu gösterir. Güney kenarında, yani dağa karşı gelen yüzünde şehir mükemmel bir istihkâm ile korunmuştur. Kalesiyle geniş bir çukuru vardır. Kulelerinin arası yirmişer metredir; şekli dört köşe olan bu kuleler, traverten dedikleri bir cins kalker ve büyük kısmı eski eser kalıntılarında alınmış mermer taşlarıyla yapılmıştır. İçinde güzel tarzda işlenmiş bazı parçalar görülür. Surların öte tarafı, yüksek ve güzel serviler büyütülmüş mezarlıktır. Çukurlar, dut ağaçlarıyla doldurulmuştur. Bu tarif ettiğimiz duvarların eski Prusa'nın yerini işgal etmesi muhtemeldir. Bu yüzyıl yazarlarının dediğine göre, burası çok fazla önemli olmayan bir şehir imiş. Şehrin bu kısmında tamamen Türkler oturur; Rumlar, Ermeni ve Yahudiler, kenar mahallelerde ikamet ederler.

1834, Burgess, 137–138: Antik akropolisin yer aldığı ve şimdi kalenin gittikçe harap olan surlarıyla çevrili olan kaya açıkça deniz üretimidir. Burasının büyük bölümü bir mercan kayalığından oluşuyordu. Bursa'nın tüm ovasının eskiden Nicomedia'kine benzer bir körfez olduğu ayrıca şimdiki kuşak sırasında önceki büyüklüğüne göre oldukça küçüldüğü konusunda çok az şüphe var. Mercan kayalığının üzerinde Romalılar bu hisarı inşa etmişlerdir fakat muhtemelen hiçbir zaman daha çağdaş olan örneği kadar çok alanı kapsamamıştır. Bu kalenin mimarisi Lupathion Kalesi'yle tamamen aynı. Benzer biçimde yuvarlak ve sivri kuleler almaşık olarak kullanılmış, surların ağır kaba malzemesi içine eski mermer parçalar aynı şekilde yerleştirilmiş. Bu yüzden tüm surun Ceneviz işi ve sonuç olarak da 14. yüzyıldan önce inşa edilmiş olduğunu söyleyebiliriz. Büyük mermer kornişlerden yapılmış bir kapıdan surların içine girdim ve her adımda sütun parçalarını gördüm. Bir çeşmenin yanındaki surun içine bir Yunan haçı sokulmuştu. Bunu erken Hıristiyanlık döneminden kalma bir iz olarak değerlendirdim."

1835, Stuart, 54: Aşıkâr biçimde Roma Dönemi olan surları bir kenti çevrelemek için yeterince geniş olan eski kaleye çıktık. Bunlar şimdi birkaç evi, bir camiye ve rezil biçimde adı çıkmış kadınlar için bir zindanı barındırıyor.

1836, Pardoe, 296: Tarihi surun üzerinde bulunduğu tepeye tırmanıp, eski ve güzel bir kapıdan geçtik. Bu kapının yakınlarında bir veya ikisinin baş aşağı konmasından şehri ele geçirdikten sonra buraya getirtildiği anlaşılan Yunanca yazıtlar dikkatimizi çekti.”

1836, Hamilton, 72, 73: Daha önce bahsettiğim düz platoda şüphesiz klasik zamanlara tarihlendirilebilecek çok büyük taş bloklarından bir antik kapının ve surların kalıntılarını bulduk. Bu nedenle bu traverten tepenin Bursa'nın ilk akropolisi olduğuna çok az şüphe duyulabilir... Bu caminin (Orhan Camisi) batısında, birisi güneyde ve diğeri de batıda yer alan ve her birinin üzerinde çok kaba alçak kabartmaların yer aldığı iki kapısıyla harap haldeki hisar vardı. Hisarın çevresi bahçelere dönüştürülmüştü ve yıkık durumdaki kulelerle kuşatılmış almaşık taş ve tuğla sıralarından dış duvarı dışında hiçbir şey kalmamıştı.”

1836, Strickland, 109–110: Kısa bir süre sonra hamamları geçtik ve yirmi beş dakika daha gidince Bursa'ya girdik. Burası ipek ticaretinin çöküşüne rağmen hala gelişmiş bir yerd. Kentin batı ucunda, kuşkusuz eski zamanlarda kapanmış ve sonuçta şimdi onları bulduğumuz yere konumlarını değiştirmiş olan sıcak kaynaklarla biçimlendirilmiş yekpare bir traverten platform vardır. 100 feetten daha yüksek olan bu platformun üzerinde Bursa'nın eski hisarı durur. Kapıdan girince her iki kenarda Helenik duvar işçiliğine sahip bazı duvarlar hala mevcuttur ve sol tarafa birkaç adım çıkılınca Bursa kentinin muhteşem bir manzarasına kavuşulur.

1839, Thourenel, 420: Oradaki harabelerin üzerinde, yarı yuvarlak avlusu şimdi bir cephanelik olarak hizmet veren bir kalenin izleri halen görülebilmektedir. Üç top var; bir tanesi parçalara ayrılmış, diğeri çivilenmiş ve üçüncüsü de öyle bir durumda ki topların diğeri ikisinden ibaret olduğunu söylemek gerekir. Buna karşın bu topları görebilmek için özel bir izin almanız gerekiyor.

1840, Bernard, 47: Bugün “Tophane” denilen viranelerin içine girilecek kapının üstünde, eski Romalıların alameti olan kartal resimleri vardır. Şimdi ekilip biçilen burasının vaktiyle bir savaş yeri olduğunu gösteren eski paslı dört tane toptan başka, hiçbir nişane yoktur.

1847, Macfarlane, 93: Kentin batısında ve yalnızca iki top monte edilmiş olmasına ve büsbütün savunma yapmaya yetersiz haline rağmen hala bir çeşit kale olarak hizmet veren antik Akropolis'in dış surlarının ötesinde.

1848, Monk, 56: Tüm kente hâkim olan göz alıcı eski kale, kenti çeviren mükemmel manzara ve arka plandaki Olympus'un karanlık kısımları ile kesinlikle bu yerin en güzel özelliği.

1854 (?), Murray, 182: Kale kentin merkezinde dik bir kayanın üzerinde yer alır ve duvarları oldukça dayanıklıdır.

1859, Beaufort, 536: Kent, eski zamanlarda tahkim edilmiştir ve kalenin kalıntılarının merkezindeki büyük bir kayayı taçlandırmasının yanında surların büyük bölümü de hala görülebilir. Roma ve İslami tarzların tuhaf bir karışımıyla inşa edilmiş bazı tuhaf eski Bizans kapılarının yanında kemerler yanlamasına ve kama düzeninde yerleştirilmiş kırmızı tuğlalarla süslenmiş ve biçimlendirilmiştir.

1861 (?), Joanne-Isambert, 503: Bursa, söylediğimiz gibi dağın sırtında ya da daha ziyade güneye doğru olan hafif yamacının ucundaki bir kayalık üstündedir ve bu kısmın kuzey kenarında yükselen dağın kenarları dik ve erişilmezdir. Kayanın yüzeyi kenti taşıyan bir çeşit alan gibidir ve beyaz mermerle kaplanmış surlarla çevrelenmiştir ve ayrıca surlarda açıklık meydana getiren tuğlayla inşa edilmiş kapılar da beyaz mermerle kaplanmıştır. Bu surlar Theodore Lascaris tarafından 13. yüzyılda inşa edilmiştir fakat bazı kısımları daha eskidir. Örneğin batı kenarındaki surların büyük traverten bloklarla inşa edilmiş olan temel kısımları Yunan Dönemi'ne aittir. Kentin çok kolay erişilebilir yeri olan güney kısmında surları, aggeri⁶⁰¹², çifte hendeği ve kule donanımıyla tüm bir tahkimat sistemi yükselmektedir. Temel ölçüleri 20 metre kare olup traverten ve daha eski yapılardan alınma

⁶⁰¹² Eski Roma'da kullanılan ve duvar, siper anlamına da gelebilen asıl surların ön kısmında yer alan yığın ve çıkıntı.

mermer bloklarla inşa edilmiştir. Günümüzde hendeklerin dibini dut bahçeleri işgal ediyor. Aynı kenarda Ortaçağ tarzında üç kapı açılmıştır. Ortadaki yakınında, seyyahlara ilgi çekici bir şey sunan eski bir hapishane mahkûmların bir halat vasıtasıyla indiği geniş ve oldukça derin boyutlardaki bir kuyudur.

1862, Moustier, 244, 246: Bir kitabenin doğruladığı üzere Theodor Lascaris Bursa'nın surlarını yeniden inşa etti ve güçlendirdi. Böylece Latinlerin tüm çabalarına karşı koyabildi... Bursa'nın anıtlarını kronolojik bir sırayla incelemek için ilk olarak en eski binalarının yer aldığı yukarı kente, hisara, bakmalıyız. Eğer bir kişi buraya güneybatıdaki kapıdan girerse bu kapının yanında harç kullanılmadan birleştirilmiş büyük traverten kesme bloklardan meydana gelen bazı duvar parçaları görür. Bu Bithynienne surlarının kalıntılarıdır. Surların geri kalan kısımları ise Bizans İmparatorluğu Dönemi'ne tarihlendirilir. Buradaki diğer yapıların tamamı İslamiyet Dönemi'ne aittir.

1864, Warsberg, 117–118, 120: Sarp tepelerin üzerinde Bursa'nın akropolisi, güçlü kalesi yükselir- bir zamanlar yükseldi demek daha doğru olur çünkü son depremden beri orada yalnızca harabeler yer almaktadır. Surlar ve kayalar yüzyılların bağıyla tek vücut haline gelmişlerdir; sarmaşıklar onları tepeden tırnağa kaplamıştır ve zamanın ve şiddetin yaralarını iyileştirici yeşilliği ile kapatmıştır. Dikey yamaçta, nerede çıkıntı meydana getiren bir kaya varsa orası bahçelere ayrılmış, burada çiçekler açmış ve defneler serpilmiş, incirler ve cevizler olgunlaşmıştır. Kentin evleri dağların önünü ve çevresini yoğun biçimde sarmıştır ve arkalarındaki, kentin bir terasın üzerinde vadinin manzaralarını iyi görebilecek bir biçimde öne doğru uzandığı Olymp yükselmektedir. Tüm zamanlarda, zirvesinde yer alan binaların bu kadar pitoresk biçimde harap olmadığı zamanlarda dahi, bu dağ kalesi bu yerin en belirgin karakterini oluşturuyor olmalıdır. Girişte ve çıkışta onu özellikle gözüm kestim ve böylece bugün ilk olarak atımızı oraya sürdük... Atlarımızla aralarında yolumuza devam ettiğimiz kale duvarlarında çok sayıda sütun gövdeleri ve başlıkları ve frizlerin merhametsizce kullanılmış olduğunu gördüm. Ama Roma kalıntıları yoktu. Hatta çoğu Türk mimarisinin parçaları olmalı zira İslami sivri kemerler sıklıkla Bizans kemerlerinin üzerinde duruyordu.

1870, Jerningham, 214–215: Andronicus Commenus bu yeri mahvetti fakat Constantinople'un alınmasından sonra Romanya'nın bir despotu olan Theodorus Lascaris, kayınbiraderi Alexi Commenus için Asya'nın kentlerini koruma bahanesi altında Iconium Sultanı'nın da yardımıyla onu ele geçirdi ve sonunda Constantinople İmparatoru II. Henry ile MS 1214'de imzaladığı bir barış anlaşması sayesinde onun tek hâkimi oldu. Pococke, "Description of Asia Minor" [Küçük Asya'nın Betimlemesi]'nde antik tarzda inşa edilmiş olan hisarın yani Bursa'nın antik kentin yerleşimini çevreleyen sur kalıntılarının bir bölümünün üzerinde gördüğü bir kitabede "Theodore Lascaris'in surlardaki kulelerden birisini inşa ettirdiğini" yazdığından bahseder.

1873, Haeckel, s.y.: İki derin boğaz arasında, Bursa'nın ortasında çok büyük, neredeyse dik kayalık bir terasın üzerinde hisarın ve Osmanlı hükümdarından I. Mehmet ve I. Murat'ın eski sarayının kalıntıları, bunların yanında Sultan Orhan'ın camisi ve Orhan ve Osman'ın türbeleri vardır. Ayrıca haremın havuzunun mermerleri de günümüze gelen önemli kalıntılardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun en eskisi olan eski kaleden sadece otlar arasında gizlenmiş birkaç duvar ve kule ve dört eski paslanmış demir top namlusu kalmıştır. Yabani asmalar ve sarmaşıklar harabeler haline gelmiş moloz yığınlarının her yerine yayılmıştır."

1880 (?), Launay, 153: Yüksek bir tepe üzerinde yapılmış bulunan kale bölgedeki tüm mahallelerin çevresini kuşatmış olup, bütün şehre egemendir.

1886, Walker, 93: Kentin girişinde yükselen sarp kayalık çıkıntının üzerinde antik kentin yerleşim yeri olan hisarın bazı kalıntıları görülebilir; dağa doğru güney kenarında çift hatlı, kulelerle ve geniş bir hendekle güçlendirilmiş surlar 13. yüzyılın Bizans yapımıdır fakat platonun hem doğusunda hem de batısında görülen bazı duvar kısımları çok daha erken bir tarihi gösteriyor gibi görünür.

1893, Peters, 10: Bu kitabe, Yer Kapu [Yer Kapı] olarak bilinen eski surların kapısında, kentten dışarıya çıkarken sol tarafta, yaklaşık olarak bir insan başı hizası ve üzerindedir. Çok fazla çatlamış ve yıpranmıştır ve normal gözlemlerden kurtulmuştur. Bu bana yardımları sayesinde birkaç kopyasını elde ettiğim Bursa'daki misyoner rahip Bay Crawford A.B.C.F.M. tarafından gösterildi. Ayrıca yukarı kentte, Hissar Kapu [Hisar Kapı] yakınında, bir kahvehanenin karşısındaki sokakta yatar durumda büyük, kötü biçimde

tabakalar halinde dökülmüş bir mermer blok üzerindeki okunaksız durumdaki bir kitabeyi fotoğrafladım.

1895 (?), Coufopoulos, 187: Şehir merkezinin yakınlarındaki dik tepe üzerinde bulunan Hisar, bir zamanlar güçlü biçimde tahkim edilmişti. Theodore Lascaris'in antik kapıları ve surları hala görülebilir... Gezinti yerindeki kule şimdi bir yangın gözetleme kulesi olarak kullanılmaktadır.

1901, Miret, 52: Tekrar aşağıya inerken çoğu bölümü yok olmuş Lascarisler Dönemi'nden kalma surları gördüm.

1904 (?), Anonim: 212: Hissar'da yani Hisar'da, Roma taş duvarlarının kalıntıları ve ayrıca 13.yüzyılda Theodore Lascaris tarafından inşa edilmiş olan kent surlarının büyük bir kısmı vardır. İki antik kapı dikkat çeker: Hisar Kapı ve Yer Kapı.

1907 (?), Gallois, 55: Kuleleri ve az ya da çok harabe duvarlarıyla Lascarisler döneminden 13. yüzyılın daha iyi ve antik surlarının içine gireceğimiz yer eski hisardır.

1918 (?), Hawley, 44–45: Kent merkezinin biraz batısında, dik bir sokak Türkler tarafından Hissar-Itchi [Hisar içi] yani hisar olarak tanınan bir bölgeye çıkar. Burası yaklaşık 24 dönümlük nispeten düz bir kısmı işgal eder ve dağlardan Hôtel d'Anatolie'nin 100 yarda arkasındaki, neredeyse dik bir yamaç olan ön kısma doğru bir basamak gibi uzanır. Bu yerin doğu ve batı kenarları dik yamaçlarla sonlanır. Onu kısmen çevreleyen surlar muhtemelen Hıristiyanlık Dönemi'nden daha önceki bir zamana tarihlenen bir antik kentin kalıntılarını temsil eden fakat kendileri çok daha geç bir tarihte inşa edilmiş ve sık biçimde tamirat görmesine rağmen şimdi hızla ortadan kaybolan eski bir temelin üstünde yükselmektedir. Neredeyse her yer görülebildiği için başka hiçbir yerde kentin ve vadinin daha mükemmel bir manzarası elde edilemez.

1922, Elston, 198: Hisariçi'nin bu istihkâmlarına Hotel d'Anatolie'nin yakınlarından kolayca tırmanılabilir. Onu kısmen çevreleyen surlar muhtemelen erken kentin kalıntılarını temsil eden çok eski temeller üzerine inşa edilmiştir. Antik kapılardan ikisi olan Hisar Kapı ve Yer Kapı halen görülebilir.

Ek 5: Bursa Kalesi Kapıları

1576, Gerlach: 446: Kent surlarının kapıları küçük ve alçak, sadece Konstantinopolis yönüne açılan kapı biraz daha yüksek. O kapıdan dışarı çıkınca aşağı kente ulaşıyor.

1702, Lucas, 377: Kendilerinden daha sonra bahsedeceğimiz bütün muhteşem hamamların yer aldığı varoşlara, yanında aynı süslemeli küçük bir tanesinin olduğu tamamen demirle kaplanmış bir kapıyla girdik. Bu kapıların üstlerinde büyük Türkçe kitabeler mevcut.

1804, Hammer, 9 – 10: Kaleye kuzey kenardan Tabak Kapısı, doğu kenardan Yer Kapısı ve batı kenardan Kaplıca Kapısı ile girilir. Bu üç kapı kentten çıkışı sağlar ancak dağa çıkmak için güney kenarında yer alan Zindan Kapısı ve Su Kapısı olarak bilinen kapılardan geçmek gerekir. Bu kapılar, Olympos'un yüksekliklerinden ayrılan kalenin arka kısmındaki çayırılık ve bahçelerden dar bir yola açılır.

1833–1843, Texier, 201: Şehre üç kapı açılır: Kuzeydekine Tabak (Debbağ) kapısı, doğudakine Yer Kapısı ve batıdakine Kaplıca Kapısı adlarını verirler. Zindan Kapısı ve Su Kapısı adındaki diğer iki küçük kapı, hisardan Olympus'un eteklerine birleşir. Fakat bunların yolu işlek değildir ve yalnızca şehre öteberi getiren bazı köylülerin gelip geçtiği taraftır.

1840, Bernard, 47: Kale, şehrin ortasında, bir uçurum kaya üzerindedir. Şimal tarafından Tabakhane kapısından, batıda Kaplıca kapısından, güney yani Uludağ tarafından düz ayak olarak Zindan ve Su kapılarından içeri girilir.

Ek 6: Bursa Manastır (Osman ve Orhan Gazi Türbeleri)

1333(?), İbn Batuta, 45: Bursa'yı Rumların elinden alıp Müslümanlara açan, [Orhan Bey'in] babasıdır. Kabri, kendi adına yapılan mescitte, eskiden Hıristiyanlara ait olan bir kilisede bulunmaktadır.

1576, Gerlach, 446: Kentin bu bölümünde⁶⁰¹³ bir zamanlar Aziz Ioannis adıyla bilinen kilisenin yerine mermerden yapılmış güzel bir caminin evinin yakınında Türklerin ilk iki hükümdarı olan Osman ve Orhan'ın türbeleri var.

1588, Lubenau, 384, 491–492: Orhan, miladi 1327 ve hicri 726 tarihinde Bursa'yı fethetti. Ayağı şişmiş olan Osman ise 29 yıl yönetimde kaldıktan sonra çekildi ve 1328 tarihinde öldü. Bursa'da gümüş kaplı bir kubbenin altındaki kabirde gömülmüştür. Bazı kimseler Osman'ın mezarının Söğütçük'te olduğunu ileri sürmekteyseler de, ben kadınları ve çocukları ile birlikte gömülü olduğu türbesini bizzat gördüm... Yukarı şehirdeki sarayın yakınında bulunan geniş bir meydana yakın zamanlarda badana edilmiş eski bir bina vardır. Bunun biçiminden, vaktiyle Hıristiyanlar tarafından inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. İçerisi tamamen mermerle kaplanmıştır. Türklerin ikinci hükümdarı ve Bursa fatihi Orhan, eşi ve on dört cariyesiyle birlikte burada gömülmüştür. Mezarın üzerine ölenin her zaman giydiği sade, softan yapılmış yeşil renkli bir kaftan yayıdır. Biçimi günümüzde Türklerin giydikleri kaftanlardan farklıdır, kolları uzun ve etrafı bir pervazla çevrilmiştir. Türk hükümdarının elçilere armağan ettiği kaftanların tarzında dikilmiş olup Rusların geleneksel kıyafetine benzemektedir. O dönemin sarıkları da Türklerin şimdi kullandıkları sarıklar gibi geniş ve yüksek olmayıp daha basık ve kumaşın birçok kez katlanarak güzel bir demet halinde bağlandığı izlenimi uyandırıyor. Mezarlardan anlaşıldığı üzere, Konstantinopolis'i fetheden sultan Mehmed'e kadar tüm Türk hükümdarları bu biçimde sarıklar kullanırlarmış. Aynı camide Sultan II. Beyazıt'ın oğlu ve kardeşi Sultan I. Selim tarafından öldürtülen Sultan Korkut'un da mezarı vardır. Sultan II [I.] Bayezid'in başka bir oğlu olan olan Moises, yani Musa da burada gömülmüştür. Bunların sarıkları günümüzdekiler gibidir. Caminin bir duvarında bir taşın içine, yandaki çizimde görüldüğü şekilde Grekçe harfler taşıyan bir haç resmi işlenmiş.⁶⁰¹⁴ Caminin iç giriş kapısı önündeki bölmede Türklerin kullandıkları türden çok büyük bir davul asılı: Boyu 6 geniş karış ve eni 6,5 karış, ortası bir fıçı gibi daha da geniş, her iki kenarına çepeçevre pirinç madeninden çiviler çakılmış ve bunların iç kısmına ziller asılmış. Davula vurunca bu ziller de çalıyor. Sultan Orhan, Bursa kentini kuşattığı ve fethettiği zaman bu davul kullanılmış. Konstantinopolis'te Topanau [Tophane] adı verilen silahhanede çok sayıda böyle büyük davul var ve bazıları o kadar iri ki ancak iki deve tarafından taşınabiliyor veya arabaya yükleniyor. Türkler bu davulları karargâh kurdukları yerlerde savaşıları bir araya toplamak gerektiği zaman çalıyorlar. Caminin yanında Türklerin mezarın üzerine yaptırdıkları bir çeşit küçük şapel var. Burada 1328 [1326] yılında ölen Sultan Orhan'ın babası, eşi ve oğlu ile birlikte gömülmüştür. Bunların dışında 26 başka kadın ve çocuk, ayrıca Sultan Orhan'ın oğlu Sultan İbrahim de burada gömülmüştür.

1675, Wheler, 216: Metropolit Kilisesi görmeye değer olup güzel ve düzgün bir binadır. İç kısmı, ilgi çekici ve güzelce işlenmiş mermerlerle kaplanmıştır. Kuşatma sırasında devrildikten sonra Türkler tarafından tabanları başlıklarının, başlıkları da tabanlarının olması gerektiği yere yerleştirilmiş biçimde tamir edilmiş güzel başlıkları olan dört sütunla desteklenen ortasındaki bir kubbeye kare içinde Yunan Haçı biçiminde inşa edilmiştir. Hıristiyanlık üzerine onların zorbalıklarının bir simgesi her şeyi baş aşağı çevirmektir. Böylece bu kutsal yeri, bunun fatihi ve Türklerin ikinci hükümdarı olan Orhan'ın mezarı haline getirmişlerdir. Fakat burada hala o zamanlar "Αγρου βνμσ" veya "Kutsal Yükseliş" biçiminde adlandırılan altın yerinin izleri mevcuttur. Geleneksel olarak, yarım dairesel biçimli birbiri üzerinde üç oturma yerini içeren bir yerdir. Ayın kutlandığı zamanlarda birincisini patrik veya

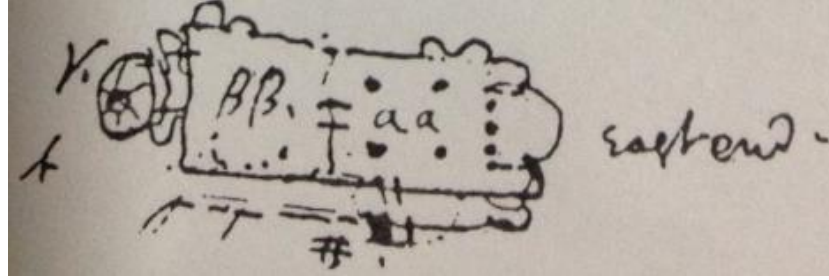
⁶⁰¹³ Gerlach'ın yukarı kent olarak isimlendirdiği surlarla çevrili kısım

⁶⁰¹⁴ Kitabın yararlandığımız çevirisinde bir not ile açıklamaya gidilmiştir. "Elyazması yapıtın bu bölümünde dört kollu bir haç resmi vardır. Haçın dikey kolunda şu harfler yazılıdır. RIEBOHL. [Grek harfleri], Haçın yatay kolunda ise [Grek harfleri] yazılıdır. Haç resminin sağında fıçıya benzer kulplu bir şekil çizilmiştir. Sayfanın sol tarafında şu yazı vardır: Orchannts Trummel [Orhan'ın davulu]"

metropolit, yanındaki piskopos ve diğerlerini de presbyterler [piskopostan sonra gelen papaz] oturmak için kullanır. Bunun bitişiğinde Beyazıt'ın çocuğunun mezarı vardır.

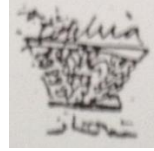
1675, Covel, 147–149: Surlarla çevrelenmiş hisar, kuzeye bakan yüksek bir tepenin üzerinde Olympé'in kuzey yamacında yer alıyor. İçeride ilk olarak kuzey kenarda, kenti alan Orhan'ın mezarını gördük; daha önce Saint-Jean-le-Théologien (İlahiyatçı Aziz Jean) adında bir Rum manastırıydı.

Fig b 4

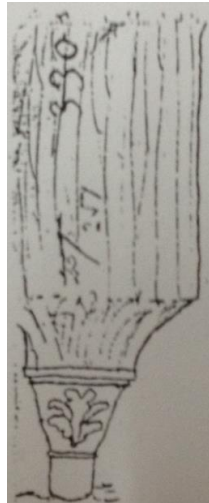
Orhan burada eşi, en büyük oğlu ve diğer birçok çocuğu ile birlikte doğu bölümünde, a.a.'da gömülü. Batı bölümü (B.B.) Büyük Efendi'ye [Sultan'a] ait çeşitli şeyler içeren ve ziyaret edilemeyen bir depoya dönüştürülmüş. y.'de Sultan Beyazıt v.b.'ine ait bir diğer anıt mezar var. İlk anıt mezarın (a.a.) girişinde yani güneyde tamburlar gibi içinde pirinç ve demir zillerin olduğu çok büyük bir Türk davulu asılı; dokunulduğunda benzeri olmayan bir ses çıkıyor; bazıları buna Beyazıt'ın bazıları ise Orhan'ın davulu diyor. Duvarları gri ve alacalı mermer levhalarla kaplanmış olan anıt mezar çok güzel bir eser; Ayasofya'ya oldukça benziyor. Kubbe dört sütun üzerine oturuyor: iki tanesinin üzerinde işlemeli mermer başlıklar mevcut, kare biçimli üçüncü başlığın dantel benzeri işlemleri var,

Fig b 5

Dördüncü sütun başlığı ilkinde benziyor fakat üstünde aşağıdaki gibi kare bir blok bulunuyor.

Fig b 6

Doğu'daki yarım kubbe hagian bema için bir kutsal alan biçimlendirmek amacıyla eş bir mesafede (içeriye doğru) uzatılmış. Bu sonuncusu kilisenin bedeninden, diğer ikisinden çok daha küçük fakat aynı biçimli olan dört alacalı yeşil mermer sütun ile ayrılmış. Kutsal alanın arka kısmında beşinci basamak olarak da adlandırılabilir, en üstteki basamaktan

biraz daha yüksek mermerden kare bir blok biçimindeki imparator tahtına doğru yükselen yarım daire biçiminde dizilmiş dört basamak bulunuyor.

Fig b 7

Bir kapı a.a.'dan B.B.'ye geçişi mümkün kılmaktaydı fakat şimdi tuğlalarla örülerek kapatılmış ve Türk tarzında bezemelerle boyanmış.

1683, Smith, 432: Bu kısımda⁶⁰¹⁵ ayrıca bir zamanlar Aziz John'a adanmış bir Hıristiyan Kilisesi olan ve eskiden Constantin Iconomachus tarafından inşa edilmiş bir rahip manastırının bulunduğu yerde, duvarlarında hala mevcut olan bir haç motifini gördüğüm bir caminin yanında şimdi saltanat süren ailenin kurucusu olan Osman'ın ve kenti alan oğlu Orhan'ın mezarları vardır. Burada develerin sırtlarında taşınanlara benzeyen ve benim de bu yerin alınmasında kullanılmış olanlardan birisi olduğunu tahmin ettiğim çok büyük genişliğe sahip bir davul asılıdır.

1701, Tournefort, 235–236: Orhan'ın karısının ve çocuklarının mezarları, camiye dönüştürülmüş, ne güzel ne de büyük sayılabilecek bir eski kilisedir. Yapının girişinde, iki iri mermer sütun, iyice dipte koro yerini oluşturan dört küçük sütun var (Türkler bunlara hiç ilişmemişler); öyle ki, Spon ve Wheler'in söylediklerinin tersine, ne kaideler sütun başlıklarının yerinde, ne de sütun başlıkları kaidelerin yerindedir. Bu koro yeri, mermerle kaplı olmasına karşın hiç güzel değil; taşları kirli beyaz renkte, koyu ve kimi yerde alacalı. Dört basamaklı sekisiyle kutsal mekân hala durmakta. Orhan'a ait olduğu öne sürülen ve normal bir davuldan üç kat daha büyük olan bir davul caminin giriş holünde sergileniyor. Bu davul tahta tokmaklarla ya da davulun tınlamasını sağlayan başka bir nesneyle vurulduğunda çok büyük bir gürültü çıkıyor ve insanlar buna çok şaşırıyor. Padişahın, taneleri siyah kehribardan ve ceviz iriliğinde olan tespihi de burada. Caminin kapısında, bir zamanlar üstünde Yunanca bir yazıt bulunan bir mermer parçası var, ama yazıtta hiçbir şey okunamıyor.

1701, La Motraye, 242: Bu caminin kemerli girişinde çok büyük bir davul vardı, tarihin anlattığına göre Sultan Orhan bu davulu çalarak gönlünü eğlermiş. Bir de Sultan Orhan'ın tespihi görülmekteydi⁶⁰¹⁶. Tespih taneleri en az iri bir ceviz büyüklüğündeydi. Ama hepsinin içinde Sultan Orhan'ın mezarı en güzeliydi.

1702, Lucas, 381-383: Bu mezarların ilki Türklerin ikinci imparatoru Sultan Orhan'ın olup bulunduğu yer eskiden Bizans rahiplerinin bir manastırı idi. Kapı kemerinin altına girildiğinde, burada vurulduğu zaman takırtılı sesler çıkaran çingiraklar ve çınlama düzeneğiyle doldurulmuş ve ağırlığı 100 livreden [50 kg] daha fazla olan büyük bir davul var. Daha sonra bazı altın işlemeleri olan yeşilimsi bir kadife ile örtülü olan Orhan'ın mezarının olduğu kilisenin koro yerine girdik. Yanındaki Beyazıt'ın oğlu Coçou'nun [?] mezarıdır. Diğer taraftaki Orhan'ın eşi Sultane Rufer'indir [Nilüfer?]. Aynı yerde küçük bir şapelin içinde Sultan Hilderin'in [Yıldırım?] mezarı vardır. Bu yerden ayrılırken mermer üzerine yazılmış Yunanca bir kitabe gördüm ve yapabildiğim en iyi şekilde onu kopyaladım.

⁶⁰¹⁵ Seyyahın kentin üst kesimi olarak tanımladığı bölüm.

⁶⁰¹⁶ “Bizim de kiliselerimizde kullandığımız tespihlere benzer, Türkler her ibadetlerinde Tanrı tektir, sonsuzdur, ondan başka Tanrı yoktur diyerek belli sayıda tekrarlar, sayıyı da bu tespihlerle sayarlar, bu şekilde sayı sayma, Katoliklerin Pater Noster, ya da Ave Maria saymanlarına benzer. Ayrıca Türkler arasında okuması, yazması olmayanlar da yaptıkları işlerde sayıyı bu şekilde sayarlar. Daha kısa bir tespihleri daha var, yanlarında genellikle onu taşırlar, bunların üzerinde bazen portakal çiçeği, karanfil gibi güzel kokulu şeyler çakılır, arada bir onu kokularlar. Frankların içinde de, Türkleri görerek bu şekilde tespih taşıma alışkanlığı edinmiş olanlar bulunmaktadır”. La Motraye, 2007: 242, dn. 110.

ΕΣΚΕΥΑΣΑΤΟΜΝ ΙΜΕΙΟΙ
ΝΕΕΡΟΝΒΑΛ ΗΔΩΣΕ ΙΠ ΡΟΣΤ
ΙΝ ΧΨΝ ΚΑΙ ΟΛΙΘΟΥΡΓ
ΤΟΣΒΑΛΟΙΜΙΕΙΓΥ.

Son harflerin neredeyse tamamı eksiktir.

Buradan yaklaşık olarak üç adım uzaklıkta bu Bursa Kalesi'ni kurnazlık ile şu şekilde almış olan Orhan'ın babası Osseman Gyr [Osmancık?] ismindeki ilk sultanın mezarı vardır. "Uzun bir süre boyunca başarılı olamadan kuşatmayı sürdürmüş ve kaledekilerle ateşkes yapmıştır; çünkü kale kente hâkimdir. Ateşkes esnasında hastalanmış ve daha sonra ölmüş gibi yapmıştır. Sözde ölüm haberi yayılır yayılmaz kaleye götürülmesini emrettiği bir mektup yazmıştır. Emrinin yerine getirilmesinde başarısız olunmamıştır. Mektup kaledeki Rum rahiplere hitaben yazılmıştı ve yazısında içten bir biçimde bedeninin onların manastırında gömülmesini rica ediyor ve İsa yoluyla onlara yalvarıyordu. Eğer onun bu son isteğini yerine getirirlerse, ordularının tamamının çekilerek geldiklere yere gitmeleri ve Hıristiyanları asla rahatsız etmemelerini emredeceğini bildiriyordu. Tersî biçimde eğer ricalarını kabul etmek için herhangi bir şey yapmazlarsa savaşı bu kez eskisinden daha şiddetli biçimde tekrar başlatacağını ve dostlukla yapılmayan şeyi ordusunun zorla elde edeceğini buyuruyordu. Böylece bedeninin kaleye getirilmesine izin verildi. Bu hain, tabutu kılıçlarla ve diğer silahlarla doldurmuştu ve tabuta eşlik eden 40 kişiden birisi olarak kılık değiştirmişti. Kaleye girer girmez, bu tabutu yere atmışlardır ve tümü iyi adamlardan oluşan bu 40 kişi başlarında imparatorlarıyla hızla tabutun içinden silahları almışlar ve istedikleri kadar askeri içeriye aldıkları ana kapıyı ele geçirmişlerdir. Bana söylendiği kadarıyla kale bu şekilde alınmıştır ayrıca Orhan da aynı manastır da gömülmüştür. Türklerin, mezarlarında yaşamları sırasında okudukları kitapları bulundurmak gibi bir alışkanlıkları vardır ve bana bunların yalnızca kanun kitapları olduğu söylendi.

1738, Pococke, 299–300: Kenti alan Orhan ve çocukları kale içindeki mermer kaplamalı ve mozaik döşemeli eski bir kilise içinde gömülüler. Batısına doğru söylendiğine göre Sultan Osman'ın gömülü olduğu küçük bir kubbe ile kapatılmış bir mezar ve onun yanına defnedilmiş olarak Beyazıt'ın çocuklarının mezarları varmış fakat ben onların mezarlarını göremedim.

1767, Niebuhr, 100: Şimdi Manastır denilen eski kilise... Burada insanı hayretlere düşürecek kadar büyük bir davul var. Tıpkı dev bira fıçılara benziyor. Minbere yakın bir yerde Sultan Orhan'ın ve ailesinin kabirleri bulunuyor. Bu da şehri zaptedenlerin kiliseyi Rumlardan aldığını gösteriyor. Kabirlerin üzeri çok değerli bezlerle örtülü ve her birinin başında bir taş dikili... Üzerine bir kavuk geçirilmiş. Yalnız sultanın kavuğu zaman zaman yıkanıyor ve değiştiriliyor⁶⁰¹⁷.

1793, Brenner, 24–25: "[Ulu Cami dışında] Yıldırım Beyazıt, Yeşil Minare, Hünkâr Camisi ve diğerleri gibi geri kalan camiler özel olarak bahsetmeye değmezler. Yalnızca ilk sultan Osman ve oğlu Orhan'ın küllerinin yattığı Manastır ismiyle tanınan tapınağı bir istisna kabul edeceğim. Burası Bursa'nın fethedilmesinden önce oldukça büyük miktarlarda Rum rahibin kaldığı bir manastırdı. Girişinin altında muhtemelen iç kısmına yerleştirilmiş hareketli

⁶⁰¹⁷ Akdemir çevirisinde orijinal metinde yer eden ancak burada yer verilmediğini tespit ettiğimiz kısımlar mevcuttur: "Rehberim beni manastır dediği eski bir kiliseye götürdü ve burada bira fıçası şeklinde büyük bir davulu gösterdi. Bu eski kilisede Sultan Orhan'ın ve ailesinin mezarları var yani Orhan bu kiliseyi Rumların elinden almış. Tüm mezarlar bir yükselti üzerinde ve çok büyük paralar harcanmış işlemlere sahip kaftanlar var. Buradaki Türkçe mezar yazısını kendim kopyalamaya vakit ve cesaret bulamadığım için sonradan birisine kopya ettirdim. Danimarka Kralı Paul Cremian'ın birinci tercümanı bunun pek de önemsiz olmayan tercümesini sonradan yapmıştır". Gloyer, Olshausen, 1837: 143. Seyyah dipnotta bu çeviriyi de vermektedir; Ertuğrul'un oğlu Osman Bey, hükümdarlığa Hicri 699'da başladı, Bilecik, Yarhisar ve İnegöl'ü fethetti ve ölümünden sonra yerine oğlu Orhan geçti ve Hicri 725'de Oulou Barut Karousi [Ulubat Kalesi?]'ni ve 726'da tümüyle Bursa'yı ele geçirdi. Orhan, Gummad el Achir ayının 10'unda 758 yılında öldü. Gloyer, Olshausen, 1837: 143–144. Bu şekilde eksiklikler haricinde Akdemir'in çevirmediği kısımlar şu şekildedir: "Kilise'nin dışındaki taşlarda Yunanca yazıtları kopyaladım fakat bunlar daha önceden zaten Paul Lucas tarafından yayınlanmıştır (Voyage du Levant, Cilt 2, s.131). Gloyer, Olshausen, 1837: 144.

toplarla en ufak bir harekette boğuk sesler çıkaran büyük bir Türk davulu serbest bir biçimde asılmıştır. Halk söylencesine göre, bu bir zamanlar Zizka'nın derisinden yapılmış davuldan daha az tüyler ürpertici değildi. Ancak genel kanı ise ilk başlarda beş ibadet zamanının duyurulmasında (ewkati chamsije) [vakti şemsi (?)] kullanılmış olabileceği yönünde birleşmektedir.”

1794, Dallaway, 176: İlk olarak bir zamanlar bir metropolit kilise ya da daha büyük ihtimalle camiye dönüştürülmüş Türklerin adlandırdıkları üzere bir “manystere” yani bir manastır olduğu varsayılan Sultan Orhan'ın anıt mezarını yani türbesini inceledik⁶⁰¹⁸. Bu Bizans İmparatorluk mimarisinin iyi bir örneğini ortaya koymaktadır. Sütunlar yeşil somaki ve porfirdir ve yandaki duvarların panellerinden bazıları aynı biçimdedir fakat hafifçe bozulmuştur. Zemini alması olarak kare ve dairelerden meydana gelen sarımsı ve porfirden küçük tessellate parçalarından yani mozaiktendir. Girişinde, Bursa kuşatmasında Orhan'ın ordusunun önünde taşındığı söylenen toksin yani büyük davul asıdır. Çapı yaklaşık olarak 1 yarıdır. Mezarın eşyası 1360'daki ölümünden beri sık sık yenilenmiştir.⁶⁰¹⁹

1804, Hammer, 47–48, 48–51, 73: İmparatorluğun kurucusu Osman ve onun oğlu ve halefi, Bursa'yı babasının son saatlerinde fetheden böylece zaferle birlikte cenneti ve ailesinin hükümdarlığını aynı anda müjdeleyen Orhan eşleri ve çocukları ile birlikte fetihten hemen sonra bir camiye dönüştürülen eski Bizans Kilisesi içine gömülmüşlerdir. Eski kilisenin tamamını kaplayan beyaz kireç badana dışında herhangi bir kaplamadan yoksun olan yirmi tabut, kendilerine sadece bey yani prens adı verilmiş ve henüz Sultan unvanı almamış olan Osmanlı neslinin ilk hükümdarlarının kemiklerini muhafaza etmektedir... Şimdi bir anıt mezara dönüştürülen bu güzel kilise simetrik sıralarda dizilmiş renkli mermer levhalarla süslenmiştir. Dört mermer basamak büyük altın dikili olduğu mabedin yarım dairesine açılır ve girişini meydana getiren yeşil somaki mermerden altı sütun halen ayakta. Pencerelemin tamamındaki gibi olan koro yerinin kemerleri örülü sütunlar tarafından desteklenir. Fakat büyük kapının dıştaki ön kısmında bir Greifen'in [?] bir kenarında alçak kabartma bir haç ve diğer tarafında ise güneşi sembolize eden bir bezemeyi örtülmüş olarak hala görebilirsiniz. Bu yüzyılın başlarında Bursa'yı tamamen harap eden büyük yangın, perişan hale getirici ilerleyişinde bu kiliseye de uğramış ancak çok şükür ki büyük bir tahribat meydana getirmemiştir. Mezarların tamamı harçların çözülmesi ve Osmanlıların atalarının kemiklerini yakında tamamen ortaya çıkartacak şekilde tehdit ederek her yönden kendini gösteren derin köklerin sebep oldukları yüzünden Osman'ın mezarının haricinde çok iyi biçimde korunmuştur. Bir zamanlar burada insanlar arasında kutsal bir hürmet uyandıran ahşap bir tespih ve benzer biçimde imparatorluğun kurucusuna ait çok büyük bir davul sergilenirdi. Söylendiğine göre Selçukluların son sultanı Alâeddin tarafından, (Bursa'da değil Söğüt'te gömülü olan) babası Ertuğrul'un öldüğü yıl Osman'a verilmiştir. Sultan Osman'a ait bu iki obje de alevler tarafından yok edilmiştir. Oldukça garip biçimde, Osmanlı hanedanlığının atalarına ait bu mezarların olduğu odanın içine bir kapıdan değil pencereye dayanmış bir merdiven sayesinde girebildik. Bunun nedeni kapının anahtarlarının, gerçek ya da yalan, kayıp olması idi. Eski Bizans kilisesinden çevrilmiş Osman'ın mezarına yakın sekizgen bir anıtsal mezar içinde Osman'ın oğlu ve veliahdı, Bursa'nın fatihi ve yeniçerilerin kurucusu Sultan Orhan'ın, Orhan'ın kardeşi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk veziri olan Alâeddin'in, Cyzikus'un harabeleri arasında ayla aydınlanan güzel bir gecede dinlenirken ailesinin muzaffer kollarının Asya'dan Avrupa'ya uzanmasını cesurca tasavvur eden daha sonra Gelibolu civarında atından düşerek ölen Orhan'ın oğlu ve Osmanlı'nın ilk

⁶⁰¹⁸ Seyyah Knowles ve Cantemir'i kaynak olarak kullanarak Bizans imparatorluğu Dönemi'nde Bursa'da yaklaşık 100 rahibi barındıran büyük bir manastır olduğunu, kiliselerinin Orhan tarafından bir camiye dönüştürüldüğünü ve Beyazıt'ın Bursa'da bir saltanat camisi ve sarayı inşa ettirdiğini verdiği bir dipnotla okuyucularına açıklamıştır.

⁶⁰¹⁹ Osman tarafından kurulan imparatorluğun ilk altı sultanı Bursa'da üç türbe yani anıt mezar içinde gömülmüştür. 1. I. Osman ve Orhan'ın gömülü olduğu Gumush-koobee (Gümüş kubbe); 2. I. Murat, Beyazıt ve II. Murat'ın gömüldüğü Djirkirkè (Çekirge); 3. I. Mehmet'in gövdesini muhafaza eden Yeshil Imareh (Yeşil İmareh). Hem mimari hem de bezeme açısından en büyük sadelik bu mezarlarda gözlenebilir. D'Ohsson, v.ii,s.514. Wilkinson, 1806: 43-44. Wilkinson Orhan Türbesi hakkında verdiği bilgileri Dallaway'dan aktarmıştır.

paşası Süleyman'ın ve bunların ayrı ayrı eşlerinin ve çocuklarının mezarları var. Sekizgen bina içinde 17 tabut ve bitişiğindeki diğer odada da 17 tabut daha var. Burada da yangından kurtulmasına rağmen kurtlardan kurtulamamış Orhan'ın büyük bir tespihi bulunuyor. Burada gömülü olan prens ve prenseslerin adını gösteren hiçbir kitabe olmadığı ve efsaneler de sadece Osman, Orhan, Alâeddin ve Süleyman'ın mezarlarına işaret ettiği için bu anıtta yan yana yatan, isimleri Osmanlı tarihinin erken tarihlerinde gizlenmiş olan Prens ve Prenselerin kimliklerini belirtmek sadece tahmini olacaktır. Büyük Şeyh Edebalı'nın kızı (Osman'ın eşi ve Orhan'ın annesi) Güzelliğin Ayı ve düğünü sırasında Osman'ın Bilecik Kalesi'nden kaçırdığı ve sonra oğlu Orhan ile evlendirdiği Prens Nilüfer adları sayılabilecek olanlardandır. Nilüfer kocasına iki oğul vermiştir. Süleyman ve Murat. İsmi Bursa'nın muhteşem ovası içinde akan nehre, bunun üzerinden geçen köprüye ve sıcak su hamamları yakınlarında inşa ettiği manastıra [tekke?] verilmiştir... Osman, Bursa'nın fetih haberini mutlu bir biçimde aldıktan sonra son nefesini verdi ve Bythiniellilerin başkentinin kendisi için bir mezar yeri ve haleflerinin de taht yeri kazandığının huzuru içinde öldü.

1806 (?), Wilkinson, 44: Saf Müslümanlar sultanın ruhunun davula vurmak ve mezarına serili Türkler tarafından Tanrı'ya atfedilen isimlerin sayısını gösteren doksan dokuz yeşil mermer toptan oluşan tespihi çekmek için her cuma orada görüldüğünü sanırlar.

1821, Fontainer, 85: Hisar kaşmir şallarla kaplanmış olan Osmanoğlu ve Orhan'ın mezarlarını içerir. Bize rehberlik eden bir Türk bu türbelerin yükseldiği yerde camiye çevrilmiş eski bir kilisede hala görülebilen bir haçı gösterdi.

1823, Walsh, 208: Bu surların iç kısmında, içinde Orhan'ın mezarının bulunduğu bir cami var. Biz de Çanakkale Boğazı'nı geçen bu ilk barbarın kemiklerinin bulunduğu bu yeri görmek için büyük bir istek duyduk. Camiye girmek için tereddütsüz izin verdiler ve talep ettiğimiz her şeyi bize gösterdiler. Duvarlar, çeşitli biçimlerde yerleştirilmiş farklı renkli mermerlerle kaplanmıştı; ancak bunların çoğu düşmüştü ve yerleri boyalı harçla doldurulmuştu. Bize bu binanın önceden gâvurlara ait olduğunu ima etmek için haçların oyulduğu çok sayıda levha gösterdiler. Türkler Hıristiyanlığın bu ambleminin camilerinin kutsallığını bozmasına göz yumuyorlar. Orhan'ın mezarı devasa bir boyutta ve en üst noktası büyük bir türbanla örtülmüş. Binanın kendisi de bize Orhan'ın karısı ve çocuklarına ait oldukları söylenen daha küçük mezarlarla doldurulmuş. Burada saklanan ve hafifçe dokunulduğu zaman çok gürültülü bir ses çıkaran iç mekanizması olan ve Dr. Kelli'nin bize söylediğine göre Rumlar tarafından cemaati duaya çağırarak için kullanılan büyük davulu sorduk. Ancak, Bursa'da 20 yıl önce meydana gelen büyük bir yangında yok olduğunu öğrendik.

1832, Porter, 258-260: Ayrıca şimdi bir anıt mezara dönüştürülmüş ve içinde Sultan Orhan'ın çok sayıdaki eşi ve çocuğunun yattığı (ve neredeyse içerisini doldurduğu) eski bir Hıristiyan kilisesini ziyaret ettik. Osman'ın oğlu olan Orhan, tarihin bizi bilgilendirdiği üzere yaklaşık olarak 1326 yılında babası halen hayatta iken ya açlık ya da ihanetle Bursa veya o zamanlar ismi olan Prussa'nın Hıristiyan kentini ele geçirdi ve başkenti yaptı. Burada Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nin başlangıcını tarihlendirebiliriz. Burada her yerde Hıristiyan kiliselerinin kalıntıları görülebilir. Ancak şapellerin çoğu ve bazen de kiliselerin kendileri erken hükümdarların ve onların ailelerinin kemiklerinin konulduğu yerlere dönüştürülmüş olmaları durumu nedeniyle hala mükemmel bir biçimde korunmayı başarmışlardır. Tamamında Hıristiyanlığın simgesi haç hasar görmemiş bir biçimde kalmıştır. Şimdi söz edilen bir tanesinde bu iki yerde görülebilir: İlki, kaplandığı parlatılmış ve güzel mermerin parçasını biçimlendiren, giriş kapısının yanında çatıyı destekleyen kare bir sütunun kenarında ve diğeri de soldaki duvarın üstünde. Bu imparatorluğun dindar Hıristiyanları, bunları gizlemeye gayret eden Müslümanların kullandıkları alçının yapılmadığını ve yapılan uygulamaların da bir süre sonra dökülerek kutsal simgenin tekrar kendini açığa çıkartmasını bir mucize olarak anlatırlar. Bu kiliseden çok kısa bir mesafede ve yer aldığı tepenin aşağısında çok geniş bir manastırın harabeleri bulunur ve olağandışı olarak görünen şey, eskiden içeride yer alan yüksek ve açığa çıkmış beyaz bir duvar üzerindeki kurtarıcımızın ve Aziz John'un renkleri hala canlı olan büst resimleridir. Eski bir tarihin harabeleri ve çevrelerini saran enkazlar olarak hiçbir görüntüsü olmamasından sadece yakın zamandaki yıkımı ve çok yoğun biçimde çalılıklarla kaplanması sorumlu tutulabilir. Bu harabelerin bitişiğindeki bir şapelin nefinde Sultan Osman ve ailesinin kemikleri yatmaktadır. Bir çocuğun vücudunu barındıran küçük taş tabutlardan birisi görünüşünden anlaşıldığı üzere yakın zamanlarda

açılmıştır. Bu son anıt mezarların herbirine yaşlı biri nöbetçilik ediyor. Bunlardan birisine bahşış verdikten sonra “Frenk tüccarlar daima altın verir” diyerek daha fazlasını istedi. Biz de ona bizim Frenk tüccarlar olmadığımızı söyledik. “O! O zaman” dedi “siz elçiler olmalısınız çünkü önemli kişiler olduğunuz aşikâr”. Kemikleri buraya yerleştirilmiş olan Sultan’ın kutsal kitaplarının bu yerlere bırakılması gelenektir. Sultan Osman’ın kitabının yapraklarından birisi yerde duruyordu. Bana eşlik eden arkadaşlarımdan birisi bunu aldı ve yanında götürdü ve ben de zarf içinde bunu size gönderiyorum. Bu bir zamanlar, Osmanlı sultanlarının ilki olan Sultan Osman’a ait Kuran’ın bir yaprağıdır ve belki de Birleşmiş Devletlerdeki belgelenmiş Türk el yazmalarının en eski parçası olacaktır. Bu anıt mezarlarda, Yıldırım’ın olduğu gibi, tabutun başında Sultan’ın kullandığı zengin şallarla kaplı türban vardır ve büyük taş tabutun üzerine de çok fazla eskimiş haldeki şallar örtülür.

1833, G.M, 458: Camilerden Türk İmparatorluğu’nun kurucusu ve Bursa’yı başkenti yapan Osman’ın ailesinin gömülü olduğu bir tanesi bir zamanlar en eski Hıristiyan kiliselerinden birisiydi ve duvardaki mermer bir haç hala eski kökenini gösteriyordu.

1833–1843, Texier, 198, 199, 228: Osmanlı sülalesinin kurucusu olan Sultan Osman Gazi, zaferinin meyvesinden uzun süre yararlanamayarak oğlu Orhan Gazi’nin Bursa surları girişinde olduğu sırada vefat etti (1326). İlk sultanın cenazesi, Bursa’nın eski kalesinin kilisesi iken Müslümanların ibadet yerine çevrilen yere gömüldü... [Orhan Gazi] öldüğünde, cenazesi babasının defnedildiği yere gömüldü. Gümüş tellerle süslenmiş olan burası, “Gümüşlü Kubbe” adıyla bilinir... Türklerin Davud Manastırı dedikleri Osman Gazi’nin Türbesi, Saint Elie adına yapılmış eski bir Rum kilisesi idi. Bina, Saint Elie’ye hediye edilmiş diğer bütün binalar gibi yuvarlak şekildedir. Ortası, buz renkli mermerden dört sütun ile tutulmuş bir kubbe ile örtülüdür. Asıl türbeye girmeden önce bir sofa vardır. Duvar dekorasyonu olarak buz renk mermer kaplamaların aralarına, oymalı beyaz çubuklar yerleştirilmiştir. İçerisi üç pencereyle aydınlatılmıştır. Yine buz mermerden küçük direklerle pencereler boylamasına bölünmüştür. Bu küçük direklerin başlıklarında haç resmi vardır. Buraya yandan bir kapıdan girilir. Çünkü türbeye girmeden önce diye söz ettiğimiz sofa, daha sonra çok sayıda şehzade ve hanım sultanın mezarı olmuştur. Bunların kimler oldukları, bugün bilinmemektedir. Şehri 1804 yılında tahrip eden yangın, bu türbeyi de hasara uğratmış ve çökmüş olan kubbesi, daha sonra tamir görmüştür; fakat türbeleri tanıtan kitabelerden hiçbiri muhafaza edilmemiştir. Manastıra bitişik olan ufak bir kilisede de çok sayıda kişinin mezarı vardır. Bu yerin uzunluğu sekiz metre otuz santimetredir ve duvara yapışık direkler arasında yuvarlak girintilerle sekiz bölüme ayrılmıştır. İlk Osmanlı sultanına Iconium Sultanı Alâeddin tarafından gönderilmiş olan beylik sembolleri, bu türbeye konmuştu. Bunlar bir tamburla bir tesbihten ibaretti. Bu Türk eserleri, 1804 yangınında yanmıştır.

1834, Burgess, 138–139, 139: Daha sonra açık biçimde eski bir Hıristiyan Kilisesi olan ve Daouloo [Davullu] Manastır olarak adlandırılan camiye ilerledim. Duvarların içine yerleştirilmiş iki haç gördüm. Ancak daha açık bir kanıt hasırla örtülmemiş olduğundan kolayca fark ettiğim bir mozaik döşeli yoldu. Bu cami, Orhan’ın, onun kardeşinin ve çocuğunun mezarlarını içeriyordu. Mezarın başına yerleştirilmiş bir kitabede yazdığına göre bir kardeşinin ismi Goskut idi. Bunlar, kilise mezarlıklarında görülen basit mezarlara benzeyen kemerli biçimi bozmadan alçıyla kaplandığının düşünülmesini sağlayacak kaba ancak basit anıtlardır. Bu caminin duvarları mermerle kaplanmıştır ancak yangınla tahrip olan bazı yerlerde Türkler buraları alçıyla tamir etmişlerdir. Orhan’ın mezarında dua eden bazı kadınlar bir süreliğine bizim girişimizi engellediler fakat yaklaşan ayak seslerimizle de kolaylıkla burayı terk ettiler ve saygılı bir uzaklıktan hareketlerimizi izleyerek anıtların çevresinde sessizce dolaştılar. Manastırın hemen yakınında Orhan’ın babası Osman’ın ve onun yanında çocuklarının mezarının da içinde olduğu başka bir küçük cami daha bulunur. Orhan ve babası arasında zafer ve şöhret açısından Pepin ve Charlemagne’in arasında olduğu gibi ve mezarların yerinde daha büyük saygıya sahip görünen oğlun hatırasında benzer ilişkiler vardır... Davul kelimesi bir davulu ifade eder ve manastır ya da camiye Türklerin bir zamanlar aşına oldukları Orhan’ın davulundan dolayı bu isim verilmiştir. Bu normal bir davulun üç katı büyüklüğündedir ve içinde ahşap toplar yuvarlanarak muazzam bir sesi meydana getirir ve dinleyicilerin zihnini şaşkınlıkla doldurur. Fakat bu ünlü davul burada yaklaşık 30 yıl önce meydana gelen bir yangında yanmıştır.

1834-1848, Schneider, 33-34: Hanedan mensuplarının türbeleri arasında Osman ve Orhan sultanların türbeleri bulunuyor. Orhan Sultan 1336'da Bursa'yı Hıristiyanlardan alan kişi. O tarihten 1453'e kadar, yani II. Mehmet İstanbul'u ele geçirene kadar burası Sultanların yaşadığı şehirdi ve imparatorluğun başkentiydi. Belli ki bu iki türbe büyük bir Rum kilisesinin parçasıymış; çünkü birinin duvarında bariz bir haç işareti var ve diğerinde de çatıyı destekleyen haç şeklinde mermer bir sütun güzelce parlatılmış. Burada Sultan Orhan'ın naaşı bulunuyor. Rumlar, Türklerin bu haçı alçıyla kapatmak için boşuna uğraştıklarını, çünkü üzerinde asla alçı tutmayacağını söylüyor. Böylece mucizevî şekilde Hıristiyanlık simgesi sürekli beliriyor.

1836, Hamilton, 72-73: Kentin ilk akropolisi olması gereken bu yerde bulunan Daoud Manastırı Camisi önceden bir Bizans kilisesiydi. Bu bina küçüktür ve mimarisinin zenginliği bakımından çok dikkat çekici değildir fakat 1326 yılında Bursa kentini Bizanslıların ellerinden alan meşhur Osman oğlu Orhan'ın mezarını barındırır. Bu civardaki bir hoca yani din görevlisi, kendisi için birkaç kuruşun iki misli keyfiyetiyle bize içerisini göstermeye hevesliydi ve peygamberin onuruna ayakkabılarımızı çıkardık. Genelde bu son seremoni neredeyse daima kalın halılarla kaplanmış olan camilerde üzerinde durmaya değmeyecek bir sorundur. Ancak bu durumda ve bu mevsimde çıplak mermer döşemeler çok hoş giden bir şey değildi. Taban esas olarak Bizans mozaiklerinden oluşurken, mermer duvarlara çeşitli motifler işlenmişti. Bunlardan birisinde Türklerin elleriyle yok edilmekten kurtulmuş bir haç motifini gördüğüm için şaşırımdım. Fatihin ve ailesinin mezarları merkezde yükseltilmiş bir platformun üzerinde duruyordu.

1836, Strickland, 110: Daha sonra içinde ünlü Türk Sultanı Orhan'ın mezarının bulunduğu şimdi bir cami olan Bizans Kilisesi'ni ziyaret ettik. Bu kilise Venedik'teki St. Mark ve Constantinople'daki eski kiliselerle aynı tarzda inşa edilmiştir. Müslüman hoşgörüsünün olağandışı bir örneğini gösterir biçimde siyah mermerden büyük bir haç hala duvarda durur. Bunun ilerisinde minaresi, Türk işçiliği olamayacak kadar sağlam [solid?] ve benim düşünceme göre antik bir sütunun temeli olması gereken kübik kütleli bir duvar örgüsü üzerinde duran bir başka cami var. Bunun karşısında Bizans veya erken Osmanlı işçiliğinde tuğladan inşa edilmiş bir kale mevcut. Girişin her iki yanında bazı bozulmuş alçak kabartmalar bulunuyor.

1836, Pardoe, 297-299: Kılavuzumuz anahtarını istemek üzere Türbedar Hanım'ı ararken ben de yapının dış girişini, daha doğrusu hanedan mensupları için türbe haline getirilmiş kısmını inceleyerek oyalandım. Çıkıntılı çatısı fresklerle kaplı açık sundurmayı, eski Bizans mimarisinin kaba özelliklerini taşıyan, ince damarlı beyaz mermerden iki sütun destekliyor. Bu sundurmanın yalnız türbenin avlusuna girişi var; eşsiz bir manzara sunmasının yanı sıra, bu ülkedeki güzel sanatların gelişimi açısından öylesine tipik ki üzerinde durmaya değer. Sözünü ettiğim sütunlar ters çevrilmiş halde, yani yontulmuş başlıkları yerde duruyor; üst tarafa mavi ve sarı renklerle gayet çirkin boyanmış alçı başlıklar yerleştirilmiş. Geçen zaman ve hava koşulları sayesinde, dökülmekte olan sıvanın altından sütunların esas yapısı ancak yeni yeni ortaya çıkmaya başlamış! Sonunda, beyaz kaba pamuklu bir kumaştan şalına sarılmış ürkütücü bir kadın elinde anahtarla göründü ve bizi iç avluya aldı. Neredeyse ilki kadar şaşkıncu bir garabetle karşılaştık. Avluya sık aralarla ağaçlar dikilmiş. Bunlardan en göze çarpanı yeşil ve kıvılcık renkleriyle nar ağaçları. Gürül gürül akan bir çeşmeden mermer bir havuza berrak ve serin sular dökülüyor. Türbenin girişine yabancı asma dalları zarifçe tutunmuş. Ama barbarlığın yıkıcı elinin izleri burada da görülüyor: Sundurmayı destekleyen gri mermerden İyon tarzı sütunlar, ne yazık ki, aynı boyama işlemine tabi tutulmuş ve başlıkları rengârenk yapraklardan oluşan çelenklerle süslenmiş! Böylesi bir modern barbarlık örneğinden sonra, içeride beni bekleyen harika görüntüye hazırlıksız yakalandım. Türbe, Sultan Orhan'ın şehri ele geçirdiği sırada yıkılan eski bir Bizans manastırının parçasıymış. Buranın bir zamanlar imparatorun ibadetine ayrılmış şapel olduğu sanılıyor. Oval bir şekli var ve birkaç yıl önce bir yangında kısmen zarar görmesine rağmen, duvarları hala boydan boya zengin mermerlerle kaplı. Eksilmiş mermerlerin yeri, tıpkı dışarıda gördüklerimin zevksizliğinde boya ve sıvayla doldurulmuş. Ama sayıları nispeten az olduğu için genel etkiyi fazlaca bozmamışlar. Türbenin ortasında Sultan Orhan'ın, karısı Nilüfer Hatun'un, odalıklarından ikisinin ve on yedi çocuğunun sandukaları bulunuyor; bu bölümdeki güzel mozaik yer döşemesi, otuz santim kalınlığında kaba alçıyla kaplanmış; bu aynı zamanda sandukaları da sağlamlaştırıyor. Hükümdarın sandukası değerli

kaşmir bir şalla örtülmüş ve bunun üzerine de zengin sırma nakışlı, kırmızı ve yeşil iki örtü yayılmış; başucundaki sarığa güzel arabesk motifli üçüncü bir örtü sarılmış ki bu şimdiye kadar bu türde gördüğüm en harika örnek. Sultanların ve çocukların sandukaları kutsal yeşille sade biçimde boyanmış ve hiçbir süsleri yok. Böylesi belirgin bir ayrımı bu ülkede ilk kez gördüm. Oval şapelin yukarı ucunda, eski altların hemen karşısında amfityatro biçiminde düzenlenmiş üç sıra mermer oturma yeri var. En üst sırada, tam ortadaki yerin imparatorun ayini izlemesi için yapıldığı ve diğer soyluların da ayaklarının dibindeki sıralara oturduğu sanılıyor. Heybetli kubbeyi, taştan örülmüş altı devasa kare sütun destekliyor ve duvarları kaplayan mermerlerle zevkli bir tarzda kaynaşmış. Yan kemerlerden birinin üzerindeki mozaik haç hala duruyor ama altların tepesinde bulunan çok daha büyük ikinci haç tahrip edilmiş ve yeri alçıyla kabaca doldurulmuş. Hanedan sandukalarının sol tarafına asılmış, kuş kafesi şeklinde ufak tahta kutunun üzeri yeşil ipekle örtülmüş ve içinde Padişah'ın sakalı duruyor! Beş yüz yıllık değerli bir miras! Orhan'ın oğlu Sultan Ali Osman'ın türbesi yapının diğer kanadında yer alıyor ve herhangi bir ilginçliği yok; sandukaların malzemesi ve yerleşim düzeni babasının türbesine yakın; sadece karılarının ve çocuklarının sandıkları basitçe kireçle boyanmış. Zamanımızın hükümdarları hanımlarına daha alicenap davranıyorlar; İstanbul'da son uykularına yatmış sultanların sandukalarını örten şallar, Paris'teki kaşmir çığırnlığı sırasında élégantes'in [moda düşkünlerinin] yarısını hasetten çatlatırdı herhalde. Yeraltından giden ve sütunlarla desteklenmiş kemerli bir yol bizi Sultan Ali Osman'ın türbesinden, manastırın mahzenine götürdü. Sonra, ürkütücü bir merdivenden bir zamanlar manastırın şapeli olduğu anlaşılan bir bölüme çıktık. Harap olmuş altların ve ibadet bölümünü ayıran paravanın üzerinde hala fresk parçaları görülüyor; şurada gövdesiz bir baş, burada ikisine de sahip olmayan bir çift bacak; bir yanda, eski Keşiş Latincesi'yle yazılmış, yarısı silinmiş yazılar, diğer yanda üzerinde bittikleri harabeyi gizleyen öbek öbek yabancı çiçekler. Şapelin birkaç kemeri hala ayakta duruyor ve şekilleri çok zarif, ama sahnenin bütününde hüznün verici bir hava var. Yapının kusursuz durumdaki kısımları yalnızca Osmanlı hükümdarlarına ait olanlar; Hıristiyanlığın damgasını taşıyan her şey ise tahrip olmuş.

1837, Michaud, 155–156, 164–165: Olympos Dağı'na yakın ve İznik'in çevresindeki topraklarda Osman'ın yaptığı fetihler hakkında konuşacak vaktim yok. Türk İmparatorluğu'nun kurucusu 1326 yılında 70 yaşında iken Söğüt'te ölmüştür. Vefatından kısa bir süre önce, oğlu Orhan'ın Bithynia'nın başkenti Bursa'yı fethettiğini öğrenmiştir ve Osman'ın son sevinci bu büyük zaferin sesleriyle mezarı içinde uykuya dalmak olmuştur. Ölüm döşeğinde, kendisinden kalanların Bursa'ya nakledilmesini istemiştir. Osman küllerinin oğlunun zaferinin kapladığı kentte dinlenmesini arzulamıştır... Türk İmparatorluğu'nun kurucusunun mezarı, oğlu Orhan'ın ve bu iki prensin eşleri ve çocuklarının mezarlarıyla Bursa kentinin önceden yerleşim görmüş olduğu kayalık bir tepe üzerindeki geniş bir alanda yer alıyorlar. Önceden bir Hıristiyan Kilisesi olan bu anıt, Bizans İmparatorluğu döneminde inşa edilmiştir. Kemerleri çok sayıda antik yeşil ve bazıları porfir renkli sütunlarla desteklenir. Mozaiklerden yapılmış haçlar halen alt duvarlarda görülmekte. Zemin taşları beyaz ve gri renkli güzel mermerlerden yapılmıştır.

1839, Thourenel, 420: Türk devletinin değerli kurucularının mezarları en sevdikleri kentte bir köşkün⁶⁰²⁰ içinde yer alır.

1840, Bernard, 41–42: En eski cami, Bursa'yı zapteden ikinci padişah Sultan Orhan camisidir ki, kalenin bir parçası gibidir. Orhan caminin yanında Orhan türbesi mevcuttur. Orhan'ın mezarı ortadadır; yirmiden fazla sultan ve şehzadenin mezarları da buradadır. Duvarları rengârenk mermer taşlıdır. Yarım daire kubbenin dayacağı teşkil eden ve her biri dört ayak mermer basamak üzerinde duran altı tane yeşil direktten, cümle kapısının karşısındaki sütunda siyah renkte bir haç vardır ki, burasının eskiden kilise olduğunu bildirir. Türbede Orhan'a ait iri taneli meşhur bir tespih ile bir "tabıl" asılı olduğu için, o civara "Davul Manastırı" da derler. Lakin bundan kırk yıl önce çıkan bir yangında, tesbih ile davul yok olduğundan, şimdi mevcut değildir. Orhan'ın türbesi civarında, Osmanlı devletini kuran Sultan Osman'ın sekiz köşeli türbesi vardır. Bundan başka, bu devletin ilk veziri, yani Sultan Osman'ın diğer oğlu Alâeddin ile onun oğlu Süleyman Paşa'nın türbeleri de civardadır. Bunların yanında da, içinde on yedi mezar bulunan küçük bir türbe mevcuttur. Fakat

⁶⁰²⁰ Seyyah köşk, kır evi anlamlarına gelen casolare ile türbeyi kastetmiş olmalıdır.

üzerlerinde hiçbir yazı olmadığından, bunların kimler olduğu bilinmiyor. Ancak birisi, “Şeyh Edebalı”nın kızı, yani Orhan’ın anası “Mah-cemal Sultan”ın mezarı diye meşhurdur.

1841 (?), Vecchi-Osculati, 93–94: Bursa’dan çok uzak olmayan bir yerde ve tam olarak, yıkılan ilk kentin üzerine kurulmuş Chirchia [Çekirge ?] Köyü’nde, Osman’ın ve zaferleri babasından daha az olmayan oğlu Orhan’ın mezarlarına saygıyla bakan, camiye dönüştürülmüş küçük bir Bizans Kilisesi’ni ziyaret ettik. Kapının eşliğinde kenarları çingiraklarla süslü, geleneksel olarak Orhan’a atfedilen bir davul asılı duruyordu. Yüzyıllarca ezilip dümdüz edilmiş ve yüzyıllara meydan okumuş o eşek derisinin yanıt verişini dinleme isteğinin, etimle derim arasında uğursuz bir uyuz gibi beni kaşındırdığını anlayacaksınız. Hassas parmaklarımla saygısızca bozdum onun kutsallığını. Bunun üzerine, ibadethaneye bekçilik eden imam hemen koşup geldi, kutsal nesneye saygısızlığıma sövüp, Peygamberin intikamına dair tehditler savurdu. Çünkü (kendi sözleriyle aktarıyorum) her cuma gecesi, ölmüşün ruhu mezardan kalkar, Sultan Alaadin’in kuşatma sırasında gösterdiği cömertlik karşısında teslim olan Cogni (Iconium)’nin alınmasının anısına davulunu çalarmış. Yüce davula yaptığım saygısızlık öylesine büyüktü ki bir daha onun kutsal eşyalarına bakma hakkımı kaybettim. Kaba dokumalı bir paçavra ile bir türbandan fazlasının olmadığını bilsem de bu durumdan hiç memnun kalmamıştım ki bu eşyalar güzel bir günde, kim bilir ne şekilde, ortadan kayboluveren o yağız savaşçının da değildi.

1848, Monk, 51: Ertesi sabah, Osmanlı hanedanlığının kurucusu Osman ve kenti Rum imparatorların elinden alarak fetheden oğlu Orhan’ın mezarlarını ziyaret ettik.

1854 (?), Murray, 182: Camilerden Daoud Manastırı denilen birisi 1326’da Bursa’yı fetheden, Osman’ın oğlu meşhur Orhan’ın mezarı olarak gösterilir.

1854, Benjamin, 108–109, 109: Eski kent günümüz Bursa’sının arka taraflarında dik biçimde sınırlanan yüksekçe bir platonun üzerine yerleşmiştir. Buraya gelmemin üçüncü günü bir rehber bulduktan sonra, kentin bu bölümünü keşfetmek için yola koyuldum. Zahmetli bir tırmanıştan sonra uyuşuk nöbetçisi sorun çıkarmadan yarı yıkık bir gözetleme kulesinden geçerek yüksek bir yere ulaştık. Gözlerimizin önüne çıkan ilk ilgi çekici şey orijinalinde bir Bizans kilisesi olan bir camiydi. Türk hükümdar sırasında ikinci sırada yer alan Sultan Orhan’ın ve Yıldırım lakaplı Sultan Beyazıt’ın mezarlarını barındırmaktaydı... Bina, Bizans mimari tarzında düzenli ve sağlam bir yapıdır ve asıl ilgi çekici yönü kutsal kubbesinin altında yatan ölümlerden kaynaklanmaktadır. Aynı duvar içinde küçük kubbesi bir grup yaşlı selvi ağacının arasında görünen mütevazı görünümü bir anıt mezar yer alır. Bu Osmanlı İmparatorluğu’nun kurucusu olan Osman’ın mezarıdır. Yüzlerce yıldır aynı rahatsızlık verilmeden ıssızlıkta durur. Merhum Müslümanlar için dindar duaların meydana getirdiği huzur burada bozulmamıştır. Azrail’in davetini aldığı zaman Osman, Beyazıt, Muhammed ve Muhteşem Süleyman’ın yönetimi altında zirveye ulaşacak ırkının geleceğinin çok azını görmüştü ve bilinmeyen bazı sanatçıların eseri olan mezarının temellerini attığı hâkimiyetin çöküşüne tanıklık edeceğini de çok az hayal edebilirdi.

1861(?), Joanne-Isambert, 503–504: Kentin batı kesiminde, Ulu Cami’nin yakınlarında şimdi Dauoud Manastırı olarak adlandırılan Bizans İmparatorluğu’nun son dönemine tarihlendirilen ve Bursa’yı 1326’de ele geçiren Orhan’ın mezarı olan kalenin eski şapelini ziyaret edeceksiniz. Küçük kilise çok basit olup iki alçak yan tarafıyla bir neften ve dört sütunla desteklenen merkezi bir kubbeden oluşur. Bina 1490 ve 1804’teki yangınlarda çok fazla zarar görmüştür. Manastıra bitişik olan şapelde hanedanlığın başlangıcına kadar giden Osmanlı prenslerinin bir kaç mezarı görülür.

1862, Moustier, 246: Osman, Bursa’nın teslim olduğunu öğrendiği zaman ölüm döşeğindeydi (1326). Buraya girişini bir tabut içinde yaptı ve Osmanlıların ilk sultanının mezar yeri için kalenin içinde camiye dönüştürülen bir şapel seçildi... Hisar’ın üstünde en eski iki cami yer alır: Osman ve Orhan’ın mezarlarıyla Daoud Manastırı⁶⁰²¹ ve büyük bir medresenin ilave edildiği Sultan I. Murat’inki.

1864, Warsberg, 118, 119–120: [Kalenin] “Zirvesinde ilk sultanlar olan Osman ve Orhan’ın her ikisi de yatmaktadır. Daha eski zamanların kalıntılarıyla inşa edilmiş eski kapılar ve surların arasından geçerek onların kemiklerinin gömülü olduğu yere geldik. 1855 yılına

⁶⁰²¹ Moustier bir dipnot ile Daoud Manastırı adıyla kaydettiği bu anıtın yakın zamanlarda yeniden inşa edildiği ve mezarların restorasyonunun gerçekleştirildiği bilgilerini vermiştir.

kadar bunların üzerinde bir Bizans Kilisesi duruyordu; deprem onu tam anlamıyla öyle bir şekilde imha etti ki, ne bir duvar ne de bir sütun ayakta kalmıştır. Ancak zemin porfir parçaları, yeşil somaki, tüm renklerdeki mermerlerle ve ayrıca mozaiklerle öylesine aşırı biçimde ve düzensizce kaplanmıştır ki bir kimse kendisinin bir taş ocağının arazisinde olduğunu zannedebilir. Daha yakından bir incelemeyle bazı bloklar üzerinde zarif oyma süslemeler ve neredeyse her sütun başlığında haç işlemleri keşfettim... Yıkıntılar arasında çok sayıda açık mezar buldum. Bunlar eskiden kilisenin zeminde yer alıyor olmalıdır. Tamamı Türk tarzıdır. Yakın biçimde incelediğim mimarisi oldukça basit ve tam anlamıyla bizim tabutlarımızın büyüklüğünde ve boyutunda olup toprak içine örülmüş tuğlalardan yapılmış, tuğlaların derzleri de özenle sıvanmış. Zeminden yalnızca tavanı çıkıntı yapıyor. Bu gösterişsiz yapının üstünde merhumun gücü ve önemine göre büyüyen bizim katafalklarımıza benzer biçimde ahşap iskelet yerleştirilmiştir. Böylesi ahşap iskeletler Osman ve Orhan'ın mezarlarının üzerinde güzel biçimde kurulmuşlardır. Molozların arasında kalanlardan yalnız ikisi onarılmıştır. Gerçekten doğru mezarın seçilip seçilmediği kuşkulu kişileri kesinlikle merak içinde bırakacaktır. Fakat inançlılar için ki böylesi yerler çoğunlukla onlar içindir, bu sunulan ikna edici olmakta ve beklentilerini karşılamaktadır. Kilise kemerlerinin yerine inşa edilmiş olan tapınaklar sefil ve zevksizdir. Cephe kaplamalarında ortaya konulan antik biçimlerdeki malzeme ve biçimin zıtlığıyla aşığılanır. İç kısımlarının etkisi daha çarpıcıdır. Temiz biçimde tutulmuştur ve en değerli halılarla kaplanmıştır. Osman'ın hayatta iken taşıdığı türban, katafalkının baş kısmına sarılı olduğu gibi şu anki sultan tahta çıkmasının kısa bir süre sonrasında 1862 yılının baharında Bursa'yı ziyaret ettiği sırada, kısa bir süre öncesinde meydana getirilmiş olan Osmanlı Nişanı'nı da buraya asmıştır. Bu birden ilham gelerek ortaya çıkmış bir fikir olmalıdır. Çünkü nişan hazırda bulunmadığından Vezir Fuad Paşa'nın göğsünden sökülerek takılmıştır. Türk tarzı olan her şeyi yalnızca aşağılayan Avrupa basınında o sırada bu hareketin esprileri de beraberinde getirdiğini hatırlıyorum. Yine de bizim günlük olarak yaptığımızdan ziyade onların bir sadakat ve minnettarlık işaretidir ve aynı zamanda geçmişteki yaşamın şimdikinden daha az önemli olmadığını da bir kanıttır. Fakat hangi halk (bu durumda kişiler değil toplum önemlidir) böyle bir töreni ruhsal bir zayıflık olarak görecektir kadar yozlaşmıştır. Bu mezarları çevreleyen duvarların önündeki dar boşlukta bir kanalın kazısında mahkûmlar çalışıyordu; hep genç çocuklar, kıskançlık ve aşk yüzünden suça meyletmişler. Ayaklarından sarkan zincirlere ve toplara rağmen yaşama sevinçleri vardı ve hareketli görünüyorlardı. İndiğimiz atları bizim için tutmak üzere çabalarda bulundular. Bu hizmetleri ve kazarken çıkardıkları kötü Bizans sikkeleri karşılığında onlara birkaç kuruş ödedik. Yükümlülüklerinden daha insancıl olan muhafızlar gülümsemeyle buna izin veriyorlardı.

1870, Jerningham, 219–220, 220–221: Orhan ve çocukları hisar içinde, zemini mozaikle döşenmiş eski bir kilisede gömülüdür ve yanında Sultan Osman'ın gömülü olduğunu söyledikleri bir yer olan ve bir kubbe ile örtülü bir türbe vardır... Bursa'daki camilerin tamamının en eskisi olan ve bir bakıma hisarın bir bölümünü oluşturan Sultan Orhan'ın Camisi. Büyük yangından önce Orhan'ın davulu ve onun çok büyük tespihi bu camide asılıydı ve yanında diğer ilgi çekici mezarların arasında çok güzel olduğundan "Güzelliğin Ayı" olarak adlandırılan, büyük Şeyh Edebalı'nın kızı, Orhan'ın annesinin mezarı vardır."

1879, Naçov, 38: Daha sonra Pınarbaşı'nı, Davul Manastırı (bir zamanlar burada Hıristiyan manastırı olduğu söylenir, ama artık camiydi), Kayabaşı'nı dolaştık ve Kırkmerdiven'den epeyce geç vakitte Mahmutpaşa Hani'na döndük."

1880 (?), Launay, 153: Hanedanın kurucusu, ünlü ardılları halifelerinin, Türkiye'nin bugünkü hükümdarlarının ve İslam önderlerinin atası Sultan Osman, tam ölmek üzere olduğu sırada oğlu Sultan Orhan'ın Bursa'yı aldığı haberini işitince, ulusuna bu güzel kenti başkent yapmalarını ve türbesini oraya inşa etmelerini vasiyet etti.

1882 (?), Cox, 50: Kentin batı kenarında, en iyi camisi olan Donad Manastırı'nda Sultan Orhan'ın mezarı yer alıyor. Bir zamanlar gümüşten bir kubbeye sahipmiş. Bir deprem ya da başka bir şey gümüşü mermere çevirmiş.

1886, Walker, 103: Bursa, kapılarını 1327 yılında Osman'ın oğlu olan Orhan tarafından liderlik edilen Müslüman fatihlere açtı; fakat yaşlanmış olan bey o zamanlarda ölüm döşeginde idi. Kendi isteğiyle naaşı Bursa'ya nakledildi ve oradaki en önemli yapının -

daha sonradan Daoul Manastır olarak adlandırılacak olan katedral- kubbesinin altına gömüldü.

1889 (?), Bent, 376: Hisarda Bizans hâkimiyeti yıllarında Elias Peygamber'in kilisesi dururdu ve Osmanlı Türklerinin kent efendileri olmasından sonra bu neslin kurucularının yani sultan Osman ve Orhan'ın gövdeleri buraya gömülmüştür. Fakat büyük depremde bu mezarlar harap olmuştur, daha önce de bir yangın, Osmanlı Türk'ü, zaferler için İslam'a öncülük edecek münasip kişi olarak görüldüğünde tam bir bağımsızlığın kabulü olarak Iconium sultanı tarafından kendisine gönderilen ve burada tutulan ilk sultanın tören sembollerini yakmıştır. Geç yıllara ait berbat durumda iki yeşil yapı bu ilk sultanların mezarlarının bir zamanlar durduğu noktayı örtmek için yerleştirilmiştir ve tahtın şu anki sahibi olan Abdulhamid bu mezarları Osmanlı usulünce dekore etmiş ve ayrıca zemini kaplamak için Brüksel kilimleri, tavandan asılan Fransız avizeleri ve savaş baltaları Türkiye'nin diğer uluslar arasındaki konumu sağlayan bu cesur kahramanların gölgelerini canlandırmaya yetecek biçimde pencerelerin kenarına çekilmiş ikinci el misafir odası perdelerini göndermiştir.

1894, Müller, 156–157: Merkez kentin üst bölümlerinde hisarın çevresinde Vefik Paşa tarafından yapılmış bir teras olan ve altımızda uzanan yüksek selvilerin en çarpıcı özelliği olan yeşillikler arasında yerleşmiş kentin her yerini ve ilerisinde de zengin Bursa vadisinin güzel bir manzarasını izlediğimiz gezinti yerine gittik. Osman ve Bursa'nın fatihi olan oğlu Orhan'ın mezarları bu gezinti yerinin arkasında yükseliyor ve Vefik tarafından güzel biçimde restore edilmişler. Göz alıcı beyaz mermerlerden olup iç kısımları İstanbul'daki türbeler gibi güzel şallar ve halılarla döşenmişler. Mezarının başında asılı duran Osman'ın türbanı, 1860 yılında Abdul Aziz tarafından yapılmış olan elmaslar içinde Osmanlıların nişanını taşıyor ve armanın büyük kordonu ve askılarından da çok büyük elmaslar sarkıyor. Bunlar, türbe asla bekçisiz bırakılmamasına rağmen geceleri zemindeki dayanıklı bir bölmede muhafaza ediliyor. Biz bu dekorasyonlara bakarken Sadık'ın kenara çekildiğini ve dua eder biçimde bir vaziyet alarak Osmanlı halifelerinin ilki büyük Sultan'ın mezarının başında bir duayı tekrarladığını gördük."

1895 (?), Coufopoulos, 187–188: Gezi yolu üzerinde görülen ve ilki (Osman'ınki) girildiği zaman solda kalan iki mezar Sultan Osman ve Orhan'ındır. Şu anki anıt mezar modern bir yapıdır ve orijinali 1801'deki bir yangınla yok olmuştur. Kakma bezemeli parmaklık üzerinde görülen rozet 1860 yılında Sultan Aziz tarafından yapılmış ve Osmanlı İmparatorluğu kurucusunun türbesi etrafındaki parmaklığa kendi elleriyle takılmış olan Osmanlı'nın Büyük Armasıdır. Her grup başına giriş 5 kuruştur. Orhan'ın anıt mezarı gezinti yerine girişte sağdadır ve büyük kardeşi Allaeddin'in ve birkaç prens ve prensesin mezarlarının içerir. Giriş ücreti her grup için 5 kuruştur.

1898, Renard, 6, 15: 1326'da 10 yıllık bir kuşatmanın ardından Iconium sultanı Osman'ın orduları tarafından ele geçirilmiştir. Fakat fatihi bu zaferinin zevkini tadamadı. Kentin teslim oluşunun aynı akşamı öldü ve kentin güçlü kalesinin şapeli onun cansız vücudunu kabul edecek bir camiye dönüştürüldü... İmparatorluğun kurucusu Osman ve Orhan'ın bu mezarlardan [Muradiye Türbeleri] çok da farklı olmayan anıt mezarları da gösterişli ya da görkemli değildir. Bunlar gölgelerine bekçi çadırlarının yerleştirildiği çınar ağaçlarının dikili olduğu bir mesire yerinde, Hisar'ın harabelerinin yakınında yer almaktadır. Anıtlar Türk Mahallesi'nden bahçeyi ayıran kapının yakınındadır; Osman'ınki sağda, Orhan'ınki soldadır ve karşılarında ünlü David Manastırı olan Daoud-monastier'in yerine inşa edilmiş bir medrese vardır. Bursa'nın asıl fatihi olan Orhan'ın türbesi babasınınkinden daha az güzeldir ve söylendiğine göre 1856 depreminden sonra yeniden inşa edildiğinde eskiden kendini bezeyen tüm güzellikleriyle aynı şekilde yapılamamıştır. Osman'ın anıtı daha büyüktür fakat katafalklar dışında geçmişe dair hiçbir kalıntı barındırmaz. Pencereler ile boylu boyunca duvarlar kireçle boyanmış korkunç arabesklele, döşeme taşlarını örten halılara kadar uzanan kalın modern perdelerle kaplıdır. Sultanın mezarı Mekke'ye doğru çevrilmiştir ve onun arkasında iki bey, on dört çocuk, bir gözde sultana ait olan on yedi mezar bir aradadır. Fakat sultanın mezarı daha zengindir. Hayranlık uyandırıcı bir sedef parapet mezarı çevreler. Mezar mermerden ve mineli çiniden yapılmıştır ve katafalkın kenarında baki beyaz türbanlar, eski eşarplar, tuhaf yazılarıyla kutsanmış mendiller yerleştirilmiştir. İslam'ın en büyük imparatorlarından birisinin uyuduğu bu yapıda huzur ve gizem vardır. Bahçedeki asırlık çınar ağaçlarının yaprakları, şapelin sıcak loşluğuna pencerelerden yalnızca yumuşak bir aydınlığın girmesine izin verir. Ziyaretçilerin ve

bekçilerin yürüyüşünü kalın halılar sessizleştirir. Sanki kent, hanedanlığın kurucusu, Bythinie'nin bereketli topraklarını Bizans'ın elinden alan Selçuklu fatihi sultan Osman'ın, yalnızca ulemaların dualarıyla bozulan bir huzur içinde uyumasını sağlamak için anıtın çevresinde konuşmaları ve yaşamını sona erdirmiş gibi mezarların üzerinde ebedi bir tefekkür süzülür.

1899, Kınçov, 81: Kentin en yüksek terasında, eski bir manastır üzerinde, Türk devletini kuran ilk iki sultanın- Osman ve Orhan'ın- türbeleri bulunur. Bu yer şimdi Osmancık olarak bilinir. Türbeler, bütün kentin görüldüğü güzel bir bahçenin içindedir. Osman'ın mezarı sedef kakmalı bir korkulukla çevrilidir. Değerli halılar türbenin zeminini kaplar. Kıymetli atkılar, ön kısmında Abdülaziz tarafından İmparatorluğun kurucusu Osman'ın onuruna çıkartılmış Osmaniye nişanının takılı olduğu mezarı sarmalar. Sultan Abdülaziz, şanlı atasının mezarına nişanı bizzat kendi takmış. Türbenin ön girişinde bir muhafız bekler. Diğer türbede, fatih olarak Avrupa yakasına ilk ayak basan Sultan Orhan'ın mezarı tunç levhalarla çevrilmiş. Mezarların çevrelerinde değerli mumluk ve altın buhurdanlıklar göze çarpar.

1899–1916, Hasluck, 235: Bursa'daki akropoliste gömülü olan Osman'ın kemikleri ayrıca asıl başkenti olduğu Söğüt'te de gösterilir.

1901, Miret, 52: Daha sonra da büyük servi ağaçlarıyla dağın eteğinde yer alan göz alıcı Türk mezarlığını gördüm ve hisar olarak adlandırılan terasa tırmandım. Bu yerden tüm vadinin güzel manzarası görülüyordu. Burada değerli kumaşlar ve türbanlarla kaplanmış tabutlarıyla Osman ve Orhan'ın mezarlarını gördüm.

1904 (?), Anonim, 211: Osman'ın ve Orhan'ın türbeleri hisarın yanında ağaçların dikili olduğu bir terasta bulunmaktadır. Osmanlı hanedanlığının kurucusu olan Osman, Bursa'nın fethinden kısa bir sonra ölmüş ve hisarın terasındaki bir türbeye gömülmüştür: Kendisine Konya Sultanı Alâeddin tarafından verilmiş hükümdarlık sembollerinden birisi olan Osman'ın büyük davulu mezarının başında asılıydı. Bina, 1855 depreminde yıkılmıştır ve bir kubbeye örtülü bir sekizgen olan şimdiki türbe, Sultan Abdulaziz tarafından inşa edilmiştir. İçinde Abdulaziz tarafından yapılmış Osmanlı nişanının orijinal süslemesi vardır. Sağda, Osman'ın oğlu ve Bursa'nın fatihi olan Orhan'ın kare ve kubbeli türbesi vardır. Bu da depremlerle yıkılmış daha eski binanın yerini almıştır.

1906, Davey, 412–413: Hanedanlığın ilk iki sultanı olan Osman ve Orhan'ın yattığı bitişik mezarlar 14. yüzyılın ikinci on yılından önce bir Hıristiyan kilisesinin malzemeleriyle inşa edilmiştir. Tuhaf ters sütunları ile orijinal yapının çok azı günümüzde mevcuttur. Bu son derece ilginç türbeler büyük depremlerle neredeyse tamamen ortadan kalkmıştır. Restore edilmiş halleriyle çok modern bir görünüm sunarlar ve bunların içindeki tek eski objeler iki sultanın mezarlarının örten kaşmir şallardır. Hıristiyan sultan Theodora'nın dışarıda bahçede gömülü olduğu sanılmaktadır fakat yattığı düşünülen kesin nokta şimdi kaybolmuştur. Neredeyse her yönden oğlununkine benzeyen ve oğlununkinden yaklaşık 20 adımla ayrılmış olan Osman'ın türbesi küçük ve büyük her biri harika türbanlarla örtülmüş ve pahalı ama eski ve hatta fare ve güve tarafından yenilmiş şallarla kaplı çok sayıda isimsiz mezar barındırır. Devasa mumları olan bazı güzel eski gümüş şamdanlar orada burada durur. Çok sayıda Türk, tespihlerini çekerken zeminde çökmüş olarak görülebilir.”

1907 (?), Gallois, 55: Kısmen parçalanmış hisarın surları içinde, kentin ve çevresinin muhteşem bir manzarasının izlenebildiği ağaçlık terasın arka kısmında güçlü sultanların ve ailelerinin yattığı 14. yüzyılın hiçbir ilgi çekici özelliği olmayan yapıları olan Osman'ın ve oğlu Orhan'ın her ikisinin de türbeleri (mezarlar) yer alır.

1918 (?), Hawley, 52–53: Sultan Osman ve Orhan'ın şimdiki türbeleri bir depremlerle ortadan kalkan daha erken mezarlarının yerine yapılmıştır. Bunlar hisarın yakınlarındadır ve çiçeklerin tatlı kokularının toplayan serin rüzgârların olduğu taş yolların yanından akan küçük bir dereğin bulunduğu bir bahçeyle çevrelenmiştir. Burada Bursa Vadisi'ne bakan iç karartıcı katafalkların altında ataları kısa bir süre öncesinde Ermenistan'ın dağları arasında yurtsuz bir biçimde dolanırken kısa bir süre sonrasında da torunları Constantinople'u ele geçiren baba ve oğlun cesetleri yatmaktadır. Anıt mezarları geleneksel düzenlerin etkileyici biçimde basit tarzında ortaya konulmuştur. Ancak yine de büyük Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucuları için uygun anıtlardır.

1922, Elston, 198: Osmanlı hanedanlığının kurucusu Osman'ın ve oğlu Orhan'ın mezarı Hisar olarak da bilinen Hisariçi'nin yakınlarında bulunur.

Ek 7: Bursa Merkezdeki Osmanlı Dönemi Eserleri

1701, Chishull, 71: Bursa, monarşinin kurucusu Osman tarafından Türk İmparatorluğu'nun ilk hükümet merkezi yapıldı. Bursa'da, Osman'ın ve yakın halefleri Orhan, Süleyman, Murat, Bayezit ve I. Mehmet'in anıtları vardır.

1793, Brenner, 19, 20: Erken dönemlerdeki tarihi hakkında çok fazla şey bilinmez. Türklerin eline geçtikten sonra daha ünlü olmuştur. ... Orhan Hicri 726 (M. 1326) yılında aynı hükümdarı kurnazlık ve ikna ederek imparatorluğun Yenişehir'deki merkezini buraya taşımıştır. Orhan'ın halefi I. Murat sarayını Adrianople'da kurmasına ve daha sonra hükümdarlık koltuğuna oturan Sultanların hiç birisinin daimi ikametgâhi olmamasına rağmen bu andan itibaren Küçük Asya'daki en güzide kenti olarak kabul edilmesi asla sona ermemiştir.

1804, Hammer, 46–47, 73: Yolun evlatlarının [seyyahların (?)] canlılık, huzur ve sakinlik bulabilecekleri çeşmeler, su kemerleri, köprüler ve kervansaraylardan daha önce bahsetmiştik. Yorgun yolcular için bu kuruluşları meydana getiren hayırsever baniler hastalar ve fakirleri de unutmamışlar ve bakımevleri, hastaneler, fakirhaneler (imaretler) de inşa etmişlerdir. Bilim ile kültürün ilerlemesi ve gelişmesini sağlamak için yüksek ve alçak okullar (mektep ve medreseler), Kuran'ın ve geleneklerin tetkikine ayrılmış okuma odaları olan dar-ül kurra ve dar-ül hadisler, toplu ayinlerin yapıldığı büyük ve küçük camiler (mescit ve camiler), tekkeler ve hac yerleri olan, yapılmaları ile ziyaret edilmeleri Müslümanların yapacağı en sevap işlerden sayılan ve bizim de şimdi ziyarete başlayacağımız mezar yerleri (türbeler) de yapmışlardır... [Bursa'nın Orhan Gazi tarafından fethinin ardından] daha önce tanımladığımız camiler ve türbeler, hamamlar ve çeşmeler Bursa'nın güzelleşmesine katkıda bulundu.

1814, Kinneir, 245: Sief ul Dowlah tarafından yağmalanmasından sonra surları yeniden inşa eden Bizanslılar uzun bir kuşatmanın ardından burayı bir cami, bir okul ve bir hastane ile donatan Osman'ın oğlu Orhan'a teslim olana kadar ellerinde tuttular. Ankara savaşından sonra Timur tarafından ele geçirildi, II. Mehmet tarafından yeniden imar edildi ve Murat yönetim merkezini Adrianople'a taşıyana kadar Osman'ın ailesinin ilk prenslerinin ikametgâhi oldu.

1823, Walsh, 198–199: Türkler topraklarını bu bölgeye kadar ulaştırır ulaştırmaz kenti kuşattılar ve 1327 yılında teslim olmalarına kadar açlık içinde bıraktılar. Fethi ile birlikte de yeni Türk İmparatorluğu'nun başkenti oldu. Kentin göçebe niteliklerini halen devam ettiren Türkler asil ve bereketli ovasını çok sayıda sürü ve davarların otlağı olarak kullanmaya başladılar. Ovada halen sürüler görülebiliyor ve denildiğine göre bunlar İstanbul'da bulunan sultanın mülkleri ve ataları da Osman Gazi'nin buraya yerleştirdiği sürüler. Bursa, Türkler fetihlerini Çanakkale Boğazı'nın ilerisine taşıyana ve Avrupa'da yerleşmelerine ve en sonunda hükümet merkezlerini Bizans İmparatorluğu'nun başkentine taşımalarına kadar başkent olmaya devam etti. Ancak halen, ünlü bir yerleşimdir ve belki de Türk tarihi döneminde basit durumunun çok ötesinde bir zenginlik ve görkem içinde yükselmiştir.

1833/1834, Levinge, 237: Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucusu Osman'ın oğlu cesur Orhan tarafından 1326 yılında Rum imparatorlarının takatsiz ellerinden koparıldı. O da burayı hükümet merkezi ve Türklerin ilk başkenti haline getirdi. Burası başkenti Adrianople'e taşıyan Yıldırım lakaplı Sultan Beyazıt'a kadar sultanların ikametgâhi olmaya devam etti."

1833–1843, Texier, 199, 210: [Orhan'ın] zaferleriyle orantılı olarak dinî gayreti de arttı ve çok sayıda cami yapımını emretti. Bursa'da mineli çini üretimi başlatan ustaları, İran'dan kendi topraklarına çekti... Orhan Gazi'nin halefi, I. Murat, 1360 yılında Sultan ilan edildi. Halka ait binaların yapımında, bu da kendisinden öncekiler gibi çok aktif ve gayretliydi... [Büyük Camiler] hep Bursa sultanlarının eserleridir. İstanbul'un fethinden sonra Bursa'da yeni dini eserler yapılmamıştır.

1834, Burgess, 133, 134: Osman'ın oğlu olan bu fatih (Orhan) burayı Emirlerin yani Sultanların hükümdarlık ikametgâhi haline getirmişti. Bu olaydan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçekten tarihte yer ettiği söylenebilir... 1326'dan 1453'e kadar olan dönemde Bursa, emirlerin çok önem verdikleri bir yer olarak sürekli olarak gelişti. Nispeten bozulmaya başlaması ise İstanbul'un ele geçirilmesinden sonraya tarihlendirilebilir.

1854 (?), Murray, 181: Sonunda, Osmanlı hanedanlığının kurucusu Osman'ın oğlu Orhan tarafından Rum imparatorlarının takatsiz ellerinden sökülerek alındı. Orhan Bursa'yı bir cami, bir okul ve bir hastane ile donattı. Ankara Savaşı'ndan sonra Timur tarafından ele geçirildi, II. Mehmet tarafından yeniden imar edildi ve Murat yönetim merkezini Adrianople'a taşıyana kadar Osman'ın ailesinin beylerinin ikametgâhı oldu.

1861 (?), Joanne-Isambert, 455: İki kentte, fakat özellikle Bursa'da güzel camiler (Ulu Cami, Yeşil Cami vb.), türbeler, hamamlar ilk Osmanlı sultanları tarafından inşa edilmiştir.

1862, Moustier, 246: Orhan, Osman'ın yerine geçti ve Bursa yeni imparatorluğun başkenti oldu. O ve kendinden sonra gelenler burayı anıtlarla süslediler... Başkentlik unvanını Constantinople'a verdikten sonra yavaş yavaş önemini kaybetti⁶⁰²². Ancak Türklerin gözünde halen saygıdeğer (kutsal) bir yeri vardır. Gerçekten de bu bağ bu kenti saygı bakımından Mekke'den sonra getirir. Burada onların ilk sultanları, en cesur savaşçıları, dervişler ve İslam'ın azizleri arasında yer alan kişiler gömülüdür. Söylenenlere göre burada beyler ve tanınmış kimselere ait neredeyse 600 mezar ve bir yıldaki güne eşit sayıda cami, mescit, türbe ve tekke vardır. Bu anıtlar çoğunlukla 15. yüzyıla tarihlenir ve büyük bölümü bozulmuş bazıları harabe haline gelmiştir fakat yine de sayıları ve çeşitleri Bursa'ya görkemli bir görünüm vermeye daima katkıda bulunmaktadır.

1864, Warsberg, 117: Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk başkenti olduğunda şu anki hâkimleri tarafından kendisine daha büyük önem verilmiştir. Kapılarından çıkan ilk yedi sultan Hıristiyan dünyasını yıldırım gibi vuran ve Avrupa'yı şaşkırtan akınlar yapmışlardır ve canlı ya da ölü biçimde geriye dönmüşlerdir. Hanedanlığın sekizinci hükümdarı II. Mehmet ise kendisinin ve haleflerinin mezarlarını Bizans imparatorlarının tepelerinde kurmuştur. Bugün bu adamların inançları uğruna yaptıkları camileri ve torunlarının onların anısına yaptıkları türbeleri ziyaret ettik.

1870 (?), Busch, 147: Osmanlı hanedanlığının kurucusu olan ve bu kenti ikametgâhı olarak seçerek bir cami, bir medrese ve bir hastane ile süsleyen Osman'ın oğlu Orhan tarafından Doğu Roma İmparatorlarının zayıf ellerinden koparılmıştır(1326). Ankara Savaşı'yla Tamerlane'nin saldırısına uğradıktan ve harap edildikten sonra II. Mehmet tarafından yeniden imar edilmiş ve Murat başkenti Adrianople'a taşıyana kadar Türk sultanlarının ikametgâhı olarak kalmıştır.

1873, Haeckel, s.y.: Osmanlı Hanedanlığı'nın ilk hükümdarlarının tamamı kendilerini burada güzel kubbeli anıtlarla ölümsüzleştirmişlerdir. İlk olarak Ertuğrul'un oğlu, Osmanlı Hanedanlığı'nın kurucusu olarak dünya tarihinde önemli bir yere sahip olan Osman, daha sonra uzun bir süre kuşatma altında tuttuğu Bursa'yı 1326'de babası Osman'ın ölümünden kısa bir süre önce fetheden Orhan, 1389'da öldüğü Sırbistan'da Kosova Savaşı'nda (Amselfeld) kazandığı zaferleri Avrupa'ya Türk silahlarının korkusunu getiren I. Murat, 1396'da Nikopolis'te Alman İmparatoru Sigismund'u yenerek batı Macaristan'ın içlerine kadar giren 1402'de Moğol Timur ile yaptığı korkunç savaşta yenilmiş ve esir alınmış olan Murat'ın oğlu Yıldırım Beyazıt. Beyazıt'tan sonra oğlu I. Mehmet, daha sonra kendisini II. Murat ve daha sonra 1453'de İstanbul'u fethedecek olan II. Mehmet izledi. Korkunç biçimde büyüyen güçleriyle batı ülkelerini korku içinde bırakan Osmanlı Hanedanlığı'nın bu güçlü sultanların tamamı bir süre Bursa'da ikamet etmişler ve burasını camilerle donatmışlar ve çoğu da aynı zamanda burada gömülmüşlerdir.

1879, Naçov, 38: Bilindiği gibi, Türkler Avrupa'yı istilâ etmeden önce Bursa onların başkentiydi. Daha o zamandan çok sayıda cami, büyük ve güzel hükümet binaları kalmış.

1886, Walker, 95-96, 158: Osmanlı Türkleri için, Bursa kutsal bir kenttir: imparatorluklarının beşiği ve Olympus'un gölgesi altında 500 yıldan daha uzun süreden beri yatan en meşhur adamlarının son istirahat yeridir: sultanlar, vezirler, azizler ve şevkli kişiler, kanun koyucular, şairler, müzisyenler ve doktorlar, âlimlikleri ve dindarlıklarıyla meşhurlardır. Kentin daha eski bölümlerinde dinsel, âlimsel ya da hayırsever kurumlar olarak inşa edilmiş çok sayıda göz alıcı bina vardır – şimdi büyük kısmı yıkılmaya yüz tutmuştur ve bu parçalanmış taşlara sınıksız sarılmış çok sayıda efsane bu büyüleyici noktanın göz alıcı

⁶⁰²² Seyyah'ın bu konuda bir dipnot ile okuyucularına yaptığı açıklama şu şekildedir: "Sultan'ın sahip olduğu yerler içinde Bursa günümüzde Constantinople ve Andrinople'dan sonra üçüncü sıradadır."

güzelliğine şairane bir hâle ekler. Ayrıca Olympus'un haşmetli yamaçları ve ormanlık boğazları da tarihi şahsiyetlerle doludur; yabancı tutkunlar, dervişler, abdallar, şairler ve filozoflar anıları halen bu dağa verilen Türkçe isimde yaşayan – Keşiş Dağı, Keşişlerin Dağı-Hıristiyan martırların ve münzevilerin hücrelerinin ve inziva yerlerinin mirasçılarındırlar... Murat ayrıca Çekirge tepesinin eteğinin yakınlarındaki antik Yunan hamamının binalarını büyütmiş ve neticelendirmiştir. Okullar ve hastanelere ilaveten "Gök Vadisi"nde bir diğer küçük camiyi inşa etmiştir.

1887 (?), Cox, 328: [Orhan'ın soyundan gelenlerin] Bursa'ya yönelik cömertlikleri bu kentin hayır kurumları olan anıtlara sahip olmasını sağlamıştır.

1889 (?), Bent, 371–372: Burası Türklerin Avrupa'ya geçmesinden önce güçlerini arttırdıkları ve geliştirdikleri ve bu erken sultanların bu olağanüstü yamaçları cami ve türbelerle güzelleştirmekle iftihar ettikleri, bu devin [Uludağ] etrafından kaynağını alan sağlık verici kaynakları çini levhalar bakımından zengin, hoş kubbeli hamam yapılarıyla örtükleri yerde bulunan bir Türk başkenti idi.

1895 (?), Coufopoulos, 183–184: 1326'da Bursa on yıllık kuşatmadan sonra I. Orhan'ın emri altındaki Türkler tarafından ele geçirildi ve imparatorluğun başkenti oldu. Türklerin yönetimi altında Bursa'nın önemi ve ihtişamı arttı ve Asya'nın her yerinden şairler, sanatkar çiniciler ve dervişler yeni başkente akın etti. Kilise ve manastırlarının çoğu camilere ve türbelere dönüştürüldü ve aynı zamanda çok sayıda hayır kuruluşları ve diğer kamu binalarıyla camiler inşa edildi.

1897, Miller, 422–423: Yeşil Cami ve Yeşil Türbe ve çok sayıda kubbesiyle "Ulu Cami" Osman'ın oğlu Orhan'ın on yıllık bir kuşatmadan sonra aldığı ve bu yeri İmparatorluğun ikametgâhındakinden (İstanbul) daha az olmayan âlimlerin ve şairlerin de evi haline getirdiği zamanlar olan Bursa'nın altın çağının sessiz şahitliklerini taşırlar. Fakat Bursa bu imtiyazın nispeten kısa bir sefasına sahip olmuştur. Kısa bir süre sonra Adrianople Türk başkenti olmuştur ve 1453'de II. Mehmet Constantinople'u fethettiği zaman, bir zamanlar Hannibal'ın emir beklediği ve Roma'nın iktidarına karşı mücadele ettiğinde kralın iyi makamlarını istihdam ettiği antik Bithynia kenti, yalnızca bir taşra kasabası haline gelmiştir."

1899, Kınçov, 78: İlk sultanlar Bursa'yı görkemli cami ve türbelerle süslemişler.

1900 (?), Grosvenor, 65: Sultan Murat Adrianople'u ele geçirerek beş yıl sonra burasını başkenti yaptı. Hala bu kente asıl olarak imparatorluk ordugâhlarının bir kampı olarak itibar edilmektedir. Osmanlıların kalbi Bursa'ya bağlıydı. Burası onların camileri ve okullarının merkeziydi; Constantinople'un ele geçirilişine kadar imparatorluk ailesinin anıt mezarıydı.

1904 (?), Anonim, 210: Ertuğrul'un oğlu olan Osman, MS 1307'de Bursa'yı kuşattı ve on yıllık bir kuşatmadan sonra oğlu Orhan, daha sonra Osmanlıların başkenti olacak kenti teslim aldı. Orhan, ipek ve çini üretimine başladı ve I. Murat burada büyük bir saray inşa etti. Yıldırım I. Beyazıt orada evlendi ve MS 1389'da Osmanlıların tahtına çıkmasından sonra Bursa'yı yeni tahkimatlarla çevreledi.

1907 (?), Gallois, 53: Tarih bize Bursa'nın, Rum imparatorların elinden Orhan tarafından liderlik edilen Türkler tarafından fethedildiğini söyler. Daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti ve fetheden sultanın lütf objesi olmuştur. Dinsel binalarının sayısının artmasıyla dini bir kent olarak ünlendi, bilim adamlarının sayısının artmasıyla da bir bilim merkezi haline geldi."

1922, Elston, 196: Kent 1326 yılında, burasını başkent yapan, Türk Prensi Orhan tarafından ele geçirilene kadar tekrar yükselmedi. Bundan sonra hızla refaha ve azamete ulaştı ve böylece bugün bile surları içinde erken sultanları çevreleyen zevk ve kültürün çok sayıda zarif örneğine sahip oldu.

Ek 8: Bursa Merkezdeki Camiler

1701, Tournefort, 60: En güzel camiler İstanbul, Edirne, Bursa'dadır.

1794, Dallaway, 177–178: Avrupa kentlerinde kamu binaları, özellikle de dinsel olanlar, birbirlerinde ayırt edilmeye yardımcı olan önemli özelliklere sahiplerdir fakat en eski cami bile eğer orijinalinde bu şekilde yapıldıysa eskiliği konusunda hiç bir iddiası/gösterişi yoktur ve uzaktan görünüşü sadece manzaranın doğal kombinasyonu ve kendisine eşlik eden şeylerle farklılaşır.

1802, Browne, 109–110: Constantinople'daki camilerin çoğundan daha bayağı olmalarına rağmen Bursa'daki camilerden bazıları geniş ve zariftirler.

1832, Porter, 256, 266: Tüm camileri ziyaret etmek için validen yetkimiz vardı. Bunların sayısı iki yüzdür ve bazıları önceki sultanların ve ailelerinin gövdelerinin barındırır; zira tarih Bursa'nın bir zamanlar Türk İmparatorluğu'nun başkenti olduğu konusunda bizi bilgilendirir... Bursa'nın modern tarihi Osmanlı İmparatorluğu Dönemi ile başlar ve eski camilerle bunlara yerleştirilmiş olan yazılı eserler, daha sonradan halefleri tarafından gölgede bırakılmamış barbar istilacılar arasında o zamanlar hüküm süren güzel zevkin kanıtlarıdır.

1833, Porter, 149: Ayasofya'nın mozaikleri ve mermerlerinin büyüklüğü ve canlılıkları haricinde bunlar Bursa'da gördüklerimden çok az farklıdır. Aynı sadelik ve gösterişsizlik, aynı cam lambalar yığını, aynı süsleme fakirliği.

1833–1843, Texier, 229–230: Camilerin yapımında kullanılmış olan taşlar, deniz kenarından getirilmiştir. Yerin burada verebildiği şey, duvarların içini doldurmaya yarayan traverten türü kalkerdir ve memleketin verdiği bütün taşlardan şüphesiz daha karlı ve dayanıklı olmasından dolayı, çoğu binalarda tuğla kullanımına ihtiyaç duymamaya başlanmıştır. Çoğu camilerde kullanılmış olan mermerler bile Olimpus'tan alınmamıştır. Bunlar, önceden birçok şehrin kurulmasına hizmet etmiş ve uzun yıllar da bu hizmeti yerine getirecek olan Marmara Adası'nın tükenmek bilmeyen ocaklarından getirilmiştir."

1834–1848, Schneider, 35: Camilerin hakkını yememek gerek, zira bu camilerin şehirdeki tüm Hıristiyan kiliselerine kıyasla insanı daha çok ibadete davet eden bir havası var. Camilerin içinde kurtarıcımız olan Tanrı'ya gönülden bağlılıklarını sunabilecekleri tasvirler yok.

1836, Moltke, 57, 57: Bursa'daki camiler, daha sonra yapılanlardan büyüklük ve güzellik bakımından geride kalır, fakat tarihi hatıraları ve Orhan, Süleyman, Murat, hulâsa İslam'ın zafer devresinin bütün kahramanlarının adlarıyla ilgi çekerler... En büyük camilerin, meselâ Edirne'deki Sultan Selim ve ya İstanbul'daki Süleymaniye camilerinin bile Viyana'daki Stephan kilisesi, Freiburg ve Strassburg katedralleri gibi, saygı uyandırıcı bir etki yaptıklarını iddia edemem, fakat hepsi, hatta en küçükleri bile güzel. Yarım küre şeklinde, kurşunla kaplı kubbelerle, muazzam çınarlarla serviler üzerinden yükselen beyaz minarelerden daha göz alıcı bir şey bulunmaz.

1840, Bernard, 41: Bursa'da cami, mescit gibi binalar pek çoktur. Biz burada, meşhur bazı camileri sayacağız.

1848, Monk, 51: Bursa, camilerinin güzelliği ve muhteşemliği bakımından İstanbul'dan sonra ikinci sıradadır.

1853, Howard, 36–37: Buradaki camilerin Constantinople'dakilerden dahi fazla olduğu söylenir. Girmek için ayakkabılarımızı çıkarttığımız en dikkat çekici olan iki veya üç tanesine gittik. Bunların büyük bölümü Constantinople'da yerleşmiş olan sultanların öncesindekiler tarafından inşa edilmişti ve Doğu Mimarisi'nin başkenttekilerden çok daha saf örneklerini gösterdikleri düşünülür. Bunlar bütün olarak etkileyici bir sadeliğe sahiptir."

1857, Perrot, 71–72: Sıklıkla tanımlanmış Bursa'nın camileri, tek başlarına özel olarak kendilerine tahsis edilmiş tüm bir yapıt isterler. Tamamen ortadan kaybolmadan bunu düşünmenin zamanıdır. Başlıca camiler kent merkezinde yer alan, tamamen orijinal bir plana sahip ve yakın zamanlarda hayal edilebilecek en acıklı biçimde onarılmış olan Ulu Cami yani büyük cami, kentin batısında bulunan II. Murat'ın Camisi; Çekirge'de I. Murat'ın Camisi; Yıldırım Beyazıt, Çelebi Mehmet ve Emir Sultan Camileri'dir. Bunların tamamı Constantinople'un fethinin öncesine aittirler ve Müslümanların dinsel sanatının orijinal ve

ilginç dönemlerinden birisini temsil ederler. Selçuklu anıtlarının zarafetine ve süslemelerinin birbiri içine geçen/dolambaçlı zenginliklerine sahip değillerdir; yine de Ahmet ve Muhteşem Süleyman'ın çıplak camilerinin küçük boyutlusu da değillerdir.”

1859, Beaufort, 536: Burada ziyaret etmeye değer birçok başka cami de vardır fakat hiçbirini bunlara [Yeşil Cami ve Ulu Cami] eşit değildir; çok modern olanlar sıradan görünümü yapılarıdır. Öylesine aşırı süslü ve kırmızı, mavi ve yeşille öylesine büsbütün biçimde boyanmışlardır ki bunlar yalnızca kahvehanelere veya hamamlara benzerler.

1873, Haeckel, s.y.: Camilerin parıltılı metal kubbeleri üzerinde yükselen, yüksek mermer sütunlar olan beyaz minareler kentin her yerinde gruplar halinde ya da ayrı ayrı duran ya da çevresine dağılmış olan koyu yeşil servilerle çarpıcı bir zıtlık meydana getirir... Bursa'nın kamu binaları arasında, tümünden önce gelen ve en eski Osmanlı sultanları tarafından yapılmış olan camiler hem mimari bezemeleri hem de bunlara atfedilen tarihsel anıları ile en ilgi çekici anıtlar olarak dikkat çeker.

1879, Naçov, 49–50: [Ramazan ayında] Müminlerle dolu görkemli ve devasa camiler içerden, kubbeden sarkan çok renkli kandillerle ışıklandırılıyor, minarelerden hocaların melodik sesi dalga dalga yayılıyordu. Ulu Cami'de insan baldırı kadar kalın mumlar yanıyordu. Yüksek minareler arasında çeşitli organlara kandil ve fenerler dizilmişti, özel kişiler bunları iplerle hareket ettiriyor ve böylece, bunun için gereken harfleri sıralayarak upuzun tümceler şekillendiriyorlardı. Bunlar sonra gizilce yenilerine dönüşüyor ve karanlık gökyüzünde parlıyordu. Bursa'nın başkent olduğu ilk sultanlar döneminde ve daha sonra Türk devletinin doruğa eriştiğinde bu tören ve seremoniler daha görkemli ve şaşaalı yapılmış.

1882 (?), Cox, 49, 50: Camiler ek binalara ve bahçelere sahipler. Ağaçlar ve gölgeleri sanki bir sağlık merkeziymişçesine çok sayıda kadın ve çocuğu kendisine çekiyor. Çevrelerinde eski mezarlar var... Camilerin bazılarında vitraylar var. Elmaslar ve diğer değerli taşlar mezarları süslüyor. Müslümanlar gezinti yerlerinde ya da evinde her ne kadar kirliliğe ya da pasaklı olursa olsun, tapınaklarında temizlik erdemine sahip. Bu camiler ve çeşmeler kenti bu özveriye adapte olmuş.

1885, Gower, 168: [Susa'da] Camilerden yedi tanesini ziyaret ettim- birisi Peygamberin Berberi olarak adlandırılmıştı; tamamen çinilerle şaşaalı bir hali olan güzel iç avlusunun haricinde dikkate değer hiçbir şeye sahip değildi fakat bu çiniler de Bursa'daki Yeşil Cami'dekiler ile mukayese edilemezler.

1894, Müller, 72: Bursa'da gerçek İslami tarzda inşa edilmiş camileri gördük. Constantinople'dakiler ya eski Hıristiyan kiliseleri ya da Ayasofya'nın planında inşa edilmiş camilerdir.

1906, Davey, 411: Bursa'nın camilerinin çoğu Constantinople'unkilerden çok daha eskidir ve söylendiğine göre bir yıldaki gün sayısı kadar çoktur. Çoğu son derece güzel ve ilgi çekicidir. Her cami ve hamam ve neredeyse her ev bir çınar, firavuninciri, servi ve incir ağaçlarının gölgelediği gül ve nar ağaçlarının yetiştiği kendi bahçesi içinde yer alır.

1907 (?), Gallois, 55–56: Camiler çok fazladır ve hepsini gözden geçirmek olası olmadığından bir seçim yapmamız gerekir.

1908, Kennedy, 423: Çoğu Türk kentinde olduğu gibi Bursa'nın camileri ve türbeleri ilgi çeken başlıca objelerdir. Bir caminin görünüşü ve özellikle de eğer eski bir tane cami ise tuhaf bir his uyandırır.

1918 (?), Hawley, 46–47, 76: Birisi Bursa'da iki yüz caminin olduğunu söyledi; bir diğerine göre altı yüzden daha fazladır. Aşikâr bir biçimde doğru bir şekilde sayılamayacak kadar çokturlar. Bunların çoğu yalnızca bir minaresinin görüldüğü ya da hiç olmadığı, Müslümanların Allah'ın varlığının huzurunda bulunmak için geldiği bir odadan biraz daha büyük olan küçük yapılarıdır. Birkaç tanesi İslami ritüellerin neredeyse hiç olmaması nedeniyle palmiye dallarıyla kısmen gölgelenen veya bir revakla çevrelenmiş ve yalnızca mihrabın yer aldığı en uç kısmı örtülü olan bir avludan oluşan en erken örnekler kadar basittir. Bu sayısız caminin neredeyse tamamı moderndir ve çok az ilgi çekicidir. Fakat Constantinople'a nakledilmeden önce başkentleri olarak Bursa'yı kullanan art arda gelen beş sultan tarafından inşa edilenler çok sayıda deprem tarafından zarar görmesine rağmen hala Doğuya özgü ihtişamın etkileyici örnekleridir. Çünkü her biri bir ölçüde Osmanlıların Selçuklulardan ve onların da Perslerden elde ettikleri mimari tarzı izlerler. Bunlardan hiç biri şimdi ibadet edenlere açık değildir, bu yüzden içlerine girmemizin kabul edilmesi için kent

yetkililerinden yazılı izin almak gerekiyordu. Ancak bu pasaportlarımızın gösterilmesiyle kolayca elde edildi ve bekçiler daldıkları hayallerden uyandırıldıkları zaman sessizce bahşış beklentisini düşünerek güçlük çıkarmadan kapıları açtılar... (İzmir'de) Birkaç uzun ağacın yaprakları ve dalları Hisar Camisi olarak bilinen bir camiyi bu avludan kısmen gizliyordu. Bu yüz yıl önce inşa edilmişti ve Smyrna'nın 50 camisinin en ünlülerinden birisiydi fakat Bursa'nın daha ünlü camilerinin mimari güzelliğine ve tarihi hatıralarına sahip değildir.”

Ek 9: Bursa Merkezdeki Camilerin Sayısı İle İlgili Aktarımlar

1656, Thévenot, 113: Bu kentte birçok güzel bina var; birbirinden güzel iki yüzden fazla cami bulunuyor.

1675, Wheler, 215: Hisara çıkmak, çektiğimiz acılara değdi çünkü oradan tüm kentin manzarasına hâkim olduk ve minareleriyle otuzun üzerinde camiyi fark ettik.

1701, Tournefort, 234: Kentte üç yüzden çok minare olduğu söyleniyor. Camiler çok güzel; çoğu kurşun kaplı, tıpkı kervansaraylar gibi kubbelerle bezeli.

1767, Niebuhr, 100: Bir rivayete göre Bursa'da, bir yılın günleri adedince minare varmış. Bir Ermeni üşenmeyip saydığına seksen cami olduğunu söyledi. Gerçekten bu sayıdan çok fazla... Bundan başka Bursa'da büyük camilerin dışında sayısız mescid bulunmakta. Kervansaraylarda da mescidler vardır.

1793, Brenner, 22–23: Camilerin sayısı oransal olarak çok daha fazladır. Genelde ne iç ne de dış güzellikleri olmayanların dikkate alınmadığı bu camilerin sayısı, söylencelere göre 366'ya kadar çıkartılır.

1804, Hammer, 12–13, 30: Gayet iyi biçimde bilindiği üzere, Batı ülkelerinde olduğu gibi Doğuda da, büyük mimari önemi olan anıtların boyutlarını ya da büyüklüklerini dikkat çekici bir manada ifade etmek için bazı yuvarlak ya da kolayca akılda kalan sayılar kullanılır. Bu sayıların en mütevazısı 40, en şatafatlısı 1001 ve ikisinin arasında ortalama halli olanı da 365'tir. İlki için Persepolis'te kalıntıları görülen "Tschekel sütun" 40 sütun demektir. Aynı şekilde "Saranda kilise" kentinin anlamı 40 kiliseler demektir. Constantinopel'da Muhteşem Süleyman'ın yaptırdığı su kanalları 40 çeşme olarak bilinir. Yani Persler, Yunanlar ve Türkler Tschekel, Saranda ve Kırk kelimelerini kullanarak aynı şekilde 40 sayısına yüksek bir hürmet yüklerler. 1001 gece'nin fantastik sayısı Fransızlar tarafından tekrarlanmıştır ve buna ek olarak Farsça "Elfie we schelfie" ya da 1001 aşıklı güzel hikâyesi de çok ünlüdür. Ayrıca Türkler Romalılardan aldıkları İstanbul'un en büyük sarnıcına 1001 sütun ismini vermişlerdir ve Anadolu'nun dağlarının en zengin ve güzel sularından birisine buranın halkı 1001 ya da daha yuvarlak bir sayı ile 1000 göller adını vermiştir. Son olarak da bir yıldaki gün sayısı olan 365, uzun zamandan beri hem doğu hem de batı ülkelerinde bir kent içindeki kiliselerin ya da büyük saraylardaki pencerelerin sayısını belirtmek gibi amaçlarla kullanılmıştır. Aynı sayı Prag'daki Herberstein ve Czernin ve Gratz'daki Ebenberg saraylarına giden yolların miktarını tanımlamak için de kullanılır. Doğudaki efsanelere göre bazı kentlerde, örneğin Kıbrıs'taki Famagusta ve Antakya'da 365 kilise vardır... Bursa'da, ahâlisinin ve Türk seyyahların bahsettiklerine göre, bir yıldaki gün sayısı kadar cami vardır. Böylece Müslümanlar yılın her bir farklı günü başka bir yerde ibadet edebilirler ve her gün farklı bir yere gezintiye gidebilirler. Belki daha ayrıntılı bir incelemeyle muhtemelen bu sayı yarıya indirilebilir. Gezinti yerlerinde olduğu gibi burada da bir yıldaki gün sayısı yerine bir yıldaki ay sayısı kadar yani 12 tane en büyük ve en güzel camiyi saymak bizim için yeterli olacaktır.

1823, Walsh, 199: Kentin en göze çarpan yapıları, tepenin yamacında çarpıcı biçimde dik olarak yükselen minareleri olan camileridir. Görünen o kadar çok örnek vardır ki, Tournefort bunların sayısını 300 olarak hesaplamıştır. Bununla ilgili bir araştırma yaptım ve tümünün tek seferde görülebildiği bir noktadan bakıldığından sayılarının 180 olduğunu gördüm. Bunlar abartısız biçimde kente ilgi çekici ve karakteristik bir özellik veriyor.

1833, G.M., 458: Camiler güzellik açısından değilse de sayıları bakımından başkenttekilerle rekabet eder.

1833–1843, Texier, 210 "Orada oturanların dediğine bakılacak olursa, Bursa'da üç yüzü aşkın cami vardır; fakat bu sayıya mescit denilen ufak camilerle dervişlerin sığınağı olan sebilhaneler de dâhildir. Gerçekte, bir eser sayılabilecek ancak on iki büyük camiden daha fazlası yoktur.

1834, Burgess, 124, 135, 143: Köyden ayrılmamızdan beş saat geçtikten sonra Bytina'nın eski başkentine ulaştık. Tanrıların tapınakları olmasa da, peygamberin camileri öylesine fazladır ki bir yabancı bu kentin dua ile dolup taşıdığını zannedebilir... Burada bir yıl sayısı kadar cami olduğu söyleniyor. Ancak bu sadece abartı olarak görülüyor. Gerçek sayı 200'ü aşmıyor... Bunlardan bazıları görünüşe göre yıkılmaya yüz tutmuş ve büyük bölümü de kullanılmıyor sadece minareleri güneşte parlıyor.

1834–1848, Schneider, 32–33: Eskiden şehirde bir yılın günleri kadar, yani 365 tane cami olduğu söyleniyor. Bu camilerin çoğunda günde beş defa “La Allah illa Allah, Muhammed resul Allah” yani “Allah’tan başka ilah yoktur ve Muhammed Allah’ın elçisidir” diyen ezan sesi yükseliyor. Ancak bu kadar çok sayıda caminin aynı dönemde var olup olmadığı oldukça şüpheli. Bu camilerden bazıları çok güzel.

1837 (?), Walsh, 29: Kentin sunduğu en çarpıcı objeler, boyutlarına göre herhangi bir Müslüman kentinden çok daha büyük oranda olduğu görülen camiler ve minarelerdir: bazı seyyahlar bunların sayısının 300 olduğu tahmininde bulunmuştur. Gerçekten de, her yeri kubbeler nedeniyle kabarık ve uzun ve sivri minareler yüzünden diken dikenmiş gibi görünür.

1842, Pfeiffer, 71: Çok sayıda minaresi ile Bursa gözlerin sürekli olarak yöneleceği tek teselli noktası çünkü bunun dışında ilgi çeken hiçbir şey yok.

1847, Macfarlane, 86, 93: Bithynian ya da Mysian Olympusu’nun eteklerinde Osmanlı’nın ilk başkentinin sayılamayacak kadar çok uzun beyaz minareleri ve koyu selvi koruluklarını gördük... Görüş alanı içindeki minarelerin sayısı şaşırtıcıdır. Sayısız gezgin tarafından tekrarlanan – bu yerle ilgili bir söylence- Bursa’da bir yıldaki gün sayısı kadar çok cami olduğudur. Eğer caminin yerine minare kelimesini koyarsanız bu söylenenlerin gerçekten çok da uzak olmayacağına inanıyorum.

1854 (?), Murray, 182: Bursa’nın en önemli anıtları sayılarının 365’den az olmadığı söylenen camileridir.

1855, Cooper, 182: Bursa’nın zengin bir geçmişi vardır. Bithynia’nın bir eyaleti iken daha sonra Türk İmparatorluğu’nun eline geçmiş ve Sultanların gömüldükleri bir yer olmuştur. Eskiden sayıları yaklaşık olarak 200’ü bulan görkemli camilerinden dolayı Müslümanlar tarafından “Kutsal Kent” olarak adlandırılır.

1859, Beaufort, 534: Bursa’nın iftiharını onun camileridir. Verilen sayıların doğru olup olmadığını bilmiyorum fakat yaklaşık 75.000 sakin içeren üç milden daha fazla uzunlukta bir kent olduğundan ve abartısız biçimde kent boyunca her yirmi yarıda da bir camiler veya harabeleri görüldüğünden varsayıldığı üzere sayılarının 360 tane olması ihtimal dışı değildir.

1870, Jerningham, 220: Söylenenlere göre burada 365’den daha fazla olan camilerin ve mezarların arasında altı tanesi özel olarak bahsedilmeyi hak eder.

1873, Haeckel, s.y.: 365’ten az olmayan göz alıcı yerleri ve sevimli yürüyüş alanları içermesi nedeniyle Bursa’nın halkı muhteşem manzaralarıyla gurur duyarlar ve aynı zamanda kentin ev deryasından sivrilerek kendilerini gösteren ve mükemmel yeşil bahçelerin aralarına serpiştirilmiş cami ve türbelerin parlayan kubbeleri de bu sayı kadar çok olmalıdır. Fakat muhtemelen şimdi bunların büyük çoğunluğu harabe haline gelmiş ya da tamamen yıkılmıştır. Bununla birlikte hala 200 kubbe mevcut olmalıdır ve bunlar ince uzun minareler ve kenti süsleyen yaşlı servi ağaçları ile birlikte karakteristiktir.

1878 (?), Kammond, 292: Bithynia başkenti ayırt edici bir özelliğe sahiptir. 70.000 ahalisi olmasına rağmen büyüklü küçüklü 365 camiye sahip olduğundan bir camiler kenti olarak görülür; fakat bu güzel yapılar ahalisi için yeterli olandan daha fazla olup, bunlardan birçoğu yalnızca iyi korunmuş harabelerdir; diğerleri arasında en çarpıcıları Yeşil Cami, Emir Sultan Camisi ve Ulu Cami’dir.”

1882 (?), Cox, 52: Olympos Dağı’ndan camilerin kubbeleri- burada yüzlercesi sayılıyor - küçük yuvarlak oyuncaklar gibi görünüyorlar.

1886, Walker, 109: Bursa, 25 tanesi harabe halde olan 125 camiye sahiptir.

1894, Müller, 152–153: Bursa’nın camileri ve türbelerinin çok sayıda olduğu ve yılın her günü için bir cami ve yürüyüş yerine sahip olduğu söylendiğinden sabah erkenden kalktık ve dışarı çıktık.

1922, Elston, 196: Söylendiğine göre Bursa’da Hicri yılın her bir günü kadar bir cami vardır. Çok az ziyaretçi bunu doğrulayacak zamanı bulabilmiştir. Ancak kesinlikle çok renkli evleri arasında 60’dan (three score) fazla ince minare yükselmektedir. Bu durum kentin Tanrı’ya karşı hürmetini son derece açık biçimde ortaya koyar. Bunların birçoğu yıllardır sessizdir ve bir zamanlar çatlak sesli müezzinlerin dualarını okudukları yerlere şimdi leylekler yuvalarını yapmışlardır. Hatta büyük Muradiye Camisi’nde bile artık Müslüman duaları yankılanmıyor ve duvarları ile minareleri yıkılmaya yüz tutmuş.

Ek 10: Bursa I. Murat (Murat Hüdavendigâr) Camisi

1576, Gerlach, 447: Kente giren yolcunun karşılaştığı görülmeye değer ilk bina, dağın sağındaki güzel bir kilise. Binayı bir Rum usta Rumların mimari tarzına göre inşa etmiş. İçinde mermer sütunlar ve yukarı kısmında bir galeri var.

1675, Covell, 173: Buradan Eski Kaplıca'ya doğru giderken, bize söylendiğine göre orada çok yakındaki bir türbeye gömülmüş olan Sultan I. Murat tarafından inşa ettirilen bir saltanat camisinin önünden geçtik. Bu [türbe (?)] İstanbul'dakilerle aynı şekilde inşa edilmişti fakat çok ilginç değildi; burada birçok daha başka mezar ve yaşlılar için bir ev⁶⁰²³ vardı. Cami güzelliğinden çok kullanışlılığı bakımından dikkat çekicidir; gerçekten de tam olarak İngiltere'deki hastanelerimizde olduğu gibi ilk katta odalar ve galeriler vardır; burada bir takım kanun hocaları ve öğrenciler bulunur.

1683, Smith, 433: Batıya doğru bir tepenin yamacında, Gazi veya Fatih olarak isimlendirilen ve yakınlarından kendisinin gömülü olduğu I. Murat'ın Camisi vardır.

1767, Niebuhr, 102: Eski Kaplıca'nın hemen yakınında büyük bir cami vardır. İkinci Sultan Murat'ın kabri de bu camidedir.

1804, Hammer, 33–34, 39, 58: Orhan'ın oğlu ve halefi olan, Gazi Hüdavendigâr yani galip ve önder I. Murat'ın camisi, Eski Hamam civarında kentin batı kenarında yükselmektedir ve diğer camilerden tamamen farklı biçimde alışılmadık bir formda inşa edilmiştir. Mimarının bir Frenk olması gerçeği bunun bir sebebi olarak belirtilebilir. Binadaki alışılmadık durum mimarın belki Sultan'ın emriyle belki de kendi isteğiyle ibadet mekânı ve okulu tek bir binada bir araya getirmesidir ve bu özelliğiyle ibadet ile bilime aynı anda saygı gösterilmesinin bir anıttır. Zemin katı asıl camiye meydana getirir ve üst katları caminin çevresini dolaşan öğrenci odalarından oluşur, böylece imamın duası hem odada hem de camide duyulurken öğrenciler derslerini çalışırlar... Kadı Hüdavendigâr, yani Hâkim Sultan I. Murat Camisi Çekirge'nin varoşlarında yer alır ve kubbesine kadar yükselen görkemli ağaçlar tarafından gölgelenir. Revaklarını destekleyen sütunlar antik harabelerden toplanmıştır. Değişik renkli mermerlerden meydana getirilmişlerdir ve mimarının farklı düzenleri göz önünde bulundurularak herhangi bir tekdüzelik olmadan dizilmişlerdir... Çekirge Camisi'nin cephesindeki kısım bir kişinin tüm genişliği ile Bursa Ovası'nı ve bazıları ovada bir kısmı da deniz ve Olympos arasında yükselen dağ sırası üzerinde konumlanmış yaklaşık 20 köyü görebileceği bir manzaraya hâkimdir.

1833–1843, Texier, 217–221: Sultan I. Murat, kendi adıyla adlandırılan camiden başka bir de Çekirge'de "Gazi Hünkâr Camisi" adıyla bir cami daha yaptırmıştır. Bu cami, gerek genel yapısı ve gerek cephesinin tarzı açısından diğer Osmanlı eserlerinden o kadar farklıdır ki ilk bakışta eski Bizans kilisesi zannedilir. Cephesi bazı benzerlikler sebebiyle eski Venedik saraylarını andırır. Zemin katında, ortası sivrice yükselmiş beş kemer boyunca müstakil bir giriş vardır. Bu kemerlerin ikisi sağda ve ikisi soldadır. Dördünün de alt kısımları, delikli oyulmuş mermer kafeslerle kapanmıştır. Bu yüzün yine müstakil bir salona açılan üst katı, ortaları yukarı doğru ve sivrice beş büyük kemer ile aydınlatılmıştır. Bu kemerlerin her biri, mermer sütunlara dayandırılmıştır. Sütun başlıkları, Bizans tarzında ve başlığın etrafındaki kabartma süslemeler, asma yaprakları ve sarmaşıklarla tamamen Yunan elinden çıkma nakışları hatırlatır. Caminin içi, doğuda tek olan bir düzen ortaya koyar. Ortasına karanlık bir giriş ile gelinir, o kadar ki girdikten sonra ortadaki ışığın etkisi altında kalınır. Merkezi oluşturan bu orta yer, yassı bir kubbe ile örtülmüştür. Giriş kısmından çift merdivenle üst kattaki cami malzemelerinin koyulduğu ve hizmetçilere ait odalara çıkılır. Aynı bina hem ibadet yeri, hem okul görevi görür. Zamanın tarihçileri ve özellikle Kâtip Çelebi, Sultan Murat'ın yeni başkentinde yaptırdığı çok sayıda binada Hıristiyan işçi ve sanatkârlarını çalıştırmış olduğundan söz ederler.

1836, Pardoe, 309–310, 310: Bu güzel yol sizi kaplıcaların bulunduğu Çekirge köyüne ulaştırıyor. Köyün bir Bizans manastırından dönüştürülmüş çok şık bir camisi var.

⁶⁰²³ Seyyahın bu yapıyı tanımlamak için kullandığı "asile de vieillards" düşünler evi, imaret gibi anlamlara da gelmektedir.

Caminin dış görünümü çok etkileyici; bütün cephe beyaz mermer sütunlarla desteklenmiş ve heybetli basamaklardan ana girişe çıkılıyor. Caminin içi alışıldık tarzda boyanmış ve asılı kandillerle aydınlatılıyor; ancak kayda değer bir güzelliği veya ihtişamı yok. Eski keşiş hücrelerinin ve yemekhanesinin şapelin yukarısına yapılmış olması çok ilginç. Buraya sütunların desteklediği uzun bir galeriden giriliyor. Kırık dökük taş basamaklardan bu galeriye çıktık. Eksik basamakların yerine oymalı sütunlar konmuş. Galeride yaşlı bir delinin tek başına kaldığını öğrendik. Eski püskü bir hasırın üstüne bağdaş kurmuş, halkın en fakir kesiminin yediği kara ekmeği iştahla mideye indiriyordu. Manastır hücreleri akıl hastalarını muhafaza altında tutmak için odalara çevrilmiş, ama şimdilerde burada kalan tek hasta bu zavallı ihtiyar. Ona birkaç para attık; şaşkın bir memnuniyetle bunları kaptı ve çocuk gibi sevinerek Allah'ın adını mırıldandı... Hıristiyan manastırının bir Müslüman camisine dönüştürüldüğü sırada, Sultan Murad bir gün sütunların arasında oturuyormuş.

1840, Bernard, 42: Sayılı camilerden biri de Murat Hüdavendigâr'a ait olanıdır. Bu cami Çekirge'de, Eski Kaplıca'nın üst tarafındadır. Letafeti ve nezareti eşsizdir. İçinde bir medresesi vardır. Cami için, bir Frenk mimarı tarafından yapılmıştır derler.

1847, Macfarlane, 122: At sürmeye devam ederek korkunç döşeli yolun üst bölümüne geldik ve bir süre sonra da uzun ağaçlarla gölgelenen görkemli bir camiye ve camiye bitişik bir medrese yani koleji geçtik: Mahomet'in [Muhammet?] tapınağı ihmal edilmişti ve tamire ihtiyacı vardı. Kuran'ın tefsir edilmesi gereken yer olan medrese boştu ve kapalıydı.

1864, Warsberg, 110–111: Kentin yarım saat batısında, yaşlı çınarlar, serviler ve incir ağaçlarının ortasındaki Çekirge'de bir dağın yamacındaki yükseklikten tüm arazi görülür. Burada çok sayıda tedavi edici kaynaklar çıkar; birbirine bitişik olarak masif taş kubbeli hamamlar inşa edilmiştir. Fakat I. Murat Camisi daha dikkat çekicidir. Ancak şimdi neredeyse bir harabe halindedir ve bundan daha da kötüsü, kötü bir zevkle badana ve boyalarla zarif sivri kemerleri ve yoğun çınar ağaçlarının yeşilliği içinde çok çekici görünen tüm kütleleri çirkinleştirilmiştir. Minaresinden müezzin ibadete çağırıyordu. İlerisinde yer alan terasta, bazı sokak köpekleri derin bir uykudaydı ve bazı Türkler suskun bir şekilde dalıp gitmişti. Önünde doğudan batıya doğru tüm vadi uzanıyordu, hemen ön kısmında küçük mezarların kubbelerinin bazıları çatlamıştı fakat aynı zamanda tamamı havanın etkisiyle eskiyerek kahverengileşmiş veya körpe yapraklı olan sarmaşıklarla yeşillenmişlerdi."

1870, Jerningham, 221: Çekirge Köyü'nde, söylenenlere göre bir Hıristiyan tarafından tasarlanan Sultan Murad'ın Camisi.

1886, Walker, 156, 157–158, 159, 160–161: Orhan'ın halefi ve oğlu olan I. Murat tarafından inşa edilmiştir. Bu heybetli bir yapıdır. Ana cephenin bir kenarında, yükseklikleriyle azametli binayla rekabet eden ve devasa kollarını önündeki mor dağların eteğine kadar uzayan koruluklar, bahçeler ve bağlarla kaplı bereketli sarımsı arazinin hayranlık duyulacak panoramik manzarasına hâkim geniş terasa doğru uzatmış, şimdiye kadar hiç karşılaşmadığım en doğulu tarzda çınar ağaçlarından bazıları yer alıyordu... Eşiği geçmeden önce ayakbılarımızı çıkartmamız şartıyla, elindeki anahtarla bize rehberlik etmek için bekleyen bekçiyi görerek camiye ziyaret etmeye yöneldik. Hepimiz uygun biçimde bunu yaptık ve yüksek sıra sütunlar ve güzel bir kemerli girişten geçtikten sonra, yapının tüm zeminini kaplayan zengin yumuşak halılara adımımızı attık. Adrianople, Philippopolis ve Apollonia'nın fethinden sonra Bursa'da istirahat zamanı sırasında Murat'ın emirleriyle inşa edilmiştir. Mimarı, Osmanlı donanma savaşının bir mahkûmuydu- bir Rum ya da Frenk Hıristiyan; kuşkusuz bu durum bazı kişilerin aslında bir Hıristiyan kilisesine inanmasına yol açar biçimde bir haç formundaki binanın garip planının sebebini açıklıyor. Kubbenin kaidesinin çevresinde öğrencilere bir okul olarak hizmet vermesi için on altı küçük oda inşa etmiştir. Bu güzel işçiliğin başlangıcını gören aynı yılda (1365) haraplığının ve parçalanışının son aşamasında olmasına rağmen hala mevcut olan Adrianople'daki Murat'ın harika sarayının inşası da başlamıştı... Çekirge'deki caminin iç kısmı, tuhaf formunun haricinde sessiz, dingin görünüşüyle diğer camilere çok fazla benzer: küçük "mimber", yani düz küçük merdivenleri olan vaiz kürsüsü bulunur. En uzak ucundaki "mirhab", yani içine Kuran'ın yerleştirildiği nişin her iki kenarında çok büyük mumlar vardır. Duvarları çevreleyen devasa Arapça harfler Müslümanlar tarafından çok saygı duyulan isimleri meydana getirir. Bu çok büyük karakterler özellikle çatının yüksek kubbelerine asılmış titreşerek parıldayan narin cam

lambaların zarif ışıklarıyla kontrast oluşturduğunda çok heybetli bir etkiye sahip olur... Kısa sürede sona eren caminin zemin katındaki incelememizden sonra, tüm binaya göz atabilmek için, çok pis, kaba görünümlü merdivenle kubbenin çevresinde yer alan zindan benzeri odaların uzun sıralarına çıkmak için rehberimiz bizi yönlendirdi. Burada alçak kapıları ve aşırı derecede parmaklı pencereleriyle bu kasvetli hücrelerden on altı tane vardı. Birkaç yıl önce burada bir süre geçirmiş olan Çerkes mültecilerin istilasıyla daha çok kararak daha tiksindirici hale gelmiş hücrelere yalnızca dışarıdan kısaca göz attık ve onlardan kaçarak portikonun/sütunlu girişin [son cemaat yeri?] üstündeki geniş taş teras üzerine yayılmış neşe veren gün ışığında yeniden nefes aldığımızı sevindik. Bu terasın köşesinden açılan minareye giden dar merdiven bizde dış galeriye tırmanmak için izin alıp alamayacağımızı sorma isteği uyandırdı fakat rehber eğer bir kedi gibi tırmanmaya alışık değilsek bunun herhangi birisi için imkânsız olacağını ifade etti. Minare büyük deprem nedeniyle o kadar ciddi bir hasara uğramıştı ki her ne zaman rüzgâr çok şiddetli esse sallanıyor ve devrilme tehlikesi geçiriyordu. Merdiveni de çok fazla yerinden oynamıştı ve bundan dolayı kendisi de yalnızca çoraplı ayağıyla ve hayatını riske ederek tırmanabildiğini bildirdi; bu yüzden bir minareye tırmanma fikrinden vazgeçmek zorunda kaldık ve yolun karşı tarafında yer alan kurucusunun mezarını ziyaret etmek için camiye terk ettik.”

1894, Müller, 159: Öğle vaktinde konsolosla dışarı çıktık ve ilk olarak Çekirge Köyü Yolu'nda yer alan I. Murat'ın Camisi'ni ziyaret ettik. Bu yalnızca bir camiden ziyade bir Hıristiyan manastırına daha çok benzemesi, softaların yani ilahiyat öğrencilerinin hücrelerinin alışıldık olduğu üzere avlu boyunca inşa edilmemiş ve gerçekten caminin bir parçası olması ile dikkat çeker. Bundan dolayı öğrenciler hücrelerinde otururlarken camide cuma ibadetlerine katılabilirler.

1895 (?), Coufopoulos, 189: I. Murat'ın Camisi, Bursa'nın hemen dışında ve tedavi edici sıcak kaplıcalara ve hamamlara yakın olan Çekirge tepesinde bulunmaktadır.

1899, Kınçov, 84: Kaplıcaların hemen başında ağaçlarla kaplı dağ uçurumları başlar, bunların üstünde ve çevresinde güzel villaların bulunduğu birçok bahçe vardır. Bunların arasında Sultan II. Murad⁶⁰²⁴ tarafından Bizans üslubunda yaptırılan yüksek bir cami dikkat çeker. Burada, bu epeyce barışçıl ve asil sultanın türbesi de bulunur.

1901, Miret, 52: Burada, Çekirge mahallesinde I. Murat'ın eski camisini de gördüm. Girişi ve cephesi ilgi çekici olmakla birlikte iç kısmı herhangi bir ilginçlikten yoksundur. Bu tapınağın önündeki terastan Bursa'nın tüm vadisinin en güzel manzarasının keyfi çıkartılabilir.

1904 (?), Anonim, 213: Çekirge'deki I. Murat'ın (MS 1360–1389) Camisi ya da Gazi Hünkâr Camisi yani Fatih Camisi. Türk tarihçilerinin ifade ettikleri üzere, Sultan Murat, Bursa'da yaptığı çok sayıda binanın inşasında Hıristiyan sanatçıları ve işçileri çalıştırmıştır ve bu gerçek bu caminin özgün karakterini açıklayabilir. Cephesi Venedik'teki eski sarayla kesin bir benzerliğe sahiptir. Zemin katta beş sivri kemer uzun bir sütunlu giriş/portico [son cemaat yeri?] erişim sağlar. Üst kat sütunlu bir girişin üzerinde açılır ve tek sütunlarla ikiz pencerelere bölünmüş beş büyük sivri kemerle aydınlanır. Sütun başlıkları Bizans tarzındadır. Medrese yani okul öylesine bir şekilde düzenlenmiştir ki öğrenci hücreleri camiye çevreleyen koridora açılır ve böylece ibadetler caminin içindeymiş gibi yapılabilir. Caminin yanında I. Murat'ın türbesi vardır.

1914, Gide, 7: Oturduğum, I. Murat Camisi'nin bahçesinin merkezindeki havuzun kenarı değil, boyalı bir ahşap köşkle kapatılan bir diğer küçük havuzun mermer ağzının üstünde, terasın sol kısmının uzak yerinde bir süre dayandığım, derinlerinde basit bir yuvarlak açıklık olan havuzun mükemmel göbeği suyu yukarıya doğru fıskırtıyor böylece su baharda açan sessiz çiçekler içinde yükseliyor ve düşüyor. Benzer biçimde havuzun dibinde de, kenar kısmın üzerinde benzer bir ağız suyu dışarıya fıskırtıyor. Suyun bir süreliğine kaldığı bu mermer yalakta çok küçük asalaklar hareket ediyor. Caminin beyaz duvarlarına karşı bir çınar ağacının gölgesi kımıldıyor. Siena'daki gibi, ancak tamamen farklı bir ruhta, neredeyse kabartmaların hiç olmadığı sade bir kemer üstünde yükseliyor ve iki daha küçük kemerle birleşiyor. Kabartmanın girintilerine tüm bir kırlangıç sürüsü yuvalarını yerleştirmiş.

⁶⁰²⁴ Kınçov, eserinin farklı yerinde benzer hatalar yapmıştır. Muradiye Camisi'nde de bu hatayı yine sultanları karıştırarak tekrarlar.

Ayaklarımda Bursa'nın yeşil Sahel'i aydınlık bir huzurla dolmuş. Sakin. Hava tarif edilemez derecede durgun ve gökyüzü düşüncelerim gibi açık."

1918 (?), Hawley, 47–48: Eskilikte ikinci sırada bulunan ve kentin kuzeybatısında Çekirge'nin dış mahallesinde yer alan I. Murad (1359–89) Camisi "Bursa'nın en güzel camisi" olarak adlandırılmıştır. Diğer camilerden farklı olarak, aynı yapı içinde fatihlerin evlatlarının Kuran'ın prensiplerini inceledikleri gölgelik bir revak olan bir medreseyi içerir. Bu ayrıca bir Bizans mimarının eseridir ancak orada burada İslam sanatının izleri kendini gösterir.

1922, Elston, 198: Kentin dış mahallerinde yer alan, antik zamanlardan günümüze kadar kükürtlü hamamları ile ünlenmiş bir yer olan Çekirge'de I. Murat'ın (1360–1389) camisi vardır. Bir Bizans mimarisi eseri olan ve söylendiğine göre tamamen Hıristiyan işçiler tarafından yapılmış olan bu cami Bursa'nın camilerinde çok sık görülmeyen pek çok özellik gösterir ve hücreleri camiye açılan ve böylece cami içinde olması düşünülen ibadet amaçları için kendisine bitişik olan bir medresesi vardır. Yakınlarında I. Murat'ın türbesi bulunur.

Ek 11: Bursa II. Murat (Muradiye) Camisi

1793, Brenner, 26: Bir diğerk cami hamamlara giden yolda olup Osman'ın soyundan gelen çeşitli prenslere mezar yeri olarak hizmet verir ancak asıl olarak bir İmparatorluk mezar yerinden ziyade bir hapishane görünümündedir.”

1804, Hammer, 39: Bursa'nın batı ucunda yer alan dış mahallelere de ismini veren Sultan II. Murat Camisi, bahçeler ve üzüm bağları ile birlikte bir düzine anıt mezar, şapeller ve okul, tüccarlar için bir depo (han) ve bir imareten oluşan kalabalık bir binalar topluluğu ile çevrelenmiştir. Mihrap ve minber, dua öncüsü [imam?] ve sultanın mahfilleri eski basit tarzdadırlar. Kitabesindeki tarihi H. 850 (M. 1495) yılında inşa edildiğini gösterir. Camiyi çevreleyen çınar ağaçları yükseklikleriyle minarelerle yarışır gibidir.

1840, Bernard, 44: Büyük camilerden biri de, İkinci Murad'ın camiidir. 850'de bina olunmuştur. Birkaç türbe, mektep, mescit, bir han ve bir imaret ile çevrilmiştir. Bu civar “Muradiye- Sultan Murat semti” diye şöhret bulmuştur. Camiin mihrap, minber ve mahfili, eski usulde ve külfetsizce yapılmıştır. Çevresinde, minare boyunda ulu çınar ağaçları vardır.

1864, Warsberg, 126: Kentin batısında, daha doğrusu dış mahallesinde Muradiye yani II. Murad'ın Camisi ve onun ailesine ait on mezar şapeli [türbe] vardır. Cami, geniş bir meydana yüksekçe bir terasın üzerinde durmaktadır. Yaşları, boyutları ve gövdelerinin biçimlenmiş itibariyle şimdiye kadar gördüğüm en muhteşem serviler caminin ön avlusundaydı. Ana girişe uzanan sundurma beş yüksek yuvarlak kemerden ve geniş kubbelerle oluşmuştur ve o kadar görkemlidir ki binanın arkada kalan kısımlarından yalnızca kubbe onu aşar. Bu sütunlu giriş bana Münih'teki Feldherrnhalle'yi hatırlattı.

1873, Haeckel, s.y.: Bursa'nın diğerk ucunda, batı girişinin yakınlarında yüksek ağaçlar ve servilerle çevrelenmiş çok göz alıcı bir yerde II. Murat'ın türbesi ve Muradiye Camisi ile bir düzine türbe, şapel ve okul bulunur.

1886, Walker, 149–150, 150-151: Otelin kapısından sola döndükten sonra, bizim küçük atlı alayımız, kaba, engebeli bir yolda tökezleyerek ilerleyip kuzey ucunda yer alan Sultan II. Murat'ın camisinden dolayı Muradiye olarak adlandırılan bir köyün ya da daha ziyade bir dış mahallenin içinden geçti. Leylek dostumuzun evine destek meydana getiren bir azizin harabe mezarını geçtikten bir müddet sonra ona ulaştık. Önündeki meydana bir araya gelmiş ve yayılmış figürler ve çevresiyle birlikte bu eski camiden tam anlamıyla daha oryantal olan bir şeyi çok az görmüştüm. Caminin kendisi büyük değildir fakat tuğla işinden muhtelif fantastik desenlerle süslenmiş arşitravla güzel bir kolonata [son cemaat yeri?] sahiptir. Son restorasyonlar esnasında kendisini düzeltmemiş olan bir miktar badanaya maruz bırakılmıştır. İhmal edilmiş yüzeyinde zamanında boyanmış yeşil, sarı ve kırmızı renkleriyle onu eskiden daha çok sevmiştim... (Caminin bulunduğu) Meydanın sağ kenarında küçük sivri uçlu pencereleriyle soluk bir yeşile boyanmış eski Türk evleri yer alır ve bunların ilerisinde esas bina ile aynı hizada Murat ve ailesinin mezarlarını içeren duvarla çevrili alana çok büyük tuğla işi bir giriş vardır. Daha ileride yine çok iyi bir tuğla işinden bir bina anıt mezarın yanında bir okul, bir han ve fakirler için bir mutfağı içeren asıl kuruluşun bir bölümüdür.”

1889 (?), Bent, 375: Sultan Murat'ın bu cami mezarının bitişiğindeki medrese ve imaret yani okul ve düşkünler evinin her ikisi de ilgi çekici eski zaman binalarıdır ve 1364'de kurucusu tarafından bahşedilmişlerdir.

1899, Kınçov, 81, 84: Bursa'nın batı ucunda, II. Murad tarafından yaptırılmış olan Muradiye Camisi bulunur... Cami küçük, ama epeyce güzeldir... Caminin yanında medrese vardır.

1901, Miret, 52: Daha özgün ve Arapsal olan Muradiye mahallesinde, servi ağaçları ve mezarlarla çevrelenmiş 2. Murad'ın eski camisini ziyaret ettim. Tamamen tipik bir doğulu görünümün görkemini sunuyordu ve bir grup Müslüman çimenler üzerinde oturmuş biçimde tütün içiyorlardı.

1904 (?), Anonim, 211: Sultan II. Murad (MS 1422–1450)'nin Camisi, iki kubbeyle örtülmüş uzun bir dikdörtgendir. İç kısmı sadedir, fakat sundurmada [son cemaat yeri?] bazı güzel çiniler vardır. Cami ismini, Muradiye mahallesi olarak, bulunduğu muhite vermiştir.

1906, Davey, 414: Bir başka göz alıcı cami ve türbe I. Murat'ındır⁶⁰²⁵. Ziyaret ettiğimde çiçekleri yapraklarının tüm izlerini gizlemiş olan büyük yaban gülleriyle kaplı bakımsız bir bahçenin içinde yer alıyordu. Caminin kendisi oldukça güzel bir yapıdır. İçinde daha eski değilse bile en azından kendisi kadar eski bazı İran halıları vardır.”

1908, Kennedy, 424: Çok sayıdaki diğerlerinden, kendini çevreleyen birçok anıt mezara sahip olmasıyla ayrılan Muradiye, özel bir bahsi hak eden bir camidir çünkü yaşlı ve geniş bir alana yayılmış çınar ağaçlarının ortasındaki bir teras üzerinde yer alan ana hatlarıyla çok hoştur.”

⁶⁰²⁵ Davey, yanlış biçimde ismini I. Murat olarak verir. Ancak daha sonra bahsettiği türbe sayesinde burasının II. Murat Camisi olduğu açık biçimde anlaşılabilir.

Ek 12: Bursa Emir Sultan Camisi

1804, Hammer, 39, 58: Küçük bir tepede yer alan Emir Sultan Camisi bu yüzyılın başlarındaki bir yangında yok olmuş ancak III. Selim tarafından yeniden inşa ettirilmiştir. Bir öncekinde olduğu gibi [Muradiye], yer aldığı mahalle ismini camiden almıştır... Azizlerin üç sultanı şunlardır: Çekirge Sultan, Shadi (?) Sultan, Emir Sultan. Bunlardan birincisi Sultan II. Murat'ın mezarının yanında kentin batı kısmında gömülmüştür. Üçüncüsü ismini verdiği camide, kentin doğusundadır ve bunun yakınlarında da ikincinin mezarı vardır. Birinci ve üçüncünün anısına isimleri Bursa'nın doğu ve batı kısımlarına verilmiştir ve bu yerler Çekirge ve Emir Sultan olarak bilinir. Bu dış mahallelerin her birinde hâkim bir biçimde kendini gösteren bir büyük cami vardır ve bir çekirdeğin etrafında meyvenin oluşması gibi çevrelerinde başka binalar ortaya çıkmıştır.”

1840, Bernard, 45: Emir Sultan Camii de meşhurdur ve Emir Sultan semtinde kurulmuştur.

1855 (?), Ubicini, 126: Müslümanların ulu buldukları şeylerden bir de Buharalı Şemseddin'dir; daha çok Sultan Emir-Veli (Emir Sultan) diye anılan bu şeyhin de mucizeleri ünlüdür. Mezarının bulunduğu ve Bursa'nın bir mahallesine adını veren cami, yöreye hâkim bir tepede inşa edilmiş olup, vadilere yayılan türbeleri çok sayıda mümini oraya çekmektedir.

1864, Warsberg, 165: Buraya gelişimin ilk günlerinden birisinde kentin doğusunda, geniş avlusunda kutsal beylerin mezarlarıyla, bereketli bir arazinin manzarasına bakan, Yıldırım Beyazıt'ın ve I. Mehmet'inki gibi bir tepe üzerinde hâkim bir konumda yer alan Emir Sultan Camisi'ni ziyaret etmişim. Cami ve türbe yalnızca uzak mesafeden hoşturlar; yaklaşıldığında göz aldanmasına neden olan peçeler kalkıkça geçen yüzyılın aşırı süslemeli biçimlerinde çürümüş ahşap yapılar olarak görünürler. III. Selim daha erken tarihli yapıyı yok eden bir yangından sonra bunu onarmış. O zamandan beri deprem ve zaman hızla tekrar aynı hale gelmesi için çalışmaktadır.

1899, Kınçov, 80: Kentin en doğu ucunda, geniş mezarlıklar arasında, çok sayıdaki Bizans manastırlarından birisinin kalıntıları üzerine yapılmış Emir Sultan Camisi bulunur. Depremde tamamen yıkılmış ve sonra yeniden yapılmış. Mermerden yapılmış iki güzel mescidi var. Hemen yanında medrese ve içine girmeme izin verilmeyen bir türbesi bulunur.”

Ek 13: Bursa Orhan Camisi

1899, Kınçov, 80: Ulu Cami'nin yakınında küçük, loş ve herhangi bir özelliği olmayan Sultan Orhan Camisi bulunur.

1918 (?), Hawley, 47: Kent merkezi civarında yer alan en eski cami Bursa'yı Bizanslılardan alan Orhan tarafından inşa edilmiştir. Asıl yapısı neredeyse tamamen yenilenmiştir fakat üstlerinde incelikli bir biçimde oymalara sahip Bizans sütun başlıklarının durduğu sekizgen gövdeli iki mermer sütun Orhan'ın fethedilenin sanatını takdirinin bir kanıtı olarak hala durmaktadır.

1922, Elston, 198: Bursa'nın en eski camisi kent merkezinin yakınlarında yer alır ve Bursa'yı Rumlardan alarak burayı yükselişte olan Türkiye Eyaleti'nin başkenti yapan Osman'ın oğlu Orhan tarafından inşa edilmiştir. Onun zamanından beri bu cami neredeyse tamamen yeniden inşa edilmiştir buna rağmen halen zarif biçimli oymalı işlemlere sahip Bizans başlıklarıyla taçlandırılmış sekizgen biçimli iki mermer sütunu içerir.

Ek 14: Ulu Cami

1631, Stochove, 179: Kentin ortasında bütün Doğu'nun en güzel camilerinden birisi var. Porfir sütunlarla taşınan kubbesinin üst kısmında hiçbir camın olmadığı bir açıklıktan içeriye gün ışığını alıyor. Ortasında tüm cami boyunca geçen ve burayı bölmelere ayıran, döşeme içine yerleştirilmiş kanallardan gelen bol miktarda suyu fişkirtan çok güzel bir çeşme var. Türklerin bize söylediklerine göre bu cami, çok büyük öfkesinden ötürü Yıldırım ve Işık Saçan [Şimşek /desclair (?)] anlamına gelen Gilderim ile Huraam [?] olarak adlandırılan Türklerin ikinci sultanı Orhan tarafından inşa ettirilmiştir. Mezarı çok yakındır & bazı yangınlara maruz kalmış taşlardan yapılmıştır[?].

1675, Wheler, 215: Sultanlar burada altı veya yedi saltanat camisi inşa etmiştir. Bunların arasında Adalin [Alaaddin (?)] en güzeldir. Kare biçimlidir ve arkadaşımın söylediği üzere eşit büyüklükte ve kurşunla kaplı yirmi beş kubbe çatısını meydana getirir.

1675, Covel, 151: Büyük Cami Ulu Cami olarak adlandırılıyor: inşasında kullanılan taşlar pul pul kalkmış, bu da uzun zaman önce ilk sultanlardan birisi tarafından inşa ettirildiğini gösteriyor ancak hangi sultan olduğu bilinmiyor.

1684, Carreri, 116: Ortasında korkuluklarla çevrelenmiş bir çeşmenin dikkatimi çektiği Ulu Cami'yi ziyaret ettim.

1701, La Motraye, 242: Camiler pagan tapınaklar ya da Hıristiyan kiliselerinden getirilen malzemelerle veya muhteşem güzellikle antik sütunlarla zenginleştirilmiş eserlerdi. Özellikle de İmparatorluk camileri ayrı bir güzelliğe sahipti, onların içindeyse Ulu Cami, gerek büyüklüğü gerekse güzelliğiyle ilk sırayı almaktaydı, yirmiden fazla kurşun kubbesi vardı.

1767, Niebuhr, 100: Ulucami ikiyüz ayak uzunluğunda ve takriben yüzaltmış ayak genişliğinde olup çok yüksektir ve dış duvarları mermerle ve kubbeleriye kurşunla örtülmüştür.

1793, Brenner, 23–24: En eskisi Sultan Orhan tarafından inşa ettirilmiştir. Ancak boyutları yüzünden Ulu Cami yani Büyük Cami olarak adlandırılanı kıyaslanamaz biçimde daha güzeldir. Burada Doğu İmparatorluğu'nun çöküşüyle ne yazık ki giderek daha fazla biçimde kendini kaybeden ve ülkenin şimdiki sahiplerinde hala fark edilebilen yozlaşması içinde kendini gösteren daha iyi bir üslubun birkaç izi hala keşfedilebilir. Bir Hıristiyan Kilisesi'ne dönüştürülen Roma'da Pantheon'da olduğu gibi yalnızca naostaki sütunlarla desteklenerek asılı gibi duran kubbedeki yuvarlak bir açıklıktan hafif bir ışık alır. Tapınağın ortasında, bu açıklığın hemen altında, büyük bir mermer havuzdan en temiz sular fişkirir. Güzeli biçimde düşünülmüş bu düzenlemenin mimariye getirdiği etki büyüleyici ve muhteşemdir. Planın sadeliği, ışık ve gölgelerin gizemi ve – binanın her yerine hâkim olan vakur sessizlikle zıtlık meydana getiren- inci gibi suyun hafif melankolik ekosu derin bir saygı ve ibadet hissine yol açar. Eğer ki bu yanlısamayı bozan, herhangi bir düzene ve ölçeğe uymaksızın sıralanan, çıplak demir çubuklardan sarkan ve bütünün her türlü görkemini bozan Türk usulü cam lambalar olmasaydı neredeyse İtalya'daki güzel tapınaklardan birinde olduğunuzu zannedebilirsiniz.”

1804, Hammer, 30–33: Bir ayrımla bunların en güzeli ve en büyüğü, kentin en yüksek noktasında yükselen, duvarlarının büyük kütlesi ve çok sayıda kubbeleriyle görkemli biçimde kendini belli eden Ulu Cami'dir. Bu her biri kendi isminin ilki olan Murat, Beyazıt ve Mehmet adında üç Sultan'ın eseridir: İlk bahsettiğimiz hükümdar inşasına başlamış, oğlu yapımına devam etmiş ve torunu tarafından tamamlanmıştır. Bu üç sultandan her birisi ayrıca kendi isimlerini taşıyan camiler de inşa ettirmişlerdir fakat bu üçünün ortak çabası, Osmanlı sultanlarının ilk ikametgâhının bu ilk büyük anıtını ortaya çıkarmıştır. Her bir kenarı yaklaşık yüz adım ölçüsünde olan mükemmel bir dörtgen meydana getirir. Çatıyı oluşturan on dokuz kubbe öyle bir şekilde dizilmiştir ki yirminci kısım boş bırakılmış ve tepesinden ışığın girdiği çok büyük dairesel bir pencere ile kapatılmıştır. Bu açık kubbenin hemen altında caminin merkezinde büyük dörtgen bir havuz vardır. Böylece bu güzel ve büyük cami, İstanbul'da, Edirne'de ve Kahire'de bildiğimiz tüm camilerden ayrılmış olur. Bu kentlerdeki camilerin hiç biri ne tepeden gelen bir ışıkla aydınlatılır ne de içeride bir su havuzu tarafından serinletilirler. Bursa'da Ulu Cami böylece en tepede iken güneşin ışınlarına ve yağmur yağdığı anda gökyüzünün/cennetin gözyaşlarına maruz kalır ve kuşların içeriye girerek yuva yapmalarını önlemek için tüm açıklığın üstünü örten ve bir balık ağına benzeyen gözlere

sahip piriñten tel üzerinde kuşlar öterken, balıklar havuzun üzerine düşen kafesli telin ağ gibi gölgesinden korkmadan sakince yüzerler. Bu alışılmadık durumların haricinde dua edicinin nişi [mihrap] ve Cuma ibadetleri sırasında kullanılan minberin oyma işlemleri dikkat çekicidir. Minberin oyma işleri sadece meyveler ve çiçekler, tomurcuklar ve düğümler, yapraklar ve sarmaşıklar değildir. Aynı zamanda Bursa'nın son derece ünlü olduğu ipekten yapılmış elbiselerinde kendini gösteren işlemler de vardır ve tüm Osmanlı İmparatorluğu'nda bu oyma işleri ile karşılaştırılabilecek tek örnek Sinop'un benzer biçimde oyma işleri ile ünlü minberidir. Dört köşeli direkler önceden zeminden tepeye kadar yaldızlı idi ve hala duvarlardaki gibi sadece gerçek kaligrafik düsturlara hizmet ediyor şeklinde tanımlayabileceğimiz devasa harflerle yazılmış yazılar görülür. Bunlar Kuran'dan alınan metinler ya da Tanrı'ya atfedilen nitelikler olan Ya Subhan (O tüm övgülere layık), Ya Dijan (O tüm imana layık), Ya Mennan (O Herkesten kudretlidir), Ya Hannan (O merhametlidir) gibi kelimelerden oluşur. Caminin üç kapısı vardır: soldakinin yanından aynı zamanda sultanın ibadet ettiği yere çıkılır, tam anlamıyla yükseltilmiş olmadığı halde buraya haksız biçimde yukarı mabet adı verilir. Sağ tarafta Mahkeme Kapısı vardır. Dış kısmında taş bir sofanın yer aldığı büyük kapı daima Kible Kapısı olarak adlandırılır çünkü burası daima kibleye yani Mekke'ye bakar (Mihrap da benzer biçimde aynı yönde bulunur). İç avlu (harem) diğer camilerden ne daha geniş ne de daha büyüktür. Ortasında, çok hırslı ve entrikalarla dolu, gösteriş meraklısı ve ahlaksız bir karakter olan Müftü Asis Efendi'nin Bursa'ya sürgüne gönderildiği zaman inşa ettirdiği dinsel arınma ve temizlenme amaçlı bir brunnenhaus [Çeşme evi/ Şadırvan (?)] vardır. Ana cephenin her iki kenarında iki büyük minare ana yapıdan tamamen ayrı biçimde çok büyük güçlü tabanlar üzerinde yükselir. Mahkeme'ye bakan sol taraftaki minarede en üst galeriye binanın ustası kaynağını Olympos'un pınarlarından alan ve bu seviyeye kadar yükselen suyun olduğu bir çeşme yerleştirmiştir. Suyu yukarıya çıkaran hidrolik düzenek uzun zaman önce bozulmuştur fakat kuvvetli sağanaklar bir zamanlar bulutlara çıkan çeşmeyi bir sütun gibi yükselten minarenin tabanını doldurur. Bu kaynağın künkleri gibi kötü yönetim nedeniyle vakfının fon kaynakları da tamamen kurumuştur. Bu kaynaklar bir zamanlar o kadar büyüktü ki zemin en değerli halılarla kaplıydı ve cami Ramazan gecelerinde yedi yüz lamba ile aydınlatılırdı.”

1833–1843, Texier, 212–216: Ulu Cami adındaki büyük cami, şehrin tam ortasındaki düz tepeye yapılmıştır. Bu noktadan etrafındaki bütün mahallelere hâkimdir ve bu Osmanlı eski başkentinin ortaya koyduğu çekici tablonun görüntü açısından merkez noktasıdır. Camiler çoğunlukla yaptırılanın adı ile anılırken, bu cami üç padişah tarafından yapılmış ve Ulu Cami belirsiz adını almıştır. Ulu Cami, I. Murat tarafından başlanmış, oğlu Bayezid tarafından devam edilmiş ve sonra kendi adını alan mevcut üç cami daha yaptırmış olan Bayezid'in oğlu⁶⁰²⁶ I. Mehmet tarafından tamamlanmıştır. Ulu Cami, kenar uzunluğu yaklaşık yüz metrelik dört kenarlı bir şekildedir. İçinde yirmi beş dayanak noktası üzerinde yirmi beş bölümden oluşur. Bu bölümlerden – ortası istisna olmak üzere- her biri kubbe ile örtülmüştür. Orta yeri ise içeriye hava ve ışık vermek için açıktır. Bu içteki ufak avlunun ortasında, kol dayanacak yükseklikte mermerden bir havuz vardır; sürekli olarak akan bir çeşme halinde olan bu havuzun berrak sularında balıklar tam bir huzur içinde yüzer. Kuşların girmesine engel olmak için bu açık avlunun üstü, tunçtan bir kafesle örtülmüştür. Kemerlerin hizasına çıkmış pencereleri aynı şekilde parmaklıkla kapalıdır. Binanın genel yapısında ilkelliği hatırlatacak büyük bir sadelik vardır. Mihrabı- Mekke istikametini gösterdiği yönde-güneydoğuya yöneliktir. Mollalar bu caminin ilk dekorasyonunu hayranlıkla anlatırlar; bütün ayakları çatının başladığı yere kadar altın yaldızlı ve bunun üzerinde Arabesk nakışlar arasına Kur'an sure ve ayetleri yazılı imiş. Minberi çok bilinen bir Arap sanatkarın eseridir; fakat bu süslemeler bugün kaybolmuştur. Badanalı duvarlarında bir takım harflerle Esmâ-yı Hüsna (Allah'ın doksan dokuz ismi)'yi temsil eden yazılardan başka Müslüman dindarların gözlerini dinlendirecek bir şey yoktur. Büyük kapının sağ ve solundan iki büyük minare çıkmıştır. Bunlar uzunluğuna oluklu sütunlar şeklindedir; tepesine içten bir merdivenle çıkılır, parmaklıklı bir başlık konmuştur. Bu parmaklığın hizasında, Olympus'un yamacından gelecek suyu buraya ulaştırdıktan sonra caminin içine sevk eden sifonlu bir su terazisi görülür. Büyük

⁶⁰²⁶ Asıl metinde I. Mehmet, Bayezid'in yeğeni diye geçmekle birlikte Türkçe çevirisinde bu hata düzeltilmiştir. Texier, 2002: 216 dn. 364.

kapıdan başka caminin diğer iki kapısı daha vardır ki bunların biri padişaha aittir, diğerine Mahkeme kapısı adını verirler.

1834–1848, Schneider, 33: Ulucami şehrin en büyük ve en güzel camii. Bu cami 50 metre uzunlukta ve 35 metre genişlikte. Dört vaiz aynı anda farklı noktalardan, sesleri birbirine karışmaksızın vaaz verebilir. Ve oradan her geçişimizde bir gün o duvarların arasında Tanrı'nın Oğlunun İncili Şerifi'nin okunup okunmayacağını soruyoruz kendimize.

1836, Pardoe, 305–306, 306–307, 323: Şehrin ortasındaki Ulu Cami hepsinin en güzeli ve en büyüğü. Çatısı yirmi adet zarif kubbeden oluşuyor. En ortadaki sadece demir bir ağla örtülü olduğundan, ışığın içeriye girmesine izin veriliyor. Bu kubbenin altında beyaz mermerden, güzel bir çeşme bulunuyor. Çeşmenin fıskiyesinden küçük bir havuza düşen suyun serin, yeknesak şırlıtısı geniş yapıda yankılanarak uzuyor ve yumuşuyor; bu küçük havuz kilizbalıklarıyla dolu geniş bir dış havuzu besliyor. Caminin içinde ilk kez bir çeşme görüyordum ve bu heybetli çeşme üzerimde çok güzel bir etki yarattı. Duru, beyaz parıltısı duvarlardaki koyu fresklerle ve yeri kaplayan hasırların üzerine aralıklarla serilmiş zevksiz renklerdeki seccadelerle güçlü bir tezat oluşturuyordu. Sık kafesli bir merdiveni olan minber kakmalı ahşaptandı; bina bir bütün olarak ayrıntılarının zenginliğinden çok, düzgün oranları ve şık çeşmesiyle dikkate değerdi. Allah'ın ve dört Peygamber'in isimleri levhaların üzerine güzel ve cesur bir hat çalışmasıyla yazılmıştı. Caminin doğu ucundaki kemerli girinti de zevkli boyanmıştı. Biz girdiğimizde, caminin baş imamı Kuran okuyordu; yeşil sarığı ve cüppesi yanındaki halının üzerindeydi. Okuyuşu hızlı ve yeknesaktı ve buna eşlik eden ani ve kesik hareketleri izleyenlerde hiç de hoş bir etki bırakmıyordu. Ona yaklaştığımızda, birdenbire okumasını kesti ve bizi tepeden tırnağa süzdü; sonra yine işine döndü ve bizimle bir daha ilgilenmedi. Bir köşede derin uykuya dalmış bir adamın yanından geçtik; diğer bir köşede, dizlerinin üzerine çökmüş ve Allah'ın adının önünde avuçlarını yukarı kaldırmış, huşu içinde dua eden bir kadın vardır. Halılardan birinin üzerinde bir imam, yarım düzine kadar gençle çevrilmiş halde ders veriyordu; belli ki bunlar caminin bitişiğindeki medresenin öğrencileriydi. Dört bir yanda, grup grup müminler rahlelerin önüne diz çökmüş, o günkü Kuran derslerine çalışıyorlardı. Cami turumuz sırasında bize eşlik eden imam, neredeyse bir terlik kadar hafif oldukları için ayakkabılarını çıkarmama gerek olmadığını söyleyecek ölçüde hoşgörülüydü. Minarelerden birine çıkma arzumu belirttiğimde, kapıyı açması ve bana eşlik etmesi için hademeyi çağırdı... Değneğini bir halı yığının arkasına özenle gizledikten sonra, bu Türk Quasimodo minarenin dar kapısını ardına kadar açarak bizi kırık ve tehlikeli taş basamaklara doğru yöneltti. İçerisi zifiri karanlıktı ve adam arkasındakilerden birinin durakladığını veya geciktiğini gördüğünde şeytanca kıkırdıyordu; sanki bununla, başına açtığımız zahmeti telafi ediyordu. Kendi kendine mırıldanmaları arasında, bahşiş kelimesini sık sık, duyabileceğimiz şekilde söyleniyordu. Merdiven, müezzinin müminleri namaza çağırdığı şerefeye açılan küçük kapıda son buluyordu. Kapının açılmasıyla gelen ışık seli neredeyse gözlerimizi ağrıttı. Şerefede durduğumuz sırada yaşadığımız duygunun rahatlık olduğunu söyleyemem. Minare öylesine yüksek, parmaklık öylesine alçak ve şerefenin kendisi öylesine dardı ki alışık olmayan biri bunların yarattığı baş dönmesiyle yarı felç oluyor ve önünde uzanan manzaranın ihtişamından tam anlamıyla keyif alamıyor. Sadece imparatorluk sarayından görülen geniş ova değil, aynı zamanda onu çevreleyen dağ silsilesi de bütünüyle gözler önündeydi. İnişte epeyce bir sendeleme, kayma ve tökezlemeden sonra, kendimizi yeniden Ulucami'nin çeşmesinde bulduk. Camiden ayrılırken, biraz da şaşırarak minarelerinin dışarıdan, dörtte bir yüksekliğe kadar tuğlalarla kaplı olduğunu fark ettik... O sırada durduğumuz noktadan Bursa'yı olduğu gibi görebiliyorduk. En dikkat çekici yapı, sislerin arasından fırlayan, mermer beyazlığındaki Ulucami'ydü. Güdük minareleri, İstanbul'da mavî gökyüzüne azamette yükselen, kalıbı periler tarafından dökülmüş gibi duran, hafif, ince ve uzun minarelerin birer karikatürüydü sanki. Zarafetlerin, Bursa'da sağlam yapıların bile çatılarını uçuracak kadar şiddetle esen rüzgâra kaptırılmış olmalılar. Camiyi üzerinde metal mum söndürücülerinin durduğu mumdan devlere dönüştüren orantısız kurşun kubbeler de tablonun kabalığını artırıyor.

1836, Moltke, 57: Camilerin en büyüğü bir Hıristiyan katedralidir. Işığı üstten, tamamıyla açık olan orta kubbeden alır. Güzel yıldızlı Asya göğü bu mabedin üzerinde kubbelik eder. Bir tel kafesle örtülü olan bu açıklığın altında yağmur sularını toplayan ve ortasındaki bir fıskiyesinden sular fışkıran bir havuz vardır.

1837, Michaud, 163–164: Camilerin içinde en güzeli kentin ortasında yer alan Ulu Cami'dir. Bu çok büyük boyutlu bir yapı olup kare biçiminde ve tamamen kesme taştan inşa edilmiştir. İki yüksek minaresi, İslam mimarisinin garip fantezisi ve şıklığını gösteren iki görkemli kapısı var. Hiçbir şey Ulu Cami'nin içinden daha sade olamaz. Zemin taşları güzel halılarla kaplanmış, duvarları çıplak; sadece aralıklı biçimde kalın siyah karakterlerle yazılmış Kuran mısraları var. İbadetgâhın ortasında abdest almak için tasarlanmış üç suyun fışkırdığı güzel bir havuz var. Yüce Allah'a şükranlarını sunarlar Müslümanlar suyun şırıltısını duymaktan hoşlanırlar. Caminin kubbesi, Bursa'daki diğer kubbelerin aksine kurşun levhalarla kaplanmamış; ağ gibi örülmüş çok sayıda demirden oluşturulmuş. Bu demir örgüler sonsuz sayıda küçük açıklıkların görülmesini sağlıyor ve bu açıklıklardan caminin içine inceden zayıf bir gün ışığı giriyor.”

1840, Bernard, 41: Camilerin hepsinden büyüğü, nadir binalardan birisi “Ulu Cami”dir. On dokuz kubbelidir; bir kubbelik yerin de üstü tel kafesle örtülerek, pencere halinde açık bırakılmıştır. Birinci Murat, Yıldırım Beyazıt ve Çelebi Mehmet; yaptırdıkları camilerden başka, Ulu Cami'nin inşası için, her biri ayrı ayrı gayret sarfetmişlerdir. İçindeki kürsülerin oymaları gayet nefistir; duvarlardaki yazıların eşi yok dense yeri vardır. Üç kapısından en büyüğü kible kapısıdır.

1842, Pfeiffer, 72–73: Camilerin arasında Ulu Cami kesinlikle dikkate alınmalıdır. Bu caminin küçük kubbesi bir başyapıt sayılır ve zarif sütunlara dayanır. En tepesinde bir açıklık vardır, böylece içeriye hafif bir ışık ve tüm yapıya da temiz bir hava yayılır. Bu kubbeciğin hemen altında, küçük balıkların keyifli biçimde yüzdükleri büyük mermer bir havuz bulunur.

1843 (?), Meyer-Hofmann, 143: Bursa'nın camilerini her Avrupalı fermansız gezebilir. Büyük/Ulu olarak adlandırılan cami Mağrip Yapı Tarzı'nın [Maurischen Baustyls]'in bir örneğidir. Bu cami kentin ortasında bulunur ve yapılışının şerefini üç padişah üstlenmiştir: I. Murat, I. Beyazıt ve I. Mehmet. İç mekân mermerdir ve ana bölüm muhteşem bir cam kubbe ile örtülüdür. Bunun etrafında 19 daha küçük kubbe bulunur. Ana kubbenin tam altında muhteşem mermerden bir havuzda yukarıdan gelen ışığı tüm renklerine bölen ve yansıtan kristal gibi berrak bir su fışkırır. Bu ışık oyunları ve su şırıltısı ibadethaneye iç karartıcı Hıristiyan kiliselerinde bulunmayan neşeli, içsel inanca yönelten ve güzel insani duyguları uyandıran bir karakter kazandırmaktadır. Bu nedenle ezan okuyan müezzin hiçbir zaman boşuna ibadete çağırılmamaktadır. Günde beş kez minareden “tanrı birdir ve tek peygamberi Muhammed'dir. Namaza gelin, namaza gelin!”, diye bağırınca bu neşeli tapınak inananlarla dolup taşmaktadır.

1848, Monk, 51: Ulu Cami iç düzenlemesiyle Constantinople'un başlıca camilerinden farklı olduğundan özel bir ilgi verilmeyi oldukça hak eder. Merkezde, büyük kubbenin altında, suları yukarıya fışkırtan ve havaya ferahlatıcı bir serinlik katan güzel ve büyük bir çeşme vardır. Oldukça büyük bir merdiven çok güzel biçimde oyularak bezenmiş ve şimdiye kadar başka yerlerde gördüğüm herhangi bir örnekten çok daha zarif olan minbere gider.

1859, Beaufort, 535: Biraz önce bahsettiğim⁶⁰²⁷ şimdiye dek değişmeden gelmiş gelenekler üzerindeki bir yenilik, yakın bir zamanda tüm camilerin en eskisinin restore edilmiş olmasıydı. Bu Ulu Cami'ydi: çok hoş olan minaresi dokunulmamış halde olmasına rağmen kubbesi çökmüştü. Her bir kemer ve masif kare sütunlar yeni badanayla kaplanmıştı ve kaba bir biçimde boyanmış çelenkler ve arabesklelerle süslenmişti. Binanın tarzı güzel olamayacak kadar ağırdı fakat kapladığı alan, yükseklik ve oranları gerçekten iyiydi.

1861 (?), Joanne-Isambert, 503: Kentin dini binalarının en büyüğü ve en ilgi çekicisi olan Ulu Cami kütleleriyle Bursa'nın tüm yapılarına hükmeder ve çatısını biçimlendiren çok sayıda kubbesiyle bakışları kendine çeker. Şekli, iç kısımda sütunlar tarafından taşınan ve pandantifler üzerinde yirmi dört kubbeyle örtülmüş yirmi beş bölüme ayrılmış olan geniş bir karedir. Merkezi bölümün üstü açık bir kubbe ile örtülmüştür veya diğer bir ifadeyle merkezi delinmiş ve basit bir tel kafesle kapanmıştır. Yağmur doğrudan binanın içine girer ve altta yer alan suları özenli biçimde yenilenen ve içinde balıkların beslendiği bir havuza dökülür. Her bir kemer arasına yerleştirilen pencereler binanın geri kalanını aydınlatır. Bir zamanlar büyük bir ihtişamlı süslenmişti. Şimdi ise duvarları bezeyen yegâne süslemeler siyah renkle

⁶⁰²⁷ Seyyah eski camilerin hasar gördüğünde yenilenmeye yanaşmadığı hakkında yaptığı aktarımdan bahsetmektedir.

çizilmiş büyük monogramik şekillerdir. Geri kalanlar kalın bir boya tabakasının altında kaybolmuştur. Bu caminin önünde alışıldık olduğu üzere ortasında abdest almak için bir çeşmenin bulunduğu küçük bir kapalı avlu ya da harem vardır. Binanın köşelerine yerleştirilmiş iki minare uzaktan bir selâtin camisi olduğunu ilan eder. Bir zamanlar bu minareler yeşil çinilerle kaplıydılar ve bir tanesi üst galerilerinden birisinde Olympus'un yükseklerindeki kaynaklardan elde ettiği suyu fıskırtan bir çeşmeye sahipti. Bu çeşme yeterince bakımı yapılmadığı için artık akmamaktadır. Ulu Cami, I. Murat ile başlamış, I. Beyazıt tarafından devam ettirilmiş, I. Mehmet tarafından tamamlanmıştır. Tuğla ve kesme taştan inşa edilmiştir.

1862, Moustier, 246–247: Bursa'nın hepsinin üstünde gururlandığı yapı, Doğu'nun en büyük dini yapılarından birisi olan Ulu Cami'dir. İnşası I. Murat Dönemi'nde başlamış ve I. Mehmet zamanında bitirebilmiştir. Yaklaşık olarak bir kenarı 100 metre olan bir dörtgen biçiminde olup içten dört sütun sırasıyla bölünmüş, bunlar beş nefle kesilmiş ve böylece tümünün üzeri kubbelerle kapatılmış yirmi beş bölüm meydana gelmiştir. Ortadaki bölümün tepesinde havanın rahat bir şekilde içeri girebildiği geniş bir açıklık görülür. Bu açıklık caminin merkezinde yer alan güzel balıklarla doldurulmuş ve fıskiyeyle büyük bir mermer havuza tekabül eder. Dışarıdan bu caminin süslemeleri özellikle dikkat çeken herhangi bir şey sunmaz. Ön kapının iki yanında orijinalinde porselen mineyle [çini (?)] kaplı olan iki minare yer alır. 1856 depremi bunları yıkmıştır ve tamiratları da henüz bitirilmemiştir. İçeride altın renkli arabeskler bolca kullanılmıştır; günümüzde duvarlar ve sütunlar sadece, Kuran'dan alınma bazı kelimelerin üzerine maviyle çizildiği beyaz bir boya tabakasıyla kaplanmıştır. Süslemesinin basitliğine rağmen, suların şırıldadığı, yirmi beş kubbenin derinliklerinde ve sütun ormanının arasında ışığın dalgalanarak dolaştığı bu geniş alan etkileyici bir görünüm meydana getirir.

1864, Warsberg, 120–121: Kente indikten sonra Ulu Cami'yi, yani diğerlerine göre kendisinin önde olduğunu gösteren bir isim olan Büyük'ü ziyaret ettik. Bunu üç kişi, I. Murad, I. Beyazıt ve I. Mehmet inşa etmiştir. İç kısmını gördüğüm ilk camiydi ve aşırı beklentilerde kaçınılmaz olduğu gibi benim için bir hayal kırıklığıydı. Niçin, bilmiyorum fakat benim hayalim onu bizim kiliselerimizin olduğundan çok daha büyük ve daha görkemli bir hale sokmuştu. Bunun yerine Romanesk, Gotik, Toskana ve Lombard mimarisinin katedrallerinden daha üstün olan hiçbir şey bulamadım. Kalın dörtgen sütunlar üzerine dayanmış biçimde bir kare halinde düzenlenmiş yirmi kubbe, binaya dinginlik vermekteyken bu durumu duvarları kaplayan korkunç boyamalar bertaraf etmiştir. Boyutları bakımından çok büyük harflerle yapılmış olan ve beyaz zemin üzerinde siyah ile yılanımsı korkutucu çizimlerin olmadığı yerlerde İmparatorluk Dönemi olarak adlandırılan zamana ait pencere perdelerinin tarzında kumaşlar var. Her kapı, her kemer, her pencere kendi perdesine sahip. En güzel biçimli binayı dahi çirkinleştiren bu kötü zevkin kusursuzluğudur ve bunun içinde ben gerçekten yalnızca merkezdeki yirminci kubbenin açık bırakılma fikrinden ve tüm alan kadar büyük olan bir havuz ve sular fıskırtan bir çeşmeyi içeriyor olmasından hoşlandım. Hatta içinde balıklar dahi yaşıyor; aksi durumda bizim kiliselerimiz gibi küf kokacak olan alana taze bir hava getiriyor. Bunu icat eden Şarklı'nın talihli doğa sezgisidir. O, her sanat çalışmasının doğanın sundukları ile daha da güzelleşeceğini bilir. Binanın şeklinde beni rahatsız eden şey eşkenarlılığı ve bundan dolayı derinliğin kaybolmasıydı. Bu bizim kiliselerimizde olduğu gibi camiler için de gereklidir çünkü her ikisinde de mihrap veya altarın ayırt edici işaretiyle değil duvarların biçimiyle yönlendirilen ve daha özel biçimde dikkat edilmesi arzulanan bir nokta vardır. Bu arada bu sadece bir pratik sebep ve böylesi bir talebe girmeme yol açan alışkanlığıma olan bağlılığımın değildir. Her bir binada amacın ve önemin görünüşüyle bana bildirilmesini arzu ederim. Tanrının evinde bu, dua ve ibadet yeridir ve kendimiz ile en üst fikirlerimiz arasında mevcut bulunan mesafe gibi giriş ve yüksek altar arasındaki uzanan mesafe arttıkça saygınlık da çoğalacaktır. Bu en belirgin anlatımdır. Böylesi bir anlaşılabilirliğin bir binada mevcut olmadığı yerde bunu bir hata olarak ayıplayacağım."

1870, Jerningham, 220: Üstünde yirmi kubbenin yükseldiği ve tamamlanması için birbiri ardında çalışan üç Sultan'a – I. Murad, I. Beyazıt ve I. Mehmet- atfedilen Ulu Cami yani Büyük Cami. Kubbelerin on dokuzu, altında ibadetgâhın ortasına gelen güzel bir çeşmenin olduğu yirminci kubbe için merkezde bir boşluk bırakacak şekilde düzenlenmiştir."

1873, Haeckel, s.y.: Kentin en yüksek noktasında yer alan Bursa'nın en büyük camisi, I. Murat tarafından başlanmış, oğlu I. Beyazıt tarafından yapımına devam edilmiş ve

ancak torunu I. Mehmet tarafından tamamlanabilmiştir. Cami 60 metre kenar uzunluğu ile bir kare meydana getirir ve çatısı on dokuz kubbenin bir araya gelmesinden oluşmuştur. Yirminci kubbenin olduğu yerde dairesel biçimli bir pencere vardır ve bunun altında da bu camiye has bir özellik olan içerisinde alabalıkların oynaştığı büyük bir kare havuz bulunur. Mihrap ve kürsü mermer arabesklerle sütunlar ve duvarlar ise tuhaf hatlar ve Kuran'dan alınma ayetlerle bezenmiştir. Eskiden Ramazan gecelerinde bu cami yedi yüz lamba ile aydınlatılırdı.”

1878 (?), Kammond, 292: Çeşmeler vb. nin olduğu mutat ekleri ve dört zarif minaresi ile büyük bir binadır. Görkemli kubbesi zevkli bir biçimde farklı renklerde mozaik porselenlerle [çinilerle (?)] kaplanmıştır ve benzer tarzda ince sütunlarla desteklenen sivri arabesk kemerlere dayanan çok geniş çatısının geri kalan kısmını on altı küçük kubbe örter. Bunların arasında mevsimine göre kilimle veya hasırla örtülü olan zeminden on ile on dört feet arasında değişen yüksekliklerde binlerce çeşit renkli lamba zincirlere [festoon (?)] asılmıştır. Duvarlar beyaz olup, yeşil ile sınırlandırılmıştır ve Kuran'dan alınma ayetlerle kaplanmıştır. Her iki tarafında devasa mumlarla bir kürsü ve bir minber içerisinde tüm eşyasını teşkil eder.”

1879, Naçov, 59: Camilerden en ünlüsü, Moritanya üslubuyla I. Murad ve I. Mehmed döneminde yapılan ve üç sultanın- Murad, I. Bayezid ve I. Mehmed- ibadethanesi, on altı küçük kubbeli devasa Ulu Cami'dir. Merkez kubbesi çiniden yapılmıştır.

1885, Gower, 26: Ulu Cami, mükemmel bir binadır fakat kötü biçimde dekore edilmiştir. Bursa'daki camilerin büyük cazibesi, kendilerinin camilerden çok saraylar gibi görünmelerini sağlayan çeşmeleridir. Bu çeşmelerin her yerinde kristal berraklığında sular oynaşır.

1890, Hare, 211–212: Kentin merkezindeki Ulu Cami'nin içi çok daha mükemmel orantılara sahiptir. Bu, sular fışkırtan bir havuzun üstünde büyük kubbeyle ortalanmış yirmi dört kubbeyle biçimlenen gotik eğilimli ağ gibi örülü mimarinin kusursuzluğudur. Bu caminin sokağa bakan dış kısmında bir defne ağacı bir aziz dervişin mezarını gölgeler: hasta insanlar onun çevresinde elbise parçaları asarlar ve bunlarla hastalıklarını da orada bıraktıklarını düşünürler. Ulu Cami mükemmel durumdaki muhteşem doğu elbiselerinin görülebileceği çok büyük bir pazarın kenarında yer almaktadır.

1894, Müller, 153: Ulu cami tam karedir ve neredeyse tümü üç kenarında apsislerle bir kareden ibaret Ayasofya'dan kopyalanmış olan Constantinople'daki camilerden çok farklı biçimde en erken camilerin planında inşa edilmiştir. Ulu Cami'de beş nef ve ortasında güneş ışınlarının merkezdeki havuza düşebilmesi için çatısız olarak bırakılmış geniş bir boşluk vardır. Harika biçimde oyularak işlenmiş Minber yani Cuma Kürsüsü haricinde bu çok büyük cami İstanbul'un daha bezemeli camilerinden sonra bize bomboş göründü.

1895 (?), Coufopoulos, 185-186: Ulu Cami yani Büyük Cami birbiri ardına gelen üç sultan olan I. Murad, I. Beyazıt ve I. Mehmet tarafından inşa edilmiştir. Minber, Mısırlı bir yontu sanatçısının eseridir ve yalnızca Sinop'taki bir camide bulunan rekabet edebilir. Caminin şimdiki görünümü oldukça moderndir. En fazla üç kişiden oluşan bir grup için giriş 5 kuruştur.

1898, Renard, 15–18: Bursa'nın en ünlü camileri Ulu Cami, Yeşil Cami, Beyazıt ve Murat'ın camileridir. Fakat bu sonuncular neredeyse hiç dikkat çekici değillerdir. Ulu Cami kentin ortasındaki pazarın yanında yer almakta olup minareleri ve kubbeleriyle tüm bu bölgeye hâkimdir. Doğunun en büyük dini yapılarından birisidir ve ünü de çok fazla olmasına rağmen dekorasyonu ve şatafatı önemini yansıtmaz. Türklerin gurur duydukları bu tapınağın inşası Murad tarafından başlatılmış, I. Mehmet'in zamanında bitirilmiş ve maalesef Bursa'nın tüm binaları gibi depremlerin tahribatına uğramıştır. Günümüzde eski cami onarım görmüş ve yenilenmiştir. Minareleri yeniden inşa edilmiş ve dış duvarlardaki ve mermerlerdeki çatlaklar bu işlere uygun beyaz badana ile gizlenmiştir. Bir kenarı yüz metre olan dörtgene yakın bir biçime sahiptir ve iç kısmı ağır dört köşe sütunların dizilmesiyle kubbelerle örtülü çok sayıda nef meydana getiren bölümlere ayrılmıştır. Merkezdeki kubbe Olympus'un berrak sularıyla dolu ve küçük kırmızı balıkların olduğu mermer bir havuzun hemen üzerinde gökyüzüne açılan geniş bir açıklığa sahiptir. Dış dekorasyonu çarpıcı hiçbir sunmaz ve yalnızca ana kapı bazı mermer oymalarla ve Kuran'dan alınma yazılarla dekore edilmiştir. Bu kapının kenarlarına iki minare yerleştirilmiştir. İçeride, önceki boyamalar ve yıldızlar tekdüze krem renkli bir boya ile kapatılmış ve çeşitli yerlerde üzerlerine, kuşkusuz

Constantinople'daki Ayasofya'nın yüksek sütunlarını donatan altın harflerin kazındığı yeşil mermerden büyük plakaları taklit etmek isteğiyle, dinsel yazıları ya da Kuran'dan alınma sözleri çevreleyen çok büyük siyah daireler çizilmiştir. Mihrap, eski camilerin büyük çoğunluğunda olduğu gibi mermer ya da boyalı çiniden yapılmamıştır. Duvardan çıkıntılıdır ve parlak renklerle birbirine dolanan [capricieuses (?)] arabesklerle bezenmiştir. Üst kısmında da iki güzel boyalı cam/vitray vardır. Bu kutsal yerin solunda pilastirlerle desteklenen ahşap balkon, Bursa valisinin ibadete geldiğinde kullandığı yerdir. Kenarında ayrıca zarif biçimde işlenmiş iki parapetle donatılmış dar bir merdivenle ulaşılan küçük bir platform olan ve din görevlisinin Kuran okuduğu kürsü [minber (?)] bulunur. Tavanın çeşitli yerlerinde dini bayramlarda yakılan lambaları taşıyan demir çemberler asılıdır. Son derece temiz örtüler her yerden zemini gizler. Dekorasyonunun basitliğine rağmen Ulu Cami ilginç ve gösterişli bir görünüm ve bütününde kendini gösteren mutlak bir büyüklük sunar. İri yapılı sütunları, yüksek beyaz kubbeleri, İslam'ın gizemli işaretlerinin karalandığı duvarları, kubbeyi delen ve binayı sıcak bir berraklıkla dolduran büyük aydınlık penceresi, yavaşça akan çeşmesi/fıskiyesi tümü hoş bir etki meydana getirir ve ilk sultanlarının bu tapınağına Osmanlıların duydukları hürmetin nedeninin anlaşılmasını sağlar. Ulu Cami'de daima inançlı kimseler vardır. Şehirli, pazarlara ya da koza satımına gelen kırsal yöre halkı, kirli köylüler, paçavra elbiseleriyle askerler, çok yakınlarındaki büyük medresenin öğrencileri (softalar), tüm bu inançlı dünyası birbirlerine yakın biçimlerde diz çöküp, mihraba yüzlerini dönerek beyaz hasırlar üzerinde dua ederler. Fıskiyenin sesi çok tatlı bir şırıltıyla anıtın huzurunu ölümsüzleştirir. Bazen küçük kuşlar ve kargalar merkezi kubbeden geçerek kemerlerin altında öterek ve kanat çırparak tatlı bir kargaşa meydana getirir. Ve kendisini dikkatle izleyen bir öğrenci halkasının önünde köşelerde çömelmiş olan imamlar kutsal metinlere yüksek sesle açıklamalar yapar ve tekdüze biçimde dualar okur.

1898, Overbergh, 395: "Ulu cami! Tanrım ne hayal kırıklığı! Tepesinde bir kubbeyle bir kenarı 100 metre olan bir kare hayal edin. Duvarlarında korkunç peinturlurageler [özensiz biçimde ve aşırı parlak renklerle yapılan boyamalar/duvar resimleri], hiçbir yerde bezeme yok. Orada burada köşelerde tapınakta dua edenlerin sesi yankılanıyor. Ortasında suların aktığı büyük bir havuz var.

1899, Kınçov, 79: Kentin içinde, çarşıların yakınındaki güzel bir alanda en büyük Bursa camisi olan Ulu Cami bulunur. Cami, I. Murad tarafından başlatılan, Bayezid'in devam ettirdiği ve I. Mehmed'in tamamlattığı devasa bir taş yapıdır. Yirmi adet kurşun kubbesi vardır. İçinde, tam ortada büyük bir şadırvan yer alır. Zemin, değerli halılarla kaplıdır. Caminin, büyük depremde yapının bir kısmı yıkıldığında zarar gören değerli çini süslemeleri varmış. Şimdi ise içinden badanayla aklanmış ve sıradan arabesklerle süslenmiştir. Ulu Cami en çok ibadete gelen Müslümanlar tarafından ziyaret edilir. Sabahtan akşama kadar insanla doludur. Birkaç müezzin gün boyu Kuran okur. Caminin çevresindeki alanda her pazar kent pazarları kurulur.

1899–1916, Hasluck, 244: Kutsal kaynakların ve nehirlerin balıkları bazen dini endişelerle benzer bir biçimde koruma altına alınır. Türk topraklarındaki kutsal balık örnekleri seyrek. En iyi bilinen örnekleri Paphlogonia'da Alaca yanındaki Shamaspur tekkesinin havuzunda tutulan balıklarda bulunabilir. Balıklar ayrıca Bursa'daki Ulu Cami'nin havuzunda da yer almaktadır."

1901, Miret, 52: Çok az dikkate değer yeni bir cami olan Ulu Cami'yi ziyaret ettim.

1904 (?), Anonim, 210–211: Ulu Cami yani Büyük Cami'nin I. Murad (MS 1360–1389) tarafından temelleri atılmıştır, inşasını I. Beyazıt (MS 1389–1402) devam ettirmiştir ve I. Mehmet tarafından tamamlanmıştır (MS 1413–1422). Pazar yerinin yakınlarda yer almakta olup dikdörtgen biçimindedir ve içten sütunlarla yirmi bölüme ayrılmıştır. Bunlardan on dokuz tanesi tümü aynı şekillerde ve boyutlarda olan kubbelerle örtülmüştür. Bir çeşme ve bir mermer su havuzu içeren merkez bölümü kubbe biçimli yaldızlı bir demir ızgarayla örtülmüştür. Zengin tezyinat, sütunlar üzerindeki yaldız kaplamalar ve duvarlardaki çiniler badanalar ve Kuran'dan alınma cümlelerle yer değiştirmiştir. İki minaresi, yivli ve yeşil çinilerle bezenmiş olan orijinal minarelerinin bir depremle ortadan kalktığı 1855'den sonra dikilmiştir."

1906, Davey, 43, 415: Camilerin bazılarında, özellikle de Bursa'da, merkez kubbenin altında bir havuz ya da bir su haznesi vardır. Bu sürekli görev yapmaz ancak sadece bir süsleme öğesi olması dışında abdest içindir... I. Murad tarafından başlanan ve I. Beyazıt

tarafından bitirilen küçük ve yarım kubbeciklerinin şaşırtıcı sayısı ile çok göz alıcı bir bina olan Ulu Cami, kentin merkezinde yer alır. Haremi kent halkı için bir çeşit toplanma yeri (forum) gibi hizmet eder ve sürekli olarak mutlu saatlerini boşa geçiren ve çubuklarını tüttüren birçok tuhaf insanla doludur. Burada saatlerce oturabilir ve Oryantal yaşamı inceleyebilir ve pitoresk, tükenmez bir çeşitte kıyafetler içinde sürekli değişen grupları izleyebilirsiniz. Bu caminin içinde bazı çok tuhaf demir eşyalar ve sıcak yaz gününde serinletici ve huzur veren büyük bir sekizgen çeşme vardır.

1907 (?), Gallois, 56: İlk olarak kentin merkezinde yükselen Ulu Cami iç kısmından çok dıştan on dokuz kubbesi ve iki minaresiyle dikkat çeker. Yine de iç kısmında güzel bir mihrab'a (altar), bir minber'e (vaaz kürsüsü) sahiptir ve duvarlara dekorasyon olarak Kuran'dan alınma ayetler yazılmıştır. Yanında öğrenciler için odaları ve bölmeleriyle bir medrese (okul) vardır.

1908, Kennedy, 423–424: Ulu Cami yani Büyük Cami, boyut bakımından en önemlisidir. Yaklaşık olarak 300 feet karedir ve bir dizi kesişen kubbeden oluşan çatısı 6 feet ya da daha fazla bir yüksekliğe kadar çıkan, Kuran'dan alınma kitabelerle kaplı dört sıra büyük payandalarla taşınır. Caminin yedi yüz lambasının yakıldığı zamanlar olan Ramazan ayında meydana gelen etkinin muhteşem ve neredeyse sersemletici olduğu söylenir. Bu cami bir caminin kilimlerinde sıklıkla bulunmayan biçimde renkler ve desenleri benzeyen çok sayıda güzel kilime sahiptir. İlgi çekici ve alışılmadık bir özelliği abdest yerleri ile büyük bir bina içi çeşmesidir. Binanın her tarafına dağılmış olarak, kırmızı kilimlerin üzerinde oturmuş olarak küçük "mollah" yani teoloji öğrencilerinin küçük grupları – her biri "hoca" yani öğretmenleriyle birlikte – neredeyse tek kitapları olan Kuran'dan ayetleri okuma ve yazma konusunda dersler alırlarken görülebilir. Diğerlerinden ayrı biçimde Kuran sehпасının önünde oturarak ileri geri sallanan bazı beyaz türbanlı âlimlerle de karşılaşılabılır.

1912, Launay, 199: Yanından geçerken durduğumuz Ulu Cami uzaktan paralel diziler halinde sıralanmış yirmi civarındaki küçük beyaz kubbesiyle fark edilir. İç kısmı, İslam mimarisinin alışılmış prensiplerine göre ışığın üstten girdiği, sarıya boyanmış sütunları ile geniş ve aydınlık devasa bir odadan ibarettir. Merkezinde bir süs balığı havuzunda sürekli olarak su akar. Tüm zemin yaşlı Türklerin çömelerek derin düşüncelere daldıkları sarımsı halılarla kaplıdır. Üzerlerinde Kuran'dan alınma dizelerin siyah harflerle beyaz zemine yazıldığı sütunların ayakları dibinde bir masanın arkasındaki bir imam ve onun önünde halı üzerinde oturan çocuklar ve gençlerden oluşan küçük gruplar vardır. 12. yüzyılda skolastiği öğreten Abélard'ı hasır desteleri üzerinde Fouare'nin sokaklarında gruplar halinde dinleyen İskoç ya da Alman uluslarının öğrencileri gibi yanlarındaki hokkaları, dizlerinin üzerindeki çantaları ile bu sakin sesiz dinleyiciler, Kuran hakkında notlar alırlar.

1918 (?), Hawley, 48–49: Bursa'nın en büyük camisi yaklaşık olarak 1379'da Murad tarafından başlanmış, Beyazıt tarafından devam edilmiş ve 1421'de I. Mehmet tarafından tamamlanmış olan Ulu Cami'dir. Cami pazardan uzak olmayan bir yerde kentin merkezindedir. Muhtemelen her gelip geçeni kendisine çeken elverişli konumundan ötürü kısmi tenhaliğinin cazibesini kaybetmiştir. Ana girişin önündeki açık avlu bakımsız kalmıştır: Burada ne çimenlik alanlar ne de çiçekler, ne de selvi dizileri vardır- sadece yaşlı ve sayısız fırtınalarla parçalanmış bir çınar ağacı var. Bir Müslüman genelde olduğu gibi namaza girmeden önce mutlaka yapması gereken ellerini ve ayaklarını yıkayacağı alışılagedik bir çeşmeyi boşu boşuna araştıracaktır fakat ana girişten girildikten sonra dikkati çeken ilk obje caminin neredeyse merkezinde alçak bir parmaklıkla çevresindeki boşluktan ayrılan, fiskiyelelerden suyun döküldüğü büyük bir taş havuzdur. İstisnasız biçimde eğilerek yalvaranların [namaz kılanların] yüzlerini Mekke'ye dönebilmeleri için yerleştirilen mihrabı onun ilerisindeki duvardadır. Bir kenarında mükemmel oymalı ahşap işinden bir minber vardır. Bursa civarındaki herhangi bir yüksek noktadan gözlemlenebilen bu cami yalnızca boyutları ve minarelerinin yüksekliği bakımından değil aynı zamanda çatıyı örten tek bir büyük kubbe yerine her biri alt katındaki kemerli bir bölümü örten yirmi küçük kubbe kümesiyle de aşağıdaki en dikkat çekici objelerden birisidir.

1922, Elston, 196–197: Ulu Cami (12. yüzyılın sonlarında I. Murat tarafından başlanmış ve 13. yüzyılın başlarında I. Mehmet tarafından tamamlanmıştır), Bursa'nın İslami yaşamının merkezidir ve burada hareket, gürültü ve renklilik tüm gün boyunca sürer. Avlularından birisinde daima hikâye anlatanlar ve uyuyanların sıkıcı monotonluklarını hafifleten dualarla bir aylak grubu vardır. Bir diğerinde tüccarlar mozaik döşemeli avlu

boyunca yığınlar haline gelmiş ipek kozaları satın alan ve dağıtan tüccarlar hareket halindedir. Ulu Cami'nin içi uçsuz bucaksızlığıyla içine girenleri etkiler. Bunun ötesinde merkezinde oynayan bir çeşme ve zarif biçimde yontulmuş bir minberi korumuş olması dışında olağandışı özelliklere sahip değildir.”

Ek 15: Bursa Yeşil Cami

1576, Gerlach, 448: [Yıldırım Beyazıt Camisi'nin] karşısına da gene zarif bir cami ve I. Mehmed'in türbesi yapılmış.

1588, Lubenau, 493: Türklerin Hildrin [Yıldırım] adını taktıkları Sultan Bayezid'in oğlu Sultan Mehmed'in [Çelebi] adını taşıyan cami de olağanüstü güzelliğindedir. Bu cami mermerden yapılmış bir sanat eseridir.

1675, Wheeler, 216: Akarsuyun ilerisinde, kentin kuzey doğu tarafında bir saltanat camisi ile okuma-yazma ve hukukun anlaşılmasını öğretmekle yükümlü olan on iki öğretmen için on iki odalı bir medrese vardır. Buraya herhangi bir fakir adam gelebilir ve herhangi bir zaman yemek yiyebilir ve Cuma günleri pirinçle [pilav (?)] ziyafet çekebilir.

1767, Niebuhr, 100–101: Öğrendiğime göre camide beş müezzin varmış. Bunların vazifesi günün muayyen saatlerinde minareye çıkmak ve müminlere namaz vaktini hatırlatmaktır. Cami dikdörtgen şeklindedir. Üzerinde ayetler nakşedilmiş mermerden muhteşem bir methali vardır. Kıymetli halılar serilmiş zemini mermerdendi. Duvarlar ayetlerle donanmıştı. Harfler büyük ebatta olup altın yaldızlıydı.

1804, Hammer, 36–38: Genç Efendi anlamına gelen Çelebi adı da verilen Sultan I. Mehmet'in Camisi, mermer malzemeye değer kazandıran zarif oyma ve kazıma bezemeleriyle ilişkili olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun kesinlikle en güzel örneğidir ve doğuya seyahat eden gezginler tarafından dünyanın en güzel camisi olarak tanımlanır. Ancak muhtemelen bu kişiler ne Agra ve Delhi'deki Moğolların büyük camileri içindeki Pers sanatının cevherlerini, ne de Korduba Camisi'ndeki Arap mimarisinin ustalığını bilmemektedirler. Gerçekten de bu Müslüman mimarisinin gerçek bir mücevheridir. Diğer camilerde mevcut olan sütun sırasıyla çevrili bir avlu burada yok fakat girişinin hemen önünde beyaz mermerden yükseltilmiş basit bir dış terasa sahip. Duvarların dışı uzaktan çok renkli kakma mozaik görünümü veren kırmızı, yeşil, mavi, sarı, siyah ve beyaz mermerden büyük panolarla kaplanmıştır. Pencerelerin çerçeveleri ve süslemeleri ön cephenin çatısına kadar yükselen kapısına Arapça kitabeler işlenmiştir. Bu yazılar taşta öylesine özenli ve sanatkârane biçimde kazılmıştır ve cilalanmıştır ki harfler yansıyan metaller gibi görünmektedirler. Ancak bu yapının en meşhur kısmı zengin bezemelerinin bolluğu ve zarafeti, görkemi ve üslubuyla hayretler içinde bırakan kapının kendisidir. Yapımcısı bunun tamamlanması için en az üç yılının tamamını vermiş ve 40.000 duka harcanmıştır. Girişin üzerindeki kitabede gök mavisi bir zemin üzerinde altın harflerle banisi Sultan I. Murat'ın oğlu, Sultan I. Beyazıt'ın oğlu, Sultan I. Mehmet'in ismi yazılıdır. Bu mimarinin muhteşemliği ve zevkliği, Osmanlı tarihçilerinin I. Mehmet olarak tanımladıkları Çelebi ismini tam anlamıyla haklı çıkarır. Bu kelimenin anlamı Fransızca petit-maitre [küçük efendi] ile İngilizce beyefendi arasında bir şeydir ve Almanca junger herr [küçük bey] ya da asil efendi anlamına gelen edler juncker'in ikisine de tam anlamıyla uymaz. Caminin girişinde ve Sultan'ın ibadet mekanı olan üst-caminin yerleştirildiği kısmın altında yer alan dar girişteki duvarları kaplayan parlak seramiklerin açık-koyulukları arasındaki kontrast içeri girenleri hoş bir biçimde şaşkınlığa düşürür. Bu seramik mozaikler ya da daha iyi bir ifadeyle İran porseleni merkezdeki bir çiçek sepetiyle iki büyük yeşil levha meydana getirir. Cami üç büyük rotundan meydana gelir. Bunlardan birisi binanın merkezini diğer ikisi ise kanatlarını oluşturur. Kent içindeki aynı sultan tarafından tamamlanmış olan Ulu Cami'de sütunların bir adam yüksekliğinde yaldızlarla kaplanması gibi, burada da duvarlar üzerinde beyaz mineyle yazılı Kuran'dan kitabelerin olduğu parlak mavi İran porselenleri ile kaplanmıştır. Kuran'ın konulduğu niş demek olan ve bizim altların yerini alan mihrap, kırmızı mermerdendir ve yontularla zengin biçimde süslenmiş ve güzelce bezenmiştir böylece sanatsal görkemi bakımından tam karşısındaki kapıyla tam anlamıyla uyumlu hale gelmiştir. Caminin yanında yer alan ve mezar anıtları kısmında tekrar bahsedeceğimiz banisinin mezarı ile birlikte cami yaygın biçimde Yeşil İmaret olarak adlandırılır, çünkü minareler ve kubbe önceden tamamen yeşil İran porseleni ile kaplıydı böylece gün ışığında bunlar zümrülden yapılmış kubbe ve sütunlar gibi görünerek parlarlardı. Cami küçük bir tepenin üzerinde yer aldığından, en güzel görüş açısına sahip yerlerden birisidir ve sadece çevresindeki bölgeye hâkim olmakla

kalmaz aynı zamanda caminin kendisi de Bursa'nın her yerinden muhteşem güzelliği ile görülebilir.

1806 (?), Wilkinson, 44: I. Mehmet'in camisi Gotik tarzdadır ve hoş bir etki yaratan antik seramiklerle kaplıdır. İçinde özellikle genç dostlarımızın dikkatini çeken altın harflerle yazılmış çok büyük güzel Kuranlar korunur.

1833–1843, Texier, 221- 224: İşinin mükemmeliyeti ve bundan dolayı bütün oyma süslemelerin dikkatli yapılmış olması açısından bu cami, tartışmasız olarak bu şehrin ve belki de bütün Osmanlı sanatının en mükemmel ve en dikkat çeken eserlerinden birisidir. Fakat şunu da eklemek gerekir ki bu tarz ve şekil Müslüman Hindistan eserlerinden birinin taklit edilmiştir. Binanın önündeki avlu bitmemiştir. Buraya doğrudan girişle son bulan beyaz mermerden bir parmaklık konmuştur. Eşsiz bir maharetle oyulmuş rengârenk mermerler, bu caminin duvarlarını dışarıdan süsler. Kapı, kenar nakışları ve çiçekler arasında Kuran'ın ilk suresini içeren uzun bir kitabe ile süslüdür. Yalnız bu kapının taş oyma süslemeleri için üç yıl çalışılmıştır. Kitabenin her harfi kabartmadır ve süslemelerinin çoğu zemininden tamamen ayrılmış şekilde yüksektir. Bu kısımdaki süslemelerin bir parçasını oluşturan kitabe, yaptıranın adını belirtir: "Sultan I. Murat'ın oğlu Sultan I. Bayezid'in oğlu Sultan I. Mehmet." Binanın içi, iki kubbeye örtülü iki bölümden oluşur. Duvarları, nakışlarının sadeliğiyle beraber bulunduğu yere parlaklık ve zenginlik veren çinilerle kaplıdır. Etrafı oyma bir kenar ile işlenmiş olan mihrab, kırmızı mermerdendir. Her Türk camisinde, mihrabın sağ ve soluna konmuş olan tunçtan yapılmış iki büyük şamdanın üzerinde istisna bir kalınlık ve yükseklikte iki balmumu vardır. İmamların en büyük özeni bu mumları caminin yapımından beri iyi muhafaza etmektir. Cuma geceleri yakılan bu mumlar aşağıdan üçte birine kadar kıaldıktan sonra balmumu dökülerek buna eklenir ve bu şekilde tamamı bitmeden yeni bir çift mum yapılır. Bu yolla camiye yaptıranın ilk yaktığı çiranın aynısı devam etmiş oluyor. Kubbeden inen tunç zincire, çeşitli şekilde avizelerle Mekke hacılarının getirdiği devekuşu yumurtaları asılmıştır. Aydınlatma çok basit şekildedir. Cam hokkalar (kandil) içine imamın koyduğu bir fitil ile biraz zeytinyağından ibarettir. I. Mehmet Camisi orada oturanlar tarafından genellikle "Yeşil Cami" adıyla anılır. Bunu sebebi camiye dışarıdan kaplayan çinilerin yeşil rengidir. Zamanında minaresi de zümrüt rengiyle parıldardı; fakat zaman ve ilgisizliğin etkisiyle bu süs de silinmiştir. Burada olduğu gibi bütün İslami yapıların çöküşü ve yıkılması, Doğuda yeni bir kaderin olacağına işaret etmektedir.

1840, Bernard, 43–44: Çelebi Mehmet kurdurmuştur. Arap binaları tarzında inşa edilmiştir. Nefis ve türlü türlü renkte mermerlerle ve duvarlarındaki olgun sanat ve tabiat güzelliğiyle çizilmiş süslerle, diğer camilerden üstündür. Avlusu yoktur. Beyaz mermer duvarlarla yüksek bir seddi vardır. Gerek büyük kapısında, gerekse pencerelerinde Arapça ibareler yazılıdır. Hele büyük kapının üzerindeki hünerli oymalardan yapılmış ziyetler, pek nefistir. O tarihte kırk bin dukaya, yani Osmanlı parasıyla dört bin kese akçeye mal olmuş ve inşaatı üç yıl sürmüştür. Kapının üst kısmında, lâcivert zemin üzerinde, binayı yaptıranın isminden başka bir yazısı yoktur. İçerisine girildiği zaman, türlü renklerden çinilerle yapılmış iki kıta perde resmi vardır ki, aralarında yine çinilerden nefis çiçeklerle dolu bir sepet çizilmiştir. Cami, üç bölükten ibarettir. Bunların biri kible tarafında, diğer ikisi de yanlardadır. Ulu Cami'de olduğu gibi, bunun da kubbeyi tutan direkleri, insan boyunda altın yaldızlı imiş. Lakin zaman geçtikçe bozulmuş ve duvarlar, yine o boydaki yüksekliğe kadar yeşil çinilerle örtülmüştür. Üzerlerinde bazı âyetler yazılıdır. Türlü ziyetlerle bezenmiş olan somaki mermerden yapılmış mihrab, kapıdan bakılınca pek latif ve hoş görünür. Avlusunda çınar gölgeleriyle örtülü, eşi bulunmaz bir şadırvan vardır.

1842, Pfeiffer, 73: Sultan I. Mehmet'in ve Sultan Yıldırım Beyazıt'ın camisi de muhteşem mimarileri dolayısıyla dikkat çekerler.

1852, Taylor, 316: Bursa'nın en büyük ve en eski camilerinden birisinin yer aldığı bir tepeye çıktık. Neredeyse tüm kente ve aşağısındaki ovaya hâkim konumu dikkat çekecek derecede güzeldi. Çekinmeden avlusuna girdik. İçeride bir Türk olduğundan, Francois benimle sadece Arapça konuşma tedbirini aldı. Bay H. çeşmeye gitti harareten helak olmuş gibi en acıklı yüz ifadesini takınarak yüzünü ve ellerini yıkadı fakat tek bir damla yutmaya cesaret edemedi. Cami geniş bir kubbe ve iki minareli sade, kare bir yapıydı. Kapı Saracen yapılarında çok sık görülen biçimde, stalaktik bir tarzda zengin ve tuhaf bir örnekti. Pencerelerden içeriye gizlice bir bakış attık. Sık biçimde kullanılmıyor gibi görünen cami karanlık olmasına rağmen, içerisinin de oldukça basit bir plana sahip olduğunu görebildik.

1855 (?), Ubcini, 127: Padişahın 1844'de Bursa'yı ziyareti sırasında, onun emri üzerine birçok amme hizmetleri daha ele alındı. Yeni binalar inşa edildi; eskiler onarıldı. Bunlardan biri de I. Mehmed'in Yeşil Cami diye anılan ünlü camiidir. Cephelerinden birinde, İslamlığın pratik moralini özetleyen Kuran'ı Kerimden şu ayet gümüş yazılarla yazılmıştır: "Hayırlı insan, hemcinsine yararlı olan kişidir."

1859, Beaufort, 535: Kentin ilerisinde diğerlerinin hepsine üstün güzellikte bir cami vardır: bu Çelebi⁶⁰²⁸ Sultan Camisi olarak adlandırılır. Dağın bir çıkıntısının üzerinde muhteşem çınar ağaçları ve servilerin koruluklarıyla gölgenir biçimde çeşmesi ile tek başına durur. Güzel biçimde kesilmiş pembe renkli kireç taşı bloklardan inşa edilmiştir. Kapılar ve pencereler zarif desenlerle doldurulmuş şerit ve nişleri olan kare başlı girintiler içine yerleştirilmiştir. Her bir kemerin köşelikleri, büyük kapının kenarları ve girintilerin her yeri en zarif İslami tarzda oyma süslemelerle donatılmıştır. Büyük ve zarif biçimli bir kubbeye ve terasın üstünde damascene style [şam tarzında/ hareli] çok güzel biçimde boyanmış çıkıntılı bir çatıya sahiptir. İç kısmında ise duvarlar, nişler ve Sultan'ın galerisinin tamamı en zengin porselen çiniler ve mozaiklerle süslenmiştir.

1862, Moustier, 247: Bütün camilerin arasında en ilgi çekicisi ise süslemelerinin kusursuzluğu ve zenginliği ile dikkat çeken I. Mehmet Camisi ya da diğer adıyla Yeşil Cami'dir. Portal ve dış duvarlar mermerle kaplanmış ve alçak kazımlar halinde, zarif arabesklerle çerçevelenmiş kitabe de diğer şeylerin arasında şu güzel cümle yazılıdır: "İnsanların en iyisi insanlara yararlı şeyler yapandır. Yeşil Cami'nin iç duvarlarının neredeyse tamamı sırlı tuğlalarla kaplanmış. Fakat birçok tahribatın sebebi olan depremin bir sonucu olarak kubbede devasa bir çatlak meydana gelmiştir. Eğer yakın zamanlarda bir tamirat gerçekleştirilmezse, ki buna bile zor güvenilir, Türkiye yakın bir zamanda en muhteşem yapılarından birisini kaybedecek. Minareleri sarmalayan porselen kaplamalar uzun zaman önce kaybolmuş.

1864, Warsberg, 123–125: I. Mehmet tarafından kentten oldukça dışındaki bir tepenin üzerine inşa edilmiş olan ve bizim dilimizdeki anlamıyla yeşil anlamına gelen Yeşil Cami, öncesinde ziyaret ettiğimiz Ulu Cami'nin hayal kırıklığından sonra iki kat memnuniyet verici bir sürprizdi. İçeriden ve dışarıdan İslami mimari tarzının enfes bir mücevherini biçimlendirir. Büyük değil, oldukça küçüktür ve kapladığı alan bir şapelinkinden fazla değildir. Önünde yıpranmış yaşlı çınar ağaçları vardır ve gövdelerinin arasından Bursa Vadisi'nin doğu bölümü görünür. İnşa malzemesi büyük oranda mermerdir; her bir pencere ve kapıda farklılaşan kenar süslemelerinde çok az çıkıntılı ve çok açık biçimde taşla işlenmiş damascirt [şam tarzı (?)] arabeskler ve kitabeler bulunur. İçeride birbirlerinin yanında aynı eksende dizilmiş üç kubbe bulunur ve doğuya doğru yönelişi göstermek için bir dördüncüsü ortaya yerleştirilmiş olanın önündedir, böylece tek girişinden içeri girdikten sonra ve merkezi kubbe altındayken her iki kenarda ve aynı zamanda önde bir şapel yer alır. Ortadaki kubbenin altındaki zeminin, çevresindeki bölümlerden daha derin olduğu yalnızca birkaç gün önce keşfedilmiştir. Onu diğer bölümlerle aynı seviyeye getiren molozların arasından Rönesans tarzında mermer bir çeşme çıkmıştır ve o kadar iyi biçimde korunmuştur ki tekrar aynı biçimde taze su vermektedir. Depremden fazlasıyla etkilenmiş olan binanın restorasyonu Ahmet Vefik Efendi tarafından gerçekleştirilmiştir. Onun en azından planı yavaş yavaş tüm yerel camilere aynı şeyi yapmaktır ve ayrıca her birine bu şekilde aynı zevk ve aynı cömertliği kademeli olarak uygulayacaktır. Böylece Bursa bu bölgenin çevresindeki güzellikleriyle olduğu kadar civarındaki camileriyle de görülmeye değer bir yer haline gelecektir. Neredeyse başka hiçbir yerde, yapının ana fikrine bu denli uygun olan ve her bir parçanın da bu bütünlüğe uyumlu olarak uygulandığı daha sevindirici bir yenileme projesi görmedim. Türklerin beceriksizliği hakkında duyduğum pek çok şeyden sonra bu husus beni az şaşırtmadı değil. Binanın ustasını sordum. Bana bir İtalyan'ı takdim ettiler; adam bir hayli genç görünüyordu fakat güzel sanatların tamamı konusunda yetkin olan halkının özel yetenekleri bol miktarda kendisine bahsedilmişti. Bana özenli ve itaatkâr olan işçileri övdü. Yavaş yavaş yapım planından bahsetmeye başladık; aslında o yapmamıştı. Ünlü âlim Ahmet Vefik Efendi zamanında önemli talebelerine fikirlerini bildirmiş, onlar da onun fikirlerini

⁶⁰²⁸ Seyyah Çelebi'nin anlamının yakışıklı, asil, büyük olduğunu ve Arapça'da benzerinin shellabee şeklinde söylendiğini verdiği bir dipnotla okuyucularına açıklamıştır.

düzenleyerek planı doğru biçimde tekrar gerçekleştirmişlerdi. Böylece şu anda önümüzde gördüğümüz şey ortaya çıkmış oldu. Ahmet Vefik Efendi her bir küçük ayrıntı ile ilgilenirdi; akli başında görünen herkesin tavsiyelerini alırdı, daha sonra doğuştan gelen bir hükümle almış olduğu kararlarının, akılcıca olduğu yani Avrupa'nın akıl anlayışıyla alındığı ispatlanmıştı. Oryantal mimari biçimlerin zenginliğiyle çok iyi biçimde uyum sağlayan yansıyan ışığın farklı bir biçimde renklenmesi fikri tamamen ona aittir. Gerçekten de iç mekânın her bir bölümü farklı renklerle bezenmiştir, alt kısımları çini levha kaplamalarla, üst kısımdaki kubbe ise çok renkli yuvarlak levhalarla bezenmiştir. Merkezi bölümü beyaz, sağ kısım yeşil, sol kısmı turuncu olup mihrap ile minberin bulunduğu doğu kısmı kırmızı renklerde görülmektedir. Işığın aynı zarif oyunu, ilk kat seviyesinde bulunan ve girişin üzerinde yer alan sultanın ve eşlerinin sandukalarının ışığıyla da meydana gelir. Duvarlar üretim metodu yakın zamanlarda yeniden keşfedilmiş olan bu muhteşem çini levhalarla kaplanmıştır. Aşağı kısımda kapının her iki yanında bulunan ve zeminden birkaç basamak daha yüksekte yer alan ve Parterrelogen [birinci kat locaları (?)] olarak adlandıracağım çifte mekân benzer biçimde süslenmiştir. Tesadüfi olarak kolunu kırık çini korkuluk duvarının üzerine yerleştirmiş biçimde duran bir Türk figürü, adeta bir ressamın kompozisyonu için seçilmiş sanatsal bir detay şeklinde kendini resmin içine yerleştirmişti.”

1870 (?), Jerningham, 221–222, 229–230: Doğu'daki tüm camilerin en mükemmeli ve en güzeli olan Yeşil Cami İslam mimarisi tarzındadır ve duvarlarını bezeyen İran'ın muhteşem yeşil porseleni, onun Yeşil ismini almasına sebep olmuştur. Yapımcısı olan I. Mehmet'in caminin yanında mezarı vardır. Anıt mezarının içteki duvarları aynı şekilde yeşil çinilerle süslenmiştir. Bunların on dördüncü yüzyılda Cenevizli muhacirler tarafından kurulmuş olan Nicaea yakınlarındaki bir imalathaneden sağlandığını göz önünde bulundurursak İran porseleni isminin hatalı biçimde verildiğini söyleyebiliriz... Gerçekten de bu tamamen Türk topraklarında bulunan camilerin herhangi birisinden daha iyi olarak kabul edilen Mısır camilerinin rakibi olarak değerlendirilir. Kurtaba'nın şaheserinde açıkça kendini belli eden İslam sanatının güzelliğini ve Agra ve Delhi'deki camilerde görüldüğü gibi Moğol işçiliğini kendi bünyesinde birleştirdiği söylenmektedir. Girişten önce beyaz mermerden yapılmış yüksek bir platform vardır ve duvarların dışı çeşitli tonlarda mermer levhalarla kaplanmıştır. Girişteki büyük kapı başlı başına yontu sanatının bir şaheseridir ve yapımcısı olan, İngilizce'de “genç beyefendi” veya “genç efendi” demek olan “Çelebi”, unvanlı I. Mehmet'in ismini taşır. Fakat caminin en önemli özelliği iç kısımdaki duvarların yeşil çinilerle süslenmiş olmasıdır. Doğu camilerinde içine Kuran'ın konulacağı nişi ifade eden ve Hıristiyan kiliselerindeki ana altara tekabül eden mihrap her iki kenardan düğümlenmiş, inen bir perdeyi temsil eder biçimde yeşil çinilerle çerçevesiyle, kırmızı mermer levhalarla kaplanmıştır ve dibinde mozaikle işlenmiş güzel bir çiçek buketi fark edilir. Duvarların üstünde beyaz mineli Kuran metinleri orada burada güzel yeşil porselen tasarımların farazi monotonluğunu bozar. Yeşil Cami olan adını kubbeyi ve minareleri kaplayan yeşil porselenlerin bolluluğuna borçludur.

1873, Haeckel, s.y.: Muhteşem manzaralı bir tepe üzerinde yükselen I. Mehmet'in camisi tüm Osmanlı İmparatorluğu'nun en güzel eseri olarak kabul edilir. Çok renkli çiniler dış duvarı bezeler bu yüzden anıt uzaktan bir mücevher gibi parlar. Üzerinde beyaz mineyle Kuran'dan alınmış yazıların süslediği mavi ve yeşil çini levhaların yer aldığı, mermer işinin en nefis örneği olan muhteşem bir kapı içeriye girişi sağlar. Mihrap (içine Kuran konulan niş) altınla süslenmiş kırmızı mermerdendir. Ayrıca bu güzel caminin kubbeleri ve minareleri de bir zamanlar, kendisine “Yeşil Cami” isminin verilmesine neden olan, tamamen yeşil İran porselenleri ile kaplıydı.

1878, Barkley, 31–33: Buradaki camilerin güzelliği hakkında çok şey duyduğumuzdan öyle vaktinde iki ufak eşek kiraladık ve bize eşlik eden kavasımızla en güzel olduğu söylenen bir tanesini incelemek için yola çıktık. Çok berbat bir şekilde döşenmiş taşların üzerinde Türk mahallesinden sallanarak ve tökezleyerek bir mil boyunca gittikten sonra kente ve ovaya hâkim küçük bir tepeliğin üzerinde yükselen Yeşil Cami'ye ulaştık. Dışarıdan görmeye degecek çok fazla şey olmadığı gibi herhangi bir mimari güzelliğe de sahip değildi. 1855'deki depremden çok fazla etkilenmişti ve günümüzde de tüm duvarlarda geniş çatlaklar ve yarıklar vardı. Bize Bursa'nın Türklerinin çok fanatik olduğu söylenmişti fakat bunun hiçbir işaretini görmedik. Caminin avlusuna ulaştığımızda küçük bir velet anahtarı getirdi ve bize rehberlik teklif etti. Türkiye'de bir camiye ayakta durarak girmenin

kötü bir hareket olduğunu bildiğimizden ve çizmelerimizin bağcıklarını çözme fikrinden hoşlanmadığımızdan, kapıda durduk. Fakat hem çocuk hem de kısa bir süre sonra bize katılan din görevlisi içeri girmemiz için baskı yaptılar ve biz reddettiğimizde din görevlisi duvar içinde dönen bir merdivenle, binanın içine tepeden bakan bir çeşit büyük bir opera locasına çıkmamız konusunda ısrar etti. Cami yeşile boyanmış, yıldızlı ve parlak renklerle rötuşlanmış merkez kısmının üstünü örten yüksek bir kubbeyle haç biçimindedir. Orada burada duvarlar mükemmel olduğu zaman çok hoş olabilen mozaik tarzında porselenlerle kaplanmıştı fakat bütününe düzensiz, harabe bir görünümü verir biçimde neredeyse her yerde küçük parçalar kısmi biçimde yerinden çıkmıştı. Caminin ortasında çapı yaklaşık yirmi feet olan ve akar su ile dolu mermer bir havuz vardı. Zemin tamamen yeşil örtülerle kaplanmıştı ve bunun tekdüzeliğini hafifleten yegâne şey sağ köşesindeki çok yüksek bir minber ve solundaki bir çeşit alçak kürsü idi. Yapının çok görkemli veya güzel olduğunu söyleyemem ve bize bildirildiğine göre bu kentteki en güzel cami olduğundan, büyük oranda aynı tarzda olan sadece bir diğerini incelemeye kendimizi tatmin ettik.”

1882 (?), Cox, 50: Burada yeşil bir cami var. Bu Muhammet'in kutsal rengi. Yerli sanatın en narin güzelliğindeki mineler ve oymalar çok renkli mermerlerle rekabet ederek burasını bu dinin özel bir tapınağı yapıyor.

1885, Gower, 26: Bugünkü gezintimize “Yeşil Cami”yi ve bitişiğindeki mezarı- dıştan ve içten yeşil ve mavi benzersiz İran çinileriyle kaplı- ziyaret ederek başladık. Bu cami harika biçimde konumlanmıştı; bu Arap tarzında özenli bir biçimde oyulmuş mermer bir giriş kapısına sahiptir ve pencereler de kendisinden geri kalmaz. İç kısmının tamamı koyu yeşil çinilerle işlenmiş, odaları ya da daha ziyade şapelleriyle muhteşem bir tapınaktır. Merkezinde daimi biçimde su fışkırtan mermer bir çeşme vardır.”

1889 (?), Bent, 376: Toplu olarak Muradiye olarak adlandırılan Sultan Murad'ın mezarının çevresindeki binaların yoğun kümesi kendi başına günler boyunca incelemeye müsaittir ve benim düşünceme göre hem güzellik hem de ilginçlik bakımından imamının mihrabın her iki yanında duran ve iki güzel bronz çubuk üzerinde yükselen balmumundan yapılma iki mumu göstereceği ve bu caminin kurucusu Sultan I. Mehmet tarafından yakıldığından beri asla sönmeyeceğini anlatacağı, duvarları zengin sırlı çinilerle kaplı Bursa'nın çok daha ünlü olan Yeşil Camisini aşar. Ve tabii ki Olympus'un yamaçlarındaki hakim konumuyla I. Mehmet'in camisi ve mezarı Bursa'nın ana özelliklerinden birisini meydana getirirken Murad kendisini ve binalarını terk edilmiş bir vadiye kurmuştur ve minarelerini daha az gösterişli yapmıştır.

1890, Hare, 211: İlk olarak ovanın muhteşem bir manzarasına bakan yaşlı ağaçların olduğu bir platform üzerinde yükselen ünlü Yeşil Cami'ye gittik. İçeri girmemize hemen müsaade edilmedi. Yalnızca bu camiye girmelerine izin verilen kadınların hizmetindeydi [ibadet yapıyorlardı (?)]. Din görevlisi çok yaşlı ve güzel biçimde gizlenmiş. Böyle de olmak zorunda dedi rehber: onların ahlaklarını muhafaza etmek için bu gerekli... Caminin merkezinde akan suların şiddetiyle havayı ferahlatan güzel bir çeşme vardır: çevresindeki yazıtlar şu şekildedir: “Tanrı sevgidir”, “Muhammet Tanrı'nın peygamberidir” ve Muhammet'in dostları olan altı halifenin isimleri. Minber'e yalnızca Kuran'dan dualar okuduğu zaman Şeyhülislam'ın kendisi tarafından çıkılabilir.

1894, Müller, 153, 154: I. Mehmet tarafından 1420 yılında inşa edilmiş, iç duvarları tamamen yeşilin başlıca renk olduğu zarif desenlere sahip eski çinilerle kaplanmış Yeşil Cami'ye girdiğimizde hayranlıkla nefeslerimizi tuttuk. Kapılar ve bir yan şapel olarak adlandırabilecek yerin tümü oymalı beyaz mermerdendi. Burada önceden tamamen yeşil çiniyle kaplı iki uzun minare vardı fakat bunlar kentin büyük bölümünü yok eden ve binin üstünde kişinin hayatını kaybettiği 1855'deki korkunç depremde yok olmuşlardı. Yeşil Cami Bursa'nın muhteşem vadisine bakan bir platform üzerinde yükselir... Bu caminin içindeki çinilerin (genellikle bitkisel) desenlerinin güzelliği birisinin tanımlama gücünü aşar.

1894, Loti, 332, 333, 334: Yeşil Cami'nin imamları sabah gölgesinde oturmuş, o günkü derin hayallerine dalmaya başlıyorlardı. Yeni güneşin ilk saatleri onları alışlagelmiş yerlerine, kutsal avlunun kenarındaki, asırlık çınarların altına henüz toplamıştı. Arkalarında cami, mermer cephesini sunuyordu ve ayakları altında, hayran gözlerin önünde, yeşillikler içine dalmış Bursa şehri ovaların uzak uçurumuna gömülüyordu... İmamların hayale daldıkları avlu bile caminin bıraktığı dini hissettiriyordu. Mayısın küçük çiçekleriyle örtülmüştü. Oraya her gelene açık bir kapıdan girilirdi. Bu imamların sığındıkları ihtiyar

çınarlardan başka orada bir büyük, karanlık selvi ile içerisinde bir çeşme fıskıran, hafif kubbelerle bezenmiş bir beyaz köşk vardı... Bembeyaz ve sakin cami bize kaldı. Asırlarla, depremlerle biraz eğilmiş duvarları, lekesiz beyazlıklarına rağmen evvela uzak zamanlar hissini veriyordu; orada dizili taşlar arasına yeşil bir saçak teşkil ederek yer yer otlar bitiyor ve yuvalarını duvarların kovuklarına yapan meşgul güvercinler etrafta gidip geliyorlardı. Birleşimi esrarengiz olan yüksek kapının başlığı, mağara sarkıtlarından yapılmış karışık bir kemer boynu gibiydi ve pencereler Gırnata saraylarının narin süslemeleri ile çerçevelenmişti. Fakat ayrıntıların bu aşırı karışıklığına rağmen genel olarak, büyük hatlar, her şey yine huzur verici ve sade idi. Beş asır evvel Yeşil Cami'yi fikrinde tasarlamış ve onu bu derin manzaralar önünde, bu ağaçlar memleketi üzerine ilerleyen bir balkon şeklinde bina etmiş olan insan, hayalin hakikaten büyük bir ustası imiş... Evvela yalnız serinlik, güzel, hafif bir aydınlık ve azami sessizlik hissi duymuştuk. Sonra, yavaşça, bu yerin kendine özgü sihri gönlümüze işledi. Ortada, bembeyaz bir havuzdan bir çeşme fıskırıyordu. Duvarları üzerinde nadide çiniler- üç yüz seneden beri boyanması usulü unutulmuş olanlardan- ve mermerlerin beyazlığı birbirini izliyordu. Giriş kapısının üstünde, gayet yüksekte, eski zaman sultanlarının mahfli gözüküyordu. Ve her iki tarafta, döşeme taşları seviyesinde buna benzer imamlara mahsus başka mahfillere açılıyordu. Tasavvur edilemeyecek çiçeklerin meydana getirildiği o mahfillerin üzerinde kıymetli mermerlerin açık sema rengi serin firuzeden acayip yeşillerde sönen solgun firuzeye kadar bütün firuze mavilerinden çerçeveleri ve saçakları vardı. Caminin sonundaki mihrap parlaklık saçıyordu: Gayet yüksek ve haşmetli bu eski sanat şaheseri tamamen çinidendi. Çiçeklerinin, arabesklerinin, kabartma kitabelerinin sonsuz bükümleri vardı. Bin bükümlü oval daireler sarkıtlarla doluydu ve mağara kubbelerindeki ağır billurları hatırlatıyordu. Hepsinin üzerinde, bu yığılmış karışıklıkları taçlandıran yonca yaprağı şeklinde bir sıra büyük ve rengârenk bezemeler, duvarların beyaz mermerleri arasında bakışları kendine çekiyordu. Ve daima, dışarıda olduğu gibi burada da, ayrıntıların hayret veren yığını içinde cami, her şeye rağmen bakışlara ferahlık vermek için genelinde yüksek bir sanatla düzenlenmiş ve sade idi. Orada kendini gösteren sessizlik belki canlı şekillerin bulunmamasından ileri geliyordu. Kiliselerimizi süsleyen, bazen muhteşem fakat daima fazla insani suretlerden burada eser yoktu. Çiçekler bile kendilerini değiştiren bilinmez bir sert tavra sahip, her tarafta geometrik bir uyum, kişilik dışı, hayali ve gerçekte olmayan şekiller; eşyanın düzeni ve saf hatları organik olmayan, cisimsel olmayan, ebedi bir âlemin yakınlık ve huzurunu hissettiriyordu.

1895 (?), Coufopoulos, 186: I. Mehmet tarafından 1418 yılında inşa edilen Yeşil Cami, tasarımının kusursuzluğu ve zarafeti ve enfes mermer işleri bakımından Bursa'nın önde gelen süslerinden birisidir. Bu caminin en çarpıcı kısmı mermer üzerine oyulmuş ve çiçek motifleriyle bezeli Kuran'ın ilk bölümünün yazılı olduğu girişidir. Kapıyı çevreleyen bu uzun yazıtı tamamlamak sanatçının üç yılını almış ve kendi camisinde Sivas'ta yer alan Alaeddin'in Camisi'ndekini gölgede bırakacak bir kitabeye sahip olma hırsına sahip olan hükümdar I. Mehmet'e 4000 dukaya mal olmuştur. Caminin ismi içerisindeki çok sayıda yeşil İran çinilerinden kaynaklanır. Bunların en iyileri kuzey galeride, odaların alt kısımlarında, giriş koridorunda ve mihrabın tamamında görülebilir. Üç kişiden fazla olmayan bir grup için giriş ücreti 5 kuruştur.

1897, Miller, 422: Bursa'nın büyük iftihar, tasarım ve işçiliğin güzelliği bakımından diğer tüm Türk camilerinin üstünde bir seviyede bulunan Yeşil Cami'dir. İçtekilerin büyük bir bölümünün astarlı olduğu yeşil İran çinileri çok zariftir ve kapıları ile pencereleri biçimlendiren mermer oymalar tüm görkemiyle Ayasofya'nın gölgede bırakamayacağı takdire şayan bir süslemeye sahiptir."

1898, Renard, 18-19: Mehmed Camisi yani Yeşil Cami [Ulu Cami'den] çok daha ilgi çekici ancak çok daha küçüktür ve sevimli mermer küp gövdesi asırlık çınar ağaçlarıyla gölgelenen oldukça büyük bir mesire yerinin ortasında kaybolmuş gibi görünür. Gri duvarları iç kısmına göre daha az süslenmiştir ve yalnızca zamanın kirlettiği beyaz mermerden yapılmış girişi dikkat çekicidir. Kuran'dan alınma yüksek hatlar halinde oyulmuş dizeler hoş biçimde yapılmış küçük sütunlarla aşağıya inen kemerin yanlarını ve üstünü süsler. Bunun aksine iç kısım muhteşemdir. Oda küçüktür ve çok yüksek değildir fakat banisinin gösteriş isteği, dekoratif ve güzel örnekler üreten döneminin çinicilerinin ve çizimcilerinin sanatının tamamını binanın küçük boyutları içinde bir araya toplamış gibi görünür. Duvarlar gerçek bir muhteşemlikte yeşil, mavi, soluk altın ve beyaz olarak dört rengin hâkim olduğu mineli/parlak

çini panolarla kaplanmıştır. Kapının her iki yanında ve yan duvarlarda oyulmuş olan yüksek ve geniş nişler tamamen bu mükemmel çinilerle kaplıdır. Bu yüzeylerin çizimleri diğer çinilerdeki biçimlerle aynı değildir fakat tonlar daha dekoratif ve daha güzel görünür. Yeşil ve mavi çeşitleri burada da hâkimdir. Bu tip şapeller imamların ibadet ettikleri yerler olduğundan mihrap fevkaladedir. Küçüktür, çok fazla yüksek değildir ve dardır fakat arabesklerin çizimi hayret vericidir ve mavi ile yeşillerin aynı tonları birbirine dolanan sarmal halkalar içinde hapsedilmiştir. Tapınağın ortasında yeşil mermerden bir fıskiye havuzuna temiz bir su bırakarak kubbenin altında daimi bir serinlik olmasını sağlar. Ve bu şırıldayan çeşme, caminin küçüklüğü, gökyüzünü ve yeşillikleri andıran nişler ve panoların güzelliğinin üstünde beyaz duvarların saf çıplaklığı bu binayı dünyanın unutulmuşluğu içinde güzel bir ibadetin yapılabileceği mükemmel bir huzur sığınağı haline getirir. Buradaki her şey güzel ve zariftir. Hiçbir abartılı debdebe bütünün uyumunu yok etmez ve burada diğer camilerde olanlar gibi duvarlarda, mihrabın yakınlarında çağdaş ve lüks küçük liturjik objeler yok. Renkler kendi aralarında uyum içinde, minelerin tonları bugünün çinilerinin aşırı parlak yüzeylerine sahip değil. Ve görünüşe göre zaman çok keskin parlak renklerin kabalığını ve altın yıldızların çarpıcılığını zayıflatarak güzel bir dekoratif uyum meydana getirmek ve bugün hayran kaldığımız her şeyi bütünleştirmek istiyor.

1898, Overbergh, 390–392: Bir köşeden döndükten sonra aniden karşınıza alçak bir duvar, çınar ağaçları, serviler, bir meydan ve Yeşil Cami çıkar. Bir suluboya ressamı Loti'nin şiirini naklediyor: "Tamamıyla beyaz ve dingin camiye bakıyoruz. Yüzyıllar boyunca depremlerle az da olsa eğrilmiş mermer duvarları saf ve lekesiz beyazlıklarına karşın, uzak zamanları yansıtıyorlar. Orada burada çıkmış çimenler taş dizilerinin arasında yeşil çizgiler meydana getiriyorlar ve etrafımızda uçuşan güvercinler duvardaki deliklere yuvalarını yapmakla meşguller. Yüksek kapı, bir mağaranın sarkıtlarının çok sayıda yansımaya benzeyen gizemli bir taç meydana getiriyor ve pencereler Alhambra'nın güzel hatlarını çağırıştırıyor. Ancak, bu ayrıntıların son derece karmaşık olmasına karşın, tüm önemli hatlar halen basit ve dinlendirici. Bu muhteşem manzaranın önünde ve ağaçlar memleketine uzanan bir balkonun üzerinde Yeşil Cami'yi inşa etmeyi beş yüz yıl önce hayal etmiş olan kişi rüyaların gerçek bir ustasıymış". Tapınağın içine girdikten sonra da ressamın sesi anlatmaya devam ediyor: " İlk olarak sadece hoş bir tazelik, loşluk ve mutlak bir huzur hissine kapıldık; daha sonra bu yerin kendine has büyüü yavaşça içimize işledi. Merkezde, bembeyaz bir fıskiyeden fıskıran bir pınar var. Duvarlarında yer alan nadir çiniler - renklendirme teknikleri üç yüzyıldan beri kaybolmuştur- beyaz mermerle almaşık olarak yerleştirilmiş. Giriş kapısının üzerinde ve oldukça yüksekte geçmişteki sultanların büyük çinili galerisi görülüyor. Her iki yanında ise döşeme taşları seviyesinde, imamlar için açılmış benzer kabinler var. Buralara dizilmiş paha biçilmez çinilerde hayal ötesi çiçek motifleri var. Çerçeve ve kenar kısımları açık turkuazdan gök mavi renge ve alışılmadık bir yeşile kadar her türlü turkuaz renkten çerçeve ve kenarlıkları mevcuttur. Caminin sonunda göz kamaştırıcı mihrap (herkesin bildiği gibi, ibadet edenlerin dua ederken döndükleri Mekke istikametine bakan çok kutsal portal) eski sanatların bir şaheseri çok yüksek ve görkemli ve tamamen çiniyle kaplanmış. Çiçekleri, arabeskleri, kabartmalı kitabelerinin sonsuz biçimli kıvrımları var. Binlerce işlemeli başlık kısmı mağaraların kristalleşen kubbelerini anımsatan sarkıtlarla doldurulmuştu. Hepsinin üzerinde de bu karmaşa yığınının taçlandıran ve duvarlardaki beyaz mermerlerin arasında dikkat çeken bir dizi geniş ve çok renkli süslemeler bulunmaktaydı." Bu ses gözlerimizin önünde gerçekleşen bu gösteriyi o kadar güzel tarif ediyordu ki, sanki hayallerimiz onunla besleniyordu. Burada kutsal caminin kapılarını açacak ve bize eşlik edecek ne imamlar, ne küçük çocuklar ne alçakgönüllü biçimde bize terlik giydiren genç rehberler vardı. En sonunda asık suratlı, sert bakışlı, sarkık dudaklı bu garip dilli yabancıları düşmanlıkla gözlemlemeye çabalayan bir görevli geldi. Cami ne büyük ne de gösterişlidir. Katolik Batı'nın gözüyle küçük ve çıplak görülür. İslamiyet dini dekoratif mobilyayı neredeyse hiç kullanmaz. Altar yoktur, mumlar yoktur, oturma sıraları, sandalyeler ya da koltuklar da yoktur. Çinili duvarlar ve soğuk sulu çeşme dışında hiçbir şey göremezsiniz. İssizlik ve boşluk görünümü dünya tarihine Kuran uygarlığından yayılmış bir şey.

1899, Kınçov, 80: Yeşil Cami dikkate değerdir. Kentin doğu kısmında, biraz yükseltilmiş bir yere, Bursa Ovası'na doğru güzel bir görüntü ile açılan geniş bir avlu içine yapılmıştır. Cami, orta boyutlu bir taş yapıdır, ama kuşkusuz Bursa'nın en değerli ve

muhteşem binasıdır. İki büyük ve dört küçük kubbesi vardır. Büyüklerin birinde ışıklandırmak için pencereler konulan daha küçükü yapılmış. Caminin kapıları çok değerli bir işçiliğe sahiptir. İnce arabesk ve zarif süslemeler değerli ve çeşitli renkteki mermerlerle oyulmuştur. Giriş, bütünüyle son derece güzel çinilerle kaplı olup, bunlarda yeşil renk ağır basar. İç duvarların orta ve alt kısımları büsbütün çinilerle kaplıdır. Pencerelerin çevresinde olağanüstü güzellikte süslemeler vardır. Pencerenin korkulukları bakırdan olup altınısı renktedir. Bütün tapınak ince işlenmiş çinilerle kaplıdır. Caminin ortasında mermer şadırvan vardır. Bu değerli cami Sultan Çelebi I. Mehmed tarafından 1420 yılında yaptırılmış. Deprem sadece iki mescidini tahrip etmiş ve bunlar tamir edilmiş.

1901, Miret, 52: Kenti bir İspanyol Yahudisi olan Sagués adında bir rehberle dolaştım ve devamlı İspanyolca konuştuk. Kenti bir uçtan diğerine geçtik ve sonunda 15. yüzyıldan kalma çok özgün, güzel yeşil renkli çini ve Valencia tuğlası ile kaplı ve altın yaldızlarla işlenmiş çok değerli bir mirah [mihrap (?)]'a sahip Yeşil Cami'ye geldik. Tapınağın merkezinde suyunun içilebildiği büyük bir çeşme vardı. Ayrıca yöneticinin kürsüsüne de çıktım ve orada da benzer biçimde çini ile yapılmış süslemeler bulunuyordu.

1904 (?), Anonim, 211: I. Mehmet tarafından inşa edilmiş olan Yeşil Cami, depremler ve bakımsızlıkların neden olduğu hasarlara rağmen İslam sanatının en iyi örneklerinden birisidir. Ön avlusu bitirilmemiştir. Mermer portico [sütunlu giriş /son cemaat yeri (?)] ve yeşil çinilerle kaplanmış olan orijinal yüksek minareleri depremlerle ortadan kalkmıştır. Girişin çevresinde güzel oymalar vardır. İç kısmın duvarları çok güzel çinilerle bezenmiştir. İçindeki ve dışındaki çinilerdeki yeşil rengin hâkim olması camiye ismini vermiştir. Yapı iki büyük ve iki daha küçük kubbeyle örtülmüştür.

1906, Davey, 411–412: Uygur dünya Ahmet Vefik Paşa'ya Osmanlı mimarisinin şaheseri olan, biçimini hala koruyan eski bir Bizans kilisesinin kalıntıları üzerine Sultan I. Mehmet tarafından 1420'de inşa ettirilen Yeşil Cami'yi borçludur. Renk şeması en koyu serviden taze üzüm yapraklarının en körpe rengine kadar değişen yeşilin her tonudur. Yapının herhangi bir yerinde tekrarlanan tek örneği olmayan sayılamayacak kadar çok arabesklerin tasarımı çok zariftir ve tüm yapının huzur verici ve ahenkli güzelliği uç noktalaradır. Aynı güzellikte porselenle kaplanmış mermer bir çeşme bu enfes ibadet mekânının ortasında yer alır ve sularının kederli mırıltısı genel büyüye biraz daha katkı yapar. Yavaş yavaş gözleri solgun ışığa alışan birisi çiçeklerin halkalarının, arabesklerin çeşitliliğinin ve Kuran'dan alınan uzun cümlelerin güzelliğinin – tümü yeşilin her çeşidinde-farkına varmaya ve incelemeye başlar. Çatıdaki bir dizi küçük pencerenin içinden geçen ışık mermer zemine düşer ve şırıldayan çeşmenin yüzeyinde titreşir. Büyük depremin öncesinde, yeşil çinilerle kaplı dört büyük minare caminin köşelerinde yer alıyordu fakat bunlar tamamen ortadan kaybolmuştur ve bunların yerini kalınca beyaza boyanmış alelade minareler almıştır.

1907 (?), Gallois, 56: Sanatsal bakış açısından Bursa'nın binalarının ününü en çok hak eden, I. Mehmet'in eseri olan 1420 yılına ait, küçük bir tepe üzerindeki bir terasta yükselen ve merkezdeki mihraba siper oluşturduğu beş kubbe ile örtülmüş Yeşil Cami'dir. Heykel gibi oyulmuş olan sundurması çok büyük destekli bir çeşit örtünün altında hoş olmayan bir biçimde gizlenmiştir; fakat binanın en iyi meziyeti duvarların yeşilimsi mavi çiçekli güzel sırlı çinilerle kaplandığı iç kısmındaki bezemeleridir. Yan kısımlarda bir tür şapeller yerleştirilmiştir, bir havuz küçük bir fiskiyeyle güzelleştirilmiştir ve çok büyük mumlar sıklıkla görüldüğü gibi mihrabın iki yanında yer alır.

1908, Kennedy, 424: Olağandışı üslubu, tasarımının teklifi ve yapımında kullanılmış olan malzemelerin değeri bakımından Yeşil Cami Bursa'daki tüm binaların en çok ilgi çekenidir. Yaklaşık 500 yaşındadır. İç kısmı çok şatafatlı olmaksızın bol biçimde olduğu hissini veren muhteşem bir üslupla düzenlenmiş ve hâkim rengin her tondaki yeşil olduğu İran çinileriyle hoş bir biçimde süslenmiştir.

1912, Launay, 199–202: Yeşil Cami ağaçlarla kaplı avlusundan, eteğindeki geniş vadiye ve yeşillikler içinde dağılmış durumda olan Bursa kentine görkemli biçimde hâkim. Yalnızca bu manzara ve çeşmenin yanındaki çınar ağaçları arasında durmak bile yapılacak yolculuğa değecektir. Bu anıtın uzaktan görünümü, tüm camilerde olduğu gibi çok basittir. Emir Sultan Camisi'ne giden yoldayken kiremitli çatıları ayıran selvilerin yeşilliğini kesen minaresine, sarı duvarlarına, beyaz kubbesine bakan birisi sahip olduğu muhteşemlikten çok az şüphelenir ve gözlerin ilgisini daha çok sol tarafta kalan, açık yeşil sekizgen duvarlarındaki yeşil mavi çinileri güneşte parıldayan (bununla birlikte modern)

kaplamalarıyla yeşil türbenin kubbesi çeker. Manzaraya hâkim beyaz mermer duvarlarıyla bu basitlik burada oldukça olağandır fakat bunun aksi biçimde beyazlıklar üzerinde biçimlenen arabeskleri ve kıvrımlarıyla pencere ve kapıların güzel çerçeveleri İtalyan rönesansının bezemelerinin yapabileceği derecede bir etkiye sahiptirler. Yeşil Cami'nin tarihi yaklaşık olarak benzerine [Rönesans] yakın biçimde 1420'lere gider. Ancak tabii ki bu benzerlik yapım süreciyle sınırlıdır. Burada insan figürleri, antik madalyonlar, içinden yapraklar çıkan amforalar taşıyan satirler, elmalar tutan âşıklar, kuyruklarını bükerek mücadele eden hayali yaratıklar yoktur. İslam mimarisi süslemelerinin kaynağını Arap harflerinden alır ve Kuran'daki mısralar, süslemelerin en zengin örneklerini biçimlendirir biçimde kapıların kenarlarına kazınmıştır. Yeşil Cami'yi, isminden ötürü tamamen yeşil tuğlalarla kaplı, hafif bir ışığı üstten parlak yüzeyine düştüğünde alışılmadık ve oldukça şahane bir etki veren bir yapı olarak düşünmemek gerekir. Kemerlerin baskısına, neredeyse hava geçirmez biçimde kapalı gösterişli kalın duvarlara, sütunlara ve payandalara karşı koymak zorunda olan Roman ve Gotik inşaatçıların tekniği olamayacak kadar cesur mimari anıtların ihtiyaçlarıyla belirlenen bir tasarımdadır. Kilise karanlığı, gizemi bir Hıristiyan fikri olup cami neredeyse daima temiz ve memnuniyet vericidir. Merkezinde bir havuzla oldukça küçük olup tamamen beyaz mermerdendir ve ünlü yeşil çinileri yalnızca mihrap ile giriş kapısının iki yanındaki iki hoş küçük niş ve şapellerde olup bu yerler tavana kadar tamamen kaplıdır. Caminin en güzel görünüşü, kafes oymalı sedir ağacından yapılmış ve gün boyu açık olan kapılardan gün ışığını içeriye alan, yeşil fayans kaplamalı koridora açılan beyaz mermerden kemerlere sahip girişe bakarken elde edilir Bu kapının her iki yanında, kafes oymalı beyaz mermerden korkuluklarıyla, iki basamakla yükseltilmiş, mavi çinilerle kaplanmış ve iç kaplamasının genel rengi yeşil olan küçük hücreler görülür. İlk planda, suyun billur bir sesle aktığı, altıgen bir havuz vardır ve zeminin tamamı bizim gotiğimizin sert yalınlığı ve çileci yanıyla hiç ilgisi olmayan, tanrının varlığını çekici ve huzurlu bir yapıya dönüştürür biçimde sıcak bir ortam yaratan pembe ve mavi tonlara sahip kalın oryantal halılarla örtülüdür. İki nişin içindeki çinilere daha yakından baktığımızda, ilk olarak zeminden iki metre yüksekliğe kadar hafif saydam boya katmanıyla dış hatları çizilmiş merkezinde yaldızlı çiçekler ve zarif güllerle yeşil altıgen çinilerin olduğu yüksek bir kaide görünür. Bunun üstünde, beyaz geometrik desenlerle çiniler daha çok mavi tonlardadır, son olarak en üstte beyaz Arapça harflerle mavi bir bordür uzanır. Bu Arap ve İran sanatının şaheserlerinden birisidir.

1914, Gide, 9: Huzurun, aydınlık ve dengenin mekânı. Kutsal gök mavisini; durgun gök mavisini; mükemmel zekâ sıhhati/zekânın kemal halindeki sıhhati. Zarif bir Tanrı sende ikamet ediyor, Ah Cami. Ruhunu sivri kemerlerin kırıklarında ve ortasında emanet ediyor ve bırakıyor, şu düz taş iki eğrinin buluştuğu noktada, gizli hareketli noktada rahatlayabiliyorlar, buluşmanın ve aşkın bu mekânında dinleniyor ve bir mola veriyor olmalı. O Zarif gülüş! Güzelce tanımlanmış özgürlük içindeki hareketlilik! Ne kadar kolay alıyorsun, O benim entelektüel inceliğim!

1918 (?), Hawley, 49–51: Bir padişahın İslamiyet inancına adanmışlığının bu sessiz abidelerinin her biri milyonlarca müridin zihninde saygın bir hurmete sahiptir. Ancak doğu mimarisinin çok daha mükemmel bir örneği ismini minarelerini süsleyen ancak 1855'deki deprem sırasında düşen yeşil çinilerden alır. Bu cami I. Mehmet (1413–21) tarafından kentin doğu ucundaki derin bir boğazın karşısında daha önceden mevcut olan bir Bizans Kilisesi'nin yerine inşa edilmiştir. Önündeki taş döşeli avlu, geniş biçimde yayılmış ağaçlar ve örtülü bir çeşme vardır. Bu çeşmenin hemen arkasında yer alan ana giriş İran'ın ilhamını en iyi biçimde gösteren Selçuklu Sanatı'nın tipik bir örneğidir. Gösterişli bir portalin hafif girintisine yerleştirilmiş oymalı çifte kapıların üzerinde bir stalâkit kemer vardır ve nefis dizaynı arabesklerle kitabelerin zarif oymalarıyla çevrelenmiştir. Nadiren taş daha az cansız görünür çünkü mermerin renginin hafif tonları ve oymaların yumuşak gölgeleri canlılığın görünüşünü açığa çıkarır. Dış kısmın huzurlu zarafeti o kadar büyüktü ki, kapı açıldığı zaman bile içeri girmek için acele etmedik. Ana odaya giden küçük koridor üç yüz yıl önceki Uşak halılarının desenlerini çağrıştıran altı köşeli yıldızlarla mavi madalyonların çevresini saran yeşil çinilerle bezenmiştir. Belki de bu benzerlik tesadüfi olmaktan daha fazlasıdır, çünkü Küçük Asya'daki diğer camilerin hiç birinde onları görmememize rağmen burada zeminde bu halılardan birkaç tanesi serilmiştir. Büyük kubbelerin altında uzanan ana oda genişliğinin iki katı kadar uzunluğa sahiptir ve iki kısma ayrılmıştır. Bunlardan kapıdan uzakta yer alanı diğerinden yaklaşık olarak 4 feet yükseklikte yer alır ve belki de imparator galerisi olarak kullanılmıştır.

İbadet edenlerin diz çöktüğü aşağı kısımda güzel süsleme standardında sekizgen biçimli mermer bir çeşme vardır ve girişin her kenarında geometrik şekillerle düzenlenmiş mavi ve yeşil çinilerle bezenmiş ve ince bir işçilikle yaldızlanmış kutsal nişlerin olduğu daha küçük odalar vardır. Dışında olduğu gibi cami içindeki pek çok yerde de çiniler çatlamış ya da tamamen yok olmuştur. Ancak kalan kısımların zengin boyamaları, keskin hatlı rölyeflerde görülen nefis desenler ve Arapça harflerin harikulade taş oymaları, renkli cam pencerelerden içeri girerek mermer duvarlardan yansıyan hafif loş ışık ve Sonsuzun sesinin neredeyse duyulabileceği gibi görülen sessizlik inancı ne olursa olsun bunları inceleyenler içinde en derin hislerini uyandırır.”

1922, Elston, 197–198: Ulu Cami en büyüğü olmasına rağmen, bu Bursa'nın camileri içinde en meşhuru olduğu anlamına gelmez. Belki de haklı biçimde kentteki en güzel cami olarak belirtilebilecek olanı, ismini 1885⁶⁰²⁹'deki depremde düşmeden önce minarelerini süsleyen yeşil çinilerinden alan Yeşil Cami'dir. Bu deprem tarafından meydana getirilen hasara ve tüm Bursa camilerini karakterize eden ilgi yoksunluğuna rağmen Yeşil Cami bugün dahi oryantal sanatın zarif bir örneğidir. MS 1413–1422 yıllarında I. Mehmet tarafından kentin doğu bölümündeki derin bir boğazın karşısına inşa edilmiş eski bir Bizans Kilisesi'nin bulunduğu yere inşa edilmiştir. Oymalı çifte kapıları, üstlerinde ilhamını İran'a borçlu erken Selçuklu Sanatı'nın mükemmel bir temsilcisi olan stalâktit bir kemerin yer aldığı zarif oymalarla çevrelenmiştir. Yeşil çiniler caminin içini ve dışını büyük oranda bezemektedir ve ana odaya giden küçük geçitte bu tip süslemelerin her biri altı köşeli yıldız meydana getiren mavi madalyonlarla çevrelenmiştir. Ana oda iki bölüme ayrılmıştır. Alttaki yer alan bölüm tuhaf bir güzellikte süslemeleri olan sekizgen bir mermer çeşmeye sahiptir. Yeşil Cami'nin avlusu günün sonunda bir araya gelerek dedikodu yapmayı seven Bursa halkı için bir çeşit mesire yeri haline gelmiştir. Akşam vaktinde bu insanların Yeşil Cami'ye ibadetle ilgili olmayan bir canlılık verdiğini görebilir. Çünkü cami artık bir ibadet yeri olarak kullanılmamaktadır. Yeşil Cami'nin önünden görülen manzara her zaman muhteşemdir. Güneşin batışı sırasında bu satırların yazarının Anadolu'da gördüğü her şeyi aşar. Belki bu biraz da eski caminin meydana getirdiği etkiden başka bir şey olmasa da, altında durduğumuz arabeskler, eteklerinde yarı uykuya dalmış sesiz kente güneşin son ışınlarını yansıtan ve çınar ve kavakların meydana getirdiği gölgelerle korkutan yüksekteki karları ile Olympus'un da bu etkinin oluşmasında bir rolü vardır.”

⁶⁰²⁹ Yazarın verdiği yanlış bir bilgi veya bir matbaa hatası sonucunda 1855 tarihi 1885 olarak verilmiştir.

Ek 16: Bursa Yıldırım Beyazıt Camisi

1576, Gerlach, 448: [I. Murat'ın Camisi'nden] Doğuya doğru ilerleyince başka bir camiye varılıyor. I. Bayezid'in türbesi de burada ve her ikisi de mermerden yapılmış.

1675, Covel, 151: Ermeni mezarlığından gelirken, sağ tarafta aşağı kısımlarda çok güzel bir cami olan Yıldırım Beyazıt Camisi yükseliyor.

1683, Smith, 433: Kentin dışında, doğuya doğru, Türklerin Jilderim yani Yıldırım dedikleri Rum yazarlarca da *Yıldırım* olarak adlandırılan İmparator I. Beyazıt'ın Camisi ve mezarı vardır. Buradan çok uzak olamayan bir yerde I. Mehmet'in Camisi ve Mezarı bulunur.

1794, Dallaway, 174: Bursa'nın girişi asıl olarak I. Beyazıt tarafından inşa edilmiş ve ikametgâhlarını burada kurmuş halefleri tarafından yerleşim görmüş ancak şimdi parçalanmaya yüz tutmuş bir cami ve sarayın kalıntılarıyla son derece göz alıcıdır⁶⁰³⁰.

1804, Hammer, 34–36: Sultan Yıldırım Beyazıt'ın Camisi, kentin en doğu ucunda diğer tüm binalardan uzakta, tarlaların ve çimenliklerin ortasında yerleştirilmiş olup kütesinin boyutları ve biçimlerinin ham sadeliği ile göz alıcı fakat melankolik bir manzara sunar. Dış kısmı kalın taş sütunlarla taşınan bir kubbeyle yükseltilmiştir ancak içeriden ağır ahşap basık bir çatı vardır. Mimari açıdan en garip şey, her şeyin tuhaf biçimde birleştiği caminin peristilindeki üç farklı kemerin alışılmadık şekilleridir. Sadece bir kapı ve bir minaresi vardır ve oldukça eski tarzda yani çok basit bir mimaridedir. Ulu Cami'de olduğu gibi Beyazıt, hükümdarlığı zamanında bu caminin de çok az bir kısmını tamamlayabilmiştir. Çok sayıda başka büyük projeler gibi bunun ya da diğerlerinin tamamlanması Beyazıt'ın sonunda zafer kazananın esiri olduğu ve ardından da öldüğü Ankara'da kaybedilen savaşla birlikte sekteye uğramıştır. Oğlu Musa Çelebi (yani genç Efendi Musa) babasının esir edilmesini takiben ara hanedanlığı sırasında binanın inşasını tamamlamıştır, ancak o zamanki devletin durumu ve sallantılı ara hanedanlığı caminin zengin biçimde donatılmasına izin vermemiş, sefil ve terk edilmiş bir halde bırakılmıştır. Burada kurulan imaret de çok kısa bir süre sonra yıkılarak moloz yığınlarına dönmüştür. Çayırıklar ve tarlalardan geçerek Emir Sultan'ın varoşlarından sonra camiye ulaşan ve Akçağlayan'ın sularını taşıyan tuğlalardan inşa edilmiş bir su kanalının göz alıcı kalıntıları da aynı basitliktedir. Suyun tazeleyici gücüyle beslenen ve kanal boyunca hayat bulan kalın bir sarmaşık ve başka bitki tabakaları ile kaplanmış su kanalının kemerlerinin ortasında süslemeden yoksun çıplak, gri taş duvarları ile cami yeşil bir gençliğin ortasında hasta ve zayıf yaşlı bir kişi gibi durur. Ayrıca Sultan Beyazıt'ın mezarı da Osmanlı mimarisinin en basit ve en eski tarzındadır. İçinde iki büyük ve iki küçük taş mezar bulunur. Bu terk edilmiş cami ve bu ıssız mezar, bir yıldırım hızıyla yaptığı fetihlerin tüm Batı'yı ve Constantinople'u dehşete düşürdüğü dönemde Timur'un önderliğindeki korkunç Moğol istilası altında yok olan Yıldırım Beyazıt'ın trajik kaderini düşünmek için ne kadar uygun bir yer.

1832, Porter, 257–258: Cami, anıt mezarın arkasında bir tepenin üzerinde yer alır. Bu çok büyük ve kente yaklaşırken ilk göze çarpan yapıdır. Minare çok yüksektir ve tepesinden, yüksek konumu ovanın ve kentin güzel bir manzarasının elde edilmesini sağlar. Bunun yanında, bazı antik kalıntılar vardır fakat buna ilave bir not eklemeye degecek hiçbir şey yoktur. Burada ayrıca bir başka büyük cami bulunur fakat caminin iç kısmı genel olarak aynı olduğundan buna girmedik; farklılık yalnızca boyuttadır. Basit fakat geniş; tepesinde güzel bir kubbe; zemin kilimler veya hasırlarla kaplanmış; aydınlatma amacına hizmet etmek için tavana asılmış büyük bardaklardan oluşan iki veya üç büyük çember; hafifçe yükseltilmiş sade bir minber; kadınlar için bir yer veya kafesle çevrili bir galeri; yüksekliği altı ayak ve çevresi iki ayak olan iki büyük mum; Kuran ve tefsirlerinin iki veya üç kopyası. Bu çok fazla gizemin olduğu bir Türk camisinin iç kısmıdır. Bunlarda ne en ufak bir süsleme ne de lambaları yakmak için üzerine çıkılan kirli bir merdivenin haricinde üzerinde durmaya degecek herhangi bir şey görülür. Yıldırım'ın camisinden ve anıt mezarından sorumlu olan iki veya üç kişinin görünüşleri çok fakir ve sefildi. Onlara, kendilerinde çok büyük bir

⁶⁰³⁰ Cümle Wilkinson tarafından aynı biçimde alınarak kullanılmıştır. Wilkinson, 1806: 41.

memnuniyet meydana getiren birkaç kuruluş verdik. İçeriye girişteki tek merasim ayakkabıların veya çizmelerin çıkarılması ve yanımızda taşıdığımız bir çift terliğin giyilmesidir.

1833–1843, Texier, 217: Yıldırım Bayezid Camisi şehrin doğu tarafında; kenar mahallesinde ve servilerle çınarlardan oluşmuş bir ağaçlığın ortasındadır. Bu cami, binasının genel yapısındaki derli toplu olması kadar, şeklinin sadeliği açısından dikkat çekicidir. Girişi ahşap bir dam ile örtülü bir ayakkabılıktan başlar. Bundan sonra sağında ve solunda kandil vb. gibi cami malzemelerine ait iki ufak odası olan loşça bir sofaya gelinir. Caminin çok sade yapılmış tek minaresi vardır. Bu cami, Ulu Cami'nin inşası sırasında yapılıyordu. Hatta inşaatı birçok kere durdu. Bu sırada Padişahın Ankara savaşı sonucu, Timur'un eline esir düşmesiyle cami tamamlanmamış bir halde kaldı. Bununla beraber bir kubbe ile örtülmüş olan büyük kısım ile bitişiğindeki iki oda bitmiş ve namaz kılınmaya başlanmıştı. Bu caminin mimari tarzı bir değişim dönemini gösterir; yani kubbe binanın kare şekli üzerine konmuş ve pencerelerle ışık verilmemiştir.

1834–1848, Schneider, 33: Yıldırım Camii ise buradaki güzel camilerden bir diğeri. Bu cami adını, planlarını çok süratli bir şekilde gerçekleştirdiği için "Yıldırım" adını alan I. Bayezid'dan almış. Halılarla kaplı bu geniş camide kürsü ve sıralar bulunmuyor. Kenardaki alçak minberin önünde yaklaşık bir metre çapında ve iki metre yükseklikte iki büyük mum duruyor. Caminin ortasında ise avize olarak daire şeklinde lambalar var.

1836, Moltke, 57: Camilerin arasında yapı tarzı bakımından bana en mükemmel gibi görünen, Türklerin Yıldırım dedikleri Bayazıt'ın camisidir. Nihayet mağlup olup masala göre bir kafes içinde ölen bu ulu fatihin anıtı muazzam servilerin altında yalnız başına durmaktadır⁶⁰³¹.

1840, Bernard, 42, 43: Bursa'nın doğu tarafında, çayır ve bahçeler içinde yapılmıştır. Duvarları gayet yüksektir. Üzerinde hiçbir süs olmadığı için, görenlere yürek üzüntüsü verir ve yapıldığı zamanın menhus bir vakte rastladığını hatırlatır. Bu cihet, tarih bilenlerin malûmudur... Caminin bir ucunda, Yıldırım'ın fukara için yaptırdığı hastaneden şimdi yalnız bir harabe mevcuttur. Bu padişah, Timur'a yenilerek orada ölmüşse de, Bursa'ya getirilerek cami yakınındaki türbeye gömülmüştür.

1842, Pfeiffer, 73: Yıldırım Beyazıt'ın Camisi de bulunduğu yerden güzel bir manzaraya hâkimdir.

1862, Moustier, 247: [Orhan, I. Murat, Yeşil Cami ve Ulu Cami Dışı'nda] Bursa'nın diğer büyük camileri dış mahallelerde, birisi kentin doğusunda diğeri de batısında bir grup çınar ağacı ve devasa selviler arasında yer alan Beyazıt ve Murat camileridir."

1864, Warsberg, 125–126: Kentten biraz uzakta çok güzel bir yere yerleştirilmiş olan Sultan I. Beyazıt'ın camisi ve türbesi bulunmaktadır. Deprem onu çok kötü biçimde etkilemiş, tüm camilerde görüldüğü üzere burada da minaresini uç kısmı kesilmiş zambak sapına benzer biçimde kırmıştır, ayrıca terk edilmiş odalardan mavi gökyüzünün görüleceği biçimde tüm kubbelerin bloklarını da çöktürmüştür. Her ne kadar şimdiye kadar iyileştirici bir el hiçbir şeye dokunmamış olsa da bir şekilde tamir edilebilir. Cami, İslami formlarda beyaz mermerden oldukça sade görünse de bir o kadar da haşmetli yapılmış porticus [portik/sütun dizisi/ kemeraltı]'na sahiptir. Bu nedenle kişisel zevkim onu Bursa'nın en güzeli olarak nitelendirmekte. İç planı daha sonraki dönemlerde eklenen ara duvarların tümü çıkartıldığı takdirde Yeşil Cami'ye o kadar benzer ki, orada olduğu gibi burada da merkezi bölümün orijinal zemininin daha derinde olduğunu ve içinde bir çeşmenin bulunduğunu farz etmekteyim.

1870, Jerningham, 221: Beyazıt'ın Camisi'nin sefaleti ve melankolik görünümü Tamerlane tarafından esir alınan yapımcısı Beyazıt'ın çöküşünü akla getirir.

1873, Haeckel, s.y.: Yıldırım Beyazıt, kentin doğu kısmında asil sadeliğiyle dikkat çeken camisini inşa ettirmiştir.

1899, Kınçov, 80: Kentin kuzeydoğu ucunda, yine yükselti bir yerde Yıldırım Camisi bulunur. Önünde geniş bir iç avlusu bulunan büyük bir yapıdır. Sultan Yıldırım Bayezid

⁶⁰³¹ Yıldırım Beyazıt Külliyesi kısmında Moltke'un seyahatnamesine yer veren Osmangazi Belediyesi, seyyahın bu camiye her yere hâkim bir tepe üzerinde yer alması dolayısıyla Pantheon'a benzettiğini belirten bir ifadeye yer vermiştir. Osmangazi Belediyesi, 2006: 118. Ancak bizim incelediğimiz eserde bu tür bir tanımlama bulunmamaktadır. Moltke, 1969: 118.

tarafından yaptırılmıştır. Büyük kare taşlarla ve süslemesiz inşa edilmiştir. Kaba bir görünümü vardır. Zemini kaplayan halılar arasında ikisi çok eski ve değerlidir.

1904 (?), Anonim, 211: "Yıldırım lakaplı I. Beyazıt (MS 1389–1402) camisinin yapımını başlatmış fakat inşası birçok defa sekteye uğramış, tamamlanmasından önce Beyazıt Ankara Savaşı'nda Timur'un eline düşmüştür. Cami, boyutları bakımından büyük ve biçimi açısından basit olup, Yeşil Cami'nin kayıp kapı sundurmasının [son cemaat yeri (?)] modeli olabilecek bir sundurmaya ve bir minareye sahiptir."

1907 (?), Gallois, 57: Diğer camiler arasında, on beşinci yüzyıldan kalan Beyazıt'ınki dikkate değerdir.

1918 (?), Hawley, 48: Bir sonraki sultan, Yıldırım Beyazıt (1389–1403), kentin kuzeydoğusunda bir caminin temellerini atmıştır ve Timur tarafından esir alınmadan önce kısmen tamamlamıştır. Stalâkit tezyinat ilk kez iç süslemelerde bol miktarda kullanılmıştır ve mermerlerin oymaları kentin diğer camilerinkinden daha üstün bir inceliğe sahiptir. Şimdi eski güzelliğinin çoğu yok olmuştur ancak harap halinde bile ideal düşünüşün dikkat çekici bir tasavvurunu gösterir.

1922, Elston, 198: "Kentin kuzeydoğusunda yapımı Sultan Yıldırım Bayazid tarafından başlatılan ve inşası onun kurucusunu yakalayarak esir eden Tamerlane'in ortaya çıkmasıyla aniden yarıda kesilen bir cami vardır."

Ek 17: Bursa Hamamlarıyla İlgili Genel İzlenimler

1324–1359, Şihabeddin el-Ömeri, 198–199: Bu memlekette tam üç yüz ılıca vardır ki, bunlardan sıcak su çıkar. Öksürük ve felç hastalarına düçar olanlar bu ılıcalara gelerek orada yıkanılır ve şifa bulurlar. Ben derim ki, bu ılıcalardan dünyanın her yerinde pek çoktur. Fakat bu şehirdeki gibi hepsinin bir yerde toplandığını başka yerde görmedim. Bunun sebebi de bu arazinin kükürtlü ve bataklık olmasından ileri gelmektedir.

1333(?), İbn Batuta, 42: Şehrin dışında kaynar akan bir ırmak vardır ki, büyücek bir göle dökülür. Bunun üzerinde biri erkeklere biri de kadınlara ait iki bina⁶⁰³² yapılmıştır. Hastalar bu kaplıcaya tedavi olmak için gelirler, hatta bunlar arasında pek uzak diyardan dahi gelmiş olanlar bulunur.

1584 (?), Leunclavius, 116: Caplize sözü, Türkler tarafından Yunanların thermæ dedikleri hamamlardaki sıcak suyu tanımlar. Günümüzde Prusias'ta, Olympi Dağı'nın eteklerinde şöhret bakımından ilk sırada gelen muhteşem kaplıcalar mevcuttur: bu yere biraz uzakta, sıcak sular kadar büyük miktarlarda olmamakla birlikte kendi çeşidinde muhteşem bir türde soğuk sular da bol miktarda fişkirir.

1581, Newberie, 475: 26. günde Bursa'nın batısında ve kentin bir mil dışındaki Hamam'a gittim... Bu suyun kaynağı güneyden gelir. Orada bu hamamların hepsi dört tanedir.

1588, Lubenau, 494–495: Sultan I. Murad Camii'nin yakınında Türklerin Çağlıze [Kaplıca] adını verdikleri sıcak su hamamları var. Uzuvarlarında tutukluk olan hastalar bu sıcak sularda yıkanarak hastalıklarından kurtuluyorlar. Pek çok hasta çok uzak yerlerden bile olsa, buraya gelip bu hamamlarda yıkanarak sağlığına kavuşuyor. Kentten pek uzak olmayan bir yerde, güzel bir vadide başka bir kaplıca daha var ve onun yakınındaki kumluk alanın içinden fişkiran su öylesine sıcak ki, içinde tavuk bile haşlamak mümkün. İnsan parmağını bu suya değdiremiyor. Biz bir torbanın içine yumurta koyup kaynağın içine soktuk ve daha "Bizim Babamız" duasını sonuna kadar okuyamadan yumurtalar tıpkı ateşte kaynatılmış gibi pişip yenecek hale geldi. Buraya pek uzak olmayan bir yerde aynı topraktan fiskiye gibi fişkiran bir de soğuk su kaynağı var. Böylesini hiçbir yerde görmedim. Bu suyu da hamamlara iletiyorlar.

1653, Manucci, 10–11: Burada, Türk ve İran üslubunda vücudu temizlemek için hamamlar vardır. Erkekler banyo yapmak için sabah saat beşte giderler ve saat altıda ayrılırlar. Erkekler dışarı çıktığında hamamların boş olduğunun bir işareti olarak bir boru çalınır ve kadınlar hamama girebilirler. Erkekleri yıkamak ve hizmette bulunmak için berberler hazır bulunurlar ve ayrıca orada kadınlar için aynı görevleri gerçekleştiren kızlar vardır. Biz bu kentte iken bir kadın kılığına girmiş genç bir adam kadınlarla banyo yapmaya niyetlenmişti; sonunda onun bir erkek olduğu anlaşılıyordu ve iyice dayak atıldıktan sonra ceza mahkemesine götürüldü ve orada ölüme mahkûm edildi. İçinde bulunduğu kötü durumundan dolayı idam edilmemesi için mahkemeye yalvardı fakat hadim edildiği takdirde hayatı boyunca hiçbir ücret almadan erkekler ve kadınlara hizmet etmek için hamamlarda çalışmak zorundaydı. O da buna razı geldiğini bildirdi."

1675, Covel, 173: 30 Ekim / 9 Kasım'da kraliyet hamamlarının ilerisinde yer alan fakat bunun yanında çeşitli özel hamamlara da sahip olan Çekirge'ye giderek istirahat ettik. Yerleşimin yer aldığı dağın yamaçlarının her yerinden tamamen aynı kalitede sıcak sular fişkiriyor. Bu hamamlarda daha fazla mahremiyet ve rahatlık bulduk.

1682, Josephus Grelot, 189: Dünyanın tüm ulusları arasında, gerek Osmanlı gerekse İranlı Müslümanlar kadar temizliğe düşkün olan yoktur. Sadece dışa dönük bu seremoniyi, temel bir ilke ya da daha iyi bir anlatımla dinlerinin kaynağı olarak görürler. O yüzden de, bedenlerini tamamen yıkayabilecekleri hamamlar inşa etmeleri gerekmiştir... Bu tür hamamlara herkes, Türkler gibi Hıristiyanlar ve Yahudiler de kabul edilir. Çünkü kamu yararı, toplumun temizliği ve sağlığı için inşa edilmişlerdir.

1684, Carreri, 114, 115: Hamamlarından dolayı bu kenti Bithynie'nin Pouzzolo'su olarak adlandırabiliriz... Montagna'ya doğru da yine farklı sulara sahip hamamlar bulunuyor.

⁶⁰³² Parmaksızoğlu bu şekilde binaların niteliğini vermezken, Aykut yaptığı çeviride bunları hamam olarak kaydetmiştir. Aykut, 2005: 296.

Büyük Efendi [Grand-seigneur: Osmanlı Sultanı] büyük banyoyu yıllık sekiz yüz kuruşa kiraya veriyor. Buhar odaları olan bundan iyi bir gelir elde eden bir paşaya ait. Sonuncusuna Eski Capiglia yani Eski Hamam adı veriliyor ve bu hamam halk kesimine bırakılmış.

1701, Chishull, 70: Uludağ'dan çıkan birçok su akıntılarına ilaveten, bol miktarda sülfürlü sıcak sular, kanallarla Bursa'nın dört adet doğal sıcak su hamamına getirilmekte ve genel kanıya göre, fevkalâde şifalı olduğu söylenmektedir.

1720, Egmont-Heyman, 190: Calypso'nun [Kaplıca (?)] hamamları kentten yaklaşık bir mil uzaklıkta yer alır ve bunlar çeşitli hastalıklar üzerindeki etkileriyle o kadar ünlüdürler ki bu memleketin her yerinden kişiler tarafından sıklıkla ziyaret edilirler. Bazılarındaki suyun sıcaklığı bir yumurtayı haşlamak için yeterlidir ve kullanılmadan önce üçte iki soğuk suyla karıştırılmalıdır.”

1738, Poccocke, 301: Kentin batısında çok ünlü olan ve büyük rağbet gören çok sayıda hamam vardır.

1793, Brenner, 44–46: Şimdi Bursa'nın günümüzde de ününün bir kısmını borçlu olduğu sıcak mineral hamamlardaki bu büyük velinimetin bir başka dikkate değer özelliğine döneceğim. Bunlar kentin yarım saat güneyinde, Olympus'un yamaçlarındaki düzlüklerden birisi üzerinden çıkarlar ve hiç kuşkusuz Baden, Karlsbaad, Pymont ya da Spaa'daki gibi sık olmasa da genellikle ilkbaharda yalnızca sağlık verici özellikleri nedeniyle ziyaret edilirler. Bu sular, frengi hastalığının neden olduğu etkilerin tedavisinde olduğu gibi destekleyici olarak da kullanılırlar fakat daha ziyade en mükemmel biçimde romatizma ağrılarının hafifletilmesine yararlar. Farklı kaynaklar su sıcaklıklarının dereceleriyle olduğu kadar içeriklerinin oranları ve nitelikleri bakımından da değişiklik gösterirler; yani bazılarındaki kükürt daha fazlayken, diğerinde demir daha fazla olabilir ve bazılarındaki da her ikisinin de karışımı olabilir. En ilginç bir yumurtayı birkaç saniye içinde sertleştiren bu kaynaklardan birisinin hemen yanında çıkan buz kadar soğuk sudur.”

1794, Dallaway, 178: Kentten biraz uzakta, Olympos'un etekleri üzerinde hepsi hemen arkasında yükselenlerden çok daha alçak olan bir tepenin içinden kaynağını alan yedi sıcak hamam vardır⁶⁰³³. Bunlar çok eski dönemlerdendir ve Bizanslılar tarafından Calipsa, Romalılar tarafından Basilicae biçiminde adlandırılırlardı. En uzakta yer alanı en yüksekte olup yaklaşık iki mil dışarıdadır.”

1802, Browne, 108: Bursa'nın hamamları ünlüdür: civarında çok sayıda sıcak su kaynağı görülür; bunlardan bazıları demirli diğerleri kükürtlüdür.

1804, Hammer, 29: Bu hamamların tümüne giriş ırk ya da din ayırt etmeksizin her gün tüm erkeklere serbesttir (sadece kadınlara ayrılan haftanın iki günü haricinde). Bu son derece sıcak ve etkili kaynakların çok methedilen iyileştirme güçlerine karşılık, hastalıkları ve bunların kökenlerini incelemeyen kullanılmaları Avrupa'nın en ünlü doktorları tarafından dahi tavsiye edilmemektedir. Aynı biçimde Asyalıların alışkanlıklarından çok daha az olsa da terleme hamamlarının dahi bilinçsizce kullanımının sağlığı iyileştirme yerine çok daha kötü hale getirmesi muhtemeldir.”

1804, Hammer, 10, Dn: Kaplıca ismi tüm sıcak su kaynaklarından çıkan buhar yüzünden Yunanca χαπυος yani duman kelimesinden türetilmiştir. Anadolu'nun başka yerlerinde kullanılan asıl Türkçe kelime ılıca'dır. Fars dilinde hamamlar için sıcak su anlamına gelen germ ab kullanılır. Teb ris ise sıcak akıntı anlamına gelir. Persçe germ görünüşe göre Almanca'daki warm ile aynı kökten gelmektedir ve teb kelimesi de teplitz denilen çeşitli Avrupa sıcak su kaynaklarında kendini gösterir. Belki de eski Almanca bir kelime olan ve ormanı tanımlamak için kullanılan dobel de asıl olarak sıcak su kaynaklarının çevresindeki çalılıkları ifade ediyordu ve bu yüzden dobelbad ve döbling de kökenleri asıl olarak Persçe teb'ten (ılık) kaynaklanmış olabilir. Yunanca Θερμαι Persçe germ'den kaynaklanır fakat Türkler Perslilerden aynı şeyi kendileri alan Yunanlılardan farklı bir isimle Yunanca'dan gelen kaplıca'yı kabul etmişlerdir.

1806, Macgill, 103- 104: Bursa'nın yakınlarında daha çok tedavi edici nitelikleri nedeniyle ziyaret edilen birçok sıcak su kaynağı vardır. Bunlar aynı şekilde dağın eteğinin yakınlarında alışılmadık bir çeşit banyo olarak kullanılırlar; sıcak ve yüksek oranda nitrat içeren kuma bir çukur kazılır; hasta çukurun içine konulur ve çenesine kadar kumla örtülür.

⁶⁰³³ Dallaway'den aldığı bu kısmı Wilkinson eserinde kullanmıştır. Wilkinson, 1806: 45–46

Burada bir süre kaldıktan sonra dışarı çıkartılır ve doğa tarafından ısıtılmış bir sıcak su hamamına götürülür. Bu şekilde canlı biçimde gömülmenin romatizma, sıracca ve sinirsel şikâyetler için faydalı olduğu düşünülmektedir.

1806 (?), Wilkinson, 43: Türkiye’de hamamların kullanımı antiklerin yıkanmalarına benzer ve sağlıklarıyla konforlarına verdikleri önem, imparatorluklarındaki kentlerin hepsinde halk hamamlarının olduğu Roma hükümeti dönemindeki gibidir. Tüm bu lüks Muhammet’in kanunları tarafından mutlak biçimde emredildiği biçimdedir. Sınıfı ne olursa olsun hiçbir evli kadın her perşembe hamama gitmekten muaf tutulmaz. Ne de yoksulluk bir mazerettir çünkü bazı hamamlar parasız hizmet verirler. Kadınlar asla yalnız başına hamama gitmez. Bunlardan bazıları aynı anda birkaç haremî içine alabilecek yeterliliktedir ve seçkin yaşam içindeki kadınların en keyifli konakları olan bu yerde muhabbet edilerek saatler geçirilir ve nefis yiyecekler paylaşılır. Ancak birçoğu öylesine sık ve fazla biçimde bir gelenek olarak kabul edilmiştir ki sağlık ve güzellik kaçınılmaz biçimde kurban edilir. Hamam genellikle 100 dereceye kadar ısıtılır. İçerideki odada 20 dakikadan fazla kalmaya çok az adam cesaret edebilir. Alışkanlıklardan dolayı kadınlar çok daha uzun süreler kalırlar. Önemli evlerin çok azında konforlu bir banyo yoktur”.

1811, Stanhope, 14: Bu Aşyalı kadınlar ne kadar güzel! 50’den 500’e kadar her birlikte hamama gidiyorlar; geçen gün banyoda iken, görevden alınmış Paşa’nın eşi yarım mil uzaktaki bir hamamda banyomu bitirmem için bana yalvardı fakat bunu reddettim; bunlar tüm takıları üzerindeyken banyo yapıyorlar – demek istediğim incik boncuklar- ve bitirdikleri zaman saçlarını çiçeklerle bağlıyor ve saatler boyunca yiyip içiyorlar: daha sonra gözleri dışında tüm yüzlerini kapatıyor ve akşama kadar ağaçların altında oturuyorlar.

1816, Turner, 153: Kentten ayrıldıktan sonra batı ucunda yer alan hamamlardan geçtik. Su, sıcaklığıyla güzel biçimde kristalleştirdiği iki dar kanalın içinden akıyordu. Termometre, toprağın dışına ilk kez çıktığı yerde suyun içindeyken 185 Fahr.’a kadar yükseldi. Paşa’nın doktorunun (bizi dün ziyaret etmişti) söylediğine göre suyu analiz etmişti ve çok az antimon ve civa ile birlikte demir ve kükürt içerdiğini bulmuştu⁶⁰³⁴.

1821, Fontanier, 85, 87–89, 89–90: Bursa’da bulunan en dikkat çekici anıtlar kentten çok az uzakta ve yerli halkı bu fikirde olmamasına karşın neredeyse tamamı aynı kaynaktan gelen sularla beslenmesinin sonucu aynı yerde konulanmıştır. Bu termal kaynaklar kükürtlü bir kokuya sahiplerdir ve temiz sayılırlar; sıcaklıkları 60 ile 70 Reamur derecesine kadar çıkar. Demir oksitle renklenmiş büyük miktarlarda kireçtaşı içerirler. İkinci kireçtaşı ve onun hemen aşağısında yer alan silisli kil tabakası arasından ortaya çıktığını fark ettim... Türklerin hiç romatizmadan, guttan şikâyet ettiklerini görmedim ve deri hastalıklarıyla da nadiren karşılaştım. Bu son hastalığın genel anlamda olmayışının hamam alışkanlığına atfedilebileceğini düşünmüyorum. Gerçekten de hamamlar İran’da da Türkiye’de olduğu kadar çok kullanılmaktadır fakat buna rağmen orada deri hastalıkları yaygındır. Hamamlar, Türkiye’de yalnızca yararlı özellikleri için kullanılmaz, Doğulular keyif için de buraya giderler. Birçoğu günün bir bölümünü hamamda sigara ve kahve içerek geçirirler ve hatta burada yemek bile yerler. Kadınlar hamamlara erkeklerden farklı saatlerde giderler ve kendilerini aynı eğlencelerle meşgul ederler. Ayrıca, burada oldukça büyük bir iffetle her şey gerçekleşir. Meraklıların oraya girmeye çalışması ya da kazayla kadınların toplandığı zaman içeri girmeleri talihsizliktir. Bunlardan her biri kapıda bıraktıkları terlikleriyle silahlanırlar ve düşüncesiz biri onların öfkesinden kolayca kaçamaz. Hamamlar, herkesin kullanımı dâhilindedir ve fakir insanlar da zengin kişiler kadar bunların keyfini çıkarabilir. Bu çoğu için yalnızca birkaç paraya mal olur fakat seçkin bir adam oraya gittiğinde daima bir çeşit şatafatı vardır ve büyük miktarlarda ücret vermeyi dini bir görev olarak yerine getirir. Erzurumlu Galip Paşa, hamama her gittiğinde 500 kuruş verirdi ve kendisi paşaların ne en zengini ne de en cömertiydi. Bazen bireyler hamamı tek başlarına tutarlar ve burada dört ya da beş frank bırakırlar. Hamamların sahiplerinin en iyi hâsılatı yaptıkları zaman cumadır. Bu gün Türklerin pazarıdır. Her hafta Müslümanlar, Kuran’ın yasalarına göre eşleriyle birlikte olmak

⁶⁰³⁴ Seyyah burada bir dipnot ile kısa bir açıklama yapmıştır: “Genellikle çok cahil ve hilekâr adamlar olan bu gezgin doktorlardan birisine güvenmeye yatkın olmadığımın, İngiltere’de analiz ettirmek için bu hamamların sularından getirdiğim bir şişesi çok saf olarak görüldü. 100 grain suyun yalnızca 1 grain in çeyreği kadarı katı madde sağlıyordu ve bu klor ile soda sülfat’tan oluşmaktaydı”.

zorundadırlar. Bunlar tercihen dinsel bir ruh içinde perşembeyi cumaya bağlayan geceyi seçerler. Ayrıca cuma sabahı her biri paçavralar halindeki küçük paketlerini taşıyarak ve sokaklarda selamlaşarak aceleyle hamamlara giden kadınlar görülür. Bu kocalarına iyi Müslüman şanı vermenin bir yoludur. Hamamlar dinsel kuruluşlardır ve nadiren kazanç sağlamak için kurulur. Bunlar ya yerel yönetimlere ya da hükümete aittirler. Büyük bir çoğunluğu camilerindir ve vakıf malları bünyesine girerler, çok azı özel şahıslara aittir. Makul fiyatlara kiraya verilirler ve sıklıkla teklif sahibi kiralık hizmetlilerden ziyade köleler tarafından hizmet alırlar. Bu hizmet için Gürcüleri kullanmayı tercih ederler... Çekirge çok daha uzakta yer almaktadır. Ayrıca Türkler bu termal suların çok az yararlanır ve bunların faydalarından istifade etmek için Bursa'ya çok az kişi gider. Diğer taraftan, yabancılar ve hatta Rumlar kendilerini iyileştirmek için bilinçli olarak buraya giderler. Türkler ateş yakmadan sıcak suyu edinmenin bazı faydalarının farkındadırlar. Ayrıca civarına sunduğu büyüleyici manzara ve bolluğundan umulabilecek kadar çok kişiyi de kendine çekmezler.”

1823, Walsh, 206: Daha sonra Bursa'ya 1787 yılında bir tüccar olarak gelen fakat sonradan mesleğini doktorluğa çeviren ve o zamandan beri de bu işe devam eden Leghorn'lu Dr. Julius Kelli tarafından ziyaret edildik. Beni görmeye izin verecek kadar iyi, İstanbul'daki Fransız büyükelçisi, Latour Maubourg için Bursa'nın unutulmaz şeylerinin ayrıntıları üzerinde durdu. Burada, halka açık olan veya özel evler içinde bulunan 48 basit ve 12 mineral hamam bulmuştu. Yaptığı analizlere göre genel içeriğin kükürt, demir, soda hidrokloriği ve küçük bir miktar bakırdan oluştuğunu tespit etmişti. Kükürtlü ve Kara Mustafa hamamlarında büyük miktarlarda kükürt bulunmaktaydı. Hamamlardaki sıcaklığın derecesi 40 ile 42 Reaumur arasındaydı bir tanesinde ise 44 Reaumur idi. Kaynaklardan birisinin yakınında iki dakikada bir yumurtayı kaynatmıştı. Sular frengi, romatizma ve püstüller rahatsızlıklar için kullanılmaktaydı ve en yüksek talep Mayıs ve Eylül aylarında idi. Bir hasta için süre beş dakikadan bir saate kadar değişmekteydi. Kadınlar haftada üç gün erkeklerle izin verilmeyen zamanlarda içeriye alınıyorlardı.”

1832, Porter, 263: Bursa'nın hamamları bu memlekette çok ünlüdür. Suyu doğal biçimde sıcaktır ve buradan uzak olmayan bir yerdeki kaynaktan yayılanları kaynar derecededir. Bunun içinde iki dakikada yumurta kaynattık.

1833, G.M, 458: Bythia'nın başkenti ve antik dönemlerin “Prusa ad Olympeum”u meziyetleri en erken dönemlerden beri meşhur ve her ülkeden insanları faydalanmaları için kendine çeken çok sayıda sıcak su kaynağına sahiptir. Bunlardan birisi kayadan o kadar sıcak çıkar ki bunun sıcaklığını denemek isterken elimi yaktım. Hamama akan çeşme içerdiği kükürttten dolayı kalın bir kabukla kaplanmıştı.

1833/1834, Levinge, 238: Bursa'nın kaplıcaları, kentin yaklaşık bir mil dışında yer alıyorlar ve erken çağlardan beri de büyük bir üne sahipler. Kaynaklar çok sayıda, su hafifçe kükürtlü, sıcaklık oldukça değişiyor ve bazılarında 100 Fahrenheit'ı buluyor ve bir yumurta üç dakika içinde kaynatılabilir.

1834–1848, Schneider, 17, 19: Şehrin maden suları da çok meşhur. Bazı umumi kaplıcalar büyük ilgi görüyor. Bu kaplıcalar, doğrudan dağdan gelen tertemiz sularla dolu ve bu sular öylesine sıcak ki kimi zaman kaplıcalara girebilmek için soğuk su ilave edilmesi gerekiyor... Burada ve aslında tüm ülkede erkekler kadınlardan daha üstün görülüyor ve bu nedenle onlara daha fazla önem veriliyor. Ve dolayısıyla onlar daha fazla para ödüyor. Yerli halkın iki haftada bir hamama gidip iyice temizlenmek gibi bir alışkanlığı var. Kimileri, belki de büyük çoğunluk, bu arada yüzlerini bir kez bile yıkamıyor. Hatta cemiyetin en üst sınıfına mensup hanımlar bile bunu yapmıyor. Frenk hanımların her gün yüzlerini yıkama zahmetine girmelerini şaşkınlıkla karşılıyorlar. “Ah! Soğuk suyla nasıl yapıyorsunuz bunu?” diye soruyor dilberlerden biri.

1836, Hamilton, 71, 76–77: Kentin yarım mil uzağında çok fazla ün kazanmış olan kaplıcaları geçtik. Bu kaynaklarda tortulaşan çökeltilerin miktarı o kadar fazlaydı ki bunlar dağ zincirleri meydana getiren daha eski kayalıkların eteklerine yaslanmış alçak traverten tepelerinden uzun diziler meydana getirmişlerdi... Bursa'nın başlıca özelliği onun kaplıcalarıdır. Ana kaynak kentin yaklaşık olarak 1,5 mil batısında yer alır. Oluşumu bazı yerlerde hala devam eden kireçli bir tüf ya da travertenden yükselir. İçinde termometre 184 Fahr.'da çıkar ve yaklaşık yüz yarda daha ileride ısısı yalnızca 180 Fahr.'dır. Her iki yerde de Türkler çok sık biçimde gittikleri ve erkekler ve kadınlar tarafından dönüşümlü olarak

kullanılan hamamlar inşa etmişlerdir. Kaplıcaların bazı yerlerinde büyük miktarlarda kükürtlü hidrojen gazı çıkar.

1836, Strickland, 110: Hamamlar Bursa'dan yaklaşık iki mil uzaktadır. Traverten platform buradan, günlük olarak kaplıcalardan biçimlenen noktaya kadar tüm yolda aralıklarla devam eder. Burada iki hamam olup büyüğü erkekler ve diğeri kadınlar içindir ve her biri bir sıcak su kaynağıyla beslenir. İlkinde [erkekler hamamında] sıcaklık 184° Fahr.; ikincisinde [kadınlar hamamında] 182° Fahr.'dir... Hamamlardan çıkan sıcak suyun akıntısı Smyrna'da Meles'de ve Küçük Asya'daki birçok diğerk akarsuda ortaya çıkanlar aynı türde bol miktarda Melanopsis buccinoidea (Oliv.) ile doludur. Ancak görünüşe göre sıcak suyu tercih eder çünkü burada yalnızca sıcak akıntılarda mevcuttur ve çok yakınındaki bir soğuk su deresinde yoktur. Bu 184° Fahr'lık bir sıcaklık içinde yaşar.

1836, Pardoe, 312–314: Türbeden çıktıktan sonra, büyük hamama gittik; beyler girişin yakınındaki akçaağacın gölgesine rahatça yerleşirken, ben tek başıma içeriye girdim. Dış salonun görünümünü son derece ilginçti; yükseltilmiş galeri baştanbaşa, uyuyan, yemek yiyen, dedikodu yapan ya da taranıp süslenen Türk ve Rum kadınlarla doluydu. Tavandaki yatay kolonlara beşikler asılmıştı ve her birinde bebekler uyuyordu. Bu ülkedeki çocukların böyle küçük bir yaştan itibaren hamamın kükürtlü ve boğucu havasına katlanmayı bir yana bırakın, bundan gerçekten keyif alıyormuş gibi durmaları ne harika. Epeyce büyük bu salonu geçerek soğukluk bölmesine girdim; burada hanımlardan bazıları saçlarını örüyor, bazıları da sıcak taşların üstünde uyuyorlardı; diğerk uçtaki bir kapıyı açarak banyo odasına girdim. Çevresi yaklaşık otuz metreyi bulan mermer havuzun içinde yoğun buharlar arasında ilk anda zorlukla seçebildiğim kırk ila elli kadın vardı. Havuzu suyla besleyen doğal kaynak öyle sıcak ki banyo kapıları kapatıldığında daha da yükselen sıcaklığa dayanmak için kişinin buna iyice alışık olması lazım. Benim üzerimde yarattığı etki son derece nahoştu; suyun sıcaklığı ve kokusu birleştğinde dayanılmaz oluyordu; fakat sahne o kadar ilginçti ki hakkında bunca şey duyduğum bir yere ilişkin doğru bir fikir edinebilmek için kendimi birkaç dakika bu rahatsızlığa katlanmaya zorladım. Yakındaki bir dağdan çıkan kaynak suyu, kaplıcaya borularla getiriliyor ve büyük bölümü ana havuza akıtılıyor. Az bir miktarı da özel odalarda küçük havuzları beslemek üzere kanallara yönlendirilmiş. Su havuzun alt ucundaki bir savaktan akıp gidiyor ve bu sayede sürekli yenileniyor. İçeriye girdiğimde, yıkananların birçoğu çenelerine kadar suyun içindeydiler; örülmüş uzun, koyu renk saçları suyun yüzeyinde salınıyordu; diğerkleri, suyun yalnız dizlerine kadar ulaştığı bir basamağın kenarına uzanmışlardı ve hizmetkârları metal taslarla üzerlerine sıcak su döküyorlardı; bazıları alçak taburelere oturmuş, mineralli suyu duş gibi dökünüyorlardı; biri de, benim avucumu bile değdiremediğim sıcak mermere boylu boyunca uzanmış, kuştüyü bir yataktaymışçasına mışıl mışıl uyuyordu. Bursa'da pek çok kaplıca var. Bunların sıcaklık dereceleri belirgin farklılıklar gösterebiliyor. Kronik hastalıkları olanlar sıradan hastalara kıyasla çok daha sıcak suları tercih ediyorlar. En güçlü kaynakta bir yumurtanın katı pişmesi için iki dakika yetiyor. Isısı vücut sıcaklığını aşmayanlar da var. Hepsi yüksek oranda mineral içeriyor; özellikle büyük salondaki geniş havuzu besleyen suda fazla miktarda kükürt bulunuyor. Hamama girmem yıkananlar arasında en ufak bir telaş yaratmadı. Gezindiğim sırada önüme çıkan az sayıda kadın her zamanki selam sözleriyle çekilip bana yol verdiler; başka işlerle meşgul olanlar bir anlığına ellerindeki işi bıraktılar, ama meraklarını çarçabuk tatmin ederek yeniden önlerine döndüler.”

1836, Moltke, 58: Türk hamamlarının keyfini sana evvelce yazmıştım. Bursa'dakiler, sunî olarak değil, tabiattan öyle sıcaktır ki, insanın büyük, dupduru havuza girince haşlanmadan dışarı çıkabileceğine önceden inanmayacağı gelir. Girdiğimiz hamamın terasının harikulade güzel bir nezareti vardı ve öyle de rahattı ki insan bir türlü ayrılmak istemiyordu.

1837, Michaud, 168, 168–169: Bursa'nın suyu özellikleri yönünden Anadolu'dakilerin tamamını aşar; Eskişehir ve Hierapolis'in ünlü hamamları dahi onunla karşılaştırılmaz. Bursa'nın suyu iki yüz metre aralıklarla dört farklı yerden çıkar; bunlar kükürt, soda sülfat, karbondioksit, kil ve kireç ihtiva eder. Sular o kadar sıcaktır ki, soğuk su ile karıştırılmadığında kimse elini içine sokamaz. Kaynaklardan birisi özellikle çok sıcaktır ve

Türkler ona Eçek-Terlendu [Üşük Terleten]⁶⁰³⁵ adını vermişlerdir... Bu termal hamamlar, onları makul fiyatlarla kiraya veren devlete aittir. Askerler ve fakirler her banyo için bizim paramızla yaklaşık olarak 4 santime (frankın yüzde 1'i) denk gelen, 3 para öderler.

1839, Thourenel, 420: Olimpo Dağı'nın eteklerinden damağa hoş gelmeyen sıcak su kaynakları fışkırır; yine de içeriklerinde kükürt ve soda sülfat mevcuttur. Bursa'nın bir kenar mahallesinde, yerleşime adını veren termal tesisler halen varlığını sürdürmektedir.

1840, Bernard, 23, 25, 26–27, 27: Bursa ve civarında dolaşanlar “Uludağ” ile “Katırlı” dağları arasında akan türlü suları gördükleri, hele, “Yediilicalar” diye şöhretlenmiş sıcak sulara baktıkları zaman şaşırırlar. Zira bunlar, küçük ve büyük yirmiden fazla “kaplıca” denilen hamamlara dağıtılmıştır... Bursa ve civarındaki hamamların, yani kaplıcalarla küçük büyük ev hamamlarının, üç bin kadar olduğunu söylerler. Sayıda belki mübalağa vardır. Fakat Şarklılar, hamamı severler. Dinin farzlarından biri de temizliktir. Bursa civarındaki akar suların ve ılıcaların çokluğu düşünülürse, bu kadar hamam bulunması mümkün görülebilir. Şu kadar var ki, bu risalede yazılan kaplıca ve ılıcalar, içinden sıcak su geçen hamamlardır; büyüklü küçüklü olmak üzere 19–20 hamamdan ibarettir... Bu hamamlardan yalnız “Kaynarca” kadınlara her vakit açıktır. Diğerleri muayyen günlerde kadınlara verilir. Bursa kadınları için hamama gitmek, büyük bir sevinç teşkil eder ki, anlatılamaz. Zira şark kadınlarının hamam âlemleri Avrupa madamlarının balo ve diğer toplantıları gibi bir şeydir. Kadınlar her vakit hamama giremedikleri için, devamlı kaplıca tedavisi isteyen hasta bayanlar, icabında ılıca sularını evlerine götürmeğe mecbur olurlar. Bu, hem masraflıdır, hem de yerinde kullanmanın faydasını vermez. Hâlbuki kaplıcalara girmek, Bursa halkı için, üç dört paralık bir iştir. Ecnebilere en çok kırk para alınır ki, şaşılacak şeydir. Bu memleketlerde nefis severlik ayıptır. Allahın bedava ihsanından ihtikâr yapmak kimsenin hatırından geçmez. Her şey ucuz verilir; hatta bazen hiç para alınmaz. Bunları gözümle ve ibretle gördüm. Bu hususta şark ahalsinin Avrupalılara benzememesinin sebebi, onlardaki gönül zenginliğidir... Çekirge'deki evlerin çoğunda bu ılıca ayağından sular vardır. Buralara ekseriya kadınlar girer. Pek faydalı hamamlardır.

1841 (?), Vecchi-Osculati, 92–93: Yöre, mineralli sular yönünden zengindir. Bu suların meşhur tesirleri her gün, İslamiyet ve kader inanişine rağmen iyileşmeyi arzulayan bir grup Türk'ü kendisine çekiyor. Burada mermerleriyle ve mimarisiyle göze çarpan dört hamam var. Grupta bu hamamları denemiş birisinin söylediğine göre, bunların sıcaklıkları 42 ve 84 santigrat derece arasında değişiklik göstermektedir. Bunların cüzam ve deri hastalıkları için son derece yararlı oldukları söylenir.

1842, Pfeiffer, 74: Kentten yaklaşık bir mil uzaklıkta yer alan hamamlar çekici ve sağlıklı biçimde konumlanmış ve ayrıca bol miktarda mineral suları barındırır. Birçok yabancı zayıflamış bedenlerini iyileştirmek için bu yerlere giderler.

1847, Macfarlane, 95–96, 124:Uzun bir dolambaçlı at yolculuğundan sonra kendimizi Olympus Dağı'nın kollarından birisinin eteğinde bulduk. Burada ünlü mineral hamamlar, iki büyük cami ve Tchekgirghé yani Çekirge Köyü yer almaktaydı. Buraya yılın bu zamanlarında Bursa yüksek sosyetesinin tamamı gitmekteydi. Önümüzdeki tek yol yağmurlar ve eriyen karların toprağı zedelediği derin bir dere ve volkanik tüflerin kalın bir yatağı içindendi. Zavallı yorgun atlarımızla güçlükle tırmanarak yukarıya ilerledik ve daha sonra bir kenarında harabe halde bir cami ve diğer kenarında moloz yığınlarıyla kuşatılmış daha pis bir yolda çamur içinde ilerleyerek Türkiye'nin “Chaltenham” ya da “Hamam”ı olan köye girdik. Burada sıcaklık o kadar aşırı, o kadar alışılmadık idi ki sonbahar yağmurlarının başlamasının özlemine çekiyorduk. Bu akşam eğer arzuladığımızdan daha çok yağmur olmasaydı, bunu çok makbul olarak kabul edebilirdik... Hamamlar kalabalık ve tıka basa doluydu. Ancak, ertesi gün, bir tatil ve bir pazar, yeni ve yeni Ermeniler geldi. Bunların tamamının han içinde nasıl ve nerede istifleneceğinin hesaplamasını yaparken kendimizi kaybettik. Banyo yapmak ve sıcak suya girmek için çok çalışmam gerekti. Hepsi boşaydı! – her kap, banyo ve sıcak su içeren her delik kadın ya da erkek Ermenilerle dolmuştu ve bir kez bir yeri ele geçirdikten sonra, kesinlikle saatler boyu burayı işgal ediyorlardı – çünkü bu

⁶⁰³⁵ Seyyahın bahsini ettiği bu kaynak Yeni Kaplıca'dadır. Sıcaklığın girişinde üzerleri kubbelerle örtülü odalardan sağda yer alanı suyunun sıcaklık derecesinin yüksekliğinden ötürü bu ismi almıştır. Şehitoğlu, t.y.:120

insanlar yalnızca yıkanmaz ve sıcak suya girmez, aynı zamanda bu banyolarda yemek yer, bir şeyler içer, şarkı söyler, sigara tütürür, uyur, kalkar ve tekrar yemek yer, bir şeyler içer, sigara tütürür ve uyur. Kadınlar sabah girdiklerinde, kesinlikle akşam olana kadar dışarı çıkmazlar.

1851, Smith, 11, 13, 13–14, 15: Amacım burada Anadolu'nun bu bölümündeki tüm seyyahlarca gayet iyi tanınan bu hamamların detaylarına girmek olmadığından, bu kez kaynakların tanımlamasına girişeceğim. Bursa yakınlarındaki termal suların kaynaklarının sayısı yedidir ve tümü bir buçuk mil mesafelerde yer alan Olympus Dağı'nı Katırlı Dağı'ndan ayıran küçük vadi içinde yer almaktadır. Bu kaynakların bazılarının yakın civarında ve bazen doğrudan yanında yaklaşık yirmi kadar özel ve kamuya ait hamamlarda kullanılan suyun sıcaklığını düzenlemek için kullanılan lezzetli ve serin su kaynakları vardır. Bu kaynaklar kükürtlü ve kükürtlü olmayan biçimde iki farklı tanımlamalı su sunarlar ve ben bunlardan kükürtlülerden bahsedeceğim. "Bursa yakınlarında sülfürlü su sınıfında incelemelerime göre aynı sudan olduğunu kanıtladığım, dağdan dışarıya çıktığı yerler birbirlerine oldukça yakın iki yerde iki kaynak vardır. Bunların isimleri Kükürtlü ve Bademli Bahçe. Kaynağın ismi sülfür anlamına gelir. Dağın yan tarafından eteklerine yakın bir yerden dakikada 20 galon sağılar biçimde hızlı biçimde çıkarak, hemen yanında hamamlara doğru giden bir soğuk su kaynağı ile birlikte kireçtaşından bir yatakta akar. Bu kaynağın suyundan çıkan sülfürlü hidrojenin özellikle de büyük miktar buharla birlikte küçük bir havuzun içinde kabarcıklanan çok büyük miktar gazlar olduğu içinde çok hissedilir bir kokusu vardır. Su akarken az ya da çok bazı organik maddelerle renklenen kireçli karbondan bir kabuk bırakır. Bu kaynak özellikle, Bursa'nın valisinin emriyle Aziz Patrice'in şehit edilmesinin ve neredeyse kaynar durumdaki bu sulara atılarak idam edilmesini anısına genellikle bir yılda iki kez burada bir araya gelen kentin Rum halkı tarafından kutsal kabul edilir... Kükürtlü kaynağı suyuyla iki hamamı beslemektedir. Bunlardan birisi Büyük Kükürtlü diğeri ise Küçük Kükürtlü'dür. Diğer kükürtlü termal su kaynağı ise Bademli Bahçe'dir. Bu kaynak ikincisinden yaklaşık üç yüz feet uzaklıktadır ve tüfteki üç ya da dört açıklıktan akar. Bunu ziyaret ettiğimde kaynaklara giriş bir duvarla kapatılmıştı ve kapısı bazı batıl inançlardan ötürü Türkler tarafından açılmadı. Ancak birkaç feet uzaklıktaki açık bir oluktan akan sudan tedarik etmeyi başardım. Söylenişine göre gaz aynen Kükürtlü de olduğu gibi kaynaktan bolca çıkmaktadır... Bu kaynaktan beslenen iki hamam vardır. Bunlardan birisinin adı Yeni Kaplıca diğeri ise Kaynarca'dır. Fiziki özellikler ve kimyasal bileşimlerinden görüleceği gibi kaynağın suyu Kükürtlü'nün kaynağı ile özdeştir. Birkaç yıl önce Dr. Bernard tarafından yapılan yaklaşık ölçümler bu suların bileşimindeki farklılıklara bakmama yol açtığı gibi bu gerçekten ötürü ilk başta biraz şaşırımtım ve analizlerimin tamamlanmasına kadar Kükürtlü ve Bademli Bahçe kaynaklarının sularının tuf tabakasının farklı yerlerindeki açıklıklardan dışarı çıkan aynı su olduğuna ikna oldum. Burada belirteceğim sadece Dr. Bernard tarafından yapılan analizlerin biraz kaba olabileceğidir... Bu termal suların Türkiye'de büyük şöhreti vardır ve bunların etkisi söylendiğine göre karın ile ilgili kronik iltihaplarında, kronik romatizmalarda, gut hastalıklarında, bağırsakların mukus zarının kronik iltihaplarında, deri ve mesane hastalıklarında, göz hastalıklarında v.s. en iyi belirtilerini gösterir. Bu suların aynı zamanda soğuk olarak içilmeleri de tavsiye edilir.

1852, Taylor, 314: İçine alındığımız oda o kadar sıcaktı ki, aniden tüm vücudumda şiddetli bir terleme baş gösterdi ve tellaklar beni keselemeye hazır olana kadar ıslak bir havlu gibi yumuşamış ve bir parça macun gibi esnemiştım. Beni alan adam neredeyse hiç ter dökmüyordu. Kemikleri yumuşamış ve esnemişe benziyordu. Su biraz kükürtlüydü ve başımın üstüne döktüğü bir kova dolusu su o kadar sıcaktı ki şiddetli bir titreme hissine neden oluyordu. Kaynağın sıcaklığı 180 Fahrenheit idi ve daha sonra beni içine soktuğu havuz istenilen derecede olmalıydı. Sonunda divana uzandığımda, vücudum o kadar haşlanmıştı ki tam bir saat içinde tüm gözeneklerimden terlemiştım. İlk başta çok sıcak ve nahoş bir histi fakat tamamen kendinden geçmiş ve harika bir ruh halindeydim. Geri kalanlarımız bir yaz öğle vaktini uzaktaki bir dağın zirvesinde geçirirken ben yumuşak beyaz bir bulut gibiydim. Altımdaki divan tepelerin üzerinde ağır ağır giden bir bulutun hissettirebileceğinden daha fazlasını hissettirmiyordu."

1854, Benjamin, 111: Ertesi gün, yol arkadaşlarımın ve yerel bir beyin eşliğinde Bursa'nın çevresindeki çeşitli noktalarda kaynayan mineral kaynaklardan birisine gittik.

Olympus Dağı'nın tüm bölgesi güçlü biçimde volkaniktir ve sonuç olarak termal kaynakları da çok sayıdadır.

1855, Cooper, 182: Sağlık verici özellikleri belki de altındaki iç ateşlerin hikmeti olan ve sonunda kendisini de yok eden mineral hamamlarıyla çağlar boyunca ünlenmiştir.

1855 (?), Ubcini, 127, 128: Bursa'nın sahip olduğu en büyük nimet termal sularıdır. Bunlar şehrin batısında iki kilometrelik bir mesafe içinde yedi ayrı fakat çok yakın kaynaktan fışkırır. Ortalama ısıları 68 derece ile 70 derece Reaumur'dür. Aynı mahalde termaller yükselir... Banyo mevsimi genellikle Mayıs'ta başlar; bir de sonbahar mevsimi vardır. Bu tarihlerde Bursa, kimi termal suların ününe kapılarak kimi bir süre sayfiye havası içinde yaşama hevesiyle koşan kalabalık bir ziyaretçi kitleleriyle dolup taşar. Bunlar çoğunluk İstanbullu, İzmirli, Odesalı tüccarlar, Pera mahallesindeki diplomatlar ve Orta Doğu'yu ziyaret eden ender birkaç turisttir. Bunlar arasında Türkler nadiren görülür ve bu ender kişiler Bâb-ı Ali'nin memurları yani reformcu Türklerdir. Eski kafalılar Hac seyahati dışında yerlerinden kımıldamazlar. Hac'ca gidip Kâbe'deki siyah taşı öpmek ve birkaç şeyhin türbesini ziyaret etmek için yüzlerce fersahlık yolu göze alır, sağlığı ve merakını tatmin etmek için on mil öteye gitmez."

1861 (?), Joanne-Isambert, 504: Doğu'nun tamamında ünlü olan ve eskiler tarafından zaten sıklıkla bahsedilmiş olan Bursa'nın hamamları kentin üç kilometre uzağında Olympus'un kuzey yamacında ve ovada yer almaktadır. Yolda Yahudi Mahallesi'nin yer aldığı tepe ile karşılaşılır. Eski ılıcalar kaybolmuştur; sayıları yedi olan şimdiki hamamların tamamı Olympus'un alt eteklerinden kaynağını alan kükürtlü ve sıcak kaynaklar (60 santigrat) tarafından beslenir. Birçoğu Çekirge'nin kuzeyindedir.

1862, Moustier, 247: Bilindiği üzere Doğuluların yaşamları içinde hamamlar önemli bir yer teşkil eder. Onlar için bu yerler sağlıkla ilgili olduğu kadar aynı zamanda keyif içindir. Bu tür kuruluşların büyük bölümü dinsel kuruluşlardan kaynağını alır ve halka ücretsiz olarak hizmet verirler.

1864, Warsberg, 133–134: Hamamlar, neredeyse her sokakta açık kapılarla içeriye davet ederler ve girdiklerimde içeride konuklarla karşılaştım. Tıpkı bizde olduğu gibi böylesi bir şekilde uygulanmakta olan bu gelenek, uzun zamandan beri hür iradeye bırakılmamakta; adeta yasal bir zorunluluk arz etmektedir. Ancak, umumi banyo odası kadınlar ve erkeklere bir toplantı yeri gibi hizmet verir. Burada Fransızların salonlarında, Almanların mesirelerinde ve İtalyanların opera evlerinde yaptıkları gibi siyaset ve diğer konularda dedikodular yapılır. Giriş ücreti, kurulan vakıfların halkın yararına olmasından dolayı, çok ucuz olup birkaç paradan daha pahalı olmadığı gerçeği nedeniyle herkes kendisine bu zevki sağlayabilir ve bu durumda bir haftada en azından bir ya da iki kez gerçekleştirilir. Hâlbuki Avusturya'da bir tür su korkusuyla tüm bir yıl boyunca ve fazla olmak üzere banyo yapmayan hizmetkârlar tanıdım."

1870, Jerningham, 217, 231–232: Olympus Dağı'nın doğu yamacında, Kalabak Dağı olarak adlandırılan bir yükseltinin eteğinde ve doğudan batıya doğru bir istikamette akan yedi kaynak Bursa'daki yirmi halk ve özel hamamı besler. Bunlardan iki tanesi muhtemelen Gastein, Toeplitz, Ems ve Vichy suları sınıflaması altında yani ekşimsi alkalın kaynaklar olarak bir kategori bölümünü biçimlendirebilir. Üç tanesi kükürtlü alkalın madde içerir ve özellikler Aix-la-Chapelle, Barèges ve Baden'in sularının benzeridir. Bu üç kaynağın kendine özgü karakteristikleri ve sıcaklıklarının banyo amaçları için kullanışlı olamayacak derecede yüksek olması nedeniyle birkaç soğuk su kaynağı bunlara eklenmiş olup, bu çeşitte herhangi bir kaynağın yakınlarında mevcut olmadığı diğer iki termal kaynağın sıcaklıkları normal bir banyonun sıcaklığını çok az aşar... Tabi ki, Bursa'yı ziyaret edenler hasta olsun ya da olmasın kendini bir kükürtlü hamama teslim etmelidir ve hamamda Hacı Baba'nın maceralarından herhangi birisiyle karşılaşmamaktan emin olmak için, içine girmeden önce suyun temiz olup olmadığına özen göstermelidir; çünkü Türkiye'de temizlik yalnızca abdest anlamında görülürken, böylesi bir abdest eğer su yenilenmemişse temiz vücutlar için ölümcül olabilir."

1873, Haeckel, s.y.: Günümüzde dahi, Bursa'nın bu şifa kaynaklarını doğunun çeşitli yerlerinden her yıl düzenli olarak gelen binlerce hasta ziyaret etmektedir. Bazı hamamlarda birbirleriyle yan yana olan sıcak ve soğuk su kaynaklar bir arada kullanılmakta ve ihtiyaçlar doğrultusunda mermer bir havuzda karıştırılabilmektedir. Sıcaklık oldukça yüksektir ve dört ana kaynaktaki sıcaklık 82 derecedir.

1878 (?), Blunt, 236: Bu hamamlardan bazıları, özellikle de Bursa'daki mineral hamamlar, türünün en iyisidirler.

1879, Naçov, 59–60, 60: Bursa, kaplıcalarıyla ünlüdür. Bunların bazıları sultanlar tarafından yaptırılan ve onu, on beşi büyük, yirmi beşi, otuzu daha küçük olan yapılardır. Bazıları Doğu ihtişamı içinde yapılmış ve çok emek ve para yutmuşlardır. Neredeyse hepsine herkes girebilir. Türklerin temizliği ünlüdür, bu dini bir yükümlülük olarak görülür. Günde birkaç kez abdest almak her mümin için zorunlu bir ritüeldir, bundan dolayı Türkler çeşme veya hamam yapımını büyük bir sevap olarak görürler. 1855'teki iki şiddetli deprem sonucunda hamamların suyu bir misli daha artmış. Bunlardan beş tanesinin su sıcaklığı 45–80 °C olup daha eski zamanlardan beri kronik hastalıkların, romatizma vs. rahatsızlıkların tedavisinde kullanılır... Çekirge Köyü'nde büyük kaplıcalar dışında her evde birer sıcak su kaynağı akar. Sözü edilen hamamlar insanlar için büyük bir nimettir. Buraya ilkbahar ve yaz aylarında paşalar ve diğer varlıklı Türkler, Hıristiyanlar, Yahudiler, bunun yanı sıra genelde İstanbul'dan yabancı ülke vatandaşları gelir. Bu kaplıcaların suyu demir ve kükürt içerir."

1882 (?), Cox, 49: Kaplıcalara gitmek için bir mil ya da daha fazla yol gidiyorlar. Bunlar eski ve ünlü. Kentin güneyindeki dağın yamacından fışkırıyolar. 80.000 nüfusu olmasına rağmen Bursa'da hiç gazete yok. Mutlular mı? Hiç dikiş derneği yok – çok fazla nakışa rağmen; bu yüzden eğer heyecan verici herhangi bir haber çıkarsa bunlar, dedikoducuların Caracalla'nın hamamlarında toplandıkları ve sahip oldukları haberleri değiş tokuş ettikleri Roma'nın eski günlerinde olduğu gibi edinilebiliyor.

1889 (?), Bent, 374: [Çekirge] Bursa halkı için büyük bir buluşma yeridir. Bir tatil günü öğleden sonrası onların havluları ve temizlik malzemelerini içeren bohçaları ile birlikte yürüyerek, katırların sırtında ve binek arabalarının içinde buraya geldiklerini görebilirsiniz... Belki bir gün Anadolu'da seyahat etme daha güvenli hale geldiği ve konaklama olanakları geliştiğinde Bursa'nın hamamları uzun zaman önce sahip oldukları şöhrete yeniden kavuşabilirler.

1895 (?), Coufopoulos, 190–191: Bursa'nın mineral hamamları, Türkiye'nin kuzeyinin tamamında oldukça meşhurdur. Bunlar kükürtlü ve demirlidir ve sezonunda Constantinople ve imparatorluğun diğer kısımlarından gelen hastalar tarafından çok fazla ziyaret edilmektedir. Bunlar değişik günlerde erkeklere ve haftanın geri kalanında kadınların kullanımına tahsis edilmiştir."

1898, Simond, 1: Türkiye'nin başkenti olan bu yeni kent [İstanbul] tarafından tahtından indirilerek ilk başta ikinci sıraya geriledi, daha sonra üçüncü sıraya düştü fakat antikçağdan beri ünlü olan sıcak su hamamları ve kaynaklarında şifa bulmak için inanç ayırt etmeksizin gelen Müslümanlar ve Hıristiyanlar tarafından ziyaret edilmesi sona ermedi.

1898, Overbergh, 405: Herkes Bursa'nın mineral kaynaklarının oldukça ünlü olduğunu bilir. Olympus'un yamacında şehrin iki kilometre uzağında dört termal besleyen 82 ile 86 dereceye sahip kükürtlü sular var. Pythia ve Murad'daki ılıcalarda 57 ve 38 derecedeki demir ve kükürtlü sular mevcut.

1898, Lindau, 213: Çok güzel bir konuma sahip Bursa, eski zamanlarda bağrında dinlendirdiği Herkül'ün acılarının yanı sıra kaplıcalarıyla da Avrupa'nın bir Karlsbad'ı veya Aix Les Bain'i kadar bu konuda ünlü bir şehir. Fakat burada, doğadan yardım görmek isteyen insanlar için bunu kolaylaştıracak hiçbir girişimde bulunulmuyor. Zaten bu kaplıcalara ulaşmak da başlı başına bir zorluk içeriyor. Gelinse dahi, çevresinin rahatsız ortamından ve eksikliklerinden insan sinir oluyor. Kaplıcalar bölümlere ayrılmadığı için, toplu olarak yapılan banyo seanslarını Avrupa'ya taşıdığımız bulaşıcı hastalıklardan tanıyoruz. Kaplıcaların korunması ve temiz tutulması acilen yerine getirilmesi gereken eksiklikler. Kaplıcalara giden yollar da imar edilmemiş ve buna bağlı olarak da bozuk. Kaplıcaların ortak bir noktası olarak, uygar bir insan için olmadıkları sonucunu çıkarsayabiliriz.

1899, Kinçov, 69, 83–84, 84, 84: Kış aylarında, İstanbul'dan Mudanya'ya haftada üç kez, yaz aylarında ise, Bursa kaplıcalarının mevsimi açılınca her gün gemi seferleri düzenleniyor... Kaplıcaların bulunduğu yer inanılmaz güzellikte. Maier'in yolculuk kılavuzunda haklı olarak, eğer Bursa kaplıcaları Avrupa'da bulunsaydı, kıtanın en ünlü kaplıcalarını bile gölgede bırakacakları belirtilir. Biz, "Eğer daha gelişmiş bir ülkede olsalardı!" diyeceğiz... Bursa kaplıcaları iki türdür. Birileri kükürtlü, diğerleri demir içeriklidir. Birilerinin de, ötekilerinin de kaynakları dağın daha yükseklerinde bulunur. Kaynakların yanında kükürtlü suların sıcaklığı 82 °C'dir. Kükürtlü ve demir içerikli ikişer büyük kaplıca vardır...

Kaplıcaların üst kısmında, evlerin birçoğunda kaplıca suyu akan Çekirge Köyü bulunur. Aynı şekilde çevredeki çeşitli konaklara da kaplıca suyu getirilmiştir.

1901, Miret, 52: Sürekli olarak İspanyolca konuşan rehberimin eşliğinde yoldan aşağıya giderek çok yeşil bir arazinin ortasında kentten yarım saat uzaklıktaki termal hamamlara gittim. Hamama gidenlerin meydana getirdiği hareketlilik oldukça fazlaydı ve büyük çoğunluğu Türklere oluşuyordu. Peçeli birçok kadın da vardı.

1904 (?), Garnett, 31: Bu halk hamamlarından verilen ücretler son derece makuldür ve fakir insanların kullanımı için birçok diğeri de, abdestlerini ücretsiz bir biçimde yapabilecekleri camilere ve diğeri hayır kuruluşlarına bağlanmıştır.

1906, Davey, 415, 416–417: Bursa'nın suları kükürt ve demir kaynakları bakımından zengindir. Halen kentteki birçok ev için kazanların gereksiz görüldüğü söylenmektedir ve sular sıradan amaçlar için elverişsiz olacak kadar minerali içermektedir... Sabunlanma ve şampuanlanma neredeyse siz hamama girer girmez başlar ve derinin yüzeyinde hafif bir tahriş meydana getiren ve dolaşımını rahatlatan bir çeşit masaj uygulaması dinlenme odasına çekilmek için hamamcının uygun hale geldiğinizi düşünene kadar aralıklarla devam eder. Bir fincan kahve ve bir uykudan sonra, hasta yalnızca canlılık ve zindelik hisseder. Eminim ki bir Türk hamamı konusundaki bizim düşüncemiz asıl olarak hatalıdır. Bizim hamamlarımızın tamamı çok sıcak ve çok kurudur ve hamamcı sabunlanmadan önce sıcak odada çok uzun süre kalır. Türkiye'deki herkes haftada en az bir ya da iki kez bu hamam biçimini gerçekleştirir ve bu kuşkusuz mutlak bir su kaybından meydana gelebilecek ve aksi durumda yayılabilecek bir dizi hastalığa engel olur. Sıklıkla fakir sınıftan adamların sıcaklığa girdiğini ve burada yaklaşık on dakika kaldıklarını ve daha sonra sabunlanma odasına gittiklerini bunlardan sonra da kendilerini kurularak kendi işlerine döndüklerini görürsünüz. Bursa'nın mineral hamamlarında, hastalar yeteri kadar ısındıktan sonra, bir havuza girerler ve güçlü biçimde minerali bir su içinde bir süreliğine yüzer ya da dalıp çıkarlar. Girişimleri destekleyecek mantıklı bir yönetimin idaresiyle Türkiye'de, Bursa'nın geleceği için hiçbir sorun yoktur. Özellikle ilkbahar ve sonbaharın erken dönemleri sırasında, burası gözde bir sağlık mesiresi haline getirilmelidir. Kış ayları aşırı soğuk ve yazları da aşırı sıcaktır."

1907, Gallois, 57: "[Bursa] uzun zamandan beri, La Turquie d'Asie [Asya'daki Türkiye] adlı çalışmada seyyah bay Dutemple tarafından bütün ayrıntılarıyla tümü tanımlanmış olan, demirli ve kükürtlü termal kaynaklarıyla ünlüdür.

1909, Daskalov, 98: Bursa kenti kaplıcalarıyla ünlüdür.

1918 (?), Hawley, 54: Bursa'nın en batısında ve Çekirge'nin dış mahallerinde bulunan sıcak su kaynakları muhtemelen Osmanlıların başkentlerini burada kurmalarını teşvik eden Olympus Dağı'nın güzellikleri ve soğuk sularından daha büyük bir etkiye sahiptir çünkü Türkler için banyo yapma en büyük zevklerden birisidir. Ayrıca, kanunla da emredilmiştir.

Ek 18: Bursa Hamamlarının Tarihçeleri Hakkında Aktarımlar

1584 (?), Leunclavius, 116: Stephanum'un kentler hakkındaki kitabında bahsettiği Ortelio, Therma olarak okuduğumuz yer Prusiæ'dir (bu şeyler ve diğerleri hatalı olmasına rağmen sanırım Prusæ olarak vermek istemiş) ve bazilika'dan bahseder. Bu ya bir bazilika, ya da şimdi yapılanlar gibi bir kraliyet saray hamamıdır. Augustus'un yeni hamamlarındaki Thermanum Basilicarum (Bazilika Hamamı) Prusa'dan çok uzak olmayan bir yerde bulunur; çünkü piskoposluk Kapadokya Caesarea'nın metropolitliği altında yer alır.

1794, Dallaway, 175: Pliny imparator Trajan'a çok iyi yerleşim görmüş bir kente uygun, büyük bir ölçekte bir halk hamamı inşa etmesine izin vermesini rica etmiştir.

1804, Hammer, 72–73: Bizanslılar Constantin ve eşi Theodora'nın 797 yılında yaptığı gibi bu yeri kaplıcaları nedeniyle defalarca ziyaret etmişlerdir.

1823, Walsh, 206–207: Sıcak su kaynakları Truva Savaşı zamanında fark edilse de, tıbbi amaçlarla kullanılmamışlardır. Pliny, Homer'in bunlardan bahsetmediğini söylediği gibi Bursa'nın bir bir saydığı özellikleri arasında kendisi de söz etmez. Sanırım, Bizanslı Stephen'in imparatorluk kuruluşları olarak gösterdiği Bizans İmparatorluğu zamanına kadar bu sular tıbbi amaçlarla kullanılmamıştır. Türkler bunların abdesti bozmasına yol açmasına izin vermeyecekleri gibi kullanmayı da bırakmayacaklardı bu yüzden I. Mehmet tarafından yeniden düzenlenmiş ve günümüzdeki durumuna getirilmişlerdir.

1833–1843, Texier, 195, 196, 209–210: Prusa'da bir hamam yapımı sebebiyle Pline'in Trajan'a yazdığı önemli bir mektubun kısmen incelenmesinden, hükümetin şehrin yapıları konusunda ne kadar tedbirli olduğu anlaşılır. Pline şöyle yazıyor: "Prusalıların eski bir hamamı vardır. O da kötü durumdadır. İzniniz olursa bu hamamı yeniden yapmak istiyorlar. İnceledikten sonra düşünceme göre bir yenisi yapmak gereklidir ve bana öyle geliyor ki onların bu arzusunu uygun görürseniz inşaat parası şunlardan oluşacaktır. Önce özel şahıslara yüklediğim miktar; sonra hamamın zeytinyağı kullanımı adet olan ve bu defa binaya ayırdıkları ve vakfına verdikleri para. Bu istek şehrin güzelliğini ve saltanatınızın göz kamaştırmasını istemek demektir". Trajan, halk üzerinde yeni bir yükümlülük getirilmemek şartıyla hamamın yapımına izin verdi. Diğer mektubunda Pline eski hamamı yeniden yapmak için İmparator Claude adına büyük kapı civarında bir tapınak yapımı amacıyla hibe edilmiş olan bir evin yerini seçtiğini imparatora haber veriyor. Bu tapınak yapılmadığı için mektubunda Trajan'a diyor ki: "Efendim, evi vermek ya da Prusalılara sarmaktan hangisini uygun görürseniz, minnettar olacaksınız. Ben hamamı aynı yerine kurmayı ve etrafına açık köşklele (kemerle ve sütunlar ile yapılan salonlar) birleşecek ya da yalnız oturacak yerler yapmayı teklif ediyorum. Bu eser, güzelliği ile memleketimizin bayındırlığına yaraşır bir şey olacaktır." Trajan buna da arazinin dinî eserlere vakfedilmemesi şartıyla sonunda izin verdi. Bu yazışmalardan şehrin biraz uzağında bulunan kaplıcalardan hiç söz edilmediği sonucuna varılıyor. Bu suların eski yazarların ilk defa söz ettiklerini belirlemek için Bizans dönemine gelmek gerekir... Romalıların ihmal ettikleri görülen kaplıca suları, Bizans hükümdarlarının dikkatini çektiğinden, bu kaynakların hemen çevresinde Pythia adında küçük bir şehir kurdular. Bu eski Pythia'yı, şimdiki Çekirge köyünün yerine koymak gerekir. Bizanslı Etienne, Asya kaplıcalarından söz ederken, aynı zamanda Dorylée'inkinden de bahseder: "Keza Bitinya'da da Pythia adı verilen kaplıcalar vardır. Bunlar Pruse'nin krala ait hamamlarıdır." Procopé, bu hamamlardan söz ederken, Pythia'nın Bursa yakınında olduğunu söylemez: "Bitinya'nın Pythia adındaki bir yerinde sıcak su kaynakları vardır. Birçok kimse ve başta İstanbul halkı, burada hastalıklarını epeyce hafifletirler. Justinien burada halk için güzel bir saray ve bir hamam yaptırarak, buraya çok güzel bir eser bırakmıştır. Bundan başka kanallar aracılığıyla buraya sıcak suların ısı derecesini ayarlamak için soğuk su da getirtmiştir. Konstantin Porfirogenet zamanında bu Pythia şehri, Soteropolis yani Kurtarıcı Şehir adını almıştır. Zonare'a göre, Konstantin burada hastalanmış ve Ancyron şehrine götürülerek orada vefat etmiştir. Bizans'ın önde gelenleri gibi hükümdarları da bu kaplıcalara devam ettiler ve bu gezi, onlar için ekiplerinin bütün lükslerini toplamaya bir araçtı. Justinien'in hanımı imparatoriçe Théodora, 525 yılında Bursa (Pruse) ılıcalarına dört bin hizmetçiyle gitmiştir... Ovakıdaki büyük hamamların etrafında, eski şehrin varlığına ilişkin hiçbir işaret yoktur. Fakat civardaki tepede bulunan Çekirge köyünde bütün kaplıcaların bulunması,

halkın onun etrafında toplanmasını gerektireceğinden, eski Pythia şehrini buraya yerleştirmek gerçeğe uygun olsa gerektir. Bu yerin Bizanslılar zamanında oldukça önemli küçük bir şehir olduğuna işaret eden bir şey de Sultan Murat'ın bir cami yaptırmış olması ve bu yerde ikamet etmiş bulunmasıdır.

1851, Smith, 10, 10–11: Termal suların çok sayıda olduğu ve Batı Anadolu'daki gibi çok geniş alan kapladığı birkaç memleket vardır. Bunların birçoğu antik Romalılar ve Yunanlılar tarafından değerlendirilme biçimlerini devam ettirir şekilde halen hamamlarda kullanılırlar... Bu yerin sıcak su hamamları en eski devirlerden beri ünlüdür ve 797'de Constantine'in eşiyle birlikte yaptığı ve eşinin sağlığına kavuşmasıyla olumlu biçimde sonuçlanan ziyaret tarihte kaydedilmiştir.”

1862, Moustier, 243–244, 244: Pliny, Romalılar tarafından benimsenen politikaya göre kamu yapılarını güzelleştirme ile ilgilenmiştir. İmparator Trajan ile Bursa'nın hamamlarının yeniden inşası ile ilgili yazışmaları paha biçilmez değerde belgelerdir ve Roma hükümetinin eyaletlere uyguladığı merkezileştirme sistemini gösterir. Belirttiği üzere “Prusialılar kötü durumda eski bir hamama sahipler. Eğer izin verirsiniz onu inşa edecekler ve inanıyorum ki onların taleplerini uygun görebilirsiniz. Bu iş muhteşemliğini sizin hükümdarlığınızın saygınlığından alacaktır... Kuşkusuz Bizans İmparatorluğu Dönemi'nde geliştiği kabul edilen ve Bizans asilzadeleri arasında son derece popüler olan kaplıcalardan da bahsetmeye gerek vardır.”

1870, Jerningham, 214: Bizans imparatorlarının birkaç tanesi onun sularından yararlanmışlardır ve kayıtlara göre 797 yılında Constantine eşi Theodora ile Bursa'ya gelmiş ve ne olduğu hakkında herhangi bir bilgi sahibi olmadığımız hastalığı tedavi edilmiştir.”

1873, Haeckel, s.y.: Sayıları yedi olan ve Olympus'un derinliklerinden gelen bu termal kaynaklar şifalı güçlerinden dolayı antik dönemlerde bile oldukça ünlüydü.

1889 (?), Bent, 374: Burada Pliny'nin zamanlarında bir Aesculapius Tapınağı bulunur ve yüzyıllardan beri bu sağlık verici kaynak romatizma hastalıklarına sahip doğuluların hastalıklarını iyileştirmeye devam etmiştir.

1894, Müller, 160: Muhtemelen Çekirge Justinian'ın bir saray ve hamam inşa ettirdiği ve imparatoriçe Theodora'nın da 4.000 kişilik maiyetiyle ziyaret ettiği yerdir.

1898, Renard, 6: Bursa inanışlara göre Crésus zamanında kuruldu ve Trajan, mektuplaşmalarında, (sonradan) Bizans'ın soyluların da sağlık aramak için gidecekleri sıcak su hamamlarından bahseder.

1899, Kınçov, 83: Çekirge ve Hüdavendigâr, Bursa'nın batısındaki ünlü kaplıcaların bulunduğu yerin adıdır... Eski zamanlarda burada Bizans'ın önde gelenlerinin köşkleri bulunmuş ve adı Basilika imiş.

1904 (?), Anonim, 213: Bursa'nın yaklaşık 1,5 mil batısındaki Çekirge, günümüzde de antik dönemde olduğu gibi hamamlarıyla ünlüdür. Antik ismi Pythia idi ve hamamları MS 2. yüzyılın sonlarında bunları kullanan Büyük Constantine tarafından biliniyordu ve sık biçimde ziyaret ediliyordu. Justinian, Eski Kaplıca'yı yaptırdı ve MS 525'de İmparatoriçe Theodora oraya 4000 kişiden oluşan bir maiyetle birlikte gitti... Büyük Kükürtlü'nün kaynağının Diocletian'ın hükümdarlığı zamanında, Bursa'nın piskoposu Aziz Patricius'un şehitliğinin gerçekleştiği yer olduğu zannedilir. Piskopos bitişiğindeki Aesculapius'un tapınağında kurban edilmeyi reddetmiştir. Böylece vali, onu kaplıcalara atarak kararını değiştirmesini istemiştir. Piskopos, inancına sıkı biçimde bağlı kalmış ve en sonunda diğer üç şehitle birlikte boynu vurulmuştur.

1906, Davey, 415: Camilerden sıkılan bir gezginin hamamlar hala ilgisini çekebilir. Hıristiyan Dönemi'nden dahi önce, Bursa ünlü bir sağlık mesiresiydi. Milattan uzun zaman öncesinde, gutları ve romatizmalarından kurtulmak için doğu dünyasının her yerinden hastalar buraya gelirdi... Mevcut hamamlardan bazıları son derece eskidir. Büyük ve Küçük Hamamlar Justinian tarafından yaptırılmış ve Theodora tarafından büyük bir seremoniyle açılmıştır. İmparator alışılmadık ihtişamıyla onların açılışını yapmak için Constantinople'dan eşinin bir süre öncesinde gelmiştir. Theodora'nın yolculuğu onbeş gün sürmüştür. Eski sirk kızı kendisiyle birlikte her iki cinsiyetten beş bin kişilik bir refakatçi de getirmiştir. Kendisi de bazı hastalıklardan muzdariptir ve Bursa'da iki ay kalarak demirli ve kükürtlü sıcak sularını kullanmıştır. Bunun onun sağlığı açısından büyük yararı olduğuna inanıyoruz.”

1907, Gallois, 57: Kubbelere örtülü geniş mermer havuzlarıyla Roma hamamları, Çekirge köyünde hala mevcuttur. Orada Kaplıca Hamamı gibi diğerleri de vardır.

1908, Kennedy, 422: Hıristiyan Dönemi'nden önce dahi Bursa kaplıcalarıyla meşhurdu. Güzel konumu, suyunun bolluğu, sıcak mineral hamamları Küçük Asya'nın kentleri arasında kendisine daima yüksek bir merteye vermiştir.

1922, Gibbons, 44: Olympus Dağı'nın eteklerinde kurulmuş Roma hamamlarının olduğu yerde bulunan ve 100,000 den fazla sakini olan bu şehir Osmanlıların ilk başkenti.

Ek 19: Bursa Hamamlarının Mimarileri Hakkında Genel Tanımlamalar

1576, Gerlach, 449: Kentin dışında, dağın dibinde zemini ve duvarları aynı şekilde mermerle kaplı başka bir hamam daha var. Yerden fışkıran ve insanın zor dayanabileceği sıcaklıkta olan bu su kükürt kokuyor. Hamamın devamında güzel vadinin uzunluğu ve genişliği yaklaşık bir Alman mili olup, tümüyle meyve ağaçlarıyla kaplı. Burası adeta bir ormanı andırıyor. Ağaçlar elma, armut, ceviz, zeytin, kestane, portakal ve iri taneli kocaman narlarla dolu. Sözünü ettiğim hamam bu verimli vadiye bakıyor ve kente doğru giden yolun solundaki dağlara yaslanıyor. Sağ tarafta hamamın arkasında yükselen dağın dibinde ise çeşit çeşit meyvenin ve her türlü eşyanın satıldığı, el zanaatlarının yapıldığı dükkânlar sıralanıyor.

1609, Polonyalı Simeon, 30: Şehir dışında, kral yapısı muazzam, şifa verici ılıcalar ve kaplıcalar vardı. İçlerinde havuzlar, şadırvanlar bulunan ve müteaddit yerlerden sıcak ve şifalı sular fışkıran bu kaplıcalara bir defa giren, suyun bolluğundan duyduğu rahatlığa kapılarak bir daha dışarı çıkmak istemez. Kaplıca duvarları kâmilan çini ile kaplanmış, zemini mermerle döşenmiş, üstlerine de kilise gibi büyük kubbeler bina edilmişti. Kaplıcaları içi o kadar pak ve berrak tutuluyordu ki bir kıl bile göze çarpmıyordu. Bu büyük binaların biraz ötesinde onu aşkın küçük kaplıca vardı. Bunların içine girince rahatlıyor ve bütün sıkıntı ve gurbet acılarını unutuyordum.

1631, Stochove, 180–181: Kentin yaklaşık olarak çeyrek fersah uzağında, Türkiye'nin her yerinden birçok hastanın ve asıl olarak da uzuvları kötürüm olmuş olanların geldiği ve çoğunun burada güçlerini ve sağlıklarını tekrar kazandığı bir doğal sıcak su hamamı var. Bu hamam çok iyi biçimde inşa edilmiş, büyük bir kubbeyle örtülmüştür. Ortasında yaklaşık yirmi altı feet karelik, beş feet derinliğinde sıcak su ile dolu bir havuz var. İlk olarak burada banyo yapılır ve bunun önünde, havuzu çepeçevre saran her biri doğal sıcak su kaynaklarına sahip ve özel olarak çeşitli türdeki hastalıklar için olan küçük buhar odalarına girilir. Bu hamamın tüm Türkiye'dekilerin en güzel ve en yararlılarından birisi olduğu düşünülmektedir.

1656, Thévenot, 112–113: Bu suların dışında bir de yine bu şehirden geçen başka sular vardır; bunlar öyle sıcaktır ki içine yumurta bıraksanız haşlanır. Bu suyun geçtiği yerlere birçok güzel hamam inşa etmişlerdir; bu şifalı su birçok hastalığı iyileştirir, bu nedenle civardan yüz binden⁶⁰³⁶ fazla kişi burada yıkanmaya gelir. Merak ettiğim için ben de gittim ve baştan aşağı mermer kaplanmış çok güzel bir hamama girdim. Terlemek için girilen en arkadaki odanın ortasında yaklaşık dokuz ayak derinliğinde çok büyük bir havuz vardı; soğuk suyla karışık sıcak suyla doldurulmuştu; o havuzda herkes istediği gibi suya giriyor, hatta bazıları yüzüyordu. Rahat girilebilir diye çepeçevre basamaklar yapılmıştı; kırsal alanda üzeri açık bir dere halinde buraya gelen su yine de öyle sıcaktı ki girerken önce yandım.

1675, Wheler, 224: O akşam kente bir milden daha kısa bir mesafede yer alan kaplıcaya gittik. Burada doğal sıcak su kaplıcaları vardı. Üstleri, kurşun kubbelerle örtülü muhteşem mermer yapılarla donatılmıştı. Öğleden sonra kadınların zamanı ve erkekler öğleden önce olduğundan en önemlisine giremedik. Yalnızca memleketin güçlü bir adamının hayrıyla inşa edilmiş, yabancıların kullanımı için yeterince büyük biçimde dinlenme yerleri olan bir tanesine girdik. Havuz büyük değildi fakat mermerdendi ve orada burada, havanın değil ama ışığın içeri girmesini sağlayan, çan şeklinde camları olan bir kubbeyle örtülmüştü. Doktor ve ben buradaki suyun İngiltere'de yer alan bizimkilerden çok daha sıcak olduğu sonucuna vardık. Soğuk suyla ılıştırmaksızın buna dayanılması imkânsızdır.

1682, Grelot, 189: Türkiye'nin büyük kentlerinde çok sayıda hamam vardır; hatta eski Roma imparatorlarından kalmış birçok kaplıca bulunur. Ancak, doğal sıcak suyun aktığı Bursa kaplıcaları çok ünlüdür. Su, büyük mermer havuzlara gelir; havuzların etrafı, yine mermerden oturma yerleriyle çevrilidir. Diğerleri gibi, iki yüksek kubbenin altında, hava ve su

⁶⁰³⁶ Yardımcı'nın Thévenot çeviri birçok yerde Ali Berktaş'ın çevirisi ile uyumludur. Burada ise bir farklılık görülür. Yardımcı, Berktaş'ın çevirisinin “yüz binden fazla kişi” olan kısmını “yüz millik bir çevreden ve hatta daha uzaklardan gelenler” olarak aktarmaktadır. Metnin aslına ulaşamadığımız için kontrolü tarafımızdan yapılamamıştır.

sıcaklığı farklı iki büyük oda vardır. Öndeki giriş yerinden sonra daha serin olan geniş bir salonda soyunulur. Bu binaların tümünde en az üç büyük salona ihtiyaç vardır. İçeriye ilk salondan girilir; havası çok ılık olmakla birlikte sokaktakinden daha sıcaktır; burası soyunma yeridir. İkincinin havası biraz daha sıcak; üçüncüsünün ise çok sıcaktır ve içeride terlemeden durulamaz.

1683, Smith, 433: Kentin yaklaşık bir buçuk mil dışındaki Çekirge'de hem Hıristiyanlar hem de Türkler tarafından çok sık biçimde ziyaret edilen hamamlar vardır. Bunlar banyo yapmak için çok kullanışlı yapılmışlardır ve tüm havalarda kullanılabilecek biçimde üstleri kapatılmıştır. Diğerlerinin arasında, genellikle yüzerek eğlenmek için kullanılan geniş yuvarlak bir havuz vardır.

1701, Chishull, 70: Hamamların değişik yapıları çok görkemlidir.

1701, La Motraye, 248–249: Ertesi gün, Rumların calipsa dedikleri, Türklerin de bunun başına “eski” sıfatını taktıkları kaplıcaları görmeye gittim. Şehrin güney-doğu yönünde, yaklaşık üç mil uzaklıktaki hamamlar, adını aldıkları küçük bir köyün yanında bulunuyordu. İçleri mermer döşeli, yüksek kubbeli, büyük ve gerçekten muhteşem yapıları. Suları, Trablus'ta olduğu gibi kendinden sıcaktı. Her hamamın ortasında, içinde rahatlıkla yüzülebilecek büyüklükte bir havuz vardı, su bu havuzlara herhalde kanallarla taşınıyordu. Bu sular sağlığa yararlı sulardı, sinir zayıflıklarına ve daha birçok derde şifa dağıtıyorlardı. İbadet öncesi alınacak abdest ve yalnızca beden temizliğiyle ilgili hamamlarsa şehirde bulunmaktaydı. Onların suları da İstanbul ve diğer şehirlere su nasıl getiriliyorsa o şekilde getirilmekteydi, binaları da mimari açıdan İstanbul hamamlarından hiç geri kalır güzellikte değildi.

1793, Brenner, 46–47: Yapım tarzları, alışlagelmiş Türk hamamlarıyla uyumludur ve hatta neredeyse birçok şapelle benzer görünümündedir. Kubbelere kurşunla kaplanmış olup metal kevgirler gibi delikler açılmıştır ve tüm bu açıklıkların üstüne ışığı içeri almak ve havayı dışarıda tutmak için yarım cam küreler yerleştirilmiştir. Merkezde çevresinde birkaç basamağın dolandığı yuvarlak bir taş havuz vardır böylece suya girenler isterlerse suyun içinde oturabilirler.

1804, Hammer, 21–24: Bu hamamların mimari düzenlemeleri neredeyse aynıdır sadece yapının daha çok ya da daha az görkemli olması yönünden aralarında farklar söz konusudur. Üç ana bölümden oluşurlar: Bunlar hamama girerken giysilerin çıkarıldığı ve çıkarken de giysilerin giyildiği büyük salon; Giyinme Odası (Camekân) ve asıl hamam arasında kalan ve içerdeki çok sıcak havadan aniden soğuk bir havaya çıkışın meydana getirebileceği tehlikeleri önleyen orta bölüm ve son olarak da büyük bir havuzun bulunduğu ve insanların bir arada banyo yaptığı asıl hamam bölümü. Bu odadan kapılar doğrudan birbirlerine bitişik ve sadece sıcak su ile banyo yapmak isteyen ve aynı suya dalmak istemeyenlerin rahatı için düşünülmüş her birinde özel sıcak su kaynaklarının olduğu küçük hücrelere açılırlar. Giyinme odası, Avusturya'nın muhteşem yemek salonlarını görenlerin en iyi biçimde fikir edinebileceği çok sayıda büyük pencerelerin aydınlatığı geniş dörtgen biçimli bir yerdir. Ortasında hamama girenlerin ferahlaması ve yıkanmaları için kullanılan kristal berraklığında soğuk su kaynakları vardır... Giyinme odasının duvarlarının yaklaşık olarak tüm çevresinde İtalyanların il dolce far niente olarak Türklerin ise tek bir güçlü ifadelik kelime olan Keyif6037 ile tanımladıkları, rahatın dışında her şeyi terk ederek hiçbir şey yapmadan üzerinde uzanılıp sigara tütürülüp, kahve ve şerbetler içilmesi için yapılmış ahşap sofalar vardır. Benzer biçimde dörtgen şekilli olan ve bir öncekinin boyutlarındaki merkezi salonda özel olarak dikkat çeken ya da rahat edilmesi için konulmuş hiçbir şey yoktur. Burası hamamın içinden dışarı nüfus eden sıcaklık ve buharla doludur. Dışarıdan gelenler için makul derecede ferah ve hamamdan çıkanlar içinse nispeten ılıktır. Dışarıdaki odanın cennet gibi serinliğini ve şırıldayan sularını terk edenler ve buharlaşan suyun cehennemini sığağından kaçanlar için Araf gibidir. Üçüncü oda ya da asıl hamam daima tepeden pencerelerle

⁶⁰³⁷ Hammer bu soruyu verdiği bir dipnotla açıklamak istemiştir: “Arapçada keyfin nasıl? sorusunun asıl olarak mutlu olma durumunu belirten çifte anlamı vardır. Keif ve Keifek Nasılsın? ya da tam anlamı ile “Mutluluğun Nasıldır” demektir. Keyfiyet ya da iyi olma yasaklanmış veya kötü olarak adlandırılan geçici keyif durumunu artıran kahve, tütün, şarap, afyon vb. gibi gibi izin verilen ya da yasaklanan tüm uyarıcılara ya da lükslere de işaret eder.”

aydınlatılan kubbe ile örtülü daha önce tanımladığımız havuzu çevreleyen ya yuvarlak ya da düzenli çokgen biçimli bir yerdir. Burada sıcak su orta odadan gelen girişin tam karşısında yer alan, bir insan kolu kalınlığındaki bir borudan çıkar. Çokgenin her bir kenarında musluk ve künkler ya da tek veya en fazla iki kişinin sığabileceği mermer bir teknenin yer aldığı özel bölümler vardır. Geniş ve çok büyük hamamların içerisi pürüzsüz mermerle kaplıdır böylece havuzda dalgalanan sular ve banyo yapan ya da yüzenlerin gölgeleri duvarlardan yere ve buradan da yine geriye duvarlara yansır. Bu sihir gösterisinin sonucu olarak havuzda yüzen ya da hamamda oturan genç kadın ve erkeklerin gümüş saflığındaki vücutlarını Türk şairler ya da nesir yazarları sıklıkla suyun üzerinde yüzen lotus çiçekleri ya da Cennet havuzundaki meleklerle karşılaştırır biçiminde tarif etmişlerdir.

1806 (?), Wilkinson, 42: Gezinlerimiz sabah erkenden uyandılar ve hamama gittiler. Onlara loş bir ışığın içeriye girebildiği küçük yarımküre biçimli camlarla yoğun biçimde kaplanmış kubbelerle örtülü iki oda gösterdiler. Zemini beyaz mermerdendi. İlk oda bir giriş ve giyinme odası olarak hizmet veriyor ve diğeri gizli fırınlarla ısıtılıyor. Ortasında, üzerinde ellerine bağladıkları bir parça devetüyü kumaş ve kokulu sabun olan iki adamın tam bir temizlenmeyi gerçekleştirdikleri, banyo yapan kişinin üstüne oturduğu mermer bir levha yerleştirilmiştir. Bu kişiler kaslara masaj yaparlar ve kuvvetli biçimde teni ovarlar. Fakat tüm bu işlem çok titiz bir zarafet ve uygun biçimde gerçekleştirilir. Banyo yaptıktan sonra minderle kaplı ve üstlerine kilimlerin serildiği oturaklar bulunan bitişikteki bir odaya geçtiler ve kahve, nargile ve tuhaf şeylerin takdim edildiği bu yerde geleneksel olarak bir saat geçirdiler ve daha sonra açık havaya çıkmanın güvenli olduğuna hükmettiler. Tüm bu ağırlamanın bedeli bir yabancı için dahi 20 peni'den daha fazla değildir⁶⁰³⁸.

1821, Fontanier, 85–87, 90: Bu hamamları kullanma biçimi tüm Doğu'da yapıldığı gibidir. İlk olarak dinlenmek için minderlerin yerleştirilmiş olduğu bir çeşit soyunma odasına girilir; burada soyunulur; ardından sıcaklığın daha yüksek olduğu bir antreye geçilir; burada bir çarşaf giyilir ve sıcaklığın yaklaşık 36° olduğu hamama girilir. Bu son kısım tamamen kapalıdır. Bir ucunda sıcak su deposu bulunur ve ortada genellikle soğuk su vardır. Döşemesi taştandır. Sıcaklık yükseltmek istendiğinde döşemenin üstünde sıcak sular yayılır ve aniden havayı bulanık bir hale getiren ve çok bol miktarda terlemeye neden olan buharlar yükselir. Birkaç dakikalık terlemeden sonra, bir hamamcı keçe eldivenler giyer ve banyo yapanın derisini ovalar daha sonra da masaj yaparak sabunlar. Masaj uygulaması çeşitli eklemleri bükmekten ibarettir ve uygulayıcının doğru bir biçimde takip etmeye özen gösterdiği böylesi hareketler özellikle kaslar arasındaki gerilmiş deri kısımlarına yöneliktir. Bu tür farklı seremonilerden sonra hamama gelenlerin çoğu sıcak suya dalarlarken suyun sıcaklığına dayanamayan bazı kişiler ise karıştırılmış suyu vücutlarına dökerler. Tüm bunlar sona erdikten sonra bir çarşafa sarılırsınız ve kafanızın üzerine de bir havlu koyarak dışarıya gitmeden önce birkaç dakikalığına dinlendiğiniz yer olan ilk odaya girersiniz. Bu uygulamanın ne kadar sağlıklı olduğu konusunda fikrimiz yok. Birisi buraya alışık değilse biraz bitkin düşebilir fakat en azından birçok hastalığa karşı güçlü bir koruyucudur... Büyük ve zarif yapılar olmalarına rağmen hamamlar pistir ve kötü bir biçimde idare edilirler ve bu bağlamda imparatorluğun doğusunda Trabzon, Sivas ve Erzurum civarındakiler çok değerli değildiler.”

1829 (?), Briand, 51–53: Bursa'ya yarım fersah mesafede, çevresindeki tüm hamamların çok ünlü olduğu bir köy vardır. Türkler burada en küçüğü dahi mermerle döşeli ve kaplı birçok hamam inşa etmişlerdir. Bunların en önemlisi camilerdekine benzer bir kubbeye örtülü bir bina olan Grand-Bain [Büyük Hamam (?)]'dir. İç kısmı mermer ve porfir ile dekore edilmiştir. Doğal biçimde havuzlara akan suyun sıcaklığı o kadar şiddetlidir ki onu dayanabilir hale getirmek için soğuk suyun ilave edilmesi gereklidir. Bu hamamlar tüm mevsimlerde çok popülerdir ve çeşitli hastalıklar için yararlıdır. Aynı zamanda iyi bir sağlık isteyen insanlar için faydalıdır. Biz de burada banyo keyfini çıkardık. Türkiye'nin ana kentlerinin en güzel hamamları tamamen buna benzerler ve bunu size tanıtmakla diğerlerinin

⁶⁰³⁸ Eserini diğer seyyahların seyahatnamelerden yaptığı alıntılarla meydana getirmiş olan Wilkinson'un bu hamam sürecini hangi kaynaktan aldığını belirleyemedik. Bu süreçler neredeyse tüm seyahatnamelerde aynı biçimde aktarılmaktadır ve Wilkinson da bu ortak noktaları tespit ederek tüm bilgileri bir araya getirmiş olmalıdır. Yine de böylesi bir yöntem bazı hataları da beraberinde getirmiştir.

tamamı hakkında doğru bir fikir edinmenizi sağlayacağım. Bu hamam kubbelerle örtülü, çeşitli mermer sütunlar ve levhalarla bezenmiş iki büyük odadan oluşmaktadır. Her bir odada farklı amaçlar için meydana getirilmiş küçük kabinler bulunur; ilkinin ortasında büyük bir porfir havuz vardır ve köşelerinden birisine banyo yapmaya gelenlerin çamaşırlarını kurutması için kullanılan bir ocak yerleştirilmiştir. Duvarlar boyunca üzerlerinde rahatça soyunmak için kilimlerle kaplı oturma yerleri aralıklarla dizilmiştir. Havuzda güzelce yıkandıktan sonra, uygun olduğunu düşündüğümüz uzunlukta ter atmak için küçük ve aşırı derecede sıcak bir odaya geçtik. Buradan başka bir mermer havuzun bulunduğu hamamın ikinci bölümüne geçilir ve bunun hemen yakınında kol ve bacakların esnetilmesi ve çekilmesi için uzanılan aynı malzemeden geniş bir tabla vardır. Bu işlem tamamlandıktan sonra orta derece ısıtılmış olan bitişindeki bir diğer odaya geçilir. Tüm vücuttaki kıllar tıraş edilir ya da rusma adı verilen bir çeşit macunla yok edilir; daha sonra eklemelerinizi esneten aynı hizmetliler bir çeşit sabunluk ya da bez parçasıyla sizi baştan ayağa ovalamak için gelirler. Bizim romatizma olarak adlandırdığımız hastalığın acılarını tedavi etmek için daha uygun bir yol yoktur.

1832, Porter, 263: Hamam büyük masraflarla inşa edilmiştir. Kapsamlı oldukça tüm Türk hamamlarının inşası çok masraflıdır. Zeminler ve duvar kaplamaları gibi büyük havuzlar da tamamen mermerdendir. Havuzun çapı yirmi beş ila otuz feet arasındadır. Onu ziyaret ettik ve Türklere çok zevkli gelen ve diğer herkese çok acı ve halsizlik veren alışlagelmiş terleme, ovalama ve yıkanmalara maruz kaldık. Bundan sonra neredeyse eve dönmeye yetecek gücüm dahi kalmamıştı ve hamamları tekrar ziyaret etmeye asla cesaret edemedim. Her bir kenarı yaklaşık altmış feet olan büyük banyo odası kesinlikle çok iyidir fakat hiçbir şey elbise odalarından ve banyodan sonra üzerinde uzandığınız minderler ve örtülerden daha pis olamaz. Türkler, çok sık biçimde banyo yaptıkları içinde kendilerinin temiz olduğunu düşünürler. Bu şahsen temiz olmayı yansıtmaz diğer yönlerden de temiz olmak gereklidir. Fakat öte yandan hamamdan pis, yıkanmamış, haşaratlarla dolu elbiselerine geri dönerler ve arınmış olduklarını düşünürler!

1833, G.M: 458: Hamamlar mermerle döşeli muhteşem binalardır.

1833/1834, Levinge, 238: Geniş bir yapının merkezinde yuvarlak bir havuz yapılmıştır. Serin olduğunda, yıkananlar bunun içine dalarlar ve yüzerler. Bitişinde kadınlar için aynı biçimde geniş ve iyi biçimde düzenlenmiş bir başka yapı daha var.

1833–1843, Texier, 207–208: Hamamlar üç bölüme ayrılır. Birincisi elbise çıkartılan ve hamama hazırlanılan giriş salonudur; buraya camekân adı verirler. İkincisi birdenbire en yüksek sıcaklığa girerek yorulmamak için durulan ılık kısımdır. Üçüncüsü ise kaynağın bütün binayı ısıtarak aktığı asıl hamamdır. Bu geniş yerin etrafında, özel olarak yıkanmak için ufacık odalar ve kabinler vardır. Fakat yıkananlar, hemen hemen genellikle o geniş yere girerler. İlk giriş salonu, üzeri kubbe ile kapanmış dört köşe bir yerdir ve çok sayıda pencereyle aydınlatılmıştır. Ortasındaki mermer havuz, hamama girenlerin ihtiyacı için soğuk su doludur. Belki de aynı borudan çıkarak aynı bollukla bir tarafta soğuk ve bir tarafta sıcak akan suların bulunması, bu kuruluşun en güzel özelliklerindedir. Buraya yeni gelerek suların doğal durumlarını incelememiş olanların şaşkınlığına sebep olan bu durumun açıklaması kolaydır. Hamama girecek olanlar, doğunun bütün toplu mekânlarında olduğu gibi, burada da kahveci bulurlar. Giriş salonuna varınca kahve, çubuk takdim edilir ve çıktığı zaman Çelebi'ye- giyim kuşamını son defa gözden geçirmesi için- sedef kakmalı bir el aynası getirilir. Çelebi, hamamcılara vereceği ufak bir ücreti, bu aynanın üzerine bırakır; çünkü hamamlardan ücretsiz yararlanmak için bir aidat sistemi vardır. Giriş salonunun etrafı, tamamen hamama girenlerin oturması için çarşaf örtülü, yastıklı sedirlerle çevrilidir. Bazen yüzlerce adamın girdiği bu yerdeki sakinlik ve sessizlik görülecek şeydir. Hamamın ılık kısmı da dört köşelidir ve ana kaynağın sıcak sularını dışarıya akıtan yer altındaki künkler aracılığıyla ısıtılmıştır. Ortasında asıl sıcak yere girmeden önce oturmak için mermerden geniş bir set vardır. Üçüncü kısım olan hamam, dışarı etrafı yuvarlak camlarla kapanmış birçok penceresi (tepe camları) olan bir kubbe ile örtülmüştür. Girişin tam karşısına gelen tunçtan bir musluk, sıcak suların çıktığı yerdir; hamamın kenar duvarlarındaki musluklar, yıkananlara aittir. Binanın içi tamamen çeşitli renkte mermerlerle kaplanmıştır. Etrafındaki çıkıntılara doğru zevkini gösterir oymalar yapılmıştır.

1835, Stuart, 54: Daha sonra Bursa'dan yaklaşık bir mil uzaklıkta Mudanya yolunun üstündeki bir tepenin üzerine yerleştirilmiş olan mineral hamamları ziyaret ettik. Yıkananların soydukları ve giyindikleri ana hamamın dış odasında soğuk bir su çıkıyor. Bunalıcı

biçimde sıcak olan merkezdeki odaya geçerek içinde yaklaşık yirmi Türk'ün yüzdüğü büyük bir taş havuza akan sıcak kaynakların bulunduğu üçüncü odaya girdik. Fakat kısa süre sonra buharla neredeyse boğulmuş biçimde dışarıya fırladık.

1836, Strickland, 110: Mermerle döşenmiş, nefis bir biçimde temiz ve güzel bir bina olan büyük hamama girdik.

1837 (?), Walsh, 29: Bursa'nın, soğuk sularla abdest almanın bu bitmek tükenmez olanağı yanında daha fazla ödül sağlayan nitelikleri de vardır. Bu donmuş kar sularının ortasında toprak, kaynar bir sıcaklıkta güçlü akıntılar halinde fıskıran sıcak sular da barındırır. Bunlar, dünyadaki en asil hamamları meydana getiren üstleri azametli kubbelerle örtülü çok geniş alanlar kaplayan mermer havuzlarda toplanır. En zaruri ve vazgeçilmez görevi vücudunu yıkamak olan bir kişi için böylesi özgün ve devamlı bir cazibe sayesinde, terk edilmiş diğer başkentlerin kaderinden kurtulmuş olması şaşırtıcı değildir.

1840, Bernard, 25–26: Mimarlık sanatı bakımından, bunların ötekilerden farkı yoktur. Diğerlerinden, genişlik ve yapı büyüklüğü ile ayrılırlar. Her hamam üç dairesidir. Birisi ahşap camekândır ki, döşemeden bir metre kadar yüksekçe ve birbirinden ayrı bir nevi kerevetlerden ibarettir. Hamama girer ve çıkarken, burada soyunup giyinilir. Pencerele yüksek olduğundan, içerisi çok aydınlıktır. Ekserisinde fıskiyeler vardır. Suyun çağılması ve serinliği insana uyku isteği verir. Camekândan diğer bir daireye geçilir. Bunun adı soğukluktur. Asıl hamam dairesiyle camekân arasına konulan bu kısım, hamamdan çıkanların hararetini alıştırmak için yapılmıştır. Üçüncü daire olarak, asıl hamama girilir. Etrafında çeşmeler, önlerinde ise suyu biriktirmek için kurna denilen mermerden oyma küçük havuzlar vardır. Hamamla soğukluğun üstü kubbelidir ve buralara tepe camları konmuştur. Her iki daireye bu şekilde aydınlık verilir. Bu hamamlardan ikisinde, ayrıca bir de "buğuluk" bulunur. Beş altı metre mikâbı genişliğindedir. Hastaların oturması için yerler vardır. Bu daire ile hamam arasında, diğer bir yer daha yapılmıştır ki, buranın soğukluğu gibidir. Şarklılar, hamamı şöyle kullanırlar: hamama girmek isteyen, ilk önce camekân kısmında soyunur ve peştamal tutunduktan sonra, soğukluğu geçip biraz dinlenir. Daha sonra hamam girer, yıkanır. Soğuklukta, diğer hamam müşterilerini müteessir eden sülük tutunmak, boynuz çektirmek gibi nahoş şeyler de yapılıyor. Hamama giren, bir kurna başına oturur. Tellak denilen genç bir adam, müşteriye bir müddet oğuşturur, keseler. Bundan sonra büyük bir kap içine sabunu köpürterek, bütün vücudu lifle sabunlar. Kurnadaki tasla, şakır şakır sular dökerek, temizliği bitirir. Futa, yahut çıkma denilen bir peştamal getirir, müşterinin önüne açıp tutar. Müşteri belindeki yaş peştemalı atıp bunu kuşanır ve sıcak havlulara sarınarak, soğuklukta bir müddet nefes aldıktan sonra camekâna geçer; bir yatağa uzanır; çubuk ve kahve içerek, ter kesilinceye kadar dinlenir. Elbisesini giyip, hamam parasını verdikten sonra çıkıp gider.

1848, Monk, 51: Hamamlar günümüz kentinden yaklaşık bir mil uzakta yer alan, mermer odaları içeren, kubbelerle örtülü ve bazıları demirli bazıları kükürtlü olan sıcak ve soğuk su kaynaklarıyla beslenen büyük ve güzel yapılar.

1851, Smith, 15: Bunlar doğu hamamlarının alışıldık planında inşa edilmişlerdir ve üç bölümden oluşurlar. İlk olarak, 2 feet yüksekliğinde çepeçevre dolanan yükseltilmiş bir platform ve bazen eklenmiş galerilerle büyük bir salon. Bu platform üzerinde bir kimse hamama girmeden önce soyunur ve yine burada hamamdan çıktıktan sonra bir divan üzerinde uzanarak dinlenir. Bu oda genellikle hayli fazla biçimde süs eşyaları ile süslenmiştir. İyi biçimde aydınlatılır ve bazen ortasında bir çeşme bulunur. Havuzun içine suların dökülmesiyle bir serinlik meydana getirir ve aynı anda insanı uyuklamaya davet eder. Bu oda Türkler tarafından camekân (vestiarium) olarak isimlendirilir. Hamamdaki bir sonraki kısım bir kişinin içerideki hamamın sıcaklığını hissetmeye başladığı ve mermer bir levha üzerinde uzanarak ya şampuanlandığı ya da tıraş olmak, suya dalmak ya da kan akıttırmak için kendini berberin ellerine bıraktığı soğukluktur. Üçüncü kısımda sıcaklığın 105° den 110° Fah.da kadar çıktığı, kızgın mermer zeminden yükselen su buharıyla dolmuş olan hamam bulunur. Burada içlerine sıcak ve soğuk suların aktığı küçük mermer havuzlarla çeşitli girintiler vardır ve bir kez bunlardan birisine oturduğunuzda hamamın bir görevlisi hürriyetinizi alır ve sizi daha iyi hissettirecek bir dizi operasyondan geçirir... Bu hamamların bazılarında Boghoulouk [buğuluk (?)] (terleme odası) (Sudatorium) denilen ve sıcaklığın 125° den 130 ° Fah'e kadar çıktığı küçük bir oda vardır. Birisi hamamın çeşitli operasyonlarından geçtiğinde odaya dönüp yarım saatten daha fazla bir yatağın üzerine uzanarak doğulu

zevkleri olan tütün ve kahve ya da şerbet içerek keyif çıkarır. Bu hamama gidenlerin genellikle başlarına gelen operasyonların çabukça verilmiş bir taslağıdır. Ancak bunları ziyaret eden hastaların sayısından dolayı, en iyi ya da fiziksel faaliyetleri gerçekleştirerek herhangi bir şekilde banyo yapabilecekleri biçimde düzenlemeler yapılabilir çünkü özel odalar eklenmiştir.

1853, Howard, 35-36: Kahvaltıdan önce, sözü edilen hamamlardan birisine gittim. Bunlar fevkalade temizdir ve iyi biçimde hizmet sunarlar. Sürecin çoğu Constantinople'da olduğu gibidir fakat buraya özgü bazı şeyler de vardır. 118 ° Fahrenheit'lık bir sıcaklıktaki bir kükürt odasında on dakika oturdum; burası uygun biçimde Cehennem yerel adını taşır. Ayrıca doğal taze sıcak suyun olduğu enfes bir büyük havuz vardır.

1854 (?), Murray, 182: Hamamlar bir dizi odadan oluşan ve hem sıcak hem de soğuk sularla beslenen, bazıları demirli bazıları kükürtlü olan çok güzel binalardır.

1854, Higginson, 116: Hamamlar çok ilginçti. Sıcak kükürtlü kaynaklar sıcak suda yüzmenin tuhaf duygusunu yaşadığınız bir yer olan büyük yüzme havuzuna akıyordu. Sıcaklık çok fazladır ancak ona alışacağınızı söylerler ve suyun karaciğer şikâyetleri ve bunun gibi hastalıkları tedavi edici muhteşem özellikleri olduğunu farz ediyorlar.

1855 (?), Ubcini, 127: Bunlar kubbeli büyük binalar olup, hamamlarda adet olduğu veçhile art arda dizili ve birkaç yüz kişiyi içine alabilecek odalar şeklinde planlanmıştır.

1857, Perrot, 83: Bir öğleden sonrasını Çekirge'nin termal kaynaklarının üstünde inşa edilmiş hamamlarda geçirdik ve masajın yorgunluğu ve buhar odasının boğucu sıcaklığını takip eden tatlı bitkinlik ve hafif uykunun büyüsunün keyfini çıkardık.”

1859, Beaufort, 537: Hamamlara gelince bunlar çok sayıdadır; en iyileri kentin batı ucunda buradan biraz uzaktadır; bu yerde çok geniş ve güzel biçimde düzenlenmiş, iç kısımları renkli mermerler ve mozaiklerle güzel biçimde süslenmiş yüzme havuzları ve banyoları ihtiva eden güzel binaların iki grubu vardır. Bunlar Kaplıca Hamam olarak adlandırılır; kaynak 180 ° Fahrenheit olup demir içerir.

1861 (?), Joanne-Isambert, 504: Düzenlemeleri Türk hamamlarının genelinde olduğu gibidir fakat bunların ocakları⁶⁰³⁹ yoktur.

1862, Moustier, 247: Muradiye'nin kubbelerinin ilerisinde tepenin eteklerinde göze çarpan diğer kubbeler tüm Doğu'da ünlü olan Bursa'nın hamamlarıdır. Çok sayıda sıcak ve soğuk su kaynağı bunları besler. Büyük kubbeli odaların bazılarında havuzlar bazılarında ise divanlar vardır. Bu odalar neredeyse her zaman doludur ve Bursa'nın ahalisi burada keyifli saatler geçirir.

1870, Jerningham, 218: Herkes bir Türk banyosu yapma şeklini bilir, - ilk olarak giriş dehlizi seviyesinin yaklaşık iki feet üstünde yer alan ve üzerlerinde banyodan çıkan hamamcıların istirahat ettikleri yataklarla sahip olan camekâna yani soyunma odasına gelinir. Camekân, bu yer ile hamam arasındaki bir aracı olarak hizmet veren bir oda veya banyo hazırlayıcısı olan soğukluk'a açılır. Burada duvarda düzenli mesafelerde banyo odasının çeşitli bölümlerindeki yuvarlak veya kare havuzlara akan sıcak su çeşmeleri yerleştirilmiştir. Bursa hamamlarının ikisinde, buğuluk veya sudatorium (terleme odası) olarak adlandırılan ve “cehennem” olarak da bilinen ve içindeki sıcaklık düşünülduğünde bu unvanı tam anlamıyla hak eden dördüncü bir oda vardır.”

1873, Haeckel, s.y.: Hala ayakta olan yapılar içerisinde sayılan hamamlardan ise sıcak su kaynakları üzerine kurulmuş güzel kubbeli yapılar olarak bahsedilebilir.

1878, Kammond, 314: Doğu insanları arasında kıymetli olan bir sonraki yapı hamamdır. Bu bir büyük ve birkaç küçük kubbeyle örtülmüş sağlam bir kare taş binadır ve antik dönemlerde olduğu gibi buhar odasına kadar farklı sıcaklık derecelerinde birbiri ardına sıralanan çeşitli odalara sahiptir. Sabunlanma, eklemleri gevşetme ve geri kalan müsamereler tamamlandıktan sonra kahve, sigara ve küçük bir uyku en fakir kişinin imkânları içinde yapılabilecek günlük zevki sona erdirir.

⁶⁰³⁹ “Étuves” bir diğer anlamı buhar odasıdır. Ancak burada anlatılmak istenen bunların doğal yollardan sıcak olan sularla beslendiğine vurgu yapmak olduğundan bunun suların ısıtılması görevini yerine getiren ocakların eksikliğini ifade etmek için kullanılmış olması daha muhtemeldir.

1886, Walker, 187–188: Bir hamam üç ana bölümden oluşur: Camekân, soğukluk ve hamam. Bazılarında Hamam'dan ulaşan buhar banyoları için, şiddetli bir sıcaklığın olduğu dördüncü bir oda vardır: buna yarakan (ter atma odası/sudatorium) denilir.

1889 (?), Bent, 374: Bu ayrıcalıklı doğa burada yaşayanlara bir başka geçim kaynağı daha sağlıyor. Kentin güney kıyıları boyunca sheumatic (?) hastalıkların tedavisi için çok yararlı olan sıcak su kaynakları çıkıyor. Bu kaynaklar zaman zaman çekici eski hamamlarla örtülmüşler. Bunların birçoğu Türk istilası zamanının öncesindeki dönemlere tarihlendiriliyorlar. Zengin hayırseverler bu hamamlara çeşitli zamanlarda cömert biçimde paralar bağışlamışlar, böylece binalar iyi durumda tutulduğu gibi aynı zamanda fakirler bu hamamlarda hiçbir şey vermeden banyolarını yapabiliyorlar. Para yalnızca hamama gelen zenginler tarafından sahip oldukları itibara uygun biçimde hamamda kendileriyle ilgilenenlere veriliyor... Tamamın içi, Bursa üretimi çok değerli çinilerle ve fayanslarla güzel biçimde bezenmiştir... Bursa halkı görünüşe göre kükürtlü kaynaklardan yükselen kötü kokular içinde olmaktan ve buharla dolmuş büyük kubbeli binayı doldurmaktan büyük zevk almaktadırlar. Ve yalnızca doğanın kendisi tarafından ısıtılan su da o kadar sıcaktır ki hiçbir ocağa gereksinim duyulmamaktadır.

1890, Hare, 214: Çekirge Köyü'nün biraz aşağısında vadinin kenarında tüm Türkiye'de ünlü güçlü kükürtlü kaynakları olan göz alıcı eski kubbeli hamamlar vardır."

1890 (?), Playfair, 99, 100: Bursa'ya yaklaşıırken dağın kuzeybatı tarafından çıkan ve hamamları besleyen sıcak kaynak sularından dumanların yükseldiği kanallar görülebilir... Doğunun her yerinde ünlü olan ve Constantinople'dan gelen hastalar tarafından çok sık biçimde ziyaret edilen hamamlar kentten 1 ½ mil uzaklıkta kuzeybatı kenarında yer alır. Bunlar birtakım odaları ihtiva eden ve bazıları demirli, bazıları kükürtlü sıcak ve soğuk kaynakların her ikisi tarafından da beslenen çok güzel binalardır.

1898, Renard, 30: Bursa'nın zenginliklerinden birisi suların bolluğudur. Burada, tüm doğuda ünlü olan sıcak, kükürtlü ve alkalin sulu kaplıcalar vardır. Bunların kaynakları Muradiye'nin türbelerinin ilerisinde, Anadolu yolu boyunca kurulmuş cami biçimindeki büyük binalarda bulunur. Bu binalardan iki tanesi çok büyük ve dikkat çekici kuruluşlardır. Buralarda büyük kubbeli odalar, mermerle kaplı zeminler, ter atma odaları, sıcak suların aktığı yuvarlak beyaz mermerden yüzme havuzları, masaj ezizetinden ve suya girdikten sonra banyo yapanların sert olmayan bir tütünden parfümler ve esansların huzur verici kokuları içinde uzandığı ve sigara ve nargilelerini içtiği divanlar vardır. Kadınlara tahsis edilmiş olan hamamlarda divanlar üzerinde aylaklık etme ve buhar odalarında terleme erkekler için olanlardan daha çok onlar için büyük bir eğlencedir.

1898, Overbergh, 405: Ne kadar önemsiz bir termal kuruluş! Yüzenler ve dalanlar, küvetler ve duş kısımları var.

1899, Kınçov, 84: Kaplıcalarda büyük mermer havuzlar, sıcak ve soğuk sulu birçok hamam ve rahat soyunma yerleri vardır.

1904 (?), Garnett, 31: Her sınıftan kişilerin uğrak yeri olan halk hamamlarının birçoğu her büyük kentte bulunabilir ve başkentte bunlar çok sayıdadır. Birkaç tanesi-örneğin Bursa'daki mineral hamamlar ve İstanbul'daki eskilerden bazıları- mimarının bu türünün güzel örneklerini sunarlar ve her sınıftan kişiler tarafından çok sık biçimde uğranılan yerlerdir.

1906, Davey, 100, 416: Türkiye'de şimdi çok yaygın olan hamamların düzenli sistemlerinin 1453 öncesinde kullanımda olduğu konusunda oldukça şüpheliyim. Güzel hamamlar Bursa ile birlikte Şam, Bağdat ve diğer büyük kentlerde bulunabilir fakat bunlar Türklerin İstanbul'da hazır olarak buldukları görkemli hamamlarla karşılaştırılınca oldukça önemsiz kalırlar... Bu hamamlarla bağlantılı olarak ve doğuda ziyaret ettiğim Türk hamamlarının tümünde, iki önemli gerçek dikkatimi çekti. İlk olarak, sıcaklık asla İngiltere'de olduğu kadar fazla ısıtılmaz- asla 150 F derecenin üzerinde olmaz ve hiç kimse içinde birkaç dakikadan fazla kalmaz. Ayrıca, atmosfer çeşmeden dökülen suyun akıntısıyla ve eklemelerin her iki yanına et sularını geçirmek için geçmiş zamanların büyük eski et tabaklarına işlenen kanallar gibi döşeme üstündeki tüm yönlerde akan akıntılarla nemli tutulur. Bu basit uygulama havayı nemli tuttuğundan buhar bulutları yükseltmeden mükemmel fakat cereyansız bir havalandırma sistemi sağlar.

1918 (?), Hawley, 54: Önemsiz kentler bile binanın duvarları üzerinde yükselen çok sayıda camdan yarımkürelerle süslenmesiyle ayırt edilebilen banyo yerlerine sahiplerdir. Her

önemli banyo evi üç odadan oluşur: banyoya gelenlerin elbiselerini çıkardıkları dış oda, sıcaklığın daha büyük derecesine alıştıkları ve bazen de keselendikleri ve hamam için hazırlandıkları bitişindeki bir oda ve çoğu kez dinlenme yerleri olarak kullanılan çok sayıda hücrelerle çevrelenmiş merkezi yıkanma havuzunun olduğu iç oda. Daha büyük ve daha zarif kuruluşlarda bu odalar zarifçe oymaları olan mermerdendir. Çapı 15 yarda olan perdahlı bir mermerden merkezi kubbenin altındaki havuzun olduğu Bursa'daki durum bu şekildedir ve duvarların bazı bölümlerinde akılları erken sultanların günlerine götüren çini dekorasyonlar ve eski mozaik işleri vardır.

Ek 20: Bursa'da Özel Olarak Ele Alınan Hamamlar

1793, Brenner, 46: Genel olarak bu hamamlar Kaplıca olarak bilinirler; ancak her biri yine de Yeni ve Eski Kaplıca, yani Yeni ve Eski Hamam, Kara Mustafa Kaplıcası gibi aldıkları özel isimlerle ayrılırlar. Bunlardan ilki en sıcak olanıdır.

1804, Hammer, 20–21, 28–29: Ahalisinin sayıları üç bin olarak hesaplanan özel evlerinde yer alanlardan burada bahsetmeyip sadece dört tanesi Olympos Dağı'nın eteklerindeki ovada ve üç tanesi de yine dağın yamaçlarındaki Çekirge mahallesinde yer alan yedi adet doğal sıcak su kaynakları ve halk hamamlarını ele alacağız. Bunlardan ilk dördü Eski Kaplıca, Yeni Kaplıca, Kükürtlü ve Kara Mustafa Hamamı'dır... Çekirge'nin dış mahallerinde yer alan diğer üç hamam, 5) tüm mahalleye ismini veren Çekirge Hamamı; 6) Sultan IV. Mehmet döneminin ünlü vaizinin ismini almış olan Wani ve 7) Boyugüzel Hamamı'dır. Bu üç hamam boyut ve görkem yönünden ilk dört tanesi ile karşılaştırılmaz, fakat bunların evlerin içinde olmaları gibi bir avantajı vardır ve eğer bir hasta adam isterse tüm hamam onun tek başına kullanımı için tahsis edilebilir. Bunlar, özellikle de kendisine atfedilen bazı efsanelere dayanan mucizevî özelliklerinden dolayı birincisi, Rumlar tarafından ziyaret edilir. İkinci hamamın avlusunda üzerinde neredeyse tamamen silinmiş Yunanca bir kitabenin bulunduğu bir lahit yer alır. Üçüncü hamamın isminden dolayı sadece güzel seks için olduğunu düşünebilir, fakat durum bu şekilde değildir.

1821, Fontanier, 89: Bursa'nın hamamlarının birçoğu devlete aittir. Bunların en güzeli olan Eski Kaplıca açık biçimde Yunan mimarisinde bir binadır. Diğerlerinin ismi Yeni Kaplıca, Kaynarca, Kükürtlü, Hacı Mustafa'dır.

1833–1843, Texier, 207: Bursa'da başlıca yedi kaplıca sayılır. Bunların dördü Olimpus eteklerindeki ovada ve üçü bu dağın son çıkıntısı üzerindedirler. İlk dört kaplıca şunlardır: Eski Kaplıca, Yeni Kaplıca, Kükürtlü ve hamamı yapanın adıyla isimlendirilmiş Kara Mustafa'dır."

1840, Bernard, 27: Çekirge kaynağının taksim olduğu kaplıcalar: "Boyugüzel, Vani, Çekirge ve Yenihan hamamlarıyla Eski Kaplıca'dır. Her birinin küçük birer camekaniyle hamam dairelerinde yuvarlak yahut dört köşe birer havuzu vardır.

1851, Smith, 14, 15: Çekirge Kaynağı Bursa'dan yaklaşık 1,5 mil uzaklıktadır ve 4 hamama kaynaklık der. Bunlar Boyugüzel, Vani, Çekirge ve Yeni-Han... Boyutları ve görkemleri değişen bu hamamlar içinde Yeni Kaplıca en büyüğü ve en güzeli olarak görülür.

1870, Jerningham, 218–219: Ana kaynaklar şu şekildedir: 1. On dördüncü yüzyılda Sultan I. Murad tarafından inşa ettirilmiş olan güzel Eski Kaplıca Hamamı'nı besleyen Çekirge; 2. En yararlılardan birisi sayılan Kara Mustafa; 3. İsmi taşıyan çok eski fakat çok kaba bir hamamı besleyen Büyük Kükürtlü Hamamı; 4. Muhteşem Yeni Kaplıca Hamamı'nı besleyen Bademli Bahçe.

1895 (?), Coufopoulos, 191: Hamamların en iyileri, Muhteşem Süleyman'ın hükümdarlığında inşa edilen Yeni Kaplıca, Eski Kaplıca, Büyük Kükürtlü ve Kara Mustafa'dır.

1904, Anonim, 213: Türk hamamları tarzına uygun olan hamamlar, sıcak kükürt (176° F ve 195 ° F) ve demir (113 ° F.) kaynaklardan beslenir. Ana kükürt hamamlar Büyük Kükürtlü, Küçük Kükürtlü ve Yeni Kaplıca'dır. Eski Kaplıca bir demir hamamıdır. Sular diğer kamu ve özel hamamlara da tedarik sağlar.

Ek 21: Bursa Eski Kaplıca

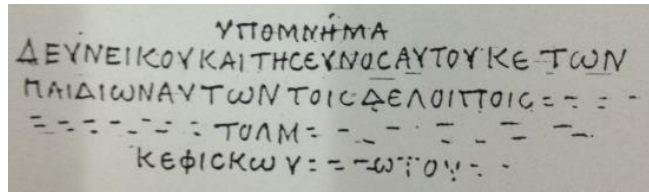
1576, Gerlach, 448–449: I. Murad camiinin yakınında bulunan sıcak su hamamı görülmeye değer. Bu da tıpkı diğer hamamlar gibi inşa edilmiş ve suyunun pek çok hastalığı tedavi ettiği söyleniyor. Önde taştan yapılmış büyük, geniş, yüksek kubbeli ve hemen hemen dört köşe, kiliseye benzer bir giriş var, zemini mermer, başka bölümleri de gene güzel taşlarla döşeli. İçeride soyunma ve giyinme yerleri ayrılmış. Ortadaki geniş taş yalağa bir borudan su akıyor. Tepede bir sürü mavi kurulanma bezi (peştamal) asılı. Banyo yapmak isteyen bunlardan birini alıp bedenine sarıyor. Bu usul bizdeki kıyafetlere kıyasla daha ahlaklı. Üstelik ortalıkta kadın da görülmüyor. Kadınların buraya yakın bir yerde ayrı hamamları ve ayrı bir giriş kapıları var. Havuzun çevresi yüksekçe bir set halinde. Müşteriler orada soyunup giyinebiliyorlar. Bu setin hemen dibinden geçen taş oluktaki suda ayaklar ve kurulanma bezleri yıkanabiliyor, çünkü su hemen oradan akıp gidiyor. Sağdaki duvarın ortasındaki kapıdan ikinci bölmeye giriliyor. Burası çok sıcak olduğundan her taraf duman içinde. Ortadaki soğuk su çeşmesi fazla sıcaktan bunalanları serinletiyor. Buradan her tarafı ve zemini tümüyle mermerden yapılmış olan üçüncü bölmeye giriliyor. Kapının her iki yanındaki bölmelerde ayrı banyolar var. Burada büyük taşlardan yapılmış kurnalara sıcak su akıyor ve bu bölmelerin içinde iki kişi oturabiliyor. Büyük havuzda herkesle birlikte yıkanmak istemeyenler burada yıkanıyorlar. Bu bölmenin orta yerinde büyük, geniş, derin ve yuvarlak bir havuz var, içine aşağıdan insanın ancak dayanabileceği sıcaklıkta su doluyor. Çevresine basamaklar yapılmış ve insan o basamaklardan istediği derinliğe kadar inebiliyor. Yüzme bilenler kendilerini suya salıveriyorlar. Duvar boyunca güzel beyaz mermerden yapılmış küçük odacıklarda, pirinç madeninden yapılmış musluklardan veya kapatılabilir borulardan sıcak su akıyor. Müşteriler musluğun altına kafalarını sokup başlarını yıkayabiliyor veya vücutlarını istedikleri gibi ve canlarının çektiği kadar sabunlayabiliyorlar. Hamamdaki zenci uçaklar müşterilere hizmet ediyorlar, bedenlerini ovuyor, uzuvlarını geriyor ve sabunluyorlar.

1588, Lubenau, 495: Yol arkadaşlarımla hep birlikte bu hamama girdik ve ne kadar sanatkârane bir şekilde yapılmış olduğunu gördük. Ben bu hamamın da resmini çizdim. Kesme taştan yapılmış basamaklardan havuzun istenilen derinliğine kadar girilebiliyor ve suyun içinde yüzmek de mümkün. Havuzda sıcak su soğuk suyla karışıyor ve sonra yerin altından akıp gidiyor.

1652, Macarius, 10: Bizi birinci Teşrin'in ikisi olan Cumartesi sabahında Halep'ten gelenlerle beraber Eski Kaplıca'nın sıcak hamamlarına götürdüler. Bu yerin sıcak ve ferahlatıcı sularında banyo yaptık.

1675, Covel, 173–175: Eski Hamam'da ilk olarak 28 ya da daha ziyade 30 adım uzunluğunda ve 10 ila 12 adım genişliğinde dikdörtgen bir giriş odası vardı; çevresinde hamama gelenlerin uzanarak dinlenebilmesi için zeminden iyi bir yükseklikte sofalar yapılmıştı. Bu bölüm kemerlerle taşınan kubbeyle örtülüydü; ortasında soğuk suyu olan güzel ve büyük bir çeşme vardı, kaba mermerden sert bir zemine sahipti. Buradan kenarları 10 ila 12 adım arasında olan ve her bir kenarında taş sofa, bunların arkasında ise tavanı ve kubbeyi destekleyen sekiz sütunun bulunduğu kare bir soyunma odasına girdik. Burada hamama girenler ilk olarak dinleniyor ve daha sonra aşamalı biçimde kendilerini soğutmak için buraya dönüyorlardı. Buradan sekiz bölüm meydana getiren sekiz sütunlu yuvarlak bir oda olan ve ortasında tamamen mermerden, üç basamaklı yuvarlak bir havuz bulunan asıl hamam kısmına giriliyor. Tahminime göre bu odanın çapı yaklaşık olarak 40 havuzun ise 18 feet. Kapının tam karşısından içeri giren sıcak su, hamamın inşa edildiği kayanın kenarından çıkıyor. Havuzun dibinde bu kitabeyi buldum fakat daha sonra ilgi çekici bir yönü olmayan bir mezar kitabesi olduğunu fark ettim ve uğraşmayı bıraktım. Güç olmasına rağmen biraz zorlayarak geri kalan kısımları okunabilir.

Fig b 25

1701, Tournefort, 238: Bursa'ya iki mil, Yeni Kaplıcalara bir mil uzaklıkta, İzmir'den Çekirge'ye giden yolun üstünde, Türklerin Eski Kaplıca adını verdikleri kaplıcalar var... Binası hemen hemen Yeni Kaplıcalarla aynı, dolayısıyla az eski olmakla birlikte, Eski Kaplıca'nın suları çok sıcak; Bizans İmparatorluğu'nun altın çağlarında Rumların kullandıkları sıcak suların bunlar olduğunu gösteren birçok işaret var. Bunları I. Mehmed yaptırmış ve günümüzdeki hallerine getirmiş. Aynı köyde, bu büyük hamamın dışında, Türklerin gittiği daha küçük bir hamam da var. İster büyük, ister küçük bütün bu hamamların suları şarap tortusu yağını (huile de tartre) beyazlatır ve mavi turnusol kâğıdını etkilemez.

1701, La Motraye, 249: Eski Calipsa, eski meski ama beni yenileştirdi, adına eski sıfatının eklenmesi de, herhalde Türklerin yaptıkları bazı onarımlar nedeniyle olmalı. Kaplıca hamamlarının güzellikte, şifa dağıtmayan sıradan hamamların güzelliklerinden geri kalır bir yanları yok; en az onlar kadar muhteşem yapılar. Eski ve Yeni Calipsa arasında dört-beş mil kadar bir uzaklık var. Her iki hamamın suları kaynaktan sıcak sular, üstelik çıktıkları yerlerde 15 dakikada yumurta pişirilebilecek kadar sıcak bu sular. Ama Trablus'ta olduğu gibi burada da hamamlara gelinceye kadar ısı kaybediyor, yanmadan içlerine girilebilecek hale geliyorlar. Bazıları bu suları içiyor, sağlıklarına iyi geldiğini söylüyorlar; gerçekten de yumuşak içimli sular ama baskın bir kükürt kokusu yayıyorlar.

1702, Lucas, 383–384: Daha sonra bu memleketin bir şaheser olarak kabul edilebilecek olan muhteşem hamamlarını gördüm. Bunlar kentten iyi bir mesafedeler. Bunların birincisi Esquicapiia [Eski Kaplıca] olarak adlandırılan olup tamamen mermerden inşa edilmiş çok büyük bir yapı. Tüm çevresi mermerle kaplanmış bir havuz olan güzel bir su çeşmesinin bulunduğu büyük bir odaya girdik. Bu yerin ortasında insanların sıcak su banyosuna gitmek için kıyafetlerini çıkardığı büyük masalar vardı. Odadaki çeşmenin karşısındaki bir kapıdan geçtik ve kubbesi sekiz sütunla desteklenen küçük bir odaya girdik. Ayrıca ortada küçük bir soğuk su çeşmesi mevcut. Daha sonra küçük bir kapıdan geçilir ve tamamı duvarlardan çıkan kaynar durumdaki beş çeşmeyle sürekli olarak dolu olması sağlanan büyük bir havuzun olduğu bir yere girilir. Bu yüksek sıcaklığı hafifletmek için burada içinden soğuk su akan bir diğer kanal vardır çünkü bu olmaksızın inanıyorum ki bir kimse bu sulara haşlanacaktır. Herkes sekiz sütunla desteklenen bir kubbeyle örtülü olan büyük havuzda yüzüyor. Bu sütunlar ve duvarın arasında bütün çevresinin dolanılacağı bir alan mevcut.

1767, Niebuhr, 102: [Yeni Kaplıca'dan] Batı'ya doğru yirmi dakika daha gidilirse Çekirge köyüne varılır. Orada da rahat, güzel halka açık bir hamam vardır. İsmi Eski Kaplıca'dır. Bu köyde her evde sıcak su vardır. Bu nedenle Bursa'nın zenginleri rahatça yıkanabilmek için böyle evleri birkaç aylığına kiralarlar.

1794, Dallaway, 178: Tümü oldukça büyük boyutlardadır fakat Eski Kaplıca ya da Eski Hamam biri giriş holü ve soyunma odası olarak kullanılan diğerinde bir kubbe ve beyaz mermer sıra sütunlar ile çapı yirmi feet'ten daha fazla olan dairesel bir havuzun bulunduğu, iki daha küçük odaya açılan her bir kenarında yükselen kademelerle geniş bir yapıdır. Buhar güçlü biçimde yakıcıdır ve bir yerde tutulduğu için tahammül edilmez derecede bunalıcıdır. Açık havada da İngiltere'de bulunan herhangi bir mineral sudan çok daha sıcaktır⁶⁰⁴⁰.

⁶⁰⁴⁰ Dallaway P. Gyllius'a atf yaparak bu seyyahın Türkiye'deki halk hamamlarını en doğru biçimde tanımlayan kişi olduğunu söylemiş ancak bahislerinin çevrilemeyecek derecede uzun olduğunu da belirtmiştir. Bunun dışında hamamlarla ilgili bir dipnot ile yazarak kaydettiği bilgi de şu şekildedir: "Bir Türk şairi Bursa hamamları ile ilgili bir şiirinden bir hamamı dolduran çok sayıda çıplak insanı yeniden diriliş günündeki manzaraya benzetir, çünkü içinde banyo yaptığı suların kaynağının cennetin çeşmelerinin kaynağından farklı olmadığını düşünmektedir." Dallaway, 1797: 178. dn. k

1804, Hammer, 25: Eski Kaplıca en sıcaklarıdır ve o kadar sıcaktır ki suda doğrudan yumurta kaynatılabilir, bunun yanında, her türlü cilt hastalığı için iyileştirici özelliği vardır. Üstünü örten kubbesi I. Murat tarafından inşa ettirilmiştir. Zeminin altında suyun toplandığı ve boşaltıldığı kemerler vardır. Bu yeraltı kemerlerinin kırılmasıyla, suyun çöktürücü ve onunla birlikte taşınan tortularla sağlamlık bakımından mermer bir kanaldan hiç de aşağı olmayan bir çeşit tortu harcı meydana gelmiştir. Bu yeraltı kemerleri tasarımlarının basitlikleri dolayısıyla, Kahire’de Nil’in suyunu kaleye taşıyan su kemerlerine bazı yönlerden benzemektedir. Havuzun her köşesinde içinden suyun fışkırdığı özel borular yerleştirilmiştir. Burada sadece iki adet özel banyo kabini vardır ve elbise odası ne genişlik ne de serinlik bakımından Yeni Hamam’ın soyunma odası gibidir. Kara Mustafa Paşa hamamından sonraki en küçük hamamdır.

1823, Walsh, 203: İki millik bir at yolculuğundan sonra Eski Kaplıca yani Eski Hamam’a geldik. Bu hamam Osman’ın kenti kuşattığı zaman ayakta duruyordu ve oğlu Orhan’ın da karargâh merkezi buradaydı. Hamam günümüzde büyük bir bakımsızlık ve ihmalkârlık içinde.

1833–1843, Texier, 208: Hepsinden eski olan Kaplıca Hamamı, Bizanslı Etienne’nin Bitinya krallarına ait diye söz ettiği hamamlardan birisidir. Bunun suyu, yerden seksen derece sıcaklıkta çıkar ve hastalıklara yararlı olmasıyla meşhurdur. Kubbesi, Bursa şehrini nice eserlerle süslemiş olan Sultan I. Murat tarafından yaptırılmıştır. Büyük salonun altında suların hamam içindeki çeşitli yerlere dağıtılması için yeraltında kemerli kanallar vardır. Sular, büyük salona künklerle gelerek yıkanacakların kullanımına ait mermer kurnalara akar. Salonun her köşesinde bir oda (halvet) büyük insanların yıkanmasına aittir.

1834, Burgess, 135–136: [Yeni Kaplıca’ya] çeyrek saatlik mesafede Eski Kaplıca adı verilen başka bir büyük tesis daha vardı; ancak bunların tamamı aynı plandaydı. Banyo yapma şekli, kuşkusuz Romalılarınkine benziyor. Yahudilerin Eski Kaplıca’ya girmesine izin verilmiyor. Türkler, eğer bir Yahudi bu suya girse, bunun kana dönüşeceğini zannediyorlar. Kaynaktan fışkıran su, hemen kullanılamayacak derecede sıcak. Ancak sudataryum [hamamlarda terleme odası] lardan büyük keyif alan Türkler nefes kesici buharı bitmeden bu suyun serinlemesine neredeyse hiç fırsat vermiyorlar.

1836, Hamilton, 78: Bursa’dan ayrıldıktan sonra, bir süre boyunca solumuzda yayılan bir ormanlık tepe dizisi üzerinde yoldan yaklaşık yarım mil uzakta Çekirge’nin göz alıcı köyü ve yanında Eski Kaplıca denilen eski hamamlar vardı.

1837, Michaud, 168: Dört hamam arasından ilk sırada geleni, Eski Kaplıca adını taşır ve Bizans yapısı olan büyük bir bina. Sekiz güzel mermer sütun çok büyük, gün ışığının hafifçe içeri girdiği küçük açıklıkların olduğu bir kubbeyi destekler. Binanın ortasında çevresi 40 feet olan bir havuz bulunur.

1840, Bernard, 27–29: “Eski Kaplıca” diye şöhret bulan hamam, Çekirge’nin Bursa’ya nazır yamacında kurulmuştur. Yolun solundadır. Camiye yakındır. Gerek büyüklük, gerekse yapı sanatı bakımından, Bursanın ikinci sınıf hamamlarındandır. Büyük bir camekânı ve bunun etrafında ahşaptan yapılmış küçük birçok halvetleri vardır. Bursa ovası, buradan uzaklara kadar görünür. Soğukluğu pey meydanlıdır. Önündeki kapıdan hamama; sağ ve soldakilerden de iki halvete girilir. Hamamın ortasında büyük bir mermer havuz vardır ki, çevresi takriben 27 metre gelebilir. Bu havuza üç ayak merdivenle inilir. Hamamın köşelerindeki adı küçük musluklarla kurnalardan başka, kapının karşısında gayet geniş bir kurna mevcuttur. Sağ tarafta havuzlu bir halvet daha vardır. Fakat bu havuz, öteki kadar büyük değildir. Hamam ve soğukluğun üstü, diğer hamamlar gibi kubbelidir. Her biri, on altı mermer direk üzerine tutturulmuştur. Öbür tarafları, başka biçimde yapılmış ve hepsini Birinci Murat ihya etmiştir. Bu camekânın üstündeki tarihten anlaşılıyor. Hamamla soğukluğun duvarları, kaplıca suyunun dumanlarıyla katılmış parçalarla örtülüdür. Bunlar yalnızca hamamda değil, kaplıca su yollarının duvarlarında da görünür.

1879, Naçov, 60: En çok, kükürtlü olan Yeni Kaplıca ve Eski Kaplıca ziyaret edilir. Birincisi hakkında daha önce de bir şeyler anlatmaya çalıştım. Eski Kaplıca’da suyun nasıl kaynadığı görülür.

1885, Gower, 26: Burada da sıcak demirli kaynaklar vardır. Kasabanın dışında büyük bir antik bina içindeki bir Türk hamamına gittik. Delikler açılmış tavanı ile sıcak oda söylendiği üzere – Gerome’nin yakın zamanlarındaki resimlerinden birisinin konusunu meydana getirmiş- yıldızlı gökyüzünü simgelemektedir. Bu hamamın içinde, hamamın

sonundan dışarı püsküren bir sıcak su akıntısıyla ısıtılan çok büyük bir dairesel havuz vardır.”

1889 (?), Bent, 374: Adından da anlaşılacağı gibi Eski Hamam Bizans işidir ve tarih bir imparatoriçenin 4.000 kişiden oluşan maiyetiyle banyo yapmak için buraya nasıl geldiğini aktarır. Bu eski hamam çok sayıda kubbeleriyle tepenin yamaçlarını süsleyen daha yeniler ve belki de daha muhteşemler için bir örnek olarak hizmet etmiştir.

1906, Davey, 416: Bursa'nın bir dış mahallesi olan Çekirge Köyü'nde kükürtlü hamamlarının ve bazı sıcak suların mükemmel bir kaynağı vardır. I. Murat tarafından kurulan Gazi Hünkâr en büyüğüdür. Bu harika bir mozaik döşemeli kaldırımıyla güzel bir Gotik yapıdır. Mermerlerin tasarımından çıkarabildiğim kadarıyla bunlar bazı Bizans yapılarından alınmış olabilirler.

Ek 22: Bursa Karamustafa Kaplıcası

1738, Pococke, 301: Kara Mustafa denilen bir hamamda bir yerden soğuk suyun çıktığı bir kaynak varken, aynı odada bir de sıcak su vardır.

1804, Hammer, 25–26: Kara Mustafa Paşa Hamamı, kendi ismini yaşatmak isteyen veziriazam tarafından inşa ettirilmiş ve bu veziriazamın ismini taşıyan bir hamamdır.

1840, Bernard, 31: Bu kaplıcaı, Osmanlı vezirlerinden Sadriazam Kara Mustafa Paşa merhum ihya etmiştir. Dağ eteğinde, Bursa ovasına nazır, güzel bir yerdedir. Halk pek ziyade rağbet ettiği için, kalabalık olur. Küçükçe, lakin zarif ve ferah bir kaplıcadır. Cemekânı ahşaptır. Ortasında bir akar suyu vardır. Soğukluğu ve hamam kısmı küçükse de aydınlıktır. Cemekân içinde küçük odaları bulunduğuundan, birçok hastalar burasını tercih ederler. Sularının kullanışı uygundur; tesiri denenmiştir. Suyunun menbaı Yeni Kaplıca kaynağının altına rastlar. Oradan hususi bir yolla dağıldığı hamamlara akar.

1851, Smith, 14: Kara Mustafa kaynağı Kükürtlü'den yaklaşık 200 yarda uzaklıktadır ve neredeyse Bursa Ovası'nın sınırında yer alır. Aynı ismi taşıyan bir hamama kaynak sağlar. Fiziksel Özellikleri- Kaynaktan alındığı ve iyi biçimde kapatılmış şişelerde saklandığında temizdir. Çıktığı dağdaki açıklık duvarla örüldüğü için dışarıya verdiği bir gazın mevcut olup olmadığından emin olmak benim için imkânsız olmuştur.

1899, Kınçov, 84: Demir içerikli Karamustafa Kaplıcası sularının sıcaklığı da 42 °C.

Ek 23: Bursa Kükürtlü Kaplıcası

1701, Tournefort, 238: Kaplıcalar, koskoca Bursa ovasındaki küçük bir tepede. Mudanya-İzmir karayolu arasındaki aynı yamacın üstünde, sularının kükürt kokması nedeniyle Kükürtlü hamam adı verilen iki hamam daha var. Buradaki ikinci hamamı II. Süleyman'ın damadı Rüstem Paşa yaptırmış.

1702, Lucas, 384–385: Yine çok muhteşem olan ve tamamen mermerden, Kükürtlü isminde bir diğerine geçtik fakat bu yerde yalnızca estuves [ocaklar (?)] vardı. Burada içlerinde insanların elbiselerini çıkararak tamamen çıplak biçimde üzerine uzanmak için kullandıkları büyük mermer taşların olduğu çeşitli odalar bulunuyor. Bu mermerlerin yüzeyine kaynar derecedeki su serpiştiriliyor. Oraya girdim. Sıcaklık neredeyse nefesimin kesilmesine neden oluyordu bu yüzden uzun süre kalmadım. Tüm bu hamamlarda özgün olan şey sıcak suyun her taraftan çıkmasıdır. Her ev içinde kendine ait bir kaynak mevcuttur.

1738, Pococke, 302: Bir diğer hamam da Kükürtlü Kaplıca.

1804, Hammer, 28: Kükürtlü aşırı derecede sıcak ve sülfürlüdür ve deri hastalıklarını mükemmel derecede iyileştirmesiyle ünlenmiştir.

1833–1843, Texier, 209: Kükürtlü kaplıcasının suları sürekli olarak doksan derece sıcaklığındadır ve sadece alkalin sülfatlar ile yüklüdür. En çok cilt hastalıkları için girerler.

1834–1848, Schneider, 19: Buraya Kükürtlü deniyor yani sülfürlü hamam; çünkü suyunda kükürtlü hidrojen bulunuyor. Kaynağın çıktığı noktada suyun sıcaklığı beş dakikada yumurta pişirilebilecek derecede. Su sıcaklığı kaynama noktasının biraz altında, ama çok da değil. Su topraktan çıktığında aynı kaynar su gibi görünüyor. En ilginç de sıcak ve soğuk su kaynaklarının birbirine çok yakın iki noktadan çıkması.

1840, Bernard, 11, 33–34, 34: “Küçük Kükürtlü” dedikleri kaplıcaya indik. Bu kaplıcanın tavanı çatlamış ve döşeme taşları, birbirini tutmaz derecede ayrılmıştı. Harap, viran ve kötü bir izbe kaplıcadır... Büyük Kükürtlü Kaplıcası. Yapısı eski, oldukça büyük ve gereği gibi sağlamdır. Lakin genel durumu, fenne ve mimariye aykırıdır. Bununla beraber, büyük bir camekânı ve ortasında şadırvanı vardır. Pencereleri bozuk olduğundan, içinde daima rüzgâr eser. Bunun, kaplıcadan çıkanlara ne kadar zararlı olduğu kolayca anlaşılır. Soğukluk kısmı meydanlıdır; suyun harareti 25'tir. Kaplıcaya girenlerin fıçı ve banyolukları burada durur. Asıl hamam kısmının harareti 26 ile 30 derece arasındadır. Bu daire küçük ve zeynestsizdir. Bir köşesinde dar ve harap, dört köşe bir havuz vardır. Beş altı muslukla, birkaç kurnadan ibarettir. Buradan, bitişiğindeki kubbeli, iki küçük pencereyi ufak bir halvete girilir. Bu serin halvetten “buğuluk” denilen yere geçilir ki, kibritiyetli suyun en çok koyulaştığı burada hararet 30–35 derece arasındadır. Arasına 38 e çıktığı da olur. Onun için, bu külhan halvetinde, iki üç dakikadan fazla durulamaz. Küçük Kükürtlü Kaplıcası. Bu kaplıca, birkaç yıl evveline kadar, pek bakımsız bir halde idi. Lakin sonraları sahibi, epeyce çekip çevirdi; istirahat için birkaç oda yaptırıp düzeltti. Bunun da buğuluğu ve karşısında bir odası ile aydınlıkça bir hamam evi var. Sahibi biraz daha gayret ederse, daha ziyade iyileşeceği şüphesizdir... Bu “Küçük Kükürtlü”ye Rumların itibarı fazladır. Bursa civarındaki Rumlar, “Sen Patrik” isimli rahibin ölümünü anmak üzere, yılda iki defa gelip, manastır gibi, burada toplanırlar. Onlara göre, Bursa henüz Rumların elinde iken, putperest bir konsolos, bu patriği kendi putuna taptırmak istemiş. “Sen Patrik” Hıristiyan olduğunu ileri sürerek, teklife yanaşmamış. Konsolos da, ceza olarak, patriği bu suya attırmış.

1855 (?), Ubicini, 127: Küçük ve Büyük Kükürtlü diye ün yapmış olan iki termal, sularını Rumların Aziz Patrice'in martir edildiği yer sayarak ululadıkları yerden fışkıran özel bir kaynaktan alırlar. Gerçekten efsanenin anlattığına göre Bursa prokonsülü putlara kurban kesmediği için azizi cezalandırmak istemiş ve askerlerine onu, bu kaynar suların biriktiği sarnıca attırmıştır.

1864, Warsberg, 131–132: Güne, Kükürtlü'de yaptığım bir Türk banyosu ile başladım. Orada kaynaklar olağandışı biçimde sıcaktır, bu yüzden içinde yumurta kaynatılabilir ve o kadar kükürtlüdür ki duvarları yapay veya doğal su akıntılarından dolayı sarı kristallerle kaplanmış biçimde buldum ve hamam derimin ve çamaşırlarımın kükürt kokmasına neden oldu. Pek çok abartılı tanımlamaların sonrasında Türk hamamlarının beklentilerimden tamamen farklı olduğunu gördüm. Sistemi ve yapısı gereği Rus buhar

banyolarına çok benziyor, ihtişamın hiçbir izi olmamasına rağmen iç mekân fazlasıyla rahat ve tertemizdir. Kıyafetlerin giyildiği ve banyodan sonra yataklar üzerinde dinlenen büyük salon temizdir. İç kısımda kalabalıkların, keyifli bir biçimde arınarak yıkandığı ve yüzdüğü mermer yıkanma odaları da temizdir.

1878 (?), Blunt, 236: Kükürtlü kaynaklar içeren Kükürtlü, sularının dikkat çekici etkisiyle, çok büyük boyutlarıyla ve mimarisinin zarif ve tuhaf tarzıyla ünlüdür. İki çok geniş odaya sahiptir. Bunlardan bir tanesi hamama gelenler tarafından içeri girmeden önce kullanılır, diğeri hamamın kendisidir. Bu akan suyun bir kısmını alan deniz kabuğu biçiminde her yönde nişleri olan çok büyük bir odadır. Bunların önünde kafalarını yıkama ve vücutlarını ovalama amaçları için banyo yapanların bir araya geldikleri ahşap platformlar bulunur. Girdiğiniz yerin solunda içine ana kaynağın büyük bir şiddetle fışkırdığı uzunluğu 7 feet ve genişliği 3 feet olan çok büyük bir mermer havuz yer alır. Su buradan içinde düzinelerce kadının ve çocuğun, yüzerken görüldüğü yaklaşık 10 feet derinliğinde yuvarlak bir havuza akar. Yüzmek suyun kükürtlü niteliği ve yüksek ısısından dolayı zahmetli bir uğraştır. Bu muhteşem havuz, alttan çok büyük sütunlarla desteklenen mermer bir zemine gömülmüş ters çevrilmiş bir kubbe biçimindedir.

1879, Naçov, 43: 12 Ağustos Pazar günü, küçük Eski Kükürtlü Hamamı'na gittik. Burada su kaynıyordu ve bir tavuğu pişirebilirdi.

Ek 24: Bursa Yeni Kaplıca

1652, Macarius, 11: Birinci Teşrin'in dokuzunda cumartesi günü bizi Halep ve Şam'daki Behram Paşa ve Mustafa Paşa'ya benzeyen Yeni Kaplıca'ya göturdüler. Bu suyun kaynağını ziyaret ettik. Kayanın dışına kaynar biçimde fıskırıyor ve buğulu bir hava meydana getiren duman püskürüyordu. Kükürtlü bir kokusu vardı ve herhangi birisi için bunun içinde elini tutmak imkânsızdı çünkü bizzat şahit olduğumuz üzere tavuğu haşlar ve yumurtaları kaynatır. Bundan dolayı kendisini uygun bir sıcaklığa getirmek için üç veya dört soğuk su karıştırılır. Hamamlar muazzam bir yapıdadır.

1675, Covell, 175: Buradan, [Eski Kaplıca] aynı şekilde inşa edilmiş Yeni Kaplıca'ya gittik. Dikdörtgen biçimli giriş kısmı çok daha kısa ve çok daha küçük olup yalnızca 22 adım uzunluğundaydı; içindeki çeşme ise soyunma odasındaki gibi daha büyüktü. Havuzlu oda Eski Kaplıca'dakiyle benzer biçimde düzenlenmişti. Bunu ölçmek için izin aldım: çapı 51 feet 4 inç, havuzun çapı ise 24 feet 8 inç idi. Suyun içeri girdiği yer küçük siyah ve beyaz kare mermerlerle güzel biçimde düzenlenmişti. Duvarların ve soyunma odasının tamamı sırlı çinilerle kaplanmıştı.

1684, Carreri, 114–115: Pruse'nin büyük hamamlarını görmeye gittim. Birinci oda iki kubbeye örtülü olup, serin suları olan bir çeşme ve oturmak için güzel sedirlere sahip. Soyunulan yer burası. İki kapı banyo odasına açılıyor; burada geceyi geçirmek için odalar ve hamamın sıcak sularını arzu edilen düzeyde ılıklaştırmak için bir soğuk su çeşmesi bulunuyor. Daha ileride sıcaklığın tahliyesi için havalandırma deliklerinin yer aldığı bir oda var. Sıcak su çeşmesi merkezinde, ılık olan üç tane çeşme ise kenarlarda yer alıyor. Daha ileride başka odalar mevcut: tamamında çeşmeler var. En sonundaki banyo [bain: havuz?] dairesel bir biçime sahip ve üstünde gün ışığını geçiren bir kubbe ile sonlanıyor. Derinliği yedi palme [karış?] ve iki merdivenle iniliyor: çevresinde yedi sıcak su kaynağı var. Burada banyo yapan, yıkanan ve tıraş olan birçok Türkü gördüm ve onları taklit ettim. Dağdan gelen bu sular yumurtaları kısa bir sürede pişirecek kadar sıcak ve ancak soğuk su ile ılıştırdıktan sonra kullanılabiliriz. Biraz ileride banyodakilerden farklı bir özellikte suları olan buhar odaları var: bunlar kronikleşmiş hastalıklara iyi geliyor; bazı kaynaklar ılık; bir tanesi katlanılmaz derecede bir sıcaklığa sahip.

1701, Chishull, 70: Hamam mermer döşeli geniş bir alandır. Duvarları çepeçevre kesme taştandır. Üstü kurşunla örtülü üç büyük kubbeye kapalıdır. Takriben üç yüz insanın soyunabileceği oda-sofalar bulunmaktadır. Sofaların ortasında, soğuk suları taşarak zemini devamlı yıkayan yuvarlak taşan bir havuzu vardır. Buradan daha ılık olan ikinci bir bölme geçiliyor. Bu ikinci bölmede ortada soğuk ve kenardakilerden sıcak suların aktığı kurnalar bulunuyor. Duvarlar, tavan ve zemin cilalı beyaz mermerlerle kaplıdır. Bu bölmeden sonra, zemini, tavanı ve duvarları daha zengin, yani daha sanatkârane işlenmiş muhtelif renklerde damarlı mermerlerle kaplı bir bölüme daha hamamın hizmetçileri (tellaklar) aracılığıyla girilebiliyor. Bu bölmenin düşük zemininde, takriben altı yarda çapında ve derinliği altı kadem kadar olan devamlı sıcak suyla dolu bir havuz ve havuzun etrafında yürüyenlere yahut yüzmek istemeyenlere kolaylık sağlamak üzere taşan yapılmış sıralar vardır. Havuzun dibindeki yollardan su devamlı aktığından, üç büyük oluk havuza devamlı olarak su tedarik etmektedir. Kurnalardan akmakta olan sıcak sulara hemen dokunulursa insan haşlanmaktadır.

1701, Tournefort, 237–238: 23 Kasım'da kent'in kuzey kuzeybatısında, Mudanya yolu üzerinde sağda bulunan yeni kaplıcaları görmeye gittik. Türkler onlara Yeni Kaplıca adını veriyorlar. Bunlar birbirlerine çok yakın iki yapıdan oluşuyor; büyük olan çok görkemli: Bir karşılaştırma yaparsak, üstü kevgir gibi delik ve kurşunla kaplı dört büyük kubbesi var; bu kubbelerdeki bütün delikler, bizim bahçıvanların kavunların üstünü örtmek için kullandıklarına benzeyen çan biçimli camlarla örtülmüş. Bu hamamın bütün odalarının döşemesi mermer. İlk oda çok büyük ve gotik bir kemerle ikiye bölünmüş gibi. Odanın ortasında, birçok soğuk su borusu bulunan güzel bir çeşme var; duvarlar boyunca, iki ayak yüksekliğinde hasırla kaplı bir kerevet bulunuyor (giysiler burada çıkarılıyor). Sağda, kubbesi ilk odadaki kadar büyük delikler içeren bir kubbeye örtülü banyo salonları yer alıyor. Bu bölmelerde sıcak sular soğuk sularla ılıştırılıyor. İstenirse içinde yüzülebilen mermer havuz son odada. Kaplıcada sigara,

kahve ve şerbet içilebiliyor; şerbet içinde birkaç kaşık üzüm pekmezi eritilmiş buz suyundan başka bir şey değil. Bu hamam yalnızca erkeklere açık; kadınlar diğer hamamda yıkıyor, ama o hamam bu kadar güzel değil: Kubbeleri küçük ve Paris'te fequièere adı verilen kiremitlerle örtülü. Sıcak su kaynakları iki hamam arasındaki yolun üzerinde de akıyor. Suyun sıcaklığı o kadar yüksek ki, içine atılan yumurta 10–12 dakikada rafadan, 20 dakikadan kısa süre içinde de katı hale geliyor; anlaşılacağı gibi, içine soktuğunuzda parmağınız yanmaz. Tatlı ve daha çok yavan bir tadı olan bu su biraz bakır tentürü kokar; sulardan sürekli duman çıkar. Kanalların duvarları pas renginde ve su buharı çürük yumurta kokuyor.”

1702, Lucas, 386: Aralarında en büyüğü ve en sıcak bir çok odasıyla dört kubbesiyle ve diğerlerinde olduğu gibi yüzmek için içine girilen büyük havuzuyla Yeni Kaplıca ismindeki dördüncü hamam. Bu sular, sülfat madenlerinin içinden geçiyorlar; gerçekten de suların geldiği yerin kenarında çok miktarda demir sülfatı gördük.

1738, Pococke, 301: Yeni Kaplıca en büyük ve en güzel hamamıdır. Güzel bir binadır. Büyük bir kaynak ortasından çıkar ve odanın içinden de iki çok sıcak akıntı geçmektedir.

1767, Niebuhr, 102: Bursa'nın batısında, Olymp Dağı eteklerinden pek çok sıcak su kaynağı fışkırır. İddia edildiğine göre bir sürü mineral ihtiva eden sular, birçok hastalığa iyi geliyormuş. Bu kaynaklar üzerine Türkler çok güzel binalar yapmışlar. Şehre en yakın olan kaplıcaya “Yenikaplıca” deniyor. Hamam binası gerçekten muhteşem. Girişten hemen sonra geniş bir mekâna varılır. Burada mermerden kocaman bir havuz vardır. Parası az olan müşteriler burada hem banyo edebilir hem de ufak tefek giysilerini yıkayabilirler. Bu havuzda, yüzmeye öğrenmeye çalışan bazı şahıslar da gördüm iyi yüzemedikleri için, kendilerini su üzerinde tutacak kurutulmuş su kabakları kullanıyorlardı. Havuzun etrafını çevreleyen kısımda küçük ve büyük hücreler var. Buralarda şehrin zenginleri yalnız başına yıkanabilir. Kurnaların az yukarısında pirinçten yapılmış musluklar var. Öyle ki yıkananlar isterlerse sıcak, isterlerse soğuk suyu açabilirler. Zemin tamamen mermer döşenmiştir. Gün ışığını içeriye sızdıran pencereler yukarda, kubbede bulunur. Burada cereyanda kalmak korkusu kesinlikle söz konusu değildir. Bu büyük hamam sadece erkeklere aittir. Kadınlar için umumi hamam az ileridedir. Bursa'nın merkezinden Yenikaplıca'ya on dakikada gidilir ve yol hep bağlar, bahçeler arasından geçer.

1802, Browne, 109: Kaplıca hamam olarak adlandırılanı kentin kuzey-batı ya da kuzey-kuzey-batı yönünde kent kapısından yaklaşık 1,5 mil uzaklıkta yer alır. Hafif biçimde kükürt ihtiva eder ve suyun sıcaklığı 100 Fahrenheit'i aşmaz. Çok geniş ve ferah bir oda (bunu ölçmek için bir fırsat bulamamama rağmen) muhtemelen 100 feet uzunluktan da daha az değildir ve nispeten de geniş olup neredeyse eşit genişlikteki ikinci bir oda için bir bekleme odası oluşturur. İkinci odanın sıcaklığı daha fazladır. Her birinin merkezinde içme amacıyla bolca saf ve soğuk su akıntısının aktığı görkemli bir mermer çeşme yer alır. Dairesel ve yine çok geniş olmasına rağmen daha küçük boyutlardaki ve daha yüksek sıcaklıktaki bir üçüncüsü yüzmek isteyenler için uygundur. Burada çapı 25 feet den az olmayan dairese bir piscina, ya da havuz vardır. Çevresinde iki mermer basamak dolanır ve su yaklaşık 4,5 feet derinliğindedir. Çatıyı meydana getiren kubbe muazzamdır. Kenarlarda geniş mermer tekneli 6 niş vardır. Duvarlar renkli çinilerle bezenmiştir fakat döşeme mermerdendir. Tamamı görkemlidir ve ferah biçimde düzenlenmiştir ve görevliler çok sayıda, yetenekli ve hareketlidir. Bursa ve civarından gelen gençler havuzda vakit geçirirler. Bunlardan bazıları buraya yüzmeyi öğrenmek için, bazıları yüzüşlerini geliştirmek için, bazıları da sadece eğlenmek ya da kendilerini yıkamak için gider. Su yeterince temizdir ve bina oldukça temiz tutulur. Terbiye ve düzene titiz biçimde dikkat edilir. Müslümanlar için ücreti çok hesaplıdır. Birkaç adım uzakta aynı biçim, düzen ve boyutlarda ve benzer düzenlemeler altında fakat diğer cins aynı konforu tedarik eden kadınlar tarafından kullanılan bir başka yapı daha vardır.

1804, Hamner, 26–28: Yeni Kaplıca tüm hamamların en güzeli ve en görkemlisi olup, eski hamam ve kentin arasındaki kayalık bir arazi üzerinde yer almaktadır. Kubbeleri Eski Hamam'da olduğu gibi tamamen kurşun kaplıdır fakat duvarlarının ve zeminin kaplaması yukarıdan gelen ışığı ve suyun parlaklığını karşılıklı olarak yansıtması yönünden kendi türü içindeki tek örnektir. Eskiden güzellik yönünden bir özelliği yoktu ve mimarisiyle de kendisini ayrı bir yere koyabilecek herhangi bir dikkate değer özelliğe sahip değildi ancak

Gut Hastalığı burada tedavi edilen Kanuni Sultan Süleyman sadrazamı Rüstem Paşa'ya burasının bir kubbe ile örtülmesini emretmiştir. Vezir de efendisinin emrini kendi parasıyla yerine getirerek bu muhteşem çalışmayı gerçekleştirmiş ve daha sonra bu yapı da sultanın değil vezirin adıyla anılmaya başlanmıştır. Muhtemelen Süleyman'ın hükümdarlığı sırasında yaptırılan tüm büyük işlere kendi ismini verme hakkı vardı ancak Rumeli'deki Mustafa Paşa Köprüsü olarak bilinen büyük taş köprüde olduğu gibi ne Mustafa ne de Rüstem Paşa bu onurdan mahrum edildiler ve hem köprü hem de hamam günümüzde kurucularının isimleriyle yaşamaktadırlar. Hamamın sıcak bölümünün girişinin hemen üzerindeki çini içine yazılmış bir kitabede hamamın kurucusunun ismi yazılmıştır. Büyük havuzun çevresi 7 feet'ten az değildir ve ana kaynaktan gelen suyun dışarı çıktığı kısmın çapı da 3 inch'ten daha az değildir. Önceden su, bugün artık burada bulunmayan mermer bir aslanın ağzından dökülüyordu. Bu görünüşe göre belki de görkem bakımından Bursa'daki çeşmelerin hiç birinin boy ölçüşemeyeceği Granada'daki ünlü Aslanlar Çeşmesi'nin bir taklidi idi. Hamam Al-Hamra'nın boyut ve mükemmellik bakımında olduğu gibi çevresi 120 inçten az olmayan ölçüleri ve 600 cam pencere gözü ile aydınlatılan kurşunla kaplı büyük kubbesinin azametinden oldukça uzaktır. 600 kristal gözden giren gün ışığı ile aydınlatma bir halk hamamı için çok görkemlidir ve hayranlıkla izlenir fakat bununla beraber gün ışığının yıldız biçimli deliklerden zayıfça girdiği ve geceleyin bir gökyüzünü andıran kubbesiyle bir Arap prensesin hamamı için daha azı uygun olmayan Al-Hamra'nın içindeki hamamın loş bir aydınlatması vardır. Burada güneşin bile tüm ışığıyla güzellikleri ortaya çıkarmasına izin verilmez ve sadece gece takımyıldızlardan oluşan gökyüzünün maskesi altında kendilerine yukarıdan görebilecek kötü talihin kovulmasını sağlarlar [?]. Belki de, artık burada bulunmayan aslanlara da kitabeler iliştilmişti ancak bunların Granada'daki aslanlarının kitabelerinden daha güzel olması çok zordur: Halifenin ellerinden gelen bir ödül gibi burada akarsular akıyor / Savaş aslanları üzerinde lütuflarını yağdırdığında / Aslanlar size huzur içinde her zaman aynı bakıyor /Çünkü yaşam suyu vahşi olanlara ilham veriyor⁶⁰⁴¹. Bu hamamın giyinme odası üzerinde yazılmış Türkçe kitabe güzellik ve anlam bakımından daha az güzel değildir: Üzerindeki giysiler gururlanacağı şeyler değildir, çünkü en çok yaşayacak olan şey nedir? / İnsanoğlunun fani kisvelerini terk ettiği yer kıyamettir. Bu Türkçe kitabe bir kervansaray üzerindeki güzel Farsça kitabe ile de eşitir: Bu dünya iki kapılı bir kervansaraydır / Doğumla girer ve ölümle çıkarız. Bilge kişiler ve şairler tarafından meydana getirilen böylesi özdeyişlerin doğunun insanlarına aktarılma yolları kervansarayların ve hamamların duvarları, çeşmelerin ve köprülerin taşları, sarayların ve anıtsal mezarların kitabeleridir. Yaşamın geçici olduğunu insanlara hatırlatarak onu akıllıca kullanması gerektiğine ve düşünce içinde bir melankolinin renklendirdiği mezarı ile zevklerini dahi aza indirmesini öğütler.

1818, Fuller, 63–64: Burada inşa edilmiş olan beş ya da altı tane hamamın en büyüğü olan "Yeni Kaplıca" yani "Yeni Hamam" da mola verdik. Tüm çevresinde, üzerlerinde birkaç lambanın ışığında istirahat eden, bazıları uyuklayan, bazıları yemek yiyen ve bazıları sigara içen, bazıları elbiseleri üzerinde ve bazıları ise neredeyse çıplak biçimde çok sayıda adamı görebildiğimiz hasırlarla kaplı oturma sıralarının olduğu geniş bir kubbeli odanın içine girdik. Bulabildiğimiz tek müstakil oda bu geniş salondan açık bir parmaklıkla ayrılmış ve alçak merdivenle girdiğimiz kirlili bir odaydı. Akşam yemeğimiz hazırlanırken biz hamama gitmiştik ve bu amaçla elbiselerimizi çıkardık ve belimize bir şal sardık. Bir diğerini kafalarımızın üstüne sardık ve bir çift ahşap takunya giydik. Bu şekilde donanmış bir halde koridoru kat ettik ve ortasında bir çeşmenin olduğu ve üstlerinde birçok kişinin uzandığı mermer oturma sıralarıyla çevrelenmiş geniş bir iç odaya geçtik. Bu yerden yaklaşık olarak otuz feet çapında bir havuzun olduğu dairesel bir kemerli oda olan hamamın kendisine girdik. Bu çok geniş havuz tüm odayı yoğun bir buhar ve güçlü bir kükürt kokusuyla dolduruyordu. Birkaç lamba ve mumun parlak ışığıyla yoğun hava tabakası içinde güç bela fark edilen kırpık saçları ve gür sakallarıyla banyo yapanların garip biçimli şekilleri, yüzerken çıkardıkları

⁶⁰⁴¹ Hammer bu konuda bir dipnot ile açıklama yapma yoluna gitmiştir: "Aslanların ağzından suyun akması tamamen doğu heykel sanatının bir fikridir ve eski zamanlarda çok fazla miktarda sembolik temeli vardır. Bu eski Mısırlıların güneşi de temsil eden ağzından kutsanmış suları boşaltan Nil aslanından gelir."

akortsuz bağırırları ve sesleri ile zenci hizmetçilerin sırttan suratları hep birlikte cehenneme ait bölgelerin bir temsili olarak alınabilecek bir manzara meydana getiriyordu. Hamamda yaklaşık yirmi dakika kaldık fakat suyun sıcaklığı 100 derecenin üzerinde ve buhar da çok bunaltıcı olduğundan bu süre içinde çok fazla keyfini çıkaramadık. Ancak hoş bir gevşekliğı ve ebedi istirahatata yönelik meyli terk etmişim. Hizmetkârlarımızdan bazıları çok daha sıcak bir hamamda bir ya da iki saat kaldılar. Yatalak insanlar için buraya gece gidip sabaha kadar kalmak olağandışı bir şey değildir. Büyük havuzu besleyen çeşmenin sıcaklığı 100 derecedir. Daha küçük bir odadaki bir diğerinin sıcaklığı 118 derecedir. Yaz aylarında sayısız insan hamamlarda toplanır. Hamamların deri hastalıkları ve kusurlar arasında gördüğümüz çok çeşitli korkunç durumlarda olan sıraca hastalığı konusunda büyük faydası olduğuna inanılır.

1823, Walsh, 203–205: Eski Kaplıca'dan yaklaşık olarak yarım mil sonra yeni ve görkemli binalardan birisi olan Yeni Kaplıca var. Hamamın farklı süreçlerinden geçen çok sayıda kişinin çevresindeki oturma sıraları üzerine uzandığı veya oturduğu geniş bir salona girdik. Kendimiz için ayrı bir oda temin ettik ve keyifli anlar için hazırlandık. Divanda otururken her birimizin önüne büyük bir şal yayıldı ve bunun içine özenle kıyafetlerimiz konuldu. Daha sonra yan yana köşelere asıldı. Ardından belimize sarılı mavi bir önlük, omuzlarımızı kapatan bir bez aldık ve başımızı da bir başka bezle sararak ayaklarımıza ahşap sandaletler geçirdik. Böylece donandıktan sonra, koridordan yürüyerek hamamın girişine geldik. Bu çok büyük ve geniş bir kubbeyle örtülü cilalı mermerle kaplı ve yine mermer döşemeli bir yerd. Hava bir doğulunun güvenlik için zorunlu gördüğü biçimde koridordan çok daha sıcak fakat sudan daha serindi. Hamamın kendisi on beş yada çapında ve beş feet derinliğinde her yönden içine girmekte kullanılan basamakların olduğu geniş dairesel bir mermer havuzdu. Sürekli olarak içine akan bir sıcak su akıntısı bir kenardan girer ve diğer kenardan çıkıyor, böylece sürekli biçimde yenileniyordu. Buharla dolan havanın sıcaklığı neredeyse nefes kesiciydi ve suyun sıcaklığı ise hemen hemen dayanılmaz derecedeydi. Ancak kısa bir sürede biz de bu duyguya oldukça alışmıştık ve havuzun içinde büyük bir zevkle yüzdük. Suyun içinde çeyrek saat kaldıktan sonra zamanımızın sona erdiği konusunda bir görevli tarafından haberdar edildik ve daha sonra bir başka odaya geçtik. Buradaki hava o kadar soğuktu ki, görevliler bizi keselemeye gelene kadar Styx Nehri'nin kıyısındaki hayaletler gibi titreyerek oturduk. Her birinde küçük rezervuarların olduğu oyuk bir kısma götürüldük ve burada sırt üstü uzatıldık ve bizim kadar çıplak bir Türk, ellerini çok kaba bir malzemedden yapılmış parmakları olmayan bir eldivene geçirerek vücudumuzun her yerinden katılmış terlerin kabuklarını hamur gibi sıyrırana kadar bizi keselemeye ve sabunlamaya devam etti. Bu işlemden sonra tekrar havuza daldık ve dışarı çıktığımızda sabun ve bir fırçayla bir başka Türk kafamızdan başlayarak tüm vücudumuzu kalın bir köpük tabakasına batırdı. Daha sonra geniş bir kalay tas aldı ve neredeyse kaynar durumdaki suyu köpüklerin hepsi gidene kadar üzerimize dökmeye başladı. Boğucu sıcaklıktan o kadar bitkin düşmüştük ki neredeyse bayılacaktık. Buradaki görevlilerin vücutları bu sıcaklığa o kadar alışmıştı ki son derece serindiler ve ne zaman çıplak etleri bizim yanın derimize değse anıtsal bir mermere dokunmuş gibi soğuk hissediyorduk. Bu operasyonun ardından kaba havlulara sarılmış biçimde soyduğumuz divanlara yeniden oturduk ve dinlenmek üzere uzandık. Kahve, canlandırıcı limonata ve soğuk su getirdiler ve yarım saat kadar dinlendikten sonra her ne kadar operasyon sırasında meydana gelen son derece bunaltıcı bir takatsızlıkte de olsak en sonunda kurumuş, giyinmiş ve oldukça serinleşmiş ve yenilenmiştik. Bu süreci size özellikle ayrıntılı olarak anlattım çünkü bunlar Türk İmparatorluğu içindeki en ünlü hamamlardır ve sağlık veya keyif isteyenlerce yoğun biçimde ziyaret edilirler.

1833–1843, Texier, 208–209, 209: Yeni Kaplıca adındaki hamam ise hepsinden daha süslü ve daha dikkate değerdir. Bu hamam Eski Kaplıca ile şehir arasında ve dağın eteğinin en aşağı kısmındadır. Salonlar, dış tarafından kurşun kaplı kubbelerle örtülmüştür. Kubbelerin kemerleri iç tarafta, çiniler ve içeriye tatlı bir ışık veren çok sayıda köşeli delikleri olan mermer pencerelerle süslenmiştir. Mineli bir levha üzerindeki kitabeye göre bu hamam, sularından yararlanmış olan Büyük Sultan Süleyman'ın baş veziri tarafından yaptırılmıştır... Büyük salonun ortasında önceden ağızlarından sular akan mermer aslanlar olduğu anlatılır; el-Hamra Sarayı fiskiyelerindeki aslanların taklidi olan bunlar, bugün yıkılmıştır.

1834, Burgess, 135: Kentin bir saat uzağında oldukça ünlü bazı mineral hamamlar var. En çok müdavimi olanı ise Yeni Kaplıca olarak adlandırılanı. Buraya girince Romalıların

natatorium olarak adlandırdıkları büyük yuvarlak bir havuzda yüzen çok sayıda Türk'ü gördüm. Oda buhar yüzünden o kadar sıcaktı ki, sabunlanma operasyonundan vazgeçtim.

1834–1848, Schneider, 17–18, 18-19: Yeni Kaplıca. Bu kaplıca şehrin en güzel kaplıcası. En büyük odası 5–6 metrekare büyüklüğünde. Ortadaki geniş mermer havuz 8–9 metre çapında ve yaklaşık 2 metre derinliğinde. Her gün temiz kaynak suyuyla dolduruluyor ve her gece tekrar boşaltılıyor. Bu kaplıca haftanın iki günü her sınıftan erkeklerin, diğer beş günü ise kadınların kullanımına ayrılıyor. Ancak zenginler daha özel yerleri tercih ediyor. Elimden geldiğince bu kaplıcanın canlı bir tasvirini yapmak istiyorum. Burası gördüğüm diğer kaplıcalara benziyor, ancak daha büyük. Günlük ziyaretçi sayısının ortalama 100 ile 1000 kişi arasında veya üzerinde olduğu söyleniyor. Hem sıcak hem de soğuk su kaynakları bol miktarda mevcut... Bu kaplıcayı uzun aralıklarla ziyaret ettim ve bunu Ermeni, Rum ve Müslüman ve Yahudi kadınlarından oluşan kalabalığın arasına girmekten hoşlandığım için değil, tamamen sağlık amacıyla yaptım. Burada aklınıza gelebilecek her türlü sesi duyabilirsiniz; kahkahalar, konuşmalar, şarkılar veya çığlıklar. Zencisinden beyazına, bir haftalık bebekten, bir ayağı çukurda yaşlı ninelere kadar her sınıftan ve her yaştan insanı görebilirsiniz. Ardında her hareketini kollayan ve emrine amade bekleyen bir hizmetkârlar ordusuyla süslü püslü bir Türk hanımı görülebilir. Hemen yakınlarında ise işleri güçleri sabahtan akşama kadar dedikodu yapmak olan ve bu kaplıca sefasının (tabii onlara göre) parasını güçlükle karşılayabilen ayaktakımından insanlar var. Onlara göre kaplıcaya gitmek dünyevi zevklerin en alası. Peki ya sizce bunun bedeli ne olabilir? Sadece bir sent! Kadınlara bir sent, çocuklara ise yarım sent!

1840, Bernard, 35–36: Bu nam ile meşhur olan hamam, Büyük Kükürtlü kaplıcasından 200 adım mesafededir. Genişliği, büyüklüğü ve içinin süs ve güzelliği, sıcaklığı, sularının bolluğu ve her şeyden ziyade temizliğiyle tanınmış bir kaplıcadır. İlk yapısı pek belli değildir. Kanuni Sultan Süleyman'ın, biraz müddet tutulduğu "nikris"ten kurtulmak üzere Bursa'ya geldiği zamana kadar, gayet kötü bir yeri. Padişah, burada şifa bulunca, o tarihte Sadrazamı bulunan Rüstem Paşa'ya binanın yenilenmesini emretti. Yapıya derhal başlandı ve Sadrazam, Padişahın bu hayat suyundan iyileşmesine sevinerek, bütün masraflarını kendisi ödedi. Onun için bu hamama "Rüstem Paşa Kaplıcası" da derler. Bu cihet, hamam kapısı üzerindeki kitabeden de anlaşılmaktadır. Bu kaplıca, üç büyük daire ile müteaddit odalardan ve diğer kısımlardan mürekkeptir. Camekânın ortasında ve soğukluğunda şadırvanları vardır. Birçok musluklardan akan sular, havuzlara dökülür. Eski Kaplıca'da olduğu gibi, bunun da ahşap küçük odaları hastalara kiralanır. Odalar, Bursa ovasına bakar. Hamamın ortasında mermerden yapılmış, dört beş ayak derinliğinde, yuvarlak geniş bir havuz, hamam kapısının karşısında büyük bir çeşme= Aslanağzı mevcuttur. Gerek buradan, gerekse diğer musluklardan sıcak su akar. Harareti 34-35 derecedir. Hamamın bir tarafında da, gayet temiz, küçük havuzlu bir halvet vardır. Bu kaplıcanın suları, Kükürtlü Kaplıcası gibi, fazla sıcak ve şifalı olduğu halde, başka bir hamam daha yapılmamasına teessüf edilir. Zira sular boş yere ziyan olmaktadır. Küçük halvetin suyu çok sıcaktır; bunun menbai da başka imiş.

1842, Pfeiffer, 74: Bu hamamlar arasında en iyisi Yeni Kaplıca olarak adlandırılır. Muazzam dairesel oda üstünde görkemli bir kubbenin yükseldiği mermerden büyük bir yüzme havuzu içerir. Çok sayıda (bana söylendiğine göre 600 tane) ışık kıran cam büyümlü bir ışığı çevreye yayar.

1851, Smith, 10, 15: Daha geç bir dönemde de Muhteşem Sultan Süleyman bir gut rahatsızlığından dolayı bu hamamları ziyaret etmiştir ve iyileşmesinin anısına, kendisi tarafından yararlı sonuçlar doğuran kaynağın üzerinde büyük bir kubbe inşa etmiştir ve bu kubbe halen ayaktaadır... Bursa'nın hamamları genellikle sıcak su dolu ve ziyaretçilerinin içine dalabilecekleri büyük bir havuza sahiptir. Bunlardan Yeni Kaplıca'daki yaklaşık 5 feet derinliğindedir ve 30 feet çapındadır.

1852, Taylor, 313–314: Kahvelerimizi içtikten sonra dağın kenarına kurulmuş ve otelden 1 mil uzaklıkta yer alan hamamları görmeye gittik. Kaplıca Hamamı olarak adlandırılan en iyilerinden birisi dağın eteğinde yer alıyordu. Giriş odası çok genişti ve iki yüksek kubbeye örtülmüştü. Merkezinde, bol miktarda suyun fışkırdığı büyük bir mermer vazo biçimli çeşme vardı. Bunun dışında, çatıdaki deliklerden giren uzun ışık huzmelerinin hareket ettiği ve buharla dolu, çok büyük bir daire biçimli odaya geçtik. Küçük fakat çok güzel bir mermer çeşme, ortasında fışkıran soğuk suyu topluyordu. Bunun ilerisinde de aynı

boyutlu fakat ortasında 25 feet çapında yuvarlak bir havuzun yer aldığı bir başka oda daha vardı. Zemin mermer mozaiklerle kaplıydı ve havuz göz alıcı renkli çinilerle bezenmişti. Sürekli olarak dağın doğal sıcak suları ile doluydu. Havuzda birçok kişi vardı fakat hava o kadar sıcaktı ki merakımızla onları daha fazla rahatsız etmedik.

1854 (?), Murray, 182: Kuzeybatıya doğru giden yola açılan kapıdan yaklaşık 1,5 mil uzakta yer alan Kaplıca Hamam çok geniş ve büyük bir örnektir. Kaynağı hafif kükürtlüdür. Sıcaklık yaklaşık 180° Fahrenheit'dır. Burada mermer döşemeli, renkli çinilerle bezenmiş çapı 25 feet'den fazla olmayan dairesel bir havuz vardır. İçinde Bursa'nın gençlerinin yüzerek eğlendikleri su yaklaşık 4,5 feet derinliğindedir. Her birisinin ortasında içmek için saf soğuk su akıntısının olduğu gösterişli mermer bir çeşmenin bulunduğu iki oda daha vardır. Bu muhteşem hamamın yanında kadınlar için benzer bir bina daha bulunur.

1861 (?), Joanne-Isambert, 504: Mimari bakış açısından en dikkat çekicisi II. Süleyman'ın damadı Rüstem Paşa tarafından inşa ettirilen Yeni Kaplıca'dır... İç kısmı mermerle kaplanmıştır; geniş bir odanın merkezine 14 metre çapında bir havuz hâkimdir. Bina cam kürelerle kapatılmış yıldız ve çeşitli çokgenler şeklinde deliklerin olduğu kurşun levhalarla kaplanmış pandantifli kubbelerle örtülüdür. Diğer kaynaklar suyollarıyla bölgedeki tüm özel ve halk hamamlarını besler.

1862, Moustier, 247: Bursa'daki hamamların en önemlisi olan Yeni Kaplıca II. Süleyman'ın veziriazamı olan Rüstem Paşa'nın cömertliği sayesinde meydana getirilmiştir.

1870 (?), Busch, 148: Kaplıca Hamam olarak adlandırılan hamamların en büyüğü ve en güzeli olup kentin kuzeybatısına açılan kapının yarım saat uzağında yer alır. Kaynağı hafif miktarda kükürtlüdür ve 180 Fahrenheit derecelik bir sıcaklığa sahiptir. Burada mermer ile kaplanmış ve renkli tuğlalarla [çinilerle (?)] süslenmiş ve içinde yüzerek eğlenilen yuvarlak bir havuz vardır. Ayrıca içlerinde soğuk içme sularının fışkırdığı temiz çeşmelerin olduğu başka banyo odaları da bulunur.

1870, Jerningham, 216, 232: Yeni Kaplıca, Bursa'nın suları sayesinde gut hastalığının iyileşmesine bir minnetarlık göstergesi olarak kaynağının üstünün bir kubbeyle kapatılmasını sağlayan Muhteşem Süleyman tarafından ziyaret edilmiştir. Bu iş onun veziriazamı Rüstem Paşa tarafından yapılmıştır ve aynı zamanda giderleri de bu kişi tarafından karşılanmıştır. Bu hamam hayranlık uyandıran şeylerin şu anki objelerinden birisini meydana getirir... Eğer Yeni Kaplıca, yani yeni hamam tercih edilirse hamamın duvarlarında anlamı görenlerin ilgisini çekebilecek bir kitabe vardır... Böylesi kitabeler, belki doğu topraklarının en büyük çekiciliklerinden birisini oluşturur. Bunlar her yerde görülürler; çeşmelerde, camilerde, hamamlarda, evlerde, avlularda ve ahırlarda. Onların teselli ve avuntu sağladığı farz edilmeyen hemen hemen hiçbir yer yoktur ve bunları okuyabilen ve çevirisini yapabilen birisiyle seyahat etmek alınan zevke yardımcı olur.

1879, Naçov, 24–25: Bayağı bir yolculuk ettiğimizden üstümüz başımız tozluysa, o yüzden sabah ilk olarak amcamın önerisiyle hamama gittik. Kaplıcalarıyla ünlü kentte bulunduğumuza göre bunu yapmalıydık. Yeni Kaplıca Hamamı'nın yolunu tuttuk. Burası, sadece mermer ve mozaikten yapılmış, geniş havuzlu ve on beş adet kurnalı, tellakları çok nazik olan büyük ve görkemli bir imparator yapısıydı. Çevresinde zengin Türklere özgü olan büyük bir temizlik göze çarpıyordu. Türklerin de bazı eksiklikleri yok değildir, ama temizliğe önem veren bir halktır. Gün boyunca birkaç kez abdest almaları ve namaz kılmaları Kuran'da öngörülen kutsal bir görevdir. Hamamda sadece amcamla ikimiz vardık. Havuzun dupduru suyu içinde serbestçe yüzmeyi çok istiyordum, ancak amcam, başıma herhangi bir bela gelmesin diye buna izin vermedi. Havuzda çeyrek saatten fazla kaldık ve her birimiz için onar adet havlu değiştirildi. Ve ne ödememiz gerekiyordu? Sadece 1'er kuruş! Aslına bakarsanız daha önceleri sadece 20 para ödeniyormuş, ancak 1855'teki büyük depremden sonra su kaçmış ve yeniden bulununcaya dek çok masraf yapılmış. Manol amcam ücretin dışında tellaklara bir beşlik (5 kuruş) verdi ve karşılığında bir yığın hayır dua ve teşekkür aldı. "Gene buyurunuz, efendim!" diyorlardı müteşekkir olan Türklere, bizi uğurlarken. Yaz aylarında İstanbul'dan bu kaplıcalara çok sayıda ve önemli ziyaretçiler gelir.

1886, Walker, 186–195, 196-197: Bursa hamamlarının en büyüğü ve en güzeli olan Yeni Kaplıca Hamamı, Muhteşem Süleyman'ın kızı ve sadrazam Rüstem Paşa'nın eşi olan Mirhimah Sultan tarafından güzelleştirilmiştir: Onun ismi ayrıca İstanbul'da Edirne Kapısı'nın yakınındaki güzel caminin kurucusu olarak da ünlenmiştir. Günümüzde Yeni Kaplıca'nın muhteşem restorasyonu Ahmet Vefik Paşa'nın yorulmak bilmez gayreti ve emekleri

sayesinde. Bu hamam, Muradiye varoşlarının son evinin yaklaşık çeyrek mil ilerisinde ve Bademli Bahçe olarak bilinen bir dağın çıkıntılı kayalığının aşağısında kentin batı kenarında yer almaktadır. Bu platonun kenarından altındaki sıcaklığın şiddetiyle (bu hayal olabilir), metal yüzey üzerindeki şiddetli bir püskürmenin sonucu olduğunu hissettiren, pencere işlevi gören kalın cam kabarcıklarıyla kaplı büyük binanın kubbelerinin üstünden aşağıya bakarsınız. Giriş hırpani bir ahşap sundurmanın içindedir; buradan çok kısa bir geçitle, kendinizi hareket eden, yer değiştiren konuşan bir kadın ve kızlar ve gerçekten de bazı çok küçük erkek çocukların olduğu ve giyinip soyunmanın her aşamasında bulunan kalabalığın huzurunda bulursunuz. Bu ilk başta biraz rahatsız edicidir ve onlardan birçoğunun yabancılar tarafından dikizlenmekten hiç de hoşlanmayacağı hissedilebilir fakat görünüşe göre an azından kimse buna aldırış etmez. Bu yüzden çok saygılı olmak lüzumsuzdur. Biz- küçük bir bayanlar grubu- hamamın etkilerini deneme niyetiyle gelmiştik; fakat camekân veya soyunma odasına ilk göz atış yeterliydi. Sıcaklık, nahoş koku (asıl olarak mineral sulardan yükselen), ıslaklık, zeminin kirli hali, fakat hepsinden öte, böylesine yakın bir paylaşımın karışmamız gereken çok sevimsiz kalabalık, bizim girişimci ruhumuz için çok fazlaydı ve yerin keyfiyetinin paylaşımcısı olmanın fikrini tamamen terk ederek bir süreliğine dinlenebileceğimiz biraz sessiz bir köşe aradık ve etrafımıza baktık... Camekân, her yönden zeminden yaklaşık iki feet yükseklikteki ahşap bir platformla döşenmiştir; salonun merkezinde soğuk sulu bir mermer çeşme vardır. Bu ilk odada, hamama gelindiğinde ve sudan çıktıktan sonra havlulara sarıp sarmalanmış biçimde dönüldüğünde dinlenilir. Hamam erkekler tarafından kullanıldığı zaman, platform memleketin çizgili çarşaflarıyla kaplanmış küçük minderlerle muntazam biçimde döşenir. Hamamcılar hamamının büyük sıcaklığının etkisi geçene ve giyinerek dışarıdaki havayla güven içinde buluşana kadar bir süreliğine uzanır, sigara içer ve kahve yudumlarlar; fakat hamamın kadınlara tahsis edildiği böylesine zamanlarda, kadınlar gün yaparken bu türdeki her şey özenli biçimde kaldırılır; sabahın erken saatlerinden itibaren kalabalıktır. Bebeklerini ve yemeklerini getirirler ve öylesine bir miktarda dağınıklık ve çöp meydana getirirler ki hamamcı akıllı bir biçimde onlara, üzerlerine kendi minderleri ve kilimlerini serdikleri çıplak tahtalar dışında hiçbir şey bırakmaz. Burada daha basit sınıfların kadınlarından bahsettiğimiz dikkate alınmalıdır. Soğukluk, içinden geçerek hamam'a girdiğiniz bir ara odadır. Camekân, çatıya yakın çok yükseğe yerleştirilmiş küçük pencerelerle aydınlatılır. Soğukluk ve hamam ise daha önce bahsettiğimiz camı kabarcıklardan hafif bir ışık alır. Hamamcı veya hamamın sahibesi, girişin solunda salonun görünümüne hâkim yükseltilmiş bir platformda oturur. Hamam girenlerden giriş parasını alır ve yüksek mevkisinden kuruluşun genel çalışmasını ve düzenini denetler. Altında birkaç hamamcı kadın çalışmaktadır. Bir dinlenme yerine bakınırken, platformun kenarında kahvenin hazırlandığı küçük ocağın yanında küçük bir sahipsiz boşluk keşfettik ve görünüşe göre kısmi mülkiyete sahip iyi kalpli görünümlü bir zenci kadın tarafından yöreklendirilerek kendimizi yerleştirdik ve değişik sahneyi incelemeye başladık. Geniş salonun en uzak ucunda yüksek ahşap bölmeli kapalı odalar üst sınıftan kişilerin kullanımına ayrılmıştı ve yanımızda giriş kapısının her iki kenarındaki platform – yükseltilmiş ve kafeslerle umumdan gizlenmiş- benzer bir şekilde işgal edilmişti. Ayrıca hamamın dış kısmının çevresinde, hamam sezonu için kiralanıyor olması gereken çeşitli odalar inşa edilmişti. Bunlar çevredeki arazinin en güzel manzarasına hâkimdi ve son derece serin ve havadarlardı. Zengin aileler için hamam bazen bir seferde iki hafta ya da daha fazlası için kiralanır. Üst sınıf bayanlar halk hamamına sık değil nadiren giderler. Constantinople'da her önemli ev bir, ara sıra da birden daha çok özel hamam içerir. Bursa'da bayanların daha iyi sınıfları ya mineral hamama kendileri için güvenilir olduğu bir saatte giderler ya da su büyük kapalı fıçılarda evlerine getirilir, kaynaklarının bazılarının sıcaklığı öylesine büyüktür ki akşam getirilen su ertesi sabahın önce kullanım için münasip bir sıcaklıkta olmaz. Yeni Kaplıca'nın camekânında gözlemlediğimiz manzara alışılmadık ve kesinlikle göz alıcıydı. Giriş parası çok cüzi olduğundan, Türk kadınları, Rumlar, Ermeniler, zenciler ve hatta çingeneler bu yere dolmuşlardı. Biz de bu cemiyetin çok karmaşık doğası ve hamamcılarının büyük bölümünün düşük sınıflardan olması itibarıyla birisinin görgü kuralları hissini incitmenin bu koşullar altında beklenebileceklerden çok daha az olduğunu göz önünde tutarak bunu gözlemekten başka bir şey yapamadık. Bu büyük soyunma odasındaki yerlerin tamamı işgal edilmişti. Odanın çevresinde platformun altı feet üstündeki bir yükseklikte uzatılmış uzun kirşlerde ve duvarlar içine uzananlarda, her çeşit ve renkte feraceler ve kumaşlar asılmıştı. Küçük hamak

beşikler bir sicimin rahat biçimde sabitlenebileceği her neresi varsa neredeyse her yönde bağlanmıştı ve zavallı bebekler ileri ve geri şiddetli biçimde sallanıyorlardı. Daha önce hiç böylesine acımasız bir biçimde sarsılan bebekler görmedim. Bazıları elle bazıları ayakla hareket ettirilen küçük yataklarına yatırılmıştı ve eğer küçük, kazara bir anlığına dinlenme şansı bulursa, yanından geçen birisi dostane görevinin onu tekrar hareket ettirmek olduğunu düşünüyor ve öncekinden daha hiddetli biçimde hamağı sallıyordu. Yanımızdaki çok hoş bir genç Türk kadınının, bu sallanan yataklardan birisinde bir bebeği vardı; çok zevkli bir biçimde işlenmiş ipek bir örtü ayaklarının üzerine atılmıştı; altınla işlenmiş ve ağaç parçalarıyla marifetli bir biçimde sağlamlaştırılmış geniş bir şerit, bebeği düşmekten korumaya yardım ediyorken, onun minik yüzü sineklerden parlak ve güzel renklerle süslenmiş bir bez mendille korunuyordu. Çevremizde platformlar üzerindeki kadın gruplar zevkine göre yiyor, içiyor, sigara tütürüyor, uyuyor, giyiniyor ya da soyunuyordu. Merkezdeki güzel beyaz mermer çeşmede daha sıcak odalardan henüz dönmüş bazı hamamcılar soğuk su ile kafalarını ve yüzlerini yıkıyorlar veya havuza bir zincirle bağlanmış metal bir kâseden su içiyorlardı. Diğerleri çeşmenin eteğindeki zeminde çömelmiş bir kadın buz satıcının çevresinde dizilmiş biçimde buz yiyorlardı. Hamamdan gelen ve hamama giden hamamcı kadınların yüksek ahşap nalınlar üzerindeki sırlıklam halleri kafalarının üzerinde duran kuru ve yumuşak Türk havlu tomarı veya belki de metal tas içindeki sabunlarla takırtılar yapıyorlardı. Bazı kadınlar sudan, bornozlara veya belin çevresine sarılmış ve dizlerin altına düşen büyük bir örtü, omuzları örten küçük bir tane ve fantastik bir türban gibi kafanın çevresine sarılmış bir üçüncüsünden oluşan hamam takımlarına sarılmış halde dönüyorlardı. Havuza girmek için geri dönmeyi planlayanlar yalnızca giyenin imkânlarına göre ipek veya pamuktan yapılmış çok büyük oranda sımsıkı sarılan kumaşların göz alıcı etkisini büyük oranda arttıran kırmızı ve turuncu geniş şeritlerden daima çizgili, geniş bir sabahlık giymişlerdi. Kızların büyük çoğunluğu kaba akik muskaldardan kolyeleriyle süslenmişlerdi ve halka benzeri bilezikler takıyorlardı. Bazı küçük çocuklar gayri ciddi bir biçimde yürüyorlardı ve şamandıralar gibi bellerine bağlanmış bir çift su kabağıyla çok basit ve zeki biçimde giyinmişlerdi; iki ya da üç yaşlarında tatlı bir küçük çocuk - bakıcısı tarafından bir anlığına yalnız bırakılmıştı- hayal edilebilecek en hoş küçük pembe ve beyaz biçimler gösteren bir havluyu kafasına ve omuzlarına özenli bir biçimde sarmalanmıştı. Genel olarak burada fark edilecek çok fazla güzel kadın yoktu. Genç kadınlardan birkaç tanesi güzel ve arkadaşlarıyla sohbet ederken özensiz bir nezaketle tembelce uzanırken yeterince çekiciydi. Fakat daha sonra, yaşlı kadınlar! Hayır, onları tanımlamak imkânsızdır. Hiçbir şey onların hayal etmesi güç olan kısmen gri ve kısmen pembemsi bir kırmızı ile seyrek, dağınık saçlarıyla bu antik kadınlarınkinden daha maymunsu, daha buruş buruş, daha mumya benzeri olamazdı; bunlar şişman tipleriyle eğer üstün çıkmazlarsa eşitidirler; bunlar unutulmayacak bir görüntüdediler. Eğer "bir güzellik daimi bir eğlence" ise, hamam kıyafetleri içinde şişman, ihtiyar bir kadının üzerinde dolanan bir bakışın sonuçları ne olabilir? Sessizce –neredeyse hiç fark edilmeden- gözlemlerimizi yapabildiğimiz noktanın karşısında, bir Türk düşün grubu, gün için görevlerini yerine getiriyorlardı. Bu çok sayıda akrabalar ve bazı kölelerle birlikte evlenecek iki genç nişanlı kızdan oluşuyordu. Hemen hemen hiç güzel olmamasına rağmen gelinlerden birisi ışıltılı ve gül yanaklıydı; diğeri herhangi bir şekilde dikkate değer değildi. Geldikten sonra bir süreliğine oturdular ve tek amaçları sanki elbiselerini sergilemekmiş gibi rahat biçimde oturup konuştular çünkü çok güzel biçimde giyinmişlerdi ve görünüşe göre saygın bir sınıfa mensuplardı; fakat sonunda hamam için hazırlanmaya başladılar. Köleler, gelinler sığınaklarından göğsün üzerinden aşan ve kolların hemen altında duran ve neredeyse ayak bileklerine kadar düşerek çok mütevazı ve uygun bir örtü olan güzel biçimde çizgili ipek örtüler içinde özenli biçimde sarılmış olarak ortaya çıkana kadar mükemmel bir paravan olarak hizmet veren iki feraceyi gerdile. Saç uzun örgüler halinde omuzlara dökülüyordu. Biraz önce bahsettiğim eğreti perdeler saygın bir biçimde ayakta duran kadınların çoğu için köleler tarafından tutuldu. Neredeyse her durumda giyinme ve soyunma büyük bir adapla yönetiliyordu. İki gelin tamamen hazır olduğunda, en yakın akrabalarını selamlamak, ellerini öperek başlarına koymaya giriştiler. Daha sonra oldukça yeni ve zengin bir biçimde sedeflerin işlendiği nalınları içinde platformdan indiler. Bunlarla salon boyunca takırdadılar ve bizim yanımızda oturan ve damadın ailesinden seçilmiş olduklarını tahmin ettiğimiz iki kadın grubuyla aynı hürmetkâr selamlama seremonilerini devam ettirdiler. Bu görevlerinin gerçekleştirilmesinden sonra, köleleri tarafından iştirak edilen genç kızlar soğukluk içinden

hamama gittiler. Yaklaşık yarım saat içinde dumanı tüten havuzun sıcaklığından yüzleri kızarmış ve nefes nefese kalmış bir biçimde camekân'a dönerek bir kez daha tüm çevredeki selamlamalara devam ettiler, bir süreliğine buz ve diğer leziz şeyleri yiyerek vakit geçirdiler ve tekrar hamam içinde kayboldular. Doğulu kadınlar suyun ölçülü kullanımı ile yetinmezler fakat aralarında yemek yiyerek saatler boyunca içine girip çıkarlar; yaşlı kadınlar kendilerini sigara içmeyle teselli ediyorlardı. Banyo yapanlar güneşin batmasından önce yaklaşık bir veya iki saat dinlenmeye başladılar. Camekân gibi merkezinde mermer bir çeşmenin bulunduğu geniş bir koridor olan soğukluğun içine girdik. Kapı aralığının sağ tarafında, özellikle hasta hayvanların kullanımına tahsis edilmiş dikdörtgen şeklinde bir su tankı vardı. İnsanlar burada soyunma odasının daha serin havasıyla karşılaşmadan önce birkaç dakikalığına bekleyerek dinleniyor ve dolaşıyorlardı. Kükürtlü buharlarla dolu olan sıcaklık söylendiğine göre 28°den 30°R'ye kadardı. Bu bunaltıcıydı ve alçak kapı aralığından geçerek büyük hamam odasına girerken manzaranın özelliklerini anlamak için bize yeterli bir zaman kalmasını sağlamak üzere bazı çözümler gerekiyordu. Zemini sıcak sular basmıştı, kadınlar kalabalık biçimde giriyor ve çıkıyorlardı ve ağır buharın kokusu mide bulandırıcıydı. Çatıdaki cam kabarcıklardan bir kaçının çıkartılmasıyla sıcaklık istediği zaman düşürülebilirdi... Yeni Kaplıca'yı besleyen sıcak kaynaklar binadan birkaç yarda uzaklıktaki kalsiyum karbonatla kabuk bağlamış bir kütleden çıkar. Kaynak belirtildiğine göre 68° R'dir. Büyük havuz her akşam boşaltılır, temizlenir ve yeniden doldurulur, böylece ertesi sabah ilk varan ziyaretçiler mükemmel derecede berrak ve temiz suyun ayrıcalığına sahip olur. Biz hamama girerken, mermer havuz, bazıları su kabaklarından destek alarak yüzen kadınlar ve kızlarla doluydu. Yüksek kubbenin gizemli küçük penceresinden gelen yarım ışıkla görüldüğü kadarıyla bunlar yeterince göz alıcı görünümdeydiler. Bazıları su sıçratıyor, uzun saçları arkalarında uzanırken, diğerleri kenarlarda oturarak süzülen buklelerini burarak sıkıyorlardı. Boylu boyunca hararetili mermer döşemeye uzanmış olan güzel bir kız öylesine mükemmel bir zariflikteydi ki hayranlık içinde durduk. Resmin cazibesi onun ıslak ipek sabahlığının geniş çizgileriyle, akik taşından kolyesiyle ve parlak mavi bileziğiyle mükemmel biçimde artarken narin bir el kafasını hafifçe destekliyordu ve koyu saçları pırıl pırıl dalgalar halinde arkasına düşüyordu. Fakat bu atmosfer içinde daha fazla kalmaya tahammül edemedik. Aceleyle soğukluk içinden geçerek camekân'a geldik ve kahve standının yanındaki eski konumumuzu aldık. Dışarıdaki havayla bir kez daha karşılaşmak için yeterince serinlemeyi beklerken salonun karşı tarafındaki bir grubun yaptıklarını izlemekle çok fazla ilgilendik. Korkunç derecede çirkin ve çok çelimsiz zavallı bir yaşlı zenci kadını iki beyaz kız nazikçe içteki odalara götürüyordu; aileleri tarafından yerleşilmiş platform kısmına ulaştıkları zaman, tüm kadınlar kalktı ve zavallı hastaya sanki bir paşanın hanımıymış gibi çok fazla nazik bir özenle yardım ederek onun için minderleri hazırladılar. Çok büyük ihtimalle bu hanımı ya da onun kızlarını yetiştirmiş olan bakıcıydı. Küçük hadise, aciz, sevimsiz siyah köleye karşı gösterilen şefkatli hisleri ve sevginin basit kanıtlarını göstermesi bakımından son derece dokunaklıydı.

1889 (?), Bent, 374: Bir tanesinin girişinin üzerinde uzun bir Türkçe kitabesi vardır ve burasının bu hamamların faydasını gören Muhteşem Sultan Süleyman'ın veziri azamı tarafından nasıl inşa ettirilmiş olduğundan bahseder.

1890 (?), Playfair, 100: Hamamlar arasında Yeni Kaplıca en güzeldir. Membası hafifçe kükürtlüdür ve sıcaklığı yaklaşık 180° Fahr.'dır. Burada mermerle döşenmiş ve renkli çinilerle kaplanmış, içinde Bursa'nın gençlerinin yüzerek eğlendikleri, çapı 25 feet'ten az olmayan dairesel bir havuz vardır. Bu odanın üstünde yüksek bir kubbe bulunur. Burada her birinin merkezinde içmek için saf bir soğuk suyun aktığı mermer bir çeşmenin olduğu iki başka oda daha vardır. Bu binanın yanında kadınlar için benzer bir yapı daha bulunur. Söylendiğine göre bunlar romantizma ve kronik dizanteri durumlarında çok yararlıdır.

1894, Müller, 160–161: Biz de hamamların en ünlüsü ve yaklaşık 350 yıl önce Muhteşem Süleyman'ın hükümdarlığı zamanında inşa edilmiş olanını ziyaret ettik. Beyler erkekler hamamına giderken ben kadınlar hamamına girdim. Her yer en parlak renklere ve en zarif motiflere sahip çinilerle bezenmişti. Dıştaki odada hoş Türk bayanları banyolarından sonra divanlar üzerinde dinleniyor, sohbet ediyor, sigaralarını içiyor ve kahvelerini yudumluyorlardı. Hepsi de parlak tonlarda en muhteşem sırmalar ve ipekler giymişlerdi ve tabii ki peçeleri yoktu. İkinci odada sıcaklık bölümünden henüz çıkmış ve elbiselerini çıkarmış biçimde yarı uyuklar durumda uzanmışlardı. İç kısımda ya da banyo odasında yalnızca kısa bir süre kalabildim, sıcaklık çok fazlaydı. Büyük havuz yüksek bir kubbe ile örtülmüştü ve

kadınların tümü sıcak suyun içinde su sıçratıyorlardı. Büyük koyu renkli gözleri derilerinin büyüleyici beyazlığı ile çarpıcı bir zıtlık meydana getiriyordu. Suyun dışarı aktığı hamamların aşağısında demir birikintisinden küçük bir dağ dikkatimizi çekti.”

1899, Kınçov, 84: İçlerinden en büyüğü ve en rahatı Yeni Kaplıca olup bunun demir içerikli sularının sıcaklığı 78 °C. Kanuni Sultan Süleyman'ın ünlü veziri Rüstem Paşa tarafından yaptırılmıştır.

Ek 25: Bursa İmaretler

1333(?), İbn Batuta: 42–43: Burada yolcuların inebileceği bir imaret vardır ki, her yolcu üç gün süre ile yer, içer, yatar, kalkar. Bu imareti Türkmen Padişahlarından biri yaptırmıştır.

1396–1402, Schiltberger, 101: Bursa, iki yüz bin haneden oluşur ve sekiz tane, Hıristiyan, Müslüman veya Yahudi olduğuna bakılmaksızın fakirlerin kaldığı hastanesi vardır.

1432, Bertrandon de la Broquiere, 201: Burada darüşşifalar ve imarethaneler vardır; bunlardan üç ya da dört adet mevcut olup buralarda muhtaçlara ekmek, et gibi yiyecekler veriliyor ve tanrı aşkına isteyenler olursa onlara şarap da veriliyordu.

1767, Niebuhr, 100: Bursa'da içinde pek çok fakirin her gün parasız yemek yediği çok büyük evler mevcut. Böyle evleri ben başka hiçbir yerde görmedim⁶⁰⁴².

1887 (?), Cox, 328: [Orhan Gazi] Ne zaman bir kolej [medrese] yapsa aynı zamanda bir imaret de meydana getirmiştir.

⁶⁰⁴² Gloyer, Oshausen'den yaptığımız çeviri biraz daha farklıdır. "İstanbul'da ikamet eden Sultanların yaptığı gibi burada da büyük camiler inşa ettirilmiş ve yalnızca medreseler (okullar) değil aynı zamanda birçok fakir insana günlük olarak yemek verilen evler de yapılmıştır. Sultanlar Bursa'da yaşadıkları müddetçe ikamet ettikleri bu yerde böylesi kurumların eksik kalmasına asla izin vermemişlerdir". Gloyer, Olshausen, 1837: 144

Ek 26: Bursa Kaleler

1324–1359, Şihabeddin el-Ömeri, 198: Bu il sahibinin [Orhan Gazi] elli şehri vardır. Kaleleri ise bundan çoktur.

1333 (?), İbn Batuta: 45: Hâkimi olduğu yüz kadar kale vardır ki, çoğu zamanını bunları dolaşmakla geçirir ve her kalede bir süre kalarak durumlarını anlamak, noksanlarını tamamlamakla meşgul olur. Denildiğine göre, hiçbir şehirde, hiçbir suretle bir aydan fazla oturmaz, aralıksız olarak kâfirlerle savaşı sürdürür, onların kalelerini bir bir kuşatarak ellerinden alır.

1396–1402, Schiltberger, 101–102: Aşağıda belirtilen yerler dışında, şehre ait üç yüz hisar vardır.

1833–1843, Texier, 247: Olimpus'un boğazları etrafında Rhyndacus yatağı, bu boğazlarla ovaların aşamalı olarak devamlarını gösterir. Bu ovalarda, zamanında önemli şehirler mevcuttur. Şimdi de birçok ufak köy vardır. Bizans Dönemi'nde, bütün bu saha Müslümanlarla Rumlar arasındaki mücadelenin sahnesi idi. Vadilerin geçitleri, hâla yıkıntıları görülen kalelerle korunmuştu. Fakat o dönemin eserleri üzerindeki kitabeler, bugün çok az olduğundan, söz edilen harabelerin adlarını belirlemek bir varsayım olur."

1894, Munro-Anthony, 264: Harabeleri orta Macestus'ta izlenen yolu ortaya koyan çok sayıda kale, eğer önemli bir yol fiziksel olarak kendini göstermiyorsa en azından Marmara'nın kıyılarındaki bir tehlikenin kaynağını – Selçuklu istilacılarını baştan çıkartan bir yol- kanıtlamanın ihtimaline işaret eder.

Ek 27: Bursa Balaban Ve Aktimur Kaleleri

1683, Smith, 433: Osman tarafından kenti kuşattığı sırada inşa edilen, bir tanesi kuzeyde ve diğeri güneybatıda yer alan kaleler ihmal edilmişler ve tamamen tahkimatsız kalmışlardır.

1793, Brenner, 19: Henüz Hicri 717 (M. 1318) yılında I. Osman Bursa'yı fethetmeye çalışmıştır. Ancak güçlü surlar arkasında olmasının da desteğiyle imparator Andronikus Paleologus'un Bithynie'deki valisi Honorius'un cesur savunması Sultanın amacını sonuçsuz bırakmıştır. Bir yüzyıl sonra II. Mehmet'in Constantinople'un fethi için yaptığına benzer biçimde sınırlı kaynaklarla Bursa'nın karşısına kentin kontrol altında tutulması amacıyla iki güçlü kale inşa etmiştir.

1804, Hammer, 73: İmparatorluğun kurucusu olan Osman başarısızlıkla sonuçlanır biçimde Bursa'yı üç kez kuşattıktan sonra kuşatmayı oğlu Orhan'a bıraktı. Orhan Kaplıca ve Pınarbaşı'na iki kule inşa ettirdi ve onların yardımıyla yedi aylık direniş gösteren kenti Hicri 726 (M. 1325) tarihinde fethetti.

1833–1843, Texier, 198: Osman Gazi, ırkının bütün kaderini gözden kaçırmadı. Birliklerini yeni bir sefere girişebilecek hale getirir getirmez, şehri büyük bir azimle kuşattı (1307). Generallerinden sultanın asıl yeğeni Ak Timur ile Balaban adlarında iki kişi, şehirle denizin bağlantısını kesmek için iki istihkâm yapma emrini aldılar. Ak Timur kendininkini hamamlar tarafında, yani batıda kurdu; Balaban, ovayı sulayan Nilüfer suyu kenarlarını işgal altına aldı. Bu iki tabyadaki kuvvetler, Osman Gazi ihtiyarlayarak bütün kuvvetlerini Bursa'ya yöneltmeye karar verinceye kadar, tam on yıl süreyle şehirle deniz arasındaki ticaret trafiğini engellemekle yetindiler.

1886, Walker, 103, 156: Bu kenti saldırıyla almak olanaksız olduğundan Osman kente giden ana yollar üzerinde iki büyük kale inşa edilmesini emretti. Bunlardan birisi Eski Kaplıca'da diğeri şimdi İtalyan konsoloslğunun yer aldığı noktadaydı... Burada bu yerin [Eski Kaplıca] özenli skeçlerini yapana kadar kaldıktan sonra, köye girmeden önceki tepenin eteğinde, büyük bir portalın temellerine benzeyen, her biri yolun her iki tarafında işlenmiş taştan iki büyük parçayı inceledik. Belki de bunlar, tarihçilerin söylediği gibi Bursa'nın kuşatma altına alınması için Eski Kaplıca'da Orhan tarafından inşa edilmiş güçlü kulenin bazı kalıntıları olabilir.

Ek 28: Bursa Hanlar

1576, Gerlach, 447: Bu kentte yabancıların kalabileceği konuk evleri de bulunuyor.

1631, Stochove, 179–180: Türkiye'nin tamamında Bursa'dakilerden ne daha güzel ne de daha sağlam biçimde inşa edilmiş kervansaraylar bulunur. Bunların çoğu, alt kısımlarında büyük ahırlar ve tepelerinde güzel odaların bulunduğu fakat buraya gelenlere Türk tarzında sığınacak bir yer sağlamaları dışında konforlarının olmadığı yüksek ve alçak galerilerle çevrelenmiş revaklı avlular içindedir⁶⁰⁴³.

1656, Thévenot, 112, 113: Bursa'ya vardım ve bir hana yerleşip bir oda tuttum... Her zaman dolu olan birçok görkemli han var; çünkü bu kent, birçok yerden kalkan kervanların uğrak yeri.

1675, Wheler, 216: Burada üç veya dört tane, iki katlı inşa edilmiş, her odanın üzerinde kurşunla kaplı bir kubbenin bulunduğu çok güzel hanlar vardı. Çünkü bu kent büyük bir işleklige ve çok fazla trafiğe sahiptir. Smyrna'dan, Halep'ten gelen kervanların tamamı ve İran'dan Constantinople'a gidenlerin de büyük bölümü buradan geçer.

1701, Tournefort, 234: Kentteki kervansaraylar hem çok güzel, hem de çok rahat.

1702, Lucas, 379–380: Yemekten sonra, Asya'daki tüm tüccarların buldukları güvence nedeniyle gelip yerleştikleri çok sayıda hanın olduğu şehrin çevresini dolaştık. Bu hanlarda, bol miktarda su sağlayan çok güzel çeşmeleri olan küçük bir cami bulunur ve çoğunun kapılarının üstünde uçlarında top güllerinin bağlandığı bir çeşit demir çubuklar var. Söylediklerine göre bunlar, bu tür ağırlıkları tek elleriyle kaldırabilecek kadar güçlü adamlar olduğunu göstermek için. Onlardan, bir insan tarafından tek eliyle kaldırıldığı iddia edilen 300 livreden daha fazla olanını gördüm. Aynı zamanda burada insanların kullandıklarını söyledikleri son derece ağır kalkanlar ile 30-40 livre'den fazla ağırlıklarda oklar ve yaylar görülüyor. Ayrıca 2 feet uzunluğunda ve 1 feet genişliğinde olan ve bize söylendiği üzere devler tarafından kullanılmış çok eski görünümlü bazı çizmeler de gördük.

1767, Niebuhr, 101: Bursa'da kare şeklinde bir meydanda yapılmış, içinde küçük bir mescit bulunan büyük bir handa kalıyordum. Burada her cuma günü namaz kılınyordu. Namaz vaktini bildirmek üzere hanın kapıcısı olan Ermeni (yani bir Hıristiyan) davul çalıyordu. Bu tespit beni cidden ferahlattı. Başka yerlerde bazı Türkler benimle alay ediyor, Hıristiyanları duaya bir insan sesiyle değil bir çanla çağırıldığımız için bayağı takılıyorlardı. Şüphesiz Müslümanların namaza davul çalınarak çağırılması pek nadir bir hadise... Burada bir davul olduğu ve başka bir işte de kullanılmadığı için namaz vakitlerini davulla bildirmek adet olmuş anlaşılabilir... Sadece handa tabii... Hanın kapıcısı her sabah, günün erken saatlerinde yolculara, mallarını dikkatle gözden geçirmelerini hatırlatıyordu. Herhangi bir şahıs eşyasının çalındığını bildirince, çalınan mal bulununcaya kadar hanın kapıları açılmıyordu. Hırsızlık olmadığı söylenince kapı ağır ağır açılıyordu. Artık hiç kimse, kapının açılışından sonra şikâyetle bulunamazdı.

⁶⁰⁴³ Lowry'nin verdiği çeviri daha farklıdır ve burada değerlendirmeye aldığımız 1650 tarihli Fransızca baskısından farklı bilgiler de ihtiva etmektedir. 1681 tarihli bu Almanca baskıyı temin edemediğimiz için bir değerlendirme ve karşılaştırma yapamadık: "Besestin [bezestan] veya çarşı, şehir sakinlerinin yoğun ipek ticareti yaptığı, İran'dan gelen büyük miktarda ipekli ve pamuklu kumaşlarla birlikte, farklı ürünlerin de burada toplanıp satılmasından dolayı harikulade ve göz alıcı. Türkiye'nin hiçbir yerinde Bourse'dekiler kadar güzel ve iyi inşa edilmiş kervansaray yok. Bu kervansaraylar, yerden yüksek ve yürünebilecek açık güzergâhlarla çevrelenmiş bir manastır gibi kurulmuştur çoğu zaman. Türk geleneğinde çatı odasından başka kalınabilecek yer görülmezken, bu kervansaraylarda binanın aşağısında geniş ahırlar, üstünde güzel odalar bulunuyor. Oysa gelenler sadece çatıda kalabiliyorlar. Bu anlattığım kervansaraylardan birinde kaldık. Bajazet'in [Bayezid] yaptırmış olduğu, inşaatında kesme kare taşlar kullanıldığı, kurşunla kaplanan ve üstte yüzden fazla oda, aşağıda ise ahırların bulunduğu [için] oldukça pahalıya mal olmuş olan konakladığımız kervansaray, tüm seyyahları kabul eden halka açık bir yerdir. Stochove, 1681: 175-176'dan naklen Lowry, 2004: 67

1806 (?), Wilkinson, 45: Farklı tüccarlar için hanlar ya da ambarlar revaklar üzerine inşa edilmiş dörtgen taş binalardır ve içlerinde dükkânlar ile konaklama odaları ortalarında da çeşmeleri bulunur.

1819, Vidua, 124: Konaklamak için bir hana gittik. Bu, doğuda otellere verilen isimdir. Nasıl olduğunu anlamak için kare bir avlunun çevresinde sıralanmış bazen iki ama çoğunlukla tek katlı olarak düzenlenmiş kötü biçimde aydınlanan ve bir sandalyenin, bir masanın dahi olmadığı en fazla bir askeri karakol gibi bir tezgâhın bulunduğu tamamen boş birçok küçük oda hayal edilmelidir. Oraya ulaşır ulaşmaz bu odaların kapılarından birisini size açarlar. Size bir hasır ve suyla dolu kötü bir sürahi verilir. Bundan başka ne yemek için ne de uyumak için bir şey düşünülmez. Kimi kendisini düşünür, her şeyi yanında taşır veya neye ihtiyacı varsa satın almaya gider. Çok şükür ki Leonardo (bu benim adamımın ismidir) nasıl yemek yapılacağını biliyordu, böylece en iyi biçimde yemeğimizi yedik ve daha sonra kendisine saygılarımızı sunmak ve fermanımızı göstermek için Paşa'ya gittik.

1823, Walsh, 197: Yol arkadaşlarım benden biraz önce kente ulaşmışlardı ve onları Halep'ten gelen saygıdeğer bir Ermeni ipek tüccarı ile bir hana yerleşmiş olarak buldum. Bursa'nın hanları diğer yerlerde karşımıza çıkanlardan çok daha kaliteli idi. Bunlar ağaçların dikili olduğu ve merkezinde sürekli olarak su fişkırان bir çeşmenin yer aldığı geniş bir dikdörtgen alandan oluşur. Bu güzel yerin çevresinde sık biçimde yerleştirilmiş, zengin tüccarların konakladığı odalar bulunur.

1832, Porter, 247–248: Han, tüm orduların ve kervanların konaklayabileceği ve kendileri, hayvanları ve malzemeleri için her türlü imkânı bulabileceği çok büyük bir binaydı. Zamanında muhteşem bir yapı olmalıydı fakat son zamanlarda çok fazla ihmal edilmişti. Bazı bölümlerinde haremli ile prensler münasip bir biçimde barınabilirlerdi ve bu uygun odalardan birisine de biz yerleştik. Suriye'ye giden yollarında Bursa'nın içinden geçen Sultan'ın askerleri bu hanı işgal etmiş ve onu oldukça pis bir durumda bırakmıştı. Bundan dolayı odalarımızı konaklamamız için yeterince temiz hale getirmemiz biraz zaman aldı. En sonunda başarıya ulaştık ve ısrarcı tavsiyelerin tersine ve daha sonra Frenk doktorlar olduğunu öğrendiğim, geç olsa da yağmur içinde giderek kalacak yer sağlaması için bazı saygın Rum veya Ermeni ailelerine emir vermesi amacıyla fermanımla valiye başvurmam konusunda oldukça rahatsız edici ve bıktırıcı ısrarlarda bulunan üç kişiye rağmen yatacak yerimizi burada ayarladık. Yorgun olduğumu söylemem boşunaydı; kalacak yerlerin benden önce gelen bir dostum tarafından benim için temin edildiğine emin olduğumu söylemem boşunaydı- "Handa yapılan konaklamalar saygın olmadığından gitmeliydim". Benim için neyin yeterince saygın olduğunu en iyi biçimde değerlendirdiğimi düşünerek ve düşünceme biraz değindiğimi hissederek onlara açık bir biçimde olduğum yerde kalmam gerektiğini söyledim. Evden ayrıldığımızdan beri kaldıklarımıza kıyasla şimdiki konaklama yeri bir domuz ahırıyla karşılaştırıldığında bir saray gibiydi. Beyler bir gücenciklik içinde çıkıp gittiler ve daha sonra Bursa'da kaldığım süre boyunca onlar tarafından bana bir daha rahatsızlık verilmediği için kendimi tebrik ettim."

1834–1848, Schneider, 30: Zavallı bir Alman, burada bir handa (pek rahat olmayan otel) kalırken kimsesiz ve yalnız bir halde hayatını kaybetmiş.

1836, Moltke, 57: Hanlar, rastlanan biricik taş meskenlerdir. Bunlar birer dörtgen meydana getirirler, avlularında, hiç değilse büyüklerinde, bir cami, bir çeşme, kibar yolcular için bir köşk, birkaç dut veya çınar ağacı bulunur. İç tarafta çepeçevre, sivri kemerli bir revak dolaşır. Dış cephede her biri ayrı bir kubbe ile örtülü, birbirinin tamamıyla eşi bir sıra hücre vardır. Buralarda yolcunun bulacağı tek eşya bir hasırdan ibarettir; ne hizmet eden bir kimse, ne de yiyecek bulunur. Herkes kendisine lazım olan şeyleri yanında getirir.

1836, Pardoe, 302: Daha sonra kamuya ait hanlardan, yani kervansaraylardan birine uğradık. Yolculuk eden tüccarlar ve Bursa'da kalışları sırasında özel ev tutma şansı olmayan yabancılar buralarda kalıyorlar. Yapı kullanışsız, kötü inşa edilmiş ve küçüktü; birkaç yıl önceki bir yangında yerle bir olan hemen yakındaki eski hanın kötü bir kopyasıydı. Ama avlusunda, çıkıntılı çatısının altında han sakinlerinin çubuk tütürmek ve sohbet etmek için toplandıkları çok şık bir çeşme vardı. Avlu kapılarından birinin içindeki küçük bir yapı dikkatimi çekti. Çatısında iki yavru kartal ile hasta olduğu belli üçüncü bir kartal duruyordu. Bu küçük yapının ne işe yaradığını sorduğumda, avcılarının ve köylülerin dağlarda gezindikleri sırada buldukları hasta, terk edilmiş veya yaralanmış yabancı kuşlar için olduğunu öğrendim. Hayvanlar buraya özenle getirildikten sonra, besleniyor ve uçup kayalardaki yuvalarına

dönecek hale gelene kadar bakım görüyorlar. Şimdiki hastalar, yuvalarında terk edilmiş iki yavru kartal ile açıklıktan ölmek üzere olan yaralı bir kuştur. Böyle bir ulusal karakter özelliği fazlasıyla söz edilmeye değer.

1842, Pfeiffer, 72: Misafir olduğumuz han dışarıdan görünümüyle davetkârlıktan oldukça uzak görünüyordu. Bu yüzden bizi bekleyen konaklama kalitesi hakkında bazı karanlık şüphelerimiz vardı. Fakat dışarıdan uğursuz görünümüne oranla içeri girdiğimizde hoş biçimde şaşırıdık. Dut ağaçlarıyla çevrelenmiş, ortasında tertemiz suların parladığı bir havuzun olduğu zarif ve ferah bir avlu gördüğümüz ilk şeydi. Bu avlunun çevresinde temiz ancak basit biçimde döşenmiş odaların olduğu iki kat vardı. Yiyecekler iyiydi ve hatta Olympus'un aşağı bölgelerinden elde edilmiş bir şişe mükemmel şarabın dahi tadına baktık.

1854 (?), Murray, 182: Bursa'nın hanları... çok sayıda ve saygındır.

1878 (?), Kammond, 313–314: Kervansaraylar bir sonraki sırayı alır ve Doğu'nun diğer bölümlerinde olduğu gibi Küçük Asya'da da bunlar neredeyse plan bakımından tek biçimlidirler – her biri, iç ve dış veya açık odalardan oluşan çok sayıda çifte odalar ve geniş kemerli ahırların bulunduğu iç avluya açılan kapılarla tek bir girişe sahiplerdir. Avlunun merkezini bir çeşme işgal eder ve bunun çevresinde kısa aralıklarla ticari mallar yığınlar halinde düzgün biçimde yerleştirilmiştir: bu binalar büyük ölçüde taştan inşa edilmiş olup takdire şayan bir biçimde Doğu'nun ticari işleri için uygun bir haldedirler ve gelen mallar iç kısımda güvenli biçimde yerleştirilir. Türk hanları nadiren tek bir katı aşarlar fakat İran'dakiler genellikle iki katlıdır ve mimarının yalnızca daha geniş değil aynı zamanda daha güzel örnekleridir. Her bir köşesinde güçlü bir kule dış kısımdan çevreler ve ayrıca genellikle güzel bir İslami kapı ile geçilen girişi savunur. İç kısımdaki tüm köşelerde merdivenler üst katlara çıkar. Ayrıca binanın üstü kısmen küçük kubbelerle örtülüdür ve kısmen düz bir terastan oluşur. Düz teras sıcak havalarda alışlageldik yatış yeridir. Doğunun hanları ya devlet tarafından inşa ettirilir ve sabit kiraya verilir veya hayrına bırakılan miraslar tarafından kurulur. Her iki durumda da gezginler için giderleri, kentlerde olsa dahi önemsizken, ana yolların üstlerinde olanlar neredeyse semboliktir. Hancı veya sorumlu, hayvanlar için arpa ve onları satın almak isteyen kişiler için pilav, tavuklar, süt, kömür vs. tedarikinden kaynaklanan gelirlere ilaveten çok az miktarda bahşişlerle yetinir. Bu binalar arasındaki uzaklık, yüklü bir hayvanla bir günlük yolculuğu nadiren aşar ve diğer yerlerde bunu bulmak Müslümanların cömertliği nedeniyle olağandışı bir şey değildir. Kuraklık olması durumlarında içlerinde çeşmeler veya sarnıçlar inşa edilmiş olup gezginin zahmetsizce veya gecikmeksizin suyu bulabilmesini sağlamak üzere halkı ikmal malzemeleri getirir⁶⁰⁴⁴.

1898, Renard, 26–27: Pazarın yanında, memleketin iç kısımlardaki köylülerin şehre getirdikleri meyveler, odunlar, kendi köylerinden ve ipekböceği yetiştirme yerlerinden getirdikleri kozaların boşaltıldığı kervansaray var. Boğum boğum olmuş çok büyük çınar ağaçlarıyla gölgelenen oldukça geniş bir avluyu çevreleyen badanalı duvarları, kapıları, gübre ve samanlarla kirlenmiş kaldırım taşlarıyla batı çiftliklerinin ahırlarının çevresine oldukça benzeyen kare bir bina. Gezginlerin ve köylülerin dinlendiği odalar sırasınca uzanan geniş bir balkon boyunca tezgâhlar açılır; zemin katı bir depo ve ayrıca atlar, eşekler, sığırlar, develer için bir barınak yeri olarak hizmet veriyor. Bu alt odalardan, olgunlaşmış meyvelerin kokuları, sersemletici aromalar, barınağı doldurmuş köylüler ve uyuz hayvan yığınının çıkan insan ve hayvanların meydana getirdiği tüm kötü kokuların karışımından meydana gelen güçlü bir esans yayılıyor. Açık kapılarla yoğunlaşan loşluğun içinde develer, sığırlar, atlar, paket yığınlarıyla zaman zaman bir pencereden giren güneşin altın rengi ışınları görülür. Avlu tümü çok değerli olmayan mallar, koşum takımları, boyalı ve perdeli hafif ve hoş arabalar, hurda yığınları, tıkabasa doldurulmuş hasır çantaları ve çingiraklarıyla ağır arabalar, yakacak odun yığınları ya da çuvalların yığılmasına yüklendiği yüksek eyerler, kervanların çok büyük yükleriyle tıka basa doldurulmuştu. Tüm bu karmaşık yığın beyaz duvarlar tarafından yansıtılan şiddetli ışığın ortasında yer alan çınar ağaçlarından

⁶⁰⁴⁴ Diğer yapılarda olduğu gibi Kammond'un hanlar hakkındaki tanımlaması da çok açık biçimde Bursa değil tüm Doğu'da karşılaşılan örneklerin paralelinde yapılmıştır ve daha çok Selçuklu hanlarını örnek aldığı da anlaşılmaktadır. Ancak tanımlamasının Bursa hanları ile ortak bazı yönler göstermesi, ayrıca bu yapılara bir Avrupalının bakışını ortaya koyması gibi nedenlerle bu bölümde yer verilmesi de uygun görülmüştür.

düşen mavi gölgelerin altındaydı. Daha sonra bu avludaki kalabalıkta bir gürültü meydana geldi ve erkeklerin ve hayvanların çığlıklarıyla birisinin boyunda asılı bir çingırağın sesiyle ritim içinde birbiri ardına tek bir sıra halinde yürüyen develerden oluşan bir kervan içeri girdi. Siyahî sürücülerin bağırışları, öküzlerin böğürtüleri, arabaların (tekerleklerinin yuvarlanması), havlayan köpeklerin, ülkenin dört bir köşesinden gelen bu hareketli kalabalıkların sesi sonu gelmeyen bir hengâme oluşturuyordu.

1907 (?), Gallois, 57: Camilere ve türbelere, tüm yönlerden çok ilgi çekici olan ve haklarında daha geniş bilgi sahibi olacağımız hanları (kervansarayları) da ekleyelim.

Ek 29: Bursa Arabacılar (İpek) Hanı

1701, Chishull, 69–70: Menzilime gece yarısı sağlıklı kavuştum ve Bursa'nın İpek Hanı'na yerleştim. Ertesi sabaha kadar Han'da istirahat etmeğe karar verdim.

1818, Fuller, 65: Sabah at üstünde Bursa'ya ulaştık ve Kirmisoğlu isminde bir Ermeni tüccar için bir takdim mektubumuz olduğundan hemen onun konakladığı yer olan İpek Han'a gittik. Bizi büyük bir içtenlikle kabul etti ve kendisinininkine bitişik çok iyi bir odada bizi konaklattı. Bursa'daki hanlar kubbeli çatılarıyla taş ve tuğladan inşa edilmiş çok güzel binalardır. İpek Han'daki üst koridora açılan odalar asıl olarak dokuma tezgâhları için ipeğin hazırlanmasında çalışan zanaatkarlar tarafından işgal edilmiştir- Bursa kumaşlarında görülen çok büyük çeşitlilikteki desenler gibi, karışık ve tuhaf bir işlem. Zemin kat Türk, Yahudi ve Ermeni tüccarlar tarafından işgal edilmiş odalara ayrılmıştır. Avlunun merkezinde geniş biçimde yayılan bir çınar ağacı tarafından gölgelenen büyük bir çeşme vardır. Binanın tarzı ve bu yerin tenhaliği ve dinginliği bize bir koleji ya da manastırı hatırlattı.

1834, Burgess, 124, 125–127: Eğer beş dakika daha geç kalmış olsaydık, hanın kapıları yüzümüze kapatılabilirdi. İyi talihimizle zemin kattaki odalara ait tel kafeslerden birisinde gece için yatabilecek bir yer sağlamıştık... Türkiye'nin büyük kentlerinde, han olarak adlandırılan oteller asıl olarak halk kuruluşları olarak meydana getirilmişlerdir. Bunlar, ticaretle uğraşan gezginlerin rahat edebilmelerini sağlamak ve genel olarak yabancılara karşı misafirperverlik göstermek amaçlarıyla sultanların İslami hayırseverlikleri ile kurulmuşlardır. Oldukça geniş olarak inşa edilir ve sağlam malzemedен yapırlar ve camilerin dışında bir Türk kentindeki en çarpıcı ve dikkat çeken yapılardır. Her şeyin üzerinde, hala da hemen hemen asıl amaçları içerisinde sınırlanmışlardır. Sadece seyahat eden yolcuların kabul edilmesi ikincil plandadır. Gerçekten de bu yerler asıl olarak ticari mallar için bir depo ve tüccarlar için sürekli olarak kaldıkları yerler olarak kullanılırlar. Hancı, oda haricinde misafirlerine hiçbir şey temin etmez. Rahatlık için günlük bahşış ödeyen kişiye anahtarı teslim eder. Bursa'da konakladığımız İpek Han, neredeyse tamamen bu şekilde işgal edilmişti. Çünkü bulunduğumuz dönem ham ipeğin alınıp satılma mevsimiydi. Hana girişi sağlayan büyük, hantal kapı güneş batmaya başlar başlamaz "menteşe demirleri gök gürültüsü gibi gıcırdayarak" kapatılır. İç kısmı, ortasında bereketli ve şık bir çeşmenin yer aldığı büyük dikdörtgen bir avludan ibarettir; odalar iki katlı olarak avluyu tamamen çevreler ve ortalama boyutları yaklaşık olarak 12 feet karedir. Zemin kattaki odalar iş tezgâhları gibi rafların döşenmiş olduğu girintilerle kuşatılmış tel parmaklıklarla örtülmüştür. Bunlardan birisini biz de konaklama için kullandık. Bizim dar ve sınırlı durumumuzun tanık olan Türkler ve Ermenilerin birçoğunun sempatisini çeksek de kendi durumumuzun çok zor olduğunu düşünmedik. Avlunun ortasında yemek pişirmek amacıyla bir ateş yakılmıştı. Bu eylem kısa sürede hanın sakinlerinin dikkatini çekti. Fakat onların merakı bizim en iyi makarna tabağımızın devrilmesi sebebiyleydi. Hancı birkaç yumurta ve bir somun ekmek parçası vererek bu talihsizliğimizi giderdi. Kısa bir zaman içinde her şey sakinleşti ve tel kafes içinde kapatılmış olduğumuz için bizim uykumuz daha az sesli değildi. Bir zamanlar Bursa'da, ardından da demir bir kafeste yaşayan büyük Beyazıt daha fazla acımayı hak ediyor! Sabah, erken bir saatte odasının mülkiyetini almak için bir Ermeni tüccar ortaya çıktı ancak burasının boylu boyunca uzanmış dört kişi tarafından kapatılmış olduğunu gördü- Gördüğü şeyden korkarak geri çekildi fakat kısa bir süre sonra incelemesine devam etti. Şaşkınlığı nezakete dönüşmüştü ve iş saatlerini erteletmesine sebep olacak misafirperverlik hatırına acele etmememizi rica etti. Diğer hanların hiçbirisinde kalınacak yer bulunmadığı için İpek Han'ın ikinci katına çıktık. Misafir odası olarak dört çıplak duvar ve kapalı bir galeriye sahip bir odaya- tamamı sıradan bir ahıra bile eş değil- yerleştirildik.

1836, Pardoe, 308–309: İpek çarşısından ipekçiler hanına geçtik. Bu sağlam görünüşlü dörtgen binanın taş döşeli avlusunun tam ortasında gene taştan güzel bir çeşme var; şehirde sayıları yirmiyi bulan bu türden binalar içinde en haşmetlisi bu han. Büyük kapının üzerindeki oymalı taş silmeye, firuze kadar parlak mavi seramikten bir mozaik çelengi yerleştirilmiş; çok hoş ve canlı bir etki yaratıyor.

1836, Hamilton, 72: Ana ticareti meydana getiren ipek, çevredeki bölgelerde üretilerek en büyüğü olan İpek-khana yani İpek Han olarak adlandırılan hana getirilir.

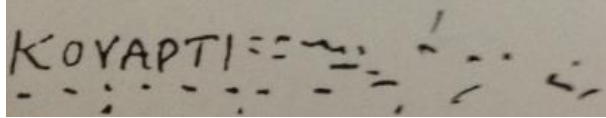
1879, Naçov, 43, 52, 55, 60: İpek Hanı'ndaki odayı artık satmayı düşünüyorduk... Bugün amcam İpek Hanı'ndaki oda ile ilgili Kirkor Ohanesyan'a son yanıtını vermeye gitti. Başka müşteri çıkmadı, üstelik İpek Hanı'nda birçok boş oda vardı...[Ahmet Vefik Paşa] sorgularcasına bana baktı. Sonra odanın İpek Hanı'nın hangi tarafında olduğunu sordu. Düzgün ve yüksek bir Türkçe ve derin bir saygıyla Kirkor Ohanesyan, odanın, hanın üst katında, sol köşede bulunduğunu arz etti. O zaman vali satışa izin verdiğini söyledi, şayet oda alt katta ve ortalarda bir yerde olsaymış, İpek Hanı'na üçüncü bir kapı açabilmek için bir oda almayı düşünüyormuş... Bakımlı İpek Hanı, ipek ticaretinin merkezi olup burada Fransızların ticari dükkânları da bulunur.

1880 (?), Launay, 154: İpek Hanı çok büyük olup, dörtgen şekildedir. Burada, dükkânlar mestur olup her bir ticaret malı satılır. İpek Hanı'nın ortasında, çevresi bazı kemerler üzerinde, kubbeye örtülü bir tuhaf yapı vardır. Bu yapının merkezinde, içinde su olan havuz bulunur. Bu yapı, ipek gümrüğü memurlarının kaldığı yerdir. İpek Hanı'nın içine, çok büyük beyaz bir kemer altındaki kapıdan girilir. Bu kemerin çevresi, kırmızı ve mavi renkte çinilerle çok güzel bir şekilde süslenmiştir. Bina Sultan II. Murat tarafından yaptırılmıştır.

Ek 30: Bursa Piriç Han

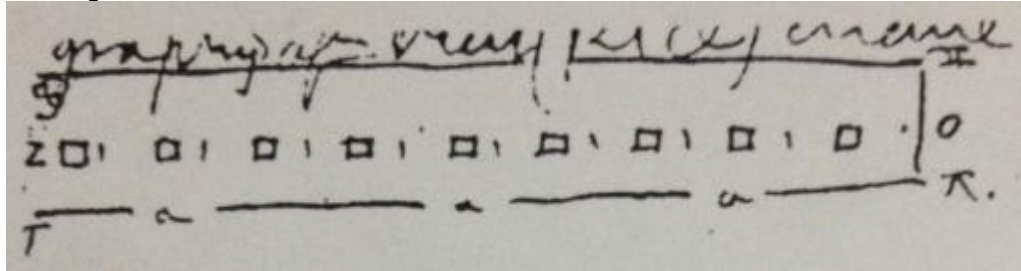
1675, Covel, 145–147: O akşam Piriç Hanı'nı ziyaret ettik. Ben bunun Yunan mimarisinde olabileceğini düşündüm çünkü Efes harabelerinde gördüğümüz aynı tür yapılara benziyordu; ayrıca buradaki çeşmenin üzerinde bir Yunan kitabesinin parçaları vardı.

Fig b 2

Çeşmenin kendisi başka bir yerden getirilip buraya eklenmiş gibi görünmezken binanın tamamının oldukça eski bir görünümü vardı. Fakat yaşlı bir Ermeni olan ve bu memleketi oldukça iyi tanıyan Kara İvaz (Hıristiyan ismiyle Jonas)'ın bana söylediğine göre konakladığımız yer olan İpek Hanı, şüphesiz bu türdeki binaların en eskisiydi ve yanındaki kapalı çarşı gibi Türkler tarafından inşa edilmişti. Ancak benim fikrimi destekler biçimde kesinlikle eski olan kalede şimdi gördüğüm Türk işlerine oldukça benzeyen sütun parçaları vs. var. Ben bu yapıları Türklerin, Ayasofya ve diğerlerinin örneğinde olduğu gibi tüm eski kiliselerinin inşa tarzlarını takip eden camilerin yanında hanlar, sütunlar, köprülerin inşa sanatını da aldıkları Bizans'ın bir işi olarak düşünüyorum. Her halükarda, Piriç Kervansarayı ve bizim (İpek kervansarayımız) vb. bu çizime uygun biçimde görülüyor:

Fig b 3

a.a.a. Yanlardaki kapılar III, vs. z den o'ya kadar kemerlerin inşa edildiği alçak kare sütunlar. Daha sonra τ.π'den z.o'ya kadar, z.o'dan 69.II'ye kadar olan kısma benzer biçimde daimi bir tonoz var. Diğer üç kenarda zemin katında dükkânlar, üstte ise odalarla birlikte bir galeri bulunuyor. Yangın tehlikesini azaltmak için tamamı taş ve tuğladan inşa edilmiş. Herşey en güzel biçimde tuğla ve harçla yapılmış. Diğer hanlar ya tamir edilmiş ya da yeni yapılmışlar. Türkiye'nin seyahat ettiğim diğer yerlerindeki de aynı planda ancak ahşap bir iskelet üzerine kereste kullanılarak inşa edilmişler.”

1683, Smith, 432–433: Tüccarların ve seyyahların konaklaması ve kullanımı için inşa edilmiş birkaç kervansaraydan birisi olan Piriç Han'da konakladım.

1823, Walsh, 199: Kentin en büyük ticari malzemesi ipek ve ipekböceği yetiştirilmesi. Halk genellikle bez üretiminde istihdam ediliyor. Bu amaçlarla yetiştirilen dut ağaçları ovanın büyük oranda fundalıklara ayrılmasına neden olmuş. Bunlar eylülde filizleniyor ve o kadar hızlı biçimde büyüyorlar ki, kasım ayında makul bir boyuta ulaşıyorlar. Daha sonra başka bir yere naklediliyorlar ve iki yaşına ulaştıklarında belli günlerde Piriç Han'a getirilerek, bunları ipekböceklerinin yiyeceği olarak diken ipekböceği yetiştiricilerine satılıyorlar.

Ek 31: Bursa Termal Pansiyonlar

1793, Brenner, 47: Düzgün bir konaklama olanağı bulma ihtimali olmadığından bizde olduğu anlamda rahatlık ararsanız bunu bulma ihtimaliniz azdır. Bundan dolayı kaplıcaya tedavi olmaya gelen kimseler Bursa'nın varoşlarında kalmak ve hamamları kullanmak için her seferinde yürüyerek, at sırtında ya da öküzler tarafından çekilen bir araçla oraya gitmek zorundadır.

1811, Stanhope, 109: Mayıs ayında Meryon, Lady Hester'e Bursa'da hizmet verecek bir evin hazırlanması için tek başına gönderildi. O kentin hemen dışında, Bursa Vadisi'nin manzarasına hâkim ve Lady Hester'in de kullandığı hamamların bitişiğinde üç kulübe kiraladı.

1818, Fuller, 64–65: Bunlar asıl olarak alt sınıflardır ve başlıca hamamlardaki konaklamalar o kadar kötüdür ki diğer birkaç tanesi bunlarla istiflenmiştir. Ancak dağların daha üst kesimlerinde son zamanlarda çok güzel noktalarda inşa edilmiş bazı küçük evlerde kaplıcalar vardır ve bunlar bazen Constantinople'dan gelen Frenkler tarafından kullanılır.

1833–1843, Texier, 209: Çekirge köyünün yamaçlarındaki diğer hamamların suları, elli derece santigrata kadar çıkar. Bunlarda, büyük hamamların gürültüsünü istemeyen hastalar için ufak kabinler vardır. Her kabine, mermerden yapılmış basit bir banyo konmuştur. Önündeki ufak bahçe ile bunların tamamı hamamı oluşturur. Müdürü oralı bir doktordur. Sıcak suların köye dağılmış olması, birtakım evlerde özel hamamlar kurulmasını gerektirmiştir. Bunlar tedaviye ihtiyaç duyanlara ucuz bir ücretle devamlı olarak hazırdir.

1834–1848, Schneider, 19–20, 20: Çekirge kaplıcaları, isimlerini buldukları köyden alan birkaç kaplıca ve hepsinin suyu aynı kaynaktan geliyor. Aynı şekilde burada da çeşitli kişilerin evlerine bağlı özel hamamlar bulunuyor. Bu tür yerler genellikle umumi hamamlara oranla daha sessiz bir ortam tercih edenler tarafından kiralanıyor... Türkiye'nin "modern kaplıca bölgesi" Çekirge köyünün manzarası da cabası. Bu köy, il merkezinden yaklaşık 5 kilometre uzakta ve 150 haneden oluşuyor. Evler oldukça eften püften. Ama yine de güzel görünüyorlar... Ancak (bu köyün sahipleri olan) Türklerde teşebbüs ruhu neredeyse hiç olmadığı için evlerin çoğu oldukça kötü durumda. Bu evler bu şehirde kalan ya da yurtdışından gelen Hıristiyanlara ve Avrupalılara kiraya veriliyor.

1836, Pardoe, 314: Köydeki birçok eve de sıcak su tesisatı yapılmış; çoğu vasat, hatta yıkık dökük olsa da, mevsim boyunca bu evler için yüksek kiralar isteniyor. Bunlar genellikle zengin Rum ailelere veya Avrupalılara kiralanıyor.

1847, Macfarlane, 121, 122–123, 124, 321, 322: Bursa'nın beau monde[güzel dünya]'sinin tamamı Olympus'un yamaçlarından bol miktarda çıkan doğal sıcak kaynaklarla kendini yıkayan ve kaynatan Çekirge'dedir. Kökenini borçlu olduğu hamamların çevresinde kurulmuş köy kentin batı duvarlarından yalnızca üç mil uzakta yer alır. Daha önce ima ettiğim gibi bu engebeli pis bir yerdir. Evler büyük ahşap ahırlardan biraz daha iyidir ve yarısı yıkılmış durumdadır. Fakat köyün yerleşmiş olduğu Olympus'un yüksek sarp çıkıntısı ve biraz ilerisinde uzanan doğal teras çok güzeldir. Bazı büyük, özensizce yapılmış, içinde hiçbir şeyin olmadığı/çıplak odaları kiraladığınız ve yalnızca sıcak suyun haricinde, isteyebileceğiniz her şeyi ve kendi mobilyalarınızı getirmeniz gereken yerler olan hanlar, yani konaklama evleri, bazıları Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük ve güçlü olduğu zamanlar olan iki yüz yıl öncesinde ya da daha geç dönemlerde inşa edilmiş, geniş, görkemli ve şimdi de fazlasıyla göz alıcı olan gösterişli taş binalar olan ana hamamların yanlarına inşa edilmişlerdir... Hamamlara ve İngiliz konsolosu ile ailesinin zorlukla dar ve rahatsız bir konaklama yeri buldukları Nissâ Efendi'nin hanına doğru indik. Kaba, çürümüş ahşap binalarla rezil edilmiş olan bu hoş yerde, Bursa'ya yerleşmiş olan bir Frenk doktoru uygar Avrupalıların konaklamasına uygun, geniş, sağlam ve zarif bir konaklama yeri inşa edecekti. İyi bir planı vardı ve Frenk kapitalistler tarafından da bunu gerçekleştirmesine yetecek kadar destek görüyordu. Bol miktarda mineralli ve sıcak kaynakların birçok hastalığa yapmış olduğu tesir uzun zamandan beri tıp ve bilim adamlarının delilleri ve deneyimleriyle belirlenmişti. Bursa'nın hamamları denildiğine göre dünyanın bu bölümünün tamamında çok ünlüydü ve en iyiydi. Yer gerçekten de Doğu Akdeniz'in ve Karadeniz'in Cheltenham'ı yapılabilir. Avrupa'nın en sağlıksız başkentlerinden birisi olarak gördüğümüz Constantinople

tek başına onun hastalıklarının tek bir sınıfıyla iyileştirici özellikleri olduğu düşünülen böylesi bir binayı dolduracaktır- kronik romatizma. Fakat bina sayısı artırılmıyordu ve diğer kurgulamalar yoluyla aynı türden başkaları da yapılabilirdi. Frenk doktor tekel değil yalnızca bir tane iyileştirme istiyordu. Paşa'ya yabancı parasının ve yabancı milletlerin Bursa'ya getirilebilmesinin yıllık akışını göstermişti. İznin dışında hükümetten hiçbir şey talep edilmiyordu. Frenk şirketi kendi olanaklarıyla Gemlik'ten ya da daha yakın bir liman olan Mudanya'dan vs. bir yol inşa edecekti. İlk başta Paşa'nın gözleri kuruşların beklentisiyle ışıldadı. "Maşallah" dedi "bize para getirecek ve para en çok istenen şey. Hekimbaşı sen akıllı bir adamsın ve projen de akıllıca. İnşallah! Eğer Allah buyurursa muvaffak olunur! Bakalım! Göreceğiz!" Fakat hamamlardaki kirli eski hanları ellerinde tutan Türkler ve Ermeniler ayaklandılar ya da dillerinin tüm kuvvetini bu projeye karşı kullanarak kazanılmış haklarını savundular, imtiyazlarının çok eskiye gittiğinden, esnaf imtiyazlarından ve bu ülkede kuruluşlar meydana getirerek gerçek Osmanlıların ve inançlı reayaların ağzından ekmeği alacak olan Türk kanunlarına ve Sultan'a tabi olmayan Frenklere izin verilmesinin kötülüğünden bahsettiler. Türkler ve Ermenilerden bazıları eğer doktor inşa ederse, onlar yıkacaklarından ve yakacaklarından söz ettiler. Projeye öldürücü darbe yapan buydu-doktora Frenklerin kendi isimleriyle mülk ya da ev sahibi olamayacağını söylediler. Böylesi bir mülk tabiki Türk kanunlarına tabi olan bir Reaya ismiyle yapılmalıydı. Aynı ölümcül engelleme tarımda Avrupa başkentinin istihdamını da engelliyor... Bizim kaldığımız Nissâ Efendi'nin Hanı özellikle Ermeniler tarafından işgal edilmişti. Akşamları, bu kişiler hanın geniş salonunda – çok geniş fakat kötü biçimde aydınlanan ve özensizce yapılmış bir salon-büyük bir eğlence yapıyorlardı. Eğlenceler bol miktarda rakı içmek (erkekler arasında) sigara içmek, kahve içmek ve bunaltıcı Türk müziğiydi. Kadınların tamamı bir kenarda ve erkekler diğer kenarda oturmuştu... Saat 5'de Çekirge Köyü'nün hemen altındayken, hava karardı ve yağmur daha şiddetli biçimde yağmaya başladı. Bu yüzden Bursa yerine hamamlara gitmek için tepelere tımandık ve Ermeniler tarafından inşa edilmiş olan yeni hana sığındık. Bu kuruluş sıcak su – Olympus'un iç kısımlarında ısınan- çıplak duvarlar ve birkaç divan dışında hiçbir şey sunmuyordu. Hizmet veren Ermeniler de kaba ve nezaketsizdi. Islak elbiselerimizi ve ıslak örtülerimizi kurutmak için bir ateşin konforunu bile edinemedik. Şimdi sıcak hamamlarda birçok oda vardı fakat herhangi bir çeşitte keten ya da pamuktan hiç havlu yoktu ve bizim için tedarik edip ödünç vermenin sorunlarına kendilerini sokmayacaklardı. Köyün dışında, Bursa'ya giden yolun üstünde yaşayan Yaşlı Mustafa'yı (dostumuz R.T.'nin elemanlarından iyi huylu bir Türk) çağırdık. Mustafa çamur ve yağmurun içinde telaşla hemen geldi ve kısa sürede kuru örtüler ve yemek malzemeleri de dâhil olmak üzere istediğimiz her şeyi tedarik etti. Bu hamamın suyu mükemmel derecede tatlıydı. Hiçbir mineral tat fark edemedim. Fakat sıcak su beni çok iyi hissettirdi ve kuru pamuk örtüler içinde güzelce sarıldıktan sonra ertesi sabah yeni bir adam olarak uyandım. Ancak uykuda iken uzun bir süre gece şişman, yağlı (tamamı erkek) bir Ermeni grubu tarafından rahatsız edildik. Bunlar handa ya da bizimkinin karşısındaki bazı diğer hamamlarda keyif yapıyorlardı. Bu eğlence bol miktarda rakı içmek, gürültülü bir davul ve ciyaklayan bir kemanı dinlemek ve arada sırada Bursa'nın kahverengi ayıları gibi dans etmeyi.

1847b, Macfarlane, 24: 1846 yılı Mart ayının başında Arap bir seyis yol kenarında, Çekirge hamamları ve Bursa arasında bir çeşmede bıçaklanarak öldürüldü. Cinayet, Kara Vasil ya da Basil isimli, kötü bir namı olan, Eutychean Kilisesinin serseri bir Ermenisi tarafından işlendiğinden dillere düşmüştü. Ancak bu adam bir dilenciydi. Kendisinden alınan bir para yoktu. Bir sarraf ve tüccar olan ve Constantinople ahalisinden büyük Dooz Oglous'u [?] ile çok yakın iş ilişkileri bulunan Katolik Ermenisi yaşlı Serafino ise zengindi ve rahat bir biçimde kanı emilebilirdi. Ayrıca, yaşlı Serafino'nun Paşa'nın konseyinde bulunan güçlü Türkler ve Bursa'daki Eutychean Ermenileri arasında düşmanları vardı. Çekirge'deki hamamlarda bir han (bir gece geçirdiğimiz o kasvetli han) inşa etmiş, bu nedenle Nissa Efendi ve diğer mülk sahiplerinin gelirlerine zarar vermişti. Sayısız vurgunla, ayrıca finans ve ticari yatırımla pek çok yerde kıskançlık uyandırmıştı. Rakiplerinden bazıları ona her şeye uzandığını ve başkalarına bir şey bırakmadığını söylemiş ve fırsat bulduklarında intikam almakla tehdit etmişlerdi. Oğlu Hohannes, cinayetin olduğu gün iki arkadaşı ile Çekirge'deydi ve bu nedenle suçu hızla karara bağlandı.

1886, Walker, 125–126: Kısa bir süre sonra sağ tarafta ovanın seviyesinin üzerinde oldukça çarpıcı bir biçimde yükselerek, hastaların konaklaması için çok büyük hanı ile

mineral hamamlar hattının ilki olan Çekirge köyünü fark ettik. Planlarımız değişmişti ve bu köydeki adi otele gitmek yerine odaların önceden ayrıldığı Bursa'nın Muradiye mahallesindeki Loschi'ninkine gitmeyi kararlaştırdık.

1889 (?), Bent, 374: Diğer hamamlar kentten yaklaşık iki mil uzaklıkta bulunan demir ve kükürt bakımında zengin kaynakların yer aldığı Çekirge köyündedir. Bu köydeki büyük bir otel olan Bithynia Oteli bu sulara gelenlerin yararlanması için inşa edilmiştir.

1894, Müller, 160: Ünlü demir ve kükürt banyolarını görmek için köye gittik ve Mayıs aylarında, romatizmalılar ve diğer hastalar tarafından çok sık biçimde uğranılan ve ev içine tesisat kurularak getirilmiş sulara sahip lodging-house [pansiyonlardan] birisini ziyaret ettik. Sular kükürtlü ve demirliydi ve kaynaklardan bazıları 178 °F'lık büyük bir sıcaklığa ulaşıyordu.

Ek 32: Bursa Oteller

1836, Claridge, 165: Konumunun güzelliğine rağmen gezginler için konaklama yoksunluğu meşhur mineral hamamları olmasaydı bu kenti onların araştırmalarının dışında tutacaktır.

1862, Moustier, 242: Anadolu’da yalnızca Bursa ve İzmir Avrupalıların kullanımı için otellerin olduğu iki kenttir. Bursa, İstanbul ile bağlantısı olan vapurların hizmet verdiği küçük Mudanya⁶⁰⁴⁵ Limanı’na yalnızca 5 mil uzaklıktadır. Osmanlı Devleti’nin başkentini ziyaret eden herkes bu ziyareti yapmalıdır ve çok sayıda gezgin de yer yıl bunu gerçekleştirir. Bunun yanında termal sular, ipek endüstrisi de çok sayıda yabancı tüccarı düzenli olarak kendisine çeker ve bu yabancılar rahat bir eve alışkındırlar. Bundan dolayı burada mükemmel bir oteli bulan birisi çok da şaşırılmamalı.

1886, Walker, 163: Önümüzde Çekirge’de yakın zamanlarda açılmış otelin bir bölümünün büyük giriş kapısı vardı – kuruluşun diğer yarısı yolun diğer kenarında uzanıyordu. Bu ikinci binanın girişinin çevresinde bir grup Avrupalı aylak hamam mevsiminin diğer yarısını yaşamış ve şimdi at sırtında bir gezinti için bazı çılgınlarla ve çok fazla güçle yola çıkmış bir grup Türk kadınının ilerleyişini izliyordu.

1886b, Walker, 126–127: Bu azametli zirvelerin eteklerinde manzarasıyla olduğu kadar mineral kaynaklarının sağlık verici meziyetleriyle de ünlü –Osmanlı hanedanlığının beşiği- Bursa uzanır. Enerjik turistler bu yerde yapılacak şeyleri salı akşamında ulaştıkları ve perşembe günü şafak vaktinde ayrıldıkları bir güne sıkıştırırlar. Fakat gerçek gezgin, sanatçı, eski dünya efsaneleri aşığı son birkaç yıl içinde birdenbire türeyen birçok konforlu otelden birisinde daha uzun bir süre kalmanın yolunu arayacak ve yapraklarla kaplı ağaçlıklar ve yeşil vadiler, dalgalar halinde akan akarsular ve yok kenarı çeşmeleri, açmış çiçeklerin bereketliliği ve serin, latif gölgeler, geniş ekili ovaların sınırsız manzarası ya da büyüleyici bir noktanın eşsiz güzellikleri, bulutlarla örtülü zirvelerin ve karanlık vadilerin, devasa kayalıkların, eğrelti otlarının ve karmaşık sarmaşıkların içinden fıskıran akarsuların “keyifli anılarının hafızaya alınmasını sağlayacak daha uzun kalışlar da zengin bir biçimde buna karşılık verecektir. Constantinople’den zahmetsiz bir yaz günü yolculuğu mesafesinde yer alan Bursa, son yıllara kadar yolun güçlükleri ve otel yokluğundan ötürü çok az ziyaret edilen bir yer olmuştur. Günümüzde rahat arabalar, düzgün yollar ve her geçen sezon sayıları artan oteller buluyoruz. Bu yer ayrıca şimdi Constantinople’de bulunabileceklerden çok daha sınırsız bir biçimde doğru bir tip ve karakterlerde ilgi çekiciliklere sahiptir.

1890, Hare, 210–211: Otel enfesti ve hiçbir şey çaresiz bir eşeği takip eden uzun bir deve kervanını, bir gökkuşağının her rengini taşıyan erkek türbanları ve kuşaklarını ve bol elbiseleri içinde kadınlardan meydana gelen hoş halkını izlediğim pencereden görülen manzaradan daha güzel olamazdı.

1895 (?), Coufopoulos, 184: Bursa’daki Oteller- Bir Rum tarafından işletilen Belle Vue Oteli ve bir Fransız kadın olan Bayan Brotte tarafından işletilen Hotel d’Anatolie.

1897, Miller, 421: İlginç bir olay olarak Küçük Asya’nın iç kısımlardaki bu kent Türk vilayetlerinde gerçekten nadir olan şeye sahiptir – Avrupalı bir otel. Böylece burada ve demir ve kükürt hamamlarının yer aldığı yakın civardaki Çekirge Köyü’nde oldukça modern bir topluluğa sahip olabilirsiniz – sık biçimde giyinmiş Ermeni bayanlar ve düzgün görünümlü Rumlar- ana dilleri gibi aynı beceriyle Fransızca sohbet ederler.

1904 (?), Anonim, XXVII: Otel Listesi... Bursa, Hôtel d’Anatolie, sade, temiz, rahat; Hôtel Bellevue; Hôtel de l’Europe, H. Splendide, Tchekirgueh [Çekirge].

⁶⁰⁴⁵ Seyyah bir dipnotla bu konuda bir açıklama yapma yolunu seçmiştir: “Bursa ve Gemlik arasındaki yolun inşası kısa bir süre önce tamamlanmıştır. Mudanya’nınki de neredeyse tamamlanmak üzeredir. Gelişme süreci içerisinde bu çabaları gösteren yönetime minnettar olmalıyız.”

Ek 33: Bursa Hotel Bellevue

1847, Macfarlane, 87, 87–88: Öğleden sonra yaklaşık olarak saat 3’de “Hôtel de Bellevue”nun kapısına güvenli biçimde adımızı atmıştık. Bay Charles’ın hanına verdiği bu isim bir kimsenin evden neredeyse hiçbir şey göremediği gerçeğine cürekâr bir meydan okumaydı⁶⁰⁴⁶. Fakat Bay Charles’ın kendisi güzel bir manzaradan daha değerliydi... Onunla olduğumuz her anda, erzaklar için pazarın çok sınırlı doğası, onların kendi kıt geçim kaynakları ve bu ülkede inşa edilen evlerin biçimi göz önünde tutulursa Bay Charles ve eşi bizi fazlasıyla rahat ettirdi. Başka hiçbir gezginin yakınlara gelmediği bir ay boyunca tüm evi kendimize tahsis ettik. Odalarımız hoş ve temizdi, yataklar övgüye değerdi ve tamamen haşaratsızdı. Vızıldayan hiç sivrisinek yoktu ve eğer olsaydı da yataklarımız için güzel sivrisinek perdelerimiz vardı. Burada korkunç Pera geceleri ve sokaklardaki sabah gürültüsüne dair hiçbir şey yoktu. Söylediğim gibi köpeklerin ağzı kapalıydı ve Hotel de Bellevue’da genellikle yirmi dört saatin tamamında neredeyse Olympus’un zirvesindeyken olabilecek kadar huzurluyduk.

1847b, Macfarlane, 13: Uzak diyarları gezmiş, çok dayanıklı olan terzimiz Monsieur Charles’a, Nation Belge ve Hotel de Bellevue’ya geri döndük. Ev oldukça havadardı, su geçirmez değildi ve hiçbir suretle sıcak havada olduğu gibi rahat bir konut olamazdı. Ama tamamlanam gereken bir kaç araştırmam olduğu için burada bir süre kaldık.

1878, Barkley, 28: Bursa’nın geniş ovası boyunca giderken, arkadaşlarıma dedim ki: “Size bu gece ne istediğimi söyleyeceğim- tertemiz bir otel, iyi yataklar ve oturup akşamın serinliğinin keyfini çıkarabileceğimiz geniş bir balkon”. Düşüncem, gülünç bir istek olarak yalnızca bir gülümsemeyi ortaya çıkartmıştı fakat bizim sınırsız şaşkınlığımızın nedeni bunun gerçekleşmesinden daha fazlasını bulmamız idi. Hotel Bellevue büyük, geniş, ferah bir ev olup, çok temizdi ve yatakları kendi yaylı yatağımı terk ettiğimden beri uyuduğum en iyi yataklardı. Ayrıca evde yalnızca bir değil üç balkon vardı ve bizim yatak odalarımızın açıldığı bir tanesinin çok serin gölgesi içinde huzurlu saatler geçirdik. Bundan sonra, Angora’da St. Paul Katedrali’nin bir eşini, Sivas’ta bir Kristal Saray’ı veya Diyarbakır’da St. Pancras’ın tren istasyonunu bulmak bizi şaşırtmamalıydı.

⁶⁰⁴⁶ “Bellevue”, Fransızca manzara, panorama gibi anlamlara gelmektedir. Macfarlane’in yaptığı bu açıklama da bu duruma vurgu yapıyor gibi görünmektedir

Ek 34: Bursa Hotel De Anatolie

1885, Gower, 25: Hôtél d'Anatolie'de rahat kalacak yerler bulduk.

1889 (?), Bent, 373: Ahmet Vefik Paşa gerçekten de Bursa vilayetinde büyük bir adamdır ve Fransız hesabında onunla karşılaştırılabilecek tek kişi buraya ipek satın almak için gelen Lyonlu tüccarlar için mükemmel bir han ve yemekler sunan Madame Brotte'dur. Masasında yıl boyunca Olympus Dağı'ndan ele geçirilen yabani domuz ve av hayvanları yiyebilir ve kendi mandırasından getirdiği krema ile yapılmış lezzetli şeylerin tadına bakabilirsiniz. Kocasını bir fabrika sahibi idi ancak zavallı adam öldüğünde dul kalan eşi fabrikasını bir otele dönüştürdü. Yakın civardaki bir köyden gelme genç bir Rum olan uşağıyla birlikte ziyaretçilerinin isteklerine o kadar iyi biçimde hizmet ediyor ki Anadolu'nun vahşilikleri içinde, göçebelerin ve haydutların tacizlerini unutturuyor.

1895 (?), Coufopoulos, 184–185: Hotel d'Anatolie- yemeğin iyi olduğu temiz ve rahat bir evdir- Sıcak yaz gecelerinde akşam yemeği servisi otelin bitişiğindeki bahçede açık havada yapılır. Sezonunda odalar için telgraf çekilmesi tavsiye edilir. Yerli şarabın da dâhil olduğu biçimde konaklama günlük 12 fr. dir.

1901, Miret,52: İstasyondan bir arabayla oldukça göz alıcı ormanların arasından ve halkın içinden geçerek Fransız Madam Brotte'un sahibi olduğu Hotel d'Anatolie'ye gittim.

1906, Davey, 408, 417: Sonunda rahat ve konforlu "Hôtel d'Anatolie"ye ulaştık ve mükemmel bir akşam yemeğinden sonra Bursa'nın dar sokaklarındaki ilk gezintim için dışarıya çıktım... Herhangi bir gezgin bir Fransız bayan tarafından Fransa'daki en iyi taşra otelleri kadar mükemmel biçimde işletilen "Hotel d'Anatolie"'nin güvencesinde bu kadar uzağa gitmeye ikna edilebilir.

1909, Daskalov, 101: Dr. Çernev ve Eski Zağaralılarla beraber indiğimiz Hotel d'Anatolie'de anında küçük bir Bulgar kolonisi oluştu. Bütün Avrupalıların konakladığı bu otel kentin en iyisi olarak biliniyor. Elli iki yıldır Bursa'da yaşayan Fransız asıllı sahibi Madam Brotte özenle hazırlanmış ve kestane bir peruk takıyor... Otelin önünde olmazsa olmaz bir teras var, bunun altında da sokağa kadar uzayan bahçesi yer alıyor.

1918 (?), Hawley, 39, 40: Küçük arazi parçalarını işgal eden ve Müslüman mezarlıkları gibi kentin içinde değil sanki yasadışıymişçasına kentin dışındaki kısımlarda yer alan Yahudi ve Rum mezarlarından geçen taş döşeli bir yol boyunca ilerledik. Yola devam ederek, ismini çevresindeki mahalleye veren II. Murad'ın iki kubbeli camisine yaklaştık. Daha sonra sola döndük ve boğazın üzerindeki bir köprüyü geçerek, Hotel d'Anatolie'ye ulaştık... Açlığın sıklıkla yalnızca damak zevkinin tenezzül etmediği şeyleri kabul ederek doyurulduğu, uykunun yakalanamayacak kadar küçük ve çevik insafsız davetsiz misafirlerin ilgisiyle sıklıkla bölündüğü yerlerden, odaları sade olmasına rağmen mütevazı otelin sağlıklı yiyecekleri ve bir günlük yürüyüşün ardından çeşmenin dökülen sularını dinleyerek ve çiçeklerin tatlı kokularını içimize çekerek Doğu'nun gizemli sarhoşluğunu etkileyen, bahçelerin yanındaki verandaya oturduğumuz zamanki keyifli akşamlar endişeleri ortadan kaldıran bir zevkti."

1923, Marcossou, 160–161, 161: Constantinople'a geri dönüş yolumda tekrar buraya gelene kadar rahatlık ve konforun her türlüsüne veda ettiğim Hotel d'Anatolie'de geceyi geçirmek için durduk. Bu otel Anadolu'nun ünlü kurumlarından birisiydi. Sahibi, hiçbir şekilde otelinden daha az ünlü olmayan Madame Brotte idi. Çok ufak bir şelalenin müzikal sesini dinleyebildiğimiz şirin bahçesinde hala Fransız köylülerinin beyaz şapkasını takan bu ilginç yaşlı bayan bana hikâyesini anlattı. Seksen dört yıl önce Fransa'da Lyon'da doğmuş ve yirmi bir yaşındayken bir ipek eksperisi olan babası ile birlikte Anadolu'ya gelmişti. Bursa, uzun zamandan beri Fransızlar tarafından kurulmuş ve hala da büyük oranda Fransızlar tarafından işletilen Türk ipek endüstrisinin merkezidir. Madame gelişinden kısa bir süre sonra otelin sahibi ile evlenmiş ve onun ölümünden sonra da otelin işletmesini üstlenmişti. Savaşlar, orduların çekilmeleri ve yıkımlar üzerinde bir etki bırakmıştı ancak sakin halini korumuştur. Türkiye'de o kadar süredir yaşıyordu ki, Fransızcasına Türkçe kelimeler kullanıyordu. Bu güzel kokuların hâkim olduğu çevrede onun konuşmasını dinlemek ve sunduğu mükemmel Fransız yemeğini hatırladıkça Fransa'da değil de Anadolu'da olduğumu fark etmek benim için çok güçtü... Madamı etkileyen hayıflanmalardan birisi de Türklerin şarap mahzeninin mühürlemiş olmasıydı ve bu mührün ne zaman kaldırılacağını bir Tanrı bir de Ankara bilirdi.

Ek 35: Bursa Hotel De Olympe

1848, Monk, 49: İki saat daha yolculuk yaptıktan sonra Bursa'nın uzun yıllardan beri ünlü olan kükürtlü hamamlarının yakınındaki Hotel d'Olympe'e ulaşmayı başardık.

1852, Taylor, 312–313: Kentin en batı ucunda yer alan otel, ünlü sıcak su hamamlarından uzakta değildi. Avrupai bir tarzda yapılmış yeni bir binaydı ve bir yamaçta yüksek bir yere inşa edilmiş olup el yapımı pencerelerinden büyük keyif alarak izlediğim en muhteşem manzaralardan birisine bakmaktaydı. Merdivenlerden, temiz, aydınlık ve keyifli bir odaya çıkmak; odanın bir duvarı boyunca yerleştirilmiş geniş bir divana kendini bırakmak; Hıristiyan yemeği yemek; en yumuşak İran tütünlerinden bir nargile içmek ve sonunda da tüm bu lüksün en nefesi perdeli bir yatakta, serin, temiz çarşafar arasına sokulmak ve duyguların enfes değişikliğinden dolayı uyumayı imkânsız bulmak ne büyük bir rahatlık.

1853, Howard, 35: Hotel of Mount Olympus'da çok güzel bir yemek ve nazik bir İtalyan ev sahibiyle iyi bir ikametgâh bulduğumdan bahsetmeye tenezzül edeceğim. Bu yerde bir tanesi buradaki kükürt hamamlarını sağlığı için çok faydalı bulmuş olan üç veya dört tane Fransız'ın katıldığı geç saate verilen bir yemek yedik.

1853, Marsh, 341: Şimdiye kadar böyle uysal bir hayvana hiç binmemiştim ve saat yedide indiğimiz yer olan Hotel d'Olympe'in merdivenlerine tırmanmaya başlayana kadar yorulduğumu anlamamıştım. Bu büyük, yakın zamanlarda inşa edilmiş ve on iki saatlik bir tecrübeyi değerlendirebilen bir adam olarak bakımlı, türlü türlü iyi şeylerin sunulduğu ve hiçbir çeşit özel sıkıntının bulunmadığı bir yerdi.

1854, Higginson, 116: Dört buçuk saatlik bir at yolculuğu bizi kente getirdi ve beklediğimiz şey olan harabe bir "han" yerine bir İtalyan tarafından işletilen aşırı derece rahat bir otel bulmak bizi çok hoş bir biçimde şaşırttı.

1854 (?), Murray, 181: Bursa ya da Prusa Çatalağıl'dan 6 saat. Burada bir Avrupa hanındaki her türlü konforun bulunabileceği ve fiyatların makul olduğu, bir Alman tarafından işletilen mükemmel bir otel vardır. Bunun adı Hôtél de l'Olympe'dir.

1857, Perrot, 61–62: Saat üç buçukta Bursa'ya gitmek için yola çıktık. Gece olduktan kısa bir süre sonra bu yere ulaştık. Önümüzden gitmiş olan Charles, bizim için üç yıl önce kaldığım ve bana çok kötü gelmeyen Hôtél de l'Olympe'in odalarını çoktan tutmuştu. Bursa, Küçük Asya'da iç kısımların bir oteli olan tek kentidir.

1859, Beaufort, 532, 534: Bursa'nın bir ucundaki temiz küçük Alman oteline ulaşmamızdan önce saat gece yarısını yarım saat geçmişti... Otelimiz kentin batı ucunda yer alıyordu. Ovanın ve karşı dağların güzel bir manzarasına sahipti fakat asil yaşlı başının çoğunu göremeyecek kadar Olympus'un çok yakınında yerleştirilmişti.

1861 (?), Joanne-Isambert, 502: Antik Prussia olan Bursa'ya Yenişehir'den on saattir. Burada bir Alman tarafından işletilen ve fiyatları oldukça makul mükemmel bir otel olan hôtél de l'Olympe vardır.

1862, Moustier, 242: Yürüyüş ızdırabımız neredeyse yarım saat boyunca devam etti çünkü gideceğimiz yer olan Hôtél d'Olympe dış mahallelerden birisinde Yenişehir'e bakan yerin tam tersinde yer almaktaydı... Bizim grubumuz için burada sunulan hizmetten en iyi biçimde yararlandık. Yerel rengin cazibeleri ne olursa olsun, bizi büyük bir misafirperverlikle ağırlayan ve çevremizi saran Kocaeli ve Hüdavendigâr'ın gayretli müdürlerinden sonra özel bir odanın bir anlık özgürlüğüyle, gerçek yatakların ve Anadolu'da kullanımı bilinmeyen en mütevazı imkânlarla dayanan gerekli samimi küçük ev mobilyalarıyla karşılaşmak bizim için büyük bir keyifti: Masalar, tabaklar, çatallar su ve temiz kıyafetler. Bu değer takdiri belki de bizim çok hassas olduğumuz şeylerin yokluğundandı.

1864, Warsberg, 104: Atlarımız Hôtél d'Olympe önüne ulaştığında saat yedi idi. Otel, batı varoşlarının hemen arkasındaki ilk evlerinden birisine kurulmuştur. Uçurumun kenarında yalnız dar bir yolla kesintiye uğrayıp yine derinliklere kadar uzanan bir yamaçta duruyordu. Bunun karşısında, penceremizin dışında açık biçimde görülebilen Katırlı Dağ zinciri uzanmaktadır. Odalar temiz ve hatta Avrupalı gereksinimlere yeterlidir.

1866, Walker, 116: Bereketli tarım alanlarının olduğu ovanın karşı tarafındaki dağlardan yumuşak bir esinti otelin yer aldığı yüksek kayalık terasın oldukça aşağısında

yetişen ağaçların en üstteki dallarını hafif bir fısıltıyla kıpırdatarak, Küçük Hôtél Loschi'nin açık penceresinden bize ulaşıyordu.

1870 (?), Busch, 147: Bursa'da mükemmel donanımlı Hotel d'Olympe'de tekrar uygar insanlar gibi yemek yeme ve uyuma imkânı bulunabilir. Buna karşın ücreti günlük 10 franktır.

1871 (?), Anonim, 91: Lüks olmasa da rahat bir yer olan Hotel du Mont Olympe'de ikamet ettik. Bu, özellikle tamamen yapraklarla kaplı olduğundan manzarada çarpıcı bir özellik gösteren dut ağaçları nedeniyle yazın erken zamanlarında olmak üzere daima güzel ve tamamı mükemmel bir yeşillik denizi olan Bursa Ovası'na hâkim bir yükselti üzerinde konumlanmıştır.

1873, Haeckel, s.y.: Bursa'daki tek Avrupalı otel olan güzel "Hôtél du Mont Olympe"de en iyi ve en dostane karşılama ve hizmeti bulduk. Lezzetli portakallar ve incirler, mükemmel Pomi d'oro makarnası ve Olmypos'tan gelme lezzetli alabalıklar, Nektar ve Ambroisa, Tanrıların dağının eteklerinde yetişen üzümlerden yapılmış gül kırmızısı şarap o kadar muhteşemdi ki bize tanrıların kendileri için hazırladığı Olympos'taki bir masada tanrıların yiyecek ve içecekleriymiş gibi geldi.

1874, Brassey, 91: Bereketli bitki örtüsünü boyunca bir başka tırmanış, eski mineral hamamları geçerek bizi Bursa Kenti'nin hemen dış kısmında bulunan fakat ovanın enfes ve oldukça geniş bir manzarasına hâkim olacak kadar yükseklikte yer alan Hotel d'Olympe'e getirdi.

1875, Gallenga, 38: Bithynia'nın ovasına inersiniz ve sonunda gün batmadan kısa bir süre önce eski başkentine ulaşırsınız. Burada Hôtél du Mont Olympe'de konaklamak için kısa bir çekişmeden sonra dışarıya bakarsınız ve hala dünyada mı yoksa iyi talihinizin sizi cennete mi götürdüğünü merak edersiniz.

1880 (?), Launay, 152: Keşiş Dağı'nda Keşişdağı Otelini adında yabancıların yaptığı Avrupa usulüne göre yönetilen bir otel var. Bursa otellerine göre Keşiş Dağı'nın otelleri daha iyi. Bu otele çok önemli kişiler gelip konuk olmuştur. Burada sıradan biri ile bir imparatora aynı muamele yapılır. Bir İslam aydını ile iki Avrupalı sanatkarın yazdığı bir notta: "Keşişdağı Otelini, Bursa 10 Temmuz 1872" yazıyor. Biz Haziran'ın 25'inde Keşişdağı Oteline indik. Temmuz'un 10. gününe kadar kaldık. Üç kişinin onbeş günlük masrafı olarak 219 frank ödedik.

1886, Walker, 126–127, 127: Muradiye'nin pitoresk fakat kötü biçimde kaldırımlara sahip sokaklarından sakındıktan ve kısa bir süreliğine düzgün bir biçimde ceviz, karaağaç ve kayın ağaçlarının dallarının meydana getirdiği kemerlerin altından geçtikten sonra sağa döndük ve üstümüzde çıkıntılı bir kayanın gri bir kolunun kenarında yüksek bir yere yerleştirilmiş mütevazı görünüşlü, gül kuru renkli ve tabelasında "Hôtél du Mont Olympe, tenu par Joseph Loschi" yazan konaklama yerimizi gördük. Buraya çok yorgun ve bitap düşmüş bir biçimde ulaştığımız ve bu gösterişsiz hanın⁶⁰⁴⁷ kapısında araçlarımızdan inerken evin şu anki hanımı olan Marietta ve eski dostumuz olan uşak Giovanni Gillardi tarafından karşılandık. Kısa bir süre sonra en iyi odalardan birkaçına yerleşmiştik; her şey dört yıl önce buraya yaptığım mutlu ziyaretten dolayı bana çok aşına görünüyordu; her şey tamamen o zamanki gibiydi- aynı yetersiz ancak temiz ev eşyaları, düzenlemelerdeki aynı basitlik ve bu dört yılın etkilerinin hissedildiği aynı insanlar... Masanın yanında, bazı hasır sandalyeler ve renkli kumaştan bir divan ilk kattaki yemek salonunun tüm mobilyasını oluşturuyor. Fakat tablodot akşam yemeği mükemmeldi çünkü Loschi mutfak kısmında meşhur bir sanatkarı ve kendisi evi terk etmiş olmasına rağmen gelenekleri hala korunmaktaydı."

⁶⁰⁴⁷ İtalyanca "locanda" han anlamına da gelmektedir.

Ek 36: Bursa Evler (Konaklama Mekânı Olarak)

1432, Bertrandon de la Broquiere, 200: Kendisiyle konuştuğum zaman çok şaşırıp heyecanlandı ve beni bir Floransalının hanına götürdü. Orada hem kendim kaldım, hem de atıma bakıldı⁶⁰⁴⁸.

1588, Lubenau, 485: Bursa'ya vardım ve kentin aşağı bölgelerinde yaşayan Rumlara uğrayarak yol arkadaşlarımla birlikte kalabileceğimiz bir yer araştırdım. Develerin ve eşeklerin barınacağı kervansaray ayrı bir yerdeydi. Yol arkadaşlarım benden iki saat kadar sonra Bursa'ya ulaştılar ve benim onlara geceleyebilecekleri iyi bir yer temin etmiş olmama çok sevindiler.

1653, Manucci, 10: Bizanslıların eski kenti Bursa'ya vardıktan sonra kentin valisi gibi davranan Anthoine Çelebi denilen bir Ermeni tarafından kabul edildik ve ayrıca İran'a giden bir kervana kavuşmadan önce uzun bir süre beklemek zorunda olduğumuzdan kentten ayrıldık ve adı geçen Anthoine Çelebi'nin kır evinde ikamet etmeye gittik.

1701, La Motraye, 242: Dondurucu bir ayaza karşın, doğal merakım evinde kaldığım Rum'un ısrarlarına uyabilmek için bana yürüme gayreti vermekteydi.

1702, Lucas, 377–378: Büyük sokaklardan ve pazarlardan geçtikten sonra, Bay Marc-Antoine Medecin'in ikamet ettiği yerde, Jenycam [Yenihan (?)] isimindeki hana ulaştım. Orada olmadığı için, mektupları Bay Jouglan'ın bana şiddetle tavsiye ettiği bir Yahudi'ye götürdüm. Bu Yahudi bana çok nazik davrandı ve onda konaklamam konusunda çok ısrarcı oldu.

1793, Brenner, 18: En sonunda akşam saat altıda yolculuğumuzun asıl amacını oluşturan yere ulaştığımız. Harap durumdaki bir kapıdan Yahudi mahallesine girdik; burada Fransız bir tüccarın evinde samimi bir misafirperverlikle ağırlandık.

1814, Kinneir, 244: Paşa bana, kendisiyle büyük ve güzel bir evde rahat biçimde konakladığım Rum piskoposuna ait bir konak verdi.

1821, Fontanier, 244: Bursa'dan Smyrna'ya kadar olan yolculuğumuz tamamı için gerekli olan çok sayıda at kiraladık ve misafirperverliğinden ve kibarlığından çok memnun kaldığımız hemşerimizle vedalaştıktan sonra Mihaliç'a doğru yola çıktık.

1831, Wolff, 13: Bir Fransız beyi olan Bay Crispin'in yanında konakladım.

1832, Porter, 249: İyi bir gece istirahatından sonra bizden önce Bursa'yı ziyarete gelen bir Amerikalı Bey'in ısrarcı ricasıyla meskenimizi kendisinin yerleştiği saygın bir Rum ailesinin evi olan temiz ve rahat konuta taşındık.

1835, Stuart, 53: En sonunda bir Roman Katolik Ermeni olan Bay Zohrab'ın evine ulaştık. Bizi içeri alamadığı için nazikçe özür diledi ve bizim için kiralamış olduğu metruk bir meskene nakletti. Bu ev bir Ermeni ailesine aitti ve abartısız biçimde hiçbir şey içermiyordu. Kendimizi ayçiçekleriyle dolu küçük bir avluya bakan bir verandaya yerleştirdik. Bay Zohrab bize biraz yiyecek gönderdi ve K.'nin Fransız hizmetlisi bir Hıristiyan dostundan büyük bir şişe Bursa şarabı satın almayı başardı.

1836, Pardoe, 294: Yahudi mahallesine uğramamak için sağa keskin bir dönüş yaptık ve Rumlara ayrılan bölgede, Z.... Bey'in bizim için hazırlanmış nezaketini gösterdiği dayalı döşeli eve vardık.

1855, Benjamin, 108: Çok deneyimli atlılar olmadığımızdan Bursa kentine geç bir saatte girişimiz sevinçle karşılandı ve hiç kimsenin olamayacağı kadar nezaketli, kanlı canlı bir Alman olan değerli Boniface'miz saldırımızla erzaklarının eksilmesine hayret etmiş olmalıydı.

1870, Jerningham, 213: Kısa bir süre sonra Bursa'ya girdim ve "Soghanli Tcheftlick" yani "Soğanlı Çiftliğin" cana yakın ve sıcakkanlı sahibi olan Bayan S___'nin konuksever evine ilerledim.

⁶⁰⁴⁸ İngilizce baskısı daha farklı çevirilebilir: "Beni gördüğüne çok şaşırıp ve atlarım gibi benim de konakladığım yer olan bir Floransalı'nın evine yönlendirdi". Bertrandon de la Broquiere, 1807: 206

Ek 37: Bursa Medreseler

1701, Tournefort, 236: Bursa'da anlattığım camilerin dışında, padişahların yaptırdığı birçok okul da bulunuyor. Öğrenciler bu okullarda iâşe ve ibadetleri sağlanarak hiçbir ücret ödmeden Arapça ve Kuran öğreniyorlar.

1738, Pococke, 300–301: Bahsini yaptığım camilere ek olarak Bursa'da öğrencilerin Arap dilinde ve Kuran bilgisi konusunda bedava olarak eğitildikleri ve yetiştirildikleri birkaç okul vardır.

1793, Brenner, 57–58: Sultan Orhan tarafından Bursa'ya kurulan yüksek okulun çiçek açması ve meyve vermesi uzun zaman önce sona ermiştir. Hatta şimdiki ahalisinin binlercesi diğer âlimler ve şairlere ilaveten bir zamanlar Dschelili ve Emiri'nin Hüsrev ile Şirin ve Leyla ile Mecnun şiirleriyle gazellerini ürettiği ve ünlü İran şairi Firdevsi'nin şeyhnamesinin bitmemiş şiir tercümesinin yeni bir isim elde ettiği topraklarda yaşadıklarını bile bilmezler.

1834–1848, Schneider, 36–37: Bu şehirde Türkler için yapılmış çok sayıda medrese (yani üniversite) var. Ancak bu kurumların isimlerini hak ettiği söylenemez. Burada okunan başlıca kitaplar Kuran ve tabii ki hepsi Müslümanlığı telkin eden birkaç dini kitap. Buralarda okuyan öğrenciler ise sokaklarda çıplak ayaklarla, kendilerinden geçmiş halde dolanan birtakım pis ve tembel gençler.

1848, Macfarlane, 42–43: Bursa'yı terk etmemizden aylar önce, Ömer Bey bitmemiş Türk okulunun müdürlüğüne getirilse de Constantinople'den asla gelmedi. 4.000 kuruşluk çok az bir meblağdan dolayı okul inşası da askıya alındı. Birkaç eski hoca eğitim veriyor ya da Türk çocuklarına okuyarak öğretir gibi görünüyordu. Okul odası genel olarak camiyle bağlantılıydı. Büyük camilerle bağlantılı bir zamanların görkemli medrese ya da okulları ya tamamen boşaltılmış ya da boşaltılacak gibiydi. Bunlardan çoğu harabeler halindeydi. Cesaretsizlik ve yoksulluğa rağmen birkaç tanesinden softalar yani öğrenciler hala ayrılmamışlardı. Görevinin başında hiçbir müderris veya köşede çömelen ve büyük bir Kuran'ı inceleyen bir ya da iki arkadaş haricinde bir ders belirtisi göremedik. Softalar Bursa'daki en pejmürde ve aynı zamanda en hırçın ve küstah insanlardı. Bu zenginlik bahşedilen medreselerden tek aldıkları şey kişi başına bir somun ekmek ve üzerine uzanacakları bir örtü idi. Başka ülkelerde çok fakir öğrenciler görmüştüm ama buradaki gibi eğitimle ilgili böylesine bir yoksulluk ve çıplaklık görmedim. Odalarında bir örtü, kabaca yapılmış bir minder ya da yastık, su içme ve abdest almalarına yardımcı olacak toprak bir kâseden başka bir şey kesinlikle yoktu. Odanın kapısı genellikle pervazlarından düşüyordu. Pencere kanatları kırılmıştı ve camsızdı. Soğuk havalarda öğrenciler evlerine (tabii evleri varsa) gidiyorlardı ya da ısınabilmek için hep birlikte bir odada toplanıyorlardı. Terbiyesizliklerine ait iç karartıcı raporlar mevcuttu. Tüm şehirde gördüğümüz öğrencilerin toplam sayısı 50'nin altındaydı. Bayramlarda şehrin bazı dindar Müslümanları ortak oluyor ve okulların her birine, öğrenciler kesebilsin ve ziyafet çekebilsin diye koyun bağışlıyorlardı. Öğrenciler aynı zamanda Ramazan boyunca Türk köylerine giderek ve camilerde imam olarak görev yaparak az bir para kazanıyorlar ve bağışlanan yardımları topluyorlar. Ayrıca, herhangi bir özel servet ve paraya sahip olmaları çok ender olduğundan ya da en fakir ailelere sahip olduklarından bedenlerini ve ruhlarını bir arada tutmak için zorlu bir mücadele veriyorlar. 1846 yılının sonlarına doğru, Reşit Paşa bu ilahiyat öğrencilerinin birçoğunu aldı ve onları denizci ve asker yapmak için Constantinople'deki askeri ve denizcilik okullarına yerleştirdi. Müslüman okulları ziyaret ettiğimiz diğer kentlerden daha iyi durumda değildi ve Başpiskopos Southgate çok kapsamlı seyahatlerinde bunları her yerde bakımsız ve utanç verici bulmuştu. Binalar oldukça sefil ya da harabe halde, öğrenciler sayıca çok az ve öğretmenleri ve eğitim araçları acınacak durumda⁶⁰⁴⁹.

⁶⁰⁴⁹ Macfarlane, Osmanlı eğitim sisteminde yaşanan çöküntülere başka seyyahlardan yaptığı alıntılarla değinmiş ve bu durumun nedenleri üzerinde durmuştur. Konumuzla doğrudan bağlantılı olmadığı için yer vermediğimiz ancak Osmanlı eğitim sistemini çalışacak bir kimsenin mutlaka incelemesi gereken bu metinlerden birisinde Macfarlane, 1846–1847 yıllarında Asya'da bir gezi yapmış olan meslektaş Bay Longworth'un tüm medreseleri Bursa'da olduğu gibi terk edilmiş ve tamamen harabe bir halde gördüğünü aktarmaktadır. Macfarlane, 1850b: 44–45

1854 (?), Murray, 182: Bursa'nın okulları çok sayıda ve saygındır.

1855 (?), Ubicini, 127: Şehrin her mahallesinde bir mektep (ilkokul) vardır ve belli başlı her camiye bağlı bir medrese kurulmuştur; buradaki hocaların ücreti vakfın gelirinden verilmektedir.

1889 (?), Bent, 375–376: Medreseler, bunlara bizim üniversitelerimizde olduğu gibi bağlı olan cami mülkiyetlerinden elde edilen kaynaklarla desteklenen ilkel Müslüman kurumlarıdır. Softalar, ulemalar, imamlar, kâtiplerin hepsi buradan mezun olur ve eğitimleri olabilecek en üst düzeyde çağdıdır. Öğrenciler birbirinden ayrı hücrelerde kilimler üzerinde oturarak eski hadislerin tefsirini- bir diğer deyişle Müslüman ilahiyat derslerini –incelerler. Dillerinin çeşitli dalları olan Arapça, Farsça ve Türkçe burada öğretilir ve bu şeylerin ötesinde bir medresedeki öğrenci burada vakit öldürmenin haricinde çok az şey öğrenir. Bizim için gölgelik avluda oturarak aylak aylak vakit geçiren, bazıları uyuklayan, bazıları uyumak üzere olan öğrencileri izlemek son derece keyifliydi.

Ek 38: Bursa Köprüler

1675, Wheler, 216: Burada dağdan dökülen sularla iki küçük akarsu meydana gelir. Bunlardan birisinin yanından kente gelirken geçtik. Dağa çıkmak için bir köprüyle geçtiğim diğeri kentin kuzeydoğu kenarındadır ve bundan uzak olmayan bir başka köprüye sahiptir. Her ikisi de güzel biçimde inşa edilmiş ve büyük olup asıl kent ile dış mahalleleri birleştirir.

1836, Hamilton, 72, 73: Hızlı bir akarsu kent içinden derin, kayalık bir yatak boyunca akar ve Türk mahallesini Ermeni mahallesinden ayırır. Her biri tek kemerli iki taş köprü bunlar arasındaki iletişimi sağlar. Bu köprülerden birisiyle rahat kalınacak yerler bulduğumuz Ermeni tarafına geçtik... Bir süre boyunca boğazda akan akarsuyu, yatağının oldukça üzerinde yer alan kayalıklar arasına yerleştirilmiş yalnızca 8 inç genişliğinde tek bir tahtadan oluşan bir köprüyle aşmaya mecbur kaldığımız dik bir tepeye kadar takip ettik. Manzara vahşi ve güzeldi ve daha aşağıdaki daha sağlam bir köprüden yeniden kendi tarafımıza geçtik.

1847, Macfarlane, 92: Bursa birkaç kanyonla birbirinden ayrılmıştır. Bunlardan kentin doğu ucuna doğru olan bir tanesi göz alıcı ve büyüktür. Bu kanyon, boşluğun her iki tarafındaki meskenleri birbirine bağlamayı sağlayan yedi köprüyle geçilir.

1852, Taylor, 316: Pazarları boyu boyunca geçtik ve daha sonra sağımızdaki sokaklardan birisine çıkarak derin bir boğazı yüksek taş bir köprü yardımıyla aştık. Aşağıımızda ve yukarıımızda, dağlardan gelen akarsuların altlarından geçtiği daha başka köprüler de vardı.

1854, Benjamin, 111: Uçurumun üzerine yerleştirilmiş sendeleyeen bir ahşap köprüden bu akarsuyu geçtikten sonra dolambaçlı ancak keyifli bir at yolculuğu yaptım ve ardından günbatımına doğru tekrar kente geri döndüm.

1864, Warsberg, 159: Gökdere gerçekten geniş ve bol miktarda yeşilliklerle dolu bir vadidir ancak aşağıdaki seviyelerde duvarları birbirine o kadar yakındır ki cesurca yapılmış tek sivri kemerli bir köprü burayı aşmak için yeterlidir.

1866, Walker, 119: Atlı zeybekler Mekke'den dönen hacıları karşılamak için küçük ahşap köprünün karşısına geçtiler.

1870 (?), Busch, 148: Rumlar ve Ermeniler birbirlerinden kati bir şekilde ayrılmış durumda, dağın eteğinde kurulmuş ve asma köprülerle aşılın hendeklerle çevrilmiş iki kenar mahallede yaşamaktadırlar.

1873, Haeckel, s.y.: Gökyüzüne kadar çıkan tepeleri yüzünden Gökdere olarak bilinen bu derin vadilerden birisi kentin doğu bölümünün ortasından geçer ve üzerinde geçmesi cesaret isteyen bir köprü vardır.

1880 (?), Launay, 153: Tren, Nilüfer Çayı boyunca, ayakları kâğır ve üzerleri ahşap iki köprüden geçer. Bunlar Küçük Köprü ve Sumcuralar Köprüsü adını taşır.

1886, Walker, 138: Vadinin üzerine özensizce yerleştirilmiş küçük bir ahşap köprü...

1906, Davey, 410: Kent, altlarında akarsuların hızla ovaya aktıkları ve çok göz alıcı eski köprülerle geçilen derin vadilerle çeşitli mahallelere ayrılmıştı.

1907 (?), Gallois, 55: Bursa'nın göz alıcılığını arttıran şey kenti ikiye bölen ve dibinde çalılıklar içinde neredeyse görünmez durumda bir akarsuyun aktığı yemyeşil bir vadi olan boğazdır. Vadi iki ince uzun köprüyle aşılır.

1912, Launay, 203: Burada güzel Gökdere boğazını geçen kemerli bir köprü var. Biraz önce aceleye onu görmeden geçtik. Ancak sarmaşıklarla ve dikenli bitkilerle kaplanmış eş olmayan aralıklarla örülmüş kaba duvarlarına biraz ilgi ile bakmaya değer.

Ek 39: Bursa Irgandı Köprüsü

1588, Lubenau, 488: Bursa'da yukarı kentten öte yandaki tarlalara ulaşmak için, ustalıklı inşa edilmiş çok güzel bir taş köprüden geçiliyor. Dağdan aşağı büyük bir güçle inen sular bu köprünün altından akıp gidiyor. Köprü tek bir kavisten oluşuyor ve bu kavis öylesine yüksek ki, uzun bir kargıyı elde tutarak bu köprünün altından geçmek mümkün. Hıristiyanlar köprünün üzerinde dükkânlar inşa etmişler. Ben köprüyü ölçtüm ve 300 adım uzunluğunda olduğunu saptadım. Epey geniş olan bu köprü herhalde çok pahalıya mal olmuştur.

1702, Lucas, 386: Bursa kentinin yerleşimi neredeyse Lyon kenti gibidir. Uzunlamasına büyük bir alanı kaplar. Burada üzerinde üç tane köprünün olduğu bir nehir geçiyor. Bunlardan bir tanesinin üstü kapalı ve Organde isminde birisi tarafından sihirle yapıldığı söyleniyor.

1833–1843, Texier, 207: Gökdere suyu, kaynağını Olympus'un yüksek yerlerinden alarak, dağın kuzeydoğusu tarafında tek ağız olan geniş bir vadiden şehre doğru akar. Bu su, çok sayıda ve gür çağlayanlar oluşturur. Karlar eridiği zamanki görüntüsü, çok güzel ve görkemlidir. Tek kemerli ve üzerinde İsviçre'nin bazı köprüleri gibi çatısı bulunan bir köprü, bu vadiye Müslüman ile Ermeni mahallelerinin birleşme noktasını oluşturur.

1834, Burgess, 142–143: Bir yabancıнын ziyaret etmesi umulan ilgi çekici iki kalıntı yazları kuruyan bir nehir yatağı üzerinde yer alan iki köprüdür. Bir tanesi örtülü bir köprüdür ve ipek dokumacılarının yerleştiği bir yerdir; diğeri açık tek kemerli bir köprüdür. Bunların her ikisinde de kamu yararına sağladıkları fayda dışında dikkate değer hiçbir şey yoktur. Sultanların genellikle kendilerini seçkinleştiren bu tür büyük işler yaptıklarını itiraf etmek gerekir. Kaldırım taşıyla döşenmiş yolların bazen bataklıklar üzerinde uzandığı örneklerle karşılaşılabılır. Bataklıklar üzerinden geçen uzun köprüler de çok büyük zahmetler gerektirir ve bu çalışmalar büyük masraflara yol açar.

1835, Stuart, 53: Olympus Dağı tarafından sonlandırılan yeşil vadiyi ve bu dar ve derin vadinin bir ucundan diğere uzatılmış tek bir kemeri olan eski bir köprüyü hayranlıkla seyretmek için durduk. Ne yazık ki üzerine bazı şekilsiz evler inşa edilmişti.

1836, Pardoe, 303: Şehrin Ermeni mahallesindeki ilginç bir Roma kalıntısı olan üstü kapalı köprüden söz etmeden geçmemeliyim. Bu köprü, dağlardan gelen suyun ovaya bütün hızıyla döküldüğü nehrin üzerinde, tümüyle ipek dokumacılar tarafından ayrılmış olan bir sokak biçiminde. Çok sayıda pencere yamalı, pitoresk bir görünüm oluşturuyor. Köprünün uzaktan çok ilginç gelen tek kemeri hızla harap olmakta... Bursa'daki Roma köprüsü, belleğime genç Ermeni annenin gözlü yaşlı hayaliyle birlikte kazındı.

1842, Pfeiffer, 73: Tüm uzunluğu boyunca çatıyla kapatılmış taş bir köprü çok dik kenarları olan fakat çok az suyun aktığı bir nehir yatağının üzerinde yer alır. Doğudan ziyade benim kendi ülkeme ait görünen mimarileriyle, burada görmeye şaşırduğım, ipek dokumacılarının yaşadığı ve ticaretlerini gerçekleştirdiği çift sıralı bir dizi halindeki küçük kulübeler bu köprü üzerinde dizilmiştir. Tüm yolculuğum boyunca ne Suriye'de ne de Mısır'da buna benzer ikinci bir köprü daha görmedim.

1847, Macfarlane, 92: [Gökdere üzerindeki yedi köprüden] En alçaktaki yayvan, bir ev ya da koridor gibi çatıyla örtülmüş, her iki yanında dükkânların yer aldığı, Floransa'daki Ponte Vecchio ya da eski zamanların Londra Köprüsü'ne benzeyen kapalı bir köprüdür. Fakat altındaki kemer aralığı (tek bir kemer derin yarığın tamamının üzerine yayılmıştır) cüretkarane ve muhteşemdir. Köprünün tamamını meydana getiren kemer tuğla işidir ve söylendiğine göre Cenevizliler tarafından yapılmıştır. Fakat ne zaman? Ya da kimin için? Mimari tarzı eski Ceneviz işine benzemiyor değildir ve sanırım, buradaki birkaç başka yapının da aynı şekilde olduğu söylenebilir. İster aşağıdan isterse yukarıdan görünsün bu Ponte Grande [Büyük Köprü] bu yerin en kendine has özelliği ve en ilginç ve göz alıcı objesidir. Bunun yaklaşık 300 ya da 400 yada yukarısında, geçidin üstünde bir Türk işine benzeyen taştan yapıma açık, dar ve basit bir köprü vardır.

1864, Warsberg, 160, 161: Bugün, boğazın kenarında ve üst noktalarında yer alan evlerden birisinin sahibi olan bir Ermeni ailesinin misafiri olarak kahvaltı yaptık. Küçük bir çiçekli terastan, dar patikalardan sonra sanatsal bir köprüden de geçerek masaların ve

sandalyelerin hazırlanmış odluğu kayalık bir adacığa ulaştık... Arkamızda, akıntının oynaşarak geldiği yerde, manzara çalılıkların ve sarmaşıkların içine girilmez yabaniliğiyle kapanmıştı ve önümüzde İslami tarzdaki bir köprünün göz alıcı kemerinin içinden, kenar duvarlarının arasında çevrelenmiş biçimde, uzakta umut tarlalarındaki yaşam boğazı gibi görünen geniş düzlüğü görüyorduk... Bana söylediklerine göre köprü eskiden kapalıydı ve kabinlerle donatılmıştı fakat iki kez tekrarlayan ve her seferinde şiddetli biçimde meydana gelen depremle şu anki haline dönüşmüştür.

1894, Loti, 332: Yarım saat yoldan sonra içerisinde bir ağaç kümesi altında sel akan geniş ve derin bir hendeğe ulaştık. Üzerinde, Bizans'tan kalma eski, ağır ve yarım kemerli köprüler vardı. Bu köprülerin genişliği anlamsız olduğu için Türkler, üzerine, parmaklıklar boyunca tuhaf manzaradan gizlenir biçimde asılı küçük evler inşa etmişlerdi. Bunlar üzerinde ikamet edilen köprülerdi.

1904 (?), Anonim, 213: Gökdere Vadisi ziyaret etmeye değer bir yerdir ve onu aşan ilginç köprü gözden kaçırılmamalıdır.

Ek 40: Bursa Kentin Dışında Yer Alan Köprüler

1432, Bertrandon de la Broquiere, 204: Şehrin içinden çok derin bir ırmak akıp gidiyordu; ırmağı üzerindeki bir köprüden geçerek aştık; bu ırmak, Konstantinopolis ile Gelibolu arasında, Bursa'dan yaklaşık dört fersah mesafede yer alan bir körfezde denize dökülmekteydi.

1581, John Newberie, 475: Mart'ın 5. günü akşam vakti Bursa'dan ayrıldık ve bu gün içinde bir taş köprü'nün olduğu küçük bir nehri geçtik.

1701, Tournafort, 234: Ankara'dan Bursa'ya gelirken, oldukça iyi yapılmış bir köprüyle güzel bir çayı açtık; daha sonra bu çay meşelerle dolu vadilerde güneye doğru akmaya devam ediyor. Bu çayın Montania'ya yönelen Loufer olduğunu sanıyorum⁶⁰⁵⁰.

1702, Lucas, 376–377: Yaklaşık olarak yarı yolda oldukça geniş olan Nilüfer Nehri'ni güzel bir taş köprüyle geçtik. Aşağı yukarı bir saat daha yürüdükten sonra bir diğer köprüyle karşılaştık. Ucunda başka bir kol yapan aynı nehir üzerinde yaklaşık elli adımlık geniş bir yol var.

1720, Egmont-Heyman, 189, 190: [Ulubat-Bursa arasında] Yaklaşık iki saat uzaklıkta birkaç köprü'nün üstünden ve Paşa'nın ve diğerlerinin atlarının beslendiği ve seyisler için çadırların kurulmuş olduğu güzel otlaklardan geçtik... [Bursa-Mudanya Arasında] Haziranın dördünde Bursa'dan yola çıktık ve yaklaşık yarım saatlik uzaklıkta Olympus Dağı'nın eteğinin yanında kente geldiğimiz aynı yola tekrar kavuştuk. Daha sonra, son zamanlarda yağın büyük miktardaki yağmurlarla kabarmış olarak olağanüstü bir hızla akan akarsuyun üstünden bir köprüyle geçtik... İki saat daha uzakta Magnesia'daki Hermus'a benzeyen fakat çok daha güçlü bir akıntısı olan güzel bir nehirle karşılaştık; bu nehri taş bir köprüyle geçtik.

1804, Hammer, 90: Bursa'dan İznik'e giden yol daha önce bahsettiğimiz dağdan akan suların birleşme noktasındaki köprüden geçer... Elli evden oluşan küçük Rum Köyü Tepecik, bu dağın eteğinde köprü'nün hemen ötesinde yer alır.

1814, Kinneir, 247: 11. milde Bursa Ovası'nda dolambaçlı bir yol izledikten sonra Mihaliç yakınlarında denize dökülen Horsui (Horisius) nehrini tekrar bir köprüyle geçtik.

1820, Marcellus, 501: Bursa Kenti'ni sulayan ve Olympe'den kaynağını alan bir nehri küçük bir köprüyle geçtim. Şimdi Nilüfer Suyu olan bu nehir eski Horisius'tur.

1833–1843, Texier, 191: İkinci bir boğaz daha geçildikten sonra Nilüfer vadisine inilir ve bir tahta köprüden geçilir.

1841 (?), Vecchi-Osculati, 92: Uzaklardan sesi gelen Ufer Su yani Nilüfer aynı zamanda Delitciai yani Deli Nehir olarak da bilinir; çünkü ya sakin bir biçimde hareket ederek kıyısına sadık kalır veya hızlı ve asabi bir biçimde mahveden kollarıyla Olympus Dağı'ndan Bozagai arkarsuyunu alarak akarır. Bazıları tarafından Strabon'un Orisio'su olduğunu inanılır. Nehir, Beyazıt'ın hükümdarlığı sırasında inşa edilmiş, despotizmin vurdumduymaz ihmalkarlığıyla tamir edilmesi düşünülmemeyen binlerce çatlakla eski zarafetinin yok olduğunu gördüğümüz bir köprü'nün altından geçer.

1842, Pfeiffer, 71: Çok yüksek taş bir köprü ile aşılacak küçük bir akarsu mayısın ortasında o kadar sığ ki atlarımızın toynaklarını ancak kaplıyor.

1848, Macfarlane, 56: Tarlanın arkasında Emikler [?] adında çok küçük bir mezra vardı ve az da olsa yıkıntılar sergiliyordu. Yarım saat sonra eyerle suyu savurarak Nilüfer'in sığ yerinden geçtik. Nehrin aşağısında nehir kabarırken kullanılıyor olması gereken kaba bir köprü var. Bazı mevsimlerde nehir hiç geçilemiyor ve Mudanya yolu haftalarca "ortada kesilmiş" oluyor.

1854, Benjamin, 107: Bursa'ya yaklaşırken Nilüfer denilen bir nehri geçtik. Üzerinde kurulmuş bir Roma köprüsünün kalıntıları vardı.

1857, Perrot, 85: Yolumuz Olympe'in eteklerini takip ediyordu ve ilk başta üzüm bağları ve güzel ceviz ağaçları gruplarından geçtik, daha sonra Nilüfer Suyu'nu ahşap bir köprüyle aştık.

⁶⁰⁵⁰ Kitabın editörlüğünü yapan Yerasimos, Tournafort'un nehirle ilgili verdiği bilgilerden ötürü burasının Nilüfer olamayacağını ileri sürmüştür. Tournafort, 2005: 234, dn. 55

1878, Barkley, 46: Orada burada Olympus Dağı'ndan aşağıya doğru akan çok sayıda akıntının üstünde bir menfez veya köprü yapılmıştı fakat bunların çoğu çökmüştü ve suyollarında mücadele etmek ve suyun içine girilmek zorunda kalınıyordu.

1886, Walker, 165: Gümüşi Nilüfer antik taş köprüye doğru süratle ve sessiz biçimde akıyordu.

1918 (?), Hawley, 56: Altımızda Asya'daki köprülerin birçoğunun durumunda olduğu gibi bir devenin sırtı gibi kamburu olan taş bir köprü vardı. Bu şüphesiz tekrar ve tekrar büyük orduların uzun yürüyüşlerini taşıdığı çünkü eskimiş ve yılların etkisiyle grileşmişti.

Ek 41: Bursa Acemler (Abdal) Köprüsü

1804, Hammer, 4: Yaklaşık yarım fersah daha ilerledikten sonra yol sizi yaz aylarında sığ sularından atlarla geçilebilecek ancak kışın taş bir köprüyle aşılabilecek Nilüfer (Lotos Nenufar)'in kıyısına getirir.

1836, Pardoe, 293: Ovayı ikiye bölen nehrin üzerinde beş güzel kemerli bir köprü uzanıyor. Biz geçerken nehrin suyu öylesine çekilmişti ki iyi bir atlet bir sıçrayışta kendini karşıda bulabilirdi. Ama akıntı korkutucu derecede hızlıydı. Kum ve çakıl yığılı nehir yatağı kış aylarında suyu yeterince zapt edemiyor olmalı ki her iki yanında geniş bir alanda taşkın izleri vardı.

1836, Hamilton, 78: Mudanya yolunu sağımızda bıraktık ve kısa süre sonra güneybatı yönünden akan Lufer Su'ya ulaştık ve bu nehri Acem Köprü yani İran Köprüsü denilen uzun bir köprüyle aştık.

1836, Strickland, 110–111: Saat iki buçukta güzel Bursa kentini üzüntüyle terk ettik ve yaklaşık iki mil boyunca tekrar Mudanya'ya giden yolu takip ettik. Daha sonra Nilüfer'in üzerinden bir köprüyle geçtik.

1862, Moustier, 250: Bursa-Ulubat arası 10 saatlik yürüyüş mesafesindedir. Bir süreliğine Mudanya Yolu'nu takip ettik. Nilüfer nehri üzerinde Ortaçağlarda inşa edilmiş ve görünümü oldukça pitoresk olan köprüyü görmek için iki yolun kesiştiği yerin biraz ilerisine gitmeğe değer.

Ek 42: Bursa Mihraplı Köprü (Selçuk Hatun Köprüsü)

1701, Tournefort, 241: Uludağ'dan doğan ve Mudanya yakınlarında denize dökülen küçük Nilüfer ya da Meraplı Irmağı köprüsünü geçtik.

1840, Bernard, 53: Çekirge'den inip Mihraplı Köprü'yü geçtikten sonra, Mihaliç yolu üzerinde ve köprüden bin adım kadar solda "Topbelen" isimli bir bahçe vardır.

1847, Macfarlane, 236–237: Ovanın güney kenarını takip ettik ve Missi'nin Çıra köyünün hemen aşağısında Nilüfer Nehri'ni geçtik. Burada hayırsever bir Türk tarafından yaklaşık iki yüz yıl önce inşa edilmiş sağlam bir taş köprü vardı ve bu Türk öldükten sonra nehri aşan köprünün kalıcı olması ve bakımlarının yapılması için miras olarak mülkler bırakmıştı. Nilüfer'in gönderdiği korkunç bir akıntıyla köprünün bir ucunu alıp götürdüğü ve kendisi için yeni bir kol ya da kanal biçimlendirdiği zamandan beri kaç yıl geçti bilmiyorum. Uzun zamandan beri gezginler iyi, güçlü köprüye çıkmadan önce bu yeni kolu aşmak zorunda (genellikle hiç de geçilebilen bir kısım değildir). Gürültülü biçimde düzenlemeler yapıldı. Tamiratlar için bırakılmış olan mülklerin emanetçileri bu konuda yapacak hiçbir şeyleri olmadığını iddia ettiler. Bu kol yeni bir nehirdi ve onlar yalnızca Nilüfer'i aşan köprüyü bakımlı tutmakla yükümlüydüler. Bilge kadılar, ellerinde sakalları ile bunun karmaşık bir konu olduğunu düşündüler ve asla herhangi bir karar veremediler. En sonunda Bursa halkı ve bu durumdan sıkıntı çeken diğer kişiler taş olana bitişik bir ahşap köprü inşa ettiler. Biz de Nilüfer'i, kısmen çürümüş ağaç gövdeleri ve tahtalar kısmen de pürüzlü, kaygan taşlar üzerinden geçerek aştık. Auld Brigg [Eski Köprü'nün] merkez kemerindeki kilit taşında olağan olduğu üzere hayır sahibinin ismini ve gayesini anlatan ve Kuran'dan aktarılan bir sözle sona eren beyaz mermer levha üzerine yazılmış çok uzun bir kitabe vardı.

Ek 43: Bursa Nilüfer Köprüsü

1675, Covel,145: Bursa yolunun yarısını meydana getiren 7. veya 8. milde, batıya doğru akan geniş ve güzel bir nehri geçtik; üstünde, üç büyük ve üç küçük kemeri olan kötü durumda bir taş köprü vardı.

1886, Walker, 124, 125: Çok eski bir taş köprüye ulaştık... Yanında mola verdiğimiz köprü, Missikeny'nin boğazından çıkan ve gümüş dolambaçları manzara boyunca yayılarak altından geçen nehre günümüzdeki ismini vermiş olan Orhan'ın güzel Rum eşi Nilüfer tarafından inşa edilmiştir.

1889 (?), Bent, 377: Önümüzde sellerin neden olduğu geniş bir su katmanı yayıldı. Mudanya'daki vapuru yakalamak istiyorsak bu sel sularını geçmeliydik. Eğer yanımızda olanın dışında bir sürücü olsaydı arabamızın çevresinde fokurdayarak köpükler oluşturan ve Nilüfer'in eski yüksek köprüsünü bir gölün ortasında tek başına duran bir adacık haline getiren dalgalı suları asla aşamayacağımıza emindim.

Ek 44: Bursa Sarayı

1396–1402, Schiltberger, 38: Bayezid şehre geldiğinde, Burgonya Dükünü, onun kurtarmış olduğu adamlarıyla birlikte alıp sarayının yakınındaki bir eve götürdü.

1432, Bertrandon de la Broquiere, 203: Hükümdar konağı da kaledeydi ve çok güzel bir yapıydı; bana söylendiğine göre bu sarayda elli kadar kadın vardı, burada zevkü sefa içinde yaşıyordu. Sarayın bir bahçesi vardı ve içinde büyük bir havuz bulunuyordu; hükümdar burada, canı istediği zaman o çok güzel kadınlardan biriyle oynaşmış; havuzda bir de küçük sandal varmış; bunlar hep benim kulağıma gelenler, çünkü ben sarayı ancak dışarıdan görebildim⁶⁰⁵¹.

1576, Gerlach, 446, 447: Hükümdarın sarayı kentin⁶⁰⁵² içinde bulunuyor... Padişahın sarayı yüksek ve dik bir kayanın üzerinde inşa edilmiş. Kaya bir duvar gibi dümdüz aşağıya iniyor. Orada durup kente bakınca insanın başı dönüyor.

1588, Lubenau, 486: Doğu tarafında vaktiyle hükümdarın sarayı bulunmaktaydı; burası özel duvarlarla çevrili olup şimdilerde kapalıdır. İçerisi tamamen bakımsız ve harap vaziyettedir. Binada sadece Hıristiyan ailelerden devşirilen bir sürü acemioğlan yaşamaktadır. Bunlar buğdayı ayıklayıp birkaç kez yıkarlar, kuruturlar ve padişah için yapılacak ekmeğin ununu tertemiz olarak hazırlarlar. Konstantinopolis'e her ay bu undan 120 Sahm göndermek zorundadırlar. İşlerini yaparken gösterdikleri özen ve titizlik şaşılacak bir şeydir. Zira 5–6 acemioğlan bir sıra halinde dizilirler ve birinin ayıkladığı buğdayı bir diğeri yeniden gözden geçirir, tek tek tüm taneleri ayıkladıktan sonra üçüncü kişiye, o da dördüncüye devreder ve ayıklama işi böylece sürüp gider. Acemioğlanların başına özel denetleyiciler dikilmiştir ve her birinin önüne sanki bir mal satıyormuş gibi özel tezgâhlar yerleştirilmiştir. Sarayın tam ortasında iki asma kütüğü durmaktadır. Bunlardan birinin kalınlığı yetişkin bir erkeğin yedi karışı kadar, diğeri kalınlığı ise sekiz karış kadardır ve yükseklikleri iki adamın boyunu aşmaktadır. Kütüklerin üst kısmından tıpkı tepeleri budanmış söğüt ağaçlarındaki gibi fışkırmış olan taze filizlerin her biri üzüm salkımları ile doluydu. Kent tarafındaki duvarların önündeki güzel bahçenin içinde kesme taşlardan yapılmış dörtgen biçimindeki havuzun ortasında, çatısı dört mermer sütun üzerine bindirilmiş mermer bir kasır gördük. Kasrın orta yerinde bir zamanlar bir fıskiye bulunduğu fark ediliyordu, ama çatı çökmüş ve her yer harap olmuştu. Kentin yukarı kısımlarının bazı bölgeleri sarp ve çıkıntılı halindeki bir kayanın üzerine inşa edilmiş olduğundan duvarın üstünden aşağı bakıldığında aşağı kentin bir kısmı, özellikle de sarayın bulunduğu yer görülemiyor.

1631, Stochove, 178–179: Bu kent uzun zaman boyunca Küçük Asya'nın krallarının ikametgâhı olmuştur. Osmanlı Türklerinin ilk imparatorları yönetim merkezlerini burada kurmuşlar ve İkinci Mehmet 1452'de Constantinople'u fethederek yönetim merkezini oraya taşıyana kadar halefleri de bunu devam ettirmişlerdir. Burada hâlâ, tüm memlekette çok bol miktarda bulunan bazı çok güzel meyveler ve sebzelerle dolu çok hoş bir bahçenin içinde dikkat çekici bir şey göremediğimiz bir yerde Osmanlı beylerine saray olarak hizmet etmiş olan bir şatonun kalıntıları var.

1656, Thévenot, 114: Bu kalenin içinde, eskiden ilk Osmanlı sultanlarının sarayı olan muhteşem bir binanın kalıntıları görülüyor. Saray bugün harabeye dönmüş durumda.

1675, Wheler, 215: Bu kalenin içinde bir tanesi eski ve diğeri yeni iki saray vardır. Eskisi neredeyse ortadan kalkmıştır ve yalnızca mısır yetiştirilmesine ve saray için iyi un yapılmasına hizmet eder. Diğeri, padişahın buraya gelişi için yaklaşık 17 yıl önce iki aylık zaman içinde inşa edilmiştir. Bu oldukça küçük bir binadır fakat hamamlar ve fırınlarla güzel biçimde donatılmış ve çatıları ve duvarları çok hoş düğümler ve çiçeklerle resimlenmiş ve yaldızlanmıştır. Her odanın bir kenarındaki kabinler evlerini büyük karyolar, masalar, sandalyeler ve taburelerle tika basa doldurmayan, yalnızca odanın bir bölümünü geri kalan

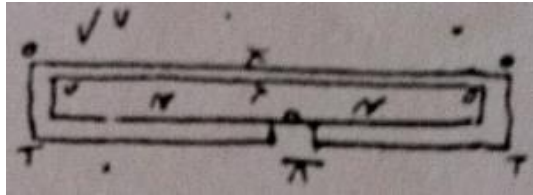
⁶⁰⁵¹ 1807 baskısı biraz daha farklıdır: “Burada [kale] ayrıca sultanın sarayı da vardır. Bana söylediklerine göre bir bahçe ve hoş bir havuzun/gölcüğün olduğu iç kısmı çok enfes bir yerdir. Bu sırada Bey'in elli karısı vardı ve yine söylediklerine göre bu su parçası içerisinde onlardan bazılarıyla bir kayık içinde eğleniyordu.” Bertrandon de la Broquiere, 1807: 207–208

⁶⁰⁵² Surlarla çevrili ve Gerlach'ın yukarı kent olarak isimlendirdiği kısım.

kısından biraz daha yüksek yapan ve üzerine bir kilim örten Türklerin tarzına uygun biçimde yatak ve mobilyalar içindir. Tümü burada kalkar ve bağdaş kurmuş biçimde oturur. Bazen üzerine oturma veya uzanmak için yastıklar yerleştirilir ve oturma odası, yemek odası ve yatak odası olarak hizmet verir. Yemeğe oturdukları zaman birisi, bazen tek parça ahşaptan ve bazen küçük bir ayakla iki katlı yapılmış olan küçük bir yuvarlak masa getirir. Bunun üzerine et küçük tabaklar halinde dizilir. Bir bez tüm gruba yetecek kadar uzundur ve masanın çevresinde dizilir. Nadiren bir sofraya örtüsü serilir. Yatağa gittikleri zaman bir hizmetli gelir, örtüleri, yorganları ve çarşafı alır ve birbiri yanına serebildiği kadar çoğunu hazırlar. Bu bizim Hıristiyan Prenslarımızın herhangi birisi için oldukça sefil bir yerdir. Fakat kaleden görülen manzara kente ve civarına bakar biçimde tepenin yamacı üzerine konumlandığından ötürü çok hoştur.

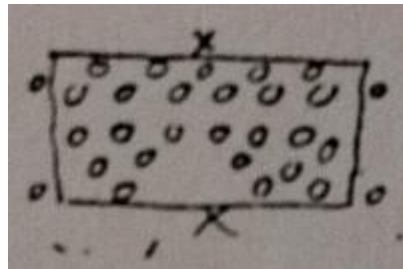
1675, Covel, 151, 153: Manastırın hemen yanında yaklaşık 175 veya 180 adımlık, kapısı kalenin ön iç kısmında ve tam ortasında bulunan küçük bir hisarın harabeleri var. Yaklaşık kare biçimli. Burası kentin alınmasının ardından ilk başta bir saray olarak kullanılmıştı. Şimdi, özellikle Sultan'ın yiyeceği pastaların ve ekmeklerin yapılacağı ve şu anda Adrinople'da olduğu gibi Sultan'ın sarayı her nerede ise oraya gönderilen pirinçle karıştırılmış buğdaydan bir çeşit kaliteli unun hazırlandığı bir imalathaneye dönüştürülmüş. Burada ısıtıldıktan sonra tahılları kurutmak için bana başka hiçbir yerde hazırlamanın mümkün olamayacağını söyledikleri özel bir yöntemle buz kadar soğuk un elde ettikleri bir süreç izliyorlar... Hisar terk edilip batıya doğru devam edildiğinde aynı tepenin üzerine şu anki Sultan tarafından yaklaşık 25 yıl önce inşa edilmiş yeni saraya ulaşılır. Görkemli olmaktan çok kullanışlı olması göz önüne alınarak yapılmış. Baştan aşağı her yerini dolaştım ve ne sultanın ne de eşlerinin bölmelerinde 10 ya da 12 yarda kareden daha büyük tek bir oda bile bulamadım (henüz bitmemiş bir ya da iki oda ve büyük bir salonun haricinde); birçoğu 5 yarda bile değildi. Dikkatimi çeken tek şey ustaca düzenlenmiş bir çeşit ocaktı.

Fig b 8

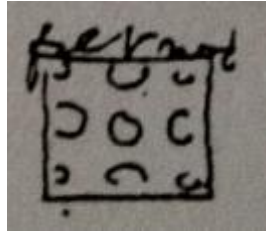
Bir cephesi güzel tuğlalar ve harçla yapılmış olup duvarın yüksekliğinde ve bir tuğla kalınlığındaydı (cephe o.x.o). Küçük toprak çömlekler dip kısımları dışarı ve ağızları odanın içinde bakacak biçimde tuğla kalınlığı boyunca buraya yerleştirilmişlerdi (bkz.duvar o.x.o.o.x.o.).

Fig b 9

Odanın diğer kısımlarına istenildiğinde açılıp kapatılabilecek pencereler yerleştirilmişti. Isıtma için, biraz önce bahsettiğim duvardan diğer üç duvara doğru o.N.N.o içindeki duvarın uzunluğunca ve yaklaşık 1,5 ayak genişliğinde geniş bir boşluk bırakılarak (o.t.π.t.o) bir tuğla kalınlığında bir düzenleme yapılmıştı. t.π.t kenarında π noktasında bir baca ve bacanın arkasında sıcaklığı içine çekmek için küçük bir delik mevcut iken karşı tarafında o.o.x.x.o.o da görüleceği gibi hiç çömlek yoktu. Odalar sadeydi ve büyük odadaki sofanın üzerinde yer alan on iki uçlu bir gülden oluşan bir tanesi haricinde süslemeler veya bezemeler yoktu.

Fig b 10

Bu saray 40 günden daha az bir sürede aceleyle inşa edildi ve tamamlanmadan bırakılan iki veya üç odanın haricinde 60 gün içinde neredeyse tamamen bitirildi.

1683, Smith, 432: Kentin üst kısmında kuzeybatıya doğru surlarla çevrelenmiş saray bulunur. Ancak Trakya'yı ele geçirdiklerinden beri imparatorlar burada ikamet etmemektedirler veya bu İmparatorluk kentine nadiren ziyaretler yapmaktadırlar. Yetişkin oldukları zaman oğullarının yakında olmasına izin vermeyen fakat onları savaş ve yönetim sanatlarında bilgilendiren bir paşa ve kadı tarafından eşlik edilir biçimde, saygıdeğer bir görevlendirmeye gönderen Türk İmparatorlarının eski geleneklerine bağlı olarak da oğullarının hiç biri son zamanlarda burada yaşamadığından şimdi ihmal edilmiş ve süslemelerin tamamı yok olmuştur.

1684, Carreri, 114: Kulelerle taçlandırılmış surların ortasında yer alan padişahın sarayı harabeye dönmeye başlamış: Bu basit ve kötü biçimde inşa edilmiş bir saray.

1701, Tournefort, 234: [Yeni Saray] sarp bir tepenin üstündedir, yeni sarayı IV. Mehmed, eskisiniyse I. Murad yaptırmıştır.

1738, Pococke, 299: [Kalenin yer aldığı] Tepenin kuzey yamacında birkaç yıl önce yanan büyük sinyor'un sarayının harabeleri var.

1793, Brenner, 28–32: Bir tanesi I. Murat, diğeri IV. Mehmet'in inşa ettirdiği eski sarayın kalıntılarını görmek istedik fakat günümüzde yalnızca tanınmaz haldeki harabeleri mevcuttur... Fakat bu iki saraydan sonuncusunun yer aldığı bu yerin seçiminin hakkı verilmelidir. Hiçbir şey bu tepenin manzarasından daha romantik değildir. Kademeli olarak alçalarak eteklerine uzanan kent, gerçekten de tamamen çok güçlü Asya Devleti'nin mağrur hükümdarlarının ikametgâhına hizmet vermek için yaratılmıştır. Ön kısımdaki manzara köyler, ağaçlar ve bahçelerin alacalı bir kilim gibi serpiştirildiği uçsuz bucaksız bir vadidir. Arka kısımda gri bulutlarla kaplı zirvesi bölgeye haşmetli bir biçimde hâkim olan yoğun ormanlarla kaplı dik yamaçlarıyla Olymp vardır... Rehberimizin bize söylediği bazı sözler bu harabelerin yakınlarında bulunan ve makamlardan özel bir iznin alınması gerektiği cephaneliği ziyaret etmek konusundaki arzumuzu uyandırdı. Bu izin yarım saatte geldi ancak yine de daha sonra küçük demir kapının asma kilidinin anahtarı bulunana kadar uzun bir süre beklemek zorunda kaldık. En sonunda kapı açıldı ve mutfak bahçesinin içinden geçerek oldukça derin bir çukura ulaştık. Bu çukuru tehlike atlatmadan dar ve sallanan bir kalasla aştık ve böylece çevresi birkaç kulaç olan biçimsiz bir terasa geldik. Burada açık bir gökyüzünün altında muhtemelen taşıyıcıları uzun zaman öncesinde toza dönüşmüş olduğundan kalaslar üzerine özensizce bırakılmış berbat bir halde dört toptan oluşan Bursa'nın ağır silahları vardı. Abartılı varsayımların bizde heyecan uyandırdığı beklentilerden ne kadar da uzak! Bu arada, onun hakkındaki merakımız hayal kırıklığına uğramıştı ama yine de bu telafi edildi. Bu terasın altında alçak yarıya kadar tıkanmış bir kapıdan içine sürünerek girdiğimiz uzun yeraltı kemerleri vardı. İç kısmı görünüşe göre yaklaşık altı kulaç kareydi ve yüksekliği yedi ya da sekiz kulaçtı. En azından 9 feet kalındığında olması gereken duvarda rehberimizin bize söylediğine göre bir zamanlar burada yaşamış olan çok büyük bir yılan resmedilmişti. Duvarda birbirlerinin üzerine yerleştirilmiş farklı seviyelerde çeşitli açıklıklar bulunuyordu. Bunlar görünüşe göre aynı sayıda odaya gidiyorlardı; fakat bir merdiven olmadığından bunları daha yakından inceleyemedik. Tüm bina hala zarar görmemiş ve sağlam durumdadır. Ancak bunun hazinelerin saklanması için mi, hapisane olarak mı yoksa herhangi muhtemel bir diğer kullanıma mı hizmet verdiği konusunda bir bilgi elde edemedik.

1804, Hammer, 42, 43–45: Osmanlı hanedanlığı ve dininin bu iki en eski anıtı [Osman ve Orhan Gazi Türbeleri] yanında ilgi çekici kalıntılar büyük bir kayalık terasın iki

ucuna inşa edilmiş, her ikisi de isimlerinin ilki olan Murad ve Mehmed'in saraylarının harabeleridir... Kalenin sınırları içinde en ilgi çekici harabeler ilk Osmanlı sultanlarının saraylarının kalıntılarıdır. Bu anıt, biçimsiz taş yığınları haline gelmiş ve oldukça bozulmuştur ancak yine de çeşitli odalar, hamamlar, köşk ve çeşmelerin fark edilebileceği bahçelerden meydana gelen genel planı çıkartılabilir. Çeşmelerin bazıları günümüzde de iyi biçimde korunmuş fakat içinden suların geçtiği borular patlamıştır ve çeşitli yönlerde toprağı ıslatarak dışarıya akarlar. Önceden suların aktığı mermer aslanların ağızlarında çimler filizlenmiş ve suyun döküldüğü havuz molozlar ve çöplerle dolmuş durumda. Kadınların vakar ve namusunun kutsal sığınağı olan harem belki de burasıydı. Neredeyse hiç bozulmamış olan mermer banyoların aynı civarda yer alması bu tahmini muhtemel hale getirir. Eski zamanlarda her günahkâr göze kapalı ve hatta güneş ışınlarının ve atmosferdeki havanın dahi güçlkle ulaşabildiği bu keyif ve edep mekânı çatı ya da koruma duvarları olmaksızın açıkta kalmış biçimde kötü günlerdeki fırtınalara ve açık günlerin ışıklarına maruz kalıyor. Önceden en zengin renklerle bezemeli halılarla kaplı olan zeminde şimdi deve dikenleri ve yabancı güller yayılmış ve zamanın elleriyle savrulmuş taş yığınları tüy minderlerin yerini gasp etmiş. Doğulu zorbaların kıskançlığı yüzünden ışık ve havanın dahi girmesine izin verilmediği, güneş ışınlarının sadece perdeler ve parmaklıklar arasından gizlice girebildiği ve sessizliğin sadece flüt mırıltıları ve aşk sesleriyle kesildiği kadınların özel odaları şimdi açıkta kalmış ve hatta en gizli yerler bile güneşe, aya, rüzgâra ve her türlü hava koşuluna maruz kalıyorlar. Şimdi bile bir sessizlik hâkim ancak bu aşkın değil çeşmelere gitmek isterken toprak altında yolunu kaybeden ve harabelerin arasında fışkıran suların şırıltısıyla kesilen terk edilmişliğin sessizliği. Hiçbir şey Najade [su perileri]'lerin feryatlarından daha melankolik olamaz. Harabelerin altında yüzlerce yıldır aynı şeyi tekrarlıyorlar: Tekdüze bir kükrete içinde tekrarladıkları büyük gerçek gibi her şey boş. Bu sarayın ve içindekilerin şaşası ve görkemi nereye kaybıldı! Harem'in şehveti ve güzellerinin zevkleri nerede! Parfüm bulutları, güneş parlaklığındaki aynalar, tüy gibi yumuşak sedirler, huzur veren kokular, keyif verici baharatlar, kendinden geçirici afyonlar, gül kokulu ve misk tütsüleri, güneş ışınları ve baharın çiçek yataklarından örülmüş gibi görünen, muslin kumaştan perdeler ve kaşmir şallar, nerede bunlar? Her şey, her şey gitmiş⁶⁰⁵³. Hayalci delikanlılar bu haremün güzelliğün yuvası ve Doğu ihtişamının odağı olduğu zamanlardaki geçmiş yüzyılların sahnelerini düşünürler. Hayalimiz bizi tüm güzelliklerin ve zevklerin bir arada toplandığı yüzyıllar öncesinin haremünün merkezine götürdü ancak hayallerimizden kurtulduğumuzda kötü bir peri tarafından sihirli sarayı içinde uyutulan ve sabah olduğunda kendini yıkıntıların, pislik ve çöp yığınlarının arasında bulan şövalye gibi hissettik. Güzelliğün ve büyüklüğünün yansımaları harabelerin görünümünde bile idrak edilen, kadınların haysiyetine her bir Doğu ülkesindeki tüm haremleri elde etme arzusu burada olduğu gibi moloz yığınlarına dönüştü böylece Asya'daki ırkımızın güzel yarısı yüzyıllar boyunca rezil edildi. Haremlerde kadınların mahkûm edilmesi Doğu despotizminin bir sonucu değilse kesinlikle gerekli değildir çünkü erkek çocuklar yedi yaşlarına gelene kadar haremde kilit altında olurlar, buradan Herkül sütunlarına gemilerle götürülürler, köleliğin kadın ve erkek despotizmi fırtınalı okyanuslarda yaşamı zehir eder.

1833–1843, Texier, 199: [I. Murat'ın] Bursa ovasına hâkim bir tepede yaptırdığı saray, bugün tamamen yıkılmıştır; fakat yıkıntılar arasında binanın bölümlerini tanıyabilmek mümkündür. Mesken kısmı tek bir bina içine toplanmış, bahçeler içine dağıtılmış az çok geniş köşkler düzeninde yapılmıştır. Edirne'deki Sultan Selim'in sarayında da aynı tarz takip edilmiştir. İran şahlarının Tahran ve İsfahan'daki sarayları ziyaret edildiği zaman, sarayların genel yapısı açısından, Darius'un Persépolis'deki sarayı ile karşılaştırma yapmaktan kendini alıkoymak mümkün olamayarak, Doğu hükümdarlarının böyle bahçeler içine serpilmiş ikametgâhlar yapması âdetinin, eski zamanlardan beri öylece kaldığı sonucuna varılır.

⁶⁰⁵³ Hammer'ın 1818 baskısı kitabında yer almayan bir kısım 1819 yılında bir gazetede kısa bir bölüm halinde yayınlanmış çevirisine eklenmiştir. “Ve tüm renk ve biçimlerde genç güzeller, dünyanın her noktasından ve her ikliminden gelmiş, kahverengi ve açık tenli, Afrikalı ve Çerkes, Rum ve Persli, annelerinin kollarından ayrılmış masum Hıristiyan bakireler ve şarkı söylemekte, dans etmekte usta ve tüm baştan çıkarıcı sanatlarda eğitim görmüş Mısırlılar şimdi neredeler? Hepsisi de yitip gitmişler”. Hammer, 1819: 198.

Bugün ancak kurumuş ve bozulmuş su yolları kalmış olan bahçeler, I. Murat'ın zarif sarayını çevreliyordu. I. Murat'tan sonra gelenler tarafından daha çok güzelleştirilerek çoğaltılan bu yerler hakkında, Osmanlı tarihçileri bize çok parlak ayrıntılar bırakmışlardır. 1380 tarihinde bu sarayda, I. Murat'ın oğlu Yıldırım Bayezid ile Germiyan Beyinin kızının düğünü olmuştur. Bütün Aydın, Menteşe, Kastamonu, Karaman beylerinin elçileri, yeni geline şallar ve atlardan oluşan çok kıymetli hediyeler getirdiler. Rum dönmesi Edrenos Bey, kavminin en güzellerinden ve iki cinsten olmak üzere yüz esir sundu. Bunlardan on kişi, ellerindeki altın tabaklarla duka altınları, parfüm kapları ve çok ince işlenmiş altın ibrikler getirdiler. Gelin, çeyiz olarak Erzingham, Tavşanlı, Simav ve Kütahya şehirlerinin anahtarlarını getirmişti.

1834, Burgess, 140: Buradan surları takip ederek güzel ormanlık bir vadiye açılan bir kapıya –Kapan Kapısı'na ulaştım. Oradan da bataryalara tırmanarak Muradiye Camisi'nin hâkim olduğu kentin en batısında kalan kısımların muhteşem bir manzarasını elde ettim. Fakat en etkileyici manzara sultanların ikametgâhı olan Eski Saray'ın kalıntılarının bulunduğu platformdan idi. Burası çok fazla tarihsel ve ilgi çeken bir yer olmasına rağmen emirlerin görkemini gösteren çok az kalıntı vardı. Bir cami olarak düşünüldüğünü söyleyemeyeceğim fakat bir okul olabilecek bir bina yığını ayakta duruyordu. Orhan Bursa'da bir medrese kurmuştu ve eğer bu medrese için kendi ikametgâhına yakın bir yer seçmiş ise bu harabeler muhtemelen bunun kalıntısı olmalıdır. Soyulmuş⁶⁰⁵⁴ bir kubbenin tepesine tırmandım ve topların sadece selamlama için kullanıldığı, hisarın düz bir bölümüne bakan yerde Tophane'ye doğru bir bakış attım. Şimdi, içine girdiğim bir bahçeye dönüştürülmüştü ve terasın kenarından manzarayı seyrettim. Kapının her iki kenarında bazı büyük alçak kabartmalar gördüm fakat yangın yüzünden o kadar çok tahrip olmuşlardı ki bunların ne hakkında olduğunu söyleyemeyeceğim. Ancak bir tanesi bir avlanma sahnesine aitmiş gibi görünüyordu çünkü bir erkek geyiği parçalayan bir köpek fark ediliyordu. Diğerlerinde av mızrakları ve sanırım askeri sınıflar vardı. Bu gezimde bana bir Ermeni eşlik ediyordu ve yerel ya da tarihsel açıdan verdiği bilgiler benim kendi gözlemlerime bir zerre bilgi dahi eklemiyordu. Fransalı Constable'ın ünlü Sieur de Courcy ile öldüğü zindanın nerede olduğunu söyleyemedi.

1836, Pardoe, 299, 299–300: Gezimizin sonraki bölümünde, eski Bizans imparatorluk sarayının kalıntılarını gezdik. Harap durumdaki kapının yanlarındaki iki bassi relievi [yarım kabartma] yok olmaya yüz tutmuş; beyaz mermerden iki çeşme kalıntısından hala akan sular yıkılmış yalaklarında birikemedikleri için, yolun kenarında dar bir kanal açmış ve güneş ışığında parıldayarak akıyorlar. Bir zamanlar bu sütunları süsleyen başlıklardan biri neredeyse sapsağlam duruyor. Arap mimarisine özgü bu şık sarkıtlı başlık tarzı Avrupa'da pek bilinmiyor. Kapıdan geçtikten sonra yaşlı dut ağaçlarıyla dolu küçük bir avluya girdik. Burada, imparatorluk işlerinin yürütüldüğü dairelerden bazılarının kalıntıları var; ikinci bir kapıdan, şimdi fidanlığa dönüştürülmüş yemyeşil bir geniş avluya geçtik. İleriye gidip birkaç sallantılı kalasın üzerinden eski hendeğin öte yanına geçince, kendimizi şehrin yaslandığı surların üzerinde bulduk. Etrafımızda yolculuk sırasında fark ettiğim yıkık dökük, yabancı sarmaşıklar bürümüş kuleler vardı. Bunların sarayın kalıntıları olduğunu anladım... Durduğumuz noktadan kaynaklanan bu manzaranın ötesinde ve başka bir açıdan ilgi duyulmaması halinde, imparatorluk sarayı başlı başına ilgi çekici olmaktan iyice uzak; haraplığı ileri boyutta, daha doğrusu tam tahrip olmuş durumda; dünyadaki en meraklı harabe avcısı için bile en küçük bir çekiciliği olamaz.

1836, Hamilton, 75: Orhan'ın ve haleflerinin yönetimi altında Brusa ya da Türkler tarafından adlandırıldığı biçimiyle Bursa, Osmanlı sultanlarının ikametgâhı ve başkenti olmuştur. Burada I. Murat ve I. Beyazıt peş peşe saraylarını kurmuşlardır.

1840, Bernard, 47, 48: Kale içinde, yukarıda adı geçen eski "Davul Manastırı"ndan ve Orhan Camisi'nden başka; kalenin bir köşesinde Birinci Murad'ın bir köşesinde de Birinci Mehmet'in yaptırdıkları saraylardan kalma bazı eserler görülür. Şehrin en güzel yerleridir... Yukarıda bahsettiğim sarayların viraneleri tamamıyla kaybolmadığı için, dikkatli bakılınca hamam, köşk, çeşme ve bahçelerin yerleri fark edilir. Bunların bayındırken ne halde olduklarını tahayyül etmek kolaydır.

⁶⁰⁵⁴ "stripped" burada kurşunları sökülmüş manasında kullanılmış olmalıdır.

1842, Pfeiffer, 73: Ben, bazı yazarlar tarafından bahsedilen görkemli saltanat yapılarının hiç birisini göremedim. İmparatorluk köşkünün görünüşü o kadar basittir ki manzaranın uğruna yer aldığı tepeye tırmanmış olmasaydık, yürüme derdine katlandığımıza değmeyecekti.

1895 (?), Coufopoulos, 187: Hisarda ayrıca I. Murat tarafından inşa edilmiş Sultan'ın sarayı da vardı ancak şimdi hiçbir izi kalmamıştır.

1904 (?), Anonim, 212: I. Murat'ın büyük sarayının yeri şimdi barakalarla işgal edilmiştir.”

Ek 45: Bursa Evler

1576, Gerlach, 446: Kentteki bahçelerin ve kasırların etrafı da ağaçlarla çevrili olduğundan, evlerin her biri sanki orman içindeymiş gibi bir izlenim uyandırıyor... Aşağı kentte de⁶⁰⁵⁵ evlerin çevresinde güzel bahçeler var.

1588, Lubenau, 486: Evleri basit ve küçük, yolları dardır.

1684, Carreri, 114: Evler daha az genişliğe sahip bir alanda çok fazla kişiyi barındıran Smyrna'dakilerden daha iyi inşa edilmişler.

1793, Brenner, 64: [Ayan Ahmet Efendi] Burada kaldığımız süre içinde bize olağanüstü bir kibarlıkla davrandı ve ağırladı. Onunla, her seferinde zemin katta pencereleri bahçeye bakan çok geniş bir kameriyede buluşuyorduk. Bu odanın dekorasyonu alışıldık bir tarzdaydı fakat ona özel bir hoşluk veren şey yaklaşık olarak odanın ortasına kadar uzun bir mermer yatakta akarak havuzdan havuza dökülen ve en sonunda zeminin altına girerek gözden kaybolan suları olan bir pınardı. Bu çeşme, Türk geleneğinde odanın ortasındaki ahşap kaidelerin üzerine yerleştirilmiş yalnızca çok hafif bir biçimde ışık veren iki büyük gümüş şamdanla akşamları daha romantik bir etki meydana getiriyordu ve dışarıda hâkim olan sessizliği yalnızca çeşmenin yumuşak şırlıtısı bölüyordu.

1804, Hammer, 65, 75: Bursa'nın evleri kısmen taştan, kısmen tuğladan, kısmen de ahşaptan inşa edilmiştir. Aynı zamanda dar sokak köşelerini meydana getiren evlerin köşeleri çoğunlukla düzleştirilmiş ve bu düzleştirme duvarın oldukça üstünde göze çok hoş gelen bir mimari dekorasyonla bezenmiştir. Geri itilmiş tuğlalardan çok basit bir düzenlemede boşluklar duvar içinde yarım paralelkenarlar⁶⁰⁵⁶ biçimlendirmektedir... [Uludağ'daki Yörük Kulübeleri] Alçak, yarısı gömülmüş yük arabası ya da tahta sandıklara benzeyen ve hayvan derisiyle/postla kaplı kemerlerle örtülmüş kulübelerdir ve yer aldıkları zeminin yeşilliği ile kontrast oluşturan koyu çatılarıyla çok hoş görünürler.

1823, Barker, 450: Ertesi gün Rum piskoposunu ziyaret ettik. En iyi elbiselerini giymiş olan on ya da on iki rahip bizi evinin kapısında kabul ettiler ve çevresindeki havayı serinleten bir çeşmenin bulunduğu küçük bir terasta oturan piskoposun yanına götürdüler.

1823, Walsh, 201: Akşam olunca bir Rum efendisinin ailesini ziyaret ettik. Açık bir odanın ortasında, çok soğuk ve berrak bir suyu sürekli bir fokurdamayla yukarıya fırlatan sütunlarla desteklenmiş mermer bir fıskiye vardı. Bunun üzerine yerleştirilmiş bir masanın çevresinde tüm aile akşam yemeklerinde oturuyor, ayaklarını kışın sıcaklık veren bir tandır gibi yazın serinletme görevini gerçekleştiren bu suyun kenarına yerleştiriyorlardı.

1832, Porter, 254: Yahudi Mahallesi'nden birkaç kez geçtim ve bu kişilerin birbirleriyle, kocaları karılarıyla ve kadınları da komşularıyla çok tartışan ve kavga eden kişiler olduğunu gördüm. Sokaklar pisti ve evleri perişan bir haldeydi.

1833–1843, Texier, 203: Bursa'nın evleri de İstanbul'dakiler tarzında yapılmıştır; yani binaya hâkim olan malzeme ahşaptır. Bir katı sıradan tuğla ve betonla yapılmıştır. Binanın cephesi ise son derece sadedir. İçerisi normal mermerden yapılmış bir merdivenle sona eren bir ayakkabılıktan oluşur. Asıl mesken olan bölükler birinci kattadır. Bölükler "hayat" diye adlandırılan ve ailenin açık havalı günlerde zaman geçirmesine hizmet eden yaz sofası türünden üstü açık bir avluya bakar. Şehrin konumu kuzeye doğru eğimli olduğundan, avlunun ortasında akarsulu bir havuz vardır. Girişin büyük penceresi hangi tarafa açılmış olursa olsun, Bursa'nın evleri gerek dağın vahşi boğazlarından ve gerek ovanın geniş ufuklarından, mutlaka güzel bir görüntüyle zenginlik içindedir.

1834–1848, Schneider, 16, 34, 50, 113: Çoğu dayanıksız malzemelerden yapılan evler çürümeye mahkûm. Sık sık yangınlar çıkıyor. Ve bazıları büyük hasar veriyor. En iyi evlerin bile çoğu birkaç yıl içinde yok olup gidiyor. Ve teşebbüs ruhu pek görülmediği için harabeleri onarma çabaları çok kısıtlı ve geç kalıyor. Sokaklar genellikle düzensiz, pis ve uyumsuz taşlarla döşenmiş... Bu evlerin yapımında kullanılan malzemeler oldukça dayanıksız. Ancak az da olsa aralarında düzgün bir şekilde yapılmış olanlar da var. Bazı evlerin çeşitli bölümlerinde ince demir ve mermer işçiliğine rastlanabiliyor; ancak bütün

⁶⁰⁵⁵ Hisarın altında kalan kent bölümü.

⁶⁰⁵⁶ "Parallelepiped"nın tam karşılığı altı yüzlü paralel kenardır.

evlerde sağdan soldan fırlamış çiviler görülebiliyor. Kimileri altın işlemeli saten kaplı sedirlerin ve rengârenk halıların yanında kaba saba kumaşlardan yapılmış yarım yamalak perdeler büyük bir uyumsuzluk yaratıyor. Müslüman evlerinde zevkli denebilecek çok az şey var... Amerika'da evlerin önü genellikle sokağa bakar. Burada sokakla herhangi bir bağlantısı yoktur ve evler avluya bakar... Bazı Rum evlerinde, özellikle de üst tabakadan olanlarda, azizlerin tasvirleriyle dolu küçük bir oda ya da dolap bulunur. Ailenin en dindar ya da daha doğrusu en batıl inançlı mensubu bu odaya girerek dinî vecibelerini yerine getirir. Herhangi bir acıları, üzüntüleri ya da sorunları olduğunda bu odaya girip dualarını okur ve tasvirlerin önünde istavroz çıkarırlar.

1836, Pardoe, 295, 323, 334: [Bir Ermeni Evi] Evin diğer yanına geçerek, pencereleri freskli yüksek duvarlarla çevrili bir avluya bakan odaya çekildiğim için onların ne zaman gittiklerini bilmiyorum. Avludaki iki güzel çeşmenin sürekli çıkardığı şarılıtlar ninni gibi geldi ve gene uykumu getirdi... Hemen hemen her evin bir bahçesi var; bahçesi olmayanların da sıcak günlerde ailecek altında toplandıkları bir yüksek ağacı mutlaka oluyor... [Kadı Evi] Berrak sularını yaşlı bir incir ağacının gölgesine döken bir çeşmenin bulunduğu mermer avludan geçtikten sonra, hanımın dairesine gitmek üzere haremın kafesli balkonu boyunca ilerledim. Daireye varmamdan çok önce, açık kapıdan taşan gürültü kulaklarımı az daha sağır edecekti.

1842, Pfeiffer, 72: Hanımıza ulaşmak için kentin büyük bölümünü geçmek zorunda kaldık. Gözlem yapma olanağı bulduğum kadarıyla burası İstanbul'un iç kısımları gibi biçimsiz ve sokakları dar. Evler ahşaptan, sıvalı ve hatta bazıları taştan yapılmış. Ancak tümünün yoksul bir görünümü ve aynı zamanda tuhaflığı var. Sivri tepelikler⁶⁰⁵⁷ o kadar çıkıntılı ki sokağın genişliğinin yarısını kapatıyor ve burayı tamamen karanlık bir hale sokarken darlığını da artırıyor.

1852, Taylor, 315: Evlerin hemen hemen tamamı üç katlı, ahşap ve pişmemiş tuğladan inşa edilmişler ve Orta Çağdaki Alman kasabalarına benzer biçimde her bir kat diğerinin üzerine çıkıntı yapıyor. Kütahya'da oldukça hoş ve sevimli bulduğum asma balkonları yok. Ancak, özellikle Rum mahallesinde, evlerin birçoğu sıvanmış ve sokağa parlak ve neşeli bir görünüş veren parlak renklerle boyanmışlar.

1854 (?), Murray, 182: Kent 20 mil uzunluğunda ve 3 ila 5 mil genişliğinde muhteşem bir vadinin güneybatı ucunda inşa edilmiştir. Dağın cephesini kaplayan evler ovanın güzel bir manzarasına hâkimdirler. Constantinople'da olduğu gibi genellikle ahşaptan inşa edilmişlerdir ve çoğunda cam pencereler vardır. Haziran 1801 ve Haziran 1802 tarihleri arasında dehşet verici bir yangın kentin yarısını yok etmiştir. Binaların tarzı yangının burada çok daha yıkıcı olmasına neden olmuştur. Kentin sokakları bazı yerlerde o kadar dardır ki, bir kişi bir evden karşısındaki eve atlayabilir fakat en üst derecede temizlik hâkimdir.

1854, Benjamin, 110: Çatılardaki kiremitler kadife yosunlarla yeşil olmuştu, göz alıcı eski evlerin kafesli pencereleri çekilmemişti ve bahçe kapıları kapalıydı... Hemen aşağıda aralarına Bursa'da alışılmadık kadar çok sayıda bulunan cami ve minarenin serpilmiş olduğu kentin evleri görülebiliyordu. Birçok çatının tekdüzeliğini her konutu çevreleyen bahçeler azaltmaktaydı.

1857, Perrot, 69, 77–78: Evlerin neredeyse tamamı depremden etkilenmişti; ayrıca büyük çoğunluğu felaketten sonra aceleyle tamir ettirildiğinden Türklerin olduğu gibi Hıristiyanların evleri de çok zavallı bir görünüme sahip. Kentin evlerinin çok büyük bir bölümü çamur ve tahtadan yapılmış. Bir kimse bir ya da iki katlı bu derme çatma kulübelerin bir fırtınaya hatta güçlü yağmurlara nasıl dayanabildiğini merak edebilir. En zavallı durumdakiler Pazar'ın batısındaki Yahudi Mahallesi'nde yer alanlar. Çok küçük bir odada, yastıkların arasında kadınlar ve çocukların birbirleri üzerinde uyuyor olmaları inanılmazdır. Bizim akarsularımızda balıklar yumurtlama zamanlarında bile bundan çok dolup taşmazlar... Yahudi aileler kentin en fakiridirler. Yahudilerin çoğunluğu küçük endüstrilerle pazarlarda perakendeci olarak çalışırlar. Yalnızca bir Yahudi evi gerçekten oldukça güzel bir görünüme sahiptir ve iki ya da üç tanesi sefaletin üstündendir. Geri kalanların tamamının acıklı bir görünümü vardır."

⁶⁰⁵⁷ "Gable" ile cumba anlatılmak istenmiş olabilir.

1859, Beaufort, 533: Sokaklar o kadar dardır ki tamamı dışarıya çıkıntılı üst katlara sahip olarak inşa edilmiş evler neredeyse yukarıda buluşarak manzaranın güzelliğine çok fazla şey ekleyen çıkıntıların altında her iki tarafta yola yoğun siyah gölgeler düşürürler. Evlerin tamamı yüksek tepeli üçgen çatılarıyla ahşap iskeletlidir. Bundan dolayı eğer her ev parlak gök mavisi, pembe veya kırmızı ile boyanmamış ve üzerine sarkan dağ Doğu'ya özgü bir yeşillik ve bereketlilik ile örtülüken her sokak bol miktarda ve parlak renkli Doğulu kıyafetleriyle dolu olmasa hoş bir Flaman veya İsviçre kentinde bulunduğunuzu zannedebilirsiniz.”

1864, Warsberg, 134, 161–163: Tıpkı Doğu'nun insanları gibi Doğu evlerini de ortalama buldum; merdivenler, antreler ve odalar yalnızca oldukça zengin insanlara ait oldukları durumlarda temiz ve aslında çok kolay leke tutmasına rağmen beyaz saman hasırlarla oldukça lekesiz. Ayrıca bundan dolayı kendileriyle baş edilemeyen böcekler, pireler ve diğer haşaratlardan da kurtulunamadığı gibi aksine iklimin kaçınılmazı olarak onlara her yerde rastladım... [Bir Ermeni Evi] Daha sonra evliliklerinin mutluluğundan, çocuklarından ve torunlarından bahsetmeye başladılar. Bu da bana misafirliğimizin asıl amacı olan evlerinin içini görme arzusunu açıklama fırsatı verdi. Bu memnuniyetle sağlandı. Geniş bir ahşap merdiven ilk kata gidiyordu. Burada yalnızca İtalya'da karşımıza çıktığı gibi evi önden arkaya doğru tek bir yönde kesmeyen, aynı zamanda sağdan sola doğru da bölen ve böylece tüm binanın kare yapısını düzenli bir eşkenar haç haline getiren bir “sala” [(?)] uzanıyordu. Her ucunda pencereler bulunduğu İtalyan evinde elde edilenden daha fazla serinlik ve daha fazla esinti sağlanmıştı. Haç tarafından biçimlendirilen evin dört köşesi ise ailelerin özel odaları için hizmet veriyordu. Birisinde oturma odası yerleştirilmişti, diğerinde evin beyinin çalışma odası vardı, üçüncüsü yatak odası ve dördüncüsü damadın ve kızın konaklaması için ayrılmıştı. Duvarlarda basit basma bezleriyle örtülmüş alçak divanlar uzanıyordu. Genel olarak eşyaları, servetleri yüzler ve binlerle sayılan insanlar olarak şımartılmış anlayışımıza göre bunlar bize çok sade göründü. Yalnızca sözüm ona salon sergilemek için yerleştirilmiş Avrupa kanepeleri, sallanan sandalyeler, sarkaçlı dolaplarla daha zarif gereksinimleri birleştirmişti. Merdivenlerin üstünde büyük bir mermer vazoyu duruyordu ve o kadar ince bir taştandı ki neredeyse yarı şeffaf bir haldeydi ve ve aşağıda verilen ve benim bildiğim kadarıyla okunamamış bir kitabesi vardı. ΕΛΕΥΞΕΤΞΙΖΙΔ. Vazo buradan iki günlük uzaklıkta yer alan bir Frig kenti olan eski Cotiaium şimdiki Kütahya'da bulunmuştu. Biçimleri bozulmuş bir oluşumun kaba halindeydi ancak hala asil bir ırkın izlerini taşıyordu. Bizde bir avlu olan yer burada bir bahçeye dönüştürülmüştü. Yollar düzgün ve dar olup göz kamaştırıcı beyaz sandellerle örtülmüştü; çiçeklikler küçüktü ve çalılıklarla çevrelenmiş olup sıradışı biçimde çok renkli çiçekler simetrik bir düzenleme halinde dikilmişti. Tüm bu izlenimler bana canlı bir şekilde Çin resimlerindeki betimlemeleri ve Çin romanlarında okuduklarımı anımsattı. Aynı şey ticaret odası için de geçerli ki bu da ev gibi bahçe etrafında sıralı pavilyon benzeri küçük mekânlardan oluşmaktaydı. Bütün olarak burada ve Constantinople'da gördüğüm Türk evlerinin mimari tarzı bu benzetmeye neden oldu. Belki de Asya'nın bir ucundan diğerine tüm milletlerin evi az veya çok benzer olabilir çünkü evlerin biçimleri iklimin özelliklerine bağlıdır. Ayrıca ek binalarda veya aynı küçük alan içinde büyük kamu hamamlarında olduğu gibi bir Türk hamamı da vardır. Burada da zeminlerde ve odalarda çok güzel saf mermerler ve kubbede örümcek ağları nedeniyle kararmış küçük pencereler vardır. Muhakkak gerekli bir lüks olan bu kuruluş zengin evlerin hiçbirisinde eksik değildir!

1869, Maling, 149: Türkiye'deki bir zanaatkârın evi ile İngiltere'deki bir zanaatkârın evi arasında ne yapım, ne de iç düzeni bakımından fazla bir ilişki bulunur. Çoğu tek katlı kerpiç evlerdir. Daha iyileri ahşap türünde fakat hiçbir şekilde soğuğa ve sıcağa karşı korunması olmayan daha gösterişli binalardır. Aslında, taşradaki daha üst sınıfların evleri bu işçi evlerinden birçok bakımdan daha iyi değildir. İngiliz işçisi böyle bir evde kendi evinin konforunu her zaman özler. Hemen hiçbir mobilya yoktur. Yerli işçiler kendileri ve gelenekleri bakımından genellikle pis sayılmazlar; karıları da temiz, derli-toplu ve tutumlu yardımcı olmakla birlikte evlerin kötü yapımı, en basit sağlık kurallarının bilinmemesi ve dikkatsizlik yüzünden buralar sağlıklı yerler haline gelmiştir.

1870, Jerningham, 220: Kutsal yapıların haricinde kent, herhangi bir bölgedeki bir yangının varlığının tüm kenti tehlikeye atacağı ve bölgenin ana ticaret malzemesi olarak üretilen ipeğin ihracatını riske sokabileceği için daha fazla pişmanlık duyulacak şekilde ahşaptan inşa edilmiştir.”

1878 (?), Kammond, 312: Küçük Asya'nın kentlerindeki evlerin inşası neredeyse değişmez biçimdedir. Daha iyi bir tanımlamayla bodrum katları taşandır fakat üst kısımları kil veya pişmiş tuğla ile doldurulmuş ahşap iskeletli olup genellikle düz fakat bazen de kiremitli ve eğimli bir çatıya sahiptir. Çatının altında kafesli açıklıklar vardır... Osmanlı kentlerinin tekdüze görünüşleri ancak belli derecelerde pazarlar, hanlar, hamamlar, medreseler ve sayısız camiler gibi kamu binaları tarafından hafifletilir.”

1879, Naçov, 56: Akşama Hacı Panayot evine yemeğe davet etti. Evi Rum Mahallesi'nde, Aziz Arhangel Kilisesi yakınlarındaydı. Büyük değil, ama düzgün, ağaç ve çeşitli çiçeklerle süslü, bahçesindeki çeşmesinden berrak ve soğuk dağ suyu akan geniş avlulu bir evdi.

1886, Walker, 132, 133: Burada tüm evlerin pencerelerinin dikkat çekici temizliği ve harikuladeliği ahalisinin sınıfını ortaya koyuyordu. Türk kentlerinde sürekli olarak gözlemlediğim üzere diğer hususlardaki temizlikleri konusunda eksiklikleri her ne olursa olsun, Yahudilerin konutları daima pencere camlarının muhteşem parlaklığıyla tanınabilir... Bir süreliğine yüksek ahşap direklerle desteklenen ahşap evlerin ilk katlarının çıkıntılarıyla örtülmüş yükseltilmiş bir patika boyunca ilerledik. Patikayı yükseltme önlemi muhtemelen, özellikle karların eridiği mevsimlerde sokağın ortasını deforme ederek akan su baskınlarından dolayı alınmış olmalı.

1890, Hare, 212: Eğer bir ev yanarsa bunu umursamazlar – birkaç divanın dışında yanacak hiçbir şey bulunmaz: sahibi kaçarken belki ancak elbiselerini alır- alacak başka birşey yoktur.

1894, Loti, 332–333: Arap şehirlerinin, içini görmenin imkânsız olduğu beyaz kireçten yapıldıkları için gömülü gibi duran tamamen penceresiz evleri vardır. Bunun aksine Türkiye'nin boyalı ahşaptan şehirleri, İslami yargılara riayet etmek üzere yalnız hafif kafeslerin örttüğü binlerce delikten etrafa bakar.

1898, Renard, 20, 22: İpek fabrikaları çoğunlukla küçük, kirli ve dolambaçlı yolların gölgesinde ahşap ve kilden yapılmış büyük evlerin içine çok ilkel biçimde kurulmuşlardır... [Ermeni Mahallesi] Kaldırımların olmamasına rağmen sokakları daha geniş, daha hoş ve daha temizdir. Ahşap evleri deprem çatlakları ve kerpiçlerinin pisliğine rağmen neredeyse hoş görümlü biçimdedir. Temiz hava ve vadideki bitkilerin ve devasa meyve bahçelerinin kokularının girdiği pencerelerden, içi neredeyse bizim evlerimize benzer biçimde batıdan gelme eşyalar, dinsel resimler, antikalarla dekore edilmiş büyük beyaz odalar fark edilir... Bunun aksine Türk Mahallesi yabancı kıyafetlerin girmesine karşı çıkıyormuşçasına iç karartıcı ve kirli görünümünü ve Müslüman yaşamının fakirliğinin tüm göstergelerini hala koruyor. Tepenin yamaçlarını tırmanan çamurlu sokaklarında uyuz ve acınacak haldeki köpekler geziniyor. Evlerinin badana boyaları güneşin etkisiyle tabakalar halinde dökülmüş. İnce ahşap çubuklardan yapılmış kafesler pencerelerin önünde çıkıntı yaparak kendilerini süsleyen çiçekleri ve parlak renklerini kaybetmiş sahninin içinde duran kadınları gizliyor.”

1904 (?), Garnett, 30–31: Herhangi bir öneme sahip yerel bir evin zaruri bir tamamlayıcısı, iç içe üç bölümden oluşan halk hamamlarındaki gibi, tabi ki küçük bir ölçekte fakat sürekli olarak içerir biçimde, bir çeşit banyo yapma yeridir. Bu yalnızca, suyu iletmek için bir boruyla donatılmış çok küçük bir dolap olsa dahi, gerçekten de her Türk konutunda bulunabilir.”

1906, Davey, 408: Burada bazen sivri minareleriyle nöbet tutan bazı kutsal camilerin kubbelerinin ana hatlarını keserek dışarıya taşan balkonları ve katlarıyla devasa İsviçre köşkerlerinden farklı olmayan güzel eski ahşap Türk evleri bulunuyordu.

1918 (?), Hawley, 43–44: Evlerden bazıları yalnızca tek katlıdır fakat büyük bölümü iki ya da daha çok kata sahiplerdir. Kentin iş bölgesinde, sokağa cephesi olan alt kısımlar genellikle bir dükkân olarak kullanılırken arka kısımda ya da üstte yer alan katları oturma odalarını içerir. Bu Türk evlerinin en ilginç özelliklerinden birisi kafaları henüz modern kültüre uymayan Doğu'nun kadınlarının boş vakitlerinin çoğunu sokağı gözetleyerek geçirdikleri kısım olan çıkıntılı penceredir. Eğer evde bir Rum oturuyorsa pencereler panjurlar ya da perdelerle basit bir biçimde muhafaza edilir fakat bu bir Türk'ün evi ise bunlar harem mensupları olan eşi, kızları ve nadiren bir cariyeyi – kendi seyirlerine mani olmayacak biçimde- gizleyen kafes işleriyle örtülmüştür. Sıklıkla bazı sokaklar boyunca gezerken, bir minarenin zarif hatlarını ya da incelikli bir işçilikle oyulmuş taş işçiliklerini incelerken ansızın alçak seslerin mırıltılarını duyduk ve yukarıya baktığımızda başımızın üstünde, arkasında belki de oldukça güzel birisinin gizlendiği, bir kafes pencere keşfettik.

Ek 46: Bursa Abdülmecit Köşkü

1834–1848, Schneider, 44, 45: Şimdiye kadar Sultanın bu şehri şereflendirdiği ziyaretinden bahsetmedim sizlere. Başka herhangi bir ülkede, herhangi bir koşulda böyle bir ilgi ve heyecana tanık olmamıştık... Paşanın Bursa'daki konutu büyük bir ihtimamla yenilendi. Uludağ'ın yakınlarına muhteşem bir köşk (sayfiye yeri) kuruluverdi. İkisi de güzelce boyandı ve hem dışları hem de içleri zevkli bir şekilde döşendi... Sultanın ziyareti sona erdikten sonra kaldığı sarayda ya da köşkte başka kimsenin ikamet etmesi beklenmiyordu. Aynı kaide gereğince Sultanın bindiği muhteşem atlar ya da tekneleri de başka hiç kimse kullanamıyordu. İnsanların zihninde bunların mukaddes olduğuna dair bir inanç vardı. Ancak Sultan şehirden ayrılırken sarayının kendisine nezaret eden paşanın hizmetine mahsus olduğunu söylemişti. Köşke ise göz kulak olmak için bodrum katındaki odalardan birinde kalan bir adam ve karısından başka kimse yerleşmemişti."

1847, Macfarlane, 91–92: Bay Charles'ın konağının [Hotel de Bellevue] arka tarafındaki yemek odasının penceresinden izlediğimiz manzara sınırlı olmasına rağmen keyif vericiydi. Bazı dut bahçeleri ve bir ya da iki caminin kubbelerine göz gezdirirken biraz uzakta dağın üzerindeki yeşil bir mesire yerinde Sultan'ın köşkünü gördük. Yeterince hoş bir şeydi ve üstünde yükselen harikulade uçurumlar ve kayalıklar ile arkasındaki ormanlarla güzel bir konumda yer alıyordu. Yaklaşık üç yıl kadar önce Abdülmecit'in Bursa'yı ziyaretinin hemen öncesinde büyük bir aceleyle inşa edilmişti. Doğulu biçimde, durum çoktan mucizevî bir hal almıştı çünkü size köşkün bir gecede inşa edildiğini söylerler. İnsanlar yeşil bir arsadan başka bir şey görmeden yatağa gitmişler ve işte! Sabah uyandıklarında bir imparatorluk saraya orada duruyor! Binanın inşasında harcanan gerçek zaman ise yaklaşık bir haftaydı. Bu hayret verici biçimde hızlı bir çalışmaydı. Fakat (tamamen ahşaptan olan binanın) malzemelerinin büyük bir kısmını kesilmiş, şekillendirilmiş ve hatta boyanmış ve verniklenmiş olarak İstanbul'dan getirmişlerdi. Ayrıca öncesinde çok sayıda bitki, çiçek ve çiçekli çalılıkları Sultan'ın kente gelişinin çok az öncesinde buraya taşımışlar, acele biçimde dikmişler ve bol miktarda su ile geldiği zaman Sultan'ı canlı ve taze biçimde karşılamalarını sağlamışlardır. Doğulu despotlar daima bu tür ani yaratımları, bu zaman mucizelerini sevmişlerdir. Eski olduğu kadar modern tarihler de onlarla doludur. Sardanapalus Cilicia'daki Tarsus'u ve Anchialus'un komşu kentinin tamamını bir günde inşa etmiştir ve başarısının anısına bir kitabe yapmıştır! Abdülmecit köşkte bir ya da iki gece uyumuş ve o zamandan beri asla bir daha ziyaret etmemiştir ve onu ziyaret etmesi de hiç muhtemel değildir."

1862, Moustier, 249: Geniş ölüm tarlalarının üzerindeki sultanın köşkünün yakınlarından geçtik.

1879, Naçov, 38: Artin ile beraber Sarıbaşı'na doğru ve yukarı ta Hünkâr Köşkü'ne kadar gittik.

1904 (?), Anonim, 213: Kentin biraz yukarısındaki Sultan Köşkü'nün yakın civarında kentin ve ovanın güzel bir manzarası elde edilebilir.

Ek 47: Bursa Çeşmeler

1576, Gerlach, 447: Kentin aşağı mahalleleri su kaynakları bakımından çok zengin. Dağdaki kaynaklardan gelen suların fışkırdığı yerlere çeşmeler yapılmış, bunlar gece gündüz durmadan akıyor.

1588, Lubenau, 497: Bursa ve çevresinin çok verimli olması, buradaki güzel, serin su kaynaklarından ileri geliyor. Sadece her caddede değil, her evde bile bir, iki ya da üç borudan pırlıl pırlıl su fışkırıyor.

1631, Stochove, 178: Hem güzel manzarasından hem de başlıkları bulunmayan çeşmelerin bolluğundan ötürü konumu çok hoş ve güzeldir: Sokakların ortasında sürekli olarak, kentin tüm pisliklerini alıp götürdüğü gibi havaya da hoş bir serinlik veren, kristal berraklığında büyük akarsular akar.

1653, Manucci, 10: Kentin ortasından, çevredeki bahçeleri sulamak için kullanılan bir akarsu geçer ve buna ilaveten burada evlerde ve sarayda kullanılmak için temiz sulu birçok kaynak vardır; tüm bunlar bu yeri çok sağlıklı bir hale getirir.

1675, Wheler, 216: Bu kentin yakınlarında hiçbir önemli nehir yoktur. Fakat dağ buraya o kadar çok kaynak sağlar ki şimdiye kadar bulunduğum hiçbir yerde ne daha fazla çeşme ne de daha büyük su kaynakları gördüm.

1675, Covell, 145: Mudanya'dan yaklaşık olarak 12 mil uzaklıkta güzel bir çeşme, 13. milde küçük bir dere; çeyrek mil sonra bir diğeri, çeyrek mil sonra büyük bir nehir, çeyrek mil sonra bir tane daha var. Bunların tamamı doğuya doğru akıyorlar ve her çeyrek milde bir tane bulunuyor. 14. milde oldukça büyük bir nehir vardı ve sanki tüm tepeler sadece suyla doldurulmuş gibi çeşmeler ve derelerden başka bir şeyin olmadığı bir kent olan Bursa'ya gelene kadar da çok sayıda başka dere ve çeşmeyle karşılaştık.

1701, Tournefort, 234: Bursa sanki özellikle Türkler için yapılmış gibi, çünkü Uludağ o kadar çok kaynak sağlıyor ki her evin kendi çeşmesi var. İspanya'daki Gırnata dışında, bu kadar çok çeşmesi olan başka bir kent görmedim.

1702, Lucas, 376: [Mudanya-Bursa arasında] "Eskiden taşlarla döşenmiş ve döşeme taşları hala birçok yerde görülebilen güzel bir yolda beş saat boyunca yürüdük. Bu yolda yolcuları ferahlatmak için yapılmış ve aralıklarla yerleştirilmiş sekiz güzel çeşme bulunuyor."

1767, Niebuhr, 99: Bursa'da su öylesine boldur ki bütün camilerde, kervansaraylarda ve evlerde akarsu bulunur. Bu sular Olymp dağından doğan ve şehrin içinden akıp geçen ırmaktan değil, kaynaklardan alınmakta ve borularla nakledilmektedir.

1793, Brenner, 66: Eğer bir kasır, bir bahçeye sahipse o zaman akıntısı yalnızca sicim kalınlığında olsa bile bir çeşme ona ilave edilir. Türkler, özellikle suyun şırıltısından büyük zevk alırlar. Çünkü bu ses uykuyu getirir. Doğu ülkeleri yumuşaklık hissi veren zevkler konusunda Batı ülkelerini oldukça geride bırakır.

1804, Hammer, 6–7: Yalnızca Doğu'da yaz güneşinin yakıcı sığağında seyahat edenler, Küçük Asya ve Suriye'nin yolları üzerinde hayırseverlik ve cömertlikle yapılmış çok sayıda örneği bulunan bu kamu yapılarının değerini şükranlıkla kabul ederler. Bitkinlik ve halsizlik verici sıcağın bunalan yolcu, kuruluşun tarihini ya da Kuran'dan uygun mısralar ya da yazılarının olduğu bir kitabıyla açıklayan kurucusunun ya bahşedicisine tüm kalbiyle minnetini ifade eder. Müslümanların inancında, çeşme ve köprüler gibi tüm bu vakıflar hayır işleridir ve hem bu ve hem diğer dünya için bir erdem belgesidir (camiler ve okullar, hastaneler ve imaretler gibi) kurucuları için sevap sayılan işlerdir fakat (kervansaraylar ile birlikte) boğucu sıcaklarda kaynakların olmadığı ya da yolcuları durduran azgın nehirlerin olduğu yollardaki bu yapılar yollardakiler için en hayırlısıdır. Bu yüzden sadece saflık ve arzuları tatmin etmek için serin suların aktığı kentlerdeki çeşmeler ve hamamlar gibi hayır kuruluşlarından çok daha sevaptırlar.

1832, Porter, 263–264: Hiçbir kent Bursa'dan daha iyi sulanamaz. Büyük, kristal gibi parlak ve buz gibi serin kaynaklar üstündeki dağın yamacından fışkırırlar ve sokaklardaki sayısız çeşme ile ahalisinin evlerinin avlularının tamamına nakledilirler. Hiçbir millet temiz soğuk suyun ve ona bol miktarda sahip olmanın değerini Türkler kadar çok takdir etmez.

1833–1843, Texier, 205: Bursa şehrinin, yeni gelen bir kişi üzerine en çok etki eden yönü, son derece bol ve çeşitli sularıdır. Soğuk sular, ılık sular, Olimpus'un buzlu ve

kaplıcaların kaynar suları her tarafta akıp giderler. Bizanslılar, halefleri olan Müslümanlar gibi, bu suları memleketin ihtiyacı olduğundan en iyi şekilde kullandılar.

1834, Burgess, 135: Olympus'un gölgeli yamaçlarından akan bol miktarda su Bursa'nın iç kısımlarının herhangi bir Türk kasabasından çok daha hoş duruma gelmesini sağlıyor. Her hanın kendi bereketli çeşmesi var ve her tarafta akan suların seslerini duymak mümkün.

1834–1848, Schneider, 17: Bursa kaynak suları açısından çok zengindir. Eskiden bu vilayetteki her evin kendine ait bir veya daha fazla su kaynağı olduğunu sanıyordum. Sonradan öğrendiğime göre ise bu durum tüm evler için geçerli değilmiş. Ancak bizim yaşadığımız ev gibi bazı evlerde de birkaç tane su kaynağı bulunuyor. Kimi evlerin avlularında, bahçelerinde, tarlalarında ve mutfaklarında fişkırان su kaynakları görülebiliyor. Bu suların görüntüsünden ziyade, hiç kesilmeyen sesleri, özellikle bunaltıcı yaz günlerinde insana çok hoş geliyor.

1836, Pardoe, 309: Bursa'daki çeşmeler, sayıları üç yüz seksen yediyi (!) bulan camilerin az iki katı kadar olmalı. Köşeyi döndüğünüzde karşınıza bir çeşmenin çıkmadığı bir sokak yok gibi bir şey ve üçünü, hatta dördünü aynı anda görmeniz mümkün. Bütün büyük evlerin avlusunda veya bahçesinde bulunan en az bir çeşmeyi de bu hesaba katmıyorum. Hiçbir çardak, havuz ve küçük jet d'eau [fiskiye] olmaksızın tamam sayılmıyor. Ne var ki, bu su bolluğuna rağmen sokaklar iğrenç denecek kadar pis.

1836, Moltke, 57: İnsanı şaşırtan şey su bolluğu. Her yanda bir dere çağlıyor, kayalardan gür pınarlar dökülüyor, buğuları tütenlerinin yanında buz gibi soğukları var. Bütün şehirde, camilerde bile, sayısız fiskiyelerden sular fişkırıyor.

1836, Hamilton, 72: Birçok Türk kenti gibi Bursa da her köşesinde bol miktarda çeşmeye sahiptir ve sular neredeyse tüm sokaklar boyunca akar. Fakat bu, boğucu bir iklimde kulağa ne kadar enfes gelirse gelsin çamur birikintilerinden dolayı keyiften çok rahatsızlık meydana getirir.

1841 (?), Vecchi-Osculati, 92: Yakındaki dağın kaynaklarından beslenen ve çok sayıda çeşmede toplanan berrak sular bu kente benzeri başka bir yerde nadiren görülebilecek bir güzellik ve serinlik getirir.

1847, Macfarlane, 89: Dağlardan gelen taze ve soğuk suları parlak bir biçimde fişkırان ve çarşının neredeyse her sapağında yer alan küçük çeşmelerin her birine demir bir zincirle, bakırdan yapılmış ve içi kalaylanmış küçük bir yuvarlak su bardağı iştirtilmişti.

1851, Paine, 56: Olympus Dağı'nın sonsuz miktardaki karlarından akan küçük akarsular sayesinde her ev güzel biçimde çeşmelerle donatılmıştır.

1854, Benjamin, 108: Yıl boyunca karla kaplı olan Olympus Dağı'nın zirvesinden, Anadolu'nun geri kalanı kuraklıkla kavrulurken, kuru mevsimlerde bile ovayı sulayan çok sayıda akarsu çıkar. Bu akarsuların çoğu kentin içinden geçer ve çeşmeler ile sarnıçlar için sürekli bir su kaynağı meydana getirirerek kaldırımlardaki pislikleri temizler. Sürekli şırıldaayan sesleri öğle vaktinin sıcaklığı sırasında bir ferahlama sağlar. Bu doğal çöpçüden kaynaklanan bir sonuç olarak, Bursa Türk hâkimiyeti içindeki en temiz kentlerden biridir.

1864, Warsberg, 167: Bu sabah, ayrılmadan önce Çekirge'nin en sevdiğim narçiçekli yolundan tekrar geçmek istediğimde yolun kenarında sarmaşıkların arasında soğuk suyunu akıtan ve üzerinde rengi atmış altın harflerle suyunu içen gezginlere Allah'ın bereketini ve yollarının açık olacağını vaadeden çeşmenin yanında bir dilenci buldum.

1866, Walker, 122: Yolumuz her köşede temiz sulu çeşmelerin bolluğu olmadığı takdirde herhangi bir şekilde dikkat çekici olmayan pazarlar içinden uzanıyordu.

1873, Haeckel, s.y.: Her yerde, tanrılar dağının vadilerinden kaynağını alan sıcak ve soğuk su kaynakları çıkar, dik tepelerinden şelaleler dökülür, kentin her yerinde çağlayan çeşmeler bulunur ve burada Kuran'ın belirttiği "Su her şeye hayat verir" sözü gerçek olur.

1882, Cox, 49: Çeşmeler bol miktarda.

1918 (?), Hawley, 40: Bursa, diğer Türk kentlerinin çoğunda olmayan iki avantajın tadını çıkarır: Bol miktarda temiz, serin suya sahiptir ve güzel biçimde gölgeliktir. Küçük Asya'nın birçok kısmında yılın büyük bölümünde çok az yağmur yağar. Fakat Bursa için bu talihsizlik değildir. Kış yağmurları sona erdiğinde Olympus'un sonsuz karlarının alt kenarları erimeye başlar ve saf, berrak sularından meydana gelen akıntıları aşağıya gönderir. Bunların çoğu aşağıdaki vadiye girmek için boğazların içinden akarsular halinde geçer ve kentin bereketini artırır. Bir kısmı kentin içinden geçerek evlere, camilere ve halk çeşmelerine nakledilir. Öylesine boldur ki iyi durumdaki evler en sıcak yaz aylarında bile enfes bir tazelik ve serinlik veren kendi çeşmelerine ve küçük akarsularına sahiptir.

Ek 48: Bursa Belvedere Çeşmesi

1804, Hammer, 22, 58–59: Sıcak ve soğuk su kaynaklarının bir arada bulunması Bursa'da garip görülmeyen bir şeydir. Kentin birçok noktasında kaynar sular buz gibi soğuk sulara karışmaksızın yan yana bulunurlar. Doğa görünüşe göre sıcak ve soğuk, saf ve mineralliği birbirlerine o kadar yakın yerleştirilerek ve yan yana akmalarını sağlayarak bir oyun oynamıştır. Sanat da doğayı taklit eder ve sıklıkla soğuk ve sıcak suları aynı çeşmede bulabilmek böylece bir elinizi sıcak su ile dolu bir havuzda bekletirken diğer eliyle de fışkıran bir soğuk suyu yakalamak mümkün hale gelir... Hem görünüş hem de dokunuşu aldatan marifetli bir tertibatla, su mimarisi harikası olan sıcak ve soğuk suların birleştiği Belvedere Çeşmesi de özel bir dikkat vermeyi hak eder. Soğuk sular birden çok açıklıktan çıkarak havuzu doldurur. Birisi elini kaynağın ve havuzun içine daldırdığında su soğuktur ancak havuzdan dışarı akan su sıcaktır. Bunun nedeni sıcak suyun havuzun taş duvarların içine gizlenmiş, soğuk kaynak suyunun yüzeyi ile aynı seviyede havuzun kenarını oluşturan bir borunun içinden akmasıdır. Böylece sıcak su dışarı çıkarken havuzun içindeki soğuk su bir başka gizli boruyla farklı yere taşınır.

1836, Pardoe, 310: Caminin [I. Murat Camisi] avlusunu üç muhteşem çınar ağacı gölgeliyor ve sütunlara bakan şadırvan, içinde soğuk su bulunmasına rağmen, borularından sıcak su dökülen havuzuyla kayda değer. Bu çelişkili bir durum gibi görünse de, araştırıldığında çok basit bir nedenden kaynaklandığı anlaşılıyor. Şadırvana iki farklı kaynaktan su geliyor; sıcak kaynağın üzerine çeşme inşa edilmiş ve borulardan bu su akıtılıyor; soğuk su ise havuzu dolduruyor ve buradan başka bir yöne akıyor.

1886, Walker, 157: Caminin [I. Murat Camisi] ana girişinin hemen önünde ortasındaki fiskiyeyle yuvarlak bir mermer havuz yakın bir incelemede suların serinletici bir etkiye sahip olduğunu söyleyemeyecek olmama rağmen uyku getiren hoş şırıltısı yayıyor. Çünkü bu özel çeşme (insanlar arasında övgüye değer olarak dikkate alınmayan) "aynı nefeste soğuk ve sıcak üflemesiyle" dikkat çekici bir özelliğe sahip. Havuzdan akan suyun dumanı tüterken merkezindeki su soğuk ve kristal kadar saf.

1890, Hare, 214: Gazi Hüdavendigâr Camisi'nin önünde sırasıyla soğuk ve sıcak kaynaklarla çevrelenmiş bir çeşme vardır.

1894, Müller, 159–160: Burada güzel manzaralı bir teras vardır ve mermer bir çeşme dönüşümlü olarak birbirini izleyen fiskiyelerden sıcak ve soğuk su püskürtür. Bunun gibi sıcak ve soğuk suların birbirine yakın biçimde çıktığı birkaç kaynak çok eski zamanlarda da bilinmekteydi, bunlardan özellikle dikkat çeken bir tanesi Truva'da olmakla birlikte şimdi tüm izleri yok olmuştur. Sadık bana bu çeşmenin bir yıl önce hamamları kullanan eşiyle birlikte Çekirge'de kaldığında kayınvalidesi için büyük bir bilmece olduğunu söyledi.

1906, Davey, 415: Bu memleket, millerce çevresiyle birlikte bazıları birbirlerine sadece birkaç inçlik mesafede bulunan böylece aynı küçük çeşmede her ikisi de bulunabilen sıcak ve soğuk sular bakımından zengindir.

1909, Daskalov, 106 109: Türbe, [I. Murat Türbesi] ortasında bir şadırvanın şırıldadığı (şadırvansız Bursa avlusu olur mu hiç?) geniş bir avlunun içinde yer alıyor. Üstelik şadırvan sadece suyla dolu değil, kurnaların bazılarında sıcak, bazılarında ise soğuk su akar. Çekirge'de su o kadar bol ki, sıcak kaplıca suyunun soğuk olanla beraber olmadığı ev yoktur... Bu arada birkaç kişi daha türbenin şadırvanlı avlusunda beni çevreledi. Şadırvanın kenarlarındaki kurnalara hem soğuk, hem sıcak su aktığını söyleyerek şaşkınlığımı ne denli büyük olacağını görmek istiyorlardı sanki.

Ek 49: Bursa Diğer Su Yapıları

1656, Thévenot, 112: Öyle bol iyi su bulunur ki kent sakinleri her eve ve hana su getirtmişlerdir; helâların altına bacağımdan daha kalın su yolları döşemişlerdir, böylece su tüm pislikleri alıp götürür. Taharetlenmek için malum yerlerde ibrik bulundurmaya veya yanında taşımaya ihtiyaç yoktur, çünkü oralara bu işe özel musluklar yapmışlardır.

1703, Lucas, 75: [Uludağ'da] “Öğle yemeğimizi, suyu bana çok tatlı ve temiz gelen bir çeşmenin yanında yedik. Burada ayrıca suyu aşağıya kadar ileten pişmiş tuğlalardan⁶⁰⁵⁸ bir kanalı fark ettim fakat Türkler hiçbir şeyi tamir etmediklerinden birçok yeri yıkılıp yok olmuştu.

1804, Hammer, 16–17: Her yerde, sayılamayacak kadar çok sayıda sıcak ve soğuk suların aktığı kuyular ve kaynaklar gözünüze çarpar. Kayalardan dışarı fırlarlar, duvarlardan dışarı sızarlar, ayaklarınızın altındaki kanallar içinden ve başınızın üstündeki su kemerlerinden ve toprağın üzerinde tüm yönlere giden yollar boyunca kıvrılarak akarlar. Yapay tüpler içinde toplanırlar ve doğal halde düşerler, bahçelerin örtülerini nemlendirirler ve yolların tozlarını yok ederler, kaynarlar, şırıldarlar ya da gürleyerek her yerden şarkı söyleyerek akarlar. Ziyaretçilerin attığı her adımın altında, solda ve sağda, kayalıklarda ve havuzlarda, kuyularda ve çeşmelerde, kanallarda ve hamamlarda sıcak ve soğuk su kaynakları hızlı ve telaşlı biçimde şırıltılar halinde akar. Üç soğuk su kaynağı o kadar zengindir ki hemen kaynaklarından itibaren akarsular meydana getirirler ve bunların suları ile kentin farklı yerlerindeki su kaynaklarını oluştururlar. Ayrıca sağlığa çok yararlı yedi sıcak su kaynağı da aynı bina içinde toplanabilir. Bunlar sayesinde Bursa, en eski zamanlardan beri hem Doğu hem de Batı ülkelerinde çok büyük bir şöhrete sahip olmuştur.”

1833–1843, Texier, 205: Çeşmeler dışında her evin kendi ihtiyacı için avluda berrak akarsulu bir havuz vardır. Olympus sularının kristal dalgaları yalnız evlerin su ihtiyacı için değildir. Binlerce kanallara ayrılmış dereler, şehrin çok sayıda bahçesini sulayarak onları dikkat çekecek yeşil zengini bir görüntüyle süslerler. Fakat şu zamanlarda kanalların düzenlerinin ihmal edilmesinden, sular maalesef yollara taşmakta ve bazı yerlerde yüzeysel bataklıklar oluşmaktadır.”

1837 (?), Walsh, 29: Yaz güneşinin ışınları boğucu dokuz ay boyunca donmuş yüzeyin üzerinde hareket ederek bin akarsu ile dağın yamaçlarından saf ve berrak sulardan oluşan akıntılarını sürekli aşağıya gönderir. Hızlı biçimde akışları esnasında bunlardan bazıları kentin içinden geçer ve termometrenin 96° olduğu sıcak bir atmosfer altında her bir sokakta en serin sulardan oluşan dolambaçlı bir dere akar. Sokaklardan camilere, pazarlara, dükkânlara ve evlere geçer böylece neredeyse kentteki her anıtın ortasında hareketli suların sıçrayıp çağıldayarak aktığı ve yanında da günlük yemeklerin yenildiği mermer bir havuz bulunur. Bu şekilde kente bir serinlik ve tazelik kattıktan sonra bu sular, akarsular ve çaylar biçimlendirdikleri ve tüm çevresi kavrulup kuruduğunda bile bu yerin şaşırtıcı bir bitki örtüsü ve yeşillik haline gelmesine neden olan aşağıdaki ovaya akarlar.”

1842, Pfeiffer, 74: Bursa, özellikle Olympus Dağı'ndan kaynağını alan kristal kadar temiz soğuk kaynaklar bakımından zengindir. Kent tüm yönlerde yeraltı kanallarıyla bölünmüştür. Sokakların çoğunda, alttaki suyun sesleri belirgin biçimde duyulabilir ve her ev taş havuzlar ve kuyularla bu berrak maddeyi temin eder. Pazarların bazılarında da aynı düzenlemeleri keşfettik.

⁶⁰⁵⁸ “Pierre Cuitte” mot-a-mot çeviride pişmiş veya fırınlanmış taş anlamına gelir ancak anlatılmak istenen büyük ihtimalle pişmiş tuğladır. Zaten cuitte'in bir diğer anlamı da terracotta'dır.

Ek 50: Bursa Pınarbaşı

1576, Gerlach, 446: Aşağılarda, kentin bulunduğu düzlüğün başladığı yerdeki çeşmeden dağdan kaynaklı güzel bir su akıyor. Türkler buraya "Suyun başı" adını vermişler. Su o kadar gür akıyor ki, neredeyse bütün kentin su ihtiyacını karşılayabilecek bir bollukta. Çok sayıda kanal ile çeşitli yerlere yönlendirilebiliyor. Çeşmenin hemen yakınından yukarı kentin surları geçiyor.

1675, Covell, 157: Burada her yerde binlerce serin taze suları taşıyan su boruları var, fakat güney kenarda Kaplıca ve Yerkapı arasında yaklaşık yarı mesafede bir yolda genişliğinde, Pınarbaşı denilen tuğlalardan yapılmış bir su kemeri dağın eteklerinden vadiyi geçerek kaleye gidiyor. İlk duvarın altından geçiyor ikincisinde sayısız pişmiş toprak borulara ayrılıyor. Bu borular duvar boyunca çeşitli bölümlere ayrılarak kalenin ve kentin tamamına dağıtılıyor. Pişmiş toprak borulardan akan çeşmelerin büyük bölümü suları sıradan bir Türk değirmenini hareket ettirecek derecede güçlü biçimde dışarı veriyor.

1701, Tournefort, 234: Bursa'nın kaynaklarının en büyüğü güneybatıda, küçük bir caminin yanındadır. İnsan bedeni kalınlığında su sağlayan bu kaynak, mermer bir kanal içinde akıyor ve kente dağılıyor.

1702, Lucas, 378: Bay Marc-Antoine geri döndükten sonra beraber Olympe Dağı'nın eteğindeki güzel bir pınara yürüyüş yaptık. Bu kaynak beyaz mermerle kaplanmış güzel bir kanalın içinden geçer, tüm mahallelerde ve neredeyse her evde çok güzel çeşmeler meydana getiren birçok kanal vasıtasıyla kentin tamamına su götürür. Pınarbaşı olarak adlandırılan bu kaynağın yakınında aynı isimli küçük bir cami görülür. Bu kaynağın kenarlarında büyüleyici bir manzara oluşturan güzel bir çayırılık ve birçok bahçe keşfettik.

1804, Hammer, 17-18: Pınarbaşı ya da diğer adıyla kaynak başı, kalenin arkasındaki Murad Abdal'ın hac yerinin hemen altından çıkar. Kayalardan dışarı Cennet sularından birisi gibi çıkan saf ve gümüşü ana kaynak bir kanalda toplanır. Kanalın mermer kenarlarında sedir biçimli oturma yerleri biçimlendirilmiştir. Burada günün her saatinde her karakterde kişi bir araya gelir. Meraklılar ve avareler, konuşanlar ve dinleyenler, yorgunlar ve canlılık dolu olanlar, hastalar ve sağlıklılar, yerliler ve yabancılar yumuşak kilimlerinin üzerinde çeşitli kokulu tütünlerini ve çeşitli baharatlı kahvelerini içerlerken tatlı dedikodular yaparlar ya da daha tatlı rüyalara dalarak mermerin beyaz parlaklığı içinde ışıdayarak akan suların yeşil yapraklarını ve mavi gökyüzünü yansıtan bu kanalın kenarlarında otururlar. Müslümanlar gümüş sularının gümüş havuzlara toplandığı Selsebil'in, cennet kaynağının kenarında otururken gümüş vücutlu ve gümüş sesli Hurilerin kendilerine hizmet ettiğini hayal ederler. Hurilerin vücutları burada her biri ayrı kollar halinde akan daha sonra kanalın sularıyla birleşen ve hep birlikte kaleye akan diğer beş kaynağın kesiştiği nokta olan ve ismini buradan alan Su Kapısı'ndan uzak olmayan kanalın civarında Nausikaa gibi çamaşırlarını yıkamak için gelen kentin kadınları arasında temsil edilir.

1833-1843, Texier, 205: Pınarbaşı'nın suları, önceden Bursa'nın parlak döneminde, yeraltında kanallar aracılığıyla Sultan Murat'ın sarayına akar ve sonra açık olarak şehre çıkardı. Geçtiği mermer arklı güzel bahçelerden, bugün bir anıdan başka bir şey kalmamıştır.

1906, Davey, 413-414: Ünlü türbelerden çok uzak olmayan bir yerde daha önce de tanımladığım gibi bu sular yosun ve eğrelti otlarıyla kaplanmış derin bir havuzun içine dökülür. Buradan da hoş gölgeleri bahar ve yaz aylarında cuma ve pazar öğleden sonraları kentin tüm halkını kendine çeken devasa meşe ve çınar ağaçlarından oluşan korulukların altında dalgalanan akarsular halinde yolunu bulur.

Ek 51: Bursa Tekkeler Ve Zaviyeler

1804, Hammer, 40: Üç yüz altmış beşten az olmayan camiler ve gezinti yerleri gibi manastırların da en azından bir düzine kadarı burada ele alınmayı hak eder.

1847, Macfarlane, 89: Uzun, kelle şekeri⁶⁰⁵⁹ keçe başlıklarıyla birkaç derviş...

1864, Warsberg, 170: Türk İmparatorluğu'nun hiçbir bölgesi, Bursa'nın ormanlık çevresinde olduğu gibi uzak Hindistan'da Ganj'in kıyılarındaki Brahmaların yoluna kadar inançlarının havarileri olarak yürüyen münzevi Müslümanlarla dolu değildir. Asya Olymp'indeki Müslüman manastır yaşamı neredeyse karşısında yer alan Avrupa'daki Athos Dağı'ndaki Yunanlıların manastır yaşamını dengeler.

1878, Blunt, 278: Bektaşilerin başlıca manastırlarından bazıları Bursa vilayetinde bulunabilir.

1880 (?), Launay, 153: Bursa'da birçok tekke vardır. Dervişlerin evi olan bu zaviye ve tekkelerden ikisi çok önemlidir. Bunlardan biri Mevlevihane diğeri de Bektaşi dergâhı olan Abdal Murat tekkesidir.

⁶⁰⁵⁹ Kelle şekeri eskiden rafine kristal şekerin baskılanmasıyla elde edilen dibi yuvarlak, tepesi sivri büyük parçaya verilen addır. Seyyah başlıkların biçimi dolayısıyla bu tür bir ifade kullanmış olmalıdır.

Ek 52: Bursa Mevlevi Tekkesi

1684, Carreri, 116: Burada dans eden dervişleri gördüm.

1804, Hammer, 40: Tekkelerin en iyisi aşkın nefesini canlandıran flütün sesine eşlik ederek gezegenlerin dansı yoluyla kutsal hareketi kutlayan, dünya ruhunu temsil eden ve kurucusunun ismiyle anılan Mevlana Celalettin'in ya da Mevlevilerin tekkesidir. Dönerek danslarını yaparken, flütün sesine eşlik ederek söylenen ilahiler kurucusunun büyük gizemli şiirlerinden oluşan Mesnevi'den alınmadır. Bu manastır Pınarbaşı yolu üzerinde yer almaktadır ve elli ila seksen arasındaki sayıda Mevlevi'nin yerleştiği bir yerdir.”

1834–1848, Schneider, 40: Semazenler, yani dönen dervişler, isimlerini daire şeklinde kendi etraflarında dönerek gerçekleştirdikleri kendilerine özgü din'i merasimlerinden alıyor. Bu merasim Türklerin kutsal dinlenme günü olan Cuma günleri gerçekleştiriliyor. Evleri ve camileri de dini merasimlere uygun biçimde dairesel yapıda inşa ediliyor. Ayın sırasında izleyicilerin bulunmasına izin veriliyor, ancak dervişlerin ibadetlerini gerçekleştirdikleri alanın etrafı daire şeklinde çevriliyor ve onlardan başka kimsenin girmesine müsaade edilmiyor.

1836, Pardoe, 302, 315, 320: Kaynağın çevresindeki vadiden ayrıldıktan sonra, Mevlevi tekkesini ziyaret ettik. Avlusunda iki güzel şadırvanı olan şık bir tekkeydi bu... Doğu'da bütün dini ayinler içinde, en sıra dışı ve genel anlamda izlenmesi en zor olanlar dervişlerinki. Sadece Mevleviler yabancıları kolaylıkla kabul ediyorlar; hatta ayini izlemeleri için kadınlara da kafesli bir bölüm ayırmışlar. Tekkelerin konumu da gelip geçenlerin içeriyi rahatça görmesine olanak sağlıyor. Buna karşılık, daha katı ve bağnaz tarikatlar esrarlarını Müslümanlardan başkalarının görmesine izin vermiyorlar ve Hıristiyanların istenmedikleri bu yerlere girmelerini engellemek için tekkelerini ücra köşelere yapıyorlar... Ertesi sabah Mevlevilerin şık tekkesini ziyaret ettik. Şeyhin emriyle, oturmamız için bir halı kibarca serildi; bir kez daha ayinlerini izledik. Canların sayısı ve binanın güzelliği nedeniyle Bursa'daki ayin Pera'dakinden çok daha pitoreskti.

1840, Bernard, 45: Bursa'da hayli tekke vardır. Biz sadece ikisinden bahsedeceğiz. Birisi Mevlevi Tekkesidir ki, dervişlerine- bu tarikatın sahibi olan Mevlana'ya izafette- Mevle derler. Haftada bir gün semahannede toplanırlar. Öğle namazını müteakip, ilk önce manzum bir kaside okunur. Sonra ney ve kudüm çalarak semaya başlarlar. Üç çeyrek kadar süren bu törenden sonra, cümlesi sükût içinde kalırlar. Yalnız birisi, ayakta olduğu halde bir dua eder ve ayin bu şekilde biter.

1847, Macfarlane, 126: Burada [Pınarbaşı] şimdiye kadar Türkiye'de gördüğüm bu çeşitteki herhangi bir yapıdan çok bir Katolik Manastırı'na daha çok benzer biçimde inşa edilmiş Dans Eden Dervişlerin çok geniş tekkesinde atlarımızı durdurduk. Bu Pera'daki tekkeden en az üç kat daha büyüktü. Açık avlunun ortasındaki güzel bir büyük çeşmede kendimizi hem dıştan hem de içten Olympus'un serin ve saf sularıyla – altındaki kurak ovaya bereket vermek için bir dağdan akan şimdiye kadar gördüğüm en parlak ve en temiz su-serinlettik. Dervişler ve buradaki kişiler olağandışı biçimde naziktiler ve bizim gelişimize yönelik açık bir memnuniyetle şimdiye kadarki ağırlandırmamızın en iyisini sundular. Pera'da yer alan tekkedekinden daha geniş ve çok daha azametli olan dans etme ya da dönme evlerinde bize Bursa'ya yapmış olduğu kısa ziyaret sırasında Abdülmecit'in oturmuş olduğu bir galeriyi gösterdiler. Dediklerine göre Abdülmecit çok iyi bir sultandı çünkü onların tarikatının bir dostuydu ve gösterilerini izlemeyi seviyordu. Küçük bir eğitim odasında, bir topaç gibi dönen genç bir acemiye gördük. Çok hızlı biçimde fakat bir seferde yalnızca birkaç dakika yapabiliyordu. Çeyrek saat boyunca dönebilmek için uzun eğitimlere ve çalışmaya gereksinim vardır.”

1848, Macfarlane, 48–49: Bursa'da, Fransisken manastırındaki keşişler gibi birlikte yaşayan, sadece çok güzel bir şekilde konaklamayıp aynı zamanda tatminkâr bir şekilde yiyecek ve giyecek tedarik ettikleri anlaşılan dans eden ya da dönen dervişlerin kesin sayısını araştıramadık. Keşiş adayları ve hizmetkârları da dâhil olmak üzere sanırım 50 kişiydiler. Ancak bu evdeki eğitim, katı bir biçimde dönme ritüeli ile sınırlandırılmış görülmekteydi. Başka bir şey yapan bir öğrenci görmedim. Çeyrek saat boyunca hasta olmadan ya da sersemlemeden iyi çevrilmiş bir topaç gibi dönebildikleri ve aniden

durduklarında sabit kalabildikleri ve şeyh alkışladığında da dik durabildikleri zaman eğitimleri tamamlanmış sayılıyordu.

1859, Beaufort, 539: Burada kalışımızın son cuma günü Dans Eden Dervişleri görme fırsatını kaçırmamız tavsiye edildi. Söylendiği üzere bu gösteri Bursa'da, başka herhangi bir yerde olduğundan daha iyi gerçekleştirilmekteydi. Bu yüzden öğleden sonra erken bir saatte yola çıktık, kentin bayanlarının çimenler üzerinde, salatalık ve buz yiyerek kendilerini oyaladığı Pınarbaşı yani "Tatlı Sular"ı geçtik ve içinde ölmüş Derviş Şeyhlerin ve Azizlerin birkaç mezarının olduğu bahçelerle çevrelenmiş geniş bir pembe bina olan Dervişlerin Okuluna ulaştık. Bahçenin merkezinde kare bir yapı vardı: etrafını dolaşan sütunlar bir galeriyi destekliyor ve geniş bir salonu ayırıyordu. Galerinin altındaki zemin yuvarlak orta alanın üstüne yükseltilmişti ve bu yükseltilmiş bölümde izleyiciler yerleşmişti. Dervişler kapıdaki bir dolapta ayakkabılarını bırakarak sırayla geldiler. Her biri deve kılından yapılmış yüksek, yuvarlak, siperliksiz bir başlık ve vücudu tamamen saran siyah, kahverengi, yeşil v.b. camlet benzeri bir pelerin giyiyordu. Herbiri Şeyh'in yerinin üstünde büyük harflerle yazılmış Allah'ın ismine derin bir hürmet gösteriyordu ve bir sütuna yaslanarak konumunu alıyordu; hepsinden sonra beyaz bir türbanla siyah bir pelerin ve asla çıkarmadığı yüksek siyah deri çizmeler giymiş olan yakışıklı fakat çok küçük bir adam olan Şeyh geldi. İki avucunu havaya kaldırdı ve sanki okuyormuş gibi gözlerini onlara sabitledi. Biraz ezberden okumalardan sonra tamamı çok ağırbaşlı vücut hareketleriyle arada sırada Allah'ın isminin söylendiği secdeler yapılan bazı nefesli çalgılarla eşlik edilir biçimde tatlı, ahenkli bir ilahiye başladı. Hemen tamamı doğruldu ve daire içinde yavaş adımlarla Şeyh'i takip ederek döndüler; her biri Şeyh'in boş durumdaki kilimine yaklaşırken zemine eğildiler ve çok tuhaf bir biçimde yani sırtını bu yere dönmeden etrafına yayıldılar. Sütunlarına döndükten sonra her biri aniden bir sicimi çözdüler ve uzun bir eteğe benzer birşey ayaklarının üzerine düştü. Daha sonra çok saygılı bir biçimde öptükleri pelerinlerini bir kenara koyarak tamamı dans için hazırlığa geçtiler.

1879, Naçov, 37: 2 Ağustos günü, serbest kalınca amcamla beraber her Cuma sema yapan dervişleri izlemek için Mevlevihane'ye gittik. Bunlar hakkında birçok şey dinlemiştim ve o yüzden görmek istiyordum. Giriş; cinsiyet, yaş ve milliyete bakılmadan bütün ziyaretçiler için ücretsizdi. Tam da zamanın gitmişiz, gündüz saat altıya doğru. Mevlevihane, çok odalı bir binadan ve bunun çevresinde yeşil ot ve çiçekler, büyük çınar ağaçları ve servilerle kaplı, ünlü Türk imamlarının güzel mezarlarıyla dolu geniş bir avludan oluşan bir çeşit Türk manastırır... İlk önce dervişler kısa bir dua okudular, sonra hepsi ellerini göğsüne bağlayarak sırayla eğildi ve pürüzsüz tahtalar üzerinde harman büyüklüğünde bir daire içinde dönmeye başladı. Ahşap sütun ve engeller ayırıyordu onları bizden... Mevlevihane'nin gelirleri devlet tarafından sağlanırmış⁶⁰⁶⁰.

1880 (?), Launay, 153: Mevlevihane kentin doğusunda, Hükümet Konağı ile Yeşil Cami arasındadır. Diğer Mevlevi tekkelerinde olduğu gibi burada da dervişler aleni olarak ayin yapmaktadır. Müslüman olmayan yabancılar da, kemal-i nezaketle kabul olunup, ayini güzelce görebilmeleri için birer özel yer ayrılmıştır.

⁶⁰⁶⁰ Naçov bir arkadaşıyla bir kez daha Mevlevihane'ye gitmişse de Ramazan dolayısıyla burada gösteri yapılmadığını veya semaların gece yapıldığını öğrenmiştir. Mevsim, 2009: 52

Ek 53: Bursa Rufai Tekkesi

1793, Brenner, 26–27: Türk keşiş manastırları yani tekkeleri arasında tek bahsedeceğim bizim kaldığımız yere oldukça yakın olan bir tanesidir. Burada Rufai tarikatından dervişler vardır. Günlük yakarışlar yerine haftanın çoğunu hiçbir şey yapmadan aylıklıkla geçirirler. Yalnızca her salı günü özel bir odada şeyhlerinin başkanlığında toplanırlar ve bir koro halinde sürekli olarak, İbranice Yehova ile aynı anlama gelen, Arapça “hüwe” kelimesini bağırlar. Zamanlamayı ayarlayan küçük davullarla üflemeli çalgıların eşliğinde ve giderek daha hızlı nefes alarak, fanatik Müslümanlar tarafından ilahi coşkunun ve ruhun saf bir biçimde sonsuzluğa yükselişinin işareti olarak görülen, vücutları bir çeşit baygınlık geçirene ve ağızlarından köpük ve kan gelinceye kadar saatler boyunca devam ederler. Bu trajikomik manzara genellikle gece yarısına kadar devam eder ve uzaktan yalnızca Hu sesinin duyulabildiği bu kelimelerin hızlı tekrarları esnasında, daha çok köpek havlamasını andıranların uzman olmayanlara ait olduğu söylenir.

1836, Pardoe, 315, 316: Tekkeye vardığımızda ayinin henüz başlamamış olduğunu gördük ve canların toplanmasını beklemek üzere küçük dış avluda taş bir sekiye oturduk... Merdivenle çıkılan tekkenin açık bir girişi var, sol tarafta kafesli pencereleri bu esrarlı yere bakan küçük bir oda bulunuyor; ayakkabılarımızı çıkarttıktan sonra bizi işte bu odaya aldılar... Rufai dervişlerinin tekkesi, alçak bir galeriyle çevrili kare biçimli geniş bir salonda. Camilerde olduğu gibi, Kuran'dan ayetlerin yazıldığı levhalarla süslenmişti; duvarlarda teberler, defler ve yarım düzine kadar küçük Arap davulu asılıydı. Kemerli bir girintinin önü, kutsal yeşil renkli üç sancakla örtülmüştü; bunların üzerine koyu kırmızı bir kilim sarkıtılmıştı. Girintinin içinde, peygamberlerin çerçevesiz levhalara yazılmış isimleri, dev bir tespih ve yeşil bir şal asılıydı. Her iki yanda galerinin ufak birer bölümü mevki sahibi kişilerin oturması için parmaklıkla çevrilmişti.

1859, Beaufort, 540–541: Bu vakur gösteriden sonra “İnleyen Dervişlerin” Camisi'nde çok farklı bir sahneye geçtik. Bu cami bir ucunda bizim oturduğumuz küçük bir galeriyle basit kare yüksek bir odaydı. Şeref yerinde yanında biri erkek diğeri kız iki küçük çocukla beyaz sakallı saygıdeğer bir yaşlı Şeyh oturmuştu: karşısında kuzu derileri üzerinde tamamı mümkün olduğu biçimde hızlı Fatıha'yı tekrarlayan yaklaşık yirmi adam oturmuştu. Biraz sonra ayağa kalktılar ve kuzu derisinden altlıklar flüt çalan adamların oturması için caminin ortasına dizildi. Daha sonra bir dizi halinde birbirlerine yakın biçimde duran göstericiler ellerini birleştirdiler ve mümkün olduğu kadar hızlı biçimde “La İlahe İllallah”ı tekrarlamaya başladılar. Vücudun şiddetli bir titremesiyle kelimeleri söylüyorlar, kafaları ve omuzlarını önce bir tarafa daha sonra diğere sallıyorlardı, sallanmalar ve sözler giderek daha yüksek sesle ve giderek daha hızlı olmaya başladı ta ki insana benzerliklerini tamamen kaybedene ve yalnızca çıldırmış hayvanlar veya makineler gibi görünene kadar.

Ek 54: Bursa Çarşılar Ve Bedestenler

1432, Bertrandon de la Broquiere, 199–200, 202: Allah'ın inayetiyle, ihtiyacım olan şeyleri temin edebileceğim bir çarşıya geldim; her türlü ticaretin yapıldığı ve her türlü malın bulunduğu bu çarşıya ulaşabilmem de yine Tanrının inayetiyle mümkün oldu... Çarşıda her cinsten ipekli kumaşlar ve sayılamayacak kadar çeşitli eşya satılıyordu. Bu çarşıya yakın bir yerde başka bir pazar daha vardı; burada da pamuklular ve beyaz sabunlar satılıyor ve büyük çapta ticaret yapılıyordu.

1576, Gerlach, 447: Bu kentte altın, ipekli kumaşlar ve daha başka değerli eşyanın satıldığı çok güzel bir pazar var.

1588, Lubenau, 487: Birçok değerli malın satıldığı Bedesten ve diğer dükkânlar da burada⁶⁰⁶¹ bulunuyor.

1631, Stochove, 180: Burada, her türlü ürünün ve asıl olarak da bu yerde büyük bir ticareti olan ipek ve pamuk kumaşların iyi fiyatlara satıldığı çok güzel bedesten yani çok kemerli pazar bulunuyor.

1675, Wheler, 216: Pazarlar güzel biçimde yapılmışlar, tüccarlar ve her çeşit ticari malla donatılmışlardır.

1683, Smith, 432: Bedesten yani çarşı yeri, Constantinople'da bulunan büyük pazardan çok daha iyi ve daha büyük görünür.

1701, Tournefort, 234: Bedesten, Palais de Paris'tekine benzeyen birçok dükkânın ve deponun⁶⁰⁶² yer aldığı, kentte üretilenlerin dışında, Doğu'daki bütün malları bulabileceğiniz, iyi yapılmış büyük bir yapı.

1847, Macfarlane, 89: Tüm bunlar pazarlara Constantinople'da olduğundan on kat daha fazla göz alıcılık vermekteydi. Bunlar bize Doğu'da olduğumuzu hissettiriyordu.

1854 (?), Murray, 182: Bedestenler ve pazarlar yaygındır ve ihracat için burada üretilen ipek ve pamuk kumaşlarla doludur.

1859, Beaufort, 533: Kentin içinde dikkat çekici derecede keyif verici ve göz alıcı pazarlar var. Bunlar çok geniş ve Doğuya özgü mallar kadar Avrupa mallarını da yoğun biçimde barındırıyor.

1862, Moustier, 242: Pazarın karanlık galerileri var.

1864, Warsberg, 142: Adı pazar değil de bedesten olan satış odaları bir zamanlar kendi özgün nitelikleri ile görülmeye değer yerlerdi. Özellikle biri olağandışı biçimde yüksek olan sivri kemerli kapılar hala ayakta ve yapının eskiden ne denli ihtişamlı olduğu konusunda bize bir fikir verir zira deprem burayı da harap etmiştir. Şimdi kubbeler ve kemerlerin yerini ahşaplar almıştır. Bu hırpani ve karanlık görünür çünkü az sayıdaki pencerelerden yalnızca zayıf bir ışık içeri girer. Uzun kapalı sokakların her iki kenarında arkalarındaki raflarda yığıla malları duran satıcılar alçak tezgâhlarının üzerinde bağdaş kurmuş bir biçimde oturuyor. Sokakların kesişmesiyle oluşan dörtgenlerde hanlar yani kervanların mallarını boşalttıkları, yabancı tüccarların yaşadığı ve çarşı içinde yerel yazıhanelerin, döviz bürolarının, depoların bulunduğu sağlam taş binalarla çevrelenmiş avlular var.

1870, Jerningham, 230: Bu güzel yapıdan [Yeşil Cami] dönüşümde, kesinlikle Constantinople'un pazarından daha pitoresk fakat satılan malların zenginliği bakımından onunla karşılaştırılmayacak olan pazarı ziyaret ettim.

1878 (?), Kammond, 312–313: Pazarların ya tuğladan yapılmış arabesk kemerlerle ya da basit hasırlarla kapatılmış olan uzun galerileri bölümler halinde saraçlara, ayakkabıcılara ve diğer tüccarlara tahsis edilmiştir ve farklı çeşitlerde ticari mallar içerir. Küçük ya da büyük her alışveriş bu binada gerçekleşir.

1880 (?), Launay, 154: Bursa pazarlarının çoğu, kentin merkezindedir. Bu yapılar çok geniş, uzun ve üzerleri kubbelerle örtülü birtakım sokaklardan oluşmuş olup, küçük bir kent görünümündedir. En ünlüsü İpek Hanı'dır.

⁶⁰⁶¹ Seyyahın aşağı kent olarak isimlendirdiği bölüm.

⁶⁰⁶² 2005 Türkçe baskısında "warehouse"ın karşılığı olarak mağaza verilmiştir. Ancak depo veya ambar olarak çevrilmesi daha uygun olacaktır. Tournefort, 1741: 306

1895 (?), Coufopoulos, 190: Bursa'nın pazarı, herhangi bir diğer Doğu şehrinde bulunanlar gibidir.

1898, Renard, 22–23: Bursa'nın pazarı, İstanbul'un pazarı kadar büyük ya da zengin değildir fakat pazarının önemi, düzeni, sıklıkla kalabalık olması bakımından dikkat çekicidir. Çok değerli mallar, kumaşlar, kilimler, silahlar, mücevherler, kıyafetlerin satıldığı dükkânlar her yönden birbiriyle kesişen ve büyük bir labirent meydana getiren çok sayıda uzun kemerli yola yerleştirilmiştir. Bu sokaklar kemerler içine açılmış geniş pencerelerden parça parça üzerine düştüğü parlak renkleri, sınırsız bir çeşide sahip kıyafetleri, altınları, gümüşleri, mücevherleri silahları ortaya çıkaran ışıkla aydınlanır. Doğu'nun tüm pazarlarında olduğu gibi dükkânlar görünüşleri itibariyle birbirinden farksızdır ve küçüktür.

1898, Overbergh, 403: Bursa pazarları görülmeli ve alışveriş yapılmalıydı. Arabamız dar sokaklara ve antik kemerlerin altına girdi. İki kenarda dükkânlar ve küçük sergiler bulunuyordu.

1898, Lindau, 214: Bir yabancı için görülmesi kaçınılmaz bir zorunluluk olan bir başka yer de, dünyanın en ince ve zarif kumaşlarının satıldığı Bursa çarşısıdır. Çarşı, Doğu'nun diğer merkezlerinde olduğu gibi, üstü kapalı, dar ve kıvrımlı sokaklardan oluşan sevimsiz ve pis bir yer.

1899, Kınçov, 79: Bursa çarşıları çok ilgi çekici yerlerdir. Her çeşit Avrupa ve yerli mallarla, her türlü insanla yığılı olan örtük kubbeli bu devasa taş yapılar geniş sokaklar oluşturur.

1901, Miret, 52: Her türden dükkânın olduğu çok geniş Büyük Pazar'a da girdim.

1906, Davey, 409: İstanbul'dakilerden farklı biçimde pazar – iki uzun pasajın haricinde- rüzgârlara açıktır. Bu pazarda özellikle de ikinci el eşyaların satıldığı ve turistlerin belki de akıllı biçimde nadiren içine girmeye cüret ettikleri bitpazarı şeklinde adlandırılarda bazı tuhaf şeylere rastlayabilirsiniz.

1907 (?), Gallois: 53–54, 54–55: Doğu kentlerinde ticaret bölgesi anlamına gelen ve pazar olarak adlandırılan yeri meydana getiren az ya da çok dar ve dolambaçlı sokaklar ve caddelerin labirenti içindeki herkesçe tanınan binalardan bahsetmekten memnun olacağız. Bu çok hareketli yolların manzarası genellikle her şeyden önce manzaranın tuhaflığıyla daha sonra orada hüküm süren hareketlilikle gezginleri şaşırtır. Genellikle çok sık biçimde ve kesinlikle yerinde duramama isteğine yol açan bir kaldırımda göz alıcı kıyafetler içinde tüm halk, atlardan ziyade eşeklerin üzerinde olan biniciler, gıcırdayan tekerlerle arabalar vb. bir karmaşa halindedir. Alçak evlerin, dükkânların arasında az ya da çok sefil durumdaki tezgâhlarda her çeşit yerel ya da Avrupai ürünlerin sergilendiği, meyve sepetleri, sebze yığınlarının çevresindeki raflar, yemek kokularının dışarı yayıldığı lokantalar, içmeden önce çalkalamaktan kaçınılmasının gerekli olduğu siyah bir içecek olan ve size faydalı olacak küçük kupalarda sunulan Türk kahvesi, ciddi biçimde yavaşça tüttürdükleri nargilelerini içmezlerse uyuklayacak gibi görünen çömelmiş insanların olduğu kapılar orijinal bir düzenleme içindedir... Kemerli pazarlar nadir hale gelmişti ve tahtalarla ya da hasırlarla ve hatta ışığı süzen asmalarla sokakların kapatılmasıyla yetiniliyordu. Bazen de gerilmiş kumaşlar dışında hiçbir şey yoktu; orada burada bir ağaç yükseliyordu, sarmaşıklar tırmanmıştı, bazı kavşak noktalarında bir çeşme görülüyordu; kentin bu köşelerinin pitoresk sanatsallığının hepsini izah etmek için daha fazla şey söylemeye lüzum yoktur.

1918 (?), Hawley, 43: Pazar yaklaşık 100 yarda kuzeye doğrudur. Boyut ya da çekici malların sergilenmesi yönünden İstanbul ve Tebriz'in büyük pazarlarıyla mukayese edilemez... Sayısız küçük bölmelerle ve örtülü çatısıyla her iki kenarda geçitlerinin toplam uzunluğu muhtemelen çeyrek mili çok fazla aşmaz. Fakat tüm Türk kasabalarında olduğu gibi bunlara ulaşan sokakların bitişikteki kısımları da benzer amaçlarla kullanılır.

1922, Elston, 199: Ulu Cami'nin yanında Bursa'nın büyük pazarı vardır. Burası, insanların gölgeler gibi hareket ettikleri ve bu yüzden belirsizliklerin etkilerinin canlı bir ışık gölge oyunu şeklinde olduğu karanlık ve soğuk uzun kemerli bir caddedir. Her iki kenarda, duvarlara oyulmuş, kandiller ve mumlarla aydınlatılan dükkânlarda her türlü Doğulu özellikleri taşıyan tüccarlar ve zanaatkârlar oturur.

Ek 55: Bursa Türbeler

1432, Bertrandon de la Broquiere, 201: Burası ayrıca Türkiye'nin hükümdarlarının gömülü olduğu şehirdir.

1588, Lubenau, 485, 497: Burada Osman'dan başlayıp II. Mehmed'e kadar tüm Türk hükümdarlarının, eşleri ve çocukları ile birlikte gömülü oldukları türbeler vardır... Baronlar ve asilzadeler Türklerin mezarlarına fazla ilgi göstermediler. Oysa ben, bizim yeniçeriye ara sıra biraz bahşış vererek beni her yerde dolaştırmasını sağladım. Bu yüzden sık sık yemek vaktini de kaçırdığım oldu. Ama benim için o şehrin konumu ve heybetli Oymos dağı, Türk hükümdarlarının mezarlarından daha ilginç ve görülmeye değer başka bir şey olamazdı. Bu yüzden hiç durmadan oradan oraya koşturup durdum ve bana her şeyi bütün ayrıntılarıyla anlatmalarını istedim. Bu davranışımın ötürü benimle alay ettiler ve sanki Kudüs'e gitmişim gibi mezar ziyaretine merak sardığımı söylediler.

1656, Thévenot, 113: İlk Türk imparatorlarının ve onların kadınlarının mezarlarını ziyareti de ihmal etmemek gerek; bu mezarların her biri kubbeli bir türbe içinde bulunuyor.

1804, Hammer, 47, 55: Osmanlı Hanedanlığı'nın ve ihtişamının beşiği olarak kabul edilen Bursa, ilk altı Osmanlı sultanının mezarları yanında, II. Mehmet'in selefleri ve onların çocukları ve eşleri ayrıca Müslüman hacıların ziyaret ettiği büyük din ve ilim adamlarının çok sayıdaki mezarını barındırır... Tüm milletlerde, kutsallığın şöhreti zaman geçtikçe artar ve geçmişin azizleri daima günümüzün azizlerinden çok daha fazladır. Buna göre Osmanlı İmparatorluğu'nun beşiği olan Bursa'da azizlerinin sayısı ve hac yerleri diğer büyük kentlerden çok daha fazla bir sayı ve orana sahiptir.

1833/1834, Levinge, 239: Erken padişahların mezarları da ziyaret edilmelidir. Bunlar 1. Osman'ın mezarı: İmparatorluğun şanlı kurucusu ve imparatorluğa adını veren kişi. 2. Savaşçı oğlu Orhan'ın mezarı: Zaferleri ve fetihleri Türk büyüklüğünün temelini sağlamlaştırmıştır. 3. Süleyman'ın mezarı: Savaşlardaki askeri yetenekleri ve başarıları babası ve büyükbabasıninkinden aşağı kalmaz. Gelibolu'yu almış ve böylece Osmanlılar Avrupa'daki ilk topraklarını kazanmışlardır. Ölümü babası henüz hayatta iken kazara meydana gelmiştir. Bunu o kadar derinden hissetmiştir ki kendisinininkini hızlandırmıştır. 4. Süleyman'ın kardeşi ve Orhan'ın oğlu ve halefi I. Murat'ın mezarı: İmparatorluk ona Edirne, Arnavutluk ve hem Avrupa hem de Asya'daki geniş eyaletleri borçlu. 1390 yılındaki bir savaşta zafer kazandıktan sonra yaralı bir Arnavut tarafından öldürüldü. Bursa'da yaşamış ve buraya gömülmüş padişahların sonuncusudur.

1834–1848, Schneider, 33: Burada bulunan pek çok türbeden altısı hanedan mensuplarına ait. Diğerleri ise daha az tanınan kimselerin.

1837 (?), Walsh, 29: Denildiği üzere doğa Bursa'yı Türkler için yaratmış gibidir. Bundan dolayı günümüzde, Türklerin sultanının bir Avrupa başkenti için Asya'yı terk ettiği zamankinden daha güzel bir kenttir. Hala Türklerin hâkimiyet alanları içindeki en enfes ikametgâhlarıdır ve sultanların çoğu yaşam süreçleri içinde burayı terk etmelerini telafi etmek istermiş gibi öldüklerinde gövdelerinin burada yatmasını emretmiştir. Burası çok sayıda imparatorluk türbesi ile dikkat çeker; içlerinden birisi Avrupa'ya ilk kez giren fakat ölmek için buraya dönen Orhan'ındır.

1837 (?) b, Walsh, 49–50, 51: Bir imparatorluk camisine bitişik olan bir mezar türbe olarak adlandırılır. Her sultanın, içinde ailesinin ve kendisinin ölümlü kalıntılarının muhafaza edildiği bir türbe yaptırması alışıldık bir durumdur ve bu inşa edildiği caminin müstakil bir parçasını meydana getirir. Her ne zaman, herhangi bir neden ölümünden önce kendisini bu hüzünlü ancak dini vazifeyi yapmaktan alıkoyarsa atalarından birisinin mezarı bu amaç için tahsis edilir. Bir başkasının istirahat yerinin alanına girme konusundaki bu izin kendisinin yerine yönetime geçen Sultan'ın onayına bağlıdır. Herhangi bir sebeple gövdesi dışlanabilir ve bilinmedik bir mezara gömülebilir. Valide sultan yani anne kraliçe ve imparator ailesinin böylesi üyeleri olan kadın veya erkek herkes kendisi için bir türbe inşa ettirme hakkına sahiptir. Bunlar yalnızca bu kutsal bölgeye girmeye yasal olarak izin verilen sarayda ikamet eden kişilerdir. Fakat bir sultan ölmüş bir vezirin anısına özel bir saygı sunmak istediğinde parmaklıkların altındaki bir köşede onun gömülmesine katlanabilir: fakat bu güzide onur ve kişisel sevginin güçlü bir işareti az sayıda örnekte görülür ve Peygamberin soyundan gelen

imparatorluk kişilerinin kemikleri nadiren böylesi mukaddes olmayan bir bileşimle kirlenir. Hiçbir kadın veya odalık, yaşamı sırasında sultan kendisine karşı her ne sevgi hissetmiş olursa olsun, hayatı sona erdiğinde sultana yaklaşmasına izin verilir. Ancak, kentin ortasındaki ayrı bir halk mezarlığı yalnızca sarayın merhum kadınlarına ayrılmış durumdadır. Burada gömülmesine izin verilmiş olan kişinin gövdesi bu amaç için kazılmış bir mezara basit biçimde gömülür ve alışlageldik Türk defin tarzında toprakla örtülür. Genellikle taş duvarla çevrilmiş olan bu mezar vücudun çürümeye terk edildiği lahittir. Buraya demir bir ızgara ile korunan bir geçitle ulaşılır. Alışlageldik önemden daha fazlası olan özel bir durumda vücuda yaklaşılabılır ve onun durumu incelenebilir. Fakat hiç kimse mevcut sultanın buna izin verdiğini kaydetmemiştir ve Osmanlı tahtında oturan birisinin çürüyen kalıntılarını bir göz atmak gibi dini bakımdan sakıncalı bir işe girişmemiştir. Mezarın üzerinde sanduka denilen ahşap bir katafalk yükselir. Bu farklı kalite ve dokumada sade şeyler ve şallarla örtülüdür. Bunlarda Kuran'dan alınma çeşitli mısralar altınla işlenmiştir. Sıklıkla bir heyet peygamberin mezarını örten bir parça için Medine'ye veya Kâbe'nin örtüsünün bir şeridi için Mekke'ye gönderilir. Bu merhumun başının üstünü kaplayan bölüm için bir süsleme meydana getirir. Ayrıca Sultan'ın veya aynı kandan gelen bir prensin başının yanında kendisini diğerlerinden ayırt etmek için bir türban serilir. Sandıkların herbirinin ucunda çok büyük mumlar vardır ve çatıda dairesel lambalar asılmıştır. Bunlarda mumlar nadiren kullanılır ve lambalar sürekli olarak yanar biçimde tutulur. Oda, bir Gâvur'un dahi iç kısmı görmesine izin verebilecek, yaldızlı kafes işi çerçeve olmaksızın da aydınlık tutulur. Bu türbelerin içinde çok büyük bir basitlik gözlemlenir. Burada hiçbir yaldızlı süs veya mezarın sahibini hayatta iken seçkin kılan görkemli veya ihtişamının hiçbir görüntüsü yoktur. İçerideki duvarlar genellikle şiirsel kitabelerin görüldüğü kare porselen levhalarla kaplıdır. Bunlar söylenenlere göre Homer gibi konuşmalarını ezberinden okuyarak dolaşan ve Yunan selefinin Batı'da olduğu gibi kendisi de Doğu'da çok büyük bir ün kazanmış Boordé [?] isimli kör bir Arap şairin şiirleridir. Onun şiirinin Aşil'i ise Muhammet'tir. Her bir Türbe'nin Türbedar denilen altı muhafızı ve "kutsal sayfaları ezberden okuyan kişi" demek olan Djuze Khenana [?] denilen on iki yaşlı adamı vardır. Bunların görevi göçüp gitmişlerin ruhlarının huzur içinde dinlenmesi için her sabah tüm Kuran'ı tekrar etmektir. Her biri, tamamı bitene kadar belirli bir sayıda sayfa yani Cüz'ü üstlenir. Bir sultanın bazen üzerine aldığı dinsel sorumluluklar arasında kendi elleriyle bir Kuran'ın kopyalanması da vardır. Bu dini elyazması daima kopyalayanın türbesinde muhafaza edilir. Bunların tamamı imparatorluk imzalarının ilginç ve özgün bir dizisini meydana getirir biçimde isimleriyle işaretlenmiştir. Bir yabancıya bir türbenin içini görme izni verildiğinde, türbedar bunların el yazmalarını kendilerine göstermeyi asla ihmal etmez. Yabancılar özellikle coşkulu tutkular, çalkantılı olaylar ve gaddar zulümlerin ortasında sakin biçimde oturarak dininin kaidelerini yazmış olan II. Mehmet'inkine ciddi bir ilgiyle yaklaşır. Bunun, yazarının kendisinin de günümüzde bu şekilde olduğu ispatlandığı üzere, huzurlu bir zihin ve sakin bir elle yazıldığı görülür. Bu imparatorluk Kuranlarının yanında türbedarların içeri giren her kişiye gösterdikleri dindar bir emekle ezberledikleri arasına katabilecekleri bir dizi kopya da vardır. Bu imparatorluk mezarları çeşitli nedenlerle Türkler tarafından çok sık biçimde ziyaret edilir. Bazıları, özellikle de saray memurları burada eski efendilerine duygusal bir yakınlık kurarlar. Diğerleri, Halife veya Peygamber'in soyundan gelenler olarak düşünülen ve böylece kendilerine kalıtsal bir kutsallık verilen kutsal ölümlere genel bir sadakat hissi nedeniyle mezarlara çekilir. Fakat en sık ziyaret edilen mezarlar II. Beyazıt, II. Mehmet ve I. Selim'indir. Hergün bu ziyaretler bazı kişiler tarafından yapılır fakat Ramazan Bayramı ve yedi kutsal gece esnasında kalabalıktır. Sarayın memurları ya kendi istekleri ile ya da bir emirle ölümünden sonra birbirini takip eden kırk gün boyunca merhum sultana bir saygı gereğince bu görevi gerçekleştirir. Bu örnek, belki de boğdurulması veya zehirlenmesi emrini vermiş olan selefine mecburi bir ödev olarak düşünüen tahttaki sultan tarafından gerçekleştirilir ve sanki işlediği suçu telafi etmek istiyormuşçasına muhafaza cömertliklerde bulunur ve her tarafta zekât dağıtır... Türk defininin her şeklinde, çarpıcı biçimde son arza uydurulmuş ve bizimkiyle kuvvetli bir tezatlık ortaya koyan bir şey vardır. Ölüm, ciddiyetinden yoksun bırakılmaksızın nefret ettirilebilecek ve uzak tutulmak istenecek herşeyi zararsız hale getirir. Sürekli yeşil kalan yaprakları ve hoş kokulu reçine sızıntıları ile karanlık ve sessiz selvi korulukları- altında yatan aziz objenin memnuniyetini arttırdığı düşünülen çiçekleri suladığı veya şakıyan kuşları beslediği görülen kişiler, pis ve çürüyen yığınlardan ve bizim kasvetli kilise avlularımızın iğrenç harabe hallerinden çok daha ilgi çekici ve etkileyici

görüntüler sunar. Herşeyin basit bir düzen içinde olduğu ve ölçülü bir biçimde süslendiği imparatorluk türbeleri ise bizim kraliyet anıtlarımızın karanlık ve mide bulandırıcı hücrelerinden gerçekten de çok farklıdır.”

1843 (?), Meyer-Hofmann, 143: Bursa, Konstantinopolis'in fethinden önce beyliğin başkentiydi ve I. Osman'dan itibaren burada defnedilmiş olan padişahların ikamet ettiği yerd.

1853, Howard, 35: Burada I. Mehmet'in güzel bir mezarı vardır; bir diğeri muzaffer Osmanlı ordularının baş örgütleyicisi Osman'ın oğlu Orhan'ındır.

1862, Moustier, 247: Büyük camilerin tümünün çevresinde çınarlar ve selvi ağaçları arasında kubbelerle örtülü ve genellikle şatafatlı biçimde süslenmiş kare, daire ya da sekizgen köşkler görülür. Bunlar sultanların, onların yakın akrabalarının ve ünlü kişilerin yattıkları türbeler yani mezar şapelleridir. Bunlardan Bursa'da yer alan örnekler Osman'dan II. Murad'a kadar olan ilk sultanların ölümlü gövdelerini muhafaza ederler. Tüm türbelerin iç düzenlemesi aynıdır. Odanın ortasında çiniler ve değerli dokumalarla mermer döşeli bir tabanın üzerinde kaşmir şallarla ve türbanlarla sarılmış tabut ve ölümlere ait diğeri nişanlar bulunur. Değerli şamdanlar içindeki büyük mumlar genellikle bu tabutların çevresine yerleştirilir.

1870, Jerningham, 222: Burada Türklerin çok fazla hürmet duyduklara azizlere ait çok sayıda mezar vardır. Bu azizler ait oldukları gruplara göre üç unvanla tanımlanmışlardır: Baba veya Dede, Abdal ve Sultan.

1880 (?), Launay, 154: Bursa'da birçok evliya gömülüdür. Kentin en güzel mevkisinde yapılmış olan bu güzelim türbeler Abdal Murat türbesi gibi hem ziyaret hem de gezinti yerleridir. Evliyalar Baba, Dede, Mecnun ve Sultan lakaplarıyla anılır.

1882 (?), Cox, 48: Sedef mezarları kaplayan kaşmir şallarının altında onurlu bir inziva halinde yatan sultanlar ve askerler, 1801-2'de çok şiddetli bir biçimde Bursa'yı da karıştıran ve birçok ölü kentleri uykusundan kaldıran depremlerle dahi rahatsız edilmemiştir. Mücevherler, yıldız ve hilaller henüz Avrupa diplomasisi ve mücadelesi tükenmemiş bir milletin önderlerinin kıymetli kemiklerinin onuruna dikkatli bekçiler tarafından korunur.

1886, Walker, 105: Osman'ın kendisinden sonra gelen dört halefi de yine Bursa'da gömülmüştür.

1898, Renard, 30: Saygıdeğer türbelerde, küçük gece lambaları büyük anıların muhafızları olan katafalklar üzerindeki mezarları aydınlatır.

1899, Kınçov, 78: Osman, Orhan, I. Murad, I. Bayezid, I. Mehmed, II. Murad ve bunların birçok oğlu ve yakınlarının türbeleri burada bulunur.

1900 (?), Grosvenor, 65: Hane sakinleri ile ilk altı sultan ve yirmi altı Osmanlı şehzadesi burada gömülmüştür. En meşhur vezirler ile beş yüzden daha fazla paşa, ilahiyatçı, öğretmen ve şair son uykularına ilk padişahlarının çevresinde devam etmekte idirler.

1904 (?), Anonim, 212: Bursa'da Osmanlı hanedanlığının ilk altı hükümdarının mezarları vardır: Ertuğrul'un oğlu Osman, MS 1288–1326; Osman'ın oğlu Orhan, MS 1326–1360; Orhan'ın oğlu I. Murad, MS 1360–1389 (Mezarı Çekirge'dedir); I. Murad'ın oğlu I. Beyazıt, MS 1389–1402... I. Beyazıt'ın oğlu, I. Mehmet, MS 1413–1421; I. Mehmet'in oğlu II. Murat, MS 1421–1451. II. Murat'ın oğlu, halefi ve Constantinople'un fatihi II. Mehmet Constantinople'da gömülüdür.

1907 (?), Gallois, 53: Göreceğimiz gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk altı hükümdarı son uykularına burada yattıkları için Bursa Osmanlı hatıraları açısından zengindir. Bunlara aileleri eşlik eder ve aynı soydan gelen yirmi altıdan fazla prensle çevrelenmişlerdir ki yüzlerce ünlü kişi ve paşadan bahsetmiyorum bile.

1909, Daskalov, 105–106: Bursa'nın gerçek ününü görmek için, ki bunun için sadece Sofya'dan değil, daha uzaklardan da gelmeye değer, sergiye sırt çevirdim. Bursa'daki türbelerden söz ediyorum. Türkler için bir çeşit tapınak olmanın yanı sıra, buralarda Türklerin ulu sultanları yatmaktadır. Bunlar Türklerin adeta Pantheonu'dur. Ben bir Türk olsaydım, Bursa'yı İmparatorluğun kutsal kenti ilan eder ve hac için önce buraya, daha sonra Mekke'ye gidilmesini buyururdum. Çünkü en şanlı sultanlar burada yatar – onlar ki, Balkan Yarımadası'nı ele geçirdiler, savaşlarda, o zaman sağlam ve güçlü olan uluslarının eşsiz ruhunu sergilediler. Onlar ki, Murad gibi Kosova'da düştüler. Bundan dört yıl önce, yaşamını yitirdiği yere yaptırılan türbesini ziyaret etmiştim.

1912, Launay, 204–205: 1326 yılında Osmanlılar tarafından fethedilen Bursa, Constantinople'un fethine kadar sultanların ikametgâhı ve ilk başkenti olmuştur. Bu hükümdarlar kenti aynı zamanda Osmanlı'nın Aziz Denis'idir. Orhan (1326–1360); Kosova Savaşı'ndan sonra bir Sırp tarafından 1389'da öldürülen I. Murat, Ankara'da Moğollar tarafından yenilgiye uğratılan ve esir alınan I. Beyazıt (1389–1403), Yeşil Cami ve Yeşil Türbe'nin yapımcısı I. Mehmet (1413–1421) ve son olarak camisi burada Muradiye türbelerinin yakınında inşa edilmiş olan II. Murad (1421–1451)'in mezarları Bursa'dadır. Ondan sonra gelen Constantinople'un fatihi II. Mehmet'in ardından sultanların ikametgâhları ve gömülme yerleri Avrupa yakasına taşınmıştır.

Ek 56: Bursa I. Mehmet Türbesi (Yeşil Türbe)

1576, Gerlach, 449–450: [Dükkânların] önünden geçerek varılan meydanda yeşil renkli bir minaresi olan çok güzel bir cami ve yakınlarında dokuz mezarın bulunduğu türbeler görülüyor. Türbeye asmaların sardığı revaklardan geçerek giriliyor.”

1588, Lubenau, 493: [Caminin] Yanı başında da gerek kendisinin gerekse sekiz karısının ve çocuklarının gömülü olduğu türbe bulunmaktadır. Bu binaların hepsi çepeçevre çok güzel yeşil porselenden yapılmış taşlarla [çinilerle] kaplıdır. Bunlar Mekke’den, İran’dan ve bazı kimselerin dediğine göre Çin’den getirilmişler ve çok pahalıya mal olmuşlar.”

1675, Wheler, 216: [Yeşil Cami’nin] Hemen yanında kurucusunun çok hoş görümlü mezarı yer almaktadır. Üstü kurşunla kaplı büyük bir kubbesi vardır ve duvarları porselen tuğlalarla [çinilerle] kaplanmıştır.

1804, Hammer: 52–53: Bursa’daki bütün mezarların arasında Beyazıt’ın oğlu Çelebi yani Genç Bey olarak da adlandırılan I. Mehmet’in mezarı tartışmasız en güzeldir. Aynı sultanın daha önce tanımladığımız güzel camisinin hemen arkasında, kendisini çevreleyen güzel bir dörtgen bahçenin ortasında yükselen sekizgen bir yapıdır. Türbenin kapisına yakın bir yerde alışılmadık derecede uzun selvi ağaçları iki sütun gibi durur ve binadan daha da yükseğe çıkarak yeşil başlıkları ile kubbeyi gölgelerler. Duvarlar hem içerden hem de dışarıdan bu mezara Yeşil İmaret adının verilmesine yol açan yeşil İran porselenleri ile kaplanmıştır. Burada zengin kumaşlar, türbanlar ve şallarla örtülmüş beş lahit sıralanmıştır. Anıt mezarın tüm çevresinde alçak tablolar üzerinde, başkentteki imparator türbelerinde olduğu gibi merhumların ruhlarının kurtuluşu için Kuran’ı yavaş yavaş okuduktan sonra tekrar başa dönen görevli okuyucuların kullanması için Kuranlar bulunur. Bu okuma sıklıkla bir kitabe halinde mezarın içinde bulunan eskilere ait bir peygamber sözüyle de tavsiye edilmiştir. Burada da İran porseleninin içine beyaz mine ile işlenmiş ve her bir kenarında olmak üzere aşağıdaki sekiz peygamber özdeyişi bulunur: Bu dünyanın fazileti paradan ibarettir, öbür dünyanın fazileti hayırlı işlerdendir / Bu dünya bir cesettir, bu yüzden ona göz dikenler köpeklerdir/ Dünya inançlıların zindanı, inançsızların cennetidir/ Cennet’in ilacı Kuran okumaktır/ Bir hikmetin nefesi birçok işten daha hayırlıdır / İnsanların en iyisi, insanlığa en faydalı olandır / İyiliğe rehberlik edenler, çok daha iyisini yaparlar / Dünya kısa bir süreçtir ve yapılan işler niyetlere dayanır.

1840, Bernard, 44: Camiye bitişik güzel bir bahçenin ortasında, Çelebi Mehmed’in, sekiz köşeli türbesi görülür. Duvarları, içi dışı yeşil çinilerle kaplı duran bu zarif türbenin içinde, üstlerine âlâ şallar serilmiş, beş tane sanduka vardır. Bunların etrafında, birkaç rahle üstünde, - icabında okunmak üzere konmuş- nefis ve kıymetli mushaflar durur. Duvarlarında beyaz çini ile bazı ayetler yazılıdır. Gerek türbenin, gerekse camiin kubbeleriyle minarelerinin üstü yeşil çini ile kaplanmış olduklarından, hâlâ “Yeşil İmaret” diye anılır.

1852, Taylor, 316–317: Bu yapının [Yeşil Cami] hemen yukarısında bir kubbeye örtülü, yeşil ve mavi çinilerle kaplanmış ve arabesk kornişlerle zengin biçimde süslenmiş büyük sekizgen bir mezar vardır. Küçük bir bahçenin içinde yer alır ve girişte bir çeşit bekçi kulübesi bulunur. Buraya doğru yaklaştığımızda yeşil türbanlı gri sakallı yaşlı bir adam dışarıya çıktı ve Francois’nın giriş izni isteği üzerine bir anahtar alarak binaya kadar bize eşlik etti. Bizim Hıristiyan olduğumuz konusunda en ufak bir fikri dahi yoktu. Burası kutsal bir yer olduğundan kapının lentosuna girmeden önce ayakkabılarımızı çıkardık. Daha sonra, kapıyı açan yaşlı adam biz içeri girdikten sonra büyük bir saygı işareti olarak dualarımızı bozmamak için birkaç dakika boyunca buradan ayrılmadı. Korkulukların kenarına kadar ilerledik, yüzlerimizi Mekke’ye döndük ve her iki kolumuzu da birkaç dakika boyunca açarak ve daha sonra ellerimizi bir araya getirip üzerlerine yüzümüzü eğerek bir camiye giren ve dua eden sıradan bir Müslüman gibi davrandık. Bunu yaparken de, binayı acele etmeksizin inceleme olanağı bulmuştuk. Yaşlı adam bizim merakımızı gidermeye de hazırды. Burası kubbeden aydınlanan zengin ve zarif bir mimarideydi. Duvarlara göz alıcı çiniler dizilmişti ve altından, Arapça kitabeli ince işçilikli bir korniş vardı. Zemin bir halı ile kaplanmıştı ve bunun üzerinde sekiz ya da on eski tabut merkezdeki daha yüksek bir platformda bulunan daha büyük başka bir tabutun çevresinde sıralanmıştı. Bunların hepsi ahşaptan olup, yoğun biçimde oyma bezemelere sahipti ve birçoğu da yaldızlı kitabelerle tamamen kaplanmışlardı.

Yaşlı adama göre bunlar İstanbul'un alınmasından önce Bursa'da hüküm süren Osmanlı sultanlarının ve onların ailesinden bazı kişilerin tabutları idi. Burada aralarında birisi I. Mehmet birisi de Ahmet'in olduğu dört sultan vardı. Osmanlı hanedanlığının kurucusu olan Orhan da Bursa'da bir yerlerde gömülü ve bu merkezdeki mezar da ona ait olabilir. Francois ve ben sürekli Arapça konuşmuştuk. Bu yüzden yaşlı adam: "Kim bu hacılar?" diye sordu. Bunun üzerine de Francois'e duraksamadan cevap verdi: "Bunlar Bağdat'tan gelen Efendiler."

1859, Beaufort, 535–536: Yeşil Cami çok eski ve çok güzeldir; ancak daha da güzel - hiçbir yerde bulunamayacak bir mücevher kadar mükemmel bir şey daha vardır –bu Yeshil Jami [Yeşil Cami] denilen bir mezar veya türbedir. Bir zamanlar bir cami olarak kullanılmıştır fakat şimdi depremlerle o kadar çok zarar görmüştür ki içine girmek güvensizdir ve kilitle tutulur. Belki de öbür yıl zarif yapının tamamı bir harabe yığını haline dönebilir. Her bir kenarı 10 veya 12 feetlik bir sekizgen olan cami çok küçük olup üzerinde bir kubbesi vardır. Duvarların tamamı koyu sırlı şeritler ve üst kısımda motifler halinde düzenlenmiş soluk yeşil madalyonlar ile en mükemmel turkuaz mavisinden sırlı porselenlerle kaplanmıştır. Giriş kapısının yanındaki nişler gibi her bir kenarı renkli desenlerle süslenmiş ve demirden kafeslerle kapatılmış bir pencereyle kesilmiştir. Tamamı o kadar güzel biçimde harmanlanmış ve uyumlu bir hale getirilmiştir ki birkaç yordalık mesafeden bir kimse asıl olarak caminin büyük bir turkuazdan biçimlendiğini düşünebilir. Yazık! Tüm çevresindeki çimenler kırık parçalarla kaplanmıştır, her bir duvarda bir yarık açılmıştır ve biz de başka bir deprem tamamen yok etmeden önce her şeyi alıp götürmeyi ve onu tekrar inşa etmeyi çok isterdik. Ancak İngiltere'nin nemli aksi görünümü bulutları ve gri gökyüzünün altında böylesi zarif bir parça rengi yerleştirmek zalimce olacaktır. Buradan birkaç porselen örneği ile birlikte Emir Sultan'ın mezarından daha eski bir mineli parçayı götürdük: Renkleri dikkat çekici biçimde parlaktır ve desen doğal çiçeklerin bir taklidir. Tüm bu porselen mineler Bursa'nın güneydoğusundaki bir kent olan Kütahya'da yapılmıştır. Üretim hala gösterişlidir fakat inanıyorum ki porselenler her ne şekilde olursa olsun eskiler kadar iyi değildir. Hiçbir türü, hem malzemenin narin dokusu hem de zengin renkleri bakımından gerçekten eski olanlardan daha güzel olamaz.

1864, Warsberg, 125: Caminin arkasında sekizgen bir mabet olan I. Mehmet'in türbesi yer alır. Deprem nedeniyle ağır bir şekilde zarar görmüş ve henüz ilk restorasyonunda olduğu anlaşılan yapı görülen dış kısmı itibari ile harabeden daha fazlası değildir. İç kısımda yer alan ahşap duvarlar ise sultanın ve onun ailesinin mezarları ile toz ve gürültüyle çalışan işçileri korumaktadır.

1886, Walker, 105: Huzur veren sanatlara yönelik sevgisinden dolayı Çelebi lakabı verilmiş I. Mehmet, Bursa'nın anıtlarının en güzeli olan ünlü Yeşil Cami'nin bitişiğinde yer alan anıt mezarında yatmaktadır.

1890, Hare, 211: Yeşil Cami'nin yakınlarda Alhambra'ya layık bir girişi olan, içerisinde hoş çiniler ve değerli taşlara süslenmiş camlar bulunan güzel bir türbe vardır. Kubbenin altında oğlunun, altı kızının ve onların sütannelerinkilerle I. Mehmet'in sandukası vardır. Sütannenin sandukası çok basittir fakat kraliyet tabutlarına yakındır.

1894, Müller, 153–154: [Yeşil Cami'nin] Yakınlarında tüm kentin mücevheri ve bir zamanlar içi gibi dışı da çinilerle kaplı olan I. Mehmet'in türbesi vardır. Bursa'nın valisi olan Vefik Paşa burası için çok şeyler yapmış, 1855'de yok olan çinilerin yerine yeşil tuğlalar koymuştur.

1894, Loti, 334–335: Sonra bu caminin banisi Memmed-i Evvel'in türbesini ziyaret etmek istemiştik. O civarda, biraz daha yüksek bir meydanın üzerindeydi ve bizim oraya gitmemizi için ihtiyar çınarların altından geçmek, birkaç taş basamaktan daha çıkmak gerekti. Asıl bu türbenin ismi olmakla beraber Yeşil, etrafın hayret verici yeşilliği ve çınarların burada mermer üstünde devam ettirdiği yeşil aydınlık ile bu mübarek yerin bütününe çok yaklaşıyor. Kubbeli ve sekiz köşeli bir mezar ki dışını bezeyen sıvanın küf rengi kare kertenkele pullarını taklit ediyor. İçeride, deniz ve zümrüt renkleri arasında oynayan bir seher, dışarıdakilere benzeyen fakat üzerlerine yaldızla ince arabeskler çizilmiş olan çiniler ve sekiz yeşil köşenin her biri ortasında birçok renkli ve dilimli bir şekil- şu hem gayet karışık, hem gayet sade nakış, Acem şalına benzeyen ve ince uzun bir uç haline gelerek zambağa benzer bir çiçekle sonlanan şekillerden bir tane, yükseğe, kubbenin yanına takılmış gibi değişken bir ışık akıyor. Yerde üzerlerinde pabuçlarla sessizce yürünen eski halıların kalınlığı ve türbenin

ortasında sanduka, tabut şeklinde, başında eski kavuk, üzerinde Frenk üzümü renginde ve donuk beyaz sırma ile ayet-i kelime işlemeli Mekke örtüsünü taşıyan muhteşem sanduka. Bu deniz suyu renkli zemin önünde yükselen büyük, hazin, pembe ve sırma örtülü şey, Doğu sanatının harikalarından biridir.”

1895 (?), Coufopoulos, 186–187: Yeşil Cami'nin karşısında yer alan Yeşil Türbe, kurucusu Mehmet'in mezarının yanında tamamı zarif yeşil ve mavi çinilerle kaplanmış dört başka mezarı daha barındırır. Mihrap, yeşil ve mavi renkteki zarif çinilerle süslenmiş ve birçok kısa sütunla desteklenmiş olan caminin içerisindeki benzer. Bu anıt mezarda yer alan çok yazıda el yazması Kuran'ın iki tanesi altın mürekkeple yazıldıkları için dikkat çekmektedir.

1897, Miller, 422: Bursa'nın erken hükümdarlarının birçoğu İmparatorluk kentinin başka bir bölgesinde çok büyük çınar ağaçlarıyla gölgelenen hoş bir noktada gömülükten, I. Mehmet, yapımcısı olduğu Yeşil Cami'nin bitişiğinde ve benzer biçimde yeşil çinilerle kaplı olan türbesinde gömülmüştür.

1898, Overbergh, 393–394: Yeşil Cami'nin arkasında, yüksek bir tepelik üzerinde yaşlı çınar ağaçlarının gölgesinde I. Mehmet'in mezarı var. Suluboya ressamı tekrar büyüleyici sesiyle devam ediyor: “Sekizgen biçimli bu köşk mezar bir kubbeye örtülü ve kertenkelelerin pullarının taklidi paslı bakır yeşili renginde küçük çinilerle bezenmiş. İçinde, deniz ve zümrüt tonları büyüleyici. Çiniler dışakilere benziyorlar fakat altın rengi arabesklerle bezenmişler ve yeşil sekizgenlerin her birinin ortasında çok renkli bir rozet var. Aynı zamanda hem çok karmaşık ve çok basit olan bu İran şalı desenli rozetlerden bir tanesi ince bir noktadan çekilmiş ve bir çeşit zambak çiçeğiyle sonlanıyor. Kubbeye oldukça yakın bir yüksekliğe yerleştirilmiş mücevher parçaları gibi ince işçilikli küçük renkli camlardan sürekli değişerek aşağıya süzülen bir ışık paha biçilmez taşlar içinden filtrelenerek geçmişe benziyor. Zeminde, üzerinde en ufak bir ses yapmadan terlikler içinde yürüdüğümüz kalın eski bir halı var. Köşkün merkezinde katafalk bulunuyor. Bu anıtsal katafalk bir tabut biçiminde ve baş kısmına eski bir türban sarılmış, soluk mat gümüş yazıtlı kırmızı ipekten bir Mekke örtüsüyle kaplanmış. Deniz renginde fonun önünde duran bu büyük hüznü pembemsi gümüş rengi süslemeli şey Doğu sanatının bir harikası...” Dürüst olalım: Bu anıtta benzersiz, güzel ve büyüleyici çinilerin haricinde, Doğu'nun ihtişamını gösteren hiçbir fikre rastlanmaz. Ne firavunların piramitlerinin muhteşem heybetine ne de Asur'un ve Keldanilerin çok büyük tapınaklarının cazibesine sahiptir.

1898, Renard, 19: Küçük avlunun diğer kenarında, caminin karşısında, bir molla'nın bahçesinde bu tapınağın banisinin yattığı türbe yükselir. Bu koyu mavi, opal laciverti ve yeşilin birleşimi çinilerle kaplı büyük dış panoları olan sekizgen bir binadır. Yakıcı güneşin altında sekiz büyük pano çok büyük muhteşem mineli levhalar gibi parlar ve vadide çok uzaklardan bile açık havalarda ışığın bir sedef tonunu verdiği berrak beyazlığıyla türbenin ışıltıdadığı görülebilir. İçeride çini kaplamalar panolar meydana getirir ve kubbenin altında Mehmet, onun gözdesi ve yedi çocuğuna ait dokuz katafalk bir arada bulunur. Aşırı sade olan bu mezarlar, yeşil ve beyaz sırlı çinilerle kaplıdır. Sultanın diğerlerinden mezarının en üstünü süsleyen baki türbanı ve en mütevazılarından cam altında mavi bir zemin üzerine yaldızlı harflerle yazılmış efendisinin ismini, erdemlerini ve ününü aktaran küçük bir kartelâ ile ayırt edilir.

1899, Kınçov, 80: Caminin yakınında Sultan Mehmed'in aynı ince sanatkârlık ve değerli malzemelerle işlenmiş türbesi bulunur.

1901, Miret, 52: Ayrıca caminin yapımcısı I. Mehmet'in yine çiniyle kaplı yeşil türbesi yani anıt mezarını da ziyaret ettim. Türbenin merkezinde büyük bir türban ve güzel minyatürlerle bezenmiş el yazması bir Kuran örneği ile mezar yer alıyordu.

1904 (?), Anonim, 211–212: Yeşil Cami'nin yanında sekizgen biçimli ve bir kubbeye örtülmüş olan I. Mehmet'in mezarı Yeşil Türbe vardır. Önceden dışarıdan kendisini kaplayan yeşil çinilerin büyük bölümü ortadan kalkmıştır ve şu anki dekorasyonu moderndir. Orijinal iç dekorasyonun kalıntılarının çoğu güzel bir cloisonné çini biçimindedir. Pencerelerde bazı güzel boyalı camlar/vitraylar vardır.”

1906, Davey, 412: Yeşil Cami'nin yanı başında çınar ağaçlarının gölgesinde yine yeşil çinilerle kaplanmış, ünlü Yeşil Cami'nin yapımcısı I. Mehmet'in türbesi bulunmaktadır. Türbe daireseldir ve güzel biçimli ve bezemeli büyük bir kubbenin altında yer alır. Oldukça hoş olan mihrabın petekli girintileri zeminden neredeyse çatıya kadar yükselir ve zümrüt

rengi porselenlerle parıldar. Bu türbe aynı zamanda mevcut İran renkli camlarının en iyi örneklerinden bazılarını da içermektedir. Bu mezarda iken, İngiltere’de seramik dekorasyona ilginin az olmasına üzmekten kendimi alamadım. Hiçbir şey bizim iklimimize özellikle de restoran, tiyatro ve otellerin holleri için daha uygun olamaz. İstanbul’daki Sultan Süleyman’ın devasa camisinde de bazı güzel örneklerinin olduğu İran renkli camlarının sahip olduklarımızdan çok daha iyi biçimde dinsel olmayan amaçlara uyarlanabileceği dikkatimi çekti. Oldukça geleneksel tasarımlar kaşmir şallar üzerinde görülenlere büyük oranda benzer ve kalın ancak renk bakımından bilhassa zengin olan cam Orta Çağ renkli camlarının en iyi türlerinde dahi şimdiye kadar hiç görmediğim mücevher benzeri bir görünüme sahip.

1907 (?), Gallois, 56–57: Yeşil Cami’nin arkasında, dışarıdan güzel çinilerle kaplanmış sekizgen bir türbe, binanın iç duvarları gibi aynı yöntemle dekore edilmiş mezarları barındırır.

1908, Kennedy, 424: Yeşil Cami’nin hemen yakınındaki I. Mehmet’in anıt mezarı olan “Yeşil Türbe” (1421) cami ile aynı tarzdadır. Ancak zaman onun üzerinde camide olduğundan daha ağır etki bırakmıştır.

1912, Launay, 198, 202: Bu türbe ilk ziyaretimde hafızamda öylesine bir yer etmişti ki Bursa’ya tekrar gelişimin başlıca nedeni onu tekrar görebilme arzusu idi. Hayatımın en güzel anlarından birini hafif solgun pembeyle, ışıkla parlayan bu mavi ve yeşil renkli sırların, bu çinilerin kibarca bir araya gelen uyumunu serin gölgelikler içinde acemi bir fırçayla tek başıma canlandırırken orada geçirmiştim. Eski mermer havuza suyu şırıldayarak akan çeşmenin ve tüm mevsimlerde çiçek açan karanfil çiçekleriyle güller içinde bu duvarların önünde, ışığın meydana getirdiği renk ve zevkler dışında neredeyse hiçbir şeyin düşünülmediği Yeşil Cami’nin iç görünümünü almak üzere kullanımı biraz daha az zor olan suluboyayı denemek amacıyla mezarların önünde oturmak için dönerken uzun bir süre hayallere dalmıştım... Yeşil Cami’nin yanında, Yeşil Türbe ya da I. Mehmet’in Türbesi, belki mezarlarını mavi çinilerle kaplayan Müslüman kullanımına göre turuncu, mor, yeşil ve pembe pullarla süslü malzemelerin karışımıyla bir ressamın gözüne daha hoş gelebilir. Bu pembe saydam perdahlı ve keskin tonlarda eski lekeli camlı, yıldızlanmış staliktitlerle bir nişten meydana gelen güzel çinili bir mihraba sahip, yaklaşık üç metre yükseklikte mavi çinilerle kaplı altıgen bir şapeldir. Burada mezarların büyük bölümü bazıları yalnızca maviyile boyanmış, altın renkli harflerle yazılmış isimlerin görüldüğü mavi çinilerle kaplıdır. Taş ya da seramikten mezarların yarısının üzerine genellikle eski ipekten bir çeşit kaplama yerleştirilmiştir; son olarak da eğer burası bir erkeğin mezarı ise baş kısmındaki bir çubuğun üzerine, renkli bir kumaş ile örtülen ölünün bir türbanı konulmuştur. Müslüman mezarlarını bezeyen bu türbanlar fevkalade bir etki yapar; bazen özellikle de Osman’ın Türbesi’nde, sanki tüm mezarlar aslında insan kafalı büyük bir çeşit hayvanmış gibi canlı bir hava meydana getirir. Özel zamanlar ve doğum günlerinde bunlar aşağı yukarı aynı güzelliktekilerle, daha çok ya da az yıldızlı olanlarla, bayram kutlamalarına göre değişik biçimde bizim rahiplerimizin giysileri ya da cüppelerine benzeyen kıyafetlerle değiştirilir.

1918 (?), Hawley, 51: Yeşil Türbe, Yeşil Cami’nin arka tarafında biraz daha yüksek olan bir tepededir. Önündeki bahçede yoğun ağaçların tam bir yokluğunun olduğu yerde küçük tarhlar içinde çok sayıda özenli bir biçimde dizilmiş ışıltılı çiçeklerle küçük çalılıklar yer alır. Böylece alışlagelmiş Türk mezarlıklarının kasvetli hüznünü barındırmaz. Belki de bu, her türlü acıklı fikri olabildiğince dışarıda tutan orijinal bir tasarım meydana getirmek için planlanmıştır çünkü türbenin dışı orijinalde güneş ışığında parlayacak iç duvardakilerden farklı olmayan yeşil çinilerle kaplanmıştı ve taş işçiliğindeki oymalar o kadar zariftir ki küttleselliğinde bunaltıcı olan hiçbir şey yoktur. Bina bir bütün olarak güzel olduğu kadar da basittir. Kenarlarından birisindeki zarif tasarımlı kemerli bir portal ve geri kalan diğer yedisinin herbirinde bir pencere ile sekizgen bir şekle sahiptir. İç kısım esasen merkezi bir kubbenin altında büyük bir salondan oluşur. Bu güneş ışığının ağırbaşlı gri duvarlar ve zemin ve ölünün karanlık mezarının üzerine düşmeden önce renkli camlardan geçerek yumuşatıldığı bir salondur.

1922, Elston, 198: Yeşil Cami’nin arkasında I. Mehmet’in mezarı olan Yeşil Türbe bir kubbe ile örtülmüş ve modern çinilerle kaplanmış sekizgen bir yapıdır. Orijinal yeşil çinileri kaybolmuştur. Türbenin içindeki cloissonne fayansları [çiniler], ilk yapıldığı zamandan şu ana kadar orijinal görünümünden çok az şey kaybetmiştir.

Ek 57: Bursa I. Murat Türbesi

1576, Gerlach, 447, 447–448: Bulgaristan ve Sırbistan despotu Lazar'ı (Kosova Savaşı, 1389) yendikten sonra onun bir hizmetkârı tarafından bıçaklanan Sultan I. Murad'ın türbesi de burada... Sultan Murad'ın türbesinde mezarları olan diğer kişiler şunlar: 1. II. Mehmed'in oğluna ait olduğu söylenen bir mezar. Üzerinde şimdiki padişahlarınkine benzer iri sorguçlu yeşil bir sarık duruyor. 2. Bunun yanında yukarıda sözünü ettiğim Sultan Murad'ın mezarı (Üstündeki sarık eski Frenk başlıkları gibi daha basık ve zarif, sorguçları da bugünkü padişahların sarıklarındaki gibi aşırı iri ve kaba değil). 3. Onun hemen yanında üç oğlunun mezarı. Onların sarıkları da eski tarzda. Bu beş mezarın her birinin başucuna kalın beyaz birer mum dikilmiş ve bir de eski mızrak yerleştirilmiş. Mehmed'in oğullarının mezarlarından birincisinde karaca kılından yapıma uzun bir saçörgüsü bulunuyor. Mezarlar zeminden bir ayak yüksek ve uzunlamasına taştan yapılmış. Asıl mezar (Tümülüs) bu taşların üzerine yerleştirilmiş taş levhalardan ibaret. Baş tarafı daha yüksek ve geniş, ayakucuna doğru alçalarak sivriliyor. Bunun dışında genel görünümüleri, yığılmış topraktan oluşan bizim mezarlarımıza benziyor. Mezar taşlarının bazıları yeşil kadife ile bazıları yeşil renkli suda boyanmış sof ile örtülü... Mezarların çevresindeki küçük kutuların içine ya da üstüne kitaplar yerleştirilmiş. Mezarlara bakan din adamları gelip bu kitapları okuyorlar ve dua ediyorlar.

1588, Lubenau, 385–386: Sultan Murad 32 yıl boyunca devleti yönetti ve miladi 1390, hicri 791 yılında öldü. Cenazesi, Bursa'ya götürülerek Kaplıcaların bulunduğu yerde defnedildi.

1804, Hammer, 51: Sultan Orhan ve Nilüfer'in oğlu olan Sultan I. Murat Eski Kaplıca bölgesinde, Bursa'nın batı ucundaki büyük bir kubbenin altında gömülmüştür. Mezarının yanında Kosova Savaşı'nda Sırp suikastçı Milo tarafından öldürüldüğü zaman giydiği kan lekeli elbisesi ve silahları asılıdır. Öldüğü noktada bir Türk şapeli dikilmiş (St. Gotthard savaş alanındaki Hıristiyan şapeli gibi) ancak vücudu Bursa'ya getirilmiştir. Şimdiye kadar Osmanlı tahtına oturan otuz sultan arasında kariyeri savaş alanında sona eren ve Gazi ve Hüdavendigâr unvanları yanında Şehit unvanı da verilen tek kişidir. Hüdavendigâr unvanı Bursa'nın başkenti olduğu Anadolu topraklarındaki ilk sancağın da ismi olmuştur ve anlamı da Hâkim Bayrağı'dır.

1836, Pardoe, 311–312, 312: Hünkâr türbesine bakan imamın içeriye girmemize izin vermesi için bütün ikna gücümüzü kullanmak zorunda kaldık. Ülkemizi, Asya'ya geliş nedenimizi ve gayrimüslim olmamıza karşın gerçek bir müminin mezarını ziyaret etmedeki maksadımızı anlatmamız gerekti. Bütün konularda tatmin edici cevaplar verdikten sonra onay koparabildik. Uzun boylu, heybetli imam oturmakta olduğu tahta sekiden kalktı ve sözünü etmiş olduğun kocaman kapıya dev bir anahtar sokarak bizi türbe avlusuna aldı. Padişah'ın kendisi tarafından yaptırılmış olan, cilalı mermer kaplı bu binanın orantıları çok düzgün. Kubbe aynı malzemedeki on iki heybetli sütunla destekleniyor. Başlıklardan altısı Bizans, altısı Korent tarzında, ama hepsi de şimdi parlak yeşile boyanmış durumda ve kaidelerine geniş mor şeritler çekilmiş! Kutsal rengin seçilmiş olmasından yola çıkarak, estetiğe yönelik bu hakareti affettirmeye yetmese de belki mazur görülebilecek dinsel bir amacın varlığını işitme ümidiyle, bu vandalizmin nedenini sordum; fakat bu ümidim boşa çıktı, çünkü söylendiğine göre sütunlar sırf güzel olsun diye boyanmıştı. Üstelik, Padişah sandukasının her iki ucunda duran dev mumlar da aynı akıbete uğramıştı. Epey kalabalık bir eşler ve çocuklar topluluğu Sultan Murad'la türbeyi paylaşıyor. Padişah sandukasına harika örtüler yayılmış ve baş ucunda, koruma amacıyla üzerine sırmalı bir tülbinden örtüldüğü eski tarz heybetli bir sarık yükseliyor. Böyle bir sarığı ilk kez gördüğüm için dikkatle inceledim ve örümcek ağı inceliğinde muslinin minin katlamalarla bu zor desenleri oluşturacak şekilde nasıl sarıldığına akıl erdiremedim... Sütunların arasına gerilen iplere fenerler ve devekuşu yumurtaları asılmış. Mermer zemine yer yer düşen ışık, çınar ağaçları rüzgârda sallandıkça titreyiyor ve mezarların üzerinde tablomsu gölgeler oluşturuyordu. Sultan Murad'ın türbesinden çıktığımda, ölümü bütün dehşetinden arındırmayı ve göçmüş olanların son istirahatgahlarına aydınlık bir huzur havası vermeyi dünyada Türklerden daha iyi beceren bir halk olmadığı konusunda fikrim bir kez daha pekişmişti. Daha önce de anlattığım gibi bütün

türbelerde sandukalar, alçıyla kaplanıp kireçle boyanmış bir taş kütesine yerleştirilerek yerden otuz santim kadar yükseltilmiş halde. Türbenin zemin, hatta duvarları mermer kaplıken sandukaların altında neden bu malzemenin kullanıldığını sorduğumda, imam bunun dini bir inanca dayandığını söyledi, ama bu inancın kaynağını açıklamadı. Bu taş sekinin altındaki demir bir mazgal Padişah'ın naaşının bulunduğu asil mezar odasının girişini gözlerden gizliyor. Sanduka sadece üzerine bez serilmiş, örtüler ve işlemeli yazmalarla süslenmiş içi boş bir ahşap kutudan ibaret. Yeraltındaki bu mezar odasına o sırada tahttaki hükümdarın dışında kimsenin girmesine izin verilmiyor (dışarıdan buraya açılan bir kapı daha var). Türkler ölülerin kutsallığına dokunulmasını dehşetle karşıladıklarından, ne rüşvet ne de başka bir yöntem, onları korumak zorunda oldukları bu kutsal emanete ihanet için ikna edebiliyor.

1837, Michaud, 165: Edirne'nin, Sırbistan'ın ve Arnavutluk'un fatihi, Murat'tan kalanlar Bursa'nın bir mil batısında Çekirge denilen güzel bir köyün yakınındaki muhteşem bir türbede ziyaret edilebilir.

1840, Bernard, 42: Camiin karşısında Hüdevândigar'ın türbesi vardır. Kosova'da Sırp Miloş Nikola'nın hançeriyle şehit edildiği zaman, üzerinde bulunan kanlı zırh gömlek, hâlâ sandukasının üstündedir."

1842, Pfeiffer, 73: I. Murat'ın camisinde ziyaretçilere hala bu sultana ait olan silahlar ve elbiseler gösterilir.

1886, Walker, 105, 161, 162: I. Murat, kendi tarafından Çekirge'de kurulmuş güzel bir camideki anıt mezarındadır. Kosova'da öldürülmüş ve naaşı doğum yeri olan başkentine geri getirilmiştir... [Camide olduğu gibi] Burada da korkunç deprem iş başındaydı; güzel türbenin iç kısmı altüst olmuştu, inşaat iskelesiyle tıkanmıştı, düşmüş mermer yığınlarıyla dolmuştu, süprüntü ve perişanlığın genel bir sahnesi hâkimdi. Eskiden çatıyı destekleyen güzel porfir ve yeşil somaki sütunların bazılarının ayakta durduğu gerçek fakat parçalara ayrıldıktan sonra tekrar birleştirilmişler, parçaları bir arada tutmak için demir halkalarla çevrilmişler ve alçıyla örtülmüşler. Söylediklerine göre bir zamanlar, Sırbistan Kralı Lazarus'a karşı savaşında Kosova büyük muharebesinde giydiği, kanıyla boyanmış zırhıyla birlikte Murat'ın kılıcı da mezarının üzerinde asılı olarak korunuyordu... Giriş kapısından dehşet verici fatihin son istirahatgahının veya babasının savaş seferleri esnasında burada Bursa'da bir süreliğine valilik yapmış katledilen oğlu Savcı Bey'in mezarının hangisi olabileceğini düşünerek yarı yıkık türbenin içine bir göz attık. Daha sonra genç Rum prensi Andronicus'a katılarak bir ayaklanma girişiminde bulunmuştu. Çekirge'nin bu türbesinde kurucusunun torunu Musa'nın cesedi de yerleştirilmiştir: Daha güçlü kardeşi Mehmet'in yandaşlarıyla faydası olmayan bir mücadele sırasında bir bataklıkta çok kötü biçimde yaralanarak sefil bir halde ölmüştür. Bursa'da bu cenaze kafilesinin ulaşması Karaman Beyi üzerinde çok şaşkırtıcı bir etki meydana getirmiş daha sonra kentin dış mahallelerini yakma ve yıkma işi ile uğraşmıştır ve özellikle ölü prensin babası Beyazıt'ın mezarında çok hürmetsizce bir zorbalık gerçekleştirmiştir.

1895 (?), Coufopoulos, 189, 190: Caminin karşısındaki bina, Gazi Hüdevandigar (Fetheden Hükümdar) lakabına sahip olan I. Murat'ın anıt mezarıdır. Anıt mezarda, Murat'ın Kosova Savaşı'nda Sırp Milos tarafından öldürüldüğü esnada giydiği kan lekeli zırh, türbanlarından birisi ve diğer yadigârlar görülebilir... Murat'ın türbesinin yanında revak içinde bulunan abdest çeşmesindeki su minerallidir ve çevresindeki kaynakların bazıları sıcaktır.

1899–1916, Hasluck, 234–235: I. Murat, Bursa'daki camisinin yanında gömülüdür fakat Kosova'da öldüğü nokta kalbini ve bağırsaklarını içerdiği söylenen bir türbe ile belirtilmiştir.

1909, Daskalov, 106, 107: Rusçuklu faytoncum beni ünlü türbelere götürmek için sabırsızlıkla bekliyordu. Biz, ilkin Çekirge'ye gitmek için- ünlü Bursa kaplıcaları ve Murad'ın türbesinin bulunduğu bölge bu adla bilinir- sıcakta yola koyulduk... Beni bir hoca karşıladı, geniş ve aydınlık, halılarla döşeli, ortasında Sultan Murad'ın sandukasının olduğu türbeye götürdü. Mezar zengin bir şekilde süslenmiş olup sandukanın başucuna büyük ve beyaz bir sarık yerleştirilmiştir. Bu sarıklara her türbede rastlanır... Murad'ın, yıldızlı çubuklarla çevrelenmiş mezarının etrafında, aile üyelerinin mezarları bulunur... Buğday söylencesini büyük bir huşuyla anlatan hoca beni başka bir mucizeyle şaşırttı. Kendisini takip etmemi rica etti ve duvarın yanındaki bir dolabı açarak bazı eski eşyalar çıkardı. Bunlar, hocanın anlattığına göre, Murad'ın giysileriydi ve dolayısıyla türbe açısından kutsal değer

taşıymaktaydılar. Hoca ilk başta sıradan bir mavi yeşil cüppe çıkardı. Bu cüppeyi Murad taşımış. Bundan küçük bir parça kalmış, ama gerçek şeklinin verilmesi için daha sonra eksik olan yerler yeni zaman kumaşından dikilmiş. Sultanın, üzerinde namazını kıldığı bir geyik derisi de korunmuştu. En sonunda hoca, Sultan Murad'ın türbede korunmuş ve bir kadın hadisesiyle ilgili birtakım uzun anahtarlar gösterdi, ama bunu iyice anlayamadım, aklımda da zaten bir şey kalmadı. Tarihsel eşyaları gördükten sonra hoca bunları aldı ve başka ziyaretçilere göstermek için yeniden dolaba sakladı. Onlar da ilk sultanların ne denli mütevazı ve sade giyindiklerini görecekler; cüppenin, bugünkü hocaların yeşil cüppelerinden bir farkı yoktu.

Ek 58: Bursa Abdal Murat Türbesi

1588, Lubenau, 487, 495–496: Şehrin kapısında Rolandi'nin büyük kılıcı asılı duruyor. Türkler onun da bir Türk olduğunu ve Orhan'a şehrin ele geçirilmesi sırasında yardım ettiğini iddia ediyorlar ve bu kılıca çok önem veriyorlar... Kenti gezerken halk tarafından Abdal Murad diye adlandırılan bir azizin mezarını da ziyaret ettik. Türkçede abdal, akli başında olmayan anlamına geliyor. Ama Türklere göre aynı zamanda "kendini Tanrı'ya adanmış" da demek. "Murad"ın Latince karşılığı Desiderius, Yunancası Erasmus, Almancası da, çok sevilen, arzulan anlamında. Türkler bu azizlerinden Seitih [Şeyh] Abdal Murad diye söz ediyorlar. Mezarı oldukça yüksek bir tepenin üstünde ve çok hoş bir yerde. Buradan Bursa kenti tüm çevresi ile birlikte görülüyor ve eni ile boyu bir büyük Alman mili kadar olan güzel vadi seyredilebiliyor. Bana anlattıklarına göre, Abdal Murad, Sultan Orhan'ın Bursa kentini fethettiği sırada ordusunda savaşan bir kumandanmış. Mezarın yanı başında kaba bir dana derisine sarılı olağanüstü büyük ve geniş bir kılıcı hala muhafaza ediliyor. Sekiz büyük karış boyunda ve rahat bir karış genişliğinde olan kılıcın kını da özeldi ve insanın iki eliyle bile zor kaldırabileceği kadar ağırdı. Türklerin Derviş dedikleri ve birer aziz gibi saydıkları kişiler bu kılıcı zaman zaman buradan alıp kutsal bir eşya olarak şehir şehir dolaştırıyorlar ve bağış topluyorlar. Onların iddialarına göre, Abdal Murad bu kılıcıyla bir kayayı ikiye bölmüş. Kentten mezara gidip gelirken önünden geçilen bu çatlak kayayı ziyaretçilere gösteriyorlar. Fakat aslında bu çatlakların kılıç darbesiyle değil doğal olarak meydana gelmiş olduğu da açıkça belli oluyor. Böyle bir rivayetin yayılmasındaki amaç, mezarı ziyarete gidenlerin, ister Türk olsun, ister Hıristiyan veya Yahudi, kadın veya erkek, mezarın başında içlerinden tuttıkları niyetin gerçekleşeceğine güvenmeleridir... Bize ağırlığı belki 24 Pfund'da [12 kg] fazla olan bir güz de gösterdiler. Tepesinde pirinç madeninden dökme, dört ayağı üstünde duran bir aslan figürü vardı, kulpu da aynı madendendi, sapı ise demirdendi. Güz bir adamın tek eliyle kolay kolay kaldıramayacağı kadar ağırdı. Söylediklerine göre bu güz Abdal Murad'ın savaşta kullandığı silahmış. Bakalım bir bitki kökünü görüp güz sandığımı ve uydurma tarifler yaptığımı iddia eden iftiracılar buna ne diyecekler? Ayrıca taneleri küçük birer meyve büyüklüğünde olan kırmızı mercandan yapılmış bir tespih de gördük. Ucunda altın bir çerçeve içinde aynaya benzer bir taş asılıydı. Bunun özel bir taş olduğunu söylediler.

1656, Thévenot, 114–115: [Prenses]⁶⁰⁶³ Sarrasin'lerin (Müslümanlar) akınlarından fazlasıyla rahatsız olunca, babasından yardım istemiş; o da çok sağlam yapılı, güçlü kuvvetli ve yiğit bir adam olan Roland veya Orland kumandasında yardım kuvveti göndermiş, Roland (veya Orlando) birçok Müslüman'ı öldürmüştü. Kentin hemen yakınında bir dağ var, bu dağın tepesinde de içinde bir Türk dervişin yaşadığı bir türbe bulunuyor; bu türbe sağlam duvarlar ve parmaklıklarla korunuyor, ama dervişin eline birkaç akçe sıkıştırınca içeri girmeme izin verdi ve adı geçen Roland'a ait olduğu söylenen yedi parmak enindeki kılıcı bana gösterdi; kılıcın sadece ağız dört ayak uzunluğunda, tek başına kabzasının boyu ise bir ayağı buluyor; bunun kılıç ağızının sadece yarısı olduğunu ve diğer yarısının padişahın hazinedarında durduğunu söylüyorlar; ama bu kadarı bile öyle ağır ki insan tek eliyle tutunca başkaca bir hareket yapmasına imkân kalmıyor. Bu kılıcın yanında aynı Roland'ın güzü duruyor; başparmağın iki katı kalınlıkta, yaklaşık üç ayak uzunlukta demir bir sopa bu; kabzası bakırla kaplanmış, bu da onu iyice kalınlaştırıyor, güzün ucuna ise bakırdan kocaman bir aslan takılmış. Yine bu türbenin içinde, üzerlerinde siyah kadife örtü serilmiş ve uçlarında birer sarık bulunan iki sanduka yer alıyor; bu sandukalarda Roland ile oğlunun naaşlarının bulunduğunu söylüyorlar; onların inancına göre her ikisi de Müslüman'mış. Bahsettiğim kılıç ile güzü bu sandukaların hemen önündeki bir masanın üzerinde tutuyorlar.

1701, Tournefort, 236: Kentin yakınında, güneybatı yönündeki bir tepenin üstünde bulunan Türk mescidinde Roland'ın kılıcı olduğu söylenen çok kalın bir kılıç saklı.

1793, Brenner, 42–44: İlk olarak ziyaret edilmesi gereken yer burada çok fazla saygı gören Abdal Murad adında bir Türk azizinin kentin üstündeki hoş bir tepeden aşağıya bakan türbesi yani mezar yeridir. Bu dini bütün münzevinin yanında, kardeşçe bir uyum içinde,

⁶⁰⁶³ Thévenot, bu efsaneyi kalenin yapımıyla ilgili anlattığı söylenceye ilave olarak ve kalenin yapımını gerçekleştiren aynı prensesle bağlantılı biçimde aktarmıştır.

mezarının uzunluğundan olmasa bile sözde silahlarının boyutundan çıkartılabileceği üzere doğaüstü bir güçte olan ünlü bir kahramanın ölümlü kalıntıları yatar. Ancak bu yalnızca onun Topuz'unun⁶⁰⁶⁴ ahşap bir modelidir; birkaç feet uzunluğunda ve birkaç inç genişliğindeki kılıcının şimdi yalnızca kılıfı mevcuttur. Ünlü Roland'ın kalıntılarını burada bulma hayali, mezarın üstünden bulunan ve emirlerin kendilerine özgü, ayrıcalıklı işaretleri olan yeşil türbanlar nedeniyle ortadan kalkar; Constantinople ve Jerusaleme'e yaptığı efsanevi yolculuğu sırasında büyük Karl'a eşlik eden Fransız şövalyesi bilindiği gibi Muhammed'in ne bir müridi ne de onun soyundan gelen birisidir. Her kimin olursa olsun, bu anıt mezarın konumundan daha hoş bir şey hayal edilemez. Keyif verici çiçekli koridor, yakınlarındaki huzur verici ağaç koruluklarının serin gölgesi, karanlık labirente benzer yolu, esen rüzgârlarla yaprakların hışırdaması, tüylü ahalsininin [kuşların(?)] cıvıltıları, ferahlık veren pınarı... Burada her şey bu latif, melankolik hisleri uyandırır ve benzersiz doğanın yaratıcısını akla getirir.

1804, Hammer, 57: Abdal Murad, Bursa'nın fethine katılmış Horasanlı bir dervıştır ve Olympus Dağı'nın eteklerinde, kendi adını taşıyan muhteşem manzaralı bir noktada yer alan manastırı içinde gömülüdür. Manastır'ın içinde Avrupalı seyyahların kafaları karışarak abdal dervişe ait olmakla birlikte çılgın bir şövalyenin demir kılıcı olan Orlando Furioso'nun Durindana'sı zannettikleri ahşap kılıcı saklanmaktadır. Ancak sadece ahşaptan yapılmış olmalarına rağmen böylesi kutsal kılıçlar bu örnekte de olduğu gibi Osmanlı sultanlarına çelik kılıçların yaptığından daha az hizmet sağlamamışlardır. Sultan I. Ahmet bu hurafeyi siyasi menfaati için kullanmak için normalde 3 yarda uzunluğundan olan kılıçtan 1 yarda kestirmiş ve bu kutsal silahın kalan parçasını İstanbul'daki imparatorluk hazineleri arasında kutsal bir yadigar olarak saklamıştır.

1840, Bernard, 45–46: Abdal Murat da, Azerbaycan'dan gelerek, Bursa'nın fethinde hazır bulunmuştur. Uludağ eteklerinde, kendi adını taşıyan düzlükteki tekkede gömülüdür. Bu zatın kullandığı ağaçtan kılıç, hala tekkede mevcuttur. Avrupalı bazı seyyahlar, bu kılıcı meşhur "Dorendana"nın sanarak işi karıştırmışlardır. Birinci Sultan Ahmet, bu kılıcın bir miktarını kestirmiş ve "Hazine-i Hümayun"a koydurmuştur.

1870, Jerningham, 222: Delilerin ilk sırasında geleni Abdal Murad, Horasan'dan gelen bir derviş olup Bursa'nın Türkler tarafından ilk alınışında bulunmuştur. Mezarı, Olympus'un eteğinde bir manastırın içindedir ve buradan aşağıdaki ovanın muhteşem bir manzarası görülür.

1873, Haeckel, s.y.: Bu çekici mesirenin [Pınarbaşı] hemen yanında büyük ve yaşlı selvilerin olduğu bir mezarlıkla karşılaşsınız. Bunu geçtiğiniz zaman çeyrek saatlik hoş bir kayalık patikaya girilir ve ardından iki Müslüman azizi olan Murad Abdal ve Seyyid Nassir'in ünlü hac yerine gelinir.

1880 (?), Launay, 154: Mezarda zatın ağaçtan yapılmış bir kılıcı bulunur. Pek çok Avrupalı gezgin bu kılıcı ünlü Şarlman'ın yeğeni Roland'ın kılıcı sanmışlarsa da bu eski bir söylence olup, her iki kılıcın birbiriyle hiçbir ilişkisi yoktur. Sultan I. Ahmet, gerçek kılıcın bir miktarını kestirip, hazineye gelir sağlamıştır.

1899–1916, Hasluck, 230: Frenkler tarafından "Roland'ın Kılıcı" olarak adlandırılan ünlü kılıç başlangıçta Bursa'daki hisarın kapısı üzerinde asılıydı ve sonradan savaştı derviş aziz Abdal Murad ile ilişkilendirilmiştir ve onun mezarına yerleştirilmiştir. Aynı zamanda savaşçıların silahlarını onların mezarlarında asma geleneği mevcuttur. 17. yüzyılda, Evliya, Kılıç Ali'nin yay ve kılıcının türbesinde korunduğunu kaydetmiştir ve yalnızca elli yıl önce ölmüş birisinin durumunda bunların güvenilirliğinden kuşkulanan mantıksızdır.

⁶⁰⁶⁴ Brenner burada bu aletin bir açıklamasını yapmıştır: "Topuz. Gürz, sopa silahı; kalın, silindir biçimli, yaklaşık bir topla sona eren iki feet uzunluğunda bir değnek. Değerli metallere yapılır ve hatta asaletin derecesine göre mücevherlerle süslenir. Ayrıca bizim eski asamızı da karşılar. Bir atlın tam silahlanması için kılıç ve topuz eyer süngüsünün her iki tarafına asılırdı."

EK 59: Bursa Emir Sultan Türbesi

1804, Hammer, 59–61: Bursa'daki tüm mezarların en iyisi, en zengini ve en ünlüsü Emir Sultan'ınkidir. Sultan I. Beyazıt tarafından inşa edilen camidedir ve bu kutsal dervişin ismi sonradan cami ile içinde yer aldığı mahalleye verilmiştir. Cami ferah ve tüm çevresindeki manzaraya hâkim bir yükseklikte yer alır ve mezara altı basamakla inilir. Duvarlar hem içten hem de dıştan İnan porseleni ile kaplanmıştır. Kapıların da bir zamanlar gümüş malzemelerle kaplı olduğu bilinir. Bu görkemli anıt mezarın dört penceresi Bursa ovasının geniş bir manzarasına, bunların karşısında yer alan diğer dördü ise caminin ön avlusunun yani haremın ağaçlarının kasvetli gölgelerine bakar. Önceden ipek halılar, gümüş lambalar, değerli taşlarla bezeli gül suyu şişeleri ile süslenmiş olan bu mezar İslam devletleri içindeki en zengin örneklerdendi ve Bağdat'taki İmam Musa Kasım'ın, Horasan Tus'taki İmam Musa Ali Bin Musa Risa'nın Meshed'teki oğlunun, Kerbela'daki Ali'nin, Medine'deki Peygamber'in mezarlarındaki muhteşemlik ve göz alıcılıktan da aşağıda değildi. Hala da Sultanönü Sancağı'ndaki Seyid Gazi'nin mezarı ve Konya'daki Mevlana Celaleddin'in mezarı ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'ndaki en ünlü hac yerlerindedir. Sahip olduğu altın ve gümüş hazineler kısmen yangınlar tarafından erimiş, kısmen de nöbetçilerinin yağmaları ile zamanla ortadan kalkmıştır. Bu yüzden erken dönem Arap ve Türk kaligraflarının şaheserlerinden olan Kuranların dahi çok az kısmı günümüze gelebilmiştir. Yardım amacıyla yapılmış mutfaklar ve fakirhaneler de neredeyse tamamen ortadan kalkmıştır. Emir Sultan'ın gerçek adı Şemsettin Muhammet Bin Ali'dir. Buhara'da doğmuştur ve Mekke'ye bir hac gerçekleştirmiştir. Efsaneye göre burada, peygamber soyundan geldikleri düşünülen tüm seyid ve şeriflerin huzurunda duyulur biçimde Kâbe'nin mabedinden gelen bir ses onun azizler ve emirlerin ilki olduğunu ve yaşamının kutsallığını bildirmiş, bu andan itibaren de üç kademeli Emir, Sultan ve Veli yani Prens, Hâkim ve Aziz unvanlarını elde etmiştir. Bir mürit yığınyla birlikte Mekke'den ayrılarak yolculuğuna devam etmiş ve Yahudilerin ateş sütunları gibi havada süzülerek yolunu aydınlatan lamba Bursa'ya geldiğinde sönmüştür. Emir Sultan bunun Bursa'da ikamet etmesi için cennetten gelen bir işaret olduğunu düşünmüş, seferlerinde kendisine eşlik ettiği ve güzel Rum prensesi Nilüfer ile evlendirdiği I. Beyazıt'ın hükümdarlığı döneminde aziz olmuştur. Beyazıt'ın yenilmesinden sonra gönderdiği bir elçi ile Bursa'yı Timur'un tahribatından kurtarmıştır ve Hicri 833 (M.1429) yılında ölmüştür. Ölümünden sonra mezarı mucizevi hikâyeler ile yüceltilmiş ve inançlılar için Sultan'ın dahi bu kutsal mezara yaptığı ziyaretini örneğini izleyerek bir hac yeri haline gelmiştir. Sultan I. Selim kardeşi Ahmet'e karşı kazandığı zaferden sonra Bursa'da atalarının mezarlarını ziyaret ettiği zaman Emir Sultan'ın mezarından gelen bir ses Mısır'ın fethedileceği kehanetinde bulunmuştur. Bunu peygamberin mezarından gelen bir sesle aziz ilan edilen Emir Sultan'ın mucizeleri takip etmiştir. Azizlerin sultanı şimdi Mısır'ın fatihi ve hâkimi olarak inançlıların sultanı olarak da selamlanmıştır. Emir Sultan'ın camisi ve mezarının her ikisi de yangında ortadan kalmıştır. Ancak Mısır'ın ikinci fatihi olan III. Selim tarafından, atası I. Selim'e nail olan ve beyan ettiği sevindirici haberler için şükranlarından dolayı yeniden inşa ettirilmiştir.

1837, Michaud, 165–166: Vezirlerin Olympus Dağı'nın eteklerinde sayılamayacak kadar çok mezarı var. Şeyh Schameddin-Mohammed-Ben-Ali ya da daha çok bilinen ismiyle Sultan Emir-Veli (kutsal imparatorluğun hükümdar prensi)'nin türbesi en çok saygı görenidir. Bu cenaze yapısı imparatorlarınkı kadar görkemlidir. Bursa'nın on beş dakika güneyindeki bir tepede görkemli biçimde yükselir. Anıtın iç ve dış duvarları çeşitli renklerde küçük porselen parçalarıyla kaplanmıştır. Pencerelemin demir ızgaralarından görülebilen tabutu oldukça pahalı kumaşlarla kaplanmıştır. Bize eşlik eden müsellimin kavasına rağmen bu anıtın içine girmemiz mümkün olamadı. Kendisine mezarı ziyaret etmek istediğimizi söylediğimiz yandaki caminin imamı tercümanımız ve kavası şu şekilde cevapladı: "Bu Frenk gezginler kutsal imparatorluğun hükümdar prensinin kutsal vücudunun korunduğu bu türbenin muhtemelen öneminin farkında değiller. Bu gâvurlara söyle bu kutsal yere girilmez ve burada oldukları sürece türbenin üzerine inşa edildiği toprak onları sonsuza kadar yutmak için açılacaktır !

1840, Bernard, 46–47: Bursa türbelerinin en meşhuru "Emir Sultan" türbesidir. Evvelce ipek halılarla döşeli imiş. Gümüş kandilleri, altın kakmalı gülabdan ve

buhurdanlıkları varmış. Fakat yangınlar yüzünden, bunlardan eser kalmamış. Yine o aralık, meşhur hattatların yazılarıyla süslü Mushafların çoğu da, türbenin yanındaki imaretlerle birlikte yok olmuş.“Menakıb-ül Evliya” isimli kitapta yazıldığına göre, Emir Sultan’ın adı Ali oğlu Şemseddin Mehmet’tir. Buhara’da doğmuştur. Hacce gittiği zaman, kendisinin peygamber soyundan olduğuna şüphe edenler, Kâbenin mihrap tarafından bir ses duyarak hakikati anlamışlardır. O zamandan itibaren “Emir Sultan” lakabını almıştır. Hacden dönüşte, müritleriyle birlikte Mekke’den çıktığı vakit, önünde bir kandil belirmiş. Bu kandilin peşisıra Bursa’ya gelmişler. Kandil sönünce, bunun Bursa’da yerleşmek için bir işaret olduğunu anlamış ve Bursa’da kalmıştır. Seferlerinde Yıldırım Beyazıd’a yoldaşlık ederdi. Yıldırım, Timur’a mağlup olduktan sonra, Emir Sultan Timur’a gönderdiği bir haberle Bursa’yı kurtardı. 833 (1429) te öldü. Birçok kerametleri vardır. Büyük sultanlar, daima ziyaretine giderlerdi. Yavuz Sultan Selim, kardeşi Ahmede galebe çaldıktan sonra, Bursa’daki atalarının ve Emir Sultan’ın ziyaretine gitti. O zaman Emirin türbesinden bir ses işitti. Bu ses Mısır’ın fethini müjdeliyordu. Nitekim birkaç sene sonra Yavuz “Mısır”ı aldı. Buna karşılık olarak da, yanmış olan Emir Sultan türbe ve camisini tekrar inşa ettirdi.

1864, Warsberg, 165–166: Emir Sultan İslamiyet’in en ünlü azizlerinden birisidir ve mezarı da Müslümanların en çok ziyaret ettikleri hac yerlerindedir. Bizim en maceracı azizlerimizden birisi gibi hayattayken ve öldükten sonraki hikâyeleri mucizelerle sarmalanmıştır. İranlı basit bir dervişken Kâbe’den gelen bir ses onun tüm azizlerin ilki olduğunu ilan etmiş ve mezarından da Sultan I. Selim’e Mısır’ın fethini bildirmiştir. Beytullahim’in kutsal krallarının yıldızı gibi, süzülerek ilerleyen bir lamba kendisini Bursa’ya getirmiştir. Herşeyden önce bu mucizelerin tamamının hatrına İran dağlarına kadar insanlar tarafından saygı duyulan bu aziz, bu büyük camiye iki kez inşa eden sultanlar tarafından da farklı bir yere konulmuştur.”

(1870, Jerningham: 222) “En güzel türbe yani anıt mezar, bir keresinde Mekke’de iken doğaüstü bir ziyaretle onurlandırılan Emir Sultan’ındır. Kâbe’nin mabedinden gelen bir ses, doğrudan Peygamber’in soyundan geldikleri iddia edilen tüm şerif ve seyitlerin içindeyken kutsallığı gibi “Emirlerin ve Azizlerin birincisi” olduğunu bildirmiştir. Müritleriyle birlikte Mekke’den dönüşünde Bursa’ya ulaşana kadar havada parlayarak kendisine bir lamba rehberlik etmiştir. Lambanın burada sönmesi ikametgâhı olarak Bursa’yı seçmesine neden olmuştur. Ondaki Timur’a giden bir mesaj söylenenlere göre kenti tam bir yıkımdan kurtarmıştır.”

1880 (?), Launay, 154: Deprem öncesi Bursa’nın en güzel köşelerinden biri Emirsultan Türbesi idi. Bu türbe altın ve gümüş süslemeleriyle çok değerli bir yapı. En ünlü Türk ve Arap hattatların yazıları ile çok değerli şamdanlar bu türbede idi.

1910, Ferriman, 192: Kutsal mekânlar her yere dağılmıştır. Bazıları yalnızca yerel bir üne sahiptir. Bazıları da, Bursa’da Emir Sultan’inkinde olduğu gibi, çok uzak yerlerde ve geniş bir alanda tanınır.

Ek 60: Bursa Geyikli Baba Türbesi

1804, Hammer, 231: Geyikli Baba yani Geyik Baba büyük şeyh Hoca Ahmet Yesevi'nin müridi olan ve Azerbaycan'dan gelen bir dervıştır. Ormanlarda geyik ve ceylan toplulukları içinde, bu vahşi hayvanlara binek atlarının ve yük hayvanlarının görevlerini yapmayı öğreterek yaşadı. Bursa Kalesi'nin içinde onun tarafından dikildiği söylenen yaşlı bir ağacın gövdesi var. Yaşadığı dönemde hükümdar olan ve birlikte askeri seferlere eşlik ettiği Sultan Orhan mezarını Bursa'nın merkezinde inşa ettirmiştir ve bitişiğine bir manastır da yaptırmıştır.

1870, Jerningham, 222: Bursa'da gömülü olan babaların ilk sırada geleni Geyikli Baba (Geyiklerin Babası), yaşamını evcilleştirdiği vahşi bir geyiğin arkadaşlığında ormanlarda geçirmiştir. Savaşlarında Sultan Orhan'a eşlik etmiştir ve Sultan Orhan da ona, içinde gömülü olduğu bir anıt mezar inşa ettirmiştir.

1880 (?), Launay, 154: Bursa'da bulunan türbelerin en ünlülerinden biri Geyikli Baba türbesidir. Bu türbe, kentin yakınlarında, Sultan Orhan Gazi tarafından yaptırılmış tekke içindedir.

1889 (?), Bent, 375: Dağ yamacının oldukça üstlerinde, Müslüman hacılar tarafından çok saygı duyulan, Sultan Orhan'ın zamanında yaşamış ve efsaneye göre evcilleştirilmiş bir geyik sürüsüne sahip olan, bu geyiklerden birisinin üzerine binerek Sultan Orhan'ın emrinde savaşlara katılan ve elinde çok büyük bir kılıç tutarak düşman arasında korku ve ölüm saçan Geyikli Baba'nın (Geyiklerin Babası) mezarı bulunur.

Ek 61: Bursa Muradiye Türbeleri

1576, Gerlach, 447: Sultan II. Murad'ın ve Sultan Süleyman'ın boğdurduğu oğlu Mustafa'nın mezarları da burada.

1588, Lubenau, 492: Vadide bulunan aşağı kentte de Murathea [Muradiye] adını taşıyan büyük bir cami ve etrafında sekiz türbe var.

1701, Tournefort, 234: Musevi sokağının ilerisinde, kaplıcalara giderken sol kolda bir selâtin camisi var; caminin avlusunda, birkaç padişahın sağlam yapılmış ve birbirinden bağımsız türbesi bulunuyor. Bu padişahların adını öğrenebileceğimiz yeterince eğitilmiş birini bulamadık.

1702, Lucas, 380–381: Sabahın beşinde, birçok sultanın gömülü olduğu mezarları görmek için kentin dışına yürüdük. Bunlar büyük şapeller gibiydiler ve tamamen mermer ve yeşim taşlarıyla kaplanmışlardı. Altın yıldız ve kırmızı ile boyanmış Türk tarzında süslemeler ile gök mavisiyle boyanmış kubbelere sahiplerdi ve döşemeleri büyük halılarla kaplanmıştı. Her bir şapelde yeşil, siyah veya kırmızı büyük kumaşlarla örtülmüş, baş kısımlarında beyaz muslin kumaşından sultanların kendi türbanlarının olduğu iki, üç, dört veya beş tabut var. Bu türbanların yanlarında bazılarının uçlarında at kuyruklarının olduğu mızraklar bulunuyor.

1804, Hammer, 53–54: Bursa'da gömülü olan ilk altı Osmanlı Sultanı'ndan I. Mehmet'in mezarı en güzeli olduğu gibi, oğlu II. Murat'ın mezarı da tartışmasız en büyüğü ve en genişidir. II. Murat tarafından inşa ettirilen büyük caminin yanında, kentin batı ucunda, çınar ağaçlarının gölgelediği geniş ve büyük bir avlunun içinde sultanlarla birlikte, oğulları, kızları ve eşlerinin de yattığı on bir şapel yapılmıştır.

1833–1843, Texier, 225, 228: Şehrin batı tarafında ve Sultan Murat Camisi yakınında ilk Osmanlı sultanlarının türbelerini saran duvar vardır. Bu türbeler, kare veya altı ya da sekiz köşeli ve genellikle kubbeli ufak ibadet yerlerine benzer. Bunlar sekiz kadardır... Aynı duvarın içinde Avrupalılarca "Zizim" adıyla bilinen "Sultan Cem" in mezarı vardır. Bu Fatih Sultan Mehmet'in oğlunun türbesinin nakışları ve orayı süsleyen sancakları daha özenle muhafaza edilmiştir. Aynı türbedeki diğer mezar, kardeşiyle taht kavgası eden Sultan Musa'nınkidir. Diğer türbeler Bayezid'in iki kızı Ayn Şah ve Gurlu ile Sultan Mustafa'nınkilerdir. Surun sonunda Derviş Kaygulu, Prenses Meryem, bir sultanın kızı ve Musa'nın iki kızının türbeleri vardır. Sultan II. Mehmet ile ondan sonra gelenler İstanbul'da gömülmüşlerdir.

1840, Bernard, 44: Bursa'daki beş padişah türbesinden en güzeli Çelebi Mehmed'in ki, en büyüğü ise İkinci Murad'ın türbesidir. Birçok türbeler ve diğer bazı yapılar, hep bu caminin avlusundadır.

1854, Benjamin, 110: Eteklerinin çevresinde şırıldayan bir dereciğin yatağını takip ederek Sultan Murat ve onun akrabalarının mezarlarının yer aldığı türbeleri içeren küçük bir bahçeye ulaştık. Güller ve kadife çiçekleriyle sınırlanan kaldırım döşeli bir yol küçük bir mezarlığa gidiyordu. Kanatlarındaki ahenkle alacakaranlıktaki sisli manzara üzerinde yarasalar sessizce uçuşuyorlardı ve gece rüzgârı güzel avlunun çevresinde nöbetçi gibi kümelenmiş çalılıkların kasvetli örtüleri içinden nazik bir ağıtı fısıldıyordu."

1859, Beaufort, 536–537: Kentin biraz ilerisinde, batı ucunda ve güzel bir camiyi geçtikten sonra bir bahçe ya da daha ziyade azametli çınar ağaçlarının altında güller ve muhabbet çiçekleri ile dolmuş bir bahçenin içinde birkaç tane çok güzel saltanat türbesi var. Her bir mezar veya mezarlar kümesi kendi kubbeli camisi veya türbesi içinde yer alıyor. Mezarın kendisi genellikle çimen ve güllerle dolu taş bir tekneyle örtülmüş. Bu binalar beyaz harç katmanı içine kırmızı tuğla hatlar ve bordürlerle Bizans tarzında süslenmiştir. İç kısımda daha güzel camilerde olduğu gibi aynı biçimli güzel sırlı porselenlerle bezenmişlerdir. Bunların tamamı son derece göz alıcıdır ve üzerlerine sarkan ağaçlarla ve rahatsız edilmeyen bir özgürlük içinde yuvaların inşa etmiş oldukları kubbelere yerleşmiş olan leyleklerle güzel resim konuları meydana getireceklerdir. Bu mezarların arasında 1326'da Bursa'yı fetheden Osman'ın oğlu Sultan Orhan'ın ki de vardır.

1864, Warsberg, 126–127, 127, 128: Mezarlar, caminin yanındaki avlu içerisindeki alan ile sınırlandırılmıştır. Yüksekçe çevre duvarları arasından kubbeyle örtülü bir kapıdan içeriye giriliyor. Bu Kuran'da "ona inan ve hazırlık yap" şeklinde vaat edildiği gibi sessiz,

sakin, serin ve güzel kokulu bir bahçedir. Büyük çınar ağaçları, şimdiye kadar gördüklerimden çok daha büyük olup yeşil çayırıları gölgeliyorlar ve solgun renkli güller etrafa koku saçarak ağaçların gövdelerine ve duvarlara doğru tırmanıyorlar. Bülbüller civıldıyor ve dallarda duruyorlar, uzun dökümlü kaffanları içinde saygıdeğer sakallarıyla sofular imanlı gençlere Kuran eğitimi veriyorlar. Ağaçlar ve çalılıkların arasında kapılarını geniş biçimde açmış olan anıt mezarlar bulunur ki bunlar gizemli tapınaklar gibi sanki yaşamla mücadelesinde kazanmış sınınanlar ve yorulmuş olanları adeta kutsal bir sevinç içerisinde kabul etmeye hazırdırlar. Denildiği gibi eğer mezarlar diğer dünyanın cazibesi ile süslenmişse o zaman ölümün korkusu nerede kalır? Muradiye, Mudanya'dan Bursa'ya doğru hareket edilirken kapılardan hemen sonraki yerdir. Arkasındaki Olympus'un yeşil yamaç ve boğazları öyle yakındır ki adeta mezarlık bahçesinin bir parçası olduğuna inanılabilir... Zaman zaman, orada bulunduğumuz saatlerde şaşkın fakat asla düşmanlıkta bulunmayan bir kalabalık çevremizde toplandı. Hatta okul çocukları dahi genelde alışık olunandan daha az kötü niyetliyidiler. Bu arada diğerleri kalemleleriyle meşgulken ben de binaları daha yakın biçimde inceledim. Bu cami de depremin sonuçları nedeniyle dini hizmetler için kullanışsız hale gelmişti. Ahmet Vefik Efendi, restorasyon çalışması için portikoda iskele kurulmasına izin vermişti. Mezarlardan birisi çoktan yapılmıştı: Renkler, taşlar, porselenler ve onların üzerinde kullanılan güzel yazılar muhteşemdi... Bu mezar şapellerinin duvarlarının dışında bina malzemesi çıplak bırakılmıştı. Burada kırmızı tuğla örgülerin dışa çıkık kenarlarının arasında büyük siyah volkanik bloklarla almaşık biçimde sarı kireçtaşları vardı. Bu deseni altı veya sekiz kenarlı desenler bölmekteydi. Bunların arasında ise çakıl katkılı kireç harç bulunuyordu. En tepede, çıkıntılı çatıların altında, renkli sırlı tuğla friz paneller duvarları kapatmıştı. İç mimaride özellikle mezarlık bahçesine giden kapıyı beğendim. Bu dörtgen bir oda olup, üstünde bir kasnak ve yüksek bir kubbe vardır. Kasnak, dört köşeye sokulmuş büyük kaidelere sahiptir. Bunlar bir dizi küçük kaideden biçimlenmiş stalâkit gibidirler. Frizde, yuvarlak arabesklerin yanında gruplanmış olan üçgen gövdeli süslemeler bana bizim modern desenlerimiz için çok kullanışlı ve son derece etkili göründü.

1885, Gower, 26: Ertesi günü, güller arasına ve görkemli yaşlı çınar ağaçlarının gölgesi altına yerleştirilmiş ve yaşlı abidevi servilerle muhteşem biçimde çevrelenmiş sultanların, eşlerinin ve çocuklarının bazı tuhaf eski mezarlarını ziyaret ederek geçirdik.

1886, Walker, 149, 151: II. Murat'ın camisinin yakınlarındaki harabe türbenin parçalanmış tepesine diktiği yuvasına ulaşma azmiyle ince boynunu uzatmış ve uzun bacalarını beceriksizce aşağıya doğru sarkıtmış hantal leylek... Kıpkırmızı güllerin parlak bir kütlesi çevre duvarının ızgaralı açıklıklarından görülür. Azametli çınar ağaçlarının çok serin gölgeleri, şırıltılı bir çeşmenin hafif sesi, attan inerek bu ilginç mezarlığı ziyaret etme konusunda bizi neredeyse baştan çıkardı. Fakat bugünlük bu büyüleyiciliğe direndik.

1889 (?), Bent, 375: Yorucu olabilecek biçimde Bursa'nın duvarları dışında uzanan ilginçliklerin önünde aylar geçirilebilir ve kentin kendisi de hem günümüz hem de geçmişin zevkli biçimde incelenebileceği şeylerle doludur. Öncelikle büyük Sultan Murad'ın ebedi istirahatgahının kalıntılarının olduğu cami mezarının çevresine dikilmiş kutsal binaların ve mezarların iç içe geçtiği Muradiye'ye bir göz atalım. Sükûnetli güzelliği içinde eski dünyanın Türk düşünceleri ve geleneklerinin mükemmel bir incelemesi yapılabilir ve duvarları içinde bu garip ırkın tarihi gibi karakteri de okunabilir. Kutsal alana, arkalarında şaşırtıcı bir yaşta ve kalınlıktaki çınar ağaçlarının olduğu gül ağaçlarından oluşan bir yolla yaklaşırsınız. Bunun üstünde görkemli selvi ağaçları yükselir ve çevrenizde her yönde sıralanmış yeşillikler ve doğal bahçeler bu bakımsız mezarları çevreler. Bunların arasındaki açıklıklardan sonsuz bir keyifle bakmaktan usanılmayacak dağ sıraları görünür. Resmedilmeye değer biçimde kubbeye tırmanan yeşil yosun lekeleriyle, değerli kırmızı tuğlalardan yapılmaya başlanan bina Sultan Murad'ın mezarıdır ve mezarının yanında hayattayken Ramazan Bayramı'nda giydiği gerçek türbanlı başlığı vardır. Bu mezardan uzak olmayan bir diğer kubbeli bina Avrupalı hükümdarların en güçlülerine korku salan Türkiye'nin kudretli zamanlarında Hristiyanlık âlemiyle ilişki kuran talihsiz Prens Cem'in gövdesinin ebedi istirahatta olduğu yerdir. Bunun bitişiğinde Bizans imparatoru Constantin'in Constantinople'ta birkaç yıl boyunca huzur içinde egemenlik sürmesi karşılığında takas olarak sultanın haremine verdiği kızının mezarı bulunur. Burada mezarın başındaki direğe bağlanmış gerçek üç at kuyruğuyla paşanın mezarı görülebilir. Bunları gören birisinin anlattığı bir hikâyeye göre bu cesur Türk generali ölü bir atın kuyruğunu kesmiş ve bir mızrağın ucuna bağlamıştır ve bu tuhaf sancağın

yardımla dağılmış kuvvetlerini bir araya toplamış, düşman ülkesini fethetmiştir. Böylece at kuyruğu paşaların nişanı olmuştur. Bu mezarların tamamı parlak renkli çinilerle kaplıdır ve bunlardan sorumlu olan molla bu mezarlardan iyi kazanç sağlıyor olmalıdır çünkü her birinin içine girmek için yeni bir ücret talep etti.

1890, Hare, 212: [Osman ve Orhan Gazi türbelerinden] Daha tuhaf bir aile mezar yeri, çeşmeler ve güllerle göz kamaştırıcı, yeşil bir duvarla çevrili ve genellikle cinayete kurban gitmiş I. Murad ve II. Mehmet'in ailesinin tümünün birbirini izleyen kutsal türbelerini içeren Muradiye'dir.

1894, Müller, 157–158, 158: "Sultanların Mezarları" bir duvarla çevrelenmiştir. Gül bahçelerinin ortasında yükselir ve İngiltere'de görülenlerin tümünden çok daha büyük olan azametli çınar ağaçlarıyla gölgelenir. Bu türbeler (burada bunlardan yaklaşık sekiz ya da on tane vardır) basit tuğla ve taştan olup birkaç tanesi güzel İran çinilerine sahiptir... Sultanların türbeleri arasında Bursa'da ikamet eden erken sultanların göz kamaştırıcı saraylarını hayran bırakan birçok şairin, filozofun ve kutsal adamların mezarları da vardır. Bu sessiz ve etkileyici yerden alacakaranlık bizi otele dönmemiz konusunda uyarana kadar ayrılmadık.

1894, Loti, 335: Bütünü Bursa'yı meydana getiren bu birçok sessizlik ve hayal mekânları içinde özellikle çok güzel olan biri daha vardır! Muradiye Camii etrafındaki mezarlık... Burada kule kadar yüksek selvilerin, Fome baobapları kadar büyük çınarların gölgesi altında geçmiş son padişahlardan birkaçının meskenini meydana getiren küçük türbeler var. Gül ağaçları sarmaşıklar gibi, bir ağaçtan diğerine dolanır, yabancı otaların istilâ ettiği dar yollarda hayret veren bir hoşlukla çiçekler açar. Her tarafta, eski çeşmelerden su akar; kuşların bütün dallarda yuvaları vardır. Burası gölgenin korusu, bilhassa da güllerin korusudur. Bir istisna olarak buradan bir yer gözükmeyiz; aşağıdaki ovalar buradan yalnız hissedilir. İnsan rahatsızlıklardan korunaklı bu yerde sessizliği her yerden daha fazla ve mahzun kılan yeşil bir kubbe altında hisseder.

1898, Renard, 13–15: Anadolu'dan gelen yoldan çok uzak olmayan bir yerde, Olympe Dağı'nın önündeki küçük bir dağ eteğinde Osman'ın haleflerine, prenslere ya da ünlü savaşçılara ait on dört türbenin bulunduğu bir kabristan olan Muradiye vardır. Çökecek hale gelmiş duvarlar bu ölüm bahçesini çevreler. Yüzlerce yaşındaki çınarlar ve selviler mezarların kubbelerini, çeşmeleri, toprağı örten sararmış, kirli çimenleri gölgeler. Burası bir sessizlik ve ihmal edilmişlik parkıdır. Anıtlar rastgele dağılmıştır. Bunlar sadedir, özelliksizdir, duvarları kullanılamaz hale gelmiştir, mermerleri sefaletlerini daha da ağırlaştırır biçimde aşınmıştır. İçeriden hepsi birbirine benzer. Bunlar, bazen gri perdelerle döşenmiş yüksek pencerelerle aydınlanan yuvarlak ve sekizgen odalardır. Bazıları beyaz badanalı duvarlara sahiplerdir. Diğerleri de eski tonlarda eskimiş mozaiklerle ya da perdelerle süslenmiştir. Ortada çini döşeli bir yerde [türbenin] sahibinin kendi mezarı yer alır: Ucunda ölünün türbanı ve kenarlarda Mekke ya da Medine'den getirilmiş kutsal mendiller, küçük bez parçaları, kutsal sayılan eşarpların olduğu mermerden ya da seramikten küçük bir katafalk. Bu mezarın çevresinde büyük mumları taşıyan çok büyük ve ağır şamdanların yanında daha küçük ve daha basit biçimli mezarlar yer alır. Bunlar kadınlar ve çocuklara aittir. Duvarların çeşitli yerleri dua kitabının sayfaları gibi altın yıldız çerçeveler içinde Kuran'dan alınma sözler, Arapça harfler, dinsel vecizelerle bezenmiştir. Bunların yanında ayrıca ahşap ya da kehribardan büyük taneli tespihler çivilere asılmıştır. Bunlar geçmişteki görkem ve büyüklüklere çağrışım yapmayı desteklemeyen çok mütevazı mezarlar, mozolelerdir. Bu türbelerde hiç şatafat yoktur. Ve belki de bu efsanevi hükümdarlarının geçmişteki lüks yaşamlarını anımsatmaya yardımcı olacak hazineleri görmeyi uman gözler yalnızca beyaz duvarların sadeliği, az sayıdaki süslemenin yetersizliği ve mezarın üzerine yerleştirilmiş çikintinin basitliğini fark edebilecektir. Bu on dört anıtın içinde uyuyanlar güçlü hükümdarlar, herkeşe tanınan korku verici prenslerdir ve çoğu, yaşamında Osmanlı tarihinde şanlı izlerini bırakmış kişiler olsalar da, unutulmuşluk ve terk edilmişlik içinde yatarlar ve duvarlar ya da katafalkları üzerine yerleştirilmiş birkaç eşya dışında yaşamlarının cömertliklerini hatırlatacak hiçbir şeye sahip değillerdir. Bu sonbahar öğleden sonrasında imparatorların bu mezarlığının manzarası bir hayal kırıklığı yaratır ve terk edilmişliğin üzüntüsü içerdiği şeylerin üzerinde titreşir. Ancak doğası yine de güzeldir ve kemiklerle dolu zeminin üzerine güneş yakıcı ışıklarını gönderir. Çınar ağaçlarının gölgesinde çimenler üzerine çocuklar ve softalar yayılmışlardır. Türbelerin açık kapıların altında bazı bekçiler uyuklar ve onların arkasında renkleri zayıf bir ışıkla solgunlaşmış türbelerin çinileri görülür. Kabristanın yanında bir derviş

manastırı var ve parmaklıkların arasından kemerler altında yavaşça gidip gelerek yürüyerek beyaz boyalı duvarlar üzerinde tuhaf silüetler meydana getiren kahverengi elbiseleri ve keçeden yapılmış yüksek şapkaları görünüyor. Çevre duvarlarının köşesindeki çeşmeler taşan suyun sızdığı mermer havuzlara sularını akıtıyor. Hareketsizlik en ufak sesi bile engelliyor. Görünüşe göre türbelerin sessizliği bahçeye kadar yayılıyor ve yaşama gücünü zayıflatıyor.

1899, Kınçov, 81: Muradiye Camisi'nin çevresinde birçok mezarlık vardır... İki sultanın –I. Murad ve I. Mehmed'in- türbeleri önemlidir... [II. Murat Türbesi'nin] doğu kısmında Murad'ın üç oğlu ve bir kızının mezarları bulunur. Yakınında Sultan I. Mehmed'in çinilerle süslü türbesi yer alır. Burada, bizim halk türkülerimizde Musa Keseci adıyla ölümsüzleştirilen Musa ve II. Murad'ın [II. Bayezid] kardeşi kara yazgılı Cem'in türbesi bulunur.

1906, Davey, 414–415: Çatısı porfir sütunlarla desteklenen kenardaki şapelde Murad'ın küçük oğullarının dördünün mezarı yer alır. Buradan Roxalana'nın hırs ve kiskançılığının kurbanı olan genç Mustafa'nın kalıntılarının olduğu bir başka mezar-evin içine geçersiniz. Bu mezar harap bir halde olmasına rağmen hala seramik süslemelerini korur. İlerisinde katledilen bir başka prens olan ve genellikle VI. Alexander'ın emriyle zehirlendiğine inanılan ancak gerçekte Napoli'de dizanteriden ölen talihsiz Cem'in mezarını içeren bir başka şapel vardır. Kardeşi Beyazıt tarafından gasp edilen Türk tahtının yasal varisi olan Cem çok iyi biçimde kabul edildiği ve Borgias tarafından bir çeşit rehine gibi tutulduğu Roma'ya kaçtı. Bir kardinal olmasına rağmen Caesar'ın Cem'e büyük bir merakı vardı ve Doğu kostümleri giyerek sürgün Türk taht sahibi ile birlikte at sırtında Roma çevresinde dolaşması, kutsal kentin insanları arasında büyük bir skandala ve şaşkınlığa yol açmıştı. Yaklaşık 10 feet ileride köşesinde bir zamanlar dünyanın en büyük ve en azametlisi olduğu söylenen, ancak şimdi kırık devasa bir minarenin yer aldığı yarı harabe halde olan güzel bir cami inşa ettirmiş Sultan Beyazıt'ın oğlu Mehmet Efendi'nin türbesi bulunur.

1907 (?), Gallois, 57: Kentin neredeyse dışında bir çeşit saltanat mezarlığı olan yeşilliklerle sanatsal biçimde çevrelenmiş bir mezar dizisi haklı bir şöhrete sahiptir ve Muradiye'nin bu mezarları arasında (onlu grup), 15. yüzyıldan kalma tamamı koyu renkli çinilerle I. Murat ve II. Murat'ın, İran çinilerini yakınlıklarıyla bozan duvar resimleriyle Mustafa'nın, Cem'in ve başklarının mezarları vardır.

1908, Kennedy, 424: [II. Murat Camisi'nin] Bitişindeki bahçe İstanbul'un fethedilmesinin öncesindeki Osmanlı hanedanlığının sultanlarının tamamının gömülü olduğu "Sultanların Mezarları"dır.

1909, Daskalov, 108: Çekirge'den, Türk mahallelerinden geçerek Keşiş Dağı [Uludağ] eteklerinde yatan Bursa'ya doğru yöneldik ve biraz sonra büyük bir kapıdan, her tarafında türbelerin yükseldiği geniş bir avluya girdik. Muradiye'deydik.

1910, Ferriman, 185, 241–242: Birçok caminin sahip olduğu hatıralar arasında çevrelerini saran güzellikleriyle açık biçimde ikisi göze çarpar. Bunlardan birincisi koyu selvili caddeleri ve parlayan mermerlerinin görüntüsüyle Filistin'de Hristiyanlığın son kalesi olan Akra'dadır. Diğeri ise yaşı sultanın kendisinden çok uzak olmayan bir döneme kadar giden devasa bir çınarın dallarını boylu boyunca uzattığı bir gül bahçesinin ortasında duran II. Murat'ındır... I. Selim, 1512'de yeğenlerinden beş tanesini Bursa'da boğdurdu. Bunların II. Murat'ın camisinin bahçesinde yer alan mezarları bu trajedinin zalimliğini hatırlatır. Genç kurbanlar – Mehmet yalnızca yedi yaşındaydı- dizlerinin üzerine çöktüler ve cellâtlara canlarını bağışlamaları için yalvardılar. Yalnızca en yaşlıları olan yirmi yaşındaki Osman böyle yapmadı. Yaşamı için olabildiğine savaştı, suikastçılardan birisini öldürdüğü ve bir diğerrinin kolunu kırdığı esnada bitişik odada yer alan Selim yanındakilere cinayetin yerine getirilmesi için yardım etmelerini emretti.

1912, Launay, 199, 203, 204, 205: Bursa'nın en güzel bölümünü gördükten ve en sabırsız meraklarımızı giderdikten sonra, Muradiye Türbeleri olarak adlandırılan diğer mücevheri görmek için kentin karşı ucuna doğru gezintiye çıkıyoruz... Djilimboz Boğazı'nı geçerek ve neredeyse kenti terk edip batı ucuna giderek, 14. yüzyılda Bursa'nın fatihlerinden olan ilk Osmanlılardan bazılarının gömülü olduğu Muradiye Türbeleri'ne ulaştık. Bu mezar şapelleri Yeşil Türbe'nin mimari güzelliğine sahip değiller. Fakat çok büyük çınar ağaçları arasında güllerin açmış olduğu bahçeler içindeki konumları,

sürekli olarak akan suların ve çeşmelerin şırıltıları, buradan su almak için gelen mavi, mor ya da pembe giysileriyle beyaz peçeler içindeki kadınların yumuşak tavırlarıyla kendilerini çok hoş biçimde takdim ediyorlar!... Şakıyan kuşların hışırdattığı yapraklar arasında dağınık halde duran pembe ya da turuncu duvarları, bazıları muhteşem bir işçilikle işlenmiş oymalı büyük ahşap sundurmaları, mavi kubbeleriyle Muradiye Türbeleri görünüşe göre İranlı şairler tarafından bahsedildiği gibi mutlu bir ölümü hayal ediyorsanız nakledilmeniz gereken yerlerden biridir.

Ek 62: Bursa II. Murat Türbesi

1588, Lubenau, 493: İkinci türbe, Konstantinopolis'i fetheden Sultan II. Mehmed'in babası Sultan II. Murad'a aittir. Mezarda görülen sarık gene eski tarzdadır. Murad ölmeden önce, mezarının üstünü tamamen kapatmamalarını vasiyet etmiş ve yağmur yağdığı zaman Tanrı'nın rahmetinin mezarına ulaşmasını dilediğini söylemiş. Bu nedenle türbesinin tepesi diğerlerinde olduğu gibi kapalı değildir. Genelde ölenin kaftanı tüm mezarı kaplayacak şekilde türbenin içine yayıldığı halde, bu türbede kaftan bir kenarda asılı duruyor. Çünkü türbenin tepesinde, tam mezarın hizasına gelen yerde büyük yuvarlak bir açıklık var.

1833–1843, Texier, 225: Sultan Murat, Mehmet, II. Murat ve I. Murat'ın (1389) bedenlerini içine alan türbenin kubbesi, Bizans tarzında dört sütunla tutulmuş çok sade bir binadır. Türbenin korumasında görevli mollalar, padişahın sarık şeklinde bir tülbent sarılmış ve çok az kişinin uzun süre başında tutabileceği derecede ağır savaş miğferini gururla gösterirler. Türbenin dışta kalan en belirgin işareti, içi toprak dolu duran mermer tabuttur. Bunun dört köşesinde çok yüksek ve dini bir havayla muhafaza edilmiş dört balmumu konulmuştur.

1854, Benjamin, 110: Herkesi bekleyen kaçınılmaz sonun habercisine veda ederken akşamın ilk yıldızı Sultan'ın mezarının tepesinde yükselen yaldızlı hilalin üzerinde parılıyordu.

1873, Haeckel, s.y.: Türbede hala sultanın ve ailesinin silahları ve elbiseleri asılıdır. Tabutun üstünde Kuran'dan ve güzel resimli eski deri ciltli dua kitaplarından alınma sözlerin gümüş ve altınla işlendiği siyah kadife bir örtü bulunur.

1886, Walker, 105–106: Constantinople'un fatihi Mehmet Gazi'nin babası II. Murat, imparatorluğun ve hanedanlığın beşiği olan Bursa'ya mezarı yapılmış son Osmanlı hükümdarıdır.

1890, Hare, 212–213: Murat'ın⁶⁰⁶⁵ mezarı kendi arzusuyla cennetin yağmurlarının üzerine yağması için açık bırakılmıştır ve üzeri çimenlerle kaplanmıştır.

1894, Müller, 157: Büyük Macar ve Arnavut generaller Hunyades ve Scanderberg'i birçok korkunç savaşta yenen ve tahttan çekilerek son günlerini eğlence ve lüks içinde geçirdiği Manisa'ya giden II. Murat'ın yattığı, basit bir kubbeli yapı olan türbesine gittik. Hal böyle iken onun özel isteği toprak bir mezarda fakir bir adam gibi gömülmek olmuştur. Mezar mermerle çevrelenmesine rağmen bu isteği yerine getirilmiştir ve kubbenin ortasında bırakılan bir açıklıktan sanki açık havadaymış gibi üzerine yağmur ve kar yağabilmektedir. Bu türbe Bursa'nın çok sessiz ve ıssız olan en güzel noktalarından birinde yer alır.

1894, Loti, 335–336: Dalgın bir imamın bize birer birer açtığı bu eski türbelerin en çekicisi Sultan Murad'ındır. İçerisi en güzel ve hayranlık verici çinilerle örtülüdür. Bu mavimsi zemin üzerine eski tarzda ve değerli resimli çiçekler serpilmiştir; kabartma şeklinde minelenmiş kızıl çiçeklerle karışık firuze yeşili ve lacivert çiçekler... Pembe çiniden, zemini siyah, üzerine pembe çiçek demetleri ile bezenmiş beyaz, dini kitabeler yazılan saçak şeklinde bir kabartma bu pek hoş duvar bezemeleri üzerine uzanır. Padişah, mezarının çimenle bezenmiş ve sema suyu ile ıslanmış olmasını istediği için sadık halefleri bu paha biçilmez türbenin kubbesinde bir delik bırakmışlardır ki oradan yağmurlar girer; büyük ve açık bir tabut şeklinde beyaz mermer sanduka kırmızımsı bir toprak ile doldurulmuştur ki orada harikulade, çini duvarların gölgesinde, solgun ve marfız bir ot biter.

1895 (?), Coufopoulos, 188: II. Murat Camisi'nin hemen yanında yer aldığından Muradiye olarak adlandırılan yerde birçok sultan ve prensin türbesi bulunmaktadır. Sanatçılar ve meraklılar orayı ziyaret etmeyi ihmal etmemeliler. Anıt mezarların en ilgi çekicisi bir sultanın son istirahatgahı olarak benzersiz olan II. Murat'ın türbesidir. İçindeki mezar sade biçimde çimenle kaplı bir toprak yığını olup kenarları mermerle çevrelenmiş ve üstündeki kubbe, sultanın mezarının fakir bir adam gibi hava şartlarına maruz kalması yönündeki son isteğine uygun biçimde yağmurun ve karın üzerine düşebilmesi için açılmıştır. Ziyaretçilere II. Murat tarafından birisi cuma günleri ve diğeri de bayramlarda takılan iki ayrı başlık gösterilir. Buraya giriş Bursa camileri ile aynıdır.

⁶⁰⁶⁵ Orijinal metinde seyyah hatalı biçimde I. Murat'ın mezarı olarak adlandırmıştır.

1899, Kınçov, 81: Bulgaristan'ın ilk fatihi I. Murat'ın⁶⁰⁶⁶ türbesi sade ve süslemesiz bir mimariye sahiptir. Alçakgönüllü sultanın dileği üzerine mezarı dört mermer kapakla çevrilidir, bunların arasından kalıntılarını örten toprak görünür. Mezarın bulunduğu türbenin kubbesi içeri yağmur girebilmesi için açık bırakılmış. Burada bu sultanın altınısı çalması, beyaz ipek bağlarla korunur.

1901, Miret, 52: II. Murat'ın anıt mezarını da gördüm- bu çok ilginç bir yapıdır çünkü tamamen mermer bir yapı olup çimenlerin bürümüş olduğu toprağın üstündeki çatısı açık bırakılmış böylece bedeni üzerine yağmurun düşebilmesi sağlanmıştır.

1904 (?), Anonim, 212: II. Murat Camisi'nin yanında sultanların mezarlarının bulunduğu bir bahçe vardır. Burada diğerlerinin arasında, MS 1421 yılında John Hunyades'in yönetimi altındaki Macarlar tarafından yenilgiye uğratılmış ve MS 1444'te Varna Savaşı'nda Macarların Kralı, Vladislaus'u mağlup etmiş II. Murat'ın türbesi vardır. Türbenin mermer kapısı sade, kare, beyaz badanalı bir salona giriş sağlar. Kubbenin tepesi, Murat'ın bedeninin gömülü olduğu toprağın üzerine cennetin yağmurlarının düşebilmesi yönündeki dileğine uygun biçimde açık bırakılmıştır.

1906, Davey, 414: Murat'ın⁶⁰⁶⁷ mezarı da son derece etkileyicidir. Tüm hilafet kurallarına rağmen, "toprağa gömülmeyi, böylece yağmurun mezarının üzerine yağabilmesini" dilemiştir. Bu amaçla basit bir ahşap tabut sürekli olarak açık tutulan bir pencerenin altındaki türbenin merkezine yerleştirilmiştir. Kapak kaldırılmış ve tabut bir mollanın düzenli olarak sürekli kesildiğini gözlemlemeye özen gösterdiği en zarif ve zengin kadife gibi tutulan özel bir çimin ekildiği toprakla doldurulmuştur. Her ne zaman yağmur yağsa açık pencerenin içinden geçen "cennetin suları" aşağıdaki mezara dökülür.

1909, Daskalov, 108: Dış kapıdan geniş bir yolla doğrudan Sultan II. Murad'ın türbesine gidilir. Ancak burada her şey tamir ediliyor ve yenileniyordu, türbe iskele ve tahtalarla doluydu. Ortada Murad'ın mezarı bulunuyordu, ama diğer türbelerde olduğu gibi örtülü değildi. Mezarın üzerine toprak serpiştirilmişti, yukarıda ise türbenin kubbesi açıktı ve camla kaplı delikten içeriye güneş ışınları sızıyordu. Murad böyle istemiş, mezarı da bu şekilde yapılmıştı.

1910, Ferriman, 185–186: Türbe süslemelerden yoksundur. Kubbenin en tepesi Roma'daki Pantheon'da olduğu gibi gökyüzüne açılan bir boşluk halinde bırakılmıştır. Altında basit çim ekili bir mezar bulunur. Burada dört yüz altmış yıldan beri savaşçı ve münzevi Murat yatar ve hala son arzusuna uygun biçimde cennetin yağmurları üzerine düşer.

1912, Launay, 205: I. Murat'ın isteği üzerine türbenin dört sütun ve dört ayak tarafından taşınan kubbesinin ortası, ölünün yattığı topraktaki yeşilliklerin üzerine gökyüzünden gelen sular dökülsün ve uzun uykusunda gece ve gündüz doğanın fısıltılarını duyabilsin diye açık bırakılmıştır.

1922, Elston, 199: II. Murat'ın türbesinin kubbesi bu sultanın cennetin yağmurlarının mezarı üstüne düşebilmesi isteğini yerine getirmek için birçok yerden delinmiştir.

⁶⁰⁶⁶ Burada seyyahın hatası veya baskı yanlışlığı nedeniyle sultanın ismi I. Murat olarak verilmiştir.

⁶⁰⁶⁷ Davey'in cami isminde yaptığı hatanın akabinde bu türbe hakkında verdiği bilgi de doğal olarak I. Murat Türbesi'nden bahsettiğinin düşünülmesine neden olabilir. Bu yazarın bir hatası olabileceği gibi baskıdan kaynaklanan bir yazım yanlışı da olabilir.

Ek 63: Bursa Cem Sultan Türbesi

1833–1843, Texier, 200–201: Cem, 1495 yılında Napoli’de vefat etti. Cem’in cenazesini istemek için Napoli’ye bir Osmanlı elçilik heyeti gönderildi. Cenaze Bursa’ya getirilerek padişah türbelerinin duvarı içinde bir mezara gömüldü. Bu türbe şu anda tamamen korunmuştur ve o dönem mezarlarının ilginç süslemeleri hakkında bir fikir verir.

1890, Hare, 212: II. Mehmet’in aile mezarları arasında kahraman prens Cem’in mezarı özellikle zengin ve çarpıcıdır.

1895 (?), Coufopoulos, 188: Papa’nın emriyle Napoli’de öldürülen II. Mehmet’in oğlu Prens Cem’in anıt mezarı camilerde görülenlerle aynı türde çinilere sahiptir. Burada ve diğer anıt mezarlarda direklere sabitlenmiş biçimde görülen at kuyrukları bir zamanlar rütbe nişanı idi ancak artık kullanılmamaktadırlar. Çok az miktarda ekstra bir ödemeyle bekçiler ziyaretçilere görmeye değer bazı minyatür parşömen el yazması Kuranları ve Cem’in ibadet halısını [seccade(?)] göstereceklerdir.”

1901, Miret, 52: II. Murat Türbesi’nden sonra yine özgün bir yapı olan ve çok küçük kitaplar halinde Kuranların bulunduğu prens Cem’in mezarını ve çok hoş çiçekli renkli fayanslı Mustafa ve Mahmut’un mezarlarını gördüm.

1912, Launay, 205: Prens Cem’in türbesinde Yeşil Türbe’dekiler gibi altın yaldızla bezenmiş altıgen deniz yeşili çiniler vardır.

1922, Elston, 199: Bahtsız Prens Cem ve II. Beyazıt’ın oğlu Mahmud’un mezarları da sanatsal ve tarihsel bakış açılarından benzer biçimde ilginçlerdir.

Ek 64: Bursa Şehzade Mustafa Türbesi

1588, Lubenau, 493: Üçüncü türbede dört mezar bulunuyor. Bunlardan ikisinin üstünde yeni tarzda bağlanmış büyük ve süslü sarıklar görülüyor. Mezarlardan biri Sultan Süleyman'ın boğdurtmuş olduğu oğlu Sultan Mustafa'ya, diğeri de oğlu Sultan Mehmed'e ait. Sultan Bayezid'in oğlu olup İran'da boğdurtulan Sultan Cassan (?) ve yukarıda adı geçen Mustafa'nın annesi de bu türbede gömüldür.

1895 (?), Coufopoulos, 189: Tahta çıkışın en yaşlı erkek akraba yerine babadan oğula şeklinde olması nedeniyle meydana gelen kargaşalar esnasında Roxalana'nın entrikalarıyla öldürülen Süleyman'ın oğluna aittir. Dışta kapının yanındaki pencerelerin üzerinde yer alan iki güzel çini panelden biri sökülmüştür ancak yerinde duran hala İran çini sanatının bir mücevheri olarak görülmektedir. Anıt mezarın içerisindeki çiniler, Constantinople'daki Rüstem Paşa'nın camisindekilerle tam anlamıyla eşitir.

1904 (?), Anonim, 212: II. Mehmet'in oğlu Mustafa'nın türbesi İran çinilerinden güzel bir dekorasyona sahiptir.

1912, Launay, 205: Mustafa'nın mezarının içi beyaz üzerine pembe ve mavi çiçekli görkemli İran çinileriyle kaplanmıştır. Muhteşem bir çerçeve içine beyaz harflerle Kuran'dan alınma bir mısra yazılmıştır.

Ek 65: Bursa Frenk Sultan Türbesi

1656, Thévenot, 113: Rivayete göre, [türbelerin] aralarında bir Fransız sultanın mezarı da var; ama, Avrupalıların hepsine birden Frenk dedikleri için, çoğunlukla Fransızları diğer Frenklerle karıştırıyorlar. Çok güzel bir Fransız prensesin söz konusu olduğunu, kızın denizde yakalanıp padişaha armağan edildiğini anlatıyorlar. Padişah onu öyle sevmiş ki, dininde serbest bırakmış, ama o Hıristiyan kalsa da- çünkü prenses doğarken sahip olduğu din ve iman içinde yaşayıp ölmüş, dininden hiç vazgeçmemiş- hep yatağını paylaşmış. Öldüğünde ülkedeki Hıristiyanlar kendi usullerince defnedebilmek için cenazeyi istemişler, hatta bu izni almak için para bile teklif etmişler, ama bu talep reddedilmiş ve Fransız prenses de diğer kadın sultanlar gibi defnedilmiş. Mezarı, tonozlu ve etrafı duvarlarla çevrili bir türbede bulunuyor ve parmaklıkları pencerelerden içerisi görülebiliyor. Kapıyı açık bulurum da içeri girip sandukasının ucuna bağlı olduğunu gördüğüm kâğıdı okurum diye çok umutlandım, ama olmadı. O kâğıt hiç kuşkusuz onun mezar yazıtıydı; diğer kadın sultanların türbelerinde yazıtlar taşın üzerindeydi, ama bunda hiçbir yazılı taş yoktu.

1804, Hammer, 54: Türbenin bekçileri avlunun bir köşesinde Müslüman prens ve prenseslerinin yakınlarında gömülmüş Hıristiyan bir prensese ait kalıntıların olduğunu söyledikleri bir şapeli gösterdiler. Bu kuşkusuz, babasının krallığını fetheden Murat tarafından kaçırılan ancak inancını ve ülkesini inkâr etmeyi reddederek Sultan'ın haremindedir bile Hıristiyan olarak kalan ve şimdi İslamiyet'in en görkemli örneklerinden olan bu anıt mezarların birinde çocukları ve rakiplerinin yanında yatan Sırp Prensesi olmalıdır. Osmanlı tarihinde sivrilmiş Hıristiyan kökenli dört Sultan içinde harem tüm baştan çıkarmalarına ve zorbalıkların emirlerine rağmen dinine bağlı kalan tek kişi bu Sırp Prensesi'dir.

1840, Bernard, 44–45: Kubbe birinde, İkinci Murad'ın Sırp fethinde nikâhladığı "kıral kızı"nın yattığı rivayet edilir. Zira bu kadın, Hıristiyan dininde kalarak Müslüman olmamış; onun için ayrı bir yere gömülmüştür; bu türbelerden birindedir, derler.

1870, Jerningham, 222: Osmanlı beyleri ile evlenen dört Hıristiyan prenses arasında harem ortasında dinine sıkı biçimde bağlı kalmış tek kişi olan Sultan Murat'ın eşi Sırp Prensesi'nin ebedi istirahatgahı, Sultan Murat Camisi'ndeki bir şapeldir.

1894, Müller, 158: Bu türbe bir Sırp prensesi ve Müslümanlığı asla kabul etmeyen tek Hıristiyan sultan olan II. Murat'ın eşinin ebedi istirahatgahıdır. Türbesi'ni İstanbul'da gördüğümüz ünlü Roxalana ise Yunan Kilisesi'ni erkenden terk etmiştir.

1899, Kınçov, 81: Burada bir yerlerde özel bir türbede Bulgar prenses, İvan Şişman'ın kızkardeşi ve I. Murad'ın eşi Mara'nın türbesi bulunur. Bizi gezdiren hoca bunu gösteremedi veya göstermek istemedi.

1906, Davey, 15, 15–16: Fatih Mehmet'in annesinin genellikle Fransa Kralı VI. Charles'ın kız kardeşi bir Fransız prenses olduğuna inanılır... Rehber kitapların çoğu onun İstanbul'da Fatih'in camisinde Fatih'in kendi mezarına yakın isimsiz bir mezarda gömülü olduğunu yazar. Fakat durum bu şekilde değildir. Onun mezarı Bursa'dadır ve kocası II. Murat (1421–1451)'in yanına gömülmüştür.

1909, Daskalov, 109–110: Muradiye'nin avlusunda başka bir türbeyi görmek, bir tapınağı ziyaret etmek için adeta can atıyordum. I. Murad'ın kendine eş olarak aldığı Bulgar prenses Mara'nın mezarının burada bulunduğunu duymuştum. Şimdi burada gerçekten Mara'nın türbesinin bulunduğu anladım ve onu görmek istedim. Murad'ın türbesini gezdiren hoca, çıkışta başka büyük bir türbeye götürmek istiyordu beni. Ancak ben: -Hayır, hocaefendi! Ben önce Mara'nın türbesini görmek istiyorum.- dedim ve bunu söylediğim anda, daha genç olan hocalardan biri yanıma yaklaştı ve: - Beni izleyin, sizi oraya götüreceğim-dedi. Peşinden yürüdüm. Şimşirlerin hoş bir koku yaydığı geniş bir avlunun dibine doğru yürüdük. Yeşillikle kaplı avluyu yüksek ağaçlar gölgeliyordu. Ama ben artık doğayı düşünmüyordum. Ne şimşirler, ne ağaçlar, ne yeşillik beni ilgilendiriyordu. Ben tamamen düşüncelere dalmış ve hayatımda hiçbir zaman yaşamadığım, yaşayacağımı da hiçbir zaman aklımın ucundan geçirmediğim bir heyecana kapılmıştım. Sanki beş yüz yıl önceki Bulgar tarihi o anda, onu görmem ve onunla birleşmem için gözlerimin önünde canlanmıştı. Hayret! Şimdiye dek hiçbir zaman ne bir yerde duymuş, ne de okumuştum dünyanın bir köşesinde eski Bulgar çar soyundan gelen bir kişinin kalıntılarının yattığını. Eski Bulgar

başkenti Tırnovo, Yantra Nehri'nin sonsuza dek akan suları ve rüzgârın estiği Trapezitsa yükseltisi dışında hiçbir şey koruyamamış. Birkaç yıl önce son Bulgar patriği Evtimiy'in mezarı bulundu diye sevinmiştik, ama şeytanın bizimle alay ettiği ortaya çıktı ve ansızın coşan sevincimiz kursağımızda kaldı. İşte, bize boşuna aradığımız ve bulamayacağımız şey, Bursa'nın cennet gökyüzü altında karşımıza çıkıyordu. Dediğim gibi, Mara'nın türbesi avlunun, daha doğrusu Muradiye'nin geniş avlusunu çevreleyen taş duvarın dibinde, Sultan Bayezid'in oğlu Mahmud'un türbesi arasında bulunuyor. Sultan II. Murad türbesinin öteki tarafında. Şekil ve hacim açısından Mara'nın türbesi Sofya'daki eski Aziz Georgi Kilisesi'ni andırıyor. Ona yaklaşınca hoca kapıyı açtı ve "Bulgar Çariçesi Mara!" dedi. Türbe hasırla kaplıydı ve içinde birbirinin aynı iki mezar vardı. Hoca, birincisini işaret etti ve dışavuran bir memnuniyetle (o artık Bulgar olduğunu biliyordu), "Bu Mara'nınki!" diye izah etti. Mezarın üstü açık ve toprakla dolu olup tamamıyla taze bir yeşillik içinde kaybolmuştu. Mezarın üzerine her zaman buğday ekilir ve yeşil anızlar, sonsuza dek altında güzel ve beyaz Bulgar prensesin yattığı bu toprağı kaplar. Hoca bu mezarın Mara'nın isteği üzerine Murad'ınki gibi böyle açık bırakıldığını anlattı. -Diğer mezar kimin? -Sırp kraliçesi Maria'nın! Murad'ın, Bulgar prensesi dışında Sırp kraliçesiyle de evlenip evlenmediğini bilmiyorum. Ben sadece Mara'nın mezarına bakıyordum. Düşüncelere dalmamın nedeni ve yüreğimi heyecanlandıran oydu. Sonra Bursa'da öteki sultan türbelerini ziyaret ettim. İkinci sultan, yani Bursa'yı fetheden Orhan'ın Hisarlık'taki türbesine de gittim. Şimdiki padişah, ilan edilmiş plana göre, kenti ziyaret ettiğinde namazını burada kılacak. Cem Sultan'ın ve başka sultanların türbelerine de girdim. Ancak benim için bütün bu türbeler, narin, taze ve şiirsel yeşillik altındaki Mara'nın mezarı yanında neydi ki? Bunun üzerinde sanki prensesin ruhunun dolaştığını görüyordum. Yazgının garip oyununa bakın ki "beyaz Bulgar kadını" fatih bir Türk sultanın eşi olmuş! Sanırım, yaşamımda çıkmış olduğum sayısız ve uzun yolculuklarım arasında, Bursa yolculuğum için çok değerli anılar saklayacağım ve Mara'nın mezarını hiçbir zaman unutmayacağım. O sanki yüreğime kazındı. Bulgaristan'da Mara'nın Bursa'daki türbesi hakkında bilgi veren ilk kişi olarak şunu belirtmem gerekir: Onu ilk ziyaret eden ben değilim. Benden önce Mara'nın mezarına saygı duruşuna gelen Bulgarlar olmuş. Yaklaşık üç gün sonra artık bir yığın Bulgar buraya sergiyi ziyaret etmeye gelecek, Mara'nın mezarını duyacak ve onu mutlaka görmek isteyecek. Bugüne değin sadece türküsüyle bilinen ve onu canlandırması ve yüceltmesi için çağın şairini bekleyen Mara, artık mezarıyla da belleklerde yer edecek⁶⁰⁶⁸.

⁶⁰⁶⁸ Mevsim burada ek bir not da vermiştir: "Akşam Postası gazetesinde (1909, 2831) "Prenses Mara'nın Türbesi ve Şair Vazov" başlıklı aşağıdaki ilginç habere rastlarız: "Önceki günkü sayımızda, P. Daskalov'un, I. Murad'ın eş olarak aldığı Prenses Mara'nın türbesiyle ilgili yazısına yer vermiştik. Bu türbenin Bursa'da bulunduğunu bizde hiç kimse bilmiyordu. Ancak artık bilinecek ve bir anlamda bunu Bursa Sergisi'nin düzenlenmesine borçluyuz. Çünkü Bursa'ya giden Sofyalı tüccarların da Mara'nın türbesini ziyaret ettiğini öğreniyoruz. Hatta ziyaretçilerden biri, Mara'nın mezarında biten birkaç buğdayı kopararak bunları halk şairi İvan Vazov'a hediye olarak getirmiş." Mevsim, 2009, dn. 10

Ek 66: Bursa Yıldırım Beyazıt Türbesi

1804, Hammer, 51–52: (Türkler tarafından Yıldırım, Rumlar tarafından Λαίλαϋ denilen) Sultan Beyazıt'ın mezarı daha önce bahsettiğimiz camiden uzak olmayan bir noktada terk edilmiş ve yalnız bir halde eski basit tarzda inşa edilmiştir. İçinde iki büyük ve iki küçük lahit vardır. Timur'un esareti altında ölmüş ve ölümünden sonra Murat'ın batıdan taşınması gibi o da doğudan Bursa'ya buradaki mezarına nakledilmiştir. Kısa süreli hâkimiyet ve zafer rüyası mezarının sessizliği içinde sonsuza kadar unutulmuştur. Osmanlıların son büyük fatihi ve zalim hükümdarı IV. Murat, İran üzerine yaptığı muzaffer seferinin dönüşünde bu mezarı ziyaret ettiğinde kibrinin sarhoşluğu içinde atasının kemiklerine hakaret etmiş ve aşağıdaki sözleri söylemiştir: "Tatarların esiri olarak Osmanlı ailesinin onurunu lekeleyen sen burada bir padişah olarak gururla nasıl yatıyorsun!" Bu sözlerinden sonra mezarını tekmelemiş fakat aynı anda da çığlık atmıştır: "Ah, Ayağım!" Bu andan sonra da ayağında gut hastalığı meydana gelmiş ve bu hastalık da bir süre sonra kendisini mezara götürmüştür.

1832, Porter, 257: Yıldırım'ın camisine bitişik güzel bir türbe veya şapel içinde sultanın, eşlerinin ve çocuklarının kemikleri yatmaktadır. Yıldırım, Timur'un esiri olan I. Beyazıt'ın Türklerce bilinen ismidir. Kemikleri taş bir platform üzerinde yer alan taş tabutlara yerleştirilmiştir. Sultanın tabutunun başında, kendi kullandığı türban, şal ve mendil vardır ve anıt mezarın içinde "Yıldırım'ın Kitabı" denilen son derece süslü ve zengin tezhipli Kuran'ın çok büyük bir kopyası bulunur. Bu kitap üç ayak uzunluğunda, iki ayak genişliğinde ve bir ayak kalınlığındadır. Parşömendendir ve hiçbir şey yazısının güzelliğini aşamaz.

1833–1843, Texier, 217: Caminin yakınında Sultan Bayezid'in türbesi vardır. Bu bina da Osmanlılar'ın ilk binalarındaki sadeliğin örneğidir; iki büyük ve iki küçük dört sandukayı içerir; bunlardan birisi sonu çok acıklı biten padişahındır.

1834–1848, Schneider, 33: Caminin yakınında Yıldırım Bayezid ile karısının, oğlunun ve iki küçük çocuğun gömülü olduğu bir türbe bulunuyor. Görkemli mezarının üzerine muhteşem bir örtü örtülmüş. Zengin işlemlerle süslü sarığı halen başında duruyor. Dört yüz yıldan uzun zaman önce okuduğu Kuran da yine başucunda. Kuran yaklaşık bir metre uzunluğunda, 60 cm genişliğinde ve 30 cm kalınlığında.

1837, Michaud: 165: Yıldırım olarak da bilinen Beyazıt'ın mezarı banisi olduğu beyaz mermer bir caminin yanında görülür. Bu anıt Yenişehir yolundan Bursa'ya girerken sol kenarda bulunur. Beyazıt Bursa'da değil, eski Yenişehir olan Alaşehir'de ölmüştür. Timur, esir tuttuğu oğluna babasının naaşını Bithynia'nın başkentine götürmesi için izin vermiştir."

1873, Haeckel, s.y.: [Yıldırım Beyazıt'ın] Caminin yanındaki türbesi de Osmanlı mimarisinin en eski ve en yalın tarzındadır.

1886, Walker, 105: Murat'ın oğlu Beyazıt (Yıldırım), ihtişamı ve cömertliği bakımından olduğu kadar Timur'la (Timurlenk yani Aksak Timur) yaptığı destansı fakat felaket getiren savaşıyla da ünlüdür. Galip gelen Tatar'ın esiri olarak ölmüş; oğlu Musa tarafından geri getirilerek kendi ismini taşıyan güzel fakat yarı harabe durumdaki türbesine gömülmüştür.

1894, Müller, 155: O sabah ziyaret ettiğimiz bir diğer yapı I. Beyazıt'ın camisi ve türbesi idi. Bunlar yalnız başlarına, diğer binalardan ayrı ve terk edilmiş biçimde bir tepeceğin üzerinde duruyorlardı. Burada Timur'un yönetimi altında Moğollar tarafından mağlup edilip yakalanmasından sonra kırık bir kalpten ölene kadar yaklaşık sekiz ay boyunca Timur'un yanında taşındığı söylenen Yunanistan, Sırbistan, Eflak ve Asya'daki büyük eyaletlerin fatihi, kendisine verilen lakabıyla, Yıldırım gömülüdür.

1899, Kınçov, 80: Caminin yanında Bulgar çarlığını ortadan kaldıran korkunç sultanın türbesi yer alır, sultanın kendisi ise ağır bir kölelik sürecinden sonra Timurlenk tarafından öldürülmüştür.

1904 (?), Anonim, 211: Beyazıt Camisi'nin yanında I. Beyazıt'ın türbesi vardır. Ankara'da Tatar Timur tarafından mağlup edilmiş, esir alınmış ve Bursa'daki bu türbeye gömülmüştür... Batı Avrupa'nın ödünü patlatan bu Şimşek ya da Yıldırım lakaplı sultanın mezarı şimdi bakımsız bırakılmış ve terk edilmiş bir haldedir.

Ek 67: Bursa Gayrimüslim Yapıları

1355, Palamas, 106: Barbarlar çevremizi sardığından koşullar müsait olmamasına rağmen burada önemli konuları tartışmak için bizimle buluşan bilge Hıristiyanlar vardı. Dindarlık konusunda kendilerini gösterenler sakıncalı zamanlara aldırmadılar, bilmek istedikleri şeyler hakkında onları aydınlatacak adamın önüne çıktılar.

1576, Gerlach, 446–447: Olympos dağına bitişik olan diğer dağın eteklerinde çoğunlukla Rumlar yaşıyor. Metropolitin orada Kutsal Havarilere adanmış bir tek kilisesi var. Papaz burada pazar günleri, tan yeri ağarmadan önce cemaate İncil'i açıklıyor ve gün doğduktan sonra ayin yapılıyor. 21 Ekim'de yukarıda sözünü ettiğim kiliseyi ziyaret ettim. Burası Asya'daki bütün Hıristiyan kiliseleri gibi küçük bir bina ve giriş kapısı o kadar alçak ki, içeri girmek için eğilmek gerekiyor. Dışarıdan görünüşü bir kiliseden çok bir samanlığa, ahıra veya bodruma benziyor. Kilise, üzerinde büyük bir ağaç bulunan geniş, güzel bir alanda kurulmuş. Vaizi çok nazik ve hoş bir adam. Bir başka kilise de Aziz Niclaus'a adanmış, fakat içinde nadiren ayin yapılıyor. Papaz, bizimle sohbet ederken, saygıdeğer efendimin paşaya gidip bir veya iki kilise daha yapılması için izin istemesini rica ettiler. Çünkü burada 1.000 Hıristiyan yaşamaktaymış ve şehir çok geniş bir alana yayılmış olduğundan, ayine katılmak isteyenlerin çoğu uzun bir yol kat etmek ve dağı aşmak zorunda kalıyormuş. Şehirde sadece üç papaz var. Metropolit şehir dışında bulunduğundan, onunla konuşmam mümkün olmadı.

1588, Lubenau, 487, 496: Türkler ve Yahudiler kentte kendilerine ayırmış oldukları bölgelerde yaşıyorlar. Hıristiyanların sayısı çok az... Aşağı kentte sadece bir tek küçük Rum kilisesi var.

1609, Polonyalı Simeon, 29: Geniş bir şehir olan Bursa'da üç yüz hane Ermeni, beş papaz ve küçük bir ahşap kilise vardı.

1652, Macarius, 9, 10, 11: Çarşamba sabahında Bursa'nın archonlarının [(?) ve rahiplerinin tamamı hana geldi ve bizi Leydimize [Meryem Ana] adanmış kiliselerinin olduğu Kaya Bashi [Kayabaşı] mahallesine götürdüler. Bu kilise, onların tüm kiliseleri gibi... Bizi kilisenin yanındaki bir evde konaklattılar... Haç Festivali'nden sonraki dördüncü pazar sabahı, efendimiz Piskopos, Balık Bazaar [Balık Pazarı] denilen mahallenin rahipleri ve ahalisi tarafından İncilci Yahya'nın ismine adanmış kiliselerinde Aşai Rabbani ayini yapmaya davet edildi. Bu nedenle oraya gitti ve ayini gerçekleştirdi. Diğerleri gibi bu kilise iki katlıdır. Salı gününün arifesinde Damir Gibi [Demirkapı] denilen mahallenin ahalisi tarafından tekrar arınma/kutsama törenini gerçekleştirdiği kiliselerine davet edildi ve orada uyudu.

1653, Manucci, 10: Kent büyük olup, Türkler, Ermeniler ve Rumlar tarafından yerleşim görmüştür; fakat en fazla sayıda olanlar Yahudilerdir.

1675, Wheler, 215: Prusia'nın Hıristiyan özgürlüğü bu imansızlar tarafından yüz binin üstünde ve daha sonra soğukkanlılıkla daha fazla sayıda Hıristiyan'ın katledilmesiyle güçlkle Türk zorba yönetimine dönüştürülmüştür⁶⁰⁶⁹. Diğer yerlere göre iki katı haraç öderler, surların içinde ikamet edemezler ve yalnızca dış mahallelerde konaklama cezasını çekerler. Ama yine de cesaretlerinin bir işaretine itibar eder biçimde buna sabırla katlanırlar... Bu yer tahmini olarak şimdi yaklaşık 40.000 Türk, 12.000 Yahudi'yi barındırır; fakat ne çok fazla Rum ne de çok fazla Ermeni vardır.

1675, Covel, 151: Kuzeyden batıya doğru bakan tepenin eteğinde Rumların evlerinin büyük bölümünün ve Yahudilerin evlerinin tamamının yükseldiği görülür; Ermenilerin evleri güneydedir. Bunlardan birincisi [Rumlar] yaklaşık 500 veya 600 ailedir ve üç kiliseye sahiplerdir; sonuncular [Ermeniler] da aynı sayıda fakat yalnızca bir kiliseleri var; ikincilerin [Yahudiler] sayısı 500 aileyi aşmaz. Aşağı kısımlarda tek bir cami bile bulunmuyor çünkü burada yaşayan çok az Türk var. Sanırım, isyan etmelerinden korktukları için Sultanlar en baştan itibaren gayrimüslimlerin evlerini kalenin mutlak hâkimiyeti altındaki bir yere yerleştirmişlerdir.

⁶⁰⁶⁹ Burada çok açık biçimde seyyahın önyargılarına dayanan ve Osmanlı'yı kötülemek isteyen düşüncelerin yansıması görülüyor. Gerek Osmanlı gerekse de Bizans kronikleri kentin anlaşma ile Osmanlı yönetimine geçtiği ve eski Hıristiyan Rum ahalisinden isteyenlerin kenti terk etmesine izin verilip arzu edenlerin de burada yaşamaya devam ettiklerini kanıtlamaktadır.

1701, Tournefort, 234–235, 235, 236: Yahudilerin 400 Ermenilerin 500 evi veya ailesi ve Rumların 300 ailesi var⁶⁰⁷⁰... Kentte yalnızca Müslümanların oturmasına izin veriliyor. Kentten çok daha büyük, çok daha güzel ve çok daha kalabalık olan dış mahalleler Museviler, Ermeniler ve Rumlarla dolu⁶⁰⁷¹... Ermenilerin Bursa'da bir tek kilisesi var. Rumlarınsa üç. Musevilerin dört sinagogu bulunuyor. Kentte dolaşırken Madrid'deki kadar güzel İspanyolca konuşulduğunu duyunca şaşkına döndük. Konuştuğum Museviler, atalarının Gırnata'dan Asya'ya geldiği günden beri ana dillerini hep koruduklarını söylediler. Gerçekten de, gerek konumu, gerekse çeşmeleri (daha önce bundan söz etmiştim) bakımından dünyada Gırnata'ya en çok benzeyen kenti seçmişlerdi.

1702, Lucas, 378: On dördünde daha önce gördüğüm tüm ritüellerle aynı seremonilerin yapıldığı Ermeni Kilisesi'ndeki ayini dinledik.

1738, Pococke, 298: Rumların yaşadığı bölüm kalenin batısıdır. Burada metropolitleri ve üç kiliseleriyle yaklaşık 600 aile vardır... Vadi evlerin konumunu enfes hale getiren dut ağaçlarıyla kaplıdır. İçinde, yağmurlardan sonra akıntısı artan küçük bir su akar. Bunun doğusu Ermenilerin piskoposları, 800 aile ve bir kiliseleriyle yaşadıkları varoşlardır.

1767, Niebuhr, 100: Bursa'da Müslümanların oturduğu ev sahibi 19.000'dir. Ermeniler ise 1200 hanedir ve güzel bir kiliseleri vardır. Rumlar ise olsa olsa 700 hanedir. Üç küçük kiliseleri mevcuttur. Yahudiler ise kalenin kuzey tarafında otururlar ve 400 hanedirler. Yahudiler Bursa'da tam bir hürriyet sahibidirler. İstedikleri sanatla uğraşmalarına müsaade olunmuştur. Avrupalı tüccar veya misyoner yoktur⁶⁰⁷².

1793, Brenner, 22: Tahminlere göre Bursa'nın nüfusu 100.000 kişiden oluşmaktadır ancak yaklaşık olarak 6.000 Ermeni, 3.500 Rum ve 1.200 Yahudi bu hesaplama katılsa bile bu sayı abartılı görünür... Yahudi ve Hıristiyanlara ait meskenlerin yer aldığı dış mahallelerdeki binaların sayısı en fazla 4 ya da 5.000 olarak tahmin edilebilir.

1794, Dallaway, 176, 176–177: Daha sonra bizi saygınlık ve nezakete kabul eden Ermeni piskoposunu ziyaret ettik... Manastırı büyük bir yağmaya maruz kalmıştı ve daha sonra neredeyse yeniden inşa edilmiş olan kilise onu görmemizden yaklaşık dört ay önce kadınların başkanlığında bağnazlıkla kışkırtılan Türk halkı tarafından yakılmıştı. Türkler'in alt sınıfları dinsel hoşgörüyü yabancılırlar ve hükümet sadece muazzam bir haraç aracı olarak bir çeşit suç ortaklığıyla buna göz yumar.

1802, Browne, 111, 111, 112: Bursa'nın nüfusu söylenenlere göre 60.000 kişiyi aşar ve bildirildiğine göre Müslümanların sayısı neredeyse 50.000'dir. 120 ailesi zengin ve değerli bir ticaret gerçekleştiren Ermenilerin sayısı yaklaşık 7.000'dir... Burada 3.000 Rum ve 1.800 Yahudi de bulunur... Ermenilerin çoğu kiliselerinin yer aldığı kentin dış mahallelerinde ve kilisenin çevresinde oturur... Ermeni Kilisesi daha önce bahsettiğimiz yangın felaketinden [1801 Yangını] kılıpayı kurtulmuştu. Yanındaki özel evlerin tamamının yıkılması sonucu kurtarılmıştı. İddia ettiklerine göre Bursa'daki Müslüman kadınların Hıristiyanlara karşı öfkesi yüzünden bunu yeniden inşa etmek imkânsız olurdu. Kiliseyi tamir ettirmenin gerekli hale geldiği son olayların bazılarında bağnaz bir aziz tarafından sürüklenen ve amazonların bir grubu hep beraber, söylendiğine göre kadın kılığına girmiş bazı erkeklerle birlikte, kargaşa içinde toplanmışlardı. Azizin bildirdiğine göre çakılan her çivi peygamberin vücudunda yeni bir yara meydana getiriyordu ve bu kalabalık çete yapılmış tüm tamiratları yok etmişti.

⁶⁰⁷⁰ Eserin Türkçe baskısında bazı yerlerde çeviri hatalarına rastlanmaktadır. Bu hatalı kısımlardan birisi de bu yerdir: "Kentte kırk beş Musevi aile ve üç yüz Rum aile bulunuyor". Üstte verdiğimiz metin 1741 basımı İngilizce kopyasından kontrol edilerek düzeltilmiştir. Tournefort, 1741: 307.

⁶⁰⁷¹ Wilkinson, Tournefort'tan aldığı bu kısma aynı cümlelerle eserinde yer vermiştir. Wilkinson, 1806: 45

⁶⁰⁷² 1837 yılı Gloyer, Olshausen baskısı biraz daha farklı biçimde çevrilebilir: "Bursa'da Müslümanlar tarafından ikamet edilen evlerin sayısı 18 ila 19.000 olarak tahmin edilir. Burada yaşayan Ermenilerin yaklaşık 1.200 evleri ve planda 16 ile işaretlenmiş güzel bir kiliseleri var. Rumlar 3 küçük kiliseye sahipler ve sayıları 700–750 ev olarak tahmin ediliyor ve hepsi kalenin batısında 17 ile gösterilen bölgede yaşıyorlar. Benzer biçimde yaşadıkları bölge 18'de gösterilen Yahudiler kalenin kuzeyinde oturuyorlar ve yaklaşık 400–500 eve sahipler. Bu son millet bu kentte birçok imtiyaza sahipler." Gloyer, Olshausen, 1837: 144–145.

1804, Hammer, 65–67: Ahalisinden alınan bilgilere göre nüfusun Müslüman olmayan bölümünü meydana getiren 6.000 Ermeni, 3.500 Rum ve 1.200 Yahudi kabul edilebilir olsa da Müslümanların 100.000 olarak verilen sayısı mübalağalı görünür. Ermeni ve Rum Kilisesi, Constantinopel patrikliğine bağlı metropolitlerin yönetimindedir. Kilisenin hizmetini sağlayan ve aynı toplulukta yaşayan Ermeni din adamları olan bazı rahipler (Karabasch yani Karabaşlar) evlenemezken, diğerleri eş ve çocuklarıyla kentte yaşar. Onların metropolit kilisesi Constantinopel'daki metropolit kilisesinden daha büyük olmasa da dekorasyon ve süsleme bakımlarından çok daha zengindir. Ermeni kiliseleri tasarım ve iç donanımları bakımından geniş ve aydınlık olmalarıyla Rum kiliselerinden tamamen farklıdır. Burada hiç sıra ya da sandalye yoktur. Koridoru yalnızca hasırla kaplıdır ve tek bir hat üzerinde yükselen üç altarı haricinde içi diğer Hıristiyan kiliselerinden çok camilerle benzerlik gösterir. Bu üç altar hiçbir şekilde zemin seviyesinde değil üçünün altından geçen kemerlerle birbirine bağlanan duvar kalınlığı içinde gizlenmiş bir geçidin üstünde ve bir insan boyundan daha fazla olacak biçimde örülerek yükseltilmiş zemin ya da katın üzerinde yükselir. Dini törenlerde başrahipler, yardımcı papaz ve rahip yardımcılarıyla bu üç altar arasında devamlı hareket halindedir ve sırasıyla dualar ve tutsüleri sunarlar. Bazen gözlerden gizli biçimde geçitler içinde kaybolur bazen cemaatinin gözünde çok kutsal bir hal alır biçimde yükseklerde dolaşan bir gökyüzü habercisi gibi parlak ışıklar ve duman bulutlarıyla sarılmış olarak göz önüne çıkarlar. Uniate olmayan Rum ve Ermeni kilisesinin ibadetlerinin farkı, hiyeroglif resimlerle kaplı kayalara oyulmuş ve karanlık tapınaklarda gizli antik Mısır ibadetleri ile duyulara hitap eden resimler olmaksızın dağlarda açık havada olmalarıyla ünlenmiş eski İran'ınkilerin menşesinde var olan farkları akla getirir. Rumlar hala Mısırlıların gizemli karanlığını ve tamamen İsis'ten örnek alınmış olan Madonna (Meryem)'in abartılı kültürünü severlerken, Ermeniler ana vatanlarındaki yüksek dağları ve komşu İran'ı hatırlatır biçimde yüksekliği ve Lord Hossanah'ye ilahi söylemeyi tercih ederler.

1814, Kinneir, 246: Rum piskoposun hesaplamasına göre 40.000 kişiden oluşan halkı her biri kendi şahsi ibadet mekânına sahip Türkler, Yahudiler, Ermeniler ve Rumlardan oluşur.

1816, Turner, 151, 152: Burası gerçekten de 70.000 ahalisi ile önemli bir kenttir. Bana söylendiğine göre halkı 10.000 Türk, 1.500 Ermeni, 800 Rum ve 350 Yahudi Evi şeklinde bölümlenmiştir... Hıristiyanların, kentin batı ucundaki ayrı bir mahallede yaşadığını gözlemledim.

1818, Fuller, 70: Bursa'nın şu anki nüfusu 40.000 olarak tahmin edilir. Üçte birini, asıl olarak Yahudiler ve Ermenilerin oluşturduğu reayalar meydana getirir. Burada çok az Rum vardır ve hemen hemen hiç Frenk yerleşimcisi yoktur.

1823, Walsh, 199, 199, 203: 75.000 kişiden oluşan nüfusunun 9.000'i Rum ve Ermeni Hıristiyanlar, 1.800'ü ise Yahudilerdir... Rumlara ait sadece iki, Ermenilere ait ise sadece bir kilise ve 100 erkek çocuğun olduğu ve Lancasterian (19. yüzyılda İngiltere'de disiplinli gözleme dayanan diğer adıyla Monitorial) eğitimin verildiği bir okul var. Yahudiler'in iki sinagogu var ama diğer din mensuplarının mesul olmadığı sıradışı bir yasaklama altındalar: İpekböceği beslemelerine ve geri kalan herkese açık olan bir hamama girmelerine izin verilmiyor. Bu acayip yasaklamanın sebebini öğrenemedim... Herbirinde yaklaşık otuz öğrencinin Roma ve Helen dillerini öğrendiği iki okul bulduk. Bunlardan birinde Demosthenes okunuyordu ve modern Rumlar arasında antik dili tekrar canlandırma yönünde bir eğilim olduğunu keşfettik.

1823, Leeves- Barker, 189: Rum piskopos Bursa'da yaklaşık 700 ailenin olduğu konusunda bizi bilgilendirdi... Ermenilerin özel okulunu ziyaret ettiğimde orada 300 çocuğun eğitim gördüğü çok büyük bir oda bulduğuma çok şaşırdım.

1823, Barkeri, 450: Ermeni okulunu ziyaret ettik ve onu çok büyük bulmaktan dolayı şaşırdık. Sınıf geniş ve havadardı ve çocuklar zeminde küçük minderler üzerinde Türk âdetinde bağdaş kurmuş biçimde oturmuşlardı.

1826, Wolff, 317: Sultanların eski başkenti olan Bursa'da 750 Rum ailesi, 1.050 Ermeni ve 300 Yahudi ailesi ikamet ediyordu.

1832, Porter, 251–252, 253–254: Bursa'da kaldığımız süre boyunca güzel biçimde konakladığımızı ve hizmet gördüğümüzü söylemem yeterli olacaktır. Rum ve Ermeni ahalisinin başta gelenlerinin tamamı ve ruhban sınıfı tarafından ziyaret edildik ve onlar

tarafından isteyebileceğimiz her türlü incelik bize gösterildi. Ayrıca kiliseleri ve okullarında bize eşlik ettiler. Rumların Okulu Lancasterian düzeninde ve Ermenilerin de yaklaşık aynı modelde biçimlendirilmiş. Rum Okulu, eğitim giderleri cemiyet tarafından karşılanan erkek ve kız 200 öğrenciden oluşuyor. Ermenilerinki bu kadar çok değil ve giderleri aileler ve vasiler tarafından karşılanıyor. Bursa'da 1.500 Ermeni, 1.000 Rum evi bulunuyor. Ayrıca bir Yahudi mahallesi var. Onların sinagoglarını ziyaret ettik ve birkaç erkek çocuk tarafından eşlik edilen genç bir din adamı tarafından kutsal kitabın okunmasına katıldık... Sinagog küçüktü ve lüzumsuz süslemeleri yoktu. Kapılar ayin sırasında açıldı. Ayin başladıktan sonra içeri giren ve büyük kısmı boyunca da burada duran sınıfın çok güzel üç bayanı bizim haricimizde hiçbir şeye dikkat etmiyor gibi görüldü.

1833, Porter, 159: Yahudiler Selanik'te, İzmir'de, Rodos'ta, Bursa'da ve diğer büyük kentlerde nüfusun büyük bir bölümünü oluştururlar. Bu yerlerde sinagogları vardır ve Efendimizin kenti Kudüs'teki Süleyman Tapınağı'nda ve Kutsal Dağ'da olduğu gibi ibadet özgürlüğüne sahiptirler.

1833–1843, Texier, 204: Hıristiyan mahallesi, şehrin doğu kısmında yer alır... Bursa'daki Hıristiyan kilisesi çok çaresiz bir durumdadır. Dedelerinin yaptığı dini anıtların tamamından yoksun kalmış olan Hıristiyanlar, bugün dış görünüş olarak özel evlerden güçlkle ayrılabilen fakir kiliselerden ancak faydalanabiliyorlar.

1833/1834, Levinge, 238: Nüfusu 50 ila 80.000 arasında hesaplanıyor. Ermeniler yaklaşık 10.000 kişilik bir topluluk meydana getirirken Rumların bu sayının yarısını oluşturduğu tahmin ediliyor.

1834, Burgess, 134, 134: Halkının büyük bölümü Türk'tür: Bunların evlerinin sayısı 16.000 olarak hesaplanmaktadır. Ermeniler sayı olarak ikinci sırada gelirler ve yaklaşık 1.000 evlik bir topluluk oluştururlar. Ancak sadece tek bir kiliseleri vardır. Buna karşın Rumlar sayıca daha az olmalarına rağmen üç kiliseye sahiptirler. Yaklaşık 300 Yahudi evi ve 3 sinagog vardır... İslah olmamış sistemleri üzerinde bir Ermeni okulu, uzun zaman önce kurulmuştur. Benim gelmemden dört gün önce ise müşterek eğitim sisteminde yeni bir tanesi hizmete girmişti."

1834–1848, Schneider, 14, 32, 90, 90, 112–113, 118–119: Şu anki nüfusunun 80.000 ile 100.000 arasında olduğu tahmin edilmektedir; ancak muhtemelen 100.000 çok yüksek bir tahmindir. Nüfusun üçte ikisinden fazlası Müslüman'dır. Burada yaklaşık 10.000 Ermeni, 8.000 Rum, 2.000 Yahudi ve çeşitli Avrupa ülkelerinden az sayıda Frenk yaşamakta... Yaklaşık 80.000 kişilik il nüfusunun 60.000'ini Müslümanlar oluşturuyor. Ancak kesin bir nüfus sayımı yapılacak olsa bu sayı muhtemelen daha az çıkacaktır... Bu şehirde üç Rum kilisesi bulunuyor. Rum piskopos yılın belli bir bölümünü burada, diğer zamanını da Marmara Denizi kıyısındaki Mudanya kasabasında geçiriyor. Bu üç kiliseye bağlı dokuz veya daha fazla sayıda Rum papaz var... Yaklaşık on bin kişilik Ermeni nüfusu için sadece bir kilise bulunuyor. Bu kiliseye bağlı bir piskopos, iki vartabed (vaiz) ve on altı papaz var... Sözde azizlerin vefatlarından kısa süre sonra tasvirleri yapılmıştır. Papazlar onlar için dualar okumuş ve böylece onların takdis edildiklerini farz etmişlerdir. Ardından da onlara büyük güçler tevdi edilmiştir. Kiliselerin duvarları bu tasvirlerle doldurulmuştur. Ancak yakın zamanda kırsal bölgelerde kurulan birkaç Ermeni kilisesinde bu tasvirlerden daha az sayıda bulunmaktadır. Azizlerin tasvirleri Rum evlerinde de yaygın olarak görülmektedir. Ermeniler arasında ise daha az ve sadece özel mekânlarda kullanılır. Rum evlerindeki tasvirlerin önünde sabaha kadar mum yakılır. Azizlerin, Meryem Ana'nın, on iki Havarinin ve Tanrı'nın tasvirleri vardır. Tanrı'nın tasviri genellikle ak sakallı ihtiyar bir adam şeklinde resmedilmektedir. Bu tasvir, Rumlar arasında bir hayli yaygındır. Hatta bu tarz bir tasvirin olmadığı tek bir Rum kilisesi bile yoktur. Bu tasviri kimi zaman Ermeni kiliselerinde de rastlanır, ancak bunda Rumların etkisi vardır... Ermeni Kilisesi'ne yapacağım ziyarette bana eşlik etmeye ne dersiniz?... İlk etapta kilisenin yapısına ve büyüklüğüne bir bakalım. Haç şeklinde inşa edilen kilise, okul binası ve piskopos ve vartabede ayrılan odalar dışında Amerika'daki en büyük kiliseler kadar geniş bir alanı kaplıyor. Duvarlara pek çok tasvir asılmış. Şöyle bir dolaşıp bazılarını bakmaya ne dersiniz? Kimlerin tasvirleri var? İşte Meryem Ana'nın kucağında bir İsa tasviri. İsa'nın vaftizini anlatan bir tasvir, suretinin değişmesini anlatan bir diğeri, havarileriyle birlikte son yemek tasviri, çarmıha gerilmesi ve göğe yükselmesini anlatan tasvirler. Yolumuza devam edip diğer tasvirlere de bakalım. Hepsine tek tek bakmaya sabrımız yetmeyebilir, ama olsun. Bu tarafta peygamberlerin ve

on iki havarinin tasvirleri, ötede ise dört incili yazarların. Yukarıda yedi acının izini taşıyan Meryem Ana tasvirini görüyorum. Bir tane de Lusavoriç, Aydınlatıcı Gregori tasviri var... Kilisede hiç oturma yeri yok. Herkes taş zemine serilmiş halılara oturuyor. Halının her noktasında insan var. İçeride neredeyse üç bin kişi olduğu söyleniyor; ama bence bu biraz yüksek bir tahmin. Etrafımızda gördüğümüz herkes erkek "Peki, ama kadınlar nerede?" diye soruyor olmalısınız. Salonun kenarındaki kafesli perdeyi görüyor musunuz? İşte kadınlar bu perdenin arkasında duruyor. Kilisenin en rahat yerini, her vesilede üstün görülen erkeklerle bırakmışlar. Şimdi burada olan kadınlar muhtemelen kafesli tahtaların ardından bize bakıyor ve din adamlarına bu kadar yakın bir yerde durmamıza izin verildiği için bize imreniyor."

1836, Hamilton, 77: Bursa'da birçok Yahudi vardı ve bunlardan birisi hamamlara vb. yerlere giderken rehberliğimizi yaptı... Bursa'nın tüm Yahudileri tarafından konuşulan dil İspanyolca'dır – çok saf olmadığını kabul etmek gerekir. Söylenildiğine göre 1492'de İspanya'dan kovulduklarında Doğu'ya sığınmışlardır.

1836, Strickland, 110: Yanımızda rehber olarak bir Yahudi'yi alarak hamamları görmeye gittik. Yahudiler Levant'ta ve özellikle Bursa'da çok sayıdadır. Bunlar birkaç yüzyıl öncesinde İspanya'dan sürgün edilmiş olan Yahudiler'in soyundan gelir ve hala İspanyolca konuşmaya devam ederler.

1836, Pardoe, 331, 331–332: Bursa'nın Ermeni mahallesinde 1.000 kadar hane varken, Katolik ailelerin sayısının 50'ye bile ulaşmaması oldukça ilginç. Bu yüzden küçük inşa edilmiş, özel bir evin bitişiğindeki bir şapelden ibaret olan ibadethaneleri kayda değer bir yapı değil. Ayrılıkçılarının kilisesi ise aksine gayet şık bir yapı... Bursa'nın Ermeni Kilisesi çok zarif. Bir uçtan öbürüne uzanan altar beyaz mermerden, cam gibi cilalanmış ve üç bölmeye ayrılmış. Sıralardan basit bir parmaklıkla ayrılıyor ve büyük bir zevkle düzenlenmiş. Papazlık levhasının üzerine içlerinde beyaz zambaklar bulunan vazolar serpiştirilmiş. Çatıyı on tane güzel sütun destekliyor ve zemin, camilerde olduğu gibi, zengin halılarla kaplanmış. Portreleri kafesli galerinin dibine kadar Felemenk çinileriyle kaplı duvarları süsleyen azizler çok haksızlık edilmiş doğrusu. "İlahi insan yüzünün" böylesine gülünçleştirildiğini daha önce görmemiştim hiç! Bir zamanlar, kendi özel mabedini süsleyen Meryem Ana'ya âşık olmuş genç duygusal bir İtalyanla ilgili bir hikâye duymuştum. Bursa Ermeni Kilisesi'ndeki azizler topluluğunun önünde ancak o huşuyla diz çökebilirdi herhalde; çünkü bunlar bir sanatçıyı karabasanlara uğratabilir! Resimlerin altında duvarlara, renkli taşların kakıldığı beyaz mermer haçlar yerleştirilmiş; koridorun ortasında üstü güzel firuzelerle süslü seyyar bir altar duruyor ve bunun hemen üzerine asılmış korkunç bir St. Joseph tasviri, gümüş muslin bir perdenin altından bütün çirkinliğiyle adeta sırtıyor. Kilise üç taraftan tonozlu ve kemerli yollarla çevrili. Mermer kaplı ve kısmen halı döşeli bu yolların hepsi birer altarla son buluyor. Sağ taraftaki kemerli yol, piskoposların gömüldüğü yer; burada incelikle oyulmuş yassı mermer taşların altında yatıyorlar. Güzel bir çeşmenin bulunduğu sol taraftaki kemerli yol, kiliseye ait kutsal eşyanın saklandığı bölüm; kilisenin diğer ucundaki yol ise donuk renkli bir Meryem ve perişan durumdaki bir azizler topluluğu tasvirleriyle süslenmiş. İnananlar burada ince mumlar yakıyorlar; ortalık bunların artıklarıyla dolmuş. Piskopos sarayının pencerelerinden bir kısmının görüldüğü kadınlar galerisi şık ve geniş. Saray yaklaşık bir yıl önce muazzam paralar harcanarak inşa edilmiş. Kiliseden özel okula geçtik; burada tek bir öğretmenin gözetiminde üç yüz oğlan ödevlerini yapıyorlardı. Bu beklenmedik ziyarete rağmen, tek bir merak fısıltısı bile işitmedik; bir ressamın portresini yapmak isteyeceği ak sakallı bir muhterem olan öğretmen, içeriye girmemizle birlikte ayağa kalktı ve bizi nezaketle salonun diğer ucundaki rahat sedire buyur etti. Bütün bina tertemiz, pırıl pırıldı; tahta döşemeli zemin, altı yüz minik çıplak ayağın sürekli sürtünmesiyle, cilalanmış gibi parlıyordu.

1837, Michaud, 162, 163: Bursa'nın kaynaklardaki nüfusu 100.000 kişi olarak değerlendiriliyor. Bunlardan 90.000'i Türk, 5.000'i Rum, 3.000'i Ermeni ve 2.000'i Yahudi. Şu anda Bursa'da sadece 3 Avrupalı var... Rumların üç, Ermenilerin iki kilisesi var. Yahudilerin bir o kadar sinagogu.

1837 (?), Walsh, 29: Bursa, çevresi sekiz mil olan bir alanı kaplar. 11.000'i Rum ve Ermeni kilisesinin Hıristiyanlarından ve Yahudilerden oluşan oluşan 75.000 kişilik bir nüfusa sahiptir.

1842, Pfeiffer, 72: Ertesi sabah bir kavasın koruması ve rehberliği altında kenti ve çevresini ziyaret ettik. Kentin kendisi oldukça geniş ve sadece Türklerin konakladığı

10.000'in üzerinde evin bulunduğu belirtiliyor. Yaklaşık 4.000 evden oluşan varoşların nüfusunu karışık biçimde yaşayan Hıristiyanlar, Yahudiler, Rumlar meydana getiriyor.

1847, Macfarlane, 88: Olympus'un yamaçlarında yüksek bir yerdeki yabancı, terk edilmiş Hıristiyan mezarlığı var.

1847b, Macfarlane, 35: Bursa paşasının yürüttüğü ticari faaliyetlerin başı paragöz, bencil bir Ermeni sarraf olan Kabakçioğlu idi. Tam o sıralarda, bir Frenk tüccara bazı Ermenilere %15'ten borç para verdiği için öfkeliydi. Kendisi %25–50 faiz alıyordu. Ermeniler borç aldıkları parayı bir kilise için istemişler, rahipleri de parayı harcamışlardı. Mühürlerinin kefaletleri olmasına rağmen hiçbir şekilde bir hesap veremediler ve faizi ödemeye hazırlıklı değildiler.

1854 (?), Murray, 182: Osmanlı Devleti'nin bir özel memuru tarafından 1852'de yapılan son genel nüfus sayımına göre nüfusu 73.000 olup bunun 11.000'i Ermeni ve 6.000'i Rum'dur. Günümüzde Bursa'da çok az Yahudi vardır.

1855, Cooper, 182: İçinde bulunduğumuz yüzyılda 100.000'e kadar çıkmışsa da çeşitli sebepler nedeniyle son zamanlarda 80.000'e kadar düşen nüfusu Türkler, Rumlar, Yahudiler ve Ermenilerden oluşmaktadır.

1855, Hamlin, 86, 244, 245–246, 247, 248, 249, 251–253, 255, 255, 255–257: Kilisenin altındaki Ermeni Okulu'nu incelerken, silahlı bir muhafız tarafından eşlik edilen üç Türk yetkilisi kapıda belirdi. Papaz onları içeri davet etti. Onlar da üstteki kilisedeki misafirlerini ve onu görmek istedikleri karşılığını verdiler... [Ermeni Protestan Kilisesi] Kilise inşası konusundaki değerlendirmeler Türkiye'deki yönetim alanlarının tümünde hızla artıyordu. Şimdilik tek bir kilise yapısı bile yoktu. Protestan kilisesi ihtiyacı özel evlerde gideriliyor, iki veya üç odanın birleştirilmesiyle meydana gelen salonlarda toplanılıyordu. Bunlar sıklıkla Türk evleriydi. Bir Ermeni veya Hıristiyan mahallesindeki herhangi bir evin böylesi bir amaçla kullanımına müsaade edilmiyordu. Bu bağlamda bu bitap durumdaki kiliselerin ihtiyacı yönetimdekilerin dikkatine sunulmuştu. Dr. Anderson, Cizvitlerle rekabet ederek çok pahalı bir kilise inşasına teşebbüs edilmesi gerektiğini söylemişti! Bizim gerçek isteğimiz ise pahalıya mal olmayacak bir kiliseydi... Bursa'da uzun zamandan beri papazın ikametgâhı ve şapel olarak kullanılmakta olan ev mahalleye hızla yayılan bir yangın felaketinde mahvolmuştu. Bithynia ilinin yöneticisi olan Paşa, Protestanların başını çağırdı ve ona dedi ki: "Şimdi düzgün bir kilise binası dikmek için bir şansınız var. Bir kilisenin inşasına izin veremem ancak bir tanesinin yenilenmesine verebilirim. Yokolan ev Protestan Kilisesi olarak biliniyordu. Ben buradayken istediğiniz gibi yeniden yapabilirsiniz. Çok geçmeden sizin düşmanınız olabilecek bir diğer vali gelebilir." Misyonumuzda ilk kilise anıtı dikmek için bu şansı yakalamış olmanın önemi öylesine büyüktü ki bu şansı kaybetmemeye karar verdik. Dr. Dwight ve ben işi yönetmeyi ve yazışmalarla İngiltere ve Amerika'dan para toplamayı kabul ettik. Misyon da bunu desteklemek için veznedarlarına yetki verdi. Başvurularımız çok az para getirdi fakat tuğladan sağlam bir kilise inşa ettik. Yerel mimar çatının meşe kerestelerinin çok yüksek bir faturasının ödemesi için Dr. Dwight'tan para aldı. Dr. Dwight bana gelerek bu konuyla ilgilenmem için yalvardı. Ben meşesinin hepsini iyi bir fiyata elden çıkardım ve planlamış olduğundan dört kat daha güçlü ve ağırlığı dörtte birinden daha az bir çatı inşa ettim. Bir deprem yüzünden zarar gördüğünde [1855 Depremi] binanın içi henüz bitmemişti. Bursa çok korkunç biçimde sallanmıştı. Yüzlerce ton ağırlığında bir kireçtaşı yığını, Hannibal'in eski Bursası'nın tepesinden koparak bir ipek fabrikasının üzerine düştü ve içindeki yaklaşık otuz çalışanını ezdi. Birçok bina çatladı fakat birkaç tanesi ciddi biçimde hasar gördü. Kent büyük bir dehşete düşmüştü. Çok ciddi biçimde hasar görmeyen kilisenin tamiratıyla ilgilenmeye gittim. Çatı tuhaf bir biçimde yer değiştirmişti fakat büyük güçlük olmaksızın geri getirildi. Gün batana kadar kilisede çalıştım ve daha sonra yolculuğumu tamamlayabileceğimden kuşkulanmama neden olan karanlık, çamur ve sis içinde Gemlik'e kadar 24 mil at sürdüm... Gün boyunca, merdivenlerden aşağı yukarı giderek yoğun bir biçimde çatıyı yerine yerleştirmeye çalışmıştım. 24 millik bir at yolculuğu da eyerden nefret eden birisi için bitkin düşürücü idi. Hava siyah ve soğuk olup tüm yaşam gücünü felç ediyordu. Vapura ulaştığımda yalnızca dinlenmeyi düşünüyordum. Yerkürenin merkezi bir yerinden gelen çok korkutucu bir gürültü kulakları tırmaladı ve daha sonra demirli halde olan vapura alttan devasa çekiçlerle vuruluyormuş gibi geldi. Bir çığlık duyuldu "Kazan mı patladı?" "Buhar çalıştırılmadı!" diye cevapladım çünkü ateşi kısa bir süre öncesinde yakarlarken görmüştüm. Daha sonra güvertedeki kalabalıktan yarım düzine dilde deprem

sözü patlak verdi! Seizmos! Zerzelé! Yergrisharjootiune! Tremblement de terre! vs. İngilizce, Yunanca, Türkçe, Ermenice ve Fransızca! Bu kadar emek ve isteklere yazık ki, deprem nedeniyle Türkiye'deki ilk kilise binamız kendisinden önceki dini eser gibi parçalanmıştı! ... Bursa'da bulunduğum son zamanda, şaşırtıcı olaylarla ilgili öylesi iddialar işitmiştim ki o geceyi izleyen sabah eve gitmek yerine, depreme dayanıklı yapacağımı ve depreme meydan okuyacağımı belirterek güne kiliseyi yeniden inşa etmek isteğiyle başladım!... Protestan dostlarımızdan bazıları teklif ettiğim gibi depreme dayanacak bir biçimde birleştirilmiş demir ve meşeden bir iç iskeletle bir kilise inşa etmenin Tanrı'ya saygısızlık olacağını düşünüyordu. Hiçkimse kiliseye girmeyecekti. Bu "Efendimiz'in Öfkesini" kışkırtacaktı. Bu zayıf bir ölümlünün güç denemesi uğruna "Herşeye kadir olana" karşı meydan okuması olacaktı. Onlara bir gemiyi nasıl yapacaklarını sordum. Yalnızca güzel havalar için mi yoksa fırtınalar için mi? Bursa'da fırtınalı bir havaya sahiptik ve gemiyi buna uygun biçimde yapmalıydık. En sonunda kilise tamamlandı ve Türklerin büyük camilerinin tamiratına başladıkları aynı gün içinde kutsal dini ayinler ile hizmete açıldı... Kilisenin yeniden inşası göz zevkini bozan birşeyin yıkılmasının son olacağını umut eden Ermeni piskopos ve onun rahiplerinde birazcık bezginlik bile meydana getirmedi. Konumu çok göze çarpan güzel bir yerdi ve bu daha can sıkıcı bir hale getiriyordu. Başta kilise arsasını bizim komşumuz A_____ dan ayırmak için bir duvarın yeniden inşa edilmesi gerekiyordu. Ben bu işe başlar başlamaz, duvarın ve yerin kendisinin olduğunu iddia eden ve eskisinden 6 inç içeride, yeni bir temele başlamam konusunda beni mecbur bırakan A_____ dan bir yasaklama geldi. Bu duvarı kilisenin bir köşesinin çok yakınına getirecekti. Üç farklı hat halinde ve sokağa doğru uzanan duvar rahatsızlık verici bir biçimde kiliseye doğru döndü. Biz de bu adaletsizliğe boyun eğemedik. Tüm duvar, zemin ve herşeyin komşusuna değil kiliseye ait olduğu konusunda ispatlanabilir kanıtlara sahiptik. Sekiz kez dava ettik ve sekiz kez bize karşı karar çıktı. Burada Türk mahkemelerin üstün bir başarısı vardır. Avukat tutmak için zorlama yapamazsınız ve masrafları çok fazla dikkate almamalısınız. Eğer bir zafer olursa, bir diğeri de vardır; eğer bir dava size karşı sonuçlanmışsa, daima bunu tekrar açmanın bir yolunu bulabilirsiniz. Dokuzuncu duruşma bile kaybedilmiş bir taneydi. Sınırlar sorunu üzerinde çalışırken en eski komşuların kişisel tanıklığının genellikle bir davaya karar verecek olmasına rağmen bir duvarın mevcut olduğu yerde yarım girinti yapmasının karşı tarafa ait olduğunu kanıtlandığını keşfetmiştim. Yine, bir duvarın ortasından geçen su borusu, duvarın suya sahip olan gruba ait olduğunu kanıtlamaktaydı. Şimdi duvarın kalıntıları yolun yaklaşık üçte birindeki girintileri gösteriyordu ve burada yolun geri kalanı için hala bize su getiren merkezi bir su borusu vardı. Bursa'da bunun daima bir kanun ve adet olduğuna tanıklık eden bir Ermeni, bir Türk ve bir Rum üç muhterem yapı ustam vardı. Diğer grubun 21 tanığı vardı. Duruşma bir saçmalıktı. Büyük bir dizi halinde maiyetinin tamamıyla birlikte yargıç, bir hızada 21 tanığa yemin ettirdi ve tümü tek bir sesle kiliseye karşı tanıklık ettiler. Bunlar piskoposun göndermiş olduğu aşağılık adamlardı ve görünüşleri tanıklıklarına kuşkuyla bakmaya yetiyordu. Yargıç ne duvara baktı ne de kanuna kulak verdi. Soğukkanlı bir biçimde eğer ona 22 tanık getirirsem davaya bana vereceğini söyledi. Onun yüzüne karşı adaletsiz bir yargıç ve İslami yasaya aldırmayan birisi olduğunu söyledim. Onu ve kararını aşağıladım ve Constantinople'a şikâyet edeceğimi bildirdim. Böylece gerçek ve sahte bir öfke içinde ayrıldım... Akşam, aynı yargıç, aşikâr biçimde ona kötülük yapabilirim korkusuyla eğer ona 1500 kuruş (60 dolar) veririm bu hükmü memnuniyetle tersine çevireceğini söylemesi için yaşlı muhterem bir beyi gönderdi! ... Teklifi reddettim ve ne yapacağıma karar vermediğim mesajıyla saygılarımı gönderdim. Bu kafa karıştırıcı bir rekabet olmuştu. Duvarlar aşağıdayken pencereleri yerleştirmeye cesaret edemedik çünkü görünüşte bir rekabet halinde olduğumuz komşumuzun duvarları yok edilmişti ve böylece biz de gürültücü kalabalığa maruz kaldık. Sabah olduğunda, kentın baş Ermeni bankerı olan S_____ Ağa'yı ziyaret ettim. Hayatı Musul'da Dr. Grant tarafından kurtarılmıştı. Banker, doktora maharetli tedavisi için minnet borcuna karşılık güzel bir at hediye etmişti ve bunun sonrasında tüm Amerikalılara karşı sevecenlik hissettiğini biliyordum. Ona, kendisinden bir iyilik istemek için geldiğimi söyledim. "Tüm kalbimle yerime getiremeyeceğim hiçbirşey isteyemezsiniz." "Bizim sınır davamızı biliyor musunuz?" "Ah, efendim, orada bir piskopos var. Ona karşı size yardım etme konusunda çaresizim." Fakat piskoposun ve yargıcın tamamen çekişme dışında kalmasını diliyorum. Sizi onun ilgi alanı ve benimki bir olan A_____ 'ya göstermek istiyorum. Arsasını satmak istiyor fakat bu dava sona erene kadar hiç kimse onu satın almayacaktır. Piskopos

onu zararı için kullanıyor. A___'nin arsasının bir kısmını satın almayı kendisine teklif edebilirim; böylece eski duvarın daha alçak kesiminden başlayarak, kiliseye paralel bir hat çizeceğim ve hem onunkini hem de bizimkini düzenli bir şekle sokacağım ve bu kenarda ihtiyacımız olan alanımızı artıracamız. Ona bu arsayı bu şekilde almak için 5.000 kuruş (200 dolar) vereceğim. "Bu iyi bir plan ve eğer A___ bir aptal değilse, bunu kabul edecek. Onu acilen göreceğim." A___'nin teklif edilen bölümü satacağını fakat 10.000 kuruş (400 dolar) talep ettiğini söyleyerek geri döndü. Bu bölgedeki toprakların fiyatının iki katı olan bu miktarı kesin biçimde vermeyi reddettim. Banker, bunun doğru olmasına rağmen her şeye ve kilise için çok daha fazlasına degeceği karşılığını verdi. Banker tarafından sonunda bir uzlaşma sağlandı, para tapu kayıt memuruna ödendi ve banker tapunun yapılması ve teslim edilmesinin sona erdirilmesi hususunda ısrar etti. Onun etkisiyle, ve kâtiplere ufak bir miktar ekstra ödeme yapılmasıyla, iş sonunda bitirildi... Kopyalar yapıldı ve bürokrasi birkaç hafta yerine birkaç saatlik bir zaman diliminde tam anlamıyla yerine getirildi. İş bir an önce bitirebilmek ve daha başka rahatsızlıkların tüm ihtimallerini ortadan kaldırmak için iletişime geçebileceğim tüm adamları işin içine koymuştum. İkinci gün büyük bir öfke içinde polis dava halindeki bir arazide inşaat yapmak için çalışan işçileri tutuklamaya geldi. Çok geç kalmışlardı. Onlara gösterdiğim tapuyu okudular ve sessizce ayrıldılar ve bir daha da kendilerini görmedim... Zemin katında geniş ve mükemmel bir okul odası ile kilisenin yeniden inşa edilmesi 600 liraya mal oldu (yaklaşık 2.700 dolar)...Yıkılan kilise için 800 liralık eski borç çirkin bir külfet olarak kaldı. Kilisenin inşasından beri 22 yıl geçti ve biz - cemaat için onun değerini şimdi tam olarak değerlendirebiliyoruz... Bunun küçük Protestan topluluğunun dağılık ve dehşete düşmüş üyelerini geri getirme konusunda önemli katkıları oldu. İlk başta cemaat o kadar küçüktü ki bina aşırı derecede büyük görünüyordu. 1873'de Bursa'yı son kez ziyaret ettiğimde, bina her Seb'te tıka basa doluydu ve galerilerin genişletilmesi konuşuluyordu. Kilise, başlangıçta papazın ücretinin dörtte birini ödüyordu. Daha sonra yarısını, dörtte üçünü ve en sonunda da tamamını ödemeye başladı. Ayrıca okulun giderleri ve bakımını da üstlendiler. Bir süre sonra bir kız lisesi ve çok daha sonra erkek çocuklar için bir lise kurdular. Küçük, zayıf topluluk eğitim ve din kuruluşlarının tamamını yöneten, geliştiren, ödeme yapan bağımsız bir grup haline gelmişti. Amerikan Komisyonu'ndan herhangi birşey istemeleri uzun zamandan beri durmuştu. Bu yalnızca misyoner çalışmasını devam ettirme hissi içindeki bir misyoner kilisesiydi. Bu dünyadaki tüm kiliseler için Hıristiyan çalışmasına gösterilen özverinin ve tüm insanlık için birçok cesaretsizliklerden ve büyük yokluklardan ayağa kalkmanın bir örneği idi.

1855 (?), Ubicini, 127: Nüfusu takriben yüz bin olup beşte dördü Müslüman'dır. Gerisi üç büyük cemaatten, Rum, Ermeni ve Katolik Ermenilerden olup, başlarında metropolitler ve başpiskoposlar bulunmaktadır. Yahudiler de vardır ve onlar da gerek dini, gerek idari konularda hahambaşına bağlıdır. Bursa'da temsilcisi bulunan Avrupa devletleri sadece İngiltere ve Fransa'dır; çünkü Avrupalı koloni azdır ve sadece Fransız ve İsviçrelilerden kurulmuş olup bunlar ipekçilik ve şarap imalatıyla iştigal etmektedirler.

1857, Perrot, 69–70: Bursa'nın nüfusu 35.000 kişiyi güçlükle aşar. Önceden çok daha fazlaydı fakat burada bizzat topladığımız bilgiye göre yakın zamanlarda gelen gezginlerin bugünlerde dahi nüfusunun neredeyse 60.000 kişiden ibaret olduğu yönündeki tahminleri açık bir abartıya işaret ediyor. Bu nüfusun yaklaşık olarak beşte dördü Müslüman'dır. Daha sonra Ermeniler, ardından Rumlar son olarak da 1.000 kişiden oluşan Yahudiler gelir. Tüm bu milletler ipekböceği yetiştirir, ipek dokuyarak örerler. Yalnızca Yahudiler bu sanayi ile çok az ilgilidirler. Bunların çoğu sarraf ya da pazarlarda iş yapan küçük tüccarlardır. Rumlar ilkokula ve Helenik bir okula sahipler. Ancak yaşadıkları mahallelerde çoğu kadın ve çocuk ve hatta bazı erkekler dahi Rumca bilmiyor ve yalnızca Türkçe konuşuyor. Bursa'nın Ermenilerinin büyük bölümü hizipçidir. Angora ya da Constantinople kökenli olan çok azı normal Ermeni Kilisesi'ne aittir. Burada bir Protestan tapınağı vardır. Amerikan misyonerlerinin öğrencisi olan papaz Ermeni'dir ve bana söylenene göre tamamı Ermeni olan 400 ya da 500 kişi kiliseyi oluşturur.

1858, Yeardley, 448: Bursa'daki Protestan kilisesinde iki toplantı yaptı.

1861 (?), Joanne-Isambert, 502: 1852'de yapılan sayıma göre nüfusu 73.000 kişiden ibaret olup bunların içinde 11.000 Ermeni ve 6.000 Rum vardır. Bir zamanlar oldukça fazla olan Yahudi nüfusu günümüze önemsiz bir sayıya düşmüştür.

1864, Warsberg, 137, 140, 158: Kente yukarıdan bakıldığında gözümüzün önüne gelen kitlesi bizim kentlerimizin genişliğiyle bağlantılı olarak değerlendirilirse o zaman 100.000 kişinin üstünde olacak bir nüfusu olduğu söylenebilir. Güvenilir kaynaklar ise bana yalnızca 80.000 ahalisinin olduğunu bildirdiler. Bu garip orantı tüm Doğu kentlerinde karşımıza çıkar. Çünkü bizde olduğu gibi bir düzine kiracı aynı binada yaşamaz bunun yerine her kişinin kendisine ait dört duvarı ve bunun içerisinde de bahçesi vardır. Bundan dolayı çoğu evde iki veya beş kişiden daha fazlası yaşamaz... Bursa'nın 80.000 kişilik ahalisinin çok büyük bölümü Türklerden oluşur. Rumlar yalnızca yaklaşık 6.000, Ermeniler 11.000 ve Yahudiler 3.000 kişidir... Türkiye'de Fransız politikasının planları yıkımdan çok başka şeyler arzulamaktadır. Bu Küçük Asya'yı doldurmuş Fransızların birçok fabrikasıyla kanıtlanır: Yalnızca ihtiyaç duyulmuş gibi görünen yerlerde Hıristiyanlar ve Yahudilere okullar ve kiliseler inşa edilmektedir. Herhangi bir sömürgesindeki kurumlar gibi bunların yapılmasını sağlayan paralarla idaresini gerçekleştiren öğretmenler Paris'ten gelmektedir. Böylece görünüşte yalnızca insanlık gayesiyle yeni üyelerinin hakları ve korunmasını sağlamakla yükümlü olduklarını hissettirirler ve bir koloninininki gibi ekonomisine boyun eğdirilmek istenen ülkenin üzerinde fethedilmeden üstünlük kurulmasını sağlarlar. Bu, tahminimce Fransa'nın Doğu politikasının ardındaki amaç ve emellerdir ki Türkiye'nin yıkılacağına inandığımdan dolayı onları suçlayamıyorum.

1870 (?), Busch, 147: Nüfusu şimdi 70.000'dir. Bunların arasında yaklaşık 10.000 Ermeni ve 6.000 Rum'un yanında 3.000 de Yahudi vardır.

1875, Gallenga, 42: Bursa'nın yukarı kenti yoğun bir Müslüman yerleşimidir. Bu Osmanlıların Bizans İmparatorluğu topraklarındaki en erken yerleşimlerinden birisiydi ve bugüne kadar da yalnızca Müslümanlarla devam ediyor. Rum ve Ermeni Hıristiyanlar ve İspanyolca konuşan Yahudiler aşağıdaki varoşlarda toplanmış durumdadır.

1878, Barkley, 37, 38, 39: Bayan Baghdarian, bir Ermeni ile evli bir İngiliz kadını idi. Yaklaşık iki yıl önce yetimlerin ve gariban çocukların kabul edilmesi için Türk mahallesinde bir ev açmıştı. Evini ziyaret ettiğimiz sırada 27 küçük kız bakımı altındaydı ve birkaç gün içinde Philippopolis'den iki Bulgar daha bekleniyordu. Kuruluşu "Türk Misyonerleri Yardım Topluluğu" na bağlıydı ve daha başka hususlar için muhterem Henry Jones, 8, Adam Street, Strand'a başvurduğum. İçinde yetimhanenin kurulduğu ev bir Türk eviydi- geniş, temiz ve ferah. Üst kattaki büyük selamlık güzel biçimde temiz ve rahat görünümümlü yataklarla iki yatakhaneye açılan bir derslik olarak düzenlenmişti... Bayan Baghdarian'ın belirttiği üzere bir Türk mahallesinde yaşamak (Bursa'da onun için yeterince büyük başka ev yoktu) Türkleri bir hayli sinirlendiriyor... Söylediğine göre elde ettiği para ve kocasının yardımıyla (bir şeyleri ucuza almanın yolunu bilen yerli bir Ermeni) 400 Pound'a Hıristiyan mahallesinde çok daha fazla odalı iyi bir ev inşa etmeyi böylece çocukların sayısını iki katına çıkarmayı ümit ediyor. Ayrıca, İngiltere'den gelen eğitilmiş bir hemşirenin yönetimi altında bir hastane açabilmeye yetecek bir finansman elde etmeyi de umuyor... Bursa'da, Amerikalı bir bayanın idaresi altında Rum kızları için bir okul da var fakat tatil dolayısıyla kapalı olduğu için onu incelemeyi başaramadık. Bu okul Amerikan misyonerleri ile bağlantılıdır.

1878b, Blunt, 129: [Ermeni Kilisesi] Çok büyük bir bina olmasına rağmen evlenmeyi bekleyen 60 çiftin arkadaşına zar zor yeten Bursa'daki kilisedeki bir durumu anlatacağım.

1879, Naçov, 17, 31, 34: En sonunda bağ ve güzel bahçeler arasından kente girdik. Rum Aziz Yuhanna Kilisesi ile Karamustafa Hamamı'nın yanından geçtik... Rum Metropolitliği'nin yanındaki Aziz Arhangel Kilisesi'ne gittik ve onun avlusunda amcam, babamın gömülü olduğu yeri gösterebildi sadece. Bunca yıl geçtiğinden babamın mezarı kaybolmuş ve yerinde başkaları vardı. Bir mum dahi yakıp koyamadık mezarın yerine, çünkü kilise kapalıydı ve zangocu bulamadık... [Avram Usta] Bursa'da çan kuleli çok güzel bir kilise yapmış. Amcam Bursa'daki sokakların genişletilmesi sırasında binalar kesilirken, Avram Usta'nın iki katlı bir evi hiç bozmadan taşıdığını anlattı. Bir gün Bursa'da gezerken bana bu evi gösterdi.

1880 (?), Launay, 155-156: Bursa'nın nüfusu, Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi olmak üzere 100.000 olarak tahmin edilmektedir. Bursa Salnamesinde Hıristiyan ve Musevi nüfusuna dair kesin bir sayı verilmemiştir. Salnamedeki veri esas alınarak Bursa'daki nüfus şudur. İslam 52.426, Hıristiyan 30.509, Musevi 17.065. Her neyse Bursa'da oturan İslam, Hıristiyan ve Musevilerin sayısının 100.000'den aşağı olmadığı açıktır.

1895 (?), Coufopoulos, 184: Nüfusu yaklaşık olarak 70.000'dir ve bunun yaklaşık 35.000'i Müslüman olup geri kalanı 2.000 Yahudi haricinde Hıristiyanlardan ibarettir.. Bursa'da yerleşmiş olan Avrupalıların sayısı yaklaşık 500 olup, büyük çoğunluğu Fransızlar ve İtalyanlardan oluşur.

1898, Overbergh, 389, 407: Bir rehber Bursa bölgesi hakkında detaylı bilgiler verdi. Nüfusu yaklaşık olarak 400.000 kişiden oluşuyor. Bunların arasında 250.000'den fazla Müslüman, 70.000 Rum, 50.000 Ermeni, 3.000 Yahudi ve yüzlerce Bulgar göçmen yer almakta. Bu yüzden burası Anadolu'nun küçük bir temsilcisi gibi... [Belçikalı Bir Misyonerin Overbergh'e Aktarımı] Geçen sene bir kilise inşa edilmesi gerekti: Para nereden bulunacaktı? Belçika'yı düşündüm. 20.000 Frank benim aramamım sonucuydu.

1899, Kınçov, 78, 82, 8, 83, 83: Şimdi Bursa büyük ve zengin bir vilayetin merkezidir. Bununla beraber kent Ortodoks Rum Metropolitliği, Ermeni Gregoryen papazı ve Ermeni Katolik piskoposuna ev sahipliği yapar. Büyük Avrupa devletlerinin Bursa'da konsolos yardımcıları vardır. Bursa'nın nüfusu, yaklaşık 8.000 Ermeni, 4.000 Rum ve Karamanlı, 2.000 Yahudi ve geri kalanı da Müslüman Türkler olmak üzere yaklaşık 95.000 kişiyi bulmaktadır... Gayrimüslim nüfusun en kalabalığı, Ermeni Gregoryen topluluğudur. Yaklaşık 1200 haneden oluşur ve kent nehri doğusunda özel bir mahallede yerleşiktir. Burada sokaklar temiz ve düzdür, ayrıca çok güzel evler vardır. Bu toplulukta kentin başlıca ticaretini elinde tutan varsıl aileler vardır. Ermeni Mahallesi'nin ortasında güzel bir yere başlıca Ermeni Gregoryen Kilisesi yaptırılmıştır. O, büyük ve güzel bir yapıdır. Orta kısmı yaklaşık yirmi metre uzunlukta ve 800 okka ağır değerli bir halıyla örtülüdür. Kilisenin yanında, ders programı açısından bizim üçüncü sınıf okullarımıza eş olan Ermeni Okulu bulunur. Yaklaşık iki yüz elli öğrencisi vardır. Bunun dışında iki ilkokul da vardır. Ermeni Katolik topluluğu yaklaşık iki yüz haneden meydana gelir. Bunlar yönetim tarafından ayrıcalıklı sayılırlar. Küçük bir kiliseleri ve minik bir okulları vardır. Bunda bir delikanlı on, on iki çocuğa abeceyi öğretiyordu. Buna karşılık piskoposun kilisenin yanında güzel bir evi ve kentin dışında görkemli bir yazlık villası var. Bu okul, Ermeni Katolik ailelerin çocukları Dominikan Lisesi'ne kaydırılsın diye bilinçli olarak terk edilmiş. Amerikan misyonerlerince yönetilen Ermeni Protestan topluluğu yaklaşık seksen yoksul Ermeni hanesini içerir. Bunların ne kilisesini, ne de okullarını görebildim. Ortodoks Patriklik topluluğu genelde kentin batı kısmında yerleşik yaklaşık dokuz yüz haneyi içerir. Bunların bir kısmı Karamanlı, bir kısmı Rum'dur... Osmancık'ın⁶⁰⁷³ altında güzel bir yere, dört sınıfı olan ve dört öğretmen tarafından yönetilen bir Rum okulu yapılmış. Okulun yoksul bir görünümü var... Kentin kuzeybatı kısmında, metropolitlik evinin yanında Aziz Arhangel adını taşıyan daha eski ve küçük bir kilise vardır. Bunun içinde, Aziz Arhangel'in, bir zamanların Bulgar abacıları tarafından tamamıyla gümüşle kaplatılmış büyük bir ikonası bulunur. İkonada, Yunanca ve Bulgarca olarak başta bulunanların adlarıyla beraber bir yazıt yer alır: Rumeli abacıları Manoli, Nano, Kozma, Yani, Filip, Hristo, Apostoli, Georgi, Dimaki, Tanaşi, Vasilio, İvan ve Tanaşi'yi kutsa, Tanrım, 1837 yılı... Başlıca Rum kilisesi eski kent surları altında, çarşının yanında bulunur. Yeni ve içi henüz tamamlanmamış bir yapıdır.

1906, Davey, 410: High Street'e - otele giden genişçe caddeyi bu şekilde adlandırabilirsek- döndüğümüzde bir Yahudi bayramının arifesi olduğu dikkatimizi çekti. Yahudi topluluğuna ait birçok ev, parlak biçimde aydınlatılmıştı. Pencereleler açık olduğundan, neredeyse tamamı eski kıyafetleri içinde akşam yemeklerini yiyen aile gruplarını görebiliyorduk. Her masanın ortasında, istisnasız biçimde Flandra ve Hollanda'nın pazar yerlerinde satın aldıklarıyla aynı biçimlerde çok tuhaf pirinç lambalardan olduğunu gözlemledim – tek bir gagavari bir burunla uzun bir gövde- gerçekten de antika, eski dünya görünümlü bir lamba fakat çok iyi bir aydınlatma aracı değil. Sinagog da çok sayıda şamdan ile parlıyordu ve kederli biçimde dua okuyan kalabalık bir cemaatle doluydu.

1918 (?), Hawley, 38–39: Tarihindeki bu değişiklikler nüfusundaki medcezirlerle de kendini gösterir. Constantinople'un fethi sırasında 100.000 ahalisi vardı. 19. yüzyılın ilk yarısında 35.00'e düşmüştür ve şimdi tekrar 100.000 kişinin üzerinde olup bunların üçte ikisi Türk geri kalanı Yahudi, Rum ve Ermeni'dir.

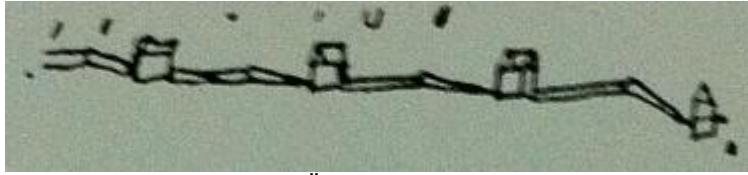
1919 (?), Banse, 72: 90.000 kişilik nüfusunun üçte ikisi Türklerden oluşmaktadır.

⁶⁰⁷³ Kınçov, Osman ve Orhan Gazi türbelerinin bulunduğu yeri Osmancık olarak adlandırmaktadır.

Ek 68: Bursa Değirmenler

1675, Covel, 155: Buradan [saray] batıya doğru devam ederek, Kaplıca (ılıca: sıcak hamam) yani, Hamam Kapısı ile kalenin dışına çıkılır. Daha sonra güney cepheyi sınırlandıran dar küçük vadiye ulaşmak için dönerek bir miktar aşağıya inilir; burada bir yanda üstünde kalenin yükseldiği yüksek bir tepe diğer tarafta ise dağın dik yamaçları vardır. Tüm bu küçük vadi boyunca, kentin çevresindeki birçok yamaçta olduğu gibi, duruma göre bazen daha güçlü bazen daha zayıf bir eğime sahip bu hatta akan sudan yararlanmak için birbiri ardına çok sayıda Türk değirmeni kurulmuştur.

Fig b 11

1886, Walker, 128–129, 138: Ön tarafta, 1855'in büyük depremi esnasında dağ yamacından yuvarlanan büyük kaya kütlelerinin meydana getirdiği çarpmanın izlerini hala taşıyan kare ve perişan görünümlü büyük Fransız un değirmeni göze çarpıyor. Binanın uzaktaki kenarında Olympus'un boğazlarından coşkulu biçimde akan çok sayıda taşkın suların biri tarafından çevrilen devasa siyah çarkın bir kısmını görebiliyoruz... Bu yüksek ahşap kazıkların üzerine monte edilmiş döküntü ve yabani biçimde göz alıcı bir oluk dizisinin yönlendirdiği yatağında küçük fakat hızlı biçimde akan bir akarsu tarafından çalıştırılan kaba görünümlü bir değirmendi. Dökülen yapraklar tamamen bakımsız ve çürümekte olan yapının üzerine düşen damlalarla parlıyordu.

Ek 69: Bursa İpek Fabrikaları

1832, Porter, 264: Bursa'da çok ünlü olan ipek imalathanelerini ziyaret ettik. Bunlar tüm kente yayılmışlardır fakat bir ipek fabrikası denilebilecek hiçbir şey yoktur. Tamamı yevmiyeli işlerle yapılan dokumalar çok fazladır... Güzellikleri ile dikkat çeken bu kumaşlar yalnızca dokuma tezgâhı ile bir dokumacıyı veya duruma göre iki dokumacıyı barındırmaya yetecek genişlikte sefil küçük odalarda dokunur.

1852, Taylor, 316: Fabrikalar kentin yakınındadır.

1855 (?), Ubicini, 127: Şimdi bu kentte faal dokuz iplik fabrikası 50.000 kilo ipek iplik imal etmektedir.

1857, Sandison, 105, 112: Kentte ve yakınındaki köylerde bu ipek fabrikalarından 46 tane ve Bursa'nın kendi bölgesi içinde de 36 tane olup 2.100 tanesi Bursa'da olmak üzere toplam olarak 3.700 sarma makinesiyle donatılmışlardır... Bursa tek başına 1.800 makarayla donatılmış 43 ipek fabrikasına sahiptir.

1857, Perrot, 73–74: Yok olan ve parçalanmış bir uygarlığın dönüşü olmaksızın ortadan kalkan bir sanatının [çini] bu acıklı ve hala gösterişli kalıntılarının yanında Bursa gözlemcilerine ilgi çekici ve incelenmeye değer başka temalar da sunar. Osmanlı ırkının bu eski başkenti, bu camiler ve mezarlar kenti aynı zamanda Avrupa sanayisinin yerleşmek ve gelir elde etmek için şimdiye kadar çok başarılı bir biçimde tutunma noktası elde ettiği bir yerdir. İpek dokuma atölyelerinde Batı'nın gelişmiş yöntemlerinin Bursa'ya girişi 20 yıllık bir süreçten daha eskiye gitmez. Avrupalılar tarafından burada ilk fabrika 1845 yılında yapılmıyorsa da bir İsviçreli olan Bay Falkeisen tarafından kuruldu. Şimdi Bursa'da büyüklü küçüklü içlerinde 7 ya da 8 tanesi Avrupalılar tarafından diğerleri Ermeniler tarafından işletilen yaklaşık olarak 35 iplik fabrikası var. Birkaç tane fabrika inşa eden Rumlar böylesi işlerde başarılı olamamıştır. En zeki ve en bilgili üretimcilerinden birisinin söylediğine göre Bursa kentinde ve dış mahallelerinde kozaları makaraya saran yaklaşık 2.000 sarma cihazı mevcut ve eyaletin geri kalanında da yaklaşık olarak bu kadar çok sayıda. Olympe'in doğusunda yer alan Bilecik, Bursa'dan sonra bu sanayinin parlak bir biçimde gelişme gösterdiği bir diğer yer.

1859, Beaufort, 533: Bursa'nın çok ünlü olduğu ipeğinin makaralara sarıldığı yerler olan ipek fabrikaları çok büyük sayılardadır ve kentin çeşitli yerlerine dağılmışlardır. Bu canlı ve güzel görünümlü binalar büyük oranda Fransızlara ait olup asıl olarak kentin dış mahallelerine doğru yayılmışlardır.

1864, Warsberg, 144–145, 154: İpek fabrikalarının büyük bölümünün yer aldığı dış mahallere giden yol, otelimizden kaleye giden yol ile hemen hemen aynıdır. Kalenin ardında kentin batısında Olympe Dağı'nın bir vadisinde yoğun bir biçimde bulunurlar. Bunun gibi binalarla vadi bana Schwarzwald'ın bazı sanayi yerleşimlerini hatırlattı. Ancak burası daha renkli ve daha canlı bir yerken orada yavan, karanlık ve tek biçimlidir. Atölyeler Tryberg'teki gibi vadinin yamaçlarında üç dört kat üst üste çıkmış durumda olup yalnız ahşap ve hatıllarla desteklenmişlerdir... 90 bölgesiyle birlikte Bursa'da şu anda 5.400 kazanıyla işleyen 56 ipek fabrikası vardır... Burada bu sektörün fabrika kurması ve bu noktaya gelmesinin üzerinden 16 yıldan daha fazla bir süre geçmemiştir. Ayrıca hala birçok ev sanayisi de dokuma üretimi yapmaya devam etmektedir.

1872, Maling, 150: Bursa'daki ilk ipek ipliği fabrikası 1846 yılında tesis edilmiş, 1862 yılında sayıları 90'a kadar ulaşmıştır.

1878, Barkley, 35: Bursa'daki üçüncü günümüzde ipek simsarı olan bir Alman tarafından eşlik edilir biçimde kent içinde uzun bir yürüyüş gerçekleştirdik ve ana iplikhane kuruluşlarını ziyaret ettik. Bunlardan ilki bir Ermeni'ye ikincisi bir Fransız'a aitti. Her ikisi de her bir kenarındaki yaklaşık elli kadın sırasıyla uzun bir odadan oluşuyordu.

1879, Naçov, 60: Bursa'da ipek eğirme, ipek ve pamuk kumaşları dokuma fabrikaları da vardır.

1880 (?), Launay, 158–159: Bursa'da, Avrupa'da olduğu gibi ipek fabrikaları vardır. 100'den fazla ipek fabrikası olup, bu fabrikaların çoğunun 40–60 çikriği vardır. Bu hesaba göre Bursa fabrikalarında tahminen 5.000 çikrik bulunur... Bursa'da bulunan ipek fabrikalarından Fabrika-i Hümayun'da 60 kadar çikrik vardır ki, ayda 200 veya 240 kıyye

kadar beyaz ve sarı ipek üretilir... Bursa'nın diğer ünlü fabrikaları arasında Mösyö Brdon'un fabrikalarının ürünleri Londra, Paris ve Viyana'da altın, gümüş ve bronz madalyalar ve ödüller kazanmış, Medici nişanı da almış, sultanın övgüsüne layık görülmüştür. Bundan sonra önemi nedeniyle Mösyö Saram Manas'ın fabrikası vardır ki, yıllık renkli 50 veya 65 kıyye ağırlığında olmak üzere 200 denk yani 10.500 kıyyeye ipek ihraç edilir.

1882, Cox, 52: Bursa'da 40 ipek fabrikası var.

1886, Walker, 109, 180: Burada 2.000 ila 3.000 arasında bir sayıda kadın ve kıza iş olanağı sağlayan 54 iplik fabrikası vardır... Bursa'yı ziyaret eden yabancılar kentin iki uç noktasında bir arada gruplanmış çok sayıda yüksek pencere binalara verilen "fabrika" isminden dolayı doğal olarak bu yerin ünlendiği güzel kumaşların bu atölyelerde üretildiği sonucuna varacaklardır. Ancak durum bu şekilde değildir. Fabrikalar yalnızca iplikhanelerdir. İpek, özel evlerde genellikle kadınlar tarafından dokunur.

1889 (?), Bent, 373: Madam Brotte'un kuruluşunun yakınlarında sevimli bir boğazın ağız kısmında birçok ipek fabrikası var. Burada su gücünden yararlanıldığı ve kömür kullanılmadığı için doğayı mahveden nefeslerini kusan hiçbir baca görmedik. Doğanın güzelliklerini yok etmediğinde sanayi bir zevktir ve bakması da korkutucu değildir... 1855 depreminde tüm bir fabrika işteki 60 kızla birlikte yıkıldı ve çalışanları da yıkıntıları arasına gömdü fakat bu mezarlık üzerine yeni bir fabrika inşa edildi ve burayı ziyaret ettiğimizde yeni bir kız grubu onları altına gömen yıkımı tamamen unutmuşçasına yoğun biçimde çalışmaktaydı... Kızların büyük kısmının sağlıksız ve renksiz görünüyorsa şaşırtıcı değil fakat aynı zamanda büyük bölümü çok güzel yüzlere ve güzel büyük gözlere sahip. Gerçekten de o kadar çekiciler ki pencerelerin önünde Türk jalüzileri koymak gerekli görülmüş çünkü Bursa'nın hovarda genç erkekleri fabrikada çalışan 60 kızın gayretli çabalarını böler biçimde dışarıda toplanabilirler.

1895 (?), Coufopoulos, 190: Bursa'nın ipek fabrikaları ziyaret etmeye degecek yerlerdir ve mal sahiplerinden bazıları da bunları ziyaretçilere gösterme konusunda çok hürmetkârdır. İplik sarma atölyelerinin en büyüğü ve en iyisi Hotel d'Anatolie'nin arkasındaki Manufacture Brotte [Brotte İmalat]'tır.

1899, Kınçov, 78: Kentte yaklaşık 50 adet ipek eğirme fabrikası çalışır ve bütün işlenmiş ürünler Lyon'a gönderilir.

1906, Davey, 227: Bursa'daki ipek fabrikaları yabancıların, özellikle de Fransızlar ve Belçikalıların elindedir.

1907 (?), Gallois, 58-59: Avrupa'da satılan kozaların ve işlenmemiş ipeğin ticareti çok büyük oranda artmıştır ve sonuç olarak tüm bölgede dut ağaçları dikimi ve tarımı ortaya çıkmıştır. Avrupalılar kısa sürede bu konuya ilgi duymuşlardır ve 1845'den beri Fransız iplik fabrikalarının sayısı artmıştır. Bunlar buraya kök salmışlardır ve Fransız aileleri adil bir karşılığın keyfini çıkartarak bu memlekette yerleşmişlerdir. Onların örneğinde Ermeniler, Türkler, Rumlar kuruluşlar meydana getirerek, pamuklu kumaş fabrikaları, halı fabrikaları, tabakhaneler, un değirmenleri (bazılar yüz elli yıldan daha uzun süreden beri mevcuttur) kurmuş ve Bursa büyük bir ticaret merkezi haline gelmiştir.

Ek 70: Bursa İstasyonlar

1889 (?), Bent, 372: Yalnızca 35 millik uzunluğunun tamamlanması 20.000 sterline mal olan bu demiryolunu inşa ettiren kişi Bursa'nın büyük hayırseveri olan Vefik Paşa idi. Bugün görülen harabeleri ahmaklığın ve tahvil sahiplerinin mağduriyetinin bir anıtidir. Yıkım gelmeden önce raylar döşenmiş, istasyonlar inşa edilmiş, lokomotifler satın alınmıştı. Şimdi gevşek rayları köylüler tarafından başka yerlere taşınmaya hazır biçimde toprak dolguların kenarlarına dağılmış durumda, menfezlerin neredeyse tamamı yıkılmış, keçiler bileti gişesi olması gereken yerlerde otluyorlar ve Mudanya'da bir kulübede lokomotifin parçaları hızla çürüyor.

1899, Kınçov, 74: Bursa'da üç istasyon vardır. Birincisi, kentin yaklaşık üç kilometre batısında, ünlü kaplıcaların bulunduğu Çekirge Köyü'nün başında, ikincisi kentin kenarında olup buna Yahudi istasyonu denir, çünkü oradan Yahudi Mahallesi'ne girilir. Üçüncüsü kentin doğu ucundadır ve çarşı buraya daha yakın olduğundan genelde yük indirmek için kullanılır. Yolcular Yahudi istasyonunda inerler.

1901, Miret, 51–52: Üç küçük istasyonda durduktan sonra çok geniş olduğu için üç istasyona sahip olan Bursa'ya ulaştık. Bunlardan ilki termal hamam kuruluşlarında, ikincisi yeni kentin sonunda ve sonuncusu eski kenttedir.

1906, Davey, 408: Tren istasyonu Fransa'daki hemen her ikinci sınıf eyalet kentinde bulunabilecek bir son durak gibi oldukça romantik olmayan bir gerçek. Ufak bir mecmua satan dükkân, bir büfe ve "Amer Picon" ve "Absinthe"nin göz alıcı ilanları ve en sevdiği Pears Sabunu için feryat eden ve onu elde ettiği zaman da sırnaşıkça gülümseyen bir çocuk ile ahşap bir tren istasyonu. Kısaca, Parthenon'un girişinin yapmış olduğu gibi tanrıların dağının merkeziyle bağlantıyı sağlamanın tamamen dışında önemsiz modern bir yapı.

1918 (?), Hawley, 39: Ana istasyon kentin kuzeydoğu kısmının yakınlarındaki vadinin içindedir. Fakat refakatçim ve ben vadi içine akan derelerin batıya bakan sularının olduğu yerin yakınlarındaki daha münasip bir istasyonda trenden ayrıldık.

Ek 71: Bursa Zindan

1396–1402, Schiltberger, 47: Dokuz ay zindana atıldık.

1703, Lucas, 81: Daha sonra mahkûmlar için çok sayıda hücreye sahip olan zindanı ziyaret ettim. Ortasında 150 feetten fazla derinliğe sahip bir kuyu var. En büyük suçları işleyenleri buraya koyuyorlar. Bu esnada orada bir başkasının karısını zorla kaçırmak ve birkaç diğer büyük suçla itham edilen bir adam vardı. Kuyunun tepesinden ona ekme atılıyordu ve bir ip yardımıyla suyla dolu küçük bir testi indiriliyordu.

1794, Dallaway, 179: Kalede Orhan tarafından yüksek rütbeli esirler için bir hapishane olarak kullanılan ve hatta sahtekâr fırıncıların suçlarına göre, günler boyunca mahkûm edildiği bir zindan ya da daha ziyade muazzam derinlikte kuru bir kuyu vardır⁶⁰⁷⁴.”

1833–1843, Texier, 201: Hisarın güney tarafında üç kapı vardır. Fakat hepsi orta çağa aittir. Ortadaki yakınında, zamanında mahkûmların hapsedildiği geniş ve dört köşe kuyusu olan dikkate değer bir eski hapishane vardır.

1834–1848, Schneider, 28: Borçlarından dolayı hapis yatan pek çok kişi oluyor ve burada cezaevlerinin nasıl olduğunu anlattığımda herhangi bir cezaevi denetleme kurumu olmadığını tahmin edebilirsiniz. Sadece bir odasında havalandırma ve aydınlatma olan bir daire... Geçen yaz Sultanın şehre yapacağı ziyaret öncesinde sadece borçlarından dolayı hapse atılan mahkûmlar serbest bırakılmış. Çünkü bu karanlık ve iğrenç yerden çıkarılıp dünyevi zevklerin tadını çıkarmaları gerektiği kararlaştırılmış. Diğer mahkûmlar ise bir zindana götürülmüş ve daire askerlerin kalabileceği bir yer haline getirilmiş.

1836, Hamilton, 75: 1396'da Tuna Nehri'nin kıyılarında Beyazıt'ın, Fransız ve Macarların birleşik kuvvetlerini yendiği ölümcül savaştan sonra Nevers Kontu ve 4 ila 20 arasında Fransız asili ve şövalyesi zindana atılmış ve bu yerde yıllarca kalmışlardır.

1847b, Macfarlane, 17: Kahveci o kokuşmuş delikte hasta oldu (şimdi oturduğumuz odanın tam karşısındaki oda) ve ölüm döşeginde olduğu sanıldı.

1848, Monk, 56: Paşa Konağı'nın yakın civarında suçlular ve borcunu ödemeyenler için bir hapishane var. Meydandan geçerken Doğu'nun “kara deliklerini” ziyaret etmemiş herhangi bir kişi tarafından güçlükle hayal edilebilecek bir lüks olarak mahkûmlardan bazılarının temiz hava almak için dışarı getirildiğini gördüm.

1879, Naçov, 58: Bursa'da, ilk sultanlardan kalma, büyük sarnıcı bir zamanlar hapishane olarak kullanılan bir şato vardır.

⁶⁰⁷⁴ Aynı cümleler Wilkinson'da da karşımıza çıkar. Wilkinson, 1806: 46

Ek 72: Bursa'daki Depremler ve Yapılara Etkisi

1703, Lucas, 78: Bursa'ya öğleden sonra ulaştık ve gelir gelmez yattım. Biraz dinlenebileceğime inanmıştım. Beni rahatlatıcak birşeye son derece ihtiyacım vardı. Gerçekten de bir süreliğine uykunun tatlılığının zevkini çıkardım fakat kısa bir süre sonra benim ve geri kalan tüm kentin rahatı beklenmedik bir felakete bozuldu. En şiddetlilerinden bir deprem hissedilmişti. Bu bana söylendiğine göre, bugün burada gerçekleşenlerin üçüncüsüydü. Tüm kalplere bir korku yayılmıştı. Birçok taş ve hatta bazı binalar yerlerinden oynadı. Uyku sersemliğime rağmen fark ettiğim sonuncusu esnasında bulunduğum hanın sıvaları döküldü. Fakat en nihayetinde korkumuzu atlattık ve Bursa bir düzine evin alt üst olmasıyla kurtuldu.

1767, Niebuhr, 101: 30 Ocak akşamı saat 5–6 sularında bütün şehri paniğe kaptıran ve harekete geçiren bir deprem oldu. İkamet ettiğim han eski olduğu için enkaz altında gömülmem tehlikesi vardı. Kaçmaya çalıştım. Devam eden sarsıntıya rağmen düşe kalka, güçbelâ kapıya ulaşmayı başardım. Tavandaki kiremitler çatırdayarak yere dökülüyordu. Göz açıp kapayınca kadar kısa bir zaman içinde hanın bütün yolcuları dışarı çıkmış, açık havada binanın çökmesini bekliyordu. Neyse korktuğumuzla kaldık. Sarsıntı gittikçe azaldı. Bir saat sonra artık hiçbir şey duyulmaz olunca, yine hana döndük. Şubatın sekizinde yine bir deprem oldu, ama bu seferki sarsıntı çok hafifti.

1855, Benjamin, 111: Bursa'yı ziyaretimden birkaç ay sonra tüm Levant'ta az ya da çok hissedilen ciddi bir depremin kenti temelinden salladığını belirtebilirim. Birçok ev ve bunların yanında en eski binalardan bazıları yıkıldılar. Yüzlerce kişi korkunç felakette yaşamlarını yitirdiler. Bu esnada sıcak su kaynaklarının birkaç tanesi de tamamen ortadan kayboldu.

1855, Cooper, 183, 183–184: 21 Şubat'tan 28 Şubat'a kadar, ayın son günlerinde her şey sakindi. Ancak ayın 28'inde sabah saat 3'te şiddetinden ziyade süresi ile dikkat çeken bir şok İzmir kentinde korkuya yol açtı. Dalgalanmalar çok düzenliydi ve kuzeyden güneye doğru gitmekteydi. Aynı gün ve aynı saatte İstanbul şiddetli bir depremlle sallandı. Bu depremin merkezinin kısa bir sürede kötü kaderli Bursa kenti olduğu anlaşıldı. Güneydoğudan esen güçlü rüzgârlar ve korkunç gökgürültülerinin de eşlik ettiği 24 saatten beri yağın yağmur selinden sonra akşam saat 5'te depremin ani şoku kenti harabe haline getirdiğinde gökyüzü aniden kapandı ve atmosfere güçlü bir yanık sülfür ve demir kokusu yayıldı. İlk dalgalanma batıdan doğuya doğruydı. Daha sonra toprak şiddetli bir biçimde sızradı ve ardından ilkinden çok daha şiddetli bir başka sallantı meydana geldi. 40 ya da 60 saniye süren bir şoktan sonra durdu. Süresi kısa olmakla birlikte antik, şöhretli ve gösterişli bu kenti yok etmek için yeterli oldu. Birçok cami ile birlikte 60 ile 80 arasındaki minare ya yıkıldı ya da her an yıkılacak şekilde hasar gördüler. Aynı zamanda çok sayıda han da yok oldu ve büyük, görkemli binalar kendilerini örten harabe yığınlarının altında tamamen kayboldular. Yıkılan camilerden birisi 1.200 yıldan beri ayakta duran, zarif Yunan mimarisinde, kentin gururu olan en eski ve ünlü yapılardan biriydi. 600 yıl önce inşa edilmiş görkemli boyutları ve muhteşem işçiliği ile eski Türk başkentinin geçmişteki ihtişamını ve zenginliğini hatırlatan bir başka cami de çok fazla hasar gördü ancak yıkılmadı. Bir tepe üzerinde yer alan Rum Mahallesi en çok yıkımın olduğu yerdi. Üstteki evler, içinde yaşayanlarla birlikte yok olarak alttakilerin üzerine çökmüştü. Bir de bir ipek fabrikası sahibinin, iki oğlunun ve otuz kadın işçinin üzerine çökmüş ve hepsini yıkıntıları altına hapsedmişti. Bu felakete ek olarak bir de yıkılmış evlerin arasında ancak altı saatlik bir yok edişin ardından kesilen bir yangın çıktı ve binalarla yaşamların daha da fazla yok olmasına neden oldu. Alevlerin korkunç şiddetine göz atan kent dışında gezenler ve denizlerdeki yolcular uzaktan bunun büyük bir yangın mı yoksa bir volkan patlaması mı olduğunu dahi anlayamadılar. Akşam şoklar her yarım saatte bir tekrarladı fakat bunlar küçük şiddetleyle ve beş ya da altı gün sonra dahi hissedilir biçimde hafif ancak eş olmayan aralıklara devam ettiler. Sokaklar yıkıntılar yüzünden kapanmış, evler ya çökmüş ya da oturulamaz hale gelmiş, insanlar surların dışındaki yerlerde kurdukları çadırlarda ya da açıkta konaklamak zorunda kalmışlardı. Ahşap binalar dahi o kadar hasar almıştı ki sahipleri bunlara güvenemiyordu. Ölenlerin sayısı en azından 300 kadardı. Aynı zamanda ilin farklı yerinden

gelen bilgilere göre tüm köyler tamamen yok olmuş, buradaki korkunç sayılarda kişi yıkıntılar arasında gömülmüşlerdi... 5 Nisan akşamında, insanlar derin uykularında iken 28 Şubatı akla getiren şiddetli bir şokla sarsıldılar. Bu şoklar gece boyunca saatlerce tekrarladı ve dikey ve yatay hareketlerin giderek kuvveti azaldı. Fakat sadece 28 Şubat'ı tekrarlatmayıp aynı zamanda korkuları fazlalaştıran 14 Nisan Çarşamba günü bu talihsiz kentin sicili içinde unutulmaz bir gün oldu. Akşam 8.30'da İstanbul'da şiddetli bir şok hissedildi ve 13 dakika boyunca sürdü. Bu şoku da gece ve geceyi takip eden saatlerde başkaları izledi ve aynı anda İzmir'de de hissedildi. Bursa'nın limanı Gemlik'ten gelen bir yolcunun belirttiğine göre şok o kadar şiddetli olmuştu ki bir ahşap evin içinde olmasına rağmen evi terk etmek istemiş ancak merdivenlere adım attığında düşmemek için onlara sarılmak zorunda kalmıştı. Fakat İstanbul ve İzmir'deki insanları sadece korkutan bu şok Bursa'da geriye kalmış her ne varsa yok etmişti. Yaklaşık olarak akşam 8'de başlamış ve sıradışı bir hızla tekrarlamıştı ve öylesine şiddetli biçimde gerçekleşmişti ki sokaklarda ya da kapıların dışında olan insanlar dahi yere düşmüşlerdi. Sarsıntılar daha az şiddetli ve mümkün olan her şeyi harabe hale getirmeyi başardıkları için daha az yıkıcı olmakla birlikte tüm gece boyunca devam etmişti. Daha önce kurtulmuş 50 minare yıkılmış ve tüm sokaklar geçişi imkânsız hale getirecek derecede yıkılan binaların enkazlarıyla dolmuştu. İlk felakette birçok han ayakta kalmayı başarmıştı fakat Tanrı'nın bu yeni felaketi ile birlikte yıkılmışlardı. Daha önce olduğu gibi büyük bir yangın depremi izledi ve bu manzaraya yeni korkular eklendi. Gümrük evi alev aldı ve kısa bir sürede içindeki malların hepsiyle birlikte küle döndü. Buradan yangın depremden kurtulmayı başaran ahşap binalara sızdı ve kısa bir süre içinde alevlerine yenik düşürdü. Bursa'nın tüm camileri antik ve ünlü anıtları yandı veya az ya da çok hasar gördü. Felaket karşısında şaşkına dönen Bursa halkı evlerinden kaçabilecek zamanı ancak bulabildiler ve "company" için dağıtılmış çadırların altına sığındılar. Kapsamlı bir araştırma tamamlanmadan dahi ölen kişilerden tespit edilebilenlerin sayısı 400'ü bulmuştu. Bursa'dan bir kişi 19 Nisan tarihi ile "Journal de Constantinople"da şunları yazmıştır. Son mektubumda depremin şokunun her gün devam ettiği konusunda sizi bilgilendirmiştim. Ancak halen en sonuncusu 11 Nisan Çarşamba akşamı, Türkiye saatiyle 1'i 30 dakika geçe gerçekleşen bu felaketlerin sonuna ulaşmayı ümit ediyoruz. Yerin iç kısımlarından ilerleyen bir öncü ya da daha ziyade korkunç bir felaketin varlığını gösteren donuk bir ses duyuldu. Birkaç saniye içinde bu kutsal kentin içinde her ne kaldıysa harabeye döndü. Beş dakika sonra bunu ikinci bir dikey şok izledi ve bu öylesine şiddetliydi ki tüm kent temelinden yükseldi ve korkunç bir gürültüyle yerinden fırladı. Bu yaklaşık 25 saniye sürdü ve 28'indeki depremden en az üç kat daha güçlüydü. Size tüm yürek parçalayıcı sahneleri, tüm acılar ve talihsiz halkımızın ıstıraplarını anlatmak, hala sancılarını çektiğim acılı izlenimler içinde benim için imkânsız olacaktır. Tüm anıtlar ve taştan yapıma tüm binalar çöktüler ya da yıkıldılar. Ahşap binaların büyük bölümü çöktü bunların arasında çok azı içinde oturmaya elverişli halde kaldı. Depremden 5 dakika sonra kentin aşağı bölümlerinde bir yangın çıktı ve 18 saat boyunca süren bu yangında 1.500 ev ve dükkân küle döndü. 24 saat boyunca şoklar büyük bölümü zayıf olmakla birlikte kısa aralıklarla tekrarladı. Bunlardan bazıları ise ayakta kalmayı başaran duvarları ve evleri sallayacak kadar şiddetliydi. Hesaplanamaz durumdaki maddi kayıpları anlatmayacağım. Sadece bu harabelerin altına gömülen kurbanlar ya da büyük yangınla canlı canlı yananlar için gözyaşları dökülebilirim. Tam sayı bilinemez ancak sanırım bunun büyük boyutlarda olması gerekir. Vilayetlerden bize gelen haberler de çok üzücü idi. Güneybatıda birçok köy tamamen yıkılmış ya da büyük oranda hasar görmüştü. Neredeyse tüm Avrupalılar kenti terk ederek İstanbul'a giderken, mutsuz yerel halk kentin dışındaki bahçelerde çöken evlerin döküntüleri kullanılarak aceleyle yapılmış sefil barakalarda kamp kurdular ve kent ıssız bir hale döndü. Fakat kötü kader onları terk etmedi. Takip eden şiddetli şoklar kendilerine sığınak oluşturan çadırları sallamaya devam etti. Mineral suların miktarı iki katına çıktı ve sıcak sular kentin içinde her yere yayıldılar.

1855, Hamlin: 248, 248–249, 249–250, 250: Bursa'da kilise binası [Protestan Kilisesi] yok olmuştu. Kendisinden ayrılarak yola çıktığım ve geceyi geçirmek için bana içten bir biçimde baskı yaptıkları ev de çökmüştü. Sağlam taş ve tuğla binaların tamamı ya harabeye dönmüş ya da hasar görmüştü. Ulu Cami'nin yirmi dört kubbesi çökmüştü. Olympus Dağı'nın eteklerinin en yüksek noktasında yer alan bir tanesi haricinde her minarenin üst kısmı yıkılmış, pazarlar yok olmuş ve yanmıştı. Güzel biçimde inşa edilmiş ahşap evler elbette kurtulmuştu fakat kerpiç evler harap olmuştu. Bildirildiğine göre 6.000 kişi

ölmüştü. Tüm ahali de soğuk açık havada endişeli bir gece geçirmişti... Geri dönebilmemden önce iki hafta geçmişti. Bursa ilk bakışta harabeler içinde görünüyordu. Uzaktan görünümüne yaşam ve canlılık veren "600 minaresi" gitmişti. Kenti terk edemeyen insanların tamamı çadırların altındaydı. Her yüzde dehşet ve keder vardı. Depremler hala sık fakat hafifti. Bir gecede üç tanesine şahit oldum ve her yirmi dört saatte bir veya iki tane daha oldu fakat kuvvetinin etkisi azalmıştı. Doğu evlerinin çoğunda olduğu gibi ahşap tavanlı ahşap bir evde uyudum. Diğerlerine de aynısını yapmaya ikna ettim. Duvarların sıvaları genel olarak mahvolmuştu ve ev hafifçe doğuya doğru sendelemişti fakat herhangi bir noktada sıkışmadan önce kapılarda hala bol miktarda rahatça hareket edecek yer vardı... Yapmış olduğum on ziyaret esnasında, çok geçmeden, mülklerdeki zarar çok büyük olduğu halde can kaybının az olması gerektiğini anlamaya başladım. Büyük sağlam yapılar, kiliseler, camiler, hamamlar, pazarların tamamı o anda boştu. İlk sarsıntı insanları evlerinin dışına çıkartmıştı. Yıkımı büyüten bir sonrakiydi. Evler boştu. Bunlardan çökenler çoğunlukla Yahudi mahallesindeki kerpiç evler olup birbirlerine karşı eğilerek, müthiş bir karmaşa sahnesi göstererek ve hatta birkaç tanesi sahiplerini içine gömecek biçimde her türlü şekilde yıkılmışlardı... Eğer deprem olduğu zaman insanlar camiler, hamamlar, pazarlar ve hanlarda olsalardı 6.000 tanesi ölebilirdi!

1855, Timbs, 265–266: 8 Mart tarihli bir mektuptan: - Bursa'dan gelen haberler korkunç. Deprem beş gün devam etmişti. 28 Şubat'ın büyük sarsıntısı kentin bir bölümü yok etti ve ahalisinin neredeyse 300 tanesini öldürdü veya sakat bıraktı. Sarsıntıların başlangıcından önce şiddetli rüzgârlar ve arada sırada meydana gelen yıldırımların eşlik ettiği 24 saatten daha fazla süren sağanak yağmurlar meydana gelmişti. Saat 3'te gökyüzü aniden bulutlarla kaplandı- kuvvetli bir kükürt kokusu hissedildi ve ilk sarsıntı 1 dakikadan az sürede, camileri, evleri ve pazarları yıktı. Neredeyse 80 cami büyük oranda sarsıldı; tüm kentte bir tanesi bile hasar görmekten kurtulamadı. Hanlar çoğunlukla zarar gördü ve bunlardan 5 tanesi burada oturan çok sayıda talihsiz kimseyi de ezerek tamamen yıkıldı. İpek fabrikalarının ancak bir tanesi hasardan kurtulabildi ve kadınların büyük bölümü yıkıntılar altında hayatlarını kaybetti. Büyük kaya kütleleri temellerinden ayrıldılar ve Olympus'un yamaçlarından hızla kent civarına düştüler. Bir yerde bu çığlardan birisiyle birçok ev ezildi. Eski sur ve kale temelinden sarsıldı ve bunların çöküntüleri 10 veya 12 evi ve bir Rum imalatçı olan ve ayrıca eşini kaybeden Hacı Anastasi'nin fabrikasını altına aldı. Sarsıntılar gece boyunca devam ederken, tüm halk derhal kenti terk etti ve yakın civarda kamp kurdu. Bursa, 11 Nisan tarihini veren Morning Chronicle Muhabiri şunları yazar: - "Burada dün akşam, saat 8'den kısa bir süre önce, iki veya üç şiddetli deprem sarsıntısı hissedildi. 5 dakika içinde Bursa'daki her kamu binası bir harabe yığınıydı. Kent mahvolmuştu – yangın depremden kalan ne varsa yakıp yok etti. Helak olan diğer mükemmel anıtlar arasında muhteşem Ulu Cami de vardı. Bu anıtın iki minaresi ilk depremde devrildi ve kubbesi çatladı. İlk sultanların gömülü olduğu ünlü türbeler, ortasında un ufak olmuş bir taş yığını dışında hiçbir şey bırakmadan baştan aşağıya harap oldu. Diğer camilerin tamamı benzer akıbete uğradılar. Bursa'da hiçbir taştan yapıma ev korkunç sarsıntılara direnemedi. Yukarı sokakların üstündeki dağın yamaçlarından ayrılan çok büyük kaya ve toprak kütleleri tamamen yıkılan Yahudi Mahallesi'nin üstüne yuvarlandı. Bursa'ya yaklaşık 1 fersah uzakta bulunan Tikindji [(?)] Köyü'nden ulaşan haberler tamamen yok olduğu yönündeydi. Civardaki birçok kulübe ve çiftlik evlerinin de sarsıntılarla harabe haline geldiği bildirildi." Aynı gün sarsıntılar Constantinople'da da hissedildi fakat binalara herhangi bir ciddi hasar vermedi. Bursa'nın yıkımı 70.000 insanı derin bir sıkıntı içine soktu. Konsolos Bay Sandison, Bursa'daki deprem hakkında Geological Society'e aşağıdaki notu iletmiştir: - İlk büyük depremden 6 hafta geçtikten ve onu takip eden ikinci derecedeki sarsıntılardan sonra 11 Nisan'da akşam saat 8'de çok daha ciddi bir sarsıntı meydana geldi. 30 dakika sürdü ve sonrasında gece boyunca korkunç bir yangın felaketiyle birlikte aralıksız ve korku veren sarsıntılar kenti tamamen yok etti. Birçok komşu köyler de ciddi biçimde zarar gördü. Deprem görünüşe göre sarsıntılarını Bursa ve bu merkezden yaklaşık 2 fersahlık bir yarıçap içinde tüketmişti. Bu depreme sıcak mineral hamamların bulunduğu yerde sıcak suların yeni kaynaklarının patlak vermesi eşlik etti ve önceki akıntılar da yoğunluklarını büyük oranda arttırdılar.

1855, Eçmiadzin Kateğikosu, 132, 132–133, 133, 133–134, 134: [16 Şubat 1855'deki] Depremin gürültüsünün akisleri meyanında, dağlardan kopan kayaların uğultusu,

yıkılan evlerin, muazzam ve meşhur camilerin, kâgir binaların, hamamların, hanların, depoların, duvarların, minarelerin ve sair binaların korkunç gürültüsü işitilmekte idi. İkinci sarsıntıda, Ermeni Kilisesi'nin büyük geçidinin bitişiğinde bulunan, Boğosyan Mektebi'nin güneydeki duvarının bir kısmı yıkıldı. Talebeler henüz dağılmamış oldukları ve kızlarla erkek çocukları mektepte buldukları için, kötü haber Ermeniler arasında büyük üzüntü ile yayılarak, panik, kargaşalık, büyük endişe ve âh u figan yaratmasına neden oldu. İlk sarsıntıda, mekteplere en yakın olan ve hemen hemen bitişikte bulunan, kilisenin avlusuna ve açık yerlere kaçıştık. Yönetmenler, çocukları tekrar mekteplere toplattılar ve diz üstüne getirerek, bize "Ya Rabbi merhamet eyle" duasını teennüm ettirdiler. Hâlbuki çocukları tehlikelerden vesairenden kurtarmak için, derenin kenarında bulunan mekteplerin geniş bahçesine toplamak, daha kolay ve lüzumlu idi. Ve işte, daha kuvvetli ve daha sürekli olan ikinci sarsıntıda, sefertaslarımızı koyduğumuz yerde, mektebin büyük duvarının bir kısmı yıkılınca, binanın büyük kapısının geçidi içerden hemen hemen tamamıyla kapandı. Biz ise, tozların karanlığında korku ile ve hiçkırıklarla ağlayarak, bazılarımız kilisenin avlusunun yoluna çıkaran güneydeki küçük kapıya, bazılarımız da doğudaki çifte büyük kapıya doğru ilerledik, ana sınıf çocuklarının girip çıktıkları avludaki büyük kapı müstesna olarak. Dâhili büyük kapı ise, yıkılan duvarın molozları ile içerden kapanmış vaziyette idi. Çoğumuz bilmediğimizden, küçük delikten dışarı fırlayıp kaçarak ve yıkıntılardan geçerek, mektepten dışarı çıkıyorduk... Başka yerlerde ve bilhassa Hisar'ın dibindeki Rumların Balıkpazarı denen mahallesinde dahi, epeyce cesetler bulundu. Zira, dağlık burundan muazzam bir kaya parçası, erkek işçilerle birlikte, otuzdan fazla kadın ve kızın da çalıştığı, ipek fabrikasının üzerine yuvarlandı. Kazanın patlaması sebebiyle bina tutuşarak ve harabeler altında sağ kalanlar da yanarak, hayatlarını kaybetmelerine neden oldu. Bunların haykırmaları ve figanları arşa kadar yükselmekte idi. Bu korkunç felaketi ve ölüleri görenler ve işitenler, hiçkırıklarla ağlamakta idiler. Kurbanların yardımına yetişmeye gayret sarf ediyorlardı, fakat hiçbiri muvaffak olamıyordu. Zira dağlık burunda daha büyük bir kaya parçası kopmaya bulunduğundan, her an aşağı düşmek tehlikesi belirmişti. Hiçbir kimse onlara yaklaşmaya cesaret edemiyordu. Nihayet ateş binayı ve kurbanlarını yuttu ve çığlıklar da sona erdi... Türklere ve Rumlara nispeten, Ermenilerin zayıyatı daha az oldu. Birçoklarını, küçük ve köhne evlerin ve sair binaların kalıntılarının altından çıkarıp kurtardılar. İkinci sarsıntıda tamamen yıkılan ünlü müesseseler veya binalar, diğerleri meyânında şunlardır: Davullu Camii, Hisar'daki Manastır, ki bir zamanlar Rum manastırı olmuştur ve Büyük Kayağan (?) Camii vs... 29 Mart gecesi ise, saat birde, bazıları müstesna, birçok kimseler çarşıdan ve işyerlerinden dönüp, yemekten sonra evlerinde istirahat ederlerken, tekrar şehirdeki bütün halk arasında, korku ve büyük endişe hüküm sürmeye başladı. Depremın ilk darbesi hafifti, fakat, ancak bir dakika kadar geçtikten sonra, çok şiddetli olarak tekrarlandı ve on saniyeden fazla sürerek, altından uğultular ve gürültüler işitilmekte idi. Sanki yer ve gök izleyip kükremekte idi... Henüz kış mevsimi olduğundan, birçok ailelerin mangalları, tandırları ve sobaları sarsıntılardan devrilerek, muhtelif yerlerde yangınlar başladı. Bunların en büyüğü Kayağan Çarşısı'nda vuku buldu. Yangın birçok kollara ayrılarak ve yer yer şiddetlenerek, ateşten sütunlar gibi göğe yükselip, Bursalıları ikinci bir ümitsizliğe sevk etmekte idi. Zira, bazı taraflarda yer çatlayıp hendekler açılmıştı. Yıkıntılar sokakları doldurarak, trafiği aksatmakta idi. Setbaşı Köprüsü tamamen yıkılıp, üst kenar ve Irgant'ın dükkânları harap olmuştu. Bu sebeple, bilhassa Ermenilerin, Gökdere'nin bir tarafından diğer tarafına geçmesi imkânsız hale gelmişti. Büyük Çarşı yangını ise, derenin sol tarafında idi. Bir yönden sarsıntıların devam etmesi ve yeraltı uğultuları, diğer yönden halkın çığlıkları, dehşeti ve ah u figanları, yangınların ve yıkılan binaların çatırtıları, ahaliyi korku ve ümitsizlik içinde bırakmıştı. Herkes canına sığınarak, önce hiçbir kimse bulunduğu yerden uzaklaşmaya cesaret edemiyordu. Bilhassa kadınlar ve çocuklar çığlıklar atarak, erkeklerin ve sevgililerinin başka yerlerine gitmelerine müsaade etmiyorlardı. Diğer taraftan, çarşı yangını, Büyük Çarşı'nın bütün dükkânları ile birlikte, tüm şehri de tehdit ediyordu. Bu felaket, zanaatkârların ve dükkâncıların son nefesini, sanki daha da tüketiyordu. Bu meyanda, yıkılan büyük Kayağan Camii'nin batı tarafında bulunan ve o gece yanan kahvehanenin sahibi olan, pederimin son nefesini de tüketmek üzere idi. Fakat dükkâncıların ve zanaatkârların kalbi kaynayıp yanıyordu. Bu sebeple, yarı geceden sonra, sanki akıllarını kaybederek ve sarsıntılarla yıkıntıları bilmezlikten gelerek, birçok kimseler yangın taraflarına ve bilhassa çarşıya doğru gittiler ve canla başla ateşi söndürmeye başladılar. Diğer taraftan, yıkıntılar

altında sağ kalan şahısları da çıkarıp, kurtarmaya gayret sarf ediyorlardı. Bunlar, “Bizi yangından ve ölümden kurtarın” diye haykırıyorlardı. Bazı yerlerde, artık yanacak bir şey kalmadığı veya yüksek duvarlara, kargir hamamlara ve yarı yıkık hanlara rastladığı için, yangın kendiliğinden sönüyordu. Şafak söktükten ve güneş doğduktan sonra, açık gözle yolları ve her şeyi görmenin mümkün olduğu zaman, herkes yangın mahalline gitti. Yardımlar çoğalıp, ümitsiz gayretler sarf ederek, on sekiz saat süren tahribatından sonra, birçok yerlere yayılan ve büyük zararlara sebebiyet veren yangını güçlkle söndürmeği başardılar... Bu defa hanlar, minarelerinin üst kısımları, camiler ve birçok hamamlar, Ulucami denilen büyük caminin bazı kemerleri ve kubbeleri, sayısız evler ve dükkânlar, yananlar hariç, yıkılıp harap oldular. Bazı yerlerde yeni çeşmeler peyda oldu, bazı yerlerde çeşmeler ise kurudu. Şubat ayında vuku bulan birinci depremden sonra, kurumuş olan Kükürlü denen kaplıcanın ve erkeklerle kadınların kullandığı iki hamamın suyu yeniden ve daha bol akmaya başladı.

1857, Perrot, 66–67: Olympe Dağı, Bursa’ya gelerek hamamları görmek isteyen çok sayıda kişiyi kendine çeken ve güzel Çekirge köyünü zenginleştiren termal sulara sahiptir fakat bu avantajlarını kent çok pahalı öder. Bu kaynakları ısıtan Olympe’in yan kısımlarındaki yeraltı ateşi ayrıca Bursa’yı durmaksızın tehdit eden depremlerin muhtemel sebebidir ancak hiçbirisi 1859’da olduğu derecede korkunç biçimde olmamıştır. Daha sonra, iki ay içinde, binlerce daha hafif olanı sayılmazsa iki korkunç sarsıntı kenti altüst etti ve neredeyse tamamını yok etti: “Bursa bir zamanlar Türklerin bahsetmekten hoşlandıkları üzere bir yıldaki gün sayısı kadar çok minareye sahipti.” Kuşkusuz burada böbürlenme ve Doğu abartısı da vardır fakat görünüşe göre kentte gerçekten neredeyse 200 tane cami bulunuyordu. Bunların birçoğu tamamen altüst olmuş, geri kalanları da en azından kullanılmaz hale gelmiş, üst kısımları yıkılmış, [minareleri] üst galerilerini ve uçlarındaki külahlarını kaybetmiştir. Yalnızca 2 tanesi tam olarak sağlam kalmıştır. Buradan da diğer binaların başlarına gelenler hakkında bir fikre varılabilir.

1859, Beaufort, 536: Bursa’da olduğu gibi depremlerle böylesine lanetlenmiş bir yerde herhangi bir şeyi inşa etmek çok teşvik edici bir şey değildir. Bize söylendiğine göre bir tanesi gerçekleşmeden nadiren altı hafta geçmektedir ve yaz aylarında çok sıklıkla her hafta veya iki haftada bir meydana gelmektedir. Bu sakıncası haricinde Bursa gerçekten de bir cennettir... 1856’da Bursa’da çok korkunç bir deprem meydana gelmiştir ve üzerine inşa edilmiş olduğu kayalık ile birlikte kalenin duvarlarının büyük bir kısmının çökmesine neden olmuştur. Tüm bu kütle dağın yamacından ayrılmış ve asıl olarak da altındaki kentte bulunan bir fabrikanın üzerine düşerek orada çalışmakta olan zavallı kızların 15 tanesini ezmiştir. Harabeler hala düştükleri gibi yığın halinde duruyor ve ahalisi ölümlerinin yıldönümlerinde orada talihsiz kızlarının hayaletlerinin feryatlarının duyulduğunu söylüyor. Bu deprem kentteki binaların yarısını yok etmiş ve aynı anda diğer ucunda meydana gelen bir yangının tahribatı çok korkunç olmuştur ve hala isli ve kömürleşmiş harabe yığınları görülmektedir.

1862, Moustier, 243, 246: Bu keyif verici yüzey volkanik dalgaların her zaman sallayabileceği bir zemini gizliyor. Yalnızca 8 yıl önce Bursa şiddetli bir sarsıntıyla temellerinden sallandı. Ahalisine amansız hastalıklar musallat oldu ve en ilgi çekici anıtlar yıkıldı ya da dengelerini kaybetti... 1856 depremi sarayın harabelerinden geriye kalanların enkazını karıştırarak ters çevirmiş. Bir zamanlar binaların kapladığı geniş alanlar artık eğilmiş minareler, çatlak izleri taşıyan kubbeler ve duvar parçalarının görüntüsü dışında başka bir şey sunmuyorlar. Ancak medreseye [Lala Şahin Paşa Medresesi (?)] kapanmış olan öğrenciler bu kutsal sığınağı terk etmek istememişler. Hatta resignation [itikat (?)] derslerinde Kuran’a bakarken hücrelerinin girişlerini kapatan moloz yığınları üzerinde oturduklarını görmek mümkün.

1864, Warsberg, 109, 161: Doğu ucundan kente girdik. Burada hala 1855 depreminin meydana getirdiği enkazların geniş bir alana yayılmış yığınları vardı. Ahmet Vefik Efendi aylardır gayretli bir biçimde yapıları yeniden inşa etmek için çalışıyor. Uygur Avrupa’da herhangi bir yerde olduğu gibi yollar geniş, düzgün olacak ve kanalizasyon sistemi yapılacak... Özellikle bizim ev sahibimizin eşi bu olayın etkisi altında hala titriyor görünüyordu. Tek bir kaya parçası gözlerinin önünde evini ezmişti ve daha sonra Constantinople’a kaçarak tüm bir yıl boyunca geri dönmeye yetecek cesareti bulamamıştı.

1870 (?), Busch, 147: 1855 depremi kentin büyük bölümünü bir harabe yığına dönüştürmüş ancak [binalar] birkaç tanesi haricinde ahşaptan inşa edildikleri için büyük oranda tekrar ayağa kaldırılmışlardır.

1873, Haeckel, s.y.: Bursa'nın pek çok camisi ile göze çarpan diğer binaları ara sıra ve sistematik bir şekilde bu güzel kentin yıkımına neden olan savaşlar, yangınlar ve özellikle de son büyüğü 1855'de gerçekleşen depremler yüzünden tahrip olmuştur.

1878 (?), Kammond, 292: Bursa 1855 yılının şubat ayındaki bir depremden şiddetli bir biçimde zarar görmüştür. Sarsıntılar dört gün boyunca devam etmiş, söylendiği üzere camiler, evler ve pazarlar hep birlikte harabeye dönmüştür. Neredeyse 80 cami zarar görmüş, bunların birçoğu tamamen yıkılmış ve ahalisinin büyük bir bölümü can vermiştir. Çok büyük kaya kütleleri yakınındaki Olympus'un yüksekliklerinden kopmuş ve kentin kenar mahallelerini yıkmıştır.

1879, Naçov, 36–37, 58: 2 Ağustos gecesi, saat beşte Bursa'da deprem oldu. Uyurken birşeyin yuvarlandığını ve Mahmutpaşa Hanı'nın yüzyıllık kalın taş duvarlarının patladığını hissettim. Birden ürperdim. Mumun yandığını ve amcamla Spas'ın odanın ortasında donmuş, anıt gibi sessiz durduklarını gördüm. Deprem olduğunu ve artık geçtiğini söylediler. Deprem ne olduğunu bilmiyordum ve uyanmadığımdan dolayı pişmanlık duydum. Ama çok korkmuştum ve artık sabaha kadar gözlerime uyku girmedi. Uzun zaman çevredeki ormansı yükseltilerde çakalların uğultusunu ve Mahmutpaşa Hanı'nın çatlak kalın duvarları ve kubbeleri arasına sokulmuş kukumavların çıkardığı korkunç sesleri dinledim. Bursa'da sıkça depremler meydana gelir. En büyüğü 16 Şubat 1855'te, Türk saati gündüz onda olmuş ve 31 Mart'ta, gece saat ikide yinelemiştir. O zaman Bursa çok zarar görmüş. Birçok insan kent dışında çadırlarda kalmış. İstanbul'da, Bursa'nın tamamen yerin altına gömüldüğü söylentisi yayılmış... 1855 yılında Bursa depremden çok hasar görmüş. Üç yüz altmış camiden sadece üçü ayakta kalmış, hamamlar, hanlar ve birçok ev yıkılmış veya dağılmış. Büyük bir panik yaşanmış ve yaşlı insanlar şimdi bile dehşetle anlatırlar yaşananları. Birçok ev de yanmış. Kış olduğundan, neredeyse her evde ateş yanıyormuş ve yapılar yıkılırken, eskimiş tahtalar daha kolay tutuşmuş. Epeyce insan da yaşamını yitirmiş. Tam on ay boyunca sarsıntılar devam etmiş, ama bunlar 16 Şubat, gündüz saat onda ve 31 Mart akşamı saat ikide meydana gelen depremlerin şiddetinde değilmiş. Bu zaman içinde insanlar çadırlarda kalmışlar. Ayrıca kent, kaplıca suları altında kalmış. O zaman İstanbul'da, Bursa'nın denize gömüldüğü şeklinde acıklı bir söylenti yayılmış.

1880 (?), Launay, 154: Bursa'da bulunan anıtsal yapılardan bazıları tümüyle, bazıları kısmen harap olmuştur.

1886, Walker, 132–133: Yahudi Mahallesi'nin sonunda ve Bursa'nın Rumlar tarafından ikamet edilen kısmına girmeden önce, kale tepesinin hemen altında çökmüş duvarlar ve parçalanmış tuğla kitlelerinin karmaşık bir halde olduğu döküntüler ve karmakarışık sarmaşıkların olduğu yolun sağ tarafında açık bir alanla karşılaşıyorsunuz. Bu nokta geniş bir mezarlıktır çünkü tepenin yamacında büyük bir iplik fabrikası yer alıyordu ve kısmen yer sarsıntılarıyla kısmen de üzerine sarkan tepelerden ayrılan çok büyük kayalarla mahvedildiği büyük depremlerle tamamen yok olmuştur. Burada çalışan 50 ya da 60 genç kadının her biri can vermiş ve cesetleri asla topraktan çıkarılamamıştır. Neyse ki fabrika, yarım çalışma zamanındaydı yoksa 100 kişiden daha fazlası bu çöküntü içinde gömülecekti.

1897, Miller, 423–424: Bursa, Beacon'dan daha görkemli olan ve Vezüv'den daha az tehlikeli olmayan karla kaplı Olympus'a sahiptir. Tehlike hem doğal hem de yapay sebeplerden kaynaklanır. Çünkü Türklerin ona verdikleri isimle Keşiş Dağı'nın eşkıyaları kötü bir şöhrete sahipken yakın civarı da bir kereden daha fazla meydana gelerek evleri yıkan ve Bursa'nın camilerinde hasara yol açan korkunç depremlerle mimlenmiştir. Ana caddede üstten gelen kayalarla paramparça olmuş ahşap evlerin harabeleri hala görülebiliyor çünkü burada Türkler başka yerlerde olduklarından daha aydın olmalarına rağmen yıkılmış olan harabeleri ya da herhangi bir enkazı asla ortadan kaldırmazlar. Onlara göre bu enerji israfı olacaktır.

1898, Simond, 2, 2–3: Görünüşe göre doğa, bu yerin tüm bu aralıksız vahşi fanatiklikle yıkımı tavsiye eden ve uygulayan insanların elinde olduğunu görmeye kuşkusuz hasetlenerek ve sinirlenerek yaratılışına acı veren bu zulmün intikamını kendini yok ederek almak istemiştir. Burada korkunç yerküre hareketleri gerçekleşti. Bu büyük felaketler arasında en dehşet vericisi dönemin bir belgesinde bulduğum haberini soğukkanlı biçimde tekrar okuyamayacak olduğum 1855 yılında gerçekleşendir... "28 Şubat'ta, birkaç gün süren aşırı sıcak günlerden sonra, neredeyse tüm sabah boyunca yağın sağanak yağmurların ardından dolu yağışının eşlik ettiği korkunç bir fırtına patlak verdi ve öğleden sonra bir

saatten daha fazla sürdü. Fırtınayı bir tür yakıcı esinti izledi. Yaklaşık saat 4'de yeni yağmurlar başladı ve aniden bir deprem meydana geldi. Güneybatı-kuzeydoğu yönünde iki güçlü şok evleri salladı ve daha sonra 15–20 saniye süren bir dikey şok tüm binaların temellerini titreterek yıkılışlarının an meselesi olduğunu haber verdi. Ayrıca ilk sultanların zamanına tarihlendirilen taş binalar aşırı derecede zarar gördüler. Büyük çoğunluğu içinde barınılamaz hale geldi ve yine birçoğu da tamamen yıkıldı. Bunun yanında Osmancık'ın mezarı, birçok cami, hanlar, Rum mahallesindeki surların bir bölümü gibi eski Rum katedrali de yıkıldı. Minarelerin büyük bölümü çöktü ve birkaç istisna haricinde tamamı ciddi hasarlara uğradı. Ulu Cami minarelerinin üst kısımlarını kaybetti ve 20 kubbesinde de geniş çatlaklar oluştu. I. Murat, Orhan, I. Mehmet, I. Beyazıt ve II. Murat Camileri minarelerini yitirdiler ve az ya da çok büyük hasarlara uğradılar. Son derece iyi inşa edilmiş binalar olan büyük taş hanlar, her ikisi de Gökdere üzerinde yer alan ve Bizans hâkimiyeti zamanına tarihlendirilen⁶⁰⁷⁵ örtülü köprü [Irgandı] ve büyük Setbaşı Köprüsü hasar gördü ve ilkinin çatısı çöktü. Çoğu han artık tüccarlara hizmet veremeyecek hale geldi. Diğerlerinin de bir süre sonra sırayla yıkılarak harabe haline gelmesi uzun sürmeyecekti. 200'den daha fazla kişi bu felakette can verdi. Özellikle belirtilmesi gereken, çöken duvarlar altında kalan ve belki de hala hayattalarken kentte çıkan korkunç bir yangında yanarak kömür haline gelen oğlu ve 28 işçisiyle bir ipek dokumacısının korkunç sonudur. Diğer sakinlerin çoğu kendi evlerinin harabelerinde ölü olarak bulundu. Halkın acısı tanımlanamaz derecedeydi. Kentte sağlam tek bir ev bile kalmadı. Gökdere'nin iki kıvrımı arasındaki yarım daire içinde kalan vadinin daha yüksek kısmındakiler nispeten sağlam kalmışken aşağı kenttekiler daha çok zarar gördü. Çevresi, özellikle de Bursa'nın batısı ve yine özellikle kuzeyindeki köyler korkunç yıkımlara uğradılar. Çoğu tamamen harabeye döndü. Öte yandan, Bursa'nın birkaç mil doğusunda, görünüşe göre şokun kuvveti kesintiye uğramıştır ve hasar önemsizdir. İlk yer sarsıntısının hemen ardından ana mineral kaynak olan Kükürtlü akmaya devam etti fakat diğerlerinin tamamı birkaç saat boyunca kesintiye uğradı ve bazıları kullanım dışı kaldı. Kaçışan insanların meydana getirdiği tehlike de çok büyüktü ve çok büyük bir genel paniğe neden oldu. Şoklar belirli sürelerde sallantılara yol açarak her gün tekrarladı. Ana depremden yarım saat sonra hala bir düzine sarsıntı devam ediyordu. Bir tanesi gün batımından yaklaşık 2 ya da 3 saat sonra, diğerleri ertesi sabah saat 9 ve 10 arasında gerçekleşti. Dikey şoklar gürültüsüz biçimde gerçekleşiyordu. Diğer tarafta yatay sarsıntılarda yeraltı hisirtiları işitiliyordu ve daima güneybatı – kuzeydoğu yönünde oluyordu. Bu durum 4'ü 5'e bağlayan geceye kadar sürdü fakat Mart 28'de hala bir takım yeraltı gürültüleri duyuyorduk. Daha sonra hava o kadar güzelleşti ki birisi kendisini Mayıs'ta zannedebilirdi. Ancak daha sonra birdenbire kuvvetli fırtınalar ve sağanak yağmurlar başladı. Garip olan şey, sarsıntıların çoğunlukla cuma günleri tekrarlamasıydı. Felaketin başlarında ayakta kalmayı başaran çoğu ahşap ev çöktü, diğerleri eğrildi ve bunlara destekler yapılmak zorunda kalındı. Surların büyük bölümü çöktü. Ancak 15 Nisan'dan sonra az da olsa tekrar güvenlikte olundu ve felce uğrayan ticaret yeniden alışıldık düzenine kavuştu.

1898, Lindau, 213–214: Bursa'ya gelişimizden birkaç gün önce, Bursalılara korkulu anlar yaşatan ve gece boyu kısa aralıklarla, fakat şiddetli bir şekilde yedi kez sallayan bir deprem olmuş. Söylendiğine göre, son yıllarda olan en şiddetli depremmiş. Bazı Bursalılar o kadar korkmuşlar ki, anılarında hemen 1855 yılındaki depremin acı sonuçları canlanıvermiş. Benim karşılaştığım Bursalılar olaydan birkaç gün geçmiş olmasına rağmen hala etkisindeydiler. Özellikle, tam gece yarısına doğru meydana gelen ve en şiddetli sarsıntı dedikleri ikinci sarsıntıda bütün Bursalılar paniğe kapılmışlar. Sarsıntının etkisiyle sallanan ve çatırdayan evlerini gören Bursalılar, kadın-kız, çoluk çocuk demeden yüzlerindeki ölümün soğuk korkusuyla ağlaşıyor ve yalın ayak karanlık sokağa fırlamışlar. Duvarlardaki ayna ve resimler çivileriyle beraber yere düşmüş, mobilyalar oradan oraya savrulmuş. Kırılacak cinsten ne varsa her şey paramparça olmuş. Kadınlar, kızlar ve çocuklar bağırsıp ağlaşıyor, Hıristiyanlar istavroz çıkarıyorlar, Yahudi ve Müslümanlar birleşerek toplu halde dua

⁶⁰⁷⁵ “Date du temps de la domination grecque”ın tam olarak çevirisi Yunan hâkimiyeti zamanlarına tarihlendirilen olacaktır. Ancak seyyahlar çoğu kez Bizans ve Yunan ayrımını anlamamızı sağlayacak ifadelerle yer vermemektedirler ve burada da bir hâkimiyet döneminden bahsedildiği üzere büyük ihtimalle Bizans bahse konu edilmektedir.

ediyorlarmış. Bira bahçesinde program yapan Eflâklı genç şarkıcı kız ilk sarsıntıdan sonra, gelecek tehlikenin korkusuyla olduğu yere yığılmış kalmış. Karşılaştığım en yürekli erkekler bile, 28'ini 29'una bağlayan nisan gecesini gibi korku ve sıkıntı dolu bir gece yaşamadıklarını itiraf ediyorlardı. Sokaklara fırlayan insanlar ne pahasına olursa olsun sabaha kadar evlerine dönmek istememişler ve 6 dereceye düşmüş buz gibi bir havada incecik giysileriyle geceyi sokakta geçirmek zorunda kalmışlar.

1899, Kınçov, 78: 1855 yılında, korkunç bir deprem, beraberindeki yangınla kenti yıkmış ve büyük bir kısmını harabeye çevirmiş. Yıkılan yapıların altında birçok insan yaşamını yitirmiş. O zamandan bu yana, özellikle kentin batı kısmında düzenli sokaklar inşa edilmiş.

Ek 73: Bursa'daki Savaşlar, İstilalar Ve Yapılara Etkisi

1396–1402, Schiltberger, 67: Timur, sekiz ay süre ile memlekette kalıp onu tamamen feth ve işgal etti. Nihayet, tutsağı Bayezid'i yanında götürerek, onun başkentine girdi. Bayezid'in hazinelerinden, bin devenin taşıyabileceği kadar gümüş ve altın aldı.

1403, Clavijo, 160: Dikkate değer bir diğer manzara, çadır kapılarının birinde St. Poul'un, diğerinde St. Piyer'in resimlerinin bulunmasıydı. Öğrendiğimize göre bu çadırlar, Bursa'dan getirilmişti. Timur, Bursa'da Beyazıt'a ait bir hazine bulmuş, bunları onun içinden almıştır⁶⁰⁷⁶.

1609, Polonyalı Simeon, 30: [Uludağ'dan] Şehrin yarısının Celaliler tarafından yakılmış ve tahrip edilmiş olduğunu gördük.

1656, Thévenot, 112: Eskilerin Prusea dedikleri, eski Bitinya krallarının da merkezi ve başkenti olan Bursa, Türklerin imparatorluğunun saltanatında, onun oğlu Orhan tarafından H. 726/ M. 1325 tarihinde alınmıştı; daha sonra Timur, Türklerin imparatoru Bayezid'i tam bir bozguna uğrattıp esir ettikten sonra, bu kenti de aldı; bunun ardından Bayezid'in oğlu İsa kenti Timur'dan geri aldı.

1738, Pococke, 296–297: Mihaliç'tan yaklaşık 24 mil uzaklıkta bulunan antik dönemlerin Prusa'sı olan Bursa'ya geldik. Bu kent, Croesus ve Cyrus'la savaşan Bithynia Kralı Prusias tarafından kurulmuştur. Hicretin 365. yılında Hamedan soyundan Seifgeddullat tarafından ele geçirilmiş ancak İ.S. 947 yılında Rum imparatoru tarafından yeniden alınmıştır. Daha sonra Türklerin ikinci imparatoru olan Osman oğlu Orhan tarafından 1336'da geri alınmış ve Orhan burayı imparatorluğunun başkenti yapmıştır.

1793, Brenner, 20: Bursa Osmanlı hanedanlığının prensleri arasında yinelenen iç savaşlar sırasında çok zarar görmüştür.

1794, Dallaway, 175: 1377'de Beyazıt'ın yenilmesinden sonra Timur tarafından yakılmış ve bu vahşi dönemin arbedelerinden dolayı kötü günler geçirmiş; Beyazıt'ın oğlu İsa tarafından yerle bir edilmiş ve II. Mehmet tarafından yeniden imar edilmiş; kardeşi Süleyman tarafından alınmış ve ikinci kez Mehmet ve Musa arasındaki iç savaş sırasında 1415 yılında Karaman Hükümdarı tarafından çıkartılan bir yangınla kül edilmiştir⁶⁰⁷⁷.

1804, Hammer, 72, 73: Mithridates Lucullus tarafından Cyzicus'ta yenildikten sonra, Triarius kenti kuşatmış ve fethetmiştir... Hamadan ailesinin prensi, Ulu Seifed-dewlet (Motenebbi tarafından söylendiği biçimiyle) 941 yılında barışçıl bir çözüm bulunup surlar yerle bir edilene kadar Bursa'yı bir yıl boyunca kuşattı.

1814, Kinneir, 245: Bursa, 947'de Sief ul Dowlah tarafından saldırıya uğramasına ve yağmalanmasına kadar, Bizans İmparatorluğu'nun en önemli kentlerinden birisiydi.

1833–1843, Texier, 197, 200: Hemdan sülalesinden Seyfu'd-Devle, 924 yılında Bursa'yı kuşatarak karşılıklı uzlaşma sonucu aldı; bazı tahribatlar yaptı; fakat büsbütün yıkmadı. Çünkü birkaç kule ve bazı duvarların, ondan önceki dönemlere ait oldukları görülüyor. 1097 yılında Alexis Commène'in yönetimi döneminde düzenlenmiş mutlu bir sefer, Müslümanları yeniden Bursa surları üzerine getirerek şehri ele geçirtti ve yağma ettirdi; fakat Müslümanlar tekrar çekildiler. Latinler İstanbul'u işgal ettikleri zaman, Bizans prensleri bu yeni düşmanın elinden kurtulmak için Müslüman emirlerle antlaşma yapmakta hiç tereddüt etmediler. Romanya despotu Théodore Lascaris, Konya (Iconium) sultanıyla bağlantı kurarak, Bursa'yı ele geçirtti ve boş yere Latinlere kuşattırdı. İmparatorun yeri sayılan kale, bütün saldırılara karşı koyarak antlaşma tarihi olan 1214 yılına kadar Rumların elinde kaldı... Ankara Savaşı'ndan sonra Bursa şehri, Timur'un kuvvetleri tarafından 1402 yılında tahrip edildi; okullar ve camiler yerle bir edildi; generaller şehirde buldukları hazineyi bölüştükten sonra, binayı [sarayı(?)] ateşe verdiler. Şehrin ele geçirilmesiyle Beyazıt'ın hazinesi askere dağıtıldı. Değerli eşyanın haddi hesabı yoktu; askerler inci ve elmasları ölçekle ölçüyorlardı.

⁶⁰⁷⁶ Aynı eserin İngilizce bir tercümesi biraz daha farklıdır: "Bir kapıda St. Peter'i ve diğerinde St. Paul'u ellerinde kitaplarla gösteren figürler vardı ve gümüşle kaplanmışlardı. Söylediklerine göre Timur Bey bu kapıları Türklerin hazinesini yağmaladığında Bursa'da bulmuştu." Markham, 1859: 160.

⁶⁰⁷⁷ Bu bilgileri Wilkinson da benzer cümlelerle tekrarlar. Wilkinson, 1806: 51

Beyazıt'ın ölümünden sonra, oğlu Mehmet, Tokat şehrinden ayrılarak 1404 yılında Bursa'ya geldi ve Sultan I. Mehmet unvanıyla tahta çıktı. Kardeşlerinden İsa Bey, taraftarlarıyla Bursa önlerine gelerek kapıları açmak için halkı tehdit etti; fakat halktan büyük bir kısım kaleye çekilerek o kadar kararlı bir savunmada bulundular ki kuvvetle yenmekten ümidini kesen İsa Bey, daha yeni kurulmuş olan şehri yakarak çekildi gitti. Bundan sonra Bursa, Iconium hükümdarı Karaman'ın saldırılarıyla karşı karşıya kaldı. Bursa şehrini aldı ve yağma etti. 1413 yılında babasının başını kestiren Bayezid'den intikam almak için kemiklerini kabirden çıkarttırarak halkın gözü önünde yaktırdı. Bu korkunç kuşatma, Bursa'nın son gördüğü felaket oldu.

1836, Hamilton, 75: Bursa'nın refahı kısa bir süre sonra sona ermiştir. Beyazıt'ın üstün kabiliyetlerinin daha büyük bir liderin altında ezildiği unutulmaz Ankara Savaşı'ndan sonra Timurlenk Kütahya'da yerleşmiş ve en yaşlı ve en sevdiği torunu olan Mirza Mehmet Sultan'ı Bursa'yı ele geçirmesi için göndermiştir. Fakat Mirza hızla ilerlemesine rağmen Beyazıt'ın oğlu Süleyman, kraliyet hazinesiyle çok önceden Avrupa'ya geçmişti. Ancak kent kaçamayıp yağmalandı ve yanıp kül edildi. Beyazıt, Türk imparatorluğunu yönetimleri altında iç savaşlarla karmaşık bir hale getiren beş oğul bırakarak mağlubiyetinden kısa bir süre sonra Akşehir'de öldü. En yaşlısı olan Mustafa tahtını şimdi Romanya'nın Türk eyaletinin başkenti olan Adrianople'da kurmuşken, Musa Bursa'nın yıkıntıları üzerinde hükümdarlık sürdürdü.

1861 (?), Joanne-Isambert, 502: Bizans İmparatorluğu, bir süre sonra savunma çizgilerini Asya'ya taşıyan ve Bursa'yı bölgenin en önemli stratejik noktalarından birisi yapan Osmanlılar tarafından tehdit edilmeye başlandı. Hamadan sülalesinin prensi olan Seifer-Devlet, Bursa'yı 924 yılında kuşattı ve tahrip etti. Haçlılar sayesinde bu yer Constantinople'un imparatorlarının ellerine verildi. Müslümanlar 14. yüzyılda burayı tekrar ele geçirdiler. Osman'ın oğlu Orhan kenti 1325'de aldı. I. Beyazıt'ın tutsak edildiği Ankara Savaşı'ndan sonra Timur'un Moğolları tarafından işgal edildi. Bunlar kenti kısmen tahrip ettiler. I. Mehmet tekrar ayağa kaldırdı. 1413'de Iconium sultanı Karaman tarafından alındı ve talan edildi ve o zamandan beri de çeşitli zamanlarda yangınlar tarafından harap hale getirildi (1801–1802) ve çok yakın bir tarih olan 1856'da bir depremle kısmen yıkıldı.

1862, Moustier, 244, 246: Anadolu, İslamiyet'in ilk saldırılarına açık bir savaş alanı haline geldiğinde [Bursa'nın] hâkim ve stratejik bir noktadaki konumunun önemi herkes tarafından anlaşılmıştır. 10. yüzyılın başlarından itibaren Müslümanlar, seferlerini buraya kadar uzattılar. Emir Seifed-Devlet tarafından alınarak tahrip edildi... Başlangıçtaki görkemli bir yüzyıl korkunç felaketlerin saldırısına maruz kalarak sonlandı. Ankara'da, Beyazıt'ı yenilgiye uğratan Tamerlane kenti yağmaladı ve yaktı (1402). Daha sonra iç savaşlar da burada yıkımlar meydana getirdi. Bursa en sonunda daha mutlu günlere kavuştu ve 15.yüzyılın ortalarından sonra bir daha savaşın korkunçluklarına maruz kalmadı.

1870, Jerningham, 214, 215–216: Bir sonraki yüzyılda [9. Yüzyıl], İran'dan ve güneyden gelen çeşitli göçebe kabileler ve barbar grupların istilasıyla Constantinople'un imparatorlarının gücü Küçük Asya'da sallantıya uğradı. MS 941'de Hamadan sülalesinden - Ecbatana'da saltanat süren ünlü prensler- Seifed Devled, bir yıl süren bir kuşatmadan sonra Bursa'yı ele geçirdi. Fakat kısa bir süre sonra surlarını güçlendiren Bizanslılar tarafından yeniden geri alındı... 15. yüzyılın başlangıcında, en büyük fatihlerden birisi ve belki de bu dünyanın gördüğü en büyüğü Bursa'nın surları önünde kendini göstermiştir. Bu kısa bir süre öncesinde Ankara Ovası'nda Türk kuvvetlerine ağır bir darbe indiren ve kudretli Beyazıt'ı yenmiş ve esir etmiş olan Timur veya Tamerlane'den başkası değildir. Anlatılanlara göre Timur Bursa'da öylesine büyük miktarda hazine bulmuştur ki, düka altınları, değerli taşlar ve inciler okkalarla tartılmıştır.

1879, Naçov, 57, 58: 950 yılında Halepli Sayfüddeve kenti ele geçirmiş ve yerle bir etmiş. Sonra Bizans imparatorları yeniden geri almış, yenilemiş ve tahkim etmişler... Timurlenk'in orduları Ankara Savaşı'ndan (1402) sonra Bursa'yı yakmış ve torunu Mirza onu fethetmiş. 1607 yılında ise kenti Kalenderoğlu yakmıştır.

1886, Walker, 95: 10. yüzyıldan 15. yüzyıla kadar Bursa birçok kez kuşatılmış, alınmış, yağmalanmış ve terk edilmiştir. 11. yüzyılda Latinler'in sonuçsuz bir saldırısına uğramıştır ve en sonunda 1327'de on yıllık bir kuşatmadan sonra kapılarını Osman ve oğlu Orhan'ın yönetimindeki Osmanlı Türklerine açmıştır. 15. yüzyılın başlangıcında Bursa Tamerlane komutasındaki Tatarlar tarafından bir kez daha yağmalanmış ve yakılmıştır fakat

bir iç savaşın aralığından sonra, harabelerinden tekrar yükselmiştir. Bunu yaparak başkentini en güzel ve en ilginç anıtlarla donatmış olan talihsiz Beyazıt'ın oğlu ve halefi Sultan Mehmet Çelebi'dir.

1887 (?), Cox, 305: Tatar, Tamerlane Ankara'nın ovalarında Türk gücünü vurdu ve büyük Sultan, Beyazıt'ı esiri yaparak bir önceki bölümde bahsedildiği gibi yaklaşık olarak üç pound miktarında bir Türk ölçüsü olan okkayla tartılan değerli taşlar ve sikkelerden çok büyük miktarda bir hazine buldu. Ancak unutmamamız gerekir ki bu yalnızca söylencedir ve bu olağanüstü Tatar hakkında söylenen her şey bir miktar şüpheyile ele alınmalıdır.

1899, Kınçov, 78: 1402 yılında Asya'nın korkunç fatihi Timurlenk, birçok kenti olduğu gibi Bursa'yı da yerle bir etmiş. O zaman birçok eski Roma ve Bizans yapısı yıkılmış ve kent ilk kimliğini yitirerek katışıksız bir Türk kenti olmuştur.

1904 (?), Anonim, 210: Tarihindeki altı yüzyıllık bir boşluktan sonra Türklerin ilerlemesi Bursa'yı tekrar şöhretli bir hale getirdi. Selçuklu Türkleri tarafından MS 924'de kuşatıldı. Kent teslim oldu ve yıkıldı fakat büsbütün ortadan kalkmadı. Aynı düşman MS 1097'de kenti ele geçirdi ve yağmaladı. Latinler Constantinople'u hâkimiyetlerine aldıkları zaman, Iconium Sultanı'nın bir müttefiki olan Theodore Lascaris'in ellerinde bulunan Bursa'yı ele geçirme yollarını aradılar ancak Latin kuşatması sonuçsuz kaldı... Beyazıt'ın mağlup edildiği ve esir düştüğü Ankara Savaşı'ndan sonra Bursa da, camileri yağmalayan ve kenti yakan Timur'un eline geçti. Kent derhal yeniden inşa edildi fakat MS 1404'de Beyazıt'ın halefi I. Mehmet tarafından alındı ve yakıldı. MS 1413'de Konya sultanı Karaman kenti kuşattı, ele geçirdi ve yağmaladı. Fakat bu Bursa'nın başına gelen son kuşatmaydı. Bu çok sayıda kuşatmalar, depremler ve büyük yangınlar eski Bursa'yı tamamen ortadan kaldırdı ve geriye yalnızca modern bir kent bıraktı.

1907 (?), Gallois, 53: Barbar istilacı Timur tarafından ele geçirilerek yakıldı. Ardından II. Mehmet tarafından yeniden kuruldu ve Süleyman tarafından tekrar tahrip edildi.

1910 (?), Coufopoulos, 188–189: Antik Prusa olan Bursa Hannibal'ın yardımını alan Bithynia Kralı Prusias tarafından MÖ 185 yılında kurulmuştur. III. Nicomedes'in hükümdarlığı sırasında kent Pontus kralı Mithradates tarafından iki kez kuşatılmış ve ele geçirilmiştir fakat Nicomedes öldüğü tarih olan MÖ 74'de krallığını miras bıraktığı Romalılar tarafından her seferinde önceki yerine iade edilmiştir. Bu tarihten sonra Bursa Roma eyaletinin valisinin ikametgâhı olmuştur. İmparatorluğun hâkimiyeti altında bozulmaya yüz tutmuş ve önemsiz bir hale gelmiştir ve Hamadan Prensi Seif-ed-Deblet'in yönetimi altındaki Araplar tarafından ele geçirildiği ve daha sonra Rumlara intikal ettiği tarih olan MS 947'ye kadar da tarihte tekrar bahsi edilmemiştir. 11. yüzyılın sonlarına doğru Selçuklu Türkleri'nin eline geçmiştir ancak Türkler MS 1097'de Haçlılar tarafından Nicaea'nın alınmasından sonra burayı boşaltmışlardır. Latinler tarafından Constantinople'un alınmasından sonra Theodore Lascaris'in Bursa'ya çekilmesiyle kent MS 1204'de Pierre de Bracheux ve Payen d'Orleans'in yönetimi altındaki yaklaşık 100 Fransız tarafından başarısız bir kuşatmaya maruz bırakılmıştır.

1918 (?), Hawley, 38: Türk sultanları burada 125 yıl boyunca hüküm sürmüşlerdir. Ancak daha sonra kaderi değişmiştir. Beyazıt'ı mağlup ettikten sonra Timur'un zalim tatarları tarafından yağmalanmıştır ve kısa bir süre sonra Iconium Sultanı tarafından kuşatılmıştır. Ayrıca göz alıcı güzelliğini hiçbir şey yok edemez gibi görünse de kentin büyük bölümünü ortadan kaldıran yangın felaketlerine ve depremlere maruz kalmıştır.

1923, Marcossou, 161, 162: Bursa'nın varoşlarında Yunan yıkımının elle tutulur ilk işaretlerini gördüm... Açık alanlara doğru gittikçe her yerde yıkılmış çiftlik evleriyle karşılaştık. Tüm köyler, Yunanlıların Ankara'nın kolayca ele geçirileceğine içtenlikle inandıkları saldırı sırasında tamamen yok edilmişti... Yolculuğa devam ettikçe arazi gitgide Kuzey Fransa'nın savaştan sonraki görünümünü almaya başladı... Her tarafta, bir ev veya köyün kuru, katı harabesi, çevreye gözcülük ediyordu.

Ek 74: Bursa'daki Yangınlar ve Yapılara Etkisi

1584 (?), Leunclavius, 34: Aynı yıl [1491], Prusæ'de meydana gelen bir yangın yüzünden kentin büyük bölümüyle birlikte diğer pek çok şeyin arasında tüccarların dükkânları da yanarak yok oldu.

1588, Lubenau, 388: 1490 yılında Konstantinopolis'te büyük bir deprem oldu ve birçok ev yıkıldı. Bursa'nın da büyük bir bölümü yangında haraboldu.

1793, Brenner, 91: 1801 yılı İsa ayının [Aralık (?)] 15'ini 16'a bağlayan gecesinde eski kalenin içinde meydana gelen bir yangın bazı kaçınılmaz değişikliklere yol açmıştır. Binlerce bina, depolar ve ambarlar, 12 han, 100'den fazla cami ve mescit (büyük ve küçük camiler) alevler tarafından yok edilmiştir. Fakat bunun önemli bir kısmı küllerinden ayağa kalkmıştır ve bu yüzden kentin dışarıdan görünen şöhreti kaybolmamıştır.

1802, Browne, 111: Haziran 1801'deki ilk ziyaretim ve Haziran 1802'deki ikinci ziyaretim arasında korkunç bir yangın Bursa'nın neredeyse yarısını yok etmişti. Yerel halkın söylediğine göre yok olan bu kısım kentin en güzel yeriydi ve en zarif ve kıymetli binaları barındırıyordu. İddia ettiklerine göre taş binalar da alevlere yeterince karşı koyamamış ve neredeyse ahşap derecesinde kolayca tahrip olmuşlardı. Bu büyük yangın Bursa'da iken konakladığım ferah bir bina olan Sırmakeş Han'ın kapısında sona ermiş. Evlerin büyük bölümü yeniden inşa edilmişti fakat bunlar genellikle ahşaptandı ve o kadar gelişigüzel ve aceleyle kurulmuşlardı ki yabancı biri neredeyse bunları inşa edenlerin benzer bir facianın meydana gelmesine yardımcı olmak niyetinde olduklarını düşünebilirdi.

1804, Hammer, 65: Kent, bu yüzyılın başlarında çok şiddetli bir yangınla küle dönmüştür ve o günden beri ancak yavaş yavaş toparlanmaktadır.

1816, Turner, 152: Güney rüzgârı Bursa'da o kadar sık ve şiddetlidir ki eğer bir yangın çıkarsa tüm kent çok büyük bir tehlike içine girer. Birkaç yıl içinde iki kez meydana gelen yangınlarda tamamen yanmıştır. En sonuncusu 1801'de gerçekleşmiştir.

1833–1843, Texier, 200: Birçok defa meydana gelen yangınlar ve kısaca 1490 yılında şehrin yirmi beş mahallesini yok eden büyük yangınla 1804 yılında meydana gelip bundan daha az olmayan ve camilerle sultanların türbelerine varıncaya kadar hiçbir yerini bırakmayan yangınlar da Bursa için birbirini izleyen kuşatmalar kadar uğursuzdu.

1847b, Macfarlane, 24: Kendisi de Arap ya da Arap soyundan ve Bursa'daki en kötü canı aynı zamanda Arapların da şeyhi olan inleyen dervişlerin şeyhi atlardan sorumlu kişilerle şehirdeki Türk ayak takımının bir kısmını kıskırttı. Bu insanlar şimdi konağın etrafını sarmışlar, "Kan! kan! Cana can! Bir Gâvur bir Müslüman öldürdü! Bırakın gâvur olsun!" diye bağıryorlardı. Bazılarının eğer Hohannes'e Arab'ı öldürdüğü için ölüm cezası verilmezse şehrin dört köşesini ateşe vererek tüm Bursa'yı yakmakla tehdit ettikleri söylendi.

1862, Moustier, 242: Dehşet verici yangınlar da birkaç kez bu talihsiz kenti harap etmiştir. Fakat Doğuda herhangi bir yer bu felakete aşınadır. Özellikle bahsetmemiz gereken yangınlar 1490, 1804 ve bizim ziyaretimizden bir yıl sonra meydana gelen 19 Eylül 1863'tekidir.

1870, Jerningham, 216: 1490'da kent yanıp kül olmuştur fakat bundan kısa bir süre sonra I. Selim'in hükümdarlığı esnasında yeniden inşa edilmiştir.

1914, Gide, 9–10: Geçen gece garip, anlaşılmaz bir ses bizi uyandırdı. En derin uykumdan uyandığımda, komşularımın yaklaşık saat 6'da ayrılmak için hazırlanıklarını düşündüm; fakat saatime baktığımda saatin ancak 3 olduğunu gördüm. Hayır, ses dışarıdan geliyordu, insanlar koşuşuyor ve bağıryorlardı ve bu ayrı bağırıların arkasında birisi çok sayıda çığlık ve feryadın meydana getirdiği sürekli bir yaygarayı anlayabiliirdi. Daha sonra cansız patlamalar ve diğer keskin sesler duyuldu. Patlamalar özellikle rahatsızlık vericiydi çünkü kentin farklı bölümlerinden aynı anda geliyorlardı. Bir an bunun bir isyan, bir katliam (bu ülkede böyle bir şeye her zaman hazır olmalısınız), Ermenilerin, Rumların ya da Yahudilerin ya da yabancıların bir St. Bartholomew'i olduğunu düşündüm. Pencereye koştum. Geniş, düzensiz, kızıl ateşler yüksek ağaçları trajik biçimde aydınlatıyordu ve patlamalar da yangın alarmı idi. Yangın çok yakında gibi görünüyordu. Aceleyle giyindim. Otelden yaklaşık birkaç yüz yarda uzakta bir içki fabrikası ve şarap dükkânı yanıyordu. Oraya ulaştığımda yangın en üst seviyedeydi. Ya korkuyu ya da sefil, yarı kırık teneke

kovalar içinde su taşıyanların acelesini yansıtan bağırışlar ve çığlıklarla kalabalık tarifsiz bir kargaşa içinde koşuşturuyordu. Çoğu ahşaptan olan diğer evler çok yakındaydı ve İstanbul'da yakın zamanlardaki yangınların anısı da halen her zihni taciz ediyordu... Yarım saat boyunca nadir bir gözlemin tadını çıkardım. Daha sonra sadece bir ya da iki değil neredeyse aynı anda sekiz ya da on tane olan ve patlamaların çağrısına bir cevap olarak, kent içindeki yangın söndürme noktalarının tamamından tulumbalar ulaştı. Burada su çok bol olduğundan yangın kısa sürede kontrol altına alındı ve daha sonra da durduruldu. Tekrar uyumak için döndüğümüzde şafak sökmek üzereydi.

1922, Gibbons, 48: Okuyuculara Bursa'nın yanışıını ve resmi olarak Trakya'daki Kemalist hayalinin ve saygısızlığının yarattığı kanıtlanan kundaklama hareketlerini hatırlatalım.

Ek 75: Gölyazi'nin Genel Mimari Ve Kent Dokusu

1576, Gerlach, 444: Buradan Ulubat Gölü'nde bulunan ve bir metropolitin yaşamakta olduğu Apolloniada adası görülüyor.

1738, Pococke, 292: [Gölün] Kuzey kenarında, doğu ucuna yakın bir yerde Abellionte denilen küçük bir ada üzerinde kurulu bir kasaba var... Bu ada karaya o kadar yakındır ki sürekli olarak at sırtında buraya geçebiliyorlar ve yaz aylarında burası tamamen kuru oluyor.

1793, Brenner, 53: Ertesi gün Appollonia ya da Türkler tarafından adlandırdığı biçimiyle Abülliont'a bir gezi yaptık. Bu kasaba Bursa'nın yaklaşık olarak 6 saat güneybatısında aynı isimli gölün üzerinde, sular yükseldiği zamanlarda ana karayla yalnızca bir köprüyle bağlantı kurulabilen bir dilde yer almaktadır.

1794, Dallaway, 182: Apollonia, günümüzde ahşap bir köprüyle anakaraya bağlanan kış aylarında yükselen sularıyla tuhaf biçimde hoş bir konum tadını çıkardığı ufak bir yükseklikteki kayalık bir yarımadanın üzerinde sefil bir köydür.

1821, Fontanier, 95–96, 96–97: Başköy'ün ahalisi bize Mihaliç'a at sırtında bir yolculuk yerine göl yoluyla gitmemizi tavsiye ettiler. Bunun için hala Apolouna olarak adlandırılan Apollonie'ye kadar gitmek zorundaydık. Normal yol gölün kenarını takip ederken, kent onun ucunda yer alır ve yolun solunda kalır. Bu kuşkusuz niçin tanımlanmadığının açıklamasıdır... Kentin savunması için kullanılan ahşaptan yapılmış bir köprüden geçtikten sonra Apolouna'ya girdik. Sular yükseldiğinde tamamen yalıtılmış bir yerdir fakat genellikle ana karaya bir dil parçası ile bağlıdır. Batı kısmı daima bu tarafta oldukça büyük bir derinliğe sahip olan göl tarafından yıkanır. Eskisiyle şimdi bahsettiğim Apollonia arasındaki bağlantılar için önceki yazarları boş yere araştırdım. Strabon'a göre onu Pergamon'dan ayıran 300 Stadia'lık mesafe bana şimdi bu iki kenti ayıran mesafenin yarısından biraz daha fazla değilmiş gibi göründü. Ancak bunun tek nedeni Apollonis kentinin, günümüzde Türkler tarafından Bouz-Dagh [Bozdağ (?)] olarak isimlendirilen Tmolus Dağı'nın eteğinde, Sardis'in yanında benzer isimli bir yerleşime sahip olmasıdır. Apollouna 2.000 kişinin yaşadığı büyük bir bölümü balıkçılıkla uğraşan Rumlar ve Türkler tarafından yerleşim görmüş bir kasabadır.

1833–1843, Texier, 245: Üzerinde şehrin kurulu bulunduğu küçük ada, gölün kuzeydoğu kısmındadır. Çevresi yaklaşık beş kilometrelik bir dairedir. Adaya kötü durumda olan bir tahta köprüyle geçilir.

1834, Burgess, 123: Doğuya doğru yolculuğumuza devam ederek halen Apollonia in limne olarak adlandırılan kasabanın karşısına ulaştık. Eski zamanlarda burası ad Rhyndacum ek başlığıyla ayrılıyordu. Bu yerin yerleşimcileri büyük oranda Türkler. Kasaba gerçekten de göl içinde kurulmuş ve uzaktan çok çarpıcı bir görünümü var.

1837, Hamilton, 86, 88: Gölün yüzeyi kuzeydoğu kısmında birçok adayla bezenmişti ve bunlardan birisi üzerinde aynı isimli kasabayı gördük... Kent, suyun kenarına kadar tüm adayı kaplar... Söylendiğine göre 200 Rum ve 100 Türk evinden oluşmaktadır.

1840, Bernard, 54: Abulyont köyü, göldeki yarımadanın üzerinde ve biraz yüksekte kurulmuştur. Ahalisi ovada ziraatle geçinirler; ekserisi Rum'dur.

1847, Macfarlane, 314, 315, 317: Yaklaşık saat 4'de tekrar yüksek bir yere çıkarak, bir adaya benzeyen ve göl dolduğunda da gerçekten bir ada olan bir yükseltiyi tamamen çevreleyen Apollonia Gölü'nün uzaktan güzel görünümünü yakaladık. Lago Maggiore'deki ünlü Isola Bella, şimdi görüldüğü biçimiyle beyaz evleri, batan güneşte parlayan uzun beyaz bir minaresi ve koyu renkli kavakların kavisli hatlarıyla çevrelenmiş olan Apollonia kadar güzel değildir... Kentin beyaz binaları göl yüzeyinden görkemli bir piramit gibi yükseliyordu ve uzun minare şimdi onların üzerinde pembemsi bir renge bürünmüştü ve bu renkler o kadar parlaktı ki heryer yanıyormuş gibi görünüyordu... Burası uzaktan, gün doğumunda ya da batımında ve mutlu bir hava ortamında görülebilecek fakat asla girilmemesi gereken bir yerdi! Ölümlü dünya için çok parlak ve güzel görünen neredeyse herşey çürüyerek çöken ahşap evler, hayal edilebilir her türlü iğrençlik ve harabe yığınınından ibaretti. Pis kokularla gölün üzerinde de karşılaşmıştık fakat karaya çıktığımızda ağrıyan başıma bir kurşun gibi çarptı. Bizim Atinalı bizi aceleyle sahilden aldı ve yüksek, dik, sallanan ahşap bir merdivenle

onun çok sayıda Rum dostu ve hastalarından birisinin evine götürdü –göle doğru çıkmalı berbat haldeki bir ev ama burada bulunanların en iyilerinden birisi... Tepeye tırmandık ve neredeyse tüm kasabayı yürüdük. Türkler en iyi camilerinin de kuleler gibi harabe haline gelmesine izin veriyorlar. Rumlar kiliselerinin etrafını çok fazla temiz ve nezih bir halde tutamamışlar... Skeç kitabıma birkaç çizim yapmak için çeyrek saat kadar durdum. Bu kasaba şimdi yaklaşık 300 Rum ve 200 Türk evinden oluşuyor. Burada hiç Ermeni yok ve nüfusun Müslüman kısmı da yıldan yıla azalıyor.

1857, Perrot, 86: Doğuda üzerinde durduğumuza benzer bir burnun üzerinde, yan yana sıkışık biçimde duran ve suda yansıyan antik ismi Apollonie olan Aboullion'un evleri vardı... Aboullion, bana söylendiğine göre yaklaşık 550 evden oluşan ve bunların neredeyse 400 tanesinin Rumlara ait olduğu söylenen küçük bir kasabadır ve görünüşe göre çok fazla antik kalıntı barındırır.

1861 (?), Joanne-Isambert, 505: Aboulliont Köyü kuzey kıyısından ayrılmış uzun bir yarımada ucunda yükselir.

1862, Moustier, 251: Günümüzde ada yalnızca, ayakları genellikle suyun içine batmış olan surların arasında sıkışmış biçimde yerleştirilmiş evlerle kaplıdır. 300 ya da yaklaşık bir sayıda olan bu evlerde büyük oranda, balıkçılıkla uğraşan, Hıristiyanlar yaşamaktadır.

1894, Munro-Anthony, 152: Gölün kuzeydoğu bölümü büyük oranda çamların yetişebildiği sarp adalarla kaplanmıştır. Bu adalar grubunun en doğuda yer alanı kuru mevsimlerde bir yarımada haline dönüşür. Kuzey kıyından çıkan kayalık bir dil üzerine yerleştirilmiş uzun ve ahşap bir köprüyle buraya ulaşım sağlanmaktadır. Burası, en eski ve en pitoresk kentlerden birisi olan Apollonia kasabasının yeridir ve Anadolu'nun bu bölümündeki en pis kasabadır... Kasabadaki evlerin toplam sayısı 500 olarak hesaplanmıştır ve nüfusu, her zaman olduğu gibi, asıl olarak Rum'dur.

1899, Kınçov, 84–85: Apolyont Gölü eski çağlarda Artinia adıyla bilinirmiş. Onun uzunsu, şirin bir çevresi olup balık açısından büyük bolluk sunar. Kuzey tarafında küçük bir yarımada, yaklaşık sekiz yüz Rum ve Türk hanesinden oluşan Apolyont Köyü yer alır. Köy, eski bir Bizans kasabası olan Apollonia üzerinde bulunur. Yarı Rum, yarı Türk olan nüfusu şimdi genelde balıkçılık ve ipekçilikle geçinir.

1910 (?), Hasluck, 68–69, 70: Rhyndacus üzerindeki Apollonia, antik ismini ve Aboulliond Gölü'nün kuzeybatı ucuna doğru uzanan ilginç yerleşimini hala muhafaza eder: Kasabanın halkı asıl olarak balıkçılık ve ipek üretimiyle uğraşan 500 Rum ve 130 Türk ailesinden oluşur. Yerleşim, kuzey kıyısından göl içine doğru uzanan uzun bir kayalık dilin üzerinde yer almaktadır: bu dil iki noktada genişliği birkaç yarımdan daha fazla olmayacak biçimde daralır. En uç kısmı alçak bir tepe halindedir. Yaklaşık olarak dairesel biçimli olup göl seviyesi yükseldiğinde ana karadan tamamen ayrılır. Üzerinde dik, dar ve dolambaçlı sokakları ve uzun çıkıntılı ahşap iskeletli evleriyle pis bir kasaba olan modern Apollonia'nın büyük bir kısmı yerleşmiş durumdadır. Gölün kıyısındaki binalar tehlikeli biçimde neredeyse dört veya beş kat yükseğe çıkma hırslarını haklı çıkarabilecek sağlam antik duvar ve kulelerin temelleri üzerine inşa edilmiştir... [S. George Tepesi'nin] Zirvesini taçlandıran çok büyük selvilerin koyu uçları kasabanın dışındaki yol boyunca dağılmış evlerin düzensiz hatlarına ait kırmızı kiremitlerle hoş bir zıtlık meydana getirir. S. George'dan arkadaki ada üstünde, tamamı gölün kıyılarındaki tepeleri arkasına almış, yosun kaplı çatıları ve beyaz minareleriyle bir yığın halindeki manzarası kasabanın kendisinin emsalsiz pisliğini unutturur.

1919 (?), Banse, 71: Burada gölün kenarında yer alan küçük tepecikli bir yarımada antik çağlardan beri mevcut olan bir Rum kenti Abuliond ya da Apollonia yer almaktadır. Bu kentin sıkışık biçimde yer alan evleri su yüzeyinde doğrudan bir ayna görünümü meydana getirir.

Ek 76: Gölyazı'nın Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri

1738, Pococke, 293: Bu gölün Apolloniatis ve adadaki kasabanın da antik Apollonia olduğunu farzetme sebeplerinden birisi Rumların buraya Apollonia demeyi tercih etmesidir. Fakat gölün sonuna doğru bir ada olması ve Apollonia'nın bir gölle birlikte anılmasına rağmen Rhyndacus'daki Apollonia olarak adlandırılmasından dolayı Mihaliç'i gölden 1 fersah mesafede olmasına rağmen Strabon tarafından bahsedilen Apollonia olarak almayı tercih ederim. Gerçekten de burada iki ya da üç mezar kabartması ve yazıtı dışında hiç antik eser bulamadım fakat adada bazı antik kalıntıların olduğunu duydum. Hem burasının hem de benim bahsettiğim yerin antik kentler olma ve aynı isimle anılma ihtimali vardır. Bu yüzden birisi diğerinden yanında yer aldığı nehrin ismiyle ayrılmış, bunu da Strabon bildirmemiş olmalıdır.

1794, Dallaway, 182–183: Antik kentin en gayretli seyyahlar tarafından farkedilen ve küçük bir kaleden daha fazlası olmayan birkaç kalıntısı günümüze gelmiştir. Kapıda asma yaprak kabartmaları ve zarif bir friz üzerinde boğa başıyla bir kitabe vardır: (P KAIΣΑΡ. ΤΡΑΛΑΝΟΣ. ΑΥΓΥΣΤΟΣ ΘΕΟΥ : : : ΝΕ ΤΗ ΠΟΛΕΙ. ΚΑ: : :) Yaklaşık 200 metre uzaklıktaki bir tepenin üzerinde tapınakların (belki de Apollon Tapınağı'nın) ve diğer kamu binalarının kırık mimari parçaları ve temelleri bulunur.

1794, Morrill: 107: Daha sonra harabeliğin tam anlamıyla en üst aşamasında olmasına rağmen görkemli günlerine ait bazı kırık parçalar ve yine bazı kitabeler bulduğumuz Apollonia'ya gittik.

1821, Fontanier, 97–98: Yerleşim alanı suyla sınırlanmıştır ve zamanın getirdiği değişikliklerden az biraz muzdariptir. Güçlü surlar her yönden kenti ve inşa edildiği küçük adayı tamamen çevreler. Atlarımızı orada bıraktık ve 5 franklık bir bedelle bizi taşıyacak kadar büyük bir tekne kiraladık. Kale burçlarından birisinden dönerken, çok büyük bir zariflikle işlenmiş bir bezeme ve bir kitabe gördüm. Bunlar boğa başı çelenklerle birleşiyorlardı ve üstlerinde rozetler vardı. İtalya'yı bilen Bay Rouen'in iddia ettiğine göre bu ülkede bu türde daha zarif bir şey görmemişti. Bizi gözetleyen Müslümanların gözleri önünde kitabeyi kopyalamak konusunda kendimize hâkim olmadık ve yalnızca aşağıdaki harfleri okuyabildik. Duvar boyunca devam ettiğini düşünmemize rağmen çimlerin altında gizlenmiş olanları ihmal etmek zorunda kaldık. Bunların bir anlam ifade edeceğini düşünmüyorum ancak eklenmesi gereken çok az şey olacaktır. Harflerin eksik olduğu yerlerde aralıklar bıraktım: ΙΣΑΦΤΡΑΙ ΑΝΟΣΥΣ ΟΕΟΥΣ ΘΕΟΥΣ ΘΕΟΥΝΕΤ ΙΙΙ ΠΔΕΙΚΑ. İşlerimizin bu kentte daha uzun kalmamıza engel olmasına son derece pişman oldum.

1833–1843, Texier, 242, 245: Apollonias gölüne, Artynia adı da verilmişti; fakat kıyısında kurulu ve Apollon tanrısına ait olmakla ünlü olan önemli şehrin adıyla devam etti... Karadan ayrı olmakla beraber şehir, birkaçı hâlâ yerinde bulunan kulelerle yapılmış sağlam bir kale ile korunmuştur; fakat bu binaların hiçbiri Yunan dönemine çıkmaz. Eski olduğu kesin bazı binalar da Bizans dönemine aittir. Eski Apollonias'ın yerine geçmiş olan bu müstahkem şehirde, incelemeye değer hiçbir eser yoktur.

1836, Strickland, 111: Gölün içine doğru uzanan küçük bir yarımadaı tamamen kaplayan Abulionte kentini gördük. Bu, zannederim yalnızca surların inşasında kullanılmış birçok kitabeyi görmüş olan Fontanier tarafından ziyaret edilmiş olan antik Apollonia yerleşimidir.

1837, Hamilton, 87–88, 88–89, 90–91: Dile doğru indikten sonra, hem üzüm bağlarında hem de yol kenarında antik duvarların temellerinin birçok kalıntısını geçtik. Bunlardan bazıları yolu kesiyordu. Biçimleri ve konumlarıyla Apollonia'nın mezarları gibi görünüyorlardı. Temeller genellikle çok büyüktü ve bazıları sanki üstlerinde sütunlar yerleştirilmiş gibi dairesel işaretler taşıyorlardı. Arazinin sahibi bir Türk tarafından üzüm bağının duvarlarının bir bölümü oluşturması için yerinden hareket ettirilmiş büyük bir blok üstünde Yunanca bir kitabenin izleri vardı: (No 303: ΠΟΥΠΛΙΕ . Γ . . ΝΕΟΥΑΛ . . ΧΑΙΡΕ) Bir noktada dil çok fazla kısalmıştı ve burası eski zamanlarda dar bir boğazda tam anlamıyla bir uçtan diğerine uzanan çok büyük bir surla savunuluyordu. Güçlü olmasına rağmen, bu sur çok kaba bir biçimde inşa edilmişti ve görünüşe göre asıl olarak antik kentin harabelerinden alınmış mermer bloklarla kaplanmıştı. Bunların birçoğu, konumu göl ve

mezarlık arasında, yarımadanın uç kısmının yakınlarında som bir kayaya oyulmuş tiyatronun basamakları ile yolun her iki kenarındaki çok sayıda antik binanın temelleriydi... Kent köprüünün yakınlarında görünüşe göre Bizans Dönemi'ne ait olan ve asıl olarak daha eski binalardan alınma büyük mermer bloklarla inşa edilmiş bir sur ve harabe bir hisarla savunulur... Yaşlı bir kavasın rehberliğinde, eski yapılar ve kitabeleri aramak için yola çıktım. Fakat antik bir binanın arşitravını ya da sütun pervazını oluşturuyor olması gereken birbirini izleyen mermer blokların üzerinde yalnızca bir tane kitabe buldum: (No 304: [Tek bir hatta] ΙΣΑΡΤΡΑΙΑΝΟ . ΑΥ . ΣΤΟΣΘΕΟΣ ΣΘΕΟΥ ΝΕ . ΤΗΝ ΛΕΙΚΑ) Bunlar köprüünün yakınlarında daha çağdaş olan kulelerden birisinin duvarları içine düzgün bir biçimde yerleştirilmişti... Daha sonra kentin çevresinde dolaşmak amacıyla bir kayık edindim... Tüm çevresini dolaşmayı 25 dakikada gerçekleştirdik. Köprüünün batısına doğru kısa bir mesafede terasların temellerine ya da harap olmuş bir tapınağın cellasına benzeyen ve hala in situ durumunda olan binaların antik duvarları ve temellerinin kalıntıları vardı. Kentin güneybatı ucunda kent surlarının belki de ayakta kalan tek kısmı olan ve yazıya eşlik eden gravürde gösterilen antik bir kule vardı. Şüphesiz çok eski olan aşağı kısım şimdi doldurularak kapatılmış bir kemer açıklığına sahipti. Bunun kentin bir girişi olması muhtemeldir. Köprüünün yanında hisara ait yüksek bir kule taş levhalarla kaplanmıştı ve bu levhaların düşmesi sonucunda tuğlaların ya da küçük kırmızı kiremitlerin harç içine yan yana gelecek biçimde yerleştirilmesiyle meydana getirilmiş tuhaf bir kitabenin parçaları açığa çıkmıştı... Kilisenin bahçesinde bir başka kitabeyi kopyaladım: (No. 305: ΣΤΑΚΤΗΜΝΗ ΣΤΗΡΟΣΘΡΕ ΠΤΗΧΑΙΡΕ)... Hem harabelerinden hem de şimdiki Rumca ismi olan Apolloniata ya da Apollonia isminin her ikisinden ötürü Abullionte'nin Apollonia ad Rhyndacum'un yerinde olduğuna hiç şüphe yoktur. Bu ayrıntılara Pococke tarafından yeteri kadar dikkat edilmemiştir ve kendisi Apollonia ad Rhyndacum'un temsilcisi olarak Mihaliç civarına bakmaya meyletmiş bu yüzden bu civardaki bir diğer Apollonia'ya atıfta bulunmuştur. Fakat Rhyndacus'un gölün içinden aktığı gerçeği bu karakteristik ismi ona vermek için yeterlidir.

1847, Macfarlane, 316, 317: Gölün kıyısında zarif, antik, mermer bir sütun parçasının üzerine oturdum... Kentin bu tarafındaki [köprüünün olduğu kısım] harabeler, daha az dikkate değer oldukları diğer bölümlerindeki gibi yalnızca Bizans İmparatorluğu Dönemi'nde savunma için inşa edilen surlardan oluşur. Surlardaki malzemelerin neredeyse tamamını meydana getiren ve Yunan sanatının gelişmiş dönemlerinde çıkartılarak işlenmiş çok büyük mermer bloklar, büyük, güzel kesimli taşlar, yatay bir biçimde yerleştirilmiş küçük parçalar halinde kesilmiş sütunlar, kırık arşitravlar, kitabelerin kırık dökük parçaları, frizler, sütun başlıkları vs. tamamı antik kentten alınmıştır ve Bizans İmparatorluğu'nun barbarları bunlara küçük, koyu renkli kaba tuğlalar eklemiştir. Muhtemelen şimdi Türk minaresi ve camisinin yalpalayarak durduğu tepenin en üstünde yer alan Apollo'nun güzel tapınağının malzemeleri bu surlar içinde, civardaki mezarlığın kavuklu taşları içinde ve Ulubat'ın surları ve kulelerinde aranabilir. Köprüünün yanındaki bir köşeyi döndükten kısa bir süre sonra kemerli, derin, karanlık ve etkileyici boyutlarda çifte bir kapıdan geçtik. Kemerli geçidin üstünde tuğladan inşa edilmiş fakat şimdi harabe halde olan ve baykuşlarla yarasaların sığınma yeri haline gelmiş çok güçlü bir kule yükseliyordu... Orada burada basamak taşları olarak hizmet veren ya da duvarların temellerinin inşasında kullanılmış bazı parçalara ayrılmış ve biçimsiz halde antik parçalar görülüyor... Rumlar hala onu antik ismiyle adlandırıyorlardı- Apolloniatis.

1854 (?), Murray, 221: Abullionte Kasabası Apollonia ad Rhyndacum yerleşimi üzerindedir. Harap durumdaki surlar ve tiyatronun konumu ve birçok küçük binanın temelleri, muhtemel mezarların ve kendisi olmaksızın kentin bazı izleri görülebilir.

1861 (?), Joanne-Isambert, 505: Burada bir tiyatro, bazı mezarlar ve surların kalıntıları vardır.

1862, Moustier, 251: Antik kent kıyı boyunca uzanır ve burada bazı bina kalıntıları görülebilir... Dar ve dik sokaklarda atlarımıza dolaştık ve görünüşe göre Helenik tarzda olan, harç olmadan büyük blokların bir araya getirilmesiyle inşa edilmiş bir parça sur duvarı keşfettik. Geri kalan kısımlar Bizans İmparatorluğu'na aitti. Bir tapınağın frizine aitmiş gibi görünen güzel bir antik parçanın yerleştirilmiş olduğu duvarın bir bölümünü çizdim.

1894, Munro-Anthony, 152, 152, 153–154: Karaya doğru olan kenarda önemli miktardaki kısmı halen ayakta olan eski surlardaki bir kapıdan içeri girilebilir. Kulelerden birisinin içi bucrania ile bezeli bir arşitravdan alınma bloklarla inşa edilmiştir ve üzerine

imparator Hadrian'ın ismi kazanmıştır. Cömertliği ile portico'yu ya da kitabenin ait olduğu diğer binaları diktirdiğini söyler... Kuzeyden dil çıkıntısına yaklaşıldığında, ilk olarak yolun her iki kıyısı boyunca uzanan eski bir mezarlığa gelinir. Nekropolis'in güney ucunda dil çıkıntısı darlaşarak bir kıstağa dönüşür ve bu noktada batı kenarının köşesinde gölün içinde ünlü tapınağı yer alır. Bizim ziyaret ettiğimiz zamanda su o kadar alçaktı ki kuru topraklar üzerinde onu ziyaret edebildik. Tapınağın günümüzde çok az izi görülebilir fakat büyük duvarları ve temenosu halen mevcuttur. Kıstağın ilerisinde konik biçimli bir tepe yükselir. Kayalık yamaçları selvi ağaçlarıyla kaplanmış. Tepenin ilerisinde ise neredeyse yuvarlak biçimli olan ve ortasında hafifçe yükselen Apollonia adası uzanır... Kuşkusuz, Apollonia bir Yunan kenti olarak ilk kuruluşunu denizden gelen bu su yoluna borçludur. Bu yerleşim ticaret ve savunma için o kadar elverişlidir ki, barbarların kara kuvvetlerinin saldırılarından kendini koruyabilmiştir. Zengin bir ovanın merkezindedir. Doğal gemi kanalının ucunda, ağaçların bolca bulunması ve yoğun bir balık varlığı Yunan yerleşimcilerini mutlak surette kendisine çekmiş olmalıdır. Apollonia'nın tarihi hakkında çok az şey biliyoruz. Sikkeleri MÖ 5. yüzyılın ortaları kadar erken dönemlerde başlar. Kentin kurucu tanrısı tabiki Apollo'dur. Sikkelerin bazılarında dev bir yılanı öldürürken gösterilir ve kuşkusuz günümüz Apollonia'nın kurucu azizinin Aziz George olması sadece bir rastlantı değildir. Ayrıca, sikkelerden şef yargıçların Strategos unvanını taşıdığını da görüyoruz. Apollonia, belki Sulla tarafından, Asia'daki Roma eyaletleri içinde Adramyttium'un conventus'u içinde de gösterilir fakat daha sonra Bithynia'ya geçmiştir. Plutarch Lucullus, Rhyndacus üzerinde Mithridates'in eşyaları imha edildiğinde, Apollonia'lı kadınların suda kayıkla ilerledikleri ve dökülenleri topladıklarını kaydetmiştir... Daha sonraki zamanlarda Apollonia Bithynia'nın piskoposluğu olmuştur. 680 ve 692 yıllarındaki konsil listelerinde Theotokia ismini taşır. Anna Commena Türk Beyi İhan'un Apollonia'da Alexander Euphorbenus tarafından nasıl kuşatıldığını anlatır. Kasaba yeniden ele geçirilmiş ancak güven altına alınamamıştır. Bir süre sonra tekrar Türklerin eline düşmüş görülür. Şüphesiz, en sonunda onların idaresi altına geçene kadar sürekli olarak akınlarla rahatsız edilmeye devam edilmiştir. Apollonia çok sayıda antik dönem kalıntılarıyla doludur. Her iki evden birisi kendi "antik taşına" sahiptir. Bunları ya duvarları içine yerleştirmiş ya da temel yapmak amacıyla kullanmışlardır. Ayrıca çok sayıda sikke ve mücevherleri satın almak için de teklifler aldım.

1910 (?), Hasluck, 69–70, 70–71, 72: Surlar doğrudan doğruya adanın çevresinde takip edilebilir ve bazı yerlerde çok büyük bir yüksekliğe kadar çıkarlar. Görünüşe göre asıl olarak geç Roma Dönemi'ne aittir ve çoğu bölümü erken binalardan elde edilmiş, dörtgen taşlarla kaba biçimde inşa edilmiştir. En çarpıcı kısmı kuşkusuz köprünün sol tarafında bağımsız biçimde duran ve inşasında Hadrian tarafında kente armağan edilen bir stoanın kitabeli epistyle blokları kullanılmış olan "Kastro" denilen kare kuledir. Bunun hemen ilerisinde yakın zamanlardaki bir yangın yandaki kapıyı ve bir rıhtımın duvarını açığa çıkarmıştır. Kasabaya ulaşım dikdörtgen planlı, orijinalinde beşik tonozla örtülü ve her iki ucunda bir kapıyla donatılmış Bizans Dönemi'ne tarihlendirilen bir giriş kulesiyle sağlanıyordu. Bunun içinde sokağın her iki kenarındaki duvarlardan çıkıntı meydana getiren iki blok görünüşe göre Roma Duvarı'nın iç kapısının yerine işaret eder. Hamilton büyük ihtimalle Lebas'ın levhasında da gösterilen güneybatı kulede bir diğer geçidi görmüş ve skecinde burayı göstermiştir. Lebas, Apollo Tapınağı'nın yerini surların içine yerleştirmiştir. Bu varsayım doğru olabilir ancak kanıt olarak sunduğu deliller teorisine herhangi bir destek sağlayamayacak kadar hayalperestçedir. Yarımadanın ikinci bölümü düzensiz oval biçiminde olup hafifçe yüksek olan kayalık S. George Tepesi'dir: burası kayaya oyulmuş tiyatro ve stadyumun kalıntılarını kapsar veya bir zamanlar kapsamıştır... Anakarayı S. George'a bağlayan kıstak çok büyük kalıntıları halen ayakta duran bir Bizans suruyla savunulur; Hamilton'un zamanında hala mermerle kaplıydı. Kıstağın ilerisinde tarım arazileri- asıl olarak dut bahçeleri- başlar: bu civarda Hamilton antik mezarların temellerini görmüştü... Bir Bizans toplanma yeri olduğundan kasabanın doğal savunmaları onunla bağlıdır. Villehardouin bunu ("Le Pulinach") "temiz suları olan bir gölün kıyısına yerleştirilebilecek en güçlü ve en iyi kalelerden biri" olarak tanımlar. Son ele geçiriliş tarihi bilinmemektedir fakat 14. yüzyılın erken yılları olduğu söylenebilir.

Ek 77: Gölyazı Köprü

1837, Hamilton, 88: Üzerinde Abullionte kentinin yer aldığı ada anakaraya, su kıyısına yakın biçimde yetişen bir çınar ağacının çok geniş bir alana yayılan dallarının zarar vermemesi için kavisli bir doğrultuda yapılmış basit ve dayanıksız yapıda olan ahşap bir köprüyle bağlanıyordu.

1847, Macfarlane, 316: Kasabanın doğu ucundaki oldukça uzun bir ahşap köprü ve bazı eski harabeler boyunca yürüdük. Sular yükselirken, bu köprü zaruri bir hale geliyordu ve Apollonia'da burada bizim olduğumuzdan daha geç bir tarihte ya da aralık ayında bulunan Tournefort tarafından görüldüğü ve tanımlandığı biçimde gerçekten bir ada oluyordu. Kentin tamamen kapladığı ve tabanının çevresi yaklaşık 2,5 mil olabilecek koni biçimli bu yer yılın 3 ya da 4 ayı bir ada halindeydi ve yılın geri kalan zamanlarında çıkıntılı bir buruna dönüşüyordu. Köprünün altındaki zemin hala kuru olduğundan insanlar direkler ve tahtalara itimat etmek yerine buradan yürüyorlar ve atla geçiş yapıyorlardı. Bu köprünün doğu ucunda koyu kavaklarla bezenmiş ve kırık Türk mezartaşlarıyla her yeri noktalanmış olan bir başka geniş, düz koni yükseliyordu.

1854 (?), Murray, 221: Abullionte, Mudanya'ya yaklaşık 5 saat uzaklıkta aynı isimli bir gölün güneybatı ucunda küçük bir ada üzerinde yer almakta ve uzun ahşap bir köprüyle dar yarımada ile birleşmektedir.

1862, Moustier, 251: Bu köy, dört taraftan su ile çevrelenmiş küçük bir tepenin üzerinde kurulmuştur. 2 ya da 300 metre uzunluğunda ahşap bir köprü vasıtasıyla ana kara ile bağlantı sağlanır. Fakat bu mevsimde kuru arazi üzerinden buraya ulaşabilmek mümkündür.

Ek 78: Nilüfer İlçesi Tahtalı Köyü Kervansaray

1576, Gerlach, 445: Sağda, dağlara doğru bir kervansaray ve ağaçlar arasında birçok ev gördük.

1656, Thévenot, 116: O gün Bursa'ya yaklaşık on veya on iki mil uzaklıktaki Tahtalı köyünde konakladık. Orada bir kervansaraya yerleştik.

1701, Tournefort, 241: 8 Kasım'da İzmir'e gitmek için Bursa'dan yola çıktık, yaya üç buçuk saatlik yolda olan Tartalı köyünde geceledik.

1836, Hamilton, 78: Bursa'dan dört saat mesafede yer alan küçük bir köy olan ve geceleyin konaklama yapmayı planladığımız Tartarlı'ya ulaştığımızda bunun kalacak yerleri hakkında o kadar kötü bir rivayet işittik ki iki saat daha ileriye gitmeye karar verdik. Osmanlı Sarayı'nın yetkisi altında seyahat edenlerce genellikle dayatılan ağırlamalardan ve yardımlardan hoşlanmayan ve böylesi ziyaretleri bir lütuftan çok bir vergi olarak düşünen, bu nedenle köylerindeki konaklamalardan vazgeçirmek için ellerinden gelen her şeyi yapan Türk köylülerinin bu kurnazlığıyla henüz karşılaşmamıştık. Hatta bir gezginin kendilerinde konaklamaya karar verdiğini görür görmez sınırlı olanaklarıyla ellerinden geldiğince doğalarının doğuştan gelen misafirperverliğini ve her türlü çabayı gösterdiler.

1836, Strickland, 111: Bir kalacak yer bulmayı umut ederek sola Tartalı Köyü'ne döndük. Fakat köyün muhtarı orada olmadığından bu amacımızda başarısız olduk ve yola devam etmek zorunda kaldık.

Ek 79: Nilüfer İlçesi Hasanağa (Kızılıcıklı) Köyü

1836, Hamilton, 78–79: 150 evden oluşan ve Bursa'dan 6 saat uzaklıkta yer alan küçük bir köy olan Hasan Ağa Köyü'ne tepeler arasında kaybettiğimiz yolumuzu tekrar bulduktan sonra saat 7'ye kadar ulaşamadık. Yolda yarım saat bekledikten sonra bir köşesi bizi atlardan ayıran ve zayıf ikametinin aniden yıkılmasını tehdit eder biçimde atların tüm gece boyunca sürekli olarak ittirdikleri ince dallar ve çamurlardan yapılmış duvarlara sahip bir odadan oluşan konaklama yerine dönüştürülmüş virane bir ahıra girdik. Fakir bir yaşlı adam olan ev sahibimize hiç eski para yani sikke görüp görmediğini ya da bulup bulmadığını sorduğumuzda eski ya da yeni hiç para görmediğini söyledi ancak bize iki arpa somunu, iki büyük soğan, bal, sirke ve taze şarabın karıştırılmasıyla yapılan ve bulama denilen bir tatlı yiyecektekenden oluşan kıymetli bir yemek getirdi.

1836, Strickland, 111: Bir vadiye indikten sonra ayışığında ilerledik ve 7.30'da biraz gecikmeden sonra kalacak bir yer bulduğumuz Hasanağa Köyü'ne girdik. 4'de kalktık ve aydınlık olur olmaz uyuduğumuz yerin yalnızca bir ahır değil aynı zamanda arı kovanlarının tutulduğu bir yer olduğunu da keşfettik. Evin duvarı önleri kapalı yaklaşık 1 ayak çapında peteklerle doluydu ve bunların herbiri arılarla kaynıyordu.

1854 (?), Murray, 254: Bursa'dan bir günlük yolda yer alan Hasanağa Bursa'nın güneyinde seyyahlar için hiçbir konaklama imkânının bulunmadığı bir köydür.

1861 (?), Joanne-Isambert, 505: [Bursa'dan Kütahya'ya Giden Yolda] Tahtalı Köyü'ne doğru ilerlenir (6 kilometre) ve bir kez daha aşağıya inilerek yolcular için hiçbir rahatlık sunmamasına rağmen gecenin geçirileceği Hasanağa Köyü'ne (Bursa'dan 6 saat) gelinir.

Ek 80: Osmangazi İlçesi Demirtaş Köyü Kilise

1793, Brenner, 71: Halkı tamamen Rumlardan oluşur.

1832, Porter, 268: Burada ailesi fakir olan fakat bu memleket için herşeyin konforlu görüldüğü bir Rum evinde kahvaltı ettik. Kahvaltı, iki nazik, genç ve güzel Rum olan eşi ve kız kardeşi tarafından hazırlandı. Kasabanın papazı da kahvaltısını bizimle yaptı ve bahşişin dağıtılmak üzere olduğunu görünce o da talep etti ve yirmi kuruş aldı. Burada yeni bir kilise inşa ediyorlardı ve talep de bu sebepten yapılmıştı.

1848, Macfarlane, 71, 77: Demirtaş'ta 400 ev vardı ve bir tanesi bile Türk değildi... Köydeki ziyaretlerimizden sonra, Rum kilisesine ve okuluna gittik. Sadece birkaç yıl önce inşa edilen kilise geniş ve (içerisi) zarafetsiz değil, tüm sütunları ve neredeyse diğer bütün kısımları yalnızca ahşaptan yapılmış, boyalı, damarlı yüzeyli ve vernikli. Panagia ya da Bakire Meryem'e adanmıştı. Önceden Aziz George'a adanmıştı, ancak tamamen yandıktan sonra daha güçlü koruyucu seçimi için ihtiyatlı olunması gerektiğine inanılmıştı.

1854, Benjamin, 111: [Bursa-Gemlik Yolu üzerinde] İki ya da üç saatlik bir yolculuk bizi bir Rum köyü olan Demirtaş'a getirdi.

1922, Sheltman, 22: Köyden ayrılırken bir köylünün ölümünden dolayı kilise çanı çalıyordu. Türkiye'de çanlar nadir olduğu için sesi alışılmadık biçimde tatlı geldi.

Ek 81: Gemlik

1847, Macfarlane, 81, 83: Varış noktamız olan Ghio ya da Türkçe ismiyle Gemlik kasabası kısmen kıyı boyunca uzanır ve kısmen de zeytin, üzüm, dut ve mersin ağaçlarıyla yeşillenmiş tepeler üzerinde yükselir biçimde çok göz alıcı bir şekilde görünmekteydi... Kasabanın içi ya da aşağı kısımlarının tamamı inanılmaz derecede pis ve kirliydi. Dar ve çok kapalı ana caddenin ortasında uzun bir çamur birikintisi bulunuyordu... Pisti, yine de bir bütün olarak Constantinople'deki herkes tarafından gezginlerin ilgisini çekecek hiçbir şeyin olmadığı en berbat delik olarak tarif edilen bu yeri Türkiye'de gördüğüm en şirin yerlerden birisi olarak buldum.

1840, Bernard, 60: Şimdi sekiz bin nüfuslu bir kasabadır. Ahalisi zeytin, bağ ve ipekçilikle geçinirler.

1851, Van Lennep, 405: Yaklaşık 6,5 saatte dış kısmında yer alan bir kasabadan dolayı Mudanya Körfezi biçiminde de adlandırılan, aynı isimli körfezin en iç kısmına yerleştirilmiş antik adı Kios olan Gemlik önünde demir attık. Gemlik, Olympus'un bir kolunun eteklerinde göz alıcı biçimde uzanıyordu ve üzerinde kulelerinin olduğu bir kale yükseliyordu.

1880 (?), Launay, 152–153: Gemlik, kendi adını taşıyan bir körfezin ucundadır. Eski kent, kentin bir bölümünü oluşturur. Eski liman zamanla dolmuş, bahçe halini almış. Yeni liman ile bir de tersanesi vardır.

Ek 82: Gemlik'in Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri

1738, Pococke, 312: Burası Makedonya Kralı Phillip tarafından yok edilen ve Prusias tarafından yeniden inşa edilen, bu yüzden adına Prusias denilen antik Cius. Kasabada bazı yazıtlar mevcut.

1794, Morritt, 107: Mudanya Körfezi'nin ucunda ve Arganthus'un eteğinde yer alan bir köy olan Ghio'da Argonotların keşif seferleri sırasında Jason'un refakatçileri tarafından kurulan Cius kentinin harabeleri vardır.

1804, Hammer, 90–91, 92, 93: Gemlik, en eski zamanlarda Kianischen ismini alan eski Kios'tur ve Türkler bugün burayı Kemlik olarak adlandırır. Avrupalı gezginler için Bursa'ya gitmek üzere Mudanya'dan sonraki karaya çıkma yeridir. Eski Myrlea gibi (bugünkü Mudanya'nın yerinde) antik Prusa'nın doğrudan iskelesi olan Kios sonradan kral Prusias tarafından yeniden imar edilmiştir. Onun adını alarak Prusias am Meere (Deniz'deki Prusias) olarak adlandırılmış ve Bursa'nın olduğu gibi iç kısımlardaki Nicaea'nın da limanı olmuştur. Günümüzde de Mudanya ve Gemlik limanları ile Bursa ve İznik arasındaki ilişki aynı şekilde devam eder... Kios (Kolchis'ten dönüşlerinde Arganotlar'ın inşa ettiği bir kent olarak bahsedildiğinden) Heracles'in gözdesi güzel Hylas'ın su doldurmak için karaya çıktığında nympheler tarafından kaçırıldığı yerdir... İlk kurucularının Arganotlar olduğu bu eski liman Bithynia kralları tarafından Kios olarak adlandırılmış, Prusias tarafından yeniden imar edilmiş, gemiciler tarafından Kibot ya da Civot olarak isimlendirilmiştir. Bugünkü Kemlik ismini Sultan Orhan tarafından başarısızlıkla sonuçlanan iki kuşatmanın ardından 1333 yılında (Hicri 734) fetheden Osmanlılar koymuştur.

1819, Dearborn, 29: Rumlar tarafından Kios ya da Ghio olarak adlandırılan Ghemlik ya da Kemlek, Makedonya kralı Philip tarafından yok edilen ve Prusias tarafından yeniden inşa edilen antik Cius yerleşiminde Moudania ya da Mundanaia Körfezi'nin baş kısmındadır. Şairler Hercules'in oğlanı Hylas'ın periler tarafından kaçırılmasıyla bağlantılı olan hikâyesini buraya yerleştirirler.

1819, Vidua, 128–129: Aynı zamanda Ghio olarak da adlandırılan ve muhtemelen antik Cius olan, Modania Körfezi'nin ucunda yerleşmiş Gemlik'i ziyaret ettik. Burada şimdi bir kuyu tırabzanı olarak hizmet veren kabartmalı bir mezar taşı dışında birşey bulamadık.

1832, Porter, 272: [Gemlik-Orhangazi arasında] Küçük bir dereciğin fışkırdığı yerde bazı antik kalıntıları ve henüz ana kütlede tam olarak ayrılmamış bazı yontma taşları gördüğümüz bir taş ocağını geçtik. Bunlar eski bir tarihe ait görünüyordular. Bir tanesinin üzerinde, görüldüğü kadarıyla bir ayna, bir kadeh ve bir küre vardı.

1833–1843, Texier, 189, 190–191: Eskiden Cius denilen Gemlik (Ghio) küçük şehri, Katerli Dağı'nın kolu olan bir tepenin doğu yamacında ve deniz kenarındadır. Bu şehir, eski şehirden yalnızca çok ufak bir bölümü işgal etmiştir... Romalıların izleri, hemen hemen tamamen silinmiştir. Halklarını korumuş olan bütün şehirlerde hep böyledir; fakat evler üzerinde yapılan kazılarla, çoğunlukla bir mimari tarzın bölümleri ve şekilleri keşfedilebilir. Şehrin dışındaki bir bahçede, yere yatmış sütunları damarlı mermerden yapılmış bir tapınak bulunmuştur. Bu sütunlar altı metre altmış dört santimetre boyundadır. Korint tarzındaki başlıkları, beyaz mermerden yapılmıştır. Maalesef halk, bu mimari eserlerden ne bulurlarsa kendi binalarında kullanmıştır. Bundan dolayı Gemlik'te kitabeler çok azdır.

1840, Bernard, 59–60: Körfezin dibindeki Gemlik kasabasını, eski zamanlarda (Sakız Argnot), bir seferden dönüştürdüğünden, Kius diye anılırdı. Sonradan, Asya'nın bazı akınlarında harap olmuş ve eskiden (Bitinya) denilen Bursa'nın kralı (Pruzyas) tarafından tekrar imarı üzerinde bu zatın adıyla anılmaya başlanmış fakat Bursa'dan ayırmak için Deniz Prusias'ı adını almıştır. O tarihten sonra Araplar ve Romalılar kasabaya taarruz etmedilerse de, salıp orduları buradan geçerken, bir eser bırakmış olmak için (Kiyut, yani Siyut) ismini verdiler. Nihayet Sultan Osman zamanında iki defa muhasarayı müteakip 704 (1304) yılında Orhan'ın padişahlığında zaptedildi ve adına Gemlik denildi.

1847, Macfarlane, 82, 84: [Tepeye çıkan] Yolda körfezin ve körfezi çevreleyen dağların güzel manzaralarının keyfini çıkarmak için sık sık durduk ve klasik çağlara ait olabilecek kalıntıların birkaç izi dikkatimizi çekti... Rumların Cius'un bozulmuş biçimi haline getirdiği Ghio- bir zamanlar Nicaea'nın ve Nicomedia'nın ve onlar gibi Bithynia'nın diğer

güzel kentlerinin ihtişamına rakipti. Daha sonra yağmalanmış ve ardından 3. yüzyıldaki ikinci seferleri sırasında Gotlar tarafından yakılmıştır.

1864, Warsberg, 93: Vapurun seyrine devam ettiği yer olan Gemleck, dönüş yollarında Argonatlar tarafından kurulmuş ve isimlendirilmiş bir yer olan Cius'tur. Daha sonra Hannibal'i himaye etmiş olan Bithinya Kralı Brusias buraya kendi ismini vermiştir.

1880 (?), Launay, 153: Myrileia kenti de Kios gibi Kral Philip'in tahribine uğramıştır. Daha sonra Prusias tarafından yeniden kurulmuştur. Bu nedenle kente diğer Prusa denilmiş. (Prousa ad Meer) Eski eser olarak kale kalıntısından başka bir şey yoktur. Evler için temel kazılınca eski ve antik yapı kalıntıları çıkıyor.

1886, Walker, 94: Katırlı'nın eteğinde, Gemlik Körfezi'nin kıyısındaki kent Argonautlar'un bir diğeri tarafından kurulmuş eski Cius yerleşimi üzerinde yükselir.

1904 (?), Anonim, 209: Bozburun'dan sonra (eski zamanlarda Posidion Burnu) vapur, solda Armutlu ve Fıstıklı köylerini geçerek Mudanya veya Gemlik Körfezi'ne girer. Körfezin başında bu yerin en eski kentlerinden birisi olan Cius veya Ghio'nun yerine geçmiş olan Gemlik kasabası vardır. Söylenenlere göre, Yunan kolonilerinin dikkatini çeken bu kent Colchis'den dönüşünde Argonautların birisi olan Cius tarafından kurulmuştur. Demetrius'un oğlu Philip kenti yok etmiştir ve burayı yeniden inşa ederek ona Prusa ad Mare ismini veren Zelas'ın oğlu Prusias'a vermiştir. Ascanius Gölü ve Nicea ile bağlantısı olduğu için, Haçlılar burayı Küçük Asya'da karaya çıktıkları Civitot olarak bilinen bir ana liman yapmışlardır.

Ek 83: Gemlik Surlar Ve Kale

1793, Brenner, 74–75: Eski zamanlarda Cius olan bu yer, Mudanya'da olduğu gibi ismini verdiği körfezin en uç noktasında yer alır. Bizans İmparatorluğu yönetimindeyken doğa ve insan eliyle o kadar güçlendirilmiş bir kaleye sahipti ki Sultan Orhan onu alabilmek için bir yıl boyunca kuşatma yapmak zorunda kalmıştı.

1833–1843, Texier, 190, 191: Eski Cius şehrinin en dikkat çeken eski eser kalıntısı, şüphesiz ilk şehrin esaslarını gösteren surlardır. Bu sur, bugün ağanın ikametgâhı olan akropolden, yani şehrin en yüksek yeri ve kalesi olan yerden, ta aşağısına kadar devam eder. Bu taşların düzensiz aralarla harçlanmış bu pélasgique yapım tarzı, gerçekten dikkat çekicidir. Her taşın boyutları bir metre kareyi geçmez. Duvarın yüzünde, taşlar kabarık bırakılmış ve araları mala ile düzeltilmiştir. Yalnız bu sıva aletin çok eski bir döneme ait olmadığı, çünkü Romalılar tarafından kullanıldığı göz önünde tutulmalıdır. Bunların zamanında, duvarın içi toptan harç ile dolduruluyordu. Hâlbuki en eski eserler sınıfından olan duvarlarda, hiçbir zaman harç kullanılmamıştır. Eldeki tariflere uymak için, düzensiz şekilde tutturulmuş taş duvarlara, Pelasg tarzı adını vererek buna başka bir görüş ve yorum eklemeksizin, yalnız taşların şeklini dikkate almalıyız... [Gemlik-Bursa yolu üzerinde] Bu yolun her kısmında, tabiat tamamen kıraç halindedir. Yeşilliklerle kaplı taşlı tepelerden aşılır. Şehirden üç kilometre uzaklaştıktan sonra zamanında Pelasg tarzında çok büyük bir duvarla önü kapanmış olan ufak bir vadiye inilir. Bu duvarın ortası, yol geçirmek için yıkılmıştır. Bu duvar, sağdan ve soldan her tepenin zirvesine kadar devam eder. Yapım tarzı, büyük taşların yine düzensiz şekilde yapıştirilmesiyle çok eski bir döneme ait olduğunu gösterir. Şehirden böyle uzakta yapılmış olduğuna göre yapılaş sebebi belki de Dolion ve Mysi kavimlerini birbirinden ayırmak için olsa gerektir. Böyle duvardan sınırlar, o zamanların alışkanlıklarındandı. Bunun bitişme noktasını bilmekte yarar vardır. Çünkü yönünü izleyerek belki birşey keşfedilebilir.

1847, Macfarlane, 82, 84: Arkadaki dağların zirvesinin oldukça aşağısında bir zamanlar vadinin efendilerinden ya da zorba derebeylerinin haleflerinin istihkâmı ya da sığınağı olan eski Bizans kentinin akropolisinin yerini işgal eden bir Türk kalesinin kalıntıları vardı... Eski Derebey'in kalesinin sağlam taş duvarları üzerinde ve içinde inşa edilmiş eski püskü ahşap köşk içinde duran bir Türk Ağa ya da yöneticisi vardı ve Tanzimat'a rağmen Hıristiyan reayalar üzerinde zorba bir yönetim uyguluyordu.

Ek 84: Gemlik'in Osmanlı Dönemi Eserleri

1738, Pococke, 313: Kentin piskoposu burada ziyaret ettiğim bir sarayda/konakta ikamet ediyor... Yaklaşık 600 aileden oluşan Rumların 7 ya da 8 kilisesi var. Bir rahibe manastırına benzeyen 2 manastır da kasabanın üstündeki tepenin eteklerinde. Burada yaklaşık 60 Türk ailesi mevcut. 2 camileri var ve daha çok batıdaki tepede yerleşmişler.

1819, Dearborn, 29: Kasaba, büyük bölümü 8 kilise, 1 rahibe manastırı ve 2 manastıra sahip Rumlardan oluşan 2.000 ila 3.000 arasında kişiye sahiptir. Çoğunlukla batıdaki tepede yerleşmiş olan Türklerin iki camisi vardır.

1832, Porter, 270: Mudanya Körfezi'nin başında yer alan Gemlik'e doğru indik. Bu, 9 kilise ile 1 manastır barındıran ve bir piskoposun ikametgâhı olan çok hoş bir Rum kasabasıdır. Burada yalnızca 15 veya 20 Türk ailesi vardır.

1847, Macfarlane, 81–82: Dinlendikten sonra, herbirinin etrafı duvarla çevrelenmiş kendi bahçesi içinde duran birbirlerinden uzak ve daha uzak biçimlerde ayrı olarak yapılmış evler içinde fark edilemez biçimde sona eren kasabanın üst bölümlerine doğru yürüdük.

Ek 85: Gemlik Konaklama Mekânları

1816, Turner, 156: Bize ait bir bölme verilen ve kendimizi olabileceği kadar rahat hissettiğimiz bir kahveye girdik. Kahve Türklerle doluydu fakat genellikle yaptıkları gibi grubumuza meraklı sorular sormak yerine tamamı kendi aralarında bile asık suratlı ve sessizlerdi... Rüzgâr mola vermemizden kısa bir süre sonra azaldı fakat tüm gece boyunca çok yoğun biçimde kar yağdı. Akşam yemeği için biraz kümes hayvanı edindik ve kahvede 15 ya da 20 Türk de uyuyor olmasına ve bunlardan 2 ya da 3 tanesi sanki dillerini gevşetmek için yalnızca gece yarısını bekliyormuş gibi tüm gece boyunca konuşmasına rağmen çok güzel bir biçimde uyuduk.

1819, Vidua, 128: Öğle vaktinden sonra Gemlik'e gitmek için yola çıktık ve buraya akşam geç saatlerde ulaştık. Bir han mevcut olmadığından Ağa yani Türk yöneticisi Rumların başını çağırmaya birisini yolladı ve ona zengin bir Rum'un evinde bizi konaklatma görevini yerine getirmesini emretti.

1847, Macfarlane, 81, 82–83, 83: Rehberliğimizi yapan Bay J___ ile birlikte yakın bir tarihte deniz kenarına inşa edilmiş bir hana gittik. Yeni olduğu kadar bomboş, bütünüyle mobilyasız olan bu yerde odaların badanalı duvarlarında böceklerin mevcudiyetinin en tatmin edici kanıtlarını gördük. Arkamızda Pera'da bıraktığımızdan daha kötü pis bir koku vardı. Pencerelerin altında suyolu ya da durgun su-yatağı vardı ve çok az uzakta Ghio'nun ünlü sıtma hastalığını meydana getiren bataklıklar başlıyordu. En sonunda ilk başta yapmamız gereken şeyi yaptık- bu yıllarda oldukça büyük sayılarda olan ve bu küçük limanda sıklıkla küçük zanaatlarla uğraşan, İyonyalı Rum konumuza özel ilgi gösteren, Bursa'daki İngiliz konsolosu için bir çeşit konsolos yardımcısı ya da temsilci gibi davranan bir Rum'u ziyaret ettik. İsmi Giovanni Vitalis'ti... Bizim handa uyuyacağımızı dahi duymadan hiçbir İngiliz beyefendisinin bunu yapmasına izin vermeyeceğini söyleyerek bizi çok nazikâne biçimde kabul etti. Son piposunun küllerini atarak üçümüzü derhal kendi ikametgâhına götürme konusunda ısrar etti... Kir-Yani'nin ikametgâhi tamirdeydi fakat bizi bir çeşit yarı çiftlik evi yarı ipek fabrikası olan bir yere götürdü ve orada çok konuksever bir biçimde ağırladı... Manastır'dan Kir-Yani'nin ikametgâhına indik ve orada ipek bükümü için kullanılan ve uzunluğu 120 feet genişliği ise 40 feet olan bir odada akşam yemeğimizi yedik... Karyolar Constantinople'un ötesinde nadiren görülür ve (Frenk evlerinin haricinde) orada da çok sık görülmez. Yataklarımız zeminde birçok penceresi olan ancak hiç pencere kanadı ya da camı bulunmayan, yemek yediğimiz geniş, havadar salonun üst ucunda bir hasırın üzerine serildi. Fakat yataklar sevimli ve temizdi ve dağların çok hoş kokuları gibi kokuyordu ve yeterince de yumuşaktı, böylece rahat bir biçimde uyuduk. Odamızın bir bölümünün altında ahır ve bir diğer kısmında mutfak olmasına rağmen burnumuza hiç pis koku gelmedi, sivrisinekler yoktu, hiçbir çeşit böcek yoktu, Pera'nın köpeklerinin bağırırları yoktu, taş sokaklardaki tıkrıtlar yoktu, "Yangın Var" şeklinde çığlıklar yoktu. Altta bulunan atlar kuzular kadar sessizdi ve hatta haylaz katır (dün akşam çok yaramaz bir davranışta bulunmuştu) bu gece akıllı bir hayvana dönüşmüştü.

1851, Paine, 47–49, 49: Üstünde Gemlik Köyü'nün bulunduğu körfeze ulaştığımızda küçük bir tekneyle karaya çıktık. Daha fazla bahşiş için dikkat dağıtan bağırırlarla çevrelenmiş biçimde hemen, kıyıya yakın yerde yalnızca bir tane olan bir khan yani hana ilerledik. Bize ne masa, ne sandalye ne de divanlara sahip olan ve aç yolcular için hiç de misafirperver olmayan bir görünüm arz eden bir oda gösterildi. Yüzümüz hiç kuşku yok ki hissettiğimiz memnuniyetsizliği yeterince gösteriyordu ve birkaç şüphe götürmez işareti daha eklenmesiyle rehberimiz geceyi geçirme konusundaki fikrimizi tam olarak idrak etmişti. Bizi kırık bir merdivenin perişan durumdaki basamaklarından aşağı ve yukarı götürerek kendini belli eden bir hoşnutlukla gerçekten de bir divanın tahtalarının bulunduğu fakat tümüyle mindersiz olan bir odayı gösterdi. Bunun bizim kastettiğimiz şeyin karşılığı olmadığını anlamasını sağladık ve çaresiz bir biçimde aceleyle odadan çıktı ve kısa bir süre sonra en önemli marifetlerinden birisi Fransızca konuşması olan teknenin aşçısıyla geri döndü. Hemen sorunlar açıklandı fakat bizim seyahat aletlerimizin tamamını oluşturan tek şeyin küçük el çantalarımız olduğunu öğrendikleri zaman her iki adamın yüzüne çöken şaşkınlık ifadesi aşırı derecede gülünçtü. Ve şimdi, ilk kez tekneye serilmiş olarak

gördüğümüz ince pamuk şiltelerin, evlerinden uzakta geceyi geçirecek olan Türk kadınlarının, salyangozun kabuğuna olduğu gibi, ayrılmaz bir parçası olduğunu öğrendik. Herkesin kendi kilimini veya şiltesini tedarik etmesi bekleniyordu ve bizim hiçbirşeyimiz yoktu. Fakat ruhumuz karşılaştığımız maceralar ve engellerle çoştı ve önümüzdeki oldukça kasvetli manzaraya yalnızca güldük... Bursa'ya ulaşmak için beş veya altı saat gerekliydi ve bu yolu aşmadan önce en azından gece saat 10 veya 11 olacağından ve özellikle yolların da kötü olduğu konusunda kesin bilgiler aldığımızdan böylesi bir teşebbüste bulunmaya cesaret edememiştik.

Ek 86: Gemlik Gayrimüslim Yapıları

1793, Brenner, 76: Gemlik'in görülmeye değer yerlerini görmeyi talep ettik. Ancak bir Rum keşiş manastırının avlusunda yer alan ve safça Nicene Konsili'nin kutsal babalarının birçok kez üzerinde oturarak kahve içtikleri iddia edilen uzun bir taşın haricinde hiçbirsey bulamadık.

1816, Turner, 156: Yanımda sigara içen bir Türk'ün bana söylediğine göre Gemlik 800 Rum evi ve 75 Türk evinden oluşuyordu.

1847, Macfarlane, 82, 84: Bu neşeli insanlardan ayrılarak geçmişte ünlü olan iki manastırdan birine doğru kasabanın üzerinde yükselen kuzeydeki tepelere tırmandık... Türünün diğer pek çok yapısı gibi, manastır şu anda sadece bir çiftlikti ve fazla keşiş yoktu. Karısı ve çocuklarıyla evde yaşayan Rum rahip cemaati ruhani olarak idare eden kişinin görevini yapıyor gibi gözüküyordu... Bahçesinin köşesinde ısıtılar saçarak akan bir çeşmeye sahipti. Manastırın büyük bölümü mahvolmuş bir haldeydi... Kir-Yani nüfusun 3.000'in biraz üzerinde olabileceği tahmininde bulundu. Bunlardan çok azı Ermeni idi ve daha da azı Türklerdi. Burada yalnızca 15 Osmanlı ailesi yaşıyordu.

1851, Van Lennep, 405: Neredeyse tüm halkı Rumlardan ibaretti ve bazıları inançlarının uğraşlarında çok az cesaret göstermelerine rağmen yakın zamanlarda aydınlatılmışlardı.

1857, Perrot, 58, 59: Delbet ile piskoposluğu kentin geri kalanı gibi yanmış ve hala yeniden inşa edilmemiş olduğundan okul ve öğretmenleri için yapılmış büyük ve yeni bir binanın köşesinde ikamet eden piskoposu ziyarete gittik. Yeni bir ev inşa edecek parayı bulana kadar kendisine bu geçici sığınağı vermişlerdi. Onu divanın kenarına yaslanmış, güzel bir kilim üzerinde uzanırken bulduk... Piskoposun yanından inerken, ilkokulu ziyaret ettik. Bu zemin katta idi ve neredeyse 400 çocuğun bir araya toplandığı geniş bir odadan meydana geliyordu. Yangından önce burada kızlar için de bir okul vardı ancak bu felaketten beri kasabanın gücünün yetmediği bir lüks idi ve şimdi erkekler ve kızlar öğretmenin gözetimi altında karışık haldeydiler. İlkinde [birinci katta(?)] piskoposun yanında Helen tarzı bir okul vardı. Paskalya nedeniyle öğretmeni olmadığından göremedik. Buraya genellikle yaklaşık 50 çocuk devam ediyordu.

Ek 87: İnegöl

1804, Hammer, 86: Bazı gezginlerin ve coğrafyacıların Olympos'un arkasına yerleştirdikleri İnegöl'ün sözde gölü, birçok benzeri gibi mevcudiyetini dilsel karışıklıklara borçludur. İnegöl (Almanca Ayna Göl) gerçekten de Küçük Asya'da birçok gölün ismidir fakat burada bir gölden ziyade Rumca Agio Nicola şeklinde telaffuz edilen Aziz Nicolaus'a adanmış bir kiliseden adını alan ve Türkler tarafından İnegöl denilerek bozulmuş olan bir yerin ismidir. Kelimenin Türkçe anlamını kaydeden Avrupalı gezginler köyü bir göle çevirmişler ve birçoğu da benzer bir dilsel karışıklığa dayanan biçimde coğrafi hatalar yapmışlardır.

1814, Kinneir, 243: İnegöl, bir köy için çok büyük ve bir kent içinse çok küçük yerleşimlere verilen bir isim olan kasabalardan birisiydi. Yaklaşık 16 mil uzunluğunda ve 5 mil genişliğinde, güneyden Olympus Dağı ve kuzeyden bir dağ dizisi tarafından sınırlandırılmış bereketli ve oldukça ormanlık bir vadinin merkezi yakınlarında yer alıyordu. Yeni Su denilen Gallus üzerindeydi ve civarında kendisine ismini veren bir çeşit göl ya da daha ziyade bir bataklık bulunmaktaydı. Antik ismi Morda idi ve gerçekte Gallus Nehri ovanın boş bir bölümünden geçerken sularının geniş bir alana yayılmasıyla bir göl meydana getiriyordu. İnegöl, İznik'ten ve aynı şekilde Bursa'dan 8 saat uzaklıktadır.

1847, Macfarlane, 145–146: İnegöl kasabası şimdi yaklaşık 400 evden oluşur ve görünüşe göre bunların yarısından daha fazlası Rumlara aittir.

1848, Monk, 58: Yaklaşık olarak dört saat yolculuk bizi ovanın ortasında küçük bir kasaba olan İnegöl'e getirdi. Kısa bir dinlenmeden sonra, bir saat daha ilerleyerek iki yolun birleştiği yerde, ovanın kenarında sarp biçimde yükselen çıplak kayalara oyulmuş mezara benzeyen bazı odalar ve doğal mağaraları incelediğimiz bir yere geldik.

1852, Taylor, 308: Önümüzdeki meyve bahçelerinin yukarısında İnegöl'ün iki beyaz minaresini gördük ve yola çıkmamızın üç saat sonrasında bu yere ulaştık. Burası, çok fazla temiz olmayan fakat canlı görünümlü bir pazara sahip küçük bir kasabaydı. Evlerden birisinde Olympos geyiğinden alınmış yarım çift mükemmel boynuz gördüm. Pazar, üstünde üzüm asmalarının yetiştiği kafesli bir çatıyla örtülmüştü ve yeni yetişen üzümlerin devasa salkımları dükkân tezgâhlarının üzerine sarkıyordu.

1861 (?), Joanne-Isambert, 511: İnegöl (Vezirhan'dan 18 saat) aynı isimli gölün yanında, Olympe (Keşiş Dağı)'in zirvesinin hâkim olduğu geniş ve bereketli bir vadi içinde kurulmuş büyük bir köydür.

Ek 88: İnegöl Konaklama Mekânları

1814, Kinneir, 242–243: Yatacak yer olarak bir hana geçtim ve her köşesinde bulunan deliklerden üzerime soğuk ve nemli rüzgârların geldiği bir odaya yerleştim. Büyük bir ateş yakarak ve sıcak kahve içerek kendimi sıcak tutmaya çalıştım fakat geceleyin ciddi bir sıtma nöbetine yakalanmama engel olamadım.

1833, G.M, 456: Bursa'dan 24 mil uzakta yer alan, ağanın sabah için yeni atlar verilmesini emrettiği ve bana çok misafirperver biçimde davranarak hizmetlerine karşılık vermeye zorunlu hissettiğim tüm ödeme taleplerimi reddeden iyi bir yaşlı Türk'ün evinde konaklamamı sağladığı İnegöl'e geç bir saatte ulaştık.

1847, Macfarlane, 144: Akşam saat 5'te İnegöl'deki handa atlarımızdan indik. Sözüne sadık biçimde, güleryüzlü Halil bizden birkaç dakika sonra oradaydı. Bugün pazar/çarşı günüydü. Pis han, satmak için mısır, kereste ve az bir miktar ipek getirmiş olan Rumlar ve Ermenilerle tıka basa doluydu. Kendimiz için burada çok küçük ve kirli bir oda bulabilme yönünde hiç şansımız olmadığı için Mustafa Nuri'nin buyrultusu ile Halil'i bu yerin müdürü yani ağasına gönderdik. Bu tılsımın meydana getireceği sonuçları öğrenmek konusunda oldukça meraklıydım. Ağa buyrultuya bakmadan Halil'e İngiliz beyleri evine getirmesini, onlara konaklayacak yer vermekten ve ağırlamaktan memnun olacağını söylemişti.

1878, Barkley, 49: Geçtiğimiz köyler az sayıdaydı, araları çok uzaktı ve genel bir sefalet görüntüsü bunları istila etmişti. Vadinin ortasında bataklığın içinde ve çok sağlıksız bir konumda düz bir alana inşa edilmiş ve günümüzün Küçük Asya'sında bir kasaba olarak tanımlanabilmesine karşın yalnızca çamurdan yapıma kulübeleri ve bunların arasında sokak görevini gören taş döşeli olmayan çamur çukurlarından meydana gelen İnegöl kasabasına ulaştık. Bütün gün boyunca yağmur yağmıştı, hava soğuk ve iç karartıcıydı, bu yüzden çok kötü durumda olmasına rağmen pazar yerinde bulduğumuz hanın bize sağladığı sığınağa minnettar kaldık ve aramızda kaynayan çaydanlık ile yaklaşık 9 feet karelik pis bir oda içinde büyük heybelerimizin üzerine çömeldiğimizde oldukça rahat hissettik.

Ek 89: İznik

1555, Hans Dernschwam, 218: İznik'te Concilium Niceum akdedilmişti.

1682, Josephus Grelot, 33: Türklerin İznik dedikleri Nikaia'ya gelince; 325'te Büyük Constantinus'un girişimiyle, Aziz Slyvestrius'un papalığı döneminde üç yüz on sekiz piskoposun katıldığı yüce konsül burada toplanmasaydı, dünyanın en ünlü kentlerinden biri olamazdı.

1701, Tournefort, 239: Nikaia Bursa'ya bir günlük yolda, ama soyguncuların kol gezdiği, muhafızsız geçmeye kimsenin cesaret edemediği bir dağın ardındaydı. Herkes bölgeyi yöneten, soyguncularla anlaşarak çok büyük gelirler elde eden paşayı suçluyor.

1793, Brenner, 100: Bilindiği üzere Nizaa'da iki genel kilise toplantısı gerçekleştirilmiştir. Birincisi büyük Konstantin'in yönetiminde Arius'ların hatalarına karşı ve diğeri (sıralamada yedinci) reşit olmayan oğlu VII. Constantine'nin hükümdarlığı sırasında Irene'nin vasiliği altında ikonaklastlara karşı toplanmıştır.

1794, Dallaway, 166: Constantine, Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra Nicaea apostolik bir yer olmuştur ve Arius'un doktrinine karşı ve bir mezhebin ilanı için 325'de bir konsil düzenlenmesi kilisenin unutulmaz bir dönemidir. 787'de ikonaklastlara karşı ikinci toplantının şiddetli sonuçları olmuştur. Doğudaki Roma ordusu bu kenti uzun süre boyunca ana garnizonları olarak seçmişlerdir ve Jovian'ın ölümü üzerine bir imparator seçmek için Valentinian'ın sarayı nakledildiği zaman 364'de burada toplanmışlardır.

1819 (?), Dearborn, 31: Hıristiyanlar arasında yer alan farklılıklar ve anlaşmazlıkları çözmek için 325 yılında imparator Constantine tarafından toplanan ünlü Nice konsili bu kentte düzenlenmiştir.

1819, Vidua, 129–130: Niceae görünümü ve hatıralarıyla gördüğüm en ilginç kentlerden birisidir ve beni Bursa'da olduğundan daha çok memnun etti. Bursa, antik Prusia, kral Prusia tarafından kurulmuş olmasına rağmen, Antik Çağ'dan ziyade Türk kroniklerinde daha ünlüdür. Fakat Niceae kendi içinde her çeşit anıyı birleştirir. Yunanlar tarafından kurulmuş, Romalılar tarafından bezenmiştir. Plinio ondan mektuplarında, Catullo şiirlerinde bahseder. Daha sonra Müslümanların bir sultanı tarafından saray yeri olarak seçilmiştir. Kuşatılması ve çevresinde meydana gelen savaşlar şövalyelerin ve Haçlı Seferleri'nin tarihindeki en unutulmaz olayların arasındadır. Ardından İmparator Lascaris'in başkenti en sonunda da birkaç Osmanlı sultanının ikametı olmuştur.

1829 (?), Briand, 47: Bu kenti ünlü yapan yalnızca ihtişamı ve büyüklüğü değildir. Asıl olarak hala sürdürdüğü şöhretine katkıda bulunan en önemli özelliği birincisi büyük Constantine'ün hükümdarlığı altında, diğeri 1. Adrien'in başkanlığında burada düzenlenen iki genel konsildir. Bu iki konsil kilisenin kayıtlarında ölümsüzleşmiştir.

1836, Claridge, 165: Nicomedia'dan çok uzakta yer almayan Nice, M.S 325'de Constantine'in yönetiminde burada gerçekleştirilen iki büyük dini konsili ve 1097'de Haçlılar tarafından alınmasıyla ünlüdür.

1847, Macfarlane, 218: Üsküdar'dan Küçük Asya'nın içlerine giden ana yollar ya da güzergâhlardan birisi üzerinde yer alan Nicaea birçok Türk gezgini için bir mola yeri. Bu durum pazarın oldukça iyi tedarik edilmiş olmasının nedenini açıklıyor.

1862, Moustier, 235: Anadolu'da görünümüyle üzerinizde İznik'in harabelerinden daha çarpıcı bir etki meydana getirebilecek/hayal gücünüzü etkileyebilecek çok az kalıntı vardır. Seyyahlar genellikle burayı yeterince methetmezler. Anıtların mimari bakımdan ilgilerini çekmesi nedeniyle arkeologlar önde gelirler. Sanatçılar böylesine büyüleyici bir manzara sunan bu önemli kalıntıları nadiren ziyaret ederler. Hiçbir yerde şairler daha melankolik bir hisse kapılamazlar. Birisi, elindeki kalemle İznik'te çok hoş haftalar geçirebilir. Yürüyüşümüzü hızlandıran koşullar bizim bu güzelliklerin doyasıya keyfini çıkarmamıza izin vermedi ancak burada kaldığımız iki gün boyunca zengin hatıralar toplamayı başardık.

1870, Jerningham, 268–269, 272: Birçok seyyah bu yeri ziyaret etmiştir fakat hakkındaki anlatımlar İmparatorluk Roma'sının siyasi zamanlarında ve erken Hıristiyanlığın büyük dinsel mücadelelerinde kentin önemi göz önünde tutulduğunda ne çok kapsamlı ne de çok tatmin edicidir... İznik tüm dünyadaki Hıristiyanlara her daim ilginç gelebilecek acınacak haldeki kalıntıların şehridir.

1887 (?), Cox, 313, 315: Antikalara meraklı gezginler bu yeri klasik dönem bağlantılarından ziyade burada gerçekleşen erken kilisenin dinsel mücadeleleri için ziyaret ederler... Küçük Asya'nın bu vatanının her kırık sütun ve her taş parçası yalnızca (Gentile'lerin) yüce havarisinin öğretilerini ve ziyaretlerini anlatmaz; aynı zamanda yanlış ortadan kaldırmak için kilise babalarını bir araya getiren hararetli tartışmaların erken zamanlarını ve yüzyıllar boyunca hayatta kalan bir öğretinin mükemmelleştirilmesini de akla getirir.

1895, Huart, 23–24: Günümüzde İznik'e çok kolay gidilmektedir. Haydarpaşa'dan bindiğiniz tren, sizi Mekece istasyonuna götürür, buradan hafif bir arabaya yahut ata bineceksiniz. Eskiden Bursa'dan geçmek gerekiyordu. İstanbul'dan gelirken İzmit veya Karamürsel'e uğrayacaktınız. At sırtında sekiz günlük yolculuktu. Lakin tarifi güç tabiat güzellikleri ile karşılaşılıyordu, bugün bunlar unutulmuştur. Derbent'ten İzmit'e ormanlar içinden inen yol, uzaktan görünen İznik Gölü, Bahçecik dönüşünde İzmit Körfezi kıyıları... Bütün bunlar aceleci yolcular için artık görülmesine imkân bulunmayan güzelliklerdir.

1907 (?), Gallois, 57–58: Bursa'nın hatıralarını anımsamak için memleketin içlerine gezinti yapılarak Nicée'nin harabeleri ziyaret edilebilir.

1907, Wilkins, 37: Bursa'daki konsolos yardımcısı sıradan turistler gibi niçin bir gün içinde at arabasıyla Nicaea'ya gitmediğimizi anlamıyordu. Bu, gezginlerin sıklıkla yaptıkları bir şeydi ve uygun bir eskort da yolculuğu oldukça güvenli hale getirecekti.

1912, Launay, 193, 216: Bursa'ya yapılacak bir gezi, uzun zamandır, Constantinople'a yapılan seyahatin neredeyse zorunlu bir tamamlayıcısını oluşturuyor. Eskiden bazı güçlükler sunan Nicée'nin ziyareti de bugün bu geziyi oldukça doğal bir biçimde tamamlıyor... Şimdi tarihini bir kez daha tekrar ederek genel görünümüne aşina olduğumuz Nicée'nin yalnızca manzarada hoş bir yer eden değil aynı zamanda kısa bir incelemeye değer, kalıntıları hala mevcut olan geçmişine ait bazı anıtlarına daha ayrıntılı ve daha sabırlı bir biçimde geri dönüyoruz.

Ek 90: İznik'in Genel Görünüm

1333(?), İbn Batuta, 46: Şimdi şehir hemen hemen boşaltılmış, evlerinin çoğu terk edilmiş boş durmakta ve şehirde sadece sultanın askerlerinden bir kısmı oturmaktadır.⁶⁰⁷⁸... Kalenin içinde bostanlar, mahalleler, bahçeler, tarlalar bulunur. Herkesin evi, tarlasının veya bahçesinin yanbaşındadır. Halk su ihtiyacını, çok derin kuyulardan çekmek suretiyle karşılar.

1530, Bedrüddin el Gazzi, 43: Yenişehir'den kalktıktan sonra öğleye doğru İznik'e vardık. Bu şehir; büyük ve güzel, havası mutedil, bolluk, ucuzluktur. İçinde her çeşit yiyecek ve içeceğe rastlanır. Binaları kale gibi sağlam, evleri meskûn, avluları açık, ferah, yolları ve sokakları geniştir. Çarşıları zengin meyveleri rengindir. Evlerine, güzel bahçelerine ve hele cana yakın insanlarına doğrusu diyecek yoktur. Her hususta diğer Türk şehirlerine faiktir.”

1550, Jean Chesneau, 149: Daha sonra Nicée'nin farklı bir biçimiyle İznik olarak adlandırılan, söylendiği üzere ilk konsilin düzenlendiği, burada yerleşen Romalılar tarafından kurulmuş aynı isimdeki bir gölün yanında güzel bir ovada konumlanmış olan son derece antik bir kente ulaştık⁶⁰⁷⁹.

1555, Demschwam, 214–215, 216, 217, 319, 320: 14 Martta Kazıklı'dan İznik (İznik)'e doğru yola çıktık. Yolculuğumuz akşam karanlık basıncaya kadar devam etti ve 10 Macar milinden fazla sürdü. Bu şehrin eski adı Nicea imiş... İznik'in eski ve müstahkem bir Bizans şehri olduğu anlaşılıyor. Şimdi harap vaziyette. Surları yıkılmış, kale ve eski binalar kalmamış. Şehrin içinde de büyük bina yok. Birçok pis sokak surlara doğru uzanıyor... Şehir Viyana kadar büyük değil. Tepelerden bakıldığında harap bir vaziyette. Eski devirlerden kalma sağlam bir ev de görülüyor... İznik'in vaktiyle büyük ve güzel bir şehir olduğu anlaşılıyor. Zira çok iç açıcı, manzaralı bir dağın eteğinde ve göl kenarında kurulmuş. Bu konumu ile şehrin bütün ihtiyaçları düşünülmüş oluyor. Boşuna değil, Hıristiyan âleminin bütün büyük konsilleri (Ruhani meclisler) burada toplanmaktaydı. Bundan önce başka bir vesile ile onun içinde dolaşmıştım. Eski İznik bayağı büyük bir şehirmiş... Ne yazık ki, şehir harap bir vaziyette. Öyle ki insan onu bu haliyle bir köyle bile mukayese edemez. Hemen hemen hiç ev yok.

1588, Lubenau, 515, 515–516, 519, 520: Harap binaların arasındaki bahçelerde yabanî incir ağaçları yetişiyor, üzerleri kurumuş meyvelerle dolu. Bu görünüm kentin tamamen terk edilmiş ve lanetlenmiş olduğu izlenimini uyandırıyor. Birkaç dükkânın bulunduğu çarşıda ve sokaklarda hemen hemen kimse dolaşmıyor ve bu yüzden burası bir ölü şehir görünümünde... Bence bütün bu yapıların insan eliyle yıkılmış olması pek de mümkün değil. Büyük bir olasılıkla şiddetli bir deprem kenti böyle harap etmiştir. Nitekim 372 yılında İznik kentinde yaşanan kuvvetli depremde de bütün evler yıkılmış ve sadece gölün kenarındaki evler kalmış... Ben, şehrin resmini çizdikten ve surların üstünden yürüyerek tüm şehri gezdikten sonra tek başıma rastgele surların çevresinde dolaşmaya başladım. Beni bu gezintiye teşvik eden, bu çok ünlü kentin böyle perişan bir hale gelmesiydi. Kentin bu sefil durumundan kendime bir ibret dersi çıkarmak istiyordum... Kent sanki lanetlenmiş gibi. Sodom ve Gomorra'nın hüküm sürdüğü yerlerde bile böylesine büyük bir yıkım ve Tanrı'nın öfkesini belirten alametler görülmemiştir. Oysa bu kentte din için ne kadar güzel çalışmalar, düzenlemeler yapılmıştı! Şimdi de bu güzel kenti böylesi acınacak durumda gördükçe içimden ağlamak geliyordu. Kentin sefilliğini anlatmaya sözler yetmiyor.

⁶⁰⁷⁸ Aykut'un çevirisinde “sultanın askerleri” yerine “saray hizmetkârları” ifadesi vardır. Aykut, 2005: 297

⁶⁰⁷⁹ Bu seyahatnameyi 1887'de yayına hazırlayan Schefer'in İznik hakkında verdiği ekstra bilgiler şu şekildedir: “Nicée (antik Antigonea, Nicæa Bithyniæ), Türkler tarafından İznik olarak adlandırılır. Antik zamanlarda Lacus Ascanius olarak adlandırılan bir gölün kenarında yer almaktadır. Tüm Bithynia'nın başı olan Piskopos unvanına sahip bir metropolün ikametgâhidir. Antigone tarafından kurulmuş, buraya eşi Nicæa'nın ismini veren Lysimachus tarafından büyütülmüştür. 1097'de Haçlılar tarafından fethedilen Nicée, I. Theodore Lascaris tarafından imparatorluğa geri kazandırılmıştır. Osmanlılar, 731 (1333)'de Sultan Orhan'ın yönetimi altında bu yerin hâkimi olmuşlardır. Bu prens bir kiliseyi camiye dönüştürmüş ve buraya bir imaret ilave etmiştir.” Chesneau, 1887:149, dn. 5.

1609, Polonyalı Simeon, 33: İznik büyük bir şehirdi; fakat şimdi büyük bir kısmı harap olmuştur.

1675, Covell, 271: Günümüzde evler surların içindeki alanın üçte birinden daha az bir kısmını kaplıyor; geri kalan kısımları çamur duvarlarla çevrelenmiş olan bahçeler veya alanlar meydana getiriyor. Kabul edilebilir derecede tek bir iyi ev gördüğümü hatırlamıyorum, çok büyük bölümü yalnızca kötü durumda, çok ufak ve pis kulübeler. Surların yakınlarında hiç yok veya çok az sayıdalar. İnanıyorum ki Strabo'nun zamanlarında aynı yerlerde, özellikle de kapıların civarında yerleşimler olmalı.

1703, Lucas, 65, 66, 69: Sonunda sabah onda bu memlekette İsnik olarak adlandırılan Nicée'ye ulaştık. Aslında, eskiden ne olduğunu kesin olarak bilmesem de isminin, şeklinden çok daha az değiştiğine eminim. Bu ünlü kentin harabelerini görmek acınası bir şey. Çevresi 40 milden daha fazla olan bir gölün kıyısında konulanmıştır ve dağlarla çevrelenmiş bir ovada uzanır... Nicée'nin her yerine şaşılacak kadar çok sayıda granit taşlar ve oldukça büyük boyutlarda mermer sütunlar dağılmış durumda. Orada ilk başta bazı kitabeler gördüğümü hissetmişim fakat hiçbir şey umut edilemeyecek biçimde bozulmuş durumdaydılar ve bana daha sonra diğerlerini gösterme hususunda söz verdiler... Böylesine güzel bir kentin kalıntılarına yaptığım ziyaret beni çok fazla kederlendirdi.

1738, Pococke, 309: İznik, Ascanius Gölü'nün doğu ucunda, kentin içinden ya da yakınından akıp geçen çok sayıda küçük akarsuyun görüldüğü dut ağaçlarının güzelleştirdiği bir vadide yer alıyor.

1739, Pullinger, 45–46: Lefke (26 Mart) büyük bir köprüyle aşılacak ve günümüzdeki adı Galipo olan Gallus Nehri'nin üstünde yer alır. Buradan itibaren yaklaşık 3 mil boyunca kötü bir Roma yolu takip edilir. Geri kalan kısımları hoş manzaralarla doludur. Yaklaşık 9 mil boyunca enfes İznik Vadisi'nin içinden geçilir ve daha sonra İznik'e (26 ve 27 Mart) gelinir. Hoş bir konumu vardır. Ancak günümüzde tepelerden gelen durgun suların dolaylı sağlığa zararlıdır. Ascanus Gölü günümüzdeki adıyla İznik Gölü kent surlarının yakınına kadar gelir. Burada çok sayıda kitabe ve gezginlerin incelemesine değecek birkaç figür vardır. Buradan Nicomedia ya da İzmit (son derece güzel bir memleket)'in körfezi bir tekneyle geçilir (yaklaşık 8 mil) ve yaklaşık 6 mil daha gidildikten sonra bazılarına göre Hannibal'in gömüldüğü yer olan antik Lybssa günümüzdeki Gavise'ye ulaşılır.

1780, Capper, 102–103: Chinislik'e ulaştığımızda saat ondu. Harabe bir surun kalıntıları arasına girdik ve kare bir kulenin üzerinde yükseklerde Yunanca bir kitabe gördük: Kentte bundan başka bahsetmeye değecek hiçbir şeye rastlamadım.

1794, Dallaway, 168: Bir zamanların görkemli kentinin tarihçesinin böylesine bir kısa tasviri şu anki çökmüş ve kasvetli haline olan merakı artırmaya neden olabilir. Surları tek başına ayakta durduğundan ilk sahiplerinin muhteşem anıtları kuvvetli biçimde perişanlık fikrini uyandırır.

1794, Morritt, 106: Kentin kendisi çok eskiydi ve bizim malikânemiz kadar çürümüş bir haldeydi⁶⁰⁸⁰. Bildiğin gibi bu yer, burada düzenlenen ve yine burada bulduğumuz bol miktarda antik kitabelerde (anlayabildiğimiz kadarıyla) bazı bahislerinin geçtiğini gördüğümüz Nicene konsili ya da asıl olarak Nicaean Akdi ile ünlüydü. Ancak dünyanın bu bölümündeki kentlerin tamamı gibi en gelişmiş zamanı Roma İmparatorluğu Dönemi'ydü.

1800, Leake, 8: Kızderbent'ten yaklaşık 20 mil ya da tam 5 saat uzaklıkta, İznik'in antik kapılarından birisinden ve surlar tarafından çevrelenen bahçelerin içinden geçerek, acınacak durumdaki İznik kasabasına ulaştık.

1802, Browne, 146, 147: Yenişehir'den sonra 4,5 saat içinde Nicaea'ya ulaştım. Bu yerde nüfus azdır, ticaret hareketsizdir ve hiçbir şekilde bol miktarda erzak elde edilemez... Çok tanınan bu kent aynı isimli çok büyük bir alan kaplamayan dairesel bir gölün en doğu ucunda yer almaktadır... Surlarla çevrelenmiş bu yerin çok küçük bir bölümü şimdi binalarla kaplıdır. Geri kalan kısımlar kısmen bahçelere ayrılmıştır ve kısmen de boş bırakılmıştır... Uzaktan kentin görünümü etkileyicidir. Manzarada dikkat çeken ilk objelerden birisi, yolun biraz sağında küçük bir yükseltinin üzerinde yer alan Yenişehir'in valisine ait olan büyük bir beyaz köşktür.

⁶⁰⁸⁰ Seyyah İznik'te iken konakladıkları harabe eve gönderme yapıyor

1804, Hammer, 110–111: Çok iyi biçimde korunmayı başarmış surlar, içinde çok daha iyi korunmuş bir kentle karşılaşılacağı ümidini veriyor. Roma zafer kemerinden bir geçidin içinden geçiyoruz fakat kent nerede? Saraylar yok, tapınaklar yok, yollar yok, kötü biçimde işlenmiş bahçeler, enkaz yığınları ve çevreye rastgele dağılmış ağaç kümeleri arasında dolanan şaşkın bakışları üzerine çekecek hiçbir bina yok. Büyük bir kentten ziyade çok büyük duvarlarla çevrelenmiş terk edilmiş bir park alanı olduğuna inanabilirsiniz. Gezginler iyi biçimde korunmayı başarmış surların içinde kayıp kentin harabelerini ve Nicaa içinde Nicaa'nın kendisini ararlar. Harap haldeki bu kent perişanlığın ve tahribatın hüznünlü bir tablosunu korkunç bir şekilde sunar ki bu harabe resmin çerçevesini oluşturan surların hala ayakta durması nedeniyle bu durum daha da göze çarpar. Seyyahların ruhlarının ve bedenlerinin, zavallı Nicaa'nın surları içerisinde ezildiği kadar ezildiği çok az yer vardır. Burada seyyah moloz yığınları ve yangın yerleri altında yakıcı, ateş yüklü ve gölün bataklık kısmından yükselen zehirli buharları solumaktadır. Bu bizde fiziksel bir rahatsızlığın tahammül edilmez bir hissiyle derin bir melankoli meydana getirdi. Moloz yığınları ve bahçe çitlerinin arasından hareket ederek eski kentin surları içinde ve onun kuzey köşesinde yer alan İznik Köyü'ne doğru ilerledik.

1807, Dupré, 7: İznik'e girmeden önce, sol tarafta çok kalın bir duvar/sur ve çok sayıda harabe bina görülür. Yalnızca Gotik yapıdaki bir tanesi tamdır.

1807, Gardane, 5- 6: Kızderbent'ten İznik'e ya da Nicée'ye 6,5 saat. Burada 225 ev var. Yol zorlu ve çok sayıda akıntı tarafından kesiliyor. Kudüs'tekinden sonra ilk genel konsilin toplandığı bu yer Hıristiyanlar tarafından yedi kez alındı ve yeniden kuruldu. Yaklaşık 500 yıl önce Türkler bu memleketi fethettiler. Hava burada sağlıksız. Surlar 360 kuleyle güçlendirilmiş. Artık yalnızca 4 Rum evi var. Bol miktarda nar ve incir ağacı bulunuyor. Bir Cami'nin kapısında, güzel bir yeşil sütun var. Zafer kemeri iyi biçimde korunmuş. Rum Kilisesi'nde huşuyla taştan yapılmış olan Constantine'in tahtını gördük. Aziz George bu kente geldiğinde burada yalnızca 14 Katolik vardı. Ölümüne kadar da bu kez Katolik olmayan kişi sayısı yalnızca bu sayıda idi.

1807, Salvatori, 633: Nicaea, çok bataklık bir düzlükte ve gölün yanında yer alıyor. Antik duvarlar halen mükemmel bir durumda ve önceki çağlarda bu kentin kapladığı alana açıkça işaret ediyor... Burada işlenen kan dökme ve korkunç olaylar yıkımın korkunç lanetini Nicaea'ya çekmiş gibi görünüyor. Günümüzde Nicaea, 160 Türk ve 65 Rum ailesinden oluşuyor.

1813, Kinneir, 23–24, 28, 30: Dağlardan indik ve Theodore Lascaris tarafından inşa edildiği söylenen bir kapıdan kente girene kadar dalga dalga yayılan gölün çakıllı kıyısı boyunca yolculuğa devam ettik. Hareketli ve kalabalık sokaklar yerine yıkılmış bina yığınlarının ortasına dikilmiş büyük bir Türk evi olan Mütesellim'in konağına kadar tütün tarlaları ve bağların arasından yürüdük... Surların içindeki neredeyse tüm alan nar ağacı bahçeleriyle ve tütün tarlalarıyla kaplanmıştır... Nice, bahsettiklerimin [Koimesis Kilisesi, tiyatro, surlar, kapılar] yanında birçok başka antik anıtları da içermektedir. Liberal bir yönetim altında, konumunun güzellikleri ve avantajları onu gelişmiş bir kent ve hoş bir ikamet haline getirebilir.

1818, Irby-Mangles, 490: Daha sonra Ascanius Gölü görüş alanımıza girdi. Akşam saat 10'a kadar bu gölün kıyısı boyunca ilerledik ve daha sonra gölün en doğu ucunda antik Nicaea kentinin bulunduğu yere yerleştirilmiş bugün İznik ya da Tchinisli olarak adlandırılan güzel bir yere geldik. Günümüzde kasaba, oldukça iyi biçimde korunarak gelmiş ve kapılarında çok sayıda Yunanca yazıtın bulunduğu antik surlar tarafından çevrelenmiş alanın yalnızca küçük bir bölümünü kaplıyor. İznik'te surlar dışında ilgi çekici çok az şey var. 1097 yılında burası ünlü Godefroi de Boullion tarafından alınmıştır.

1819 (?), Dearborn, 30–31: Is-nick ya da Nice aynı isimli ve eski zamanlarda Ascanius olarak adlandırılan bol miktarda balığın bulunduğu ve Mudanya Körfezi ile bağlantısı olan bir gölün doğu ucunda yer almaktadır. Bu kent Antigonus tarafından kurulmuş ve Antigonias olarak adlandırılmıştır. Daha sonra Lysimachus'un eşinden dolayı Nicaea ismi verilmiştir. Neredeyse tam durumdaki kulelerle desteklenen surlarla çevrelenmiştir fakat çevresi 4 mil olmasına rağmen şimdiki kasaba yalnızca bir köydür ve 300 evden daha fazlasını içermez. Ahalisi 20 Hıristiyan ailenin dışında Türklerdir.

1819, Vidua, 130, 131: Görünümü bakımından, şimdikiye kadar daha üzüntü verici fikirleri akla getiren ve insan azametinin faniliğinin en aşikâr kanıtı olan bir kent daha

görmedim... Üç kademeli kapılardan geçtikten ve bu kalın surların içine girdikten sonra Nicea'nın görünümünün iç karartıcılığı artar ve artık kenti arasanız da bulamazsınız. Burada tarlaların, çorak toprakların ve bahçelerin arasında, içinde Rumların da olduğu 100 ev ile sefil durumda bir Türk köyü vardır.

1819, Marcellus, 146, 153–154: Tyr ve Kudüs haricinde Doğu'daki hiçbir kent Nicée'den daha fazla unutulmaz kuşatmalara maruz kalmamıştır. Tekrarlanan bu büyük zaptetmeler tamamen harap etmelerle sonuçlanmıştır... Söylememiz gerekir ki 400 ahalisiyle Nicée'nin varlığı gerçekten de sona ermiştir. Arkeolojik araştırma kısmına başlamadan önce Olympe'in arkasında yükselen güneşin ilk ışıklarıyla parlayan bu geniş harabelerin tamamına bir bakış attım: Çiğ damlaları terkedilmiş sokaklardaki çimenler üzerinde ve mezarlıklardaki selvilerde parlıyordu. Büyük bir kentin henüz başlamakta olan günle birlikte artan gürültüleri yerine bu terkedilmiş kentte, bu ıssız yerlerde, antik surların üzerinde sessizlik hüküm sürüyordu ve sabah rüzgârları Ascagne Gölü'nün sessiz sularını dahi hareketlendirmiyordu... Nicée bugün yalnızca İznik isminde harabe halde bir köydür. Burada 400 kişi vardır. Bunların üçte biri Ermeni ve Rum geri kalanı Türk'tür. Bu kişiler surların içinde geniş meyve bahçeleri yapacak ve tarım alanlarını işleyecek yeterince alan buluyorlar.”

1823, Leebes- Barker, 189: İzmit'ten ayrılarak, at sırtında Sapanca, Geyve ve Lefke'den geçip İznik'e geldik. İlk büyük konsilin merkezi olmasıyla ünlü İznik (antik Nicaea) Ascanius gölünün kıyısında yer alıyor ve surlarıyla kapıları neredeyse tam durumda. Ancak Trajan'ın adının görülebildiği bir kitabe kapılardan birisinin üzerinde görülebilmeye rağmen, yapının büyük bölümünün sonraki bir tarihe ait olduğu çok açık. İznik günümüzde surlar içinde kalmış küçük bir köy ve surların içinde boş kalan yerler tarla ve bahçe olarak kullanılıyor. Sadece Türkçe konuşan 15 Rum ailesi kendilerine bırakılan eski ve büyük bir kilisede toplanıyorlar.

1823, Barker, 450: 325'de Constantine'nin başkanlığındaki 1. genel konsil ve Irene'nin hükümdarlığı döneminde toplanan 7. genel konsilleriyle ünlü olan ayrıca Theodore Lascaris tarafından Menderes'ten Boğaz'a kadar uzanan bir imparatorluğun başkenti yapılan İznik (antik Nicaea) 70–80 civarında Türk ve 15 Rum evinden oluşan sefil bir köye dönüşmüş. Burada hiç Ermeni ya da Yahudi yok.

1823, Walsh, 181, 182, 188, 189: Tepelerden birisinin ucunda çok geniş bir göl ve gölün kıyılarında büyük ve görkemli bir kent yer alıyordu. Bu manzaranın güzelliğinin tadını çıkarmak için uzak bir mesafede durduk... Dışarıdan görünümü Avrupa ve Asya'da ve Doğu'nun tamamında göreceğinizin tümünü aşan, zengin, büyük ve kalabalık bir kent izlenimi uyandırıyor. İlk başta büyük kasabalarda olanın aksine kimsenin içeri girip dışarı çıkmamasına şaşırıldık fakat asıl olarak içteki kapıyı geçtiğimiz zamanki şaşkınlığımızı tarif edilemez. İçeride ne sokak ne evler ne insanlar ne de herhangi bir şeyin kalıntısı vardı. Bu çok geniş ve muntazam surların içindeki her yer gözün alabildiğince geniş, boş tarlalardı. Sanki yer yarılmış ve tüm evler ve insanları içine alarak, kent surlarını da mükemmel ve hasarsız durumda bırakarak tekrar kapanmıştı. Bir süre boyunca bu kasvetli düzlüğün nedenini merak ettikten sonra, surların köşesine yerleştirilmiş ve içlerinden birisinde konakladığımız birkaç Rum evine geldik... Bu gözalcı göl ve bereketli vadi arasında suyun kıyısına kurulmuş yalnız bir görkemlilik içinde uyuyan ve şimdi çöldeki Tadmor kadar sessiz ve terkedilmiş İznik kasabası yer alır... Surları takip ederek altımızda uzanan surların çevirdiği alana baktığımızda çok büyük boşluklar dışında hiçbir şeyin korunamadığını ve hatta sokakların ya da görkemli binaların izlerinin dahi yok olduğunu gördük. Antik kentlerin bu şekilde nüfuslarının azalması Türk imparatorluğunda çok yaygındır. Fakat kapladıkları alandaki her şeyin yok olmasına rağmen surların neredeyse asıl yüksekliklerindeki kadar tam ve mükemmel biçimde korunduğu belki de dünyadaki tek kenttir... İznik, önemli konsillerin zamanından Latin Haçlılar tarafından Rum İmparatorluğu işgal edilene kadar sadece ünlü değil aynı zamanda büyük ve kalabalık bir kent olmaya devam etti. O zaman kuşatılarak alındı ve Lascaris ailesi tarafından kurulan bir hanedanlığın başkenti ve merkezi haline geldi. Latinlerin kovulmasına ve Türkler tarafından işgal edilmesine kadar da büyümesini devam ettirdi. 1677 gibi geç bir tarihte bile gelişmiş ve kalabalık bir kent idi. O zamanlar 10.000 kişiden oluşan bir Rum nüfusu barındırıyordu ve Antik Dönem'e ait çok sayıda değerli kalıntı önceki görkemine tanıklık ediyordu. Fakat Türklerin harap edici elleri o zamandan beri bunun her izini ortadan kaldırdı ve insan yaşamı için her şeyin sağlanabileceği cömert bir doğaya

sahip güzel ve bereketli bir noktada mükemmel kentin gölgeli bir hayaleti olarak şimdi onu saran melankoli düşüncesine konu haline geldi. Geniş bir düzlük son derece bereketli, meyilli çayırıkları yemyeşil, tepeleri en iyi kerestenin elde edileceği ağaçlarla kaplı, geniş sularında balıklar kaynaşıyor ve iklimi ölümlü bir iskeleti dahi kendine getirecek kadar yumuşak ve nefis. Fakat burada insan yaşamı gerçekten sönmüş, insani alışkanlıklar tamamen yok olmuş ve ıssızlık ile eskiden ne olduğunu, şimdi ne hale geldiğini gelecekte ise ne olabileceğini gösteren kalıntılar önceki muhteşemliğinin inkâr edilemez tanıklığı ile daha çarpıcı hale gelmiş... Surların içindeki alanın küçük bir bölümü ipekböceklerini beslemek için yetiştirilen dut ağaçlarına, arazinin biraz daha fazla bölümü ise kırık tuğlalar ve döküntüler içinde yetiştirilmeye çalışılan tütüne ayrılmış... Ertesi sabah güneş doğarken, 15 mil boyunca uzanan ama kimsenin işlemediği bu güzel ve bereketli ovayı, kimsenin yemediği balıklarla dolu bir iç deniz gibi olan gölü, kimsenin yaşamadığı çevresi 8 milden daha fazla olan görkemli surlarla çevrili kente sahip bu çok ilginç ancak hüzün verici noktayı terk ettik.

1829, Briand, 47, 47–48: Eskilerin Sangarius'u olan Sangaria Nehri'ni geçtikten sonra antik Nicée olan İznik'e kadar ilerledik... Marmara Denizi'yle bağlantısı olan bir göl üzerinde yer alan bu kent bir Rum paşpiskoposunun ikametgâhıdır. Burada yaklaşık 300 ev görülür.

1830, Keppel, 164–165: Bir zamanlar Bithynia'nın gururlu metropolisi ve bu ülkenin önceki hükümdarlarının ikametgâhı idi. Şimdi İznik adı altında hala küçük bir nüfusu barındırır fakat "bu kadar küçük boyutlara" Ruslara karşı yapılan son yıkıcı savaş sonucunda düşmüştür. Neredeyse tüm halkı ölümün seyrettiği sıraları doldurmak için gönderilmişlerdir. Bir süre kimsenin olmadığı sokaklardan yürüdük ve sonunda posta-evine ulaştık. Kasabanın bu kısmı küçük bir nüfusa sahip. Fakat neredeyse tüm dükkânlar kapalı ve 1 sivile karşılık en azından 5 asker gördüm. Böylesine bir yıkım görünümü sıska bir koyun etinin çeyreğini satın almayı başardığım beklentilerimin oldukça üstündeydi.

1832, Porter, 226, 232: Kulelerden birinin temelinin yakınlarında sur içindeki bir delikten Nice'ye girdik ve yalnızca bir terkedilmişlik bulduk. Bir zamanlar antik Nice'nin sahip olduklarından şimdi kendisini çevreleyen surların haricinde geriye neredeyse hiç eser kalmamıştı. Üzerlerinden sabanlar ve tırmıklar geçmişti. Sarayların ve tapınakların bulunduğu yerler şimdi buğday ve arpa tarlalarıydı. Mermer sütunların gövdeleri ve başlıklar zamanın yıkıcı etkisiyle parçalanmış ve çatlamış biçimde orada burada görülüyordu... Yalnızlık, sessizlik ve perişanlık her yerde hüküm sürüyordu. Kanatlarını surlar üzerinde çırparak ciyaklayan kuzgun ve akbabaların haricinde hiçbir canlı varlık görülüyordu. Ölüm sessizliği tüm çevremizi sarmıştı... Nice birkaç kelimeyle tanımlanabilir: Barbarlarının sefil bir köyünü çevreleyen ve ıssızlığın ortasında yerleşmiş sarmaşıklar ve asmalarla kaplanmış asil surlar ve kuleler."

1833—1843, Texier, 149, 164: Hıristiyan takvimlerinde birçok adı olan Bitinya'nın eski başkenti İznik, gerek savaş meydanı ve gerek bir memleketin başkenti sıfatıyla, sahip olduğu durumdan; bugün birkaç kat düşerek, surları içinde ancak bir Bizans harabesinin yıkıntılarını ortaya koyabilmektedir... Türklerin İznik dedikleri şimdiki şehir, Bizans eski yerleşim yerinin merkez kısmını işgal eder. Lefke kapısından girilerek şehrin iki kısmına ulaşmadan önce, bahçe hâlinde geniş bir yerden geçilir.

1836, Moltke, 58: Gün batarken büyük, geniş bir göle vardık. Gölün karşı taraftaki ucunda bulunan muazzam surlar ve burçlar bir vakitler, haçlı ordularının da almaya uğraştıkları, muazzam bir şehir korurlardı. Bugün bunlar, yüzyıllarca önce Nikaia olan birkaç sefil kulübe ve yıkıntıyı kuşatıyor.

1837, Michaud, 183: Şimdi de İznik'in şu anki durumundan bahsedeyim. Kente kuzey kıyısından ulaştığınızda, tuğlalardan oluşturulmuş büyük bir kulede açılmış bir delikten surların içerisine girersiniz. İznik'in surları halen ayakta, İznik'in her yerinde tarlalar, dut ağaçları, zeytin ağaçları ve üzüm bağları görmek bir gezgin için ne kadar şaşırtıcı. Selvi ve meyve ağaçları arasındaki uzun caddeden ilerlediğimizde, Müslümanlar ve Rumların yerleşmiş olduğu İznik adındaki küçük mütevazı bir köye ulaştık. Önceden bu surların ortasında yer alan birçok anıttan çok üzücü biçimde hiçbir şey kalmamış: Her yerde yalnızlığın ve tahribatın görüntüsü var.

1838, Fellows, 109–110, 110: En uzakta Olympos'un karlı zirveleri ve onun da önünde güzel dağ dizileri vardı. Dağların etekleri, göllerin en sakini olan yaklaşık 10 mil uzunluğunda ve 4 mil genişliğindeki antik Ascania ile yıkanıyordu. Kuleleri halen ayakta olan

ünlü Nicaea güzel biçimde gölün güney ucunda yerleşmişti... Yaklaşık 46 mil at sırtında gittikten sonra, 19 Mart'ta saat 6'dan önce antik Nicaea'ya vardık. Bu ünlü ve kadersiz kente duvarlar içindeki bir delikten girdikten sonra İznik Köyü'ne varmadan önce tarlaların ve dut ağaçlarının arasından geçerek kat etmemiz gereken hala 1 millik yolumuz daha vardı. İznik köyü, çevresinde 4 millik bir çember oluşturan surların içinde kalmış küçük bir yerd. Bu köyden geçerken gördüğüm herşey o kadar ilgimi çekti ki bir gün boyunca burada kalmaya karar verdim.

1847, Macfarlane, 211, 216–217: Terk edilmiş kasabadan tek bir ses gelmiyordu, devasa surları ve kuleleri ayışığında önümüzde uzanıyordu. İlerlerken gölün kenarlarında sinsice dolaşan çakal sürüsünün çığlıkları ve bağırışlarını işittik ve bu hayalet gibi surlar ve duvarlara daha da yaklaşınca çok sayıda baykuşun öttüklerini ve bu uğursuz türün çığlık attıklarını, yolumuzun hemen karşısında uçuşarak en kötü ötüşlerini yaptıklarını duyduk... Sefalet, hastalık ve ölümün mekânına sebepsiz yere geldiğimiz için bizimle dalga geçiyor gibiydiler. Çığlıklar devam ediyor, büyük baykuşlar ötüyor, çakallar uluyordu ve kulaklarımızda bu seslerin çınlamasıyla saat 7'de bir zamanlar şöhretli olan Nicaea kentinin açık, muhafazasız, antik güneybatı kapısından içeri girdik. Hiç insan görülüyordu ve sarmaşık kaplı bir kuleden seslenen yaşlı bir baykuş "Hoşgeldiniz" değil "Aptallar, burada ne arıyorsunuz?" diyordu – İkinci bir taş kapının altından ve bir üçüncüsünün harabelerinden geçtik – biri diğerinin içinde olacak şekilde üçü de içiçe geçmişti. Fakat evler ve sokaklara baktığımızda yalnızca ağaçlar, tarlalar ve alışılagelmiş biçimde harabe yığınlarıyla antik duvarların alçak parçalarını bulduk... Harabeler içinde görülebilecek ya da insanlardan öğrenilebilecek çok az şey vardı ve burada ciddi bir hastalık tarafından ele geçirilmek ve yatağa düşürülmek çok korkutucu olabilirdi. Bitkin atlarımız için yem istedik ve eski kent alanının yirmide birlik kısmının dışında bir yeri kaplamayan kuzeydoğu köşesine sıkışmış kalmış sefil durumdaki kasabada yürüdük. Yaklaşık olarak 80 Türk ve 70 Rum evi ya da kulübesinden oluşuyordu ve bunların tamamı köhne, çürüyen ve yıkılacak durumdaydı⁶⁰⁸¹.

1848, Monk, 77, 78: Aniden döndüğümüz derin gölgelik bir yoldan çıktığımızda ve kendimizi erken Hıristiyan kilise yıllıklarında ünlenmiş, İznik'in eskiden kalma surları önünde bulduğumuzda güneşin batmasına yaklaşık bir saat vardı... Gölün kıyısı boyunca at sürerken MS 325'te Hıristiyan rahipler tarafından genel konsilin toplandığı ve Nicene mezhebinin şeklinin verildiği bir zamanların ünlü kentinin bulunduğu yeri tahmin etmek ve dikkatle bakmak acıklıydı. Kilise gibi cami de şimdi harabe halinde ve günümüzdeki kasaba surlar içindeki arazinin ancak beşte birini kaplıyor.

1853, Stanley, 78: Şimdi surlarının içinin tamamı boşluktur. Yıkılmış sütunların üzerinden ve karmakarışık çalılıkların içinden seyyah güçlükle ıssız alanın merkezini işgal eden harabe Türk Köyü Is-nik'e doğru ilerler.

1854 (?), Murray, 184: İznik [Bursa'dan] 10 ya da 12 saat mesafede, Bithynia'nın antik başkenti Nicaea'nın yerine kurulmuş, 100 evden oluşan sefalet içinde bir Türk köyüdür.

1857, Perrot, 51, 51–52: Akşam saat 7'de İznik'e yani antik Nicée'ye ulaştık. Kent Bizans İmparatorluğu'nun surlarının tamamını korumuştur ve çok büyük kulelerle sarılmış bu yüksek surları uzaktan gören birisi büyük ve kalabalık bir kente yaklaştığını düşünür. Ancak daha yakına gelindiğinde her yerde zamanın surlarda meydana getirdiği yarıklar ve inatçı bir çabayla köklerini ayrılmış tuğlaların arasına salmış olan fundalar fark edilir. Antik kapılardan birisinden geçilerek içeri girilir fakat henüz kente ulaşılmamıştır; hala ilk evlere ulaşmadan önce tarlalar ve bahçelerden geçmek gerekmektedir. Sokaklarda hiç kimse yoktu, geçerken bizi gözetlemek için iki ya da üç kapı aralandı; Paskalya haftası vesilesiyle en güzel elbiseleri içinde yayılarak oturan bazı Rumlar bize hürmet göstererek önümüzde ayağa kalktılar. Önden yolladığımız Mehmet'e en sonunda ulaştığımız zaman bu ıssız sokaklarda oldukça sıkılacak kadar gezinmiştik... Sabah antik Nicée'nin yerleşimine göz gezdirerek geçirdik; çok bozulmuş bir biçimde de olsa ilk uluslararası konsilin düzenlendiği kentin ismini koruyan köy Bizans surları içindeki toprakların çok küçük bir bölümünü işgal eder. Her yerde boş alanların

⁶⁰⁸¹ Seyyah burada Pococke ile bir karşılaştırmaya da gitmiştir: "Bir yüzyıl önce Pococke Nicaea'da Rumlar'ın 20'den fazlaya sahip olmayan üç yüz ev bulmuştu. 1800 yılında, Albay Leake, şimdi bakımsız bir halde ve ıssız olan civardaki ovada bol miktarda tarımın yapıldığını ve hoş bir yer olduğunu söylemiştir."

geri kalan kısımlarını dolduran dut bahçelerinde olduğu gibi evlerin ortasında da yalnızca yıkıntılar, tüm dönemlere ait harabeler, antik kalıntıların yanında çökmüş kubbeleriyle kiliseler ve harap olmuş camiler var. Burası lanetlenmiş bir yer gibi. Her geçen gün kentin önceki öneminden geriye kalan çok az şeyden bir şeyler kayboluyor. Charles'in bize söylediği üzere 40 yıl önce burada duran evler bugün görülenlerin yaklaşık iki katıydı. Şimdi yeni bir felaket bu yere darbe vuruyor. Kendisine en çok gelir getiren ana endüstrilerinden birisi ipekböceği kozalarıydı. İsnik kazası yani eyaleti yaklaşık olarak 25 bin okka, her bir özel birey de 10 ile 50 okka arasında ipek ürettiyordu. Fakat birkaç yıldan beri güveler hastalandı ve ipek üretimi neredeyse hiç seviyesine düştü. Üzüm bağlarındaki hastalık bu bölgelerde henüz ortadan kalkmadı. Bundan dolayı bir zamanlar çok bereketli olan bu ürünler üzüntülü ahalisinin sefalet ve fakirliğini yalnızca daha da arttırıcı ek bir basamağın akla gelmesine neden oluyor. Türk hükümetinin izin verdiği müddetçe Doğu tekrar ve tekrar ıssızlaşmaya devam edecek.

1861 (?), Joanne-Isambert, 499, 501: Eski Nicée olan günümüzdeki İznik yaklaşık 100 harabe evden oluşan sefil bir köyden başka bir şey değildir... Ayasofya'dan ayrılarak güneye yönelen birisi eski bir hanı sağ tarafından bırakır ve göl kapısına doğru yola devam eder. Yarı yolda Bursa paşasına bağlı olan Nicée'nin müteselliminin köşkünü yükselir. Köşkün yakınında ve güneydoğu yönünde küçük bir tepenin üzerinde kalıntıları neredeyse tamamen toprağa gömülmüş bir tiyatroya ait bazı kemerler görülür. Aynı hat üzerinde, daha ileride kutsal bir çeşme (ayazma) ile ilerisinde daha önce de tanımlamış olduğumuz Yenişehir Kapısı ile karşılaşılır. Bursa'ya doğru giden gezgin bu kapıyla çıkar ve gölün güney kıyısını takip eder (4 km). Burada Propontide'in kıyısından gelen ve ilk başta güneybatıya doğru yola devam ederek doğrudan güneye dönen ve Nicée'den Pisidie'ye geçen eski Roma yolu ile karşılaşılır. Bu, yakın zamanlara kadar Bağdat ve Suriye'den gelen kervanların en sık biçimde kullandığı yoldu.

1862, Moustier, 237, 240: Büyük İskender'in ölümünden birkaç yıl sonra Antigone tarafından kurulan Nicée gözlemcilerine geleneksel Yunan sanatının bazı örneklerini, zaman içindeki depremleri, İskitlerin ve diğer barbarların istilalarını, erken anıtları tamamen yok etmeyen çok sayıda hükümdarlığın sebep olduğu tahribatları sunar... Roma ve ardından Bizans, Anadolu topraklarında fethettikleri neredeyse her yeri yeni bir bina katmanıyla kaplamışlar... Nicée, günümüzde, çoğunlukla Hıristiyan olan 2.000 kişiden oluşan küçük bir kenttir. Eğer tamamen büyük otlar ve çalılarla dolu olan ve aralarında nadiren meyve ağaçlarının görüldüğü çayırıklara bu ismi vermek doğru olursa meyvelikler ve bahçeler doğu ve kuzeyde surların dibini kaplamıştır.

1867, Benjamin, 117, 118, 118–119: At sırtında on saat geçirdikten sonra akşama doğru İznik'in harikulade kuleleri görüş alanımıza girdi... Ay o kadar parlaktı ki, antik kalıntıların genel hatlarını görebilmeye yetecek kadar ışık veriyordu. Ay ışığında yapılan romantik yürüyüşlerden hoşlanan birisi olduğumdan rüzgârda sesi kaybolan çoban köpeklerinin derin ulumaları, huşu ve şaşkınlık hislerinin garip bir çeşidiyle ruhu heyecanlandıran parçalanmış burçların üzerinde tünemiş baykuşların melankolik ötüşleri ve müezzinin kutsal sesi eşliğinde İznik'in gizemli gölgeler altında gizlenmiş ve terk edilmiş harabeleriyle eski eserleri arasında bir akşam gezintisiyle kendimi ödüllendirdim... Şu anki köy ya da kasaba eski surlarla çevrelenmiş alanın onikide birlik bir bölümünü bile kaplamıyor ve İznik Gölü çevresindeki yerler için bir fuar ya da haftalık pazar buluşma yeri olmasının dışında herhangi bir önem de arz etmiyor. Diğer kısımlar bitkilere ve dut ağaçlarına, yabancı otlara sazlıklara, bataklık alanlara, harabelere, leyleklere, kekliklere ve çulluklara kalmış. Hâlbuki eski kent 50.000 den fazla kişiyi içeriyor olmalı.

1870, Jerningham, 267: Hiçbirşey surlarının çevresinde birçok hatıranın gezindiği bu çökmüş kenti ziyaret ettiğimiz zamanki hislerimizi layıkıyla tasvir edemez... Öğleden sonra hava mükemmel bir hale geldi ve eski Hıristiyan kentinin kasveti, unutulmaya bırakılmış kaderi gibi azaldı.

1870 (?), Busch, 150–151: Bursa'dan 12 saat uzaklıkta yer alan İsnik eski Nicäa'dır. Ünlü kent şimdi Türkler ve birkaç Rum'un yaşadığı yaklaşık 60 barakadan oluşan sefil bir köydür... 2 ½ mil uzunluğunda ve ortalama ¾ mil genişliğinde Ascanius Gölü'nün güneydoğu

ucunda yer alan köyün konumu çok güzeldir. Uzakta Olympus yükselir, daha yakındaki yükseltiler farklı türdeki meşe ve yaprağını dökmeyen ağaçlardan meydana gelen ormanlarla kaplı olup bunların arasında antik kentin çok görkemli harabeleri, Constantinople'dakine benzeyen kapılar ve kuleler, muazzam surlar, bir su kanalı ve Theodorus'un sözde sarayı görülür. Surlar yarım mil kareden daha fazla bir alanı çevreler.

1878 (?), Kammond, 293: Bursa'nın yakınlarında doğuya doğru, çökmüş ihtişamın iki yuvasının çok kötü durumdaki kalıntıları vardır: Bizans İmparatorluğu Dönemi'nde düzenlenmiş dini konsilleriyle ünlü olan antik Nicæa ve Bithynia krallarının ikametgâhı ve Diocletian'ın yönetimi altında kısa süreli bir ihtişam zamanında Roma İmparatorluğu'nun başkentliğine yükselmiş olan İzmit. İzmit, kuzeydoğu yönünde Bursa'dan 40 mil uzaklıkta ve oldukça büyük bir gölün kıyısındadır.

1895, Huart, 23: İzmit yolu solumuzda kalmıştı. İzmit'i ünlü konsili ile, Godefroy de Bouillon'un kumanda ettiği Haçlıların hatıraları ile bu defa göremeyecektik. Lakin şehrin hatırası bütün canlılığı ile kafamızın içinde duruyordu. Daha birkaç yıl önce gördüğüm bu şehir, etrafı dağlarla çevrili büyük gölü, henüz ayakta duran antik surları, ortada küçük İzmit kasabası ile gözlerimin önündeydi.

1907, Wilkins, 43, 44, 45: İzmit'in kubbeleri ve minareleri buradan görülmekteydi... Eski Nicaea kenti şimdi birkaç yüz harabe evin bir araya gelmesinden oluşan İznik Köyü'nü meydana getiriyor. Fakat Anadolu'nun antik kentlerinin her yerinde olduğu gibi, bir kimse bu kentin de eski görkemini belirtilebilecekleri ile her noktada karşılaşabiliyor... Harabe Nicaea'nın sarmaşıklarla kaplanmış surlarında baykuşlar ötüyorlardı ve uzaklarda sessiz dağlar gölün taşlı kıyılarındaki Roma hamamının harabelerini hüzünlü biçimde sardıkları gibi karanlık suları üzerinde nöbet tutuyorlardı.

1912, Launay, 208–209, 209–210, 212: Dik bir rampa çıktıktan sonra 500 metre aşağıımızda, geniş bir mavilik halinde 34 km uzunluğa ve 13–14 km genişliğe sahip, doğu ucunda tamamen bitkilerle kaplanmış turuncu kuleleriyle yuvarlak sur duvarlarının bulunduğu İznik Gölü önümüzde belirdi. Diğer ucunda çok belirgin bir boşluk halinde görülen nokta Nicée'nin eski limanı ve şimdi giyim ve beslenmesinden mesul kentin kendisi gibi ölü olan Gemlik'e işaret ediyordu. Dolambaçlı, güzel bir yokuşla bir süreliğine kenarından ilerlediğimiz çıplak tepelerle çevrelenmiş bu berrak ve ışıltılı göle gelinir. Yolun sonunda biraz karmaşık turuncu tuğlalardan (mœnium ve ufak kabartılı) birbiri ardına gelen iki kalın sur duvarını geçen, ikili ve hatta üçlü girişlerden oluşan bir sisteme sahip surların ilk kapısının [Yenişehir Kapısı] önüne ulaştık. Dut, zeytin ve incir bahçeleri genellikle bu tür küçük Doğu kentlerinin civarlarında olduğu gibi surlar boyunca uzanarak, barınak ve bitki örtüsünün olmadığı bir memleketin çıplaklığı içindeki yeşil vahaları meydana getiriyorlardı... Kapılardan sonra çevresi 3 km olan bu surların ortasında korkan çocuklar gibi birbirine sokulmuş 200 evden oluşan çok küçük köye gelene kadar bahçelerin arasından geçtik... Nicée'deki bu ilk gezimiz, bu hızlı gezintimiz, her şeyi ilk gören olmak için kimsenin durmaya cesaret edemediği bir aceleyle dolaşırken birisinin diğerine şaşkınlık çığlıklarıyla bağırarak güzel bir görüntüyü haber vermenin sürekli ve giderek büyüyen bir zevkiyle gerçekleşti! Bütün bunlar hemen söyleyelim ki ne "güzel bir dönem" ne de "güzel bir tarzıdır". Çok büyük mimari değeri olmayan Bizans harabeleri, yıkılmaya yüz tutmuş binaların enkazları, benzer durumdaki antik harabeler, mermer kabartmaların, Yunanca kitabelerin kaba bir işçilikle yan yana yerleştirilmiş olduğu duvarlar...! Arkeologlar için, bir zamanlar sahip olduğu görkemi kentin yer aldığı iç kısmında yeşilliklerle sarılmış dağınık haldeki bazı duvar parçalarının bulunduğu neredeyse hiç bozulmamış 200 kule ile bu şaşırtıcı sur duvarları dışında hiçbir şey kalmadan tamamen yok olduğundan bu zavallı Nicaea'yı yeniden yapılandırmak çok zordur. Fakat bu şehir hoş, çünkü karanlık delikleri ve aydınlık kısımlarıyla pembe tuğlalar zamanın tahribatına uğramışlar, çünkü zaman içinde bazı bölümleri yıkılmış, çünkü ne düzenli ne de simetrik değil, çevrelerini saran ağaçlar gibi üstlerinde de bitkiler büyüüp, sarmaşıklarla sarılmışlar. Bunların tümünün birleşimi şu tabloyu meydana getiriyor: Arkasında güneşin batmaya başladığı engin mavi gölün kenarındaki turuncu surlar, pembe tuğlaların çok büyük meşe ya da çınar ağaçlarının yeşilliği ile uyumlu bir şekilde görüldüğü ikili ya da üçlü planlardaki kapılar, dut ağaçları ve çimlenmeler arasındaki buğdaylar içine gizlenerek ürkekçe kendini gösteren dağınık biçimdeki harabeler! Ve bir avluda, sefil bir evin kerpiç duvarında mermer yontu parçaları bulmak ne büyük bir keyif!.. Manzaranın sundukları da oldukça

güzeldir: Minaresi iki selvinin yanında göze çarpan Hagia Sophia, ön cephesi ve giriş koridorunda çok güzel derin oymalı mermer işlerinin olduğu Yeşil Cami!... Bir zamanların kalabalık nüfuslu, zengin, kuşatmaları ve konsilleri ile ünlü Bizans İmparatorluğu'nun tüm devlet erkanının bir süreliğine merkezini meydana getirerek uzun süre güçlü bir kent olan şimdiki bu küçük köydeki terk edilmişlik hissi ne kadar büyük: Küçük Hıristiyan çocukların ismini dini öğretilerde öğrendikleri, ancak yakında onun da yok olacağı kaderinde var olan çöken duvarlarıyla bir surdan daha fazla kalıntının olmadığı, ölü bir deniz gibi böylesine durgun, kasvetli, berrak, parlak bir gölün kenarındaki bu kent aralarında buğdaylar ve dut ağaçlarının yetiştiği saraylara ve tapınaklara ait biçimsiz tuğla ve mermer yığınlarından oluşan bir harabe tarlası!... Her kenarın ortasında bir kapı ve iki caddenin kesiştiği noktada bir gymnasium ile dört bölümlü bir kare meydana getiren kentin planının düzgünlüğü takdire şayandır: Tek parçalı ve simetrik biçimli bu yapılaş tarzına Fransa'daki Richelieu kenti örnek olarak gösterilebilir.

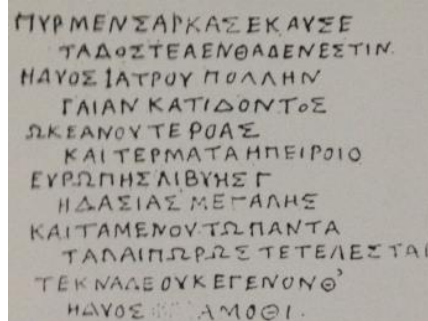
1914, Gide, 12, 13: Bitki örtüsüyle yarıya kadar gizlenmiş antik istihkâmlı kentin surları içinde dağınık haldeki küçük İznik köyünü görebiliyorduk... Hadrian Kapısı'ndan girmek üzereyken, ay dağların omzunun üstünde kendini göstermeye başladı... Touggourt'a ilk ulaşmamdan beri bu mahçup, fakirlik ve hararetle çürümüş, çok uzun geçmişi ve heybetli kalıntılar içinde toplanmış küçük İznik köyüne gece vakti bu girişten daha tuhaf bir hisse kapılmamıştım... Uzakta olmayan bir caminin harabesi içinde bir baykuş ötüyordu. Yaklaştığımızda kuş uçtu... Gizemli uyuyan kente geri döndük. Tek bir ateş yoktu, tek bir ses yoktu. Her şey ölü gibi görünüyordu.

Ek 91: İznik'in Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri

1588, Lubenau, 512–513, 516, 520: Ptolemaios, Türklerin İznik veya Suigk (Snigk?) dedikleri Nikaia kentinden Patavium diye söz etmektedir. Burası gerek Hıristiyanlar zamanında gerekse Hıristiyanlıktan önce ün salmış çok eski bir kenttir. İlk kez Antigonon tarafından kurulduğundan Antigonon adıyla anılmıştır. Büyük İskender'in ölümünden sonra ülke parçalanınca, bu kent kral Lysimakhos'un payına düştü. Kral kenti yenileyip daha korunaklı hale getirip ona güzel eşi Nicaea'nın adını verdi. İsa peygamberin göğe çıkışından sonra burada yaşayan halk, havarilerden Aziz Andrea'nın verdiği vaazların etkisiyle Hıristiyan dinini kabul etti. İznik kenti bir dağ silsilesinin dibinde uzanan düzlükte ve eskiden Ascaeno adı verilen gölün [İznik gölü] kıyısındadır. Hıristiyanlar zamanında burada toplanmış olan birinci genel konsil sebebiyle kent büyük üne kavuşmuştur. Bu konsil, ilk Hıristiyan imparator Büyük Constantinus'un emri üzerine MS 328 yılında toplanmıştır... Güzel bir bahçede dörtgen biçiminde bir kaide üstünde yükselen yaklaşık iki adam boyunda yuvarlak bir mermer sütun gördük. Üstünde herhalde bir zamanlar bir heykel duruyordu. Kapılardan birinin yakınındaki bir sokakta da büyük bir sütunun parçasını bulduk, üstünde şu yazı vardı: IRANEA SABEINI SEBASTI (saygıdeğer...)... Kentin içinde İmparator Antoninus'un yaptırmış olduğu süs havuzlarından biri de hâlâ görülebiliyor. Üzerinde şu yazı var: İmperator Antonius Propriis Sumptibus Condidit... Bunların dışında kentin orasına burasına dağılmış olan büyük kesme taşlar üzerine işlenmiş yazılar ve eski büyük, gösterişli binaların taş yığını haline gelmiş harabeleri görülmektedir.”

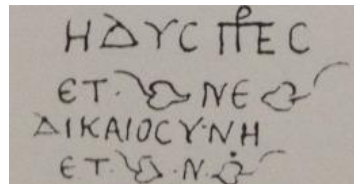
1675, Covel, 291-293: Karadeğinkapı'dan dönüşte, çamur duvarların biraz içinde, bir zamanlar güzel bir binanın yükseldiği bir bahçeye rastladık. Bu binanın kalıntıları civardaki bir caminin inşa edilmesi için kullanılmıştı. Burada yine de çok sayıda sütun, sütun kaidesi ve İonik düzende görülen diğer mimari parçalar vardı. Aynı bahçe içinde mezarların da bulunması bu binanın bir kilise olduğu sonucuna ulaşmamıza neden oldu.

Küçük bir mermer sütunun üzerinde bu dizeleri bulduk.

Bu, ilk başta denizde ve karada büyük bir gezgin olan bir doktorun anısına yapılmış bir mezar taşıydı ve aynı amaç için sonradan bir kez daha kullanılmıştı. Çünkü kesinlikle daha alçakta çok daha büyük harflerle, daha farklı bir tarzda işlenmiş daha sonraki bir zamana ait bir başka kitabe mevcuttu⁶⁰⁸².

Fig. d 40

İlk kitabe kesinlikle çok eski çünkü ölülerin yakılması işlemi uygulanmış. Sanırım bu adamın ilk ismi Hédys olmalı. Dördüncü düzedeği yarım mısranın sonundaki *gamma* ya taş işlemecisinin bir hatası ya da biraz daha uzun bir dizenin işareti çünkü kuşkusuz cümle *Εύρώπης, ἡδ, Ασίας μεγάλης* şeklinde.

⁶⁰⁸² Grelois'in belirttiğine göre bu gerçekte aynı kitabenin ikinci bölümüdür.

1682, Grelot, 33, 34: Philippos'un oğlu, Asya kralı Antigonos tarafından kuruldu ve onun adıyla, Antigoneia diye anıldı. Haleflerinden Lysimakhos kente karısının anısına Nikaia adını verdi... Kentte ve çevresinde, birçoğunun resimlerini çizip kopyalarını çıkardığım güzel antik parçalar da vardır. Ama bunların büyük bir kısmını, bir miktar parayla birlikte, kervanımız, buradan Halep'e gitmekte olan Araplarla karşılaştığı sırada kaybettim.

1703, Lucas, 70: Eğer bu yerin insanlarına inanılırsa, gölün suları alçaldığı zaman orada neredeyse hala tüm haliyle kuleler ve büyük binalar görülüyor. Bu nedenle eskiden bu gölün bulunduğu yerde korkunç bir depremle mahvolmuş büyük bir kentin yer aldığını söylüyorlar fakat ona, ya yanlış olduğundan ya da onunla ilgili yalnızca karmaşık bir söylenceye sahip oldukları gerçeği nedeniyle, herhangi bir isim veremiyorlar.

1738, Pococke, 309: "Bu kent Antigonos tarafından kuruldu ve ilk olarak Antigonias olarak adlandırıldı. Daha sonra yeni ismini Lysimachus'un karısı olan Nicea'dan aldı."

1794, Dallaway, 171: [İznik Gölü'nün] Dibinde çok sayıda kalıntının görülebileceği iddia edilebilir.

1804, Hammer, 99–100, 123–124: Antigonos tarafından kurulan kent ilk olarak Antigonias olarak isimlendirilmiştir ve sonradan Lysimachos, karısı Nicaa'nın onuruna, adını kente vermiştir. Uzun bir süre boyunca, ta ki Valens eyaletin başkenti olarak Nicomedia'ya karar verene dek, Bithynia'nın başkenti onuruna erişmek için Nicomedia ile yarışmıştır. Ancak Nicaa Bithynialıların birinci sıradaki kenti olarak kaydedilmeye devam edilmiştir. İlk yapımcısının kenti depremlerle yerle bir olmuştur. Burada düzenlenen Hıristiyan kilisesinin çeşitli büyük toplantılarının en önemlisi ilk ekümenik yani genel toplantıda aralarında vücutlarında Hıristiyanlara yönelik son zulümlerin zalim izlerinin sakatlıklarını taşıyan Nisibisli Jacob Paphnutius, Spiridion, Macarius'un da bulunduğu 318 kilise babası vardı... Balık bakımından zengin olan göl suyunun içme suyu olarak uygun olmayışının nedeni belki de çok eskiden yaşanmış bir toprak kayması olabilir. Eğer yerel halkın ve İdris ile Sadettin gibi tarihçilerin söylediği doğru ise, kurak zamanlarda su sığılaştığında gölün dibinde batık bir kentin kalıntıları görülebiliyor ve burada dalarlar bazen madeni ev ve mutfak geçreleri çıkarıyorlarmış. Osmanlı sultanlarının hâkimiyeti sırasında surların dışında gölün kenarında gelişmiş olan ve kalıntıları şimdi Dschinewislik olarak adlandırılan İran porselenleri üreten büyük fabrikalar konusunda anlatılanlar bu efsaneden daha inandırıcıdır. Bu isimlendirme muhtemelen Çin porselenlerinden türemiş gibi görünmesine rağmen olasılıkla daha Bizans İmparatorluğu'nun zamanında kurulmuş ve Constantinople'da olduğu gibi Nicaa'nın hinterlandında İran porseleni üretimi yapan teorik bir ticaret devleti kolonisi olan Cenevizlilerin kurdukları bir yerleşkeden kaynaklanmaktadır."

1807, Dupré, 7, 8: Kasabanın çevresini saran kalıntıların ortasında gezginlerin hala mimarileriyle takdire şayan gördükleri yapıların arasında Arienler ve Eutychie'ler'e karşı yapılan konsilin gerçekleştirildiği kilise dikkat çeker... Nicée kentinin kurucusunun Antigone olduğu kabul edilir. Uzun süre metropolit unvanı ve derecesi için Nicomédie ile çekişmiştir ve bunu Aguste'un yönetimi altında elde etmiştir. Bu tercih iki kent arasında uzlaşmaz bir şekilde nefreti kızıştırmış ve bu nefret aynı zamanda daima farklı bir grubu takip ettikleri için Roma İmparatorluğu'nu yıkan iç savaşlar sırasında felaketlerine neden olmuştur.

1813, Kinneir, 25–26: Nice, Antigonos tarafından kurulmuştur ve ilk başta Antigonias ismine sahiptir fakat daha sonradan kenti büyüten ve güzelleştiren Lysimachus, ismini eşinin onuruna Nicea olarak değiştirmiştir. Trajan zamanında önemli bir kent olmalıdır çünkü genç Pliny Bithynia valisi olduğu zamanlarda tiyatrosu ve gymnaisum'undan bahseder. Surları 22 feet kalınlığında olmasına rağmen sağlamlık bakımından yetersizdir. İznik sonradan bir apostolik makam haline geldi ve Ortodoks inancını açıklamak için burada düzenlenen iki konsil ile ünlendi – ilki 325'de Constantine'in yönetimi altında ve sonuncusu 787'de Irene'nin yönetiminde. Kısa bir süreliğine Bithynia'nın metropolitliği oldu ve Bizans İmparatorluğu'nun çöküş yıllarında Süleyman'ın egemenliğine girdi ve yedi haftalık bir kuşatmadan sonra 1097'de Haçlılar tarafından geri alındı. Frenkler kendilerini 1204'de Constantinople'un efendileri yaptıkları zaman Theodore Laskaris Nice'yi ele geçirerek Maeander'dan İstanbul Boğazı'na kadar uzanan imparatorluğunun başkenti yaptı. Surlarını yeniden inşa etti ve ayrıca kenti geliştirerek normal ikametgâh yeri haline getirdi. Fakat ölümünden ve Frenklerin Constantinople'dan atılmasından sonra tekrar Rum imparatorların hâkimiyeti altına girdi ve şimdi Türklerin hâkimiyetindedir.

1819, Vidua, 131–132: Nicaea'yı anımsatan şeyler arasında, iki genel konsil ile kilise tarihinde ünlenmiş olmasından bahsetmeyi unuttum. Seyyahların tamamı ilk genel konsilin düzenlendiği yerde bulunan kilisenin hiçbir izinin kalmadığı konusunda hemfikirlerdir. Birkaçı da ikincisinin düzenlendiği kilisenin kısmen harabe halde halen mevcut olduğunu iddia ederler. Ben ölçüler, geometrik planlar ve yükseklik alırken, Baron Pritzelvitz manzaranın bir görünümünü çizdi. 11 Ekim. Düşüncemiz bugün Nicomedia'ya doğru yola çıkmaktı fakat bize Nicaea'dan üç saat uzakta bir kayalığın üzerine oyulmuş bir kitabe (Savoia'daki Echelle geçidindeki Carlo Emanuele II gibi) olduğu ve hiçbir seyyah tarafından ziyaret edilmediği söylendiğinden Baron Pritzelvitz'i hızlı bir inceleme için ikna ettim ve kitabenin Yunanca ve Latince yazıldığını keşfettik. Zamanla hasar görmesine rağmen büyük güçlüklerle Cladius ve Nero zamanından, oldukça ilgi çekici görünen kitabeyi kopyalamayı başardık.

1819, Marcellus, 144–146, 150: Constantinople'dan ayrılmadan önce sanki tüm papazların bana öğretecekleri hiçbir şey olmayan rehberler olacağını planlamış gibi Nicée'nin tarihi hakkında birkaç not almıştım. Bu notlar şu şekildedir: Nicée'nin ilk duvarları onyedinci Olympiad'a doğru Propontide'nin kıyılarında kurulmuş bir thebain şefinin liderliği altında Megaralı ve Atinalı bir koloni tarafından yapıldı. İlk başta Makedonya Kralı, Philippe'in oğlu Antigonus'un adıyla Antigonie olarak adlandırıldı daha sonra Elicori ismini aldı. Son olarak da Trakya kralı Lysimaque, Antipater'in kızı olan sevgili eşi Nicée'nin onuruna buraya onun ismini verdi. Bazı yazarlar bu yeri aynı zamanda Olbia olarak da isimlendirirler. Belki de Nicée'yi, Astaque ve Nicomédie arasında yer alan ve asıl isminin bozulmuş bir şekli olarak Berbia olarak isimlendirilen Olbia adındaki bir kent ile karıştırmışlardır. Kıskaç olamayacak kadar birbirlerine yakın olan Nicomédie ve Nicée arasında uzun bir zaman boyunca büyük bir nefret hüküm sürmüştür. Nicée, ilk başta özellikle Trajan'ın sevgisiyle yeni bir planda yeniden inşa edilmiş ve muhteşem binalarla süslenmiştir. Daha sonra Adrien ve Marc-Aurele'nin rekabetleri ve cömertlikleriyle ortak felaketlere maruz kalmışlardır. 325'de Constantine 318 rahibin katıldığı ilk ekümenik konsili topladı. Burada Arius'un sapkınlığı suçlu bulundu ve bugün dahi kiliselerde ezbere okunan değiştirilmez Hıristiyan inancına dayanan Nicée öğretisi kaleme alındı. 11 Ekim 368'de şiddetli bir deprem Nicée'yi neredeyse tamamen yerlebir etti; kent harabelerinden yeniden doğdu ve 727'de aniden 100.000 kişilik bir Müslüman ordusunun saldırısına uğradı. Askerler ve mühimmat bakımından kötü biçimde tedarikli olmasına rağmen, uzun bir süre boyunca dayandı ve düşmanları yok etti. İmparatoriçe İrene, 787'de burada tekrar bir konsil topladı ki bu 7. ekümenik konsil idi. 377 rahip katıldı ve burada İkonaklastların sapkınlıkları tartışıldı. Daha sonra, Iconium'un sultanları, Kilikya'yı kuşattıktan sonra fetihlerini Constantinople surlarına kadar genişlettiler ve geçerken de Nicée'yi ele geçirdiler. Burada saltanat süren Süleyman, 15 Mayıs 1097'de Haçlı orduları buraya bir saldırı düzenlediğinde kenti imparator Alexis'in ellerine teslim etti. En sonunda Orhan tarafından fethedildi ve o günden beri Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında kaldı... Göl tamamen ıssız bir haldedir; sakin ve mavi sularında hiçbir kayık yoktur; kenarlarında hiç köy yoktur; görme alanının objeleri karmaşıklaştırdığı kadar uzaklardaki bazı yıkıntılar söylenene göre eski Mythépolis'in kalıntılarıdır.

1823, Walsh, 181–182: Ünlü Nicaea, ya da şimdi adlandırıldığı biçimiyle İznik kentinde idik. Kasaba ilk olarak Makedonyalı Philip'in oğlu olan Antigonus'tan dolayı Antigonie olarak adlandırılmıştır. Antigonus burasını Büyük İskender ve halefleri zamanında kurulan çok sayıda Yunan kentle yaklaşık aynı tarihlerde kurmuştur. İsmi kısa bir süre sonra Lysimachus'un kızının onuruna Nicaea olarak değiştirilmiştir.

1829 (?), Briand, 47: İlk başta kurucusu Antigone'nin adından dolayı Antigonie olarak adlandırılan bu kent daha sonra Nicéa adındaki eşini memnun etmek için Lysimaque'nin ona verdiği isim olan Nicée ismini devam ettirmiştir.

1833–1843, Texier, 154, 171: Jüstinien zamanında şehre önemli süslemeler yapılmış, yıkılan tapınakların yerine kiliseler ve manastırlar inşa edilmiştir. Procopé'un aktardığına göre bu imparator, erkekler ve kadınlar için çok sayıda dini kurum kurdu muştur. Hemen hemen tamamen harabe hâline gelmiş olan sarayı tamir ettirmiş ve zamanın geçmesiyle eskiyerek kullanımdan düşen su kemerlerini yeniden kurdu muştur. Belki de bugüne kadar şehrin suyunu Lefke kapısı aracılığıyla getiren kemerler bunlardır. Yine o yazarın aktardığına göre Jüstinien, posta idarelerinin yanında hamamlar yaptırmıştır. Bu kurumun önemine dayanarak imparatorluğun her tarafından bu şehre toplanacak halk için, çok sayıda yol açılmıştır. Jüstinien'in bu kurumundan, bugün hiçbir iz kalmamıştır... Kısmen

İznik şehrinin içine girmiş olan arazide yapılan kazıyla, çoğunlukla çeşitli binaların temelleri ortaya çıkmaktadır ve buralarda çıkan yıkıntılar, genel olarak farklı cins tuğlalardır. Bundan anlaşıldığına göre, binalar süs amacıyla değil, gerekli ve yararlı oldukları için yapılmıştır.

1847, Macfarlane, 215: Surun bir köşesinde iki Türk'ün tembelce toprağı sürdürüklerini gördük. Diğer bir boş alanda bir erkek çocuğı yabancı kökboyası kökü bulmak için toprağı eşeliyordu ve yaptığı kazı sırasında sürekli olarak antik binaların temelleriyle karşılaşılıyordu.

1854 (?), Murray, 185: Yunan kenti ilk olarak Büyük İskender'in ölümünün hemen ardından eski yerleşimin yerine bu kenti inşa eden Antigonus'tan ötürü Antigonea olarak adlandırıldı. Fakat ismi kısa süre sonra Lysimachus tarafından eşinin onuruna Nicaea'ya çevrildi. Nicaea burada düzenlenen genel konsillerden dolayı kilise tarihi yıllıklarında seçkin bir yer tutar. Constantine tarafından MS 325'te toplanmış olan ilkinde Nicene Akdi düzenlenmiştir. Aynı yıl kent bir depremden dolayı yıkılmış fakat 368'de İmparator Valens tarafından tamir edilmiştir. Son konsil MS 787'de İrene'nin hükümdarlığı zamanındadır.

1861 (?), Joanne-Isambert, 499: Kent, İskender'in ölümünden sonra Boeotia kolonisinin eski Ancore ya da Hélicore yerleşiminde Antigone tarafından kurulmuştur. İlk başta kurucusunun adından dolayı Antigone olarak isimlendirilmiştir. Lysimaque kenti büyütüştür ve ona karısının onuruna, sonradan kilise yıllıklarında da ünlenecek olan, Nicée ismini vermiştir. 325'de Constantin tarafından toplanan ikinci ekümenik konsil burada gerçekleşmiştir. Nicée ahdi olarak da bilinen ünlü havariler ahdi burada düzenlenmiştir ve Arius burada suçlanmıştır. Aynı konsil Paskalya'nın kutlanacağı günü de belirlemiştir. Aynı yıl, Nicée bir deprem tarafından kısmen harap olmuştur. İmparator Valens bu felaket nedeniyle meydana gelen harabelerden kenti 368'de ayağı kaldırdı. 787'de ikinci ekümenik konsil V. Constantin ve annesi imparatoriçe İrene tarafından Nicée'de düzenlenmiştir. Burada ikonoklastlar suçlu bulunmuştur. Nicée 1076'da burayı Konya Sultanlığı'nın başkenti yapan Süleyman tarafından alındı. Daha sonra Süleyman 1097'de yedi haftalık bir kuşatmanın ardından buradan uzaklaştırıldı. Daha sonra Latin imparatorlarının elinden İstanbul'u almayı başaramayan ve Nicée'yi Küçük Asya'nın yeni bir imparatorluğunun başkenti yapan I. Theodore Lascaris'in eline geçti. Constantinople Rum imparatorları tarafından yeniden ele geçirilince, Nicée başkent unvanını bu kente bırakmak zorunda kaldı. Türkler en sonunda 1333'de kesin bir biçimde burayı ele geçirdiler.

1870, Jerningham, 268, 269: Nicæa'ya ilişkin sahip olduğumuz en erken bilgi Strabon'da geçen bahislerdir: "Bithynia'nın başkenti olan Nicæa, Ascanius Gölü'nde, yaz aylarında çok sağlıklı olmayan geniş ve bereketli bir ovanın ortasındadır. İlk olarak burayı Antigonion olarak adlandıran Philip'in oğlu Antigone tarafından ve daha sonra Antipater'in kızı olan eşinden dolayı Nicæa olarak adlandıran Lysimachus tarafından kurulmuştur. Bir kare biçiminde olan kentin genişliği 16 stadia olup düz bir ovada kurulmuştur ve sokakları dik açılarla kesişir. Böylece gymnasium'a yerleştirilen bir taştan dört kapısı görülebilir... İslender ve onun halefleri tarafından inşa edilen Alexandria, Antioch, Damascus ve Palmyra'dan farklı olmayan biçimde eski Nicæa, dikdörtgen biçimli antik surlar tarafından çevrelenmiş dikdörtgen şeklinde bir alana kurulmuştur ve her bir kenarı bir sütun sırasıyla süslenmiş kesişen dört düz sokakla tam bir karenin benzer modeli üzerinde düzenlenmiştir.

1870 (?), Busch, 151, 151–152: Nicæa, Büyük İskender'in ölümünden kısa bir süre sonra Phillippus'un oğlu Antigonion tarafından kuruldu ve kurucusunun isminden dolayı Antigonion adını aldı. Bir süre sonra Perdikkos eşinin isminden ötürü buraya Nicæa ismini verdi. Kent bilhassa burada düzenlenen kilise toplantıları (konsilleri) nedeniyle ünlenmiştir (birinci ve yedinci ekümenik konsil)... 325'de bir depremle harap oldu fakat İmparator Valens tarafından yeniden imar edildi. 1080 yılında Türklerin yardımıyla Nicephorus Melissenus tarafından fethedildi. 1097'de Bouillon'lu Gottfried'en komutası altındaki Haçlılar'ın saldırısına uğradı. Latin İmparatorlarının Constantinople'da yerleşmesinden sonra Theodor Laskaris 1206'dan Michael Paläologus'un Constantinople'i tekrar imparatorluk ikametgâhı yaptığı 1261'e kadar, mevcudiyetini devam ettirmiş olan kendi Rum İmparatorluğu'nu burada kurdu. 1330'da Orhan tarafından daimi biçimde Türklerin eline geçti.

1887 (?), Cox, 313, 313–314: İskender tarafından değil, Makedonyalı Philip'in bir diğer oğlu tarafından kurulmuştur... Yunan modelinde bezenmiş ve Romalılar alışkanlıkları olduğu üzere kentte bazı yararlı işlahatlarda bulunmuşlardır. Burası mağrur bir ulusun başkenti idi fakat diğer Doğu başkentleri gibi, depremlerin felaketlerine ve askerler tarafından kuşatmalara sahne olmuştur. Bir süreliğine İslam işgalcilerinin ilerleyişine karşı bir bariyer

olarak kalmıştır ve çok sayıda Saracen ve Türk, Hıristiyan savunucularının elinde can vermiştir. 11. yüzyılın son bölümlerine kadar Türkler buraya hâkim olamamışlardır. Sudan ve karadan kuşatıldığı bir Haçlı seferinden sonra durumu yine değişmiştir. Gibbon sayısız geminin Marmara Denizi'nden Ascanius Gölü'ne nakledildiğini söyler. Bunlar askerlerle doldurulmuştur fakat saldırıdan önce Rum imparatorun bayrağı kulelerin üzerinde süzülmuştür. Daha sonra Batı Asya'nın Greco-Roman başkenti olmuştur. Fakat Orhan'ın-şimdiki Sultan'ın atası- ortaya çıkmasıyla kent ve surları içinde toplanmış zengin hazineler Türklere yem olmuştur. Bundan sonra Nicaea daha az saygıdeğer ve daha az etkileyici olan İznik ismiyle tanınır hale gelmiştir.

1912, Launay, 212, 215: Nicée'nin tarihi birkaç kelime ile şu şekildedir. 316'da, Antigonos burada Antigoneia'yı kurmuş, Lysimaque eşinin şerefine burayı Nikaia olarak adlandırmıştır... Bitynia'nın kralları ve daha sonra Romalılar, Nicomédie (İsmid)'i tercih etmedikleri zaman sıklıkla burada kaldılar. Trajan'ın yönetimi altında Genç Pline gymnasiumu yeniden inşa ettirdi. MS 123 yılında Hadrian ve daha sonra 269'da Cladius II Gothicus ve Justinian benzer biçimde istihkâmların bakımıyla meşgul oldular. Gökbilimci Hipparque ve tarihçi Dion Cassius Nicée'de doğmuştur. Fakat bu ismi özellikle popüler hale getiren olay dinin temel ilkelerinin kaidelerinin meydana getirildiği 325 yılındaki ünlü ekümenik konsildir... Nicée'nin tarihinin geri kalan kısmı asıl olarak maruz kaldığı kuşatmalarla geçmiştir. 910 yılında kent Araplara direnmiştir. 1074 yılında Süleyman tarafından fethedilmiştir. 1095'te Hermitli Peter ve Hiçbirşeye-Sahip Olmayan- Gauthier (Gauthier-Sans-Avoir)'ın düzensiz askerleri boş bir çabayla kenti almaya çalışmıştır. Bunlar Süleyman tarafından kuşatılmış ve yok edilmişlerdir. Fakat iki yıl sonra daha iyi organize olmuş ve başlarında Bouillon'lu Godfrey, Toulouse'lu Raymond, Bohemond, Tancred vb. olan daha düzenli bir ordu gelmiştir. Şövalyeler kuşatmaya girişmiş ve kenti 35 gün sonunda teslim olmak zorunda bırakmışlardır. Bu esnada, 1453'te II. Mehmet'in Haliç Körfezi'ne gemileri getirmesi gibi Bizans gemileri karadan yürütülerek İznik Gölü'ne indirilmiştir. Latinler tarafından Bizanslılara verilen Nicée 1106'ya kadar bu şekilde kalmış ve 1183 yılında tekrar geri alınmıştır. 1204 yılında Haçlılar tarafından kovulduğunda, Theodor Lascaris, Basilis'lerin ikametgâhını burada kurdu. Son olarak da 1331'de, ikinci Türk sultanı olan Orhan güçlü bir orduyla kentin önüne geldi ve iki yıl boyunca kuşatarak sonunda kenti teslim olmak zorunda bıraktı.

Ek 92: İznik Berberkaya

1588, Lubenau, 518: Su kemerinin yanı sıra yürüyünce dağların içine, kemerlerinin vardığı yere kadar gidilebiliyor. Orada yüksek bir tepenin üzerinde bir kayanın içine oyulmuş, şapele benzer bir mezar var. İçerisi üç buçuk adım yüksekliğinde, on üç ayak genişliğinde ve on yedi ayak uzunluğunda. Her iki yanda aynı taştan oyulmuş oturacak yerler ve geride aynı taştan yapılmış, kapağı açık, içi boş bir lahit bulunuyor. Tahminime göre burası önemli bir hükümdarın mezarıydı, çünkü cenazeyi dağın tepesine taşıma mutlaka büyük harcamalarla mümkün olmuştur. Mezarın büyüklüğü ve tek bir kayadan oyularak yapılmış olması insanı hayrete düşürüyor. İnsanların dediğine göre, bu dağda mezarın dolaylarında ve birkaç millik mesafede bile böyle bir kayanın veya bu cins taşın çıkarıldığı bir taş ocağının bulunmaması, mezarın oraya başka bir yerden nakledilmiş olduğunu düşündürüyor ve bu zor işin nasıl gerçekleştirildiğine dair merak uyandırıyor. Şapelin tepesi bir kubbe gibi yuvarlak, kenarları ise sivri, tıpkı tahtalarla kaplanmış bir çatıya benziyor ve yağmur yağdığında sular aralardan aşağı akabiliyor. Kayanın içine oyulmuş olan dört köşeli kapının üzerinde taş işçiliği ile şu kelime yazılı: (Grekçe: Anısına). Sağ tarafta da birçok İbranice yazı varsa da yağmur yüzünden silinmiş olduğundan okunamıyordu ve resmini de çizmek mümkün olmadı.

1703, Lucas, 68: Yirmi üçünde ilginç birşeyi görmek için kentten yarım fersah uzağa gittim. Bu yekpare bir mermerden yapılmış bir çeşit şapeldi. 15 feet'ten fazla bir genişliğe ve 22 feet'ten fazla bir yüksekliğe sahipti. Her iki kenarını yıkılmış buldum ve bana mimarının çok özel bir düzeninde gibi göründü. Sanıyorum bu bir Prens'in anıt mezarıydı. Her halükarda yapısı muhteşem. Mermerin boyutlarında ve yontucunun çalışmasında şaşkınlık uyandırıcı birşey var. Yazıtlar herhangi bir şey anlaşılacak kadar bozulmuş durumdadır. Bu şapelin çevresinde ve hatta bütün yönlerden kendisine doğru uzanan yollarda, çok miktarda yıkıntılar, mermer parçaları, bazıları çok büyük boyutlarda sütun kaideleri görülüyor. Hiç kuşku yok ki bir zamanlar burada bir saray veya bir kilise vardı.

1738, Pococke, 301: Su kanalının üstünde, tepenin kenarındaki çok acayip kalıntılar, sonsuza kadar bozulmadan kalması için tasarlanmış olarak görünmesine rağmen şimdi harabe hale gelmiş. Gri mermer bir taştan kabaca yontulmuş bir oda var ve antik bir mezar gibi görünüyor. Muhtemelen bu yerde taştan kesilmedi, buraya getirildi. Dibinde görülen tüm noktalar sanki kayadan ayrılmış gibi ve dış kısmın altında da sanki buna bir platform oluşturmak için tasarlanmış gibi görünen başka taşlar var. 13 feet 6 inç uzunluğunda ve 20 feet 10 inç genişliğinde tepede kemer biçiminde kesilmiş. Her kenarında sağlam bir çıkıntı ya da şişkince bir kısım var. Sanırım bu kısımlar ölüleri üzerine koymak için ve bir ölü de doğu ucunda uzatılıyor görünüyor. Dış kısmında İbranice bir yazıt var ancak oldukça tahrip olmuş. Çok kısa hatları olan bir binayla ilişkisi olduğuna dair hiçbir iz yok. Bu odanın Herodot tarafından bahsedilen Elephantine Adası'ndan kesilen ve su vasıtasıyla Delta'da Sais'e taşınan kırmızı granit ya da Theabic mermerinden tapınağın doğasında olduğu görülüyor.

1804, Hammer, 122–123: Su kemerinin sona erdiği yerde bir dağ yamacının ortasında yekpare bir kayadan kesilme çok büyük bir lahit durur. Aynı lahdi tanımlayan Pococke, bu taş kütesinin Elaphantine Adası'ndan Sais'teki yekpare granit tapınak gibi buraya taşınarak getirilmiş olabileceğinden kuşkulandı. Şimdi çevresine bakılacak olursa, yakın civarında dağın zirvesinden zaman içinde hava ya da depremlerin etkisiyle sökülerek düşmüş ve orada burada küçük alanlarda hala duran çok büyük taş kütleleri görülür. Sanatın bir lahite dönüştürdüğü bu çok büyük taş bloklarından birisi, insan eliyle buraya konmuş gibi görünmektedir. Pococke tarafından İbranice olduğu tahmin edilen, zamanın neredeyse tamamen silmiş olduğu kitabe muhtemelen daha ziyade Fenike dilinde olabilir. Bu tahmin, Kıbrıs ve bunun yakınlarındaki Asya kıyılarında bulunan kayaya oyulmuş Fenike mezar anıtları ile bu anıtın üslup açısından tamamen aynı olmasından kaynaklanır. Bu kitabenin yer aldığı anıtın doğu yüzünde, belki de mezarlardaki küllere karşın yeniden dirilişin sembolü olarak gün doğumuna bakan bir güneş görülür. Araçların mezarların babası olarak adlandırdığı bu devasa lahit, bulunduğu kayalık yüksekliğin eteklerinden kente kadar uzanan geniş mezarlık alanına hâkimdir ve özel bir ilgiye sebep olur çünkü neredeyse mezarlığın tamamı eski sanatın anıtlarının güzel kalıntılarından oluşur. Türklerin ölümlerinin ayakları ve başının ucuna yerleştirdikleri mezar direklerinde çok sayıda sütun, arşitrav ve kaideler vardır.

Burası eski mimarinin dağılmış haldeki taş anıtlarının, sanki ölülerin değil de mezarların yeniden dirilerek uyumlu bir bütünlük oluşturarak bir araya gelmek için toprağın her tarafından yükseldiği Josaphat Vadisi gibidir.

1833–1843, Texier, 185: Kale duvarlarının yarım saat uzağındaki tepenin yamacında, dört metre otuz beş santimetre uzunluğunda ve iki metre altmış santimetre genişliğinde, tek parça bir kalker taşından oyulmuş, büyük ve eski bir mezar vardır. Bunun ön yüzü, iki köşesinden Dor tarzında bir ayak üzerinde, kenar saçağı dişli, mimarî süslemelerle bezenmiş bir çatı şeklindedir. İç kısmın sağ ve solunda, cesetleri yatırmak için birer sedir oyulmuştur. Bu mezarların şekli ve büyüklüğü, önceleri birkaç inceleyicinin dikkatini çekmiştir. Pococke, bunun yüzeylerinden biri üzerinde, bugün izleri görülmeyen İbranice bir kitabe gördüğünü söylüyor; fakat böyle gelip geçicilerin keyfine, şekilsiz bazı çizgileri kabul etmek doğru değildir. Yılların, mevsimlerin birinin diğerini izleyen etkileri, bu eseri zaten tahrip etmiş ve yaptıkları çatlaklar, boylu boyuna yarık oluşturmuştur. Yaklaşık on sekiz metre küp bir hacmi olan bu taş kütlesinin, buraya başka bir yerden taşındığı kesindir. Çünkü bulunduğu yerin arazi oluşumu, büsbütün başka bir yapıdan ve şist tabakalarındandır.

1847, Macfarlane, 218–219: Başımın ağrısı acı verici olduğundan, doğu duvarlarının köşesinde yer alan ve üzerinde söylendiğine göre tamamen bilinmez olarak kalmış küçük karakterlerle kısa bir kitabenin yer aldığı ve Almanya'nın dilbilimcileri arasında oldukça ilgi çekmiş olan büyük antik lahdi ziyaret edemedik. Bu ihmalkârlığa pişman oldum. Eğer onu doğru biçimde kopyalasaydım ya da ondan bir fikir edinseydim ve karakterler herhangi bir harfin ya da sembolün nasıl şekillendirildiğini bilmeyen bazı cahil barbarların önemsiz karalamalarıyla, bana verilen tanımlamalardan tahmin ettiklerim gibi olmasaydı benim bilge ve çok dahi eski dostum, Avrupa'nın âlimlerinin vazgeçmesinden sonra Cabul kaya kitabesinin gizemini çözen Foreign Office and Asiatic Society'den Edwin Norris, antik dillerin herhangi birine aitse basit ya da karmaşık olsun bunu da keşfedebilirdi. Küçük ve kötü biçimde çizilmiş figürlerle böylesi karalamaların, Aizani'deki tapınağın dış kısmında kazındığını görmüştük.

Ek 93: İznik Dikilitaş (Obelisk / Beştaş)

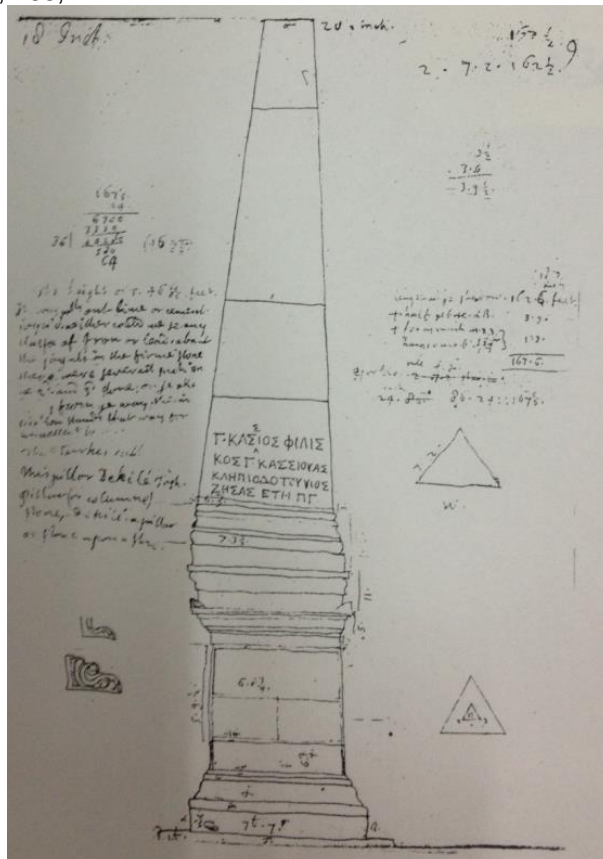
1555, Hans Dernschwam, 215: Dağlık araziden aşağıya inince eski bir Bizans şehri olan ve şimdi Türkler tarafından İznik (İznik) denilen Nice'ya kadar uzanan güzel, hoş bir vadiye geldik... Bu düzlükte ilerlerken yolun kenarında tarlalar arasında bir obelisk (dikilitaş) gözümüze çarptı... Yerden itibaren büyük blok taşlardan dörtgen şeklinde bir taban oturtulmuş. Bu tabanın üstünde 1 ¼ kulaç yüksekliğinde ve ½ kulaçtan fazla genişlikte bir başlık var. Bunun üzerinde 5 tane üçgen şeklinde birbiri üzerine muntazam ve ahenkli bir ölçü göz önünde tutularak oturtulmuş bir taban ve yukarıya doğru çıktıkça daralan ve en uçta iyice sivrileşen bir anıt bu. Üzerinde Yunanca aşağıdaki yazı yazılmış. Yazı okunabiliyor. Bu yazının üstündeki üçgende iki delik var. Burada eskiden kalma dökme bir levha ve resim bulunmuş olmalı. Levha buradan çıkartılıp alınmış. Yunanca yazı şudur:

Ο Τ ΚΑΣΣΙΟ Σ ΦΙ ΑΙΣ
+ ΚΟ // Τ ΚΑΣΣ ΙΟΥ ΑΣ
ΚΛΙΠΠΟΔΟ ΤΟΥ ΙΟΣ
ΣΗ ΣΑΣΕ Τ Η Π Τ

1588, Lubenau, 510: Sol tarafımızda dağlara doğru uzanan bir düzlükte güzel, yüksek, üç köşeli bir sütun görünce, eşek sürücüsüne o tarafa doğru gitmek istediğimizi bildirdik. O bunun anlaşmamıza dâhil olmadığını söyleyerek, oraya gitmeyi reddetti. Biz de eşyamızı eşeklerin yanında bırakıp sütunun olduğu yere yürüyerek gittik. Sütun dörtgen biçiminde bir kaidenin üstünde duruyordu ve üst üste konmuş beş parçadan ibaretti. Ama vaktiyle en tepesinde altıncı bir parçanın daha bulunduğu belliydi. En altta Yunanca bir yazı okunuyordu: (Yunanca yazı) [T. Kassios Filiskos Y. Asklipidotu oğlu... yıl yaşadı]

1609, Polonyalı Simeon, 33: Şehrin dışında hayret verici binalar, yapılar, temel bakıyeleri ve İstanbul'daki gibi bir dikme taş vardır. Rivayete göre, şehir vaktiyle bu taşın bulunduğu yere göre uzanıyordu ve melun Arianos bu sütunun altında can vermişti.

1675, Covel, 268, 271:

... Saat 3.30'da yolun biraz dışında sol taraftaki açık bir arazide yer alan Cassius'un dikilitaşına ulaştık. Bu altı bloktan oluşan üç kenarlı bir piramitti fakat en üstteki blok düşmüştü; diğerlerinin birleşim yerleri de hasar görmüştü.

1738, Pococke, 311–312: Yirmi birinde yola koyularak gölün kuzey kıyısına doğru seyahat ettik ve dört saat sonra gölün yaklaşık 1 mil kadar kuzeyinde bulunan bir dikilitaşta geldik. Buradakiler buna Beş Taş diyorlar. Çünkü bu sayıda taşı içeriyor. Nadir bir çeşit gri mermerden. Üçgen biçiminde ve 6 feet 9 inçlik kare bir temel ya da kaide üzerinde duruyor. Yaklaşık 11 feet yüksekliğinde. Güney kenarında muhtemelen İznik'in önemli kişilerinden birisinin anısına dikilmiş bir mezar anıtı olduğu düşündürülecek bir yazıt mevcut. Yazıtta göre bu kişi 83 yıl yaşayan, C.Cassius Afelepiodotus'un oğlu, C. Cassius Philiscus.

1794, Dallaway, 164: Bir fırtına obelisk'i incelememize engel oldu⁶⁰⁸³.

1800, Leake, 8: Yaklaşık iki mil solumuzda, ovanın ortasında tek başına duran antik üçgen obeliski gördük. Pococke tarafından yayınlanmış ve C. Cassius Philiscus'un anısına dikilmiş olduğunu kanıtlayan bir yazıt taşıdır.

1804, Hammer, 126, 188: Yolun biraz daha ilerisinde düzlükte Cajus Philiskus'un anısına dikilmiş üçgen bir obelisk yükselir. Bir taban taşı üzerinde beş taş dizisinden oluşmakta olup zirveyi meydana getiren altıncısı zaman içinde yıkılmıştır... Kentin dışındaki obelisk üzerindeki kitabe:

Τ. ΚΑΣΣΙΟΣΦΙΛΙΣ
ΚΟΣΤ.ΚΑΣΣΙΟΥΑΣ
ΚΛΗΠΙΟΔΟΤΟΥΥΙΟΣ
ΖΗΣΑΣΕΤΗΠΓ
Τ. Κασσιος φιλισ
Χος Τ. Κασσι
Ασκληχοδοτου υιος
δ̄nsas ετη χγ.

Çevirisi: Cassius Philiskos T. Cassios Asclepiodotos'un Oğlu 83 yıl yaşadı⁶⁰⁸⁴.

1807, Dupré, 7–8: En çarpıcı anıt Yüce İmparatorluk [Roma İmparatorluğu] zamanında inşa edilmiş güzel bir piramittir. Bu, Pliny'nin kendisini Bythinie'nin en önemli adamları arasına koyduğu çok ünlü bir doktor olan Asclépiade'nin oğlu Caius Philiscus'un mezarıdır. Bu şükran anıtı zamanın tahribatlarına direnmiştir.

1819 (?), Dearborn, 31: Is-nick'in yakınlarında, gölden bir mil uzakta Türklerin bu sayıdaki taştan oluştuğu için Besh-Tash yani Beştaş olarak adlandırdıkları ve muhtemelen Nice'nin önemli bir yurttaşı için bir mezar anıtı olarak dikilmiş üçgen bir obelisk vardır. Bu 40 feet yüksekliğinde gri mermerdendir ve 6 feet 9 inç boyutlarında ve 11 feet yüksekliğinde kare bir kaide üzerinde durur. Güney kenarında içeriği Cassius Asclepiodatus'un oğlu C. Cassius Philiscus 83 yıl yaşadı olan bir kitabe yer alır.

⁶⁰⁸³ Dallaway, kendisinden önce bu anıtı gören ve kaydeden Pococke'nin aktardığı bilgileri verdiği dipnotunda özet biçiminde tekrarlamıştır. "Pococke ("Description of the East"), fol.1745) beş taştan meydana geldiği için "Besh-tashler" olarak bahseder. Gri mermerden üçgen bir formdadır ve Yunanca kitabesinde belirtildiği gibi Nicaea'nın en önemli kişilerinden birisi olan ve 83 yaşında ölen C.Cassius Asclepiodorus'un oğlu C. Cassius Philiscus için dikilmiş bir mezar anıtı olarak tasarlanmıştır." Seyyah ayrıca bu anıtle ilgili olduğunu düşündüğü Busbecg'ten bir alıntıya da yer vermiştir. Busbequius (Epift, s.79)'un gözlemlerine göre "Jacet Nicaea in ripâ lacus Ascanii, oppidi ejus moenia et portae fatis integrae funt. Quatuor funt omnio quae ex medio foro despici possunt, in quarum fingulis veteres funt inscriptiones Latinae, quae ab Antonino Impertatore urbem cam inftauratam teftantur." Buna göre 16. yüzyılda görülebilmektedir fakat şimdi tamamen silinmiştir". Ancak Busbecg'ten yaptığı bu alıntı dikilitaş hakkında değildir ve kabaca şu şekilde çevrilebilir. "Ascanius Gölü'nün kıyısında uzanan Nicaea'nın kent surları ve kapıları tamamen korunmuştur. Forumun ortasından üzerlerinde kentin imparator Antonino tarafından kurulduğunu belirten eski Latince kitabelerin bulunduğu dört kapısı da görülebilir." Dallaway, 1797: 164

⁶⁰⁸⁴ Hammer burada kısa bir açıklama yapmıştır: "Babası olarak bahsedilen Tacitus, Bitynie ahalisinin en zenginlerinden birisiydi."

1819, Vidua, 132–133: Nicea'dan ayrıldık ve alışıldık üzere benim bir mimari skeçini, Baron Priveltz'in ise bir peyzaj resmini aldığı neredeyse tam durumda bir anıt olan Filisco'nun antik piramidini bulmak için yolumuzdan biraz saptıktan sonra, Nicea Gölü'nü Ismit veya Nicomedia Körfezi'nden ayıran küçük dağ zincirini aşarak yeniden pitoresk yerlerde yolculuğa devam ettik.

1819, Marcellus, 155–156: Ovanın içinden giderek Riga'nın büyük haritasında işaretlenen obelisk'i bulmak için tekrar atlarımıza bindik. Söylendiğine göre bu Asya'daki tek obelisktir. Göle bakan bir kaidenin ya da tabanın üstünde birbiri üzerine yerleştirilmiş ve üçgen biçiminde kesilmiş çok büyük beş taştan oluşmaktadır. Türkler bu anıta Besch-Tasch (Beş Taş) ismini verirler. Yüksekliği 45 feettir. Kitabesi budur:

Γ. ΚΑΣΣΙΟΣ ΦΙΛΙΣ
ΚΟΣΓ ΚΑΣΣΙΟΥ ΑΣ
ΚΣΙΠΠΟΛΟΤΟΥ ΥΙΟΣ
ΖΗΣΑΣ ΕΤΗ ΠΓ

1830, Keppel, 164: Biraz daha mesafe kat ettikten sonra sol tarafımızda C. Cassius Philiseus'un onuruna dikilmiş bir dikilitaş gördük. Üzerindeki yazıt Pococke'de bulunabilir.

1833–1843, Texier, 184, 185–186: Bugün yaklaşık olarak ıssız olan Nicée çevresi, milâdî ilk yüzyıllarda elbette çok sayıda köy ve köşkle doluydu. Bütün bunlar, kuşatmalar ve iç savaşlarda harap oldu ve ortadan kayboldu. O hâlde geldi ki memleketin mezarlarından hiçbir iz görülmez oldu. Yalnız şehrin dört kilometre uzağında, Trajan zamanından kalma anıt görmeye değer bir eserdir. Bu anıt orada oturanlar tarafından Beş Taş adı verilen Cassius piramididir. İznik'te burasını bilen rehberlere kolayca rastlanır... Bu anıt, oranın boz renkli kalker ile yapılmıştır. Genel yapısını önce dört köşe bir yatak, sonra bir korniş, daha sonra bunun üzerinde dikili taş gelir. Taşın şekli- pek de saf olmayan bir zevk ile- üç köşeli yapılmıştır. Asıl kaidenin attika tarzında bir pervazı vardır. Dikili taş, altı parça taştan oluşmaktaydı; fakat en üstü düşmüş ve bugün beş kütle tabakası kalmıştır. Türklerin bunu Beş Taş diye adlandırmaları bundandır. Taşın batıya yönelik tarafı, kaidenin yüzeyine paraleldir. Kaidenin üzerinde şu kısa kitabe okunur: "Asclépiodotus'un oğlu C. Cassius seksen üç yıl yaşadı." Bu Bitinyalı Asclépiodote, Çiçeron ve Sezar zamanlarında yaşayan şair Valérius Soranus'un samimi dostu idi. Bu şair, suçlamayla karşı karşıya kaldığı zaman, Asclépiodote ona sürekli olarak bağlılık gösterdi. Mallarına el konuldu ve kendisi sürgün edildi; Soranus idam cezasına çarptırıldı. Bu tarihi olayların olmasına Cassius'un 83. yılı da eklenirse, I. yüzyılın sonuna, yani Pline'nin Bitinya'da hâkim bulunduğu zamana ulaşılır. O hâlde bu anıtın tarihi yaklaşık olarak doğrudur.

1867, Benjamin, 121: Sağımızda, yaklaşık 60 feet yüksekliğinde bir ovanın ortasında tek başına duran bir sütun olan Sestius anıtını geçtik. Üç üçgen blok ya da prizma biçiminde kesilmiş bir şaft bir kaidenin üzerinde duruyordu ve buna benzer ancak daha küçük bir diğer şaft bunun üzerinde yerleştirilmiş ve uca doğru sivrilmişti.

Ek 94: İznik Gymnasium

1833–1843, Texier, 164–167: Bu okul, Pline'in Bitinya'ya gelişinden önce yanmış olan eski binanın yerine başlanmıştı. Bu yenisini, öncekinden daha çok geniş bir plan üzerine yapıyorlardı; fakat Pline, bunun mimarını yerer. Binayı biçimsiz ve bölümlerini düzensiz bulur ve bir mimarın incelemesine göre, duvarlar yirmi iki ayak kalınlığında olmakla beraber, binanın ağırlığını çekemeyecekti. İznik binalarının yeterli derecede sağlam olmamalarına sebep, toprağın kötülüğü ve alüvyonlardan meydana gelmiş olduğu için ağır kütleleri tutmaya uygun olmaması idi.

1853, Stanley, 91: İlk örnekte görünüşte bir şükran ve dinsel birleşme amacıyla Nicæa'nın ana binalarından birisinde toplandılar. Bunun gerçekten bir kilise olup olmadığı sorgulanabilir. Kuşkusuz Hıristiyanlar, Bitynia'da birkaç kuşaktan beri bulunuyorlardı. Daha önceden de ikinci yüzyılda Pliny onları öylesine çok sayıda bulmuştu ki tapınaklar terk edilmiş ve ibadetler ihmal edilmiştir. Fakat bu durumda görünüşe göre dinsel olmayan bir bina geçici bir ibadet evi olarak düzenlenmiştir. En azından ibadetlerini gerçekleştirdikleri yer hakkındaki geleneksel bahisler tam olarak Strabon'un sözünü ettiği Nicæa'nın antik gymnaisum'u ile bağdaşmaktadır. Bu kentin merkezinde inşa edilmiş ve böylece dört kapının bir manzarasıyla dört sokağın her birine hâkim olan ve bu nedenle de "Mesomphalos" yani kentin "Göbeği" olarak adlandırılan, bir ucunda apsisi bulunan bazilika gibi biçimlendirilmiş büyük bir binaydı. Ancak bu yapı asıl olarak bir kilise olsun veya olmasın onun böylesi bir olayda kullanılması sonraki konsillerin çoğu için bir örnek olarak hizmet vermiştir. Chalcedon Konsili'nin zamanından itibaren, bunlar genellikle kiliselerin duvarlarının içinde düzenlenmiştir.

1870, Jerningham, 268: Bu iyi talihten memnun biçimde, keşif gezimize başladık ve eski zamanlarda Nicæa'nın dört kapısından görülebilen kasabanın içindeki noktayı bulmak için boş yere çabaladık.

1887, Cox, 313: Antik bir tarihçi tarafından gymnasium'a yerleştirilmiş bir taşın bulunduğu noktadan dört kapısının görülebileceği söylenmiştir. Buraya kuşları avlamak için giden İngiliz ve diğer turistler bunu yapmak için boşu boşuna bu merkezi taşı ararlar.

Ek 95: İznik İmparatorluk Sarayı

1819, Marcellus, 149: Geniş yapraklarıyla güzel ağaçlar uzaktan gölün kıyısında ünlü konsilin büyük salonunun yerini haber verdi. Köşelerindeki bazı sütunlar şeklini belli ediyordu. Geniş ve uzun bir dörtgen biçimindeydi. Hala ayakta olan tek duvarı kaplayan mermer parçaları altların yerine işaret ediyordu. Bir zamanlar bir mabet olan bu yeri kaplayan iki çınar ağacının gölgesinde durdum ve papaza büyük Constantine'in idaresi altında bu yerde oluşturulmuş ahdi bize söylemesini istedim.

1833–1843, Texier, 154, 160–161: İlk meşhur konsil kilisede değil, imparatorun sarayında toplanmıştı... Güney tarafı, yani Toulouse kontunun kumanda ettiği Yenişehir kapısı tarafı, Anne Commène'in "sultanicon" adını verdiği sarayın bulunduğu ve Süleyman'ın hanımıyla kız kardeşinin kaldığı Sultanlar Sarayına yakın yüksek bir kule ile dikkat çekici bir nokta idi. Bu saray şüphesiz Rum imparatorları tarafından yaptırılan ve Jüstinien tarafından tamir ettirilen saraydı.

1837, Michaud, 183–184: İznik'ten çok fazla uzak olmayan, yarıya kadar gömülmüş iki büyük taş kemer görüyor musunuz? Bunların Theodore Lascaris'in sarayının kalıntıları olduğu söyleniyor. Diğer düşünceler bu iki kemerin Constantin tarafından 325 yılında ve bir diğeri de İmparatoriçe İrene tarafından 787 yılında yapılan iki konsilin toplandığı yer olan İznik'in büyük kilisesine ait oldukları. Bu iki konsilden birincisi aryanizmi ikinci ise ikonoklastları ortadan kaldırmıştır.

1838, Fellows, 117: Göl içinde de bir limanın ya da iskelenin kalıntıları var. Tertemiz suyun derinliklerinden görülen temellerden anlaşıldığı üzere bu yapılar çok geniş olmalı.

1854 (?), Murray, 185: İlk konsilin gerçekleştirildiği tahmini yer surların hemen dışında, gölün kıyısındadır.

1870 (?), Busch, 152: Kilise toplantılarının düzenlendiği yer olarak, surların dışında gölün kıyısı gösterilir.

1912, Launay, 213, 217–218: 318 rahip, alçakgönüllülük ile onların ortasında oturmayı reddeden imparatorun önünde Constantine'in Sarayı'nda toplandı... Tiyatronun yakınlarında, tuğladan iki büyük kule arasında yer alan alçak bir geçitle surların içinden geçip, sur duvarlarının dış kenarını takip ederek günümüzde tamamen yok olmuş eski Göl Kapısı'na doğru kuzey yönünde ilerledik. Buraya ulaşmadan biraz önce büyük bir ağaçla küçük bir mendireğe rastladık. Burada, zeminde basamak sıralarının kalıntıları vardı. Kesinleşmemiş biçimde inanç öğretisinin kanunlaştırıldığı ilk konsilin düzenlendiği yer buraya yerleştirilir.

Ek 96: İznik Ayasofya Kilisesi

1804, Hammer, 112–114: Türk coğrafyacıları ve tarihçileri kentin fatihi olan Orhan'ın konsilin düzenlendiği kentin ana kilisesini bugün hala kendi ismini taşıyan camiye dönüştürdüğü bilgisini vererek eski katedral ve kutsal synod'un gerçekleştiği yer konusunda hiç kuşku bırakmazlar. Günümüzde harabe halde olan Sultan Orhan'ın eski camisine girişi engelleyen çevresindeki taş ve moloz yığınları ve deve dikenini ile diğer dikenli çalılıkların aralarından kendimize bir yol açtık. Rehberimiz, girişe iç kısımdan engel oluşturan yığılı taşları yuvarlamak için duvarın üzerine tırmanmak zorunda kaldı. Bu kapının üzerinde Sultan Orhan'ın taşa kazınmış bir tuğrası yani sarmal biçimdeki ismi vardı. Günümüzdeki Rum kilisesi ile karşılaştırıldığında bir o kadar daha büyük, kilise babalarının toplanmasına yeterli olan, geniş eski katedralin duvarları hala ayakta. Türkçe ve Arapça kitabelerle kaplanmış fakat çatı tamamen çökmüştür ve belki de bir deprem nedeniyle meydana gelmiş biçimde molozları döşemenin kalıntıları ile karışık bir haldedir. Kademeli olarak yükselen yuvarlak bir amfiteatronun merkezinde yer alan ana altarın her iki kenarında Bizans kilisesi zamanlarındakilerle tamamen aynı şekilde inşa edilmiş iki şapel bulunur. Yani burası aralarında doğu ve batıdan gelen, kutsal ve martir olan kilise babalarının olduğu, imparatorun kendisi tarafından yönetilen, Katolik Kilisesi'nin öğretilerinin meydana getirildiği, arien doktrininin mahkûm edildiği, Paskalya'nın belirlendiği ve kilise disiplinlerinin planlamalarının ortaya konulduğu büyük ekümenik konsile katılan 318 rahibin toplandığı kutsal yerdir.

1833–1843, Texier, 162–163: İstanbul'da teslisin iffetine vakfedilen tapınak gibi Ayasofya adı verilen kilisenin yıkıntıları, bugün hala görülür. Dini konuları tasvir eden bütün resimler ve mozaiklerle duvarlara yazılmış olan kutsal kitap bölümlerinin tamamı bozularak kireçle sıvanmış ve yerlerine Kuran ayetleri konulmuştur. Bunların hâlâ çok sayıda izi vardır; fakat bu yüzyıldan çok süreden, İznik şehrinin tamamen çöküşünden beri, bu cami de terk edilmiş ve kubbesi çökerek etrafındaki mahalle de bir enkaz yığını haline gelmiştir. Katolik mezhebinin ruhani hareketlerini ortaya koymak ve ruhaniyatın prensip ve kurallarını koymuş olan büyük konsil ile meşhur kilisenin yerini ve geriye kalan izlerini bulmak için gezginler, çoğunlukla aramışlardır. Paul Lucas, bu kiliseyi, şehrin güney batısında izleri hala duran Roma tiyatrosunun harabelerinde zannetmiştir. Bu görüşün tartışılmasına gerek yoktur. Hammer, Ayasofya kilisesinin birinci konsilin toplandığı aynı kilise zanneder. Fakat Konstantin'ten ta İstanbul'un düşüşüne kadar olan sürede Bizans mimari tarzının aşamalarını ve dönemlerini takip etmiş olanlar için, çeşitli tarzların tarih ve kaynağını belirlemek kolaydır. Justinien'in İstanbul'da milâdi 538 yılında büyük Ayasofya Kilisesini yaptırdığı döneme kadar, bütün büyük kiliseler için bazilika şeklini kabul etmişlerdi. Bu görüşe dayanarak bu şehirde şu anda var olan Saint-Jean Studius manastırını ve Konstantin'in annesi İmparatoriçe Héléne'nin yaptırdığı Bethléem Kilisesini kesin tarihli iki eser olmak üzere delil gösteririz. Bu kiliseler, iç kısmında iki sıra sütunlara dayanmış ahşap çatı bir dam şeklinde yapılmıştır. Tören kürsüsünün bulunduğu kilisenin uç kısmı, yarım daire şeklindedir. Bu ilkel şekil, eski ruhanî cemaat tarafından meclis sayılan yerler için taklit edilmiştir. İlkel tarzdaki bu kiliselerin çoğunluğu, bir duvar ve sütunlarla iç kısımları genişletilmiş eski tapınaklardır. Kubbeli kilise yapımı, Jüstinien devrinden daha önceki bir devrin mimarları tarafından, Anthémios'un şaheseri taklit edilerek başlamıştır. Ayasofya, çok az tanınmış, çok az incelenmiş bir eserdir. Çünkü onun ortaya çıkmasıyla Bizans mimarî tarzında yeni bir dönem başlar. İznik'teki Ayasofya Kilisesi, dört köşe bir düzlem üzerine tutturulmuş bir kubbe ile örtülüdür. Bu tarz ve şekli sebebiyle tarihi VI. yüzyılın ikinci yarısından daha yenidir. O hâlde ilk konsil dönemindeki kilisenin, diğerleri gibi hep bazilika şeklinde olduğu düşüncesindeyiz. Bu kilisenin genişliği hakkında bir fikir oluşturmak için, gerekli olan delillerden elde çok az bir şey kalmakla beraber, bunu bugün var olanlarda aramamalıdır. İlk olarak birinci genel konsilin, miladi 19 Haziran 325 tarihinde bir kilise içinde toplanmış olduğu, kesin bir şekilde kanıtlanmış değildir. Bu konsile bizzat başkanlık eden İmparator Konstantin, o zaman vaftiz edilmemişti. Konsiller tarihine göre Saint Synode Meclisi imparatorun sarayında toplandı. İmparator, bu mecliste papazların onuruna çok alçak yapılmış yıldızlı bir iskemle üzerine, onların arasına girerek oturdu. Bu sarayın, şehrin

ortasına bulunan ve Romalı yöneticilerle Rum imparatorlarına ikamet yeri olan aynı saray olması gerekir. Fakat Ayasofya binasının tarzı ve şekli, VIII. yüzyıla ait eser ve anıtlar sınıfına tam olarak girdiğinden, ikinci konsilin 787 yılında burada toplanmasının mümkün olmaması gerekir.

1862, Moustier, 237: Ayasofya kubbe ve kemerlerini kaybetmiştir fakat hala etkileyici bir görünüm sunar ve kendisini işgal eden incir ağaçlarının dalları arasından bazı mozaik kalıntılarını görmek mümkündür... Bazı yazarlar ilk konsilin babalarının oturduğu yeri araştırma çabası içine girmişlerdir. Bu varsayım muhtemelen Nicée'nin ikinci konsili (788) ile ilişkili olabilir. Bilindiği üzere bu toplantıların ilki, günümüze hiçbir izi kalmayan İmparatorluk Sarayı'nda gerçekleştirilmiştir ve bunun yanında Ayasofya Kilisesi, Texier tarafından ispatlandığı üzere 6. yüzyılın ötesine götürülmesine ihtimal vermeyen bazı mimari özellikler sunar. Burası Justinian Dönemi'ne tarihlendirilebilir.

1867, Benjamin, 119–120: 325 yılında muhtemelen ünlü konsilin toplandığı Bizans Ayasofya Kilisesi günümüzde ortalama bir durumda ve Justinian'ın zamanında Anthemius ve diğer mimarlar tarafından değiştirilmeden önceki Bizans mimarisinin bazilikal bir örneğini sunması açısından da ilgi çekici.

1870, Jerningham, 277–278: Dean Stanley iki yerden bahseder: Birincisi kasabanın merkezinde inşa edilmiş ve böylece dört sokağın ve dört kapının her birinin manzarası hâkim olan ve bundan dolayı "Mesomphalos" yani "Şehir Merkezi (Göbeği)" olarak adlandırılan konumdaki, bir ucunda apsis bulunan bazilikaya benzer büyük bir binadır. İkinci ve asıl toplantı İmparatorluk Sarayı'nda gerçekleştirilmiştir. Bu saray artık yoktur ancak bulunduğu yer surların güneybatı köşesinde, göl kıyısına yakın bir yerde birkaç kırık sütunla kendini gösterir. Alman tarihçi Hammer, her ikisini de ve diğer bir iddiayı da reddeder. Konsilin düzenlendiği mekinin konumunu, gölden çeyrek milden daha fazla uzakta olmasına rağmen, güneybatı olarak ifade eden Dean Stanley'in açıklamasıyla bir ölçüde uyumlu biçimde şimdi harabe haldeki Orhan Camisi'nin yeri olarak belirtir. Orhan Camisi'nin bir Hıristiyan tapınağının kalıntıları üzerine inşa edilmiş olduğunu ve harabeleri içinde, bir İmparatorluk Sarayı'nın dinsel bir görünüme bürünmüş olması muhtemel olmasına rağmen, genel kaideye hiç istisna olmayacak biçimde hala bazı izlerin görülebildiğini belirtmek gerekir.

1887, Cox, 315: Öğreti ayakta kalmıştır fakat ünlü konsilin toplandığı yer ya da bina henüz tespit edilememiştir. Orhan'ın harabe camisine bir temel sağlayan kilisede mi yoksa bazı kalıntıları görülen Hıristiyan tapınağında mı gerçekleştirildiğini hiç kimse söyleyemez.

1912, Launay, 214, 218: 787'de, Doğu'nun 377 rahibi, henüz reşit olmayan oğlu Constantine Porphyrogenitus adına yönetimde olan İmparatoriçe İrene'nin hükümdarlığında hala mevcut olan Hagia Sophia kilisesinde toplandı... Cladius Gallicus tarafından yaptırılan eski Göl Kapısı'nı geçtik ve ikinci konsilin yapıldığı Orhan tarafından camiye dönüştürülmüş ve şimdi harap bir halde olan eski Bizans Kilisesi Hagia-Sophia'ya yöneldik. Günümüze gelen kalıntılar birkaç şeyle sınırlıdır: Bazı duvarlar, küçük kubbeler ve bir minare... Fakat ağaçların arasındaki konumu çok hoştur. Yakınında yeşil bir yola açılan bir diğer caminin olduğu yerde yalnızca üstüne bir leyleğin yuvasını yaptığı bir minarenin tabanı görülür.

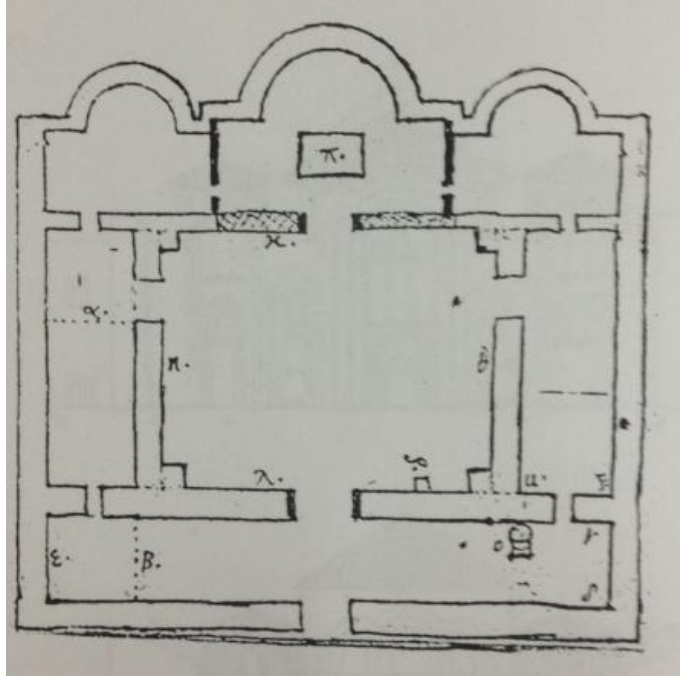
Ek 97 İznik Koimesis Kilisesi

1555, Dernschwam, 217, 317–318: Kapının yakınında ön tarafta yolun kenarındaki bir bahçe içinde eski bir Bizans kilisesi görülüyor. Kilise hala sağlam ve ayakta bir yapı... 19 Haziran günü İznik'te bir Rum kilisesine girdik. Burada cahil bir papaz vardı. İkametgâhı dilenci evinden farksızdı. İznik'te bütün kiliseler harap vaziyette. Yalnız Meryem Ana adına yaptırılmış kilise veya manastır, her ne kadar çatısı yıkık olduğu için yağmur içeri akıyorsa da, bütünü oldukça sağlam bir durumda. Bu manastırı Nicphorus yaptırmış. Mezarı da yan tarafta bir duvarın içine oturtulmuş. Karşı duvarda ise annesi ile kızkardeşinin yahut da karısı ile kızının görkemli kıyafetler içinde resimleri yapılmıştır. Papaz bize, bütün İznik'te buraya kayıtlı ancak 11 Hıristiyan olduğunu söyledi. Bazı Hıristiyanlar Türkler tarafından sindirilmiş veya yok edilmiş. Yukarıda kubbenin altında altın yaldızlı galeride Meryem Ananın, kucağında İsa ile bir resmi var. Resmin üst tarafında ellerinde defne yapraklarıyla 3 melek görülüyor. Döşeme çok güzel, karo mozaik taşlarla döşenmiş. Bu karoların üzerinde çok güzel figürler var. Ayrıca duvarda İsa'nın çok büyük bir portresi görülüyor. Fevkâlade güzel resmedilmiş. Baş tarafı bir kulaç genişliğinde var. Altın yaldızlı, şahane bir resim. Bu kilisenin içinde çapraz bir koridora gidiliyormuş gibi duvarların arasında dolaşılabilen. Galeride içi oyulmuş bir vaftiz taşı var. Ayrıca bir de taş koltuk mevcut. Kilisenin giriş kısmında yerde yatan uzun, geniş bir mezar taşı gördük. Yol arkadaşımız Dr. Wachtelbein bu Yunanca kitabeyi kopya etti. Kilisenin dışında dört adım ileride küçük bir meydan var. Burada başka bir yerden getirilmiş kırık bir taş duruyor. Taşın üzerindeki bazı harfler okunabiliyor.

1588, Lubenau, 516, 517: Konsilin toplanmış olduğu kilisenin yalnız orta bölümü yerinde duruyor, ama bir zamanlar çok geniş bir alan kaplamış olduğu belli oluyor. Konstantinopolî'teki Ayasofya kilisesinin dışında, tüm Yunanistan'da bundan daha geniş bir kilise görmedim. Bize Rum rahibin söylediğine göre Büyük Constantinus konsile gelen piskoposların ve rahiplerin barınabilmeleri için kilisenin çevresinde özel hücreler yaptırmış. Rahip bize bunların yerlerini de gösterdi. Fakat günümüzde bu yapılar harap durumda. Mahzenlerden birinde büyük bir yığın halinde kitaplar bulduk... İznik'te sadece tek bir Rum rahip bulunuyordu ve kilisenin anahtarı da ondaydı... Gezdiğim kilisenin içi oldukça süslüydü ve yüksek çatısı sağlam, güzel payandalar üzerine inşa edilmişti. Rahip bana kilisenin içinde konsil oturumunun yapıldığı yeri de gösterdi. Sunağın sağındaki mekân gayet geniş tutulmuştu ve burada pek çok kişinin oturabileceği kadar yer vardı.

1609, Polonyalı Simeon, 33–34: 318 aziz patriğin toplantı yaptığı mevki, şehrin bitişiğinde ve gölün kenarında bulunur. Biraz ötede de kubbeli büyük bir kilise vardır. Arianoscular (Ariusçular) bu kiliseyi bir vakit Ortodokslardan gasp etmişlerdi; fakat aziz Basilianos'un duaları sayesinde tekrar ibadete açılmış ve Arianosçular mahcup olmuşlardı. Şimdi çok eskimiş bir hâlde olan kilise Rumların elindedir.

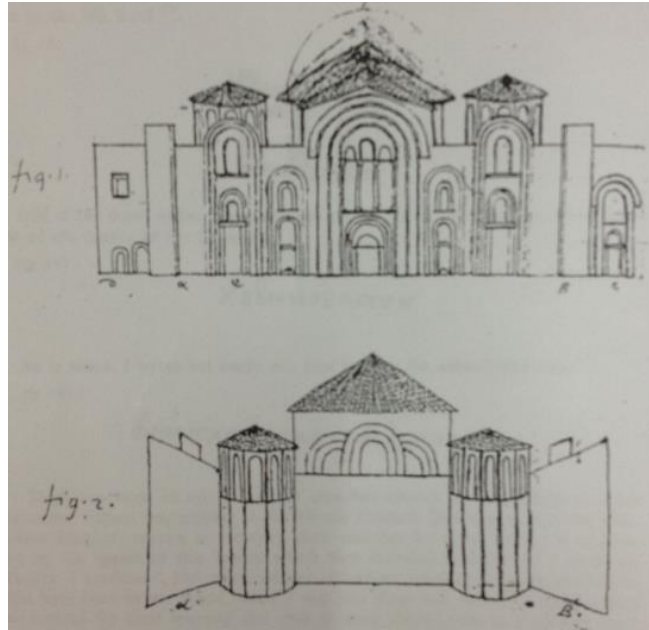
1675, Covel, 299, 299-305: Kente ulaştığımızda, eğer mümkünse bir Rum evinde konaklamak istemişim. Sonunda Rum kilisesine yönlendirildik ve oradaki papaz yabancıların kendisini sorduğunu duyunca saklanmak için kaçtı ancak ricalar ve güzel sözler sayesinde nihayet fakir bir kadının evinde bir yer temin edebildik. Burada 10 Rum ailesinden daha fazlası yok. Yaklaşık 50 Ermeni var. Geri kalanların tamamı Türk... Burada en fazla bir ya da iki Rum Kilisesi hala ayakta idi; ben bir tane olduğunu söylemeliyim çünkü diğeri ihmal edilmiş ve metruk bir durumda. Papazın ikamet ettiği, üç yüz on sekiz baba ismini taşıyor. Tuğla ve harçtan çok iyi bir biçimde inşa edilmiş fakat konsil kadar eski tarihli değil; ayrıca toplantı yeri için de kullanılmış olamaz çünkü eğer çizimlere bakılırsa katılımcıların yarısının rahatsız olmadan oturamadığı görülür.

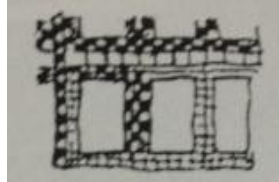
....
 α.β. α ve β daki iki yeni duvar sayesinde meydana getirilmiş Ermeni Kilisesi; bunun için bir hattışerife sahipler.

ε.δ.	19 adım
η.θ.	11 adımdan daha fazla
κ.λ.	9 adım
γ.δ.μ.ξ.vs.	3 adım
ο.	vaftiz çeşmesi
π.	altar
ς.	Constantin'in sandalyesi

Burada çok sıradan değersiz bir şey olan taş bir sandalye gösteriyorlar ve Constantin'in kendisinin burada oturduğunu söylüyorlar fakat benim düşünceme göre onların tüm diğer kiliselerinde de görülebileceği gibi bu Metropolitan kürsüsü olarak hizmet vermek için yapılmış; ibadethane içinde bir (bu sebepten dolayı hagion bema olarak adlandırılıyor) ve sağ taraftaki koro yeri içinde bir diğer kürsüye sahip. Kilisesinin cephesi yaklaşık olarak bu şekilde olmasına rağmen çizimimi tam olarak doğru yapamadım; düşünceme göre α.β. bu çizimde yaptığım sete denk geliyor.

Ana binanın her köşesine keşişler tarafından kullanılması için eklemeler yapılmış; papaz c. den dışarıya açılan küçük bir odaya sahip. D. de tamiratlar ve restorasyonlar vardı. Ermeni bölümüne giriş⁶⁰⁸⁵ e de değil, kuzey duvar ile bir köşe meydana getiren d.a.daki girişin bulunduğu d. köşesini dönmeniz gerekiyor; E ucundaki bu bölüme girmek için aşağıya iniliyor. Figür 2, α ve β 'nin, batı ve güney köşe ile birleştiği yerlerde duvardan çıkıntı meydana getirdiği güney tarafı gösteriyor. Nefin büyük kare örtüsü çok harabe bir halde ve tamir edilmesine de müsaade edilmiyor çünkü Türkler arasında çok bilindik bir politika gereğince yangın veya diğer bir şekilde tahrip olan kiliselerin onarımına izin vermiyor; böylece kademeli bir biçimde yok oluyor ve zamanla Hıristiyan dinini ortadan kaldırmak konusunda başarısızlığa uğranmıyor. Yuvarlak bir kubbe çizerek bir hata yaptım çünkü çizimde olduğu gibi onun kare, çok düz ve tuğlalarla kaplı olduğunu hatırlıyorum. Bu kilisenin zemini düzenli biçimde yerleştirilmiş, kenarları siyah ve beyaz dama motifleriyle sınırlandırılmış, tamamı da siyah ve beyaz üçgenlerden oluşan küçük bir kenarlıkla sarmalanmış büyük beyaz mermer panolarla zarif bir zevke sahip. Tüm zemin şu şekilde:

Nartekse sağ taraftan girişte hemen kapıda Commene ailesinin üyelerinden birisi yatıyor. Bu Commenes'in çocuğu olarak tanımlanıyor.

ΚΟΜΝΗΝΟΒΛΑΤΟΝ

Yalnızca ilk hattı not etmek konusunda iyi bir hissiyata sahiptim.

ΘΗΑΡ ΤΑ ΠΑΝΤΑ ΚΑΙ ΚΙ ΑΣ ΟΥ ΔΕ Η ΠΡΕΘΗ.

⁶⁰⁸⁵ Grelois'nin dipnot halinde açıkladığı gibi Covel'in tanıklığı 17. yüzyılda Dormition Kilisesi'nin kullanımının Rumlar ve Ermeniler arasında paylaşıldığını kesinleştirmektedir.

Bu kentte Nicée Konsili'nin babalarının her birine ithaf edilmiş 318 kilise inşa edilmişti. Fakat şimdi Pères-Théophores dan başka hala aktif olan hiçbiri kalmamış, diğer kiliseler terk edilmiş ya da kökten yok etme arayışında olan sapıklıkların çocukların ellerine geçmişler, ben burada Türklerden bahsediyorum. İtiraf etmeliyim ki dünyada gerçekleşmiş tuhaf inkılaplar üzerimde derin etkiler bırakmışken bu yeri ve bir zamanlar bilim konusundaki ünleri ve gayretleriyle ünlenen Rumların bu ulusunu günümüzde yalnızca kölelerin en kötüsü ve kaba hayvanlar düzeyine düştüğünü gördüm.

1703, Lucas, 65: Rumların kilisesi muhteşem ve hala güzel mozaik işleri mevcut.

1738, Pococke, 308: Konsilin toplandığını söyledikleri Rum kilisesi tuğladan inşa edilmişti ve eski olmasına rağmen ben bunu Constantine zamanından sonraki bir tarih olarak düşünüyorum. Katedra ve sondaki yarım daire basamaklar eski katedral kiliselerinde görülen biçimlerde ve bunlar çok kötü yapılar. Hem tavan hem de zeminde mozaiklerin izleri görülüyor.

1794, Dallaway, 170: İki konsili nedeniyle çok ünlü hale gelmiş olan büyük kilisenin yerini tespit edemedik fakat merkezi kubbesi çökmüş ve açık havaya maruz kalan bir diğerinin ayakta kalan parçalarını inceledik. Mermer bir döşeme mozaikle bordürlenmiş ve çatlak kubbede hala, azizleri temsil eden yaldızlı ya da canlı renklerle cam gibi bir malzemeden yapılmış mozaikten tüm figürler görülüyor. Bitişindeki mezarlıkta silahlı bir askerın alçak kabartması ve bir kitabesi olan küçük bir mermer var.

1804, Hammer, 112, 189–190: Şimdiye kadar seyyahlar ilk konsilin düzenlendiği eski Bizans Kilisesi'ni Nicaa'nın moloz yığınları arasında bulmak için yararsız çabalar sarfetmişlerdir. Haklı olarak İznik'in o zamanki Rum Kilisesi'nin Nicaa'da toplanan kilise babalarını barındırdığından kuşku duyulmuştur. Pococke dahi kubbesi çatlamış ve çökmüş bir halde olan ve zeminde orada burada mozaik döşemesi görülen kilisenin Constantine'den sonraki bir zamana ait olduğuna inanır. Bu tahmin kilisenin peristilinde ve girişinin üzerindeki mozaik pano ile çelişmemektedir ki bu pano yaldızlı kitabesine göre İmparator Konstantinos'u tasvir etmektedir. Bu muhtemelen, bir kulenin üzerinde, bu kuleyi onartan ve yeniden inşa ettiren kişi olarak babasınıninkiyle birlikte ismi geçen Constantine Porphyrogenete'dir... Nicaa'da Kirche der Vorsicht [Öngörü Kilisesi (?)] içinde mozaikle meydana getirilmiş kitabe:

ΑΝΑΞΚΡΑΤΑΙΟΣ
ΔΕΣΠΙΣΚΟΝΤΤΑΝΤΙΝΟΣ
ΜΟΝΗΝΠΡΟΝΟΙΑΣΑΖΗ
ΤΗΝΕΝΘΑΔΕ
ΔΩΡΟΝΔΙΔΟΣΙΝΘΥ
ΚΛΕΘΙΠΑΤΡΙΚΩ
ΒΟΥΛΙΤΗΙΟΚΥΡΟΣΕΝ
ΠΕΔΩ

Kudretli İmparator ve hükümdar Constantinos, kutsal ihtiyat manastırını burada, aklın efendisi ve bir senato üyesi olan Patrik Thykles'e hediye etmiştir.

ΕΓΩΔΕΚΑΙΔΕΣΠΟΙ
ΝΑΝΕΙΔΙΑΚΙΟΝΑΤΟΥΤΟΝ
ΚΑΙΤΟΝΒΩΜΩΝΑΡΧΗ
ΓΟΝΕΝΕΘΗΝΗΜΟΙΟΝΑΥΤΟΙΝ
ΩΣΔΕΣΠΟΤΗΔΕΚΥΡΙ
ΑΤΗΣΟΙΚΙΑΣ
ΕΓΡΑΨΑΤΟΑΜΜΩΝΝΙ
ΚΗΦΟΡΟΣΠΑΡΘΕΝΕΙΟΥ.

Ben ve eşim Neidia bu sütunu ve ana altarı ikimiz için buraya yerleştirdik. Sen evin o eş ve evin hanımı olarak resmeden Parthenios'un oğlu Ammon Nicephorus."

1807, Salvatori, 633: İznik'te üç farklı dönemin devasa kalıntıları görülebilir. Bunların en dikkat çekicisi hak etmediği halde "Büyük" unvanı verilen Constantine zamanından. Arianlar ve İkonaklastları suçlu bulan iki konsilin düzenlendiği kiliseye gittim. Bu büyük yapı halen çok iyi biçimde korunmayı başarmış ve sütunları çok değerli.

1813, Kinneir, 26: Öğleden sonra yaklaşık üçte yönetici bizi antik kentin harabelerine bakmak üzere kendisine eşlik etmeye davet etti. Bizi ilk önce küçük ve çok eski bir bina olan, farklı renklerde mermerlerden yapılmış mozaik bir yer döşemesinin, şeffaf beyaz mermerden

güzel bir lahdin ve Rum ve Ermeni kiliselerinin birçoğunda sıkça rastlanan küçük yaldızlı cam parçalarından yine mozaiklerle duvara yapılmış üç figürün olduğu kiliseye götürdü. Bu figürlerin altında, kapının yanındaki bir mezar taşının üzerinde olduğu gibi, bazı Yunanca kitabeler vardı fakat bunlar kopyasını çıkartma zahmetine değecek birşeyle ilgili değillerdi.

1819, Marcellus, 147–148: Rehberimiz bizi Rum manastırının kilisesine soktuğu zaman harap olmuş bu çok asil anıtlarla, unutulmuş görkeminde buradan gelip geçen insan kalabalıklarını hayal ettim. Rehber bize burada yakın bir zamanda Nicée'den geçen büyük bir bilgenin çok büyük bir eskilik addettiği bir mezar taşı gösterdi. Hiç şüphesiz bu fikre katılacak derecede bilge değilim. Daha sonra bize saf biçimde Constantine'in veziriazamı olarak isimlendirdiği Nicéphore'un mezarını gösterdi. Bu anıtın 1200 yılı civarında Nicée'nin piskoposluğunu yapmış olan Efes piskoposu Nicephore'un ölümlü kalıntılarını içeriyor olması daha muhtemel. Mermer güzel ve büyük bir ustalıkla işlenmiş. Papaz gibi ve onu memnun etmek için karanlık bir kemerin altına oyulmuş bir havuzun içinde kutsal su içtik. Söylediğine göre bu tüm fiziksel ağrılar için güvenilir bir tedavi idi. Su saf sudan daha tazeydi. Ascagne Gölü'nün dalgalarını beklerken susuzluğumuzu az da olsa bastırdı.

1823, Barker, 450: Küçük ve tüm görünüşüyle antik bir mimaride olan Rum kilisesi, farklı renkli mermerlerden mozaik bir zeminle bezenmiş. Duvarlarında da aynı biçimde çok olağanüstü bir işçilikle yapılmış figürler var.

1823, Walsh, 183–184, 189: Buradaki bir diğer mimari kalıntı ise antik döneme ait olabileceği tahmin edilebilen küçük bir şapel olup, bu küçük köydeki Rum nüfus ibadetlerini burada gerçekleştirmektedir. Dış görünümü çağdaştır fakat asıl yapı Hıristiyanlığın ilk yıllarına aitmiş gibi görünür. Şapelin duvarlarında ve tavanda Ayasofya'dakilere benzeyen kırmızı ve yaldızlı camdan küçük kübik bloklar halinde mozaik izleri vardır. Burada figürler ve oya benzeri işlenmiş yazıtlarda Κωνσταντινος kelimesi sıklıkla görülür. Bunlardan ikisi diğerlerinden daha farklıdır. Bir tanesi pronaos ya da revak'ta olup, merkezinde Meryem ve çocuk İsa tasviri vardır. Solunda bir kadın, sağında da bir adam tam anlamıyla Constantine'in sikkelerindekilere benzer aşağıdaki kısımları okunabilen yazıtları ile bir labarum tutmaktadırlar:

ΑΝΑΞΚΡΑΤΑΙΟC
ΔΕCΠΟΤΕCΚΩΝCΤΑΝ
ΜΟΙΗΝΠΡΟΝΟΙΑCΑΞΙ
ΩΝΤ̄ΝΕΘΑΔΕ
ΔΩΡΟΝΔΙΔΟCΙΕΥ
ΚΛΕΕΙΠΑΤΡΙΚΙΩ
ΒÖΛ - - - - -

Bir diğeri agiobemanın, bir diğere deyişle altının önündeki yerin tavanında yer alıp aşağıda görülen sahne muhtemelen meleklerin çocuk İsa'ya tapınmalarını göstermek için yapılmıştır. Meleklerin sanki bazı ayrılıkçı tarikatların görevini yerine getiren doğanın sanatçıları gibi tasvir edilmiş olmaları dikkate değer... Buradaki son günümüz olan pazar günü Nicaea'da belki de ilk kez kutlanan Protestan Kilisesi'nin servisini sunarak ve meydana getirildiği noktada Ahit'i tekrarlayarak ayini izledik⁶⁰⁸⁶.

1833–1843, Texier, 182–183: Kilise, Rum Mahallesi'nin kuzey kısmındadır ve birçok onarım görmüş olmasına rağmen, binasının 12. yüzyıla ait olduğunu anlamak kolaydır. Nefi bir kubbe ile örtülmüş ve mozaiklerle süslenmiştir. Bu süslemelerin bir kısmı, bugün düşmüş ve bozulmuştur; fakat iç yarım daire kısmı, sonuna kadar ilk süslemelerini hâlâ tam olarak korur. Burayı taçlandıran yarım kubbede, kucağında Mesih'i tutan Meryem'in resmi vardır. Şurada burada mücevherler ve incilerle süslü elbiseli, eli sancaklı melekler çizilmiştir. İlk giriş yerinde de mozaikten yapılmış levhalar vardır. En büyük kapının üstünde Meryem'in, ellerini uzatmış ve mavi bir mantoya sarılmış resmi görülür. Bu mozağin zemini altın yaldızlıdır. Levhanın boş yerinde şu yazılar okunur: "Allah'ım, atebeye memur, patrice ve büyük Étéarque, kölen Nikefor (Nicéphore)'a yardım et." "Atebe" ya da "kapı içi hizmeti"nin "mabeynci" (vestiarius) gibi Bizans sarayında büyük bir rütbe olduğu bilinmektedir. Latince

⁶⁰⁸⁶ Walsh, iki konsilden de ayrıntılı biçimde bahsetmiştir. Ancak kiliseden ziyade İznik'i konu ediyor gibi görünmektedir. Bu açıdan diğere seyyahlar gibi bu kiliseyi doğrudan konsil kiliseleriyle ilişkilendirmediği anlaşılmaktadır. Walsh, 1836: 184–188.

“comitum dux” tabirleriyle ifade olunan “étériarque” makamı da sarayın üst rütbedeki subaylarından birisinindi. Kilisenin büyük kapısında yazılı bulunan Nikefor (Nicéphore) adı, belki de yapan kişinin unvanıdır; fakat yapım tarihi ihmal edilmiştir. İznik kilisesinde parlak taştan oyulmuş ve ön yüzü Bizans tarzında çok güzel süslenmiş çok kıymetli bir mezar dikkat çekicidir. Üzerinde hiçbir kitabe yoktur. Tarz ve şekline göre IV. yüzyıla ait bir eser olduğu tahmin edilebilir. İçeride mumlar yandığı zaman bu taş hafif ve tekdüze bir ışık verir ve üzerindeki oyma süslemeler, bu daha parlak zemin üzerinde esmer görünür. Bu taş Galatya (Galatie)’dan çıkartılmıştır.

1834, Aucher-Éloy, 64: Konsil’in düzenlendiği Panagia kilisesi⁶⁰⁸⁷ biz ulaştığımızda tamiratta idi. Tekrar beyaza boyanıyor ve hasar görmüş resimler restore ediliyordu. Constantin’in mermer koltuğu da görülüyor fakat kırılmış durumda.

1838, Fellows, 117: Şimdiki kasabada çok küçük bir kilise halen ayakta duruyor. Mozaikli tabanı ve tavanıyla muhtemelen Venedik’teki St. Mark Kilisesi ile çağdaş ya da daha ziyade Bizans Dönemi’ne ait olabilir.

1853, Stanley, 78: Doğunun terk edilmiş kentlerinin asla eksik olmayan leyleklerinin tepelerinde durduğu birkaç harabe camiyle çevrelenmiş bu köyün ortasında Meryem’in Ölümü’ne adanmış yalnızca bir Hıristiyan Kilisesi vardır. Kilisenin içinde Nicæa’nın geçirdiği tüm değişimlerinin ortasında bir olayın anısını kutlayan kaba bir resim ölümsüz bir isim için korunmuştur.

1854 (?), Murray: 185: İlk konsilin kaba bir resmi “Bakire’nin Ölümü’ne” adanmış Nicaea’da şimdi kullanılan tek Hıristiyan Kilisesi’nde görülebilir. Bu kilisenin Rum rahibi (Mauricius) gezginlere evini açacak ve bir rehber gibi hareket edecektir.

1861 (?), Joanne-Isambert, 501: Yeşil Cami’den ayrıldıktan sonra Lefke Kapısı’na gitmek için neredeyse düz bir hat içinde yalnızca tarlalardan geçilir. Bu kapıdan Nicée Kilisesi’ne (Aya Sophia) gitmek için sanki göl kapısından kenti terk etmek istiyormuş gibi Doğu’dan Batı’ya dönmek, sol tarafta uzanan Rum mahallesi boyunca ilerlemek ve çok dikkat çekici olmayan bir caminin yakınından geçmek gereklidir. Aya-Sophia Kilisesi’nin yapımı 12. yüzyıla tarihlendirilir. Önünde bazı mozaik levhaların görüldüğü sütunlu bir giriş ya da narteks yer alır. Ana kapının üstünde altın zemin üzerinde boyanmış mavi paltolu bir bakire [Meryem] vardır. İç kısımda nef bir zamanlar şimdi yalnızca çok az izleri dışında hiçbir şeyin kalmadığı mozaiklerle süslenmiş bir kubbeyle örtülmüştür. Nefin dip kısmındaki yarım daireyi örten yarım kubbede hala çok iyi korunmayı başarmış resimlerin primitif dekorasyonu görülür. Bu kilisede ayrıca ön yüzü eskiliğini ortaya koyar biçimde Bizans tarzında bezenmiş ve 4. yüzyıla götürülebilecek ayna gibi yansıyan taş bir lahit de vardır. Bir kişi bunun iç kısmında bir mum yaktığı zaman, yumuşak bir ışık duvarlarından geçer ve aydınlanmış zeminde bezemeler siyah biçimde kendini gösterir.

1862, Moustier, 237: Bizans İmparatorluğu zamanında Nicée kiliselerle donatılmıştır. Bunlardan Rum katedrali olarak halen hizmet veren birisi görünüşe göre 12. yüzyıla tarihlendirilir ve ilgi çekici resimlerle süslenmiştir.

1870 (?), Busch, 151: Rumlar burada Theotokos’a adanmış küçük bir kiliseye sahipler ve rahipleri gezginlere hem ev sahipliği hem de harabeler arasında rehberlik yapar.

1870, Jerningham, 272–273: Dean Stanley’in belirttiği gibi, tepelerinde Doğu’nun terk edilmiş kentlerinin değişmez leyleklerinin yer aldığı birkaç harabe cami ile çevrelenmiş İznik’in virane köyünün ortasında Bakire’nin Ölümü’ne adanmış bir Hıristiyan Kilisesi tek başına durmaktadır. Kilisenin içinde, Nicæa’nın geçirdiği tüm değişikliklerin ortasında onun ölümsüz bir isime kavuşmasını sağlayan bir olayı anlatan kaba bir resim vardır. Bu olay öğretinin doğmuş olduğu konsildir. Onun kendi kelimeleriyle söylersek tüm doğu kiliselerinde hala iman bağıını oluşturmaktadır” ve “hala Rum köylüleri tarafından orijinal dillerinde söylenirken Rusya’da onun sözleri ilahilerle tekrarlandığında Kremlin Kulesi’nin ihtişamlı çanı çalar ve Çar’ın taç giyme töreninde toplanmış kalabalıkların önünde yüksek sesle tekrarlanır.”

⁶⁰⁸⁷ Kitaba notlarla katkıda bulunan Jaubert şu görüşü ileri sürmüştür: “Aucher Eloy, bunu biraz iyimser bir tarzda söylüyor. Çünkü konsilin toplandığı kilisenin konumunun neresi olduğu hakkında kesin bir görüş birliği mevcut değildir”.

1887, Cox, 314: Burada eski öğretiyi ve Nicaea'nın şanını hatırlatacak geride kalan sadece bir tane Hıristiyan kilisesi var.

1912, Launay, 210, 216–217: Daha sakin biçimde ziyaret ettiğimiz, çok renkli mermerlerle döşenmiş zemini, boyalı ve karalanmış eski ahşapları, altın bir zemin üzerine karalanmış ikonaları, 11. yüzyılın paha biçilmez mozaikleri ile bu küçük Bizans Kilisesi Panhagia ne kadar güzel özelliklere sahipti... Şu anki köyde, eski bir Bizans Kilisesi olan Koimésis tès Panhagias, Meryem'in Ölümü Kilisesi bugün hala atalarının hüküm sürdüğü bu yerde kalan bazı Rumlar tarafından bir Ortodoks kilisesi olarak kullanılıyor. Bu Koimésis 9. yüzyılın başlarından, on iki kenarlı çokgen bir kasnak üzerinde bir ana kubbeyle yanında apsis üzerinde bir diğer küçük kubbeden oluşan küçük bir kilisedir. İç kısmı İtalya'daki ya da Sicilya, Torcello, Murano vb. yerlerdeki bazı Venedik ya da Bizans kiliselerini ve hatta daha çok Athos Dağı, Ege Adaları ve Filistin'deki eski Rum manastırlarını çağrıştırır. Çok renkli mermerden düzenli olmayan bir yer döşemesi üzerinde, yoğun biçimde yaldızlanmış, çok fazla kararmış eski ahşap nesnelere, sedef kakmalı sehpa, karanlık resimler, gümüş lambalar, şamdanlar, ikonalar var. Bir arada yer alan çok sıkışık, çok dolu, çok karmaşık, birçok malzeme parıltılı altından ikonostasisin duvarını kapatıyor. Gün ışığı kubbenin birinden giriyor. Mozaikler islenmiş durumda. Yine mozaiklerle kaplı bir koridor ya da nartekste isimleri her iki ucunda duvarlara kazılmış önemli kişilerin ya da azizlerin mezarları var: 11. yüzyıldan piskopos Nicéphore, martir Néophytos. Bu mozaikler arasında, "Büyük hérésiarque Nicéphore'un" cömertliğiyle yaptırdığı narteksteki, 11. yüzyıldanmış gibi görünüyor. Burada Vaftizci John, İki Aziz, İsa'nın madalyonlarıyla dört İncil yazarı görülüyor. Giriş kapısının üzerinde, güzel bir bakire [Meryem] ellerini kaldırmış dua eder biçimde bir büst halinde gösterilmiş. Apsis'in tonozunda koyu mavi bir pelerine sarılmış, her iki eliyle birlikte çocuk İsa'yı tutan ayakta duran büyük bir Madonna var.

Ek 98 İznik Su Kemerleri

1588, Lubenau, 518: Kente birçok su getiren kemer kilisenin yakınından geçiyor. Kentin çeşitli yerlerinde çeşmeler, kuyular varsa da, kullanılan suyun büyük bir kısmı bu su kemerleri yoluyla kente geliyor, üstelik bu su daha da iyi, içimi güzel ve sağlıklı. Fakat sukemerinin bazı yerleri zarar gördüğünden, çok miktarda su boşa akıp ziyan oluyor. Kısa zaman içinde de kemerler büsbütün yıkılacak, çünkü hiçbir onarım yapılmıyor. Hâlbuki bu su kemerleri vaktiyle çok büyük emekle ve harcamalarla tümüyle kesme taşlardan inşa edilmiş.

1703, Lucas, 66: Yakınlarda, civarındaki dağlardan birisinin suyunu getiren muhteşem bir su kemeri vardır. Eskiden bunlardan birkaç tane daha vardı fakat şimdi yok olmuşlardır ve bir zamanlar kendisini süsleyen bu güzel yapıların acıklı kalıntıları dışında kentin dışında artık hiç bir şey görülmez.

1738, Pococke, 309: Kasabanın doğusunda bir su kanalının kalıntıları mevcut. Büyük bir akarsu kötü inşa edilmiş bir su kemeriyle kasabaya taşınıyor.

1804, Hammer, 121–122, 123: Eski Nicaa'nın ihtiyacını karşılayan su, günümüzde dahi Konstantinopolis Kapısı'nın içinden İznik'e ulaşmakta ve burada surların içerisindeki borulardan sızarak uzun sur duvarı boyunca şelaleler şeklinde aşağıya dökülmektedir. Dışarıdan kente su sağlayan kemerli su hattı mezarlık boyunca uzanır ve kentin doğusunda yer alan dağın eteklerinde sona erer ya da daha ziyade başlar... Nicaa'nın batı tarafında gölün sularının surlara vurmasına rağmen kentliler bu Salnit içerikli suyu hiç bir zaman içme suyu olarak kullanmamışlardır. Çünkü batı tarafından kente su kanalları ile getirilen suyun haricinde bir de kuzeyinde son derece güzel bir suyu olan Prens Kaynağı [Beypınarı] doğmaktadır ki bu su kara kapısı tarafındaki surların dibinden akarak göle karışır. Kentin şimdiki suyunun bulanık ve kötü olduğunun görülmesi yakın civarında daha iyi bir kaynağın eksik olmasının suçu değildir. Dağın kaynağı iyidir ancak su çok eski zamanlardan beri temizlenmiyor görünen borulardan geçerken kirlenir.

1807, Dupré, 9: Kentten ayrıldıktan sonra sağımızda gördüğümüz ve tüm uzunluğu boyunca takip ettiğimiz taş bir su kemeri yarım saatlik bir yürüyüşten sonra ulaşılan bir tepede sona eriyordu.

1838, Fellows, 117: Surların dışında bir Roma su kemeri yakındaki dağdan getirdiği su ile halen kasabanın ihtiyacını karşılıyor.

1847, Macfarlane, 217: Birçok noktada, antik Yunanlıların şimdi eski surların çevresinde ve hatta içinde bol miktarda suları taşımak için kullandıkları taş setle çevrelenmiş kanalların izlerini gördük. Ancak atıl halde bırakılması nedeniyle sular akarak bu güzel, tatlı, yumuşak havayı zehirliyordu.

1862, Moustier, 240: Antik su kemerleri dağlardan güzel ve bol miktarda su getiriyor. Fakat bu suyun bir kısmı muhtemelen yolda kaybolmakta ve temiz çukurlar olmadığından bu noktada gerçek bir bataklık meydana getirir biçimde toprağı ıslatıyor⁶⁰⁸⁸. Bu Anadolu'da sıcaklığın sürekli biçimde yaygın olduğu kentlerden birisi olan Nicée'nin sıcaklığına da katkıda bulunuyor. Ancak bu durum yalnızca şu anki yönetimin ihmalkârlığı olarak görülmemeli. Antik Çağ'da da soluduğumuz bu sağlıksız havadan bahsedilmektedir.”

⁶⁰⁸⁸ Moustier burada kısa bir açıklama da yapmıştır: “1863 yılında Osmanlı hükümeti tarafından ihtiyaçlarını tespit etmeleri için imparatorluğun eyaletlerinin büyük bölümüne yetkili kişiler gönderildi. Bunlardan birisi bana Nicée çevresinde kurutmayla ilgili çalışmalar yapılacağı konusunda söz verdi.”

Ek 99: İznik Surlar

1333(?), İbn Batuta, 46: Ertesi sabah bu köyden [Gürle] yola çıkarak iki tarafı da tatlı ve ekşi nar ağaçları ile örtülü bir ırmağın boyunca tam bir gün yol alarak nihayet içi kamışlarla örtülü bir gölün kenarına vardık. Buradan şehre sekiz mil mesafe olup, köprüyü andıran tek bir yol vardır. Kalenin dayanıklılığı da bu hususiyetinden ileri gelmektedir. İznik gölü kaleyi dört bir taraftan çevirmiş bulunmaktadır... Kale dört kat surla çevrilmiş, her iki duvarı ise birbirinden bir hendek ayırmış bulunmakta, kaleye istenildiği zaman kaldırılan ahşap köprülerden geçilmek suretiyle girilmektedir.

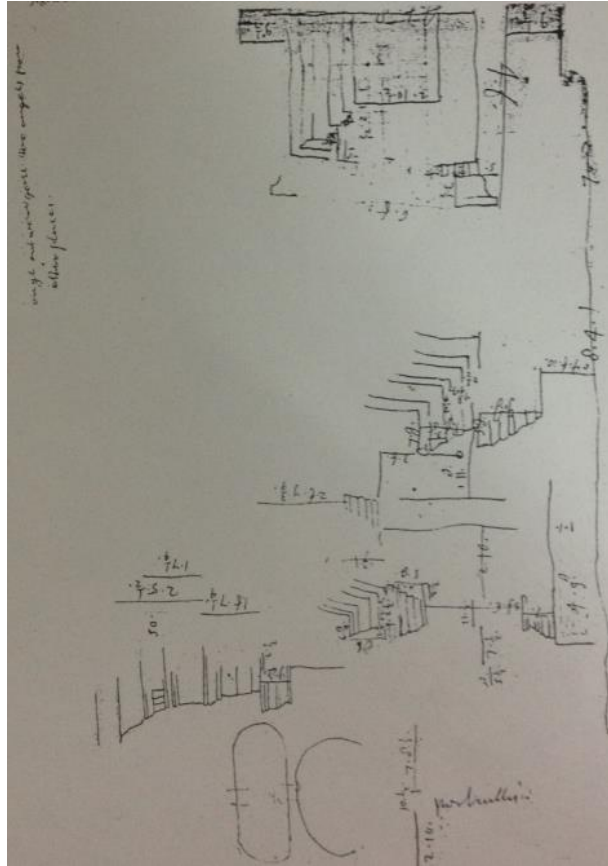
1555, Dernschwam, 216, 319, 320: İznik daire şeklinde inşa edilmiştir. Ascanius denilen uzun bir gölün kenarındadır. Etrafı iki surla çevrilmiştir. İç sur, dış surdan daha yüksektir. İç surun birbirinden, aşağı yukarı üç mızrak boyu aralıklı yuvarlak ve basık kuleleri var. İç sur ile ondan daha alçak olan dış sur arasında bir geçit uzanmakta. Bunun dışında yuvarlak kuleler görülüyor. Dış surun önünde hendek yok. Burası düzlüktür. Etrafında dağlar yükseliyor... Etrafı önlerinde burçları bulunan şahane surlarla çevriliydi. Ayrıca derin hendekler vardı. Bir tarafı göldü. Bu göle eskiden Lacum Ascium (Askariya Gölü) denirdi. Büyük ve güzel bir kulesi, ayrıca dış surla iç sur arasındaki geçidin önünde 360 küçük kule mevcuttu. Kulelerin hiçbiri diğerine benzemezdi. Aşağıda tabanda büyük taş bloklarla ve yukarıya çıktıkça kırmızı tuğla ve taşlarla inşa edilmiş bulunan bu kuleler şahane bir manzara arzederdi... Kulelerin ve surun ne kadar muazzam birer yapı olduklarına şaşmamak elde değil. Yer altında da birçok geçit ve kemerli yollar mevcut. Her kule diğerinden en az bir taş atımı mesafede.

1588, Lubenau, 513–514: Kent bir zamanlar çok büyükmüş ve gölün kıyısı boyunca uzunlamasına bir dörtgen biçiminde inşa edilmiş. İç içe iki sıra halinde kenti kuşatan surlardan dış kısımdaki sur vaktiyle daha alçak olarak yapılmış ve şimdi de hemen hemen tamamen yıkılarak daha da alçalmış. İç sur ise gölün kenarındaki bazı bölümler dışında oldukça sağlam durumda. Olağanüstü kalın olan surlar göğüs siperleriyle donatılmış olup Troya yakınlarındaki Assos dağlarından getirtilen, iri, siyah, dayanıklı kesme taşlarla inşa edilmiş. Bu taşlar öylesine sert ki, bir demir parçasıyla içine bir tek harf bile kazımak mümkün değil. Kentin çevresinde 124 adet kalın, güçlü kule var ve bazıları dört köşeli olup tamamen mermerden yapılmış. Yuvarlak olanlar ise fırlanmış tuğlalardan inşa edilmiş. Bunların birçoğu güçlü silahlarla yapılan saldırıların sonucu parçalanmış, bazıları ise zaman içinde yıpranmış ve çatıları çökmüş. Kulelerin, özellikle de yuvarlak olanların içi boş olmayıp tamamen duvarla örülmüş. Yalnız üst kısmın ortasında bulunan yuvarlak büyük bir direğin etrafında dolaşılabilir. Aşağıda, kulenin kaidesinde olduğu gibi yukarıda da kulenin etrafını çeviren bir duvar ile direğin arasında dolaşmak mümkün. Duvarın içinde silah atmaya yarayan mazgal delikleri var. Kulelerin üstü birer çatı ile kapalı. Surların üstünde yürüyerek bütün kentin etrafını gezmek mümkün. Kulelerden birine varıldığı zaman bir merdivenle kulenin tepesine çıkılıp, öbür tarafından gene surun üstüne inilebiliyor. Bu şekilde kulelere çıkıp inerek bütün kentin çevresini dolaştım.

1609, Polonyalı Simeon, 34: Şehrin çevresinde büyük surlar ve müteaddit burçlar vardı. Burçların içleri kilisede olduğu gibi, aziz tasvirleri ile süslenmişti. Girdiğimiz her kulenin de aynı şekilde süslendiğini gördük; fakat bunlar bugün metruk bir haldedirler.

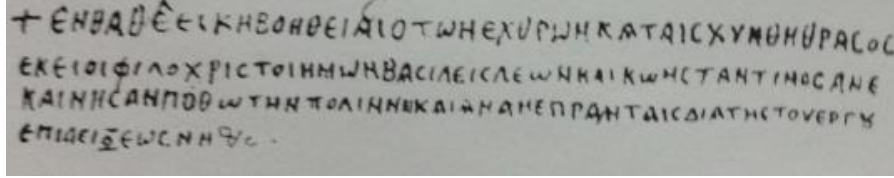
1675, Covel, 269, 271, 273-299: Çevre duvarı birçok kez harabe hale gelmiş ve tamir edilmiş. Bunu kanıtlayan herhangi bir kitabeyi görmeden dahi harçlar arasındaki farklılıklar, tuğla, taş ve inşa biçimleriyle ilgili gözlemlerim sonucunda bu durumu kendi başıma keşfettim. Surlar şu şekilde yükseliyordu.

ele alacağımız gibi, göle bakan batı cephesinin haricinde çifte bir sur bulunuyor. Burada sur duvarları oldukça harap olmuş ve deniz veya göl kumu kullanılarak yapılmış (içinde küçük deniz kabukluları var) siyah renkli bir harçla tamir edilmiş; pek çok yerde de kendi kendilerine çöküntüye uğramışlar. Taş ocaklarından çıkartılan kumlarla yapılmış beyaz harçlı kuleler çok daha eski. Eski ve yeni her iki harç da kabaca öğütülmüş tuğla parçaları ihtiva ediyor ve hiçbir biçimde Türkler tarafından günümüzde kullanılanlar kadar iyi değiller. Eski işler tamamen tuğladan fakat görüldüğü kadarıyla yeni işlerin büyük bölümü çok çeşitli taşlar ve orada burada bunları bağlayan tuğla sıralarından meydana geliyor. Bu taşlar herhangi bir özen gösterilmeksizin gelişigüzel yerleştirilen sütun, sütun tabanları, arşitravlar ve antik yapılara ait diğer parçalardan oluşuyor. Büyük bölümü aceleyle gerçekleştirilmiş bir tamirata işaret eder biçimde bir düzen veya uygunluk olmadan çeşitli şekillerde ters çevrilmiş durumda. Daha sonra TabakhaneKapısı'na ulaştık. Bu şekilde adlandırılmasının nedeni kapının dışında ham derileri tabakladıkları yerler olan birkaç evin bulunması (Türkçe'de tabak, derileri tabaklamak hane de ev demektir). Burada birbiri ardına gelen üç geçit var. Dış kısımda yer alan çok alçak; en tepesinde mermerden yapılmış, düşünceme göre bazı başka yapılara destek meydana getiren iki bloğun üzerine iki antik melek yerleştirilmiş. Bunlar korinth tarzı sütunların köşelerini hatırlatıyorlar. Ortadaki kapı eğer burada inşa edilen ilki değilse bile çok eski; benim fikrime göre tam anlamıyla saf hali olmasa da düzenlemesi İonik tarza yeterince benziyor⁶⁰⁹².

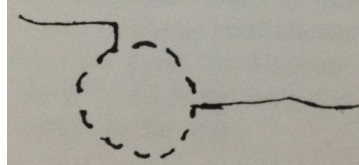

⁶⁰⁹² Grélois bahsi edilen yerin kitabeler taşıyan zafer kemeri olduğunu ve Plancius Varus'un prokonsüllüğü (78-79) ile Hadrian'ın hükümdarlığı dönemine (117-138) tarihlendirildiğini farklı kaynaklardan alıntı yaparak dipnot halinde vermiştir.

... Tabakhane'den içeriye doğru devam edildiğinde, kuzeybatı duvarda⁶⁰⁹³ bir kemerin üzerinde yükselen basamaklar var; bu bölümün büyük kısmı mermer bloklar ile inşa edilmiş. Bunlardan birisinin üzerinde bu kitabeyi fark ettim⁶⁰⁹⁴.

Kitabe devam ediyor fakat bu kısım duvarın bu bölümünü Leon ve Constantin'in tamir ettiğini göstermek için yeterli; büyük bir iş meydana getirmeyecek geri kalan kısmı da inşa etmiş olabilirler. Bu duvarda şimdi kapı olarak kullanılan açılmış birkaç delik var. Kuzeybatı köşesi civarında büyük boş bir yuvarlak kule yükseliyor. Çevre duvarlarının alt kısmında küçük kemerli girişler var; buraya aziz Nicolas'ın hapisanesi diyorlar fakat benim düşünceme göre burası bir gözetleme yeri olmalı⁶⁰⁹⁵.

Batı cephesinde, gölün yakınında yalnızca iç duvar var⁶⁰⁹⁶. Kuzeybatı cephedeki yuvarlak kuleler köşeye kadar yaklaşık olarak altmış iki adımda bir ayrılmışlar ve dış duvarda küçük bir kare kule iç duvardaki her iki yuvarlak kule arasında kademeli bir biçimde yerleştirilmiş. Kara tarafındaki surlar oldukça iyi korunmuş fakat göl tarafındakiler bir şekilde oldukça fazla harap olmuş durumdadır; sur duvarları mevcut değil ve çok az kulesi hala ayakta duruyor. Yalı Kapısı (Göl Kapısı; *gialos* modern Yunancada deniz anlamına gelir ve Türklerde bu kelimeyi buradan almıştır) yalnızca basit sefil durumdaki tuğla bir kemer olup en ufak bir süslemeye dahi sahip değildir. Eğer bu kapı antik ise yolcular tarafından nadiren kullanıldığı için süslemesinin ihmal edildiği düşünülebilir; bu kapı batıda yer alır⁶⁰⁹⁷. İleride güneye doğru sur tekrar iyi korunmuş bir haldedir. İki yuvarlak kule arasında iki kare kule yükselir⁶⁰⁹⁸. İlk yuvarlak kuleden ikincisine kadar olan mesafe 165 adımdır. İkinci iki yuvarlak kule arası düzensizliklerini çok iyi biçimde gösterir biçimde 70 adımdır. Pek çok yerde surların batı cephesi ile birleşen göl, taş duvarlarla çevrelenmiş ve birçok kare bölüme ayrılmış güzel bir konumu olan güneybatı-batı köşesinde surlardan uzaklaşır. Burası kentin surlarına en yakın yer olup kavak, söğüt ve çınar vb. ağaçlar dikilidir. Türkler burada Ramazan'da toplandıkları bir ibadet yeri meydana getirmişler. Surların dibinde Rumların 318 havari olarak adlandırdıkları bir ayazma var. Bu durum benim ilk konsilin düzenlendiği binanın kentin dışında yer alan bu noktada yer aldığını düşünmeme yol açtı (eğer Zaviye değil ise). Gerçekten de, kara parçası gölün içine doğru güzel bir girinti meydana getiriyor ve burada böylesi bir binaya ait olması oldukça muhtemel bazı eski duvarların temelleri görülüyor⁶⁰⁹⁹. Sur duvarlarında bu güzel bahçeye geçiş imkânı veren bir kapı vardı⁶¹⁰⁰.

⁶⁰⁹³ Grélois'nin belirttiği üzere 68 ve 78. kuleler arasıdır.

⁶⁰⁹⁴ Hala kule 71'in iç cephesinde yer alan bu kitabenin Kentenarios olarak tanındığını Grélois dipnot ile açıklamıştır.

⁶⁰⁹⁵ 79 nolu kule olduğu Grélois tarafından açıklanmıştır.

⁶⁰⁹⁶ Grélois göl tarafındaki bu sur kısmının 78 ve 89. kuleler arasında uzandığını söylemiştir.

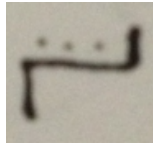
⁶⁰⁹⁷ Çok fazla seyahatnamede karşımıza çıkmayan göl kapısının bir kitabe vasıtasıyla II. Claude (269)'in konsüllüğüne tarihlendirildiğini, kule 84 ile 85 arasında yer aldığını ve sağlıkla ilgili sebeplerden dolayı genişletme çalışmalarının yapıldığı yıllarda ortadan kaybolduğunu Grélois farklı kaynaklardan yaptığı araştırmalar neticesinde tespit ederek dipnot halinde okuyucuya açıklamıştır.

⁶⁰⁹⁸ Grélois'in de belirttiği gibi kule 85-89 arasında yer alan surların bu bölümünde yer alan kule 88 kare ya da yuvarlak değil sekizgendir.

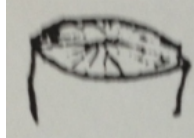
⁶⁰⁹⁹ Grélois'in yaptığı açıklamaya göre kule 89'un seviyesinde, göle doğru uzanan duvar bir çeşit dalgakıran meydana getirmektedir.

⁶¹⁰⁰ Kule 88 ve 89 arasındaki kapının duvarla kapatıldığını yine Grélois açıklamıştır.

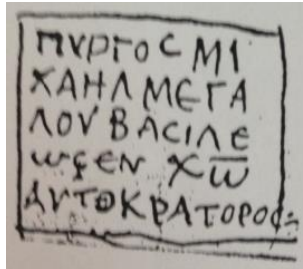
Hemen köşede çifte sur yeniden başlar; yuvarlak kulelerin orta kısımları birbirlerinden bazen 50, bazen de 60 adım uzaklıktadır⁶¹⁰¹. Güneybatı köşede, biraz önce bahsettiğimiz yerden ötürü bu şekilde adlandırılan Bahçekapı vardır⁶¹⁰². Kapı büyük kare taşlarla tamir edilmiş olup tek bir büyük bloktan yapılan bir arşitrav veya lento ile dikdörtgen biçime sahiptir. İki yanında birbirlerinden 21 adım uzaklıkta ve 10 adımdan daha fazla çapa sahip iki yuvarlak kule yer alır. Surun planı daha sonra birkaç kez sağa doğru köşeler meydana getirir biçimdedir; harç olmaksızın büyük kare taşlardan yapılmıştır; bu durum bu kısımların çok eski olduğunu düşünmeme neden oldu; fakat kaba bir biçimde gerçekleştirilmiş yakın zamanların bir işi olduğunu gördüğümde bu kez de Bizans Dönemi'ne tarihlendirilebileceğini ve ekonomik biçimde yapılmış olabileceğini düşündüm. Eğer ki kulelerin eski harçları bir başka şeyin hayal edilmesine yol açmaz ise belki de eski duvar noktaları işaretlediğim biçimi takip ediyordu.

Ayrıca bir sonraki köşede zeminde aşağıda yazılı olanların okunduğu ve muhtemelen kentin bu bölümünün belki de Adrinople'da tamiratlar gerçekleştirenle aynı kişi olan Michel (Constantinople'u yeniden ele geçiren ya da Lyon konsülü) tarafından tamir edildiğini kanıtlayan kitabe taşıyan bir taş buldum. Taştan yapılan ilk kuleler yine kare (bir kenarı 9,5 adım) ve birbirlerinden 51 adımlık mesafede bulunuyorlar; ardından gelen kuleler daha öncekiler gibi yuvarlak olup tuğladan inşa edilmişler ve kitabe gibi aynı şeyi kanıtlıyorlar. Dış duvar tüm uzunluğu boyunca mazgallı siperlere, kemerlerin içinde mazgal delikleri ile bir yürüyüş yoluna sahip. Burada kuzeybatı iç duvarın en üstünde tuğlalarla tıkanmış bazı mazgallar çevresinde örtülü bir yol ile yuvarlak kuleler bulunuyor.

Kitabe bu idi.

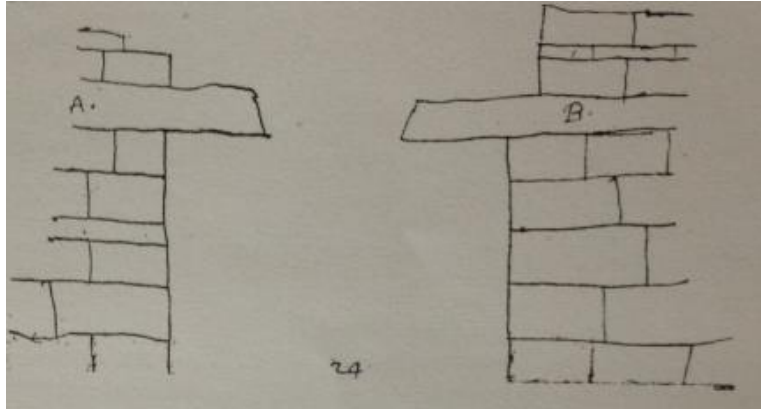

Bu köşeden başlayarak duvar boyunca mükemmel bir harç ve güzel tuğlalardan yapılan kuleler çok kalın. Bu kulelerin birisinin tepesinde aynı kitabeyi bulmamıza rağmen ben Michel'in yalnızca tamirat yaptığına inanıyorum; gerçekten de harç ve tuğlalar bu cephenin büyük bölümünün ve özellikle de kulelerinin antik olduğunu kanıtlıyor görünüyor. Buradan, kulelerin ve daha ziyade sur duvarlarının iyi, eski harçların hala takdir edilecek derecede güzel ve yeni olanlardan açık biçimde kolayca ayrılabilirdiği güney duvarın altına döndük. Tamir edilmiş kare bir kulede devşirme olarak kullanılmış, kenarda uzanmış biçimde yer alan Türkçe karakterler barındıran bir taş bunun da çok yeni olduğunu ve Türklerin kendilerini bu yerin efendisi yaptıkları tarihten sonra inşa edildiğini gösteriyor. Burada antik kuleler arasındaki mesafe 32 veya 34 adımı aşmıyor. Bir deprem Yenişehirkapı'nın yakınlarında birkaç yarık meydana getirmiş ya da parçalanmalara neden olmuş. Bir kulenin üstünde bir kez daha Michel'in biraz önce bahsettiğimiz kitabesi var. Bu durum Bahçekapı'dan Yenişehirkapı'ya kadar olan tüm bu cephenin onun tarafından tamir edildiği veya değişikliğe uğratıldığını (eğer burada herhangi bir değişiklik yapıldı ise) düşünmeme

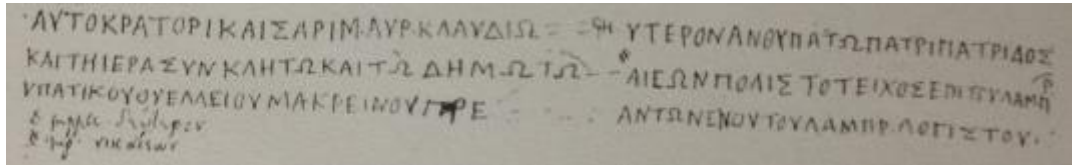
⁶¹⁰¹ Grélois burada kule 89-92 arasından bahsedildiğini belirtmiştir.

⁶¹⁰² Yine Grélois'in açıklamasına göre bu kapı kule 92 ve kule 93 arasındadır.

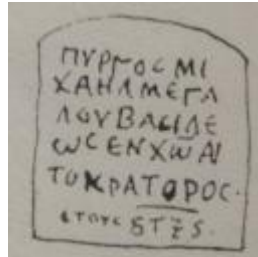
neden oldu. Yenişehirkapı'ya kadar olan hat üzerinde üç geçit daha var. Alt surdaki dış kapının kanatları neredeyse tamamen demirle kaplanmış ve hala menteşeleri takılı biçimde tutuluyor. Ortadaki kapı ahşaptan fakat Tabakhane'de görülen süslemelere sahip değil. Üçüncüsü bu tarzda büyük taşlarla yapılmış kare bir açıklık. Arşitravin ortadaki kısmı düşmüş durumda ve söylendiğine göre bu olay bir paşanın buradan geçmesinin hemen sonrasında gerçekleşmiş; o da bunun güzel bir kurtuluş olduğuna minnet ederek burası için bir kurban kesmiş.

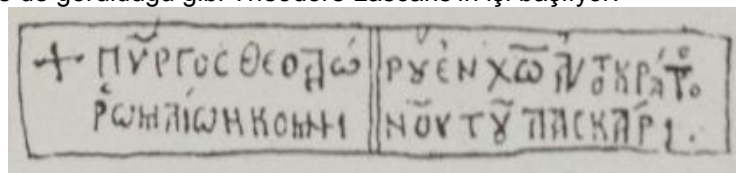
Arşitravin üzerinde, orta kısmı aşağıda gösterildiği şekilde kayıp olan bu kitabe bulunuyor.

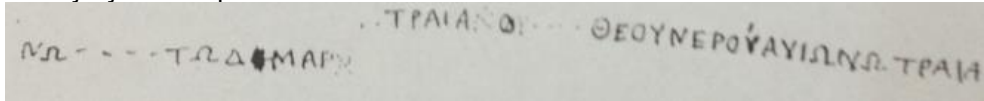
Belki de Tabakhane'nin oldukça içlerine yerleştirilmiş olan duvar bu kısım model alınarak inşa veya tamir edilmiş olabilir. Çünkü bunun (vac.) zamanından beri mevcut olduğuna şüphem yok. Buradan itibaren kuleler kalın, birbirlerinden yaklaşık 30'ar adım uzaklıkta olup güzel ve iyi biçimde korunmuş durumdalar; sur düz bir çizgi halinde uzanıyor ve dış surla bunun arasında küçük üzüm bağları var. Orada burada ters biçimde yerleştirilmiş kitabe parçalarından ve kırık bloklardan anlaşabildiği gibi büyük oranda tamir edilmiş. Bu yer ve bir sonraki köşenin yaklaşık yarısında çok sayıda çökmüş kule var. Bunların arasında tam olan birisinin üzerinde, Michel'in daha önce bahsedilen kitabesi ve hemen yanı başında bu kitabe var:

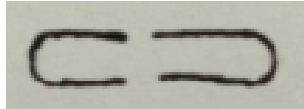
Michel'in daha önce bahsettiğimiz kitabelerinin ilki gibi, bu da hemen sonrasında bir diğer kulede tekrarlanıyor. Böylece açık biçimde anlaşılıyor ki yaklaşık olarak 6366 dünya yılında (Miladi 857-858) hüküm süren Michel, çevre duvarının Bahçekapı'dan buraya kadar olan bu bölümünü tamir ettirmiş. Gerçekten de biraz daha ileride güneydoğu köşesinden çok da uzak olmayan bir yerde, tamamı yeni taş ve işçilikle yapılmış, oradaki kare bir kulenin üzerindeki kitabe de görüldüğü gibi Théodore Lascaris'in işi başlıyor.

Bu köşe Strabon'daki düzleme tam anlamıyla uyumlu görünüyor; buradaki kuleler birbirlerinden yaklaşık olarak 35 ila 36 adım ayrı yerleştirilmiş⁶¹⁰³. Sekiz cepheli iki kule de var. Burada surlardaki kulelerden birinde Michel'in ilk kitabesiyle karşılaştık; böylece herhangi bir diğerinden daha fazla tamirat yaptığı sonucuna varabiliyoruz. Bir sonraki kapıdan uzak olmayan bir yerde, surlar sütun kaideleri ve ion tarzı sütun parçaları ile tamir edilmiş. Kapının hemen güneyinde doğuda yükselen dağlardan uzanan küçük ve alçak eski bir su kemeri içeriye giriyor. Su çok güzel ve daima çok bol biçimde akıyor. Buraya Karadeğinkapı adı veriliyor. Burada ayrıca ardı ardına gelen üç geçit var. Bunlardan ortadaki Tabakhane'dekiyle aynı. İç kısımdaki arşitravin cymatiumu ve frizinde bir kitabe var fakat hepsinin üzerindeki kornişten akan yağmur suyu nedeniyle hasar görmüş. Buradaki bazı kelimeleri şu şekilde topladım:

Tabakhane'nin içinde aynı biçimde bir kitabe daha vardı, fakat neredeyse tamamen silinmişti hatta harflerin son kısımlarının kurşunlarla birleştirildiği kısımlar bile. Buradan Cembî Delik'e, daha sonra da kuzeydoğu kapısına doğru surlar düz değil, girintili çıkıntılıdır. Eğer bazı antik surların kalıntılarında kanıtlar bulsaydım Strabon'un zamanında burada kentin kesik hatlarla kendini gösteren boşluklara kadar uzanan kare bir biçim meydana getirdiğine kolaylıkla inanabilirdim; ancak söylediğim gibi Bahçekapı haricinde bunun en ufak bir işaretine dahi rastlamadım...Toplamda, burada yaklaşık olarak 200 kule ayakta durmasına rağmen (bize 202 adet oldukları söylendi), sularının temellerine kadar etki ettiği gölün tarafında yer alanların birçoğu çökmüş durumda. Kentin yaklaşık 6 ya da 8 mil dışındaki Ömerli yakınlarında, en kaliteli harcın yapımında kullanılan bazı mükemmel beyaz kum kaynakları bulunuyor. Gölden alınan kumla yapılmış en düşük kalitedekilerde çakıl ve deniz kabuklularının kalıntıları görülüyor... Burada yukarıda bahsi edilen altı kapının listesi var: 1.Tabakhane, 2. Yalı, 3. Bahçe, 4. Yenişehir, 5. Karadeğın, 6. Cembî Delik⁶¹⁰⁴ ... Halkı birinci, ikinci, dördüncü ve beşincinin her birini başkapı yani ana kapı olarak adlandırıyor. Ayrıca inanıyorum ki bunlar kendi zamanında Strabon'un belirttiği yerdeler. Güneyde tepelerden aşağı, Yenişehirkapı'ya doğru giderken, burada düz ve neredeyse tam halde bulunan surların çok güzel bir manzarası vardı. Yenişehirkapı'nın dışında, girerken sağ tarafa, diğer yerlerde de gözlemlendiğimiz bir alışkanlığa uygun bir kullanımla havuzu bir lahitten dönüştürülmüş bir çeşme bulunuyordu... İki yuvarlak kule arasında taş işçiliklerinin üstünde tuğla işleri yükseliyor; burada bir zamanlar Aziz Nicolas'a adanmış bir kilise bulunuyordu. Bizans tarzında resmedilmiş aziz görüntülerinin olduğu birkaç küçük kubbesi kısmen ayakta kalmış⁶¹⁰⁵. Başka yerlerde olduğu gibi burada da 1 ½ inç kalınlığında ve 10-14 inç karelik büyük bölümü oldukça sert olan eski tuğlalar var. Tuğla sıraları arasındaki harcın kalınlığı 1 ½ ile 2 ½ ve bazen 3 inç arasında. İçteki kapı ortadaki kapıya paralel biçimde yerleştirilmiş büyük taşlardan bir duvarın içinde yer alıyor ve uç kısımlarda tuğladan yuvarlak duvarlarla orta duvar birleşiyor. Böylece bu ve ortadaki kapı arasında ovala benzer biçimli bir çeşit avlu meydana geliyor.

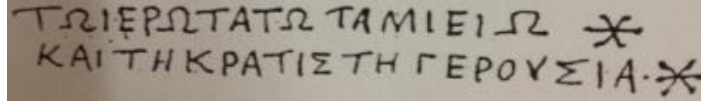
Bu kapı ve bu duvar da benzer biçimde yakın zamanlara ait işler; bu düşüncemin nedeni yalnızca taş işçiliğinin ve yapının kabalığını fark etmem değil aynı zamanda ters çevrilmiş biçimde yerleştirilmiş devşirme bloklar. Günümüzde kapının doğusunda bir hücre

⁶¹⁰³ Kule 20 ve 42 arasındaki bölüm olduğunu Grélois belirtmiştir.

⁶¹⁰⁴ Grélois'nin de belirttiği gibi kapılar sırasıyla İstanbul Kapısı, Göl Kapısı, Güney Göl Kapısı, Yenişehir Kapısı, Lefke Kapısı ve Kapı 6'dır.

⁶¹⁰⁵ Grélois'nin belirttiği üzere Covel'in yaptığı bu tanımlama sayesinde Aziz Nicolas Kilisesi orta kapının üstüne yerleştirilebilir. Raby'nin düşüncesine göre de dış kapının doğu kulesindedir ve freskoların izleri hala buradadır. 19. yüzyılda Aziz Nicolas'ın bir resminin izleri zafer kemerinin doğu nişlerinden birinin alt kısımlarında kaldığını yine Grélois farklı kaynaklardan yararlanarak tespit etmiş ve dipnot ile okuyucularına açıklamıştır.

veya merdiven olan bir boşluğun içinde, ters çevrilmiş büyük bir mezartaşının alt kısmında çok güzel karakterlerle yazılmış bir kitabe var; son iki hattı (şimdi en tepede olan) şu şekilde.

Atina drahmisi yani antik para biriminin işareti gibi, kent kasası ve senatonun lakapları gözlemlenebilir durumda. Son olarak da savaş zamanlarında insanların ne gibi çarelere başvurduklarını görebiliyoruz; canlı olanları korumak için ölümler soyulmuş ve bu surları tamir etmek için kullanılacak her şey bir araya yığılırken sanki böylesi bir bahtsızlıktan utanır gibi gözlerden saklamaya özel bir özen gösterilmesine rağmen diğerleri gibi mezar taşları da duvarlarda yerini almış.

1682, Grelot, 33, 34: Ucu küçük bir körfeze açılan güzel bir ovada, yaklaşık kare plana göre kurulmuş bir kenttir... Kenti çevreleyen yaklaşık sekiz fersah uzunluğundaki surlar, çoğu yuvarlak ve çok sayıda geniş odaları olan büyük kulelerle desteklenmiştir. Eskiden duvarların çevresinde, Fransa'da hala birçok kentte rastlanıldığı gibi bir koridor bulunuyordu. Ama Türkler, koridora da, destek aldığı duvarlara da gereken onarımı yapmamışlar ve kaleyi birçok kesimde yıkılmaya terk etmişlerdir.

1703, Lucas, 65, 68–69, 72: İki katlı sur duvarları pişmiş tuğlalardan yapılmış çok güçlü kulelerle donatılmıştır fakat büyük çoğunluğu harabe hale gelmiştir. Kare biçimli olan bazıları inşa edildikleri malzemeye ayırt edilirler. Bunlar en büyüklerinden olan kesme taşlardandır. Kentin çevresinin tamamı yaklaşık olarak 6 mildir... Kente geri döndüğümde, beni surların üzerinde gezdirmeye gönüllü olan bir adam buldum. Bunların neredeyse tamamı mermer sütun kaideleri ve granit taşlarıyla onarılmışlar. Tüm parçalar birbirleri üzerine dizilerek düzenlenmiş ve ben 300 adımlık bir alan içinde bunların 182 tanesini saydım. Henüz tamir edilmemiş çok fazla yer olmaksızın, son derece geniş bir yolda bu surların tamamı yürünebilir... Kentin çevresinde bir tur attım ve surlarında 370 kule saydım. Bunun tamamı günümüzde 300'den daha fazla evin olmadığı kentin kendisinden çok daha dikkat çekici.

1738, Pococke, 307, 310: Kent, neredeyse tümüyle günümüze gelebilmiş surlarla çevrili. Surlar, 6 feet aralıklarla yerleştirilmiş dört tuğla sırası ve taşla inşa edilmiştir. Yaklaşık olarak 15 feet kalınlığında ve 20 feet yüksekliğindedirler. Tüm çevresini dolanan bir yaya yolu olan mazgallı siperlerle yapılmıştır. Surlardan yaklaşık 15 feet daha yüksek olan yarım oval tuğla kuleler 70 feet aralıklarla dizilmişlerdir. Göle doğru olan kapının bir kenarında büyük bir sekizgen kule ve diğer kenarında yuvarlak bir kule bulunur. Güneye doğru da iki ya da üç yuvarlak kule daha vardır... Kentin surları en azından 4 mil çapında.

1794, Dallaway, 164, 164–165, 165: 2 mil boyunca gölün kenarından ilerledikten sonra, antik Nicaea'nın devasa surları önümüzde belirdi ve sarmaşıkların sarktığı ve geniş bir ışık parıltısıyla kendini gösteren bir açıklıktan hemen içeri girdik⁶¹⁰⁶... Surlar ince tuğla ve mermer sıralarıyla inşa edilmiştir ve birçoğu düzgün olmayan kare biçiminde içe açılan sık kulelere sahiptir. Genişlik bakımından sadece Constantinople'un surlarından küçüktür. Bazı kısımları yıkılmıştır ancak bu aralıksız ana hatlarını ve çevre duvarlarını ortadan kaldıracak derecede değildir. Kuzey kapısının yakınlarında orijinal duvarın çoğu kısmı yontma mermerdendir. Hisarı meydana getiren bitişik kuleler daha büyük ve daha yüksektir... Bir hendek dış duvarla bağlantılıdır ve bazılarının içinde odalar ve gizli yerler yapılmış çok büyük yüksekliklerdeki çok sayıda kulelerin arasında hem yarım dairesel hem de çokgen formlar bulunabilir. Bir kareye benzeyen düzensiz biçimli alanın çevresi 3 mili aşar.

1794, Morritt, 105: Eski sur hala ayakta ve kasabanın üç katı genişliğinde bir alanı çevreliyor. Giriş olarak kullanılan eski harabe kuledeki bir delikten geçtik.

1800, Leake, 8, 10, 11: En sonunda gölün kıyısında büyük kütleli kule ve kapılarıyla antik İznik'i çevreleyen tüm surları gördük... Akşam İznik harabeleri arasında bir yürüyüş için zaman bulduk. Antik duvarlar, kuleler ve kapılar oldukça iyi korunmuş... Birçok yerde oldukça kalın bir harçla birleştirilmiş Roma tuğlaları ve büyük kare taşlardan almaşık olarak oluşturulmuşlar. Bazı yerlerde daha eski binalardan alınan sütunlar ve diğer mimari parçalar yerleştirilmiş. Gölün kenarındaki ve farklı kapıların her iki yanındaki kuleler en büyük ve en

⁶¹⁰⁶ Bu kısım Wilkinson tarafından da aynı cümlelerle tekrarlanmıştır. Wilkinson, 1806: 39-40

mükemmel durumdakiler. Ayrıca ana surdan suya doğru çıkıntı yapan ve kuşkusuz gerektiği zaman göl kenarı boyunca surlar altındaki tüm irtibatı kesmek için yapılmış olan iki duvarın kalıntıları dikkatimizi çekti.

1802, Browne, 146: Surlar çok büyük ve geniştir. Çoğu yerde çifttir ve çok sayıda kule ile çevrelenmiştir. Genellikle büyük taşlardan oluşur ve Yunan süslemeleri, profilleri ve altarları her yerde görülebilir.

1804, Hammer, 99, 110, 121: Yüksek, büyük bölümü güzel biçimde korunarak günümüze gelmiş olan kalenin duvarları, arka kısımlarında da hala eski görkem ve ihtişamının çok iyi korunmuş anıtlarıyla güzel biçimde imar edilmiş bir kentin bulunabileceğinin umut edilmesine yol açar. Bu umudun keyfi onun tarihi dönemlerinin canlandırılmasına neden olur ve bu da en eski sahiplerinden şimdikilere kadar gider... Geçmişin kahramanlıklarının anılarıyla son derece uyumlu olarak düzgün biçimde bir araya getirilmiş kesmetaşlardan yapılmış yüksek surlar görkemli bir görünüme sahip... Hiçbirşey kökleri temelleriyle platformların üzerinde olan ağaçların dallarının gölgelediği ve baştan aşağı çok gür yeşilliklerin yayıldığı bu surların ve kulelerin görünümünden daha melankolik aynı zamanda daha göz alıcı olamaz.

1813, Kinneir, 28: Theodore'un sarayından göle paralel uzanan sur bölümüne ilerledik. Burada kentin tüm görünümüne hâkim olan yüksek bir kuleye tırmandım. Çevresi yaklaşık 4 mil olan antik surlar güneyden ve doğudan dağlarla (buradan en yakını yaklaşık 1 mil uzaktadır) ve kuzeyden ovayla çevrelenmiştir. Batıda yaklaşık olarak 1 mil boyuca gölün kıyısında ve suyun kenarına yakın olarak uzanır. Bunlar düzenli aralıklarda tuğla dizileriyle taş ve kireçtaşından inşa edilmiştir ve yaklaşık 25 feet yüksekliğinde ve en tepesinde 9 feet genişliğindedirler⁶¹⁰⁷. Kuleler ya yuvarlak ya da oval biçimli olup mazgallı siperin altında iki katlıdır ve bunlardan birçoğu ikinci katta mazgal deliklerine sahiptir.

1819, Vidua: 130, 130–131: Gölde bir kapının⁶¹⁰⁸ kalıntıları, küçük bir düzlüğün ortasında neredeyse hiç bozulmamış durumdaki 120 kule ile savunulan büyük bir kent suru ve diğerine benzer daha küçük bir ikinci sur var... Her yerde korniş parçaları, sütun başlıkları, kitabeler, frizler, kesilmiş alçak kabartmalar olup bunların tamamı bir yığın halinde bir araya getirilmiş malzemeler olarak kullanılmışlar. Kimi zaman tuğlalar yerine, uzunluklarından duvarların içine sıkışıp kalmış, kaidesi olmasa fark edilmeyecek mermer veya granit sütunlar dizilmiş.

1819, Marcellus, 149: Burada eski surların her yerinde böğürtlenlerin, sarmaşıkların ve bazı çalılıkların hep birlikte yetiştiği mazgal aralıklarından zıplayarak çöken taşlar üzerinden bir kuleden diğerine yürüdüm.

1823, Walsh, 181, 182: Kentin parapetler, mazgallı siperler ve yüksek kuleleri olan surlarının çevresi 8 mildir... Surlar temelde 14 feet kalınlığındadır ve 25 feet yüksekliğindedir. Tüm sur boyunca kısa aralıklarla yerleştirilmiş yuvarlak veya oval biçimli kulelere sahiptir. Surlar halen o kadar mükemmel ve bozulmamış durumdadır ki üzerindeki parapetler arasında yürünebilecek geniş bir yol bulduk ve kentin tüm çevresini aralıksız biçimde dolaşmayı başardık.

1830, Keppel, 164: Biraz daha ilerledikten sonra, terkedilmiş Moara [?] Köyü'nü geçtik ve yarım saatten daha uzun bir zaman sonra şimdi antik Nicaea'nın kalıntılarının tamamını kapatan güzel ve sarmaşık kaplı surlara geldik. Çok iyi korunmuş olan Nicaea'nın surları göl tarafından yıkanır.

1832, Porter, 225, 229–230, 231, 231–232: Surların çifte hattı ve bir zamanlar Nice'nin ünlü kentini savunan mermer ve tuğla kuleler şimdi görüş alanımıza girmişti. Bunlar çok az harap olmuştu ve çoğu kısmı inşa edildikleri günkü kadar mükemmel durumdaydılar... Sabah, Nice'nin harikalarını görmek için gezintiye çıktık. Bunlar, aşikâr biçimde belli olduğu üzere eski bir dönemde ve daha da eski bir dönemin malzemelerinden

⁶¹⁰⁷ Seyyah bu cümle içerisinde verdiği dipnot ile temeline yakın kısımda 14 feet kalınlığında olduğu tahmininde bulunabileceğini belirtmiştir.

⁶¹⁰⁸ Seyyahın burada "porto" kelimesini kullanması ve gölle bağlantısına değinmesinden dolayı ilk başta bir limandan bahsedildiği düşünülebilir. Ancak bir sonraki cümlede buraya atıf yaparak göldekine benzer kapılardan söz etmesi burasının aslında "porte" yani kapı olması gerekirken bir yazım yanlışlığı nedeniyle "porto" halinde kayda girmiş olduğunu göstermektedir.

inşa edilmiş biraz önce bahsedilen surlardan ve üç katlı kapılardan oluşuyordu. Sütunların gövdeleri ve ters çevrilmiş başlıkları, tepetaklak edilmiş Yunanca kitabeler ve zarar verilmiş alçak kabartmalar oraya buraya yerleştirilmişti ve hatta surların kendileri taşınabilir olanların uzun zamandan beri İstanbul'un çok büyük midesi içinde tüketildiği güzel sanatların parçalarından oluşuyordu. İki ve üç başka kişiyle birlikte küçük bir camide ibadetlerini gerçekleştirirken rahatsız ettiğimiz Müslüman inancının bir üyesi bizi takip etti ve gerçek bir Niceali havasında ne yaptığımızı sordu. Ona amacımızı söyledik ve o da bize küçümser bir tavırla "eski şeylere bakabileceğimizi" söyledi. Kapıların dışında, bir tanesi zaferi bir diğeri de bir kurbanı gösteren iki alçak kabartma örneği vardı. Her ikisi de bir miktar zarar görmüşlerdi. Gri sincaplar harabe surların üzerine tırmanıyorlardı ve tek başına bir yabancı kuş ıssızlığı bozuyordu. Kent surlarının yüksekliğini ve kalınlığını ve kulelerin arasındaki mesafeyi ölçtük. Kuleler arasındaki mesafe 40 yarda idi- geri kalanlar da buna uygun oranlardaydı. Hiçbir anıtın olmadığı şeyleri ayrıntılı almaktan nefret ederim. Surun çevrelediği alan 4 ila 5 mil arasındaydı... Göl Nice'nin surlarını aşındırmış ve onların küçük bir bölümünü yıkmıştı... Girdiğimiz yerin karşı yönünden kentin dışına çıktık. Surlar burada da diğer tarafta olduğu kadar mükemmeldi. Girişte alçak bir platform biçimlendiren çok büyük bir mermer blok antik dar arabaların demir veya pirinçten tekerlekleriyle derin bir biçimde oyulmuştu. Antik adı ve kurucusunun ismi tarihte kaybolmuş olan bu asil kenti bir zamanlar koruyan görkemli surlara ve kulelere geri dönüp bakmak çok kasvetliydi.

1833–1843, Texier, 158, 167–168, 168–170, 171: Gölde sona eren geniş bir çukur sürekli olarak su ile doluydu ve on metre çapındaki kuleler, hem surları ve hem de şehri tamamen çevreleyen yolları koruyordu. Şehrin şekli düzensizdir ve büyük ekseni, kuzeyden güneye doğrudur. Bütün güney kısmı, üzerinde gemileri olmayan göl ile korunmuştur... Bütün Küçük Asya şehirlerinin savunma açısından en mükemmeli olduğu, yaklaşık olarak tamamen korunmuş olan eserlerinden bellidir. Bu şekil, müstahkem bir sur ile yarım daire kulelerden oluşan Latin setleridir. Setlerin on altı metre ilerisinde, satranç vaziyetinde kuleleri ile çukuru koruyan ikinci bir sur daha yükselir. Bu sur, önceden, yani eski tarzda, çukurdan çıkan toprağın arkaya yığılmasından meydana gelmişken, daha sonra setlerin de bir istihkâm tarzında ve kalenin kulelerini çapraz bir şekilde koruyan diğer kulelerle donatılmış olarak yapılmasıyla, ikinci bir duvar olmuştur. Bunlardan sonra, bugün dolmuş olmasından genişliği belirlenemeyen çukur, şehrin savunmasını tamamlar. Göle birleşen kanallar, saldırı durumunda çukurlara su doldurma görevini yerine getirirdi. Öndeki set duvarları ve kuleleri, geridekilerden biraz alçaktır. Bu şekilde kulelerin üzerindeki makineler duvarlara mümkün olduğunca yakın olarak hareket edebilirler. Setlerin enlemesine içine girmiş olan bu kuleler, aynı çapta olmak üzere setin dışına da çıkıntı yapmıştır. Yani duvarın yüzeyine kulenin çemberi değmiş ve iki düşey duvarla sete bağlanmıştır. Kuleler, hep bir şekilde ve bir büyüklükte değildir: Bazıları çapının üçte ikisi dışarı çıkmış, bazıları da dört köşeli yapılmıştır fakat bu ikinciler, ötekilerden daha yeni bir döneme aittir. Aralarındaki mesafeler de aynı değildir. Bazılarının çemberleri arasındaki mesafe ancak on metre iken, diğerlerinin mesafesi yirmi beş metreyi bulur. Duvarlar, otuzdan kırk santimetreye kadar uzunluk ve yirmi beş otuz santimetre genişliğinde tuğlalarla yapılmıştır. Bunları yapıştıran çimento, çok kalındır. Harcın kalınlığı da iki-üç santimetre genişliğindedir. Duvarların içi, iri kum ve çakıllı horasandan oluşur. Duvarların yapılış tarzı, genellikle düzgün taşların sıralı ve tabaka olarak dizilmesi şeklindedir; fakat ya duvarcının keyfi ya da binayı daha sağlam yapmak düşüncesiyle bazı kulelerin tuğla ve taş sıraları, dik uçlar ya da vektörel şekillerle ilginç bir tarzda dizilmiştir. Birçok yerlerinde duvar, üç sıra ufak taş ve iki sıra büyüklü küçüklü tuğla katlarıyla yapılmıştır... Doğu tarafından duvarlar, kuzeyden güneye ve güney köşesinden bugün Lefke kapısı adı verilen genel girişe kadar düz bir çizgi izler. Bu duvarın yirmi bir kulesi vardır. Güneydoğu kulesi, boylu boyuna yapılmıştır; bununla beraber dışında hiçbir tahrip izi ve işareti yoktur. Setin yüksekliği hizasında, kemerli ve şehre bakan büyük bir odası vardır. Duvarların hepsinin üzerinde serbestçe yürümek mümkündür. Gözetleme yolu, eski eserlerden alınmış büyük mermer levhalarıyla döşenmiştir. Aynı şekilde özellikle bir metre on dokuz santimetre yüksekliğinde ve seksen altı santimetre genişliğinde, aynı türden çok sayıda direk kaideleri ve bundan başka merdiven basamakları görünür. Bu mermer kaidelerin, bazilika tarzında yapılmış bir binadan alındığı açıktır. Aynı yerde, kaldırılmış olmak şartıyla, aynı şekil ve büyüklükte altmış dört sütun kaide sayılır. Diğer taşlar, birtakım sütun parçaları, mezar taşları vb. yontulmuş enkazdır. Bu gözetleme yolu üzerinde, çok

sayıda mazgal delikleri vardır. Bu duvarın özellikle bir kulesi dikkat çekicidir; büyük oda ise yüzyıllardan beri kapalı kalarak ancak 1834 yılında açıldı. Bu odanın içi, her türlü kusursuzluğu ve dekorasyonu içeriyordu. Kulenin alt katında, kemerli ve yuvarlak bir mahzen vardır. Burası şüphesiz bir makine deposuydu. Setin üstüne, dışarıdan bir merdivenle çıkılır. Burada düz ayak bir bekçi odasıyla kemerli ve yuvarlak gözetleme yeri vardır. Burası, duvar içinde iki dar odaya bakan çok ufak iki pencereden ışık alır. Bu odaların her birinde iki yol ile nöbetçi için bir sedir vardır. Bu kuleye özellik veren şey, bekçi odasının resim ve süslemesidir. Bu resimler, tuğlaları örten ince sıva üzerine yağlı boya ile yapılmıştır. Resimler başları yıldızdan haleli ve eski dinî ayin elbisesi giymiş papaz ve azizleri tasvir eder. Bazılarının adları Bizans tarzında yukarıdan aşağıya doğru yanında yazılıdır. Saint George'un kır at üzerindeki büyük bir resmi çok zedelenmiş bir durumdadır; atın bacaklarına mücevherli halkalar çizilmiştir. Odanın tavanı, mavi zemin üzerine kırmızı yıldız resimlerle süslüdür. Bu resimler, genel olarak 12. yüzyılın bütün karakterlerini gösterir; fakat Bizans ressamlarının diğerlerinden daha çok, dinî resimlerdeki figürleri muhafaza ettikleri bilinir. Zamanımızda bile Rum ressamları hep orta çağ figürlerini kopya etmektedirler. Buna dayanarak bu resimlerin hangi döneme ait olduklarını belirlemek zordur. Bu kule açılır açılmaz Rumlar grup grup gelerek bu ilginç resimleri bozacak şekilde duvarları yazılarla doldurdular. Bu şekillerin birkaç yıla kadar büsbütün tanınmaz duruma gelmesinden korkular. Kulenin dam yüzeyine, duvar içinden bir merdivenle çıkılır. Bu yüzey, bugün mevcut olan mazgallarla korunmuştur. İznik kuleleri, dışarıdan hep düzdür, ne bir sivri saçak, ne de bir balkon, hiçbir çıkıntıları yoktur... İstanbul kapısından göl kapısına kadar duvarlar, güneybatıyı izler; bu kısımda bazıları dört köşe olmak üzere on altı kule vardır. O hâlde İstanbul kapısı, büyük bir köşenin sonunda bulunur. Güneyde göl kapısından Yenişehir kapısına kadarki duvarlar, savunmaya büyük bir güç veren, girintili çıkıntılı köşeler, sırayı takip ederler. Burası, bu yerin en sağlam tarafıdır. Yenişehir kapısı tarafında, bu duvarlar dikdörtgen şeklinde oldukça geniş bir yeri kuşatırlar. Burası Roma surlarında olduğu gibi askerlerin karargâhıdır... Yenişehir kapısından şehrin güneydoğu köşesine kadar surların yönü, yaklaşık olarak kuzeydoğuya doğrudur. Bu kısım, yapım şekilleri doğu tarafındakilerden farklı olmayan on beş kule ile korunmuştur. Bugün mevcut olmak üzere asıl kale üzerinde yüz sekiz ve ön setlerde yüz otuz kule sayılır. Sıralamaları aşağıdaki gibidir: Kuzey yönünde: 42 adet, Doğu yönünde: 58 adet, Güney yönünde: 74 adet, Batı yönünde: 64 adet, Toplam: 238 kule.

1837, Michaud, 179, 180–182: İznik, Ascanius Gölü'nün doğu ucunda, yarım daireye benzeyen ormanlarla kaplı bir dağın eteklerinde yer alıyor. Antik kentin duvarları çift katlı; çevresi 1,5 mil ve kısmen kireçle karıştırılmış küçük taşlarla inşa edilmiştir. Kuzey kenarı büyük taşlarla yapılmış. Batısındaki surlar, 1 millik bir alanda, gölün kıyısı boyunca uzanıyor. Yuvarlak, oval ve kare kulelerle savunulan İznik surlarının yüksekliği yaklaşık olarak 30 feet, genişliği ise 10 feet. Göle bakan kenarı hariç her yerindeki surlar mükemmel durumda. Binlerce sarmaşık kollarıyla sur ve kulelerin her yerini kaplamışlar... İznik kuşatmasıyla ilgili anlattıklarınızda bu yerleri göremediğinizden haçlı prensleri tarafından işgal edilen çeşitli noktalarda, Hıristiyan ordusunun farklı kamplarını doğru biçimde belirleyemediniz. Bu başlığı birkaç kelime ile dolduracağım. İznik kuşatmasına başlamadan önce, haçlılar, her lider bir yeri işgal edecek biçimde pozisyonları paylaştılar. Godefroy ve iki kardeşi, Estache ve Baudoin doğudaydı. Özellikle şimdiki durumlarından da çıkartılacağı gibi bu kenardaki surlar korkutucudur. Doğu surlarının dibinde, İznik Gölü tarafından çevrelenen batı kısmının haricinde kentin diğer üç noktasında olduğu gibi, yarısı dolmuş hendek vardır. Godefroy tarafından surlar ve dağ arasında işgal edilen kısım miller teşkil eder. Lorraine dükünün çadırlarını kurduğu yerde şimdi üzüm bağları, dut ağaçları ve zeytin ağaçları yetişiyor. Bu noktada, biraz önce bahsettiğim su kemerinin kalıntıları görülebilir. Surların bölümüne Tarente prensi olan Bohemond ve Tancrede saldırdı. İznik ovası bu kenarda uzanır. Kuzeydeki duvarların çevresinde, sadece bataklıklar yer alır. Normandiya Prensi ve Flandere kontu Robert kendisine Tancrede ve Godefroy arasında bir yer edinmişti. Kentin güneyi Toulouse kontu Raymond'a ve Puy piskoposu ünlü Adhémar'a devredilmişti. Güney kuleler diğer yerlerde görülenlerden daha yüksek ve daha kalındır. Güney duvarlar ve dağlar arasındaki boşluk yaklaşık olarak 1,5 mildir. Bu yerler şimdi dut ağaçları ve kırmızı çiçeklerle kaplı. Burada benim seyyah olarak görevim sonlanıyor. Kalanları anlatmak tarihçilerin işi.

1838, Fellows, 110–112: Bu harabelerin kalıntılarını görmek ve incelemek için nadir olarak tüm gün boyunca çalışmak gerekti. En ilginçleri en erken çağlarına ait olan kalıntılar. Bunların çok azı günümüze orijinal biçimleriyle gelmişler fakat erken Yunan sanatının ihtişamı ve kendine has güzelliği paramparça malzemelerde dahi fark edilebiliyor. Üç kare kule ve bağlayıcı duvarlar görünüşe göre muhtemelen buraya yakın yerde bulunan oldukça büyük bir tapınağın kalıntılarıyla inşa edilmiş. Beyaz mermerden olan taşlar çok düzgün biçimde kesilmişler. Harç olmadan bir araya getirilmiş olmalarına rağmen (muhtemelen Romalılar tarafından), birleşim yerleri çoğunlukla aralarına bir bıçağın ucunun dahi girmesine izin vermeyecek derecede sıkı biçimde yerleştirilmişler. Ayrıca her bir taşın kenarına sanki bir metal hat birleşim yerlerini gizliyormuşçasına yivler açılmış; taşların yüzeyleri hala parlak iken aletin izlerini gösteren yivler artık pürüzsüz değil. Eğer bu yivler metal ile doldurulmuş olsaydı, yapıda görkem ile sadelik kaynaşmış olmalıydı. Kutsal tarihte tapınaklar altınla yaldızlanmış olarak tanımlanır. Bu belki de birleşim yerlerini kapama yönteminden kaynaklanmaktadır. Kornişler akantus yapraklarından halkalarla, kalın dişler ve alışıldık Korintsel bezemelerden oluşuyor fakat binanın tamamının planının nasıl olduğu ile ilgili bir fikir sadece blokların büyük oranlarından ve ayrılmış parçaların mükemmel işçiliğinden anlaşılabilir. Surun diğer bölümleri görünüşe göre daha erken bir çağın kalıntılarında oluşmaktadır. Çok büyük taşlar sonraki dönemlerde yatay sıralar halinde düzenlenmeye gösterilen özen olmaksızın birbiri üzerine tam oturacak biçimde kesilmiştir. Bunlar Kiklopian olarak sınıflandırılabilir. Yine, duvarların tuğlalardan olan bazı bölümleri, oldukça zengin tarzda inşa edilmiş olan kemerlerle birlikte tümüyle Roma Dönemi'ne aittir. İçlerinde haçların (daima süslemelerin arasında bulunur) ve kötü oranlı yapılmış figürlerin ve Erken Hıristiyanlık dönemine tarihlendiren yazıtlardaki harflerin olduğu diğerleri ise çok daha az kusursuz bir dönemin mermerleriyle oluşturulmuştur.

1847, Macfarlane, 214, 215, 215–216: Dün gece girdiğimiz kapılar ve bu tepeliğin yeraltı kemerleri haricinde Nicaea'nın harabeleri yalnızca surlar ve kulelerden ve anlaşılabilir bir biçimdeki dağınık parçalardan oluşur. Surlar uzun ve büyük kütleli/tek parça halinde- ve mazgallara donatılmış biçimde. Kuleler sık (Kütahya'da olduğu gibi çok bitişik olmaktan uzak olmasına rağmen) ve yüksek. Bazıları yuvarlak, bazıları kare ve bazıları da fıçı biçimli olarak ileriye doğru çıkıntı meydana getiriyorlar. Savaşlarla ve felaketlerle yıpranmasına rağmen umduğumdan çok daha bütün bir haldeydiler. Bir yerde gri ve çıplak kuleler vardı. Bir diğer yerde tamamen sarmaşıklarla ve yabani asmalarla kaplanmışlardı. Bu istihkâmın göle doğru bakan uzun cepheleleri hala dikkat çekici, gözdağı verici, en üst derecede romantik ve göz alıcı. Surların tamamı muazzam kalınlıklarda olup, moloz işi değil tuğla işinin hayranlık uyandırdığı tuğla ve taştan sağlam biçimde yapılmışlardı. İlavelerin ya da tamiratların gerçekleştirildiği diğer bölümlerde, işçilik çok iyi değildir ve bu yerlerde moloz taşlar bol miktarda kullanılmıştır. Burada üç duvar hattı vardır- duvar içinde duvar ve aralarında iki geniş hendek. Göle bakan cephenin çoğu bölümü geniş surlardan yalnızca birkaç yarda mesafededir ve şimdiki seviyesinin de yalnızca 1 feet üstündedir. Gölün bu kısmı çakılıydı, taşlar ve çakıklar sanki deniz dalgaları tarafından yuvarlanmışlardır ve orada burada tuf benzeri kayalıkların alçak sıraları vardır... The Maiden's Tower" denilen ve söylendiğine göre Rumlar için çok pahalıya mal olan bir kuşatmanın ardından Latin haçlıların içeri girmek için yollarını açtıkları yer olan son derece yıpranmış bir kulenin harabelerine tırmandık... Şimdiden harabelerin arasında üç saatten fazla vakit geçirmiştik fakat surların çevresini dolanmayı başarmaktan çok uzaktık "Duvarların tüm çevresini dolaşmak bir yaz günü bir adamın sabahtan akşama tüm gününü alır" dedi bizim Rum. Bu abartılı bir sözdü fakat birçok dolambaçlarla, girdiler ve çıktılarla sur alanı çok genişti bu yüzden tümünün çevresini dolanmak bugün olduğu gibi – ekim ayının sonuna doğru- havanın çok sıcak olduğu bir günde çok ciddi bir sorun meydana getirmektedir.

1854 (?), Murray, 184: Yeşillikler arasında hala neredeyse mükemmel durumda olan ve uzunluğunun 5 ya da 6 fersah ve genişliğininin 1,5 fersah olduğu söylenen geniş bir alanı çevreleyen devasa kapıları ve kuleleriyle antik kentin surlarının tamamı görülmektedir. Yapım teknikleri bakımından yaşıtı olan Constantinople'dakilere benzerler. Çoğunlukla çok kalın bir harçla birleştirilmiş büyük kare taşlar ve Roma tuğlalarından alması bir sıra oluştururlar. Bazı yerlerde daha eski binaların kalıntıları olan sütunlar ve diğer mimari parçalar yerleştirilmiştir.

1861 (?), Joanne-Isambert, 499–500: Yeşil meşeler ve ağaçlar arasındaki İznik köyünün tüm çevresinde devasa kapıları ve kuleleriyle eski kentin sur duvarları görülür. Bu yapı çok iyi durumda korunmayı başarmıştır. İlk başta yarım dairesel kulelerle kuşatılmış ilk sur duvarıyla karşılaşılır (bu moenium ya da Latinlerin istihkâmıdır). İleride 16 metrelik bir mesafede bulunan ayrıca surlarla karşılaştırıldığında échiquier⁶¹⁰⁹ halinde düzenlenmiş kulelerle kuşatılan ikinci bir duvar görülür (bu hendeğin geçitlerini savunan agger⁶¹¹⁰dir). Bu ikinci sur duvarının kuleleri moenium'unkinden daha alçaktır. Her iki sur inşaat yöntemleri bakımından aynı zamanda yaşıtı olan Constantinople'dakine benzer. Bunlar büyük kare taş sıralarıyla almalı tuğla dizilerinden oluşur. Tamamı çok kalın bir harç tabakasıyla birleştirilmiştir. Bu surların çevrelediği alan yaklaşık 20-25 kilometre uzunluğunda ve 6 kilometre genişliğindedir. Moenium 108, agger ise 130 kuleye sahiptir. Mazgallı siperler hala bozulmamış bir durumdadır. Duvarın bazı yerlerinde görünüşe göre daha eski yapılara ait olan parçalar ve sütunlar yerleştirilmiştir.

1862, Moustier, 237: Saklanmış parçaları daha modern binalar içinde özellikle de çok sayıda malzeme sunan sur duvarlarında aramak gerekir. Burada bir sütunun gövdesi kapının lentosunu oluşturuyor, başka bir yerde Korinth tarzı bir sütun başlığı toprak kayması neticesinde açığa çıkmış, daha ileride surların tüm bölümleri mezartaşları ya da biçimli beyaz mermer bloklar, kırık plasterler ya da arşitravlardan meydana getirilmiş... Moenium ve agger⁶¹¹¹ adlarını taşıyan çift surdan oluşur ve büyük çoğunluğu yuvarlak ve bazıları kare biçimli olan toplamda 283 kuleyle sarılmıştır. Bu duvarların kütlelerini oluşturan harç, yatay biçimde ya da çeşitli biçimlerde eğimli olarak dizilmiş kaplama tuğlalarla ve almalı biçimde tuhaf bir mozaik meydana getiren taş tabakalarıyla kaplanmıştır. Tepelerdeki mazgallar neredeyse tamamen kaybolmuştur.

1867, Benjamin, 119: Daha sonra göl kenarına doğru indik ve çevresindeki sur duvarlarını takip ettik. İç surlara ait 108 kulenin birçoğu halen ayakta ve mükemmel kondisyonda olmakla birlikte genellikle her taraftan sarmaşıklarla kaplanmışlar. Bu duvarlar başka yerde çok fazla karşımıza çıkmayacak bu tür antik istihkâm sistemlerinin bir örneğini gösteriyor.

1870, Jerningham, 266–267, 270, 281: Daha sonra sağanak bir yağmur başladı ve bir zamanların ünlü Nicæa'sının eski hırpalanmış duvarları çevrelediği alan içine bizi kabul etti. Bizim için hiçbir kapı açılmadı fakat duvarlardaki bir oyuktan içeri girdik... [Haçlı Seferleri esnasında] Nice'nin yüksek ve sağlam surları derin bir hendekle sarılmış ve 370 kuleyle desteklenmişti... Ertesi gün erken bir saatte nazik ev sahibimizden ayrıldık ve Nicæa'yı bizi bir gün önce içine alan duvardaki aynı delikten terk ettik. Surların çevresi söylenene göre 14.800 feet, yükseklikleri 30 veya 40 feet olup kalınlıkları 15 ila 20 feet arasında değişiklik göstermektedir.”

1870 (?), Busch, 151: Genellikle harçla birleştirilmiş büyük kesmetaşlar ve Roma tuğlalarının almalı sıralarından oluşur. Bazı yerlere muhtemelen eski kente ait olan arşitrav ve sütun parçaları yerleştirilmiştir.

1907, Wilkins, 44: Duvarların büyük bölümü büyük taşlar arasındaki tuğla sıralarından oluşmakta. Orada burada yarım dairesel kuleler yükseliyor ve bunların harabeleri hala surların kalıntılarını aşıyor. Diğerlerinden daha mükemmel durumda olan birisi söylendiğine göre Nicene Ahdinin düzenlendiği kilisenin yerine işaret ediyordu.

⁶¹⁰⁹ Asıl olarak satranç tahtası anlamında. Duvarcılıkta bir taşın içeride kalan kısmının dışarıda kalan bölümünden daha küçük olması durumu. James, 1810: s.y. Burada kulenin dışarıya doğru genişlediğini anlatmak amaçlı kullanılmış olabilir.

⁶¹¹⁰ Latince bir hendeğin eşlik ettiği savunma için olduğu gibi saldırı içinde kullanılan yığma duvar/sonradan set duvarı anlamına gelen vallum bu kelimenin yerine kullanılmaya başlanmıştır. James, 1802: s.y.

⁶¹¹¹ Seyyah burada yaptığı çizime de bir göndermede bulunmuştur: “İstanbul kapısını çevreleyen dönemeçlerden birisinin üzerinden aldığım gölün manzarası bunu idrak etmeyi daha da kolaylaştırdı”.

Ek 100: İznik Sur Kapıları

1555, Dernschwam, 216, 319: Kale içindeki şehrin dört kapısı var. Bu kapılar eski usul üzere çok sağlam yapılmış. Şöylece tasviri mümkün... Şehrin dört kapısı var. Bunlardan şehre giriş ve çıkış kapıları çok heybetli imiş. Diğer iki kapı şimdi harap vaziyette. Aslında şehirde 10 tane de küçük kapı varmış. Hatta bunlardan birini İmparator Marcus Aurelius üzerine kendi adını yazdırarak göle karşı inşa ettirmiş.

1555, Busbecg, 52: Evvelce kasabayı çeviren surlar ve kapıları iyi korunmuş. Çarşı meydanından bakıldığında dört kapı da görülüyor.

1588, Lubenau, 514: Kentin dört tane önemli kapısı var ve bunların üçü henüz sağlam durumda. Kentin ortasında çarşı meydanında durulduğunda, her dört kapı da görülebiliyor ve böylece kente giren çıkan kontrol edilebiliyor. Ama şimdilik sadece üç kapı işler durumda ve bunların her biri iç içe üç kapıdan ibaret olup içeride ve dışarıda olanlar köşeli, ortada olanın ise tepesi yuvarlak ve tamamen mermerden yapılmış. Üzerindeki yazılar gerek senelerin etkisiyle, gerekse yağmurdan, kısmen de darbelerle parçalanarak okunmaz hale gelmiş. Gene de onları resimlemeye üşenmedim ve elimden geldiği kadar çizmeye gayret ettim. Kapıların her birinde bulunan Latince yazıtlardan İmparator Antonius'un kapıları onardığı anlaşılıyor. Fakat herkesin bildiği bir söylentiye göre, Sultan Süleyman dördüncü kapıyı yıktırıp izini yok etmiş. Çünkü kapının üzerinde, bu kapı iki parçaya ayrılıp yıkıldığı zaman, bu kentin ve ülkenin başka bir hükümdarın eline geçeceği yazılmış. Daha önceki Türk hükümdarları buna dikkat etmemişler, ama zorba hükümdar Süleyman yönetime geçince, ona bunu bildirmişler. Süleyman da bu kehaneti ortadan kaldırmak için hemen askerlerini gönderip o kapıyı tümüyle yıktırılmış. Daha sonra Sultan Süleyman bizzat oraya gitmiş ve çevreyi gözden geçirmiş. Fakat galiba bu kehaneti hiç de boş sözlerden ibaret değildi, çünkü Süleyman'ın emriyle kapı yıkıldıktan sonra kehanet az kalsın gerçekleşecekti... Bu kapının yıktırılmasından sonra Türk devletinde çıkan olaylar gerçekten şaşırtıcıdır. Türk hükümdarı bundan sonra Roma İmparatoru Ferdinand ile bir barış antlaşması yapmaya razı oldu.

1609, Simeon, 34: Şehrin kapısında muazzam iki söke taşı vardı. Bunların birisinin üzerinde çok tiksindirici bir vaziyette melun Nestoriso'un, diğerinde de karnı deşik ve eması dışarı sarkmış bir vaziyette Arios'un resimleri nakşedilmişti. Nestoriso'un resmi, ağzı açık ve dili boğazına sarkmış olup korkunç bir manzara arz ediyordu.

1682, Grelot, 34: Nikaia büyük bir kenttir, güzel sokakları vardır. Hem pagan hem de Hıristiyan dönemlerinden pek çok değerli kalıntı bulunur. Bunlar arasında, güneydoğuda, kente giriş kapısı olan bir yapı dikkat çeker.

1794, Dallaway: 165: Antik zafer kapılarının üç tanesi görüldüğü kadarıyla zapt edilemez kalınlıktaki günümüz surlarına dâhil edilmiştir.

1804, Hammer, 118: Eski kentin Pococke ve Dallaway'in de bahsettiği Jenischehr/Yeniçeri Kapısı (ki güneyden bu kapıdan geçerek girmiştik) ve her ikisi de kuzey tarafında yer alan Constantinople kapısı ve Karakapısı olarak isimlendirilen zafer kemeri gibi inşa edilmiş üç kapısını inceledik.

1819, Marcellus, 152: Önceden Nicée'yi kuzeyden güneye ve doğudan batıya kesen iki ana cadde Trajan zamanında yapılmış dört kapıyla sonlanırdı... Kapılar Dor tarzı düzenindeydi. Üç tane kapısı vardır: Yenişehir, Lefke ve İstanbul Kapısı. Göl kıyısında yükselen dördüncüsü tamamen harap olmuştur.

1819, Vidua, 130: Burada göldekine ek olarak 3 giriş kapısı daha mevcut. Bu kapıların her biri üç kademeli. Ortadaki, üstünde ilk Roma İmparatorları'nın onuruna yazıtlar olan bir antik zafer kemeri. Diğerleri ise daha sonraki dönemlerde, Haçlı Şövalyeleri, Bizans İmparatorları, Müslüman veya Türk Sultanları tarafından inşa edilmişlerdir.

1833–1843, Texier, 158, 172: Kuzey kapısı, tepeleri ağaçlıklar ve bahçelerle kaplı Samanlı Dağı'na çıkar. Doğu kapısı, göl havzasının devamını oluşturan büyük vadiye açılır ve güney kapısı ise dağ tarafından Bursa'ya giden yolla birleşir. Hep bu kapılar, çift sıra kuleler ve çukurların geçitlerini oluşturan dolambaçlı yollarla savunuluyor ve saldıranları hemen savaş alanının silahı altına girmeye zorluyordu... İznik şehrinin bugün var olan dört büyük kapısı, eski durumları hakkında bir hüküm verebilecek derecede korunmuştur. Fakat

şimdi var olan surlar yapılmaya başlandığı zaman, ilk bakışta uyumu bozmuş görülen eski kapıların da sağlamlaştırılması için, her birinin iki yanına birer kule çıkarıldı. Yukarıdaki gözetleme hattı ile bitişen karakol nöbetçilerine ait bir koğuş yapıldı. Bu sonradan eklenmiş olan tuğladan binalar, Romalıların mermerden olan ilk binalarından kolaylıkla ayrılırlar.

1837, Michaud, 179: İznik'in 3 kapısı var. Güneydeki tamamen yıkılmış.

1861 (?), Joanne-Isambert, 500: Bu sur duvarında dört büyük kapı açılmıştır; İstanbul Kapısı kuzey-kuzeybatı yönündedir; Lefke Kapısı doğudadır; Yenişehir Kapısı güneydoğudadır ve Göl Kapısı güneybatıdadır. Bu kapılardan her biri tuğladan inşa edilmiş çok büyük kulelerle sağ ve soldan kuşatılmıştır.

1867, Benjamin, 119: Hadrian ve Cladius tarafından inşa edilmiş olan kent kapılarından Bursa, Lefke ve İstanbul yollarına açılan üç tanesi günümüze gelebilmiş. Her bir giriş iki kapıdan oluşuyor, içteki Türk orijinli iken değişmez biçimde güzel kemerler ve heykellerin yerleştirilmesi için yapılmış nişlerin yer aldığı ve tamamen ihtişamlı büyük beyaz mermer bloklarla inşa edilmiş olan dış kapılar Roma örneklerini sunuyorlar.

1907, Wilkins, 44: Eski Roma surları içindeki dört büyük kapı kasabaya girişi sağlıyor.

1912, Launay, 218–219: Kentin dört antik kapısından üç tanesi hala ayakta: Bizim kente ulaştığımızda girdiğimiz Yenişehir, İstanbul ve Lefke Kapısı. Bunların üçü de birbirine benzer biçimde ve eş güzelliktedir: Ardışık üç sur duvarı, pembe tuğladan kuleler, çalılıklar, sarmaşıklar ve büyük meşe ağaçlarıyla kaplanmış kapıda II biçiminde yerleştirilmiş granit sütunlar ya da mermer parçaları. Suluboya resim yapmak için çok müsait: Solda, bir tanesi aydınlık diğeri de gölgeler içinde gizlenmiş iki duvarın köşesinde pembe tuğlalı kapı var. Bize daha yakın olan sağda, büyük bir eğri büğrü çınar ağacı bulunuyor. Ön tarafta, bir akarsuyu takip eden ve üstünde bir eşeğin seğirterek yürüdüğü otlar ve yosunlarla kaplanmış kısmen kaldırım döşeli bir yol mevcut. Yenişehir ve Göl Kapısı Gladius Gallicus tarafından yapılmışken Lefke Kapısı gibi İstanbul Kapısı Flavien'in bir kitabesini taşır.

Ek 101: İznik Surları İstanbul Kapısı

1555, Dernschwam, 217: Büyük bir kapıdan geçmeden önce üç büyük kemer geçiliyor. Bu kemerler büyük iri taşlardan yapılmış, surun duvarları ise tuğla ve taşlardan örülmüştür. Kalenin burçlarından birinin sağ tarafında bir mermer blok oturtulmuş. Bu mermerlerin üzerinde ellerinde kitap bulunan iki büst var... Yukarıda bahsettiğimiz kapının üst kısmında kemerin üzerinde uzunlamasına beş adet dörtgen taş üzerinde Yunanca bir kitabe var.

1738, Pococke, 308: Kuzey kapıda bakırdan yapılmış gibi görünen bir kitabenin de izleri var. Ayrıca üzerlerindeki Nikelerle iki büyük Medusa başı kabartması mevcut. Bir kenarda sura karşı yerleştirilmiş üç kişinin hayattaki boyutları kadar büyük güzel bir yarım kabartma var. Ancak son derece tahrip olmuş ve diğer kenarda üzerinde bir savaş kabartmasının yer aldığı bir mermer lahit mevcut.

1794, Dallaway, 170: Ovaya açılan kuzey kapısı ya da Karadan Kapısı da aynı şekilde üç bölüme sahiptir. İçte devasa bir gorgon kafası vardır. Ortadaki bölüm yanlarında kapılar ve nişlerle çok sade bir kapıdır ve dışarıdaki bir tanesi impost olarak hizmet veren 10 feet uzunluğunda üç geniş porfir sütundan oluşur. Birisinin kenarında atlıların savaşından oluşan bir grup kazınmıştır. Diğerinde özel bir ilgiyi hak eden birtakım kadın figürleri vardır. Bu duvarların, yakınlardaki bir tapınağın devşirme malzemelerinden inşa edilmiş olduğuna çok az kuşku duyulabilir.

1813, Kinneir, 30–31: Termometre 84 Fahr. a kadar çıkmıştı ve ben de istihkamların kuzey cephesinde yer alan Constantinople Kapısı'nı incelemeye gittiğim akşam dörde kadar tekrar dışarıya çıkmaya cesaret edemedim. Taştan inşa edilmiş üç kapıya bölünmüştü. Neredeyse çökmüş halde bulunan içteki kapı iki devasa Medusa başı ile süslenmişti. Merkezdeki kapı bütündü ve güzel bir kemer ve iki bezemeli kapıdan oluşuyordu ve kare bir biçimde olan dış kapıdaki lento iki güzel yeşil somaki sütun üzerine dayanıyordu⁶¹¹². Kapının her bir kenarında olmak üzere iki alçak kabartma vardı ve neredeyse Suriye Kapısı'ndakiler kadar çok tahrip olmuşlardı. Girdiğinizde sağ tarafınızda yaklaşık 5 feet uzunluğunda ve 3 feet genişliğinde oldukça güzel yapılmış dokuz küçük figürden oluşan bir grup vardı ve karşı tarafta bir adam ve bir kadını gösteren iki yıpranmış figür bulunuyordu.

1819, Marcellus, 153: Müslüman yapımı bir kapı olan İstanbul Kapısı, darağacı biçiminde II yerleştirilmiş üç büyük sütundan oluşur. Dış duvara yerleştirilmiş uzun bir mermer 17 yaşında ölen Romalı Paulinus'un mezarına ait olan yıpranmış bazı yontuları taşır. Alçak kabartmanın üstündeki kitabeden tüm öğrenilebilen bu. İç duvarlar iki devasa ve çirkin Medusa kafasıyla süslenmiştir.

1833–1843, Texier, 174: Kuzey kapısında, doğu taraftaki iki kat duvardan büsbütün ayrı olarak şehre üç kapısı açılan on dokuz metre uzunluk ve yirmi metre genişliğinde bir surun izleri görülür. "Yüce, mutlu ve dindar İmparator César Marc-Aurèle Claude / Büyük ruhanî, yönetiminin ikinci yılında, konsül, vatanın babası / Prokonsül, çok meşhur Nicée'in surlarını imparatorun ünlü elçisi ve vekili Vellius Macrinus ve şöhretli sanatkârı Sallius Antonius'un yönetimi altında yaptırdı." Daha genel bir şekilde II. Claude unvanı ile tanınmış olan Marcus-Aurelius Claudius milâdî 268 yılında imparatorluğa davet edildi. Ertesi yıl konsül olarak 270'de vefat etti. O hâlde bu kitabe de onun vefat yılında konulmuştur.

1837, Michaud, 180: Kuzey kapı büyük ve güzel ve üç gri mermer kemerden oluşuyor. Kapının iç duvarında, büyük bir Gorgon kafası yer alıyor. Bu yaratıksal kafanın burun deliklerinden, gözlerinden ve kulaklarından uzun sarmaşıklar sarkıyor.

1861 (?), Joanne-Isambert, 500: Constantinople Kapısı'nın arkasında, çifte duvarın içinde, dış yüzeyine bazı heykel ve mermer parçalarının yerleştirildiği üç yarı harabe kapıyla kente açılan üçüncü bir sur duvarı vardır.

1870, Jerningham, 280: İstanbul Kapısı'nın üzerinde komedi ve trajediyi temsil eden iki çok büyük oyma taştan maske gördük.

1912, Launay, 218: Kuzey kenarında İstanbul Kapısı vardır.

⁶¹¹² ΠΛΥΛΙΗΗΚΟΣΙΑΛΟΥΚΟΥΠΗ
ΣΑΣΤΗΙΖΧΑΙΡΕΙ___ (Kinneir, 1818: 540)

Ek 102: İznik Surları Lefke Kapısı

1794, Dallaway, 169: Yürüyüşümüze karşısında incelemeye değer hiçbir şeyin olmadığı Ascanius Gölü'nün kente yaklaştığı noktada bulunan birinci ya da doğu kapısından başladık. Çok az mesafelerde birbirini takip eden üç portalden geçiliyor. Bunlar kesin olarak aceleyle inşa edilmişler ya da asıl girişle çok kaba biçimde birleştirilmişler. Her ne zaman inşa edilmişse antik mimari parçalarının korunmasına hiç özen gösterilmemiş, kitabelerin şimdiki durumlarının hiçbir ilişkisi olmadığı birçok parça gelişigüzel karıştırılmış. Frizler zarif bir tasarımın örnekleri. Dış portalin diğer kenarında yaklaşık 6 feet yüksekliğinde bir altar ve kaba işçilikli bir yarım kabartma rölyef yerleştirilmiş. Orta kapı en mükemmeli ve görünüşe göre Nicaealıların dostu olan Trajan'la ilgili bir kitabeden tahmin edilebileceği gibi bir zafer için diktirilmiş. Kemer şimdi istihkâm amacıyla üst üste bindirilmiş yığınlar altında ezilmiş ve taşıdığı büyük ağırlıktan dolayı çökük durumda.

1804, Hammer, 118–119, 185: Karakapısı'nın çıkışında sol kenarda duvara gömük durumda yarı yükseklikte taş işçilikleri görülür. Bu alçak kabartmalar bir kurbanı gösteriyor. Kurbanı izleyen silahlı bir savaşçı grubu tarafından çevrelenmiş saçlarından çekilen bir kadın şekli hala fark edilebiliyor bu yüzden bu sahne belki de Aulis'deki Iphigenia kurbanını aktarmaktadır. Hemen yanında kafasının çevresinde bir hale ile bir aziz ya da azizeyi gösteren bir Hıristiyan yontusu var. Böylece aralarında binlerce yıl olan ve 300 yıllarını birbirlerine karşı savaşarak geçirmiş bu iki dinin inanç nesnelere burada aynı duvarda yan yana barışçıl bir biçimde duruyorlar... Suların kent içine aktığı yer olan Karakapısı'nda:ΘΙΚΟΥ...ΘΕΟΥΝΕΟΡΟΥΑΠΟΓΟΝΩΤ...ΙΑΝΩ (Parthischen'in oğlu (Trajans) Kutsal Nerva'nın Torunu, Trajanus (Hadrianus)).

1807, Dupré, 9: Bu yolda posta evleri çok kötü biçimde düzenlenmişlerdi ve atlar olmadığından ötürü ancak 11 Eylül'de güneş batarken yola çıkabildik. Araziye çıkmak için üç kapıdan geçtik. Üzerinde Latince bir kitabe gördüğüm ilki bana çok eski bir mimariye sahipmiş gibi göründü. Bu sade bir işçiliğe sahipti ve bezemeleri yoktu. Duvarlar tuğladandı. Diğer iki açıklıkta ahşaptan yapılmış kapılar vardı.

1813, Kinneir, 29: Sabah erkenden kalktım ve çok ağır ve iri kesme taşlardan inşa edilmiş, merkezde geniş bir tane, her bir kenarda ise daha küçük ebatlarda birer tane olmak üzere üç kemerden oluşan Suriye kapısına kadar papaza eşlik ettim. Bu kapıda bir tanesi dışarıda ve diğeri içeride olmak üzere iki Yunanca kitabe vardı fakat bunlar o kadar bozulmuşlardı ki onları kısmen kopyalayabildim. Bu kitabeler görünüşe göre kasten yok edilmişti ve dış kemer yıkılmıştı. Her bir kenarında büyük bir sütun kaidesi vardı ve sağda iki alçak kabartma çok fazla aşındıkları için bunların konularını ayırt etmek oldukça güçtü. Bunlardan bir tanesi görünüşe göre sekiz Roma savaşçısının tören alayını gösteriyordu ve daha az mükemmel durumda olan diğeri bir tarafta bol kıyafetler içinde üç figür vardı ve hemen karşısında tepesinde bir diadem ile bir küre ve üç keçi vardı. Bu kapının yakınlarında hala kente dağlardan su kaynağı sağlayan eski bir su kemeri vardı.

1819, Marcellus, 152: Lefke Kapısı şeklinde isimlendirilmiş kapıda kitabe düşkünlüğü alaya alınan Pariétaire lakaplı İmparator Constantine'in⁶¹¹³ ismi hala görülüyor.

1823, Walsh, 181: Temiz suları olan bir akarsuyu surlar içerisine taşıyan kemerlerin olduğu bir kapıya yaklaştık. Giriş, kabartmalı biçimde yapılmış mermer figürlerle süslenmiş birbiri içinde yer alan üç kapıdan oluşuyordu. Ortadaki ikinci kapı frizler, kornişler ve mimarinin güzel bir çağına işaret eden tüm süslemeleriyle mükemmel bir işçilik ve boyutlarda olup çok iyi biçimde korunmayı başarmıştı. Kapının üzerindeki frizde birbiri içine geçen harflerle yazılmış kitabe burasının İmparator Adrian tarafından inşa ettirildiğini gösteriyordu."

1833–1843, Texier, 172–174: Lefke kapısıyla İstanbul kapısı birbirinin aynısıdır. Bunlardan yalnız birini tarif etmekle yetineceğiz. Doğu tarafından şehre girilirken iki tarafından iki kule çıkmış ve bunların yanında parçalanmış bazı kabartmalar bulunan, görünüşü çok sıradan bir kapıdan geçilir; burası kalenin kapısıdır. Ondan sonra, sağında

⁶¹¹³ Seyyah burada bir hata yapmıştır. Yapışkan otu veya sarmaşık anlamına gelebilecek bu unvan asıl olarak Constantine tarafından çok sayıda imar faaliyetinde bulunması ve isminin de çok sayıda kitabede yer etmesinden dolayı Trajan'a verilmiştir. Bacon, 1961: 70

solunda üstü kapalı yolun boyu uzunluğunda ufak bir avlu vardır. İki kulenin arasında, ağır ve tuğladan yapılmış binanın yüklendiği mermerden bir zafer takı, bu avluyu şehre doğru çıkıntı yapan, Bizans tarzı ikinci bir kapıdan ayırır. Bu kapının da sağında ve solunda yapım tarzı çeşitli tuğla ve taştan oluşan iki kule daha vardır. Soldaki kule, Justinien tarafından yaptırılmış olması muhtemel bir su kemeri olan mahzene bitişiktir. Zafer tâkı, dört metre yirmi üç santimetre açıklığında büyük bir yaydan oluşmaktadır; sağ ve solunda dört köşe kapılar, piyadelerin geçişine aittir. Bu kapıların üst kısmı, yarım daire eğimiyle yapılmıştır ve saçakları vardır. Zafer takının üst kısmı, Dor mimari tarzından önemsiz iki ayak üzerine dayanmıştır. Büyük tâkın yayı, dayanak noktalarına dikey olarak gelmeyerek, her parçası iki tarafta yay tutan kenarın sütun başlığı yerindeki üst tablasının üzerinde, bir saçak veya korniş oluşturur gibi döner. Yan kapıların üstünde, oymalı mimari süslemeler vardır. Dayanak kolları Dor tarzındadır, altında bir kitabe vardır. Çatıya kadar olan üst kısmın boyutlarını belirlemek mümkün olamamıştır; hatta bu kısmının yıkılmış olduğu düşüncesi daha doğrudur. Şehrin dışına bakan tarafta ve saçakla korniş arasında, mermer üzerine gömülmüş tunç harflerle yazılmış uzun ve aşınmış bir kitabe vardır. Bunu ancak çok az çukurluklar ve harflerin tutturulduğu kenet yerlerinin izlerini takip ederek okumak mümkündür. Kitabe şudur: “İznik’in çok ünlü olan başkenti bu surları, saray imparatoru César Hadrian için Cassius Chrestus’un gözetimi ve yönetimi altında yapmıştır. Kornişin üzerindeki kitabe de şudur: “İlahi Hadrian’ın oğlu İlahi Trajan’ın torunu imparatoru César, Yüce Titus Aelius Hadrian’a yönetiminin... yılında imparatorlar hazinesinden verilen paralar sebebiyle şehir bu kapıyı dikmiştir.” İmparator Hadrian tarafından yaptırılan bu kapının, miladî 120 yılına ait olması muhtemeldir. Bu kapıda dikkat çeken bir şey varsa, o da yapım tarzının o zamanın mimari karakterinin tersine, çok sade olmasıdır. Süsleme çıkıntıları iyi bir tarzda Yunan eliyle işlenmiş bir incelik sergiler. Yalnız büyük yayın iki tarafındaki balkonlar, küçük kapıların uyumunu bozduklarından hoş bir etki yapmıyorlar. Sağ taraftan balkonu çevreleyen kemer, tek parça mermerdendir. İstanbul kapısının üzerindeki kitabe de tunç harflerden ise de bunların yuvaları özenle yapılmadığından neredeyse hiç okunamaz duruma gelmiştir. Kemerin üst kısmı, çok kalın meşe ağacından yapılma ve üzeri demir kaplı olan ve indirildiği zaman kapı yerine kullanılan, iki tarafından zincirle çekilir asma köprüye hareketli bir geçiş vermek için açıktır. Bu tür kapama sistemi, Romalılar tarafından çok kullanılmaktaydı. Fransa ve İtalya’daki bu sisteme çok fazla rastlanmaz.

1837, Michaud, 180: Doğu kapısı üç mermer kemerden oluşturulmuş; bu kapının iç alınılığında oldukça yıpranmış bir Yunanca kitabe mevcut. Dıştaki duvarda mızraklı ve kalkanlı Roma askerlerini gösteren büyük bir alçak kabartma var. Doğuya bakan kapının dışında, kısa bir uzaklıkta, İznik’e yakındaki dağlardan su getiren bir su kemerinin kalıntıları bulunuyor.

1861 (?), Joanne-Isambert, 500: Lefke Kapısı, küçük bir avluya geçiş sağlayan agger’in duvarı içinde başta çok belli olmayan bir açıklık gösterir. Çok büyük bir tuğla yapının üstünde yükseldiği mermerden bir zafer takı avlunun dip kısmında, iki kulenin arasında yer alır ve kente açılan ikinci bir Bizans kapısından diğerini ayırır. Zafer takı 4 metre 23 santimetre açıklığa sahip geniş bir kemerdir. Kemerin her iki kenarında yayalar için küçük bir kare kapı açılır. Bu kapıların üstünde dairesel planda iki niş açılmıştır. Bu anıt MS 120 yılında imparator Hadrian tarafından yapılmıştır.

1870, Jerningham, 280: Lefke Kapısı’ndaki bir kitabe bizim okuma gücümüz aştı.

1912, Launay, 219–220: Nicée’nin görmediğimiz son kapısı olan Lefke, özellikle, dışarıyla bağlantılı olduğu görülebilen bir kule dizisiyle buradan kente giren Justinien’in su kemerinin sularının sızmasının bir sonucu olarak dış duvarını kapatan çok miktardaki büyük ağaç yığınlarıyla kendisini sunar.

Ek 103: İznik Surları Yenişehir Kapısı

1738, Pococke, 307–308: Çok güzel bir zafer takı gibi görünen iki kapı daha vardır. Bunlardan güneyde yer alan ve eski kapı olarak adlandırılan birisinin üzerinde ismini bir ata olarak bulduğum yani Nero'dan sonraki imparatorlardan birisinin onuruna yapılmış eksik bir kitabe bulunuyor. Yine bu kapıda imparator Claude'nin da ismini okuduğum eksik bir diğer yazıtın da kalıntıları mevcut.

1794, Dallaway, 170: Güney kapı daha yıkık dökük bir haldedir ve tek mükemmel durumdaki kısım açıkça başka bir yerden getirildiği anlaşılan kaba bir taş üzerindeki kitabesiyle basit mimarideki ortadaki portalıdır.

1804, Hammer, 185: Yenişehir Kapısı'nda bir taş bloğun üzerindeki kitabe:
 ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΛΙΣΑΡΙΜΑΡΚ...ΑΥΡΗΛΙΩ
 ΚΑΙΤΟΗΕΡΑΣΥΝΓΚΛΗΤΩΚΑΙ...ΩΔΗΜΩΕΠΙΤΟΥ
 ΥΠΑΤΙΚΟΥΟΥΕΛΕΙΟΥΜΑΡΚΕΛΛΙΝΟΥ

(Otokrat Sezar Marcus Aurelius ve ve kutsal senato ve Konsül Velejus Marcellinus'un yönetimi altındaki kişiler)

1813, Kinneir, 30: Yaklaşık 1 mil yürüdüktan sonra kentin güney cephesinde yer alan Bursa Kapısı'na ulaştım. Tüm görünümüyle asıl olarak biraz önce ayrıldığımızla aynı ağır ve iri malzemelerden oluşuyor olmalıydı fakat iç kısmın kemeri yıkılmıştı. Zeminin yaklaşık 8 feet üstünde yer alan büyük taştan bir kitabeyi kopyaladım⁶¹¹⁴. Dış kapı görünüşe göre diğerinden daha geç bir dönemin işiydi ve zemine benzer malzemeler saçılmış olduğu için tapınak ya da kiliseye ait olması muhtemel olan güzel biçimde oyulmuş üç beyaz mermer bloktan oluşuyordu.

1833–1843, Texier, 174–177: Şehrin güney yönünde, Osmanlılar tarafından çok kere onarılmış olan üçüncü bir kapısı vardır. Düşman saldırılarından en çok etkilenmiş olan kapı budur. Müslümanlar Alexis'in birliklerini bu kapıdan sokarak şehri Haçlılara vermediler ve Sultan Orhan Gazi, Nicée'e buradan zafer kazanarak girdi. Dış görünüşe göre bu kapı hakkında mimarlarına savunma açısından uyarılar yapılmış ve onlar da özellikle buranın düşman saldırılarıyla en çok karşı karşıya kalacağı düşüncesiyle, setlerini ona göre yapmışlardır. Çünkü bu kapı, büsbütün başka bir özellikte sağlamlaştırılmıştır. Dört köşeli bir hisara bitişmiş olan iki büyük kule, setlerin önüne yapılmıştır. Bu kulelerin kodu, on metre üç santimetre ve ikisinin arası on bir metre altmış beş santimetredir. Burada kalenin duvarları, girişli çıkışlı köşeler oluşturarak önce kapalı yolun girişini korur; çünkü birinci kapıya ulaşabilmek için kalenin birbirine çok yakın bulunan iki kulesinin arasından geçmek gerekir ve bu kapı şehrin büyük kapısı hizasına değil, batıdaki kulelerin ön tarafına doğru dikey olarak açılır. Bunu da geçtikten sonra sağlam bir demir parmaklıkla kapanır bir kapıdan daha girilerek, İstanbul kapısındakine benzer dört köşe bir avluda bulunulur; bu avlu, şehre üç kapı ile bağlıdır. Kalenin duvarlarının içinde büyük kemerler vardı; fakat pek çoğu harap olduğundan, şekillerini almak mümkün değildir. Bu binalar, setin büyük kuleleri gibi tuğladan ve içleri horasandan yapılmıştır. Büyük kulelerin temelleri, eski eserlerden alınmış mermer taşlarla ve ağaç kütükleri gibi yatay konulmuş mermer sütunlarla yapılmıştır. Kapının mimari tarzında dikkate değer bir şey yoktur; fakat şehir tarafından dört köşe avlunun iki yüzeyinden biri ta yukarısına kadar tamamen asıl durumunda kalmıştır. Bunun üst kısmında parçası kalan kenar kornişü üzerinde bir de kitabe kalıntısı vardır. Yere dökülmüş olan çok sayıda taşın üzerinde, gezginlerin şekillerini aldıkları kitabe bölümleri görülür. Bunların buraya ait oldukları, yalnız bir yüzyıldan beri anlaşılmıştır. "Çok ulu, çok büyük ve çok asil Nicée şehri, bu duvarları, dindar, mutlu, yüce yönetiminin ikinci yılında prokonsül ve vatanın babası İmparator César Marc- Aurèle Claude'a ve kutsal senato ve Roma halkına imparatorun elçisi

⁶¹¹⁴ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΑΙΣΑΡΙΜ

ΑΥΡΙΚΑΙΝΟΥ:

ΚΑΙΤΗΕΡΑΣΥΝΚΑΗΤΟ

ΚΑΙΤΟΑΗΝΟΤΟ:

ΤΟΥΠΙΥΤΙΚΟΥΟΥΕΑΑΕΙ

ΟΥΜΑΚΡΕΝΟΥΚΝΕ (Kinneir, 1818: 540)

ve vekili Vellius Macrinus ve meşhur sanatkârı Sallius Antonius'un yönetimi altında yapmış, vakfetmiştir." Bu kitabe de göl kapısındakiyle aynı yılda yazılmış ise de bunun öncekinden birkaç ay daha sonra olması akla gelir. Çünkü İmparator Claude, o zaman konsül tayin edilmemişti. Mimari tarzı açısından dikkate değer bir şey ortaya koymayan kapıların ikisini de aynı yöneticiler yönetmişlerdir.

1861 (?), Joanne-Isambert, 500: Yenişehir Kapısı çok özel bir şekilde güçlendirilmiştir. İki çok büyük kule moenium'un önünde meyilli biçimde yükselen dikdörtgen bir uzantıyla birleştirilmiştir. Bunların çapı 10 metredir ve 11 metre 65 santimetrelilik bir boşlukla ayrılmışlardır. Nicée'nin fatihi olan Orhan bu kapıdan zaferle kente girmiştir.

1870, Jerningham, 280: Yenişehir Kapısı'nın yanındaki bir hendek içinde Medusa'nın devasa kafasını gördük.

Ek 104: İznik Surları Tarihlendirme Önerileri

1555, Busbecg, 52: Kapıların üzerinde Latince oyma yazılar bulunuyor. Eski harap şehrin Antoninus tarafından yeniden imar edildiğini bundan öğreniyoruz. Bu Antoninus herhalde imparator olacak.

1555, Dernschwam, 319, 320: Çeşitli yerlerde bulunan kitabelerden de anlaşılacağı üzere şu veya bu imparator yahut da diğer bir devlet büyüğü ayrı bir kule yaptırmış. Bu kuleler o kadar sağlam yapılmış ki, bugüne kadar dayanmışlar, yıkılıp harap olmamışlar... Kulelerde ve şehir surunda yer yer eski Yunan dilinde yazılmış Roma kitabeleri görülmektedir.

1588, Lubenau, 519: Kentin çevresinde dolanmaya devam ederken kulelerin biri üzerinde Grekçe sözlerin yazılı olduğu güzel, beyaz bir mermer levha bulduk. Daha sonra bir kulenin üzerindeki güzel beyaz bir mermer levhada Grekçe bir yazı bulduk... Surların göle bakan cephesinde de suyun kenarına gitmeye yarayan geniş bir kapı var. Kent sakinlerinin söylediklerine göre, bu kapıdan bir yer altı dehlizi açık araziye kadar uzanıyormuş. Fakat günümüzde bunun sadece üçte biri yerin üstünde görülebilmektedir, geri kalanı çökmüş ve toprakla dolmuştur. Üstünde bulunan dörtköşeli kesme taşta Grek yazısıyla bazı sözler işlenmiş.

1703, Lucas, 69: Kalıntılarda, hiçbirisini önemsemediğim oldukça fazla sayıda kitabeyle karşılaştım. Bunlar son derece bozulmuşlardı bu nedenle ya göz ardı edilecek ya da herhangi bir bilgi edinilemeyecek bir veya iki harf için binlerce tehlikeye maruz kalınacaktır.

1794, Dallaway, 165, 170–171: Şu anki istihkâmlar kentin peşpeşe gelen hâkimlerinin işidir. Her ne kadar güzel olursa olsun muhteşem bir yapıyı tamamlamaya yetecek kadar büyük böylesi kalıntıları birbirine karıştırmak zorunda kalarak, antik çağın en seçkin devşirmeleriyle bunu inşa edenlerin Laskarisler mi, Haçlılar mı yoksa Sultanlar mı olduğunu tespit etmek ne kolay ne de dürüstçe olacaktır...

1. "...ΤΩ. ΣΕΒΑΣΤΩ. ΤΩΝ. ΑΥΥΟΚΡΑΤΟΡΩΝ ΝΕΙΚΑΙΑΣ

Μ. ΠΑΥΑΩ.....ΚΑΣΣΟΥ. ΚΡΗΣΤΟΥ

ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙ ΣΕΒΑΣΤΩ. ΔΗΜΑΡΚΙΚΗΣ. ΕΞΟΥΣΙΑΣ

2..... ΑΤΟΡΩΝ. ΟΙΚΟΥ. ΚΑΙ.

..ΤΟΣ. ΚΑΘΙΕΡΩΣΕΝ. ΕΠΙΜΕΑΗΘΕΝΤΟΣ.

ΘΕΟΥ ΤΡΑΙΑΝΟΥ. Γ. ...ΟΙΚΟΥ ΑΠΟΘΟΥ.

ΝΕΡΒΟΥΑ ΓΙΩ. ΤΩ ΤΡΑΙΑΝΩ. ΣΕΒΑ ΣΤΩ.

ΔΗΜΑΡΚΙΚΗΣ. ΕΞΟΥΣΙΑΣ.

...ΑΠΟ ΔΙΟΝΥΣΟΥ...

3.ΧΙΛΙΑΡΧΟΝ. ΛΕΓ. ΙΛ. ΓΕ. ΜΙΝ.

ΧΕΙΛΙΑΟΧΟΝ. ΛΕΓ. ΙΕ. ΕΠΙΤΡ. (ομων)

ΤΩΝ. ΣΕΒ. ΕΠΑΡΧΕΙΑΣ. ΓΑΛΛΟΑΣ.

ΑΚΥΟΤΑΝΙΚΗΣ. ΕΠΙΚΗΝΣΩΝ.

ΕΠΙΤΡΗ. ΕΠΑΡΧΕΙΑΣ ΜΥΣΟΑΣ

...ΕΚΑΤΟ. ΕΠΙΤΡ. ΕΠΑΡΧΕΙΑΣ.

....ΚΗΣ. ΕΠΙΤΡ. ΔΑΛΜΑΤΙΑΣ. ΚΑΙ. ΙΣΤΡΙ.

ΑΣ. ΕΠΙΤΡ. ΔΟΥΚΗΝΑΡΙΟΝ.

ΑΑΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ. ΤΟΥ. ΙΛΙΟΥ.

(ανδρα ναγτος αζιον) ΛΟΓΟΥ.

(και ενα) ΙΝΟΥ. ΑΚΥΙΑΛΙΟΣ ΤΟΝ.

(εανρ) ΟΥ. ΦΙΛΟΝ. ΚΑΙ. ΕΥΕΡΓΕΤΗΝ.

4.ΒΙΡ ΤΑΡΙΝΑΓΙΝ ΣΕΡΗΣΙΝΔΕΝ ΑΛΙΝΜΙΣ: ΛΥΓΟΚΡΑΤΟΡΙ. ΚΑΙΣΑΡΙ. Μ. ΑΥΡΕΛΙΩ. ΚΑΑΥΔΙΩ. ΚΑΙ. ΤΗ. ΙΕΡΑ. ΣΥΝΚΛΗΤΩ. ΥΠΑΤΙΚΟΥ. ΟΥΤΕΛΛΟΥ. ΜΑΚΡΕΙΝΟΥ. ΠΡΕ. (αζενογτος)".

1800, Leake, 11: İnşa tarzları, yaşıt oldukları İstanbul surlarına benziyor... İstanbul'daki gibi kulelerden bazılarında Yunanca yazıtlar var. Bunlar Pococke'nin antik yazıtlarında yayınlanmıştır.

1804, Hammer, 99, 100–101, 106–107, 110, 121, 185–188: Bizans İmparatorluğu'nun bu eski büyük istihkâmının ismi kilise ve savaş tarihlerinde ortaya çıktığı gibi burayı kuşatan ve fetheden, kaybeden ve tekrar alan Araplar, Rumlar, Frenkler ve Osmanlıların tarihlerinde de yer eder!.. Bizans İmparatorluğu'nun tahtına karşı halifelerin yinelenen savaşları sırasında Nicaa, Arapların en cüretkâr saldırılarını başarısızlığa uğratan önemli bir sınır kalesiydi ve kulelerinden birisinde korunarak günümüze gelmiş bir kitabe, surlarının bozguna uğrayan Müslümanlar'ın ölümü anlamına geldiğini bildirir. Düşmanların ve zamanın tahribatları ile zarar gören surlar ve kuleler filozof Leo tarafından tamir edildi. Hükümdarlığın son yılında (910) oğlu erguvan odalarda doğan Constantine ortak hükümdar olarak taç giydiğinde büyük bir para ve zaman harcıyarak binaları tamamladı⁶¹¹⁵. 150 yıldan daha fazla bir süre boyunca İslam ordularının kuşatmalarına karşı Bizans İmparatorluğu'nun yenilmez bir istihkâmı oldu fakat imparator Nicephorus Botoniates'in hükümdarlığı zamanında Anadolu Selçuklularının egemenliği altına girdi. Selçukluların büyük liderleri olan Süleyman ve kendisinden sonra Kılıçaslan burasını ikametgâhları yaptılar ve daha önce Müslümanların kuvvetlerine karşı koymaları gibi şimdi de Haçlıların kuvvetlerine karşı sağlam bir set meydana getirdiler... Kuşatmayı güney taraftan yöneten St. Gilles'li Raymond ve Pui'li başrahbin asıl amacı daha önceki kuşatmalarda (Durus'un liderinin komutan Manuel'i kuşattığı zaman) mancınıkların fırlattıklarına boyun eğmiş ve yıkılmaya yüz tutarak diz çökeceği düşünülen bir kuleye doğruydu. Bunu tamamen çöktürmek için, iki general aynı amaçla güçlerini birleştirdi. Ahşap bir çatı (çatının şeklinden ötürü kaplumbağa olarak isimlendirilen ve yeraltındaki çukurdan giden bir alet) ile korunarak, siperlerdeki taşları kancalarla yerinden çekti ve onların herbirinin yerine ahşap kütükler ve tahtalar yerleştirdi. Duvarın temel seviyesi üst kısımları destekleyen ahşapların ateşe verilmesiyle yok edilmiştir. Ağaçların alev almasıyla duvarlar sarsılarak ve çatlayarak çökmüştür. Bu çöken kule Haçlıların kuşatma tarihinde Antakya'da, Acco'da ve Kudüs'teki diğer kulelerden daha az ünlü değildir... Bithynialıların, Bizanslıların, Türkmenlerin ve Osmanlı İmparatorluğu'nun sınır taşı ve güçlü savunma duvarlarını meydana getiren kapılar ile bu antik kalenin önünde durduk. Haçlı ordularının en büyük güçlerinin yeni icat edilmiş kuşatma araçları karşısında diz çökerek yıkılan sur ve kulelerin olduğu güney yönünden içeri girdik... En güzel ve en iyi korunmuş kulelerden birisi kuzey kenarında, yani kentin son kuşatmalara karşı koyduğu fakat iyi biçimde korunmuş bir kitabenin söylediği gibi daha önce Müslümanların beyhude biçimde saldırdığı ve dibinde utanç ve ölümü bulduğu yerin tam karşısında yer alır. Kuzey kenarında bulunan bu kule tuhaf biçimde diz çöken güneydeki kulenin aynıdır ki o bir kez saldırıya uğradığında düşmanın karşısında diz çökmüş ve kısa zamanda savaş meydanına yıkılmıştır. Fakat bu kule [kuzeydeki] düşmanın cesaretine aldırış etmeyerek boyun eğmeksizin ve ölümün ve zaferin bir simgesi olarak bunu ilke⁶¹¹⁶ kabul etmiş gibi 900 yıl sonrasında bile ayakta durmaktadır. Kırılırim ancak eğilmem (Frangor non Flector). Tuhaf kitabe okuyucuya Leo (Ermeni) ve onun eş yöneticisi Constantine'in (Erguvan Odalarda Doğan) 7 yıllık bir çalışma ve kilolarca altın harcıyarak inşa edilen kentin yapımcıları olduğu bilgisini verir... "Surlarda yüksek bir yerdeki kitabe:

ΧΕΙΛΙΑΡΧΟΝ ΛΕΓ. ΙΔ. ΓΕΜΙΝ.
 ΧΕΙΛΙΑΟΧΟΝ ΛΕΓ.ΙΕ. ΕΠΙΤΡ.
 ΤΩΝ. ΣΕΒ. ΕΠΑΡΧΕΙΑΣΤΑΛΛΙΑΣ
 ΑΚΥΙΤΑΝΙΚΗΣ.ΕΠΙΚΗΝΣΩΝ
 ΕΠΙΤΡ. ΕΠΑΡΧΕΙΑΣΜΥΣΙΑΣ
 ΤΗΣΚΑΤΩ. ΕΠΙΤΡ. ΕΠΑΡΧΕΙΑΣ
 ...ΝΑΚΗΣ. ΕΠΙΤΡ. ΔΟΥΚ. ΕΠΑΡ
 ΧΕΙΑΣ. ΔΑΛΜΑΤΙΑΣ. ΚΑΙΙΣΤΡΙ
 ΑΣ. ΕΠΙΤΡ. ΔΟΥΚΗΝΑΡΙΟΝ
 ΑΛΛΕΣΣΑΝΔΡΙΑΣΤΟΥΙΔΙΟΥ

⁶¹¹⁵ Kitabede Constantin'in ismi ortak hükümdar Leon ile birlikte geçtiği için, sur duvarlarının inşasının tamamlanması, (Simon Logotheta sonrası) oğluna taç giydiren Leon'un yönetiminin son yıllarına ya da sondan hemen bir önceki yıla tarihlendirilebilir.

⁶¹¹⁶ Burada ilke anlamıyla ele aldığımız sinnspruch kelimesinin özlü söz, slogan gibi anlamları da vardır.

ΛΟΓΟΥ
ΔΟΥΚΗΝΟΣΑΡΧΕΛΑΟΣΤΟΝ
ΦΙΛΟΝ.

(XIV. Lejyon Gemina'nın lideri, XV. Lejyon'un lideri, İmparatorluk Eyaleti'nin Yöneticisi [Präfecten/Valisi], Aquitanik Galyanın Vergilerinin Toplayıcısı, Aşağı Mysien Eyaletlerinin Yöneticisi, _____ Eyaletinin Yöneticisi, Yönetici ve Ducenarius, Dalmaçya ve Istrien eyaleti, Yönetici Ducenarius, Alessandria'nın dostu, Burada kendi kanununa sahip Caius Ducenus Archelaus.)

Kent surlarında kuzeydeki bir kulenin iç kısmındaki kitabe:

ΕΝΘΑΘΕΕΙΚΗΡΟΤΡΟΠΑΙΟΝΤΩΝΕΧΘΡΩΝΚΑΙΑΙΣΧΥΝ
ΘΗΡ. ΣΑΡ.....
ΕΚΕΙΟΙΦΙΛΩΧΡΙΣΤΟΙΗΜΩΝΒΑΣ. ΛΕΩΝΚ.ΚΩΝΣΤΑΝΤΙ
ΝΟΣΑΝΑ
ΚΑΙΝΗΣΑΝΤΩΤΗΝΠΟΛΙΝΚΑΙΑΝΑΝΕΓΕΙΟΑΝΤΩΔΙΑΤΗΣ
ΤΟΥΕΡΓΟΥ
ΕΠΙΚΛΙΣΕΩΣΩΖΕΚΚΗΠΩΝΑΝΑΣΤΗΣΑΝΤΑΙΣΠΥΡΓΟΝΚΕ
ΝΤΙΝΑΡΙΩ...
ΚΑΙΜΟΧΘΩΕΠΤΑΗΤΡΩ.....ΙΑΝΑΙΛΟΣΠΑΝΕΥΖΠΑΤΡΙΚ.
ΚΟΡΟΥΑΑΑ....

(Burası düşmanların, haddini bilmez Saracenlerin ölüm anıtıdır. Burada bizim İsa sever İmparatorlarımız Leon ve Constantinos yedi yıllık bir çalışma ve birçok Centner⁶¹¹⁷ altın harcayarak kenti yenilediler ve düştüğü yerden bu kuleyi tekrar ayağa kaldırdılar. - Anailoz Panuez, Patrikios'un oğlu, aynısını inşa etmiştir)

1813, Kinneir, 28: Surun temeli boyunca sabah kente girdiğimiz kuzey kapısına yürüdük ve buradan uzak olmayan bir yerde bir kulenin en tepesinde Yunanca karakterlerle Theodore Lascaris'in ismini gördüm. Harfler duvar içine yerleştirilmiş farklı renkli tuğlalardan oluşturulmuştu.

1819, Vidua, 130, 132: Aynı kule genellikle diğerlerinin malzemelerinden inşa edilmiştir veya bir prens tarafından inşa edilip yine onun düşmanı tarafından tamir edilmiştir... Bugün de Nicea'da kaldık. Yol arkadaşım bazı görüntülerin çizimlerini aldı ve ben de tüm gün boyunca kentin planını, böylesine geniş bir alanı çevreleyen bir kentin, Türklerin ortasında ve küçük bir pusula haricinde hiçbir alet olmaksızın yapılabileceği kadarıyla en azından kaba bir planını almak için uğraştım. Fakat en sonunda tamamen karanlık olmadan önce planı iyi kötü bitirdim ve harabelerle dolu olan surların çevresinde dolanırken gölün yanındaki kapının üstünde herhangi bir seyyah tarafından henüz görülmemiş olan Marcus Aurelius'un onuruna yapılmış çok güzel ve tüm halde bir kitabe keşfettim.

1819, Marcellus, 149, 152–153, 153: Trajan'ın eski sarayı yakınında ve kentin güneydoğu bölümünde Ascagne Gölü kıyısında neredeyse hiç bozulmamış durumda Müslüman inşası olan surlar görülebilir. Rehberimiz bizi onların üzerine çıkardı... Günümüzde Nicée'yi kuşatan surlar ve kuleler hiç kuşkusuz Müslümanların işidir. Bu kaba duvarlar mermer parçaları ve büyük taşlarla bunların arasında bağlantı kuran çok büyük miktarda tuğlalardan oluşur. Yeni bölgelerinde barbarlar şimdi kentin dışında kalan konsil kilisesini ihmal etmişlerdir... Nicée'nin Trajan'dan Selim'e kadar olan tüm bu yapılarının muhtelif kökenlerini anlatmak, dönemlerini ve özelliklerini teşhis etmek için kendi öngörülerimiz dışında hiçbir yardıma sahip değildik. İlk başta, önceki kuşaklarımızın fikirlerini yinelediğinde rehberimizin bizi aydınlatacak derecede bir zihne sahip olacağını ummuştum fakat tüm sorumlarımı hayranlık dolu bir jestle eşlik eden şu kelimelerle cevapladı: Kim bilir?

1823, Walsh, 189: Kent surlarında halen görülebilen ve bir miktar kırılmış, yarıya kadar gömülmüş kitabelerin bazı kalıntılarını okumak için 3–4 günümüzü burada geçirdik.

⁶¹¹⁷ Seyyah centinariusun Bizans istihkâmlarındaki birçok kuleye verilen isim olduğunu bunun sebebinin muhtemelen inşası için bir Centner altın harcanması olabileceğini belirtmiştir. Ayrıca Büyük Constantin'in İstanbul akropolisinde inşa ettirdiği bir kulenin adının da Centenarius olduğunu söylemiştir.

1829 (?), Briand, 47: Burada hala büyük miktarda çok güzel kalıntılar ile Romalılar tarafından inşa edilmiş, bir kayanın sağlamlığına sahip ve şüphesiz barbarların çabalarına direnmiş olan surlar bulunur.

1830, Keppel, 165: Dinlenmiş atlarla tekrar yola çıktık ve eski bir Yunan kemerli kapıdan geçerek İznik'i terk ettik. Kapının üzerinde yine Pococke tarafından kopyası alınmış bir kitabe yer almaktaydı.

1833–1843, Texier, 151, 154, 157–158, 159, 164, 167, 168, 170, 171–172: Çeşitli dönemlerde Asya'yı tahrip etmiş olan depremler, İznik şehrine de zarar verdi. Milâdî 120 yıllarında imparator Hadrian surları yeniden inşa ettirdi ve bugün doğu ve güneyde mevcut olan iki kapıyı beyaz mermerden yaptırdı. 259 yılında Valérien zamanında Bitinya'ya akın eden İskitler, İznik'i aldılar ve yağma ettiler. Oradan Kyzikos (Cyzique) taraflarına yürüdüler; fakat yağmurlardan birdenbire yükselen Orhaneli çayı (Rhyndacus), bunları durdurduğundan, ilk defa tahrip etmekle yetindikleri İzmit'le İznik'i yaktılar. Bu barbarların Bitinya'da kalmaları çok sürmedi ve akınlarından etkilenen şehirler, az zamanda harabelerini onardılar. Surların yapımında, İskitlerin yıktığı binaların enkazını kullandılar. Şehrin kamu faaliyetlerini içeren ve vatandaşların hizmetlerini ortaya koyan tek parça sütunları ve kaideleri, ham malzeme arasında karışık olarak bu inşaatta kullanıldı. Tapınakların kütük gibi yere devrilmiş sütunları, savaş sırasında makinelerle sarsılmış kulelerin temellerini kuvvetlendirmek için kullanıldı. Eski İznik'ten ne kaldıysa, yavaş yavaş hepsi surlar içinde kaybolarak bunların yerine, sanatın en güzel dönemlerindeki eserleri ne sanat zevkini ve ne de sağlamlığını hatırlatan çarçabuk yapılmış binalar kuruldu. Otuz yıl sonra imparator II. Claude, şehrin güneyiyle göl tarafındaki batısında, şu anda var olan iki kapıyı yaptırdı. Etrafında bugün okunan kitabeler, kapılarla beraber surun da yapımını bu imparatora dayandırıyorlar... İmparator Filozof Léon ile üçüncü hanımı Zoé'nin oğlu Konstantin Porfirogenet, şehrin kuzeydoğusunda görülen kulelerle, mermer duvarları yaptırarak bunların üzerindeki bir kitabe ile 912 yıllarında Araplara karşı kazandıkları zaferlerini ilan ettiler... [Selçuklular tarafından] Rum imparatorlarının yaptırmış oldukları bütün istihkâmlar, mükemmel bir hale getirildi ve kaleyi savunan üç katlı kuşatma siperi, Haçlıları şaşkına çevirdi... Kale duvarları, tuğladan yapılmış olmakla beraber Frankların makineleri o kadar düzensizdi ki yalnızca sıva ve çimentoları düşürebiliyorlardı. Bununla beraber saldırılarının tekrarı sayesinde duvarlarda bazı yarıklar açabildiler. Türklerin umutsuzca direnişleri, Hıristiyanların gayretini kırmıyor ve bir duvar bozulur bozulmaz arkasından bir diğeri yapılıyordu.... Farklı sahipler ve çok sayıda kuşatmalar ve felaketler yüzünden İznik'in uğradığı değişimler, onun kale duvarlarını da şeklen değiştirdiği için, burada Lisimak (Lysimaque) ve hatta Hadrian duvarlarına ait bir ize rastlamak imkânsızdır. Strabon'un zamanında şehrin çevresi on altı stade ya da iki bin dokuz yüz kırk dört metreydi. Kale duvarlarının dibini, batı tarafından koruyan gölün sularıyla bitişirdi ve yine bu Rum coğrafyacının rivayetine göre, şehrin dört kapısı gymnase'in ortasında bulunan bir taştan görülebilirdi... İlk bakışta kale duvarlarının şeklinin değişmediği düşüncesi oluşur; çünkü kapıları bugün biri diğeri dikey olarak kesen iki yayın sonundadır. Fakat incelediğimiz yönüyle, setler çok yeni ve eski eserlerin yıkıntılarından birçoğunu içine alır... Duvarların yapım tarihini bildirecek bir kitabesi yoktur; fakat savunma tarzında İstanbul'dakine o kadar çok benzer ki bu iki şehrin aynı dönemde, yani IV. yüzyılda dikildiğini düşündürür... Lefke kapısını kuzey ya da İstanbul kapısına bağlayan ve yönü kuzeydoğu ve güneybatıya giden iç yol, dışa doğru eğrilikler yapar. Bu kısımda on dokuz kule ve şehrin içine açılan mermer bir kapı vardır. Kuzey tarafındaki son kısmına doğru, iki yüz doksan dört metre boyunda tamamı beyaz mermerden yapılmış bir sur kısmı göze çarpar. Bu kısım yine mermerden yapılmış ve bir kornişle süslenmiş dört tane kare şeklinde kule ile korunmuştur. Duvarlar, her biri yarım metre yüksekliğinde on bir sıra ve kuleler yirmi sıra taş tabakasını içine alır. Kornişin yüksekliği elli altı santimetredir ve bir sıra mazgalı vardır. Bu yapının donanımı dikkatle yerine getirilmiş ve bazı gezginlerin görüşüne göre kalenin bu kısmı, Lysimaque tarafından yapılmış olanın kalıntısıdır. Şehir tarafından ise aksine dikkatsizce yapılmış görülür. Harfleri Arap tarzı bir kabartma ile kazınmış kitabe, çöküş dönemini gösterir. Bu yazı, bir metre seksen santimetre uzunluğunda ve yerden yedi-sekiz metre yüksekliğe konulmuş bir mermer üzerine, beş satır olarak kazınmıştır. Sete kadar yapılmış bir duvarla çevrili yeni bir bahçe, içteki gözetleme yolunu kapattığından kitabeyi görmek için bahçeye girmek gerekir. Kitabe şudur: "Utañ perdesine bürünmüş düşmanların ve Müslümanların ölüm yeri burasıdır /

Mesîh'e sâdık olan imparatorlarımız Léon ve Konstantin buradadır / Bunlar şehri onardılar ve yapının kötü olmasından dolayı, yüzbaşılar kulesini ta temelinden inşa ettiler/ Patrice Flavius Kuropalate'in oğlu Panéus başkanlığında, yedi yıl içinde tamamladılar... Göl kapısından şehrin kuzeydoğu köşesine kadarki sur, yirmi üç kuleyle korunmuştur. İki gizli kapısı vardır. Dört köşe şeklindeki güneybatı kulesi, içeri olduğu kadar duvarın dışarisına doğru da epeyce bir çıkıntı oluşturur. Gözetleme yolu hizasında duvarları hemen hemen tamamen eski eser parçalarıyla yapılmış, kemerli büyük bir oda vardır. Önemi olmayan, bu civardaki bir kulenin üzerinde şu kitabe, mermer bir levha üzerine kazınmıştır. Mişel (Michel) Kulesi / Büyük Kral / Mesîh'in İmparatoru... Strabon'un tarif ettiği şekle gelince, dört temel kapı yine yerlerinde oldukları halde ne kare şekli ve ne de hesap ettiği çevresi bilinir. Çevre için Strabon on altı stade demişken surların boyu ölçüldüğü zaman şu sonuç ortaya çıkar: Güney ya da Yenişehir kapısından Lefke kapısına kadar 1.125 m; Doğu ya da Lefké kapısından Kuzey kapısına kadar 1.119 m; Kuzey ya da İstanbul kapısından Göl kapısına kadar 1.119 m; Göl Kapısından Yenişehir Kapısına kadar 1.064 m; Toplam 4.427 m. Strabon'un on altı stadesi ise iki bin dokuz yüz elli dokuz metre eder. İşte yaklaşık yirmi dört stade kadar olan şehrin çevresi, Strabon'un hesabından hemen hemen yarıya yakın fazladır. Yani Strabon'un hesabına gelebilmek için, dört kapıda son bulan hatlarla bir kare oluşturarak o şekilde ölçülmelidir. O zaman üç bin iki yüz metre ya da on yedi buçuk stadelik bir çevre bulunur. Fakat kapıların incelenmesinden anlayacağımız gibi, bunlar Strabon'un yazdığı dönemden sonra yapılmışlardır. Bundan bir şey daha anlaşılıyor ki o da İznik İmparatoru Hadrian, II. Claude ve Léon dönemlerinde büyümüş olduğudur.

1838, Fellows, 112–115: Kentin surlarındaki kulelerin üçünde de benzer yazıtlar vardır. Bunlardan birisini buraya kopyaladım:

+
 ΠΥΡΓΟΣΜΙ
 ΧΑΗΛΜΕΓΑ
 ΛΟΥΒΑΚΙΑΕ
 ωCENXWA
 ΤΟΚΡΑΤΟΡΟΕ
 ΕΤΟΥCΤΙS

Haç işareti üçünde de önektir. Çevirisi “ Hıristiyan İmparator, Büyük Kral Michael'in kulesi” biçimindedir. Birincisine tarih eklenmiştir. (STIS, yani 6316)

Duvarın diğer bölümlerinde, kitabeleri göz önünde alınmadan bazıları baş aşağı yerleştirilmiş çok sayıda yazıtlı mermer vardır.

ΟΝΗΣΙΜΟΝ
 ΟΝΗΣΙΜΟΥΤΟΝΑΓΑΘΟΝΙ ΡΑΝ
 ΜΔΙΕΥΣΛΝΙ ΑΚΑΠΥΜΝΑΣΙΑΡΧΗ
 ΣΑΝΤΑΕΝΔΟΣΟΣΚΑΙΕΣΤΙΑΣΑΝ
 ΙΑΤΟΣΥΝΕΔΡΛΟΝΜΕΤΛΛΟΙΡΕΤΠΟΣΚΑΙ
 ΔΟ...ΔΗΔΟΣΕΟΣΕΚΑΣΓΟΓΕΡΥΣΛΣ
 ΗΑΤΠ... ..ΣΣΑΡΑΣΚΑΙΡΞΑ...Α
 ΗΝΜΕΓΙΣΗΝΑΡΧΗΝΕ...ΑΡΧΟΝΟΝ
 ΑΡΙΣ Ι ΑΙΝΕΤΙΑΝΟΥΑΜΜΙΑΝΟΥ
 ΚΑΙΠΑΥΛΕΙΝΙΑΝΟΥ Ο ΡΥΦΩΝΟΣ
 ΡΑΜΜΑΤΕΥΟΝΤΟΣΑΥΡΣΥΜΦΟΡΟΥ
 ΚΑΙΚΟΥΝΟΣΔΙΑΒΙΟΥΑΥΡΣΕΦΑΝΟΥ

(Piknik partileri düzenleyen, Gymnasium'da büyük şöhretiyle başkanlık eden ve zamanında kendi evinde Sinedrium ve Archon olan Aristaenetianus Ammianus ve Paulinianus Trypho'na ve yazıcı olan Aurelius Stephanus Caecon'a görkemli bir ziyafet veren iyi Onesimus'un oğlu Onesimus.

Aşağıdaki kitabeyi de duvar içine yerleştirilmiş bir diğer taştan kopyaladım.

ΚΕΙΛΙΑΡΧΟΝΛΕΓΙΔΓ. ΙΔΤΕΜΙΝ
 ΧΕΛΙΑΡΧΟΝΛΕΓΙΕ. ΕΠΙΤ +
 ...ΟΝ. ΣΕΒΕΠΙΚΕ... ..ΝΣΟΝ
 ΕΠΙΤΟΕΠΑΡΧΕΙΑΣΙΜΥΣΙΑΧ
 ΣΚΑΤΟΕΠΙΤΡΕΠΑΡΧΕΙΑΣ
 ... ΑΚΗΣ.ΕΠΙΤΡΔΟΥΚ.ΕΠΕΑΡ

... .. ΑΣΔΑΛΜΑΤΙΑΣ-ΚΑΙΙΣΤΡΙ
 ... Σ-ΕΠΙΤΡΔΔΟΥΚΗΝΑΡΙΟΝ
 ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΣ-ΤΟΥΙΔΙΟΥ
 ΔΟΓΟΥ
 + ΛΟΥΚΗΝΟΣΟΑΡΧΕΔΑΟΣΤΟΝ
 ΟΥΦΙΛΟΝ... ΑΙ... ..

(Caius Lucanus Archelaus maliyeti kendisine ait olmak üzere arkadaşı..... 14. çift Lejyonun chiliarch'ı (binbaşı), 15. Lejyon'un chiliarch'ını, İmparatorun Aquitanian Galya Eyaleti Nüfus Sayımı İdarecisini, Aşağı Mysia Eyaleti'nin İdarecisini, Eyaletinin İdarecisini, Dalmaçya ve Istria Eyaletlerinin Ducenary İdarecesini, Alexadria'nın Ducenary İdarecesini anar⁶¹¹⁸... Yontular genellikle adi bir döneme ait⁶¹¹⁹. Birkaç tane de gerçek boyutlarında heykel ve bir tane Medusa'ya ait, bir kapının üzerine yerleştirilmiş devasa bir baş var. Muhtemelen orijinal yeri de burası. Dört kapıdan kuzeyde ve güneydoğuda yer alan en önemli ve en iyi şekilde korunmuş olanları olup, ortadaki duvarın içinde yer alıyorlar (kasaba küçük bir Türk dış duvarı ile çevrelendiğinden dolayı) ve bunların üzerinde kitabe parçaları görülüyor fakat kasıtlı olarak o kadar silinmişler ki geriye kalan birkaç satır yazıyı kopyalamadım. Herbiri ayrıca metalik kitabelere de sahip. Onları birleştirmek için kullanılan mermerdeki delikler şimdi sadece harflerin biçimini ortaya koyan kalıntılar. İki ana kemerli girişte devasa taşlarla inşa edilmiş kare biçimli çok büyük kapılar mevcuttu. Bunlardan taşı görülen bir tanesiyle çok fazla ilgilendim. Bunun biçiminin bu noktanın yakınında kapının üzerinde gördüğümüz bir kitabe parçasını kapsayan aynı taş olduğuna emindim. Eğer böyleyse, alt bölümünde muhtemelen aynı kitabenin bir diğer parçası da yer alıyor olmalıdır. Kısa bir sürede bir miktar adam toparladım ve birkaç kuruşa taşı çevirttim ve neredeyse yapıldıkları zamanki kadar iyi durumda karakterleri keşfettim. Benim kitabıma başvurduğumu gören bazı adamlar, yazıtları daima hazine bulmak için aradığımız düşündüklerinden: "Frenkler, kitapları sayesinde yazıtların nerede olduğunu ve altınların nerede gizlendiğini biliyor" dediler. Elbette burada da küçük bir sikke bulduk. Ancak sadece 400 yaşındaydı ve muhtemelen üstüne taş düştüğü zamandan beri buradaydı. Araştırmalarım sırasında yolun kenarında bir hendeğin yanında üç başka taş daha buldum ve tümü de kapının üzerinde yer alan kitabedeki karakterlerle aynı stilde yazılmışlardı. Bunların kitabeyi tamamlayabileceğini umarak kopyalarını aldım ve çizimlerini yaptım⁶¹²⁰. Surdaki kulelerin birisinin üzerindeki kitabe ek levhada gösterildiği biçimde yan yana getirilmiş tuğlalarla kabaca oluşturulmuş. Burada "Theodorus" ismi okunuyor ve tümü muhtemelen Hıristiyanlık dönemine ait⁶¹²¹.

1848, Monk, 77–78: Kavasını yöneticiyle konuşması için terk ederek, antik kent yerleşimini kesintisiz olarak çevreleyen surların çevresinde at sürdük. Sur duvarları kuzeyden, güneydoğu ucunda İznik'in kurulu olduğu, Ascanius Gölü ile sınırlandırılmıştı. Roma ve Yunan⁶¹²² duvar işçiliği ve tuğla işinden neredeyse tamamı ayakta duran eski

⁶¹¹⁸ Fellows'un aktardığı bir diğer kitabe rölyefli bir friz üzerindedir. Bu kitabe çizimi ve açıklamasıyla birlikte levhalar kısmında ele alınmıştır.

⁶¹¹⁹ Bizans Dönemi'ni tanımlamak için kullanılan "lower age" in bir diğer kullanımı olarak değerlendirilebilir

⁶¹²⁰ Seyyah burada bir çizimine de yer verdiğimiz kitabeyi şu şekilde çevirmiştir: "Böylece kitabenin çevirisi tamamlanarak şöyle oldu: "Nicaeane"larının çok görkemli ve büyük ve iyi kentinde bu duvar otokrat Sezar, Marcus Aurelius Claudius, dindar, bahtiyar, august, tribunitial yetkili, ikinci kez Prokonsül, ülkesinin babası ve Kutsal Senato ve Roma halkı için önceki konsül, elçi, August Sezar Antoninus'ın vekili, muhteşem hatip ünlü Velleius Macrinus zamanında yapılmıştır. Taş üzerinde No.1 olarak işaretli yazıtın bir parçası şu eserde yayınlanmıştır. Von Hammer; "Umblick auf einer Reise nach Brussa: Pesth, 1818"s. 185."

⁶¹²¹ Seyyahın bahsettiği üç bölümlü kitabe ve tuğlalardan meydana getirilmiş olduğunu söylediği kitabe levhalar kısmında yer almaktadır.

⁶¹²² Burada Grecian kelimesi kullanılmıştır. Bu Yunan tarzı anlamına gelir. Ancak seyyahlar Bizans'ı da benzer biçimde Greek olarak adlandırabilmektedirler. Biz genel olarak bunu Rum ve gerektiği yerlerde Bizans olarak çevirdik. Burada Yunan tarzı gibi bir anlam söz konusu ise de seyyahın Bizans Dönemi'ne atıfta bulunmak istediği anlaşılmaktadır.

kuleler ilginç biçimde birbirine karışmıştı ve belirgin biçimde eski kalelerin biçimini gösteriyordu.

1853, Stanley, 77–78: Gölün ucunda dikdörtgen biçimi kolayca anlaşılır biçimde kesin olarak kentin asıl kurucularını gösteren antik surlar tarafından çevrelenmiş dörtgen bir boşluk görünür. Bu, İskender'in halefleri ve onların taklitçileri tarafından kurulan Doğu kentlerinin tamamında göz önünde bulundurulmuş bir taslaktır. İskenderiye, Antakya, Şam, Philadelphia, Sebaste, Palmyra bunların tamamı her bir kenarında bir sütun dizisi ile süslenmiş, birbiriyle kesişen dört düz sokakla tam bir kare olarak aynı modelde düzenlenmişlerdir. Biz bunun Lysimachus tarafından temelleri atılan ve Antigonus tarafından yeniden inşa edilen Nicæa'nın şekli olduğunu biliyoruz. Ve bu hala, ilk Yunan kentinden daha geniş bir alanı çevreliyor olmasına rağmen açık biçimde Roma İmparatorluğu kadar erken bir tarihe veya değilse de Constantine'in hükümdarlığından kısa bir süre sonrasına ait olan şimdiki surların da biçimidir.

1861 (?), Joanne-Isambert, 455: İznik'te Nicée'nin eski kentinin sur duvarları bize IV. yüzyıl Roma askeri mimarisinin harikulade bir örneğini sunar.

1862, Moustier, 237, 239: Ana kapılardan ikisi olan İstanbul ve Lefke kapıları imparator Hadrian zamanında dikilmiş beyaz mermerden zafer takıyla beraberdir. Birisi burada bir fotoğraftan kopyalanmıştır. Çevresini saran surlar Ortaçağlara aittir ve zeminin yükselmesi oranlarının güzelliğine zarar vermektedir. Bizans Dönemi daha fazla anıtlarla temsil edilir. İlk başta savunma mimarisi sanatı bakış açısından nadir ve tanık olduğu büyük savaşların anılarıyla da ilginç bir örnek olan surlardan bahsetmemiz gerekir. Surlar neredeyse aralıksız olarak günümüze gelmeyi başarmıştır ve 4.000 metrenin üzerinde bir uzunluk gösterir. Orijinal yapı 4. yüzyıla kadar geriye gider, fakat çeşitli kitabeler tarafından bahsedildiği üzere değiştirilmiş ve geliştirilmiştir... Harabelerini ziyaret ettiğimiz kent için barış dolu ihtişamlı anılar korkunç savaşların etkisiyle sona ermiştir. İlk olarak, çabaları surların karşısında sonuçsuz kalan Arap halifelerin istilası, daha sonra 11. yüzyılın sonlarında Marmara'nın kıyılarına kadar fetihlerini genişletmek için burayı bir karargâh yapan ve Bizans imparatorlarını kaçıran Selçuklu Türklerinin muzaffer saldırıları.

1867, Benjamin, 119, 120: Kulelerin çoğu çok büyük kaba taşlardan oluşuyor ve bazı örnekleri Bizans ve Roma binalarından toplanmış taşlarla Türkler tarafından yeniden inşa edildiğini gösteren kanıtları taşıyan örnekler... Bu antik surların çevresinde savaşların gürültüsü ne kadar sıklıkla yankılanmıştı ve savaş alanlarında kaç tane zırhlı savaşçı toplanmıştı! Son unutulmaz kuşatması sırasında 700.000'in üzerinde Haçlı, şimdi yalnız ve yıkık durumdaki bu kaleyi abluka altına almıştı.

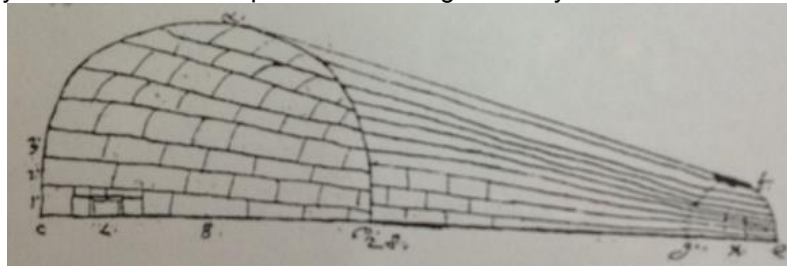
1870, Jerningham, 269–270, 279–280: Şu anki surların biçimi, ilk Yunan kentinden daha geniş bir alanı çevrelemesine rağmen açık biçimde Roma İmparatorluğu'nun erken dönemlerine, öyle değilse bile Constantine'in hükümdarlık döneminden hemen sonrasına aittir. Tarihi birkaç kelimeyle özetlenebilir. Strabo'nun kabul ettiği üzere kent uzun bir müddet Bithynia'nın başkentliği unvanını talep etmiş ve bu sebepten Nicæalılar ve Nicomedialılar arasında birçok çekişmeler olmuştur. MS 368'de bir deprem bu konuyu nihayete erdirmiştir. Valens bir zamanların mağrur Nicæa'sının parçalanmış surlarını ve harap olmuş yapılarını tamir ettiğinde harabelerinden ayağa kalkmış ancak sonrasında yalnızca Müslüman saldırılarına karşı bir istihkâm olmuş ve son ele geçirilişinde de Hıristiyan surlarının önünde Hıristiyanlarının kanının akmasına tanıklık etmiştir. Saracnelere karşı gösterdiği tüm çaba kuzeye bakan kulenin üzerinde Hammer tarafından kopyası alınan bir kitabede yazılıdır ve görünüşe göre surların bu kısmı altında ölen çok sayıda Saracenin anısının hatırası olarak dikilmiştir... Açık farkla bu yerle bağlantılı tarihi çekiciliklerin ötesinde, gerçekten de Nicæa'ya yapılan ziyareti haklı çıkaran tek şey olarak en ilgi çekici harabeler, hala oldukça iyi biçimde korunmuş durumda olan surlardır. Bunlar Constantinople'un surlarından birisini hatırlatır ve onlarla çağdaştır fakat bunların inşa edilmesi için çaba gösteren farklı milletlerin karakterini de muhafaza ederler. Depremden sonra geride ne kaldıysa surları yeniden inşa eden Romalılar ve daha sonra bunları bitiren Latinler tarafından kullanılmıştır. Ancak yakınlardaki malzemeyi boşa harcamamak endişesiyle, Roma tuğlaları ve büyük kare taşlar

arasında çok açık biçimde görülebilen sütunları ve diğer mimari parçaları yerleştirmişlerdir. Fellows, üç kare kulede ve onların bağlantı duvarlarında ziyaretimiz sırasında bizim de gördüğümüz üzere bunların yakınlardaki muhteşem bir tapınağın harabeleri kullanılarak inşa edilmiş olması gerektiğini gözlemlemiştir. Çünkü "beyaz mermerden meydana gelen taşlar o kadar güzel biçimde yerleştirilmiştir ki, harç olmadan birleştirilmelerine rağmen (muhtemelen Romalılar tarafından), birleşim yerleri genellikle bir bıçağın ağzının aralarına giremeyeceği kadar bitişiktir: Herbir taşın aynı zamanda kenarları boyunca sanki bir metal sırası birleşme yerlerini gizliyormuş gibi yivler açılmıştır. Ayrıca bizim farketmediğimiz "sonraki dönemlerde yatay sıralar halinde düzenlenmeye gösterilen özen olmaksızın ve Cyclopean olarak değerlendirilecek, birbiri üzerine tam oturacak biçimde kesilmiş olan çok büyük taşları" da fark etmiştir. Bazı bölümleri tamamen Roma, diğer bölümleri daha dejenere olmuş bir dönemdedir. Bunun yanında orada burada, Türk ustaların beceriksiz elleriyle yapılmaya çalışılmış bir iç duvarın kalıntıları vardır.

Ek 105: İznik Tiyatro

1588, Lubenau, 515: Bir zamanlar, kentin tam ortasında kralın muhteşem bir sarayı varmış. Bugün de hâlâ toprağın derinliğinde bu saraydan kalma, kesme taşlardan yapılmış büyük mahzenler görülebilmektedir. Fakat bunlar şimdi çamurla dolu. Kesme taşlardan yapılmış birçok duvar ve kemer de henüz yıkılmamış.

1675, Covell, 295-297: Kentin güneybatı köşesine doğru, Bahçekapı ve Yenişehirkapı arasında, (bu taraftaki surların üzerinden gölün ve ovanın görülebildiği) kayalık bir tepenin yamacında bozulmamış durumda altı yer altı kemeri, ortadan kalkmış diğer ikisinin kalıntıları var; itiraf etmem gerekir ki bunlar bana o kadar görkemli ve o kadar hayranlık uyandırıcı geldiler ki tek başlarına görünüşleri bile, düşünceme göre, çabalarım, acılarım ve harcamalarım değdi. Bir tabut biçiminde düzenlenmişlerdi, çatıları zemine doğru meyilliydi ve zeminleri de dip kısımlarına doğru daralıyordu.

Kemer a.b'nin baş kısmının yüksekliği : 18 ayak

Zemin c.d.'nin baş kısmının genişliği : 30 ayak

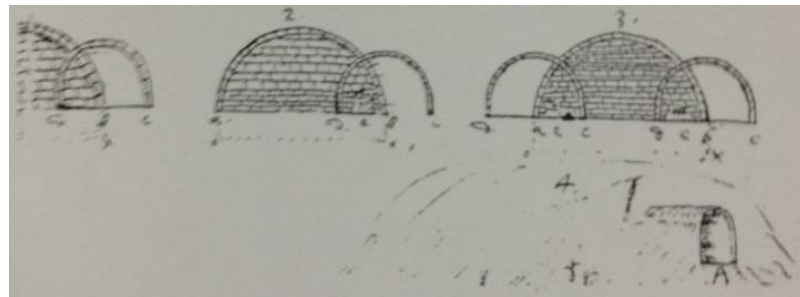
Zemin d.e.'nin uzunluğu : 36 ayak

Küçük dip kısım e.g.'nin genişliği : 7.5 ayak

Kemeri oluşturan farklı uzunluk ve kalınlıklardaki toplam 22 tane olan 1., 2., 3. bloklar kenet taşlarını meydana getiriyorlar.

Çok sert yontma taşlarla inşa edilmişler. En tepeden temel kısmına kadar olan 22 kenet taşının (1., 2., 3. olarak gösterilmişlerdir) tamamı temele doğru orantılı bir biçimde küçülüyorlar, bu nedenle hiçbir yerde eşit genişlikte veya kalınlıkta değiller; uzunlukları da benzer biçimde farklı ve bazıları tam olarak 6 adım iken bazıları daha fazla, büyük bölümü ise daha küçük. Her bir yer altı kemeri temel kısmında bir su gider sistemi meydana getiren küçük bir açıklığa (L.) sahipken bazılarında bu e ve g.(x.) arasında. Sanırım bunlar buradaki suyu boşaltmak için kullanılmışlar ve zeminin boş bırakıldığı bazı yerlerde akıntı sistemi meydana getirmek için hafifçe bir eğime sahipler. Bu yer altı kemerlerinin her birine 6 ayak yüksekliğinde büyük kemerin bir parçası veya köşesiyle birleşen bir açıklıktan geçerek giriliyor. Burada hiçbir gerçek kapı mevcut değil. Ancak bloklar gevşemiş ve Türkler, ya da diğerleri, hala bozulmamış bir halde kalan bir tanesi haricinde tüm bu yer altı kemerlerini açmışlar. Bir tanesinin çift, diğerlerinin ise yalnızca bir tane girişi var. Tamamı zemin seviyesinin altında ve üstlerinde büyük kulesinin bir parçası kısmen ayakta kalan büyük binalar inşa edilmiş.

Fig. d 43

Figür 1 : kapalı mezar.

- Figür 2 : a.b.'nin olduğu yerdeki açıklığıyla basit bir girişi olan açık mezar.
 d.c. : İçeriye giden yer altı geçidinin en uç kısmı,
 e. : Zor kullanılarak açılmış giriş
 Figür 3 : a.b., büyük mezarın açıklığı;
 d.c. : İçeriye giden küçük yer altı kemerinin en ucu, burada iki giriş daha var;
 e.e. : Mezara girmek için delinmiş iki delik.
 Figür 4 : Tamamı zeminin altında kalan yapıt.
 A. : İçeriye giden küçük yer altı geçidinin açıklığı

Tüm bu yeraltı geçitlerindeki mezarların zemin seviyeleri küçük dış yer altı geçitlerinkinden çok daha alçak (d.c.'nin alt kısmındaki o.x. gibi). Bunlardan yalnızca bir tanesini ölçtüm fakat diğerlerinin tamamı aynı biçimde ve çok benzer ebatlarda inşa edilmişler. Bunlardan birisinin girişinde (sarımanın bu çifte olan figür 3 idi) küçük kemerin solunda zeminin yakınlarındaki bir blokta ΑΓΘ harfleri ve bir diğer blok üzerinde K harfi vardı. Bu ya Olympiad'ların çağına göre bir tarih ya da bir başka dönemi şu anda kesin olarak iddia edemeyeceğim; fakat kesinlikle belirtebilirim ki bu yer altı kemerleri mezarlar ve belki de Bithynie'nin antik krallarından bazılarının aitler.

1703, Lucas, 65: Bu yerin ahalisinin söylediğine göre İmparator Constantin'in bizzat katıldığı ünlü Nicée Konsili burada toplanmıştı. Toplantıların yapıldığı yerin kalıntıları hala görülüyor. Bunlar çok güzel, taşlardan inşa edilmiş birbiri üstünde oturma sıralarının olduğu bir çeşit yarım ay biçimli kalıntılardan meydana geliyor fakat neredeyse harabe hale gelmiş ve giderek yok oluyor.

1738, Pococke, 310: Kent surları içinde şimdi yeraltında olan bazı büyük kemerler var. Devasa taşlardan oluşturulmuş kemerler çok büyük olması gereken bir tiyatroya aitmiş gibi görünüyor. Bunlardan içtekiler çok geniş ve her birinin önünde başka kemerler var.

1794, Dallaway, 165–166: Trajan'ın hükümdarlığından önce, Nicaea büyük bir görkem mertebesine ulaşmıştı. Pliny'den öğrendiğimize göre bir tiyatro ya da gymnasium yüz sesterce masrafla başlamış ve bitirilememiş ve de bunu bitirmek için imparatorun yardım etmesi gerekmiştir.

1813, Kinneir, 26- 27: Rehberimiz daha sonra bizi tütün tarlalarının arasından, yüksek bir yere konumlandırılmış ve buradan yaklaşık 300 yarda uzaklıkta yer alan gölün güzel bir manzarasına hâkim Theodore'un sarayı olarak adlandırdığı bir harabeye götürdü. Duvarın küçük bir parçası ve bu harikulade duvar kütesinin temelini neredeyse tamamı bir kayanın sağlamlığına ve katılığına sahipti. Roma binalarının dayanıklılığının bozulmamış bir anıtı olarak kalmıştı. Biçimi bana bir saraydan ziyade bir amfiteyatro gibi görünen binanın ortasına doğru her kemeri kademeli meyle sahip bir daire içinde inşa edilmiş 12 yeraltı odası saydım. Bu yeraltı odaları muhtemelen vahşi hayvanların barınması amacıyla tasarlanmıştır ve her biri diğerine yaklaşık 2,5 feet çapında dar aralıklarla bağlanmıştır. Gözlemleyebildiğim kadarıyla, kemerlerin yapımında hiç harç kullanılmamıştır, uzunlukları 10 ile 14 feet arasında olan taşların ağırlığı bunu lüzumsuz bir hale getirir⁶¹²³. Tonozların büyük bölümü çöplerle tika basa doldurulmuştur fakat bir meşalenin yardımıyla bunlardan üç tanesine girdim. Herbiri ardı ardına bir diğerine bağlanıyordu ve en uzakta yer alanında muhtemelen bu tiksindirici zindanlarda telef olmuş bir insanın kemiklerini keşfettik⁶¹²⁴.

1819, Marcellus, 148–149: Nicée'nin surları içindeki tek yükselti üzerine inşa edilmiş olan Trajan'ın Sarayı'na ulaştık. Bunlar bize büyük bir şaşkınlık yaşatan yıkıntılarla dolu çok büyük yeraltı kemerleri idi. İşte Romalılar ve onların devasa işleri! Bunlar insan eliyle gerçekleştirilmiş olmaktan ziyade, simetrik bir yığılma ile birbirleri üzerine gelmiş olabileceğine inanılabilecek çok büyük taş yığınları. Bunlar yalnızca birbirleri üzerine yerleştirilmiş devasa bloklar mı yoksa bu yok edilemez kayalıklar üzerinde kayıp geçen zamanın çabaları mı onları birleştiren harcı ortadan kaldırmış? Bu meseleyi çözemedim. Bunu daha bilge birisi ele almalı! Her halükarda, büyük binaların bu yerinden oynamaz kalıntıları bunları yeni savunma duvarları inşa etmek için kullanmak isteyen ve birçok

⁶¹²³ Seyyahın belirttiği üzere bu taşlar genellikle Yunan harfleriyle işaretlenmiştir. LAK: AIK

⁶¹²⁴ Seyyahın belirttiği üzere bu yeraltı boşlukları Türklerin barut yaptıkları potasyum nitratla doldurulmuştur.

yararsız çabanın ardından kendilerini başka yere götürme yönündeki düşüncelerinden tamamen vazgeçmek zorunda kalan Müslümanlara karşı kendilerini ağırlıklarıyla savunmuşlardır.

1823, Walsh, 182–183: Bir antik yapıya ait kalıntıları keşfettiğimiz tek iz, alanın ortasına yakın büyük ve sağlam duvar parçalarıydı fakat o kadar biçimsizdi ki bunun neye ait olabileceğini tahmin etmeye yetecek kadar dahi bir temel mevcut değildi. Yapıyı oluşturan taşlar 12 ya da 14 feet uzunluğunda sağlam bloklardır ve harç kullanılmaksızın bir araya getirilmişlerdir. Genellikle K harfinin sıklıkla görüldüğü monogramlarla işaretlenmiştir. Bunlardan birisinde ise C A K harfleri görülür. Var olan bir inanışa göre bunlar konsilin toplandığı sarayın kalıntılarıdır ve taşların üzerindeki harfler muhtemelen ona ithaf edilir.

1833–1843, Texier, 177–180: Yenişehir kapısı ile Yeni İznik kasabası arasındaki yolda biraz güneye dönülünce çalılar bürümüş bazı tümsekler üzerinde, birkaç kemer yıkıntısı görünür. Burası, eski bir tiyatronun bugün hemen hemen tamamen yere gömülmüş olan yıkıntısıdır. Bu eser Asya'nın, bir tepe üzerine yapılmamış olan sayılı tiyatrolarından birisidir. Tiyatronun yayı kuzeye yöneliktir; sahnenin çapı yetmiş dokuz metredir; fakat binanın bu bölümünden bir şey kalmamıştır. Aşamalı olarak yükselen seyirci yerleri de kemerler üzerindedir. Bu kısım harçsız, çimentosuz büyük kalker taşları ile yapılmıştır. Oldukça eski bir döneme ait olduğu görülür. Bu binanın geriye kalan nesi varsa, artık tanınmayacak bir enkaz yığını haline gelmiştir. Bir de eski eserlerden tiyatroları o kadar çok olan ve o kadar güzel koruyan bir memlekette, bir tiyatro, birtakım tarihi hatıraları uyandırmaya idi, dikkatleri çekmeye çok az layık görülürdü. Bu tiyatronun İznikliler tarafından yapımına başlanıp, Pline tarafından Bitinya hâkimi iken tamir ya da tamamlanması için izin istenen bina olması akla gelmektedir. O bina değilse bile bu yerin değişmediği kesindir. Pline, İmparator Trajan'a mektubunda konuyu şu şekilde açıklıyor: "Büyük kısmı yapılmış ve bununla beraber eksik halde kalmış olan İznik tiyatrosuna- aldığım bilgilere göre- şimdiye kadar on milyon sesterces'den çok (1 937 500 Frank) para gitmiştir ve bu harcamanın yararsız olmasından korkarım. Gerek toprağın nemli ve yumuşak olmaktan dolayı çökmesi, gerek taşların kalitesiz türden ve dayanıksız, ince olması yüzünden binada şimdiden büyük çatlaklar ve yarıklar ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla onu terk etmek, ondan kurtulmak olur ya da yıkmalıdır; çünkü ara sıra destek konan dayanak ve bina kısımları, bana çok az sağlam ve çok pahalı görülmektedir. Bazı özel şahıslar, tiyatronun etrafına tapınak ve üst katına galeri gibi yararlı binalar yapmayı vadettiler; fakat bu da tiyatro yapımının askıya alınmasından beri ertelenmiştir." İmparator, Pline'e cevap veriyor: "İznik tiyatrosuna ne yapmanın uygun olacağını incelemek ve düzenlemek konusu, orada bizzat aynı yerde bulunan size aittir. Tiyatro bitince, o özel şahıslardan vaadettikleri binaları istemeyi unutmayınız." Binanın kesme taşlardan yapılmış olmasına göre, görülen bu binanın yerleştirilmesi için eski binanın yıkıldığı düşünülebilir.

1838, Fellows, 116–117: Antik kentin yarıya kadar gömülmüş kalıntılarının ortasında erken dönem bir Yunan tiyatrosunun tuhaf bir kalıntısı da mevcut. Şimdi tamamen yeraltında kalmış olan, büyük odalar ve kemerlerin buldukları yolların haricindekiler bir merkeze doğru yönelerek alçalan kemerlerle inşa edilmişler ve muhtemelen tiyatro alanındalar. İşçilik son derece güzel ve devasa taşlardan bazıları 9 diğerleri 14 feet uzunluğunda. Işıklarla girdiğimizde, bu odaların çoğunun birbirlerine benzediklerini ve fazlasıyla mükemmel olduklarını gördük. Bir bulut halinde girişe doğru uçuşan binlerce yarasa vardı ve onlar hızlandıkça yüzümüze çarpmalarını ve kanatlarının mumlarını söndürmesini engellemek için çömelmek zorunda kaldık.

1847, Macfarlane, 213: Kent surları içinde, denizden çıkan bir adacık gibi yer seviyesinden yükselen ve bu kenardaki dış surlardan bir tüfek atımı mesafede, gölün kenarında bulunan yeşil bir tepeceğin görünüşü ilgimizi çekti. Derin bir çukurun üzerinden sıçrayarak ve bir yaprağı bile dökülmemiş cüce ağaçlar olan çok dağınık bir dut koruluğu içinden mücadele ederek yolumuzu açıp bu tepeciğe ulaştık. Bu kısmen doğal ve kısmen de yapaydı: Alüvyonal düzlüğün içine sokulmuş yoğun bir kaya yığınıydı. Bu kayaların üzeri toprakla kaplanmıştı ve büyük boyutlu olmayan fakat Aizani'deki yapay tepelikten birkaç feet daha yüksek olan düzleştirilmiş bir koni meydana getirene kadar daha çok toprak bunun üzerine yığılmıştı. Burada da Aizani'de olduğu gibi, bir zamanlar güzel bir Yunan tapınağını destekleyen ve böylece gölün üzerine çıkan sur duvarları zincirinin üzerinden kendini gösterebilmesi için yükseltilerek düz bir seviyede yer alan kentin her yerinden tapınağın

görülebilmelerini sağlayan azametli taş kemerlerden bir temel vardı. Kemerler Aizani'deki tapınağın altındakilerden çok daha fazla biçimde tıka basa doldurulmuştu fakat aynı malzemeden aynı Helen işçiliğinde ve kuşkusuz aynı dönemden ve onlarda olduğu gibi görünüme göre sonsuza kadar burada kalması için inşa edilmişlerdi. Tapınaktan geriye, tepeciğin kenarlarında ve aşağıdaki dut bahçesinin içindeki bazı çok küçük parçalar haricinde hiçbir şey kalmamıştı fakat klasik döneme ait olduğunu belli eden bu çok küçük parçalardan bazılarında yontular bulunuyordu.

1862, Moustier, 237: Nicée'nin tiyatrosu, Trajan'a yazdığı mektuplarda bu binanın inşasının ayrıntılarını anlatan genç Pliny ile çağdaştır. Ancak burası günümüzde üzeri yoğun bir bitki tabakasıyla kaplanmış karmaşık bir kemerler, büyük kesme taşlardan basamaklar yığınıdır. Göle ve harabelerin bir bölümüne hâkim bir tepededir.

1867, Benjamin, 120: Tiyatronun 'vomitoria'sı halen mevcut. Dört galeri ortak bir merkezde keşifiyor ve neredeyse devasa büyüklüklerde inşa edilmişler.

1912, Launay, 217: Buradan uzak bir yerde, açık bir alanda yer alan antik tiyatro, özellikle arkadların altında gömülmüş büyük kavisli kemerlerden temelleriyle önemini gösterir. Bu harabelerin üstünden, Haçlıların ana saldırılarını yaptıkları uzaktaki surların köşesi ve arkada berrak gölün uç kısmı görünür.

Ek 106 İznik Osmanlı Dönemi Eserleri

1675, Covel, 271-273, 293: Ziyaret ettiğimiz ilk yer eski ismini öğrenemediğimiz bir Rum kilisesiydi; günümüzde hayır işlerine tahsis edilmiş ve Türkler tarafından Zaviye şeklinde adlandırılıyor. Özellikle her cuma, büyük miktarlarda çorba, pilav ve aynı çeşitteki diğer yemekler hazırlanıyor ve her türlü fakir kişiler buraya toplanıyor. Bir cuma gününe rastlayan dönüş zamanımızda, kısmen Sultanlardan biri tarafından düzenlenen, daha sonra burada doğan bir paşa tarafından (bazıları Yenişehir kapısıyla ölümden kaçtığını söylüyorlar) genişletilen bu hayır işinden yararlanmak için yaya olarak veya eşek sırtında buraya akın eden kişilerle karşılaştık. Bu taş bina çok büyük değil; içine girmeyi başaramadık ve Türk tarzında basit sütunlarla desteklenen kiremitli bir çatıyla örtülü mekâna kapıdan bakmakla yetindik... [Yeşil Cami'nin dışında] burada hiçbiri çok büyük olmayan beş ya da altı başka cami daha var. En azından 18 mahalle bulunuyor. Burada, bir tanesi güzel biçimde kurşunla kaplı ancak görkemli olmayan yaklaşık on iki ya da on üç tane kervansaray var. Ana kapıların çevresinde konumlanmışlar çünkü kent yalnızca Halep, Şam, Bursa, İzmir gibi kentlerden İstanbul'a giden ana yolları üzerinde buraya uğrayan seyyahlarla geçiyor. Koşum takımları ve yolculuk malzemelerinin haricinde başka bir ticaret yapılmıyor. Ticaretin büyük bölümü, dış mahalleleri eski kaleden dört kat daha önemli olan Bursa'da yapılırken, buradaki kale (eğer ki istihkâm edilmiş alanı bu şekilde adlandırabilirsek) yerleşim görmüş olan kısımdan dört kat daha geniş. Gördüğümüz kadarıyla ticaret bir yerde önem kazanırken, kaçınılmaz bir biçimde bir diğer yerin önemini kaybettiriyor. Camilerin isimleri: Ulu, Yeşil, Süleymanpaşa, Bilèr, Türbe, Zaviye⁶¹²⁵. İki büyük hamam, beş veya altı kahvehane, çömlekçilik haricinde burada üretimi yapılan dikkat çekici bir ürün olmamasına rağmen her çarşamba günü düzenlenen bir pazar yani çarşısı var; gelip geçen yolcuların gereksinimlerini karşılayacak ürünleri sunması bakımından özgün.

1794, Dallaway, 167, 168, 169: Türkler güçlü bir devlet haline geldikten kısa bir süre sonra, Süleyman, Rum yani Anadolu'nun işgali üzerine yeni imparatorluğunun ikametgâhı olarak Nicaa'da bir kale ve saray kurmuş⁶¹²⁶ ve Muhammed'in dinini hâkim kılmıştır... [Orhan'ın] Hükümdarlık sarayı Asyalı bir prensin tüm şaşaaşı ile antik sarayın içinde kuruldu ve dindar Müslümanlara ait kayıtlardaki ilk örnek olan ihtişamlı bir caminin ve iki tekkenin yapımında huzuru göz önünde bulundurdu... İlaveleri ile saray bir sonraki yüzyılın sonlarına kadar ayakta kalmıştır. 1481'de II. Beyazıt oğlu Korkut için hükümdarlıktan sahte bir çekilme yaparak yaşamının kalan kısmını mahremiyet içinde geçirmek için burada ikamet etmeye niyetlenmiştir... Türklerin yapıları dahi kentin bu aşırı perişanlık durumunu doğrulayan biçimde genel harabelik haline uyum göstermişlerdir. Günümüzde İznik, Yunan kiliselerinin ve hatta yoğun selvi korulukları ile çevrelenmiş Türk mimarlığının hamamları ve camilerinin geniş harabeleri ile uzun sokaklar ve çamur duvarlardan ibaret harabe bir köydür.

1800, Leake, 11: Bizans kalesinin içindeki boşluğun büyük bölümünü kaplayan bahçeler ve mısır tarlaları arasında dağınık durumdaki camiler, hamamlar ve evlerin kalıntıları şu anda önemsiz olmasına rağmen Osmanlı'nın erken dönemlerini anlatan tarihçilerin kanıtlayacağı gibi, İstanbul'un fethedilmesinden önceki zamanlarda İznik'in önemli bir yerleşim olduğunu gösterir.

1804, Hammer, 111–112, 124–125: Türk İznik'i tamamen eski Roma ve Bizans Nicaa'sının harabelerinden ortaya çıkmıştır. Selçuklular zamanında kuşatma sırasında Butumites ile pazarlık etmesiyle Süleyman'ın eşi ve kızkardeşinin özgür biçimde yola çıktıkları yer olan hükümdar sarayı (Alexias Commena'nın sultanikon olarak isimlendirdiği)

⁶¹²⁵ Grelois, Covel'in verdiği isimlerden Ulu Cami'nin Ayasofya Camii olarak tanımlanabileceğini ifade etmiş, Biler'in ise bilinen hiçbir şey ile uyumlu olmadığını belirtmiştir. Eşrefzade Abdullah Rumi'nin türbesinin de bir cami ile bağlantılı olduğunu ifade etmesi ismi türbe olarak verilen caminin burası olduğuna inandığını göstermektedir.

⁶¹²⁶ Burada kurmak, yapmak manalarına da gelebilen "establish" kelimesi kullanılmıştır. Bu yüzden bu tanımlama Süleyman'ın yeni bir saray inşa etmesi yanında ikametgâhını buraya taşıdığı şeklinde de yorumlanabilir. Ancak kendisinden sonraki seyyahlar gibi Dallaway de asıl olarak Selçuklu Dönemi'nde burada bir saray inşa edildiği inancına sahiptir.

burada yükselmiştir. Osmanlı yönetimi altında burada okullar ve imalathaneler ortaya çıkmış, saray ve camilerin yanında ambarlar ve hamamlar yapılmıştır. Bugün tüm bu binalar moloz yığınları haline gelmiştir ve Osmanlı kenti İznik, yarısı ayakta duran bir Rum kilisesi ve iki camisiyle 200 evden oluşan sefil bir köy haline düşmüştür. Bizans Nicaea'sından yalnızca Strabon tarafından daha önce aktarıldığı biçimiyle bir kare içinde bir saat ya da 16 stadiyumda geçilen her bir kenarı 4 stadium ya da bir çeyrek saat uzunluğunda olan dörtgen surlar kalmıştır ve bu dörtgenin içinde zamanın, savaşların, salgınların ve despotizmin tahribatının acı bir manzarası dışında hiçbir şey yoktur! ... Şu kesindir ki Osmanlı'nın en görkemli zamanına ait büyük camileri süsleyen ve bu sanatın en güzel örneklerini meydana getiren gümüş beyazı yazıtlı lazur mavisi çiniler burada üretilmiştir. Bugün en azından Türkiye'de tamamen kaybolmuş olan bu sanat 14. ve 15. yüzyıllarda son Memluk sultanları zamanında bu tür porselenlerle kaplanmış olan en güzel camilerin ve okulların olduğu İran'da, Türkiye'de ve Mısır'da aynı anda parlamıştı. Günümüzde İznik'te ne bu atölyeler ne de üretimlerinden bir iz var. Ne camilerde ne de Orhan'ın ünlü medresesinde böylesi porselen kitabeler görülebiliyor.

1819, Vidua, 131: O kadar terkedilmiş bir haldedir ki Türk anıtları dahi harabe hale gelmiştir. Bize Sultan Orhan tarafından yapılmış olduğu söylenen ve neredeyse yerlebir olmuş bir camiye ve yıkılacak durumdaki dinsel bir hayır işi olan imaretini (bizim Misericordia veya Aziz Paolo işi diyebileceğimiz) gösterdiler. O gün, kapıları ve camileri gördük.

1832, Porter, 232: Hıristiyan ve Pagan tapınaklarının malzemeleriyle inşa edilmiş olan eski camiler harabeye dönüşmüştü.

1833–1843, Texier, 162, 180, 181: Orhan Gazi'nin ilk düşüncesi, camiler ile medreseler kurmak oldu. Rumlara ait olan birkaç kilise camiye çevrildi... İslam prensiplerinin yayılması ve desteklenmesi için Sultan Orhan Gazi, bu şehirde çok sayıda dinî kurum meydana getirmiştir. Bunların hemen hemen hepsi harap olduğu gibi sanat açısından da büyük bir önem arz etmezler. Padişahı taklit etmek isteyen kaymakamları da birçok dinî eser yaparak devam etmeleri ve korunmaları için vakıflar meydana getirdiler... Bu dini gayret, Orhan Gazi'den sonra gelenler zamanında da zayıflamadı. Bursa şehri, Sultan Murat zamanında büyük anıtlarla süslendi. İznik de bu hükümdarın kaymakamları tarafından unutulmadı.

1837, Michaud, 184: İznik'teki Müslüman anıtlarının kalıntıları Hıristiyan anıtlarının kalıntılarında çok daha fazla sayıda.

1847, Macfarlane, 210, 211, 217: Yolun üçte ikisinde kayalar ve ağaçlar arasındaki bir açıklıktan hala oldukça aşağımızda kalan mükemmel biçimde düz bir ovada, gölün güney ucunda, batan güneşin son ışıklarıyla parıldayan Nicaea'nın Türk Dönemi kubbeleri ve minareleri ile Bizans İmparatorluğu'nun kuleleri ve surlarını gördük... Alçak, puslu düzlükten kasabanın yerleşim görmeyen bölümünde gözlerim kesinlikle hiçbirşey görmüyordu. Yol arkadaşlarımda daha iyi olan gözleri de kendi köşelerine çekilmiş gibi duran iki ya da üç beyaz minare dışında birşey göremedi. Geçmiş azametin kasvetli kalıntıları arasında yaşamak ve harabe sahneleriyle aşına olmak benim kismetim olmalıydı. Fakat hiçbir zaman böylesine bir terk edilmişlik görmemiştim ya da bunu hiç bu kadar fazla hissetmemiştim. Kalbe soğuk bir kurşun gibi çarpıyordu. İki terk edilmiş ve harabe hamamın ve bazı uzun Türk mezartaşlarının yanından ilerledik. Sonunda yaklaşık 7.20'de kendimizi bir yanda bir cami ve etrafı çevrili bir mezarlık (köşelerinde uzun ağaçlar yetişmişti) diğer yanda 3 ya da 4 evin ya da kulübenin yer aldığı sokak benzeri bir yerde bulduk. Fakat çarşıya, hana, ya da kahvehaneye nasıl gideceğimizi bilmiyorduk ve ortalıkta da bunu bize söyleyecek hiç kimse yoktu... Çok yakın bir tarihte bu yer, modern evlerin harabelerinin gösterdiği üzere, daha büyüktü ve Türk fethinden itibaren olan dönemlerde, güzel taş hanlar, halk hamamları ve camilerin geniş harabelerinin de kanıtlandığı üzere çok önemli olmalıydı. Osmanlılar bir hamam ve iki caminin dışında her şeyin tamamen harabe haline gelmesine izin vermişler.

1854 (?), Murray, 184–185: Camiler, hamamlar ve evlerin kalıntıları günümüzde Bizans istihkâmının içindeki alanın büyük bölümünü kaplayan bahçeler ve mısır tarlalarının arasına dağılmış durumda olup şimdi önemsiz bir yer olmakla birlikte bir zamanlar tarihçesinin de kanıtlanmaya yettiği üzere önemli bir yer olan Türk İznik'ini gösterir. Fakat asla Yunan Nicaea'sı kadar büyük olamamıştır ve görüldüğü üzere neredeyse tamamen bu kentin kalıntılarıyla inşa edilmiştir.

1861 (?), Joanne-Isambert, 500: Sur duvarları ile eski kent alanının yaklaşık olarak ortalarında yerleşmiş olan şu anki köyün arasında, İznik'in Türk hâkimiyetinin ilk yıllarında bir süreliğine oldukça önemli bir kent olarak kaldığını kanıtlar biçimde bahçeler veya tarlalara dağılmış halde camiler, hamamlar ve evlerin harabeleri yükselir. Nicée'ye Constantinople Kapısı'ndan giren birisi, ilk olarak surları günümüzdeki köyden ayıran tarlalar ve bahçelerle kaplı alanlardan geçer. Köye ulaştığında sola açılan sokaklardan birisine girerek doğuya ilerler. Sağ tarafta kendisini gösteren ilk şey ilgi çekici hiçbir özelliği olmayan bir camidir. Biraz daha ilerlediğinde solda eski harabe hamamlar vardır; birkaç yüz adım ileride sağ tarafta ise Yeşil Cami bulunur.

1862, Moustier, 237–238, 238: Sultanlar, Nicée'nin süslenmesine imparatorlardan daha az önem vermemişlerdir. Konya Selçukluları Hint, Pers, Bizans, Arap elemanlarının karmaşık çarpıcı tarzıyla tanıştırmıştır.. Bu bina kalıntıları arasında halen görülen pagan, Hıristiyan, Müslüman yapılarına ait sivri kemerler, korkuluklar, bazı eski imaretler ve camilerin minareleri bol miktarda zıtlık meydana getirmekte. Bunları tanımlamaya çalışan, birbirini tekrarlayan şeylere düşecektir. Fakat resmin tamamını oluşturan ayrıntıların zenginliği bugünkü Nicée'in harabeleridir.

1867, Benjamin, 120: Bir grup çok tuhaf cami ve minare de, Haçlılar İznik'i kuşatan ve ele geçirene kadar burada hüküm sürmüş ve Osman tarafından kurulan şu anki hanedanlıktan önceki Türk hanedanlığı olan Selçukluların kalıntıları.

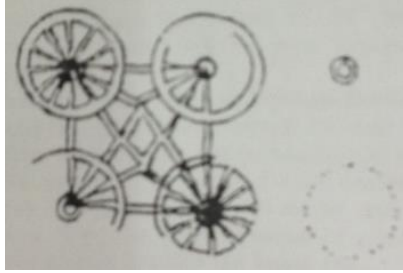
1870 (?), Busch, 151: Şimdi eski surların içindeki boşluğu işgal eden tarlalar ve bahçeler arasında dağılmış durumda hamamlar, evler ve camilerin harabeleri ayrıca Türk İznik'inin de bir zamanlar önemli bir kent olduğunu gösterir.

1887, Cox, 328: Nilüfer Hatun Sultan Orhan'ın ilk eşi idi. Kendisi 111 hayır kurumu kurmuştur. Bunlardan bazıları Nicaea'dadır. Yaşamının son yıllarını sakin bir emeklilik içinde bu yerde geçirmiştir ve daima en mükemmel ve dindar prenses olarak kabul edilmiştir.

1912, Launay, 215–216: Nicée Türk olduktan sonra, birkaç yıl boyunca ayakta kalabilmenin dışında hiçbir şey yapamamıştır (yalnızca birkaç yıl boyunca ayakta kalabilmiştir); bu yıkım ve yok etme faillerinin dokunduğu herşeyde olduğu gibi o da harap olmuştur. Ve tüm bu ihtişamlı tarih, tüm bu mücadeleler, konsillerde sarf edilen tüm etkili ve güzel konuşmalar, bütün yaşam dolu ve şatafatlı günler, bir günlüğüne varisi olmak için tüm bu çekişmelerin yaşandığı bir parça duvarın son harabeleri buğday tarlalarının ortasında çöküşünü tamamlamaktadır.

Ek 107: İznik Yeşil Cami

1675, Covel, 293: Dış kısmı, burada üretilen sırlı çinilerle tamamen kaplı olan minaresinden dolayı Yeşil Cami olarak adlandırılıyor; burada kullanılan ve camiye de ismini veren asıl renk yeşil. O sırada tamiratı yapılıyordu. Odaların bezemesinde kullanılan ve burada sundurmanın her iki yanındaki mermer panellerde görülen labirent desenlerinin biçimini uygun biçimde not ettim; İstanbul'da bunların alçı ya da taştan yapılmış bir çok türünü görmüştüm⁶¹²⁷.

1819, Marcellus, 151–152: Kentin kuzey bölümünde yer alan üç camiden günümüzde yalnızca bir tanesi açıktır ve kullanılmaktadır. Orada orijinal başlıkları mükemmel biçimde korunmuş üç Korint sütunu gördük. Nicée için oldukça nadir bir durum. Müslüman tapınaklarını süsleyen yeşim, granit, antik yeşil ve porfir birçok sütun Türk zevkinde tezyinatlarla az ya da çok bozulmuştur. Tamamen mermerden yapılmış bu cami çinilerle kaplanmış minaresi ve kurşun levha kaplı kubbesiyle uzaklardan kendisini fark ettirir.

1833–1843, Texier, 181, 181–182: Sultan Murat'ın baş veziri Hayreddin Paşa, bugün var olan ve Arap mimari tarzında en zarif ve sevimli bir eser olan Yeşil Camiyi yaptırdı. Kanlı bir kuşatmadan sonra Selanik'i ele geçirmiş olan bu vezirin, tarihte akıllı, dirayet ve kahramanlıkla öne çıkmış bir namı vardır. Adı geçen, Rumeli Yenişehirinde – Selanik'in alınmasından kısa bir süre sonra- 1386 yılında vefat etmiştir... Bina dört köşelidir. Boyu yirmi dört ve eni on iki metre yetmiş dört santimetredir. Caminin ön tarafında, beyaz mermerden üç yaylı bir son cemaat yeri, iki kırmızı granit sütun üzerinde kuruludur. İki yan taraftaki yaylar, çok büyük beceriyle yapılmış delikler ve şekilleri içeren mermer şebekelerden oluşmaktadır. Kapısının üstünde – Müslümanların âdeti üzere- taşa oyulmuş şu kitabe okunur: "Bismillahirrahmanirrahim. Bu yüce imaret Orhan Gazi'nin oğlu, I. Murat Şihabuddin zamanında Çandarlı Ali'nin oğlu Hayreddin tarafından yapılmış ve din hizmetlerine ayrılmıştır. Allah, her ikisine de rahmet eylesin. Yıl 780. Hamd yalnızca Allah (C.C)'a mahsustur." Dış giriş kapısının üzerinde de bir satır olarak yazılmış şu kitabe okunur: "İlim adamlarının sığınağı olan bu cami, 755 yılında vezir Hayreddin tarafından yapılmıştır (Milâdî 1373–1378)." Tarihler arasındaki fark şüphesiz kuruluş tarihi ile kullanıma açılması arasındaki süreyi ifade eder. Birinci kitabedeki "imaret" tabirine gelince Araplarda her tür dinî eser hakkında kullanılmaktadır. Türklerde bu kelime, yalnız fakirlerin her gün yemek yedirildiği hayır evine aittir. Kalın duvarlardan birinin içinde minareyle son bulan bir merdiven vardır. Caminin en iç tarafında, hep Müslümanların yüzlerini yönelerek namaz kıldıkları Mekke yönünü gösteren bir girinti vardır; buna mihrap derler. Oradan, mihraba yönelerek duranların sağında, bütün camilerde aynı şekli koruyan ve en yukarısında dinî vaaz verecek hocanın oturacak yeri olan dik bir merdiven vardır ki buna da minber adını verirler.

1837, Michaud, 184–185: İznik'i ziyaret eden seyyahların tümü Yeşil denilen güzel beyaz mermer camiden bahsetmişlerdir. Bu cami adını anıtı ve minareyi saran yeşil renkli cam mozaiklerden alır. Arap mimarisi belki de günümüzde terk edilmeye mahkûm olmuş olan İznik Camisi'nden daha alışılmadık, daha zarif, daha nefis bir şeyi meydana getirememiştir. Yapının kapısı cephede dört ve her iki kenarda dört tane sütunla süslenmiştir. Revak, tam anlamıyla Arap sanatının orijinalitesini gösteren mermer bir parmaklıkla çevrilidir.

⁶¹²⁷ Grelois tarafından da belirtildiği gibi 1378-1379'da I. Murat tarafından inşa edilen Yeşil Cami'nin 17. yüzyıldaki tamiratına yalnızca Covel tarafından şahit olunmuştur.

1857, Perrot, 53–54: Nicée'deki Rum kilisesi zavallı ve acınacak bir halde fakat diğer taraftan camiler de harabeden başka bir şey değiller. Bunların birçoğu büyük bir özenle ve zengin bir biçimde bezenmiş harika yapılarıdır. Eşref Camisi ve Yeşil Cami'de zamanın meydana getirdiği tahribata rağmen Bursa'da her yerde bulacağımız güzel sırlı seramik levhalara, Arap mimarisinin hoş detaylarına, büyüleyici oyma işi⁶¹²⁸ parapetlere hala hayran kalınabilir.

1861 (?), Joanne-Isambert, 500–501: Sultan Hayrettin tarafından inşa edilmiş ve Küçük Asya'nın bu bölümünde Selçuklu Sanatı'ndan bize kalan tek örnek olan Yeşil Cami dikdörtgendir ve 26 metre uzunluğunda 12 metre genişliğindedir. Ön kısmında, cephesi kırmızı granitten iki sütunla taşınan üç ogival kemerden oluşan beyaz mermerden çıkıntılı bir sundurma ve buna mukabil büyük bir antik sütunla ayrılan iki kemer hâkimdir. Kırmızı granit sütunların üstünde Arap tarzında başlıklar vardır. İki yan revak büyük bir zarafet ile oyulmuş mermer korkuluklarla biçimlendirilmiştir. Sundurmanın ortasında bir fener ile sonlanan kubbe yükselir. Ön cephe ve mermerler beyazdır fakat Türkler kemer taşlarını siyah ve beyaza boyamışlardır. İç kısmı dokuz pencereyle aydınlanır ve binayı örten kubbenin kısmen dayandığı galeriyi destekleyen bir sundurma ile iki bölüme ayrılır. Çevre duvarları beyaz mermerden yapılmıştır: Bu duvarlardan birisinde, vaiz kürsüsünün (minber) solunda minareye giden merdiven yerleştirilmiştir. Minare tuğladan inşa edilmiştir ve sırlı çinilerle kaplanmıştır. Bu süsleme sırayla değişen mavi, kırmızı ve yeşil dalgalı şeritlerden oluşur. Yeşil rengin egemen olması caminin ismini almasını sağlamıştır.

1862, Moustier, 238: Osman'ın ailesinin ilk prensleri geleneklere saygı konusunda iyi bir zevke sahiplerdir. Lefke Kapısı'nı geçtikten sonra aniden diğer harabelerin karanlık yığınları üzerinde Bağdat'ın yansıması olduğuna inanılan ve çok çarpıcı biçimde parlayan Yeşil Cami'nin canlılık ve parlaklık bakımlarından yarışan en canlı tonlardaki kırmızı, yeşil, mavi renkli parlak çinilerle kaplı minaresi görülür. Bu cami gerçek bir mücevherdir. Kapıya yakın korkuluklardaki beyaz mermer yüzey üzerine işlenmiş olan arabeskler İspanya'daki kabiliyetli Endülüsler'in en zarif eserleri ile karşılaştırmaya değer niteliktedir. Bu zarif anıtın içine düştüğü terk edilmiş halini görmek insanın içini sızlatıyor. Ancak cami hala ibadete açık... Hamamdan [Nilüfer Hatun İmaret] 10 yıl daha eski olan Yeşil Cami'nin cephesine de onu inşa etmiş olan Selanik'in fatihi ünlü vezir Hayrettin'in adı kazanmıştır.

1870, Jerningham, 278: Doğuda Lefke Kapısı'nın yakınında güzel bir cami yer alır: Yeni Cami. Söylendiğine göre Nicaea'daki en muhteşem Hıristiyan yapısının yerine dikilmiş olup kubbesi porfir ve granit sütunlara dayanır.

1912, Launay, 219: Yeşil Cami'ye gitmek için ayrıldığımızda, güneş saydam gölgeleri uzatarak ve pembe yansımalarla araziye boyayarak batmaktaydı. Önümüzde çimenler ve buğdaylardan çok geniş bir yeşil alan uzanmaktaydı. Uzakta dağlar maviye dönmüştü ve bu dağların eteğinde bir ağaç dizisi içinde kiremit çatılı evlerden ayırt edilen bir minare ve kubbe Yeşil Cami'ye aitti. Camiyle bitişik olan çayırıklarda, sığırlar ve atlar karanlık noktalar meydana getiriyorlardı... Cami yeşilliğin ortasında etrafını saran bahçeler içinde kaybolmuş durumda. Sariya yakın kirli beyaz, kırmızı ve yeşil çinilerle kaplanmış olan bir minare, Bursa'daki Yeşil Cami'de olduğu gibi üzerinde dekoratif bir şeridin yer aldığı ve oymalı levhalarla çerçevelenmiş iki mermer sütun arasında dikdörtgen bir kapı ve son olarak da pencerelerin alt kısmında ajurlu mermer rozet korkuluklara sahipti.

⁶¹²⁸ À jour ayrı yazılmış bunun à jour olması lazım diğer durumda “günümüze uygun” gibi bir anlam meydana geliyor.

Ek 108: İznik Evler

1530, Bedrüddin el Gazi, 43: Bu şehrin evlerinin dâhili aksamını gezdim ve gördüm. Hayran olmamak kabil değil.

1555, Dernschwam, 217, 320: Yıkık surların arkasında Türklere ait evler ve bahçeler var. Evlerin odaları sokağa bakmıyor. Sokaklar ise çok dar... Türkler sokakları duvarlarla çevirmişler. Bu duvarların içinde kendileri gibi evler yapmışlar. Ahırlara benzeyen bu evlerde kendileri bile zorlukla barınıyorlar. Bu yüzden de evlerine kimseyi almıyorlar... Türkler bu eski evlerin yerlerine kendilerine oldukça büyük bir parsel ayırmışlar, etrafını tarla ve bahçe haline getirmişler ve çevresini duvarla çevirip, içeride kendilerine kulübeye benzer evler yapıp oturmuşlar. Bugün şehirde sokağı seyredebilecek bir ev bulmak mümkün değil. Öyle ki, insan sokaklarda kerpiç duvarlar arasında yürürken bunların arkasında hiç ev yokmuş sanıyor.

1588, Lubenau, 515: İznik kenti, bir zamanlar ortalıkta hala kalıntılarına rastlanan mermerden ve kesme taşlardan yapılmış sarayları ve evleri ile ne kadar görkemli idiyse, şimdi de o kadar zavallı ve sefil bir görünümündedir. Günümüzde kentin ortasındaki ve göl kenarındaki kerpiçten yapılmış küçük evlerden, daha doğrusu kulübelere başka bir hiçbir yapı yok. Evlerin çatıları da kille örtülü ve yağmur yağdığı zaman toprak akıp gidiyor. Ankara kentinde de buna benzer evler var. İşte o güzel Türk çanaklarını ve testilerini üretenler bu derme çatma kulübelere yaşamaktadır.

1813, Kinneir, 28: Şu anki kasaba yaklaşık olarak 100 adet çamur ve ahşaptan inşa edilmiş harap kulübeden oluşmaktadır.

1833—1843, Texier, 164: Kerpiçten yapılmış evler, burada çok sefil bir görüntü sergiler.

Ek 109: İznik Nilüfer Hatun İmaretı

1847, Macfarlane, 211–212: Şansımıza etrafta dolaşarak ve ilerleyerek bir Çingene ailesinin yerleştiği harabe bir hamam bulduk. Kemerli girişinde, yanık tenli küçük bir erkek çocuğu ay ışığında oturmuş ve bir bebeğe bakıcılık yapıyordu. Seslenmemiz üzerine, uzun, çok esmer, korkunç görünümlü- bizim tek ışık kaynağımız olan ayışığında siyahlığı korkunçluğunu yeterince ortaya çıkıyordu- bir kadın dışarı çıktı. Kendileri bu loş, hayaletimsi yerde atlı kalabalığı korkutmaya yeterli olmasına rağmen, Çingene açık biçimde bizden çok korkmuştu.

1862, Moustier, 238: Buraya [Yeşil Cami] yakın bir yerde kubbelerle örtülü, taş ve tuğladan inşa edilmiş büyük ve güzel bir binanın kalıntıları var. İçinde banyo odası bulunuyor. Bilindiği gibi Müslümanlar bu tür yapılara büyük önem verirler ve burada çok fazla lüks uygulanabileceğine inanmazlar. Hamamın önündeki kapının dibine yerleştirilmiş bir kitabe, kurucusu olan, Orhan'ın oğlu Sultan Murat ile Nilüfer'in adını ve Hicri 790 (1388) tarihini taşıyor.

1870, Jerningham, 278: [Yeşil Cami'nin] yakınlarında bu yerdeki en güzel Bizans harabesi yükselir. Bundan herhangi bir seyyahın bahsettiğini görmedim oysaki kendisinden bahsedilmeyi gerektiren çok güzel bir anıttır. Bunun bir yemekhane olması gerekir. Azametli orantılarına ve inşasının güzelliğine bakıldığında babalar tarafından ilk olayda [konsil] seçilen yer olmadığını düşünmek zordur.

1886, Walker, 106–107: Bursa, önemli anıtlar ve hayır kurumlarıyla kente ve bölgeye değer katan ve tarihte cömertlikleriyle yer eden bazı prenseslerin mezarlarını içerir. Sultan Orhan'ın ilk eşi olan Nilüfer Hatun, bu hayır kuruluşlarının 111 tanesinin yapımcısı olarak özellikle bahsedilmeyi hak eder. Bunların birçoğu Bursa'dadır fakat Nicea kasabası bu prensese Osmanlı İmparatorluğu'nun en güzel camilerinden birisini borçludur. Nilüfer Hatun yaşamının son yıllarını bu kentin kalesinde huzurlu bir inziva içinde geçirmiştir ve burada kendisinden "dindar ve kusursuz bir prenses" olarak bahseden ünlü seyyah İbn Batuta tarafından ziyaret edilmiştir.

1912, Launay, 217: Biraz daha ileride bir meydanda, önünde kemerli bir revak bulunan ve iki tuğla kubbeyle örtülü bir Bizans anıtı, Constantinople'daki büyük surun yakınındaki Constantin Sarayı gibi, 14. yüzyıl tarzında tuğla ve taştan yapıma çok renkli bezemesiyle dikkat çeker. Bugün kıvrıcık saçlı çingenelerin yerleşmiş olduğu bu yer belki de eski bir hamamdır.

Ek 110: İznik Konaklama Mekânları

1531, Bedrüddin el Gazzî, 84: Güneş batmak üzere iken şehre girdik. Geceyi (İsa Paşa)nın babası veziri azam (İbrahim Paşa)'nın imaretinde geçirdik.

1555, Busbecg, 52: İyice dinlenebilmek için ertesi gün Nicæa'da kaldık. Nicæa ruhani meclisinin vaktiyle toplanmış olduğu binada istirahat ettik.

1555, Dernschwam, 216, 316, 320: Bütün kafile bir kervansarayaya indik. Kervansarayın yanbaşında üzerinde leylek yuvası bulunan bir meczith (mescit) var. Kervansarayın içinde iki taş merdiven, giriş kısmında bir hol ve her iki tarafta pencereleri yüksekte olan ocaklı odalar mevcut. Zemin kattaki odaların pencereleri alçakta. Bu haliyle bina sanki bir hapisane olarak yapılmış gibi görünüyor. Burada Macar, Alman, Hırvat ve diğer birçok milletlere mensup esirler var... 18 Haziran'da sabah erkenden Akbıyık'tan hareket edip 8 mil yol aldıktan sonra akşam vakti İznik'e geldik. 19 Haziran günü burada kalıp istirahat ettik... Şehirde İbrahim Paşa'nın sağlam taşlardan yaptırdığı bir kervansaray var. Ancak bu kervansaray tamamen yapılip bitmemiş. Zira padişah, İbrahim Paşa'yı idam ettirmiş. Kervansarayın yanında bir çeşme var.

1588, Lubenau, 512: Gece bastırırken İznik kentine ulaştık, Melekler Kapısı'ndan kente girdik ve bir kervansaray buluncaya kadar bir saate yakın karanlıkta, yıkılmış sarayların, evlerin, binaların arasında dolaştık. Nihayet bir yerde konaklayabildik. Bu kervansarayı ve yakınındaki camiyi Ali Bey adında biri yaptırmış. Her gün buraya gelenlere koyun eti ve pirinç yemeği verilmektedir. Bize de, istemediğimiz halde, bu yemekten vermeyi teklif ettiler. Biz de memnuniyetle kabul edince, iki nazik, yaşlı adam gelip kaç kişi olduğumuzu saydıktan sonra ellerinde iki kulplu, dövme bakırdan bir tepsinin üzerinde her birimize bir somun ekmek ve bir çanak içinde bir parça koyun etiyle pirinç yemeği getirdiler. İçecek olarak bize avludaki çeşmenin serin sularını salık verdiler. Bunları bir başış olarak kabul etmemizi dilediler. Biz de bu ikramlara teşekkürlerimizi bildirdik. Orada kaldığımız sürece, günde bir kez bu ikramlarını sürdürdüler. Akşam yemeği için ise kendimiz başımızın çaresine bakıyorduk.

1794, Morritt, 105–106: Nicaea'da görülecek birçok ilgi çekici şey olduğundan dolayı burada birkaç gün boyunca kaldık. Keşke bizim konakladığımız yeri görseydin. Bu bir Rum'a ait terk edilmiş bir evdi. Burada Türk ya da Hıristiyan mobilyaya benzeyen hiçbir şey yoktu. Ana odamızın çatısı o kadar çok yerden su sızdırıyordu ki kuru bir nokta bulmak için bir düzenleme yaptık. Bunu başardıktan sonra kendi divanlarımızı yataklarımızla alaturka tarzında kurduk ve kitaplarımızla masalarımızı yaptık. Zemin çürümüş ve parçalanmış olduğunda hareket ederken ihtiyatlı olma gereksinimini duyduk.

1813, Kinneir, 24–25: İbrahim bizim gelişimizi haber verdikten ve yöneticiye fermanımızı gösterdikten sonra, adamlarından birisini vergilerin ödemeleri ve yönetiminden sorumlu üst derecede bir kişi olan Rumların liderine gönderdi. Biz kendisini elinde bir sürahi ile evinin kapısında ayakta beklerken bulduk ve Chokadar [Çuhadar (?)] efendisinin emirlerini ona anlattığında bize büyük bir hoşnutsuzlukla baktı ve sıkıntı çektiğini neredeyse hiç gizleyemedi. Bize verecek hiçbir yeri bulunmadığını, adamlarının tümünün o sırada tarlalarda çalıştığını ve sonuç olarak da evlerinin kapalı olduğunu iddia etti. Ancak Rum hizmetkârım onunla kendi dilinde konuştuğu ve ihtiyacımız olan herşey için gayet güzel biçimde ödeme yapabileceğimizi söylediği zaman biraz önce belirttiği tüm zorluklar görünüşe göre ortadan kayboldu ve konaklamamız için bol miktarda meyve, şarap ve erzaklarla temiz çarşafların, yatakların, yastıkların getirildiği bir ev gösterildi. Hizmetlilerim evin insanlarıyla kısa sürede samimi oldular ve Nice'de kaldığımız iki gün boyunca beraberce içip eğlenerek harcama yaptılar. Ayrıldığımız zamanki faturam, hizmetlilere verilen hediyelerinde dâhil olduğu biçimde 40 kuruş ya da yaklaşık 2 l. miktarında tuttu.

1819, Vidua, 129: [Gemlik-İznik Arası] Arabacı ve hatta yeniçeri dahi bu yolu bilmiyordu. Yol veya bir konaklama yeri bulmak için sarfettiğimiz çabalardan sonra en sonunda keyifsizce yarısını atlarımıza ve yarısını bizim için ayırmaya razı olduğumuz bir ahırda geceyi geçirmeyi kabul ettik. Sabah, Nicea'yı ahırımızdan bir saatin ¼ ü kadarlık bir mesafede bulduk ve gerçekten de geceleyn çok yakınına ulaştığımızı fark ettik.

1819, Marcellus, 143: Bize yardımcı olmalarını dileyen Nicomédie başpiskoposundan gelen bir mektubu okuması için uyandırdığımız Rum papaz bize barınacak bir yer bulma konusunda bazı güçlükler yaşadı ve sonunda arkadaşlarından birisinin evinde hasırların yatak olarak kullanıldığı, çok az genişlikte bir oda buldu.

1823, Walsh, 188: Bu ıssız kentin bir köşesinde konakladık. Konakladığımız yer evlerinin büyük bölümünü kaplamış ipekböcekliği besiciliğiyle geçimlerini sağlayan mütevazı bir Rum ailesinin eviydi.

1832, Porter, 226–227, 228, 228–229: Bu perişanlığın ortasında en sonunda çok perişan bir Türk köyü ve eşit perişanlıkta bir han bulduk ve atlarımızı buraya yerleştirdik. Fakat bitap düşmüş kol ve bacaklarımızı nerede dinlendirecektik? Hiçbir konukseverlik işareti yoktu, herhangi bir yerden gelen hiçbir karşılama yoktu! Çok pis durumdaki tezgâhı üzerine çömelmiş durumdaki tembel dükkân sahibi geçmekte olan tuhaf tiplere gözlerini kaldırdı, sigarasının dumanını üfledi ve tekrar eski aldırışsız haline döndü. Akşam soğuktu ve biz de sokaklarda titriyorduk. Hiç kimse akıl vermedi veya nasihatle bulunmadı. En sonunda “koffé-dje” [kahveci] yani mürekkep kadar siyah ve bir çamur kadar yoğun olan yaklaşık üç çay kaşığı kadar kupalar içinde sattıkları ve kahve adını verdikleri birşeyi hazırladıkları tiksindirici pislikteki bir deliğin sorumlusu orada uyuyabileceğimizi söylemeyi lütfetti. Bu, birbirlerinin haşaratlarını değiş-tokuş yapmak için buraya gelen ve yoğun bir duman bulutu ile birbirlerini boğan kasabanın başıboşlarının dinlenme yeri idi. Onların tek bir kelime konuşmadan veya tek bir fikir alışverişi yapmadan küçük bir yükseltideki platformlardan birisinin üzerinde saatler boyunca oturduklarını gördüğüm için asla onların başka bir amaçları olduğu keşfedemedim. Bir Türk içeri gelir, piposunu yakar, ortada bağdaş kurup oturur, sigara içer, kalker ve gider. Bu onların tamamının ardı ardına tek bir kelime söylemeden yaptıkları şeydir... Uyuklama yerimiz olması nasip olan bu deliğin içini bir kez gözlemlemek elçiyeye yetmişti. Buna tamamen karşı geldi ve sonunda daha önce sokakta açılmış olarak tarif ettiğim küçük Türk dükkânlarından birisini sahiplendi. Bunu kapattı ve bir kömür tavası tedarik ettikten sonra dinlenmek için uzanırken Bay Goodell Rum rahiplerden bazılarını ziyarete gitti. Onu boğulmaktan kurtarmak için tam zamanında dönmüştü. Birkaç dakika daha geçseydi inanıyorum ki kömür tarafından havanın tüketilmesi yüzünden bir cesede dönüşebilirdi... Zavallı atlarımızı barındırmaya mecbur kaldığımız hanı işleten adamın Reis Efendi veya Kaptan Paşa'dan daha fazla cakası vardı.

1847, Macfarlane: 212, 212–213: Birkaç dakika içinde iki ya da üç sefil dükkânın ve ana Türk kahvehanesinin henüz açık olduğu çarşının tam merkezine geldik. Kahve ona bitişik bir hana sahipti ve burada pislik içindeki bir çamurda atlarımızdan indik. Hancı bizi odamıza götürmeden önce kahvehaneyi gözlemedik. Ahşaptan yükseltilmiş platformlar odanın iki kenarı boyunca uzanıyordu ve bunların üzerinde iki ya da üç gezgin uyuyordu. Odanın ucunda yüksek bir ocakta çatırdayan ve dumanı tüten çam ağaçları yanıyordu. Kahveciyeye kolaylık olması için bu kadar yükseltilmişti ve odanın ortasında yanan kömürlerde bir güveç pişiyordu. Çevresinde bu yerin önde gelen kişilerinden olan, bazıları gecenin uğursuz rutubetini dağıtmak için hararetili biçimde sigara içen ve diğerleri de sigaradan cayacak kadar gücü olmayan, tümü solgun, zayıf, bezgin ve sessiz yaklaşık yarım düzine türbanlı Türk oturmuştu. Ocağın alevleri ve iki kandille aydınlanan kahvehanede gördüğümüz toplanma Nicaea Konsili'nde olduğu gibiydi... Hancı bize pilav ve biraz yoğurt tedarik etmişti fakat mumlar, duvarlarındaki ve tavandaki ve çürümüş ahşap zemindeki gediklerinden ve müfrezelerinden böcekler çıkana kadar beş dakika yanmamıştı. Birkaç dakika içinde önümüzde, iki yanımızda, arkamızda üstümüzde ve altımızdaki her yerdeydiler! Pilavımızın dumanının çıktığı alçak tabureye çıkmaya başlamışlardı. Bu yerden hızla dışarı fırladık. Hancı çok üzülmüştü fakat daha iyi bir odası yoktu. Kahveci bizi içeri kabul etti ve içinde çok az böceğin olduğu ve neredeyse hiç pirenin bulunmadığı konusunda kesinlikle inandırdığı kendi odasını verdi (yaklaşık 12 feet yüksekliğinde ve 6 feet genişliğinde küçük bir oda). Yemeğimizi bitirmiştik, eyerlerimizi ve eyer çantalarımızı kafalarımızın altına koyduk ve sert tahtaları örten bir hasırın üzerine uzandık. Çok bitkin bir halde olduğumuzdan uyumuştuk. Fakat bu küçük odada uzun bir uyku beklenemezdi. Hava bunaltıcı derecede kapalıydı, pis kokular tahammül edilemez derecedeydi, pireler çevik avcılar gibi üzerimize geliyorlardı ve daha sonra yavaş, ölçülü ilerleyişleriyle ağır piyadeler olan böcekler vardı. Bir başka kaçış yapmanın dışında bundan kurtulmanın bir yolu yoktu. Kahveye gittik. Kahveci ateşi yakana,

büyük bakır demliğini kaynatana ve çok erkek kalkan Türkler buraya düşmeye başlayana kadar orada bekledik.

1848, Monk, 78: Burada gün boyunca kabuk bağlamış bir ekmekten başka yiyecek hiçbir şeyimiz olmadığından orucumuzu açmamız için bize sadece çok az pirinç veren gönülsüz bir Rum'un evine nakledildik. Üstümüzdeki büyük ceketlere sarınmamıza rağmen soğuktan çok etkilendik.

1857, Perrot, 51: Mehmet, bizi barınacak bir yer olarak hizmet etmek üzere ayarlanmış Rum papazın evine götürdü.

1862, Moustier, 240: Nicée'de çok istekli bir misafirperverlikle ağırlandık. Müdür ve zaptiyeler her yerde bize eşlik ettiler ve bizi memnun edebilmek için her türlü isteğimizi karşıladılar. Yakın zamanlarda inşa edilmiş bir konağın büyük bir odasında kaldık. Bu oda zemin katta yer alıyordu ve çok sayıdaki penceresi ortasında fıskiyeli mermer bir havuzun olduğu kapalı bir terasa açılıyordu. Burası sanki eski görkemli Nicée'nin soluk bir yansıması gibiydi.

1867, Benjamin, 118: Geceyi bir kahvehanede geçirmek için düzenlemeleri yaptıktan sonra, ay ışığında bu yerin harabelerinin bir tetkikini yapmak için dışarıya çıktık.

1870, Jerningham, 267–268: Hemen bizi nazikçe kabul eden Kaymakama bir ziyaret gerçekleştirdik fakat bizi misafir edemediğinden ve bir mektup götürdüğümüz bir Rum da bizi kabul etmeyi reddettiğinden biz de sert yumurtanın tadına bakarak ve kendimizi Allah'ın takdirine bırakarak şanssızlığımızı en iyi şekle getirdik. Rapor etmeden dahi önce bir yabancıнын kokusunu alan cana yakın kimselerden birisi olan Dr. Fabiano yanımıza geldi ve bir rehber olarak hizmetlerini teklif etti. Kabul ettik. Biraz sonra da onun dostu Radowitch isimindeki bir Bulgar tüccar geldi ve içerdiği herşey ile evini bize bıraktı. Bu yerdeki en zengin adam olduğundan bize güzel yemekler, iyi yataklar ve iyi tütün sağlamaya gücü yetmişti.

1912, Launay, 209, 221: Türk olduğu kadar biraz da Rum olan bu küçük köyde çok sade, temiz, hoş ve sahibi sözüm ona İtalyanca konuşan bir Rum'un hanına (masaya konulmuş yasemin çiçekleriyle üstü örtülü terasta yemek, geceyi geçirmek için yere serilen döşekler vs...) yerleştik... Nicée oteli üstünkörü ancak eğer memnun edilmesi güç birisi değilseniz yeterli imkânlara sahip bir yer.

1914, Gide, 13: Hanın hemen dışındaki yolda çamurlu delikler vardı.

Ek 111: İznik Karadin Köyü Kale

1800, Leake, 10: İlk Haçlı seferinde bu nehrin geçilmesi, İmparator Alexius'un yardımıyla İstanbul'dan denizi aşarak Helenopolis'te kamp kuran ve buradan Kılıç Arslan'ın Türkleri'nin elinde olan İznik çevresini yağmalamak üzere ilerleyerek Xerigordus Kalesi'ni işgal eden Keşiş Peter'in takipçilerinin birçoğu için ölümcül olmuştur.

1804, Hammer, 103, dn.: Wilken'in Haçlılar Tarihi'nde 1. cildin 93. sayfasında Nicomedes Körfezi'nin güney kıyısında yer alan Hellenopolis ya da Drepanum yanlış biçimde Kibot olarak gösterilmiştir. Hellenopolis'de Haçlıların içinde hareket ettikleri büyük orman 3.000 adımdan önce başlamaz. Ayrıca Türk ordusu da Hellenopolis'e orman içinden ilerlemiş ve aynı zamanda ormandan geri çekilmiştir. Bu Gemlik'ten Nicea'ya giden ve sol tarafında gölün uzanması gibi yolun sağında uzanan dağlık ormandır. Hatta başrahip Guibert açık biçimde kasabayı Kios olarak isimlendirmiş ve konumunu Nicaa'nın limanı ya da dış istihkâmı olarak tanımlamıştır: "Is (Gualterius) itaque Civizum civitatem quandam, quae Niceae urbi secundum loci praeminere dicitur, cum suo illo dementi exercitu properabat attingere. Gesta Dei s.484." Burada Nicomedie'den dört günlük uzaklıkta yaklaşık olarak Nicaa'nın civarlarında yer alıyor olabilecek ve Almanların sığınmak zorunda kaldıkları Exorogorgum Kalesi de fark edilmektedir: "Et quatuor dierum itinere Nichomediam praetegressi inter eundem castrum offendere quoddam, quod auctori placito nomine vocatur Exorogorgum." Eğer Nicomedie'den Kios'a olan iki günlük yürüyüşe iki tanesi daha eklenirse, bu kale muhtemelen aynı isimli vadide Olympus'un arkasındaki Aksu'da yer alıyor olabilir.

1833–1843, Texier, 149, 156, 162: Gölün kıyısına inilip bir saat gidildikten sonra harabeye dönüşmüş bir yere gelinir. Burası, dört köşe bir duvar ile bir kuleden oluşan terk edilmiş bir yerdir. Orada oturanlar buna, Kara Eddin (Karadin) adını verirler. Burası Haçlıların İznik'i kuşatması sırasında kurdukları bir karargâhtır... İznik'ten Gemlik'e doğru giden yol üzerinde, bu Guillaume de Tyr'de söz edilen kaleden hiçbir ize rastlanmaz; fakat Sakarya'da sona eren büyük vadide, doğuya doğru dört mil çıkılırsa Kara Eddin Köyü yakınında bulunan ve yukarıda belirtilen dört köşe bir ordu karargâhının izleri görülür. Teutonların, bu seferlerinde İznik şehrinden dolaşarak bu yerleri ele geçirmeye geldikleri, kesin olarak düşünülür... [Orhan Gazi] İznik'e yakın olan Karatekin istihkâmını ele geçirerek şehrin dışarıyla olan ilişkisini büsbütün kesti.

Ek 112: Karacabey Genel Görünüm

1738, Pococke, 289: Bandırma'dan yaklaşık 12 mil doğuya seyahat ettikten sonra Mihaliç denilen, çoğu bölümü bir köy gibi inşa edilmiş olmasına rağmen çevresi en azından 2 mil olan büyük bir kasabaya geldik. Yüksek bir yerde, Mysia ve Bithynia arasında bir sınır oluşturan ve antik ismi Rhyndacus olan aynı isimli bir nehrin doğusu ve biraz uzağında kurulmuştu.

1806, Chateaubriand, 208–209: Sabah 9'da kendisine adını veren bir nehrin üzerinde kurulmuş büyük, kasvetli ve köhne bir Türk yerleşimi olan Mikalitz'a ulaştık. Bu nehrin Abouilla Gölü'nden kaynağını alan nehirle aynı olup olmadığını bilmiyorum. Ancak oldukça kesin ki ovada uzaktan görülebilen bir göl var. Bu durumda, Mikalitz Nehri daha eski adı Lycus olan ve Stagnum Artynia'dan kaynağını alan Rhyndacus olmalıdır: Antikler tarafından bahsedildiği üzere ağız kısmında küçük bir adanın olması (Besbicos) bu tahmini güçlendiriyor.

1816, Turner, 148: Saat 1'de Mihaliç'i solumuzda bırakarak geçtik. Bu bir dağın yamacına kurulmuş küçük bir kasabaydı. İki kez geçtiğimiz Ascanius ya da Rhyndacus Nehri yanından geçerek denize akıyordu⁶¹²⁹.

1819, Dearborn, 31–32: Mikalitz ya da Mihaliç antik adı Rhyndacus olan ve Mysia ile Bithynia arasında sınır meydana getiren aynı isimli nehrin doğu kenarında yer alan ve çevresi en az 2 mil olan büyük bir kasabadır.

1833–1843, Texier, 270: Mihaliç bin beşyüz hanelidir. Nüfusu dokuz bine ulaşır. Çok sayıda minareli camileri ve ipek satmaya özgü bir bedesteni ile kervansarayları vardır... Mezarlıkları uzun servileriyle camilerin minareleri, şehre tam bir doğu görüntüsü verir.

1837, Hamilton, 93: Yamaçlarında bağların yer aldığı Macestus ve Rhyndacus arasındaki tepelerin zirvesine ulaştıktan sonra sağda uzun bir hat halinde uzanır biçimde kırmızı evleri, minareleri ve selvileriyle bir diğer dağ yamacını taçlandıran Mihaliç görünür duruma geldi.

1847, Macfarlane, 250, 251: Tepenin karşı tarafında yer alan, sayısız selvi ağaçlarıyla karışmış biçimde çok sayıda kurşun kaplı kubbesi ve beyaz minareleriyle büyük olduğu kadar göz alıcı da bir kasaba olan Mihaliç, dağın tepesine çıkana kadar neredeyse görünmez. Saat 2.15'te tepenin zirvesine ulaştık ve zavallı Arnavutların 1846'nın Nisan ve Mayıs aylarında bir araya sıkıştırıldığı yer olan korkunç salgın hastalık hastanesini ve onların ölümlerinin gömüldüğü dar mezarlığı görmek için yoldan saptık. Çarşıya uzanan ana sokak pislikler ve pis kokular içindeydi ve rakı dükkânlarıyla doluydu... Türk evlerinin çoğu yıkılmaya yüz tutmuş, birçoğu da terk edilmişti ve yıllarca önce binalarla kaplı olan tepenin yamaçları şimdi ıssız haldeki boşluklardan ibaretti. Camiler de çok kötü, ihmal edilmiş bir durumdaydı.

1854 (?), Murray, 184, 221: Mihaliç ya da Mihaliç Bandırma'dan 6 ½ saatlik mesafede 3 ya da 4 hanın olduğu büyük ve kalabalık bir kasabadır. Denizden 4 saat mesafede Rhyndacus'un kıyısında yer almaktadır ve oldukça büyük bir ticareti elinde bulundurur. Burada 9 cami yer alır... Mihaliç, Ulubat'dan 2 saat uzaklıktadır. 1.500 evden oluşan büyük ve dağınık bir kasaba olup Rhyndacus ve Macestus'un birleştiği yerin yakınlarındaki bazı küçük tepelerin üzerine göz alıcı biçimde yerleştirilmiştir.

1861 (?), Joanne-Isambert, 511: Günümüzde büyük ve kalabalık bir kasabadır ve 3 ya da 4 han ve 9 camiye sahiptir.

1870 (?), Busch, 150: Mihaliç, Bandırma'dan 4 saat uzaklıktadır. 9 cami ve 3 han ile büyük ve yoğun nüfuslu bir kenttir.

1894, Munro-Anthony, 157: Mihaliç, Rhyndacus ve Macestus arasındaki tek dağ sırası üzerinde, Ulubat'dan yaklaşık 4 mil uzakta, üç nehrin kendilerini denize taşıyacak olan vadinin başında birleşip aktığı bir yerdedir. Dağ sırası büyük bir yüksekliğe sahip değildir fakat oldukça geniştir ve her iki yanında dik biçimde inen yamaçlar bulunur. Kasaba büyüktür

⁶¹²⁹ Seyyahın bu konuyla ilgili açıklaması şu şekildedir: “Bu nehir görünüşe göre bu isimlerin her ikisini de taşır- Muhtemelen gölün yukarısında Rhyndacus ve aşağısında ise Ascanius olarak adlandırılmaktadır.”

ve birkaç tane büyük camisi ile pazara benzer bir yeri mevcuttur. Hatta girişimci bir İngiliz burada bir buhar değirmeni kurmuştur. Söylendiğine göre bu yerleşim, yeni bir su kaynağı ortaya çıkaran ve diğer Avrupa lüks mallarını getiren Rumelili göçmenler sayesinde büyük bir yerleşime dönüşmüştür.”

1899, Kınçov, 86: Karacabey, Apolyont Gölü'nün batı ucu yanında Susurluk Nehri'nin sağ kıyısında yüksekçe bir yere kurulu bir kasabadır... Karacabey, Sultan Orhan tarafından Bursa'nın fethinden kısa bir zaman sonra ele geçirilmiş. 17. yüzyıl başlarında asi bir paşa tarafından ateşe verilmiş.”

1910 (?), Hasluck, 74, 86: Mihaliç, Tarsius, Macestus ve Rhyndacus'un keşiştiği noktada, aniden yükselen batı kenarının haricinde ovaya doğru aşamalı biçimde alçalan yüksek olmayan bir tepenin yamaçları üzerine yerleşmiş büyük ve dağınık bir kasabadır... Büyük bir alanı kaplamaktadır ve tuğla dolgulu ahşaptan inşa edilmiş, çıkıntılı üst katları olan harabe evleri, sık selvi ağaçları ve minareleri burayı göz alıcı bir hale getirmektedir.

Ek 113: Karacabey Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri

1738, Pococke, 288, 294: Bandırma'dan 5 saat sonra, yaklaşık 1 fersah güneyde Doulacui [Deli Çay (?)] denilen bir köy ve ona yakın yüksek bir konumda bir kule gördüm. Burada yıkık bir kent olduğu konusunda beni bilgilendirdiler ve ben de burasının Miletopolis olabileceğini düşündüm... Mihaliç'a yakın aynı yolda ve yaklaşık 5 mil güneydoğusunda küçük bir tepenin üzerinde antik bir kalıntı olduğu söylenen bir kule gördüm. Bunun yanında da yakınlarında biraz suyun olduğunu gözlemediğim Dolou-Cui [Deli Çay (?)] denilen bir köy vardı. Doğuya doğru olan kısmı tamamen bataklıktı ve kışın burada daha da çok suyun olduğu söyleniyordu. Bunu Miletopolitis Gölü ve kalıntıları da antik Miletopolis'in yıkıntıları olarak düşündüm.

1833–1843, Texier, 270: Mihaliç'ta eski eser izi yoktur. Fakat Manyas Gölü'ne ve nehre mesafesinin yakınlığı, bunun hemen asıl yeri değilse bile Miletopolis'in bulunduğu araziye göstermesi gerekirken, çevresinde ve yöresinde bununla ilgili bir işaret görülemez. Öyle ki, Loupadium duvarlarının yapımında kullanılmış olan bütün eski mimari yıkıntıları, Mihaliç çevresinden getirilmişti. Yalnız bu yönden iki şehrin kimliğini belirlemek mümkündür.

1847, Macfarlane, 255: Kasabanın dışında eski sur parçalarını ve daha eski kalıntıları, bodur üzüm bağlarını ve kötü biçimde tarımın yapıldığı tütün tarlalarını gördük.

1894, Munro-Anthony, 156–157, 157: Milatae'nin kenti Miletopolis Ulubat yakınlarına yerleştirilebilir. Çünkü Geç Bizans Dönemi'nde Lopadium'la birlikte bir piskoposluk içinde birleştirilmiştir. Genç Mithridates ve arkadaşlarına karşı Fimbria'nın MS 85 yılındaki faaliyetleri Miletopolis'in Rhyndacus'un sol kıyısında olduğunu kanıtlar. Bu gerçekler başlangıçta sadece isim benzerliği olduğu düşünülen Miletopolis'in genellikle kabul edildiği gibi Mihaliç olarak tanımlanmasını beraberinde getirir. Strabo Miletopolitis'in kasabanın ismini aldığı büyük bir gölün yanında yer aldığını ileri sürer. Bu, Manyas Gölü'nden başkası olamaz çünkü açıkça onu Apollonia Gölü'nden ayırır. Mihaliç, Apollonia Gölü'nden yaklaşık olarak sadece 5 mil uzaklıkta olup, Manyas Gölü'ne olan uzaklığı 15 mildir. Fakat Strabo'nun Mysia'nın coğrafyası hakkında verdiği bilgilerden ve özellikle üç göl ve nehirleri hakkında aktardığı çeşitli bahislerden açıktır ki kendisi bölge ile ilgili hiçbir kişisel ya da doğru bilgiye sahip değildir. Strabo tarafından coğrafyadan ziyade coğrafya tarafından Strabo tercüme edilmiş olmalıdır. Miletopolis'in konumu hakkındaki açıklamaları muhtemelen sırf gölün isminden dolayı çıkarmıştır. Eğer Miletopolis Mihaliç kadar uzak bir yerde olsaydı, gölün Miletopolitis ismini alamayacağı yönündeki bir diğer itiraz ise Bay Ramsay'in zekice kanıtlarıyla zayıflatılmıştır. Buna göre Milatae güneye ve doğuda Hadrianotherae'ye kadar olan tüm bölgeyi kapsamaktadır. Gerçekten de, Miletopolitis için akla uygun biçimde önerilebilecek alternatif tek yerleşim Kirmasti yakınındaki Melde olabilecektir. Aynı zamanda, Fimbria için Rhyndacus'u geçmek (eğer geçilebilirse) burada daha kolay olmasına rağmen, güney yolu bir ordu için Mihaliç yolundan çok daha az muhtemeldir ve Kirmasti Manyas Gölü'nden Mihaliç'a göre 5 mil daha uzakta yer almaktadır. Bu yüzden her şey Mihaliç'in Miletopolis yerleşiminde yer aldığını gösterir... Burada çoğunlukla oldukça geç döneme tarihlendirilen az sayıda yazıt bulduk.

1899, Kınçov, 86: Yakınında Bizans Miletopolis kentinin önemli kalıntıları bulunur. Bu yer şimdi Melne diye bilinir.

1910 (?), Hasluck, 74: Bugüne kadar Miletupolis'in yerleşimi için ileri sürülen iki iddia Mihaliç veya Kirmasti yakınlarındaki Melde olmuştur. Bunlardan birincisi yakın zamanlara değin ve hatta Kiepert tarafından aynı inançla kabul edilmişken ikincisi son zamanlarda inkâr edilemez görünen kanıtlar ortaya koymuştur... Yerleşim bir kasaba için oldukça uygundur ve burada hiçbir antik yerleşimin bulunmadığına inanmak güçtür; ayrıca kilise listelerinde Miletopolis ile birleşik biçimde verilen Lopadium'un yanındadır ve burada Miletopolis ismini barındıran bir tanesi de dâhil olmak üzere çok sayıda kitabe keşfedilmiştir. İtirazlar ise yerleşimin herhangi bir kalıntısının bulunmaması ve genellikle antik Miletopolitis olarak düşünülen Manyas Gölü'ne uzaklığından kaynaklanır... Görünüşe göre Sestini kadar erken bir dönemde yerel inanışlarla Miletopolis ile özdeşleştirilen ve isminin izlerini de koruyan alternatif Melde yerleşimi ise kasabanın yaklaşık 10 mil güneyinde, Rhyndacus'un 2 ve pazar (perşembeleri) kasabasının ve Kirmasti kazasının 3 mil batısında Mihaliç ovasının güneyindeki alçak tepelerin üzerinde uzanmaktadır.

Ek 114: Karacabey Konaklama Mekânları

1820, Marcellus, 499–500: Öğle vaktinde Mikalitz'a'da idim; burada kasabanın neredeyse terk edilmiş karanlık sokaklarında dolaşarak birkaç saatimi geçirdim. Daha sonra Rhyndaque'un akarsuyunu görmeye gittim. En sonunda da akşam yemeğimin beni beklediği oldukça zarif bir köşke döndüm. Bu Doğu'da yediğim en iyi yemeklerden biriydi. Mikalitz'a'nın hanının ve konakladığım köşkün sahibi olan evsahibim, Türk mutfağının tüm zenginliklerini öğrenmeme gayret etmişti.

1821, Fontainer, 100: İlk başta kasabanın ortasında yer alan çok güzel bir kervansaraya gittik fakat tavsiye mektubu getirdiğimiz bir Ermeni geceyi kendi evinde geçirmemiz için ısrar etti. Bu, bizi en güzel odasına yerleştrmesi, yapabileceği en iyi şekilde bize hizmet etmesi, tüm isteklerimizi dikkate alması ve bu işlerde daha az samimiyet göstermeksizin ve gelişimimize ilgili fikirlerini değiştirmeksizin bizi günlerce misafir etmesi anlamına geliyordu.

1837, Hamilton, 93: Saat 2.30'da Rum evindeki konağımıza ulaştık... Burada kendimi Türklerin arasında olduğundan daha rahat hissettim. Türk misafirperverliği hakkında ne söylenirse söylensin ve Avrupalı gezginlere bir Türk evsahipliği ne kadar ısrarla tavsiye edilirse edilsin, bu kişiler Rum ve Ermenilerin evinde Türklerin evinde olduğundan daha büyük özen ve ilgi görecektir ve davetsiz misafirlerin merakına daha az maruz kalacaktır.

1857, Perrot, 89: Varlıklı bir Rum Ailesi'nin oldukça temiz evinde konaklama olanağı bulduk ve günün geri kalanını kent içindeki eski eserleri ziyaret etmeye ayırdık.

1899, Kınçov, 86, 88: Kasabada olağanüstü bakımsız bir Türk hanına yerleştim. Beni Arnavut'la bir odaya koydular. Bir kahve içmek ve bana önerilen Bulgar'ı çağdırtmak için hanın kahvehanesine indim... Akşam yemeğini Stoyo'nun evinde yedim. Orada kalmaya davet ettiler, ama kabul etmedim ve daha sonra pişman oldum. Hana dönünce yoldaşım Arnavut'u uyumuş buldum. Taş gibi sert ve pis yatağın üzerinde tam kendimden geçtim ki, odanın kapısı açıldı ve bir zaptiye girerek kendini tanıttı... Bütün gece huzursuzdum ve yoldan epeyce yorgun olmama rağmen uyuyamadım. Bir taraftan polisin ziyareti kaygılandırıyor, diğer yandan tanımadığım arkadaşım. Üstelik kötü yatak ve pis kokan oda daha çok ıstırap çektiyordu bana.

Ek 115: Karacabey Su Kemerı

1738, Pococke, 291: Kasabaya yaklaşık 4 mil kadar uzaktan su getirmek için büyük bir su kemerı neredeyse bitirilmiş durumda. Bu, dikilitaşlar gibi inşa edilmiş 27 sütundan oluşuyor çünkü suyu biraz önce tanımladığımız gibi yükseğe çıkartmak gerekiyor. Fakat bunu yaptıran kişi ölünce sadece kuyu sularına sahip olmalarına rağmen uyuşuk insanlar tembelliklerinden burayı bitirememişler.

1806, Chateaubriand, 208: 11'inde güneş doğarken yola koyulduk ve Bursa'ya giden yolu sağımızda bırakarak içinde bir su kemerinin kalıntılarını gözlemlediğim kamışlarla kaplı bir ovanın içinden geçtik.

1818, Fuller, 61–62: Ova boyunca sağımızdaki alçak bir dağ sırasıyla birlikte haberciler ve diğer gezginlerin genellikle Constantinople'a gitmek için kullandıkları yolda büyük bir kasaba olan Mihaliç'in birkaç mil yakınına gelene kadar nehrin yatağını izledik. Ova bu noktada, dağların eteklerinden kasabaya kadar uzanan birbirlerinden 200 ya da 300 yarda aralıklarla yerleştirilmiş bir dizi yüksek dikilitaşın arasından geçiyordu. Bu bir su kemerı inşa etmenin Türklere özgü yöntemidir. Su dikilitaşların birinden diğerine borularla bir aşağı bir yukarı hareket edecek biçimde taşınır. Sanırım bu fikrin altında yapay bir seviye yaratmak ya da akıntıya daha büyük bir güç vermek yatar.

1833–1843, Texier, 270: Eski sultanların dönemlerinde memleketin rahatı için meydana getirilmiş olan yararlı eserlerin bir örneği, Mihaliç'in gelişme durumunda görülür. Doğuya özgü bir tarz olan su terazisi usulü, burada İstanbul'un kine eş derecede düzenlidir.

1834, Burgess, 119–120: Yaklaşık olarak 3 saat yol aldıktan sonra üzerinde bir cam fabrikasının bacalarından farkı olmayan uzun konik biçimli bir kulenin yükseldiği bir çeşmeye geldik. İçinde sanırım en tepesine kadar giden bir merdiveni vardı. Ovaya doğru bakıldığında karşıda büyük bir kasaba görülüyordu. Kuzeyde kendini sınırlayan tepelerin yamacına doğru yayılmış olan bu kasabada da aynı çeşit başka kuleler gördüm. Bu kasaba Mokalizza yani Mihaliç idi ve kuleler de bir su kemerinin seyrine işaret ediyordu. Bir Bey, yukarıda bahsettiğimiz ilk kulenin olduğu yerden çıkan kaynaktan kasabaya su taşımak istemiş ancak görünüşe göre Mihaliç halkı için gerçekleştirmeyi düşündüğü bu iyi niyetini yerine getirmeye yetecek kadar başını omuzları üzerine tutamamıştır.

1837, Hamilton, 93: Montes Germianes'den Mihaliç'a kadar ova boyunca uzanan ve görünüşe göre Türk hidrostatik sisteminde yapılan kuleler ya da bir su terazisi sistemi suyu belirli bir seviyeye yükseltme gereksiniminden yapılmıştır.

Ek 116: Karacabey Köprüler

1675, Wheler, 225: [Susurluk-Ulubat arasında] Bir süre Granicus'un kıyıları boyunca ilerledik ve gece yarısından yaklaşık iki saat önce bu nehri taş ayaklarla güçlendirilmiş ahşap bir köprüyle geçtik. Bu ayaklar belki de eskiden üzerindeki taş kemerleri destekliyordu.

1720, Egmont-Heyman, 187: [Susurluk-Ulubat arasında] Öğleden sonra yolculuğumuza devam ettik ve şimdi Magnesia'daki Hermus'tan daha geniş olan nehri üstündeki bir köprüyle aştık.

1806, Chateaubriand, 209: Öğle vaktinde Mikalitz'a'dan ayrıldık ve antik Propontis olan Marmara Denizi'nin kıyılarını biçimlendiren yükseklerle doğru nehrin doğu kıyısı boyunca ilerledik. Sağ tarafımda, muhteşem ovaları, geniş bir gölü ve uzakta Olympus dağı zincirini fark ettim: tüm bu memleket muhteşemdir. Bir saat boyunca at sürdükten sonra ahşap bir köprü vasıtasıyla bir nehri geçtik.

1816, Turner, 148: [Susurluk-Karacabey arasında] Susıgırlık Köyü'nü terk ettikten hemen sonra kumlu kıyıları her bir kenarda oldukça genişlemiş olan nehri geçtik (atlarımızı taşıyan büyük bir tekne içinde). Doğudan batıya akan güçlü bir akıntısı olmasına rağmen suları çok koyu ve çamurlu idi. Üç saat kadar ileride aynı nehri burada genişliği 30 feet'ten fazla olmayan bir ahşap köprüyle aştık.

1899, Kınçov, 89: [Karacabey-Bandırma arasında] Kasabadan bir hamamın yanından çıktık ve aceleyle ağaç köprüden Susurluk Çayı'nı geçtik.

1910 (?), Hasluck, 84: Mihaliç malların Constantinople'a gitmesi için gemilere bindirildiği yer olan Macestus'un iki saat aşağısındaki küçük bir liman olan Mihaliç İskelesi'nin de avantajına sahiptir. Ayrıca Bursa, Constantinople ve İzmir'in arasında yer alır. İzmir'den gelen kervanlar vadinin ağzında ayrılır ve bir kısmı Bursa'ya bir kısmı da Constantinople'a gider. Bu güzergâhın Orta Çağ'daki önemini Mihaliç'in hemen kuzeyinde Macestus üzerindeki harabe köprü ve çok büyük Türk dönemi yaya yolu kanıtlar.

Ek 117: Karacabey Gayrimüslim Yapıları

1576, Gerlach, 442: Yolumuzun devamında güzel büyük bir pazaryeri olan Mihaliç'e geldik. Burada da Türkler ve Rumlar bir arada yaşıyorlar.

1609, Polonyalı Simeon, 30: Bursa'dan hareket ederek, sahil yolunu takiben Mihaliç kasabasına geldik. Burada bir ay beş gün kaldık; çünkü orada yüz hane Ermeni ve iki papaz vardı.

1738, Pococke, 290: Mihaliç içinde her biri kendi kilisesine sahip yaklaşık 500 Rum ve 200 Ermeni aile yaşıyor.

1819, Dearborn, 32: Her biri kendi kilisesine sahip olan yaklaşık 500 Rum ve 200 Ermeni aileyi barındırır.

1821, Fontanier, 100: Mihaliç, başlıca endüstrileri dut ağacı yetiştirme ve şarap üretimi olan 4.000 kişilik bir kasabadır. Burada 2.400.000 kuruşluk giderek artan bir ipek üretimi gerçekleştiren ve ticareti yapan çok sayıda Ermeni ve Rum var.

1826, Wolff, 317: At sırtında Mihaliç'a ulaştım. Burada 300 Rum ve Ermeni ailesi var fakat hiç Yahudi yok.

1837, Hamilton, 93–94: Mihaliç, söylendiğine göre 1.500 evden oluşur ve bunların 700 tanesi Rumlara aittir.

1854 (?), Murray, 184: Evlerin yarısından çoğu Rumlara aittir ve ayrıca Ermeniler de çok sayıdadır.

1857, Perrot, 88–89: Antik Miletopolis olan Mihaliç, 600'ü Rum, 200'ü Ermeni, geri kalanları ise Türklere ait 1.500 evden oluşan küçük bir kasabadır.

1861 (?), Joanne-Isambert, 511: Nüfusun yarısından fazlası Rumlar ve Ermenilerden oluşmaktadır.

1870 (?), Busch, 150: Canlı bir ticaret gerçekleştiren ahalsinin büyük bölümünü Rumlar ve Ermeniler oluşturur.

1899, Kınçov, 86: Kasabanın şimdi 7.500 kişilik nüfusunu oluşturan 1.500 hanesi var, bunlardan yaklaşık 5.000'i Türk, 2.500'ü ise Hıristiyan'dır. Türklerin yarısı Bulgaristan muhaciri. Bunların arasında epey Tatar ve Çerkes var... Hıristiyan nüfusu Karamanlı, Karamanlılaşan Bulgarlar ve Ermenilerden ibarettir. Hepsisi de Türkçe konuşuyor. Ortodoks Karamanlı topluluğunun iki Rum kilisesi ve bir Rum okulu var... Ermeniler yaklaşık seksen haneden oluşur ve bunlar Gregoryen'dir.

1910 (?), Hasluck, 86, 87: Bu yer şimdi büyük bir Türk ve Arnavut nüfusu ile yaklaşık 900 Rum ve Ermeni ailesi tarafından yerleşim görmüştür... Şu anki Rum kilisesi (S. Demetrius) 1805'de yenilenmiş basit bir yapıdır.

Ek 118: Karacabey Ulubat Köyü Genel Görünüm

1675, Wheler, 224: Ulubat, gölden çıkan nehrin diğer kenarında yer almaktadır.

1684, Carreri, 113: Eski dönemlere ait yıpranmış surlara sahip ve taş köprüsü de yıkılmış durumda olan Loubat veya Lubat'ın antik kentine ulaştık. İki gün sonra ulaştığımız Bruse, Bursa veya Pruse'ya kadar vaktimizi geçirdiğimiz yolun bir kısmını oluşturan 300 adım genişliğindeki nehrin üzerinden geçtik.

1701, Tournefort, 242: Türklerin Ulubat, Frenklerin Lubat ve Rumların Lopadion adını verdikleri bu kentte, hepsi de oldukça kötü görünümlü olan yaklaşık iki yüz ev var; ama burası Bizans İmparatorluğu döneminde çok büyüktü.

1720 (?), Egmont-Heyman, 188: Türklerin Ulubat ve Rumların Lopadion dedikleri Lubat Kasabası yaklaşık iki yüz vasat evden oluşur.

1738, Pococke, 292: Kasabanın [Karacabey] bir fersah kadar doğusunda surlarla çevrelenmiş, biraz daha doğusundaki Abellionte gölünden gelen ve Rhyndacus çayına dökülen Loupat nehri üzerinde Loupat denilen harabe halde bir kasaba var.

1794, Dallaway, 186: Lapadion köyü, gölden denize geçiş sağlayan Rhyndacus'un kıyılarına yerleştirilmiştir.

1806, Chateaubriand, 209: Mikalitz [Mihaliç] Kasabası Nicetas'ın Lopadion, Spon'un Loupadi, Tournefort'un Lopadi, Loubat ve Ouloubat olarak adlandırdığı yerden uzakta değil.

1816, Turner, 148–149: Saat 3'e çeyrek varken gölün 2 ya da 3 mil aşağısındaki nehrin batı kıyısında yer alan Ulubat denilen bir yerde durduk. Burası yalnızca iki ya da üç tanesinde yaşayan birilerinin olduğu 12 evden oluşan harabe bir çiftlikti.

1818, Fuller, 62: Şimdiki köy surların içindeki çok küçük bir alanı kaplar. Burası sefil ve nüfusu az olan bir yerdir ve alçaktaki konumu sıtmaya maruz kalmasına neden olur.

1820, Marcellus, 500: Mihaliç'tan sonra nehrin kıyısı boyunca ilerleyerek onu geçeceğimiz yerde Rhône'ın çıkışını gören büyük Cenevre gibi, antik Apollonie olan Abouillonte'den çıkan Rhyndaque'un bulunduğu yere hâkim bir çeşit küçük Cenevre olan Ulubat'a geldik.

1833–1843, Texier, 247: Bugün malarya hastalığının gitgide artan şiddetinden dolayı, halk Ulubat'ı hemen hemen tamamen terk etmiştir. Kalanlar birkaç Rum ailesi ile terk edilmiş manastırda yaşayan ve bu Hıristiyanların dini törenlerini yapan fakir bir papazdan oluşur.

1833/1834, Levinge, 236: Surların çevrelediği alandaki boşlukların büyük bölümü bahçeler ve bağlar olarak kullanılıyor ve içinde halen mevcut olan birkaç ev de surlar gibi harabe bir halde. İki Türk aile dışında burada yaşayanların tamamı Rum ve hepsi de bitkin, sefil ve dost canlısı görünüyorlar. Buradaki yoksulluk ve nüfusun azlığının sebebi kasabanın sağlıksız konumundan kaynaklanıyor görünüyor. Bir tarafında kendisiyle bitişik bir gölün diğer tarafında ise büyük bir bataklıkın yer aldığı geniş bir nehrin kıyısına yerleştirilmiş durumda.

1847, Macfarlane, 245, 249: Gölün kıyısı boyunca at sürerken, harabe hanı [İssiz Han] geçtikten sonra Lopadion kentinin eski duvarları ve harabe kulelerinin ve bunların arasında ve oldukça üstünde yükselen uzun bir modern binanın [kilise] manzarası karşımıza çıkmıştı. Şimdi Lubat olarak adlandırılan bu Lopadion, köprü'nün sonunda Rhyndacus'un sol kıyısında, gölden nehrin çıktığı noktadan çeyrek milden daha fazla olmayan bir mesafede yer alır... Eski kentin kapladığı alan da dar olmakla birlikte şimdiki köy bunun yalnızca çok küçük bir bölümünde yer alıyor. Yıkılacak gibi görünen Rum evlerinin sayısı otuzdan fazla değil. Çerkeslerin saz ve çamurdan yapılmış kulübeleri yaklaşık yirmi tane. Fakat davetsiz misafirlerin bazıları Rum evlerinde yaşıyor ve Çerkes ailelerinin sayısını da otuz kadar hesapladık.

1854 (?), Murray, 181: [Susurluk'tan sonra] Çok büyük bir bataklık araziden devam eden bir yol gezgini yedi saat uzaklıktaki Uluabad ya da Lupathron (antik Lopadium)'a getirir... Mevcut olan birkaç ev de surlar gibi harabe haldedir ve surların içindeki alanların büyük bölümü bahçeler ve bağlarla kaplanmıştır. Burada ayrıca büyük bir Bizans kalesinin kalıntıları vardır. İki Türk ailenin haricinde tüm halkı Rumlardan oluşur ve bunlar solgun ve

sefil görünümlüdürler. Kasabanın sağlıksız konumu burada görünen sefillik ve fakirliğin nedenidir. Büyük bir nehrin kıyısında yer almaktadır ve bir kenarında dışarıya nehrin çıktığı bir göl, diğer tarafında ise bir bataklık bulunmaktadır.

1857, Perrot, 88: Surların çevrelediği alanda sefil durumdaki bir köyden başka bir şey yoktur; burada ancak iki ya da üç ev bu ismi hak eder; geri kalanların tamamı çamur ve sazlarla yapılmış virane barakalardır. Birkaç yıldan beri on Çerkes ailesi buraya yerleşmiştir ve yaklaşık aynı sayıdaki Hıristiyan ailelerinin yanında yaşarlar.

1861 (?), Joanne-Isambert, 511: Kent sefil bir durumda ve sağlıksız olup bahçeler ve bağlara ayrılmıştır.

1870 (?), Busch, 146: Uzun bir bataklık alandan geçilerek gerçekleştirilen ve 7 saat süren bir yolculuk gezginleri neredeyse yalnızca Rumlar tarafından yerleşim görmüş ve antik dönemlerde Lopadium olarak adlandırılan bir kent olan Ulubat'a, Rumca Lupathron, getirir. Burası bir zamanlar kalabalık nüfuslu bir yerdin ve şimdi yalnızca baykuşlar, yarasalar ve sayısız leyleğe ikametgâh olarak hizmet etmekle birlikte hala kısmen ayakta duran yüksek surlar ve kulelerle çevrelenmiştir. Surların çevrelediği alanın büyük bölümü bahçeler ve bağlarla kaplanmıştır ve içinde mevcut olan birkaç ev benzer bir durumdadır. Kentte büyük bir Bizans Kalesi'nin haricinde neredeyse hiçbir şeyle karşılaşmaz. Arkasındaki gölden çıkan ve önünde çok büyük bir bataklık biçimlendiren bir nehrin kıyısında yer alan kentin sağlıksız konumunun sonucu olarak ahalisinin solgun ve çok zayıf bir görünümü vardır.

1894, Munro-Anthony, 156: Ulubad Rhyndacus'un sol kıyısında yer almaktadır. Kasabanın eski bölümü tamamen kalenin duvarları içinde kalmıştır. Fakat 1878 savaşımdan itibaren büyük bir Çerkes banliyösü surların dışında inşa olunmuştur.

1899, Kınçov, 85–86: Hayırsız Hanı'ndan [İssız Han] iki kilometre sonra yol göle doğru iner ve onun batı ucunda, Susurluk Çayı'na aktığı yere yaklaşır. Burada gölle kolu arasında, nüfusu birkaç Rum ve birkaç Çerkes hanesinden oluşan Ulubat Köyü bulunur. Eskiçağlarda burada Lopadion kenti bulunmuş. Halen eski kentin sur kalıntıları, ayrıca kolun üzerine yapılmış büyük bir taş köprünün kalıntıları da görünür.

1910 (?), Hasluck, 78–79: Burayı Sangarius üzerine yaptığı askeri seferler için bir üs olarak kullanan John Commenus tarafından inşa edilen istihkâmlı kent gölün hemen aşağısında Rhyndacus'un sol kıyısında yerleşmiş bulunan modern Ulubad Köyü tarafından temsil edilir. Surların içerisinde yaşayan ve S. Michael'in iki mütevazı kilisesine sahip 13 Rum ailesinden oluşur. Büyük bir Çerkes yerleşimi de büyük oranda batıya doğru surların dışında yer almaktadır. Bu yer artarda gelen seyyahların bahislerinin gösterdiği gibi açık biçimde sürekli olarak küçölmektedir.

Ek 119: Karacabey Ulubat Köyü Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri

1675, Wheler, 224–225, 225: Yol arkadaşım bu yeri Lupuaeti olarak adlandırdı. Fakat Türk tarzında telaffuz edildiğinde Lubat olarak isimlendirilir. İlave ettiğine göre Nicetas Choniates 13. yüzyılda bu yere Lupadrune demiştir. Bu, aşağı yukarı her yere özensiz biçimde yayılmış veya surlara karmaşık biçimde yerleştirilmiş antik kalıntılardan yani sütunlar ve duvar parçalarından anlaşılabilir üzere kuşkusuz antik bir kent olmalıdır... Ferrari bunu emin biçimde Apollonie olarak adlandırırsa da ben bunu tespit edemedim.

1794, Dallaway, 186: Bizans İmparatorluğu'nun sonlarından daha erken bir döneme ait olacak bir şeye sahip değildir. Cantemir tarafından bahsedildiği üzere Ulubat'ın Prensleri 1337'de Orhan'a Carasus eyaletini teslim etmişlerdir ve II. Murad'ın askerleri ve kardeşi Mustafa'nın yerine geçen asi savaşmak için burada çıkarma yapmışlardır.

1833–1843, Texier, 246, 246, 246–247: Loupadium, Bursa çevresini Müslümanlara (Sarrasins) karşı savunmak için, Alexi Commène tarafından kurulmuştur. Burası bir şehir olmaktan çok, müstahkem bir yerdir. En parlak zamanında iki bin nüfusu vardı. Şehir, Bizans tarzında dikdörtgen şeklinde yapılmıştır... On üçüncü yüzyıl yazarlarından Nicetas Choniates, bu şehre Loupadium adını verir. Anne Commène tarafından da yine böyle ifade edilmiştir. Bu Loupad şehri, Müslümanların kayıklarına karşı gölün girişini ve aynı zamanda Macestus yatağını korurdu. Savaş açısından binaları ve düzeni de iyiydi... Romalılar zamanında bu yerde hiçbir önemli şehrin olmadığı bellidir. Son yüzyıl gezginleri, burasıyla Mihaliç arasında birçok harabeden söz ederler. Bunlar, civarda bulunan Mileteopolis harabeleridir.

1837, Hamilton, 93: Ulubat'tan Rhyndacus üzerinde yer alan Kirmasli ya da Ghirmasli'ya olan yol, söylenene göre üç ya da dört saattir. Saat 1'den kısa bir süre sonra yola çıktık ve kaleyi terk ettikten sonra nehrin sol kıyısı boyunca ilerledik. Surların dışında, daha geniş bir kentin mevcudiyetine işaret eden birkaç harabe binayı geçtik.

1847, Macfarlane, 245: Nehir geçişine ve Marmara Denizi ile bağlantı hattına hâkim konumundan dolayı muhtemelen çok eski zamanlarda antik Yunan kolonistlerinin burada bir kenti vardı.

1857, Perrot, 88: İsmi coğrafya kitaplarında bulunan bu küçük kasaba ilk Müslüman istilaları zamanında tarihçilerin sıklıkla bahsettiği bir müstahkem mevki idi.

1894, Munro-Anthony, 156: Kasabada çok sayıda Roma öncesi kitabe vardır. Görünüşe göre bunlar yakın zamanlarda yeniden inşa edilen Bizans kilisesinden gelmez. Oldukça önemli ve akla yatkın açıklamalar yapan Dr. Cichorius bunların Cyzicus'tan getirilmiş olabileceğini belirtiyor.

1910 (?), Hasluck, 78, 82: Lopadium'dan ilk olarak Theodorus Studites'in bir mektubunda fakat yalnızca bir kervansarayın bulunduğu bir mola noktası olarak bahsedilir... Burada daha erken bir yerleşim mevcut olmuş olabilir; bana söylendiği üzere surların içinde "bir adam, kadın ve yılan" (Asklepios ve Hygeia?) kabartmasının görüldüğü bir grup terracotta bulunmuştur. S. Michel manastırı hala incubation [bir tapınakta kehanetsel rüyalar görmek için uykuya yatma] için kullanılır. Erken yerleşmenin C.I.A.I. 37 ve Stephanus'daki Αρταίου τείχος επί Πύουδάκι olması muhtemeldir... Yalnızca kabaca üç günlük bir mesafe teşkil eden gölün çevresinde gerçekleştirilecek dolambaçlı bir yolla kaçınılabilecek Rhyndacus Köprüsü'ne hâkim stratejik bir nokta olarak Lopadium, yüzlerce yıllık tarihinde birbiri ardında gelen dönemlerin izlerini taşır. Edrisi (1117) burayı "bağlar, bahçeler ve köylerle çevrelenmiş ve büyük gemiler için uygun bir nehrin kıyılarına yerleştirilmiş çeşitli binaları ve çarşıları olan büyük bir kasaba" olarak tanımlar ve daha sonra bir kez daha "büyük istihkâmlı Lubadhia kasabası"ndan bahseder. Hellespontine eyaletinin batı savunma hatlarının anahtarı olarak askeri önemi büyük Macesteus vadisi yolunun başı olarak ticari olanaklarıyla ve sorunlu zamanlarda surlarla çevrili güvenli bir kasaba olmasıyla dengelenmiştir. İkinci haçlı seferi esnasında Conrad ve Louis "Lupar Kalesi"nde buluşmuşlar ve vadiye doğru ilerlemişlerdir. Villehardouin burayı "Le Lupaire, dünyadaki en güzel yerlerden biri" olarak tanımlamıştır.

rüzgâr altında çadırımızı kurduk... [Manastırın] revakının kemerleri altında kısa bir süre uzandıktan sonra surların yarısını gezdim, ertesi sabah da hepsini tamamladım: Tamamı Ceneviz işiydi. Kuleler bir yuvarlak bir sivri biçimli olarak inşa edilmişti ve sur duvarları da genellikle barutun kullanımından önceki devirlerde kullanılan bir tarzda inşa edilmişti. Duvarlarda, özellikle de kulelerde, antik kentten çok büyük devşirme malzemeler kullanılmıştı. Bunların arasında temellere yerleştirilmiş sütun parçaları, farklı cinsten bir araya gelmiş parçalardan oluşan kornişler bulunuyordu. (Genel olarak 10 feet kalındığında olan) duvar kütesinin içinde geçitler kulelere açılıyordu. Bunlar dışarıdan sivri içeriden ise dikdörtgen bir şekle sahip idiler. Kemerleri meydana getirmek için tuğlalar kullanılmıştı; geri kalan kısımlar ise moloztaşlarından örülmüştü. Bu surların içinde bir kaç kişi yaşamasına rağmen vakur bir sessizlik hâkimdi. Bu sessizliği bozan tek şey, yıkılmış kulelerin üzerlerinde tüm gün boyunca oturan leyleklerin sesleriydi. Surlar, bir köşesinden nehrele birleşmekteydi.

1836, Strickland, 112: Ortaçağlar sırasında Ulubat'a tahkimat meydana getiren surlar belirgin bir biçimde görülüyordu.

1837, Hamilton, 92–93: Güney surunda on kule olup bazıları yuvarlak ve bazıları da köşelidir. Bu kenar ayrıca gölden dışarı çıktığı yerde Rhyndacus'a dökülen, kalenin surları altında güneybatıdan akan derin bir akarsu tarafından korunur. Bu İmparator Alexius'un Lopadion Köprüsü'nü geçtikten sonra kıyılarında kamp kurduğu Coryceus Nehri olabilir. Kahvedeki Türkler bana surlarda bazı kitabeler olduğunu söylediler fakat tüm sur boyunca yaptığım beyhude bir arayıştan sonra yalnızca duvarlar içine sokulmuş birkaç mermer blok ve kırık sütun bulabildim: kahvenin önündeki basamak güzel bir İon tarzı kornişin bir parçasıydı ve Apollonia'nın harabelerinden elde edilmiş olması çok muhtemeldi. Kalenin içindeki arazi, surlar boyunca yuvalarını yapmış olan yüzlerce leylek ile bu yerin mülkiyetini paylaşan yirmi harabe kulübeden oluşan ahalisinin bahçelerini meydana getirir. Lopadiom Kalesi'nin Bizanslı yazarlar ve özellikle babasının Nicaea'nın Türkleri'ne karşı yaptığı askeri seferlerin tarihinde Anna Commena tarafından sıklıkla bahsi yapılır.

1847, Macfarlane, 245, 249: Günümüze gelmiş surlar ve kuleler açık biçimde Bizans İmparatorluğu'na aittir ve 12. yüzyılın erken dönemlerinde vahşi Türk kabileleri ile bir savunma savaşına girişen İmparator John Commenus tarafından inşa edildiğine inanılır. Bu memleketin âdetine göre Cenevizliler camiler ve çeşmeler haricinde eski olan neredeyse her şeyin yapımcısıdır. Lubat'ın halkı da içlerine kendi kulübelerini inşa ettikleri harabeler arasında surlar ve kulelerin Cenevizliler tarafından inşa edildiğini söylüyorlar. Büyük bir olasılıkla bu çalışkan eski İtalyan cumhuriyetçilerinden bazıları neredeyse tamamen tuğladan inşa edilmiş olan ve Kütahya'nın devasa surları ve kulelerinin ufak yapılmış bir örneğine benzeyen işlere el atmış olabilirler... Ertesi sabah, Lubat'ın surlarının iyi bir bölümünün çevresinde gezinti yaptık. Bunlar bir çeşit yarım dairesel boşluğu çevreliyorlar. Nehir tarafındaki kavis sanki derin, geniş akarsu yeterli bir savunma sağlıyormuş gibi açık bırakılmış. Eğer nehir cephesi boyunca bir zamanlar surlar vardı ise de bunlar tamamen kaybolmuş. Eski kuleler çok sayıda fakat boyutları dikkat çekici ölçülerde değil. Kütahya'da olduğu gibi kuleler her türlü şekle sahip- kare, yuvarlak, sekizgen, beşgen ve üçgen.

1854 (?), Murray, 181: Bu kasaba bir zamanlar, günümüzde de harabe halinde olmasına ve sadece yarasa, baykuş ve leyleklere sığınak olarak hizmet etmesine rağmen halen görülebilen, kuleli güçlü surlarla çevrelenmişti.

1857, Perrot, 88: Antik tuğlalarla karışık moloz taşlardan yapılmış Bizans surları sırasıyla atnalı ve sivri uçlu biçimlerde yapılmış kuleleri ile hala ayakta.

1861 (?), Joanne-Isambert, 511: Burada büyük bir kalenin ve surların kalıntıları görülebilir.

1862, Moustier, 252: Sabah birkaç sülün öldürdükten sonra, Ulubat'ın surlarını inceledik ve ben de çizimlerini yaptım. Bu surlar imparator Alexius Commenus tarafından Rhyndacus ve Macestus'un akarsularının savunulması için inşa edilmiştir. Lupadium'un kökeni çok fazla geriye gitmez. Burası 14. yüzyıl civarında pek çok savaşların gerçekleştiği ve 1330 yılında Sultan Orhan'ın kuvvetlerinin eline düşmüş bir kaledir.

1894, Munro-Anthony, 155–156, 156: Nehir kuru havalarda başa çıkılmaz bir engel değildir; fakat gölün güney kıyısı boyunca batıya uzanan yolu kolaylıkla engelleyebilir. Mesela Türklerin Chorach [?] muhafız evini kurdukları noktada. Bu yüzden gölün hemen aşağısındaki kuzey yolunda köprüyü kontrol eden Uluabad'daki Lopadium Kalesi önemlidir...

Surlar Şimdi oldukça parça parça olup harap kondisyondadır ve sadece sayılamayacak kadar çok leylekler için bir yuva yeri olarak hizmet etmektedirler.

1910 (?), Hasluck, 80–82: Landron'un skecinin sonrasında bile çok fazla harap olan Bizans istihkâmı yaklaşık 475 x 150 metre ölçülerindeki bir yamuk biçimindedir. Uzun kuzey kenarı nehir ve doğu tarafı küçük bir ırmak kolu tarafından koruma altına alınmıştır. Nehre cephesi olan duvar neredeyse tamamen ortadan kalkmıştır. Diğer üç duvarı bazı yerlerde hemen hemen tam yüksekliğine kadar korunmuştur. Moloz ve tuğlalardan yaklaşık 3 metre kalınlığında sağlam biçimde inşa edilmiş ve kulelerle donatılmıştır. Görünüşe göre uzun kenarında 12 ve kısa kenarında 6 tane kule mevcuttur. En iyi biçimde korunmuş kısmı güneydoğu köşesindeki birleşme yeridir. Köşenin içinde surlarla paralel iki harabe merdiven bulunur ve her biri surların tepesi boyunca uzanan yürüyüş yoluna açılan bir kemer ve yarım kemerle desteklenir. Harabelerin daha erken tanımlamaları bir miktar muğlâktır. Spon kulelerin yuvarlak ve beşgen, Egmont, üç-, dört-, beş-kenarlı, Prokesch yuvarlak, altıgen ve sekizgen olduğunu söyler; sur duvarının geniŐlięinden oldukça fazla çıkıntı teşkil eden çok iyi korunmuş yuvarlak bir kule günümüze gelmiştir ve birkaç tanesinin harabeleri de görünüşe göre dar bir beşgen biçimindedir. Gerlach lentolarında ha ve rozetlerin bulunduğu beş kapı görmüştür. Le Bas'ın bahsini ettiği kuzeybatı köşedeki basit kapı neredeyse tanınmaz haldedir.

Ek 121: Karacabey Ulubat Köyü Köprü

1675, Wheler, 224: Nehri ahşap bir köprüyle aştık. Fakat burada hemen yanında taş bir köprünün harabeleri de vardı.

1701, Chishull, 71: Tahminen akşamın altısında çaya vararak, harap taş köprünün yanındaki tahta köprüyü geçtik.

1701, Tournefort, 242: Ulubat'ta tahta bir köprüyle ırmağın karşı yakasına geçtik; köprünün solunda, çok iyi yapılmış olduğu anlaşılan eski bir taş köprünün kalıntıları vardı.

1720, Egmont-Heyman, 189: Nehrin üzerindeki taş köprü de harabe haldedir ve şu anda ahşap bir tanesi onun yanına inşa edilmiştir.

1818, Fuller, 62: Ortadaki kemerleri yıkılmış olan muazzam bir taş köprünün yerine bu görevi üstlenmiş olan zayıf yapılı bir ahşap köprüyle nehri geçtik.

1834, Burgess, 121–122: Sınırları içerisinde de yıkılmış bir köprünün kalıntıları vardı. Rumlar tarafından Lupat, Türkler tarafından Oulabatsch olarak adlandırılan bu nehir kaynağını Apollonia gölünden alır ve Sousogerlich ile birleşerek Marmara Denizi'ne dökülür.

1894, Munro-Anthony, 156: Gölün aşağısındaki Rhyndacus derin ve gemi seferlerine elverişli bir nehirdir. Ulubat'taki modern ahşap köprünün merkez bölümü trabzanlar üzerinde ileriye geriye hareket edebilir böylece göl ve deniz arasında sefer yapan küçük gemilerin geçişlerine müsaade eder. Antik köprü taştan inşa edilmiştir. Ayakların iki ya da üç tanesi hala akıntıyı engellemektedir ve birkaç harap sırtlı kemer kıyılarda sallantıda durmaktadır. Apolloniate'nin balıkçı kayıklarının alçak direkleri olması, muhtemelen bu eski köprünün günlerinden kalma bir gelenektir.

1910 (?), Hasluck, 78, 83: Bizans tarihinde dikkat çekici bir stratejik nokta olan köprünün çok sayıdaki ayağı şimdiki ahşap yapının doğusunda ve istihkâmın kuzeydoğu köşesinin yakınlarında hala görülebilir; bunlar dörtgen bloklarla inşa edilmişlerdir fakat harabeler detaylı bir inceleme yapılamayacak kadar çok hasar görmüştür. Orijinal yapı muhtemelen, yeni başkentin seçilmesinin ardından Cius ve Nicaea ile Hellespontine eyaleti arasında bir bağlantı kurmak için Constantine tarafından inşa edilmiştir. S. Philetaerus Nicaea'dan Cyzicus'a olan yolculuğunda (Maximian'ın yönetim altında) Rhyndacus'tan söz eder ancak Lopadium'dan bahsetmez ve burada görünüşe göre İskitlerin taşkın yapan nehir nedeniyle Cyzicus'tan geri döndükleri tarih olan MS 258'de hiçbir köprü mevcut değildir. Anna Commena ayrıca Helena tarafından ona adanmış köprünün üzerindeki bir şapelden dolayı kendi zamanında Constantine Köprüsü olarak adlandırıldığından bahseder... Türk tarihinde Lopadium veya Ulu-abad (Ulu Şehir) ilk Sultan'ın zamanında görünür: Seaddin'e göre, Osman yaptığı hizmetlerin karşılığında köprüyü asla geçmeyeceğine dair Lopadium valisi (Karassian ?) ile anlaşma yaptı – tarihçi saf biçimde "ihtiyaç olduğu zamanlarda-geçişlerin kayıklarla yapıldığı bilgisini de ekler- fakat Karassi'nin düşmesi üzerine Orhan onu yok etti ve bunun yerine ahşap bir tane inşa etti. Lopadium'un surları da valinin ihanetine karşılık olarak yerle bir edildi ve Orhan bunun yerine bir kervansaray inşa etti. Köprü önemli bir stratejik nokta olmaya devam etti. Burada 1403'te Bayezid'in ölümü üzerine tahtta hak iddia eden rakipler Mehmet ve İsa'nın komutanları karşılaştı ve Mehmet'in lehinde bir mücadele meydana geldi. I. Mehmet yine burada Bursa'dan Pergamon'a olan yolda askerlerini kontrolden geçirdi ve 1421'de Murat tahtta hak iddia eden Mustafa'yı bozguna uğrattı; 1607 gibi daha geç bir tarihte, Kalenderoğlu'nun isyanında Bursa'dan gelen yolları üzerinde isyancılara karşı köprüye askerler yerleştirildi.

Ek 122: Karacabey Ulubat Köyü Gayrimüslim Yapıları

1576, Stephan Gerlach, 443: Kentin içinde altı Hıristiyan kilisesi var. Bunların üçü oldukça büyük. Kentte yaşayan üç rahibe “papas” diyorlar. En büyük kilisesi Panaghia'nın papazı şehir dışında olduğundan kendisi ile görüşemedim. İkinci kilise Aziz Demetrius, üçüncüsü Aziz Georgius adını taşıyor, dördüncü kilise İsa Efendimize adanmış, beşinci kilise, kutsal Başmelek ve savaşçıların yöneticisi Mikail'e adanmış olan dar bir yapı. İçeride Başmelek Mikail'in ve başka azizlerin resimleri var. Altıncı kilise Aziz Johannes Kilisesi. Bu kentte 60 Rum yaşıyor. (Kuşkusuz kiliselerde bunlara yetecek kadar yer vardır).

1720, Egmont-Heyman, 189: Ulubat'ta on Rum evinden daha fazlası olmamasına rağmen Rum papazdan büyük nezaket gördük.

1794, Dallaway, 184: Daha sonra Mysia'nın sınırlarına geçtik ve Lapadion ya da Ulabad'a ulaştığımızda yabancılar için bir sığınma yeri ve civardaki tüm köylülerin kutlamak için bir araya geldikleri bir panayır ya da festival için kullanılmakta olan bir Rum manastırı bulduk ve şu an çok tuhaf bir sahnede bulunmaktan mutlu olduk. Manastır, çevresinde caloyer[rahipler] ya da din adamlarının odaları ve açık bir avlu çevresi sundurmasının olduğu bir alanı çevreleyen çamur duvarlarıyla kaba bir binadır. Asıl olarak çocukları ile kadınların ve kızların olduğu 200 kişiden daha fazlası törene katılmıştı. Gün batımında içeriye girmemize müsaade edildiğinde tümü, gruplar meydana getirmiş halde yanlarında getirmiş oldukları yiyeceklerle ilgileniyorlar ve erkekler bol bol şarap paylaşıyorlardı. Bitirmelerine yakın, görevli bir rahiple birlikte egumenos, küçük bir miktar para bağışından önce hepsi tarafından çok içten biçimde öpülen panagyanın bir portresini taşıyan farklı gruplarla bir geçit töreni yaptı. Daha sonra kutlamalar başladı. Bir zamanlar cilalı olan taş bir sütunun üzerinde çam ağacından büyük bir şamdan yerleştirilmişti⁶¹³¹.

1794, Morritt, 108: Buraya vardığımızda, kahvehane çok kötü olduğu için Rum rahibe konaklama arzumuzu ilettilik. Rahip bir Rum bayramı olduğu için civardaki köylülerin tamamının evinde ve avlusunda toplandığı mazeretini uydurdu. Fakat tabii ki bir partinin keyfini çıkarmayı arzuluyorduk ve akşam buna katıldık. Kendinizi çevresinde sundurmalarla büyük bir avluda hayal edin. Tüm yaşlardaki kadınlar ve erkekler daha önce tanımlamasını yaptığım biçimlerdeki Rum elbiselerini giymişler ve bunların altında bağdaş kurmuş biçimde daire içinde oturuyorlardı, sundurmaların kirişlerine bağlanmış beşiklerde çocuklar sallanıyordu. Kötü biçimli tulumlar, flütler vb. en kasvetli Rum ezgilerini çalıyordu: bunların müzik dışında her şeye benzediğini söylemeliyim. Şarapları iyiydi böylece onların arasında bağdaş kurarak oturduk ve çok keyif aldık.

1818, Fuller, 62: Köyün Hıristiyan ahalisi için dini ayinler gerçekleştirerek birkaç kuruluş kazanmak için ara sıra Mihaliç'tan gelen birkaç yarı aç durumdaki Rum rahibi bulduğumuz rutubetli, kasvetli bir manastırda konakladık.

1833/1834, Levinge, 236: Hızla harabe hale dönüşen geniş bir Rum manastırı seyyahların içinde misafir edildiği bir yer. Çok büyük bir topluluğun geride kalan üyelerinin tamamı üç rahipten oluşuyor.

1834, Burgess, 120–121: Eğer ki bu şekilde adlandırılabilirse köyde, sefil kulübeleri kalenin halen ayakta olan duvarları içine yerleştirilmiş yaklaşık 10 Rum ailesi yaşıyordu. Burada ayrıca St. Honorius denilen bir manastır da mevcuttu ve tek bir papaz bir zamanlar büyük bir rahip topluluğunun temsilcisi ve hamisi olarak kalmıştı. Bu yer Rumlar tarafından Lupathion ya da Lupath olarak adlandırılıyor ki bu antik adı olan Lapadium'a da çok yakın isim. Türkler de bunu çağrıştıran bir ismi kullanıyorlar- Oulabat. Manastırın revakında bazı antik parçalarla üzerinde kolayca okunan ΑΦΡΟΛΕΙΣΙΑ kelimesinin olduğu kitabeli küçük bir lahit mevcuttu. Bu manastır, Apollonia'da St. Constantine olarak adlandırılan diğeri gibi 200 ya da 300 rahibin olduğu söylenen Lupathion'da altı saat uzaklıktaki bir merkeze bağlıydı.

⁶¹³¹ Seyyah yazısının devamında bir süre daha ayrıntılı biçimde bu şenlikten söz eder. Ötügen v.d., 1986: 395'te seyyahın bu panayırın Aziz Mikhail adına kutlandığından bahsettiği belirtilse de seyahatnamede Aziz Mikhail'in adı geçmemektedir. Kutlamanın kimin adına yapıldığı konusunda bir ipucu aranmak isteniyorsa tören sırasında Panagia'nın bir portresinin dolaştırılması ve öpülmesi nedeniyle bu kişinin Meryem olduğunu söylemek daha doğru olacaktır.

1847, Macfarlane, 245, 246–247, 248: Uzaklardan gördüğümüz uzun bina arka tarafta ve mütevazı ahşap caminin oldukça üstünde. Bunun antik surlar içindeki en yüksek noktaya taştan inşa edilmiş yeni bir Rum Kilisesi olduğu anlaşılıyor- İnsan gücüyle yükseltilmiş gibi görünen ve Nicaea'daki gibi antik zamanlarda bir Yunan tapınağının tabanı ve temeli olarak hizmet vermiş bir çeşit tepelik üzerinde yer alıyor. Müslümanlar leyleklerin kendi taraflarında olmasıyla böbürlenirler fakat buradaki kuş taraf tutma ya da tercih yapma işareti göstermiyor çünkü eğer cami üzerine bir yuva yapmışsa aynı zamanda Hıristiyan kilisesi üzerine de üç tane yapmış... Ev sahibimizin kendine gelmesi bir süre almıştı çünkü komşularından bazıları, din konusunda günümüzdeki Türklerden çok daha hoşgörüsüz olan küstah ve zorba Çerkesler, onunla bu sabah bir tartışma yapmışlar, inancına hakaret etmişler ve çok fazla paraya mal olan ve bu bölümdeki Rumların tamamı tarafından en yüksek biçimde saygı gören yeni Rum kilisesini bozmakla tehdit etmişlerdi. Her şeyi göz önünde bulundurarak çok güzel görümlü bir anıt olan yeni kiliseye gittik. Ne yazık ki, dört duvarından birisinde büyük bir çatlak ya da yarık vardı ve çatıdan aşağıya kadar uzanarak çökeceği ya da yıkılacağı hissini veriyordu. Antik anıtları göz önüne almayan Rum mimar temellerini ihmal etmişti ve korkunç bir çöküş meydana gelmişti. Fakat Rumlar kesin olarak bunun tamamen Çerkeslerin gelişinden dolayı meydana geldiğine ve eğer bu huysuz imansızlar defedilirse, yarıkların kapanacağına ve duvarların sağlam ve dayanıklı olacağına inanıyorlardı. Mucizevî tedavilerin tüm suretlerinin burada gerçekleştirildiği söyleniyordu... Kilisenin içinde, henüz taşlarla döşenmemiş kaba zeminin üzerinde, altar panosunun önünde ve Meryem ile azizlerin çok bayağı resimlerinin sonsuzluğunun hemen altında, bu duruma maruz kalması için iki döşneğin üzerine iki Rum çocuğu yatırılmıştı. Bunlardan birisi kısıktan düşmüş ve dizinin birisinin üstü ciddi biçimde yaralanmış olan Sotiri'nin oğluydu. Diğer kesintili bir ateşin en ateşli durumda olan küçük bir kızdı. Tüm gün boyunca buradaydılar ve tüm gece boyunca da burada yatacaklardı. Bakirenin ve azizlerin önünde onlar için rahipler tarafından kutsanan çok sayıda mum çoktan yakılmıştı. Diğer mumlar yakılma sürecindeydi. Eğer bu onları iyileştirmesse ne iyileştirebilirdi ki? Sanırım küçük kızın durumunda ufak bir miktar kinin işe yarayabilir. Fakat onu burada öneremedim çünkü yüklüce para kazanan rahipler bir hastalarını ellerinden almama ve benim beyaz pudramın onların mumları ve resimlerinden daha fazlasını gerçekleştirdiğini iddia ederek Tanrı'ya karşı bir saygısızlık yapmama sinirlenebilirlerdi... Ulubat kutsal bir yerd- Bu Çerkesler gelene kadar bir hac yeri idi ve hiçbir Müslüman nesillerden beri burada yaşamıyordu. Burayı tamamen Rumlara bırakmışlardı ve Rumlar da dinlerini ve çok sayıdaki dini törenlerinin tamamını özgürce gerçekleştiriyorlardı. Agios Stratti Michaelos ya da Baş Melek (Archangel) Michael'e adanmış olan bu güzel yeni kilise yalnızca Ulubatlıların parasıyla değil, aynı zamanda Mihaliç, Kirmastı, Bandırma, Erdek ve yüzlerce başka yerlerdeki Rumların da yardımlarıyla yapılmıştı. Bu tüm memleketin gururu ve manevî şerefiydi. Bunun gibi hiç bir kilise yoktu. Güzelce doldurulmuş takvimlerinin neresinde Agios Stratti Michaelos'a eşit bir aziz vardı ki? Uzaktan ve yakından insanlar her yıl bu tapınağa geliyorlardı. Antik zamanlarda olduğu gibi modern zamanlarda da dindarlıkla eğlence ve ticaret karışmıştı: ürünler satılıyor ya da diğer ürünlerle, imal edilmiş maddelerle veya limanda ikamet eden Rumların getirdiği kahve ve şekerle takas ediliyordu.”

1854 (?), Murray, 181: Gezginler için alışılacak konaklama yeri hızlı biçimde yıkılmaya yüz tutmuş büyük bir Rum manastırındır. Kalabalık bir cemaatten şimdi geriye kalan üç rahiptir.

1862, Moustier, 252: Saat 2.30'da bizimle oldukça ilgilenen papaz Spiridon'dan ayrıldık. İki büyük kaygı ile ilgili acısını çeker biçimde onu terk ederken üzüntü duyduk: Güzel ve oldukça yeni bir yapı olan köyün kilisesi 1856 yılındaki depremde yerle bir olmuştu. Üzüntüyle bize kalıntılarını gösterdi.

1870 (?), Busch, 146: Gezginlerin burada bulacakları konaklama yeri şimdi yalnızca birkaç rahibin bulunduğu büyük fakat yarısı harabe haldeki manastırındır. Üzerinde durulması gereken bir şey bu kentteki Rumların Küçük Asya'nın içlerindeki birçok diğer kasaba ve köyde olduğu gibi ayinleri Yunanca gerçekleştirmesine rağmen, Yunanca değil yalnızca Türkçe konuşmalarıdır.

1910 (?), Hasluck, 79–80: Gerlach'ın zamanlarında burada altı kilise bulunmaktaydı ve bunların en büyüğü Panagia idi. MacFarlane, S. Michael'in panegyris [panayır]'ını (6 Eylül) Rumlar için güvensiz hale getiren 1845 yılındaki Çerkeslerin gelişine kadar hala büyük

bir dinsel merkez olduğundan bahseder. Şimdiki kiliselerden (her ikisi de S. Michael'e ithaf edilmiş) büyük olanı bir kitabe taşır.

Ἀνωκοδομήθη ἐκ βάθρων ὁ λαμπρό-
 ατος οὔτος ναός τοῦ Ἀρχιστρατήγου Μιχαήλ
 ἐπί τοῦ παιερωτοῦ Μητροπολίτου Νικαίας Κύρ-
 Ἰωσήφ δαπναυή καί ἐξόδω τῷ ὀρθοδόξῳ χρι-
 στιανῶν τῆς πολιτείας Μιχαλιτζίου, τοῦ Λειβαδο-
 χωρίου, τῶν τε γειτουικῶν χριστιανικῶν
 χωρίων καί τῶν ξένων συυδρομητῶν
 ἔτει σωτηρ. 1847 Σεπτεμβρίου.

Kilisenin batı duvarına söylendiği üzere inşa sırasında bulunan azizin alçak bir rölyefi ilâştirilmiş ve daha sonra şimdiki kitabesi kazınmıştır. İlkinin yanında yükselen ikinci kilise, büyük yaşı ve büyük kutsallığı ile meşhurdur; çevresinde hacıların konaklaması için sundurmalı bir avlu bulunur. Binanın kendisi kabadır fakat kanvas üzerine yapılmış çok eski küçük bir mucize yaratan resim içerir: bu kilisenin içinde incubation [bir tapınakta kehanetsel rüyalar görmek için uykuya yatma] uygulanır. MacFarlane ziyaretini gerçekleştirdiği sırada altarın önünde yatan, bir tanesi yüksek ateş diğeri ise yaralanmış bir diz kapağından muzdarip iki çocuk görmüştür. Deliler, kilisenin batı ucundaki bir kirişe bağlanırlar: incubation'un alışılâgeldik süresi 40–60 gündür. Resmin bir kopyası kişisel olarak buraya gelemeyecek durumda olan hastalara gönderilir ve yataklarının üstlerine asılır: ayrıca kilisedeki ayazmanın da söylendiği üzere sağlık verici özellikleri vardır ancak yalnızca harici olarak uygulanır.

Ek 123: Karacabey Ulubat Köyü Konaklama Mekânları

1576, Gerlach, 444: Bizi ağırlayan ev sahibimiz, oturmamız için altımıza kırmızı kadifeden yastıklar verdi ve geceleyin güzel yataklar serdi, altına ot şilteler de yerleştirdi.

1656, Thévenot, 116: Öğle vakti Tahtalı'ya otuz mil uzaklıktaki Loubat'a geldik ve orada konakladık.

1675, Wheler, 225: Burada, bol miktarda bulunduğu nehirden yakaladığı ve ağırlığı tahminimize göre en azından on iki pound olan çok güzel bir sazan balığını bize sunan bir Rum balıkçısının evinde konakladık.

1701, Chishull, 71: Eskiden "Apollonia ad Rhyndakos" ve şimdi Ulubat denilen kasabada ve suyun karşı kıyısında konakladık.

1701, Tournefort, 242: Konakladığımız kervansaray – her ne kadar birkaç eski sütun başlığı ve birkaç mermer kaide varsa da çok kötü yapılmıştı ve çok pisti.

1720, Egmont-Heyman, 187–188: Altı saat sonra, küçük Lubat köyüne ulaştık ve kervan nehri ahşap bir köprünün üstünden geçti fakat biz Türklerin şarap içen insanların orada konaklamasına izin vermediklerini iddia etmelerine rağmen, camiye bitişik ve içinde konakladığımız açık bir ev bulduğumuz kasabada kaldık.

1802, Browne, 144: Ulubat Kasabası'nın içinden geçerek, Hıristiyanların her bir kişi için 10 ya da 12 paralık bir geçiş ücreti almayı bekledikleri Mikalizza üzerine inşa edilmiş uzun ahşap bir köprünün yakınlarındaki bir handa durduk.

1816, Turner, 149: Çiftliğin asıl sahibi olan yaşlı Rum papaz bize çok rahat ettiğimiz bir yer olan oldukça geniş bir oda verdi.

1820, Marcellus, 500: Olympe Dağı'nın kaynaklarının ve karlarının her ikisinden de meydana gelen nehrin ve Apollonie Gölü'nün kıyısında kısa bir konaklamadan sonra yıldızlı ancak ayın olmadığı bir gökyüzünde yolumuza devam ettik.

1837, Hamilton, 92: Nehrin güney kenarında doğudan batıya uzanan bir dikdörtgen şeklinde olan Ulubat Kalesi'nin harabeleri içine inşa edilmiş bir kahvede mola verdik.

1847, Macfarlane, 245, 245–246: Dürüst Tournefort 1702'de buradayken, kirli ve kötü biçimde inşa edilmiş bir bina olmasına rağmen kendisine bir konaklama imkânı sağlayan bir kervansaray vardı. Burada şimdi bu türde hiçbir şey yok. Kervansarayın harabeleri Osmanlı halkının son kalıntılarının olduğu gibi uzun zaman önce kaybolmuş... Sendeleyerek köyün şefi ve ayrıca saygıdeğer bir adam olan Sotiri adında bir Rum köylüsünün ahşap evine gittik. Burada bulunmuş olan İngilizlerin tamamını ve bizim himayemiz altındaki kişiler olan ve zaman zaman mısır ve diğer ürünleri satmak için nehrin yukarısına gelen İyonyalı Rumların hepsini konuk etmişti. Bizim Bursa'daki konsolosumuzun bir çeşit vekili gibi hareket ediyor ve daima bizim ve kendisinin arkadaşı olan Çelebiye o anda gülen ve aynı zamanda da gururlanır biçimde "Konsolos Bey" olarak hitap ediyordu. İngiliz misafirleri arasında Sotiri'nin en büyük keyifle hatırladığı kişi Bay G. T. Vigne idi⁶¹³². Bu girişimci gezgin yaklaşık iki hafta boyunca Lubat'ı, yollarda ya da tarlalarda, dışarıda ya da içeride şimdiye kadarki yol arkadaşları içinde en neşeli ve iyisi olarak bildirdiği John Zohrab ile birlikte karargâhı yapmıştı. Sotiri, onun uyuduğu ve bana da aynı biçimde rahat edeceğime söz verdiği en iyi odasının en iyi köşesindeki döşemeleri ve yatakları işaret etti.

1861 (?), Joanne-Isambert, 511: Rum Manastırı'nda konaklanılabilir.

1862, Moustier, 251: Beni ve yol arkadaşımı büyük bir misafirperverlikle kabul eden bir Rum papaz'ın evine yerleştik. Bu bir manastıra bağlı bir çeşit çiftlikti... Avlusu hayvanlarla doluydu. Bizi pencerelerinde cam olmayan bir odaya yerleştirdi. Gece serindi fakat divan minderleri ile çok aralıklı olan delikleri bir şekilde tıkadık. Bay Vernouillet'in sabah öldürdüğü bir sülünle akşam yemeğimizi yedik ve Hotel d'Olympe'deki rahat odaları hasretle düşünmekten kendimizi alamaz biçimde zemine uzanarak uykuya daldık.

⁶¹³² Seyyah bu kişinin "A Personal Narrative of a Visit to Ghuzni, Kabul and Afghanistan" ve "Travels in Kashmir, Ladak, Tskardo" gibi kitapların yazarı olduğunu verdiği dipnot ile açıklamıştır.

Ek 124: Karacabey Ulubat Köyü İssız Han

1576, Stephan Gerlach, 444: [Ulubat'tan] çeyrek mil ötede, geniş bir arazide II. Murad tarafından inşa ettirilmiş olan, büyük kesme taşlardan yapılmış güzel bir kervansaray var. Kapısının üstündeki kitabe, kervansaray hakkında gerekli bilgiyi veriyor.

1833–1843, Texier, 246: Apollonias'dan Loupadium'a giden yol, gölün kuzey kıyısını, kıraç ve bataklık yerlerden geçerek takip eder... Yolun üzerinde rastlanan tek bina, Hırsız Han adındaki terk edilmiş ve harap olmuş handır. Bina, orta çağa ait Türk yapısıdır.

1834, Burgess, 122–123: Lupathion'dan 45 dakika uzaklıkta cami mi, kilise mi yoksa tapınak mı olduğunu anlayamadığım çarpıcı bir yapısı olan bir binaya geldik. Mimarisi Türk yeteneği ya da duvar işçiliği olamayacak derecede mükemmeldi. Ancak girişinin üzerinde binayla yaşıt görünen bazı Arapça karakterler yer alıyordu. İç kısmı üç düzgün nefe ayrılmıştı. Bölümlerin ayrılması bir kilisedeki gibi payandalar üzerine yerleştirilmiş kemerlerle meydana getirilmiş. Ana nefte dört kısa granit sütunun üzerine yerleştirilmiş piramidal biçimli iki direk var. İçeriye ışığın girebildiği tek yer İtalyanların "Abbaini" dedikleri bu iki kısım. Bu yüzden binanın malları ya da hazineleri için bir yer olarak Cenevizliler tarafından inşa ettirilmiş olduğunu tahmin ediyorum. Yakınlarında başka hiçbir bina ya da harabe mevcut değil.

1837, Hamilton, 91–92: Arazi, 11.30'da kırmızı ve beyaz taş ve tuğlalarla alması sıralarla inşa edilmiş Kız Khan [Kız Han (?)] adı verilen eski bir Türk binasına ulaşana kadar kuzeye doğru yaklaşık 2 millik bir dağ sırası ile mısır ve bataklık otlakları içinden devam etti. Girişi bu türdeki yapılarda alışlageldik olanlardan daha sade idi. Anlaşıldığı üzere Erken İslam ya da Bizans Dönemi'ydi ve biraz önce aktardığımız pasajda Anna Commena tarafından zikredilen İmparatoriçe Helena'nın Kilisesi de olabilir. Merkez sahnin ortasında görünüşe göre çatıyı destekleyen iki kare duvar ayağı vardır. Fakat dört cüce taş sütuna dayanmış biçimde boş olduklarından muhtemelen açık ocaklar için baca olarak tasarlanmışlardır. Bu hanlar şimdi çobanların dışında nadiren ziyaret edilirler. Günümüzün Türkleri genellikle bir ağacın gölgesi altında ya da bir çeşmenin kenarında konaklamayı tercih ederler.

1847, Macfarlane, 244: Görkemli bir hanın harabelerini geçtik. Gölün kenarında yeşil kıyılık alanın üzerinde duruyordu ve taş ile çok iyi pişmiş tuğlalardan sağlam biçimde inşa edilmişti. Fakat ilgisizlikten ötürü tamamen harap olmuştu.

1857, Perrot, 87: Şimdi harap olmuş ve terk edilmiş olan bu kervansarayın ismi kirsiz-khan yani hırsızların hanıdır; tuğla sıralarıyla alması taş bir temelde sağlam biçimde inşa edilmiş çok geniş bir binadır: Kuşkusuz banisinin ismini ve niyetlerini anlatan Türkçe bir kitabe giriş kapısının üstünde yer alır. İç kısım üç nefe ayrılmıştır. Ana nefin ortasında dumanla tamamen kararmış dört ağır sütunun üst kısmına çok büyük iki baca dikilmiştir. Yan duvarlara mazgal delikleri açılmıştır; bu açıklıklar binanın ismini ve anılarını yaşattığı ziyaretçilerine karşı kendilerini savunmak için bu sığınağa kapanan tüccarlar ve katircılar tarafından defalarca kullanılmış olmalıdır.

1861 (?), Joanne-Isambert, 511: Gölün kuzey kıyısı boyunca batıya doğru devam edilerek Karagatch [Karaağaç] ve Kyz Khân [Kız Han]'dan geçilir.

1862, Moustier, 251, 252: [Gölyazı-Ulubat arasında] Yolumuzun üçte ikisinde büyük bir harabe binanın yanından geçtik. Bu memlekette bu binaya uğursuz bir ad verilmişti, Keurseuz-Khan (Hırsızların Hanı)... Ulubat'a dönmeden, bir gün önce yanından geçtiğim harabe hanı ziyaret ettik. Göle hâkim bir konumda, ıssız bir halde ve haşmetli biçimde ayakta idi. Muazzam bir planda inşa edilmişti. İki kemer sırası iç kısmı üç nefe ayırmıştı. Merkezde iki büyük baca fanus şeklinde düzenlenmişti böylece yolcular çevresinde sıralanabilirlerdi. Kubbeden içeri hiç ışık girmiyordu. Birçok gezginin düşündüğü gibi bu binanın bir Bizans kilisesi olduğunu kabul etmek bana neredeyse hiç ihtimal dâhilinde görünmedi.

1894, Munro-Anthony, 151: İkisja [İkizce (?)] ve Uluabad arasındaki tek yapı, boş bir kervansaray olan İssız Han olup terk edilmiş kıyılardan millerce uzakta göze çarpan tek objedir. Han eski Türk tarzında muazzam biçimde inşa edilmiştir ve çatık boş duvarları,

karanlık büyük ve geniş kapısı misafirperver bir sığınaktan çok bir hırsızın kalesini akla getirir.

1899, Kınçov, 85: Çatal'dan iki saat yolculuktan sonra gölün batı kıyısına, onun dışarı aktığı yere yaklaştık. Buraya gelmeden önce yolun yakınında sürülmüş tarlaların ortasında bir yapı dikkatimi çekti. Adı Hayırsız Hanı'ydı. Aralarına dar tuğla kuşakları çekilen büyük yontulmuş kareli taşlarla yapılmış eski bir yapı. Kırk dört metre uzunluğu ve yirmi buçuk metre genişliğiyle bir dikdörtgen görüntüsü arz eder. Kapıları geniş olup güneye göle doğru bakar. İki sıra şeklinde örülmüş sütun içerden yapının yuvarlaksı taş çatısını destekler. Ortasında, her biri taş sütunlara dayaklanmış ve sonra tuğlalarla örülmüş iki özgün bacası vardır. Ön kısımda yanında iki özel oda bulunur. Doğu ve batıda küçük ızgaralı pencereleri vardır.

1910 (?), Hasluck, 84–85: [Orhan tarafından inşa ettirildiği söylenen] "Kervansaray muhtemelen Rhyndacus'un diğer kenarında Ulubad'dan yarım saat uzaklıkta harabe ancak hala heybetli İssız Han tarafından temsil edilmektedir. Bu binanın Ulubad ve Bursa arasında yolculuk yapan çok sayıda seyyah tarafından bahsi yapılmıştır ve en iyi Turner tarafından tanımlanmıştır. Gerlach (kapının üzerindeki kitabenin şahitliğinde binanın Murad II (1422–1450) tarafından inşa ettirildiğini (veya tamir ettirildiğini ?) söylemiştir. Bu, ana binadan düz bir birleşme yeriyile ayrılan girişin iki yanındaki odalara işaret ediyor olabilir. Han alçak sivri çatısı olan dikdörtgen biçimli bir binadır. Ölçüleri 44 x 22 yada olup düzenli sıralarda kare şekilli taşlar ve tuğlalarla sağlam biçimde inşa edilmiştir. Yaklaşık 0.40 m kalınlığındaki taş blokların iki sırası 0.35 m kalınlığındaki tuğla işi bir şeritle almaşık bir haldedir. Duvar köşeleri baştanbaşa taştandır. Derin biçimde girintili olan giriş güney kenarında yer alır ve yanlarında iki küçük oda bulunmaktadır; kapının açıldığı büyük salon sade yivli sütun başlıkları olan payelerle altı bölüme ve hafif biçimde yükseltilmiş yan koridorlara ayrılmıştır. Paye kemerleri ve sade beşik tonozlar tuğladandır. Merkez kemer üçgen çatının altındaki yükselti ile uyumlu biçimde debdebelidir; ikinci ve dördüncü paye çiftlerinin arasında açık ocaklar vardır ve duman her biri dört sütunla desteklenen bacalardan dışarı atılır.

Ek 125: Karacabey Ulubat Köyü Ahşap Köprü

1816, Turner, 149: Şafak vaktinde gölün üzerinden derme çatma bir köprüyle geçtik.

1833–1843, Texier, 246: Nehrin sol kıyısına ve tam gölden çıktığı noktaya yapılmış olan Loupad küçük yerleşim yerine ulaşmak için, Rhyndacus'u çok kötü yapılmış bir tahta köprüyle geçmelidir.

1833/1834, Levinge, 236: Kasabadan ayrıldıktan sonra nehir, atların her adımıyla sallanan, sağlam olmayan, zayıf bir ahşap köprüyle aşılr. Bu nehir günümüzde Illibash [Ulubat] adıyla bilinmektedir ve antik Rhyndacus Nehri'dir.

1834, Burgess, 122: Eski kalenin bu ahalisini terk ettim ve Rhyndacus'u altında akan su gibi çürümüş olan ahşap bir köprüyle geçtim.

1837, Hamilton, 92: Saat 12 yi çeyrek geçerken Apollonia Gölü'nden dışarı çıktığı noktaya 200 yarıdan daha aşağıda olmayan ve derin ve çamurlu bir nehir olmakla birlikte çok hızlı biçimde akmayan Rhyndacus üzerinde inşa edilmiş uzun ahşap bir köprüye ulaştık. Köprü şimdi dar ve çürümüştür ve biz de atlardan inmek zorunda kaldık. Suyun üzerindeki uzunluğu 144 adım ya da yaklaşık 280 feet'tir.

1847, Macfarlane, 244–245: Bu dokunaklı harabeden [Issız Han] ayrıldıktan yaklaşık bir saat sonra, Apollonia Gölü'nden Propontis'e akan klasik ve tarihi nehir Rhyndacus'a ulaştık. Nehir, bu mevsimde neredeyse Richmonda'daki Thames kadar dolu ve genişti. Bunu tamamen direklerle inşa edilmiş olan sallanan ve gıcırdayan bir Türk Köprüsü ile geçtik. Yarım düzine ya da daha çok uzun direk -ortadaki en uzunudur çünkü Türkler asla yukarıya ve daha sonra aşağı doğru meyilli olmayan bir köprüye sahip değillerdir- her iki kenarda köprü ayağı görevi görüyordu. Bu ayaklar enlemesine ve boylamasına yerleştirilmiş ve birleştirilmiş olan direklerle bağlanmıştı. Köprü'nün döşemesinden ya da direkler arasındaki açıklıklardan altımızda oldukça hızlı biçimde süzülerek giden derin nehri görüyorduk. Orada burada çürük bir ya da iki direk kısa kesilmişti ve bunların arasında dikkatsiz bir at ya da karanlıkta giden bir yolcunun bacağının kayabileceği kadar boşluklar kalmıştı. Bu Türk köprüsü için daimi bir serzeniş olarak, biraz daha solda ya da gölün daha yakınlarında bir antik taş ve tuğla köprü'nün devasa kalıntıları vardı. Köprü ayakları sağlam olduğundan taş ve tuğladan eski köprüyü tamir etmek daha kolay olacaktır ve hala da daha kolaydır – gerçekten de çok kısa bir çalışma- bir ayaktan diğerine ağaç gövdeleri ve tahtalar uzatılacak ve nehrin üzerinde şimdi mevcut olana göre çok daha güvenli bir geçit meydana getirilecek. Fakat Türkler bir şeyleri kendi tuhaf yollarıyla yapmayı seviyorlar ve burada insanlar direklerden yapıma köprülerinden oldukça gurur duyuyorlar.

1854 (?), Murray, 181: Uluabad Nehri (antik Rhyndacus) atların her adımında sallanır görünen dayanıksız bir ahşap köprüyle geçilir.

1861 (?), Joanne-Isambert, 511: Apollonia Gölü'nden çıktığı noktada Rhyndacus çürümüş durumda bir ahşap köprüyle geçilir.

1862, Moustier, 251: Birkaç yıl öncesine kadar nehrin iki yakasını birleştiren ahşap bir köprü akıntı tarafından sürüklenmişti. Fakat Bay Vernouillet bir kayıkçıyı bizi beklemesi için görevlendirmişti. Büyük bir ateşin çevresinde kamp yapmış olan diğer yolculardan daha şanslı biçimde suyu geçtik.

1870 (?), Busch, 146: Ulubat Nehri, eski yazarların Rhyndacus'udur. Bu büyük bölümü çürümüş durumda, çok harap bir haldeki bir köprüyle geçilir ya da daha ziyade aşılr. Atlar suyun içinde yüzerek geçmek zorundadır.

1899, Kınçov, 86: Şimdi yol, geniş ve oldukça derin kolun üzerinde ahşap bir köprüden geçer.

Ek 126: Keles Haydar Köyü

1836, Hamilton, 93–94, 94, 94: Nehir burada Göksu⁶¹³³ olarak isimlendiriliyordu ve Kirmaslı'de olduğundan daha az görünmüyordu. Bunu ahşap bir köprüyle aştıktan sonra neredeyse tamamen ahşaptan inşa edilmiş küçük bir köy olan Haydar Köyü'ne kadar yaklaşık 2 mil boyunca beyaz kireçtaşı tepelere tırmandık. Köyde bir ahırın üstündeki kirli bir baraka olan ve zengin ya da fakir olsun tüm yolculara sığınak meydana getiren gezgin odasında konakladık. Burada köylüler tarafından çok misafirperver bir biçimde kabul edildik. Köylülerden birisi bize odun, bir diğeri kilimler, bir diğeri minderler getirdi ve çorbalar, haşlanmış koyun eti, sebzeler, pirinç ve şerbetten oluşan bir yemekle açlığımızı giderdik... Caminin yanındaki kırık bir sütun üzerinde yola çıkmadan önce kopyasını aldığımız bozuk/tam olmayan bir Yunanca kitabe vardı. Bir mezara aitmiş gibi görünüyordu ve belki de Hadriani'den getirilmişti... Haydar'dan 4 mil keşişlemede tekrar Rhyndacus'a ulaştık ve bunu ahşap bir köprüyle geçtik.

1836, Strickland 118, 119: Vadinin karşı tarafına çıktık ve uzun ve dik bir tırmanıştan sonra Haydar Köyü'ne ulaştık. Erkeklerinin tamamı oldukça ıssız olan köyden kısa bir mesafede dinsel bir törenle meşgullerdi. Birkaç dakika içinde döndüler ve çok şaşırılmış göründüler fakat aynı dehşeti yaşamadılar ve bizi bir "Oda" yani yabancılar için olan bir halk odasına naklettiler... Haydar'dan ayrılarak ve güneydoğuya doğru ilerleyerek bir buçuk saat içinde burada 15 yarda genişliğinde hızlı bir akarsu olan ve yabani sarmaşıklarla birbirine karışmış çınar ağaçları, akçaağaçlar ve söğütlerle sarılmış Rhyndacus'u tekrar geçtik.

1854 (?), Murray, 254: Haydar harabe bir köydür fakat ahalisi Tanrı tarafından gönderilen bir yabancı olarak Bay Hamilton'a çok büyük bir misafirperverlik göstermiştir.

1861 (?), Joanne-Isambert, 506: Burası ilgi çekici özelliği olmayan bir köydür fakat ahalisi çok misafirperverdir.

⁶¹³³ Seyyah bu ismin suyun gökyüzünden, cennetten ya da atmosferden kaynağını aldığına işaret eden ve nehirlere verilen çok evrensel bir isim olduğunu verdiği dipnot ile belirtmiştir.

Ek 127: Kestel Aksu Köyü

1701, Tournefort, 232: 12 Kasım'da beyaz su anlamına gelen Aksu'ya geldik. Burası Bursa'ya beş saat uzaklıkta, iyi işlenmiş bir ovada bulunan kalabalık nüfuslu bir köy.

1703, Lucas, 90–91: 18'inde sabah yedide yola çıktık. Oldukça uzun bir süre Olympe Dağı'nın yanından gittik ve dört saatten daha fazla yağmura maruz kaldık. O gün ağaçların altında konakladık. 19'unda güneşin doğmasından önce Daxsou [Aksu (?)] Köyü'nün yanından geçtik. Uzun süre oldukça yüksek dağlarda yürüdük daha sonra güzel bir ovaya indik; onu geçtik ve kamp yaptığımız yere 2 mil mesafede İnegöl isminde büyük bir köyle karşılaştık. Bu düz arazilerin sonuydu ve sekiz saatlik bir yürüyüşten sonra dinlendik.

1814, Kinneir, 244: Bu ormanlık vadi boyunca yaklaşık 7 mil seyahat ettik ve üzerinde konumlandığı küçük bir akarsudan ismini alır biçimde Aksu yani Beyaz Su Vadisi ve kasabasına doğru inişe geçtik. Aksu'yu terk ettikten sonra yedinci milde yol dağın etekleri boyunca ve şimşir ve mersin ağaçları ile kaplı olan kayalıklarla tepeler arasından uzanmaya başladı.

1847, Macfarlane, 143: Bazı ormanlık geçitlerden geçerek, Olympus'un uzantılarının çevresinde büyüleyici bir gezi yaptık ve 11'e çeyrek kala Susurluk ve bu yer arasında hiçbir kişiye rastlamadan Aksu'ya ulaştık. Küçük köy fazlasıyla göz alıcı ve Bursa Ovası'nda arkamızda bıraktığımız birçoğundan çok daha az harabe bir yer. Burada köpürdeyerek akan bir akarsuyun olduğu derin bir vadi, bir cami ve bir yalnız bir selvi ağacı vardı... Aksu'nun evleri tamamen Türk tarzı görünüyordu. Geçen yüzyılın başlarında Tournefort içinden geçtiği zaman burası kalabalık bir köydü. Fakat şimdi yirmi beş evden daha fazlasını içermiyor.

1848, Monk, 57: Olympus dağ sırasının en güneyinde yer alan küçük Aksu Köyü'nden geçtik.

1852, Taylor, 308: [İnegöl-Bursa arasında] "Vadinin dibinde göz alıcı Ak-su köyü yer alıyordu.

1861 (?), Joanne-Isambert, 511: İnegöl'den kuzeybatıya doğru hareket eden birisi Olympe'in ormanlık uzantılarından birisinin eteklerindeki Agazar [(?) köyünün yakınlarından geçer (2 saat), yürümesine devam ederek Olympe'in eteğinde göz alıcı bir arazi de yer yer alan yoğun nüfuslu ve güzel biçimde tarımın yapıldığı Aksu'ya ulaşır. Aksu'dan Olympe'nin etekleri boyunca ilerlenildiğinde, yedi ya da sekiz geniş boğaz geçilerek Bursa'ya ulaşılır.

Ek 128: Mudanya Genel Görünüm

1588, Lubenau, 482: Eskiden Nicopolis denen Mudanya kenti, deniz kıyısında uzanan dar bir vadide uzunlamasına kurulmuş çok eski bir yerleşimdir.

1631, Stochove, 177–178: Constantinople'dan yirmi fersah uzakta yer alan Mudanya, çoğunlukla yerli Türklerin yaşadığı büyük bir kasaba olup, bir günlük mesafede yer aldığı Bursa kentinin bir limanı veya basamağı gibi hizmet vermektedir.

1675, Covell, 179: Gümrük evlerinin ve çok heybetli bir kervansarayın bulunduğu kasabanın güney bölümüne Türkler yerleşmiş. Kuzey kısmı rahibi olmayan veya bakımsız bırakılan çok daha fazlasını hesaba katmaksızın şu anda sekiz kiliseye sahip olan Rumların Mahallesi.

1683, Smith, 431- 432: Bellonius'a göre, eskiden Nicopolis veya daha ziyade Cios olarak adlandırılan ve o zamandan beri Sinus Cianus olarak isimlendirilmiş körfezdeki Montanea, Constantinople'dan yaklaşık 80 mil uzaklıkta bir körfezin alt kısmında uzanır ve kendisinden yaklaşık 12 mil uzakta yer alan Prusa'nın bir basamağı veya iskelesidir.

1684, Carreri, 116: Pruse'dan 29 Mart 1684'de ayrıldım ve altı saat içinde oldukça geniş bir körfezde kurulmuş bir yer olan Montagna, yani Mondania yani Mundania'ya ulaştım.

1701, Chishull, 69: Bu sabah saat altıda küçük bir Türk kasabası olan ve eski devirlerin "Apameia"sı, Mudanya'ya sağlıklı indim. Mudanya, Cius yahut Prusaad Arganthnium, şimdi körfezin en uzak köşesinde küçük bir kasaba olarak bulunuyor.

1702, Lucas, 375–376: Mudanya kasabası, genişliği içindeki iki sokağı ile 1 mil uzunluğa sahip. Bir dağın eteğine kurulmuş ve diğer kenarındaki evlere dalgalar vuruyor. Ahalisi Türkler, Hıristiyanlar ve Yahudiler. Türkler kasabanın ortasında hep birlikte ikamet ediyorlar. Hıristiyanlar batıda ve Yahudiler karşı tarafta kalıyor.

1720, Egmont-Heyman, 191: Eski zamanlarda Apamea veya başkalarına göre Nicopolis olarak adlandırılan bu kasaba deniz kıyısında yer alır, arka kısmı dağların eteklerine doğru uzanır... Burası orta derece bir ticaret yeridir ve limanı tüm rüzgârlardan korunaklı bir yerdedir. Constantinople ve diğer yerlerden Asya'ya sevkedilen ürünler için bir gümrük evine sahiptir.

1738, Pococke, 314: Mudanya, Bursa'nın yaklaşık 12 mil kuzeyinde deniz kenarında ve dağların eteklerine yerleştirilmiş yaklaşık 1 mil uzunluğunda kıyıdaki bir sokaktan oluşuyor.

1793, Brenner, 13: Bu yer oldukça hoş bir biçimde kurulmuştur ve büyük oranda Rumlar tarafından yerleşim görmüştür. Arkasında bu yerin halkına geçinmeleri için yeterli bir ticaret alanı sağlayan ve kademeli olarak yükselir biçimde üzüm bağlarının yerleştirildiği bir tepe vardır.

1804, Hammer, 2, 3: Mudanya, karaya çıkmak için uygun yerlerden ya da iskele merdivenlerinden yoksun, yarı harabe durumdaki sefil evlerden oluşan ve uzun bir şerit halinde deniz kenarında uzanan bir yer. Tüm kasabada karaya çıkmak için tek bir yer var ve bu yerin yakınında da doğal olarak beklenebileceği gibi, burada oldukça önemli olan, gümrük evi yer alıyor. Çünkü Mudanya Bursa'nın ticaret (ihracat) merkezi ve çevresindeki yerlerden gelen tüm ürünler için de bir pazar yeri... Burada üç cami ve aynı sayıda han yani tüccarların mallarını depoladıkları yerler, bir hamam ayrıca bir Türk ve bir Rum okulu var.

1814, Kinneir, 248: Mudanya asıl olarak ahşaptan yapılmış [evlerden oluşan] ve şimdi Gemlik önceden ise Caius kentinden dolayı Caianus Sinus denilen, aynı ismi taşıyan körfezin doğu ucunda konumlanmış eski ve pis bir kasabadır.

1819 (?), Dearborn, 30: Mudanya Körfezi'nin güney kıyısında, körfezin girişinden 5 fersah mesafede antik Myrela ve Apamea'nın bulunduğu yerin yakınlarında, küçük bir körfezde Mudanya kasabası yer alır. Bu Bursa yani Prusa'nın en yakın limanıdır. Kasaba, yaklaşık 1 mil uzunluğunda olup, kıyının yakınındaki bir sokaktan oluşur. Halkı asıl olarak Rumlar ve Yahudilerle bir miktar Türklerden oluşur. Bursa'nın başpiskoposunun burada bir konağı vardır.

1821, Fontainer, 84: Ertesi gün şafak vaktinde tekrar denize açıldık ve akşam olduğunda Marmara Denizi'nde küçük bir kasaba olan Mudanya'ya ulaştık. Yarısı Rumlar yarısı Türklerden oluşmaktadır. Burada bir gümrük evi kurulmuştur.

1833/1834, Levinge, 239–240: Mudanya büyük, kıyı boyunca yayılmış dağınık evlerin olduğu bir Rum köyüdür. Çevresi büyük oranda tarıma elverişli ve güzeldir. Burası İstanbul'a giden yolcuların kayıklara bindiği bir yerdir.

1833–1843, Texier, 192: Eski Apamée'nin yerini işgal eden Mudanya şehri, deniz kenarındadır. Zeytinlik ve bağlarla çevrilmiş beyaz evleri, bir tepenin yamacında yükselir.

1834, Burgess, 146: Kıyıdan ayrıldıktan sonra sabah güneşinin de avantajıyla Mudanya'yı gördüm. Burası büyük bir köy ve kıyı boyunca hayli geniş bir şekilde yayılmış durumda. Burası eskiden Myrlea olarak adlandırılıyordu ancak Prusias burasının ismini karısının adı olan Apamea'ya çevirmiştir.

1836, Pardoe, 344: Sefil görünümlü, vakitsiz bir çöküntünün bütün izlerini taşıyan şehri gezdik... Bütün bu avantajlarına rağmen, Mudanya yıkık dökük bir şehir. Osmanlı devleti, genellikle göstermediği bir düşüncelilikle ve hayırhah bir politikayla, yerel vergileri hafifletmiş, aslında neredeyse tümünden kaldırmış; gene de şehir yavaş yavaş harabeye dönme yolunda ilerliyor. Her yanda evler onarımsızlıktan yıkılıyor, sokaklar pislik dolu, dükkânlar bomboş ve bütün şehir bir durağanlık içinde.

1836, Strickland, 108: Yaklaşık olarak akşam dokuzda Mudanya'ya ulaştık. Burası küçük bir kasabadır fakat Bursa'nın limanı olduğundan oldukça büyük miktarda bir ticaretten yararlanır.

1839, Thourenel, 419: Ertesi gün sabah erken bir vakitte Mudanya'ya ulaştık. Bu harabe yerleşim iyi bir limana sahiptir. Bursa'ya yakınlığı ve onun basamağı görevi görmesi nedeniyle oldukça önemlidir.

1854 (?), Murray, 182–183: Bursa'dan itibaren yol güzel ve düz bir ova içinden geçer ve altı saat uzaklıkta çevresi güzel ve büyük oranda ekili topraklardan oluşan, kıyı boyunca uzanan büyük bir dağınık Rum kasabası olan Mudanya'ya ulaşır.

1854, Benjamin, 107: Gün yavaşça ilerlerken Mudanya Körfezi'ne doğru süzüldük ve Gemlik'e doğru yola devam edecek olan tekne bizim de içinde olduğumuz birkaç yolcuyu Bursa'nın limanlarından birisi ve köhne bir köy olan Mudanya'da karaya bıraktı. Karaya çıkma işlemi gereğinden fazla bağırışlar ve karışıklığa neden oluyordu. Bu yüzden karaya çıkar çıkmaz sinirimizin etkisinden kurtulmak için gürültülü bir kahvehaneye çekildik. Ayak takımının mükemmel biçimde kendinden geçtiği, alçakgönüllülüğümüzün merak ve eğlenceye neden olduğu bu yerde bir fincan kahve içtik ve zevkle sigaralarımızı tüttürdük.

1864, Warsberg, 93: Mudanya'da, ya da en azından harabelerinin yakınında Bitinien kralı Brussias'ın eşinin adı Apamea'nın ismini verdiği Myrlea vardır. Bugün yalnızca birkaç sefil kulübe bu yeri meydana getirir ama yine de ticaret başladığından beri yoğun nüfuslu ve refah içinde bir yer haline gelmiştir.

1870, Jerningham, 208–209: Yıkılmış çamur kulübeleri, ahşap "bakal" [bakkal (?)] dükkânları, geçmişin yadigarlarının bulunmayışı ve kelle şekeri beyazı boyalı camisiyle harabe bir Türk köyünün, bir zamanlar gelişmiş ticaretiyle, anıtlarıyla ve belirli bir şöhretiyle iftihar eden tarihi bir kent olduğuna inanmak genellikle çok zordur. Fakat Asya'da Türk hâkimiyetinin olduğu kıyılarda kurulmuş köylerin neredeyse her birinde durum bu şekildedir. Gerçekten de bazıları Avrupa'nın batısındaki herhangi bir kentten çok daha eski bir antikliği iddia ederek bununla gururlanırlar. Bunun sebebi bir zamanlar iyi biçimde kurulmuş olan bir yerleşimin asla değiştirilmemiş ve eskilerin akıllıca yaptıkları seçimlerin asla geliştirilmemiş olmasıdır. Değişiklikler doğal biçimde zamanla meydana gelir. Deniz kısmen karaya yayılırken diğer yerlerde artık ihtiyacı olmadığı karayı iade eder; bundan dolayı bu kentlerin gelişiminin yükseliş ve çöküşü onun lütuflarına bağlıdır. Mudanya bu kuraldan kaçmamıştır.

1870 (?), Busch, 148: Mudanya, evleri birbirlerinden ayrı biçimde kıyı boyunca uzanmış ve çevresi hoş ve iyi biçimde ekili büyük bir Rum köyüdür.

1873, Haeckel, s.y.: Bu kıyılar Argonatların yolculuğunda Jason'un karaya çıktığı yerd. Marmara Denizi'nin açıldığı körfezin güney kıyısında kule gibi yukarı çıkan Thuja ağaçları ve çift katlı basit görünümlü ahşap evlerden meydana gelen Mudanya kasabası yer almaktaydı.

1878, Barkley, 23: Kırmızı kiremitli beyaz evleri ve çok sayıda ağacıyla Mudanya denizden çok hoş ve huzur verici görünümüyle dikkat çeker fakat daha yakın bir incelemeye katlanılamayacaktır. Ahşap bir iskele herhangi bir çeşit muhafazası olmaksızın düz sahilden uzanır.

1879, Naçov, 16: Mudanya yaklaşık iki yüz evden ibaret küçük bir köy.

1895 (?), Coufopoulos, 182–183: Bursa'nın limanı olan Mudanya, antik Apamea'nın yerleşim yerinde bulunan küçük ve dağınık bir köydür.

1898, Renard, 10: Mudanya, Bursa'nın limanıdır. Çok koyu bir yeşillik fonu üstünde camileri ve minarelerinin, solgun renklerle boyanmış ahşap evlerinin uzandığı körfezi biçimlendiren tepelerin üzerine kurulmuş düzenli denilebilecek bir kasabadır.

1899, Kınçov, 70, 71: Mudanya, İncir Limanı adını taşıyan güzel bir körfezin güney kıyısında kademeli bir konuma sahiptir. Kasabanın güneyinde tamamen zeytinliklerle kaplı bir tepe yükselmekte. Yer gayet güzel, kasaba da temiz ve hoş... Mudanya, yaklaşık yedi yüz haneli bir kasaba olup bunlardan dört yüzü Türk, geri kalanlarsa Rum'dur. Kasabadaki evler, özellikle Rum Mahallesi'nde yoğunlaşıyor. Ana sokak, iskeleden başlayarak kasabanın ta batı ucuna kadar uzanır. Bunun çevresinde pazar dükkânları bulunur. Rumların kız ve erkek ilkokulları ve oldukça bakımlı küçük bir kiliseleri var. Türk Mahallesi epey eskimiş gibi görünüyor. Bunun içinde eski Türk mezarlıklarının yarı yıkık duvarları göze çarpar. Türk kentlerinde bu sıradan bir görüntüdür. Doğrudan Bursa'ya devam etmek isteyenler, hemen yakında bulunan istasyona yöneliyorlardı, bense bir gün kalmayı tasarladığım kasabaya gittim... Mudanya'dan bir kilometre uzaklıkta, deniz kıyısında bir yükselti üzerinde Arnavutköy adında yaklaşık otuz ahşap evden oluşan küçük ve yoksul bir Hıristiyan köyü var... Çevresinde küçük kiliseler ve mezarlıklar bulunur. Köydeki kilise, inançlı bir Türk kaymakamının girişimiyle yaptırılmış, aynı kişi kasabaya da bir cami inşa ettirmiş.

1907 (?), Gallois, 52: Mudanya'nın yeşil yamaçlara dayanan renkli evleriyle hoş bir görünümü vardır ve limana sahip değildir... Körfez, az çok karaya doğru olan rüzgârlara maruz kalır ve bazen tekneler yanaşmayı kolaylaştırmak için inşa edilmiş iskeleye yanaşamayarak Gemlik Limanı'na sığınmak zorunda kalırlar.

1909, Daskalov, 98: Öğleden sonra saat ikide nihayet bir körfeze girdik, körfezin dibinde de iki üç katlı evlerin gemiden net görüldüğü bir kasabanın yerleşmiş olduğunu gördük. Burası Mudanya'ydı... Gemi iskeleye yanaştı ve hepimiz inmeye ve bir köprü üzerinden hemen yanında bulunan gara doğru yönelmeye başladık.

1922, Elston, 195: Vapurla yaklaşık olarak 5 saat gittikten sonra en sonunda asıl olarak pis bir kıyı boyunca kümelenmiş evleriyle dağınık biçimde yayılmış Mudanya'nın Limanı'na ulaştık. Mudanya bir zamanlar bir Yunan kolonisi olan ve bu kenti Myrlea olarak isimlendiren Colophonianlar tarafından yerleşim görmüştü. Philip tarafından yok edildikten sonra imparator tarafından Bithynia kralı olan Prussias'a verildi ve onun tarafından da yeniden imar edilerek eşinin onuruna Apamea adını aldı. Günümüzde, normal aktiviteleri zeytin, yağ, koza ve ipek ihraç etmeğe odaklanmış sefil durumda küçük bir köydür.

Ek 129: Mudanya Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri

1609, Polonyalı Simeon, 29: Orada beş gün kalarak, İncilci İoannes'in ve Prokhoron'un çalıştıkları hamamı görmeğe gittik. Bu hamam şimdi camiye çevrilmiştir.

1675, Wheeler, 213, 214: Burası Antik Çağ'ın kalıntılarının her yerde görülebildiği eski ve büyük bir kenttir. Fakat eğer bu, adını körfeze vermiş olan Cinus değilse eskiden isminin ne olduğunu bilmiyorum. İsmi sonradan, babası Philip'in yok ettiği Perseus'un oğlu Prusias'dan gelme Prusia olmuştur... Mountania'nın hemen dışında bir tepeye tırmandık. Eğer bu kasaba eski Cium ise bu dağ da Argos'tan Colchos'a olan yolculuklarında Hercules'in refakatçilerinden olan Hylas'ın onuruna Hyla oyunlarının kutlandığı Argenthonius olarak adlandırılmalı.

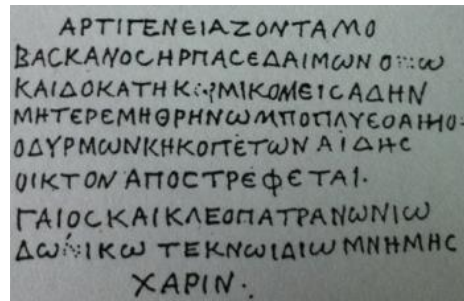
1675, Covel, 179–180: İki mahalleyi ayıran sınırlara doğru, kıyı boyunca uzanan sokakta, gümrük evlerinden gelirken sol tarafta, dar bir sokağın girişindeki bir evin köşe taşında ters biçimde yerleştirilmiş kare bir Hermes üzerinde bunu gördük.

Fig b 29

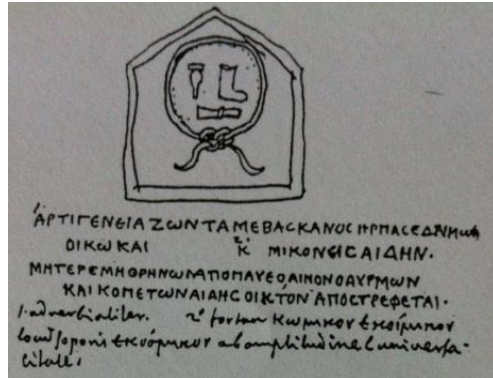
Daha ilerde, yandaki sokaklardan birinde, bir Rum'un kapısının yakınlarında, küçük bir taş üzerinde bu mezar kitabesi vardı.

Fig b 30

Üstünde yer alan bir şekil bunun bir zanaatkârın, bir ayakkabıcının mezarı olduğunu gösteriyordu. İmla hatalıydı, örneğin KAI için KH kullanılmıştı. Ancak yine de bunun eski ve muhtemelen bir şiir olduğunu düşündüm. Tam uzunluğuyla yazılmaması ve bir araya yığılı olmasına rağmen çözebildiğim kadarıyla tahminim aşağıdaki gibidir.

Fig b 32

1682, Grelot, 34–35, 35: Apameia adındaki birçok büyük kent arasında, Türklerin bugün Montanya dedikleri yerin Nikopolis ile aynı kent olduğu söylenir. Ama burada bulunan eski kitabelere bakılırsa, Montanya'nın eski Apameia olduğu kanısına varılabilir. Kendisine eşlik ettiğim ünlü tarih araştırmacısı Monsieur Vaillant bu kentte, kare bir mermer parçasının üstünde Apameia adının geçtiği çok güzel bir kitabe buldu. Kitabe, buraya yakın bölgelerden getirilmiş olabilirdi. Ancak sonuçta, Apameia, Montanya ile aynı yer olmasa da, olasılıkla bu kentin epeyce yakınlarında bulunuyordu. Elde kesin bir bilgi bulunmadığından, bu konuda uzun bir tartışmaya girmeyeceğim... Bu küçük kent, sevimli bir yerde konumlanır. Kıyısında yer aldığı körfez, birkaç kalıntısına hala rastlanan eski Cium kentinden aldığı Cianus, Sinus gibi adlarla anılıyordu.

1701, La Motraye, 241: Burada da yine, şurada-burada bazı mermer kalıntılar görmeme karşın, herhangi bir kayda rastlayamadım.

1738, Pococke, 314–315: Antik Myrlea kenti, kasabanın güneydoğusunda ve Bursa'ya giden yolun doğu kenarında, doğa tarafından iyi biçimde korunan bir tepenin üzerine yerleştirilmiş. Burası kral Philip tarafından yıkılmış, Prusias tarafından yeniden imar edilmiş ve karısından dolayı Apamea olarak adlandırılmış. Daha sonra Apamea Myrlea ve Apamea ad Bithynia adlarını da almış. İlk kent Colophos'lu Myrlos tarafından kurulmuş ve sanırım bu yerden kolonisini yönetmiş. Daha sonra bir Roma kolonisi ve şüphesiz önemli bir yer haline gelmiş. Tepede üzüm bağları içinde dağılmış durumda taş yığınlarından başka bir şey yok. Muhtemelen kent zaman içinde denize doğru genişledi. Bunun bir kanıtı olarak şimdiki kasabanın yaklaşık 1 mil kadar doğusunda inşa edilmiş küçük bir köprünün kalıntılarını gördüm.

1793, Brenner, 13, 99–100: Burada ne görülmeye degecek bir şey ne de antik kalıntı bulunur... Bursa'ya yaptığım uzun yolculuk sırasında, dönüş yolu olarak, Mudanya Körfezi'nin güney kıyısında bu köy [(?)] ve Gemlik arasında bulunan bir Türk yerleşimi olan Korschnulü'yü [Kurşunlu] tercih ettim. Bu yol en kısasıdır; Bursa Vadisi'nin üzerinden diklemesine gider ve iki en fazla üç saat sürer. Korschnulü, görünüşe göre Kral Philipp tarafından harap edilince Bithynia kralı Prusias ya da Prusa'nın yeniden inşa ettiği ve eşinin ismini verdiği antik Apamea kentinin yerinde bulunmaktadır. Bu bir zamanlar bir piskoposluk merkeziydi ve hala bir Pralat kısmi olarak bu görevi devam ettirir."

1804, Hammer, 2, 3- 4: Kent, H. 761 (M. 1351) tarihinde sonradan yeniçerilerin kutsal lideri (azizi) olacak dindar dervişlerden Hacı Bektaş'ın duaları altında I. Osman tarafından özel olarak verilen emirlerin neticesinde fethedildi ve fethedilir fethedilmez yeniden ele geçirilebilir korkusuyla kalesi yıktırıldı... Mudanya'dan yaklaşık çeyrek fersah uzaklıkta, güneybatıya doğru Bursa'ya giden yolun sağ tarafında üzüm bağlarının arasında dağılmış harabeler görülebilir. Bu harabelerin taşları toplanarak yamaçlar boyunca toprak kaymasının önüne geçmek için bahçe duvarları olarak düzenlenmiştir. Dut ağaçlarının kökleri, üstlerine çıktıkları çok büyük temellerin içine işlemiş ve büyük kesme taş bloklar çok yoğun biçimde asma dalları ile gizlenmiş durumda. Şimdi bu surlar kuleler yerine ağaçları taşıyor ve artık bir kenti değil yalnızca ekili alanları ve binaların işgaline karşı tekrar zafer elde eden toprağın bereketini koruyorlar. Yerli halk tarafından Amapoli denilerek ismi korunan bu harabelerin, konumu dolayısıyla eski Apamea kentinden geriye kalanlar olduğu sonucuna varılabilir."

1814, Kinneir, 247–248: Yirmi birinci milde asıl olarak Rum denizciler tarafından yerleşim görmüş olan ve önceden Myrlea ve Apamea adlarını taşıyan Mudanya Kasabası'na girdik. Bu kentin kalıntıları Bursa yolu üzerinde kasabadan yaklaşık yarım mil mesafedeki bir tepe üzerinde hala görülebilir⁶¹³⁴.

1819, Vidua, 122: Üç bin Rum ve belki bin beş yüz Türk'ün yaşadığı bir yer olan Mudanya'yı ziyaret ettik. Constantinopoli'nin güneybatısında Asya kıyısında ismini kendisinden alan bir körfezde yer almaktadır. Mudanya içinde antik dönemden birkaç ize rastladık. Burasının antik Apamea olduğu düşünülmektedir ve gerçekten de kasabanın çevresindeki tepelerin üstündeki üzüm bağları içinde antik surların kalıntıları var.

⁶¹³⁴ Son cümle metin içinde değil dipnot olarak verilmiştir. Ancak diğer kısımlardan kolayca belirlenebileceği gibi bu dipnotlar sonradan yapılan eklemeler değil seyyahın kendi notlarıdır. Kinneir, 1818: 248

1833–1843, Texier, 191- 192, 192: Myrléa, aynı koyun sonunda ve Gemlik şehrinin az mesafe batısında idi. Aslında bir Kolophon sömürgesi olan bu yer, birkaç yıl içinde başlı başına bir şehir gibi ilerledi ve gelişti. Fakat Démétrius'un oğlu ve Persée'nin babası Makedonya Kralı Philippe tarafından tahrip edildikten sonra arazisini Bitinya kralı olan damadı Prusias'a verdi. Bu hükümdar da burasını imar ederek, hanımının adıyla Apamée diye adlandırdı... Burada, eski eserlerden hiçbir iz bulunmaz ve eski liman tamamen yok olmuştur.

1836, Strickland, 118–119: [Bursa yolu üzerinde] Mudanya'dan ayrıldıktan kısa bir süre sonra sağımızda kalan ve üstünde bir palæocastron veya harabe olduğu söylenen bir tepeyi geçtik. Bu, Mudanya'nın yakınlarında olduğu bilinen Myrlea yerleşimi olabilir.

1841 (?), Vecchi-Osculati, 91: Küreklerin gücüyle körfeze ismini veren köye ulaştık. Antik kaynaklarda Astacoenus, Cianus, Bitinia'daki Apamoea isimleriyle kaydedilmiş olarak bulursunuz. O kıyıda yerleşmiş pek çok kentten bugüne kadar, Bursa'nın limanı ve bir zamanların ünlü tersanesi Ghio'nun bir köyü olan Medania'dan başka ayakta kalan olmamıştır.

1847b, Macfarlane, 67: Salı günü, Aralık ayının 14'ünde, yavaşça Bursa'ya geri döndük. Mudanya ve Nicor diye bilinen bir köyün arasında, doğuda bulunan antik Apamea'nın çok az kalıntılarını görmek için kısa bir sapağa girdik. Kalıntılar oldukça azdı ve neredeyse tamamı su altındaydı. Yer kabuğu çökmüş ya da yapılar inşa edildiğinden beri deniz seviyesi yükselmiş olmalıydı veya Napoli koyundaki Baise'de bulunanlar gibi deniz seviyesinin altına yapılmış deniz villaları ve diğer yapıların temelleri olabilirdi. Nicor köyünde Costi Vlacudi adındaki bir Yunanlının evinde kırık bir kitabe vardı: VXXV.DIVO.AVG.SACRO.GIMN... Ve geri kalan tek antik parça buydu. Sütunlar, heykeller, sikkeler hepsi de çoktan yok olmuştu. Sadece, Bithynia'nın en kayda değer, güzel bir Yunan kentinin alanında durduğumuzu söyleyebilir ve hayal gücünün yardımıyla o ve onun en zavallı varisi Mudanya arasında bir zıtlık çizebilirdik.

1870, Jerningham, 207–208, 209–210: Argauthonis Dağı'nın sonlandığı yer olan Antik Posidonium'un yani günümüzdeki Bozburun'un çıkıntısını geçtik ve çok kısa bir süre sonra Strabo'ya göre ilk başta Myrlea olarak adlandırılan ve Makedonyalı Philip tarafından yıkılmasının ardından eşine bir kompliman yapmak için Apamea ismiyle Prusias tarafından yeniden inşa edilen Mudanya'da karaya çıktık. Ancak Apamea'nın yerleşimi veya en azından onun kalesi şimdiki Mudanya'nın üzerindeki yüksekliklerde yer alıyor olmalıdır çünkü orada hala duvar kalıntılarının izleri görülebilir... Biz onun görünüşe göre uzun süreli bir kuşatmadan sonra burayı ele geçiren Makedonyalı Philip'in zamanında bile ünlü bir şehir olduğunu okuyoruz. Bu da bize burada büyük boyutlu istihkâmlar olduğunu düşündürüyor. Fakat kabul edilmelidir ki Julius Caesar zamanında Romalılar şehri tekrar ele geçirdiklerinde bu istihkâmların çok az bir kısmının kalmasına neden olmuşlardır. Ayrıca bunlar, Mudanya'nın Türkler tarafından yaklaşık olarak 1320 yılında ele geçirilmesinin öncesinde tamamen yok edilmemiş olabilir.

1886, Walker, 122–123: Yolun sağında üzüm ve zeytin koruluklarının arasında bir yerlerde ve Mudanya'nın arkasındaki kısa bir mesafede bize söylendiğine göre Apamea antik kentnin harabeleri hala fark edilebilir. Fakat çevremizdeki bereketli yapraklar, uzun Hint mısırları, asma üzümler ve bol yapraklı dut ağaçları arabadan onların haricinde bir şey görmemizi engelliyordu.

1895, Huart, 16: Eski Kios'u solumuzda bırakarak doğruca Mudanya'ya yöneliyoruz. Bu kasabanın Bursa'nın iskelesi olmaktan başka özelliği yoktur. Myrlée kavminin Apameia adını verdikleri şehirde eski devirlere ait hiçbir yapı göze çarpmaz.

1899, Kınçov, 71–72, 72: Kasabadan bir buçuk kilometre uzaklıkta deniz kıyısında eski kalıntılar bulunur. Zeytinlikler içinde eski yapılardan kalma taş yığınları var ve bunların arasında sıkça antik mermer taşı parçalarına rastlanır. Yükselti üzerinde eski sur kalıntıları da görünür. Burada Bizans kasabası Apameia⁶¹³⁵ bulunmuş... Kasabanın başında bir yükseltide Bay Stoyan bana mermer bir sütun gösterdi ve söyleneceye göre bunun eski ve

⁶¹³⁵ Vasil Kınçov'un, bizim ulaşamadığımız asıl eserinde bu görüşün Kipert'e ait olduğunu, Ramsay'in ise kalıntıları antik Caesara Germanika kentiyle ilişkilendirdiğini eserin çevirisini yapan Mevsim verdiği bir dipnotla açıklamıştır. Mevsim, 2009: 90, dn. 5

nl bir abacının mezarına dikilmiş olduğunu anlattı. Sütun eski bir Bizans yapısından alınmaydı.

1904 (?), Anonim, 209: Bursa'nın limanı, Colophonianların bir Yunan kolonisi ve şeflerinden birisi olan Myrlus'dan adını almış antik Myrlea'nın yerine geçmiş Mudanya'dır. Philip tarafından yok edildikten sonra Myrlea, burayı yeniden inşa eden ve eşinin adıyla ona Apamea ismini veren Prusias'a verilmiştir.

Ek 130: Mudanya Konaklama Mekânları

1588, Lubenau, 482, 506: 5 Temmuz sabahı saat 7'de körfezin sonundaki Mudanya beldesine ulaştık ve sahilin yakınında yabancılar için yapılmış ahşap bir eve yerleştik... Mudanya'ya vardık. Daha önce de kalmış olduğumuz kervansarayda yerleştik.

1631, Stochove, 178: O gece bir kervansarayda uyuduk ve yeniçerilerimiz tarafından atlar getirildikten sonra güneşin doğmasıyla buradan ayrılarak öğleden sonra Bursa'ya ulaştık.

1652, Macarius, 12: Halkı bizi çok fazla onurlandırdı; çünkü bunlar son derece iyi Hıristiyanlar ve çok dindarlar. Bizi deniz kıyısında Archon Krishi Tourti'nin evinde konaklattılar.

1675, Wheler, 213: Yaklaşık dört veya beş mil daha uzağa kürek çektik ve akşam Mudanya'ya ulaştık. Bu büyük bir kasabadır ve daha iyi konaklama için küçük odalara ayrılmış iki katlı çok iyi bir hana sahiptir. Biz de burada konakladık.

1684, Carreri, 116: Evleri alçak fakat hanında rahat odalar ve bunların ortasında bir çeşme var.

1701, Chishull, 69: Sabat'ın başladığı Cuma akşamıydı. Akşam yemeğini, Cacarı'ları yemeğe başlamadan önce uzun bir dua yapan, Yahudilerle yedim. Bu memleketin modasına uygun biçimde yani üzerlerine şilteler koyduğumuz sedirlerin üzerinde uyumak zorundaydık. On üçünün sabahında, memnuniyetten daha fazlasını vermiş olan ev sahibimize bir ekünün üçte birini verdikten sonra ayrıldım; fakat Sabat yüzünden dokunmak istemedi.

1702, Lucas, 376: Yahudilerden birisiyle kaldım, çünkü tanıdığım bir Yahudi beni oraya götürmüştü.

1720, Egmont-Heyman, 191: Burada geniş dörtgen bir han ve birkaç çeşit güzel şarap bulduk.

1738, Pococke, 315: Hana gittim ve bir mektup yazdığım Bursa piskoposunu bekledim... Hana döndüğümde bana hediye olarak şarap ve erzak gönderdi.

1816, Turner, 154: Saat 2'de (değişimli olarak burada ve Bursa'da ikamet eden) iyi bir eve sahip olan ve bizi çok rahat ettiren Bursa'nın Rum piskoposu tarafından çok iyi biçimde kabul edildiğimiz Mudanya'ya ulaştık.

1819, Vidua, 122: Geceyi posta atlarının ahırının üstündeki rüzgârlara açık büyük bir odada geçirdik.

1823, Walsh, 214: Aynı isimli bir körfezde yer alan liman kenti Mudanya'ya geldik ve burada tüm Asya'da bulunan hanların en korkuncuna gittik. Bizim konaklamamız için ayrılmış olan tek oda sadece hırpani değildi, aynı zamanda çıplaktı ve altımız haşaratlarla doluydu. Ayrıca üstümüzdeki tavan en karmaşık şekillerde örülmüş, en azından bir ayak kalınlığında örümcek ağlarıyla kaplanmıştı. Burada ceviz kadar büyük binlerce tarantula üzerimize her an düşmeye hazır biçimde yuvalarını kurmuşlardı. Duvarların çatlakları kırkayaklar, akrepler ve bu iklimin neden olduğu pislik ve sıcaktan ortaya çıkan tüm bu korkunç böcek toplulukları doluydu. Bu yerden bir kar mağarasından kaçır gibi kaçtık ve kasabanın Rum rahibini aramaya gittik. Onun yardımlarıyla bize karşı çok nazik davranan Rum kilise topluluğunun evinde kalmayı başardık.

1833–1843, Texier, 192: Mudanya'da oldukça kötü yönetilen bir konak yeri vardır; Bursa'ya gitmek için burada binek alınır.

1835, Stuart, 51, 55: Gece birkaç saat boyunca demirledikten sonra sabah erken bir saatte, kendi ismini taşıyan körfezin güney kenarındaki bir köy olan Mudanya (antik Apamea veya bu yerleşim yerinin yakını)'ya ulaştık: Giyindik ve denize doğru açılan bir çeşit veranda içindeki bir Türk kahvehanesinde kahvaltımızı yaptık. Birkaç ağırbaşlı görünümlü Osmanlı, odanın önündeki hasırların üzerinde bağdaş kurarak oturmuş biçimde çubuklarını ve nargilelerini tütürüyorlardı... [Bursa'dan dönüşte] Saat 12.30'da kahvehaneye ulaştık ve verandada uyuduk.

1836, Pardoe, 286–287, 341: Koya girdikten sonra, hizmetkârımızı ve kayıkçılardan birini, kendisine bir mektup getirmiş olduğumuz Bursa'nın Rum başpiskoposunun evine gönderdik. Ama deniz banyosu yapmak için sahile taşınmış olan Piskopos hazretleri evinde

değildi ve orada geceleme olanağı kalmamıştı. Hiçbir otel olmadığı için düştüğümüz zor durumda, bizi Bursa'ya götürecek atları bulana kadar, birkaç saatliğine sandalcılardan birinin misafirperverliğini kabul etmekten başka seçeneğimiz yoktu. Böylece Anadolu'daki serüvenimize göçmeye yüz tutmuş, ayaklarımızın altında titreyen bir merdivenden çıktığımız iki katlı bir kerpiç evde başlamış olduk. Ama evin tertemiz olduğunun derhal anlaşılması açısından, kaykıcının Rum olduğunu söylemem, Doğu'yu gezip görmüş herkes için yeterlidir sanırım. Saatin uygunsuzluğuna rağmen, ev sahibemiz tarafından son derece kibarca ve ilgiyle karşılandık... Fırtına şehrin üzerinde patladığında, Mudanya'da bizim için tutulan eve daha yeni girmiştik.

1836, Hamilton, 69: Bu ağırlama evinin düzenlemesi oldukça basitti. Odanın çevresinde 2– 3 feet arasında yüksekliğe sahip ve duvardan yaklaşık 8 feet çıkıntı meydana getiren bir basamak yerleştirilmişti ve tek bir parmaklıkla bölümlere ayrılmıştı. Her bir bölmede her yolcu grubu, yanlarında getirdikleri kilimler üzerine yerleşirken kahveci uygun bir yükseklikte duvarın içine yerleştirilmiş küçük ocakta çeşitli misafirleri için ufak fincanlar içinde kahve hazırlamakla ya da pipoları için sürekli biçimde mangal kömürü sağlamakla meşgul oluyordu. Tüm geceyi dinlenme odasında geçirmekten zevk alacak kadar Doğu yaşamının umuma açıklığına alışmamıştık ve bundan dolayı kahveciyi bize kendi kilimlerimiz ve döşeklerimizle kısmen rahat bir hale getirdiğimiz küçük ama tamamen boş bir oda vermesi konusunda ikna ettik.

1836, Strickland, 108: Geceyi geçirdiğimiz yer olan kahvehanede boş bir bölme bulmayı başardık.

1837, Hamilton, 84: Karaya çıktığımızda Rum mahallesinde rahat bir evde konakladım.

1848, Macfarlane, 57: Akşam saat 6'da Papa Pius IX'a bağlı ve Ancona Marche'da bulunan küçük sahil kenti Porto di Fermo'nun yerlisi olan Sinyor Michele Galle'nin rahat ve konuksever evinde atlarımızdan indik.

1853, Howard, 35: Burada küçük bir kahvehanedeki çok kaba ve kalabalık bir bekleme odasında bir saatliğine uyukladık.

1857, Perrot, 60: Bize Mudanya'da yerleşmiş Fransız bir tüccar olan Bay Roche'nin misafirperverliğini sunan müdür yani yöneticiyi görmeye gittik. Provans Eyaleti'nden olan Bay Roche bizi çok mükemmel ve samimi bir biçimde karşıladı ve yastığı, çarşafı, minderi olan gerçek yataklarda uyuduk. Bu bizim çoktan kaybettiğimiz bir tecrübeydi fakat bunu çok fazla zorlanmadan ve hatta zevkle geri kazandık.

1859, Beaufort, 544: Mudanya'nın büyük köyünde bizim için bir oda tedarik edilmişti fakat o kadar kirli ve haşaratlarla o kadar dolup taşan bir haldeydi ki tek bir an dahi dinlenemedik ve sokaklarda kendimizi ferahlatmak için sabah saat üç buçukta memnuniyetle dışarı çıktık.

1864, Warsberg, 95–96: Yolculuğun devamı için atlar hazırlanana kadar, yakın zamanlarda inşa edilmiş ve Avrupalı gezginler için döşenmiş ancak yine de yataklar dışında hiçbir şey bulunmayan ve yalnızca badanalı duvarlardan ibaret olan üç misafir odasına sahip küçük otelde dinlendik. Hanın ortak salonunda bir Türk orkestrası Macar halk danslarını çok fazla hatırlatan bir tonla onların huzursuzluğuna beni sürükleyen bazı küçük ve zayıf yaylı keman melodileriyle, tef benzeri bir çalgı aleti olan darbuka çalıyordu. Müzik sağır ediciydi. Tüm bu yeni izlenimlerin aniliği hislerimin tamamen karışması tehlikesini barındırıyordu. Bu yüzden evin önünde denizin içine doğru inşa edilmiş olan terasa kaçtım.

1899, Kınçov, 72: Mudanya'da 24 Şubat gecesine kadar kaldım. Bir Rum'a ait olan han veya otelde konakladım. Burasının sahibi, bana sözde çok saygı gösteren, ama o denli kötü yemek sunan ve üstelik hem konaklama hem de yemek için iki katı para alan Trendafilaki adında Bursalı düzenbaz bir Rum'du.

Ek 131: Mudanya Gayrimüslim Yapıları

1588, Lubenau, 482: Kentte Türkler, Hıristiyanlar ve Yahudiler yaşıyor.

1609, Simeon, 29: Burada birkaç hane Ermeni ile bir papaz vardı. Fakat kiliseleri yoktu ve bir evin içinde ayin icra ederlerdi... Mudanya'da pek çok Rum vardı.

1652, Macarius, 11, 12: Bizi doğrudan doğruya leydimizin [Meryem'in (?)] göğe kabulü adını taşıyan kiliselerine götürdüler... Bu yerde yaklaşık yirmi kilise var. Başpiskoposun sarayı içinde "Divine Manifestation" [İlahi Tezahür] adında ve altında bir su kaynağı olan küçük bir kilise var. Kilise, Kutsal Dağ ve manastırlarının tamamının resimleriyle bezenmiştir. Burada çok güzel olan St. Theodorus ve daha sonra St. George Kilisesi'ni ziyarete gittik. Kiliselerinin diğerlerini ziyaret etme fırsatı bulamadık çünkü St. Demetrius'un fırtınalı mevsiminden önce denize açılmak ve Constantinople'a geçmek için acele etmemiz gerekiyordu.

1682, Grelot, 35: Montanya'nın beş-altı bin kişilik halkı Rumlar, Yahudiler ve Türklerden oluşur.

1701, La Motraye, 240–241: Nüfusu İzmit'ten hiç de az sayılmazdı, Türkler, Rumlar, Ermeni ve Yahudiler yine hemen hemen aynı oranlarda bir arada yaşamaktaydılar.

1720, Egmont-Heyman, 191: Burada, ahalisinin çoğu Hıristiyan olduğundan birkaç Rum Kilisesi bulunur.

1738, Pococke, 314: Burada yedi kiliseleri olan yaklaşık yedi yüz Rum aile yaşıyor ve yılın büyük bölümünü burada geçiren Bursa piskoposunun da bir konağı var.

1804, Hammer, 3: Çoğunlukla Rumlardan oluşan halkı bahçe ve bağlarda yaptıkları tarımla geçimlerini sağlıyorlar.

1816, Turner, 154: Mudanya, eşit biçimde Türkler ve Rumlar arasında bölünmüş sekiz yüz ila bin evden oluşur.

1826, Wolff, 317: Bin Rum ailesinin ikamet ettiği Mudanya'ya ulaştım.

1848, Macfarlane, 60: Mudanya'nın 7.000 sakini arasında Müslümanların sayısı 1.000'i geçmez. Bu toprakları fetheden bu kimseler çok fakirdiler ve içlerinden 3 ya da 4 aile hariç hepsi en kötü evlerde yaşıyorlardı.

1861 (?), Joanne-Isambert, 497: Kısa bir süre sonra kıyı boyunca uzanan, büyük bölümü Rumlardan oluşan Mudanya'ya ulaşılır.

1879, Naçov, 16: Nüfusu, Hıristiyan olan Karamanlı Rumlardan oluşuyor. Bunların güya vaftiz edilmiş Türkler olduğu söylene de, bu inanılabilir bir şey değil.

1890 (?), Playfair, 99: Mudanya Bursa'nın limanıdır ve güzel biçimde ekili olan bir bölgedeki büyük bir Rum Köyü'dür.

1904 (?), Anonim, 210: Ahalisinin üçte ikisi Rumdur.

Ek 132: Mudanya Kumyaka Köyü Başmelekler Kilisesi

1675, Wheler, 213: Oradan kıyı boyunca doğuya doğru 1 mil daha kürek çekerek bizim harita yapımcılarımızın kaydettiği gibi Sequino değil, burada yetişen yabancı incir ağaçlarının bolluğundan ötürü bu kelimeden alınmış biçimde Syky olarak adlandırılan büyük bir köyün yanından geçtik. Burada, genellikle Başmelek Aziz Michael'e verilen bir isim olan ve Kutsal Önder anlamına gelen Hagios Strategos adında bir kilise vardır. Onun yanında kıyıda Christos dedikleri bir çeşme bulunur. Dediklerine göre bunun suyu mucizeler meydana getirmektedir ve bundan dolayı onu Hagiasma [Ayazma] yani Kutsal Su olarak adlandırmışlardır.

1675, Covell, 143: İlk olarak Triglia'ya, daha sonra da Aziz Michael'e adanmış ve Hagios Strategos olarak adlandırılan bir kilisenin bulunduğu Sykè'ye ulaştık. Ayrıca köyün güney ucunda kendisine mucizevi tedaviler atfedilen Christos isimli bir ayazma da bulunuyor.

1833–1843, Texier, 192: Kıyıda Mudanya'nın biraz batısında doğru gidilince İncirler (Siki) köyü vardır. Böyle adlandırılmasına sebep, orada çok sayıda incir ağacı olmasıdır. Burası zamanında, Saint Michel'e armağan edilmiş ufak bir Rum kilisesi olan küçük bir şehirdi.

1847b, Macfarlane, 62, 62–64: Pazartesi sabah saat 10'da, Psyche ya da Sychee adındaki bir Rum kasabasını ve çok meşhur kilisesini görmek için batıya doğru sahilde küçük bir gezintiye çıktık... Sychee yerleşimi, denize, karşı sahile ve Mudanya Körfezi'nin ağzına doğru uzun Kalolimno (Türkçede İmralı olarak bilinen) Adası'na hâkim bir tepenin zirvesine oldukça güzel olarak konumlandırılmıştı. Ancak bozuk dik caddelere geldiğimizde alışılmış düş kırıklığı gerçekleşti. 8. yüzyılın sonlarına doğru bir Bizans İmparatoru tarafından yaptırılan kilise sağlam, büyük, taş bir yapı. Dini bir ziyaretgâh ve önemli bir dinlenme yeri. Birkaç gün süren ve her yıl tekrarlanan bir festivalin yapıldığı yer. Bütün ülkede, hatta Ulubat'taki kilise ve tapınaktan daha meşhur. Kilisede mucizeler gerçekleşiyor ve her şeyden öte deliliğe karşı mucizevi şifalarıyla dikkati çekiyor. Bize kiliseyi gösteren rahiplere göre, eğer aklını kaybedersen arkadaşlarının seni bu kiliseye getirmekten başka yapacakları hiçbir şey yok. Sunağın önünde yerdeki şiltenin üzerine yatıyorlar ve orada iki ya da üç gün ve gece azizlerle rahiplerin bakımına bırakıyorlar. Kilise yapısına girmeden önce içinden geçtiğimiz antre yerden tavana kadar deli hastalara verilmek için hazırlanan şilte ve pikellerle doldurulmuştu. Bir tapınağın verandasından ziyade yatak deposu görünümündeydi. Rahip işleri yoğunken şilte ve pikellerinden iyi para kazandıklarını ve Rumlar gibi Türklerin de delilerini tedavi etmek üzere bu kiliseye getirdiklerini söyledi. Bu son garip ama şaşırtıcı iddia, mart suları kadar deli bir Türk'ten de fazlasının mucize gerçekleştiren merkeze taşındığını söyleyen rehberimiz, filozofumuz ve arkadaşımız tarafından teyit edildi. Gâvur Tekkesinde sırt üstü yatarak akıllarını kazandığına inanacak kadar akılsız olan diğerlerini tanıyordu. Belki de kilise yaklaşık 11 yüzyıl boyunca Müslüman öfkesinden korunmasını bu mucizevi niteliğiyle ilgili Türk inancına borçludur. Piskopos Southgate Asya Türkiye'si'nin uzak bir kısmında deliliğin aynı mucizevi şekilde tedavi edildiği diğer bir kiliseyi ziyaret etmişti. Ancak o kilisede Yunanlıların delileri sağlama alacakları zincirleri ve demir kelepçeleri vardı ve burasıyla aynı biçimde değildi. Rahibe bu ele avuca sığmaz ziyaretçileri nasıl idare ettiğini sorduk. Havada deliyi sakinleştirecek bir kutsallık olduğunu ve Kapadokyalı Aziz George'un resmini astıkları zaman hiç kimsenin delirmesinin mümkün olmadığını söyledi. Başka bir yerden oldukça farklı bir hikâye duydum. Bir gece, dört ya da beş deli Rum kilisede uzanıyordu-erkek ve kadın karışık-çilerinden bir tanesi, komşularına vurmaya başladı. Onlar da ayağa kalkıp ona vurmaya ve küfretmeye başladılar. Öfkesi bulaşıcıydı. Kendisine refakat eden rahipler, cesur, güçlü adamlar olmalarına rağmen boşuna araya girdiler. Sakalları ve uzun saçları kavgada oldukça zarar gördü. Kilisenin galerisine doğru giden dar merdivene kaçarak ve sağlam bir kapıyı sımsıkı kapatarak sadece kendilerini daha fazla yara almaktan korudular. Bununla birlikte bu küçük olay hiçbir biçimde halkın saflığını sarsmamıştı. Ziyaretimiz sırasında kilisede hasta yoktu fakat bu akşam birisi bekliyordu ve rahibin karısı onun için bir şilteyi havalandırıyordu. Kilisenin kapısında bazı gezgin tüccarlar pamuklu eşyalar ve çoraplar ve küçük Bursa ipek mendilleri sattıkları ve kent sakinlerinden bazılarının da ekmek, küçük tuzlu balık ve rakı seyyar satıcılığı yaptıkları geçici

bir pazar kurmuşlardı. Onların kokusuna ihtiyaç duymuyorduk, çünkü rahip kokuyu nereye giderse oraya taşıyordu. Kilisenin arkasındaki avluda yaklaşık bir düzine Rum müzik ve içkiyle eğleniyordu. Onlardan ikisi çatlak kemanlar çalıyor, genizden gelen sesleriyle gürültülü biçimde hep birlikte şarkı söyleyen geri kalanı da sadece rakı bardağı dudaklarındayken nefeslerini tutuyorlardı. Bu müzik ve kapıdaki insanların alışveriş pazarlığı kilisenin her kısmında duyulabiliyordu. Rum ve Ermeni ruhban sınıfı bir anlamda marchands de lumieres [ışık tüccarları] olarak adlandırılabilir. Devamlı biçimde mum yakma aleti ve balmumundan lamba yakma fitilleri satıyorlar: Her kilisenin gelirinin önemli bir kısmı bu ticaretten elde ediliyor. Rahibimizin oğlu bize iyi şans getireceği ve Mudanya'ya güvenli bir yolculuk yapmamızı sağlayacağından birkaç tanesini azizlerin resimlerinden bazılarının önünde yakacağımızı umarak kucak dolusu fitil getirdi. Neredeyse kahkahayla gürleyen Çelebi oranın adetlerine uymamızın iyi olacağını ve kandiller için birkaç kuruş bahşiş vereceğini söyledi. "Aziz hangisi olacak? diye sordu John. "Eski İngiltere'nin Aziz George'u!" Aziz George'un ejderi katlettiği resmi tam önümüzdeydi ve bizim çevik arkadaşımız çocuğun tuttuğu lambanın içindeki fitilleri yakmaya ve resmin önündeki bir direğin etrafında yarım daire oluşturan bazı küçük demir çivilere ilişirmeye başladı. Eli açık olmamız beklendiğinden, yarım daireyi doldurana kadar yaptıklarına devam etti ve bir tane altına ve diğer bir tanesini üstüne gelecek biçimde kilisenin karanlık kısmını alev alev ışıklarla aydınlattı. Ancak incelemelerimizi bitirmeden önce, oğlan tüm ışıkları birer birer üfleyerek söndürdü ve fitilleri de bir sepete koydu. Tekrar kullanılacaklardı, ya da daha ziyade eriyen balmumu başka ziyaretçilere satılacak yeni fitiller haline getirilecekti. Bir kilise töreninin yararlarını yanan balmumu miktarında tam orantılı olarak değerlendiren yaşlı Napolili arkadaşım'ın son Dükünü düşündüm. "Çok büyük bir balmumu tüketimi var" dediğinde her şeyi ifade etmişti. Sychee kilisesinde oldukça fazla bakire ve aziz resimleri vardı ama küçüklerdi, panel üzerini boyayarak yapılmışlardı ve oldukça kabaydılar. Ziyaret ettiğimiz bütün Rum kiliselerinde de aynı durum vardı. Hepsinin epeyce eski resimler olduğuna inanıyorum ama modern ressamlar sadece kendilerinden önceki kuşakların çizgilerini ve renklerini kopyalayıp tekrarlayabildiklerinden kimse tarzına göre buna karar veremez. Girişin sağ tarafındaki geniş, modern, mermer bir tablet kilisenin Bizanslı bir imparator tarafından MS 780 yılında yaptırıldığını, başka bir Bizanslı imparator tarafından 1248 yılında tamir edildiğini ve güzelleştirildiğini ve son olarak 1818 yılında "büyük ve adil" Sultan Mahmut tarafından tamir ettirilerek süslendiği bilgisini veriyordu. Bu kadar eski bir Hıristiyan yapısının böyle yoğun batıl ve edepsiz uygulamalarla bozulduğunu gördüğüme çok üzüldüm. Biz ayrıldıktan hemen sonra, rehberliğimizi yapan rahip giderek kilisenin arkasındaki avluda keman çalan, şarkı söyleyen ve içen gruba katıldı.

Ek 133: Mustafakemalpaşa Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri

1836, Hamilton: 81, 81–82, 82: [Ağa'nın] yalnızca 3 ya da 4 mil uzakta olduğundan bahsettiği ve ertesi gün erken saatlerde ziyaret etmemizi önerdiği bazı harabeleri görmek için atları verme teklifini kabul ettik... Kirmasli'nin 3 ya da 4 mil kuzeybatısında Hamamlı'daki kalıntıları görmek için erken bir saatte yola çıktık. Yol neredeyse 1,5 mil boyunca muntazam çitler ve hendeklerle çevrelenmiş büyük miktarda işlenmiş bahçeler arasında uzanıyordu ve bunun ilerisindeki arazi açık ve bakımsızdı. Harabeler ovanın batısında dik bir dağ sırasının eteklerindedi ve çok geniş bir alana dağılmış ve üstleri tuğla ve seramik parçalarıyla kaplanmış çok büyük duvarların ayrı parçalarından oluşuyordu. Asıl işlevlerini herhangi bir şekilde tahmin edebilmeye yetecek oranda ayakta kalan herhangi bir bina yoktu fakat bunlar muhtemelen Roma ya da Bizans zamanlarının bir kenti ya da menzil noktasının yerine işaret ediyordu. Antik çağa ait çeşitli kalıntılar gördüğümüz Kirmasli'nin bazen Girmasli biçiminde telaffuz edilen ismiyle bağlantılı olarak bu harabelerin Ptolemy tarafından isimlendirildiği biçimiyle Hiera Germe veya Germe yerleşimine işaret ediyor olması da muhtemeldir. Anna Commena Lopadium'dan uzak olmayan Germian dağlarından bahseder ve kuzeye doğru uzanan yakındaki tepeler Lopadium'un yer aldığı ovanın güney sınırını biçimlendirir. Kirmasli'dan Ulubat'a olan mesafe yalnızca 4 saat ya da 12 mildir. Hamamlı'nın harabeleri neredeyse tamamen yeşilimsi trakit veya porfirik kayadandır ve batıdaki tepeler de aynı malzemeden meydana gelmiştir... Ağa daha sonra üzerinde kitabelerin yer aldığı bazı "eski taşların" olduğu caminin iç kısmını bize göstermeleri için emirler verdi. Boş yere uzun süre onları aradık fakat halıları ve hasırları kaldırdığımızda üzerinde XAIPETE kelimesinin olduğu kırık bir parçayı ve üzerinde bir Yunan haçının bulunduğu bir diğerini bulduk. Antik binaların kalıntıları olan çeşitli büyük mermer bloklar çevredeki evlerin duvarlarına yerleştirilmişti ve mezarlıkta siyah ya da Mısır granitinden 12 feet uzunluğunda bir sütun ve yakınlarında alacalı renkli mermerden bir diğeri yere uzatılmıştı.

1836, Strickland, 113, 113, 114: Türklerden bazıları yakın civardaki harabelerden bahsederek ilgimizi çektiler ve biz de ertesi gün bunları ziyaret etmeye karar verdik... Dün bahsedilen harabeleri araştırmaya başladık. Yaklaşık 2 mil boyunca Mihaliç'a giden yolu takip ettik. Daha sonra sola dönerek Kirmasten'den buraya kadar uzanan bir dağ dizisine geldik. Burada görünüşe göre küçük bir alçak tepeli çevrelemiş bir surun kalıntıları olan Roma duvar iççiliğinde bazı kütleler bulduk. Zemin çömllekler ve parçalarla kaplıydı ve burada bir antik kentin mevcut olması gerektiğini kanıtlıyordu. Batıya doğru daha alçak yerlerde görünüşe göre çökmüş bir tonozu olan belki de Roma Dönemi'ne ait harabe bir bina vardı. Bunun üstünde batıya doğru olan tepenin yamacında harç içine yerleştirilmiş kaba taşlardan masif duvarlarla bir başka bina vardı. Belki de bu yere Türkçe Hamamlı isminin verilmesinin nedeni bu binaydı fakat kalıntılar asıl işlevini belirlemeyecek kadar bozulmuş durumdaydı. Duvarlar iki kenarda tepeden çıkıntı meydana getiriyor ve birkaç payandayla destekleniyor. Şimdi mısır tarlaları tarafından işgal edilmiş olan bu yerde, antik kentin mevcut kalıntılarının hepsi bunlardan ibaret. Antik isminin ne olabileceğini söylemek kolay değil fakat Adrian'dan Cyzicus'a kadar olan yolda yer alan Poimanenus olabileceği düşüncesine meyilliyim. Kirmasten'de veya Ghirmasti'de (Hiçbir Avrupalı burayı ziyaret etmemiştir ve aynı zamanda herhangi bir modern haritada görünmemektedir. Buna rağmen D'Anville Türk coğrafyacıları sayesinde Ghirmasti'den haberdar olmuştu) yerleştirilen bir kasaba olan Hiero-Germa olabilir. Ancak sonraki yerde, [Kirmasti/Mustafakemalpaşa] camiye bitişik mezarlık içinde Rhyndacus'un geçidine hâkim bir Bizans Kalesi'nin izlerinden daha eski olabilecek hiçbir şey bulamadık. Chishull bizim ziyaret ettiğimize göre Cyzicus'a daha yakın olan ve Hamamlı denilen bir yerde bazı harabelerden bahsediyor... Kirmasten'e geri döndük ve Ağayı ziyaret ettik. Dün, caminin içinde insan ve at figürlerinin oyulmuş olduğu bir taşın yer aldığını duymuştuk ve bunu görmek için izin istedik. Cami görünüşe göre bir Rum kilisesiydi fakat ilgi çekici hiçbir şey içermiyordu. Oymalı taşlar bulmak arzusuyla hem içini hem de dışını araştırdık ama boşuna; hatta hizmetli bize bir Yunan haçının bulunduğu fakat hiç kitabesi olmayan bir mezar taşı ve XAIPETE kelimesiyle kırık bir mermer levhayı gördüğümüz döşemeyi göstermek için halının bir bölümünü bile kaldırmıştı.

1854 (?), Murray, 254: Kirmasli bir gün bir saatlik yoldadır. Burada büyük Hamamlı kasabasının kalıntıları vardır. Bazı sağlam duvarların kalıntıları mevcuttur ve zemin seramik ve mozaik parçalarıyla kaplıdır.

1861 (?), Joanne-Isambert, 505: Kirmaslu ilgi çekici bir özelliğe sahip olmayan büyük bir köydür fakat kuzeybatısındaki ova içinde çok sayıda toprak kap ve tuğla parçalarıyla sağlam biçimde inşa edilmiş bazı duvarların görüldüğü Hamamlı'nın harabeleri vardır.

1862, Moustier, 252: Yerleşimde çok sayıda bulunan Rumların ileri gelenleri bizi ziyarete geldiler ve antik alçak kabartmalarla önemsiz kitabelere ait parçaların olduğu bazı evlere götürdüler.

1894, Munro-Anthony, 154–155: Apollonia Gölü'nün yaklaşık 10 mil yukarısında Kirmasli ya da Kirmasti Kasabası'nda Rhyndacus, tepelerin son sınırlarının içinden boşalır. Kasaba iki dağ sırasının arasından akan nehrin her iki kenarına güzel bir biçimde yerleştirilmiştir. Sağ kıyıdaki tepe daha yüksek ve daha diktir ve berkitilmiş bir akropolise sahip görünür. İçinde iki tane güzel Bizans penceresi bulunan ve görünüşe göre bir zamanlar bir kilise olan camiyle taçlanmıştır. Kasabada bir ya da iki tane kitabe vardır fakat bunlar başka yerden getirilmiş olmalıdır. Kirmasti'deki kalıntıların tümü, burada muhtemelen bir kale mevcut olmasına rağmen, önemli bir antik yerleşime işaret edecek yeterlilikte değildir. Civarındaki eski kent yaklaşık 3 mil kuzeybatıda harabe halindeki hamamlar, çeşmeler ve bir antik yerleşimin diğer yıkıntılarının mevcut olduğu Melde'de aranabilir. Buraya bir isim atfedebilmek kolay değildir. Hiera Germa önerisi sadece Germa ve Kirmasli isimlerinin benzerliğine dayanır. Manyas'ın güneyindeki tepeler de aynı zamanda Kirmas Dağ adını taşımaktadır. Ramsay'in Kirmasti yakınlarında yerleştirdiği Bizans kalesi Aorata bana göre daha batı ya da daha güneyde yer alıyor olmalıdır. Miletopolis belki muhtemel bir öneri olabilir fakat eldeki kanıtların değerlendirilmesi bu yerleşimi Mihaliç'a yerleştirmektedir.

1910 (?), Hasluck, 75: Kirmasti'nin Hiera Germe olarak tanımlanması yalnızca ismine dayanmaktadır (Kiepert çok daha muhtemel biçimde Cremaste olarak yorumlar) ve Ptolemy ile de uyumsuzdur... Melde'de zemine yayılmış durumda çok sayıda kalıntı vardır ancak Kirmasti'dan Mihaliç'a giden yolun 5. kilometre taşının karşı yönündeki kaçak bir kazı yakın zamanlarda çok büyük mermer arşitrav blokları ve diğer ayrıntıları gün yüzüne çıkarmıştır. Kirmasti daima, Mihaliç'ta nadiren görülen Miletupolis sikkeleriyle dolu olmuştur. Kimlik tespiti ayrıca Cius-Pergamon yolu üzerinde Miletupolis ve Hadrianotherae arasındaki bağlantıyı meydana getiren Sultançayır'daki köprünün kanıtıyla da desteklenir.

Ek 134: Mustafakemalpaşa Konaklama Mekânları

1836, Hamilton, 80, 80–81, 81: Handa atlarımızdan indik ve bir ahırın üstünde yer alan iki küçük odaya yerleştik... Çubuklarımızı içerken ve kahvelerimizi yudumlarken Ağa kendisine uzattığımızı fermanı aldı ve dostları için onu yüksek sesle okudu. Her yerden Maşallah ve İnşallah sözleri tekrarlanıyordu ve okumasını bitirdiğinde bizim Saray'ın dostları olarak çok büyük sefa getirdiğimizi söyledi, civardaki yerleri görmemiz için bize atlarını teklif etti ve kendi çatısı altında konaklamamızı istedi. Ancak, handa rahatlığımızın daha fazla olacağını düşünerek bu ricayı geri çevirdik... Hana güçlükle dönmüştük ve mütevazı bir yemeğe oturmak üzereydik ki alaya öncülük eden ve hizmetlilerin nadiren başka ücret aldıkları bir ülkede böylesi kibarlıklar için olağan bir getiri olarak değerli bir hediye bekleyen şef aşçıyla, on iki ya da on dört tabaktan oluşan Ağa'nın mutfağından gelme muhteşem bir akşam yemeği ortaya çıktı.

1836, Strickland, 112–113: Yaklaşık on dokuz yarda genişliğinde hızlı bir nehir olan Rhyndacus'u geçtik ve hemen kendimizi yerleştirdiğimiz bir hana gittiğimizde kendisini ziyaret etmemizi arzulayan Ağa'dan bir haberci geldi. Onu- şişman ve yakışıklı bir yaşlı Türk-arkadaşları ve hizmetlileri tarafından çevrenmiş bir halde otururken bulduk. Ruslar tarafından alındığı sırada Erzurum'un seraskeriydi. Bu talihsiz olay nedeniyle Kirmasten Ağası olarak görevlendirilerek gayri resmi bir sürgünle cezalandırılmıştı. Bizi büyük bir nezaketle kabul etti ve evinde bir oda teklif etti ve kendisiyle yemek yememizi rica etti. Türklerden bazıları yakın civardaki harabelerden bahsederek ilgimizi çektiler ve bizde ertesi gün bunları ziyaret etmeye karar verdik. Ağa bize her türlü yardımı teklif etti ve pipo ve kahvenin tadını çıkardıktan sonra ayrıldık. Hana dönmemizden kısa bir süre sonra Ağa'nın mutfağından sekiz veya on yemeğin ulaşmasıyla hoş bir şaşkınlığa uğradık.

1857, Perrot, 113: Müdürün emriyle konaklama imkânı sağlandı ve Rum Kilisesi'nin papazı tarafından çok iyi biçimde kabul edildik.

1862, Moustier, 252: Köprünün ilerisinde bir misafir konağının kapıları açıldı. Müdür yoktu fakat hareminin kadınları bize mükemmel bir akşam yemeği gönderdi.

Ek 135: Mustafakemalpaşa Köprü

1836, Hamilton, 80: Burada Tauschanli Chai [Tavşanlı Çayı (?)] olarak adlandırılan ve hızlı akıntısını uzun ahşap bir köprüyle geçtiğimiz bir nehrin kıyısında yer alan Kirmasli'ye ulaştık.

1847, Macfarlane, 310, 311: Kasaba, dünkü yolculuğumuz esnasında geçtiğimiz hızlı biçimde akan bir nehrin iki kenarında yer alır. Bu yerin halkı buna Khirmasti Suyu adını verirler ve görünüşe göre onun için başka bir isim de yoktur. Söylediklerine göre bu su ve ayın 10'unda geçtiğimiz derme çatma ahşap köprü ile Mihaliç'in biraz yukarısında bulunan çok sayıdaki suyun tamamı Kara-derè ile birleşmektedir... Kasabanın iki yakasını birleştiren uzun ahşap köprü Ulubat'taki köprüyle tamamen aynı şekilde ne daha güçlü ne de daha güvenli olarak inşa edilmiş. Direkler uzundu, ahşap köprü ayakları gerçekten de suya karşı çok az direnç gösterebilecek şekilde inceydi. Akıntı platforma ulaştığında, sürekli olarak onu sürüklüyor ve geride kayalar ve ağaçlar tarafından yıkılmaktan kurtulmuş bu uzun, sallanan ayakların dışında da hiçbir şey kalmıyordu.

1862, Moustier, 252: Saat beşte dört bin kişinin yaşadığı küçük bir kasaba olan ve Rhyndacus'u yalpalayan ahşap bir köprü ile aştığımız Kirmasli kasabasına geldik.

1894, Munro-Anthony, 155, 263: Kirmasti'deki Rhyndacus bulanık ve hızlı bir akarsu olup 140 adım uzunluğundaki ahşap bir köprüyle aşılır... Nehrin dağların arasında son aralıktan geçtiği yer olan Kirmasti'de bir kıyıdan diğerine 140 adım olan bir köprü vardır ve Ağustos'ta akarsu yatağın tamamını kaplamamasına rağmen 60 yarda genişliğinde, güçlü ve hızlı akmaktadır.

Ek 136: Mustafakemalpaşa Kestelek Köyü Kale

1833–1843, Texier, 247–248: Kirmaslı'dan yirmi dört kilometre daha gidilince, kırk-elli haneden oluşan küçük bir köy olan Kesterlek'e varılır. Bu köyden ayrıldıktan kısa bir süre sonra, duvarları tuğla ile taştan yapılmış bir Bizans kalesi görülür. Bunun yaşının da Louped kalesinininkine kadar olması gerekir.

1836, Hamilton, 84: Kesterlek'ten saat altıda ayrıldık ve doğudan akan Rhyndacus'u geçtikten sonra zirvesinde görünüşe göre Bizans Dönemi'ne ait olan ve derin, dolambaçlı vadi üzerine sarkarak hem nehre hem de tepeler üzerindeki geçitlere hâkim küçük bir kalenin harabelerinin bulunduğu dik ve ormanlık bir dağ dizisine tırmandık. Bu muhtemelen Türklerin akınlarına karşı Olympus'un geçitlerini savunmak için 10. ya da 11. yüzyılda yapılan ve daha sonra John ve Manuel Palaeologus'un hükümdarlıkları sırasında ihmal edilen kalelerden biriydi. Tuğlalardan ve işlenmemiş taşlardan inşa edilmiş duvarları görünüşe göre ortadan kalkmış olan daha büyük bloklarla kaplıydı. Bir acre üstünde bir alanı çevrelemektedir ve bir zamanlar oldukça güçlü bir yapı olmalıdır.

1836, Strickland, 115: Kesterlek'ten ayrılır ayrılmaz burada yaklaşık 2 ½ feet derinliğinde hızlı akan bir akarsu olan Rhyndacus'u sığ yerinden geçtik. Tepeye tırmandıktan sonra güneyden vadiye doğru bir çıkıntı meydana getiren ve nehrin çevresinde bir at nalı biçimi oluşturmasına neden olan bir dağlık burnun üstünde eski bir kaleye ulaştık. Kale görünüşe göre Orta Çağlardandı ve batısında yuvarlak bir kulesi olan bir alanı çevreliyordu. Duvarları masifti ve ayrıca moloz ve harçla inşa edilmişti.

1854 (?), Murray, 254: Kesterlek Rhyndacus'un dört saat uzağında yer alan küçük bir köydür. Burada bir tepenin üzerine yerleştirilmiş, nehirden geçişleri kontrol eden ve söylenenlere göre Türklere karşı Olympus'un geçitlerini korumak için Orta Çağlarda ve muhtemelen Bizans Dönemi'nde inşa edilmiş bir kalenin kalıntıları vardır."

1861 (?), Joanne-Isambert, 505: Kestelek, Rhyndacus'un kenarında yer alan ve kuşkusuz Olympe'in geçitlerini Türklere karşı savunmak için Orta Çağlarda inşa edilmiş bir Bizans Kalesi'nin harabelerinin hâkim olduğu küçük bir köydür.

Ek 137: Orhaneli Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri

1833–1843, Texier, 198, 247, 248: 1317 yılında Sultan Orhan Gazi Edrenos'i ele geçirerek kalesini yıktırdı... Orhaneli Çayının Apollonias gölündeki çıkışından itibaren takip edilerek, on saat gidildikten sonra, şu anda yerinde bulunan eski şehrin izlerini koruyan küçük Edrenos kasabasına gelinir. İmparator Hadrian'ın yaptırdığı bu Hadriani şehri, gerçekte Orhaneli çayının kenarında kurulmuştu; burası sahanın en önemli noktasıydı. Yine bu addaki sahanın merkezinde kurulmuş olan şehirden ayırt edilmesi için, ona Olympus Hadriani derlerdi. Bizans İmparatorluğu zamanında piskoposluk merkezi olan Hellespont eyaletinden sayılmıştır. Hadriani'nin yeri, ilk defa Sestini tarafından Edrenos köyünde olmak üzere belirlenmiş ve harabelerini Hamilton yazmıştır... Kesterlek Köyü'nden sonra yol, ağaçlık ve yaklaşık olarak kırsal bir sahayı dolaşır; Orhaneli çayına karışan çok sayıda küçük derelerden geçilerek sekiz saat ya da kırk sekiz kilometre mesafe aldıktan sonra Hadriani harabeleri civarında Edrenos köyüne ulaşılır. Nehrin kıyısı bir Bizans kalesiyle korunmuştur; fakat Hadriani harabeleri buradan iki mil uzaktadır... Hadriani'nin kitabeleri çok azdır. Yalnız Beycik'te bazıları keşfedilmiştir. Bunların şehre taşınmış olmaları muhtemeldir.

1836, Hamilton, 87, 92: Güneybatıdan Rhyndacus'a akan küçük bir nehri aştık ve başka bir alçak dağ sırasını tırmandıktan sonra Adranos'un ağasına ait büyük ve muntazam görünümlü bir çiftliğe indik. Fermanımızı gösterdiğimizde, bildiği kadarıyla bu yeri ziyaret eden ilk Frenkler olan bizleri gördüğüne çok memnun olduğunu belirtti. Bize söylediğine göre Adranos bir köyün değil kendisinin yönetimini yaptığı 20 köyden oluşan bir bölgenin ismiydi ve eski kroniklerde Ornos olarak adlandırılıyordu... Burada [Hadriani] hiç yazıt yoktur fakat komşu Beyjik Köyü'nde caminin duvarında bazıları geç döneme aitmiş gibi görünmelerine rağmen tamamı Yunanca olan birkaç tane bulduk. Kırık bir sütunun üstündeki Hadrian'ın evlatlık aldığı oğlu olan Aelius Verus'a adanmış bir heykeli destekliyor olmalıydı. Daha önce hiç Frenk görmemiş olan ahalinin merakı bu kitabeleri kopyalarken bizi geciktirdi. Çünkü bayram nedeniyle tüm halk başıboş bir haldeydi ve çevremizde kalabalık oluşturdular.

1836, Strickland, 116, 116, 117–118: Bu çoğunlukla Adernas olarak telaffuz edilir fakat Ağa buraya Adriani antik ismine daha uygun bir biçimde Adrianos dedi... Belirttiğine göre Adrianos, bu memleketin Bizanslıların elinden alınmasından bahseden Türk tarihçileri tarafından Ornos olarak adlandırılmıştı... Caminin duvarlarında bazı kitabeler gördüğümüz ve tüm halkınin şaşkınlığının ortasında onları kopyalamak için durduğumuz Beyjik Köyü yaklaşık iki mil kadar daha uzaktadır. Şimdi büyük bir Türk festivali olan Bayramdı ve tüm ahali tatil kıyafetleri içindeydi. Bizim olduğumuz gibi tuhaf görünümlü bir grubun böylesi bir ortamda ortaya çıkması büyük bir sevinç ve eğlence kaynağı olduğu gibi camilerinin duvarlarındaki bazı eski taşlara oyulmuş bilinmeyen harfleri kopyalamak için laubali bir biçimde ilerlediğimizi gördükleri zaman şaşkınlıklarında bir azalma oldu. Seyircileri bölmek için Hamilton caminin bir kenarındaki kitabeyi kopyalarken ben diğer tarafında çalışıyordum. İkimizde en canlı ve parlak renkli kıyafetlerini giymiş kırk veya elli şık görünümlü adam tarafından çevrelenmiştik. Aşırı bir merakla çevremizi sarmışlardı ancak mükemmel biçimde iyi bir mizaçta ve kabalıktan uzaktaydılar. Köydeki çeşmede küçük bir alçak kabartma vardı fakat kötü bir biçimde korunmuştur. Bu mermerler şüphesiz yakın civardaki Adriani'nin harabelerinden getirilmiştir.

1854 (?), Murray, 254: Adronas'a 2 mil uzaktaki komşu Beycik Köyü'nde çok sayıda Yunanca kitabe vardır. Fakat bunların hiçbirisi kentin adını barındırmaz.

1857, Perrot, 118–119, 125: Bu yer antik Hadriani Ad Olympum kentinin ismini koruyordu; Türkler burayı şimdi Edrinas biçiminde telaffuz ediyorlar... Kaleye yarım saat uzaklıkta, geceyi geçireceğimiz Beyce Köyü civarı görünüşe göre antik kentin bulunduğu yerdir. Beyce'ye yüklerimizi ve herkesi gönderdim ve üçümüz görünüşe göre Antoninler zamanından olan Helenik yapı tarzındaki büyük bir binanın planını çıkartmak için orada kaldık. Buna rağmen gece olmadan önce evlerin avlularına dağılmış bazı kitabeleri kopyalamaya yetecek kadar erken bir saatte köye döndük.

1861 (?), Joanne-Isambert, 505–506: Yol bir süreliğine yükselir ve Beycik Köyü'ne doğru tekrar alçalır (5 kilometre). Bu köyün kulübeleri duvarlarına yerleştirilmiş Rumca kitabeler taşıyan taşlar sunar.

1894, Munro-Anthony, 265: Rhyndacus'un bu bölümünde herhangi bir öneme sahip olan kasabalar yalnızca Beycik, Harmancık ve Tavşanlı'dır. Bunlardan ilki ve sonuncusu birçok antik dönem kalıntısına sahiptir.

Ek 138: Orhaneli Kale

1836, Hamilton, 90: Nehrin kenarındaki harabeleri görmek için erken bir saatte yola çıktık. Fakat doğu yönünde yarım saatlik bir at yolculuğundan sonra alçak bir kayalık tepeyi taçlandıran çok büyük boyutlu ancak geç tarihli olan bir kalenin harabeleri ve yamaçlarında muhtemelen Orta Çağlarda Avrupa'da feodal lordların kalelerinin çevresinde meydana gelen kasabalar gibi, bir kargaşa döneminde korunma uğruna kalenin etrafına inşa edilmiş küçük evlerin kalıntıları karşısında hayal kırıklığına uğradık. Rhyndacus'un batı ya da sol kıyısında duran kale yuvarlak kulelerle savunulmaktaydı ancak bunların çoğu şimdi harabe haldeydi. Tepeye yakın yerde iki köprünün kalıntıları vardı. Bunlardan adı olanı moderndi fakat kaba mermer bloklardan inşa edilmiş olan diğeri muhtemelen kaleyle aynı dönemdi. İki kemerden oluşuyordu ve nehrin ortasındaki köprü ayağı halen ayakta idi. Kireçtaşı kayalıklara oyulmuş olan bir yol eski köprüden güneybatıya yani Hadriani yönünde gidiyor, böylece Prusa ve Pergamus arasındaki ulaşımın en kısa hattını meydana getiriyordu.

1836, Strickland, 116: Bu sabah, nehre yakın bir yerde tek başına duran mermer bir tepenin üzerinde yer alan kare kuleleriyle eski bir Bizans kalesini ziyarete gittik. Tepenin yamacında kalenin dışında yerleşim izleri ve kuzey kenarda belki de Roma yapısı olan harabe bir köprü var. Ağa'nın konağının doğusunda tepenin kuzey ucuna döndüğümüzde, inşaat için kazarak Roma tuğlaları çıkartan bazı adamlarla karşılaştık.

1854 (?), Murray, 254: Rhyndacus'un yakınlarında bir Bizans Kalesi'nin kalıntısı vardır.

1857, Perrot, 125: [Serçeler'den] Biraz daha uzakta, nehrin kenarında ve nehre hâkim bir tepenin üstünde, iç kısmında ev izleri olan bir Bizans surunun kalıntıları görüldü. Eteklerinde Rhyndacos üzerinde taştan yapılmış eski bir köprünün ayakları fark ediliyordu. Hala nehri çok yakın zamanlarda yeniden inşa edilmiş bir köprünün üzerinden geçerek aşan Bursa'ya giden yolu gözetlemek için tasarlanmış bu kale kuşkusuz son günlerini yaşayan bu kentin son sığınağıydı. Barbar istilaları ile harabe olmuş, fakirleşmiş ve nüfusu azalmış bu yerde halk sığınarak acı veren kederini bir süreliğine devam ettirmiştir.

1894, Munro-Anthony, 266: Hadriani yerleşiminden yaklaşık bir buçuk mil batıda Rhyndacus'a hâkim olan küçük bir tepenin üzerinde konumlanmış bir kalenin kalıntıları bulunur. Geç dönemlerin mimarisinde görülür ve kalenin hemen aşağısında ve modern köprünün birkaç yüz yarda üstünde harabe ayakları görülen, Rhyndacus'un yatağını geçmek için kullanılan köprüyü savunmak amacıyla inşa edilmiş olması muhtemeldir.

Ek 139: Orhaneli Hadriani'nin Kalıntıları

1836, Hamilton, 90–92: “[Kale’den Orhaneli’deki] Konağa dönerken tepenin yamacında, belki de Hadriani’nin mezarları olan çeşitli yapı kalıntıları gördük. Bazı Rum köylüler yola yakın yerlerde büyük Roma tuğlalarını çıkartıyorlardı ve söylendiğine göre civardaki harabelerden getirilmiş olan üç ya da dört sütun parçası konağın avlusunda duruyordu. Saat 9.00’da tekrar çiftlikten yola çıktık ve Hadriani’nin antik kentinin kamu binaları için gerekli mermeri temin eden solumuzdaki ormanlık bir tepe ile güney doğu yönünde yaklaşık 2 mil boyunca yolculuk ettikten sonra aradığımız kalıntılara vardık. Kentin surlarının başka hiçbir izi olmamasına rağmen ilk olarak antik bir kapı olarak görünen yere ulaştık. Merkezde yer alanı diğerlerinden biraz daha geniş üç kemerden oluşuyordu ve mimarisi iyi bir tarzda değildi. Biraz daha ileride geniş ve muazzam bir binanın kalıntılarını bulduk. Bunun nitelikleri yanlış anlaşılmalı imkân tanımaz biçimdeydi ve kendisini çevreleyen mimari yontular ve binaların temelleriyle birlikte açık biçimde bölgenin şimdiki isminin benzerliğinden Hadriani’den başka bir yer olamayacak olan antik kentin yerine açık biçimde işaret ediyordu. Tarım yapmak amacıyla bu parçaların yer aldığı yamacı temizlemek için birçok teşebbüs yapılmıştı. Böylece güzel biçimde yapılmış büyük saçak/korniş blokları ve kırık sütunlar bitki örtüsüyle kaplanmış ve daha büyük harabe yığınları meydana getirecek biçimde üst üste yığılmışlardı. Fakat yukarıda bahsettiğimiz büyük anıt görünüşe göre bir gymnasium’dur. Tüm çevresinde temelleri görülür ve 88’e 64 adımlık ölçüleriyle bir dörtgen olduğunu da kanıtlar. Fakat güneybatı kenarının büyük bölümü haricinde duvarın zemin üstünde 3 ya da 4 feet’ten daha fazlası ayakta kalmamıştır ve hatta çoğu çalılıklar tarafından gizlenmiştir. Ancak güneybatıda neredeyse 30 feet yüksekliğindedir ve gezginler tarafından çok uzak bir mesafeden görülebilir. Yükseklikleri 1 feet ile 4 feet arasında değişen beyaz mermerden düz diziler halinde güzel biçimde inşa edilmiştir. Duvarın kendisinin kalınlığı yalnızca 3 feet’tir. Harç olmadan inşa edilmesi blokların düzleştirilmiş ve sıkı biçimde yerleştirilmiş olmasını akla getiren ince bir işçiliğin kanıtıdır. Ayrıca iç kısımdaki duvarların temelleri gibi bazı küçük odalar ya da cellae’ler de görülebilir. Alanın merkezi civarında, bir kapının kilit taşı için yapılmış yuvalar gibi içine iki deliğin açıldığı neredeyse 4 feet kare ölçülerinde büyük bir mermer blok vardır. Bu binanın yanında diğer iki tanesinin temelleri yanlarında uzanan sütunların kırık parçalarından çıkartılabildiği üzere görünüşe göre tapınaklardır. Bunlardan birisinin tarzı Dorik, diğerinin ise İonik’tir ve yine burada ekinus ve akantus desenleriyle güzel arşitrav örnekleri vardır. Bunlardan birisinde, görünüşe göre in situ durumunda bir hizadaki üç küçük sütun muhtemelen portikonun yerine işaret eder. Çevredeki tarlaların duvarlarına sayısız kırık sütun parçaları yerleştirilmiştir.”

1836, Strickland, 116–117: Çok fazla uzakta olamayacağını bildiğimiz Adriani’nin yerleşimini bulamamıştık. Ağa, araştırmalarımıza yardımcı olabileceğini düşündüğümüz eski bir kiliseden bahsetti. Küçük Asya’daki bir gezgin onu ziyaret etmeksizin asla eski bir kiliseyi göz ardı etmemeli. Eğer bir Eski-Kalé yani bir Eski Kale’den bahsediliyorsa, bunun muhtemelen eski bir Bizans veya Türk Kalesi olduğu ortaya çıkar fakat bir Eski-klissa, yani Eski Kilise genellikle bir tapınak, gymnasium veya başka diğer bir antik Yunan yapısı çıkar. Konaktan güneye ilerledikten sonra güneydoğuya döndük ve yarım saat içinde hemen Adriani yerleşiminde olduğumuzu kanıtlayan bazı kalıntılara rastladık. İlk olarak, ortasında geniş bir giriş ve her kenarda daha küçük bir tanesini bırakan Roma işçiliğinde bir kapının dört ayağını geçtik; bu muhtemelen kentin batı kenarından girişiydi. Bunun ilerisinde harç olmaksızın dört köşeli ve yakın biçimde yerleştirilmiş mermer bloklardan oluşan geniş bir dörtgen bina vardır. Duvarları kolaylıkla çepeçevre biçimde takip edilebilir fakat en mükemmeli 25 feet yüksekliğe ulaştığı yer olan batı ucundadır. Bunlar yaklaşık 2 feet kalınlığındadır ve her yerinde kalınlığını tek bir taş meydan getirir. Katmanlar veya dizilerin yüksekliği 1 ila 3 feet arasında değişir. Doğu ucunda 17 feet 6 inç mesafeye kadar uzanan bir iç duvar tarafından biçimlendirilmiş bazı küçük odalar vardır. Bu büyük dörtgen bina bize bahsedilen eski kilisedir. Bunun asıl işlevini belirleme konusunda ikna edici bir sonuca ulaşamadık. Daha çok görünümüyle bir tapınağın cella’sına benziyor fakat oransal büyüklükte sütunların hiçbir kalıntısı bulamadık. Binanın kuzeybatı köşesinin yakınında güzel bir biçimde oyma işlerinin olduğu İon tarzı bir arşitravin büyük bir parçası var. Bu

büyük bir binanın boyunda ve bir tapınağa ait olmak için yeterince büyük oranlarda gördüğümüz tek parça. Dağılmış durumda birçok sütun parçası bulduk fakat hiçbirinin çapı 2 feet ten daha fazla değildi. Bunun dışında Adriani'de biçimlerinin belirlenmesine yetecek oranda yeterince iyi biçimde korunmayı başarmış hiçbir başka bina yoktur. Yerleşim tamamen ekili durumdadır; taşlar yığınlar halinde bir araya toplanmıştır ve fundalık ve çalılıklarla kaplanmıştır. Bir zamanlar burada çeşitli kamu binalarının yer alıyor olduğunu kanıtlayan farklı düzenlemelerde birçok sütun başlığı ve oymalı parça bulduk.”

1833–1843, Texier, 248: İlk göze çarpan bina, şehrin üç kemerden oluşan eski bir kapısıdır; fakat duvar adına hiçbir şey yoktur. Kapının mimari tarzı oldukça sıradandır. Biraz ilerideki dikkate değer bir bina harabesi ise, çevrelediği bütün mimari harabeleriyle, eski bir şehrin yerini gösterir. İsimlerin uygunluğu sebebiyle bu yer, hiç şüphesiz Hadriani harabeleridir. Orada oturanlar bütün bu yıkıntıları- tarlalarına zarar verdiği için- sökerek atarlar. Güzel yapılmış birçok korniş parçaları, sütun kırıkları, eski sur diplerinde yığınla durur. Yıkıntısı daha bozulmamış olan büyük binanın, bir gymnase olması çok muhtemeldir, temel duvarları şu anda tamamen ayırt edilebilir. Genişliği 70 ve derinliği 48 metre olan müstakil bir binadır; fakat güney batı tarafından duvarları yer seviyesinden ancak 3-4 ayak yükselir. Batı tarafındaki duvarlar, yaklaşık 20 metre yüksekliğinde olduğundan, çok uzak bir mesafeden seçilebilir; bunlar büyük mermer tabakalarıyla çok güzel yapılmışlardır. Duvarın kalınlığı 1 metre vardır ve bütün bina harçsız yapılmıştır. Binanın ne ölçüde dikkatli yapıldığı bundan anlaşılır. İçten yalnız temeller görüldüğünden binanın bölümlerini tamamen anlamak güçtür. Gymnase binasının yanındaki diğer iki binanın, yakınındaki sütun parçalarına göre bir yargıya varmak gerekirse, tapınak oldukları akla gelir. Bunların biri Dorique, diğeri İonique tarzındadır. Güzel sütun başlığı ve korniş oymaları, yerlerde yatar. Daha yerlerinde duran üç ufak sütun, bu alanın bir giriş olduğunu gösterir. Yanlarındaki duvarlar, her türden parçalarla doludur.

1854 (?), Murray, 254: Burada kuşkusuz Hadriani Dönemi'ne ait nehrin kıyısında kireçtaşı bir tepenin eteklerine yerleşmiş antik bir kasabanın kalıntıları vardır. 88 feet'e 65 feetlik büyük bir dörtgen binanın bir parçası halen ayakta. Bu bina harç kullanılmaksızın çok büyük taşlardan inşa edilmiştir. Duvarın kalan bölümleri yaklaşık 30 ya da 40 feet yüksekliğindedir ve bunun içinde de daha küçük duvarların bazı kalıntıları vardır. Bu bir gymnasium olabilir. Dışında güzel Ionic ve Doric yontmalardan oluşan taş yığınları iki tapınağın yerine işaret eder. Bunların yanında diğer yöndeki antik bir duvarın izleriyle birlikte bitişiğindeki tarlaların duvarları içine yerleştirilmiş çok sayıda sütun vardır.

1861 (?), Joanne-Isambert, 505: Adranas'ın güneydoğusunda kireçli bir tepenin eteklerinde (7 kilometre) Adriani'nin harabeleriyle karşılaşılır. Burada özellikle harç kullanılmaksızın çok büyük taşlarla inşa edilmiş büyük bir kare yapı dikkat çeker. Bir gymnasium gibi görünen bu yapı 88 adım uzunluğunda 65 adım genişliğinde ve 35 feet yüksekliğindedir. Yakınlarında, iki kesme taş yığını iki tapınağın yerine işaret ediyor görünür. Arazileri çevrelemeyi sağlayan duvarlar hala çok sayıda sütun ya da sütun parçası içerir.

1894, Munro-Anthony, 265, 266: Modern kasabanın yaklaşık bir mil batısında ve yolun hafif biçimde güneyinde Hadriani yerleşimi bulunur. Harabeler güneyde küçük bir bereketli ovaya yüksekten bakan hafif meyilli bir dağ yamacında yer alır. Dağın taşlar ve yıkıntılar bir miktar devam eder ve bunların arasında büyük kare bloklardan oluşan oldukça yüksek masif duvarlar yükselir... Kalıntıların boyutları bir dönem Hadriani'nin çok büyük bir önemi olduğunu ispatlıyor. Fakat ismi Bizans belgelerinde görülüyor ve çok büyük ihtimalle kasaba erken zamanlarda yıkılmaya yüz tutmuştur. Tepelerin arasında gözlerden uzak kalması ve yoğun ormanlarla çevrili olması nedeniyle, göze çarpmayarak tarihin ana kaynaklarının da dikkatini çekmemiştir.

Ek 140: Orhaneli Ağaçhisar Köyü Kale

1836, Hamilton, 93: Harabe görünümü yerli halkının orada durmamamız, iki saat ilerideki bir diğer köye ilerlememiz konusundaki tavsiyelerini dinlememiz konusunda bizi ikna eden Ağaçhisar'a ulaştık. Doğuda nehir yatağına inerek dik ve diğerlerinden ayrı duran, nehre doğru çıkıntı meydana getiren ve geçidi kontrol eden bir kayanın üzerine inşa edilmiş bir kalenin harabelerini geçtik. Birkaç mil boyunca daha aşağıdan gitseydik yolumuz kılalacaktı fakat Adranos'un Ağası kaleyi görebilelim diye rehberlerimizden bizi buraya getirmelerini istemişti.

1836, Strickland, 118: Birkaç dakika bizi içinde geceyi geçirmek için durmaya niyetlendiğimiz Ağaçhisar Köyü'ne getirdi. Fakat halkı, görünüşe göre bizim askere almak için gelen bazı hükümet memurlar olduğumuzu düşündüğünden gelişimizle paniğe kapıldı ve bizi kabul etmek konusunda isteksiz göründüklerinden bir sonraki köye ilerledik. Daha sonra yolumuz üzerinde Ağaçhisar denilen küçük bir kaleye bakarak nehre doğru dik bir patika boyunca aşağıya indik. Kale, ahşap bir köprüyle geçtiğimiz nehrin üstünde dar bir çıkıntının üzerine inşa edilmiştir. Bu nehrin asıl ismi Göksu'dur.

1854 (?), Murray, 254: Şimdi Rhyndacus'un kıyısı boyunca uzanan yol ile bir başka Bizans Kalesi'nin olduğu dar bir boğazda, güzel bir dağlık manzaranın ortasından geçtiğimiz Ağaçhisar Köyü'ne ulaşılır.

1861 (?), Joanne-Isambert, 506: Ağaçhisar, Rhyndacus'a açılan ve göz alıcı kayalıkların ortasındaki bir Bizans Kalesi'nin hâkim olduğu dar bir boğazda yer almaktadır.

Ek 141: Orhangazi Konaklama Mekânları

1816, Turner, 157–158: Günü burada geçirmek için durmaya karar verdik. Çünkü Hüseyin'in söylediğine göre bugün içinde ulaşabileceğimiz ve bize bir konaklama imkânı sağlayacak ya da bir kahveye sahip hiçbir yer yoktu. Daha sonradan bunun büsbütün yalan olduğunu öğrendik. Gerçekten de Hüseyin burada çok asık suratlıydı ve bize o kadar kötü biçimde ve aksi davranmıştı ki eğer yalnız olsaydım onu kovardım. Tüm somurtkanlığı alışıldık bir dinlenme yeri olan bu köyde geçen gece durduğumuzdan beridir devam ediyordu... Girdiğimiz kahve küçüktü ve kirliydi ve bize aralıksız olarak bakan dilenciye benzeyen Türklerle çok kalabalıklaşmıştı. Ancak tahammül bizim tek çaremizdi çünkü en yoğun soruşturmalar ile hiçbir penceresi olmayan, zemininde ve tavanlarında büyük delikler bulunan, bu havalar için çok tasarlanmamış tek bir ev bulabilmiştik... Gece kahvehanede uyuyan beş ya da altı Türk'ün gevezelikleri yüzünden çok kötü biçimde uyuyabildik.

1832, Porter, 275–276, 278: Yaklaşık olarak gece saat sekizde Mustafa'nın rehberliğinde Pazarköy'e girdik. Kendi dönene kadar bizden beklememizi istediği büyük bir evde durdu. Yaklaşık çeyrek saat içinde bulunduğumuz yerde konaklayacağımızı söyleyen Kadı'dan gelen bir emirle döndü. Bu bir Türk eviydi ve Kâhya'ya yani köyün ikinci sırada gelen memuruna aitti. İçinde akşam yemeği yediğimiz ve uyuduğumuz oda büyüktü, zemin halılarla kaplıydı ve tüm çevresinde kenarlara yastıklar yerleştirilmişti. Burada ne sandalye ne de başka bir mobilya vardı. Tüm gün boyunca hiçbir şey yemediğimizden kendi yiyeceklerimizi yemeyi ve yatağa gitmeyi istiyorduk; fakat Mustafa bizim için bir Türk evinde ve hatta haremde gelen seslerin duyulabileceği böylesine güzel bir kalacak yer sağlamayı başarmış olmasının ötesinde bir memnuniyete sahipti -bizim yiyecek içeceklerimizin tedarik konusunu ele alma konusunda hemfikir değildi. "Kadı, sizin için her şeyin temin edilmesi emrini verdi; Kadı ve Kâhya'nın her ikisi de eğer kendi yiyeceklerinizi yerseniz çok fazla mahçup olacaklar". "Fakat Mustafa açız ve yatağa gitmek istiyoruz". "Elimden bir şey gelmez, akşam yemeğini beklemelisiniz. Burada hiçbir şey ödenmeyecek bahşiş yok; Kâhya, eğer bahşiş teklif edersem kendisine hakaret edilmiş hissedecektir". "Tamam Mustafa, meseleleri görgü kurallarına göre kendi bildiğin biçimde hallet". "Bu doğru Elçi Bey, hepsini halletmeye izin verin"... Sabah, nazik ev sahibimizle ekmek ve baldan oluşan kahvaltımızı yaptık ve daha sonra nezaketi ve ilgisi için çokça teşekkür ettikten ve kadıya da çok selamlar söyleyip Kadıköy'de beni ziyaret etmesi için bir davette bulduktan sonra buradan ayrıldık. Bu esnada Mustafa, Bay Goodell'e evin sahibine ödemesi için kırk kuruşluk yeterince parası olmadığını fısıldadı ve ondan buna sahip olup olmadığını sorarken "Elçi Bey böylesine önemsiz şeyleri sorun etmekten hoşlanmaz" dedi. Bundan sonra yolculuğumuzun geri kalan süresi boyunca Pazarköy'ün Kâhya'sının misafirperverliği hususunda Mustafa'dan hiçbir şey duymadık.

1857, Perrot: 54, 54–55: Saat altı buçukta 60 evden oluşan küçük bir Türk köyü olan Boiardjhik[Pazarcık (?)]'da durduk. Bizi çok büyük bir nezaketle ağırlayan imamın evine yerleştik.

Ek 142: Yenişehir Genel Görünüm

1703, Lucas, 73: Çok hafif bir yamaçtan oldukça hoş bir ovaya indik ve iki buçuk saat yürüdüktan sonra Yenişehir'e ulaştık. Bu yer son derece küçük fakat güzeldi. Konaklamak için bizi mümkün olan en güzel biçimde ve ummaya cesaret edemeyeceğim kadar uygarca ağırlayan Voyvoda'ya gittik. Burada her cuma, büyük bir pazar düzenleniyor ve neredeyse her şey satılıyor fakat en önemli ticaret Tatarlar'ın buraya getirdiği atlarla yapılıyor.

1802, Browne, 146: Yenişehir sevimli bir kasaba: halkı asıl olarak Müslüman'dır: yönetim on beş askerden daha fazlasına sahip olmayan ve hane halkı sadece beş ya da altı kişiden oluşan bir Voyvoda'nın ellerinde... Pazar erzaklarla hoş biçimde ikmal edilmişti fakat kent bir ana yol üzerinde yer almadığından trafik azdır.

1823, Walsh, 190: Buradan yoğun biçimde tarım yapılan bir düzlüğe indik ve akşam olduğunda 200 Türk ve 60 Ermeni evinden oluşan Yenişehir'e ulaştık.

1833–1843, Texier, 249: Bu şehrin şimdiki durumuyla bir de eskiden gezmiş bir gezginin çizdiği tablo karşılaştırılırsa, bugün yıkılmış olduğu anlaşılır. Çünkü göl bir bataklık haline gelmiş ve evler harap olmaya yüz tutmuştur.

1837, Michaud, 160: Lefke'ye sekiz saat uzaklıkta yer alan Yenişehir, Ertuğrul'ın bir Tatar ordusu üzerinde kazandığı zaferle ünlüdür. 600 Türk ve 40 Ermeni ailesinin yerleştiği Yenişehir, geniş ve çıplak bir ovanın ortasında kurulmuştur.

Ek 143: Ulubat Gölü'ndeki Adalarda Yer Alan Kalıntılar

1576, Stephan Gerlach, 444: Gölün içinde Ulubat'tan bir mil mesafede küçük bir adanın üzerinde Aziz Konstantinos'a adanmış bir manastır var, fakat Rum papazın bize söylediğine göre, orada sadece beş veya altı keşiş yaşıyor.

1793, Brenner, 55: Gölün ortasında harap olmuş bir Bizans kilisesinin kalıntılarını barındıran küçük bir ada vardır. Ancak burada çok fazla miktarda, çok büyük ancak zararsız sivrisinekler ya da tatarcıklar dışında hiçbir şey bulamadık.

1833–1843, Texier, 245: Gölü mineleyen küçük adalar içinde bir tanesi, Yunan yapım tarzına ait belirgin izler gösterir. Bu ada, gölün yüzeyinden bir metre kadar yüksek, sağlam yapılmış bir rıhtım ile çevrilidir. Adanın şekli bir yarım daireyle son bulmuş dikdörtgendir. Duvarın içindeki eserler, duvar parçalarıyla sütunlardan oluşmaktadır. Bu sütunların, Apollon ya da Diane tapınaklarına ait olduklarına şüphe yoktur. Adanın şimdiki adı Kız adasıdır. Acaba eski Yunan efsanelerinin hatırası mıdır? Bu şehrin, gerek ayrıcalık ve gerek imparatorluk dönemine ait, çok miktarda madalyaları bulunmuştur. Bunların bir tarafında Rhydacus'un figürü, yatmış ve bir testiye dayanmış olduğu halde çizilmiştir. Bu resim, Apollonia ad Rhydacum'un bir tür arması ve bu şehrin aynı addaki başka şehirlerden ayrılması için lakabıdır. Diğer madalyaların üzerinde, yanı başında bir sacayağı duran Apollon'un resmi vardır. Biraz önce söz ettiğimiz Apollon tapınağı, Caracalla'nın bir madalyası ile de temsil edilmiştir. Resimde dört sütunlu görünüşüne ve bu şekilde bu adadaki harabelere uymasına göre, buranın tapınağı olsa gerektir.

1837, Hamilton, 90: Kız Adası'ndaki bazı kalıntıları görmek için kentin yaklaşık bir mil uzağında alçak çamurlu bir noktadan küçük bir kayıkla saat altıdan kısa bir süre sonra yola çıktım. Bu harabeler suyun yaklaşık 4 ya da 5 feet üzerinde yükselen ve en üstünde büyük bir çıkıntılı coping-stone [saçak taşı (?)]'nın olduğu, büyük mermer bloklardan inşa edilmiş çok eski işçiliğe sahip bir duvarın kalıntılarında oluşuyordu. Bu duvarlar tüm adanın çevresinde dolanıyordu fakat en mükemmel durumdakiler doğuda idi. Bunun nedeni muhtemelen bu kenarın kıyıya bakan cephesinin rüzgârlara ve dalgalara daha az maruz kalmasıdır. Çeşitli yerlerinde kayıklar ya da kalyonların karaya bağlanması için kullanılan taş halkaların hala ayakta olduğu görülmektedir. Kuzeydoğu köşesi daireseldir ve duvarla çevrili alanın içinde büyük yivli sütunların birkaç parçası vardır. Duvarın inşa edildiği büyük bloklar mükemmel biçimde yatay olarak yerleştirilmiştir fakat dik birleşme yerleri sürekli olarak dikey değildir ve bunlardan bazıları benim bir Roma menşeyinden ziyade Helen kökene atfetmeme neden olur biçimde sivriltilmiş⁶¹³⁶ ve birbirilerine geçirilmiştir. Bu, üzerinde belki de adanın kendisi gibi Apollo'ya ithaf edilebilecek bir tapınağın yükseldiği bir teras olabilir. Kış aylarında suların altına gömülen ada şimdi Agnus Castus ile kaplıdır ve çok büyük boyutlarda yılanlarla doludur.

1854 (?), Murray, 221: Abuliotte'nin yanındaki küçük adaların birisinin üzerinde çok büyük Helenistik duvarların kalıntıları vardır.

1861 (?), Joanne-Isambert, 505: Yürüyüş Olympe'in son etekleri ve üzerinde bazı Hellenistik kalıntıların izlerinin görüldüğü küçük adaların dağınık halde bulunduğu Apollonia Gölü (günümüzde Aboulliont) arasında uzanan bir ovada güneybatı yönünde devam eder.

1910 (?), Hasluck, 71, 73: Kısa bir mesafede göl kıyısında Kız Ada denilen alçak bir adada, Helenistik bir temenosun devasa iskele duvarları kısmen korunmuş durumdadır. Bu duvarlarla ada 70 x 45 metre ölçülerinde, batı ucuna (kasabaya bakan) doğru giren yarım daire ve kademeli olarak da bir dikdörtgen biçimine dönüşmüştür: destek duvarı orijinalde alçak su seviyesinin yaklaşık 2 metre üstünde durmaktadır ve farklı yüksekliklerde teknelerin bağlanması için delikli konsolların üçlü gruplarıyla donatılmıştır. Surların içinde Lebas temel izleri, iki lon tarzı sütun başlığı ve (görünüşe göre) bir eksedra ile çevrelenmiş ve bir sütun sırası içinde ye alan altı sütunlu bir tapınağın bulunduğu sonucuna varmasına neden olan bir sütun pervazı bulunmuştur. Eğer bu büyük Apollo Tapınağı'nın yeri ise dört sütunlu olarak sikkelerde gösterilen binayı belirtiyor olmalı. Lebas tarafından bir binadan geldiği söylenen

⁶¹³⁶ “Pointed” kelimesinin duvar taşlarının arasını harç ile doldurmak anlamı da vardır. Ancak takip eden cümlelerden sivriltilmek ifadesinin anlatılmak istendiği anlaşılabilir.

parçalar tapınakta gösterilen Sauroktonos kült tipiyle ters düşmeyen MÖ 3. yüzyıldan daha sonrasına ait değildir... Göldeki adalarda eski zamanlarda Constantine, Paraskev  ve Daniel manastırları yer alıyordu. Bunlardan birisinde piskopos Arsenius eğitim görmüştü. Gerlach kendi zamanında Apollonia'da bir başpiskopos ve S. Constantine'de altı veya yedi rahibin bulunduğundan bahseder.

Ek 144: Tezimiz Dâhilinde Değerlendirmeye Alınan Seyahatnameler ve Bu Seyahatnamelerde Yer Eden Eserler

14. YÜZYIL			
Seyahat Tarihi	Seyyah	Kaynak	Ele Alınan Yapılar
1324-1359 ⁶¹³⁷	Şihabeddin el-Ömeri	Yaşar Yücel, Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar , Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1991.	BURSA Kaplıcalar (Genel) (198–199)
1333 (?) ⁶¹³⁸	İbn Batuta	İsmet Parmaksızoğlu, İbn Batuta Seyahatnamesinden Seçmeler , İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1971.	BURSA Genel Görünüm (42) Kaplıcalar ve İki Hamam (42) İmaret (42–43) Ahi Şemseddin Zaviyesi (43) Osman Gazi Türbesi (45) GÜRLE KÖYÜ Zaviye (45–46) İZNİK Genel Görünüm (46) Kale (46)
1355 ⁶¹³⁹	Gregory Palamas	G. Georgiades Arnakis, "Gregory Palamas Among the Turks and Documents of His Captivity as Historical Sources", Speculum , Cilt 26, Sayı 1, 1951, s.104–118.	İZNİK St. Hyacinthus Manastırı (109) Genel Görünüm (109) Cami (?) ⁶¹⁴⁰ (109)

⁶¹³⁷ Bazı araştırmacılar Bursa'ya bizzat bir gezi gerçekleştirmiş olduğunu iddia etmişlerse de (Lowry, 2004: 127) Şihabeddin el-Ömeri'nin bir seyyah olarak tanımlanması tartışmalı bir konudur. Arnakis bu kişinin Anadolu'ya bir gezi düzenlemediğini, dolayısıyla Bursa'ya da gelmediğini ve yazılarını Mısır'da yazdığını ileri sürmüştür Arnakis, 1951: 115, dn. 34. Seyahatlerini bizzat gerçekleştirmiş birisi olsa dahi bu seyahatlerin tam tarihini verebilmek de mümkün değildir. Yalnızca Orhan Gazi Dönemi'nden bahsediyor olması bir kıstas olarak alınabilmektedir ve bu da 1324- 1359 tarihleri arasındaki 35 yıl gibi uzun bir döneme tekabül etmektedir. Yücel, 1991: 183–203.

⁶¹³⁸ İbn Batuta'nın seyahatnamesi seyyahın kendi kaleminden çıkmamış, 1349 yılında ülkesine dönmesinin ardından Ebu İnan Faris b. Ebi'l-Hasen'in arzusu üzerine Muhammed b. Cüzey el-Kelbi tarafından yazılmıştır. Seyyah gezisi sırasında notlar tutmasına rağmen başına gelen soygun, gemi kazaları gibi felaketlerden ötürü bu notların çok azını koruyabilmiş, seyahatnamesinin büyük bölümünü ise hatıralarına dayanarak aktarmış ve tarihler vermemiştir. Hatta eserinde bahsettiği bazı yerlere gitmediği de farklı araştırmacılarca kanıtlanmıştır. Janiscek, İbn Batuta'nın Bulgaristan ve bunun ilerisinde olarak tanımladığı Karanlık Topraklar'ı görmediğini, Arapça yazılmış daha erken coğrafya kitaplarına dayanarak eserine dâhil ettiğini söylemektedir. Janiscek, 1929: 791–800. Bu durum nedeniyle meydana gelen hatalar seyahatnamenin tarihinin belirlenmesinde kolaylıklar sağlayabilecek olan olay ve kişilere yapılabilecek atıfları da karmaşık bir hale sokmuş ve seyahatname için farklı araştırmacıların farklı tarihler vermesine neden olmuştur. Yine de Batuta'nın seyahatnamesi için önerilen tarihler çok geniş zaman aralığı göstermemiş ve en çok kabul edilene 1333 olmuştur. Yardımcı, 2003: 37. Bu konudaki sorunlar ve tarihlendirmelerdeki farklılaşmalar için Parmaksızoğlu, 1971: II-IV.

⁶¹³⁹ Lowry, Rum başpiskoposu Palamas'ın esir olarak Bursa'da bulunduğu tarihin 1354 olduğunu söylemiştir Lowry, 2004: 128. Ancak Palamas'ın yazdığı mektuplarda verdiği ayrıntıları kapsamlı biçimde değerlendiren Arnakis, Palamas'ın 1355 yılının mart ayında esir alındığını tespit etmiştir. Bu nedenle Bursa'ya gelişi de aynı yılın mart ayının sonları veya nisan başları olmalıdır. Tarih piskoposun İznik'te ahillerle yaptığı bir tartışmanın kaydından da tespit edilebilmektedir. Bu kayıt, tartışmaları kayıt altına alan ve yine Palamas'ın aktardığı üzere Orhan Gazi'nin hekimliğini yapan Taronites adlı bir Rum tarafından yapılmıştır. Taronites'in tartışma metninin altında koyduğu tarih 6863 yılının sekizinci indiction [15 yıllık süre]'un temmuz ayını göstermekte olup bu da 1355 tarihine denk gelmektedir. Arnakis, 1951: 109.

⁶¹⁴⁰ Palamas'ın karşılaştığı bir olayla bağlantılı biçimde bir caminin mevcudiyetiyle ilgili bilgi verdiğini düşünmekteyiz. Ancak bir cenaze namazı haricinde tanımlama yapmadığı için bu konuda kesin bir fikir ileri sürmek mümkün olamamaktadır.

1380 (?) 6141	Gilles Le Bouvier	Joachim Lelewel, "Itinéraire Brugeois", Epilogue de la Géographie Du Moyen Age , Cilt 5, Bruxelles, 1857, s.281–308.	BURSA Saray (?) ⁶¹⁴² (302)
1396–1402 ⁶¹⁴³	Johannes Schiltberger	Johannes Schiltberger, Türkler ve Tatarlar Arasında (1394–1427) , çev. Turgut Akpınar, İstanbul, İletişim Yayınları, 1997.	BURSA Saray (38) Zindan (47) Genel Görünüm (101)
15. YÜZYIL			
1403	Ruy Gonzales de Clavijo	Ruy Gonzales de Clavijo, Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat , çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul, Kesit Yayınları, 2007.	BURSA Timur İstilasında Yağmalanan Yapılar(160) ⁶¹⁴⁴
1432	Bertrandon de la Broquiere	(1) Bertrandon de la Broquiere, The Travels of Bertrandon de La Broquiere: Counsellor & First Esquire-Carver to Philippe le Bon, Duke of Burgundy, To Palestine and His Return From Jerusalem Overland to France During The Years 1432 & 1433 , çev. Thomas Johnes, Hafod Press, 1807. (2) Bertrandon de la Broquiere, Bertrandon de la Broquiere'in Denizaşırı Seyahati , çev. İlhan Arda, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2000.	BURSA Konaklama Yeri ⁶¹⁴⁵ (1) (206) (2) (200) Genel Görünüm (1) (207) (2) (200–201) Türebeler (1) (207) (2) (201) İmaretler ⁶¹⁴⁶ (1) (207) (2) (201) Bursa Kalesi (1) (207) (2) (203) Bursa Sarayı (1) (207–208) (2) (203) Köprü (1) (208) (2) (204)
1437	Pero Tafur	Pero Tafur, Travels and Adventures ,	BURSA ⁶¹⁴⁷

⁶¹⁴¹ Gilles Le Bouvier'in seyahat tarihi kesin değildir. Seyahat güzergâhını değerlendiren Lelewel tarihin Yanbol'un Türklerin elinde geçtiği 1367 ve Timovo'nun fethedildiği 1388 yılları arasında olması gerektiğini düşünmektedir. Zira bu iki kent metinde sırasıyla Türkiye ve Bulgaristan sınırları içerisinde gösterilmiştir. Lelewel, 1857, Yerasimos, 1991: 98

⁶¹⁴² Gilles Le Bouvier'in eseri genel olarak herhangi bir yapıdan bahsetmeyen bir gezi güzergâhı biçimindedir. Bursa'da en azından sarayın isminin geçtiği ise Yerasimos'un görüşüdür. Yerasimos, 1991: 98. Bursa Sarayı başlığı altında daha detaylı biçimde ele alındığı üzere bu hususta bir hata söz konusu olabilir.

⁶¹⁴³ Lowry, belki de 1396 yılındaki Niğbolu Savaşı'nın hemen ardından buraya esir olarak getirildiği için Schiltberger'in 1397'nin başlarında Bursa'da bulunduğunu belirtmiştir. Lowry, 2004: 128. Ancak Schiltberger eserini seyahatleri sırasında tuttuğu notlarla değil, ülkesine döndükten sonra hatıralarına dayanarak yazmıştır. Schiltberger, 1997: 14. Bu yüzden bir hatırat niteliğindeki eserinin Bursa hakkındaki gözlemleriyle ilgili bölümlerinin esir düştüğü 1396 ile 1402 yılında Timur'un askerleri arasına katılmasına kadar olan dönemi kapsadığını söylemek daha doğru olacaktır. Schiltberger, 1997: 29–67

⁶¹⁴⁴ Seyyah Bursa'ya uğramamıştır ancak Semerkand'da iken görmüş olduğu ganimetler hakkında yapmış olduğu tanımlamalar Timur'un Bursa'yı istilası ve gerçekleştirilen yağmalamalarla ilgili bazı bilgilere ulaşmamızı sağlamaktadır. Clavijo, 2007: 160.

⁶¹⁴⁵ İlhan Arda çevirisinde burası bir Floransalı'ya ait han olarak tanımlanmışsa da 1807 tarihli İngilizce metinden seyyahın konakladığı yerin bir ev olduğu anlaşılabilir.

⁶¹⁴⁶ 1807 metninde bu yapıların hastane olduğu belirtilmiştir. Ancak işlevleriyle ilgili yapılan tanımlamalar imaret olmalarının daha muhtemel olduğunu göstermektedir. Türkçe çevirisinde bu yapıların "darüşşifa ve imarethaneler" şeklinde tanımlanmasının nedeni de bu durum olabilir.

⁶¹⁴⁷ Pero Tafur, Cenevizli bir arkadaşının evinin de bulunduğunu söylediği bu yeri Bursa olarak kaydetmiştir ancak tanımlamalarında Bursa'nın limanlarından Mudanya ya da Gemlik'ten bahsettiğinden şüphelenmemize neden olan ayrıntılar mevcuttur. Zira Tafur sürekli biçimde körfezle olan ilişkisinde bahsetmiş ve İran'dan karayoluyla getirilen malların buradan pazarlandığını, Rum ülkesine yakın olan bu kentin Türkler ile Rumlar arasında bir basamak taşı ve ortada bir liman olarak kullandığını söylemiştir. Belki de seyyah Bursa'ya doğru yola çıkmış ancak limandan ileriye

		çev. Malcolm Henry, London and New York, Ikin Letts, 2004.	Genel Görünüm (149)
1453–1463 ⁶¹⁴⁸	Konstantin Mihail Konstantinovic	Konstantin Mihail Konstantinovic, Bir Yeniçerinin Hatıratı , çev. Kemal Beydilli, İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, 2003.	İZNİK Çandarlızade Mahmut Çelebi Türbesi ⁶¹⁴⁹ (44)
1463 ⁶¹⁵⁰	Benedetto Dei	David Chambers, Brian Pullan, Venice: A Documentary History 1450–1630 , Oxford and Cambridge, Blackwell Publishers, 2004.	BURSA - ⁶¹⁵¹
1465	Tüccar Basile	B. Khitrowo, "Pèlerinage du marchand Basile 1465–1466", Itinéraires Russes en Orient , Genève, Imprimeire Jules-Guillaume Fick, s.243–256.	YENİŞEHİR Pazar (243)
1498	Bernardo Michelozzi - Bonsignore Bonsignori	Eve Borsook, "The Travels of Bernardo Michelozzi and Bonsignore Bonsignori in Levant (1497–98)", Journal of the Warburg and Courtauld Institutes , cilt 36, 1973, s.145–197.	BURSA Genel Görünüm (163) Konaklama (163) Evler ve 1498 Yangını (163) ULUBAT Konaklama (164)
			KARACABEY Konaklama (164)

gitmemiştir. Bununla birlikte diğer araştırmacılar Tafur'un bahsettiği bu yerin Bursa olduğu inancına sahiplerdir. Yerasimos, 1991: 108, Lowry, 2004: 60

⁶¹⁴⁸ 1461 yılında Bursa'ya bir ziyaret gerçekleştirdiğinin belgesi mevcut olmakla birlikte burada değerlendirmeye aldığımız eseri bir gezi günlüğünden ziyade Osmanlı askeri olarak görev yaptığı yıllardaki hatıralarından oluşmaktadır ve bu nedenle tarihi de ancak 1453–1463 yılları arasına yerleştirilebilir. Lowry, 2004: 129

⁶¹⁴⁹ Konstantinovic türbenin bulunduğu yeri Tajanica olarak kaydetmiş ait olduğu kişinin ismini vermemiştir. Eserin çevirisi ve değerlendirmesini yapan Beydilli ise bu yerin İznik ve mezar sahibinin de Çandarlı Mahmud Çelebi olabileceği düşüncesindedir.

⁶¹⁵⁰ Lowry, Benedetto Dei'nin Bursa'yı 1470 yılında ziyaret ettiğini belirtmektedir. Lowry, 2004: 129. Yerasimos ise seyyahın Türk-Venedik savaşının başlaması nedeniyle Venedik elçisinin tutuklandığı yıl Bursa'da bulunduğu bilgisini vermesi nedeniyle bu tarihin Ağustos 1463 olması gerektiğini söylemiştir. Yerasimos, 1991: 112, dn. 7

⁶¹⁵¹ Benedetto Dei'nin mektuplarını değerlendirmeye alan ve bizim de yararlandığımız bu kaynakta Bursa ismi birkaç kez geçmektedir. Bununla birlikte Bursa'daki herhangi bir mimari eser, hatta genel kent dokusu ile ilgili bir aktarımına değinilmemiş ve yalnızca Bursa'nın ticari önemi hakkında verdiği bilgilerle Floransa'nın Venedik'e bu kentte kurduğu üstünlüğü ortaya koyan ifadeler ele alınmıştır. Chambers, Brian, 2004: 68. Lowry de Dei'nin kentte Floransa'nın ticari hâkimiyetini belgelemesi dışında önemli bir bilgi vermediğini söylemektedir. Mektupların daha kapsamlı olarak ele alındığı anlaşılın fakat bizim temin edemediğimiz bir diğer çalışmada ise konumuz dâhilinde değerlendirilebilecek biçimde Bursa'da Floransa merkezli iş yerleri, Floransa konsoloslukları ve kiliseleri hakkında bilgilerin mevcut olduğu görülmektedir. Benedetto Dei, 1985: 166'dan naklen Lowry, 2004: 60.

1498, 1501– 1502 ⁶¹⁵²	Giovanni di Francesco Maringhi	Halil İnalçık, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi , cilt 1: 1300–1600, Cambridge University Press, Eren Yayınları, 2000, s. 288–299.	BURSA - ⁶¹⁵³
1499	Arnold von Harff	Malcolm Letts, The Pilgrimage of Arnold von Harff , London, 1946.	BURSA Genel Görünüm (237)
16. YÜZYIL			
1530, 1531	Bedrüddin el Gazzi	Ekrem Kamil, "Hicri Onuncu-Miladi On Altıncı Asırda Yurdumuzu Dolaşan Arab Seyyahlarından Gazzi-Mekki Seyahatnamesi", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Dergisi , Sayı 1–2, İstanbul, Milli Mecmua Basımevi, 1937, s. 5- 90	(1530) YENİŞEHİR Genel Görünüm (43) İZNİK Genel Görünüm (43–44) (1531) İZNİK İbrahim Paşa Kervansarayı ⁶¹⁵⁴ (84) AKBIYIK KÖYÜ Genel Görünüm (84)
1548 ⁶¹⁵⁵	Pierre Belon	Pierre Belon, Les Observations de Plusiers Singularitez et Choses Memorables, Trouvees en Grece, Asie, Indée, Egypte, Arabie, & autres pays estranges, redigées en trois liures, Par Pierre Belon du Mans, Paris, 1588.	BURSA Genel Görünüm (450) Bursa Kalesi (450)
1550	Monsieur D'Aramon	Jean Chesneau, Le Voyage de Monsieur D'Aramon , ed. Ch. Schefer, Paris, 1887.	İZNİK Genel Görünüm ⁶¹⁵⁶ (149)
1550	Hieronymus Beck von Leopolosdrof ⁶¹⁵⁷	Ioannes Leunclavius, Annales Sultanorum Othmanidarum , 1596.	BURSA ⁶¹⁵⁸

⁶¹⁵² Maringhi işi gereğince Bursa'ya birden çok kez gelmiş olmalıdır. Michelozzi ve Bonsignori'nin kuzenleri olan Maringhi'nin 1498'de Bursa'yı ziyaret eden bu seyyahlara eşlik ettiği Borsook tarafından belirlenmiştir. Borsook, 1973: 149, 163, 164. Bu tarihin haricinde 1501–1502 yılında bir kez daha Bursa'da bulunduğu da Lowry tarafından tespit edilmiştir. Lowry, 2004: 130

⁶¹⁵³ Maringhi, Pera'dan yapmış olduğu ticari yazışmalarda sıklıkla Bursa'dan bahsetmiştir ve bu Floransalı tüccarın zaman zaman Bursa'yı ziyaret ettiği de anlaşılabilir. Ancak yazışmaların içeriği daha çok işiyle bağlantılıdır ve genellikle Bursa'da yerleşmiş olan yabancı tüccarlardan, ipekli ürünlerden, yaşanan ekonomik dalgalanmalardan, ipek kervanlarından, tüccarların birbirleriyle olan rekabetlerden bahsedilmektedir. Konumuzla ilgili verilen bir bilgiyi tespit etmek ise mümkün olamamıştır. Bu yazışmaları değerlendirmeye alan diğer araştırmacılar da ancak belli konulara odaklandığını teyit etmektedirler. Lowry, 2004: 25, 62–63, Azimli, 2010: 108–109.

⁶¹⁵⁴ Yerasimos, Kamil'in bir imaret olarak kaydettiği bu yapının İbrahim Paşa Kervansarayı olduğunu belirtmiştir. Yerasimos, 1991: 170.

⁶¹⁵⁵ Lowry Belon'un Bursa'yı ziyaret tarihini 1546 (Lowry, 2004: 130), Yerasimos ise 1548 (Yerasimos, 1991: 207) olarak vermiştir. Kendi seyahatnamesinde zaman zaman Belon'a atıfta bulunan Dallaway ise bu seyyahın Bursa'ya 1550 yılında geldiğini ifade etmiştir. Dallaway, 1797: 175. Bu öneriler arasında seyyahın yaşam öyküsüyle birlikte Osmanlı topraklarında geçirdiği yılları da daha ayrıntılı biçimde ele alan Yerasimos'un verdiği tarihin daha doğru olabileceği düşünülmektedir.

⁶¹⁵⁶ Bu eseri yayına hazırlamış ve notlarıyla zenginleştirmiş olan Schefer'in başka seyahatnamelerden veya tarihi kaynaklardan yararlanarak verdiği bilgiler D'Aramon'un aktardıklarından daha ayrıntılıdır. İznik ile ilgili olarak da kentin kuruluşu, imar tarihi ve fethinin ardından Orhan Gazi tarafından gerçekleştirilen imar faaliyetlerinden bahsetmiştir.

⁶¹⁵⁷ Leopolosdrof'un takip ettiği güzergâh Leunclavius'un eserinin baş kısmında verilmiştir. Lowry eserin geri kalan kısmının da Leopolosdrof'un seyahatnamesine ait olduğunu söylese de (Lowry, 2004: 130) Yerasimos'un düşüncesine göre Leunclavius yalnızca Leopolosdrof tarafından izlenen güzergâhtan önsözde bahsetmiştir. Yerasimos, 1991: 223.

1555 ⁶¹⁵⁹	Hans Dernschwam	Hans Dernschwam, İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü , çev. Yaşar Önen, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.	İZNİK Dikilitaş (215) Genel Görünüm (216) Evler (216, 217) Kervansaray (216) Surlar (216, 217) Koimesis Kilisesi (217) Aziz Tryphonos Kilisesi (217) ⁶¹⁶⁰ YENİŞEHİR Ahşap Köprü (218) Sultan Orhan Hisarı (?) (218) Hamam ⁶¹⁶¹ (219) Akbıyık Köyü Kervansaray (219–220) Köprü (220) Türebeler (220) Evler (220) Köprüler (221–222) İZNİK Koimesis Kilisesi (317–318) Genel Görünüm (319, 320) Surlar (319, 320) Kapılar (319) Evler (320) Kervansaray (320)
1555	Ogier Ghiselin de Busbecg	Ogier Ghiselin de Busbecg, Türkiyeyi Böyle Gördüm , haz. Aysel Kurutluoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, t.y.	İZNİK Konsil Kilisesi Hakkında (52) Genel Görünüm (52)
1558	Kutbüddin el Mekki	Ekrem Kamil, "Hicri Onuncu-Miladi On Altıncı Asırda Yurdumuzu Dolaşan Arab Seyyahlarından Gazzi-Mekki Seyahatnamesi" İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Dergisi , Sayı: 1–2, İstanbul, Milli Mecmua Basımevi, 1937, s.5- 90.	İZNİK Genel Görünüm (44) Akbıyık Köyü Kervansaray (44)
1576	Stephan Gerlach	Stephan Gerlach, Türkiye Günlüğü: 1573–1576 , çev. Turkis Noyan, ed. Kemal Beydilli, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2007.	ULUBAT Surlar (443) Kiliseler (443) Issız Han (444) Ulubat Gölü Manastır (444) Köy Evleri (445) Kervansaray (445) BURSA Evler (446) Genel Görünüm (446) Bursa Sarayı (446–447) Osman ve Orhan Gazi Türebeleri (446) Kale (446) Rum Kiliseleri (446–447)

⁶¹⁵⁸ Güzergâhı takip edildiğinde Leopoldsdorf'un Cotyaium ismiyle kaydettiği Kütahya ve Phrygiæ'nin ardından Prusam Bithyniæ olarak belirttiği Bursa'ya geldiği buradan da Byzantium şeklinde isimlendirdiği İstanbul'a gittiği anlaşılmaktadır. Leunclavius, 1596: 3. Bununla birlikte yalnızca takip edilen güzergâhı vermesi dolayısıyla Bursa hakkında herhangi bir bilginin elde edilebileceği bir kaynak değildir.

⁶¹⁵⁹ Lowry Dernschwam'ın Bursa civarında 1553 bulunduğunu söylemiştir. Lowry, 2004: 130. Tarihleri daha ayrıntılı biçimde ele alan Yerasimos ise seyyahın gezilerine 1553 yılında başladığının doğrulamakta ise de İznik ve Yenişehir'i 1555 yılında ziyaret ettiğini ortaya koymuştur. Yerasimos, 1991: 231, 232

⁶¹⁶⁰ Dernschwam kilisenin ismini vermemiştir. Seyahatnamesinin çevirisini yapan Önen ise muhtemelen Aziz Tryphonos Kilisesi olduğunu ifade etmiştir. Dernschwam, 1987: 217, dn. 18.

⁶¹⁶¹ Hamamın Yenişehir'de yer alıp almadığı konusunda bir belirsizlik vardır. Çünkü Dernschwam bulunduğu yerin ismini vermemiş konumunu yalnızca "yukarıda bahsi geçen köy" diyerek kabaca tanımlamıştır. Seyyahın Yenişehir yanında İznik-Yenişehir arasındaki yer aldığını söylediği ancak ismini vermediği Sırp köyünden de bahsediyor olması muhtemeldir.

			Konaklama Mekânları (447) Çeşmeler (447) Muradiye Camisi (447) Muradiye Türbeleri (447–448) I. Beyazıt ve I. Mehmet Türbeleri (448) Eski Kaplıca (448–449) İsmi Verilmeyen Hamam (449) Yeşil Cami (450)
1581	John Newberie	Samuel Purchas, “Two Voyages of Master John Newberie, One, into the Holy Land; The other to Baslara, Ormus, Persia, and backe thorrow Turkie”, Hakluytus Posthumus or Purchas His Pilgrimes , cilt 8, Glasgow, 1905, s. 449–481.	BURSA Hamamlar (475) Yangın (?) ⁶¹⁶² (475) Köprü (475) Gemlik- Dil İşkelesi Arası Kervansaraylar (475)
1584 (?)	Ioannes Leunclavius	Ioannes Leunclavius, Annales Sultanorum Othmanidarum , 1596.	BURSA ⁶¹⁶³ 1491 yangını (34) Hamamlar (116) Manastırlar (116)
1588	Reinhold Lubenau	Reinhold Lubenau, Reinhold Lubenau Seyahatnamesi: Osmanlı Ülkesinde, 1587–1588 , çev. Türkis Noyan, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2012.	BURSA Osman Gazi Türbesi (384) I. Murat Türbesi (385–386) 1490 Yangını (388) MUDANYA Konaklama Mekânı (482, 506) Genel Görünüm (482) BURSA Konaklama Mekânı (485) Türbeler (485, 497) Genel Görünüm (486, 487) Evler (486) Saray (486) Bedestenler (487) Irgandı Köprüsü (488) Uludağ’daki Keşiş Manastırı (488–489, 489, 490, 490–491) Manastır (Osman ve Orhan Gazi Türbesi) (491–492) Muradiye Türbeleri (492) Şehzade Ahmet Türbesi (492–493) II. Murat Türbesi (493) Şehzade Mustafa Türbesi (493) Yeşil Cami ve Yeşil Türbe (493) Emir Sultan Türbesi (493–494) Kaplıcalar (494–495) Eski Kaplıca ⁶¹⁶⁴ (495) Abdal Murat Türbesi (495–496) Rum Kilisesi (496) Su Yapıları (497) İZNİK Dikilitaş (510) Kervansaray (512) Surlar (513–514) Kapılar (514) Evler (515) Genel Görünüm (515, 519, 520) Tiyatro (515) 372 Depremi (515–516)

⁶¹⁶² Seyyah uzaktan bir ışık görmüş ve bunun yangın olabileceğini düşünmüştür.

⁶¹⁶³ Leunclavius’un kitabının bir seyahatname olarak adlandırılmasında sorunlar vardır. Çünkü verilen bilgilerin derleme sonucunda meydana getirildiği hissedilmektedir. Bazı araştırmacılar Leunclavius’un Osmanlı tarihçisi Mehmet Neşri başta olmak üzere farklı kaynaklardan alıntılar yaptığını tespit etmiştir. Singh, Samiuddin, 2003: 703. Bursa’nın kaplıcaları, 1491 yangını ve Uludağ’daki manastırlar hakkında verilen bilgiler de böylesi kaynaklardan alıntı olduğu belli olan çok genel tanımlamalardan ibarettir.

⁶¹⁶⁴ Lubenau hamamın ismini vermemiştir. Ancak I. Murat Camisi’nin yanında yer aldığını söylemesi Eski Kaplıca’dan bahsettiğini ortaya koymaktadır.

			Koimesis Kilisesi (516–517) Su Kemerli (518) Berberkaya (518) Surlardaki Kitabeler (519)
17. YÜZYIL			
1609	Polonyalı Simeon	Polonyalı Simeon, Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiye'si , çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul, Kesit Yayınları, 2007.	MUDANYA Ermeni Kilisesi (29) Camiye Çevrilmiş Hamam (29) BURSA Ermeni Kilisesi (29) Camiye Çevrilmiş Kiliseler (29–30) Hamamlar (30) Uludağ'daki Kilise (30) Celali İsyanı'ndaki Tahribat (30) İZNİK Genel Görünüm (33) Dikilitaş (33) Tiyatro (33) Koimesis Kilisesi (33–34) Surlar (34)
1631	Vincent Stochove	Vincent Stochove, Voyage du Levant du Sr. De Stochove , Bruxelles, 1650.	MUDANYA Kervansaray (177–178) BURSA Genel Görünüm (178) Saray (178–179) Ulu Cami (179) Kervansaraylar (179–180) Bedesten (180) İsmi Verilmeyen Bir Hamam (180-181)
1652	Macarius	Paul of Aleppo, The Travels of Macarius Patriarch of Antioch , London, 1836.	AKBIYIK Han (9) BURSA Meryem Ana Kilisesi (9, 10) Eski Kaplıca (10) Yeni Kaplıca (11) İncilci Yahya Kilisesi (11) MUDANYA Meryem Ana Kilisesi (11) Konaklama (12) Kiliseler (12)
1653 ⁶¹⁶⁵	Niccolao Manucci	Niccolao Manucci, Storia Do Mogor or Mogul India (1653–1708) , Cilt 1, London, 1907.	BURSA Camilerin Yapımında Kullanılan Devşirmeler (10) Hamamlar (10–11)
1656	Jean Thévenot	Jean Thévenot, Thévenot Seyahatnamesi , çev. Ali Berktaş, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2009.	BURSA Han (112) Genel Görünüm (112) Su Yapıları (112) Hamamlar (112–113) Camiler (113) Hanlar (113) Dervişlerin (?) Camisi (113) Türebeler (113) Fransız Prensesin Mezarı (113) Surlar ve Kale (113–114) Saray (114) Abdal Murat Türbesi (114–115) Bursa-İzmir Arasındaki Kervansaraylar (116) Tahtalı Köyü Kervansaray (116) ULUBAT Konaklama Mekânı (116)
1675	George Wheler	George Wheler, A Journey Into Greece , London, 1682.	Kumyaka Köyü Kilise

⁶¹⁶⁵ Seyyah eserinde 1651 tarihini vermiştir. Ancak kitabı İngilizceye çeviren Irvine gerçek tarihin 1653 olduğunu bildirmiştir. Manucci, 1907: 5

			<p>MUDANYA Han (213) Osmanlı Dönemi Öncesi Kalıntıları (213, 214) BURSA Genel Görünüm (214–215) Surlar (215) Camiler (215) Ulu Cami (215) Eski ve Yeni Bursa Sarayı (215) Su Yapıları (216) Köprüler (216) Orhan Camisi (216) Hanlar (216) Pazarlar (216) İsmi Verilmemiş Hamam (224) ULUBAT Köprü (224) Osmanlı Dönemi Öncesi Kalıntılar (224, 224–225, 225) Surlar (225) Konaklama Mekânı (225) Ulubat-Susurluk Arası Köprü (225)</p>
1675	John Covel	John Covel, Voyages en Turquie 1675–1677 , ed. Jean Pierre Grémois, Paris, 1998.	<p>Kumyaka Köyü Kilise (143) Mudanya-Bursa Arası Köprü (145) Mudanya-Bursa Arası Çeşmeler (145) Filadar Köyü Kale (145) BURSA Pirinç Hanı (145–147) Manastır (147–149) Eski ve Yeni Saray (151, 153) Kale (151, 153, 155–157, 157–159, 167–169) Genel Görünüm (151) Ulu Cami (151) Yıldırım Beyazıt Camisi (151) Gayrimüslim Yapıları (151) Değirmenler (155) Emir Mehmet Ağa Köşkü (155) Su Kemerleri (157) Ahırlar (157) Uludağ'daki Kalıntılar (161, 165) Ermeni Kilisesi (163–165) İncilci Yahya Kilisesi (169) Kutsal Havariler Kilisesi (169) Meryem Ana Kilisesi (169) Hamamlar Genel (173) I. Murat Camisi (173) Eski Kaplıca (173–175) Yeni Kaplıca (175) MUDANYA Aziz Constantin Kilisesi (177–179) Genel Görünüm (179) Osmanlı Dönemi Öncesi Kalıntılar (179–180) Aziz Theodore Kilisesi (181) İZNİK Surlar (269–299) Osmanlı Öncesi Eserleri (291–293) Yeşil Cami (293) Osmanlı Dönemi Eserleri (271, 293) Tiyatro (295–297) Koimesis Kilisesi (299–305)</p>
1682	Josephus Grelot	Josephus Grelot, İstanbul Seyahatnamesi , çev. Maide Selen, İstanbul, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş. Yayınları, 1998.	<p>İZNİK Genel Kent Dokusu ve Antik Kalıntılar (33, 34) Surlar (34) MUDANYA</p>

			Osmanlı Dönemi Öncesi Kalıntılar (35) BURSA Hamamlar (189)
1683	Thomas Smith	Thomas Smith, "An Account of the City of Prusa in Bithynia, and a Continuation of the Historical Observations Relating to Constantinople", Philosophical Transactions (1683–1775) , Cilt 14, 1684, s.431–454.	MUDANYA Genel Görünüm (431–432) BURSA Genel Görünüm (432) Saray (432) Osman ve Orhan Gazi Türbeleri (432) II. Murat Türbesi Yanındaki Kilise (432) Bedesten (432) Hanlar Genel ve Piriç Han (432–433) Yıldırım Beyazıt Camisi ve Türbesi (433) I. Murat Camisi (433) Osman Gazi Tarafından İnşa Edilen Kaleler (433) Hamamlar (433)
1684	Gemelli Carreri	Gemelli Carreri, Collection Abrégée des Voyages Anciens et Modernes , Cilt: 3, Paris, 1808.	İzmir-Bursa Arası Hanlar (112–113) ULUBAT Genel Görünüm (113) BURSA Genel Görünüm (113, 114) Manastırlar (113–114) Hamamlar (114, 115) Yeni Kaplıca (?) ⁶¹⁶⁶ (114–115) Saray (114) Evler (114) Ulu Cami (116) MUDANYA Genel Görünüm (116) Han (116)
1686	Ricaud	Ricaud, Türklerin Siyasi Düsturları: Batılı Gözüyle Osmanlı'nın Gücü ve Zaafı , çev. M. Reşat Uzmen, İstanbul, AD Yayıncılık, 1996.	BURSA Hızrevi Tekkesi ve Hızır Türbesi (165)
18. YÜZYIL			
1701 ⁶¹⁶⁷	Edmund D. Chishull	Edmund D. Chishull, Türkiye Gezisi ve İngiltere'ye Dönüş , çev. Erendiz Özbayoğlu, Bahattin Orhon, İstanbul, Bağlam Yayıncılık, 1993.	MUDANYA Genel Görünüm (69) BURSA İpek Han (69–70) Genel Görünüm (70) Hamamlar (70) Yeni Kaplıca (70) Bursa Kalesi ve Kitabesi (70–71) Osmanlı Eserleri Hakkında Düşünceler (71) ULUBAT Köprü Kalıntısı ve Ahşap Köprü (71) Konaklama Mekanı (71)
1701	Joseph de Tournefort	Joseph de Tournefort, Tournefort Seyahatnamesi , ed. Stefanos Yerasimos, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2005.	BURSA Camiler (25–26, 60, 234) Çeşmeler (234) Muradiye Türbeleri (234) Saray (234) Kervansaraylar (234) Bedesten (234) Genel Görünüm (234, 235) Ankara-Bursa Arası Köprü (234) Bursa Kalesi (235)

⁶¹⁶⁶ Carreri bu hamamın ismini aktarmamıştır. Ancak verdiği bazı ayrıntılar ve özellikle de soğukluk kısmının iki kubbeyle örtülü olduğunu söylemesi Yeni Kaplıca'dan bahsettiğini düşünmemize neden olmuştur.

⁶¹⁶⁷ Lowry, Chishull'un Bursa'yı 1699 civarında ziyaret ettiğini söylemiştir. Lowry, 2004: 136. Seyyah İzmir'e 1699'da gelmiş olsa da Bursa'ya gerçekleştirdiği gezinin tarihi 1701'dir.

			<p>Manastır (235–236) Medreseler (236) Abdal Murad Türbesi (236) Ermeni Kilisesi (236) Rum Kilisesi (236) Sinagoglar (236) Yeni Kaplıca (237–238) Hamamlar (238) Kükürtlü Kaplıca (238) Eski Kaplıca (238) İmaret (238) Mihraplı Köprü (241) İZNİK Bizans Kalıntıları Hakkında (239) ULUBAT Köprü (242) Genel Görünüm (242) Surlar (242) Kervansaray (242)</p>
1701	Aubry de la Motraye	Aubry de la Motraye, La Motraye Seyahatnamesi , çev. Nedim Demirtaş, İstanbul, İstiklal Kitabevi, 2007.	<p>MUDANYA Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (241) BURSA Genel Görünüm (241, 241–242) Manastır (242) Ulu Cami (242) Konaklama Mekânı (242) Eski Kaplıca (248–249)</p>
1702	Paul Lucas	Paul Lucas, Voyage Du Sieur Paul Lucas , Cilt 2, Paris, 1714.	<p>MUDANYA Genel Görünüm (375–376) Mudanya-Bursa Arası Çeşmeler (376) Mudanya-Bursa Arası Köprüler (376–377) BURSA Bursa Kalesi Kapıları (377) Konaklama Mekânı (377–378) Pınarbaşı Kanal (378) Ermeni Kilisesi (378) Hanlar Genel ve Kapılarda Asılı Eşyalar (379–380) Muradiye Türbeleri (380–381) Sultan Orhan Türbesi (381) Osman Gazi Türbesi (381–383) Eski Kaplıca (383–384) Kükürtlü Kaplıca (384–385) Karamustafa Kaplıcası ve Suyunun Soğuması Hakkındaki Hikâye (385) Yeni Kaplıca (386) Kaynarca Hamamı (386) Köprüler (386) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (386–387)</p>
1703 ⁶¹⁶⁸	Paul Lucas	Paul Lucas, Voyage du Sieur Paul Lucas , Cilt 1, Amsterdam, 1714.	<p>İZNİK Genel Görünüm (65, 69) Surlar (65, 68–69, 72) Koimesis Kilisesi (65) Ermeni Kilisesi (65) Kiliselerden Çevrilme Camiler (65–66) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (66) Çeşmeler (66) Su Kemerleri (66) Berberkaya (68) Göl İçindeki Kalıntılar (70) YENİŞEHİR Genel Görünüm (73)</p>

⁶¹⁶⁸ Lucas'ın seyahatnamesinin ilk cildi olarak basılmış olmasına rağmen bu ciltte bahsettiği yerleri daha sonra ziyaret etmiştir ve bunu seyahatnamesinin bazı bölümlerinde açıklamıştır. Lucas, 1714a: 74. Lowry, bu seyahatin 1705 yılında yapıldığını söylemektedir. Lowry, 2004: 136. Ancak seyyah seyahatlerini bir yıl arayla yaptığını açık biçimde belirtmiştir.

			<p>BURSA İsmi Verilmeyen Bir Hamamdaki Devşirme (74) Uludağ'daki Kalıntılar (75, 77) Çeşme ve Su Kemerleri (75) Deprem (78) Pınarbaşı'ndaki Tekke (79) Zindan ve Kuyu (81) Bursa Kalesi(81) İNEGÖL Genel Görünüm (91)</p>
1720 (?) ⁶¹⁶⁹	J. Aegidius Van Egmont-John Heyman	J. Aegidius Van Egmont, John Heyman, Travels Through Part of Europe, Asia Minor , cilt 1, London, 1759.	<p>Susurluk- Ulubat Arasındaki Köprü (187) ULUBAT Köprü (187, 189) Konaklama Mekânı (188) Genel Görünüm (188-189) Surlar (189) Ulubat- Bursa Arasındaki Köprüler (189) BURSA Han (189) Genel Görünüm (189) Surlar (189) Camiler (189-190) Türebeler (190) Çeşmeler (190) Hamamlar (190) Bursa- Mudanya Arasındaki Köprüler (190) MUDANYA Kiliseler (191) Han (191)</p>
1738	Richard Pococke	Richard Pococke, Voyage de Richard Pococke , Paris, 1772.	<p>Bandırma-Karacabey Arası Kalıntılar ve Kale (288) KARACABEY Genel Görünüm (289) Rum ve Ermeni Kiliseleri (290) Su Kemerleri (291) Kuyular (291) İsmi Verilmeyen Bir Cami (291) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (294) ULUBAT Genel Görünüm (292) Surlar (295) GÖLYAZI Genel Görünüm (292) BURSA Genel Görünüm (297-299) Surlar (299) Saray (299) Manastır (299- 300) Medreseler (300-301) Karamustafa Kaplıcası (301) Yeni Kaplıca (301) Yahudiler Hamamı (302) Aya Theodory Kaplıcası (302) Kükürtlü Kaplıca (302) Çekirge Kaplıcası (302) Yedi Uyurlar Manastırı (303) YENİŞEHİR Genel Görünüm (306) İZNİK Surlar (307-308) Koimesis Kilisesi⁶¹⁷⁰ (308)</p>

⁶¹⁶⁹ Tarihlendirmeye ilgili sorunlar ve kapsamlı bir inceleme için bkz. Harmer, 1815: xix-xi

			Ermeni Kilisesi (309) Su Kanalı (309) Berberkaya (310) Tiyatro (310) Genel Görünüm (310) Dikilitaş (311–312) GEMLİK Rum Kiliseleri (313) Camiler (313) MUDANYA Genel Görünüm (314) Rum Kiliseleri (314) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (314–315) Han (315)
1739	Arthur Pullinger	Thomas Drew-Bear, Christian Naourt, Ronald S. Stroud, Arthur Pullinger: An Early Traveler in Syria and Asia Minor , Philadelphia, Transactions of the American Philosophical Society, cilt 73, sayı 3, 1985.	İZNİK Genel Görünüm (45–46)
1767	Carsten Niebuhr	Rıza Akdemir, “Carsten Niebuhr ve Seyahatnamesi”, Milli Kültür , sayı 64, 1989, s. 96–102.	BURSA Genel Görünüm (99) Su Yapıları (99) Kale (100) Manastır (100) İmaretler (100) Ulu Cami (100) Hastane (100) Gayrimüslim Yapıları (100) Camiler (100) Yeşil Cami (100–101) İsmi Verilmemiş Bir Han (101) Deprem (101) Yeni Kaplıca (102) Eski Kaplıca (102) I. Murat Camisi (102)
1780	James Capper	James Capper, Observations on the Passage to India Through Egypt , London, 1785.	İZNİK Genel Görünüm (102–103)
1793	Ignaz von Brenner	Ignaz von Brenner, Ausflug von Konstantinopel Nach Brussa in Kleinasien , Wien und Triest, 1824.	MUDANYA Genel Kent Dokusu (13) BURSA Balaban ve Aktimur Hisarları (19) Savaşlarda Uğradığı Zararlar (20) Camiler (22–23) Ulu Cami (23–24) Orhan Camisi (24–25) Eskiden Kilise Olduğu İleri Sürülen Camiler (25–26) Rufai Tekkesi (26–27) Saray (28–32) Bursa Kalesi (32–33) Surlarda Yer Alan Kitabe (33, 91) Abdal Murat Türbesi (42–44) Kaplıcalar (45–46) Hamamlar (46–47) Genel Görünüm (56) Medreseler (57–58) Ayan Ahmet Efendi'nin Evindeki Su Düzeneği (64) Çeşmeler (64) MUDANYA Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (13) GÖLYAZI

⁶¹⁷⁰ Pococke, kilisenin ismini vermemiştir ve yalnızca konsil kilisesi olarak tanımlamıştır. Ancak Rum Kilisesi şeklinde bir ifade kullanması ve geç tarihli bir yapı olduğuna yönelik fikirleri Koimesis Kilisesi'nden bahsettiğini akla getirmektedir.

			Genel Görünüm (53) Köprü (53) Ulubat Gölü'ndeki Kalıntılar (55) GEMLİK Kale (74–75) Tersane (75) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (76) 1801 Yangını (91)
1794	James Dallaway	James Dallaway, Constantinople: Ancient and Modern , London, 1797.	Kızderbent- İznik Arasındaki Manastır (163) İZNİK Dikilitaş (164) Surlar (164–165) Tiyatro (165–166) Kiliseler (166) Türk Dönemi Eserleri (167–168) Saray (168) Genel Görünüm (168–169) Orhan Camisi (169) Kapılar (169–170) Koimesis Kilisesi (170) BURSA I. Beyazıt Camisi (174) Hamamlar (175) Uğradığı Felaketler (175) Orhan Gazi Türbesi (176) Ermeni Kilisesi (176–177) Genel Görünüm (177, 179) Evler (177) Camiler (177, 177–178) Bedestenler Genel (177) İsmi Verilmeyen Bir Han (177) Hamamlar (178) Eski Kaplıca (178) Bursa Kalesi (179) Köy Evleri (182) GÖLYAZI Genel Görünüm (182) Antik Kent Kalıntıları (182–183) Kale Kapısı (182) ULUBAT Manastır (184) Surlar (187)
1794	John B. S. Morrilt	G. E. Marindin, The Letters of John B. S. Morrilt of Rokeby , London, 1914.	İZNİK Surlar (105, 106) Konaklama Mekânı (106) BURSA Genel Görünüm (106–107) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (106) GEMLİK Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (107) GÖLYAZI Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (107) ULUBAT Kahvehane (108) Manastır (108)
1800	William Martin Leake	William Martin Leake, Journal of a Tour in Asia Minor , London, 1823.	İZNİK Surlar (8, 10–11) Dikilitaş (8) Genel Görünüm (8) Türk Dönemi Eserleri (11)
19. YÜZYIL			
1802	William George Browne	William George Browne, "Journey From Constantinople, Through Asia Minor, In The Year 1802", Travels in Various Countries of The East , London, 1820.	ORHANGAZI Genel Görünüm (108) BURSA Genel Görünüm (108, 109) Hamamlar (108) Yeni Kaplıca (109) Camiler (109–110)

			1801 Yangını (111) Ermeni Kilisesi (111, 112) ULUBAT Han (144) Köprü (144) YENİŞEHİR Genel Görünüm (146) İZNİK Genel Görünüm (146, 147) Surlar (146)
1803	Bartholdy	J.L.S. Bartholdy, Voyage en Grèce, fait Dans Les Années 1803 et 1804 , cilt 1, Paris, 1807.	BURSA Genel Görünüm (131) Hamamlar (131)
1803 (?)	Thomas Smith	Thomas Smith, The Wonders of Nature and Art , cilt 4, London, 1803.	BURSA Genel Görünüm (88–89)
1804	Joseph von Hammer	Joseph von Hammer, Umblick Auf Einer Reise von Constantinopel Nach Brussa und Dem Olympos , Pesth, 1818.	MUDANYA Genel Görünüm (2) Gümrük Evi (2) Kale (2) Osmanlı Dönemi Eserleri (3) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (3–4) BURSA Acemler Köprüsü (4) Acemler Çeşmesi (6–8) Genel Görünüm (8–9, 10–12, 17, 46–47) Çeşmeler (18) Kale Kapıları (9–10) Su Yapıları (16–17) Pınarbaşı'ndaki Kanal (17–18) Su Terazisi (18) Kale (18–19, 43–44) Köprüler (19) Hamamlar (20–24, 72–73) Eski Kaplıca (25) Karamustafapaşa Hamamı (25–26) Yeni Kaplıca (26–28) Kükürtlü Hamam (28) Camiler (30) Ulu Cami (30–33) Orhan Camisi (33) I. Murat Camisi (33–34) Yıldırım Beyazıt Camisi (34–36) Yeşil Cami (36–38) II. Murat Camisi (39) Emir Sultan Camisi (39) Molla Arap Camisi (39) Hüdavendigar Camisi (39) Üftade Efendi Camisi (39–40) Tekkeler (40) Mevlevi Tekkesi (40) Emir Sultan Tekkesi (41) Üftade Efendi Tekkesi (41) Abdal Murat Tekkesi (41) Şeyh Kili Bektaşî Tekkesi (41) Saray (43, 45) Türbeler (47, 64) Manastır (47–48) Osman Gazi Türbesi (48–49, 73) Orhan Gazi Türbesi (49–51) I. Murat Türbesi (51) Yıldırım Beyazıt Türbesi (51–52) Yeşil Türbe (52–53) II. Murat Türbesi (53–54) Azizlerin Mezarları (55) Geyikli Baba Mezarı (56) Ramazan Baba Mezarı (56) Akbyık Tekkesi ve Mezarı (56) Karanfilli Tekkesi ve Karanfilli Dede Mezarı (56–57) Sümbüllü Dede Mezarı (57)

			<p>Abdal Murad Türbesi (57) Abdal Musa Türbesi (57–58) Abdal Muhammed Türbesi ve Tekkesi (58) Belvedere Çeşmesi (58–59) Emir Sultan Türbesi (61) El-Fenari Türbesi (62) Hüsrev İbn Chisr Mezarı (63) Seinler Tekkesi (64) Evler (65) 1801 Yangını (65) Ermeni ve Rum Kilisesi (66–67) Bursa Halkının Yabancılar Yaklaşımları (67) Orhan Gazi Kaleleri (73) Yörük Kulübeleri (75) Uludağ'daki Kalıntılar (83–84, 86–87) İsmi Verilmeyen Köprü (90) GEMLİK İmar Tarihçesi (91) Armutlu Genel Görünüm (94) Bozburun Köyü Cami (94) Umurköy Kale (102–103) İZNİK Surlar (99, 100–101, 106–107, 110) Genel Görünüm (99, 110–111, 111–112) 368 Depremi (99) Ayasofya (113–114, 117–118) Camiye Dönüştürülen Kiliseler (116–117) Kale Kapıları (118) Lefke Kapısı (118–119) Surlardaki Kitabeler (121) Su Kemerli (121–122) Berberkaya (122–123) Mezarlıktaki Kalıntılar (123) Göldeki Kalıntılar (123–124) Osmanlı Yapıları (125) Deliklitaş (125–126) Dikilitaş (126)</p>
1806	Thomas Macgill	Thomas Macgill, Travels in Turkey, Italy and Russia , cilt 2, London, 1808.	BURSA Genel Görünüm (103) Hamamlar (103–104)
1806 (?)	⁶¹⁷¹	Charles Wilkinson, A Tour Through Asia Minor And The Greek Islands , London, 1806.	İZNİK Genel Görünüm (40) BURSA Yıldırım Beyazıt Camisi (41) Hamamlar (42–43) Manastır (44) I. Mehmet Camisi (44) Genel Görünüm (45) Camiler (45) Zindan (46)
1806	F.A. de Chateaubriand	F.A. de Chateaubriand, Travels in Greece, Palestine, Egypt and Barbary, During the Years 1806 and 1807 , New York, 1814.	KARACABEY Su Kemerli (208) Köprü (209)
1807	Adrien Dupré	Adrien Dupré, Voyage en Perse , cilt 1, Paris, 1819.	İZNİK Sur Dışındaki Kalıntılar (7) Dikilitaş (7–8) Genel Görünüm (7, 8) Lefke Kapısı (9) Su Kemerli (9)

⁶¹⁷¹ Wilkinson bu eserini bir gezinin sonucunda ortaya koymamıştır. Giriş kısmında da belirttiği üzere Tournefort ve Dallaway gibi farklı seyyahlardan yaptığı alıntılarla bir derleme meydana getirmiştir.

1807	Ange de Gardane	Ange de Gardane, Journal d'un Voyage Dans La Turquie- D'Asie et La Perse Fait En 1807 et 1808 , Marseille, 1809.	İZNİK Genel Görünüm (5–6)
1807	Salvatori	Salvatori, "Journey to Persia", The Classical Journal for March and June 1814 , London, 1814, s.631–634.	İZNİK Genel Görünüm (633) Surlar (633) Koimesis Kilisesi (633)
1811	Hester Stanhope	Hester Stanhope, "Correspondence of Lady Hester Stanhope, from Turkey, Syria &c.", The New Monthly Magazine , London, 1843.	BURSA Genel Görünüm (13) Evler (13) Hamamlar (14)
1811	Charles Lewis Meryon	Frank Hamel, Lady Hester Lucy Stanhope: A New Light on Her Life and Love Affairs , London, New York, Toronto, Melbourne, 1913.	BURSA Konaklama Mekânı (109)
1813, 1814	John Macdonald Kinneir	John Macdonald Kinneir, Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan , London, 1818.	(1813) İZNİK Surlar (13, 25, 28) Genel Görünüm (23–24, 28) İmar Tarihçesi (25–26) Koimesis Kilisesi (26) Tiyatro (26–27) Devşirme Kullanımı (28–29) Lefke Kapısı (29) Yenişehir Kapısı (29–30) İstanbul Kapısı (30–31) (1814) İNEGÖL Köprü (242) Han (242–243) BURSA Konaklama Mekânı (244) İmar Tarihçesi (244–245) Genel Görünüm (245–246) Köprü (246) MUDANYA Genel Görünüm (247–248)
1816	William Turner	William Turner, Journal of a Tour in the Levant , cilt 3, London, 1820.	ULUBAT Surlar (149) Manastır (149) Köprü (149) BURSA İsmi Verilmeyen Han (150) Genel Görünüm (150–151) Bursa Kalesi (152) Tarihindeki Yangınlar (152) MUDANYA Genel Görünüm (154) GEMLİK Konaklama Mekânı (156) ORHANGAZI Konaklama Mekânı (158)
1818	Charles Leonard Irby, James Mangles	Charles Leonard Irby, James Mangles, Travels in Egypt and Nubia, Syria and Asia Minor During the Years 1817 & 1818 , London, 1823.	İZNİK Genel Görünüm (490) Surlar (490)
1818	John Fuller	John Fuller, Narrative of A Tour Through Some Parts of the Turkish Empire , London, 1829.	KARACABEY Su Kemerî (62) ULUBAT Genel Görünüm (62) Surlar (62) Manastır (62) Köprü (62) BURSA Yeni Kaplıca ve Hamamlar (63–65) İpek Han (65) Genel Görünüm (70) Camiler (70) Manastır (70) Rum Evi (74)

1819	Carlo Vidua	Cesare Balbo, Lettere del Conte Carlo Vidua , cilt 2, Torino, 1834.	MUDANYA Konaklama Mekânı (122) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (122) BURSA Hanlar (124) Genel Görünüm (126) GEMLİK Konaklama Mekânı (129) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (128–129) İZNİK Genel Görünüm (129–131) Surlar (132) Dikilitaş (132–133)
1819 (?) 6172	Henry A. S. Dearborn	Henry A. S. Dearborn, A Memoir on the Commerce and Navigation of the Black Sea and the Trade and Maritime Geography of Turkey and Egypt , cilt 2, Boston, 1819.	GEMLİK İmar Tarihiçesi (29) Genel Görünüm (29) MUDANYA Genel Görünüm (30) İZNİK İmar Tarihiçesi (30) Genel Görünüm (30–31) Dikilitaş (31) KARACABEY Ermeni ve Rum Kiliseleri (32)
1819	Marcellus	Le Vicomte de Marcellus, Souvenirs de L'Orient , cilt 1, Paris, 1839.	İZNİK Konaklama Mekânı (143) İmar Tarihi (144–146) Genel Görünüm (146–147, 153–154) Koimesis Kilisesi (147–148) Tiyatro (148–149) Surlar (149, 152–153) Ayasofya (151) Yeşil Cami (151–152) Kapılar (152) Lefke Kapısı (152) İstanbul Kapısı (153) Dikilitaş (155–156)
1820	Marcellus	Le Vicomte de Marcellus, Souvenirs de L'Orient , cilt 2, Paris, 1839.	KARACABEY Konaklama Mekânı (499–500) ULUBAT Genel Görünüm (500) Konaklama Mekânı (500) BURSA ⁶¹⁷³ Genel Görünüm (502–503)
1821	Victor Fontanier	Victor Fontanier, Voyages En Orient , Paris, 1829.	MUDANYA Genel Görünüm (84) BURSA Genel Görünüm (84–85) Bursa Kalesi (85) Manastır (85) Hamamlar (85–90) Başköy (Nilüfer İlçesi) Genel Görünüm (95–96) GÖLYAZI Genel Görünüm (95–96, 96–98) Eskikarağaç Köyü Kale Kalıntısı (99) KARACABEY Genel Görünüm (100) Konaklama Mekânı (100)
1823	H.D. Leeves, Barker	H.D. Leeves, Barker, "Proceedings on the Coast of Asia Minor", The Missionary Register 1824 , London, 1824, s.188–	İZNİK Genel Görünüm (189) Surlar (189)

⁶¹⁷² Dearborn, büyük ihtimalle bir seyahat gerçekleştirmemiştir. Marmara Denizi çevresindeki limanlar ve limanlarla bağlantılı yerleşimler hakkında verdiği bilgilerin başka kaynaklardan alındığı hissedilmektedir.

⁶¹⁷³ Marcellus bizzat ziyaret etmediği Bursa'dan Mudanya'da iken bahsetmiştir.

		189.	Koimesis Kilisesi (189) BURSA Ermeni Okulu (189)
1823	Barker	Barker, "Mr. Barker's Journal in Asia Minor", The Missionary Register 1824 , London, 1824, s. 449–452.	İZNİK Genel Görünüm (450) Koimesis Kilisesi (450) BURSA Genel Görünüm (450) Piskopos Evi (450) Ermeni Okulu (450)
1823 ⁶¹⁷⁴	Robert Walsh	Robert Walsh, A Residence at Constantinople , cilt 2, London, 1836.	İZNİK Surlar (181, 182, 189) Lefke Kapısı (181) Genel Görünüm (181–182, 189) Tiyatro (182-183) Koimesis Kilisesi (183-184) Konaklama Mekânı (188) İzник- Yenişehir Arasındaki Derbent (190) BURSA Hanlar (197) Çeşmeler (197) Hamamlar (198, 206–207) Camiler (198, 199) Gayrimüslim Yapıları (199) Pirinç Han (199) Rum Evi (201) Rum Okulu (203) Eski Kaplıca (203) Yeni Kaplıca (203–205) İsmi Verilmeyen Bir Hamam (205–206) Bursa Kalesi (207–208) Manastır (208) Uludağ'daki Kalıntılar (211) MUDANYA Konaklama Mekânı (214)
1825	J. M. Jouannin	J. M. Jouannin, "Souvenirs d'un Séjour à Brousse en Bithynie, dans l'année 1825", Bulletin de La Société de Géographie , cilt 11, Paris, 1829, s.288–290.	BURSA ⁶¹⁷⁵ - İZNİK -
1826	Joseph Wolff	Joseph Wolff, Missionary Journal of the Rev. Joseph Wolff , cilt 3, London, 1829.	MUDANYA ⁶¹⁷⁶ - BURSA - KARACABEY -
1829 (?)	P. C. Briand ⁶¹⁷⁷	P. C. Briand, Les Jeunes Voyageurs en Asie , cilt 1, Paris, 1829.	İZNİK Genel Görünüm (47–48) BURSA Genel Görünüm (48–50) Hamamlar (51–53) ULUBAT Surlar (53)
1830	Eli Smith, H.G.O.	Eli Smith, Researches of The Rev. E.	KARACABEY

⁶¹⁷⁴ Lowry, bu ziyaretin 1836 civarında yapıldığı inancındadır. Lowry, 2004: 143. Ancak seyahatnamesinin incelenmesi çok açık biçimde İznik ve Bursa yolculuklarının 1823 yılında yapıldığını ortaya koymaktadır.

⁶¹⁷⁵ Jouannin değerlendirmeye aldığımız bu çalışmada yalnızca gezisi sırasında aldığı kısa notları özet halinde sunmuştur. Bursa ve İznik'i ziyaret ettiği bu notlarından anlaşılabilir de aktarımları içerisinde değerlendirmeye alabileceğimiz bir bilgiye veya eserinin daha ayrıntılı bir nüshasına ulaşmamız mümkün olamamıştır.

⁶¹⁷⁶ Gezilerini misyonerlik amacıyla yapan Wolff, ziyaret ettiği yerleşimlerde yalnızca gayrimüslimlerin sayısı hakkında bilgiler vermiştir.

⁶¹⁷⁷ Briand'ın eseri seyahatname tarzında olsa da kendisinin gerçekten bir yolculuk yapmış yapılmadığıyla ilgili şüpheler söz konusudur.

	Dwight	Smith and Rev. H.G.O. Dwight in Armenia , cilt 1, Boston, 1833.	Kahvehane (52–53)
1830	George Keppel	George Keppel, Narrative of A Journey Across The Balcan , cilt 2, London, 1831.	İZNİK Kızderbent-İznik Arası Köprü (164) Dikilitaş (164) Genel Görünüm (164–165)
1831 (?)	James Rennell	James Rennell, A Treatise on the Comparative Geography of Western Asia , cilt 1, London, 1831.	- ⁶¹⁷⁸
1831	Joseph Wolff	Joseph Wolff, Researches and Missionary Labours Among the Jews, Mohammedans and Other Sects , London, 1835.	BURSA Konaklama Mekânı (13)
1832	David Porter	David Porter, Constantinople and Its Environs , cilt 1, New York, 1835.	İZNİK Surlar (225, 229–230, 231) Genel Görünüm (226, 231–232, 232) Konaklama Mekânı (226–227, 228, 228–229) BURSA Genel Görünüm (247, 262–263, 270) İsmi Verilmemiş Han (247–248, 249) Gayrimüslim Yapıları (251–252) Sinagog (253–254) Yahudî Evleri (254) Camiler (256, 266) Yıldırım Beyazıt Türbesi (257) Yıldırım Beyazıt Camisi (257–258) Manastır (258–260) Hamamlar (263) Çeşmeler (263–264) Şaray (266) Demirtaş Köyü Kilise (268) Genel Görünüm (269) Bursa-Gemlik Arası Kahvehane (270) GEMLİK Genel Görünüm (270–271) Gemlik- Orhangazi Arası Kalıntılar (272) ORHANGAZİ Konaklama Mekânı (275–276, 278)
1833	David Porter	David Porter, Constantinople and Its Environs , cilt 2, New York, 1835.	BURSA Camiler (149) Sinagoglar (159)
1833	G.M. ⁶¹⁷⁹	G.M., "A Visit to Ibrahim Pacha", The Museum of Foreign Literature and Science , cilt 24, Philadelphia, New York, Boston, 1834, s. 455–458.	BURSA Genel Görünüm (455) Hamamlar (458) Camiler (458) Manastır (458) İNEGÖL Konaklama Mekânı (456)
1833/ 1834	Godfret Levinge	Godfret Levinge, The Traveller in the East , London, 1839.	Konaklama Mekânları Hakkında Düşünceler (203–204, 205–206) Susurluk- Ulubat Arası Derbent (235) Ulubat-Bursa Arası Konaklama Mekânları (223) ULUBAT Surlar (235–236) Manastır (236) Köprü (236) ÇATALAĞIL Konaklama Mekânı (236–237) BURSA Genel Görünüm (237–238) Hamamlar (238)

⁶¹⁷⁸ Rennell'in eseri bir seyahatnameden ziyade coğrafya kitabı niteliğindedir ve konumuzla bağlantılı bilgilerden çok yerleşimlerin coğrafi özelliklerine değinilmiştir.

⁶¹⁷⁹ Seyyahın ismi açık biçimde verilmemiştir.

			Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (239) Türebeler (239) MUDANYA Genel Görünüm (240)
1833– 1843 ⁶¹⁸⁰	Charles Texier	Charles Texier, Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi , cilt 1, çev. Ali Suat, Ankara, Enformasyon ve Dökümantasyon Hizmetleri Vakfı Yayınları, 2002.	Karadın Köyü Karatekin Hisarı (149) İZNİK Genel Görünüm (149, 164, 177) Surlar (151, 164–172) Ayasofya (161–163) Orhan Gazi İmareti (163–164) Kapılar (172–174) İstanbul Kapısı (174) Gymnasium (164–167) Yenişehir Kapısı (174–177) Tiyatro (177–180) Türk Dönemi Eserleri (180–181) Yeşil Cami (181–182) Koimesis Kilisesi (182–183) Dikilitaş (185, 186) Berberkaya (185) GEMLİK Genel Görünüm (189) Surlar (190) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (190–191) Gemlik-Bursa Arası Kale (191) Gemlik-Bursa Arası Köprü (191) MUDANYA Genel Görünüm (192) İncirler Köyü Kilise (192) ORHANGAZİ Kale (198) Genel Görünüm (247–248) BURSA Hamamlar (196, 207–208, 209, 209–210) Bursa Kalesi (197, 201) Balaban ve Aktimur Hisarları (198) Manastır (198, 199) Abdal Musa Türbesi (198) Lala Şahin Zaviyesi (199) Saray (199, 205–207) Yangınlar ve Savaşların Yapılara Etkisi (199–200) Şehzade İsa ve Cem Sultan Türebeleri (200–201) Genel Görünüm (201) Zindan (201) Evler (203) Kilise (203) Su Yapıları (205) Irgandı Köprüsü (207) Eski Kaplıca (208) Yeni Kaplıca (208–209) Kükürtlü Kaplıca (209) Camiler (210) Ulu Cami (212–216) Yıldırım Beyazıt Camisi (217) I. Murat Camisi (217–221) Yeşil Cami (221–224) Muradiye Türebeleri (225–228) Osman Gazi Türbesi (228)

⁶¹⁸⁰ Texier, Türkiye'ye iki gezi yapmıştır. Bunlardan birincisini 1833–1837 yılları arasında gerçekleştirmiştir. Daha sonra 1842'de yaptığı bir diğer seyahat ile önceki çalışmalarına ilaveler ve eklemeler yapmıştır. Bu yüzden konumuza dâhil edilen kısımların tam tarihlerini belirleyebilmek mümkün olamamıştır.

			<p>Uludağ'daki Kalıntılar (233, 234, 235) Geyikli Baba Zaviyesi (234) GÖLYAZI Genel Görünüm (241, 245, 246) Kız Adası'ndaki Kalıntılar (245) ULUBAT Issız Han (246) Köprü (246) Genel Görünüm (246) Surlar (246–247) Ulubat-Mihalıç Arası Kalıntılar (247) Manastır (247) MUSTAFAKEMALPAŞA Kale (247) Genel Görünüm (247) KESTELEK Kale (247–248) YENİŞEHİR Genel Görünüm (249) KARACABEY Genel Görünüm (270) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (270) Su Kemerleri (270) Evler (270)</p>
1834	Remi Aucher-Éloy	Remi Aucher-Éloy, Relations de Voyages en Orient , cilt 1, Paris, 1843.	<p>İZNİK Koimesis Kilisesi (64) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (64–65)</p>
1834	Richard Burgess	Richard Burgess, Greece and The Levant , cilt 2, London, 1835.	<p>Susurluk-Karacabey Arası Kahvehane ve Kalıntılar (119) KARACABEY Su Kemerleri (119–120) ULUBAT Surlar (120, 121) Manastır (120–121) Köprü (121–122, 122) Issız Han (122–123) GÖLYAZI Genel Görünüm (123) BURSA Genel Görünüm (124, 135, 143) İpek Han ve Türk Hanları Genel Tanımlama (124, 125–127) Genel Görünüm (124, 132–133, 134) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (133) Osmanlı Dönemi Eserleri (133, 134) Gayrimüslim Yapıları (134) Ermeni Okulu (134) Çeşmeler (135) Yeni Kaplıca (135) Eski Kaplıca (135–136) Kale (137–138) Manastır (138–139) Saray (140) Köprüler (142–143) Bursa-Mudanya Arası Derbent (144) Bursa-Mudanya Arası Kalıntılar (144) MUDANYA Genel Görünüm (146)</p>
1834–1848 ⁶¹⁸¹	Eliza Cheney Abbott Schneider	Eliza Cheney Abbott Schneider, Bursa Mektupları: Bir Osmanlı Kentinde Müminler ve Kâfirler , çev. Neşe Akın, İstanbul, Dergâh Yayınları, 2009.	<p>BURSA Genel Görünüm (14, 16) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (14, 15) Evler (16, 20, 34, 50) Su Yapıları (17)</p>

⁶¹⁸¹ Schneider, 1834 yılından 1848'e kadar Bursa'da görev yapmıştır. Mektuplarını da bu tarihler arasında yazmış olmalıdır.

			Hamamlar (17, 19) Yeni Kaplıca (17-18, 18-19) Kükürtlü Kaplıca (19) Termal Pansiyonlar (19-20) Hastane (22) Zindan (28) Hanlar (30) Camiler (32-33, 35) Ulu Cami (33) Yıldırım Beyazıt Camisi (33) Yıldırım Beyazıt Türbesi (33) Türbeler (33) Manastır (33-34) Medreseler (36-37) Mevlevi Tekkesi (40) Abdülmecit Köşkü (44, 45) Rum Kiliseleri (90, 112-113) Ermeni Kilisesi (90, 112, 118-119) Rum Evleri (113)
1835	Stuart	Stuart, Journal of a Residence in Northern Persia , London, 1854.	MUDANYA Kahvehane (51, 55) BURSA Genel Görünüm (52, 53) Irgandı Köprüsü (53) Konaklama Mekânı (53) Bursa Kalesi (54) İsmi Verilmeyen Bir Hamam (54)
1836	Julia Pardoe	Julia Pardoe, Şehirlerin Ecesi İstanbul: Bir Leydinin Gözüyle 19. Yüzyılda Osmanlı Yaşamı , çev. M. Banu Büyükkal, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2004.	MUDANYA Konaklama Mekânı (286-287, 341) Piskopos Konağı (341-342) Genel Görünüm (344) Mudanya-Bursa Arası Köprü (289) Mudanya-Bursa Arası Derbent (289-290) Çeşme (290) BURSA Acemler Köprüsü (293) Acemler Çeşmesi (293) Ermeni Evi (295) Bursa Kalesi (296) Manastır (297-299) Saray (299, 299-300) Genel Görünüm (299, 322, 323) Su Kemerli (300) Mevlevi Tekkesi (302, 320) İsmi Verilmemiş Bir Han (302) Irgandı Köprüsü (303) Ulu Cami (305-306, 306-307) İpek Han (308-309) Çeşmeler (309) I. Murat Camisi (309-310) Belvedere Çeşmesi (310) I. Murat Türbesi (310, 311-312) Hamam ⁶¹⁸² (312-314) Termal Pansiyonlar (314) Mevlevi Tekkesi (315) Rufai Tekkesi (315, 316) Evler (323, 333) Kadı Evi (334) Gayrimüslim Yapıları (331) Ermeni Kilisesi (331-332) Ermeni Okulu (332)
1836	H. Von Moltke	H. Von Moltke, Türkiye Mektupları , İstanbul, Remzi Kitabevi, 1969.	BURSA Genel Görünüm (56)

⁶¹⁸² I. Murat Türbesi'nden sonra ziyaret ettiğini söylemesi dolayısıyla ilk başta Eski Kaplıca'nın kadınlar kısmından bahsettiği akla gelmektedir. Ancak burayı üç bölümlü olarak tanımlamıştır ve bu nedenle kadınlar kısmı yalnızca soyunmalık ve sıcaklıktan oluşan Eski Kaplıca'dan bahsediyor olamaz.

			<p>Su Yapıları (57) Camiler (57) Yıldırım Beyazıt Camisi (57) Ulu Cami (57) Hanlar (57) Hamamlar (58) İZNİK Genel Görünüm (58) Surlar (58) Ayasofya (59)</p>
1836	R.T. Claridge	R.T. Claridge, A Guide Along The Danube From Vienna to Constantinople, Smyrna, Athens, The Morea, The Ionian Islands and Venice From The Notes of A Journey Made in the Year 1836 , London, 1837.	<p>BURSA Genel Görünüm (164–165) İZNİK Konsil Kilisesi (165)</p>
1836	William J. Hamilton	William J. Hamilton, Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia , cilt 1, London, 1842.	<p>MUDANYA Konaklama Mekânı (69) BURSA Kaplıcalar (71, 76–77) Genel Görünüm (71–72) Köprüler (72, 73) Çeşmeler (72) İpek Han (72) Manastır (72–73) Bursa Kalesi (72, 73) Saray (75) Zindan (75) Savaşlar Nedeniyle Meydana Gelen Tahribatlar (75) Acemler Köprüsü (78) Tahtalı Köyü Konaklama Mekânı (78) Hasanağa Köyü Konaklama Mekânı (78–79) MUSTAFAKEMALPAŞA Köprü (80) Han (80) Genel Görünüm (82, 83) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (82) Konaklama Mekânı (80–81) Kestelek Köyü Genel Görünüm (83–84) Kale (84) Karacalar Köyü Evler (84) ORHANELİ Kale (87) Ağa Konağı (88) Kale ve Köprüler (90) Hadriani'nin Kalıntıları (90–92) Ağaçhisar Köyü Kale (93) Civili Köyü Kale (86) Haydar Köyü Antik Köprü (93–94) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (94) Ahşap Köprü (94)</p>
1836	Hugh Edwin Strickland	William Jardine, Memoirs of Hugh Edwin Strickland , London, 1858.	<p>MUDANYA Konaklama Mekânı (108) Mudanya-Bursa Arası Kalıntılar (108–109) BURSA Kale (109–110) Manastır (110) Hamamlar (110) İsmi Verilmeyen Bir Hamam (110) Acemler Köprüsü (110–111) Chetéh (Çalı?) Köyü Kale (111)</p>

			<p>Tahtalı Köyü Konaklama Mekânı (111) Hasanağa Köyü Konaklama Mekânı (111) GÖLYAZI Genel Görünüm (111) ULUBAT Surlar (112) MUSTAFAKEMALPAŞA Genel Görünüm(112) Han (112–113) Cami (114) Yamanlı Köyü⁶¹⁸³ Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (113) Kestelek Köyü Konaklama Mekânı (115) Kale (115) Karacalar Köyü Evler (115) Civili Köyü Kale (115) ORHANELİ Konak (116) Kaya Hamamı (116) Kale (116) Hadriani'nin Kalıntıları (116–117) Devşirmeler (117–118) Ağaçhisar Köyü Konaklama Mekânı (118) Kale ve Köprü (118) Haydar Köyü Konaklama Mekânı (118)</p>
1837	William J. Hamilton	William J. Hamilton, Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia , cilt 2, London, 1842.	<p>MUDANYA Konaklama Mekânı (84) Dereköy Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (85) GÖLYAZI Genel Görünüm (86, 88) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (87–88, 88–89, 90–91) Köprü (88) Konaklama Mekânı (88) Kız Adası'ndaki Kalıntılar (90–91) ULUBAT Issız Han (91–92) Köprü (92) Konaklama Mekânı (92) Surlar (92–93) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (93) KARACABEY Su Kemerli (93) Genel Görünüm (93, 93–94)</p>
1837	A.M. Michaud ⁶¹⁸⁴	M. Baptistin Poujoulat, A.M. Michaud, Voyage Dans L'Asie Mineure En Mesopotamie, A Palmyre, En Syrie, En Palestine et en Egypte , cilt 1 Paris, 1840.	<p>YENİŞEHİR Genel Görünüm (160) BURSA Manastır (155–156, 164–165) Genel Görünüm (160–161, 163, 164) Gayrimüslim Yapıları (163) Ulu Cami (163–164) I. Murat Türbesi (165) Yıldırım Beyazıt Türbesi (165) Emir Sultan Türbesi (165–166) Kaplıcalarla İlgili Söylenceler (166–168)</p>

⁶¹⁸³ Seyyah bu köyün ismini vermemiştir. Ancak yol arkadaşı Hamilton ile paralel hareket ettiği için bazı harabeleri keşfettiği bu köyün Yamanlı olması gerekir.

⁶¹⁸⁴ M. Baptistin Poujoulat ve A.M. Michaud birlikte seyahat etmiştir. Seyahatnameleri de her ikisinin gözlemlerinden oluşuyor olmakla birlikte Bursa hakkındaki kısımların yazarı Michaud'tur.

			Eski Kaplıca (168–169) GEMLİK Tersane (174) ORHANGAZI Eski Kale (176–177) İZNİK Surlar (179, 180–182) Kapılar (179) Lefke Kapısı (180) İstanbul Kapısı (180) Genel Görünüm (183) İmparatorluk Sarayı (183–184) Orhan Gazi Medresesi (184) Yeşil Cami (184–185)
1837 (?) 6185	Robert Walsh	Robert Walsh, Constantinople and the Scenery of The Seven Churches of Asia Minor , cilt 1, Paris, 1838.	BURSA Genel Görünüm (28–29) Su Yapıları (29) Hamamlar (29) Türebeler (29) Camiler (29) Uludağ'daki Kalıntılar (30) Bursa ve Uludağ Gravürüne Dair Tanımlamalar (31) Emir Sultan Gravürüne Dair Tanımlamalar (31–32)
		Robert Walsh, Constantinople and the Scenery of The Seven Churches of Asia Minor , cilt 2, Paris, 1838.	Türebeler (49–50, 51) Yeşil Türbe Gravürüne Dair Tanımlamalar (49–50)
1838	Charles Fellows	Charles Fellows, A Journal Written During an Excursion in Asia Minor 1838, London, 1839.	Hersek-İznik Arası Kale (108) İZNİK Genel Görünüm (109–110) Surlar (110–112) Kitabeler (112–115) Tiyatro (116–117) Koimesis Kilisesi (117) Devşirme Malzeme Kullanımı (117) Su Kemerleri (117) Göl İçindeki Kalıntılar (117)
1839	Odoardo Thourenel	Odoardo Thourenel, "Costantinopoli Nel Regno di Abdul-Medjid" Rivista Europea , cilt 3, sayı 3, Milano, 1840 ⁶¹⁸⁶ .	BURSA Genel Görünüm (420) Bursa Kalesi (420) Manastır (420) Hamamlar (420) MUDANYA Genel Görünüm (419)
1840	Bernard	C.A. Bernard, Bursa Banyoları , çev. Rıza Ruşen Yücer, İstanbul, Kenan Matbaası, 1943.	BURSA Kükürtlü Kaplıca (11, 32, 33–34) Hamamlar Genel (14, 17–18, 23, 25–27) Vani Hamamı (27) Eski Kaplıca (27–29) Karamustafapaşa Kaplıcası (31) Yeni Kaplıca (35–36) Kaynarca Kaplıcası (37) Bekâr Hamamı (38) Gözayazma Kaplıcası (38–39) Camiler (41) Ulu Cami (41) Manastır (41–42)

⁶¹⁸⁵ Walsh, daha önce 1823 yılında Bursa'yı ziyaret etmiştir. Allom'un ise Bursa'yı ziyaret tarihi yaklaşık olarak 1837'dir. Robert Walsh, **Thomas Allom's Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor**, New Jersey, 2006, s. xii. Allom'un gravürlerinin tanımlamasını yapan Walsh'un bu seyahatler sırasında Allom ile birlikte olduğuna dair bir bilgiye ulaşamadık. Bu eserdeki aktarımların 1823 yılındaki gezi izlenimlerinin etkisiyle ve gravürlerin paralelinde yazıya geçirilmiş olması daha muhtemeldir.

⁶¹⁸⁶ Eserin dipnotunda belirtildiği üzere Odoardo Thourenel'in bu yazısı 15 Mart ve 15 Nisan 1839 tarihli "Revue des Deux Mondes"den alıntıdır.

			<p>I. Murat Camisi (42) I. Murat Türbesi (42) Yıldırım Beyazıt Camisi (42–43) Yeşil Cami (43–44) Yeşil Türbe (44) II. Murat Camisi (44) Muradiye Türbeleri (44–45) Emir Sultan Camisi (45) Molla Arap Camisi (45) Müftü Abdülatif Camisi (45) Mevlevi Tekkesi (45) Abdal Murat Tekkesi (45) Geyikli Baba Türbesi (45) Karanfilli Dede Türbesi (45) Abdal Murat Türbesi (45–46) Çekirge Sultan Türbesi (46) Emir Sultan Türbesi (46–47) Bursa Kalesi (47) Saray (47, 48) Akçağlayan Su Kemerli (50) Mihraplı Köprü (53) Genel Görünüm (55–56) Uludağ'daki Kalıntılar (57) GÖLYAZI Genel Görünüm (54) Filadar Köyü Kale (54, 55) Bursa- Gemlik Arası Derbentler (58–59, 60) Bursa- Gemlik Arası Köprüler (59) GEMLİK Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (59–60)</p>
1841 (?) ⁶¹⁸⁷	F. De Vecchi, G. Osculati	Felice de Vecchi, Escursione Lungo il Teatro Della Guerra Attuale Da F. De Vecchi E G. Osculati , Milano, 1854.	<p>MUDANYA Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (91) BURSA Nilüfer Nehri Üzerindeki Köprü (92) Genel Görünüm (92) Hamamlar (92–93) Manastır (93–94)</p>
1842	Ida Pfeiffer	Ida Pfeiffer, Visit To The Holy Land, Egypt, and Italy , London, 1852.	<p>Gemlik-Bursa Arası Derbent (70–71) BURSA Camiler (71, 72) Köprüler (71) Evler (72) İsmi Verilmemiş Bir Han (72) Genel Görünüm (72) Ulu Cami (72–73) Yeşil Cami (73) Yıldırım Beyazıt Camisi (73) I. Murat Camisi (73) Saray (73) Irgandı Köprüsü (73) Su Yapıları (74) Hamamlar (74) Yeni Kaplıca (74)</p>
1843 (?)	Joseph Meyer, Friedrich Hofmann ⁶¹⁸⁸	Joseph Meyer, Friedrich Hofmann, Meyer's Universum, Oder, Abbildung und Beschreibung des Sehenswerthesten und	<p>BURSA Genel Görünüm (143) Ulu Cami (143)</p>

⁶¹⁸⁷ Kitabın kapağında seyyahların gezilerini 1841 ve 1842'de yaptıkları yazılı olmakla birlikte bazı bölümler itibarıyla bu tarihlerle uyumsuzluklar söz konusudur. Gezi tarihinin belirlenmesi hususunda bir yanlışlık söz konusu olmadığından bu hataların nedeni olarak başka eserlerden yapılan alıntılara başvurulmasını gösterebiliriz. Bu hataların en çarpıcısı 19. yüzyılın başlarındaki yangında ortadan kalkan Orhan Gazi Türbesi'ndeki davulun halen mevcut olduğunun söylenmesidir.

⁶¹⁸⁸ Meyer ve Hoffman bizzat geziler gerçekleştiren kişiler değildir. Eserlerinde kısa notlarla dünyanın çeşitli yerleriyle ilgili gravürlerin tanımlamalarını yapmaktadırlar.

		Merkwürdigsten der Natur und Kunst Auf der Ganzen Erde , Amsterdam, Philadelphia, 1843.	
1846 (?)	— ⁶¹⁸⁹	Theodore Dwight, "The City of Broosa", American Penny Magazine , cilt 2, sayı 10, New York, 1846.	BURSA Genel Görünüm (146)
1847	Charles Macfarlane	Charles Macfarlane, Turkey and Its Destiny , cilt 1, Philadelphia, 1850.	GEMLİK Genel Görünüm (81, 83) Konaklama Mekânı (81, 82–83, 83) Evler (81–82) Manastır (82) Kale (82, 84) Gemlik-Bursa Arası Köprü (84) Engürücük Köyü Genel Görünüm (84) Gemlik- Bursa Arası Kahvehaneler (85, 86) Gemlik- Bursa Arası Köprüler (86) BURSA Genel Görünüm (86) Yıldırım Beyazıt Camisi (86–87) Hotel Bellevue (87) Çeşmeler (89) Hünkâr Köşkü (91–92) Köprüler (92) Camiler (93) Bursa Kalesi (93) Termal Pansiyonlar (95–96, 121–122, 122–123) Paşa Konağı (114) I. Murat Camisi (122) Hamamlar (124) Nissa Efendi Hanı (124) Mevlevi Tekkesi (126) Çeşmeler (236) Mihraplı Köprü (236–237) Vakıf Sisteminin Bozulmasının Yapılara Etkisi (237–239) Soğanlı Köyü Evler (93) Gürsu Köyü Evler (101, 233) KESTEL Kale (103, 222) Dudaklı Köyü Evler (104, 229) Narlidere Köyü Evler (108) Akçaköyü Evler (128) Aksu Köyü Genel Görünüm (143) İNEGÖL Konaklama Mekânı (144) Hükümet Konağı (144) Genel Görünüm (145–146) Ortaköy Kervansaray (147) Gündüzlü Köyü Evler (148) Oylat Kaplıcaları (154) Köprühisar Köyü Köprü (209) İZNİK Genel Görünüm (210, 211, 217) Nilüfer Hatun İmaretı (211–212)

⁶¹⁸⁹ Bu yazı periyodik olarak çıktığı anlaşılan bir dergide yayınlanmıştır. Bu yayına editörlük yapan ve yazının da sahibi olduğunu düşündüğümüz Theodore Dwight, tanımlamalarını Bursa'ya daha önce gelen seyyahlardan alıntı yaparak ve yazıya eşlik eden gravürün paralelinde gerçekleştirmiştir.

			<p>Konaklama Mekânı (212, 212–213) Tiyatro (213) Surlar (214, 215–216) Berberkaya (218–219) İznik-Yenişehir Arası Derbent (219) YENİŞEHİR Han (219, 220) Erdoğan Köyü Derbent (221) Hacivat Köyü Han (234, 234–235) Çatalağıl Köyü Konaklama Mekânı (243) ULUBAT Issız Han (244) Köprü (244–245) Genel Görünüm (245, 249) Konaklama Mekânı (245–246) Kilise (246, 246–247, 248) Çerkes Evleri (248) Surlar (249) KARACABEY Genel Görünüm (250, 251) Arnavut Mezarlığı (252, 253) Mihalıç- Balıklı Arasındaki Köprü ve Kalıntılar (254–255) MUSTAFAKEMALPAŞA Camiler (308) Evler (308, 309) Köprü (310, 311) 1838 Yılı Sel Felaketi (310–311) Karaoğlan Köyü Genel Görünüm (312–313) Karaoğlan Köyü-Gölyazı Arası Derbent (313) GÖLYAZI Genel Görünüm (314, 315, 317) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (316, 317, 319) Evler (316) Köprü (316) Başköy Evler (321)</p>
1847– 1848	Charles Macfarlane	Charles Macfarlane, Turkey and Its Destiny , cilt 2, Philadelphia, 1850.	<p>BURSA Hotel Bellevue (13) Zindan (17) Serafino Hanı (24) Ermeni Okulları (41, 42) Rum Okulları (41) Amerikan Misyoner Okulu (42) Türk Okulları (42–43) Genel Görünüm (49) Emir Beşir Köşkü (49) Hacıvaz Köyü Su Kanalı (15) Evler (54, 56) Han (54) Çeşme (54, 54–55) Bursa-Mudanya Arası Köprü (56) Aydınınar Köyü Ayazma (57) MUDANYA Konaklama Mekânı (57) Evler (59) Kumyaka Köyü Başmelekler Kilisesi (62, 62–64) Apamea Kalıntıları (67) Kelesen Köyü Evler (68) Demirtaş Köyü</p>

			Kilise (77) Rum Okulu (77) GEMLİK Konsolos Konağı (80)
1848	Charles James Monk	Charles James Monk, The Golden Horn and Sketches in Asia Minor, Egypt, Syria and The Hauraan , cilt 1, London, 1851.	BURSA Genel Görünüm (49) Hotel de Olympe (49) Manastır (51) Hamamlar (51) Camiler (51) Ulu Cami (51) Şarap Mahzeni (51–52) Bursa Kalesi (56) Zindan (56) İZNİK Genel Görünüm (77, 78) Surlar (77–78) Konaklama Mekânı (78)
1848, 1855 (?) ⁶¹⁹⁰	Jean Henry Abdolonyme Ubcini	Nurşen Günaydın, Raif Kaplanoğlu, "Jean Henry Abdolonyme Ubcini", Seyahatnamelerde Bursa , Bursa, Bursa Ticaret Borsası Kültür Yayınları, 2000, s.123–130.	BURSA Genel Görünüm (123, 123–124, 125–126, 127) Uludağ'daki Tekkeler (126) Emir Sultan Camisi (126) İhmalkârlıkların Yol Açtığı Yıkımlar (126–127, 128–129) Medreseler (127) İpek Fabrikaları (127) Yeşil Cami (127) Abdülmeçit Tarafından Gerçekleştirilen İmar Faaliyetleri (127) Kaplıcalar (127, 128) Hamamlar (127) Kükürtlü Kaplıca (127) Su Yapıları (127–128) Emir Beşir Köşkü (130)
1850	Ladd	Ladd, "Broosa. Letter From Mr. Ladd, December 31, 1850" The Missionary Herald , cilt 47, Boston, 1851, s.116–117	BURSA Protestan Kilisesi (116-117) Protestan Okulu (288) ⁶¹⁹¹
1851	Caroline Paine	Caroline Paine, Tent and Harem: Notes of An Oriental Trip , New York, 1859.	GEMLİK Konaklama Mekânı (47–49) BURSA Genel Görünüm (52, 55–56) Çeşmeler (56) Bursa-Gemlik Arası Derbent (56, 57)
1851	J. Lawrence Smith	J. Lawrence Smith, "On Some of The Thermal Waters of Asia Minor", The American Journal of Science and Arts , cilt 12, New Haven, 1851, s. 10–16.	BURSA Hamamlar (10, 10–11, 15) Kükürtlü Kaplıca (11) Bademlibahçe Kaplıcası (13, 13–14) Karamustafapaşa Kaplıcası (14) Gözayazma Kaplıcası (15)
1851	Van Lennep	Van Lennep, "Letter From Mr. Van Lennep, September 17, 1851", The Missionary Herald , cilt 47, Boston, 1851, s.404–406.	GEMLİK Genel Görünüm (405)
1852	Bayard Taylor	Bayard Taylor, The Lands of Saracen , New York, 1862.	İNEGÖL Genel Görünüm (308)

⁶¹⁹⁰ Ubcini, 1848 yılında Bursa'ya bir ziyaret gerçekleştirdiğini söylemiştir. İkinci ziyaretinin tarihiyle ilgili ise bir bilgi vermemiştir. Lowry bu tarihin 1853 (Lowry, 2004: 146), Günaydın ve Kaplanoğlu ise 1855 (Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 123–130) olduğu düşüncesindedir.

⁶¹⁹¹ Tezimizde yer verdiğimiz bu mektupta ismi Bay Ladd olarak verilen Amerikalı bir misyoner yaptığı çalışmalarından bahsetmektedir. Anlattıkları içinde Bursa'daki mimari eserler hakkında bilgiler mevcut değildir. Yalnızca bu yıllarda burada bir Protestan Kilisesi'nin meydana getirilmeye çalışıldığı ancak katılımcılarının 15–25 kişi arasında olduğundan söz edilmektedir. Ayrıca bir diğer mektupta kilisenin üye sayısı 17 olarak verilmiş, bir Protestan okulunun kiliseye katılım gösteren kişilerin aylık 30 kuruşluk ödemeleriyle desteklendiği belirtilmiştir. Bu okulun yalnızca 7 öğrencisinin olduğunun ifade edilmesi ise ayrı bir bina olamayacağını düşünmemize neden olmaktadır.

			İnegöl-Bursa Arası Çeşme (308) BURSA Genel Görünüm (309, 312, 315, 318) Hotel de Olympe (312-313) Yeni Kaplıca (313-314) Evler (315) İpek Fabrikaları (316) Köprüler (316) Yeşil Cami (316) Yeşil Türbe (316-317)
1853	Arthur Penrhyn Stanley	Arthur Penrhyn Stanley, Lectures on the History of The Eastern Church , London, 1883.	İZNİK Surlar (77-78) Genel Görünüm (78) Koimesis Kilisesi (78) Gymnasium (91)
1853	George William Frederick Howard	George William Frederick Howard, Diary in Turkish And Greek Waters , Boston, 1855.	BURSA Genel Görünüm (35) Hotel de Olympe (35) Türebeler (35) İsmi Verilmeyen Bir Hamam (35-36) Camiler (36-37) MUDANYA Konaklama Mekânı (35)
1853	George Perkins Marsh	Caroline Crane Marsh, Life and Letters of George Perkins Marsh , cilt 1, New York, 1888.	BURSA Hotel de Olympe (341) Genel Görünüm (342)
1854	George Higginson	George Higginson, Seventy-One Years of a Guardsman's Life , London, 1916.	BURSA Genel Görünüm (116) Hotel de Olympe ⁶¹⁹² (116) Hamamlar (116)
1854 (?)	John Murray ⁶¹⁹³	John Murray, A Handbook for Travellers in Turkey , London, 1854.	İzmir-Bursa-Mudanya Güzergâhında Konaklama Mekânları (178) ULUBAT Genel Görünüm (181) Manastır (181) Köprü (181) BURSA Hotel de Olympe (181) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (181) Evler (182) Bursa Kalesi (182) Camiler (182) Manastır (182) Hamamlar (182) Yeni Kaplıca (182) Hanlar (182) Medreseler (182) Ticaret Yapıları (182) Genel Görünüm (182) MUDANYA Genel Görünüm (182-183) KARACABEY Genel Görünüm (184) İZNİK Genel Görünüm (184) Surlar (184) Türk Dönemi Eserleri (184-185) 325 Depremi (185) Koimesis Kilisesi (185) GÖLYAZI Köprü (221) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (221) KARACABEY Genel Görünüm (221)

⁶¹⁹² Seyyah otelin ismini vermese de bir İtalyan tarafından işletildiğini söylemesi Hotel de Olympe'den bahsettiğini ortaya koymaktadır.

⁶¹⁹³ Murray'in kitabı bir seyahatname değil rehber niteliğindedir ve farklı seyahatçıların eserlerinden yapılan alıntılarla meydana getirilmiştir.

			Hasan Ağa Köyü Genel Görünüm (254) MUSTAFAKEMALPAŞA Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (254) Kestelek Köyü Kale (254) ORHANELİ Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (254) Kale (254) Beycik Köyü Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (254) Ağaçhisar Köyü Kale (254) Haydar Köyü Genel Görünüm (254) Eşen Köyü Evler (254)
1854 ⁶¹⁹⁴	Samuel Green Wheeler Benjamin	Samuel Green Wheeler Benjamin, "Recollections of a Trip To Brusa", National Magazine: Devoted to Literature, Art and Religion , cilt 11, New York, 1857, s.106–111.	MUDANYA Genel Görünüm (107) Mudanya-Bursa Arası Derbent (107) BURSA Nilüfer Nehri Üzerinde İsmi Verilmeyen Köprü (107) Su Yapıları (108) Manastır (108–109) Evler (110) Darphane (110) Muradiye Türbeleri (110-111) Kaplıcalar (111) 1855 Depremi (111) Ahşap Köprü (111)
1855	Cyrus Hamlin	Cyrus Hamlin, Among The Turks , New York, 1877.	BURSA Ermeni Okulu (86) Protestan Kilisesi (244, 245–246, 247, 248, 249, 251–253, 255, 255–258) 1855 Depremi ve Etkileri (248, 248–249, 249–250, 250)
1855	— ⁶¹⁹⁵	Joseph Cooper, The Evangelical Repository , cilt 14, Philadelphia, 1855, s.182–184.	BURSA Osmanlı Dönemi Eserleri (182) Hamamlar (182) 1855 Depremi (183–184)
1855	— ⁶¹⁹⁶	John Timbs, The Year-Book of Facts in Science and Art , London, 1856.	BURSA 1855 Depremi (265–266)
1855	Eçmiadzin Kateğikosu	Nurşen Günaydın, Raif Kaplanoğlu, "Eçmiadzin Kateğikosu", Seyahatnamelerde Bursa , Bursa, Bursa Ticaret Borsası Kültür Yayınları, 2000, s.132–135.	BURSA 1855 Depremi (132, 132–133, 133, 133–134, 134)
1857	Georges Perrot	Georges Perrot, Souvenirs D'un Voyage en Asie Mineure , Paris, 1864.	İZNİK Genel Görünüm (51, 51–52) Yeşil Cami (53–54) ORHANGAZİ Konaklama Mekânı (54, 54–55) GEMLİK

⁶¹⁹⁴ Yazar, 1855 depreminin Bursa'ya yaptığı geziden birkaç ay sonra meydana geldiğini ve kendi ziyaretinin sonbahar mevsiminin sonlarında gerçekleştiğini söylemiştir. Benjamin, 1857: 108. Bu nedenle yolculuk tarihi 1854 yılının Kasım veya Aralık ayları olmalıdır.

⁶¹⁹⁵ 1855 depremini ve etkilerini anlatan ve depremin kısa bir süre ardından 14 Mayıs 1855'te Beyrut'tan yazılmış olan raporun yazarının ismi belli değildir ancak Amerikalı bir misyoner olduğu anlaşılmaktadır. Cooper'in mektubuna yer verdiği bir diğer kişi de Journal de Constantinople'da depremle ilgili yazısı yayınlanan ancak yine ismi verilmeyen Bursa'nın ahalisinden bir kişidir.

⁶¹⁹⁶ Timbs'in eseri 1855 yılı içinde meydana gelen olayların derlendiği bir almanak biçimindedir ve çeşitli gazete haberleri ile birlikte raporlardan oluşur. Bu raporların sahibi olarak ismi geçen tek kişi bu yıllarda burada konsolosluk yapan Sandison'dur.

			<p>Yangın ve Etkileri (56, 57) Piskopos Konağı (58) Rum Okulu (59) MUDANYA Konaklama Mekânı (60) İpek Fabrikaları (60–61) Antik Tiyatro (61) BURSA Hotel de Olympe (61–62) Genel Görünüm (64) 1855 Depremi ve İhmalkârlıklar Nedeniyle Yok Olan Camiler (66–69) Evler (69) Gayrimüslim Yapıları (69–70) Camiler (71–72) İpek Fabrikaları (73–74) Yahudi Evleri (77–78) Hamamlar (83) Nilüfer Üzerindeki Ahşap Köprü (85) Karaağaç Köyü Kilise (85) GÖLYAZI Genel Görünüm (86) ULUBAT İssız Han (86–87) Köprü (87–88) Genel Görünüm (88) Surlar (88) KARACABEY Genel Görünüm (88–89) Konaklama Mekânı (89) MUSTAFAKEMALPAŞA Genel Görünüm (113) Konaklama Mekânı (113) Hamzabey Camisi (114) Kestelek Köyü Ağa Konağı (115) Aktaş Köyü Evler (118) ORHANELİ Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (118–119, 125) Ağaçhisar Köyü Evler (125–126) Çakmak Köyü Konak (127) HARMANCIK Hükümet Konağı (128–129)</p>
1857	Sandison	J. Lewis Farley, "Report by Mr. Sandison, Her Britannic Majestys Consul, on the Inducements for Forming a Branch Bank at Brussa", The Resources of Turkey , London, 1862, s. 102–115.	<p>BURSA İpek Fabrikaları (105, 112) GEMLİK Yangın ve Etkileri (111)</p>
1858	John Yeadley	Charles Tylor, Memoir and Diary of John Yeadley , Philadelphia, 1860.	<p>Mudanya-Bursa Arası Derbent (447–448) BURSA Protestan Kilisesi (448)</p>
1859	Emily Anne Beaufort	Emily Anne Beaufort, Egyptian Sepulchres and Syrian Shrines Including A Visit to Palmyra , London, 1874.	<p>BURSA Hotel de Olympe (532, 534) Genel Görünüm (532–533) İpek Fabrikaları (533) Camiler (534–535, 536) Ulu Cami (535) Yeşil Cami (535) Yeşil Türbe (535–536) Depremlerin Mimari Dokuya Etkisi (536) 1855 Depremi ve Meydana Getirdiği Tahribat (536) Bursa Kalesi (536) Muradiye Türbeleri (536–537)</p>

			Hamamlar (537) Mevlevi Tekkesi (539) Rufai Tekkesi (540–541) MUDANYA Konaklama Mekânı (544)
1861 (?) ⁶¹⁹⁷	Adolphe Joanne, Émile Isambert	Adolphe Joanne, Émile Isambert, Itinéraire De L'Orient , Paris, 1861.	İZNİK Genel Görünüm (499, 501) Surlar (455, 499–500) Kapılar (500) Lefke Kapısı (500) İstanbul Kapısı (500) Göl Kapısı (500) Yenişehir Kapısı (500) Türk Dönemi Yapıları ve Yeşil Cami (500–501) Koimesis Kilisesi ⁶¹⁹⁸ (501) BURSA Hotel de Olympe (502) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (502) Genel Görünüm (502, 503) Bursa Kalesi (503) Ulu Cami (503) Orhan Camisi (503–504) I. Murat Medresesi (504) Osmanlı Dönemi Eserleri Genel (504) Hamamlar (504) Yeni Kaplıca (504) ULUBAT GÖLÜ Adalardaki Kalıntılar (505) GÖLYAZI Genel Görünüm (505) KESTELEK Kale (505) ORHANELİ Hadriani Kalıntıları (505) Ağaçhisar Köyü Kale (506) ULUBAT Issız Han (511) Genel Görünüm (511) Köprü (511) KARACABEY Genel Görünüm (511)
1862	A. De Moustier	A. De Moustier, " Voyage De Constantinople À Éphèse, Par L'intérieur de l'Asie Mineure, Bithynie, Phrygie, Lydie, Ionie", Le Tour Du Monde , cilt 9, 1864, s.225- 272.	İZNİK Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (237) Savaşlar ve Depremlerin Meydana Getirdiği Tahribat (237) Tiyatro (237) Surlar (237) Koimesis Kilisesi (237) Ayasofya (237) Türk Dönemi Eserleri (237–238) Yeşil Cami (238) Nilüfer Hatun İmareti (238) Genel Görünüm (238, 240) Su Kemerli (240) Konaklama Mekânı (240) YENİŞEHİR Evler (241)

⁶¹⁹⁷ Seyyahlar ziyaret tarihleriyle ilgili neredeyse hiç ipucu vermemişlerdir. Yalnızca Bursa'ya geldikleri tarihlerde bazı yapıların başına gelen felaketlerden bahsederken yüzyılın başlarındaki büyük yangından ve hatta 1490 yangınından da bahsetmelerine rağmen 1855 depremine değinmemeleri nedeniyle ziyaretlerinin bu tarihin öncesine rastladığını söyleyebiliriz. Yine de bu tarihi net biçimde ortaya koyamıyor olmamız diğer örneklerde olduğu gibi kitabın basım tarihini almanın daha uygun olacağını düşündürmüştür.

⁶¹⁹⁸ Joanne ve Isambert bu yapının ismini Ayasofya olarak aktarmışlardır. Ancak tanımlamalarındaki ayrıntılar aslında Koimesis Kilisesini ziyaret ettiklerini kanıtlamaktadır.

			<p>BURSA Genel Görünüm (242, 244, 246) Hôtel de Olympe (242) 1855 Depremi (243, 246) Yangınlar (243) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (243, 244) Hamamlar (243–244, 244) Savaşların Meydana Getirdiği Tahribat (244, 246) Surlar (244) Osmanlı Dönemi İmar Faaliyetleri (246) Osman Gazi Türbesi (246) Bursa Kalesi (246) Ulu Cami (246–247) Yıldırım Beyazıt Camisi (247) II. Murat Camisi (247) Yeşil Cami (247) Türebeler (247) Hamamlar (247) Yeni Kaplıca (247) Abdülmecit Köşkü (249) Uludağ'daki Kalıntılar (250) Acemler Köprüsü (250)</p> <p>GÖLYAZI Köprü (251) Genel Görünüm (251) Surlar (251)</p> <p>ULUBAT Issız Han (251, 252) Köprü (251) Konaklama Mekânı (251) Surlar (252) Manastır (252)</p> <p>MUSTAFAKEMALPAŞA Genel Görünüm (252) Köprü (252) Konaklama Mekânı (252) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (252)</p> <p>Bali Köy Evler (252–253) Cami (253)</p> <p>HARMANCIK Konak (255) Harmancık-Tavşanlı Arasındaki Frig Anıtı (255)</p>
1864	Sandison	Nurşen Günaydın, Raif Kaplanoğlu, "İngiliz Konsolosu Mr. Sandison'un Ahmet Vefik Efendi Yönetimindeki Bursa'da Ortaya Çıkan Gelişmelere İlişkin Raporu, 29 Haziran 1864", Seyahatnamelerde Bursa , Bursa, Bursa Ticaret Borsası Kültür Yayınları, 2000, s.135–136.	<p>BURSA Ahmet Vefik Paşa Tarafından Gerçekleştirilen İmar ve Onarım Faaliyetleri (135–136)</p>
1864	Alexander Freiheren von Warsberg	Alexander Freiheren von Warsberg, Ein Sommer im Orient , Wien, 1869.	<p>MUDANYA Genel Görünüm (93) Konaklama Mekânı (95–96) Mudanya- Bursa Arası Derbent (100)</p> <p>BURSA Genel Görünüm (103) Hotel de Olympe (104) 1855 Depremi (109) Uludağ'daki Kalıntılar (109–110) I. Murat Camisi (110–111) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (117) Osmanlı Dönemi Eserleri (117) Bursa Kalesi (117–118, 120) Osman ve Orhan Gazi Türebeleri (118–120) Ulu Cami (120–121) Yeşil Cami (123–125)</p>

			Yeşil Türbe (125) Yıldırım Beyazıt Camisi (125–126) II. Murat Camisi (126) Muradiye Türbeleri (126–128) Kükürtlü Hamam (131–132) Hamamlar (133–134) Ahmet Vefik Paşa'nın İmar Faaliyetleri (135) Bedesten (142) İpek Fabrikaları (144–145, 154) Köprüler (159) Irgandı Köprüsü (160, 161) Bir Ermeni Evi (161–163) Şarap Mahzeni (163) Emir Sultan Camisi (165–166) Bursa-Gemlik Arası Derbentler (173)
1866	Mary Adelaide Walker	Mary Adelaide Walker, Old Tracks and New Landmarks , London, 1897.	BURSA Hotel de Olympe (116) Ahşap Köprü (119) Çeşmeler (122)
1867 ⁶¹⁹⁹	Samuel Gren Wheeler Benjamin	Samuel Gren Wheeler Benjamin, The Turk and The Greek , New York, 1867.	İZNİK Genel Görünüm (117, 118, 118–119) Kahvehane (118) Surlar (119, 120) Ayasofya (119–120) Türk Dönemi Eserleri (120) Tiyatro (120) Dikilitaş (121) Keramet Köyü Hamam (?) (122–123) Kahvehane (123–124)
1867	Frederic Lord Leighton	Ernet Rhys, Frederic Lord Leighton: Late President of the Royal Academy of Arts An Illustrated Record of His Life and Work , London, 1900.	BURSA "Bursa'da Harabe Bir Cami" İsimli Tablosu (134)
1869	Maling	Nurşen Günaydın, Raif Kaplanoğlu, "İngiliz Viskonsülü Maling'in Bursa'daki Zanaatkarların ve Diğer Çalışan Sınıfların Durumuna İlişkin Raporu, 24 Kasım 1869", Seyahatnamelerde Bursa , Bursa, Bursa Ticaret Borsası Kültür Yayınları, 2000, s.149–150.	BURSA Evler (149)
1870	Hubert E.H. Jerningham	Hubert E.H. Jerningham, To and From Constantinople , London, 1873.	MUDANYA Osmanlı Dönemi Öncesi İmar Tarihçesi ve Kalesi (207–208, 209–210) Genel Görünüm (208–209) BURSA Hamamlar (214, 217, 218, 218–219, 231–232) Savaşların Meydana Getirdiği Tahribatlar (214, 214–215, 215–216) Yeni Kaplıca (216) Genel Görünüm (219) Osman ve Orhan Gazi Türbesi (219–220) Evler (220) Camiler (220) Ulu Cami (220) Orhan Camisi (220–221) I. Murat Camisi (221) Yıldırım Beyazıt Camisi (221) Yeşil Cami (221–222, 229–230) II. Murat Camisi (222) Türbeler (222)

⁶¹⁹⁹ Seyahatnamesinin önsözünde Osmanlı İmparatorluğu'nda yakın bir tarihte çıkan Girit İsyanı'ndan bahsetmesi seyyahın gezisini 1866 yılının sonları ile 1867'nin başlarında yapmış olması gerektiğini gösterir.

			Geyikli Baba Türbesi (222) Abdal Murat Türbesi (222) Emir Sultan Türbesi (222) Uludağ'daki Manastırlar (228) Pazar (230) Yeni Kaplıca (232) GEMLİK İskele (234) İZNİK Surlar (266–267, 269–270, 270, 279–280, 281) Genel Görünüm (267) Konaklama Mekânı (267–268) Gymnasium (268) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (268, 269) Koimesis Kilisesi (272–273) Konsillerin Düzenlendiği Yapılar Hakkında (277–278) Yeşil Cami (278) Nilüfer Hatun İmaret (278) İstanbul Kapısı (280) Yenişehir Kapısı (280) Lefke Kapısı (280) Hamamlar (280)
1870 (?)	Moritz Busch ⁶²⁰⁰	Moritz Busch, Die Türkei: Reisehandbuch Für Rumelien, Die Untere Donau, Anatolien, Syrien, Palästina, Rhodus und Cypem, Triest, 1870.	ULUBAT Genel Görünüm (146) Köprü (146) BURSA Hotel de Olympe (147) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (147) Osmanlı Dönemi Eserleri (147) 1855 Depremi ve Sonrasındaki İmar Faaliyetleri (147) Genel Görünüm (147–148) Yeni Kaplıca (148) Köprüler (148) Türbe ⁶²⁰¹ (148) MUDANYA Genel Görünüm (148) KARACABEY Genel Görünüm (150) İZNİK Genel Görünüm (150–151) İmparatorluk Sarayı (152)
1871	—	—, "A Lady's Encounter with Brigands in Asia Minor", The Cornhill Magazine , cilt 23, London, 1871, s.91–98.	BURSA ⁶²⁰²
1872	Maling	Nurşen Günaydın, Raif Kaplanoğlu, "İngiliz Viskonsülü Maling'in Bursa'daki Tekstil Fabrikalarında İpek İpliği Üretimine İlişkin Raporu, 24 Kasım 1872", Seyahatnamelerde Bursa , Bursa, Bursa Ticaret Borsası Kültür Yayınları, 2000, s.150–151.	BURSA İpek Fabrikaları (150)
1873	Ernst Haeckel	Ernst Haeckel, Brussa und der Asiatische Olymp , 1873. (Erişim) http://caliban.mpiz-	BURSA Genel Görünüm Hotel de Olympe

⁶²⁰⁰ Busch'un eseri bir rehber niteliğindedir ve benzer örneklerde olduğu gibi seyahatin tam tarihini ve gerçekten bir seyahat yapıp yapılmadığını belirlemek güçtür.

⁶²⁰¹ Seyyah bu türbenin Osman Gazi'ye ait olduğunu söylese de gerek konumu gerekse de mimarisi hakkında yaptığı tanımlamalar Osman Gazi Türbesi ile uyumlu değildir. Bir hamamın yanında yer aldığını belirtmesi bunun Muradiye Türbeleri'nden birisi olabileceğini akla getirmektedir.

⁶²⁰² Bu hikâye bu dönemde Avrupa'da çok popüler olan eşkıya Lefteri hakkında bir kurgudan ibarettir. Bursa hakkında verilen bilgiler de farklı seyahatlardan alıntıdır.

		koeln.mpg.de/~stueber/haeckel/olymp/ind ex.html, 6 Mayıs 2009. ⁶²⁰³	Çeşmeler Köprü Bursa Kalesi Abdal Murat Türbesi Camiler Yıldırım Beyazıt Camisi Yeşil Cami Muradiye Külliyesi II. Murat Türbesi Ulu Cami Felaketler ve Yapılara Etkisi Hamamlar MUDANYA Genel Görünüm Evler Mudanya-Bursa Arası Derbent
1874	Annie Brassey	Annie Brassey, Sunshine and Storm in the East , London, 1880.	MUDANYA İskele (90, 90–91) Mudanya-Bursa Arası Derbent (91) BURSA Hotel de Olympe (91) Genel Görünüm (92, 92–93)
1875	A. Gallenga	A. Gallenga, Two Years of the Eastern Question , cilt 2, Southampton, 1877	BURSA Genel Görünüm (42–43) İlgisizliklerin Neden Olduğu Tahribatlar (44–45)
1878	Henry C. Barkley	Henry C. Barkley, A Ride Through Asia Minor and Armenia , London, 1891	MUDANYA Genel Görünüm (23) Mudanya-Bursa Arası Derbent (25) BURSA Hotel Bellevue (28) Genel Görünüm (29) Yeşil Cami (31–33) İpek Fabrikaları (35) Protestan Okulu (37, 38) Rum Okulu (39) Köprüler (46) Aksu Köyü Han (47) İNEGÖL Han (49)
1878 (?)	R. H. Kammond ⁶²⁰⁴	R. H. Kammond, A History of Empire And People Turkey And The War In The East , Toronto, 1878.	BURSA Genel Görünüm (291–292, 292) Camiler (292) Ulu Cami (292) 1855 Depremi ve Etkileri (292) İZNİK Genel Görünüm (293)
1878 (?) ⁶²⁰⁵	F. Blunt	F. Blunt, People of Turkey, by a Consul's Daughter and Wife , cilt 1, London, 1878a. F. Blunt, People of Turkey, by a Consul's Daughter and Wife , cilt 2, London, 1878b.	BURSA Hamamlar (236) Kükürtlü Kaplıca (236) BURSA Ermeni Kilisesi (129) Kaynarca Kaplıcası (226–229) Abdal Murat Türbesi (256–258) Tekkeler (278) ULUBAT İssız Han (251–255)
1879	Nikola Naçov	Hüseyin Mevsim, Bulgar Gözüyle Bursa , İstanbul, Kitap Yayınevi, 2009.	MUDANYA Genel Görünüm (16)

⁶²⁰³ Haeckel'in eserinin basılı bir kopyasına ulaşamadık. Elimizdeki örnek web üzerinden yayınlanan bir kaynaktır ve sayfa numaraları mevcut değildir.

⁶²⁰⁴ Kammond bir seyahat gerçekleştirmemiş olabilir. Bursa hakkındaki anlatımları çok genel ifadeler içerir ve bazı yapılar hakkında çok büyük hatalar yapması da bu düşüncemizi güçlendirmektedir.

⁶²⁰⁵ Blunt'un eseri bir gezi günlüğünden ziyade çocukluk ve gençlik yıllarında başından geçen olaylar ve anılar hakkındadır. Bu olayların tam tarihini belirleyemediğimiz için kitabının basım tarihini dikkate aldık.

			<p>Mudanya-Bursa Arasındaki Derbent (17, 23, 50)</p> <p>Dereköy Kilise (34, 34–35) Evler (36)</p> <p>BURSA Manastır (17, 57) Genel Görünüm (17, 58–59) Aziz Yuhanna Kilisesi (17) Mahmutpaşa Hanı (17–19, 38–39, 49, 51–52) Balıbey Hanı (21, 61) Yeni Kaplıca (24–25) Aziz Arhangel Kilisesi (31) 1879 Depremi (36) 1855 Depremi (36–37, 58) Mevlevihane (37) Orhan Camisi (38) Abdülmeccid Köşkü (38) Osmanlı Dönemi Eserleri (38) Kükürtlü Hamam (43) İpek Hanı (43, 52, 55, 60) Camiler (49–50) Bir Rum Evi (56) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (57) Ulu Cami (59) Hamamlar (59–60) İpek Fabrikaları (60) Bursa- Susurluk Arasındaki Derbent (26)</p> <p>Susurluk Köyü Kilise (28, 39) Genel Görünüm (30)</p> <p>Kelesen Köyü Genel Görünüm (41, 42)</p>
1880 (?)	Marie de Launay	Nurşen Günaydın, Raif Kaplanoğlu, "Marie de Launay/Bunkowski", Seyahatnamelerde Bursa , Bursa, Bursa Ticaret Borsası Kültür Yayınları, 2000, s.152–163	<p>MUDANYA Mudanya- Bursa Arasındaki Derbentler (152) Mudanya- Bursa Arasındaki İstasyonlar (153) Mudanya-Bursa Arasındaki Demiryolu Köprüleri (153)</p> <p>GEMLİK Genel Görünüm (152–153) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (153) Gemlik- Bursa Arasındaki Derbentler (153)</p> <p>BURSA Hotel de Olympe⁶²⁰⁶ (152) Osman Gazi Türbesi (153) Bursa Kalesi (153) Tekkeler (153) Mevlevi Tekkesi (153) Abdal Murat Tekkesi (153–154) Abdal Murat Türbesi (154) Evliya Türbeleri (154) Geyikli Baba Türbesi (154) Karanfilli Dede Türbesi (154) Çekirge Sultan Türbesi (154) 1855 Depremi (154) Emir Sultan Türbesi (154) Çarşılar (154) İpek Hanı (154) İpek Fabrikaları (158–159) Eğitim Kurumları (160–161) Uludağ'daki Kalıntılar (162–163)</p>
1882 (?)	Samuel S. Cox	Samuel S. Cox, Orient Sunbeams or	BURSA

⁶²⁰⁶ Yararlandığımız kaynakta ismi Keşiş Dağı Oteli olarak çevrilmiştir.

		From the Porte to the Pyramids, By Way of Palestine , New York, 1882.	Türbeler (48) Genel Görünüm (48) Hamamlar (49) Camiler (49, 50, 52) Çeşmeler (49) Orhan Camisi (50) Yeşil Cami (50) İpek Fabrikaları (52)
1885	Ronald Sutherland Gower	Ronald Sutherland Gower, Old Diaries (1881–1901) , London, 1902.	BURSA Hotel de Anatolie (25) Muradiye Türbeleri (26) Ulu Cami (26) Eski Kaplıca (?) ⁶²⁰⁷ (26) Yeşil Cami (26) Şengül Hamamı (?) ⁶²⁰⁸ (27) Yeşil Cami (168)
1886	Mary Adelaide Walker	Mary Adelaide Walker, Eastern Life and Scenery , cilt 2, London, 1886.	MUDANYA Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (122–123) Mudanya- Bursa Arasındaki Derbent (123) BURSA Genel Görünüm (93, 124–125, 128–129, 129, 139) Bursa Kalesi (93) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (93–94, 94, 151) Felaketlerin Yapılara Etkisi (95) Osmanlı Dönemi Eserleri (96–97) Orhan Gazi Kaleleri (103) Osman Gazi Türbesi (103, 105) Orhan Gazi'nin İmar Faaliyetleri (104–105) I. Murat Türbesi (105) Yıldırım Beyazıt Türbesi (105) I. Mehmet Türbesi (105) II. Murat Türbesi (105–106) 1855 Depremi Sonrasında Ahmet Vefik Paşa'nın İmar Faaliyetleri (107–108, 109) Mülteci Yapıları (108) Camiler (109) İpek Fabrikaları (109, 180) Nilüfer Köprüsü (124, 125) Çekirge'deki Hamamlar ve Hastaların Konakladığı Han (125–126) Hotel de Olympe (126–127, 127, 144) Yahudi Evleri (132) 1855 Depremi (132–133) Değirmenler (138) II. Murat Camisi (149–150) Muradiye Külliyesi (150–151) Kahvehane (152–153) Fatma Sultan Türbesi (153–154) I. Murat Camisi (156, 157–158, 159, 160–161) Belvedere Çeşmesi (157) I. Murat'ın İmar Faaliyetleri (158) I. Murat Türbesi (161, 162) Koza Fırınları (167–168) Yeni Kaplıca (186–195, 196–197)
1886b	Mary Adelaide	Mary Adelaide Walker, Old Tracks and	BURSA

⁶²⁰⁷ Gower, bu hamamın ismini vermemiştir. Eski Kaplıca'dan bahsettiğini düşünmemizin nedeni antik bir binanın içinde yer aldığı söylemesidir. İlgili başlık altında değindiğimiz gibi Bursa'daki hamamlar içerisinde en çok Eski Kaplıca'nın Osmanlı Dönemi öncesine giden bir tarihi olduğu üzerinde durulmaktadır.

⁶²⁰⁸ Gower, bu hamamın da ismini vermemiştir. Ancak Ulu Cami yanında yer aldığı söylemesi Şengül Hamamı'ndan söz ettiğini düşünmemize neden olmuştur.

	Walker	New Landmarks , London, 1897.	Genel Görünüm (128–130)
1887 (?)	Samuel S. Cox	Samuel S. Cox, The Isles of the Princes , New York, London, 1887.	İZNİK Gymnasium (313) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (313) Kiliseler (314) Orhan Gazi'nin İmar Faaliyetleri (328) BURSA Osmanlı Dönemi Eserleri (328)
1889 (?)	J. Theodore Bent	J. Theodore Bent, "On the Slopes of Olympus", Littell's Living Age , cilt 180, 1889, s. 371–377.	BURSA Osmanlı Dönemi Eserleri (371–372) Nilüfer Köprüsü (372, 377) İstasyon Binaları (372) Ahmet Vefik Paşa'nın Faaliyetleri (373) Hotel De Anatolie (373) İpek Fabrikaları (373) Hamamlar (374) Eski Kaplıca (374) Yeni Kaplıca (374) Bithynia Oteli (374) Geyikli Baba Türbesi (375) Muradiye Türbeleri (375) II. Murat Camisi (375, 376) II. Murat Medresesi (375–376) II. Murat İmareti (376) Bursa Kalesi (376) Osman ve Orhan Gazi Türbeleri (376)
1890	Augustus J.C. Hare	Augustus J. C. Hare, The Story of My Life , cilt 6, London, 1900.	BURSA Genel Görünüm (210) Yeşil Cami (211) Yeşil Türbe (211) Ulu Cami (211–212) Evler (212) Osman ve Orhan Gazi Türbesi (212) Muradiye Türbeleri (212) II. Murat Türbesi (212–213) I. Murat Camisi (213–214) Belvedere Çeşmesi (214) Hamamlar (214)
1890 (?)	R. Lambert Playfair	R. Lambert Playfair, Handbook to the Mediterranean: Its Cities, Coasts and Islands , London, 1890.	BURSA Hamamlar (99, 100) Genel Görünüm (99–100) Yeni Kaplıca (100)
1891	Albert Shaw	Albert Shaw, "Constantinople and The Waning Turks", The Chautauquan , Cilt 13, Meadville, 1891, s.157–159.	BURSA Saray (159)
1891	Clément Huart	Clément Huart, Mevleviler Beldesi Konya , Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1978.	MUDANYA Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (16) BURSA ⁶²⁰⁹ Genel Görünüm (21) KESTEL Kale (22) Dimboz Kahvehane (22) Köprü (22) YENİŞEHİR Genel Görünüm (23) Konaklama Mekânı (23) İZNİK Genel Görünüm (23) Köprühisar Köyü Köprü (24) Köprühisar- Bilecik Arasındaki Derbent (24–25)

⁶²⁰⁹ Huart, daha küçük yerleşim yerlerindeki yapıları dahi ele almış olmasına rağmen Bursa'nın yapılarına değinmemiştir. Hâlbuki Kütahya Ulu Camisi'ni tanımlarken bunun Bursa'daki isimdaşı ile hiçbir benzerliği olmadığını söyleyebilmiş olması en azından bazı yapılarını yakından incelediğini göstermektedir. Huart, 1978: 50–51.

1893	John P. Peters	John P. Peters, Notes of Eastern Travel , New York, t.y.	BURSA Yerkapı'da ve Kentin İçindeki Kitabeler (10)
1894	J.A.R. Munro, H.M. Anthony	J.A.R.Munro, H.M. Anthony, "Explorations in Mysia", The Geographical Journal , cilt 9, sayı 2, 1897, s. 150–169, 256–276.	GÖLYAZI Genel Görünüm (152) Tapınak (152) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (153–154) Akçeler Köyü Kitabeler (154) Tahtalı Köyü Kitabeler (154) MUSTAFAKEMALPAŞA Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (154–155) Köprü (155, 263) ULUBAT Issız Han (151) Köprü (155–156) Genel Görünüm (156) KARACABEY Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (156–157) Genel Görünüm (157) Tophisar Kalesi (157–158) ORHANELİ Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (265) Genel Görünüm (265) Hadriani Kalıntıları (265, 265–266) Kale (266) HARMANCIK Genel Görünüm (267)
1894 ⁶²¹⁰	Georgina Max Müller	Georgina Max Müller, Letters From Constantinople , London, 1897.	BURSA Camiler (72, 152–153) Genel Görünüm (151, 151–152) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (152) Ulu Cami (153) Yeşil Cami (153–154) Yıldırım Beyazıt Camisi ve Türbesi (155) Osman ve Orhan Gazi Türbeleri (156–157) II. Murat Türbesi (157) Muradiye Türbeleri (157–158) I. Murat Camisi (159) I. Murat Türbesi (159) Belvedere Çeşmesi (159–160) Termal Pansiyonlar (160) Hamamlar (160) Yeni Kaplıca (160–161)
1894 ⁶²¹¹	Pierre Loti	Fazıl Yenisey, "Piyer Loti'de Bursa", Edebiyatımızda Bursa , İstanbul, Berksoy Yayınevi, 1956, s. 332–336 ⁶²¹²	BURSA Yeşil Cami (332, 333, 334) Irgandı Köprüsü (332) Evler (332–333) Yeşil Türbe (334–335) Muradiye Türbeleri (335) II. Murat Türbesi (335–336)

⁶²¹⁰ Lowry, Müller'in seyahat tarihini 1896 olarak vermiştir. Lowry, 2004: 152. Fakat Müller önsözünde açık biçimde 1897 yılında basılan bu mektuplarının üç yıl önce yazılmış olduğunu belirtmektedir.

⁶²¹¹ Günaydın ve Kaplanoğlu Loti'nin Bursa'yı ziyaret tarihini 1914 olarak vermişlerdir. Günaydın, Kaplanoğlu, 2000: 224. Ancak 1898 yılında Bursa'yı ziyaret ettiğini kesin olarak belirleyebildiğimiz Overbergh'in bu seyyahatın alıntı yapması Loti'nin daha erken bir tarihte Bursa'ya gelmiş olması gerektiğini kanıtlamaktadır. Lowry de daha kapsamlı bir incelemeyle Bursa'yı 29 Mayıs 1894'te ziyaret ettiğini ortaya koymuştur. Lowry, 2004: 151.

⁶²¹² Yenisey'in ağır bir dile sahip olan Osmanlıca metinden birebir yaptığı çeviri tarafımızca günümüz Türkçesine daha uygun bir hale getirilmeye çalışılmıştır.

1895 (?)	Demetrius Coufopoulos ⁶²¹³	Demetrius Coufopoulos, A Guide to Constantinople , London, 1895.	MUDANYA Genel Görünüm (182–183) BURSA Osmanlı Dönemi Eserleri (183–184) Oteller (184) Hotel de Anatolie (184–185) Ulu Cami (185–186) Yeşil Cami (186) Yeşil Türbe (186–187) Surlar (187) Saray (187) Osman ve Orhan Gazi Türbeleri (187–188) Muradiye Türbeleri (188) II. Murat Türbesi (188) Cem Sultan Türbesi (188) Şehzade Mustafa Türbesi (189) Şehzade Mahmut Türbesi (189) I. Murat Camisi ve Türbesi (189–190) İpek Fabrikaları (190) Pazar (190) Hamamlar (190–191)
1896	Mary Adelaide Walker	Mary Adelaide Walker, Old Tracks and New Landmarks , London, 1897.	BURSA Genel Görünüm (131–132)
1897	William Miller	William Miller, Travels and Politics in the Near East , New York, 1898.	BURSA İsmi Verilmeyen Bir Otel (421) Yeşil Cami (422) Yeşil Türbe (422) Osmanlı Dönemi Eserleri (422–423) Köprüler (423) Evler (423) 1855 Depremi'nin Meydana Getirdiği Yıkımlar (423–424)
1898	Charles Simond ⁶²¹⁴	Marius Renard, Brousse , Paris, 1899, (Erişim) http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb31196192r/description , 27 Şubat 2011.	BURSA 1855 Depreminin Neden Olduğu Yıkımlar (1–2)
1898	Marius Renard	Marius Renard, Brousse , Paris, 1899, (Erişim) http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb31196192r/description , 27 Şubat 2011.	MUDANYA Genel Görünüm (10) İstasyon Binası (10) BURSA Hamamlar (6, 30) Osman ve Orhan Gazi Türbeleri (6, 15) Mudanya-Bursa Arası Evler (11) Genel Görünüm (11, 11–12, 28, 30–31) Muradiye Türbeleri (13–15) Ulu Cami (15–18) Yeşil Cami (18–19) Yeşil Türbe (19) Evler (20, 22) Pazar (22–23) İsmi Verilmeyen Han (26–27) Uludağ'daki Kalıntılar (30) Türbeler (30)
1898	Cyrille van Overbergh	Cyrille van Overbergh, Dans le Levant: En Greece et en Turquie , Paris, 1899.	Mudanya- Bursa Arası Evler (389) BURSA Genel Görünüm (389–390, 405, 406) Yeşil Cami (390–392) Yeşil Türbe (393–394) Ulu Cami (395) Pazar (403) Hamamlar (404–405)

⁶²¹³ Coufopoulos'un bu eseri bir rehber kitap niteliğindedir ve kendisi Bursa'yı ziyaret etmemiş olabilir.

⁶²¹⁴ Charles Simond, Renard'ın eserinin girişi niteliğindeki yazısında büyük oranda 1855 yılındaki depremden bahsetmiş, verdiği bilgileri de dönemin bir gazetesinden alıntı yaptığını açık biçimde belirtmiştir. Bursa'yı gerçekten ziyaret ettiği konusunda ise herhangi bir delil söz konusu değildir.

1898 ⁶²¹⁵	Paul Lindau	Nurşen Günaydın, Raif Kaplanoğlu, "Küçük Asya'nın Batı Kıyılarında, Doğuda Tatil ve Doğu Gezisi", Seyahatnamelerde Bursa , Bursa, Bursa Ticaret Borsası Yayınları, 2000, s. 211–214.	BURSA Genel Görünüm (211, 212, 213) Hamamlar (213) Ahmet Vefik Tiyatrosu (213) 1898 Depremi (213–214) Bursa Çarşısı (214)
1899	Vasil Kınçov	Hüseyin Mevsim, Bulgar Gözüyle Bursa , İstanbul, Kitap Yayınevi, 2009.	MUDANYA Genel Görünüm (70) İpek Fabrikaları (71) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (71–72, 72) Han (72) BURSA İstasyonlar (74) Genel Görünüm (77) Osmanlı Dönemi Eserleri (78) 1855 Depremi (78) İpek Fabrikaları (78) Çarşı (79) Mahmutpaşa Hanı (79) Ulu Cami (79) Orhan Camisi (80) Yeşil Cami (80) Emir Sultan Camisi (80) Yıldırım Beyazıt Camisi (80) Osman Gazi Türbesi (81) Orhan Gazi Türbesi (81) II. Murat Camisi (81) I. Murat Türbesi (81) Muradiye Türbeleri (81) Okullar (81–82) Ermeni Gregoryen Yapıları (82) Ermeni Katolik Yapıları (82) Fransız Dominiken Okulu (82) Ermeni Protestan Yapıları (82) Rum Ortodoks Yapıları (82, 83) Rum Kiliseleri ve Aziz Arhangel Kilisesi (83) Çekirge'nin Bizans Dönemi Yapıları (83) Kaplıcalar (83–84) II. Murat Camisi ve Türbesi (84) Yeni Kaplıca (84) Karamustafapaşa Kaplıcası (84) GÖLYAZI Genel Görünüm (84–85) Çatalağıl Köyü Han (85) Evler (85) ULUBAT İssız Han (85) Genel Görünüm (85–86) KARACABEY Genel Görünüm (86) Gayrimüslim Yapıları (86) Han (86, 88) Evler (88)

⁶²¹⁵ Miller'in kendisiyle karşılaştığından bahsetmesi Lindau'nun 1897 yılında Bursa'da bulunduğunu ortaya koymaktadır. "Otelde edebiyatın yaşayan büyük isimlerinden, kardeşi Constantinople'da bir memur olan, "Türk Hikâyeleri"nin sarı sırtlı bir cildini basmış Alman romancı Paul Lindau ile karşılaştım. Bursa'nın yüksek sosyetesini her akşam bir davet düzenleyen bu ünlü yazarın önünde saygıyla eğilirler. Alman konsolos sabahtan akşama kadar hazırlık içindeydi- ve akşamları burada çok fazla canlılık oluyordu- sadık bir Çerkes olan konsolosun kavası otelin bahçesinde sürekli görev başındaydı. Bay Lindau bana onun eğlenmesi için çok fazla şey yapıldığı şikâyetinde bulundu. Miskin bir adamı görmek için bu yapılanlar çok fazlaydı." Miller, 1898: 421–422. Ancak seyyah Bursa'ya iki yıl aralıklarla iki kez gezi düzenlendiğini de burada değerlendirmeye aldığımız eserinde açıklamaktadır.

			Cami (89) Hamam ve Köprü (89) AKÇAPINAR KÖYÜ Kalıntılar (90)
1899– 1916 ⁶²¹⁶	F.W. Hasluck	F.W. Hasluck, Christianity and Islam Under the Sultans , cilt 1, Oxford, Clarendon Press, 1929.	BURSA ⁶²¹⁷ Osman Gazi Türbesi (18) I. Murat Türbesi (106) Asklepios Tapınağı (107) Kaynarca Kaplıcası (109) Abdal Murat Türbesi (230) I. Murat Türbesi (234–235) Ulu Cami (244) YENİŞEHİR Süleyman Paşa Türbesi (235)
1900 (?) ⁶²¹⁸	Edwin A. Grosvenor	Edwin A. Grosvenor, Constantinople , cilt 1, Boston, 1900.	BURSA Osmanlı Dönemi Eserleri (65)
20. YÜZYIL			
1901	Joaquim Miret I Sans	Philips D. Rasico, Cafè I Quilombo: Els Diaris de Viatge de Joaquim Miret I Sans , Barcelona, 2005.	BURSA İstasyonlar (51–52) Hotel de Anatolie (52) Yeşil Cami (52) Yeşil Türbe (52) Pazar (52) Ulu Cami (52) Osman ve Orhan Gazi Türbeleri (52) Bursa Kalesi (52) II. Murat Camisi (52) II. Murat Türbesi (52) Muradiye Türbeleri (52) Hamamlar (52) I. Murat Camisi (52)
1904 (?)	Lucy M.J. Garnett	Lucy M.J. Garnett, Turkish Life in Town and Country , New York, 1904.	BURSA Hamamlar Genel (30–31) Konaklama Mekânları Genel (32–33, 33–34)
1904 (?)	____ ⁶²¹⁹	____, Guide to the Eastern Mediterranean , London, 1904.	GEMLİK İmar Tarihçesi (209) MUDANYA İmar Tarihçesi (209) BURSA İmar Tarihçesi (210) Osmanlı Dönemi İmar Faaliyetleri ve Başına Gelen Felaketlerin Mimari Dokuya Etkisi (210) Ulu Cami (210–211) Yıldırım Beyazıt Camisi (211) Yeşil Cami (211) II. Murat Camisi (211) Osman Gazi Türbesi (211) Orhan Gazi Türbesi (211) Yıldırım Beyazıt Türbesi (211) Yeşil Türbe (211–212)

⁶²¹⁶ Hasluck'ın bu eseri ilk bakışta bir seyahatname gibi görünmemektedir. Fakat verilen bilgilerin 1899–1916 tarihleri arasında bulunduğu Türkiye ve Yunanistan'daki gözlemlerinin sonucu ortaya konulduğunu da eseri yayına hazırlayan eşi Margaret M. Hasluck belirtmiştir. Hasluck, 1929: v.

⁶²¹⁷ Hasluck kitabında Anadolu'daki Hıristiyan ve Müslüman inançları, bu inançların birbirleriyle bağlantıları gibi konulara değinmiştir. Diğer pek çok kentte olduğu gibi Bursa'da da pek çok yapıya değinmişse de bu yapılarla ilgili verdiği bilgiler mimari özelliklerinden çok kendileriyle bağlantılı inanışlar hakkındadır.

⁶²¹⁸ Grosvenor'un bu eserinde Bursa hakkında verilen bilgiler bir gezi sonucunda elde edilen izlenimler değildir. Yazar Bursa'ya yalnızca Osmanlı tarihinden bir kesit anlattığı bölümde değinmiştir. Bu nedenle bir seyahat tarihi verebilmek ve aynı zamanda kitabına eşlik eden iki Bursa gravürünün yapım tarihleriyle ilgili bir tahminde bulunabilmek mümkün olamamaktadır.

⁶²¹⁹ Rehber kitaplardan bir diğeridir. Gezi tarihi ve yazarı belli değildir.

			II. Murat Türbesi (212) Şehzade Mustafa Türbesi (212) Şehzade Cem Türbesi (212) Şehzade Mahmut Türbesi (212) Bursa Kalesi (212) Saray (212) Köprüler (213) Sultan Köşkü (213) Hamamlar (213) I. Murat Camisi (213) Otel Listesi (XXVII)
1906 (?) ⁶²²⁰	Paul Fesch	Paul Fesch, Abdülhamid'in Son Günlerinde İstanbul , çev. Erol Üyepazarcı, İstanbul, Pera Yayınları, 1999.	BURSA İpek Fabrikaları (541)
1906	Richard Davey	Richard Davey, The Sultan and His Subjects , London, 1907.	BURSA Ulu Cami (43, 415) II. Murat Türbesi (60, 414) Hamamlar (100, 415) İpek Fabrikaları (227) Ahmet Vefik Tiyatrosu (252) İstasyon (408) Hotel de Anatolie (408, 417) Evler (408) Genel Görünüm (408) Pazar (409) Sinagog (410) Köprüler (410) Camiler (411) Ahmet Vefik Paşa'nın Faaliyetleri (411) Yeşil Cami (411–412) Yeşil Türbe (412) Osman ve Orhan Gazi Türbeleri (412–413) Pınarbaşı'nda Havuz (413–414) II. Murat Camisi (414) Muradiye Türbeleri (414–415) Yeni Kaplıca ⁶²²¹ (415–416) Eski Kaplıca ⁶²²² (416)

⁶²²⁰ Lowry tarafından Bursa'yı bizzat ziyaret etmiş birisi olarak gösterilmekle birlikte (Lowry, 2004: 153) Fesch'in böylesi bir gezi gerçekleştirdiğine dair bir veri mevcut değildir. Bursa hakkında verdiği bilgiler Fransa Büyükelçisi Constans, Mösyö Bay, Ernest Giraud ve Mösyö E. Musté gibi farklı kişilerin anlatımları ve raporlarından derlemedir. Bu nedenle bir tarih verilmek isteniyorsa bu kişilerin Bursa'yı ziyaret tarihlerine göre bir değerlendirmeye gitmek gerekir ve bu da 1890 ile 1906 tarihleri arasında 16 yıllık bir sürece tekabül eder.

⁶²²¹ Davey, hamamdan hatalı biçimde Eski Kaplıca olarak bahsetmektedir.

⁶²²² Davey, hamamdan Gazi Hünkâr Hamamı ismiyle bahsetmektedir.

1907 (?) ⁶²²³	Eugène Gallois	Eugène Gallois, Asie-Mineure et Syrie , Paris, 1907.	MUDANYA Genel Görünüm (52) BURSA Osmanlı Dönemi İmar Faaliyetleri (53) Pazar (53–55) Köprüler (55) Bursa Kalesi (55) Osman ve Orhan Gazi Türbeleri (55) Camiler (55–56) Ulu Cami (56) Yeşil Cami (56) Yeşil Türbe (56–57) Yıldırım Beyazıt Camisi (57) Muradiye Türbeleri (57) Hanlar (57) Hamamlar (57) İpek Fabrikaları (58–59)
1907	Roland Wilkins ⁶²²⁴	Louisa Jebb, By Desert Way to Baghdad , London, Edinburgh, Dublin and New York, 1908.	BURSA Bursa-İznik Arası Derbent (43) İZNİK Genel Görünüm (43, 44, 45) Surlar (44) Köy Evleri (57)
1908	W.A. Kennedy	W.A. Kennedy, "Brousa", Life and Light for Woman , cilt 38, 1908, s.421–424.	BURSA Genel Görünüm (422) Hamamlar (422) Camiler (423) Ulu Cami (423–424) Yeşil Cami (424) Yeşil Türbe (424) II. Murat Camisi (424)
1909	Petir Daskalov	Hüseyin Mevsim, Bulgar Gözüyle Bursa , İstanbul, Kitap Yayınevi, 2009.	MUDANYA Genel Görünüm (98) BURSA Kaplıcalar (98) Hotel de Anatolie (101) Belediye Binası (101) Türbeler (105–106) I. Murat Türbesi (106, 107) Belvedere Çeşmesi (108) Muradiye Türbeleri (108) II. Murat Türbesi (108) Bulgar Prenses Mara Türbesi (106, 109–110)

⁶²²³ Lowry, Gallois'in 1907 yılında Bursa'ya bir gezi yaptığını söylemektedir. Lowry, 2004: 153. Ancak yaptığımız incelemelerde Gallois'nin herhangi bir gezi tarihiyle ilgili bilgi veya ipucu verdiğine rastlamadığımız gibi eserinin içeriği de bir seyahat günlüğünden çok bir rehber ve coğrafya kitabı niteliğindedir. Bursa'nın yapıları ve diğer özellikleri hakkındaki anlatımları da farklı kaynaklardan alınan bilgilerin aktarıldığını hissettiren bir tarza sahiptir.

⁶²²⁴ Yazar kitabında Louisa Jebb takma adını kullanmıştır.

1910 (?) ⁶²²⁵	Demetrius Coufopoulos	Demetrius Coufopoulos, A Guide to Constantinople , London, 1910.	MUDANYA Genel Görünüm (188) BURSA Osmanlı Dönemi İmar Faaliyetleri (189) Hotel de Anatolie (190) Ulu Cami (191) Yeşil Cami (191) Yeşil Türbe (192) Hisar (192) Osman Gazi Türbesi (192) Orhan Gazi Türbesi (193) II. Murat Türbesi (193) Cem Sultan Türbesi (193–194) Şehzade Mustafa Türbesi (194) Şehzade Mahmud Türbesi (194) I. Murat Camisi (194) I. Murat Türbesi (194–195) İpek Fabrikaları (195) Pazar (195) Hamamlar (195–196)
1910 (?)	F. W. Hasluck	F. W. Hasluck, Cyzicus , Cambridge, 1910.	GÖLYAZI Genel Görünüm (68–69, 70) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (69–70, 70–71, 72) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (70, 71) Ulubat Gölü Adalarındaki Kalıntılar (71, 73) Kiliseler (72) Eskikarağaç Köyü Kale (72–73) KARACABEY Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (74) Genel Görünüm (74, 86) Köprü (84) Camiler (86) İmaret Camisi (86–87) Kümbetli Cami (87) Kilise (87) MUSTAFAKEMALPAŞA Lala Şahin Paşa Camisi (75) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (75) ULUBAT Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (78) Köprü (78, 83) Genel Görünüm (78–79) Kiliseler (79–80) Surlar (80–82) Issız Han (84–85)
1910	Z. Duckett Ferriman	Z. Duckett Ferriman, Turkey and The Turks , London, 1911.	BURSA II. Murat Türbesi (185–186) Emir Sultan Türbesi (192) Muradiye Türbeleri (241–242) Kahvehaneler (303)

⁶²²⁵ Coufopoulos'un iki rehber kitabı arasında 15 yıllık bir zaman farkı olmasına rağmen içeriklerinde çok büyük değişiklikler görülmemesi, bu tür kaynaklarda verilen bilgilerin hassas biçimde değerlendirilmesi gerektiğinin bir kanıtıdır.

1912	L. De Launay	L. De Launay, La Turquie que l'on Voit , Paris, 1914.	BURSA Genel Görünüm (195–196, 196–197, 204) Yeşil Türbe (198, 202) Ulu Cami (199) Yeşil Cami (199–202) Muradiye Türbeleri (203, 204, 205) Köprü (203) Türbeler (204–205) Şehzade Mustafa Türbesi (205) Cem Sultan Türbesi (205) II. Murat Türbesi (205) YENİŞEHİR Han (207, 208) İZNİK Genel Görünüm (208–209, 209–210, 212, 215–216) Han (209) Osmanlı Dönemi Öncesi Eserleri (212, 215) İmparatorluk Sarayı (213, 217–218) Ayasofya (214) Koimesis Kilisesi (216–217) Nilüfer Hatun İmareti (217) Tiyatro (217) Ayasofya (218) İstanbul Kapısı (218) Kapılar Genel (218–219) Yeşil Cami (219) Lefke Kapısı (219–220)
1912 (?)	Maurice Pernot	Maurice Pernot, Rapport Sur Un Voyage D'Étude A Constantinople en Égypte et en Turquie D'Asie Janvier-Aout 1912 , Paris, 1912.	BURSA M. Benedict Halk Okulu/ Ecole Benoit (272, 332–333) Assomptionnistes Koleji / Collèges des Assomptionnistes (272, 332–333) Hayırsever Kız Okulu/ Filles de Charite (272, 332–333) Alliance Yahudi Okulu/ Alliance Israelite (272, 332–333)
1914	André Gide	André Gide, The Journals of Andre Gide , Cilt 2, New York, 1948.	BURSA I. Murat Camisi (7) Yeşil Cami (9) Yangın (9–10) İZNİK Genel Görünüm (12, 13) Han (13)
1918 (?) ⁶²²⁶	Walter A. Hawley	Walter A. Hawley, Asia Minor , London, New York, 1918.	BURSA Genel Görünüm (37, 38, 42–43, 45, 51–52) Başına Gelen Felaketler (38) İstasyonlar (39) Hotel de Anatolie (39, 40) Su Yapıları (40) Pazar (43) Evler (43–44) Hisar (44–45) Bursa Örneğinde Minarelerin Genel Niteliği (45–46) Camiler (46–47)

⁶²²⁶ Hawley, seyahatnamesinin hiçbir yerinde gezisini hangi tarihte gerçekleştirdiğinden bahsetmemiştir. Seyahat tarihini tespit etmek için yaptığımız kapsamlı incelemeler neticesinde Howard Butler'in 1910 yılında Sardis'te başlattığı kazılardan söz etmesi dolayısıyla yalnızca gezisinin bu tarihten sonraya ait olması gerektiğini söyleyebilmemiz mümkün olmuştur. Bununla birlikte kesin bir tarih belirleyemememiz dolayısıyla benzer durumdaki diğer örneklerde olduğu gibi kitabının basım tarihini seyahat tarihi olarak almayı uygun bulduk.

			Orhan Camisi (47) I. Murat Camisi (47–48) Yıldırım Beyazıt Camisi (48) Ulu Cami (48–49) Yeşil Cami (49–51) Yeşil Türbe (51) Osman ve Orhan Gazi Türbeleri (52–53) Yeşil Medrese (53–54) Hamamlar (54) Köprü (56) İzmir ve Bursa Camilerinin Karşılaştırılması (76)
1919 (?) ⁶²²⁷	Ewald Banse	Ewald Banse, Die Türkei: Eine Moderne Geographie , Berlin, 1919	GÖLYAZI Genel Görünüm (71) BURSA Genel Görünüm(71–72) Hamamlar (72)
1920	Mary Mills Patrick	Mary Mills Patrick, "Asia Minor in the Time of the Seven Wise Men", The National Geographic Magazine , Cilt 27, Washington, 1920, s.56–58	BURSA "An Old Turkish Bridge Near Brusa" isimli Fotoğraf (56)
1922	Constance Sheltman	Constance Sheltman, "Demirdash and Brousse Weaving", Needle and Bobbin Club Bulletin , Cilt 6, No 2, New York, 1922, s.15–22	BURSA Genel Görünüm (16) Kellesen Köyü Evler (16) Kilise (16) Demirtaş Köyü Evler (16, 18) Kilise (22)
1922	Herbert Adams Gibbons	Lysimachos Oeconomus, The Martyrdom of Smyrna And Eastern Christendom , London, 1922.	BURSA Genel Görünüm (44) Yangınlar (48)
1922	Roy Elston	Roy Elston, Cook's Traveller's Handbook: Constantinople, Gallipoli & Asia Minor , London, 1923, s.194–201.	MUDANYA Genel Görünüm (195) İmar Tarihçesi (195) BURSA Genel Görünüm (195, 196) İmar Tarihçesi (195–196) Camiler (196) Ulu Cami (196–197) Yeşil Cami (197–198) Orhan Camisi (198) Yıldırım Beyazıt Camisi (198) I. Murat Camisi (198) Yeşil Türbe (198) Osman ve Orhan Gazi Türbeleri (198) Bursa Kalesi (198) II. Murat Türbesi (199) Bursa Çarşısı (199) Filedar Köyü Antik Yerleşime Ait İzler, Kilise, İstihkamlar (200)
1923	Isaac Frederick Marcossou	Isaac Frederick Marcossou, "Kemal Atatürk", Turbulent Years , New York, 1938, s. 143–178.	MUDANYA Mütareke Evi (160) BURSA Hotel de Anatolie (160–161).

⁶²²⁷ Lowry, Bursa'yı 1918 yılında ziyaret ettiğini söylemiştir. Lowry, 2004: 154. Ancak eseri bir coğrafya kitabı niteliğinde olan Banse'in bahsini yaptığı yerlere gerçekten bir seyahat yapıp yapmadığı dahi anlaşılamamaktadır. Gerek Gölyazı, gerekse Bursa hakkında yalnızca diğer seyahatnamelerde sıklıkla karşımıza çıkan bilgileri tekrarlamıştır ve hiçbir şekilde bu yerlere bir gezi yaptığını söylememiştir. Dolayısıyla yolculuk tarihini belirlemek de olası değildir.

ÖZET

YILDIRIM, Fahri; 14. yüzyıldan Cumhuriyet Dönemi'ne Kadar Yabancı Seyyahların Gözünden Bursa İli'ndeki Mimari Eserler, Doktora Tezi, Ankara, 2012.

Bu tezde 14. yüzyıldan 1923 yılına kadar günümüz Bursa ili sınırları dâhilinde seyahatler yaparak burada karşılarına çıkan mimari eserlere yer veren seyyahların tanımlamaları değerlendirilmiştir. Yapılan tanımlamaların güvenilir olup olmadıklarının tespit edilmesi için ilk olarak seyahatnamelerin yapısal incelemesi yapılmış ve mevcut problemler ortaya konulmuştur.

Çalışmanın devamında Bursa ili ve ilçelerindeki Osmanlı Dönemi öncesi ve Osmanlı Dönemi eserleriyle ilgili seyahatnamelerde yer verilen bilgilerin tamamı değerlendirmeye alınmıştır. Yapılarla ilgili karanlıkta kalan bazı hususlar da yine bu kaynaklar aracılığıyla aydınlatılmaya çalışılmıştır. Ayrıca özellikle Bursa ili merkezi örneğinde deprem, yangın, savaş gibi bazı afetlerin yapılar üzerinde meydana getirdiği tahribatlara seyyahların aktarımları paralelinde yer verilmeye gayret edilmiştir.

Seyahatnamelerde Osmanlı yönetimi ve halkının eski eserlere yönelik tutumlarıyla ilgili seyyahların görüşlerinin önemli yer ettiği görülmüş ve bu aktarımlara ayrı bir bölümde yer verilmiştir. Bu yöndeki tanımlamalar bazı durumlarda seyyahların önyargılarının şekillendirdiği düşünceler olabilmekle birlikte özellikle 19. yüzyılda yaşanan ihmalkârlıkları ve bozulmaları ortaya koyması açısından önemli sonuçlara ulaşılmasını sağlamıştır. Ele aldığımız seyahatnamelerde karşımıza çıkan gravür, çizim gibi görsellerin de yine ayrı bir bölümde değerlendirilmesine çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler:

1. Seyyah
2. Seyahatname
3. Sanat Tarihi
4. Bursa
5. İznik

ABSTRACT

YILDIRIM, Fahri; Architectural Works in the city of Bursa from the point of views of foreign travellers between the 14th century and the Republican Period, Doctoral Thesis, Ankara, 2012.

In this thesis, the descriptions about the architectural works of Bursa in the books of the travellers who visited the city from the 14th century to the year 1923 have been evaluated. In order to determine that the descriptions are reliable, first the structural reviews of the travel books have been made and current issues have been defined.

In the continuation of the thesis, all the information given about the architectural works in Bursa and its districts before and during the Ottoman Period has been evaluated. Some information unknown about the buildings has been tried to be enlightened through these sources. Especially in the example of the city centre of Bursa, depictions of the damages on the buildings caused by disasters like earthquakes, fire, or war have been given parallel to those of the travellers.

It is noticed that opinions of the travellers about the attitudes of both Ottoman rulers and Ottoman population towards the relics have been widely found in their travel books and these opinions take place in a separate chapter in this thesis. Although some of these opinions are shaped by the prejudices of the travellers, they still help to reach important results which point out the negligence and corruption in the 19th century. The visuals like gravures and drawings in the travel books mentioned in this thesis have also been evaluated in a separate chapter.

Key Words:

- 1- Traveller
- 2- Travel Books
- 3- Art History
- 4- Bursa
- 5- İznik